Zij Alleen

HET UNIEKE BEWUSTZIJN VAN CARRY VAN BRUGGEN IN

DE SCHADUW VAN KINDERLEVEN
DE VERLATENE + SEIDERAVOND
HELEEN + HELENE 'S DAGBOEK
EEN COQUETTE VROUW
VADERLAND, MENSENLIEFDE EN OPVOEDING
UIT HET LEVEN VAN EEN DENKENDE VROUW
HET HUISJE AAN DE SLOOT
AVONTUURTJES + VIER JAARGETIJDEN
DE KLAS VAN TWAALF
EVA
ZES BRIEVEN + DE DRIE DEUREN
&
COLUMNS, RECENSIES & AFBEELDINGEN

ROMANS, VERHALEN & TONEEL

1. In de schaduw 1907 – Het huisje aan de sloot 1921
Avontuurtjes 1922 – Vier jaargetijden 1924
2. Seideravond, een monoloog 1909 – De verlatene 1910
3. Heleen 1913 – Enkele bladen uit Helene's dagboek 1919
4. Een onbehaaglijk samenzijn v/h Een coquette vrouw 1915
5. Vaderlands-, mensenliefde en opvoeding 1916
6. Uit het leven van een denkende vrouw 1920
7. De wonderdokter 1926
8. De klas van twaalf 1926 (geïllustreerd door Henri Pieck)
9. Eva 1927
10. De drie deuren (een 'bedevaart' naar haar synagoge) 1927
11. Zes brieven aan Frans Coenen
12. Van een kind 1918

NON-FICTION

13. Erets Israël; Recensie met repliek in: In de schaduw 1907
14. Barber van de Pol, *De denkende vrouw*
15. M. van Amerongen, *Sterven, ja, maar bederven mogen we niet.*
16. *Door Prometheus geboeid*, De rebellie Carry van Bruggen
17. Hebreeuwse en Jiddische woordenlijst
18. Chana Kalmann, *Dat jodengezanik altijd*
19. Saskia Pieterse, *Het geweld van de norm*
20. Jerôme Heldring, *De goedkoopste soort van trots*
21. Uit de couranten
22. *De moord op Carry's broer Jacob, hun zus Henny en haar gezin.*
23. H. Westerman Holstijn, *Vaderlandsliefde en chauvinisme*

24. 'Joods ondanks haarzelf'
25. Sylvia Witteman, *Wat antisemitisme was, begon ik te begrijpen toen ik Carry van Bruggen las.*
26. Anneke Reitsma, *Wat ik zoek is nergens en overal;* Aantekeningen bij het werk van Carry van Bruggen en de overeenkomsten met de poëzie van M. Vasalis
27. N. van Dijk, *Van Bruggen en de levensduur van literair oordeel*
28. *De Yiddishah professor,* Een gesprek over een verantwoordelijke levenshouding.
29. *Amein!*

Winschoter courant 24-09-1921

De stijl van het *Zonnebloem*-boekje №. 17 van Carry van Bruggen herinnert heel sterk aan de invloed van oosterse taal, vooral in haar beeldspraak. Het is uit de aard fragmentarisch, maar er staat heel veel moois in.
Dit boekje dient, naar de schrijver ons meedeelt, beschouwd te worden als een voorloper van het omvangrijke **Prometheus**, waarin haar levens- en wereldbeschouwing tot een 'voorlopige' uitdrukking is gebracht. Mogelijk verandert de begaafde schrijfster nog wel een keer van inzicht; hoe dit ook wezen moge, ik zal er mij eerstdaags toe zetten om *Prometheus* te herlezen, en dan hoop ik op dit boekje terug te komen. Ondertussen kan ik het met een gerust hart mijn lezers aanraden om *Enkele bladen uit Helene's dagboek* eens ter hand te nemen en langzaam, vooral langzaam te lezen. Vooral de *Kimono* is heel mooi.
Carry van Bruggen is een dichterlijke vrouw, met heel veel oosters temperament.

M.

Rondom de publicaties van Carry van Bruggen zijn in deze *omnibus* recensies, commentaren en andere reacties geplaatst vanaf de oorspronkelijke verschijningsdatum tot ca. het tweede decennium van de eeuw daarna.
Redactionele duidingen zijn, om het lezen niet te verstoren, in voetnoten opgenomen; in sommige vallen staan ze tussen [vierkante] teksthaakjes.

'SENSUEEL-SENTENTIEUZE LITERAIRE FILOSOFIE'

In deze gerevaloriseerde hertaling komt de unieke en vaak huiveringwekkende wereld van Carry van Bruggen en haar broer Jacob opnieuw tot leven. De taal is helder en toegankelijk, de sfeer van het origineel volledig behouden. Je wordt moeiteloos meegevoerd naar hun jeugd rond het ***Huisje aan de sloot*** *in Zaandam, waar verwondering en angst elkaar afwisselen.*
In Amsterdam maakt hun kinderlijke droomwereld plaats voor de weerbarstige realiteit.
Jacob wordt vermoord door degenen die hij ooit als broeders beschouwde. Een jaar later herdenkt Carry hem in het voorwoord bij zijn bundel reisbrieven ***Palestina****. Daarna schrijft zij haar magnum opus* ***Eva****. Alles gezegd, alles doorleefd. Acht jaar na zijn dood kwam ook haar leven tot een einde. Twee uitzonderlijke geesten, bijna even oud, voor altijd met elkaar verbonden.*

Heleen, Een vroege winter ***Ina,*** een onbehaaglijk huwelijk
Eva, gelouterd en berustend

Enkele bladen uit Helene's dagboek
Uit het leven van een denkende vrouw
Het huisje aan de sloot *In de schaduw van kinderleven*
Avontuurtjes *De vier jaargetijden*
&
Verhalen en essays van Carry en Jacob over
zionisme, jodenvrees, uitsluiting en verdrijving

Zuider-Amstel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

9 789079 133307

Nederlands Dagblad
Gereformeerd gezinsblad

HELEEN GAAT OVER DE PSYCHISCHE ONTWIKKELING VAN EEN MEISJE TOT JONGE VROUW.

Het was een opmerkelijk boek voor die tijd. De vorige romans en verhalen van Carry van Bruggen hadden een nogal naturalistisch karakter: de determinerende invloed van het milieu op het individu. In *Heleen* blijven feitelijke gebeurtenissen en grotendeels achterwege. Het accent valt op de innerlijke strijd die Heleen, te voeren heeft. – Als schuw en angstig meisje kende Heleen de wereld alleen uit de boeken die ze las. De eerste vraag die ze aan een vriendje stelde, was: *Zou het werkelijk mogelijk zijn te leven, zoals het in de boeken staat..?*

Langzamerhand begint ze in te zien dat niet alles wat in de boeken staat, waar is. *Ze moest het voor elk ding afzonderlijk onderzoeken, voor zichzelf uitmaken.* Hoe zou ze de wereld om zich heen kunnen begrijpen, als ze zichzelf niet begreep?

De innerlijke strijd die Heleen daarna te voeren heeft, levert haar echter veel illusies op en vooral eenzaamheid: *Ze leed in eenzaamheid de smarten en ontgoochelingen van het zelfonderzoek.*

Er zijn in *Heleen* diverse fasen van dit zelfonderzoek te onderscheiden, waarbij ze vooral op zoek is naar liefde en naar de *Eenheid van Leer en Leven*, HET ABSOLUTE.

Aan het eind duikt er een nieuw probleem op: Ze heeft eindelijk een vriend gevonden, die - naar zij hoopt - van haar verlangt dat ze haar *Ideaal* verwezenlijkt, waardoor haar leven doel zou krijgen.

In een brief aan hem beschrijft ze dat probleem: *Ik wil wel dienen, maar ik wilde niet mijn minder dienen. Ik heb gedroomd van de man die mij aan zijn voeten zou kunnen zien, zonder mij als zijn slavin te behandelen (...) Ik heb gedroomd van de man, die voor mij zou zijn, wat voor andere mensen God, Wereld en Geweten is, niet om hem te gehoorzamen, maar om door hem mijzelf getrouw te blijven en mijzelf te verwezenlijken, uit zijn wil, maar uit mijn eigen neigingen. Dat zou jij geweest zijn.* Omdat hij haar echter niet die liefde kan geven die zij wenst, besluiten ze uit elkaar te gaan.

Van die dag af begon Heleens leven naar benedenwaarts te neigen. Haar hoop was gedood haar jeugd was voorbij.

De roman *Heleen* betekende een ommekeer in de ontwikkeling van Carry van Bruggen als schrijver: *Met Heleen ben ik mezelf geworden; dat boek is mijn wedergeboorte geweest.*

Het was de eerste stap naar een zeer persoonlijke schrijfwijze die ook kenmerkend is voor *Een coquette vrouw*. Die roman staat wat minder bol van zelfbespiegelingen dan *Heleen*, maar bevat in wezen dezelfde problematiek: *Is het voor een vrouw mogelijk in de liefde dienstbaar te zijn aan de man en zich tegelijkertijd voor die liefde niet te vernederen?*

Evenals Heleen komt zij in conflict met haar omgeving en raakt zij vereenzaamd door de botsing tussen haar hunkering naar liefde en waarheid en de vernedering die zij van anderen ondergaat. Zij wordt evenals Heleen voor een behaagzieke vrouw uitgemaakt, omdat zij haar gevoelens voor andere mannen niet wil verbergen en om liefde vraagt.

Mieke Wilcke-van der Linden

© 2026

Carry van Bruggen

HELEEN

EEN VROEGE WINTER

waarin opgenomen

Enkele bladen uit Helene's dagboek

&

aangevuld met enige curiositeiten

Zuider-Amstel Amsterdam 2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN

HELEEN

„EEN VROEGE WINTER"

© 2026

NEDERL. BIBLIOTHEEK

PH. PRAAG.

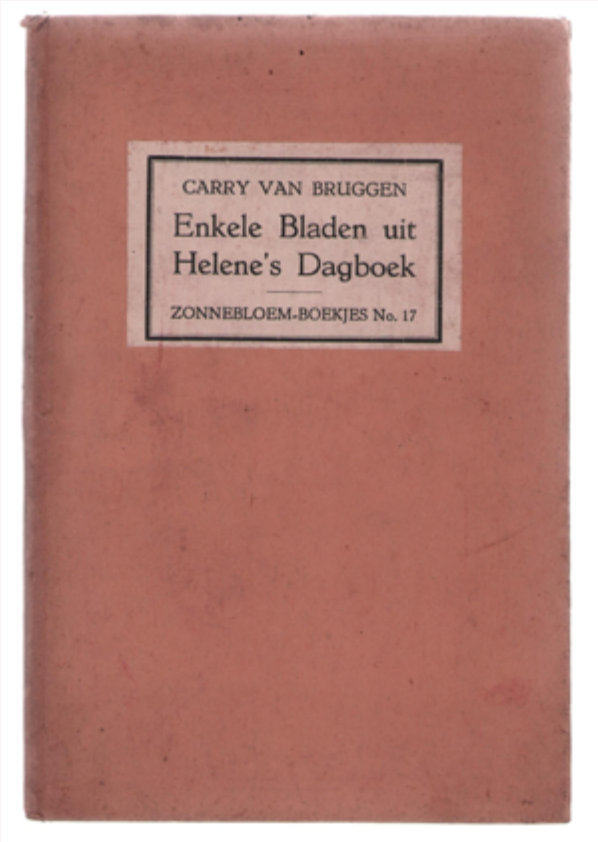

Heleen stond aan het begin van Carry's ontwikkeling die zij zou doormaken.

In diepten verzonken van leed en ellende/Het hart in bedwelmende dromen verward/
Door prikkels van onrust, wier bron ik niet kende/Gedreven, gefolterd tot eindeloze smart/
Heeft de aarde mij lang in mijn dorheid gedragen/In morrende wanhoop aan wereld en lot/
Een knagend verlangen verteerde mijn dagen/Een woede van honger naar zielsgenot/

Zo dichtte Isaäc da Costa in 1826

In het voorwoord op de *Bladen uit Helene's Dagboek* noemt Carry *Prometheus*: 'Het Credo van een tot bezinning, dat wil zeggen: *de tot zichzelf gekomen Heleen*'. Deze lijn trekt Van Bruggen door in *Eva*. Daar laat ze zien hoe het de tot bezinning gekomen Heleen later vergaat. Voor Carry was *Eva* het sluitstuk van haar ontwikkeling als romanschrijfster. Het was haar gelukt fictie en filosofie, de artiest en de denker te verenigen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HELEEN

Een vroege winter

gevolgd door

Enkele bladen uit Helene's dagboek

HERNIEUWD BEZIELD

7e druk

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

1913

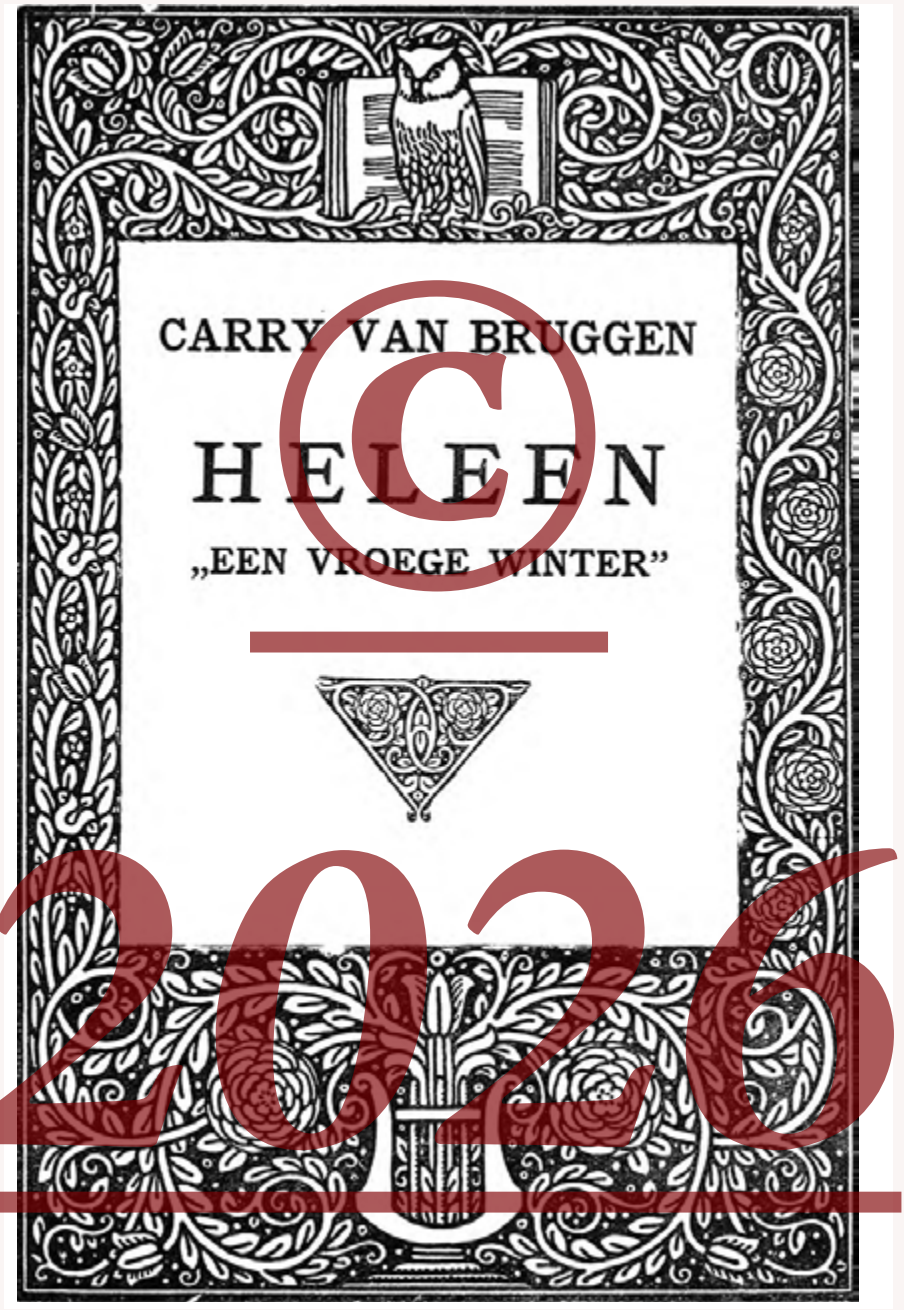

© 2026

Carry van Bruggen toen zij Heleen schreef

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

HELEEN

EEN VROEGE WINTER

2026

Amsterdam *Zuider-Amstel* 2026

1e druk *Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur*, Amsterdam 1913
2e druk *Wereldbibliotheek*, met bandontwerp van Bertha van Dam-Van Bruggen; inclusief *Enkele Bladen uit Helene's Dagboek*, 6e duizendtal Amsterdam 1934
3e druk *Het Spectrum*, Utrecht 1983
4e druk *Knippenberg's Uitgeverij* (Bulkboek), Amsterdam 1983
5e t/m 6e druk in *Vijf romans*, Em. Querido's Uitgeverij BV, Amsterdam 2013[3]
Bevat: *De verlatene*, *Heleen*, *Een coquette vrouw*, *Het huisje aan de sloot* en *Eva*.[1]

Ook bij Zuider-Amstel: *Carry van Bruggen*, *dieptedenker pur sang*, *Een innemende vrouw* en *De onbegrepenen* (met Jacob Israël de Haan).

REVALORISERENDE EINDREDACTIE: Daniël Mok-Kolthoff
© U.M. Abraxas|*Zuider-Amstel*, Amsterdam 2023
FRONTISPICE: Carry van Bruggen, circa 1913
ISBN 9789079133338

1 DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK VOEGDE BIJ DE BIBLIOGRAFIE VAN *VIJF ROMANS* TOE:
‹ CARRY VAN BRUGGEN is een van die schrijvers waarvan het werk in hun eigen tijd niet op de juiste waarde is geschat en pas van een latere generatie de waardering hebben gekregen die ze toekomt. Carry van Bruggen werd haar eigen tijd wel gelezen, maar… ze was een vrouw en… vrouwen schreven *damesromans*. En die werden niet gelezen door heren, en al helemaal niet door mannen die toen de literaire toon aangaven. De essays van Van Bruggen is dat lot bespaard gebleven: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding* 1916, *Prometheus* 1919 en *Hedendaags fetisjisme*, 1925. – *Prometheus* was zelfs lange tijd het lijfboek van dé intellectueel van de jaren dertig: Menno ter Braak. De grote faam van *Prometheus* heeft tot de misvatting geleid dat in dát boek de ware Carry van Bruggen te vinden zou zijn. Het zijn echter haar romans waarin zij zich openhartig uitsprak over zichzelf en daarmee ook *Uit het leven van een denkende vrouw* in het interbellum. – Ze beschrijft in *Het huisje aan de sloot* haar leven als joods meisje uit een vroom en arm milieu compleet met 'kleinheidswaan' in *De verlatene* en *Heleen*, en ze is al even vrijmoedig over haar leven als lid van de 'tweede kunne' in *Een coquette vrouw* en *Eva*, haar meesterwerk.
Deze titels vormen de inhoud van *Vijf romans*. Een representatieve keuze, naar geschakeerdheid, als beeld van de schrijfster en van de vrouw van het begin van de vorige eeuw, en naar kwaliteit. ›

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

Carry van Bruggen	*Bij wijze van voorwoord*	10
Wereldbibliotheek	*Bij de tweede druk*	12
Frans Coenen	*Inleiding bij de tweede druk*	13
Friedrich Nietzsche	*De geboorte van de tragedie*	20
Carry van Bruggen	*Heleen, een vroege winter*	21
Carry van Bruggen	*Enkele bladen uit Helene's Dagboek*	190
Carry van Bruggen	*Eva*	238
Carry van Bruggen	*Vaderlandsliefde, mensenliefde en pedagogiek*	441
Diverse auteurs	*Essays en kritieken*	469

I *Huis* 21 – II *School* 24 – III *Zondag* 28 – IV *Twaalf* 35 – V *De val* 39
VI *Bloemen en dieren* 43 – VII *Zestien* 45 – VIII *Achttien* 51 – IX *Negentien* 57
X *Examen* 60 – XI *Het huis uit* 64 – XII *Een andere school* 72 – XIII *Bezinning* 75
XIV *Tweespalt* 80 – XV *Eenzaam* 85 – XVI *Werkelijkheidszin* 93 – XVII *Introvert* 101
XVIII *Bezeten* 106 – XIX *Vierentwintig* 114 – XX *IJzig* 128 – XXI *Liefde* 132
XXII *Liefdespijn* 137 – XXIII *Wikken en wegen* 144 – XXIV *Bevreemding* 150
XXV *Intuïtie* 154 – XXVI *Rijping* 157 – XXVII *Wanhoop* 160

OVER 'HELEEN, EEN VROEGE WINTER'

Het meisje **Lea**, *De jonge* **Heleen**, *De innemende* **Ina** *en De volwassen* **Eva**		174
G. van Eckeren	*Natuur en karakter geven* **Heleen** *diepte*	175
J. Sicking	*De strijd van* **Heleen** *tussen overgave en zelfbehoud*	184
A. Donker	*De intrinsieke blijvende waarde van Heleen*	185
'De werkelijkheid ontvouwt door het verzoenen van tegenstellingen.'		188

OVER 'ENKELE BLADEN UIT HELENE'S DAGBOEK'

De Preangerbode	Bandoeng, 6 maart 1920	182
Jeanne Reyneke van Stuwe	*De Nieuwe Gids*, 1919	183
Adriaan Roland Holst	*Over Carry van Bruggen*	185
Heleen van Duijn c.s.	*Onze levens zijn stukjes in een patroon*	186
Uit de couranten	1e druk 1910 – 2e druk 1919	188
Carry van Bruggen	*Voorwoord bij de tweede druk*	193

© 2026

TUSSEN AL DIE KINDEREN waarop zo dik het rustige, conventionele lag, heb ik mijn eigen onrust als iets minderwaardigs gevoeld... Net als *Heleen* kon ik al die tijd geen wortel schieten, kon ik de benauwdheid van angst en inferioriteit niet van me afschudden... Die verlegenheid heeft lange tijd diepe sporen achter gelaten en pas later begon te schrijven zoals ik eigenlijk altijd al had moeten schrijven.
In *Heleen* durfde ik pas vrij tot mijn recht komen en daar sta ik voor in.
Met *Heleen* ben ik mezelf geworden. Dat boek is mijn wedergeboorte geweest. Daar is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld secundair geworden.
Ik hecht geen waarde aan het materialistisch leven *an sich*. Ik zie er geen andere waarde in dan als enscenering te dienen.
Om boven de naturalistische dwang uit te kunnen groeien, heb ik veel te danken aan Arthur van Schendel, Frederik van Eeden en vooral aan de eenvoudige, menselijke manier van Frans Coenen die schreef zoals hij voelde, zoals hij het meende en zoals hij sprak. Hij was het die mij, door zijn werk en raad, de moed en kracht gaf om mezelf te zijn. Het was een langzaam en tobberig proces, dat losmaken van de waan van de dag en het lef om mezelf te zijn. Het was nodig voor de ontwikkeling van mijn wording om een eigen criterium te zoeken, uit mezelf iets worden, al was het maar een klein zelf.
In *Heleen* hoorde ik voor het eerst mijn eigen stem gehoord. Daar is het meditatieve, en intellectuele van mijn natuur naar boven gekomen. De vragen over het wezen en bestemming van de mens, wat het IK betekent en wat is de individuele plaats in de collectiviteit? Waar kom ik vandaan? Waarheen ga ik? Wat is mijn plaats op aarde? *Heleen* is niet meer dan dat: het IK dat zichzelf herkent en de eigen plaats aanwijst.
Vanaf mijn jeugd overheerst mijn hunkering om te weten wat er met de mens gebeurt. Ik heb me altijd sterk door etymologische bijzonderheden aangetrokken gevoeld, de afkomst, betekenis en waarde van woorden, door alles wat met de menselijke geest door de eeuwen heen in relatie staat.
Heleen heb ik bedacht in het licht van mijn meer bewustwordender aan- en invoelen. Toch had Heleen al een soort van voorganger gehad in haar neiging tot zelfbespiegeling en zelfontleding: in Daantje uit *De Verlatene* vindt je dat streven in kiem terug. Ook Ben uit *Het Joodje* is bezield met Heleens onderwaardering van het tijdelijke en haar ethische principe: wat je van anderen vergt, hoor je zelf ook te doen en wat je zelf niet kunt bereiken, kun je ook niet van anderen te eisen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In *Een Coquette Vrouw* zal weer iemand van hetzelfde slag naar buiten komen, een wezen vol zelfinkeer en zelfkennis.
Van *Heleen* weet ik dat het te geconcentreerd is en dat ik uit dat boek nog lang zal kunnen putten. In mijn volgende werk zal ik al proberen de abstracties concreter te maken en ze meer te dramatiseren. Wel zullen ze allemaal gebaseerd zijn op mijn innerlijke visie zoals in *Heleen*. Ze zullen rijk zijn aan de menselijkheid, het diepere tasten en het onrustige zoeken dat in Heleen besloten ligt.
Mijn bedoeling heeft nooit de weergave van een bepaalde levensbeschouwing overschreden. Ik ben nergens lid van. Ik sta buiten de kerk, ondanks mijn diep-religieuze natuur. Belangrijkste van mijn geloof is mijn diepgewortelde besef over de aardse verschijningsvormen van HET EEUWIGE – daarbuiten niets. Het is toevallig dat ik met *De Verlatene* het joodse vraagstuk aanraakte. Ik beken dat zelfs meer te hebben gedaan onder de algemene suggestie van de Hollandse kritiek dat je episch hoort te zijn dan uit overtuiging. Ik interesseer me veel meer voor de dingen die de basis van *Heleen* uitmaken, dan voor de problemen die *De Verlatene* opwerpt.
Ik sta helemaal buiten het zionisme. En zo het jodendom niet helemaal buiten mijn kringen van belangstelling is uitgesloten, staat het op een tweede plaats. De menselijkheid gaat voor.
Toch koester ik de wens eens de joodse dingen uit *De Verlatene* over te zetten op een hoger plan – het plan van *Heleen* – en te herschrijven van wat ik in het jodendom voel.[1]

Carry van Bruggen, december 1914

[Gedistilleerd uit het interview van André de Ridder, integraal afgedrukt in *Carry van Bruggen; Dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.]

2026

1 BRON: *De Gulden Winckel*, jrg. 14, *Hollandia-Drukkerij* Baarn 1915.

De eerste druk van Heleen verscheen in 1913 in een oplaag van 5000 exemplaren.

Toen deze in 1919 was uitverkocht, waren de tijdsomstandigheden er niet naar een herdruk te ondernemen van een boek dat zijn schoonheid en betekenis meer ontleende aan de fijne ontleding en het diepe inzicht die de weinigen ontroeren dan aan het spannend verhaal dat de menigte boeit. En zo werd de herdruk uitgesteld van jaar tot jaar. Doch nu wij er dan eindelijk toe kunnen overgaan, meenden wij er aan te moeten toevoegen een herdruk van het in 1910 en 1911 geschreven en in 1919 in boekvorm bij *De Zonnebloem* te Apeldoorn verschenen werkje *Enkele bladen uit Helene's Dagboek*, dat, blijkens het voorwoord, als een eerste 'aarzelende aanloop' tot *Heleen* is te beschouwen. Voor allen die het oeuvre der ons te vroeg ontnomen schrijfster kennen, is het wel duidelijk geworden dat zich in deze beide jeugdwerken de rijkdom van haar zielenleven en haar groot kunstenaarschap zoals die in haar latere boeken tot ontplooiing kwamen, reeds volledig openbaren.

Daarom is de uitgave van deze herdruk voor ons niet slechts een plicht, maar tevens een eerbiedige hulde aan haar nagedachtenis.[1]

RED. W.B.

¶

SOERABAIJASCH HANDELSBLAD
06-01-1934

UITGAVEN IN VOORBEREIDING

In de eerder aangekondigde herdruk van Carry van Bruggen's *Heleen, een vroege winter*, zullen ook de voorstudies voor dit boek worden opgenomen die indertijd onder de titel *Enkele bladen uit Helene's dagboek* afzonderlijk het licht hebben gezien.

De inleiding voor deze nieuwe uitgave 1934 van *Heleen* werd geschreven door Frans Coenen, terwijl het ontwerpen van de boekbandtekening werd opgedragen aan Van Bruggen's dochter, mevr. B. van Dam-van Bruggen.

In den reeds eerder aangekondigden herdruk van Carry van Bruggen's „Heleen, een vroege winter", zullen ook de voorstudies voor dit boek worden opgenomen, welke indertijd onder den titel „Enkele bladen uit Helene's dagboek" afzonderlijk het licht hebben gezien. Een inleiding voor deze nieuwe uitgave 1934 van „Heleen" werd geschreven door Frans Coenen, terwijl het ontwerpen van de boekbandteekening werd opgedragen aan Carry van Bruggen's doehter, mevr. M. v. Dam-v. Bruggen.

1 Vermoedelijk omdat het zetsel van de eerste druk was omgesmolten, konden er enkele omissies worden hersteld in de tweede druk. – In de tekst van Frans Coenen heeft de hertaler de citaten zoveel mogelijk ongemoeid gelaten. RED. Z.A.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGENS HELEEN

DOOR FRANS COENEN

Carry van Bruggen was zeker geen beginneling en geen onbekende in de letteren toen zij in 1913 'Heleen' publiceerde. Toch voelde *Heleen* als haar eerste boek omdat zij zich daarin voor 't eerst aan haarzelf en de wereld openbaarde. In *De Verlatene*, *Breischooltje* en *Goenong Djati* toonde ze haar soepel schrijftalent binnen de trend van het sinds 1880 afkalvende realisme maar iets markant persoonlijks had het niet.

In *Heleen* werd zij met lef zichzelf. En hoe! De kritiek werd er verlegen mee onder dit ongewone en sterke en heeft zich op een enkele uitzondering na, zo goed mogelijk van afgemaakt: zij had zelden zoiets onder de ogen gehad. En de 'gewone lezer'? Voor de verstrooide aandacht van dit onrustige vóór-oorlogsjaar werd het boek nog vrij veel en serieus opgenomen. Toch ging het in de boekenstroom ten onder en de oorlogsjaren voorkwamen dat het nog bovenkwam. – Er waren andere zorgen dan dit geschrift met zijn vreemde bedoeling en ongewone klacht.

Zal dit intieme boek, dit klaaglied, na eenentwintig jaar beter worden begrepen? Zal het als een van de meest aangrijpende en diepzinnigste letterkundige werken nu rechtmatiger worden gewaardeerd? Het is te hopen dat met wat uitleg en duiding de aard van dit boek tot zijn recht komt omdat het zo oprecht voor de 'gewone lezer' geschreven werd.

Heleen is in wezen, dat wil hier zeggen in waarheid en verdichting wat Carry van Bruggen zelf was. Daaraan ontleent het zijn diepe, zware ernst en de innige bekoring van zijn taalstem. Niet zomaar een episch verhaal, hoe ook 'ingeleefd', niets van realisme, het verstrooide en verbrokkelde dagelijks leven, maar zijn concentratie en kern heeft zij gegeven, en daardoor dat beklemmende, als een grauwe winterlucht troosteloos, verkregen, dat wel de eerste indruk van het boek uitmaakt, van het boek als geheel, van de levensvisie die het over ons uitgiet. Maar intussen hebben wij genoten en ons overgegeven aan de verwonderlijke bekoring van die stijl, vol van scherp juiste, verrassende beelden en vergelijkingen en vooral van zuiver verwoorde, fel suggestieve stemmingsmomenten, waar natuur en leven, de werkelijkheid van het ogenblik met een eeuwigheid van aanvoeling ineen schijnen te vloeien. In de zachte zinsval is altijd iets van weemoed, in het algemeen en onpersoonlijk gehoudene iets gereserveerds en afstandelijks,

© 2026

dat alle ſtemming van het gewone dagelijkse afwijſt en te boven gaat. Dat is dan in het ſtille, verhalende, waar vaak zuiver poëtische gedeelten zijn. Zie hier, al dadelijk in het begin, een herfſtbeeld.

Wanneer Heleen in later jaren haar huis herdacht, de blanke plassen, het riet en de weien, dan scheen het aan de beelden van haar verbeelding, alsof het daar altijd herfſt en komende winter was geweeſt. Op het koude water van de rivier dekten de bonte bladeren het diep en wazig beeld van een hoge, bonte lucht, bleke nevels zweefden zwak en onvaſt tussen wolken en water, in het vochtig bos beefde damp om eiken ſtam, daar lag de zomerpracht vergaan en de bedroefde roep der late vogels klonk hol als in koude zalen. In de druipende takken wiegden neſten verlaten, het grauwe huis schreide ziltig vocht, bleek onkruid wies uit de spleten en het vervallen hek voelde van groene uitslag glibberig en kil. Voorlangs het huis, in de bocht van de weg, waar regen het grint geſtadig vochtig en donker hield, zuchtten smartelijk de oude, scheve hoornen —, hun duiſtere kruinen drukten zwaar de knoeſtige korte ſtammen en beneden die weg lagen achter berm en sloot de wijde grijze akkers tussen smalle greppels; kraaien pikten het winterzaad uit de verwoelde klei, schichtige spreeuwen hipten over de kluiten, schreeuwden met gerekten hals en repten zich weg. Een kruiwagen, omgeſtort bij verlaten gereedschap, leek aan de aarde vaſtgekorſt,- huisjes en boompjes verderop ſtonden in ijle, blauwe wazen gevat.

En hier is het beeld van een winteravond, als Heleen de oude plekjes weer opzoekt, waar haar hart aan hangt.

Hadden ze te zamen gezeten, dan ging Heleen eenzaam op pad en genoot de oude geneugten in gerucht en geur. Ze zwierf in 't flakkerende lantaarnlicht de ſtille ſtratjes door, ſtiet het snoepwinkeltje open, om het doffe belletje te horen en toefde even zachtademend in de mufte van turf, brandhout en suikergoed onder de vale blikken lamp, vóór ze de oude vrouw uit het achterhuis tot zich riep. Ze tuurde door de deur, die ze openliet, haar woonkamer binnen, zag de zilveren ballen op de hoge kaſt, poes en sloffen, en ſtoof over de grond en rook de verse koffie.'

Ze sloop het schoolplein op en leunde luisterend tegen de muur met een heimwee, alsof ze daarbinnen geen leed had gekend, ze rekte haar lijf over het bruggetje bij het duistere grachtje, staarde naar de gesloten pakhuispoort en snikte in haar handen, ze stond voor het schrielverlichte toonkastje van het leesbibliotheekje, las de titels en dacht aan de heer en de dame uit De

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Fonkelende Sterren' en aan Yalentin Jernam, oud 31 jaar; de wind voer door de kale takken met zuchten en zacht gekraak, op het grachtje ging geen sterveling meer, trillend in bange smarten leed Heleen de pijn om wat onbegrepen voor eeuwig is voorbijgegaan...

Is dit niet, meesterlijk, de natuur tot stemming, de buitenwereld tot zielsaandoening gemaakt? Want het is hier nooit om de natuur, de realiteit zelf te doen maar als projectie van Heleens stemmingen zo is alles ver is van litterair effectbejag.
Zich in woord en klank te bezinnen op het voorbije leven, in bitterzoete herinnering zich te laten voortdrijven op die stroom van beelden uit het verleden, is wat de schrijfster wilde en wat vanzelf geworden is tot dit hardop peinzen, dit zachte fluisteren, tot de zuivere lyriek van een verscheurd mensenhart, een doordringende klacht om het leven.
Want dit is het wat het boek inhoudt en waarom allen het zouden kunnen en zo weinigen het zullen navoelen: een klacht om de wrede raadselachtigheid van het leven, deze tragedie waarin wel allemaal meedoen maar waarvan enkelen het leed voelen.
— Het kind Heleen, aan zich zelf overgelaten, heeft lang in droom en verbeelding geleefd. Haar omgeving op zich betrokken als een uitbreiding van haar zelf, bevloog haar niettemin uit die omgeving soms een gerucht, een aandoening, waarin verten van zaligheid schenen open te gaan, *dat wat gevoeld maar niet gezegd kon worden*, en waarvan zij de zin niettemin al hartstochtelijker zocht.
Na de eenzame dromerij van haar kinderjaren wenkte ruw het praktische leven. Zij weet zo goed als niets van de materiële en nuttige dingen, wordt uitgestoten en op zich zelf teruggeworpen. Dan begint haar pijn om de onbegrijpelijke kloof, het wrede verschil tussen de gedroomde en de werkelijke wereld. Die verbeelding kan geen leugen zijn, maar de werkelijkheid is niet te ontkennen. Wat elk kind ervaart; deze tegenstrijdigheid, wat tenslotte elk kind vermag: zich bij het onbegrepene neer te leggen, Heleen kan het niet en begint hier haar tocht op zoek naar eenheid van werkelijkheid en droom, die de waarheid zijn zal.
Hier ligt de kern van haar anders-zijn, de bron van al haar latere ellende dat zij tegelijk uiterst sensitief én onbedwingbaar redelijk geboren is. Die rede

© 2026

zal haar de oplossing moeten geven waarom droom en leven zo volkomen verschillen en waarom de dingen zijn zoals ze zijn. Maar in plaats van dichter bij de bevredigende eenheid te komen, zuigt de rede haar eerder dieper in het dichtbegroeide moeras van uitzonderlijke fenomenen dan dichterbij de band die zij vermoedde, hopend dat er een menselijk verbond blijkt te bestaan. Zij vond vooral angst en zelfingenomenheid die voorbijgaat aan verschillen en onredelijkheid en inconsequenties ontkent. Er wordt geen rekening te houden met overwegingen en omstandigheden buiten berekende lijnen waarbinnen toch niets vast en blijvend blijkt en alles wankel is. De eigen persoonlijkheid lijkt op water, kleurloos en tot elke vorm bereid. Geen handeling, geen drijfveer komt autonoom uit haar zelf voort, alles moet in een bepaalde richting drijven... Maar door welke macht opgelegd?

Het kinderlijk ideaal, één met haar levensdroom van eerlijk, trouw en goedmoedig zijn is allang in de ontmoeting der wereld teloor gegaan. Nu zij de mensen minder waardig en verder ook geen zekerheid ziet, kan zij zichzelf niet volstrekt verliezen. Zoals zij, eenzaam hunkerend naar gemeenschapszin, zichzelf zo vaak heeft verraden om door anderen aardig te worden gevonden, hoe vlot, zwierig en dubieus ze ook zijn, zo kan het niet doorgaan. Zij is toch zelf de enige zekerheid die zij trouw moet blijven nu ook haar zogenaamde liefdesspel haar moe heeft gemaakt. Want een spel was het, geen ernst, als zij, ook om uit haar isolement te breken, verleid door haar bekoringsmacht, de mannen uit behaagzucht naar zich toetrok.

En dan begon er deze fictie:
Ze had soms vele vrienden tegelijk, maar een van hen was de uitverkorene, niet doordat hij sterker of schoner dan de anderen, zich sterk en schoon van hen onderscheidde, doch om dat ze wilde, dat er één uitverkorene wezen zou, één, voor wie ze de anderen gewillig zou hebben opgeofferd, één, die zij alles gaf wat jongens vleien en verblijden kan, en ook hem dus vleien en verblijden moest: liefkozing en lieve woorden, die zij zelf even zo gaarne ontving. Zij maakte van die uitverkorene een held ten einde daarna zichzelf in vlekkeloosheid te volmaken en hem waardig te zijn… Ze wist, dat mannen naast vrouwen zich graag de meerdere voelen en speelde met een blije glimlach het spelletje van de sterke wijze man en het kleine dienstige meisje om hem te behagen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Haar scherpzinnigheid doorzag dit ganse bedrijf; ze kende meestal haar vriend beter dan hij zichzelf kende, ze doorzag hem volkomen in al die dingen, waarin hij zichzelf zo gaarne vleide en misleidde, zijn zelfingenomenheid, zijn mensenvrees, zijn overschatting van eigen kunnen, eigen kracht en eigen deugd. Ze zag zijn zwakheden die hijzelf met mooie namen bekleedde en beginselen heette… en liet zich nochtans door hem beheersen, omdat mannen in heersen behagen scheppen. Ze liet hem ter wille dingen na en deed er andere, die hij haar oplegde of ontzegde, ofschoon zij zelf het een en het ander even onbelangrijk vond; ten einde haar vriend en zichzelf te vleien met besef, dat haar leven werd geleid door zijn wil …

Is het wonderlijk, dat dit Heleen op den duur doodmoe maakte? Dat de dialoog, waarvan zij zelf beide stemmen vervulde, haar op den duur bitter tegenstond? Later, in het beslissend uur van zelfinkeer, bekent zij:

Dag na dag had ze zich aan zich zelf vergrepen, zich laten beheersen door wie haar meerderen niet waren, omdat ze in haar lafhartigheid de schijn van hun genegenheid, hun onbetekenende vleierijen niet durfde te ontberen. En:

Ze had haar schone droom ten einde gedroomd… Ze was geen klein kind meer, ze kon niet langer de taak van twee alleen verrichten. Als een kind in een gewaande samenspraak, waarbij het vergeet dat het maar heel alleen en aan het spelen is, zo was Heleen opgegaan in de fantastische verering, in schijn voor enig vriend maar in waarheid gericht op wat zij zelf had willen zijn, op het oude Ideaal. Het tweeledig vermogen, meisje en man tegelijk te zijn, had haar bedrogen, ze had met zich zelf gespeeld, de man had lief gehad en het meisje vereerd alles was uit haar zelf ontsprongen, betrof haarzelf en wat tot haarzelf terugkeert. Ze zag het en het stond haar tegen.

Toen Heleen het onwaardige kon erkennen van wat lang de enige vrijplaats was te midden van het verval van haar leven wil zij weg van de mensen die haar niets geven kunnen om zo nog iets van haar zelfrespect te redden, in de *rust en zuiverheid* van het alleen-zijn.

Maar dan, op dit keerpunt van haar leven, ontmoet zij de liefde die geen spel is. Het is de oudere en naar zij meent de zoveel wijzere man die onverwacht haar hart inneemt door zijn oogopslag, glimlach en vooral zijn toegewijd willige luisterend oor. Alsof zij op hém gewacht had om háár leven op orde te brengen; zo vallen alle bezwaren weg en probeert zij hem voor zich te winnen met alle kracht van haar op de spits gedreven behaagzucht

© 2026

nu haar wezen zo vol is van hem waarzonder er geen leven meer bestaat.
En als het haar gelukt is in zijn buurt te komen en op vertrouwelijke voet te komen, gedraagt zij zich nog met ingehouden engelengeduld zodat hij niet door haar liefdesdrift maar door haar charmante karakter veroverd zal worden. Zij weet dat liefde het meest en best gewonnen wordt door gereserveerde en onschuldige eenvoud.
Hoewel zeer bekoord, liefhebben doet hij haar niet en als er eindelijk een moment van wat grotere overgave en innigheid aanbreekt, blijkt dit voor haar cruciaal, niet voor hem. Want zij, de behaagzieke en eerzame die in rusteloze gedachtes leefde, ervaart en ondergaat nu voor 't eerst ook de gelukzalige overgave van haar zinnenlust. In een geluksgevoelige verrassing erkent ze dat tegelijkertijd het geheim is ontsluierd van die raadselachtige ontroeringen van haar jeugd die als een aanschouwing, een klank, een geur plotseling onvermoede vertes en dieptes van het leven openden die haar zielsgelukkig maakten of dodelijk benauwden. Dit was dan de diepere zin des levens waarnaar zij hunkerde en die op de weg van de rede onvindbaar bleek. In die ogenblikken, nu door haar erkend als momenten van AL-VERWANTSCHAP en AL-LIEFDE, was het geluk, al haar levensgeluk besloten. Nu erkent zij de hoogste spanning, de apotheose in deze volkomen overgave aan hem die zij liefheeft.
Maar dan moet ook hij die overgave willen en teruggeven met zijn liefde. Alleen zo kan haar levensgeluk verwerkelijkt worden. En niet alleen het geluk. Ook de zin, de hele inhoud van haar leven, met al zijn leed en hoop en verwachting, met zijn verleden en onzekerheden hangt van de bevestiging van haar liefde in dit ogenblik af. Het gaat hier om de erkenning of de ontkenning inderdaad van de zin van haar leven. Was het al nutteloos, doelloos, een hopeloze vergissing wat haar fel bewogen hart heeft voorvoeld en vertrouwd.
Zal zij nu de harde levenschuld, die al vroeg bij haar wortel schoot, inlossen? Zal deze liefde hoogste, waarachtigste werkelijkheid zijn?
Hier is dan het keerpunt, de uiterste ure, de enige kans, die nooit terugkeert, omdat Heleen, tot dit moment gegroeid, deze intense spanning van al haar vermogens nimmermeer zo gaaf en argeloos zal kunnen beleven.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Maar onvermijdelijk volgt ook op dit idealisme de ontgoocheling. Heleen weet het al, zodra zij uit haar geluksdroom is ontwaakt. Hij zal voor haar niet zijn; er liggen te grote verschillen tussen beiden. Zij begint nu haar leven, hij heeft het gehad.

Zijn leven vloeide rustig, gelijkmatig en werd ongemerkt oud zonder levensmoeheid.

Haar leven was beroerd in radeloze onrust, die haar dodelijk afmatte. Hoe zouden hun levensstromen kunnen samenvloeien? Zij probeert nog te hopen maar voelt de vertwijfeling die haar verleidt door onbedwingbare en onhandige pogingen zijn liefde te forceren. Hij houdt van zijn rust lief en erkent wellicht dat Heleen niet het aardse en realistische, maar het ideaal in hem liefheeft waaraan niemand kan voldoen. Zo weigert hij.

Dit laatste deel van het boek is geschreven in diepe meeslepende ontroering. De pagina's, waar zij tot besef komt van haar complete vrouw-zijn schijnen als trillend van tederheid en donker geluk. Maar ook in wat daar volgt, in de schrijnende zelfbezinning en alsem-bittere ontgoocheling, als Heleen deze laatste, uiterste illusie ziet vervlogen en in de afscheidsbrief, zwaar van ontroerend beklag en vergeefs verlangen, bereikte Carry van Bruggen een diepte en innigheid van gevoel, een macht van uitdrukking, als de Hollandse letteren maar zelden hebben gegeven.

Het boek staat daar alleen, in de tijd van zijn verschijning niet minder dan nu, als een zuiver persoonlijke beleving van het leven in al zijn diepten die onpeilbaar in al zijn waarden en zekerheden, die waardeloos en wankel blijken. Het is tenslotte doorleefde filosofie, vergelijkbaar met de Hamletse, bezinning op het leven door eigen nood en angst geperst, de klacht van een dwalende ziel die geen rust kon krijgen zolang zij in de uiterlijke wereld haar verloren visioen niet teruggevonden en die ongetroost achterbleef.

Het is niet in Heleen dat deze onrust tot rust wordt geleid.

Carry van Bruggens latere werken zullen daartoe een poging doen, die, misschien, geslaagd mag heten.

© 2026

VOOR FRANS COENEN

{We verdragen het pathetische alleen in de kunst.
De levende mens moet sober en niet te luidruchtig zijn.
Zo'n sober mens beschrijft zonder enige pathos hoe grondeloos men
zich aan die hooggestemde gevoelens heeft overgegeven.}

(De geboorte van de tragedie)

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

I HUIS

HET GEBOORTEHUIS VAN HELEEN EN WAAR ZE HAAR HELE JEUGD HAD GEWOOND, STOND EENZAAM EN ALLEEN LANGS DE BOCHT VAN EEN RIVIER WAARVAN HET WATER TRAAG TUSSEN DE VLAKKE OEVERS VOORTSTROOMDE.

Als Heleen terugdacht aan dat huis, de plassen, het rietland en de bleekvochtige weiden aan de overkant dan, waren de beelden in haar hoofd alsof het daar altijd late herfst en aankomende winter was geweest.

Op het koude water van de rivier dekten de bonte bladeren het diep en wazig beeld van een hoge, bonte lucht, bleke nevels zweefden zwak en onvast tussen wolken en water. In het vochtige bos beefde de damp rond elke stam. Daar lag de vergane zomerpracht en de bedroefde roep van de late vogels klonk hol als in koude zalen. In druipende takken wiegden de verlaten nesten. Het grauwe huis traande ziltig vocht, bleek onkruid groeide uit de spleten en het vervallen hek voelde glibberig en kil van groene uitslag. – Langs het de voorkant van het huis, in de bocht van de weg waar regen het grint gestadig vochtig en donker hield, zuchtten kwijnend de oude, scheve bomen. Hun duistere kruinen drukten zwaar op knoestige, korte stammen en benedenlangs lagen achter berm en sloot de wijde grijze akkers tussen smalle greppels. Kraaien pikten het winterzaad uit de omwoelde klei, schichtige spreeuwen hipten over de kluiten, schreeuwden met gerekte hals en repten zich weg. Een omgevallen kruiwagen bij verlaten gereedschap leek aan de aarde vastgekorst. Huisjes en boompjes verderop stonden in ijle, blauwe wazen omsloten.

In het hol en donkere najaarshuis bewoonden Heleen en haar familie maar enkele kamers. De rest stond leeg bij gebrek aan meubels. Onder het dak lagen kale vloeren tussen koude wanden. Lege kasten kierden en klemden, het rook klam naar spinrag en stof.

De herfstwind joeg de regen door de scheuren en sneeuw in de winter. Het ijzig stuifsel sloeg in dunne plakken tegen balk en bint; een star schijnsel drong naar binnen, verjoeg de schemer en openbaarde de geheimenissen van de zwammen die van nazomer tot mei teergevoelig groeiden uit vocht en duisternis.

Hun woonkamer aan de voorkant was ruim, laag, stoffig en bedompt. Het versleten vloerkleed leek met de meubels vergroeid, alles was donker en zwaar. Geen bloemen, lichte gordijnen of glanzend meubel en geen luchtige snuisterij.

Vooruderlijke portretten hingen aan de wanden en waren net als de klok ermee vergroeid.

© 2026

I

Wat haar vader buitenshuis deed en waarvan ze leefden wist Heleen niet. Er werd nooit over gesproken en zij vroeg er niet naar. Uit haar moeders verhalen, waarvan ze in later jaren wel aannam dat zij ze maar gedroomd of gelezen had, wist ze dat haar moeders familie rijk en aanzienlijk was geweest en daarna door onwetendheid tot armoe vervallen, en dat er vele kleine broertjes en zusjes waren gekomen en weer gegaan, zodat zij nu nog maar met drie anderen over was, de kleine broertjes en de grote zus.

Alle drie waren slank, bleek en blond. Maar haar zus was klein en plomp, ging niet naar school en overdag het huis niet uit. Tegen de avond nam vader haar mee en wandelde met haar langs de rivier. Soms zat ze een hele dag in een hoek van de zolder op de grond, knaagde aan haar handen en bewoog grommend haar lijf in bochten. Haar vingers waren van het bijten beschadigd. Soms vertelde ze Heleen lange verhalen zonder zin of samenhang waar Heleen peinzend naar luisterde, proberend om er iets van te begrijpen. Ze had ook boze dagen, dan was haar hele gezicht ingekrompen van woede, beet zij zichzelf fel tot bloedens toe in haar duim en kneep Heleen en de broertjes met gekwelde ogen. Heleen dacht weinig na over die vreemde gewoonten van haar zuster. Ze wist niet beter dan dat het zo hoorde als een deel van huis en leven. Pas veel later kreeg ze, uit wat anderen haar honend en in giftige grappen toebeten, het vermoeden dat haar zuster geestesziek was.

Heleen's moeder was tenger, druk en bleek. Zij zong met een schrille stem treurige Franse liedjes die ze ooit van haar grootmoeder had geleerd en waarvan ze de zin vergeten of nooit geweten had. Heleen begreep ze dus ook niet maar dat maakte haar weinig uit. Turend naar grootmoeders portret luisterde ze peinzend en indachtig. Ze onthield de liedjes op de klank en neuriede ze als ze alleen was net zo lang tot ze een ontroering in zich voelde als gegraven en huilen moest. Dat gevoel wilde niet altijd komen. Toen ze later de betekenis van die liedjes leerde, stelden ze haar teleur. Ze kon er niet meer om huilen, het was of de grafdiepte uit haar voorgevoel geëffend was. Ze had ze zich donker en woest als rotsen en ravijnen gedacht.

Heleen's vader was fors gebouwd en stil van geest. Alleen zijn handen waren smal en zacht, hij lachte niet vaak maar als hij lachte voelde Heleen die lach tot in haar hart en lachte mee met vochtige ogen.

Van haar moeders vrolijke drukte hield ze niet. Die blijheid doofde gewoonlijk in dagenlange somberheid uit. Het maakte Heleen schuw en stil.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Over zaken als goed opletten, plichtsbesef en vooruitkomen werd thuis vrijwel niet gesproken en Heleen dacht er uit zichzelf nooit over na. Ze was meegaand, fel en onverzettelijk van aard en opgewassen tegen neerbuigendheid en dwang. Het schoolleven hinderde haar niet, straf hoorde daarbij en maakte geen indruk op haar evenmin als het preken en praten vooraf en daarna.
Wanneer ze vader haar schoolrapport liet zien, lette hij amper op de cijfers voor ijver en goed gedrag. Heleen nam al snel die minachting voor het een en het ander over zonder dat dit invloed had op haar doen en laten. Beloning of bijzondere lof voor hoge cijfers kwam niet voor, zodat Heleen ook daaraan weinig waarde hechtte.
In de klas had ze geen vriendinnetjes en speelde met iedereen die haar vroeg zonder bijzondere voorkeur. Ze plaagde niemand, deed niet mee aan de wreedheid tegenover dieren en zwakkeren en verzette zich er evenmin tegen. Ze hield van de mensen in haar huis, niet omdat ze vader, moeder en broertjes waren maar omdat ze bij haar in het huis hoorden. Van het huis zelf en de oude meubels hield ze bijna evengoed. Ze hield van wat bij haar hoorde en verlangde geen nieuws. Ze hechtte zich snel en sterk aan wie op haar vertrouwde of haar medelijden opgeroepen had. Ze leed weken om het hondje dat in de regen met haar mee gelopen was, dat ze huilend van medeleven gevoed en getroost had en dat haar vader in de donkere avond had weggejaagd omdat het ziek was en vuil. In de nachten daarna huilde ze zich radeloos afvragend waar het nu zou zwerven en op stormavonden dacht ze aan de arme zeelui met rillingen van verdriet. Compassie, angst en pijn was er in al haar welwillendheid voor de verstilde huisraad bijna net zo goed als voor mens en dier. Ze treurde om de oude stoel die jaren lang naast de warme haard had gestaan en gebroken naar de zolder werd verbannen. Verdriet dat, vaak zonder dat ze wist waardoor of waarvoor, als een benauwdheid in haar aanzwol. Verdriet als bloedende pijn die gejaagd en radeloos maakte en alle goeds verbitterde. Al dit verdrietige huilen verborg ze. Iedereen zag haar als een willig, weerbaar en goedlachs kind, opgaand in spel, afkerig van ruzie en van nature de waarheid sprekend en schaamteloos liegend als de nood het gebood.
Op school deed ze nooit opzettelijk kwaad, maar deed gewoon mee in rumoer en plagerijtjes tegen de meester. Hij bulderde en strafte en bleef daarbij de baas. De strijd tussen kind en meester lag in de natuurlijke orde van de dingen. Heleen wist niet beter.

© 2026

HELEEN GING OP SCHOOL IN EEN KLEINE, OUDE STAD, EEN HALF UUR GAANS VAN HAAR HUIS. Ze liep graag alleen en verveelde zich nooit. Ze kwam er langs de grindweg met de bomen, die liep van de rivierkant af, met holle bochten, de laagte in en tussen de akkers door, maar keek neuriënd om zich heen en peinsde over de dingen, die ze zag. Ze keek naar het zwoegen van de boeren tussen koren en koolzaad in de trillende hitte van de zomer en benijdde hun ruime en onbetwiste vrijheid, ze ademde in de vochtige winden van lente en herfst met open mond en halfgesloten ogen en begreep niet recht wat haar daaruit aanwoei en beving met zoete benauwdheid, ze staarde naar de gouden misten in September en Oktober in eenzelfde heerlijke zwaarmoedigheid, – die ze niet begreep, maar waaraan ze zich gelukzalig overgaf, – maar ook de winter bekoorde haar nog met zijn zachte, onvaste dagen, de neveldagen vóór de Kerstvakantie, als er damp welt uit het warme land en bevend opstaat om de bomen. Het enige, dat ze niet verdroeg, was het wrede harde vorstgetij, het heldere koude winterweer, de open verte, het verstarde akkerland. Op weg naar school traande ze als verscheurd door kou en erbarmen. In het stadje nam ze altijd dezelfde route. Ze kende en zocht er geen andere. Als ze onverhoopt door een vreemde straat liep dan voelde Heleen zich verdwaald en verloren tussen de gevels van vijandige huizen. Haar dagelijkse gang leidde over een smalle gracht waar het water roerloos en met troebele glanzen als bezonken zeepsop tussen de gammele schoeiingen van de oude achterhuizen lag. Op het platte bruggetje bleef Heleen vaak staan, hing over de leuning en staarde zacht-ademend tegen die huizen aan. Daar was ook een koffiebranderij met deur en schutting tegen de walkant aan. Stond de deur open, dan rook Heleen de scherpe geur van het branden en in het witte licht tussen schutting en muur stond op de binnenplaats een kleine man in 't bruin gekleed en draaide gestadig aan een groot rad. Heleen noemde hem in haar gedachten 'de slaaf'. Zij voelde haar leven lang bij dat woord niet zozeer het beeld van het mannetje maar de geur van gemalen koffie in het licht van een regenachtige dag. Hoe vaak Heleen hem daar ook zag, nooit vroeg zij zich af waarom hij er stond en wat hij er deed. Ze vroeg weinig over alles wat ze zag. Wel merkte ze veel op en vergat nooit wat ze had gezien. Zij had genoeg aan wat haar overkwam, wat zij zag, haar in klank en geur aanwoei en aanvoelde. Zij verbond alles met een vreemd en vluchtig beeld uit haar fantasie en bewaarde ding en beeld in één enkele voorstelling die als een gewaarwording geheel en al de hare was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Was Heleen het bruggetje over, dan moest ze langs een smal ingekneld huisje waar een oud, halfblind dametje een leesbibliotheekje hield. In een nauwe uitbouw lagen op een schuine plank wat opengeslagen boeken. Bijna elke dag stond Heleen daar en zag er dezelfde boeken. Van sommige kende ze alleen het vergeelde titelblad vol met dunne krulletters en het zwarte prentje er tegenover, van andere twee bladzijden ergens middenin. Week na week lag alles daar. Op een dag lagen er opeens nieuwe dingen. Heleen bekeek vreugdeloos de onbekende plaatjes. Gehecht aan het bekende voelde zij zich vervreemd en tekort gedaan.

Maandenlang zag Heleen in de benedenhoek van de toonbank vlak tegen het raam het plaatje en titel van een boek dat *De Fonkelende Sterren* heette. Een man in een ouderwetse jas, een bedroefde dame met sluier en sleep stonden daar hand aan hand onder de nachtelijke hemel; de man wees omhoog naar de sterren. In de achtergrond van streepjes en veegjes meende Heleen tengere bomen door nachtwind bewogen en verder daarachter nog donkere heuvels te zien. Als Heleen daarnaar keek, werd ze overmeesterd door het vreemde gevoel van niet weg te kunnen en ook niet weg te willen. Het blijven en koesteren was zo'n zoete droom. Zacht ademend vlak tegen het raam voelde zo ver weg. Het lachen en joelen van de langskomende kinderen betekende dat het schooltijd werd. Nooit kwam het in haar op zich aan de schoolregels te onttrekken. Heleen was in geen enkel opzicht lichtvaardig.

Plotseling waren de man en de vrouw van *De Fonkelende Sterren* verdwenen en lag er een ander boek. Heleen schrok van haar eigen verdriet. Het voelde alsof een stuk van haar leven was gestolen. Ze kon zich op school niet meer concentreren en bekeek de maten en gewichten op de kast voor het eerst met hatelijke blik. Schemer en stoffigheid thuis voelden ondraaglijk.

Toen ze die avond bedrukt en traag naar haar bed ging, schoot haar plotseling iets te binnen. Ze zei tegen zichzelf: *Nu weet ik precies wat mensen bedoelen die zeggen dat ze iets op hun hart hebben. Ik heb iets op mijn hart.*

Een paar jaren later kreeg Heleen wel eens wat geld van haar vader en besteedde dat om boeken te lenen uit het oude winkeltje. Ze was klein en bedeesd en reikte maar net boven de toonbank uit waarachter het dametje zich met moeite tussen de boekenplanken wurmde. De vrouw was vriendelijk en prettig. Als zij zich over de toonbank boog om iets tegen Heleen te zeggen, trilde er iets in het kind en dreef als vertedering naar haar ogen. Eens vroeg ze haar in de woonkamer te komen. Heleen

© 2026

vond dat een grote eer. De fluweelachtige meubeltjes en het glimmende koperen stoofje vond ze prachtig en deftig. Ze mocht aan de tafel zitten en plaatjes bekijken. Aan de muur hingen tussen de oude grote schilderijen witte strookjes papier met zwarte silhouetjes. Op elk stond een kruisje getekend. Het dametje wees Heleen hoe ze veertig tellen lang zonder te knipperen naar dat kruisje kon staren en daarna de ogen sluiten moest en iets aardigs zou zien. Heleen vond het gewichtig en geheimzinnig en telde met kloppend hart tot veertig met de ogen opengesperd alsof het een bezwering was die door het minste geringste weer kon verdwijnen.

Toen sloot ze haar ogen en zag plotseling het poppetje, maar nu groot, breekbaar en blinkend wit in de donkerte voor zich uit zweven. Ze schrok hevig en werd bang, liep weg met wijd open ogen om niet te zien. Toch kon ze het niet nalaten om steeds weer haar ogen te sluiten om te weten of het er nog was. Het verscheen elke keer wat trager en flauwer en bleef tenslotte weg.

Heleen wilde daarna niet meer bij het oude dametje in de kamer met de poppetjes komen.

Thuis las ze met haar moeder de gehuurde boeken en samen bespraken ze de karakters, lotgevallen en avonturen van de personen alsof het echte mensen waren. De meeste boeken waren vertaalde Engelse romans over het leven op kastelen, jachtpartijen en liefdeszaken die Heleen half begreep en half met haar verbeelding aanvulde en voltooide tot het helemaal naar haar zin was.

Het leven in die boeken werd haar werkelijkheid. Niets wat ze thuis en op school hoorde, kon in belangrijkheid opwegen tegenover wat door de aard zuiverder aansloot bij haar vluchtige ontroeringen uit kleur, geur en geluid dan de dagelijkse beslommeringen. De beelden, die zich al lezend in haar verbeelding hadden genesteld, vulden de leegheid van alledag.

Ze ging op een dag langs het winkeltje en las op de smalle strook van een boek dat onder een ander boek uitstak deze regels:

'De storm loeide, de golven sloegen tegen de rotsen met een ijselijk geweld, de ramen van de onbeschutte herberg trilden, maar de zeeman merkte het niet. Hij sliep en droomde. Maar plotseling zag hij in zijn droom een hand, die met opgeheven vinger naar een witte grafzerk wees. Hij las:

'Gedenk Valentin Jernam, oud 31 jaar.'

Met een schreeuw werd de zeeman wakker. Hij had zijn eigen graf gezien.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Er was geen afbeelding bij en Heleen kon zich niet herinneren ooit zo'n voorstelling te hebben aanschouwd. Maar toen ze wit weggetrokken en, tot in haar hart geraakt, opkeek uit het boek zag ze die kust en die rollende golven, de hoge herberg tussen gespleten, woeste bomen, ze hoorde de zeemanskreet en zag hem opgericht in zijn bed, zijn ogen dichtknijpend tegen de gruwel, die hij in de droom had gezien.
Over die dingen sprak ze met niemand, maar ze bleven dagenlang haar nabij en gingen nooit helemaal uit haar weg.
Toen ze groter werd, moest ze op school van vreemde landen leren en van die landen kaarten tekenen. Ze kreeg dan evenals de andere kinderen een groot vel papier op haar lessenaar geprikt en trok met weifelend potlood de omtrekken na.
Tot Engeland voelde ze zich meest aangetrokken, de plaatsnamen hadden uit haar boeken een bekenden klank, het was alsof ze er meermalen was geweest. Ze trok de blauwe lijntjes van de rivieren, schetste de bergen bruin, zette zwarte stippen voor de steden, en zag de bonte bewegelijkheid van de jachtstoeten onder herfstloof in een gouden mist, rook de fijne geur van verwelkend loof en hoorde het diepe ruisen van de wind uit de holten van het bos, waar klank van hoef en voet teloorging in de dichte massa's van week blad... Tussen de stammen blonk het witte kasteel in een bonten band van laatbloeiende perken en bedauwde vijvers.
Hier was het Schotse Hoogland en mannen op steigerende paarden en met zwarte, wapperende mantels joegen over toppen en kloven voort in de nacht – wolken stormden, spelonken gaapten, waar Rob Roy in school met de zijnen, edele Rob Roy, uit de wereld verstoten en met zijn groot hart tot roverij gedoemd...
Naar het Zuiden toe vloeide milde zonnigheid over heuvelland en wei, de horizon was wazig en wijd, en gefladder in zoete lucht van goud-blond haar en speelse lach van de jonge edelvrouwen en haar kinderen.
Helemaal onderaan op de kaart hing een zware nachtlucht, lagen de kleien wolken gelegerd, van donder gebeukt, van bliksem stil en spits gespleten, over een donkere, boze zee woei opgejaagd schuim als een bleke sluier. Daar sliep de zeeman alleen in een herberg op rotsen en droomde van zijn eigen graf.
Werd Heleen wakker uit deze zoet-bedroefde dromerijen, dan vernam ze tot haar verbazing en schaamte dat er niets deugde aan haar kaart.
Haar potloodschetsen werden naast het bord geprikt en ieder kind lachte haar uit.

© 2026

III

Op zondagen ging Heleen graag naar het stadje om te dwalen en ongemerkt te zwerven tussen de mensen die ter kerke gingen in een weelderige geur van stervend loof terwijl het zonlicht, uit de spleten van de wolken losgebroken, langs het gebladerte van de bruine beukenbomen stoof en daartussen dolende roodgouden lichtjes ontstak. Ze was graag bij de Lutherse kerk, een sterk wit gebouw met slanke spits en een gouden zwaan bovenop de hoge gevel. Binnen het hek was een ruim plein met heldergeel plaveisel. Er stonden kastanjebomen in de schaduw die rozerood neerstrooiden in de vroege lente. Heleen bleef voor het hek tot de kerkdienst begon, drentelde dan het plein op, liep met de handen op de rug neuriënd heen en weer wachtend op het orgelspel. Dan zocht ze haar plekje achter een nis met haar rug ertegenaan en sloot haar ogen. Dan vloeide een zoete droefgeestigheid vanuit haar hart golvend door haar lichaam zoals water, wegtrillend in een meertje, zich steeds wijder en wijder verbreidt en ook het oevergroen vangt en golvend meevoert. Haar verzonken gedachten vielen stil alsof zij in haar eigen roerloosheid vervagend opging. Ze dacht nog aan het meisje met de mooie naam dat de verloofde van haar zwakke zuster zo liefhad dat ze zonder hem niet verder wilde leven. Maar tegelijkertijd wilde ze niet haar zusters gelukzaligheid stelen voor haar eigen geluk. Dus ging ze, in 't wit gekleed, tegen de avond met haar rank roeibootje tot midden in het blauwe, koele meer, waar haar mooie, witte woonhuis stond, liet zich over de rand naar buiten glijden en verzonk. Het laatste dat ze zag, was een kerk met slanke spits boven het verduisterd groen van popels en cipressen en hoe de laatste kleuren van de dalende zon vervloeiden over het blauw-wazige meer.

Op de dag, dat Heleen dat ontroerende verhaal over wat in Italië voorviel helemaal gelezen had, was ze peinzensmoe langs de kerk gekomen en had het orgelspel gehoord. En van nu af aan was die witte kerk met slanke spits en gouden zwaan en het gele plein met de goudloof strooiende kastanjes een plek van een vreemd land, van het land van Italië. Des zondags was het, alsof ze daar naar toe afgereisd was, ze schreide om het meisje en om veel andere dingen, die ze voelen, maar niet benoemen kon, maar sprak er met niemand over.

Toen zij op school een kaart van Italië te tekenen, kleurde Heleen, terwijl haar vingers trilden, de plekken van de meren zacht en wazig blauw –, ze boog het hoofd vlak op het papier en waagde het om het orgelspel uit de Lutherse kerk stil en zacht na te neuriën, toen zwol haar hart van zalig medeleven, haar stem brak, en in haar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

ogen rezen tranen, zo verblindend en heet, dat ze zich niet verroeren durfde, bang om haar kaart te bevlekken.
Mooie namen vond ze prachtig en wekten gedachten aan ruimte en schittering in haar op. Eens was ze op een winternamiddag, dat het vroor, naar de strenge meester van een hogere klas gestuurd, waar ze met het gezicht tegen de muur in een hoek bij de kachel moest staan. De kinderen van die klas leerden in donker aardrijkskunde en plotseling hoorde Heleen de naam Rio de la Plata noemen. Daar ving voor haar ogen een dobberen van witgezeilde scheepjes aan op een ruime, diep blauwe, koele zee. Groene kusten breidden naar alle zijden open, schuim vlijde zich in romige zomen erlangs, zijdezachte schapen graasden en blaatten. Het duurde maar even, toen verzonk het weer. Heleen staarde opnieuw tegen de grauwe muur, maar nu niet meer rampzalig, maar stil-verrukt, alsof het zomer was. Ze trok krasjes in de verf met de nagel van haar pink en voelde de hele tijd een kleine rilling van geheime behaaglijkheid.
Dicht bij de school stond de bouwval van een oud, kerks weeshuis, een ingezakt grauw brok muur met hopen puin en stof achter de gapende ramen. Twee fijne berkjes met bast als zilveren tijgerhuid aan weerszijden van de toegespijkerde deur. Dagelijks ging Heleen langs die muur zonder er acht op te slaan of er iets bij te voelen. Ze zou de kleur van de stenen en het aantal ramen niet hebben kunnen zeggen. Maar eens in een avond van April, de lucht was porseleinig bleek en blauw met koele, strak gepenseelde vegen, de verre sterren blonken nog maar flauw, ze was met haar moeder uit geweest en keerde zwijgend aan haar hand naar huis terug, zag Heleen het woeste kartelen van die muur, en in de witte wijdte van de lucht de zilverbleke tederheid van de trillende berkjes. Het bang en zoet overmeesterende, dat ze kende maar niet verstond, woei haar plotseling hevig en vol uit dit alles aan.
Ze had ooit over de grote Muur van China gelezen maar er nooit een voorstelling van gezien. Dit was de grote muur van China en uit de porseleinen wazigheid van de lucht en het parelmoer van de kimmen vormden zich beelden en gestalten, vluchtig maar tegelijkertijd sterk, zoals geur vluchtig en sterk is, en bevolkten de ruimte achter de muur, die zich wijkend verbreedde en eindeloos werd.
Daarna bleef dat zo, wanneer de lucht porseleinig bleek en blauw was en de berkjes trilden in het zilverig licht van de vroege schemering.
Vaak in die jaren had Heleen het gevoel, als vloog haar op het onverwachtst een

© 2026

vogel voorbij, die ze grijpen wou, maar niet grijpen kon en die in het voorbijwieken een spoor van benauwdheid en bedroefdheid achterliet, wat geest en lijf in gelijke mate met machteloosheid sloeg, een gevoel, als vernam ze, te midden van spel en werk, een klank van ver, die ze kende of herkende, maar wilde ze luisteren dan was het weer stil.

Het was eenmaal geweest op de landweg onder de bomen, in de schemering van een vroegwinterse dag, toen het grommen van de wind naar donder klonk. Heleen speelde met haar broertjes en wat vreemde kinderen, hier en daar uit een boerderij voor de dag gekomen, versteken tussen de bomen en op haar beurt moest ze de ogen sluiten en wachten op hun roep. Ze stond onder een boom, drukte de vingers in de ogen, ademde zacht lachend in de palmen van haar handen, geest en leden op vangen en grijpen gespitst en vaardig, maar niemand riep en niemand kwam. Toen ze de handen liet vallen en verwezen om zich keek, zag ze de weg verlaten en vernam geen gerucht dan de wind in de bomen boven haar hoofd. Daarheen was in willoze bevangenheid haar blik gerezen, ze had de wolken zien trekken op de lokfluit van de wind, het was geweest, als werden haar voeten zacht aan de plek waar ze stond, in de aarde vastgeklonken, zoals wanneer ze voor het boekenhuisje stond, ze ademde stil en snel, haar gedachten verstoven in verward en zoet-vreemd gepeins, de vogel wiekte aan, en ze wilde hem grijpen en meende dat ze het ditmaal kon; daar sprongen de kinderen achter de stammen vandaan, haar geduldigheid moede, en duwden haar speels weg van de plek, waar ze zich meende vastgeklonken. En een woeste drift was als wervelwind in haar opgestoken, ze wilde beuken, ze wilde bijten, ze zette wit en snikkend de lachende kinders na, totdat plotseling haar woede brak en ze ook lachen moest en trillend stilstaand, zich de doorzichtige tranen van de wangen wiste. Wel had ze daarna weer meegedaan in het spel, maar die hele avond bleef het gevoel, als was haar iets van bijzondere waarde juist voor ze 't grijpen wou, ontrukt. Bij pozen huiverde ze van onbehagen en onverklaarbare tegenzin, haar kaken verkrompen, alsof ze onpasselijk worden zou.

Er was een dag dat Heleen op een stille namiddag diep in het bos, met opgetrokken benen de kin op haar knieën, tussen de bomen zat.

En, zonder te weten waarvandaan het kwam, al starende bedacht wat er nog zou bestaan als er niets bestond van alles wat ze voelde en zag.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het was alsof in en buiten haar de muren zwichtten en geruisloos uiteenvallend tot niets aan alle kanten een zwarte ruimte vormden. Alsof zijzelf geluid- en pijnloos vredig en zacht loskwam, roerloos opging en verdween... Vormen versmolten, kleuren vervlogen, licht verdween uit zicht zonder duisternis, de grond zonk weg, het dak steeg op en liet eindeloze ruimtes achter. Eén seconde wist Heleen dat ze nu voor zichzelf niet bestond en dat de wereld voor haar niet bestond... Er knapte een tak, er ruiste een boom, een opgeschrikte vogel riep, een blad viel op haar voeten. Heleen ontwaakte, haar hart klopte wonderlijk en vol om wat ze had ervaren.
Daarna sloop ze vaak naar die boom terug, duwde haar kin tussen haar knieën en staarde en spande zich in, de keel dichtgeknepen van spanning en benauwdheid, – nooit meer kwam die seconde terug, ze worstelde om los te komen, maar kon het niet. Gewild of ongewild, haar aandacht verbond zich aan de bomen, de lucht, stemmen van ver en het schuifelen van haar eigen adem.
Het eerste boek dat Heleen echt bij de kladden greep met een vurig verlangen om te redden, te helpen en haar onmacht als een marteling liet ervaren, was *Alleen op de wereld*. Weken achteren leefde ze bibberend mee met de zachtaardige oude man en de bleke broze jongen. Ze zag ze met hun trouwhartige diertjes over de barre bergen trekken, blootsvoets langs de wegen gaan, waar de avond viel en de barse huishonden knarsend blaften uit spookachtige behuizingen, waar het regende en waaide. Daar sjokten ze zwijgend, gelaten, smekend en niet gehoord. Waar ze licht zagen vragend en in donker verstoten en tenslotte snikkend in elkaars armen met de zacht-klagende hondjes, de stille, rillende aapjes om hen heen op de natte weg en naar hen opkijkend. Maar kijk... Aan de duistere kruisweg die zich eindeloos in het land verloor, achter die koolzwarte woeste olm, daar stond nog een huis. En in dat huis woonde zij, Heleen! Daar klopten ze nu aan zwak en weifelend, bij voorbaat al in weigering en hardvochtigheid berustend. Zijzelf deed de deur wijd open, liet ze allemaal binnen en sloot de deur zodat kilte en donkerte niet meekwamen. De storm mocht nu woeden in de nacht die kwam, licht en vuur bleven ontstoken, de dieren werden gekoesterd in zachte mandjes rondom de haard, de oude man en het jonge kind kregen soep, brood en bed. Heleen zorgde en gunde zich geen rust. Het meest verdrietig was zij om de oude man.
Het was winter, de lucht hing zwaar van de sneeuw en de wegen waren verlaten. De oude man en het kind zwierven over de aarde en ontbeerden weer brood en bed.

© 2026

III

O, had zij er ook nu mogen zijn zodat hij niet in de steengroeve had hoeven te sterven, had ze in die donkere stad mogen zijn en de jongetjes waren niet in een ondergronds gewelf mishandeld door de boze *padrone*. Zij immers had alles aan het licht gebracht, hulp gehaald, rechters geroepen en mensen overtuigd om de jongetjes bij zich op te nemen. De boosaard van een huisbaas zou zwaar worden gestraft... Maar stil – nu is hij alleen in zijn kil en duister kelderhol, kijk in zijn ogen, hij wacht sidderend op zijn vonnis. Hoor zijn stamelen, hij heeft berouw. Plotseling is ook hij oud en een verwaarloosde stumper; snijdt de touwen door waarmee hij is vastgebonden, laat hem los, laat hem vrij. Hij wil een goed mens worden en wij kunnen niet vrijuit juichen, zolang hij in boeien ligt.
Zo droomde Heleen over het boek en gaf haar tranen de vrije loop. Hoe vrat de kale werkelijkheid aan haar toen ze weer tot bezinning kwam...
Heleen las het liefst vredige en zachtaardige boeken. Toch hield ze ook van verhalen over dappere helden. Maar boven al die moed en dapperheid zweefde in haar hart de goedheid als onophoudelijke drang het goede te doen.
Leed de onbaatzuchtige door zijn onbaatzuchtigheid dan voelde ze niet het medelijden dat haar anders zo snel overviel door het besef van zijn gulheid. Hij had macht om te doden en schonk leven, macht om te wreken en vergaf. De dank en bewondering van anderen en tevreden zelfgevoel maakten hem in Heleen's oog al zo rijk dat elk mededogen overbodig was.
De verhalen die haar zo in verzet en in beroering brachten dat zij ze soms niet uitlezen kon, dat in de steeds terugkomende strijd tussen weerzin en nieuwsgierigheid het laatste toch steeds won, waren boeken waarin bot onrecht en redeloze onderdrukking zegevierden. Ze trok dan wit weg, knarsetandend balde ze haar vuisten tegen beulen die onschuldigen lieten zuchten in een donker hol, tussen padden en geraamten. Die rillingen van onbehagen waren sterker nog dan haar drift.
Dat onbehagelijke gevoel zwol tot walging, een gruwel die haar lijf en ziel overspoelden wanneer er van smaad, mishandeling en getreiter sprake was. Later ondervond zij datzelfde als een jongen op straat haar en andere meisjes lelijke woorden naschreeuwde. Erger nog toen een vreemde man in een oploop haar aanraken wilde, en het ergste toen ze zag hoe een man, zwijgend en met opeengeklemde lippen, zijn jammerlijk-jankende hond, een gladde, zwarte hond, afranselde met zware, rake zweepslagen terwijl hij hem met zijn knie op de nek tegen de straat drukte.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze vloog de man aan, balde trillend haar vuisten alsof deze ondraaglijke ontering haarzelf was aangedaan. Murw geslagen door zijn smalende lach, huilend van onlustgevoel en afschuw die nog uren in haar lichaam bleef hangen en haar met een schokgolf en onverhoedse siddering angst aanjoegen.
Sinds Heleen had gelezen dat zigeuners kinderen roven durfde ze het huis niet uit als er in het stadje of in naburige dorpen kermis werd gevierd. Ze waakte dan over haar kleine broertjes. Mannen met orgels en jongens met apen kwamen afgedwaald langs haar huis. Ze keek ze onbevreesd in de donkere ogen en zolang zij maar binnen was, konden ze loeren zoveel ze wilden. Hadden ze geen kwaad in de zin dan mochten ze ook binnenkomen en haar gasten zijn om te verhalen van de landen waar ze vandaan kwamen.
Zo leefde Heleen haar eerste levensjaren en schiep in haar eenzaamheid uit klanken, geur en kleur een eigen wereld en niemand voerde haar daaruit weg. Ongestoord verliet ze het huis, zwierf uren ver weg, verlaten en vrij als een zigeuner en geen hond vroeg haar wat ze had ervaren. In een klas van bijna vijftig kinderen ging ze verloren en droomde vaak uren ongestoord terwijl de meester zich uitsloofde.
De zon scheen, de wind woei, slanke takken zwierden groen en goud de ramen langs, van ver klonk het fluiten van de boot op de rivier, een dubbele stoot van ongelijke hoogte als wit en geel tegen elkaar. De rivier was blauw en breed tussen heuvels en glooiende groene dalen: de Garonne. Lichtspikkels dansten fel tussen flarden schuim, kleurige meisjes spoelden kleren en legden het naast zich te bleken in de lucht. Over de grindweg in de verte waar de huizen lagen door de trillende nevelsluier van hun tuinen omringd, kwam Vitalis aan op zijn staf geleund en het kind liep klein en vlug aan zijn hand. Weer toeterde de boot, gladde golven richtten zich op, rondden zich glanzend om en ploften neer, spikkels dansten tussen het schuim, ze kwamen aan, ze gingen voorbij, ze trokken verder...
Buiten was het donker, in de schemering van de klas gonsde het gedempte rumoer dat beter dan stilte de broosheid van dromen behoedt. De vlagen rukten en sloegen de fijne regen te pletter tot zilveren lovertjes tegen de ruiten. Nu stonden ginder in het veld de rietlanden rondom de molen blinkend onder water. De molen klepperde, de plassen rimpelden rillend in de wind, dorre pluimen wuifden, riemen plasten en sopten met het zoet droefgeestig geluid dat tot verlangen en mijmeren drijft. Boten schuurden langs de dijk, mannen, zwaar gewapend, zwijgend, rezen hoog op, klom-

© 2026

men naar boven en bestormden de molen. Het waren de Watergeuzen. Het werd avond, het witte licht ging teloor, de plassen verzonken in grauw en zwart. Nu roeiden ze weer naar hun dorpen terug. Heleen was in die dorpen achter bos en plassen nooit geweest en verlangde er niet heen te gaan. Ze kende de spitsen van de kerkjes, de silhouetten van het geboomte, soms de rode schijn van de daken in avondzon en ze wist het: daar hadden de geweldige Watergeuzen gewoond, daar bleef voor eeuwig alles van hun geest vervuld.

Heleen luisterde graag naar draaiorgels en onthield gemakkelijk hun vleiende of droevige wijsjes. Neuriede ze die later op haar weg naar school, dan vloog er plotseling een vlucht van herinneringen in haar op, aan dingen gezien – soms ongezien – woorden gehoord en geruis in de lucht toen ze voor het eerst door dat wijsje was getroffen. Alles blonk dan in een waas als van gedempte feestelijkheid. Ze merkte ook al snel dat melodieën haar hielpen in wat meer was dan onthouden en herinneren: het vastklinken, proevend bezinnen en daarin opnieuw en bijna sterker beleven van het eens genotene of geledene.

Zij ging melodieën verbinden aan wat haar in verhalen en op haar zwerverijen blij of droevig had ontroerd zonder dat ze wist waarom, zodat ze het door zijn eigen wijsje als door een toverwoord zo vaak ze wilde zou kunnen oproepen en te raden, wat het betekende; zij vermoedde toen al vaag dat achter elk gevoel een bedoeling schuilt. Op deze wijze droeg ze de kleinste gebeurtenissen en stemmingen jaren lang ongedeerd met zich mee en bracht ze in het licht wanneer ze er zin in had of als het haar nodig leek.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

IV TWAALF

OP HAAR TWAALFDE WAS VOOR HELEEN HET WOORD VERTROUWEN EEN KLANK ZONDER BETEKENIS. Er was nog nooit vertrouwelijkheid naar haar toe gekomen of van haar uitgegaan. – Op school had ze geen vaste vriendinnetjes, ze hechtte weinig waarde aan het hebben van iets moois of lekkers. Ze kon er makkelijk van afzien. Ze kon niets te weigeren als er iets met vleiende woorden iets van haar werd verwacht. Dan was zij vrijgevig zoals haar romanhelden. Zij deelde alles en hield niets voor zichzelf. Haar klasgenootjes vonden haar een sufferd, pikten haar spulletjes, lachten haar uit en lieten haar aan haar lot over.

Behoefte aan kennis uit de concrete werkelijkheid ontbrak Heleen ten ene male. Ze begreep niet hoe iets werkte en had geen behoefte om er achter te komen. Zonder nieuwsgierigheid liep ze langs de ambachtsplaten aan de muur. Maar taferelen uit het menselijk leven of de natuur, hoe diep ook in haar geheugen opgeborgen, konden haar steeds weer boeien en altijd iets nieuws vertellen. Het niet voorstelbare bleef ver achter bij haar leeservaringen die vanuit haar gevoel en verbeelding uitgroeiden en zich verdiepten. Daar liep zij van over.

Heleen's ouders hadden geen vrienden. Zij gingen nooit ergens op bezoek en thuis kwamen alleen heel af en toe haar oom en tante, stijve koele mensen, goed gekleed en in goede doen. Heleen wist dat ze hen hielpen om in leven te blijven en merkte dat haar moeder dan verlegen en bedrukt was als een kind zonder zelfvertrouwen.

De pijn in die tijd kwam voor Heleen uit haar hartverscheurende angsten en ellendige dromen. Op dagen, donkere dagen vol storm en regen in de herfst, als het huis kraakte en tikte van lekkende druppels, durfde Heleen nergens en zelfs niet in de tuin alleen te zijn, huiverend voor valluiken en geheime deuren. – Bevend en bang, verbeeldend omringd te zijn door scherpgeklauwde spooksels, zwierf ze rond, vermeed de gelige vochtplek op de muur achter de deur en durfde al helemaal niet naar boven te gaan. Daar was een gemetselde schoorsteen van kantig ingebrokkelde rode stenen met een grijs vergrendeld deurtje waarachter de gevangen wind soms zo gruwelijk te keer ging en het nooit stil en veilig was. Alles waarvoor ze bang was, moest wel daaruit komen. Ze vreesde met absolute zekerheid: één keer zou het komen. Ooit zou het onverwacht voor haar ogen staan voordat ze die kon sluiten of afwenden. Wanneer Heleen in boekjes las van *spoken, kind'ren, zijn er niet*, dan geloofde ze dat geen seconde. Gedachteloos stelde ze haar zekerheid dat spoken bestonden er tegenover. Ooit zou zij ze zien, horen en voelen.

© 2026

IV

Het stond vast dat ze dood zou gaan. Het kon elke dag op een onverwacht uur gebeuren. Ze vreesde vooral om opeens te worden aangeraakt in de holte tussen haar schouders. Daar woonde haar angst als kilte en huiver voelbaar.
Heleen verborg in haar diepste wezen dit gruwelijk geheim dat ze bij vlagen bang was voor haar eigen moeder. Op avonden dat er storm en wolken waaiden om het huis wilde ze niet met haar alleen zijn. De macht en de moed om zich daartegen te verzetten ontbrak. Als ze dan tegen de avondschemer haar vader zag weggaan, voelde ze haar onrust al opkomen als een koude damp die van alle kanten op haar afkwam – bij het minste geringste zou het zich verdichten om op haar lichaam te verharden. Verstijfd van angst in haar stoel pakte ze een boek en wilde lezen, maar loerde stil en schuw boven de bladzijden uit met droge mond naar moeder, die zacht-ademend in de lamp staarde. Hoe bleek leek ze, hoe fel en vast haar mond, de ogen leeg en ver. Ze was vertrokken. Heleen voelde het, was bang, moeder heengegaan, zij nu alleen. Soms voelde het alsof ze dood was en ze haar hadden achtergelaten met haar lijk.
Plotseling verkrampte ze – alles in de kamer kwam stil en sidderend tot leven. De verbleekte grootouders aan de wand bewogen hun ogen en staarden haar aan. Schaduwen waaiden achter de haard. Onder tafel dwaalde iets dat zweeg, greep en beet. Zijzelf steeg op tot een damp van koude angst waarin haar hart razend bleef bonzen. Ze verwachte elk moment dat haar lichaam gebeten en afgekloven zou worden, onmachtig om te vluchten of zich te verweren zoals in nachtmerries. Haar voorhoofd was ijzig bezweet, in haar borst leek haar hart te sterven en stervend te smeken dat het zo niet blijven moest. Dan scheurde haar stem zich los uit haar keel en vroeg en drong aan dat haar moeder zou horen, terugkeren om met haar aanwezigheid de rampzalige angst te verdrijven. En als moeder antwoordde, eerst schor en haperend, dan opkeek en bijkwam met oplevende ogen, dan zonk Heleen trillend in haar stoel terug. Spieren ontspanden zich, haar hart bedaarde, wat onder tafel dwaalde zwichtte en verdween, damp trok op, de ogen en gezichten aan de wand doofden uit. De angst ging op in leegte, maar bleef van verre loerend om haar opnieuw in te nemen. Pas toen vader binnenkwam en Heleen hem aanhalig aanvloog, was het huis opnieuw van hen alleen en veilig.
Gruwbaarder dan haar angsten waren nog de dromen waartegen ze weerloos en hulpeloos alleen stond. Er waren dagen dat ze uren van tevoren al opzag om te gaan slapen en bij voorbaat beefde voor de benauwde martelingen die haar de komende

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nacht te wachten konden staan. Dikwijls nam zij zich voor zo lang mogelijk wakker te blijven, lag trillend in bed en zoog gretig haar aandacht vast op het kleinste gerucht in huis. Zolang ze haar vader nog hoorde en al haar gedachten samendrong op wat hij beneden deed, klokopwinden, deurgrendelen, waterhalen, bleef ze vrij rustig hoewel de angst zich al voelbaar opmaakte om haar te bespringen. Viel het beneden stil, verslapte de spanning van luisteren en wachten, dan viel ze bevend in haar kussen terug, woelde zwak zuchtend en huilend met een bitter verwrongen mond niet wetend wat ze proberen moest, slapen gaan of wakker blijven. Sloeg ze haar ogen open en keek ze op in het duister onder de binten, dan benauwden haar dolende vormen, deed zij ze dicht, dan spookten uit de diepte rosse en fel witte schijnsels op haar af, vormloos vormen aannemend; ze draaide zich om en om en stortte eindelijk heftig gierend haar angst uit mond en ogen in haar hoofdkussen neer tot ze uitgeput insliep en droomde.

Wanneer kinderen op school vrolijk vertelden wat ze 's nachts hadden gedroomd, grappige of ijselijke verhalen, keek Heleen ze zwijgend en weifelend in de ogen en geloofde ze niet. Hoe kon je lachend over dromen spreken? Dromen waren meestal onvoorstelbaar gruwelijk, tot in de gewoonste dingen ontwrichtend vreemd. Zij droomde landschappen die met tussenpozen terugkeerden voor haar ogen en haar verontrustten zonder dat er in die droom iets ergs of bijzonders was voorgevallen.

Ook droomde ze van bootje-varen, van lopen door het land – zelfs dan leken land en boot dat ontstellende uit te zweten. Ze wilde weten wat het was en schiep bij het ontwaken naast het wijkende droombeeld het echte beeld van bekende dingen. Ze kon hun verschil wel sterk en zeker voelen, benoemen kon zij het niet. Het ergste was om dezelfde droom twee keer achterelkaar te dromen. Dan was ze die dag wild van onrust, bang dat het zou terugkomen. Zoals met de droom van drie mannen waarin de huiskamer zich verbreedde tussen de wijkende wanden, het licht in de lamp bleker, geler en tienvoudig verspreid en alles stond te trillen van een adembenemend voorgevoel. In de kamer keek iedereen in éénzelfde seconde elkaar aan, sloegen een seconde later de ogen neer met sidderende lippen. De drie mannen zaten weer in hun midden. Ze spraken niet, bewogen niet en keken toe. Ze zaten er avond aan avond, niemand wist van waar en hoe ze binnen kwamen. Maar erger dan hun aanwezigheid was het gruwelijk ogenspel dat nu begon. Heleen's ogen probeerden die van haar vader te naderen om hem te smeken hulp gaan te gaan halen.

© 2026

IV

Ze zag haar blik als een trillende zilverdraad naar haar vader gaan, halverwege werd die blik ondervangen en weggevoerd door de sterkere blikken van de mannen. Het gezin kon geen oogcontact met elkaar maken en iets duidelijk maken, de blikken trilden over de tafel als zilveren draden, werden gevangen en weggevoerd... De spanning steeg ondraaglijk, een suizen werd hoorbaar en alles stond op barsten – tot Heleen wakker sloeg en zich heet zwetend alleen in de nacht bevond met een rode klank van angst in haar hoofd. Dan durfde zij zich niet te verroeren, in de stilte niet op te staan en te huilen en doorstond de pijniging tot de dag door raam en kieren drong, sprong uit bed, stortte zich op de grond en strekte haar armen uit naar het licht.
Ten leste zwol de benauwdheid van hare angsten zodanig in Heleen's wezen aan, dat ze elk ander gevoel uit haar verdrongen. Er waren dagen, dat ze niet dorst opzien naar het gelaat van de maan en de vormen van de wolken, dat ze, in de schemer, van de weg af kwam aangedraafd, verward in haar adem en zich met sidderend lijf tegen de buitendeur stortte om die te grendelen en zich met voorwendsels en jokkens aan het gevaar, naar boven te moeten, zoveel mogelijk onttrok.
Toen Heleen's vader van die angsten begon te vermoeden, besloot hij er zijn wil rauwelijks tegen in te zetten tot Heleen's eigen baat; zijn minachtende woorden knauwden haar wel, maar ze gaf niet altijd toe. Maar eens in het schemeruur, ze zouden juist hun maal beginnen en Heleen zat al aan tafel, beval hij haar naar boven te gaan en een mandje te bergen in een kast. Heleen werd grauwbleek, maar ze zweeg en rees op en ging de kamer uit en klom bevend bij de duistere trap omhoog naar boven. Ze kwam de verlaten kamer in, binnen de stoffige ruiten hing het doodse donker, koud klonk haar stap op de plankenvloer, de kast kierde en sloeg kelderlucht uit. Ze vermeed het naar het grendeldeurtje in de schoorsteen te kijken en probeerde het veilig beeld van de kamer beneden, met lamp en witgedekte tafel voor haar ogen vast te houden. Ze sloot de kast, rilde in de kilte en liep terug naar de trap. Toen ze langs het deurtje kwam, voelde ze zich plotseling bespied alsof beluste ogen zich verdrongen achter de kier om haar en het licht te zien. Verlamd van angst kwam ze bij de trap en zette wankelend haar voet op de bovenste trede. Achter zich hoorde ze duidelijk de grendel knappen en dat het deurtje opensloeg. Tocht streek langs haar gezicht. Iets duwde haar met een gewelddadige stoot tussen de schouderbladen in het duistere trapgat neer naar beneden. Ze viel neer op haar gezicht, voelde haar lichaam samentrekken en dat het bewustzijn haar ontvloeide.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

Heleen had in de val haar been gebroken. De dokter kwam, ze zei niets over het gebeurde, verzette zich tegen zijn aanrakingen, snikkend van woede om zijn minachting en overmacht. Er werd een bed voor haar opgemaakt in de warme woonkamer. Ze sluimerde tussen lichte kille koortsen. De dromen bleven weg. Haar zuster sloop vaak naar haar bed met haar onsamenhangende vertelsels. Toen ze een keer het verband van haar been wilde peuteren en werd ze door vader boven opgesloten. Haar schreeuwen en huilen deden Heleen pijn, ze snikte mee in haar bed. Tegen de lente ging haar zus het huis uit. 's Ochtends vroeg kwam er een rijtuig, vader stapte met haar in en ze reden weg. De broertjes kwamen geschokt door haar angstkreten met verschrikte gezichten naar beneden. In de kamer bleven de vergeten gordijnen dicht en het lamplicht vocht zwak en bleek tegen de aanzwellende dag. De broers gingen naar school en Heleen bleef alleen met moeder die aan haar werk ging in de gejaagde haast en met de verwarde, afwezige blik, die zij kende van haar benauwde avonden. Herhaaldelijk draafde ze haar bed voor het raam wezenloos voorbij. Heleen hoorde het fluiten van haar adem dat op zacht kreunen leek en voelde haar rokken langs zich wapperen. Ze wilde er niet aan denken, keerde zich af, keek in de frisse leegtes van blauw en wolken omhoog en verheugde zich dat de bomen al knoppen zetten. Even brak de zon nog door. Heleen sluimerde in en werd pas wakker toen de broertjes uit school kwamen.

Korte tijd later ging zij ook weer naar school en kwam in de hoogste klas. Een paar dagen tevoren was haar oom thuis geweest en had met de vader over haar gesproken. Heleen zou onderwijzeres worden, was gezegd omdat ze dan op haar achttiende op een fatsoenlijke manier voor zichzelf kon zorgen.

Heleen nam alles aan wat over haar werd besloten. Het begrip toekomst lichtte langzaam in haar op. Ze zou voortaan niet langer van de ene dag in de andere leven. Alleen dit bleef haar bij.

Toen Heleen dit alles had overdacht kreeg het schoolleven meer vat op haar en vervulde haar met bewuste indrukken.

In de zacht-gouden meimorgen toen Heleen voor het eerst weer schoolwaarts ging, speelde een orgel *Les pas des Patineurs*, de dartele blaadjes keerden en wendden zich aan de bomen. Heleen kon er haar blik niet van losmaken, haar zoete zwaarmoedigheid zwol in haar aan en maakte dit ogenblik samen met klank, wind en kleur onvergetelijk. Het leek bovendien of ze juist op diezelfde maandag de school, de kin-

© 2026

deren en de meesters met andere ogen was gaan zien. Niet langer was school een gedachteloos vervulde dagtaak los van haar verdere leven. De meesters waren meer dan het levend meubilair van klas en school. Zij waren mensen die een eigen leven leidden en wensen koesterden buiten de school. Het leek haar nu vreemd, dat ze dit niet eerder had geweten.

Haar eigen bestaan was niet langer het verborgen leven van haar verbeelding, veilig binnen de kleine zorgen van school en huis – alsof zij er plotseling klaar mee was. Heleen kwam te voorschijn uit haar schuilplaats en trad de werkelijkheid tegemoet. Uiterlijke vormen maakten zich los uit hun omneveling en wonnen in scherpte en betekenis. Klasgenoten werden individuen met unieke kenmerken en op eigenschappen beoordeeld konden worden, ook zijzelf zou door anderen gadegeslagen en getoetst worden. Zij voelde de behoefte om een goed oordeel waardig te zijn. Niets leek haar natuurlijker dan dat de mensen haar zouden vragen wat mensen in boeken elkaar vroegen: eerlijk en trouw en oprecht te zijn.

In de klas kon nu haar tekort aan zakelijke voorstellingen niet langer verborgen blijven. Soms werd ze geprezen om hoe ze kon vertellen over wat ze in boeken had gelezen en om al de vreemde namen en ongewone woorden die ze kende. Vaker bulderde er gejuich uit de banken als ze domme antwoorden gaf of stumperig was. De handige kinderen waren haar met hun eigen slimheid in veel dingen te snel af en pestten haar zonder medelijden. Omdat Heleen de dingen die anderen wisten en konden moeilijker en lastiger vond dan wat zijzelf wist en kon, vond zij zichzelf onbruikbaar en dom en begon te tobben over hoe dat met haar toekomst zou gaan. Pijnlijk voelde ze wel dat haar een ander leven dan dat in de boeken te wachten stond.

In dit laatste jaar op de lagere school kwam Heleens ontwakend bewustzijn met allerlei nieuwe dingen in aanraking en begon ze vagelijk van zichzelf rekenschap te verlangen van wat ze daaruit innerlijk ervoer. Tot nu toe was ze met de ervaringen alleen meestal tevreden geweest.

Heleen had allang tot haar teleurstelling begrepen, hoe weinig edelmoedigen er waren onder de kinderen, die ze kende. En toen er nu op een middag een vreemde meneer in de klas kwam en de rekenles werd gestaakt en hij uit een boek ging voorlezen waarin een lesje stond van een lief meisje, dat Jansje heette en zo maar haar nieuwe verjaardagsgulden aan een arme man weggaf, en toen nu die heer met een olijke glimlach en een knipoog naar de meester de kinderen vroeg, wie er wel met

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zijn gulden evenals Jansje zou hebben gedaan en toen daarop al de kinderen de vinger opstaken en riepen en het bovenlijf uit de banken hieven om toch vooral maar opgemerkt te worden, toen kon Heleen het niet verdragen. De walging kroop in haar op met een vluchtige drift – eenzelfde drift als toen de dokter haar onderzoeken wilde en lachte om haar verzet. Ze kende al die kinderen en hun bekrompen hebzucht, ze stortte woest het hoofd in de armen op de bank en huilde tomeloos. Rondom haar werd gelachen, de meester maakte zich boos, de vreemde heer bevroeg haar met een verveelde stem, maar Heleen antwoordde niet en hield met alle macht hoofd en armen op de bank gedrukt. De meester stuurde haar op de gang op, daar stond ze vernederd met ogen en keel gezwollen en rilde van rampzaligheid.

Maar in die rampzaligheid sloop langzaam-aan een bevreemding voor zichzelf. Wat had ze toch gedaan, wat had ze toch gewild? Waarom was haar walging geweest? Om het liegen dat zijzelf vaak genoeg zonder blozen deed, als ze van straf of dwang vrij wilde komen? Neen, ze voelde het onderscheid zonder enige twijfel fel, maar tastte vergeefs naar woorden om het zichzelf duidelijk te maken. Maar dit ogenblik vol innerlijke zekerheid en onzekerheid samen zonk naar de bodem van haar gevoel en bleef er bewaard.

Wanneer in die tijd van haar leven Heleen las of luisterde, kwam vaak dat vermoeden, alsof de dingen, die ze vernam, een diepere, misschien bangere zin hadden, dan hun schijn deed vermoeden. Ze onderging dat als beklemming, een benauwing, die even in haar opliep en in vage, nare mijmering vervloeide. Toen eens op een keer de meester van Indië vertelde, en hoe de bewoners er leven, zich tooien en eten, dat de Maleiers hun huizen beleggen met het loof van de nipah en de Boeginezen zich kleden met schors, en toen hij plotseling opmerkte, dat dit alles niets te beduiden had en dat het volmaakt hetzelfde was een jas van wol of een jas van schors te dragen, naakt of gekleed te gaan, riet of nipah op daken te leggen, en dat alleen overdreven mensen van die dingen ophef maakten –, toen voelde Heleen plotseling die beklemming, alsof wat de meester daar zo mooi en nuchter vertelde, een diepere en beangstigde zin had. Ze werd bleek en onrustig. Had de meester gelijk en leek dat allemaal alleen maar zo vreemd en ontroerend? En als de meester gelijk had, waarom moest dat dan zo vreselijk wezen, waarom voelde ze zich daarom plotseling zo verlaten en ongetroost? Heleen wist het niet, draaide ongedurig in haar bank en zuchtte.

In diezelfde tijd las Heleen ergens in een boek een versje dat ongeveer zo eindigde:

2026

V

Wie die vogel kweekt en voedt,
Wie die bloem verzorgt en hoedt,
Wie zo vrolijk zingen kan
Zo'n man is geen slechte man.

Dit raakte haar en liet niet los; ze mijmerde over het verband tussen de vrolijkheid en de goedheid. Ze wilde dit verband zien en begrijpen. Niet dat ze twijfelde of het wel bestond – in tegendeel. Ze had deze en andere samenvoegingen zoals drift & zachtmoedigheid, gestrengheid & rechtvaardigheid, geleerdheid & onhandigheid, bescheidenheid & 'ware verdienste' al vaak gehoord of zelf opgemerkt. Nu verlangde ze het waarom te vinden in een gezamenlijke oorzaak voor de beide dingen.

Twijfelend maar gestaag zocht ze ernaar. Ze wilde ook weten wat het grappige is in grappige dingen en het mooi in mooie. Zakelijke mededelingen in boekjes over de gemoedsaard van verschillende volkeren en stammen hielpen niet. Ze wilde graag weten waarom juist een Gasconjer meer dan andere mensen liegt zoals in het aardrijkskundeboek stond. Natuurlijkheden konden haar ook even laten huiveren met hun onzichtbare mysterieuze binnenste verborgen achter ogenschijnlijke eenvoud. Ze zag het zaailand in de lente klaar voor nieuw gewas – het was haar geleerd dat de boer niets kon zonder God en het leek haar dat God evenmin iets vermocht zonder de zaaiende boer... Ze zag de bezadigde boombladeren in de late herfst, klaar om te verwaaien in de eerste storm. Het blad wachtte de storm, de storm kwam als de tijd daar was. Ze dacht na over die vragen die soms in drommen op haar afstormden. De wereld was vol raadsels, elk moment ving zij ze op uit gesprekken, overdacht ze op haar zwerftochten en vond geen verlossend antwoord.

Tegelijkertijd begon ze plezier in rekenen en meetkunde te vinden dat haar zelf verbaasde. Cijferen had altijd haar tegengestaan en net als het omslachtig beredeneren van willekeurige gestelde gevallen. Het leren kennen van vaste en altijd geldende wetten, die dan ook uit elke vermomming vast en geldend te voorschijn kwamen, vervulden haar zo af en toe met iets van datzelfde gevoel van innerlijke verzoening dat haar op stille zomerse avonden een zoet gevoel schonk. Sommige kinderen lachten of mopperden als klaarblijkelijke eigenschappen van vlakken en getallen nog bewezen moesten worden. Heleen kon hun houding niet begrijpen: dit vaststellen en bewijzen gaf haar een plezier dat ze niet doorgronden kon maar waar zij zich met vreugde aan overgaf.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

VI BLOEMEN EN DIEREN

Bloemen en dieren hield Heleen niet. Ze hoefde ze niet te bezitten. Knutselen en handwerken begreep ze niet en probeerde ze ook niet. Haar onbeholpenheid was een van de dingen waarom ze uitgelachen werd. Het tekort aan ervaring, kennis van zaken en gebrek aan zelfvertrouwen werden steeds pijnlijker en belemmerden haar omgang met anderen op haar nieuwe school.[1] Hier was alles ruim en licht en ordelijk, geen rumoerigheid meer van een volle klas, waarbinnen elk kind zijn echte leven veilig kon bewaren. Emotieloos werd Heleen uit dit vorige bolwerk overgeplaatst en zat nu dagelijks in het keurige avondlicht van een blinkend en fris lokaal met zo'n twintig andere meisjes die al behoorlijk nuffig waren. Heleen kende ze niet. De anderen kenden elkaar vaak wel van een vorige school of de omliggende dorpen. De dagen had Heleen nu vrij voor haar werk en haar lessen en ze moest tegen vijf uur naar school. Die lag achter een klein plein met poort en bomen, waar de meisjes in paren of groepjes drentelden, tot de meester voor het raam wenkte en de les begon. Het was april, de lente in aantocht. Ze deed geen pogingen om zich aan te sluiten bij de andere meisjes. Ze wilde niet opdringerig lijken en wachtte tot iemand bij haar zou komen, niemand kwam en ze bleef alleen. Met de handen op de rug tegen de muur geleund, stond ze stil, neuriede, peinsde, en liet de avondwind langs haar ogen gaan. Ze hield van de hemel in dat uur tussen dag en avond; het blauw is nog blauw en tooit zich met het zilver van vroege sterren. Ze hield van het klapperend wieken en piepen, het snel en levendig heen en weer zwenken van de vogels in de doorzichtige bomen, dat ze enkel door te luisteren en zonder opkijken zag, denkend aan de nieuwe dingen thuis die haar vader een paar dagen geleden op een verkoping had aangeschaft, een dof bruin kastje met grillig koperbeslag, borden met poppetjes er op, een verweerde kleine spiegel en een gekleurde voorstelling in een zwarte lijst. *De Ridder en zijn Bruid* stond er onder in de slanke dunne letters die ze kende uit oude boeken. Om de haverklap liep Heleen er naar toe en keek er naar. Nog nooit had ze van zo iets liefelijks gedroomd als van dit stille witte kasteel. Nevel als dunne rook hing er om heen, zachtwollig verspreid over de bomen met kronen zwaar van rood en goud, om kolommen, koel en groot in de kleurige guirlandes, over vijvers blank en blauw tot de verte waar een witte brug over water met zwanen lag. Als Heleen alleen was en aan die prent moest den-

1 Eind 19e eeuw was voor meisjes de *normaalschool* (later *kweekschool*, nu PABO) het hoogst haalbare onderwijsniveau. Na de lagere school en een korte voorbereidende cursus konden ze er rond hun 15e à 16e jaar naar toe.

VI

ken, werd ze bevangen door ontroering... Waarom toch? De zoete zwaarmoedigheid scherpte tot wanhoop aan.... en waarom toch? Het was alles zo rijk en zo fijn en zo blijde, de bruid in wit met goud van lokken, rozerood blozend en een glimlach op het gezicht; de bruidegom goud, blauw en kastanjebruin, stralend in zijn fier geluk. Was haar lijden dan afgunst? Nee, ze leed haar eigen pijn. Wat was het? Ze had de vorige avond alleen in donker gezeten in het gras langs de rivier, in het water gestaard, zich niet verroerd en nagedacht. Binnen in haar was een deur gesloten, daarachter lagen de geheimen, die zijzelf niet verstond, het geheim van haar zwaarmoedigheid, van haar huilen om blijde dingen, van haar verlangen, haar vrees en haar bevangenheid, – zij had er de sleutel niet van.

Ze probeerde een voor een al haar kinderlijke wensen, de stoutste mogelijkheden als sleutels, – maar het slot antwoordde niet, zij moest die gesloten kerker in haar binnenste meedragen.

Heleen sloeg de ogen op, zuchtte en zag, dat zij alleen was. De donkerte dreef aan, hoe wonderbaarlijk zoet was nog dit laatste licht. Ze zag de meisjes in paartjes en bij drieën heen en weder langs zich gaan, het grint kraakte licht, er beet iets in haar keel, er rezen tranen, was ze nu echt bedroefd? Ze wreef onzeker haar achterhoofd tegen de muur, kreunde even, sloot de ogen en ving haar tranen in haar open mond. Toen tikte de sleutel een kort bevel tegen de ruit, gordijnen ritsten neer, binnen ploften de lampen aan; avond. En Heleen ging naar binnen.

Er gingen enige weken voorbij en Heleen ervoer allerlei dingen, die ze nooit geweten of opgemerkt of gemist had. Onder de andere dit dat ze geen armbandjes, broche en horlogetje bezat of begeerde, dat ze niet dansen en niet schaatsenrijden kon, nooit bij avond te kermis en binnen in een tent of op een partijtje was geweest.

En wat later vond Heleen op haar bank een blaadje papier uit een zakboekje getrokken met een potloodkrabbel erop, waarin ze met pijnlijke schaamte zichzelf moest herkennen. Want eronder stond:

Dit is het rare kind met de rare jurk uit het rare huis en op de witte rand nog een kort, plomp lijf op spillebenen en onooglijk hoofd.

Een dartel potlood had daar snel met dansende letters door heen geschreven:

En dit is haar gekke zuster.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

VII ZESTIEN

HELEEN KREEG LESSEN DIE VOORAL BESTONDEN UIT HET ONDERWIJZEN VAN KENNIS EN VAN REEKSEN LOSSE FEITEN. Weinig van wat zij op school leerde bleef echt hangen. Het sloot niet aan bij wat haar innerlijk boeide. Haar eigen duistere, verwarde binnenwereld van vragen, zuchten en vermoedens vond geen aansluiting met haar buitenwereld.

Wel leerde en begreep ze vlug. Dit herstelde haar zelfvertrouwen maar haar geest weigerde te vertoeven bij wat ze begrepen had en niet van belang leek. Haar afkeer tegen het saaie huiswerk groeide aan tot een lichamelijke weerzin zoals afkeer van bepaald eten. Ze probeerde haar taken zo te vervullen dat de meester tevreden was en straf en werd ontlopen. Het lukte niet. Steeds stortte haar hart barstend alle walging over haar uit. Haar handen werden machteloos, bloed drong naar haar huid die ging gloeien en haar benauwd maakte. Dan balde ze haar vuisten, wilde weglopen om de ellende te ontlopen die haar werd opgedrongen maar voelde een verlammende machteloosheid. Haar grootste beproeving was bij die verschrikkelijke woensdagse brei- en naailes. Die haatte ze zo intens dat ze de avond ervoor al de zenuwen kreeg. Als de lucht van lijm en linnen rook en de dozen en mandjes in de open kast zag, dan keerde ze zich rillend van weerzin af. Elke woensdag dat ze die doodse, slecht verwarmde klas met de glazig-glimmende tafels binnenliep, verenigden haar geest en haar lichaam zich in een onwrikbare onwil.

Soms werden haar vingers en lippen kil en wit, haar ogen dof en viel het werk uit haar handen. Haar lichaam viel stuiptrekkend van rauwe wanhoop achteruit tegen de bank starend naar de zolder. Alles in haar verzette zich tegen dat peuteren op lapjes, haar handen verkrampten, verbeet zich en jankte kwaadaardig met hete keel omdat iedereen baas was over haar en besliste wat zij doen en laten moest. De schreeuwende juf die hoonde en schold terwijl ze de fouten verbeterde en spottend haar werk de anderen liet zien die met plezier om haar vernedering gretig meelachten tot ook de harde stem hen bedwong. Dan stond Heleen achter haar stoel, de ogen toegeknepen in de kortstondige verlossing als in luwte verademend, liet de woorden over zich heen gaan en dacht aan wat anders. Een keer was ze zo afwezig, dat ze neuriën bleef terwijl de juf tegen haar sprak.

Ze werd weggestuurd en voor drie dagen geschorst.

Breien en naaien leerde Heleen dus niet. Wel kreeg ze dankzij die juf enig inzicht in de randvoorwaarden die mensen en kinderen aan hun waardering en sympathie

© 2026

verbinden. Het zo'n dag dat ze achter haar stoel stond en half luisterend door het open raam tuurde tot ze opschrok en naar de juffrouw keek die de klas over haar slordigheid, onverschilligheid en nalatigheid vertelde en dat het haar daarom niet verbaasde dat geen van de andere meisjes met haar samen wilde zijn. Heleen keek de klas rond alsof ze iets van tegenspraak en verweer verwachtte maar niets van dat. En eerlijkheid dan en *noblesse oblige*? Ze wilde na de les nog vragen of de juf echt gelijk had, maar toen dacht ze aan het prentje en zag dat plots in een nieuw licht. Ze vond er geen woorden voor en ook niet de moed en liep alleen naar huis.

Vlak nadat Heleen zestien was geworden, kwam er een nieuw meisje in de klas – een boerendochter uit een andere streek. Ze had een scherp, driekantig gezicht en droeg een bril met grote ronde glazen. Ze kreeg haar plaats naast Heleen in de bank maar Heleen voelde zich niet tot Dieuwertje aangetrokken. Haar lesgeld kreeg ze als beloning voor ijver en uitmuntend gedrag uit het armenfonds. Op het omslag van haar boeken stond een blauw stempel gedrukt. Dieuwertje was verlegen en kopschuw. Ook op haar vorige school werd ze om dat stempel geminacht. Ze was tegelijk wel geniepig. Ze keek niet af, liet niet afkijken, hielp niemand en leende niets uit. Daardoor kon ze net als Heleen niet aarden in de klas. Het verschil was dat de meesters haar overmatig prezen om haar werklust en netheid met de bedoeling dat de klasgenoten haar zouden accepteren maar die lieten zich dwingen. De gunst van de meesters deed meer kwaad dan goed. Ook zij liep in haar eentje naar haar huis.

Na een paar weken schoof ze Heleen een briefje toe over de bank: 'Ik ben zaterdag jarig, kom je zondagavond?'

Heleen las het briefje, aarzelde en schreef eronder: 'Wie nog meer?' Dieuwertje krabbelde op haar beurt een enkel woord: 'Niemand'. Heleen overlegde met zichzelf en keek peinzend voor zich uit tot Dieuwertje haar aanstootte, hun ogen ontmoetten elkaar in een blik zonder genegenheid. Dieuwertje's ogen vroegen haar dat ze niet weigeren zou en Heleen, gekwetst in het besef dat zij alleen gevraagd werd omdat zij ook een buitenbeentje was en Dieuwertje liever anderen had gevraagd maar dat niet durfde, overwon haar tegenzin. Ze wilde groothartig zijn en knikte ja.

Later in bed dacht ze waarover ze het met Dieuwertje een hele avond zou kunnen hebben. Ze kon niets bedenken en zag op tegen de komende zondag.

Dieuwertje woonde bij een zus met gezin in een klein huis tegenover de gasfabriek. Daar werkte haar man en was een rij identieke bakstenen woninkjes gebouwd voor

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hem en zijn collega's. Dieuwertje teerde in die schamele familie op haar geldje en werd bewonderd om haar kennis en stand. Haar slaap- en werkkamertje had de beste meubels en allerlei snuisterijen.

Toen Heleen zich op die kille zondagavond met een gedrukt gevoel door het klamme gangetje gewrongen had waar de kinderen opdringerig op haar afstormden en de bleke, dunne zuster in de drukte tegen de open kamerdeur leunde en Heleen vorsend van top tot teen bekeek. Er was geen licht, het huis stonk naar schimmelig donker vocht. Toen ze op de smalle trap omhoog geklommen was, werd ze door Dieuwertje stijfjes en plichtmatig ontvangen. Nu was zij bezoek en kreeg het onzekere gevoel dat er nu van alles en nog wat van haar werd verwacht waar ze niet op gerekend had. Het was als in een droom: dat ze plotseling in een examenkamer gebracht werd en niets had geleerd. Ze had wel iets van een cadeautje meegebracht en gaf dit aan Dieuwertje met haar gelukwens zonder dat ze elkaar aankeken. Heleen liep langzaam naar het raam en tuurde naar buiten. Ze zag boven de grauwe muur tegenover het huis de hoge romp van een gashouder, strak en stoer tussen lage daken en lange slanke pijpen. Het leek in de schemering pikzwart maar uit hemel en lucht was nog niet alle licht geweken.

De fabriekspoort stond open, een zwart pad van modder en sintels voerde naar binnen. Heleen staarde ernaar en weer voelde ze dat losraken uit de werkelijkheid. Dat overmeesterende als van vreemde en verre dingen, dat willoos meegetrokken worden in ruimtes van vaag gepeins... O, wat was dit toch?

Wat was er toch aan die dingen te voelen en niet te benoemen? En nu wel aan de open poort en sintelpad op dit uur? Wat was het dat als iets zwaars voelde toen ze over de rivier keek naar de eenzame vlierboom op de vuilnisbelt? Naar muziek luisterde uit de verte door wind gebroken? Het snateren van de bonte eenden in de late herfst wanneer de hemel bleek de sloten breed de landerijen dampend van nevel en mest? Al die dingen grepen haar aan maar lieten zich niet vangen... Wat was het? Steeds dwingender klopte de vraag bij haar aan. Diepe zucht.

Dieuwertje vroeg haar om aan de tafel te gaan zitten. De lamp brandde en wiegde zachtjes, het gebronsde ijzer glom van olie, de wollen bal was van vet doortrokken. Dieuwertje liep achter haar langs om de gordijnen te laten zakken.

© 2026

VII

Heleen wilde wel iets zeggen, maar ze vond geen woorden. Dieuwertje sprak ook niet veel en legde voor Heleen een fotoalbum neer. Heleen sloeg gedwee de bladen om en keek neer op de boerse gezichten van onbekenden en ze vroeg niets.
Dieuwertje schonk de thee en Heleen zocht weer naar woorden. Na het schenken begon ze opeens over hun klasgenootjes en luchtte haar hart over al de venijnige kwaadsprekerij die ze in weken van wrok en zwijgen had opgekropt. Ze vertelde van deze en gene, dat ze met jongens liepen en lelijke dingen deden.[1]
Heleen luisterde met weerzin. Ze voelde een afkeer van wat Dieuwertje grof en uitvoerig bekonkelde en een opkomende onwil om met haar samen te zijn. Tot haar eigen schrik kreeg ze opeens een heftig gevoel dat ze te goed was om Dieuwertje's gast en vertrouweling van haar kletspraatjes te zijn. Ze liet niets merken, schaamde zich zelfs, dronk zwijgend de koud en bitter geworden thee op en ging daarna weg in de zekerheid dat ze daar nooit meer terug zou komen.
Van die tijd af groeide Heleen's behoefte om van die school en het huiswerk los te komen gestaag aan tot een dikke walm van bozig blijvend verlangen. Omdat ze tussen de anderen niet kon gedijen, de meesters haar honend bejegenden en de nieuwelingen op voorhand negatief over haar werden geïnformeerd werd haar onwil en verzet per dag sterker. Tevredenheid verdampte, eenzaamheid, eerder nog te dragen of zelfs omarmd, was bij tijd en wijle een onverteerbare last.
Soms dacht ze verlangend terug aan dat opgetogen gevoel van toen alles nog zo heerlijk en fijn was. Ze sloot haar ogen en zag de plaats naast het raam voor zich in de zonneschijn of halfdonker, naar het uur van de dag en het wisselend jaargetij, en proefde de dagen van zomer en winter in hun verschillenden smaak, een traantje over haar voorbije vrijheid een kreuntje tegen de dwang. Hoe zoet en lief'lijk scheen al dat voorbije – kende ze toen werkelijk geen hindernissen?
En de dromen, de nare angsten? Het was nu herinnering; wat voorbij was, steeg op in een glans van tederheid en kon niet anders dan met dankbaarheid herdacht zijn. Een nieuw huis was neergezet op de plek van de Chinese muur, maar in de avonden van april, wanneer het verblekend blauw zijn verval siert met de straling van vroegbloeiende sterren, dan herleefde de dag, die nooit sterven kon, met kleur en geluidjes in het ruisen van de wind door de tere berkenblaadjes.
Het overweldigde Heleen met een zoete melancholie.

1 VGL. de preuts-christelijke moraal van die tijd: *Meisjes die minnen lopen zonder zinnen.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Heleen wilde niets liever dan zo maar altijd in nevel en verlegenheid vertoeven, waarin geen werkelijkheid haar deren kon, maar het leven trok haar in het open licht en het open licht toonde haar de rauwe wonden van haar hart. Eenzaamheid, gelatenheid... Goed voor vrije dag en avond, maar mensen leefden nu eenmaal samen op aarde. Er moest toch ook voor haar een samenleven zijn. De anderen hadden het onderling gevonden, maar zij zag niet hoe. Een keten van sterke schakels, de einden hecht aaneengesmeed, omspande hun gemeenschap, zij kon daar niet doorheen. Ze wist wel dat met eerlijkheid en goedheid niet veel te winnen is. Waarmee dan wel? Dat wist ze niet.

Aan het begin van haar laatste winter op school waren er in de klas rumoerige tonelen. Er was een nieuwe tekenleraar gekomen met een buitensporige hoed en lange haren. De muziekmeester, al jaren aan de school, werd steeds dover en stunteliger naarmate hij ouder werd. De gewone streken, enkel door toevalligheden opgewekt, ontaardden tot gewoonte en trend: die twee zouden het voortaan ontgelden. De jonge ziekelijk nerveuze tekenleraar kon geen rumoer in de les verdragen, kreeg zenuwaanvallen door het opzettelijk neerklappen van de houten bankjes op de plankenvloer.

Dit sarrend bedrijf en het niet aflatende strooien van knikkers en erwten die hij overal waar hij liep, struikelend onder zijn voeten ontmoette, bracht hem ieder keer weer tot hulpeloze woede, waarin hij sidderend rondliep, raasde en vloekte. Wie hij te pakken kreeg werd onder een angstaanjagend lachen en joelen de deur uitgesmeten. Soms kreeg hij daarna een bloedneus en hield zich wit en trillend vast aan zijn lessenaar.

Bij de oude meester ging het kalmer en uitdagender toe, hij was een keurige zachtaardige grijsaard en koos zorgvuldig de zangstukjes voor zijn lessen. Ondertussen rijmden de meisjes spottende liedjes op zijn doofheid, pruik en tanden en zongen die luidkeels in plaats van de goede woorden. De oude man zwaaide met zwierig genoegen zijn stokje, wiegde met zijn bovenlijf en knikte tevreden over wat hij naar wens meende te verstaan, een trieste dovemanslach om zijn zachte mond.

Af en toe bespeurde hij het onraad in het heimelijk lachen van de pretoogjes. Zijn glimlach verbleekte, wantrouwig luisterde hij met boos-loerende ogen. Dan zongen de meiden de correcte woorden, gezichten gingen in de plooi, de mond van de meester ontspande, het stokje zwierde weer en de pret begon van voren af aan.

© 2026

VII

Toen er eens een nieuw lied was ingestudeerd waarvan de wending zich niet makkelijk leende tot rijmelen, kwamen er op een middag twee van de meisjes vleiend naar Heleen toe en zeiden dat zij mooie opstellen schreef en altijd precies de goede woorden vond en zeker ook wel een nieuwe spottende tekst voor het pas geleerde sonnet zou kunnen dichten op de lachwekkende meester. De hele klas drong vragend om haar heen. Heleen proefde voor het eerst de smaak van buitensporige complimentjes. Ze aarzelde niet, lachte, knikte en beloofde het met stralende ogen. In de les dacht ze nergens anders aan, ging daarna meteen naar huis en dichtte zonder haperen in koortsige opgewektheid een nieuwe gemene en scherpe tekst voor het lied. Het vond de grote bijval die zij verwachtte en de beloning die ze zocht: een plaats in de kring, een schakel in de gemeenschappelijke keten. Vanaf nu had ze haar roem als hekeldichter en stak de draak met alle meesters met een vaardigheid die haar zelf verbaasde. Ook deed ze mee met het pesten en aanstellerij bij de teken- en muzieklessen.

In de gelukzaligheid van de toejuichingen – door hen die haar zo lang hadden afgewezen en geplaagd – ging het bittere zelfverwijt dat haar vooral om des ouden mans verdriet in avonden en nachten bevloog, geheel en al verloren.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

VIII ACHTTIEN

HELEEN WERD OVERGEHAALD OM MEE TE BEWEGEN BINNEN DE MORES VAN HAAR KLAS IN HET JAAR DAT ZE ACHTTIEN WERD.

Dankzij deze aanpassing werd ze nu door een van de meisjes meegevraagd voor een dansfeest. Het meisje zei er bij dat ze alleen met samen met Heleen wilde gaan als ze een mooie nieuwe jurk zou dragen. Heleen ging nooit naar feestjes en had ook geen feestkleren. Tot nu toe had ze zonder morren de kleren van haar tante in goede doen gedragen. Ze moest blozen van de gestelde eisen. Voelde zij zich weer te goed voor wat ze gewillig onderging? Haar kans hing er van af... Ze voelde een levendig verlangen om ook eens naar een feest te gaan.

Die boodschap bracht ze dus thuis over en vroeg haar vader om geld. Hij en moeder overlegden en Heleen kreeg haar zin. Die avond piekerde ze over het kopen, kiezen van stof en de vorm voor de jurk. Omdat zij en haar moeder daar geen ervaring mee hadden, ging Heleen tenslotte met het geld in de hand naar school, bekende oprecht haar onwetendheid en vroeg het vriendinnetje om hulp. Die voelde zich vereerd en vergezelde Heleen de volgende dag naar een winkel waar ze zo onvriendelijk koos en keurde dat Heleen zich vol schaamte omkeerde en niet begreep hoe je zo'n behulpzaam winkelmeisje kon laten rennen, uitpakken en opbergen zonder een vriendelijk of verontschuldigend woord.

Heleen vroeg zichzelf af: 'Was ik nu ondankbaar voor wat mijn kameraadje voor mij deed?' Daarna gingen de meisjes samen naar een naaister die Heleen vroeg om haar jurk uit te doen om haar lengte en breedte te meten. Heleen zag dat ze elkaar aankeken en allebei een beetje giechelden om haar bruine grofwollen onderrok en weer werd ze rood van schaamte.

Op de dag van het feest kwam Heleen wit en stijf, rozerood bestrikt aan middel en schouders in de klas. Zij was bang en blij en voelde zich ook wel wat beschaamd. Ze ze wist dat haar kameraadje had rondverteld dat ze haar eigen jurk niet had kunnen kopen, weinig geld ervoor had gekregen en een paardendeken als onderjurk droeg. Na de les gingen ze getweeën, gejaagd stappend, naar de feestzaal waar gezongen, grappige stukjes gespeeld en gedanst zou worden. Het was al laat en het was al vol. Achter de dichte rijen van jongens en meisjes in zondagse kleren en ouderen in keurig zwart of kleurige feestkleding vonden ze nog plaats op matten stoelen. Het meisje naast Heleen knikte en groette links en rechts, hoofden wendden en keerden zich in de rijen voor hen.

© 2026

VIII

Plots ging het zaallicht uit, het scherm schoof naar weerskanten opzij en in de felle glans op het toneel zag Heleen met lichte schrik door de snelle overgang en onbekende ommekeer een gekrioel van mensen met opgewonden gezichten en bonte kleren. Ze hoorde een roezemoes van stemmen, muziek en lachen die haar deed denken aan het suffe voorspel van de muziekdoos in de stationswachtkamer, als ze het deuntje nog niet herkend had. Uiteindelijk kon ze iets verstaan en zien dat het verklede kinderen waren. Ze speelden een stukje vol dwaze toestanden en verwarringen waar iedereen om lachte. Heleen dacht dat het wel weer aan haar zou liggen dat ze er niets aan vond. Wel had ze veel plezier door een oude tante, die vreemde woorden verkeerd gebruikte, overal inliep en alles uit haar handen liet vallen. Daarna werden er liedjes gezongen en de treurige wijsjes van het driestemmig koortje ontroerden Heleen. Rillinkjes en een traantje bij het lied van de herder in de bergweiden. – Ze staarde voor zich uit, het was of ze een lucht van verf en vernis rook.

Een plaatje van de blokkendoos, waarmee ze jaren geleden met haar broertjes had gespeeld, was plotseling van versleten herinnering tot een levend visioen geworden. Ze zag boven de Alpentoppen bont wolkenspel en vergat dit beeld en dat ogenblik nooit meer. Terwijl de jongens en meisjes op het toneel snelle half-verstaanbare eentonige dialogen voerden, bleef haar gepeins bij de herder en de bergen vertoeven, de zoete verwondering van het verre en vreemde kwam over haar.

Ze was alleen en toch in het menselijk samenzijn opgenomen. In de tweeledige samenkomst van eenzaam- en samenzijn vervloeiden haar gedachten in een ontspannen mijmerij.

Met alle anderen stond ze even later op, onwennig in het tumult van klappen en stampen dat losgebroken was. Het scherm vloog open en dicht, er werd over en weer gewuifd en gewenkt. Heleen werd naar achteren geduwd, stoelen weggegrist, snel tegen de wanden opgestapeld, de gladde vloer glom en de zaal werd dansvloer.

Heleen stond er onbeholpen bij, kilte woei om haar heen. Mensen gingen terug, door de open deuren trokken de zwoele walmen weg. Onrust golfde door haar lijf. Haar kameraadje was meegegaan met de toneelkinderen die nu door een aparte kleine zijdeur trots-lachend en gewichtig een voor een binnenkwamen. Heleen stond alleen. Ze keek op naar de volwassenen hopend op een vriendelijk woord of glimlach. De gezichten keken stuurs, de blikken keerden zich af. Heleen was wrevelig over iedereen en zichzelf. En weer kwam dat gevoel dat zij zich tegenover zichzelf misdroeg.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De muziek begon. Luidruchtige stemmen riepen bazig om ruimte. Heleen werd tussen een stelletje tegen een stapel stoelen geduwd. Huppelend marcheerden jongens en meisjes in paartjes langs. Ze was het enige meisje tussen de volwassenen was. Na een tijdje zweeg de muziek. De kluwen ontbond zich. De paartjes dreven verlegen lachend en buigend uit elkaar. Een jongen die met z'n handen op de rug glimlachend had rondgelopen en toegekeken, kwam langs Heleen, keek haar aan, keerde terug, keek haar weer aan en vroeg haar ten dans. Heleen bekende aarzelend verlegen dat ze niet kon dansen. 'Maakt niet uit, dan gaan we samen wat praten.' Hij zette in een hoek twee stoelen bij een tafeltje en stelde zich voor. Heleen noemde alleen haar voornaam en voelde meteen het verkeerd was maar durfde het niet meer te verbeteren. Ze zaten nog niet lang samen of had de jongen haar al verteld, dat hij net student was geworden, dat hij zich de hele avond geweldig had verveeld en alleen was gekomen om zijn zusje te begeleiden en dat eigenlijk gezegd de hele wereld en het ganse mensdom hem verveelden omdat hij dichter was, de studie verachtte en zijn kunstenaarschap het hoogste vond! Heleen was door dit alles wel wat overstelpt, maar ze vond het toch vooral heel serieus en gewichtig en was behoorlijk vereerd temeer omdat Fred haar verzekerde dat hij die dingen niet aan iedereen toevertrouwde. Maar hij had het gevoel alsof ze elkaar al jaren lang kenden. Heleen toch ook, nietwaar? Heleen had dat gevoel niet en zei dat ook, wel met tegenzin en bang hem te kwetsen, waarop de jongen lachte, naar haar toe boog, haar in de ogen keek, zodat het haar verwarde en zei dat ze van alle meisjes hier de mooiste en vast ook de liefste was. Hij zou een liedje op haar ogen dichten, haar ogen, die als zachte, blauwe vlammen waren en op haar bekoorlijke glimlach. Heleen huiverde terwijl ze naar zijn vleiende woorden luisterde. Ze ademde zacht en snel, ving de schittering van haar ogen in haar eigen blik maar kon haast niet spreken.

Laat in de avond bracht de jongen haar naar huis en ze liepen langzaam onder de bomenlaan langs de rivier.

Heleen was nog nooit in op dit uur van de nacht buitenshuis geweest en de nachtwind leek haar een vreemdeling wiens gefluisterde taal ze niet verstond. Een machtige bekoring omsloot haar. Het ruisen en schuifelen door riet en takken, over de donkere akkers en langs het vermoeide oevergroen drong haar gemoed binnen als een zaligheid, scherp en bijna droevig, want al te heftig en onbegrepen. Haar knieën knikten en af en toe trilden haar voeten alsof ze niet verder wilden.

© 2026

VIII

Zacht ademend keek ze om zich heen, haar ogen tuurden wijd open. Alles had in dit nachtelijk uur die zoete melancholica gevoeld waar zacht naar getast kan worden maar wat niet gevat en niet genoemd kan zijn. Het was in geur en gerucht tot in het doffe grauwen van de waakhonden toe. De jongen sprak, lachte en pakte haar hand. Heleen zweeg, bleef plotseling staan en keek op naar haar nieuwe vriend… 'Ik wil je iets vragen – je weet zo veel… Zou het werkelijk mogelijk zijn te leven zoals het in de boeken staat?' En zoals achter de klokslag nagalm zacht en zwak, wiegde in haar achter de vraag een andere, onvast en niet gesproken… Waarom ze juist dit, en waarom ze dit juist nu wel vroeg…

De jongen naast haar was even van slag en keek even suf op haar neer maar al snel brak zijn lach weer door en hij zei Heleen, dat het antwoord op die vraag afhing van de boeken die ze bedoelde en dat ze hem dan eerst zeggen moest welke boeken ze had gelezen.

Heleen nam dit serieus en vertelde, sprak plotseling snel en veel en vertrouwelijk, tot bij haar huis; grauw en vervallen stond het daar in de nacht. Heleen onderging zijn meewarige blik en zweeg. Hij had het gemerkt, zei lieve dingen en sprak weer van het versje dat hij sturen zou en toen ze hem haar hand reikte, trok hij haar naar zich toe, bukte zich en nam haar hoofd tussen zijn handen. Ze liet hem half-verlangend begaan en ving de warmte van zijn lippen op haar open mond.

Hoewel de morgen troostelozer dan veel andere dagen traag ontlook uit de nacht, zoals een grauwe paddenstoel opkomt vanuit de donkere bosgrond, werd dit een dag van windstilte en zachte sneeuw. Zo'n dag om fijn wakker te worden, zonder doorsudderende zorgen, alsof ze rondom in een lentezon lag toen ze haar ogen opsloeg uit haar korte slaap. Ze glimlachte met mond en ogen de komende uren tegemoet en verwelkomde vreugdevol de dag als een geheiligd huldigen van blije dromen. Niets kon haar deren, geen flauw besef van kilte of onbehagen drong tot haar door toen ze opstond. Vergetelheid omringde haar in luwe windselen. Ze merkte niet dat haar blote voeten de klamme koude vloer betraden. Ze liep heen en weer, neuriede, stond weer stil, peinsde, neuriede, vergat zich aan te kleden en voelde geen kou.

Ook beneden, in de warmte van de nog brandende lamp, bleef ze bewegen met een mysterieuze zachte behoedzaamheid of er overal stilte geur hing die niet gestoord, laat staan, verjaagd mocht worden. Alsof alles om haar heen breekbaar en waardevol was dat beschermd moesten worden tegen het onverhoedse.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zo bleef ze de hele dag en zo ging ze tegen de avond naar school en alles waar ze in de schemer langsliep, leek haar een ongekende ontroering toe te sturen. Het minste gerucht deed haar hart stormend kloppen, haar longen volgezogen met de geur van zoete bloemen.

De les was nog niet begonnen en het was te koud om buiten te wachten. De deur stond open. De meisjes hadden zich in de gang onder de lamp, die rood scheen door de witte damp, verzameld en riepen haar met welwillendheid in hun kring. Heleen ontweek hen en liep het lege, lichte lokaal binnen. Ze legde haar boeken op hun plaats en ging achter de banken bij de kachel staan. Peinzend hield ze haar handen voor de trillende kolengloed, peinzend luisterde ze naar het zoetzangerig suizen van het gaslicht boven haar hoofd, zachtjes aan gleed ze weg in een verzachtend roesje... Een zware stap verbrak haar verdoving. De onaardige meester kwam binnen en groette haar met een korte grom.

Een wolk van drift en onbehagen trok door haar lijf. Ze glimlachte in zichzelf en voelde haar wonderlijke zachtzinnigheid ook naar hem uitstralen in een plots, planloos en verward voornemen om hem deze dag niet, en zolang ze op school was niet, meer te hinderen. Hem niet, niemand niet...

De anderen kwamen binnen, ze liep vol van haar voornemen stilletjes naar haar bank, pakte haar boek en bladerde tot waar ze gebleven waren. Het was bij het hoofdstuk *Het Album* uit het boek *Waarheid en Dromen*. Ze streek de bladzijde glad, keek op en wachtte in een zeldzaam gevoel van gedweeë rust en zachtzinnige tevredenheid. Een meisje las, Heleen las oplettend mee, nog een ander las en daarna werd haar naam genoemd. Het verhaal stond haar tegen, ze begon duidelijk en zonder een krimp te geven:

Hoe het zij, mijn grootmoeder bezat voor mij een grote aantrekkelijkheid en zo, dat ik niet weet of ik haar meer vereerde of liefhad. Ik vroeg haar dus mijn gedenkboek van de liefde en van de vriendschap in te wijden. Zij deed dit op hare wijze, zij nam haar oude Statenbijbel, sloeg die open, en schreef daaruit met bevende hand op het eerste witte blad: Mattheus X:37.

'Die vader of moeder liefheeft boven Mij, is Mij niet waardig, en die zoon of dochter liefheeft boven Mij is Mij niet waardig...'

Ze viel stil van wat ze oplas en zweeg trillend. Ze keek op en zag alle ogen, ook van de meester, ijskoud op haar gericht. Onder de suizende lampen bleef de klas doodstil. Ze hoorde de naklank van haar eigen stem, luid en bevend, in haar oren.

© 2026

VIII

Een rode gloed rees op uit haar hart, een zuil van schaamte: ze had zich, bij vreemden, vergeten. Ze had zichzelf verloren. Het wankelde in haar hoofd. Meegezogen in een caleidoscopische draaikolk verdween de wereld waarin zij pijlsnel verzonk en verging. Onverhoeds werd het licht ondraaglijk, ze sprong uit haar bank, rende naar de deur, sleurde haar jas mee uit de gang en liep snikkende weg in de witte winteravond.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

IX NEGENTIEN

Heleen was nu in een periode dat ze niets meer leuk vond. Ze verbeeldde zich dat ze een hekel had aan vrolijk kermisgedoe en opgewektheid. Als kind best wel somber maar ook goedlachs. Om dwaze tekeningen en onbeholpen spelfouten op winkeltjes en kermistenten moest ze wel lachen. Haar afkeer kwam doordat ze om haar heen alleen grove flauwe grappen en ruwe feestdrukte kende zonder vermoeden dat ook hierin het goede en onalledaagse liggen kon. Dat gebeurde voor haar alleen in de vaak sombere romans die ze las.

Haar besluit om niemand lastig te vallen en teleur te stellen, betekende dat ze stopte met hekeldichten. Ze kwam tot rust. Toch hoorde ze erbij. De gunst van een jongen had Heleen in de ogen van de andere meisjes verheven. Dieuwertje bleef alleen achter. Heleen snapte het wel en vond het niet leuk. Ze ontweek hun plagerige gezelschap, was overgevoelig, huilde snel en wilde niet uitgelachen worden.

Alles behield nu dat fijne overweldigende onnoembare gevoel. Het hing over akkers, riet en water als onzichtbare damp, het trok met de wolken mee over de boomtoppen en verzachtte de klagende avondwind tot een mild-blije aandoenlijkheid.

De somberheid vluchtte weg voor die teergevoeligheid. De dag vond geluk in elke daad, in werken en denken, in ademen en de loop der zaken. – Een volheid was in haar gekomen... Als een onbekende onuitgesproken wens had ze plotseling het antwoord op al haar droefgeestige en onvaste vragen gekregen.

Ze overdacht stil met verwonderde ogen hoe ze zo lang het leven zonder dit geluk had kunnen dragen. Met een zucht van verrukking omdat zo onverwacht vond dat ze met haar besluit wel het goede had geoogst. Ze liep glimlachend onder de duistere binten en bespiedde de groei van de bleke zwammen die ze als kind niet had durven gadeslaan. Ze was voor het eerst in haar leven op de spokenzolder niet meer bang. In dit stille gepeins herinnerde zij zich weer...

...Dat haar oom haar ooit had berispt om die angst. Dat hij over een slecht geweten sprak als het enige dat angst aanjagen kon. Ze begreep hem niet. *Is een goed geweten hetzelfde als gelukkig zijn?* Zij doolde in sneeuwjacht en gierende storm door het bos en langs de verlaten plassen. Ze staarde in het water troebel van schuim, en in de woeste vormen van de wolken, laag aan de horizon vanwaar een bleke lichtglans over de golven heen versprong. Iedere gedachte stond stil. Het gepeins was gestopt. Ze staarde en stond, liep verder en neuriede, stond weer stil en tuurde...

© 2026

IX

Ze was een trillende damp van geluk, zwervend waarheen ze gedreven werd, zonder richting of eigen wil... Langzaam maar gestaag, ongemerkt vaag in het begin... ...Drong duidelijk en beangstigend een beklemmend gevoel haar vreugde binnen. Het was om iets in haar zelf, dat ze leed maar niet begreep, een vreemde prikkelbaarheid, een dwaze veeleisendheid. Zij, die met iedereen zonder morren tevreden was zoals ze zich voordeden, wat wilde ze toch van hem? Mocht hij niet lachen, gekheid maken en onbezonnen babbelen? Moest hij anders zijn dan de anderen, hij alleen? Waarom zweepte het geringste haar op tot tranen en verwijten, tot een sombere stemming, sloeg haar goede humeur meedogenloos om in zeuren en mokken tot hij er stug tegenin ging en ze boos ontstemd uit elkaar gingen? Ze begreep zichzelf niet, het maakte haar bang en schuw en bracht haar tot wanhoop. Kwam ze na zo'n bedorven samenzijn thuis, dan wierp ze zich als een ziek dier in een hoek, kreunde van snijdende droefenis, antwoordde niet, verweerde zich niet, weigerde naar school te gaan en wenste de hele nacht dat ze de ochtend niet zou halen om het wakker worden te ontlopen dat zo'n herinnering achter zich aan sleepte. De volgende dag zag ze witjes, kon niet eten, liet haar werk liggen en opende geen enkel boek. Dan, in de middag kwam een teder briefje van haar vriend met vluchtige vleiende woorden en het leed was geleden. Verbaasd uit haar tranen keek Heleen erop neer. Was het wel zo erg geweest? Maar een volgende keer leed ze weer even sterk en even fel nadat dezelfde dingen zich herhaalden.

Ook ergerde zij zich aan het geklets en geplaag op school, de verhulde minachting van juffen en meesters, het vinnige stoken van de meisjes. Het kameraadje van het feest meldde Heleen bijna dagelijks nieuw onbezonnen kwaad dat ze van Fred vernomen had. Hij was een echte meisjesgek, liep niet alleen met Heleen maar ook met anderen op donkeravond en schreef gedichtjes voor al zijn kennisjes. Heleen moest maar eens gaan kijken achter de kerk als ze het niet geloofde! Heleen moest het maar eens navragen bij die en die! Als ze hoopte op vaste verkering, als het haar daarom te doen was dan zou dat tegenvallen want Fred dacht er niet over. Maar Heleen dacht nooit aan verkering of trouwen. Ze had geen andere behoeft dan dat Fred haar echte vriend zou zijn en blijven en dat ze samen het leven uit de boeken zouden leven. Dat leek haar nog steeds makkelijk te verwerkelijken, dat oprechte, eenvoudige, vrije, stoere dat ruim was als blauw water met opspattend schuim in de zon. Ze hechtte geen geloof aan het kwaad. Maar toen haar kameraadje wat later inderdaad

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een blaadje papier meebracht met een versje op haar rode wangen, waarin Heleen woorden en regels herkende van het versje, dat hij haar enkele weken geleden had toegezonden en haar tegelijk vertelde, dat Fred alles wist – maar niet van haar – van Heleen's nieuwe jurk en haar ruw-wollen onderkleren, en dat ze er samen om gelachen hadden, werd Heleen zo bandeloos bedroefd dat ze het niet verbergen kon. Ze leunde tegen de muur en huilde van pijn. Thuis schreef ze met afgewend hoofd en stromende ogen een briefje en trilde in haar zelfbeklag. Was Fred haar vriend of van alle meisjes samen en had hij inderdaad voor alle meisjes de liefkozingen, die zij trillend van hem ontving en als schatten bewaarde?
Fred schreef hierop een half-grappig briefje, beklaagde zich over Heleen's humeur, beloofde dat hij haar van de bittere ernst zou genezen en weer zou opvrolijken.
Nog dezelfde avond wachtte hij Heleen voor de schooldeur op. Samen vertrokken ze snel de donkerte in. Onderweg vertelde hij Heleen, met haar arm in de zijne gekneld, van een plan, dat hij had verzonnen; ze zouden naar de kermis gaan in het dorp over de plassen, het dorp van de Watergeuzen, hij en Heleen en het vriendinnetje van het feest, maar Heleen zou zijn echte meisje zijn. Ze moesten beiden wegblijven uit de les en zich van thuis zien vrij te maken. Ze zouden in alle tenten binnen gaan en de dikke dame en de man met de wassen beelden zien. Wilde Heleen dat?
Heleen zweeg en trilde. Ze wilde hem duidelijk maken dat ze dit niet met hem wilde en dit niet met hem kon doen maar ze kon er geen woorden voor vinden en had er ook de moed niet voor. Het werd haar plotseling te zwaar, er lag al teveel tussen hun in; een verschil dat om de haverklap misverstanden kweekte en waar ze geen genoegen aan beleefde. Wat konden woorden nog doen als dit de enige troost was die hij geven kon na haar briefje? Ze dwong zichzelf tot kalmte, gaf haar hand, liet zich kussen en beloofde dat ze er over spreken en schrijven zou.
Thuis schreef ze hem onmiddellijk dat ze hem niet en nooit meer wilde zien, verzond die brief, huilde niet, maar was roerloos, liep roerloos, praatte roerloos, legde zich roerloos in haar bed en waakte zonder klacht of tranen met gesloten lippen de donkere uren door. Iets van een voorgevoel, dat tegenover anderen alleen haar zwijgen nog zou overblijven, kwam op haar af. Ze bleef drie dagen achtereen zwervend weg van de school, werd betrapt, voor enkele weken geschorst, liet zich die weken niet zien en kwam daarna murw, stil en gedwee in de klas terug.

© 2026

x

Heleen zat nu in het naderend voorjaar dagelijks gebukt voor haar open boeken, prevelde namen, noteerde feiten en leerde tot donker avond. Dan leunde ze achteruit in haar stoel en tuurde strak naar de balken van de zoldering. Haar leven had ze in nevelen gesluierd, er was één enkele open plek, datgene, waarmee ze leren moest voor haar examen. Ze pompte zich gewillig vol, ging prevelend door het huis en sloop in donker naar bed als ze klaar was. Ze zwierf niet langer rond, vermeed het bruggetje, de koffiebranderij en het bibliotheekje, las geen boeken en verstopte zich als een draaiorgel naderde. Want het zoete van vroeger gaf nu zo'n ondraaglijke verdriet af, dat ze het moest vermijden voor het behoud van haar kracht en rust; maar toen de lente kwam, kon ze zon en wind niet mijden, niet het blinken van de herleefde sloten en de geur van het jonge gras. Vaak rilde ze zonder zichtbare reden en schokte haar hart van pijn. Dan keek ze hulpeloos op en rond, maar was alleen in de kamer, waar ze om te leren met rust gelaten werd, en bukte zich weer naar haar boeken. Dieuwertje kwam soms aan om met haar te leren, in de klas was niet langer vertier, de keten van de broederschap lag uiteengebroken, ieder voor zich voelde het naderen van de volwassenheid op een eigen manier, ieder voor zich dacht aan examen en toekomst. Er hing een jachtigheid, ieder haastte zich huiswaarts na de les, de lange jaren, die geen eind schenen te hebben, de jaren van zwerven en plantenzoeken in lente en zomer en najaar, van snoepen in winkeltjes en studentikoos rumoer, waren plotseling voorbij, eerst nog het examen, dan daarna zouden ze voor altijd uiteengaan. Ze hadden het lang geweten, maar gingen het nu pas beseffen. Het naderend einde, dat tot de herinnering bereidde, verzoende Heleen al met het geledene; leed had zich omgezet in rust en verzoende haar met de mensen. Ieder was oprecht en goed, het kon niet anders, zijzelf ook was oprecht en goed en wenste voor haar deel niet meer dan daarmee sterk het leven in te gaan. Elk moest voor de ander verdraaglijk zijn.

Op haar beurt deed Heleen examen en kwam in de avond thuis, bleek en moe, bang en blijde. Ze sliep die nacht gerust en zocht de volgenden avond naar gewoonte de meesters op om te vertellen hoe het haar was gegaan en wat haar was gevraagd. Ze had mooie punten behaald en de school niet tot schande gestrekt. Ze stond in de klas naast de lessenaar van de meester en praatte met hem onder het snuivend lamplicht. De nieuwe klas kwam binnen, Heleen keek toe en zag hoe een ander meisje zich nestelde in haar bank, haar boeken uitspreidde en zich omkeerde naar haar buur. Zij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

had daar nu geen plaats meer, stond voor de banken en praatte met de meester in een zachte verblijding om de vriendschappelijkheid van zijn glimlach en zijn woorden. Deze man was hard voor haar geweest, had haar nooit gespaard en vaak gestraft, maar dit was voorbij en vergeten. Als een tinteling vloog door haar heen de drang om hem iets vriendelijks te zeggen, zij ook had immers haar deel van schuld gehad aan de gebetenheid tussen hen beiden, maar de tinteling vervloeide in bedroefdheid, het was nu toch alles voorbij. Ze was groot en behoefde niet langer in de klas te zitten en ze mocht pratend voor de banken staan, terwijl anderen leerden. Dit was de vrijheid, naar welke ze had gedorst, komen mogen en gaan, wanneer ze verkoos. En was ze dan nu toch weer niet blijde? Ze was van school af, er zat een ander meisje in haar bank en de meester reikte haar de hand als een gelijke en liet haar beloven dat ze nog eens van zich zou doen horen als ze een plaats gekregen had. Hoe graag was Heleen die avond nog gebleven, maar ze kon het niet vragen, het leek te dwaas, ze treuzelde nog wat rond, maar de meester begon zijn les en Heleen ging in donker naar huis.
De geslaagde meisjes hielden onderling een feestje; Heleen nam daaraan deel, maar ze vermaakte zich niet. Ze had nog niet geleerd, zich met anderen te vermaken.
Korten tijd daarna kwam er een brief van Heleen's oom, over haar verdere toekomst. Hij stelde voor, dat Heleen voorlopig onbetaald zou werken aan een stadsarmenschool in zijn woonplaats, waardoor het haar gemakkelijker zou vallen een bezoldigde plaats te krijgen. Hij en tante hadden goedgevonden, dat Heleen die tijd bij hen aan huis zou komen en als wederdienst voor die gastvrijheid tussen en na haar schooltijden helpen in de bezigheden voor het gezin. Zo verliet Heleen dan nu alles, waartussen ze lange jaren had geleefd, het oude huis aan de rivier, het holle bos, de rietlanden en plassen, de hoge molen, de dorpen van de Watergeuzen, geurig van hooi en stro en mest, de sloten met hun zomen van riet en moerasbloemen, het bruggetje aan de gracht, waar *de Slaaf* nog altijd stond en draaide, en het oude bibliotheekje, waar het naar wortelen en koffie rook.
Ze ging naar de Lutherse kerk op een Maandag, dat er geen dienst was, drentelde over de boterbloemkleurige keitjes, liet de zoeten wind over haar gesloten ogen gaan en dacht aan het meisje met de mooie naam, het blauwe meer en het witte huis, en aan de voorbije jaren. Ze was nu toch wel blij met haar volle vrijheid, liep stil in de voorjaarszon naar het bibliotheekje en herdacht de heer en de dame uit *De Fonkelende Sterren* Valentin Jernam, Rémy en Vitalis. Er lag een donker prentje van een kerkhof

© 2026

met treurwilgen en populieren. Heleen keek er naar en voelde de oude zoete zwaarmoedigheid vol en warm in zich aanzwellen. Het grachtje was stil, de scholen al aan, de jonge blaadjes trilden zoetjes in de voorjaarswind. Tegen de avond van diezelfde dag zwierf ze de rivier langs en tussen de lichtgroene akkers door naar de oude kinderschool, klom over het hek en liep heen en weer over het verlaten speelplein, waar blank regenwater lag samengevloeid in de kuiltjes rondom de lindebomen. Ze klauterde met knieën en handen bij de ruwen muur omhoog en hing met de borst op de vensterbank gedrukt om in de ledige klas te kijken. Dof en doods stonden bord en banken verzonken in de schemer, het was als rook ze krijt en stof. Meesters stoel was onder zijn tafeltje geschoven, het scheen er al bijna nacht binnen de half neergelaten gordijnen, maar nu ze scherp toekeek, onderscheidde ze toch nog de kleuren van de prenten. Daar hing 'Het Gezin,' dat ze zo innig kende van zovele jaren; in een trilling van leed en liefde, als waren het levende mensen, zag ze ze allen weer, de grootvader voor het raam, met zijn tevreden lach, in zijn ouderdom getroost, en het meisje op zijn knie, dat met gestrekten vinger en juichende ogen naar het heerlijke, ruime landschap buiten wees: koolzaad en blond zomerkoren; om de gedekte tafel heen de vader en de moeder, twee jongetjes en een groter meisje, het dampend maal was opgezet, maar ieder wachtte en keek met tedere en eerbiedige toegeeflijkheid glimlachend, tot Grootvader zou komen aanzitten. Waar een zonnestraal viel op de rode tegelvloer, lag een kleine, dikke kerel in de wieg. Aan de anderen kant hing 'Appels plukken.' Jongens met rode wangen drongen dansend rondom de boom, waar hun lachende vader omhoog tussen de takken school en plukte en afwierp –, op de achtergrond stonden kleine huizen in een kring om het kerkje heen. Aan de overmuur waren vorm en kleuren al verder in donker verzonken, er blonk toch nog wat purper en wat groen. 'Edelen bieden het Smeekschrift aan.' Stond de kachel nog? Er zou toch wel niet meer worden gestookt. Daar had ze in de hoek gestaan, die grijzen Vrijdagmiddag dat het zo vroor. Rio de la Plata... een kust bloeide open, scheepjes dobberden, blank op blauw, schapen graasden en blaatten. Hier ook had ze gezongen 'Naar het woud.... naar het woud' en nimmermeer het heerlijk visioen verloren van de eik in zijn kracht en de beuk in zijn pracht, die 'elkaar met zwaaiende twijgen ruisend begroeten' Ze proefde en rook die voorbije koele herfstdag, het late uur en het gezang, en probeerde dat lied te neuriën, maar haar stem brak, een rilling sloop haar over hoofd en rug, haar wang lag even op het koud arduin, ze liet zich naar bene-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den glijden, zonk aan de voet van de hoge muur ineen en schreide tot ze geen tranen meer had.
Ze ging naar de verlaten zolder, en liep er onder de binten heen en weer, stond voor het stoffig raam en tuurde over de landen, ze snoof de lucht van rag en vochtig stof, trok de klemmende kasten open en staarde naar de ledige planken in een plotseling aanzwellende zoete zwaarmoedigheid. Maar toen ze langs het gegrendelde deurtje kwam, waarachter het weer zo stil en richtig scheen, beving haar plotseling in een ijzige huivering de oude angst. Ze keerde zich snel om, voelde kilte tussen haar schouderbladen en moest zich sterk bedwingen om kalm de trap af te gaan en niet nog eens naar beneden te storten.
Moeder en broertjes bleven achter, vader bracht haar naar de stad. Er werden geen wichtige woorden van afscheid gesproken, ze kreeg les noch vermaning mee, dan dat ze oom en tante moest gerieven en haar best doen voor een plaats. Heleen voelde niets van wat in de boekjes als 'Voor het eerst van huis' wordt beschreven. In de wachtkamer van het station zat ze met haar vader op de houten bank tegen de muur; het was vroege morgen, de landerijen blonken buiten de open deur over het glanzende water, bolle mussen pikten tussen de zonnige keitjes. Een werkman wierp tot tijdverdrijf een cent in de speeldoos, het hoog en wezenloos tonenspel ving aan en Heleen zag plotseling kleur van pruiken en verf in fel licht en hoorde het radde ratelen van de verbijsterde kinderen in hun grotemensenkleren. Ze dacht aan Fred, legde haar hoofd tegen de muur en wendde en keerde het in onzeker verdriet. Fred ging nu met het meisje van het feest. De trein kwam voor, opende zich, liet mensen uit, sloot zich en vertrok. In een laatste blik vol tranen groette Heleen molen en sloten en de dorpen van de Watergeuzen.

© 2026

XI HET HUIS UIT

HELEEN TROK IN BIJ HAAR OOM EN TANTE, EEN ORDELIJK GEZIN IN EEN NET HUIS. Er waren twee nichtjes, de een even oud, de ander iets ouder dan zijzelf. Ze ging dagelijks naar de armenschool, waar ze onbeduidende werkjes kreeg buiten de klas, soms als hulp van de een naar de ander werd gezonden, zieken verving voor enkele dagen en weer afgedankt werd als ze net aan de kinderen en het werk begon te wennen.[1] Heleen verlangde niet naar een betere plaats om het geld maar om een regelmatig leven met een eigen klas te hebben en als gelijke beschouwd te worden. Ze had nog steeds geen behoefte aan vertoon, versiersels of persoonlijk bezit, ook niet nu ze in een gezin was waar iedereen z'n eigen gang ging en ze dagelijks op weg naar school door de winkelstraten liep. Ze voelde zich in het huis van haar oom niet op haar gemak. Dagelijks voelde ze hoe ze tekortschoot en over hoe weinig ze kon meepraten. Bij huiselijke bezigheden en onder het eten ontmoette ze voorwerpen die ze niet kende en niet wist te hanteren zoals het hoorde. Met venijnige opmerkingen kreeg ze te verstaan hoe erg dit werd gevonden. Ook de praatjes, die in haar afwezigheid met anderen werd besproken, ontgingen haar niet.

Tante, die haar wegwijs zou maken en dingen zou leren, werd zelden driftig of boos. Ze toonde een kille minachting die Heleen krenkte en pijn deed en soms een blinde drift maar haar meestal tot tranen bewoog. Al snel deed haar tante met haar dochters en dienstmeisjes het werk weer zelf; Heleen werd niets meer opgedragen. Soms kon Heleen wel smeken om haar iets toe te vertrouwen maar ze durfde niet en berustte in het besef dat ze in dat huis de mindere was.

Haar gemis van de juiste voorstellingen en begrippen uit de dagelijkse werkelijkheid door onvoldoende en ondoelmatig onderwijs en gebrek aan de natuurlijke belangstelling van, en te weinig vertrouwelijk contact met ouderen, werd hier scherper dan ooit opgemerkt, wreder dan ooit weggehoond. Heleen voelde zich als iemand die onvrijwillig in een onstuimige feestzaal is gebracht, omringd tussen frisse en fraai geklede mensen, in verschoten versleten kleren en angstzweet om het te verbergen. Eens trok ze snel haar hoofd uit het venster terug toen ze druppels gootwater voelde en vertelde op een vraag van haar tante met bange ernst, dat water-

1 [De z.g. *armenscholen* ontstonden toen de industrie een beter opleidingsniveau nodig had: *'Om U te beveiligen, meervermogenden, moet men de armenscholen, dat zijn kweekplaatsen tot pligt en orde, voorstaan en ondersteunen. Zonder onderwijs kunnen de behoeftigen geen openbare kennisgevingen lezen, Uwen wil niet verstaan'* (1832). In de lokalen zaten soms meer dan 100 kinderen van alle leeftijden die alleen kwamen als ze geen werk hadden.]

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

druppels op het hoofd een mens wel gek kon maken. Schaterlachend had haar tante gevraagd wie haar dat had wijs gemaakt. Heleen had het in een boek gelezen, haar moeder het bevestigd. Dit zei Heleen. Terwijl haar tante zich van haar afkeerde, mompelde ze, onvriendelijk en boos iets over Heleens moeder. Heleen had het niet verstaan en vroeg er niet naar. Want een nieuwe gedachte greep haar beet – dat verhaal van de waterdruppels was dus onzin. Ze zonderde zich af om dit te overdenken, en om haar benauwdheid, haar pijn te overdenken. Het bestond dus dat wat ze had gelezen en wat haar was verteld en waarin ze zonder meer als onweerlegbaar had geloofd, onwaar of dwaas konden zijn. Dit had ze nooit overdacht en dit was haar nu zomaar gezegd. Waar of onwaar... Het was zaak niets meer te zeggen voordat ze er goed over had gedacht als ze niet voortdurend uitgelachen wilde worden. Dat iets in een boek stond, was geen bewijs. Maar hoe dan? Ze moest het voor elk ding afzonderlijk in zichzelf onderzoeken en voor zichzelf uitmaken. Ze wilde dit serieus – maar tot haar schrik bemerkte ze dat alles wat ze wist en kende net zo goed waar als onwaar konden zijn. 'Waarheid' berustte voor haar tot nu toe op haar eigen onversneden geloof. Nu voelde ze steeds alsof alles in haar op losse schroeven stond. Het maakte haar zo onzeker en bezorgd dat ze alleen nog maar over die dingen sprak waarover geen onenigheid kon ontstaan om zo de kans te verkleinen dat zij zich belachelijk zou maken. Het zelfvertrouwen, in haar laatste schooljaren een beetje gegroeid, slonk weer weg in deze voorname en zelfbewuste omgeving waar iedereen zo zeker over zichzelf en het eigen gelijk was, dat Heleen, van huis uit al tot trots weinig geneigd, in een absoluut gevoel van waardeloze kleinheid verviel. Vaak was er bezoek en werd er wijn gedronken, gekaart en gesproken. De nichtjes serveerden thee, schonken wijn en deden soepel met alles mee. Heleen keek toe en bewonderde ze om het gemak waarmee ze zich bewogen, hoe ze zich kleedden en hoe hun haar zat. Ze luisterde oplettend en probeerde ijverig de toon van hun gesprekken en hun omgangsvormen aan te leren. Ze wilde aardig gevonden worden en was jaloers op hen die dat geluk te beurt gevallen was zonder het te hoeven najagen. Ze vroeg zich vaak af, welke voorwaarden deze mensen aan het wegschenken van hun genegenheid verbonden; dan zuchtte ze, beklemd en zwaar –, ze wist alleen dat ze het heel moeilijk vond om genegenheid te verwerven en ze dacht met schrijnende teleurstelling aan haar oude dromen van dapperheid, oprechtheid en trouw. Hier was het zoals die de avond van haar eerste feest, dat ze de ogen opsloeg naar vol-

© 2026

wassen gezichten en alleen koele blikken en strakke lippen terugkreeg. Vaak werd ze overvallen door schaamtegevoelens en nam ze zich voor die koelheid met koelheid te vergelden, maar ze kon het niet. Ze beleed alleen haar eenzaamheid en haar onmacht om zelfzeker te zijn.

Ze had de nichtjes gevraagd om haar een kaartspel te leren en niet gerust voor ze de ingewikkelde regels begreep en de kaarten kon hanteren. Nu zat ze tussen het bezoek in de verlichte en weelderige kamers, speelde mee en verbeeldde zich, dat ze gelukkig was en zich vermaakte, hoewel een knagend gevoel van onrust haar zei dat ze niet gelukkig was en zich niet vermaakte. Werden de anderen vrolijk dan probeerde ze mee te doen maar ze voelde zelf wel het averechtse effect van haar pogingen. Nerveus en bang om iets verkeerds te zeggen of te doen, gebeurde het juist. Ze lachte te hard en toen ze iets per ongeluk omstootte stuurde haar tante haar boos weg. Ze sloop stil naar de kamer van haar nichtjes boven, ontstak er de lamp en bekeek hun spulletjes, de poppetjes en kleedjes en plaatjes, ze pakte foto's van vriendinnetjes op en vond al die meisjes zoveel mooier dan zichzelf. Aandachtig tuurde ze naar jurken en kapsel, zo hoort het dus die kleren, zo het haar... Ze dacht dat het belangrijk en moeilijk was om zich zo te kleden en mooi te maken en vond het jammer dat het haar niet was geleerd. Zuchtend legde ze de foto's weer terug tussen de spulletjes op de salontafeltjes, behoedzaam zorgend niets te breken, draaide de lamp weer uit en ging met dichte ogen in een laag stoeltje zitten met haar hoofd tegen de muur en bewoog zacht heen en weer in de oude, onzekere verdriet van de avond op het speelplein vlak voor ze uit huis was gegaan.

Beneden werd intussen muziek gemaakt, stemmen zongen hoog en vrolijk boven de piano uit, handen klapten, voeten stampten de maat. Heleen drukte de handen tegen de borst en zuchtte – geen verlangen om de vrolijkheid van beneden te delen... Het was heimwee naar het geheim dat ze meedroeg en niet kennen mocht. Heimwee als een stekende pijn....

Het was het aloude bekende gevoel: verlangen en niet weten waarnaar... Hetzelfde dat haar opeens aanwaaide vanuit de donkerte rondom de verlaten gasfabriek, uit het gesnater van de bonte eenden ver in de wei, uit orgelmuziek, door wind verdeeld en gebroken... En nu heviger en droeviger dan ooit.

Heleen kon zichzelf noch anderen in deze omgeving plezieren. Haar schuchterheid nam toe en de laatste restjes van haar zelfvertrouwen waren gaandeweg verdwenen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Bekneld tussen de muren van hoogmoed en zelfverzekerdheid voelde ze al haar zekerheden wegsluipen. Iedereen had een mening, een houding en smaak. Alleen zij had niets, was niets en kon ook niets. Ze zweeg, toen haar werd voorgehouden dat ze geeneens 'muzikaal' was, omdat een nieuwe, glimmende en schelklinkende grammofoon haar niet tot bewondering vervoeren kon. Ze verloochende en verborg haar liefde voor de smachtende wijsjes van draaiorgels op straat sinds zij zich daarom 'ordinair' had horen noemen. Ze werd nog een keer meegenomen naar een avondfeest en zag haar nichten in kleurige uitheemse jurken, schitterend van lovers en met schoenen helderrood bestrikt, heel zwierig en losjes, een voordracht houden waar ze dagenlang aan hadden gewerkt zodat hun kamer al die tijd voor Heleen gesloten was geweest. Ook nu sloop Heleen tussen de groepjes, haar tegenzin en verveling smorend in het besef dat ze tevreden en blij hoorde te zijn omdat iedereen dat was. Maar ze voelde zelf haar starre lach en onhandigheid en wist niet wat ze zeggen moest en zweeg. De anderen lachten haar stiekem uit. Heleen werd bloedrood van schaamte, sloop weg en verschool zich tussen oudere mensen in een hoek.

Dagenlang bleef dat onzekere gevoel nog hangen. Ze benijdde de mensen in haar omgeving die altijd precies wisten wat ze moesten zeggen en doen. Hadden ze beginselen, hadden ze bedoelingen? Veel dingen mochten niet en veel dingen mochten volstrekt niet nagelaten worden.

Vaak hoorde Heleen dat mensen, die iets verkeerds hadden gezegd of gedaan en er zelf niet bij waren, uitgescholden werden. Heleen wilde dus weten wat hier de bedoeling van was. Ze vroeg en zocht, kreeg verbaasde, terloops ontwijkende antwoorden en werd uitgelachen – niemand leek de reden te weten van wat hijzelf deed en van anderen verlangde. En toch was dit stelsel van doen en laten hun hele leven! Daarbuiten bestond niets. Soms betrapte Heleen zich op de gedachte dat dit alles niet meer zin had dan de willekeurige regels van het kaartspel die met dezelfde ernst en toewijding werden nageleefd en ook hun bitterheid en hun driften konden opwekken. Angstig wierp ze die gedachte van haar af. Het kon niet – onmogelijk. Ze dacht aan de mensen die ze kende, zo geleerd en knap, vol van eigendunk, zo ervaren en bedreven in dingen waar zijzelf niets van af wist. Zouden ze met hun leven net zo te werk gaan als met de regels van hun kaartspel? Haar hele wezen verzette zich tegen de gedachte dat zoveel belangrijke mensen zo volstrekt buitenzinnig en redeloos zouden leven. Het merendeel van de mensen onzinnig levend?

© 2026

XI

Dat mocht niet en dat kon niet! Ze vocht tegen haar bezwaren en gaf de schuld van elk gevoeld tekort aan haar eigen tekort, ze noemde zich ontevreden, aanmatigend, ze was geen liefde en geen waardering waard. Haar bezwaren lieten zich niet beslechten. De klachten keerden; verdreven keerden ze weerom en gunden haar geen rust. Vasthoudend zette ze alles in om die mensen en hun liefde voor zich te winnen en hun bedoelingen te doorgronden in de hoop dat te vinden wat aan haar aandacht was ontsnapt: een eenheid in hun daden en gedrag, bewustheid of wil of bedoeling. Ze kon het niet benoemen, wel voelde ze scherp en precies aan wat ze in hen miste. Omdat ze voor huishoudelijk werk kennelijk niet deugde, bood zij zich aan voor verre en onplezierige boodschappen. Om haar goede wil te tonen probeerde ze zich door vlugheid te onderscheiden om met lof te worden beloond. Soms holde ze zo hard dat ze eerst op de stoep uithijgde zodat ze het niet zouden weten, maar meestal werd haar snelheid niet eens opgemerkt. Dan spanden bitterheid en schaamte samen tegen haar zelfvernedering.

En in de andere dingen, hoe naarstig en met hoe goede wil Heleen ook speurde, ze kon die eenheid in daad en gedrag bij de mensen om haar heen niet ontdekken. De ene dag oordeelden ze *zus* en op een andere dag weer *zo*. Tegen de ene mens zeiden ze *dit* en tegen een andere *dat*. Ze betrokken hun eigenliefde in elk zakelijk geschil en deden zelf dingen die ze anderen verweten, zo boud en verbijsterend openlijk. Zagen ze het niet? En was zijzelf misschien ook zo? Hoe onbegrijpelijk... De neef die wiskunde had gestudeerd en in het gewone leven weinig behoefte aan grondslag en bewijs toonde. Ze dacht als je goed in rekenen was vanzelf redelijk en logisch gedacht. Wat betekende het anders? Vroeg de oom die rechten had gestudeerd zich af of zijn harde en norse oordeel over medemensen rechtvaardig was? En Heleen, onwetend nog en vol van respect voor hun knapheid, voelde zich daarbij zoals lang geleden op school, toen ze een som die moeilijk leek eenvoudig had opgelost toen de anderen nog wurmden op hun volgeknoeide papier met zenuwachtige vingers en rode hoofden van inspanning. Ze schrok van de ingewikkelde becijferingen die ze om zich heen zag en durfde haar eenvoudige oplossing niet te laten zien. Toen de meester ongeduldig zelf de oplossing op het bord schreef zei ze snel dat die oplossing ook de hare was. Ze werd uitgelachen en bijna gestraft voor haar onverzettelijkheid tot ze de meester haar uitkomst liet zien en het wel geloven moest. Maar daar mocht ze niet op vertrouwen, het kon niet altijd zo gaan...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dit ingewikkelde leven moest geheimen bevatten die alleen haar ontgingen; ze raadde wel eens goed en tastte ook vaak mis... Ze moest denken, altijd denken. – Ze dacht en tobde, urenlang. 's Nachts lag ze wakker en overwoog... Oprechtheid, moed en behulpzaamheid... Eenvoud leek onmogelijk en wat uitgelachen werd, moest wel belachelijk zijn en wat belangrijk werd genoemd, moest wel van belang zijn.

Heleen werd bleek en stil, at weinig en haar tante bekeek haar soms met medelijdende blik. Ze bleef bereidwillig en was niemand tot last. Haar nichtjes moesten haar na school bezighouden en af en toe meenemen. Heleen was blij verrast en dankbaar als ze hen om vier uur voor de school zag staan. Dan liepen ze door de straten, bleven al pratend voor verlichte etalages staan, het langst voor de winkel waar op donker fluweel juwelen lagen te flonkeren. Heleen keek en luisterde aandachtig naar hun gesprekken. Zo nu en dan plaatste ze een zorgvuldig overwogen opmerking waarbij ze van de een naar de ander keek in de hoop dat ze niets verkeerds of stoms had gezegd. Ze zag alleen een klein misnoegd mondtrekje onder het praten. Een keer droegen ze Heleen op om in een winkel te vragen naar de prijs van voorwerpen die ze niet kopen wilden en niet kopen konden. Heleen deed het met tegenzin omdat ze de stemming van hun naar het leek innig samenzijn niet durfde te verstoren, zoals ze zich ook om de oude zangleraar had bekommerd om schijnbare welwillendheid te bereiken,

De herfst brak aan en de heimwee naar haar oude huis, de weiden en plassen kwelde Heleen zonder het te zeggen. Op de winderige namiddagen dreven de wolken en de nevelen hoog en snel boven de straten en de mensen waartussen Heleen met haar nichtjes liep. Met opgeheven hoofd en haar borstkas vol van een damp die leed én lief deelde in een droefzalig verlangen. Ze voelde een por in haar zij omdat ze een herhaalde vraag niet had verstaan. Nu wilden ze allebei weten waarover ze had lopen dromen. Ze vroegen het droogjes en verwachtten geen antwoord. Heleen, die vond dat ze op elke vraag altijd een serieus antwoord moest geven, zocht naar woorden en zei meer tegen zichzelf dan tegen de anderen: 'Het was... Dat ik zo graag zou willen weten, waarom alles is... Zoals het is...' En daarachter dan weer, als 't nadreunen van een klokslag, de verbazing over haar eigen woorden die pas nu openbaarden wat haar op het hart lag: dat lijden en liefhebben samenvloeien in een ondeelbaar verlangen. Een golf van slapte joeg door haar lijf, maakte haar benen zwaar.

Ze wilde tegen iets dat zacht en teer was leunen en huilen, maar wist niet waarom.

© 2026

XI

Waarom lachten ze? Was dan alles wat ze zei misplaatst en dwaas? Zacht- en zoetheid werden, drift, angst en wanhoop en voerden in haar hart een felle strijd, krasten als raven... Gejaagd en zwijgend, met een bittere brok in de keel keerde ze huiswaarts... Een vijandigheid, ook van haar kant, broeide nog dagen en ze gingen niet meer gedrieën uit. Nog sterker nam Heleen zich voor, nooit meer iets van zichzelf los te laten om niet meer voor gek te staan. Het mocht niet baten... – Zij verborg zich en kwam en ging zwijgend en maakte zich zo klein mogelijk. Ze vervreemdde onontkoombaar van het gezin waarin haar eigen verlangen om hun genegenheid te winnen gaandeweg verslapte. Wrevel en weerzin versteenden zich in grieven.
Er was de zure gierigheid van de beide nichtjes en hun kille liefdeloosheid. Kibbelen en ruziën deden ze weinig, maar van wat ze bezaten, gunden ze elkaar het geringste niet voor niets, alles moest precies geschat, geteld, verkocht en verkwanseld worden. Ze liepen op straat de armen en ouderen voorbij, onbewogen onder hun hartverscheurende blikken en zacht gesmeek. Toen Heleen het een keer niet laten kon om een oude schooister in hun bijzijn wat te geven, hadden ze de hele verdere dag niet tegen haar gesproken, aan tafel over haar heen gekeken en, tot haar verdriet, haar vragen en blikken onbeantwoord gelaten. Hoewel ze ditmaal niet twijfelde en zonder voorbehoud geloofde, dat zij gelijk had en de nichtjes ongelijk, waagde ze het daarna toch nooit meer hen te trotseren. Met een benauwd voorgevoel vreesde ze het gevaar van de zwakkeren die zo gretig naar liefde hunkeren dat ze, om anderen te plezieren, hun eigen hart verloochenen en steeds weer in lafheid vluchten zoals ze zelf al zo vaak tot lafheid vervallen was.
Maar scherper dan dit hinderde Heleen op de duur de geringschatting voor haarzelf en voor haar gezin. Zolang ze argeloos meende, dat die uitsluitend op haar onhandigheid en tekortkomingen was gericht, had ze niet gemord, maar ze leerde langzaam aan beter: die minachting betrof haar huis, de stand van haar vader, vooral zijn huwelijk met haar moeder. Vader was tantes eigen broer, maar zij was haar moeders kind. Ze herinnerde zich haar moeders schuwheid uit vroeger jaren, bij de bezoeken van de oom en de tante, haar schichtige blik, haar pijnlijke mond; ze overpeinsde, voegde samen, lette op wat ze opving uit gesprekken die langs haar heen slierden of bij haar binnenkomst werden afgebroken en die haar achteloosheid waren ontgaan: een schimpwoord vol minachting gold haar moeder. Toen ze dat voor het eerst in volle hatelijkheid doorzag, rende ze de kamer uit, stortte zich op haar bed en huilde

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tomeloos. Al de hartstochtelijke tederheid van haar hart offerde ze aan dat gesmade moederbeeld. Ze wilde terug naar die bleke, die lieve, terug naar haar om haar te troosten, ze trilde van ingehouden blijdschap als het haar dag was en oom haar het reisgeld gaf om naar huis te gaan. Rechtstreeks uit school vertrok ze dan, liep luchtig op het donkere perron heen en weer, snoof met genot de walmen van poetsolie en verbruikte stoom; het knarsen en knerpen van de rangerende treinen was een zoet geluid, de staalblauwe rails snelden verglimmend de schemering in, rode en bleekgroene seinlichten gloorden hier en daar op in de vochtige avondval. Ze ging weg, ze ging weg, ze zette zich neuriënd in de trein, ze zag de landen en de bossen trillend door de dauw die haar ogen besloeg, de donkere, kloeke molen in het laatste licht, en kwam in de avond thuis. Hadden ze samen gegeten, dan ging Heleen eenzaam op pad en genoot de oude geneugten in gerucht en geur. Ze zwierf in 't flakkerend lantaarnlicht de stille straatjes door, duwde het snoepwinkeltje open om het doffe belletje te horen en toefde even zacht-ademend in de mufte van turf, brandhout en suikergoed onder de vale blikken lamp, vóór ze de oude vrouw uit het achterhuis tot zich riep. Ze tuurde door de deur die ze openliet haar woonkamer binnen, zag de zilveren ballen op de hoge kast, poes en sloffen en stoof over de grond en rook de vers lokkende koffie, terwijl de vrouw het snoepgoed uitlegde dat ze kocht, zonder het te begeren.

Ze sloop het schoolplein op en leunde luisterend tegen de muur met een heimwee, alsof ze daarbinnen geen leed had gekend, ze rekte haar lijf over het bruggetje bij het duistere grachtje, staarde naar de gesloten pakhuispoort en snikte in haar handen, ze stond voor het karig verlichte toonkastje van het leesbibliotheekje, las de titels en dacht aan de heer en de dame uit *De Fonkelende Sterren* en aan Valentin Jernam, oud 31 jaar; de wind woei door de kale takken met zuchten en zacht gekraak, op het grachtje liep geen sterveling meer, trillende in bang verdriet leed Heleen de pijn om wat onbegrepen voor eeuwig is voorbijgegaan. In de late avond wachtten ze haar nog thuis; was het niet al te donker, woei het niet al te bar, dan klom Heleen naar boven en zette zich op de hoop roodgrauwe aardappelen waar eens haar bed had gestaan. Ze rook de oude luchten, ze hoorde de oude geruchten en voelde zich zwaar van tranen en van verzuchting. Dan trok ze weer weg, met een hart vol vertrouwen het leven in de stad en in het huis van haar oom tegemoet.

© 2026

XII EEN ANDERE SCHOOL

Een half jaar later kreeg Heleen een plek op een andere school. Ze kon nu voor zichzelf zorgen. Door bemiddeling van haar tante kwam ze in een groot huis samen met andere jonge meisjes te wonen. Aan het inwonen bij haar familie kwam zonder openlijk gedoe een eind. Heleen's humeur verbeterde door hoopvolle verwachtingen. Veerkracht en vertrouwen kwamen terug.

Ze voelde wrok noch angst. Iedereen leefde in een verband. Zo'n leven moest er ook voor haar bestaan. Ze wilde volhardend uitkijken naar mensen om lief te hebben en die van haar hielden, die ze niet zou hoeven te winnen door zich te verbergen, maar voor wie ze haar hele hart kon openen zonder dat ze haar krenkten en verlegen maakten. Ze zou de mensen in haar nieuwe huis en school hartelijk benaderen, haar ogen naar hen opslaan en haar armen voor hen openen, elkaars lasten dragen en elkaars tranen drogen zodat iedereen door elkaar rijker en blijer zou zijn.

Maar eenzaamheid, vernedering en onzekerheid hadden haar zelfvertrouwen geschonden. Angst voor pijn trilde nog steeds in haar wezen en bemoeilijkten haar goede bedoelingen. Ze keek nog steeds naar de mensen op en vroeg hun genegenheid met verlangende ogen zonder te doorzien dat velen in hun ijdelheid gevleid en in hun zwakheden gestreeld willen worden. Steeds vergat zij hoe mensen in elk meningsverschil hun eigenliefde betrekken, en oogstte niets.

Wanneer er op school ondoordachte of onrechtvaardige dingen werden beweerd dan stond ze voor haar mening en gevoel en verweerde zich doeltreffend. Vrees en flauwhartigheid waren verdwenen. Wat miste, was de bedachtzaamheid om voorzichtig woorden te kiezen. Ze vond dat onnodig omdat haar kritiek nooit tegen de persoon was gericht maar tegen hun bedoelingen. Leeftijd, omstandigheden of relationele verhoudingen speelden bij haar geen rol. Daardoor werden haar woorden vaak persoonlijk opgevat in plaats van op hun merites beoordeeld. Dat zette kwaad bloed.

Het gebeurde ook wel dat mannen haar lachend aankeken, klapten en 'bravo' riepen, terwijl vrouwen dan de andere kant opkeken. Heleen kreeg hierdoor in het begin het idee dat mannen redelijker en eerlijker waren en dat ze haar inbreng waardeerden. Dit werd nog versterkt door het vrouwelijk verwijt dat het ging dat het haar om het applaus te doen was en niet om de zaak-zelf waar ze geen belang bij had. Heleen verzette zich daartegen, omdat het niet waar was en schreide bitter en boos, zoals ze als kind gedaan had, wanneer de mensen haar niet geloofden, en dit vervreemdde haar meer dan al het andere van de anderen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

Toen Heleen ondervond dat ze er inderdaad makkelijker in slaagde de genegenheid van mannen te winnen dan die van vrouwen, stroomde haar vriendelijkheid warm en krachtig naar hen uit. Het duurde niet lang dat ze wist dat een man met een glimlach veroverd en met een vriendelijk woord beloond is. Een toekomst van vreugde bloeide voor haar open, bestond er inderdaad iets fijner in de wereld om elkaar mee rijk te maken dan een glimlach en een vriendelijk woord? Ze schonk het in overschuimende overdaad en kreeg er complimentjes voor terug.

Thuis overdacht ze peinzend de woorden die openlijk of bedekt haar lieflijkheid prezen. Ze dacht weer even aan het gedichtje van haar eerste vriendje... *Jouw ogen als zachte blauwe vlammen, jouw glimlach zo gracieus...* Was dit werkelijk zo? Was ze niet lomp en plomp zoals ze zich voelde naast haar ijdele nichtjes? Zou de liefde dan daarmee te winnen zijn? Had ze zich wanhopelijk vergist? Moest ze nog langer naar mensen opkijken met ogen die goedhartige trouw beloofden nu ze wist wat ze met haar charme kon bereiken? Zo groeide in Heleen het voornemen om zoveel mogelijk te bekoren en daarmee zoveel mogelijk sympathie te winnen.

Het weinige geld dat Heleen overhad besteedde ze aan kleine giften voor de hulpbehoevenden die ze onderweg naar school met een glimlach van haar ogen tegemoetkwam. Het ontvangen van het geld was hun aandeel en het hare was de glimlach in de gezamenlijke vreugde. De behoeftige grijsaard, die in de schaduw van de kerk vlakbij de school stond met gebogen hoofd om het licht te weren van zijn tranende verzwakte ogen, kende al haar hand en keek verblijd even op om Heleen's glimlach zien en beloonde die met een knikkend bibberlachje. En Heleen voelde op zo'n moment een band van koesterende mensenliefde met de arme sloeber die haar turend nakeek nog nagenietend van het vreugdevol ogende lichtspoor dat natrilde in zijn gekwelde hart. Zo vermengde haar meelevendheid zich met haar ontluikende behaagzucht tot een intens blij gevoel.

Zich lieflijk tussen de mensen bewegen, hen bekoren – Heleen zag plotseling een visioen van onuitputtelijke levensvreugde. Ze twijfelde er niet aan dat anderen die verlangens met haar zouden delen en ook vóór alles charmeren willen. Ze zocht dus gelijkgestemden om die fijne vreugde te delen. Soms glimlachte ze vriendelijk tegen een vreemde man in de tram, die dan verward en verblijd zijn ogen neersloeg.

Ze voelde ook een onweerstaanbare lust om bekenden geraffineerd te complimenteren over hun uiterlijk, daden en werk zonder alles helemaal te willen overzien.

© 2026

XII

Ze deed dit alleen om het plezier van lieve woordjes te mogen zeggen en voor de ander om ze aan te horen. Ze had uit haar kinderjaren de liefde voor fraai klinkende woorden overgehouden en koos, als ze het durfde, bij voorkeur de mooiste woorden voor de liefste dingen. Ze ademde graag in de glanzend-warme damp, opstijgend uit vleierijen, gezegd en aangehoord. Het misverstand van mensen die meenden dat ze met verleidende complimentjes zichzelf verkleinde en haar minachtend bejegenden of verdachten om met gevlei gunsten te krijgen, joeg Heleen als een kat de gordijnen in en dwong haar die driftneigingen in zichzelf af te leren. Soms was ze expres heftig tegenover lieden die hoog in de bol op haar neerkeken om te laten zien dat ze echt wel durfde. Voor de zogenaamde minderen was ze altijd vriendelijk en behulpzaam. Door Heleens eigen ervaringen van onbegrepen en uitgesloten te worden, wees ze niemand af die om vriendschap of hulp bij haar kwam. Dat ze haar opmerkten en zochten wat zijzelf zo gemist had, vond ze al zo bijzonder dat zij het gretig aanvaardde. Het aardig gevonden worden, maakte haar zielsgelukkig.
De keerzijde was dat ze te plotseling en teveel losse kennissen verwierf en ervoer dan soms ook pijnlijk dat ze alleen maar werd gewaardeerd omdat ze zo makkelijk was over te halen en werd bejegend met een familiariteit die eerder neerbuigend was dan vriendschappelijk.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

XIII BEZINNING

HOE MEER HELEEN OVER ZICHZELF NADACHT, HOE ZIJ SCHERPER ZIJ DE VERSCHILLEN TUSSEN HAAR EN ANDEREN WAARNAM. Als kind dacht ze nooit over zichzelf en nooit afgevraagd waarom haar hart klopte en waarom bomen bloeiden, bladeren en de klok tikte. Tot ze op een middag thuis kwam en merkte dat de klok zweeg. Ze herinnerde zich dat moment nog heel goed. Ze was onder de klok gaan staan met de handen op de rug en had naar hem opgezien in een vluchtige en bange verbazing – als wist ze nu pas, dat er voor een klok twee mogelijkheden zijn: tikken of stilstaan – verbazing, die in vragensmijmerij verliep: ze wilde plotseling weten, waardoor de klok stilstond niet alleen, maar ook waardoor de klok tot nu toe altijd had gelopen. Dit bleef haar bij.

Toen ze kind was en langs de dijk liep en karrenvoerders had zien ploeteren met hun wagen tegen de hoge helling op, had ze helpen duwen met de borst, zonder erover na te denken, of er zich rekenschap van te geven dat ze het ook laten kon; ze had nooit een oud mens of een zwak kind met een te zware vracht voor zich uit zien lopen of ze was gedachteloos toegeschoten en had ze die last ontnomen, en aangezien al die dingen rechtstreeks voortkwamen uit haar onbewuste natuur, had ze er even weinig over gedacht als over het tikken van haar hart en het groeien van een boom. Stilzwijgend en zonder gezet overdenken had ze dit alles als het gemeenschappelijke in elk mens, het tot zijn mens-zijn van nature behorende aanvaard, totdat ze plotseling zag, dat het alles anders zijn kon. Dat er mensen waren die niet meeduwden aan karren, anderen niet hielpen hun lasten te dragen en geen medelijden gevoelden met lijdende, mens of beest, het medelijden dat in haar als een immer-bloedende wond was van haar geboorte af.

Meer en meer drong dit alles tot haar door, maar in het huis van haar oom was het pas goed begonnen, daar viel niet anders dan verschil te zien, verschil tussen haar en de anderen, verschil in elk woord, in elk gebaar, in elke gedraging.

Hoe kwam het toch dat haar nichtjes geen interesse hadden voor de boeken waarmee zij zich haar hele leven had gevoed, dat ze het gek vonden te huilen bij mooie muziek en bij droefgeestige verhalen, bij alles wat mooi en treurig was, dat ze haar verlangens niet accepteerden en niet begrepen en zelf genoegen namen met tussen mensen en winkels te drentelen en over haar kleren en die van anderen te spreken? Er moest voor dat alles een oorzaak zijn.

Ze had goed opgelet en goed overdacht... Ook in de omgeving, in de kring die ze nu

© 2026

had verlaten was niet iedereen hetzelfde. Een oude dame die veel boeken bezat en een piano die ze graag hoorde bespelen, was zo zachthartelijk en vriendelijk tegen haar geweest. Meer mijmerend gevoeld dan vermoed had Heleen het toen al... Kwam dat misschien door de boeken en het spinet? En ooit was er een scheepskapitein te gast geweest met een vrolijk en gebruind gezicht. Ook hij was anders dan de anderen. Heleen had het onmiddellijk gevoeld, zijn vrolijkheid deed haar goed en maakte haar minder afwachtend. Het dienstmeisje prees hem met een glunderende gloed in haar ogen, niet om de fooi die ieder gaf omdat het zo hoorde, maar omdat hij niet wilde dat ze hem in zijn jas zou helpen en waarschuwde voor de kilte in de gang toen ze net uit de hete keuken kwam. Heleen had dit opzettelijk onthouden, omdat het haar een bijzondere indruk gaf bij 't horen vertellen en ze als altijd daaruit begreep, dat het iets betekende en dat ze het overdenken moest – toen waren plotseling haar weer de vergeten regels uit het oude liedje te binnen geschoten...

Wie zo vrolijk zingen kan, dat is geen slechte man...

Heleen keek dit alles aan en dacht erover na... Vaag begon ze iets te vermoeden van verbanden tussen alles wat los van elkaar leek te bestaan... Van verwantschap, van gemeenschappelijke oorzaken of motieven. Een kern... Mensen benoemden het met vage woorden: aard, aanleg, karakter... Wat wisten ze zelf en hoe ging dat? Hun daden en gedrag, de een zo en de ander weer zus... Haar kern een andere kern..? Hun kern een andere kern..? Waar kwam dat uit voort dan? Sommigen lijken een beetje op mij, en zijn anderen volstrekt anders? Het kon toch voor wie ijverig zoekt niet verborgen blijven? Zou zij het ooit leren kennen? Het geheim waarom mensen zijn zoals zij zijn... En dan ook haar eigen geheim... Haar eigen kern?
Moeizaam reikte Heleen boven haar macht en kracht maar het vulde haar leven met een ongekende volheid en warmte. Wat was er heerlijker dan het vooruitzicht dat de kerker, die haar geheim verborg, openging en haar eigen wezen te vinden? Als haar voorgevoel klopte dat uit die kern al haar daden, gevoelens en gedragingen voortkwamen, dan moest daarin ook iets gemeenschappelijks zijn. Een familietrekje zoals dezelfde smaak van de vruchten van eenzelfde boom... Stond er ook niet geschreven: *Aan de vruchten zult ge ze kennen.* Waar had ze dat ooit gelezen?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het was op school in die leesles over een man, die steeds wilde raden of iemand 'goed' was of niet... *Aan de vruchten zult gij de boom leren kennen...* Menselijke daden zijn als hun vruchten... Daar kan je hun bedoelingen aan zien en zijzelf ook, door zichzelf... Heleen was in haar jeugd weinig verteld. Ze was altijd op zichzelf aangewezen.
Ze had in haar herinnering een aantal momenten verzameld en hun indrukken vastgehouden – zoals dat van het plotseling stilstaan van de klok. Dat waren de momenten waarin ze haar angstig hart niet begreep en werd beslopen door voorgevoelens over wat haar later zou bestormen en verontrusten. Waarin ze vol wensen en verlangens ronddoolde zonder te weten wat ze wenste en waarnaar ze verlangde zonder te weten, waarvoor ze zo bang was. Dan sloop ze sidderend om de kerker binnen in zich en betastte de wanden met bevende vingers en kon hem niet openmaken. Nu ze wat ouder werd, kwamen diezelfde verlangens, angst en benauwing, die geen oorsprong of doel leken te hebben, terug in nieuwe ervaringen en gebeurtenissen. Dan hief ze haar hoofd op alsof ze uit de verte een gerucht hoort en opeens een oud wijsje herkent. Maar voordat zij zich daar al proevend op beraden kon, vloeien de bijgeluiden des levens er weer overheen. Zoals ze de Franse liedjes van haar moeder had onthouden op de klank en pas later, losgerafeld uit haar geheugen, naar vorm en zin begrepen had – zo wilde ze nu al die emoties en narigheden, die zij met hun vreemdheid en scherpte begriploos had onthouden nu ontrafelen en onderzoeken om te begrijpen wat het betekende. Het drong nog vaag, maar steeds dringender tot Heleen door als een vaste wet, waarin ze van nature leek te moeten geloven, dat alles zijn eigen betekenis had en dus onontkoombaar op een geheimzinnige wijze met al het andere samenhing en dat alles tezamen weer een andere en verdere gemeenschappelijke betekenis had.
Wat was het geweest, die middag in het bos, die avond onder de bomen, toen de vogel voorbijvloog en een droefgeestig spoor achterliet, die middag op school, omdat de meester vertelde, dat er aan vreemde gewoontes van vreemde landen niets wonderbaarlijks is? Waarom was ze onrustig in verwarring weggeslopen, toen ze met haar vader langs het water liep en naar het diepe spiegelbeeld van de maan had gestaard en hij vertelde dat het licht van de maan niet bestaat omdat de maan koud en duister is en toch de aarde bestraalt? En waarom had ze jaren later eenzelfde onrust en verwarring, sidderend door lichaam en geest gevoeld, toen ze onder een prentje las: *Foto van een spiegelbeeld?*

© 2026

XII

Heleen haalde het verleden naar zich toe door talrijke herinneringen en snoerde het nu aan met gelijksoortige ervaringen – zodat de band tussen het voorbije en het huidige nooit verbroken werd en alles dat vervlogen leek, telkens in wisselende gedaantes herleefde en opnieuw verscheen.
Zelfkennis... Weten, wat ze hoopte en ondanks alles nog steeds hoopte, weten waarop ze had gewacht en nog wachtte, weten wat haar hart bevloog en de borst beklemde, weten wat haar onderscheidde en of verschillen blijven en moeten voortduren, en daarom ook anderen kennen... Hen gadeslaan, doorgronden in daad en woord... Wellicht in een verborgen eenheid een weg vinden om elkaar te naderen...
Het hele leven kennen. Het was vol raadsels, bij bosjes stormden ze op haar af. Alles met betekenis, alles was nodig voor ALLES... Zo had ze het bij planten en dieren leren zien en bewonderen... Alles met een doel, alles met zin en daarom met goed recht.
Maar dit kon toch niet alleen voor het tastbare zo zijn, voor alles ook voor het onzienlijke moeten dezelfde wetten gelden. Alles heeft zin, recht en reden. Welke?
Wat is nut en node in de menselijke lust, leed, hoogmoed en deemoed, vrees en trots, en al dat eindeloos vele dat de geest nog verder herbergt, ook angst, waan en vrolijkheid? Wat beduidt het lachen, wat het huilen? Ondenkbaar dat een dezer dingen op zichzelf kan staan. Alles heeft een doel en verbindt het ÉNE GEHEEL. Ze tezamen te kennen, het totaal te kennen, in middel en in bestemming. Heleen wilde dit vurig en dan daarna weten.... waaruit, waarom en waartoe mensen zijn zoals zij zijn.... de een zo.... en de ander weer anders....
De weken dat Heleen zich met deze overdenkingen bezig hield, voelde ze zich soms neerslachtig bij de gedachte van zo'n taak en de andere keer stoer en blij met een opkomend gevoel dat het wel ingewikkeld leek maar ook best eenvoudig kon zijn en dat het haar wel zou lukken!
Dan zag ze zich weer in de klas tegenover het bord met een eindeloos-lange rekensom die de meester een vorm noemde, met een warboel van cijfers, tekens, kruisen, halen en accolades. Achter het teken van de gelijkheid moest de oplossing komen. Hoe duister en afschrikwekkend leek dit alles! Maar Heleen wist dat het er erger uitzag dan het was. Als je maar geduldig en behoorlijk werkte met de cijfers, de kleinigheden niet over het hoofd zag en verder ook niets verwaarloosde, dan vond je de uitkomst wel. Elke waarde vond een tegenwaarde waardoor ze verdween – het een viel tegen het ander weg en het eind was een helder enkel getal en soms een nul.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zo zag Heleen de taak, die haar door het gisten en borrelen van haar eigen hart werd opgelegd in de onrust van een verward en tegenstrijdig leven, dat in niets overeenkwam met haar verwachtingen en dromen, maar daarom nog niet die dromen en verwachtingen afdoend tegensprak: zichzelf doorgronden, anderen doorgronden, duidelijkheid zoeken in het vage, eenheid in losse verbanden, een weg banen door donker kreupelbos, elk ding kennen in echte samenhang en echte gedaante. Ook hier gelden dezelfde eisen: geduldig werken met correcte cijfers.

Eerlijk zoeken, eerlijk oplossen, eerlijk becijferen. Zo leerde Heleen te verlangen naar oprechtheid, niet als een willekeurige deugd, maar als redelijke voorwaarde om het leven en eigen hart te leren kennen. Ze begreep nu ook haar weerzin tegen de onoprechtheid, die middag in school met de vreemde man: ze had zich intuïtief afgekeerd, niet van de bewust noodzakelijke leugen voor je eigen veiligheid, en tegen brutale dwang en drang van buiten die op zich oprecht is, maar van het vervalsende, vleiende zelfbedrog, het verwarrende, het saboteren. Ze wilde oprecht zijn tegenover iedereen en vooral tegen zichzelf, om zich eerlijk te tonen en zich eerlijk te gedragen. En het zichzelf en anderen nooit onnodig te bemoeilijken.

Heleen was naar aard en jaren nog een kind. Een aparte plek in haar was uit zijn kracht gegroeid en herfstig gerijpt. Dit werd het duale van haar wezenskern.

2026

XIV

JARENLANG STREED HELEEN ALS EEN VERDWAASDE RIDDER OM EEN IDEAAL DAT HAAR NIET VERDER HIELP EN WAARIN ZIJ ZICH OOK NIET AAN ANDEREN KON WIJDEN. Al die jaren was ze in feite eenzaam tussen de mensen en droeg helemaal alleen het verdriet van haar teleurstellingen en zelfbespiegelingen. Het hield haar vast en liet niet meer los.

Ze kon niet instemmen met het leven van de mensen; het leidde haar af van de zoektocht naar de waarheid. Wilde ze ooit iets van zichzelf, van anderen en van het leven met al zijn raadsels begrijpen, dan moest zij anders zijn. Het wonen bij haar familie had haar geleerd dat iedereen daar van alles ontging omdat ze teveel bezig waren met zichzelf waardoor hun gezicht belemmerd was. Dat was het. Het was daar als een huis zonder uitzicht. Eromheen staat een hoge muur van eigenbelang en eigenzinnigheid. Waar zij ook keken, ze zagen zichzelf. Hun wereldbeeld was een foto met slechts één buiten proportioneel naar voren geschoven figuur. Tienvoudig vergroot waren de verhoudingen zoek en was de harmonie verbroken.

Heleen moest dat zo wel zien om te kunnen begrijpen dat ze zichzelf eerst frank en vrij moest doorgronden om zichzelf te kunnen worden. Ze wilde dit en nam zich dit dapper voor. En hoe meer mensen ze leerde kennen, hoe meer ze begreep wat ze op die mensen voorhad. Haar eenvoudige, eenzame jeugd, vrij gebleven van dat kunstmatig inprenten van noden, deugden en inzichten, de zg. 'opvoeding'. Ze voelde daar een gave innerlijke blijdschap over: ze was vrijer en onbevangener tegenover wat ze zag, louter en alleen omdat ze er niet zelf bij betrokken was. Toen ze dat ontdekte, nam zij zich voor om dit zo strak mogelijk vast te houden. Vóór alles wilde ze haar denkkracht ongerept behouden – en omdat een van de eerste en meest duidelijke waarheden die ze voor zichzelf vond, was dat mensen de dingen, waarmee hun belang of ijdelheid verbonden is, niet zuiver overdenken kunnen, nam zij zich voor haar eigen belang en aan zo min mogelijk dingen te verbinden om veilig te zijn. Want waarom zou ze van nature beter dan anderen zijn? Ze wist al te goed dat ze het niet was. Ze wist dat ze vrijer was omdat ze haar juk in haar jeugd had gedragen, omdat ze toen al had geleerd klein te zijn en te incasseren. Ze had haar hele jeugd tussen helden en heldinnen uit boeken verkeerd, ze bewonderd om hun dapperheid en hun goedheid en bovenal zichzelf daarbij klein gevonden; ze had haar hele jeugd alles gemist waar andere kinderen nieuwsgierig naar zijn. Het plezier van bezit kende ze niet. Ze wenste maar één ding te verdienen: liefde; en denkend aan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar houding tegenover de oude muziekleraar en in de juwelierswinkel, dan wist ze dat daar ook haar risicovolle zwakheid lag. Ze vond zich niet beter dan anderen, niet onvermurwbaar omdat haar waardegevoel anders was dan die van de meesten. Van alle kanten kwam dezelfde waarschuwing op Heleen af alsof het in woorden was geschreven: dat ze tevreden moest zijn met wat ze had. Als in een openbaring de zin van dingen te laten en het vergeten van je eigen persoon, zoals heiligen predikten. Tot nu toe was dit alles willekeur en woord voor haar geweest. Ontevredenheid was het grote kwaad, het gevaar dat de mens afhankelijk maakte van zichzelf en van anderen. Blind voor de werkelijkheid om hem heen, vastgeklonken in de aarde, beroofd van vrijheid en zonder innerlijke kracht. Daarom wilde ze eenvoudig leven. De wanorde die het innerlijk van de mensen beheerste, werd voor Heleen steeds duidelijker. Ze besefte dat het belangrijk was dat zij zichzelf wellevend gedroeg. Ze had het kaartspel van levensregels, dat haar in het huis van haar oom met strenge hand was bijgebracht, minachtend als nutteloos willen zien, omdat ze simpelweg zoveel innerlijke verwildering niet kon voorzien. Regelmatig leven was echt wel nodig – maar als ze overal om zich heen, en in de werelden waar een ander soort boeken haar binnenvoerden, zag hoe een meerderheid zich woedend wierp op iedereen die een eigen leven op eigen wijze met eigen regels probeerde te scheppen en daarin openlijk te werk ging, dan voelde ze scherp hoe dom, onnodig wreed en buiten elke redelijke verhouding al die woede en vernedering was.

Met de macht om anderen te kortwieken en te beperken waren de hebbers de handhavers van een orde die door de willekeur en de onnadenkendheid van ieder afzonderlijk wel nodig leek... Wat zij deden, leek daarom goed. Omdat ze niet goed wisten wát ze moesten waarmaken handelden zij in het wilde weg. Begrenzen schept duidelijkheid maar ze kenden geen onderscheid. Willekeurig gaven ze de een rampzalige vrijheden en legden de ander geestdodende beperkingen op. Heleen voelde het als een heilloze weg. Ze waren als onbekwame lieden die vaag wetend in hun onkunde een boom doodsnoeide zoals een kind met gevaarlijk gereedschap onbedoeld en onbetreurd een ravage kan aanrichten. De botsingen tussen mensen in een groep en de afzonderlijke mens ontgingen Heleen niet, evenmin ontkwam ze aan het pijnlijke gevoel dat gewoonlijk de besten op die manier geofferd werden. Alles had toch een reden en een doel, daar hield ze met alle macht aan vast. Moest dit dan ook zo zijn? Was het onvermijdelijk? De ene overgeleverd aan het gedrag van velen?

© 2026

XIV

Was het voor de enkeling dan beter zich te schikken om de orde niet te verstoren? Of was het beter om je te verzetten, om standvastig en vrij te zijn?
Dagen lang en in vele nachtelijke uren overpeinsde Heleen deze raadsels, de heldere vragen die achter elkaar uit een bruisende kolk van verwarring en verblinding omhoog schoten en prevelde half-luid in zichzelf – *'Ik kom er niet uit... ik kom er niet uit. Ik raak de weg kwijt...'*
Ze betrapte zich op gevoelens van verachting en onwil tegenover de mensen die elkaars leven zo onnadenkend bemoeilijkten. Dan werd ze bang dat die houding haar denkgeest zou schaden en keerde zich tegen zichzelf en verzon kinderachtige middelen om zich staande te houden. Ze vermaande zich op stukjes papier. *'Pas toch op voor de hoogmoed,' 'vind jezelf niet beter dan anderen, want daar is geen enkele reden voor'.* Ze droeg die bij zich en plakte ze in haar boeken.
Ze probeerde in de verbijsterende veelheid van de verschijnselen groepen te vormen en een aantal verschillende uitingen te verklaren uit een gemeenschappelijke grond en nam tot dit onderzoek vaak zichzelf te baat, zodat ze leerde voelen, hoezeer mensenkennis en zelfkennis in wezen zijn verwant.
Meer dan eens proefde ze in wat ze onbewust deed overeenkomsten met andere handelingen en neigingen. Ze zag iemand, zichzelf of een ander spontaan een houding aannemen, een daad verrichten en wilde die begrijpen. Gauw ontwaarde ze, dat die handeling of die houding nooit iets enkelvoudigs was, maar samengesteld bleek uit een geheel complex van onbewust en snel vermengde beweegredenen. Die moest ze eerst van elkaar losmaken. Zo ging ze steeds te werk. Wat ze dan aan gemeenschappelijks ontdekte, hield ze vast. Want daarin lag dan de altijd werkende, diepere beweegreden die boven het toevallige of bijkomstige uitstegen. Zo ging ze te werk te werk en vergeleek ze de daden van een enkeling met die van mensen onder elkaar. Dit was niets anders dan wat haar met rekenen al had geboeid, het zoeken van de *grootste gemene deler* – het blijverrassende, als grote schijnbaar heel verschillende getallen altijd uit dezelfde bekende vertrouwde delen samengesteld bleken en naast hun uiterlijk verschil zo'n innerlijke overeenkomst toonden! Het was altijd datzelfde gevoel van vrede en innemende minzaamheid dat ze toen ook ervoer en niet begreep. Had ze als kind al het vage besef van zo'n verborgen raadsel? Dat ze nooit zou kunnen aarden tussen richtingloze verwarring, vijandschap en verwildering? Dat bij haar het vredige geluk uit het *eenheidsgevoel* zou moeten komen?[1]

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Had ze ook niet vaak in haar vrije kwartiertjes met bepaalde cijfers op blaadjes papier gewerkt om te zien hoeveel verschillende getallen met weinig cijfers te vormen waren? Eindeloos leek de reeks, maar het *verband*, de *samenhang* en de kracht bleef behouden. En uit het beetje algebra en meetkunde dat haar was geleerd en met tegenzin had opgenomen, waren er ook zeldzame uren van vreugde en plotselinge verheldering geweest met een tevreden gevoel dat ze niet allemaal begreep maar onthouden had. Iets voelen... Iets begrijpen... Een eeuwige wet in de oneidige eindeloosheid? Wat was het iets voelen – of iets begrijpen? Heleen keek bevreemd op... Er kwam in haar op dat tussen iets voelen en iets begrijpen eigenlijk geen verschil was. Gevoel bracht voor haar geen begrip met zich mee – maar iets echt begrijpen, dat voelde ze overal – ook in haar lichaam. Had ze iets nieuws begrepen, dan leek het alsof het ergens in een verborgen diepte van haar binnenste indaalde en verteerde en daar en vanuit daar doordrong in al haar doen en laten, zoals het sap uit de wortel dringt tot in het tipje van de bloemblaadjes. Verandert de bestaansgrond, zo verandert alles wat er opbloeit. Het leerde haar om alles op een nieuwe wijze te herzien. Zo leek het dat haar oog anders keek dan de vorige dag, en dat het schijnbaar-kleinste dit kon veroorzaken, dus niets te min is. Elk inzicht bracht haar dat ÉNE. Zij benoemde dat met *het innerlijke voelbaar maken, het doordringende licht:* De *intuïtie* – die haar nu ontwakende begrip als een stille gids was voorgegaan – hield haar voor dat er in de meest uiteenlopende dingen, zodra volledig doorzien, overeenkomsten waren. Heleen besefte dat het ook verborgen lag in alles wat zij nog niet goed begreep. En die gelukkige dag, waar niets ter wereld haar raken kon, voelde als een wonder, een juweel van helder licht door zichzelf opgegraven. Een licht over de wereld leek opgegaan nu ze wist: getroffen te worden in het gemoed opende de weg voor begrip... Beide hadden de zelfde OORSPRONG. Elk gevoel was een richting, een voorloper, een waarschuwing uit het ONBEKENDE, dat er *iets* leefde en bestond achter de onzichtbare sluier en dat ze naar dat 'iets' moest streven. En dat deed ze. Toegewijd en geestdriftig vergat ze geen enkele gesluierd signaal. Wat ze niet begreep bewaarde ze voor later. Nu snapte ze waarom ze als kind met bedauwde wangen de wijsjes had geneuried.

© 2026

[1]) EIND 1914 VERTELDE CARRY VAN BRUGGEN: 'De meeste hoofdstukken van *Heleen* lopen om een tekst, een preek; misschien ligt dat wel aan 't joodse in me, want het spreekwoord zegt: *Joden zijn geboren om de wet uit te leggen...* In *Heleen* hoorde ik voor het eerst mijn stem en de vraag wat het *ik* betekent en wat de plaats is in de *collectiviteit*. Vanaf mijn jeugd overheerst een diep verlangen om te weten wat er met de mens gebeurt. *Etymologie* bijzonderheden en alles wat met de ontwikkeling van de menselijke geest samenhangt boeit mij mateloos. Ik stelde me *Heleen* voor in het licht van mijn latere meer bewuste intuïtie. Toch had Heleen al een soort voorganger met haar streven tot zelfbespiegeling en zelfreflectie: in Daantje uit *De Verlatene* vind je dat in de kiem terug.'

Etymologisch is *eenheid* een *hecht samenhangend geheel.* Het Middelnederlands was in die tijd nog meer in betekenis verbonden met de taal dan nu. Zo kent het M-N *eenheit* als vertaling van het Latijnse *unitas* de betekenis van *eenheid, eenzaamheid.* Het Hoogduits kent voor eenzaam *einsam* van *ein* [één] + het achtervoegsel *-sam* (vgl. -zaam). Een synoniem voor eenzaamheid is *thebaïde* wat ook vertaald kan worden met een begrip als 'kluizenaarsdorp' dat begrepen kan worden als *een te samen.*
In Carry's eigen woorden: *Gezamenlijkheid zonder verlies van eigenheid.*[1]

BEWOGEN DOOR DRIFTEN EN VERLANGENS, van uitbundig juichend onder de blauwe hemel tot dodelijk bedroefd in de kolkende diepte. Een enkeling probeert te begrijpen, durft door te dringen tot in de diepten van ons *fatum* om de betekenis te verstaan. Wat ooit als vertrouwde zekerheid werd ervaren, staat plotseling op losse schroeven. – Dat overkomt Carry van Bruggen. Haar belangrijkste personages, *Heleen, Ina* en *Eva* worden gedreven door een vrijwel onstilbare honger naar waarheid en rechtvaardigheid en alle drie vermoeden ze dat er een zekere waarheid bestaat die het menselijk leven kan doordesemen.[2]
Waar Carry van Bruggen's *Heleen* nog niet toe in staat was, waar *Ina* naar op zoek ging, dat lukte *Eva*. Door haar ontwikkeling wist zij zich met het leven te verzoenen.
Tussen *Heleen* en *Eva* ligt zeventien jaar van onderzoek en zelfreflectie.
Heleen is in Eva opgestaan als een volwassen en volwaardig mens, die het leven aanvaardt zoals het is en met de grootste verantwoordelijkheid als individualist en tegelijkertijd als een, met allen verbonden, mens kan leven.
Heleen en *Eva* behoren tot de waardevolste romans uit onze literatuur.[3]

1 ZIE OOK: Daniël Mok-Kolthoff (red.): *Carry van Bruggen*; *Dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024 (600 p.)
2 *Ina* is de hoofdpersoon in *Een innemende vrouw*, Zuider-Amstel 2025; *Eva* is opgenomen in *Dieptedenker pur sang*. Van Bruggens *Heleen* en *Ina* zijn, evenals Van Eedens *De kleine Johannes*, opgenomen in de reeks hertaalde *Populaire* Klassieken van U.M. Abraxas|Zuider-Amstelboeken.
3 VGL. Piet Dekker in *Perspectieven*, jrg. 16, № 3, 01-03-1949

Inkijkexemplaar © 24.04.2026
ABCD

XV EENZAAM

Heleen leefde eenzaam, lastiger en anders dan haar leeftijdsgenoten die minder dachten en meer genoten. Ze kende ook in haar momenten van vredige en behaaglijke beminnelijkheid een bijna verwilderde verrukking waar zij zich in haar jeugdig enthousiasme door liet verleiden in de hoop dat ze, daarin misschien 'de waarheid' vinden zou.

Ze bleef rustig leven in het huis, waaruit ze anderen om kleine klachten en onmin na korter of langer tijd zag vertrekken. Ze had een kleine kamer en was blij met die eigen plek. In de avonduren zat ze daar vaak alleen. Ze las en ijverde om de geringe kennis van haar jonge jaren aan te vullen en wijsheid, duiding en inzichten op te doen die haar hopelijk rust zouden brengen. En als ze zichzelf zo zag zitten onder haar lamp dan leek het voor haar dat ze nu pas tot werkelijk leren was gekomen en dat haar geest zich tegen het saaie schoolse leren had verzet, zoals een dier op het land zich afkeert van schadelijk gewas. Ze wilde dolgraag het weinige wat ze wist vermeerderen en greep gulzig naar alles wat binnen haar bereik kwam. Hele avonden bracht ze door in een aangename rusteloosheid, een zachtkoortsig gevoel als iemand die zich haasten moet en dat graag doet voor een verleidelijk doel. Overal lonkten toekomstbeelden, overal wachtten onthullingen. Wat volstrekt verschillend leek, bleek, voor wie ze kon doorgronden, plotseling veel meer op elkaar te lijken dan je op het eerste gezicht kon zien. Meer en meer begreep Heleen wat haar te doen stond als ze wilde leren en groeien. Dat was vaststellen en samenbinden, niet laten misleiden door troostende schijn, maar koelbloedig doorpakken naar het echte wezen van de dingen en hun hogere eenheid. Zij zocht echtheid, geen geluk.

Heleen las boeken die met de grootste nauwkeurigheid verhaalden van de mensen om haar heen over hun innerlijk en uiterlijk leven en miste die zoete weemoedigheid die in haar kinderjaren als een zacht-benevelende damp vanuit de bladzijden omhoog steeg. De boeken van nu staken daarbij arm en schraal af. Lag het aan haar of aan die boeken? Ze wist het niet en sloeg zich dapper door haar weerzin heen.

Ze wilde ook het leven kennen zoals het daar aanschouwd was. Maar liever greep ze naar boeken van lang gestorven schrijvers over lang gestorven mensen, vooral in bijzondere levenssituaties zoals bij crises en opstand. Ze wilde overeenkomst en eenheid voelen en er achter te komen wat de innerlijke natuur is en wat van buiten is bijgebracht. Waren mensen van nature 'goed' of 'slecht'? Speelde de omgeving een rol? Ze las, schoof het boek weg en peinsde starend voor zich uit...

© 2026

XV

Kleuren verloren hun kracht, schrille tonen verzachtten... Alsof bergen werden geëffend en valleien zich vulden en alles samenvloeide tot een eindeloos grauwe vlakte. Waar was al het ontzagwekkende, verbijsterende en overweldigende heengevaren? Kon niets het licht lijden en van dichtbij worden bekeken zonder zichzelf te verliezen, zoals een wolk naar de aarde zinkt en oplost in mist? Alles viel zo treurig uit elkaar... Als water geur- en kleurloos, niet warm of koud speels aanpassend tussen wisselende begrenzingen, wisselend kleurend, troebel van slik, opgezweept door storm, verijsend in kou – maar wezenlijk in zichzelf altijd gelijk en altijd wezenloos – waar bleef hun schuld, hun misdaad, hun kracht en hun pracht?

Moest Heleen blij of bedroefd zijn over dit vervloeien? Ze tuurde peinzend naar de lamp en luisterde naar haar gedachten. Tussen de ene en de andere mens een onoverbrugbaar verschil? Moet het zo zijn? Er lag boekje op tafel. Een verhaal over Russische revolutionairen. Vrijwel alle mensen kwamen uit hetzelfde dorp. Als kinderen hadden ze met elkaar gespeeld en nu? De een onderdrukt, de ander wordt onderdrukt. De een held en de ander verrader. Was er verschil? Heleen voelde sterk van wel. Maar ze moest ook aan een jongensspel denken dat ze als kind had gezien.

Het was op een straatfeest, een lange smalle,zwiepende plank lag tussen twee hoge balken. Aan de ene kant was een kuil gevuld met wit meel, aan de andere een met zwart roet. Jongens klommen een na een op de balk, renden wankelend vooruit over de plank, dreigden te vallen, hielden zich nog staande... En ten slotte vielen ze om in het witte of zwarte gat. 't Leek allemaal louter toeval, maar de witten werden toegejuicht en gefeliciteerd, de zwarten slopen uitgejouwd weg, met de staart tussen de benen.

Voor Heleen leek het leven in dat boek op het leven van veel mensen. Een werkelijkheid van wankelend rennen over een vervaarlijk zwiepende plank en neerkomen met een wit geluks- of zwart noodlot. De toon was gezet, iedereen had zijn plek gevonden, wende eraan en wist niet beter... De verschillen, die in wezen niet bestonden, leken zich per dag te verscherpen.

Hoe bestaat het. Hoe bevreemdend Heleen's besef als zij zich inleefde in al deze verzwakkingen. Lichamelijk en mentaal voelde ze mee in die wegsijpelende kracht, onzekere gevoelens beslopen haar alsof zijzelf water was, geurloos, kleurloos, niet warm en niet koud, stromend, vluchtend, ongrijpbaar. Haar adem ontregelde, klamkoude dauw besloeg haar voorhoofd...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Om zo snel mogelijk los te komen van al die onbegrijpelijkheden klapte ze dat boek dicht en greep gretig naar eentje vol weetjes waaruit ze feitelijkheden leren kon.
Ze had sinds kort iets ontdekt waarmee ze misschien mensen echt kon leren kennen. Omdat mensen zich niet vanzelf in hun ziel lieten kijken, moesten ze ongemerkt worden gade geslagen. Om ze te kunnen doorgronden moesten ook de menselijke zwakheden aan het licht komen en, door hun verdedigingslinies heen, geobserveerd worden. – Toen Heleen een keer gedachteloos in een boek zat te bladeren, en de woorden *slecht* en *gemeen* zag viel haar opens te binnen hoe die woorden hun oorspronkelijke zin van *armoede* en *eenvoud* verloren hadden en nu iets minderwaardig aanduiden. Zo stonden ze daar in hun verdraaide ratio als een vonnis dat over armoe en eenvoud was geveld. Daarmee werd diefstal e.d. uitgelokt zodat ze in elkaars ogen niet 'slecht' en 'gemeen' zouden zijn. Een sterk besef greep haar beet – ook een soort opluchting – was het misschien zo dat mensen, door woordkeus en taalgebruik, zich argeloos en gedachteloos blootgaven en wat tussen de woorden onuitgesproken bleef hangen lieten merken wat ze eigenlijk willen ontkennen en verbergen?
Als schoolmeisje vond Heleen het al leuk om de betekenis en verklaringen van oude woorden en spreekwijzen te ontdekken. Toen wist ze nog niet dat deze voorliefde haar ooit zou helpen als een bewust middel tot wat zij zocht. Nu wilde ze leren haar taal te kennen en te begrijpen als vervoermiddel en bewaarster van menselijke gedachten en waarderingen. Ze wilde ook vreemde talen kennen om beter de overeenkomsten en verschillen te leren.[1]

1 Hier preludeert Van Bruggen op *Prometheus* (1919) en *Hedendaagsfetisjisme* (1925) het laatste begint met de woorden: ‹ Aanvankelijk zou dit boek eenvoudigweg *De Taal* heten omdat het vooral over taalkwesties handelt. › Verder schrijft zij: 'Sinds jaren is het namelijk mijn voornemen om alles wat ik op verschillende tijdstippen en in verschillend verband over dit onderwerp heb gezegd, tot een doorlopend betoog te verenigen. Voor zover ik kan nagaan bracht ik voor het eerst het taalvraagstuk ter sprake in mijn in 1915 verschenen essay *Patriottisme en mensenliefde*. Aanleiding was het verzet tegen de toen alom gehoorde boodschap *dat patriottisme een voorbereiding en inleiding tot altruïsme zou zijn* en dat de door de oorlog [w.o.] teweeg gebrachte *opleving der vaderlandsliefde* als de goede kant van een slechte zaak moest worden opgevat. Bij de weerlegging van die dwaling kwam toen ook de *Moedertaal* ter sprake.'
'Omdat *Prometheus* mij over zulke verschillende en afgelegen wegen voerde, kon de oorspronkelijke titel niet gehandhaafd worden. In *Prometheus* wees ik op de *ontaarding* van de woordbetekenis bij *slecht* en *gemeen* als symptoom van minachting tegenover *eenvoud* en *armoede* én de drang om zich te onderscheiden: *distinctiedrift*. Linguïst Michel Bréal († 1915) vond deze *Entartung* in alle talen. *Gemein* = laaghartig én gemeenschappelijk, *commun* = van allen; gezamenlijk en verwerd ook tot *obscène, canaille, crapule* e.d. *Simplex* (eenvoudig/bescheiden), *simple* (van enkelvoudig via nederig naar zwakzinnig), *silly* (Oudengels: *sælig* (verwant met het Duitse *selig* = zielsgelukkig). Maar zij die het opmerkten, oreren ook stampvoetend over de zg. *volksaard*.' [RED.]

© 2026

XV

Heleen deed haar uiterste best om het vele en lastige van wat ze al lezend doorworstelde het hoofd te bieden en ging vol goede moed aan de slag en was blij met wat ze vond. Zoals een goudzoeker blij wordt van elke glinsterende korrel die zijn dagtaak verzoet en zoveel meer is dan loon naar werken.
's Avonds sliep ze vaak in met een kalm gevoel van een dragende zachte kracht die haar ontroerde en ook altijd weer verbaasde omdat ze er een ander, een oud gevoel in terugvond – dat van de morgen toen ze net was ontwaakt na die eerste avond met Fred. Af en toe dacht ze nog weleens aan die tijd en aan die afknapper. Zonder verdriet en rancune; het was herinnering – en herinnering kon alleen melancholisch, aangenaam en in glimmende tranenglans gezien en herinnerd worden... Wat haar verheugde, wat haar verdrietig maakte... Vloeiend nu – niet in vreugde, niet in droefheid, maar in berusting. Een herinnering, dieper dan beide samen...

Wanneer Heleen de hele avond door had gewerkt en gemijmerd, kon ze nooit meteen slapen, wakker, stil kijkend in de duisternis. De klok tikte, ze wist wel dat ze eenzaam was, ze voelde ook wel haar geluk opgaan in een zachte verlangende weemoed die iets leek te missen. Ze vroeg zichzelf af... Wat wilde ze? Ze wist het niet... Het leek wel, het voelde wel alsof er iets van binnen was dat haar iets opdrong, haar iets te zeggen had... Dat ze zichzelf weggeven moest voor haar eigen geluk, maar ze wist niet wie of wat haar opeisen zou.
De bedoeling van haar nachtelijk gevoel ontging haar. Ze nam waar dat het er was. Dat vreemde tranen haar ogen pijnloos ontvluchten. Zo'n geestesgesteldheid dreunde altijd in haar lichaam door als een vibrerende pijn die door al haar leden trok. Zodra ze wakker werd voelde ze het weer en later onder het lopen of werken toenam tot waarlijk lichaamsverdriet.
Droeviger waren de nachten als ze eerder op de avond onrustig was opgejaagd met vragen en raadsels die haar plaagden met hun vertoon van het eindeloze onoplosbare in de wereld en in haar hart. Wat zij de avonden ervoor had verworven betekende niets, had geen zweem van eenheid, droeg nog geen flauwe belofte van een oplossing in zich...
Dan gloeide die oude angst, het oude heimwee naar haar eigen geheim dat tegelijk het geheim van alles tezamen moest zijn – uit tot een stekende pijn, haar hart bonsde wanhopig en bang, haar keel leek omsnoerd, heftig golfde het bloed bon-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zend naar haar polsen en het melancholische verlangen dat vanuit haar diepten toenam, verviel nu tot een onmogelijke behoefte die haar innerlijke kluis niet langer dragen kon. Een verontrustend verstikkend verzwaarde kerker die op springen stond en opengebarsten haar hele wezen uiteen zou slaan en vernielen.
Uitgestegen boven de gelukkige duisternis van het onbewuste zijn, zichzelf niet kennend, maar vermoedend zag als een moeilijk te doorgronden en nog moeilijker te dragen universum vol raadsels en pijn, in heftig nachtelijk verlangen naar een verlossend niet-zijn. Verzoekend ruiste in 't duister een bron, de OORSPRONG vanwaaruit ze was afgezonderd. Daar hunkerde ze naar terug. Daar wilde ze die moeilijke duistere afzondering in verliezen en aan prijsgeven.
Verwonderlijk, zoals haar hele lichaam deel had in die hevige wegvloeiingsdrang. Of een ontembare middelpuntvliedende kracht het bloed vanuit haar hart en aderen naar alle kanten de ruimte instuwde. Alles aan haar – alles in haar reikhalsde sidderend naar bevrijding. Golven van overschuimend doodsverlangen jaagden door haar lichaam. Voor haar ziel voelde de dood als een vloeiend verdwijnen en vernieling niet. Zo had ze niet geleerd in de dood te geloven. Doodsangst, even sterk als doodsverlangen, zette zich schrap en verweerde zich tot afmatting en slaap een einde maakte aan de strijd. Dan rustte met een zwaar gemoed en werd wakker met hoofdpijn.
Op andere avonden, vredig begonnen met boeken op tafel onder de zachte lamp, ging het heel anders. Dan schrok ze plotseling op en luisterde... De wind klopte aan haar raam, hijgde langs de muren, sloop en stommelde in de schoorsteen...
De regen ruiste zacht-treurig met een strelende bekende klank...
Een wonderlijke teerhartigheid greep haar aan... Haar stemming sloeg om zoals het weer op een maartse dag, ze zat niet langer stil als een gedweeë leerling, maar sprong op en liep heen en weer, haar handen op de rug zoals ze dat als kind ook deed. Ze overpeinsde vage, wisselende gedachtes en neuriede, rilde even en luisterde onrustig en kon niet meer verstillen. Ze dacht aan het leven in haar oude huis, de zwerftochten door rietland en bos, aan de schemering onder de bomen in de verlaten laan, aan verstikkende dromen, door de jaren heen onverminderd, aan de personages die ze uit boeken kenden en die in huis om haar heen hadden gedwaald. Als alles, waar ze in geloofde en zoveel waarde aan had gehecht, niet echt bestond en er alleen maar een kwaadaardige wereld vol haat en nijd overblijft zonder mededogen...

© 2026

XV

Wat is zonder inlevendheid dan de betekenis van alles wat niet te benoemen en wel te voelen is, dat haar aanwaait vanuit wind en regen, uit de wolkendrift, het aanzien van de maan, het kreunen van de bomen, het suizen van het riet in het stervensuur van elke dag en zelfs ook uit een somber sintelpad en een grauwe fabriek? Bestond het of bestond het niet, had het echte betekenis of was het alles bedrog?
Heleen wist dat ze in dit verlangen niet alleen stond. Meer van het leven verwachten, meer van het leven willen dan het geeft, dan wat gerealiseerd wordt – dit leek het droevige lot van velen, levend of dood.
Zij had in allerlei personages zo'n zelfde bewogenheid als een pijnlijke verbroedering ervaren en begrepen... Hoopvolle verwachtingen en verlangens die eindigen in teleurstelling... Het lijkt zo wreed en vreemd maar ook wel een wet als een voorgezegde levensloop. Als er een bedoeling is, een richting, een verborgen en versluierde betekenis met een onzichtbare aanwezigheid, wat was dan het doel, de noodzakelijkheid van dat eeuwige verlangen, eeuwig gebroken en eeuwig teleurgesteld en eeuwig herlevend, onsterfelijk als het leven zelf... Is dat verlangen, dat wachten op wonderen die niet bestonden, op een gelukzaligheid die nooit verscheen en jonge levens vervulden tot ze trillend en warm opstegen de ruimte in niets meer dan een overgeleverd misverstand. Een holle leegte, een ongrijpbaar niets? Zo benauwend om van alles te zijn en er niets van begrijpen.
Heleen doorzag wel het verband tussen begrijpen en zijn. Ze snapte ook dat iedereen in zichzelf alles was, wat hij begreep. Hoe beleefde ze dat het háár niet was gegeven om alles te begrijpen wat ze was? Zo'n leven leek ondraaglijk... Wat moet je dan met jezelf? Je moet door omdat je niet kan blijven staan... Maar in hemelsnaam, waar naartoe? Moest ze dan mee in de optocht van die zich vooruit duwende optocht, waarvan begin en eind in nevels verging? Dat zinloze gedrang, dat opneemt en meevoert te midden van huilen en krijsen en waarvan niemand weet waarom, waarvoor en waarheen? Was er geen uitweg, om kalm en alleen te gaan? Zijzelf, hier in haar kamer, hier in dit huis, hier op aarde, wat deed het er toe of ze er was of nu voorgoed verdween? Was er niemand meer en was er niets meer, wat deed het er toe? Mochten tijd en ruimte zelf neerstorten in die alles verslindende afgrond – en waarom niet?
Er waren momenten dat dit, wat ze altijd al wist, haar als een rukwind bevloog, dat ze opgejaagd door de kamer liep en ten slotte neerzeeg in een hoek en maar trillende handen samenperste, omdat ze nergens uitgang of uitkomst zag.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dan liet ze zich door de wind verleiden en die voerde haar mee tot ver naar buiten. Ze doolde in donker verloren, klein onder de zwarte lucht, stil en bleek in de norse wind, ze ging willoos en doelloos, zwaar en koud sloeg de regen op haar neer, maar het worstelen van haar lichaam kon de klacht van haar terugverlangen niet kalmeren; het verscherpte haar pijn tot brandende wanhoop.

Dan stond ze stil onder de hoge bomen, keek hongerig omhoog en luisterde om uit hun zware kreunen, hese fluisteren en hijgen eindelijk de geheimen te verstaan die haar jaren geleden, op de donkere grindweg voor het oude huis, waren beloofd en toegezegd. Ze verstond niets, kwam niets te weten en keerde uitgeput, ontredderd en als een volslagen rampzalige terug naar haar huis.

Een enkele keer vond ze daar de oude vrouw die het huishouden bestierde. Ze hield de kachel brandende en vroeg Heleen of ze iets nodig had. Ze knoopte ook weleens een gesprek met haar aan terwijl ze bezorgd in haar ogen keek. Het liet Heleen niet koud, haar dankbaarheid om die zorg straalde uit naar de vrouw. Ze zocht haar soms op in haar keuken, dan vertelde de oude wat ze die dag had gedaan en hoe druk ze het had maar dat de medebewoners nu tevreden waren. Alle kamers waren bezet zodat zij er zelf redelijk goed van kon rondkomen. Heleen zag haar nooit anders dan behulpzaam en vrolijk terwijl ze met al haar werk in het volle huis een eenzaam leven leidde. Op een dag vroeg Heleen haar hoe ze altijd zo vredig en gelijkmoedig kon zijn. Niet zozeer om er zelf beter van te worden, maar om te weten in hoeverre zij de zin en de bedoeling van zichzelf en haar karakter kon begrijpen.

Ze keek naar Heleen alsof ze die vraag verwachtte, glimlachte en wees naar het gouden kruisje op haar borst. Heleen keek naar dat kruisje, ze voelde een rilling over haar hoofd en rug trekken maar vroeg niet verder, ook de ander ging er niet op in. Maar vanaf die dag groeide er een vriendschap tussen haar en Heleen. Voor en na Heleens schooltijd en tussen de werkuren in, hielp ze de vrouw en deed boodschappen voor haar. Ze wilde niet meer dat ze haar bediende en deed voortaan alles zelf. Soms bracht de vrouw van haar haastige winkelbezoek een handvol bloemen mee voor Heleen en een andere keer deed Heleen dat voor haar.

Op zondag stond ze vroeg op om de oude vrouw te helpen na haar kerkgang, zodat ze een echte rustdag kon nemen. Ze leerde Heleen allerlei bezigheden en knorde als ze onhandig deed zonder misnoegen. Dan deed ze alsof ze haar het werk uit handen nam en Heleen worstelde stoeiende om het te houden.

© 2026

XV

Nooit had ze zo uitbundig gelachen als op deze zondagochtend-uurtjes in de nette keuken bij de feestelijk geklede vrouw. En wanneer ze tussen de witte gordijntjes door naar beneden de tuin inkeek en daarboven de hemelse lucht, dan zag ze de momenten van donkere wanhoop als een ver en bleek spooksel verwonderd van zich af zweven. Was het wel zo erg geweest of had ze het zich ingebeeld? Maar de zon hoefde maar te verdwijnen achter de sluipende wolken, die de namiddag wegdreef uit het gezichtseinder, zodat het koper dof tegen de muur hing en het gouden kruisje niet langer blinkend en schitterend in een fonkelende straling terugkaatste in een waas van tere kleurtjes – of in een siddering trok Heleen's levenslust uit haar weg. Haar hart verloor kracht en leek op een ziek kind dat in een kil bed zich om en om wentelde in haar borst.

Moedeloos zat ze neer en had al haar restjes energie nodig om belangstelling te tonen voor wat de goede vrouw vertelde over haar jeugd op het land toen de mensen nog eerlijk waren en alle etenswaar goedkoop.

Heleen had keer geprobeerd haar moeilijkheden te uiten en zich te geven. De beste vrouw had alleen haar gouden kruisje als troost.

Heleen legde zich er bij neer en hoorde het met een hopeloze glimlach aan.

Er waren dagen dat ze haar quasi redelijkheid naar de diepste hel verwenste.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

XVI WERKELIJKHEIDSZIN

ELKE DAG MOEST HELEEN HET WREDE ONDERSCHEID ERVAREN TUSSEN HAAR OOIT GEDROOMDE LEVEN EN HET DAGELIJKSE LEVEN VAN NU.

Haar volwassen ervaringen stonden op tegen haar oude jeugddromen. Ze bestreden die heftig en fel. Heleens dromen hielden stand. Ze waren te sterk geweest, ze hadden te lang ongestoord op haar ingewerkt om nu het onderspit te delven.

Alle haar jeugdervaringen hadden zich met elkaar verbonden ten faveure van het voeden van haar verbeelding. Gedaante, klanken, kleuren had zijzelf tot een wereld samengevoegd waarvan zijzelf het middelpunt was. Die wereld was in haar, die wereld was zijzelf. – Nu was ze onder de mensen. Daar zag ze bij geen enkel dier iets van die gedroomde, bij dingen die ze altijd voor oprecht gemeend aanzag, merkte ze geen trouw en zekerheid meer. Ze had zich graag met haar dromen tevreden gesteld, maar kon niet ontsnappen aan wat haar ogen voortdurend zagen.

Ze moest het overdenken, proeven, wikken en wegen... Ze wilde niet lafhartig zijn. En al die jaren tussen toen en nu had zij alleen voortgesukkeld, tastend naar wat ze niet zag, verlangend naar wat ze niet kende, strevend naar wat aan zogenoemde bestaanszekerheid ontbrak en toch gelovend dat er een redelijk leven moest zijn op een redelijke grondslag.

Ooit had ze het zich eenvoudig genoeg voorgesteld: liefde als geestdrift, als toewijding de verborgen kern van alles. Stoerheid, goedmoedigheid en trouw de mooie sieraden des levens. Dit was haar eerste zekerheid geweest die ze ongegrond uit verhalen en illusies had opgebouwd. Een zekerheid als een muur om met je rug tegenaan te leunen. Het leven met open ogen aan te kijken, bereid het te dragen zoals het zich aandient en toont. Wat had ze gezien? Een vuist, die opdook vanuit het aardedonker. Die tegen haar borst stootte, duwde en drukte. De muur week, wankelde en viel en zijzelf was ruggelings neergestort in een afgrond, die bodem noch wanden had, van licht noch duisternis en van koude noch warmte wist. Ze had zich weer opgericht en bouwde neuswijs uit andere beelden een andere muur. Recht en rede heette die nieuwe muur. En weer kwam de vuist; de muur, die vast en zeker had beloofd onwankelbaar te zijn, viel en weer donderde ze ruggelings naar beneden.

Een benauwende vrees greep haar beet...

Was die heerlijke droom van de eenheid aller dingen net als het andere een begoocheling? Haar sterkste voorgevoel bedrog? Verdiende geen enkele stem gehoor? Bestond alles uit verwarring, misverstand en willekeur?

XVI

Heleen wist nog goed hoe ze als kind mee had geleden met mensen en dieren die in boeken oneerlijk en onrechtvaardig werden behandeld en soms zelfs geslagen – dan durfde ze haast niet meer verder te lezen. Ze had dit sterke meelevende gevoel vertrouwd, zich erdoor laten leiden... En nu... Meer en meer ondervond ze hoe het leven zelf die oneerlijkheid kweekte, dat er zoveel op onrecht berustte. Elk geschiedenisboek stond er vol mee. Oorlog berustte op machtswellust, rijkdom op hebzucht, de winst van de ene ten koste van de andere. Onschuldigen moesten zich opofferen. Het leek onmogelijk iemand tegen te spreken zonder de bedoelingen te miskennen. Heleen zag het om zich heen hoe mensen, groepen elkaar bestreden, beledigden en kapot maakten als in een kwaadaardig huwelijk.
Zo doordenkend kon dus zo'n beetje elke daad herleid worden tot iets oneerlijks... En een wereld zonder daadkracht leek haar onbestaanbaar, was onredelijkheid dus een bestaansvoorwaarde? Maar waarom snakten dan toch zoveel en vooral juist kinderen en de van nature oprechtelingen naar recht, niet alleen voor zichzelf, maar voor iedereen. Het rechtmatige als grondslag, als eenheid, als richtsnoer wijzend naar het redelijke zoals bij wiskunde. Wiskunde was ondenkbaar zonder dat 'wettige', dat altijd en overal geldende. Hoe kon dan dat de mensheid bloeide en zich ontwikkelde tussen onredelijkheden zo vitaal dat het soms leek dat onrecht in hogere mate dan het recht kennelijk nodig was om te bloeien en te ontplooien? Rechtvaardigen strijden niet, zij leggen het gelijk en het recht van hun tegenstander in gelijke mate naast het hunne...
Toch was die strijd altijd het bezielende en bloei brengende in de menselijke geschiedenis. Hier dook weer, in een van de talloze vormen, de eeuwige tegenstrijdigheid op waarin het denken, dat helderheid in eenheid zocht, zich eeuwig ketende en verwarde en die zich altijd op dezelfde wijze noemen liet:

Elk wezen is gedoemd te streven naar wat het tot zijn eigen heil niet bereiken mag...[1]

Als het levensdoel op een goede dag is bereikt, voert het onherroepelijk tot het opgeven van het eigen wezen – tot beëindiging van de 'persoonlijkheid' en Dood – naar de Liefde volledig en het Recht absoluut, terwijl zijn afzonderlijk leven hem is opgelegd om tot het eind te begeren en te dragen.

1 VGL. Placido: *De kunst om ijdel in dwaling en onrecht te volharden, noemt men leven. Wie dat eenmaal inziet, ziet het niet meer. Dat is de dood.* Goethe: *Stirb und Werde* – Sterf en kom tot leven. Steiner: *Wie zijn eigen wezen doodt, die leeft een eeuwig zijn.* Oftewel: *Wie niet sterft voor hij sterft, gaat te gronde als hij sterft* [red.]

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het stemde Heleen verdrietig. Ze kende geen diepere waarheid dan deze. In woorden uitgesproken klonk het eigenlijk bijna onnozel van eenvoud vond ze...
Uiteindelijk had Heleen alles zo lang overdacht dat ze het niet meer kon loslaten. Koortsachtig bekeken haar ogen het leven. Ze sloop er om heen, ze ploos het uit en rukte het uit elkaar met boze vingers.
De gedreven drang om zichzelf en anderen te onderzoeken en eindelijk de echte aard van dingen te kennen, verschillen te overwinnen en eenheid te veroveren, was in rustigere tijden een levensbrengende, bevruchtende kracht die haar denken en serieuze werk aanstuurde, was op hol geslagen.
Het had nu als een furieus kokende razernij bezit van haar genomen. Weken lang woedde het koortsachtig in haar hoofd. Dag en bij nacht discussieerde ze met zichzelf, ook over de meest onbetekenende alledaagse dingen. Dan weerlegde ze alles wat ze dacht en antwoordde zichzelf met het tegendeel. Ze voelde zich wanhopig en verlamd omdat alles wat ze verwierp evenveel recht van bestaan had en ook verdedigbaar was. De hese fluisterstem in haar hart die als onnodig, onwaar en ongegrond ontzenuwde en elke bewijsvoering, hoe listig en fijn ook opgezet, met een plompe ontkenning verwierp, zweeg geen seconde. Een voortdenderende dubbelstroom van gedachtes van voor- en een tegenstanders voortdurend door elkaar heen aan het woord in een rumoer die haar verbijsterde.
Ze luisterde in het begin aandachtig naar mensen met systemen en meningen. Hun rust en zelfingenomen zekerheid imponeerde Heleen. Het gaf haar steeds weer het vertrouwen dat die mensen voor zichzelf een waarheid gevonden hadden. Zij las alles wat ze haar te lezen gaven. Het meeste van wat ze hoorde en las was net zo aannemelijk als de regels van het kaartspel in het huis van haar oom.
Het ene niet aannemelijker dan het andere; zelf had ze echter geen behoefte om, uit al dat subtiele maakwerk van de hersenen, tussen het ene of het andere een keuze maken om als leidraad aan te houden. 'Dan zou ik net zo goed, zoals de vrouw van het huis, rooms kunnen worden', zei ze tegen zichzelf.
Toen Heleen doorkreeg dat anderen wél het een boven het ander konden kiezen en vasthouden, maakte ze daaruit op dat mensen buiten alle causale samenhang, zonder onderbouwing van hun beweegreden, tot oordelen overgingen. Zij zag ook, dat ze in hun dagelijks bestaan op hun gevoel afgingen. Al die zogenoemde meningen formuleerden wat ze hoopten, droomden of wenselijk vonden. Niets meer dan dat.

© 2026

Als Heleen daarover iets vroeg, werd dat stellig tegengesproken. Voor Heleen verduidelijkten ze daarmee hun eigen posities, ze spraken over zichzelf als mensen die *met redenen omkleed* oordeelden. Die redenen, de argumentatie en de kern huisden in hun lichaam als een aangeboren gevoel: *'God schiep in mijn ziel en denkkracht'.*
Toen zij doorkreeg dat elke waarheid iets persoonlijks is, verloren voor Heleen andermans inzichten hun waarde. Zij moest dus haar eigen waarheid vinden.
Ze zag hoe velen hun manieren en levensbeschouwingen selectief toepasten. Zoals zondag in de kerk, hun politieke leven, of zoals de wiskundige neef van haar oom, die logisch denken alleen voor de klas en in zijn werkkamer nuttig vond. Het was alsof een rechter, die zijn leven lang plichtsgetrouw dagvaardingen moest vernietigen wegens kleine onzuiverheden, niet kon begrijpen dat onrechtmatigheden niet alleen dagvaardingen maar het gehele leven waardeloos maakten.
Heleen nam zich voor alleen genoegen te nemen met een 'levensbeschouwing' die voor haar elk uur van de dag, voor al haar vermogens, daden en gedragingen bron én richtsnoer kon zijn. Eenheid van leer en leven – haar leven als een afgestemde toonaard die geen wanklank liet horen.
Hoe konden anderen het zonder zo'n eenheid klaarspelen? Er straalde een tevreden weldadigheid van af die Heleen verleidde om zich bij hen te voegen als ze haar eenzaamheid niet meer kon verdragen.
De periodes dat de raadsels haar rusteloos bestormden, omringd door een gruwelijke angst waarin ze scherp besefte dat die zoekzucht naar de waarde en het nut van elk klein ding uit nood geboren gedwongen handelingen waren die haar als een noodlottige bezetenheid in de greep hielden. Dat zij wankelde op de rand van een grondeloze afgrond, waaruit als een grijze walm van verwarring en afgrijzen de waanzin opstijgt.
Ze was veroordeeld om zonder op adem te kunnen komen het verdoemde licht te betreden dat zelden te verdragen is. Dat licht dat door ogen en schedel heen de hersens binnendringt en alles in naakte nietigheid toont.
Ze was naar een eendenkooi gelokt in het nauw gedreven en gevangen en kon nu geen kant meer uit. Wat had haar op die gruwelijke dwaalweg gedreven, zodat ze nu aan alle kanten was verstrikt? Wie had haar verleid om uit de vredige schemering van het menselijk leven te vertrekken? Ze was naakt in de nacht een barre heide opgejaagd, uit alle hoeken belaagd door de wind. Zonder houvast en zonder steun.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze greep met haar handen naar haar lichaam voor houvast. Haar vingers omklemden damp en leegte, raakten elkaar en wrongen zich wanhopig samen. Haar wezenlijkheid sloeg om naar wezenloosheid. Zelfgevoel was haar ontvloeid. Voor zichzelf bestond ze niet langer.

Als klein meisje was ze samen met haar broertje tot een vreemde ontdekking gekomen... Als ze een willekeurig woord lang en langzaam en vaak genoeg herhaalden en uitspraken, dan verloor het zijn klank en zijn betekenis, werd kleur- en toonloos en leek wel doorschijnend. 'Het is dan precies een krankzinnig woord' had haar broer gezegd en Heleen had die woorden en dat moment onthouden.[1]

Alles wat ze bewust, herhaaldelijk, langdurig en aandachtig van alle kanten had geschouwd om het te doorgronden, had, als een wolk tot mist neergedaald, kleur en vorm verloren. Zo had ze net zo lang naar zichzelf gestaard tot ze zelf kleurloos en doorzichtig leek. Buitensporig en huiveringwekkend was dat gevoel wanneer het haar in volle omvang overviel. Het kon haar laten snikken van angst en afgrijzen... Gevallen op haar knieën smeekte ze verward om vergeving en bad om rust. Ze beloofde boete voor haar hoogmoed dat ze álles wilde leren kennen dat niet gekend mocht zijn om uit de koortsstuipen van grenzeloze vragen verlost te zijn.

Het was Heleen zelf, zij had het spook met zijn kruik uit de diepten van de zee omhoog gehaald. Zij had het op zichzelf losgelaten en was niet bij machte om het weer naar zijn eigen verblijf terug te drijven en af te zinken.

Dit gevoel, dat het meest eigene uit haar wezenskern was weggevloeid, greep haar beet als ze buiten op straat tussen de anderen liep. Willoos dolend, zonder idee van zichzelf, een schijnbestaan met spokerij en van buiten af aangewaaide toevalligheden zonder samenhang of zin. – Zo zagen anderen haar en benoemden haar gedrag. Heleen deed op haar manier hetzelfde. Ieder voor zich wist ongetwijfeld dat het allemaal spokerij en bedrog was.

Het dubbele gevoel dat we elkaar niet recht in de ogen durven te kijken en in de oprechtste momenten te moeten twijfelen aan onze eigen oprechtheid en die eigen beperktheid onder ogen zien en voelen – overal het EEUWIGE aanvoelend en niets daarvan blijvend te kunnen verwerkelijken, uur na uur te moeten leven, zonder iets van het eigen leven te begrijpen, benauwde Heleen ten diepste.

1 Deze anekdote is een jeugdherinnering van Carolina (Carry) en Jacob de Haan. Beiden publiceerden later op signifische wijze over de betekenis en gevoelswaarden van taal.

© 2026

XVI

Moeten, handelen, besluiten zonder kennis en zonder vertrouwen, in dit beklemmende gevoel herleefde een nijpend angstmoment uit haar kinderjaren: het gevoel voor de *foto van een spiegelbeeld*. Toen al deed zich het voor – al de verwarringen uit het zijnde en het lijkende dat zich toch altijd weer in een tastbare vorm – het prentje – die misleidend een werkelijkheid scheen – liet vangen, en nu, ze voelde zichzelf niet werkelijker dan een spiegelbeeld, maar de anderen zagen het prentje, noemden het met haar naam en achtten het een werkelijkheid.

Het enige echt bestaande was hun verschil... En als Heleen dacht hoe ze jaren geleden er op was uitgegaan om in het verwarrende van de verschillen een eenheid te zoeken door de verschillen te vernietigen, dan ontstond daaruit weer een nieuwe verbijstering: nu overkwam het haar vaak dat haar verschil met anderen, met deze en gene vreemde die ze ontmoette en gadesloeg op straat, het enige bewijs leek voor haar zelfstandig bestaan. Was ze een cirkel ingegaan, aanhoudend, onafgebroken, en van het duizelend rondrennen gek geworden? De ene ontzetting volgde de andere op. Sinds lang was elk innerlijk evenwicht uit haar verdwenen.

Ze verloor het vermogen ieder ding op zichzelf te beschouwen. Wensen, feiten, verschijnselen, aandoeningen, ook de schijnbaar kleinste, zag ze als de stukken van een eindeloze door elkaar gehusselde legkaart. Het was taak om die legkaart in elkaar te zetten. Ze wist zelfs niet zeker of er echt een bestond. Het ging volkomen langs haar heen dat elk stuk afzonderlijk in zichzelf volledig en op zichzelf mooi en aangenaam en belangrijk kon zijn. Ze gunde zich geen tijd om te kijken, ze probeerde alleen er achter te komen waar ze het passen en voegen moest. Ze jakkerde in een tredmolen, rust was uitgesloten, een drijver zat haar met de zweep achterna, joeg haar op van morgen tot avond, van avond tot morgen. Ze was een kind op school en had een vraagstuk op te lossen gekregen: *Wat is echt waar en wat is niet echt waar?* Voordat het klaar was, mocht ze niet gaan slapen. Een fout kon overal schuilen, kon binnensluipen en alles bederven, ze moest voortdurend wakker en op haar hoede zijn.

Ze voelde als iemand die met teveel zware bagage ongemakkelijk voortsleept is, zichzelf uitput en zijn zenuwen breekt in zijn angst iets te laten vallen of te verliezen. Bukt hij zich om een verlorene op te rapen dan vielen aan de anderen kant twee andere. Met gloeiend hoofd, zwetende handen valt hij steeds bijna om.

Heleen kon dit niet altijd maar alleen blijven dragen. Hopend op hulp en verlichting probeerde ze wel haar innerlijke zorgen te delen, maar ze vond niemand.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De vriendelijke vrouw des huizes kon geen andere troost bieden dan het gouden kruisje. Anderen leken volop tevreden met hun eigen kaartspel en adviseerden haar om er eveneens tevreden mee te zijn. Daarnaast waarschuwden ze haar voor mensen met andere kaartspelletjes die ze al bij voorbaat ondeugdelijk of lachwekkend vonden. Heleen kwam er niet verder mee. Ook werd haar aangeraden om rust en buitenlucht te zoeken; haar denkbeelden waren onnatuurlijk, gevaarlijk, overspannen en alleen rust kon haar redden. Heleen moest geloven dat ze ziek was en genezen kon. Maar Heleen wist wel beter. Toch ontmoette ze ook mensen die met een wijze, milde glimlach vanuit een zekere hoogte naar haar luisterden. Zij wisten precies wat er met haar aan de hand was; ze hadden immers zelf zoiets doorgemaakt en uiteindelijk geleerd om troost en vrede te putten uit geschriften en het aardse leven zelf, hoe ontoereikend dat ook was.

Heleen bekeek die mensen zoals ze vroeger de kinderen hoorden die lachend en zorgeloos hun dromen vertelden en zij nog natrillend van haar laatste nacht de schaduwen loom en doods om zich heen voelde, warmtewerend, zonverduisterend.

Het was inderdaad weer dezelfde gelijkenis. Ook toen spraken ze samen ogenschijnlijk over dezelfde maar in feite over verschillende dingen. Er was geen spoor van verdriet, angst, wanhoop of zelfs maar verbazing te zien bij die wereldwijze zelfgenoegzame lieden die alles zo natuurlijk vonden. Met hun ‘eenvoudige waarheden’ en boekenwijsheid hadden ze meewarig op haar neergekeken. Daarom geloofde Heleen ze niet. Ze ervoer elke keer op een of ander manier dat ze juist van niemand zo ver afstond als van hen die het met haar eens waren en doorgingen voor haar gelijken.

Wanneer Heleen haar eenzaamheid vergetend zich bij mensen aansloot en het aandurfde om openhartig over haar onrust en onzekerheid te spreken, liep ze altijd met een bezwaard gemoed terug naar huis. Dat gevoel was leegte, door wat ze klagend prijsgegeven en verloren had, en verwijtend omdat het tegelijk proefde als lafheid en zelfvernedering. Daaronder kon ook de withete drift uit haar kinderjaren ontvlammen wanneer ze badinerend werd toegesproken en er luchtig en met zekere minachting werd getwijfeld aan haar oprechtheid.

Knagend bleef haar zelfverwijt en verbazing als ze weer en steeds sterker ervoer hoe elk begrip zich van binnenuit voltrekt. Dat simpele dingen – woordkeus, fenomenen, wetten waar ze als iedereen van jongs af aan gewend was pas begrijpelijk werden wanneer die zich van de onbewuste nevel hadden losgemaakt.

© 2026

XVI

Ze raakte ervan doordrongen dat zij zich in die opklaring moest begeven, waar haar opgeluchte bewustzijn eenheid met al 't andere aanschouwen kon. Zij verlangde dat vreemden dan iets zouden voelen bij haar zwakke gestamel en ontoereikende woorden. Leren was gewoon rijpen, 't gestadig uitgroeien van gemoedsstemming tot begrip, een bewustwording van wat sluimerend altijd aanwezig was geweest.
Dit kende Heleen al zuiver uit eigen ervaring. Hoe kon zij dan anderen iets leren, iets laten begrijpen dat geruststellig al bij hun aanwezig was zonder ze tot wanhoop te drijven? Dit medebegrip, dat gelijk troost en steun zou zijn, kon ze dat alleen verwachten als ze net zo hadden geleden en die dezelfde last op de schouders hadden gevoeld? Niet van hen die er alleen afstandelijk en van horen zeggen iets van afwisten, en het dus helemaal niet kende.
Naast haar drang om zelfkennis te verwerven, groeide in Heleen's eenzame hart – in de beginne amper bewust – ook nog een andere behoefte. Dat was het verlangen om gelijkgestemden en -gezinden tegen te komen in een bemoedigend samenzijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

XVII INTROVERT

In het dagelijkse leven was Heleen net zo sterk en besluitvaardig als de meeste meisjes van haar leeftijd. – Haar innerlijke zorgen namen haar geheel en al in beslag. Daarom kon ze ook makkelijk gewillig en inschikkelijk zijn. Het irriteerde haar als ze daarvoor werd geprezen omdat de dingen waarover de meisjes in haar huis en de collega's op school onderling krakeelden haar nogal onbelangrijk leken. Ze koos haar partij en besloot snel en zonder naberouw want wat er met de een te winnen of met de ander te verliezen viel, boeide haar niet en schrikte haar niet af. Ze was meegaand, stoer, moedig en vooral onverschillig.

Met de jaren leerde Heleen allerlei mensen kennen die ze aandachtig en zo onbevangen mogelijk gadesloeg. Niet om te beoordelen wel om ze te kennen en te doorgronden.

Zelfbewustheid in houding en gedrag imponeerde haar makkelijk omdat zij dat zelf niet kon. Daardoor voelde zij zich aanvankelijk sterk aangetrokken tot vrijzinnige jongens en meiden die zich niet stoorden aan wat wereld, mens en wetenschap voorschreven en er meewarig op neerkeken.

Heleen voelde afgunst jegens hun levenswijze, zo verschillend van de hare Ze dacht ze een eigen grondslag en stelligheid hadden en verlangde gretig om daarin te delen. Dit bracht enkel teleurstelling. Al snel voelde ze aan hoe weinig bewustheid en hoeveel lichtvaardigheid er in hun levenswijze zat; dat ze wetenschap verachtten omdat ze niet rekenen konden, de gemeenschap om hun vadsigheid en egoïsme. Zelf teerden ze het liefst op anderen en dachten zich van hun plicht te hebben gekweten door zich opzichtig te kleden en te gedragen. Toen Heleen doorzag dat ze zelfs in deze kinderachtige verschillen elkaar na-aapten en geen enkel doel of ideaal nastreefden. Teleurgesteld dat ze zich weer had laten misleiden keerde ze hun de rug toe.

Maar Heleen bleef gevoelig voor de suggestieve werking die uitging van bewuste eigendunk.

Het het overdenken van al deze dingen kon ze lang volhouden maar loste haar eenzaamheid niet op. Keer op keer trok haar hart weer naar mensen. Keer op keer voelde ze hoe onwennig ze met hen was. Er was geen conflict, scherpe woorden of ruzie. Er was altijd een soort onuitgesproken onwil: de volheid ontbrak, de warmte van het broederlijk samenzijn die ze een keer voor zichzelf en anderen had gedroomd.

Lang had ze met afgunst gedacht dat tussen vrienden, vriendinnen en getrouwden die warmte, die volkomenheid aanwezig was, maar ook die zekerheid verbleekte.

© 2026

XVII

Bij 't van dichtbij gadeslaan van allerlei relaties zag ze al te vaak ingesleten vlakke gewoontes. Misschien bestond het andere niet eens... Althans, de meesten die ze kende konden er buiten.
Heleens vermogen om het werkelijke van bijkomstige te scheiden was door volhardend denken en ontleden gescherpt. Zij was inmiddels bedreven in het snel en scherp doorzien en kon de goede woorden kiezen om zich uit te drukken. Geoefend door gewoonte had ze daarin altijd haar redenen en motieven paraat.
Ze mengde zich soms in discussies en liep er, meestal tegendraads, warm voor. Het ondoordacht en oppervlakkig verwerpen van de een prikkelde haar tot verzet evenals soortgelijke aannames van de ander.
Al sprekende merkte ze hoe weinig de zaak zelve haar nog ter harte ging en hoe zwak de banden waren tussen haar interesses en die van de anderen. Tussen beider belang voelde ze geen enkele verbondenheid.
Zo los en buitengesloten van alles werd ze weer overmeesterd door dat van godverlaten lege gevoel dat haar eenzaamheid begeleidde met de radeloosheid als ze tussen mensen is; het naar alle kanten wegvloeien van haar persoonlijkheid, het door al te enge nabijheid verliezen van vorm en begrenzing – lichamelijke en geestelijk tot de dood bedroefd en benauwd.
Dit onverdraaglijke gevoel was te rauw voor Heleen. Het raakte haar te diep en te scherp in alle wanhoop. Ze verzamelde van alle kanten werk om haar tijd te doden en gedachten te verdoven. Zij ontzegde ze zich alles wat ze aangenaam vond, niet omdat ze het zich niet langer gunde, maar om haar wil als een zekerheid, een positief ding te voelen te midden van en tegenover al die onvastheid en weifelende leegtes. Ze was een speelbal, een damp, door machten buiten haar om constant bestormd en bewogen, zonder richting en eigen inbreng – ze wist het, maar ze kon het vergeten. Ze kon kiezen om niet te eten: dan was haar wil de macht van de honger de baas. Ze kon een uur onbeweeglijk blijven zitten. Ze kon zes uur lopen als ze wou. Ze kon koukleumen en zonder een krimp te geven pijn doorstaan (hoewel ze van nature kleinzerig was). Zonder dat iemand uit haar omgeving het merkte, gaf Heleen zich daar meer en meer aan over. Zij wende zelf snel aan haar ontberingen en slaagde er in om zich alles te ontzeggen. Anderen zagen haar steeds eenvoudiger, bescheidener en zelfbeheerster worden maar Heleen misleidde zichzelf. Steeds vaker vond ze in zichzelf iets verdienstelijks. En zij omarmde het droombeeld van de *vrije wil*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het was voor Heleen al sinds jaren een langslepend en verontrustend raadsel: 'kunnen wij *willen* of kunnen wij het niet? De inbeeldingen en zelfmisleidingen van mensen voor wie *'wil'* de afronding van genoegens en *'denkbeelden'* de formule van hoop, belang en verlangen is, die een leer aanhangen omdat ze van hoop, belang, wensen de verwezenlijking belooft, en toch veronderstellen met vrijstaand inzicht te hebben gewild en gekozen, konden haar niet misleiden. Toch kon zij niet in zichzelf en in anderen, als ze anders verkozen, de afhankelijke dienaar van elke stemming des ogenbliks erkennen... Hoe kwam dat toch?

Het leek *'ja'* en *'nee'* in één ademtocht... Een kant van bevestiging met een keerzijde van ontkenning... Een voortdurende wankeling en wisseling!

Op een zekere zag Heleen hoe een geit aan een touw gebonden in de wei zich in alle bochten beest wrong en rukte en trok naar een onbereikbare bloem tot het, verzoend met het lot, zich gewonnen gaf. Het rustte nog even natrillend van zijn verzet en begon te grazen, te buitelen, te dromen en om zich heen kijken, ging neerliggen en opstaan met een vrije keuze binnen de grenzen van de reikwijdte van de kring die zijn beperking toeliet.

Heleen had het hele gebeuren gefocusseerd en gefascineerd gadegeslagen.

Als een *Epifanie* werd ze een verheldering gewaar. Voortaan zou ze het raadsel van vrijheid en onvrijheid zo begrijpen: dat elke mens als een geketende geit vastligt aan een touw dat karakter en aanleg, tijdsgewricht of situatie heet en waarbinnen gekozen en gehandeld kan worden al naar gelang de behoefte van het moment.

Hoe ontmoedigend moeilijk leek het haar om op je te nemen wat van rechters word verwacht: over anderen en voor anderen te beslissen.

Ze had diep in zichzelf gegraven. Ze had zichzelf oprechtheid opgelegd en alles wat zij tegenkwam nietsontziend in de schijnwerpers gezet. De aanblik deed haar soms huiveren en wit wegtrekken. Van alles wat ze over misdaad en verderfelijk gedrag had gelezen, was maar een enkele gedachte bijgebleven, die altijd de gedaante van ontzetting droeg:

'Dit is dus de mens, dit is wat iedereen kan overkomen – ikzelf net zo goed als ieder ander.'

Ze kon niet langer lezend of luisterend vernemen van wat haar gevoel bleef heten verderf en zwart kwaad, zonder opgejaagd in zichzelf te speuren naar de schijnselen van datzelfde verderf en datzelfde kwaad en dit vermeerderde nog haar gevoel van angst, onzekerheid, onvastheid, onveiligheid.

© 2026

XVII

Van nature en door haar manier van leven had zij een sterk besef ontwikkeld van de fundamentele verschillen tussen *goed & kwaad*, van *een licht aansteken & een licht doven*, tussen *liefde & macht*, tussen *wijsheid & informatie*, *traditie* voor *trends*.[1] Moest ze die laatste zekerheid nu prijsgeven? Nooit zag ze een absoluut verschil tussen haar en een slechterik, het stroomde weg zodra ze er naar greep. Toen besefte zij nog niet dat juist die bewustheid haar beste bolwerk was. De besmetting van anderen kon ook op haar worden overgedragen. Egoïstisch lijfsbehoud in moeilijke tijden, lafheid die tot verraad drijft. Dat niets-ontziende dat om zich heen trapt en vermorzelt om zichzelf te sparen… Waarom anderen zo en zij niet? O, bij brand, als er oorlog kwam, als er hongersnood woedde, ook zij zou trappen, vermorzelen, grijpen en vangen en als een beest willen overleven. Ze verzette zich ertegen door het te ontkennen, maar zonder succes. Zo was dus de mens… Dat was de mens… Dat goede sterke wezen uit haar oude boeken… Als water in zijn natuurlijke staat geur- en kleurloos, lauw en doorschijnend en gedreven door wat uit ongekende verten kwam, zonder eigen gedaante gedwongen in de vorm die hem omvatte….

Alzo verloor Heleen haar oude illusies, 's werelds kleur en luister slonk en schrompelde tot wankele eentonigheid. Graag had zij zichzelf opgeofferd voor de wrede afgod die ze waarheidsliefde en oprechtheid had genoemd. Ze leefde onschuldig als een kind en ging gebukt onder de last van de ganse wereld vol misstanden.

Haar geweten speelde haar ooit parten over iets kwalijks van iemand anders. Haar meelevendheid maakte dat zij zich als het ware medeplichtig voelde. Ze zag er de dwaasheid wel van in maar toch… Ze kon het niet van zich afzetten en kon er niet van loskomen. Maar ze bereikte, uit alle stormen des levens en dolle driften, tòch dit: dat zij, door het erkennen van haar eigen kleinheid, zich verstandiger voelde en dat al te hoge gedachten van zichzelf haar niet gelukkig had gemaakt.

Nadat ze dit als richtlijn en aanpak goed en wel had uitgedacht: *Iedereen hoort tegenover de ander in zijn toegegeven vergankelijkheid redelijk en bescheiden te zijn* – vond ze dat ze dit nu toch met haar *wil* en *zelfstandig* gevonden, gebouwd en zelfstandig vastgesteld had. Eindelijk! Háár levensbeschouwelijke wegwijs.

1 VGL. *Yisroel ben Eliezer † 1760 (Baäl Shem Tov): Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar dan niet moeilijk over doen, zodat hij zich bewust kan worden van zijn eigen kwaad en daar dan aan kan gaan werken. Want wat hij gezien heeft, is ook binnenin hem.* ZIE OOK: A. J. Heschel op de conferentie van Quakers, Frankfurt a/M. 1938 en in *Man's quest for God*, New York 1954; *In het licht van zijn aangezicht*, Utrecht 2021[4].

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een moment rustte de eeuwig wankelende balans, Heleen genoot van het zalige voorproefje van wat vrede is: luwte tussen twee stormen, soelaas tussen twee gevechten. Toen steeg er een golf in haar op en stortte alles omver, een stem hoonde haar noodlottige woorden toe die ze kende en dacht te verstaan en nu pas begreep...

Du bist am Ende was du bist...

Ze kwam er openlijk voor uit. Niets had ze zelf gedaan, niets zelf gebouwd. Niet redelijk en bescheiden omdat ze er voor koos. Ze was daartoe was op aarde, zonder te weten waarom en waartoe, door wie of door wat. Was ze ooit anders geweest? Was er iets nieuws uit haar geboren? Nee, weer had ze in een kring gedraaid... Weer eindigde ze waar ze begon. Weer doemde die vuist op en kwam de afgrond dichterbij. Ook deze keer trok het leven haar weer terug en nam haar tot zich. – Heleen zag de cirkel waarin ze voortaan zou dolen. – De cirkel was de nul achter haar rekensom.

***

Eenzamer dan ooit bleef Heleen leven als in een uitgestorven bos omringd door de dromen uit haar jeugd over mens en wereld. En iedere keer weer opnieuw vroeg zij zich af wat de betekenis was van al dat dromen... Waar hadden ze naar verwezen en van waar had ze al haar verwachtingen ontvangen?

Het was zo onbevredigend, nergens had zij iets van het waarmaken gevonden. Ze hield ze zich voor wat ze op allerlei manieren op school had geleerd, wat mensen haar gestadig opdrongen dat het gevoel met zijn influisteringen misleidend en ongeloofwaardig is. Dan ging ze tegen het weekhartigste en lieflijkste in zichzelf te keer en legde haar gevoelens een bewijslast op en hoonde hun onmacht en pijnigde zich opzettelijk met de tergende felle woorden die sinds zij ze gelezen zich in haar lijf hadden gekerfd: '*Het Kruis is geen argument...*' Daarna kwamen er ook royale uren vol van zeldzame verhevenheid en rust als een avondwandeling na de storm. Hartroerende momenten dat zij zonder hoogmoed aanvaardde dat die gedroomde zalige schoonheid, die ze buiten zich nergens vinden kon, in zichzelf te kunnen en derhalve ook te moeten verwezenlijken... Zo troostte Heleen zich dan met mooiere woorden en leerde zichzelf deze betere waarheid...

Kijk niet hier of daar. Zie: uw koninkrijk is binnen in u.[1]

1 *Lukas* 17:21. – Zie over deze '*moedige wanhoop*' ook de filosofische annotatie na het laatste hoofdstuk op blz. 174.

© 2026

XVIII

In de weken, dat Heleen zich zo ziek en kwaad voelde, zij noemde het zelf haar boze dagen, ontliep ze zoveel mogelijk haar oude huis aan de rivier. Ze handelde zoals in de weken voor haar examen toen ze zich voor het eerst in haar vriend vergist had en in een verstikkend voorgevoel eigenlijk al wist dat het leven anders kon lopen dan verwacht. Ook toen had zij weggekeken van alle dwaalsporen die haar van de werkelijkheid hadden vervreemd. Zij moest zich er toch doorheen slaan en deed dat nu ook. Ze sprak zichzelf toe zoals een dokter bij een patiënt. Zij probeerde zichzelf over te halen tot een rustig bestaan. Onrustige paarden krijgen oogkleppen zodat ze niets zouden zien dat ze nerveus kon maken.

Heleen wilde niet meer op of om kijken. Ze wilde niets anders meer zien en voelen dan de praktische dingen van het dagelijks leven.

Ze las niet meer en ontweek iedereen die haar bij discussies konden betrekken. Het liefst zocht zij mensen op om gezamenlijk in gemoedelijke sfeer tevreden te zijn zonder vrees en verdriet. Daarin haar veiligheid vinden, daarop aansturen en het daarover met zichzelf eens worden: werken, lopen en zich inspannen tot ze niet meer kon. Zonder dromen in te slapen, gewoon omdat haar lichaam moe is.

Alleen al bij de gedachte aan de rivier, de donkere laan langs het huis, de bruin verkleurde boeken, dan leek het alsof de bliksem bij haar in sloeg, doffe wanhoop sleepte haar mee, lamgeslagen – het leven zat. Ze zou dan willen sterven, maar was doodsbenauwd. Was het haar natuur, kwam het uit haar boeken? Ze wist niet. Haar doodsangst was sterker dan haar doodsverlangen.

Ze liet zich niet misleiden: haar jonge bloed en jonge jaren lieten de band met de aarde niet los. Het plezier van de kleine dingen, waarin het grote leven zich weerspiegelt, hielden haar, zoals bij zovelen, staande. Zolang ze nog, al was het niet vaak en maar voor eventjes, gedachteloos kon lachen en huilen, wilde ze nog wel leven. Lach en traan lieten geen twijfel toe over hun zijn en aard. Op haar rustige dagen genoot ze van zon en water en sloeg ze zonder gedachtes het leven van planten en dieren gade. Ze was nu vierentwintig, zong kinderliedjes en voelde zich als een kind. Het plotselinge omslaan van haar stemmingen was zo verbijsterend schokkend, radicaal en ontregelend voor haar. Toen ze een keer, na een noodzakelijk bezoekje aan haar ouders, voor de terugreis op de trein wachtte en heen en weer liep op het kleine perron, dat sinds haar meisjestijd[1] met grauwe loodsen was volgebouwd en geen uitzicht meer bood over de landen. Ze ging alleen en gebukt in het lege ver-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

driet van haar zoekensmoede en onvaste leven; het was winter, de vale avond viel, de seinlichten werden ontstoken, flonkerden groen en rood, de wind rees omhoog met schuchter en pijnlijk gezucht… Heleen stond plotseling luisterend stil, haar hart zwol en klopte, haar borst liep onvermoed vol met de zekerheden van de herinnering. Tranen sprongen uit haar ogen en in haar zoete leed om wat voorbij was, hervond ze plotseling haar eigen vorm, haar eigen omtrek, de zekerheid van een eigen bestaan. – Zo weldadig en vreugdevol was die terugkeer uit de doodskou van de vertwijfeling in een levende droefenis, dat ze zich voornam dit ogenblik te onthouden en het tot zich te roepen als het nodig mocht zijn om die vertwijfeling van het niet-bestaan te logenstraffen en te bestrijden. Maar het hielp nooit, want kwam er – soms na dagen, soms na weken, dat rust haar deed twijfelen aan een onrustig bestaan – een nieuwe inzinking, dan geloofde ze toch weer niet in haar eigen verweer… Het was steeds dezelfde wisseling: haar twijfel loochende haar zekerheid en haar zekerheid loochende haar twijfel.

Er was maar weinig nodig om Heleen uit haar met zoveel voorzorgen verkregen rust weg te rukken. Zoals in de vroegere dagen van haar angsten plotseling spookgestaltes opdoemden uit de omtrekken van de onschuldigste voorwerpen, spookstemmen sisten in de klanken van de gewoonste woorden, zo vloog haar nu uit de geringste dingen de angst en de koorts op het lijf. Het kwam de ene dag uit een onnozel dagbladbericht, waaruit een mening of waardering bleek… De andere uit pianoklank in donkeravond… Uit een prentje voor een boekwinkel dat mannetjes en vrouwtjes lachend achter waaiertjes en in wijde rokjes te zien gaf… Het was altijd diezelfde droom van angstaanjagende en verwarrende vragen… Wat is de diepste bedoeling van meningen en waardebepalingen? Wat is de aard van de ontroering uit pianoklank? Wat was de bestemming van ooit gestorven mannetjes en zelfgenoegzame vrouwtjes? Waar is het verband? Waar is de eenheid van dit alles? Dan ademde ze snel en stokte haar keel. Het gevreesde was in aantocht, ze kon het niet tegenhouden, de onrust niet uit haar geest, de onlust niet uit haar lijf. De aarde leek onder haar voeten samen te krimpen tot een kleine donkere bal, duister was de oneindigheid, eindeloos het getal van de ballen, van alle kanten zwierven ze aan in

1 MEISJESTIJD: Begin 20e eeuw een cultureel ingeburgerd begrip voor adolescentie van meisjes (ca. 15–20 jaar). Na ca. 1950 met een meer nostalgische klank in literatuur en memoires. – Nu vrijwel verdwenen uit dagelijks taalgebruik. We spreken van *tienerleeftijd* of *adolescentie*. Meisjestijd is archaïsch, in historische context roept het de sociale orde op waarin *vrouwen* als 'meisjes' dienstbaar, ondergeschikt en vrijwel rechteloos waren.

© 2026

een gierende nachtwind, elkaar even voorbij en weer voor eeuwig weg. En dit alles was EÉN, dit alles hing als een keten samen, *hemel* en *aarde*, *toen* en *nu*, en elk afzonderlijk ding, ook zij zelf was er een schakel van... De keten begon ooit, eindigde ooit... Had zijn bestemming maar waar, maar welke?

Dan rukte Heleen zich los en vluchtte naar haar huis, vermeed haar kamer en bleef met de oude vrouw samen in de warme keuken eten.

Ze wilde niet in eenzaamheid ziek, niet gek worden en anderen tot last; ze zocht evenmin hulp en verlichting meer bij mensen om ze in haar lijden te betrekken. Niemand kon dat lijden begrijpen die het niet medeleefde, omdat begrijpen en zijn hetzelfde is. Velen geloofden haar dus niet of benoemden haar leed met oppervlakkige en dwaze en geringschattende namen, zodat Heleen de withete drift voelde en een gloeiende onrust waarin ze haatdragende gevoelens proefde tegenover anderen. Haat die ze nooit had gekend en niet kennen wilde. Het zou haar nog meer verwarren en zwaar vallen. Door te zwijgen en af zich te zonderen wilde ze het ontlopen.

Zo kreeg ze met haar zorg alleen wat op rust leek, geen echte rust. Ze had als kind gelezen over een bloedvlek op een grauwe muur die niet verdwijnen wou. De muur werd betimmerd, beslagen en bekleed, maar de bloedvlek drong zich altijd weer naar voren en blonk er rood en afgrijselijk als de eerste dag. Er klonk geklop uit de verte, rumoer mocht er overheen gaan, slaap het tijdelijk ondervangen, het zweeg nimmermeer. Het was als het tikken van de eenzame gekmakende waterdruppel. Het was de schijnrust van de avonden in het oude huis, als moeders ogen na onmetelijke en onbekende reizen bij haar teruggekeerd waren. De rust, waarin een doodsangst op de loer lag die haar elk ogenblik grijpen kon.

Vader! Hij had het huis veilig gemaakt, hij had de spoken verjaagd met zijn aanwezigheid en haar overgeleverd aan de muil van het verschrikkelijke.

Hij had haar nooit tegen zijn borst gedrukt, zodat ze vragen en klagen kon dat ze niet later ziek van twijfel, ongerust en alleen tussen de mensen hoefde te dolen en iedereen zichzelf ogenschijnlijk haar sterkere en meerdere zou vinden ook als ze in werkelijkheid laf en slecht waren. En tot in de eeuwigheid altijd alles voor zichzelf moest bevechten en elk nieuw ding met nieuwe pijnen leren en ervaren moest tot ze erbij neerviel.

Maar de geheugenis aan haar ouders werd echter door geen wrok geschonden.

De mensen in haar huis zagen Heleen volstrekt niet aan als iemand die ziek of gek of

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

overspannen is en dat stelde haar gerust. Zonder dat ze het opzettelijk vermeed, vermoedde niemand iets van het verborgene achter haar zichtbare leven, van haar zelfkwellingen en haar meedogenloos rukken en knagen aan haar eigen illusies – niemand zag de wonden die ze uit waarheidsdrift in haar eigen hart meende te moeten kerven.

Heleen was opgelucht toen ze hoorde dat een van de 'moderne' meisjes in huis haar *banaaltje* had genoemd.[1] – Zij wilde één zijn met allen zonder onderscheid. Het besef anders dan anderen te zijn, deed haar pijn want het betekende eenzaamheid waar ze niet tegen opgewassen was.

Ze praatte graag met de oude vrouw, zocht vaak gezelschap, was dan niet zelden vrolijk en zelfs vrij snel uitgelaten. Echte levenslust kende ze niet. Het was altijd een opvlammende blijheid om de vreugde van het samenzijn die haar zo lang ontzegd was en zich niet aan laven kon. Daarom toonde ze nog steeds voor elk blijk van genegenheid een overmatig en onstuimig dankbaar gevoel... Tot haar schade.

De oude vrouw bleef haar trouw verzorgen en Heleen beantwoordde haar bezorgdheid door zich opgewekt te tonen en meer te eten dan ze hoefde. Ze bleef haar helpen met haar bezigheden, deed boodschappen voor haar, gevoelig voor haar lofuitingen en oplettend bij haar verhalen.

Beneden haar in het grote huis woonde een meisje dat heel gelukkig was omdat zij voor zich met anderen samen een waarheid bezat. Vaak had ze Heleen gesproken over de band van de algemene broederliefde en de zekerheid des eeuwige levens, die in haar gemeenschap te vinden waren en geprobeerd Heleen in haar geluk en voldoening te betrekken. Tot haar verdriet was Heleen daar niet in geslaagd.

Het andere, wat oudere meisje, werkte niet voor haar onderhoud, ze liep met lieflijk-kwijnende oogopslag, gekleed in teerkleurige, slepende gewaden door het huis, lag in de avond op een divan tussen boeken met spreuken in wit en goud bij een matte lamp en liet zich door de oude vrouw bedienen.

Heleen had in het begin tegen haar opgekeken, aanvankelijk troost van haar gehoopt en verkreeg die niet.

Ze veronderstelde tederheid te zullen vinden en die met al de hartstocht van haar hart te mogen beantwoorden.

Heleen was geboren en opgevoed tussen teruggetrokken ouders en kleinsteedse of

1 BANAAL: *Ordinair* in de zin van alledaags, oudbakken, ouderwets e.d. met neerbuigende ondertoon.

© 2026

boerse mensen die geen vriendschap kenden, althans zich daar niet aan waagden. Ze konden geen ander onderscheid maakten dan tussen eigen en vreemd, dorpsgenoot en onbekende. Hun stroeve ingetogenheid sloot uiterlijk genegenheidsvertoon geheel en al uit.

Heleen had zich nooit tussen die zogenoemde beschaafde, verfijnde en ietwat fragiele mensen in betere kringen bewogen. De omgeving waar de meisjes vleien en slijmen en elkaar knuffelend en lieve naampjes geven. Heleen voelde dat er geen werkelijk warm en teder gevoel aan ten grondslag lag. Niet eerder was er iemand zo met haar omgegaan of zijzelf zo met anderen.

Nu het haar overkwam, gaf zij zich er helemaal aan over en ging er in haar vreugde vanuit dat haar nieuwe vriendin haar de tederste en trouwste vriendschap toedroeg. Bovendien had ze Heleen van die genegenheid met woorden verzekerd en dat ze haar helpen wilde, als Heleen haar nodig hebben mocht.

Op een avond was Heleen, door angst en eenzaamheid uit haar kamer gedreven, bij haar gekomen en vond haar op het punt om uit te gaan en in de verste verte niet bereid om voor haar te blijven. Heleen had het gezien in de zachtzinnige ogen, gehoord in de tedere stem en haar woorden aanvaard. Wel vroeg ze of ze de volgende dag na school langs mocht komen. Weer was het zachtzinnig antwoord een weigering: zij was die dag tot de avond al bezet en bezig. Pijnlijk en beschaamd om deze dubbele afwijzing droop Heleen af en zwierf alleen door de avond. Toen ze de volgende dag 's middags uit school kwam, zag ze de vriendin flanerend en winkelend in de straten samen met een fraai uitgedost meisje. Ze ontweek hen en rende als een gewond dier terug naar huis met de ervaring van wat iedereen al wist. Veel vrouwen vinden kletspraatjes en spulletjes belangrijker dan de flauwe lievigheid waarvan ze zelf denken dat dit hun vermogen is om vrienden te hebben en liefde te geven.

Heleen bleef er dus bij dat mannen in het algemeen eerlijker en redelijker zijn dan vrouwen, soms zelfs gevoeliger en beter het grappige en aandoenlijke in kleine dingen begrepen. Ze gaf wel toe, dat het niet de belangrijkste was dat ze liever met mannen omging. 't Was de weelde dat ze met glimlachende ogen makkelijk kon bekoren. Ook was ze tussen haar jongens-vrienden nooit verlegen. In hun gezelschap bewoog zij behendig en zacht-stralend in haar eigen lieftalligheid en nam in ruil voor haar tederheid hun vleierijen op als een zoete damp. Ze deed mee met hun grappen en genoot van de kameraadschappelijke innigheid.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze had soms vele vrienden tegelijk maar een van hen was uitverkoren. Niet omdat hij sterker of mooier was dan de anderen of zich anderszins van hen onderscheidde. Ze wilde dat er één uitverkorene zou zijn, eentje voor wie ze de anderen bereidwillig zou opofferen. Aan wie ze alles gaf wat jongens kon behagen en plezieren. En dus ook zijn gemoed streelde en hoop geven zou: lonkend met de lieve woorden die zij zo dolgraag zelf ontving. Ze maakte van die uitverkorene een held – om daarna zichzelf in schoonheid te volmaken en hem waardig te zijn – zoals een schilder een profeet maakt van een oude, armoedige jodenman.
Waarin de echte jongen van de held verschilde, bloeide op in haar eigen ziel werd hem van daaruit rijkelijk toebedeeld. Zo is de kunstenaar zelve de profeet die hij in zijn model verbeeldt. Toch kan hij het model voor zijn verbeelding niet missen.
Ze wist dat mannen zich naast vrouwen graag de meerdere voelen. Om hem te behagen speelde ze met een blije glimlach het spel mee van de sterke wijze man en het kleine volgzame meisje. – Haar blik keek dwars door dit gedoe heen. Meestal kende ze haar vriend beter dan hij zelf. Ze doorzag al die dingen waarmee hij zichzelf vleide en misleidde, zijn eigendunk, zelfoverschatting, kracht en deugd. Ze zag zijn zwakheden die hij met mooie namen omkleedde en beginselen noemde net zo duidelijk als ze haar eigen zwakheden zag. – Omdat hij van heersen genoot liet zij zich door hem beheersen. Ze was hem altijd ter wille, zijn wil was wet, deed wat hij vroeg en ontzegde zich het een en ander om haar vriend en zichzelf naar de mond te praten in het besef dat haar leven werd geleid door zijn wil. Alles offerde ze aan die illusie op. Ze was belangstellend, schonk aandacht aan zijn plannen, stelde zich van alles op de hoogte wat daartoe dienen kon. Zij gaf hem haar oordeel en raad bij beslissingen die haar volkomen onverschillig zouden laten als het over haarzelf was gegaan.
Ze werd levenslustig, geestdriftig, ijverig en eenzijdig om zijnentwil en schiep een sterk behagen in haar bekoorlijkheid zodat ze haar ogen toelachte en de spiegel kuste uit dankbaarheid voor hun vermogen hem tot vreugde te zijn.
Ze verheugde zich over de uitkomst van haar ijver – al had ze die voor zichzelf als ijdel en zonder waarde verworpen – en ze toonde hem dit alles zo veel mogelijk, zodat hij met haar liefde als met een waardevolle trofee hooglijk en altijd weer, gevleid en verheugd zou zijn. Van die aard was haar behaagzucht.
Alzo ommuurde ze een plek binnen haar leven voor alles wat liefde betrof. Daar stond alles roerloos rustig in gouden damp, in de geur van zoete bloemen, daar was

© 2026

alleen gelukzaligheid, zoals op de prent van *De ridder en zijn bruid*. Daar scheen licht dat het kleurloze kleur gaf en het waardeloze waarde. Elke aanvechting, gevoel en neiging waar ze ooit het mes in had gezet, ontleed, tot er geen vezel ongeschonden overbleef en ze zich afwenden moest. Haar zelfgebouwde innerijke paradijs hield het geweld buiten. Het slagveld van martelende worsteling tegen het onbekende – de liefde had er geen vat op. Ze had aan het bestaan van elk ding getwijfeld, tot aan haar eigen oprechtheid, tot aan haar eigen bestaan. Liefde betwijfelde ze niet. Liefde bestond. De scherpe stem binnen in haar zeide haar, dat dit onredelijk was, dat ze ook liefde behoorde te ontrafelen en daarna te ontkennen; ze luisterde en knikte als een kind tegen de meester – ja, hij heeft wel gelijk! – keerde zich af en huppelde neuriënd verder.

Alles wat liefde betrof, moest edel en verheven zijn, als in de oude boeken, daar moest de luide lach verstommen, het grof gebaar breken en verfijnen en ieder woord daarvan een uitgelezen welluidendheid zijn. Hij was de Ridder en zij was de Bruid, de fijne, zoete, bescheidene, de vlekkeloze en in iedere deugd volmaakte.

Het schone dat Heleen in wereld en mensen aanwezig had gedroomd, het Onzelfzuchtige, alles dat vrijwillig van het eigen-ik af en naar anderen of naar iets anders toegewend is, om zich daarmee ten diepste te vereenzelvigen, en waarvan het eender is welken naam het draagt – liefde, geestdrift, toewijding of vereering – en aan welken vorm of stoffe het zich hecht – aan man of vrouw, mensheid of God – omdat het in zijn wezen-van-overgave zichzelf eeuwig gelijk blijft –, dit goddelijke, dat in mensen verminkt en verknoeid en door ijdelheid en begeerte verdrongen is, leek haar in ongeschonden volheid te verwerkelijken binnen die kleine wereld van twee mensen die elkaar liefhebben. Het overige was vergankelijk, was vluchtig, was aardsch –, liefde eeuwig, vast, blijvend, goddelijk –, het overige op handhaving en verrijking van de eigen persoonlijkheid, liefde alleen op overgave en opoffering bedacht. Liefde was goddelijk, want scheppend een nieuwe wereld waarin leven vreugde en ademen zoetheid was, een wonderlijke wereld, waar andere wetten heerschten en het geven niet verarmde, maar verrijkte.

Dit vermogen tot onzelfzuchtig prijsgeven van het eigen ik, anderen ten baat, krachtig in zichzelf aanwezig te voelen, was Heleen te midden van verflauwing en vervloeiing een klare en sterke vreugde, een krachtig en weldadig tegenwicht dat haar hele persoon in balans hield, en om dit vaster te voelen wendde zich haar gene-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

genheid bij voorkeur naar de zwakken, de eenzamen, de bedroefden, naar al diegenen, welke haar het meest konden nodig hebben. Ze zou graag zelfs de dommen en bekrompenen hebben gekozen, maar die juist hebben geen anderen van noode en hun botte aanmatiging kan door geen illusie worden vermomd. Ze zocht haar vrienden om een plaats in hun leven te verkrijgen en daarin onmisbaar te zijn, als een bevestiging en rechtvaardiging van haar eigen bestaan. Was ze niet eenmaal onverwacht en onhoorbaar met een armvol bloemen in de kamer van een vriend gekomen en had hem met sombere ogen en betrokken voorhoofd starend voor zijn haard gevonden? Ze had zacht lachend op een afstand zijn naam gezegd. Daar was zijn blik omhoog en naar haar opgegaan. Hij bleef even zitten en keek naar haar op, zij bleef even staan en keek op hem neer en uit dit korte wisselspel van trillenden lach en blij-bedauwden blik was als een flits een nieuw besef in haar ontsprongen: zij was de zon, zij was een licht, zij kon haar vrienden met gelukzaligheid bestralen. Was ze op aarde, in het heelal, volstrekt nietig en volstrekt misbaar, dit was een ander leven, dit was een ander ogenblik en dit leven reikte gretig naar haar leven, dit ogenblik beleed voluit haar onmisbaarheid....

Liefde moest alles goedmaken, de klacht van het verleden, de pijn van het nu, beider kille ongewisheid. Overal klonk de klop, maar het vertrek van de liefde had zachtbehangen wanden, daarbinnen lag ieder gerucht verstomd, was de boze betovering verbroken. Liefde moest bloemen doen bloeien uit de oude harte wond, liefde moest haar met het zijn verzoenen en behoeden voor wanhoop, waanzin en melancholie. zoals een brandglas dat de stralen van de zon samentrekt op een middenpunt dat daardoor zelf zon wordt, terwijl het overige koel blijft, zo stond Heleen's leven naar het schenken en ontvangen van liefde gericht. Al haar energieën, de samenvoeging van alles wat anderen in jacht, haat en vrees, in eerzucht en zorg doen opgaan, had ze in dat ene vermogen geofferd. En uit die vast-gespannen ernst en aandacht van ziel en geest werd ieder van haar liefdedaden, gebaar en kus en woord, wat zijn arbeid is voor de kunstenaar, alzo: het diepste, het krachtigste, het edelste dat hij heeft te geven.

2026

XIX

Heleen naderde haar vijf en twintigste levensjaar en was in veel opzichten volwassener dan haar leeftijdsgenoten. Nog steeds voelde zij zich bijwijlen volstrekt verlaten en onbegrepen in wat haar eenvoudig en redelijk voorkwam. Haar lichaam leed onder haar geteisterde geest, het verdroeg haar vermoeiende zwerven niet meer zoals vroeger. Zonder het zelf te beseffen verzuchtte ze alsof het haar steeds voor het eerst trof: 'Ik ben toch zó moe', dat de anderen haar plagerig vroegen wat voor een zwaar leven ze dan toch had.

Haar avonduren vulde ze met werken en lezen. Omdat ze het gewend was en zich kon verheugen bij het oplossen van een moeilijk vraagstuk, of in wat ze uit boeken aan kennis verwierf zonder te worden meegesleurd in de vertwijfeling, dat zij nooit zou ervaren waarom zij leefde.

Ze leerde in die tijd van betrekkelijke rust terugzien op de jaren die achter haar lagen en op haar worstelen, haar te keer gaan tegen zichzelf, haar vruchteloze vermoeienissen en verwoestingen die ze zichzelf had aangedaan. Peinzen... altijd door verwoestend peinzen en niet genieten, niet lijden, niet vechten –, waarom toch? Waarom was het haar opgelegd zichzelf en al haar dromen en verbeeldingen zodanig te knauwen, zij, die met ongerepten droom en tedere verbeelding ruimschoots gelukkig had kunnen zijn? En waar had het haar gebracht, wat had ze geleerd en was ze nu werkelijk verder dan anderen gekomen? Het waren waarlijk niet alleen de dommen, de oppervlakkigen, de opgeblazenen, het waren de besten onder de mensen, de geestdriftigen, de werkers, de dichters en kunstenaars even zo goed, die vertrouwden op hun instincten en onderscheidden met hun gevoel en zich als uiterste verklaring voor hun drijven en willen tevreden stelden met woorden als 'aanleg,' 'roeping,' en 'plicht,' zonder naar de dieperen oorsprong van hun aanleg, roeping en plicht te vorsen. Had zij werkelijk iets meer gevonden, had haar 'verstand' ook maar iets onderscheiden, dat haar gevoel niet al bij voorbaat en beter wist? Met alle anderen samen had ze een effen weg bewandeld, maar zij alleen had de effenheid versmaad en was terzijde af een bar doornenpad ingeslagen, om aan het einde nieuwe werelden te zien. Het pad bleek kronkelend en lang, ze had gelopen en geworsteld, geleden en gehijgd, tot ten leste een einde zichtbaar scheen: een effen weg met kalm wandelende mensen. Een nieuwe wereld, een nieuwe weg, nieuwe mensen! Ze was nader gedrongen, haar hart had geklopt, zij verblijdde zich fel in wat ze vinden zou.... toen stilde haar hart en de blijdschap slonk.... wat zij zag was dezelfde wereld, dezelfde

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

weg, dezelfde mensen.... Ieder had gewandeld en gelachen en geleefd en genoten, terwijl zij worstelde en vocht in donker en kronkelende doornen langs een eindeloos en helschmisleidend pad, en nu was ze weer even ver en mocht meestrompelen tussen de anderen op haar gewonde voeten, maar kon niet meer tevreden zijn.
Ze had zichzelf willen kennen en de mensen... De zelfverheffing als een kleed uit ondeugdelijke stof van zich afgeworpen, nu mocht ze toezien hoe anderen zich daarin warmden en zelf koud lijden –, het genadig schemerlicht had ze als zwakheid gemeden, nu mocht ze in helderheid gaan om haar eigen ellende te zien.
Haar leven had geen bestemming, het leven van anderen had wel een bestemming, velen hadden het hunne bestemd om op hun wijs onrecht en ongerechtigheid te bevechten, dit vulde hun dagen en deed ze overvloeien van voldaanheid en geluk. Heleen benijdde hen soms tot in hun hoovaardij en verblinding toe –, in sommige uren scheen haar alles begeerlijk boven het eigen lot, begeerlijk het ondoordachte leed en de onbezonnen vrolijkheid, als er maar niet aan gerukt en geplozen behoefde te worden tot het bezweek en uiteenviel tot niets.
Maar in andere, minder vertwijfelde momenten zag ze dit anders en besefte dat ze wel had geoogst en dat het leed van de verleden jaren niet vergeefs was geleden. Ze mocht nu geloven dat ze iets over zichzelf wist. Dit was bezit, was rijkdom, was glorie bijna en, ook al mocht 't aanschouwde armoe en armzaligheid zijn en eerder gruwelijk dan fraai. Niet langer beangstigde haar de bewustheid, ze wist die nu als een golfbreker tussen zichzelf en de onbekende verte van hartstocht en sluimerend gevoel. Het zwellen van de baren, hun dreigend heffen, hun aanzwalpen kan de breker niet weerhouden, niet keren, maar ontkrachten kan hij ze wel. Nimmermeer zou haar het schrikkelijke verschrikken, het verbijsterende verbijsteren, omdat zij het in zichzelf kende en voorzag en elke laaiing, gebroken en weerhouden, voor haar en voor anderen onschadelijk zou zijn. Deze reddende zelfkennis wilde ze niet in een nieuwe vertwijfeling prijsgeven. Arm en afhankelijk wist ze zich, omdat ze zich mens wist...., en toch leek het haar soms als vloden armoede en erbarmelijkheid voor de pure erkenning van hun zijn, als een spook voor daglicht....
Ze wilde dus op haar inzicht teren en leven, maar de oude spokenvrees en de hang naar vrede uit het gouden kruisje waren daardoor niet verdwenen, ze had dit alles samen als weggekuipt in een vat; haar geestkracht sloot als een onverzettelijke vuist op het spongat en hield het gisten binnen in bedwang. Mocht eenmaal, als ze oud en

© 2026

moe zou zijn, die vuist verslappen en verlammen, zodat hij wijken moest onder wat naar buiten borrelen kwam, dan stond ze bloot aan iedere verdoling. Ze overwoog dit bij voorbaat en gaf het bij voorbaat zijn waren naam, ten einde niet later vrees en verdoling op te hemelen, met ze deugd en geloof te heten. Veel van haar uren vulden zich zo met een voortdurend zelfwantrouwen en zelfonderzoek, zodat ze niet zou behoren tot hen, die hun eigen daden en redenen niet verstaan en hun zwakheden noemen met mooie namen, van hun onmacht tot zelfverloochening een levensleer maken, van hun zwakheid een beginsel en van hun nood een deugd. Ze hield zichzelf kort en streng om niet in hun fouten te vervallen. Alles wat onvast, onvrij en onrustig maakt, schuimde ze af en wierp het uit in de avond van elke dag, zodat niet haar rede zou opstaan tegen haar daden en haar daarin beschamen. Maar dit alles kon haar niet maken tot wat ze zo zeer met tegenzin moest zijn: een gelukkig kind, en meestal benijdde ze de anderen hun zoete verblindingen, hun dierbare wanen en troostvol zelfgevoel, omdat 'geluk' toch niet anders scheen te kunnen worden vervuld dan met wat het licht van de rede niet kon lijden, en zij bezat niets dan de zwakheid van haar deernis en het nooit aflatend, verlammend en vreugdvergallend besef van de schijnbaarheid en de ijdelheid aller dingen.

Maar toch, tegelijkertijd, terwijl alles in haar en de wereld om haar voor haar ogen op wankelen en omslaan stond, terwijl ze haar eigen schijnbaarheid aan de lijve gevoelde en de ene twijfel de andere verdrong, tot ze vertwijfelde in de wilde jacht, bleef haar begeerte de wereld te kennen in al haar gedaanten, mensen te doorgronden uit wat van hen naar buiten schijnt, ongedeerd –, gaf ze acht op ieder gebaar, op iedere verschijning, probeerde woorden en geruchten te verstaan om hun diepere zin te vatten. Voortdurend sterker leerde Heleen uit dit alles beseffen, hoe van elke mens de bestemming zich buiten zijn wil en zijn begrip om, uit anderen Wil en ander Begrip aan hem voltrekt, en de woorden, die haar ééns hoonend schenen, leken soms in weke ogenblikken tot een zacht-vaderlijke vermaning getemperd –, dat ze zonder vragen in deemoed moest leven en werken, naar de wenken van haar eigen hart. Soms fluisterde ze voor zich uit... *du bist am Ende was du bist*... boog het hoofd in haar gevouwen handen onder de lamp en als een glanzende mist omgaf haar de gelatenheid. Het bleek haar nu wel duidelijk.... wat in haar diepste zijn bestond, was daar altijd geweest en zou daar altijd blijven.... Als kind had ze niet geweten, wat ze zo koortsachtig zocht in een half-verscheurde 'Reinaerde' dat ze er

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uren over gebogen zat, om oude woorden als schatten op te delven, en zoet-zwaarmoedig peinsde over het verband tussen de vergane gedachten in de vergane woorden van vergane geslachten en de hedendaagse taal, die de gedachten van de hedendaagse mensen bevat. Nu leek het haar toe, dat ze toen al het nu door het verleden had willen kennen, om samenhang en betekenis, het blijvende, bindende, altijd geldende, in de verwarde ketenen van de menselijke daden te zien –, daarom was haar ontroering geweest als ze een begrip dat ze kende, plotseling in een oude en vreemde gedaante voor zich zag.... ontroering als een voorgevoel.... de heilige blijdschap om Eenheid en Eeuwigheid. Niet zij zelf had dit haar lot gekozen, maar het was haar opgelegd en al dat woelen en wroeten binnen in haar, het beangstigende, het onbegrepene, het geheime geschiedde voorzeker niet ordeloos en woest, maar naar de wetten van ene Wil, die zij niet kende, zomin als het stukje ijzer de magneet kent, die uit de verte zijn inwendigheid beroert en verontrust tot al zijn delen in rechtstandige regelmaat gericht liggen. Dan pas mag het de vereniging kennen. Was zij zulk een stukje ijzer, was er een Magneet, die uit de verte haar beroerde en bewoog en naar zich toe wilde trekken, zonder dat ze wilde of wist? Haar gelatenheid leerde haar, dat ze dit in waarheid geloofde.

Het werd weer herfst, vaak was Heleen met zichzelf alleen, en schoon ze nog las en luisterde, er was in het doel van haar lezen en haar luisteren verandering gekomen. Ze wilde niet altijd meer doorvorsen en het een met het ander weerleggen tot een slotsom, die onweerlegbaar zou zijn; ze was al bescheidener geworden.

Ze zocht nu te weten of anderen hetzelfde hadden geleden als zij en zo niet, op hoedanig andere wijze ze de aanblik van de wereld en haar schijnselen hadden doorstaan en wat er daarna van hen was geworden. Hadden zij ook de vuist in de borst gevoeld, in ondraaglijke overduidelijkheid rondgedoold en zich in hun wanhoop gewenteld als een beest in zijn pijn? Had ook hen, te midden hunner werken, het tergend besef overmand, dat ze geen enkel ding volvoerden uit eigen wil, dat de grenzen van hun doen, en van hun denken zelfs, afgepaald en vastgesteld waren en dat ze die nooit zouden kunnen overschrijden, evenmin als de geit in het land de loopkring van het touw dat hem gebonden houdt? Was ook voor hen die marteling van de gebondenheid nog verzwaard geweest door aanwaaiende geur en gerucht uit eindeloos betere en verdere werelden? Wisten zij ook zichzelf in de ouden, wrede bijbelvloek: een Beloofd Land zien, maar nimmer betreden mogen? Hoevelen en wie

© 2026

XIX

leden als zij, waren als zij, bestonden als zij? Tot haar lafenis en haar behoud zocht Heleen hunne klachten op te sporen in verzen en in muziek, in lijn en in kleur, ten einde hen in het verraden hunner hartsgeheimen te betrappen en daarna zich in medegevoel met hen te mogen vereenzelvigen.

Heleen zwierf vaak buiten de stad naar het open veld waar de tinten en de geuren van de herfst haar lokten en weemoed weefden in haar ziel. Een keer kwam, vond ze er soldaten gelegerd en zag hun geweren opgesteld in de drietallen, die men *rotten* noemt. Al kijkende vroeg zij zich af: *staan de geweren of staan ze niet?* Hoe vreemd klonk dat antwoord: *ieder voor zich staat niet, maar de een staat door de ander en de ander staat door de een.* Peinzend ging ze door... Het was wel altijd en overal datzelfde wonderlijke, dat geen ding op zichzelf, maar door een ander ding bestond zoals bouwvallige huizen die zich tegen elkaar staande houden en afzonderlijk zouden instorten door gebrek aan steun en innerlijk evenwicht.

Toen dacht ze ook aan een oude man, die haar had liefgehad en voor wie ze zich sterk en standvastig had kunnen tonen, omdat zijn slinkende zekerheid, de angst die hem bekroop in de laten avond van zijn leven, haar sterkte en standvastigheid van noode had. Nooit had hij van haar eigen twijfel en vertwijfeling geweten; haar zekerheid van een *eeuwig leven* had zijn wankelend wezen met de dood verzoend. Zo had hij zich staande gehouden aan wat niet bestond en zij had zich staande gehouden aan een liefde die hij wellicht om dezelfde redenen tot harentwille had voorgewend... Geen van beiden had op zichzelf kunnen staan, maar de een door de ander, en de ander door de een, zo hadden ze zich overeind gehouden, hun beider wezenlijke krachten gevoed uit wat niet was, uit een schijn...

En zo was het overal, en ook dit wankelen tussen *schijn* en *zijn* had ze als kind voorvoeld in haar vluchtige angst om de *foto van een spiegelbeeld*.

Vele dingen dreven Heleen gedurende dat najaar in zwaarmoedig gepeins, niet meer zoet, maar somber. Ze was bij voorkeur alleen, vermeed de mensen en hun feesten en nam zich voor in de komende Kerstvakantie naar huis te gaan.

Ze schreef haar ouders, dat ze komen wilde; het bericht werd met vreugde ontvangen en beantwoord en haar vader wachtte haar op.

***

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

HET WAS EEN LAUWE DECEMBERMAAND, de dunne, witte nevel zweefde over elk ding. Uit de trein had Heleen het al gadegeslagen hoe innig en stil de dorpen daarin verdoken lagen. Met hun ingezonken, wazige kleurtjes leken ze op de droomachtige, geheimzinnige prentjes, waar Heleen als kind mee had gespeeld. De bomen droegen kappen en mantels van nevel om kroon en stam en beneden in de laagte reed tussen akkers en sloten een boerenkar; het paard draafde onhoorbaar, met gebogen nek en straffe poten. In het stadje was die dag weekmarkt gehouden, boeren met honden zwierven heengaand op het plein onder de hoge bomen, winkellichten en lantaarns gingen al aan. Heleen was maanden lang weg geweest.

Buiten langs de akkers lagen de sloten blank en bloot tussen kortgesneden riet, de boerenerven walmden van mest en zoet stro, de horizon was van rondom naderbijgetrokken, verborg huizen en molens verderop en keerde de blik van alle kanten. Voor de ramen van de tuindershuisjes zaten de vrouwen en gaapten en keken met lege ogen en bleke blikken in de damp die al dichter neersloeg op het land en zich samentrok om de bomen. De middag neigde neeerwaarts.

Heleen kwam stil en blij in huis gelopen, waar moeder wachtte met het maal. Het was plotseling avond. Heleen had gevraagd haar het oude bed onder de binten gereed te zetten; ze was de spoken niet vergeten, maar ze wilde nu elk ding onder de ogen zien en weten, hoever ze met zichzelf was gekomen. Er werd niet veel gesproken, de verouderende vader sliep al vroeg in de avond, de moeder las gretig in een versleten roman en Heleen verblijdde zich met het zoetste en bedroefdste aller boeken en haar het liefste, het boek van Romeo en Julia –, nu en dan keek ze op en glimlachte in zichzelf, dit was weldadig en behaaglijk leven.

In die nacht verstijfde de mist tot grijzen rijp, de nevelen stegen op, zodat de hemel klaarde en een rozerood licht de anderen morgen door de doorzichtige ijsbloei van het dakvenster drong. Heleen sprong op en schrok, want ze vreesde de vorst in aantocht, maar het was maar een nachtelijke vleug geweest, nieuwe nevelen zegen neer, ze haakte naar buiten. Vroeg in de morgen ging ze uit het huis vandaan, maar liet dat nu achter zich als een warme, vaste plek, waar ze weerkeren mocht als haar de avond benauwen zou.

Ze ging dwars door de verlaten akkers, sprong lenig over de open sloten en vertrad knappend de glasbroze vliezen ijs, zodat de opgeschrikte kraaien klapwiekten om haar hoofd en zich schreeuwend wegrepten in de mist. Ze liep warm en vlug in haar

© 2026

winterkleren, zonder doel de ruimte in en de armen vast aan het lijf gedrukt. Ze keek naar het wolken van haar adem en naar de horizon, waar een bleke zon glom door de mist. Ze was blij met haar kortstondige vrijheid, blij omdat ze eindelijk weer naar huis was gekomen, ze voelde zich wonderlijk rustig en wonderlijk klaar –, maar zodra ze dacht aan de stad, die daar nu ver weg achter de misten lag en waar ze zich gisteren nog in haar huis bevond, werd ze een benauwde schommeling binnen in zich gewaar en ze wist, wat in aantocht was: de onvrede met zichzelf.

zoals een ernstig man uit de kalmte van zijn statig werkvertrek met een rilling van onbehagen terugziet op zijn dronken daden van de vorige avond, zo keek Heleen uit haar volslagen eenzaamheid tussen de akkers vandaan, terug op het leven dat ze had geleid en verbeet zich de lippen in een bittere grimmigheid en voelde een zuur schrijnen in haar keel en sloeg de ogen neer en probeerde zich af te wenden, maar stond dat zichzelf niet toe. Ze dwong zich tot zien, ze dwong zich tot erkennen. Dag na dag had ze zich aan zichzelf vergrepen, zich laten beheersen door wie haar meerderen niet waren, omdat ze in haar lafhartigheid de schijn van hunne genegenheid, hun onbetekenende vleierijen niet ontberen dorst. Ze had zich sluwer en wereldser voorgedaan dan ze was, gezwegen als haar hart morde tegen wat het zag, deelgenomen aan wat haar tegenstond, zich medeplichtig gemaakt in wat ze verachtte, wetend dat mensen hun beteren haten en daarom het betere streven zorgvuldig in zich verstekend, zodat ze haar niet haten zouden.

Dit was geweest het vervalsen, dat ze in anderen had veracht, de onoprechtheid uit vrees, het vleien om te verkrijgen –, en wat had ze ten slotte verkregen? Dat ieder haar veronachtzaamde, omdat zij het niemand deed, en dat ze ieders bedrogene was, omdat ze niemands bedriegster had willen wezen.

Ze had met liefde, schenkend en ontvangend, zichzelf en anderen rijker en blijder willen maken, ze had met liefde, schenkend en ontvangend, zichzelf en anderen een schonen droom willen bereiden in de donkere smartelijkheid, die voor haar het leven was. Ze had liefde te baat willen nemen, om in zichzelf te verwezenlijken, wat de mensen eren en kronen als deugd: recht en rechtschapenheid, niet om door mensen geëerd en gekroond te zijn, enkel en alleen om daarin haar richtsnoer te bezitten. Heleen had voor zichzelf nooit gestreefd naar verheffing, maar naar kennis omtrent haar inwendig zijn, nooit rechtstreeks naar wat deugd wordt geheten, maar wel naar grondslag en Eenheid. Haar hart reikte en smachtte naar die EEN-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HEID, het altijd geldende, het ABSOLUTE –, en ze had het niet gevonden. Alles dat ze had aangegrepen om het te onderzoeken, had ze lauw, onvast, wankel en in zichzelf tegenstrijdig bevonden –, ze voelde zich tegen dit voortdurend te aanschouwen en dit voortdurend te erkennen niet langer opgewassen. Haar jeugd en haar weekheid deden het haar verafschuwen, ze moest er zich tot zelfbehoud in zelfgeschapen wanen aan onttrekken. Als het Absolute er niet was, dan zou zij het scheppen, om te vergeten, wat ze wist: dat ze generlei bewijs had gevonden voor zijn bestaan; om te vergeten, wat ze wist: haar eigen volmaakte afhankelijkheid van wat buiten haar om op haar inwerkte –, en haar 'eeuwig geldende Wet' was niets dan een nieuwe gedaante van het oude, het ingeboren Ideaal en moest 'Recht en Oprechtheid' heten. Ze miste alles wat anderen tot dezelfde keuze aanspoort en kracht verleent, een straffende God, wiens liefde en gunst ze verspelen kunnen, een mensenwereld die ze vrezen, of hun eigen rede, die ze zegt dat rechtvaardigheid een goed is, en onrechtvaardigheid een kwaad – zij immers kende geen zulk een God om te vrezen, zij beefde niet voor een mensenwereld die geen macht over haar had, omdat ze te goed wist dat die als zodanig haar tot haar werkelijk geluk niets schenken of ontnemen kon, en ze miste evenzeer de steun van een innerlijke zekerheid, want deze tegenstrijdigheid had nog geen oplossing gevonden: dat de rechtvaardige droomt en de onrechtvaardige doet en dat niemand zich kan aanmatigen te zeggen, dat werkeloos van recht te dromen beter is dan ijverig onrecht te doen, zodat het schijnt alsof het onrecht zelfs een klemmender bestaansvoorwaarde is, dan het recht.

Maar zij wilde nog maar een enkel ding en vóór alles: een harmonisch en logisch leven, daardoor rust: de Eenheid van Leer en Leven, die ze om zich heen in de buitenwereld altijd en overal tevergeefs had gezocht, en daarom hield ze zich krampachtig vast aan wat haar die harmonie, die Eenheid, die toch ook niet meer dan schijn was, geven zou; het onverwoestbare Ideaal, dat haar telkens in nieuwe gedaante, maar in aard gelijk, dierbaar bleef uit haar jeugd en dat juist dáárom haar rede zo mistrouwde.

Toen had ze ervaren hoe zwaar het valt, niet om half-rechtvaardig, en niet om half-onzelfzuchtig, maar om, vaak tegen het eigen hart in, volkomen rechtvaardig en volkomen-onzelfzuchtig te zijn, wanneer geen wet of steun van buiten te hulpe komt, geen straffende God, geen wereld en geen geweten. Evenmin als voor anderen, was voor Heleen 'deugd' mogelijk en uitvoerbaar gebleken zonder liefde en

© 2026

vrees, zonder God of wereld of geweten –, daarom had ze, tot haar behoud en aanvankelijk onbewust, zelf in haar nood voorzien, geschapen wat voor haar nog niet bestond – een God om lief te hebben, een wereld om voor te vrezen, en een geweten om tevreden te stellen – dit alles samen in de Vriend die haar liefhebben zou en van haar zou verlangen dat ze haar Ideaal verwezenlijkte, ten einde hem waardig te wezen, zo rede gevend aan het redeloze, doel en grondslag aan wat uit zichzelf geen doel en geen grondslag had. Dit langen tijd onbewuste willen en wensen was haar eindelijk bewust geworden uit de plotselinge verrijking, veredeling en krachtdadigheid, die ze verbaasd in zichzelf waarnam, wanneer een nieuwe vriend haar tot zijn nieuw ideaal had gekozen –, maar ook uit haar eigen altijd weerkerende vreemde prikkelbaarheid en veeleisendheid, waarmee ze haar eerste vriendje al van zich had vervreemd, die ze destijds niet begreep en nu wèl, en die voortsproot uit de onvervulde begeerte, hem vlekkeloos te zien, om hem daarna in schoonheid te evenaren, hem waardig te weten, om door haar als God, wereld en geweten te worden geacht. In hem en door hem de verwerkelijking van de dromen, de inlossing van de heimelijke beloften, een volmaaktheid, die nergens anders bestond....

Zolang ze alleen was, duurde de onzekerheid, twijfel besprong haar om de waarde van wat ze deed, ze heette zichzelf een dwazen fantast, worstelend en lijdend en zichzelf kastijdend om hersenschimmen van 'rechtvaardigheid' waar anderen onbekommerd zonder leefden –, en ze kwelde zich tegelijkertijd met die andere, diepere, nooit-uitgesproken zekerheid dat ze met dat alles tegenover geen enkel kwaad, tegenover geen enkel bederf ook maar enig waarachtig bolwerk bezat, – want nimmer misleidde haar de schone illusie van een Vrije Wil –, maar was er een Vriendschap in haar leven en een Vriend, dan sloeg alles om: elke daad had richting naar een doel, elke verloochening vond beloning in zich-zelf en het waarachtig bolwerk tegen kwaad en bederf bestond nu wel en heette voor haar als voor ieder, liefde en vrees samen.

Maar het hield geen stand, want haar vrienden vorderden veel, behalve juist de verwerkelijking van enig 'ideaal,' en prezen haar voor allerlei, behalve voor wat zijzelf waardevol achtte –, ongerekend degenen, voor wie liefde beuzelarij en tijdverdrijf was – zodat ze veel illusies bouwde en veel teleurstelling leed, en toch altijd zoeken bleef en iedere keer weer onverdroten hoopte.

Dat zoeken en uitzien naar de man, die behalve vriend en jongen, geweten en wereld

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voor haar belichamen zou, had haar glanzende ogen die sterken, gretige blik gegeven, welke de mensen opmerkten en naar eigen aard en verstand verklaarden.
Elk nietig vrouwmensje – gekweld en ingelijfd, onnadenkend en onmachtig tot tedere of krachtige vriendschap, van liefde niet meer begrijpend dan het blinde, zelfzuchtige aanhangen van een man die haar onbewust had gekozen en die zij niet bewust had gewenst. Zo'n man die net zo makkelijk de man van elke andere willoos-willige vrouw had kunnen zijn als zij de vrouw van elke andere willekeurige man die openlijk zijn minachting en eenzijdige behoeftebevrediging toonde. –
Uit haar ogen raadden zij alleen zinnendrift, zinnenstreling en dienstbaarheid.
Mannen, lafhartig en zelfverzekerd, benaderden haar in hun dwaze ijdelheid zonder respect, zonder hoffelijkheid, en spraken over haar in gezelschap als een nietig en makkelijk meisje dat naar iedereen lonkte met dezelfde gretigheid met één doel.
Maar Heleen was als iemand die in een vreemd land een vriend zoekt; geen wuftheid en geen lust, maar doodsangst en vertwijfeling huisden in haar hart.

Ze meed geen enkele schijn, omdat ze niet eens bedacht wás op de gedachten van de mensen — pas het vermoeden noopt tot hoeden. Ze had haar schone droom ten einde gedroomd en was ontwaakt en zag in zichzelf en om zich heen. Ze was geen klein kind meer, ze kon niet langer de taak van twee alleen verrichten. Als een kind in een voorgestelde samenspraak, waarbij het vergeet, dat het maar heel alleen en aan het spelen is, zo was Heleen opgegaan in de fantastische verering, in schijn voor enig vriend, maar in waarheid gericht op wat zij zelf had willen zijn, op het oude Ideaal. Het tweeledig vermogen, meisje en man tegelijk te zijn, had haar bedrogen, ze had met zichzelf gespeeld, de man had liefgehad en het meisje vereerd –, alles was uit haar zelf ontsprongen, had haar zelf betroffen en was tot haar zelf teruggekeerd.
Ze zag het en het stond haar tegen.
Wat baatte het haar, dat ze nu sneller liep tussen de verlaten akkers, dat ze bloedrood bloosde in haar eenzaamheid, dat haar hart kromp van pijn en van schande, alsof het gebrandmerkt werd en haar smeekte dat ze nu zwijgen zou? Ze zweeg niet en stortte haar bitterste gal over zichzelf uit, en kerfde in zichzelf, dat ze door de scherpste pijn zichzelf mocht genezen. Eenmaal voor jaren was de waarschuwing in een ontroering tot haar gekomen voordat haar begrip reikte tot zover. – 'Wie vader ofte moeder liefheeft boven Mij, en is Mijns niet weerdigh,' maar ze had het niet verstaan.

© 2026

XIX

Nu was ze wakker en wilde wakker blijven. Maar wat de anderen betrof, hoe dikwijls was in de verlopen jaren haar trots, een spontane, onoverwogen trots, binnen in haar als een ingekooid dier tegen zijn traliën opgesprongen. Dan wilde ze zich oprichten, zich op de mensen werpen, hen bevechten en zich hun meerdere doen gelden. Ze had op zich genomen redelijk en nederig en zachtaardig tegenover ieder te zijn, maar redelijkheid en nederigheid en zachtaardigheid waren hier onbruikbaar als ongangbare en onbekende munt in een land vol mensen, die op zijn best de betrekkelijke dingen betrekkelijk verstonden.
Ieder moest met zijn eigen munt betaald worden, met zijn eigen wapens bestreden.
Ze had te lang omhoog gekeken, naar die oneindigheid waarin het verschil tussen toren en vlakke aarde oplost, en uit dat staren had ze het besef van haar volstrekte nietigheid geput.
De anderen hadden het gezien, ieder naar zijn aard benoemd en verstaan, en haar verwezen naar het benedeneind van hun tafel, tussen de geringsten.
Nu zonk haar blik vaak naar de grond; ze mat met een aardse maatstaf en vond het verschil tussen toren en bodem torenhoog.
Zolang ze denken kon had ze de gevaarlijke dwaasheid van zelfverheffing – die de denkkracht sloopt – gemeden. Ze was blij geweest wanneer ze haar eigen fouten en zwakheden zag, die haar tot bescheiden inzicht dwongen. Ze had zich verre gehouden van hen die hun afwijkingen bij voorbaat verheffen tot beginsel, en hun zwakheden tot deugd verklaren. Ze had ieder minstens als haar gelijke, en waar het kon als haar meerdere willen begroeten – maar ze kon het niet langer.
Ze zag hoe ze allen als slaven vastgeklonken lagen aan de zware keten van hun begeerten, en aan de nog zwaardere van hun domheid en eigengerechtigheid. En eindelijk had ze zich, arm en vrij mens, boven hen durven verheffen.
Kon ze zich nu maar van die mensen ontdoen, zich bevrijden.
Maar ze had hen nog altijd nodig voor haar geluk.
Haar versmade en verlaten jeugd wreekte zich op haar volwassenheid, en het leven zelf wreekte zich op haar omdat ze zich van zijn werkelijkheid had afgewend. Ze kon onder de mensen niet aarden, en vreesde hen tegelijk, omdat zij de macht hadden haar laatste illusie te ondermijnen: dat zij louter in liefde en zonder haat zou kunnen leven.
Bleef ze onder de mensen en ging ze hen bevechten, dan zouden ze haar dat zeker

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ontnemen. Niet uit de strijd zelf zou ze haat vergaren, maar als vuil schuim zou hij uit haar eigen machteloosheid opkomen. Ze zou zich oprichten – en een glimlach zou haar bedwingen. Ze zou zich wapenen – en een tederheid of valse vleierij zou haar ontwapenen.

En de herinnering aan al die onderbroken pogingen zou als donkere droesem in haar bezinken, als een ongedoofde koorts rond haar blijven sluipen. Mensen zouden haar blijven beheersen zonder haar meerderen te zijn – tot haar ondraaglijke smaad. Het leven had nagelaten haar met kracht en hardheid toe te rusten. Sterken richten zich op en vechten, en de hitte van de strijd verteert hun haat tot witte as. Maar de onredelijke haat van zwakken — die hun eigen onmacht in verwijt tot anderen keren — woekert voort, tot het hele leven verstikt en vergiftigd is.

Heleen wilde niet zo verstikt en vergiftigd zijn.

Laat in de middag kwam Heleen thuis, at een weinig, praatte wat met haar ouders en ging vroeg naar bed. Die nacht regende het, tot in de morgenstond toe. In het diepe dal van de nacht spartelde de vleugellamme dag vergeefs om naar het licht te stijgen. Heleen ontwaakte in het duister onder de binten en nog voor haar bewustzijn tot het leven was weergekeerd, zonken haar de walging en de rampzaligheid zwaar op de borst.

Ze wilde die dag alle licht en leven mijden en besloot in haar bed te blijven. Haar moeder kwam en meende haar te wekken, maar Heleen kon in een plotselinge en vreemde geprikkeldheid, die haar al het bloed naar de huid dreef, zelfs dat bijzijn niet dulden, ze dwong haar stem tot vriendelijkheid en zei, dat ze liever alleen en in haar bed wilde zijn. Toen de moeder daarop nog bleef aandringen dat Heleen uit het koude hol vandaan beneden bij haar en vader in de warmte zou komen, logenstraften Heleen's ogen plotseling zo fel de zachtheid van haar stem, dat de beduusde moeder snel afdroop in de schemer. Heleen bleef alleen.

Een gevoel van voldoening om de verlossing bood haar voor een poosje soelaas, vergetelheid wiegde haar in een korte verdoving. Daarna wist ze het weer. De walging bekroop haar als een moddervuil beest en zoog zich aan haar vast, ze kreunde met haar gezicht diep in haar kussen van afgrijzen.

Ze huilde in haar eentje tomeloos en woest. Haar leven ontwricht en bezoedeld door haar onbelemmerde en dwaas vertrouwen, tot ze geen tranen meer had en uitgeput was. De regen ruiste, spoelde van het dak af door de pijpen omlaag en kletterde in de

© 2026

zwarte aarde. Dat regengeluid, dat regengeluid kende ze, beneden tikte de klok en stommelde haar moeder in het rond.
Heleen richtte zich half op in haar bed en tuurde voor zich uit. Het nu verdween, ze moest opstaan en haar boeken klaarleggen om naar school te gaan, de school achter het kleine plein met de poort en bomen. Nu liep ze al vol van een bittere zoetheid, ze neuriede met onvaste stem de oude wijsjes die geen herinnering maar het het verleden zelf, los gemaakt uit sluiers zoals de beelden uit de troebele glasplaat in het ontwikkelbad. Hoe weldadig, alles wat 'verleden' heette had alleen al daarom kreukels noch vlekken. Beneden hing nog op de oude plek *De Ridder en zijn Bruid*, de jaren hadden haar glans verdoofd, de lieftalligheid en het innerlijk geheim waren ongerept gebleven. Zijzelf had die gestadig verdiept en verrijkt met wat ze in haar ballingschap had vergaard en daaruit aangedragen, liefelijk-bedroefde menuet-wijzen, geurige verzen, klank van harp en spinet, de zoete namen en het zoete leed van Romeo en van Julia. O, al dat rijke, blijde, vlijmende, fijne, dat toentertijd al in de pijn van het ontwaken haar verlangend hart als de enige zegen, het enige leven had toegelonkt, ze had het nooit kunnen veroveren, ze had het nooit kunnen verzaken, omdat het nog altijd een verborgen hoop en troost verbleef.
Ze had ten leste zich tevreden gesteld met wat ze vond, niet recht meer wetend wat ze zocht, ze had naar goud gegraven en haar bedrogen ogen hadden zich verblijd in leem en stenen, het spel van klein-zijn en vleien had ze willen spelen, waarin ieder de ander naar zijn echt gehalte toetst en proeft, zodat dit spel de diepste ernst en de liefste dwaasheid tegelijk kan zijn en plompe voeten hadden haar op de borst getrapt. Een domme, aanmatigende jongen was haar met smadelijk-achteloze groet voorbijgegaan, en haar hart wilde het niet vergeten. Daar vrat een vlammenloos vagevuur als van kalk, zodat het niet draaglijk was. Ze was uitgetrokken om heldin te wezen en had zich tot iedereens speeltuig verlaagd en haar hart wilde er niet van zwijgen; wat het jarenlang zonder verzet lafhartig had geslikt, elk dwaas en pijnlijk misverstand, elke misplaatste en grove scherts, elk geringschattend woord –, braakte het nu uit voor haar voeten als in een benauwde walging tegen zichzelf.
Heleen rilde en liet zich ruggelings terugvallen op het klamme kussen.
Damp had zich onder de binten vergaard, stil en zwaar als witte rook. Heleen keek en sloot haar ogen. Ze kroop diep onder het dek en sliep van uitputting weer in.
Toen ze ontwaakte, haatte ze het zolderhol, sprong op, kleedde zich snel en ging naar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

beneden. De regen was opgehouden, het was middag, de horizon had zich ruimschoots verwijd, bleekgouden licht drong door de zijige misten, een raam stond open en een vogel riep in de kalen tuin. Heleen ging bij haar moeder in de keuken en hielp haar met het bereiden van het maal. Ze voelde zich tegenover haar eigen besluit van de vorige avond, haar besluit om uit het midden van de mensen weg te gaan, als een kind, dat zijn kleren bemorst, en de kamer ontredderd, en zijn speelgoed verknoeid heeft, zodat hij er zelf geen raad meer mee weet, wanneer het zijn kalme moeder ziet komen om alles voor hem te ordenen en te reinigen. Ze wilde naar een afgelegen streek gaan en daar eenzaam wonen, zodat haar de laster niet deren kon. Ze wilde tussen mensen leven, die niet door verschillen gedeeld, door partijschappen gekerfd zijn, maar in eenheid van denken, voelen en handelen gebonden, zodat geen opmerken van verschillen haar meer zou verontrusten en drijven tot het onderzoek naar de aard van ieders motieven, en ieders hardnekkigheid. De domheid zou er verdraaglijk zijn, goedig en argeloos en van waanwijzen opsmuk ontdaan, de openlijke en erkende zelfzucht tienmaal verkieslijker dan de geniepige inhaligheid, die nimmer zichzelf betrappen mag, van verlichten en beschaafden.

Daar zou ze tot rust komen. In een vredigheid, die naar vreugde aardde, overzag ze haar plan. Het zou haar licht vallen, na haar jarenlange oefening in zwaarder werk, een plaats aan een dorpsschool te krijgen, ze zou maar te kiezen hebben. Dadelijk na de vakantie zou ze haar ontslag verzoeken en omzien naar een nieuwe woonplaats.

2026

XX

Januari hortte traag voorbij, een rij van grijze, verstijfde dagen. Een ijzige Oostenwind heerste over de stad, scherp stof joeg dreigend langs de pleinen, en de straten waren grauw en hard. Als Heleen in de vroegen morgen schoolwaarts ging, krom verdoken in zichzelf, voelde ze zich tot niets dan smartelijkheid en rampzaligheid verschrompeld; van het gehele leven hoopte ze nu niets meer. Haar uiterlijk verviel, ze werd geelbleek en mager en leek ouder dan ze was. In de avonden hield ze zich schuil in haar huis als een schichtig dier, want ze wilde geen nieuwe kansen wagen, geen nieuwe ellenden binnenhalen en met effen rekening vertrekken. Ze had de oude vrouw aangezegd, dat ze verhuizen en vertrekken ging om rust en gezondheid terug te vinden in het landelijk leven, maar misschien over een paar jaar terugkeren zou. Zelf geloofde ze dat niet, en ze zei het maar losweg en haastig die donkeren middag in de keuken, omdat haar dat oude, broze, eenzame leven toen plotseling nog wranger dan haar eigen geleek, oud riet aan een verlaten plas, dat trilt in de winterwind. Ook beloofde ze te schrijven, en nam zich dat werkelijk voor, over haar leven en kleine ondervindingen.

Heleen hield van de oude vrouw, maar niet alleen van haar, ze hield van alle oude mensen, om hun zachtaardige hulpeloosheid, die eigenwaan en aanmatiging heeft afgelegd en gretig naar de steun van de jongeren reikt. Als klein kind al had ze zich sterk en snel gehecht aan wie op haar vertrouwd of haar deernis ingeroepen hadden, omdat die haar de gelegenheid gaven zich te onderscheiden in edelmoedigheid tot rechtvaardiging en bevestiging van haar eigen bestaan. Zo toonde ze zich nu bij oude mensen geduldig en onverpoosd oplettend en werd daarvoor met dankbaarheid beloond, die haar lijden lenigde.

Heleen was evenmin als anderen in toewijding en tederheid belangeloos, ze begeerde een loon: dankbaarheid, verering, weder-genegenheid vooral. Toen ze nog een kind en bij haar ouders thuis was, had ze willig het werk gedaan, dat haar opgedragen werd, maar zonder vreugde, want vader en moeder hadden immers recht op haar en het loon, dat ze verlangde, bleef uit. Later had ze haar vrienden het genoegen haar kleine geschenken mee te brengen, door verbod ontnomen, maar zelf overlaadde ze hen daarmee, in een onedelmoedige begeerte de edelmoedigste te zijn. Ook hierin vleide noch misleidde ze zichzelf en noemde niet, als zoveel, met een mooie naam, wat geen mooie naam verdient. Bleef het loon van de dankbaarheid uit, dan troostte ze zich met zelfbeklag en gevoel van miskend-zijn zodanig, dat het vrijwel tegen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het ander opwoog. Ze was dus weliswaar niet boos, bitter of wrokkig, maar dit kwam, omdat ze ten slotte toch altijd verkreeg wat ze begeerde, hetzij de dankbaarheid en de wedergenegenheid, hetzij het zelfbeklag doordat hetgeen, waarop ze had gehoopt, haar werd onthouden. Toen ze die scherpe bewustheid omtrent zichzelf en haar eigen daden en gedachten, die de plaag van haar latere jaren werd, nog miste, had ze zich op haar zachtmoedigheid en haar lankmoedigheid wel eens heimelijk verhovaardigd; nu niet langer: ze wist, dat ze hierin volstrekt niet anders of beter dan anderen was en zich enkel daardoor van hen onderscheidde, dat een schone schijn uit zichzelf haar niet bedroog en dat ze alles erkende naar zijn waren aard. Slechts haar medelijden bleef onomwonden zuiver en eiste niets voor zijne uitingen tot loon.

Ze bleef deze januari, hoewel ze iedereen ontweek en niet wist, hoe ze dagen en uren bevechten en doden zou, een oude, dove dame die ze kende van lang geleden, trouw bezoeken, en bereidde zichzelf ieder maal een vreugde uit haar verrassing. De oude vrouw hield van haar omdat ze altijd luidkeels en urenlang zonder te haperen het dagelijkse nieuws vertelde met allerlei dwaze en grappige verzinsels. Wanneer de zwakke en trage vrouw haar soms bezocht dan bracht ze haar daarna terug naar huis. Ze liepen langzaam en de oude dame leunde zwaar op haar arm. Heleen was blij om, met haar jeugdige kracht, de ander liefdevol te begeleiden.

Februari kwam rumoerig los met water en wind, het bleef zo donker, dat er van het lengen van de dagen niets te bespeuren viel en Heleen dadelijk na schooltijd haar lamp ontstak. Daarna was ze alleen en dikwijls bekroop haar de lust, er uit te trekken en naar dezen of genen van haar vrienden te gaan, maar ze durfde niet meer. Ze was bang, zich te laten gaan en de laster vat op zich te geven. Want het had lang geduurd, voordat ze het wilde geloven, maar nu moest ze het eindelijk wel erkennen, de laster school overal, onder een schijn van trouwhartigheid, achter de oprechtste woorden. En nu dan eenmaal haar wantrouwen was opgewekt, nu durfde ze niet meer spreken en lachen, was ze schuw en schichtig; de enkele malen, dat ze zich nog in gezelschap begaf, voelde ze haar bloed in een benauwd bonzen opdringen naar haar hart, als mensen fluisterden in hoeken, en keek ze vorsend in de ogen, om te weten wat ze van haar dachten en in haar afwezigheid van haar zeiden. Haar argeloosheid was weg, maar haar weerzin tegen roddels en kwaadspreken steeg tot walging. Ze durfde zich er maar zelden openlijk tegen te verzetten, uit angst van huichelachtigheid en

© 2026

schijnbraafheid te worden verdacht, maar ook uit onwil om anderen in hun woorden en daden openlijk te beschamen. Ze kon dat alleen in drift, niet in koelbloedigheid, en driftig als in haar jeugd werd ze nu nog maar zelden meer.
Er was een tijd geweest, dat ze zich keer op keer liet terugwijzen aan de deur van bevriende vrouwen en meisjes, en grif geloofde in de voorwendsels, waarachter zich hum onverschilligheid en de vadsigheid van hun gevoel verschool, en toch weer terugkwam of argeloos vriendelijk ze bleef ontvangen, als ze zich verwaardigden, tot haar te gaan. Toen veronachtzaamde ze niemand en werd dus door ieder veronachtzaamd, en van nederigheid door gebrek aan trots verdacht. Nu toonde ze stuurloos en onberedeneerd haar trots in grillige lichtgeraaktheid, weigerde lichte diensten om te laten zien, dat ze zichzelf op prijs houden kon, vatte vlam op een onschuldig bedoeld woord en verviel daardoor in een ander uiterste. Door dit alles vervreemdde ze voortdurend verder van de mensen, maakte het ieder en vooral zichzelf bitter en moeilijk, trok zich dus meer en meer terug en begon te haken naar de dag, waarop ze in de landelijke eenzaamheid rust, slaap en de vrede des harten terugvinden zou.
Toen Maart in het land kwam, vol lichtvaardige beloften, leefde Heleen op. Het vooruitzicht spoedig te zullen heengaan, lokte haar meer en meer aan. Wederom richtte zich al haar taaie verwachting op en naar een komend leven toe. Ze had naar hier en overal geschreven, wat ze gedacht had was geschied, ze had maar te kiezen, waar ze na Pasen wonen zou. Ze ging nu haar zondagen besteden, om die dorpen te bekijken en zich te vergewissen van hun ligging, kleur en bewoners. Ze zwierf de vlakke wegen af, drong in de bossen, tuurde de woningen binnen en sloeg de mensen die ze tegenkwam aandachtig gade. 's Avonds was ze zo moe, dat ze niet werken en denken kon en in halve verdoving op haar rustbank lag; in de 's nachts droomde ze kort en benauwd en in de donkere momenten van de slapeloosheid herdacht ze de jaren en de dromen van haar jeugd.
Eindelijk koos ze een dorp dat tussen plassen lag, aan de zoom van bos en hei. Ze kwam er toen de dorpsstraat vol stond van zon, de bomen beefden van verlangen om uit te knoppen en de boerenkinderen lentetje schenen te spelen met bloemenhoedjes en witte kleertjes van de vorige zomer. Hier wilde ze wonen, de meidoorn zou er geuren tegen dat ze kwam, en de witte was wapperen onder bloeiende perelaars.
In de tweede helft van de maand keerden koude en buiïgheid terug. Al het kruit was ineens verschoten, maar Heleen bleef gelaten in het vooruitzicht van haar nade-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

rend vertrek. Een enkele maal bezocht haar een vriend, jongen of meisje, maar vond haar de oude niet meer en trok spoedig weer af, zonder dat Heleen pogingen tot terughouden deed. Ze sprak niet veel meer en lachte niet veel meer, en meed vooral angstvallig elk twistgesprek. Ze hoedde haar verdoving als een kostbaar goed en wilde zich niet blootgeven. Eens kreeg een meisje haar toch nog aan het klagen over wat ze dacht dat de mensen haar hadden aangedaan. Het was een namiddag en het regende. Het meisje hoorde haar aan, zweeg even en zei toen, met een zweem van kregeligheid in haar stem: 'je bent ook vaak zo vreemd, Heleen.' Heleen voelde een snelle rilling langs haar slapen, een warme prikkeling achter haar oogleden, ze deed de ogen even toe, Hamlet's woord murmelde door haar hoofd: *En heet mij daarom als een vreemde welkom*, maar ze was moe en ze zweeg het, sloeg de ogen op, glimlachte vluchtig in een huivering, keek naar buiten en dacht 'het is nog maar voor enkele weken.

2026

XXI

Heleen herkende hem aan zijn oogopslag, zoals elk oplettend mens in de drukte onmiddellijk diegenen herkent die mogelijkerwijs zijn vriend zal wezen. Ze herkende hem aan al dat onbewuste en onwillekeurige, dat oppervlakkige als oppervlakkig verwerpen, omdat ze het in zijn echte betekenis niet verstaan, – zijn glimlach, de bewegingen van zijn handen en de klank van zijn stem. Ze ontmoette hem voor de eerste maal in zijn eigen huis, hij was lector en gaf onderricht in scheikunde; een meisje van zijn college had Heleen verteld, dat ze met een groepje anderen was uitgenodigd enkele zeldzame, oude instrumenten die hij bezat, te komen zien en zich Heleen's bijzondere voorliefde voor oude voorwerpen en oude prenten onder het vertellen plotseling herinnerend, had ze Heleen toegezegd, dat ze de lector, die met haar familie was bevriend, zou verzoeken, Heleen te mogen meenemen. Hij had dat goedgevonden en op een Woensdagmiddag begaven ze zich samen naar zijn huis, waar hij alleen en ruim woonde met een oude meid en boven zijn woonkamer een laboratorium had. Daar waren de meesten van de anderen al bijeen, lachend en pratend, ongedwongen maar zonder luidruchtigheid, en Heleen zag hem dadelijk tussen de jongeren, tegen een werktafel stond hij geleund en praatte schertsend met een meisje, maar brak af en sloeg de ogen naar Heleen en haar gezellin op, toen ze binnentraden, zodat ook het meisje omkeek, plotseling niet langer lachte, en zich terugtrok naar de anderen toe. Heleen zag nu zijn ogen, donker en kalm doordringend, waarin een felheid uit jongere jaren leek gedoofd maar niet teloorgegaan, onder een hoog en bleek voorhoofd. Iets van de glimlach van zijn laatst gesprek scheen vergeten om zijn mond gebleven, zijn blik vloeide in een vluchtige opmerkzaamheid over haar heen, terwijl het meisje, dat hem kende, lachend om eigen linksheid, hen wat onbeholpen voorstelde –, toen wendde hij zich ook dadelijk weer af. Heleen deed haar mantel af en sloeg hem gade –, meer dan de ogen bekoorde haar de zachtspottende glimlach, waardoor zijn gezicht welwillend en hooghartig was tegelijkertijd en zijn stem, rustig en effen, maar als uit diepten opgeweld, en met tintelingen van geestdrift en vluchtige pret. Schoon hij tenger en baardeloos was, met maar weinige, voorhoofdrimpels, schatte Heleen hem eerder vijftig dan veertig, had hij niets van een jongen of een jongen man, en deed generlei moeite het een of het ander te schijnen, – hij had in zijn houding het gezagsbewustzijn van iemand die over niets minder denkt dan juist over zijn houding en zijn gezag. Alles wat hij deed, spreken, lachen, zich bewegen, was rijp en rustig, niets echter dood of gedoofd.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zolang hij met deze en gene afzonderlijk sprak, hield Heleen zich achteraf en sloeg hem en de anderen gade. Ze zag hoe de meisjes het hoofd naar hem ophieven, lonkend met lippen en ogen, of, minder bewust en zediger, vriendelijk vleiden met haar blik en haar stem –, hij daartegenover had voor ieder dezelfde glimlach en de zachte, vluchtige blik, die niets weigerde en niets beloofde. Heleen in haar afzonderlijkheid, overdacht plotseling, dat misschien al die meisjes hem onverschillig waren, maar dat hij evengoed met elk van haar samen een geheim kon bezitten en dat met volmaakte kalmte en volmaakte gerustheid voor elk van de anderen verbergen en ze kreeg tegelijk de indruk dat het hem gemakkelijker moest vallen vertrouwelijkheid te winnen, dan vertrouwelijkheid te weren.

Zodra het gesprek om de voorwerpen die hij toonde heen, zakelijk en algemeen werd – hij sprak nu vast en koel, zonder haperen of bedenken – schaarde Heleen zich bij de anderen, tussen wie ze zich vreemd en om hun grotere kennis beschaamd en armelijk voelde en toen de kring daarop weer uiteendreef en er hier en daar nog onderling gevraagd en opgehelderd werd, zag Heleen hem aan een andere tafel bezig met afgewend hoofd onopgemerkt oplettend luisteren, zonder zich nog in de gesprekken te mengen, – zijn handen bewoog hij tussen glas en metaal, zijn blik greep naar hier en naar omdat, hij floot zacht en haast toonloos. Heleen zag zijn gezicht van terzij, noch de ogen, noch de glimlach, toch voelde ze de doordringende aandacht van dat afgewende luisteren. Haar hart klopte snel in de plotselinge hevige begeerte dat al die aandacht één ogenblik voor haar alleen mocht wezen.

Het werd nu tijd van heengaan, enkele van de meisjes kwamen vleiend bij hem om zich in hun mantel te laten helpen, hij deed dat vlug en koel, met afwerende handen en de mild spottende glimlach, die toch ook een vergoeding leek te willen zijn – als iemand die zich in een vast voornemen aan kleine bekoringen onttrekt en allen terugwijst, maar niemand grieft. Maar het tegendeel dat hij met elk van haar samen een klein en lieflijk geheim bezat, dat hij alleen van allen en geen van haar van elk ander wist, leek Heleen, hoe zonderling ook, nu meer dan even te voren een mogelijkheid, bijna een zekerheid. Ze had die zekerheid helemaal willen bezitten, maar ze dorst zelfs niet vorsen, ze had óók wat van zijn aandacht gewild, maar ze dorst het niet te proberen, daarom groette ze stroef en koel en ging alleen naar huis.

Het was tot nu toe in Heleens leven zo geweest, schoon ze vele vrienden had gehad, dat ze nooit zelfstandig enige moeite had gedaan een man te naderen. Geen man

© 2026

had haar ooit sterk bekoord, geen man had ze ooit begeerd. Dat kwam voort uit haar aard. Ze was geen ontvlambaar meisje belust op erotisch avontuur, ze wilde zich toe wijden om bewonderd te worden, om deel uit te maken van iemands leven en daarin onmisbaar te worden zodat het gevoel van die onmisbaarheid een soort van grondslag en doel wordt in een onvast en wankel leven. Om door het andere bestaan het levend besef vast te houden van een eigen bestaan om zo aan de radeloosheid te ontkomen. Die drang werd pas levend als iemand haar zocht om voor zich te winnen. Die onmiskenbaar naar haar verlangde voor zijn geluk of zijn behoud. Dan rees ze plotseling uit de diepten van de wanhoop tot een glanzend, bloeiend leven. Wist ze alles zeker en zichzelf God-gelijk. In het voluit verwezenlijken van wat haar vreugde en haar bestemming leek, middel en doel tegelijk, respecteerde ze niet langer de persoonlijkheid van haar aanbidder, beoordeelde zijn waarde of onwaarachtigheid niet langer in redelijkheid maar adoreerde hem gevoelsmatig om haar eigen jubelstemming te rechtvaardigen. En door misverstand en ontgoocheling, scheiding en scheuring, pijnlijk en ruw, had ze dit jarenlang volgehouden. Ze begreep zichzelf niet en vroeg zich af waar die drang toch vandaan kwam die haar meer dan staande hield, haar steeds weer nieuwe moed gaf, altijd weer volop nieuw vertrouwen en volop nieuwe zekerheid gaf. Tot ze uiteindelijk niet meer kon, lichamelijke afkeer kreeg van iedereen, walgend van zichzelf alsof ze zichzelf tegenover iedereen had blootten prijsgegeven had. Walgend tegen haar argeloosheid en haar volle vertrouwen in iedereen en zichzelf snijdend met smaad – op het laatst verslagen, moedeloos en moe, onzeker en meer dan genoeg had van zoveel onbelangrijk leven met zoveel blijvende misverstanden. Ze wilde in eenzaamheid vluchten, haar nederlaag vergeten en aan haar kwellingen ontkomen. Zij doorzag haar dwaling wel; ze had de mensen willen winnen en hun gedragingen onder ogen zien en tegelijkertijd hun vernederingen ondergaan voor het ene, toch doorzettend in het andere want daarin lag haar bestaansvoorwaarde.

Ze had om vergeving gesmeekt voor wat haar hart als zijn goed recht erkende, om geen liefde, geen genegenheid, geen respect te verspelen die ze nodig had, die ze toch eerder zo dan door de koppigste trots verloor... Ze had het zien aankomen en toch niets op het spel durven zetten, doodsbang voor verlies, zoals je door smeken vervreemdt van de ander en toch in weekhartigheid voor zichzelf het tegendeel vrezend en hopend, smeken blijft.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze had er schoon genoeg van dit alles genoeg, genoeg van het voor zichzelf opkomen, van de strijd tussen waardigheid en hartstocht waarin haar kracht versmolt. Ze had er genoeg van om mensen te overtuigen die niet konden luisteren en haar tenslotte met spot en zelfgenoegzaam deden wankelen in haar krachtigste gevoel. Ze vertrok om van dit alles verlost te zijn.

De betrekkelijke rust, waarin ze sinds die Kerstdag in haar oude huis leefde, aardde niet naar de diepe en heldere berusting, maar naar de troebele en verlammende verdoving, was geen vrede, maar een wapenstilstand, door nood en uitputting opgedrongen. De zwaarden blijven vaardig, de trommelen gereed om oproer en geweld te roffelen. Ze had bijna de hoop verloren, dat ze ooit de gelukzaligheid van echte rust echte vrede zou proeven, dat ze ooit zou mogen zwijgen, geen zwijgen om zich te verbergen en de pijn van bespotting te ontgaan, maar zwijgen omdat zonder woorden alles helder en duidelijk tussen haar en de ander zou zijn.

Ze had van het gezicht van de man die ze vandaag had leren kennen, ogen en glimlach onthouden net zoals de gespannen aandacht in zijn afgewende luisteren. Was het waar, wat haar zo argeloos en al te snel vervoerde hart haar toefluisterde. Had hij werkelijk álles doorzien en in zijn eigen inzicht rust en berusting gevonden? Zou hij ook haar doorgronden in al haar ogenschijnlijke tegenstrijdigheden en dubbelheid? Zou hij haar drang naar rechtvaardigheid en redelijkheid begrijpen als een behoefte naar rust en verlossing in de zekerheid? Dat zij voor zichzelf het hoogste had verwezenlijkt en gedaan en niets méér hoefde te bereiken dan te zijn zoals ze was? Hoefde zij niet bang te zijn dat hij zich zodanig laf hartig zou laten meeslepen door anderen dat mensen elkaars ambities de kop indrukken en daarmee zichzelf en elkaar naar de afgrond helpen?' Was hij rijk genoeg om te geven, en nederig genoeg om te ontvangen? Ze voelde zich in de zevende hemel en vol waardevolle inzichten en ervaringen. Zij vroeg zich af, zou hij het verschil zien tussen wat zij te bieden had en wat hij zelf kon bieden? Zou hij wél durven te ruilen en de moed hebben om iets bekends op te geven voor iets nieuws dat mogelijk waardevoller is?

De schemering viel. Al dromende had Heleen urenlang gelopen. Ze was rond de stad gelopen en liep nu in een verlaten straat met huizen in aanbouw tegenover een drassig, stukgereden weiland, bezaaid met afval van blank hout, achtergelaten gereedschap en stukken rode steen.

Heleen ontwaakte uit haar gedachten, zag links en rechts de donkere spelonken

© 2026

XXI

van de onvoltooide huizen en voelde niet langer de droefgeestigheid uit die schemering en verlatenheid. Wat beschermde haar? Wat proefde er zo zoet in haar keel? Vreugde? Vreugde waarom? O, dwaas die ze was, er bestond niets. Ze greep naar het net voorbije ogenblik, wilde het nog weer voelen, nog weer proeven, maar het was verwisseld en verloren als in een wolkenspel. Eerst lijkt het een trouw en goedig schaap, het kind kijkt er naar op en verheugt zich warm om wat het ziet, iets aards haalt het terug, een enkel ogenblik en het kijkt weer op en zoekt het schaap. Nu is het een barse hond of een boze man of niets meer dan een lompe wolk die de zon verdringt en met regen dreigt.

Heleen lachte om haar angst te verdrijven en haastte zich naar haar huis. Was dit haar besluit en de vastheid van haar voornemen? Ze hoonde zichzelf om zich staande te houden tegen wat ze haar dwaasheid achtte, maar dit belette haar niet, diezelfde avond naar de oude vrouw te gaan en haar te verblijden met de tijding, dat ze nog niet heenging, maar voorlopig wonen bleef. Ook schreef ze de brief, waarin ze haar verzoek om ontslag ongedaan maakte.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

XXII

Vanaf die dag verdampten haar zwaarste zorgen en veranderden in iets van buitenaf dat zich liet beschouwen en onderzoeken. Wat betekende dit alles nog? Ze wierp alle ballast overboord en steeg trillende op in een ruimte van blauw en goud. Ze deed als een veldheer, die de ganse macht van zijn troepen in een hardnekkig voornemen samentrekt op één enkel punt – wat elders gebeurt, laat hem plotseling koud – ze trok haar tobbende gedachten weg van haar teleurgestelde wensen en haar ontastbaar leed en richtte ze onwrikbaar op één vaste bedoeling: hem naderen, hem bereiken, hem winnen. Ze vergaarde en spitste al haar vindingrijkheid om een middel te vinden dat haar in die bedoeling leiden zou.

De hulpeloze vermoeidheid week uit haar geest en leden, ze voelde zich vaardig en veerkrachtig. Maar het duurde niet lang en toen bemerkte ze, dat de dagen vergingen en verdwenen, dat ze voortging in onvruchtbaar peinzen en toch geen middel had gevonden, hoe ze hem bereiken zou.

Soms nam ze zich plotseling voor, dat ze hem schrijven ging; in een opgeschroefde beslotenheid wierp ze zich voor haar tafel en schreef verwarde en onsamenhangende dingen, zonder dat ze zich moeite gaf ze helder en samenhangend te laten zijn, want het stond, terwijl ze schreef, toch al in haar vast, dat ze het niet volbrengen zou. Het was maar voor even een spel met zichzelf, dat haar voor even verdoofde en vertroostte. Ze verscheurde de brief, voor hij klaar was; ze zou niet schrijven. Ze vreesde de glimlach, die haar had bekoord en die voor alle anderen en voor al het andere, maar niet zo voor haar mocht zijn. Plotseling liet ze haar ouden afgod los: het lieve en liefkozende woord. Geen woorden voor hem, geen woord voordat de tijd rijp was. Het duurde weken en ze vond het middel niet. Elk dat ze bedacht, scheen haar noodlottig aan wat ze zocht. Ze wilde hem naderbij komen om hem te winnen, hem winnen om hem te behouden; niets was nog bereikt, niets ook was bedorven, alles hing af van het ogenblik, dat ze koos om tot hem te gaan, van een woord, van een toevallig gebaar, van een lichtglans, van een glimlach, ze huiverde voor dat beslissend ogenblik en durfde het niet uitlokken. Maar al die weken beheerste hij echter haar leven in daad en in gedachte; haar houding tegenover zichzelf en tegenover de mensen veranderde niet naar uiterlijke gedaante, maar wel naar innerlijk gehalte. Wat ze besliste en deed, besliste en deed ze niet langer met dat hopeloos en verlammend gevoel van iemand die aan zijn eigen innerlijke stem geen geloof meer kan slaan –, ze deed nu zo met een doel en naar een toets, zodat 'hij' haar houding tegenover

© 2026

zichzelf en tegenover de wereld juist en gerechtigd zou achten; zodat ze aan hem de kracht ontleende, om haar plannen en voornemens met zichzelf volledig te verwezenlijken. Ze nam dus niet zozeer toe in wat deugd is geheten, maar wel in kracht en in blijmoedigheid daartoe. Noodzaak werd op deze wijze tot geluk – instinct tot wet, en het hinderde haar de eerste tijd nauwelijks, dat hij van dit alles niets vernam en haar dus geen enkel teken van goedkeuring kon zenden.

Maar toen ze op een dag zijn naam toevallig las in een krantenbericht, trilde ze weer van de begeerte, hem nog eens te mogen zien en met hem te spreken. Het bericht vermeldde, dat hij voornemens was in de aanstaande winter een reeks van cursuslessen voor belangstellende leken in de beginselen van zijn vak te geven. Onmiddellijk nam Heleen zich voor, daarheen te gaan en dit voornemen schonk haar rust en troost. Ze zou hem terugzien, al moest het maanden duren! In de dagen die op haar eerste ontmoeting volgden, waren hare gedachten zo sterk op hem samengetrokken geweest, dat ze elk ogenblik meende hem in de straat te zien aankomen op haar weg naar school en ze ervoer nu goed aan zichzelf, hoe sterke begeerten de rede vertroebelen kunnen. Deze spanning ging voorbij, Heleen had zich al reeds gevoegd naar de zekerheid, dat ze hem niet voor de volgenden winter terug zou zien, toen ze zich op een avond in een volle tramwagen recht tegenover hem bevond.

En de allereerste vaste gedachte die zich losmaakte uit de verwarring om dit ongedachte wederzien, was een verheugenis, omdat het avond was, omdat het goudgele kunstlicht in de tram haar mooier deed schijnen dan het fletse licht van de winterdag en omdat ze een breedgerande hoed droeg, die schaduwen legde over haar voorhoofd en de glans van haar ogen verhoogde. Ze overwoog dit alles snel, nog vóór ze zat en voelde tegelijk in een weeë onbehaaglijkheid, wat wonderlijk-wankel ding een mensenleven is, omdat geluk en toekomst en de verwezenlijking van de warmste verlangens van deze geringe dingen afhangen, en toch was het zo en toch wilde zij-zelf het niet anders en toch had ze al die weken, zonder het zich te bekennen, haar hoop geklampt aan het besef van haar bekoorlijkheid, omdat ze wist, dat de zekerste weg om een man te naderen is hem uit de verte te bekoren en dat alle denkbare deugden en zelfs schoonheid niet opwegen tegen één enkelen welgerichte blik. Maar ze keek hem niet aan, sloeg de ogen neer op een boek en deed net of ze las, omdat ze ook wist dat een man licht nieuwsgierig wordt naar de blik en de kleur van de ogen van een meisje, dat tegenover hem zit en veinst te lezen. Ze wilde die nieuwsgierig-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

heid in hem opwekken, en probeerde terwijl wat ze denkende en doende was te proeven en te keuren, maar het samentrekken van haar gedachten lukte haar niet, en ze moest zich telkens van nieuws af hernemen, zoals iemand, die lezende afdwaalt, en bemerkt dat er van een hele bladzij niets tot hem is doorgedrongen, tot zesmaal en tot tienmaal toe. Want iedere keer als de wagen stilstond, voelde ze een angstkramp in haar borst en kon zich niet weerhouden, snel en schichtig op te zien om te weten of hij nog bleef.

Een van die keren bemerkte ze, dat hij naar haar keek, maar ze droeg zorg hem door geen terugblik aan zichzelf te verraden. Ze dacht aan de glimlach en de zacht-afwerende koelheid, waarmee hij de meisjes in haar mantels had geholpen. Maar de onrust werd haar nu te machtig, ze besloot heen te gaan, voor ze zich daardoor verried, ze stond op en trok haar mantel neer, hij nam even de hoed af en boog het hoofd met een zweem van zijn glimlach, maar Heleen vergat zijn groet te beantwoorden, maar liet staande één enkele seconde de blik van haar ogen recht en vast in de zijne neergaan, uit een gespannen wil hem in dit moment te bekoren.

Terwijl ze dat deed, ontgleed haar wil en zelfbedwang, en de blik welke had willen bekoren, zwikte, sloeg om en werd er een, die dringend vroeg om hulp en om gehoor. In de verwarring, die hierop volgde, ontging haar zijn houding, ze bukte het hoofd, de wagen hield stil, trillend en ontdaan stond ze in een donkere straat, een heel eind van haar huis.

Ook hierover verliepen weken, maar ze vergat het niet. In de ogenblikken dat ze het herdacht, leek het haar, alsof hij haar sinds die dag op een geheimzinnige wijze bestond, en geen enkele maal kwam het in haar op – ondanks al de ervaringen van jaren, de overpeinzingen en voornemens van de verlopen weken – dat ook hij haar even goed van een onedele bedoeling had kunnen verdenken. Haar schrik en bezorgdheid leefden op met dit redeloos vertrouwen, omdat ze had gemeend, het in zichzelf ten onder te hebben gebracht.

Maar ze zag hem niet terug, haar hoop en onrustigheid namen voortdurend toe. Het meisje met wie samen ze hem had bezocht was in die tijd verloofd geraakt en verzuimde, dwaas van vreugde, haar colleges, ze danste Heleen op de gangen voorbij, haar ogen vol licht en tinteling, haar mond in een eeuwige lach.

© 2026

XXII

Toch benijdde Heleen haar niet. Op een middag hield ze haar staande en gaf haar lachend te raden, wie er naar haar had gevraagd. Heleen trilde, meende onmiddellijk te begrijpen, maar ze verried zich niet en twijfelde in het volgend ogenblik. De ander noemde zijn naam. Heleen bedwong haar verwarring en dorst er niet verder op doorgaan. Hij had naar haar gevraagd, wat ze deed, hoe oud ze was, hoe ze leefde. Ze was wel zo blij, dat ze moeite had het te verbergen.

Maar toen ze alleen op haar kamer was, sprak ze zichzelf streng en nuchter toe. Wat beduidde die vreugde om de vluchtige belangstelling van een vreemden man? Verviel ze nu zonder tegenstand in de oude dwalingen en dwaasheden, ongetwijfeld weer tot een hard en bitter besluit? Ze smaadde zichzelf, om zich staande te houden, maar dit belette niet, dat haar hart schokte van vreugde, enkel en alleen als ze het meisje dat hem kende en hem af en toe sprak, zag uitgaan en binnenkomen, telkenmaal in hoop op een woord of een tijding, maar het een en het ander bleef uit.

Ze legde zichzelf onvoorwaardelijk op, dat ze niet uit eigen beweging naar hem zou vragen, en vermeed het meisje, om die verleiding te ontgaan; – toen ze op een dag meende, dat ze zich nu lang en sterk genoeg had bedwongen en in een plotselinge warme zwakheid zich overgaf aan haar neiging, bemerkte ze, dat het juist drie dagen geleden was, sinds ze zich het tegendeel voornam, zózeer sponnen haar gedachten de dagen en de uren uit.

Heleen werd door dit alles bang voor zichzelf, bang voor de ongedurigheid, die ze na tijden van rust en nuchterheid in aantocht voelde en zozeer vreesde, omdat in die toestand haar klaar en krachtig verstand, haar scherp onderscheidingsvermogen onklaar raken en verstompen zou. Ze hield zich, nu het nog tijd was, nu ze de dingen nog kon zien in hun juiste verhouding, schatten naar de juiste waarde en meten met de juiste maat, aanhoudend voor, dat ze niet in haar oude fout zou vervallen en elk klein ding overschatten, verzwaren en vergroten, zodat ze van angst tot angst geslingerd en door het geringste bloedend gewond zou worden, totdat haar sombere prikkelbaarheid haar van wien ze het meest begeerde te winnen, zou vervreemden. Ze prentte zich in, dat ze die schichtigheid moest bedwingen, geen volmaaktheid verwachten van enig mens, haar ongeduld intomen, haar gretige voortvarendheid breidelen en elk ding overlaten aan zijn eigen groei tot haar duurzaam geluk. Ze bracht zichzelf onder het oog, dat geen meisje een man kan winnen, zomin als een man een meisje, door hem al te zeer klaarblijkelijk te zoeken en dat liefde het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zekerst gewonnen is met koele kalmte. Zijzelf had eens met koelheid, die afweren wilde, een jongen aan zich gebonden, tot zijn liefde een last en een plaag werd. Ze wist het alles, het mocht edel of onedel zijn, die overweging was voor een ander uur, nood was nood en elke zaak had zijn eigen eis. Wat deed bovendien de tijd ertoe, enkele weken, enkele maanden, die vriend had ook haar niet in enkele maanden vergeten, hoezeer ze het had begeerd, tot stilling van wroeging en bitter zelfverwijt. Maar haar diepste wezen had aan die vertogen geen deel, ze voelde het, terwijl ze peinsde, de volheid van het toestemmend gevoel bleef uit, het klonk alles als muziek uit een schriel instrument, lusteloos bespeeld, mat en mager. Inwendig trilde ze van ongeduld en ongedurigheid, het kind weerde zich alweer tegen de volwassene en liet die vermanen en praten en dreigde dreinend zijn eigen zin te doen. Want hoe, als een ander in de tijd, die zij verlopen liet, hem nabij kwam en voor zichzelf veroverde? Al het bloed vloog prikkelend naar haar huid, onrust ontwrong haar wrange zuchten, ze sprong uit haar stoel en liep heen en weer en klemde de handen ineen in het benauwde besef van haar onmacht. Ze voelde zich bezeten van de koorts, die uitvinders kunnen hebben, verdwaasd in de waan, dat een ander hen met dezelfde vinding voor zal zijn, als ze niet dag en nacht in het touw blijven. Ze zag hem terug met zijn donkeren, ingekeerde blik, die niets scheen te beloven, maar ook niets weigerde en de zweem van zijn glimlach, zoals ze hem die middag met de meisjes had gezien. Waren ze hem allen onverschillig, of bezat hij met elk van haar een klein en lieflijk geheim, dat hij met gemak en kalmte voor elk van de anderen verborg en dat hij van allen wist en geen een van elkaar?

Ze was uit de halve verdoving van de voorbije weken in een toestand van opgewondenheid geraakt, die rust en slaap uit haar wegroofde. Doffe trommelen roffelden oproer en het zwaard was uitgetogen. Reeds bij voorbaat in de eenzaamheid als in de enige redelijke oplossing getroost, zag ze plotseling de kans op een rijker en blijder, een rijk en blijde-bloeiend leven en wist, dat de verwerkelijking daarvan, als ieder ding, van een toevalligheid afhing, zodat ze de ene dag bang was in te grijpen en zich de anderen verweet, dat ze uit lafheid tegenover zichzelf in gebreke bleef. Ze vergat haar vrienden en vermeed de mensen, zonder er zich rekenschap van te geven, ongemerkt dreef ze weg en trok van het buitenleven haar aandacht af. Sinds haar hart had besloten dat de onbekende man, van wie ze niets dan ogen en glimlach wist, haar leven zou beheersen en ze niet langer zichzelf, maar hem van al haar

© 2026

daden en gedachten rekenschap zou geven, voelde ze zich zozeer gestegen en tot elk blijk van hoogheid en opoffering bereid, dat ze zich over de geringschatting van de mensen tegenover haar, had ze die nu nog overdacht, pijnlijk verbaasd zou hebben. Omdat zij al het verledene vergat en zonder voorbehoud of nagedachte als met knik en glimlach vergaf, waande ze zich van de wereld even gemakkelijk vergeten en vergeven. Het was dus die pijnlijke verbazing, welke in haar trilde, toen haar pas verloofd vriendinnetje haar kwam vertellen, dat iemand Heleen had belasterd in 'zijn' tegenwoordigheid – en Heleen wist toch wel, wie ze bedoelde? – en dat hij zich daarop tegen het bespreken van afwezigen met een ongewone kantigheid had verzet. Heleen barstte uit, eiste te weten wat de mensen van haar wilden en wisten, en was daarin volkomen oprecht, maar de ander was van haar kant even oprecht toen ze Heleens houding onecht en schijnheilig noemde, Heleen was aarts-koket en had zich niet aan te stellen, alsof niemand dat wist. Boos liep ze weg.

En Heleen snikte in radeloze machteloosheid. Ook deze onnozele waan was uit; – ze had over het verleden een kleed willen weven, het lag al vol galen en gaten; ieder mens stond tegen haar op, waande zich haar gerechtigde aanklager en rechter. Als een dwaze struisvogel had ze gemeend, dat de mensen haar niet zagen, omdat ze hen niet langer zag, dat de mensen zich welwillend gevoelden tegenover haar, omdat zij zich welwillend gevoelde tegenover hen. O, steeds die dwalingen, omdat haar gevoel niet uit zichzelf kon komen en tegen het betere weten deed alsof elk ander mens haar zuiver evenbeeld was en weerklank gaf op wat in haar werd aangeslagen – en na die dwalingen de ontgoochelingen, als ze uit zichzelf werd weggerukt en zag dat de mensenwereld iets gans anders was dan een eindeloos verveelvuldigd eigen-Ik. Niet ieder vergat met knik en glimlach, omdat hij al lang wat beters had om over te denken dan wraak om ouden smaad, ze had vrienden verstoten en ze gegriefd in hun eigenliefde, hoe had ze kunnen vergeten, wat ze wist, dat mensen geen grief in hun eigenliefde vergeten? Toch weer een waarheid als een koe geloochend, verzuimd rekening te houden met een nuchter feit, om de eenvoudige reden, dat het feit haar niet beviel. Zij, die gemeend had, schrander te zijn en elk ding verwrongen zag, zodra zijzelf en haar eigen gevoel erin betrokken waren, en de wereld 'mooi' moest zijn voor haar plezier. Waan, die zichzelf in slaap suste, zichzelf ruw wekken moest. Die nacht sliep Heleen niet en de sluimerende, vergeten mensenvrees bevloog haar als een rukwind uit donker. Had ze geen schatten, waarmee ze alle mensen omko-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

pen kon, dat ze haar niet zouden aanklagen bij hem, dat ze de gifpunt van hun pijlen zouden afknakken en het nutteloos tuig wegwerpen, had ze geen macht om hen te dreigen en onschadelijk te maken, zo ze het tegendeel deden en haar beeld schonden in zijn oog? Smeken had nooit verder gebracht. Met tranen op haar wangen en een smartelijke glimlach dacht ze aan het oude sprookje van *De gelaarsde Kat*, tot haar mijmeren vervloeide en overging in een ongewisse slaap.

De volgende morgen scheen de zon, maar Heleen nam er geen deel van vreugde aan. Somber en bedrukt begaf ze zich tussen de mensen, bevreesd te spreken, en overdag voelde ze zich zoals de soldatendokter uit het reisverhaal in die zwarte nacht, toen hij ongewapend naast het konvooi van zijn gewonden ging, en niet wist of het zachte hijgen dat hij overal naast en achter zich vernam, de wind was dan wel de onbedekte vijand, rap naderend en gereed om hem te bespringen.

2026

XXIII

AAN HET EINDE VAN DIE WEEK SCHREEF ZE HEM EEN BRIEFJE. Ze vroeg hem kort en zakelijk of de cursuslessen, die ze had aangekondigd gezien, ook zonder voorkennis gevolgd konden worden. Hij antwoordde dadelijk, dat ze weliswaar voor beginnende volwassenen bestemd waren, maar dat enige voorstudie werd voorondersteld en gewenst. Zijn briefje was kort en zakelijk, handschrift en ondertekening hadden niets ongewoons. Onmiddellijk zei Heleen dit tot zichzelf en legde daarmee het dwaze kind, dat tussen de regels lezen en wonderlijke zaken ontdekken wilde, het zwijgen op. Een gewoon briefje en basta. Ze ging naar school zonder onrust of schommeling, praatte en werkte gewoon, maar diep in zich behield ze een gestadige nieuwsgierigheid naar wat ze nu verder wel zou doen, en hoe ze zich in de avond gedragen zou. Het ene uur wist ze niet, wat een volgend over haar besloot. 's Middags rezen er wolken aan die klaren hemel van haar ziel, een vleug van wind woei al uit de verte aan, ze rilde in het voorgevoel, de koppen klommen en stapelden zich vervaarlijk, er was storm in aantocht. In donker brak hij los. Ze meende dat ze peinsde, wikte en overwoog, maar dit was maar een loos bedrog met zichzelf, het besluit was genomen, nog eer het in 't licht was gebracht; ze zou hem schrijven, om tot hem te gaan. Ze schreef en verzond dit briefje vliegensvlug en toen ze thuiskwam, liet ze zich door zichzelf berispen en vermanen, een kind dat de preek neemt op de koop toe bij het lukken van zijn streek. Ze hijgde licht en voelde zich verhit van het draven en trappenklimmen, en de ogenblikkelijke voldoening omdat ze nu toch zichzelf te vlug af was geweest, zette met de verwachting haar hart in een gloed, die ze met gegronde hoop verwarde en die de luister van die laten avond werd.

Hij schreef en vroeg haar te komen voor de volgenden Woensdag in een aan het eerste soortgelijk briefje, maar Heleen toomde haar verrukking in en hield zich voor, dat nog niets was gewonnen, omdat hij een welwillend man was en ieder te woord stond, die om raad bij hem kwam; ze smoorde het juichen van haar hart, dat het haar niet in zijn dwaze onberadenheid verraden en vernederen zou. Ook wilde ze op geen enkele wijze de schijn verwekken als was ze inderdaad degene, waarvoor de mensen haar hielden, vooral nu ze wist dat ze haar in zijn bijzijn hadden aangeklaagd.

Ze liep uren lang in de voorjaarswind – het was April, ze had haar korte Paasvakantie, buiten de stad geurde het naar gras en grond, krioelend leven steeg trillend, als van verlangen, uit de heten bodem van de sloten naar hun zondoorschenen opper-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vlak, zilverbaarsjes schoten daartussen fel-fonkelend, waterplanten deinden mee, en overal bloeiden de hazelaars – voordat ze zich voldoende kalm gevoelde om naar zijn huis te gaan. De oude meid leidde haar dadelijk bij hem in zijn laboratorium en toen ze in het begroeten de ogen naar hem opsloeg, zag ze in de zijne iets nieuws en onvermoeds: nieuwsgierigheid. Plotseling gevoelde Heleen een bittere vreugde om de laster, die haar tot hem was voorgegaan; omdat nu toch eenmaal in de wereld het grote uit het geringe en het goede uit het kwade voortkomt, zo zou zij ook deze nieuwsgierigheid, die ze maar al te wel begreep, trachten aan te wenden tot haar gewin.

Heleen was van klein kind af bespot en geplaagd en soms ook wel beklaagd om haar gebrek aan slimheid en bedachtzaam overleg. Later had ze zich wel op dat gemis heimelijk verhovaardigd. Maar hierin voelde ze zich tot de geslepenste sluwheid vaardig en ze begreep ineens, dat elk mens sluw en geslepen kan zijn, als hij maar hevig genoeg iets begeert te winnen. Omdat Heleen nooit in haar leven iets hevig had begeerd te winnen, daarom was ze nooit in haar leven sluw en geslepen geweest, maar dezen man en zijn liefde begeerde ze te winnen, om hem te behouden, dat ze hem liefhebben zou en geliefd zijn van hem, tot hun beider geluk en haar eigen heil. Plotseling voelde ze zich bedaard en vaardig, als een soldaat in het gevaar. Vooraf heeft hij gebeefd, nu is hij beheerst. Haar vertrouwen rees in het gevoel van haar rust, de zweem van zijn glimlach speelde over haar heen, zijn blik was kalm en ingekeerd, maar had al verraden, dat hij haar, zoals ze was, bekoorlijk vond.

Schoon Heleen smachtte naar het ogenblik dat ze zich in vertrouwelijkheid aan hem zou mogen geven en vertroosting zoeken voor de ongestilde klachten van haar hart, ze legde zichzelf geslotenheid op, om niet roekeloos een ongedacht voordeel te verspillen en zijn nieuwsgierigheid te behouden, tot belangstelling te kweken. Dat ze door anderen in zijn bijzijn gesmaad was en slecht besproken, had haar duldeloos in het hart gebrand – alles sloeg om: smaad en opspraak had ze als een prikkelend verschil op anderen voor. Ze wilde zich tonen, zoals ze ook eigenlijk was, maar zoals hij het niet verwachtte wellicht: rustig en vriendelijk en vlijtig, ook, zoals ze wezen kon, wanneer ze het wezen wilde, wanneer het de moeite waard was: geestig en scherp van begrip.

Ze bleef die middag maar heel kort en nam enkele boeken met zich mee naar huis. Toen ze heenging, trof haar weer de nieuwsgierigheid in zijn ogen. Uiterlijk rustig

© 2026

kwam ze thuis, binnen in haar fonkelde een robijnen blijdschap; dit was een stap geweest en ten goede volbracht.
Heleen wachtte enkele weken voordat ze weer naar hem toeging, maar iedere dag bracht met het ontwaken een nieuwe worsteling tegen haar verlangen om tot hem te gaan, en in de avond een nieuwe blijde verluchting, omdat ook die dag het wegblijven haar was gelukt. Het gebeurde wel, dat zij zich zozeer leeg en droefgeestig voelde dat de begeerte hem te zien elke andere overweging uit haar verdrong, dan begaf ze zich naar zijn huis, maar onderweg bezon ze zich en dwong zich huiswaarts te keren. Bange voorgevoelens bevlogen haar, dat ze het op die wijze niet uithouden zou. Dat ze naar hem toe zou gaan en zich onbeheerst verraden door mond en ogen en alzo wat ze met geduld en sluwheid bezig was te bouwen, in de koorts van een enkele seconde ineenstorten, zoals een aardbeving de arbeid van talloze jaren en talloze handen in één stoot verwoest. Zij zou haar dwaasheid begaan en hij zou haar verachten en verstoten, of op zijn best haar tot zich nemen, zoals een man wel een vrouw tot zich neet, van wie hij niets anders weet dan dat zij bekoorlijk is en een slechten naam heeft, na een daad, welke van haar slechten naam de bevestiging is, tot een kortstondige vreugde, welke voor beiden in leed en in weerzin eindigt. De angst dat ze buiten haar wil en verstand om, die daad zou begaan, als haar de eenzaamheid ondraaglijk werd en het weifelend dwaallicht haar verlokte, maakte haar gejaagd, het dagelijks optornen tegen zichzelf vermoeide haar bovenmate.
Er was ook deze mogelijkheid – zei ze zichzelf dan weer in ogenblikken van kalmer beraad – dat ze hem van liefde niet sprak, maar troost en onderstand als bij een vriend kwam vragen. Dan overwoog ze wat ze hem zeggen kon en keerde zich weerzinnig af van die zielloze en door misbruik beduimelde woorden, omdat elke verschoten juffrouw zich van bedient, om haar lievelingsdominee te zeggen, dat de wereld zo slecht is en dat ze hem bewondert.
Om alles ter wereld, géén gevoelsbiecht; want het zou niet de eerste zijn, die hij te horen kreeg, noch haar tranen de eerste, die een man verveelden en met zijn figuur pijnlijk verlegen deden zijn. Zijn glimlach zou haar doen verkrimpen en zij zou hem haten om de nederlaag uit eigen onmacht en voorbarigheid, of erger, hij zou aan haar oprechtheid twijfelen en menend dat ze hem had willen vangen met een grove list, zijn hart voorgoed van haar afwenden.
Ze moest dus wachten, moest zich bedwingen, en hem de tijd gunnen, haar zonder

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

opgedrongen inlichting harerzijds, uit dagelijks woord en daad te leren kennen. Ze had meer dan klacht en tranen, ze had haar geest en haar begaafdheid.
Ze moest zich geestig en begaafd tonen, niet als een doel, maar als een middel, dat hij door het betere gehalte van haar geest en haar begaafdheid bij voorbaat het betere gehalte van haar weemoed en haar leed zou erkennen, die toch boven geest en begaafdheid haar echte deel van leven waren, de eeuwige weemoed om de ongewisheid van het bestaan, het eeuwig leed om de mensen met hun geringe liefde en hun gering begrip – en die hij niet mocht vereenzelvigen met de flauwe praat van zijn bloedarme vriendinnetjes, die haar 'wereldwee' zes weken vergeten voor een mooi hoedje en voorgoed begraven onder de bloemen van haar verlovingsfeest.
Eindelijk bepaalde Heleen opnieuw een dag om naar hem toe te gaan. Ze ontzegde zichzelf het genoegen, wat bloemen voor hem mee te nemen, want ze wilde niet de schijn wekken, als zocht zij hem door ongevraagde gaven tot een tegenverplichting van hoffelijkheid of genegenheid te dringen. Maar wel ging ze de vorige avond vroeg slapen, zodat de glans van haar ogen niet door vermoeidheid verduisterd zou zijn en ze kleedde zich doordacht en zorgvuldig. En ook ditmaal, zodra ze in zijn huis en bij hem was, week alle onrust uit haar weg.
Ze had haar plaats onder de lamp in het midden van het vertrek met opzet zo gekozen en zette zich gebogen in de ouden armstoel, zodat haar haren sterk glansden en haar voorhoofd daaronder in schaduw lag mond en kin vaag zichtbaar in het gedempte licht, en weer bedacht ze, als die avond in de tram, in een kleine trilling van onbehagen, dat ze haar leven van deze dingen afhankelijk moest stellen en daar tegelijk blij mee was. Hij vroeg Heleen naar haar werk op school en in een mengeling van vreugde en bitterheid bemerkte ze, hoeveel hij al van haar uiterlijk leven wist, maar ze verried hem niet aan zichzelf door hare bevreemding te tonen en antwoordde argeloos, alsof het alles van zelf sprak.
Heleen vertelde hem die middag van het averechtse onderricht in haar jeugd, dat ze met onrijpe balsturigheid nog goeddeels verworpen had en hoe pas in later jaren een krachtige drang naar kennis in haar was opgestaan, die ze nu langs elke weg tevreden zocht te stellen.
Hij hoorde haar aan, keek peinzend voor zich uit, en Heleen had moeite het uitbarstend juichen van haar hart in te tomen tot een schijn van betamelijke erkentelijkheid, toen hij haar aanbood, dat ze iedere week een middag bij hem zou komen om

© 2026

praktisch te leren werken, tot de winter toe.
Die avond zwierf Heleen naar haar oude gewoonte uren lang langs donkere dijken en verlaten paden om zich te bedwingen en te stillen en verborg zich na die dag zorgvuldiger en voorbedachtelijker dan ooit voor het oog van de wereld, zodat de mensen haar vergeten zouden en ook zodat ze hun van haar vreugde niets mededelen zou noch lichtvaardig 'zijn' naam noemen in vreemd gezelschap, om het genoegen die klanken met haar lippen en haar adem kozend voort te brengen –, zodat niemand haar bij hem als praatziek of erger zou kunnen aanklagen. Ze ging voort zich in gedachte en daad te onderzoeken, overwoog elk woord voordat ze het uitsprak, vermeed vooral lichtzinnige gesprekken, waarin ze in haar overmoedige buien wel eens behagen had gevonden, en de uitbundigheid, waartoe ze in diezelfde stemmingen licht mede te slepen viel –, want ieder, die haar hoorde en gadesloeg, kende misschien hem en kon een valse boodschapper, een lasteraar zijn. In de avond van iedere eenzame dag ging ze eenzaam wandelen en overdacht de voorbije uren en voelde zich voldaan, als ze geen van hare gewone onvoorzichtigheden had begaan. Ze sliep dan rustiger en voelde zich daardoor krachtiger worden, het bange voorgevoel trok af, ze wist zich vaardig tot geduld, nu ze van elke zeven dagen er een bij hem zou wezen. Als een kring rondden zich de zes andere om dat lichtend middelpunt en ieder ontving daaruit een eigen, verzoetend licht. Het leek haar weer begerenswaard te leven.
Weken deinden achter elkaar heen in een weldadige rust, Heleen kwam geregeld als het haar dag was en vorderde snel. Zij oogste voortdurend zijn lof om haar ijver en haar vlug begrip en vermeed het zorgvuldig te veel over zichzelf te spreken. Soms vreesde ze wel in een vlaag van somber mistrouwen, dat hij gewend raakte aan haar gezelschap en geen ander belang stelde in haar dan in elke leerling, want de nieuwsgierigheid was uit zijn blik verdwenen en hij vorste niet meer naar haar leven. Maar op een middag, terwijl ze ieder aan een afzonderlijke tafel te werken stonden, zag Heleen plotseling, dat hij haar gadesloeg en even later hoorde ze zijn stem: 'weet je wel, dat ik me je heel anders had voorgesteld? Je bent haast het tegendeel van wat de mensen je denken....' Heleen nam enkele seconden om zich te bedwingen en haar opgeschrikte hartslag glad te stroken, keerde toen het gezicht naar hem toe, glimlachte zacht en antwoordde niet.
Maar even later, terwijl hij toekeek, hoe ze enkele uitkomsten in een formule neer-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schreef op een stukje papier, zei hij opnieuw, in dezelfde toon van daareven, waarin Heleen nu een tint van schertsende vertedering meende te horen: 'wat schrijf je toch nog een echt meisjeshandje.' Ook nu bedwong Heleen zich, maar de robijnen blijdschap fonkelde fel in haar op. Want wekelijks schreef ze zo bij hem en onder zijn toezien, ook had hij enkele briefjes van haar en nimmer voor nu had hij op haar wijze van schrijven gelet. Hij kwam haar argeloos naderbij en wist niet, dat hij het deed, maar zij droeg ook nu angstvallig zorg hem niet aan zichzelf te verraden. Hij had zich gewapend met zijn spot, zijn hooghartigheid, het doorzicht van zijn rijpe jaren tegen het meisje dat hij zich overmoedig en onstuimig-veroverend had gedacht, maar de weken gingen voorbij zonder dat er een open aanval op hem werd gepleegd en zijn waakzaamheid verslapte. Inmiddels naderde hem onhoorbaar van een andere zijde een gedaante, die hij niet kende....

Heleen overwoog dit zo, terwijl ze, ietwat verward en blozend, terugging naar haar werk. Was ze al te sluw in haar bedrijf? Ze gaf zich toch in oprechtheid en deed, wat ze deed, tot geen ander doel dan hem te naderen en te winnen, te winnen en te behouden, om hem lief te hebben en van hem geliefd te zijn.

Ze bleven nog een poos afgewend van elkaar ieder aan het eigen werk. Maar toen Heleen daarna heenging en hij voor haar staande, toekeek, terwijl ze haar handschoen dichtknoopte, vroeg hij haar plotseling: 'Ben je nu echt zo'n flirt...?'

Heleen sloeg haar ogen naar hem op, weke woorden lagen ineens op haar trillende lippen gereed, maar ze sprak die niet uit: 'Ja, héél erg,' maar haar blik en haar stem weerspraken de glimlach en de luchtige woorden.

Hij vroeg niet verder en liet haar gaan.

© 2026

XXIV

Heleen geloofde geen ogenblik, dat hij haar liefhad en ze durfde zelfs niet verwachten, dat hij haar ooit liefhebben zou. Ze had zich in veel vergist, maar ze wist dat ze zich ditmaal niet vergiste, zelfs het aroom van tederheid dat meermalen zijn stem en zijn gebaar ontvlood, hoezeer het haar verrukte, het misleidde haar niet. Ze nam zich wel eens voor, enkele weken weg te blijven, om te weten òf, en op welke wijze hij haar tot zich roepen zou, maar ze deinsde terug voor de mogelijke uitkomst van die proef en liet het achterwege. De kwelling van de onrust keerde bij vlagen terug, wanhoop en verbijstering bevlogen haar soms in de nacht, dreven haar uit bed en in jachtige stap haar kamer op en neer. Als ze bij hem was, trilden vaak haar handen en deed ze onbeholpen dingen, of een vraag was haar ontgaan en ze gaf een verkeerd antwoord. Dan had hij wel eens een ongeduldig woord of een misnoegd gebaar, dat haar volslagen ellendig maakte. Omdat zijzelf in de gehele week, die daarop volgde, aan niets dan aan die ene vergissing denken kon, waande ze uiteraard, dat ook hij aan niets anders dacht, geen andere herinnering aan haar behield en haar verachtte als dom en onbeduidend. De oude kleinheidswaan greep haar weer beet. Wat was ze, wat had ze, wat betekende ze meer dan volslagen niets? Ze sleepte alles, dat ze hem gedurende al die weken had gezegd, uit haar gescherpt geheugen aan en vóór zich en woog het en bevond het te licht, leeg en onbetekenend. In dit licht leek het haar een buitensporige aanmatiging te menen, dat hij ooit van haar houden kon. En die uiterlijke bekoorlijkheid, waarop ze haar vertrouwen had gesteld –, ach, bekoorlijkheid gewende, zo goed als elk dagelijks ding en besloeg zeker geen plaats in herdenking en overweging.

Maar er waren andere weken, die stonden in de glans van een liefkozende blik, van het gebaar, waarmee hij soms de hand op haar schouder legde, dan flitste de hoop weer in haar op, hervond ze haar zelfvertrouwen en verblijdde zich in wat ze al had gewonnen. Want of liefde kwam of dat liefde uitbleef, hoeveel van haar verlangen was al geleidelijkerwijs in vervulling gegaan! Als zij sprak en hij luisterde, verdween de glimlach, elk woord nam hij tot zich in ernst en proevende oplettendheid. Ze had hem van haar jeugd en later leven verhaald, zodat hij nu uit haar tegenstrijdig opgroeien en rijpen haar tegenstrijdig zijn en tegelijk haar sterke bewustheid omtrent zichzelf begreep.

Het leek zo wonderlijk, en eenvoudig tegelijk, zoals elk wonder eenvoudig is, een toevallig samentreffen, 't welk toch geen toeval wezen kon, dat ze na die felle bot-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

sing tussen wat waarheid gewaand en wat leugen gebleken was, in een koorts naar onderzoek was gedreven om te weten wat aan de dingen waar en wat niet waar was en langs die weg tot het besef gekomen, dat geen enkel ding bewezen waar of onwaar is.... en hoe ze sinds die de ganse wereld leeggelopen voelde, zichzelf als afgesneden van een levendigheid buiten haar zelf, en kwijnend –, omdat haar wezen niet bestemd en niet bestand bleek deze dingen te weten. Voor zovele anderen die van haar aanleg waren, liepen wil en bestemming langs één lijn, die mochten dan levenslang ongestoord dromen en gelovig dwepen, zij alleen leek wel verstoten, gedoemd om altijd tegen zichzelf in te gaan.

Sprekende scheen het Heleen als werd haar dit alles, dit oude eigene van haar zelf, nog eens weer opnieuw en anderszins dan voorheen opgehelderd en geopenbaard –, het was zijn luisteren, dat haar bezielde, zodat ze zich bewogen voelde in zoet beklag, zonder dat toch haar oprechtheid ooit haar begaf – elke troebeling verklaarde zich, elke oneffenheid verdween, en het geleden leven spreidde zich voor haar uit als een gesmede keten van dingen, elkaars oorzaak en gevolg, en waarvan geen enkel, noch eigen, noch andermans, snood of boos, maar evenmin edel of verheven was geweest. Elk gesprek met haren vriend, dat een tastend al-verder zich verdiepen in zichzelf was, bracht Heleen flitsen van dat nieuwe licht. Geleek het haar niet, als besefte ze nu pas het meningsvolle van haar kinderlijk peinzen, had ze ooit als nu kunnen zeggen wat haar uit klanken en verhalen, uit kerkhofbloemen en oude reuk had bewogen, zeggen zo zuiver en klaar dat herdenken hervoelen werd: het opnieuw tederwreed uiteengedreven worden van haar weke inwendigheid, zoals ze het als kind had gevoeld, een bedroefdheid, zo zwaar en van haar alleen, leed dat het leven draaglijk maakte en haar schadeloos stelde, voor wat haar anderszins verbitterd en onthouden werd? En toch slaagde ze er nog nu niet in, het echte te zeggen, en haar zorgvuldigste woorden botsten tot haar terug als uit gewelven van dat sterke gevoel, zonder het innigste daarvan te kunnen mee- en naar buiten brengen....

Dit besefte Heleen, terwijl ze sprak, en tastend verloor zich haar stem, tot ze zweeg, zonder het te weten en in de oude aandoeningen haar kinderlijkheid hervond, het huis aan de rivier niet zag, maar om zich voelde, haar hele lange leven daar, als dromend, in een ogenblik overdeed, tot de bodem proefde en bevond, hoe haar hele innerlijke rijkdom uit de ervaringen dier vluchtige jonge jaren en uit de dwaze, bruine boeken met de zwarte plaatjes afkomstig was. Ze proefde dat oude als een

© 2026

smaak, rook het als een geur, het was het aroom van de schoonste en heiligste uren, in haar jeugd de regel van eiken dag, met het wassen van de jaren al schaarser geworden. Eerst het schoolse leven en daarna de mensen en hun wereld, hadden haar aan zichzelf ontroofd –, terwijl ze waande te winnen, had ze verloren, en wat ze gemeend had, dat haar rijker zou maken, had haar leeggezogen en verarmd.

Dit alles was het, iedere keer opnieuw, en elke maal anders, soms bang en diep, wrang en somber, tot Heleen haar lasten moede werd, en het spreken moede werd. Ze voelde het ook: ze had genoeg gezegd, het gelukkige zwijgen was in aantocht, misverstaan voortaan buitengesloten, het afmattend vechten om zich in telkens nieuwe troebeling tot wanbegrip, telkens opnieuw zuiver te doen kennen, niet langer noodzakelijk. En in die ogenblikken van zwijgend in schemer tezamen-zijn, nadat één enkel woord van hem of soms maar een teken, een gebaar, een zucht haar zachtverwarde verzuchtingen had beaamd, voelde Heleen, roerloos en zoet verdoofd in haar stoel, het geluk om dat zwijgend begrijpen als een zacht zengen door haar bloed –, tot haar bevreemding...

De enkele malen dat Heleen haar vriend in het bijzijn van anderen ontmoette, miste ze geheel en al de kalmte van hun gewoonlijk samenzijn. Het was geen jaloezie, die haar onrustig maakte, noch voelde ze enige vijandschap tegenover de meisjes, die tot hem spraken, maar toch kon ze haar neiging om voortdurend dicht bij hem te zijn en deel te nemen aan zijn gesprekken met anderen niet onderdrukken.

Ze gevoelde, dat hem dit ontstemmen moest, ze hield zich voor, dat ze met die averechtse angstvalligheid zichzelf wellicht nadeel en schade, maar stellig geen voordeel of vreugde toebrengen zou, en ze kon het niet ten onder brengen, want het was sterker dan zijzelf was. Later leed ze de heugenis van haar zelfvernedering nog dagen lang in lusteloosheid, ongewisse slaap en verval in haar uiterlijk.

Het bewustzijn dat ze zo en met zovele ketenen haar leven aan het zijne vastgeklonken had, vervulde Heleen soms met kommer en angst, omdat ze wist, dat hij haar niet liefhad, maar de gedachte aan de mogelijkheid dat het eenmaal en misschien binnenkort in een scheiding tussen hen beiden zou kunnen eindigen, weerde ze af, als het haar bevloog en dorst ze, als te gruwzaam, niet onder de ogen zien.

Eenmaal vertelde Heleen haar vriend, hoe ze zich voor zichzelf liefde had gedroomd en hoe ze die droom had willen verwezenlijken in het werkelijk leven, maar hij noemde haar wijze van omgaan met haar vrienden ondoordacht en onedelmoe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dig, met haar wensen van redelijkheid en wederzijdse welwillendheid schromelijk in strijd. Heleen verweerde zich en maakte zich warm, haar stem trilde van tranen, omdat hij haar afviel in dit liefste deel van haar leven...., totdat zijn stem en zijn blik verzachtten. Hij boog zich naar haar toe, nam even haar hand en murmelde glimlachend:

Thou art not fault, but thou art fickle...

Heleen rilde, ze trok haar hand terug. Glinsterende tranen ontsnapten over haar bleek geworden gezicht; ze was niet bij machte hem duidelijk te maken dat ze van zichzelf niet echt wispelturig was. Ze wilde geen laf smakend 'nee' stellen tegenover een 'ja' dat een kennelijke waarheid in zich droeg. Toch kwam even een verwijtende aandrift tegen hem en ook tegen haar oude vrienden op waarvan niet één haar blijvend had kunnen bekoren, zodat ze aan hem had kunnen laten zien dat ze wel trouw kon zijn, omdat ze geen boeken lazen en zich liever verveelden. Ze verweet zichzelf dat ze haar hele leven had afgegeven met haar minderen en zich had vernederd zonder loon. Haar stem steeg in een klank van bitterheid, trots en verachting waarin zij zichzelf nauwelijks herkende, totdat ze die innige en welhaast devote aandacht op zijn gezicht ontdekte en zag dat hij haar geloven wilde, en al het andere en al de anderen vergat voor de vreugde van hun samenzijn en haastig lachte door haar tranen heen en hem lachende voorlegde wat ze de formule van haar ideale bestemming noemde: één deel liefkozen en drie delen geliefkoosd zijn. Waarom zou het niet mogen, die uitingen van tederheid die zoveel lieflijks kan geven?

Heleen werd weer warm, hij lachte, sprak haar niet tegen en stemde evenmin toe. Heleen ging er verder op in. Een vrolijkheid steeg trillend in haar op, maar ze was daarin niet geheel en al onbevangen. Diep in haar trilde er iets, een bedoeling achter de woorden en voorbij het ogenblik: een nieuwe verwachting die hoop putte uit zijn glimlach en blik, naar wat mogelijk was geworden, een liefkozing van haar vriend. Ze hield de ogen neergeslagen, zodat hun schittering haar niet verraden zou –, o, dat hij haar nu kussen mocht. Vroeger dan gewoonlijk stond ze op om heen te gaan en terwijl ze zich gereed maakte, lachten ze tegelijk en keken elkaar even aan, terwijl Heleen vluchtig bloosde om wat ze beiden dachten. Ze sloot half de ogen en hief in de lichtschijn het gezicht naar hem op. Wat gehoopt was, geschiedde, zijn vingers rondden zich tederlijk om haar kin, zijn hoofd naderde het hare, hij zei 'wat heb je toch een aardig kinnetje' en kuste haar op elke wang.

© 2026

XXV

Heleen voelde scherp aan dat zijn deel in hun nieuwe innigheid niets met liefde te maken had, ook van elke diepere zin dan die van een lieflijke en ongebruikelijke maar niet persé verwerpelijke omgang tussen man en meisje op een ander plan had gebracht. – Niets was daarom redelijker en natuurlijker dan dat hij op bescheiden wijze nemend en genietend van wat ze hem tot haar eigen vreugde aanbood en toestond. Hij kon het zelfs niet meer weigeren en deed zonder haar te krenken geen enkele belofte. Haar intuïtie zei haar, dat hij haar wellicht toch afgewezen zou hebben als hij de diepte en heftigheid van haar liefde zou vermoeden, hierover zweeg ze en niet alleen om deze reden.

Nooit zei ze hem van die tedere vleierijen, waarmee ze in andere tijden andere vrienden en zichzelf had verblijd – ze achtte die vreugde door haar lichtvaardigheid verbruid – en bespaarde hem evenzo de betuiging dat ze meer van hem dan van al haar vorige vrienden hield, tevoren in elke nieuwe illusie opnieuw gretig geloofd, door elke lichte scheiding opnieuw tot logen en ten leste tot een bespotting van zichzelf gemaakt –, want ze wilde hem op geen enkele wijze in het oude leven betrekken, niet hem ermede vereenzelvigen, noch hem iets geven, dat ze al anderen gegeven en daarna weer ontnomen had. Haar zekerheid had geen betuiging van noode, maar toch ontging haar veel lieflijks zo en ze aanvaardde dat gelaten als een redelijke vergelding.

Nooit was hij onstuimig, hij kuste haar kalm en zacht bij komen en heengaan, legde onder het werk soms de arm om haar schouder en trok haar wel eens even en heel vluchtig tegen zich aan, terwijl hij haar in haar mantel hielp. Maar Heleen nam soms in onweerstaanbare drang zijn hand en kuste de vingers, één voor één, zoals een kind de vader, zwijgend en met gesloten ogen hopend en vrezend ook, dat hij in de zachte druk van haar lippen de vastheid van haar vertrouwen en de volheid van haar overgave mocht voelen.

Dit alles gaf een nieuwen ommekeer in haar stemmingen. De weken verdwenen in het proevend herdenken van de heerlijkheid van de voorbije dagen en in de verwachting naar nieuwe vreugd. Heleen's gedachten lagen stil en haar houding tegenover zichzelf en de mensen was een blijde en volmaakte schoonheid en onzelfzuchtigheid in wil en daad, met geen ander doel, dan dat zij hem zo bekoren zou, zonder begeerte naar enig ander doel of loon. Van de hemelen klaarte scheen verwijd tot een eeuwigheid van licht en in de broze dromen van haar nachten schemerde een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

onleefbare gelukzaligheid, omdat ze hem liefhad. Terwijl het zomer werd, geurde de aarde en de dagen zetten zich zwellende uit als vruchten, die hun rijpheid tegemoet gaan, hoop groeide boven rede uit; de opgang van het getij begeleidde de opgang van Heleens verwachtingen. Maar tegelijkertijd minderde de staat van haar gezondheid, ze verviel zienderogen. De spanningen van de laatste weken, slapeloosheid en koortsig slapen, het zware werk in de warme school, angst en bedwang wreekten zich in veelvuldige hoofdpijn en vermoeidheid, die haar schouders brandend knakte. Ze verborg dit voor haar vriend, zodat hij haar niet zou ontraden te blijven komen en slikte drankjes om zich staande te houden. Zijn bezorgdheid streelde haar en zijn lof voor haar ijver schonk haar kunstmatige kracht en bedrieglijk vermogen tot volhouden. Maar eens op een keer, het was een warme, gedrukte middag, voelde ze zich na langen tijd gebukt staan, plotseling duizelig-klam en tot in haar lippen wit, ze keek om naar een stoel maar vreesde te vallen, als ze zich er heen begaf. Ze bleef dus staande, met het hoofd in de hand tegen de werktafel geleund, hij keek op, bemerkte het, kwam snel naar haar toe, trok haar mee naar zijn stoel en liet haar neerzitten op zijn knie. Heleen had een aarzeling ondanks zichzelf, maar hij overwon die met zijn onbevangenheid. Hij zei, Heleen moest maar voor even denken dat hij haar oom was. Heleen, na even rusten gauw hersteld en in een zachte opgetogenheid vaardig tot scherts, lachte om die voorslag, ze kuste hem speels en zacht op zijn haar en noemde hem *oom Lovelace*. Een lichte jaloersheid prikkelde haar voor het eerst, ze wist niet van waar en ook niet waarom juist nu, en ze had speelse lust hem naar de meisjes die hij kende en zijn verhouding tot haar te vragen. Een zwoele damp sluierde hun hoofden samen, de onbevangenheid trok even heen. Heleen zei, met een strelende, gedempte stem: 'zal ik mijn oom nu nog eens kussen?' Hij antwoordde evenzo: 'ja.... toe.... doe dat.' Maar een coquette speelsheid wakkerde in haar aan, ze trok het hoofd terug, 'ik kus geen mannen.' Hij plaagde, 'je laat je liever kussen.' Heleen beaamde dit met peinzende knik en overdacht, dat het werkelijk altijd zo was geweest.... ze vergat het ogenblik.... toen drong hij aan, 'maar je hebt het nu beloofd.' Heleen kuste hem nu wederom teder en speels op zijn wang en zo licht of haar lippen appelbloesem waren van de boom af neergewaaid naar zijn gelaat, even tippend en weer weg. Ze lachte met bedauwde ogen en was blij en had in de handen willen klappen en huilen tegelijk om deze ongedroomde verrukking, maar zijn klein, nauwelijks merkbaar gebaar beduidde haar dat hij teleurgesteld was, hij wilde het niet

© 2026

XXV

doen blijken, maar deed het toch; de vreugde daarover vervoerde Heleen, ze bukte snel het hoofd en kuste hem vier maal achtereen zacht en vast op zijn mond. Maar dat was de eerste maal in haar leven, dat ze haar bloed moest bedwingen om zich niet aan zijn borst te werpen.

Plotseling begeerde ze te weten en te horen, wat hij ervaren had. Ze spreide, opgesprongen en staande naast zijn stoel, de armen om zijn hoofd en fluisterde 'was het heerlijk zo?' – en zijn 'ja' was klankloos als door een nevel van verrukking en willoosheid heen. Maar toen ze dwaselijk diezelfde woorden nog wederom vragen en wederom horen wilde, trok hij zacht het hoofd uit haar armen terug en stond op. Hij had zijn stem en zijn glimlach hersteld om effen en koel te zeggen:

'Natuurlijk was het heel prettig, het gebeurt niet iedere oom iedere dag dat hij zo door zijn nichtje gekust wordt'

Pijnlijk verschrokken om zijn lichtvaardigheid keek Heleen hem aan, maar zag zijn ogen in donkere ernst op de hare gericht. Ze verstond hun waarschuwing: dat ze zich hieruit niet te groot en te vast een illusie zou bouwen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

XXVI RIJPING

Zo goed als elke bloem en elke vrucht geleidelijk rijpt, zo was ook Heleen geleidelijk gerijpt, maar zo goed als er voor elke vrucht en voor elke bloem één ogenblik bestaat, dat hij voor het eerst rijp is tegenover een vorig, dat hij voor het laatst nog niet rijp was, zo was er nu ook voor Heleen zulk een ogenblik geweest. De zomerdag was luw en lang, Heleen deed haar werk en sprak met de mensen, deed ineens haar stem jubelend opgaan – een vrolijkheid die in haar trilde als een vogel op gespreide vlerkjes – verviel dan plotseling tot stilte, waarin haar hart bang en zwaar bonsde in haar borst. De zoete bevangenheid week voor het een niet en voor het ander niet en drong haar tot alleen zijn met zichzelf, dat ze te mijden zocht. Er was iets, maar ze wilde nog niet weten, wat er was, in een warme huivering van zoete onrust trad ze de nacht tegemoet, die haar aan zichzelf openbaren zou.

Ze ging op haar bed liggen zonder wil of lust tot slapen, zacht ademend in de zomernachtschemering en wilde zich overgeven aan bezinnend zelfonderzoek. Maar een zoetvloeiende weelde welde in zachte aandrang uit de kern van haar hart en overstroomde als met golven haar gehele wezen, elke vastheid van gedachte voor zich uit en uiteendrijvend, zoals een zilvergrijs meer ieder vast ding oplicht en meevoert op de glinsterende toppen van vlotte golven naar een onbekenden oever toe. Roerloos voelde ze zich als opstijgend tot niets verkwijnen, haar hart trilde, uit haar borst worstelde zich een zucht naaf boven en vervlood in het zomernachtsdonker; ze drukte vier malen achtereen zacht en vast haar tanden in haar onderlip en smaakte, zoeter dan in dag en licht, het zoet van haar eigen kussen op de mond van haar vriend. Verlangen schreide als zomerdauw uit haar ogen, verlangen legde zich als een vaste, zachte hand strelend tegen haar keel, fladderde als damp om haar hoofd, streek als huivering langs borst en schouders neer, – uit een nieuwe bezieling groeide een nieuw besef, en Heleen wist van nu af aan, en van nu af aan niet langer als een ingeprente les, dat in het volledig wezen van de liefde meer van de mens dan hart en rede, en ook meer dan ogen, mond en voorhoofd is betrokken... Plotseling wist Heleen, wat ze haar vriend zou kunnen schenken, dat ze nooit een ander geschonken had.

Wist ze waarlijk ook nu pas, dat ze hem liefhad? Was de twijfel aan eigen gevoelens, inzicht en standvastigheid, de harde vergelding van haar los vertrouwen en onbedwongen gretigheid sterker geweest dan de stem van hart en rede samen? Nooit had die twijfel geheel en al gezwegen en droeg in de zoetste ogenblikken herinne-

© 2026

ring uit oude tijden aan; aan andere zekerheid en ander vertrouwen, voor zeker en vast vertrouwd en toch uitgescheurd, afgeteerd, verworpen en vergeten. Nu was de nieuwe getuige opgestaan, welke bij elke man en bij elke vrouw in laatsten aanleg voor zijn liefde pleit en beslist –, in schroomvallige verrukking had haar bloed voor hem gesproken. Heleen wist, dat ze nu niet meer twijfelen zou. Ze ving haar tranen in haar open mond en ervoer plotseling uit hun smaak, dat ze deze zelfde tranen al eerder had gehuild en in haar mond geproefd, ze huiverde in een blijde pijn en bevond dat ze die huivering kende en die blijdschap en die pijn. Als naar een gerucht uit de verte, waaruit een oude zang zich weifelend kennen doet, luisterde Heleen ademloos, naar wat het verleden fluisterde uit de volheid van haar eigen hart: dit waren de tranen van de avond op het schoolplein, van de nachten vol van doodsverlangen, dit was de blijde pijn om de Ridder en zijn Bruid! Wat ze als nieuw-geboren in zich had willen begroeten –, het was er altijd geweest, in zuchten en tranen, in het benauwd drukken van de handen tegen haar borst, in zoete ontroeringen; zwaarder en somberder in leed en doodsvrees, in angst en kwijnend voorgevoel, het was om de vogel, die voorbijvloog en die ze niet grijpen kon, het was om de heer en de dame uit *De Fonkelende Sterren*' het was in zich alleen alles dat niet genoemd, maar wel gevoeld kan worden, het benauwde en bange, het blijde en droefgeestig-zoete. Liefdes-verlangen.... Doodsverlangen.... o, Liefde en Dood hadden eenzelfde bitter-zoeten smaak, het een was een droefgeestige verblijding, het andere een verblijde droefgeestigheid, elk van beiden kiemde in een oude herinnering en had de geur van een verkwijnende bloem.

Heleen had jaren lang genomen wat ze vond omdat ze niet wist wat ze zocht; ze had gekust en gekoosd in een vluchtige verblijding, de wierook en de wijn van de vleierij in eenzelfde uur opgezogen en vergeten, maar de zoete vlijmen van het verlangen, dat was alsof haar hart werd losgetornd uit haar borst, en alleen in de nacht zijn weg ging tot hem, niet gekend. En dit moest dan het naar de klank langgekende, maar in wezen niet begrepene, dit moest dan hartstocht beduiden? Als een zucht uit duister woei het woord haar aan, maar grofheid en onverstand hadden het eens voor al voor haar ontluisterd, ze wendde zich af als met een wrevelige schouderschok. Dit zou moeten zijn, waarvan mensen in gesprek en geschrift getuigd hadden, dat het hen als een koorts had bezeten, als een scherpe doorn het bloed uit de aderen opgetornd, als een lopend vuur in hen geteerd, als een wild beest in hen gewoed? Dit de harts-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tocht, die het haten na stond, die met rauwe klacht en groot gebaar omging, die nog kermen en huilen wilde in de ure-zelf, dat hij werd gestild en een gesel werd geheten en een plaag werd genaamd en toch tot haar pijn en afschrik met liefde, die ze had gemeend te kennen, in eenzelfde naam en adem genoemd?
Voor haar verscheen dit alles niet –, maar wel het onvermoede uitzicht op een ongedroomd land van zwijgen, innigheid en roerloosheid, en zo heerlijk, dat de bitterheid van de vrees zich al mengde in het zoet van de eerste voorsmaak, omdat het leven zo weinig heerlijkheid voor haar verwezenlijkt had.
Eerder was Heleens blik, nu was voor enkele seconden haar hartslag in die van haren vriend opgegaan –, van nu af aan zou haar gehele wezen met zijn verborgenste trillingen en windingen, pijnen en geheimen, met al datgene, dat mensen nauwelijks in zichzelf kennen en zelden aan zichzelf belijden, door het gelukkige zwijgen in hem opgaan –, zodat ze rust in zaligheid zou smaken.
En nu ze, in zomernachtelijke, lichte verdwazing, uit elke werkelijkheid losgeraakt, deze zaligheid in haar bereiken wanend, het einde van strijd en wisselvalligheid, van dolen en tasten in donker en eenzaamheid nabij meende te zien, nu voelde ze, als nooit te voren, hoe haar lichaam en haar geest, van de jaren die achter haar lagen ten dode toe waren vermoeid.
Ze viel in slaap en had een droom als een vluchtige bedwelming. Het was een zijige zomerschemer, het land en de luchten geurden koel en zoet naar erwtenbloesem. Haar vriend en zij traden elkaar tegemoet, hij nam haar in zijn armen en ze kusten elkaar tot ze maar één glimlach en één blik en ten leste ook maar één enkelen adem samen behielden. Toen niets meer.

2026

XXVII

UIT DE HOOGTEN VAN DE VERRUKKING verzonk Heleen in een donkere vallei van wanhoop, een korte droomloze slaap volbracht die neergang. Bij het ontwaken merkte ze dat ze bang was en trilde van verdriet. Ze had haar vriend iets plezierigs willen geven. Iets dat ze nog nooit aan iemand gegeven en daarna weer afgepakt had. Nu ze wist wat het kon zijn, zou het haar geluk niet vergroten maar haar strijd moeilijker maken. Ze smoorde haar niet aflatende angst; een tragisch masker met dwalende ogen en verzonken mond. Ze trilde van onrust en onzekerheid in het licht van de junimorgen. Nooit zou ze meer met de oude vrijmoedigheid naar hem toe kunnen gaan; die pijnlijke angst om hem te verliezen zouden haar woorden en gebaren troebleren en die averechtse voorzichtigheid oproepen waardoor juist die kostbaarheden breken en ook hij voor haar verloren zou gaan.

Wat moest de nacht haar betoverd hebben dat ze het had aangedurfd te dromen wat niet verwezenlijkt zou worden. Hij had haar niet lief. Hij had de bekoring van een heerlijk samenzijn opzettelijk verbroken met een vastberaden gekkigheid die elke illusie uitsloot. O, had hij haar toch, ware het voor even, misleid, dat niet het schone van een nieuwen droom na één enkel uur in de eerstvolgende morgen al teloor moest gaan.

Lang voor de schooltijd ging Heleen uit het huis en liep de stad uit. Daar was de lucht al van zonnewarmte volgebroeid, uit het wijde, tintelende land geurde hooi en allerhande zoetigheid. Heleen overdacht wat haar vriend haar van zijn eigen leven had verteld. In dezelfde levensjaren dat zij, vervuld van beelden en wanen uit boeken, dromen en mijmerijen, geen andere werkelijkheid kennend en begerend dan haar eigen ongegronde illusies omtrent mensen en hun streven, niet anders voor zichzelf vragend dan liefde met liefde te winnen en trouw met trouw, uit haar eenzaamheid van klein stadje, huis en school tussen de mensen was gekomen en door het verwarrend onderscheid tussen wanen en ontwaren in een razernij van denken en onderzoeken gedreven, zonder dat haar hart tot het dragen van wat ze als uitkomst aanschouwde, was gerijpt; in die tijd, dat ze van angst tot angst geslingerd en van pijn in pijn gesleurd, zonder hulp of liefde van enig mens, omdat ze hulp en liefde met anders te zijn scheen te hebben verbruid, aanhoudend bloedde uit kleine wonden en leed beliep uit de geringe dingen, die anderen voorbijgaan en niet zien; in die tijd van machteloosheid tegen hardheid en zachtheid, omdat ze van de mensen wapenen versmaadde en toch hun liefde niet op het spel dorst zetten –, in die-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zelfde tijd was hij van jongen jonge man geworden, vaardig en begaafd en zorgeloos, gretig om te leren, te leven en te genieten. Lerend, levend, genietend was hij geleidelijk boven anderen uitgegroeid, tot een lenige volwassenheid en wijsheid gerijpt. Hij had de liefde tot de arbeid om de arbeid-zelf, en niet als stilling van klacht en vraag gekend; liefde van vrouwen nemend en genietend, had hij nooit op die liefde zijn gehele bestaan en al zijn wensen samengetrokken, noch haar, gelijk Heleen, tot eredienst verheven. Hij had in het daadwerkelijk leven vooraan gestaan, mensen ontmoet, gereisd en feesten gevierd. Hij had zich in die jonge jaren van betrekkelijke redeloosheid, buiten het onvruchtbaar peinzen over deugd en recht, dat haar van het leven vervreemd en ten gronde had gericht, in behoeften en gewoonten vastgeklonken, welke zijn gerijpte rede hem misschien niet zou hebben toegestaan, maar die nu met zijn leven-zelf waren vergroeid, en met hun eisen en bezwaren zijn dagen bleven vullen, ook nadat hij er de nietigheid en ijdelheid lang van had ingezien, terwijl zijn hart zich naar eigen verlangen aan vreugde en leed had verzadigd, tot het gestild en bijkans voldaan was. Heleen daarentegen had haar leven in zelfkwelling verdaan, verloochening gepreekt, zich geen gewoonten en begeerten geschapen, weelde verworpen als verachtelijk, en zich aan geen enkel aards belang vastgehecht. Eenmaal was dat bijkans haar hovaardij geweest, nu gewerd het haar als het bitterst gemis.

Jonge mensen, die ze kende, mannen en meisjes, verloofden zich en trouwden, spraken gewichtig en omslachtig over tafels en banken, die ze kopen, huizen en straten, waar ze wonen en werk, dat ze verrichten wilden; in hun onschuldige onwetendheid vleiden ze elkaar en zichzelf met mooie en verheven namen te geven aan de dingen die ze bij voorkeur wilden doen –, maar het was Heleen in de grond onverschillig, welk huis ze bewoonde, aan welke tafel ze zat en welk werk ze verrichtte; de troost van de eigenwaan was haar evenzo lang ontnomen. De anderen trouwden, samen jong en dwaas, werden ze soms samen oud en wijs, meestal oud en dwaas, soms gelukkig en wijs, meestal ongelukkig en onwijs, maar alzo vloden hun jaren voorbij in op- en neergang, tot ze oud en vermoeid waren. Heleen was jong en vermoeid. Haar vriend was geleidelijk en veelzijdig gegroeid, zij daarentegen was als op een bed van *Procrustes* geworpen en in scherpe pijnen uitgerekt naar ene richting. Mocht het schijnen, dat zij en haar vriend van eenzelfde maat waren en van eenzelfde gehalte, hij was van binnen gaaf en in zijn geheel gebleven, maar zij vol

© 2026

scheuren en onherstelbare kneuzingen. Bijen zamelen honing in, zolang het zomer is – want lust en bestemming zijn in hen tot één vereend – ze vragen naar geen doel en geen waarom, maar in de winter, als de bloemen verdwenen, ligt er de voorraad en bewaart voor de dood. Hadden ze zich verzet te doen wat ze niet begrepen, ze zouden hebben moeten sterven. Niet zij alleen leefde in een woestijn, maar wel zij alleen miste teerkost en tijdverdrijf, de lengte van de dagen en de honger van de nachten dreigden haar te verpletteren –, ze had zichzelf leeggezogen.

Nooit te voren had Heleen zo schrikkelijk haar eenzaamheid beseft. O, zij en haar vriend, hoe verschilden ze nog naar hun groei en maaksel. En toch was hij haar boven alles dierbaar en toch stond hij haar nader dan enig ander mens. Hij ook had het leven als een rekensom ontworpen en de som zijner zekerheden in de nul uitgedrukt, die de gesloten kerker is van elke mens, maar hij had niet, zoals zij, toch altijd weer aan de traliën gewrikt en de tanden geknarst; hij was als een gelaten gevangene midden in zijn cel gaan zitten en aan zijn dagelijks werk gegaan, wetend dat rukken nutteloos is en dat toch ook geen mens meer van de wereld ervaart dan de gevangene in zijn cel. Ook Heleen had dit zichzelf voorgehouden, maar de kracht gemist, omdat berusting een zaak van bloed en zenuwen, niet van wil of verkiezing is, en haar eigen tijd kiest om te komen.

Hem had de meester, toen hij van werelds weten en wereldse vreugde verzadigd was, naar een rustige plek gedragen, omdat al het vergaarde in schone en zuivere vlakken was gekristalliseerd, haar wezen daarentegen was lang voor de rechten tijd door schudden en schokken tot verwrongen vormen gestold.

Maar daarbinnen leefde een kind en had nog niets genoten, en daar was een vrouw pas ontwaakt en had nog niet eens geleefd, en die beiden samen zouden dag en nacht opvragen van de vriend, die ze liefhad en die zijn hart al had uitgeleefd, zodat hij nu niet langer vriend, vrouw en kind in één wezen tot zich nemen en bevredigen kon.

Heleen overpeinsde dit alles, hoorde haar overwegingen aan en gaf zichzelf gelijk en toen ze gesproken en geluisterd had, toen bemerkte ze, dat ze over het zachte mos van een lindelaan ging en dat er een wit bruggetje in de verte van dansende gouden sproeten volstond.

Ze haalde warmte en zoetigheid met haar adem in, keek in de hoogte naar blauw en wuivend groen, voelde een opstijgende vreugde en hoopte, dat haar vriend haar liefhebben en tot zich nemen zou. Want ze was niets meer dan een gewoon meisje, dat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een man zodanig liefheeft, dat ze zonder hem niet gelukkig kan wezen en daarom tegen de sterkste klaarblijkelijkheid nog hopen blijft.
De morgen ging kalm voorbij. Heleen deed haar werk zonder onrust of bijgedachte, maar in het middaguur bevloog haar plotseling de vrees, dat er in haar huis een brief kon liggen van haar vriend, waarin hij haar schreef, dat ze niet meer bij hem moest blijven komen, na wat er gisteren was geschied. Ze zag plotseling de donkeren blik van zijn ogen, en meende nu pas ten volle zijn bedoeling te verstaan. Hem, die niet wist, dat zij hem al zo lange tijd, schier van de beginne af, had liefgehad – omdat haar weerzin tegen de woorden, die zijzelf door al te grif gebruik ontluisterd had, haar in een ander uiterste gedreven en zijzelf in ernst en in scherts liefkozing buiten het gebied van de scheidende of bindende liefde had verwezen –, hem moest het lijken, alsof ze hem in een listig voorbereid en listig gekozen ogenblik overrompeld had, hij zou haar verachten en minder dan ooit tot wederliefde genegen zijn. In hete golven rees het bloed haar naar het hoofd, – ze wilde hierover ten spoedigste duidelijkheid hebben. De school was ver van haar huis, ze bleef dus gewoonlijk tussen de lesuren over, maar ditmaal haastte ze zich hijgend door de hete straten huiswaarts om te weten of haar vrees waarheid voorspelde.
Het gebeurde wel meer, dat vrees voor onraad of slechte tijding haar op die wijze plotseling naar huis dreef; zo sterk was dan dat onheilspellend voorgevoel, dat het haar bijkans onmogelijk scheen, geen onraad of slechte tijding te zullen vernemen, elk ding rustig en op zijn eigen plek te zien, het huis kalm en gewoon.
Ook nu lag er geen brief, de kamer was koel achter de gesloten gordijnen. Heleen trilde van de spanning en van het overmatig haasten, een brandende pijn scheen haar lendenen te knakken, ze moest gaan zitten, om haar hartslag uit haar keel weg te duwen. Al gauw diende ze weer terug, de tussentijd was kort, maar ze legde zichzelf een voorlopige rust op door haar voornemen na de schooltijd tot hem te gaan. Dan zou er omtrent alles zekerheid wezen. Ze wilde weten, hoe hij, na gisteren, over haar dacht, en hoe hij zich hunne verdere verhouding voorstelde, maar bovenal begeerde ze hem de overtuiging te brengen, dat zijzelf in het gebeurde niet meer dan een ogenblikkelijke vervoering zag, waaraan ze geen diepere zin wilde hechten. Gisteren had hij haar zwak gezien, nu zou ze hem doen weten, dat ze ook wel sterk tegen zichzelf kon zijn en een oog uitrukken, zo het haar hinder deed, zodat ze niet met lijf en ziel verloren zou gaan. Maar dieper in haar school de verdoken hoop,

© 2026

dat ook hem de nacht aan zichzelf mocht hebben geopenbaard en dat haar blijde wonderen te wachten stonden. Als dat eens waar was. Een zachte warmte stroomde door haar heen, in een zucht effende zich haar onrustigheid, even wiegelde ze weg in zalige voorspiegeling. Maar hoe, als hij op dit ogenblik thuis zat en haar de brief schreef, die ze als een vonnis voorzag? De ijzigheid van de vrees en de gloed van de verwachting bestormden haar gelijktijdig van allen kant en verwarden haar zodanig, dat ze aan niets meer dacht, dan dat ze hem dadelijk zien en spreken wilde, uit de tram sprong en zich rennende naar zijn huis begaf.

De oude dienstbode opende de deur met een verbaasd en wantrouwig fronsen; door de ogen van die andere zag Heleen haar eigen angstige ogen, haar eigen witte lippen. De vrouw zei haar, dat hij werkte en niet gestoord kon worden, ze stak minachtend de lip vooruit toen Heleen bleef aandringen, de blik van haar ogen maakte Heleen een ogenblik woest woedend en rampzalig van schaamte tegelijkertijd, maar ze vond niet de kracht terug te gaan. De bode liet haar daarop in een kamer beneden, ging aarzelend naar boven en kwam na enkele ogenblikken, waarin Heleen haar adem beklemd en haar ogen beneveld van spanning gevoelde, haar met een koude stem aanzeggen, dat ze een enkel ogenblik moest wachten.

De zekerheid, dat ze hem nu meteen zou zien en dat elk ding zich oplossen en ontwarren zou, maakte Heleen plotseling kalm. Ze liet de meid haar boze blik verkwisten en zette zich in een stoel. Ze was bijna blij met dat gedwongen uitstel, waarin ze haar woorden kon kiezen en haar houding bepalen. Ze zou op geen enkele wijze verraden, dat ze de dag van gisteren nog herdacht of nog herdenken wilde, zodat hij niet zou vrezen voor zichzelf en voor haar. Ze zou hem een leugentje op de mouw spelden van een onverwachte vrije namiddag en dat ze hem nu eens kwam verrassen. Ze sloot de ogen, leunde het hoofd achteruit en beluisterde de geluiden van het huis. Daar boven haar hoofd klonk dof zijn stap, nu hoorde ze ook het tinkelen van glas en metaal en zelfs zijn zachte, bijna klankloze fluiten. Plotseling zag ze zijn gelaat en zijn handen in de donkerte achter haar gesloten ogen, pijn kerfde in haar hart, zozeer had ze hem lief, en zozeer vreesde ze voor haar zelfbedwang. En in die pijn een andere pijn: haar dwaze, kortstondige verwachting was niet vervuld, geen blijde wonderen wachtten haar, hij was op zijn best die hij gisteren was en liet haar kalm wachten. Haar hart schokte van wanhoop, ze rilde in lijfelijk onbehagen en voelde het bloed wegkruipen uit haar hoofd. Ze sprong op, en liep de kamer op en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

neer, staarde naar de deur, waardoor hij moest komen en voorvoelde de bange heerlijkheid van dat ogenblik. Zou hij haar ook nu kussen, zich naar haar toebuigend op het voorhoofd, of op haar wangen, terwijl zijn vingers haar kin omrandden? Zou hij 'kind' tot haar zeggen of haar noemen bij haar naam?

Ineens glimlachte Heleen, terwijl ze overdacht, hoe deze kleine dingen sinds weken haar enige problemen waren en ze aan niets anders dacht, nadat ze jarenlang in koortsen had geleefd om van elk ding begin en doel en eind te weten.

Plotseling viel boven een deur in het slot, hij kwam de trap af. Heleen's angstige verwarring rees door de felle schrik als een hete bloedzuil in haar op, wierp voornemen en bedachtzaamheid omver, stichtte onvastheid en wanorde overal, haar lippen trokken wit weg, haar wangen slonken, de glans van haar ogen verstijfde in een bang staren. De deur ging open en Heleen liep willoos haar vriend tegemoet. Hij kuste haar niet dadelijk, Heleen hief het hoofd naar hem op en zag achter in zijn ogen de blik van de vorige dag als een zekere waarschuwing, maar die zich toch zachtmoedig verbergt, tot het nodig is. Toch rondde hij zijn vingers onder haar kin en kuste haar vluchtig.

Heleen trilde zo dat ze geen kracht vond bij hem weg te gaan. Hoewel ze tegelijk voelde dat ze nu moest gaan, zonk haar hoofd tegen zijn schouder en stamelde in een gebrekkige poging tot scherts: *Laten we nog eens doen, alsof je mijn oom Lovelace bent.* Hij aarzelde merkbaar, ging zitten en trok Heleen bij zich op zijn knie.

Heleen legde nu haar hoofd tegen zijn borst in de schaduw van het zijne. Hij voelde hoe ze trilde en vroeg haar zacht, wat of haar slecht bekomen zou. 'Ik ben doodmoe,' zei Heleen dof, *zit heel stil en verroer je niet.* Hij hield zich onbeweeglijk en Heleen droomde stil voor zich uit, dat ze nu zo de hele dag tot donker-avond bij hem blijven zou en daarna in zijn armen slapen en dat ze nooit meer zonder hem en onbeschermd tussen de mensen en bij zichzelf terug zou gaan omdat hij zich voor haar tegen haarzelf en voor hen beiden tegen de wereld zou verdedigen tot haar eindeloos geluk. Ze zou niet anders dan aan zijn hand meer gaan, geen mens haar meer verdriet doen, geen raadsel haar angstig maken. Toen trilde plotseling de adem uit haar borst, haar zelfbedwang vervlood, ze greep om het te behouden als iemand die in het water vallend, duizelend naar de oever reikt, tastte mis en liet de vraag, die haar verraden en verwoesten moest, ontsnappen; ze legde haar arm om zijn hals en fluisterde uit de aandrang van haar tedere hartstocht: *Heb je wel ooit ook zo naar mij*

© 2026

verlangd? In de bange stilte verroerde hij zich nog niet; het was die stilte, waarin na lang dreigen, de sneeuw begint te vallen in de schemering van de kortste dag –, een boos beest wrong zijn kop door haar borst naar binnen en beet haar in het hart, haar hoofd zonk slap als een bloem, die het leven opgeeft, toen hoorde ze zijn stem, koel bedroefd om wat hij zeggen ging, *je weet toch wel, dat ik het altijd heel prettig vind als je komt.*

Heleen werd koud tot op het bot maar wist nu wel, hoewel ze soms luidruchtig was in haar vreugde, haar verdriet geruisloos te ondergaan. Zonder iets te laten merken stond ze op, haar armen lieten los en liep zacht en beverig naar het raam. Ze keek naar de tuin en zei: *De rozen beginnen al mooi...* Ze voelde het pijnlijke en nutteloze van haar gedraai. Ze keerde zich om en keek hem kort aan: *Ik zal je vandaag nog schrijven.* Hij antwoordde kalm en bedrukt: *Doe dat dan maar,* en liet haar uit.

Op weg naar huis teisterde Heleen zichzelf met heftige verwijten. Ze vervloekte de onbekoopte angst die haar naar hem toegedreven had, de koppige verbijstering, waarin ze de dienstbode had getrotseerd, de uitzinnigheid, die haar de woorden uit de borst had gescheurd, tot haar onherroepelijke jammer. Verlangen had haar, zolang zij het meester bleef, op sluwheid gespitst; even maar had bekoring haar hand verslapt, en het was uit haar losgeslagen als de vlam uit een brandend huis, als de gistende wijn uit een vat, had haar vermeesterd en in kommer gestort. Ze had de engel het vlammende zwaard uit de hand willen slaan, om met geweld te komen, waar geen geweld enig mens brengen kan, het vuur had haar geschroeid en het Paradijs was stelliger dan ooit verloren. Ronddobberend in een schemerzee, in weifelzieke hoop naar haven smachtend, had ze haar roer verloren en zich vastgestoten op een klip; wat kort te voren ondraaglijk scheen, het dobberen, smachten en uitzien, werd plotseling begeerlijk, omdat het toch nog hoop in zich sloot. De kaart was gekeerd, en toonde honend de verkeerde kleur. Het woord was gezegd, er viel nu ook geen schijn meer te redden.

Ze moest hem dus nu schrijven en vrijwillig van hem weggaan, om hem het leed te besparen, als hij haar moest doen lijden. Zij zou zich niet, als andere vrouwen en meisjes, vastklampen aan de man, die haar niet liefhad, door smeken en tranen zijne zwakheid en zachtzinnigheid misbruikend tot haar baat –, zij zou zich ook hierin ernstig en eerlijk betonen, zodat hij haar zo erkennen en herdenken zou.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Heldenmoed, de oude, beproefde, die uit de boeken – even zwol haar borst – maar het was niet waar, en zelfs in dit hachelijk ogenblik bleef de troost van de zelfmisleiding haar ontzegd. Ze ging niet schrijven om hem pijnloos te verlichten en te verlossen, maar om zijn hart zoveel mogelijk pijn en zwarigheid te bereiden en hem in een ongedachte droefenis tot een onherroepelijke daad te verlokken.

Liet het dan zo zijn. Moed en kracht waren ten einde, recht en redelijkheid hadden haar nooit baat gebracht, mocht ze niet reiken naar haar aandeel in het festijn des levens, nu haar hart en haar bloed beiden schreiden naar haar vriend en haar leven wankelde als op de punt van een naald? Had ze niet eerlijk gestreden, had ze niet allen ballast uitgeworpen, al datgene, waaraan mensen gehecht zijn, om de berg te kunnen bestijgen tot zijn top? Ze was in de eeuwige sneeuw gekomen, ze was uitgeput, wat verleiding niet had gekund, zou vermoeidheid doen, vermoeidheid bereidde haar de nederlaag. Ze zou te werk gaan als de reiziger, die zich in de sneeuw tot slapen legt, wetend dat hij nooit meer ontwaken zal en zo zijn leven verspilt voor rust, omdat hij niet langer kan.

Plotseling werd Heleen kalm. Ze liep de straat in naar haar huis en bezon zich op een vreemd gevoel in zichzelf: ze was tegelijk tevreden en ontevreden. Het was de spijtigheid van iemand, die een stuk uit zijn kostbare verzameling heeft gebroken, maar zich niet zozeer bedroeft om de verloren waarde, maar wel omdat zijn bezit nu niet meer volledig is –, willens en wetens besloot Heleen tot een verkeerde en onredelijke daad en het ging niet zonder spijtigheid, maar tegelijkertijd schonk haar het besef, dat ze niet beter dan anderen was, dat ze niet was in haar voortreffelijkheid miskend, een zekere troost. Ze viel van haar toren en kwam gewond en gekneusd tussen de mensen terecht. Nu pas was ze nederig –, tot hoelang?

Ze kwam in haar huis, sloot haar deur, sloot de gordijnen tegen de felle zon en zette zich aan het schrijven. Haar brief werd zo:

Mijn beste vriend, in de eerste plaats en voor alles dit: dat ik na nu niet meer bij je kom en dat ik doen zal wat je weet dat indertijd mijn voornemen was, zo gauw mogelijk hier vandaan vertrekken. Wat ik je nog te schrijven heb, is een opheldering en niet meer. Als je me nog hield voor wat ik niet ben, voor mij zou het zijn een bitterheid ondraaglijk en voor jou een ontgoocheling meer dan nodig. Alleen daarom wil ik

© 2026

je zeggen dat geen lichtzinnigheid en begeerte je te veroveren mij heeft gedreven en dat ik je van begin af aan liefhad en dat ik het heb willen verbergen en bedwingen, omdat ik voelde dat jij mij niet liefhebt en dat ik je wou laten leven in de waan, dat dit alles voor mij niets meer was dan een lieflijk en teder spel, omdat ik je wilde houden en dat ik het ten langen leste niet meer kon en dat ik daarom alles losgelaten en prijsgegeven heb.
'Over mijn vroegere vrienden en ervaringen met hen heb ik je vaak genoeg en openhartig genoeg gesproken. Het is een goedkope en versleten bewering, en daarom staat ze mij tegen en daarom zeg ik het niet, dat niemand mij ooit heeft begrepen; ik bedoel meer: niemand heeft ooit raad met mij geweten, eerst met mij niet en later ook met mijn liefde niet. Het is niet dat ik te veel vraag, het is dat ik te veel geef. Wie ontvangen wil moet ruimte beschikbaar hebben, en de meeste mensen hebben voor liefde zo weinig ruimte en ik wilde me toch altijd blindelings geven, hieruit kwam mijn ellende, mijn schaamte en mijn naberouw.
Ook met mijzelf wist ik geen raad en vaak voelde ik mij als iemand, die een al te groot vermogen bezit en het niet gebruiken kan, zodat het een last en een hinder, maar geen vreugde meer voor hem is en soms voelde ik mij een instrument, gaaf van bouw en goed van toon, maar voor mijn onkunde eveneens onbruikbaar. Het vermogen had ik je ter hand willen stellen, dat je het voor ons beiden beheren zou, het instrument had ik je willen toevertrouwen, tot een vreugde wellicht voor ons samen – mijzelf had ik je willen geven en toevertrouwen, om mee te doen naar je goedvinden als je mij had kunnen liefhebben.
'Je moet niet geloven als ze soms zeggen, dat wij meisjes door onze vrijmaking en geestelijke groei, onze zogenaamde emancipatie, echt veranderd zijn, en dat we geen heer en meester meer begeren om boven ons te zien en te dienen, want het is niet zo. Het enige dat voor ons veranderd en verminderd is, dat is onze kans, zo'n persoon te vinden omdat wij wèl gegroeid zijn en mannen dezelfde bleven en geen enkel mens op den duur een mindere boven zich erkennen en dulden kan, al gaat het om een levensbehoefte en al komen verbeelding en een vurige wil te hulp. Dat is het enige, dat is al mijn ervaring, al mijn ellende, al mijn leed.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wij willen wel, maar willen hoger en, en zelf heb ik lange tijd en de langste tijd zonder dat ik het wist, gehunkerd naar de man, die ik als mindere zou naderen, maar door wie ik wél in mijn eigen waarde gekend en erkend zou zijn en die mij daarna toch zou kunnen en willen leiden.
'Ik heb natuurlijk wel mannen ontmoet, die mij wilden overheersen, maar ik heb mij tegen hen verzet ter wille van mijn trots, want ze waren plomp en dom en zelfgenoegzaam. En ik heb er nog meer ontmoet, die mij dienen wilden, maar ik heb mij tegen hen verzet ter wille van mijn nederigheid, want ze waren slaafs en geboeid door hun zinnen.
'Mijn trots en nederigheid zijn beide even groot, lijden beide honger en willen door een en dezelfde mens voldaan wezen. Dat ik het niet geweten en er niet naar geleefd heb, omdat ik het niet wist, is een deel van mijn ellende. Ik heb hoegenaamd niets van het moderne, onafhankelijke, flinke, aardige en vriendelijke, het zogenaamd ernstige meisje, dat de 'gelijke' is van haar stoere en frivole man en met zijn hulp voor haar rechten vecht. Ik geef niets om mijn rechten in die zin; ik wilde wel dienstig zijn maar niet mijn mindere dienen. Ik heb gedroomd van de man, die mij aan zijn voeten zou kunnen zien, zonder mij als zijn bezit te behandelen. – Verbrak hij mijn lieflijk spel en deed het toch, dan zou ik opstaan en hem wurgen. Jij zou het niet gedaan hebben. Ik heb gedroomd van de man die voor mij zou zijn, wat voor andere mensen God, wereld en geweten is, niet om hem te gehoorzamen, maar om door hem mijzelf trouw te blijven en mijzelf te verwezenlijken, uit zijn wil, maar vanuit mijn eigen neigingen. Dat zou jij zijn geweest.
Tussen de mensen heb ik niet kunnen aarden, hun taal heb ik niet verstaan en zij niet de mijne – dat is geen zaak van beter en minder, het is een zaak van zo en anders. Omdat ik anders was, hebben ze mij doen lijden, van jongs af aan hebben ze mij bijna vermorzeld. Daarvoor kwam mij een vergoeding toe. Ik wenste maar één enkele vergoeding. Die goedmaker zou jij zijn geweest als je mij had kunnen liefhebben. Voor mij had het leven nooit meer dan één echt belang, niet meer dan één echt doel, niet meer dan één echte vreugde: die welke des harten is. Daarop was al mijn hoop, mijn betrouwen en mijn kans op geluk gebouwd.

© 2026

XXVII

Ik zou voor jou een kind zijn geweest om je huis te vullen met vreugde en vrolijkheid. Ik heb nooit luid en rijkelijk gelachen en gezongen, ik ben nooit een druk kind geweest. Nu was ik klaar om een kind te wezen. Ergens in de wereld wacht een leeg huis op mijn stem en mijn stap, ik had gedacht, dat het jou huis kon zijn. En dan een klein meisje om aan je hand te gaan en over blije en argeloze dingen te praten, en verder een jonge, een jonge kameraad om verre en barre zwerftochten mee te ondernemen, regen en wind te trotseren, bergen te beklimmen, door bossen te worstelen, ik word niet bang, niet duizelig en niet moe, je weet immers hoe ik lenig en taai ben door mijn gehardheid als een jonge roverse.
O, voor ons allebei heb ik jeugd genoeg en in overvloed. En verder een man, om mee samen te werken en daarin tot je gelijke op te groeien en met je samen ons zelf en elkaar en de wereld te doorzien, zo nietig en geniepig als we allemaal zijn en om onszelf en elkaar en de wereld toe te lachen, zonder wrok, boosheid en ijdeltuiterij. Ik zou tot je schouder hebben gereikt en verdergaan. En het samen gedragen dat we geen van beiden onze bestemming kennen en ons onderweg hebben vermaakt met kleine dingen, zoals alleen volwassen mensen zich met kleine dingen vermaken kunnen. En dan, ik zou behalve kind en meisje en man en jongen, ik zou voor jou ook je vrouw zijn geweest. Je weet, ik ben nog nooit in gedachte, wil of daad voor enige man zijn vrouw geweest. – Omdat ik pas sinds gisteren van mijzelf weet, dat ik een vrouw voor een man kan zijn…

Heleen wierp haar pen neer, schoof met een ruk haar stoel achteruit en sloot haar ogen. Een hete gloed trok over haar gezicht. Ze greep de brief, wou hem te verscheuren – de kracht en sterke wil in haar vingers trok door haar smalle polsen, verslapte plotseling en het vuur aan haar slapen gloeide uit. Een pijnlijke machteloosheid overviel haar, ze vond de brief ontoereikend. Ze had tegen zichzelf gezegd dat ze zou schrijven. Ze wilde dat ook maar miste de kracht en de moed om opnieuw te beginnen. Het maakte allemaal toch niets meer uit… In de late avond liep ze met haar brief naar de brievenbus. Die nacht verliep vrij kalm. Ze had nu het hare gedaan en had haar lot niet meer in eigen handen… De volgende morgen rilde ze bij het wakkerworden over de gruwel van de onzekere uren die zouden volgen…

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In de namiddag kon haar brief hem hebben bereikt. En dan – een kramp trok door Heleens lijf. Zijn antwoord. Ze bedacht dat hij ook zelf zou kunnen komen. Het volgend moment verwenste ze de ongegronde gedachte die toch niet in vervulling zou gaan maar wel haar middag uren tot een gruwel maakte. Ze ging die dag niet naar school. De gordijnen bleven dicht, in een verdoofde kalmte bracht ze de ochtend door. De geluiden in huis, de geluiden buiten, zijzelf in haar kamer, alles voelde onwezenlijk benauwend. Tegen de middag stak de onrust op. Haar lichaam werd bestookt en geteisterd met zenuwschokken als het geluid van de deurbel het huis binnenstoof. Stond hij voor de deur? Ze sloop naar het raam, verschoof het gordijn, luisterde en loerde met de kamerdeur op een kier. Haar hart hamerde alsof het zichzelf vernietigen wou – het duurde even en de doodskou van een wrede zekerheid verjoeg het brandende lijden, in een *cri de cœur* smeekte ze om genade. Het baatte niet, ze proefde het doodszweet en voelde hoe de komende tijding genadeloos zou toeslaan. In de namiddag was Heleen volslagen uitgeput.

Ze wist nu dat hij niet zou komen wat overbleef was wachten op zijn schriftelijk antwoord – dit kon er pas in de late avond zijn. Ze ging naar buiten, kwam tot de hoek van de straat, keerde zich om, vloog razendsnel terug, stormde naar boven en vond er niets. Ze liep de keuken uit en vroeg de oude vrouw om een boodschap verzinnen waarom ze uit huis houden was. Ze vertrok in een kunstmatige kalmte, die toenam en werkelijker werd, naarmate ze zich verder van haar huis verwijderde en haar zekerheid steeg, dat ze daar voorlopig niet terugkeren zou. In een vol uur kon er veel gebeuren. Toen ze een meisje was, was eens een van haar kleine broertjes weggelopen en verdwaald. Ze ijlde huilend heen om hem te vinden, bleef uren achtereen in donker weg; toen ze terugkwam, vond ze het broertje wel en veilig thuisgebracht op moeders schoot. Dat heerlijk gevoel! Zo lang ze nu zich nog verwijderde, behield de hoop de overhand, maar toen ze haar boodschap had verricht en de weg insloeg naar huis terug, rilde ze kil en werd wit tot in haar lippen van angst en hopeloosheid. Het was al laat, toen ze thuis kwam, ze stormde de trap op en zag in de schemering zijn brief op tafel liggen. Ze herkende onmiddellijk vorm en handschrift. Er zat geen postzegel op, de brief was gebracht. Haar handen waren zo machteloos en koud, dat haar vingers geen vat kregen op het stijve papier en ze wachten moest om zich te kalmeren.

Toen ze weer wat tot rust was gekomen, vouwde ze hem open en las:

© 2026

XXVII

Heleentje,

Toen ik je brief ontving, sloeg juist de klok boven mijn tafel: vier uur. Ik las je brief en daarna weer en daarna overdacht ik hem. Het is een heerlijke, een verleidelijke brief, bijkans bedwelmend. Ik overwoog toen wat ik je schrijven zou tot antwoord, ik liep enige tijd de kamer op en neer, ging weer zitten peinzen en stond weer op. Plotseling sloeg de klok weer: het was vijf uur. Ik had een uur laten verstrijken met wikken en overdenken en was niet naar je toe gegaan.

Meer kan ik je eigenlijk niet schrijven. De hartstocht van je brief heeft mij ontroerd en verontrust. Elke nieuwe mogelijkheid, elke volgende belofte vernietigt een deel van de mogelijkheid tot verwezenlijking – want je belooft niet alleen maar je kunt en je zult vervullen, je kunt niet alleen kind en meisje, man en jongen zijn, maar je zult het ook willen, en niet eerder tevreden en gelukkig zijn voordat je elk ding hebt vervuld. Ik kan je niet helpen in die vervulling en ik zou een voortdurende kwelling lijden door jou voortdurend tekort. Het kind zou hongeren, het meisje smachten en de jongen morren.

Dat je mijn vrouw wilt zijn – als ik wat jonger was en ik had wat minder geleefd, en jij was wat ouder, en je had, vooral, wat meer geleefd, zou ik nòg naar je toekomen en het andere vergeten en proberen om met je samen gelukkig te zijn. Maar ik kan niet, wat ik door de jaren aan inzicht en bedachtzaamheid won, om een droom vergooien.
Liefde is een begin van leven, ik ben in ouderdom en dood getroost en denk aan mijn einde.

Jij houdt van mij zoals een jong meisje houdt van één enkele man – dat is veel en voor mij te veel, ik hou van jou zoals een oudere man van elk lief en jong meisje kan houden – dat is voor jou te weinig.
Maar heb ik je daarin ooit misleid? We zouden beiden geven wat we hebben en het verschil zou de som van ons ongeluk zijn. Het is een besluit, dat ons beiden zal doen lijden, maar het is een goed besluit, dat we elkaar heel lang niet terug zullen zien.
Ik wil mijn zomerreis vervroegen en morgen al vertrekken tot aan de winter.
En jij zult hier vandaan naar buiten vertrekken…

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Heleen las die brief en liet hem daarna uit haar handen vallen. Ze voelde zich zoals in een oude, benauwde droom van jaren geleden. Ze stond in nacht en nevel, ver boven stad en mensen, op de spits van een hoge toren. Rechtop in doodsangst verstijft met haar voeten naast elkaar wetend dat iedere beweging haar dood zou zijn en alleen stilstand haar tijdelijk redden kon.
Zo bleef ze nu in plotselinge totale verdoving naast de tafel staan, onbewogen en haar lichaam onbeweeglijk alsof was in die roerloosheid redding, zolang ze het kon tegenhouden.
Ze hield met alle macht die verdoving vast om zich heen, als een kleed dat een wonde naaktheid bedekt, terwijl ze zich uitkleedde en naar bed ging. Zonder klacht of tranen bleef ze lange uren wakker. In de duisternis bonkte haar pijnlijk hart smekend om een luisterend oor voor het ondraaglijk lijden, maar zij hield zich doof en keerde zich af.
De volgende morgen stond ze op, kleedde zich aan, verzamelde haar schoolspullen, haalde uit de keuken haar middagbrood, dronk staand haar thee en verliet het huis op weg naar school.

Vanaf die dag begon Heleen's leven neerwaarts te neigen.
Haar hoop was vervlogen.
Haar jeugd was voorbij.

2026

Maar alleen, die weet, niets te bezitten niets te kunnen bezitten en geen vastheid bereikbaar, en in berusting zich overgeeft, die alles opoffert, die alles geeft, die niets meer weet en niets meer wil en niets meer weten wil, die alles laat gaan en verwaarloost, hem wordt alles gegeven en opent zich de wereld van vrijheid, van pijnloze contemplatie, van - niets.[1]

Filosoof en wiskundige L.E.J. Brouwer (1881-1966) maakte naam met de *topologica* als fundament voor de wiskunde en zijn *intuïtionisme* dat vergaande hervorming eiste. In het archief van Jacob Israël de Haan in de Amsterdamse U.B. ligt een door De Haan gesigneerd exemplaar van maandblad *Groot-Nederland* van september 1916.[2] Het blad opent met het essay *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*.[3] Het sluit af met Brouwers recensie van over De Haans proefschrift *Significa*. – In hetzelfde exemplaar onderstreepte Brouwer citaten van Van Bruggens bijdrage:

Een samenleving waarin de woorden slecht en gemeen zodanig uit hun oorspronkelijke zin van eenvoud zijn ontaard, waarin onnozel - ooit onschuldig - zo'n ongunstige klank kreeg, hoeft niet verwilderd en verbijsterd naar de oorzaken en de schuld van de oorlog te zoeken. We zoeken het paard waar we op zitten.

Het Koninkrijk Gods is in ons – waar moeten we des duivels koninkrijk zoeken?

In de *Signifische Kring* van Van Bruggen, Jacob de Haan, Bertus Brouwer, Van Eeden en Gerrit Mannoury is het de ondogmatische en intuïtief-vooruitziende blik die hun werk verbindt. Ze waren allen bezig met de vraag hoe individu en gemeenschap zich verhouden, hoe irrationele krachten beteugeld kunnen worden, en hoe vrijheid en creativiteit behouden blijven in een wereld die steeds meer door massa en dogma wordt bepaald. – Mannoury's: *Massa-educatieve bestrijding van ultra agressieve groepstendenties* (1947) analyseert hoe collectieve agressie ontstaat en hoe onderwijs en taalbewustzijn ingezet kunnen worden om destructieve groepsmechanismen te doorbreken. Wat hen bindt is hun open blik. Zij zagen dat irrationele groepsdynamica, ziekelijke verering en dogma's individuele vrijheden bedreigen. In een tijd, waarin massapsychologie, polarisatie en symbolische verering opnieuw samenlevingen verdelen en op slinkse worden verleid om wijsheid voor informatie, tradities voor trends in te ruilen. Goed en kwaad, eens zo helder als dag en nacht zijn vervaagd en wazig geworden door hen die meehielpen het warme licht, dat eeuwenlang op de krachten scheen die vanuit hun eigenheid streden voor vernieuwingen, te vervangen door het ijskoude licht van de wetten van de markt.

1 Citaat van Bertus Brouwers *Leven, kunst en mystiek* n.a.v. de slotpassage uit hoofdstuk XVII *Inzichzelf gekeerd.*

2 Vermoedelijk afkomstig uit de nalatenschap van Brouwer.

3 Integraal geannoteerd in *Carry van Bruggen; Dieptedenker pur sang*, Amsterdam Zuider-Amstel 2023.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

SIGNIFICANT

VEELBETEKENEND

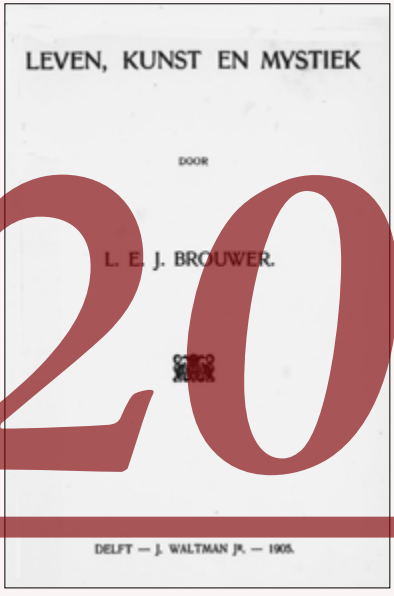

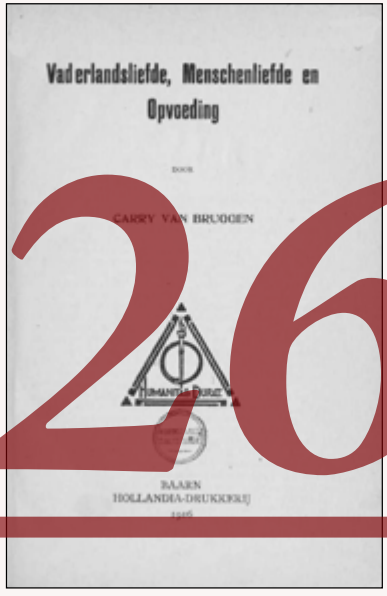

© 2026

De taal zegt meer dan zij verantwoorden kan

een keuze uit de signifische geschriften van Mr. Jacob Israël de Haan door Govaert van den Bergh, Nijmegen *Ars Aequi Libri* 1994

'Lientje, Heleen, Ina & Eva zijn een vroeg voorbeeld van de bewustzijnsroman.'

BILDUNGSROMAN

Bildung = vorming, opvoeding. ~ Roman waarin opvoeding (*Erziehung*) en karakterontwikkeling van het personage centraal staat. Het gaat daarbij om de vorming (*Bildung*) waarin de invloed van cultuur, persoonlijke omgeving, rijping, ontplooiing en levenshouding tot wasdom komt.

ERZIEHUNGSROMAN

Ontwikkelingsroman met nadruk op pedagogische aspecten.

ONTWIKKELINGSROMAN

Romanvorm waarin de geestelijke en lichamelijke groei van een personage gevolgd wordt tot diens volwassenheid c.q. geestelijke rijpheid.

PSYCHOLOGISCHE ROMAN

Romanvorm met de nadruk op de beschrijving van de innerlijke roerselen, hun gedachten, gevoelens en drijfveren, en de handelingen en conflicten die daaruit voortvloeien. *Het gebeuren* is ondergeschikt aan de oorzaak *waarom* het gebeurt.

STREAM OF CONSCIOUSNESS

Verwijst naar de *bewustzijnsstroom* van gedachten, herinneringen, bewuste en halfbewuste gevoelens, stemmingen, verlangens en associaties die kenmerkend zijn binnen het mentale proces van de mens. De psychologische term werd gesmeed door William James. Zijn broer ~ en romancier ~ Henry droeg met zijn *introspectief psychologisch realisme* aanzienlijk bij aan de ontwikkeling.[1]

1 VGL. *Algemeen Letterkundig Lexicon*, DBNL

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Met *Heleen* ben ik mezelf geworden. Dit boek is mijn wedergeboorte geweest, hier is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld ’t secundaire geworden’. –

‘Ik hecht geen waarde aan ’t materialistisch leven *an sich*, erken er geen andere waarde aan dan om als schijnvertoning te dienen’.

Dit zijn, voor wie bekend is met de huidige geest van onze letteren, geen op zichzelf staande toevallige, individuele uitspraken. Het zijn uitingen van een stroming die aandacht verdient.

Het streven naar verinnerlijking van de kunst heeft in zoverre wezenlijke waarde als het, naast de behoefte aan doordringender, navranter uitbeelding, een streven inhoudt naar meer verbinding van de verschillende delen tot een nieuw geheel van levendige expressie en voortvloeit vanuit de ziel van de schouwende kunstenaar.

Zo gezien belooft de toekomst van de literatuur veel goeds. Wie een natuurbeschrijving zoals Carry van Bruggen gegeven heeft in *Heleen* vergelijkt met de vroegere uitvoerige pompeuze, zogenaamd objectieve, *realistische* natuurbeschrijvingen van vroeger, met veel duf-gedocumenteerde overbodige rekwisieten, ontwaart een verheugend verschil. Merk dan op dat zo’n natuurbeschrijving veel meer is dan alleen enscenering ten behoeve van een innerlijkheidsbeschrijving, die daar, als het wezenlijke, vrijwel buiten zou staan; dat zij haar eigen innerlijkheid in zich draagt. Dit stukje natuur heeft haar eigen sprake, en ’t is opmerkelijk dat juist hier, waar aan het zinnelijke, *het uiterlijke*, zijn volle waarde is gelaten, de schoonheid zich openbaart, die zich verderop te vaak angstvallig schuil houdt. –

Uiterlijk en innerlijk zijn in de grond een en hetzelfde. Het innerlijke boetseert de vorm en vindt dan in die vorm zichzelf terug.

De aangehaalde passage is dan ook, *n’en déplaise* de schrijfster en haar theorieën, veel meer dan *enscenering*; wél is zij hier wat milieubeschrijving in literair werk meer dan tot dusver moet worden: gezien door het zielenleven van de hoofdpersoon heen en aan dat zielenleven reliëf gevend.

© 2026

Tot recht verstand citeer ik hier de bewuste passage:

'Op het koude water van de rivier dekten de bonte bladeren het diep en wazig beeld van een hoge, bonte lucht, bleke nevels zweefden zwak en onvast tussen wolken en water, in het vochtig bos beefde damp om elke stam, daar lag de zomerpracht vergaan en de bedroefde roep van de late vogels klonk hol als in koude zalen. In de druipende takken wiegden nesten verlaten, het grauwe huis schreide ziltig vocht, bleek onkruid wies uit de spleten en het vervallen hek voelde van groene uitslag glibberig en kil. Voor-langs het huis, in de bocht van de weg, waar regen het grint gestadig vochtig en donker hield, zuchtten smartelijk de oude, scheve bomen – hun duistere kruinen drukten zwaar de knoestige, korte stammen, en beneden die weg lagen achter berm en sloot de wijde, grijze akkers tussen smalle greppels; kraaien pikten het winterzaad uit de verwoelde klei, schichtige spreeuwen hipten over de kluiten, schreeuwden met gerekte hals en repten zich weg. Een kruiwagen, omgestort bij verlaten gereedschap, leek aan de aarde vastgekorst, huisjes en boompjes verderop stonden in ijle, blauwe wazen gevat...'

vgl. *De Gulden Winckel,* Maandschrift voor de boekenvrienden in Groot-Nederland; Gerard van Eckeren, *Uiterlijkheid* en *Innerlijkheid* 14e jrg. 1915. Uitg. *Hollandia-Drukkerij* Baarn.

Het meisje Heleen is onzeker van zichzelf en lijdt onder vormen van kleinheidswaan [*mikromanie*]. Zij lijkt zich moeilijk te kunnen handhaven tegenover de zelfverzekerde anderen in haar omgeving, maar in feite stijgt zij boven hen uit door zichzelf voortdurend vragen te stellen en tijdens een langdurig bewustwordingsproces hardnekkig blijft streven naar inzicht en begrip. Als kind al had zij het gevoel *dat voor háár de vrede en het geluk uit het eenheidsgevoel zou moeten komen* en dat zij de *aanblik van doelloze verwarring, vijandschap en verwildering* nooit zou kunnen verdragen. Maar bij iedere ontdekking raakt zij weer verstrikt in nieuwe vragen en tegenstrijdigheden zodat haar vertwijfeling toeneemt. – **Heleen** is in haar zoekende denken duidelijk verwant aan **Ina** uit ***Een coquette vrouw***. De vrouw in ***Uit het leven van een denkende vrouw*** **Marianne** kan net als Heleen geen leugens en onrecht verdragen. Zij weet hoe fijn en kostbaar de kleine momenten van inzicht en begrip zijn: *'In een ijl-goud licht zag ze het grote visioen, het werk van haar komende jaren. Nu al reeds door menig 'idealist' smadelijk of bedenkelijk 'negatief' genoemd, het afbreken en weerleggen, het neerslaan van ongegronde stelligheden, het meedogenloos in hun voosheid aantasten en analyseren van dogma's, door de aanhangers zelfs niet meer*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

begrepen, immers voortdurend onbewust weersproken worden... De zware strijd tegen de frasenmakerij, tegen het onbekookte, het ondoordachte, het onsamenhangende en inconsequente gebazel, dat op elke streng van het geestelijk leven als een woekering zat vast gegroeid: de strijd tegen de Leugen.' – Als succesvol schrijver wordt ze gedoogd zolang huishoudelijke taken er niet onder lijden. Wanneer zij zich in het filosofische domein manifesteert zijn afkeuring en minachting haar deel. Als vrouw en autodidact hoort zij niet thuis waar de man met zijn *typisch intellectuele gaven* van oudsher heerst en *onbevoegden* niets te zoeken hebben. In de ogen van Carry van Bruggen – zie ook *Twee moderne vrouwen* in 1978 herdrukt – had de *moderne vrouw* het ook zonder die tegenwerking al moeilijk genoeg, omdat zij voor het dilemma stond dat zij zich op het gebied van de liefde wilde overgeven aan de man van haar keuze en toch haar geestelijke onafhankelijkheid tot geen prijs wenste te verliezen.

VGL. J. Sicking, *over Carry van Bruggen* in *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*, Bohn Stafleu Van Loghum, Houten 1998 en Martinus Nijhoff uitgevers, Groningen.

Carry van Bruggen, *Heleen; Een vroege winter* –
2e druk, 6e duizendtal, Wereldbibliotheek; *f* 3.50 geb.

door Nicolaas Anthonie Donkersloot in *Critisch Bulletin*. Jaargang 5 (1934)

DOOR DE JAREN HEEN HEEFT 'HELEEN' HAAR INTRINSIEKE WAARDE, DIE HET ONTLEENT AAN DE GELIJK BLIJVENDE RAADSELEN VAN HET LEVEN, BEHOUDEN.

De stijl van het boek is een openbaring. Het is in gevoelige, lange en lenige zinnen geschreven zonder overtollig fraais, met verrassende wendingen en kernachtige, verhelderende formuleringen in een stijl die zich voortdurend met de kern der zaak bezighoudt en daarvoor steeds de juiste toon en sfeer vindt. Curieus is ook dat verouderde uiterlijke verschijnselen aan het boek een couleur locale geven. Kleding, stadsbeeld, verkeer e.d. blijven zodanig op de achtergrond dat elke indruk van veroudering uitblijft. Het is geheel in overeenstemming met de geest van het boek, waarvan de vraag naar een levenszin en de strijd en moeite van Heleen in een tijdloze sfeer gehuld blijft. Toch is het boek wel degelijk beeldend.

2026

De landschappen uit Heleens jeugd, waarin Carry's herinneringen aan de Zaanstreek herleven, zijn suggestief met de verlaten, mistroostigheid van winter en herfst die zo met de stemming van Van Bruggens werk en wezen verwant zijn.
In Helena's oude *Dagboekbladen*, ook hier toegevoegd, zegt de schrijver al dat de zomer haar vijand is. De sfeer van landschappen en seizoenen is hier innig verweven met de gemoedstoestand van de zoekende innerlijk onzekere jonge vrouw. Een verwantschap van uiterlijke en innerlijke atmosfeer zoals in de romans van Mary Webb.
Carry van Bruggen maakt steeds het onderscheid tussen het nodige en overbodige. Gewone dingen worden nooit banaal. Het gaat over echtheid en gedragingen. Zij geeft zich ten volle en laat zich nooit helemaal gaan. Haar ordelijke, denkende en afstand bewarende geest gaat nooit ten onder aan overschuimende bijzaken en nieuwtjes.
Hoewel er niets principieel verschilt van de gegevens uit al die andere *bildungsboeken* – onzekerheid, bewustwording, verlangen, ontgoocheling – is de geschiedenis hier oneindig belangwekkender omdat de schrijver zich voortdurend van het wezenlijke van waarnemingen en ervaringen rekenschap geeft. Het is de jeugd van een begaafd en gevoelig en onbegrepen buitenbeentje en vervolgens van de bewustwording van de jonge denkende vrouw die de tegenstelling ontdekt tussen de werkelijkheid en het ideaal dat zij zich van het leven gedroomd had en uiteindelijk de mogelijkheid van een levenswaardig leven ontdekt maar niet vervuld ziet in de liefde en bij de resten van haar dromen en verwachtingen achterblijft – *een vroege winter*.
Opmerkelijk is de ongemeen suggestieve beschrijving van het familieleven. Onwillekeurig krijgt deze voorstelling nog meer reliëf, wanneer Carry verhaalt, hoe Heleen *'als klein meisje met haar broertje tezamen eens tot een vreemde ontdekking was gekomen...'* Het is een spel waarbij je Carry en haar broer Jacob meent te kunnen voorstellen. Uit het eenzelvig, onwennig, onbeholpen en onbegrepen kind groeit een jonge vrouw, wier gevoeligheid voor zintuiglijke indrukken nog groter is en wier vatbaarheid voor alle vragen en problemen die het leven stelt haar in grote innerlijke moeilijkheden brengt. Zij begint te vragen naar het verband der vele verwarrende en tegenstrijdige verschijnselen, de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verwarring wordt echter door het nadenken erover steeds groter. Maar nog is zij overtuigd, dat er een sleutel moet zijn, een eenvoudige oplossing. Er moest een 'gemene deler' bestaan. Maar de wanordelijkheid van het leven laat zich niet door een rekensom herleiden. Het is blijft het relaas van bewustwording, een queeste met zo'n intensiteit, dat het alle uitvoerigheid ten spijt zelden de spanning verliest. Het nadert soms een filosofie met de indruk van een persoonlijke strijd die gestreden wordt maar het boek ook 'De vrouw in het woud' kunnen heten. Heleen kent de hartstocht van het denken, zij kent het verwoestende peinzen zoals zij het zelf noemt en het verlangen de waarheid enkel om haar zelfs wil en tot geen ander doel te kennen. Hier vormt zich het besef, dat het er uitsluitend om gaat zich een eigen levensvorm en eigen regelmaat te winnen. Om eigen vorm, eigen maat, en eigen beperkingen gaat het, deze zijn niet voor te schrijven doch alleen door moeite en zelfonderzoek in zichzelf te onderkennen en te bewerkstelligen. De bladzijden over de verovering van het onafhankelijke denken zijn in hun vurigheid en openhartigheid moedig en overtuigend en zonder valse hooghartigheid. Carry van Bruggen houdt maat zonder concessie.

Heleens geestelijke overwicht wordt op haar gewroken door haar behaagzucht die geen ijdelheid is maar voorspel der liefde, de neiging om op de werkelijkheid vooruit te lopen en zich in elke vereerder haar Romeo te dromen.

Het boek lijkt soms eenzijdig en behalve de overal voelbare vrouwelijke sensibiliteit van waarneming en gewaarwording strak en cognitief. De geschiedenis van Heleens liefdeleven vormt het tegenwicht en is het allerbeste van dit merkwaardige boek.

Op het spel volgt de grote, het complete wezen van Heleen in een sidderend verlangen neervellende liefde. Deze liefde vindt geen vervulling. Heleens afscheidsbrief is, met die andere brief van *Eline Vere*, een der felste hartsbekentenissen in een Nederlandse roman gedaan, en daarbij van een prachtige zichzelf om den wille der waarheid niet ontziende oprechtheid, die even hartstochtelijk en onvoorwaardelijk het hele boek beheerst.

Anthonie Donker

© 2026

WIJ BEGRIJPEN WEL, OP HET KWART VAN ONZE 21e EEUW, DAT ER ROND DEZELFDE PERIODE VAN DE VORIGE EEUW, HET INTERBELLUM, OOK EEN BLOEIENDE BELANGSTELLING WAS VOOR EXISTENTIËLE LEVENSVRAGEN.

Bij Carry van Bruggens denken springt meteen de basisgedachte uit de *Phänomenologie des Geistes* van Georg W. F. Hegel in het oog dat:

De werkelijkheid zich ontvouwt door de verzoening van tegenstellingen.

Door een dynamische zelfontwikkeling kunnen de innerlijke structuren ontdekt worden. Ook Frans Coenen *c.s.* raakten daarmee in de ban van de *fenomenologische methode*, later uitgewerkt door Husserl. Daarbinnen konden allerlei denkbeelden en levensverschijnselen in een overkoepelend kader geplaatst en van daaruit begrepen worden. –

Tegen deze filosofische achtergrond ontplooit zich Carry's zoektocht naar een passende ideeënkunst. Dit kwam tot uitdrukking in *Heleen*, geschreven in 1911 en in 1913 als boek verschenen. Alle aandacht in dat boek gaat uit naar de queeste van een onzeker en eenzelvig meisje dat zichzelf steeds meer vragen gaat stellen en een levensbeschouwing wil vinden, die *voor al haar dagen en uren, voor al haar vermogens, voor al haar daden en gedragingen, bron en richtsnoer tegelijk kon zijn.* Zij wordt echter nog verscheurd door onoplosbare tegenstellingen in zichzelf.

In het omvangrijke cultuur-filosofische essay *Prometheus* en daarop aansluitende studies kwam Carry van Bruggen tot haar samengebalde levensinzicht.

Op die basis en vooral van haar roman *Eva* wordt zij in verband gebracht met het *modernisme* en daarmee met auteurs als M. Nijhoff, Menno ter Braak, E. du Perron en Simon Vestdijk naast Marcel Proust, André Gide, Thomas Mann, Robert Musil en Virginia Woolf.

Wat Carry van Bruggen met hen verbindt zou dan *reflectie*, *zelfanalyse* en een *fundamentele twijfel* zijn die zekerheden van allerlei aard aantast en tot een *kritische houding* leidt over groepsvorming met ideologische kenmerken.

Van Bruggens taalkritiek en pogingen tot het doorbreken van de traditionele manieren van vertellen past binnen het *modernisme*. *Lientje*, *Heleen*, *Ina* en *Eva* zijn vroege voorbeelden van de latere ontwikkeling van de bewustzijnsroman.[1]

1 VGL. Heleen van Duijn, *Our lives are pieces in a pattern*: De wijsgerige overtuigingen van Carry van Bruggen, 2019

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

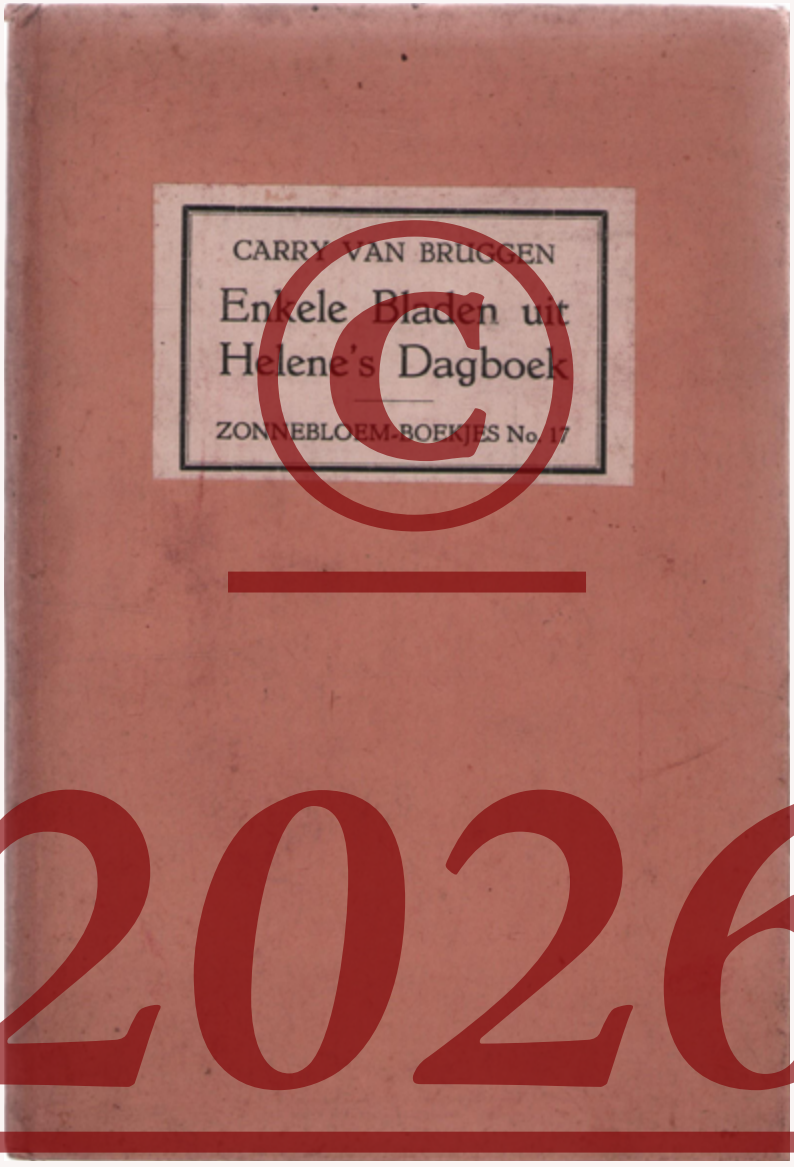
CARRY VAN BRUGGEN
Enkele Bladen uit Helene's Dagboek
ZONNEBLOEM-BOEKJES No. 17

© 2026

ENKELE BLADEN UIT HELENE'S DAGBOEK

Omdat U.M. *De Zonnebloem* zich beijvert iets goeds en welverzorgds uit te geven, hoeft het nauwelijks betoog dat ook dit boekje weer zeer de moeite waard is. We kennen Carry van Bruggen als een uitmuntend schrijfster die speciaal knap karakter- en stemmingsbeschrijvingen kan geven. – Deze fragmenten verschenen eerder in 1911 in *De Samenleving* en waren de voorlopers van het later verschenen boek *Heleen.* Omdat in deze dagboekbladen het verdriet over ongeweten liefde zo subliem wordt uitgebeeld, is het lezen van dit verzorgde boekje zeer de moeite waard. Heel mooie passages komen erin voor; vooral trof mij het: ◂ Wij hebben vroeger veel gesproken van Kunst en van Natuur, nu ben ik er zeker van dat beide zonder liefde betekenisloos zijn. Ik wil alleen weten van De Musset over kunst: *...ce portrait, tout beau que ce soit, ne vaut pas un baiser du modèle...*[1] – En dit van Shelley over natuur: *And the sunlight clasps the earth / And the moonbeam kiss the sea / What are all these kissings worth / If thou kiss not me...* ▸

En ook haar prachtige gedachten over natuur: *Vannacht heeft de storm de bomen van het laatste goud beroofd... nu ligt het aan hun voeten over de blanke plassen achteloos uitgestrooid. Nu kunnen de vijvers niet langer de hemel zien en de bestolen bomen mogen toekijken en treuren.* (M.C.)

Heleen... heleen... und kein ende. Is het wonderlijk dat er even een glimlach om mijn lippen gleed toen ik weer die naam zag staan op een van Carry van Bruggen's uitgaven, nadat ik over *Om de Kinderen* had betoogd, dat deze auteur letterlijk gestuurd wordt door Heleen, dat zij er niet van loskomt en dat haar meeste romanfiguren met Heleen's geest zijn doordrenkt? – Hoe het ook zij: Heleen bestaat nu eenmaal. Omdat zij geschapen werd door Van Bruggen's bijzonder eigen en markante talent hebben wij er rekening mee te houden. Vooral ook omdat, zoals de schrijver ons in haar voorwoord mededeelt *Heleen* de aanloop is tot de levens- en wereldbeschouwing zoals zij die heeft neergelegd in *Prometheus*. 'Prometheus werd het credo van een tot bezinning, van een tot zichzelf gekomen Heleen.' Heleen is kennelijk dé figuur die door Van Bruggen als haar belangrijkste creatie wordt beschouwd.

1 'Dit portret, hoe mooi het ook is, is geen kus van het model waard...'
'En het zonlicht omarmt de aarde / En de maanstralen kussen de zee / Wat zijn al deze kusjes waard / Als je mij niet kust...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zeker, de auteur heeft het recht om deze tien jaar oude 'losse dagboekbladen' alsnog het licht te doen zien en wel met een goede reden: ze zijn interessant omdat ze een fase betekenen in de ontwikkelingsgeschiedenis van Carry van Bruggen én omdat ze ook *an sich* waarde hebben als literatuur. – '*De geur van de herfst is als gedroomde, maar niet genoten kussen.*' Zie hier het allereerste zinnetje dat je al meteen in de stemming brengt en laat voelen hoe fijn het is om in aanraking te komen met een schrijver die haar eigen visie, eigen beeldkeus en uitdrukkingswijze heeft.

Het proza van Carry van Bruggen lijkt soms op gedichten in Oosters-beeldrijke stijl. Lees deze fraaie passage eens: '*En sidderend beluister ik mijn hart, een bonzende, bronzen klok, in de kolk van mijn borst. Mijn keel is een kooi van gesnoerd zilver, een bosvogel fladdert er gevangen, zijn ogen blinken brandend-wijd van mijn verlangen.*' – Karakteristiek is dat zij niet schrijft 'mijn keel is als een kooi van zilver', dat zij gerust zeggen kan: *mijn keel is een kooi van gesnoerd zilver.*

Welluidend klinkt de kostbare inlas in dit kleine boekje, *De kimono* dat toch zoveel bevat. De Oosterse welsprekendheid van Carry van Bruggen, de eindeloze *flux de paroles* waarover zij beschikt en de beeldende schrijfwijze, die meestal zo mooi is wanneer zij echt gezien en oorspronkelijk gevonden is ontaardt dan weleens in retoriek, bv. waar zij spreekt van een *wit gloeiend toornig hart*. En, och hemel, waar andere bedroefde vrouwen hun leed stil verwenen, wier *tiefste Schmerz* veelal 'keirae Laut' kan vinden, daar horen wij van Heleen hoe zij in een donkere, natgeregende tuin tussen platgestriemde struiken ter aarde gelegen heeft, en omdat haar ogen geen tranen meer hadden, *met woeste tanden de bittere bladers rukkend tot stukken gereten* heeft. En worden wij nu méér ontroerd, dan dat wij horen van die andere stille vrouwen, die hun smart niet zo ostentatief voor zichzelf ten toon stellen? Nee toch! – Ik heb het vaker gezegd en ik blijf het volhouden: Carry van Bruggen is een van onze knapste schrijfsters. Maar sterk moet de nadruk worden gelegd op dat 'knap'. Want het cerebrale is zo sterk, zo bovenmatig sterk ontwikkeld, dat het voor een artiest bijna bedenkelijk wordt.

Haar nieuwe roman geeft daar weer de duidelijkste voorbeelden van: *Uit het leven van een denkende vrouw* door... Justine Abbing. Wel, – het lijkt onbescheiden maar zo ronduit mijn vermoeden uit te spreken, maar *à qui la faute, Madame?*[1] Wie op een carnaval zich verkleedt, maar vergeet haar masker voor te doen, wordt onverbiddelijk herkend. En, inderdaad, Carry van Bruggen vergat, dat het niet de naam is, die de schrijfster maakt, maar haar stijl, haar denkbeelden, haar werkwijze.

Jeanne Reyneke van Stuwe

1 Wiens schuld is het, mevrouw?

Nicolaas Anthonie Donkersloot Carry van Bruggen, *Heleen; Een vroege winter*

2e druk, 6e duizendtal, Wereldbibliotheek; *f* 3.50 geb.

CARRY VAN BRUGGEN BEGON HAAR PUBLICATIES MET SCHETSEN NAAR HET NATURALISTISCH PROCEDÉ, *BREISCHOOLTJE* WAARUIT NOG NIET DE OP DE VOORGROND TREDENDE EIGENSCHAPPEN VAN DIT BIJZONDER EN STERK TALENT SPRAKEN.

Deze, openbaarden zich in haar romans, als *De Verlatene*, *Heleen* en *Eva*, die haar deden kennen als een schrijfster van felle, hevige menselijkheid, behept met een onweerstaanbare neiging tot zelfanalyse. Haar romans hebben hierdoor een sterk autobiografische inslag, het openhartig rekenschap geven van zichzelf is er een treffende eigenschap van. Daarnaast bleek in haar een in haar tijd bij vrouwelijke auteurs zelden voorkomende wijsgerigheid te leven, die haar in staat stelde tot een zeer oorspronkelijk en geëmotioneerd denken, steunend op een kennis van filosofie en cultuurgeschiedenis van machtige omvang. Haar *Prometheus*, een getuigenis van de geestelijke crisis in het Europese denken door W.O.I, is daaruit voortgekomen. Het boek vond op verre na niet de waardering die het, ook bij alle gebreken van een ongeremde betoogtrant, herhalingen, tcgenspraken, onverwerkte hegelianismen, zwakke compositie en een felle, eenzijdige visie, toch verdient om de sterke stroom van het denken waarop de lezer zich voelt meegenomen, de groots,: poging tot een samenvattende greep op de geestelijke ontwikkeling in de loop der eeuwen en het hartstochtelijke pleidooi voor de vrijwording van het denkend individu, die zij als zin en drijfkracht der geschiedenis ziet, tegen alle tegenkrachten en belemmerende machten in. In de jonge generatie uit W.O.II vond het, met de dappere wanhoop en de verwoede waarheidsdrift waaruit het geschreven is, opnieuw weerklank. Het is een magistraal verweer tegen de heerschappij van de schijn in de samenleving en een prachtige tekening van de oppositiefiguur in de Europese letterkunde en cultuur van de middeleeuwen tot nu. Het is de belangrijkste cultuurstudie die de Nederlandse letterkunde rijk is. Haar studie *Hedendaags Fetisjisme* over het gebruik van de taal in dienst van de schijn sluit er op aan. In *Het huisje aan de sloot* en keerde zij terug tot haar jeugdherinneringen uit de Zaanstreek.

¶

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

A. Roland Holst *Over Carry van Bruggen*

Voor Marie Anne Tellegen

Zelfs geen redelijk mens zal kunnen volhouden dat het bewustzijn geheel binnen de rede valt, al voelt hij nòg zo wrevelige geringschatting voor de bewustzijnsgebieden, het mythisch bewustzijn bv., die buiten de grenzen en vaak zelfs buiten het uitvalsbereik van de rede bestaan – gebieden die mij van ouds wel vooral boeiden en waar ik bij voorkeur leefde en zwierf, de gevaren van verdwaald raken en halfzacht worden dan maar op de koop toe nemend. Ik had het daar al eerder over, en zal het er wel meer over hebben, want ik heb een, aan zee verworven, zwak voor de herhalingen, die getijden zijn. Maar dit keer beperk ik mij tot de denkers, die de rede tot leer en leuze hebben, en die ik, als ik mij niet tot hen als denkers beperk, de breinwerkers noem.

Een van de sterkste en meest belangrijke van hen was Carry van Bruggen. Maar al te goed begrijp ik, waarom haar nog springlevend en gedegen boek *Prometheus* van zo wezenlijke en stimulerende betekenis was voor zo'n krachtig breinwerker als Menno ter Braak. Het denken als turnen wordt er tot iets als een heilgymnastiek, en soms zelfs bijna tot een uitgebalanceerde *démarche*, een mooie *loop*, al wordt die loop nooit mooi genoeg om op der goden wijze doelloos te zijn, want onbevangen wordt zij nergens. Hoe dan ook: in die hogere heilgymnastiek – en ik bedoel dit nu eens niet kleinerend – is zij meesterlijk en toegerust met een ontzag afdwingend en onvermoeibaar verworven kennis van zaken.

Al was zij dan ook nòg zo blij met zichzelf, vanuit deze achtergrond werd zij beheerst door haar ontwaakt bewustzijn. Dat bewustzijn wilde de rede niet te buiten gaan – het kon dat ook niet, en maakte van haar nood dus een deugd. Dat mag een tekort zijn, het doet niets af aan het feit dat zij zich onvoorwaardelijk ondergeschikt maakte als dienaar, waarmee zij haar aangeboren en charmante ijdelheid overwon. Daarop kon zij, terecht, het tegendeel zijn van ijdel, ik bedoel: trots.

Uit enkele van haar geschriften blijkt dat deze toewijding, door het leven zelf als 't ware beloond werd door een ervaring, die het doel van deze toewijding wel degelijk te buiten ging – een ervaring die haar leidde naar een gebied waar de rede haar niet meer ter zijde kon staan. Ik denk hier vooral aan *Heleen, een vroege winter*. Vele jaren geleden las ik het in dankbare verwondering. Het bleef mij altijd bij, ook als een bewijs dat zij open stond voor een intonatie van het leven, die haar van het doel, waar zij de trotse dienaresse van werd, op de wijze der gelatenheid en door een verzwegen tegenspraak, als 't ware ontsloeg. De vrouw, die – en dat nog wel voorafgaand aan *Prometheus* – dat boekje kon schrijven, was zeker geen '*woman of no importance*'.

© 2026

HELEEN STOND AAN HET BEGIN VAN DE ONTWIKKELING DIE CARRY VAN BRUGGEN MET HAAR WERK EN HAAR IDEEËNGOED ZOU DOORMAKEN. In het voorwoord op de *Bladen uit Helene's Dagboek,* in de tweede druk van *Heleen,* noemde ze haar filosofische hoofdwerk *Prometheus*:

'*Het credo van een tot bezinning, d.w.z. een tot zichzelf gekomen Heleen*'.

Deze lijn kan doorgetrokken worden naar Van Bruggens laatste roman *Eva*. Daarin laat ze zien hoe het een tot bezinning gekomen Heleen op latere leeftijd vergaat. Voor Van Bruggen was *Eva* het sluitstuk in haar ontwikkeling als romanschrijver. Een *postludium* waarin fictie, filosofie, artisticiteit, peinzerij – oftewel al haar talenten – samenkwamen.
Vanaf *Heleen* maken Van Bruggens wijsgerige opvattingen deel uit van haar romans. Voorafgaand aan de publicatie van de roman *Heleen* in 1913, verscheen *Enkele bladen uit Helene's dagboek* tussen oktober 1910 en april 1911 in het tijdschrift *De Samenleving*.
Deze zeer lyrische dagboekbladen bevatten de kern van wat Van Bruggen later *eenheidsverlangen* of *eeuwigheidsheimwee* zou noemen. Helene's verlangen manifesteert zich als een romantische drang haar eigen persoon te verliezen in afwisselend de ervaring van alles wat de herfst aan geuren, kleuren en geluiden met zich meebrengt en in het samenzijn met een geliefde hij-figuur. *Enkele bladen uit Helene's dagboek* verscheen in 1919 bij uitgeverij *De Zonnebloem* in Apeldoorn. Van Bruggen schreef er het voorwoord bij – dat hierna is opgenomen – en waarin ze de *bladen* een '*aarzelende aanloop*' naar *Heleen* noemde. Als *Heleen Een vroege winter* de eerste stap was in een nieuwe fase van haar intellectuele ontwikkeling en de aanloop naar *Prometheus*, dan vormen de *dagboekbladen* het allereerste begin.[1]

1 VGL. De *Samenleving*, 24 december 1910, № 26. Van Bruggens bespreking van Arthur van Schendels *Shakespeare* die tegelijk met de *Bladen* in *De Samenleving* verscheen, bevat expliciete verwijzingen naar de begrippen die de kern van haar levensvisie zouden vormen. In dit buitengewoon lyrische artikel voerde Van Bruggen Van Schendel op als dé representant van *loutere waarachtigheid*:
'Werkend in zelfvergeten innigheid' heeft Van Schendel's ziel zich in verheven liefde met Shakespeare's ziel vereenzelvigd, zoals het alleen mogelijk is tussen wie elkaar, langs inniger en raadselachtiger wegen dan die van het bloed, zijn verwant.
De gemoedsaandoening die met die verwantschap gepaard gaat, noemde ze net als Van Schendel: '*het gevoel van eeuwigheid, boven alle waarheden waarachtig*'.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De hoofdpersonen uit Carry van Bruggens romans vertonen de eigenschappen die zij aan de wijsgerige zelfkritische individualist toeschreef: verwondering, grote emotionele en intellectuele ontvankelijkheid en een sterk rechtvaardigheidsgevoel. Dit geldt voor de personages uit het proza dat aan *Heleen* voorafgaat, zoals Daniël in *De verlatene* en voor de latere hoofdpersonen, zoals de kinderen uit *Het huisje aan de sloot*, waarin de tegenstelling tussen *collectivisme* en *individualisme* op milde toon aan bod komt.
Bij Ina in *Een coquette vrouw* en Marianne in *Uit het leven van een denkende vrouw* is de verontwaardiging van de vrouw die verlangt naar intellectuele erkenning en lichamelijke overgave nadrukkelijk aanwezig.

Carry van Bruggen kwam met *Heleen* tegemoet aan wat ze als haar eigenlijke roeping zag: *Een stem geven aan haar vertwijfeling en aan haar neiging tot zelfbespiegeling via het verkennen van universele levensvragen.*[1]
Haar critici hadden bezwaren tegen de intellectuele analyses en het streven naar zelfkennis en morele bezinning van haar hoofdpersonen. Deze eigenschappen werden om verschillende redenen niet gewaardeerd door zowel mannelijke als vrouwelijke recensenten. Volgens hen wilde Van Bruggen schrijven over zaken die ze niet begreep. Ze zou de lezer geen zicht bieden op het *werkelijke leven*. Bovendien was haar werk *gevaarlijk* voor de mentale gezondheid van vrouwen.[2]

1 De betekenis die de roman *Heleen* had voor Van Bruggens ontwikkeling als schrijfster en filosofe heeft ze uitgelegd in een interview dat is opgenomen in *Carry van Bruggen, dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.

ZIE OOK: Heleen van Duijn, *Our lives are pieces in a pattern; De wijsgerige overtuigingen van Virginia Woolf en Carry van Bruggen in het licht van het modernisme*, V.U. Amsterdam 2019. [MOTTO: *En de pijn van het verwilderde willen*, Carry van Bruggen 1927. *The pain of the want, and the bitter anger*, Virginia Woolf 1927.]

2 ZIE: Dirk Coster over *Heleen* (1927) of Jo van Ammers-Kuller (1920) over *Uit het leven van een denkende vrouw*. Volgens Dirk Coster was grote intellectuele activiteit in het geval van vrouwen uitzonderlijk: *Inderdaad is deze alles beheersende drang tot analyse en geestelijke verantwoording des levens een zeldzaam verschijnsel in een vrouwenleven.*' – 'Heleen maakt de scherpe opmerking dat vrouwen gegroeid zijn en de mannen dezelfde zijn gebleven. Het is dus voor de vrouw moeilijk is geworden om haar natuurlijk verlangen tot overgave zonder zelfverlies en -verloochening te verwezenlijken. Zij wijst hiermee een plaag van onze ganse tijd aan, maar tevens ook het noodlot van haar eigen vrouwenkarakter, dat ook in deze liefde zich niet zuiver vrouwlijk toont. Een overmaat aan bewustzijn en morele analyse breekt de '*oerinstincten van de ziel*' en staat het vermogen tot overgave van een man aan een vrouw in de weg.

© 2026

AVONDBLAD
Zaterdag 24 Maart 1934
UTRECHTSCH PROV. EN STED. DAGBLAD
138e Jaargang No. 71
UITGAVE VAN DE N.V. DRUKKERIJ v/h L. E. BOSCH & ZOON

Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad 24-03-1934

LETTERKUNDIGE KRONIEK

De tweede uitgave van Carry van Bruggens *Heleen* (n.v. Wereldbibliotheek, 1934) is een belangrijke gebeurtenis in onze literatuur. Het verdient mijn aandacht, aangezien ik regelmatig word gevraagd om lezerskringen over literaire onderwerpen te leiden. – Deze tweede uitgave wordt voorafgegaan door een verklarende beschouwing van Frans Coenen.

Hij heeft het boek van Carry van Bruggen zo grondig begrepen dat ik enkele punten moet aanhalen voordat ik de betekenis van *Heleen* voor onze tijd bespreek.

Coenen schrijft:

Het kind Helen, aan zichzelf overgelaten, leefde lang in droom en verbeelding. Ze beschouwde de wereld om haar heen als een uitbreiding van zichzelf. Toch werd ze soms uit die omgeving opgeschrikt door geruchten en gebeurtenissen die verhalen van zalige helden leken op te roepen - 'dat wat gevoeld, maar niet gezegd kon worden'. Ze zocht hartstochtelijker naar de betekenis ervan in haar eenzame dromen. Maar de kindsheid liet haar ruw het praktische leven in. Ze was een meisje uit een arm gezin en wist weinig van de materiële en nuttige dingen. Daardoor werd ze ongezond en teruggeworpen op zichzelf. Ze leed aan de onbegrijpelijke klacht van het intellectuele verschil tussen de gedrukte wereld en de werkelijke wereld. Haar verbeelding kon geen leugen zijn, maar de werkelijkheid was onmiskenbaar. Wat elk kind verwacht: deze tegenstrijdige held, wat uiteindelijk elk kind accepteert, kon Heleen niet. Ze begon haar zoektocht naar eenheid van werkelijkheid en liefde, die de waarheid zou zijn. Hier ligt de kern van haar anders-zijn, de bron van haar innerlijke strijd.

Al haar latere ellende, die voortkwam uit haar tegelijkertijd extreme gevoeligheid en onbedwingbare rede, was vanaf haar geboorte al aanwezig. Die rede zou haar de antwoorden moeten geven op de vragen waarom dromen en het echte leven zo verschillend zijn en waarom de dingen zijn zoals ze zijn. Maar in plaats van haar tot een bevrijdende eenheid te leiden, dreef de rede haar steeds dieper het dichtbegroeide moeras van de bijzonderheden in, tot ze er bijna in wegzakte.

De band die ze dacht te voelen met de mensheid bleek niet te bestaan. Er was alleen angst of ijdelheidswaan, die de verschillen, irrationaliteiten en inconsistenties ontkende of negeerde. Niets leek rechtlijnig, niets leek vast en blijvend; alles was wankel, zelfs haar eigen persoonlijkheid, die leek op water, kleurloos en tot elke vorm bereid. Geen enkele handeling of drijfveer kwam spontaan uit haarzelf voort; alles was gedreven, alsof het moest...

Maar door welke macht opgelegd?

Het kinderlijke ideaal, dat één was met haar droomleven, van eerlijk, trouw en edelmoedig zijn, was allang verdwenen in de ontmoeting met de wereld. Maar nu ze de mensen minderwaardig vond en ook nergens een vastheid zag, kon ze zichzelf niet helemaal verliezen. Net zoals ze, verlangend uit haar eenzaamheid naar gemeenschappelijkheid, zichzelf zo vaak had verraden bij anderen door te vleien, kon dat ook niet doorgaan. Hoe vluchtig en twijfelachtig dan ook, ze was toch zichzelf de enige waarheid, waaraan ze trouw moest blijven nu ook, haar zogenaamde liefdesspel, had haar moe gemaakt.

Want een spel was het, geen ernst, als ze, verleid door haar bekoringskracht, de mannen tot zich trok uit ijdelheid, maar ook om haar isolement te doorbreken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Maar toen, op dat keerpunt in haar leven, ontmoette ze de liefde, die geen spel was. En toen ze erin geslaagd was om in de buurt van de geliefde man te komen en eenzaam te worden, gedroeg ze zich nog steeds met oneindig geduld en zelfbeheersing, zodat hij niet het eerste van Ina's liefde zou merken, maar door de bekoring van haar persoonlijkheid zelf zou worden veroverd.

Ze weet dat liefde het best gewonnen wordt door terughoudendheid en eenvoud. Als behaagzuchtige en deugdzame, die haar leven in nooit rustende verstandigheid heeft geleefd, ervaart ze nu voor het eerst de zalige overgang van haar zinnen. Ze erkent in gelukkige verrassing dat haar tegenover het geheim is geopendbaard van die raadselachtige ontroeringen van haar jeugd. Als een aanblik, een klank, een geur, openen plotseling onvermoede verten en diepten van haar leven zich, die haar zielsgelukkig maken of ten dode beklemmen. Dit was dan de diepere zin des levens, waaraan ze zich heeft overgegeven en die op de weg der rede onvindbaar bleek.

In dat moment, nu door haar erkend als de bron van al haar verwantschap en liefde, lag haar levensgeluk besloten. Ze erkent nu de grootste spanning, de apotheose, in deze volkomen overgave aan hem, die ze liefheeft. Maar hij moet die overgave ook willen en teruggeven met zijn liefde. Alleen zo kan haar levensgeluk en de zin, de gehele inhoud van haar leven, verwezenlijkt worden. Was het al nutteloos, doelloos, een hopeloze vergissing wat haar bewogen hart heeft gevoeld en vertroost, of zal hier nu het harde leven de schuld, die het al in vroege jeugd bij haar aanging, inlossen en deze liefde hoogste, waarachtigste werkelijkheid blijken?

Hier is dan het keerpunt, de uiterste ure, de enige kans die nooit terugkeert, omdat Heleen, tot dit ogenblik gegroeid, deze intense spanning van al haar vermogens nimmer meer zo gaaf en argeloos zal kunnen beleven. – Maar onvermijdelijk volgt ook op dit idealisme de ontgoocheling. Hij zal voor haar niet zijn; er liggen te grote verschillen tussen de geliefde en haar. Zij begint nu pas haar leven, hij heeft er mee afgedaan. Zijn leven vloeide rustig en gelijkmatig, hij is ongemerkt oud geworden, maar niet moe. Hoe zouden dan hun levensstromen samen kunnen vloeien? Ze tracht nog te hopen, maar innerlijk is er al de vertwijfeling die haar ertoe drijft, door onbedwingbare, maar onheilspellende pogingen zijn liefde te forceren. Hij koestert echter zijn rust en erkent wellicht dat Heleen niet het aardse en werkelijke, maar het ideaal in hem liefheeft, waaraan geen mens kan voldoen. Daarom weigert hij.

De literatuurminnende lezer die met liefdevolle aandacht dit in 1913 verschenen boek herleest, verlangt een gids die hem langs de duistere afgronden en duizelende vergezichten leidt die deze moeilijke lectuur biedt, en kan geen betere gids kiezen dan Frans Coenen. Elke nieuwe kennis van *Heleen*, naast de bestaande, is overbodig.

De schrijver zegt in haar inleiding tot de *Enkele Bladen uit Helene's Dagboek* – aan deze uitgave toegevoegd – dat *Heleen* niets anders betekent dan een moment in de voortgezette worsteling om die levensbeschouwing die in *Prometheus* tot (altijd: voorlopige) uitdrukking is gebracht. Immers, alles wat in *Heleen* als intuïtie aanwezig was, als gestadig aanzwellende vermoedens over het uitsluitend relatieve en kaal functionele – en dus vanuit menselijk opzicht zozeer troosteloos en hangend liggende onvaste, vloeiende en wankelende dingen – is in *Prometheus* tot inzicht uitgegroeid en dus ook volkomen aanvaard. Want het rijpe begrip begeert geen troost buiten en boven zichzelf, begeert geen rust in definitieve uitkomsten, is eerder zelfs geneigd te wantrouwen en te mijden. Zo werd *Prometheus* het Credo van een tot bezinning – dat wil zeggen: tot zichzelf gekomen – Heleen.

© 2026

Er is een opmerkelijke tegenstelling tussen dit, klassiek geworden, geschrift van Carry van Bruggen en de meeste literatuur die tegenwoordig de aandacht trekt. En die tegenstelling ligt hierin dat de meeste hedendaagse boeken missen de focus op individualiteit. Ik beweer niet dat het innerlijke leven van personages afwezig is, maar het Zelf (met een hoofdletter Z) is voor moderne auteurs geen onderwerp meer. Neem bijvoorbeeld Ferenc Körmendi, die laat zien hoe de invloed van het collectief het individu beheerst. [Pierre Ritter († 1962) hield op 19-4-1936 een radiolezing over Körmendi - *red.*] Uit de 'verwarde en onrustige tijd' construeren auteurs verwarde en onrustige individuen. Of ze presenteren, zoals Van Schendel in *Waterman*, een algemeen probleem in individuele vorm, maar het rechtstreeks confronteren van de eigen afgronden is ons in deze gespannen tijd ontnomen. De mensheid is met zichzelf bezig, waardoor individuen zich niet bewust worden van hun eigen wezen. Ook de doelstelling van de literaire geest, en van de geest in het algemeen, is veranderd. Wie worstelt er nu nog, zoals Carry van Bruggen deed, met de bezinning van het 'begrip'? Een tijd die '*denken wil met het bloed*' heeft het vermogen verloren te begrijpen hoe het bloed in de strijd met de idee ten onder gaat. Het meest tragische aan Carry van Bergen is niet dat ze verbrijzeld is in de strijd van een hartstochtelijk temperament om *bezinning*, maar dat het volgende geslacht de betekenis van haar worsteling niet meer kan doorzien. Toch zullen vooral de ouderen onder ons opnieuw onder de indruk komen van dit onvergelijkelijke, als een onophoudelijke stroom vloeiende proza. Ze zullen opnieuw de dramatiek ervaren die Carry van Bergen alleen en uitsluitend uit momenten van *innerlijke* bewogenheid heeft weten op te bouwen. Het uiterlijk leven van Heleen heeft nauwelijks meer dan symbolische betekenis.
Iedereen die dit werk het respect en aandacht schenkt die het verdient, zal tot de overtuiging komen dat *Heleen* het indrukwekkendste monument is van het Nederlandse individualisme.
Individualisme, dat zo ver weg lijkt en toch dichterbij is dan men wil toegeven.

P. H. Ritter Jr.

Het volk 28-08-1934 *Belangrijke herdrukken*

De eerste druk van Heleen, een vroege winter, verscheen in 1919 in een oplage van 5000 exemplaren en was in hetzelfde jaar uitverkocht. Nu de Wereldbibliotheek dit boek herdrukt, is dat niet alleen een plicht, maar ook een eerbetoon aan de nagedachtenis van de schrijver. Ze voegen er een herdruk aan toe van *Enkele bladen uit Helene's dagboek*, geschreven in 1910 en 1911 en gepubliceerd in 1919 door *De Zonnebloem* in Apeldoorn. Volgens het voorwoord van de schrijver is dit werk een eerste *aarzelende aanloop* tot Heleen.
Daarnaast publiceert de w.b. in deze nieuwe uitgave behalve twee portretten van de schrijver, een studie *Carry van Bruggen's Heleen* door Frans Coenen. Coenen, waarin deze fijnzinnige literator, pleit ervoor dat dit veel te weinig bekende werk van de geniale schrijfster een grotere plaats krijgt dan een boek als *De Verlatene*, dat gemakkelijk een breed publiek bereikte.

Coenen noemt het prachtig-zuiver geschreven *Heleen* terecht een van de meest aangrijpende en diepzinnigste werken van de Nederlandse letterkunde.
Het is te hopen dat deze nieuwe volledige uitgave dit ontroerendste werk van Carry van Bruggen, dat zelfs door een van onze grote literatuurgeschiedenissen niet genoemd wordt, de erkenning en bekendheid krijgt die het verdient.

m. w.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nieuwe Vlaardingsche courant 05-05-1941
Van boeken en schrijvers

CARRY VAN BRUGGEN. HELEEN; *Een vroege winter*. Met een inleiding van Frans Coenen. Met twee portretten van de schrijfster. Bandontwerp B. van Dam-van Bruggen. Tweede druk *f* 3.05.

NET HADDEN WIJ ONS WEER EENS VERDIEPT in het prachtige, psychologische boek van Carry van Bruggen *Eva*, waarin zij zo treffend het tragische leven van een fijnbesnaard meisje beschrijft, toen de W.B. ons verblijdde met deze tweede druk van *Heleen*. Deze uitgave is bijzonder waardevol omdat zij de grondslagen legt voor veel later werk, waaronder het hierboven genoemde *Eva*. Bovendien bevat het boek enkele portretten van de schrijver en een herdruk van *Enkele bladen uit Helena's Dagboek*. Het wordt voorafgegaan door een uitnemende bespreking door Frans Coenen, aan wie de schrijfster haar roman had opgedragen.

DE REDACTIE VAN DE W.B. SCHRIJFT:

De eerste druk van 'Heleen' verscheen in 1913 in een oplage van 5000 exemplaren. Toen deze in 1919 was uitverkocht, waren de tijdsomstandigheden niet gunstig voor een herdruk van een boek dat zijn schoonheid en betekenis meer ontleende aan de fijne ontleding en het diepe inzicht van de schrijfster.

INZICHTEN DIE MINDER INDRUK MAKEN dan de spannende verhalen die het grote publiek boeien. En zo ja, werd de herdruk van jaar tot jaar uitgesteld. Maar nu we er dan eindelijk toe kunnen overgaan, meenden we er een herdruk van het in 1910 en 1911 geschreven en in 1919 bij *De Zonnebloem* verschenen werkje *Enkele bladen uit Helene's Dagboek* aan toe te moeten voegen. Zoals het voorwoord aangeeft, is dit werkje te beschouwen als een eerste 'aarzelende aanloop' tot *Heleen*.

VOOR IEDEREEN DIE HET OEUVRE VAN DE ONS TE VROEG ONTNOMEN SCHRIJFSTER KENT, is het duidelijk geworden dat zich in deze beide jeugdwerken de rijkdom van haar zielenleven en haar grote kunstenaarschap, zoals die in haar latere boeken tot ontplooiing kwamen, reeds volledig openbaren. Daarom is de uitgave van deze herdruk voor ons niet slechts een plicht, maar tevens een eerbiedige hulde aan haar nagedachtenis.

Heleen IS IN WEZEN, DAT WIL ZEGGEN IN WAARHEID EN VERDICHTING, WAT CARRY VAN BRUGGEN ZELF WAS, aldus Frans Coenen.

Want dit is wat het boek inhoudt en waarom allen, het zouden kunnen en zo weinigen het zullen aanvoelen: een klacht om de wrede raadselachtigheid van het leven, deze tragedie, waarin wel allen meedoen, doch waarvan maar enkelen het leed voelen.

Wij hopen dat deze herdruk een succes voor de W.B. moge zijn, want het boek is het waard. Het is een uitgave die haar waarde behoudt en die wij dan ook met nadruk aan alle boekenliefhebbers aanbevelen. Wij zelf hebben deze tweede druk met grote voldoening naast de eerste van 1913 gezet.

© 2026

Enkele bladen uit Helene's dagboek door Carry van Bruggen, fragmenten gedurende 1910–'11 verschenen in het weekblad De *Samenleving*. Ze bleken aanleiding en opmaat tot een aarzelende aanloop naar *Heleen*, dat op zichzelf niets meer betekent dan een verder moment in de voortgezette worsteling om die levens- en wereldbeschouwing die in *Prometheus* tot uitdrukking is gebracht.
Aldus, verklaart de schrijver in haar Voorwoord, vormen deze *Dagboekbladen* met *Heleen* (1913) en *Prometheus* (1919) één geheel in een logische gang van intellectuele zelfontplooiing.
(Apeldoorn, N.V. Uitgevers-Mij. *De Zonnebloem*).

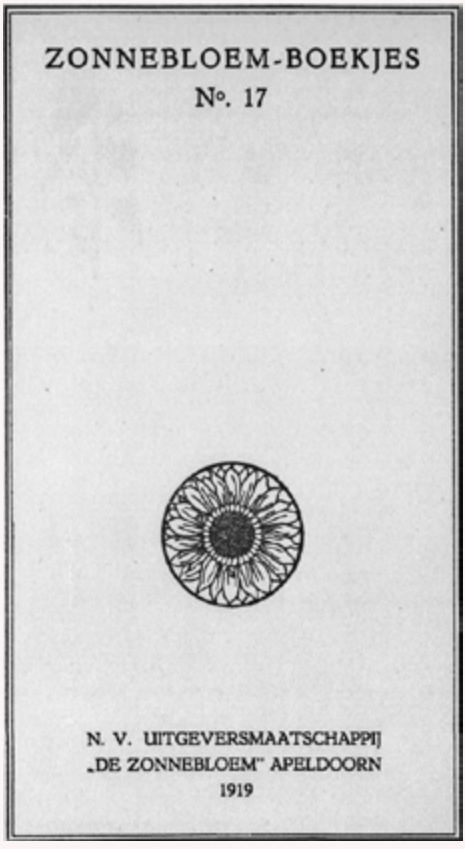

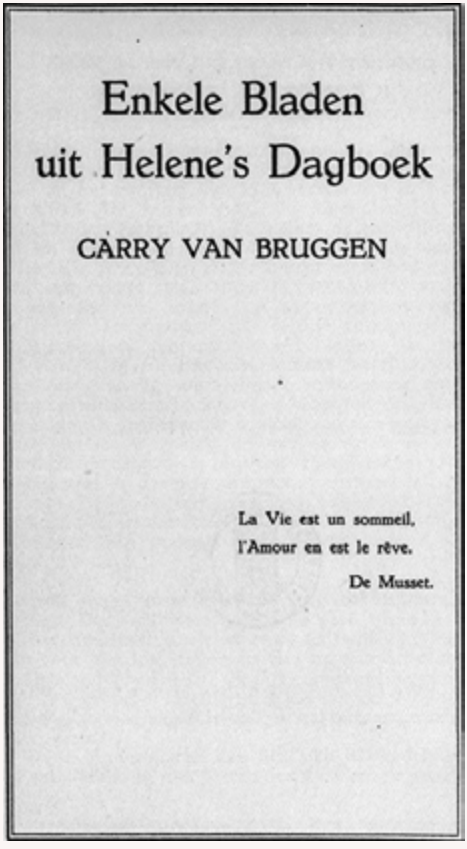

N. V. UITGEVERSMAATSCHAPPIJ *DE ZONNEBLOEM* APELDOORN 1919
Gedrukt ter drukkerij van de Firma *F. E. Macdonald* te Nijmegen
Eerder verschenen in: *De Samenleving* – 1910-1911

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Enkele bladen uit Helene's dagboek door Carry van Bruggen, fragmenten gedurende 1910—11 verschenen in het weekblad „De Samenleving". Ze bieden de aanleiding tot en beteekenen een aarzelende aanloop naar „Heleen", hetwelk op zichzelf weer iets beduidt dan een verder moment in de voortgezette worsteling om die levens- en wereldbeschouwing, welke in „Prometheus" tot uitdrukking is gebracht.

Aldus, verklaart de schrijfster, vormen deze „Dagboekbladen" met „Heleen" (1913) en „Prometheus" (1919) één geheel, een logische gang van intellectueele zelfontplooiing.

(Apeldoorn, N.V. Uitgevers-Mij. „De Zonnebloem").

¶

AANKONDIGINGS ADVERTENTIE VAN 'DE SAMENLEVING'
De Nieuwe Courant 24-06-1910
De Courant *Nieuws van den Dag* 24-06-1910
Nieuwe Amsterdamsche Courant
Algemeen Handelsblad 23-06-1910

„DE SAMENLEVING"
Nederlandsch Weekblad

ZATERDAG 2 JULI a.s. verschijnt onder Redactie van Dr. F. H. Fischer aflevering 1 van „DE SAMENLEVING", Weekblad, gewijd aan onderling verkeer, kunst en wetenschap, lectuur, hygiëne, huis- en bloemverzorging, huis-inrichting, enz., kortom aan alles wat in de hedendaagsche samenleving van belang is te weten. Een speciale rubriek voor Dames, over opvoeding, over sport en spel, modes, dienstpersoneel, etc. wordt eveneens in „DE SAMENLEVING" opgenomen, zoodat dit Weekblad het geheele gezinsleven omvat.

Abonnementen kunnen bij iederen Boekhandelaar of direct bij de Algemeene Uitgevers Maatschappij N. Z. Voorburgwal 287, Amsterdam, worden besteld à ƒ 5.— per jaar (52 afles.) of à ƒ 5.60 franco per post.

Het Proefnummer verschijnt Zaterdag 25 Juni a.s.

De geest van het Weekblad zal daarin nader worden omschreven.

¶

< Het werk dat duidelijk beïnvloed was door het naturalistme uit die tijd, had zij vooral gevonden in reminiscenties aan haar verblijf in Indië en de onuitwisbare jeugdherinneringen als orthodox-joods meisje in Zaandam.
Een opvallende uitzondering vormt het lyrische verslag van een onbeantwoorde liefde, dat als *Enkele bladen uit Helene's dagboek* in weekblad *De Samenleving* verscheen. >

De Samenleving.

Dat vroeg of laat een poging gedaan zou worden iets te stellen in de plaats van de beide overledenen: *De Kroniek* en *De Nederlandsche Spectator*, kon men verwachten. Er is een kring van intellectueelen die behoefte heeft aan wekelijksche gedachtenwisseling.

In die behoefte schijnt *De Samenleving*, Nederlandsch weekblad onder redactie van dr. F. H. Fischer, te willen voorzien.

Wij ontvingen het eerste nummer. En lazen de „Introductie" met aanvankelijk genoegen. In goede taal wordt daar iets van een program opgesteld. Aldus:

„Wij gaan uit van de overtuiging, dat de groote maandschriften, die in Nederland verschijnen, te weinig rekening houden met de ontwikkeld heid van het lezend publiek, om er iets voor te kunnen zijn.

Want sinds de zeventiende eeuw, dat is dus sinds Nederland een Staat werd, karakteristiek voor dit land geweest, dat er de beschaving ver stond van het volk. Wij kunnen niet gelooven, dat dit beide partijen tot voordeel strekt. Intellectueelen, die in denzelfden tijd leven, zijn het altijd op een groot aantal punten van te voren eens en schakelen de punten dan uit het debat, door er voor hun voor te houden, naar welker beslissing nooit gevraagd wordt. De anderen durven hun onvermogen niet te laten merken. Schuchtere vragen worden met gebaar van diepzinnigheid onbeantwoord gelaten. Vraagt eindelijk een der intellectueelen, die zich niet zoo laat afschepen, resolunt: wat beteekent dit en waarom is het zoo? dan worden de anderen kwaad; het blijkt dan echter gewoonlijk, dat niemand een goed antwoord kan geven en dat aan de zaak zeer moeilijke kwesties verbonden zijn.

„Het is zeer nuttig voor de menschen van kunst en studie, dat zij eens gecodrankt worden, in duidelijk Hollandsch te zeggen, wat zij meenen.

„In de groote tijdschriften geschiedt dit niet. De kleinere houden zich vaak op te laag peil. Wij wenschen niemand te kort te doen en erkennen gaarne, dat wij in ons streven niet alleen staan. Wij meenen echter, dat er in ons land nog geen overvloed is van tijdschriften, waarin door de beste krachten voor het groote publiek gewerkt wordt. En de vraag naar goede populaire litteratuur is te groot. Duizenden zenden zich graag wat op de hoogte te houden, als er maar een midden was tusschen de voornaam-overstaanbaarheid der groote en de goedelijke nederdigende vriendelijkheid der kleine litteratuur.

„Wij zullen zelf geen nieuw in staat zijn, toestanden te leveren, waar wij bezwaar. Te overzicht, contrast hetgeen men in populaire geschriften kan en moet, een zekere conversatie, die [illegible] zoo moeilijk te overwinnen zal zijn. Wij gelooven echter dat in een nieuw tijdschrift, dat er zich geheel op toegelegt, het veel lichter bereikt kan worden, dan in die andere periodieken, wier karakter er misschien aan toelaten, ernstig te zijn."

Maar weberieu geeft deze uiteenzetting toch nog niet de gewenschte vastheid. Uit de daden zal nader hebben te blijken wat daar achter zit. Men wil niet doen aan politiek, noch een bepaalde religieuse richting vertegenwoordigen. En ten aanzien van kunst alleen verhelderend en verklarend werken. Den lezer „bij" houden.

Gaarne zullen wij met aandacht dit pogen gadeslaan.

Aan verscheidenheid laat de eerste aflevering het niet ontbreken. Een stuk over Chanteclee-critiek. Populaire natuurhistorie. 't Begin eener sociologische en eener geneeskundige rubriek. Een kolommetje voor dames. En een literaire kroniek over Duitsche boeken.

© 2026

Carry van

1881

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zes-en-tachtigste jaargang No. 88 Dinsdag 18 November 1919

NIEUWSBLAD VOOR DEN BOEKHANDEL

UITGEGEVEN DOOR DE VEREENIGING TER BEVORDERING VAN DE BELANGEN DES BOEKHANDELS - VERSCHIJNT DINSDAG- EN VRIJDAGAVOND - REDACTEUR: P. BAUSCH

BUREAU: HEERENGRACHT 124/8, AMSTERDAM - TEL. 6844 N

Geabonneerden op en adverteerders in het Nieuwsblad voor den Boekhandel worden indachtig gemaakt, dat zij voor zich als bindend erkennen en verplicht zijn na te leven de bepalingen van het Reglement voor het Nieuwsblad voor den Boekhandel en van artikel 13 van het Algemeen Reglement van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, zooals die laatstelijk zijn vastgesteld en eventueel later zullen worden gewijzigd.

ZONNEBLOEM-BOEKJE No. 17 3801

CARRY VAN BRUGGEN

ENKELE BLADEN UIT HELENE'S DAGBOEK

Dit boekje bevat, van de hand van de bekende schrijfster, een verzameling buitengewoon-lijne lyrische stemmingsstukken, oorspronkelijk geschreven als voorstudie voor het latere „Heleen". Ook op zich zelf vormen zij een ontroerende en schoone lectuur.

Gecartonneerd f 1.25

Worden geleverd, ook gesorteerd met onze andere uitgaven, op de bekende aanbiedingsvoorwaarden.

De ZONNEBLOEM-UITGAVEN, in hun smaakvolle uitvoering, zijn, goed geëtaleerd, een buitengewoon St. Nicolaas-artikel.

© 2026

n Bruggen

-1931

Carry van Bruggen omstreeks 1911

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VOORWOORD BIJ DE 1E DRUK IN BOEKVORM

DE HIER VOLGENDE FRAGMENTEN ZIJN ALS *BLADEN UIT HELENE'S DAGBOEK* GEDURENDE HET NAJAAR VAN 1910 EN HET VOORJAAR VAN 1911 VERSCHENEN IN HET WEEKBLAD *DE SAMENLEVING* DAT SINDSDIEN OPHIELD TE BESTAAN.

Ze bleken de aanleiding tot, en betekenen een aarzelende aanloop naar *Heleen*, wat niets meer beduidt dan een verder moment in de voortgezette worsteling om de levens- en wereldbeschouwing die in *Prometheus* tot (voorlopige) uitdrukking is gebracht. Immers, alles wat in *Heleen* nog maar als intuitie voorhanden was, als gestadig aanzwellende vermoedens rondom het uitsluitend-relatieve en bloot-functionele, daarom uit menselijk opzicht zo zeer troosteloze en beangstigende, onvaste en vloeiende en wankele van de dingen – is in *Prometheus* tot inzicht uitgegroeid en dus ook volkomen aanvaard. Want het rijpe Begrip begeert geen troost buiten en boven zichzelf, begeert geen rust in definitieve uitkomsten, is eerder zelfs geneigd beide als misleidend te wantrouwen en te mijden. Zo werd *Prometheus* het Credo van een tot bezinning – dat is: tot zichzelf – gekomen 'Heleen' Van die bezinning in deze *Dagboekbladen* nog zelfs geen begin!

Hier domineren vertwijfeling en twijfel bij het één voor één losraken en vloeiend worden van dierbare zekerheden, van de diepe, aanklevende dogma's van het gevoel – om het misleidende van 'hoop', het ongegronde van 'geloof' en het ontoereikende van 'liefde'.

Want het erotische kan hier van het morele en intellectuele niet gescheiden worden: het verdriet om de onbegrepen en onbeantwoorde liefde ontleent haar kracht en somber zelfbehagen als onloochenbare realiteit, aan de donkere wanhoop om alles wat het menselijk hart benauwt – totdat dit hart van de Rede wil leren ook zonder ficties en illusies er vrede mee te hebben. Zo ontleende Werther's liefdesleed zijn kracht en somber zelfbehagen aan Werther's wereldleed.

Zo vormen deze 'Dagboekbladen' met *Heleen* (1913) en *Prometheus* (1919) een geheel, een logische gang van intellectuele zelfontplooiing, algemeen menselijk, buiten en boven de persoonlijkheid van de auteur – een gang uit het primitieve, ingeschapen gevoelsdogmatisme van 'Geloof' en 'Hoop', door de vertwijfeling van de alles losrukkende twijfel naar de enige rust in

2026

de *EEUWIGE BEWEGING*, de zelfkritische zelfaanvaarding, in het begrijpen als loon bereid aan degene, die niet aarzelde zijn illusies in weerlegging te vernielen, die niet schuwde zijn vlees in zelfonderscheiding te kerven, in de drang naar die 'waarheid' welke werkelijkheid is. En tegelijkertijd kunnen ze strekken als een bewijs, hoe de Intuïtie, heden ten dage door zoveel, versmaders van het kritische intellect – zich inmiddels noemende 'intellectuelen' – als enig richtsnoer aangenomen en aangeprezen, niets meer en niets anders is dan een onrijp en onvoldragen Begrip, waarmee alleen intellectuele onmacht en zedelijke vadsigheid zich blijvend kunnen tevreden stellen. Om deze dubbele betekenis hebben we het durven wagen, bladzijden van tien jaar oud nog in de aandacht en de welwillendheid van de lezer te komen aanbevelen.

Carry van Bruggen, najaar 1919

ARNHEMSCHE COURANT 18-12-1933

In den reeds eerder aangekondigden herdruk van Carry van Bruggen's *Heleen, een vroege winter*, zullen ook de voorstudies voor dit boek worden opgenomen, welke indertijd onder den titel *Enkele bladen uit Helene's dagboek* afzonderlijk het licht hebben gezien.
Een inleiding voor deze nieuwe uitgave 1934 van *Heleen* werd geschreven door Frans Coenen, terwijl het ontwerp van de boekbandtekening werd opgedragen aan Carry van Bruggen's dochter, Mevr. M. van Dam-van Bruggen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het leven is een slaap, de liefde is haar droom,
En je hebt geleefd als je hebt liefgehad.

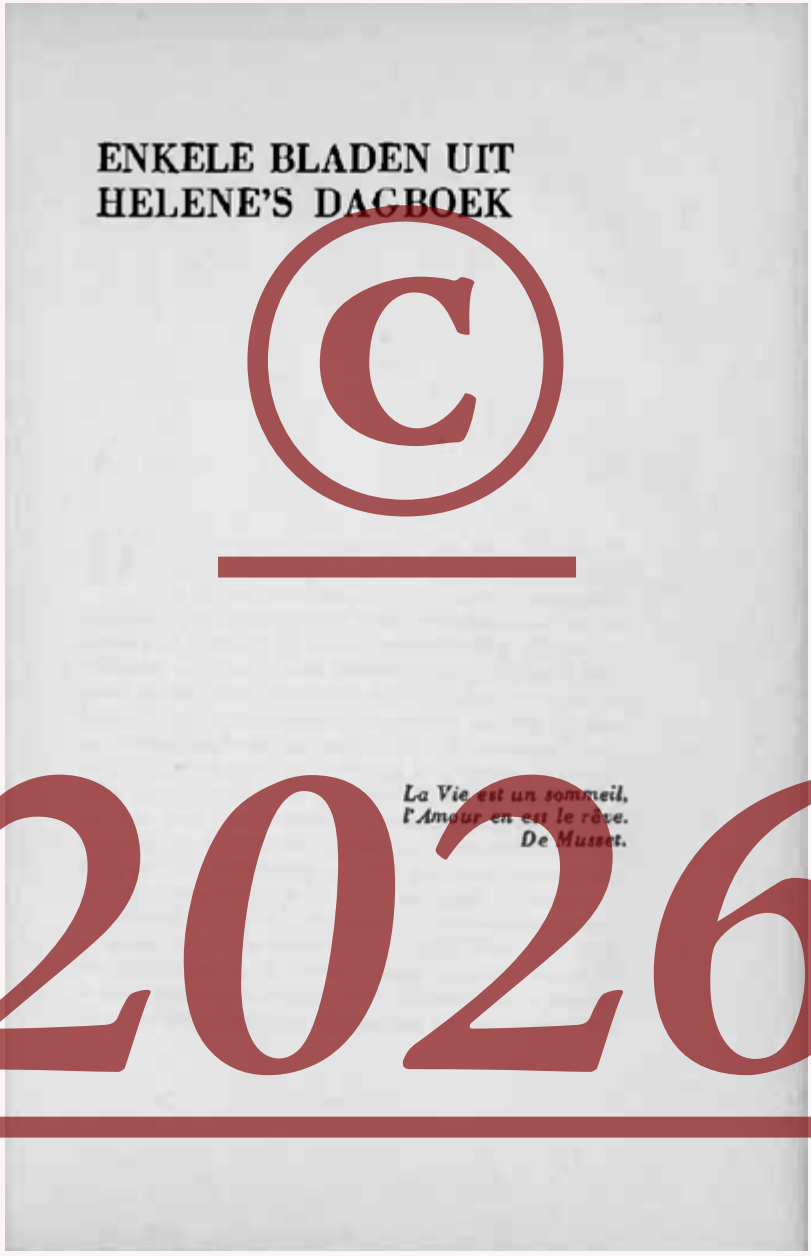

© 2026

Carry van Bruggen

Enkele bladen uit

Helene's dagboek

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

6 september

De geur van de herfst is als gedroomde, maar niet genoten kussen. Zo zeer heb ik de herfst lief, dat ik er de lange zomer bijna om haten moet. De zomer is een brede, witte grindweg, zoals er uit het hart van de grote Steden naar buiten lopen. Daar dwarrelt in de hete zon het brandende stof voor lome voeten, want het is er altijd vol van mensen, die uit zijn. Ik verfoei de onbewolkte julidag, de zonnige, witte grindweg, en de mensen, die uit zijn.

De winter is een diepe kelder, waar in 't donker grauwe aardappelen liggen te schrompelen; de naakte paddenstoelen groeien er tegen de koude muren aan, de winter heeft de vale kleur van rode kool, dat is de echte kleur van de pijnlijke verveling.

De lente haat ik niet, noch heb ik haar lief. Zij is een bleke gelijkenis van de herfst en laat mij in het voorbijgaan onbewogen.

Alles wat leeft en beweegt in mijn herinnering – van de vroegste jaren af – Staat in de dampige glans van de roerloze herfstdag, die van zon en blauwen nevel is vervuld; het heeft een zoetwrange reuk, de reuk van loof dat wegwelkt naar de dood, en van rijpe meloenen.

De reuk van rijpe meloenen is de reuk van de herfst, de reuk van rijpe meloenen is als de kussen, die gedroomd zijn, maar niet genoten.

Wie zwijmelt in meloenengeur, moet de vrucht niet proeven; de flauwe smaak is tot die reuk als geleefde liefde tot verbeelde liefde.

8 september

De herfst komt nu gauw, en is er bijna al. Ik weet het goed want ieder uur van iedere dag let ik op om hem te zien komen. Ochtend aan ochtend vind ik het water in de vijvers boller staan van blanke wazigheid, iedere morgen dieper schijnt het verzinkend in stilte... De witte eenden met hun gouden snavels drijven daar nu te midden van glans en damp. Het hele bos is vochtig en geurt zachtjes uit. Het is als een koele dauw van weelde die neerzinkt, ook in mij. Bijna huil ik van geluk: met de wrede, de lichte, de luide zomer is het nu gedaan, en met de al te lange dagen, de al te vele dagen, de naakte, barre zonneluchten. Onder ijle wolken en te midden van gouden damp ga ik blij-bevend mijn geliefde getij tegemoet...

© 2026

Nu ligt de stad weer stil en koel in getemperd licht, nu mindert het gedruis en lijken onder de donkere bomenkronen ook de mensen stiller te gaan. Nu moeten er altijd meloenen geuren in mijn huis en chrysanten op mijn tafel staan. En naar buiten wil ik weer trekken; de mensen zijn niet meer uit, vaak is er regen en zware wind... Het grind op de wegen blijft donker en het bos wordt niet meer droog...

12 september

Mijn liefde is teruggekomen en zag mij klaarstaan, als een stille vijver: bleek, diep en verzonken... Als het herfst wordt, komt mijn liefde en neemt mij, die zich niet verweren wil weerloos in bezit. Gewillig geef ik mij over en leef van nu af voor niets anders meer.
Als de herfst er is, stap ik vaak in de nacht uit mijn bed en ga de tuin in. Tot waar, achter in, aan de kant van de brede rivier, de dahlia's bloeien in het duister. Zwart van de nacht staan ze hoog op de stelen. Soms is de regen van de vorige dag op de harde bladeren van de late heesters bewaard waar de wind doorheen schuifelt.
Ik ga traag, mijn benen trillen en willen mij bijna niet dragen. En sidderend beluister ik mijn hart, een bonzende bronzen klok in de kolk van mijn borst. Mijn keel is een kooi van gesnoerd zilver, een bosvogel fladdert er gevangen, zijn ogen blinken brandend-wijd van mijn verlangen... Stil hangen mijn bevende handen langs mij neer... als een kind in de storm sta ik bang in het geweld van mijn woeste tederheid.

13 september

Gewoonlijk ben ik vrolijk, ijverig en gezond en hou van intieme gezelligheid met mensen die op dezelfde manier vrolijk, vlijtig en gezond zijn – maar in de herfst laat ik alles los. Ik stop met regelmatig werken en krijg een wrevelige afkeer van spreken en discussiëren.
Ik hoef niets te doen. Ongemerkt en vanzelf sterft mijn uitwendige leven af en drijf ik weg uit de gemeenschap. Ik heb een vijandig en vervreemd gevoel, ook voor wat ik anders in m'n eentje loop te overdenken. Dan weet ik weer dat alleen liefde & dood het enige is dat de moeite van het denken waard is en dat hoef ik niet. De geur van rijpe meloenen is de geur van de herfst; de geur van rijpe meloenen is de reuk van liefde en dood tezamen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

EENS WAS IK DICHTBIJ*

In de winter ben ik nogal veeleisend in mijn kunstgenietingen, vooral bij de muziek die ik wil gaan horen. In de herfst hou ik het meest van draaiorgelmuziek. Mijn verbeelding is dan een halfnaakte, bruinverweerde zwerver die zich met wellustige moedwil bedrinkt aan oude, hitsige wijsjes. Hoe armzaliger en primitiever ze worden gespeeld – hoe triester en godsjammerlijker – hoe meer ze mijn zinnen strelen. Door de straten ga ik achter de orgels aan en luister genotzuchtig naar hun kreunen en kraken.

14 september

OP SOMMIGE MOMENTEN ZIE IK HEM. Dan komt hij onverwacht binnen waar ik al aanwezig was. Dan proef ik meloenengeur in mijn mond en achter mijn ogen voel ik plots een ijle fijne nevel dwalen. Hij is *the soul that renders the common air sweet*. Het is beter hem te mijden. Zodra ik hem spreek, zeg ik dwaas-nerveuze onbetekenende dingen. Dit samenzijn schenkt mij niets, dat op verlangen lijkt. Als ik hem heen zie gaan zonder hem gesproken te hebben, voel ik mij bevrijd en zo goed als gelukkig. Toch zoek ik hem. Ik heb lief, hij die het niet weet. Nu in de herfst heb ik hem zo lief, dat zonder ophouden als een glijdende dans mijn liefde in mij beweegt. – In de herfst, als de dahlia's bloeien in de nacht, ruisend de wind de natte mantel van de late heesters beweegt, als er in de hele tuin geen enkele tak is, waarin geen tranen zijn geweven, rijs ik omhoog van mijn slapeloos bed. De wind van de herfstnacht is als fijn-vlijmende vioolmuziek, bastonen suizen door de natte struiken en mijn hart is een bonzende bronzen klok.

20 september

EENS WAS IK DICHTBIJ. Ik raakte van de weg, in het donker heb ik naar woorden getast om dichter bij zijn hart te komen. Als een vale vloed rezen de nutteloze woorden tussen ons op, langs droeve oevers zo breed en lichtloos dat we daar nu nooit overheen zullen gaan. De weg naar zijn hart gaat niet langs woorden. Ik weet best waarlangs die weg wel gaat en wist het toen ook. Het is er eindeloos herfst, dahlia's bloeien roerloos onder het bonte loof van bomen, die langs blauwblank water staan. Zijn lippen waren dicht genoeg bij de mijne en zijn ogen ook, en zijn handen ook. Toch durfde ik die weg niet te gaan.

© 2026

23 september

DAHLIA'S HEB IK LIEF, rozen niet. Het zijn zomerbloemen, de zomer is mijn vijand. Ik weet dat velen de dahlia lelijk vinden, onbelangrijk en niet om aan te zien. Als ik ze voor het eerst zie, is het licht al gebroken, zweeft er nevel in de lucht en keert het tij. – Dan komt de herfst. Bij hun terugkomst voel ik de eerste bewegingen van mijn herboren zachte gevoel. Door de vermoeide duisternis van het kleurloos levensritme des breekt de goud-blauwe nevel van mijn enige droom...

Soms hunkert mijn hele wezen urenlang naar de tastbare vreugde van zijn levende nabijheid. Maar al te goed weet ik dat geen enkel geluk de kwelling van mijn onvervulde verlangen in verrukking kan overstijgen.

25 september

IN DE HERFST LAAT IN DE MIDDAG HOUD IK HET MEEST VAN MIJN HUIS. Er beweegt niets. Ik zit in de stilte zit mijn eigen roerloosheid vervluchtigd. In zwijgende jubel vier ik de heerlijkheid van meloenengeur in getemperd licht. De kwijnende chrysanten met hun lange, bleke haren vervagen in mijn beeld...

Bij tijd en wijle trilt dan plotseling het elektrische belletje van de huisdeur. Een hoog vlaagje geluid stuift door het huis en verstoort de stilte. Mijn bloed stuwt het bonzend naar mijn open hart. Ik zit rechtop en luister...

In een voorbije herfst is er enkele malen een brief van hem gebracht, enkele malen bloemen, minder keren is hij zelf gekomen. En toen... Ja, toen was het schril en klankloos vleugje geluid, dat plotseling mijn huis binnenstoof – en ik wist: het is hij die buiten wacht tot de deur wordt geopend – als de heraut, die de blijde ontvanger een rilling langs de slapen jaagt, want hij weet: nu komt de KONING. En als Koning en Koninkrijk allang verloren zijn, dan is er altijd nog de betekenis van verwachtingsvol geluk in trompetgeschal.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Niets is zo zeker als dit: dat hij nooit meer komen zal, geen bloemen en geen brieven meer. Mijn scherpe luisteren is zonder verwachting, zonder enige hoop. Ik schrik op omdat het geluid van de bel zo betekenisvol is, bijna een levendig sprekend geluid... De absolute gedachte dat het helemaal niets betekent, is een bevreemdende gewaarwording.
En dan, bij tijd en wijle weigert mijn hart te geloven dat vreugde en verwachting verloren zijn. Het verzet zich huilend tegen wat het weet en lang weet: dat hij die ik lief heb niet meer komen zal...

1 oktober

Nu is het midden in de herfst. De vroege ochtenden zijn koud en zuiver; veelal liggen ze verhuld in roerloos ijle goud-blauwe dampen. Soms ruisen ze van wind en ochtendnevel.
Elke dag verzink ik dieper in het gelukkige eenzame leven. Er zijn geuren in het bos, daar waar het gebladerte dicht is en geen mensen komen die beloftes dragen van vreugde die ik wel kan dromen maar niet benoemen en zeker bestaan. De geuren van het bos doen beloftes en de nevelwinden fluisteren voorspellingen waarin ik meer vertrouwen in stel dan in bedachtzame waarheden.
Omdat ik hem lief heb, schenken de geuren beloftes van onuitgesproken vreugdes en fluisteren de nevelwinden van onbetreden wegen. De gouden klaarte van de dagen is verruimd tot een eeuwigheid van licht.
In de broze dromen van mijn bewogen nachten siddert een onleefbare gelukzaligheid – omdat ik hem lief heb. Damp, goud en geur is de herfstwereld van nieuwe beminnelijkheid – omdat ik hem liefheb. Niets op aarde is mooier of belangrijker dan dat ik hem liefheb.
De geur van de herfst is de geur van het ongestilde verlangen. Ik wil alles vergeten wat mij is geleerd en verteld. Alleen dit ene wil ik rustig proevend overwegen: dat ik hem lief heb.
Ooit spraken we over kunst en natuur. Nu weet ik dat kunst en natuur zonder liefde geen betekenis hebben.
Niets wil ik er over weten, behalve dit van Alfred de Musset:

Ce portrait, tout beau que ce soit, ne vaut pas un baiser du modèle.

© 2026

En dit van Shelley over Natuur:

And the sunlight clasps the earth
And the moonbeam kiss the sea
What are all these kissings worth
If thou kiss not me...

Ik verlang niet naar zijn kussen, ik verlang naar de ongestilde honger van zijn kussen. –

4 oktober

Het onvervulde verlangen alleen reikt naar het einde waar het onbekende ligt. Wie lijdt, omdat zijn liefde niet verhoord werd sluit zich af van de wereld en in de woestijnen van zijn vertwijfelde eenzaamheid verneemt hij de stemmen van het oneindige.

9 oktober

Als ik en naar mijn huis terugkeer, leid ik mijzelf langs een oud, eenvoudig landhuis dat achter een brede vijver ligt. Er zijn in deze herfst geen zware stormen geweest, daarom staat de brede krans van beuken nog ongeschonden met de gave pracht van machtig goud-bruin blad. 't Verstrooide halfvergane kastanjeloof zwerft al over het gemaaide gras. Het huis is wit met een hoog, breed bordes en veel smalle ramen. Het opgaand geboomte van de achtertuin reikt tot hoog boven het dak. Op de vijver drijven witte eenden, hun trage poten kringelen in het water en toucheren gestaag het wazig-diepe beeld van de bonte hemel. In het grasveld staan drie perken vol dahlia's in bloei, paars en geel, oranje en wit door elkaar in dichte trossen van kleine bloemen. Nooit ga ik dat huis voorbij zonder even te stil te staan op de weg en aan de oude prent te denken in mijn ouderlijk huis.
In een klein onverwarmd en onbewoond kamertje hing de plaat op het verbleekte behang en heette: *De Ridder en zijne Bruid*. Nog zie ik de dunne, lange krulletters die ik nauwelijks kon lezen. Vaak sloop ik stil naar dat kamertje om er minutenlang naar de plaat te turen. Aan de figuren op de voorgrond schonk ik weinig aandacht – het waren twee zwierig geklede jonge mensen die hand in hand met een peinzende glimlach naar drie ranke zwanen staren – maar mijn gespannen blik zonk gretig weg naar de achtergrond met het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

stille, witte huis en het bruine loof van roerloze herfstbomen, verder naar een wazig bruggetje over een drooggelegde beek. De stilte zwierf suizend om mijn hoofd. Ik voelde me versmelten, alsof ik verging in onbeweeglijkheid opgelost. Het was de verwachting van een onzegbaar en buitenaards geluk dat mijn gedachten niet kon omarmen en dat enkel mijn onbewuste ziel tegemoet-beven kon, En dan gebeurde het, dat ik, in het diepst van die nameloze, zoete schommelingen, ineens het vernam, het hoorde, alsof een nadrukkelijke stem de woorden langzaam tegen mijn oor had gesproken: *eens ga ik dood*. Ik kon nauwelijks lezen wat er onder de prent stond geschreven – toch had ik meer dan eens een ijzig-fel, en angstwekkend duidelijk contact met de DOOD – vooral als ik naar *De Ridder en zijn Bruid* keek. Maar wat ik toen niet wist en nu wel: *eens ga ik dood*, en niets is mij deelachtig geweest van wat herfstgeuren beloven en nevelen voorspellen, de onbegaanbare wegen, de ongenoemde zaligheid, waarin ik vaster dan in geschreven waarheden geloof.

14 oktober

BLEEF HET MAAR ALTIJD, ALTIJD HERFST...

Door de helderheid van de dagen, de damp en de dauw van ochtend en avond zwerft opgaand in geheimenissen mijn ziel. De nachten zijn zwaar als van een bronzen klok.

Bedroefd zie ik de dagen naar een verdere bestemming wentelen. De winter, de ellendige winter gaat onverbiddelijk komen. Dof drukt de mistroostigheid van dreigende tijen op de borst...

17 november

VANNACHT HEEFT DE STORM MIJ GEWEKT. Er luidde een klok, bevend maanlicht stroomde de ramen binnen en mijn oude huis kreunde van bevreemdende geluiden. Beneden sloegen deuren met zoveel hol geweld, dat ik doodsbang en koud haastig ben weggevlucht, voortijlend zonder te stoppen over het glibberig pad, de wijde, klotsende poelen achter het huis voorbij, waar het grauwverdorde riet in het donker stond te spoken en langs de bleke rivier tot de rand van het bos. – Met gebogen hoofd ben ik gegaan en heb niet eenmaal durven op te kijken want in de nachten dat het stormt, vrees ik het bleke gezicht van de maan en de vormen van de wolken...

© 2026

Wanneer was dat en hoeveel jaar geleden dat ik eenzaam onder bomen vluchtte door storm en donker, ongeremd mijn doodsangst uitkrijsend voor wat ik plotseling, zonder zien of horen, achter mij had waargenomen als een kille wind... HET AFGRIJSELIJKE, snellend met gestrekte klauw om mij te grijpen en weg te slepen... en verschrokken haperend, bevreesd voor mijn eigen geluid, zo rauw, dat ik het bijna zelf eigen kon niet wezen? Een kind, gevlucht onder de bomen versteend starend in de verschrikkingen, met droge keel en handen gebald levend tussen spooksels verstoten, schuw en ineengekrompen in een leeg najaarshuis, de ogen verknijpend tegen visioenen, de oren dicht om het helse gesis uit duistere hoeken niet te horen, iedere nacht verkrampt in vrees en beven, iedere avond smekend om gespaard te blijven... Voor dit ene...Voor het uur van ondraaglijke openbaringen...

O, ik kan niet in mijn lege huis blijven als de nachtstorm regeert in de herfst. Het is dan te vol van valse gedrochten uit mijn oude, bloedstollende dromen... Haastig naar buiten gevlucht durf ik niet naar het gezicht van de maan en naar de vormen van de wolken op te kijken.

Uit de kolk van het bos woedde vannacht de storm omhoog. Een bang en woest gerucht voor wie niet verstaat. Ik ken het lied. Ongefilterd neem ik het op uit de veelheid van de geluiden... Door de wolken en over de vlakten en in de bomen omhoog – het leven is niet wat het lijkt in het licht van de dag...

En o, wat was vanmorgen het bos doorzichtig en wijd! Eerst nevelig-nat en bleek tegen een flauwrozige lucht, en toen de zon kwam, het koude blauw doorgeweven met wittig, fijn goud, en gingen de dampen glanzen en blonk de vochtigheid... Het woei nog wat na – er bewoog een licht zuchten van door de toppen. Lege, zwarte nesten van weggereisde vogels wiegden treurig...

De storm van de herfstnacht is een moedwillige jonge minnaar, een minnaar zonder hart. Geen liefde zoekend maar verovering, overwint de nederigheid de tederheid, toewijding verliest van eigenbelang. Zijn borst is bloedeloos van vuur geschroeid. Vannacht heeft de storm de bomen van het laatste goud beroofd... Nu ligt het aan hun voeten over de plassen achteloos uitgestrooid. De vijvers kunnen niet langer de hemel zien – de bestolen bomen mogen toekijken en treuren.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Uren heb ik gedwaald, geen mens ontmoet en geen ander geluid dan de hamerslag van mijn hart gehoord. Mijn verduisterde blik bewoog zich in het trage dwalen, mijn knellende borst liep over van zoet-benauwde damp... Bij vlagen voelde het of ik wankelde. Doodsbleke leegte schoot duizelend door mijn hoofd alsof ik mijzelf droeg...

Onder de verslagen bomen geeft geen voetstap geluid... Daar zijn geen paden meer en elke leegheid is gladgestreken tot aan de rand. Tot daar, waar mijn ogen tussen de leegte van de slanke stammen verdwalen, schemert de grond van bruin en roodgeel verschoten goud... vochtig en slijkerig onder de druk van mijn onvaste voeten.

Vanuit het bos zwierf ik uren ver over lichtgrauwe landen langs smalle paden en tussen 't geknotte riet open sloten, blauw en breed. De lucht is ijl en fijn, over de vlakke velden is het kijken licht... Wijd zijn de einders voor het oog dat door tranen staart...

Mijn vriend is hoogmoedig en sterk, hij wijst het klein verdriet terug – dat is zijn vreselijke dwaling. Hij is jong, warm en ijverig, hij bouwt op zichzelf en op zijn werken. – Ik geloof dat hij veel van het leven verwacht, maar wat hij verwacht... Ik weet het niet. Het is voor mij onduidelijk wat iemand verwacht die het leed niet koestert en geen krassen op zijn ziel oploopt.

Hij weet zich een bouwer. Ik heb er geen enkele gedachte over. Hij denkt mij van dienst te zijn door me te aan te sporen op mijzelf en op mijn werk te bouwen – dit zijn zijn dwalingen.

Dat het minste geringste mij pijn doet, vindt hij niet zoals het hoort en afwijkend... Daarom wordt hij wrevelig van mijn tranen en vindt mij onnozel en van kleine makelij... Dat is zijn gevaarlijke dwaling.

Ik wil hem zeggen wat ik vrees en weet: dat voor de koude ouderdom werken geen voordeel biedt, dat de dood hem bleek en leeg zal vinden omdat hij te trots en te koppig voor tranen is en het kleine leed miskent. Maar mijn stem zal hem niet bereiken, want hij zit hoog op de zetel die hij zelf uit waan en dwaling heeft gebouwd.

Ik heb lief en wil met liefde lijden omdat ik liefheb. Strompelend ga ik onder een last van leed... Mijn lippen trillen... mijn ogen gloeien van oude tranen... Mijn hart is rood door verdriet geschroeid. –

© 2026

Dit zal voor mijn late jaren zijn, wat de zon is in de avond van de allerlaatste herfstdag. Mijn zwakheid is mijn kracht en uit mijn bron van tranen put ik alles, armoe en rijkdom en zelfs mijn nodige moed.
In de tropen heb ik zeer oude *waringins* gezien, bomen, somber en heilig. De liefde is de waringin, heilig en somber, Gods uitverkoren boom... Maar zijn werken en mijn werken, mijn jeugd en de zijne, zijn hoogheid en mijn lach, onze weerstand en kracht, dit alles, waarin hij sterk lijkt te staan en al de dingen van deze mooie en lichtzinnige wereld... is het groene groeisel, dat welig wast en in open purper snel verbloeit. Heilig is de BOOM.
Ik heb mijn zwakheid boven mijn kracht gesteld en mijn leed heerser gemaakt van mijn levenslust. Het was mijn redding. –
Mijn vriend waant zich sterk. Werken, leven en handelen zijn hem ver boven liefde van hoge waarde.
Mijn grotere kracht is dat ik werken, leven en handelen met vreugde wil prijsgeven voor een liefde waarvan ik niets dan leed verwacht.
Ik heb het bloed geproefd dat de doorn van de liefde uit de aderen losmaakt als de zoom van een jurk... Hij weet niets van die smaak. Hij heeft de doornen van de liefde onder zijn voeten vertrapt waarmee hij, fier, vast en zorgeloos, zwoele bloesempracht bijeenbracht.
Deze zogenaamde geestkracht is een mooi verklede dief die ons berooft met brutale handen... Zal mijn hoog gezeten vriend – volhardend in kracht zich verheffend in bewustheid – voor hij het zelf beseft, niet behoren tot hen voor wie *Romeo & Juliet* niet geschreven is..?

20 november

O, HET IS ZEKER NIET ZO DAT IK DE VREUGDE VERACHT of de kunst van het proeven van de liefdeszoetheid niet zou snappen. Mijn vriend is lief en mooi, ik voel vreugde als ik hem zie. Als de glimlach van zijn opgeslagen blik glanzend in mijn ogen dringt, duizelt er een lichte verrukking langs mijn slapen alsof in de late herfst het uitgebroken licht uit wolken langs beukenloof stuift... De kus van zijn lippen is een zoete, goudgele wijn... Zijn haar glanst als zwart fluweel... Ook mijn dromen zijn net zo diep en zwart... Als ik zo doende mijn open lippen in zijn haren kussend laat verdwalen, droom ik mijn dromen van de nacht.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

O, ik weet niet eens of ik hem zo liefheb zoals mijn woorden verzekeren zodra ze op mijn schrijfblad zijn neergedaald. Wie, die eens en vooral zich in de peilloze weelde van liefkozende klanken heeft gewenteld, waagt het nog te zoeken naar hun nuchtere oprechtheid? Zal ik dan gaan wikken en wegen? Zal ik tegen mezelf zeggen dat het haar van mijn jongen bij lange na niet zo diep en zwart is zoals in mijn dromen? Dat honderden andere jongens ogen hebben zoals hij?

Mijn jongen is een mooi beeld van deze aarde, maar het geheim van mijn liefde is buitenaards en buiten hem.

Het lijkt zo lang geleden dat wij voor het gloeiende vuur van zijn haard in een late namiddag samen zaten. Buiten het huis stonden rondom de landen en de bossen roerloos in een bleek paars licht. Wat was het, toen plotseling de bewustwording van mijn liefde in mij opsteeg als een blijde pijn? Hoe kan ik dit zeggen in woorden zodat het voor mijzelf doorzichtig wordt? Honing en wijn waren de kussen van zijn mond en mijn blik versmolt in het gloeiende goud van zijn ogen... Dat alles is van de aarde. Waarom nam ik zijn warme hand als een kostbaarheid in de tedere greep van mijn vingers en er mijn voorhoofd en mijn lippen op neerboog? Heel even? Mijn vriend trok zijn hand terug en zei... *Het past vrouwenlippen niet een mannenhand te kussen.* O, mijn leven, mijn kracht en mijn werken... Wat moet ik met al die armzaligheden? Kleine ijdelheid... IJdele kleinheid... Hoe waag ik het nog, dit povere in één ademtocht te noemen, terwijl ik kreun van pijn om het leed van mijn onbegrepen hart?

Maar uit de pijn van nu bouw ik de schatkamers waaruit ik in late dagen, als het purperen leven is verwelkt, mijn laatste vreugdes putten zal.

Wie kent de jonge dromer niet die Candida beminde... Hij stortte tranen als een kind toen een ruwe vuist hem knakte en stond de onbeduidendste toe hem pijnlijk te verwonden.

Hij voelde het verdriet waar anderen geringschattend aan voorbijliepen. Zwak en sidderend stond hij voor de vrouw die hij liefhad, jubelend alleen in de genade van haar ogen. Maar het stenen beeld op de lemen voeten duwde hij tegen de grond, tilde het leven op zijn schouders en droeg het met zich de duisternis in op zijn berustende gang.

© 2026

Dit zou ik mijn vriend willen zeggen: Zij, die verkrampen onder de pijn van ruwe woorden, tobben om een achteloos gebaar, en dat weerstaan met een glimlach, wat anderen vol wijsheid: *het Leven* noemen...
Mijn vriend, het hindert niet, als je niet weet van *Candida* & *Eugene*, want het maakt weinig uit wie de vrouw was en hoe de jongen heette.[1] Waar een beeld op lemen voeten pronkt in de waan van zijn wijsheid en kracht, daar is altijd een fijnzinnige vrouw die met liefdevolle handen het beeld omringt met witte tempelwanden zodat het daarbinnen ongeschonden in de glorie van zijn opgeblazen hoogmoed veilig verblijve. Zich volgzaam ontdaan van de mantel van haar hoogheid heeft ze de strelende weefsels van een welwillende tederheid verworven. En al lijdt de jonge dromer, tot toezien en begrijpen gedoemd, haar ter liefde, zijzelf glimlacht, wijs en fijn, want al haar wellust is in dit lief en schuldeloos spel...
Ik heb mij verheugd met een zoete verheugenis, dat ik broos en licht-verwondbaar zou schijnen.
Ik heb gretig het kleed van de hoogheid van mij af en aan zijn voeten laten glijden, omdat ik hoopte zijn handen te vinden, als ze aanvingen mij koesterend te verhullen in tederheids strelende weefselen. Ik toonde hem kwetsingen om zijn genezende kus te ontvangen. Maar ik vergat zijn hovaardij: dat het tedere leed in zijn leven niet rekent... En zijn dwaling: dat dit kracht beduidt.
Wat heb ik nog te zeggen tot de man, door wiens ogen ik mijn eigen naaktheid zag en die mij geïrriteerd erop wees dat naaktheid schaamteloos is? Dan is dit het enige: *Dat ik hem liefheb!*

26 november

Mijn vriend zegt, als ik wil dat hij mijn vriend blijft dat ik hem dan in geen geval mag vermoeien of vervelen. Dit gebeurde gisteren. Hij zat hoog op de stoel van zijn wijsheid en het schoolmeesterskleed paste hem goed. Ik moet nu goed nadenken en beseffen wat dit voor mij betekent. Laat ik dus lief, vrolijk, tolerant en verstandig zijn want dat wil hij.

1 Bernard Shaw, *Candida; A Pleasant Play*, 1898

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Huilen of verwijten – dat is uit den boze. Ik mag een aardig hondje wezen, speels krabbelen met zachte nageltjes, opzitten en pootje geven. Zo heb ik, zwijgend aan zijn voeten, mijn verstandige vriend begrepen...
Jongen, mijn woorden zijn fijner en scherper dan die waarmee je mij vernederde. Met woorden als giftige pijlen had ik je makkelijk kunnen kwetsen.
Maar al was mijn gekleineerde hart witheet nijdig – ik zweeg. Dit is niet wat ik voor mijzelf wens... Liever doe ik mee met het nare vloeken en de godslaster van dronken soldaten, dan met het verdrijf van mensen, die bakkeleien over de zaken van hun hart...
Maar ik ben bang, dat ik zonder enig besef naar de onredelijke woorden van mijn vriend heb geluisterd.
Ik hing aan zijn lippen en dacht aan betere dingen. Is het jaren geleden, of niet langer dan een paar dagen, dat deze zachte lippen mijn gloeiende ogen kusten..?
O, was het om niets dan om die enkele keer dat wij roerloos in roerloosheid verzwakt samenzaten in het uur waar ik niet meer aan denken mag – liever ging ik naar mijn huis, om er het beste dat ik bezit, te vermorzelen tegen de grond dan dat ik met eigen handen dit heiligdom ontwijdde...
Ik ben vertrokken. Ver weg, verhit, machteloos en diep in de koude woestenij van de verlaten duinen doolde ik verdwaald en verward rond tot de grauwe avond begon. Mijn hart is zwaar van de onbegrepen melodieën, die ik onder de opgejaagde wolken naar de oneindigheid hoorde varen... Sombere gedachten tussen de kreten van vereenzaamde vogels door...
De duisternis viel, de zee rees bleek als de dood spokend omhoog, ik werd bang en durfde niet meer te kijken en te horen... Over een weggetje, langs de naakte flanken van de heuvels, ben ik een dorp binnengevlucht...
Ik liep langs een zwakke zanger die met verslagen blik tegen een boom geleund naast een lantaarn bij een houten brug zijn liedjes zong... Door het duister van de smalle straat liepen stugge gezichten langs mij heen. Kindergekrijs klaagde achter gesloten vensters. Ergens in de verte blèrde een geit...
Uit donkere stegen vloog de wind mij aan. Met een harde klap sloeg er een deur dicht. De zee bleef hoorbaar in de verte....
Wie heeft er nooit het pijnlijk zoet van zo'n eenzaamheid geproefd?

© 2026

Een verweesd kind ben ik, ver van mijn vriend waar ik nooit meer naar zal terugkeren... Toch koester ik dit leed, voor ter wereld geef ik mijn zwakheid prijs. Het is mijn gelukzaligheid... In de fonkelende bron van mijn tranen breekt het witte licht tot zevenvouden glans...[1]

1 december

Nu de eerste sneeuw is gevallen, wil ik terug naar mijn dorp...

2 december

In mijn dorp is een viezig straatje waar het vochtig en donker is en ruikt naar bier. Aan het eind in de kromming, staat een donker oud kroegje dat *Spitzbergen* heet. Op het gebolde uithangbord boven de open deur steigert een verbijsterd bruin schip tussen woeste brokken felgroen ijs en overslaande golven. Zo was het al toen ik ooit dagelijks mijn weg van school verkorte via dat benauwde straatje. Geur van *reseda* (wouw) en van violen gebeiteld in de diepe spelonken van mijn herinnering.

Mijn held was teer en witjes, hij droeg zijn hoofd als een koning, en zijn Spaanse riddernaam was als de klank van een tengere klaroen. Hij was een minnezanger in blauw en goud. Zijn onbereikbaar wit kasteel stond aan een groot blauw meer met groene oevers. Peinzend in subtiele eenvoud ging hij door koele wind gedragen jong en verheven door een bos vol stilte en geur.

Hoe vaak dwaalde ik in gure middaguren door een oud en morsig straatje, dromend van de prins in het witte kasteel...

Ik weet niet wie het boek geschreven heeft en de titel ben ik vergeten...

Geur van reseda en violen die mijn prins herdenkt. Ik heb het morsige straatje teruggezien, walmende bierlucht waaide, schorre honden blaften. Het arme schip slaat op hol in eenzaam ijs boven de deur... Moest ik huilen om wat ik verloor of blij zijn in herinnering? – Ik heb huilend gelachen en van het allerliefste gedroomd...

O, mijn God, mijn God... Nu begrijp ik hoe het had moeten zijn. Ik had daar in het dorp een klein meisje moeten blijven...

Waarom moest ik opgroeien, groot worden en tussen volwassenen gaan leven om net zo te doen als zij?

1 vgl. Matteüs 4:8, Psalm 40:8. *Bergopwaarts zijn de gouden tinten van de heilige stad nog gehuld in vage nevelen – kom, vat moed, straks straalt haar licht in zevenvouden glans.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ik ben geen *grootmens*, mijn liefste werkelijkheid is het oude dwaze boek, een gouden prins aan een blauw meer met groene oevers.
In mijn rol van grootmens draag ik als een zieke jongen een koningsmantel. Het maakt mij bang, verlegen en geliefd te wezen als vrouw – want eindeloos liever wil ik als een kind geliefkoosd worden.
Ja... ja... ja... Ik wil lachen, dansen en geven als een kind... Roekeloos met volle open handen uit gulle lust verrijkend, wie lief is en bekoort... Ik wil schaamteloos lachen en onbevangen huilen. Overdag wil ik tussen witte bloesem bewegen en 's avonds onder treurwilgen de doden betreuren. Nu speel ik voor grootmens... Ik ben het zat, het beperkt mij terwijl alle anderen ijverig en ernstig zijn want het zijn echte grote mensen.
Zien ze mij als een kind, ze zouden me vertrouwen en toelachen... Nu ben ik zogenaamd groot en in deze wijze wereld heeft elk verstandig mens redelijke kennis en zekerheden...
O, armelijke wijsheid van geniepig fluisteren en steelse knipoog die zo nauwkeurig weet wat een vrouwenlach betekent en de glans van haar ogen... Die gebaren net als woorden heeft vastgeknoopt aan versteend begrip, die blind beslist wat opgeheven handen dragen... O, armzalige wijsheid die dit grote mensen spel regelt en beheerst... Het is zo angstaanjagend onwaar... Niet elke lach is hetzelfde... Niet iedereen zoekt wat een ander ook zoekt en verlangt hetzelfde als zijn naaste buur.
Zelf hoef ik niets meer te zijn dan een meisje, dansend tussen bloemen aan de kalme hand van een grote vriend. Alle bloemen die ik plukte, zouden zijn voor hem wiens ogen niet vertroebelen als ik ze teder of speels kussen wou... Met hem wil ik jubelen om niets, zo blij en dwaas als een vogel, als een dolblije bosnimf uitzinnig springen en vertroosting vragen als ik val zonder die kwetsende glimlach van kwalijke hooghartigheid te ontmoeten... Ik wil hem liefkozen in het donker zonder angst dat in het licht zijn blik mij beschamen zal.
Waar vind ik de vriend die mij beter begrijpt dan ikzelf?
Doodsbedroefd graaf ik naar goud, maar mijn arme handen delven taaie klei en weerbarstige gesteenten.

© 2026

3 december

Niets is heerlijker dan bij het uitvaren van een stille dag in een stille kamer stil te zijn en in zachtzorgend bewegen om hem heen met ogen en lippen voortdurend naar hem toe in zelfvergetelheid te glimlachen.
Een dans van twee ontroerde elfenlijfjes in turkooizen fonkeling van zomernachtelijke maneschijn, waar zilveren sluiertjes om bewogen borstjes fladderen – zo was het stilbewogen spel van ons beider glimlach terwijl de bleke winterdag als een schim voorbij mijn ramen gleed...
Wat is dat heerlijk, één moment sprakeloos bij hem in de luwte te verpozen zoals aan 't begin van de dag een jonge vlinder van lust doortrild neerzit tegen de rode rand van een witte bloem; met mijn vingertoppen zijn slapen kussend te zien hoe om die wellust een bleke dauw zijn voorhoofd beklimt.
Wat een gelukzaligheid om als een zoete smaak zijn allerliefste te mogen zijn en het onuitsprekelijke met warme gloedstromen van pure vreugde in hem los te maken door de klank van een woord en lief klein gebaar.
Met 'n heerlijk gevoel van blote voeten over warme zwanendons met dichte ogen door geurige nevels van bloeiende tuinen omringt door zon en blauwe stilte – zo bewoog ik om hem heen bij het verzinken van die stille dag in het midden van de winter.

4 december

Was het niet op diezelfde dag dat ik laat op de avond geruisloos mijn kamer sloot en een kaars ontstak om voor een goudbeschenen spiegel nog een keer mijzelf te zien voordat ik ging slapen? Voor hem was het dat ik mijzelf liefheb. Op het koele glas heb ik mijn eigen lippen gekust. Om zijn mond tot vreugde te zijn streelde ik liefkozend mijn voorhoofd waarachter de kleine geheimen zijn die zo graag in het donker hoort. Ik hou van mijn handen om hun verfijnde handigheid en van mijn ogen omdat ze tranen kunnen en de zon van mijn glimlach nog blijft...
Wat, nadat de kaars was gedoofd en ik stil verzonken in mijn bed lag, mij omhulde als een kleurenboog van glimlach en tranendauw, die wonderlijke ongekende blijdschap omdat dit, in de warme genegenheid van mijn eenzame bed, mij niet langer maar die lieve jongen, die ik boven alle pijn en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vreugde uit zo onzegbaar liefheb, toebehoort.
Toen de boog van glans uit elkaar viel en vervloog... toen kwam die plotselinge stilte van niet-langer en niets-meer te begrijpen – dat berustend verzinken in een heerlijk en eng geheim... Zo peinsde ik in mijzelf – en zo was het jaren geleden dat ik opeens aan het einde van een lange glanzende dag, tussen wouden waar stilte heerst en ravijnen van duisternis ruig, in het roerloze *Danau Singkarak* tuurde... – Ik hoorde zwijgend aan dat het Meer van Singkarak maar een tussen hoge bergen geklemde kom was met helder water. Er is geen bewijs... maar o, als ik niet wist, hoe zouden de blauwe verten van mijn hart kunnen reiken zo ver buiten de gezichteinders van mijn begrip en hoe zou ik kunnen liefhebben, zoals ik liefheb...

5 december

In een donkere natgeregende tuin lag ik tussen platgestriemde struiken ter aarde. Omdat mijn ogen geen tranen meer hadden, heb ik met woeste tanden de bittere bladeren tot stukken gereten. Met gebalde vuisten sloegen mijn handen door de zwarte, natte takken... Zo worstelde ik met God.
Neergesmeten lag ik ruggelings in de nacht met handen en voeten trappelend als een kind dat dreigt te stikken in wilde drift en alleen nog kan stamelen: 'Ik wil niet... ik wil niet... o, ik wil niet!', tot ik machteloos neerboog en zuchtend mijn ogen sloot... Zo worstelde ik met God.
Zo worstelde ik jaren, om sterk tegenover Hem te staan... Vele witte juni-nachten zagen dat ik hem tartend met geheven gelaat de vlammende trots van mijn mond en ogen toonde. Ook zo ook worstelde ik met God.
Ach, allang ben ik vanuit dit verschrikkelijke dwaalspoor als een gedwee kind voor vertroosting naar Hem teruggekeerd.
Maar nu zelfs dit voor mij niet anders dan langs die bedauwde weg van weelde om glimlach en kus kon gaan – nu aanvaard ik het: dit is mijn bestemming, maar het is niet mijn zaak. – Zal ik dan nog langer mijzelf met twijfel ondermijnen omdat anderen wellicht hetzelfde doorzochten en het als onzuiver ervaren hebben?

© 2026

7 december

Een wonderlijke herinnering uit lang vervlogen jeugd is, dat ik op een warme herfstmiddag als klein meisje aan de hand van mijn vader naar oude joodse mensen ging die in hun Loofhut het Vreugdefeest vierden.
Zo kinderlijk zalig om in zo'n open, bebladerde hut te zijn waar alles ruikt in de zon en beweegt in de speelse middagwind. Hoe lieflijk is die oude joodse man met rabbijnenbaard en zijn vriendelijke vrouw in zwarte zijde, naast elkaar tussen de bloemen aan tafel, kleurig van zoete drank en snoeperij.
Al het andere leek ver en verdwenen en helder zag ik, als een klein kind aan de hand van mijn vader, hoe iedereen een voor een van buiten naar binnen ging met een lach op het gezicht en het geluid van stemmen en gebaren in innige verbondenheid verstilde. Wat bleef was een glimlach en ogenglans...
Toen ging plotseling een witte porseleinen kom van hand tot hand en, voorzichtig aangereikt, omkoesterd met woorden van nodigende aandacht.
Geklemd tussen de grote mensen en haast vergeten begreep ik niet waarom die kom als een kostbare schat werd doorgegeven. Wat mij ademloos bezighield was mijn vraag hoe het kon dat zoiets kostbaars zo vervaarlijk werd overgegeven in de onzekere greep van mensenhanden.
Nooit zal ik meer vergeten hoe dit opeens zo heftig overkwam dat het een angstige kwelling werd. Wit weggetrokken en duizelig sloop ik onzichtbaar weg om niet in tranen uit te barsten...
En nog steeds, als ik bij tijd en wijle lees dat iemand in donker water verdwaalde en verdronk... Dan komt dit vreemde oude beeld weer bovendrijven, verstomd en verbaasd in de zekerheid dat elk mens diepe meren vol kostbaarheden bezit en achter de beschermende muur van zijn voorhoofd, zonder enige bescherming omringt, eindeloze geheimen bewaart...
Verraderlijk water, misleidende dampen, verpletterende wielen, vallende stenen en valse messen zijn bij machte ons lichaam te gronde te richten, prachtlievendheden en geheimen te smoren in zo'n doodskou...
Kan het allebei tegelijk waar zijn? Is alles wat wij bezitten niet net zo oprecht van aard als wat de zon in ijspaleizen naar goud tovert? Als ik geen zichzelf voedende oorsprong heb, die mij nooit-vergetend vasthoudt – waar-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uit groeide dan deze wezenlijke onverbrekelijke zekerheid dat die avond van jaren terug het *Danau Singkarak* volstrekt anders was dan een met duister water gevulde bergkom?
Wie ondergaat die twijfel van de afwezigheid van zekere vastheid dagelijks onder de blijdschap en verontrusting in de vele lange jaren van zijn jeugd?
Woorden helpen hier niet. Geen mededogen van hen, die dit lijden kennen, kan verzachten. Geen troost is toereikend in die andere zekerheid... Als ik straks mijn huis verlaat en in zwart water verdwaal en verdrink, dan verdwijnt met mijn lichaam mijn eindeloos geheim...
Hier is iedereen op zichzelf aangewezen.
Wel is er een verwondering zo vaag en zo diep als dag aan dag te moeten voelen dat ik leef, het voortdurend overdenken en niets te begrijpen...

12 december

DIT ZIJN DE DAGEN DAT IK RONDZWERF, ZOLANG HET LICHT IS. Over de lage, zwarte landen ligt de sneeuw als een zilveren vlies... Broos ijs bedekt de greppels en het tanende geluid van de wind als een wegkwijnende zieke die zijn onverdraaglijk lijden niet verzwijgen kan.
Dag na dag vraag ik me af, is dit nu genot of beklagenswaardig?
Het voelt of ik iets verwacht... Ik heb geluisterd en veel gehoord. Ik ken elk geritsel en versta ieder geluid... Als een akker in de lente ben ik bereid en vroom als een jonge priester... Nederig zoek ik de eenzaamheid... Er kan daar dagelijks iets gaan gebeuren. Waar ik heen dwaal, kunnen de mensen niet komen, langs een boom en een onbewoond huis vond ik een kwellende zekerheid door riet en onontgonnen gronden.
Ik kan mij niet bewegen of de kraaien beloeren mij... Kraaien hebben vreemde, sluwe ogen, ze beoordelen scherp. Soms verbeeld ik mij dat ze meer weten dan ik... Vandaag sloeg als een koorts de vaste overtuiging door mij heen... voor een moment was het alsof ik er een moest vangen, grijpen en hem wurgend bevelen mij te zeggen wat er in de nacht gebeurt.
Ik moet dat niet elke dag zoeken, anders zal het mijn ondergang zijn.
Dat komt omdat ik te veel zwerf en teveel verwacht.
O, mocht ik dit éne weten; wat verwacht ik?
In de middag daalt de zon. Dan kijk ik haar aan. De zon is een wonder.

© 2026

Zal ik ooit accepteren dat de kleinsten onder ons weten hoe laat zij dagelijks ondergaat? – Waarom zegt hij niets, die ene kraai die daar zwart over wit zo bedachtzaam achter me aan komt en naar mij kijkt. Een stom dier dat voer pikt in het riet – maar al het andere fluistert in wel duizend geluiden... En ik kan niets verstaan.
Als dit allemaal misleiding en bedrog is, dan wil ik weten wie er met mij speelt... Wie mijn hart verkleint... Wie mij machteloos maakt en mijn rust steelt. Heb ik dan alleen deze ene nederige zekerheid – dat er niets meer te verwachten is? Dan zou ik hierin berusten en zonder te morren ten onder gaan...
Wat ben ik verslagen en dodelijk moe, als ik elke dag met lege handen naar huis sluip in de avond!

18 december

Ik hou niet van geur- en krachteloze wijn en ook niet van vruchten die lokkend verschrompelen omdat niemand ze durft aan te raken.
Iedereen liegt die mij zegt dat haastig werd gewonnen liefde niets betekent. Ze is zelfs van betekenis als ze snel weer verloren gaat. Maar er is een ander gevaar, voor wie gretig naar liefde en onbedachtzaam is: woorden te horen die je met een onuitwisbare blaam beladen, blikken te ontmoeten die als kwalijke dampen zijn – de aanraking van het kwade, dat ons liefste geluk heimelijk nadert om aan te vallen – en daaruit de schande... De schande die nimmer vergaat en na jaren nog vanuit het verleden voor de geest oprijzen, als een vuile, klamme hand tegen een zuiver hart gelegd.
In dit gevaar verkeer ik, die in blauwe dromen mijn bestaan verdroom.
Zoals ik mij voelde, toen ik als een in angst wegduikend kind over een pleintje holde waar stenengooiend werd gevochten, zo ben ik tussen de mensen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABCD

DE KIMONO

2 april

BOMBAY – WITACHTIG BENEVELD AAN DE BLAUWE, LICHTFLITSENDE ZEE, KLAM-GEWURGD HIJGEND DOOR HITTE, GRAUW ONDER STOF GESMOORD... Een kleurige straat waar de zon vuurspuwend neerslaat. Een smalle donkere winkel, een eindeloze diepte van stilte en muskusdamp rondom een gele vlam in een melkwitte lamp waar een baardige kleine man fluisterend met blinkende ogen ons bediende... Daarvandaan heeft mij mijn jongen een kleed meegenomen, uit zijde geweven, koel en bleek als ivoor... Een rozerood bloeiende kimono...

Ooit droomde ik van een wit huis in een palmentuin in het verre Oosten. Die droom klampte zich verlangend vast om mijn keel zo bang en zo wild, dat ik het nooit kon stoppen...

...Totdat we over de oceanen daarheen gevaren zijn. Nu leef ik binnen de ommuurden tuin in mijn klein paleis en breng er peinzend mijn dagen door. Elke dag brengt een avond en elke avond schenkt mij mijn vriend...

Een klein dienstmeisje met een geurige zoete naam en een zacht gezicht neemt in de middagstilte haar bad bij de bron, achter de acaciahaag die tussen fijngevingerd bladwerk uit trillende rode kelkjes gloeit. Slank is ze... Boven haar strakomwonden heupen en nauw omsnoerde borstjes rijzen haar gouden schoudertjes op, smal en bloot.

Het water dat zij al bukkend ophijst uit de diepe put is koel en zilver. Het water dat zij zich al uitstrekkend van haar schouders afschudt is goud en gloeit. Zo zag ik een keer goud dat gloeiend stolde in de zwarte bak van een jonge Chinese smid... Waar was het? Zijn gezicht ben ik vergeten, maar nooit de blik van zijn ogen die stil en peinzend even opkeek naar de mijne... Mijn meisje baadt waar de palmentuin stil is en het neervallende water zachtjes murmelt. De manggabomen (*mangifera indica*) verroeren geen blad. Tussen al die witte rozen is er geen een die het waagt in zo'n lucht te ademen. Dit uur in de middag is door hitte zonder levenssappen en beslagen als de lippen van een koortsige. Aan grauwe grof-ingesneden palmenvoet snellen jachtige kwaaddoende mieren in een helse stilte onder wild gewas. Hoog daarbovenuit staan de naakte stammen met kruinen als pluimen in laaiend licht gedoopt.

© 2026

In de verlate middag heb ik om mij heen geen ander kleed dan de koele kimono. Haar teerbewegende plooien verbergen mij zijdezacht en wijd. Een smette- en schuldeloos gewaad is op dit uur in de omheinde palmentuin mijn rozerood bloeiende KIMONO...

Als de avond valt, dwaal ik weer waar allerlei geuren mij omgeven en onrustige adem want door de nauwe open poort zie ik mijn vriend tegemoet. Buiten de poort ligt de rechte brede zandgele weg tussen lage palmen en daarlangs moet mijn jongen komen...

In de kolk van mijn borst bonst weer die bewogen bronzen stormklok waar mijn handen tasten. Ik weet zelf niet meer wat er in 't donker gebeurt. Mijn trillend jagende voeten hebben alle vastigheid verloren en struikelen bloot en sidderend langs de randen van de paden door de palmentuin.

Achter de diuuse rand van de tjemara's is een gouden maan gerezen. Met open mond proeft mijn keel een duizelend zoete groeikracht.[1] Deze nacht zullen de rozen knoppen botten, deze nacht zet de mangga verse vrucht. De weg die ik ga, in de zoete pijn van smachtend wachten, snoert nauw en enger om de open poort terug. – Daar ligt de weg waar de avond geen koelte en de nacht geen schaduw bracht. Nu wil ik wegterend beide, tot mijn jongen over het vergulde stof door de poort binnenkomt.

In de verlaten avond, die nog van de nacht niet weet, behoud ik om mij heen geen ander kleed dan de koele kimono... maar naakter dan naakt weet ik mij nu, onder het stralend gelaat van de maan – in mijn rozeroodbloeiende kimono...

Mijn eigen dienstmeisje verstaat de kunst om blijvend weg te gaan en verdwijnend toch te blijven; ze is nooit zichtbaar als ze aanvoelt ik haar even niet kan velen, Net zo min is zij weg als ze weet dat ik haar graag om mij heen heb. Bereid om te blijven en gereed om te gaan – niemand beheerst die kunst zo bij uitstek fijn als zij. Niemand is zo zacht van gebaar, zo liefderijk van tred, begripvol zonder woorden met half luikende ogen. Wie alleen wil zijn, vindt haar zwevend verdwenen, voor wie haar zoekt altijd dichtbij en meteen gewillig... Zo gevoelig vaardig als zij is niemand. Maar

1 *Casuarinaceae*, in Nederlands-Indië bekend als *tjemara* nu *cemara*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alleen... in de nacht, in het witte huis waar de maan straalt boven het witte dak... Mijn rozerood bloeiende kimono...
In de dauwende dageraad gaat met lichte tred en verheugde voeten over het koelgedrenkte grint het vrolijke marktvolk mijn open huis voorbij. Nu zijn de muren niet wit maar zacht verguld, niet in brandend licht maar in een kom vol blauwe koelte staan de zacht-wuivende kruinen van de palmen gedompeld en rondom in de ruimte is geur en zacht gerucht van wind.
Ik hou van de nacht als het nacht is en van de ochtend als het ochtend is, maar de morgen kan de gedachte aan de nacht niet ondergaan minder dan een nimfje de gloeiende blik van een jonge, benevelde bosgod...
Maar er is een klein geheim, dat de weerzin weert en dat wij beiden weten hoewel het in woorden niet gezegd wil zijn dat in de blauw-fonkelende verten nooit geheel en al uit zichzelf zal verdwalen...
Mijn jongen richt zich op en zijn net ontwaakte glimlach buigt zich lieflijk naar mijn gesloten ogen en vindt daaronder ook de mijne ontwaakt.
In de prille morgen omsloot ik mij met geen ander kleed dan de koele kimono... Alleen mijn voeten en hoofd zijn vrij en mijn handen ook klein en smal als van een nederig kind glijdend uit de wijde, zijden mouw... Mijn zacht geplooid gewaad, deemoedig haast en zo misleidend deugdzaam... Het maakt de nacht tot leugenaar en mijn zalige, tedere jongen steeds weer zijn maagdelijke illusie bewaard van rustig te hebben gesluimerd met stilletjes in zijn zachte armen een kind, of misschien wel een pop in een rozerood bloeiende kimono...
Waarom durfde ik het vandaag te dromen zoals nooit eerder? Er was altijd een engel met een vlammend zwaard dat mij tegenhield zodat ik zwichtend met verblinde ogen in angst verslagen, bleek en prevelend wegkrabbelde van de poort.
Er zijn paradijzen, zo ijselijk prachtig van uitbundig geluk dat mijn hart breekt nu ik ze ooit aanschouwde en nooit betreden zal.
Ik brak door de schroeiende vlam – koelte hielp niet meer. Ik weet nu dat het ongeneeslijk is.
Wat is dat toch, dat verborgen noodlottige, dat de liefde stuwt en keert? Ik heb hem lief als de vloed, opduikend uit groene, woelige verten die wiegt

© 2026

en toesnelt, verovert en zwelgt het hele strand voor zichzelf.
Hij heeft mij niet lief... Het is bij hem als de schuwe eb, wegtrekkend vanaf de voet van het duin. Het strand ontbloot, leeg en verlaten, de wind koelt de rillende plasjes...
Van dag op dag zal het cirkelend leven ons verder dragen, zoals in eeuwigheid het ronde etmaal de zeeën opstuwt en keert... Ik zal spreken bij zijn mond en naar zijn ogen lachen, maar zijn mond zal het niet verstaan en zijn ogen zullen het niet vangen. Dichtbij en toch veraf, ver weg uit zicht... De waarheid is krachteloos en argeloos. Het is voorjaar en nu schijnt de zon.
De wilgen botten en de hyacinten geuren zoet...
Over de weilanden waait een zachte vleug van vroege bloemen en lichtspikkels dansen als poppetjes op de blinkende sloot. Ik ga met dichte ogen de zon in en doolde over de velden tot in het bos; het moet uren hebben geduurd, middag zijn geworden en in slaap gevallen zijn.
Weer was dit zo'n donkere stormachtige herfstdag nadat ik te lang in mijn handen had gestaard waarin een broze, gebroken paddenstoel lag – en diep uit de bodem van mijn ziel zijn de dromen opgestegen zoals lauwe damp opstijgt uit de bodem van het bos.
In de kilte werd ik wakker, het regent zacht en het jonge gebladerte zucht zoals een mens wanneer het onbegrepen leven zwaar valt. Gewillig ondergaat het regen, gelaten vangt het de schemer op en zal de avond vallen en straks de nacht...
Ik smacht naar de ranke gestalten uit mijn dromen, naar de gekleurde gewaden, stralend gedoopt in verbindend, wit licht. De zacht benevelde gezichten met in kringen van schaduw weggedoken ogen, van tedere weemoed zoet en diep... de geuren van muskus en opium in trillend zonnevuur...
Rillend sta ik op – het berkenbos mist... De wind steekt somber grommelend op, onweer is in aantocht. – Ik weet niets beters dan maar te gaan...
Over de smalle weg wa ar de slierten riet in bochten de rivier bezoomt, draag ik door wolken en wind mijzelf als een last terug naar 't donkere huis...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026
ABCD

3 april

Steeds meer wil ik mij verbergen, onzichtbaar voor de ogen van de wereld. Eens had ik haar lief, lang geleden. Ooit vingen mijn ogen licht, hoe ver en hoog ik ook keek. Sinds lang is het vergaan en gedoofd. Een misleidend schijnsel dat vanuit mijzelf op mijzelf terugsloeg; het bood zin noch troost. Een keer dacht ik met frisse moed langs een hartstochtelijke stroom te gaan, machtig en donker als mijn bloed. Net als mijn eindeloze gedachten leidde het nergens heen, cirkelend stikkend in zijn bron. Vruchteloos verder tot mijn kracht verdampte en mijn geest was lamgeslagen. Mijn nieuwsgierigheid was vergaan. Ik weet voor altijd en eeuwig genoeg.
Gedachten en daden gaan van hand tot hand, wisselend van gedaante, in wezen en waarde eeuwig hetzelfde. Geuren van muskus en opium vanuit de verpletterende hamer in een schijnschone kringloop terug naar de smeltpot. Ooit verwachtte ik een gouden oogst voor mijzelf uit de wereld en uit mij een voor haar – nu heb ik niets meer van de wereld en zij niets van mij om op te hopen. Een nar steekt de tong naar mij uit, dwazen blèren, elke gek heeft mij beetgehad.
Met een levend kloppende streng heb ik mezelf als een ongeboren kind aan eeuwige bronnen gebonden gevoeld. De streng is stukgesneden en ik ben doodgebloed.

4 april

Ik wil weg van de mensen, mij verbergen, zo verdrink ik in mijn droefheid. Wie heeft net zo'n ziel, zo'n levenloos sneeuwveld waar de dood in holte en schaduw is gelegerd? Bij oude mensen ben ik ingetrokken. Een kleine hoeve aan de zandweg achter het bos, vlak tegen de duinrand aan.
Deze dagen zijn leeg, kalm en mat van fijne nevel met jonge geur gekruid... Zolang het licht is, heerst ingehouden stilte. In de schemer gaat de rand van de horizon schiften als giftig kooksel. Uit de bomen stijgt klagend geruis.
Nog even en de wolken zullen van alle kanten de maan bespringen... Uit het hoge raam van mijn kille witgekalkte kamer moet ik aanzien hoe ze worden voortgejaagd aan de hemel. Toen ik klein was moest ik huilen om dat angstig bedroefde aangezicht. Steeds donkerder wordt het, de nachtstorm houdt zich gereed met omfloerste trom...

© 2026

Ver weg verborgen wil ik mijn oren sluiten voor hun gedruis.
Van elk hemels en aards geluid hield ik het meest van de storm... Maar hij heeft mij misleid, belogen en bedrogen. Hij heeft mij hemels geluk voorzegd, ondraaglijke vreugden beloofd en de geheimen van het leven. Zijn fluisteren maakte mij duizelig-dronken. Mijn ziel gaf ik wiegende weg in zijn stellige voorspellingen, kreunend legde ik mijn oor te luisteren aan zijn beloftevolle borst... Onbezonnen gaf ik mij in zijn omarming over. 's Nachts heb ik hem gezocht, in 't donker weggedwaald uit vaders huis. Buiten waar hij over losgebroken golven voer, bomen brak, tussen graven schuifelde en rondzwierf over het nachtelijk land vol ruige duisternis. Overal heb ik die wilde minnaar weten te vinden. Hij fluistert mij toe wat mijn hart niet denken durft en in 't donker mij aan mijzelf verraden, boven in 't huis, onder de grauwe dakbint, meer dan ieder ander geluid van hemel en aarde, meer dan folterende vioolklank heb ik hem liefgehad. En nog... Hij is de enige die mij nu nog bedriegen kan. Hoe hunker ik ernaar om bedrogen te worden terwijl de gruwzame leugen mij niet smaakt.
Was ik het die mijn levensdagen volstookte met het ziedende hars van de uitbundige vreugde en met bevende vingers uit vele andere bekers de goudgele wijn van het martelend genot smeedde?
Het is laat in de avond, ik leun diep uit het raam. Daar zweeft weer die reuk van natte berkenspruit die de adem verlamt en onder de tong verlangen giet als een bitterzoete smaak. Het is laat en het is donker. Het oude vadertje is naar bed gesloft. Het oude moedertje stommelt om mijn donkere deur-—— ze komt niet meer in om mij te groeten voor de nacht; het lag niet aan mij, haar dit leed te doen, maar alles keerde ertoe, dat ik met iedereen moest breken...
Heeft mijn mond wel eens gelachen, sloeg ooit mijn stem een huis vol rumoer?
Het is nacht, ik ben alleen... beneden in het verschemerd gras laat het koetje zoetig van zich horen en heft 't kopje naar mijn raam omhoog en loeit... Het loeit... maar wat gebeurt er? Ik kan dat niet dragen – ik heb het nooit kunnen koesteren – dat klagende vlijmendzoete geluid – als het aanhoudt, zal ik in snikken uitbarsten...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Er is iets gebeurd... Er flitste een ver licht, zo snel en van zo ver zoals kinderen 't in hun uiterste ooghoek zien verspringen wanneer ze in 't donker hun vingers speels tegen de appelen duwen... Er is iets gebeurd... Met een zware zucht richt mijn ziel zich op – sidderend de grenzen van een vreemde wereld tegemoet. Wat kan dit alles betekenen, wat beogen die warm drukkende schokken in mijn hoofd alsof daarbinnen een vogel met brandende bek en gespalkte ogen zich tegen vrees en duisternis verzet?

Waarom slaan mijn ogen neer? Reiken bange handen vanuit onbekende valleien zich uit om het ontastbare te omtasten ? Waarom zweeg plotseling de storm en is nu alles zo stil ? Streng kijkt de nacht mij aan door mijn open raam. Zal ik eindelijk het verwarde ontwarren, het onbegrepene weten – en ben ik nu vervaard, of is het wachten zelf zulk een barre en zware worsteling, dat het alle vezels van mijn lichaam smartelijk spant op de gespannen draden van mijn ziel..?

In 't duister roert zoetjes het koetje en loeit naar mij op... Ach, wie zal willen geloven, dat ik dit zoet en droef geluid niet dragen kan omdat het te zwaar is van oude vreugde en verdriet? Mijn verlangen putte me uit, mijn liefde sloopte me, nu kan het minste mij breken...

Er is wel iets gebeurd – vanuit de verste kimmen van de herinnering ontplooien de omschemerde schimmen zich... Ongedoofde koortsen – onverwerkte verlangens, oningeloste beloftes... Te weten dat ze daar altijd zijn geweest, dat ik ze nooit heb gekend voor wat ze waren... Wat was ik arm in dat ruwe geluk en welke martelingen had ik uit nood, dat ik mocht rijpen – laat ik stil zijn en afwachten... Lering trekken... Wist ik ooit dat daar leven was? Poorten slaan open... Uit de dieptes borrelt het naar boven. Altijd meer, altijd weer nieuw achter het voorbije... Zo golft achter gekalmeerd bellenkoord de heilige priesterstoet een oude straat vol stilte en zonnedamp binnen...

Nu weet ik wel waarom ik nooit in het *nu* gelukkig ben en geen toekomstdromen droom. Het heden is koud, vlak als een meer zonder diepte, de toekomst een naakte berg waar ik mij kreunend tegenop moet trekken... Maar herinnering dampt van geur, als wierook uit gouden versierselen en geur is betovering... Haar charme is mijn enige bron van hoop op gelukzaligheid...

© 2026

Maar stil – er kraakt een bint... Wat was het? Kalk stort neer... Een luik smakt dicht... Het is – alweer... voorbij... Al het gespannene is verlamd... Al het licht gedoofd... Doffe gloed besloeg de gesloten grenzen... Schemer streek voor de poorten neer...
Wie kan zich zo doodsbedroefd en moe voelen als ik, met mijn hoofd leunend tegen de donkere kalkmuur. Rust is er niet, de hele avond stil gezeten... Mijn zuchten gaf ik aan de verre geruchten prijs en mijn tranen berustend in het regengeruis... En nu... doffe trommels roffelen oproer. Er is zoet vergif dat mijn hart besluipt en ik zal niet kunnen slapen...

6 April

Voor mijn verlangen heb ik geen woning meer... Mijn wezen kan het niet langer bevatten, iedere band verbrak het, als wijn uit een vat. Als een vlam uit een brandend huis wringt het uit mij los... Boven mijn hoofd uitstijgend verbijstert het me... Als een scherp snoer knelt het om de ruimten van mijn adem, als een nevel dwarrelt het door de gewelven van mijn gedachten. Als een slagregen verdooft het mij waar ik gewoonlijk horend en kijkend naartoe ging...
Zo heeft het me van de wereld waarin ik ademde, dacht, zag en luisterde afgesneden en voor altijd vervreemd. Maar wie vermoedt iets van de vreugde die ik in 't donker voor mijzelf weef? Van die éne mooie droom, die voor de beroofde slaap iets onbetaalbaars terugschenkt?
Mensen zullen in zo'n nacht in elkaars armen verbranden – ik zal alleen maar boven allen gelukkig zijn. Ik heb hem lief... Wat ons uiteen scheurt is breder dan een zee, geweldiger dan een berg... Want het is dit, dat hij mij niet lief heeft.
Heeft hij vrouwen lief? Ik weet het niet! Want ik ken hem niet... Wie van hen geeft hem van haar lippen die verterende tederheid te drinken... De zachtaardigheid van haar stem die doet verbleken en de donzige donkerte van woorden die fluisterend uit de nachtdamp neerdalen en alleen voor hem bestaan zoals ik ze hem geef...
En hem nimmer zullen bereiken als ik wakker ben onder de storm in de voorjaarsnacht...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE AARDE EEN VUILNISBELT

WIE IS DAN ZO GELUKKIG, ALS IN MIJN VERLATENHEID IK? Morgen zullen ogen elkaar schuwen van mensen, die zich vonden in de diepen nacht... Bleke wezens zullen traag zich heffen en de sluiken morgen tegenblikken met lamme armen en verslagen hart... Ik ken maar al te goed de weerloze weerzin, die het leven een gruwel doet lijken, de machteloze walg, waar geen medicijn voor is... Ik echter zal niet slapen in de nacht, niet ontwaken in de morgen... Verlangen houdt mij vast als een tang... Wie slaapt, die in tangen gekneld zit? Vreugdevuren zijn ontstoken waar ik geen deel aan heb, maar morgen zal de aarde een vuilnisbelt zijn – mijn lippen geschroeid van het vuur dat eeuwig brandt en niet verteert... Dit is mijn veiligheid en mijn geluk, dat nooit mijn tong de bittere as van de verzadiging zal proeven.

©

2026

COLOFON

LETTERS
Adobe Jenson Pro / Bembo Book / Bembo Book MT Pro
Bodoni Classic-Ornaments / Bodoni Ornaments / Bodoni 72 Oldstyle Book
Bodoni 72 Smallcaps Book / Caflisch Script Pro / DTL Haarlemmer D
DTL Haarlemmer D Caps / DTL Haarlemmer SD / DTL Haarlemmer SD Sans
Dutch Mediæval Pro / Dutch Mediæval Initials / Dutch Mediæval WO1
Garalda / Graveur Ornaments / Handsome Pro / Luminari / Minion Pro
Salden Roman/Italic/Titling/Caps / Trinité №2 / Trinité №4 Italic
Trinité Titling

HET VADERLAND *Staat- en letterkundig nieuwsblad* 04-03-1934

HELEEN IS IN 1913 VERSCHENEN EN NU PAS LIGT EEN TWEEDE DRUK VOOR ONS. Deze tweede druk is voorzien van een mededeling der directie van de W.B, een inleiding van Frans Coenen en twee portretten van de schrijver. In de mededelingen der directie lezen we dat de oplage van 5000 exemplaren in 1919 uitverkocht was, maar dat de tijdsomstandigheden er niet naar waren een herdruk te ondernemen van *een boek dat zijn schoonheid en betekenis meer ontleende aan de fijne ontleding en het diepe inzicht die de weinigen ontroeren dan aan het spannend verhaal dat de menigte boeit*.
Aan deze herdruk is toegevoegd het in 1910 en 1911 geschreven en in 1919 in boekvorm verschenen werkje: *Enkele bladen uit Helene's dagboek*, dat als een eerste aarzelende aanloop tot *Heleen* is te beschouwen.
De inleiding van Frans Coenen voor het nog altijd interessante en goede boek getuigt van zijn diepe genegenheid voor het werk en de merkwaardige schrijver, die in *Heleen* en in *Eva* in de laatste roman zeker, haar beste boeken heeft geleverd. Over deze herdruk, waarvoor de dochter van de schrijfster, mevr. B. van Dam-van Bruggen, een bandontwerp maakte verheugen wij ons zeer.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Van dezelfde schrijfster verschenen bij de Wereldbibliotheek N.V. Amsterdam-Sloterdijk

DE VERLATENE

12de druk. — Keurband f 4,25
Bandontwerp
B. van Dam-van Bruggen

HET HUISJE AAN DE SLOOT

11de druk. — Keurband f 3.50
Bandontwerp Fré Cohen

DE GRONDGEDACHTE VAN PROMETHEUS

Ingen. f 0.50 — Geb. f 1.—

© 2026

Carry van Bruggen

in

HET MEISJE
Lea

DE TIENER
Heleen

DE INNEMENDE
Ina

DE GELOUTERDE
Eva

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

U.M. ABRAXAS/*Zuider-Amstel*

ISBN *Epub* 9789079133246 ISBN *Gebrocheerd* 9789079133321

UIT DE INHOUD:

Martinus Nijhoff-Madelon de Keizer-André de Ridder-Jacques Sicking Annie Romein-Menno ter Braak – Frans Coenen – G. van Eckeren-Frida Balk-Lidwien Derriks-*Uit de couranten*-Jerôme Heldring-Marjoleine de Vos-Paul Meijer-Johanna Breevoort-Carry van Bruggen-Ruth Wolf-Daniël Mok-Diny Schouten-*Leibnahe gevoelens*-Jacqueline Bel-Jaap Goedegebuure-*Johannes Viator*-Gaea Schoeters-*Modernisme*-Evelien de Nooijer-Elsbeth Etty-*Vertalingen-Het Joodsche Weekblad 1941*-Sylvia Witteman-Fokkema & Elrud Ibsch-Fré Cohen-Hannemieke Postma-Barend de Goede Jörgen Apperloo-Nel van Dijk-Jan Fontijn-Jacob Israël de Haan-Rob Nieuwenhuis-*La Gazette de Hollande*-Helen Frik-*Serie Grote Denkers*-Jane Fenoul

Heleen van Duijn PhD-*Over Virginia Woolf*-Lidy van Marissing-Annie Salomons-Jeroen Brouwers-Jannah Loontjens-Kees 't Hart-*'Luminal' & 'Chineonal'*-Carolien(tje) de Haan-Marie Jankovská Wouter de Koning-Marie Anne Tellegen-*Eva*

CARRY VAN BRUGGEN en haar broer Jacob hadden beiden een overschuimend talent om onrechtvaardigheden te registreren én de gave om die zowel met een bewonderingswaardige eloquentie als met gouden pennetje aan de kaak te stellen.
Carry bouwde zij een reputatie op als schrijver, spreker en columnist bij o.a. het *Algemeen Handelsblad*. In haar essays wees zij onbarmhartig op gevaren als nationalisme, populisme en groepsbeïnvloeding.

JACOB ISRAËL DE HAAN was tot zijn dood correspondent voor het *Algemeen Handelsblad* in Palestina. Hun nalatenschap en messcherpe observaties hebben inmiddels de kracht van waarschuwende profetieën gekregen door de actualiteit van thema's zoals misleidende retoriek en de impact van negatieve groepsdynamica op een onzekere samenleving. Omdat hun werk een eeuw later nog steeds weergalmt en relevant blijft voor de opinievorming, biedt deze uitgave de mogelijkheid om kennis van te nemen van dit weidse gedachtegoed.

© 2026

LETTERS: DTL Haarlemmer, DTL Haarlemmer-Sans, Dutch Mediæval, Garalda, Salden, Trinité

23/12/23/24/04/26/ VERSIE 24.4.2026 (2e druk)

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©
2026

Voor Marie Anne Tellegen

Adriaan Roland Holst, 1966

Zelfs geen redelijk mens zal kunnen volhouden dat het bewustzijn geheel binnen de rede valt, al voelt hij nog zoveel wrevel voor de bewustzijnsgebieden die buiten de grenzen en vaak zelfs buiten het uitvalsbereik van de rede bestaan – domeinen die mij boeiden en waar ik bij voorkeur leefde, zwierf, verdwaalde. Ik heb een, aan zee verworven, zwak voor de herhalingen die getijden zijn. Nu beperk ik mij tot denkers die de rede tot leer en leuze hebben.

Een van de sterkste en belangrijkste onder hen was Carry van Bruggen. Al te goed begrijp ik, waarom haar nog springlevende en gedegen boek *Prometheus* van zo wezenlijke en stimulerende betekenis was voor krachtige denkers als Menno ter Braak en Jerôme Heldring. Het denken als turnen wordt er tot iets als een heilgymnastiek en soms zelfs bijna tot een uitgebalanceerde *démarche*, een mooie *loop*. Al wordt die nooit mooi genoeg om op der goden wijze doelloos te zijn, want onbevangen wordt zij nergens. Hoe dan ook: in die hogere heilgymnastiek – en ik bedoel dit nu eens niet kleinerend – is zij meesterlijk en toegerust met een ontzag afdwingend en onvermoeibaar verworven kennis van zaken.

Al was zij dan o zo blij met zichzelf, vanuit deze achtergrond werd zij beheerst door haar ontwaakt bewustzijn. Dat bewustzijn wilde de rede niet te buiten gaan – het kon dat ook niet, en maakte van haar nood dus een deugd. Dat mag een tekort zijn, het doet niets af aan het feit dat zij zich onvoorwaardelijk ondergeschikt maakte als dienaar, waarmee zij haar aangeboren en charmante ijdelheid overwon. Daarop kon zij, terecht, het tegendeel zijn van ijdel, ik bedoel: trots.

Uit enkele van haar geschriften blijkt dat deze toewijding, door het leven zelf als 't ware beloond werd door een ervaring die het doel van deze toewijding wel degelijk te buiten ging – een ervaring die haar leidde naar een gebied waar de rede haar niet meer ter zijde kon staan. Ik denk hier vooral aan *Heleen, een vroege winter*. Vele jaren geleden las ik het in dankbare verwondering. Het bleef mij altijd bij, ook als een bewijs dat zij open stond voor een intonatie van het leven, die haar van het doel, waar zij de trotse dienaresse van werd, op de wijze der gelatenheid en door een verzwegen tegenspraak, als 't ware ontsloeg. De vrouw, die – en dat nog wel voorafgaand aan *Prometheus* – dat boekje kon schrijven, was zeker geen *woman of no importance.*

Als *Heleen* de eerste stap was in Carry's vernieuwde schrijverschap op weg naar *Prometheus,* dan vormt *Helene's dagboekbladen* het allereerste begin.

U.M. ABRAXAS|*Zuider-Amstel*

Populaire Klassieken hertaald

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

9 789079 133338

HEDENDAAGS FETISJISME EEN NIEUWE WEG VOOR DE TAALWETENSCHAP
Frida Balk-Smit Duyzentkunst

CARRY VAN BRUGGEN HEEFT MET ANDERE GROTE DENKERS GEMEEN DAT ZIJ HET VERTROUWDE ALS IETS GEHEEL NIEUWS KAN LATEN ZIEN. Haar taalkundige beschouwingen zijn zo oorspronkelijk en ontmaskerend dat ze tot op heden in de gevestigde taalwetenschap geen plaats kregen. Dat zal veranderen. ***Hedendaags fetisjisme*** bevat observaties en inzichten die de taalkundige alsnog zal moeten veroveren om zich van zinledige dogma's te kunnen ontdoen en tot belangwekkende uitspraken te komen. – Zeer opmerkelijk is dat men de hoofdgedachte van *Hedendaags fetisjisme* eveneens vindt neergelegd in de gevleugelde slagzin van de belangrijkste fee aan de wieg van de taalkunde Ferdinand de Saussure: *Le signe linguistique est arbitraire!* Het taalteken is willekeurig. Dat wil zeggen: Tussen de vorm en de betekenis van een woord bestaat geen natuurlijk verband. – Uit de vele passages waarin Carry van Bruggen op deze willekeurigheid wijst kies ik er één: ***De woorden zijn niet wezenlijk expressief en kunnen dus door andere onverschillig welke klank- en tekenverbindingen te allen tijde vervangen worden.*** Met talrijke markante voorbeelden illustreert zij die Saussuriaanse waarheid. Zij en De Saussure deden onafhankelijk van elkaar vrijwel gelijktijdig hun even verrassende als eenvoudige ontdekking, wat van een diepe verwantschap getuigt.

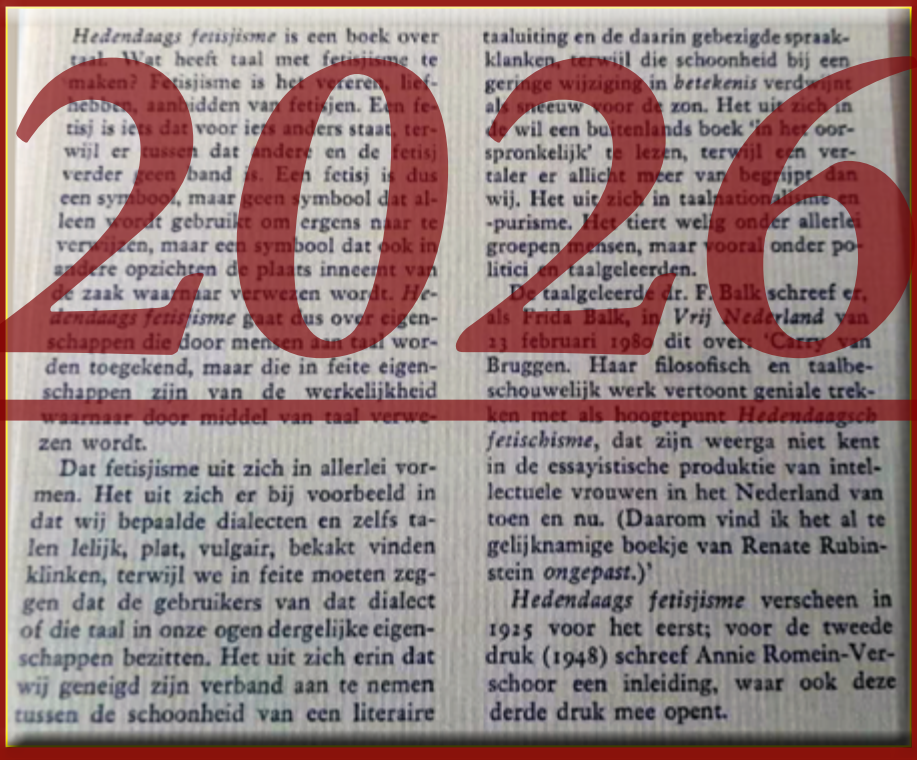

Hedendaags fetisjisme is een boek over taal. Wat heeft taal met fetisjisme te maken? Fetisjisme is het vereren, liefhebben, aanbidden van fetisjen. Een fetisj is iets dat voor iets anders staat, terwijl er tussen dat andere en de fetisj verder geen band is. Een fetisj is dus een symbool, maar geen symbool dat alleen wordt gebruikt om ergens naar te verwijzen, maar een symbool dat ook in andere opzichten de plaats inneemt van de zaak waarnaar verwezen wordt. *Hedendaags fetisjisme* gaat dus over eigenschappen die door mensen aan taal worden toegekend, maar die in feite eigenschappen zijn van de werkelijkheid waarnaar door middel van taal verwezen wordt.

Dat fetisjisme uit zich in allerlei vormen. Het uit zich er bij voorbeeld in dat wij bepaalde dialecten en zelfs talen *lelijk*, plat, vulgair, bekakt vinden klinken, terwijl we in feite moeten zeggen dat de gebruikers van dat dialect of die taal in onze ogen dergelijke eigenschappen bezitten. Het uit zich erin dat wij geneigd zijn verband aan te nemen tussen de schoonheid van een literaire taaluiting en de daarin gebezigde spraakklanken, terwijl die schoonheid bij een geringe wijziging in *betekenis* verdwijnt als sneeuw voor de zon. Het uit zich in de wil een buitenlands boek 'in het oorspronkelijk' te lezen, terwijl een vertaler er allicht meer van begrijpt dan wij. Het uit zich in taalnationalisme en -purisme. Het tiert welig onder allerlei groepen mensen, maar vooral onder politici en taalgeleerden.

De taalgeleerde dr. F. Balk schreef er, als Frida Balk, in *Vrij Nederland* van 23 februari 1980 dit over: 'Carry van Bruggen. Haar filosofisch en taalbeschouwelijk werk vertoont geniale trekken met als hoogtepunt *Hedendaagsch fetischisme*, dat zijn weerga niet kent in de essayistische produktie van intellectuele vrouwen in het Nederland van toen en nu. (Daarom vind ik het al te gelijknamige boekje van Renate Rubinstein *ongepast*.)'

Hedendaags fetisjisme verscheen in 1925 voor het eerst; voor de tweede druk (1948) schreef Annie Romein-Verschoor een inleiding, waar ook deze derde druk mee opent.

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

EEN INNEMENDE VROUW

of

Kroniek van een onbehaaglijk samenzijn

v/h

Een coquette vrouw

Zuider-Amstel Amsterdam

'EEN SENSUEEL-SENTENTIEUZE FILOSOFIE'

CARRY VAN BRUGGEN beschrijft haar huwelijkservaringen als een fictionele melange. Zoals Frederik van Eeden zei:
'En toch is het allemaal echt gebeurd.'

Ina, de jonge vrouw in *Een coquette vrouw,* is verwant aan *Heleen* uit de gelijknamige roman en haar behoefte aan:
Liefde die dienstbaar is zonder vernederend te zijn.

'**LIEFDE**', zegt ze hier, '*ligt in de stroming van het onsterfelijke.* Daarin bovenal zoeken we iets van dat Eeuwigheidsheimwee tot vervulling te brengen, als tegenwicht van het vluchtige, wisselende van de dingen van ons tijdelijk bestaan'.

HET LAATSTE WOORD VAN CARRY IS DAN TE ZIJN ALS...
'DE ZELFAANVAARDING DIE ALLES DOORZIET
EN TOCH MET ALLES VRede HEEFT.
De bereidheid zelfs deze waarheid als betrekkelijk te beschouwen,
de bereidheid op pad te blijven gaan.'

Zuider-Amstelboeken

ISBN *E-boek* 9 78907 91333 38

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN ◊ EEN INNEMENDE VROUW

EEN INNEMENDE VROUW

Een coquette vrouw
hertaald

© 2026

CARRY VAN BRUGGEN

EEN COQUETTE VROUW

AMSTERDAM
P. N. VAN KAMPEN & ZOON

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

EEN INNEMENDE VROUW

of

KRONIEK

VAN EEN ONBEHAAGLIJK SAMENZIJN

v/h

Een coquette vrouw

©

2026

Amsterdam *Zuider-Amstel* 2025

1e druk P. N. *van Kampen & Zoon* Amsterdam 1915
2e druk P. N. *van Kampen & Zoon* Amsterdam 1916
3e druk P. N. *van Kampen & Zoon* Amsterdam 1919
4e druk L. J. Veen; Reeks: *Amstelpaperback* Utrecht 1983
5e druk L. J. Veen; Reeks: *Amstel klassiek* Utrecht 1988
6e druk *Trouw/Muntinga*; Reeks: *Vrouwenstemmen* dl. 8 Amsterdam 2006
7e druk *Em. Querido's Uitgeverij* BV; Reeks: *Salamander* Amsterdam 2021
8e druk *Em. Querido's Uitgeverij* BV Amsterdam 2021
TEVENS OPGENOMEN IN: *Vijf romans* Amsterdam 1979[1], 1980[2], 2013[3]

COQUET(TE) *(Fr.)*: *Behaagziek meisje*, resp. *zó'n vrouw*; OOK: *Flirt*
BEHAAGZIEK: *Erop gericht zijn indruk te maken, aardig gevonden te worden,*
LETTERLIJK: *Vervuld met een overdreven begeerte om te behagen*
BEHAAGZIEKTE: *Misprijzende behoefte om op te vallen met de eigen persoonlijke charmes*
BEHAAGZUCHT: *Sterk verlangen om te behagen*
BEHAGER: *Degene die behaagt* (nl. aan God)
INNEMEND: *Aanminnig* (arch.), *aantrekkelijk, beminnelijk, charmant*
LIEFDERIJK: *Teder, liefdevol, verzorgend*
LIEFLIJK: *Vriendelijk, zacht, bekoorlijk, bevallig*
ONSTUIMIG *(fig.)*: *Heftig, hartstochtelijk, onrustig, driftig, moeilijk in toom te houden*
DICHTERLIJK: *Dreef u d'onstúime wind naar deze rotsen toe?*

PERSONAGES
Annie, echtgenote van Ode
Charley, vriendin van Ina en echtgenote van Hugo
Coby, (student/arts) zus van Erik van 't Hoff en neef van Egbert en Geertje
Gerda, echtgenote van Erik van 't Hoff
Geertje, zus van Egbert
Jozefien, zus van Ina en vriendin van Mary
Ode, Ina's oudere broer en tijdelijk voogd

GEREVALORISEERDE HERTALING: Daniël Mok-Kolthoff
© 2024 U.M. *Abraxas*|Zuider-Amstelboeken 2e druk 2025
FRONTISPICE Annie de Meester, juli 1915
ISBN 9789079133307 [3e druk 2026 in de C.V.B.-*omnibus* ISBN 9789079133338]

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De roman *Heleen* betekende een ommekeer in de ontwikkeling van Carry van Bruggen als schrijfster: *Met Heleen ben ik mezelf geworden; dat boek is mijn wedergeboorte geweest.* – Het was de eerste stap naar een zeer persoonlijke schrijfwijze die ook kenmerkend is voor *Een coquette vrouw*.

∞

DEZE ROMAN STAAT WAT MINDER BOL VAN ZELFBESPIEGELINGEN DAN HELEEN, MAAR BEVAT IN WEZEN DEZELFDE PROBLEMATIEK:
Is het voor een vrouw mogelijk in de liefde dienstbaar te zijn aan de man en zich tegelijkertijd voor die liefde niet te vernederen?
De hoofdpersoon Ina, een vrouw met een nogal opvliegend karakter, is getrouwd met een cynische man, die haar behoefte aan liefde niet begrijpt en met schampere opmerkingen alles afkraakt waar hij niet over na wil denken en zij wel.
Evenals Heleen komt zij in conflict met haar omgeving en raakt zij vereenzaamd door de botsing tussen haar hunkering naar liefde en waarheid en de vernedering die zij van anderen ondergaat.
Zij wordt, evenals Heleen, voor een behaagzieke vrouw uitgemaakt, omdat zij haar gevoelens voor andere mannen niet wil verbergen en om liefde vraagt. Haar familie en vrienden minachten haar om haar fratsen en kuren, en vernederen haar.
Ze is echter geen harteloze flirt, zoals haar omgeving denkt: haar wroeging, vertwijfeling en berouw zijn even sterk als haar verlangen aanbeden te worden.
De titel van deze roman is dan ook ironisch bedoeld: *Een coquette vrouw?*

Mieke Wilcke-van der Linden

© 2026

{We verdragen het pathetische alleen in de kunst.
De levende mens moet sober en niet te luidruchtig zijn.
Zo'n sober mens beschrijft zonder enige pathos hoe grondeloos men
zich aan die hooggestemde gevoelens heeft overgegeven.}

(De geboorte van de tragedie)

CARRY VAN BRUGGEN OMNIBUS 2026

In de schaduw (van kinderleven)	1907	
De verlatene aangevuld met Seideravond	1910	
Heleen, een vroege winter	1913	
Een coquette vrouw		1915
Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding	1916	
Enkele bladen uit Helene's dagboek	1919	
Uit het leven van een denkende vrouw	1920	
Het huisje aan de sloot	1921	
Avontuurtjes	1922	
Maneschijn met koek	1923	
Al om een suiker balletje	1923	
De vier jaargetijden	1924	
Tirol	1926	
De wonderdokter	1926	
De klas van twaalf	1926	
Eva	1927	
Zes brieven aan Frans Coenen		

NUR 300 320 Literaire (non-)fictie

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

I	Een opbeurend gesprek	7
II	Zij voegt zich naar zijn wil	16
III	Afscheidsbrief & trouw gezworen	54
IV	Lamgeslagen & uitgeput	61
V	Bloemengeur & demasqué	68
VI	Sleur & onbewogenheid	78
VII	Onbehaaglijk & bezwaard	85
VIII	Ontmoeting in de buitenlucht	91
IX	*Voor jou, godin, vluchten de wolken van de hemel…*	101
X	Moorddadige drift & klauwende vingers	110
XI	Het vuur gedoofd, de vervoering verdwenen	117
XII	Roddel & achterklap	127
XIII	*Ad absurdum*	138
XIV	Ruzie & oud zeer	145
XV	De dobbelsteen geworpen	156
XVI	Een vrijgevochten hartsvriendin	166
XVII	Alsof er niets was gebeurd…	176
XVIII	Een koude beklemming – bijna een voorgevoel	187
	Dr. Marie Vaerting	208
XIX	Nieuwe buren	209
XX	De laatste dans	222
XXI	*Het is koud*, en de deur sloeg dicht…	233
	Nietzsche en ethos. *Verveling als ervaring van het niets*	241
XXII	Overgeleverd aan het onbekende	242

BIJLAGEN

Een onbehaaglijk huwelijk, 1904-1916
Kees van Bruggen, Een goed huwelijk; De verlaten man
Ruth Wolf, Uit het leven van een denkende vrouw
'Gebeiteld, maar ook meedogenlozer'
Er is geen ander zijn, zegt Carry, dan anders zijn
Uiterlijkheid / innerlijkheid, *Het numineuze & sensus numinus*
W. Otterspeer, *Het Prometheusprobleem*

© 2026

1.
2. Seideravond, een monoloog 1909 – De verlatene 1910
3. Heleen 1913 Enkele bladen uit Helene's dagboek 1919
4. Een onbehaaglijk samenzijn v/h Een coquette vrouw 1915
5. Vaderlands-, mensenliefde en opvoeding 1916
6. Uit het leven van een denkende vrouw 1920De wonderdokter 1926
7. De wonderdokter 1926
8. De klas van twaalf 1926 (geïllustreerd door Henri Pieck)
9. Eva 1927
10. De drie deuren (een 'bedevaart' naar haar synagoge) 1927
11. Zes brieven aan Frans Coenen
12. Van een kind 1918

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het venster stond open, de koele meiwind lichtte zachtzinnig zonder geweld de gordijnen op. Ze bolden op als zeilen en werden tot midden in de kamer gedreven, dan zonken ze weer stil terug, het was als het uitademen van een slapend kind. Boven de bos vochtige hyacinten die ze in twee handen hield omklemd, mond en neus erin begraven, keek Ina ernaar. Haar hart bonsde van een zacht, heftig verheugen, ze voelde het in haar keel.

Net als toen ze nog kind was, liet ze de woorden van haar gedachten deinen op de maatslag van haar hart: de winter is voorbij... de winter is voorbij... de winter is voorbij...

Eventjes maar, want meteen sloeg ze de ogen neer en dronk met dieper, inniger teugen de zware vochtige geur. Het was meer dan de geur van jonge sappen in de terugkerende lente. Het was de geur van haar jeugd, van haar verleden en nu ze met gesloten ogen haar gezicht begraven hield, leek het alsof de poorten van haar ziel wijd opensloegen en kwam haar hele jeugd op haar af, de volle stoet van jaren en dagen, tot de vroegste toe, met hun gevoelens, gebeurtenissen en ontmoetingen, momenten van dag en schemering, geluiden, luchten, stemmen van mensen, geuren in huis... Ze liet het trillend over zich komen in ontroering en gelukzalige verwondering omdat dit mogelijk was...

Dat al dit ontslapene, lang-vergetene opgewekt werd en herboren tot bijna ontstellende scherpheid en duidelijkheid door de geur van hyacinten. Het leek alsof haar eigen ziel een fotografische plaat was, schijnbaar grauw en effen maar waarop in de ontwikkelbak net zo ontstellend duidelijk en verwonderlijk de beelden verschijnen die eerder niet zichtbaar bestonden.

Geur was dan het ontwikkelbad van de herinnering, maar geur niet alleen. Ook muziek, en soms hoefde het zelfs niet meer dan wat vaag en onbepaald gerucht, regen en wind, een roep van buiten in de avond te zijn die haar zomaar terugvoerde naar de verten van het verleden.

Wat wonderlijk was dit, dat de indrukken uit haar vroegste jeugd het sterkst in haar voortleefden, haar het sterkst ontroerden in het herdenken, alles uit die onbewuste tijd – toen ze zelf niet wist dat ze luisterde en oplette en toch scherper moest hebben opgelet, inniger geluisterd dan ooit later, toen de gebeurtenissen kleuriger, feller schenen in het beleven dan toen ze bewust luisterde en keek en genoot – en die toch maar een verzwakte herinnering hadden achtergelaten.

© 2026

En als altijd weer onderzocht en verdwaalde haar denken in die ene grootse verwondering, dat lokkende mysterieuze geheim over wat herinnering eigenlijk was en dat de vergankelijkheid te boven ging en weersprak – tot ze weer helemaal niet meer dacht, alleen diep en vol ademde in de geur terwijl de wind de zware gordijnen spelend voortdreef met zijn adem en haar gehele wezen zich verruimde, zich tot zijn uiterste kracht leek in te spannen om alle overvloed te kunnen omvatten.
Er werd geklopt.
'De dokter is er', meldde het huismeisje.'
'De dokter!' Ze sprong op en legde de hyacinten neer, het verleden viel van haar af. Het hier en nu snoerde strak om haar heen. Ze was negentien jaar en leefde bij vreemden omdat ze het thuis niet meer kon harden. Ze zat al twee dagen vrijwillig opgesloten op haar kamer in onvrede met zichzelf en iedereen, verstrikt in ruzies als een vogel in de draad, weggevlucht naar de eenzaamheid als een laatste uitwijkplaats.
'Kunt u de dokter ontvangen, juffrouw Ina?', vroeg het meisje.
'Ik heb geen dokter nodig, mijn hoofdpijn is over,' wilde ze zeggen. Toen hoorde ze hem met Mary beneden uit de kamer komen, zijn stem onder aan de trap en haar vrome geaffecteerde praten boven zijn doffe gebrom. Als ze eens klagen durfde! Klagen over háár als over een schoolkind tegen een man die ze geeneens kende en die nu misschien samen met Mary met z'n hoofd schudde en glimlachte. Dat gesprek moest uit zijn en dadelijk.
'Vraag de dokter, of hij boven komt, Hilligje'. Haar stem klonk onrustig en te streng, het meisje trok de deur achter zich dicht; ze wachtte snel ademend, klaar om de strijd aan te gaan. Op haar tafel stonden de bloemen, ze keek ernaar en de gedachte dat ze die alleen maar hoefde op te pakken, hun geuren te drinken om mild en zacht te worden kwam op... Het idee om zichzelf te verlossen van die stomme woede, die onnozele trots en zichzelf groter, wijder en vrijer terug te vinden lonkte... Maar ze wilde niet, ze het kon niet. Het nu pinde haar vast, stond haar na, beet scherp op haar in. Ze kon zich er niet aan onttrekken.
De stemmen zwegen, beneden sloeg een deur. Ze vroeg zich af hoe de dokter er uit zou zien, wat voor soort man zou hij zijn? Tegelijk schrok ze, wat moest ze hem zeggen? Ze was niet ziek. Zij had hem niet gevraagd te komen! Ze keerde ze zich om naar de spiegel, glimlachte vluchtig en streek door haar haren. Als ze hem de waar-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

heid vertelde – misschien begreep hij haar wel – een warm sprankje hoop streek even door haar heen.
Ze stond naast haar stoel toen hij binnenkwam. 'U bent toch niet alleen voor mij gekomen?'
'O nee, mevrouw Rutgers had mij nodig. Een kleinigheid, maar nu ik hier toch was, vroeg ze mij... Al een paar dagen hoofdpijn? Temperatuur opgenomen?'
Hoe bespottelijk... Ziek zijn, temperatuur opnemen, een plichtmatig-bezorgd gezicht... Als ze zonder ophef vertelde, zou het misschien niet te buitensporig klinken.
'Ik heb geen temperatuur opgenomen. Ik ben niet ziek, ik zit hier alleen om... Om een paar dagen uit te rusten.'
'Waarom hebt u dat dan niet gezegd?'
Ze zweeg. Hij ging zitten en keek glimlachend naar haar op, ze keek op hem neer en glimlachte ook. Hij had een aardig, rond, glad gezicht, lieve ogen, jongensogen, hij zou vijfendertig jaar zijn. Hij was anders dan de anderen, dat was volkomen duidelijk. Het was prettig hem onverwacht hier te hebben en wat met hem te praten. Ze voelde verlangen hem veel te vertellen... veel van zichzelf te vertellen. Hij vond haar aardig, het was in zijn ogen – zij was ook aardig, ze had het in de spiegel gezien. Omdat hij haar aardig vond, zou het haar makkelijk vallen met hem te praten.
Maar hij moest beginnen. Ze bleef half afgewend tegen de schoorsteen geleund, hij keek naar haar, ze voelde het, in haar gedachten overzag ze haar eigen gestalte, vroeg zich af hoe hij haar jurk zou vinden en de kleur van haar huid.
'Waarom hebt u ten koste van de waarheid gedaan of u hoofdpijn had?'
Ze lachte, haar hart werd warm. Vreemd, toen ze dacht dat Mary als een kind over haar sprak, voelde ze de drift al opkomen – nu hij als een kind tegen haar sprak, was ze tevreden en gestreeld. Ze ging tegenover hem zitten.
'Als u wilt, zal ik het u vertellen, maar het is een hele geschiedenis.'
'Ik luister.' Hij ging rechtop zitten.
'Maar zo niet. Het is geen verhaaltje. Ik bedoel, dat er heel veel mee samenhangt. Maar eigenlijk is het ook gauw genoeg gezegd. Ik ben lastig, driftig en onverdraagzaam – ik lig met iedereen overhoop en *sympathieke* mensen kan ik niet uitstaan. Ik ben hier nog geen drie maanden en ik heb al drie dozijn scènes gemaakt. Iedereen hier is bedaard en beschaafd en heeft goede manieren. Tot in het derde en vierde

© 2026

geslacht. Tot de os en de ezel en de vreemdeling toe. Ik geef altijd de verkeerde antwoorden en doe altijd de verkeerde dingen mooi en de mooie dingen verkeerd.' Ze onderbrak zichzelf en lachte: 'Onzin, wat ik daar zeg. Nu bent u op de hoogte.'
Hij lachte.
'U lacht om wat ik zeg. Goed – ik ben mild vandaag. Weet u wel dat ik anders best een moord kan begaan bij iemand die mij uitlacht? Nog wel om minder. De eerste dag aan tafel wou ik Rutgers vermoorden met een keukenmesje.'
Hij lachte weer.
'Het klinkt gek en het was helemaal niet gek. Ik ben hier op een woensdag gekomen, in februari. Op woensdag is hier vrouwenkiesrechtkrans, dan zitten er beneden in de moderne kamer, op de praktische stoelen rondom de doelbewuste tafel allemaal hoogstaande, ernstige, knappe, ontwikkelde en frisgeklede dames. Ik heb het op die vreselijke dag gewaagd over die sympathieke dames 's middags aan tafel oneerbiedige dingen te zeggen. Ja, dat moet u niet onderschatten. Mary deed het ook niet. Ik zie haar nog, met haar verwaande mondje en haar ronde ogen – zeg nu zelf, lijken niet alle vrouwenkiesrechtdames op elkaar of zou het alleen komen omdat ze zich allemaal hetzelfde kleden? Daar loop ik allang over te tobben, het is echt een probleem voor mij!'
'Dat lossen we later op.' – 'Mevrouw Rutgers richtte zich op... fier als een pauw ondanks haar volume en begon mij de les te lezen, met haar kakstem.
Mijnheer Rutgers at rijstebrij...'
Hij lachte luid, zij keek verontwaardigd.
'Ja, u moet niet boos zijn. Wat hebt u tegen rijstebrij?'
'Precies hetzelfde wat ik tegen *sympathieke* mensen heb. Die rijstebrij had mij moeten waarschuwen, maar ik begreep het niet en ging er roekeloos tegen in. Ik had moeten voelen dat er van een man die zó rijstebrij at voor een meisje niets was te hopen.'
'En wat hoopte u dan?'
'Dat hij mij helpen zou. Dat hij zou voelen hoe ellendig en vernederd ik mij voelde – al hield ik mij goed, ik gloeide als vuur toen Mary mij terechtwees als een klein kind, de eerste dag, en over die malle wijven met hun uitgestreken gezichten sprak als een voortreffelijke vrouwenlegioen waar ik, nietig wurm, met eerbied tegen op moest kijken; ik hoopte dat hij ridderlijk zou zijn, dat hij iets liefs, iets goedigs, of iets grap-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

pigs zou hebben gezegd. Die pedante kwast. Is dat een man? Ik hoor het nog, met die neusstem: *grapjes, die niet te pas komen over hoogstaande vrouwen* of hij voor zijn klas stond. Hij kan mij niet uitstaan en ik, o, ik vind hem stuitend. Het tegendeel van alles wat ik mij voorstel dat een man moet zijn.'

'En toen wilde u hem te lijf met een keukenmes.'

'U moet niet zo lichtvaardig praten over drift,' zei ze plotseling ernstig. 'Het is veel erger dan u denkt – het maakt je tot een beest, je stem wordt rauw, je gezicht wordt lelijk, je wilt bloed zien, je wilt wurgen. Uren nadat ik driftig ben geweest, moet ik soms nog denken aan de afschuwelijke dingen, die ik heb gezegd en gewild. Het is zo vreselijk en zo vreemd... *Buiten zichzelf zijn* is er een prachtige uitdrukking voor. En iedereen kan het mij maken, en alles, de geringste, het onnozelste. Net toen u met Mary stond te praten. Wat zei ze? Had ze het over mij? Precies dat voelde ik. En wat vertelde ze?'

'Ik weet niet of ik het u zeggen mag!'

'Ik weet ook niet of u het mij zeggen mag, maar u zegt het mij wel.'

'Ze heeft mij geen geheimhouding gevraagd en het is misschien zelfs beter dat u het weet. Ze hebben van uw thuis over u geschreven.' Ze sprong op en keek hem fel aan. 'Ze hebben? Wie hebben? Ode en Jozefien niet. Ode wilde het niet – en nu heeft Annie het toch gedaan. Mijn aanstaande schoonzuster, dat egoïstische wezen waar mijn broer verliefd op is. En wat, wat heeft ze geschreven?' Ze was witheet en trilde.

'Als u nu eens tenminste probeerde kalm te blijven. Toe.' Ze ging zitten.

'Wat stond er in die brief?'

'Dingen, die verleden jaar en eerverleden jaar gebeurd zijn – en waarbij u betrokken was. Dat u...'

'Dat ik...'

'Dat u om een onderwijzeres van uw school uit een raam bent gesprongen.'

Ze werd roodgloeiend en sloeg de handen voor het gezicht, haar stem klonk gesmoord.

'En dat schrijft Annie aan Mary en Mary vertelt het aan Herman en aan Gerda en aan Erik en morgen weet Coby het en volgende week weten al die, brave, hoogstaande zielen het zo goed als de brave, hoogstaande zielen ginds het weten – en kunnen ze hun waardige hoofden schudden en lachen om het gekke kind of misschien medelijden met haar hebben. Begint u te begrijpen dat ik ze allemaal haat?

© 2026

En dat wist u dus allemaal toen u hier de trap op kwam?' Hij knikte, zij vloog op.
'Mary heeft u naar boven gestuurd om te zien of ik mij ook tussentijds verhangen had,' gilde ze buiten zichzelf. 'Ze denken zeker dat het een pretje is, een soort van gewoonte of liefhebberij. Als *Pennewip*, weet u wel: *hij-doet-die-dingen-voor-zijn-plezier*. Hoort u soms ook bij die heldhaftige geesten die zo dapper hebben uitgemaakt dat zelfmoord *laf* is? Vertel ze uit mijn naam, als u het weer eens hoort, dat ze het eens proberen moeten, uit een raam of in het water.' Ze ging weer zitten.
'Nu vindt u mij natuurlijk ook gek – net als de rest.'
'Ik weet werkelijk niet of ik *ja* of *nee* moet zeggen om u kalm te houden. U bent net een vaatje buskruit op het ogenblik.'
'Als u alles eens wist. Heeft u wel eens gedroomd dat u plotseling in de nauwte tussen vier muren ontwaakte, tussen vier, enge, hoge dichtgemetselde muren zonder uitweg? Niet? Ik denk dat het kwam van een wonderlijke roman, waar iets in voorkwam van een non die ze zo ingemetseld hadden. Ik droom de gekste dingen, ik zou ze niet kunnen vertellen en u zou me niet geloven. Soms heb ik het gevoel dat ik tien jaar van m'n leven zou willen geven om te weten wat dromen betekent – en nog tien om te weten wat herinnering is.'
'U bent verkwistend met uw jaren en u zult er gauw klaar mee zijn; er zijn nog zoveel meer geheimen dan die twee alleen.'
'En als ik die geheimen zou kennen – allemaal, voor één enkel ogenblik – en daarna dood – zou u om mij rouwen? Is dat dan leven wat wij doen, altijd in de nacht, altijd op de tast?'
'Zo denkt u vast niet altijd.'
'Zo denk ik meestal niet – dat is juist zo wonderlijk. Als iemand mij lief vindt en van mij houdt en mij begrijpt, of als ik voel dat ik van de mensen houd – niet van de mensen die ik ken maar van mensen die ik niet ken, of als een vriend de *Kleine Nachtmuziek* voor mij speelt en daarna zegt dat hij voor niemand in de hele wereld zo mooi spelen kan...' Ze zweeg en stond glimlachend verzonken als in herinnering.
'U vertelde mij van een droom en van vier gemetselde muren.'
'Ik weet het niet meer,' zei ze zacht en slap. 'Ik ben bang dat ik er teveel drukte van maak. Het was misschien een heel gewoon iets. Heeft u weleens voor iemand geknield?'
Hij glimlachte en schudde ontkennend z'n hoofd.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ik weet heel goed hoe belachelijk het is. Ik heb een heel scherp gevoel voor het belachelijke; ik weet precies wanneer ik iets belachelijks doe of me aanstel. Maar het was niet belachelijk. Dat werd het pas toen zij lachte. Voelt u wat ik bedoel? Toen zij ermee spotte werd het bespottelijk. En ikzelf helemaal. En alles wat ik al die maanden had gezegd en gedaan – de versjes, de briefjes, het uren wachten in de regen. Dat had ik al die maanden niet gevoeld, niet vermoed – al die maanden dat zij iets lachwekkends van mij maakte voor anderen. Toen ik het ineens besefte, alsof de bliksem in mijn hersens sloeg, en toen mijn *ideaal* daar stond en lachte – giechelde als een winkelmeisje – dát was het wakker worden tussen vier gemetselde muren zonder uitgang. Ik voel wel, nu ik het zeg, klinkt het allemaal flets en flauw, onecht misschien, het overtuigt mijzelf nauwelijks meer. En toen leek het mij de enige, de natuurlijke, de aangewezen oplossing. Is het niet wonderlijk dat ik het nu, zo kort erna, amper meer navoelen kan? De meeste mensen zouden concluderen dat het toen ook niet *echt* was, maar ik weet beter.'

'Natuurlijk. Onweer gaat voorbij en was toch ook *echt*, zolang het er was.'

'Ik ben blij dat u zo denkt, en dat u mij niet als de anderen bij voorbaat oppervlakkig vindt.'

'Altijd de *anderen*!' – Ze bloosde.

'U heeft gelijk. Ik geef meer om ze en vooral om hun oordeel dan ik erken. Soms – en soms ben ik dan weer zo geweldig zeker van mijzelf en zo trots. Op het ene moment ben ik volkomen anders dan op het andere. Alsof ik niet één mens was, met één hart en één paar ogen maar honderd mensen, met honderd harten en honderd paren ogen. Dat geeft zo'n verward, onzeker gevoel.'

Hij antwoordde niet en peinsde even.

'Hoe komt u hier, waarom juist hier?'

'Beschikking van hogerhand. Deze verbintenis is in de vrouwenkiesrecht-hemel gesloten. Mary, mijn gastvrouw en mijn zus Jozefien, kennen elkaar al jaren en zijn door de voorlichtingsavonden samengesnoerd. Ze vinden elkaar aardig. En ik had geen voorkeur.'

'En wie hebt u hier nu leren kennen? Het zusje – hoe heet ze? – Gerda, natuurlijk, maar die is veel uit logeren. Dat is jammer voor u.'

'Valt mee, ze herinnert me altijd aan mijn eigen liefdeloze boosheid. Ik durf het bijna niet te bekennen, maar in mijn hart kan ik de lieve alom beminde Gerda óók

© 2026

niet luchten. Ze is zo schattig verliefd en zo vol van Erik, die eigenlijk wiskunde had willen studeren en nu tegen heug en meug rechten doet omdat hij de opvolger hoopt te worden van een seniele oom aan een bank of zo.'
'En vindt u dat zo erg?' lachte hij.
'Natuurlijk vind ik het erg,' zei ze met een expres geïrriteerde nadruk hoewel ze geen moment geloofde in zijn aangewende twijfel en wel voelde dat hij haar ergernis begreep en dat hij het zich aantrok. 'Wie zou dat niet erg vinden. Ik zou nooit trouwen met een man die iets deed waar hij geen zin in had en om *vooruitzichten* een mooie studie vergooide.'
'Meent u dat echt?'
Ze kreeg een kleur, maar ze bleef hem aankijken.
'Ja, dat meen ik echt,' zei ze ernstig en vast 'en ik weet precies waarom u het vraagt. Zal ik het zeggen?'
'Als we het allebei weten? Wie zijn er nog meer?'
'De zuster van de aangebedene, Coby, medisch student.' 'Jawel, die ken ik – nogal een verwaand typetje, toch?'
'En zo onaantrekkelijk met dat stijve knotje en piekharen in haar nek.'
'Ook al mee overhoop gelegen?' plaagde hij.
'Och, die opgeblazenheid omdat ze zich door wat boeken heeft heengegeten en een dood mens in mootjes gesneden. Ze mogen zeggen wat ze willen maar meisjes maken veel meer ophef van hun studie dan jongens.'
'Jawel,' lachte hij, 'dat kan wel waar zijn. Ze worden er een beetje topzwaar van is 't niet? De geleerdheid kijkt ze wat al te erg de ogen uit. Maar u gaat toch zelf ook studeren?'
'Klassieken – ja, als ik het zover brengen kan. Ik werk voorlopig voor mijn staatsexamen en misschien kies ik dan wel wat anders. Over rechten heb ik ook gedacht, pleiten zou heerlijk zijn maar het wordt me afgeraden omdat ik het me te mooi voorstel. Dat bezwaar snap ik trouwens. Wel zal ik dan mijn best doen om niet topzwaar te worden.'
'Blijft u hier nog lang?' glimlachte hij daarna, 'in deze vrijwillige ballingschap bedoel ik.'
'Ik weet niet,' zei ze blozend, 'ik voel me nu wel veel verdraagzamer en toegeeflijker dan een uur geleden. Buitensporig zachtzinnig. De dingen hebben hun ergste

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verschrikkingen verloren nu ik ze heb kunnen zeggen. Gelooft u niet, dat Javanen tot *amok* komen, omdat ze zo gesloten zijn? Ik dacht het vroeger al – ik voel er soms iets van, hoe ik *onbesuisd* zou raken als ik nooit iets loslaten mocht'. Maar nu, ook om hem iets vriendelijks te zeggen en daardoor te behagen, zei ze warm, 'nu ben ik dankbaar, omdat ik tegen u heb kunnen spreken en als u het vraagt dan zal ik naar de anderen gaan en vanmiddag als een toonbeeld van zachtzinnigheid aan tafel zitten, rijstebrij eten, met belangstelling en waardering over Mary's dameskrans praten en voorlezen uit het *Maandblad* tot het middernachtelijk uur.'

'Heb ik werkelijk zoveel verdiend?' vroeg hij glimlachend, ineens verlegen en teruggetrokken ook. De blije verlangende uitdrukking verdween van haar gezicht, ze gaf geen antwoord. In de stilte stond hij op en pakte zijn hoed.

'Ik kom over een paar dagen nog wel eens naar mevrouw Rutgers kijken.' Hij zei het heel vriendelijk, heel zakelijk, het leek zó op de aankondiging van een doktersbezoek, dat het *graag* niet over haar lippen kwam. Het zou opdringerig en onbescheiden lijken om zichzelf als het doel van zijn bezoek voor te stellen.

Uit het raam keek ze hem na, maar hij draaide zich niet om. Ze werd gloeiend rood van schaamte omdat zij het had verwacht en hij het nu niet had gedaan. Opeens had ze genoeg van het alleen-zijn en ging naar beneden.

2026

DE AVOND WAS VOORBIJ. Ina was moe – ze had zich verveeld, ze voelde dat ze wit zag en dat haar gezicht uit model was door het vele gapen. Van binnen voelde alles kil, leeg en verslagen. Ze had zich dit samenzijn verheugd. Het had echter alleen maar verveling, ergernis, verbeten wrevel, steken van twijfel en zelfverwijt gebracht. Ze lag nu op de rustbank, de ogen gesloten, terwijl Coby van 't Hoff, Geertje de Kruyff, haar vriendin die gastvrouw was, de kamer ordenden, de meubels recht schoven, en onder voortdurend pruttelen notendoppen en koekkruimels van het vloerkleed opvisten. Deur en raam stonden tegen elkaar open; het was heel warm geweest, nu woei de koude novemberwind snijdend over Ina heen. Ze had graag een van twee dicht gedaan maar ze verroerde zich niet en vroeg niets, te lusteloos, te moedeloos om geluid of beweging voort te brengen.

Waren dat die makke meisjes, die slungels van jongens waar het onvermogen tot werken en creëren van hun gezicht af te lezen was, de mensen die haar moesten compenseren voor de kille benepen deftigheid thuis bij Mary? Moest zij haar hart ophalen aan hun gesprekken, hun omgang en haar geest verfrissen, moest ze uit die kring haar echte vrienden kiezen?

Alles wat ze gezegd hadden kwam haar opgeschroefd en onecht voor, wat ze vertoond en uitgevoerd hadden krachteloos en opgeblazen van eigendunk. De rauwe zenuwtergende muziek van de jonge componist, die *met elke methode gebroken* had, maar zo *overstelpend-suggestief* improviseerde, de fletse flodderige tekeningen waar ze beurtelings met diepzinnige gezichten voor gingen staan en minutenlang in peinzen verzonken tot ze met half-verdwaasde ogen, als zó aan een hogere wereld ontrukt de hand over het voorhoofd strijkend, diepzinnige woorden fluisterend zwijgend weer neerzegen met opgetrokken knieën het hoofd tegen de muur. Het ventje dat in gebroken Nederlands sprak en *aristocratie nastreefde* – democratie was kennelijk alweer uit de mode – en het wezentje dat bij een koperen-stoofjes-artiest in de leer was en door haar fijngevoeligheid van het ene pension naar het andere werd gedreven omdat ze het nergens kon uithouden waar onderwijzeressen woonden. Deze *Jan Grabbels* waren zó afstotend-*filisterieus* dat ze niet tegenover hen aan tafel kon zitten.

Een jong acteurtje en een jonge schoolmeester die voor z'n Duitse akte werkte, hadden over de groterheid van Goethe en Shakespeare getwist. De een hield het op

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Shakespeare de ander zwoer bij Goethe en een aankomend genie met een sikje had er met een stemmetje als een fluitje tussendoor gelispeld: *Flaubèèrt, o Flaubèèrt* en daarna uitgeput van zijn geestdrift de ogen gesloten en gezwegen. *Mystiek* was in trek. Neergekeken werd er op conventionele kunst en op studies in alle graden en soorten. *'Inspiratie – persoonlijkheid'*, hadden de meisjes gezucht en hun schuchtere hoofdjes op de schouders van de jongens gevleid. Ina had de hele avond geen grap of lach, geen enkel snedig of geestig woord gehoord. Zelf had niet veel gezegd, ze voelde zich stug en wantrouwig en soms ook bij vlagen twijfelend aan zichzelf, aan haar vermogen om te begrijpen en te genieten. Ze waren allemaal zo opgetogen, zo vlug en vaardig met hun bewondering, zo ijverig om hun begripsvermogen en geestesverfijning te laten horen; ze spraken zo hoog en zo duister.
Hoe had ze er toe kunnen komen om in dit fijnbesnaarde gezelschap haar voorliefde voor Mendelssohn en een oud zwak voor Grieg te bekennen? Een meisje in een felgroene jurk had even haar schouders opgehaald, minachtend gelachen en zich zonder antwoord afgewend. Ze had haar wel kunnen slaan en vanaf dat moment was haar stemming bedorven. Ze had niets meer gezegd en in zichzelf gescholden op die nietszeggende kwakzalvers en hun mallotige gepronk.
Het was overal hetzelfde. Zij kon nergens aarden, ze paste in geen enkele omgeving, stootte overal haar hoofd, gedesoriënteerd als een vogel in een strik.
Ze dacht aan dokter Ramondt en aan de vorige lente. Na die eerste keer had ze hem nog twee keer ontmoet toen hij Mary bezocht, maar kort en vluchtigjes; tot een vertrouwelijk gesprek was het niet meer gekomen. Na Mary's herstel is hij heel niet meer terug geweest. Mary had haar verteld dat hij het heel druk had, ongefortuneerd was en voor een veeleisende vrouw en drie kinderen moest zorgen en niet aan vriendschapsbezoekjes kon denken. En Ina had haar best gedaan gewoon te vinden wat iedereen gewoon vond. De teleurstelling werkte nog lang na in een bijtend schaamtegevoel over haar eigen verwarde hoopvolle gedachten. Haar vreugde en verwachting en toegeeflijkheid telde blijkbaar niet voor hem. Het bezoek beschouwde hij misschien als een langgerekte en taaie doktersvisite. Ze wist het wel. Voor de meesten stond het dagelijks werk en dagelijks belang voorop. Ina's voorkeuren lagen bij de dingen van het hart. Toch raakte het haar iedere keer als zij het van nabij ervoer. Het deprimeerde haar. Waren er dan echt geen mensen waarvoor het gevoelsleven altijd in alle uitingen en vertakkingen boven het maatschappelijk leven ging?

© 2026

Ze kende het antwoord. Toch verwachtte zij het steeds weer opnieuw. Ze dacht aan een voorval uit haar eigen leven – een paar jaar geleden toen ze een deel van haar overgangsexamen koelbloedig had verzuimd omdat haar oude vriend, de gebrekkige klokkenmaker met zijn koolzwarte baard haar die dag een *naamvers* zou voorlezen en geven dat hij voor haar had gemaakt. Het vers was langdradig en sentimenteel, het had haar toen ontroerd. Door de *tover der verering* had ze het niet vergeten en de eerste regels borrelden nu op in haar gedachten.

In glanzen zijt gy mij verschenen,
Nooit had mijn hart 't geluk gedroomd.
Ach ga nu niet meer van mij henen...

De drie beginletters waren haar naam.

Toen zijn ze allemaal haar hard over haar heen gevallen. Zelfs Ode, haar toegevende broer die sinds moeders dood haar voogd was, had haar vriendelijk vermanend de les gelezen: E*erst de zaken en dan het meisje*. Het was de eerste keer dat ze platte, stuitende gezegde hoorde en er van rilde. Daarna had ze die wel vaker gehoord – en erger, ervaren dat vrijwel alle mensen zo leefden, voor *de zaken* eerst en dan voor *het meisje* of iets soortgelijks. Hoe vlak, kaal, kil, kleur- en redeloos leek de wereld en het leven, elke keer weer als zij het even vergat en eraan herinnerd werd. En Ramondt was net als de *anderen* – door zijn drukke praktijk was hij weggebleven en had niet meer naar haar omgekeken. Hoe zeker had ze, zonder 't rustig te overdenken, van hem verwacht dat hij anders zou zijn.

'Ina, je slaapt toch niet? Sta op, dan gaan we naar boven en als Egbert bij uitzondering nu eens zo welwillend was om 't klaar te zetten dan kunnen we meteen een boterham eten.'

Moeizaam en lusteloos rees Ina overeind. Ze was nadat de anderen waren vertrokken met Coby achtergebleven om boven bij Geertje's broer nog een uurtje na te praten.

Ze liep huiverend en diepverslagen, na de onbevredigende avond, het stil liggen in de kou, het verwarrend overpeinzen, achter de anderen het donkere trapportaal door, een oud wenteltrapje op en stond plotseling in een licht, warm, laag vertrek onder een bruinberookte balkenzoldering.

Een bleke jongen die bij het vuur zat te lezen, keek op en legde zijn boek neer bij hun binnenkomst.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een oudere man met een blonde baard rees geeuwend en zich verschrikt de ogen wrijvend van de zitbank op. De jongste was Geertje's neefje, de andere haar broer.
'Zeker weer de hele avond geslapen,' hoonde Geertje, 'en niet klaargezet of niets.'
'Hé meid, slapen is zo lekker, bederf 't nu niet meteen. Als je me even laat bijkomen, zal ik je straks helpen.' Hij rekte wijd z'n armen boven het hoofd, strekte z'n benen voor zich uit, stak de handen diep in z'n zakken en bleef zitten.
Een gevoel van ruimte en rust trok weldadig door Ina heen. De warme kamer, de oude meubels, de pijpdamp, het gezellige blonde gezicht en vooral de luchtige woorden deden haar hart goed. Ze voelde een levendig verlangen om het geploeter en tobben van zich af te gooien en vrolijk te zijn.
Het neefje was opgestaan en verontschuldigde zich dat hij niets had klaargezet.
'Onzin', kapte Geertje af. 'Jij kon niet weten dat Egbert zo eeuwig gemakzuchtig was'.
Ina was op zijn uitnodiging, naast Egbert op de bank gaan zitten. Toen hij weer goedmoedig lachte om Geertje's vinnige woorden lachte ze mee. Hij keek haar aan.
'Help me maar tegen mijn boosaardige zuster – je moest eens weten hoe ik zucht onder haar heerschappij! Geertje, toe kijk niet zo lelijk, vertel eens wat van de Idioten-krans!'
'Ja, jij zit daar maar lui en ik loop de benen uit m'n lijf en dan nog vertellen, dank je.'
'Wie waren er allemaal?'
'Vraag het Ina die was er toch ook!' Ina voelde zich vol ongedacht plezier. 'Waarom kom je er zelf niet?'
'Ik?' Ze proestte om de overdreven uitdrukking van zijn verbazing. 'Lieve ziel, daar hoor ik niet. Daar kan ik met m'n hoofd niet bij, ik zou me daar voelen als een haar in de soep.'
'Zo ging het bij mij ook. Ik hoor er ook niet bij. Ik ben, geloof ik, ook niet helemaal in de smaak gevallen.'
'Hebben jullie nog van de *Sarcasmes en Reverieën* genoten?'
'Wat is dat?' Ina's ogen schitterden in de zijne, vol uitgelaten behaagzucht.
'Weet je dát niet? Dan ontbreekt er drie-kwart aan jouw opvoeding. Iets heel modern-verfijnds, lang niet voor de poes. Kip-op-hoge-poten-stijl.
Geertje heeft het me willen voorlezen, de brave ziel. Ze bedoelt het zo goed met mij maar ik viel erbij in slaap – voorlezen is mijn beste slaapdrank tot ik ineens wakker werd van een zin en die ene zin heb ik onthouden. Het ging over een *dienstbode van*

© 2026

erkende en beproefde voortreffelijkheid – of *voortreffelijkheid*, dat zou nóg moderner zijn.'
'Stond er dat?' lachte Ina 'wat onzinnig.'
'Het is héél ernstig,' zei Egbert 'zo moet je bijvoorbeeld tegenwoordig zeggen: 'de boterhammen die mijn neef daar klaarmaakt, zijn van een jammerlijke scheefheid en schraapzuchtige gesmeerdheid.'
'Egbert, als je te lui bent om zelf iets te doen, maak hem dan tenminste niet in de war.'
'Is het tot je doorgedrongen, jongedame, dat ik lui ben? Het is de lust van mijn leven! Kom, we gaan aan tafel, en dan moet je mij nog meer vertellen.'
Ze stonden op. Ina zat tussen Egbert en het neefje in en zei geen woord tegen de verlegen jongen en liet tot twee maal toe een vraag van hem onbeantwoord en zag niet dat hij pijnlijk bloosde. Alle aandacht was voor Egbert – alleen jammer dat hijzelf zoveel aandacht voor zijn boterhammen had en daardoor niet voortdurend naar haar keek. Zij at helemaal niet, praatte en lachte aanhoudend.
'Toen kregen we een vioolsolo. De kamer was halfdonker gemaakt. En daar voel ik op eens een wildvreemd warm hoofd in mijn schoot – en snikken, erbarmelijk! Achteraf bleek dat zijn geliefde. Het genie zelf viel flauw toen het uit was. Hij lag voor lijk tegen de piano met twee slappe armen naast zijn lijf, zijn kin op zijn borst. En toen zijn ze – zijn wettige geliefde en nog een stuk of drie onbaatzuchtige aanbidsters – uit de andere kamer een kamerscherm gaan halen, een zwaar ding, ze konden er haast niet mee sjouwen, en dat hebben ze om hem heen gezet en daar is hij de hele verdere avond gebleven. Nu en dan gingen ze kijken, ik denk om te zien of hij nog leefde, en dan liepen ze als kippetjes achter elkaar, op de tenen en hun hoofden, zó vooruitgestoken. Pas bij het weggaan kwam hij weer tevoorschijn, helemaal verdwaasd en wit.'
'En vroeg hij niet: 'Waar ben ik?' en 'Is de boze man weg?' Ze lachten allebei.
'Ik kan niet zeggen, Ina, dat ik je bijzonder aardig vond, voor de eerste avond dat je gevraagd was,' zei Geertje droogjes. 'Ik vond zijn spel heel bijzonder en diepzinnig, hij is altijd zo als hij gespeeld heeft daar valt niets om te lachen.'
'Bij wie is dat ontluikend genie in de leer?' vroeg Egbert. 'Bij niemand, hij heeft alles uit zichzelf, nooit les gehad.'
'En daar vliegen ze in, daar vliegen ze met vlag en wimpel in,' schaterde Egbert. 'Jullie hebben allemaal een tik van de molen gehad. Behalve Coby, die komt alleen om

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar natuurgenoten te bestuderen. Je kunt niet ontkennen dat je hier waar voor je geld krijgt en dat de psychiatrie, in jou vertegenwoordigd, de grootste verplichtingen aan Geertje's vriendenkring heeft. Jullie moet het toch óók van je klanten hebben, net als de kruidenier.'

Coby lachte plichtmatig. Ze voelde zich min of meer geraakt nu Egbert zo lichtvaardig over haar werk en wetenschap sprak. Ina had het op weg naar Geertje's huis al gemerkt dat ze werk en wetenschap geweldig zwaar-ernstig opnam en geen grapje duldde. Ook *leken-opmerkingen en leken-vragen* wees zij op stroeve toon af. Het irriteerde Ina dat ze dit geleerde vertoon, deze boekenwijsheid waarvan ze de pretentie voelde niet kon weerspreken. Toen was zij bang dat haar ongeloof voortsproten uit haar eigen aard. Nu Egbert ook haar durfde aan te pakken zonder haar te ontzien voelde ze stiekem voldoening. Alsof hij haar wreekte voor wat Coby háár had aangedaan toen ze haar met een verwaand lachje afwees terwijl ze er zeker van was niets doms of brutaals te hebben gezegd en gevraagd. Ze was hem er dankbaar voor en bewonderde zijn lef. Ze keek tegen hem op omdat hij zo zeker van zichzelf was; wat een kracht, wat een gezag zoveel zelfverzekerdheid. Hij doorzag het *ontluikend genie* in alle aanstellerij, stak genadeloos de draak met de hele kwakzalversbende. Hij, de volwassene, de man van aanzien die in het openbaar zijn mening gaf en waar anderen naar luisterden. Hij zat daar nu en zei gewone huiselijke prettige dingen zonder malle diepzinnigheid. Dingen die zij begreep, die haar niet intimideerden of aan zichzelf deden twijfelen. En wat torende hij tegelijk hoog boven haar uit, met die koele zekerheid waar zij niet verder kwam dan innerlijke wrok, strijd en twijfel. Ze laafde zich aan zijn woorden tot haar ogen schitterden en haar wangen gloeiden. Ze lachte uitbundig toen hij Erik *die geleerde lummel met dat hondenneusje* noemde en over de voortreffelijke, hoogstaande en sympathieke Mary Rutgers sprak als over *een witte boon van vorig jaar* – ze lachte met steeds het gevoel dat hij voor háár op al die mensen revanche nam, wat ze háár hadden aangedaan. Haar rancune kwam los, ze liet het gaan, klapte instemmend en juichte opgewonden.

'Egbert praat altijd en over iedereen op dezelfde manier maar heeft er nog nooit zo'n overstelpend succes mee gehad,' merkte Geertje op. De sneer drong evenmin tot Ina door als de eerdere opmerking over haar onvriendelijkheid tegenover de mensen die haar uitgenodigd hadden. Ze voelde dat ze niet langer alleen was. Niets van wat haar altijd hinderde en raakte trof haar nog. Het was alsof hij naast haar stond,

© 2026

haar beschermde. Zijn openlijke spottende minachting voor de mensen die zij alleen maar in 't diepst van haar hart en in constante zelftwijfel durfde te verguizen, leek haar gelijk te geven – van haar van twijfel te bevrijden. Tot nu toe had iedereen, ondanks haar grote mond, de macht gehad om haar te intimideren omdat ze altijd zo koel en zeker hun gang gingen. Ze werden niet driftig, gingen niet huilen en veranderden niet elke dag van mening en gevoel en bleven dag in dag uit zichzelf – nu was die macht gebroken. Door hem.

Dat was het heerlijke, het bijzondere, het gelukzalige dat hem anders maakte tussen al die anderen waarover hij met luchthartige, zelfbewuste ironie sprak als lieden beneden zijn stand en dat hij háár aardig vond en voortdurend aandacht gaf. Zij van haar kant, in een heftig dringend verlangen om zijn aandacht vast te houden – hem geen moment de kans te geven zich met een van de anderen te bemoeien, praatte en lachte onafgebroken. Ze was zich amper bewust van wat ze zei. Ze wilde niets liever dan hem met haar geest te behagen, van het ene onderwerp op het andere. Ze verstond de vragen van de anderen niet.

Ze merkte niet dat haar stem steeds luider klonk, dat haar handen de ene snee brood na de andere verkruimelde zodat tafelkleed en vloer met de restanten bezaaid lagen zonder dat ze iets at. Zij had alleen tegenover de hele wereld gestaan, koppig, en opstandig. Ze vertikte het om alles wat ze hartgrondig vervelend, duf-burgerlijk en stom vond als *sympathiek hoogstaand* en *knap* te aanvaarden. Zwak en machteloos was ze, ondanks haar vurige wil, zelf tot niets anders gekomen dan te dromen. Nu, plotseling was hij daar, gaf haar gelijk en wreekte haar. Hij kon Coby aan. Hij lachte om haar saaie ernst en pretentieuze geleerdheid. Wat zij voelde was bewondering en dankbaarheid.

Hij zag het, nam het aan en keek haar telkens in de ogen, vol en diep zodat ze huiverde. Zijn hand had al twee keer schijnbaar-toevallig de hare aangeraakt en was er even, warm en breed op blijven rusten. Het bracht haar zo in verwarring en vervoering dat ze vergat dat ze niet alleen waren. Tot ze plotseling opschrok en tot bezinning kwam. Ze zag dat Geertje verbaasd en geërgerd naar haar keek, dat Coby's dunne mond stijf gesloten was en haar wangen rood gloeiden, dat het neefje naast haar wit wegtrok en mistroostig zweeg. Het werd pijnlijk duidelijk dat zij minuten lang alleen, die voor 't eerst hier en de jongste was, aan het woord was geweest en met druk gepraat en luide lach elk ander gesprek smoorde en onmogelijk had

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gemaakt en ze allemaal nijdig op haar waren. Iedereen, behalve hij en dat troostte haar, daaraan klampte zij zich vast.
'We moeten naar huis, Ina, het is al laat.'
'Het is nog helemaal niet laat,' ketste ze overmoedig terug. Coby haalde haar schouders op.
'Voor mij wordt het te laat, doe jij maar wat je wilt.'
Het was duidelijk dat ze Ina's geheime plannetje al had geraden: haar alleen laten gaan en zelf door Egbert te worden thuisgebracht.
Ina's hart bonsde gespannen maar hij schilde aandachtig een appel, het gesprek was hem kennelijk ontgaan en nu stond ze hulpeloos tussen Coby en Geertje die haar hadden doorzien. Geertje had geen woord gezegd om haar tegen te houden, na haar opmerking.
'Nu?' vroeg Coby.
'Het was maar gekheid, ik ga met je mee.'
Haar stem was ineens trillerig en hees – zou hij nu opstaan en aanbieden ze thuis te brengen? Hij was klaar met zijn appel en stond van tafel op.
'Is het droog?' vroeg Ina, om zijn aandacht op hun vertrek te vestigen want niemand kon het weten en het kon haar trouwens niet schelen ook.
Hij liep naar het raam.
'Het is prima weer, volle maan – maar binnenshuis op pantoffeltjes toch altijd het beste' en liet zich behaaglijk neervallen in zijn hoekje op de bank en strekte z'n benen.
'Mag ik u misschien even thuisbrengen?', kwam schuchter-blozend het neefje. 'Ik doe het graag.'
'O, wat heb ik een attente neef,' spotte Egbert.
'Dank je vriendelijk hoor,' zei Coby. Ina antwoordde niet, ze werd rood van boosheid om het aanbod dat haar plan verraadde. Haar aandacht bleef vasthoudend bij Egbert, al had ze zich er al bij neergelegd om alleen te gaan. Hij lachte haar toe vanaf de bank. En zij, de boosheid die haar even aangeraakt had verjagend, lachte terug, behaagzuchtig en vleiend. Ze zag haar eigen gezicht als voor een spiegel en hoopte plotseling weer dat hij toch zou opstaan om samen met haar te vertrekken.
De andere jongen inmiddels was met hun hoeden en jassen binnengekomen, ze liet zich door hem in haar jas helpen zonder een woord te zeggen zonder hem echt aan te

© 2026

kijken en voortdurend Egbert toelachend. Zij voorvoelde dat dit wreed negeren van de ander het beste recept was om hem te vleien, vleiend te behagen en te winnen. Ze schikte voor de spiegel de haren onder haar hoed en waagde het hem toe te knikken in het glas. Hij antwoordde met een kushand en ze zag dat hij opstond en naar haar toekwam. Ze stonden naast elkaar en ze wist niet wat te zeggen. Ze voelde zich uitgepraat met een vreemd leeg geduizel in haar hoofd en een strakke glimlach om haar mond terwijl het neefje Coby hielp en onder haar omslachtig omkleden geduldig wachtte met haar overschoenen en handschoenen.
Ze lachte luid en schaterend toen Egbert, wijdbeens met handen in z'n zakken, plaagde: *De Volmaakte Sjenteleman* zodat de jongen bloedrood bloosde en niet durfde op te kijken.

ZWIJGEND LIEPEN ZE NAAST ELKAAR, INA EN HAAR ZUS OP WEG NAAR HET STATION. Jozefien had alles verteld van thuis, van de nieuwe plannen, ze was er speciaal voor overgekomen en nu liepen beiden stil verzonken in eigen gedachten. Jozefien, de oudste, klein en dun met in een bleek gezichtje een vriendelijke mond en grote, blauwe poppenogen.
Ina rank als een jongen, het hoofd rechtop, handen diep in de zakken haar smalle heupen omklemd zoals ze wel meer deed om zich onder het peinzend lopen in een zacht zelfbehagen halfbewust te vermaken met het gevoel van haar soepel glijdende gewrichten.
'Ten slotte heb jij dus nog gelijk gekregen,' verbrak Jozefien weer het zwijgen.
'Als het niet om Ode ging, zou het me meer plezier doen. Je weet, soms vind ik het wel fijn als de feiten mij gelijk geven. Ze vinden mijn oordeel altijd voorbarig en onbillijk. Jij vond dat ook.'
'Ze deed zich zo charmant voor in het begin.' Ina haalde haar schouders op.
'Ze had toch altijd die koude ogen en dat vervelende zegevierende en uitdagende glimlachje – en jullie hadden ogen om het te zien.'
Ze zwegen weer even.
'Ik kan mij bijna niet voorstellen dat ze het door durfde te zetten toen ze zag dat het Ode verdriet deed. Als je van iemand houdt – wat maakt het dan uit in welk huis je woont en hoe het ingericht is, al was het een krot met alleen een tafel, bank en 'n bed...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Maar het is toch een gezellig huis en alle meubels goed en solide en uitstekend onderhouden. Hoe kun je dan zeggen van een krot met...'
'In het algemeen bedoelde ik. Dat ik totaal niet begrijp dat huis en meubels er toe doen als je van iemand houdt.'
'Nee, Ina, dat is dwaasheid. Als het huis werkelijk ongerieflijk was en slecht ingericht...'
'En als Ode er dan als het zo mocht zijn aan gehecht was?'
'Jij vat ook altijd alles zo poëtisch op. Ik vind het vooral zonde van de meubels – die gaan nu naar de veiling en de waardevolle dingen worden getaxeerd en die mogen wij dan kopen als we dat willen.'
'Ik kan niet anders zeggen dat het volkomen in stijl is en dat mijn *woorden vervuld* worden, om de profeten zaliger jaloers te maken. Ode, de jongen die geen cent op zak kon houden en zelfs zijn schoolboeken weggaf, en die nu aan het taxeren slaat en zijn moeders goud versjachert aan zijn zussen. Wat gebeurt er met vaders boeken?'
'Die houdt Ode – hij zal ze wel nodig hebben. Er wordt een soort van bibliotheek gebouwd met overal kasten in de muur, waar de kinderkamer vroeger was. En Annie krijgt een boudoir, het wordt allemaal heel voornaam en modern.'
'Ik kan er niet om lachen omdat het zo zielig is,' zei Ina en haar stem trilde, 'dat onze Ode daar aan moet – er komt alleen maar ellende van.'
'Och, ellende. Als ze maar niet overdrijft, hij mocht wel eens wat wereldwijzer worden. Hij werd wel al helemaal tussen de boeren een boerendokter.'
'En wat dan nog? Was hij er niet gelukkig dan? Waren ze niet dankbaar, de boertjes, als hij ze had geholpen? En was het niet leuk, ze op marktdag te zien komen met appels of verse room? Als hij zich loswerkt uit zijn plattelandspraktijk, uit vaders oude praktijk, dan zie ik uit de verte wat er van komt; als het huis half tegen de grond ligt en Annie heeft haar boudoir en haar bibliotheek en de oude meubels zijn verstrooid naar de vier hoeken van de aarde dan trekken ze hier naar toe – dan is het haar daar toch weer niet werelds en deftig genoeg, dan moet hij hier carrière maken.'
Ze zweeg even. 'Ik geloof dat ik maar nooit meer daar terugkom,' zei ze snel en heftig, 'ik kan Annie's boudoir en haar bibliotheek al bij voorbaat niet verdragen, ik heb van die hele zooi al meer dan genoeg.'
Jozefien gaf geen antwoord – ze liepen verder. In de verte floot een stoomboot – lusteloos en nevelig klonk het in de kou van de januari-namiddag.

© 2026

II

'Hoor je?' vroeg Ina dromerig, 'hoor je die boot? Weet je, waar dat geluid aan doet denken? Aan vroeger, aan de zomervakantie. Weet je nog, bij ons in de vaart? Als het water zo blauw was en zo spetterde en sprong en vol zonnevonken stond en als dan die prachtige, bruine beurtschepen daar voeren, die soms zo mooi glansden met de kleine dronken jolletjes er bij bungelend en springend soms tegen de zwaarden op! Er was een zo'n vrachtboot, die heette *De Martelaar* geloof ik – en die floot precies als die boot daarginds. Ik hoor die wel meer, soms 's avonds laat in bed, misschien is het ook een vrachtboot en dan moet ik altijd zo sterk aan dat van vroeger denken. Dan ruik ik die zilte geur van het water en ik zie de malvaplanten waar de stenen helling vol van stond. Die plukten we, kaasjesbloemen zeiden wij, weet je nog?'
'Ik herinner het me niet,' zei Jozefien, van haar stuk gebracht nu Ina plotseling van onderwerp veranderd was en om de trilling in haar stem.
'Dat kan niet – je was er vaak genoeg bij. Ik ben er nog eens bijna ingeduikeld toen ik dacht dat er een gulden vooraan tussen de keien in het water lag. Achteraf bleek het een blikje.'
Ze zag dat haar woorden bij Jozefien niets losmaakten, dat niets in haar zuster weerklank sloeg op wat zo plotseling in haar was opgekomen. Ze zweeg en overdacht waarover ze met Jozefien wél zou kunnen spreken, het laatste halfuur dat ze nog samen zouden zijn, nu ze elkaar zo lang niet hadden gezien en voorlopig niet zouden weerzien. Ze waren eigenlijk nooit intiem geweest, ze verschilden zoveel in leeftijd en in aard, maar alleen daarin zat het niet wist Ina. Het was haar eigen onvermogen om vlot een luchtig gesprek gaande te houden. Dat lukte haar eigenlijk nooit. Nu wilde ze haar best doen en belangstelling tonen in huishoudelijke dingen, vragen naar Jozefien's werk voor de plaatselijke afdeling van vrouwenkiesrecht waarvan ze een ijverig en gewaardeerd bestuurslid was – maar Jozefien was haar respectloze grappen van vroeger nog niet vergeten. Ze antwoordde verlegen en ontwijkend. Het was voor allebei een opluchting toen de trein vertrok.
Ina liep nu alleen naar huis. Ze vroeg zich af hoe dat nu in elkaar zat dat ze in sommige situaties en tegenover sommige mensen bijna geen woord kon uit brengen. Bij Mary thuis had ze ook dat ongemak ervaren en een stiekeme afgunst, bijna bewondering gevoeld voor het urenlange rimpelloze praten van Mary en haar hartsvriendinnen terwijl zij er onbeholpen en zo stom als een vis bij zat. Waar was haar oude faam van welbespraaktheid gebleven? Zij was het toch die op school haar onder-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

werpen het beste toelichtte, het sterkst stond in het debat. Debatteren met jongens, dat was altijd haar lust en haar leven en glorie geweest. 't Liefst met oudere jongens, met aankomende studenten, ze aan alle kanten vastzetten en ze verslaan, niet met handige gemakzuchtige foefjes, nee, wel met argumenten die ze zonder omwegen overzag en goed formuleerde. Dat had ze van haar vader was haar gezegd. Zelf had ze die vader nauwelijks gekend. Later had ze toch wel spijt gehad als diezelfde jongens kennelijk liever de anderen ten dans vroegen. De *zachte* meisjes die glimlachten, deugdzaam zwegen en thee schonken en met hen babbelden en lachten in hoekjes. Die andere meisjes benijdde ze dan om het eerbetoon van de jongens, die ze tegelijk om hun kortzichtigheid minachtte. Dachten ze soms dat zij niet wilde kletsen en fluisteren in de hoekjes om naar dwaze, overmoedige dingen te luisteren en ze zelf te zeggen omdat ze – op andere momenten – niet van wijken wist en op haar stuk stond wanneer het om serieuze zaken ging?

Ze was nu een jaar bij Mary Rutgers en begon langzaamaan ook wel aan die gemakkelijke, onpersoonlijk welwillende gezelschapstoon te wennen waar geen oprecht gevoel onderligt. Ze vergiste zich minder in andermans bedoelingen en vermoedde ook niet meer altijd persoonlijke hartelijke gevoelens bij welgemanierde wellevendheden. Daardoor liep ze niet meer zoveel kwetsuren en teleurstellingen op als in het begin. Maar haar ware aard wilde het liefst spreken over wat haar werkelijk belang inboezemde en vooral naar het duidelijk en direct benoemen van haar opkomende en heftig-werkende gevoelens, afkeer en onwil zowel als genegenheid en bewondering. Wanneer iemand dat in haar had opgewekt en wilde luisteren dan sprak ze vooral graag over zichzelf. – Van dit laatste gaf ze zich geen rekenschap toen ze haastig voortliep door de verlichte straten waar de natte zware mistlucht tussen de huizen hing.

Haar gedachten voerden terug naar die avond bij Geertje de Kruyff, nu bijna twee maanden geleden. Toen wist ze wel wat ze zeggen moest, niet verlegen om onderwerpen, maar geestig en vaardig om te antwoorden en op te merken – toen ze hem had willen bekoren en winnen. En met Ramondt, verleden jaar, de eerste keer dat ze hem sprak.

Wat ze alleen niet kon was knus keuvelen over niemendal, dat maakte haar moe en gaperig.

'Jij komt, geloof ik, pas op dreef als je flirten kunt,' had Coby later gezegd. – Ze was

© 2026

ervan geschrokken. *Pas op dreef als je flirten kunt* – kon ze het geheel en al ontkennen, en was het dan niet, zoals Coby zei, afschuwelijk, schandelijk, om nooit iemand te bekennen en zich in eenzaamheid voor te schamen en over te blozen dat haar geest en levendigheid voortkwamen uit die bron? Ze had Coby daarna niet meer ontmoet, ze had hard gewerkt, trouw haar lessen Grieks en Latijn gevolgd, veel en gulzig gelezen, ze had ook Egbert niet meer gezien – het was voorbij.

De eerste dagen was haar denken zo intens op hem gericht dat ze op straat meer dan eens opschrok en hem dacht te zien; dat ze nooit de deur uitging, nergens binnenliep zonder de hoop hem onverwacht te ontmoeten. Maar die spanning was weggetrokken – en nu de vervulling uitbleef was er weinig meer van het verlangen over. Ze wandelde, zwierf veel in haar eentje rond en filosofeerde dan over de eindeloze en overschuimende wonderen van haar eigen lichaam en die in de natuur. Het bewonderenswaardige van de fijnmazige beadering van haar bloedsomloop, van haar dag-en-nacht stuwende nooit-falende hart, over haar ademhaling, haar hersens, ogen en oren – over de hiërarchie van planten en dieren. Over de duizenden duistere dag en nacht werkende, altijd aanwezige wetten, aan de geheime wil van de waaiende winden om haar heen en de bedoelingen van de sterren boven haar hoofd, aan eb en vloed, bomen met hun sappen en vertakkingen, dieren met hun geledingen, aan licht en geluid... Tot ze bang werd van ontzag, huiverig voor de aanwezigheid van dat lichaam vol onbegrepen wonderen, vol onbekende vreemde werelden, waar onbegrepen wetten heersten, waar haar wil machteloos, haar begrip ontoereikend was en alles buiten haar om vastgesteld en geregeld werd door meelijloze wetmatigheden. Tot ze het voelde als iets vreemds, waarvan ze de zwaarte woog, de vormen voelde, de warmte merkte, dat ze hoorde kloppen en zuchten, dat zij machteloos en angstig van buitenaf gadesloeg terwijl het uit eigen macht en wil leek te horen, te zien en te gaan. Ze merkte dat ze aan alle kanten benauwd zweette, dat ze als het ware door zichzelf werd verstikt en niet meer ademen kon.

Thuis bij Mary vond ze maar met moeite haar aangewezen plaats en haar voorgeschreven houding in de vastgestelde regels en maatschappelijke verhoudingen terug. Ze voelde zich zwak en verdwaasd met een licht en duizelend hoofd dat in mijmeringen bleef hangen... Tot er soms in de loop van de avond een nieuw lief gezicht, een paar ogen waarin zij belofte van vriendschap en meegevoel dacht te lezen, of wel een boeiend gesprek haar tot zichzelf, de mensen en de wereld terugbrachten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu voelde zij zich in de kilte alleen maar verlaten en leeg. Ze sloeg gedachteloos de mensen gade die zich in de drukte tussen de winkels en voor de verlichte ramen verdrongen. Ze voelde zich veraf en alleen, de heldere spiegel van haar verbeelding leek beslagen – de caleidoscopische dagdromen bleven uit.
Spontaan voelde ze een verlangen om naar Coby te gaan en te horen of zij haar nog wel zag zitten, om een bekend gezicht te zien, wat te praten, misschien ook anderen te ontmoeten – vriendelijke dingen te zeggen en te horen. Coby kende en zag zoveel mensen. Rondom dit plotse, vaste en warme voornemen trok de zinloosheid weg; eleganter en leniger liep ze verder.
Coby ontving haar koel-vriendelijk zoals ze altijd iedereen ontving. Ze vroeg niet waar zij al die weken was gebleven. Ina voelde teleurstelling, het gaf haar de zekerheid dat ze toch niet meer dan een half-gewenste vreemde was. Er was bezoek, twee meisjes, studenten als Coby.. Een hen was mooi gekleed in donker fluweel, had een gebruinde tint met zachte blos en zelfverzekerde ogen. Ze sprak op een toon van kalm gezag. Kennelijk legde ze de twee anderen iets uit – in hun luisterend opkijken lag de erkenning van haar overwicht.
'Zo had Henriëtte moeten zijn', dacht Ina, die haar gadesloeg en ze voelde een scherpe pijn om de oude herinnering – zo voornaam en rustig... Dan had ze haar kunnen helpen, haar leven lang zonder zichzelf tekort te doen – want dat was toch waar ze naar snakte – te mogen adoreren en helpen met behoud van haar eigenwaarde.
De kou en verlatenheid was verdwenen – het was alsof haar hart zich had opgericht en klopte van kracht en verwachting, als gloeide het leven voller en sterker in haar op. Ze zat stil en ogenschijnlijk rustig in het gesprek van de anderen over hun eigen zaken waarvan ze niet op de hoogte was en niet aan deelnam. Ze voelde zich wat onrustig te worden en van minuut tot minuut steeg die onrust. Het was alsof er innerlijk iets begon te trillen vanuit de kern van haar wezen door haar hele lichaam heen, en tot buiten haar zelf en naar de ander toe, als om die ander te bereiken, te omklemmen en te omvatten, naar zich toe te halen, aan zich te binden, om er één mee te zijn. Het was als een stroom van warme onrust en zoet verlangen waardoor ze niet stil kon zitten, waardoor ze van binnenuit werd gedwongen om op te staan, te bewegen, iets te doen dat de aandacht moest trekken van haar die dit had doen ontwaken en contact leggen tussen hun twee. Ze voelde ook een hartverscheurend zoet verlangen haar goed te doen en haar zacht en deemoedig te plezieren. Ze stond

© 2026

op en nam het lege theekopje en vroeg haar met een tedere blik, een lach zonder woorden, of ze het weer vullen mocht – de ander knikte en lachte vluchtig – en ze bracht haar het volle kopje, reikte het aan met een subtiel vleiend beweginkje en voelde zich, over haar stoel geleund, alsof ze de page was van een mooie koningin en eredienst verrichtte. Haar hart klopte zacht en vol, ze hield haar 't schaaltje met zoetigheid voor en lachte in haar ogen en onderdrukte met moeite een onbekende drang om over haar schouder heen haar eigen wang even tegen de donzig-blozende wang van de andere te vleien, maar ze bleef achter haar stoel en blies haar zacht, heel zachtjes even in haar nek tussen de losse, krioelende haren. De ander, in haar serieuze gesprek gestoord, keek om en lachte even, maar wat verbaasd en plichtmatig als tegen een raar lastig kind.

Ina voelde het en sloop beschaamd terug naar haar stoel. Maar even later was, na haar zwakke worsteling, dezelfde welhaast lichamelijke drang om met die ander in verbinding te komen weer te sterk, ze keek rond naar iets om naar opnieuw en nu bescheidener nabij te komen. Ze trok van het midden op de tafel een schaaltje noten naar zich toe, pelde er een en schoof die heel zacht over het wollen kleed naar de bewonderde toe die nu naar Coby luisterde die met haar stugge, eentonige stem een artikel uit een vaktijdschrift voorlas. Ze keek niet op, maar de witte hand greep het nootje en bracht het naar haar mond. Ina pelde een tweede, een derde, nog meer en schoof ze naar haar toe. Zelf nam ze er geen, in een kinderlijk-dweperige drang zich iets voor haar te ontzeggen. De ander at zonder om te kijken, rustig en gestaag. Eindelijk boog Ina zich naar haar toe, en fluisterde, vleiend, behaagziek: 'Is dat nu niet heel prettig, om zo bediend te worden?' De bewonderde keek op, trok even de wenkbrauwen omhoog en zei koel, met ingehouden verbazing: 'Maar beste kind, ik ben al mijn hele leven lang echt ruim voldoende bediend.'

Het bloed steeg Ina heet naar de slapen, haar stem trilde schril. 'Je bedoelt door knechten en dienstmeiden – maar een page is iets anders dan een knecht.'

'Och Ina,' zei Coby ontevreden, gestoord in haar voorlezen; ze liet het tijdschrift op haar schoot zakken. Het derde meisje gaapte haar aan met naïef verschrikte ogen, de bewonderde antwoordde niet, trok even met haar schouders, keerde zich af en keek het raam uit. De aanblik van dat geringschattend-achteloos gebaar en het lamentabele gevoel van eigen machteloosheid, belachelijkheid en schaamte tegenover de zelfingenomenheid en de rust van de ander deden Ina alle zelfbeheersing verliezen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Stik, stik jullie allemaal,' gilde ze plotseling, sprong op en rende de kamer uit.
Ze stond nog in de halfdonkere gang met razend hoofd en hete handen haar kleren te zoeken op de overvolle kapstok, toen Coby haar uit de kamer achterna kwam.
'O, sta je daar nog? Zeg, je moest hier voorlopig maar liever vandaan blijven. Je schijnt tegenwoordig helemaal niet meer te weten hoe je je bij beschaafde mensen gedragen moet, ik heb er genoeg van, hoor. Vroeger al dat gekibbel met Erik en toen... enfin... en nu dit weer...'
Ze zweeg, ze voelde dat Coby terloops, maar met bedoeling op de avond bij Geertje doelde, maar ze was te slap en te ontdaan na haar uitbarsting om op die nieuwe schimpscheut in te gaan. Zonder nog iets te zeggen vertrok ze.
Met gloeiende keel, handen in haar zakken en zich met moeite beheersend, haastte ze zich lamlendig hijgend in donker verder zonder op te kijken, toen ze plotseling een luide groet naast zich hoorde en door een uitgestrekte arm werd tegengehouden. Eerst een angstkreet en daarna herkenning; ze bleef staan, riep jubelend en smekend zijn naam in de losgebarsten vreugde vergetend dat ze hem nog nauwelijks kende... Egbert, o Egbert – ze hief haar wit weggetrokken gezicht naar hem op waar plotseling de als in de schok losgeslagen tranen overheen stroomden.
'Wat krijgen we nu? Zitten ze je op de hielen?'
Ze probeerde te glimlachen, maar haar mond vertrok in verdriet, ze snikte als een kind in haar zakdoek. Hij nam haar arm in de zijne.
'Kom, laten we samen gaan – dan zal ik je beschermen.'
De luchtige woorden maakten een eindeloos gevoel van rust, veiligheid en dankbaarheid in haar los, ze omklemde de stugge, dikke mouw steviger.
'Ja, laten we samen gaan – en bescherm me.'
'Maar wat is er dan?'
Ze vertelde van al het ongelijk en hoon die haar zo-even waren en voortdurend werden aangedaan, van de situatie thuis bij Mary, hun dorre, afgemeten ernst, hun ijle, ijzige, onpersoonlijke wellevendheid, hun aanmatiging, hoe ze dagelijks hun stokpaardje bereden, hun vrouwenkiesrecht-stokpaardje, hun maatschappelijk werk-stokpaardjes, hun hygiënische kleding-stokpaardje of colleges liepen in alle mogelijke geleerdheden, tot *Zuivere Rede* toe en zich voor de rest van de dag bezighielden met dezelfde lege beuzelpraat, en opgingen in hun zaken, hun scholen, hun tuintjes, hun kleren zonder geestdrift of vervoering, diepte of glans.

© 2026

II

'Het zijn geen mensen, ze kunnen niet lachen, en ze kunnen niet huilen, het zijn holle poppen, sponzen die opzuigen wat je in ze giet en leeglopen als je knijpt – ik ben ze zat, ik krijg de zenuwen van ze – ik kan ze niet meer luchten.'
'Maar mij toch niet, hoop ik!' grapte hij luchtig. 'Nee jij niet, alleen jij niet.'
Ze zei het ernstig en zweeg met een diepe, opgeluchte zucht als een kind dat heeft mogen uithuilen en getroost is. Stil liep ze naast hem in het donker, ze waren nu buiten de stad en liepen op een verlaten landweg; warm en groot lag zijn hand om de hare, zij ademde zacht en diep, alsof ze zomerweelde uit de kille winterdamp zoog.
'Het zijn allemaal benepen burgerlijke proleten, de een zo goed als de ander - jij bent veel te goed voor die hele kliek. Blijf jij maar bij mij.'
'Ja.' – 'Wil je werkelijk?'
'Ja... ja... ja,' zei ze in gesmoorde jubel.
'Was je niet die avond bij mij thuis al een beetje verliefd op mij?'
Ze antwoordde niet meteen, en ze vroeg het zich af in haar vermoeide gedachten, 'was ik werkelijk?... ik geloof eigenlijk niet... ik dacht dat hij op mij...' – maar ze zei niets. Ze lachte maar even en realiseerde zich tegelijk hoe ze hem zo-even zijn naam had toegejubeld, hoe ze zonder aarzeling met hem mee was gegaan en nu naast hem liep in een-tezamenheid, innig gearmd op een donkere weg. Hoorden ze niet bij elkaar? Zou het niet kinderachtig en laf zijn als ze *nu* die overgave ontkende, dat vertrouwen tenietdoen als ze zou liegen dat ze *toen* al op hem verliefd was geweest?
'Nu dan,' drong hij aan, 'kom er maar eerlijk voor uit.'
'Jij op mij...?' vleide ze.
'Wel mogelijk,' ontweek hij lachend, 'maar jij op mij?'
'Ja,' bekende ze nu innig.
'En wil je het dan nu wel blijven?'
'Ja.'
Hij bleef ineens staan, sloeg zijn arm om haar schouders en hief met z'n vrije hand haar gezicht naar zich toe. Ze glimlachte, sloot de ogen en voelde de warmte van zijn mond, het kriebelen van zijn baard overal op haar gezicht, in een halve bezwijming.
'Moet je eigenlijk niet naar huis?' vroeg hij, toen ze weer voortliepen.
'Nog lang niet,' lachte ze – haar ogen schitterden, haar hart ging danste in haar borst.
'Wordt er dan niet bij jou thuis: *precies als aan wal geslapen en ontbeten*?'
'Jawel, maar het kan mij niet schelen.' – Maar wat later bedacht ze dat het beter was

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

om naar huis te gaan, ze zouden ongerust worden, het was al laat en donker en ze kwam altijd op tijd. Ze was maar even weggegaan om Jozefien weg te brengen – het was bijna niet te geloven dat alles zo ineens gebeurd was.
'Hou-je echt van me Egbert?' Ze fluisterende, 'zo'n grote man van zo'n klein meisje?' Hij lachte vriendelijk en gevleid. 'Kleine meisjes worden groot,' voorspelde hij goedig, vaderlijk. Ze spraken af dat ze elkaar alle volgende dagen weer zouden zien.

In de weken die volgden kende Ina geen andere vreugde dan de alles-omvattende en alles-vervullende vreugde van bij Egbert te zijn. Al haar gedachten, al haar wilskracht, al haar zorgen en bezinnen gingen alleen uit naar hem, naar zijn welzijn, zijn behagen, zijn geluk. Ze was, nadat Mary haar die eerste avond en daarna herhaaldelijk om wegblijven van tafel of laat thuiskomen met sneren en verwijten de les had geleerd, eerst als tegen een klein slordig kind, later, toen ze de waarheid vermoedde, als tegen een geniepig meisje en nadat ze uiteindelijk over *slechte invloeden* op Gerda had durven spreken, was voor haar de maat vol. In een snel genomen en uitgevoerd besluit vertrok ze uit het huis en was op kamers gaan wonen. Toen ze daar eenmaal zat en genoot van haar onbelemmerde vrijheid vroeg zij zich af waarom ze niet al veel eerder zo'n besluit had genomen.
Dat het allemaal zo gemakkelijk leek, dat breken met de gewoontes van haar oude huis en omgeving, kwam omdat Egbert haar de kracht ertoe had gegeven. Dat drong later wel bij haar door. Nu ze met hem was nu ze hem had, durfde ze zonder na te denken, zonder aarzeling alles aan; niets kon haar meer hinderen of bang maken.
Ze had Ode ronduit de waarheid geschreven, hij was haar voogd, en onrustig zijn antwoord afgewacht; hoewel hij zelf niet bij machte was haar minderjarigheid te misbruiken om haar het geld te onthouden waarop zij recht had en waardoor ze werd gedwongen haar vrijheid op te geven, stond hij onder Annie's invloed. Zij had hem wel tot het vernielen en opruimen van haar vaders huis, erf en spullen weten te brengen. Maar Ode's brief zat vol wijze vaderlijke raad, zonder harde woorden, blijkbaar buiten Annie om en zeer duidelijk onder de indruk van zijn eigen huwelijk geschreven, aarzelend en bedroefd van toon. Het had haar tragisch getroffen – maar vluchtig, haar hart kon anders de treurigheid niet bevatten, zo vol was het van haar eigen vreugde. Een goddelijk leven was begonnen, een opgewekt jongensbestaan dat ze nooit voor zichzelf had durven te dromen. – Het benauwde van de saaie, gewichtige eruditie en lege arrogantie rondom Mary viel van haar af. Coby met haar

© 2026

onverteerbare ernst, Erik met zijn stuitende ambitie en dominantie. Gerda was vergeten; de enige die zij wel terug zou willen te zien was die vriendin van Coby die haar gekrenkt had, om haar aan Egberts arm een triomferend gezicht te kunnen tonen.
Leven kunnen zonder al die mensen, wier geest zover van haar afstond, die haar gevoel niet begrepen en waarvoor vriendschap een zachtzinnige tijdverdrijf is, die geen offers bracht of vroeg, op het best een welwillende misleiding en zelfmisleiding was, bevrijd zijn van hun benauwende vooroordelen, hun pietluttige ordentelijkheid – het was als woei er een vrije wind over een frisse wei, wanneer ze het overdacht. Alleen leven had ze niet gekund – maar ze had nu hem voor haar dagelijks gezelschap, een dagelijkse vervulling en ogentroost. Hij was zo knap en zo felgeestig – hij kon zo meedogenloos spotten – niets van wat mensen deden of van wat mensen zeiden kon iets van zijn onverstoorbare kalmte te ontnemen, niets in hun doen en laten schokte of stoorde hem; niets kon hem aan zichzelf laten twijfelen, niets halfslachtigs had hij en geen lafheid en zwakheid die haar eigen omgang met mensen zo lastig maakte. Niemand kon hem intimideren, reputaties maakten geen indruk, geen dode vorm of versleten traditie waarmee hij zich verbonden voelde. Wat was dat heerlijk, zo groot en sterk te zijn, zo boven angst en vooroordeel uit, zo alle *oûbakken* moraal ontgroeid – zo zou zij zelf nu ook, door hem en met hem, misschien en mettertijd kunnen worden. Hij was niet snel tevreden en stelde hoge eisen. Soms gingen ze samen in musea of naar schilderijententoonstellingen – hij schreef in een dagblad over kunst en besteedde daaraan de vrije tijd die zijn werk bij een bank hem liet – en dan vertelde hij haar wat er ontbrak aan de verschillende kunstwerken die zij stiekem al snel mooi vond; ze waren meestal *leeg-romantisch*, of *zoetelijk* of *gelikt* of kwamen *niet uit de verf*,' een enkele maal *wel tonig*. Zij begreep niet altijd precies wat hij bedoelde maar aanvaardde zonder voorbehoud zijn nestorlijke oordeel boven haar eigen jeugdige ervaring waardoor ze geneigd was alles maar *mooi* te vinden en haar bewondering steeg naarmate de makers van de *holle* of *niet uit de verf* komende schilderijen klinkender namen droegen. Zonder het zelf door te hebben deed haar rancune tegen een wereld, die haar tot nu toe alleen teleurstelling en verbittering had geschonken, haar eergevoel gekwetst en zelfbewustzijn had beschadigd zich gulzig te goed aan de meedogenloze spot en niets-ontziende afkeuring van hem, de eerste die haar vreugde bracht en tegelijk naar zijn niveau tilde en complimenteerde door zijn oordeel met haar te delen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze ontweken stad en winkelstraten met hun ontzielde zenuwslopende gewoel. Voor hun geluk hadden ze aan zichzelf en elkaar genoeg.
Ze maakten lange voettochten naar de naburige dorpen en dan zag ze Egbert in volle kracht en glorie. Onvermoeibaar en kende overal de weg, geen regen kon hem stoppen, geen tegenslag hem terneerslaan – hij ging fluitend met rustige stappen over harde wegen en door mul zand. Troostend als haar de moed in de schoenen zonk, als de weg te lang was of wanneer ze prikkelbaar werd van een keer rondzwerven en verdwalen. Al wandelend vertelde ze hem over haar jeugd. Elke vroege bloem die zij plukte, het witte lentelicht, de ijle waas over de bomen, het glanzen van het water, de bitterzoete reuk van de bottende berk maakte stromen van herinnering in haar los. Bij elk geluid dat ze opving, werd er iets in haar aangeraakt dat weerklank gaf en meetrilde. Het was alsof de geest van haar open ontvankelijkheid uit haar vroegste jeugd, plotseling en gelukzalig in haar terugkeerde. Alles werd weer betekenisvol en zoet met diepte en vloeiende lijnen tot in het kleine, het schijnbaar-nietige en vlakke gebeuren. De doffe glansloze jaren leken vervlogen.
Het kind in haar leek herboren. Ze vertelde hem van alles, over de plaats waar ze gewoonlijk een of andere bloem zocht, de plekjes aan de slootkanten waar ze op haar rug tussen het hoge bomenloof naar de hogere wolken staarde tot ze zich vastgegroeid voelde in de vochtige grond, bedwelmd door grasgeur, zalig in zwijmelzoete vergetelheid, de zware wereld en het NU onder haar voeten wegzonk en zijzelf opging in het grote ijle AL. Hij luisterde glimlachend en antwoordde niet veel, maar op een dag zei hij haar plotseling dat ze de dingen die zij hem vertelde moest opschrijven en dat ze er vertellingen van moest zien te maken. Hij voorspelde haar dat er een schrijfster in haar stak. Dat niet onbeproefd moest laten en eens wat naar een tijdschrift sturen. Als dat lukte dan kon ze geld verdienen en naam maken. En eenmaal getrouwd zouden ze zorgeloos en zalig samenleven.
Ze zegde haar lessen af. Egbert had korte metten gemaakt met ongenuanceerde schoolmeesters, verwaande wijsheid en nutteloze geleerdheid; ze nam alles wat hij zei zonder voorbehoud aan. Zonder aarzelen deed zij wat hij haar aanraadde.
Hij kende haar beter dan zij zichzelf en hielp haar om los te komen van oude waandenkbeelden en vooroordelen die haar nog veel van de vurig begeerde vrijheid ontnamen. Ze dronk dorstig en gulzig de bevrijdende oordelen op. Vóór alles wilde ze vrij en onafhankelijk zijn, los van alle badinerende heerszucht, opgedrongen menin-

© 2026

gen en volkomen *schlechthinnig* vrijmachtig leven met haar eigen wil als enig richtsnoer. Haar trots groeide uit en schoot op als een overweelderige plant. Nog altijd leefde er een oud ontzag, een schroomvallig-verborgen eerbied voor Kerk en Geloof in haar, maar Egbert leerde haar wat die gevoelens werkelijk betekenden en hoe zij zich er van kon losmaken.

Het was op een zondagochtendwandeling dat ze een kerk zagen uitgaan en Egbert zijn grimmige spot luchtte tegen het schijnheilig-oogverdraaiende *Godsvolk*, tegen de wauwelende dominees met *punthoeden* die onmogelijk anders dan idioten of bedriegers konden zijn, dat Ina halfbeschaamd een zwak protest waagde; toen onderwees Egbert haar hoe haar sluimerend ontzag, haar afkeer van *spotten* met *heilige zaken* een waardeloos overblijfsel was van eeuwenlang primitief en barbaars bijgeloof, van geslacht op geslacht overgegaan, altijd maar weer opnieuw aanvaard door zwakhoofdige slappelingen, die een onbeholpen en kromme verklaring zochten voor wat ze in de Natuur vreesden en niet begrepen en in hun onverstand, hun hang naar zogenaamde 'bovennatuurlijkheid' met redelijke verklaringen geen genoegen wilden nemen.

Het was zijn, Egberts, *heilige* overtuiging, trouwens dat van elk *verstandig* mens, dat alle dingen met de *nuchtere*, materiële middelen van natuurwetenschappelijke onderzoekers zouden worden opgelost.

Ina moest toch vooral niet geloven dat de dominees zelf de dupe waren van hun gewauwel. Zij waren of afhankelijk van de groten en machtigen der aarde of ze spanden met die groten en machtigen samen om de kleine man te bedriegen en het arme volk dom en onder de duim te houden. Dat was de grap van hun zogenaamde strijd tegen ongeloof, dat was het hele eiereneten: de proletariërs moesten bedwongen worden onder de Vreeze des Heren, gepaaid met de Hemel, overdonderd met de Hel. Geloof en de kerk waren simpele maatschappelijke machtsmiddelen. Zowel bijgeloof als het machtsmiddel dat er uit gekweekt werd, is onherroepelijk *gedoemd* te verdwijnen bij het voortschrijden van de *beschaving*; een betere toekomst zou *absoluut* geen kerken en dominees, geen dweperij en *godsvertrouwen* meer kennen.

Zo schoolmeesterde hij en Ina luisterde en geloofde hem en omdat ze in de eerste heftige opleving van haar vrijheidshonger en onafhankelijkheidsdrang, in de verse roes na het losbreken uit familie- en maatschappelijk verband niets kon harden dat op angst en afhankelijkheid wees, dat *dom bijgeloof* betekende, *beschamend restant* uit

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

barbaarse en primitieve tijden – verwierp ze alles wat haar van deemoed en Godsvrucht restte als minderwaardig, als een roekeloos en baldadig beeldenstormer sloeg ze al de oude heiligenbeelden in zich tot scherven.
Ze had Egbert verteld van haar melancholica en aarzelende onzekerheid over *goed & kwaad*, *recht & onrecht*, *waarheid & leugen*, hoe ze daarin voor zichzelf nog geen oplossing en uitkomst zag, nog geen richtsnoer had gevonden; hij wees zonder aarzelen voor al die *woorden* en *begrippen* hun juiste verband aan en hun juiste plaats. Ze hadden an sich geen zin, praktische nuttigheidjes aan het samenleven verbonden, wederom ten gerieve van hen die likken naar *metafysica* als de kat naar melk, met *goddelijke* glans omkleed. *Waarheid* zoeken was per definitie kinderachtig en nutteloos – *moraal & deugd* was een maatschappelijk machtsmiddel net zoals *geloof*. Ina's veelvuldige denken over de menselijke aard en de mysterieuze natuur had geen zin. Alles wat zij kon overdenken hadden de professionele filosofen allang tot systemen gesmeed. Als ze zin had, kon ze het zo kant en klaar in hun boeken vinden en strakker geformuleerd dan zij het zelf ooit zou kunnen. Dus was het beter om daar niet zelf over na te denken, dat bleef toch maar amateuristisch gedoe.
Als ze wat ouder was zou hij haar wel wat van Kant en Schopenhauer te lezen geven, daar kon ze alles vinden wat ze weten wilde en keurig geordend. Zelf kon het hem weinig schelen; hij had die boeken omdat ze nu eenmaal hoorden bij datgene waar hij als beschaafd persoon niet geheel onwetend over kon zijn.
Ina moest vooral niet te veel lezen, het meeste van wat er in Holland was en werd geschreven, kon toch vrijwel meteen de prullenmand in.
Buitenlandse, vooral Duitse en dan liefst de klassieken. Goethe, Heine, Lessing – Schiller was eigenlijk ook maar een tweederangs-poëet – en vooral Shakespeare, dat was allemaal veel breder, om zo te zeggen, *uit groter hout gesneden*, die kerels hadden pas wat in hun mars gehad! Hollandse klassieken? Hij lachte – die bestonden toch niet! Vondel? O ja zeker, de oude heer had prachtige verzen geschreven maar hij was zo vervelend en zo bekrompen. Kende Ina *Lucifer* – en was er een kinderachtiger, onbeholpener voorstelling denkbaar dan die van het *Paradijs*? Bidprentjesfantasie – een snelle hap voor de kleine man. – Nee, Ina moest vooral niet geloven in wat de schoolmeesters haar voorgezegd hadden – dat was allemaal maar van vaderland, koek en amandelen, kinderlijke ophemelarij van armzalige Hollandse grootheden, schrijvende dominees, koffiemakelaars en filosofen van de koude grond.

© 2026

II

Alles wat werkelijk groot was, kwam van buiten. Multatuli dan? Hij lachte weer. In zijn tijd, och ja, 't kon misschien geen kwaad om die dingen ook eens te zeggen – maar inmiddels had hij wel zijn jaren uitgediend. Een beetje volwassene was toch al lang en breed over *Ideën*-wijsheid heen gegroeid. Die *Ideën* waren alleen nog maar in trek bij provinciale debatingclubs bij Goudse pijpen en in schoolverenigingen.
'Maar het *Gebed van de Onwetende*, Egbert, luister nu eens, dat heb ik toch altijd heel mooi gevonden. Ik begrijp zo goed, hoe hij daartoe gekomen is.' Ina dacht aan de middag dat de oude klokkenmaker, haar vriend, het voorgelezen had terwijl zijn koolzwarte ogen glansden en zijn stem trilde van ontroering.
'Lees het dan nu nog eens, beste kind – ik wed dat je het allemaal bombast vindt en zo groen als gras.'
Hij doceerde en Ina luisterde en nam aan. Die avond thuis las ze het *Gebed* nogeens. Het viel uit elkaar, er bleef werkelijk niets over dan *bombast zo groen als gras*. Dat gaf een gevoel van onuitsprekelijke opluchting. Wat was het lekker om zo boven alles te kunnen en te durven staan, eindelijk volwassen te zijn, vrij en almachtig aan niets en niemand gebonden, voor God en mens niet langer bang, van geen enkel boerenbedrog de dupe meer, eindelijk los, eindelijk onafhankelijk.

Egbert en Ina kenden elkaar pas enkele weken toen ze op een van hun namiddagse wandelingen langs een oud verweerd huis met een vochtige, grauwe afgebrokkelde tuinmuur liepen. Zo te zien werd het gereed gemaakt voor de zomer, werklieden waren binnen en buiten bezig, droegen in het bleek-paarse licht door de zwarte aarde van de platgelopen tuin kalk en geschuurde planken aan en riepen, zongen en floten. Toen Ina er langs kwam voelde ze een schok van herkenning. Ze herinnerde zich het huis waar ze vorig voorjaar zo vaak eenzaam voorbij was gedoold toen de appelbomen bloeiden en alles rondom geurde en ruiste en zong.
Ze hield Egbert staande en bleef dicht aan zijn arm peinzend kijken naar het donkere huis achter de ruwe muur, en zo sterk steeg de herinnering in haar op dat het was alsof ze opnieuw de zoete bloesem rook – die al zo lang geleden vrucht gezet had en wier vrucht al zo lang was vergaan.
'Is het niet vreemd, Egbert, dat het voorjaar mij altijd en hoe mooier het is hoe meer, zo angstig en onrustig maakt? Het is dan altijd of alle dingen rondom mij spreken en fluisteren in een taal die ik niet versta, de wind en het water en het gras en het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

jonge loof – en dan voel ik alleen een mateloos, verdrietig en toch zo'n heerlijk verlangen – verlangen moet ik het noemen, omdat er geen ander woord is – maar er is niets bepaalds waarnaar ik verlang – misschien is alles dan ál te zoet en ál te vers en jong en vol en kan ik het niet plaatsen en niet omvatten en maakt die overvloed van weelde mij onrustig. Hier voor dit huis, daar waar je die kale takken nu ziet – dat zijn appelbomen, weet je, en die hingen toen zo rijk en vol met rose bloesem over de grijze muren en dat geurde in die ene avond – ik weet nog goed, de lucht was nog vrij koel, zo doorzichtig en zuiver, de hemel bleekblauw en ongewoon hoog en ruim, het waaide een beetje – dat rook toen zo heerlijk in schemerdonker dat ik daaronder tegen de muur heb staan snikken van, ja ik weet niet waarvan – van dat wat ik mijn verlangen noem. Heb jij er enig idee van wat zo iets betekenen kan?'

Hij had haar laten uitspreken en antwoordde niet meteen en dit was zo ongewoon voor hem, die altijd zonder aarzelen voor elke vraag een antwoord of verklaring had, dat ze verwonderd naar hem opkeek.

Hij glimlachte in haar ogen, kuste haar, kneep in haar arm en antwoordde niet.

'Wat is er, Egbert – waarom lach je en doe je zo vreemd?' Ze voelde dat ze bloosde en wist niet waarom en wilde niet te weten waarom. 'Begrijp je wat ik je zo-even vroeg?'

'Ik geloof van wel,' zei hij, met hetzelfde glimlachje, 'het is niet heel moeilijk te begrijpen.' Zijn toon wees op stille gedachten. Een raadselachtig en chaotisch gevoel van onrust en ongemak kwam even op en duwde ze meteen terug.

'Wat is het dan?'

'Wel – och, misschien vindt je het niet eens leuk dat ik het zeg.'

'Ik begrijp je niet. Waarom zou ik niet prettig vinden als jij mij zegt... Ik vertel jou ook alles en het is niet eerlijk als ik jou iets vraag dat je wel weet maar niet zegt'.

Ze sprak expres met overdreven heftigheid.

'Is het niet voldoende als ik het begrijp?'

'Nee, want ik wil het zelf begrijpen'. Haar stem klonk geïrriteerd.

Hij kuste haar weer, ze verzette zich half in ernst, half gespeeld.

'Ik zal het zeggen als we thuis zijn. Ben je er zo nieuwsgierig naar?'

'Natuurlijk, als je zo geheimzinnig doet.'

'Dan gaan we meteen naar huis, wil je?'

Ze knikte, ze liepen haastig verder en spraken niet meer. Ina merkte dat Egbert

© 2026

gejaagd en onrustig was en voelde haar eigen hart bonzen. Weer kwam het gevoel van onrust en onbehagen naar boven en drong tegen haar keel; ze keek hem terloops aan, hij bleef even staan en kuste haar, knikte haar lachend in de ogen en liepen door, haar wangen gloeiden.
Ze kwamen thuis in stilte en schemering. Geertje was er niet. Sinds Ina en Egbert elkaar kenden kwam ze bijna alleen nog thuis om te slapen. Ina was dan al naar haar huis en zag haar daardoor zelden. Ze had de indruk dat Geertje niet bijster met haar was ingenomen was maar maakte zich daarover geen zorgen. Boven op zijn kamer sloten de zware gordijnen het laatste licht al buiten maar hij stak de lamp niet aan, maar nam Ina plotseling in zijn armen, kuste haar hartstochtelijk, liep naar de deur en draaide de sleutel in het slot. Het gevoel van beklemming en vreemde verwachting vervulde Ina nu zo totaal dat ze het niet meer kon wegduwen. Er waren in Egbert, voelde ze, verborgen gedachten en verborgen voornemens die verbonden waren met wat ze had gezegd en juist daardoor onbegrijpelijk waren.
'Kom nu naast mij op de bank zitten.' Ze liet zich meevoeren en probeerde wat lacherig het angstige en benauwde gevoel van zich af te wentelen.
'Ik heb je nog nooit zo geheimzinnig gezien.'
Hij lachte, nam haar hand vast en trok haar tegen zich aan, zijn vingers gloeiden.
'Vertel me, dat gevoel, wat je me net vertelde, heb je dat vaak?'
'Ja, heel vaak.'
'Alleen in het voorjaar?'
'Ook wel in de herfst.'
'Maar toch het sterkst in het voorjaar? Denk er maar even goed over na'.'
'Geloof het wel', zei ze aarzelend en verward. Het vage gevoel van beklemming zwol aan tot een gevoel van angst, bijna afkeer, een begin van verzet alsof ze een belediging voelde aankomen.
'Dan zal ik je exact vertellen wat het te betekenen heeft – maar niet boos worden hoor – het betekent alleen dat het heel goed voor je is dat je mij ontmoet hebt en dat we maar snel moeten trouwen.'
'Dat we maar snel trouwen moeten...?'
Gedachteloos, verward herhaalde Ina de woorden, toen liet ze rood aangelopen haar hoofd op zijn schouders vallen.
'Boos?' plaagde hij als tegen een kind.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze antwoordde niet, bleef roerloos. Ze voelde zich verward en verslagen en gekwetst. Hoe durfde hij haar zo iets zeggen? Waarom had ze hem onbeheerst verraden, dat ze hem begrepen had zodat de verklaring nu niet af te wenden was? Hoe zou ooit zoiets waar kunnen zijn, zo iets vernederends?

'Je begrijpt toch wel wat ik bedoel met *trouwen*?' drong hij aan en leunde met zijn wang tegen haar gebogen hoofd.

Ze beantwoordde de vraag niet rechtstreeks, hield hardnekkig het gezicht tegen zijn schouder gedrukt, haar stem klonk gesmoord.

'Ik kan het niet geloven, Egbert... ik geloof het niet, dat het dát zou zijn, dat het daarmee iets te maken heeft.'

'Maar natuurlijk heeft het daarmee iets te maken – je hoeft er je helemaal niet voor te schamen – het spreekt vanzelf. Als kleine meisjes zoals jij in het voorjaar staan te zuchten en traantjes vergieten *aan de oever van een snelle vliet* of onder muurtjes met bloeiende appelbomen dan weten de grote mensen precies hoe laat het is. Maar de kleine meisjes weten het zelf niet – of ze houden zich maar zo – en dat is ook heel aardig, dat mag gerust – maar daarom is het niet minder waar.'

Ze voelde dat hij antwoord en instemming van haar verwachtte, maar ze vond geen woord en wist haar gevoel van ongeloof en onwil niet te overwinnen. Hij streelde haar de haren en liefkoosde haar al gretiger, maar het drong maar mondjesmaat tot haar door.

Ze had hem tot nu toe geloofd in alles wat hij zei en geloofde hem ook hierin, ze durfde niets meer tegen te spreken, maar het innerlijk verzet bleef als een krop in haar keel.

'Zie je, kleine meid, mensen maken zich van alles wijs zoals jij nu ook doet en zoeken in zogenaamde *verheven sferen* de verklaring van wat heel nuchter op de begane grond thuishoort. Datzelfde soort gevoel waar we het laatst nog over hadden, dezelfde verknipte romantische dweperij van zwakbegaafden die de werkelijkheid niet aankunnen. En die vervloekte dominees hebben het allemaal op hun geweten met hun idioot gekwebbel over *kuisheid* en *erfzonde*.

Zijn woorden bevredigden haar niet. Ze hield zichzelf voor dat hij vanzelfsprekend gelijk had. Hij sprak niet meer, drukte haar heftiger tegen zich aan – het ontging haar niet langer wat hij zocht; ze voelde zich slap, angstig, zonder verlangen en zonder wil tot verzet. Hij wilde het immers en zij hield toch van hem, zijn aanwezig-

© 2026

heid was veilig en vertrouwd, wat hij vroeg was natuurlijk en ze mocht hem niet omwille van het *onnozel overblijfsel* dat ook die *zogenaamde preutsheid* was, afwijzen. Dus voegde zij zich naar zijn wil.

De volgende dagen toonde Egbert zich zonder veel woorden dankbaar-vertederd, hij hield onder het lopen haar arm in de zijne en keek haar af en toe intens in de ogen. Langzamerhand verdween haar aanvankelijke gevoel van schaamte, scepsis en ontering en maakte plaats voor een opgewekte trots omdat zij hem vreugde had mogen en kunnen geven. De weken verliepen en ongemerkt ging van dit nieuwe het bijzondere verloren en voor Ina voelde het inmiddels als een natuurlijk bijverschijnsel van haar leven met Egbert, nog voordat ze er ooit toe was gekomen het te voelen als een natuurlijk deel van haar eigen liefde en van haar eigen persoonlijkheid. Diep in haar, afgesloten van het daglicht van haar bewustzijn, maar wel uit schemer en stilte invloed uitoefenend, bleven de gevoelens van vernedering en schaamte en een hardnekkig ongeloof dat dit ooit het heimelijke doel van haar onbestemde verlangen had kunnen zijn.

Tegen Egbert had ze gezegd dat als hij dat wou zij openlijk bij hem wilde komen wonen, maar Egbert vond het beter dat zij voor de nog korte tijd van haar minderjarigheid geen aanleiding tot familie- en ander gedoe gaf. Meer dan eens spraken ze over trouwen en Ina, die zijn afkeer tegen de zogenaamde *boterbriefjes-wettigheid* kende, stelde een vrij huwelijk voor. Ze meende serieus, dat hij ter wille van haar zijn principes zou loochenen.

Maar Egbert lachte om het woord. *Principes!* Het klonk uit haar mond zo grappig en zo onervaren. Dacht het kind nu echt dat hij tot die dwaze, onpraktische *Principiën-Reiters* hoorde? Dan kende ze hem toch slecht! In algemene zin was het huwelijk een onding, een achterhaald recept van een verouderde moraal waar een verstandig mens allang aan ontgroeid was. Maar... dat zij zich zouden blootstellen aan eindeloos geharrewar, moeite en verdrietigheden van een vrije verbintenis... Ina turfde ze niet, ze zag ze geeneens. Maar hij – hij zag bij anderen hoe het je maatschappelijk tegenwerkte! En bovendien – de hele wereld was vol dwaasheid en konden zij daar iets aan veranderen of verbeteren? Natuurlijk niet. Daarom waren er geen belachelijker types dan de *zuiverheidsfanaten* die in hun eentje de wereld wilden verbeteren. De vegetariërs schreeuwen zich bij wijze van spreken hun kelen schor en wie was er mee gebaat? Alles waar ze zich druk om maakten, kwam vanzelf in het natuurlijk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

beloop der dingen. Daarom moesten zij beiden in deze dwaze onplezierige wereld, tussen het stomme zatte kapitalistenvolk met hun kleffe aanhang en de overspannen zogenaamde idealisten en manzieke vrouwen zich maar stilletjes overal buiten houden en zorgen dat ze het samen zo goed en aangenaam mogelijk hadden.
Deze maatschappij was nu eenmaal toch zo door en door zwak en slecht dat hij er dan maar beter zoveel mogelijk van kon plukken en profiteren. Zo werd dan afgesproken dat ze na Ina's meerderjarigheid zouden trouwen.
Tegen het einde van de zomer werd Egbert ziek, hij hoestte zwaar en moet een paar weken het bed houden. Ina was nu van 's ochtends vroeg tot laat in de avond in de weer om hem te verplegen en te verzorgen. Ze zat naast zijn bed en praatte en lachte met hem en voerde hem vruchten – voorlezen trok hem niet aan – en als hij sliep, ging ze stilletjes naar de keuken en snuffelde in kookboeken en maakte lekkers voor hem klaar. Ze was niet handig, brandde weleens haar vingers, dan plaagde hij haar als een dom kindje en streelde de gevoelige wond vaderlijk. Hij was niet lastig en vergde weinig verzorging wat ze soms wel jammer vond. Hoe meer hij vroeg, en hoe meer zij voelde dat hij haar nodig had en op haar bouwde en van haar afhankelijk was, hoe fijner zij dat vond. Hij was nu eenmaal de knapste, de sterkste, hij had natuurlijk in alles een overwegende, een beslissende stem, maar daarom was het juist zo prettig, dat hij nu haar ook eens nodig had. Dat zij dan de grote, zorgende, overleggende was en hij de kleine, zwakke, bouwende op haar liefde en goedheid.
Het speet haar bijna toen hij weer beter was en naar zijn werk ging en hij noemde haar schertsend een *aterling*, die pas tevreden was, wanneer hij *aan het ziekbed lag gekluisterd*.

Zo vervloog de zomer en september was al halverwege voorbij toen Ina 's avonds laat in haar eigen woning een briefje vond van een meisje uit haar geboortestadje, die eindexamen had gedaan en letteren wilde gaan studeren en dus eerst voor het staatsexamen werken moest. Het was een briefje vol geestdrift en plannen en verwachtingen en voor het eerst na maanden voelde Ina weer een sterk verlangen om haar eigen lessen ook weer op te pakken. Ze schrok van dat gevoel – was het leven met Egbert haar nu al niet meer genoeg? Maar, dacht ze er onmiddellijk bij, dat studieplezier een redelijk en keurig verlangen was en haar gevoel onschadelijk was en Egbert onmogelijk kon kwetsen en besloot er met hem over te spreken. Al

© 2026

trouwden ze binnenkort, al kwam er dan later een kindje of meer kindertjes, al was het daardoor niet mogelijk om af te studeren – wat ze geleerd had, kon toch nooit verloren zijn. Dus de volgende dag vertelde ze Egbert over haar voornemen en liet hem het briefje lezen. Hij zei er eerst niet veel over wel was duidelijk dat hij er weinig voor voelde.
Wat wilde Ina eigenlijk bereiken? Examen doen? Dat niet, maar wat wel? Algemene ontwikkeling? Och, dat stelden zich al die jonge meiden voor, en ook het enthousiaste vriendinnetje – alsof er van dat schoolmeersters-Grieks en Latijn, dat letterkundig collegegewauwel iets werkelijks te halen viel. Verloren moeite en weggegooid geld! Maar tegenhouden wilde hij haar natuurlijk niet.
'Ik doe zo weinig tegenwoordig – de hele zomer heb ik niks uitgevoerd. En die leraar is niet echt duur en wel heel aardig en geen frik en ik kan op andere dingen bezuinigen. Ik ben juist blij dat ik niet voor een examen hoef te blokken. Het was als kind al een wensgedachte van me om Latijn te leren. Als ik een Latijns opschrift op een gebouw zag of een spreuk in een boek, dan vond ik het altijd zo gewichtig en welluidend, bijna geheimzinnig. Het gaf mij een gevoel alsof álles in het Latijn een bijzondere betekenis kreeg, alsof er in de tijd toen Latijn spreektaal was alleen over eervolle en sierlijke dingen werd gesproken.'
'Suggesties', besliste Egbert schouderophalend. 'Om te huilen de een die de ander napraat. Verheffende invloed der klassieken... gewauwel wat ik je zeg! Heb je er zelf ooit iets van gemerkt?' – 'Maar ik was net begonnnen!'
'Heus kindje, luister nu maar naar de goede raad van een wijs man, het loopt allemaal op teleurstelling uit.' – 'Maar als ik het nu nog eens zou willen proberen.'
'Je weet hoe ik er over denk. Als je het beter weet, hoeven we er verder niet meer over te praten. Zoals ik zei: tegenhouden wil ik je niet – en wanneer jij het met alle geweld wilt, goed dan maar.'

Zo werd het november, Ina had haar lessen niet hervat. Na 't gesprek met Egbert was ze gaan twijfelen, bang dat de uitkomst niet aan haar verwachting zou voldoen. Haar geestdrift was weggeëbd omdat hij gelijk kon hebben. Ze was gaan schrijven en probeerde een jeugdherinnering in woorden voor zichzelf en wellicht voor anderen duidelijk neer te zetten. Het ging om een vluchtig voorval: een bedelaar die een vreemde taal en gebrekkig Hollands sprak.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij was op een winderige vooravond in oktober gekomen, had even gerust, wat gegeten en was weer verder getrokken.

Als klein kind had ze naast hem gestaan in de keuken en later onder de hoge, zwaaiende bomen aan het hek met haar handen om de ijzige ijzeren spijlen en had hem nagekeken met wonderlijk kloppend hart. Toen had hij, waar de laan zich boog en achter bomen verdween, plotseling omgekeken en gewuifd.

Het was alsof haar hart heftig trok om haar te bewegen het hek uit te gaan, het pad over en hem te volgen de wereld door. Het leek ineens ineens alsof alle bomen tegelijkertijd ruisten en ze was opgeschrokken uit haar mijmeren: het had geklonken als het zware menselijk zuchten, en de lichte kille avond had haar aangeloekt vanaf de hemel als een tegenstralend menselijk oog – toen was het voor haar zo beangstigend geworden dat ze in allerijl terugvluchtte in huis.

Nimmer had ze de gewaarwording van dat ogenblik begrepen, nooit had ze het aan de vergetelheid prijsgegeven, en in het terugdenken leek het haar vol geheimenissen en diepe samenhang, een halfduistere schatkamer vol fonkeling en schemer van wat ze niet waarnemen kon. Dat had ze nu willen schrijven maar het lukte niet. Het leek alsof de band die haar aan haar eigen verleden bond was gebroken, een dikke nevel neergedaald, waarin te tasten mistasten was, die alle kleur en geluid dempte. Het had haar moedeloos gemaakt. Ze had het Egbert verteld en hij had haar dat *tobben* afgeraden, gezegd dat ze doorzetten moest en dan zeker met iets draaglijks voor de dag zou komen. Ze moest haar schets vooral niet *doodwerken*. Maar ze kon geen vrede vinden met welgevormde glansloze zuiver afgeronde schoolse zinnen waar de innigheid en gloed aan ontbrak.

Ze overdacht dit terwijl ze wakker in bed lag, een vroege morgen. Buiten regende het, de dag die voor haar lag voelde zwaar en zag zwart. Ze kon niet opstaan, telkens en telkens weer verschoof ze het ogenblik dat ze zou moeten denken, bewegen, spreken, handelen, besluiten. De ochtendgeluiden van huis en straat die zwak tot haar doordrongen, gejaagd roepen, de verre klap van een deur, het gure flapperen van een openstaand venster, geweld van karren en kledenkloppen gaven haar een zacht behagelijk gevoel van veiligheid en binnenkamerse afgeslotenheid. Het bellen van den postbode – zij herkende ook zijn luide stem – bracht als altijd een vluchtig opschrikken, hartkloppende verwachting in haar teweeg; toen de deur dichtviel, luisterde ze gespannen in welke richting het sloffen van de juffrouw ging. Naar haar kamer kwam het en even later lag een stijfgebonden, nat pakje naast haar op bed,

© 2026

met een brief er boven op. Ze las eerst de brief; Jozefien schreef dat Annie het er werkelijk op scheen aan te leggen het stadje te verlaten en zich in de grote stad te vestigen. Het huis waaraan zoveel was verbouwd ten koste van zoveel geld beviel haar uiteindelijk toch niet, evenmin de omgang met de vrouwen van hun oude kring, ze verveelden haar, ze maakten haar prikkelbaar en ongedurig en Ode leed zichtbaar onder het vooruitzicht, dat voortdurend duidelijker door Annie's klachten en bezwaren heenschemerde, dat ze zouden moeten verhuizen. Met een beweging van wrevel en weerzin wierp Ina de brief naast zich op bed en opende in een warme benieuwdheid het pakje waarover Jozefien schreef dat het enkele boeken en oude portretten bevatte.

Daar was *Sans Famille* en daar *Pêcheurs d'Islande* – wat had Egbert geschaterd toen ze hem bekende dat ze het misschien nog steeds niet zonder huiveringen en tranen zou kunnen lezen; hij had gelijk, het was een flauw, sentimenteel boek, ze was het nu dan ook wel ontstegen. En dan hier een paar boeken van Ebers, waarmee ze had gedweept, die haar hadden doen gloeien van bewondering, een vuur van moed en mensenliefde in haar hart ontstoken hadden, een geestdrift, die zichzelf ontembaar had gewaand en toch op niets was uitgelopen. Maar daar was de *Camera Obscura* en nu ze dat verschoten bruine boek met het doffe gouden figuurtje op de band in haar hand hield, nu leefde haar jeugd in kleuren en geuren op, een stroom van herinneringen uit alle jaren en alle jaargetijden tegelijkertijd. Haar hart klopte en het hele voorbije lieve leven herleefde als in één adem van haar geest.

Zo was het heden niet, met die wonderlijke, volle, zoete smaak, zo zou de toekomst nimmermeer worden. Ze had Egbert nu – straks zou ze naar hem toegaan. Gaf dit vooruitzicht haar vreugde? Ach, het was toch iets van alle dagen en waar ze dus geen dagelijks oplaaiende vreugde en vervoering meer van verwachten kon. Ze zou straks naar hem toegaan – en op haar weg de tengere jongen ontmoeten die dan uit het gymnasium kwam en altijd bloosde als hij haar zag en zijn ogen, grote, grijze, verlangende ogen bijna niet naar haar durfde op te slaan maar het toch deed, in een lange verlegen blik van respect en bewondering. Ze zou hem ontmoeten en hem ook vandaag weer aankijken en even in zijn ogen glimlachen omdat ze het niet laten kon en te dankbaar was voor die gloeiende, schuwe blik - ze zou hem aankijken en zich daarna schamen en zichzelf verwijten dat ze niet voor zich keek of simpelweg die straat vermeed omdat dit schuw en verboden ogenspel ontrouw bete-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kende aan Egbert, die alleen en alle rechten op haar had. Maar het was zo heerlijk, er viel niet aan te ontkomen, nauwelijks te begrijpen maar niettemin waar dat dit éne moment een plotselinge stijging in haar levenslust teweegbracht, een fonkeling in vele grauwe dagen. Wie zou die bleke jongen zijn die ouder dan zijn kameraden leek en altijd alleen was, misschien een wees, levend tussen harde verwanten in een koud huis met als enige troost háár aanblik, als zijn enige bezit de herinnering aan háár glimlach en haar ogen. Die aan haar dacht in de nachten dat hij niet slapen kon met de wind om het huis, die aan haar denken mocht bij waken en slapen omdat zijn gedachten en daden niet gebonden waren in beloofde en aanvaarde trouw. De hare wel. Zij mocht niet, zij wilde niet aan die jongen denken, het was niet goed om aan het begin van de dag zich al te verheugen in die heimelijke ontmoeting, in die verboden blik.

Opstaan en de dag beginnen en die verderfelijke stem tot zwijgen brengen! Ze was het bed al uit. Het was nu stiller dan straks in huis en ook daarbuiten. Zou de regen zijn bedaard en de wind gekrompen? Ze liep naar het raam en schoof de gordijnen open – daar sprong haar hart op en het bloed stroomde warm door haar leden heen. Beneden tegen de grauwe gevel aan de overkant stond de jongen en keek naar de ramen op met grote verlangende ogen; ze schoof snel het gordijn weer dicht en bleef trillend naar hem kijken door de spleet.

Ze voelde zich plotseling vol van dankbaarheid en compassie en van een buitensporig verlangen om die onderdanig hunkerende verlaten jongen goed te doen en voor zijn verering mateloos te belonen en te heiligen. Omdat hij daar stond in die klamme ochtend, omdat hij elke dag voor haar uiterlijk bloosde, daarom wilde zij hem nu ook goeddoen hem troosten hem met warmte ontvangen, compenseren voor zijn armoede en eenzaamheid zodat hij haar nog hoger en boven alles zou vereren en tegen haar opkijken als naar het licht zijner dagen, als naar de verwachting zijner wensen. Ze schrok van de sterke gloed van de rusteloze wijde vlucht van haar gedachten – maar het mocht niet het kon niet en ze moest die gedachten ongeldig maken en smoren. Ze had Egbert toch lief en ze mocht hem zelfs in gedachten niet zelfs voor even niet, ontrouw zijn en verraden. Hij was haar man, zij was zijn vrouw, zij had de gave van zijn leven, hij het hare geschonken en aanvaard. Ze wilde niet slecht zijn, geen lichtzinnige, frivole vrouw. Daarbuiten ging de jongen traag zijn weg met gebogen hoofd; ze sidderde van medelijden, van verlangen hem troost te

© 2026

geven. God – nog niet getrouwd, amper een halfjaar samen en nu al zo! Maar ze kon toch de vreugde om de verliefde eerbied van de jongen niet laten sterven en de plotselinge gedachte dat hij misschien nu of later een ander meisje zou zoeken om zijn licht te zijn, vervulde haar met tegenstand en afkeer. Nee, hij zou haar nooit kennen, zij zou hem nooit vreugde schenken mogen maar hij mocht haar toch niet vergeten. Ze keerde zich weer naar binnen; de wereld en zijzelf leken haar van gedaante en wezen veranderd, voller, rijker, geheimzinniger in een wonderlijke vervoering. In een flits wist ze wat ze wilde en waartoe ze in staat was in die ongedachte verrijking en verwijding van haar eigen persoonlijkheid: het verhaal van de bedelaar schrijven voor zichzelf en voor hem. Ze zou hem niet noemen, maar hij zou zichzelf kennen in het kind dat zijzelf niet zou zijn, maar een kanjer met grijze verlegen ogen. Zo zou zij hem antwoorden en hij zou voelen dat ze tot hem gesproken had, dat ze hem kende en zijn eerbetoon aanvaarde met behoud van haar zuivere trouw. En hij zou haar dan altijd meer, altijd hoger aanbidden en haar nooit vergeten en zij zou levenslang heersen over zijn gedachten en over zijn hart en zijn geest, en zelf stijgen met het stijgen zijner verering om die verering waardig te zijn.

Ze dacht aan wat ze schrijven wilde en wonderlijk licht kwamen nu de woorden, zonder aarzelen of in het rond te tasten omdat ze zag. Zó werd het een zuivere spiegeling van het oude, diepe herinneringsbeeld dat ze weken lang vergeefs moeizaam had geprobeerd uit zichzelf omhoog te halen en naar voren te brengen en met brokjes en stukjes aaneen te bouwen.

Verwondering maakte zich van haar meester omdat eenvoudige woorden zo sterk en krachtig en betekenisvol konden worden in rangschikking en plaatsbepaling – omdat het vermogen de woorden te grijpen en te plaatsen langs zo'n duistere omloop en als bij betovering tot haar kwam. Toch zou ze nu niet meteen kunnen schrijven. De afstand tussen het doorvoelen en het uitdrukken kende ze van vroeger toen een melodie later duidelijk en vol naklonk in haar hoofd zonder dat ze die zelf kon zingen of spelen. Dat kwam later; na veel innerlijk bezinnen en herhalen en zo zou ook nu, wist ze, die ijle zekerheid van kunnen binnen in haar welhaast in vaste vormen naar buiten treden. Er was trouwens nu geen tijd om te proberen, ze moest naar Egbert toe – hij was gewend haar te vinden als hij thuiskwam bij de gedekte tafel in het middaguur en dan aten ze samen. Ze zou de boeken en de portretten meenemen om hem te laten zien. Het waren toch maar vergeten schoolvriendinnen,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

indertijd uit onverschillige gewoonte voor de hare gewisseld; de stijve haarknotjes, geknepen mondjes en hemelse blikken zouden Egbert vast amuseren, hij zou allerlei grappige vergelijkingen vinden en ze zouden samen erom lachen.
Ze wilde ook verse bloemen meenemen en vruchten en een stropdas die ze gisteren hadden gezien en die Egbert mooi vond – het was altijd zo leuk om met verrassingen aan te komen. Met het oude portretje van haar vader en moeder in bruidstooi in de hand aarzelde ze even. Egbert kon zo spotten met boterbriefjes-plechtigheden; hij had gelijk, die dingen waren uit de tijd, zij-beiden zouden in alle eenvoud en stilte, zonder bloemen en sluiers en rompslomp trouwen,maar zo'n oud portretje, met vader zo jong en kranig en fier, moeder nog bijna een kind aan zijn arm was daarom toch heel lief. En ze legde het bij de andere om mee te nemen.
Als ze met de tram ging was ze nog voor Egbert thuis en kon hem verrassen aan een fleurig-gedekte tafel met vruchten en bloemen. Ze wilde plotseling liever niet de jongen ontmoeten; haar jonge vervoering sloot dat bijna onbewust uit in de gevaren van de werkelijkheid van het pas ontworpen beeld.

Aan tafel vertelde ze hem van haar hoop dat ze spoedig haar verhaal zou kunnen omwerken en voltooien. Hij grapte over haar toekomstige grootheid en hoe gewichtig zij zich dan zou voelen als het eenmaal was gedrukt. Ze dacht er toch wel aan het papier aan één kant te beschrijven? En kon ze proeven corrigeren? Het leerde gauw genoeg en hij zou haar wel helpen ook! Terwijl hij sprak, voelde ze een wroeging om de jongen, bijna een drang om de oorzaak van haar vernieuwde werklust, haar opgewektheid op te biechten maar ze bedwong die uit voorzichtigheid.
'En waar gaat de geschiedenis over?' vroeg Egbert op zijn gewone luchtig-neerbuigende belangstellende toon.
Ina bloosde en antwoordde verward dat hij maar wachten moest tot het gedrukt was. Ze voelde dat ze het hem niet zou durven, niet zou kunnen vertellen. Hij vond alles snel flauw, dweperig, onecht en aanstellerig – alles dat overgevoelig was en week en vroom. Hij zou wel gelijk hebben en dat zij het nog niet geheel meevoelen kon, kwam door haar *onervarenheid*. Daarom moest ze nu zelf vooral ook heel omzichtig zijn in de keus van haar woorden, elke schijn van die *weeheid* mijden, wilde ze dat hij haar werk lezen en waarderen zou. En als ze er geld mee verdiende, zou ze het beste-

© 2026

den aan dingen die hij mooi vond, misschien kon ze er het oude beeldje waar hij al weken naar loerde maar dat hij wat duur vond voor kopen! Dat voornemen moest ze hem dadelijk vertellen. Of wilde hij liever een reisje maken? Hij lachte om haar voorbarigheid en weigerde pesterig te zeggen wat hij het liefste wilde – ze moest dat luchtkastelen-bouwen maar eens afleren. Ina voelde lichte irritatie om zijn toon van vaderlijk beter-weten. Iets van haar opgewektheid trok uit haar weg – ze vergat het en leefde weer op terwijl ze over zijn stoel gebogen nu en dan met haar lippen zijn haar bewoog, hem de portretten toonde en ze samen erom lachten. Toch was ze opnieuw weer teleurgesteld, toen hij het portretje van haar ouders met een spottend *aandoenlijk* naast zich neerlegde.

Zij nam het weer op.

'Vind je er werkelijk niets liefs in, Egbert?' ijverde zij schuchter. 'Ik bedoel, omdat het mensen zijn van een vorige generatie, voor wie die dingen toch heel ernstig en heel gewichtig waren.'

'Och jawel – maar ik voel überhaupt weinig voor familie en al helemaal niet voor portretten.'

'Ook niet voor mijn portret?' Ze ging voor zijn knieën staan en greep plagerig zijn handen en keek hem lachend met een stralende blik in de ogen, verlangend hem zo te bekoren dat hij niet zou durven, niet zou kunnen zeggen dat hij niet om haar portret gaf. En ze zag zichzelf als in een spiegel en voelde voor dat zo vaak aanschouwde 'zelf' een verliefde vertedering in de vaste overtuiging, dat hij zou meevoelen en antwoorden met een vleierij. Ze vroeg het hem zo duidelijk voelde ze zelf, al was het met woorden, maar hij verstond het niet en antwoordde kalm *zelfs niet voor jouw portret*. Ze liet zijn handen vallen en draaide zich snel om. Hij mocht niet zien dat ze van teleurstelling en schaamte bijna moest huilen. Hij had haar in haar eigen oog belachelijk gemaakt, klein, kinderachtig, vernederd – het was niet te verdragen en ze mocht het zelfs niet tonen omdat hij het niet begreep omdat hij haar gekwetstheid onzinnig en haar dàn pas echt belachelijk zou vinden. Wat een pokdalig gevoel was dat; ze stond voor het raam en tuurde naar buiten zonder iets te zien. Nu had hij het toch gemerkt en kwam naar haar toe.

'Is Hare Majesteit weer niet genoeg bewierookt? Kan Hare Majesteit de nuchtere waarheid weer niet verdragen?'

Ze antwoordde niet, hield met moeite haar tranen in. Ze kon en ze wilde niet over

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deze dingen ruziemaken – het was zo smakeloos. Ze schokte even met haar schouders en keerde zich niet om. Ging hij nu van haar weg en moest ze hier blijven staan, met dat bittere brok in de keel?

Plotseling voelde ze zijn armen om haar schouders en trok hij haar naar zich toe.

'Kom, malle meid, stel je niet aan. Wat wil je vanmiddag na vijven doen? Kom je me halen om te wandelen of blijf je liever hier wat werken?' Ze stond willoos tegen hem aangeleund, keek nog steeds gedachteloos uit het raam; haar felheid zakte, haar boosheid was uitgeblust – maar alles in haar lag nu zo asgrauw en stil. 'Ik zie nog wel,' zei ze lusteloos. Ze liep weg van het raam en ging op een stoel in de hoek naast de boekenkast zitten, het hoofd tegen het beschot. Hij merkte niets van haar dodelijke verslagenheid, het gaf haar een gevoel van koude teleurstelling en ook van opluchting: de oorzaak was immers om niet te bekennen kinderachtig. Egbert was naar beneden gegaan, ze hoorde hem zacht fluiten en neuriën – de kamer was stil in het doffe namiddaglicht, de wereld leek aan haar voeten in te krimpen, grauw en onherbergzaam als een woestijn te worden – maar daar kwam hij zingend de trap weer op, zo argeloos en blij, haar boosheid van zo-even al weer vergeten en schaamde zij zich om die grillige onredelijk wisselen van haar stemmingen, tegenover zijn onverstoorbare, gelijkmatige opgewektheid. Hij stond in kracht en rust toch wel ver boven haar die van elk klein dingetje afhankelijk was voor haar rust, evenwicht en geluk.

Naast haar lagen wat boeken tegen de kast gestapeld, ze nam er op goed geluk een van op.

'Egbert, hoe kom je aan *Die Waffen nieder*? Hoe vind je het?'

'Dat ding? O, dat is nog uit de dagen dat Geertje dweepte met *Vredes-Bertha*.' 'Noemen ze haar zo? Wat grappig! Maar het boek – het boek zelf, wat denk je, zou zoiets nu werkelijk niet enige invloed hebben?'

Hij lachte. 'De mensen, die over oorlog en vrede beschikken, lezen zulke boekjes niet, beste meid, en als ze het doen, dan lachen ze erom. En daar hebben ze eigenlijk groot gelijk in. Al dat geschreeuw en geschrijf, precies kinderen die in een brand staan te blazen – even onnozel en met de *edelste* bedoelingen even belachelijk.'

'Maar ze zeggen toch, dat door de *Negerhut* de slavernij is afgeschaft.'

'Ze zeggen zoveel! Er zal nog wel een kleinigheid meer aan te pas zijn gekomen, beste kind! Ik geloof gewoonlijk niet zo heel van zulke verhaaltjes.'

© 2026

'Dus je gelooft dan ook niet in de invloed van iemand als bijvoorbeeld Tolstoj?'
'Eerlijk gezegd – een bitter klein beetje! En onder ons gesproken, hou ik hem eigenlijk voor een grote kwakzalver.'
'Hij wordt toch erg bewonderd,' zei Ina zacht.
'Ja, schat, dat kan wel maar je verwacht toch, hoop ik, niet, dat die algemene bewondering enige indruk op mij zal maken?'
Hij had intussen zijn schoenen aangetrokken en zag nu ineens het bundeltje boeken dat Ina had meegebracht.
'Laat eens kijken! Komaan, dat is al uit een héél oude doos, hoor! Werner... en Ebers... en de geliefde Loti en zowaar ook onze onvolprezen *Camera*!'
Ina nam hem zacht het boek uit de hand en bladerde erin.
'Ken je *'s Winters Buiten*? Dat vind ik een van de mooiste stukken – het is zo vredig, zo zacht-gemoedelijk, ook heel mooi van sfeer, vind ik.
Zal ik het je eens voorlezen, vanavond of zo?'
Egbert maakte een grappig wanhoopsgebaar.
'Om 's Hemels wil, beste meisje, spaar me! Laat die drinkbeker... je weet ik val onherroepelijk bij voorlezen in slaap. En daarnaast vrees ik dat dit niet aan mij besteed zou zijn. Een beetje zoet – naar mijn smaak. Maar weet je wat – als je eigen stukje klaar is – dàt mag je me voorlezen.
Goed? Nu moet ik weg en ik zie je wel om vijf uur. Tenzij je natuurlijk blijft werken.'
Maar Ina werkte die middag niet, ze zat slap en lusteloos – de uren kropen en haar enig vooruitzicht, eerst flauw en ver, dan naderbij komend en oplevend, was voor die dag de wandeling met Egbert – ze was blij toen het vijf uur was en ze hem kon gaan halen. Toen ze in het donker naast elkaar liepen, vertelde ze hem dat ze niet had kunnen werken, dat het slappe, doffe novemberweer haar ongedurig en rusteloos maakte en ze vroeg hem of hij geduld wilde hebben en niet boos worden, wanneer ze eens wat prikkelbaar en kinderachtig was.
Egbert was edelmoedig en beloofde dat hij geduld hebben zou en niet boos worden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De maand maart is in 't land, met haar gehate afwisseling van sneeuw, storm en regen. De gehele stad hoest en proest en vraagt verontwaardigd hoe zij aan de onverdiende naam *lentemaand* komt. De buitenman vraagt het niet, want voor hem is zij rijk aan bemoedigende verschijnselen, aan bewijzen van nieuw leven en nieuwe kracht der natuur. Als hij in de heldere dagen of op de heldere uren van de dag zijn essen stok opneemt en rondwandelt, ziet hij alom de braak liggende akkers vervuld met deftige schapen en vrolijke lammeren die op de stoppels grazen; ziet hij de ploeg drijven door de stoppels van andere die dit jaar hun vrucht zullen moeten opbrengen. In zijn vijvers zijn de eenden gekomen die een nest zullen bouwen onder de lage takken van de sparrenboom aan de oever. De hazelaars bloeien, zijn moestuin wordt sedert vrouwendag in orde gebracht en weldra zullen zijn doperwten worden gelegd. Nog een veertien dagen en de stier begint rond te gaan, en de merels zingen luid en heerlijk in zijn nog dorre hout. Eer de maand ten einde loopt, zijn hem de eerste kievitseieren gebracht en is zijn bloemkool reeds gepoot. Nauwelijks is de wispelturige april daar, of de ooievaar laat zijn lange poten op zijn dak neerkomen. Zijn perziken beginnen te bloeien, zijn violenbed is blauw en zijn kuikens komen uit. Een lichtgroene waas spreidt zich over zijn bomen en de donkergroene gerst schiet op zijn akkers op. De bloesem der wilde kastanje toont zich reeds in de knop. De 18e of uiterlijk de 19e, verkondigt de blijde nachtegaal met een helder geörgel en een schelle slag dat hij dáár is, om het lied der lente te zingen. Iedere morgen hoort hij aan zijn ontbijt nieuwe berichten van bomen die reeds geheel groen zijn, en op iedere wandeling ontmoet hij nieuwe bloemen. In de tuin vertoont zich reeds de groene hoop des zomers boven de aarde. De wilde tortels en blauwe duiven vliegen af en aan door het geboomte, met dwarse takjes in de rode bekken. De zwaluw scheert over het water en vliegt de stal binnen om zijn nest op te hangen boven de ruif. Het jonge vee loeit reeds in de weide en de melkkoeien zullen met de eerste mei kunnen worden uitgezet... Zondags zijn de wegen vervuld met wandelaars uit de stad die al die schone wonderen komen bezien en waaronder zich een enkele vertoont, die reeds een witte zomerbroek heeft aangetrokken, in de zalige overtuiging dat hij een echte *primula veris,* een gulden sleutelbloem is.

Slotalinea uit hoofdstuk 13 *'s Winters Buiten*, 7e druk 1871. De 1e druk dateert uit 1839.

© 2026

Ze waren nu een half jaar getrouwd en Ina verwachtte een kindje. Alles was anders gelopen dan ze zich hadden voorgesteld. Op een decembermorgen toen Ina haar huis uitkwam om naar Egbert te gaan, was ze haar schoonzus tegengekomen die haar op nijdige, hooghartige toon verwijten maakte over haar schaamteloze losbandige leven, haar naaste verwanten verwaarlozend en dag in dag uit met een man was die niemand kende en die zich niet eens behoorlijk had voorgesteld. Maar het moest nu uit zijn en snel ook. Begin volgend jaar kwamen zij en Ode in stad wonen. Ode moest een goede, nette praktijk zien te krijgen en ze hadden genoeg van haar vrijgevochten houding waarmee ze de hele familie in opspraak bracht. Met z'n allen, broers en zussen, zijzelf meegerekend en de toeziende voogd zouden ze daar wel een stokje voor steken. Ina moest niet denken dat ze zomaar alles kon doen wat ze wilde. Ina liet rustig die machteloze woede uitrazen terwijl ze haar heimelijk uitlachte. Mooie Annie, amper iets ouder dan zij, puilde uit in haar prangend korset. Zijzelf voelde met verliefde vertedering voor haar eigen lichaam zich soepel en lenig als een ranke jongen. En wat was Annie vulgair in haar felgekleurde fluwelen jas en exotisch gepluimde hoed waarmee zij er uitzag als een willekeurige banale pronkzuchtige vrouw met teveel geld. En die had haar uitgelachen om haar soepele bloesjes en losse jasjes ja, gezegd dat een meisje '*koket op haar kleren*' moest zijn en dat zij, Ina, geen smaak had en geen gevoel voor wat mooi was. Nou, als het er echt op aan kwam was zij toevallig wel de geraffineerdste!

Toen Annie over Egbert begon en van haar *goede naam* sprak, werd Ina haar spuugzat. *Haar goede naam* – alsof die nonsens voor Egbert bestond, alsof hij niet boven al dat onnozele en benepen-maatschappelijke stond! En wat gaf zijzelf om het oordeel en de houding van *de familie* nu ze hem had? Ze zou iedereen laten zien voor wie zij had gekozen, voor haar hele leven, en bij wie ze hoorde. Ze zou vandaag nog naar Egbert gaan en bij hem blijven. Terwijl ze Annie met driftige snelle woorden overlaadde, was er in haar hart nog een ander gevoel dat uit zijn diepe verborgenheid haar voortdurend krachtiger dwong, zich openlijk en voor altijd en onherroepelijk aan Egbert te binden. Ze ontmoette nog dagelijks op haar weg de jongen van het gymnasium met de verlegen, rusteloze grijze ogen, vaak zag ze hem in morgenschemering of avonddonker voor haar huis. Soms vond ze een bosje frisse bloemen op de deurmat.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dan werd haar hart weeïg, warm smeltend onder haar warme borst en voelde ze de tranen nabij. Maar ze had ook begrepen dat hij haar nu had ontdekt en wist dat ze ging trouwen. Ze durfde hem bijna niet meer aan te kijken, niet meer te glimlachen in zijn hunkerende ogen. Hoe kon hij haar in hemelsnaam adoreren als hij van haar verraad wist – als ze hem toelachte, zij, de vrouw van een ander?
Maar een andere keer dacht ze in zijn ogen een wanhopige vertwijfeling om haar koelheid te zien. Zo ondraaglijk – hoe kon hij haar vereren als hij haar voor een lichtzinnig, harteloos meisje hield? En hij moest haar aanbidden – zijn bewonderende respect, voor haar gevoel een zekerheid, zette haar leven in rijke glans, vele donkere dagen leefde ze en teerde ze erop. Zij voedde er haar opgewektheid en haar werkkracht mee. Ze wist nu ook wie hij was en waar hij woonde; ze had dat aan het meisje uit haar woonplaats ontlokt met ogenschijnlijke argeloze vragen toen ze hem een keer tegelijk waren tegengekomen.
Nu vaststond dat ze ging trouwen, en nadat ze hem door haar samenwonen met Egbert in weken niet had ontmoet, nam ze een diep en vast besluit. Ze wilde die jongen niet meer zien en de herinnering aan de bekoring van zijn verering uit zich wegsnijden. Ze wilde vlekkeloos haar huwelijk beginnen. Zo schreef ze hem een vaarwel- en troostbrief vol argeloze zelfverheerlijking en medelijden, huilend terwijl ze schreef – en daarna wonderlijk verruimd en verheerlijkt vol vage voornemens van louter goede daden en grote werken. 's Nachts sliep ze niet en herhaalde in gedachten de zinderende woorden die ze hem geschreven had en stelde zich hem voor, haar brief ontvangend en lezend en haar naam en handschrift kussend en, slapeloos als zij, huilend van opwinding en droefenis. Stralend en opgetogen zou haar beeld in zijn herinnering staan, zwijgend en ver van haar zou hij leven en haar gadeslaan en zij zou zijn ideaal niet beschamen. Hij zou nooit een andere vrouw liefhebben – zij zou de enige in zijn leven zijn.
En daarna was ze getrouwd – met vreemde mensen samen in een koude trouwzaal waar ze met Egbert grapjes maakte. Toen ze zijn hand pakte, trilde er toch iets in haar – een kracht zwol van binnen uit in haar aan: een strak en vast voornemen hem gelukkig te maken en hem trouw te zijn.
Nu verwachtte zij een kindje en dacht maar zelden meer aan de jongen. Haar hele leven was in wezen en verschijning veranderd. Ze had het Egbert wel verteld, in de vertrouwelijkheid van een avond toen ze zich plotseling gedwongen voelde dit ene

© 2026

geheim tussen hen weg te nemen – hij had haar nauwelijks laten uitspreken en te kennen gaf dat hij er *een laffe smaak van in zijn mond kreeg* en dat *de wederhelft wel net zo zou zijn* – toen ze hulpeloos en met trillende lippen zweeg, had hij haar goedig een *romantisch idiootje* genoemd en gezegd dat ze wel begreep dat het nu ze getrouwd was met dit soort dwaasheden afgelopen moest zijn.

Ze kon zich na enkele maanden de vervoering van toen haast niet meer voorstellen, ze deed ijverig haar best in haar nieuw huishouden en wachtte in een wonderlijk-verweven gevoel van angst, verlangen en kinderlijke nieuwsgierigheid, met vlagen van verbazing en verantwoordelijkheid de geboorte van haar kindje af. Ze woonden in 'n klein huis dat Egbert toegewijd en smaakvol had ingericht. Voordat ze gingen verhuizen had ze hem vaak geplaagd dat hij over niets anders meer dacht dan over de kleur van gordijnen, behang en stoelen en kasten maar bewonderde ook graag zijn goede kijk op al de dingen waar zijzelf hulpeloos en onhandig tegenover stond en was hem dankbaar voor zijn niet aflatende werklust en plezier. Tijdens de verhuizing was hij dagelijks in de nog ongezellige woning, instrueerde de werklieden en wilde dat zij pas zou komen wanneer alles op orde was. Toen het eindelijk allemaal klaar was, trok ze dankbaar en blij haar veilige nieuwe leven in. Maar toen wat later het tijdschrift verscheen met haar eigen vertelling en ze die herlas, dacht ze weer aan die vreemd-bewogen novemberdagen; een herinnering aan een moeilijker en droeviger, maar ook ruimer en bloemrijker leven welde in haar op. Ze voelde een bang en pijnlijk gemis als een leegte in zichzelf. Maar dat van toen was zó volslagen ongewoon en tegengesteld aan dit van nu, dat het onmogelijk samenging en dit van nu haar enige werkelijkheid was en het andere een onbesuisde droom en kinderlijke fantasie waarvan ze zich moest bevrijden omdat ze nu volwassen en getrouwd was. Maar toch... al dat vruchteloze en dwaze was haar kracht geweest... hoe verder als ze weer ooit aan de slag wou gaan? Lang stond ze er niet bij stil – alles waarin ze opging, alles wat haar tegemoet kwam, bevredigde haar nu overvloedig. Ze zagen weinig mensen, Egbert hield niet van vreemden, hij had geen vrienden en zelf had ze met plezier den knellende band met Mary en Coby en hun kring verbroken. Zonder weemoed en met een gevoel van trots en vrolijkheid dat ze hen missen kon keek ze erop terug. Maar later... geleidelijk aan... bekroop haar toch weer de behoefte aan gezelschap. Ze durfde het niet aan Egbert te bekennen en zichzelf eigenlijk ook niet... Ze had toch dat droombeeld van hun alvervullend samenzijn zo lief... als ze nu toe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gaf dat haar hart toch weer naar mensen trok… naar nieuwe stemmen en nieuwe gezichten, naar licht en lieflijkheid om haar heen, naar vermaak en afleiding, dan betekende dat een nederlaag, dan was ze toch niet zo stoer en sterk als hij die zijn hele leven vrienden en vriendschap had kunnen missen, maar zwak en frivool en wispelturig als de verachte *anderen*. Egbert was dan ook liefst na zijn dagwerk rustig thuis. Hij schreef nu ook voor een tweede krant en besteedde een groot deel van de avonden aan de recensies van wat hij overdag had gezien, aan proeven corrigeren en buitenlandse kranten lezen om *op de hoogte te blijven*. Hij hoefde 's ochtends niet vroeg uit huis en knutselde dan boven waar hij een werkbank had laten plaatsen en zijn gereedschap opborg. Ina kon nu ook proeven nakijken en verraste hem vaak met de kant-en-klare vellen die in zijn afwezigheid gekomen waren. Dan prees hij haar als een ijverig kind. Ze voelde altijd iets van verhoogde levenslust, wanneer hij haar iets gaf wat naar waardering en complimentjes zweemde of liet zien dat hij haar nodig had, al was het maar voor het geringste. Maar hij deed het maar zelden, had het eigenlijk nooit gedaan. Zij wist zelfs niet dat ze het miste, gaf zich meestal geen rekenschap van het verborgen smachten van haar wezentje of wees het als een kinderachtige ijdeltuiterij af.

Met Annie en Ode waren ze na hun trouwen verzoend, maar de enkele bezoeken over en weer waren geen succes. Annie verfoeide Egbert om zijn achteloze spot, omdat hij haar niet aanhaalde en waardeerde zoals andere mannen, ze toonde het bijna openlijk. Als ze weg was, lachte Egbert zelfvoldaan omdat hij tenminste niet zo'n idioot was als de rest. En dan lachte hij om die sullige Ode die zich liet koeioneren door een vrouw. Hij zou maar eens met die Annie getrouwd moeten zijn!

Geertje kwam maar af en toe, zij was verhuisd, woonde nu verder weg en had het druk met haar schilderlessen. Egbert miste z'n zus kennelijk niet, was tot Ina's verbazing weinig aan haar gehecht na zoveel gezamenlijke jaren. Trouwens ook toen waren ze allebei hun eigen gang gegaan. Een paar buren hadden wel toenadering tot Geertje gezocht maar na Egberts aandringen hadden ze hun bezoeken vermeden. Hun de naaste buur noemde hij *agent-in-wijnen*. Wat moesten ze daar nu mee! Soms ontmoette ze een van de vroegere kennissen en dacht dan met vluchtige afkeer aan het leven van saaiheid en verplichtingen op een zondagmiddag, toen ze Herman, hooggehoed met Mary stijf en statig aan zijn arm stug voor zich uitkijkend, voorbij kwamen. Of Coby, die vlug doorliep met een nors knikje. Maar eens, toen Ina van

© 2026

boodschappen terugkeerde, ontmoette ze Gerda dicht bij haar huis – en de aanblik van dat blonde, blozende gezichtje riep geen afkeer in haar wakker maar een verlangen naar haar gezelschap en vertrouwelijkheid – hun kleurloze vriendschappelijke omgang van vroeger bij Mary thuis leek haar nu vanuit de verte iets liefs en warms. Ze ging naar haar toe en sprak haar aan en vroeg haar naar haar leven en welzijn.
Gerda leek nerveus alle vertrouwelijkheid te willen vermijden maar kwam toch al vertellend los. Erik was gepromoveerd en had nu kans op een prachtige baan bij een van zijn vaders vrienden. Het was al bijna beklonken toen er plotseling een gevaarlijke concurrent, een neef of zo, was komen opdagen. En nu hing alles van een kleinigheid af. Nu moesten ze voortdurend bezoeken afleggen en dan moest ze heel goed op haar woorden passen en zich zo goed mogelijk voordoen; het kwam nu vooral op indrukken en voorspraak aan! Kreeg Erik de baan dan gingen ze trouwen.
Ina luisterde argeloos. Gerda had zich verontschuldigd dat ze niets van haar verloving had laten weten – Ina vond dat niet raar, zij hadden beiden zoveel om te overdenken gehad. Ze dacht dat Gerda's verlegenheid kwam door dat verzuim en voelde volstrekt niet aan hoeveel moeite Gerda deed om weg te komen. Bij haar huisdeur vroeg ze haar zelfs mee naar binnen, ze moest toch eens zien hoe aardig haar huisje was ingericht maar Gerda kon niet en beloofde aarzelend dat ze gauw komen zou en vertrok haastig.
Ina vertelde Egbert van haar ontmoeting, ondertussen kwam het plotseling in haar op, eerst vaag toen duidelijker, dat Gerda's ongewone terughoudendheid en haar haast niet alleen door de spanning kwam waarin ze verkeerde, ze kreeg spijt van haar aandringen op een bezoek en op hernieuwde omgang.
's Avonds werd er een brief voor haar bezorgd. Van Erik– wat wilde hij van haar? Een voorgevoel joeg het bloed al naar haar hoofd, haar handen trilden, toen ze de envelop opende. De brief ging inderdaad over haar ontmoeting met Gerda. Wat zij niet durfde zeggen, schreef hij. Dat hij, om wat hij wist over haar huidige leven en gehoord had van haar verleden door achtenswaardige mensen uit haar geboortestad…
'Egbert, Egbert, wat moet ik doen? Hier, lees wat Erik van 't Hoff mij durft schrijven – Gerda mag niet met mij omgaan, mag niet hier aan huis komen – om mijn gedrag – om mijn opvattingen – wat heb ik in godsnaam voor opvattingen? – om wat hij weet van mijn verleden…'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze stond trillend van woede bij de tafel, opgewonden struikelend over haar de eigen woorden, tegelijk met ingehouden drift Egberts gezicht gadeslaand. Hij keek ongeduldig op.
'Menslief wees toch even stil. Je geeft mij een brief, denk je dat ik hem zo kan lezen?' Ina hield zich in en zweeg. Kilte en verslagenheid verdrongen de drift al uit haar hart, zonder dat ze wist waarom. 'Schitterend,' zei Egbert rustig en legde de brief naast zich neer.
'Maar wat moeten we doen?' riep Ina.
'Wat ik bij deze doe – naast je neerleggen.'
'En niets meer..., niets anders?'
'Ja, ik weet niet. Je verwacht allicht niet, dat ik hem aan mijn degen zal rijgen?' 'Ja,' krijste Ina buiten zichzelf door die zelfgenoegzame achteloze spottende toon. 'Ik wil dat je naar hem toegaat, hem in zijn gezicht slaat, hem uitdaagt en vermoordt!'
Hij lachte schouderophalend. 'Je weet niet wat je zegt, je bent nu ontoerekenbaar. Wat ik bereik als ik op dit prachtstuk reageer, is dat ik mezelf belachelijk maak en daar pas ik voor. 't Is te idioot om over te praten.'
'Maar dat schandelijke van mijn *verleden*!' Hij haalde weer z'n schouders op.
'Er is natuurlijk geroddeld , door Annie waarschijnlijk, over die rare verliefdheid van je op die klokkenmaker, dat verlopen genie, waar je over verteld hebt, en dat gescharrel met die schooljuf... Voor zulke mensen betekent dat nu eenmaal een *verleden*.'
'Maar dat is toch belachelijk, dat is toch gemene laster. Ik heb nooit iets slechts of iets mins gedaan – dat geloof je toch wel, Egbert, dat weet je toch, nietwaar?'
'Ik? Je hoeft je tegen mij niet te verdedigen. Da's open deuren intrappen. Ik heb je nooit gevraagd naar wat je vroeger uitgespookt hebt, of wel? En ik...'
'Ik heb niets *uitgespookt*, ik wil niet dat je zulke woorden tegen mij gebruikt.'
Egbert onderbrak haar met een kalm handgebaar.
'Blijf nu alsjeblieft even rustig, val niet over een woord en laat mij uitspreken. Of je je nu woest maakt of niet, zo zijn die mensen en voor hem staat blijkbaar zijn baantje op het spel, en hiermee is de zaak dacht ik voldoende toegelicht.'
Hij nam zijn krant weer op.
Ina was aan de tafel gaan zitten, ze had geen moed en kracht meer om nog iets te zeggen. Ze staarde een tijdje in de lamp, ze voelde zich ontredderd, verslagen.
'Egbert,' zei ze opeens, zacht en onzeker. 'Ik wil je toch wat vragen.'

© 2026

'Dat is?' vroeg hij achteloos-vriendelijk, haar over de tafel heen in afwachting aankijkend.
'Iets in het algemeen bedoel ik.'
Hij maakte een beweging van ongeduld en tegenzin.
'Je praat tegenwoordig veel te veel *in het algemeen*... Al dat getheoretiseer...'
'Nee, ik ga niet *theoretiseren*, verzekerde Ina haastig. 'alleen dit. Ik zei van dat uitdagen en vermoorden, dat was natuurlijk onzin, dat meende ik niet. Maar ik zat er zo-even over door te denken. Kun je je nu geen omstandigheden voorstellen dat iemand mij zó kwetst, zo beledigt, dat je mij zou willen wreken?'
Hij glimlachte.
'Je leeft altijd nog in je romannetjes – en ik zou, eerlijk gezegd, wel graag eens zien dat je wat serieuzer ernstiger wordt. Duelleren is belachelijk en ik geloof niet, dat ik ooit de minste aandrang zou voelen om je te *wreken*.'
'Ik spreek niet over duelleren, maar als je morgen Erik ontmoette, toevallig tegenover hem of naast hem kwam te zitten in een café of een schouwburg of zo, wat zou je dan doen?'
'Komen er nog meer van zulke raadseltjes?', vroeg Egbert ironisch, 'en kunnen we dan dit hele gesprek niet beter uitstellen tot de een af andere regenachtige achtermiddag?'
Ze vocht met haar tranen.
'Niet Erik dan – maar zo in het algemeen – kan jij je indenken, dat jij je drift niet kon beheersen en iemand zou slaan die mij beledigd had?'
Hij schudde met z'n schouders, nam de krant weer op.
'Het is wel goed met je, hoor! *Beledigd*, *wreken* – het wordt tijd dat je volwassen wordt.'
Ze wist niet wat ze antwoorden moest, haar keel voelde heet en droog, haar hart sloeg met stroeve schokken. Ze wilde niet huilen, ze wilde niet opstaan, ze wilde niet nog meer kwetsende woorden uitlokken, ze bleef zitten, roerloos en verdoofd, met als enig besef het verlangen verdere pijn te ontlopen. Ze liet zonder te snikken de tranen uit haar ogen vloeien, ving er in bedroefde speelsheid het lamplicht in op, dat de vurige, kleurige pijltjes naar alle kanten, uiteen schoot tot elk besef van nu en leven voor een ogenblik uit haar weggevloeid was.
Ze hoorde tegenover zich papiergeritsel. Egbert stond op en kwam naar haar toe.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HET KIND WAS GEKOMEN, EEN JONGEN, EEN ZWARE GEBOORTE VOOR INA. Ze voedde en verzorgde hem, offerde er vele nachtelijke uren aan op, trots en blij dat het haar lukte, verheugd om zijn voorspoedige groei en voelde zich stilletjes gedragen door een zacht-romantisch zelfbehagen. Als ze in de vroegste ochtend opstond, onhoorbaar om Egbert niet te wekken en met de jongen naar beneden ging, bij de lauwe haard zat en hem bij kaarslicht de borst gaf en in de diepe nachtelijke stilte verrukt naar het gulzig klokken van zijn zwelgend keeltje luisterde, dan speelde ze gedachteloos *moeder en kindje* voor zichzelf, en vermaakte zich voluit in het zoete spel. Het gaf haar innige voldoening en zachte kracht. Om de zuiverheid van het spel niet te ontwijden, stond ze er hardnekkig op om alles voor het kind zelf en alleen te doen. Egbert moest stil blijven liggen en zelfs doen of hij sliep als het 's nachts huilde. Bij vermoeidheid of hoofdpijn klaagde ze niet over haar pijn maar genoot stilletjes van de opoffering. Over al die gevoelens zweeg ze zorgvuldig tegenover Egbert. In de spaarzame momentjes dat zij ze even toeliet in het licht van haar eigen besef voelde zij zich beschaamd; dan bloosde ze in haar eenzaamheid en voelde het als kinderachtige dwaasheid, zwakheid, welhaast dubbelhartig. Soms bekeek ze tegenover den spiegel opgetogen het ronde kleine kopje met bruin zijdezacht haar tegen de matwitte huid van haar eigen borst en in haar verliefde vertedering versmolt ze met haar kind. Hoorde ze dat Egbert thuiskwam dan ging ze rechtop zitten en hoopte vurig dat hij iets liefdevols en liefkozends van haar-met-het-kindje zou zeggen. Haar eigen woorden, die hem tot dat lieve en strelende moesten verleiden, lagen dan in een glimlach klaar op haar lippen en met moeite hield zij ze binnen en sprak ze niet uit, huiverig voor zijn opmerkingen waardoor zij zich belachelijk voelde. Omdat hij nooit iets uit zichzelf zei van wat ze verwachtte en hoopte, schaamde zij zich om haar hoopvolle verwachtingen en durfde er zelfs niet meer aan te denken.

Naar haar verhalen over de jongen luisterde hij als een volwassene naar een kind, met een goedmoedige glimlach, hij plaagde haar dat ze de balans van de gewichtjes flatteerde zo vaak legde ze hem op de weegschaal, en allerlei wonderlijke schoonheden toedichtte die zelfs voor zijn *liefhebbend vaderoog* verborgen bleven.

Vele dagen vervloden in zachte gedachteloze opgetogenheid maar in de avond vloeide die stil-aan uit haar weg en liet haar leeg achter. Een onverklaarbare ruste-

© 2026

loosheid maakte zich dan van haar meester als ze tegenover Egbert onder de lamp aan tafel zat, hij schrijvend of kranten lezend, zij met een boek omdat ze niet werken kon. Ze had zo graag willen werken, maar het vermogen daartoe, pas in haar opgestaan en ontloken, leek nu al vergaan en doodgebloed. Soms werd ze bang om lui te worden, maar een opsomming van haar bezigheden stelde haar gerust. Een enkele keer nam ze zich bij het opstaan voor dat ze het plan voor een verhaal dat ze al weken in haar hoofd had die avond absoluut zou uitwerken, dan voelde ze een blije zin en opgewektheid: deze keer zou het haar lukken! Overdag haalde ze zich dan van tijd tot tijd vermanend dat voornemen voor de geest, maar elke keer merkte ze hoe de weerklank van die innerlijke motivatie op het aansturen en dwingen van haar wil verzandde, zwakker en slapper werd. In de avond was er van die ochtendvlam alleen nog maar de as over en weer zat ze rusteloos en werkeloos neer in het trage voortgaan der uren.

Ze was in die stemming prikkelbaar en humeurig en voelde zich bij het minste geringste uit balans. Pas na veel moeite, pijn en vernedering kon ze haar evenwicht weer een beetje terugvinden. Egbert, meestal onverstoorbaar kalm, opgewekt, behulpzaam en goedmoedig, liet geen kritisch woord, geen humeurige uitval ongestraft over zijn kant gaan. Bij de kleinste uiting van haar prikkelbaarheid richtte hij zich in zijn volle lengte op en liet haar in honende, minachtende woorden en antwoorden scherp haar onredelijkheid voelen die zijzelf bitter genoeg ook inzag en waar ze vaak onder gebukt ging. Steeds opnieuw nam zij zich voor om tevreden en verdraaglijk te zijn.

Sinds de komst van Egbert jr. kwam Geertje weer vaker; haar tegenzin tegen Ina leek verdwenen en voor Ina betekende haar komst een welkome afwisseling waar ze vaak reikhalzend naar uitzag.

Op een avond tegen een uur of negen – Egbert dommelde over zijn krant – kwam ze samen met een jong vriendinnetje langs en Ina fleurde onmiddellijk op bij de aanblik van het lieve, verlegen gezichtje met de fluweel-zachte bruine ogen.

Nu ze getrouwd was, in eigen huis woonde en ontving en daardoor de verhoudingen van te voren en vanzelf vaststonden, had haar stuurse, wantrouwige tegenzin tegenover vreemden plaats gemaakt voor de behoefte een vriendelijke, hartelijke en hoffelijke gastvrouw in eigen huis te zijn. Haar spontane gevoel van genoeglijkheid met het jonge meisje groeide nog meer aan toen ze met verlegen eerbied vertelde dat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ze Ina's verhaal *De Bedelaar* gelezen en zo erg mooi gevonden had en dat ze daarom zomaar, zonder haar te kennen, met Geertje mee durfde te komen. Ze bloosde van verlegenheid en Ina bloosde van genoegen en ontweek Egbert's blik om dat vage neerbuigende lachje op zijn gezicht niet te zien. Ze wist al precies hoe dat bij hem ging en voelde nu al dat hij Nesje *onnozel* vond. Ze durfde dan ook niet met woorden te laten blijken hoe ingenomen ze was met wat het kind zei, voelde zich ongemakkelijk, beklemd door zijn aanwezigheid en wist niet goed welke houding ze aannemen moest. Ze had van de bewondering, die haar werk in het jonge kind had opgewekt, zo graag de behaaglijk aanvoelende warmte willen merken. Ze durfde geen rechtstreekse poging doen om haar voor zich in te nemen. Huiverig voor Egberts kille venijn, zijn geschamper op de *ijdelheid* die hij in haar vermoedde, hield zij zich stil met pijn in het hart en gevoelens van spijt.

Geertje begon over het doel van hun komst te spreken. Een van hun vrienden was plotseling ziek geworden, moest naar een sanatorium en geld was er niet. Ze wilden een benefietavond organiseren en ze kwamen Ina en Egbert hun medewerking vragen. Ina moest haar verhaal voorlezen waarmee ze zoveel succes had gehad. 'U kunt vast heel mooi voorlezen,' zei het schuchtere vriendinnetje en keek met bewonderende ogen naar Ina. Egbert trommelde met een vouwbeen op tafel, glimlachte en zei niets. Ina had het kind wel kunnen omarmen en zoenen maar ze bleef strak in de plooi. Geertje keek vragend van de een naar de ander. Egbert keek bedenkelijk, en Ina had meteen met graagte had willen instemmen, hield zich in en keek hem met ingehouden spanning aan.

'Is dat nu wel echt iets voor ons?'

'Waarom niet?' ijverde Geertje. 'Er komen heel aardige en geschikte mensen.'

'Het zal wat wezen als het voor de heren komt!' [Geeft aan dat hij er geen verwachting van heeft.]

'Je schijnt het al weer precies te weten,' zei zijn zuster lichtelijk gekwetst.

'Wij weten het zelf nog niet eens, maar we hebben toezegging van een heel goed studentenkwartet en van acteurs en jonge actrices die zingen en voordrachten geven. Er wordt een eenakter van De Musset gespeeld. Tussen de sketches door, een soort van fancy-fair, en dan een kleine maaltijd, een dansje. Het kan echt heel leuk worden. We hebben al heel wat kaarten verkocht. Waarom zou dat nu ook niet iets voor jou en Ina zijn?' Ina luisterde met hoopvol kloppend hart, maar ze hield zich koest.

© 2026

IV

Ze had zo lang samen met Egbert minachtend op *bourgeois-mensen* en hun *geestloos* vermaak neergekeken dat ze nu niet kon toegeven hoe ze hartstochtelijk hunkerde naar licht en muziek, naar feestelijke opgetogenheid en vooral naar mensen kijken en gezien te worden. Ze zag het al stiekem voor zich: in haar witte zijden jurkje, voorlezend terwijl de anderen stil zaten en luisterden en naar haar opkeken en haar, eventjes dan, bewonderden, complimenteerden en van haar hielden. Ze werd al warm van de gedachte, maar Egbert keek nog bedenkelijk met zijn aarzelende lachje.
'Maar als iedereen nu wat doet,' zei ze, met een warm gezicht en zonder teken van gulzigheid en irritatie in haar stem, voor het vreemde meisje. 'Het is voor die zieke jongen en niet voor ons plezier dat we er heengaan. Het is meer een plicht.'
'In naam der menslievendheid dan maar.' Egbert geeuwde en rekte zich uit.
'En dan moet u reclame voor ons maken,' zei het blozende vriendinnetje dat moed begon te vatten, tegen Egbert. 'Een berichtje in de krant!' Hij weigerde, lachend en gedecideerd. Daar kon geen sprake van wezen, zoiets deed hij nooit, niet voor zichzelf en niet voor anderen. Een beetje onthutst keek Nesje vragend naar Ina, die glimlachend met haar hoofd schudde. Nee, voor zoiets liet Egbert zich niet lenen. Terwijl ze het zei, knikte ze hem toe en haar borst zwol van trots. Ja, Egbert was onwrikbaar eerlijk en onpartijdig! Ze liep in een spontane opwelling naar hem toe, ging op zijn knie zitten en kuste zijn haar.
'Kunt u dan niet wat anders – voordragen of spelen of zoiets?'
'Geen sprankje talent,' lachte Egbert openhartig, kennelijk toch wel door Nesje's mooie ogen en zachte stem bekoord, 'maar ik bied wel mijn talentvolle vrouw aan.' Hij streelde lachend Ina's haar.
'Schrijf je veel?' vroeg Geertje.
'De jongen laat mij weinig tijd. Er zijn, naast *De Bedelaar*, nog maar een paar kleine stukjes gepubliceerd.'
'Dat van die man en dat meisje op die boot in de maneschijn – zoiets moet u nog eens schrijven!' –
'Dat mag ik niet,' lachte Ina blozend en keek Egbert aan.
'Nee, dat hebben we zo afgesproken – die dingen moet ze niet schrijven,' vertelde Egbert met opgeruimde beslistheid. 'Zo verliefderig zo zwoel, dat moet ze maar aan anderen overlaten. Het zou haar maar nodeloos in opspraak brengen en ze kan toch net zo goed een ander onderwerp kiezen.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Maar natuurlijk,' begreep Geertje. – Ina had maar half geluisterd, haar gedachten waren al bij het aankomende feest.
'Luister eens, Geertje, kan dat nu werkelijk wel? Dat ik die vertelling voorlees. Het lijkt me nogal zelfingenomen en beetje raar, als ik bedenk dat het toch allang gedrukt is en dat iedereen het kopen en lezen kan.'
'O maar dat kan best, werkelijk, iedereen doet het, er komt nog een jonge dichter ook, die gedichten van zichzelf voorleest.'
'Zeg nu eens eerlijk,' Ina wendde zich tot Egbert, 'of ik het werkelijk doen kan.'
'Wel wis en zeker', vond Egbert, 'op zo'n avond en voor zulke mensen. Het minste dat je ze geeft is al goed genoeg – en iets echt goeds is toch niet aan ze besteed.'
Een kilte sloeg neer op Ina's hart. 'Iets wat goed is niet aan ze besteed.' Wat kon hij bot en gedachteloos die dingen er uitflappen. Hij zei het zonder kwade bedoelingen maar toch... het was zo ruw en grof, zo volstrekt het tegendeel van alles wat op respect en vriendelijkheid leek.
Ze worstelde en vocht om haar zinkende opgewektheid vast te houden, haar boosheid tegen te gaan. Alles leek nu net even harmonisch en vredig, maar het hielp niet, er zat plotseling een harde bittere brok in haar keel, haar innerlijke stabiliteit was als stuk gestoten en viel uit elkaar. De intieme aanraking met hem voelde nu ondraaglijk. De warmte van zijn knie stond haar tot walgens toe tegen, ze liep bij hem weg terug naar haar eigen stoel.
'Is er iets?' – 'O, nee,' haar stem klonk zo vreemd, met zo'n schrille, droge klank dat beide anderen opkeken. – 'O, ik dacht het maar, je doet zo raar ineens.'
Zweeg hij nu maar liever, liet hij nu maar dat wrange in haar uitwerken en zichzelf verteren als het hem toch niet lukte door één woord van liefdevol begrip het kwetsende ongedaan te maken. Ze kon er zelf niet over spreken waar dat verlegen meisje bij zat die toch al vaag schuldbewust voor zich uit keek in de plotseling verkilde sfeer.
'Is er iets, Ina?' drong nu Geertje ook aan.
'Ik schijn weer iets misdreven te hebben,' zei Egbert achteloos, 'dat is tegenwoordig aan de orde van de dag.'
Ina voelde dat ze wit en koud werd, ze kneep de lippen op elkaar om het snikken en de boze woorden binnen te houden. Het samenzijn was nu onherroepelijk verpest, Geertje en Nesje stonden op en namen afscheid. Ina voelde duidelijk dat de spon-

© 2026

tane ingenomenheid van het vriendinnetje zich van haar afwendde en naar Egbert keerde. Terwijl hij de twee onder grapjes uitgeleide deed, stond zij somber en stil met krampachtig gebalde handen naast de tafel, en toen Egbert even later weer binnenkwam, verroerde ze zich niet en wachtte vastbesloten en uitdagend. Nu mocht hij weten dat ze *iets had*, nu mocht hij opheldering vragen! Hij leek het niet van plan, het voorval blijkbaar al weer vergeten tot hij haar als toevallig in het oog kreeg. – 'Wat had jij toch voor een kippenkuur zo-even?' – 'Ik heb geen kippenkuur als ik mij onbegrepen voel omdat je mij krenkt en het zelf niet eens merkt.'
'Weer wat nieuws! Ik heb Hare Majesteit gekrenkt. En zonder dat ik het weet; me dunkt, dan is alle schuld toch uitgesloten.'
'Dat je altijd even lomp bent, dat je zo'n onhoffelijke ploert bent.' Verder kwam ze niet, haar stem smoorde in drift, haar adem stokte.
'Mens, je bent niet goed. Ga naar je bed en slaap je roes uit. Je bent van streek, je bent giftig, omdat je niet naar je zin de 'interessante schrijfster hebt kunnen spelen voor dat onnozele schaap, dat hier zo-even zat.'
Ze voelde het bloed naar haar hoofd stijgen, benauwd kloppen in haar keel, het zweet brak haar uit, een gloeiende siddering haar over de huid, overal, haar ogen brandden... ze moest iets doen, ze wilde iets doen, ze kon niet anders dan haar drift in een gewelddaad ontladen – ze greep met twee handen een zware stoel en smakte die tegen den muur.
Hij wierp zijn krant op tafel en sprong op.
'Ben je helemaal gestoord geworden?' Hij pakt de stoel op, onderzocht met deskundig oog aan alle kanten of er niets aan gebroken was, klopte en wrikte en zette hem weer op zijn plaats.
'Gaat het nog lang zo door?' Het klonk weer kalm en schamper. Bleek en hijgend leunde Ina tegen de muur.
'Het is maar dat ik het weet, zie je – dan kan ik bijtijds maken dat ik wegkom.' Het klonk nu zakelijk luchtig, zonder een zweem van sarrende opzet.
'Ik zal wel gaan.' Haar stem klonk gebroken en lusteloos, ze liep verflauwd de kamer uit en knakte boven op haar bed ineen.
Toen haar woede bedaard was en toen ze uit de halve verdoving van het eerste ogenblik kwam, toen lag ze gespannen luisterend in de stilte van het huis, afwachtend met van moment tot moment benauwder hartebonzen of beneden geen stoel meer

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verschoof, of geen deur nog kraakte, of hij nog niet komen zou, om verzoening te zoeken. De ellendige onvrede, de kwellende disharmonie – zij hier ontredderd en levensmoe boven, hij beneden onbewogen – hing rondom haar in de lucht die ze ademde en maakte haar ziek, zoals de wanklank van vals-strijkende violen haar misselijk zou maken. Nu de minuten verstreken en hij maar niet kwam, kon ze weer niet langer stil blijven liggen – de onrust besprong haar opnieuw, haar bloed ziedde heet naar haar hoofd en een gloeiende prikkeling joeg haar over de huid. Een ellendige, tergende zekerheid dat hij ook nu niet komen zou, ook nu geen onrecht zou erkennen, deed haar wild snikken in het kussen. Haar hart smachtte naar terugkeer en vrede en harmonie – en haar eergevoel verweet haar, dat ze durfde verlangen naar die vrede met hem, die nooit, nooit, nooit zijn onrecht toegaf. Ze haatte hem omdat hij haar belachelijk had gemaakt, omdat hij haar vernederde, omdat hij altijd weer die ellendige drift in haar opwekte, omdat hij geen tact en geen zachtheid bezat en tegelijk smeekte ze dat hij komen zou, dat ze het eerlijk zouden kunnen uitpraten, dat hij dan ook zijn deel, al was het maar een klein deel van ongelijk op zich zou nemen, inzien, dat hij zó niet met haar kon omgaan, zo niet tegen haar spreken, zonder enige voorzichtigheid, zonder ooit haar kwetsbaarheid te ontzien. Hij wist dat ze zelf haar drift verfoeide en haatte, ze had het hem gezegd, ze had hem met woorden gevraagd haar te helpen om die hel te ontgaan.

Maar hij kwam niet. Als hij straks op bedtijd kwam, zou zij, uitgeput van drift en innerlijke tweespalt die als nasleep na elke driftbui kwam, lamgeslagen en uitgeput van zelfverwijt en zelfverguizing, vrede nemen met zijn bleke grapjes en zich glimlachend een *malle meid* laten noemen, tot geen tegenspraak of verweer in staat, al blij met de schijn van herwonnen vrede, teruggekeerde harmonie. Ze zouden het nooit samen uitpraten zoals ze nooit iets uitgepraat hadden.

Egbert haatte toch *theoretiseren* – en alles zou vergeten zijn en zijzelf ook zou het – hoe ondenkbaar nu haar bloed nog kookte – de volgende dag vergeten zijn, en zich nog schuldig voelen om haar ruwheid en misschien wel ongelijk bekennen. O, dit alles was mogelijk, ze wist het al uit ervaringen, en hij zou weer vriendelijk zijn. Hij bleef toch de kalme, sterke, waardige man – het verlangen naar vrede en harmonie dat haar altijd weer naar hem toe dreef begreep hij eenvoudig als karakterloze zwakheid, en haarzelf meer en meer als een driftig kind dat van tijd tot tijd even uitrazen moet en dan vanzelf wel weer bijdraait.

© 2026

LICHT, SLEPENDE MUZIEK EN ZWARE BLOEMENGEUR. Het gedempte vrolijke rumoer van vele mensen, drentelend door de ruime zaal of in groepjes tussen het plantengroen. Zijzelf eindelijk daartussen, in 't wit gekleed, trillend van ongeduld alsof ze nu al meteen mij binnenkomst alle vreugde en zaligheid naar zich toe wilde trekken. Ze waren laat. Egbert die nog steeds van een verplicht corvee sprak, waartoe hij zich in een moment van zwakte had laten overhalen en voortdurend voorspiegelde dat het *stom-vervelend* zou zijn, had lusteloos getreuzeld en Ina had niet durven aandringen en haar eigen ongeduld met schaamte verborgen. Hoe kon ze bekennen dat ze verlangend uitzag naar een fancy-fair en een etentje, naar iets, dat ze *duf-burgerlijk* en vervelend hoorde te vinden? Het wachten door zijn tergende traagheid had zelfdiscipline en berusting gevergd – en voortdurend had ze voor haar breekbare balans gevreesd, dat het in verbeten drift gestoord kon worden, haar geest voor alle genot afgestompt, alle vreugde bij voorbaat uitgesloten. Nu was het gevaar voorbij, stond ze vrij en veilig, de uren lagen lokkend voor haar open en ze moest genieten. Ze wist nog niet waarvan en hoe, voelde alleen een trillende, gejaagde, onbestemde gretigheid, als een uitgehongerde voor een volgeladen tafel, naar wat ze niet kende en waarmee ze niet kon omgaan. Ze bekeek de mensen, haar feestgenoten – met hen samen zou ze opgaan in feestelijke harmonie, in een blije roes van eensgezinde levensvreugde. Tussen bloesemgeur ruiste muziek, licht straalde van alle kanten – de weke, lokkende klanken vervoerden haar tot verlangen en zoet zelfbeklag. Ze had zo graag tussen de anderen gestaan die daar glimlachend en rustig praatten en drentelden. Maar ze durft niets te laten zien. Ze stond toch naast Egbert en verborg daardoor vanzelf wat er in haar omging, ze hield zich koel-kritisch als hij en lachte mee in zijn laatdunkende spot op alles wat hij zag, haar gedachten vertoefden bij de mensen. Ze wilde zonder aanzien of onderscheid in harmonische feestelijkheid verenigd zijn – juichen en dansen en lachen, het leven doen oplaaien, wijder, rijker, gloeiender laten uitschijnen, alsof er goudvlammige vreugdevuren werden ontstoken, als kinderen zingend hand in hand tot een rondedans, om het dansen, om het zingen, om de vergetelheid en de zegeningen, de verruiming en vernieuwing van het hele bestaan in die momenten van zinloze verrukking. Haar schuwheid hield haar tegen, Egbert kende wel veel van de aanwezigen, maar maakte geen aanstalten om zich bij hen aan te sluiten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wat moesten ze met al die mensen, vond hij, hij bleef liever alleen. Ina durfde niet te vragen om aan deze-en-gene te worden voorgesteld. Het hoorde nu eenmaal bij hun levenswijze van arrogante minachting dat ze boven de anderen stonden en die anderen vanuit de hoogte belachelijk maakten. Terwijl ze daar doelloos stond, als een ontevreden, teleurgesteld kind dat zich tegelijk schaamde, slopen alle verwachtingen uit haar weg. Daar gingen plotseling de deuren naar een andere zaal open en een feestelijk geklede jonge man met rode bloem stond in de ingang, hij vroeg stilte, sprak enkele woorden die voor Ina door de afstand onverstaanbaar bleven en trok zich terug. De mensen stroomden nu die andere zaal binnen, Ina volgde met Egbert en zag tussen de planten en siergroen, die de grijze wanden halfhoog verborgen, de fleurige tentjes met de vrolijke, fleurig-geklede meisjes die bloemen, sigaretten en prenten verkochten, hun lachende gezichtjes keken over hun uitstallingen heen de zaal in, ze knikten en wenkten vrienden en broers, in een mum van tijd waren ze door groepjes omringd. Hoe graag had ze ook in een van die tentjes gestaan, geprezen, bewonderd, gestreeld door vele ogen en van allemaal de meeste complimentjes, het meeste respect oogstend.

Waarom had Egbert toch besloten dat het verkopen in een tentje te onbeduidend en te smakeloos was voor haar? Omdat ze van werken en nadenken hield en streefde naar begripsverheldering? Maar stond ze dan daardoor apart van anderen, moest dan altijd het een het andere uitsluiten? Voor anderen gold dat misschien – voor haar niet. Elk moment heeft toch zijn eigen behoefte – elk uur brengt toch zijn eigen bekoring mee, zijn eigen verlangen... In dit uur wil ze alleen maf, uitgelaten en vrolijk zijn.

'Laten we nu maar gauw ons penningske offeren,' stelde Egbert voor, 'en dan ergens in een hoekje een kopje thee drinken. Dan kunnen we meteen het programma even doorkijken.' Ze kozen een prent uit, Ina kocht een boeketje en stak dit in haar ceintuur hoewel ze het liever in haar haren had gestoken maar durfde dat niet. Aan een tafeltje in een hoek bekeken ze samen het programma.

'*Il ne faut jurer de rien*,' zei Ina. 'Wat leuk, dat ze dat juist gekozen hebben. Weet je wel? Het is allerliefst!'

'Als ze er nu maar wat van terecht brengen. Het blijven amateurs, ik heb er weinig fiducie in!' – 'Oh... een strijkorkestje, dat de *Kleine Nachtmuziek* geeft! Ze hebben het best knap in elkaar gezet, toch?'

© 2026

V

'Het ziet er inderdaad vrij goed uit,' gaf Egbert toe. – Ina neuriede zacht de melodie van de romanesca en knikte even naar Egbert. Dat hadden ze destijds samen gehoord en beiden volop van genoten. Weet je nog wel?
Hij knikte en lachte om haar blijdschap alsof ze een kind was. Ze lette er niet op, ze was allang blij dat het knagende ongeduld, de dwangmatige begerigheid, het opkomende begin van die verdriet veroorzakende en riskante lichtgeraaktheid voelde verdwijnen en ze rustiger werd. Ze dacht aan het tijdstip, nog veraf, dat ze zou moeten voorlezen. Haar naam op het programma en de verwachting zet haar hart in zachte gloed, alsof een mist optrekt, schiet een ongeremde levenslust door haar lichaam. Er was toch nog iets om naar uit te kijken! Alles heeft nu een ander en lichter aanzien, ze zat tevreden-mijmerend naast Egbert en kon de mensen gadeslaan zonder die vurige begeerte, zich tussen hen mengen en één met hen te zijn. – Wanneer Egbert iemand groette, vroeg ze alleen naar de naam en keek hem dan na. Egbert groette weer, het was een kleine vrouw donker en dartel, kleurig gekleed, zich losjes bewegend naast een veel oudere, grijs-blonde lange man met een smalle, gebogen neus, scherpe wenkbrauwen, diepliggende ogen en een verfijnde bewegelijke mond. Ze maakten voortdurend grapjes, Ina keek ze na tot ze door anderen aan haar gezicht waren onttrokken.
'Wie waren die twee, Egbert?'
'Professor Ruyssenaers en zijn vrouw. Hij doceert kunstgeschiedenis – zij is een doctoranda in het een of ander – ze schrijft ook artikelen over allerlei onderwerpen, je zult haar naam nog al eens in tijdschriften zien.'
'Ken je ze goed?'
'O nee, heel oppervlakkig – hem heb ik eigenlijk maar een keer ontmoet, haar ken ik uit de tijd, dat ze wel bij Geertje kwam. Ze liepen toen samen college bij hem en zo zijn die twee elkaars slachtoffer geworden.'
Ina zweeg, ze had Egbert willen vragen om haar aan ze voor te stellen, ze leken zo anders dan de anderen, losser, subtieler en vrolijker, dieper en beschaafder tegelijk, maar ze durfde niet goed, ze durfde eigenlijk niet eens verder naar hen vragen en al helemaal niet over haar indruk die uit die ene vluchtige aanblik had over gehouden.
'Is ze aardig, Egbert?' 'Wie?' – 'Die vrouw van zo-even.'
'O, die. Ik weet het waarachtig niet. Wat er rondzingt nogal een curieus vrouwmens, zoiets als de kruising van een flirt en een geleerde dame die niet kan koken.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Haar ogen bleven hen gretig volgen tussen de andere mensen. Nu stonden ze stil en kochten iets, nu gingen ze weer verder – om de haverklap werden ze aangesproken door jongeren met wie ze dan even lachten en praatten – soms waren ze onzichtbaar te midden van een hele groep.
'Ze vermaken zich nogal' probeerde Ina achteloos te zeggen, maar haar mond trok even alsof ze iets wrangs proefde.
'Hij is hier natuurlijk voor haar,' veronderstelde Egbert, 'dit hier lijkt me niets voor iemand van zijn leeftijd en positie.'
Ina antwoordde niet, ze schokte haast onbewust nerveus even met haar schouders. Het paar stond nu weer vlak hen, ze keek zonder het te merken met gespannen aandacht toe: hij hield een klein takje bloemen in zijn hand en stak het, terwijl haar ogen tintelend naar hem opkeken, tussen de donkere haren van zijn vrouw. Ze zag zijn vingers teder en verliefd bewegen door de dichte lokken – een zachte rilling trok haar over het hoofd, en heel eventjes voelde ze die liefkozende vingers in haar eigen haren, zó sterk was haar aandacht erop gericht als een instinctief verlangen. Nu dwong hij haar schertsend zichzelf in de spiegel toe te lachen en te huldigen en over haar schouder gebogen lachte hij mee. Ina kon haar er ogen niet van afhouden – een vreemd gevoel overviel haar, afgunst en ook onvrede en een eindeloos verlangen – haar gedachten gingen onwillekeurig terug naar die avond dat ze Eriks beledigende brief ontving en haar gesprek met Egbert. Ze voelde ineens het labbekakkerige en kleurloze van wat ze zich toen als logisch en redelijk had laten aanpraten. Er waren betere mogelijkheden – ze voelde het nu wel – liet iemand maar eens de hand uitsteken naar dat *jonge vrouwtje*, haar een respectloos woord zeggen, een beledigende blik toewerpen – hij zou haar weten te verdedigen, ondanks zijn *leeftijd en positie* en niemand zou hem *belachelijk* vinden. Ineens schrok ze, haar hart leek in één heftige slag al het bloed uit haar lichaam naar zich toe te trekken, het jonge vrouwtje had haar blik opgevangen, keek naar haar en fluisterde met haar man – ineens vuurrood geworden, sloeg ze haar ogen neer, ze had zitten kijken als een hongerig kind. Zonder op te kijken voelde ze hen naderen en even later hoorde ze vlakbij haar stem. 'U kent mij toch nog wel van vroeger bij Geertje, meneer De Kruijff... mag ik eens kennismaken met uw vrouw?' – Haastig stonden ze op en Ina zag dat Egbert nu toch wel gevleid was, omdat de man met *zijn positie en zijn leeftijd* het eerst naar hem was gekomen. Ze drukten elkaar de hand.

© 2026

V

'U zit hier zo stijfjes,' berispte zijn vrouw op de overmoedige toon van een verwend kind, 'en ik weet zeker dat uw vrouw veel liever wat zou willen meedoen.'
'Ze moet straks voorlezen,' zei Egbert vaag glimlachend. – 'Maar dat is toch geen reden om niet even rond te kijken.'
'We zaten eigenlijk net,' weerlegde hij nog eens en keerde zich toen naar de man: 'Vindt u er eigenlijk veel aan?' met een lachje van mannelijke verstandhouding, dat onbewust *de vrouwen* bedoelde uit te sluiten.
'Het is best wel genoeglijk,' vond Ruyssenaers, 'en Charley is op haar tijd gelukkig nog kind genoeg om het heerlijk te vinden. Vooral als ze al haar vriendjes hier vindt om haar het hof te maken. Dat is de helft van de vreugde, nietwaar?'
'Driekwart,' verbeterde Charley lachend en stak plotseling haar arm door die van Ina, 'kom, we laten de mannen even samen hier en we gaan er vandoor.' Ina voelde zich warm en dankbaar, ze knikte Egbert nog even toe – hij had nu óók gezelschap en hoefde zich niet verlaten te voelen. Hij lachte terug, als tegen een kind. Het irriteerde haar even – zó keek Charley's man niet naar haar. Maar ze vergat het meteen. Charley's hand lag zo warm op haar arm, haar ogen straalden zo donker, zo groot en zo vrij – ze bewoog met een kalmte en volkomen op haar gemak. Iedereen kende haar en alle mannen leken van haar te houden. Hoe kon het ook anders? Onder het praten vergeleek Ina haar met de meisjes en vrouwen die ze kenden, met Mary en haar vriendinnen, vol eigendunk en geleerdheid, met Annie, harteloos pralend in haar kille schoonheid, met Coby's boekenwijsheid, wantrouwig en zuur, met Gerda die lief en kleurloos was, met Coby's vriendin, die haar beledigd had en pijn had gedaan – badinerend en zonder mededogen – toen ze zich de sterkste voelde, met het ideaalbeeld uit haar kinderjaren, die ze als een hoger wezen had geïdealiseerd, voor wie ze haar hele ziel en zaligheid, tot aan haar gedachten toe, had willen verheffen en louteren – en die haar uitgelachen had. Nog kon ze er niet zonder een siddering van afgrijzen en schaamte aan denken. Maar ze wilde er niet aan denken, ze was nu veilig bij Charley, ze was nu gelukkig en haar wensen gingen in vervulling.
Naast Charley werd ze opgemerkt met liefkozende blik van vele ogen. De slanke jongen met zijn rode bloem was bij hen gekomen, met een brilletje en zacht glanzend haar. In de buiging van zijn stem was dezelfde onpersoonlijke distinctie als in zijn hele uiterlijk wezen; hij sprak met aangeleerde hoffelijkheid, maar wat hij zei klonk te midden van muziek en bloemengeur zo strelend en vervoerend teer, dat Ina er

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zich graag door bekoren liet. Hij had haar al een paar maal gezien, vertelde hij, eenmaal op straat en eenmaal in een concertzaal en had haar meteen herkend en zich gehaast om aan haar voorgesteld te worden, nu hij wist dat zij eigen werk voorlezen zou. Hij stelde zoveel belang in kunst en in kunstenaars – hij las zelf ook wel veel, maar hij zag in dat hij het juiste inzicht miste. Het was misschien wel wat onbescheiden, maar mocht hij haar toch haar oordeel over enkele boeken vragen? Onder het spreken had Ina Charley's nabijheid helemaal vergeten, nu ze opkeek, ontwaarde ze haar een heel eind verder de zaal in, met anderen in gesprek.

De jongen keek rond naar een hoekje om even rustig te zitten – tenminste als Ina wilde. Ze liet zich meenemen, de stoeltjes stonden tegen een palm aan, haast er onder; als ze naar achteren leunde, voelde ze het prikkende kriebelen van de bladen in haar haren en haar nek – dat gaf zo'n zoet-verdovend gevoel.

De jongen naast haar vertelde haar nu vertrouwelijk een wonderlijke geschiedenis van de verbroken verloving van een vriend. Zij had hem *De Kleine Johannes* als verjaardagscadeau gegeven en hij had gezegd, dat hij het een suf verhaaltje vond of iets van die aard. Toen had ze het uitgemaakt, niet zo maar voor de grap of om hem een lesje te leren. Nee, onherroepelijk verbroken! Hijzelf begreep dat niet, kon er niet bij, en nu was hij zo blij dat hij Ina had ontmoet, om te vragen of zij zoiets begreep.

En Ina maakte zich warm voor het meisje, en antwoordde uitvoerig om aan te geven dat ze zijn vraag serieus nam, maar voelde dat haar woorden verward klonken omdat ze haar volle aandacht er niet bij had – ze was verstrikt in de bekoring van het moment, op de verkikkerde vertedering voor zichzelf, in de dankbaarheid voor de jongen die haar zo bewonderend aankeek en zo eerbiedig luisterde; én omdat ze er voortdurend en bewust op uit was hem met haar woorden nog meer bewondering in te boezemen.

De tentjes werden een na een gesloten, de opgewonden verkoopstertjes drongen samen en prezen hun opbrengst.

'Eigenlijk moet ik daar nu ook bij zijn,' glimlachte hij, 'ik ben namelijk zoiets als de penningmeester.' – Maar hij ging niet en Ina boog zich weer zacht naar de palmbladen en liet ze strelend door haar haren gaan.

De mensenstroom dreef naar de andere zaal terug, ze zagen het zwijgend aan, Egbert en Ruyssenaers en Charley waren niet meer te zien. Ze wilde nu ook opstaan, maar hij hield haar tegen.

© 2026

V

'Toe, laten wij nu hier blijven en nog wat praten. Niet meteen tussen al die mensen.' Ze glimlachte en gaf zich gewonnen en voelde zich een kind dat aan de schoolmeester is ontsnapt, met diezelfde heimelijke angst en schuldbesef. Ze had zo graag de jongen volop reden tot zijn voorkeur gegeven, ze wilde hem zo graag ook belonen, ze had geestige en bijzondere dingen willen zeggen maar in haar zenuwachtige onrust vond ze wel heel veel maar onsamenhangende, onbetekenende woorden. In de andere zaal – de deuren waren opengebleven – zetten de violen nu zacht de *Nachtmuziek* in, een schok trok door haar ziel, de lach trok weg van haar gezicht, ze sloot de ogen – een zoete bedroefdheid streek over haar heen, al het andere wegvagend tot er alleen een hang naar rust en koel water en zomerbomen ruisend in avondwind –een eindeloos berouw en een eindeloos verlangen. Ze opende even haar ogen en keek naar de jongen en zag dat hij doelloos en leeg rondkeek in de verlaten zaal. Hij was een vreemde, wat moest ze met hem, wel recht had hij op haar vertrouwelijkheid? O, waarom kon ze niet liever alleen zijn? Ze wilde het, ze zou het, ze moest het – maar mèt dat de violen zwegen, viel alles weer van haar af – liet haar verward en verlangend en ze ging niet weg, bleef en lonkte alweer naar zijn bewonderende blik en naar zijn vleierijen.

'Nu is het bijna uw beurt,' zei hij, 'mag ik hier op u blijven wachten?'

Ze antwoordde niet dadelijk. Een vluchtig, onbehaaglijk gevoel bekroop haar dat hij een spelletje met haar speelde – ze hield zich voor, dat ze naar Egbert moest – maar ze kon niet de lieflijke harmonie van het ogenblik met wantrouwige, koele afwijzende woorden breken – ze zwichtte en beloofde.

'En we souperen samen,' drong hij aan. – 'Dat gaat niet er liggen al kaartjes bij de plaatsen.'

'Dan verleggen we die kaartjes. Toe, laat me dat mogen doen.' Zijn stem klonk nu vrolijk en vol blije overmoed, zijn ogen hadden een sterker glans dan eerst en opnieuw zwichtte ze.

Maar even later, terwijl ze alleen voor de zaal stond en voorlas, steeg haar gevoel weer ver boven het directe bestaan en haar eigen wezen uit. Ongedacht bewogen door haar eigen verhaal, tot anderen gesproken, zag ze tegelijkertijd haar uiterlijke verschijning weerspiegeld in de ogen van haar toehoorders en voelde een krachtige drang allemaal zonder onderscheid in dat éne ogenblik te behagen om van allen zonder onderscheid in dat éne ogenblik geliefd te zijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De jongen van zo-even was vergeten, ook Charley en Egbert en Ruyssenaers, elk afzonderlijk voor allen tezamen. Toen ze klaar was, voelde ze zich opnieuw zo vertederd en harmonisch en zo zacht verblijd. Ze wilde nu weer naar Egbert, maar niet hij, maar de ander wachtte op haar in de verlaten smalle corridor en liet haar champagne drinken en zei bezorgd dat haar wangen gloeiden en haar voorhoofd klam was en blies haar zacht over de ogen, zodat ze wel glimlachen moest in een zachte, duizelzoete vervoering en fluisterde vleiend over haar uiterlijk, oogopslag en de klank van haar stem.

Ze liepen samen naar het vertrek waar de tafel al was gedekt voor het souper. Een bediende liep verveeld en stram heen en weer als schildwacht en wilde hen tegenhouden maar werd overrompeld en Ina keek toe, terwijl haar chaperon haar kaartje pakte en naast het zijne legde. Ze was bang, in een benauwd besef dat steeds zwaarder op haar drukte, dat ze te ver ging.

'Ik zal u maar een heel eind van uw man neerzetten', grapte hij en Egberts kaartje werd nog verder verlegd. Ze voelde het als een minachtende hoon, Egbert aangedaan. Haar hart kwam in opstand, een wanhopig wantrouwen overviel haar – dat hij opzettelijk met brute overmoed en *sans gêne* te ver ging – wat hij nooit met een andere vrouw zou durven, dat hij deed met haar. Hoe had ze toch ineens zo ver kunnen laten komen?

'Zullen we het kaartje van mevrouw Ruyssenaers naast de onze leggen?' Ze hield het kaartje in haar hand, maar hij pakte het snel af: 'O, nee, dat gaat niet, dat zou ze zeker niet goedvinden.'

Het brandde haar teleurgesteld op de lippen om te vragen 'waarom zij niet - en ik wel?' Het lukte haar niet. Ze wilde hier met die onbekende jongen geen tragisch en zwaarwichtig gesprek beginnen. Ze wist het wel van zichzelf, het werd straks onaangenaam en serieus bij haar na alles wat ze had geaccepteerd en waarin ze had toegestemd. Ze kon nu niet opeens weigeren om met hem aan tafel te zitten. Want met wie dan wèl?

Met Egbert die haar getergd en geërgerd ontvangen zou? Met Charley en haar man? Ze durfde ze niet onder ogen te komen. Ze voelde zich nu, ten langen leste, ineens alleen veilig bij die jongen, die ze amper kende, aan wiens genade zij zich onbesuisd had overgeleverd.

Hun drukke en aanhoudende samenzijn, hun afzondering en hun verdwijnen,

© 2026

was niet onopgemerkt gebleven en deed al de ronde... Ze voelde het, ze kon het niet tegenhouden dat haar ogen tintelden en haar wangen gloeiden.
Zo kwam ze dan aan tafel tussen een vrolijke groep jongens en meisjes terecht en schaamde zich in den beginne en was stil omdat Egbert haar zo donker en verachtend aankeek. Omdat Charley, tegenover haar man, een heel eind van haar af, haar hoofd schudde, half-verdrietig, half-schertsend en waarschuwend de vinger naar haar ophief. Ze had wel kunnen huilen, zo diep-vernederd, zo gekleineerd... voor heel eventjes haatte ze Charley het meest. Toen liet ze zich meeslepen in het opgewonden plezier van de jongens om haar heen. Haar vriend van die avond dronk veel – zij dronk geen alcohol – en vroeg haar nu niets meer over de boeken die hij had gelezen, maar zei met glimmende ogen ondoordachte dingen die haar afschrikten en waarop ze niet inging, soms met een zwak lachje, dan weer op haar ziel getrapt en het huilen nabij.
Uiteindelijk gaf ze zich gewonnen, zong mee, liet zich joelend meeslepen, gaf rake en brutale antwoorden die gelach uitlokten en zichzelf steeds meer verliezend tot haar stem en haar lach boven die der anderen uitklonken en de andere mensen geërgerd naar haar keken, de mensen, die ze voor zich had willen winnen – de meisjes stootten elkaar aan en de jongens vuurden haar aan met bravogeschal zodat ze tot twee keer toe tot stilte moest worden gemaand omdat ze een spreker stoorde. Achter haar luidruchtigheid en gelach spookten hulpeloze angst en grauwe verlatenheid door haar heen.
Toen ze eindelijk opstond en naar Egbert zocht, vond ze hem niet – ze doolde gejaagd door de zalen die voor het dansen gereed werden gemaakt. Ze durfde haar ogen niet op te slaan door het gevoel dat iedereen spottend naar haar keek.
'Zoek je Egbert? Hij is al weg!' riep Geertje haar toe vanaf het tafeltje waar ze het geld uittelde. Een groepje jongens en meiden stond om haar heen. Ze keken nu allemaal op. Nesje Waldorp knikte stroef met een vuurrode kleur. Radeloosheid maakte zich van haar meester, ze haastte zich weg, ze beet in haar hand om het snikken te smoren. Wat moest ze doen? Zonder een woord te zeggen, zonder een waarschuwing was hij weggegaan. Ze vergat waar ze was. Toen haar vriend van die avond bij haar kwam staan en vroeg wat haar scheelde, verloor ze haar zelfbeheersing en biechtte snikkend als een kind op, dat haar man alleen naar huis was gegaan omdat hij waarschijnlijk boos op haar was. Ze woonde wel niet ver, en er waren vrienden die haar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vergezellen konden, maar...
'Ga maar met mij mee, hoor!' Ina rilde even onder de beschamende dronken toon, maar zag ineens Charley en Ruyssenaers naar zich toe komen, klaar om te vertrekken. Ze liep hun haastig tegemoet en zag bij de deuropening Egbert staan, wit weggetrokken met zijn jas over zijn arm, die haar met z'n ogen zocht. Ze had haar armen wel naar hem willen uitstrekken en haar eerste gedachte was er een van vreugde. Vreugde voor hem omdat hij haar nu niet meer met die jongen zag. Ze wilde hem toelachen terwijl hij dichterbij kwam. Het ging niet, haar lippen trilden en het huilen stond haar weer nader dan het lachen. Toen hij bij haar was, greep ze zijn hand. Hij rukte die los, liet met een korte groet de Ruyssenaers staan en onderdanig volgde ze hem naar buiten zonder haar ogen op te slaan.

©

2026

NA EEN PERIODE VAN BENAUWENDE DRUK EN BLAMAGE WERD HET LEVEN ALLENGS WEER WAT DRAGELIJKER. Ina incasseerde haar nederlaag en kwam weer tot rust. Ze had niet durven hopen dat alles het tussen haar en Egbert zo snel zou worden gladgestreken en herstellen. Ze voelde zich dankbaar voor zijn vergevingsgezindheid en vergat de schimpende woorden waartegen zij zich de dag na het feest – hoe schuldig en verslagen zij zich ook voelde – heftig-huilend had verzet. Ze kon het niet aanhoren om *niet beter dan een verachtelijke meid* te worden genoemd en Egberts herhaalde treiterende verzekering dat haar zogenaamde vriend haar de hele avond voor de gek had gehouden, deed haar kreunen van afgrijzen en pijn. Het was te erg voor haar eergevoel – ze wilde er niet in geloven en niet van horen. Maar wat nog het meest door haar ziel sneed was dat Egbert zich kennelijk nog het meest op zijn hart getrapt voelde omdat ze hem die avond had *verwaarloosd* en daarmee belachelijk had gemaakt tegenover de Ruyssenaers en al die anderen – en dat verwijt voelde ze als terecht. Na een week werd er niet meer over gesproken maar de schaamte bleef haar bedrukken. De angst voor pijnlijke woorden maakte haar kopschuw en ze durfde over uitgaan en feestvieren niet meer reppen.

Charley Ruyssenaers had niets meer van zich laten horen, ze gaf er zich in menig kleurloos namiddaguur met berouwvol verdriet rekenschap van. Ze had zich die avond zoveel van die spontaan verworven vriendschap voorgesteld. Schaamte en spijt gloeiden in haar op als ze aan haar en haar man dacht en vroeg ze zich af hoe Charley kon dollen met al haar vrienden, luider en losser dan zij, en toch respectvol blijven. De jongen op die avond hoorde niet tot Charley's intimi; hij kende haar maar vluchtig en toch sprak hij over haar met respect en terughoudendheid als over een meerdere; en tegen haar... loszinnig en achteloos als tegen een onbetekenende meegaande vrouw. Van waar dat verschil? Was het omdat hij voelde, omdat iedereen voelde dat Charley hen niet nodig had maar zij haar wel? Dat Charley dus sterk was en zij zwak door haar pijnlijke behoeftes en dat zij haar nu onbewust wreed uitzochten om te kwellen zoals kinderen soms een hulpeloos diertje?

Kon zij zich daarover en over al die andere dingen die haar bewogen maar eens uitspreken bij Charley – maar Charley verachtte haar en bleef weg en Geertje en Nesje Waldorp, niemand wilde meer iets van haar weten. Was ze dan echt zo verachtelijk? Vaak twijfelde ze aan zichzelf en die twijfel hield haar klein.

De winter door leefde ze rustig thuis bij Egbert en het kind. Ze had nooit omlijnde

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gedachten gehad over de instelling *het huwelijk* en stond in hun dagelijks samenleven op geen enkel omschreven recht. Onbewust schikte ze zich in de verhoudingen die ze in haar jonge jaren thuis had gezien: moeder had steeds gezwegen als vader sprak, zich voor haar daden moest verantwoorden, voor elke bijzonderheid, een aankoop, een uitstapje, een bezoek eerst toestemming vragen, het zich zonder morren inschikken, en de kinderen eerbied ingeprent, voor zijn werk en zijn slaap, tot voor zijn stoel en theekopje toe. Dat Egbert dus breeduit neerzat in hun gemeenschappelijk huis en dat zij moest vragen en hij mocht inwilligen; dat hij aan al zijn verlangens toegaf en zij niet aan de hare, dat haar werk achterstond bij zijn werk en zelfs bij het huishouden, voor zover dat op zijn gemak was gericht, hinderde het haar niet en viel het haar volstrekt niet op als iets afwijkends of onredelijks, en bij een enkel woord van vluchtige waardering, voelde ze de volle bekoring van de huwelijks-dienstbaarheid.

Hij had haar in het begin verweten dat ze slordig was, papieren liet zwerven en haar jas niet altijd netjes aan de kapstok hing – en ze deed haar best om het te verbeteren en iets van waardering te voelen maar hij merkte het niet, dat stemde niet vrolijk, ze voelde het als een vernedering.

Toen het lenteweer aanbrak, ging ze vaak uit wandelen met haar kindje in zijn wagentje – ze ontmoette andere moeders en vaak liepen de vaders er ook naast.

Maar Egbert wilde dat niet en hij lachte honend om de flauwe kerels, die papaatje speelden naast de kinderwagen zoals hij gelachen had om de *idioten*, die *de vrouw* idealiseerden en om Ode die zijn vrouw de baas liet spelen. Thuis wijdde hij de gepaste vaderlijke aandacht aan de ontwikkelingsfasen waarop Ina hem opmerkzaam maakte en toonde de gepaste mannelijke griezel tegen geschreeuw en onzindelijkheid.

Ina was weer aan het werk gegaan. Deze keer was de ontstekende vonk de gloeiende wens zich te herpakken na de hoon die ze over zichzelf had afgeroepen, vooral in de ogen van Charley Ruyssenaers en haar man. Zij wilde hen laten zien dat ze wel iets meer was dan een losbollig onnadenkend kind naar wie een waarschuwende vinger werd opgeheven. Ze had de moed nog niet opgegeven om ze voor haar te winnen en vond schrijven en gelezen worden een waardige weg om dit te bereiken. Als Egbert van huis was en haar jochie sliep werkte ze elke dag met een goed humeur in weldadige rust en tevredenheid. Ze zat dan zo veilig in de stilte tussen de muren

© 2026

van het huis – niemand kon in de buurt komen om haar van de wijs te brengen en met charme en complimentjes langs onrustige wegen en koortsachtig doelloos verlangen naar afgronden van vernedering verleiden met wroeging achteraf. En uit haar zelf was dan ook elke ondoorzichtigheid weg, alle twijfel verdwenen, druk en begeerte als voorgoed van haar afgevallen.
Helder keek ze door haar eigen wezen heen en uit die stilte in en om haar stegen de woorden voor wat haar bezielde op, foutloos en zeker. Dan trilde haar hand van bewogenheid om het wonder van het woord dat zich als zachte was hanteren en vormen liet, voor het wonder van de ritmische volzin als voor een omsluierd geheim, waarin een afglans van het grote levensgeheim van mens en heelal verborgen ligt. Zonder eer- en zelfgevoel besefte ze dat ze dienstig was, zwak en onvolmaakt, omdat ze toch wat voorbij het gezichtsveld bewoog met woorden niet zeggen kon. Dankbaar dat zij dat werktuig wezen mocht, dat ze in die volkomen nederigheid, dat volkomen loochenen van eigen macht en kunnen, groter en gelukkiger was dan in de oude, kleingeestige, indringende, altijd op anderen bedachte trots.
Zo werd het verhaal voltooid, waarin ze probeerde het echte wezen van liefde als vervoering en bewondering begrijpen en uit te drukken in de weergave van gevoelens van kracht, onbaatzuchtigheid en de bloemrijke levenslust die haar ooit hadden bezield toen ze in de kamer achter de klokkenwinkel onder het blote waterwitte licht van de gordijnloze bovenramen bij de oude man zat met de zware baard en de vurige ogen die vertelde over zijn jeugd, zijn vaderland, zijn dromen, reizen en idealen en zij wist en voelde dat ze in zichzelf, in de ganse wereld en in God geloofde.
Ze wist nu al dat Egbert met dat verhaal niet in zijn nopjes zou zijn. Ook nu was ze weer uit schaamte voor hem angstvallig geweest in haar woordenkeus. Daarom had ze het woord GOD, waar het zich twee keer geheel natuurlijk en bijna niet te vermijden aan haar openbaarde, vermeden en vervangen door een neutrale, fletse, wat kleurloze omschrijving van wat ze voelde. Ze had haar best gedaan om door een zekere losheid in de vorm de indruk te wekken alsof het ging om het onpartijdig weergeven van een jeugdige gemoedstoestand die ze inmiddels volop was ontgroeid. Maar, eerlijk gezegd ook wel door haar eigen twijfel aan de waarde van haar eigen gevoelens. Had Egbert niet ergens gelijk toen hij het *overblijfselen van de kinderachtige vrees der voorgeslachten, bestemd om in het voortschrijden der beschaving ten onder te gaan* noemde? Rudimenten die nog in haar doorleefden maar bij Egbert niet. Bewees

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het ontbreken hiervan misschien dat hij in kracht en verstand haar meerdere was? Ze bezat met al haar gevoelige verbeelding zó weinig zelfvertrouwen, dat ze zich langzaamaan was gaan schamen tegenover Egbert voor de diepste, echtste trillingen in haar wezen. Ze wilde zich vooral niet minder dan hij vrij en onafhankelijk tonen, even ongevoelig voor suggesties, even ontoegankelijk voor *boerenbedrog;* al deed ze daarmee geweld aan de intensiteit van haar werk maar repte er met geen woord over. Op een middag lag het tijdschrift op tafel en in de dagen daarna zag ze met kloppend hart Egbert erin lezen. Hij las het bij stukjes en beetjes, legde het bij elke aanleiding weg maar eindelijk op een avond had hij het uit. Hij sloeg het tijdschrift dicht, legde het neer en pakte een krant op.

In benauwde spanning wachtte ze af op wat hij te zeggen had – hij bleef zwijgen.

'Heb je het uit, Egbert? 't Is nog een hele geschiedenis geworden, toch? Ruim dertig bladzijden!'

'Ja, het valt me erg mee, en als je zo doorgaat, worden we nog rijk,' lachte hij.

'En... hoe vind je het?' Met een benepen stemmetje piepten de woorden uit haar keel.

'O, het zal wel in de smaak vallen denkelijk. Het is echt heel behoorlijk geschreven en er zijn altijd een massa mensen, vrouwen vooral, die zulke dingen graag lezen.'

Meer dan in de woorden hoorde ze in de toon de achteloze laatdunkendheid. Ze wist precies waarop die gericht was, voelde ditmaal zonder voorbehoud zijn ongelijk en bedwong zich niet.

'Ik snap wel wat je bedoelt – je houdt het voor *scheurkalenderproza*, nietwaar? Maar je vergist je – ik weet, ik voel dat er iets anders en iets beters in is.'

Hij zette zich onmiddellijk schrap.

'Natuurlijk weet je weer precies wat ik denk – en uiteraard is jouw eigen mening de hoogste wijsheid. Dat je jezelf niet in waardering te kort zou doen – daar heb ik echt nooit aan getwijfeld.'

Ina vatte vlam, ze trilde.

'Dat is een boosaardige valse leugen – niemand beter dan ik weet, hoeveel er nog aan mijn werk ontbreekt – niemand kan meer dan ik respect hebben voor echt mooi werk – maar ik weet ook dat ik geen scheurkalenderleuterpraatjes schrijf.'

'Maar als je dat dan allemaal zo goed weet en als ik toch altijd *lieg*, waarom pra-

© 2026

ten we dan nog? Je bent zo ijdel als een kat en je scheldt als een viswijf – ziedaar een paar kleine, onaangename waarheden. Ik heb genoeg van dat eeuwige debatteren. Waarom wil je altijd praten - praten - praten? Je bent net een klapekster, een kletsmajoor – waarom vraag je mij mijn oordeel en stuift al op nog voordat ik iets heb gezegd? Je bent nu toch zo groot – ik heb altijd gedacht dat edele geesten alleen konden leven.'

'Da's niet waar,' riep Ina opgewonden, 'zelfs Beethoven kon dat niet – zelfs Michelangelo kon dat niet. Die hebben tot het laatst toe onder de mensen en hun gevoelloosheid geleden.' – 'Waar heb je die wijsheid opgeduikeld?'

Hij staarde haar spottend aan met in gespeelde verbazing opgetrokken wenkbrauwen. Ze raakte buiten zichzelf. Alles wat hij bespotte, de woorden die ze zo-even sprak, ze voelden ineens zo buiten elke proportie belachelijk, haar drift vlamde als rode koorts voor haar ogen. – 'Als je zo lacht... Egbert... en als je mij zo aankijkt... dan gooi ik nog eens wat naar je hoofd... Dan pak ik een mes...'

'Ja, dat argument kennen we al. Het is wel niet bijzonder overtuigend maar dat lijkt er minder op aan te komen.' Hij stond op en zei bedaard: 'Nu laat ik je de keus – je bedaart en dan blijf ik hier, of je raast hier alleen maar uit en dan zie je me de verdere avond niet meer terug. Zoek het nu zelf maar uit.'

Alleen gelaten worden, zo hulpeloos en geteisterd van drift, neergesmakt in gedwongen zwijgen met haar hele lichaam bevend van weerzin, haar hart trillend van verdriet en hoon, het was niet te dragen. En terwijl ze haar eigen lafheid vervloekte en verafschuwde, ging ze aan tafel zitten en zweeg.

Egbert was met een heersersblik bij de deur vandaan gekomen en was alweer bezig met zijn papiertjes met aantekeningen. Het was plotseling, na de kortstondige heftigheid van daareven, vreemd klamstil in de kamer. Ina voelde aan haar voorhoofd, het was nat van heet zweet. Er lag een brok in haar borst, als een onweerswolk grauw en zwaar. Ze wist dat ze niet tot rust zou kunnen komen voor het zich in alle hevigheid en tranen ontladen had, voor ze, hoe dan ook, tot een oplossing, een einde was gekomen, voor het verbroken evenwicht was hersteld.

Ze walgde van haar drift en haar onmacht om zich tegenover hem en zijn kille kalmte te laten gelden. O, hem daar bezig te zien met zijn papiertjes, terwijl ze ziek van ellende was. Waarom lette hij dan altijd alleen op haar *toon*? Waarom viel hij haar op momenten van heetste spanning in de rede om te vragen of hij misschien *de*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deur zou openzetten om de meid te laten profiteren en dat ze anders nog wat harder schreeuwen moest. Nooit een poging om met voorbijzien van het hoe, eerlijk te weerleggen wat ze zei, of haar gelijk te erkennen – niets dan nijdig kribbebijten, laffe grappen om er vanaf te komen, vangen op woorden, honen om een spreekwoord of een citaat dat haar in het vuur der rede ontviel – treiterig vragen waar ze haar wijsheid haalde, verwijten dat ze *ruzie* zocht, in *ruzie* behagen schepte, niet rustte voor ze *ruzie* had – terwijl haar enige drijfveer gericht was op waarachtige eenheid door waarachtig begrip, desnoods door storm en twist heenjagend, maar echt niet naar storm en twist. Ze wist toch al te goed hoe vredelievend ze was van nature.

Samen tot een waarheid komen – er viel niet aan te denken. Het woord, de voorslag alleen al irriteerde hem, hij lachte haar openlijk uit en noemde haar een *wijsgeer van de koude grond*. Verviel ze dan, tot bloedens toe vernederd en gepijnigd tot een razernij van heftigheid, tot schelden, dan speelde hij meteen de vermoorde onschuld, misprees haar *toon*, sprak over *de buren* en *de meid* of trok zonder een woord tergend langzaam zijn schoenen aan en vertrok. Zo kon het niet blijven, hier moest iets op gevonden worden. Dit leven was niet wat ze wilde, wat haar bevredigen kon. Al dat honen, de schimpscheuten, het neerkijken, haar voor gek aanzien, de smalende neerbuigendheid bij gevoelsuitingen, weekheid, geestdrift – het was ondragelijk, het was een dorre wind die over alles heen streek, alles verschrompelde, ook haar en haar levenslust. Ze durfde zichzelf niet te zijn uit angst voor zijn sarcasme. Ze verborg haar ingenomenheid met mensen die ze hier of daar ontmoette om niet te hoeven horen hoe *onbenullig* of *mallotig* ze waren.

Vroeger toen ze hem pas kende, ja – toen vond ze zijn spot vernieuwend, zijn hooghartige mensverachting, die alles durfde, die geen naam of reputatie ontzag en die toch haar eigen rekening met de mensen moest vereffenen – maar altijd en overal tegen alles nooit een andere houding aannam dan die zelfverzekerde spot, geen spoor van aarzeling of twijfel, van deemoed, terughoudendheid of respect, nooit geestdriftig, nooit vurig, nooit dwaas – als een verstarde steriele spotlach arrogant tronend boven elke bewogenheid, boven vloeden van tranen, boven hartstocht en twijfel... Meer en meer ging ze er onder gebukt – het kon dan wel hoog en groot zijn maar het was zo hard en zo genadeloos en het benauwde haar – het maakte haar zo klein.

© 2026

VI

Bewogenheid trok voorbij als bloemen en getijden, alleen de nagedachten der vergankelijkheid bleef achter, maar het starre onbewogene, van dag tot dag hetzelfde, het bleef en het leek onvergankelijk en daardoor al iets, en daardoor al hoger in aard en waarde.
Haar bijtende zelfbeklag liet tranen uit haar ogen stromen – haar drift ging op in verdriet, de brok in haar keel versmolt en trok weg als in damp. Ze voelde niets dan deernis, redeloze meelij, ook met hem. Lang sliep Egbert al in het bed naast het hare, het was diep in de nacht en nog huilde ze van een hulpeloos leed dat ze niet begrijpen en niet verklaren kon.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Tangzaam en steeds dieper vrat de twijfel aan Ina's zelfvertrouwen. Tegenover Egberts zelfverzekerde, zelfvoldane rust die dag-na-dag hetzelfde bleef, zag ze meer en meer haar eigen – bij dag en uren wisselende gevoelens en vermoedens als karakterzwakte. Als Egbert toch gelijk had... haar werk onnozel, zijzelf ijdel en zwak? Ze vergeleek hem met zichzelf... Zijn onverschilligheid die genoegens, waardering, vriendschap en liefde ontberen kon en zij met haar brandend verlangen naar dit alles... Was het niet zijn goed recht haar sentimenteel te noemen? Zij neigde voor wat ze zag of las al snel tot waardering, zelfs tot geestdrift... Hij bleef bedachtzaam en koel-kritisch tegenover alles en vond maar heel weinig zaken de moeite waard. Dat duidde toch wel op een fijnonderscheidende geest. De dag na haar ongelukkige feestavond had hij haar schamper gezegd dat die 'vriend' haar die avond voor de gek had gehouden, en haar achter haar rug om uitlachte. Ze had zich kwaad gemaakt maar de uitkomst had hem wel gelijk gegeven.

Ze wist van Ode hoe kleinerend hij zich in Annie's kring over haar had uitgelaten. Stond Egbert dan niet ook in onderscheidingsvermogen en verstand boven haar? Hij kon haar in hun ruzies wel snerpend raken en des duivels maken met de vraag uit welk boekje ze haar wijsheid haalde en dat ze altijd de mening van degene die ze het laatst had gesproken verkondigde...

Als ze alleen was vroeg zij zich bang en benauwd af of hij ook daarin geen gelijk had? Ze was al door zoveel heengegaan, zoveel malen van uiterste tot uiterste geslingerd. Elk boek dat met vuur en innerlijke kracht was geschreven, bezat de macht haar stante pede te overtuigen, haar gedachten zo te vervullen dat ze aan wat ze kort tevoren had gelezen en geloofd weer twijfelde. Ze was van een woeste, dronken verrukking om Nietzsche's *Der Antichrist* tot een weeïg, hartstochtelijke verering voor de *Imitatio Christi* gekomen. De ene dag was de gehele mensheid laag en boosaardig en de *Bijbelse erfzonde* van die boosaardigheid en laagheid het waarachtig symbool... De volgende dag geloofde ze in de ingeboren menselijke goedheid en in Rousseau... Ze geloofde met de gelovigen en twijfelde met de twijfelaars, loochende met de loochenaars en te midden van die verwarring raakte zij zichzelf en haar eigen gedachtegoed kwijt. Ze filosofeerde dagelijks over de vrijheid van haar wil en kwam dagelijks tot een ander besluit. Ze had van kindsbeen af en van nature elke vorm van beperking en dwang verafschuwd; nauwelijks had ze het verhaal van Socrates'

© 2026

gevangenschap gelezen of ze gloeide van eerbied voor de man die zelfs een slechte wet niet overtreden wilde en voelde ten volle het majestueuze daarvan. Het was haar eergevoel waardoor ze geen belediging verdroeg. Dat nam niet weg dat ze huiverde van emotioneel ontzag toen ze begreep hoe eindeloos veel groteren dan zij beledigd, beschimpt en vervolgd waren en geglimlacht hadden. Ze las met grenzeloze nieuwsgierigheid in een koortsige drang naar opheldering en begrip, zonder leiding of toetsing en alles sleepte haar mee.

Wie het laatst had gesproken, had haar, voor zolang het standhield, voor zich gewonnen: *lest heugt het best*. Had Egbert dan niet toch gelijk als hij haar dat verweet en spottend verzekerde dat haar woorden en redeneringen langs hem heengingen en nooit enige indruk op hem maakten en waardoor hij er nauwelijks naar luisteren wilde?

Daarnaast kwam ook nog dat hij zoveel andere zwaktes kende die wezensvreemd voor hem waren. Dat ze bang was in het donker en haar spokenvrees niet was ontgroeid die hij zonder aarzelen uit dezelfde *psychische gestoordheid* verklaarde waaruit ook haar *overgevoeligheid* en al haar andere aandoenlijke neigingen voortkwamen. Als dat zo zou zijn – dat zij simpelweg naast zo'n sterke man niets meer dan een zwak, onnozel vrouwenzieltje was...?

Ze twijfelde altijd en aan alles in zichzelf – kleine gebeurtenissen konden een diepe en blijvende indruk op haar maken.

Op een herfstdag zaten ze beiden voor het open raam en werkten toen er een draaiorgel voor de deur begon te spelen. Egbert sprong op en gooide het raam dicht, greep zijn papieren en vluchtte voor het *helse gejengel* naar een andere kamer.

Ina daarentegen, hing achterover in haar stoel en genoot met dichte ogen heimelijk van het klaag-zoete melodietje en ademde zacht in de koele herfstgeur die haar opeens voller en weelderiger leek.

'Kun jij dat gemiauw daar hebben, vlak aan je oren?' had Egbert gevraagd; ze kon de moed niet opbrengen om te erkennen dat het haar wel bekoorde en wiegelend weggevoerd had naar stille, raadselvolle werelden.

Dit kleine verschil versterkte haar overtuiging, dat zijn hele wezen van een fijner en hoogstaander gehalte was dan het hare.

Zo hield de twijfel haar laffhartig tegenover Egbert – dit kon echter niet voorkomen dat bij vlagen haar spontane en onweerlegbare zelfgevoel zich verzette tegen zijn

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

glimlachende laatdunkendheid en meer en meer maakten door dit alles gevoelens van onrust en ontevredenheid zich van haar meester.
Geertje was na verloop van enkele weken weer teruggekomen en was na de moeizame eerste bezoekjes haar wrevel tegen Ina vrijwel kwijt. Ze rekende niet meer op een huwelijk. Ze hechtte zich meer en meer aan Ina's jongen waarmee ze wandelde bij mooi weer en waarvoor ze kleertjes maakte. Maar enige vertrouwelijkheid bleef bij haar stroeve en koele, aan Ina's eigen zo tegenstrijdige natuur, uit en hun relatie voegde aan Ina's hart en geest niets toe.
Op een dag kwam ze na een schilderles in de buurt te hebben gegeven bij Ina en Egbert eten. Ina was stil – aan tafel merkte Geertje op dat ze er bleek en smalletjes uitzag.
'Omdat ze niet eet. Ze klaagt tegenwoordig voortdurend over hoofdpijn en lusteloosheid en dan zeg ik dat ze beter eten moet en extra ijzer innemen – maar ze klaagt liever, dat is veel interessanter.'
'Ik eet niet, Egbert, omdat ik mij lusteloos voel, dan kan ik niet eten.'
'Nee, meisjelief, nu zet je weer de dingen op hun kop. Je voelt je lusteloos omdat je niet eet!' – 'En wat voor reden zou ik hebben om niet te eten?'
'Dat weet ik niet - dat is jouw zaak'. – Ina trok haar schouders op.
'De voornaamste oorzaak moet dan toch ergens liggen.'
'Grote genade – maak er nu asjeblieft geen geleerde discussie van. We zijn pas van die andere over mijn gevoelloosheid verlost. Ze blaast tegenwoordig zó hoog van de toren, Geert, ze heeft nu zo'n beetje van de boom der kennis gesnoept en nu wil ze mij opvoeden en mij aan een levensbeschouwing helpen. Ja meisje, ik moet er aan geloven of ik wil of niet, nietwaar schat? Kijk, nu zie je het zelf, ze zit al weer bijna te grienen.'
'Je bent wel bijzonder prikkelbaar, Ina,' meende Geertje ook, 'waarom in vredesnaam wil je Egbert toch ook voortdurend overtuigen, *opvoeden* zoals hij zegt? Laat hem denken wat hij wil, en denk jij wat jij wilt.'
'Ik zou zo graag willen dat we het wat vaker eens waren over allerlei dingen.'
'Jawel, je zou willen, dat ik het altijd met jou eens was.' Ina voelde zich afgemat, zweeg en keek voor zich uit. Geertje en Egbert aten verder.
'Waar heb je die aardige paarse blouse vandaan, Ina?' vroeg Geertje even later, 'die heb ik nog niet van je gezien.'

© 2026

'Omdat je in zolang niet hier geweest bent. Het is mijn witte geverfd.' Weer zweeg ze, maar kon het toch niet voor zich houden. 'Egbert schijnt er ook niets van gezien te hebben -, ik loop er anders al een dag of tien mee.' – 'Maar beste meid, je hebt dat ding toch al maanden?' Hij bukte zich naar haar toe om beter te kijken.
'Je bedoelt die wollen jurk, die ik al maanden niet meer heb en waarvan ik je gevraagd heb of je goedvond dat ik ze weggaf?'
Hij haalde z'n schouders op.
'Mens, doe nu weer niet meteen zo tragisch om een jurk.'
'Niet om een jurk, wel omdat je voor elk vaasje en elk prentje meer aandacht hebt dan voor mij, omdat je wel kijkt naar mijn jas die bij ongeluk over een stoel hangt maar niet naar wat ik draag en hoe ik er uit zie en niet naar wat ik doe.'
'Ik zal in het vervolg met een kaarsje en een vergrootglas naar je kijken en noteren wat Haar-edele belieft heeft aan te trekken. Goed? Is dat nu uit te houden Geert? En zo is het nu elke dag. De ene keer omdat ik in slaap val over de tweederangs-wijsheid van meneer Ruskin – ik hou nu eenmaal niet van Zondagsschool-literatuur – en de andere keer omdat ik iets had vergeten dat ze mij net de vorige dag had verteld. Ze geeft mij de ene dag boeken waar ik niet om vraag, om mij te hervormen, en is de volgende dag, zoals vandaag, boos om een jurkje dat ze niet krijgt.'
'Ina klemde de lippen op elkaar, haar vingers plukten het broodje naast haar bord tot kruimels.
'Hij liegt het Geertje. Het spijt me dat ik het zeggen moet, maar hij liegt wel vaker, hij liegt eigenlijk altijd.'
'Dat is niet waar, Ina, daar ken ik hem te goed voor,' riep Geertje verontwaardigd; Egbert stelde zich tevreden met een gelaten schouderophalen.
'Ik bedoel het niet in platte zin, ik beweer niet dat hij mij opzettelijk bedriegt, ik bedoel het, zoals ik mij voorstel dat Schopenhauer het bedoeld moet hebben toen hij van de vrouwen zei dat ze altijd liegen, dat hij geen verschil voelt tussen waarheid en leugen omdat hij over het wezen van *waarheid* eenvoudig niet nadenkt, ontkent op een bepaald ogenblik wat hij vijf minuten eerder beweerd heeft, omdat hij de portee van zijn eigen woorden niet voelt, en dat is het wat ik liegen noem. Meer niet.'
'Ik moet het er maar mee doen, vind je niet?' vroeg Egbert, achteloos-lachend naar Geertje toegewend.
'Ze is overspannen,' vond die, 'ze zou eens een poos naar buiten moeten. De mooie

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dagen komen er nu aan. Vorige zomer heb ik een hele poos bij oude boerenluitjes in een klein huisje gewoond, ergens in Utrecht, waar niet veel mensen komen. Het is er hei en bos, ook wat weiland, heel afwisselend en het oude stel is allerliefst. Daar moest Ina nu eens alleen een poos heengaan – dat zou voor allebei goed zijn.'
'Ik zeg het haar zo vaak,' zei Egbert. 'maar ze wil er niet van horen. Ze is altijd even dom tegen zichzelf in. Ik kan er geen touw meer aan vastknopen.'
'Ze zou het kind kunnen meenemen. Voel je er voor, Ina?'
'Ik weet niet,' zei ze benepen; tranen kropten haar in de keel omdat hij daar zo rustig zat en het blijkbaar gewoon vond, dat ze elkaars bijzijn niet meer verdragen konden. Voelde hij het dan niet – brandde het hem dan niet zoals bij haar op het hart, dat dit de ondergang was van hun heerlijke, hooggaande verwachtingen, van hun huwelijk? Moest dat het einde zijn? Bittere tranen vloeiden vrijelijk over de wangen. Zo mocht het niet, zo wilde ze het niet. Plotseling leken haar hare grieven klein, het egoïstisch doordrijven van een onredelijk kind. Boven al dit persoonlijke uit was de vastheid, de onverbrekelijkheid van haar huwelijk. Zij hield van hem ondanks de bittere woorden van zo-even, van zo vaak, en hij toch ook nog wel van haar, daar ging het om, daaraan moest ze zich houden, daartoe zich bepalen. Ze liet haar gedachten teruggaan naar hun begintijd, de verre tochten door weer en wind, in donker onder de grommende bomen, zij veilig en vertrouwd aan zijn hand, het dwalen door vreemde dorpen en binnenvallen in een boerenherberg tegen de avond waar ze dan in het rossig lamplicht tussen de rokende en spelende boeren met hun steenrode, harde koppen, samen aten aan een tafeltje in een hoek. Het vrije, ongebonden jongensleven, aan regel noch tijd gebonden, dat wat ze altijd had gemist en door hem had gekregen. Door hem heeft ze zich kunnen vrijmaken, hij heeft haar die kracht gegeven. Wat deed het er dan toe, hoe hij dacht over de boeken die zij hem gaf? Wat hadden ze met de wereld te maken? Had hij niet eigenlijk gelijk, ging niet de huiselijke vrede boven persoonlijke mening en boven persoonlijk gevoel, terwijl ook in haarzelf dit alles toch nog zo ongevormd, zacht en wankelmoedig was?
'Maar Ina, nu zit je al weer zonder reden te huilen! Beste kind, je bent er erger aan toe dan je zelf weet.'
Egbert stond op en trok haar naar zich toe.
'Kom, meisjelief, al je zonden zullen je vergeven worden. Maar luister dan ook een keertje naar de goede raad van oudere en wijzere lieden. Schrijf nu vanavond nog een

© 2026

briefje aan die mensen en laat de jongen hier thuis bij mij. Ik ben toch niet Saturnus, die zijn eigen kroost vreet!'
Maar Ina, zwak weifelend en toegevend aan hun verlangen, bleef er op staan het kind mee te nemen.
'Goed dan,' besliste Geertje, 'maar dan ook het meisje om hem op te passen. Je moet werkelijk rusten. En ik zal in die tijd mijns broeders hoeder zijn.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VIII ONTMOETING IN DE BUITENLUCHT

Ina was nu enkele dagen buiten, in een omgeving van volmaakte landelijke kalmte, maar ze kon niet tot rust en evenwicht komen. Het was eind februari en er woeien dagelijks vochtige winden, regen sloeg uit zware wolken op de beuken en naaldbomen neer, klaterde koud in de beek achter het huis. Al dat sombere en ruwaardige droeg tegelijkertijd zo'n duidelijke belofte van de komende lente in zich mee dat Ina zich onrustig en beklemd voelde. Het was in de rosse wildheid van de diepe avondlijke onafzienbaarheid, in de vochtige kleuren van de beukenstammen, het trok rillend over het naakte water en over de velden, het scheen haar met gefluisterde beloften als uit zichzelf weg te lokken, en ze wist niet waarheen het haar voeren wilde. Het was, als had elk ding een eigen geheim, een eigen kloppend hart, het hare na, met het hare één, en waar haar bewustzijn toch geen deel aan had, zomin als aan haar eigen hart. Had ze maar gedachteloos zich aan de wijde frisheid van lucht en wind en water kunnen overgeven – werd ze maar niet zo dag aan dag door dat geheime leven beslopen, door die geheime stemmen verontrust – nu verlangde ze bij tijden bijna terug naar de nuchtere stad, waar niets tot haar sprak en niets haar verontrustte, zoals ze vaak in zoete vertwijfeling door de geur van de eerste hyacinten – zó smachtend afwachtend – naar de verstarde winter had terugverlangd.

Ook thuis vond ze geen rust. Gedwee had ze ditmaal alle raad, die haar gegeven was, opgevolgd, de boeken thuisgelaten, het werk laten rusten, besloten zich vol te eten en met lichaamsinspanning te tevreden te stellen, maar het ging niet. De eerste middag al had ze zich gretig meester gemaakt van een stoffig dik geschiedenisboek dat de boer op zolder had liggen, in een plotseling verlangen te weten te komen hoe haar gevoel zich nu verhield tegenover de dingen waar ze op school gedachteloos naar geluisterd had.

En terwijl ze las van vurige kruisvaarders, opzwepende godsdienstpredikers, idealisten en helden, was het alsof Egbert tegenover haar zat met zijn zelfgenoegzaamheid en zijn ironie, die voor geen raadsel stond, alles in drie tellen met drie woorden besliste, elk raadsel van toen of nu in een handomdraai oploste en hetzelfde *historisch-materialistische* ezelsbruggetje, dat zijn hoogste wereldwijsheid uitmaakte en waarop hij elke avond in volkomen gemoedsrust het hoofd te slapen legde. Voor hem leek de wereld uitsluitend te bestaan uit bedriegers en bedrogenen, met een klein uitgelezen keurkorps van krachtige geesten, sluwe vossen zoals hij, die ontoegan-

© 2026

kelijk waren voor enig sentimenteel of *ethisch* boerenbedrog! Ze voelde af en toe wel het bekrompen, beperkte en ontoereikende van die opvattingen, maar vond generlei vastheid binnen haar eigen beschouwingen om er tegenover te stellen waarmee zij zich aan hun invloed kon onttrekken.
Het was na haar laatste verhaal niet meer tot werken gekomen. Maandenlang was ze zo leeg en uitgeput alsof ze alles wat ze wist voor eens en altijd had uitgesproken. Maar langzamerhand begonnen op de achtergrond van haar geest zich weer nieuwe beelden en nieuwe gestalten te vormen maar als zij ze naar zich toe wilde trekken stoven ze als as in de wind uiteen. Het gaf het gevoel van vroeger, dat ze op een of andere wijze van zichzelf was afgesloten en soms dacht ze aan het Scheppingsverhaal, hoe God een wezen kneedde uit leem en daarna leven gaf met zijn adem... Dan smachtte ze hartgrondig naar de adem Gods die de lemen beelden binnen in haar leven inblazen zou... Langs welke wegen zou zijn adem tot haar kunnen komen?
Door al die bewogenheid en strijd verkeerde ze de eerste week in zo'n toestand van neerslachtigheid dat ze ondanks de stevige plattelandsvoeding en gezonde lucht bleker en slapper was dan tevoren. Ze schreef Egbert alle dagen maar verzweeg vanzelfsprekend over wat haar het meest bezighield. Ze vertelde hem van de jongen, over de ligging van het huis, de omgeving en de mensen en over een oude kast die ze bij buren had ontdekt en die misschien wel te koop zou zijn.
Hij antwoordde in dezelfde opgewekt-schertsende toon, moedigde haar vol hartelijkheid aan dat ze flink eten en *lucht-happen* moest en betuigde dat hij haar benijdde om het buitenleven dat ze genoot. En Ina drong er op aan dat hij zich voor een paar dagen vrijmaken moest en overkomen, en dat ze dan weer als vroeger samen zouden wandelen en zwerven. Wanneer ze hem zo schreef, voelde ze zich vol aanhankelijkheid, tederheid en trouw, warm van dankbare herinnering en dan wilde ze het liefst weer snel met hem omgaan en zonder zwarigheid en aanvaringen verder met hem leven en dit leek haar in dit licht gezien ook gemakkelijk te volbrengen.
Op een regenachtige avond zat ze alleen in de lage, halfweg witgekalkte bovenkamer te turen in de lamp met in haar borst dat oude gevoel van knagende ongedurigheid, dat gestage vragen, altijd op dat ene gericht: wat toch haar hierzijn betekende, wat haar aanwezigheid tussen de mensen inhield tot ze beneden in de keuken hoorde spreken en lachen. De oude mensen hadden bezoek en nu ze goed luisterde, onderscheidde ze een mannenstem, buigzaam en diep van klank die niet van een boer kon

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zijn. Nieuwsgierigheid prikkelde haar: wie kon die vreemdeling wel wezen met zijn beschaafde, welluidende stem? Ze voelde een sterke drang om op te staan en zich bij hen te voegen, het nieuwe gezicht te zien, de nieuwe ogen, de nieuwe stem te horen, ze stond al naast haar stoel, de hand op de leuning en zocht gejaagd naar een voorwendsel. Er was al een dalende klank in de stemmen beneden alsof ze waren opgestaan en spraken van heengaan. Kon ze niet vragen wat later gewekt te worden morgen of naar de post om brieven? Ze bedacht zich niet langer en liep hakkelend de steile trap af, het rosverlichte blauwe gangetje door waar het naar verse kaas rook en naar melk, en kwam de keuken binnen. De onbekende was net klaar om te vertrekken. Een zoete, warme harsreuk stroomde haar tegemoet, de warme van het houtvuur omringde haar en trok haar binnen als met zachte handen. Tegen het vlammende licht stond hij stoer en donker in stoere sportkleren en draaide zijn hoofd naar haar om toen ze binnenkwam.

'Een gast?' vroeg hij verwonderd-glimlachend aan de oude boerin. Maar die leek met haar komst niet echt ingenomen. Ze knikte met een stijf lachje en bood haar wat minder vriendelijk dan anders een stoel aan bij het vuur. Ina voelde een koud rillinkje en had de indruk dat zij een onwelkome indringster was en de oude vrouw heimelijk jaloers. De boer daarentegen toonde zich met haar komst uitbundig verheugd. Hij had het toch wel voorspeld dat ze het niet avond aan avond boven alleen zou uithouden! Hij en zijn vrouw hadden het al telkens vorige avonden gezegd: zou het mevrouwtje niet eens naar beneden komen? Maar nu, hij wist het zeker, nu kwam ze op meneer af – en ze hoefde er geen kleur om te krijgen, er waren er wel meer met rokken aan die hem wat graag lijden mochten!

Ze trilde van verlegenheid om haar kleurende blos, die haar verraadde. 'Ik wist niet dat u bezoek had,' stamelde ze, maar de oude boer schaterde, de mond wijd open in zijn steenrode gezicht en knipoogde de bezoeker toe. Hij glimlachte, maar toen hij merkte dat Ina streng naar hem keek, werd hij meteen ernstig en correct. Hij had een mager, bruin gezicht met scherpe trekken, hardglanzende blauwe ogen en smalle pezige handen, zijn hele wezen drukte gemak en zekerheid uit alsof hij veel had gereisd en in zich in allerlei kringen thuis voelde. Hij was op aandringen van de boer weer gaan zitten maar eigenlijk tegen zijn zin vermoedde Ina en ze voelde zich gekrenkt. Ze zat naast de boerin en draaide zich bij het spreken opzettelijk geheel om op haar stoel om hem uit haar ooghoek steelsgewijs en ongezien gade te

© 2026

slaan en er achter te komen of hij ook naar haar zou kijken. Hij deed het, de harde staalblauwe ogen rusten op haar gezicht, streken langs haar handen en langs haar lichaam en verzachtte zijn blik, om de stroeve mond kwam de schaduw van een glimlach – belangstelling in de ogen en ondertussen praatte Ina met de boerin, niet echt wetend wat ze zei, haar krampachtig vasthoudend in gesprek om niet gedwongen te worden haar ogen in zijn richting te sturen en zijn strelend kijken af te snijden. Want het beviel en charmeerde haar, dat kijken. Het gaf haar eenzelfde zoete verdoving als onder een bloeiende boom en de bladeren zacht tussen haar nekharen krieuwen en boven haar hoofd de takken ruisten en er af en toe een bloesemblaadje viel. Ze ervoer wat ze die avond bij Coby's vriendin had ervaren, een sidderend uitstromen van haar wezen naar hem toe, als om het zijne te omvatten en daarmee één te zijn – niet langer alleen, verlaten, zonder begrip en warmte en steun. Ze had willen weten of ze hem bekoorde maar liet niets van haar gevoel blijken. Integendeel, ze probeerde het te verbergen nu ze vrijwel zeker wist dat hij haar blozen opgemerkt had en er om geglimlacht, nu ze vrezen moest, dat hij haar komen om zijnentwil vermoedde. Ze antwoordde dus op zijn vragen – geërgerd en toch aangetrokken door een bijzondere, gevoelige klank in zijn stem waarvan ze onmiddellijk aanvoelde als speciaal voor haar, zo koel en nors, dat hij even de wenkbrauwen optrok en bijna onmerkbaar, vluchtig de boer aankeek met vragende ogen. Het ontging Ina niet en ze voelde zich vernederd, ook beetje bozig over zichzelf: had die vreemde man het nu al meteen in zijn macht om haar van kalmte en evenwicht te beroven, zodat ze zich van louter nerveuze gejaagdheid, zonder zin of redelijke grond, aanstelde als een opgewonden puber, met koele, preuts-prikkelde woordjes en een wrevelig mondje? Wat moest hij van haar denken? Het beste was nu nog maar dat hij haar voor nukkig en onvriendelijk hield.

Hij vertrok nu snel, de atmosfeer leek afgekoeld en Ina had weer het gevoel alsof door haar het vriendschappelijk samenzijn was verstoord en verlegen, zonder veel woorden, klauterde ze na zijn vertrek haar trapje weer op naar boven.

Maar de volgende morgen bij het wakker worden was haar eerste gedachte bij hem. Nauwkeurig ging ze na al wat er die vorige avond gezegd en gebeurd was, elke blik, elk gebaar haalde ze naar voren als om het van alle kanten te betasten en te bekijken. Wat zou hij van haar denken, hoe zou hij haar vinden? Hij scheen haar als mysterieus. Ze dacht aan zijn smalle, stoere handen, als waren het de eerste mannenhanden

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

die ze ooit zag; aan zijn onnatuurlijke zoet-slepende stem, als afgericht om vrouwen te lokken -, ze vermoedde dat hij een man-voor-vrouwen was, ze wist dat er in werkelijkheid niets wonderlijks aan hem bestond, niet aan zijn handen en niet aan zijn gelaat en dat zij er na enkele malen ontmoeten ook niets wonderlijks meer in ontdekken zou. Toch kon ze dat gevoel van gespannen verwachting niet van zich afzetten. De hele dag was ze vervuld van de gedachte aan hem, bracht in de namiddag de oude boer aan de praat over hem, op gevaar af dat hij haar doorgronden en weer verraden zou, en verweet zichzelf beschaamd die spanning, dat verborgen verlangen naar opnieuw de ontroering van zijn aanwezigheid, als onwaardig, ongegrond, karakterloos en klein.

Vooral wanneer ze de gedachte aan hem verbond met die aan Egbert, wakkerde de schaamte in haar aan. Wat zou hij zeggen, als hij het wist, dat de hele dag haar gedachten hadden vertoefd bij een onverschillige vreemde, met wie ze geen tien woorden gesproken had, dat haar ogen helderder stonden, haar wangen fleuriger bloosden bij de enkele gedachte dat die vreemde man haar aantrekkelijk vond!

Egbert zou haar schimpen, honen, verachten. Het was toch ook karakterloos, het was om de spiegel om te draaien en te ontkennen dat ze fleuriger was geworden door de gedachte dat ze een vreemde man had bekoord en door de verwachting van hun weerzien. Ze was toch niet de eerste de beste! Ze was geen puber meer, geen leeghoofdig, loszinnig wijfjesdier dat voor genot en ijdelheid leeft. Ze was een vrouw van vierentwintig, met ontwikkeling en misschien zelfs talent, moeder van een kind waarvoor ze verantwoordelijk was, dat ze opvoeden moest! Ze nam het zich ernstig voor, de hele avond lang. Toen de volgende morgen grauwde door het triest-beslagen lage raam in de kalkmuur was er weer de gedachte aan de kans dat ze hem die dag zou zien. Hij woonde in de buurt en wandelde veel. Het maakte een zachte gloed in haar los en het vooruitzicht van de dag voelde meer dan draaglijk uitlokkend...

Ook die dag ontmoette ze hem echter niet, wel liep ze langs zijn huis, dat de boer haar wees, een statig ouderwets huis met een witte gevel en veel groengeluikte ramen in een tuin met glooiende, geschoren gazons en platte bruggetjes zonder leuningen over smalle vijvertjes; rondom tegen de witte hekken stond hoog opgaand geboomte. Maar de volgende dag in de ochtend zag ze hem ineens van een heel eind ver in de beukenlaan tegenover het huis op zich afkomen; zijzelf liep achter de kinderwagen,waarin het jongetje rechtop zat en ernstig en zoet speelde met een lappen-

© 2026

pop. Ze werd warm van schrik, maar tegelijk raakte er in haar bewustzijn, in haar zelfbeheersing iets los en deed het uiteen vallen: gejaagd, terwijl haar hart bonsde, in een vreemde ijlhoofdigheid vroeg ze zich af, wat ze hem zeggen zou als hij haar aansprak en hoe ze haar bewogenheid verbergen moest, ook als hij haar met een enkele groet voorbij ging. Om alles ter wereld wilde ze zich niet weer verraden, zich niet aan zijn genade, mogelijk aan zijn verachting prijsgeven. Haar vroegere ervaringen stonden in haar op als om haar te waarschuwen en te vermanen. Als ze nu maar gewoon kon zijn – zonder die malle, redeloze snauwerigheid waarmee een puberend meisje haar waardigheid ophoudt tegenover *de jongens*, maar ook zonder die heet-gestookte drang hem stormenderhand te bekoren en te winnen, zonder dat haar vlugge stem zinledige dingen zou zeggen, zodat ze zich bij het herinneren weer zou doodschamen en zich vol afkeer van zichzelf zou afkeren.

Zou ze hem wel ontmoeten, zou hij niet de smalle zijlaan inslaan, voordat hij haar had gezien? Ze duwde het wagentje sneller voort, om die vóór hem te bereiken en hem de pas af te snijden, en schaamde zich in het ogenblik zelf, voor wat ze deed. O, als hij iets van voorkeur of ingenomenheid in haar bemerkte, zou hij haar toch uitlachen en verachten, zoals de anderen en Egbert. Ze was getrouwd en hij wist het, ze mocht niet eens aan hem denken. Haar hart stormde, nu was hij vlak bij -, nu nam hij zijn hoed af, correct en strak en ging langs haar heen verder, zonder een blik op haar, zonder een blik op het kind. Ze merkte nu pas, hoe ze erop had gerekend dat hij haar aanspreken zou, ze werd rood van schaamte. Zij was vervuld van hem en hij dacht zelfs niet aan haar – het was zo krenkend en alles wat ze over haar houding vastgesteld en bedacht had, ineens zo belachelijk van overbodigheid. Ze streed met haar tranen, de wind voer zwaar door de natte takken, maar het machtige ruisen, dat haar anders onmiddellijk beetgreep en meesleepte, ging ongehoord langs haar heen – haar gespannen denken, haar strakke verwachting stond naar hem gericht, als was hij plotseling de enige spil van haar bestaan, de hoeksteen van haar wezen, als moest van hem alle geluk komen en alle leed en alle noden. Was ze *verliefd*? Maar ze kende hem niet. Er was niets goed te praten – het was alleen maar gênant, verwarrend, ellendig en belachelijk.

Ze was aan het eind van de laan gekomen en draaide het wagentje om, ze had het eerder niet gedurfd. Ze kon nu zien hoe snel hij was doorgelopen, of hij al verdwenen was in de richting van het huis of de zijlaan in, maar het bloed stroomde in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een hete golf naar het hart. Op geen tien passen afstand stond hij tegen een boom geleund te wachten. Zou hij op haar wachten en zou hij nu naar haar toe komen? Voor ze het zich had afgevraagd, stond hij naast het wagentje en ze begroetten elkaar en ze hoorde zijn stem als uit verten, zo verbijsterd als ze was.

'Mag ik u even wat vragen? U moet het niet onbescheiden vinden. Maar die avond bij de oudjes daar, heb ik toen misschien iets gezegd of iets gedaan dat u onaangenaam trof?'

Zijn stem klonk zo bescheiden dat ze er ineens naar verlangde hem lieve, tedere en vertederende woorden tot beloning te zeggen, maar hield zich in.

'Waarom denkt u dat?'

'Wel, omdat... Zouden we niet even oplopen? Het kan niet goed voor uw baby zijn, zo stil te staan in de wind.'

Haar hart smolt van dankbaarheid voor zijn zorg, ze gingen verder, hij naast het wagentje.

'Ik vraag het u maar,' vleide de stem, 'omdat u mij zo koel groette, daareven en dat bracht ik in verband dat u die avond ineens zo stroef en bijna vijandig tegen mij werd. Met die bedoeling kwam u toch niet bij ons binnen, is het wel? Het moet dus aan mij gelegen hebben.'

Weer had ze terwijl hij sprak het gevoel dat zijn bescheidenheid deels schijn was en dat zijn stem alleen die overweldigend-zoeten klank aannam om haar te vleien en te verleiden. Maar ze wilde toch al te graag gevleid zijn... hoe zoet bonsde haar hart, en een zalig zacht tintelen trok door haar bloed. Haar stem hoorde ze ook gedempt en een blos overtoog haar wangen.

'Ja, het lag ook aan u. Aan de manier, waarop u glimlachte toen u begreep dat ik om u was gekomen – dat is te zeggen, dat ik was gekomen omdat ik hoorde dat er bezoek was.'

'Het vleide mij. En u was zo grappig, toen u jokte *ik wist niet dat er bezoek was*. Het was tegelijk zo duidelijk dat u jokte en het ging u zo slecht af. Dat was de bekoring. En daarom lachte ik. Dat mocht toch wel even?'

'Dus niet, omdat u mij verachtte?' Haar stem klonk bijna onhoorbaar zoals haar de overzoete klank van de zijne omstrikte.

'Omdat ik u verachtte! Waarom zou ik?'

Ze antwoordde niet, ze stond stil naast het wagentje en legde haar kind, dat zittend

© 2026

in slaap gevallen was, op zijn kussentje neer. Ze deed het efficiënt en was hem dankbaar dat hij niets zei, want ze wilde nu niet *moedertje-spelen* voor hem en ook niet dat hij het vermoeden zou. Toen greep ze het handvat, wat rood van het bukken, en reed verder.

'De meesten verachten een persoon die op geen enkele wijze enige ingenomenheid met de ander laat blijken,' zei ze hard, en voelde zelf dat die hardheid de bedoeling had, zijn belangstelling te prikkelen.

'Hebt u die ervaring opgedaan?'

'Ja.' Ze zweeg. 'Hij wil mij laten *uitpraten* en klagen,' zei ze zichzelf, 'maar ik wil niet uitpraten en klagen, hoe ik er ook naar verlang.'

'En maakte ik zo'n slechte indruk op u?'

'Integendeel,' bekende ze spontaan, 'maar mijn indrukken, en vooral mijn eerste indrukken betekenen niet zo heel veel. Ik vind bijna iedereen aantrekkelijk die ik pas leer kennen. Ik idealiseer snel en dat is zo lastig, want dan moet ik daarna weer terugkrabbelen.'

'Waarom doet u dat dan?'

'Omdat ik het niet laten kan, heel eenvoudig.'

'Het is in elk geval bijzonder sympathiek.'

Ina bloosde heftig. Zo zoet en effen, met een glimlach en een zwak-ironisch knakje in zijn stem had hij dat gezegd.

'Ik geloof niet dat u snapt wat ik bedoel. Het is geen deugd of iets van die aard. Het betekent gewoon dat ik mij alles van de wereld, van de mensen voorstel zoals ik het graag zie, zoals ik het aangenaam en gemakkelijk zou vinden en redelijk. Soms wordt dat nogal belachelijk. Toen ik pas getrouwd was, ben ik met mijn man op reis geweest. We kwamen in een coupé terecht bij een meneer van rond de vijfendertig jaar die interessant bleek, een beetje hoog in de schouders, met bruine ogen en zo'n vlassig baardje – minstens een dichter, dacht ik, in elk geval iets verhevens en mogelijk wel tragisch ook. De reis leek me ineens veel interessanter – ik hou niet heel veel van reizen om het reizen, zie je – en ik was nieuwsgierig wie en wat hij kon zijn. Op het laatste moment kwam een vriend ons nog even uitzwaaien en een paar prachtige perziken brengen voor mij, mijn man geeft er niet om. Toen we een poosje onderweg waren begon ik er een op te eten de andere lag op mijn schoot, ik zag dat mijn interessante dichter ernaar keek. Onmiddellijk bood ik hem de perzik aan...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Dat was inderdaad heel aardig van u.'
'Ik deed het dan ook, opdat hij mij aardig zou vinden.' 'Stelt u daar zo'n prijs op?'
'Bijzonder.'
Hij glimlachte en ze keken elkaar even aan.
'Vertel nu verder.'
'Ik bood hem die perzik aan en mijn man lachte mij uit, ik was boos want hij lacht wat te gauw om die dingen, maar meestal heeft hij gelijk en nu had hij ook gelijk. Mijn tragisch genie scheen wel even verwonderd, maar toen nam hij de perzik aan en of hij nu dacht dat we zo dolgraag een beetje met hem praten wilden –zo zal het wel geweest zijn, tenminste hij heeft ons *doorgezaagd*, zoals mijn man het noemt, twee uur lang tot hij uitstappen moest. Hij sprak Rotterdams en handelde in snuisterijen. Hij moet wel gedacht hebben dat ik stapelgek was – iets anders viel gelukkig moeilijk te veronderstellen, tegenover mijn man. Dat komt van het idealiseren.'
'En waarin denkt u nu wel, dat ik handel?' Ze lachte mee en antwoordde niet.
Hij zweeg eveneens en onder de waaiende, naakte beuken gingen ze verder. Ina voelde dat haar keel droog was en haar hart klopte. Ze had snel en hoog gesproken, met een vreemde lichte duizel in haar hoofd, als ontwoeien haar de woorden, en kon ze zich niet precies rekenschap geven van wat ze zei. En nu hij zwijgen bleef, begon ze zich jachtig te bezinnen op een ander onderwerp, op iets anders om hem te vertellen – maar juist daardoor vond ze niets. Het zwijgen leek eindeloos en ze vroeg zich af, of hij haar nu vervelend vond, of hij het hele verhaal misschien vervelend had gevonden – of zij het wellicht saai en kinderachtig, niet geestig genoeg had verteld – of het ook de indruk van kinderachtige zelfverheerlijking kon hebben gegeven – of het wel handig was zoveel over zichzelf te hebben gesproken, of hij het niet gek en opdringerig zou vinden. Al haar gewone vrijmoedigheid was weg, ze voelde zich klunzig en schuw en keek steelsgewijze naar zijn gezicht, als om er de gedachten van af te lezen.
'En is dat uw enige ervaring op dat gebied?' vroeg hij eindelijk opnieuw.
'O nee.' Ze even leefde op, maar daarna voelde ze weer dat strakke, gejaagde gevoel in haar hoofd door het inspannend bezinnen, wat ze hem zeggen zou en hoe, om hem het best en het zekerst te bekoren. 'Zó goedleers ben ik nooit geweest – en nog geloof ik niet, dat ik genoeg leergeld heb gegeven.'
Hij glimlachte weer en antwoordde niet en opnieuw had Ina het gevoel dat ze het

© 2026

verkeerde had gezegd, met verkeerde woorden.
Ze wilde zo graag én oprecht zijn én zichzelf tot de sterren verheffen, een zachte compassie in hem opwekken en toch weer niet, omdat bewondering haar lief was boven medelijden die klein maakte en klein hield – en nu vond hij haar misschien al onnozel en klein. Ze had herhaaldelijk over *mijn man* gesproken, om duidelijk en dadelijk te tonen dat ze niet vergeten wilde dat ze was getrouwd, maar ze had wel Egberts lachen om haar bevliegingen verteld met een stille hoop en een heimelijke zekerheid dat hij wel meer begrip zou voelen voor haar bevliegingen dan voor het lachje van een verstandige man. Haar verklaring *hij heeft altijd gelijk* was niet helemaal oprecht, was ze niet onder het mom van argeloosheid Egbert afgevallen en had zij zichzelf een mooiere rol toebedeeld? En doorzag hij die handeling en verachtte haar?
'Ik moet nu gaan,' zei ze gejaagd, om erachter te komen wat hij zou zeggen. 'Moet u echt? Mag ik u dan evengoed naar huis brengen?'
De staalblauwe blik straalde in haar ogen – haar angst en bezwaren vielen van haar af. Wat was ze toch snel aanstellerig en opgewonden zonder opzet of reden. Hoe ridicuul de gedachte dat hij haar *verachtte* om wat ze over Egbert had gezegd. Wat had haar toch zo onrustig en wantrouwig gemaakt?
Ze liepen samen naar huis en hij vertelde over zijn leven met zijn oude moeder die hij elke winter naar het Zuiden vergezelde, en hoe zwaar de eenzaamheid hem soms viel en hoe weinig hij geschikt was voor het lichtzinnige stadsleven en de teleurstellingen die hij had ondervonden van vrienden en vrouwen – allemaal met die weke en op zinnenstrelen gedresseerde stem. Zij geloofde alles wat hij zei en bij voorbaat wat hij nog niet had gezegd. Niet dat het geloofwaardig overkwam, maar omdat het de behoefte van haar hart was om hem in zijn hele wezen te voelen als zuiver en oprecht. Wat had het anders voor reden en motief gehad, dat ze hem wilde charmeren? Zijn betekenis moest toch de verontschuldiging zijn voor wat zijzelf deed – dat ze dit onbewust gevoelde haar noodzakelijk ertoe dreef hem van meet af aan op een voetstuk te plaatsen.
Bij het afscheid vroeg hij terloops met een vluchtige glimlach of en hoe laat zij dagelijks wandelde. Toen wist ze dat ze hem de volgende dag en zolang zij wilde elke dag zou ontmoeten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ruim een week later, op zaterdagochtend, maakte Ina zich in alle vroegte klaar om Egbert van de trein te halen. Het stationnetje was een half uur lopen. Hij kwam deze keer vroeg en had geschreven dat hij tot maandagmorgen kon blijven. Sinds die brief vroeg zij zich af of ze blij was met die tijding. Bij het wakkerworden vroeg ze het weer. Opgelucht voelde ze dat Egberts komst haar oprecht verheugde. Bovendien was het een opluchting dat het nu zo uitkwam dat Paul vanaf gisteren voor een tijdje van huis was en pas na dinsdag terugkwam. Hoewel het vanzelfsprekend voor haar was dat Egbert op de eerste plaats kwam, leek het haar voor hem te pijnlijk als ze nu al genoodzaakt was om de gedachte aan haar affectie te moeten delen in de lieflijkheid van hun samenzijn.

Na die dag dat ze elkaar weer hadden ontmoet – en in de paar dagen tussen toen en nu had zij zich zo wonderlijk snel herpakt. Ze gloeide nu van enthousiasme en durf, voelde zich zo blaken van gezondheid dat ze er zelf verbaasd over was. En beschaamd. Ze raakte het gevoel niet kwijt dat, in dat intense onderdompelen in wat alleen een impulsieve bevlieging was voor de eerste de beste man die ze tegenkwam, bijna iets verachtelijks, iets minderwaardigs lag. Tegelijkertijd wist ze ook dat dit niet helemaal haar eigen gevoel was, maar dat van Egbert. Dat hij het zo zou zeggen: *De eerste de beste man*. Dat was niet waar – ze ontmoette er genoeg die haar koud lieten – maar Paul was niet *de eerste de beste*. Hij wist haar te geven wat zij nodig had omdat hij haar doorgrondde: het eerbewijs dat geen hulpvaardigheid uitsluit.

Hij had als een rechthebbende tot haar gesproken, haar gezegd dat haar zwakheid inbeelding was, dat ze terug moest naar haar huis in de stad en werken – en als in hetzelfde ogenblik met de zoetste woorden de meest verfijnde vleierijen gefluisterd. Daaraan terug te denken, die woorden zacht en in haar borst te laten ontluiken en weerklinken, zo vaak, zoveel ze wilde, zodat het was alsof ze opnieuw tegen haar werden gesproken… als een zoete smaak. En weer als vroeger keek ze met ontzag op het zalige wonder der herinnering, de bewuste en willekeurige herbeleving van het voorbije. De uren van hun samenzijn die minuten leken, werden toch daardoor dagen en nachten met een zoete en warme glans bezwangerd…

Hoe kon het niet langer dan drie dagen geleden zijn dat hij haar, toen de maan scheen, in de beukenlaan had gekust, op wangen en lippen en ogen zó zacht en ze gehuild had en weer gevraagd of hij haar toch niet verachten zou.

© 2026

IX

Over haar huwelijksleven had ze zorgvuldig gezwegen, over Egbert alleen gesproken met waardering, bijna met een overmaat van warmte als een soort boetedoening voor wat ze aan schuld op zich laadde – en nu ze, klaar om te gaan, nog even peinzend toefde met haar voorhoofd tegen de vensterruit, vroeg ze het zich weer af: was het zo goed geweest als het kon, had ze nu, tegen de een, noch tegen de ander of tegen zichzelf al te zwaar gezondigd? O, ze wilde wel naar Egbert teruggaan zodra hij dat verlangde en het leven voor beiden gelijkmatig houden, ruzies vermijden, zwijgen over alle precaire onderwerpen...

Door Paul was ze nu gevangen, aan hem gebonden en ze voelde dat hij nodig was om haar kracht te geven tot het volledig vervullen van wat ze voor Egbert op zich nam. Geen voortdurend samenzijn maar het blijvend besef dat hij haar bestond en haar gadesloeg en vereerde. Als Egbert eens wist, van haar gedachten enig idee had... hoe zou hij het minachten – het kinderachtig romantisme, het zwakzinnige grijpen naar verbeelding en waan, het zichzelf sussen als met zoetigheid om haar plicht te kunnen doen! O, verachtelijk was het – en het besef daarvan had met de wroeging van het zoete het zoetst geroofd, zou het zoete het zoetst blijven roven, tot een verdiende straf. Ze moest nu gaan, het werd tijd.

Ze keek uit het raam door de verlaten beukenlaan en zag de blauw geüniformeerde postbode op zijn fiets aankomen. Vanaf haar kinderjaren deed die aanblik haar hart kloppen van onbestemde verwachting... Zelfs als ze er een zag in een vreemde stad. Nu voelde ze een heftige spanning opkomen. Gisteravond was het al geweest, onmiddellijk na Pauls vertrek – alsof er een teken van hem zou komen. Toen was ze teleurgesteld. Nu leek het zekerheid. Ze voelde een sterk verlangen naar een brief van hem, met zijn handschrift die haar naam had geschreven... Een brief van hem leek haar mysterieus alsof ze nog nooit een brief van een man had ontvangen, zoals zijn handen en zijn ogen en alles zoals zij hem ervaren had... die eerste avond. Terwijl de fietsende man snel dichterbij kwam, bestormde zij zichzelf met jachtige vragen... wat hadden al die redeloze, onverklaarbare, onopbiechtbare gevoelens toch voor betekenis? Had de bode een brief... wat zou hij geschreven hebben? Het leek haar bij voorbaat belangrijk, bekoorlijk en vreemd – snel de steile trap afstommelend werd zij zich van de sterke zoetheid van dit wachten en verlangen bewust... Ze nam uit de handen van de postbode zonder groet of dank een klein, licht pakje aan en bekeek het gretig en werd vaal en wit van teleurstelling. Haar naam stond er op,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

maar in grove letters, verkeerd gespeld, dus niet door hem. Ze schrok van haar wanhoopsgevoel en zoals de wereld rond haar verbleekte en verkrampte. Ze rukte, door een flauwe hoop gedreven, touwtje en papieren stuk, voelde een klamvochtig rieten korfje, sloeg het open en zag drie trillende zilverblanke orchideeën op koel mos, met een klein briefje ernaast. Ze gunde de orchideeën voorlopig niet meer dan een vluchtige blik… het verlangen bleef onverflauwd, een gulzige, gretige begeerte naar de woorden van zijn gedachte en van zijn gevoel.
Op het witte blad las ze niet meer dan deze vier regels:

Te, dea, te fugiunt venti, te nubila cæli,
Adventumque tuum, tibi suaves dædala tellus
Summittit flores; tibi rident æquora ponti,
Placatumque nitet diffuso lumine coelum.

LUCRETIUS

Ze bleef tegen de muur geleund, licht verdoofd, de sierlijke cadans van de significante majestueuze regels bewogen nog in haar hoofd, in haar hart, het was alsof haar bloed zich door haar lichaam bewoog op eenzelfde maatslag.
Een klok sloeg uit de verte en herinnerde haar aan Egberts komst. Ze liep het huis weer in, zette vlug de bloemen in een vaasje op een hoge kast, stak na een korte aarzeling het briefje tussen haar blouse en vertrok haastig.
En terwijl ze liep betastten haar handen het harde kaartpapier en ze begon al gauw te hunkeren de geschreven woorden weer voor zich te zien maar bedwong dat verlangen om het te laten aanzwellen tot het onhoudbaar, en het uithalen en overlezen van het briefje daardoor een zeldzame en bijzondere vreugde scheen, of ze het weer voor het eerst las.

[Voor jou, godin, voor jou stuiven winden uit de weg, voor jou vluchten de wolken van de hemel.]

Voor jouw komst; voor jou doet de vernuftige aarde
Lieflijke bloemen opkomen,
Voor jou lachen de vlakten der zee
En glanst met gespreid licht de gekalmeerde hemel.

© 2026

IX

Ze liep vlug verder en naderde het perron. Zij was warm van het snelle lopen en daardoor voelde de lucht rondom zo zoel of het ineens lente geworden was. Alles lag ook zo stil, sloten en weiden waar de zon op scheen. In de verte floot langgerekt de trein – een dromerig, prettig geluid. Nu kwam Egbert – ze zou hem vertellen van Paul en overlegde met zichzelf hoe. Vooral niet te snel, niet gewichtig en vooral niet laten merken dat ze bijzonder ingenomen was met de ontmoeting – beetje luchtig en losjes en onverschillig alsof hij geen enkele indruk op haar had gemaakt. Ze zou hem vertellen hoe belezen en bereisd hij was, Paul, en hoe leuk het zou zijn hem aan huis te ontvangen. Als het haar lukte om van nu af aan vrolijk en rustig te blijven, niet meer discussieerde en huilde, dan zou hij uiteindelijk misschien nog vrede hebben dat ze Paul had leren kennen. Terwijl ze het overdacht, wist ze al dat het zelfmisleiding was. Toen ze de trein ineens over de hoge spoordijk zag en hoorde denderen merkte ze aan het angstig kloppen van haar hart wat ze inderdaad van Egbert verwachtte.

Even later liepen ze naast elkaar over het grindpad tussen de geknotte wilgen dwars door het weiland. Egbert had zijn arm door de hare gestoken, naar de jongen gevraagd, zijn vreugde betuigd over het zachte weer en Ina werd een warm, stil gevoel van saamhorigheid gewaar. Ze liep rustig, keek om zich heen en voelde zich niet gejaagd en opgehitst zoals bij Paul voor wie ze toch altijd geestig, bijzonder en bekoorlijk wilde zijn, bij wie ze toch bang was dat ze hem zou vervelen – maar toen ze onder haar blouse het briefje voelde en zich de klank en het ritme van de Latijnse woorden herinnerde, voelde ze in een wonderlijk verweven gevoel van verlangen en schuld het algemeen-ontoereikende van wat in dit ogenblik voldoende en bevredigend scheen.

'Nieuws in de stad?'

'De aarde draait nog steeds, hoe heb jij het gehad?'

'O, goed', zei ze onaangedaan en gewoontjes. – Hij keek naar de lucht.

'Ik geloof wel dat het weer zich goed houdt vandaag. Dus vanmiddag er eens een stevig eind op uit! Ik heb er de hele week naar verlangd.'

'Heb je 't druk gehad?'

'Nogal: een paar tentoonstellingen. Niet veel zaaks wat ze tegenwoordig maken, en dan moet je die lui nog met zilver bedienen ook. Als je ze tenminste maar royaal op de korrel kan nemen, al die halfzachte kunstenaars.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ina zweeg en keek onbestemd om zich heen. Waar kwam nu ineens dat onverklaarbaar gevoel alsof er een zwarte wolk op haar hart neer daalde vandaan? En voelde alles zo vlak en machteloos? Ze wilde nu toch over Paul spreken.
'Zeg, Egbert, ik heb hier iemand ontmoet die ook wel eens schildert.'
'Zo, een meisje?' – 'Nee, een man.'
'Zó', en zweeg.
Ina vroeg zich angstig af, had er in dat koele zo geen begin van ontstemming, wantrouwen en wrevel geklonken? Lag er nu al voor zijn gevoel een schaduw over zijn komst, was zijn vreugde nu al verstoord? Ze vreesde het vaag en voelde zich slecht op haar gemak maar durfde het zwijgen – dat meer dan woorden kon betekenen – niet langer te laten duren.
'Misschien ken je hem wel, Egbert, misschien heeft hij wel eens geëxposeerd, ik weet dat natuurlijk niet precies.'
Ze wist zeker van niet maar wilde Egbert niet te krenken door de gedachte aan intimiteit tussen haar en een vreemde.
'Hoe heet hij?' – 'Paul van Oord.' – 'Ken ik niet.'
Ze zwegen.
'Egbert, de kippen hebben gisteren gelegd, ik heb de verse eitjes voor jou bewaard – wat vind je daar van?'
'Grootmoedig' zei hij droogjes.
In Ina begon een lichte wrevel te ontwaken, ze voelde zich gekrenkt door de toon van zijn laatste antwoord. Als een meester die merkt dat het kind zoete broodjes bakt en het even wil laten voelen. Ze was geen kind meer en bakte helemaal geen zoete broodjes – wat dacht hij wel!
Hij zweeg weer. Naarmate dat zwijgen voortduurde, zwol de wrevel in haar hart. Ze voelde dat ze onrustig werd en het bloed onder haar huid gloeiend prikkelde. Uiteindelijk werd het haar te machtig. Met een ruk trok ze haar arm uit de zijne – de aanraking was ondragelijk geworden.
'Wat heb je?' vroeg hij verbaasd.
'Zo warm.'
Ze ademde zwaar, haar neus trilde. Weg was haar plezier, verwachting, berusting – de transparante rust verjaagd die binnen in haar toefde. Overal gistte en schiftte het nu. Haar vingers voelde het briefje in haar blouse en ze kalmeerde. Weer die

© 2026

schaamte... Ze wilde toch graag zijn zoals Pauls eerbetoon haar zag, lieflijk, verstandig en ruimhartig, zonder rancune en driftig als een domme boosaardige vrouw? Welk recht had ze ook om zich aan Egberts woorden en zijn toon te ergeren, zij, zijn eigen vrouw, die met een briefje van een andere man heimelijk aan haar borst geborgen naast hem liep? Het gevoel dat ze iets goed te maken had, kreeg weer de overhand.

'Ik heb al gezegd dat we niet thuis komen eten omdat jij niet graag aan tijd gebonden bent. We vinden dan onderweg wel wat.'

Ze zei het koeler dan ze nu voelde – hij moest niet weer *zoete broodjes* vermoeden.

'Dan weet ik een tocht van een uur of vier, vijf, een prachtige wandeling, als het jou tenminste niet vermoeit. Anders kunnen wij er wel een stuk afsnijden.'

'Nee, dat lukt wel,' zei Ina. Vorige week kon ze amper een uur lopen, nu voelde ze zich weer onuitputtelijk krachtig, grenzeloos onvermoeibaar met een onbesuisd verlangen naar inspanning, geestelijk en lichamelijk, als om de volheid van haar eigen kracht en kunnen in alle richtingen en tot het uiterste te voelen.

'Dan ben je vooruitgegaan,' zei Egbert opgewekt, 'dat valt me bijzonder mee.'

Ze antwoordde niet – ze liepen weer gearmd.

'Om een ander is het,' verweet ze zich in gedachten met schaamte; 'maar Egbert profiteert er toch van,' bestreed ze haar eerste overweging, en ze wist niet hoe ze zich tegenover hem voelen moest. Zo-even, in de verse vreugde van hun samenzijn was ze Paul vergeten; maar bij Paul vergat ze Egbert niet – integendeel, de wroeging om hem, de schuld die ze op zich laadde, had bij elk samenzijn het proeven van de volle vreugde verhinderd. Dat betekende dat ze het meest om Egbert gaf! En zo moest het, zo moest Paul het leren inzien, zo zou zij het hem zeggen, later, als hij eerst nog van de pure vreugde van haar aanwezigheid had genoten – en als het nodig bleek.

Ze kwamen thuis en terwijl Egbert beneden in de keuken een oogenblikje toefde bij de boer en zijn vrouw, ging Ina naar boven om naar het kind te kijken. Ze reikte daarna op haar tenen bij het kastje en nam er de orchideeën af. De zilverblanke blaadjes trilden boven het kristalklare water, ze keek er met verrukking naar, ze had nog nooit orchidieeën gehad. En weer schoten de versregels haar te binnen – het was of er een last van haar afviel – dat ze weer opgetild werd naar een betere, een rijkere, fijnere, blijdere wereld zonder benepen angsten, kleinhartig gekibbel, listig woordenwikken om zelfverachting, smaad en minachting te ontlopen. Ze keek in de spie-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gel en zag haar ogen schitteren, de blos op haar wangen versterkt. Ze herinnerde zich hoe twee dagen geleden Paul hier had gezeten in de hoek bij het raam en naar haar gekeken, terwijl ze het jongetje op haar schoot zijn soep te eten gaf. 'Wat doe je daar toch zo stil?' – 'Ik kijk naar je.' – Ze bloosde en hardop gelachen: 'En vind je dat een genoegzame bezigheid voor een volwassen man?'– 'Volkomen voldoende en bevredigend', met die strelende klank waar ze rillinkjes van kreeg. Elk woord schoot haar weer te binnen: 'Je bent zo mooi, in dit licht – je bent niet altijd mooi, hoor! Je hebt zo je dagen en zelfs je uren, maar je ogen zijn altijd heerlijk om in te kijken'.
Het was alsof ze een kind was en op een zoete herfstdag goudgele honig zoog onder een boom met ritselende bladeren.
Ja, ze wilde, ze moest mooier en volmaakter worden voor hem die zelf zo verfijnd was, uiterlijk en innerlijk – ze wilde datzelfde voorname en rustige van de Latijnse verzen in de bewegingen van haar eigen geest – geen rauwe drift, geen kleinzielig gekibbel. En… ze zou weer gaan werken! Paul zou haar boeken sturen en zij hem daarover haar gedachten schrijven. Ze zou nu en dan bij hem komen om hem uit eigen werk voor te lezen. Geloofde ze in dat alles? Ze stond tegen het kastje geleund, sloot even de ogen… of een koele wind langs haar oogleden streek… ze schudde het toekomstdenken van zich af – wat het nu opleverde was voldoende.
Ze hoorde stappen op de trap, ze schrok en schoof instinctmatig het glas met de bloemen achter een vaas… ze bedacht zich en zette ze in het gezicht – hopend dat hij ze niet zou zien. Zij wilde ze niet opzettelijk en geniepig voor hem verbergen.
Egbert kwam binnen en pakte zijn tas uit, trok pantoffels aan en vertelde dat er zo brood en koffie zou worden gebracht.
'Ik moet nog even hier dit Duitse ding doorkijken. Corrigeer jij dan ondertussen dit stukje proef, wil je? En ik heb ook nog wat wasgoed meegebracht waar bandjes en knopen en weet ik al wat, aangezet moeten worden. Net een goed werkje voor jou. Hier.' Hij legde het bundeltje op tafel. 'Ik kan anders niet zeggen dat die wasbaas van jou mij bevalt. Mijn hemden zijn tegenwoordig in minder dan geen tijd naar de maan en verleden week had ik weer een verkeerde zakdoek. Ik wil graag dat je daar wat beter op lette.'
'Ik heb nogal veel tijd.' – Hij haalde z'n schouders op.
'Tijd! Dat kost geen tijd. Iemand moet het doen, dat zul je hoop ik wel met mij eens zijn en mijn werk is het in elk geval niet.'

© 2026

Ze antwoordde niet, klemde haar lippen op elkaar – weer voelde ze die brandende onrust in haar bloed. Hij vond de kwestie *voldoende toegelicht* en ging lezen, zonder een blik of een woord. Dat was het, wat haar altijd boven alles kwetste.
'Proeven corrigeren is dan mijn werk niet,' barstte ze ineens los, ze voelde de onredelijkheid deed, maar als gedreven duwde ze het papier van zich af. Hij keek op.
'Uitstekend. Dus dat wordt dan in het vervolg op het goudschaaltje gewogen. Ik heb er niets op tegen, hoor! Laat jij mij mijn werk maar doen. Als jij dan maar zorgt dat het jouwe in orde is.'
'Ontbreekt daar wat aan?' vroeg ze uitdagend. Hij lachte schamper.
'Kijk hier eens rond. Jas op een stoel, schoenen in een hoek, dan weet je genoeg.'
'O, dus dat is mijn werk? Zorgen dat jij geen verkeerde zakdoeken krijgt, knoopjes aan je kleren zetten! Dat durf jij tegen mij zeggen, dat durf jij mij aan te wijzen als mijn werk?' Hij zweeg en deed alsof hij las.
'Kan je geen antwoord geven?' Hij keek op, loom verbaasd.
'Wat moet ik antwoorden op dat gekrijs? Je moet op de markt gaan staan met een stalletje. Daar is geld voor je te verdienen.'
Ze wilde antwoorden maar de boerin kwam binnen en begon de tafel te dekken. In de pijnlijke stilte las Egbert onverstoorbaar verder; Ina die snel een boek had gepakt om zich een houding te geven werd onder berouw bedolven. Hij was toch voor haar gekomen – hij had toch eigenlijk niet zoveel onredelijks gezegd, zij had met Paul eindeloos meer schuld jegens hem op zich geladen. Moest ze nu dit samenzijn weer bederven en stikken in een armzalig, kleinzielig gekrakeel? De boerin was klaar, en ging de kamer uit.
'Zullen we aan tafel gaan?' vroeg Egbert droog.
'Mij goed'. Ze versteende weer, zij wilde nu ook niet anders dan stug antwoorden als hij haar niet tegemoet kwam. Ze ging tegenover hem zitten en voordat ze er erg in had, glipten tranen uit haar ogen en haar mond vertrok alsof ze ging huilen. Hij zag het.
'Kom,' – hij stak over tafel zijn hand naar uit – 'stel je niet aan, meid.'
Altijd en eeuwig diezelfde lege woorden, waarbij hij niets dacht, niets voelde, zei ze geërgerd in zichzelf maar nam de hand en en drukte die even.
'Je bent zo onmogelijk prikkelbaar.'
'Misschien ben ik prikkelbaar, maar dat zit in mijn aard en in mijn gestel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Kun je daar dan niet een klein beetje rekening mee houden?'
'Ja, hoor eens even beste meid, ik kan mij werkelijk niet door jouw zenuwbuitjes laten regeren.'
'Zenuwbuitjes zijn het niet, dat is een idioot, gestoord woord.'
'Goed. Dan is het een idioot, gestoord woord. Laten we het daarop houden en overgaan tot de orde van de dag. Nog een boterham?'
Ze antwoordde niet, voelde zich hulpeloos met ingehouden wanhoop. Even later veerde ze toch weer op. Ze gunde Egbert een prettige middag, ze had er zich voor hem zo op verheugd. Zag hij nu werkelijk de orchideeën daar niet staan? En als hij ze zag, wat moest ze zeggen? Zou hij nog over Paul spreken? Nee, hij dacht er zeker niet meer aan. Zóveel argeloosheid, zóveel goed vertrouwen in haar goedheid en in haar trouw. Zou het niet schandalig zijn om hem daarin te teleurstellen?

2026

TRILLEND VAN NERVEUS ONGEDULD ZAT INA IN DE VOLLE, SNIKHETE COUPÉ. Iedere keer wanneer de trage trein op een brug of kruising wachten moest, balde ze haar vuisten en kromde in krampachtige drift haar tenen. Het was nu al kwart voor zes. Om vijf uur kwam Egbert om half zes gingen ze altijd eten; het was nooit eerder gebeurd dat hij thuiskwam en haar niet aantrof. Wat moest ze zeggen, dit goedpraten en rekenschap afleggen? Ze was bij Paul geweest en hij was de tijd vergeten. Zij vergat die niet, zij dacht steeds met hart en beven aan de trein die ze zou missen maar wilde hem er niet om de haverklap aan herinneren, het ergerde hem dat zij zo afhankelijk was. Ze wou niet constant denken aan de nadelen en verwachtingen van haar huwelijksleven die harmonie van hun spaarzame samenzijn verstoorde. Een keer, aan het begin had hij haar *een lust voor zijn ogen en geest* genoemd en had zij zich in bezielde vervoering voorgenomen om zo te zijn en te blijven en geen *getrouwde vrouw* die haar vriend lastig valt met gezeur over de tyrannie van haar man, de spot van vrienden en buren of de honende blikken van het dienstmeisje.
Ooit had hij zo'n vrouw ontmoet en van dat gezeur had hij snel genoeg gekregen! Ina had hem daarop verzekerd en zich voorgenomen dat ze nooit zou zeuren en klagen en alleen geven zou. Ze wilde uitmuntend zijn, zich van andere vrouwen onderscheiden en tonen wat een vrouw zijn kan en geven kan. Hij had toch vrijwel iedereen die hij kende op den duur onbelangrijk en vervelend gevonden. Dat mocht haar niet overkomen.
Zolang de trein regelmatig, en naar het leek in versneld tempo, voortging gaf het voorbijschieten van palen en borden haar een kalmerend gevoel en kon ze betrekkelijk rustig denken, haar hoofd naar het raam gekeerd, het praten en gezoem in de volle coupé niet meer horend; maar nu stokte het opnieuw, gierend en knarsend kwam de machine tot stilstand en het bloed steeg gloeiend naar haar hoofd, tandenknarsend van machteloze razernij. Wat zou Egbert zeggen, hoe zou hij haar ontvangen? Het kon nog wel een uur langer duren voor ze thuis kwam. Wat had ze zich gehaast om op tijd te zijn, gedreven door haar angst – ingehouden door Paul's donkere en ontstemde gezicht. Ze werd er wat ongeduldig van. Wat verlangde hij dan? Dat ze huis en kind verwaarlozen zou? Zou hij van haar houden kunnen als ze een slechte moeder was? En Egbert – hij wist wel dat ze nu en dan naar buiten ging naar Paul. Ze vertelde naderhand wel over hun gesprekken, en sloeg daar dan een luch-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tige toon bij aan, alsof het de normaalst zaak van de wereld was. Ze wilde, om zijn eigenliefde te sparen, vooral de indruk wekken dat ze bij Paul alleen gedachtewisseling zocht. Het kon hem dan toch niet anders voorkomen dan als iets heel gewoons, dat ze bij een ander iets zocht waar hij zelf niets voor voelde en nooit interesse voor had getoond. Zo misleidde ze hem, want die voorstelling was misleiding, ter wille van haar eigen rust, ter wille van de lieve vrede en om verwijten te ontlopen; uit schaamte ook, maar vooral om de gekrenkte eigenliefde die ze goed kon begrijpen bij een man wiens vrouw een ander de voorkeur geeft boven hem. Dit laatste ontkende ze dan ook hardnekkig, ze durfde er nauwelijks voor uit te komen en wist zelf eigenlijk niet of het wel zo was.

De trein reed verder. Ina's gedachten effenden zich weer en vloeiden glad. In een dromerige verbazing dacht ze aan de februarimaand en het begin van maart. Die eerste dagen met hun wonderlijk-krachtige smaak, die een verbreding en verrijking van haar wezen hadden gebracht, waarin beloften van eeuwigheid besloten leken. En toch... De eerste avond bij het knappende haardvuur had ze naar Pauls sterke, smalle handen gestaard alsof ze nog nooit mannenhanden had aanschouwd. Ze had het gevoel gehad dat iets in hem en aan hem – ongrijpbaar maar onmiskenbaar – hem anders maakte dan alle andere mannen in de wereld. Waar was dat gevoel heen gegaan? Wanneer en waardoor was het geluwd, afgenomen en verdwenen? Ze wist het niet. Ze wist alleen dat het er nu niet meer was, dat ze nooit meer iets wonderlijks aan hem bespeurde. Toch hadden ze in de lente en in de zomer samen zoete uren doorleefd, maar zo vluchtig, zo schaars en zo verborgen!

Toen ze weer in de stad was, had ze Paul een keer te eten mogen vragen en zich uitbundig verblijd in dat bezoek, zonder dat ze het durfde tonen, bij voorbaat beschaamd door Egberts spottende blikken en schampere opmerkingen. Ze had het nauwelijks gewaagd de tafel met bloemen te sieren en een feestelijke jurk aan te trekken. Paul was allerinnemendst geweest, en Egbert merkbaar koel. Na Pauls vertrek had ze tegen beter weten in Egberts mening gevraagd.

'Nogal een kwast,' had Egbert achteloos geantwoord, 'maar wel volkomen in stijl met zijn witte orchideeën en zijn Latijnse rijmelarij – dat moet ik erkennen.'

Ze hield zich in, maar was toch in kalme bewoordingen tegen die plompe neerbuigendheid opgekomen; Egbert had alleen z'n schouders opgehaald.

'Ja, dat je verliefd op hem bent, dat is nu al wel zo klaar als een klontje, en dat jij je

© 2026

aan hem opdringt, dat is ook duidelijk genoeg en dat zal hij zelf ook wel gemerkt hebben – vandaar de bloemetjes en de klassieke voor-de-gek-houderij. Of dacht je echt dat hij een andere, fatsoenlijke, getrouwde vrouw, als hij haar nog geen week kende en zelfs nog niet aan haar man was voorgesteld met die nonsens had durven aankomen?'

Alles herinnerde ze zich van dat gesprek. Het schamper verwijten van wat het vorig jaar op het feest was voorgevallen, van haar dwaze ijdelheid, die met de grofste vleierij genoegen nam – de herhaalde verzekering dat zij natuurlijk doen kon wat ze verkoos, als ze hem er maar buiten liet – als hij *die jongen* maar niet meer in zijn huis behoefde te zien!

En hoe absurd dat ze, nadat de eerste drift was gezakt het gevoel niet van zich af kon zetten dat Egbert het volste recht had om zo tegen haar te spreken. Toen Paul, de eerste keer dat ze hem daarna weer zag, hatelijk over Egbert wilde uitvallen, had ze Egbert verdedigd met zoveel warmte, dat Paul ontstemd gezwegen had en dat hun samenzijn van die dag er onherroepelijk door was verstoord. Egbert had recht op haar, dat stond vast. Van Pauls rechten wilde haar gevoel nimmer iets weten, hoe vaak de nuchtere billijkheid haar die ook voorhield. Aan Egbert was ze door hun verleden, het kind dat van hen samen was, de gemeenschappelijke zorgen, het gemeenschappelijk leven verbonden. Hoe ze ook als ze samen waren tegen hem opstond en te keer mocht gaan, tegenover anderen verloochende ze hem niet, en ze klaagde minder dan tot haar eigen rechtvaardiging geoorloofd zou zijn geweest.

Van haar omgang met Paul had ze zich een voortdurende en blijde verheffing gedroomd, boven het benepen dagelijks leven vol van zorgen en netelig getob. Hem wilde ze alleen het mooie, het vlekkeloze, het romantisch-bekoorlijke en lieflijke van haar wezen tonen, en onbewust eiste ze die houding ook van hem tegenover haar; maar hij was niet altijd in doen en laten vlekkeloos, bevallig en romantisch-lieflijk. Hij vertelde wel over schandaaltjes van vrienden of zei lichtzinnige dingen – dan voelde ze altijd een korzelige wrevel en een niet te overwinnen afkeer opkomen.

Voelde ze dan niets bepaalds voor hem dat ze zo weinig kon verdragen? Ze kwam er niet achter. De afgelopen maanden waren niet makkelijk. Ze wilde heel graag allebei, Paul en Egbert, iets geven wat ze gelukkig kon maken en deed voor allebei haar uiterste best. Ze had Paul geschreven, wat ze hem moeilijk in zijn gezicht kon zeggen – dat ze niet wilde, niet voor hem kon zijn wat de mensen zijn minnares noem-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den. Dat was in het begin en Paul had geestdriftig beloofd dat hij haar besluit zou respecteren. Ina voelde later dat de vasthoudendheid waarmee ze zich aan zijn verlokkingen onttrok hem teleurstelde. Was het uit een onzinnig eergevoel, was het uit afkeer tegen het halve en steelse, het weinig fraaie *overspel* in een wereld waar ordentelijkheid zijn plaats heeft als de dozen in de schoenenwinkel, waar voor het buitensporige geen verlof en geen ruimte is? Of kon haar droom van ideale wederzijdse verheerlijking geen enkele gedachte aan sensuele realiteit verdragen zonder hopeloos en voorgoed ontregeld te worden? Ze vroeg het zich af en wist het niet.

Ze wist wel wat ze tot elke prijs wilde vermijden, door haar gevoel dat het Paul teleurstelde en kwetste, liet ze zich steeds opnieuw halverwege op paden verleiden, die ze tot hun einde toe niet durfde en wilde gaan. Dat bracht allerlei onrust en verwarring mee, een onwaardig, laf en kwezelig wikken en wegen van wat wel en niet *mocht*, hoever kon ze gaan zonder schuldgevoelens, zonder *echtbreuk* te hebben gepleegd? *Zuiver*, ongemengd genot bestond er misschien niet? Er waren dagen dat het kalme huiselijke gebeuren met Egbert zonder spanning of opwinding verkwikkend was na een zenuwslopend bepratende middag bij Paul. Was Egbert dan liefderijk, dan liet ze zich gemakkelijk vertederen. Dan had ze het gevoel dat ze Paul *bedroog*; bij Paul had ze soms het gevoel dat ze Egbert bedroog. Regelmatig drong het besef van het pijnlijke en belachelijke van die zonderling-verweven gevoelens en verhoudingen tot haar door. Geen enkel moment dacht ze er aan met Paul te breken. Want onrust en verwarring, zelfs verdriet en bittere gevoelens betekenden nog altijd bewogenheid en verwachting, onzekerheid en hoop altezamen: leven – maar zonder hem zou er weer alleen het beperkte vlakke bestaan overblijven. En... hij was nu aan haar gehecht en moest ze ook als plicht met zijn wensen rekening houden.

Zo ging ze dan door met haar afspraken en met Egbert zo nu en dan terloops iets over haar bezoeken te vertellen om zichzelf te laten geloven dat ze *eerlijk* was en elkaar de illusie te laten, dat ze geen geheimen voor elkaar hadden.

Maar Egbert gaf alleen bijtende, ironische of helemaal geen antwoorden zodat zij zich schaamde en doorkreeg dat het spreken hem toch nog dieper griefde en ze ten leste tot zwijgen en verbergen besloot.

Vandaag zou ze niet kunnen zwijgen en nu haar denken weer uitvloog naar dat moment van thuiskomen, leek het dat haar hart een ogenblik stokte en daarna het bloed heet naar haar hersens joeg. Bang voor de kwetsende, vernederende woor-

© 2026

den en haar eigen beschamende schuldgevoel die ze niet weerleggen durfde. Of als hij onverzoenlijk werd en haar dreigde met scheiden? Even overwoog ze die mogelijkheid maar haar gevoel weigerde dit te aanvaarden. Scheiden – zij en Egbert uit elkaar, het was dwaas, was ondenkbaar. Trok het idee van een mogelijk huwelijk met Paul haar niet aan? In één huis met hem, reizen met hem, altijd samen met hem? Ze probeerde het zich voor de geest te halen, maar des te scherper voelde ze dat er geen vertrouwensband bestond tussen haar en Paul. Haar andere kant wil *een lust voor zijn ogen en een lust voor zijn geest* voor hem zijn en van haar verlangen dat hij dit ook voor haar zou wezen en dat ze tezamen het leven omhoogtillen, fijner, glanzender aantrekkelijker en ook nobeler en dieper en zoeter zouden maken. Het was een blijvende dwang om alles, dat aan die eisen van fijnheid en bevalligheid niet voldeed, te verstoppen. Daardoor had hij haar nooit grillig en driftig gezien, of ongekleed of geeuwend of op welke wijze ook alledaags en banaal. Door voortdurend haar verlangen, het gewone en platvloerse uit hun relatie te verbergen, uit hun gesprekken te weren – een verlangen dat zijzelf niet geheel en niet altijd begreep – was haar geest na elk samenzijn dodelijk vemoeid door de inspanning, de te sterke wil om altijd maar geestig en slim en teder te willen zijn, van steeds te willen schitteren en te bekoren. Tezamen zwijgen hadden ze nog niet geleerd.

Met Egbert leefde ze onbewust, zonder inspanning of opwinding, met hem deelde ze de talloze zorgjes voor gezin en kind. Die voortdurende wisselende stroom van gevoel en overleg – onbeduidend en minimaal op het oog – had een sterke band tussen hen geweven, die haast onverbrekelijk scheen. Paul dacht dat ze uitsluitend bij Egbert bleef om hun kind. Zij liet hem die waan die zijn eigenliefde op onschuldige wijze streelde en haar in zijn oog groter waarde gaf; de waarheid was dat haar hart op Egbert stemde, altijd en blindelings.

Het was over zevenen toen ze met benauwd bonzend hart hijgend haar huis bereikte. Er werd niet dadelijk op haar bellen gereageerd. Opeens bedacht ze dat Egbert wel weg kon zijn gegaan. Dit leek haar erger dan alles en dat zijzelf het dan ook in huis niet zou kunnen harden. Ze belde nog eens en de deur werd opengetrokken, gretig door het smalle, halfverlichte trapgat omhoog kijkend zag ze dat Egbert zelf had opengedaan en zonder woord of groet naar binnen was verdwenen. Toen ze even later duizelig van het stormend trappenklimmen de kamer inkwam, zat hij daar met zijn boek onder de lamp of hij niet van zijn stoel was geweest en er niemand

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

was binnengekomen. Trillend van opkomende drift bleef ze staan, toen keek hij op, haalde met een hoonlachje zijn horloge uit zijn vest, keek er veelbeduidend op en stak het daarna bedaard weer bij zich. Dit gezicht deed haar elk zelfbedwang verliezen, alle berouw was uit haar weggezweept, ze werd wit en viel hikkend uit, dat ze zo niet ontvangen wilde worden, dat ze even precies als hij wist hoe laat het was, dat ze zich had verlaat – wat iedereen kon overkomen – dat ze ten slotte haar eigen baas was... Tot haar stem alle klank verloor, haar borst gierend naar adem hijgde en afgemat in een stoel neerviel.

'Mens, bedaar' smaalde Egbert, 'stel je niet aan. Je weet toch allang, dat ik mij niet door jouw zenuwbuien laat intimideren. En ik heb je maar één ding te zeggen – dan kan je daarna razen zoveel als je wilt en hoef je niet meer op een antwoord te rekenen – dit heb ik je te zeggen: dat gedonder met die jongen moet uit zijn. Ik accepteer het niet langer. Ik wil graag geloven dat het in alle eer en deugdzaamheid toegaat – God, je hoeft niet op te stuiven, ik bedoel het zoals ik het zeg, je hebt eenvoudig geen temperament voor wat anders, alles draait bij jou alleen maar om je voze ijdelheid en ik bedank ervoor om in mijn eigen huis verwaarloosd te worden. Ik heb je gezegd, dat ik je je gang zou laten gaan, zolang als ik er niets van merk. Nu is het uit en hou dat voor gezegd.'

'En als ik dat nu eens niet voor gezegd hou?'

'Wat bedoel je?'

'Dat ik ook zonder je hooggewaardeerde toestemming mijn eigen gang kan gaan.'

'Zou je denken? Dan zal ik je nog wat zeggen. Als jij morgen die jongen niet hebt geschreven en aan de hele geschiedenis radikaal een eind gemaakt, dan schrijf ik hem overmorgen. Duidelijk toch?'

'Bijzonder duidelijk,' haar stem was klankloos, haar lippen trilden in witgloeiende woede.

'En wat ben je dan van plan te schrijven?'

'Dat kan je veilig aan mij overlaten. Ik vraag jou ook niet naar je brieven.'

'Zou het in elk geval niet beter zijn, als ik hem van een dergelijke beslissing mondeling op de hoogte stel? Want tot een brief van jou laat ik het in elk geval niet komen. En dat weet je, en daarmee heb je mij in je macht, en daar maak je misbruik van.'

'Goed, goed,' zei hij met een wrevelig-verachtelijk gebaar.

'Misbruik, machtsmisbruik, hoe zei je? Alles tot je dienst. Je grote woorden en je

© 2026

gekakel laten me koud, dat kan je weten en het verbaast mij, dat zo'n scherpe geest zich alles zo vaak moet laten zeggen.'
Ina haalde zwaar adem, maar bedwong zich. Al haar wil was samengetrokken op het verlangen het schrijven van die brief te ontlopen – en niet te huilen, wat hem zo sterk maakte en haar zo zwak.
'Ik zeg niet meer dan dat ik het beter vind het hem zelf te vertellen, als je het absoluut onverdraaglijk vind, dat ik langer...'
'Ik zie er de noodzakelijkheid niet van in.'
'Maar ik wel' spuwde ze fel uit.
'Naar jouw mening wordt op het ogenblik niet meer gevraagd. Wanneer jij je als een klein kind gedraagt, om het vriendelijk te zeggen, dan moet je ook als een klein kind behandeld worden. En daarmee is geloof ik de zaak voldoende toegelicht.'
Ina sidderde in haar hele lijf en zweeg. Haar hoofd leek op barsten te staan, rood vlamde de moorddadige drift voor haar ogen, haar vingers kromden als klauwen. Ze had het gevoel, dat ze hem gewurgd zou hebben, als ze niet was opgestaan en weggegaan.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XI HET VUUR GEDOOFD, DE VERVOERING VERDWENEN

Ze stond met de kleine jongen op het balkon. Samen keken ze naar Egbert uit. Het was al weer bijna winter – de lantaarns blonken bleek in de koude, dampblauwe schemering – beneden in de straat liepen de mannen, die naar huis kwamen van hun werk in de binnenstad. Sommigen herkende ze door hun bouw of loopje en keek ze peinzend, half-onwillekeurig na tot ze in de huizen naast en tegenover haar verdwenen. Nu en dan kwam er een heel groepje tegelijk de straathoek om en verspreidde zich daar, dan wist Ina dat er op het pleintje verderop een tram was aangekomen. De kleine jongen hield haar rok vast en trappelde van ongeduld als zijn vader er weer niet bij was. Hij droeg vandaag voor het eerst echte jongenskleren – het tot nu toe een geheim tussen zijn moeder en hem, nu gingen ze vader er mee verrassen.

Vader had al wekenlang als hij thuiskwam plagerig gegromd: 'Ik wil die meid in rokken niet langer zien' en nu was hij een echte jongen geworden. Ina had Egbert vooraf omfloerst uitgehoord over welke kleur en stof hij voor hun jongen het mooist vond – ze vertrouwde op zijn smaak en wilde dat het hem beviel. Nu wachtten ze samen op zijn komst. Achter hen lag de kamer warm en nog donker, de meubels waren daar zo natuurlijk en harmonisch geplaatst alsof een andere opstelling niet mogelijk was. Als ze over de balkonrand geleund door de ramen aan de overkant naar binnen keek, vervulde het haar met een soort pijnlijke verbazing dat al die onverschillige, ongezellige woningen – net als de hunne – op elkaar leken. Als Egbert thuiskwam zou ze de lamp aansteken en gedrieën zouden ze aan tafel gaan met het kleine kereltje tussen hen in. Maar hij kwam nog niet – weer was er een groepje mensen de straat ingekomen en bij de hoek uit elkaar gegaan. Het werd al donkerder, hier en daar ging weer een man naar binnen en Ina dacht met een vluchtig gevoel van jaloezie aan de vrouw die nu niet langer alleen was. Een ogenblik was de straat helemaal verlaten, de lantaarns brandden eenzaam en bleek in de guurheid van de komende avond. Als hij nu eens nooit terug kwam... Als hij nu eens verongelukt was, Egbert, in het water, onder een tram, overreden, bloedend, verminkt.. Zijn ogen dicht, zijn mond stijf-gesloten... De pijn kneep haar hart samen en tegelijk ging er een zacht jubelgevoel door haar heen – om het zuivere, zekere weten, dat ze toch van hem hield. Een weten dat toch op echtheid en standvastigheid van haar eigen wankele wezentje wees. Ze verlangde niet alleen naar hem voor de verrassing van hun jon-

© 2026

gen maar ook om weer met z'n drieën bij elkaar te zijn. Het moment van zijn thuiskomst bracht haar dagelijks die kleine vreugde, die opleving, dat gevoel van hernieuwde innigheid; al wist ze van de zovele vorige dagen dat die opbloei als snel verwelkte omdat zijn thuiskomst toch niets wezenlijks opleverde. Nu dacht ze daar niet aan. Toen ze hem eindelijk de hoek om zag komen met zijn stevige tred recht op huis aan, zijn hand al naar zijn jaszak voor de sleutel, sprong haar hart open van onvermengde vreugde.

De straat lag er nu verlaten en vrijwel donker bij. Voor hij haar gezien had, sloot ze snel de deuren en pakte de jongen in haar armen. 'Daar komt vader en nu gaan wij ons verstoppen zodat vader ons niet vinden kan.'

Ze doken lachend weg achter het zware gordijn en zaten er hurkend gebukt in het donker. Ze hield het kind om zijn borstje heen met de armen omklemd en voelde het verwachtende hartje slaan, het hele lijfje sidderend van opgetogen ongeduld. Ze hoorde het zachte lachen, drukte haar open lippen tegen het warme ronde kopje en voelde tranen naar haar ogen vloeien. Beneden klonk dat blij-verwachte kleine geluid van de sleutel in het slot. Nu was hij boven, hing zijn jas op in de gang... opende de huiskamerdeur... stuitte op het ongewone duister en ze hoorde zijn stem: 'Is er niemand hier?' Het jongetje kon zich niet bedwingen en proestte een kirrend lachje uit. Nu doorzag hij kennelijk het plan, stapte snuivend met dreigende stem de kamer in, keek achter kasten, tilde stoelen op – hield zich een tijdlang grommend van de domme voor het kind dat nu argeloos gierde van pret... Eindelijk trok hij moeder en kind achter het gordijn vandaan. Ina stak de lamp aan en ze lieten het kind de volle vreugde van zijn verrassing en glimlachten in elkaars oog – Ina voelde de hare vochtig worden.

'En nu eerlijk zeggen,' vroeg Ina toen ze aan tafel zaten, 'heb je heus niets vermoed van broertjes verrassing? Die glorieuze overwinning voor mij zijn – je weet, ik ben niet zo goed in het bewaren van geheimen.'

'Dan moet je het incasseren van die glorie nog maar even uitstellen,' plaagde hij, 'want je bent weer net zo listig geweest als toen met het bronzen poppetje. Weet je nog? Op mijn eerste verjaardag dat we elkaar kenden? Jij zou me verrassen, maar ik hoor het je nog vragen, toen we langs die winkel kwamen, met *meesterlijk gespeelde verbazing*: 'Dat poppetje is weg, wie zou dát nu wel gekocht hebben?'

'Jij raadde het ook meteen,' ze sprak schertsend met een pruilende kindertoon. Ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verdroeg het zo makkelijk en zo graag, dat hij die zachtaardige vaderlijk-bazige toon aansloeg tegenover haar. Het was zo bekoorlijk om zich van tijd tot tijd kinderlijk-klein en onbeholpen te voelen.

Na tafel brachten ze samen de jongen naar bed. Daarna ging Ina even op de bank liggen voor ze haar werk begon. Egbert was aan tafel ijverig in de weer en tekende met driehoek en liniaal. Tussen haar ooghaartjes door tuurde ze naar hem. Ze wist dat hij bezig was een nieuwe boekenkast te ontwerpen. Er moesten allerlei kleine geriefjes en handigheidjes bij – hij zat er elke avond aan te werken en te peuteren. Ina bewonderde zijn slimheid – hij had nooit voor meubelmaker geleerd. Ze bewonderde ook altijd zijn handigheid, vooral ook omdat zij zelf nogal onhandig was, en ook het gemak waarmee hij elke compliment lachend afwees. – Na een mijmerend toekijken, ging haar blik als vanzelf naar de lamp en haar gedachten vergleden van het heden naar de afgelopen maanden met hun allerhande bewogenheid.

Hier lag ze nu en was tevreden – ze had een balans gevonden na weken van spanning, onrust, wrok en zelfverwijt. Ze had zich radeloos gevoeld omdat ze niet in alle eerlijkheid en schappelijkheid tegen Egbert opvliegen kon toen ze doorkreeg dat zijn ingrijpen het einde van haar relatie met Paul wel bespoedigd maar niet veroorzaakt had. Dat was zo vernederend, zo kwellend en het maakte alle opwinding, drift en verzet in haar herinnering zo onbeduidend en pijnlijk onzinnig. Ze moest het voor zichzelf wel opbiechten, ze kon toch toch een leven zoals ze het die hele zomer had geleid op den duur niet aan, met haar gevoeligheid en bewustheid, haar mededogen en zelfbeklag. Het was haar boven het hoofd gegroeid; het had haar vooral onvrede en verwarring opgeleverd, haar tot verbergen, veinzen en liegen gedwongen.

Als ze met hun drietjes buiten waren en andere ouders met een jong kindje ontmoetten die hun toelachten of soms een gesprekje probeerde te beginnen, voelde ze in een schrijnende spijt de tegenstelling tussen het echte geluk van die anderen en hun eigen schijngeluk. Dan durfde ze Egbert niet in de ogen kijken. Dit was allemaal verdwenen. Veinzen, liegen en verbloemen hoefde niet meer, en ze was verlost van alle gewetensnood. Het breken met Paul had haar minder moeite en verdriet gekost dan ze eerst durfde te bekennen. Met het onder ogen zien dat het vuur was uitgedoofd en de vervoering verdwenen, vergat ze Paul zo snel dat ze er zelf van schrok. Uitgedoofd, vervlogen, dus nooit geweest – zij-zelf oppervlakkig, lichtzinnig, vol ijdele waan en slap zelfbedrog. Precies zoals Egbert het gezegd had.

© 2026

XI

Moest hij dan altijd gelijk hebben, alles eerder weten en raden? Die erkenning was zo bitter dat ze wrok in haar bloed tegen Egbert had gekweekt. Ze bleef hem lange tijd koel bejegenen om hem te laten denken dat ze als een hond de hand zou likken, die haar geslagen had. – Als ze eraan dacht, ook nu nog – dan voelde zij zich opstandig en trok er een niet te harden onrust door haar lichaam. Ze keerde zich met een ruk om op de bank en probeerde haar zinnen te verzetten.
'Lukt het nog een beetje daar?'
Ze schrok van Egberts stem – ze sprong overeind en voelde de behoefte met hem te praten.
'Egbert, raad eens wie ik vandaag op bezoek heb gehad?'
'Ken ik de gelukkige?'
'Nee, en je moet ook niet raden *wie* maar *wat*!'
'Een... handelaar-in-knoopsgaten?'
'Bijna zo iets – een uitgever. Ja, daar zit je van te kijken. Ik zat er ook van te kijken. Hoe hij erachter was gekomen dat ik aan een boek bezig ben – maar hij was er achter gekomen, en nu...'
'Wacht even,' peinsde Egbert. 'Het heeft in een blad gestaan, bij de bespreking van je laatste verhaal.'
'En dat heb je me niet eens verteld!' verweet Ina half-schertsend, half-gehinderd. 'En zo achterhaalt de roem mij voordat ik het weet.'
'Zoveel mooier de verrassing, maar vertel, welke uitgever?'
'Je zult hem wel niet kennen, een jonge man – o, zo jong en enthousiast – hij heeft pas een zaak opgericht en nu vroeg hij mij mijn boek om mee te beginnen. Is dat niet aardig?'
'Je hebt hem toch niets beloofd?'
'Eerlijk gezegd – heb ik hem half, en wel driekwart beloofd – het was bijna niet te doen om het hem te weigeren.'
'Maar beste meid, wat is dat nu toch weer lichtvaardig en dom van je. Een jong auteur en een jong uitgever, dat is toch geen combinatie. Voor hem is jouw naam nog geen reclame en jij krijgt van een gevestigd uitgever zeker tweemaal zoveel. Weet je dat wel?'
'Nee, daar heb ik geen moment aan gedacht.'
'Ja, beste kind dat is het juist, maar handel dan niet in zulke dingen op eigen gezag.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een gevestigde uitgever besteedt ook veel meer zorg aan het uiterlijk en de reclame van zijn boeken, aan druk, papier, bandversiering. Hoe groot wordt je boek?'
'Ik weet het heus niet, hoor!'
'Maar op hoeveel schat je dan ongeveer wat je af hebt?'
'Geen flauw idee', lachte Ina – 'ja, dat laat ik maar weer aan jou over – dat krijg je ervan als je zo handig bent. Onze oude juffrouw thuis zei altijd: *hoe meer kunstjes de aap kent, hoe meer hij er moet vertonen*. Ik geloof dat ik nooit in mijn leven zal leren, hoeveel blaadjes er in een *vel* gaan. Ik heb trouwens ook op jou gerekend om een bandversiering te kiezen. Je weet, dat is niet mijn sterkste kant. Kan je misschien niet zelf wat maken?'
Ze deed zich half-bewust onbeholpener voor dan ze was, om hem het gevoel te geven, haar helper en haar meerdere te zijn.
'Jij hebt gemakkelijk praten,' lachte Egbert toch wel gestreeld, 'de sierkunstenaars in den lande zouden mij zien aankomen! Niet dat het zo heel veel bijzonders is wat ze maken, maar je moet wel de slag te pakken hebben. En ik heb er nooit iets aan gedaan. Maar ik zal in elk geval wel zorgen, dat je wat fatsoenlijks krijgt. Bemoei jij je er dan niet mee en laat het aan mij over. Afgesproken?'
'Afgesproken.'
'Maar nu de uitgevers-kwestie. Heb je nog iets bewaard van die knipsels uit de kranten van je eerste dingen? Er waren er heel waarderende bij. Dat kan je nu te pas komen.'
'Nee,' zei Ina verslagen, 'als ik het geweten had, dan had ik ze wel bij elkaar gehouden. Nu weet ik werkelijk niet waarheen ze gevlogen zijn. Je kunt toch ook niet alles bewaren.'
'Er zijn er genoeg die wel alles bewaren,' lachte hij, 'maar voorbij is voorbij. Enfin, een uitgever is altijd wel te vinden, al is hij dan niet *jong en enthousiast*'.
'Ik zal die jongen een briefje schrijven,' zei Ina wat bedrukt, 'het is niet prettig, maar hij moet toch begrijpen dat ik óók voor mijzelf moet zorgen. Dat zal hij toch wel begrijpen, toch?'
'Daar zou ik me geen snars van aantrekken,' lachte Egbert, 'en geen briefje. Eenvoudig vergeten. 't Is toch geen kwestie van vandaag of morgen? Of wel? Hoe ver ben je al?'
'Best wel ver al. Soms werk ik uren achter elkaar en dan, dan wil het ineens weer niet.

© 2026

Het valt me nogal moeilijk, zie je…'
'Je hebt je onderwerp nog niet helemaal te pakken?' vroeg hij luchtig en vaag.
Ina aarzelde… ze voelde gevaar… Met hem erover spreken… Het lag allemaal zo buiten de sfeer die hij waarderen kon. Tegelijk verlangde ze juist nu zo sterk naar vertrouwelijkheid, naar aanmoedigende, warme woorden. Haar hart klopte zacht en bang. Het stond haar nog zo duidelijk voor de geest hoe het tegen Paul uitspreken van wat ze in haar werk zeggen wilde, voor haarzelf alles duidelijker leek te maken. In het spontane vrije spreken onder de bezielende invloed van het belangstellend en vleiend luisteren, kon ze vaak sterker en zuiverder dan schrijvend formuleren wat ze voor ogen had. Paul had wel eens lachend beweerd dat haar gesprekken met hem het meest leken op discussiëren met zichzelf en meer dan eens had zo'n gesprek een avond van vlot en inzichtelijk werken opgeleverd. Zoiets moest ze toch ook met Egbert kunnen beleven.
'Weet je,' ging ze verder, hoewel hij verder niets had gevraagd en onbestemd voor zich uitkeek, of hij zich bedreigd voelde en spijt had dat hij nu zelf door vragen een *zwaarwichtig* gesprek uitgelokt had, 'weet je, Egbert – ik wil van mijn boek iets meer maken dan een verhaal zonder meer. Ik wil de gevoelens, de gemoedsbewegingen van de personen niet alleen beschrijven maar proberen ze te laten zien in hun onderling verband en samenhang en vooral in hun algemene en diepere zin, iets als een samenvatting, een synthese, boven het toevallige en persoonlijke uit. Ik praat er niet veel over, maar ik denk er wel voortdurend over na – over de diepere, universele zin van ontroeringen en gevoelens bedoel ik. Het fascineert mij zo, het trekt me aan om te schrijven. En… het woord is natuurlijk te groot maar ik weet zo snel geen ander… Het is ook niet precies wat ik bedoel. Het neigt dan allicht meer naar de filosofische dan naar de bepaald genoemde literaire kant'.
Ze keek naar Egbert, hij keek voor zich uit. Ze had het gevoel alsof haar woorden in een lege koude ruimte waren weggevallen – zij was er armer en leger en hij niet voller en rijker van geworden.
Zou hij nu helemaal niets antwoorden, volharden in dat laatdunkend, ongelovig zwijgen? De atmosfeer veranderde, werd zwaar en dreigend – teleurstelling, drift en onvreê begonnen overal binnen in duister te schiften, de grauwe onweerswolk hing laag boven haar.
'Vind je het niet curieus?', vroeg ze, om hem tot antwoorden te dwingen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ja, kijk eens' antwoordde hij achteloos, 'ik kan er natuurlijk niets positiefs van zeggen voordat ik het gelezen heb, maar het lijkt mij nogal een hachelijke onderneming, zoals jij het nu voorstelt. Je zou dan in elk geval eerst wat filosofie moeten bestuderen zodat je een beetje op de hoogte bent van wat er tot nu toe over gedachten en hersenfuncties etcetera is geschreven. Want daar gaat het toch om niet waar? Anders loop je de kans dat je dingen schrijft die al eerder gezegd zijn die iedereen al weet. En me dunkt, als je in die richting gaat, dan moet je toch in de eerste plaats met iets nieuws aankomen.'

Ze staarde hem even sprakeloos aan met wijd open ogen, haalde haar schouders op en keek in de lamp. Onmiddellijk zette hij zich schrap.

'Wat heb je, wat doe je, wat kijk je ineens tragisch? Heb ik misschien weer wat verkeerd gezegd?'

Na een hoog lachje: 'Hoe kun je het bedenken! Hoe zou jij iets verkeerds kunnen zeggen? Ik moest alleen even kijken of jij het was of onze buurman die in wijnen doet. Maar je schijnt het wel te zijn.'

'God mens, wordt niet theatraal op de late avond. Zeg wat je bedoelt – of zeg liever helemaal niets, dat is nog het beste met het oog op je beminnelijke stemming.'

'Mijn humeur was de hele dag uitstekend, en dat weet je, tot vijf minuten geleden. Maar jij hebt mij weer vergiftigd, zoals je mij altijd vergiftigt, met je pedante, pompeuze, hersenloze onzin. Zeg een dichter dat hij alle verzen van de wereld moet lezen en zorgvuldig het signalement van zijn liefste veranderen, voordat hij een liefdeszang voor haar schrijven mag... omdat misschien een ander al... vertel een schilder dat hij geen bokkingen en geen citroenen meer mag schilderen maar inktvissen en de een of andere onbekende uitheemse vrucht, omdat hij *iets nieuws* moet geven. Iets nieuws, iets nieuws – *haute nouveauté*, als een winkelier, als een clown in *Carré*. Alsof het in kunst niet juist gaat om het ongerept persoonlijke, het subjectieve, het zelf-beleefde, alsof er iets anders belangrijk is dan ieders diepste waarheid over zichzelf, in zijn verhouding tot zichzelf, tot de mensen en tot... tot de Oneindigheid. Alsof een kunstenaar iets anders kan dan over zichzelf spreken – wat stompzinnige idioten hem dan verwijten – maar dan zó over zichzelf spreken, dat zijn eigen stem tegelijk de stem is van de oneindigheid-zelf, omdat hij toch alleen het universele, het eeuwige, het boven-persoonlijke van zichzelf uitspreekt, tenminste daarnaar streeft, onbewust of bewust. Maar jij met je burgermansontzag voor boeken die je

© 2026

niet gelezen hebt en voor denkers, die je niet kent omdat die geschriften en die boeken nu eenmaal *klassiek* zijn, omdat jij je anders blameren zou – jij leutert maar, jij bazelt maar, jij praat maar na. Alsof we bijkans iets anders kunnen geven dan wat in onszelf is. Alsof we een andere macht hebben dan naar beste te kunnen oogsten en samenbinden van wat wij waarachtig niet zelf gezaaid hebben, maar de Geest, die wij niet kennen – en als dat dan *nieuw* is, dan is het omdat wij zelf altijd *nieuw* zijn, omdat de tijd altijd *nieuw* is, maar niet, omdat we vooraf *een beetje filosofie gestudeerd hebben.*'

'Ik meen toch wel eens gehoord te hebben,' zei Egbert pompeus zelfgenoegzaam, met een smadelijk-toegeeflijk glimlachje, als tegen een kind dat doorslaat, 'dat er nog zo iets bestaat als *objectief denken*. Maar een stommeling als ik kan zich daar natuurlijk in vergissen.'

'Objectief denken!' riep Ina 'ook alweer een woord, waarvan je zelf niet weet, wat je ermee bedoelt. Zo als jij het stelt, kun je net zo goed praten over 'objectief eten' of over 'objectieve kiespijn.' Of bedoel je misschien – ja, wat bedoel je er eigenlijk mee? Zeg dat nu eens – probeer dat nu eens te omschrijven!'

Ze zweeg in uitdagende afwachting, haar ogen fonkelden wijd open, haar borst hijgde, er parelde zweet op haar voorhoofd. Egbert keek langzaam op.

'Wat bedoel je? Moet ik daar antwoord op geven?'

'Ja, ik vroeg je toch iets, nietwaar?'

'O, ja, ik dacht dat het meer een oratorische fraaiigheid moest voorstellen, ik denk er niet aan, hoor, ik voel geen enkele behoefte om me hier door jou een examentje te laten afnemen.'

'Nee, je hebt meer zin om opgeblazen onzin uit te slaan, te schermen met grote woorden, die je zelf niet begrijpt, dat is ook wel zo makkelijk dan dag en nacht te lopen tobben, wroeten en bidden om wat inzicht en begrip, dan alles in je zelf om te gooien, binnenstebuiten te keren, omdat je schrikt wanneer je eenmaal de ogen zijn open gegaan en je de verwarring binnen in je ziet. Al die woorden, die we maar gebruiken en die geen begrippen dekken, al die zogenaamde voorstellingen die aan je buitenkant kleven, die je eigendom niet zijn omdat je ze niet zelf gemaakt hebt, die dus niet met je geest zijn vergroeid – al die zogenaamde feiten en waarheden, die je maar klakkeloos overgenomen hebt op gezag en loutere praatjes... Dan pas leer je, dat iedereen het uiteindelijk van zichzelf moet hebben, uit eigen innerlijke

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ervaring, niet uit boeken – zelfs al lees je ze, wat ik doe en jij niet eens – zichzelf van de grond af opnieuw opbouwen moet. En de resultaten van dat innerlijk breken en bouwen, als je ze goed bewust weet en goed bewust en begrijpelijk zeggen kunt, dat is het *nieuwe*, dat we te geven hebben. Ik kan je bezweren, dat ik de laatste tijd geleerd heb meer vertrouwen te stellen in de waarheid van mijn ziel dan in de waarheid van mijn ogen…'

Haar stem smoorde in ontroering, haar drift was gezonken. Ze keek naar Egbert, hij zat aan de tafel – zijn hoofd op de borst, spelend met een vouwbeen, de eeuwige vaag-spottende glimlach als verstard om zijn mond. Nooit was hij zo ver van haar af geweest.

'Egbert,' drong ze opnieuw aan. 'Geloof mij toch – deze dingen zijn mij liever dan alles en boven alles heilig – alles wat echt en vurig in mij is, gaat op in mijn verlangen naar begrip en verheldering. Ik heb liever dat je mij persoonlijk pijn doet, dan dat je zo oppervlakkig, plomp en gedachteloos over die dingen spreekt. Je kunt er niet over spreken, zolang je ze niet zelf hebt beleefd. Denken-voelen-begrijpen, dat zijn maar woorden. Er is enkel *zijn*, een diep innerlijk bewust *zijn*, een besef dat het denken en het voelen te boven gaat. We hebben geen ander werkelijk geestelijk bezit dan onze subjectieve ervaringen. Je weet dat ik van kind af aan gelezen heb met een gretigheid en een dorst, waar ik toen al, niet veel later tenminste, zelf over nadenken moest. En nu geloof ik, dat ik weet, wat ik in boeken zocht en nog altijd zoek: de innige aanraking, het gevoel van eenheid met mensen, die dezelfde subjectieve ervaringen hebben gehad als ik en die zich daarvan bewuster zijn geweest en het daardoor mooier er krachtiger hebben kunnen zeggen.

Ik geloof, dat er niet zo heel veel mensen zijn, die in alle gebieden subjectieve ervaringen bezitten – eenvoudig omdat ze nooit in alle gebieden zichzelf ontgonnen en doorploegd hebben –en die dus hun hele leven genoegen nemen met de subjectieve ervaringen van anderen, van een meerderheid of van erkende autoriteiten en een taal spreken die ze niet begrepen en die hun eigendom niet is en meningen verkondigen, die ze niet kennen en niet belijden en die ze elk moment door hun daden te niet doen, en hun instincten *overtuiging* noemen en dat houden ze dan voor *objectief denken*.

Dat weten ze natuurlijk niet – en in den beginne zijn we allemaal zo, maar sommigen van ons worden wakker.'

© 2026

XI

'En juist dat wakker-worden, dat met ontsteltenis ervaren, dat je tot dusver hebt gesproken over wat je niet begreep, dat je jezelf niet kent en niet waarachtig toebehoort, en dan dat wanhopig reiken naar jezelf, om jezelf wél toe te behoren, jezelf te kennen en in waarheid je-zelf te zijn... Dat zijn precies de dingen die ik in mijn boek beschrijven wil, de dingen waar ik voor gestreden en onder geleden heb.'
'En daar sta jij buiten omdat jij er niet voor gestreden en er niet onder geleden hebt. En ik zou zo graag willen dat je dat tenminste erkende, dat je ook eens de moed kan opbrengen om te zeggen: *ik begrijp dat niet*, in plaats van alles met machtwoorden af te doen, dat je een keertje naar mij luisteren wil en inzien, dat je niet alles beter weet, dat je niet overal verstand van hebt en dat je dan ook eens iets van mij wilt geloven en aannemen en leren in de dingen, die ik door mijn aard nu eenmaal beter weet.'
Egbert stootte een scherp lachje uit.
'Kijk eens aan, daar komt de aap nu toch nog uit de mouw – het welbekende aapje van mevrouws ijdelheid. En het povere slot van de hele verheven slotrede is een vriendelijk verzoek om een beetje wierook. Ik kan niet zeggen dat ik je geluk wens met je speech en mijn motie van vertrouwen in je verdere filosofische of metafysische capriolen moet ik je daarom voorlopig nog blijven onthouden.'
Ina sprong op uit haar stoel en rende op hem af alsof ze hem te lijf wilde gaan – hij week achteruit en greep haar bij de polsen en slingerde haar van zich af.
'Het viswijf is weer losgebroken – we zijn weer waar we wezen moeten. Maar als jij nu zo dol op algemeenheden bent, hou je dan deze algemeenheid voor gezegd, dat dit onherroepelijk de laatste keer is, dat ik me in een dergelijk gesprek begeef. Zodra je in het vervolg weer die kant uitgaat dan kap ik het altijd en direct af. Ik doe er niet meer aan mee. Je kunt je dus voortaan al die moeite besparen.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze kwam met de jongen aan de hand de deur uit in het zonnige, luwe voorjaarsweer. Eenmaal op straat gaf ze hem de bos wuivende witte seringen die hij zelf wilde dragen om ze aan Ode te geven, die hem had *beter gemaakt*. Een paar weken daarvoor was hij met zijn hoge stoel omgetuimeld, op de scherpe rand van een stuk speelgoed terechtgekomen en met een bloedende wond aan zijn hoofdje krijsend op de grond blijven liggen. De schrik dreunde nog dagen lang na in Ina's hoofd. Wat een geluk dat Egbert er was met zijn kalmte, zijn onverstoorbare rust. Hij had het ventje al opgenomen, zo goed hij kon het bloeden stelpend terwijl zij nog doodsbleek, en met trillende benen tegen de muur stond. Hij wilde met hem naar de dokter gaan, net toen Ode kwam en de zorg overnam. Ode was onverwacht komen eten zoals hij wel vaker deed als Annie uitging met vrienden. Ze had er vele, en telkens andere en wist zich met glimlachjes en beminnelijke kleine diensten overal geliefd te maken waar ze winst en voordeel zag voor Ode's praktijk. Ze hadden geen kinderen; toen Ina er een toespeling op waagde, vertelde Ode dat Annie geen kind wilde, geen kind durfde krijgen omdat ze doodsbang was dat ze het niet zou overleven. Het lukte hem niet om haar van die gedachte af te brengen. Hij moest er dus met droevigheid in berusten. Ina had van het hele verhaal, zoals haar broer het had overbracht, geen woord geloofd. Annie met haar tergende koelbloedigheid en haar forse gestalte, Annie zou bang zijn een kind te krijgen! Nee, ze was er eenvoudig te lui en te egoïstisch voor, bang om dik te worden, waar ze aanleg voor had, bang om in beslag genomen te worden door zorgen die haar eigenbelang niet dienden. Maar ze had niets losgelaten van wat ze dacht en Ode hechtte zich meer en meer aan haar eigen kind. Die middag aan tafel hadden Egbert en hij haar geplaagd met haar hulpeloosheid en gemis aan tegenwoordigheid van geest.

'Ze zou het huis rondom zich laten afbranden en van schrik vergeten weg te lopen', hield Egbert vol – en zij had gelachen, het zich laten zeggen en dankbaar naar hem opgekeken en gezegd dat ze er op vertrouwde dat hij haar dan wel zou komen redden. Voor de grap had hij Ina gewaarschuwd: 'Dáár moest ze het vooral niet op laten aankomen.' En de dagen waren omgegaan in het gemeenschappelijk zorgen voor het kind, dat verbonden in bed moest blijven en weer had Ina, als vroeger, heimelijk bijna gewenst dat er weer eens zoiets mocht gebeuren, dat Egbert nog eens ziek zou worden of zij zelf, om die halfgedempte atmosfeer van eensgezinde innigheid, dat gevoel van saamhorigheid, zonder gedachte of overweging, dat haar wezen zo

© 2026

lief was, te houden. Ze had zich, de dag na hun laatste grote ruzie, opnieuw voorgenomen dat zij nu van haar kant alle gedoetjes en ruzies zou vermijden en hem niet aanspreken over kwesties die blijkbaar zijn wrevel opwekten en hem aanzetten tot verzet.
Haar boek was voltooid. Ze hadden er alleen zakelijk over gesproken. Het kon nu elk moment verschijnen, maar ze kon hem dan maar beter niet naar zijn oordeel vragen – na alles wat hij gezegd had, zou van waardering toch geen sprake meer zijn. Hij waardeerde sowieso weinig. Wat was er logischer en redelijker dan dat hij haar werk ook niet waardeerde? Ja, er bestonden mannen die blindelings bewonderden wat hun vrouwen deden, ook al hadden ze minder in huis dan zij – maar zo stond hij er nu eenmaal niet tegenover. Dat lag niet in zijn aard, dat heeft ze altijd geweten en daar had hij haar nooit in misleid. Eerlijk beleden onverschilligheid, al voelde ze die vaak als afkeer tegen haar gemoedstoestand – bleef te verkiezen boven laffe ondoordachte verering. Zo probeerde ze altijd weer opnieuw de jammerklachten van haar hart te stillen. Tegenover Egbert hield zij – zoals eerder met het zelfverwijt om haar heftigheid, boven alles vooral de twijfel aan haar eigen kracht en kunnen – zich nu klein. Vaak hield ze zich voor dat ze toch moest kunnen zwijgen en berusten, dat al haar opinies, wensen, verlangens en bezwaren het niet waard waren om er zijn vrede over te verstoren. Bij elk nieuw voornemen leek het waarmaken zo makkelijk… en het lukte maar niet.
Maar vandaag voelde zij zich sterk en stilmoedig, de zonneglans lag overdadig mild op de vijvers in het park – er dreef zo'n stille zoete zoelheid in de lucht en alle bomen stonden op uitbotten. Uit de zachte bast van de heesters waren overal de verse lovers te voorschijn gekropen, teer behaard als kinderhuidjes, geurig als bessenblaadjes. Waar de zon het zand had warmgestoofd, koesterde zich een hele groep bolle dik-bevederde mussen. En haar kind liep naast haar en neuriede en keek verrukt in de wuivende pluimen van bloemen boven zijn witte gezichtje. Een golf van warmte en innigste tederheid stroomde door zijn handje dat in de hare lag haar lichaam binnen. Het kind lachte om de kijvende vogels die met driftige poten het zand verwoelden en draaiden als dolle tollen. Ze bleef staan en bukte zich tot haar mond bij zijn zachte warme halsje was. Ze wees hem de hartstochtelijkste vogel en lachte met warme tranen achter haar oogleden. Plotseling drukte ze hem stevig tegen haar aan…
Ze voelde hoe haar hele wezen naar geluk, vrede en harmonie reikte… Dat ze vervuld

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

was met een onbeschrijfelijk berustend verlangen waar geen woorden voor bestaan. Het was, terwijl ze verder liep en om zich heen keek, alsof uit het zonlicht en de zachte lucht de edelste voornemens, de meest verheven wensen op haar aanvlogen als witte duiven en aan haar hart klopten en kwamen er binnen. Ze werd als een eindeloze verruiming van zich zelf gewaar, als ontsteeg ze aan zichzelf en gaf zich in een ijl en zoetvloeiend vertrouwen aan het omringende over en nam dat tegelijkertijd weer in zichzelf op zodat ze er één mee werd.

Elke geur die ze opsnoof, maakte stromen van ontroering los en een gevoel dat op heimwee leek – haar hart gaf, onstuimig-sidderend, weerklank op de overzoete vogeltoon.

De krokusjes bloeiden al; binnen de stugge gesloten koker van sappig groen zwollen de hyacinten, roze en paars schemerde door de spleten – het was alsof ze de geur al snoof.

Tot in de straten hing lentegeur, woei lentewind door het wemelende zijde-achtig groen, dat grappige, speelse schaduwtjes op de stenen van straat en gevels toverde.

Hier en daar in de tuin zetten de seringen al knop en bij Annie's huis zag Ina de vroege azalea's op het zuiden in bloei, met bloemen als ijle, geelrode vlammen.

Ode was niet thuis, hij bezocht met een collega een zieke maar hij zou niet lang meer wegblijven. Annie vertelde het haar vluchtig, ze zat met de vrouw van de andere dokter – Ina had de naam niet verstaan – in de tuinkamer en ze namen direct na de begroeting hun gesprek weer op. Ina begreep uit wat ze verstond, dat de vriendin naar de opera had willen gaan en daarin gehinderd was. Ze voelde zich na de zachte opwinding van zo-even, plotseling slap en als van de wereld vervreemd. Ze keek de rap-kleppende vrouw aan, zag het smalle voorhoofd, de koele ogen, de vouwen om haar mond, de lippen zonder kleur of weelderigheid van vorm, het fletse rood op de schrale wangen en een zachte huivering van onverklaarbare afkeer gleed over haar huid alsof die vrouw tegenover haar een geboren vijand was. Ze was niet onaantrekkelijk, eerder knap en niet oud, ondanks het haar dat begon te grijzen, goed gebouwd en zorgvuldig gekleed. Het was die blik zonder overgave en die mond zonder mildheid, de luie handen in haar schoot waardoor Ina zich afgestoten voelde.

'Had je het haar niet kunnen vragen, om die avond af te staan?' vroeg Annie, met haar glimlachje zonder belangstelling.

'Vragen? Vragen aan een ondergeschikte? Nee, maar ze had het uit zichzelf moeten

© 2026

aanbieden. Ze zag heel goed dat de kaart gebracht werd – ik sprak er trouwens opzettelijk over terwijl ze in de kamer was, iets ik anders nooit doe, dat was dus duidelijk genoeg. Maar geen woord.' En ze leuterde klagend voort over de ontevredenheid, de veeleisendheid, de gevoelloosheid van haar dienstbodes, waarvan een *de aardigheid had uitgehaald* om tyfus te krijgen nadat ze vier weken bij haar was en haar handenvol geld aan verpleging had gekost. – Annie troostte haar lachend met een levendig verhaal van haar eigen rampspoeden. Zij had een meisje, dat er een vrijer op na hield.
'Wat kun je daar op tegen hebben?' vroeg Ina.
'Alles,' lachte Annie, 'alles heb ik er op tegen. Ik griezel letterlijk bij de gedachte dat ze daar beneden met een jongen zit. Ik heb niet zo'n zwak voor de liefde als jij, Ina, en ik heb het haar doodgewoon verboden. Maar denk nu vooral niet, dat zo'n kind zich daaraan stoort – telkens merk ik, dat hij toch weer in de tuin is en dan bel ik dadelijk, nodig of niet om haar hier te krijgen. Soms laat ze tot driemaal toe bellen.' De ander kwam weer op haar verkeken uitje terug.
'Maar je hebt er toch twee,' wierp Annie tegen, iets ongeduldig over het zeuren, 'die met de tyfus en dan dat kleintje. Eén is toch genoeg om bij de kinderen te blijven.'
'Als de kinderen niet zo'n teerhartige vader hadden,' zei de vriendin met een scherp lachje, 'hij heeft alleen vertrouwen in die met de tyfus, zoals jij haar noemt, en als die uit is, heb ik thuis te blijven.'
'En dan gaat papa alleen?'
'O nee, hij is altijd thuis 's avonds.'
'Met die van de tyfus?' lachte Annie.
'O, hoe kom je er bij?' protesteerde de ander schertsend, 'neen, dat is in orde, hoor. Ze is vrij oud en vrij lelijk maar trouwens – er zijn er wel andere in huis geweest, eenmaal een charmant kinderjuffertje, maar ik geloof niet dat mijn mannetje zich zo iets in het hoofd zou durven halen.'
'Beweer maar niet te veel!' waarschuwde Annie lacherig.
De ander zweeg met een glans van triomf in haar ogen.
Buiten werd een sleutel in het slot gestoken, brommig gepraat van mannen in gewichtig gesprek begeleidde de naderende voetstappen door de lange gang.
'Daar komen ze,' zei Annie. De mannen kwamen binnen en Ina, zwak nieuwsgierig naar de deur kijkend, herkende met een schok van verrassing de man naast Ode. Het was dokter Ramondt. Ze dacht te zien dat hij haar na al die jaren ook herkende

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en dat zijn gezicht als door een glans werd overtogen. Even later dacht ze dat ze zich vergist had; zijn begroeting was gematigd-vriendelijk en op hun vroegere ontmoeting zinspeelde hij alleen met een vluchtige opmerking die aan het ooit gebeurde alle betekenis ontnam.

Het vervulde Ina met het overbekende gevoel van teleurstelling, twijfel en schaamte ineen, dat ze altijd had wanneer anderen tegenover haar hooggestemde herinneringen of overmatige verwachtingen nuchter en koel bleven. Ze was door de plotselinge herinnering van die lang geleden lentedag en het gesprek dat haar nu zo betekenisvol leek én door die plotselinge teleurstelling zo afgeleid, dat ze Ode's vragen naar haar jongen maar oppervlakkig beantwoordde – voortdurend tersluiks de ander gadeslaand. Nu de kans op een hernieuwde toenadering door zijn houding te was geslonken, leek de oude halfvergetene haar nog waardevoller en hijzelf nog aantrekkelijker. Nu Ode haar kind op zijn schoot had getrokken, ermee praatte en speelde terwijl hij het nog rode litteken bekeek, kwam Ramondt toch achter zijn vrouws stoel om ongemerkt en als toevallig naar haar toe. Haar hart klopte hinderlijk – zij voelde, een beetje jammerlijk en beschaamd, dat ze bloosde. Hij was nu bij haar en leunde tegen het vensterkozijn en keek haar glimlachend in de ogen.

'Wat bent u weinig veranderd in die vijf jaren! En intussen al vrede gesloten met de mensen? Of doet u nog steeds aan vrijwillige cellulaire opsluiting?' Hij hield zijn stem gedempt – er was, vond Ina, iets schichtigs en onrustigs in zijn doen, ofschoon hij kennelijk vrijmoedig wilde overkomen. Maar ze vond het fijn dat hij zich dat lang geleden gesprek nog herinnerde en het schoot haar tegelijk te binnen hoe het haar toen had teleurgesteld dat hij na die ene keer nooit meer was gekomen. Voordat zij het zich realiseerde had ze hem dit nu al, half in ernst, half in grap, verweten. Hij kreeg een kleur – zijn gezicht verstrakte en antwoordde niet meteen. Ina kreeg het gevoel dat ze te veel en iets te brutaal, misschien wel indiscreet, iets had gezegd dat op hem overkwam dat ze zich aan hem opdrong en ze wist nu ook niet meer wat ze zeggen moest. Zo stonden zij even ontdaan, zwijgend tegenover elkaar.

Plotseling hoorde ze de stem van zijn vrouw achter zich. 'Het wordt onze tijd, Annie.' Ina keek om en zag op het gezicht de blosjes verscherpt en ontmoette een beledigende, laatdunkende blik die haar ongegeneerd van top tot teen de maat nam, Ina gloeide ineens van woede maar sloeg haar ogen niet neer.

'Komt het rijtuig gauw?' vroeg mevrouw Ramondt haar man.

© 2026

'Het rijtuig? Met dit heerlijke weer? Ik had veel liever willen lopen.
Als antwoord stak ze haar voet vooruit. 'Met die schoentjes dan zeker?'
Hij wierp er een treurblik op en zweeg gelaten.
'Loop jij dan alleen,' stelde Ode voor, 'het is dezelfde weg als mijn zus – jullie lijken nog oude kennissen en dan breng je haar even thuis met de jongen'. Ina bloosde van blije verrassing en ze zag duidelijk aan Ramondts ogen dat hij wel wilde, maar bedwong elke uiting.
'Vind je dat goed' vroeg hij, 'dat jij hier op het rijtuig wacht en dat ik dan ga lopen? Kan ik thuis nog iets voor je doen, ik zal er wel als eerste zijn.'
'Dank je – maar ga je gang, hoor!' Het klonk bijtend van opzettelijke achteloosheid, maar haar vluchtige blik op Ina was weer laatdunkend en minachtend en maakte een stijf buiginkje bij het vertrek zonder een groet en haar een hand te geven.
Ina trilde.
Wat verbeeldde die vrouw zich wel? Dat ze hem had gekocht en betaald? Dat hij haar eigendom was? En hoe durft ze haar zo afkeurend te bekijken? Hij was duizendmaal te goed voor dat zelfzuchtige, onbeleefde wezen, met haar luie handen en lege beuzelpraat, te beroerd om te lopen, nog niet eens mooi en geestig zoals Annie.
Eenmaal op weg verdween de wrevel en voelde Ina alleen de wonderlijke bekoring van dit onvoorziene samenzijn. Het zette haar hart in een vreemde gloed – veelsoortige gevoelens namen bezit van haar – het blinde, redeloze vertrouwen in hem die ze ternauwernood kende, het vertrouwen dat ze zelf indertijd tegenover Paul van Oord bespottelijk vond en waarzonder ze toch niet gelukkig kon wezen. Hetzelfde gold voor het welbekende verlangen hem te behagen, te bekoren, te schitteren tegenover hem en vooral half-bewust te laten zien dat zij aardiger, geestiger was dan zijn eigen vrouw – ook mooier en jonger, wist ze.
Ze voelde een baldadige lust om die vrouw, haar geboren vijand die haar beledigd had, te kwetsen in haar verknipte, opgeblazen zelfvertrouwen dat nergens op sloeg. Ze schrok van dat laatste gevoel dat uitdagend en onontkoombaar haar bewustzijn binnendrong. – Ze dacht met weemoed en verbazing aan haar hoogstaande en verheven stemming van een uur geleden. Nu was er een alles overheersend verlangen om door hem bewonderd en gevleid te worden als een levensbehoefte die elke andere overweging wegduwde.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Terwijl ze luchthartig over hun eerdere ontmoeting sprak en hem probeerde zijn eerste indruk die hij van haar had te ontlokken – en van dat zonderlinge gesprek, voelde ze weer diezelfde jachtige, nerveuze innerlijke stuwingen, dat gulzig, smachtende verlangen naar zijn sympathie, zijn bewondering. Ze wist dat ze het risico liep het omgekeerde te bereiken van wat ze beoogde. Tóch kon ze het niet laten... Ze was niet bij machte om wat haar ook in haar eigen ogen vernederde, al zoveel pijnlijk berouw had bezorgd te onderdrukken. Waarom kon ze toch nooit rustig afwachten en geduldig zijn? Waarom moest alles toch zo stormenderhand gebeuren? En haar altijd zo onstuimig overvallen?

Ze had hem het verhaal van haar jaren-geleden kennismaking met Egbert verteld en van hun huwelijk en hoe ze toen op staande voet bij Mary Rutgers was vetrokken en elkaar daardoor nooit meer terugzagen – haar aandacht was minder bij wat ze vertelde, alswel bij de indruk die het op hem maken moest.

'Toch jammer,' vond hij, 'dat u nu niet studeert, of geeft het huishouden en uw kind, nu voldoende bevrediging?'

'Maar ik schrijf,' riep Ina met gespeelde verontwaardiging, 'en dat weet u niet eens! Ik ben al half beroemd, de uitgevers komen bij drommen op mijn onvoltooide manuscripten af – jongeren vragen mijn oordeel over hun meesterwerken waar geen tijdschriftredactie vertrouwen in heeft en u kent geeneens mijn naam.'

Luchtigjes en bijna achteloos had ze het gezegd – toch vond ze het nu prettig dat hij het wist. Het verhoogde toch haar belangwekkendheid voor hem.

'Ik heb weinig tijd, maar ik beloof u...' Hij was er een beetje verlegen mee, voelde ze en greep de gelegenheid aan om zich als eenvoudig en vooral geen opgeblazen kunstenaar te afficheren.

'Het maakt niet uit, zoveel verliest u er heus niet bij. Wacht maar tot mijn boek is verschenen dan krijgt u een exemplaar.'

'Dat is een mooie belofte,' lachte hij, 'daar houd ik u graag aan.'

Ze zwegen even en Ina liet een vriendelijkheid die op haar lippen brandde onuitgesproken.

'Ik ken nog een schrijvende vrouw' begon hij daarna te vertellen.

'Een patiënt van mij, maar ze is heel anders dan u, een moeilijk persoontje. Ze kan thuis niet werken. Ze woont ruim en heeft maar één kind, maar als ze de *inspiratie* in zich voelt, dan moet ze weg. Dan gaat ze naar buiten, bij mensen die haar kennen en

© 2026

die niet tegen haar spreken mogen. Ze heeft dan allerlei aparte neigingen en verlangens omdat het anders niet gaat. Ze heeft er mij wel van verteld'.
'Ik ben blij, dat ik zulke eisen niet stel in mijn kleine huis en met mijn drukke jongen. Hoe heet uw beroemdheid?'
Hij noemde de naam. 'Kent u haar?'
'Wel eens hier en daar een gedicht van haar gelezen. Maar... nee, ik wil geen kwaadspreken.'
'Doe het maar wel, het brandt op uw tong.'
'Och, ik weet eigenlijk niets kwaads. Is ze aardig?'
'Interessant, en zich daar erg van bewust. En *apart*. Vol moderne theorieën. Een beetje *conventioneel-onconventioneel* zoals Shaw het uitdrukt.'
'Dat zijn ze allemaal,' viel Ina uit, wat scherper dan ze bedoelde, 'en bar weinig oorspronkelijk!'
'U houdt nog steeds niet van uw medevrouwen?' Hij lachte en voegde er medischdeftig bij, 'een vaak voorkomende vrouwenkwaal, die ik mij bij u nog van vroeger herinner.' Ze kreeg een kleur.
'Als ik een man was, zou ik vrouwen denkelijk heel aardig vinden. Nu ik een vrouw ben niet. Ik verfoei die gladde handigheid waarmee ze zich andermans gedachten eigen maken, en het aplomb waarmee ze hun mannen en vrienden napraten. Misschien dat volgende generaties vrouwen van een hoger gehalte zijn, maar voor het ogenblik en voor mijn gevoel behoort de moderne, de zogenaamde ernstige, de *ontwikkelde* vrouw tot het onbehaaglijkste van wat de natuur oplevert.'
'En de ouderwetse!'
'Die ken ik niet,' zei ze kort, schouderophalend, vaagverdrietig als om iets leegs onder de woorden. 'Als ik denk aan vrouwen die ik heb ontmoet – behalve één, die ik maar oppervlakkig en vluchtig ken – dan kan ik me geen herinneren met wie ik heb kunnen praten als een man, niet een van wie ik ooit een oorspronkelijke gedachte heb gehoord, niet een die een grap of een anekdote aardig vertellen kon, niet een die kritisch tegenover zichzelf stond. En ik heb er nooit een, voor- of achterwaarts, met iets van die onvolprezen vrouwelijke élégance uit een tram zien stappen. Als ik een man was zou ik die stunteligheid misschien wel leuk vinden en vooral strelend door het contrast met mijn eigen voortreffelijkheid. Ze zijn of frivool en dom en onbeduidend – of versteend in boekengeleerdheid. Het kleinste ziertje *wijsheid* maakt ze voor

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hun hele verdere leven *topzwaar*, zoals u het indertijd uitdrukte, en ongenietbaar.'
Ze had nu vrijmoedig gesproken, haar behaagzucht was naar de achtergrond van haar geest verschoven. Ze liepen zwijgend naast elkaar.
'Nee,' zei ze, plotseling geraakt door een teder-deelnemende blik. 'Nee, het komt mij allemaal soms zo kleingeestig, zo pietluttig, kleinsteeds. Dan heb ik heimwee.'
'Waarnaar?'
'Naar een grotere wereld, naar wezens, tegelijk luchtiger en dieper dan het lauwe, lompe merendeel der mensen. Of misschien nog naar wat anders. Ik weet het niet. Wat ik er ook over zeg, het dekt mijn gevoel toch niet geheel en al. Maandenlang voel ik het soms niet en kan het mij zelfs nauwelijks voorstellen, en kan ik mij aanpassen, en dan ineens wordt het mij weer te machtig. Dan komt weer dat overschuimende gevoel dat ik ten koste van alles losbreken moet. Maar waaruit? Met welk doel? En... onverschillig met welk gevolg.'
Hij wilde wat zeggen, maar ze boog zich naar haar zoontje die droevig-fluisterend klaagde omdat niemand hem aandacht schonk. Ze voelde dat ze tekort was geschoten en nam hem snel aan de andere kant tussen hen in.
'Nu praten we verder alleen met broertje, is het niet? En we gaan wat met hem spelen?' Ze lachte hem vertrouwelijk toe. En het verlangen hem te bekoren en te behagen drong opnieuw al 't andere naar de achtergrond. Ze zag zijn ogen die haar toelachten, met belangstelling, deelneming, bewondering, ze voelde zijn bescheiden en zuivere blik langs haar haren, haar handen, langs haar gestalte en ze werd er warm onder als onder een zachte, tedere liefkozing. En terwijl ze naast hem ging, dacht ze aan Paul van Oord en aan de eerste dagen van hun vroeger samenzijn. De nieuwe vertrouwelijkheid leek, boven de oude, een belofte van vastigheid en duurzaamheid in te houden, de herinnering verschrompelde en verbleekte in het licht van het heden. Wel plaagde haar de herinnering aan wat ze wist: hoe ze het ook duurzaam had gewaand – en toch was weggeteerd en bijkans vergeten – Ze probeerde dat beschamende weten te niet te doen en te overstemmen door de onstuimige voornemens van hechte standvastigheid voor de toekomst, als ze hem nu mocht winnen.
Het oude was voorbij, ze wilde er niet aan denken; de toekomst was nu als altijd onzeker. Ze kon zich alleen opnieuw het beste voornemen en het beste ervan hopen.
Ze bracht haar zoontje aan het babbelen om te tonen hoe aardig en schrander hij was en vertelde Ramondt van zijn snedige antwoorden en van zijn streken, en

© 2026

wist zelf dat ze tegelijk volkomen argeloos en gewoontegetrouw was. Haar wangen bloosden warm onder zijn zacht-vertederde, bijna vaderlijke, maar tegelijk zo innig liefkozende glimlach. Toen ze langs het krokusperkje ging, waar ze eerst hoogdravende gedachten en verheven voornemens als witte duiven haar hart had voelen binnenkomen, werd ze zich pijnlijk bewust van wat ze deed: met al haar macht een getrouwde man veroveren, bekoren en naar zich toe halen. En ze voelde zich bang en benauwd en klein in het besef van haar zwakke, arme, wankele aard, het vage, vluchtige, veranderlijke van haar hart. In een angstig voorgevoel gaf ze er zich rekenschap van hoe al het andere van zo-even wellicht niets anders was geweest dan het verholen verlangen van wat ze nu probeerde te verwezenlijken...

Ze namen afscheid. Ze had niet de moed hem te laten gaan, zonder iets van een verbintenis tot stand te hebben gebracht. Ze kon hem niet, ze wilde hem niet op goed geluk van weer zo'n toevallige ontmoeting loslaten, ze kon het herboren gevoel van eenheid en contact, de hoop op steun niet prijsgeven. Terwijl haar hart bonsde in haar keel liet ze hem beloven dat hij een keer komen zou en dat ze hem dan wat van haar werk zou voorlezen.

Thuis vertelde ze Egbert van haar ontmoeting en duidde Ramondt aan als de dokter die haar vroeger bij Mary behandeld had. Ze durfde niet zwijgen omdat de kleine jongen haar argeloos zou kunnen verraden en daardoor de schijn van opzettelijke geheimhouding op zich zou laden. Ze sprak bangig en nederig, met voorzichtig gekozen woorden, en keek naar zijn gezicht, dat echter geen belangstelling of anticipatie van welke aard ook verried, maar strak en gesloten bleef onder een schaduw van hovaardig wantrouwen en ongenoegen.

's Avonds werkte ze bij het open raam met het kleine lampje voor zich – de rest van de kamer lag in de schemer. Egbert neuriede en floot op de veranda, zacht wuifden de toppen van de hoge, donkere populieren – een fluit in de verte leek een vleiende en wonderlijk-vertederde lokroep op haar af te sturen. Ze hief haar hoofd op en peinsde hoe wonderlijk dat was – dat ze nu weer het leven zoveel voller en dieper dan anders voelde, door de volheid en de diepte van haar eigen hart. Dat het was alsof alle dingen haar eerst hun rugzijde hadden getoond en nu ineens hun volle gelaat – dat alles weerklonk op wat in haar hart was aangeslagen, een versmelting met al het omringende als delen van haar eigen wezen, een verruiming en verheerlijking, een verjonging van dat eigen wezen en van de dingen daarbuiten, als na een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zomers regenbad wanneer alles helder en duidelijk is. En ook sloop in de volheid die vertederende vreugde weer de schaamte haar het hart in: om een man was het, om een man was het nu alweer, om een man was het altijd, zou het altijd zijn. Wat was ze toch voor iemand? Had ze geen fierheid en geen kracht, geen vrouwelijke hoogheid, geen eergevoel?

In een golf van angst en bittere onrust trok haar zoete vervoering weg. Ze wist dat ze Egbert weer ergernis en zichzelf weer onrust, onvree, wroeging ging bezorgen.

Ze wist ook dat het onontkoombaar was – dat de vredige maanden verstreken waren. Dat ze doorging en doorzetten zou tegen beter weten, tegen raad en tegen elke overweging in. Ze schudde de zinnebeeldige angst van zich af en in een spontane opwelling om voor Egbert tenminste voor deze avond iets liefs te doen, als bij voorbaat schadeloos te stellen zo goed ze kon, ging ze naar hem toe, legde haar arm om zijn schouder en zei dat ze haar werk zou laten liggen en liever met hem ging wandelen. Hij nam verheugd en verrast haar voorstel aan.

2026

XIII

Een week later kwam Ramondt. Doordat Ina bijna voortdurend aan hem had gedacht, had zij zich gevoelsmatig het weerzien na hun wandeling van een vanzelfsprekende liefderijke vertrouwelijkheid voorgesteld. Nu viel het haar tegen. Bij binnenkomst deed hij zakelijk en afstandelijker dan die middag in het park en bijna afwerend – met iets dat naar wantrouwen zweemde – tegenover haar warme tegemoetkomendheid. Het deed haar pijn, ze kroop in haar schulp. Ze voelde al aankomen dat als hij zo zou blijven, het verlangen naar haar gedroomde lieflijkheid van dit eerste nieuwe samenzijn haar teveel zou worden en dat ze het dan uit alle macht zou willen afdwingen en niet afwachtend kon blijven. Daarom wachtte ze ongeduldig dat hij iets zou zeggen.

Hij vroeg alleen vaag-belangstellend en zakelijk naar haar kind, haar werk, haar leven. Hij stond op, liep naar de boekenkast en keek met schuin hoofd naar de rugtitels en vroeg vaag, lukraak en met weinig animo naar enkele dingen. Ina voelde pijnlijk krampachtig alsof ze in snikken zou uitbarsten en voor hem wilde gaan staan, hem in de ogen kijken en bevragen over de reden van zijn veranderde gedrag. Zó was het niet uit te houden. Ze wist die behoefte nog te bedwingen en tegenover elkaar voor het raam zittend, het theetafeltje tussen hen in, hield ze het gesprek zo goed mogelijk gaande met een gevoel alsof daar iets warms in droge, grijze vlokken uiteen viel en verstierf.

Daar hoorde ze plotseling, ongedacht op dit uur, beneden de sleutel in het slot en Egbert de trap op komen. Het gebeurde een enkele keer dat hij vroeg thuis kwam, maar ditmaal gaf het haar een schok van weerzin en schrik. Het doodde haar laatste hoop, de laatste kans op een verklaring en op een nieuwe vertrouwensband. Ging Ramondt zó weg, dan was er geen reden voor haar om hem nog eens uit te nodigen en voor hem was er geen reden om weer langs te komen. Dan was haar hoop vervlogen, haar leven weer kil en flets.

Ergbert kwam binnen, hij werd aan Ramondt voorgesteld en groette zonder de geringste poging vriendelijk of zelfs maar beleefd te zijn. Alsof hij al meteen op zijn onverstoorbare plomp-zelfgenoegzame wijze de nieuwe bezoeker te kennen gaf dat hij zijn vrouws vrienden niet voetstoots accepteerde!

Ina voelde de arrogante afzijdigheid waarmee hij na een kort, droog gesprekje van jas en schoenen ging wisselen en daarna in de andere kamer, zichtbaar door de open

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deur, met de rug naar hen toe voor een tafel in papieren stond te grabbelen, en ze keek verbitterd toe, met een kwaad verbeten mond.
Ramondt stond op om te gaan, verlegen met de toestand en Ina voelde als ze nu thuis bleef, zouden er weer boze en verwijtende woorden vallen, door zijn schampere zwijgen uitgelokt, door haar emoties aangejaagd, opgestoken en waarvan de schuld in haar schoenen zou worden geschoven want wie niets zegt is altijd schuldeloos. Op een andere manier kon Egbert hun talloze botsingen toch niet zien. Maar zij wilde ook niet Ramondt zo, en dan zeker voor goed laten gaan, ze wilde weten wat hij tegen haar had, waarom hij haar een beleefdheidsbezoekje was komen brengen... Zij had hem gevraagd... Daarom voelde hij zich verplicht... Hoe zwaar woog haar dat besef.
'Ik ga zover met u mee,' zei ze snel, plotseling vastbesloten naar hem opkijkend, 'ik moet nog een boodschap te doen.'
Ze voelde dat haar ogen verstard flikkerden en dat haar lippen droog en gloeiend waren, haar stem klonk hakkelend. Hij keek verbaasd, liet even zijn blik in haar ogen rusten en Ina zag er meer warmte in dan daarvoor. Haar humeur verbeterde wonderbaarlijk vlug.
'Egbert,' riep ze naar de andere kamer, 'luister even, ik moet nog even een boodschap doen, vind je 't goed dat ik zover even met dokter Ramondt meeloop?' Hij keerde zich om.
'Ik?' zei hij koeltjes en liep sloffend naar ze toe, 'je hoeft mij toch niet te vragen of je een boodschap mag doen? Zo onderdanig niet is ze meestal niet', voegde hij er richting Ramondt aan toe die met een gedwongen lachje antwoordde. Ina kreeg een kleur. Hij gaf duidelijk aan dat hij haar smoesje niet serieus nam. Zijn bijna onmerkbare schouderophalen was haar ook niet ontgaan. Zou ze blijven? – Door met Ramondt op te lopen, liep ze het risico hem te irriteren door haar grote welwillendheid en dat zij zich van hem zou vervreemden... Als ze thuisbleef, volgde onvermijdelijk het afschuwelijke en uitputtende ruziën. Ze voelde het, haar woede lag op de loer om zijn minachting aan te vallen.
Dus ging ze. – Op straat bleven ze een tijdje stil, toen vroeg hij ineens, onvast van toon, met iets wanhopigs in zijn stem alsof hij tot spreken werd gedwongen en niet echt wil en niet goed weet hoe: 'Komt u vaak bij uw schoonzuster? Kent u elkaar goed?' Ina bleef even stilstaan – in een lichte, witte duizel zag ze als uit een diepte de

© 2026

onvermoede waarheid van zijn gedachten en zijn terughoudendheid uit de weinige bijna onnozele woorden. Annie had over haar geroddeld, had haar belasterd, had van haar jeugdvriendje, van haar leven met Egbert, van de jongen van het feest en van Paul verteld. Annie wist alles – Ode zelf had het gezegd. Dat ze van iedereen alles weet en over iedereen kwaadspreekt. Ze werd bloedwarm en koud tegelijk terwijl ze met een geforceerd-luchtige stem zei: 'Ik durf te wedden dat mijn lieve schoonzusje kwaad over mij heeft gesproken'. Ze had het gevoel dat haar geluk en leven afhing van zijn antwoord.
'Onrustig geweten?' Hij probeerde hij gekscherend, maar er klonk ernst en angst in zijn toon.
Het bloed schoot haar naar de slapen, ze ging op de vraag niet in'
'Wie spreekt er kwaad over mij? En wat? Wat weten ze, wat beweren ze?'
'Slaat het allemaal nergens op?' Hij liet zijn lichtvoetigheid varen. Ze wilde uitvallen, maar hij was eerder: 'Ik had er eigenlijk niet over willen spreken – maar misschien is het beter van wel.'
'U had liever willen zwijgen en mee-lasteren.' Haar stem schoot dreigend en heftig uit, hij bloosde hevig en keek onthutst en boos maar bedwong een antwoord.
Ze keek hem aan, haar hart bonsde. Ze had expres die woorden, die ze niet meende, op die toon gezegd om hem met haar heftigheid te laten schrikken en als vanzelf te laten voelen, hoe de gedachte alleen al – dat hij haar afviel – haar buiten zichzelf bracht en ze voelde dat er inderdaad precies gebeurde wat ze wilde: dat ze hem had gekwetst en gevleid tegelijkertijd. En in hetzelfde ogenblik, in een bliksemsnelle wisseling van vraag en antwoord, verwonderde ze zich over haar eigen bewustheid, over haar dialoog en vroeg zich af hoe dat rijmen kon met haar oprechtheid en haar ernst. Was dit alleen maar een spel? Ja – en met geluk als inzet. Zo voelde ze het, zo moest ze het spelen. Onschuldig was ze, het verleden zou ze verloochenen, niet alleen voor hem, vooral voor zichzelf. Het was als een ander die daden van toen had bedreven, die woorden gesproken, die mensen gekend, zijzelf was ongerept en vrij en maagdelijk en jong. Zo wilde ze in zijn ogen zijn en ze mocht het, want zo voelde ze zich: oprecht en een onbeschreven blad: *tabula rasa*.
'Er is natuurlijk geen sprake van mee-lasteren,' zei hij, van de schrik bekomen, eenvoudig en zacht, 'maar een man is zo gauw gevleid als een vrouw... – niet elke vrouw natuurlijk... – aandacht aan hem schenkt en vriendelijk voor hem is. En als ze dan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

jong, lief en geestig is en als hij haar dan ooit al eens ontmoette en nooit helemaal vergat....' Ze dronk de woorden in en liet zich verdoven door hun zoetheid, 'dan wil hij haar het liefst dadelijk op een voetstuk plaatsen. Zo is een man... Zo ben ik tenminste al kan ik het niet altijd uiten... Ik wil het ook niet altijd uiten... Als hij dan hoort dat hij misschien niet meer is dan een proefkonijntje, omdat zij misschien niet meer is dan...'

Hij zweeg, Ina was tot in haar hart bewogen. Ze liet alle boosheid en alle behaagzuchtig spelen varen.

'Ik begrijp het precies,' zei ze nederig en warm, 'en ik wil me ook niet verontschuldigen – en als u niet wilt dan hoeft u mij ook niet te vertrouwen.'

Nu speel ik toch weer – zei ze tot zichzelf – want hij geeft mij zijn vertrouwen, dat ik zó vraag, of ik de vriendin van honderd mannen was geweest – en anders dan ik ben. Ook voelde ze, dat ze in alle echtheid en oprechtheid hunkerde naar dat vertrouwen als een levensbehoefte. En dat ze het waardig wilde zijn. En dat ze er dus uit alle macht voor knokken moest. Won ze zijn verering en zijn vertrouwen niet, dan wilde ze ook niets anders van hem winnen, ze begeerde hem niet *verliefd* te maken. Alle liefde en alle vertrouwelijkheid waren toch één.

Hij antwoordde nog niet en ze liep snel ademend naast hem, alles stond nu onvast en wankel, het ging om erop of eronder en in het volgend ogenblik moest de beslissing vallen. Nu hij niets zei, moest zijzelf weer het zwijgen breken.

'Ik heb nooit iets slechts gedaan,' zei ze op goed geluk, met een voortdurend angstig besef van het gevaar waarin ze verkeerde, van een donker waarin ze ronddoolde nu elk woord net zo goed het verkeerde als het juiste kon zijn.

'Natuurlijk niet,' zei hij, blozend als voor haar.

'En mijn man wist van alles wat ik deed,' drong ze aan, tegelijk uitdagend en smekend, en vreesde dat dit nu wel de verkeerde woorden waren.

'Van alles?' vroeg hij bang en verbaasd.

'Ja', zei ze vast; het was weer verkeerd, dit ogenblik had alleen tot eis hem te lokken en te winnen. Voor zichzelf – en om zijnentwil. Want ze wilde een blije verrijking voor hem zijn.

'Paul van Oord was niet goed genoeg voor je.'

Zij werd vuurrood – maar proefde toch de zoetheid van het eerste 'je', dat ze nog niet durfde en niet wilde terugzeggen.

© 2026

'Kent u hem? Er was niets tussen Paul van Oord en mij.' – 'Is *niets* niet wat erg weinig?' – 'Waarom was hij niet goed genoeg?' – 'Ik zei het verkeerd, u was te goed voor hem. Het is een lieve jongen met een goedaardig karakter, maar hij stelt zich met zoveel minder tevreden. Hij zal je natuurlijk wel gewaardeerd hebben, zolang hij u kende, daarvoor heeft hij wel verstand en smaak genoeg, maar je blijft toch *een uit velen* – en zoals hij al zijn vorige *liefdes*, zal ik maar zeggen, verloochende tegenover u, nietwaar? Zo zal hij u verloochenen tegenover uw opvolgster, heeft dat waarschijnlijk al gedaan. Dat is geen valsheid, hij doet het alleen om zijn nieuwe liefde te vleien en de illusie te geven, dat ze zijn eerste is, zijn eerste *ernstige*, iedereen wil toch die illusie koesteren en ik geloof eigenlijk dat hij het zich zelf het zó wijsmaakt, en het zelf zó graag wil dat hij er ten slotte zelf in gelooft en al het vorige als fletse, vervelende geschiedenissen voelt.'

Het was Ina, alsof ze over zichzelf hoorde spreken. Zij toch zou ook zonder aarzelen voor de lokkende glans van deze nieuwe delicatere vriendschap de oude als onbeduidend verloochend hebben. Toch viel het haar zwaar om dit zonder bittere smaak van een man te horen.

'Ik heb daar allemaal niet aan gedacht,' erkende Ina bescheiden. 'Ik was toen buiten en was melancholiek omdat mijn leven en werken geen doel meer had. Wie dat nooit lijfelijk heeft ervaren, kan het zich niet denken, dat verpletterende besef van doelloosheid en zinledigheid. Van jezelf, en van de hele wereld, het universum. Denk het je maar eens in. Doel- en zinloos.'

Ze zweeg en peinsde, kalmer dan eerst. Ze voelde dat ze hem nader kwam. 'Hetzelfde als dat uit de meisjesjaren? Het keldergewelf en de enge muren?'

'Zoiets, niet in die mate huiveringwekkend, maar ook niet zo kortstondig – kleurlozer en langduriger.'

'En dan is *liefde* de redding. Hield u van hem?'

'Ik weet het niet, maar toen ik voelde, dat hij mij zocht – en ik zocht hem ook – dat we elkaar zochten viel mijn neerslachtigheid van mij af. Ik werd weer sterk, ik kon werken en vooral dit: ik zelf en het leven hadden weer zin. Het gaf niet zozeer *geluk* aan mijn leven, daarvoor waren er te veel moeilijkheden, maar het gaf realiteit aan mijn leven. Ik zou het zo willen zeggen, dat alles toen – zoals nu –met het gezicht naar mij toe stond en niet met de rug. Nu het voorbij is en ik hem niet meer zie, nu denk ik niet meer aan hem. Verklaren kan ik het niet, goedpraten wil ik het niet.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'En zo zal het nu altijd gaan?' zei hij weifelend. 'Dat weet ik niet, ik hoop het niet en ik geloof het niet. Toen ik hem pas kende, geloofde ik het ook niet. Het is toch ondenkbaar dat iemand bij aanvang het einde zou zien of erkennen. Het eigenaardige is dat het altijd naar *eeuwigheid* smaakt – alles dat *liefde* heet. Dat maakt het zo uitdagend, zo begeerlijk dat je er niet afblijven kunt, in het onzekere en lauwe en losse van alle verhoudingen en zelfs van mening en stemming en overtuiging.'
'U heeft een andere vriendschap nodig dan hij geven kon – voor zover ik hem ken.' Hij had zacht gesproken en haar niet aangekeken.
'Dat heb ik ook,' erkende ze op dezelfde toon.
Hij greep plotseling haar hand, een ogenblik maar – een schok tintelde haar door de leden. Weer had ze het gevoel, dat dit gebeuren iets heel wonderlijks en bijzonders was...
'Ik zal niet meer over hem spreken. Ik zal naar niets meer vragen.' Het klonk zo bijzonder deemoedig.
'En mij vertrouwen?' Ze keek naar hem op, haar lippen wilden glimlachen, maar trilden, ze zag zijn gelaatstrekken door een waas, of haar leven van zijn antwoord afhing. 'In mij geloven zoals een gelovige zijn God? Tegen de evidentie? Dat is het ware wezen van vertrouwen. Zonder wantrouwen is vertrouwen licht genoeg – maar tegen de onverklaarbare zekerheid, als een gelovige zijn God? Wil je zo in mij geloven? Een vertrouwen die voor de angst zo ondragelijk is... Zo onbestaanbaar...'.
'Ja.'
'Zonder voorbehoud?'
'Zonder voorbehoud.'
Gevoelens van triomf en verrukking bestormden haar en deden haar rillen – met de edelste wensen, de meest verheven voornemens, het nastreven zo waard, en de vervulling ineens weer zo zinvol, ja, onvermijdelijk is geworden. Het gevoel van lauwe doelloosheid, vage levensmoeheid was weg. Werken en levenslustig zijn, dat wilde ze. En hem behagen met wat ze was en kon.
Een kalmte sloeg in haar neer – een gevoel van eindeloze verruiming en verheugen. Alle spanning was voorbij, het duizellichte gaan, het snelle ademen, het jachtige, de gespannen onrust, voorbij gegaan voor het rijke en wijdse geluk van de pas gewonnen zekerheid.
'Ken je *Monna Vanna*?

© 2026

Dank zij de uitstekende opvoering in het „Burgtheater" is „Monna Vanna" te Weenen zóó populair geworden, dat ze al overal op prentbriefkaarten te krijgen is en op het lied van het Süsse Mädl, dat men 's avonds in de restauraties en de „Weinstuben" hoort fiedelen, nu wordt gezongen:

So g'wachsen wie a Tannerl
Im schönen Weanerwald
So ist das Monna Vannerl
Die reizendste Gestalt.

We ontvingen de vertaling, die de heer Frans Mijnssen van „Monna Vanna" heeft gegeven. De heer Veldt gaf 't boekje uit.

Ziedaar een vertaling, op menige plaats zeer enthousiast geschreven, geheel in den Maeterlinckgeest, en zeer getrouw. Zulke goede gedeelten zijn: Vanna's verrukking aan 't eind van 't tweede bedrijf, als zij in bevrijd Pisa de vreugdevuren branden ziet; Marco's begroeting van de uit Prinzivalle's tent terugkeerende Vanna.

Er is ook veel minder goeds in. 't Hollandsch van den heer Mijnssen klinkt op verre na niet zoo onstoffelijk als Maeterlinck's prachtig Fransch. Maar de genoemde, zeer goede gedeelten, verzoenen daar toch mee.

De heer Veldt gaf 't boekje keurig uit.

'Ja – ik las het jaren geleden.'

'Weet je nog... Haar thuiskomst... Dat haar man haar niet dadelijk voluit geloofte. Dat hij in zakelijke redenaties vervalt, mogelijkheden wikt en weegt? Dat is het ondraaglijke voor haar, zo heb ik het altijd gevoeld. Hij had haar meteen moeten geloven. Ook al had hij het tegendeel gezien.'

'Ad absurdum,' zei hij glimlachend.

'Ad absurdum,' riep Ina – het klonk als een wapenkreet. 'Zo vraag ik het ook – en anders niet.'

Hij keek haar aan – hij was wit weggetrokken maar zijn ogen flonkerden – ze voelde dat ze hem nu zeker en blijvend had bekoord en voor zich gewonnen. Het oude bestaan en de oude zwakheid vielen van haar af – aan een toekomst dacht ze niet – hij, die *ad absurdum* in haar geloven wilde liep naast haar. Het was of ze altijd en alleen naar dát alleen altijd had uitgekeken en het leven zich in volkomen harmonie en plezante zorgeloosheid en stilte om haar heenvlijde, haar veilig omsloot, nu ze dát had verworven.

'Het regent,' zei ze plotseling verrast.

'Het regent al de hele tijd, sinds we de deur uitgingen bijna. Jij hebt niets gemerkt?'

'Had geen idee. Toen ik net even langs m'n voorhoofd streek, toen dacht ik wel even: 't is nat, maar verder...'

Hij lachte stil, Ina voelde dat ze hem gevleid had.

Toen begon van uit de diepten onder haar vreugde, een gevoel van ontreddering in haar op te groeien: Egbert en thuis!

'Ik moet naar huis,' zei ze kleintjes, 'wat zijn we ver.'

Hij bracht haar naar de dichtstbijzijnde tramhalte, ze beloofden elkaar dat ze schrijven zouden. Maar hoe dichter Ina bij huis kwam, hoe meer haar vreugde werd verdrongen door een grauwe angst voor wat zou komen... Het rustverstorende, smadelijke ruziën. Maar Egbert was uitgegaan. Ze at samen met haar kind.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze hadden waar Geertje bij was geruzied. Egbert was zoals gebruikelijk kalm gebleven, Ina was opvliegend geweest en had gehuild. Geertje zat vijandig in de stilte, met hard-glanzende ogen, strakke mond, boos-rode wangen. Ina voelde haar solidariteit met haar broer en dat ze alletwee op op hun eigen manier tegen haar waren. Het maakte haar droevig en benauwd. Ze had graag die sfeer van gespannen vijandige stilte met vriendelijkheid willen doorbreken om de illusie van eendrachtig en vredig samenzijn op te houden. In schuldbesef gedompeld erkende ze haar rol in de ordeverstoring maar durfde het niet. Ze had het al te vaak gedaan. Egbert nam haar grieven en klachten nooit serieus en nog steeds beschouwde hij haar als een lastig kind dat vanzelf wel weer bijdraait.

'Nog een kopje koffie, Geertje?'

'Dank je, ik moet zo meteen gaan, ik heb nog twee lessen vanmiddag.' Het klonk afgemeten hard.

'Ik moet ook weg, naar Ode. Jozefien logeert daar en ik heb haar nog niet gesproken.'

'Kan ze niet hier komen?' vroeg Egbert rustig en onderkoeld.

'Niet met dit weer.'

Het sneeuwde buiten – alweer winter. Zoveel winters al. Wat was ze rusteloos en bangig – wat zat Egbert daar onaangedaan, Geertje vijandig en hard – wat bleef er over van leven en geluk met de winterkou buiten en kille vijandigheid binnen?

Het was onverdraaglijk en haar schuld.

Waarom noemde Egbert haar de laatste tijd altijd *mens*, dat onpersoonlijke, hatelijke onverdraagzame woord?

'Mens, je raaskalt,' had hij geantwoord toen ze hem verweet dat hij haar onderdrukte. Maar *raaskalde* ze dan werkelijk? Had hij dan niet gedreigd Paul van Oord te schrijven? Had hij haar ooit een woord van opheldering en uitleg gegund behalve in schimpscheuten omgeven met voorbeelden uit het verleden? En met Ramondt... Dat hij haar vrijgelaten had... En hoe rijkelijk had hij die *vrijheid* in hoon en zijdelings verwijt teruggeïnd! Bij elke klacht, elke vraag, elk verzoek om iets van zijn koude onverschilligheid te laten varen, belangstelling tonen, waardering uiten, geen ander uitsluitsel dan: 'Je hebt nu toch een ander'. En dan zij: 'Maar ik wil het zo graag van jou!' En dan hij: 'Je kan wel zoveel willen' of zoiets dergelijks. Dan zat ze vast, dan was ze uitgepraat, dan was elke poging platgewalst, wist ze niets meer

© 2026

te zeggen bleef met een onvoldaan gevoel achter. Nooit, nooit, nooit een poging, een goedbedoelde poging om samen tot overeenstemming te komen... Een weg te vinden... Nooit iets anders terugkrijgen dan buien van vage, halfslachtige goeiigheid, een constante afwijzende ironisch-eloquentie zonder enige hogere kracht, geen diepere behoefte dan oppervlakkige snedige manoeuvres – zonder tegenspraak te dulden.

En toch... Geertje staat aan zijn kant. De hele wereld is op zijn hand en heeft met hem te doen... Die zachtzinnige bedaarde man met zijn frivole en fladderzieke vrouw. Hij laat het zich aanleunen. Al vertelde ze Geertje nog een keer wat ze net had gezegd terwijl haar tranen uit de ogen stroomden, van zijn gebrek aan aandacht, geestdrift en warmte. Zijn koude afstandelijkheid, spot, kil en scherp als snijdende hagel, zijn machtsmisbruik soms. Al was Geertje getuige, nog zou ze het niet geloven. Of ze zou het wegstrepen tegen dat waar zij zich op blind staarde, waar iedereen zich blind op staarde: dat zij ontrouw was, een *flirt* omdat ze vrienden had. Woog dat echt het zwaarst? Het moest haast wel als iedereen het zo voelde. Diep in haar hart voelde zij het soms zo ook. Door frustrerende onmacht, haar gevoel niet serieus te worden genomen, kon zij in de boosheid van haar verweer voor geen millimeter toegeven dat zij tegen al haar redenen, verlangens en behoeftes in trouw had moeten blijven. Ook nu beslopen haar weer die oude twijfels, die de afglans van de twijfel van anderen was. Het zelfverwijt, uit de verwijten van anderen gedestilleerd, maakten haar zwak en wankel en woelden medelijden met Egbert in haar los, die ze wilde, maar ook weer niet wilde en door haar trots niet kon en durfde te uiten.

Geertje was opgestaan om te gaan – ze mopperde over de koude, de smeltende sneeuw en de lange loopafstand.

'Wil je mijn overschoenen?' bood Ina aan, met een vaag verlangen iets goed te maken; al zwaarder schuldig voelde zij zich nu.

'O, dankje, mijn schoenen zijn dicht genoeg.'

'Ik moet ook gaan, Egbert.'

'Ga je gang.'

'Kan ik nog iets zeggen tegen Jozefien, zal ik haar te eten vragen?'

'Goed – maar liever niet deze week. Spreek maar een dag af in de volgende.'

Geertje stelde niet voor om samen met Ina te vertrekken hoewel hun route een groot stuk hetzelfde was. Ze vertrok na haar afscheid hartelijker dan gewoonlijk tegenover

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Egbert en koeler dan gewoonlijk tegenover Ina.
Ina liep alleen en gedachteloos door de vale, smeltende sneeuw in de gure wind naar het huis van haar broer. Ze was terneergeslagen, moe, lusteloos en afgestompt alsof alle leven uit en rondom haar was weggevloeid. Ze voelde alleen onbehaaglijke kou. Zo arriveerde ze bij Annie's huis. Rondom de rode haard zag ze Annie samen met Mary Rutgers en Coby van 't Hoff, die na Gerda's huwelijk met Erik bij haar familie hoorde, veel met haar omging, en nu meegekomen was om Jozefien, de oude vriendin, te verwelkomen. Jozefien rustte als elke namiddag en was nog niet beneden. Ina schrok bij binnenkomst. Ze had Coby en Mary in jaren niet gesproken, ze waren ruziënd uit elkaar gegaan. De onverwachte confrontatie bracht vergane tijden, schokkende, verwarrende herinneringen tot leven. Vlak daarna ging haar hart naar de warmte van het samenzijn uit. Nu zag ze vooral hun gemeenschap waarin ze zo graag opgenomen wilde worden – zonder rancune en oud zeer.
Geen van drieën kwam haar tegemoet, stak een uitnodigende hand naar haar uit in woord of gebaar – alsof ze zich verbaasden dat ze überhaupt nog durfde te komen. Hun houding gaf haar een gevoel van verlegenheid, dat haar komst als onbeschaamd en aanmatigend werd ervaren. – 'Ik kom voor Jozefien' stamelde ze alsof zij zich moest verontschuldigen, 'ik moet haar iets vragen.'
'Ze zal wel zo komen,' zei Annie stug met een kleur om het pijnlijke en onaangename van de situatie, 'trek je jas even uit. Je maakt de stoel nat en vlekkerig met je druipende jas.'
Ina's lippen trilden. Haastig als een betrapt kind trok ze haar natte jas uit. Ze was het liefst meteen vertrokken, bang dat ze zou moeten huilen, maar het ging niet meer. Toen ze binnenkwam, zag ze de drie bij de haard opgewekt kletsen. Nu zwegen ze. Zij had hun samenzijn verstoord, hun genoegen verjaagd en voelde weer die benauwende druk om schuld te bekennen, genade vragen, allerlei kwaad weer goed te maken en tegen elke prijs de vrede en het evenwicht te herstellen. Maar ze hield zich in en zweeg. Buiten de kring ging ze zitten en nam een boek. Tot haar opluchting werd het gesprek rondom het haardvuur weer opgepakt en Ina begreep dat Coby net tot schoolarts was benoemd. Zou ze haar gelukwensen? Zou Coby dan weer goed met haar willen zijn en niet zou koud en vijandig naar haar kijken?
Maar ze deinsde terug voor een smadelijke afgang die ze bij voorbaat al voelde aankomen.

© 2026

XIV

Ze haatte zichzelf om haar lafhartig verlangen om met vleiende woordjes mensen, die haar niet genegen wilden zijn, tot genegenheid te bewegen.
'Wat een geluk dat Erik zulke goede relaties heeft,' vond Annie, 'maakt dat nog wat uit? En hou je nog wat vrije tijd over? En waren er veel sollicitanten?'
'Best wel, maar de meesten kwamen niet in aanmerking. Het ging eigenlijk alleen tussen Nelly Keyzer en mij – zij had wel enige raadsleden op haar hand – ze heeft het blijkbaar nogal nodig, ze moet voor een moeder en een zenuwzieke zuster zorgen. Uiteindelijk waren er toch meer die mij wilden.'
Ze zweeg even en vervolgde daarna met een kort, schamper lachje: 'Ja, en stel je voor – nu is ze boos op mij! Ze komt niet meer bij me langs, groet me nauwelijks op straat. Is het niet intens belachelijk? Ik geloof dat ze had verwacht dat ik mij zou terugtrekken om haar. Wat een gedachte, alsof er filantropie aan te pas komt in zuiver zakelijke kwesties. Als ze mij vijfentwintig gulden vraagt, zal ik dat heus niet weigeren, maar zoiets - het is te belachelijk voor woorden. Iedereen vindt zichzelf toch het belangrijkst.' – 'Natuurlijk,' beaamde Annie.
'Hoe komt ze op het idee,' liep Mary zich warm. 'Zo dom, dat verwarren van persoonlijke en zakelijke kwesties. En idioot veeleisend. Herman vertelde laatst ook iets van een jong curator, een kennis van hem die er bij een faillissement zo lelijk was ingetrapt, ook aldoor dat speculeren op zijn teerhartigheid.' Ze wilde vertellen, maar het dienstmeisje opende de deur en meldde bedeesd dat de dame, die er al meer geweest was, in de vestibule wachtte. Mevrouw had haar besteld, zei ze.
'Ach, dat is waar ook,' zei Annie wrevelig, half tot zichzelf, 'die protégé's van Ode altijd. Het is een...' Maar voordat ze verdere uitleg gaf, wendde ze zich tot het meisje. 'Geef die dame het pak dat in de eetkamer klaar ligt.' Het meisje vertrok.
'Wat is er?' vroeg Mary nieuwsgierig.
'Een patiënt van Ode,' zei Annie koud, schouderophalend, 'altijd datzelfde sentimentele gezeur. Als je zó moet beginnen, zat je in minder dan geen tijd zelf op straat. Een arme schilder – een van die zogenaamde artiesten, te lui om een vak te leren en liever op een andermans zak teren. Omdat Ode zo zeurde over een paar jurken die boven hingen en die ik *toch niet meer droeg* – over een paar maanden had ik ze misschien weer wel willen dragen – heb ik haar maar hier laten komen, de vrouw van die schilder, begrijp je. Maar mijn paarse, je weet wel, die zware dichte stof met dat kantstuk, die heb ik er, stilletjes weer uitgehaald, om Ode had ik die er bijgedaan, ik laat die

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voor Daatje vermaken voor haar Sint-Nikolaas. Mannen als Ode zijn zo onpraktisch – je moet ze soms tegenwerken in hun eigen belang – en dit soort halve artiesten zijn toch geen behoorlijke kleren waard. Nu heeft ze de grijslakense en wat ondergoed, schoenen en kousen, een oude deken, mooi genoeg. En op Daatje heb ik tenminste controle, dat ze er behoorlijk op past.'

'Gerda is ook zo roekeloos met weggeven,' zei Mary, 'geven is goed, maar je moet het doen met verstand. Onze vroegere meid – ze had al jaren gediend bij Hermans moeder en toen bij ons en nu is ze weduwe met acht kinderen – die mag elke maand zes gulden bij ons komen halen. Maar ik moet precies weten hoe zij die besteedt, tot de laatste cent en ze weet, als ze mij voorliegt of als ik iets merk van pronk of van snoep of van uitgaan, dan is het meteen uit. Af en toe ga ik erheen tegen etenstijd, en dan kijk ik wat ze haar kinderen geeft, bruin brood en bonen, want daar kan je die mensen bijna niet toe krijgen, ze bezuinigen liever de hele week voor een stukje vlees op zondag, maar de mijne weet precies, waar ze aan toe is.'

Het gesprek ging verder. Ina, voor het raam gebogen over haar boek met brandende ogen de besneeuwde tuin instarend, voelde zich wanhopig en was het meer dan zat. Alles om haar heen, alles wat gezegd werd, de mensen en hun gedachten stonden zo haaks op haar eigen levensbeschouwing, besmeurden de glans en de waarde van het leven alsof het in benauwenis tezamen klonterde en elke diepere zin ontnam en dat elke droom van schoonheid bedorven was en vals. Weg was de wens om in hun samenzijn opgenomen te worden, ze voelde alleen tegenzin. Ze klapte haar boek dicht en smakte het naast zich op tafel.

'Wat bezielt je?' vroeg Annie.

'Niets,' antwoordde ze, 'maar ik ga liever naar huis. Ik kwam alleen om Jozefien te eten te vragen en dat kun jij eigenlijk ook wel even doen.'

Maar net kwam Jozefien binnen, ze liep blij op Ina af en kuste haar. Ze was slapper en smaller dan vroeger, met haar blauwe ogen, een verflenst, ouwelijk kind.

'Ga je nu net weg, nu ik binnenkom?'

'O, ik kan hier prima gemist worden hoor,' zei Ina snel en hoog en terwijl ze sprak voelde ze dat ze niet slim bezig was door haar teleurstelling te laten blijken, haar zwakheid en haar hartsbehoefte te tonen aan hen die daar als altijd weer misbruik van zouden maken. Toch sprak ze door, met moeite om de zenuwtrekjes om haar mond te bedwingen: 'Ik heb het bij de geachte aanwezigen hier blijkbaar voor heden

© 2026

en hiernamaals verbruid. Kijk maar eens naar die welwillende gezichten.'
Jozefien staarde hulpeloos vragend van de een naar de ander.
'Ina deed beter als ze haar mond hield en ons de bek niet openbreekt,' zei Annie kwaad. 'Als Ina zo'n behoefte aan openhartigheid heeft en als ze met alle geweld wil dat jij weet waarom wij haar zo vriendelijk ontvangen, vraag haar dan maar eens, waarom Caroline Ramondt hier de laatste maanden iedere keer heeft zitten huilen, waarom ze met haar kinderen heeft willen verhuizen, waarom...'
'Die?' riep Ina, trillend van drift, 'kan die nog huilen? Dat is een ontdekking! Tranen uit dat stuk ongare brood? Dat had ik wel eens willen zien!'
'Je verbeeldt je, geloof ik, dat je heel wat meer bent dan mevrouw Ramondt, omdat je haar man verliefd op je hebt gemaakt met je opdringerige kunsten. Een armzalig klein handigheidje beste kind, dat iedere vrouw wel kan waar een fatsoenlijke vrouw zich
dood voor zou schamen.'
'Denk je werkelijk?' hoonde Ina met een blik op Mary en die krengerige Coby, 'dat iedere vrouw dat kan?' – Coby werd knalrood.
'Weet je, wat ik jou vind – met al je mooie praatjes die ik nog van vroeger ken – zal ik je dat nu eens eerlijk zeggen: je bent een wanstaltige gemene egoïst. Wat je tegenover je eigen man doet, die je ongelukkig maakt, die je belachelijk maakt – dat moet je zelf weten en hoe je het voor je kind verantwoordt, is ook je eigen zaak. Maar dat je een andere vrouw haar man afpikt en helemaal aan het geluk van die ander denkt, dat vind ik zo egoïstisch van je dat ik niet naar je kan kijken zonder van je te walgen!'
'Precies', zei Mary, sarrend kalm, 'ze denkt aan niemand – niet aan Ramondt die bij zijn eigen vrouw en kinderen hoort, niet aan Caroline – niet aan haar man, op wie ze o zo vreselijk verliefd is geweest dat ze er iedereen mee ergerde, niet aan haar kind, niet aan Ramondt's kinderen, ze denkt alleen aan zichzelf, bah!'
Jozefien stond er hulpeloos bij, ondervragend met de ogen, Ina trilde zo heftig dat ze bijna niet rechtop kon blijven staan. Ze had nog steeds geen repliek.
'Zelfbeheersing,' beleerde Annie. 'Dát mist Ina! Iedereen zonder discipline veracht ik.'
'Nou, ik geloof ik dat ik het hiermee voorlopig wel doen kan,' zei Ina, uiterlijk kalm-spottend. Haar mond was krampig-vertrokken en haar voorhoofd deed pijn door de spanningen van haar woede.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Jullie hebben me daar met z'n allen aardig in kaart gebracht. Egoïst, geen zelfbeheersing, wreed, wat was er nog meer? Coby zal niet veel moeite hebben, medisch bedoel ik, als *psychiater* bedoel ik godbetert – met de juiste diagnose voor mij te vinden. Kom, kind, denk er nog eens over na.'
'Dat hoef ik niet,' zei Coby, nog kwaad over Ina's sarcastische opmerking, 'je bent een *erotomaan*.'
'O...' proestte Annie. 'hoe durf je!'
Ina keek Coby aan, ze voelde dat haar ogen flikkereden als die van een waanzinnige – ze was grauwbleek, haar hele gezicht vertrok als in zenuwkramp, maar Coby, koud en sterk, weerstond haar blik zonder de ogen neer te slaan.
'Toe, stel je niet aan,' kapittelde ze smalend. 'Wou je mij bang maken met een paar grote ogen?'
'Pas op dat ze je niet aanvliegt,' lachte Annie. 'Daar had je als kind al een heel aardig handje van.'
Ina voelde tot haar onuitsprekelijke opluchting, dat de boosheid wegtrok. Al het hete, klevende viel van haar af en liet haar koud. Ze zouden haar niet langer zwak, ze zouden haar niet in tranen zien. Ze bracht Jozefien met Egberts groeten zijn uitnodiging over en zonder nog iets te zeggen verliet ze het huis.
In het huis had zij zich ingehouden, nauwelijks had ze de deur achter zich dichttrokken of ze rende het koude sneeuwpad over door de tuin, haar keel vol versmoorde snikken, haar hart jammerend in wanhoop tot ze bij het hek in Ode's armen liep. Hij vroeg haar verschrikt wat haar mankeerde en wilde haar met zich mee terug het huis brengen maar ze verzette zich heftig.
'Nooit meer, Ode – nooit meer kom ik in je huis – als je mij wilt zien, kom dan bij mij. Als je mij tenminste niet zo laag en gemeen vindt als de anderen mij vinden. Vind jij dat ook, Ode?'
'Waarom vraag je mij naar de bekende weg? Dat ze over je spreken als over een slechte vrouw, als over een vrouw zonder fatsoen en zonder gevoel vind ik ellendig, voor Egbert – hij is toch een prima kerel, nietwaar? – en voor jou ook.'
'Spreek er niet over,' smeekte Ina gesmoord met neergeslagen ogen. 'Ik kan het niet aanhoren. Ik vraag wat jij van me vindt. Vind jij mij slecht, vind jij mij minder dan je vrouw, dan Annie?'
'Kindje, kindje, wat maak jij je eigen leven moeilijk – en jezelf godverlaten.'

© 2026

XIV

Ze stonden vlak bij elkaar voor het tuinhek onder de bleke sneeuwhemel.
Hij legde zijn arm om haar schouders, zijn ogen stonden vol tranen.
'Jij zou toch ook wel niet, als je mijn broer niet was, graag met mij getrouwd willen zijn!' probeerde ze te grappen. Hij ging er niet op in.
'Je bent moeilijk, Ina – maar soms, soms denk ik, dat ik om alles in de wereld getrouwd zou willen zijn met een vrouw, die op haar minst in staat was om van iemand te houden, om lief te hebben – al was ik het dan niet altijd in de eerste plaats,' een soort snikkende zucht sprong vanuit zijn borst naar boven, zijn mond stond droevig, hij tuurde peinzend in de verte en leek Ina even vergeten.
Bij haar had het zelfmedelijden op slag plaatsgemaakt voor een zuiver medeleven met hem. Het had haar van de prangende, hartverscheurende razernij verlost. Het was of ze in zijn verdriet haar eigen ellende had overgebracht en kwijt was. Toen ze afscheid van elkaar hadden genomen, voelde ze zich verlost, verheven en begrepen; haar sarcastische wraakengelen waren gevlucht. Terwijl ze de weg insloeg richting haar huis trok die kortstondige, zachte vervoering weer uit haar weg. Knellend snoerde het gekrenkte Zelf zich om haar heen. Nu, weer alleen met dat Zelf, kwam de gedachte aan wat in het huis van haar broer was voorgevallen opnieuw naar boven. Ze dacht aan wat Coby haar in het gezicht had gespuwd... *liefdesrazernij*... Het het raakte als een gifpunt haar ziel... klonk zo onverdraaglijk vernederend. Het stootte haar uit de gemeenschap van gezonde waardige mensen naar een kring van griezelig-zieke ontaarde minderwaardigen. Maar had Coby gelijk? Hadden ze allemaal gelijk? Was ze ontaard en gedegenereerd?
De zomer lag achter haar. Wat was er geworden van de glanzende verwachtingen, de dromen, de bovenaardse vervoering? Vernield en verdreven, uiteengevallen in kwellingen en beproevingen.
Egberts meedogenloze spot, het dagelijkse gevolg dat zij voor haar *vrijheid* moest incasseren, waaronder ze verkrampte van ondragelijk schuldgevoel. En Ramondt's huiselijke klachten, de ruzies en tranen van zijn vrouw Caroline, haar dreiging, dat ze met de kinderen vertrekken zou en hem alleen laten... Zijn voortdurende angst om samen met haar te worden gezien – en zij hem dan verweet omdat al dat steelse en stiekeme haar van de laatste illusie van verheffing en heerlijkheid beroofde. En zijn verlegen schuldgevoel tegenover Egbert... Alles bij elkaar was het een dagelijkse misère, een afmattende marteling waarin elke droom verloren ging en waarin ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alletwee elkaar moeizaam staande hadden gehouden... om het scheiden – dat noodzakelijk werd nu Caroline hem voor de keus had gesteld óf met hem, óf zonder hem te verhuizen – nog een laatste glorie van zelfopofferende allure en verdriet te geven – maar alletwee heimelijk blij met het verlossende einde.

Het was een nederlaag geweest – niet alleen tegenover een slechtgezinde, ongastvrije wereld – ook tegenover zichzelf. Was het niet eigenlijk haar eigen gevoel dat in de werkelijkheid geen stand hield omdat het uit te broze dromen opgebouwd geen eigen werkelijkheid in zich droeg? Zo heftig en alles omvattend en machtig en tragisch-opgehemeld het in haar opstond... Het kon toch het leven niet aan, het licht niet verdragen. Waarom was ze niet tevreden geweest met die extase, die weliswaar door hem was opgewekt maar die beider persoonlijkheid verre te boven ging... Zich met die bron van werkkracht en berusting genoegen genomen?

Het was dat die bovenpersoonlijke vervoering tegelijk en onafwendbaar zoveel brandend verlangen en verdriet, pijnlijk ongeduld en hunkeren om met hem te zijn met zich meebracht. Een eenheidsverlangen dat, boven hem uitgetild, zich om hem heen wilde kristalliseren en een week een jaar liet duren, een etmaal eindeloos en een uur zo ondragelijk lang, waardoor de glorie van het zuivere gevoel verduisterde en er niets van een blijde uitkomst overbleef, dat haar alles deed vergeten, voorzichtigheid en overleg onder haar voeten vertrapte, de wereld blind en koppig uitdaagde tot alles en iedereen schoon genoeg van haar kreeg en het noodlot zich aankondigde...

Haar denken vervloeide tot zwak gemijmer, haar geest was doodop van de laatste maanden, bleekdronken door het vruchteloos rondtollen in dezelfde gedachterondjes, in dezelfde cirkeltjes van twijfel en vertwijfeling... Ze wist niet meer wat ze verwachtte en hoopte, geeneens of ze nog wel wensen en verlangens had, niet voor later en niet voor nu. Ze kwam bij de buitenrand van de stad langs een half-landelijke cafeetje met een glasveranda en kreeg opeens zin om naar binnen te gaan, in haar eentje wat uit te rusten en tot bezinning te komen. Ze had daar weleens met Egbert gezeten. Het was een bladstille herfstmiddag, de zon scheen met wind door de bomen, die levensmoe hun laatste bladeren strooiden, dromerig en gelukkig hadden haar ogen naar de blauwe rook van zijn sigaar gestaard terwijl haar hoofd tegen zijn schouder lag.

Nu stond de grauwe gevel onbedekt en kantig tegen de grijze lucht, in de tuin lag alles verdord en rot als om nooit weer tot leven te komen. Binnen was warmte en

© 2026

ze zette zich aan de bruine tafel in de hoek waar ze met Egbert zes jaar geleden had gegeten. Ze zat stil, haar ogen staarden het venster uit en het was alsof geluidloos een golf van tranen hoog en hoger rees, haar hart opstuwend tegen haar keel. Tranen van weemoed, onzekerheid en eenzaamheid, van onverklaarbaar verlangen, ongrijpbare grenzeloze niet te benoemen droefheid – dan zonk de golf weer en vervlakte tot een grijze zee van lichtloze verwondering. Waarom was het zo gelopen, hoe wonderlijk en ondoorgrondelijk was het leven, haar leven – elk leven. Het leek zo klankloos en mat, zo uitzichtloos, zonder vertroosting, langzaam verpletterend met eeuwig om de eigen as wentelende zinledigheid.

Plotseling ving haar starende blik de gestaltes van twee mensen die over het besneeuwde pad aangesneld kwamen – een man en een vrouw in vrijetijdskleding, in haar dolend en verzwakt bewustzijn gloorde een herinnering. Nadat hij haar lachend met een zwaaiende arm had toegegroet herkende ze Paul van Oord.

Hij overlegde een oogwenk fluisterend met zijn gezellin. Ina zag haar over haar schouder heen kijken – toen kwamen ze samen naar haar toe. Paul drukte haar hand en vroeg onbevangen hoe het ging en met het man en kind. Hij stelde haar voor aan zijn glimlachende vriendin, en vertelde dat ze een ongevalletje met de auto was overkomen dat nu door de chauffeur werd hersteld. Het liefst zou hij bij de auto blijven en was nu blij dat hij in Ina gezelschap voor zijn vriendin had gevonden, als Ina daar geen bezwaar tegen had. Dit laatste zei hij met een luchtig zelfverzekerd lachje, overtuigd dat het tegendeel vanzelf sprak.

Even bleven ze met hun drieën zitten, toen stond Paul op en Ina bleef met de vreemde alleen. Zij had bij het voorstellen *mevrouw* verstaan – haar *opvolgster* was dus een getrouwde vrouw, ze was in het gezelschap dat bij haar paste, ze had geen reden om jaloers te zijn. Zij had een opgemaakt en gepoederd poppengezicht met kleine ogen, aangezette wenkbrauwen. Ze was opzichtig gekleed en had opgestoken haar. Onder haar openhangende bontmantel droeg ze een kanten blouse, ringen aan de lange, dunne vingers – een witte orchidee was op haar mouw gestoken. Zolang Paul op het tuinpad en daarna op de weg zichtbaar bleef, keek ze hem na met knikjes, lachjes en kushandjes en ondertussen staarde Ina in het poppengezicht en naar de orchideeën en voelde zich verward en verbijsterd en wist niet wat ze zeggen moest.

Maar de ander begon meteen en verward over Paul te spreken. Hoe aardig hij was, hoe geestig, bereisd, hoe goed hij zich kleedde en dat ze hem nu drie maanden kende

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en dat ze samen een heerlijke tijd hadden. Haar man merkte niets. Paul kon zich zo verrukkelijk in plooi houden bij haar thuis of in vreemd gezelschap. Ze zou ook wel zorgen, dat het heel lang duurde want je bent maar een keer jong, en de mannen namen het er net zo goed van. Zij vatte het leven heel modern op.
Zij moest niets hebben van de ouderwetse dubbele moraal. De vrouwen hadden evenveel recht om zich *uit te leven* als de mannen. Paul zei dat ook en ze was het volkomen met hem eens.
'U bent het toch ook met mij eens, nietwaar? U hebt Paul toch gekend, voordat ik hem ontmoette? Hebt u hem lang gekend?'
'Niet zo heel lang,' ze wist amper wat ze zei, haar mond was dor, strak staarde ze het raam uit.
'Kom, nee, u hoeft niet jaloers zijn,' zei de ander beschermend of ze ineens de oorzaak van Ina's verlegenheid begreep, ze boog zich naar Ina over en legde de hand op haar arm. 'Ik begrijp er alles van. U moet het leven vooral niet te zwaar opnemen! Paul is een lieve boy – maar geen man in de hele wereld is 't toch waard dat een vrouw om hem treurt.' Ze lachte, geheel van zichzelf vervuld en praatte verder. Toen ze merkte dat Ina nauwelijks antwoordde, zweeg ze spiedend en bukte zich naar het raam. De hoge, donkere auto schoof zacht-glijdend door de sneeuw langzaam dichterbij. Paul sprong er uit en kwam lachend, vlug, met een groetende zwaai het pad over.
'Het is sneller klaar dan ik dacht,' riep hij ze al tegemoet, en ging weer zitten, 'en hoe hebben jullie het gehad, kinderen? Prettig samen gepraat, niet gekibbeld?' Hij strekte naar weerskanten lachend de armen uit en kneep ze beiden tegelijk in de wang. – Ina trok snel haar hoofd terug.
'Toe, laat dat,' zei ze gesmoord, vechtend tegen tranen. Hij zette verbaasde ogen op.
'Wat een kruidje-roer-me-niet ben jij geworden! Blijven we hier nog, of zullen we Ina even in de auto thuisbrengen?'
Ze sprong op. 'Dank je, ik ga liever alleen.'
De andere vrouw boog zich naar Paul over en trok hem even aan het oor. Haar lachje en haar stem klonken scherp.
'Je bent onhandig geweest, boy! Je hebt mevrouw in verkeerd gezelschap gebracht!'
'Verbeeld je!' mompelde hij en keek verbaasd naar Ina op. Ze knikte kort en liep naar buiten, de sneeuw en schemer tegemoet.

© 2026

WEER WAS INA IN VERWARRING EN DOOR DE HUISELIJKE SPANNING OPGEJAAGD BIJ EGBERT WEGGEVLUCHT. Weer had hij haar – na die avond met Van Oord en zijn vriendin – bij zich genomen. Ze had gehuild en haar hart gelucht. Hij had haar getroost als een kind, een glas water gegeven en laten beloven dat het nu voor goed met de *malligheid* uit zou zijn. Hij was toch – suste hij voor de grap – de allerbeste man voor haar? Wat wenste ze meer dan zo'n trouwe echtgenoot? En die avond – na een dag vol narigheid, onvrede, verwarring en misverstand – die avond in het beschutte warme huis had ze zich weer veilig en gelukkig bij hem gevoeld, alles beloofd, alles toegezegd en zich laten sussen en goedig beknorren om haar flaters en onnadenkendheid.

Diezelfde nacht – wakker, het zoete vredesgevoel geluwd – bekroop haar al het voorgevoel van wat ze aan vrede won, onherroepelijk verloor: alle aanspraak op achting en ontzag van Egberts kant. De verhoudingen stonden van nu af vast in haar nadeel. Ze was teruggeduwd en verslagen, ze had verloren en moest berusten in vrede met vernederende voorwaarden. Nu was hij voor altijd de sterke zekere zelfbewuste man, verheven boven de wereld en haar verzoekingen. Hij de baas – zij het zwakke kind, onstabiel, zonder karakter dat overal en van iedereen de dupe werd. De ruwe contouren van de feiten schenen hem gelijk te geven. Zij hoefde ook niet meer te hopen ooit nog ergens aanspraak op te kunnen maken – laat staan op aandacht of respect van zijn kant.

Zó had ze het die rusteloze nacht aangevoeld: een rillerige afkeer die het weldadige vredesgevoel verdrong en een Egbert die ze bijna haatte om zijn superieure *force majeure*. En zo geschiedde.

Die winter leefde ze onder een gestaag-voelbare druk. Ze had in hulpeloze verwarring schuld bekend, zwakheid beleden, onnadenkendheid opgebiecht en het boetekleed aangetrokken. Ze mocht nu rustig, opgewekt en tevreden zijn, haar gesprekken beperken tot huiselijke aangelegenheden, zijn plompverloren beweringen, zijn onstuitbare minachting voor menselijke drijfveren, mallotig idealisme, vastgeroeste nonsens, op halfgare filosofen, krachteloze poëten en slappe dominees, over zich heen laten gaan. Over haar werk alleen zakelijk spreken als een beroep, vermijden wat *overdreven, hoogdravend* of *abstract* scheen, gevoelsuitingen smoren – alleen dan bleef hij vriendelijk en welwillend.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ina ervoer zijn beste welwillendheid als smakeloos water en onsmakelijk als onbelegd oud brood. Er hoefde maar dít te gebeuren, een bui van somber ongeduld of geprikkeld omdat lezen benauwde en 't werk niet opschoot... Eén kritisch woord, onwelgevallige opmerking en het was weer met de vriendelijkheid en welwillendheid gedaan. Minder dan ooit was hij toegankelijk voor haar redenen; alle kritiek op zijn denken en zijn doen was uit den boze.

Niets wekte zijn spotlust sterker op dan wanneer hij haar niet begreep. Gedecideerd en volkomen overtuigd van het tegendeel weigerde hij elke toelichting met zijn gebruikelijke uitvlucht: dat hij niet verkoos om door haar, als 't haar uitkwam, *geëxamineerd* te worden. Hij zou haar die uiteenzetting weleens geven *in zijn eigen tijd* – nooit kwam hij er op terug.

Ina werkt weinig die winter, ze las wel veel maar vaak verveelde zij zich, vooral 's-avonds. In het begin van het jaar hadden ze nieuwe buren gekregen: een jong stel, beiden broodmager en allebei onderwijzers – hij bezat een akte voor middelbaar onderwijs en deed moeite voor een plaats als leraar. Ze waren beiden socialist en verder van een zuinige, droge ingetogen aard, alleen loskomend in het schelden op de gulzige *bourgeoisie* en de onrechtvaardigheden in de huidige maatschappij. Egbert deed daar trouw aan mee. Ina voelde geen enkele drang om met een weerwoord te komen – hoe onsympathiek ze de buren én de gesprekken ook vond. Als vanzelf waren de bezoeken over en weer tot een gewoonte geworden. Ze tutoyeerden elkaar, er werd nu en dan over *politiek* gesproken maar meestal kaartten ze en ten slotte werd er op Egberts voorstel een vast kaartavondje ingesteld. Dat zou, vond hij, een allergeschikste afleiding voor Ina wezen! Een *mens* kon toch niet voortdurend lezen en werken – de boog kon niet altijd gespannen zijn!

Ina wist niet wat ze er van vinden moest – of ze het leuk vond of niet, ze had nooit kaart gespeeld en voelde er van nature weinig voor maar wilde Egberts genoegen niet bederven. Zo zat ze een tijdlang elke zaterdagavond met de kaarten in de hand en merkte dat ze zich dan niet verveelde en dat dan niet die vreemde, ijle leegte haar hoofd binnensloop alsof de doelloosheid van het leven haar zou verpletteren.

Lang duurde het kaarten niet. Na een paar maanden kreeg de buurman een benoeming als leraar in een provinciestad en moesten ze verhuizen. Ze kwamen afscheid nemen en toonden zich die avond bijzonder opgewekt en ongewoon monter: de vrouw, die wat hardhorend was, had vriendenraad opgevolgd, zich voor dat euvel

© 2026

om *lichaamsgebreken* laten afkeuren en ontslaan en daardoor onverwachtst recht op pensioen gekregen! Driehonderd gulden jaarlijks! Hun huishuur bijna! Nooit had Ina het dunne ingetogen vrouwtje zó vrolijk gezien. Nooit had zij zich in haar bijzijn zó onbehaaglijk gevoeld.

Nadat het paar vertrokken was, zei ze het tegen Egbert, omdat ze zich toch ook eens tegenover iemand uitspreken wilde, hoe onaangenaam ze socialisten vond, die altijd neerkeken op de gretige en meedogenloze bourgeoisie en die goed hadden kunnen rondkomen met hun leraarstraktement en zich nu de-koning-te-rijk voelden omdat het ze gelukt was jaarlijks driehonderd gulden in te pikken, die *de gemeenschap* dan toch ten goede hadden kunnen komen. Wat kon dat voor betere toekomstmaatschappij worden, gevormd door lieden met zulke gevoelens, met zoveel koude hebzucht bezield! Maar Egbert haalde de schouders op.

'Ik geef ze groot gelijk. De tegenwoordige maatschappij is door-en-door bedorven en verrot. Zelf zou ik ook halen wat er te halen is. En met een gerust geweten. In een toekomst-gemeenschap, waar om zo te zeggen voor iedereen een *open tafel* moet zijn – ja, daar ziet alles er natuurlijk heel anders uit.'

'Maar Egbert – wanneer iedereen er zo over denkt, als die twee en jijzelf, hoe kunnen we dan ooit tot die betere gemeenschap komen?'

'De mensen... de mensen, jij praat altijd over de mensen – je schijnt te vergeten dat 'een gemeenschap' iets anders is dan 'de mensen'.

'Ik weet niet precies wat je bedoelt... Er is toch, lijkt mij, geen ander materiaal om *een gemeenschap* van te maken, dan *de mensen*. Of wel? Brood is natuurlijk iets anders dan meel, maar je kunt van slecht meel geen goed brood bakken – toch?'

'Die vergelijkingen!' ontweek Egbert onwillig. 'In de dichterlijke beeldspraak ben ik niet thuis. Ik hou me aan de nuchtere feiten.'

'De nuchtere feiten,' zei Ina zacht en hees, 'het grootste en het nuchterste feit is, dat alle mensen in hun eigen kring en op hun manier precies hetzelfde doen wat ze anderen verwijten. En zolang dat zo blijft, hebben ze eenvoudig niet het recht om die ander wel iets te verwijten. Iedereen hoort toch aan zichzelf te werken om het zo te zeggen om kritiek op anderen te kunnen oefenen.'

'Dat beweer jij maar eeuwig en altijd – dat ben ik helemaal niet met je eens. Uit het feit dat je zelf iets doet, volgt absoluut niet dat je een ander datzelfde niet zou mogen verwijten.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het was Ina of ze duizelde. 'Hoe bedoel je?'
'Precies, zoals ik het zeg.'
'Dus, als ik zelf lieg en steel of zwelg – zou ik het recht hebben een ander te verwijten dat hij een leugenaar, een dief of een gulzigaard is?'
'Natuurlijk. Waarom niet?'
'Maar Egbert, dat kan niet.' – Hij lachte hooghartig.
'Ja beste kind, uit het feit dat jij zoiets niet begrijpt, volgt nog niet, dat het *niet kan*. Bewijs me het tegendeel!'
'Ik kan het niet bewijzen,' zei Ina snel en heftig, 'die dingen zijn niet te bewijzen, maar ik voel dat het de grondslag is van alle dingen. Je kunt net zo veel op anderen aan te merken hebben als je zelf wilt – maar het morele recht daartoe heb je toch alleen als jij jezelf je niet vergrijpt aan wat je anderen verwijt. Dat is toch duidelijk, of niet?'
'Jij kunt het duidelijk vinden, mij overtuigt het helemaal niet,' hield Egbert hoogdravend vol, 'want jij – jij kunt geen personen van zaken onderscheiden en je haalt overal *moraal* bij, waar *moraal* niet te pas komt. Wat jij onder *moraal* verstaat, is vergane onzin. Een politieke overtuiging is van verstandelijke aard en heeft niets met morele overwegingen en dat soort zaken iets te maken.'
'En hoe kom je dan tot die *politieke overtuiging*?
'Door inzicht – het zogenaamde *gevoel* staat daar buiten.'
'En iets als zelfkennis, het streven naar persoonlijke ontwikkeling en harmonie om tenminste iets in jezelf van een ideaal te realiseren, dat vind jij dus onnodig?'
'Alle idealisme in die richting vind ik volkomen overbodig, ja. Gewoon Donquichotterie – trouwens een uitstekend tijdverdrijf voor vrouwen en mafkezen.'
'Maar dat jij die *betere gemeenschap* wilt, die *open tafel* voor iedereen zonder onderscheid, dat is toch in laatste instantie een kwestie van je gevoel,' hield Ina vol. 'Je gevoel van menselijkheid en rechtvaardigheid wijst deze slechte samenleving af en reikt naar een betere. Is dat waar of niet?'
'En verder?' vroeg Egbert met een licht-ironisch glimlachje.
'Hoe bedoel je: verder?' Onthutst en met haar handen naar haar hoofd: 'Ik weet werkelijk niet meer waar we waren. Ik wou je alleen dit vragen: zou je voor je zelf tot grote, persoonlijke offers in staat zijn, om betere samenleving te bereiken? Wij hebben meer dan het gemiddelde, Egbert, veel meer, geloof ik! Als alles, wat we voor een

© 2026

betere gemeenschap wensen, nu eens niet van anderen af moest, maar voor een groot stuk direct van onszelf, zou jij daar dan moeite voor willen doen? Zonder dat zijn het toch alleen woorden zonder die niets kosten en geen inspanning vergen.'
'Ik dacht dat we een zuiver zakelijk debat voerden,' kwam Egbert ironisch en uit de hoogte, 'maar dat gaat kennelijk je begripsvermogen te boven.'
'Ik bedoel het zuiver zakelijk – ik geloof niet in een redelijke wereld zonder redelijke mensen, of in een onzelfzuchtige gemeenschap zonder onzelfzuchtige mensen.'
'Dan zijn we het gewoontegetrouw weer niet eens en kunnen dit leerzaam onderhoud gevoeglijk staken.'
Ina sprak niet meer, Egbert verschool zich achter zijn krant, Ina probeerde haar gedachten te ordenen. Ze voelde de onzinnige leegheid van hun gesprek maar wist niet goed waar of bij wie ze de verantwoordelijkheid moest zoeken. Ze was van haar stuk gebracht en afgepeigerd. Ze vroeg zich af wat Egbert bedoelde met *inzicht* en *politieke overtuiging*, die *gevoel* en *ethiek* buitensloot. Hij was geen lid van een partij, nam aan geen enkele beweging deel, hij *stemde rood* en noemde zichzelf spottend *gematigd-onverschillig, met een rode streep erdoor*. Maar wat hielden zijn *democratische neigingen* dan werkelijk in? Begreep hij het zelf *in extenso*?
Ze waren niet op warme menselijkheid of wetenschappelijke inzichten gebaseerd en evenmin door direct eigenbelang ingegeven. Waar kwamen dit soort gedachten vandaan? Langzaam kreeg ze het vermoeden dat het misschien eenvoudig zijn karakter was dat hem in het kamp van cynische alles ontkennende nihilisten had gedreven. Zo'n stroming waarin *nihil* goeddoet, de deugd verguisd en *grandeur* goedkoop is. Een denkwereld waarin alles ontbrak wat voor hem oneigenlijk was – traditie, opvoeding, beschaving – en als muizenissen worden gezien. Geen *vooroordeel* hoeft te worden geëerd, geen heilig huisje gespaard!
De toon en gebaar van de zogenaamd satirische *rode* blaadjes – was het niet volkomen Egbert's eigen toon – de toon waarin zijn hele denkwereld was gestemd, de toon van hovaardige schimpscheuten, dorre zelfverheffing die de eigen grootheid zoekt in het kleineren van anderen, zonder enig benul van bescheidenheid en mededogen
Ze schrok op van haar eigen spijtige gedachten. Over de tafel heen keek ze naar Egbert die stil in zijn krant verdiept zat. Een ellendig gevoel, dat ze hem achter zijn rug verraden had, bekroop haar. Berouw maakte zich van haar meester – en deed

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

langzaam, langzaam de weegschaal naar de andere kant overslaan. Wat even tevoren nog onwrikbaar leek, haar eigen natuurlijk inzicht en ethisch besef, de stem van hart, rede en geweten tezamen, werd zwak en wankel, kwam op losse schroeven te staan...

Wat had Egbert ook weer gezegd? Iemand mocht zich aan bepaalde dingen schuldig maken, en toch met recht anderen diezelfde dingen te verwijten? Nee, werkelijk, het tegendeel valt niet aan te tonen. Egoïsten mogen op egoïsten afgeven die machtiger zijn. Een goede gemeenschap kon gevormd worden zonder dat de mensen zichzelf hoefden te verbeteren – streven naar eigen morele volmaaktheid was tijdverdrijf voor vrouwen en andere malloten. Maar als *deugd* nonsens was, *moraal* een *verouderd begrip* – in naam waarvan had hij haar dan met geweld tot de bekrompen burgerdeugd en burgermoraal gedwongen? Wist hij het zelf wel? Bedoelde hij eigenlijk wel ooit iets serieus met alles wat hij doordreef en beweerde en in de loop der jaren had doorgedreven en beweerd, iets anders dan wat zijn pretentie en gemakzucht hem ingaven?

Het was zo verbijsterend van onsamenhangendheid, zonder kop of staart en er viel geen touw aan vast te knopen. Het was in geen enkel principe geworteld, het was uit geen levensbeschouwing gegroeid, *die dingen* hield hij er toch niet op na? Hoe was hij dan tot al die opvattingen en oordelen gekomen? Op welke grond durfde hij in te grijpen in andermans leven, in haar leven?

Zijn glansloze gedachtegoed legde meer en meer beslag op Ina's gemoedsleven, zogen haar levenslust en kracht op maar konden niet voorkomen dat Egberts zekerheid en zelfvertrouwen tegenover haar eigen wispelturigheid haar altijd weer opnieuw imponeerde en aan zichzelf deed twijfelen.

In het voorjaar verscheen haar boek. Egbert had haar met het nakijken van de drukproeven geholpen, een omslagtekening uitgekozen en met de uitgever onderhandeld over de geldzaken. Dit alles gaf Ina een lief en zachtromantisch strelend gevoel dat er voor haar gezorgd werd, dat de materiële dingen des levens haar werden bespaard en ze voelde zich zeer dankbaar en besloot van haar kant Egbert elk gesprek over de inhoud en de strekking van het boek te besparen. De dag dat de eerste exemplaren kwamen, waren er bloemen op tafel en Egbert probeerde hun vierjarig zoontje de reden van de feestvreugde uit te leggen en ze lachten samen om de vragen van het kind. Daarna werd er niet meer over gerept.

© 2026

Wel bracht hij in de weken die volgden krantenknipsels mee waarin over haar boek op min of meer waarderende toon werd geschreven, meestal met zijn toevoeging dat *de kerel er geen steek van begrepen had*, zonder dat het Ina duidelijk werd hoe hij, die het boek maar vluchtig had gelezen, aan dat oordeel over het oordeel van anderen kwam. Desalniettemin vond Ina in haar hart die toon, die geen twijfel of tegenspraak toeliet, imponerend.

Zijzelf was met de geoogste lof al gauw tevreden en van de minder gunstige beoordelingen hoopte ze voornamelijk dat Aart Ramondt ze niet zou lezen. Ze wist dat hij haar leven en werk uit de verte gadesloeg en in wiens verering zij zich nu weer zuiver verheugen kon nu de lichtgrauwe last van het dagelijkse verdriet niet langer op hen woog. Ook dacht ze aan Paul van Oord. Ze vroeg zich af of hij nu nog haar op één lijn zou durven stellen met zijn gepoederde avontuurtjes en hoopte van niet. Ze dacht zelfs aan de jonge gymnasiast uit haar meisjesjaren en verheugde zich voor hem dat hij in haar toch iets bijzonders had vereerd. Wat kon er grotere vreugde geven dan iemand te hebben vereerd die werkelijk vererenswaardig bleek?

En ze hoopte dat de Ruyssenaers haar boek zouden lezen of althans er van horen. Als zij het zelf in de etalage van een boekenwinkel zag liggen met haar naam in rechte, gouden letters op de band, dan bedacht ze hoe Charley en haar man langs die winkel zouden lopen en de naam zagen, zich haar herinneren en over haar spreken.

In maart – toen ze het al niet meer durfde hopen – kwam er een briefje van Charley Ruyssenaers. Ina's handen trilden toen ze de envelop opensneed. Ze bloosde van vreugde. Charley schreef in woorden van blijde verbazing over het boek dat ze had gelezen – de sterk uitgedrukte verbazing veroorzaakte een lichte steek. Was zij er nu ook zo een die alleen ernst verwachtten achter een uitgestreken facie? Gelukkig was de vreugde groter en goedmoedig lachend zei ze Egbert, terwijl ze hem het briefje aangaf en over zijn schouder nog even meelas: 'Ze hadden er blijkbaar niet zo heel veel van verwacht.'

'Heb je ze een exemplaar gestuurd?' – 'Natuurlijk niet', blij dat ze dat kon zeggen.

'Zie je wel?' Ze wees ze met haar vinger: 'Ze vragen of ik eens langs kom! Zou ik het doen?'

'Je kunt het doen,' zei hij op zijn gewone, achteloze toon. 'Het is in elk geval prettig, dat ze je boek mooi vinden. Hij ook, schijnt het'. Ina voelde dat zij en haar werk in Egberts achting stegen door de waardering van de Ruyssenaers.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ze zullen waarschijnlijk wel bedoelen dat ze ons samen verwachten', meende Egbert. Ina voelde iets van wrevel en verzet maar wilde en durfde het niet om het te laten merken. Samen met Egbert, Charley en haar man ontmoeten... Dat betekende een voortdurende belemmering voor elke uiting, voor elk woord... Een permanente angst te zijn zoals ze zich voelde en was, te praten over dingen die zijn koude ongeloof en schampere superieure lach uitlokken moesten. En waarom ook? Waarom moesten ze altijd als brave echtgenoten gemeenschappelijke vrienden hebben, gezamenlijk anderen bezoeken, waarom kon ze niet zonder hem daarheen gaan?

'Zie je, Egbert, zij schrijft over voorlezen van stukjes uit mijn boek. Ze vindt dat ik zo mooi voorlees, zie je wel? Jij houdt toch niet van voorlezen!'

'O, maar voor een enkele keer kan ik dat nu ook wel slikken,' antwoordde hij onverstoorbaar. 'Je zult toch wel van plan zijn ze ook eens hier te vragen, nietwaar? Daarom lijkt het mij geschikter en gepaster als we er tenminste de eerste keer samen heengaan. Tenzij jij een of ander geheimzinnig bezwaar hebt'. Het laatste klonk Ina nogal schamper in de oren.

'Natuurlijk niet,' haastte Ina zich te zeggen. En ze durfde niet te vragen dat ze gauw, liefst deze week nog zouden gaan om Egbert niet te laten merken hoe vereerd ze was met Charley's verzoek. Toen hij de kamer uit was, pakte ze het briefje op las het nog eens over en borg het zorgvuldig weg.

Haar ingezakte stemming leefde langzaam weer op. Die avond in bed bleef ze zoals gewoonlijk opzettelijk wakker in donker en stilte en voelde zich na maanden van lusteloosheid en neerslachtigheid opnieuw veerkrachtig en verwachtingsvol. De lucht was opgeklaard. Ze zou weer vriendschap vinden – een vriendin. Geen man – maar een vrouw, hoe heerlijk was dat idee! Zeker voor zichzelf te weten, dat ze niet in de eerste plaats de vleierij en aandacht van mannen zocht – het voor zichzelf te weten, het anderen te tonen – het lelijke woord dat Coby haar in het gezicht geslingerd had, te logenstraffen. Het woord dat haar in eigen ogen en in dat van anderen verachtelijk en belachelijk moest maken en onteren moest... Dat haar, met andere woorden, met andere aantijgingen, de jarenlange smaad – méér dan iemand wist, in eigen ogen allang had onteerd, belachelijk en verachtelijk gemaakt. Ze zou zich aan Charley hechten, zoals ze zich nooit aan een man had gehecht, niemand zou haar belasteren, niemand smadelijk om haar lachen, niemand haar gevoelens met laaghartige namen benoemen... Ze zouden elkaar bewonderen, beiden glorievol groeien

© 2026

en stijgen in de warmte van hun gevoel. Ze wilde niet alleen vereerd worden, gevleid worden, ze wilde ook en bovenal zelf mogen adoreren en zelf mogen vleien. Waar had ze het ooit gekund? Ze dacht aan de mannen, die ze had ontmoet, aan de vrouwen, die ze had gekend. Aan Egbert! Al had hij over de hele lijn gelijk, al waren al zijn inzichten juist, al was hij begiftigd met alle mogelijke kritische vermogens, al was hem oordeel en verstand van alle dingen gegeven, al was hij de sterke tegenover haar zwakheid... Altijd was er die jammerlijke klacht: dat hij haar evenmin verering had gevraagd als had gegeven! Verering, vleierij... Kinderachtigheden, tijdverdrijf voor vrouwen en andere idioten waar hij met zijn superieure bombast boven iedereen uitstak.

Nu Charley haar wilde leren kennen, en als zij vrienden werden... Dan zou hij haar daarin tenminste niet willen storen omdat Charley toch ook *maar* een vrouw was en de vriendschap met een vrouw zijn eigenliefde als man niet kwetsen kon.

Zo hoefde ze dan ditmaal niet bang voor de toekomst te zijn... Hoopvol keek ze er naar uit...

Wederom schudt ze het lauwgrauwe verleden van zich af om zich te omhullen met een beter en rijker leven.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Charley,' zei Ina, met haar vleiende stem en zachtstralende ogen, 'blijf jij daar nu stil voor het raam liggen, de seringen ruiken zo zoet – je kunt den meidoorn bijna zien opengaan en ik vind het zo fijn, je daar te zien liggen, en te bedienen. Ik maak chocola voor je klaar en een boterhammetje...'

'Vindt ze het zo heerlijk mij te bedienen?' plaagde Charley, 'of vindt ze het zo zalig, dat ik hier lig en mij laat bedienen en dat ik denk, wat is Ina vandaag weer bijzonder lief en wat ziet ze er leuk uit met dat blauwe jurkje, wat is ze toch anders dan *de anderen* en wat hou ik veel van haar. Is dát het niet wat je eigenlijk zo fijn vindt?'

Ina stond stil en luisterde glimlachend.

'Misschien wel', zei ze zacht. 'Misschien heb je wel gelijk, Charley.'

'Je geeft het nogal eerlijk toe,' lachte de ander. – 'Waarom ook ik niet? Je weet niet half hoe fijn ik dat vind dat ik mijn zwakheid, mijn vele zwakheden niet hoef te verbergen daar waar mijn tekortkomingen veilig zijn. O, Charley, kind, niets is erger dan te moeten leven, waar je zwakke punten onveilig zijn; waar je ze dus altijd moet onderdrukken, ontkennen, verbergen. Het geeft zo'n belachelijk-opgeblazen, arrogant gevoel. Begrijp je wat ik bedoel? Heb je ook wel eens die behoefte gehad om je te nederig te voelen, om jezelf bloot te geven?'

'Als de *held* in je boek?'

'Als hij! Die een *goed mens*, in de zin van een gelukkig mens, een harmonisch mens wilde zijn. Herinner je je? Dat hij eerlijk wilde zijn tegenover zichzelf en tegenover anderen? Hoe hij niet kon verdragen een *christen* te worden genoemd omdat hij niet in staat was het te zijn. En hoe hij zich bekende tegenover zijn dorpsgenoten? En hoe zij hem verdrukten en verachtten en verjoegen, de brave gelovigen, die bij zichzelf geen enkele zwakheid en geen enkel tekort konden vinden en zich uitnemende christenen waanden? Ik vertel het slordig, maar omdat je het toch gelezen hebt...'

'Toen ik bemerkte, dat ik mijn zwakheid niet kon belijden, mijn twijfel en mijn wankelmoedigheid niet kon tonen, zonder mij over te leveren aan de minachting en onderdrukking van iemand die zichzelf sterker en beter acht omdat hij altijd zeker van zichzelf is, altijd alle recht en alle gelijk plompverloren naar zich toe trekt. Toen moest ik mij wel verbergen en verschansen achter een schijn van zelfverzekerdheid en zelfingenomenheid... Toen moest ik hem wel met zijn eigen munt betalen – met zijn eigen wapens bestrijden. Het was een kwestie van zelfbehoud.

© 2026

Of had ik moeten ondergaan?' – Charley antwoordde niet, ze streelde Ina's haren.
'Hier ben ik veilig, bij jou en bij Hugo. Zou Hugo nog thuis komen voor de middag?'
'Ik weet niet. Meestal is hij er wel tegen twaalven. Kom nu hier even bij mij liggen.'
Ze keken samen het open venster uit en Ina zei weer: 'Je kunt niet half weten hoe veilig ik mij voel.' – 'Ik zag de eerste avond al wat je nodig had.'
'En na die eerste avond?' lachte Ina droevig.
'Toen dacht ik dat ik mij vergist had. Hoe was het ook mogelijk, dacht ik toen, dat je met die jongen... Maar nu geloof ik dat ik het begrijp. Jij zag de jongen niet, jij zag alleen jezelf en wat je nodig had.'
'Ik kan het niet goed verdragen eraan herinnerd te worden,' zei Ina hees en snel. 'Ik kan er niet over spreken, het vernedert me, het doet mij pijn. Maar toen ik de eerste keer hier kwam, toen was je toch ook weer niet zeker van mij. Ik voelde het toen ik vertrok, dat de eerste indruk niet goed was geweest, dat ik tegengevallen was.'
'We waren allebei doodmoe, Hugo en ik. Je was zó druk, zó opgewonden, je deed zo vreselijk je best, je kraamde zoveel geest en zoveel geleerdheid uit. Je had een heel andere stem, een heel ander gezicht dan nu. Doet het pijn als ik het zo ronduit zeg?'
'Het doet pijn,' zei Ina, met betraande ogen. 'Maar ik weet dat het waar is. Ik wist het al bij m'n vertek. Je had me moeten zien, mijn hoofd was leeg, mijn lippen waren wit. Zodra ik buiten kwam, had ik het gevoel dat ik moest vallen. Het was weer het oude liedje. Ik was te gretig, wilde jullie onstuimig snel veroveren. Daardoor stootte ik jullie af. Altijd ging het zo. Ik had de mensen zo nodig, ik smeekte ze bijna om hun liefde, ik speelde de clown om ze te laten lachen, ik maakte mij klein, om ze een illusie van grootheid te geven, ik liep ze achterna, ik...' Haar lippen trilden, ze zweeg.
'Dat zag ik juist toen,' zei Charley zacht. 'Je hebt de mensen te veel laten merken dat je ze nodig had. Daarmee heb je ze vervreemd. Zo zou je zelf ook zijn. Ik bedoel er niets naars mee. Ik beschuldig niemand, het is een natuurwet.'
'En jij dan, heb jij ze niet nodig?'
'Ik heb het graag – maar ik kan ze desnoods missen. Want ik heb Hugo. En dat geeft onbewust een ander gevoel, een andere houding – en daardoor komen ze nu juist naar mij toe. Ik weet het sinds ik een jonge student was en er ongeveer net zo voorstond als jij. Ik droomde ook van een jongensleven, misschien anders dan jij – ik had illusies van ingespannen werken, en uitgelaten feestvieren, een leven vol geestdrift en laaiende levensvreugde. En ik vond voor geestdrift alleen een soort flets en steriel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

idealisme, als stilstaand water – zonder levensmoed en vuur – en voor levenslust loszinnigheid zonder allure, zonder gloed, zonder iets van echte vervoering. Hollandse studenten – tenminste zoals ik ze ontmoette, die weten niet wat feestvieren is en ze weten eigenlijk ook niet wat studeren is. Hun feestvieren is liederlijkheid, hun studeren is ploeteren voor examens en voor een baantje.'

'En jij was *de combinatie* van een blauwkous en een flirt.'

'Dat was de definitie. En meer dan een definitie, meer dan woorden mag je niet verlangen. Dat was al meer dan genoeg.'

'Charley – die avond dat jij en Hugo bij ons waren... toen was ik ook afschuwelijk.'

'Och,' Charley trok de schouders op, 'daar zou ik me nu maar niet weer druk over maken. Ik begrijp het nu helemaal.'

'Ja, vreemd dat ik er nog altijd aan denken moet. Het leek zo boosaardig en zo vals hem te vernederen waar jij en Hugo bij waren. Maar o, Charley – toen was toch mijn laatste kans, na die eerste, mislukte keer. En het is altijd dezelfde pose... De zachte, goedige, lijdzame De Kruiff, arme De Kruiff met zijn lastige, lichtzinnige harteloze vrouw. Het is zijn postuur en om zijn stem – hij heeft altijd de lachers en de gematigde, brave mensen op zijn hand. Hij kan zo grappig zijn – altijd, onder alle omstandigheden. Omdat niets hem heilig is, omdat niets hem aangrijpt, omdat alles voor hem stof tot grappenmaken is, de hele wereld, de mensen met al hun nood en problemen. Hij blijft ook altijd *binnen de perken*, hij zegt nooit een onvertogen woord en hij is zo huiselijk, zo oppassend, zo braaf. Ik blijf niet altijd binnen de perken en ik zeg wél onvertogen woorden, als ik onzin hoor beweren of ze aan dingen raken die mij heilig zijn, of als ik mij persoonlijk gekrenkt voel, en ik ben niet altijd grappig en niet gematigd en niet lijdzaam en niet braaf. Daarom is iedereen tegen mij – en ik was zo bang dat jij en Hugo ook tegen mij zouden zijn, dat jullie hem geloven zou, toen hij zo parmantig praatte over het huwelijk als *verouderde instelling* en dat getrouwde mensen elkaar behoorden vrij te laten. Het was een laffe leugen, een gemene grootspraak, na alles wat hij mij heeft aangedaan. Nog drie maanden geleden, toen ik hem dat van Paul van Oord verweet, antwoordde hij mij *ik zou het weer doen* doodkalm. En toen tegenover jou en Hugo de mooie rol, de ruime, vrije, weldenkende man! Ik kon het niet over m'n kant laten gaan. Daarom heb ik dat die avond gezegd, dat hij loog, en daarom heb ik jou later alles verteld. Hij heeft mij soms zo zeldzaam gemeen uitgescholden, Charley, altijd maar geschimpt en gescholden.'

© 2026

'Ja, die avond', lachte Charley. 'Hugo vond het in het begin heel erg, dat zag ik duidelijk; al zijn maatschappelijk fatsoen en óók wel een beetje zijn klassieke huwelijks-opvatting kwam er tegen in opstand. Je was ook zo nerveus en zo scherp en zo vijandig bijna. Maar heus kindje, het was overbodig. We zouden er zelf ook wel achter zijn gekomen.'
'Maar niet zo snel', hield Ina vol. 'Je weet niet, Charley, hoe misleidend die zwierige vastberadenheid van hem is. Alle mensen vliegen erin. En ik had zo'n spijt, later. Hij was zo verbitterd en hij zag zo wit, hij verweet mij dat ik hem opzettelijk belachelijk had gemaakt en hij had gelijk, en dat gaf ik toen ook wel toe.'
'Nonsens', riep Charley geprikkeld. 'Je was niet beleefd en niet lief en niet *parlementair* en ik dacht toen dat je hem niet luchten kon. Nu zie ik dat je eigenlijk heel veel om hem geeft, maar dat doet er niet toe. Hij zal wel een beste, brave, fatsoenlijke jongen zijn met smaak voor dit en voor dat – het ziet er bij jou thuis alleraardigst uit – en als hij zoals je zegt, het helemaal in z'n eentje heeft ingericht, dan zeg ik *chapeau!* Daarmee is het dan ook wel gedaan. Spiritueel is hij een absolute botterik en in het intellectueel een volstrekte parasiet, en dat mag hij wel weten ook. Hij ratelt jaar in jaar uit papegaaientaal met een wijsneuzig gezicht en vindt zichzelf dan nog heel wat meer dan eenvoudige mensen, zoekers die stamelen maar wel eigen gedachten tot uiting brengen. Hij zoekt zijn grootheid in het neerhalen van anderen. Dat vraagt een minimum eigen inspanning en niets eigens. Hij is een doodgewone burger van twaalf in een dozijn.
Die keer bij jou – eerst met een soort *lollige* bravoure vertellen, dat jij hem zo lastig viel omdat hij geen *levensbeschouwing* had, en daarna de hele avond strooien met meningen als Sinterklaas met pepernoten. Bestaat er één opvatting zonder achterliggende gedachte? En dat snapt hij niet eens, net zo min als je onmogelijk kunt spreken van het *absolute* in kunst. Dat had hij natuurlijk van een *erkende autoriteit* – zonder het *absolute* te zien in elk spiritueel en ethisch domein. Als je ABSOLUUT zegt, zég je toch GOD. Dat beseft hij niet, het praat-maar-en-praat-maar. Het is gewoon een chaos in zijn hersenpan.
En dat is allemaal niets... Dat jij met hem getrouwd bent, dat is het ergste! Dat jij getrouwd bent met een man, die boven *deugd* en *moraal* en *idealisme* en *religie* verheven is, en aan de benepenste kleinburgerlijke huwelijksopvattingen nog is niet ontgroeid. Die je behandelt als een kind, als een idioot, met zijn glimlachjes en zijn

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

knipoogjes en die de baas over je speelt, die je dingen *verbiedt* en andere dingen *goedvindt*. Ik kan er gewoon niet bij... Hugo ook niet. Hugo kan het niet meer aanzien.'
'Hij is laat vandaag', zei Ina. 'Hij zal toch wel komen?' Charley keek naar de klok.
'Zijn vriend is wat lang van stof. En hij is altijd zo blij als Hugo komt – die wil dan natuurlijk niet gelijk weer weggaan.'
'Ik heb Egbert nog nooit geestdriftig gezien, Charley. Nog nooit ontredderd, nooit bewonderend behalve dan voor een mooi vaasje of antiek kastje en zelfs dan nog zonder diepe verwondering. Hij weet alles al bij voorbaat en alles spreekt voor hem vanzelf. Ik weet nog dat ik iets las van een bekend natuurkundige dat er op neerkwam dat de wetenschap het voor wezenlijke vooruitgang in laatste instantie toch van het gevoel moet hebben – van dat onbewuste, ongewisse, onnaspeurlijke, dat wij *intuïtie* noemen. Vind je dat niet een curieuze uitlating voor een natuurwetenschappelijk geleerde? Ik ook, ja. Toen ik het Egbert vertelde, glimlachte hij met dat gewone smadelijke lachje: 'Wie heeft daar dan ooit aan getwijfeld? Ik misschien?'
Zie je, Charley, zijn hele leven is de ontkenning van wat die man bedoelde, al zijn uitlatingen, al zijn beweringen staan recht tegenover het persoonlijke van *intuïtie*. Als hij merkt, dat zo iets *officieel erkend* wordt, dan wil hij het vooral ook gezegd hebben, ook erkend hebben! Het is zo karakterloos. Hij beseft de draagwijdte van zo'n uitlating niet eens. Hij weet nooit, nooit wat hij meent, wat hij is en wat hij bedoelt. En toen ik hem dat mooie boekje van Anatole France gaf, *Le Jardin d'Epicure* – ja, jij hebt het ook had ik al ontdekt, dat was *oudbakken koek* en John Ruskin is een tweederangs-geest en Lafcadio Hearn, je weet wel, die zo curieus over Japans gevoelsleven en geestesleven heeft geschreven, die is onbelangrijk en zoetelijk. Tot ze dood zijn, totdat ze klassiek zijn. Dan zijn het *grote kerels* als het geen Hollanders zijn. Hoeveel *overwonnen standpunten* heb ik al aangehoord in de loop der jaren...'
'Ja, vooral véél *overwonnen standpunten*, hoonde Charley grimmig.
'Wij hebben een neefje van een jaar of tien, dat hier wel logeert. Laatst vertelde Hugo hem dat de Ouden de aarde voor een plat vlak hielden. *Wat een domme mensen*, zei de jongen alsof hijzelf de rondheid van de aarde had ontdekt.
Dat is pas de ware grootheid, alle *standpunten overwonnen* hebben en je over niets ter wereld verbazen!
En dan zegt Plato nog, dat *alle wijsheid uit verwondering stamt* – zo'n eigenwijze oude kwibus'.

© 2026

'Alle wijsheid uit verwondering,' herhaalde Ina langzaam, 'daarvan voel ik de bedoeling wel. Alle dingen zijn verwonderlijk ook wat volkomen *natuurlijk* en *vanzelfsprekend* lijkt. Niets is gewoon en op je vingers na te tellen, ja dat is wel het begin van wijsheid. En dan volgt, dat we ook niet *oordelen* moeten, maar aanschouwen en proberen te *begrijpen*. Hoe zegt Flaubert dat ook weer? Het oordeel, de rechtvaardiging aan God – aan ons de pogingen om, al falend door gebrek aan wijsheid, te doorgronden. Onze wijsheid is de gave om *te verwonderen*. En inzicht dat niets vaststaat en vanzelfsprekend is. Zeg ik het duidelijk?'

'Voor iemand die weet wat je bedoelt, ja,' glimlachte Charley. 'Ik geloof, dat wij vrijwel hetzelfde bedoelen. En Hugo en ik bedoelen ook gewoonlijk hetzelfde. Daarom hebben wij weinig woorden nodig.'

'Zo zalig te spreken met weinig woorden' zei Ina zacht, en dan: 'Oh, Charley –waarom heb ik toch niet gelukkig mogen zijn met Egbert? Hij is zo vriendelijk en zo hulpvaardig, hij heeft zoveel goedigs en ik had zo graag gelukkig willen zijn.'

'Jij met hem! Je bent hem tot last. Je bent zijn ergernis. Hij zou je niet kunnen verdragen als er niet nog een gedwee huisvrouwtje ook in je stak... En iets van het voormalige hongerkind dat nog steeds niet verzadigd is aan vriendelijkheid. Hij geeft minder om jou dan jij om hem. Heeft hij je ooit gezegd dat hij je nodig had, dat hij op je steunde, op je bouwde, dat hij je voor zijn geluk niet missen kon? Heeft hij je ooit iets gevraagd, heb je ooit gemerkt dat je iets voor hem was? Heeft hij je ooit afgesmeekt wat je toch miste, wat je zocht, wat je toch verlangde, dat je altijd naar anderen ging?'

'Nee,' zei Ina, 'dat heb ik je al gezegd, hij schold en hij verguisde en hij eiste, en hij zei dat *het gedonder uit moest zijn* en dat hij er anders *een stokje voor zou steken*. Zie je, het was niet, dat ik vrienden had; het was dat hij niet wilde, dat ik hem voor een ander verwaarlozen zou.'

Charley lachte bitter. 'In duidelijk Hollands: je gevoel kan me niet schelen, je gepraat en je gezanik is lastig, ruk je hart uit je lijf – maar ik ben nummer één. *Ik* wil een thuis, *ik* wil een vrouw, *ik* wil met rust gelaten worden. Voor sokkenstoppen, voor de keuken, voor het kind. Daar heb ik mijn vrouw voor. Daar heb ik recht op als ik mijn geld binnen breng, niet drink, geen doordraaier ben en de boel niet stuksla. Wel, jij bent in je eentje een kant van de *vrouwenkwestie* – en niet eens zo'n onbelangrijke. De vrouw met geest en talent onder de druk van de man zonder geest en zonder talent

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en die toch, die juist daarom de dominante toon aanslaat van de klassieke huwelijksverhouding. Heb ik dat niet kwiek en keurig geformuleerd.'
Ina lachte flauwtjes. – 'Maar als hij niet werkelijk de sterkste van ons was, Charley, zou hij mij dan *kunnen* domineren?
'Ach kom,' riep Charley opspringend en de kamer op en neer lopend 'altijd die onzin die de mensen elkaar napraten. De *sterkste* is de baas niet – de slechtste, de grofste, die is de baas. Die geen middel schuwt, die niet aan zijn eigen recht twijfelt. Wat jou zwak maakt tegenover Egbert is je gebrek aan zelfvertrouwen, hij twijfelt niet en dat lijkt kracht.
Dat is het ook, een ruwe, brute kracht – maar het betekent geen edelmoedigheid, het is het tegendeel, kwalijke zwakheid en eenzijdigheid. Het is toch niet de eerste maal, dat we erover praten.'
'Hoor ik daar Hugo niet?' viel Ina haar plots in de rede, beiden luisterden gespannen.
'Nog niet,' zei Charley en ze zwegen.
'Kun je niet bij hem weg, Ina?' Nu ik je ken, lijkt me je huwelijk zo overladen-onzinnig. Hij sloopt je balans, snoeit je ontwikkeling, activeert je boze drift, kwetst je eergevoel, hij laat je het beste in jezelf kreupel slaan en dingen zeggen waar je later spijt van hebt en die je zelf het meest vernederen. Hij dwingt je tot een houding van pretentie om je zelfbehoud, ik begrijp het zo goed – jouw hele wezen is geschapen om in eenvoud ootmoedig en harmonieus te leven. Hoe heb je in hemelsnaam ooit met hem kunnen trouwen, kind?'
'Ik hield van hem, Charley – hij was de eerste echte mens, die ik ontmoette na mijn provinciale vrinden, na Mary Rutgers en haar vrouwenkiesrechtdames. Hij was niet dorps en niet bekrompen en niet stoffig – hij durfde tegen de mensen op te staan, hij weerstond ze, allemaal – hij was voor niemand bang en accepteerde geen enkele dwang. Zó was ik toen ook – elke druk kwelde mij, ik wilde geen last meesjouwen en niet onderdanig zijn, niet voor God, niet voor de mensen.
'Was jij zo, jij Ina?'
'Ik kon niet anders, was al te vaak vernederd. Ze wilden mij beperken, ze snoeiden het beste uit mij weg. Mijn verzet was toen zelfbehoud. Als je met een boot naar open water wilt dan moet je van je af duwen, dan moet je zogezegd de oever te lijf. Niet om te kwetsen, niet om pijn te doen, gewoon omdat je open water zoekt. Voel je?

© 2026

Zo moest ik met mensen omgaan. Ik wilde ruimte, ik duwde ze af. Dat was indertijd mijn overeenkomst met Egbert. Beiden verwierpen de wereld en haar dwang. Maar in mij, Charley, was het noodzaak, jeugdige blinde drift om zelfbehoud. Nu, nu niemand meer rechtstreeks gezag en macht over mij heeft, nu zoek ik ze en houd ik van ze in mijn goede periodes. En mijn grenzen bepaal ik nu zelf. Maar in hem, in Egbert, is geen bescheidenheid, geen dienstbaarheid, geen zelfkennis. Hij stelt geen belang in mensen. Hij heeft *lak* aan hun instellingen. Dat is zijn levenshouding'.
'Ina, kind, ga dan bij hem weg. Hij verminkt je. Hij demoraliseert je. Hij onttrekt je aan jezelf.'
'En mijn jongen?' 'Ja...'
'En ook zonder mijn jongen', riep Ina wanhopig, 'ik kan toch niet bij hem weg. Juist omdat hij zo is, omdat hij niets begrijpt, niets weet, niets erkent. Hij zei me een tijdje geleden: je wilt een nul van mij maken... Hij ziet niet in dat het precies andersom is... Dat hij mij nivelleert. Hij heeft nooit iets in mij gewaardeerd en beseft niet eens wat dat voor mij betekent terwijl hij het nuchtere feit niet ontkennen kan. Maar daarom, omdat hij niet weet wat dat alles voor mij betekent, voelt hij dat wat ik hem aandoe, mijn heftigheid en mijn zogenaamde *ontrouw* als onrecht hem aangedaan. En o, Charley, je weet niet hoe pijnlijk dat is, hoe ellendig iemand om je heen die zich voortdurend verongelijkt voelt, al weet je dat het onterecht is.
Ik begrijp nu pas goed waarom in Shaw's *Candida* zij haar pompeuze man en dominee *zwak* noemde. Om zijn blinde vlekken. Hij was tenminste deemoedig. Er is geen groter kracht, Charley, geloof ik, dan zelfkennis, inzicht en het besef dat alles wat gebeurt logischerwijs rechtvaardig is. Ik ben er nog lang niet altijd aan toe, maar ik weet wel hoe het in mij moet worden. En hij niet. Als ik van hem wegga, zou hij zich misschien niet ongelukkig maar wel bitter verongelijkt voelen en miskend en het gelijk naar zich toetrekken. Dat kan ik niet dragen – er moet eerst klaarheid tussen ons zijn, dan zou ik kunnen weggaan – en dan zou het niet meer nodig zijn. Maar ik ben niet zo geduldig als Candida. Nu weet je mijn verklaring voor wat ik *mijn redeloze gehechtheid* noem; misschien is er een andere...'
'Misschien is er een andere,' zei Charley.
De klank van haar stem deed Ina opkijken en blozen.
'Nee – niets van dat, wat jij bedoelt,' weerde ze snel af. 'Maar mijn leven is met het zijne vergroeid, wij hebben samen ons kind en dat niet alleen: samen ons leven,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

samen ons verleden. En herinnering is voor mij zo'n geweldig ding, Charley, dat weet je. Er is zo'n bindende kracht in het dagelijkse kleine samenzijn; wie dat niet heeft die kent het niet. Er is een tijd geweest dat ik tegen hem opzag, dat ik hem verafgoodde, dat ik in hem opging... Ben ik dan voor de lol ongelukkig geworden? Heb ik dan plezier in een slechte naam? Dat had hij zich ook eens moeten afvragen. De hemel weet hoe bitter ik die draag, hoe gevoelig ik ben voor wat *de mensen* zeggen. Ik weet, dat het klein is.'

'Nonsens,' weerlegde Charley, 'het is niet klein. Iedereen geeft om *de mensen*. Maar het hoort er nu eenmaal bij om het te ontkennen en *klein* te noemen.'

'Ik ontken het niet. O, Charley, hij had zo'n mooie kans, ik begon met hem lief te hebben en ik wilde zelf ook graag gelukkig zijn', haar stem brak en ze zweeg.

'In dit huis, hier bij Hugo en jou hier leef ik op. Thuis bij Egbert heb ik wel dagen gehad dat ik mijzelf om mijn piekeren voor idioot, voor volslagen marginaal hield. Als iemand dag aan dag zijn schouders ophaalt voor wat je zegt dan komt het zover. Dan hield ik mijzelf voor dat ik altijd goed kon leren op school, dan dacht ik aan het begin van *Faust*, aan zijn getob, dan zei ik mijzelf dat zelfverzekerdheid toch geen verdienste kon zijn – tot zulke onzin verviel ik in mijn radeloosheid omdat ik altijd aan mijzelf twijfel, omdat ik altijd de invloed onderga van zijn eigendunk. Ik durf het bijna niet zeggen: ik heb mij nooit helemaal van hem losgemaakt, ook niet, nu ik hem zie zoals hij is. Als hij mij maar lang genoeg vertelt dat ik mijn moeder heb vergiftigd dan zal ik eindigen met hem te geloven. Kind, mijn aandeel van de *vrouwenkwestie* is wanhopig ingewikkeld. Het gaat voor mij nooit om *recht*. Het gaat mij om liefde. Liefde is verering, daar ben ik hopeloos ouderwets in. Ik heb praatjes over de *onhoudbaarheid van het huwelijk*; in mijn hart geloof ik in *eeuwige liefde*. Mijn ziel smacht naar *het gelukkige gezin*. En daarom, Charley, daarom ben ik tegen de toestand waarin ik mijzelf heb gebracht niet opgewassen. Omdat alles in mij half en ontoereikend is behalve mijn bewustzijn, ik kan niet inhouden – ik kan niet lijdzaam ondergaan, niet trouw zijn en ik deins terug voor het expliciet aanvaarden van *overspel*. Ik heb een soort zonderling religieus respect voor de trouwgelofte... Ook weer niet zó sterk dat ik er mijn persoonlijke behoeften voor opofferen kan.'

'Het is jammer, Ina', zei Charley 'dat jij jezelf altijd de vrouw van de man voelt. Al was Candida nog zo zacht en zo goed en zo voortreffelijk, zij was de vrouw van de man. Jij... jij bent in de eerste plaats een mens op jezelf, met een eigen roeping, een eigen

© 2026

bestemming, een eigen *levenswandel* om het zo te zeggen. Vergeet dat toch niet.'
'Dat is het vrouwelijke in mij,' glimlacht Ina, *het ouderwets vrouwelijke.*
'En dát, meer dan wat Egbert doet, staat dan ook je vrijheid in de weg. Maar als je nu getrouwd was met een lieve man als Hugo, die mijn man is, dan zou hijzelf je gesteund hebben, je van hem vrij te maken. Wij vrouwen hebben nu eenmaal de dienstbaarheid in het bloed van onze moeders, grootmoeders en de eeuwenoude rolverdeling. Hugo zou geen onderdanigheid, geen onderworpenheid aannemen en aanvaarden. Egbert wel, die maakt er gebruik van, maakt er misbruik van. Niet uit boosaardigheid, kind, dat weet ik ook wel, maar uit gemakzucht en gewone mannelijk pretentie – met al zijn *overwonnen standpunten* en zijn beweringen over wat een *modern mens* alzo te boven is.'
'Dat ik mijzelf niet durf zijn, dat mijn zwakheden zich niet veilig voelen... Mijn veel verfoeide ijdelheid... Ben ik zo buitensporig ijdel?'
'Je hebt niet eens een zakspiegeltje, je bewaart de kritieken over je werk niet. Bovenmatig ijdel ben je in elk geval niet, wel 'n beetje verliefd op jezelf.'
'Ik vind het zo zalig om mezelf klein te maken en geliefkoosd te worden en vertroeteld als een kind of een poes. En dat is ook zo'n gemis voor mij: dat ik mij daarin nu ook verbergen moet. Niet omdat Egbert mij minachten zou; hij ziet mij eenvoudig als een klein kind. En dat zou natuurlijk ondragelijk wezen. Ten slotte ben ik toch wel zoveel *mans*, dat ik voor mijn aanzien nog wel wat kan laten varen. En hij begrijpt niet dat een vrouw met wat spirit en talent toch altijd en in de eerste plaats vrouw is met vrouwelijke gevoelens en vrouwelijke verlangens – en dat het een het ander in elk geval niet uitsluit.'
Charley lachte.
'Die avond dat we bij jullie waren en hij mij niet in mijn jas hielp – hoorde je wat hij toen zei? Nu de vrouwen zó knap en zo geleerd zijn en ons toch eenmaal de gehoorzaamheid hebben opgezegd, dan hoeven wij ook niet *hoffelijk* meer te zijn. Hij keek naar Hugo of die hem gelijk gaf. Het was grappig omdat Hugo het heerlijk vindt om hoffelijk te zijn. En het liefst tegenover diezelfde *geleerde vrouw die hem de gehoorzaamheid heeft opgezegd.* Juist tegenover mij omdat ik het waardeer en er altijd weer van geniet omdat ik het prettig vind. Ik trek er niet als vrije vrouw mijn neus voor op en accepteer het ook niet als mijn privilege, als een soort pop in zachte zijde en fluweel die *dame* wordt genoemd.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ja,' zei Ina, 'dat axioma ken ik ook al. De mannen *hoeven* niet meer hoffelijk te zijn, nu de vrouwen niet meer gehoorzaam willen zijn. Precies als de vrouwen die zich niet meer hoeven te *generen* wanneer ze eenmaal getrouwd zijn. Dat heb ik mijn schoonzuster Annie en de haren horen beweren. Omdat ze niet weten hoe lieflijk het voor een man is om altijd *hoffelijk* te zijn en voor een vrouw om zich altijd te *generen*. Het zijn maar lastige dingen, de hoffelijkheid en de *pudeur*, dat giechelende schaamachtige waaraan ze voor hun fatsoen wel moeten meedoen op zo'n onechte en onappetijtelijke wijze.'

'Als ik Hugo zie flirten met jonge meisjes – ze zijn allemaal gek op hem – dan benijd ik hem, dan zou ik een man willen zijn om die half-gemeende en in hun eigen moment toch wel weer helemaal gemeende vleierijtjes te mogen zeggen. Hij doet het zo leuk.'

'Hij is wel hoffelijk, Hugo. En jij, Charley, jij... jij... *geneert* je wel voor hem?'

Charley lachte en kreeg een kleur.

'Las je ooit wat Arthur Schnitzler zegt, ik weet niet meer in welke eenakter uit de *Anatol-Serie*, ik zal het opzoeken – over *schaamte* en *schaamteloosheid*?

'Nee, maar ik snap wat je bedoelt, geloof ik.'

'Dat denk ik ook ' zei Charley en bleef voor zich uitstaren met een lach in haar ogen.

Ina sprong ineens op van de bank waarop ze samen hadden gelegen.

'Hugo is laat vanmorgen.'

'Bijzonder, ja kun je wel zeggen'.

'Ik zal maar niet nog langer op hem wachten.'

'Als je tenminste voor half een thuis wilde zijn. Maar je komt toch gauw genoeg weer eens langs.'

'Ja – stil, is hij daar niet?'

'Het is het meisje dat de deur uitgaat'

'Dan ga ik maar'. Ze kuste Charley, trok langzaam haar jas aan, treuzelde nog even bij de deur en vertrok. Onderweg kocht ze voor Egbert een lap oud fluweel waarover hij gezegd had het mooi te vinden om een stoel te bekleden. Een vaag gevoel van gemis en onrust, vluchtig maar onmiskenbaar drukte op haar hart; vol wantrouwen en angst probeerde ze het weg te jagen. Ze wilde niet erkennen, ze wilde niet geloven dat het kwam omdat ze de hele morgen tevergeefs op Hugo had gewacht.

© 2026

Ze waren niet thuis toen Ina kwam, maar het huismeisje had haar naar hun werkkamer gebracht om te wachten. Dat zij hier nu alleen mocht zitten in het *heiligdom* waar maar weinigen toegelaten werden, gaf haar een strelend gevoel van vertrouwelijkheid en veiligheid. Ze kende Charley en Hugo pas enkele maanden. Ze zag ze nu regelmatig en hadden veel lange gesprekken. Hugo las ook wel voor en Ina had in den beginne tot haar verbazing bemerkt hoe weinig zij het rustig en geduldig toeluisteren was gewend en hoe veel zij van Egberts vluchtig en oppervlakkig oordelen overgenomen had. Wanneer Hugo een gedicht of een artikel had voorgelezen had ze weleens een misprijzend of spottend woord in stelling gebracht – dan keek hij op en wenste haar op droge toon geluk met de vaardigheid van haar oordeel. Hij noch Charley wisten er ooit – verzekerde hij met een zacht-ironische nadruk – zó snel raad mee! Dan voelde zij zich beschaamd. De zinloze schraalheid, nutteloosheid, waardeloosheid van het onzinnige bestempelen en oordelen zonder poging tot begrip werd voor haar zo duidelijk zichtbaar. Het drong diep tot haar door dat elke uiting, hoe onbeholpen, hoe onbelangrijk ook op het eerste gezicht, een fenomeen was en als zodanig van belang was.

Egbert was nu niet jaloers en toch bezocht ze hen veel vaker, sprak over haar bezoeken en gesprekken veel openlijker en opgewondener dan ze het ooit over Paul en Aart Ramondt had gedurfd. Ze hoefde de eerdere omzichtigheid niet meer in acht te nemen. Ze voelde niet meer die kinderlijke angst, zoals voor de strenge meester op school, die haar trots onrechtmatig noemde, maar waarvan haar diepst gevoel heimelijk de legitimiteit beleed. Ze kon wat later thuiskomen zonder verwijten. Charley had gelijk realiseerde zij zich. Hij was niet ongelukkig, zelfs niet beledigd omdat ze met gedachten die hij niet wenste te kennen naar anderen ging, nu die *anderen* een getrouwd stel waren en haar verhouding tot hen geoorloofd was... Haar zelfs in zijn ogen tot aanzien strekte dan tot het tegendeel die hem niet goed gezind waren... Al wilde hij dat niet erkennen... De verlangens en gevoelens waar hij niet aan kon voldoen... Die hij niet begreep... Wat hem dus eerder tegen haar had opgezet, haar fel te bekritiseren... Het was eenvoudig rancuneuze mannetjes-ijdelheid! En dat bij iemand die alle ijdelheid in anderen – in de vorm van behoefte aan erkenning, waardering, bewondering – zo absurd intens kon beledigen. Het meest treurige was nog dat hij zelf niets doorhad, het niet inzag en nooit zou willen erkennen of toegeven.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Haar gevoelsbehoeften geloofde en begreep hij niet omdat hij ze niet kende. Haar geestdrift raakte hem niet, daar stond hij buiten, star en onverzettelijk was hij in zijn zelfbehagen. Hij voelde zich de bekochte echtgenoot van zo'n soort vrouw, waartegen je in een vertrouwelijk gesprek met je vertrouwde huisdokter met gefronsd voorhoofd het woordt *hysterisch* fluistert.

Was het dan niet beklagenswaardig dat het gehate, hatelijk verwrongen woord haar toch liet blozen van schaamte en ergernis?

Charley lachte erom – ook van haar hadden botte jonge studentjes, zakenploerten met rode koppen en gestreken overhemden en keurige heertjes gezegd dat ze 'hysterisch' was omdat ze ogen als gloeiende zwarte juwelen had waarvan alleen Hugo de diepten had gepeild, en een tartende rode mond, waaraan geen andere man de zachtheid en de weemoed had ontdekt, die Hugo kussend ziek van liefde had gemaakt. O, hij was ziek van liefde, Hugo. Ina had het die eerste avond geraden, toen zijn vingers de bloem vasthechtten in Charley's haren en zij zelf zó smachtend had toegekeken dat het voelde als een liefkozing van haar eigen hoofd. Ze zag het aan zijn glimlach van grenzeloze vertedering, zijn vochtige ogenglans, ze zag de bezorgdheid in zijn handen in al zijn bewegingen... Zoals hij zich om haar heen bewoog, wanneer zij hoofdpijn had.

Charley had veel hoofdpijn door de warmte van de laatste weken. Dan trof zij Hugo alleen aan en bleef zij een tijdlang alleen met hem. Dat gaf haar altijd een rillinkje van blijde verrassing. Ze schaamde zich onderhuids tot haar besef het toeliet en het schaamtegevoel hals over kop verdreef. Dacht ze er later aan terug, dan leek het haar vermoeiend en mislukt, zij zelf al te zwaarwichtig of van een strakke nerveuze grilligheid die rustig praten en denken in de weg stond, daardoor eerder van hem vervreemd dan genaderd. Hij bleef gelijkmatig vriendelijk, hoffelijk en geduldig zodat zij er niet echt hoogte van kreeg of hij haar lief, leuk of vervelend gevonden had.

Dat vroeg ze zichzelf al te vaak af. Haar overdenkingen hielden haar meer dan zij wilde en prettig vond bezig: hoe vond Hugo haar, wat dacht hij van haar, wat voelde hij voor haar?

Het boek gleed haar uit de handen, haar hart klopte zacht en bang; mocht zij zich dat sowieso afvragen? Mocht zij zo aan hem denken? Niets meer mocht hij voor haar zijn dan Charley was en zij had zo graag gewild dat ze het ook zo had kunnen voelen maar ze wist dat ze naar alleen-zijn met hem verlangde.

© 2026

XVII

Ze zocht het niet op maar was in haar hart wel blij dat haar verlangen niet in vervulling ging, dat alleen-zijn met hem haar verontrustte. Dan moest ze toch denken aan de vertrouwelijkheden die zij – gedreven door een nieuwsgierigheid die haar anders vreemd en bij anderen weerzinwekkend vond – complimentjeIk Charley over hem en over zijn liefde voor haar, zijn verliefdheid en zijn vertedering had laten zeggen. Het leek alsof hij achter zijn hoge voorhoofd, zijn dieplachende ogen en zijn ironische mond een hele wereld vol verrukkelijke, verboden geheimen met zich meedroeg. Dat denken vervulde haar dan met zo'n vreemde onrust, dat ze haar gedachten over wat hij zei niet bepalen kon.
Ze schrok op – de voordeur sloeg dicht – ze hoorde Charley lachen in de brede gang en kwamen beiden binnen.
'Het is haar geluk dat jij hier bent', lachte Ruyssenaers – ze verdient dat ik haar opsluit in haar kamer. Het is een schande. Ze wordt gewoon de schrik van de buurt.'
'Wat heb je uitgespookt, Charley? Belletje trek, of je tong uitgestoken tegen je *antipathie* op de hoek? Daar heb je al lang mee gedreigd.'
'Was het maar dat, al is het erg genoeg. Maar die arme mevrouw De Weert te beschimpen aan de arm van haar man, de man zó aan te kijken waar ik bij ben, alleen om haar te plagen!'
'Nu zie je waarmee je getrouwd bent – nu zie je, waar je verliefd op bent,' lachte Charley. 'Ik haat haar, omdat ze dom en slecht en jaloers is, omdat ze hoog in haar schouders is en dik om haar heupen, omdat ze een pruimenmondje heeft en een mopsneus, ze kan het niet helpen en ik weet dat ze het niet helpen kan en toch heb ik een hekel aan haar en wil haar plagen – en noem dat nu maar gerust mijn inconsequente, vrouwelijke – je mag het ook mijn duivelse aard noemen.'
'Maar nu weet ik nog niets', klaagde Ina schertsend 'je zit daar maar te kibbelen.'
'Ach jawel Ina, je weet er al alles van. Ik heb je toch die De Weert wel eens gewezen, hier in de buurt, dat slappe Lohengrintype, die mij zo smachtend aankijkt en zo plechtig groet. Ik ken hem van bij vreemden, van een theevisite of zo, en hij durft mij niet te groeten waar zijn vrouw bij is. Dat ridicule wezen schijnt namelijk jaloers te zijn. Niet te beschrijven. Je hoort er de raarste verhalen over. Van een knap nichtje dat hier studeerde en dat hem wel om hulp vroeg – hij is bibliothecaris of zoiets – en waar zij net zo lang mee kibbelde tot ze wegbleef van een huisnaaister die de deur uit moest omdat mevrouw zich verbeeldde, dat ze verliefd naar meneer keek.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En de man is volmaakt tam, hij eet uit je hand, hij zou letterlijk niets durven – als je 't mij vraagt. Nu vandaag – ik weet niet hoe ik zo baldadig kwam, nu had ik het erop gezet: hij zou mij groeten waar zij bij was. En daar kwam ze, prompt en parmantig aan zijn arm, met haar lorgnetje voor haar schelvisoogjes. Hugo kneep mij vreselijk – ik voel het nog – hij wilde dat ik de anderen kant zou uitkijken. Gewoonlijk ben ik echt héél gehoorzaam – maar vandaag, het werd mij te machtig. En toen moest hij wel en ik keek zo uitdagend en hij kreeg een enorme kleur en ze loerde vooraf al zo, dus ze zag het meteen, en ik had het uitgeschaterd als mijn waarde echtgenoot mij niet nog een kneep had toebedeeld.'

'Dat is nu het loon voor zijn stomme hulde,' zuchtte Hugo, 'vertrouw op vrouwen!'

Charley haalde de schouders op.

'Een pantoffelheld! Ik gun het hem best, dat de barometer thuis op storm staat.'

'Maar zij?' vroeg Ina weifelend – ze dacht aan de vrouw van Ramondt.

'Zij?' Charley sprong op, haar ogen fonkelden. 'Zij en al die aanmatigende wezens, die van de angst – dat de wettig-gedeponeerde echtgenoot een andere kant uit kijkt dan waar haar lieflijke ogen lonken – een deugd hebben gemaakt… Denk je dat ik er iets voor voel? Voor hun edelaardige praatjes over *huwelijkstrouw* die eigenlijk vrees voor gevaarlijke concurrentie is? Ze stikken gewoonlijk ook niet in hun idealisme, die lieve wezentjes – ze weten alles naar zich toe te rekenen. Vraag dat maar aan de dienstmeisjes en aan de *leveranciers*… Zodra het huwelijk – wel te weten haar eigen huwelijk, want je moet het zachtzinnig leedvermaak om andermans schandaaltjes ook niet wegcijferen! – ter sprake komt, dan vliegen ze plotseling de lucht in, dan worden ze allemaal even hoog en onbaatzuchtig.' Ze ging weer zitten. 'Als ik aan Ina's verhaal van haar laatste bezoek bij haar voortreffelijke schoonzuster denk: al die vrouwen die het belachelijk vinden dat een gefortuneerd curator wat geld laat zitten in het bankroetje van een arme drommel… De gedachte alleen dat iemand een baan zou afstaan aan een ander omdat die andere het bitter nodig heeft, als volslagen krankzinnig verwerpen, die het *zonde* vinden een jurk weg te geven, die je misschien nog ooit zou kunnen dragen, of keren, of waar dweilen uit te knippen zijn… Die voor vijf hele guldens in de maand de voogdij kopen over een weduwe met acht kinderen… Die hun naaste liefhebben onder de even kernachtige en duidelijke als vaderlands-praktisch-geformuleerde zinspreuk: *Al te goed is buurmans gek*… Zo echt verheven en edelmoedig en christelijk, die elkaars liefde waarderen onder de dito *aan-*

© 2026

geboden diensten zijn zelden aangenaam... Die je zouden uitlachen als je met *altruïsme* aankwam op het punt van baantjes, van jurkjes en van haar liefdadigheids-geldje. Zodra het om *huwelijkstrouw* gaat, dan moet je vooral heel idealistisch en onzelfzuchtig wezen, dan moet je denken aan *een ander* die je niet kent, van wie je niet houdt, die vaak iemand is als de geachte spreekster-zelf; een degelijke dame die voor haar *rechten* opkomt!'

'Maar wat bedoelen ze dan?' vroeg Ina, onzeker, 'want wat je zegt, lijkt me nogal logisch...'

'Wat ze bedoelen? Ze bedoelen dat ze bang zijn om hun eigen man – een instinctieve afkeer van het buitensporige, het lastige, het onmaatschappelijke dat hun de baas is en dat hun huwelijksvrede bedreigt. Denk je dat vrouwen als van De Weert en Ramondt werkelijk lijden als hun man naar een ander kijkt? Als er in die dingen zuiver verdriet bestond – wat zouden er dan troepen ontroostbare weduwen zijn. Maar de meesten zien hem *liever dood dan met een ander*. En bekennen dat. Alsof het niet de intens laagste vorm van egoïsme was. Dat we zo zijn – dat we allemaal zo zijn, dat kan kennelijk niet anders... Dat ze er een *deugd*, een *recht* van gemaakt hebben, van die jaloersheid, dezelfde die ze met een schuin oog naar elkaars etentjes, huizen, kleren en de positie van elkaars man doet loeren, precies dezelfde jaloersheid, dat is het erge. Nee, vertel er mij niets moois van; zolang de *liefde* nog een maatschappelijke kant heeft, zolang het huwelijk een promotie is, een oude vrijster belachelijk, en *afgewezen* worden een schande, zolang weet ik precies wat het *verdriet* van een verwaarloosde vrouw waard is! Angst dat het huismeisje iets zal merken, dat de buren zullen lachen, de *vriendinnen* praatjes rondstrooien, dat de mensen het zullen weten en meneers kennissen er haar op aankijken... Vooral woede als een andere vrouw *triomfeert*. En hoe bitter is dan de ondankbaarheid des mans, die zijn leven lang als een klit aan haar hals hing en naar wie zij met *lichtende ogen* luisterde...

Hoe zegt Strindberg het ook alweer?

> *Het is vreselijk lastig om getrouwd te zijn...*
> *Moeilijker dan wat dan ook.*
> *Ik denk dat je een engel moet zijn.*

Wat een zegen, wat een rust, wat een garantie voor gelukkige huwelijken dat de meesten er niet genoeg van krijgen en uitstekend gedijen op een honingdieet! En dat zijn de componenten van *liefde* en *trouw* – in al de dierbare gezinnen tegenover ons en naast ons en achter ons en onder ons en boven ons – van al de heren met brillen en sikjes en de dames in groen-en-bruin met vegetarische koontjes, hygië-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nisch schoenwerk en jurken uit *De Vrouw en haar Huis*. Wat doet het er ook toe wie je sokken stopt!' – Ina luisterde in peinzende verbazing. Ruyssenaers schudde langzaam zijn hoofd en glimlachte – zijn ogen streelden verliefd over Charley's verhitte gezichtje. Ze merkte het ineens, kwam voor hem staan en greep hem bij de oren.

'Ik weet precies wat jij weer denkt,' zei ze lachende dreigend. 'Ina , vind jij dat ook niet onuitstaanbaar... Als je bezig bent allemaal serieuze dingen te zeggen, die je allervreselijkst na aan je hart liggen, dat dan zo'n man naar je zit te kijken met ogen van – want in woorden durft hij het niet te zeggen: 'Wat zijt gij wonderschoon, als gij zo toornig zijt?'

'Als iemand mij zó aankeek als Hugo jou daareven', zei Ina, en ze voelde tot haar schrik dat haar gezicht warm werd, en dat ze eigenlijk tot hem sprak, hoorde ze aan haar eigen stem, 'al was ik om zo te zeggen bezig mijn geloofsbelijdenis op te zeggen – ik geloof niet dat ik het *onuitstaanbaar* zou vinden'.

Ze durfde niet naar Hugo kijken en Charley ging opgewonden erop in.

'Alweer een nieuwe kant aan de vrouwenkwestie die wij ontdekt hebben: de tweestrijd tussen de behaagzucht *des vrouws* – zegt Hugo – waarzonder zij geen vrouw meer zou zijn, en haar aanspraken als geestelijk wezen op aandacht en gehoor! Als een vrouw er leuk uitziet en dan dingen zegt die de moeite van het luisteren waard zijn, dan is ze natuurlijk boos wanneer de man naar haar kijkt en niet naar haar luistert... Als hij luistert en niet kijkt – dan is ze ook boos... De vraag is dus wat ze het ergste vindt.'

'Een ingewikkeld geval', lacht Hugo. 'Wat maakte jou dan boos, zo net?'

'Ik ben het vergeten', zei Charley mat. 'Ik geloof dat ik weer aan een inzinking toe ben. Haar gezicht werd wit, als versmald om haar neus heen weggetrokken.

'Hoofdpijn?' vroeg hij bezorgd.

'Even naar boven,' zei Charley. 'Wat innemen en een kwartiertje liggen voordat het erger wordt, dan zal het wel weer overgaan.'

'Alleen met hem,' dacht Ina; haar hart begon te kloppen om het plotselinge en ongedachte van die mogelijkheid.

© 2026

XVII

Zo plotseling en zo ongedacht... Haar gelaatsuitdrukking uit de plooi... Net nu hij naar haar keek... Ze voelde dat hij haar gedachte doorgrondde... Ze durfde hem niet aan te kijken... Bang voor zijn reactie over wat hij had aanschouwd... Te afschuwelijk, Charley had pijn en haar eerste gedachte: alleen met hem te zijn – en dat hij het wist. Hij bracht Charley naar de deur met zijn arm om haar schouders – daar praatten ze nog even zacht en Ina had de indruk dat hij met haar mee naar haar kamer wilde en dat zij hem terugwees.

Toen Hugo, na zacht de deur te hebben gesloten, weer de kamer in kwam, zat ze strak voor zich uit te kijken haar lippen samengeperst, haar hart zacht-heftig bonzend en durfde niet op te kijken... Alsof de kamer was veranderd, de lucht droog en benauwd, zacht trillend als van hitte. Waarom moest ze nu, met een half oog loerend – terwijl hij van de kast waarin hij een boek had rechtgezet naar naar zijn schrijftafel liep – waarom moest ze nu weer denken aan wat ze bij Charley had uitgelokt over hun intieme liefde? Zij, die altijd 't liefst zo min mogelijk en nooit zonder huiverende rillinkjes en afstandelijke verbazing aan de intieme liefde van anderen dacht... Zij die nooit ten volle haar eigen intieme liefde met had Egbert begrepen of uitleggen kon en die intimiteit nooit met haar hele wezen in harmonie gevoeld had?

'Waar denk je aan, Ina?'

Ze sloeg haar ogen op en glimlachte. Ze voelde een nerveuze siddering over haar gezicht. Hij had zich in zijn stoel half naar haar toegekeerd en wendde nu zijn blik weer af, iets zoekend tussen zijn papieren, kuchte even en tikte met een vouwbeen op tafel. Zij voelde hoe hij zich terugtrok om zich tegen vertrouwelijkheid in te dekken. Ze voelde geen warmte.

'Ik denk aan wat Charley zei.'

'Over huwelijkstrouw?'

Haar gezicht begon ongewild te gloeien – ze was bang dat hij het zou zien.

'Maakte het zoveel indruk op je?' glimlachte hij.

'Op jou dan niet?' Ina's eigen toon klonk nu ook luchtig. Zijn glimlach had haar moed gegeven, de stroeve spanning gebroken, er was weer lenigheid in haar geest – ze voelde dat ze met hem zou kunnen praten – ze stond op en liep zo ongedwongen mogelijk naar zijn tafel en ging half afgewend op de rand naast hem zitten met haar benen zo dat ze zijn knieën niet zouden raken. Zó dicht was ze nog nooit bij hem geweest, ze zag duidelijk het zilver blinken tussen het zachte, donker-blonde

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar, het hoge, bleke voorhoofd, de grillige tekening in de grijs-blauwe pupillen, het blinkende oogwit, de rechte scherpe neus, zijn jonge mond. Het was weer net zo wonderlijk en bijzonder als toen ze voor het eerst zijn zilverblonde haar en jeugdige mond in een ouder gezicht zagen ze vroeg zich vluchtig af, wat dat wonderbaarlijke gevoel van wonder en intensiteit steeds weer moest betekenen. Tegelijk zag ze zichzelf al spiegelend haar profiel naar hem toe en de lijn van haar ronde schouders in de zachte zijden stof, de tekening van haar haar langs achterhoofd en slapen en vroeg zich in verliefde vertedering af, hoe hij haar nu zou zien.

Het duurde heel kort, over wat hij gezegd had – ze wist niet precies wat, maar probeerde uit wat hij nu zei de bedoeling van het vorige af te leiden.

'Charley heeft volkomen gelijk, dat het onzinnig is de echtelijke jaloersheid als iets verhevens en nobels voor te stellen en het vrijpleiten van zogenaamde passionele misdrijven wijst naar een bedenkelijke terugval tot barbaarse gebruiken en opvattingen. Het is de menselijke en nogal hebberige neiging om *te houden wat je hebt* tot een recht en een deugd te verheffen. Daarmee is de kwestie niet afgedaan. Er is over *trouw* wel meer te zeggen dan die ene kant. Dat weet Charley bliksems goed. Ze wil het niet altijd zien. Soms wil ze haar hart luchten tegenover vrouwen die op anderen een beroep doen op deugden die ze zelf niet bezitten en ze weet best hoe onredelijk ze dan is.' Hij glimlachte even, en dan, half tegen zichzelf: 'Ik geniet wel van die felheid, hartstocht en kracht.

Ze heeft daarnaast ook inzicht! Kracht en inzicht gaan zelden samen. Er is in velen kracht zonder inzicht – in enkelen inzicht, gewoonlijk zonder veel kracht. Charley kan de dingen redelijk zien en zich dan door haar hartstocht weer aan hun redelijkheid onttrekken, en er onredelijk boos om worden.'

Ina voelde een lichte wrevel. Nu hij over Charley praatte leek hij haar vergeten.

'Je zei, Hugo, dat er een andere *kant* was aan *trouw*.

Hij knikte. 'Niet voor iedereen, misschien niet voor de vrouw van die *aanbidder* van Charley, of voor mevrouw Ramondt – maar bijvoorbeeld wel voor jou en mij.'

Ze kon een heftige beweging niet bedwingen. 'Voor jou en mij?'

'Ik drukte me niet duidelijk uit,' zei hij rustig zonder enige nadruk. 'Ik bedoel voor mij in mijn huwelijk en voor jou in je eigen huwelijk.'

Ze zei even niets. In haar gloeide de angst en de schaamte dat zij zich misschien verraden had. Of was het hem ontgaan? Hij had niets laten blijken. Of wel?

© 2026

XVII

'Ik bedoel, dat *trouw* nog iets meer kan zijn dan egoïsme en angst voor praatjes – de trouw die we onszelf opleggen. Je hebt Charley en mij van je huwelijk verteld – ik mag er dus wel vrijuit over spreken, toch? Je hebt het vaak over de *wroeging* die je voelt tegenover je man, om het *onrecht* dat je hem aandoet en, dat je die gevoelens hebt tegen beter weten in. Ik geloof dat er eenvoudig sprake is van onvrede met jezelf. Omdat je niet in staat was te doen wat je je voorgenomen hebt toen je van Egbert ging houden. Je bent natuurlijk ook aan hem gehecht en je voelt medelijden, meer dan redelijk, meer dan nodig is. Het is moeilijk jezelf terug te nemen als je jezelf hebt gegeven, nietwaar? Het is als die scheve vouw in dat blad papier daar – je kan het jammer vinden, maar je krijgt het er nooit helemaal meer uit. Hoe zinloos zo'n *onderdanigheid van het gemoed* is – vaak voel ik er toch juist daarom iets heel geheimzinnigs en verhevens in, als in natuurwetten. Toch is dat niet de hoofdzaak, die ligt in jezelf, de hoofdzaak ben jezelf. Weet je nog hoe we op een avondwandeling met ons drieën over het *heimwee naar de eeuwigheid* spraken? En hoe Charley toen zei dat dit verlangen om iets van EEUWIGHEID, GODDELIJKHEID en ONSTERFELIJKHEID in ons zelf te verwezenlijken zich heeft omgezet in afkeer van het grillige, van redeloze verandering, in behoefte aan voortzetting, *orde* en *regel* in hogere zin. Hoe we uit die afkeer tegen het al te vluchtige en onregelmatige en wisselende, het om zo te zeggen al te *sterfelijke*, onze *beginselen* hebben opgebouwd, onze moraal, godsdienst... Alle dingen van vastheid, waardoor we ons tegen de redeloosheid en onzekerheid van onze lichamelijke impulsen verweren en eraan ontkomen kunnen omdat we onze eigen redeloosheid en zinloosheid niet altijd verdragen. Omdat het onsterfelijke in ons ze uit alle macht afwijst, en naar iets van blijvende aard en regelmaat zoekt om zichzelf uit te drukken, weet je nog, herinner jij je dat gesprek nog?'
Ina knikte.
'Ja, Charley sprak over twee *stromingen* in ons zoals zij het voelde. De ene die altijd hetzelfde wil en de andere die altijd verandering zoekt. Weet je wel? Telkens andere dingen zien, andere indrukken ontvangen van gezicht, gehoor, smaak... Van alles wat zintuiglijk en zinnelijk aan ons is, dat wil de ene stroming. Zo kwamen we op de behoefte om op reis te gaan, al houden we nog zoveel van huis en woonplaats.'
'Precies, en wat we toen niet zeiden, dat wilde ik nu net zeggen: in *liefde* willen we nu precies die verandering niet. Liefde ligt, geloof ik, in de *stroming* die *altijd hetzelfde wil* – in de stroming van HET ONSTERFELIJKE, HET EEUWIGE...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

...Daarin zoeken we iets van dat *eeuwigheids-heimwee* tot vervulling te brengen, als tegenwicht van het vluchtige, wisselende van de dingen van ons tijdelijk bestaan. Zou het niet daarom zijn, dat de mensen elkaar *Eeuwige Liefde* beloven, omdat ze pas door liefde, en meestal alleen door liefde iets van wat *Eeuwigheid* betekent, voelen en wensen? Liefde zou geen zin hebben zonder die eeuwigheidsdroom. Omdat we tegelijk weten hoe broos en sterfelijk *liefde* is. Daarvoor hebben we dat, zo geloof ik, *trouw* blijven aan ons zelf in de plaats gesteld – zodat we tenminste niet geheel-en-al falen zouden. Ik erken onmiddellijk dat trouw in beperkte mate mogelijk en vervulbaar is. De zin verdwijnt zodra het kwetsuur en ondergang van de persoonlijkheid met zich meebrengt. Het besef van die onvervulbaarheid is daar niet minder droevig om, is het wel? Ik wil maar zeggen: in jou is een bijzonder sterk eeuwigheids-heimwee dat je keer op keer in wat je *liefde* noemde, hebt willen bevredigen...
Bedoelde je dat niet toen je zei, dat je leven er geen *geluk* maar *zin* door kreeg, niet meer zo wanhopig nodeloos en redeloos scheen, en omdat nu *liefde* zich juist aan jou altijd zo verschrikkelijk grillig, ordeloos, sterfelijk en tijdelijk heeft getoond - daaronder lijd je.'
'Ja,' zei Ina zacht, het was alsof zij zich wentelde in zacht zelfmedelijden; ze ademde snel, vreemde gevoelens van hoop, die ze toch ongegrond wist, beklommen haar. Ze was terwijl hij sprak, rechtop gaan zitten, haar rok raakte nu bijna zijn knieën... Ze merkte het en ondervond van wat nog de vluchtigste aanraking niet was een heftige schok, een diepe beroering door haar bloed. Hij bukte zich naar een la, draaide de sleutel die er uitstak om, nam hem eruit en richtte zich weer op. Zijn stoel was een eindje van haar afgeschoven. Ina voelde dat die hele beweging opzettelijk was, dat hij haar blik gevolgd en haar ontroering gevoeld had. Ze werd wit en haar lippen trilden.
'Trouw is dus iets van onze wil,' zei ze om het pijnlijk zwijgen te doorbreken.
'Van onze wil, en niet altijd even makkelijk! Ik hou wel zoveel van Charley als ik van een vrouw, van enig mens, houden kan – en zij ook van mij – en we zijn zo gelukkig als mensen wezen kunnen, maar toch...' Hij keek haar vluchtig aan en glimlachte. 'Toch is het niet altijd, en voor sommige vrouwen niet moeilijk een man te verontrusten – maar ik wil haar trouw zijn om wat ik je zo-even zei.
Daarom zal ik haar ook trouw zijn, voor zover een mens voor zichzelf kan instaan – mijn hele leven lang.'

© 2026

XVII

Hij had zacht en rustig en zonder nadruk gesproken. Toch voelde Ina dat elk woord rechtstreeks tegen haar was gericht, om elke hoop in haar te doden, alle verwachting uit haar weg te snijden. Haar lippen waren droog – ze vond geen woorden en geen gebaar.
Hij stond op, liep even op en neer streek door zijn haar.
'Wat zijn we zwaar-op-de hand geworden, kind. En Charley schijnt daar boven onder zeil te zijn gegaan. Mag ik even gaan kijken? Dan drinken we daarna samen nog een kopje thee.'
De luchtige woorden, de luchtige toon – ze voelde dat hij niet anders kon om het pijnlijke uit hun samenzijn weg te nemen – maakten bijna iets van woede in haar los, om zijn hovaardig geluk, dat haar verstootte en in de kou liet staan. Ze sprong van de tafel af en zei voor de vuist weg: 'Waarom heb je mij dat eigenlijk allemaal verteld, zo-even?'
'Wat bedoel je?'
'Dat laatste – over jou en Charley,' haar lippen trilden, haar stem was uitdagend en hard.
'Wel... ik dacht... dat het gesprek er vanzelf heen geleid had.' Het klonk wat stroef en koel. Zij stond en zweeg als een teleurgesteld kind en wist niet wat ze zeggen moest.
'Ik geloof dat ik boven Charley hoor', zei hij haastig zacht. 'Wees eens lief, en bellen om het theewater? En thee zetten? Dan pak ik ondertussen iets om uit voor te lezen.'
Ze deed wat haar gevraagd werd en even later zaten ze alle drie thee te drinken alsof er niets was gebeurd.

GIFTAS, *Huwelijksverhalen*
Strindberg laat zijn licht schijnen over huwelijk en liefde in alle facetten. Het huwelijk wordt gezien als een instituut dat de liefde doodt. – In het voorwoord komt Strindbergs ambivalente houding tegenover emancipatie - eerst voorvechter, later tegenstander - naar voren.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XVIII EEN KOUDE BEKLEMMING – BIJNA EEN VOORGEVOEL

Ina had het briefje gelezen en liet het moedeloos uit haar vingers op de tafel vallen. 'Van wie?' vroeg Egbert.

'Van Charley – of ik vanavond kom. Ze is jarig. Lees maar.' Hij nam het briefje.

'Ben je er werkelijk in zó lang niet geweest?'

'In weken niet. Ik heb geen zin, de laatste tijd. Zo slap en down – ik kom nergens aan toe.'

'Omdat je niet eet,' zei Egbert, 'je wilt nooit naar raad luisteren – precies wat ik altijd zeg, klagen is veel interessanter. Dat je te weinig eet, dat is de oorzaak van je slapte, daardoor ben je dysforisch.'

Ze antwoordde niet, ze voelde geen aandrang om iets terug te zeggen, het was het oude liedje.

'Ik zou maar wel naar die vrienden van je gaan.'

Ze keek op om de toon. 'Het lijkt alsof je me weg wilt hebben vanavond.'

'In je eigen belang – als je thuis blijft ben je alleen. Ik ga ook uit.'

'Waarheen?'

Hij lachte kort, schamper. 'Beste kind – dat vragen we elkaar toch niet meer, is het wel? Géén huwelijksdwang is toch altijd je stelling geweest.' Ze keek hem fel aan, haar lippen beefden.

'Waar jij het toch nooit erg mee eens was.'

'In vredesnaam, geen oude koeien,' hij maakte een afwerend armgebaar, '*nu* laat ik je in ieder geval vrij, nu kan je je gang gaan – dat is voldoende.'

'Omdat je nu helemaal niets meer om mij geeft – omdat je mij toch niet klein genoeg hebt kunnen krijgen – omdat ik je te lastig ben, daarom mag ik nu in *vrijheid* stikken. Of misschien omdat je zelf behoefte aan *vrijheid* hebt.'

'Je gaat me toch niet de eer aandoen van jaloers te zijn? Dat zou meer zijn dan ik durfde te verwachten nadat jij je jaren lang van mij vervreemd hebt en nog steeds blijft vervreemden.'

'Dat is niet mijn schuld,' zei Ina schor. 'Ik heb aan je gehangen in het begin – nooit gaf ik meer om iemand dan om jou, dat weet je. Ik had alles voor je over en dacht aan niets anders meer toen ik je leerde kennen. Ik keek tegen je op en geloofde in je...'

'Ja, en net zo onmatig en onbesuisd was je in dat idealiseren als in je hele overige doen en laten.'

'Daar gaat het nu niet om – je dwaalt af, ik zeg dat ik van je hield en dat ik het ellen-

© 2026

dig vind zoals het tussen ons is gelopen. Je hebt nooit enig belang in mijn innerlijk leven, in mijn echte leven gesteld. Ik kon mijzelf niet zijn, hier bij jou.'
'Dat zal dan wel aan *jezelf* gelegen hebben – ik heb altijd gedacht dat het ene individu het andere onmogelijk kan beletten *zichzelf* te zijn.'
'Wat je nu zegt is zo door en door zinloos, zo volkomen hersenloos en ongenuanceerd. Natuurlijk kan van twee mensen die samenleven de een de ander wél verhinderen *zichzelf* te zijn. Vooral als die *ander* een vrouw is. Zie je dat echt niet in?'
'Absoluut niet – maar ik ben onmiddellijk bereid je gelijk te geven. En je bij voorbaat gelijk te geven op alles wat je nog van plan bent te zeggen. Mooier kan ik het niet maken – en daar is het je toch om te doen.'
Ze dwong zich tot kalmte.
'Wou je dan zeggen, Egbert – ik vraag ik het je serieus – wou je dan zeggen, dat je wel ooit enige moeite hebt gedaan om iets van mij te begrijpen?'
'Iets van je te begrijpen,' herhaalde hij met wrevelige, wrange nadruk, 'ik dacht dat je zo langzaam aan te oud en te *groot* werd voor dit meisjesgejammer. Je moet die grote woorden thuis laten, als ik je een raad mag geven. Een beetje op de begane grond blijven, dat zal ook je humeur ten goede komen.'
'En zo durf jij te spreken – tegen mij?' zei ze hees.
'Tegen jou! Wie ben jij eigenlijk? Je hebt hoogmoedswaanzin, mens. Hou je hoofd onder de kraan, 't zal je opfrissen.'
'Waarom behandel je mij zo, Egbert?'
'Waarom behandel jij *mij* zo? Je trekt alles naar je toe. Je ziet alleen wat jij tekort komt en nooit wat je mij hebt gedaan!'
'Je bedoelt dat ik vrienden had?'
'Vrienden!' Hij haalde zijn schouders op. 'Je weet dat ik in *vriendschap* en in 't bijzonder in jouw *vriendschappen* niet zo geloof. Ik bedoel, dat je mij als oud vuil links hebt laten liggen – dat je elke aap van een jongen voortrok boven mij.'
'Dat deed ik niet – dat deed ik nooit – misschien alleen in de allereerste tijd, toen...'
'... Toen je bij die apekop Van Oord niet weg was te slaan.'
'Toen jij daar, zoals je dat noemde *een stokje voor stak* – wat wilde je toen eigenlijk bereiken? Zeg me dat nu eens eerlijk en ronduit. Bedoelde je werkelijk, dat dát de manier was om mij voor jou te winnen en te behouden? Bedoelde je dat toen?'
'Wat ik toen *bedoelde* dat weet ik niet meer en wat ik nu *bedoel* dat is alleen, dat we

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

weer met twee benen in de retoriek zitten en in het debat. Jij bent een babbeltante! Ga met een stalletje op de markt staan, dat heb ik je vaker gezegd – maar ik voel nu eenmaal niet voor zoveel woorden. En alles alleen om de gewichtige vraag of je vanavond al dan niet naar de Ruyssenaers zou gaan. Vind je het goed dat ik het belachelijk vind?'

'Het was niet naar aanleiding daarvan. Maar jij zei, dat ik...'

Hij drukte zijn handen tegen zijn oren. 'In vredesnaam, geen herhalingen, bespaar me dát tenminste. Eerst een vervelend gesprek en dan een vervelende samenvatting! Kunnen we gaan eten? Waar zit de jongen toch?'

Ina dwong zich tot een rustig antwoord.

'Hij speelt bij een klasgenootje. Ze zouden hem zelf terugbrengen, hij zal zo wel komen. Ik ga ondertussen nog even naar de keuken.'

Ze stond op en ging rechtstreeks naar boven om alleen te zijn om zich te bezinnen en rust te vinden. Haar hoofd gloeide, haar keel voelde rauw als vruchteloze tranen, ze zag nergens uitkomst. Doffe wanhoop hield haar hart bevangen. Boven was het grijskoud. Oktober, door de open balkondeuren woei de schrale vochtige wind naar binnen, de ramen waren mistig beslagen, een weggewaaid blad zat met een puntje aan de ruit gekleefd en trilde. Gedachteloos bevrijdde Ina het boomblaadje terwijl ze langs het bed heen naar het raam liep. Ze keek even naar het bed, het was zo kil en wit en gladgespreid, het stootte haar af meer dan dat het uitnodigde. Wat was het doelloos in deze lege doodse slaapkamer te zijn, zo ver voor het slapensuur. Wat zocht ze hier toch? Traag kwam ze het balkon op en boog zich over de borstwering, beide armen op de natte houten rand geleund. Het koude vocht drong door haar mouwen heen, ze rilde. Alles was nat en mat beslagen. De herfst had vroeg en wreed huisgehouden. Van de bomen in de tuintjes rondom waren de bladeren weggetrokken met alle winden mee, slap hingen de overgebleven flarden aan de takken. In het bont bezaaide gras beneden bloeiden nog wat schaarse paarse asters; boven de daken tussen de gestroopte takken was overal de naakte witte lucht te zien. Regende het nog? Ze vroeg het zich half-gedachteloos af – of droop er alleen nevelvocht? Het denken kostte moeite, ze was versuft en verdoofd. Met geweld dwong zij zichzelf haar hand uit te strekken om te voelen of het echt regende. Daarna kostte het moeite haar hand weer terug te halen. En nog steeds wist ze niet of het al dan niet regende. Het kon haar ook niets schelen. Ze liet haar hoofd neerknikken tot bij haar han-

© 2026

den, de natte guurte viel haar koud op de nek en bracht haar half tot bezinning. Ze voelde hoe koud het was, hoe nat ze werd. Een hekje aan de overkant klapperde aanhoudend in de wind, het rauwe geluid teisterde haar oren, martelde haar gespannen zenuwen. Met een schokje in haar lichaam kwam ze tot bezinning. Ze hoefde hier toch niet te blijven; ze kon toch naar binnen gaan en de deuren te sluiten en in stille afgeslotenheid op haar bed gaan liggen.
Ze voelde zich dodelijk vermoeid, haar benen trilden; de kamer lokte als een verlossing. Ze sloot de glazen deuren en door de beslagen ruiten, waarover zilveren droppels naar beneden kronkelden, zag ze nu de zwiepende bomen, hun zacht gehuil kon ze niet meer horen. Het klapperende hekje was verstomd. Vanuit de klamme stilte gadegeslagen, een angstaanjagend schimmenspel.
Met een ruk draaide zij zich om, plofte geluidloos op haar bed en boorde haar gezicht diep in het kussen, haar handen aan weerszijden ineen geklemd. Zo bleef ze liggen, getuimeld in een weldadige verdoving, verlost van haar onrustige martelende gedachtegolven. Een zucht worstelde zich los en de gesloten tranenvloed brak open en verweekte de wanhoop tot zachte vertwijfeling. Ze kon het denken, het afmattende verwarrende denken – dat geen hoop of uitkomst meer beloofde en altijd weer in haar verteerde en zich in haar verloor – niet langer van zich afzetten.
Charley had haar geschreven, vroeg waar ze bleef na zoveel weken. Ze was sinds haar gesprek met Hugo maar een paar keer terug gekomen en die keren zonder zin, zonder plezier. Zo stil dat Charley zei haar zo niet te kennen en Ina als voor de vuist weg vroeg of ze ziek dacht te worden. Zij, die in het begin zo zenuwachtig beweeglijk en druk en uitgelaten was geweest. Ina had tot haar verbijstering gevoeld dat de bekoring van hun samenzijn was verbleekt en verdwenen nu hij haar had gezegd, met bijna openlijke woorden, dat hij nooit iets meer dan een koele vriend voor haar zou zijn. Dus toch om hem hoofdzakelijk, zo niet om hem alleen had ze Charley gezocht. Voor hem was haar vrolijkheid geweest, hem had ze willen behagen – zonder dat zij het zelf wist of vermoedde – zonder opzettelijk bedrog, zonder Charley verdriet te willen doen – maar toch met die heimelijke verwachting in zich naar iets meer van hem, niet alles, de verboden en verborgen hoop hem met Charley te mogen delen. Ontkennen hielp niet meer, het maakte haar wanhopig. Naar zichzelf kijken deed haar huiveren.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze en draaide weg als voor de kwalen en droefenis van een vreemde. Was zij voor zichzelf niets meer dan een vreemde? Dat zij de ondergrond van haar eigen motieven niet kende... Alsof er buiten haar om over haar doen en laten werd besloten? Dat ze karakterloos, minderwaardig en handelingsonbekwaam was? Bestonden er mensen die het ook niet wisten en die hun keurige en deugdzame neigingen met gerust geweten voor hun eigen wilsuitingen hielden?
Zo moest het zijn – maar wat voor verpletterende kracht ging er van al die vele goede en gematigde mensen uit, dat ze haar altijd weer tot diezelfde heimelijke zelfverachting en zelfverguizing konden brengen...
Letterlijk kon ze van haar laatste gesprek met Hugo zich elk woord herinneren. Nu zijzelf door haar antwoorden en door haar houding daarna hem, meer dan nodig, nog meer van zichzelf vervreemd had – omdat Ina meer om hem dan voor haar was gekomen, zag hij Charley in haar argeloze vriendschap bedrogen... nu voelde ze spijt om wat ze die middag nog had en toen vergooid had: zijn warme, hartelijke belangstelling. Nooit zou hij weer dezelfde zijn, ze was hem tegengevallen. Hij had haar hoger ingeschat. En tegenover Charley – was ze dan niet beter dan een Judas – zou ze haar belogen hebben voor de kussen van haar man, als hij maar de hand naar haar had uitgestoken? Wat voelde ze nu in haar hart voor Charley? Het was niet de eerste keer dat zij zichzelf angstig onderzocht en ondervroeg. Vaak en op 't meest onverwachte moment overviel haar de bange gedachte of ze Charley ook haatte, of wrok voelde, haar onvriendelijk scheef aankeek. Opgelucht, ook nu weer, wees haar hart al die nare gevoelens af. Tegenover Hugo voelde ze een vluchtige gewetensnood. Hij had haar zwakte gezien. Zij had haar gevoelens verraden zonder beloning. Gelukkig gunde haar redelijkheid het haar ook nu weer om zo'n banaliteit goed en zuiver te zien om die vervloekte gedachten te kunnen bestrijden.
Ze lag stil in de stilte, met open mond ademend in het natgehuilde kussen, een brandende pijn tussen haar schouders, een doffe levensmoeheid in haar hart. Zwakke geluiden van wind en regen, het knarsend piepen van een raam en beneden begon Egbert te neuriën met zijn eentonige zware stem. Ze veerde op met een schok door haar hele lijf en viel terug op haar rug. Een grauwbleke afkeer trok als onbestemde onlust door haar heen, ze sloot haar ogen met een zure trek om haar mond, ze zag zijn gezicht en had hem kunnen slaan, zijn stem kunnen smoren en wurgend omknellen...

© 2026

XVIII

Ze wist dat het onzinnige opwinding was en dat ze hem niet echt haatte. Haar hart deed zich te goed aan het korte moment van vrijheid, waarin ze hem even haten kon als een vreemde die haar jarenlang had gekortwiekt, tegengewerkt, haar zelfvertrouwen en kracht ondermijnt... Het merg uit haar weggezogen, haar onrechtmatig beheerst en die haar nu eenvoudig terzijde schoof en vergat. Van alles wat ze ooit voor hem had gevoeld, liefde als verering en zachte aanhankelijkheid kaatste ze hem grimmig het tegendeel terug. Haar lichaam ontkende in een ondraaglijk kwellend onlustgevoel dat het ooit hem had toebehoord. Hij die haar ziel niet wilde kennen... En hij zong, hij was alles van zo-even alweer vergeten en straks zou hij weer doen alsof er *niets is gebeurd*. En zij zou – ze voelde het al aankomen – als vanouds aan zichzelf twijfelen en zich afvragen of haar opvlieger niet belachelijk en overdreven was, of niet alles wat ze deed belachelijk en overdreven was. Ze zou zich bangelijk afvragen of haar werk enige waarde had... Zijn koele afzijdigheid kon niets anders betekenen dan dat hij het vrij waardeloos vond... Was het eenmaal voltooid, dan zou ze er geen eergevoel, geen plezier meer aan beleven, er niet over durven spreken uit angst van zelfoverschatting te worden beschuldigd, angst voor zijn laatdunkende, op z'n best zuinige en vanuit de hoogte waarderende woorden. Daarvan was zij de dupe geworden en dat was ze nog niet helemaal te boven gekomen. Jarenlang had zij het voor grootheid en superioriteit gehouden. Zijn koude, zelfgenoegzame onwil om te bewonderen, hartelijk te waarderen, geestdrift te tonen, zijn eeuwige minachting en vernedering, zijn beledigende grappen waarin werkelijk niets heilig was – daarin had ze hem willen volgen. Hij had haar geest bedorven en vergiftigd, haar aandachtigheid en geduld gereduceerd en nog steeds, tegen beter weten in, liet zij zich nog heimelijk beïnvloeden door een oordeel dat ze ongegrond en ondoordacht wist.

Voor de wereld was ze een object van verachting, bespotting, hoogmoedig medelijden op z'n best, omdat ze niet tevreden was met man-en-kind. Mannen in overvloed wier levensverhalen met angstvallige eerbied nagegaan en opgetekend werden en niet simpel tevreden waren met louter vrouw-en-kind.

Niemand keek daar raar van op, maar omdat ze nu eenmaal een vrouw was, bestond er geen verontschuldiging.

Zij werd belachelijk en verachtelijk gevonden en vogelvrij verklaard. Zij was een wezen waar de mannen mee spotten en met kleinerende namen benoemden. Een vrouw die deugdzame moeders en huismoeders uit de weg gaan.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Volgens Charley wees dat hele vertoon van deugdzame afschuw op angstvalligheid waarmee ze de al te gevaarlijke *zusters* onschadelijk wilden maken. Ze begrepen heel goed hoe zwaar de algemene minachting weegt en hoe weinigen daartegen opgewassen zijn. En de mannen? Wat betekende hun laatdunkendheid dan? Was het de oude hersenloze verblinding voor alles wat maar vrouw was die hen een stom en koud idool deed aanbidden en haar, die met liefde tot hen kwam, met lelijke namen bestookten en verstootten? De beteren – Aart Ramondt en Hugo hadden haar niet veracht, Hugo in elk geval niet daarom – de meesten denken baas te zijn en bij de neus genomen en om de tuin geleid. Stond ze dan toch in haar recht en hoefde zij zich dan voor niemand te schamen? Waarom droeg ze dan niet haar hoofd fier omhoog, waarom had ze dan geen moed, geen kracht en geen zelfvertrouwen meer? Waarom voelde ze dan die levensmoeheid en de doffe gelaten rust van iemand zonder toekomst? Die het leven te zwaar valt en niets meer begrijpt? Zij was veroordeeld en te krachteloos voor enig verweer, laat staan om zichzelf vrij te pleiten.

Ooit had zij zich gesterkt aan zijn moed die geen juk wou dragen, geen macht of meerdere boven zich erkende. Het bloedeloze en armetierige werd al snel duidelijk, en ze had haar versterkte moed verloren. Nu hadden haar strijd en Egberts houding haar de kans op een rijper en evenwichtiger zelfvertrouwen voorgoed ontnomen. Was ze maar sterk en *slecht* genoeg geweest om egoïstische pleziertjes na te jagen en niets en niemand te ontzien. Het goede en betere had ze niet volbracht… maar gold hier wel dat verschil tussen kwaad en goed, of had zij zich domweg andermans oordeel opdringen… Had zij zichzelf de das omgedaan om redenen die zijzelf verachtte? Wist ze maar zeker wie haar veroordeeld had, de anderen of zijzelf…

In dat vragen en knagen aan haar eigen geest leefde ze nu al weken lang – murw gebeukt en verlamd. Nu ze stil lag, achterover op haar rug met haar ogen gesloten de handen onder haar achterhoofd ineengevouwen, drukte het als een loden last op haar schouders. Egbert zong niet meer en als uit een verte had Ina al spijt van haar zwarte verwensingen. Ze voelde een vernieuwde tederheid voor hem indalen. Maar ze wilde niet, ze wilde niet aan die vernederende gebondenheid van haar hart herinnerd worden… Ze wilde hem haten en afkeer van hem hebben, dát was redelijk na al die jaren… Niet dat weke naberouw, die zwakke verzoeningshang. Om haar gedachten geheel en al van hem te vervreemden, als een geheime en verboden zonde liet ze alle bedenkingen, verdriet en zelfverwijt varen.

© 2026

XVIII

Terwijl ze haar ogen opsloeg en door de beslagen ruiten naar de ijle grijze wolken en de zwak-zwiepende bomen keek, liet ze de poorten van haar ziel wijd opengaan voor die ene zalige, gedroomde mogelijkheid dat ze Hugo, de zachte sterke man, met Charley had mogen delen... Dat hij ook háár had gekust en dat ze dan de zoetheid van wat liefde kan zijn in lichaam en geest en zinnen tezamen zou ervaren. Dit van haar eigen bestaan was zo eentonig en nuchter en pover geweest. Zo denkend was het alsof overal klokken begonnen te luiden, geurden overal zoete bloemen en blonken hemelen blauw en vlieten zilver. Ze herinnerde zich een gure dag van vele jaren geleden, toen ze aan het raam van haar eenzame slaapkamer stond en die bleke schooljongen had gezien met zijn hunkerende blik. Ook toen leek het leven nieuwe glorie te bieden die kou en schraalheid zou verdrijven in het licht van zijn verering... Zo was het altijd gegaan, altijd dezelfde roepstem horend, onweerstaanbaar dringend en lokkend, leven belovend en kracht, zin en onsterfelijkheid. Eeuwigheids-heimwee, zei Hugo, dat in de eeuwigheids-afglans van liefde kalmte en rust zocht. Zo moest het zijn dat – boven alle tijdelijke en persoonlijke uitreikende wensen – langs dat bedauwde pad van glimlach en zachte tranen de afglans je tegemoet schijnt. Maar zij had alleen teleurstelling geoogst als ze aan die roepstem gehoor had gegeven. Hoe vaak had zij, om de mensen te winnen en haar eer te redden, afkerig van zoveel wisseling en vergankelijkheid, zich voor die lokkende stem doof gehouden... Hoe vaak was de moeizame wanhoop, het matte doodsverlangen, een vleugellam smachten naar verheffing en kracht haar deel geweest...

Zou ze nu opstaan en naar beneden gaan of stil maar blijven liggen wachten... Ze voelde een zacht verlangen naar Egberts gezelschap, naar warmte en licht, maar de moed ontbrak en de kracht om zich te kunnen verroeren bleef uit...

Tot ze plotseling de blije, hakkelende stapjes van haar jongen op de trap hoorde en zijn opgewonden stemmetje – steeds een paar onverstaanbare woorden – onderbroken door het hoge toeteren op een trompetje. Een glimlach trok over haar gezicht, ze sprong op, nog voor ze de kamer uit was, hoorde ze Egberts stem: 'Moeder, kom toch beneden, kom toch snel kijken wat onze vent voor moois heeft meegebracht.'

Ze duwde haar ongenoegen om zijn kleurloze, geringschattende vriendelijkheid die elke stemming en elk bezwaar negeerde van zich af en liep naar beneden waar warmte was en licht brandde en voelde haar lichaam doorstroomd van ontspanning en zachte dankbaarheid terwijl ze het kind in haar armen nam.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze had ook graag Egbert die er lachend bij stond een kus gegeven maar haar geest bedwong die lafheid van haar gemoed. Ze mocht het niet langer – om haar zelfbehoud mocht ze het niet – al hunkerde ze naar warmte en hartelijkheid. Er lag teveel tussen. Hij zou het niet begrijpen. Hij zou iedere uiting van vertedering als de erkenning van haar minderheid beschouwen en van de waardeloosheid harer klachten en wensen. Ze wilde, ze mocht niet langer in zijn oog een kind met grillen, een *hysterisch vrouwspersoon* wezen. Tegen hoeveel had hij haar koel-smadelijk al zo genoemd? Om haar eigen hoogheid mocht hij haar nu niet meer zwak zien, te vaak al was ze, moe van strijd en twijfel, als een verdoold en verlaten kind tot hem gekomen. Hij zag het verschil toch niet, hij was immers nog niet tot het besef gekomen, dat kwetsbaarheid van het gevoel niet op geestelijke onmacht en onvermogen wijst – eerder op het tegendeel! En tot dat besef zou hij wel nooit komen. Voor hem was *kracht* onvatbaarheid en onverschilligheid – *menschenkennis* het platte wantrouwen dat *de kat uit de boom kijkt* en *verstand* het koppig vasthouden aan *meningen*, waarvan hijzelf de herkomst niet wist, noch of ze wel werkelijk zijn eigendom waren.

En toch, ditmaal – nadat ze zichzelf in stilte al deze dingen nog voorgehouden had, om haar hart tegen hem te wapenen – nu ze weer aan tafel zaten, met het blij-vertellende kind tussen zich in, nu was het haar weer, als moest ze dit alles maar weer van zich af laten vallen en vergeten, als moest ze alle overtuiging, alle wens en wil laten varen voor het behoud van die ene vaste, veilige plek op de wereld, waar de kachel brandde en de lamp licht gaf. Waar ze elk ding kende op zijn eigen plaats, waar hij was met het kind – zijn gezicht, dat ze kende van zolang al, met de aanblik waarvan haar hele leven, haar stoutmoedig en hoopvol verleden was verweven.

'Moet je in elk geval vanavond uit, Egbert?'

'Dat heb ik toch al gezegd, toch?'

'Ja – maar ik dacht, dat je misschien... nu ik óók thuis blijf...'

'Ja beste meid, wat dacht je nu eigenlijk? Dat jij maar altijd je gang kon gaan, doen waar je zin in hebt, komen en gaan wanneer je wilt, vrij zijn als een vogeltje in de lucht en dan mij aan een touwtje houden? Dat is nu precies dat meten met twee maten, waar jij altijd zo op tegen bent.' – Ze zweeg.

'Hij heeft gelijk,' dacht ze, 'hij heeft altijd gelijk. In alles dat feitelijk en nuchter is, heeft hij gelijk. Waarom zou hij thuisblijven voor mij? Ik heb geen recht meer hem iets te vragen.'

© 2026

'Ga jij dan toch óók - je werkt jezelf tegen. Wat afleiding zou je goed doen.'
'Nee, liever niet, ik ben te slap'. Ze merkte tot haar ergernis dat iets in haar stem zijn medelijden wilde inroepen, ze was ook zo zwak en zo moe – spontaan braken haar de tranen uit de ogen. Verschrikt keek het kind naar haar op.
'Toe, hou je wat in, alsjeblieft. Je maakt de jongen van streek met je zenuwbuien.' Beschaamd veegde ze haar tranen weg en dwong zich tot opgewekt praten met het kind. Zodra het naar bed was, ging Egbert uit; met nog een laatste advies aan haar om toch ook niet thuis te blijven en vooral wat te eten. Ze had weer veel te weinig aan tafel genomen. Ze zweeg, om niet weer met haar stem zijn medelijden op te roepen en knikte een zwijgend 'ja' op alles wat hij zei -, maar den hele avond zat ze werkeloos en willoos te suffen en in de lamp te kijken. Toen het elf uur sloeg ging ze naar bed – Egbert was nog niet thuis – en viel doodvermoeid onmiddellijk in zware slaap. Na een half uur schrok ze wakker en zag naast zich het lege, koude bed: hij was er nog niet – en ze wist niet waar hij was! Angst en wanhoop maakten zich van haar meester, en ze vocht ertegen – ze wilde niet langer om hem angstig en wanhopig zijn – het was haar onverschillig, waar hij was en wat hij deed – ze was geen klein kind, bang in donker en veilig alleen in zijn bijzijn. Ze wilde niet afhankelijk blijven van een laf gevoel, dat haar geest tot schande strekte en haar groei en vrijheid in de weg stond. Dit alles kon niet voorkomen dat het voor haar onmogelijk was weer in te slapen en dat ze met kloppend hart en wijde starende ogen in stilte en donker wakker lag, tot ze eindelijk de sleutel in het slot hoorde steken en een zucht van ontspanning haar borst ontsnapte. Maar toen hij boven kwam, hield ze zich vast-slapende.
De winter had zich bar en boos ingezet, de dagen waren gekrompen tot kortstondige, vale schemeringen. Charley en Hugo Ruyssenaers waren vertrokken, op reis naar het Zuiden – Charley had haar zelfs half serieus en toch ernstig en goedbedoeld gevraagd met hun mee te gaan. Voor hun vertrek was ze er nog enkele keren geweest, en ze hadden wat zitten praten, voorlezen, pianospelen, heel aangenaam zonder onrust of gedwongenheid. Wel Ina had duidelijk gemerkt hoe weinig het nu voor haar betekende, een gewoon, prettig vriendenbezoek, zonder iets van de oude glans, de oude bekoring. Elke keer opnieuw viel die erkenning haar zwaar; nu ze vertrokken waren, voelde ze een leegte, de lusteloosheid trok zich vaster en dichter om haar heen. Ook was zij opgelucht dat ze toch nog zonder schuld en ellende het gevaar was ontkomen... Dat Hugo haar niet weer zwak had gezien na die ene keer,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dat hij haar toch wel waardeerde en vriendschap toedroeg. Bij het afscheid had hij haar met een vriendelijke, warme blik in de ogen gekeken – en dat ze zonder wroeging aan Charley dacht van tijd tot tijd schrijven kwam. Maar als ze die briefjes, over huis en kind, over kleine voorvallen, ook wel over wat ze had gelezen en gedaan, vergeleek bij de bijna dagelijks volgekrabbelde velletjes, die ze in den eersten tijd van hun vriendschap zond, overgutsend van geest en moedwil en uitgelaten levenslust waarin ze, meer dan zelfs in haar werk, de volheid van haar kracht en kunnen had uitgestort. Zowel Charley als Hugo hadden het de geestigste en gracieuze brieven genoemd die zij ooit gelezen hadden... Ze voelde ze zich spijtig teleurgesteld; kon dan hun oordeel van nu haar niet meer schelen? Ging er dan geen bezielende kracht meer van uit? Kon ze niets beters produceren dan deze stroeve, kleurloze, half-plichtmatige mededelingen? Deed ze dan alles wat ze deed – was ze dan alles dat ze was – uit geen andere bron dan behaagzucht?

Ze herinnerde zich een gesprek waarin Charley behaagzucht de grootmoedigste van alle drijfveren had genoemd – hoe hoogwaardige daden voortkwamen uit behaagzucht, door martelaren voor hun God, door de veelgeprezen land- en zeehelden, voor een toekijkend en toejuichend volk... Liefde en eerbetoon te willen winnen, kon toch niet minder zijn dan geld, macht of wereldlijk aanzien? Dat had toch geen wezenlijke waarde? Die onverschilligheid verhinderde haar niet om aan Mary, aan Coby, aan Annie te denken. Wat zouden die zeggen als zij dit van haar wisten? Zou hun minachting zich dan tegen henzelf keren in ongemak en schaamte?

De Kerstvakantie was begonnen – haar jongen zat op een morgen naast haar te knippen en te plakken. Ze deed haar best om haar onhandigheid te verbergen en was vol opgetogen aandacht voor zijn ingespannen gezichtje en bezige handjes toen Jozefien binnenkwam.

'Hoe kom jij hier?' vroeg Ina blij, 'logeer je weer bij Annie en Ode?' Een gloed van warmte stroomde door haar lichaam bij de onverwachte aanblik van haar zachte, oudere en langzaamaan verzwakkende zuster, een van de weinigen die haar nog goedgezind was.

'Logeren eigenlijk niet,' zei Jozefien, nadat ze de kleine jongen gegroet en gezoend had, 'ik ben er maar voor een paar dagen. Ode is ziek geweest, nogal ernstig, maar hij is nu aan de beterende hand.'

'Is Ode ziek? En dat wist ik niet eens? Dat heeft Annie mij niet laten weten!'

© 2026

XVIII

'Had je dan niet wat met elkaar gehad, verleden jaar?' vroeg Jozefien aarzelend. 'Omdat zij mij beledigd heeft – zou ze nu nog...? Nee, dat kan niet, daar steekt wat anders achter, nieuwe praatjes en stokerijen. Dat van toen is bijgelegd, we hebben er daarna nog samen gegeten, Egbert en ik.'
'Je ziet er niet al te best uit', het klonk net zo tastend en weifelend.
'Ik ben ook niet *al te best*, antwoordde ze wat wrokkig.
'Wat heb je dan? Voel je je ziek?'
'Precies als Egbert! *Je eet niet genoeg*.'
Nog geïrriteerder dan daarvoor kwam het eruit. Toen ze Jozefien onthutst en verslagen voor zich uit zag kijken, wilde ze zacht en vertrouwelijk zijn en niet weer vijandig en op verdediging gespitst te zijn: 'Ik voel me niet gelukkig, en zo dodelijk down de laatste tijd.' Jozefien antwoordde niet – ze wenkte waarschuwend naar het kind.
'Ik ga met je mee,' zei Ina plotseling met een kleur op haar wangen opstaand. 'Ik ga nu met je mee naar Ode. Daar kwam je toch voor, om mij dat te vragen?'
Ze knikte. 'En of je wat meebracht om hem voor te lezen.'
'Goed,' ze ging naar de kast en pakte enkele boeken.
'Gaat broertje mee?' vroeg Jozefien.
'Neen, het is te koud – jij blijft bij het meisje, toch jongen? Zijn prent afmaken. Ik heb een heel geschikt meisje dat heel aardig knutselen en spelen kan.'
'Wat wordt hij groot,' zei Jozefien, terwijl ze zich over het kind heen boog en het even knuffelde. Toen ze samen bij de deur stonden, herhaalde ze het nog eens met diezelfde schuwe, vluchtige blik op Ina, 'wat wordt hij groot en mooi.'
'Ik weet precies wat je bedoelt,' zei Ina, toen ze buiten liepen, 'je hoeft het werkelijk niet nog vaker en nog duidelijker te zeggen. *Hoe is het mogelijk*, denk jij, *dat een vrouw een kind heeft, een lief kind, zacht en aanhankelijk, een kind met een aandachtig gezichtje en bezige handjes – en dan nog durft zeggen, dat ze dodelijk down is en zielsongelukkig en er dan nog slecht durft uitzien, zonder het excuus van een erkende kwaal.* Dat bedoel je, nietwaar, met wat je zo-even zei en met de manier, waarop je naar mij keek?'
Jozefien zweeg; ze liepen nu stil naast elkaar op straat.
'Je kunt het erkennen, en zelfs dat je er misschien het jouwe over de brave, goede, oppassende man bij hebt gedacht. Je bent de enige niet!'
'Nee, iedereen zegt het,' beaamde Jozefien, schuw en belust. Ina trok haar schouders op. 'Iedereen', bedoel ik niet. Ik bedoel gewoon mijzelf. Nog vijf minuten voor

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

je kwam, ging het door mij heen terwijl ik naar hem keek, naar zijn mooie snoetje, zijn heerlijke handjes. Denk je echt dat ik minder dan andere vrouwen van mijn kind houd? Eerder meer, omdat er zoveel liefde in mij is. En als het mij dan toch niet volkomen bevredigt, ik bedoel: als het toch niet voldoende is, als het mij toch niet kan vervullen en blijvend gelukkig maken, zelfs niet het vooruitzicht van zijn ontwikkeling, groei en toekomst – dan betekent het niet dat ik minder hart voor hem heb, maar simpelweg dat ik daarnaast ook nog verlangens, wensen en dromen heb. Daarin verschil ik misschien van andere vrouwen, maar niet van mannen... Daarin ben ik dan misschien als een man. Ken je de *Kreutzer-sonate*? Herinner je je, wat daarin over *moederliefde* wordt gezegd, het zinnelijke, dierlijke moederinstinct? Het is volstrekt niets om bijzonder prat op te gaan, als je het zó ziet. Maar het zo te zien, is eenzijdig, natuurlijk.'

'Ja, want je kunt je toch ook in zijn groei, in zijn toekomst verheugen – daar is dan niets dierlijks en lichamelijks in.'

'Hoe kun je het zeggen!' riep Ina, 'hoe kunnen ze het elkaar toch allemaal napraten! Waarom zou ik mij dan zo bijzonder in zijn toekomst verheugen – hoe kan ik hopen dat hij gelukkig wordt, nu ik mijzelf en mijn eigen leven ken? Of moet ik wensen, dat hij wordt als Egbert? Is dat van mij te verwachten dat mijn leven vervuld zou zijn van geluk, door de hoop dat mijn zoon eenmaal een braaf en gematigd lid van een brave en gematigde maatschappij zal worden? En in 't andere geval staat hij in het verdomhoekje, net zo goed als ik. Is dat dan zo'n vrolijk vooruitzicht?'

'Ben je werkelijk zo ongelukkig, Ina?' vroeg Jozefien wanhopig.

'Niet altijd, ik heb nog wel iets van mijn oude levenslust. Maar het is al erg genoeg, dat ik niet gelukkig ben.'

'Andere vrouwen hebben ook wensen en verlangens,' waagde Jozefien schuchter, de draad van het gesprek weer opnemend.

'Vrouwenkiesrecht,' hoonde Ina 'verbeterde vrouwenkleding...' Ze voelde dat ze Jozefien pijn deed. 'Ik bedoel er niets kwaads mee, het is nuttig en sympathiek en alles wat je maar wilt en je hoeft niet eens te erkennen dat heel veel vrouwen eraan *doen* door een akelig soort van ambitie, omdat het toch voor massa's vrouwen de enige kans, zich met weinig geest en talent te onderscheiden en iets meer dan haar mans vrouw te zijn. Ik beweer ook niet dat ik er daarom niet aan *doe* – hoewel al die gladde goedheid op mijn zenuwen werkt – het trekt mij domweg niet aan.

© 2026

XVIII

Ik kan er niet warm voor lopen, misschien ben ik er te ouderwets voor. Ik voel me op een vergadering van vrouwenkiesrecht-dames precies zo thuis als ik mij in een krijgsraad van halve garen zou voelen.'
'O, Ina!' zei Jozefien met een kleur van pijnlijke verontwaardiging. Ina lachte even.
'Dat bedoel ik niet onvriendelijk. Ik had ook kunnen zeggen: als op een theekransje van Hare Majesteit de Koningin. In 't algemeen iets *anders,* niet iets *minders.* Iedereen drijft uiteindelijk naar dat waartoe hij door aard en bestemming thuishoort en wordt verstoten op plekken waar hij niet thuis- of bijhoort. Heb je het wel eens opgemerkt? Het gaat niet altijd zo gauw en zo eenvoudig, omdat geboorte en toevallige omgeving en zo allerlei mensen samenbrengen die van huis uit niet bij elkaar horen. Het is dan net als olie en water roeren. Zodra je het aan zichzelf overlaat, gaat het weer uit elkaar en vindt waar het thuishoort, bij welke *specie.*'
'En bij wie zou jij dan horen?' vroeg Jozefien onzeker, ze begreep niet goed wat Ina bedoelde.
'Ja, vraag dát wel,' barstte Ina uit. 'Bij niemand geloof ik. Ken je dat boek, dat ik hier heb? Kijk, ik neem het mee voor Ode, het zal hem wel interesseren. Marie Vaerting – ik heb alleen maar dit van haar gelezen.* Daar komt een meisje in voor dat zich precies zo voelt als ik – er zijn er genoeg, alleen niet hier – en die het zo uitdrukt, dat zij *geen wortel heeft kunnen schieten in de aarde.* Zo is het.'
'Dan ben je misschien een soort in je eentje,' schertste Jozefien schuchter, wat ontdaan door Ina's ongewone vertrouwelijkheid en door wat ze zei.
'Een hele eer, en een hele troost voor een arm mens.'
'Hoe oud ben je nu, Ina?'
'Zesentwintig.'
'Je hebt het toch al een heel eind gebracht – met je werk bedoel ik. Je hebt toch best wel succes?'
'Ja – ik heb geen klagen.'
'Dat is dan toch ook iets, waarin je zou kunnen opgaan.'
'Maar als ik er nu niet in opga', riep Ina wanhopig. Ik moet hierin opgaan, en daarin opgaan, omdat anderen er in opgaan of er in zijn opgegaan.
De wereld is nu eenmaal zo ingericht, dat het er voor de meerderheid nog wel uit te houden is – en de minderheid moet nu maar zien hoe ze er komt. En dan vooral luisteren naar goede raad. Voor de mensen met ambitie, met allerlei soorten van ambi-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tie, die tot allerlei soorten van succes leiden, is er meestal een kans en altijd een doel. Maar ik heb nu eenmaal te weinig ambitie – ik geef er natuurlijk wel iets om, als ik *succes* heb – maar niet genoeg, en het boeit mij niet, het inspireert mij niet, het bevredigt mij niet. Ik zoek alleen mensen, dat weet je, en de rest is voor degenen die er prijs op stellen.'

'Zo was je altijd,' zei Jozefien, 'als kind al. Je hield van de mensen – als ze maar de tact hadden met je om te gaan. Dan offerde je alles voor ze op, dan had je alles voor ze over. Je was wel vaak fel in je boosheid, maar nooit onbezonnen en nooit harteloos en nooit wreed – eerder het tegendeel. En daarom doet het me zo'n pijn, wat ze nu over je zeggen. Ik denk wel dat het je eigen schuld ook is, ik bedoel dat je de schijn niet vermijdt.'

Ze zweeg onthutst, bang dat ze Ina in haar prikkelbare humeur misschien boos had gemaakt. Maar Ina antwoordde alleen kalm en mat.

'Natuurlijk zal het mijn eigen schuld wel zijn. Alles is toch *eigen schuld* wat er gebeurt. En anders zoek je maar in een vorig leven, zeggen de theosofen. Zo kom je wel klaar – en het is altijd een bijzonder troostrijke gedachte.'

'Hoe gaat het met Egbert? Ik heb nog geeneens naar hem gevraagd!' lachte Jozefien in een poging, Ina wat op te monteren.

'Goed.'

'Kibbelen jullie nog zoveel..., als vroeger? Ik hoorde toen van zijn zuster...'

'O nee, het is nu alles peis en vree. Geen kwaad woord meer, een ideaal-huwelijk.'

'Och, Ina...' het klonk hulpeloos-wanhopig.

'Maar beste kind, zo is het immers, wanneer je geen ruzie maakt en elkaar geen *glazen, kommen en borden* naar het hoofd gooit? Of heb je ooit anders gezien? Ze zag Jozefien van opzij en voelde door de ogen waarmee ze naar haar keek, dat het gemeen was dat ze Jozefien voortdurend lastig viel met dingen die ze niet kon begrijpen en verwerken, die haar alleen maar bezorgd maakten. Ook merkte ze dat ze vanuit haar eigen grieven een wrange roes dronk en niet helemaal oprecht was in wat ze zei. Ze liet die toon van overdreven ergernis los en sprak kalm en zacht:

'Ach, Fine, ze weten zo weinig van mij. Ik weet ook eigenlijk zo weinig van mijzelf. Iedereen denkt dat ik om *liefde* ontspoord ben – dat ik aan liefde alles opgeofferd heb – aan liefde, die ook wel *hartstocht* genoemd wordt. Weet je nog, dat we op school leerden, dat hartstocht eigenlijk *een aantrekking van het hart* betekent...

© 2026

XVIII

Nu het woord met *liefde* is vereenzelvigd, zou je kunnen denken dat niemand ooit een betere vervulling voor die *verlokking* heeft gekend. En toch *trekt* mijn hart nog anders... Daarom is ook liefde in haar aardse verwerkelijking de vervulling niet... Daarom stelt liefde mij op den duur ook altijd teleur... Al kan het mij voor een tijdje wel kalmeren omdat het toch het meest op de vervulling lijkt. Ik heb maar altijd genomen wat ik vond, omdat ik niet wist wat ik zocht. En daarom – iedereen vond het zo dwaas, en het sluit toch zo logisch in elkaar – daarom ben ik ook niet altijd even kieskeurig geweest in de keus van het *object*. Het ging toch in de eerste plaats om mijn eigen gevoel, om wat ik in mijzelf opwekken kon. Een hopeloze liefde – als *Cyrano de Bergerac* voor Roxane – dat had ik eigenlijk moeten hebben – maar dan zou ik toch weer niet in die *hopeloosheid* berust hebben. De mens is zo ingewikkeld, en zo vaak tegen zichzelf.

Egbert kon mij zo honen, toen ik mij ooit heb laten *adoreren* door een gymnasiast – zó lang met verachting bespotten tot ik het zelf belachelijk en beschamend vond – en toch, nu weet ik, er is niets zo heilzaam en zo sublimerend als weten dat iemand je idealiseert. Dan wil je niet beneden dat ideaal blijven, dan wil je toch zo hoog staan als die ander je ziet staan. En wat doet het er dan toe, of die *ander* een schooljongen is? Ik heb in mijn jeugd ook wel het idealiseren, dat verliefde mensen elkaar doen, belachelijk gevonden. Nu neem ik het wel serieus, bijna als een natuurwet, als iets dat kennelijk zo hoort te zijn. Zodat we tenminste één reden hebben om boven onszelf uit te stijgen, nu we het toch lang niet allemaal, en lang niet altijd kunnen, uit zuivere liefde tot *het Ideaal*.

'Wat ben je oud – voor je leeftijd,' zei Jozefien.

De opmerking bracht Ina weer tot bezinning, ze keerde haar hoofd af om te verbergen dat ze bloosde.

'Vertel eens wat van Ode,' vroeg ze even later, gewoon, 'wat had hij eigenlijk?'

'Zijn gewone kwaal, bronchitis, nogal erg deze keer. Je weet dat een zusje van Annie al een paar weken bij haar in huis is?'

'Ode vertelde zo iets, de laatste keer. Ik heb haar nog niet ontmoet. Hoe is ze, zoiets als Annie?'

'O nee, nogal vervelend, lang niet zo levendig als Annie, toen ze een meisje was, en beetje dommig wel.'

'Gezellig voor Ode! Waarom haalt zij haar dan in huis? Zo hartelijk is ze anders niet.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Wel,' lachte Jozefien, wat verlegen, 'het is misschien niet aardig van me om het te zeggen en je moet ook niet laten merken dat ik het gezegd heb – maar ik geloof eigenlijk dat ze op een man voor haar uit is.'
'Praktisch!' prees Ina, 'een heel verstandige speculatie. Beter dat ze er tijdig een man mee opknapt, dan dat ze er later zelf mee opgeknapt zit. En is er al een slachtoffer?'
'Zover is ze nog niet. Maar ze heeft nu wel iemand op het oog, geloof ik. Jij kent hem wel, Ina. Een jongen bij ons uit de stad. Daardoor kennen Annie en Ode hem ook. Gerard van Wijk.'
'Gerard – die een paar huizen verder woonde? Zijn moeder was weduwe. Maar dat is toch nog een kind, een schooljongen?'
'Twintig,' lachte Jozefien, 'in het najaar is hij hier komen studeren en sindsdien komt hij al bij Annie en Ode aan huis. Onlangs schreef zijn moeder, dat ze voor de Kerstdagen bij vrienden in Engeland was uitgenodigd en toen heeft Annie hem dadelijk voor die tijd gevraagd. De oude dame was natuurlijk uitbundig dankbaar, dat hij in de vakantie tenminste niet bij vreemden hoefde te zijn.'
'En zou hij erin lopen? Och, waarom niet, zul je zeggen. En dan is er allicht maar één span aan bedorven. Vertel eens even, weet Annie dat je bij mij bent en dat ik kom?'
Jozefien knikte. 'Natuurlijk, toen Ode het vroeg...'
'Maar wat bezielt haar dan toch? Waarom mag ik er nu ineens niet komen? Weet jij er iets van?' drong Ina aan.
'Je zult het zelf wel merken,' ontweek Jozefien.
'Hou het maar stevig voor je, hoor!' zei Ina, schamper de schouders ophalend.
Even later zaten ze bij Annie in de binnenkamer. Ze was nog dikker dan verleden jaar, een onderkin bolde over de kraag van haar jurk. Ze was nu, zoals ze daar troonde achter theeblad en werktafel, een statige, deftige invloedrijke dame, ook nog wel een heel *knappe* vrouw. In de andere hoek zaten de jongelui, het zusje met een bleek zenuwgezichtje en de jongen blond, blozend en onhandig.
Nu Ina hem zag, herkende ze onmiddellijk het verlegen kereltje met de dunne vlasharen en de witte wimpers, dat ze jaren geleden tegenkwam op weg naar haar school. Een goedig, bleu moederszoontje, dat rode jakkies droeg – wist ze weer ineens, en nu ze hem zag, was het alsof ze weer in de straat vol gemoedelijke ochtenddrukte onder de linde-bomen liep en zag de zon op de geveltoppen en hoorde het ratelen van gele karren – het was marktdag – en rook koeklucht uit een open winkel, walm van ver-

© 2026

schaald bier uit het kille keldergat van een pakhuis en voelde de luwe wind over haar wangen gaan – alles tezamen in één vluchtige herinnering.
'Herkent u mij ook nog, meneer Van Wijk - want dat moet ik nu toch zeggen, toch?' Ze vroeg het vrolijk de ogen opslaand naar zijn verlegen blozend gezicht... Hij was langer dan zij... en bij haar blijven staan, onhandig na het voorstellen.
'Ik herkende u meteen. U bent weinig veranderd. Maar u hoeft echt niet *meneer* te zeggen tegen mij, ik vind het veel prettiger als u Gerard zegt, net als vroeger.'
'Vroeger!' zei Ina - 'vroeger is heel lang geleden. Ik ben daar in jaren niet geweest. Is er veel veranderd?'
'Laat me even denken,' hij kneep zijn ogen beetje dicht en tuurde voor zich uit tussen de blonde wimpers door. 'Ik moet er even bij gaan zitten, als ik mag.' Hij zette zich op een stoel vlak bij Ina. Annie met een kleur en een strak gezicht, wenkte driftig het zusje, dat onbeholpen achteraf was blijven zitten, naderbij, tussen haar-zelf en Jozefien – zo zaten ze in een kring met Ina en de jongen wat afgezonderd.
'U weet natuurlijk dat verleden jaar *De Kieviet* afgebrand is, die grote weverij achter het kanaal?' zei hij, snel, blij dat hij zoiets gewichtigs kon vertellen.
'Nee, dat weet ik niet,' lachte Ina, geamuseerd door zijn ijver.
'En de Venen zijn gedempt, met de vaste grond gelijkgemaakt en bijna volgebouwd met huizen en villa's.' – 'Jammer! Een van de mooiste plekjes uit de omgeving verloren. Wat hebben we daar een prachtige moeras-vergeet-me-nieten vandaan gehaald! En je vond er allerlei vogelnesten, en we gingen er picknicken en deden er allerlei spelletjes. Dan waren wij, meisjes, gevangen prinsessen en de jongens waren ridders en die moesten ons schaken.'
'Er zat zoveel snoek – weet u wel?'
'Nee,' lachte Ina – 'daar heb ik nu weer geen ervaring van.'
'Weet u, wie ook dood is? Kort geleden gestorven? Die oude tekenmeester van de stadstekenschool.'
'Die – dat mannetje van een prentje – met zijn houterige beentjes? Die is zeker minstens honderd geworden – en we dachten in ons hart allemaal zeker dat hij het eeuwige leven had. Dus toch blijkbaar niet. En wie zal na hem komen?'
'Niemand, want die school wordt opgeheven. Er is bar veel over te doen geweest in de raad – iedereen bemoeide zich ermee maar de meerderheid vond het een *verouderd instituut*. Het gebouw gaat nu tegen de grond. De grond is zoveel waard, weet u,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

daar in die buurt en de gemeente gaat het verkopen. O, ze doen heel druk aan grondpolitiek tegenwoordig bij ons. Die krotten achter de molen, waar de schilders altijd zaten, weet u wel? Die gaan er nu ook aan!'
'Dat is heel jammer! Van die schilders weet ik nog goed. Ik herinner me een snoezig, ik geloof Amerikaans meisje, jaren en jaren geleden, dat allerliefst voor mij was en mij zoute geparfumeerde witte drop liet snoepen. Nu ik het zeg, is het precies alsof ik dat gebruinde gezichtje met de blauwe ogen en de prachtige witte tanden weer voor mij zie en de geur proef van die drop.'
'U moet nog maar eens komen kijken; u zou nog wel meer veranderingen vinden.'
'Ik kom er niet meer toe met mijn werk en mijn gezin, en ik heb er niemand dan mijn zuster die bij vreemden inwoont en die ik af en toe hier ontmoet.'
'U zou bij ons kunnen logeren,' zei de jongen met een kleur van verlegenheid, 'moeder zou het heel prettig vinden, dat weet ik wel zeker. Ze herinnert zich u nog heel goed als kind – ik was er toen nog niet eens, geloof ik, en ze houdt zo veel van uw werk. Ze zegt dat ze de personen uit uw eerste verhalen herkennen kon, en dat ze altijd erin voelt, hoe veel u van ons stadje houdt. Dat doet ze zelf ook, ziet u, ze is er geboren en haar vader ook en haar grootvader ook en het hindert haar altijd, als de mensen het er doods en saai vinden, dus daarom...'
'Ina,' zei Annie plotseling, met een koud gemeen lachje – 'ik dacht dat je gekomen was om Ode wat op te beuren. Dat lijk je helemaal te hebben vergeten.'
Ina schrok op – ze voelde dat ze donkerrood werd – Jozefien's ogen knipperden van angst en zenuwen. De jongen zweeg en keek verlegen van de een naar de ander. Het zusje loerde naar haar met een klein pesterig lachje.
'Je hebt gelijk, Annie', zei ze rustig, 'ik verpraat mijn tijd. Tot straks dan allemaal?' Ze keek niemand aan toen ze de kamer uitging. Ze schaamde zich voor haar blos en ze bemerkte zelf, dat iets in haar stem wanhopig duidelijk de luchtigheid van haar woorden weersprak, en dat ze het allemaal hadden gevoeld. Toen ze na een uur met Ode te hebben gepraat en wat gelezen weer beneden kwam, vond ze er Annie alleen.
'Waar zijn de anderen?' vroeg ze argeloos-verbaasd. Annie lachte schamper.
'Jozefien is hiernaast en mijn zusje, die bedoel je niet, is het wel? Je bedoelt waarschijnlijk: waar is de jongen?'
'Hoe durf je, Annie!' viel Ina uit, wit van boosheid. 'Ben je nu helemaal gek geworden? Waar zie je me voor aan?'

© 2026

XVIII

'Zou je mij dat nu wel zo op de man af vragen?' hoonde Annie, 'zou dat niet meer aan *waarheid* geven dan zelfs jij met al je waarheidsliefde verteren kan? Ik heb het je trouwens al vaak genoeg en duidelijk genoeg gezegd wat ik van je denk. Maar blijkbaar toch nog weer niet duidelijk genoeg. Je hebt je voeten amper hier in huis of je begint al weer. Wat jij buitenshuis en in je eigen huis uithalen wil, dat laat mij koud – dan moet je man je maar beter in bedwang houden, dat is mijn zaak niet. Hier in huis accepteer ik die kunsten niet. Als die jongen wat ouder was, dan zou ik hem gerust zijn gang laten gaan. Dan zou hij gauw genoeg zien wat voor soort hij voor zich had – zijn voorgangers zijn daar ook achter gekomen. Ik ken iemand, die er maar één avond voor nodig had en een ander bij wie het wat langer duurde het daarna ook door-en-door wist. Maar omdat hij nog bijna een kind is en omdat zijn moeder hem aan mij heeft toevertrouwd, en omdat ik zeker weet dat zijn moeder niet zou willen dat haar enige jongen in handen viel van iemand als jij – daarom heb ik hem nu zolang met mijn zusje uitgestuurd. Dat is beter gezelschap voor hem. En daar moet jij hem ook maar stilletjes bij laten, als je tenminste niet wilt dat ik hem ronduit waarschuw of zijn moeder over je schrijf.'

Ina had het gevoel alsof ze van binnen droog geschroeid was van withete woede, haar keel kneep... Een zacht belletje van boven was haar verlossing.

'Ode belt,' zei ze haastig, toonloos, 'even kijken wat hij wil'. Op wankele voeten liep ze de kamer uit.

Rechtstreeks van boven verliet ze het huis – en nauwelijks op straat begon een twijfel, een jammerlijk wantrouwen tegen zichzelf zich in haar te roeren.

Als Annie nu toch eens gelijk had – als ze nu toch weer onbewust bezig was geweest om die onvolwassen jongen over te halen, alleen om hem doelloos te bekoren... Als het nu eens waar was! Maar nee, ze had zich volkomen onbewogen en onbevangen bij hem gevoeld, tegenover zijn lieve onbelangrijkheid. Ze was zes jaar ouder, wat kon haar die jongen schelen? Maar in haar diepste wezen was ze niet zeker van zichzelf... Annie's giftige woorden hadden een vlaag van zelfwantrouwen en zelfverguizing in haar teweeggebracht, waar ze niet makkelijk van loskwam.

Dicht bij huis liep ze Egberts zuster Geertje bijna tegen het lijf samen met het vriendinnetje dat bij haar was geweest om haar en Egbert te nodigen voor het feest waar ze niet zonder pijnlijke verbazing en schaamte aan terugdenken kon. Maar die avond van het bezoek herdacht ze nu met een opgolvend gevoel van vreugde...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het meisje had haar toen aardig gevonden, het gezegd en getoond, schuchter-waarderende woorden over haar eerste vertelling gesproken. Fijn was het haar eens weer te zien!

Maar terwijl ze nu Geertje staande hield en aansprak, liet het vriendinnetje ineens Geertje's arm los en liep haar met een koele knik voorbij. Beklemd en teleurgesteld staarde Ina het vlugge figuurtje dat zich rap verwijderde na. Ze was groot en mooi geworden!

'Herkende ze mij niet, Nesje Waldorp?' vroeg ze weifelend, naar Geertje opziend.

'Ik weet niet, hoor!' zei ze koel, schouderophalend.

'Kwamen jullie bij ons vandaan? Ga je nog niet even mee terug?'

'Dank je – we hebben Egbert alleen even tot zijn huis gebracht. Hij had bij ons... bij mij een kopje thee gedronken.'

'Ik zie je nooit meer.'

'Ik ben een paar maal geweest toen je niet thuis was. Of misschien had je bezoek en wou niet gestoord worden.'

Ina kreeg een gloeiende kleur.

'Als ze zeggen dat ik niet thuis ben, dan ben ik ook werkelijk niet thuis, Geertje.'

'Goed, goed! Het gaat mij niet aan – en het interesseert mij eigenlijk ook niet. Ik dacht maar zo – er wordt nogal gepraat.' Nu, ik moet weg, hoor!' Ze had zich gedurende de laatste, haastige woorden al half van Ina afgewend, blijkbaar verlangend om haar vriendin die zich steeds verder verwijderde achterna te lopen. Ze knikte even en zonder Ina zelfs een hand te geven liep ze snel door.

Even stond Ina wezenloos – haar hoofd vol bange gedachten, toen liep ze langzaam verder... Waarom wilde het kind, dat haar toen bewonderde, haar nu zelfs niet meer kennen? Of had ze haar echt niet herkend? Ze klampte zich aan die onmogelijke veronderstelling vast om zich niet al te zwaar vernederd te voelen. Maar dat Geertje vreemd en kil deed, alsof ze elkaar niet kenden... dat viel niet te ontkennen. Een koude beklemming – bijna een voorgevoel – viel haar op het hart. Thuis zat Egbert te lezen en keek nauwelijks op bij haar binnenkomst.

© 2026

TERZIJDE BIJ BLZ. 200

*) ***Uit het leven van een denkende vrouw*** door Justine Abbing ps. van Carry van Bruggen. Eerste druk 1920 *Nijgh & Van Ditmar Uitgevers-maatschappij,* Rotterdam 1920

Hieronder een paar citaten:

'De juiste titel? Die weet ik eigenlijk niet, maar ik zal het haar vragen en het boek zult u zeker met plezier lezen. De naam van de schrijfster herinner ik me wel: Marie Vaerting. Eigenlijk dr. Vaerting. 'k Zag onlangs een proefschrift met die naam liggen en 't zou toevallig zijn als dat nu weer een ander was, omdat de held in 't boek óók een gestudeerde vrouw is, een doctores...' – Gu Velsing lachte even. 'Zeg ik het verkeerd, meneer Velsing? Hoe is 't dan?'

'O ja, zo was het! Ze heeft dit idee: de mannen idealiseren de vrouw, voor hun eigen plezier, of liever voor hun eigen gemak, ze zetten haar op een voetstuk als een afgodsbeeld, een idool, volmaakt, zonder fouten, zonder zwakheden... omdat zij, de mannen, iets willen hebben om te adoreren... de mannen willen geen gebreken aan hun vrouwen zien... en dat noemt zij nu allemaal egoïsme.' – Gauwer klaar dan ze dacht zweeg ze verlegen-haperend stil, en keek aarzelend om bijval of desnoods tegenspraak rond.

'Egoïsme...?' vroeg oom Everard met langzame nadruk, als had hij niet goed gehoord... – 'Ze bedoelt een bepaald soort zwakheden... meer op het gebied van de liefde... van de hartstocht...' – 'Ooo...' kwam oom Everard, en trok spottend-bedenkelijk met zijn mond.
Wat was die Reina Nederbragt toch voor een schepsel, en dat mens, die schrijfster waar ze van sprak! Een vrouw, die het recht – het recht nog wel! – wenste op zwakheden in de liefde... in de hartst... Het woord alleen al, uit de mond van een ongetrouwde vrouw!

DR. PHIL. MARIE VAERTING (1880-1964) beschreef in *Haßkamp's Anna* (1912) de situatie van een studente met een katholieke achtergrond en de rol van de promotor. Met het motto *Ondanks alle mannencultuur, alle vrouwenlichamen en ballet!* gaf het uitdrukking aan de ambities van haar generatie die wis- en natuurkunde studeerden en promoveerden. Terwijl Vaerting de steun van de promotor prees, had professor Helene Braun († 1986) deze rol van wiskundeprofessoren zozeer verinnerlijkt dat zij geloofde dat er geen sprake was van discriminatie van vrouwen: *Ik heb keer op keer gezegd dat wiskundigen enthousiast zijn over elke vrouw die een behoorlijk integraal symbool op het bord kan schrijven.*

VGL. *Leben und Subjektivität in neueren Ansätzen der Gender Studies,* Bielefeld 2006

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XIX NIEUWE BUREN

De volgende dag in de namiddag zat Ina voor het raam te lezen. Het was twee dagen voor Kerstmis, een nevelige vale winterdag, volslagen stil, geen vogel floot meer in de kale tuin. De bomen stonden roerloos in de stilte. Uit het huis naast het hare klonk een piano – telkens maar even, en dan, gedempter, zingen en kindergelach. Daar, bij de nieuwe buren, speelde haar zoontje met een klein meisje van zijn leeftijd en de moeder van het kind droeg aan de piano een muizengeschiedenis voor. Ina kende het, nu ze even bleef luisteren wist ze precies waar de kinderen lachen zouden om iets grappigs, ze zag de gezichtjes voor zich... Het rode mondje en de ogenglans van haar zoontje en de bolle, bleke koontjes, de glinsterende blonde krullen van zijn nieuw vriendinnetje. Het kind leek op de moeder, de vader kende ze nog niet, ze woonden er pas. De vrouw was vroeger zangeres of danseres geweest bij de operette en had veel gereisd, het precieze wist ze niet. De laatste dagen was haar zoontje voortdurend met lekkers en kleine geschenkjes thuisgekomen en eindelijk was de uitnodiging voor vandaag gevolgd.

Had ze eigenlijk niet moeten bedanken? Ze had de moed niet opgebracht. De vrouw had haar gisteren zo vriendelijk-gedwee toegeknikt, ze had lieve blauwe ogen en leek niet eens zo heel veel ouder dan haar dochtertje.

Voor Egbert had ze het bezoek van haar zoontje verzwegen. Hij zou toch hebben bedacht, dat het *niets voor ons* was, dat vond hij van bijna iedereen. Met vroegere buren had hij niet willen omgaan – omdat de man een wijnverkoper was met een vreemde naam. Hij had Ina, die indertijd een bezoek al half had toegezegd, koelbloedig een pijnlijk figuur tegenover die mensen laten slaan.

Egbert zou haar nu ook hebben uitgelachen als hij wist dat zij afgesproken had haar zoontje af te komen halen en dan een kopje thee te blijven drinken. Ze moest over een uurtje gaan. Het werd al donkerder – ze ging dichter bij het raam zitten om nog te kunnen lezen. Het was een boekje van Romain Rolland over Beethoven dat Charley haar vanuit Parijs had gezonden als aandenken aan een van hun laatste gesprekken. Ze had toen toevallig in hun boekenkast een Duits romannetje gevonden dat *Quasi una Fantasia* heette en van Beethovens liefde voor het coquette Italiaanse gravinnetje verhaalde. Ze had er in zitten lezen en het had haar getroffen omdat het warmer en inniger van toon was, de figuren scherper en levendiger naar voren bracht, dan de meeste uit geschriften en anekdotes opgebouwde romantische verhalen.

© 2026

XIX

Het deed haar verlangen om meer van Beethovens leven te weten, over zijn verhouding tot en zijn houding tegenover de mensen. Nu had Charley haar dit boekje gestuurd en nu las ze, in de schemer het hoofd diep gebogen over het boek.

...Un malheureux, pauvre, infirme, solitaire à qui le monde refuse la joie, crée la Joie lui même pour la donner au monde. Il la forge avec sa misère, comme il l'a dit en fière parole, où se résume sa vie, et qui est la devise de toute âme héroïque.

'Durch Leiden Freude.'

Ze prevelde halfluid de laatste woorden en lichtte het hoofd op en tuurde voor zich uit – sloeg de ogen weer neer en bleef een tijdlang staren op het verdrietige, sombere gelaat, nog maar nauwelijks te onderscheiden op het witte blad, sloeg langzaam dat blad om en zag boven aan het volgende, de zes klanktekens en de woorden daaronder, *'allein... allein... allein.'*

Ze voelde een rilling langs achterhoofd en rug, het bloed trok uit haar gezicht vandaan, haar vingers beefden. Ze stond op en liep met het boek in de hand naar de piano. Het was er bijna donker in die hoek, de blanke toetsen glommen – ze keek even naar buiten, het leven leek zo laaggezonken en zo wonderlijk veelbelovend tegelijkertijd – toen sloeg ze staande het motief aan en nog eens – en nog een keer, als om zich aan die droevige zaligheid te verzadigen. Haar leden trilden als door storm bewogen, erbarmelijker dan ooit werd zij zich bewust van haar machteloosheid. Ze voelde hoe alles te klein, te zwak en te ontoereikend in haar was. En weer vroeg ze zich wanhopig af, waarom ze dan niet rustig had mogen behoren tot die miljoenen onbewusten waarin geen andere wensen huizen, dan die waarvan het leven de vervulling belooft – die niet als in de nacht uit hun slaap worden gewekt om het onbereikbare na te jagen, naar het ontastbare te tasten, tot hun ogen de slaap niet meer vinden kunnen – was ze toch maar klein en vredig geweest, nu ze niet groot en berustend mocht zijn. O, dat halve, dat wankele, dat onzekere, dat dobberen tussen lust en plicht, tussen neiging en geweten. Charley had gezegd: ze was in haar groei, en zij niet alleen, velen met haar, omdat deze tijd er een leek van groei en overgang – maar Hugo had haar weersproken: zó was elke tijd geweest voor enkelen, die zich niet meer gebonden voelden aan de oude gewoontes en aan een nieuwe nog niet toe waren, voor allen die het oude huis, waar het hun te benauwd en te bedompt werd, verlaten hadden en voor wie nog geen nieuwe gereed was – dakloze zwervers, zonder steun of veiligheid van een bepaald gemeenschappelijk verband, op het eigen wisse-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lende, vervloeiende *zelf* aangewezen en zich van die onzekere toestand bang en pijnlijk bewust.

Ze was naar het raam gelopen en staarde naar buiten. Nu zweeg beneden de piano – de kinderen speelden zeker een ander spel – vanuit de verte kwamen eentonige, gebroken klanken, dof door de mist, zwak in het vallen van de avond en vervulden haar met een eindeloze droefgeestigheid als een bitter-zoete smaak. En ze dacht aan wat ze met Charley had besproken over haar huwelijk – hoe ze ook daarin de oude gewoonte naar de geest was ontgroeid en hoe die haar tegelijk nog gevangen hield, als omketend bij de benen, zodat *trouw* nu geen waarde meer had voor haar geweten en *ontrouw* geen geluk voor haar hart beloofde, zodat ze zich niet laven kon aan het besef dat ze tenminste haar plicht had gedaan – omdat ze die plicht niet erkende – evenmin haar verbanden verbreken en haar vrijheid nemen. O, die ellendige tweespalt die aan weerskanten het goede en zoete roofde en niets dan twijfel en bitterheid overliet – en zelfbeklag dat haar ten gronde zou richten.

De klok sloeg vier uur. Ina schrok op en droogde haar ogen, ze moest nu gaan. Zij had beloofd dat ze komen zou en ze wilde ook wel weer wezen waar licht en warmte was. De vrouw had zó op haar komst aangedrongen – het scheen een eenvoudig wezentje dat denkelijk haar schrijverschap belangrijk vond.

Er werd iets warm in haar toen ze haar jas aantrok, iets van verwachting en verlangen naar vriendelijkheid en bewondering, dat haar bewegingen vlugger maakte. Ze dacht,aan het onschuldig-mooie, bol-bleke gezichtje van de buurvrouw en haar mond vertrok – ze voelde sterk het lege en armzalige van haar verwachting.

Ze trok haar huisdeur dicht en belde aan bij de buren. Het was er helder licht en warm in de gang alsof werd zelfs daar gestookt – uit de open kamerdeur waar haar jongen haar opgewonden tegemoet sprong stroomde warmte en bloemengeur. Het blonde vrouwtje begroette haar met een vriendelijk, bijna onderdanig schuldig lachje – alsof ze haar wat had misdaan – de gedachte beroerde vluchtig Ina's geest maar ze dacht er verder niet over na. De lange forse man die bij de kachel had gestaan, keerde zich naar haar om, noemde zijn naam en, omdat zijn vrouw er zwijgend en verlegen lachend bij bleef staan, was zij genoodzaakt haar eigen naam te noemen. Hij leek werkelijk ook al verlegen. Er was een pijnlijke stijfheid, alsof er een verklaring of uiteenzetting moest volgen, terwijl ze zitten gingen. De kinderen fluisterden in een hoek bij poppen in een wagen en de vrouw deed een opgewon-

© 2026

den relaas van wat ze allemaal hadden gespeeld en gezegd, waarin ze telkens haar man probeerde te betrekken, als om een boosheid in hem te overwinnen. Ondertussen keek Ina in de kamer rond die volstond met meubels. Niets paste bij elkaar en geen enkel stuk had enig karakter. Een uitheemse overlading van kleedjes en zware gordijnen en kleden, de wanden beprikt en behangen met foto's in allerlei maten en soorten in sterren en waaiers gegroepeerd als op een kinderkamer en die blijkbaar allemaal acteurs en actrices en zangers en musici – met glazige blik en vooruitgestoken borst, verleidelijke glimlach en met violen in zwierige houdingen voorstelden. Er hing een grote spiegel in vergulde lijst, gedrapeerd met een lap van rood met goud, doorweven – de piano was nieuw en kunstig versierd, de gloeiende kachel prijkte met een blinkende overdaad aan koperbeslag. Er was een overmaat van al te veel licht dat schel afkaatste van de witte zoldering. Het was er toch gezellig in de drukte tussen de stoffige kunstboeketten in de grote veelkleurige vazen en palmen in potten, ook al met lappen omwonden. Het buurvrouwtje ging thee zetten en schenken, haar man was een gesprek begonnen over toneelspelen en toneelspelers, hoe er de markt van overvoerd was, hoe ze allemaal armoe leden. Plotseling, zonder dat Ina iets van een overgang bemerkt had, zat hij luidruchtig, maar tegelijk ook wat stuntelig en gedwongen te betogen tegen allerlei slag van bekrompen mensen die elkaars leven zuur maakten om allerlei domme vooroordelen, waar hij, Goddank, vrij van was en waarvan hij hoopte, dat Ina ook vrij zou wezen. Ze knikte vaag-weg en wist niet goed wat het doel van die onvoorbereide ontboezemingen mocht zijn, die hem intussen zwaar op het hart leken te wegen en waarmee hij wél iets leek te bedoelen. Even later werd het haar duidelijk – het was maar een onhandige poging geweest om haar te *polsen* en nu zijn vrouw ook weer zat, haar meelwit, mollig handje op zijn brede knie, de ogen aanhankelijk en verliefd naar hem opgeslagen, nu vertelde hij haar, schijnbaar-luchtig, dat ze niet getrouwd waren en dat het kind uit haar eerste huwelijk was. Ina begreep uit het blozen, een dankbare blik en een verlegen lachje, dat *huwelijk* als een goedbedoeld leugentje – dat hij zelf wel getrouwd was en nu *in scheiding lag*, die niet te vlug vlotte, naar zijn zin, en dat hij dan zou hertrouwen zou en het kind echten.

Die laatste mededeling, met het beweerde *huwelijk* in strijd, deed hem zelf verlegen blozen. Het was Ina anders ontgaan.

'Begrijpt u nu dat ik er een beetje mee in zat toen mijn vrouw mij vertelde dat u zelf

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uw jongen zou komen halen? U had het haar wel heel kwalijk kunnen nemen toch, dat ze u gevraagd had zonder dat u iets van onze omstandigheden wist. Maar ze vertelde mij dat u ook iemand met vrije opvattingen bent.'
'Waarom dacht u dat zo?' Ze wendde zich naar het glimlachende vrouwtje en probeerde gewoon te spreken en voelde dat haar gezicht ineens gloeide.
'U bent toch artiest!', klonk het antwoord bedeesd en de blauwe ogen werden vriendelijk vleiend naar haar opgeslagen.
'En artiesten staan boven vooroordelen,' vulde de man aan. Ina voelde dat ze de waarheid verborgen: dat ze haar hadden durven vragen om de manier waarop over haar gesproken werd en die hun een waarborg leek dat ze het wel niet zo nauw zou nemen, terwijl ze toch de getrouwde vrouw van goede familie was en bleef, met een bekende naam zodat er alle reden was haar omgang te zoeken en te willen.
Ze kon wel huilen, zo beledigd en verward voelde zij zich. Ze mocht niets laten merken en kopjes thee drinken en lieve praatjes maken in dit hatelijke schelle licht.
'U moet Lettie zo nu en dan eens komen opzoeken en wat met haar praten', zei de man die nu Ina's verlegenheid wel had gemerkt, 'ze heeft anders helemaal niemand hier.' En grapjassend voegde hij er aan toe: 'U zult zeker dikke vriendinnen worden, dat weet ik zeker, allebei jong en geen van beiden een begijntje!'
'Ja, u moet me weer eens gauw komen opzoeken met die lieve kleine jongen van u. Of 's morgens, ik kan echt heerlijke koffie zetten, nietwaar manlief? En dan moeten we elkaar bij de naam noemen, niet steeds dat stijve *mevrouw*. Ik ben niet eens een *echte* lachte ze zwakjes en bedrukt. Bij Ina brak haar ontroering en ruimhartigheid door onwil en grieven heen. Ze voelde een impuls de bescheiden-afwachtende vrouw blij te maken met haar vriendschap, zich niet van haar af te keren naar een wereld, naar mensen, zelfzuchtig en hardvochtig die haarzelf toch ook verstoten hadden... Liever wilde ze nu die wereld tarten, door openlijk haar beginselen te verloochenen.
'Ik wil heel graag een keertje terugkomen,' zei ze hartelijk. De man klapte zacht in de handen. 'Mooi!'
'Gauw?'
'Overmorgen bij de kerstboom? Er komt misschien een neef van mijn man die heel mooi viool speelt. U moet komen, u moet het meteen beloven.'
De kinderlijk-dwingende toon hinderde Ina een beetje. Ze voelde zich overrompeld.

© 2026

XIX

Het verwerkelijken van haar voornemens van daarnet werd haar wat te plompverloren opgedrongen maar ze kon niet goed weigeren. Ze beloofde dat ze zou komen en ging met haar jongen naar huis, waar ze Egbert vond. En ineens bedacht ze dat de buren niet over hem hadden gerept. Ze voelde dat zij nooit de moeite zouden durven nemen om hem te kennen. Hij zat veilig ompantserd in zijn ontzag inboezemende onbereikbaarheid.
De volgende morgen reikte het dienstmeisje bij het ontbijt een pakje aan. Er zat lekkers in en een klein boeketje van de vorige avond voor de jongen *door zijn vriendinnetje van het verjaarfeest gespaard*. Een briefje zat erin gevouwen waarin ze nog eens aan haar belofte werd herinnerd, het geurde zo sterk dat Egbert, tegenover haar aan tafel, opmerkte: 'Van wie is dat reukoffer?'
'Van de buren – die mensen waar broertje wel speelt.'
Ze zei het luchtig om elk gesprek te vermijden. Ze had nog niet van haar afspraak voor morgenavond, die haar uur na uur meer bezwaarde, durven spreken.
'Hoe komen die ineens zo uitbundig?'
'Och, uitbundig. Hun kleine meisje was gisteren jarig en nu sturen ze een en ander.'
'Zo.' Hij was blijkbaar voldaan en zweeg. Nu wilde Ina in een impuls maar meteen doorzetten. Alles vertellen, om het allemaal maar te hebben afgehandeld.
'Het zijn werkelijk heel aardige mensen, Egbert, bijzonder hartelijk. De man is in zaken en het vrouwje... Ken je haar?'
'Beetje van gezicht.'
'En vind je haar niet aardig?'
'Och-zo'n beetje klapbes-achtig.'
'Ze heeft veel verdriet gehad,' zette Ina weer door, maar ze voelde direct dat dit de manier niet was en ze raadde goed, want: 'Interessant,' vond Egbert droog, 'ze ziet er anders niet zo naar uit.'
'Ze vertelde het mij,' loog Ina verward, 'er schijnt vroeger iets met haar gebeurd te zijn, het fijne weet ik niet en nu wil niemand meer van haar weten dus is ze altijd alleen.'
'En haar man dan?'
'Ja kijk, zie je – ze is eigenlijk nog niet getrouwd, hij is bezig van zijn vrouw te scheiden.'
'Wel, dan komt toch alles op zijn pootjes terecht.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Natuurlijk,' zei Ina, ontgoocheld, 'maar voor nu, zie je, ze heeft geen enkele vriendin, geen enkele vrouw om eens mee te praten.'
'En nu ben jij de uitverkorene vertroosteres. *Welk een eer geschiedt mijn dochter*. Ik kan anders niet zeggen, dat je het weer hoog zoekt.'
'Hoe bedoel je?' vroeg Ina, te feller vlamvattend, omdat ze innerlijk zwak voelde, 'zijn we er weer te goed voor? Zijn het weer geen mensen voor ons?'
Hij haalde zijn schouders op.
'Je moet je eigen vrienden maar kiezen.'
'Vrienden! Het zijn onze buren. Er is geen sprake van vriendschap. Het zit alleen zo, dat ik er morgenavond even naar de kerstboom zou komen kijken – er wordt misschien vioolgespeeld door een neef van hem die bij een orkest zit. Heb je er iets op tegen?'
'Ik er iets op tegen? Geen haar op mijn hoofd. Als ik maar niet van de partij hoef te wezen. Ik geloof niet, dat ik me daar bijzonder thuis voelen zou.'
'Ik dan wel?' vroeg Ina gekrenkt – en ze voelde zelf hoe onredelijk en laaghartig ze was.
'Jij? Ja kijk eens, jij bent een veel beter mens – jij hebt een edel, menslievend hart nietwaar? Dat maakt een machtig groot verschil! Jij wordt zo zoetjes aan rijp voor middernachtzendeling of huisbezoekster van het Heilsleger.'
'Er komt geen grootmoedigheid bij te pas,' zei Ina tam 'en ik blijf maar even. Is dat nu zo erg?'
'Je schijnt er toch zelf geen erg zuiver geweten in te hebben!'
Hij stond van de tafel op, verwisselde van jas, zette zijn hoed op en vertrok met een korte groet. Onrustig, onvoldaan, ongelukkig bleef ze achter aan de ontredderde tafel. Als een eindeloze, grauwe weg van doelloosheid zag ze de dag voor zich uit...
Toen ze de volgende morgen wakker werd, speelden de muzikanten in de straat het lied van *Stille Nacht, Heilige Nacht* – en het drong haar, in het wankel schemeruur, in die zachtheid na de slaap, als alle poorten nog openstaan, rechtstreeks op de bodem van haar ziel en wekte er oude herinneringen. Ze liet haar hoofd op het kussen liggen, hield zich roerloos om de broze bewegingen binnen in zich niet te verstoren en sloot opnieuw haar ogen... Ze hoorde het ruisen van ijle dennen hoog boven haar hoofd, rook de winterse lucht, zag de besneeuwde vachten. Ze stond in de wind en de witte hemel was over haar, ze was negen of tien jaar oud, ze keek met wijd-open

© 2026

ogen om zich heen, als was ze zelf verbaasd van alles dat ze voelde, dat haar rondom bestormde, in dat ene ogenblik van zacht-hijgend rusten, nadat ze met alle inspanning had meegeholpen bij het joelend neervellen van de boom, ter Kerstviering bestemd, en die voor haar uit de anderen reeds – Ode en een paar jonge neefjes te gast, met de tuinman – luid lachend en pratend naar huis toe sleepten. Zij was maar even achter gebleven omdat ze moe was en met de handen in de zakken van haar rood-wollen jasje was ze blijven staan, zacht-bevangen in de plotselinge stilte naar de waaiende toppen der bomen starend, naar het dunne ruisen luisterend, stil-ademend in de koudgeurige lucht. Volkomen zuiver en gaaf bracht ze zich nu dat ogenblik te binnen, herleefde het – het was als voelde ze datzelfde bevangene, vreemdzoet verbaasde kinderhart van toen levend kloppen in haar borst en het verlangen, dat geen doel kent, als een zacht beklemmen om haar keel. Hoe weinig was er dan toch, sinds-toen, in haar veranderd…

Het lied was uit, het visioen verdwenen, er werd plotseling een gordijn neergelaten, waarachter nog maar alleen vage kleuren, ongewisse vormen zichtbaar bleven – kilte woei over haar heen, ze bleef stil liggen, vreugdeloos en smarteloos, vreugde en smart tegen elkaar op wegend tot een niet-zijn… Toen hoorde ze als heel achter in haar hoofd de melodie, die ze gisteren op de piano had aangeslagen en zag de woorden… *Allein… allein… allein…*

En ze dacht aan het Kerstfeest dat haar wachtte en waartoe zij zich had laten verleiden. Ze zag de overladen kamer vol van hitte en licht, de grammofoon met zijn tuit als een stijve wanstaltige bloem voor zich. Een kinderlijk zelfbeklag weende in haar, omdat ze in die oude wereld was verstoten en nu daarop was aangewezen.

Nu was elke verdoving weg, het verleden weggelekt in het licht van de nieuwe dag, die ze opnemen en dragen moest, ze kon het huidig leven niet langer afwijzen, het eiste haar op. Ze wentelde zich klaarwakker op haar rug, ze voelde niets dan een zacht-knagend afgrijzen tegen de dag, tegen de avond, tegen het ganse leven. Egbert sliep nog. Zijn snorharen trilden in het ontsnappen van zijn adem. Ze dacht aan hun gesprek van gisteren me eenzelfde afgrijzen. Hij had toch weer gelijk – innerlijk moest ze het wel erkennen. Dat ze niet bij die mensen paste. O, dat hij toch altijd in die feitelijke en beperkte zin *gelijk* had tegenover het 'ongelijk' van haar eigen dwalingen en verbeeldingen en dat ze het nooit onder ogen kon zien, het altijd hardnekkig ontkende om haar hoofd rechtop te kunnen dragen, om niet altijd die superieure

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

toon te horen, die hem niet toekwam. Die hij zich maar had aangematigd door een zweem van zekerheid en kracht.
Hoe graag had ze hem de leiding van haar leven toevertrouwd, voor al het wereldse en zakelijke en praktische waar zijzelf niet tegen opgewassen was. Het kon niet, omdat hij de verschillen niet zag en haar zou krenken in haar eigenheid, haar niet wilde waarderen en kennen in dat waar ze in geprezen en gewaardeerd moest en wilde worden.
Bij het donker worden vroeg ze Egbert wat hij die avond ging te doen.
'Ik?' zei hij koel, 'laat mij maar gaan. Om mij heb je je nooit zo bekommerd.'
'Maar als je nu niet met mij daarheen wilt...'
'Nee, dank je.'
'Nu, laat me dan uitspreken, als je dan niet daarheen wilt – ik kan me toch niet altijd precies in al mijn doen en laten schikken naar jou'. Haar stem klonk wanhopig, ze vocht met haar tranen.
'Maar mens, je bent lachwekkend – wie vraagt je dan om iets te schikken? Je begint er toch zelf over. Of heb ik me beklaagd?'
Weer had hij gelijk! Lusteloos en vol van bittere onvreê stond ze naast de tafel, hopend dat hij nog wat zeggen zou... Een woord van verzachting of verontschuldiging... Toen dat uitbleef ging ze hals over kop de deur uit, voordat de bitterheid zich zo diep in haar hart vrat, dat ze zelfs geen opgewektheid meer zou kunnen veinzen.
In het buurhuis vloog de vrouw, in een glanzend-zijden jurkje dat strak om haar heupen spande en de hals boven witte kanten onbedekt liet, tegemoet.
'Fijn dat je gekomen bent – ik mag toch wel je zeggen, en *Ina*? Je weet, ik heet Lettie.'
Vreemd, die warme arm van een onbekende, intiem door de hare, die sterke geurwalm die ze nooit geroken had, lauw-prikkelend in haar neus. Ze was zo weinig intiem met vreemde vrouwen – alleen met Charley Ruyssenaars had ze zo gelopen. Hoe belachelijk zou Charley het vinden als ze haar hier kon zien, poeslief met dat poesmooie vrouwtje? Maar ze schaamde zich voor haar schaamte en ze stonden nu ook al in de open deur van de achterkamer. Gedachtes en gevoelens werden onderbroken door schrik: wat was het vol! En de man kwam haar al tegemoet, hoogrood, nu zonder enige verlegenheid, beide handen naar haar uitgestoken, ze moest hem dus haar beide handen wel laten en was eigenlijk blij dat ze zich van Letties devotie vrijmaken kon.

© 2026

XIX

'Daar is Ina,' had ze geroepen, triomfantelijk en blij als een kind. Ina wist niet waartussen ze moest kiezen, schaamte en ergernis, of lachende grootmoedigheid. Hoe pijnlijk voelde ze, dat ze niet voor zichzelf zorgen kon, dat ze zichzelf niet handhaven kon, dat ze altijd naar de ene of andere zijde vervloeide en overdreef. Ze kende geen van de aanwezigen – acteurs met geschoren gezichten, gladde witte hemden boven lage zwarte vesten, bloem in het knoopsgat, meisjes met glitters en bellen die neuriënd en heupwiegend danspassen beproefden bij haar binnenkomen en haar nu half-verlegen halfwantrouwig lachend aanstaarden. Ina voelde een verwarde verwildering. Wat deed ze hier toch, hoe kwam ze hier in die kamer vol hitte en verstikkende geuren? Ze gloeide onder de blikken die van alle kanten op haar gericht werden, op haar jurk, haar schoenen, haar kapsel, zo anders dan bij de anderen. Ze zag twee mannen verbaasd, bijna ironisch wenkbrauwfronsend elkaar bevragen met een vragende oogopslag. Ze werd vuurrood; om zich een houding te geven, riep ze het dochtertje bij zich dat er in een kort zijden rokje met hooggehakte satijnen schoentjes en grote haarstrikken uitzag als een balletdanseresje, en probeerde wat met haar te praten. Het meisje was verlegen en wilde liever naar twee halfvolwassen meisjes in nauwsluitend zwart die haar passen leerden maken.

In de andere kamer brandde verlaten de kerstboom, glinsterend en overladen, hoog boven op een tafel vol geschenken, in wit met strikjes verpakt.

Ina voelde zich benard en ongelukkig, ook schuldig tegenover haar jongen die ze gedachteloos hier had laten verblijven en die net als zijzelf niet weg kon blijven zonder Lettie ruw te beledigen. Wat zouden anderen in haar plaats hebben gedaan? Vrouwen als Mary, als Annie – want het was toch ondenkbaar dat die hier zouden komen? Weer besprong haar het benauwde wantrouwen, dat ze die anderen nooit zouden hebben durven vragen... Haar wel, om haar reputatie, omdat ze *vrije opvattingen* had die haar, in hun optiek, tot een der hunnen maakten. Eergisteren had ze zich bereid en in staat gevoeld Lettie haar vriendschap te geven als een goedmaker voor wat de wereld haar onthield, tegelijkertijd de wereld ermee tartend. Nu voelde ze hoe onmogelijk het was... Hier gold toch geen *meer* of *minder*, een simpel zus of zó – zij kon voor Lettie niets betekenen, ze spraken een verschillende taal, stamden uit verschillende werelden. Ze stond er buiten en bladerde in een album en soesde over al die verschillen tussen mensen, bij uiterlijke overeenkomst. Van dezelfde volksaard en leeftijd, zij en Lettie, in dezelfde omgeving, zelfde stad en producten van

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dezelfde cultuur – en toch zo verschillend als dag en nacht. Ze schrok op van een koude luchtstroom die langs haar gezicht streek, gevolgd door joelen en handgeklap. Een zwartharige jongeman in een pels, vioolkist in de hand, was binnengekomen en het hele gezelschap verdrong zich om hem heen. Nieuwsgierig keek Ina op en haar blik ontmoette zijn glanzende, bruine ogen, ze zag dat Lettie over haar sprak, ze verstond bijna haar naam, ze bloosde en sloeg haastig de ogen neer.

'De beroemde violist, de beroemde schrijfster,' stelde Lettie voor, enkele mannen klapten, een paar meisjes lachten. Ina voelde er alleen dan spot in, maar weer klonk Lettie's stem – ze kwam los, ze werd luidruchtig.

'De kerstboom, kinderen, nu naar de kerstboom.'

Ze hosten joelend de andere kamer binnen, een paar piepjonge acteurtjes met bleke kindergezichten en modieuze herenkleding staken de Chinese sterren aan die overal rondom vastgemaakt waren, de lampen werden even uitgedraaid. In het donker klonken kreten van half-gemeende bewondering – ze waren de kerstboomvreugde al zo lang ontgroeid – schertsend gefluister en onderdrukt proesten. Ina stond naast Lettie's man. Ze voelde zich ineens het meest thuis bij die goedige reus en hij wees haar fluisterend tussen de versierselen van de boom enkele heel bijzondere aan.

Er werd niet gezongen en zodra het vuurwerk fonkelend was opgebrand, werden de lampen weer aangestoken en Lettie's man deelde de cadeautjes uit. Voordat ze het goed en wel doorhad, stond Ina met een doosje in de handen dat ze half werktuigelijk open had gevouwen uit het papier. Ze schrok van wat ze zag: een gouden colliertje met een mat-paars steentje eraan.

'Van wie heb ik dat?', stamelde ze. 'Dat mag ik niet aannemen, dat kan niet, zulke dingen draag ik niet.'

Trots wenkte Lettie naar haar man, dat die de gever was – ze schreef Ina's verwarring toe aan blijde schrik om zo'n prachtig geschenk. Toen ze zag dat Ina bijna met weerzin het doosje van zich afhield, dat haar mond stroef stond en haar ogen niet lachten, werd ze wit en in haar gekrenktheid riep ze luid: 'Graag of niet hoor! Geef maar terug, als je er geen in zin hebt.'

De man werd rood van verlegenheid en keerde zich om. De meisjes verdrongen zich naar Lettie en Ina om het colliertje te zien en kreten hun verbazing uit om het ongehoord weigeren van zo'n rijk geschenk. Maar Lettie voelde uit het steelse kijken en giechelend elkaar aanstoten, dat ze haar ook belachelijk vonden.

© 2026

XIX

Ze sloot haastig het doosje en zette het weg. Ina stond alleen, ze voelde met afkeer, dat ze haar hadden willen kopen, haar met verplichting binden, ze was beledigd en ontdaan. Ze keerde zich om en stond tegenover de violist die haar vertrouwelijk-lachend toefluisterde: 'Wat zijn ze allemaal boos op u!'
Ze verlangde ineens, dat één haar tenminste begrijpen zou. 'Ik kon dat toch niet aannemen – ik ken ze nauwelijks!'
'Natuurlijk niet,' suste hij, 'ik begrijp u volkomen. Maar Lettie is altijd wat uitbundig. En geen van de meisjes hier, dat is haar hele kring, die zoiets zou weigeren. Ik bewonder u, omdat u het deed.'
'Och kom,' zei ze ongelovig, 'iedere vrouw zou dat toch doen?'
'Niemand van die ik ken of ooit gekend heb,' zei hij en zuchtte droevig. Hij had haar naar een kleine, stijf-nuffige sofa in een hoek gebracht en terwijl de overigen vertrokken naar de andere kamer zaten ze daar ineens alleen. Maar Ina wilde die afzondering niet die haar zo pijnlijk oude tijden te binnen bracht... Niet de dupe van zijn droefgeestige zuchten en bewonderende blikken zijn.
'Ik weet zeker, ik zag het toen ik binnenkwam, dat u heel anders dan al de anderen bent.'
Ze had neiging haar vingers in de oren te stoppen – het was als in een hatelijke droom, dat ze die afgezaagde, zinledige woorden verstond, die ze zo vaak vroeger van anderen had uitgelokt, zo vaak van zichzelf betuigd, dat ze haar nu tegenstonden.
Hij scheen het te voelen aan haar houding, hij liet de toon en het onderwerp varen. Ina waardeerde het, hij vroeg haar of ze Lettie kende. Ze vertelde het en was heimelijk blij omdat hij haar daarin nu weer bewonderde.
'Nu moet ik het toch weer zeggen,' glimlachte hij, 'dat u anders dan de anderen bent. Op gevaar af van u boos te maken.'
'Waarom zou het mij boos maken?' Ze glimlachte nu ook.
'U werd het toch al – daareven!'
De violist had zich over haar neergebogen en sloeg opnieuw de vertrouwelijke fluistertoon aan. Maar zij onttrok zich er haastig aan en stond op.
'U moest eens wat voor ons spelen.'
'Liever niet nu, maar als u het vraagt.'
Hoeveel keren had ze ook deze en soortgelijke betuigingen gehoord. Toch liet ze zich even gaan op de zachte weelde van het machtsgevoel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het was ook wel een lieve jongen met zijn zachte, glimlachende mond en zijn matglanzende bruine ogen, zijn zijdezacht krulhaar boven een rimpelloos, jong voorhoofd.
Misschien, fantaseerde ze gretig, paste hij even weinig bij dit gezelschap als zij, en kwam hij ook alleen om Lettie genoegen te doen.
'Ik kan niet zo heel lang meer blijven, mijn man wacht op mij, en ik wil mijn zoontje zelf naar bed brengen. En de dames dáár verlangen blijkbaar heel erg naar uw terugkomst.'
Hij keek de andere kamer in.
'Het kan mij niet schelen, maar om u moeten we niet langer hier alleen blijven.'
Ook zo iets had ze vaker gehoord, de woorden, de toon van kloek-mannelijke bescherming. Toch moest ze erom glimlachen, het bekoorde haar en ze voelde zich gestreeld als was die bezorgdheid voor haar alleen... en wonderlijk.
Ze begaven zich tussen de anderen en zijn aankondiging, dat hij spelen wilde, deed een storm van klappen en juichen opgaan. Ze zag de meisjes zich weer om hem heen verdringen – er waren er hele jonge en héle mooie bij zag ze – en toch wees hij ze allemaal met een lachende achteloosheid terug. De violist keerde zich tot Ina om te vragen wat zij horen wilde. Ze schrok van haar gevoel – zou ze nu nog gevleid moeten zijn omdat een jongen haar in dit gezelschap wel wilde herkennen? Ze vergat de vraag te beantwoorden en toen hij die herhaalde, zei ze verward, met een onrustige blik op de klok, dat ze aan hem de keus overliet.

2026

HET WAS EIND MAART EN HET SNEEUWDE. Er waren tevoren al enkele mooie dagen geweest en Ina had in voorbarige vreugde haar hart verwarmd aan de komende lente. Nu had ze bij het ontwaken met lusteloos makende schrik gezien dat het weer sneeuwde alsof was het jaargetij teruggezonken en de winter pas begonnen was om nu nooit meer tot een einde te komen. Zo genadeloos-gestadig vielen de vlokken. Voor het raam bleef Ina er naar kijken in sprakeloze vertwijfeling. Ze keek op naar de lucht, grauw en zwaar boven de fladderende vlokken, ze probeerde de dansende vlokken naar boven toe te volgen, één enkele vlok te blijven volgen tussen alle andere in een gedachteloze speelsheid. Maar haar blik verloor zich in het gewemel, haar ogen traanden en haar voorhoofd deed pijn. Beneden in de tuintjes stapelde de sneeuw zich laag op laag tot een zware wollen vacht. Zo kon het nog uren duren, de gehele dag, de ganse nacht door. En kwam er dan al zachter weer, dagenlang nog zou ze de kille, natte, morsige moddersneeuw in de straten moeten trotseren en het levenloos blauwblank op de daken moeten aanzien, elke lentedroom weglachend en logenstraffend. Ze rilde van afkeer.

Het was nog vroeg in de morgen, de jongen pas een uur naar school, Egbert net het huis uit, achter haar de kamer in een waterig vaal schijnsel, de tafel nog half gedekt... Het was ondraaglijk, zo plat en grijs en armelijk te leven en zo in dit licht.

Ze sloot de ogen voor het uitzicht buiten en bleef staan, tegen het raam geleund, te moedeloos om iets aan te pakken of te beginnen.

Het dienstmeisje klopte en kwam wit en fris-blauw door de kamer onhoorbaar op haar toe en reikte haar een brief aan.

Een brief van Charley, ze waren weer terug: *Met de sneeuwklokjes meegekomen,* schreef Charley, al sinds enkele dagen, bijna een week thuis, en ze vroeg wanneer Ina nu weer eens langskwam. Het waren maar enkele regels. Toen Ina ze gelezen had, stond ze stil, zacht trillend opgeschrikt, het witte vel in haar hand, een vage kilte en teleurstelling in haar hart. Zat er werkelijk iets koels in het briefje of kwam die plotselinge, onheilspellende indruk voort uit haar eigen rusteloze hart? Weer keer las ze: *Beste kind,* ja, vroeger was het wel *lieve kind* geweest, maar dat kon toch geen echt verschil genoemd worden. Charley hechtte er zo weinig waarde aan, legde nooit enige bedoeling in de aanhef of het onderschrift van een brief. Het kwam bij haar uit een toeval van gril of humeur voort, maar... er stond *Charley* R. onder en vroeger altijd

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Charley zonder meer. Kinderachtig-klein vond ze van zichzelf, dat angstvallig letten op opschrift en ondertekening van een vluchtig-geschreven briefje. Het was te dwaas. En toch, die koelheid die ze had gevoeld, die haar uit de opengesneden envelop was toegewaaid nog voordat ze echt had gelezen – waar zat het in, wat kon het zijn?

Ze wilde Charley's briefje vergelijken met een vroeger en toen ze haastig tastend er een uit een doos greep zag ze dat het juist datgene was waarin Charley haar schertsend had geplaagd met haar gebrek aan opgewektheid – en haar gedachten vertoefden even in die tijd, zoveel vrijer en veiliger dan nu terwijl ze las. Ze legde ze de twee briefjes naast elkaar en vergeleek ze. Haar opgeschrikte onrust bespeurde verschil in lettervorm, vond een stroevere zinsbouw, maar het was zo vaag en twijfelachtig dat ze erin slaagde het weer van zich af te zetten.

Ze besloot diezelfde middag nog naar Charley en haar man te gaan. Ze zou de jongen dan naar school brengen en kon er om half drie zijn. Nu ze eraan dacht, had ze het benauwd-krampige gevoel van examen te moeten doen... Als het voorgevoel toch eens waar was en ze vanmiddag tegenover die werkelijkheid zou staan! Ze had na hun vertrek, nadat de eerste schok en schrik voorbij waren, zo vaak aan Charley in zuivere en trouwe genegenheid teruggedacht – dit vast en zeker te weten voelde als een eerherstel. Ook Hugo kon ze nu rustig en vriendschappelijk, geloofde ze, weer terugzien. Als Charley en Hugo dan zelf nog maar van haar weten wilden en haar vrienden wilden zijn. Ze waren al bijna een week in de stad. Dat ze niet eerder geschreven hadden, duidde al op verkoeling dacht ze met schrik. Zouden ze van haar en Rudolf gehoord hebben? Iedereen praatte er immers over, lachte erom, wees haar als het ware met de vinger na wanneer ze 's middags in café's zat waar ze vroeger nooit kwam, tussen lawaaiige jongens en opgedofte meisjes, met het hoge harde geluid van een orkestje, waarmee iedereen meefloot en meezong.

Hij had haar uitgelachen toen ze zei dat ze een afkeer had van die cafés. Hij geloofde haar eenvoudig niet, waarom zou hij ook? Ze hadden elkaar bij Lettie leren kennen, drie dagen later was hij haar langsgekomen en ze had hem ontvangen, toegestaan dat hij haar hand vasthield in de schemer. Om hem had ze haar zoontje en het meisje naar een andere kamer gestuurd om te spelen. Dat was het ergste, dat voelde ze als een vergrijp tegenover het kind, aan zichzelf, aan haar hele beter leven, hoewel de kinderen daar tevreden en zoet met hun spel doorgingen. Toen hij vertrok,

© 2026

was zij het die vroeg of hij terugkwam. Hij was toch zo vriendelijk en fleurig, zo jongensachtig-bewonderend en schuchter-verliefd, dacht ze. Toen hij langer dan ze dacht wegbleef, verwachtte ze hem heimelijk de volgende en daarna de daaropvolgende dag alweer, werd ze een gloeiend verlangen naar zijn terugkomst gewaar, dat haar in haar eigen ogen diep beschaamde en dat ze voor Egbert zorgvuldig verborg. Enkele weken later had Rudolf kaarten gezonden voor een concert en omdat ze zijn naam al die tijd niet had genoemd, evenmin gerept van de bezoeken – soms bang dat het kind haar argeloos verraden zou en dan gefolterd door al dat vernederende, verwarrende dat zich om haar en boven haar samenpakte – stemde Egbert ermee in met haar mee te gaan.

Had zij zich toen maar ingehouden, was ze maar niet in de pauze naar hem toegegaan terwijl Egbert alleen in de zaal achterbleef. Dan had dat hatelijke twistgesprek niet plaatsgevonden. Dat ellendige, opgehitste fluisteren met een strak gezicht in een volle zaal tussen mensen die niet mogen horen, maar opmerkzaam worden en met bedekte gretigheid luisteren. Nu was Egbert wantrouwend geworden, haar honend gezegd dat hij *het spelletje* alweer zag aankomen, dat haar verheven vriendschap met Charley en Hugo toch ook niet al te *bestendig* was gebleken. Toen ze bitter en schamper uitviel was hij opgestaan en gezegd dat het twijfelachtige genoegen om naast een vrouw *die haar fatsoen niet houden kon* te zitten, was verdwenen.

Toen was zij ook de zaal uitgelopen, doodsbang dat iedereen aan haar gloeiende hoofd kon zien wat er was gebeurd, dodelijk beschaamd tussen de vreemde mensen die haar sluiks bespiedden en op de gang had ze op en neer gelopen in het vale middaglicht, tot ze het aangapen der suppoosten moe werd en met strakke, brandende ogen uit het raam ging kijken. Uit de zaal, van achter de gesloten deuren klonk zoet en zacht Mendelssohn's vioolconcert. Hij speelde, ze had zich er zo op verheugd, het concert was een oude liefde van haar en ze had alleen gestaan in de grijze gang. Het zoete zelfbeklag had toen wrok en toorn uit haar weggedreven. Ze voelde de harde brok in zich slinken en verdwijnen en toen het orkest zweeg, was ze tussen de mensen die weggingen door weer binnengekomen en had een andere plaats gezocht waar niemand op haar lette. Het slotstuk, een luide ouverture, kon haar gebroken evenwicht niet herstellen – rusteloos, als van binnen klam, liet ze zich door de mensenstroom meevoeren naar buiten toe. Daar had ze zich beraden. Zou ze naar huis gaan of op Rudolf wachten? Het trok haar wel aan... En hij zou er wel heel blij mee zijn...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zou hij dat werkelijk... Of zou hij haar eigenlijk belachelijk vinden en al genoeg van haar hebben nu ze tweemaal op een middag naar hem toeging? Wandelen – alleen in de mist, in de kilte en daarna naar huis? Het was niet te doen, het was ondraaglijk. Ze had het zo bedacht: ze kon op Rudolf wachten en doen alsof ze net het uit gebouw kwam om rechtstreeks naar huis te gaan. Of ze kon verscholen tussen de mensen hem bespieden en als ze hem zag komen vlug toeschieten – hij zou niets van de opzet merken – alles zou toevallig schijnen. Het plan maakte haar niet blij. Het was of ze werd gedreven en geen weerstand kon bieden aan iets wat haar echter geen vreugde beloofde. Ze voelde zich uit het lood geslagen en beschaamd om wat ze deed; als een warmbloedig schoolkind dat tenminste in haar jeugdige vrijheid en in haar onwetendheid nog enige rechtvaardiging vindt. Zij had al zoveel jaren lang haar hoge prijs betaald... Toch, zo hield zij zich voor, liep ze hier weer, trillend van verwachting met ijskoude vingertoppen zoals zovele malen eerder en voor zoveel anderen weer met dat onuitroeibare, ondoorgrondelijke en geheimelijke gevoel dat het nieuw, wonderlijk en hoopvol was – als een eerste keer en voor altijd!

Was ze van de mensen, hun vooroordeel en hun gewoonten vrij geweest dan zou ze zich misschien in die bekwaamheid van haar wezen tot vernieuwing en verjonging durend hebben kunnen verheugen. Nu voelde het, onder de invloed van vooraf geweten andermans-oordeel, als belachelijk en beschamend, haar leeftijd en positie onwaardig. Zij hoorde nu toch – Egbert had het nog pas gezegd – ingetogen, *bezonken* en verstandig te zijn, al jaren getrouwd, moeder, bezig *naam te maken* met haar werk. Had hij geen gelijk, was dat bangige wachten op een jongen niet ver beneden haar waardigheid?

Toen was hij gekomen en had zich bovenmate verrast getoond omdat hij haar nu weer – en zo toevallig – ontmoette nadat ze in de pauze al zo vriendelijk was geweest bij hem te komen. Ze had hem wantrouwig aangehoord en in de ogen gekeken. Klonk er geen spot en laaghartige triomf, mannelijke minachting voor de vrouw die openlijk haar voorkeur toont in die uitbundige woorden? Nee, zijn blik was onbevangen en zijn wangen hadden een blos van trots en blijheid. Hij was zo levendig, fris en jong, zo meeslepend in zijn smeken dat ze nu niet meteen weg zou gaan, maar ergens waar het stil was, wat wandelen en wat zitten.

Ze was voor de bekoring gezwicht, maar de zoetheid van de overgave, en zelfs van het nieuwe en ongedachte dat anders zo overheersend op haar inwerkte, werd groten-

© 2026

deels vergald door gedachten die zich tergend aan haar opdrongen en niet van zich afschudden kon. Herinneringen aan vroegere wandelingen, aan eerdere opwinding en betovering, dat zij en de wereld in geestvervoering waren geraakt die ze eeuwig had gewaand en nu versleten waren. En ook het wantrouwen bleef en kwelde haar tenslotte zo heftig, dat ze het uitspreken moest, in een vraag, waarvan ze vorm en toon luchtig-schertsend wou laten klinken.

'En wat denk je nu wel van mij... Zeg eens eerlijk, dat ik zo straks bij je kwam en dat ik nu hier alweer met je loop?'

Ze liepen door een stille straat, hij antwoordde niet direct, keek om zich heen, glimlachte, nam haar hand en drukte er een kus op.

'Het enige dat ik van je denk is dat je een schat bent,' fluisterde hij. Ina was verslagen – een futloos en hopeloos gevoel overviel haar, haar benen werden loom – het wandelen hier met hem verloor bekoring en glans. Dit op zichzelf geesteloze, ondoordachte antwoord, waaruit zo duidelijk bleek dat hij haar vraag als een sullig behaagziek vrouwelijk praatje, alleen denkbaar als een begin van een verliefd gesprek had begrepen, was tegelijk betekenisvol als aanwijzing over hoe hij haar in haar gehele wezen zag, hoe hij zich hun gesprekken en verdere omgang onbewust voorstelde. Want dat ze zich na vandaag niet onmiddellijk van hem zou kunnen en willen losmaken, stond vast, dat voelde ze wel. Ze hoefde het zich zelfs niet voor te nemen – het tegendeel zou geen zin hebben gehad.

Zo was het ook gegaan. Ze kon zich er niet aan onttrekken omdat het in elk geval toch leven en betekenis inhield omdat er iedere dag iets gebeurde, iets te vrezen of te verwachten viel... Omdat zelfs wroeging en zelfkastijding te verkiezen waren boven de doodse leegte van haar leven – hoewel ze die eerste dag al leeg van hoofd en doodmoe van lijf en leden was thuisgekomen – door haar wanhopige pogingen in hun gesprekken levendigheid en geest te brengen om haar eigen verwachting en spanning van daarvoor, haar sidderende hart en koude vingertoppen te rechtvaardigen en zich niet al te belachelijk te voelen dat ze daar bij hem zat en genoegen nam met zijn schaapachtige verliefdheid en banale verhalen waarvoor zij van huis en van zichzelf was weggedwaald, haar middag had bedorven, ruzie en rumoer uitgelokt...

Na die middag ontmoetten ze elkaar geregeld bij Lettie aan huis, eerst *toevallig* – tot Lettie's uitbundigheid de opzet verraadde. Daarna onverholen. Lettie bracht hun briefjes over, bemoederde en bevoogden hen, noemde ze *kindertjes*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze liet hen met een knipoog alleen in de kamer en voelde zich geweldig in haar nieuwe rol. Haar toon klonk nu eerder zekerder dan bedeesd, ze voelde zich nu niet meer de mindere. De bordjes waren verhangen en waarom ook niet? Lettie was ongetrouwd en trouw, zijzelf getrouwd en ontrouw. Andere feiten waren niet voorhanden, een andere maatstaf gold er niet, bij Lettie niet en eigenlijk net zo min bij de *beschaafden*, de *ontwikkelden*, de *edelen van geest* met de mond vol *vrije opvattingen*. Waarom zou Lettie nu nog dankbaar zijn dat Ina komen wilde? Ina mocht dankbaar zijn dat Lettie haar ontving en een oogje toeknijp voor haar *avontuur*. Er viel zelfs geen grootmoedigheidsvreugde meer te oogsten.

Lettie had haar lachend verteld dat ze die eerste avond al gezien had, en haar man ook, hoe het zou vergaan tussen haar en Rudolf. Geen vrouw was tegen hem opgewassen. Op zijn zestiende jaar, hij leek toen al twintig, had hij in een hotel ergens in Italië een getrouwde vrouw, toen hij op de gang liep, 's avonds zijn kamer in getrokken. Hij had het zelf verteld en ze hadden wel briefjes gelezen uit zijn Berlijnse studietijd met klinkende namen, soms wel met een kroontje erop!

En daar zat ze nu middenin. Aan alle kanten verstrikt en vastgenageld. En van die *onweerstaanbare* jongen was zij het zoveelste avontuur. En om hem had zich haar dwalend verlangen, haar smachtende onrust vastgezet en gekristalliseerd tot iets dat weer *verliefdheid* moest voorstellen. Waarom verbrak ze het anders niet? Vanwaar dan anders die onbeholpen pogingen zijn lekenpraat goed te praten tot jeugdige onbevangenheid, zijn onverstandige opmerkingen te verheffen tot uitingen van een frisse, naïeve geest waar ze zelf niet de dupe van werd?

Om van de nood een deugd te maken, predikte zij tot zichzelf dat iemands waarde niet louter op basis van kennis en opleiding kan worden geschat! Rudolf was argeloos en goedhartig, dát was het hoogste. En hij hield van haar, kon haar nu niet missen en had nu toch ook recht op haar... Dat waren de smoesjes doe zij zocht om de pijnlijke verwijten van haar eigen gemoed te kunnen overstemmen...

Nog steeds met Charley's briefje in haar hand keek naar buiten, het sneeuwde en de zachtknagende walging bleef hangen.

Ze keek terug op haar huwelijk, haar dromen, opgaand als hoog geboomte en in eigen slaphartigheid vergaan. Had Egbert gelijk? Bestond er geen vriendschap? Of was zij onbekwaam om blijvende vriendschap te voelen? Of was vriendschap alleen denkbaar en houdbaar in een koelere sfeer – zonder de onvervulbare, onnaspeur-

© 2026

lijke verwachtingen, de onnoembare idealen, de onbereikbare vergezichten die zij er steeds aan vastgeklonken had? Maar als het niet meer dan een koele gewoonte kon zijn, dan zocht ze vriendschap niet en liefde niet om blijvend te zijn.
Tussen Hugo en Charley oogde het anders, zij leefden dan ook niet in roekeloos stom en gedachteloos zelfvertrouwen met hun liefde als zovelen, waar de man *niet meer hoffelijk hoeft te wezen* en de vrouw *zich niet meer hoeft te generen* en waar man en vrouw samen hun wonden likken als er geen illusies meer zijn. Ze bespaarden elkaar zo goed als de grote, de dagelijkse kleine teleurstellingen en ontgoochelingen. Ze tonen zich tegenover elkaar zo evenwichtig en harmonisch mogelijk en bewaren het overige, het grillige, redeloze voor hun eenzaamheid. Ze dringen elkaar niet altijd hun samenzijn en vertrouwelijkheid op en respecteren elkaars geheimen. Er was niets van onderdrukking of overheersing in hun verhouding. Daarom voelen ze zich zo gelukkig en gebonden in hun vrij en harmonisch samenleven.
Als Hugo haar had ontmoet voordat hij Charley kende – het was toch mogelijk en ze mocht het denken zonder verraad – had hij haar dan ook niet kunnen liefhebben en zou ze dan een duurzaam geluk hebben gevonden? Ze was niet zo schitterend als Charley... Haar geest was niet zo soepel, ze miste het *provocante* in de ogen, door de weemoed van de mond veredeld en getemperd, ze zou wellicht niet zo bedreven zijn geweest in de kunst die Charley lachend de *zwarte kunst van de liefde* had genoemd. Maar ze had toch ook wel die bronnen van kracht en inzicht waarover Hugo had gesproken. En ze was jong geweest en mooi.
Zou ze dan met hem duurzaam-gelukkig kunnen zijn? Haar gevoel, zo vaak gebroken in ontgoocheling, stemde gretig voor de mogelijkheid die voor haar toch inhield dat zij trouw kon zijn. Niet meer dan redelijkheid en mededogen pleitten voor Egbert, ze wilde niet alle schuld en onrecht op hem schuiven. Moest ze dan het vonnis over zichzelf vellen?
Geluid achter haar schrikte haar op. Lettie was binnengekomen, lachend, onaangediend, in huiskleren en losse open jas als iemand die zich volkomen thuis voelt.
'Ik kom even wat praten, een boodschap overbrengen van je jongen. Of heb je werk?'
Ina glimlachte onwillekeurig om de toon waarop ze het woord uitsprak – het *werk* waarin ze geen belang stelde en dat haar bij Ina een zonderlinge, bijna griezelige afwijking scheen. – 'Nee , ik heb geen werk. Ik werk niet meer zo veel tegenwoordig. Da's geweest, dat hebben we gehad, zal ik maar denken.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Des te beter dan,' vond Lettie, argeloos en opgewekt, 'dan hou ik je tenminste niet op.' Ze ging zitten en Ina voelde zich alweer verlegen en ridicuul om de zweem van theatraal zelfbeklag, het hengelen naar vertrouwelijkheid dat ze duidelijk gehoord had in haar eigen stem. Kon zij zich dan tegenover haar zelfs niet *groot* houden? Moest ze dan bij dat wezentje, dat zo goed als uit een andere wereld stamde, om troost en medeleven bedelen?

'Ben je alleen, vanavond?'

'Ik denk het wel, mijn man is de laatste tijd veel weg.'

'Prettig voor je! Zo vrij! Maar waar zit hij dan?'

'Bij vrienden, denk ik.'

'Modern huwelijk, zo noemen ze dat nu eenmaal, toch?' zei Lettie met zo'n lachje waarvan Ina opkeek en dacht te begrijpen dat Lettie zelf graag had willen trouwen en dat verborg door schamper over alle huwelijken die ze kende praten.

Ze was nooit zo welbespraakt en klonk ook nooit zo bozig als ze het over scheidingen en schandaaltjes had. En haar man, van huis uit een keurige en ingetogen burger, stond haar daarin bij, verbitterd omdat hij zich niet zo gemakkelijk als hij had gedacht van zijn wettige verbintenis kon ontdoen. Dat wezen, zo verzekerde Lettie herhaaldelijk, kleefde als een klit aan zijn hals hoewel hij allang *haar man* niet was. En dan keek ze heel zelfvoldaan en misprijzend en zei dat zij voor zo'n verhouding bedanken zou en het brandde op haar tong om Ina op nog veel meer en veel intiemer bijzonderheden van haar vriends huwelijksleven te onthalen.

'Wat zei je zo-even?' vroeg Ina, 'ik dacht even aan iets anders, ik verstond je niet.'

'Ik had het over een geval zoals het jouwe. Die grote blonde vrouw, weet je wel, die je op kerstavond bij mij ontmoet hebt? Die is nu ook met een piepjonge violist – net als jij, snap je wel? Die heeft ook lak aan wat de mensen zeggen en geeft ook al de brui aan haar mooie huwelijk – ze schijnt er trouwens een sufferd van een man op na te houden.'

Ina kon zich de vrouw nog goed voor de geest halen, niet zo jong, opgemaakt, haar wulpse mond, wat rauwe stem, haar kirrend lachje, haar moederlijk-verliefderig doen tegen de jongens die ze in hun wangen kneep en die zich allemaal half-belust, half-afkerig om haar heen verdrongen.

Ze antwoordde niet.

'Je kwam me iets vragen, dacht ik?'

© 2026

'Ja, Ruud heeft gebeld dat hij vrij is vanavond en als je alleen bent, dan komt hij hier.'
'We zouden, als we allebei vrij waren, toch altijd bij jou...'
'Jawel maar vanavond gaat het niet. Arnold heeft plaatsen voor een nieuwe operette, dus wij zijn niet thuis.'
'Ik vind het niet gepast, niet prettig als Rudolf hier komt. En dat weet hij, dat heb ik hem gezegd.'
'Dat heb je hem gezegd!' lachte Lettie wereldwijs, 'maar daar ben je toch niet klaar mee! Je kan zoveel zeggen. En wat doet het er toe, je moet het juist prettig vinden als je man er niet is.'
'Ik heb er mijn bezwaren tegen – en het kind is er toch,' stamelde Ina.
'Maar het kind slaapt toch! Wat heeft dat er nu mee te maken? Dat je niet bij hem op zijn kamer komt, daar kan ik inkomen want hoe dan ook, je bent een getrouwde vrouw, maar hier in huis, waar geen haan naar kraait!
Ben je bang voor je dienstmeisje? Stuur die dan weg met een boodschap. Dan weet je zeker dat je niet gestoord wordt. En wat er komt, laat je bellen.'
Ina dacht na; ze keek met afgewend hoofd door het achterraam. Het sneeuwen was opgehouden, in de verte kraaide een haan. Wat was er toch in hanengekraai dat het haar in de winter altijd zo droefgeestig stemde?
Ook als ze buiten liep en hooi rook langs de verkleumde boerenerven. Dat maakte haar zo onuitsprekelijk bedroefd. Het gleed vluchtig langs haar geest – ze moest in het nu en bij het werkelijke toeven. Wat moest Lettie hem antwoorden?
Ze was het eigenlijk helemaal zat, Lettie en Rudolf en de hele bende aan wier vrijzinnige levenslust (wat ze daar voor gehouden had) zij zich in den beginne had gelaafd. Ze was die jongen zo zat, die niets voor haar was en voor wie zij niets was, in wiens aanwezigheid zij bijwijlen dezelfde verwilderde ijlhoofdigheid voelde als die avond bij Lettie's kerstboom...
Een verdwaasde verbazing hoe hij en zij ooit tot elkaar zijn gekomen. En nu was hij verliefd op haar en zij kon hem niet genadeloos verstoten. Zij had het toch zelf gewild en opgeroepen.
Hij hoefde het haar niet kwalijk te nemen, ze wist het zelf wel. En ondanks alle afspraken en beloften van het begin verweet hij het haar toch.
Waar had ze zich in vastgewerkt – hoe moest zij er zich weer uitredden?
Als ze nu voor even maar alleen kon zijn – dat was alles wat ze wilde.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Laat Rudolf dan maar komen, vanavond,' zei ze mat tegen Lettie, 'maar niet al te vroeg' – ze wist zelf niet waarom ze dat laatste bedong.
Lettie stond op.
'Dan zal ik mijn baas even bellen. De mannen zien elkaar 's middags meestal in de stad'. Ze lachte en legde een nadruk op *de mannen*; het gemeenschappelijk bijbehoren van de mannen bracht haar toch met Ina op een lijn en een niveau. Ina voelde het na.
Nadat Lettie vertrokken was, bleef de nasmaak hangen.
En ze dacht aan Egbert, die tegenwoordig zo vaak 's avonds de deur nog uitging.
Wist ze echt niet waar hij dan was?
Had ze hem niet onlangs op een namiddag, toen ze in een pijnlijk pogen iets van de geest uit hun eerste huwelijksjaren – zo zachtzinnig en vredig nu in haar herinnering – te herstellen op het balkon naar hem uitgekeken? En op de straathoek afscheid zien nemen van Nesje Waldorp, Geertje's vriendin? En had ze toen niet onmiddellijk die ontmoeting van Nesje en Egbert in verband gebracht met haar eigen ontmoeting, toen het meisje haar met norse blik voorbij was gelopen? Geertje kwam nu ook niet meer, Jozefien had ze in geen maanden meer gezien. Ode liet zich maar zelden zien en hield zich gedeisd. Natuurlijk had hij over haar horen spreken en durfde of wilde er niet naar vragen. Aan Egbert had ze die dag niets gemerkt en later ook niet trouwens.
Ze had snel de balkondeuren gesloten, zich schamend om haar onwelgevallige eerdere vertedering en geveinsd dat ze in lezen zat verdiept bij zijn binnenkomen. Hij was kleurloos-vriendelijk geweest als altijd maar toch leek hij soms afzijdiger en koeler dan vroeger. Ina meende iets te voelen als een uitdagend *ik heb je niet meer nodig* ook in zijn afwijzen van kritiek en tegenspraak.
De twistgesprekken behoorden inmiddels vrijwel tot het verleden. Ook voelde zij zich schuldig en schichtig en schaamde zich eigenlijk omdat ze aan die jongen de voorkeur gaf boven hem. Hoe kon Egbert nu nog geloven dat ze bij anderen zocht wat hij haar niet geven wilde, dat zij anderen gaf wat ze hem niet kon geven? Het was de oude formule, het oude excuus... maar ze voelde goed dat hij er niet in geloofde, niet voor dit en daardoor ook niet voor vorige gevallen. Hij had er zelfs toen immers niet in geloofd. Hij zweeg er nu over, al sinds weken, een honend, hooghartig stilzwijgen, waarin hij zijn volkomen verachting en zijn absolute onverschilligheid uitstraalde. En toch gingen ze nog zonder valsheid en met een zekere mate van weder-

© 2026

zijdse welwillendheid met elkaar om. Ze hadden een verleden, ze hadden een kind, waarom ook zouden ze meer hebben gebroken dan zichzelf al brak... Welke reden bestond er om het noodlot voor te zijn?
Ze had soms wel zin om te vragen of hij ditmaal wilde thuisblijven als ze hem 's avonds de deur uit zag gaan, maar ze deed het niet. Dat ze de eenzaamheid vaak niet verdragen kon, verzweeg ze. Het hoorde bij het kleine en zwakke dat hij sinds lang al niet meer te zien kreeg. Of ze leed omdat hij zich nu ook van haar af- en naar een ander toegekeerd had, dat wist ze niet; dat wilde ze niet weten omdat de bevestiging van haar vermoeden weer een nieuwe jammerlijke nederlaag zou zijn. En soms ook voelde ze een voldoening, dat hij zich nu óók schadeloos stelde, dat hij zich nu toch in zekere zin wreekte, dat niet langer alle schuld bij haar lag, dat ze *quitte* stonden – het scheen haar redelijker zo. Maar meestal leefde ze in een diffuus smorende verslagenheid.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXI HET IS KOUD, EN DE DEUR SLOEG DICHT…

Een nieuw meisje opende de deur. Een onbekend gezicht dat met onverschillig wantrouwen haar bekeek als naar de eerste de beste vreemde die zomaar wilde binnendringen en misschien onwelkom was. Ina voelde het als een slecht voorteken… Ze wachtte bedrukt terwijl het meisje haar komst ging melden. In de spiegel van het smalle onverwarmde zijkamertje waarheen het dienstmeisje haar had verwezen, schrok ze van haar doodsbleke gezicht. Tegelijk deed het haar een zeker genoegen, een reden tot zelfbeklag en een waarborg dat Charley in geen geval hard tegen haar durfde te zijn. Meteen vervloekte ze die laffe gedachte. Ze kwam hier toch niet als een zielenpoot meelij afdwingen met bleke wangen en holle ogen! Charley verscheen in de deur en nam haar bij de hand de gang door, hun warmgestookte werkkamer binnen. Ze excuseerde zich voor de onwetendheid van het nieuwe meisje. Toen ze haar vlak bij de deur passeerde, zei ze niets dat erop duidde haar voortaan als huisvriend te bejegenen. Was het opzettelijk? Ina vroeg het zich af – of zag haar ziekelijke achterdocht overal onvriendelijke bedoelingen? Waarom had Charley haar geen zoen gegeven, waarom durfde ze vandaag zelf niet de eerste zijn? Hugo was er niet, maar hij zou over ruim een uur komen. Als Ina dus zolang blijven kon, zou ze hem ook zien. Ina meende uit de toon van dat *als je tenminste zolang blijven kunt* te moeten begrijpen dat Charley het niet verwachtte en er ook niet bijzonder op gesteld was… En zij, die zich had voorgenomen tot etenstijd toe te blijven… Alles leek er vandaag op gericht haar tegenover zichzelf klein en verlegen te maken.

‘Heel veel tijd heb ik ook niet,’ hield ze zich groot en keek Charley vorsend aan. Wat wist ze van haar… Had Hugo op hun reis – daarvoor niet, dat stond vast – toch nog over haar toenadering gesproken?

‘Vertel eens wat van je reis, Charley. Je ziet er goed uit, je hebt zeker veel genoten?’

‘Vertel eerst eens wat over je zelf,’ verzocht Charley. ‘Die reis komt straks wel.’

‘Over mezelf,’ zei Ina mat en schouderophalend, ze keek Charley aan.

‘Je zult er wel genoeg van gehoord hebben.’

‘Misschien zelfs meer dan jij.’

‘Hoe bedoel je dat?’ vroeg Ina wantrouwig.

‘Och,’ zei Charley kort, ‘waarom moet ik je die praatjes allemaal overbrengen?’ Ze ging naar Ina toe, nam haar hoofd in de handen en keek haar in de ogen: ‘Die jongen is niet waard dat je naar hem kijkt.’

© 2026

XXI

Vreemd, de zachte stem, de liefkozing, ze vertederen Ina ditmaal niet. Eerder irriteerde het haar. Ze wist toch evengoed als Charley wie Rudolf was, ze was geen klein kind en wilde van Charley niet horen met hoe bitter weinig zij zich tevreden moest stellen. Ze wilde er door Charley niet aan herinnerd worden, en door Charley vooral niet beschuldigd vanuit haar eigen ongekwetste en hoogmoedige geluk. Het was alsof een rancune tegen Charley – die ze dan toch al die maanden heimelijk in zich moest hebben gevoed maar niet in het licht van haar bewustzijn toegelaten – zich nu naar boven woelde en voelbaar en tastbaar werd als een wrange harde brok die ze niet verteren kon.

Ze schrok ervan en duwde het terug. Nee, dat was het niet... Ze wilde alleen die smaad niet toelaten op Rudolf, omdat die ontering haar in de gevoelskeus van haar teerhartigheid beledigde. Ze wilde ook niet altijd door iedereen als een kind behandeld worden, ze wilde ook niet steeds dat beroep op haar redelijkheid. Ze was die redelijkheid beu – de hele wereld leefde onredelijk, zij wilde nu ook eens niet anders.

'Je hoeft mij niet te vertellen dat Rudolf geen licht is,' zei ze zwak-mokkend, vreemd-voldaan dat ze nu tegen beter weten in sprak en Charley ergerde, 'maar ik ben er al lang achter, dat het ook daar toch niet in zit.' Ze zei het laatste met een soort vijandige, lichtgeraakte nadruk. Het leek alsof ze op bepaalde grieven tegen bepaalde personen doelde. Maar in werkelijkheid bedoelde ze niets van die aard. Ze zei het alleen om een schijn van zin aan haar zinledig antwoord te geven. Toen ze zag dat Charley gekwetst haar schouders ophaalde, voegde ze er zwakjes maar zachter bij: 'Altijd dat verwijten ook.'

'Ik verwijt je niets, ik waarschuw je alleen. En tenslotte is het natuurlijk je eigen zaak. Maar ik had het niet van je gedacht, nu nog... Nu weer... na alles: een gemene vulgaire vrouwenverleider. Je moet er niet boos om worden.'

Ze kon niet boos worden. Het zou een te droeve en lege vertoning zijn. Ze wist al te goed dat Charley de waarheid sprak. Ze was opgelucht dat ze zonder de bitterheid, die haar zo-even opgeschrikt had, nu antwoorden kon: 'Het komt er eigenlijk nog zo weinig voor mij op aan, wie het is. En soms denk ik dat iedereen goed genoeg is voor mij.'

'Wat heb je gedaan in de maanden dat we weg waren?' vroeg Charley, zonder op de klacht in te gaan. 'Heb je gewerkt?'

'Nee, nagenoeg niets. Ik kan alleen werken als er vervoering in mij is, dat weet je...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ik werk altijd voor iemand – hoe zeiden ze het ook weer van Mérimée? Hij schreef ook altijd voor een *aangebeden object*? *Hij plukte alleen bloemen om ze iemand te kunnen aanbieden*. Zo ben ik ook, maar van een vrouw is het schande.* Mannen adoreren bijna altijd hun *minderen*. Wie van Goethe's liefjes, of van Heine of die van Alfred de Musset waren er hun *gelijken*? Maar van mannen lijkt het natuurlijk, omdat de man altijd de meester is; als een vrouw een bloem plukt voor een *mindere* dan…'

'Dan vergeet de mindere, dat hij de mindere is, natuurlijk,' vulde Charley aan. 'Nee, ze vergeet het zelf,' zei Ina, 'want ze wil het niet langer. Een man kan een vrouw *adoreren*, die onder hem staat, omdat zijn verering toch maar gespeeld is, omdat hij toch altijd de eerste blijft en wil blijven. Een vrouw wil zich schikken met haar werkelijke wezen, haar verering is echt en ze wil die geven – aan wie het waard is. Daarom helpt het niet als de man bij uitzondering zijn hele wezen ondergeschikt maakt en haar adoreren wil. Want zo begrijpt zij de liefde niet, omdat ze niet van willoze onderwerping gediend is… Wat de mannen gewoonlijk graag willen… Omdat zij zich zelf onderschikken wil. Als een man ten onrechte overheerst, voelt zij zich tekort gedaan in haar waardigheid. Als hij haar terecht niet overheersen wil, voelt ze zich tekort gedaan in haar vrouwelijkheid. Het is bijzonder ingewikkeld en vrijwel hopeloos in dit stadium – en we moeten maar ijverig op de toekomst hopen.'

'Maar houd jij nu van die jongen?' drong Charley aan.

'Dat weet ik niet – ik houd van het onpersoonlijke HET van wat hij in mijn leven brengt – al beken ik dat het ditmaal vrij schamel is, mijn *romannetje*. Ik kon het altijd wel bolwerken in dit ernstige spel van illusie en werkelijkheid, meestal door met m'n rug naar de werkelijkheid te staan, nu is het moeilijker. De partner werkt niet mee, hij kent het *spel* niet, er is voor hem alleen werkelijkheid en van een soort, die mij niet bijzonder aantrekt.'

'Als jij-zelf het zo koelbloedig een spel noemt.'

'Dat begrijp *jij* niet, Charley? Vioolspel is ook een spel. Mensen wijden er hun leven aan, niemand vindt het gek. Maar laat ik in godsnaam niet *scherpzinnig* zijn, nu.'

'En hoe is het nu tussen jou en Egbert?'

'Wat zou er veranderen tussen mij en hem? Hij zweert nog altijd bij autoriteiten, hij vindt geloof ik, nog altijd, dat we het denken aan *vak-filosofen* moeten overlaten; de formule zo zou hem niet erg aanstaan, maar het is zijn praktijk. Ik verdiep er mij soms in, wat die eigenaardige neiging van hem betekenen kan.'

© 2026

'Ik heb er wel met Hugo over gesproken, op reis,' zei Charley, 'het is doodgewoon zijn ijdelheid, dacht Hugo. Hoe meer dingen wijzen naar iets wat je zelf niet hebt geleerd en voor de vakkundige geen verdienste is – hoe minder er overblijft voor de gewone algemene ontwikkeling die iedereen hoort te bezitten. En hoe minder ontwikkeling, hoe makkelijker je met heel weinig een behoorlijk figuur kunt maken. In je eigen ogen althans. Je hoeft dan ook voor de kenner en de denker geen bijzondere bewondering te hebben, want wat ze doen is hun *vak* en als je zelf dat *vak* had geleerd, dan was je er precies of ongeveer even ver in, op die manier behoef je nooit jezelf iemands mindere te voelen of in enig mens het persoonlijke te eren.'
'Curieus', zei Ina. Ze richtte zich op in haar stoel, het onpersoonlijk gesprek, dat ze zolang had moeten missen, waarin ze haar persoonlijke kwellingen van zich af kon werpen en vergeten, gaf haar een schijn van opgewektheid.
'We hebben veel over Egbert gesproken,' zei Charley, 'en over jou natuurlijk. Die zonderlinge, verblinde kijk op *de wetenschap* sluit naadloos aan bij zijn houding tegenover jou. Jij vertegenwoordigt dan het *dichterlijke*. En hoe het *wetenschappelijke* zich verhoudt tegenover het *dichterlijke* hebben we ooit goed gezien in de houding van een bevriende dokter tegenover zijn zoon. De jongen wou niet studeren. Hij schreef en schrijft mooie verzen en wist en begreep veel dingen door zijn natuurlijke aard – beter dan zijn vlijtige vader na vele jaren van noeste arbeid. Dat kon de oude heer niet verkroppen. Hugo zei altijd, het is zoals een vliegmachine zich moet voelen tegenover een vogel. Het is een feit dat er in zo'n vliegtuig een massa werk zit. Het is ook een feit dat een vogel veel beter vliegt. Zo is het dichterlijk-intuïtieve, als het goed is, als die vogel; het a-poëtisch-wetenschappelijke van die brave dokter is dat vliegtuig. En die twee van nature gezworen doodsvijanden en concurrenten!'
'De *vogel* in mij is allang vleugellam,' zei Ina lusteloos, de druk bleef.
'Dat is de ellende, ik heb geen geloof meer in mezelf. In niets ben ik zeker van mijzelf. En daaraan heeft Egbert schuld. Ik bedoel, dat is het gevolg van zijn invloed.'
'Dat zagen we toen al,' zei Charley zacht, 'en dat zeiden we toen al. Het verderfelijke van het *mindere* is, dat het 't *betere* aan zichzelf doet twijfelen, omdat het kenmerk van het 'mindere' het redeloze, de zelfverzekerdheid is, en het kenmerk van het 'betere', het redelijke, juist *de twijfel*.
Ze zwegen beiden, Charley luisterde naar gedempt spreken dat van bij de buitendeur tot ze doordrong, ze stond langzaam, voortdurend luisterend, op uit haar stoel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ik moet, geloof ik, even weg, Ina. Het is een oude, vervelende nicht en het meisje heeft gezegd, dat ik thuis ben, ze is nog niet goed genoeg gedresseerd. Maar ik werk haar wel weg in een paar minuten. Als ik haar zeg, dat ik *artiesten* op bezoek heb, dan is ze al haast het huis uit van pure angst dat ze er een tegen het lijf zal lopen.'
'Laat mij dan naar huis gaan, Charley.'
'Welnee, jij bent juist mijn *voorwendsel*. Tot zo.'
Ze ging de deur uit en Ina leunde stil, wat versuft, in haar stoel. En toen begon het wantrouwen zich weer in haar te roeren, ze voelde zich verlaten en rilde. Nee, het was toch het oude niet geweest, Charley sprak opgewekt, maar zo was haar aard, het ging bij haar om het gesprek en van de hoorder vroeg ze alleen aandacht en begrip; vriendschap of genegenheid kwamen op de tweede plaats. Ook al weer anders dan bij haar, waar elke vlam gevoed werd uit die ene, diezelfde bron. Ja, Charley was koel geweest en zijzelf eigenlijk ook. Het leek niet op vroeger toen ze dartel en teder, bijna verliefd, naast elkaar zaten of lagen en spraken en plaagden en stoeiden op de rustbank bij het raam. Ze had geen behoefte meer gevoeld aan die tedere aanhaligheid, ook al was dat maar een zwak, kortstondig vlammetje in haar geweest. Of moest ze het nog anders begrijpen?
Ze peinsde. Haar peinzen vloeide in het vage weg, tot ze niets meer voelde of dacht en roerloos zat met gesloten ogen, in de volslagen stilte.
De deur ging open, het drong tot haar door, maar ze bewoog zich niet. Deze lome verdoving was zo zalig, als een voorsmaak van niet-zijn, het enige dat nog zwak leefde was het wachten op Charley's stem.
'Charley komt zo meteen. Ze zit eraan vast voor een klein halfuur'.
Het was Hugo. Ina veerde op en sprong uit haar stoel met een rode blos, ze was klaarwakker en merkte meteen elk ding aan hem op – dat hij een nieuw soort das droeg, een pak dat ze niet kende, en zijn haren iets anders dan gewoonlijk geknipt.
Ze begroetten elkaar en Ina voelde dat hij haar verwarring pijnlijk vond en dat die hem verlegen maakte.
Weer kwam de hardheid tegen hem in haar op als eerder tegen Charley – om haar eigen ellendige zwakheid en onbeheerstheid. Maar hij ging nu rustig zitten en praatte onbevangen.
'Ik heb wat boodschappen gedaan voor Charley – zij had geen zin, ze is liever thuis met dit weer – en nu kom ik van de kapper… Ik heb mij mooi laten maken.

© 2026

XXI

We gaan vanavond... ja, je zoudt het niet raden, maar we moeten naar een kinderbal. Charley ziet niets liever en ik mag er ook wel graag naar kijken, naar die peuters.' Toen draaide hij zich ineens naar haar toe met een opzettelijke luchtige opgewektheid waarin duidelijk de bedoeling lag dat hij dit keer niet op wegen van ernst meegevoerd wilde worden om een herhaling van hun eerdere gesprek te ontlopen.
'En hoe heb jij het gehad? Vertel eens wat!' Ze voelde zich gekrenkt.
'Ik? – o, uitstekend, dankje.'
Ze zag zijn nauwelijks-merkbaar schouderophalen terwijl hij het hoofd even afwendde. Ze voelde zich radeloos. Maar hij keerde zich in een vernieuwde poging om en keek haar hartelijk aan.
'Je hebt het helemaal niet zo *uitstekend* gehad, kind, waarom zeg je dat dan?' Ze was nu ineens zo ontroerd dat ze met moeite haar tranen bedwong. Hoe diep ellendig was toch dat voortdurend wisselen van stemming en gevoel, als het draaien in een mallemolen, om duizelig bij te worden en zichzelf kwijt te raken. Zonder dat ze wist waarom, half werktuigelijk, stond ze op en liep onvast en doelloos naar het raam, en leunde tegen de vensterbank met beide handen achter zich de raamknoppen omvattend. Zo half van het licht af, was haar gezicht op het best. Hij stond nu voor haar en keek op haar neer met een glimlach en een zachte blik. Ze sloeg onmiddellijk de ogen neer, haar hart klopte hevig.
'Durf je mij niet aan te kijken?' plaagde hij. Hij wilde haar, voelde ze, niet grieven door te veel terughoudenheid die de schijn van pretentie en onhoffelijkheid zou kunnen hebben. Hij wilde beleefd en vriendelijk en familiair met haar zijn. Daarom sloeg hij die vaderlijke toon aan, die elke andere tederheid moest buitensluiten. Maar toch – was er niet, zo-even, een milder, warmer schijnsel in zijn ogen geweest?
'Kijk me eens aan!' herhaalde hij. – Maar ze hield nog steeds het hoofd afgewend. Hem aansporen wilde ze nu, hem lokken en vangen.
Toen voelde ze dat hij haar bij de handen greep om haar schertsend te dwingen op te kijken – het was of een vlam door haar heen sloeg. Het voelde alsof ze nog nooit een man had liefgehad, dat ze niet had geweten wat liefde was, dat ze niet had geweten wat verlangen was voor dit ogenblik. Ze voelde in haar lippen het heftig verlangen naar zijn mond, haar knieën trilden... Ze was alle list en zelfbeheersing vergeten, met donker-gloeiende ogen stond ze voor hem en reikte zichzelf naar hem toe om zich in zijn armen te werpen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij liet onmiddellijk haar handen, die hij in even ondoordacht argeloos gegrepen had, weer los – zo heftig geschrokken dat ze bijna haar evenwicht verloor en wankelend terugviel tegen het raam. Hij was van slag.
'Deed ik je pijn, Ina?'
Maar de vriendelijkheid dreef haar tot razernij, gaf haar het volle besef van haar toestand, van wat ze had gedaan, van haar vernedering. Ze haatte hem nu bijna, ze haatte ze nu beiden; met haar hoofd in de arm stond ze chagrijnig stil en antwoordde niet.
'Heb je ergens pijn, kind?' vroeg hij weer, zachtzinnig, verward en onzeker of dit de goede toon was.
Ze sloeg haar ogen naar hem op, het was of er iets kort opvlamde en dan verkoold afknapte in haar hoofd, ze keek hem honend in de ogen, haar stem sloeg over, rauw en vals.
'Maak jij je maar niet druk om mij, grootmoedige echtgenoot. Stik maar liever in je goed-zijn, schijnheilige pantoffelheld. Ga van mij weg, je trouw loopt gevaar, ga biechten bij Charley, zeg dat je mij aangeraakt hebt en kijk of ze anders is dan de rest, zij met haar fraaie theorieën over het huwelijk.'
Ze zweeg hijgend. De klank van haar stem echode tergend in haar eigen oren na. Hij had zich zonder een woord afgewend met een korte koude blik en liet haar staan zonder verder naar haar om te kijken. Haar hart bonsde zwaar, even nog behield de opluchting – om de lelijke, onredelijke woorden die ze niet meende de overhand, waarin ze alleen haar rampspoed en haar verlatenheid en haar wrok gelucht had. Al snel glansde het onheilig vuur uit, ijskoud stond ze trillend en verslagen van schaamte. Ze dacht vluchtig aan een jarenlange kinderangst toen iemand haar vertelde van een beschaafde en zachtzinnige vrouw die, krankzinnig geworden, de smerigste taal uitsloeg. De angst dat zij ook zo zou worden en zonder het te weten altijd het allerlaagste dat in haar was zou tonen… Nu was ze een ogenblik zó geweest en juist hij had haar zo gezien, de felle, valse blik van haar ogen, en het schorre, smerige stemgeluid, de rauwe, boosaardige woorden gehoord. En nu stond hij van haar afgekeerd alsof hij haar niet kende. En alles wat hij haar ooit gegeven en toegedacht had, had hij teruggenomen met die ene blik – duidelijker dan met woorden kon, haar te kennen gegeven dat ze nu voortaan een vreemde, een onsympathieke, ongewenste vreemde voor hem was. En ook zij wilde hem niet meer zien na dit.

© 2026

XXI

Ze had eigenlijk al niet meer het recht hier bij hem in zijn kamer in zijn huis te zijn. Ze had al weg moeten te zijn.
Daar kwam Charley. Daar was ze. Hugo zette onmiddellijk het boek dat hij veinsde door te bladeren naast zich in de kast en keerde zich naar haar om. Hij was niet meer zo wit, zijn blik niet langer zo meedogenloos hard. Ina zag er bijna barmhartigheid in en het krenkte haar opnieuw en nog feller.
Charley, binnengekomen met een vrolijke mededeling op de lippen, een tinteling in de ogen, stond ineens midden in de kamer stil.
'Wat is er, wat heb jullie gehad?'
'Een klein misverstand,' zei Hugo koel.
Ina zweeg.
'Toch niet onherstelbaar hoop ik?' Charley glimlachte terwijl ze de vraag uitsprak, maar in haar blik verschenen spanning en onrust, een vluchtig rood overtoog haar gezicht.
'Ik vrees van wel.'
'Maar wat dan?'
'Ik zal het je straks wel vertellen.'
'Als zij weg is,' vulde Ina in haar gedachten aan.
'Ik ga al,' zei ze hees. Het klonk nederiger dan ze wilde. Ze keek hem angstvallig aan en stak hem de hand toe. Hij drukte die vluchtig.
'Dag Ina.'
Charley stond strak van verbazing. Ze ondervroeg haar man met haar ogen. Hugo wenkte dat ze Ina moest uitlaten. Ina zag het. Het was onverdraaglijk. Ze rende bijna de kamerdeur uit. De grijze kilte van de brede gang viel als ijs op haar strak-brandend gezicht. In het pijnlijk zwijgen leek de voordeur eindeloos ver. Buiten sneeuwde het opnieuw in de vale schemering.
'Ik zie je nog wel,' zei Charley vaag. 'Ik ga gauw naar binnen, het is zo koud...' Ze trok zich rillend terug uit de open deur.
Toen Ina vanaf de straat nog even omkeek, was de deur alweer dicht, de gordijnen hingen gesloten voor de lage, brede ramen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HET GEHEIM VAN VERVELING KRIJGT BIJ NIETZSCHE EEN WONDERLIJK ETHOS. In de spookachtige enscenering van de verveling manifesteert zich een moment van een waar gevoel. Je weet niets met jezelf te beginnen waardoor het niets iets met jou begint. De kunst als *vlucht voor de verveling* is betekenisvol als je de verveling begrijpt als een soort ervaring van het niets.

*] In ***Een coquette vrouw*** is de mannelijke muze een belangrijk thema. De protagonist ***Ina***, een jonge schrijver, heeft voor de ontwikkeling van haar artistieke carrière mannelijke muzen nodig. Ze zegt tegen een vriendin:

‣Ik kan alleen werken als er vervoering in mij is, dat weet je... Ik werk altijd voor iemand – hoe zeiden ze het ook weer van Mérimée? Die schreef ook altijd voor een *aangebeden object*: *'Hij plukte alleen bloemen om ze iemand te kunnen aanbieden.'* Zo ben ik ook – maar bij een vrouw is het een schande.‣
Met *Mérimée* verwijst Ina naar Prosper Mérimée (1803-1870).

Ina's *queeste* krijgt vorm parallel aan die van de traditioneel mannelijke. Dat levert haar het verwijt van *koketterie* op. Ze wordt een *erotomaan* genoemd door de meisjes in haar omgeving. Personage ***Ina*** en schrijver ***Carry*** kregen er ook buiten het boek van langs: Ina als een pathologisch geval. Carel Scharten noemt in *De Gids* het *grof zelf beklagelijke en zelfbehaaglijke* en de geregelde uitbarstingen in *viswijventaal* van Ina weerzinwekkend. Men verweet haar egoïsme, vooral omdat Ina, *moeder en echtgenote*, zich onttrekt aan haar geijkte maatschappelijke rol.
(VGL. Erica van Boven, *Een pathologisch geval of een wezen vol zelfkennis?* Over de receptie van *Een coquette vrouw*, in: *red.* F. Berndsen en J. Mooij, *Dit is de vreugd die langer duurt*, Groningen 1984)
Hoewel critici Ina's 'fladderende' gedrag unaniem veroordeelden, is zij een moreel hoogstaander personage dan de kunstenaar die zijn muzen laat vallen wanneer zij niet meer inspireren. Ina verwerpt haar muzen niet. Zij wordt voortdurend door hen teleurgesteld. Daarmee bevestigt deze roman deels ook de traditionele narratieve positie voor vrouwen: Ina blijft de positie van het liefdesobject bekleden.[1]

1 VGL. Aagje Swinnen, *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*, Amsterdam 2006; ZIE OOK: A. van Hout, *Gedenk te leven*, 2022; R. Safranski, *Nietzsche, Biographie seines Denkens,* 2000.

© 2026

'Blijft het de hele avond, dat gejammer hiernaast?' vroeg Rudolf geprikkeld. 'En kun jij dat hebben? Jij beweert dat je muzikaal bent? Dat moet je me nog eens vertellen!'
Ina kreeg een kleur.
'Ik heb nooit gezegd, dat ik *muzikaal* ben. Ik hou van muziek. Wat jij het *gejammer* noemt van die gekke oude man hiernaast, dat doet mij goed. Het is tegelijk zo wanhopig en zo volslagen berustend, een getemde wildheid. Als ik hier alleen zit en hij begint, dan is het alsof de wereld groter wordt. Ja, ik luister er bijzonder graag naar.'
Ze verwachtte geen antwoord. Ze wist dat hij haar niet had begrepen en misschien zelfs niet had gehoord.
'Wil je nog wat thee?'
Hij schoof nors-zwijgend zijn kopje bij. En zij, terwijl ze inschonk, dacht aan Hugo en Charley, aan wat er die middag was voorgevallen en hoe ze na haar vertrek samen over haar gesproken hadden. De vernedering gloeide in haar als een brandmerk. En hier zat ze tegenover die jongen, op geen enkele wijze met haar verwant, die een andere taal sprak, alles anders zag, met wie elke werkelijke liefkozing uitgesloten was. Als zij zich afvroeg hoe het toch kon dat ze hier samen in haar huis zaten, in dit intieme avonduur, en elkaar bij de naam noemden, dan rees haar een honend visioen voor de geest, van een vroeger samenzijn, in een afgelegen kamer in de pauze van het concert, achter de gesloten deuren de gonzende mensenmassa en zij in de kamer dicht bij hem, het hoofd bijkans tegen zijn schouder geleund. Die jongen, hij noemde haar *kleintje*, zoals hij al zijn vroegere avonturen met dezelfde nietszeggende vriendelijkheid *kleintje* had genoemd. Hij maakte grappen waar ze niets van moest hebben, die haar deden blozen. Hij liep naast haar en zat tegenover haar met een brutaal gezicht en zei lachend onbeschaamdheden over Egbert. Hem zou zijn vrouw niet *leveren*, wat Ina Egbert durfde te *leveren*, eerder zou hij haar opsluiten of afstraffen met een zweep. Op andere dagen was hij week en zoet, huilde met het hoofd in haar schoot omdat hij toch ook maar een ongelukkige jongen was, een zwervertje, omdat hij toch nooit echte liefde had gekend, omdat hij al zo jong zijn moeder had verloren. Dan luisterde Ina met diep in haar hart weerzin, wantrouwen, hard ongeloof. Ze toonde het niet, zei woorden van beklag en zachte deernis om hem genoegen te doen, maar vooral, vooral om zichzelf de schamele illusie te geven dat ze bij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hem bleef omdat ze moest, dat hij haar nodig had, dat ze zijn vervulling was, dat ze hem schadeloos moest stellen voor wat het leven hem wreedaardig had onthouden, maar ze geloofde er zelf niet meer in. Ze wist wel dat ze hem bij zich hield uit sleur en volharding en om niet helemaal alles te missen dat op gevoel en beweging leek.
'O, God – wat zitten we hier toch lief,' barstte hij plotseling los. 'Broertje en zusje of oudjes met de zilveren bruiloft achter de rug.'
'Ik ben wat moe, vandaag,' verontschuldigde Ina zich.
'Juist vandaag!' zei hij ontevreden. 'Net nu we een keer echt alleen zijn. Ik had gedacht, dat je het heerlijk zou vinden, dat je opgewekt zou zijn en nu zit je daar en zegt geen woord en luistert nauwelijks naar wat ik je zeg.'
'Maar ik ben toch je gezelschapsdame niet, beste jongen. Ik kan toch niet als een hondje opzitten en pootjes geven. Als ik mij moe voel, dan moet je mij niet lastig vallen.'
'Dat wil ik ook niet. Ik weet heel goed hoe ik met vrouwen moet omgaan, hoor! Maar het is niet alleen vandaag, je houdt mij maar aan het lijntje, al weken, al maanden – nadat je eerst zelf..'
'Ja, ik weet het wel,' brak Ina snel af, vuurrood. 'Je hoeft het mij niet te zeggen. Ik heb je *aangehaald* nietwaar. Als je het fatsoenlijker wil uitdrukken, ik heb je hoop gegeven. Maar ik heb je ook gezegd hoe ik mij de verhouding voorstelde. Vriendschap zoals de vriendschap tussen een man en vrouw nu eenmaal is, vriendschap met nog iets meer, iets warmers. Je was er tevreden mee, je was er blij mee. Je vertelde dat je ook genoeg had van al die gemakkelijke meisjes – dat je ook allang naar iets beters en hogers had verlangd. Je zou niet meer vragen dan ik geven kon. Toch, toch zeg je dingen, vraag je dingen, doe je dingen die ik niet wil, die ik afschuwelijk vind. Terwijl je mij het tegendeel had beloofd.'
'Ik kon niet weten, dat jij zo onbenullig zou zijn. Natuurlijk beginnen de meeste vrouwen – ik bedoel, als ze getrouwd zijn en ontwikkeld en zo – over van vriendschap te spreken. Dat vind ik juist wel prettig, ik heb allang genoeg van die andere soort. En zoals jij die middag bij dat concert in de pauze bij mij kwam... Zoals je mij die avond, een paar weken later aankeek in dat café... Toen je daar zat met je man en ik aan een tafeltje verderop... Dat was héél duidelijk, dat kan ik je verzekeren, daar is maar één verklaring voor. Ik zal je maar niet herhalen wat die vriend van me, dat kleine tengere mannetje, die bij mij zat - over je zei, toen je tweemaal naar mij keek.'

© 2026

XXII

'En wat antwoordde jij?' Ina vroeg het hees, met een felle blos op haar wangen.
'Ik? Wat moest ik antwoorden? Hij sprak geen kwaad, hij zei alleen iets over je ogen.'
'Ik verveelde me gruwelijk. Iedereen keek even wezenloos. Al die houten koppen, al die tafeltjes met kopjes en glazen... Het was niet uit te houden. Toen kwam jij... Je had gespeeld, toch? Je zag er zo mooi uit in rok, het maakt je zo slank, het kleedt je zo goed af.'
'Ik vind het ook heel natuurlijk, dat je keek, hoor!' Hij zei met zijn naïeve zelfingenomenheid. 'Ik zeg alleen: je manier van kijken, daar was maar één verklaring voor.'
'Werkelijk?' vroeg Ina, ineens uitschietend in scherpe spot. 'Ligt er echt maar één wens in mijn ogen? En kan elke man die meteen raden?'
'Ja, het is niet gelogen,' bevestigde hij koppig, geïrriteerd om de toon, maar zonder te weten wat ze bedoelde.
Ze zweeg, hij stond op en ging voor haar staan.
'En die verklaring die is... Die verklaring die is... Je weet het net zo goed als ik... En ik neem er niet langer genoegen mee. Het is belachelijk, ik voel me als een idioot, als een oude heer... Ik ben nog nooit zo behandeld, door geen enkele vrouw.'
'Heb je dan veel vrouwen gekend, zoals ik?' Ze vond het van zichzelf een belachelijke vraag.
'Och, dat weet ik niet,' zei hij onwillig. 'Je bent natuurlijk erg *hoogstaand* en *fijn* en wat je maar wilt.
Maar een vrouw is tenslotte een vrouw – als ze aardig is, als ze fris is, als ze jong is. En een man is een man. Je bent toch met me, omdat je me aardig vindt, nietwaar? En ik maak toch geen ruzie en ik ben toch geen bruut en ik laat je toch bij je man, wat wil je dan eigenlijk?'
'Ja, wat wil ik toch eigenlijk?' zei Ina.
'Maar ik weet wél, wat ik wil...' Ineens werd zijn stem week en vleiend, hij ging achter haar stoel staan. 'Ik weet het heel goed en jij weet het ook. Toe, ik hou zoveel van je... Als jij dan ook maar eens wilt wat ik prettig vind, als jij dan ook maar eens iets voor je jongen over hebt. Toe, wees nu vanavond eens een lieve, zoete, gehoorzame meid van me.'
Hij bukte zich en kuste haar in de hals. Hij boog zijn mond naar haar oor en fluisterde haar met zijn hand ervoor enkele woordjes in, reikte zijn hoofd nog verder en keek haar met een vleiende glimlach in de ogen aan.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze dacht aan Charley, aan het vernederende dat ze hier onderging, aan Hugo, met een beschaamd gevoel en verlangen naar eerherstel, al zou hij het nooit weten. Ze haatte niet meer, geen wrok, ze begeerde niet, ze was alleen heftig gekrenkt en verslagen dat ze vergat haar handen uit de zijne los te maken. Hij drong fluisterend op antwoord aan.

'Dat vraag je me?' vroeg ze eindelijk, zacht en mat. 'Dat durf je mij zó vragen, en hier in mijn eigen huis – en terwijl je weet dat mijn jongen boven slaapt in de kamer vlakbij?'

'De jongen hoeft er niet wakker van te worden,' zei hij nuchter. Ze wrong zich los.

Ze vond geen antwoord meer, ze zweeg even, maar ze voelde zijn aanwezigheid onverdraaglijk.

'Zou je dan nu niet liever weggaan, Rudolf. We hebben toch zeker momenteel weinig behoefte meer aan elkaars bijzijn, ik tenminste niet aan het jouwe.'

Hij sprong op, geprikkeld door de toon van haar stem.

'O ja, natuurlijk. Als mevrouw beledigd is, als ik Hare Majesteit beledigd heb, dan zal ik maar gaan. En dan zal ik zeker niet terugkomen ook.'

Ina hoorde aan zijn toon dat het allemaal loze opwinding was, zijn toorn, dat hij hoopte en vast vertrouwde, nu hij haar dat laatste als een geweldig dreigement voorgehouden had – dat ze hem tegenhouden zou, smeken, zich verdeemoedigen – en dat hij dan zijn zin wel doorzetten zou. Hij ging ook niet werkelijk weg. Hij bleef staan met de hand op zijn stoel geleund en keek haar aan, verwijtend, smekend met verleidelijke ogen, een glimlach, de droeve, verongelijkte glimlach van zijn sentimentele uren, kwam om zijn lippen. Alles wat hij deed, het lonken en pruilen en glimlachen wekte ditmaal in Ina niets dan weerzin op. Ze wilde niet langer zichzelf leugens opdringen, zichzelf sussen met drogredenen, ze haakte naar de wrange, waarheid als naar een genezende drank, ze wilde alleen zijn, ze wilde vrij zijn, liever eenzaam dan zó.

Ze voelde zich krachtig in haar nieuwe voornemen en volkomen onbewogen. Terwijl zij daar nog stond en hem nauwelijks zag, voelde ze met al de zekerheid van haar pas-herwonnen kracht dat ze zich nu ook van Lettie en haar kring zou ontdoen. Het was te veel, ze had te lang gezwegen en beledigingen geslikt. Het verhaal van de vrouw die net als zij *lak aan de lui had* kwam haar in de zin en vervulde haar met kille walging. Ze wilde niets meer van wat haar afkraakte en zwaar viel.

© 2026

XXII

Uit zichzelf, dat wist ze, zou zij niet licht de moed hebben gehad hem te verstoten. Zij had hem toch aangemoedigd, omdat zijn verliefdheid toch een troost was in sommige uren – maar nu hij het zélf had gezegd, nu zou zij het onherroepelijk maken, er zich aan vastklampen, er hem ten volle aansprakelijk voor stellen.
Hij was weer gaan zitten, weker, onderworpener, naarmate haar blik harder en vaster op hem gericht bleef.
Ze zag het, maar ze gaf geen krimp.
'Nee Rudolf,' zei ze en laafde zich aan de standvastige klank van haar eigen stem. 'Ik geloof dat je er verstandiger aan doet als je nu werkelijk weggaat en niet terugkomt. En vraag Lettie hetzelfde. Jij hoort bij haar, maar je hoort niet bij mij. Je kent mij niet, je hebt mij nooit gekend, ik heb mij altijd vreemd bij je gevoeld... Het is een vergissing van mij geweest en misschien ook een vergissing van jou...' Ze voelde dat ze op die toon moest voortgaan, dat ze hem moest prikkelen, krenken in zijn jongenstrots, tot hij opstandig zelf wegging en vergat zich er rekenschap van te geven, en er zich tegen te verzetten dat hij werd weggestuurd – het lukte volkomen.
'Goed,' zei hij verbeten. 'Ik zal je mijn gezelschap niet langer opdringen. En ik kan mij overal beter amuseren dan hier, als je dat maar weet.'
Ze glimlachte onwillekeurig om de toon – hij had nu ook eens iets heel ergs en brutaals gezegd!
Hij vertrok en het werd doodstil in huis. De woorden die hij het laatst gezegd had klonken in haar na, maar riepen geen glimlach meer in haar op. Ze gaf er zich rekenschap van; dit was het einde van haar laatste droom, van haar jongste illusie. Nu was ze weer alleen. Ze zonk in haar stoel. Ze voelde zich moe, haar ogen staarden met een gloeiende, lege blik. Langzaam aan begon ze zich volledig rekenschap te geven van de situatie, van alles wat er vandaag was gebeurd. Een snijdende kou trok haar over het hart, nu ze aan Charley en Hugo dacht. Ze waren voor haar verloren – dat zij ze niet meer zou zien, nooit weten hoe ze nu, na alles, over haar dachten, was nog de beste troost. Rudolf was weg en Lettie wilde ze niet weer zien. Hoe zou het nu verder gaan?
Weer stegen visioenen uit het verleden op. Ze beleefde haar hele oude bestaan, uit haar meisjesjaren de hoopvolle gelukzaligheid van de eerste tijd met Egbert, haar verwachtingen en haar ontvankelijkheid. Als een windharp was haar ziel geweest, door elke ademtocht, kleur, gerucht, reuk, sidderend bewogen... Haar hart een wijde

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wereld vol verborgen geluk, wonderlijke vergezichten die zij nog niet kende, waar ze met vreugdevolle kracht in wilde doordringen, ze ontdekken en waaruit ze schatten zou aandragen om zichzelf en anderen te verrijken. Ze was met alle dingen één geweest, ze had zo innig gedeeld in de blijdschap en de droefenis van luchten en getijden dat het haar vaak met pijn in het hart verbijsterd had, dat de luchten en getijden in haar droefenis en blijdschap niet deelden. Dat de zon scheen als haar ogen verduisterd waren – wind en water spraken tot haar en haar hart gaf weerklank op wat ze fluisterden, toedichten, voorspellingen, die het leven boven de dagelijkse sleur verhieven en draaglijk maakten.

En in kleine strijd, in armzalige worsteling met zichzelf en met anderen, die ze winnen wilde en niet winnen kon, met Egbert om recht en voorrecht, zó waren haar jaren vergaan. Nog wel verstond ze wat wind en water fluisterden, maar het verheugde haar niet. Het maakte haar rusteloos en bang, het verhoogde haar verwarring en bemoeilijkte haar strijd, ze vermeed ze eerder dan dat zij ze zocht, nu toch de voorspellingen niet verwerkelijkt waren en de beloften niet vervuld. Wat overbleef was eenzaamheid – ook de mensen moest ze ontlopen. Ze kon niet onbewogen tussen anderen leven. Ze werkten op haar in als een magneet op ijzer, brachten innerlijke beroeringen in haar teweeg die haar uit balans brachten en haar eergevoel kwetsten zonder daar iets anders voor in de plaats te geven.

Werk! Het woord klonk lusteloos, de gedachte zette haar hart niet langer in gloed. Geluk, verheffing, een stoere zaligheid, dat waren de bronnen waarop ze teerde. Wat bleef over, nu dat alles lag te vergaan? Hoe werkten anderen toch? Hoe leefden anderen toch... Ze wilde er zich rekenschap van te geven, maar haar gedachten waren te zwak en te slap, de draden die zij sponnen knapten af, verwarden zich, tot alle vastheid van denken vervloog in ijl en suf gepeins.

Had ze geslapen, was het al morgen? Zij schrok op en vloog overeind, huiveringwekkend en koud, zo schel trilde de bel door de stilte van het huis. En ze bedacht snel... Het was avond... Wie kon het zijn zo laat op de avond? Weer, met hogere toon en nog indringender trillen werd de stilte uiteengebarsten. Ze liep haastig naar beneden.

Even later stond ze midden in de kamer, haar kaken op elkaar geklemd om het klappertanden te stoppen, met een brief die een vreemde had gebracht in haar hand.

Al in het halfdonker van trap en gang, onder het hijgende trappenlopen had zij Egberts handschrift herkend.

© 2026

XXII

De klok sloeg elf uur. Ze las en viel trillend en van slag in haar stoel, duizelend als iemand haar een onverhoedse klap op haar hoofd gaf. Dit had ze echt nooit verwacht. Nooit was een vermoeden ervan in haar gedachten gekomen. Dat Egbert en Nesje Waldorp elkaar, al sinds enkele weken of zelfs maanden misschien, regelmatig ontmoetten, dat wist ze... Maar niet dat Nesje nu een kindje verwachtte van hem en dat zij het hem vandaag had gezegd en dat zij hem nu meteen voor zich alleen had opgeëist... En dat hij nu niet terugkomen zou...

Het kwam zo schrikbarend onverwacht binnen. Het was zo angstaanjagend nuchter en eenvoudig – dat nu haar huwelijk, dat zijzelf onbewust een eeuwig en onverbrekelijk deel van haar bestaan had gewaand, waarvoor ze in haar hart, ondanks alles, de harde woorden, het koppige verbitterde afwijzingen, de verboden passies, de ongeoorloofde vervoeringen, altijd door dezelfde, een bijna plechtige gehechtheid had gevoeld, iets als eerbied en vrees – dat de oorzaak en bron was geweest van al haar strijd en afmattend zelfverwijt, angst en klein berouw, dat over haar lot had beslist, haar leven had geleid, haar groei belemmerd, haar geest gesnoeid en verminkt – en dat toch te midden van al het wankele en wisselende een rots in de branding was gebleven. Dat dit huwelijk, waarmee zij was vergroeid, nu, met zo'n koele, zakelijke mededeling van hem ontbonden was. Opgeheven, teniet gedaan of het er nooit was geweest. Plotseling verloor het nu alle redelijkheid en zin. Het verleden was uit haar losgesneden, verdween en zonk onder haar weg in een diepe poel.

Egbert zou niet meer terugkeren. En zij was vrij, nu ze geen vrijheid meer wilde en niet meer gebruiken kon. Hij zou niet meer tegenover haar zitten onder de lamp, zijn bed zou leeg blijven, zijn plaats aan tafel onbezet. Er lagen brieven, vandaag voor hem gekomen. Die hoorden hier niet, 's middags niet en 's avonds laat niet. Ze zou nooit meer zijn sleutel in het slot horen gaan.

Hij schreef, dat hij aan haar de beslissing liet: of ze hem nog wilde zien of liever had dat hij zijn kleren en de dingen die hem persoonlijk toebehoorden, zou laten weghalen. Ze keek de brief nog eens in.

'Ons huwelijk was al lang geen huwelijk meer, dat weet je evengoed als ik. We hoeven er nu niet meer over te praten, waar de schuld lag. Ik zal jou nu niets meer verwijten.' – Ze klemde haar lippen op elkaar. Er begon iets in haar te gloeien – ergernis om die oude, laffe, kleinzielige toon, de waarheidschuwe woorden van zijn gesprekken die haar vroeger zo radeloos en redeloos hadden gemaakt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat kalme kleurloze *we zullen er nu niet meer over praten* waarin hij toch alles op haar conto schoof; geen woord over zijn eigen tekorten, over haar leegtes, behoeftes en gemis. Hij voelde zich nu rechthebbende. Wat hij haar aandeed, zo dacht hij, had zij hem dubbel-en-dwars aangedaan. Haar liet hij hun kind – maar zij zou het hem toch niet onthouden? Ze hoefden toch ook geen vijanden te zijn? Nesje wenste dat ook niet, zij was een *verstandig* meisje. Zij zou het normaal vinden dat zij beiden elkaar bleven zien om met elkaar te overleggen in het belang van hun zoontje.

Nee, ze wilde niet in vijandschap met hem te leven. Zij wilde zich eerlijk en onbaatzuchtig opstellen tegenover hun kind, geen valse munt slaan uit haar positie van *verlaten echtgenote*, uit zijn erkend en bewezen *overspel*. Wel realiseerde zij zich met gekwetst gemoed, dat hij nu weer, zoals voor hun huwelijk, een beroep deed op *verlichte* begrippen en *moderne* opvattingen; maar dat hij in al die huwelijksjaren de bekrompenste huwelijksdogmatiek aan haar had opgedrongen omdat zijn mannelijke gemakzucht en arrogantie zich daarbij het beste voelden. *Dat gedonder met die jongen moet uit zijn – hier in mijn huis – ik wens niet belachelijk te worden gemaakt* – als uit diepten borrelden de kwetsende, neerbuigende woorden in haar op die haar vrijheid hadden gedeukt, haar eigenwaarde gekrenkt. Nooit had hij zich oprecht uitgelaten over hét huwelijk, over hún huwelijk. Hoe vaak had zij er wel niet op aangedrongen dat hij hun wederzijdse rechten en plichten benoemen zou. Iedere keer had hij zich met achteloze vinnigheid aan dat *idiote, nutteloze theoretiseren* onttrokken. In elk conflict was zijn houding het lukraak resultaat van zelfoverschatting, gemakzucht en de kleinburgerlijke achterdocht om over de tong te gaan. Nooit vernam ze iets van een beginsel of visie. Daaraan, en aan niets anders, was zij opgeofferd – soms met vlagen van goedgezindheid of toegeeflijkheid. En nu, nu moest zij plotseling weer *ruimdenkend* en *neutraal* tegenover huwelijk en scheiding te staan.

De klok sloeg twaalf. Ina schrok op en verbleekte, de woede trok uit haar weg en liet haar koud en leeg achter in het volle besef van haar eenzaamheid. De nacht was aangebroken. Er klonk geen voetstap meer in de straten, een zwakke wind waaide ritselend door de besneeuwde bomen. Ze moest naar boven gaan en proberen in te slapen naast het lege bed. Zo zou het morgen ook zijn en alle volgende nachten. Een moedeloze hulpeloosheid overviel haar. Moest zij nu zelf de klok opwinden, zelf de deur op het nachtslot doen, zelf de hoofdkraan van het gas afsluiten, het vuur onder de as schuiven voor de nacht, het zolderraam sluiten…

© 2026

XXII

Egbert had gisteren nog gezegd dat er een timmerman bij moest komen. Waar woonde een timmerman en wat moest er gedaan worden? Alles leek zo vreemd en zwaar, alsof ze door die kleine, simpele dingen pas ten volle tot het besef van haar verantwoordelijkheid en ontoezichtelijke eenzaamheid kwam. Ze liet haar hoofd op de tafel vallen en huilde zachtklaaglijk.

Ze bleef zo liggen – zonder kracht en zin haar hoofd op te tillen – ze wilde ook niet gaan slapen, maar stil wat blijven suffen, ze streelde met de lippen het ruige, donkere fluweel van het tafelkleed, rook eraan, drukte haar neus erin alsof ze in die kleine flauwe afleidingen haar gedachten kon ontgaan, maar het lukte niet lang. Ze werd snel weer helemaal wakker en onrustig, ze richtte zich op. Ze wilde nu kalm en verstandig over haar toekomst denken. Voortaan zou ze dus alleen met het kind zijn. Goede vrienden had ze niet. Haar 'aanbidder' had ze weggestuurd, haar huwelijk was verdampt. Ze zou eenzaam, maar ook vrij en rustig leven samen met haar kind. Niet in de stad blijven waar teveel mensen haar kenden, maar ergens in een dorp gaan wonen waar de lucht zuiver was en met een goede school voor de jongen. En dan werken, natuurlijk werken – voor het kind. En de zorg, de gehele verantwoordelijkheid op zich nemen voor zijn groei, zijn ontwikkeling, zijn toekomst. Daarin ook vrij zijn, zonder inmenging en tegenwerking van buiten – dat het kind haar liefhad, trots op haar was en zich aan haar zou hechten. Dan zou ze misschien de liefde, de verering, de gehechtheid van anderen, waarvan zij alleen de teleurstelling had geoogst, beter kunnen missen.

En als de mensen zagen dat ze hen missen kon, dan kwamen ze wellicht vanzelf naar haar toe. Zó ging het altijd, zo had ze het ervaren, het vanavond nog van Rudolf gezien. En als Egbert merkte dat ze ook nu nog edel en grootmoedig wilde zijn, dat zij voor het eigen onderhoud en voor het kind wilde werken om hem niet tot last te zijn, dat zij hem de jongen zou gunnen, dat zij zonder vijandschap tegenover Nesje zou staan, eraan meewerken dat zij spoedig scheiden konden en hij met Nesje kon trouwen – dan zou hij toch eindelijk wel erkennen dat er iets beters in haar stak, dan hij had gezien.

Ze wilde ook geen vrienden meer. Geen mannen, die haar het hof maakten, haar omstrikten met vleierij. Ze zou zich wapenen tegen de bekoring van het avontuurlijke, van het meeslepend-onverwachte, tegen elke bekoring zou ze zich wapenen. Dan zou ze ook Charley en Hugo wellicht weer terugwinnen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze zou vrij en sterk en onbewogen met haar kind aan de hand tussen de mensen gaan, al haar hoogstaande en goede voornemens zou ze verwezenlijken. Ze had zich opgericht en keek met wijde ogen in de suizende gaslamp, een nieuwe hoop die ze uit alle kracht in zichzelf aanwakkerde, deed haar even alles vergeten. Toen werd in de nachtelijke stilte, in het huis van de eenvoudige muzikant, een zacht gestommel en gekraak door de muur heen hoorbaar. Ina begreep dat de oude man was opgestaan en zich in donker op de tast naar de piano begaf. Na een ogenblik van gespannen afwachten begon het spel – onzeker en zwak, zonder enige samenhang en vaste bedoeling, als iemand die speelde over het hele leven, losgesprongen en van alle orde, wet en regel afstand gedaan – en in die tastende, zwakke verwarring zo eindeloos droefgeestig... Zoals ze het nooit had vernomen nu in dit vreemde middernachtelijk uur.

Werelden van smachtend vragen, zeeën van weemoed braken ineens als naar alle kanten open... Het leven wierp zijn dagelijkse gedaante af en toonde zich in een trillende, sombere, geheimenisvolle gloed als van koper – het landschap van haar eigen toekomst, zoals ze het even te voren had gezien, klaar en koel, met de uren en de jaren als in rij en gelid, alle dingen nuchter en duidelijk als onder kleurloos middaglicht – leek plotseling verwijd, vol duisternissen en geheimen.

Alle zekerheid verdween, alle kracht en zelfvertrouwen slonken uit haar weg, haar hele wezen gaf trillend een weerklank als een zware galm op de muziek waarin vleermuisvleugels sidderend omheen leken te ruisen.

Het was zo zoet en benauwend, het leek de broze nood en de zachte angst, de eindeloze klaagzang van hemel en aarde tezamen om het dolen in nacht en duistere verlatenheid in zich te omvatten. Ze begon te wanhopen... Ze voelde het zinloze en waardeloze van voornemen en besluit. Ze beschikte niet over zichzelf en haar eigen toekomst; leven en toekomst had ze uit handen te geven aan datzelfde ONBEKENDE, dat ook in haar werkte en waaraan ze in de droevigste volstrekte afhankelijkheid overgeleverd was...

© 2026

BREDASCHE COURANT 18-11-1932

Carry van Bruggen had ook door haar groot verstand en diep tasten in het wezen der dingen grote belangstelling voor filosofische onderwerpen en beschouwingen.
Daarin leefde zij zich uit en vierde het als **Een denkende vrouw** uit haar tijd.
Wat was haar geest altijd sprankelend. Welk een gloed en wat een trillend leven brak er naar buiten als zij als spreekster optrad.
Ik herinner mij haar hier in Den Haag nog, toen zij in de serie *Winterlezingen* die *De Bijenkorf* destijds in de *Twee Steden* organiseerde, een voordracht hield.
Zij kon niet rustig op de katheder blijven staan om duidelijk voor het microfoontje te spreken dat haar lezing per radio zou uitzenden. Ze kón het niet en ze stapte van dat spreekgestoelte af, om dwars over het podium heen, vlak voor haar publiek, haar hart uit te storten.
Haar Joods temperament verloochende zich nooit.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In 1914 waren Carry en Kees van Bruggen al uit elkaar gegaan.

Carry moest voor zichzelf en de kinderen te zorgen; ze wilde geen alimentatie. Ze voorzag in haar onderhoud door journalistiek werk en lezingen, soms twee per dag.
In ***Een coquette vrouw*** uit 1915 verwerkte zij haar huwelijks- en scheidingservaringen.
Carry geeft vooral aandacht aan de man/vrouw-problematiek. Is het voor een vrouw mogelijk in de liefde dienstbaar te zijn aan de man en zich tegelijkertijd voor die liefde niet te vernederen? Deze actuele problematiek komt ook op het einde van ***Heleen*** aan bod en houdt haar tot aan haar laatste roman *Eva* bezig. Kiezen de vrouwelijke hoofdfiguren, zoals Ina in *Een coquette vrouw*, voor onderworpenheid dan ondermijnt dit hun zelfrespect. Kiezen ze voor eigenwaarde, dan is volledige overgave aan de man niet meer mogelijk.
Heleen, Ina en *Eva* worden voor *coquette* uitgemaakt omdat ze hun gevoelens voor de man niet willen verbergen. Vrouwen mogen mannen niet het hof maken. Schuldbesef begeleidt de doorbreking van dat taboe
Carry van Bruggen heeft zelf, reagerend op kritieken op *Een coquette vrouw*, aangegeven dat ze niet zo geloofde in het bestaan van fatale *coquette* vrouwen, de koele schonen, die mannenharten verzamelen als trofeeën. De algemene kant van dat ongeloof heeft ze in de titel willen uitdrukken.
Met de georganiseerde emancipatiebeweging had Carry van Bruggen weinig op. In vrijwel al haar werk heeft zij zich luid en duidelijk over brandende vrouwenkwesties uitgesproken. In ***Uit het leven van een denkende vrouw*** uit 1920 wordt begrip gevraagd voor de intellectuele vrouw die haar ambities niet wil in tomen om genoegen te nemen met haar ondergeschikte rol in het huwelijk.

© 2026

VGL. Jan Fontijn in *Vijf romans,* Amsterdam 2013[3]
Jan Fontijn, *Prometheus en de allumeuse,* Amsterdam 1977 in *De Revisor* IV/6

OF ZE STRINDBERG KENT?, VRAAGT JOZEF AAN JUDITH. Deze schijnt gretig van hem, de grimmige reus, te willen lezen.
Het zal haar niet meevallen; haar zenuwen, anders onder stevig toezicht, zullen bij die lectuur wel eens aan 't trillen raken. Van de drie vrouwen, die Strindberg heeft gehad en zijn leven heeft laten vergiftigen, toont stellig de eerste, de vrouw uit de *Die Beichte eines Thoren*, met Judith frappante overeenkomst.
Overigens behoeft de lezer zich niet ongerust te maken. Waarschijnlijk heeft geen boek van Strindberg ooit de weg naar Judith's kamer gevonden. Vrouwen als Judith zonder eerbied voor zich zelf, een ander of wat ook zijn verzot op afschuw tegen haar zelf of haar sekse; maar ook haar belangstellingen zijn schielijk gedoofd. Wat in haar als een vuurpijl even flikkeren blijft, is van die levens het frisse dat trekt. Maar wijl dit briljante, dit innemende-en-teruggehoudene diepte mist en gloed, wijl het nergens op steunt, uit niets, dat naar gemoed aardt, voortgekomen is, integendeel, als een schuimvlok ligt op een drabbige sloot –behoeft ze, als ze die aanbidding wenst te behouden, een telkens wisselende hofstoet. En deze dubbele kunst verstaat Judith opperbest: een kring van bezoekers om zich heen te trekken, bij wijze van de *beau jours* van moderne Amsterdamse *aan kunst doende* jongelui, waar 't recht van introductie vrij wordt toegepast, én van die kring zelf 't onbetwiste middelpunt te blijven, schoon – of: omdat? – zij zich geenszins opdringt. Maar al moge haar kil-romantische en pervers berekende sensatielust daarbij op de bekoring van het nieuwe, van nieuwe gezichten, nieuwe gesprekken, nieuwe verwikkelingen gespannen zijn, – bij een *blijvend gedeelte* is haar uiterlijke gemakzucht zo goed als haar spinnenaard, die, als het net gespreid is, de vliegen ook terdege uit te zuigen wenst, ten zeerste gebaat. Sluw en wilskrachtig, maar bovenal scherp beseffend hoe de mensen in hun zwak te tasten, kreeg zij ook dat gedaan. Twee pages volgen haar als hare dubbelschaduw: een mannelijk geleerde en een stumperachtig meisje. Deze twee omkwispelen haar, de hand likkend, die gestaag hen striemt, de kostbaarste bloemen en bonbons meebrengend, als hadden ze aan Judith een niet te delgen schuld. En Judith zelf...? Natuurlijk, het verveelt haar. Een wezen als zij, een-en-al-innerlijke ongenaakbaarheid, indien men althans een ogenblik vergeet, dat van innerlijk hier nauwelijks sprake is, als een afgodsbeeld geprangd in de verstarring van het zorgvuldig zich zelve omgesmede pantser, waarmee

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ze lokt wie lichamelijk en geestelijk haar middel kunnen zijn tot het doorleven van haar droom van ijdelheid en zelfaanbidding met op de achtergrond... *een goed huwelijk* – moet mensen als die twee, erger dan slaven, immers zich zelf verslavend, verachten, wijl zij zich laten trappen zonder doel. Ook Judith trapt hen. *Rücksichtslos* trekt ze aan de touwtjes als waren het poppen uit de poppenkast, botst hen in de potsierlijkste-lamlendigste houdingen tegen elkaar, tracht de een op de ander verliefd te maken, hoort, doortrapte gluipster, van beiden de geheimen en heeft daarin genot als om twee meikevers aan een touwtje, die, lot- en leedgenoten, daarin aanleiding tot paren zouden menen te vinden. Op de zelfvoldoening van haar zin te hebben doorgedreven komt het aan. Alles geschiedt, alles, wat ze doet en zegt, ter vermeerdering van eigen roem.

Wil men een tegenhanger van Mephisto – ziehier de baarlijke duivelin. Een geest waarlijk, die alles en altijd ontkent, en dit doet licht en welopgevoed. Die daartoe in staat is, wijl ballast van iets dat naar geweten zweemt, er volkomen vreemd aan is.

Tussen opwellingen alleen wordt Judith geenszins geslingerd. Er is een draad, die al het schijnbaar verbrokkelde en onbeheerste aaneenbindt. Dat is haar onbedwingbare heersen eerzucht, bij gebreke van wezenlijke belangstelling in 't leven en de mensen in de verfoeilijke onvruchtbaarheid van haar dor, want in zichzelf versloten leven naar binnen gekeerd.

Dit wezen heeft van Bruggen met de lieve, zachte, de innig beschaafde, nuffige literatuur makende Jozef Wesling samengebracht. Deze *zich zijn onmacht bewust, diep ongelukkig onder zijn lamlendigheid... dan in rijzende trots, zijn gevoel, in zelfverlies en overbewustzijn...*, die *voelde een positieve neiging, tegen iedereen goed te zijn*, toen hij *onder Judith's charme*' was geraakt, dan een bui heeft *om alleen koek en jam te eten - en honig, heerlijk!* – deze Jozef legt het natuurlijk glansrijk af.

Hoe hij, armzalige vlieg, tegen Judith's lagen optornt, hoe hij haar bij tijden haat, maar willoos, telkens weer naar haar getrokken wordt, overmeesterd, gehypnotiseerd door haar blanke huid, haar kille raadselogen, door de rustige zelfverzekerdheid, waarmee zij doelbewust haar netten spant, van dat alles vertelt dit boek. *Kleinmalerei*, zeer zeker, daarbij in onderdelen te sterk aangezet, maar met wat straffe logica is dit ellendig bedrijf tot in de schuilhoeken nage-

© 2026

speurd en weergegeven! Een ontwikkeling is hier niet: mensen als Judith ontwikkelen zich niet, het zijn geen mensen. En zij alleen bepaalt Jozef's levenskoers. Een schrijnend tijdsbeeld zijn we hiermee rijker, koel en indringend, objectief en ironisch door- en overschouwd. Van een zo fijne ironie, dat ze zich nergens opdringt, slechts in een woordje als dat *positieve* op blz. 134 en weder 't *positief* op blz. 190 even doorglipt. Hoe leeft dit alles, vooral, daar van Bruggen ook de verdere omgeving scherp beschreven heeft als Jozef's zusje, de zwetserige nieuwlichtersclub en vooral, het kostelijke Franse scharreltje aan boord! Strindberg had met deze Judith wel raad geweten: *die abscheuliche Hündin*, deze zijne kenschets van een vrouw, hoe past ze op Judith! Op Jozef: *ich hasse sie, weil ich sie liebe*. Op beiden: *In diesem Kampf zu zweien, der Ehe heißt.*

H. van Loon in *De Gids*. Jaargang 82. P. N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1918.

CITATEN WAARIN JOZEF FOCALISEERT EN JUDITH BESCHRIJFT ALS MANNELIJK

'Woorden die op haar gedrag betrekking hadden: onvrouwelijk, opdringerig.'
'[...] een afgesloten vreemd wezen met haar mannenstappen. – God, wat leek ze op een man!' – 'in haar dominerende wezen had zij veel van een man; ook haar verstand – hoe scherp, hoe stellig kon zij zijn! – was mannelijk.'

CITAAT WAARIN JUDITH ALS DIERLIJK WORDT GEREPRESENTEERD

Judith ligt *'als een kat behaaglijk'* – *'Poes-behaaglijk op haar divan* [...]
'Met spelend gemak verwekte zij haar lelijkste eigen daden, zoals een vuil beest zonder schade z'n venijn verwerkt, maar zij kon, in de hyperæsthetic van haar ijdelheid, niet hebben dat anderen haar bespraken. – 'Een ingepopt insect, een vreemd ding van griezelige opsluiting, waarvan men nooit te weten kon wat er uit te voorschijn kruipen zou, zo kwam ze Jozef voor. [...] hoe lelijk was ze.' – Jozef denkt aan haar en *'haar door zijden klederen gestreelde kattenlichaam.' | '[...] een mooi beest dat kunst maakt van z'n bewegingen.' – 'Hij had haar willen slààn, uitschreeuwen dat hij haar verachtte, - dat ze 'n beest was, 'n karakterloos geméén beest, om met mensen die ze haar vrienden noemde zó te handelen.' – 'Hitte broeide in haar ogen... Het was een afschuwelijke voorstelling die zij betrapte, als een vals loerend beest.'*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CITATEN WAARIN JUDITH ALS GODDELIJK WORDT GEREPRESENTEERD

Engelachtige metafoor: *'[...] van de pols gleed de fijne gouden ring omlaag, wijd als een aureool.'* – Jozef denkt aan Judith en formuleert dan een gedachte over de vrouw in het algemeen: *'Aanbidding van de vrouw betekende aanbidding ener zalige sensatie die van de vrouw kwam en iets goddelijks leek te hebben.'* – *'Glimlachend, een godin die zich laat aanbidden.'* – *'De lampgloed over haar gelaat, woelend in de gouden weelde van haar haar... hij knechtje voor de thee en de snoeperij, [...], zij een geheimzinnige godin.'*

CITATEN WAARIN JUDITH ALS EEN (EXOTISCH) *WEZEN* WORDT GEREPRESENTEERD

'Hoe kon hij zich laten meenemen door deze zwijgende sphinx.' | *'[...] een afgesloten vreemd wezen met haar mannenstappen.'* – *"n Monster was ze!'* – *'Hoe monsterachtig zat ze daar voor hem, met dat gesloten sfinxmasker, die ogen, loerend of ze de zwakke stee zocht, waar ze hem kon treffen!'* – *'Haar lacherig spottend sfinxengezicht verloor hem niet uit het oog...'* – Over familie van Judith: *'Als middeleeuwse monsters geleken ze, Judith erbij, met hun vertrokken kwelgezichten...'*

Jozef denkt aan Judith die nu op haar kamer voor de spiegel staat: *'O, hoe afschuwelijk was dit alles! Hoe haatte hij dit vreemde, vijandige wezen!'*

'Wanneer hij opkeek, zag hij haar, zeer bleek: een nijdige pop in haar witte pronkerigheid, ze glimlachte als een pop, zonder ziel.'

VGL. Roelke Aalderink, *Een exoot met een superieure glimlach;*
De representatie van Judith Odoorn in *Een goed huwelijk, Utrecht 2014*

◊

EEN GOED HUWELIJK wordt kort benoemd in *De Revisor*. In dit artikel staat Carry van Bruggen centraal. *Een goed huwelijk* zou volgens Fontijn een reactie zijn op zijn scheiding van Carry van Bruggen en hun mislukte huwelijk. Het personage Judith Odoorn wordt in *De Revisor* beschreven als *het prototype van de 'femme fatale'* uit de 19e eeuwse literatuur.

VGL. J. Fontijn, *Prometheus en de allumeuse; Carry van Bruggen als grensfiguur. De Revisor*, 1977.

© 2026

Kees van Bruggen, in 1917 van Carry gescheiden, lijkt te reageren op de ervaringen in hun huwelijk. In 1918 publiceert hij de ironische titel *Een goed huwelijk*. Hoofdpersoon is *Judith*, het prototype van de 19e eeuwse *femme fatale*. Als een geslepen tijgerin bedenkt ze, wulps en verleidelijk op een divan, intriges om mannen te strikken. Ze heeft constant adoratie nodig en kan zich seksueel niet geven. Haar slachtoffer is een rijke, naïeve, passieve dichter die uiteraard *Jozef* heet. Het fenomeen van de fatale, wrekende vrouw is deels te verklaren doordat de man zich bedreigd voelt door de onafhankelijke en geëmancipeerde vrouw. Ook in het gedrag van de *coquette vrouw* zit iets emancipatorisch. Dat Carry van Bruggen dit zo zag blijkt uit *Twee moderne vrouwen*. Hier bespreekt ze enthousiast Marie Väerting's *Hasskamps Anna*, waarin de heldin twee mannen tegelijk liefheeft. Zij kiest als *coquette* vrouw voor de vrije liefde en tegen het huwelijk en weigert zo te voldoen aan een mannenideaal waarin de vrouw kuis, monogaam, trouw en vooral moeder moet zijn. Tegenover mannelijke individualisten is zij een voorbeeld van een vrouwelijke Prometheus: 'Individualist is ze, als *mens* tegenover zichzelf en haar omgeving, als *vrouw* tegenover de man'.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De verlaten man, de lijkt titel een toespeling te zijn op Carry's *De verlatene*. De roman vertelt het leven van een cynische man na zijn scheiding die de grootste moeite heeft om de vrouwen van zich af te houden en wiens ex-vrouw wordt beschreven als iemand die er op uit is de mannen te prikkelen maar hen van zich afstoot als ze willen toehappen.
Het onvermogen van de *allumeuse* om zich te binden wordt door Carry van Bruggen of haar literaire afsplitsingen ook verklaard uit de hoge opvatting die zij hebben van de liefde. Wat voor anderen GOD is, is voor haar de LIEFDE met een hoofdletter L. In *De coquette vrouw* zegt een man tegen Ina: 'In jou is een bijzonder sterk *Eeuwigheids-heimwee*, dat je telkens en telkens weer in wat je *liefde* noemde, hebt willen bevredigen.' (J.F. 1977)

ZIEHIER een verhaal (indien ik zo mag spreken) dat niet geschied is, – dat geschiedt. Geschiedt voor des lezers aangezicht. Radio, loudspeaker, film, grammofoon, sprekende film, of wat voor machinerie ge denken wilt, is doende om hem de aanwezigheid te suggereren van levende, sprekende, handelende, minnende, zich verbindende, scheidende mensen. Geen schrijver, geen explicateur, geen gids dringt zich met zijn praatje tussen hen en hem. Ook geen dierbaar leeringpuurder uit onzes naastens ongemak. De krukas draait – zó gaat het schip. – Is zoiets nog een *roman*? Daar breken we 't hoofd niet over. Een boek hoeft niet steevast een roman te zijn. Bijwijlen mag men denken aan toneel, aan schim menspel of dans. Bijwijlen aan Hilversum of Eiffeltoren. Hier is een wereld in gedurig nieuw ontstaan, rechtstreeks of in de voorstelling van haar belevende personen. Soms glijdt de trein langs het station, soms glijdt het station langs de trein. – De romanschrijver, zo las ik onlangs een betoog, leeft van *Redseligkeit*. Hij spint, borduurt, weeft, vlecht, knoopt op een stramien, beoefent allerhande vormen van vrouwelijke huisvlijt. Zulke arbeid adelt – amen! – In deze vellen echter wordt gesponnen noch geweven. Beelden verdringen zich naar een onvermijdelijk slot, dat zelf zich weder voordoet als een begin, zoals elk cijfer ener repeterende breuk aanvang betekent ener nimmer voltooide reeks. – Is zo niet ook een beetje *het leven?* De lezer stelle zich open om... te ervaren. — Ervare... en vare... hij wel! Kees van Bruggen, 1928

© 2026

IK HEB MEER GESCHREVEN DAN IEMAND OF IKZELF HAD KUNNEN DENKEN. Ik heb dagelijks een uur lesgegeven in onze school en de kinderen elke avond twee uur voorgelezen. Toch word ik voortdurend op gejaagd door het gevoel dat ik niets doe. Sinds ik aan deze brief begon, ben ik wel tien keer weggeroepen, nu zit ik dus weer aan mijn brief, want alleen met onwrikbare vasthoudendheid kom ik ooit tot schrijven; het is oproeien tegen de stroom...'
Aldus Harriet Beecher-Stowe, auteur van *Uncle Tom's Cabin* in 1815.
Als een somberder, verbetener echo stijgen de klachten van Carry van Bruggens *Marianne Edema* omhoog uit de pagina's van haar boek ***Uit het leven van een denkende vrouw***:

'Altijd door bleef ze bezig, woelden in haar hoofd gedachten, problemen, formules, duistere plekken, verwarde knopen(...) woelden door elkaar met zorgen voor Fransjes repetitiewerk, voor Jaapjes gezondheid, voor Harry's sokken, met wat-eten-we-vandaag en hóe met de was, alles bij elkaar tot een ondraaglijke, afmattende warboel, waaruit zelfs de nacht geen ontkomen bracht!'

Uit het leven van een denkende vrouw verscheen in 1920, zeventig jaar na Beecher-Stowe's brief. Virginia Woolf had de schrijfsters gewaarschuwd om gerechtvaardigde boosheid over onbegrip van de omgeving in hun boeken tot uiting te brengen: '*Het is noodlottig voor vrouwen om de nadruk te leggen op hun grieven, een bepaalde zaak te bepleiten, hoe gerechtvaardigd ook, kortom: als vrouw te spreken. (...) Alles wat vanuit dat bewuste standpunt wordt geschreven, is ten ondergang gedoemd – het kan niet uitgroeien in de geest van anderen.*'
Carry van Bruggen, haar tijdgenoot, dacht daar anders over, zoals blijkt uit het enige interview dat zij ooit heeft gegeven in 1915:
'...Een mens spreekt alleen goed als hij over zichzelf spreekt. Ik belijd mezelf altijd. Maar dit mag niet over het hoofd gezien: dat ik van mezelf slechts vertel wat ik algemeen menselijk in me vind...'
Algemeen menselijk? De beschreven fragmenten van Marianne Edema's levensgeschiedenis laten het beeld zien van een vrouw die aan de ene kant trekken vertoont die heel herkenbaar zijn, omdat ze overeenkomen met wat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

we zien bij andere schrijvende vrouwen, voor wie lange tijd de pen het enige actiemiddel was, voor wie de literatuur uitingsmogelijkheden als kansel, spreekgestoelte, academie en comité moest vervangen en die zelfs bij die stille, bescheiden bezigheid tientallen keren per dag werden gestoord. Aan de andere kant maakt Carry van Bruggen met nadruk duidelijk dat in die groep van tegen de stroom oproeienden haar Marianne Edema een unieke verschijning is: zij schrijft niet alleen, zij denkt ook, zij houdt zich bezig met wijsbegeerte, zij het niet in de schoolse betekenis van het woord. Waar zij naar streeft is dit: *voor de schijn van objectieve waarheid, van lang-gestorven inzicht, de levende subjectieve waarachtigheid in de plaats te stellen.* Zij wil begrijpen: *De verschijnselen en feiten van heden en verleden zich zien richten onder de magische macht van een* CENTRALE GEDACHTE, *creatie van haar geest, werking van* GEEST IN GEEST. Zij ondergaat dit denken als een *wellustig geluk*, als een haar *voor alles schadeloos stellende* rijkdom.

Carry van Bruggen maakt ons via haar alter ego Marianne Edema deelgenoot van de vervoering die zij heeft gesmaakt bij het werken aan haar filosofische studie *Prometheus*, waarin zij een beeld laat zien van de nooit aflatende strijd tussen individu en collectief zoals die wordt weerspiegeld in de literatuur. Zij beschrijft zichzelf ook als een schakel in de keten van de eenzaam en vertwijfeld zoekenden die door de hen omringende minder gedreven naturen niet worden begrepen, maar die als compensatie voor hun wanhoop en voor de haat van de collectiviteit de *pure verrukking van het begrip* smaken.

Dat deze extase van het inzicht op een heel complex van verschijnselen moet worden bevochten, maakt de schrijfster zichtbaar in de vier hoofdstukken waarin zij via het leven van een *denkende vrouw* in vele opzichten haar eigen leven heeft blootgelegd. In vele opzichten – niet in alle. De werkelijkheid in de geest van de auteur door een reeks van transformaties heengegaan om als nieuwe gedaanten op het plan van die herschapen realiteit te verschijnen. Zo is Marianne Edema afkomstig uit een milieu dat sterk verschilt van Carry's joodse achtergrond die gekenmerkt was door armoede, solidariteit en oeroude rituelen. Marianne, duidelijk niet-joods, vroeg wees geworden, is opgegroeid bij gegoede familie waar het traditie is dat de man-

© 2026

nen studeren. Evenals andere niet-joodse vrouwen in het oeuvre van Carry van Bruggen (Heleen in *Heleen, een vroege winter*, Ina in *Een coquette vrouw*) wordt de figuur van Marianne gekenmerkt door een merkwaardige wortelloosheid, zij heeft geen verleden om uit te putten of zich tegen te verzetten, zij is en blijft een vreemdeling in elke omgeving en heeft geen enkel houvast behalve haar ingeboren waarheidszin. Van haar omgeving heeft ze geen steun te verwachten, hoezeer ze daar ook naar blijft hunkeren. Als ze al niet onverbloemd wordt tegengewerkt, wordt ze uitgelachen of op zijn best met vriendelijk-superieure schouderklopjes terzijde geschoven, en daar waar ze genegenheid ondervindt, mag ze op waarachtig begrip toch nooit rekenen. De academisch gevormden die zij op haar weg ontmoet – haar broer Evert en haar oom Everard in de hoofdstukken *De familie* en *Het huwelijk*, dr. Uhland in *De vreemden* en dr. Merckelbach in *De kinderen* zijn er een paar voorbeelden van – spelen de *bevoegdheidstroef* tegen haar uit: zij heeft niets dan een akte voor lager onderwijs en daar is ze nog een keer voor gezakt ook. Ze kent geen Grieks maar houdt zich toch met Plato bezig; ze heeft in een interview gezegd dat zij, die langzamerhand als schrijfster bekendheid heeft gekregen, zich meer denker voelt dan artiest. Een bewering die door *bevoegde intellectuelen* uit verband gerukt wordt en zo aanleiding geeft tot openlijke hilariteit. De studenten (uit *De vreemden*) voor wie zij een lezing komt houden, zijn teleurgesteld als zij in uiterlijk en houding zo helemaal niet beantwoordt aan hun verwachtingspatroon: ze is geen elegant kwijnende, veeleisende artiest en tijdens het etentje vooraf krijgt ze het furieus met hen aan de stok over de gangbare opvattingen over christendom boven Griekendom. Kortom, ze vindt geen plaats daar waar ze meent thuis te horen, terwijl ze door haar innerlijke gedrevenheid diezelfde figuren toch ook als beneden haar stand voelt.

Niet lang nadat ze (in *De familie*) om principiële redenen een veelbelovende relatie heeft verbroken, is ze getrouwd met een zachtaardige, verfijnde maar trage en verwende kunstschilder. Ze krijgt twee kinderen maar blijft door werken; ze maakt naam als schrijfster van romans en verhalen en verdiept zich steeds meer in wijsgerige studies. Hoezeer ze ook haar best doet een goede huisvrouw en moeder te zijn, uit de reactie van haar schoonmoe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

der en haar aanstaand schoonzusje (in *Het huwelijk*) blijkt maar al te duidelijk hoe zeer ze ook op dat terrein als een buitenbeentje wordt beschouwd: ze maakt niet eens groente voor de winter in en toont geen belangstelling voor een gesprek over de wasserij. Hoewel ze personeel heeft, wordt ze voortdurend uit haar concentratie gehaald. Nu eens staat het dienstmeisje in de deuropening met een vraag om schoon beddengoed of een mededeling over bedorven vis, dan weer zeurt het zoontje om een onderbroek zonder scheur of komt het dochtertje jammeren over een jurk die door de naaister is verknipt. De situatie doet denken aan die in het huis van Harriet Beecher-Stowe, alleen ontbreekt bij Marianne Edema alle zelfspot; je zou als lezer eerder geneigd zijn haar van zelfbeklag te betichten.

Wie haar echter zou willen voorhouden dat ze, in plaats van zo pathetisch te klagen, liever haar zegeningen moest tellen: een vriendelijke man, aanhankelijke kinderen, geen echte geldzorgen, altijd huishoudelijke hulp, succes in haar literaire loopbaan – ziet het essentiële punt over het hoofd: Marianne heeft geen keus, ze wordt gedragen én voortgejaagd door haar bestemming: het *grote visioen, de arbeid van haar komende jaren (…) het afbreken en weerleggen, het neerslaan van ongegronde zekerheden (…), de hete, zware strijd tegen de fratsen makerij, het gevecht tegen de leugen*: het uitputtende, illusieloze en toch enig zaligmakende graven naar de verborgen WERKELIJKHEID onder de verwarrende veelheid van verschijnselen, naar de wortels van menselijke drijfveren onder de woekering der dogma's. Uit die onontkoombare drang, die de *hartstreng* is van haar leven, ontspruit ook haar verbittering tegen het lot, dat haar geen bestaan heeft toebedeeld in overeenstemming met haar aard en aanleg. De weerzin tegen het leven van alledag is geen uiting van kinderachtigheid, maar een volwassen vorm van wanhoop: de vertwijfeling van een vrouw die machteloos tussen tegenstrijdige verschijnselen van realiteit beklemd zit.

Carry van Bruggens persoonlijke worsteling om zich te bevrijden vindt een neerslag in dit sterk autobiografisch getinte boek, dat bij verschijnen weinig aandacht kreeg. Is nu de tijd rijp genoeg om het pathos doorzichtig en de wezenlijke elementen voor ons herkenbaar te maken?

Ruth Wolf

© 2026

NIEUWE BOEKEN

DAAR IS IN DE EERSTE PLAATS *EEN COQUETTE VROUW* door Carry van Bruggen in twee delen bij P.N. van Kampen & Zoon te Amsterdam. Wat een knap en uitvoerig getekend portret is het, dat de schrijfster ons laat zien! Een portret van een kind van dit geslacht, met een uitbundige vlotheid, en lichtelijk-ontstellende waarheidszin daar voor ons neergezet – dezelfde portretkunst die we in *Heleen* en *Het Joodje* bewonderden, die het hier toch weer heel anders doet. Vlotter geschreven, maar ook rauwer; dieper opgehaald en met vastere hand neergebeiteld, maar ook meedogenlozer.

Als we met Ina kennis maken, is ze pas negentien jaar. Ze leeft bij vreemden, omdat ze het thuis niet kon uithouden, en bij die vreemden heeft ze zich al een paar dagen vrijwillig opgesloten, omdat ze met zichzelf en met iedereen overhoop ligt. De ontboden, nog jonge dokter wil ze dadelijk behagen, en dit bereikt ze direct door haar guitige, belangstelling-wekkende openhartigheid en onweerstaanbare *blague*. – We voelen dadelijk: voor dit kind is het woord iets meer en anders dan het middel om opmerkingen te richten tot medemensen, of hen wetenswaardige zaken mede te delen. Voor dit kind is het woord de openbaring van een zelf dat de ander zoekt, van een met zichzelf in onvree levend, van een zoekend zelf. Vandaar de hartstocht, het spontane en het altijd doelnajagende in haar woord, dat als boven haar uitgaat, haar innerlijk, verborgen leven aan het licht brengt, en toch nooit het laatste woord kan spreken. Zoals de schrijfster het veel later in het voorbijgaan karakteriseert: *'Ze had rad en hoog gesproken, met een vreemde lichte duizel in haar hoofd, als ontwoeien haar de woorden, en kon ze zich niet precies rekenschap geven van wat ze zei'*. – Zo is ook haar coquetterie niet die erg minderwaardige sport van 'mannenharten breken', maar nog minder dat tikje behaagzucht, van die onweerstaanbare behaagzucht, waar een lieve vrouw eenvoudig niet buiten kan en welker volkomen gemis ene overigens voortreffelijke vrouw ineens doet dalen beneden peil. Nee, haar behaagzucht is het zoeken harer zusterziel, die de leegte harer ziel zal vullen. Daarom leeft ze gretig – want ze verwacht van het leven nog alles. Daarom idealiseert ze iedereen, die ze voor het eerst ziet, want hij is wellicht de langverwachte. Doch het leven waarin ze zo gretig bijt – och, wat is het anders dan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de legendarische sodomsappel, die zo lokkend kleurt, maar voor de gretige beet tot stof verging. Zoals Ina duidelijk bemerkt op het vlot-beschreven liefdadigheidsfeest, waar ze haar eerste schets voorleest. En ach, iedereen die we voor het eerst zien te idealiseren, moge een onbewuste truc zijn om ons over het vervelende van het leven heen te zetten, het blijft een truc, die zich wreekt en verschrikkelijk wreekt ook, want die truc maakt van het leven een spel, en dan hebben we het verspeeld, eer we het weten.

Voor dit onberekenbare, ontembaar-wilde kind van prachtige aanleg hangt er nu alles van af, wie ze zal vinden. En ze vindt Egbert, de broer van haar geniale vriendin Geertje. En wel op een avond als ze wee is geworden van Geertje's club aankomende genieën, waarvan de ene *rauwe, zenuwtergende muziek* componeerde en na de voordracht daarvan flauw viel, de andere *aristocratie bestreefde*, en de overigen lispelden van *Flaubèèrt, o Flaubèèrt*, of dweepten met mystiek en smaalden op conventionele kunst. Dan vindt ze Egbert, die geeuwend opstaat van een canapé, en dadelijk erkent dat hij slapen zo lekker vindt, en dat lui te zijn de lust is van zijn leven. En dat *hij, de volwassene, de man van gezag, die in het openbaar zijn mening gaf en naar wie anderen luisterden, genadeloos de draak stak met de hele kwakzalversbende*, doet haar ineens hem dankbaar bewonderen om zijn durf. Wij begrijpen die bewondering op dat ogenblik – maar meesmuilen toch om haar enthousiasme, als we bemerken dat hij hierom voor haar is: *De man van gezag, die in het openbaar zijn mening gaf en naar wie anderen luisterden*, omdat hij – nu, wie raadt dit? – omdat hij journalist is! Want *à tout seigneur, tout honneur*, maar er is toch een minder verheven definitie van een journalist denkbaar, die ook nog meer dan voldoende zou zijn. En hoe meer we Egbert zien, deze hopeloos-ouderwetse materialist met zijn sarcastisch gesmaal op al wat een millimeter boven zijn bekrompenheid uitgaat en met zijn afdoener: 'die vloekwaardige dominees hebben het allemaal op hun geweten met hun idioot gekwebbel over *kuisheid* en *erfzonde*, des te meer gaan we twijfelen of hij wel de man voor Ina is. – Doch voor zij aan de twijfel toe is, heeft ze zich aan hem gegeven en geheel en al. Weemoedig om te zien is het dan, hoe de zoete slavernij der liefde er haar toe brengt zich te hervormen naar zijn wijsheid, haar ironisch aangereikt op een beschermende, vaderlijke toon

© 2026

van beter-wetende. Als Egbert haar beduidt dat haar primair gevoel in zichzelf en in God te geloven, enkel is: *Overblijfselen van de kinderachtige vrees der voorgeslachten, bestemd om in het voortschrijden der beschaving onder te gaan*, zien we haar, in een verhaal dat ze schrijft, angstvallig '*met opzet het woord* GOD, *waar het zich tot tweemaal toe volkomen natuurlijk en bijkans onvermijdelijk aan haar voordeed, vermijden en door een neutrale, vale, kleurloze omschrijving van wat ze voelde, vervangen*. Natuurlijk is dit offer tevergeefs. Ook in de tamste vorm smaalt hij haar idealisme voor mallotig en onbenullig gedoe, waarop zij dan in drift uitvalt, wat dan uitloopt op een scène.

Toch schijnt het ons niet gewild dat de schrijfster Ina juist een man als Egbert deed vinden. Op zichzelf is het niet ondenkbaar dat een hartstochtelijk, schijnbaar ontembaar dweepstertje zich leerde schikken naar de burgerlijke platvloersheid van een cynicus, die, sarcastisch smalend op wat hoger wil, zijn bekrompenheid voor de ware wijsheid uitgeeft, en eigenlijk het type is van de brave huisvader van het koffiehuis-niveau. Dan wordt het dweepstertje eenvoudig de huisvrouw, die geniet van *de volle bekoring der huwelijks-dienstbaarheid*, en wordt de huisvrouw van hetzelfde niveau als haar brave man. Dit is zo weinig ondenkbaar, dat het integendeel de verborgen tragedie vormt van menige, joyeuselijk-gevierde zilveren bruiloft. Een ogenblik denken we zelfs dat het Ina zo zal gaan. Het is wanneer Ina, als ze reeds lang samenleven, een vrij huwelijk voorslaat, omdat ze zijn afkeer kent 'tegen de zogenaamde *boterbriefjes-wettigheid*', tegen *het huwelijk, een onding, de verouderde instelling van een dwaze, verouderde moraal, waar een verstandig mens natuurlijk allang aan ontgroeid was*, doch Egbert niets van zulk een vrije verbintenis wil weten, omdat *het je maatschappelijk gesproken achterop bracht!* – Maar dan wordt Ina gered door haar ongeluk, door haar behaagzucht. Daardoor blijft ze iedereen, die ze voor het eerst ziet, idealiseren en in hem zoeken de zusterziel die de hare zal begrijpen en opheffen. Daardoor valt ze onstuimig op het leven aan, dat haar teleurstelt, uitwerpt als aanstellerige vrouw. Dan wreekt ze zich en tracht het verlorene te herwinnen door in haar kunst, door in haar spontaan en ritmisch woord het leven en de vrede en de bewondering der mensen te hervinden. Dan zien we hoe het voor haar *in kunst juist gaat om het ongerept persoonlijke, het subjec-*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tieve, het zelf-beleefde omdat er niets *anders belangrijk is dan elkeens diepste waarheid omtrent zichzelf, in zijn verhouding tot zichzelf, tot de mensen en tot... tot de* ONEINDIGHEID, en dat ze derhalve op den duur meer vertrouwen leert stellen in de waarheid van haar ziel dan in de waarheid harer ogen, en streeft naar klaarheid van begrip. En dan herinnert Ina ons sterk aan *Heleen*, een vroeger werk van de schrijfster, ook hier besproken (*O.E.* 1914).

Doch het is duidelijk dat dit voor Egbert malle fratsen blijven, die hij ironisch, smalend, eindelijk sarcastisch op zij schuift. Waarop dan Ina, teleurgesteld in haar wachten op zijn instemming, beledigd opstuift en hem met verwijten overstelpt. Die hij wederom met sarcasmen bestookt, waarop zij in vele scheldwoorden uitraast - zodat we moeten meemaken het alleronverkwikkelijkste en misschien het allergewoonste ter wereld, namelijk huiselijke vete en ruzie. Dit is niet zo'n snoezig huiselijk krakeeltje, dat *in de beste families voorkomt* en dat de genius van het huwelijk soms expres aanstookt, om door de lieve verzoening die er volgt, de zoetheden van het huwelijk te beter te doen waarderen, niet een onweertje in de zomer, waarna hemel en aarde te lieflijker lachen; neen, maar het is huiselijke rasvete, een oorlog waarvan geen einde mogelijk is, een ruzie die wel een tijd verzwegen, maar nooit kan uitgevochten worden. – Het is onverkwikkelijk zulke scènes te moeten meemaken, dat geruzie waarbij we ons schamen over de zwakheid van ons menselijk geslacht, dat heel goed weet hoe zulk een eeuwige vete in elk opzicht is beneden peil, beneden elk peil, en toch steeds voortgaat zulke verwikkelingen in elkaar te werken, waaruit dan het onmenswaardigste geruzie even van zelf voortkomt, als onkruid opschiet uit de verwilderde akker. En zulke onverkwikkelijke scènes doet *Een Coquette Vrouw* ons al maar doormaken. Zou er nooit een einde aan komen? vragen we ons af, als we het eerste deel uit de hand leggen. – Ja, er komt een eind aan, doch om plaats te maken voor iets ergers. Dat geruzie van man en vrouw in de binnenkamer te moeten bijwonen is verre van verkwikkelijk, maar te moeten zien hoe dit gaandeweg zich omzet in zwijgende wrok, terwijl wat er gebeurd is op straat komt, wordt op den duur ondoenlijk. Zolang wij het bijwoonden in de binnenkamer, boeide het onze aandacht, omdat we nog hoopten op een gunstige crisis. Nu de wereld het weet, en liefst erger maakt,

© 2026

want we overtreden geen gebod gemakkelijker en vaker dan het negende, nu hebben we alle hoop verloren en halen de schouders op over dit ongelukkige huwelijk, dat vandaag of morgen wel op een scheiding zal uitlopen. Gelijk ook geschiedt aan het slot. Sinds we dit als iets noodlottigs zien aankomen, luwt onze belangstelling. En noch de lange gesprekken over het huwelijk in het algemeen, noch de pogingen van de sympathieke Hugo om Ina van haar behaagzucht te genezen, noch de 'veroveringen' van Ina kunnen die verlevendigen. Want die veroveringen, die haar dan weer een ogenblik levenslust en werklust schenken, zien we niet anders dan als een ziekte, een zielige ziekte. We zien ze als de dronkenschap van een gewoontedrinker. We hebben medelijden met die arme Ina – maar we vinden haar vooral zielig.
Telkens weet de schrijfster, ook weer in dit tweede deel, in het begin ons nog te boeien door ongemeen-knappe uitbeelding. Zo wanneer ze, evenals in het eerste deel, de invloed tekent die de lente op Ina heeft. Prachtig getekend, zoals ze daar met haar jongetje aan de hand in de lentezon wandelt:
Een stroom van warmte en innigste tederheid leek door zijn handje, dat in de hare lag, haar lichaam binnen te stromen... Ze voelde hoe haar hele wezen reikte naar geluk, vrede, harmonie en dat ze vervuld was van het verlangen, dat ook gelatenheid is, en waarvoor geen naam bestaat (vgl. R. Otto, *Spontane erwachen des sensus numinis,* 1923).
Doch de vreugde over dergelijke vondsten verdwijnt allengs voor ons misnoegen over de keuze van dit onderwerp. Zeker, ná de keuze van dit onderwerp werd deze uitwerking onvermijdelijk, zodat we én Ina én Egbert én de breuk van hun huwelijk volkomen begrijpen en aanvaarden. Maar we kunnen ons protest niet het zwijgen opleggen: waarom toch de schrijfster zich door dit onderwerp heeft laten kiezen? We gevoelen, dat objectief gesproken, ons protest tegen de schrijfster onbillijk is, maar we beroepen ons dan op Ina's stelling dat het in de kunst juist gaat om het subjectieve, het zelf-doorleefde en vinden dat de psychologische uitbeelding van deze zielige ziekte ons te veel brengt in de sfeer der uitzonderingsgevallen en te weinig in het reële leven.

vgl. G. F. Haspels, *Onze Eeuw*. Jaargang 15. *De erven F. Bohn*, Haarlem 1915

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In 1914 gingen Carry en Kees van Bruggen uit elkaar, maar de officiële scheiding werd pas in 1918 uitgesproken.

Carry ging in Laren wonen en voorzag voor haar en haar kinderen in het onderhoud door lesgeven en een indrukwekkend aantal lezingen (soms meer dan honderd per seizoen) vaak voor een vormelijk, aristocratisch publiek dat zich in de ban liet doen door een vrouw met verwarde haren die soms met de benen over elkaar op de punt van een tafel zat en een sigaret pafte.

Veel van haar ervaringen van haar huwelijk en echtscheiding verwerkte Carry in *Een coquette vrouw?*, waarin zij ook voortborduurde op het slot van *Heleen* en het probleem van de liefde die dienstbaar is zonder vernederend te zijn.

'Liefde,' zegt ze hier, 'ligt in de stroming van HET ONSTERFELIJKE, HET EEUWIGE. Daarin bovenal zoeken we iets van dat *Eeuwigheidsheimwee* tot vervulling te brengen, als tegenwicht van het vluchtige, wisselende van de dingen van ons tijdelijk bestaan.' Ook in deze roman geeft ze er blijk van niets te willen hebben van het *vrouwenkiesrecht-stokpaardje*.

In 1920 verscheen van Carry, onder het pseudoniem Justine Abbing, de roman *Uit het leven van een denkende vrouw*. Een denkende vrouw die zich overigens in niets onderscheidt van een – neo-hegelianistisch – denkende man: zij wil immers niets anders dan '*begrijpen... al fijner onderscheiden, al scherper en subtieler formuleren... al ruimer rond zich schouwen in het bovenaards glanzend licht. Begrijpen... niets dan dat. De verschijnselen en feiten van heden en verleden zich zien richten onder de magische macht van een CENTRALE GEDACHTE, creatie van haar eigen geest, werking van Geest in geest. Dat staag zich ordenen van het redeloze en onsamenhangende tot het redelijke en samenhangende, van CHAOS tot KOSMOS, door de macht van het begrip, was dat niet het volmaakte, het enige scheppingswerk –, de Geest Gods, zwevend over de wateren?*'

Ze gaat in dit boek vooral in op haar moeilijkheden als intellectuele vrouw. Als autodidact eerst: *'Ze mocht weer eens een woord verkeerd uitspreken en wat had ze niet moeten horen, en vooral zien, toen ze onlangs Heraktitus de klemtoon op de verkeerde lettergreep toebedeelde.'*

© 2026

Heraktitus, en we zien de moeder met het kind op schoot drukproeven corrigeren. En evenals in *Een coquette vrouw?* blijkt een huwelijk met een ambitieuze vrouw moeilijkheden op te leveren: de man kan haar niet naast zich, laat staan boven zich verdragen; híj niet of zijn familie niet. En evenals in *Heleen* is deze denkende vrouw in staat de wanverhouding van het bestaan, de schrille contrasten te verzoenen en op vier plaatsen klinkt het machteloze citaat van Galsworthy: '*Rather than live where such things can be, let me die...*' Vervolgens als denkende vrouw. Carry voert onder de naam van 'die indiscrete, die onhandige Bogaerts' de figuur van de Ridder op en het enige interview dat ze gegeven heeft. Daarin had ze onder meer gezegd: '*Het element denker lijkt me sterker ontwikkeld in me dan het element artiest.*' De denkende vrouw krijgt van de officiële kritiek over zich heen dat het niet aan haar is dat uit te maken.

Die negatieve uitkomst verbaast enigszins omdat tegelijkertijd met het verschijnen van *Uit het leven van een denkende vrouw* ook haar *Prometheus* te koop was, een van haar indrukwekkendste boeken en een dat tot een andere conclusie komt. Uitgangsgedachte van het boek is de lapidaire paradox: alles is niets. Zoals alle kleuren samen de kleurloosheid opleveren, kan omgekeerd alles slechts bestáán als verzameling van alle verschillende dingen. ***'Er is geen ander zijn,'*** zegt Carry, ***'dan anders zijn.'*** Leven is distinctiedrift. Toch is er een blijvend terugstreven naar de EENHEID, waar alles samen is, waar contrasten opgeheven zijn, in eeuwigheidsheimwee, in liefde. Maar wie daar naar streeft, verliest zijn identiteit, heft zichzelf op. Eenheidsdrift is doodsdrift. *Het streven naar rechtvaardigheid, naar begrip, naar medelijden, naar de 'Unio Mystica' tussen 'goddelijk' en 'menselijk' is streven naar EENHEID, streven tegen de Distinctie, dus tegen het Leven* (van het afzonderlijke).

In de voortdurende strijd tussen deze driften zou continuïteit ondenkbaar zijn. Daarom is er een 'stremmend' moment in de vorm van de 'Eenvormigheid', de collectieve distinctie, de grondvoorwaarde voor het bestaan van het afzonderlijke, voor het individueel menselijk leven. Wie de levensdrift in zich heeft zal zich onderscheiden binnen het collectief – de staat, de kerk, de organisatie, met haar dogma's en rangorden – wie de eenheidsdrift bezit zal zich buiten het collectief plaatsen en zal individualist heten, ket-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ter, rebel, vuurstelende Prometheus. Maar welke drift ook overheerst, het is hoogstens de andere kant van dezelfde medaille, het is altijd relatief. Elke nieuwe orde roept haar eigen verzet op, als Prometheus wil leven wordt hij een nieuwe Zeus. Zo ook voor ons zedelijk handelen: *Hoe we kiezen, we kiezen verkeerd, hoe we handelen, onze daad is ontoereikend. – Doch dan komt de grote zelfinkeer van het 'moderne denken' en de tot zelfbewustzijn ontwaakte leert - gaandeweg - beseffen dat de strijd tussen Waarheid en Leugen, tussen Recht en Onrecht niet een strijd is tussen 'goeden en slechten, doch tussen het goede en slechte in hem. Hij kan niet anders dan erkennen dat hij 'Prometheus' en 'Jupiter' in één wezen verenigd is en dat hij niet bij machte is zijn 'slechtheid' ten onder te brengen.*

Het laatste woord in het Prometheusprobleem schijnt Carry dan te zijn: ***die zelfaanvaarding, die alles doorziet en toch met alles vrede heeft.*** En de bereidheid zelfs deze waarheid als betrekkelijk te beschouwen, de bereidheid op pad te blijven gaan.

VGL. W. Otterspeer, *Carry van Bruggen, het denken als deernis* in *Maatstaf*. Jaargang 29. *De Arbeiderspers*, Amsterdam 1981. W. Otterspeer, *Het denken als deernis; Carry van Bruggen en het medelijden*. in: W. Otterspeer, *Geleerde vrouwen*. Weesp 1984.

'Met *Heleen* ben ik mezelf geworden; dat boek is mijn wedergeboorte geweest; daar is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld 't secundaire geworden'. – 'Ik hecht geen waarde aan 't materialistisch leven *an sich*, erken er geen andere waarde aan dan om als enscenering te dienen'.

Dit zijn, voor wie geen vreemde is in de geest onzer hedendaagse letteren, geen op zichzelf staande toevallige, individuele uitspraken. Het zijn de uitingen van een algemene stroming, die zeker de aandacht verdienen. Het streven naar verinnerlijking van de kunst, zoals dat in onze tijd valt op te merken, heeft m.i. dan ook alleen in zóverre wezenlijke waarde als het, naast de behoefte aan doordringender, navranter beelding, vooral een streven inhoudt naar meer synthetisering van levensuiting en geschiedt steeds vanuit de ziel van de schouwende kunstenaar. – In dit opzicht belooft de toekomst onzer literatuur veel goeds. Wie een natuurbeschrijving zoals

© 2026

Carry van Bruggen gegeven heeft in *Heleen* vergelijkt met de vroegere uitvoerige pompeuze, zogenaamd objectieve, *realistische* natuurbeschrijvingen van 15 à 20 jaar terug (en ja, nog steeds opduiken), met de vele duf-documenterende, totaal overbodige dus de indruk schadelijke rekwisieten, ontwaart een verheugend verschil. Merk dan op dat zo'n natuurbeschrijving veel meer is dan alleen enscenering ten behoeve van een innerlijkheidsbeschrijving, die daar, als het wezenlijke, vrijwel buiten zou staan; dat zij hare eigen innerlijkheid in zich draagt. Dit stukje natuur heeft haar eigen sprake, en 't is opmerkelijk dat juist hier, waar aan het zinnelijke, *het uiterlijke*, zijn volle waarde is gelaten, de schoonheid zich openbaart, die zich verderop te vaak angstvallig schuil houdt. – Uiterlijk en innerlijk zijn in de grond een en hetzelfde. Het innerlijke boetseert de Vorm en vindt dan in die Vorm zichzelf terug.

De aangehaalde passage is dan ook, *n'en déplaise* de schrijfster en hare theorieën, veel meer dan *enscenering*; wél is zij hier wat milieubeschrijving in literair werk meer dan tot dusver moet worden: gezien door het zielenleven van de hoofdpersoon heen en aan dat zielenleven reliëf gevend. Wil de schrijfster dit nu *enscenering* noemen – 't is mij wel, al blijf ik het een lelijk woord vinden voor een mooie zaak.

Tot recht verstand citeer ik hier de bewuste passage:

'Op het koude water van de rivier dekten de bonte bladeren het diep en wazig beeld van een hoge, bonte lucht, bleke nevels zweefden zwak en onvast tussen wolken en water, in het vochtig bos beefde damp om elke stam, daar lag de zomerpracht vergaan en de bedroefde roep der late vogels klonk hol als in koude zalen. In de druipende takken wiegden nesten verlaten, het grauwe huis schreide ziltig vocht, bleek onkruid wies uit de spleten en het vervallen hek voelde van groene uitslag glibberig en kil. Voor-langs het huis, in de bocht van de weg, waar regen het grint gestadig vochtig en donker hield, zuchtten smartelijk de oude, scheve bomen – hun duistere kruinen drukten zwaar de knoestige, korte stammen, en beneden die weg lagen achter berm en sloot de wijde, grijze akkers tussen smalle greppels; kraaien pikten het winterzaad uit de verwoelde klei, schichtige spreeuwen hipten over de kluiten,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schreeuwden met gerekte hals en repten zich weg. Een kruiwagen, omgestort bij verlaten gereedschap, leek aan de aarde vastgekorst, huisjes en boompjes verderop stonden in ijle, blauwe wazen gevat...'

VGL. *Den Gulden Winckel*, Maandschrift voor de boekenvrienden in Groot-Nederland. REDACTIE Gerard van Eckeren, 14e jaargang 1915. Uitgave *Hollandia-Drukkerij* Baarn.

HET MEISJE HELEEN is onzeker van zichzelf en lijdt onder vormen van kleinheidswaan [*mikromanie*]. Zij lijkt zich moeilijk te kunnen handhaven tegenover de zelfverzekerde anderen in haar omgeving, maar in feite stijgt zij boven hen uit door zichzelf voortdurend vragen te stellen en tijdens een langdurig bewustwordingsproces hardnekkig blijft streven naar inzicht en begrip. Als kind al had zij het gevoel *dat voor háár de vrede en het geluk uit het eenheidsgevoel zou moeten komen* en dat zij de *aanblik van doelloze verwarring, vijandschap en verwildering* nooit zou kunnen verdragen. Maar bij iedere ontdekking raakt zij weer verstrikt in nieuwe vragen en tegenstrijdigheden zodat haar vertwijfeling toeneemt. – **Heleen** is in haar zoekende denken duidelijk verwant aan **Ina** uit ***Een coquette vrouw***. De vrouw in ***Uit het leven van een denkende vrouw*** Marianne kan net als Heleen geen leugens en onrecht verdragen. Zij weet hoe fijn en kostbaar de kleine momenten van inzicht en begrip zijn:

'IN EEN IJL-GOUD LICHT *zag ze het grote visioen, het werk van haar komende jaren. Nu al reeds door menig 'idealist' smadelijk of bedenkelijk 'negatief' genoemd, het afbreken en weerleggen, het neerslaan van ongegronde stelligheden, het meedogenloos in hun voosheid aantasten en analyseren van dogma's, door de aanhangers zelfs niet meer begrepen, immers voortdurend onbewust weersproken worden... De zware strijd tegen de frasenmakerij, tegen het onbekookte, het ondoordachte, het onsamenhangende en inconsequente gebazel, dat op elke streng van het geestelijk leven als een woekering zat vast gegroeid: de strijd tegen de Leugen.'*

– Als succesvol schrijver wordt ze gedoogd zolang huishoudelijke taken er niet onder lijden. Wanneer zij zich in het filosofische domein manifesteert zijn afkeuring en minachting haar deel. Als vrouw en autodidact hoort zij niet thuis waar de man met zijn *typisch intellectuele gaven* van oudsher heerst en *onbevoegden* niets te zoeken hebben. In de ogen van Carry van Bruggen – zie ook *Twee moderne vrouwen* in 1978 herdrukt – had de *moderne vrouw* het ook zonder die tegenwerking al moeilijk genoeg, omdat zij voor het dilemma stond dat zij zich op het gebied van de liefde wilde overgeven aan de man van haar keuze en toch haar geestelijke onafhankelijkheid tot geen prijs wenste te verliezen.

VGL. J. Sicking, *over Carry van Bruggen* in *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*, *Bohn Stafleu Van Loghum*, Houten 1998 en *Martinus Nijhoff uitgevers*, Groningen.

'Heleen is in haar zoekende denken duidelijk verwant aan Ina uit Een coquette vrouw.'

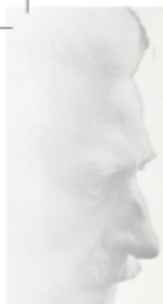

De koude rilling siert de ware mens
al stempelt de wereld hem tot onmondige,
hij voelt heilig ontzag voor het afgrondige.

IN DE HERFST VAN 1936 maakt Rudolf Otto een lange eenzame wandeling naar de spookachtige ruïnes van *Burg Staufenberg* bij Marburg. Ten langen leste beklimt hij de vermoeiende trap van de toren. De omstandigheden zijn tragisch en mysterieus. Op zijn grafsteen staat gebeiteld:

Heilig, Heilig, Heilig is de Eeuwige Zebaoth.

'JESAJA HEEFT DAT NUMINEUZE GEVOELD. HET BESEF DAT DE MENS OP GEZETTE TIJDEN OVERVALT EN HEM MET FASCINATIE EN ONTZAG VERVULT.
In zijn klassieke boek «*Das Heilige*» karakteriseert Rudolf Otto die angstaanjagende ervaring van de transcendente werkelijkheid als een *mysterium tremendum & fascinans*. *Tremendum* omdat ze als een enorme schok aankomt waardoor we het contact met de geruststellende dagelijkse wereld verliezen. *Fascinans* omdat ze, paradoxaal genoeg, een onweerstaanbare aantrekkingskracht op ons uitoefent. Deze overdonderende ervaring, die Otto vergelijkt met die van muziek of de erotiek, is volkomen irrationeel. De gevoelens die ze oproept kunnen niet adequaat in woorden of concepten worden uitgedrukt. We kunnen zelfs niet zeggen dat het besef van dat *volstrekt Andere* 'bestaat', omdat we het niet in ons normale werkelijkheidssysteem kunnen inpassen.'
'In dit belangwekkende boek laat Otto zien dat mensen, wanneer ze met dat transcendente worden geconfronteerd, niet meer het idee hebben dat ze de alfa en omega van het bestaan zijn.'
KAREN ARMSTRONG

NUR 706 – VIERDE DRUK
ISBN 978-9-080730-01-4
9 789080 730014

FENOMENOLOGISCHE KLASSIEKEN
BIJ UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Rudolf Otto
HET HEILIGE
Over het buitensporige van het numineuze,
het mysterie dat doet huiveren en fascineert.
©
2026
UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM
RUDOLF OTTO
HET HEILIGE

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Uit het leven van een denkende vrouw

DOOR

JUSTINE ABBING

©

2026

ROTTERDAM
NIJGH & VAN DITMAR'S UITGEVERS-MAATSCHIJ.
MCMXX

UIT HET LEVEN VAN EEN DENKENDE VROUW

DOOR JUSTINE ABBING;

PSEUDONIEM VAN

CARRY VAN BRUGGEN

NIJGH & VAN DITMAR

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

528

Nieuwsblad van het Noorden 24-01-1986

In 1919 publiceerde Carry van Bruggen het essay *Prometheus*, een literaire studie naar de spanning tussen individuele en collectieve waarden. – Het werk aan dat boek maakte ze vervolgens tot onderwerp van de roman *Uit het leven van een denkende vrouw*, die ze in 1920 onder het pseudoniem Justine Abbing liet verschijnen. Onderwerp is de positie van een vrouw die zichzelf een carrière wil verwerven, maar daarin, door traditionele maatschappelijke omstandigheden wordt gedwarsboomd; hoofdpersoon Marianne Edema mag worden gezien als een alter ego van Carry van Bruggen. De roman werd onlangs herdrukt (*Nijgh & Van Ditmar*, Den Haag) en daartoe voorzien van een voorwoord door Ruth Wolf die een afdoende analyse van de betekenis van het boek geeft. <*Wellicht is nu de tijd pas rijp genoeg om het pathos doorzichtig en de wezenlijke elementen voor ons herkenbaar te maken.*> (A. B.)

Bredasche courant 07-08-1920 – BOEKENTAFEL

Uit het leven van een denkende vrouw door Justine Abbing bij *Nijgh & van Ditmar's Uitg.-Mij.*

In deze roman geeft Justine Abbing ons duidelijk het tweezijdige leven te zien van een vrouw, die schrijft. Aan de ene kant heeft Marianne haar werk dat haar lief is en waar zij in volhardt, omdat zij weet iets te kunnen bereiken, maar door haar familie, vooral als jong meisje wordt zij hierin tegengewerkt, aan de andere kant haar man en kinderen, heel haar huiselijk leven. Wij begrijpen de strijd van haar, die zelf weet, noch aan het een, noch aan het ander zich geheel te kunnen geven en daardoor geen rust heeft. Doordat Marianne ons sympathiek is, kunnen we voor beiden met haar meevoelen. Als haar dochtertje haar dan als 't ware verwijt waarom zij geen gewone moeder heeft zoals haar vriendinnetjes, in plaats van een die altijd drukproeven moet corrigeren, begrijpen wij hoe diep Marianne hierdoor gegriefd wordt, na haar pogingen om toch ook aan de kinderen het hunne te geven. Een mooi boek, dat zeker door velen gaarne zal worden gelezen.

Vox studiosorum; studenten weekblad, 09-12-1920 jrg. 56 Nº 30,

Uit het Leven van een Denkende Vrouw bevat in 4 hoofdstukken evenzoveel fragmenten autobiografie. Weliswaar is het gehele boek in de derde persoon gesteld, maar de zeer subjectieve heftigheid en bewogenheid van toon, de felle welsprekendheid waarmee de schrijver haar hoofdpersoon verdedigt, de voor een 'roman' vaak ongemotiveerde uitwijdingen en aanvallen, die door 't karakter van zelfverweer dat zij dragen juist zo bijzonder treffen, al deze eigenaardigheden die een gewone roman zouden schaden, maken dit boek lot iets heel eigens, tot meer dan een objectieve uitbeelding der moderne 'denkende vrouw'. Het is het hartstochtelijk pleidooi van een benard gemoed, een fel verweer waarmee aan wat in 't dagelijks maatschappelijk bestaan vaak onderdrukt moet worden en besnoerd, ruim baan wordt gelaten: Beter dan tientallen brochures of tijdschriften over het Vrouwen Vraagstuk zal deze zelf bekentenis, deze *cri de l'âme*' overtuigen van wat de emancipatiebeweging onzer dagen voor ongekend geluk en grievend leed aan een werkelijk intens levende vrouw brengt. Consequenter dan anderen (Annie Salomons, Jo de Wit, Carry v. Br.) durft Justine Abbing haar onderwerp aan. Het is niet meer het jonge meisje, het meisjesstudentje, het schilderesje dat door haar intellectuele en morele verzelfstandiging zich tevens zo diep ongelukkig maakt, maar 't is de Vrouw, de Mens die wij hier vaak pijnlijk cru en wreed zien lijden.

© 2026

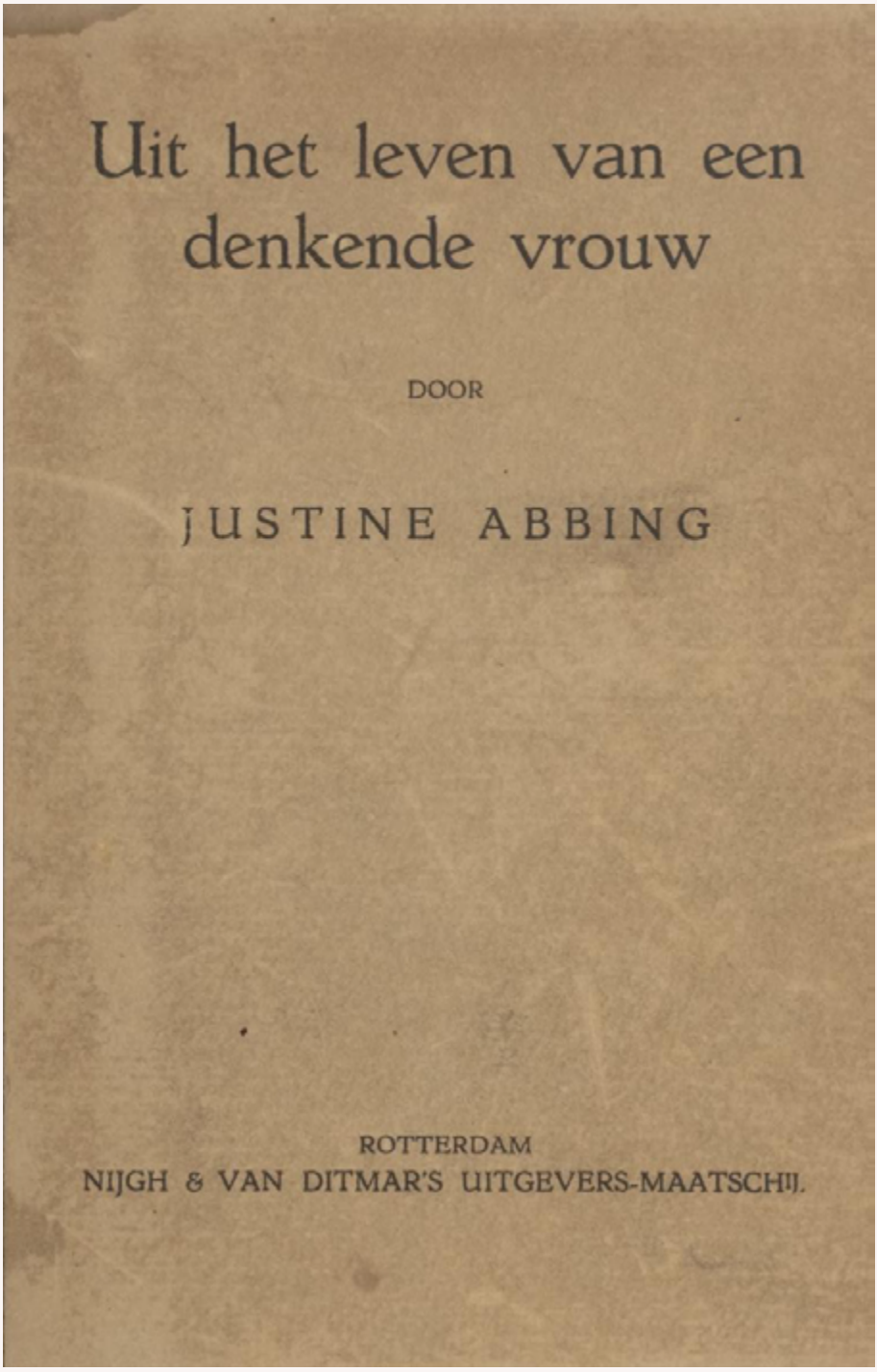

Uit het leven van een denkende vrouw

DOOR

JUSTINE ABBING

ROTTERDAM
NIJGH & VAN DITMAR'S UITGEVERS-MAATSCHIJ.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

UIT HET LEVEN VAN EEN
DENKENDE VROUW

2026

CARRY VAN BRUGGEN OMNIBUS 2026

In de schaduw (van kinderleven)	1907	
De verlatene	1910	
Heleen, een vroege winter	1913	
Een coquette vrouw	1915	
Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding	1916	
Enkele bladen uit Helene's dagboek	1919	
Uit het leven van een denkende vrouw	1920	
Het huisje aan de sloot	1921	
Avontuurtjes	1922	
Maneschijn met koek	1923	
Al om een suiker balletje	1923	
De vier jaargetijden	1924	
Tirol	1926	(fragment)
De klas van twaalf	1926	(geïllustreerd door Henri Pieck)
Eva	1927	

GEREVALORISEERDE HERTALING Daniël Mok-Kolthoff
© 2026 U.M. *Abraxas*|Zuider-Amstelboeken

NUR 300 320 Literaire (non-)fictie
ISBN 9789079133338

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

Ruth Wolf	*Inleiding*	7
	Van alles het middelpunt	12
I	*Familie*	19
II	*Huwelijk*	48
III	*Vreemden*	78
IV	*Kinderen*	95

Carry van Bruggen, *Mijn manier van werken*
in *Algemeen Handelsblad* 15-10-1921
Bij het overlijden van Carry van Bruggen
in *Het kind*, 26-11-1932
Barber van de Pol *Carry wist het...*
Het leven is een slaap, de liefde is haar droom
Bibliografie
Jacqueline Reyneke Van Stuwe
I.M. *Carry van Bruggen*
Impressie van het werk van Justine Abbing
Een kunstenaar 1921
Het verspeelde leven 1922
De vergelding 1923

© 2026

LOFLIED
OP EEN GROOTSE,
EXTATISCHE,
BIJNA ONWERELDSE VOLMAAKTHEID

Ik heb de witte waterlelie lief,
daar die zo blank is en zo stil haar kroon
uitplooit in 't licht.

Rijzend uit donker-koele vijvergrond,
heeft zij het licht gevonden en ontsloot
toen blij het gouden hart.

Nu rust zij peinzend op het watervlak
en wenst niet meer...

¶

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INLEIDING

'Ik heb meer geschreven dan iemand of ikzelf had kunnen denken. Ik heb dagelijks een uur lesgegeven in onze school en de kinderen elke avond twee uur voorgelezen. Ze krijgen Engelse geschiedenis en ik lees Scotts historische romans in de juiste volgorde... Toch word ik voortdurend opgejaagd door het gevoel dat ik niets doe. Sinds ik aan deze brief begon, ben ik wel tien keer weggeroepen: een keer voor de visboer om een kabeljauw te kopen, een keer voor een man die een paar vaten appelen bracht, vervolgens voor mevrouw Upham om af te spreken voor een tekening die ik beloofd had voor haar te maken; daarna moest ik de baby voeden, vervolgens naar de keuken om visragoût te maken voor het eten, en nu zit ik dus weer aan mijn brief, want alleen met onwrikbare vasthoudendheid kom ik ooit tot schrijven; het is oproeien tegen de stroom...'
Aldus Harriet Beecher-Stowe, auteur van *Uncle Tom's Cabin*, in 1815. Als een somberder, verbetener echo stijgen de klachten van Carry van Bruggens Marianne Edema omhoog uit de pagina's van dit boek: *Altijd door bleef ze bezig, woelden in haar hoofd gedachten, problemen, formules, duistere plekken, verwarde knopen woelden dooreen met zorgen voor Fransjes repetitiewerk, voor Jaapjes gezondheid, voor Harry's sokken, met wat eten we vandaag en hoe met de was, alles tezamen tot een ondraaglijke, afmattende warboel, waaruit zelfs de nacht geen ontkomen bracht!*
Uit het leven van een denkende vrouw verscheen 70 jaar nadat Beecher-Stowe haar brief schreef. En nog steeds kan je zulke klachten horen van vrouwen die niet serieus worden genomen als het om hun werk gaat, die geen begrip ontmoeten voor hun behoefte aan privacy. Virginia Woolf heeft de schrijfsters er voor gewaarschuwd hun gerechtvaardigde boosheid over dit onbegrip in hun boeken tot uiting te brengen: *Het is noodlottig voor een vrouw ook maar de minste nadruk te leggen op welke grief dan ook, hoe gerechtvaardigd ook, kortom: als vrouw te spreken. Alles wat vanuit dat bewuste standpunt wordt geschreven, is ten ondergang gedoemd – het kan niet uitgroeien in de geest van*

© 2026

anderen. Tijdgenoot Carry van Bruggen dacht daar anders over: *Een mens spreekt alleen goed als hij over zichzelf spreekt. Ik belijd mezelf altijd, maar ook dat ik van mezelf alleen vertel wat ik algemeen menselijk in me vind…*

Algemeen menselijk? Marianne Edema's levensgeschiedenis laten het beeld zien van een vrouw die herkenbare trekken vertoont omdat ze overeenkomen met schrijfsters die zelfs bij hun stille, bescheiden bezigheid tientallen keren per dag werden gestoord. Aan de andere kant maakt Carry van Bruggen ons duidelijk dat in die groep van tegen de stroom oproeienden haar Marianne Edema een unieke verschijning is: zij schrijft niet alleen, zij denkt ook, zij houdt zich bezig met filosofie, maar niet in de schoolse betekenis. Zij streeft naar: *voor de schijn van objectieve waarheid, van lang-gestorven inzicht, de levende subjectieve waarachtigheid in de plaats te stellen.* Zij wil begrijpen: *De verschijnselen en feiten van heden en verleden zich zien richten onder de magische macht van een 'centrale gedachte', creatie van haar geest, werking van Geest in geest.* Zij ondergaat dit denken als een *wellustig geluk*, als een haar *voor alles schadeloos stellende* rijkdom.

Carry van Bruggen wil ons via haar alter ego *Marianne* laten delen in de vervoering die zij heeft gesmaakt bij het werken aan haar filosofische studie *Prometheus*, waarin zij een beeld laat zien van de nooit aflatende strijd tussen individu en collectief zoals die wordt weerspiegeld in de literatuur der eeuwen. Zij beschrijft in dat grote werk ook zichzelf als een schakel in de keten van de eenzaam en vertwijfeld zoekenden die door wat minder gedrevenen niet worden begrepen en die als compensatie de *pure verrukking van het begrip*' smaken.

Dat deze extase van het inzicht op een heel complex van verschijnselen moet worden bevochten, maakt zij zichtbaar in de vier hoofdstukken waarin zij via het leven van een '*denkende vrouw*' in vele opzichten haar eigen leven heeft blootgelegd, maar niet in alle. Zoals bij alle vormen van fictie zijn ook hier mensen en voorvallen uit de bestaande werkelijkheid in de geest van de auteur door een reeks van transformaties heengegaan om als nieuwe gedaanten in de herschapen realiteit te verschijnen. Zo is Marianne afkom-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

stig uit een milieu dat sterk verschilt van Carry's joodse achtergrond, die gekenmerkt werd door armoede, solidariteit en oeroude rituelen. Marianne, vroeg wees geworden, is opgegroeid bij gegoede familie waar de mannen studeren. Evenals andere niet-joodse vrouwen in het oeuvre van Carry van Bruggen (*Heleen, Ina*) wordt de figuur van Marianne gekenmerkt door een merkwaardige wortelloosheid, zij heeft geen verleden om uit te putten of zich tegen te verzetten, zij is en blijft een vreemdelinge in elke omgeving en heeft geen enkel houvast behalve de haar ingeboren waarheidszin. Van haar omgeving in enge en ruimere zin heeft ze geen steun te verwachten. Als ze al niet onverbloemd wordt tegengewerkt, wordt ze uitgelachen of op zijn best met vriendelijk-superieure schouderklopjes terzijde geschoven, waar ze genegenheid ondervindt, mag ze op waarachtig begrip toch nooit rekenen. De academici die zij op haar weg ontmoet – broer Evert en oom Everard in *De familie* en *Het huwelijk*, dr. Uhland in *De vreemden* en dr. Merckelbach in *De kinderen* zijn er voorbeelden van – spelen de 'bevoegdheidstroef' tegen haar uit: zij heeft een akte voor lager onderwijs en daar is ze eerst nog voor gezakt ook. Ze kent geen Grieks maar leest Plato.

Als zij langzamerhand als schrijfster wat bekendheid heeft gekregen vertelt ze in een interview dat zij zich meer denker voelt dan artiest. Deze *quote* wordt door *bevoegde intellectuelen* uit z'n verband gerukt en geeft zo aanleiding tot openlijke hilariteit. De studenten (*De vreemden*) voor wie zij een lezing houd, zijn teleurgesteld als zij qua uiterlijk en houding niet beantwoordt aan hun verwachtingspatroon. Zij is geen elegante, veeleisende artiest; tijdens het etentje vooraf krijgt ze het furieus met hen aan de stok over de gangbare christelijke opvattingen versus de antieken. Kortom, ze vindt geen plaats daar waar ze meent thuis te horen, terwijl ze deze lieden intrinsiek als beneden haar stand voelt. – Niet lang nadat ze (*De familie*) om principiële redenen een veelbelovende relatie heeft verbroken, is ze getrouwd met een zachtaardige, verfijnde maar trage en verwende kunstschilder. Ze krijgt twee kinderen maar blijft doorwerken. – Ze maakt naam als schrijver en blijft zich verdiepen in wijsgerige studies.

© 2026

Hoe ze ook haar best doet een goede huisvrouw en moeder te zijn, uit de reactie van haar schoonmoeder en haar a.s. schoonzus (*Het huwelijk*) blijkt dat ze ook op dat terrein als buitenbeentje wordt beschouwd: ze maakt geen groente voor de winter in en heeft geen belangstelling kletspraatjes. Ze wordt voortdurend uit haar concentratie gehaald. Dan staat het dienstmeisje in de deuropening met een vraag over beddengoed of een mededeling over bedorven vis of zeurt het zoontje om een kapotte broek en komt het dochtertje jammeren over een jurk die door de naaister is verknipt. Het doet denken aan het huishouden van Harriet Beecher-Stowe, alleen ontbreekt bij Marianne Edema de zelfspot. Je bent als lezer eerder geneigd om haar van zelfbeklag te betichten.

Wie haar zou willen voorhouden dat ze, in plaats van zo pathetisch te klagen, liever haar zegeningen moest tellen: een vriendelijke man, aanhankelijke kinderen, geen geldzorgen, huishoudelijke hulp, succes in haar literaire loopbaan – ziet het wezenlijke punt over het hoofd: Marianne heeft geen keus. Zij wordt gedragen en voortgejaagd door haar bestemming: het *grote visioen, de arbeid van haar komende jaren... Het afbreken en weerleggen, het neerslaan van ongegronde stelligheden... De vermoeiende strijd tegen fratsen en leugens*: het uitputtende, illusieloze en toch enigzaligmakende graven naar de verborgen WERKELIJKHEID onder de verwarrende veelheid van fenomenen, naar de wortels van menselijke drijfveren onder de woekering der dogma's. Uit die onontkoombare drang, die de *hartstreng* is van haar leven, ontspruit ook haar verbittering tegen het lot dat haar geen bestaan heeft toebedeeld in overeenstemming met haar aard en aanleg. De weerzin tegen het dagelijks leven is geen uiting van kinderachtigheid. Het is een volwassen vorm van wanhoop, de vertwijfeling van een vrouw die machteloos tussen tegenstrijdige verschijnselen van realiteit beklemd zit.

Carry van Bruggens persoonlijke worsteling om zich te bevrijden vindt een neerslag in dit sterk autobiografisch getinte boek dat bij zijn verschijnen weinig aandacht kreeg. Wellicht is nu de tijd pas rijp genoeg om het pathos doorzichtig en de wezenlijke elementen voor ons herkenbaar te maken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VAN ALLES HET MIDDELPUNT (*Em. Querido's Uitgeverij* B.V. 1980) is de titel van Ruth Wolfs biografie over Van Bruggen. Haar interpretaties zijn kundig en overtuigend zoals over Carry's meedogenlijke *sumpatheia* en opofferingsgezindheid, over haar hunkering naar HET ABSOLUTE, naar EENHEID *van leer & leven* en haar onomwonden karakter die zij, net als haar broer Jacob, had geërfd van haar even scherpe als rechtzinnige vader.
Aan dichter/filosoof Johan Andreas dèr Mouw...
›*De tafel ligt vol opgeslagen boeken/Mijn leven heb 'k vermorst met wijsheid-zoeken. Zo zat ik iedere avond, jaar na jaar/aan kennis heette ik rijk, ik bedelaar.*‹ († 1919)
...die positief reageerde op *Prometheus*, schreef Van Bruggen:
Het is een onmogelijk en zwaar werk dat ik ondernomen heb, en ik weet volstrekt niet of het een dankbaar werk wezen zal. Dikwijls krijg ik de indruk, dat men hier meer prijs stelt op wat ik ethisch gebazel en æsthetisch gezwam pleeg te noemen...

©
2026

'k Ben Brahman. Maar we zitten zonder meid.
Ik doe in huis het een'ge, dat ik kan:
'k gooi mijn vuilwater weg en vul de kan;
maar 'k heb geen droogdoek; en ik mors altijd.

Zij zegt, dat dat geen werk is voor een man.
En 'k voel me hulp'loos en vol zelfverwijt,
als zij mijn lang verwende onpraktischheid
Verwent met wat ze toverde in de pan.

En steeds vereerde ik Hem, die zich ontvouwt
Tot feeërie van wereld, kunst en weten:

als zij me geeft mijn bordje havermout,
En 'k zie, haar vingertoppen zijn gespleten,

Dan voel ik éénzelfde adoratie branden
voor Zon, Bach, Kant, en haar vereelte handen.

Uit het leven van een denkende vrouw

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Uit het leven van een denkende vrouw

door Justine Abbing
pseudoniem van
Carry van Bruggen
met een inleiding door
Ruth Wolf

Nijgh & Van Ditmar
's-Gravenhage
2026

©

Tweede druk bv Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar, 's-Gravenhage
Eerste druk 1920 Nijgh & Van Ditmar Uitgevers-maatschij, Rotterdam
Copyright © 1985 inleiding Ruth Wolf
Voor België: A.G.H.A. Baart pvba, Deurne
Omslagontwerp: Fransje Berserik
UGI 410 / ISBN 90 236 5650 4

Deze derde uitgave verbindt de jongere lezer door redactioneel handwerk met deze tekst uit het interbellum.

Daniël Mok-Kolthoff is een revaloriserende hertaler die teksten verheldert terwijl de ziel van het origineel blijft ademen.
Hij debuteerde in 2009 succesvol met Van Eedens *De Kleine Johannes*. Deze uitgave heeft inmiddels een vaste plaats veroverend in het leesaanbod van veel scholen.

Wellicht is nu de tijd pas rijp genoeg om het pathos doorzichtig en de wezenlijke elementen voor ons herkenbaar te maken schreef Ruth Wolf in de inleiding bij de tweede druk, een kleine halve eeuw geleden.

Toen het boek ruim een eeuw geleden verscheen gold de kritiek niet het schrijven, integendeel, de filosofische passages waren te zwaar, te lang, te abstract voor het romanachtige kader, de literaire passages te gevoelig en impressionistisch voor een filosofisch traktaat en de overgangen waren te abrupt.
DE FILOSOFIE is nu strakker, bondiger, minder meanderend. Niet alles hoeft uitgelegd, niet elke gedachte hoeft in varianten herhaald.
De filosofische kracht zit in intuïtieve helderheid, minder in systeemdrang.
HET LITERAIRE – Carry's gevoelswereld is rijk, zintuiglijk, existentieel geladen. Dat is voelbaar gebleven, maar zonder de naturalistische uitweidingen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EERSTE HOOFDSTUK

De familie

TERWIJL MARIANNE, STAAND OP DE STOEP, NA EEN LAATSTE KNIK EN GLIMLACH ZICH NAAR DE HUISDEUR KEERDE en Instede schuin de straat overstak naar het plantsoentje met de rode perken en het fonteintje, overkwam haar opeens de zonderlinge sensatie van een snelle gedaanteverwisseling. Het was alsof ze zichzelf door een omgekeerde toneelkijker zag slinken tot het nietige figuurtje van een kind nadat ze kort te voren nog een volwassene was vol beloftes en mogelijkheden. Dit duizelende gevoel was nieuw en zo verrassend dat ze naar Instede omkeek om zich weer in zijn gezelschap te voelen en dan in het omkeren weer dezelfde sensatie te ondergaan. Maar de kleine gedaante was al in de zonnige straat tot een wezensvreemd 'figuurtje' gekrompen. Nu ze zich weer naar de huisdeur keerde had ze, minder verrassend wel pijnlijker, de sensatie van teloorgaan en verschrompelen in onaanzienlijkheid.

Ze belde niet meteen aan, ze leunde tegen de deurpost en turend in de verte liet ze de rode en smaragden gloeiingen van geraniums en fonkelgroen gras tussen haar half-toegenepen wimpers samenvloeien tot een verdovende geconcentreerde wemeling en dacht aan Instede en de innigheid en de volheid van hun relatie.

Ja, bij hem voelde zij zich mens, door zijn aandachtige belangstelling zag zij zichzelf als persoon, een eigenheid naar ziel en geest. Bij hem voelde ze zich berustend in het nu, tegelijk verlangend naar de onthullende toekomst die haar vervulling zijn zou. Maar, zodra ze haar woning betrad, vielen die zachte kracht en dat warme vertrouwen van haar af.

Waar ze woonde was zij het nichtje-in-huis, onder voogdij van Everard van Doude - vennoot bij *Van Doude & Beelaerts* - en het 'wel-aardige' zusje van de knappe student Evert van Doude. Toen ze Instede pas kende was ze bang dat anderen zomaar weer konden afpakken wat ze door hem bezat.

© 2026

Bang dat anderen haar bestaan, haar wezen en haar zijn konden bepalen. Toen Instede naar Davos was gegaan om zijn dochter te bezoeken, had ze alles wat haar benauwde in een lange brief aan hem uitgesproken.
Hij had haar gerustgesteld. Het was volgens hem normaal dat zij zich nu nog aan haar omgeving spiegelde. Wat haar aan haar broer en de anderen stoorde, die zelfverzekerdheid, dat was juist het tegendeel van dat waarvoor zij het hield, namelijk zichzelf-zijn! Nee, Evert en zijn vrienden waren niet zichzelf. Om hen heen stonden vast opgetrokken zekerheden waarin ze geloofden en opgingen. Daaraan spiegelden zij zich, daaraan ontleenden zij hun bestaan. Vanuit daar waren hun 'persoonlijkheden' opgebouwd. Dat was - zonder twijfel - het geheim van hun zelfvertrouwen. Ze zou wel gek zijn om daar jaloers op te zijn!
Marianne had gelezen: *Ik heb de moed om te twijfelen, ik geloof alles, maar... Ik heb niet de moed om te erkennen, niet de moed om iets te bezitten, om iets als eigendom te bezitten.* En... De zekerheid over onszelf lijkt de meest elementaire en onaantastbaare, maar is dat allerminst. *To be or not to be, that is the question.* Er zijn mensen die het groots aanleggen en zich goden wanen. Er zijn anderen die nadenken, gedichten lezen en zich scheppers voelen in het klein – soms ook in het groot!
Zij zou het moeilijk krijgen, ja maar dan zou ook zij in waarheid eenmaal zichzelf zijn. Niet vanuit gemak maar uit haar eigen wezenskern zou zij moeten leren om haar eigen leefomgeving te verwezenlijken. En daartoe moest ze eerst tot de diepste kern van zichzelf doordringen: *Broeders, blijf de aarde trouw!* Dáár wachtte de arbeid en zou ze leren dat: *Er geen ander zijn is dan anders zijn.* Altijd-door anders zijn het ware zichzelf-zijn te herkennen. Dat zou dan haar *'aandeel in het eeuwige leven'* zijn en dit in haar eigen spanne levens gestadig ervaren als het altijd-door wisselende en vervloeiende, waarvan zij onderdeel was. En óók om te leren accepteren dat anderen, die 'zichzelf' wanen door op hun levensweg van de minste weerstand mee te deinen, zullen menen dat er voor haar levensvisie geen onweerlegbaar bewijs bestaat...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze voelde wel dat deze overpeinzingen meer voor verwerking en vertering waren opgenomen en dat ze nog een lange weg te gaan had. Dit verhoogde alleen maar de bekoring en de betekenis van de lange brieven, die ze 's morgens naast haar bord vond, waar *lieve vriendin* boven en *uw trouwe en toegenegen vriend* onderstond, en waarvan het haastig doorlezen, dat ze niet laten kon, werd vergald door oom Everards houding achter de krant, die ze niet zag maar voelde, door Everts zijdelingse schimpscheuten tegen de dicht beschreven blaadjes met de makkelijk te herkennen dichtregels hier en daar. Haar oom voelde tegen de hele relatie, bezoeken en correspondentie de wrevelig-zakelijke afkeer tegen alles wat nutteloos en overbodig en daarnaast ook nog excentriek en mallotig is.

Haar geleerde broer Evert had een directere, zuurdere nijd: wat maakte die ouwe het kind allemaal wel niet wijs! Ze ging zich zo nog heel wat verbeelden. Je moest wel een een meisje zijn om je zo te laten inpalmen en imponeren door het gebazel van een halfgare ex-boekhandelaar, die ze uit meelij bibliothecaris - *over dat rommelzootje daar, godbetert!* - van de openbare leeszaal hadden gemaakt.

Marianne wist precies wat Evert dacht over *je geleerde vrind* en met hem het ganse gevolg van hele en halve academici in de stad. Instede wist het ook en als Marianne aandrong om iets te publiceren van het vele dat hij haar voorlas in zijn heldere, eenvoudige stijl, dan glimlachte hij en noemde zichzelf te oud om het met drommen van welonderlegde bevoegdheden aan de stok te krijgen, zo vol van beproefde wetenschap en esprit-de-corps!

Ze had gewacht voor ze aanbelde en wachtte tot er werd opengedaan. De ogen waren haar in 't halfbewuste staren van rode en groene fonkeling volgelopen en nu ze, door tante Clara zelf binnengelaten - *maar je weet toch kind, dat Geertrui de hele dag beslag legt op Nel, voor vanmiddag* - de lange gang binnenkwam waar de lucht van aardbeiengeur vermengd met hing, zag ze overal dat rood en groen in de schemer voor zich uit zweven, geruisloos stuiten tegen de matglazen keukendeur en weer tot vlak voor haar ogen terug. Ze verstond niet wat tante Clara tegen haar zei.

© 2026

In de achterkamer zat oom Everard gebogen over de ronde tafel vol papieren. Marianne zag meteen dat hij of druk bezig of verbolgen was. De sfeer voelde gespannen. Na een wat grommerige groet van haar oom ging ze bij het raam zitten dat uitkeek op de tuin met de rivier traag vlietend op de achtergrond. Ze dacht aan het verschil in atmosfeer tussen de ouderwetse kamer en die waar ze nu was. Beide zwaar gemeubeld en donker gestoffeerd, ruim en laag, hier rijker, daar deftiger en leek meer vervuld door een geest van saamhorigheid, hier was het sober als om 't hoofd koel te houden voor 'de zaken'. Daar voelde ze zich meer in haar element, hier voelde ze zich niet thuis.
'Kind,' begon tante Clara een beetje weifelend, nog voor Marianne zich had losgemaakt van het meanderende beeld op de achtergrond en het opengeslagen deeltje Ruskin waarmee haar vingers speelden.
'Evert heeft gevraagd of jij vanmiddag naar boven wilt komen om de thee te schenken nu Nel onmogelijk weg kan uit de keuken.'
Marianne begreep dat zij het onderwerp was geweest van de discussie. Ze keek even naar Everard die met zijn rug naar haar toegekeerd zat. Ze zag alleen zijn brede schouders en smalle nek. Ze wist dat zijn ogen nu over de papieren heen naar de wand tegenover hem staarden. Ze raadde ook zijn gedachten: *tot niets in staat en altijd drukte om kleinigheden.*
Ze legde het boek in de vensterbank en wilde opstaan.
'Hebt u misschien de thee al gezet, tante? Dan breng ik het meteen even naar boven. Als ik straks in mijn boek zit, is het zo vervelend.'
Ze zag tante Clara weer aarzelen. 'Hij vroeg of je niet komen wilde voordat hij belt... Anders stoor je ze.' 'Storen? Die prulvergadering?' Het ontviel haar en had er direct al spijt van. Ze schrok en zag in plaats van brede schouders een zwart gebaard gezicht naar zich toegekeerd.
'Wat weetje ervan? Ben je er ooit bij?'
'De resultaten...' ze kon dit niet, maar wel scherper woorden binnenhouden. 'Afgunst...' Oom Everard hoefde niets binnen te houden. Baas in zijn huis, vennoot van zijn firma!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het felle woord stak als een beet, even leek haar bloed te schiften van machteloze wrok, toen keerde ze zich tot haar tante.
'Ik wil niet dat Evert mij belt als een dienstmeisje'
Ze temperde haar drift tot een gesmoord fluisteren. 'Hij weet net zo goed als u dat ik nooit de meisjes bel. Ik kan het niet. Druk op de knop en er verschijnt een mens!'
'Je kunt toch niet altijd door 't huis lopen gillen, kind,' suste tante Clara. 'Geertrui houdt er zelf helemaal niet van.'
'Omdat de meid beter weet hoe 't hoort dan zij. Mallotige aanstellerij. Net zo lang tot het mij verveelt en ik er een stokje voor steek.'
Marianne wist precies wat oom verveelde en waar hij dan een stokje voor zou steken. Ze draaide zich niet om en antwoordde niet en antwoordde haar tante: 'En dan zeker over een kwartier nog eens voor 't tweede kopje?'
Tante keek bijna verheugd naar haar op; ze zag achter haar bril grijsbruine ogen wazig van ingehouden tranenvocht.
'Nee kind, Evert heeft juist speciaal gevraagd of je dan het eerste kopje bij hem boven wou blijven drinken... Je kent ze allemaal. Gu Velsing en Ab Bordewijk blijven eten, dan verder Lampe en Tielenius... Na het tweede kopje zou je dan weer beneden komen.' Het laatste zinnetje sprak ze zo achteloos uit, alsof ze er geen betekenis aan hechte. Marianne voelde als met een dauw van vertedering het ingehouden branden van haar drift beslaan, ze had niet de moed om sarcastisch terug te kaatsen dat ze wel begreep, een volledige invitatie tot zo'n illustere kring onwaardig te zijn.
'Zo kind, nu heb je het potje maar mee te nemen als er wordt... als Evert het nodig heeft. En boven weet je alles te vinden, de koekjes zijn er al.'
Marianne stond stil, de onwil verdikte zich in haar tot een walm van tegenzin. En tegen beter weten in zette ze 't nutteloos gesprek toch voort. Met zo'n driftbui als een onweerswolk die zich moet ontladen, al was het maar een korte knal; uit zichzelf zich oplossen en verteren kon het niet.
'Waarom haalt Evert niet zelf even dat potje van beneden? Waarom schenkt hij niet boven zelf zijn thee? Zoveel jongens doen dat tegenwoordig.

© 2026

Maar hij laat zich altijd bedienen op een manier...'
'Dat zijn geen jongens, die zelf hun thee schenken, verwijfde apen zijn het, zoals die vent uit dat toneelstuk, dat we verleden week hebben gezien - heette het niet *De Veroveraar*, vrouw? Maar Evert is een man, en een echte man laat vrouwenwerk aan vrouwen over.'
'Evert een echte man... hij...' Ze hield in; ze had het zwakke maar duidelijke klingelen gehoord van het koperen tafelbelletje, door Evert in gebruik genomen sinds hij redacteur was van het studentenblaadje en op zijn beurt redactievergadering bij hem ontving; een honende triomf scheen er haar uit toe te klinken. Zonder iets te zeggen, blij omdat die verder getwist voorkwam, nam ze de theepot. Tante Clara stond fluisterend over haar man gebogen en ze verstond iets van... 'er haar op aanzien.'
'Erop aanzien? Waarop? O, daarop? Gaat ze zich dat inbeelden? Alsof zulke jongens niet wat anders aan het hoofd hebben.'
De schampere lach joeg haar als een ruwe stoot in de rug de gang door en naar boven.
Voor de deur van Everts kamer toefde ze even en ze hoorde binnen het rustig-deftig, wetenschappelijk praten zoals een eliteclubje betaamt. Ze klopte en het praten verstomde op het 'binnen' van haar broer. Ze zag ze rond de tafel, als poserend voor de fotograaf, de ruggen wat achteruit tegen de stoelleuning, de haren in het midden gescheiden en de iets-geblaseerde glimlach van bescheiden zelfgenoegzaamheid, omdat ze tegelijk zo correct waren en zo intellectueel - als een *tableau vivant* van de andere studentenkiekjes op Everts tafel en aan de muren allemaal gladgeschoren, scheiding in het midden zoals het hoort: correct en intellectueel! - dan sprongen ze overeind om haar te begroeten. Nu ze daar niet meer als een gesloten gemeenschap rond een tafel zaten en zich een voor een moesten losmaken en overeind komen, was er van dat straffe en stramme zelfvertrouwen plotseling weinig over Tielenius, de langste, was plotseling een-en-al verlegenheid, hoewel Marianne hem best wel mocht. Voor Gu Velsing en Ab Bordewijk, Everts boezemvrienden, voelde ze eerder afkeer dan sympathie.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Gu Velsing nam de theepot over en hielp haar kopjes uitzetten met die bestudeerde en welbewuste hoffelijkheid, die haar zo vermoeide. Marianne kende deze hoffelijkheid. Ze had hem op een feest tot driemaal toe nieuwkomers aan de aanwezigen horen voorstellen en driemaal de aardige, beschaafde kinderjuffrouw, bescheiden thee schenkend op de achtergrond, zien overslaan, zonder zelfs te veinzen dat hij haar niet zag. Met plaatsvervangende schaamte voelde zij zich verantwoordelijk voor dat steeds scherper aftekenende blosje en die steeds strakkere en pijnlijker glimlach waarmee het meisje was blijven bedienen.

Oom Everard had grote verwachtingen van Velsing, hij verzuimde nooit zijn *Boekenschouw* in het studentenblad te lezen en prees die artikelen deftig en beschaafd als in zijn eigen studententijd. Geen vulgair-familiare woorden, geen nieuwe spelling, geen d'r en 'n en m'n, geen losse Nieuwe Gidserigheid, altijd degelijk doordacht!

Was oom erover uitgepraat, dan werden ze tante Clara en haar ter onverdeelde bewondering in handen gegeven. Omdat oom en Evert hun reacties niet wensten te horen, wisten ze niet dat tante Clara ervan in slaap viel en dat ze pedant en hol-retorisch vond, vol gecompliceerde geleerdheid, Latijnse citaten en stereotiep-studentikoze zinswendingen. Ze vroeg nooit naar de betekenis van Latijnse citaten en Griekse woorden en gaf nimmer uiting aan de mengeling van wantrouwen, jaloezie en geïrriteerd ontzag, die ze in haar opwekten.

'Zal ik rondgeven, terwijl jij schenkt?'

Bijna had ze geantwoord: 'Ik begrijp niet, waarvoor ik moest worden gebeld, als je alles zo goed zelf kunt' en zei alleen: 'Ja, best. Hier, dit dan voor Ab, het eerste kopje, slap en zonder melk.'

Ab Bordewijk was met de anderen weer achter de tafel gaan zitten waarop beschreven blaadjes en drukproeven lagen. Hij had een kleur gekregen toen Marianne binnenkwam en bij het begroeten zo goed mogelijk haar blik vermeden. Daardoor herinnerde zij zich weer dat hij een van de deelnemers was aan de in studentenbladen gevoerde polemiek over het wen-

© 2026

selijke van academische studie voor meisjes en hij een verklaard en heftig tegenstander was! Evert had zijn artikeltjes met schamper lachje aan haar te lezen gegeven, hij schreef met een heel andere toon dan Velsing.
Bordewijk ging recht op het doel af met statistieken en klinkende namen. Oom had hem aan tafel goedkeurend een kranige vent en een *overtuigd positivist* genoemd met een soort verwijtende blik omdat ze verder geen opheldering vroeg. Instede had haar later de onderliggende gedachte van Auguste Comte uitgelegd over het *exclusivisme* van de wetenschap. De verhouding met Bordewijk was er na die uitleg niet beter op geworden!
Hij probeerde nog wel een gesprek over vakantie en zomerse plannen. Ze ging er zwakjes op in, ze was hier om thee te schenken en om aan te geven dat ze dit begreep, ging ze buiten de kring op een divan zitten.
Lampe en Tielenius rommelden wat in de papieren en gingen met een blad voor zich aan het corrigeren.
'Kunnen de gordijnen nu niet een beetje hoger?' vroeg Tielenius van zijn proefblad op. Evert trok het rolgordijn naar boven, een helder, hoog middaglicht verdreef de schemer heen en vulde het vertrek.
'Tegen wie maakte je daar zo'n pracht van een buiging?'
Bordewijk vroeg het en Marianne zag dat ze allemaal gespannen naar Evert keken.
'Reina Nederbragt. Ze komt al hierheen. Wat vroeg!'
'Ze zou tante met een en ander komen helpen.'
'Innig is dat ineens.'
Achter Evert stonden nu de vier anderen en tuurden over zijn schouder. Marianne bleef zitten. De vrouwenverachters in actie, dacht ze.
'Knappe vrouw...' bewonderde Bordewijk.
'Jullie zien haar vanmiddag aan tafel. Ze schildert. Exposeert bij de *Stormwind* of hoe dat troepje zich noemt. Hypermodern. En geen jury, snap je?
'Toch een heel interessante vrouw,' wist Gu Velsing.
'O, dat ontken ik niet... Hoewel... Interessant... Maar als artiest...'
'Als artiest... Nou ja... Dat doet er ook volstrekt niets toe.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Marianne pakte een dissertatie van het tafeltje naast haar en sloeg half-gedachteloos het schutblad op: *Jacob Lodewijk van Lelieveld… Aan mijn Ouders en aan mijn aanstaande Vrouw*. Aha dacht ze: *De plaats van de vrouw is op het schutblad van haar mans proefschrift…*

'Hoe oud is Reina Nederbragt, Marian?' vroeg Evert van 't raam.

'Midden dertig meen ik.'

'Zie je wel?'

'k Had haar minder gegeven.'

'Ik eerder meer je moet maar eens goed kijken straks.'

'Dan is ze maar net voor de bui binnen.'

'Ze heeft er ook hard genoeg voor gelopen…'

'Is hij niet tien jaar jonger?'

Marianne liep langzaam naar de theetafel. Beneden hoorde ze Reina's vriendelijke begroeting door tante's zachte en opgewekte stem.

'Dat begrijp ik nu van jou helemaal niet, Ab,' probeerde ze vriendelijk glimlachend te zeggen. 'Jij zegt en je schrijft altijd dat de ware roeping van de vrouw het huwelijk en het moederschap is en je lacht altijd het hardst, als een vrouw een beetje haar best doet om tot de vervulling van die hoogste roeping te komen.'

'Die zit, Bordewijk!' lachte Tielenius.

'Heel aardig, zusje!' prees Evert op een toon dat niemand zich hoefde te bekommeren om haar inhoudelijke scherpte.

'En je bent de enige niet,' ging Marianne door, 'Ik heb het zo vaak gezien, dat jongens die het hardst praten over de roeping van de vrouw als echtgenote, moeder enzovoort, die praten ook 't hardst en met minachting over hengelen naar een man en hard lopen om vóór de bui binnen te zijn en zo. Je bent echt niet de enige!'

'Dat 's dan weer zoveel gewonnen,' grapte Bordewijk beetje in 't nauw.

Evert vulde aan: 'Ik wist niet dat je ons de eer aandeed, zo precies te luisteren. Hoe verklaar je dat interessante verschijnsel dan wel?'

'Verklaren? Ik verklaar niets. Ik constateer het alleen.'

© 2026

Maar in haar hoofd formuleerde ze het fel en scherp: *Het komt allebei voort uit dezelfde redeloosheid, die blind op strijdige instincten leeft en altijd aan anderen maar eisen stelt, zonder zelfs te merken dat ook die eisen tegen elkaar strijden.*
'Geschikt onderwerp voor een debatingclub', vond Lampe.
Marianne stond met de rug naar de jongens over de theetafel gebogen. De woorden '*onderwerp voor een debatingclub*' troffen haar. Had ze dat niet pas gehoord of ergens gelezen? De krant... Ergens midden in een column: *uitstekend geschikt voor een debatingclub, maar zonder betekenis voor het werkelijke leven.* Ze zag het weer voor zich. Hetzelfde gevoel als toen - bij het eerste lezen van die zin - kwam terug. Ja, - zo was het, ze had al begrepen en wist van Instede ook, hoe er in hun disputen de avonden werden gevuld met beschaafd en *geleerd* praten over kwesties waarvoor geen *levende* belangstelling was. Terwijl de eindeloos complexe, van alle kanten aanstormende WERKELIJKHEID niet ontraadseld en ontrafeld bleef, disputeerden ze zoals ze sloegen bij tennissen. De een mepte voor Bacon, de ander voor Shakespeare en dat naar believen *wetenschappelijke objectiviteit* noemden.
Bij haar stormde en bonsde het om *verruiming*, om verbreding van haar wezen. Al moest alles barsten en breken voor het begrijpen van het haar toevertrouwde LEVEN, als voor een massieve rots die ze doorboren moest, in het korte moment van haar aardse bestaan.
'Denk je aan heel slap voor mij, Marian?'
Gu Velsing reikte weer de kopjes aan, plichtmatig en afgemeten nu zijn hoffelijkheid onopgemerkt in het water viel.
'Iemand nog iets nodig? Nee? Dan ga ik me verkleden en dan beneden helpen dekken. Ab, Gu, jullie zie ik straks aan tafel..., Lampe... Tielenius...' Ze bevrijdde haar hand uit de kleffe greep van Tielenius en snelde naar haar eigen kamertje vol groenig licht van de wilde wingerd die, als een wemelende zacht-wuivende omlijsting rondom de open ramen hing.
Ze pakte haar jurk maar ging eerst even bij het raam zitten met de jurk op haar knieën. Ze voelde een spanning en een voldoening van iemand die een netelige zaak bijna volbracht heeft.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zouden ze nu over haar als over Reina Nederbragt... nee, natuurlijk niet, om Evert niet... Ineens moest ze aan de woorden van oom Everard denken... *Haar erop aankijken*. Begonnen ze een vermoeden te koesteren dat zij ergens schuld aan had? Hadden ze daaraan wellicht gedacht? Evert het meest? Hij mocht toch eerder dankbaar zijn voor die door haar toedoen behaalde triomf... Hij en hun oom.. Allebei mochten ze dankbaar zijn voor hun laatste gewetensstilling... Ze wisten toch beiden hoe anders vader het had gewild!

Gezakt voor de lagere schoolakte, voor dat snertexamen zoals Evert zei, en daarmee oom en hem in het gelijk gesteld, glorieus, zonder voorbehoud... Vaders droombeeld – zij, net zo goed als Evert studeren – als een boze droom voorgoed van de baan... Weg met die praat. Basta! Wat zou 't hebben uitgemaakt als had ze gezegd, dat ze 't met gemak had kunnen halen, ware het niet dat Instede haar nodig had gehad in die moeilijke periode met zijn dochter, in die eerste tijd van zijn eenzaamheid? Een nog beter bewijs voor haar totaal gebrek aan *wetenschappelijke aanleg*: je studie verwaarlozen om sentimentele gekkigheid! En Instede misschien als de schuldige en nog meer toestanden. Nu was er voldoening voor hun en een deuk in haar zelfbeeld voor haar, die ze voor de goede oude vriend toch wel doorstaan wilde. Naast dat, weer door die zure berg heen! Daar hoefde ze voorlopig even niet aan te denken.

Ze sloot even haar ogen – alle gedachtes trokken weg, alleen die gelukzalige wezenloosheid bleef als een verstilde doezeling over. Zoetgevooisde vogels zongen zacht vanuit een verre verte... Zo genietend opende ze haar ogen en voelde een frisse lenigheid. Vlug kleden, veerkrachtig naar beneden in de zoete zomergeuren van aardbeien en hartige peultjes.

'Kan ik helpen?'

Tante en Reina keken op – Marianne kon niet anders dan Reina aankijken met de woorden van de jongens in haar achterhoofd. Ze kwam Marianne tegemoet, haar arm vol paarse irissen en blauw beslagen lupinen, reikte haar lachend een natte hand: 'Ik kom hier de boel een beetje verstoren.'

Tante Clara wreef voorzichtig de glanzende wijnkelken na. Reina had gevraagd om hier en daar de bloemen wat te mogen herschikken als *een concessie aan haar meer bijdetijdse kleurgevoel*, maar ze zag het er voorlopig nog niet mooier op worden. En Marianne merkte dat Reina van de bezigheid van tante de zenuwen kreeg.
'Wat een leuk zilveren speelgoedje heeft u daar op dat kastje staan. Antiek?'
't Is niet van ons, we pronken met een anders veren. Marianne heeft het geërfd met nog veel meer. Ze laat het aan ons maar 'k geloof dat ze nauwelijks meer weet wat van haar is en wat van ons.'
'Geef je dan niet om mooie dingen?'
'Niet zo veel tot mijn schande, nee... Wel om af en toe naar te kijken, niet om te hebben.' Reina draaide aan de wieltjes van een zilveren wagentje
'Dat zal dan een makkelijke verdeling geweest zijn. Je hoort meestal anders. In mijn familie zijn, een tweeling nog wel, gebrouilleerd om antieke spullen die ze geërfd hadden.'
'Over zulke dingen zul je 't met Marian niet snel aan de stok krijgen,' lachte tante Clara. 'Zij kibbelt alleen om dingen waar ze niets mee te maken heeft, is 't niet, kind?'
'Licht u nu maar niet mijn doopceel, tante. Ik vind mezelf nogal inschikkelijk tegenwoordig!'
'Met zo'n engel van een tantetje ook!', zei Reina al herschikkend.
'En wat ziet je tante er schattig uit in dat oud-groen met witte plooisels.'
'Mijn gewone dracht, die plooisels,' ze knipperde met haar de ogen bij dat 'schattig'. Marianne wist dat Reina haar wat overstelpte met veel bezoek en overdadige hartelijkheid - ze was de dochter van een oude vriendin en pas hier komen wonen - nu voelde ze dat ze het ook wel prettig vond. Werd er eigenlijk wel aandacht aan tante geschonken? Everard overstraalde haar met alles. En nooit, bedacht Marianne nu, nooit zou hij tante een gelegenheid geven om naar voren te treden. Wel zo makkelijk voor de man, die 'plaats van de vrouw'.
'Is Lotje er al om open te doen, tantetje?'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Haar toon moet ongewoon-zacht geklonken hebben. Zij was gevoelig voor de toon van een stem en getraind door Everards humeur, die ze al aan voelde komen voordat die tot uiting kwam:
'Ja, lieverd, ze is juist gekomen. En als jullie het goedvinden, ga ik nog even rustig achter zitten, anders ben ik zo gespannen als de mensen komen.'
'Hé Marian, wil jij dan nog wat lupinen plukken?' Ze begreep dat Reina even alleen wilde zijn om zonder stoornis de boeketten te moderniseren, ze had haar daarbij eigenlijk zo weinig te zeggen. Even later bracht ze de blauwe lupinen plus een paar violette in zonderlinge kronkels vergroeid met toppen als dunne vlammetjes.
'Kun je deze gebruiken? Ik ga even m'n handen wassen, er zit wat spuug van bladluisjes aan.'
Op de trap dacht ze plotseling aan Lex Huyssen. Ze zou naast hem aan tafel zitten. Een warm gevoel overviel haar, ongekend. Ze wist dat Reina goed kon flirten en ze gunde haar iedereen, behalve Lex. Al handenwassend bleef ze voluit van dat zoete zengelen genieten.
Langs haar deur liep Evert naar beneden om Lampe en Tielenius uit te laten. Hij toefde nog even in de deuropening en nu hoorde ze de zware lach van Beelaerts en het stijfjes praten van mevrouw. Ben kon er ook zijn, onmerkbaar, zo klankloos was zijn stem, hoe moest die zich ooit vanaf het preekgestoelte verstaanbaar maken? En Lex... Ja, daar steeg zijn stem tot haar op en wist ze weer hoe anders dan de anderen hij was. Ben Beelaerts en Lex Huyssen... Haar handen warm wrijvend in de handdoek, dacht ze: Dit zijn de echte diepe verschillen tussen mensen en mensen... wat praten ze over volk en tijd en nationaliteit! En dan was zij nog meer anders dan Lex. Zou Reina nu uitgetobd zijn met haar moderne bloemenschikking? Ze luisterde even... Reina was al achter met de anderen en ze hoorde haar heldere, ietsjes gemaakte lach boven allen uit. – Ze ging naar beneden. Reina leek, tussen de vennoten *Everard & Beelaerts* en Velsing, nog forser en voller dan net tussen tante en haar. De blos was weer verzoet tot bloesemwaas, harmoniërend met strak sluitende toilet.

© 2026

Oom Everard, wonderbaarlijk verjongd, keek haar lachend en hoofdschuddend, als was hij bezig iets te betwijfelen, aan en nam toen een paar kaarten en een foto die Reina hem voorhield aan. Gu Velsing spreidde, met zijn licht-geaffecteerde glimlach, even-opgetrokken wenkbrauwen – zoals een pauw zijn staart – de volle maat van zijn hoffelijkheid ten toon.
Tante Clara praatte rustig met Lex.
Ab Bordewijk was beleefd in gesprek met Ben Beelaerts en mevrouw.
'Heel aardig, zeker - maar mij te hoekig. Ik hou meer van wat voller en bloeiender voor een vrouw.'
Reina's lippen bewogen alsof ze een bonbon proefde, haar blos werd weer voller en terwijl ze zich naar Gu keerde, wisselden Everard en Beelaerts een lachje en een knipoog. De compagnon gemoedelijker en van huis uit wat vrolijker dan oom Everard; de vrolijkheid droogde evenwel gaandeweg op in het gezelschap van zijn vrouw, die de sfeer om zich droeg van haar christelijk-historisch milieu, maar verarmd en verkaald en van die nood een deugd makend tegenover alles wat opgewekt en welgedaan was. De wantrouwig-teruggetrokken Ben aardde naar zijn moeder, hij studeerde theologie en zou later een kans wagen in de politiek, naar de oude traditie van zijn moeders geslacht.
'Van wie is dat portret?' Marian voegde zich bij de groep en merkte dat oom Everard weer veel ouder leek.
'Mijn beste vriendin, Welmoet Steffens, zó'n bijzondere vrouw, zó intelligent,' prees Reina. Gu haastte zich het portret aan Marianne te geven.
'Kijk maar rustig, ik bekijk het zo meteen nog wel'.
Ze keek neer op een fijn, smal gezicht, een mond, half-droef, half-ironisch, grote donkere ogen van een peinzende zoeker. Het boeide en ontroerde haar alsof ze in een ziel staarde die nauw verbonden was met die van haar.
'Ze is weduwe... Ze houdt lezingen en verdient voor zichzelf en haar zoontje alleen het brood...'
'Dat is mooi,' vond tante Clara hartelijk. 'Waarover spreekt ze?'
'O, precies weet ik 't niet, maar ze is heel filosofisch...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Gu Velsing lachte even. ‘Hè toe, juffrouw Nederbragt, zeg dat woord nog eens!’
‘Welk woord?’
‘Het woord *filosofisch*. Het klinkt uit uw mond zo charmant en grappig…’
Ze lachte even, kreeg een kleur en wende zich zonder antwoord weer tot oom Everard.
‘U moet u ook echt naar haar komen luisteren. Kaartjes kopen alleen is niet voldoende.’
‘Niet? Ik dacht dat ’t daarom toch te doen was.’
‘O, helemaal niet. Ze zou het misschien geeneens willen dat ik kaarten verkocht aan mensen die toch wegblijven. Nee, u moet komen. En u komt?’
Hij keek haar aan en streek met zijn duim onderlangs over zijn baard.
‘Noppes…’
Het badinerende van dit opgeschoten jongensantwoord en het vulgaire gebaar maakte dat Marianne zich blozend afkeerde. Ze keek even naar Reina en zag tot haar opluchting dat er haat flitste in haar oog, maar ze bleef vriendelijk. Ze zou wel willen weten, of die haatflits was om de minachting tegenover haar vriendin, of omdat haar eigen bekoorlijkheid faalde.
Ze had wel willen zeggen: ‘Maar smeek dan ook niet en neem geen geld van hem aan als je vriendin het zelf niet prettig vindt…’
‘Wie zorgt er voor haar kleine jongen als zij van huis is?’ hoorde ze tante Clara vragen die nu het portretje in haar handen hield.
‘O, ze doet zoveel mogelijk zelf. Ze is ook heel handig met de naald bijvoorbeeld.’
‘Dat zal wel… Zo’n schrijvende vrouw,’ mompelde dame Beelaerts tegen ’t oor van manlief.
Reina bracht het stapeltje kaarten op orde, Marianne zag dat haar vingers trilden toen zij ze de kaarten en het portret opborg in het tasje dat achter haar lag. Ze voelde sympathie - hun ogen ontmoetten elkaar, Reina maakte zich los uit de groep en kwam naar haar toe.
‘Die mannen…’ zei ze verdrietig en vermoeid.

© 2026

'Je was boos op oom Everard'. De blos op Reina's wangen kleurde weer op.
'Boos op mijzelf. Ik had niet zo moeten aandringen. Als ik aan Welmoet denk, dan is het alsof ik haar vriendschap niet waard ben.'
'Waarom deed je het dan?'
Ze keek bijna wantrouwend door die kale en directe vraag.
De oprechte belangstelling in Mariannes ogen verdreef de spanning, ze glimlachte: 'Grappig! Waarom ik het deed? Koketterie, denk ik.'
'Tegen oom Everard...' lag op haar lippen, maar ze realiseerde zich dat hij voor Reina geen oom, maar meneer van Doude was, een man van middelbare leeftijd die zich tegenover Reina jeugdig gedroeg.
'Dat gebaar en het ordinaire *noppes*, alsof 't een eer voor Welmoet zou zijn als hij kwam luisteren, een eer te groot om aanspraak op te maken.'
'Ik vermoed dat hij er zelf ook zo over denkt. Hij heeft een hoge dunk van zichzelf en ook wel respect voor wat sommige mannen doen, maar vrouwen kunnen volgens hem alleen imiteren en assimileren... Dat heeft hij samen met mr. Jobbels van de rechtbank voor eens en voor al bedisseld.'
'En hoe voelt je tante zich daaronder?'
'Ja, goeie vraag, da's een van die dingen die ik graag zou willen weten! Het lijkt alsof ze hem blindelings adoreert en soms is het net of ze hem nooit helemaal serieus neemt. Soms denk ik dat ze nog niet aan verzet toe is en soms ben ik er zeker van dat ze dat al te boven is. Daar ben ik echt benieuwd naar. Ik zou wel in haar ziel willen kijken om te weten wat er in haar omgaat... En trouwens niet alleen bij haar... Alles heeft betekenis, een bedoeling, toch. Zo denk ik tenminste...'
'Ik wist niet dat jij je zo voor mensen interesseerde...' Ze leek door Mariannes hartstochtelijke toon een beetje van de wijs gebracht.
Reina keek met een vaag glimlachje voor zich uit, ze leek nog te zoeken naar de goede woorden voor een bevredigend antwoord toen ineens Gu Velsing haar aansprak.
'Ik stoor toch niet..? Ik zou graag ook een paar kaarten willen hebben voor die voordracht van uw vriendin.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Reina herpakte zich, ze wilde niet stug doen: 'Ik heb de kaarten daar in mijn tasje...'
Hij volgde haar naar het tafeltje achter hun en Marianne keek ze even na, nog een beetje ontdaan over haar eigen ontboezeming. En voor de tweede keer drong de gedachte aan Lex Huyssen als een verlangen tot haar door. Een verlangen naar zijn nabijheid.
Waar was hij toch? Ineens zagen ze tegelijk elkaars zoekende ogen als een mysterieuze schok. Bijna als een rechthebbende begenadigde kwam hij op haar af alsof hij niet anders kon dan haar in zijn armen nemen en kussend zou wegvoeren. Een zoete dronkenschap... Een naklank van gelezen woorden klinkend als verre muziek... *l'Ivresse du Baiser...*'
'We hebben elkaar nog nauwelijks gesproken'. Zo'n platitude zou haar hebben ontnuchterd als zijn blik geen bedwelmende zou hebben gehad. Hoe kwam dit zo ineens? Had de blik waarmee ze hem bij zich geroepen had, een stroom van stoutmoedige liefde tot leven gewekt?
Nel had in haar stemmige kledij al aangekondigd dat het eten klaar was en even later stonden ze in de eetkamer rond de tafel, Marianne en Lex wat terzijde en zwijgend in de overschuimende verrassing van hun nieuwe emotie, de anderen bedremmeld door de plotselinge ontdekking dat er zeven heren waren voor vier dames!
'Ja, onze hele schikking is in de war,' legde tante Clara uit. 'We moeten er maar wat van maken. Er was al een heer over en Jeantje had ineens keelpijn en koorts en dan bleef mevrouw natuurlijk ook thuis.'
'Zijn 't jouw patiënten, Lex?' vroeg Marianne.
'Nee, hoezo?'
'Gelukkig...', verzuchtte ze en hij glimlachte.
De gedachte dat er kon worden gebeld en dat hij dan weg zou moeten, had haar het gevoel gegeven dat ze dan niet kon achterblijven en hem moest volgen...
Betekende dat niet, jubelde het in haar hart, dat hij de enige en echte ware was?

© 2026

Tante Clara nam de regie. 'Hier jij dan Ben... Reina naast mijn man natuurlijk en Debora aan de andere kant...'
'Wij laten ons niet uit elkaar rukken,' grapte Lex fluisterend en in zijn ogen was verrukking en tederheid, hij ging nog wat dichter bij haar staan.
'Jullie beiden dan hier...' sommeerde tante vriendelijk. Voor Marianne was dit 'jullie-beiden' alsof dit hun ook tegenover de anderen verbond.
'En zo is dan ditmaal het mannelijke element ook eens kwantitatief in de meerderheid,' vond oom Everard zich neerlatend in de wolk van rokkengeruis en parfum, door Reina's plaatsnemen opstijgend aan zijn linkerkan. Ze ging gretig op de uitdaging in.
'Zeer gevleid, meneer Van Doude... Die kwalitatieve superioriteit is vanzelfsprekend, nietwaar?'
'Dat begint al goed!' fluisterde Lex.
Oom Everard antwoordde met een glimlach en begon zijn soep te lepelen.
Reina gaf het niet op.
'U weet toch ook wel dat één vrouw duizend mannen te erg is, zouden er dan vier vrouwen geen zeven mannen aankunnen?'
Bij die vier dame Beelaerts en tante Clara en bij die zeven Ben en zijn vader..., moest Marianne glimlachend denken. Wat een toernooi!
'Je hoort het, Bordewijk,' zei Everard – de zer serieuze jongeman lachte even als een boer met kiespijn, hij vond kennelijk niet prettig om genoemd te worden in tafeltoneel voor een behaagzieke vrouw.
'Waarom moet juist meneer Bordewijk het horen?' vroeg Reina nieuwsgierig vorsend naar Ab tegenover haar, maar die bleef half-geërgerd, half-verlegen, naar zijn bord kijken. 'Is meneer Bordewijk zo'n vrouwenhater?'
'Zó erg niet...' antwoordde Velsing zoetsappig beleefd voor zijn vriend.
'Ik kan er anders best tegen hoor!' bleef ze uitdagen. 'Sommige vrouwen willen Strindberg niet lezen, ik lees alles, al is het nog zo erg. Strindberg lees ik... en Nietzsche en Schopenhauer en Weininger.' Mevrouw Beelaerts gaf in een blik aan haar zoon duidelijk te kennen dat het beuzelig gesprek haar reeds verveelde, Ab Bordewijk keek nog geërgerder.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Gu Velsing glimlachte, maar durfde niet weer namens de ander spreken. Evert tuurde naar de omgekeerde lepel in het lege bord.
'Jawel, jawel...' ging oom Everard op Reina's woorden in, 'dit soort vrouwenhaterij kennen we! Zulke onwetenschappelijke uitingen zijn eerder een reclame voor de vrouw, maar er zijn ook andere beschouwingen waar u waarschijnlijk minder van op de hoogte bent... Minder pikant maar moeilijker te weerleggen... U kent Auguste Comte's *Philosophie Positive*...?'
'Wat een grof geschut... Wat een antiek!' fluisterde Lex.
'Nee? Dat dacht ik al, daar moet je weer filosofen voor hebben - die bewijzen eenvoudig de vrouwelijke inferioriteit uit de anatomie van de hersenen. Als iets wetenschappelijk bewezen is, dan is dat de simpele waarheid...'
'Auguste Comte is trouwens de enige niet...' vond Ab Bordewijk nu het gesprek serieus werd en Reina hem niet meer in verwarring bracht, die zat even uit het veld geslagen, met mes en vork haar pasteitje te verkruimelen. Dan, eerst aarzelend, gaandeweg zekerder, begon ze namen te noemen van vrouwen die veel hadden gepresteerd en nog presteerden. Oom Everard at ondertussen zijn pasteitje en met een handgebaar toonde hij dat hij luisterde en toen ze uitgesproken was, welwillend: 'Ja, ziet u, ik heb niet ontkend dat er vrouwen zijn die wel wat kunnen. De vraag is, weegt dat tegen de nadelen op? Gaat er niet meer verloren dan er gewonnen wordt aan eh... aan arbeidskracht en energie en zouden al die prestaties, zoals u het noemt, niet prima gemist kunnen worden?'
De holle woorden deden Marianne pijn, hoewel ze voelde dat ze een risico nam, kon ze niet nalaten om halfluid tegen Lex te zeggen: 'Gemist kunnen worden! Alsof het daarom ging... Alsof het merendeel van dat wetenschappelijke mannenwerk ook niet best gemist zou kunnen worden. Alles kan immers in die zin gemist worden...'
Reina ving de woorden op en nam ze gretig over.
'Ja, meneer Van Doude... Daar heeft Marian gelijk in. Zoveel onmisbaars wordt er toch door die honderden ook niet gepresteerd.'
Marianne zag dat hij er geïrriteerd en weer tien jaar ouder uitzag.

© 2026

'Marian? Ik praatte met u dacht ik. Met een meisje van eenentwintig, nog bijna een kind daar debatteer ik niet mee...'
'Dat was haar bedoeling ook niet,' bracht Reina in, voordat Marianne iets zeggen kon. 'Wat ze zei, was niet voor ons bestemd... en het zou me spijten, als ik, door mijn onhandigheid...'
'Volstrekt niet... volstrekt niet...' Glimlachend wuifde oom Everard haar verontschuldiging terzijde, terwijl hij wat achteruit boog om Reina de gelegenheid te geven, zich te bedienen.
'Ik heb onlangs een goed argument gehoord vóór vrouwenstudie,' hoorde Marianne vlak naast haar, de toonloze stem van Ben Beelaerts.
'Ik meen dat 't van Marius Lekkerkerker was.'
'Vóór, jongenlief...?' herhaalde moederlief licht geschrokt.
Was Ben niet meer helemaal zuiver op de graat? Ze dacht aan gister, aan de klaagzang van dame Buys. Haar dochter werd gezien met socialisten! Ze trok zich niets aan van de jammerklachten van haar ouders.
'Ja mama.' Het klonk tegelijk terechtwijzend en geruststellend. Het leek Marianne wel dat hij z'n eigen grootvader was, zo'n gezicht gezicht dat net zo goed bij een verlepte jongen zou passen als bij een vermolmde grijsaard.
'Maar wat zei hij dan?'
'Ik dacht altijd dat Lekkerkerker...'
'De redenering is', vervolgde Ben, als een meisje gestudeerd heeft, zal ze nooit meer zo vreemd als een gewoon meisje tegenover de werkzaamheden van haar man staan. Zij begrijpt waarvoor ze haar genoegentjes opoffert, zij beseft waarom ze haar kinderen leert, hun vaders studeerkamer te respecteren... Ze is niet jaloers op zijn werk, zoals een vrouw die er niets van snapt, omdat ze er althans íets van begrijpt. Zo komt haar studie ten goede aan het huiselijk leven. Als je dat kan bewijzen, dan vervalt er een argument tegen een studente. Het is, dunkt me, een gezonde redenering...'
In stilte overwogen de mannen boven hun borden het nieuwe standpunt.
'Hoe oud was de jongen die dat schreef, Ben?' vroeg tante Clara op haar zacht-vriendelijke manier. Marianne keek verrast op. Hoorde ze werkelijk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een verborgen ironie in die woorden, of was't omdat ze het zelf zo voelde?
'Hoe oud?' vroeg Ben en keek fronsend naar Gu en Ab zo van 'was dat nu weer zo'n vrouwenvraag of niet? - 'Ja, mevrouw, dat zou ik niet op de dag af kunnen zeggen. Van Everts en mijn leeftijd, zoiets. Hoezo eigenlijk?'
'Ik wou 't alleen maar weten, jongen!'
'Er zit wel iets in,' viel Beelaerts zijn zoon bij. 'Je kunt die meisjes hun zin geven en is de man er bij gebaat. Wat wil je meer?'
'Had die vrouw van Bas Eckmann ook geen kandidaats gedaan?' vroeg Ben aan Evert, 'dat vrouwtje dat altijd op de bibliotheek zit en citaten voor hem uitschrijft? Ik hoor dat hij daar heel veel aan heeft.' Evert knikte en noemde nog een paar andere gevallen.
Marianne mengde zich niet in het gesprek dat vlak bij haar werd gevoerd, ze staarde over haar bord langs de bloemen tussen Gu en tante door naar de tinnen schotels op het donkere buffet, terwijl haar vingers de rest van haar broodje verkruimelden.
Ineens hoorde ze naast zich de stem van Lex.
'Weet je wel, dat ik nog altijd een belofte van je heb?'
'Een belofte van mij...?'
'Ja...' Ze keek naar hem, met gedachten en zonder glimlach... Toen ontdekte ze ineens in zijn ogen het verlangen om haar uit het algemene gesprek weg te trekken, naar rust en veiligheid en weer dreef het zachte behagen om zijn nabijheid al het andere uit haar weg.
'Welke belofte dan?'
'Ik zou nog altijd brieven van je mogen lezen...'
'Brieven...?'
'Ja, van die vriend van je, hoe heet hij ook?'
'O, die brieven van Instede uit Davos? Ja, die zou ik nog voor je klaarleggen.'
'Als er tenminste geen intieme geheimen in staan?'
Kon Lex echt jaloers op de oude Instede zijn? Hoe dwaas, hoe heerlijk!
Ze hoorde Evert spreken van een 'gevaarlijke proefneming' en *een waar hadden ze 't ook weer over?* schoot door haar hoofd.

© 2026

De asperges kwamen hun traditionele taak vervullen en gaven de conversatie wat lucht.
'Je hebt wel heel veel aan hem, toch?' vroeg Lex opnieuw.
Ze antwoordde met een peinzende hoofdknik. Ze vertelde over hun kennismaking, hun correspondentie en hoe hij haar hielp om zichzelf te vertrouwen en aan zichzelf te twijfelen.
'Dat klinkt als een paradox,' lachte Lex.
'Volstrekt niet...' Haar hoofd tolde van de *contrastieuze harmonie, harmonieuze contrasten* en mysterieuze *harmonistieuze contrasto pontificalismo's.*
Reina's stem verstilde de woordenstroom; ze kwam bij zinnen en zag alle anderen luisteren, Beelaerts met zakboekje en potlood in de aanslag. Ze vroeg zich af waar die oprisping van literaire belangstelling over ging.
Ze hoorde Reina weer
'De juiste titel? Dat weet ik eigenlijk niet, ik zal het haar vragen en het boek zult u vast met plezier lezen. De naam van de schrijfster weet ik wel: Marie Vaerting. Eigenlijk dr. Marie Vaerting. Ik heb laatst iets met die naam zien liggen en 't zou wel heel toevallig zijn als dat een ander was omdat de hoofdpersoon in 't boek ook een gestudeerde vrouw is, een doctores...'
Gu Velsing lachte even.
'Zeg ik het niet goed, meneer Velsing? Hoe is 't dan?'
'Hè,' kwam Beelaerts nu ook, 'zeg je dat niet, 'doctores'?
'Ja hoor, natuurlijk wel, je kunt 't best zeggen,' een beetje wegkijkend omdat hij, de hoffelijke, oorzaak was dat haar glimlach wegstierf door zijn lachende interruptie. Ze was de draad van haar verhaal kwijt, maar Lex hielp haar op gang.
'Wat was er dan met die collega van mij?'
'Wat er met haar was? O, niets eigenlijk'. Het klonk nog even stroef maar ineens klonk het warme behagen in haar eigen stem en in wat ze te zeggen had, weer door...'O ja, zo was het! Mannen idealiseren de vrouw voor hun eigen plezier en gemak; ze zetten haar op een voetstuk als een afgodsbeeld, volmaakt, zonder fouten en zwaktes... En weet u waarom?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Omdat de mannen iets willen hebben om te adoreren... Mannen willen geen gebreken aan hun vrouwen zien... En dat noemt zij allemaal egoïsme.' Sneller klaar dan ze dacht, vooral omdat Gu aan 't verhaal een zwaarder reliëf dan bedoeld was had gegeven. Ze keek aarzelend om zich heen voor de reacties.

'Egoïsme..?' vroeg oom Everard met langzame nadruk. 'Noemt ze dat egoisme? Als een man zijn vrouw idealiseert? Haar hoog stelt? Haar op een voetstuk plaatst? Dat is een vreemde logica. Dat gaat me boven mijn pet, wat jij, Beelaerts?'

Beelaerts stemde in met een quasi-wanhopig handgebaar. Lex en Marianne stootten elkaar zacht lachend aan om de onzegbaar-hautaine blik waarmee dame Beelaerts even langs oom Everard heen naar Reina gekeken had.

'Ja, maar, u moet het vooral goed begrijpen!' begon Reina blozend van haar stuk gebracht, nu niemand haar te hulp kwam.

'Ik zal er mijn best voor doen,' speelde oom Everard nederig met een knipoog naar Evert. 'Wilt u dan wel duidelijk zijn? Het is mij gauw te geleerd.'

'Ze bedoelt dit'. Reina's ogen zochten in de kring van vaagspottende gezichten steun bij Marianne en Lex. 'Ze bedoelt een bepaald soort zwakheden... Meer op het gebied van de liefde, van de hartstocht...'

'Ooh...', bromde Everard op spottend-bedenkelijke toon.

Marianne was haar wat graag te hulp geschoten maar ze kende het boek niet en de schrijfster niet. Dame Beelaerts leek van verontwaardiging op te zwellen: wat was die Reina toch voor een schepsel, en dan die schrijfster waarover ze sprak!

Tante Clara keek een beetje angstig, niet om het gesprek – er haperde iets iets in de keuken. Marianne meende zo-even ook al de telefoon en de mopperstem van Geertrui te hebben gehoord.

'Zijn dat de zaken waarover mevrouw Steffens bij voorkeur spreekt?'

'O, volstrekt niet, meneer Van Doude! Ze vertelde dit terloops. En 't was ook eigenlijk niet wat ik zeggen wilde. . Ze vertelde van een scène in een roeiboot met twee mannen...'

© 2026

'Dus toch een beetje...' meende Beelaerts.

'Nee, nee... plaag toch niet zo! Die roeiboot is een bijkomstigheid. Ze bespreken daar met hun drieën, de twee vrienden en zij, een wetenschappelijk onderwerp... Met de ene vriend is ze half verloofd. Ze weet dat hij haar heel aardig vindt en ze weet ook dat hij niet van *blauwkousen*, van geleerde vrouwen dus, houdt en dat hij het in haar zo waardeert, dat ze zich goed kleedt en helemaal zo vrouwelijk is... Over die kwestie zijn ze het dan niet eens en dan voelt ze duidelijk, ja, hoe is het nu precies? Dat hij verlangt, dat ze toegeven zal...' Haar stem klonk kwieker, de woorden kwamen vlotter nu er belangstelling was en dat vooral Lex en Marianne in spanning naar haar zaten te luisteren. 'Hij zou willen dat ze toegaf, als vrouw, om hem, bijna haar verloofde, tegenover die andere vriend niet te beschamen, maar ook omdat hij verlangt dat ze voelen zal, dat hij meer van haar zal houden als ze hierin toegeeft. Hij vindt dat het verlangen om haar verloofde niet te beschamen én om zijn liefde te winnen, zwaarder bij een vrouw moet wegen dan wie gelijk heeft in een wetenschappelijke kwestie...' Ze stopte hier en zocht naar iets dat haar was ontschoten.

'En hoe loopt het dan af?', haastte zich Lex om haar op weg te helpen. 'Dat... Dat weet ik nu even niet meer.'

Everard lachte met doffekeelstoten. 'Die is goed!'

'Nee... Ik weet het even niet...' herhaalde Reina... 'Ik geloof...'

'Wat zou u dan zelf in zo'n geval gedaan hebben, juffrouw Nederbragt?'

Gu Velsing, op zijn hoffelijkste toon en met zijn innemendste lach; hij voelde wel dat hij nog iets goed te maken had.

'Ik...?' Ze was bedremmeld en gestreeld. 'Ik?' Dan, ineens verhelderde haar gezicht om de haast epifanische inval die ze kreeg. 'Laten we dat eens in rondvraag brengen! We zijn hier met ons vieren vrouwen! De gastvrouw eerst!'

Tante Clara, al blij dat de conversatie de aandacht van de gasten over de bediening afleidde, knipperde even met ogen en zei dan:

'Als ik 't eerlijk zeggen mag... Ik zou de kwestie anders willen voorstellen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Niet alleen de vrouw tegenover de man, maar ook de man tegenover de vrouw... Als je elkaar nu gelukkig maken kunt... Al is het maar tevreden stellen en elkaar nare momenten besparen... is dat eigenlijk niet belangrijker dan wie er nu precies 'gelijk' heeft in de een of andere kwestie?'
Marianne was wel geraakt, niet helemaal overtuigd. Reina klapte al in haar handen voordat iemand iemand anders iets had kunnen zeggen. Ik sluit me bij de gastvrouw aan!'
'U praat voor uw beurt!' Beelaerts zei het stroever dan gewoonlijk: zijn vrouw werd gepasseerd!
'Pardon... mijn excuses...', zei ze opgewekt. 'Ik weet het wel, het woord is aan u, mevrouw Beelaerts.'
'Aan mij?'-'Mijn lieve juffrouw Nederbragt... Ik kan mij met de beste wil niet verplaatsen in de gemoedstoestand van een vrouw die zo knap en zo modern is dat ze met mannen kan debatteren over wetenschappelijke kwesties. U zult me misschien wel laag bij de gronds vinden, maar ik ben nu eenmaal niets meer dan een onwetende, ouderwetse vrouw...'
De kille toon bracht een golf van verlegenheid over de opgewekte stemming te weeg maar Reina herstelde snel, richtte zich tot Marianne.
'Dan jij, Marian? Je zat zo te luisteren, jij hebt er vast een mening over.'
Marianne zag Lex' ogen in angstige afwachting op zich gericht en plotseling had ze de gewaarwording zoals die vrouw in het boek, zo overviel haar die sensatie, dat ze niet dadelijk antwoorden kon.
Dan plotseling keerde iedereen, tante Clara het eerst, naar de deur waarachter een woordenwisseling te horen was: 'Zeg jij het dan' - 'Welnee, meid, zeg het zelf,' t is toch niet jouw schuld..?' De deur ging open en tante Clara leek de jobstijding aan 't gezicht af te lezen.
'Is er iets met het ijs?'
'Ja mevrouw, de bezorger van Sprinkhuizen heeft er een ongeluk mee gehad op de fiets. Ze hebben daarnet gebeld.'
'Heeft de jongen zich erg bezeerd?'
'Wel nee, mevrouw!', lachte Nel, 'helemaal niet. De emmer of de bak of wat

© 2026

het was is van zijn hoofd af op straat gevallen, en alles lag eruit.'
'Dan maar geen ijs!' troostte Beelaerts joviaal.
'Er zijn nog aardbeien, mevrouw, die dan nu maar brengen?'
De rondvraag was van de baan.
De zon was al bijna onder, over het loom-vlietende water van rivier achter de tuin vervloeide het rode goud met het glanzend zwart in de binnenkant van de golfjes tot een wonderlijk immer wijzigend patroon.
Vlak bij de schoeiing stond Marianne tegen het botenhuishuis geleund. Halfgeboeid door het wemelend spel, half-verloren in gepeins en hoog boven de vredige van avondrust klonken de verstild-zoete vogelgeluidjes.
Vlak bij knarste het kiezel en ze wist dat Lex naar haar toe kwam.
'Wou je gaan roeien?'
Ze hief het gezicht naar hem op, flauwtjes lachend.
'Wou je mee? Om mij te vragen of ik..?'
'Ik kan het je ook hier wel vragen...' Ze staarde over het water weg.
'Wat je tante zei...'
'Tante is altijd zacht en haar gevoel is zuiver...'
'Ja, precies, toch?'
'Het heeft mij niet overtuigd...'
'Stond je er nu over te denken?' Ze knikte.
'Voortdurend.'
'Mooi is het water...' Ze hoorde aan zijn stem dat de bekoring ook hem in bezit genomen had, maar ze was nu te zeer van het andere vervuld om er weerklank op te geven.
'Luister eens, Lex. Als ik eens, waar een vriendin bij was, jou vroeg me de geheimen van je patiënten te vertellen en je voelde dat ik het 'beschamend' zou vinden tegenover haar als je weigerde, en dat ik meer van je houden zou als je toegaf, zou je dat dan doen?'
'Dat is niet hetzelfde...'
'Nee. Twee dingen zijn nooit hetzelfde. Maar zou je het doen...?'
'Nee, dat zou ik zeker niet doen.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Waarom niet?'
Ze hadden zich van de rivier afgewend en liepen langzaam de tuin weer in. In 't donker van de serre gloeiden warm de veelkleurige lampionnen en de rode sigarenpuntjes.
'Ten eerste al niet omdat zoiets altijd uitkomt...' Een beweging van Marianne deed hem zijn misslag voelen en haastig herstellen, maar zijn irritatie om de woorden die hij niet had gemeend en die hem in haar oog verlagen moesten, wou hij toch wel even aan haar teruggeven.
'Het is niet te vergelijken. Een kwestie van gelijk of ongelijk is altijd een kwestie van eigenliefde.'
'Dat hoeft het niet te zijn. Dat zou het voor mij, geloof ik, ook nooit kunnen zijn.' 'De geheimen van mijn patiënten zijn dingen die mij in mijn ambt zijn toevertrouwd...'
'Denk je dat iemands innerlijke overtuigingen hem niet ook zijn toevertrouwd... Om hoog te houden... Om eerlijk mee te handelen? En zijn die soms minder heilig dan de maagzweer van meneer A. en de familiekwalen van mevrouw B.?'
Ze was blij dat het donker hem belette de gloed te zien, die naar haar slapen steeg.
'Ik wist niet dat jij zo fanatiek waarheidlievend was.' Ze voelde er de wanhoop in om de wrede, noodlottig-onverwacht-gekomen vervreemding, nu ze onverwacht en wonderbaarlijk dichter dan ooit elkaar genaderd waren. Ook in haar was die wanhoop en toch wilde ze niet anders.
'Ik ben niet zo fanatiek. Ik lieg niet meer, maar ook niet minder dan anderen. Een leugentje om bestwil en soms voor mijn eigen gemak. Want die kleine persoonlijke dingetjes van mijzelf, of ik hoofdpijn had of geen zin in de les, of ik een verjaardag opzettelijk of per ongeluk vergeet, dat zie ik niet als waarheden die mij zijn toevertrouwd. Wel de grote innerlijke overtuigingen, de boven-persoonlijke waarheden, die zijn mij wel toevertrouwd, daarmee mag en zal ik niet knoeien...'
'Wat jij dan voor waarheden houdt!'

© 2026

'Natuurlijk. Had er ooit iemand een andere waarheid, dan wat hij voor waarheid hield?'
Hij leek haar vraag niet te hebben gehoord. De vrees te worden opgemerkt had ze weer naar het botenhuis teruggedreven.
Daar stonden ze nu en staarden over het verdonkerend water waaruit damp opsteeg, die zich mengde met de vochte graslucht van de overkant.
'Maar als het dan geen eigenliefde is, en als het dan geen waarheidsliefde is, hoe wil je het dan noemen?'
'Noem het dan... Werkelijkheidsliefde.' Ze voelde blije verbazing om het plotseling gevonden, het verhelderende woord... om haar eigen luciditeit...
'Kun je het dan op die manier, in die vorm begrijpen?'
'Nee,' zei hij, stroef en verdrietig, 'het lijkt mij allemaal zo onnatuurlijk... Zo opgeschroefd. Anders ben je altijd zo eenvoudig en dat vind ik juist het fijne, het aantrekkelijke in je, en nu ineens...'
'Voor mij is dit de eenvoudigste zaak van de wereld en het eenvoudigste en meest vanzelfsprekende van alles wat ik in mij heb,' zei ze kalm.
Een kramp trok ineens door haar kaken, ze voelde haar mond vertrekken, brandende vochtigheid prikkelde haar ogen.
'Laten we naar binnen gaan, 't wordt fris. Er hangt een zware damp over 't water.'
'Lex...' Ze stond stil en onverschillig of hij al dan niet in 't donker haar betraande ogen zou zien, ze stak haar hand uit.
'Is dat geen jonge opgewondenheid... Zo'n liefde voor de werkelijkheid zoals jij het noemt... Wat weetje eigenlijk? Heb je pas zoiets gelezen?'
Hij greep haar handen, zijn blik drong door 't duister smekend haar ogen binnen. Even dreigde er een stormvlaag van boze droefdheid op te steken. Een vage verwondering als een verdrietig voorgevoel overwon. Stond ze dan werkelijk zó alleen, was die 'werkelijkheidsliefde' dan zó afwijkend, dat zelfs Lex haar niets anders wist te vragen of ze iemand napraatte uit een boek? – Ze liet zijn hand los en gaf geen antwoord. Geen van beiden kon uit de maalstroom van gedachtes en gevoelens iets uitbrengen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Geen zin kwam er uit. Op allebei drukte een onharmonisch zwijgen als een ondraaglijke last. Hun stappen versnelden zich synchroon, een gelijktijdige impuls om aan de kwelling van het langer samenzijn te ontsnappen.
Binnen brandde het licht. Reina, nog even achtergebleven in de schemerige serre, waar ze iets zocht, zag ze samen vanuit de tuin naar binnen komen zonder haar te zien.
Ze dacht te begrijpen wat hun ontroering inhield. Vol bewonderende belangstelling keek ze naar de knappe Lex en vol goedaardige en droeve afgunst naar Marianne.

© 2026

TWEEDE HOOFDSTUK

Het huwelijk

Geschrokken keek Marianne van haar schrijftafeltje op. Ze huiverde even toen ze Harry zijn palet hoorde neerleggen en wrevelig zuchtend z'n kruk weg duwde en met nog een zucht zich neerwierp op de divan onder het raam. Wat zij vreesde was gebeurd. De opgaande boog van de dag was verbroken. De toch al door bang beluisteren vertroebelde rust in het koele atelier vergruizelde onder het gewicht van Harry's boosheid nu zijn montere voornemens weer waren afgestuit op onoverwinlijke apathie.

Ook al zei hij niets – hij wilde naar nooit storen als zij zo aandachtig bezig was – toch zou nu zijn stille verlangen, zijn hunker naar afleiding haar irriteren als een hinderlijk gebrom van een vleier als een tergend klepperend hek die de pen uit haar hand sloeg. De beelden van haar gedachten, de scherp begrenzende woorden, de nauwkeurig afgemeten zinnen, zouden als schichtige vogels worden teruggedreven in de innerlijke dieptes van waaruit ze alleen in alle rust zonder remmingen tevoorschijn konden komen.

Was het in Harry alleen maar rusteloosheid geweest, dan zou zij het wel kunnen verdragen – maar er zat dieper iets geworteld bij hem. Ondanks al zijn redelijkheid verdroeg hij toch het aanzien van haar intense werkkracht niet wanneer bij hem alles stillag als een afgelegen poel op een windstille dag. Afgunst scherpte dan soms de verveling aan tot wrevel, boze behoeftes om stoelen om te stoten, hinderlijke geluiden en tegenover de zelfverachting, die hij zelf laaghartig vond, verdedigde hij zich...

Als man had hij toch recht op zijn vrouw, haar gezelschap, haar bemoediging, haar troost?

Marianne voelde dit alles zich in hem afspelen, als werd het in woorden haar verteld en 't vreemdste was, dat haar diepst gevoel hem niet weerstre-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ven kon, dat ze eigenlijk vond: ja, hij had recht op zijn vrouw; dat háár primitieve instincten de zijne rechtvaardigden, heimelijk zich in de zijne verheugden!

En tegelijk... Als opdringende drommen onstuimige geesten, hunkerend naar het licht, smachtend naar een gestalte, kwamen de gedachten uit haar losse lopen, rolden als glanzende parelen en nu ze, door een gestadig-zwellende klamme onrust gedreven de pen neerlegde, nu was het als hield ze aan een draad de laatste zich-vormende volzin vast, tegen beter weten hopend dat de stoornis kort zou zijn.

'Gaat 't niet Harry, vandaag?'

'Wanneer wel, de laatste dagen? Maar laat ik jou niet storen, werk jij maar rustig door.'

Ze lachte even en haar blik ging omhoog naar het wemelend groen, de *levende weelde* van de hoge esdoorns vlakbij het raam. Een suffe wind deed loof en twijgen slaapverwekkend deinen en schommelen; vogels murmelden slapjes, als van warmte verdoofd. Iets sterks van werkwil in haar borst vloeide als door haar plotseling verslapte vingers, haar verloomde benen weg, aan 't einde van de dunne verbeeldingsdraad zeeg de volzin-in-vorming gelijk ijle wolk tot damp uiteen.

'Is er misschien wat voor mij te lezen?'

'De portefeuille en dat Engelse boekje met Wild-Westverhaaltjes.'

'Heb jij ze al gelezen? Is er wat aan?'

'Ze zijn gezellig en grappig soms.'

'Waar ligt die boel?'

Terwijl hij het vroeg, keek hij naar de tafel, waar boeken en tijdschriften gewoonlijk bij elkaar lagen, hij stak een sigaret op, staarde op in 't groen en zuchtte. Marianne keek even naar hem en liep toen naar de tafel en pakte de map met tijdschriften en het boek met het bevreemdende gevoel alsof het haar plicht was hem te bedienen..

'Hier, een flinke, volle, met veel interessante illustraties.'

'Dank je wel, kindje.'

© 2026

Hij nam haar hand en drukte er zijn lippen op, zijn wang even tegen, net zoals kleine Jaap soms deed, alsof ze zijn moeder was. Toen ging ze snel weer naar haar tafeltje in het werkhoekje.
In een verlangen om verder te kunnen werken, las ze het reeds geschrevene over, met al haar geestkracht duwde ze het storende van zich af, greep op de tast haar pen... Zou nu toch door de sterkte van haar wil de werkmacht weer terugkomen?
'Jaloersmakend, zo makkelijk als jij werken kunt.'
Ze zei niets en keek niet op, maar die woorden verwoestten en verstoorden meer in haar dan de stoornis van zo-even.
Net zo had Eddy Swilders, de jeugdige dichter het eergisteravond gezegd, nadat hij had willen vertellen wat hij al niet nodig had om te kunnen werken en hoe het geringste voldoende was om hem te ontregelen. 'Zo gemakkelijk als jij toch werken kunt, in 't zelfde atelier als je man, tussen dingen en doeken terwijl je elk ogenblik gestoord kunt worden door je kinderen.'
Het had voor bewondering moeten doorgaan, maar ze had er de minachting in gevoeld van de 'fijnbesnaarde' dichter, die zich superieur waant boven een romanschrijvende vrouw, die ook wel eens hier of daar een essay geplaatst krijgt! En te weten dat het werkdrift, zuivere werkdrift was die zij ten koste van zoveel geesteskracht soms wanhopig overeind moest houden in alles wat haar was toebedeeld en waarin, zonder die aanhoudende worsteling, het beste van haar nooit tot ontkieming, tot opbloei zou kunnen komen.
In Harry's woorden was elke bijsmaak van hoogmoed vreemd, de argeloze lieverd: hij en bijgedachten!
Zacht en behoedzaam sloeg hij de bladen van de illustraties om, het enig vast gerucht in de onbestemde ruising van geluid: als een ruigte over de stilte. Aanzwellend en neerduikend als een golvend vlak in het diepe onderzeese waar begrip tezamen smolt met woord, geest gestalte aannam, vloeiende vermoedens stolden tot een klaar en vast besef... En in haastige, ruwe letters, in de halfvoltooide woorden van een zelfbedachte stenografie

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

stortte ze uit die volheid de kostbare vondsten op het papier.
'Marian... kind... er is geklopt... al tweemaal.'
De pen viel uit haar hand. Ze zag hoe hij over zijn tijdschrift heen naar de deur keek, zó smachtend naar een afleiding, zo blijkbaar hopend op bezoek dat ze wel moest met hem mee hopen, nu toch ook in haar de ergste onrust door de heftigste uitstorting van daareven voor 't moment scheen gestild. Maar op haar 'binnen' kwam alleen het dienstmeisje, met het gebaar van een teleurgesteld kind duwde Harry het hoofd weer terug in het kussen.
'Wat is er, Riek?'
'De groenteman had geen komkommers en bij Blom waren de garnalen bedorven... En o ja, ik kwam eigenlijk voor een telegram.'
Het woord 'telegram' maakt dat Harry overeind kwam en over Marianne's schouder keek hij mee.
'Evert en Loek op de koffie, waar is dat voor?'
'O, ik wist dat ze hier vanmiddag zouden komen theedrinken – ze zijn hier voor haar trouwjurk en boodschappen; zeker eerder van huis gegaan dan gepland.'
Halverwege de divan viel zijn oog op het pas opgezette doek; wijdbeens zette hij zich ervoor en bleef er met geknepen de ogen en de handen in z'n zakken naar kijken. De ongedurigheid hing voelbaar om hem heen.
'Hoe moet het nu met de koffie en het eten, mevrouw?'
'Kan je dat mij niet eens vragen, Riek? Waarom moet mevrouw altijd met alles worden lastig gevallen? Zij heeft het veel drukker dan ik.'
Riek keek even van het kleine tafeltje met de schoolschriften naar het grote doek, de Keulse pot met kwasten en lachte met een knipoog naar Marianne.
'Och meneer, wilt u nu het eten bestellen en dan ook Jaap aankleden en Fransjes haar doen, en met ze spelen...'
Harry lachte, 'Nee, maar Riek, 't is toch geen grapje.'
'Dat zie ik, u moet er zelf nogal om lachen! 'k Zie u al werk uitleggen voor de naaister, de was natellen en rekeningen nakijken...'

© 2026

Ze lachte nu, en meende dat mevrouw de grap niet op waarde schatte:
'Hoort u mevrouw? Meneer wil in 't vervolg het huishouden doen!'
Alsof ze niets had gehoord zei Marianne: 'We moeten maar iets anders verzinnen voor de koffie, Rick. Maar wat?'
Het meisje kwam weer ter zake: 'U hebt, laat eens kijken, de dokter, de oude mevrouw en dan meneer Evert met zijn verloofde. Dan zal er wel wat warms moeten zijn.'
'Hè ja, Marian. Een lekker déjeuneetje. Misschien heb ik dat net nodig! En dan sterke koffie! Moetje ze zelf zetten. Niet dat ik geen vertrouwen heb in jouw brouwsels, hoor Riek... Maar kan dat nu wel allemaal met je werk?'
'En dan is er een boodschap geweest van mevrouw Gouwe, dat Fransje met Hettie in de speeltuin gaat koffiedrinken... En mevrouw, ik mis van de maand weer een theedoek uit de grote was'
'Hè Marian, laat Fransje thuiskomen. Vader en moeder hebben haar in zó lang niet gezien.'
'Kun jij het even gaan zeggen bij mevrouw Gouwe, Riek – dan zorg ik wel voor 't eten. Er is nog koud kalfsvlees van gister, toch? Zet je dan alles even voor me klaar in de keuken voor je weggaat?'
Marianne keek nog even de laatste bladzijde door en voor ze 't wist had ze weer een potlood in haar hand ze veranderde haastig een woord, gumde een leesteken weg en sloeg het cahier dicht. Ze hoorde zichzelf, als uit de verte, zeggen: 'Dan ga ik maar, jongen.'
Vanaf de divan keek hij haar aan met een uitdrukking van hulpeloos medelijden: 'Moetje nu weer ophouden met werken?'
'Als ik de raad van tante Clara opvolgde, dan zou ik ook een goede huisvrouw zijn en als ik dat was dan was ik weer niet wat ik nu ben, dan had ik zo'n raad niet nodig, want dan was zo'n storing niet zo erg. Ingewikkeld, hè?' Ze boog vluchtig naar hem over, kuste lachend even het puntje van zijn neus. 'Maar ik ben nu eenmaal geen goede huisvrouw...' Ze stond overeind en wilde gaan maar hij hield haar aan de hand terug.
'Jij geen goede huisvrouw?' Hij zweeg even. 'Kan ik nu niets voor je doen?'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze glimlachte en schudde nee. ‘Je gaat toch niet voor mij boven het vuur staan kokkerellen? Ik ben best wel best tevreden met een boterhammetje. Toe, zeg gauw dat het niet is om mij alleen.’

Op weg naar de keuken bedacht ze dat ze ’t inderdaad niet alleen deed voor Harry. Nee, ze wilde echt wel haar schoonouders, Loek en zelfs Evert laten zien, dat een *schrijvende juffrouw* ook wel iets anders dan schrijven kon. En toch – wat kon het haar nu eigenlijk schelen of Harry’s vader, haar al dan niet voor een blauwkous hield? Ze wilde het niet en sloofde zich toch uit om alles op orde te hebben als ze kwamen eten en bloosde ze als het spiedend oog van haar schoonmoeder een rietstreep zag in het tafellaken, al te grove stop in de kniekous van Jaapjes dure wollen kousjes, voor zijn verjaardag van oma gekregen! Ze was blij als ze kon vertellen van een mooi honorarium voor haar laatste verhaal, van een flink tantième uit haar roman van het vorige jaar zodat ze zouden zien dat de uren die ze haar gezin ontnam, ook iets opbrachten voor haar gezin. Ze liet zich met een glimlach vertellen, hoe ze dit en dat voor Harry moest doen, hoe hun enige zoon thuis bij hen dit en dat gewend was... Maar schoonmama’s magistraal zwijgen over haar inmiddels gewaardeerde werk kon een storm van haast niet te onderdrukken drift in haar los maken. Het was niet de argeloze onwetendheid van papa’s vermaningen, maar een rancune tegenover haar groeiende schrijversreputatie waar de schildersnaam van haar enige zoon nietig afstak.

Marianne voelde het in venijnige prikjes, in de minzaam-neerbuigende lof als er een hele mooie recensie in een krant of tijdschrift was afgedrukt! Schilderkunst was zoveel verhevener dan literatuur, behalve bij klassieke meesterwerken uiteraard. Maar deze schetsen over kinderlevens, moest daar nu zoveel ophef van worden gemaakt?

Harry had meer moeite om bij zijn kwetsende moeder te zwijgen dan zij. Maar als hij sprak van haar *eigen leven*, het werk waarop ze recht had: *begrijpt u mama, recht!* – dan leek het haar dat hij zijn eigen redelijke uitspraken niet helemaal serieus nam.

© 2026

Onder het peinzen, hadden haar handen bij aanrecht en fornuis werktuiglijk werk verricht, maar nu moest ze toch even opletten en zich op haar taak concentreren. Door het raam zag ze in de tuin Jaap in zijn door Harry uitgezochte kleertjes zo verdiept in zijn spel alsof hij en zijn zandhoop de hele wereld uitmaakten. Met zijn hoofdje, zijn vaders tint en ogen had hij niets nagenoeg van haar. Ze prees zich gelukkig dat zijn vader die buitenissige kleertjes hun zoontje koos! Ze kon hem net in 't oog houden.
Riek kwam voorlopig niet terug, dat stond wel vast. Kookte het water al? Nu moest de macaroni gebroken, het vlees gemalen en wat nog meer? Was er paneermeel, was de oven heet genoeg – macaroni hoorde sputterend-gloeiend geserveerd. De droog-broze pijpjes knappend tussen haar vingers, het kleurige figuurtje tegen de donkere achtergrond van begroeide, hoge muur half bewust gadegeslagen, probeerde ze tot haar warmer denken weer in te keren terwijl haar handen bezig bleven. Haar denken had zonet nog voor de poort van haar intiemste leven vertoefd, nu moest het daarheen weer terug. Zoals je, even omhoog kijkend, een smal paadje voorbij loopt, was ze een moment van eigen wezen afgedreven. Nu was zij er weer. Ze zag zijn gezicht, lief, blond, zacht, nee gelukkig geen zwakke en ook geen instinctief opperwezen. Ze waren zeven jaar getrouwd, hij nu drieëndertig, zij dertig. En in die zeven jaren nimmer de grote verovering, geen *l'ivresse du baiser*... Dat was geen gemis geweest, wel een zacht-droevig hunkeren naar iets bedwelmend zoets, dat stellig bestond in het eindeloze veld van grenzeloze mogelijkheden in de smalle spanne van het haar toekomende leven. *l' Ivresse du baiser*... Maar het was goed. Zou een man met krachtige, vurige verlangens en vermogens, die haar geboorterecht op *eigen leven* in woorden erkende, zich kunnen losmaken van zijn *zwiespältig* werkende instinct, en zijn vrouw het ene kon geven zonder het haar toekomende recht om haar *eigen leven te leiden* te ontnemen? – Kan de tedere, vurige minnaar uit haar dromen die haar begreep en zij begeerde en nodig had, in één persoon verenigen? Harry was voor zoverre het ene, als hij het andere niet was; het andere voor zover hij het ene niet was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze klopte een ei en vermaakte zich even, als 't kleine meisje, met de hoge geluidjes van de zilveren vork tegen het porseleinen bord.
Lex Huyssen... Wat wist ze eigenlijk van hem dat ze zo stellig voelde hoe ze uit een leven met hem een rijke oogst aan liefdesroesjes zou hebben vergaard? Was het meer dan een spinsel van haar eigen verbeeldingskracht die gekristalliseerde tot het ideale plaatje uit een romantisch boek?
Kort daarna was hij getrouwd! Door alle dieptes van zelftwijfel had de keus van die avond haar nooit gespeten. Hoe helder had ze toen zichzelf doorgrond en haar eigen weg voor zich gezien. Werkelijkheidszin... Had ze wel ooit later een beter woord gevonden dan toen een ogenblik van vreemde luciditeit haar naar de lippen had gedreven?
En nog iets van die avond was door latere ervaringen bevestigd: *met haar hartstocht voor het waarachtige stond ze welhaast alleen.*
De hartgrondige afschuw, de haast fysieke walging tegen *leuzen*, het troebele, ondoorzichtige, inconsequente, onwaarachtige, de onder het mom van bescheidenheid verborgen eigendunk, botte zelf- en platte gemakzucht als verkleed *idealisme* en *optimisme*, met opgeblazen aanmatiging en onduldbare hoogmoed gezamenlijk als *deugdzaam* en *stellige overtuiging* tegen anderen kerend, over anderen vonnis wijzend, andermans levens verwoestend. Zelden had ze enige zelfreflectie over dit zich invretende gezwel in die mate bij anderen waargenomen. Bij de van huis-uit oprechten van goede wil, evenmin als bij de mannen van het *praktisch leven*, de *flinke geleerden* van Everts slag die andere mogelijkheden intuïtief wel aanvoelden en het daarom als een stelletje angsthazen verwierpen om hun zekerheden niet in gevaar te laten komen en daarmee hun autoriteit en het dan maar met aplomb als een gevaar voor *hún wetenschap* te bombarderen.
De oprechte dromers, de zwakke dwepers die de werkelijkheid *troosteloos* noemen en proberen om uit hun illusies fraai geweven wanen en bontgekleurde ficties de troost te putten die hun zwakheid zo nodig heeft. Bernard Shaw lacht het onbegrip uit, schijnheiligen ontmaskert hij, de zalvende misleiding van optimisten en idealisten die opportunistisch met

© 2026

de waan van de dag meewaaien, legt hij meedogenloos bloot. Vanuit eenzame hoogte uitstijgend boven het boosaardig keffen tegen de *cynicus*, het pedante klappen over de *reclamemaker*, de zotte nonsens over de *paradoxale zegger*, de gretige instemming van zure nijdassen, die handenwrijvend toezien waar woekeraars uit tempels gegeseld worden, omdat die woekeraars hun te glad af zijn geweest...

Wie kan in anderen te begrijpen wat bij hemzelf ontbreekt? Zo moest er ook in anderen aandrang en onstuimigheid zijn, die zij niet begreep...

Dubbel vreemd vinden anderen haar uitbarstingen van felle heftigheid, waar ze zich in het dagelijkse leven weinig laat gelden en makkelijk voor anderen plaats kan maken...

Wat niemand zag, waren de momenten van donkerblauwe wanhoop waarin ze, in een kramp, de ogen sloot en die oude woorden in haar opklinken: *Rather than live where such things can be, let me die...*

En tegelijk wist ze – met een helderheid die haar evenzeer trof als troostte – dat leugen en onverstand, al het troebele en onbeleden onrecht, geen toevallige smetten waren maar een onafwendbaar element, een noodzakelijk motief in de grote compositie van het bestaan. Dat weten was geen vlotte filosofische frase, maar een levend besef dat zich voedde aan voortdurende overdenking, zich naar buiten toe tot ervaring vormde en zich daaraan telkens opnieuw bevestigde.

Maar niet altijd kon gevoel op dat besef antwoorden. Wanneer het wél gebeurde – die zeldzame samenval waarin inzicht warmte kreeg – ervoer ze iets als een bevrijding van de geest uit de enge banden van het persoonlijke bestaan, dat altijd eenzijdig is en eenzijdigheid verlangt. Vooral dan zocht ze in haar werk uitdrukking voor die doorleefde redelijkheid, die zich tot louter verstand verhield als een levend lichaam tot een mummie.

Haar gedachten dreven naar het essay over *Literair Positivisme* waaraan ze werkte: een poging de verroeste ketenen van oorzaak en gevolg los te wrikken en het uiteengevallen geheel opnieuw te binden in een hogere eenheid – niet de schijn van objectieve waarheid, maar de levende subjectieve waar-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

achtigheid. En ineens voelde ze haar wezen doorstroomd worden door een zoetheid die zelfs *l'ivresse du baiser* niet zou kunnen overtreffen.
Begrijpen... steeds fijner onderscheiden, scherper formuleren, ruimer om zich heen kijken in dat bovenaards glanzende licht. Begrijpen, niets dan dat. Geen bijsmaken, geen verborgen bedoelingen. Geen geloof van een Nieuwe Mens, geen christosofie, geen verkapte ethiek, geen bouwen aan een toekomstige gemeenschap, geen blijde mensheid in een gelukkige wereld, geen vertroosting, geen mystiek. Alleen begrijpen.
De verschijnselen van heden en verleden zagen zich richten onder de macht van een centrale gedachte – een schepping van haar eigen geest, Geest die in geest werkt. Dat gestage ordenen van het redeloze tot het redelijke, van chaos tot kosmos, door de kracht van het begrip: was dat niet het enige ware scheppingswerk, de Geest Gods die over de wateren zweeft? Zo moest die scheppingsgedachte verstaan worden. Zo voltrok dat scheppingswerk zich nog dagelijks in hen die dat ordenende begrip waren toebedeeld.
En zoals men niet spreken kan over muzikale vervoering, zo viel ook deze vervoering niet uit te leggen, niet te delen met wie haar vreemd was. Bacon – en vóór hem Pico – had de mens die begrijpt een *interprets of nature* genoemd. En wat was dat interpreteren anders dan ordenen, dan scheppen?
Dat wellustige geluk, die diep verborgen schat, die rijkdom van haar dagen die haar voor alles schadeloos stelde – voor het kwaad dat haar was aangedaan, voor het goede dat haar was onthouden – had ze dat ooit gevoeld bij het schrijven van haar romans, haar verhalen? Ze had toen zeker arbeidsvreugde gekend, maar niet dit. Niet die verdubbeling, die vertienvoudiging van leven. Niet die onverschilligheid voor succes, dat eindeloze geduld – nee, eindeloos genot – waarmee ze oude verhandelingen, vergeten systemen, diep begraven romans in brieven en verzen verslond en verteerde tot voedsel voor haar immanent begrip. Een begrip dat uit zichzelf bestond, maar toch voortdurend gevoed moest worden en onverzadelijk bleef. Waarom had ze dat niet eerder geweten? Waarom was haar diezelfde

© 2026

avond niet ook geopenbaard dat een mens toegeeflijk in alles behalve in dat ene waarvoor het geboren was? Waarom had ze dat niet eerder geweten? Waarom had het zo lang geduurd voordat ze durfde?
Sterker dan de goede oude Instede – kort na zijn drie jaar geleden gestorven dochter, sterker dan wat van hem uitging, was toch Everts macht over haar geweest en haar onwetendheid was weggekropen met het pronken over hún *wetenschap* als een schamel kind voor een trotse vrouw in zijde en bont. Er was ook zoveel stumperigs en onbekookts in de uitingen van wat Evert en zijn vrienden smalend *autodidacten* noemden. Met sommigen had ze, ten tijde van haar werk als onderwijzeres, in persoonlijk en onprettig, contact gestaan.
Maar hoe had haar letterkundige werk – niet slechter of beter dan andermans werk – haar plaats in de wereld veranderd. Nu ze eraan dacht, leek het alsof een goedgezind toeval, een gelukkige bijkomstigheid haar langs een zijpad naar de heuveltop had geleid vanwaaruit ze nu spreken wilde totdat ze zouden luisteren.
Naast de in het grauw gedompelde herinnering van de felkleurende avond – *levendige arabesken op een grondpatroon van goud-en-zwart: de rivier* – naast die avond leefde er een verre dag die ze terugdacht als een krachtige aanraking, een keerpunt, een moment van zelfbewustwording, een schok van innerlijke kristallisatie. Het was op een bijeenkomst met andere schrijvers. In 't begin deed het zich voor als kilte door onwennigheid tot ze een diepliggend, verreikend verschil tussen zichzelf en de anderen gewaar werd.
Toen ze die middag zwijgend luisterend en peinzend naast twee anderen buiten liep in afwachting van de gezamenlijke lunch, wist ze opeens waarin zij van de rest verschilde! De anderen stortten zich als bezetenen op hun werk en vonden daarin en daarna de rust die soms wel leegheid leek, en waaruit ze knus en gemoedelijk, maar niet volkomen behaaglijk met elkaar babbelden. Zij daarentegen had eigenlijk nog niets werkelijks van zichzelf gegeven, in haar was de onrust van het onrijpe onvoldragene, het geweld van de groei als een jonge vogel binnen de eierschaal om zich-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zelf de baas te worden, een naar zichzelf reiken om zichzelf te vinden en toe te eigenen. Hoewel ze zonder meer het letterkundig werk van de twee die naast haar liepen, beter en harmonischer dan het hare erkende, dat onrustiger was, wist zij dat ze beter kon.

Van die dag af voelde ze dat er iets anders moest komen, dat ze zich niet kon blijven bepalen tot een enkel element van haar geest waarin vooral het emotionele tot zijn recht kon komen. Want zelfs haar vaak geprezen natuurbeschrijvingen waren nooit, ze wist het zelf, beschrijvingen van wat met het oog was gezien, maar van wat met het gemoed was aangevoeld in geur en gerucht, in kleur en lijn. Het zuiver picturale ontbrak bij haar vrijwel helemaal, tot Harry's half-gemeende wanhoop en rust. Onafgewerkte studies, weifelende proefnemingen, die hij voor vrijwel iedereen verborg, liet hij onbedekt staan in het atelier, wetend dat zij ze niet kritisch bekijken zou en niet kritisch bekijken kón.

Nooit had ze anderen om hun *veelzijdigheid*, hun vaardig meepraten over literatuur, toneel, schilder- en bouwkunst benijd. Ergens was ze wel blij dat ze er niets van afwist.

Alles versmolt in haar hartstochtelijke drang om het begrijpen *an sich*. Zonder bedoeling *zurück zu den Sachen selbst*. Zij genoot van het *universele*, het in eeuwige verrukking aanschouwen van een golfslag, een overheersend ritme, in de eenvoudige dagelijkse verhoudingen, de hartstochten, de menselijke intuïtie en dierlijke instincten.

Als Harry haar aarzelend vroeg waar ze de zekerheid vandaan haalde dat deze dingen *waar* waren, dan zei ze dat in *waarheid* net zo min als in *schoonheid* iets onomstotelijk te 'bewijzen' valt. Dat elke zuivere gedachte 'waarheid' is zoals elk zuiver kunstwerk 'schoonheid' is. En vertelde er nog bij dat zuivere gedachten haar zeldzamer leken dan zuivere kunstwerken en waarom dit ook zo moest zijn...

Hoe sterker de overtuiging werd dat ze haar eigen richting moest volgen, hoe meer zij de leegtes en hiaten van haar feitelijke onwetendheid vulde met een koortsachtige onstuitbare leesdrift. Haar geest was een onverza-

© 2026

delijke veelvraat geworden! In dezelfde mate viel gaandeweg ook het oude ontzag van haar af. Woorden als *geleerde, deskundige, specialiteit* en vooral die geduchte naam van *filosoof*, die geëquipeerd met een hogere geleerdheid en een onontwarbaar gecompliceerde duisterheid, een gepantserde mensensoort lijkt aan te duiden die zij tot dusver even weinig als hun leringen had kunnen verklaren, verloren hun afschrikking, hun vermogen om haar te imponeren en bijkans met onmacht te slaan.
Wat Instede had voorspeld gebeurde; in een evenwichtig samengaan van groeiend zelfvertrouwen en immer waakzame zelfbetwijfeling tegenover haar kracht, roeping, de herkomst en de waarde van haar 'meningen' en 'inzichten' probeerde ze haar eigen immanente waarheid te toetsen, te bekrachtigen, uit te bouwen, te verrijken en uit die gegroeide waarheid weer datzelfde proces te voltrekken op de werkelijkheid rondom, in de stromende vreugde van een ononderbroken, ritmische werkzaamheid en beweeglijkheid...
En zoals een fleurig en vers ontloken hartstocht een warme liefde en vriendelijke toegeeflijkheid uitstraalde naar de hele omgeving, zo sloeg er, uit de vreugde van het begrijpen, een dauw van vertedering in haar neer voor Harry, de kinderen, voor alles en iedereen...
Leunend tegen het aanrecht staarde ze in de tuin. De liefde voor haar zoontje in zijn kleurig pakje dat al spelend een wereld van zand schiep, verdrong voor het al het andere uit haar ziel.
Bruisend stuwde de keteltuit de witte damp naar haar wang om zwoel en vochtig neer te slaan. Ze keek even opzij... Het duurde eigenlijk al te lang... Als Riek niet snel terugkwam zou ze zelf maar koffie malen. Hoorde ze haar niet net binnenkomen?
Mevrouw, daar was ik weer... en 't speet mevrouw Gouwe erg, maar Fransje was al uit school gehaald door de jonge, tante Zus zal 'k maar zeggen, met Nettie en ze zouden in de speeltuin koffie drinken...'
Gelukkig maar, dacht Marianne, nu was tenminste van die kant strubbeling met oma vermeden. Alsof het haar schuld was, dat Fransje haar stugge

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

afkeer openlijk toonde en niet, zoals Harry 't noemde verkoos *op te zitten en pootjes te geven.*

'Wat bent u opgeschoten met de macaroni.'

'Ja, ze is bijna goed, ze kan zo in de oven verder garen. En wat hebben nog meer? Aardbeien, o ja. Haal de kroontjes er maar af Riek, anders knoeit Jaap er zo mee. En denk je vanmiddag aan de hangop voor meneer? Wat hebben we hier? Bah, Riek, bloemkool van eergisteren. Vergeet toch niet altijd de kliekjes, 't is zonde en 't geeft zo'n vieze lucht in de etenskast.' Ze pruttelde even, meer uit gewoonte dan uit onwil: *'k Heb warentig genoeg an me hoofd.*

Marianne ging naar het atelier terug, ze had Harry zo lang alleen gelaten. Hij lag nog in dezelfde houding op de divan, de illustratie die hem blijkbaar niet boeien kon, opengeslagen over hem heen, ze ging vlug naar hem toe, hij hoorde haar stap en zijn blik danste haar verblijd tegemoet.

'Kom je even bij mij zitten?' Hij wilde zijn benen optrekken, *wacht even,* ze klauterde achter hem om op de bank, liet haar benen onder hem door naar voren glijden sloeg haar armen om hem heen alsof hij in haar schoot neergelegd was. Ze begroef in een opvlammende verliefdheid haar gezicht in het zijne zodat haar zachtheid met zijn zachtheid, zijn warmte met haar warmte en zijn adem met haar adem vermengde. Ze voelde het bloed warmkloppend aan haar slapen en snoof diepademend het zoete warme onder haar neus en mond, in haar stem klonk in de plotse ontroering: *'Hè, jongen, wat ruik je toch altijd heerlijk.'*

'Sigaretten en zeep... en mijn haarwa...'

'Niet zeggen, lieveling, niet analyseren... jij bent het... jij...' – Haar armen onder zijn knieën en schouders hieven hem op, borst tegen borst.

'Ik voel me nu precies je grote zoon.' Zijn stem klonk slap en weerloos die nauwelijks wellustig mocht heten, de wat meewarige glimlach om haar mond ontging hem: *De oudste van je drie kinderen.* Zijn overgevoeligheid verstond nu wel iets verdrietigs van haar zwijgen. 'Je denkt... Je had er aan twee wel al genoeg..?' Hij sloeg zijn ogen weer naar haar op: 'Je had liever een sterkere hulp aan mij? Meer steun bij de opvoeding van de kinderen,

© 2026

meer hulp bij het huishouden, in alles dat jouw sterke, kalme hoofd nu alleen dragen en alleen verwerken moet..? Ach kind, ik verwijt dat mezelf zo vaak... Maar mijn handen'. Hij spreidde zijn tengere vingers. 'Mijn handen hebben van jongsaf niets kunnen hanteren dan potlood en penseel... Mijn vingers zouden griezelen als ik ze nat, ruw of vettig zou maken...' Ze boog naar hem toe, haar hartslag verstild, haar stem onvast, haar woorden vaag: 'Het redt zich wel... Het redt zich allemaal wel.'
'Als jij maar betere hulp had... Je moet nu alles zelf regelen, alles zeggen.'
'Och jongen... Hoe dan?'
'Waarom zou jij geen perfecte meid zoals van tante Clara kunnen hebben?'
'Dan zou ik zelf ook net zo'n perfecte huishoudster als tante Clara moeten zijn. Perfecte meisjes worden niet geboren, ze worden gemaakt. Ik kan dat niet, ik moet ze vrijer laten, ze voelen aan dat ik niet zelf met hart en ziel in het huishouden opga. Echt, we mogen blij zijn met onze Rika...'
Al pratende had ze met zachte stille bewegingen de innigheid – zo weinig in harmonie met de nuchtere wending van het gesprek – teruggebracht tot de houding van kalme vertrouwelijkheid, passend bij een overleg over dagelijkse beslommeringen.
'Met de kinderen ook, kan ik je zo weinig steunen. Hun opvoeding...'
Ze trok haar schouders op. – 'Och, opvoeding... Wat weten we van kinderen? Dat ze vanzelf groot worden.' Ze zweeg. Een narilling van de emotie van zo-even trok door haar heen, hij voelde het tegen zijn arm en schoof dichterbij.
'Koud, vrouwke..?'
'Welnee... 't was even een huiver...' Ze stond op. 'Evert en Loek zullen zo wel komen. Ga jij maar op dat krukje zitten, dan kunnen zij op de bank en terwijl jullie praten, ruim ik even mijn tafel op. Ik ben er zo van weggelopen, er liggen allerlei notities open en bloot en Evert kan zo irritant vervelend snuffelen. Maar 'k moet eerst nog even naar de keuken om Rika eraan te herinneren, dat er roggebrood moet zijn voor je moeder, en kijken of de oven niet te gloeiend wordt.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Toen ze even later terugkwam zat Evert achter haar schrijftafel – Loek was er nog niet – Harry zo ver mogelijk van hem af, op de lage taboeret, halverwege bank en ezel. Zijn handen hingen losjes tussen zijn opgetrokken knieën en zijn polsen staken onder zijn opgestroopte mouwen uit. Ze zaten zo te zien in een plichtmatig gesprek. Het waren zwagers en dus ze moesten wel. Evert had sinds zijn vestiging als advocaat een blond puntbaardje laten groeien en een strikje gekocht, er was niets jongensachtigs meer aan en alles leek met elkaar in een harmonie van bedaarde, aangeleerde, voorzichtigheid en nog steeds was hij heel wetenschappelijk en zijn opinies gedecideerd. Hij had zijn doctoraal *cum laude* gedaan, zijn proefschrift over verzekeringsrecht met minder glorie, maar wel behaald met waardering en goedgeacht gefundeerde degelijkheid.
In het begin vond hij het wel *aardig* dat er uit zijn zuster een schrijfster leek te groeien. Kort na haar verbintenis met Harry Edema had ze succesvol haar eerste novelle gepubliceerd. Tegen oom Everard had hij wel gezegd: Zie je nu wel, dat Jobbels gelijk had, dat een vrouw alleen kan imiteren, assimileren en als kunstenaar slechts parasiteren kan?
Voor Marian was dat al heel wat, goed beschouwd en vergeleken met een meisje als Loekie was Marian weinig ontwikkeld.
'Jij alleen, Evert?'
'Zo, Marian! Ja, Loek is nog even langs haar artistieke vrienden, de Holthes gegaan. Heb je mijn telegram op tijd gekregen?' Marianne had even gewacht of hij op zou staan, nu hij doodkalm op haar stoel achter haar tafel bleef zitten, liep ze naar de divan. Harry schoof zijn krukje naast haar.
'Klaar met kokkerellen? Wat krijgen we voor lekkers?'
'Zie je straks wel!' Ze gaf een zacht zoentje op z'n slaap.
'Heb je nog altijd tijd om te koken? Dan bedenk je zeker je kunstgewrochten voor 't fornuis. Zo snijdt 't mes van twee kanten.'
'Goed geraden,' zei ze luchtig en kwam meteen overeind om het gesprek om te buigen. 'Waar zit Loek eigenlijk?'
'Bij de Holthes... Dat is de tweede keer, beste meid! Ben je al zo geleerd dat

© 2026

je verstrooid wordt? Of komt het door die grote artikelen in het *Weekblad*?'
'Kinderspel bij wat er volgende maand van haar in de *Veertiendaagse* komt, nietwaar Jannie?' Argeloos trots keek Harry haar aan, schrok van haar donkere blik en gebaartje en besefte zijn onhandigheid. Dom om te verklappen wat Marian nog stil had willen houden. Hij richtte zich tot Evert: 'Hoe is het met dat plan om je met Hemsterhuis te associëren?' – Maar Evert was al op de vorige opmerking ingegaan voordat Harry uitgesproken was.
'Wat is dat dan wel voor geleerds?'
Ze stond voor Harry's ezel met de rug naar hem toe. Aan 't kraken van het krukje hoorde ze dat hij zich omkeerde en liep terug naar de bank. Ze zag zijn kinderlijke ogen om vergeving lachen en vergat Everts vraag.
Evert keek ironisch-verwonderd toe.
'Wel... is het zo gewichtig, of is het zo'n diep geheim?'
'Ja, het is geheim, je schrijft het onder pseudo, toch lieve?'
'Och...', zei ze, wat schor van innerlijke onwil. 'Het is geen diep geheim, en wat dat pseudo betreft...' Haar stem stokte even; had ze maar gewoon meteen antwoord gegeven.
'Ze hebben 't mij gevraagd,' jokte ze, en maakte met een kneepje in Harry's hand hem tot een discrete medeplichtige. 'Ze hadden me allang om een artikel van grotere omvang gevraagd. En nu was er een essay van Van der Haar – een godgeleerde, misschien heb wel eens wat van hem gelezen, hij is christen-democraat en druk in de politiek – over Plato...' Ze stopte, Evert keek met de uitdrukking van iemand die vermoedt dat hem iets ongehoords zal worden medegedeeld en vooruitloopt op zijn buitensporige verbazing. Marianne had het gevoel alsof er in haar hoofd ineens een vacuüm was binnengedrongen maar kon toch onmogelijk blijven zwijgen: 'De theoloog filosofeerde dat Plato overtuigd was van de mogelijkheid om zijn maatschappelijke ideeënleer geheel te verwezenlijken. Een redenering die zo voelbaar duidelijk in elkaar is geflanst *pour les besoins de la cause*... voor het succes, voor de illusies van zijn partij... Hij probeert dat artikel van dr. Dasberg over Plato's zelfweerspreking in de *Filosofische Bladen* te weerleg-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gen. Ik heb me de laatste tijd in die kwestie verdiept en niet veel anders dan Plato gelezen, naast wat ik dan lees over waar ik zelf mee bezig ben…'
Ze keek niet naar Evert… Wat ze al had moeten aanhoren en aazien toen ze onlangs Heraclitus de verkeerde klemtoon toebedeelde! Alsof ze zijn klassieke geest de rust ontstal!
'Je vindt overal aanwijzingen dat Plato de eerste was om in te zien dat zijn illusie onvervulbaar was en dat wil zeggen ook, want die Van der Haar maakt gewoon misbruik van zijn naam om voor mensen die hem niet controleren kunnen de waarheid te vervalsen. Of hij is zo dom of verblind door wat hij voor zijn *idealen* houdt, dat hem de eenvoudigste dingen ontgaan… Wat ik vooral willen zeggen is, dat die *zelfweerspreking* van Plato waar Dasberg het over heeft, niets speciaals van Plato of een ander mens is, maar dat daarin de universele zich afspiegelt…'
'Je zegt daar dat je de laatste tijd…' De toon waarmee hij haar in de rede viel was van een rechter, wanneer beklaagde's breedsprakigheid zijn geduldsgrens heeft bereikt… 'Dat je de laatste tijd zoveel Plato hebt gelezen, mag ik vragen wie je zo snel Grieks heeft geleerd?'
Ze keek hem even aan; zijn ogen priemden achter de brillenglazen, ze keerde haar blik af, hief even Harry's hand naar haar lippen en zoende de vingers in verstrooide tederheid.
'Ze schrijft het onder pseudo…' zei Harry om haar het antwoord te besparen.
'Dat mag dan ook wel!' Hij liet zijn sarcasme de vrije loop nu hij over haar heen sprak. 'Als zij klakkeloos over dingen gaat schrijven, waar de bibliotheken vol mee staan…' Zijn blik leek met minachting haar kleine schrijftafel te willen striemen, waar tussen schriften, losse blaadjes, een fröbel werk van Fransje een kruideniers-weekboekje lag. 'Je weet zelf hoe de mensen zijn, Harry en wat er gezegd wordt over een schooljuffrouw die wil meepraten over filosofie…'
'Een schooljuffrouw… ?' vroeg Harry argeloos-verbaasd. 'Weet je niet meer dat ik ooit in het lager onderwijs heb gewerkt? Zo lang geleden is dat niet.'

© 2026

'Onzin! Wat doet dat er nu toe. Ik zeg alleen wat de buitenwereld zou zeggen,' hield Evert vo.
'Als jij en je vrienden het niet zeggen, waarom anderen dan wel,' vroeg Marianne.
'Iedereen kent *haar* nu toch als schrijver.'
'Goed! *Soit*! Maar als wetenschapper? Je kunt zeggen, wat je wilt, maar professor Van der Haar is een erkende autoriteit, daarom.'
'Sta mij nu ook een vraag toe, Evert, die ik je trouwens allang had willen stellen. Wat betekent dat woord eigenlijk precies?'
'Welk woord...'
'Wetenschappelijk; je gebruikt het vaak dus je zult het wel weten.'
'Wat wetenschappelijk beduidt?'
Hij keek schouderophalend naar Harry, die een andere kant opkeek.
'Wat wetenschappelijk is... Als je een methode hebt waar je mee kunt werken... Wat wetenschappelijk is, dat zou je niet hoeven vragen als je zelf een behoorlijke opleiding had gehad...' Hij voelde wel dat zijn uitleg onvoldoende was en onwetenschappelijk... 'Het is eenvoudig belachelijk, dat jij de brutaliteit hebt om met een man als Van der Haar over godbetert Plato te polemiseren zonder een woord Grieks te verstaan... Een Franse vertaling...!' Hij nam het boek dat hij op het schrijftafeltje ontdekte, bladerde er even in en slingerde het met een minachtend gebaar van zich af.
'Je kan niet altijd die ene bevoegdheidstroef uitspelen, kerel,' kwam Harry ineens, Mariannes hand pakkend met de zenuwen in zijn stem die kalm en droger klonk en scherper dan zij ooit van hem had gehoord. 'Ze zouden anders kunnen denken, dat je geen andere kaart in je hand hebt.'
'Enfin... Ze is jouw vrouw,' zei Evert en blies de rook van zijn sigaret naar de zoldering.
'En jouw antwoord lijkt veel op vrouwenlogica', kaatste Marianne terug.
'En je zegt nu wel van *wetenschappelijk*...' praatte Harry, vlot en vlug, 'maar ik heb je laatst nog horen zeggen dat theologie eigenlijk in het geheel geen wetenschap is.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Dat mag *ik* zeggen...' ontviel hem.
'*Quod licet Jovi...*', zei Marianne zachtzinnig.
'Ah ha! Latijn heeft *zij* dus in de gauwigheid geleerd. Maar luister *jij* nu eens even, Harry, ik wil dat je me goed begrijpt. In de huiskamer weeg je je woorden niet op een goudschaaltje, toch? Maar je snapt toch wel, dat ik 't niet in mijn hersens zou halen om dat, als jurist, openlijk te gaan beweren? Ik laat iedereen in zijn waarde, zolang iedereen zich tot zijn eigen vak of zijn eigen werk bepaalt.'
'Zo ben je zelf ook 't safest, nietwaar?'
'Daar gaat het nu niet om. Dat is vrouwenlogica. En van de rest... Je begrijpt toch wel dat het mij niet aangaat, wat jij doen of laten wilt, wat je schrijven of niet schrijven wilt. Als broer heb ik gelukkig niets over je te zeggen... En je man moet zelf weten in hoeverre hij je wil toestaan om je belachelijk te maken. Nog één ding: jij kunt Plato alleen te begrijpen in het Grieks.'
'En wou je dat nu werkelijk in gemoede volhouden?'
'Ja, natuurlijk, denk je dat ik niet weet wat ik zeg?'
'Ik betwijfel inderdaad of je precies weet wat je bedoelt!'
'Och kom... Verklaar je eens nader, wil je?'
'Stel dat ik een Frans boek lees.'
'De gewone lekendwaling, je kunt een Frans niet met Grieks vergelijken.'
'Dat was ik ook niet van plan, ik ken geen Grieks! Ik lees een Frans boek. Wat is dan dat lezen? Vertalen, voor mij zelf vertalen. Of niet? Voor iemand die de taal gebrekkig kent, vertalen in Hollandse woorden, voor iemand die met de taal vertrouwd is, direct vertalen in Hollandse gevoelens en Hollandse beelden. Denk je dat iemand die Grieks leest iets anders doet?'
'En de bedoelingen van de auteur, die tellen niet?'
'Wat weet ik van die *bedoelingen*?'
'Hè? Wat?'
'Ja, wat weet ik daarvan? Wacht...' Ze sprong overeind naar het boekenkastje. 'Kijk hier... Dit boek van Anatole France *Les Opinions de M. Jérôme Coignard*, het staat helemaal aan het begin.'

© 2026

Harry, lees jij het even voor? Jij hebt zo'n mooie uitspraak! Dit, ja. Van hier tot daar, verder hoeft niet.'
Harry nam gewillig het boek van haar aan. En hij las:

> *' ... Si la race future gardait quelque mémoire de notre nom ou de nos écrits, nous pouvons prévoir qu'elle ne goûterait notre pensée que par ce travail ingénieux de faux sens et de contresens qui seul perpétue les ouvrages de génie à travers les âges. La longue durée des chefs-d'œuvre est assurée aux prix d'aventures intellectuelles tout à fait pitoyables dans lesquelles le coq-à-l'âne des cuistres prête la main aux calembours ingénus des âmes artistes. Je ne crains pas de dire qu'à l'heure qu'il est, nous n'ente-drone pas un seul vers de l'Iliade ou de la Divine Comédie dans le sens qui y était attaché primitivement. Vivre c'est se transformer, et la posthume de nos pensées écrites n' est pas affranchie de cette loi: elles ne continueront d'exister qu'à la condition de de-venir de plus en plus différentes de ce qu'elles étaient en sortant de notre âme. Ce qu'on admirera de nous dans l'avenir nous deviendra tout à fait étranger...'*

'...Mochten toekomstige generaties zich onze naam of onze geschriften herinneren, dan voorzien wij dat zij ons gedachtegoed alleen zouden waarderen door middel van dat ingenieuze werk van misinterpretatie en tegenspraak, dat als enige geniale werken door de eeuwen heen laat voortbestaan. De blijvende waarde van meesterwerken wordt verzekerd ten koste van volstrekt pathetische intellectuele avonturen, waarin de onlogische redeneringen van pedanten de ingenieuze woordspelingen van artistieke zielen ondersteunen. Ik aarzel niet te zeggen dat we op dit moment geen enkel vers van de **Ilias** *of de* **Goddelijke Komedie** *horen in de oorspronkelijke betekenis. Leven is transformeren, en het postume bestaan van onze geschreven gedachten is niet vrijgesteld van deze wet: ze zullen alleen voortbestaan op voorwaarde dat ze steeds meer verschillen van wat ze waren toen ze onze ziel verlieten. Wat in de toekomst in ons bewonderd zal worden, zal ons volkomen vreemd worden...'*
'Heel interessant. Maar wat bewijst het?'
'Zou je denken dat het voor alles een geheim in de wereld geldt, behalve voor Plato en voor het Grieks. Je beweert dan dat de Nederlandse taal geen woorden bevat om weer te geven wat in de eerste de beste gymnasiast in de klassieke letteren aan gedachte en gevoel wordt opgewekt bij het lezen van Plato.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ik hoef Van Deyssel, Boutens, Bolland niet te noemen, om het absurde van zo'n bewering aan te tonen. Het is ondenkbaar dat de Nederlander, of wie ook, meer kan denken en voelen dan zijn taal, de taal van zijn dichters en zijn denkers in al haar verfijningen en geledingen uitdrukken kan. En dat absurde, die onzin beweer je toch, als je zegt dat Plato *niet te vertalen* is, dat hij voor ons niet meer te begrijpen is. Dat is wel mogelijk. Maar in hoeverre het waar is... Daar zal nooit iemand achter kunnen komen, *klassiek gevormd* of niet.'

'Ik blijf er bij: er zijn in het Grieks woorden, woordspelingen, uitdrukkingen en termen, die in het Hollands niet bestaan.'

'Dan moet je vertellen, of verschillende woorden gebruiken, waar Plato er misschien één gebruikt. Dat kan je ook bij 't lezen of bij 't vertalen uit het Engels ook overkomen. In een boek van John Galsworthy komt een oude dame in voor, die voor alle mogelijke dingen het woord *nice* gebruikt. Het is niet *nice* om te veel gedecolleteerd te zijn, niet *nice* om tot een andere dan de high-church te behoren, niet *nice* om iets te verspillen, al zijn 't maar rozenblaadjes, niet *nice* om Japanse prenten op te hangen in een wc, niet *nice* om een fabriek te beginnen als je van huis uit een patriciër bent, en nog veel meer van de meest uiteenlopende aard is niet nice.

Als je nu zo'n boek zou willen vertalen, zou je onmogelijk dat veelzeggende Engelse woord nice met één even-veelzeggend Hollands woord kunnen dekken, want dat woord is er niet..., maar zo'n woord is daarom niet onvertaalbaar... en zo'n karakter is best in 't Hollands weer te geven!"

'Je vergeet...'

'Laat me nu even uitspreken! Er zijn inderdaad onvertaalbare woorden. Het zou zeker heel moeilijk zijn om woorden als *saai* of *deftig* in het Frans te vertalen. Een Fransman, die Hollandse saaiheid en Hollandse deftigheid met eigen ogen had gezien, zou dat zijn landgenoten wel kunnen uitleggen. Maar wie van ons heeft in het Platonisch Griekenland met Plato in Athene vertoefd? We bezitten van Plato's geest alleen onze eigen visies.'

'En de visies van anderen, van kenners en commentatoren.'

© 2026

'Onze visies op hun visies! Zie Jérome Coignard. Een andere *werkelijkheid* is daar niet en nergens!
'Dus volgens jou is dan iets, wat door zoveel mensen – ik noem nu iemand als Frits Uhland, die er onlangs over schreef – wat door zoveel mensen wordt gezegd en volgehouden, eenvoudigweg een praatje? En hoe zou zo'n praatje dan in de wereld komen?'
Ze glimlachte even.
'Denk eens aan Harry's *bevoegdheidstroef*. Er moet toch iets waar zijn van wat ze zichzelf en elkaar van geslacht tot geslacht hebben verteld over het onschatbare voorrecht en de onmetelijke waarde van de klassieke, de academische vorming. Waarom praten we allemaal over Poesjkin en Tolstoj, die we allemaal vertaald lezen, zonder dat iemand ons komt vertellen enzovoort? Omdat er geen bepaalde kaste bestaat, voor wie de kennis van het Russisch een privilege is... een bevoegdheidstroef...'
'Je hebt succes, kerel, met je bevoegdheidstroef'.
Harry keek even op en zei niets.
'Ik zal je nog iets sterkers zeggen. Heeft men ooit of ergens in de wereld iemand het recht ontzegd om zich *overtuigd christen* te noemen op grond van het feit dat hij het *Evangelie* alleen in vertaling heeft gelezen – in slechte vertalingen, in verminkte en vervalste vertalingen?'
'Christen te zijn... Daar komt geen begrijpen bij te pas,' mompelde Evert na enig zwijgen met wat minder zelfvertrouwen als tevoren.
'Dat zou je *ontwikkelde christenen* niet in hun gezicht moeten zeggen. Of de dichter van de *Matthäus-Passion*..! Maar laten we voet bij stuk houden!
Er is nog een ander element in die fameuze vertaalkwestie. Weet je nog, Harry, toen we hier samen een Hollandse Faustvertaling lazen en iedereen er wat op aan te merken had, dat Terpstra toen ineens zei: een Hollandse *Faust*, dat is als champagne uit een theekopje, dat is als koffie uit een likeurglaasje, dat is als spuitwater uit een soepbord gelepeld... en hoe we allemaal lachten? Maar hij beweerde toch niet dat je geen champagne uit een theekopje kunt drinken of koffie uit een likeurglas? Dat zou onzin zijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Grietje zegt ons niet wat *Gretchen* ons zegt, maar we maken elkaar toch niet wijs dat er aan *Gretchen* een verborgen, mysterieuze betekenis is, die *Grietje* niet uitdrukken kan? En ik geloof graag, dat een classicus een vertaalde Plato net zo griezelig vindt als een dandy champagne in een theekopje, maar je mag van zo'n *gevormde* verlangen dat hij zijn subjectieve beleving soort niet opschroeft tot *objectieve* waarheden van algemene geldigheid'.

'Wat een welsprekendheid! De zaak schijntje na aan 't hart te liggen.'

'Ja, Evert! Ik heb aan den lijve geleden onder al die humbug! Intellectueel snobisme ergert me meer dan welk ander snobisme dan ook. Laatst wou een vriend van Harry's vader mij wijsmaken dat de gedachten van Plato eigenlijk niet zo belangrijk zijn... Maar de taal, zie je... Dat was dan toch zo iets verschrikkelijk bijzonders. Je had dat gebaartje van die literaire fijnproever moeten zien. Hij kan Jacob van Looy niet van Arthur van Schendel onderscheiden. En die vrienden van jou die een simpel artikeltje met een *onvertaalbaar* Grieks woord moeten opkrikken. Alsof het ze niet lukt om in één volzin zo'n woord in zijn betekenis te omschrijven!

Als je opschrijft 4 + 2 + 3 +... = 14, dan kan je voor je stippeltjes Patagonisch of Egyptisch schrijven, er staat toch altijd 5! Maar wat is er Harry, waar sta je zo naar te luisteren?'

Hoor ik daar de deurbel?'

'Ah, daar is Loekie...' Evert springt op alsof hij ontsnapt is en loopt naar de deur. Een hoge, vrolijke meisjesstem kwam uit de gang en even later keek een gezicht, waarbij geen andere stem gepast zou hebben nieuwsgierig naar binnen.

'En nu aan tafel,' riep Harry; er was in de omgang van Evert en Loek altijd iets wat hem irriteerde zonder dat hij precies wist wat. In de eetkamer, aan de frisgedekte tafel, monterde de stemming wat op, en mama glimlachte bijna tegen de knapperige korstjes van de macaronischotel, vol kleine kratertjes, tegen de aardbeien, gloeiend in hun groene bed tegen de roze-en-blanke sneetjes ham.

© 2026

'Wat heb je weer heerlijk voor ons gezorgd, Jannie', zei Harry. Het gezicht gezicht van zijn moeder betrok. Alsof 't iets meer was dan haar plicht, haar doodgewone plicht, dat ze de ouders van haar man en haar eigen broer met zijn meisje behoorlijk ontving! Had Harry 't hier bij haar iets beter dan hij 't thuis had gehad? En was zij daarvoor ooit zo uitbundig geprezen? Ze zou nu wel eens om een hoekje willen kijken of ze Harry niet lastigviel met de kinderen en het huishouden, al merkte je daar ook nooit iets van. Harry was zo goedig, en de ene blauwkous zou toch wel niet zo heel veel anders dan de andere zijn.
Wat had dominee Grasbooter ook weer gezegd, toen hij verleden maand het *Weekblad* had gevonden met die hatelijkheid tegen theologie en theologen? *Een over het paard getild schrijfstertje* had dominee haar genoemd en dat ze dat citaat van... ja, van wie ook al weer... o ja... van Pascal... onmogelijk begrepen kon hebben... Dat kon alleen, zei dominee, een gestudeerd theoloog. Daar moest je de brontekSten voor kennen. De knapheid woei je toch maar niet aan. Wat had Ben Beelaerts, Loekies broer, niet moeten blokken! Edema nam altijd haar partij. Och, natuurlijk, ze zag er tamelijk aardig uit en hij was altijd een feminist geweest. Maar hij was laatst toch maar wat erg onder de indruk, toen Koppelman, de beroemde advocaat op de soos en juist toevallig dezelfde dag die rede van professor Lambeck, waar al die meisjes-studenten op losgevlogen waren... Dat een vrouw eigenlijk niets anders kon dan de gedachten van de man overnemen en napraten... Vaak zó handig, dat de man dan zijn eigen gedachten zelf niet herkende en daardoor werd er dan soms gedacht dat een vrouw oorspronkelijk was.
Zij zelf was als meisje op school lang niet dom geweest, maar iets van die aard zich ingebeeld, nee, dat had ze nooit.
Dominee Grasbooter was alleen maar bezorgd om hun huwelijksgeluk: hij kende Harry zo goed. En het gebeurde maar al te vaak, zei hij, als de vrouw eenmaal begon met zich boven de man te verheffen... wat ze van de theologie geliefde te zeggen, dat liet hem natuurlijk koud, daar was hij ver boven verheven...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Nog wat macaroni, mama?'
'Dank je wel, jongen! Dat goed is zó schrikkelijk heet.'
De toon deed Loekie opkijken. Evert voelde zich verplicht te zeggen:
'Maar dat is er juist de grootste deugd van.'
'U dan vast een boterhammetje?' Marianne schoof haar schoonmoeder het mandje toe.
'Hè, wat lekker, zo'n fris windje;' de oude dokter hief het hoofd van zijn bord en knikte naar zijn vrouw. Ze knikte terug, flauwtjes, en keek dan weer naar Marianne.
Och neen, 't schepseltje was eigenlijk zo kwaad nog niet. Huiselijk, niet duur, gelijkmatig van humeur, geen andere mannen, 't kon erger, voor een schrijfster! Als Marianne zich nu maar niet boven Harry ging verheffen. alles wat ze deed was het onbewust overnemen en napraten van Harry's ideeën! Dominee Grasbooter zei het ook: héél wel mogelijk dat zij de gedachten, die hij in zijn tekeningen en schilderijen neerlegd in háár werk tot uitdrukking bracht. Dat was dan toch eigenlijk onbewust plagiaat! En op de koop toe ging zij nog strijken met de roem en de eer!
'Meteen al wat aardbeien of straks, mevrouw?' 'Straks Loek... '
'Smaakt dat wel, Jaap?' grapte vader Edema achter Mariannes rug tot zijn kleinzoon die met volle teugen van zijn dikbesuikerde aardbeien genoot.
'Weet je wat ik vind?' zei mevrouw Edema langzaam, haar aardbeien fijnkneuzend onder de zilveren vork, 'als je iets goed wilt doen, dan moet je er je ook helemaal aan kunnen geven. Dan moet je niet allerlei andere dingen aan je hoofd hebben. Daarom heb ik mijn man dan ook nooit met meidenpraatjes en klachten over Harry en huishoudgedoe lastig gevallen.'
Harry keek even naar zijn vader en naar Marianne, hij zag haar een kleur krijgen, en zei, wat gewild-prettig:
'Was er over mij zoveel te klagen, mama?'
'Ieder kind is wel eens ondeugend, jongen!' ging mama daar zwaarwichtig op in...
En Marianne voelde ineens haar opkomende toorn wijken voor de bevrij-

© 2026

dende, verluchtende humor, ze moest bijna lachen, terwijl ze dacht:
Dat is dus de dank voor mijn mooie macaroni!
'Mij goed,' antwoordde Evert, zijn horloge uithalend, op Loekies vraag of ze dadelijk inkopen zouden gaan doen. 'Waar moeten we nu allemaal heen, behalve naar de naaister?'
'Praten over die serrestoelen immers. En één meubeltje nog van 't cadeau van oom en tante... '
'Ja... dan moet ik mee, hoor! Anders zet je me al te dik in 't modern! En verder?'
'Eigenlijk zouden we ook naar de Coeberghs moeten, om een bloemstukje uit te zoeken. Reina heeft het al zo vaak gevraagd. 't Zou op het laatst lijken, alsof we 't niet hebben wilden.'
'Ik wil het wat graag hebben,' hernam Evert happig. 'Sinds ze een dagje ouder wordt en er van dat hypermoderne een beetje is afgegaan... Ze verkoopt tegenwoordig heel aardig. Wat vind jij van haar werk, Harry?'
'Zoals ze zelf is... ' lachte Harry, 'een beetje behaagziek, maar au fond toch heel eerlijk... en wel gracieus ... niet zo bijzonder diep... 'Is het waar dat ze scheiden gaan, Marian? Ze laat tegen mij niets los. Maar jou schijnt ze confidenties te hebben gedaan.' 'Daar hoef je niet jaloers op te zijn,' lachte Harry, 'ze zaagt haar soms uren achtereen door.'
'Is het waar, dat die Coebergh zo'n ellendeling voor haar is?' vroeg dokter Edema aan zijn schoondochter, en tegen Evert halfluid, 'ze zeggen dat hij met actrices op zijn schoot zit, waar zij bij is. En als hij een glas te veel op heeft, dan vertelt hij aan iedereen die 't horen wil, dat zij hem heeft gevraagd indertijd.'
'Hoeveel schelen ze?' vroeg mevrouw Edema. 'Twaalf jaar...'
'Wie trouwt dan ook met een zoveel jongere man. Kon ze zeker niet veel anders meer krijgen.'
'Hij is bij het toneel gegaan om uit huis te kunnen als hij zin heeft,' wist Evert. 'Ze moet bar jaloers wezen. Voor 't geld hoefde het helemaal niet. Hij verdient er trouwens maar een schijntje.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Jaloers zou ik óók zijn, als ik een man had met zo'n mooi gezicht.'
'Vleiend voor mij,' lachte Evert zelfgenoegzaam de kring rond. Hij wist wel dat Loek, voor ze hem accepteerde, mooier mannen had bedankt en hoe afkerig ook van *nonsens* en *sentimentaliteit*, hij vond het toch prettig om te geloven dat het niet alleen om de positie en de vooruitzichten was geweest.
'Maar gaan ze nu eigenlijk scheiden, Marian?'
Ze aarzelde even. 'Ik geloof het niet... Ken je *l'Entrave* van Colette Willy? Zo iets zie ik in hun geval.'
'Zoek je 't nu niet een beetje al te diep?' vroeg Evert, zijn stem ineens weer stug van innerlijke onwil. 'In een boek, nuja! 't Papier is geduldig. Maar dit hier lijkt me zo klaar als een klontje. Een veel te jonge man, een jaloerse vrouw... 't Ligt er zó dik op.'
'Als je 't vervelend vindt om Coebergh te ontmoeten, Loek,' zei Marianne, zonder op haar broers beschouwingen in te gaan. 'Reina vertelde me gisteren dat hij op reis is gegaan; hij blijft een paar dagen weg.'
'We kunnen zien, hoe 't uitkomt met onze tijd.'
'Wat moet je dan nog meer kopen of uitzoeken of passen of weet ik wat?'
'Inmaakglazen... '
'Inmaakglazen? Ik mee op inmaakglazen uit? In zo'n toko van potten en pannen? Ik dacht eigenlijk niet eens dat je me bij zulke gewichtige aangelegenheden nog zou willen hebben, na dat garen-en-band drama van verleden week.'
'Wat je maar garen en band noemt!' En tegen mevrouw Edema: 'Verbeeld u eens even, mevrouw. Hij zou stalen van zijde en tule voor me halen, hij moest er langs en hij had niets te doen dan even het stalenboekje te vragen – en daar komt hij me thuis met vitrage – en wát voor vitrage, voor een meidenkamer! Een ker laat je zo'n jongen wat doen en 't is al mis.'
'Maar zo iets is toch ook geen mannenw ... ' wilde mevrouw Edema deftig onderrichten, maar Loek wenkte lachend en knipogend, dat ze dat ook wel wist en alleen maar eens plagen wilde...
'Misschien kan Marian wel een uurtje weg vanmiddag. Fransje is tot vier

© 2026

uur naar school en Rika kan toch best een poosje op Jaap passen.'
'Hè ja, kun jij, Marian? Dan fuif ik daarna op taartjes bij de thee! En zeg... welke inmaakglazen gebruik je eigenlijk zelf?'
'Ik? Ik maak niet in!'
'En wat eet je dan 's winters?' vroeg mama ineens.
'Wel... Kool en raapjes en ook wel eens een blikje!'
'Harry kon anders nooit zo heel goed kool verdragen, is 't wel vader?'
'Harry krijgt dan ook de blikjes!', lichtte Marianne toe.
'Inmaken is anders wel heel voordelig,' oordeelde Loek op een toontje alsof Marianne onwetendheid over de te behalen winst de oozaak was van haar verzuim. Evert lachte om haar *wijze* huishoudpraat.
'Maak je ook nooit jam?', alsof ze zeggen wilde: *Wat voer je dan eigenlijk wèl?*
'Jij zult er anders deze zomer zelf ook wel niet meer toe komen, Loek. Jullie gaan toch op reis?'
'Héél kort maar mevrouw... Die associatie-plannen van Evert! Ik had het liever nog wat op de lange baan geschoven, maar Evert is zo'n tiran...'
Uit een gesprek met Harry over architectuur dat hem interesseerde omdat hij over een huisje buiten dacht, keek Evert achterom naar Loekie.
'Eerst de zaken, dan het meisje.'
Marianne, bezig Jaap zijn melk te laten drinken, keek naar *het meisje*.
Loek lachte. Tegelijk met het gesprekje over inmaken. had ze goed naar Harry en Evert geluisterd. Het landhuisje was háár wens.
'Dus in augustus zijn we waarschijnlijk weer hoog en breed terug. Dan is er toch nog wel wat om in te maken?'
'O ja, zeker, kind! Zeker! Snij-en sperziebonen, pruimen en zoetzuur van meloen.
'Ik help je wel, hoor, als je om iets verlegen zit!'
'Dolgraag, mevrouw!'
De mannen waren opgestaan.
'Als jullie nu even mee gaat naar het atelier', Harry keek om zich heen, vader, Evert, dan kan ik jullie die plattegronden en afbeeldingen laten zien.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Mama, Loek, en jij, kind... Komen jullie dan ook?'
'Nee, de dames hebben het te druk over de inmaak,' zei Evert en stak een sigaret op, wijdbeens, zijn bolbuikje vooruit.
'Dat belooft dan wat voor ons!'
Vader Edema wreef zich lachend in de handen.
Marianne veegde Jaaps mond af.
'Tot straks dan, kindertjes,' wuifde Edema.
En *de dames* bleven alleen

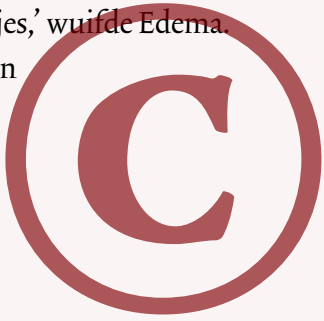

2026

DERDE HOOFDSTUK

De vreemden

IN HET BLEEK-GOUDEN MIDDAGLICHT, TUSSEN HET LAATSTE ROOD VAN DE HERFST EN DE ZOET-BITTERE GEUR VAN VOCHTIGE BLADEREN, LIEP MARIANNE DE STRAAT UIT. Al na enkele stappen voelde ze hoe de jachtigheid uit haar bloed wegtrok; het duizelige, opgejaagde dat haar soms overviel wanneer te veel tegelijk van haar werd gevraagd, zakte weg. Haar spieren ontspanden; haar voorhoofd werd helder; en de muur tussen haar dagelijkse beslommeringen en haar innerlijke wezen brokkelde af. In die versmelting steeg onverwacht het geluk in haar op – dat zeldzame, diepe geluk dat haar soms overviel als een hernieuwde adem.

De mensen die haar tegemoetkwamen in de brede tuinenstraat droegen vast hun eigen geluk met zich mee, dacht ze; maar geen geluk kon het hare overtreffen. Ze glimlachte om zichzelf, denkend aan Marietje, Fransjes kleine kameraadje, die gisteren had uitgeroepen dat haar broertje 'het liefste broertje van alle broertjes' was – om daarna, heel even, te beseffen dat iedereen dat van zijn eigen broertje vindt. En toch, uiteindelijk, triomfantelijk: 'Maar óns broertje is het liefste!' Zo waren mensen: wetend dat hun waarheid relatief was, maar toch onvermijdelijk verknocht aan het eigene.

Bij de ingang van het park – een stil decor van water, goudgeel blad en donkere paden – passeerde een elegante blonde vrouw aan de arm van een trotse, succesvolle man. In haar vluchtige blik meende Marianne het medelijden te zien dat een kind voelt voor iemand in lompen. Die vrouw achtte zich gelukkiger dan zij. Misschien was ze dat ook. Maar Marianne schoof de gedachte weg en ademde diep de geuren van het park in. De vijver lag voor haar, witte eenden dreven als bedwelmd in het licht. Haar hart zette zich uit, haar ogen werden vochtig. Ze drukte de oude leren portefeuille tegen zich aan: daarin lagen haar gedachten, haar parels, haar diamanten – de woorden waarin ze het leven ordende, de inzichten die haar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wereld tot kosmos maakten. Dat was haar geluk: het geluk van begrijpen, dat nooit verzadigt.

'Marianne! Marianne Edema!'

'Hallo, Eddy!'

De lange, blonde jongen kwam lachend op haar af. Hij zag er schriel uit in het gouden licht. Hij vroeg hoe het met haar ging, maar op zijn eigen toestand had hij geen antwoord: hij wist niet hoe het met hem ging, hij wist niet eens waar hij woonde. Toen ze hem plagend vroeg naar zijn 'wettig domicilie', sloeg hij quasi-dramatisch de handen tegen zijn oren. Hij was immers dichter, dromer, zwerveling – verheven boven zulke redelijkheid.

Ze voelde haar gezicht verstijven. Zijn ironie, zijn pose van gekrenkte gevoelsmens, zijn hoogmoed – het benauwde haar. Ze probeerde het gesprek naar de kinderen te sturen, naar Harry, naar alledaagsheden, maar het liep stroef. Ze keken langs elkaar heen. Zijn onbegrip – dat van zovelen – drukte op haar borst.

Toen verscheen uit een zijpad een jong meisje, rosblond, elegant, sportief, stralend van levenslust. Haar gezicht lichtte op toen ze Eddy zag; haar verrukte lachje was dat van een kind dat een feest ontdekt. Eddy's triomf was onmiskenbaar. Hij liet Marianne achter met een luchtig spottend afscheid: 'Veel succes vanavond. Maar dit meisje – niets voor jou. Helemaal niet redelijk!'

Ze hoorde hun stemmen wegsterven, zijn half-ironische antwoorden, haar vrolijke vragen. En ze wist: hij vertelde het meisje nu al dat hij 'niet wist waar hij woonde', omdat hij dichter was, zwerver, wereldmens.

Zijn spot – 'helemaal niet redelijk' – bleef in haar naklinken. Ze voelde een mengeling van medelijden en ergernis. Want hij was niet de enige. Hoe vaak had ze niet gehoord dat 'koud intellectualisme' het leven ontluisterde, dat begrip de schoonheid doodde, dat rede idealen vernietigde. Hoe vaak hadden mensen hun eigen onvermogen tot denken verheven tot intuïtie, alsof onvoldragen inzicht iets heiligs was.

Ze dacht aan Diotima's woorden over de middensoort tussen wijzen en

© 2026

dwazen: mensen die soms iets waars stamelen, maar nooit kunnen uitleggen wat ze bedoelen – en daarom de rede lasteren. Ze hunkeren naar een hiernamaals, naar de vereeuwiging van hun eigen kleinheid, en noemen dat idealisme. Ze prijzen het rauwe grondmotief boven de symfonie, het kinderstamelen boven de taal van de dichter.
En dan dat kleine dichtertje, dat zich 'zwerver over de wereld' waande, terwijl hij slechts zijn broze kasplantje van emoties met zich meedroeg. Alsof een vliegende vis, die even boven het water uitschiet, zich de meerdere zou wanen van de vogel voor wie de lucht het natuurlijke domein is.
Begrip en gevoel waren geen vijanden. In hun hoogste vorm waren ze één: het meebeleven van de wereld, maar in het begrip veredeld, verdiept, verhelderd. Wat de jongens en meisjes poëzie noemden – hun lieve gevoelentjes op aardige wijsjes – was kindergestamel. Soms roerend, soms amusant. Maar om dan op redelijkheid te smalen... het was alsof een kind met een houten zwaard de strijd aanbond met de zon.
Te zeggen dat wie anderen hun illusies 'ontnam', hun iets anders moest 'geven' – alsof mensen zich hun absurditeiten niet juist het hardnekkigst eigen maken. Te zeggen dat redeneren tot scepticisme leidt, en dat scepticisme de wil verlamt – alsof de mens niet van nature dogmatisch, impulsief en blind-driftig geboren wordt; alsof scepticisme niet juist het resultaat is van een dagelijkse, uitputtende strijd tegen het eigen eenzijdige ik, een strijd die geest en wil tot hun uiterste spanning dwingt.
Hoog boven haar sloeg een torenklok. Marianne stond stil. De drift die in haar was opgestookt door het denken aan onbegrip en bekrompenheid, zakte weg. Ze merkte ineens hoe ver ze al gelopen had: bijna bij het station. In de verte siste een stoomtrein. Haar voorhoofd was koud en klam. De buurt om haar heen – kaal, armelijk, verwaarloosd – leek zes weken ouder dan de herfst die ze zojuist had verlaten.
Half drie. Plotseling verlangde ze naar een glas limonade, naar de drukte op het perron, naar de reis, naar vanavond – als een redding uit de wanhoop die haar hart bekroop.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Rather than live where such things can be, let me die... klonk het in haar na.
Ze dronk nauwelijks van de limonade; de lauwe, carbolige smaak stiet haar af. Ze liep heen en weer over het perron. De muur tussen haar oneindige wezen en haar beperkte persoonlijkheid trok zich weer op; maar ditmaal was het geen beklemming, doch een bescherming. Ze voelde moeheid; de vraag of ze in een damescoupé of een niet-rokerswagon zou gaan zitten, hield haar in een rustige, bijna dankbare aandacht.
De trein kwam binnenrollen, zwaar ademend, wagons rammelend achter de machtige machine. In de jachtige menigte voelde ze een vreemd, heerlijk gevoel van aan zichzelf ontvloden zijn, opgenomen in de anonieme stroom van lichamen en stappen.
De wagon schommelde zacht terwijl Marianne haar plaats innam. Pas toen ze haar tas had opgeborgen, zag ze schuin tegenover zich een bekend gezicht.'Wel Marian... dat is toevallig.'
Doctor Uhland.
Ze kon hem nooit 'Frits' noemen; hij leek ouder dan hij was, met zijn kale hoofd, zijn dofbruine baard, zijn zware lijf in oudemanskleren. Hij vond het vanzelfsprekend dat hij haar bij de voornaam noemde en zij hem 'doctor' – een titel die hij, literair doctor en geen medisch, toch overal meekreeg.
Ze wilde zeggen waar ze heen ging, maar de trein rukte plotseling aan; de wagons botsten en schokten. Haar geforceerde lach verstarde. Ze keek naar buiten, naar de snel verglijdende huizen, de zich openende en sluitende straatperspectieven. Ze wist dat Uhland, als zij zweeg, weldra een boek zou pakken. Zijn jaszak puilde uit van brochures en tijdschriften; het gaf haar een vreemd gevoel van veiligheid, alsof zijn geleerdheid haar afschermde van zijn agressieve toon.
Want er was iets in hem dat elk gesprek een vijandige onderstroom gaf; iets stugs, iets dat haar wilde wegduwen. Ze hield hem in het oog via het spiegelende raam. Hij keek nog even naar haar tas – de oude portefeuille hield ze half verborgen – en haalde toen een korenbloemblauwe brochure

© 2026

tevoorschijn. Zijn dikte, zijn volbloedigheid, zijn onrustige schouders – misschien zaten zijn bretels hem dwars – maakten hem voortdurend in beweging.
Ze voelde medelijden, zonder veel sympathie. Evert had hem laatst nog een 'stakker' genoemd – maatschappelijk mislukt, maar ook geestelijk vastgelopen. Jarenlang had men van Uhland alles verwacht; maar er was niets gekomen. Hij was een boekenwurm geweest, een verzamelaar van feiten, een vretende geest die nooit verteerde. Ze had hem wel eens vergeleken met de magere koeien uit de bijbelse droom: ze verslonden de vette, maar werden zelf niet vetter.
Hij had nooit een groot werk geschreven; slechts kleine stukjes, polemieken, recensies. In het begin had ze gedacht dat er een subtiele verdienste in school die haar ontging; maar steeds vaker hoorde ze: *Uhland is geen ezel, maar wat hij schrijft lijkt nergens op*. En in haar waren inmiddels grotere goden gevallen.
Hij had het hachelijke bestaan van vrij werker verkozen boven de zekerheid van een leraarsbaan – eerlijk, maar fataal. Hij had gehoopt op een groot werk, een grote gedachte; maar de vonk was nooit gekomen. Te goed om zich te verliezen in filologische kruimels; niet goed genoeg om chaos tot kosmos te ordenen.
De trein schokte tot stilstand. De oude juffrouw stapte uit. Uhland schoof op haar plaats. Weer meende Marianne een impuls in hem te zien – iets dat hij wilde zeggen maar niet durfde. Maar hij kuchte slechts en las verder.
Toen boog hij zich plotseling naar haar toe.
'Zeg... doe jij tegenwoordig óók al aan filosofie?'
De vijandige toon trof haar als een slag.
'Ik? Hoe weet je... wie beweert dat?'
'Als je het niet wilt weten, moet je het niet zelf laten drukken.'
Ze zag het tijdschrift in zijn hand – *Philosophische Maandbladen*.
'Daar staat het niet in,' zei hij honend.
Toen wist ze het. Het interview. Dat ongelukkige interview met Bogaerts.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij haalde een dun maandblaadje uit zijn binnenzak.
'Hier... lees maar.'
Ze las de spottende regels: haar 'naïeve betuiging' dat ze meer denker was dan artiest; de raad dat ze zich niet moest wagen op een terrein waar 'zovele zwakke broeders en nog meer zwakke zusters' gevallen waren.
Haar kaken verkrimpten; tranen dreigden, maar een hete gloed schroeide haar ogen droog. Ze dwong zichzelf een politiek artikel te lezen om Uhland een koel gezicht te kunnen tonen.
'Wel... heb je 't nog niet uit?'
'Zo dadelijk.'
Ze legde het blad terug.
Hij zei: 'Daarom vroeg ik het. Als je het zelf laat drukken...'
Ze vertelde hem waarom ze het interview had toegestaan. Hij luisterde nauwelijks. Toen vroeg hij:
'Dat boek van je... waar gaat dat eigenlijk over?'
Ze aarzelde.
'Het heeft nog geen naam. En wat kun je uitdrukken in een titel?'
'Maar waar handelt het over?'
'Literair positivisme.'
'Duister... duister...'
Ze glimlachte niet. Ze keek naar buiten, naar de lichten die over het land verspreid lagen. De schepen op het kanaal gleden langzaam voorbij.
Toen vroeg hij:
'En wat heb je er eigenlijk voor gelezen?'
Ze wilde nederig antwoorden, maar iets in haar verzette zich.
'Dat zul je vanzelf wel merken als je het leest. Het komt in het vroege voorjaar uit.'
Hij rook zijn kans.
'O pardon... als je het niet zeggen wilt. Onder vaklui is zo'n vraag heel gewoon.'
De trein stopte opnieuw. Hij moest eruit. Ze wees hem op de hoge afstap.

© 2026

Hij daalde voorzichtig, groette haar, en verdween in de avondmist.
Ze schoof naar de andere hoek, ver van zijn geur en zijn sfeer. De wind trok door de kieren. Ze trok haar mantel over haar knieën. De slaap kwam en ging; ze vocht ertegen, maar uiteindelijk dommelde ze weg.
Een geluid wekte haar. Ze stond bij het raampje. Nog twintig minuten. Een stad waar ze slechts één keer was geweest. Een commissie die haar zou opwachten. Een zaal vol studenten.
De angst was terug. IJskoud. Ze greep haar portefeuille, haalde de notities tevoorschijn – enkele blaadjes maar. Was dat alles? Was dat wat ze te zeggen had? Waren het niet slechts waarheden als koeien?
Een ogenblik wilde ze terug – naar huis, naar Harry, naar de kinderen, naar haar kleine tafel in het atelier.
Maar toen kwam de verheldering. Ze had drie, vier jaren aan dit werk gewijd. Ze had aangekondigd te spreken over Hebbel en Balzac. Ze dacht aan de overvloed van interessante wetenswaardigheden die ze had verzameld – waarmee ze gemakkelijk succes kon oogsten. Maar dat wilde ze niet. Het half-voltooide leek altijd geleerder dan het voltooide; het troebele indrukwekkender dan het heldere.
Alle grote gedachten hadden de schijn van eenvoud.
En eenvoud was het moeilijkst.
Ze ademde diep.
Ze zou spreken.
Ze zou het zeggen zoals het gezegd moest worden.
En terwijl de trein voortjoeg door het donker, voelde Marianne hoe haar gedachten zich weer ordenden. De angst die haar zojuist had verlamd, week langzaam terug; in haar voorhoofd kwam een heldere rust, alsof een strakgespannen snaar eindelijk ontspande. Ze leunde achterover, haar handen los op haar schoot, en ademde diep.
Had ze niet drie, vier jaren lang – in elk vrij ogenblik dat het drukke leven haar liet – aan dit ene boek gewerkt? Had ze niet telkens opnieuw de grondslagen ervan doordacht, geslepen, gezuiverd, tot ze helder waren

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

geworden als glas? Ze had aangekondigd te spreken over Hebbel en Balzac; en hoe overvloedig was niet de kennis die ze in die jaren had verzameld, hoe gemakkelijk had ze daarmee een oppervlakkig succes kunnen behalen. Maar dat wilde ze niet. Het half-voltooide leek altijd geleerder dan het voltooide; het troebele indrukwekkender dan het heldere. En toch – alle grote gedachten hadden die schijn van eenvoud. Het Socratische Ken u zelf leek een onnozelheid, maar het bevatte de oogst van een leven.

Ze glimlachte even, bijna onmerkbaar.

Eenvoud was het moeilijkst.

Ze dacht aan Hebbel: het subjectieve dat zichzelf kent, dat niets verklaart maar alles in zichzelf ontdekt als afschaduwing van de ene Idee. En aan Balzac: het objectieve dat zich objectief waant, dat blindelings uit oorzaken verklaart, zonder te merken hoe tegenstrijdig die oorzaken zijn. Hebbel en Balzac – de wijsgerige gedachte in de kunst tegenover het positivisme in de kunst. En daartussen haar eigen poging om het verschil te formuleren tussen het laag-subjectieve en het hoog-subjectieve, met daartussen de noodzakelijke fictie van de objectiviteit; en vooral: waarom die fictie zo hardnekkig was.

Ze voelde de oude zekerheid terugkeren, langzaam maar onmiskenbaar. De trein schokte, kreunde, maar haar geest werd stil. Ze keek naar buiten, naar de donkere velden waar hier en daar een lichtje brandde, laag bij de grond of hoog in de lucht. De regen streek zilverig langs de ruiten.

Ze dacht aan de zaal die haar wachtte, aan de studenten, aan de nieuwsgierige, soms vijandige aandacht van jonge mannen die haar – een vrouw – zouden beoordelen op een terrein dat zij als het hunne beschouwden. Maar ze voelde geen verzet meer, geen bitterheid. Alleen een rustige, bijna plechtige vastberadenheid.

Ze zou spreken.

Ze zou zeggen wat gezegd moest worden.

En wie het niet wilde horen, moest maar wegkijken.

De trein minderde vaart. In de verte zag ze de lichten van de stad opdoe-

© 2026

men, als een waaier van goud en wit in de natte avondlucht. Ze borg haar notities terug in de portefeuille, streek haar mantel glad en ging rechter zitten.
Nog enkele minuten.
Nog één ademhaling van stilte.
Dan zou ze uitstappen, de volle zaal tegemoet, de vreemden tegemoet – en zichzelf.
Niets meer – niets dan ijskoude angst. Ze greep de vale portefeuille, haalde met trillende vingers de notities eruit, en haar hart leek te verstarren bij het zien van die paar onnozele blaadjes. Was dit alles? Stond hierin werkelijk wat ze te brengen had? Was er iets bij dat niet iedereen al wist, iets meer dan waarheden als koeien? Had de slaap haar verraden, haar vertrouwen ondermijnd, haar verwachting gestolen?
Onder het laffe, witte licht zat ze opgesloten tussen rammelende deurtjes en kreunende wanden, voortgejaagd door het donker – erger dan in een gevangenis. Een ogenblik versmolten gedachte en gevoel tot één verlangen: terug. Naar huis, naar Harry en de kinderen, naar haar kleine tafel in het atelier.
Ze zat verkrompen als onder een slag, alle spieren gespannen, vingers klemmend om de bankrand. Maar zoals op de ergste pijn verzoeting volgt, kwam er achter haar verdoofde voorhoofd een verheldering; haar spieren ontspanden, haar handen vielen los, en met een zware zucht liet ze zich achterover zakken.
Had ze niet drie, vier jaren lang, in elk vrij ogenblik, aan dit ene boek gewerkt? Ze zou spreken over Hebbel en Balzac; ze dacht aan de overvloed van interessante wetenswaardigheden die ze had verzameld – waarmee ze gemakkelijk succes had kunnen oogsten. Maar het half-voltooide leek altijd geleerder dan het voltooide; het troebele indrukwekkender dan het heldere. En toch: alle grote gedachten – van het Socratische *Ken u zelf* af – hadden die schijn van eenvoud, terwijl ze de oogst van jaren in zich droegen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hoe hoger de dingen tot klaarheid werden opgevoerd, hoe minder geschikt ze waren om de bourgeois te imponeren. Dat konden alleen de Klaasjes van der Gracht en hun nakroost, en de intuïtieven bij wie metaforen en symbolen de gaten in het denken moesten vullen, bij wie lyriek de logica verving. Hebbel en Balzac! Het subjectieve dat zichzelf kent, dat niets verklaart maar alles in zichzelf ontdekt als afschaduwing van de ene Idee; tegenover het objectieve dat zich objectief waant, dat blindelings uit oorzaken verklaart en de tegenstrijdigste gevolgen aan dezelfde oorzaak koppelt. De wijsgerige gedachte in de kunst tegenover het positivisme in de kunst. En dan haar eigen uiteenzetting – het verschil tussen laag-subjectief en hoog-subjectief, met daartussen de noodzakelijke fictie van de objectiviteit, en waarom die fictie zo hardnekkig was.

Nu leefde het weer in haar op. Ze herinnerde zich de treffende aanhalingen die ze had genoteerd; er moest toch wel iets zijn dat jonge studenten de moeite waard zouden vinden. En wanneer haar eigen geestdrift haar welsprekend maakte, zou ze hen binden, boeien, meeslepen.

Ze borg de papieren terug. Rustiger keek ze naar buiten. In het licht van een eenzame lantaarn zag ze de naam van een halte die ze allang voorbij had gewaand – de trein was over zijn tijd. Een zucht van ontspanning steeg in haar op; ze was niet meer moedeloos, alleen moe.

Toen zag ze op de bank tegenover zich het tijdschrift van Eckstein, door Uhland vergeten. Haar eerste impuls was het te grijpen; de tweede, zich ervoor te schamen; maar tenslotte hield ze het toch in haar handen. En nu ze, als ter zelfkwelling, die woorden weer las – de tartende zelfverzekerdheid, het ongegronde oordeel – maakten ze iets anders in haar wakker: fierheid. Kracht. De stellige zekerheid dat ze hem zou logenstraffen, hem en allen als hij. Ze zou hun spottende monden snoeren.

De lichten buiten werden talrijker; een fabriek doemde op, stampend en rumoerend, een rosse gloed steeg boven de horizon. Een trein vloog gillend voorbij. Ze verdeelde in gedachten de tijd tussen aankomst en voordracht. Nog eens alles doornemen was niet nodig, maar toch wenselijk; het betoog

© 2026

hing immers samen in één leidende gedachte, en niets mocht haperen.
Daar was de lange, hoge brug; de rode en groene lichten; en dan dook de trein de smalle stationskap binnen. Geluiden werden gevangen, weerkaatsten van alle kanten: sissen, dreunen, roepen. Porters holden mee met de wagons, hun ogen spiedend naar reizigers die ze konden grijpen.
Marianne stond al bij het raampje, tas en portefeuille in de hand. Tussen de wachtenden zag ze drie jongens in grijze regenjassen, twee korte en een lange; hun gezichten draaiden mee met de voortschuivende trein. Ze begreep dat ze op haar wachtten en zorgde dat ze hen niet uit het oog verloor. Even later stapte ze uit en liep op hen toe.
Ze vond zichzelf, met haar tweeëndertig jaar, ineens oud naast die knapen. Wat een jongens nog – Fransje zou zo'n blonde jongen mee naar huis willen nemen. De gedachte maakte haar zacht en moederlijk.
'Jullie zoeken zeker mij? Hier ben ik al.'
De langste drukte flauwtjes haar hand; ze liet hem meteen los, voelend dat het de anderen ongemakkelijk moest maken.
'Ik heb toch het genoegen mevrouw Marianne Edema te zien?' vroeg hij, alsof het nog bevestigd moest worden. Zijn stem trof haar; zijn adamsappel bewoog in het tanige halsvel, en ineens deed hij haar aan Ben Beelaerts denken. Hij moest de theoloog zijn.
'Van der Willigen,' stelde hij zich voor. 'En dit zijn Mijs en Kotting.'
Ze liepen naar de uitgang. De avond was guur. In het hotel was het warm, bijna winters gezellig. De provinciale gemoedelijkheid – de vroege eters, de glimmende gezichten boven hoge servetten – mengde zich met de schijn van grootstedelijke moderniteit.
Marianne voelde zich duizelen van de overgang: van de eenzame, bewogen reis naar deze vlakke, vriendelijke drukte, waarin ze geen deel had en nooit zou hebben. Ze keek naar de klok: kwart voor zes. En ineens zag ze thuis de kamer, Harry aan tafel, de kinderen. Zou Terp gekomen zijn? Was de vis bezorgd? Rika dacht nooit aan zulke dingen.
'U hebt nog alle tijd,' zei Mijs achter haar. Ze glimlachte. Ze gingen zitten

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

aan een ronde tafel. Zonder jassen en hoeden toonden de jongens hun ware gezichten. Van der Willigen gedistingeerd; Kotting nog pedanter; maar Mijs – zijn lieve, ernstige gezicht, zijn zachte mond, zijn diepe blauwe ogen – verraste haar. Een warmte steeg naar haar wangen.
Ze bediende hen uit de soepterrine.
'En waar is nu wel de plaats des onheils?' vroeg ze lachend.
Maar haar grap viel dood. Mijs glimlachte, de anderen bleven strak.
Kotting poetste zijn vismes.
'We hebben vorige maand mevrouw Overhoff gehad,' zei hij, en Marianne voelde de vergelijking die niet in haar voordeel uitviel.
Mevrouw Overhoff had voorgelezen uit haar eigen roman. Ze had een portretkaart gestuurd. Ze had een pauwblauwe japon gedragen waarvoor de jongens lampenkapjes in dezelfde kleur hadden moeten zoeken. Marianne voelde haar gezicht warm worden. Dat was het dus: ze had groot toilet moeten maken, interessant moeten doen, eisen moeten stellen. En zij had... niets van dat alles gedaan.
Ze vroeg wie er nog meer waren geweest. Rauwenberg, Horst, Arda Sonnewaal.
'Komt er veel publiek?'
'Dat hangt ervan af. U treft het niet zo bijzonder. Vorige week sprak professor Van der Haar – iedereen is toen gegaan.'
'Waarover?'
'Christendom boven Griekendom.'
Ze zei dat ze het verslag had gelezen. De jongens keken op.
Van der Willigen zei dat het een doorwrocht betoog was.
Toen gebeurde het: iets in haar brak open.
'Ze spreken wel eens van zedenverwildering,' zei ze schor. 'Ik noem zoiets ontaarding.'
De drie hoofden draaiden naar haar toe. Haar knieën trilden.
Ze vervolgde – over Jezus en Socrates, over pathetiek en redelijkheid, over de massa die *Wij boven hen!* hoort wanneer men zegt *Christendom boven Grie-*

© 2026

kendom. Over de misselijke aanmatiging die men voedt met zulke woorden.
De kelner bracht kip en appelmoes. Niemand sprak.
Van der Willigen schoof haar koeltjes de schotel toe.
Hij vond dat zij zich wel erg boven haar medemensen plaatste.
Met 'n schamper lachje vertelde ze over Galsworthy's *A Bit of Love*: de boerenkinderen die na een uur catechisatie zeggen: *Christenen? Dat zijn wij immers.*
Ze voelde de wanhoop, de levensmoeheid, de verstikkende leugen.
Rather than live where such things can be, let me die...
Mijs schoof haar de appelmoes toe. Zijn open blik gaf haar weer wat lucht.
Ze voelde de behoefte de vrede te herstellen.
Toen stonden de jongens plotseling op en bogen diep voor een statige man die voorbijliep: professor Stuyfsand.
'Zag hij ons?'
'Neen, hij ziet slecht.'
Ze hoorde fluisteren of hij misschien zou komen luisteren.
Ze voelde de gedachte: *Moet je voorstellen... Stuyfsand luisterend naar een Marianne Edema.*
Ze dronken koffie.
Van der Willigen zei dat ze misschien nog even alleen wilde zijn.
Toen riep Mijs: 'Daar komt Felix! Uw collega Felix Ellenberger! Door hem bent u hier!'
Haar eerste indruk was verbazing. Ellenberger bleek een jood. Ze had hem zich tenger en blond voorgesteld, maar hij was donker en fors, met een flink gezicht en een prettig lachende mond. Hij was blootshoofds, droeg een donkere overjas over de arm en liep in een pak van lichtbruin, geribd loodgietersfluweel. Terp had gelijk, dacht Marianne even glimlachend: hier liepen ze inderdaad twintig jaar achter. De artiesten verkeerden er nog in het anarchistische stadium, terwijl elders het dandyisme – zijden sokken, correcte dassen, lakschoenen met strikken – allang had toegeslagen.
Kelners en bezoekers keken wel even op; zijn komst bracht geen opzien. Hij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

leek hier een dagelijkse gast.
Hij kwam tot vlak bij hen, bleef afwachtend staan, en Van der Willigen stelde ze aan elkaar voor.
'Je mag maar een ogenblik blijven, hoor Felix,' riep Mijs, die het intiemst met hem leek. 'Mevrouw Edema heeft juist gezegd dat ze nog even alleen wil zijn.'
De drie jongens stonden op en zochten hun jassen aan de overvolle kapstokken.
'Als u liever dadelijk alleen wilt zijn?' vroeg Ellenberger. 'Ik wil niet onbescheiden zijn... maar als ik mag, zou ik heel graag nog even blijven.'
Zijn toon, zijn stem, zijn hele optreden scheen te willen tonen dat hij op een hoger peil stond dan de wat provinciale stijl van de anderen. –
Ze zaten tegenover elkaar, enigszins verlegen zwijgend. Marianne roerde in haar koffie; hij tuurde naar het gloeiende puntje van zijn sigaret.
Ineens kreeg ze het gevoel dat hij zichzelf kwelde over de geestige, diepe, bijzondere – misschien wel *verdorven* of *paradoxale* – dingen die hij zich had voorgenomen te zeggen en die hem nu allemaal ontschoten waren.
In zijn stukjes in Ecksteins tijdschrift had ze dat ook gezien: het moeizame jagen naar het gewaagde, het afwijkende, alsof hij vóór alles opgemerkt wilde worden. Maar onder dat vurige, trillende, verwarde van ongeduldige jeugd had ze soms een scherp onderscheidingsvermogen gevoeld, flitsen van werkelijk inzicht.
'Ik hoor dat ik eigenlijk aan u de eer van de uitnodiging voor *Docens Disco* te danken heb,' zei ze.
'Hebben ze u dat eerlijk verteld?' vroeg hij verrast.
'Eigenlijk... Uw vriend Mijs heeft het eruit geflapt.'
'Dacht ik wel!' lachte hij. 'Kareltje weer enfant terrible geweest. Ja, ik kies gewoonlijk de sprekers. Van der Willigen doet het voorzitterswerk – al ben ik president – maar vergaderingen leiden, inleidende woordjes, bedankjes... Daar deug ik niet voor. Maar ik kies ze wel. En ik stond erop dat ze u zouden vragen.'

© 2026

'Waarom?'
'Ach...' Hij sloeg lachend de ogen neer en keek weer naar zijn sigaret. Hij leek ineens veel meer op zijn gemak, alsof hij dit deel van het gesprek had voorbereid. 'U wordt misschien boos als ik het zeg...'
'Ik ben niet zo snel lichtgeraakt.'
'Ja maar... alle vrouwen'
'Hè nee,' viel ze hem in de rede, het kopje neerzettend. 'Vertel me nu niet wat *alle vrouwen* zijn. Dat is zo oud, zo weinig origineel. Zeg me liever gewoon waarom u mij zo graag wilde vragen.'
'U wordt dus niet boos? Wel... ik vind het altijd zo pikant een vrouw te zien die zo graag een man zou willen zijn.'
'En moet ik dat wonder voorstellen?'
'O, het blijkt zo duidelijk uit uw werk.'
'Dat is het nieuwste.'
'Ja, zelf weet u dat natuurlijk niet. Zelf hebt u zich daar nooit rekenschap van gegeven.'
'Dat klopt,' lachte ze.
'Wat u tegenwoordig doet – dat *filosofische werk* (ze hóórde de aanhalingstekens) – dat blijft u niet doen. Dat bent u niet. U bent door en door vrouw, en daarom is het enige wat u werkelijk interesseert het emotionele leven, en in het bijzonder de man, de liefde, de verhouding der geslachten.'
Ze tikte met haar lepeltje tegen het kopje en zweeg. Alles – maar geen literaire erotiek, geen *relatie van de seksen.*
'Leest u wel eens *de Boekenvriend* van Anton Eckstein?'.
Voor ze het zichzelf kon beletten, keek ze snel naar hem op – en voelde dat ze bloosde.
'O, ik weet waaraan u denkt! Neen, dat bedoel ik niet. Maar een paar maanden geleden heb ik er een psychologische analyse van de vrouw en van het jonge meisje in gehad. Dat hebt u zeker niet gelezen? Als ik mag, stuur ik het u. Misschien begrijpt u dan waarom ik zeg dat u van dat werk dat u nu doet zult terugkomen. Misschien wordt u het dan zelfs met mij eens.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Misschien komt u er des te gauwer van terug.'
'Zou u denken?'
'Maar wat Eckstein zegt, moet u zich vooral niet aantrekken. Hij betekent zelf immers niemendal.'
De jongen was zowaar vergevingsgezind, Uhland had ook al gezegd dat Eckstein *minder dan niemendal* was.
Hij nam een paar trekjes van zijn sigaret.
'Alles welbeschouwd was het misschien beter geweest als u een paar maanden later was gekomen,' zei hij.
'Hoezo?'
'Om de lui hier. Eckstein is tegenwoordig nogal in trek. Een van de club werkt bij *de Boekenvriend*. En wat erger is: professor Stuyfsand heeft zich tegen Kotting een beetje ironisch over u uitgelaten. Hij had fragmenten van uw boek gelezen, en toen er sprake was van u uit te nodigen, schijnt hij gezegd te hebben dat er wel een of andere vriend achter de schermen zou zitten, waar u de spreektrompet van was. Niet publiekelijk natuurlijk – thuis, aan een dineetje. Zijn dochter heeft het aan Loutje Mijs verteld, de zuster van Karel. Kareltje dweept met u... Hij heeft geloof ik drie nachten niet geslapen van het vooruitzicht u te zien. Uw portret hangt op zijn kamer.
Van der Willigen was tegen, en Bep Langendijk daardoor natuurlijk ook. Tussen die twee is het zowat beklonken. Ik heb het toen tenslotte doorgezet.'
Had het maar niet gedaan, lag haar op de lippen. Maar ze zweeg en keek langs hem heen de zaal in. De tafels waren nu ontdaan van hun witte lakens en glansden bruin als gepolijste kastanjes; het roze licht uit de kapjes gaf de ruimte een intieme, winterse gloed.
Ze voelde zijn blik op haar, maar niets in haar bewoog zoals bij de jonge Mijs, die haar even tevoren met zijn open, argeloze blik had ontroerd. Ellenberger was ouder, mannelijker, een beetje artiest, een beetje charmeur – maar ze voelde te duidelijk hoe hij zichzelf zat te bewonderen in

© 2026

haar ogen, en hoe hij alweer broedde op de bijzondere, de paradoxale dingen die hij nog altijd niet had gezegd.
Haar gedachten gleden van hem weg, naar de zaal, naar de avond die naderde. Toen hoorde ze zijn stem:
'Ik verlang er heel erg naar u vanavond te horen spreken.'
Ze keek op, verrast door de oprechte toon.
'Ja? Werkelijk? En gelooft u dat er misschien toch nog meer..?'
Hij had zijn hoofd achterovergebogen, keek door halfgesloten wimpers, een vage glimlach om de lippen.
'Ik geloof dat u heel mooi zult zijn als u spreekt – vooral als u in vuur raakt.'
De bijna brutale vrijmoedigheid van het lokaal grootheidje, de teleurstelling die zijn woorden in haar wekten na zijn eerdere ernst, brachten een verwarring van gevoelens in haar teweeg. Maar ze liet niets blijken. Ze keek naar de klok en zei koel:
'Het is kwart over zeven. Er zou om kwart voor acht een rijtuig komen. En als ik vooraf nog even iets wil inkijken, kan ik dat nu het beste doen.'
Hij stond al op. Ze zag aan zijn blos en zijn afgewende ogen dat hij zelf geschrokken was van zijn brutaliteit. Het leek alsof hij wilde vragen of ze boos was, maar het niet durfde.
'Tot straks dan, nietwaar?' zei hij timide, onzeker of hij haar een hand mocht geven.
Ze stak de hare uit.
'Tot straks, mijnheer Ellenberger.'
En terwijl hij wegliep, dacht ze met een glimlach:
Wat zou ik dat parmantige mannetje gauw klein kunnen krijgen!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VIERDE HOOFDSTUK

De kinderen

'Ik kan er dus op rekenen?' vroeg Uhland nog eens, terwijl hij opstond en zijn jas dichtknoopte. 'Om de veertien dagen een artikel en volle vrijheid om je eigen onderwerp te kiezen, dat is toch wel te doen!'
'Ja... Maar ik ben nu ook al aan *Het Nieuwe Streven* en de *Tribune der jongeren* heeft mij verleden week ook weer gevraagd...'
'Die jochies die pas komen kijken? Daar hoor jij toch niet meer bij! Eigenlijk moet jij je helemaal op ons richten. Wij vragen alleen eersterangs schrijvers en we betalen goed. Je bent ons toch wel iets verschuldigd, we kennen elkaar al zo lang.'
Vanuit de stoel naast de haard keek Marianne hem even aan; haar blik wilde hem herinneren aan die ontmoeting in de trein, zes jaar geleden. Daarna nog dat ene bezoek. toen hij zijn aanstaande vrouw was komen voorstellen en verhuizen ging, en dat zijn vrouw, weduwe en ex-lerares, van plan was jongens in huis te nemen zodat hij zonder geldzorgen zich aan zijn werk kon blijven wijden... Nu zat hij hier weer, netjes verzorgd en beriep zich op de *oude relatie*. Was hij het eerdere vergeten? Had het niets voor hem betekend? Paste dit bij zijn gevoel van wat billijk en fatsoenlijk was, dat hij haar destijds, toen ze *er nog niet was*, met minachting en hoon had gekwetst, en vandaag, nu ze *er was*, haar kwam vragen om een nieuw op te richten literair-filosofisch weekblad mee te werken, haar naam te geven voor de prospectus, dat imponeren en verleiden moest...
'Die Uhland...', lachte Harry toen hij vertrokken was. 'Die Uhland met z'n weekblad! Het brandde op m'n lippen om te vertellen wat Terp altijd zei over de drie manieren om een erfenis erdoor te jagen: vrouwen, gokken, of een weekblad'
'Aan de eerste twee zal hij zich niet bezondigen... Nu hij zijn rijke weduwe heeft...'

© 2026

Ze sprak en lachte wat verveeld – met haar ogen dicht, bewegingloos in de diepe zachte stoel die haar koesterend omhulde en vasthield. Harry ijsbeerde op zijn sloffen, opgewekt pratend door de kamer, waar alles bruin, brons, warm en donzig was in winters morgenlicht. Zijn vingers schikten de prunustwijgjes, die alleen nog aan de topjes enkele roze knopjes droegen met tedere voorzichtigheid in hun water dat parelend iriseerde binnen de gladde wand van de kristallen kelk. Zachtjes neuriede hij voor zich uit. Even keek Marianne op toen hij ineens stilviel en zijn stap niet meer hoorde. Ze bleef even naar hem kijken, keerde haar hoofd weer af, sloot opnieuw de ogen en hoorde zichzelf zuchten.
Meteen stond Harry over haar stoel gebogen. 'Wat is er, Jannie, dat je zo zucht? Ben je moe? Heb je slecht geslapen? Of is er weer wat geweest met Lien of Mien of hoe dat nieuwe monster heet?'
Ze antwoordde niet, onderdrukte een ongeduldig gebaar door haar handen vaster om de stoelleuningen te klemmen. Altijd die mannenpose van meiden- en winkeliersnamen niet te kunnen onthouden, dat kinderachtige pronken met mannelijke ongeschiktheid door mannelijke superioriteit. Een vrouw moest altijd alles weten over de dagelijkse beslommeringen. Elke vrouw, al was haar geest nog zo fijn geslepen, al liep ze over van het werk, al droeg ze haar deel in het gezamenlijk inkomen bij!
Hij had haar even met zijn koele lippen haar klamwarme voorhoofd aangeraakt en zat nu tegenover haar, aan de andere kant van de haard. Door haar oogharen zag ze hem daar nu stil voor zich staren, in zijn gewone houding, als een overgevoelig schoolmeisje na een standje dat ze niet helemaal begrijpt, maar toch wel wil toegeven dat ze het misschien heeft verdiend. En ze dacht hoe breekbaar hij toch was, ineenkrimpend onder een hard woord, een ongeduldig gebaar, hoe weinig opgewassen tegen het leven, dat hij eigenlijk niet kende, dat hem uit de verte beangstigde en dat hij op afstand hield met schildersvisioenen, zijn kunstenaarsdromen. Tweeenveertig was hij, zijzelf negenendertig! Fransje werd over zes weken vijftien. Jaap twaalf...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Weer zuchtte ze en weer keek even Harry op. ‘Kijk hoe het sneeuwt…’
‘Ja… zo ineens…’
‘Moet je vandaag met Jaap naar die dokter Merckelbach ?’ Ze knikte, keek in de haard.
‘Wat zou hij voorschrijven?’
‘Sterke voeding. En misschien, verandering van lucht. We wonen hier laag. Misschien de zee…’
Hij keek even naar buiten. ‘Nu, in de winter met zulk weer?’
‘De zee is altijd goed, in elk jaargetij…’
‘En hoe dan met Fransje en met alles… en met mij…’
‘Het zal wel loslopen. Laten we maar even afwachten.’
‘En met jouw werk? Jouw werk is natuurlijk hoofdzaak…’
Waarom je het dan ook het allerlaatst noemt, dacht ze en zei het niet.
‘Heeft Jaap er een beetje vrede mee, dat hij naar de dokter moet? Heeft vader nog met hem gepraat? Jammer, dat vader niet zelf…’
‘Nee en dat begrijp ik, die verantwoordelijkheid is te groot. Juist tegenover je eigen kleinkind. En hij is al zo oud, ik bedoel al zo lang niet praktizerend.’
‘Hij interesseerde zich vroeger het meest voor kinderziekten maar heeft hij het nooit aangedurfd om zich als specialist te vestigen, betrekkelijk jong getrouwd en mama altijd nogal veeleisend’
‘Maar je vader loopt nu toch tegen de zeventig…’
‘Vader is negenenzestig, zevenentwintig jaar ouder dan ik.’
‘Als vader niet juist in die dokter Merckelbach zo erg veel vertrouwen had gehad, was ik liever naar een jongere en zelfs liefst naar een vrouw gegaan… Hoewel Jaap dat misschien nóg erger had gevonden… Maar die Merckelbach schijnt een soort paus te zijn…’
‘Vader vond Jaap niet te groot voor een kinderarts. Jij wel, toch?’
‘Och… ‘t is misschien overdreven. Als de man maar niet zo’n laflieve toon tegen hem aanslaat. En er komt voor hem bij, dat hij lang is, hij wordt soms soms voor veertien gehouden.’ Ze stond vlug op en moest even tegen de

© 2026

schoorsteenmantel leunen; ze wankelde duizelig van de snelle beweging.
'Ik ga aan 't werk. Er liggen drukproeven en nog wat dingetjes. 'k Moet een beetje opschieten; niet erg dat ik je alleen laat?'
'Je bent straks op tijd voor de thee?'
'Hoogstwaarschijnlijk wel...'
'Anders is Fransje zo uit haar humeur...'
'Daar is niet zo veel voor nodig tegenwoordig'.
Hij keek in een snelle hoofdbeweging bijna angstig naar haar op.
'Ja, erg soms hè? En daarom... Als jij weg moet met Jaap, *ik* heb totaal niets over haar te zeggen. Als ze zo driftig wordt, soms om bijna niets, dan weet ik me geen raad!'
'Tante Clara kan goed met Fransje overweg'
'Zou ze willen als het moest?'
'We kunnen het vragen. Weet je wel dat ze ook al negenenzestig is? Maar je zou 't niet zeggen, dat is zeker. En misschien wil ze het zelf, als een afwisseling. Ze mist oom zo vreselijk'.
Begrijp jij daar iets van? Die tiran... En zoals hij was, zo veeleisend en kwaadaardig... Tot het eind toe. Niemand begreep hoe ze het uithield, dag en nacht met zo'n man. En een verpleegster dan, maar je zou je toch zeggen dat ze zich opgelucht moest voelen. Maar nee...'
'Een mens hecht aan zijn ketenen!' lachte ze even. 'Maar laat me nu gaan'.
Hij greep haar hand, blij voelend dat haar stemming wat opfleurde.
'Toch echt hè, Jannie, dat die Uhland bij jou kwam. Hoorde je wat hij zei? Alleen eersterangsmensen! Dat ziet hij dan toch eindelijk in! Zeg eens eerlijk, vind je 't niet echt?'
Ze liet zich lachend om dat jongensachtige woord neertrekken op de leuning van zijn stoel.
'En als dan later je nieuwe boek uitkomt en je bundel studiën van 't jaar al... Dat had ik Uhland toch moeten zeggen, dat daar drie uitgevers om gevochten hebben... Vochten er maar drie kunstkopers om mij... '
Hij lachte zelf om de gespeelde klacht. Marianne wist het en dat hij eigen-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lijk heimelijk de geringe belangstelling van zijn schilderijen toeschreef aan hun superioriteit. Zonder het ronduit te zeggen, gaf hij het toe wanneer hij, ineens opkijkend uit een biografie, haar vertelde hoe een of andere grote schilder bij leven onopgemerkt was geblevenen en met al z'n ploeteren en tobben amper zijn kost verdiende!
Marianne was blij dat zij zijn werk niet zelf beoordelen hoefde, niet beoordelen kon.
'Wil je er dan aan denken, precies half een koffiedrinken? Want we worden om half twee bij die dokter verwacht.' – 'Zal gebeuren'.
Ze wilde nu even naar boven, een andere blouse aantrekken om dan 'n uur nog ongestoord te werken; om twaalf uur moest ze voor de koffie zorgen, anders kreeg Harry weer bocht te drinken... Maar toen ze de donkere zijden blouse aan had, voelde ze geen moed en geen kracht en ze liet zich neervallen in het oude stoeltje naast haar bed dat sinds haar meisjestijd met haar meeging. Nu zat ze daar, net als beneden de ogen gesloten, het zacht van haar binnenhand omklede leuning geklemd.
Ze dacht aan Uhland. Harry had gelijk, zijn komen was een teken van *officiële erkenning*, een zeker teken en bij lange na het enige niet. Nee, ze wist het wel – ze was er. Sinds een paar jaar was ze geclassificeerd, geconfirmeerd, geborgd in haar eigen domein: *een vrouw met mannelijk intellect*.
Een bewonderend recensent schreef het naar aanleiding van *Literair Positivisme* – een ander in verband met de brochure *Taal & Taalstrijd*. Anderen namen het over, citeerden het en nu stond het zo onomstotelijk vast als dat een dokter een dokter is: *de vrouw met mannelijk intellect*. In welk boek – een doorsnee roman was het – had ze ook alweer gelezen hoe dat spreken over *mannelijk intellect* als *hoogstdenkbare lof* van 'de' mannen voor een vrouw, het beste bewijs was van de stumperige verwaandheid, de bijna zielige arrogantie van de *heren der schepping*? 't Was waar... Toch moest ze eerlijk erkennen dat elke vrouw, zijzelf niet uitgesloten, zich er gestreeld door voelde. Hoe dan ook. Of het intrinsieke waarde had of niet, haar geldigheid was vooral symptoom,

© 2026

Geen godgeleerde zou ooit meer kunnen ironiseren over haar *ongeëvenaarde eloquentie.* Geen meneer – met holle theorieën wellicht – kan er nog bij zitten grijnzen. Geen geleerde of professor zou haar haar nog durven weg te zetten alsof ze eerst nog een keurige academische opleiding moest doorlopen.

De straffe wind van de tijdgeest – datzelfde moment dat haar had aangezet, nee, gedwóngen had zich aan zichzelf vast te klampen, bij zichzelf te blijven in de storm in het denderende geweld van de trein – blies nog steeds door haar heen.

Ze voelde opnieuw die rustige, bijna plechtige vastberadenheid van de woorden in haar hoofd: *Zij zou spreken; zij zou zeggen wat gezegd moest worden; wie het niet wilde horen, moest maar wegkijken.*

Het belijden van haar eigen immanente waarheid had het voetstuk van de 'autoriteiten' doen wankelen. In de harten van velen had hij het oude geloof in zogenaamd bewezen 'feiten' en erkende 'waarheden' vervangen door een nieuw, levend vertrouwen in de kracht van het machtige, zichzelf scheppende BEGRIP.

De handhavers van de antieke orde waren er nog – met velen zelfs. Maar ze voelden dat hun tijd voorbij was. De onbeperkte heerschappij over de geesten van hun medemensen was hun voorgoed ontnomen.

Ze konden niet meer zonder repliek te krijgen hun arrogant geschetter, hun honen, tergen en zelfverzonnen classificaties debiteren.

De tijd was rijp. Zo verschenen gelijktijdig, parallel en met één doel die de oppervlakkige geest gemakzuchtig afdeed als *oorzaak en gevolg*.

De grootste maatschappijbestormers, die in kinderlijke hoogmoed meenden dat zij sterke gebouwen hadden neergehaald, deden in werkelijkheid niets anders dan het puin ruimen van wat door innerlijk bederf allang een ruïne was: het stoffelijk overschot begraven van wat door krachtverlies al gestorven was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De klok sloeg half twaalf en weer zuchtte ze. Ze sloeg de ogen op en staarde voor zich uit onder het opgehaalde rolgordijn en zag de kale toppen van de populieren in hun tuintje zacht wuiven in de stille, koude lucht. Het sneeuwen was opgehouden, het kon eigenlijk niet zo koud zijn, dan zou ze het in de onverwarmde kamer – in haar blouse en zo stil zittend – niet uitgehouden hebben. Wel was het allemaal winters kleurloos en winters doods – kleurloos ondanks, ja bijkans juist door dat bleke zonnetje dat nu ineens de naakte twijgjes glimmeren deed, doods ondanks, ja bijkans juist door het schuchter als vreesachtig sjilpen van een vogeltje hier en een vogeltje daar...

Nee, ze ging dat halfuurtje niet werken. Het zou een kwelling zijn voor zó kort af te dalen in de zalige gewelven van overpeinzing en rust en zich te realiseren wat ze nog te doen had, door te werken en uit te denken had, arbeid voor jaren en vergezichten vol mogelijkheden van nog meer werk waar ze maar niet aan toekwam en waaruit ze van uur tot uur opschrok, verontrust om alles... Om een gril van Harry, om de eisen van de kinderen, de onwil en onnadenkendheid van het dienstmeisje. Als ze er op inging kwam ze straks met een vol en roezig hoofd aan de koffie en kon niet meteen luisteren naar de verhalen over dansen en schaatsenrijden en de schoolpret van Fransje, die het niet kon uitstaan als ze maar half luisterde de de volle aandacht eiste en woedend werd als ze merkte dat die haar niet werd gegund. Voor de kinderen leek het gewoon dat vader rust en stilte kreeg als hij rust en stilte wenste, maar dat moeder altijd moet luisteren en altijd moeten praten en altijd voor alles moet klaarstaan, wat de kinderen invalt... Of had Loek gelijk, Loek die zelf perfect gedresseerde kinderen en perfect gedresseerde dienstmeisjes had, al zei ze het hatelijk, en had ze werkelijk haar kinderen 'verkeerd opgevoed'? Te weinig grenzen gesteld en teveel als volwassenen behandeld en tegelijk door alles voor ze te doen, ze onzelfstandig gehouden? Was het werkelijk haar schuld, dat Fransje nu de houding had van een volwassene mens en zich tegelijk minder wist te redden dan menig kind van twaalf, nog geen thee schenken, nog geen kof-

© 2026

fer pakken kon, nog geen steekje naaien, geen kous voor zichzelf stoppen wilde? Curieus dat ze, in de sferen van het zuivere redeneren uit oude dogma's als 'schuld' en 'vrijheid' volkomen los, van 'opvoeding' al heel weinig verwachtend, in het gewone leven altijd door wroeging werd verontrust, of ze tegenover haar kinderen als moeder niet tekort was geschoten ... Had ze alles moeten opgeven, haar werken en denken, om er voor haar kinderen te zijn? Domme gedachte... Of mensen hun leven maakten, of ze hun eigen weg kozen! En dan ook... Wie kon anderen rustig en gelukkig maken zonder zelf rustig en gelukkig te zijn en waren rust en geluk nog denkbaar als het allerinnigste, de hartstreng zelf het leven was ontsneden? Maar toch was ze soms blij dat ze tegenover zichzelf en, voor later, tegenover de kinderen, kon zeggen dat haar werk ook geld had opgeleverd en dat ze voor dat geld kleding en voeding hadden gehad. O, armzaligheid... Ze verlegde haar hoofd tegen de stoelleuning en weer zuchtte ze.

Nu was het stil in huis... , maar stilte bedrieglijk, bijna angstige stilte, die elk ogenblik rauw kon worden verscheurd door breken van glas, kletteren van pannen, vliegende ruzie. Rika was althans een zorg geweest. Rika had, al kibbelend, veel van de kinderen verdragen, maar deze, de derde al sinds Rika's trouwen, verdroeg niemendal, sterk in het besef van haar onmisbaarheid, zenuwachtig, lichtgeraakt en wantrouwig. Glazen en kopjes verknoerste ze tot gruizels, vorken verboog ze tussen haar grove vingers en op alle verwijt antwoordde ze, dat ze ook nog nooit had gediend bij een mevrouw die niet zelf behoorlijk binnen het 'fijne goed' en het glaswerk waste, die niet eens zelf haar vuile was uittelde!...

Er waren ogenblikken, dat Marianne zich haar onoverkomelijke weerzin tegen lauw zeepsop en vatenkwast, tegen de klam-me, gebruikte handdoeken en het vuile linnen van het hele ge-zin, als een kinderachtigheid, die ze overwinnen moest, ver-weet, maar in andere ogenblikken raasde en stormde het in haar van verzet. Moest ze dan alles, was het nooit genoeg? Dat was vooral, wanneer ze over de eisen en pretenties van mannelijke artiesten, geleerden, dichters hoorde spreken, als in haar tegenwoordig-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

heid deze of gene dier lieden zijn onbeduidende vrouw ophemelde als een ‘opperbeste artiestenvrouw’ die zo goed voor de pot en de jongens zorgde, zodat hij zijn volle vrijheid om te werken had! Harry keek dan wel altijd een beetje verlegen, en ze wist nooit recht… was hij beschaamd omdat hij toch eigenlijk van haar hetzelfde verlangde, of… verongelijkt omdat hij-alleen het niet met een rustig hart en een goed geweten van zijn vrouw verlangen kon?

En ook nu weer, als zo vaak, en tegen beter weten in, dacht Marianne aan de mogelijkheid van een krachtige en eenvoudige, een ‘gewone’ man, met minder delicate handen maar ook min-der bang ze aan ‘de materie’ te bezoedelen, minder beminnelijk en fijn, maar ook minder veeleisend en minder lieflijk-egoïst… een man, die haar de zware last der opvoeding althans gedeelte-lijk ontnomen, aan de voortdurende omgang met de kinderen zich niet op grond van zijn ‘overgevoeligheid’ onttrokken zou hebben, een doodgewone ingenieur of leraar of dokter, zodat de kinderen tenminste met hun huiswerk bij hem zouden zijn ge-komen. Harry werd ‘al onpasselijk als hij naar cijfers zag’, ‘duizelig’ van geschiedenis, ‘half-gek’ van aardrijkskunde, betuigingen die in hoge mate de lachlust van de kinderen gaande maak-ten en hen inmiddels bij haar deden komen met hun huiswerk. Iemand moest het toch doen –, geen van beiden kwam zonder moeite mee, ging zonder haperen geregeld over, er moest altijd tegen het eind van het jaar, aan worden gestoomd en geduwd. Een flinkere man… maar neen, ze wist het immers wel beter!… De flinke, de ‘gewone’ man, met zijn flinke, zijn gewone instincten… dat was immer precies de man, waarvan ze niet recht zou hebben kunnen zeggen, wat hij meer verfoeien moest: de vrouw, met krachtige morele en intellectuele hartstochten, de vrouw, die, zó sterk als zij, het ‘apostolische’ in zich had, of de vrouw die daardoor dan ook, in dat bepaalde gebied van redelijk inzicht en zuiver begrip, zo goed als zeker zijn meerdere zou zijn… Ze wist het zo goed, hoc, als steeds, als overal, de winst in het ene, verlies in het andere zou hebben beduid. Lex Huyssen was getrouwd met de vrouw die bij hem paste, geen ‘gansje’, maar

© 2026

ook geen 'mannelijk intellect' ... juridisch student, toen ze verloofd raakten - was ze, eenmaal getrouwd, een zacht vrouwtje en een lief moedertje gebleken. Ze was haar studie begonnen om een poos van huis weg te zijn, omdat ze makkelijk leerde -, ze had niets liever gewild dan zó geëngageerd, zó uit-scheiden, en hij-zelf had haar ertoe aangezet, dat ze althans pro-moveren zou. Zijn instinct had hem blijkbaar gezegd, dat hij het veilig kon doen, dat ze, ondanks de 'academische studie', de krachtproef-van-energie, toch niets meer zou willen zijn dan
een zacht vrouwtje en een lief moedertje ... Met Lex was ze zeker rampzalig, en hij was zeker rampzalig geworden, beiden zouden ze óf kracht en energie hebben opgeteerd in aanhoudende, afmattende strijd, of eerst van elkaar vervreemd en tenslotte toch uiteengegaan. En Terp... ? Hem kon ze, nog minder dan Harry, als echtgenoot en vader zien, hij kon alleen een vriend en een minnaar wezen...
Tien minuten voor twaalf... en nog steeds was het stil. Had ze nu nog maar bezeten die veerkracht van de vroegere jaren, dat vermogen om elke vrije vijf minuten uit roezigheid en beslommering tot haar diepste denken in te keren, dat nog heerlijker vermogen om in andere vrije ogenblikken zich gans-en-al van alles, ook van zichzelf, af te sluiten, en te rusten, zó intens, dat het slaap, dat het verdoving scheen, een bad van niet-zijn, wonderbaarlijk sterkend en verfrissend, waaruit ze placht te ontwaken, vol jonge kracht, als bij toverslag van een oude rimpelige huid ontdaan. Als meisje had ze het zo goed gekund, en ook in later jaren -, schoon 't wel telkens langer duurde eer dat het prangen verslapte, het roezig woelen in haar hoofd bekoelde-, nu niet meer. Nu kon ze een half uur, een uur zo zitten, afgezonderd en stil, zonder de benauwde druk ook maar één seconde kwijt te raken, zonder te kunnen ingaan tot die volkomen rust van de geest, als tot een geneeskrachtig bad. Altijd door bleef ze bezig, woelden in haar hoofd gedachten, problemen, formules, duistere plekken, verwarde knopen die ze in haar eigen beschouwingen nog verhelderen en ontwarren moest, dooreen, met het vele dat ze las, dat haar aangreep en vasthield krachtens

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een ontvankelijkheid, die door de jaren niet afnam maar gestadig zwol - woelden dooreen met zorgen voor Fransjes repetitiewerk, voor Jaapjes gezondheid, voor Harry's sokken, met wat-vandaag-eten en hóe-met-de-was, alles tezamen tot een ondraaglijke, een afmattende warboel, waaruit zelfs de nacht geen ontkomen bracht! Want vaak werd ze vermoeider wakker dan ze was ingeslapen, met ◂lompe zenuwkramp aan de polsen, in de benen, als had ze zoveel uren gelopen, als in werkelijkheid uren gelegen. De gedachte dat haar geen tijd werd gegund, dat haar levens-duur ontoereikend zou blijken, voor alles wat ze zich voorgesteld en voorgenomen had, voor het bereiken van die verre verschieten van haar eigen geest, joeg haar altijd door op, zodat ze zich sinds lang geen werkelijke vakantie meer gunde, en haar enige vakantie bestond in een koortsachtig voortwerken, als de kinderen eens een enkele week weg waren, bij tante Clara of bij tante Loek. Nooit langer, want het ergste was, dat zij ze zelfs niet missen kon, een lichamelijk tekort, een voelbare leegte onderging van hun afwezigheid, met een aanhoudende angst voor hun veiligheid en hun gezondheid. Ook wilde ze niet dat ze zich elders gelukkiger zouden voelen dan bij haar, terwijl ze toch evenmin haar geprikkeldheid kon bedwingen wanneer ze al te zeer haar als hun eigendom, het willoos voorwerp van hun wensen en vermaken beschouwden ...

Er waren ogenblikken dat het haar was als duwde haar een boosaardige zware hand naar de bodem van een donker, diep water-; altijd door werken natuurlijke veerkracht en de onverzettelijke wil om het oogmerk van haar leven te vervullen, tot haar bevrijding, altijd door blijkt de hand sterker, niet af te schudden, tot er tenslotte niets overblijft dan de wens dat het maar eindigen mag, eindigen in haar ondergang en haar dood... en dan zong het door haar heen, het oude lied op een andere wijs *'Rather than live where such things can be, let me die.. .'*

Koud van het zitten, de pijnlijke ◂lompe zenuwkramp in knieën en polsen, spijtig om het verloren uur, dat immers toch geen baat aan rust had gebracht, stond ze op, staarde even voor zich uit en ging langzaam naar de

© 2026

spiegel. Moest ze niet ook nog even haar haren overdoen? Ze keek zonder veel aandacht, maar schrok terug, zo bleek en oud vond ze zichzelf ineens... als was het restje van haar jeugd haar, eer ze 't kon weerhouden, onverhoeds ontsnapt. Dan vroeg ze zich af: kon 't haar eigenlijk wel heel veel schelen? Nee, heel veel kon het haar niet schelen. Het schrijnend wee om de eerste grijze haren, de eerste rimpels, zó vaak beschreven gelezen, had ze nimmer aan den lijve gekend... ondanks eerste rimpels en eerste grijze haren zag ze er trouwens jonger uit dan haar negenendertig jaar, ze mocht dat Harry en Terp soms wel graag horen zeggen en er waren fleurige dagen dat het haar zelf ook trof bij een toevallig ontmoeten van haar eigen spiegelbeeld -, veel en diep hield het haar nochtans niet
bezig - maar nu zó onvermoed en eigenlijk voor het eerst van haar leven haar eigen gezicht als een oud gezicht te zien, zichzelf als een mens voor wie verval en ouderdom niet langer enkel woorden, ergstens verre schimmen waren, dat gaf toch wel een schok. En ze dacht: ik ben dan toch ook al in de nedergang. Twee keer negenendertig... niet waarschijnlijk! Dan ging ze naar beneden.
De kinderen waren nog niet thuis, maar Harry zat al bij de kachel met zijn ochtendblad.
'Hier, een brief met spoedbestelling... ' en terwijl hij het haar gaf, was er in zijn ogen weer die hunker, die verwachting naar alles wat afwisseling, kleur, emotie brengen kon, nu vooral, in roerloze, grauwe dag van midden-februari.
'Is 't iets bijzonders? Van wie?... '
'Van de drukkerij. Ze wachten op een proefje, dat ik totaal vergeten was... Neen, stil, ... laat me nu eens even bedenken... In elk geval vóór ik naar Merckelbach ga... ' Harry wilde weer wat zeggen, maar ze viel hem haastig in de rede, 'stil nu maar, daar zijn de kinderen.'
'Frans schijnt in haar humeur, hoor ze eens lachen met Jaap.' 'Ze doet voortdurend haar best om lief voor hem te zijn, sinds ze weet dat hij ontzien moet worden.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

’t Lukt alleen maar niet altijd,’ vond Harry.
‘Men rekent d’uitslag niet... maar ik zal eens gauw wat boter-hammen snijden!’
‘Is er wat warms?.. .’
Achter de tengere, fijne Jaap met de dromerige ogen en de losse vacht van zijn zacht, dik blond haar, die zijn hoofd, op de ranke hals, haast te groot deed lijken, kwam Fransje, één-en-al tinteling van eigenwilligheid en drang om te leven, te genieten, groot te zijn, vrij te zijn, gelukkig te zijn, altijd meer begerend dan vervuld kon worden, hakend alweer naar het verdere, dat mooier en heerlijker moest zijn, als ‘t huidige nauwelijks genoten was, nu, bij haar binnenkomen, de kamer vullend, de anderen aanstekend als met een onrustige verwachting: wat ze nu weer verlangen, wat ze nu weer vragen zou.. .
‘Vandaag niet, Frans... Dat is te zeggen... als je een kliekje
hutspot wilt... en zelf aan Dien gaan vragen of ze ‘t warmt. Ik vraag haar niets vandaag, ik heb ‘t bij haar verbruid. Hier Jaap,je melk. Zul je flink drinken?’
‘Ja, Moek!’
‘Hutspot... bah... dat akelige goed, dat ik haat. En je weet het Moek! Je zegt het weer alleen om mij te plagen.’
Marianne haalde de schouders op. ‘Neem dan maar een boterham ... ‘
‘Is er niets dan kaas en die nare leverworst?’ ‘Jam en koek.. .’
‘Och, al dat zoet. Geef dan maar kaas.. .’
‘Ga nu zelf ook wat eten, moeder!’ maande Harry.
‘Zo dadelijk. Eerst voor Dien. Een lekker sterk kopje koffie, Fransje?’
Blij verrast, dadelijk-vertederd, keek het kind naar haar op. ‘Dol! Als ‘k mag?’
‘Je mag, vandaag.. .’ En terwijl ze, onder ‘t even-bevreemd opkijken van Harry en Jaap het kopje voor haar dochtertje klaar-maakte, vroeg ze zichzelf af: ‘Ach, waarom zei ik het dan ook eigenlijk, van die hutspot? Ze heeft gelijk, ik weet, dat ze er van griezelt.

© 2026

En dat ze veeleisend en kieskeurig is, dat weet ik nu toch ook al zo lang...'
'Moek... luister eens... 't is nu heus helemaal uit tussen Margo en die jongen Elzinga. Ze heeft hem met Nel Langelaan op het ijs gezien. En een scène! We hebben ons dood-gelachen ... '
'Heus?' En ze dacht: dadelijk na de koffie even die correctie... als 't dan niet te veel tegenloopt met de trams, kom ik nog geen kwartier te laat bij de dokter...
'Die jongen Elzinga is dat die lange Henk Elzinga, die al in de vierde zit op 't gym?' vroeg Jaap. 'Bemoeit die zich met zulke kleine nesten als jullie?'
'Nesten... wij? En Margo die in de derde zit bij ons en Nel Langelaan die bijna zestien is. Je bent mal, jong!... En Moek... Hessie Meursink is van 'tjaar al naar veertien bals geweest... hoe vind je dat?'
'Aardig... leuk!...'
'Aardig... leuk,' bauwde Fransje haar verstrooide toon na,
ineens boos-rood en geprikkeld. 'Wat is dat nu voor een antwoord, als iemand vertelt dat iemand naar veertien bals is geweest. Je luistert niet eens... '
'Moeder heeft andere dingen aan 't hoofd, Frans!' bestrafte Harry.
'Gezanik altijd... ' mompelde het kind.
'Gaan we dadelijk na de koffie naar die dokter, Moek?' Ja, vent...'
'Natuurlijk... weer *vent* tegen hem. Hij altijd het verwende jongetje... ik altijd afgesnauwd ...'
Je bent ook altijd even naar tegen Moek,' viel de jongen plotseling naar haar uit, met een kleur en trillende lippen.
'k Zou gaan huilen, papjoch!' Maar ze had meteen spijt van haar bitse woorden. 'k Meen het toch immers niet zo erg, is 't wel, Moek?'
'Welnee, dat doe je ook niet! En als je nu eens héél aardig wilt zijn, moeder jij dan even over vader en Jaap... ik moet, voor ik naar de dokter ga... nog een proefje corrigeren... Kan ik er dan op aan, dat ik geen gekibbel en geen gekrieuw hoor?' – 'Ja, Moek... ja lieverd!' beloofde Fransje ineens blijblozend van goede voornemens.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ga maar gauw, zoete moes, dikke snoes!'
'Even dit ene kopje! Zo ...' Haastig stond ze op, en ging naar het atelier. Maar wat was het hier koud, zeker had Harry de kachel weer vergeten! Kon ze nog even? Neen, onmogelijk. Hij moest het dan zelf straks aan Dien maar vragen. Voor hem vloog ze toch. Ze lei haar horloge naast zich en vouwde het proefblad uit. Nu nergens aan denken dat afleidde, nu zelfs niets voelen van de zenuwpijn aan polsen en knieën, nu alleen als een machine ennetjes rechtzetten en regels omhalen, dat gaf misschien meteen dan nog een beetje rust. Ze kon er twintig minuten voor nemen... Hoed en mantel waren zo aan. Had ze nu maar aan Fransje gezegd, Jaaps jas en pet even af te borstelen... Neen, zó ging het niet, drie fouten in één regel had ze daar laten staan. Nog eens weer over... en nu werkelijk aan niets anders denken.
'Moek.. .'
Een vlijm als van pijn schoot door haar hoofd, schokte in haar arm, dat haar 't potlood uit de vingers viel.'
''Ja, Jaap?.'
'Moeder... die onderbroek waar gisteren een scheur in gekomen is, die mag ik toch naar de dokter niet aanhouden?'
'Maar heb je dan Dien vanmorgen geen andere gevraagd?' 'Jawel... maar ze zei, dat ze geen tijd had... dat jij het maar
moest doen... En nu denk ik er ineens aan, dat ik hem nog aan-heb! Dat kan toch niet, is het wel?'
'Neen... vraag 't Fransje even, toe...'
'Och Moek... Frans wil toch nooit iets... en dan kan ze 't niet vinden... en dan moet ik je toch weer komen lastig vallen.'
'Over vijf. .. over drie minuten ... wacht dan maar even hier... stil zitten, zul je?'
'En hun blijde dreigementen .. .' wees het potlood en ze bleef steken. 'Dreigementen'? De onzin! Wat had er toch in vredes-naam gestaan? Ze zocht vergeefs het zich te binnen te brengen. 't Was al zo lang geleden geschreven en de kopij... ja... die zou wel ergens in een laatje zitten. Ah... dat was het,

© 2026

en bijna glimlachte ze om de dwaze zetfout. 'Vreugdekreten', dàt had er natuurlijk gestaan. Zo, de rest viel mee, zeker door een andere zetter afgemaakt.
'Niet aan die blaadjes zitten met je vingers, Jaap, dan raken ze door elkaar!'
'Neen, Moek. Zitten er veel fouten in?' 'Nogal, jongen... '
'Waarom maken ze dan zoveel fouten? Kunnen ze niet lezen, wat er staat?'
}awel... neen... stil nu even, ventje.. .' 'We komen te laat bij de dokter...'
'Eventjes maar... Al klaar!'
'Krijg ik nu een andere onderbroek?'
}a.' Haar vingers schokten, voor haar ogen floerste het blauwzwart, terwijl ze het proefblad in de enveloppe schoof. Staande schreef ze het adres, met beverige potloodkrassen.
'Schrijf je een adres met potlood, Moek? Ik dacht dat je dat nooit mocht!'
''t Is toch geen brief, 't is maar een drukwerk ... '
'O, mag 't dan wel?'
'Ja, dan wel...'
In de tram, even later, bekwam ze. De verlossende rust, de korte verdoving als een geneeskrachtig bad, die in de ogenblikken, dat ze ernaar smachtte, ernaar smeekte, weigerde te komen, viel haar nu, ineens, ongehoopt, ongeroepen, als een mantel over geest en leden heen. De handen diep in haar jaszakken, wat weggezakt op de bank, staarde ze soezig voor zich uit naar de wemeling van mensen en winkels en voertuigen en kale bomen, buiten de brede, heldere ramen, in zalige gedachteloos-heid, smarteloosheid, vreugdeloosheid verzonken als in een stil, diep meer. Jaap zat naast haar, zijn arm innig door de hare, blijkbaar geheel vervuld met wat hem wachtte -, het onderzoek bij de dokter, dat van zoveel betekenis kon zijn voor de komende maanden, dat langdurig gedeeltelijk schoolverzuim, en daardoor een jaar uitstel van zijn toelatingsexamen betekenen kon. 'Twaalf minuten over half,' zei hij, toen ze op de stoep van de dokter stonden, zó zacht fluisterend, alsof hij al binnen was en Marianne, naar zijn bleek gezicht, zijn angstige ogen kijkend, hoopte weer, dat die dokter hem een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

beetje 'menselijk' behandelen zou, geen lievige woordjes, geen tikjes tegen de wang en ook niet hem opnemen en beetpakken als een zuigeling, als een voor-
werp.
'Bent u besteld?' vroeg een magere, laatdunkende meid met dunne mond en prikkerig-nieuwsgierige ogen.
'Besteld?... ' Ze wilde iets zeggen... maar bedenkend dat niemand haar weerzin deelde tegen het hatelijke woord, zei ze eenvoudig:
'Ja... om half twee.'
'Dan is u veel te laat. Wie is u, als ik vragen mag?' 'Mevrouw Edema... '
De meid raadpleegde haar leitje.
'Ja, u is te laat! Dokter heeft precies om half twee voor u gebeld en toen heb ik natuurlijk een ander laten voorgaan. U zult nu moeten wachten.'
'In vredesnaam! Laat ons dan maar gauw in de spreekkamer. Zijn er veel patiënten?'
De meid vond blijkbaar, dat ze dat zelf wel zou zien en opende zonder iets te zeggen een deur vlak bij. De spreekkamer was klein en volgepropt met meubels waarvan geen twee stuks bij elkaar hoorden, als van een verkooplokaal; blijkbaar werden al de sta-in-de-weg's uit het hele huis hier opgeborgen. Marianne had het gevoel dat het in die volte tussen de ouderwets zware gordijnen ook zonder de gloeiende kachel benauwd zou zijn geweest. Opgelucht zag ze maar één dame, aan het raam gezeten, terwijl haar zoontje, een plomp, kort ventje van een jaar of acht bij de middentafel op één been wiebelend in een prentenboek stond te bladeren. Aan de snit van het nauwsluitende mantelpakje, de vorm en garnering van de hoed, de kleur van het tasje in de schoot tussen de breed-gespreide korte beentjes en het deftig-minzame knikje had Marianne dadelijk de gezeten burgerdame met mondaine ambities herkend. Blijkbaar blij, dat ze gezelschap kreeg, zette ze zich dadelijk tot een knusse moeders-conversatie.
'Kijk eens, Henritje-lief, nog een jongetje!'
Marianne had zich aan het andere raam gezet, Jaap bleef vlak naast haar

© 2026

stoel en scheen voor de rol van 'nog een jongetje' te bedanken, ze was op het punt hem met een wenk, een duwtje tot wat toeschietelijkheid tegen het jongere ventje aan te manen, dat van zijn boek opgekeken had bij hun binnenkomen. Dan zag ze ineens tot haar schrik, aan het glazige staren van de bolle, blauwe ogen, de botte grijns om de slappe mond met de grote, onregelmatige tanden, dat Henri-tje-lief op het allerminst héél achterlijk moest zijn. Voor ze 't wist, waren haar ogen van de jongen naar zijn moeder gegaan. Die knikte als beantwoordde ze een vraag, toestemmend en meewarig, vol weck zelfbeklag, maar met een knipoog die betekenen moest dat ze dolgraag meer had willen zeggen, maar niet kon, om Jaap.
Aan de andere kant van de door een zware voorhang nog eens dubbel afgesloten tussendeuren klonk afwisselend dof gemompel, een temende vrouwenstem en het bittere, als verontwaardigde huilen van een gekwelde zuigeling. Arme Jaap... , het werd hem wel aan 't verstand gebracht, dat hij bij de kinderdokter was; een baby en Henri-tje-lief! Maar nu ging hij toch ook naar de middentafel en terwijl de achterlijke jongen, een hunker in zijn glazige ogen, de lach om zijn slappe mond iets minder wezenloos, hem goedig dadelijk zijn eigen boek toeschoof, stond het korte, dikke mevrouwtje op, nam een stoel vlak bij Marianne en begon te vertellen van Henri-tje, hoe ongelukkig zij en haar man het getroffen hadden, een lief, verstandig dochtertje- 'een buitengewoon kind, mevrouw!' -op haar vijfde jaar verloren en nu alleen dit stumpertje over. Idioot was hij niet, volstrekt niet, hij zou nog best wat kunnen leren en had zelfs hier en daar wel een beetje aardigheid in... in bloemetjes en in visjes en zo. Marianne keek weer naar het ventje, dat nu vlak bij Jaap stond, en naar hem opzag en zich wel aan hem scheen te willen wrijven om wat warmte van kameraadschap en ze vond inderdaad, de eerste ontsteltenis voorbij, iets zachtzinnigs in de dom-lachende mond, een sprank van schuchtere belangstelling in de doffe, glazige ogen.
'Maar mevrouw,' trachtte ze te troosten, nu ze de ander haar geparfumeerde zakdoek naar de ogen zag brengen, een huil-trek om de mond zag

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verschijnen, 'misschien komt uw jongen nog heel goed terecht, misschien wordt hij heel gelukkig nog als kweker, als boer. Alle jongens hoeven toch niet te studeren.'

'Studeren, mevrouw, studeren? We hebben nooit aan studeren gedacht, ik niet en mijn man ook niet. Maar och, ziet u, mevrouw, ik had hem zo zielsgraag in de effecten gehad. Zijn pa, ziet u, is óók in de effecten... ' Ze schudde het hoofd, langzaam-smartelijk, als iemand die voor de zoveelste maal aan een geliefde illusie tracht voorgoed vaarwel te zeggen en Marianne staarde haar aan, verbijsterd, op het punt te vragen of die carrière misschien niet toch nog voor Henri-tje-lief openstond, toen de meid haar roepen kwam. Ze mocht vóórgaan, de andere dame was voor later 'besteld'. En nu trok zich, in een felle bons van haar hart, al haar belangstelling zó ineens weer op Jaap te-rug, dat ze bijna vergat in het weggaan te groeten.

'Kom Jaap.. .'

'Eerst u alleen, mevrouw,' zei de meid, 'en dan straks pas de jongeheer. Zo gaat het hier altijd.'

Jaaps lippen trilden, even scheen het Marianne, dat hij haar hand niet zou willen loslaten, dan ineens ging hij gewillig weer naar de tafel terug.

Na het schemerdonker van de wachtkamer, was in het spreekvertrek aan de tuinzijde, met de grote kale ramen, waarvan de rolgordijnen tot in 't kozijn opgetrokken waren, het waterklare licht, bijna schel en pijnlijk voor de ogen. De dokter zat er met de rug naar toe, in zijn van de schrijftafel afgedraaide bureaustoel-, een klein gedrongen mannetje, grijs-grauw van haar en baard, in grijs-grauw gekleed, van een vijftig jaar of daaromtrent. Zijn grijs-groene, rusteloze ogen, met hun tegelijk doordringende en afwezige blik - als merkten ze alles van het lichaam en niets van de ziel, overal de materie en nergens de geest- deden Marianne bijzonder onaangenaam aan. Nu hij op-stond om haar te begroeten, zag ze zijn bruinberookte tanden en deinsde achteruit van de reuk van gebakken vis die hij, met brood tezamen, zo-even moest hebben gegeten.

'Dokter Merckelbach ... '

© 2026

'Mevrouw Edema, nietwaar? Ah juist... Half twee.. .' Hij ging weer zitten, keek naar de klok, die vijf minuten voor twee-en wees, maar maakte generlei opmerking.
'Ik ben wat laat... ' voelde Marianne zich nu wel gedrongen te zeggen, 'buiten mijn schuld. Ik hoop, dat u mij verontschuldigen wilt.'
Hij scheen met een handgebaar haar excuses ter zijde te willen wuiven.
'Daar praten we maar niet meer over, mevrouwtje! Een beetje beuzelen... dat zit er bij de dames nu eenmaal in, nietwaar? Een van haar vele charmes, zullen we maar denken... U neemt me inmiddels niet kwalijk als ik er u aan herinner, dat mijn tijd be-perkt is? Dus?'...
Ze antwoordde niet dadelijk, een weerzin steeg in haar op als een walm en ze onderscheidde niet, waarop die gericht was: op de hooghartig-achteloze woorden of het kleffe Duitse accent. En ze vroeg zich af, wat haar schoonvader bewogen mocht heb-ben, haar naar die man te sturen, die niet eens zijn tanden reinig-de tussen dejeuner en spreekuur-, kon dat een perfecte kinderarts zijn? Maar ze moest nu wel spreken en in het naakte waterklare licht, onder het tegelijk doordringend en afwezig kijken van die ogen, die overal enkel de materie en nergens de geest schenen te zien, vertelde ze van Jaaps hardnekkige temperatuursverhoging, hoe hij altijd-door langer en niet noemenswaard zwaarder werd, hoe hij vaak in mismoedige buien, klaag-de over moeheid, nergens lust in had.
Van dat de kinderen klein waren had ze met haar schoonvader, hun medicus, over hun gestel en hun aanleg gesproken, daardoor was ze met een aantal eenvoudige medische termen en benamingen als met haar eigen taal vertrouwd geraakt, waarvan ze zich nu ook bediende, zonder enige ophef en zelfs zonder het op te merken - want eigenlijk drong het pas tot haar door na een herhaalde snel-bedwongen, toornig-ongeduldige beweging van de man tegenover haar nu ze een paar maal van 'pretuberculeus' en van 'anemisch' sprak. Benamingen als laryngitis, tonsillen en lordosis schenen hem zo te prikkelen, dat hij met de vingers op zijn schrijftafel begon te trommelen en blijkbaar moeite moest doen om haar niet in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de rede te vallen. Onder het spreken had ze gedachteloos haar hand op de hoek van de tafel steunend, met een staafje rood lak zitten spelen - met een nerveuze ruk nam hij het haar ineens uit de vingers en wierp het in een bakje naast zich.
'U neemt me niet kwalijk. Dat gedraai met voorwerpen werkt altijd zo op mijn zenuwen.'
Onder haar kalm-verbaasde blik scheen hij toch wel even bedremmeld, ze zag een vluchtig rood wazen over zijn grauw-bleek gezicht. Hij belde, kortaf zeggend:
'We zullen het kind dan nu maar laten komen.'
In een kleine kale zijkamer, waar een lage leren bank stond tegenover het raam, moest Jaap zich ontkleden. En nu ze hem daar zo nietig en schriel, zo bijna schamel in zijn jongensachtige, verlegen schroom voor de vreemde dokter zag staan, vergat ze ineens weer haar afkeer tegen de man. Als tot een vriend, als tot een vertrouwde, fluisterde ze, nu hij van een tafel vlak bij haar een paar voorwerpen kwam halen:
'Vindt u hem heel erg mager, dokter?'
Hij hief het hoofd naar haar op-, in het naakte, meedogenloze licht zag ze zijn koude, grijsgroene ogen met het troebele wit en de dunne, kleurloze wimpers en ze hoorde zijn stem, afwerend, hooghartig:
'Zoudt u zo goed willen zijn geen vragen te stellen, voordat het onderzoek afgelopen is?'
'Pardon...' ze keerde zich naar het raam en starend tegen de grauwe, vocht-geplekte achterhuizen aan de overzijde, dacht ze, in een rilling van weerzin, wat een kwak... wat een voze humbug! Wat zal hij straks zijn hart ophalen aan de mama van Henri-tje-lief, die misschien van 'mangelen' maar zeker niet van tonsillen spreekt! Wat zal hij dan heerlijk poseren als de neerbuigende hooggeleerde, de genadige ongenaakbare, zalig zwelgen in het sidderend ontzag van de mevrouwtjes met geparfumeerde zak-doekjes en korte dikke beentjes, die zijn woorden opvangen als orakelspreuken, zijn receptjes aannemen met bevende vingers als de toverformu-

© 2026

les, waarmee hij ziekte en dood bezweert. En ze dacht aan wat haar schoonvader altijd zei, dat de mensen de dokters zo willen, de dokters zo maken, maar hij zelf was intussen openhartig en eenvoudig gebleven, grif met de erkenning dat hij niet wist, dat hij zich had vergist en mocht dan, zoals Harry volhield, zijn praktijk wel hebben geleden onder zijn af-keer van de onfeilbaarheids-pose en de alwetendheids-humburg, hij had zijn karakter, zijn ziel gered en was er toch gekomen!
Na zijn laatste woorden was een suizerige stilte blijven heersen, alleen verbroken door zijn korte, koele, maar niet onvriendelijke bevelen aan de jongen en het geluid van diens langzaam ademen en hoorbaar zuchten. Marianne stond aan het raam en verroerde zich niet. Een paar maal ving ze een bevreemde blik uit Jaaps ogen - haar zwijgend op een afstand staan verbaasde hem blijkbaar; als grootvader hem onderzocht, stond moeder immers vlak bij en praatte met grootvader en tegen hem; nu lachte ze hem alleen maar even toe en wenkte dat ze niets zeggen kon. Zo vlug volgde de knaap elk bevel, zo onmiddellijk be-greep hij de bedoeling, dat de dokter ineens vroeg, vriendelijker dan tot nu toe:
'Je bent zeker wel eens meer onderzocht, nietwaar?"
''Ja, door grootvader. .. '
'Is uw vader medicus?' vroeg hij haar ineens over zijn schouder.
'Mijn schoonvader. .. dokter Edema ... '
'Ah ... collega Edema! Heeft hij u naar mij toegestuurd?' Ze knikte toestemmend.
Na het onderzoek werd Jaap alleen gelaten in het kale kamertje, om zich aan te kleden. Hij moest daar ook blijven wachten totdat de dokter hem roepen zou. En nu zat ze weer op de stoel naast de schrijftafel, tegenover hem, hij met de rug, zij met het gezicht naar het licht. Hij zei niet veel anders dan wat haar schoonvader al zo vaak had gezegd: de organen op zichzelf gezond, de borst wat eng, geen reden tot bijzondere bezorgdheid. Ook de raadgevingen en de voorschriften kwamen met die van haar schoonvader overeen, maar deze had haar zó herhaaldelijk gesproken over

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de mogelijkheid dat Jaap door de specialist naar buiten, naar zee of bos, zou worden gezonden, dat ze onwillekeurig vroeg, nu de dokter zweeg:
'En hoeft hij dan niet naar buiten?'
'Naar buiten? Daar ben ik niet zo voor, de eigen omgeving is vaak het beste en het meest praktisch. Daarnaast is het meestal ook lastig door het werk van de man. Het gezin kan niet weg, de vrouw kan thuis niet gemist worden, het kind heeft zijn moeder nodig, allemaal moeilijk te combineren.'
Haar eerste gevoel was er een van blijde opluchting. Er was dus niets ergs met Jaap – dat was het voornaamste. Maar óók: haar leven zou niet nog zwaarder worden. Ze hoefde niet naar een verlaten pension, de hele dag op Jaap aangewezen, 's avonds tobben over thuis, over Fransje en Harry en de hulp. Ze wist dat ze geen talent had om iets van zich af te zetten; daarom wou ze ook nooit in haar eentje naar een zogenaamd *rustoord*.
'De werkkring van de man is natuurlijk de bepalende factor,' herhaalde de dokter. 'Zou die in dit geval bezwaren opleveren?'
'Nee... Eerder mijn eigen werkkring.'
Haar woorden waren meer haar eigen gedachten dan een antwoord op de vraag. Ze zag dat zijn ontspannen professionele vriendelijkheid overging in ergenis en had er onmiddellijk spijt van.
'Hebt ú een werkkring? Wat bent u dan, wat dóét u dan?'
De nijdige, uitdagende woorden overrompelden haar. Ze wist niet hoe ze haar werkkring zo ineens moest benoemen.
'Misschien bent u mijn naam wel eens tegengekomen... Marianne Edema...'
'Spijt me, nooit van gehoord! Of toch? Laat eens zien... Ja, ik heb wel eens ergens een stukje van u gelezen.'
Hij lachte – een lachje dat goedmoedigheid moest voorstellen maar door zijn toon werd verraden.
'O, dát noemt u een werkkring? Grappig... Die vrouwtjes... Zo'n soort werk kan toch altijd en overal worden gedaan? 's Middags als de kinderen naar school zijn, 's avonds als ze slapen. Ik zie niet in welk bezwaar u zou kunnen hebben om met een van uw kinderen naar buiten te gaan.'

© 2026

Ze mompelde iets over ‘inlezen’, over ‘concentratie’.
‘U wilt toch niet zeggen dat u uw kinderen zou achterstellen bij die… bij die hobby van u?’
Ze voelde het bloed naar haar wangen schieten, een driftige neiging om uit te vallen – maar ze bedwong zich. Ze mompelde iets van ‘voorstudie’, van ‘wenselijkheid om zich te concentreren’. Hij luisterde niet, doch viel haar in de rede om haar toe te bijten: ‘Maar u wilt toch zeker niet zeggen dat u uw kinderen zou achterstellen bij die… bij die liefhebberijtjes van u ;-’
Ze voelde een gloeiend rood naar haar wangen gaan, een heftige drang om uit te vallen, maar bedwong zich.
‘Dokter, ik geloof dat u zei dat uw tijd beperkt is. Laat ik er dan vooral niet langer beslag op leggen. Is het nodig dat mijn zoontje naar buiten gaat, of niet?’
‘Ik dacht dat ik u dat al had gezegd, echt nodig is het op dit moment niet. ’
Hij keek op zijn horloge. ‘Hebt u verder nog iets te vragen?’
‘Dank u. Wat ben ik u schuldig?’
Hij wees naar de kaart op de schoorsteenmantel. Terwijl zij betaalde, riep hij Jaap uit het zijkamertje.
Door het kille, grijze middaglicht liepen ze naar de tramhalte.
‘Nare dokter, hè Moek?’ zei Jaap en ze voelde het onbehagelijke rillen van zijn arm in de hare, ‘héél anders dan opa,’ lachte hij vermakelijk erna om de ongerijmde vergelijking.
Thuis bij Harry wachtte hij nieuwsgierig naar de uitkomst van het doktersbezoek.
‘Nare dokter, grootvader!’
‘Is dat zo, jongen? Vond jij hem ook onaardig, Marianne?’
‘Och, misschien is hij heel knap.’
‘Hij gaat er tenminste overal voor door,’ zei de oude man, beetje van de kaart door het resultaat van zijn advies.
Marianne staarde met haar hoofd tussen haar handen in het haardvuur.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Kun jij maar niet beter naar je bed gaan meisjelief? Je ziet er uit...'
'Ik ben wel erg moe. Waar is Fransje?'
'Hier is Fransje ... Wat zei de dokter, Moekie? Moet Japie weg? Moet jij weg? Nee... nee... neen? Goddank...'
'Jij wil altijd ons allemaal bij elkaar hebben, nietwaar lieverd?' Marianne trok haar naar zich toe en leunde al zittend met haar hoofd tegen haar aan.
'Vader heeft zichzelf uitgenodigd' zei Harry, 'mama is geïnviteerd bij nicht Agnes die weer in het *Oranjehotel* logeert en vader had geen zin'.
'Leuk dat je eten blijft en zonder...' De blik van Harry hield net op tijd het 'oma' dat op Fransjes lippen lag tegen. Opa deed of hij niets had gemerkt.
'Ik blijf, op één voorwaarde...'
'En dat is?' vroeg ze gespannen. Fransje had zich uit haar moeders armen losgemaakt en was op zijn knie komen zitten.
'Dat Moek een uur... Nee, minstens vijf kwartier naar bed gaat... zich uitkleden en echt slapen.. .'
'Ja... dat moet, Moekie!' en ze vloog van opa's knie haar moeder om de hals.
'Dan heb ik óók een voorwaarde,' lachte Marianne. 'Ik wil dolgraag wat rusten – maar mag ik dan even in jouw bed, Frans? Op onze slaapkamer is het zo ongezellig alleen en bij jou schijnt het licht zo prettig door die cretonnen gordijnen.'
'Natuurlijk mag je... Je mag altijd op mijn kamer, dan ga ik wel bij vader slapen!'
'Dank-je lekker,' protesteerde Harry uit de hoek bij het raam, waar hij bezig was Jaapjes postzegels te ordenen en ze lachten allemaal.
Met de zoete, weldadige indruk van dit lieve, maar zo broze harmonische samenzijn bij zich, ging Marianne vlug en blij over de schemerige gang de trap op naar Fransjes kamer. Wat was ze moe! Wat snakte ze naar een koel kussen onder haar slapen, warmte en zachtheid rond haar gespannen lichaam, donkere rust om haar doodvermoeide hoofd. Menigmaal had schoonvader haar de raad gegeven om elke dag wat te slapen, maar ze wilde het niet: eens per etmaal het moeizaam ontwaken door te maken,

© 2026

de nieuwe dag als lood te voelen, het tegenop zien van alles wat haar geest weerhield om in alle rust vrij te kunnen stromen, was genoeg. Zelfs na een korte slaap werd ze soms meteen overvallen door zorgelijke zaken. Nu luisterde haar vermoeidheid naar geen rede, in nerveuze haast kleedde ze zich uit en even later lag ze achter de bloemgordijnen van Fransjes kamertje tot over de schouders omkoesterd door lichte, zachte wol.
Van beneden hoorde ze de lach van Fransje en grootvaders stem; met de jaren mee was hij zich steeds meer bij hen thuis gaan voelen.
De warmte van de kinderen, een woord van Harry, uit de keuken het bromgezang van het dienstmeisje, niet mooi wel 'n teken van een goed humeur, nu dit zo vanuit de verte dromerig tot haar doordrong, genoot ze proevend dat zoet-behaaglijke gevoel uit haar kinderjaren, wanneer ze een dagje ziek was en in bed bleef en het geluid van de huiselijke bedrijvigheid ook zo vlakbij en toch als van ver hoorde... Ze genoot volop van de kans om van het zeldzame moment te genieten. Ze hoorde ook weer uit de tuin een vogeltje hier en een vogeltje daar en voelde zich weldadig doortrild van een oplossende warmte die de spanning verdreef en hoe de heerlijke slaap zich op haar oogleden neerlegde, waartegen zij zich verzette om bewust te genieten van het haar gegunde moment om zich geborgen te voelen tussen de warmte en de rust.
Ontwaakt in dezelfde houding, greep ze geschrokken naar haar horloge; ze kon nauwelijks zien hoe laat het was, door het gordijn drong zwak het licht. Ze zag dat ze maar een kwartier geslapen had en merkte tegelijk dat ze wakker was geworden zonder dat lamlendige spartelen om uit een diep donker dal naar de dag te stijgen. Haar ogen voelden vochtig. Ze luisterde. Hoe stil was alles... Ze begreep: grootvader las voor! Nu zou het vredig samenzijn beneden niet meer worden verstoord. En voorzichtig, zoals een tastende voet het broze ijs beproeft, ontsloot ze de poort naar haar dierbaarste bezit: het werk, waar ze mee bezig was. O, zalig geluk, de knellende hoofdpijn bleef uit... Ze was toch wel sterk en taai, dat dit genoegen, na een dag als vandaag, het resultaat kon zijn van één kwartier rustig sluimeren.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Maar het moest ook, want ze moest leven, sterk zijn, gezond blijven, om alles te doen, wat ze zich voorgenomen had.
In een ijl-gouden licht zag ze het grote visioen, nu al door menig *idealist* smalend of bedenkelijk *negatief* genoemd. Het weerleggen van wat gedachteloos werd herhaald. Het meedogenloos blootleggen van dogma's die niemand meer begreep, maar die men wel bleef citeren – en in dezelfde ademtocht onbewust tegensprak.
Het was de strijd tegen fraai klinkende fraseologie. Tegen het onbeheerste, het ondoordachte. Tegen het onsamenhangende en inconsequente gebazel dat zich als een woekerend gezwel in de denkgeest had genesteld. De strijd tegen de leugen.
The time is out of joint... Hoe vaak had ze droef te moede aan deze woorden gedacht. In al die momenten waarin haar bestemming als een vloek voelde, als een noodlot. Want zij wist, beter dan wie ook, dat haar streven onvervulbaar was: een *moeten* zonder doel, zonder hoop op resultaat.
O, cursed spite, that ever I was born to set it right.
Juist zij die geroepen waren om andermans ongegronde zekerheden te weerleggen, droegen de zwaarste last. Zij moesten met het scherpe mes van de REDE snijden in de spinsels van redeloosheid. Maar juist zij, met hun volmaakte Redelijkheid, hadden geen enkele illusie over het 'doel' van hun eigen werk.
Zij alleen droegen het besef van de eeuwige *doelloosheid* van een Zijn dat slechts zelfontplooiing en zelfonderscheiding kent. Zij zagen alle hopen, geloven, wensen en toekomstdromen – aardse én hemelse – als lokmiddelen waarmee het ABSOLUTE LEVEN de mens voortdrijft naar de enige reële, noodzakelijke activiteit: de voorwaarde voor die zelfontplooiing en zelfonderscheiding van dat *Absolute Leven*.
Geen mens kreeg meer Licht dan zijn geestelijk oog verdragen kon. Welk oog was sterk genoeg om voortdurend in de structuur van de Eeuwige Doelloosheid te schouwen zonder te bezwijken? Er waren ogenblikken dat ze zich verdoemd voelde. Dat ze de blinde ophemelaars van rotte en zotte

© 2026

organisaties benijdde. Dat ze verlangde naar het kinderlijke zelfvertrouwen van de bouwers van toekomstpaleizen. Naar de pedante hoogmoed van systeemknutselaars en tabellentrekkers. Naar de onwrikbare zelfgenoegzaamheid van theosofen en marxisten met hun formules als ezelsbruggetjes, hun wonderzalfjes voor alle kwalen, hun sleutels voor alle raadselen.

Zelfs de botte gemoedsrust van kletsers en zwetsers kon haar soms jaloers maken – mensen die pronkten met andermans gedachten, met gestolen woorden en termen. Ze benijdde zelfs het goedkope succes van een moderne Klaasje van der Gracht, die roem oogstte met een 'lieve stem' en zalvend geleuter, jonglerend met grote namen en dikke woorden. Rembrandt en Da Vinci. Da Vinci en Rembrandt. Bloedeloze oude juffrouwen gelukkig makend met het idee dat ze begrepen wie die mannen waren geweest. Maar nu was het anders. De vermoeidheid van al te veel zorg was van haar afgevallen. De bitterheid over een lot dat haar geen bestaan had gegeven dat bij haar aanleg paste, was verstild.

Nu voelde ze opnieuw het pure, onzegbaar heerlijke begrijpensgeluk. Het geluk dat Socrates moet hebben gevoeld toen hij sterven verkoos boven zwijgen, en getuigde dat *een niet-onderzocht leven niet levenswaard mocht heten.*

Straks zou ze opstaan, naar beneden gaan, rustig eten met Harry, met de kinderen, met grootvader. Daarna zou ze aan het werk gaan.

Als de avondpost de nieuwe boeken bracht, zou dat heerlijk zijn. Dan kon ze lezen, noteren, excerperen zolang de kinderen nog op waren. En als zij sliepen, kon ze nog een uurtje verder aan het pas begonnen essay over realisme.

Realisme. Werkelijkheid. Was er één woord waar mensen zo gedachteloos mee omsprongen als met dat woord? WERKELIJKHEID.

Was het niet tekenend voor de tijd dat geen enkele realist – geen enkele beschrijver van de werkelijkheid – ooit een afdoende definitie had gegeven van wat *werkelijk* echt was? Hoe kon het ene werkelijk zijn en het andere *onecht*, in een wereld die geheel en al verwezenlijking van de geest was?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Er moest onderscheid worden gemaakt, dat wist ze. Zonder onderscheid geen beschouwing, geen gesprek. Maar wat was armoediger dan de buitenkant van de dingen *realiteit* te noemen, terwijl het wezen juist daarachter school? Al hoorde ook die buitenkant op zijn manier tot de werkelijkheid. Maar om die als het bij uitstek reële aan te prijzen...

Hoe moest de alomvattende WERKELIJKHEID – het leven zelf – dan worden onderscheiden in werkelijkheden van verschillende aard?

In een door iedereen zintuiglijk waarneembare *normale werkelijkheid* tegenover de visioenen van dronkaards, zieners en gekken?

Dat was de onderscheiding van de geleerden, die aan de *kwantiteit* van een oordeel objectieve bewijzen wilden ontlenen. Alsof het collectieve oog betrouwbaarder was dan het individuele. Alsof het collectieve verstand meer waard was dan de individuele rede. En heeft het statistische en abstracte begrip *hoeveelheid* dan een intrinsieke *waarde*?

Comte had van Plato die scheiding geëist en gesneerd omdat Plato aarzelde om willekeurig te begrenzen tussen *normale waarneming* en *visioen*. Shaw had het beter begrepen. Hij noemde Ibsen *realist*, maar dacht daarbij niet aan Zola of Maupassant – hij dacht aan Plato.

Het realisme van Plato, van Henrik Ibsen, van Baruch Spinoza, Erasmus, Jonathan Swift, Bernard Shaw zelf: het vermogen om onder religieuze, politieke en ethische ficties de diep begraven werkelijkheid van menselijke motieven te zien. Dat was een onderscheid dat in het wezen der dingen geworteld lag.

Maar waar bleef dan de plaats voor fictie? Voor dogma? Voor de inbeeldingen van theologen en moralisten?

Het werkelijke leven. Alsof niet alle leven werkelijk was.

DE WERKELIJKHEID. En steeds weer de zelfverheffing van het *collectieve* visioen – want dat was het *normale gezicht* toch – boven het *individuele* visioen. – Altijd weer de poging om de uitkomst van de één te bewijzen met die van de ander. De vicieuze cirkel van mensen die *de Schrift* uit zichzelf willen bewijzen. Waren niet alle ogen van mensen gelijk ingericht?

© 2026

Was niet al het denken van mensen gelijk gevormd? Dan lag gelijkheid van uitkomsten evenzeer voor de hand als de gelijkenis van een mens met zijn spiegelbeeld. Maar misleidender.
En die misleiding zou nooit eindigen zolang mensen zichzelf zagen als afzonderlijke, vrij werkende geesten. Zolang ze niet begrepen dat ze slechts schijnbaar afzonderlijke reproducties waren van één collectief geestelijk organisme.
Een organisme dat in bepaalde ontwikkelingsstadia bepaalde 'waarheden' móést voortbrengen. Daarom vonden alle 'vrije onderzoekers' in één periode dezelfde dingen. En in de volgende periode – zoals in de vorige – kwamen uit de laboratoria van het 'objectieve onderzoek' geheel andere uitkomsten tevoorschijn.
WERKELIJKHEID. Het woord groeide zodra je het aanraakte. Het vertakte zich eindeloos. En juist omdat alle mensen vastzaten in dezelfde zelfmisleidingen, dreigde overal verwarring. De vergissing tussen wat op elkaar leek maar niets van elkaars wezen had.
Zou ze ooit de weg erin vinden? Ooit uit het misleidend-tegenstrijdige en eindeloos-veelzijdige tot een formule komen? Ooit voor zichzelf bevredigend, logisch, de verschillende graden van werkelijkheid in de Werkelijkheid opstellen?
Veel ontbrak nog. Maar dit was een kostbaar ogenblik. Een zeldzame rust. Een helderheid die ze niet vaak voelde.
'Moek... Moek... slaap je nog?'
Ze schrok overeind.
'Hè kind... wat laat je me schrikken. Is het al etenstijd?'
'Nee... ja... zo meteen. Maar kijk nu eens wat Leen weer heeft gedaan.'
Fransje kwam binnen met een boos gezicht. Lena, het oude huisnaaistertje, een hoofd kleiner, verscheen erachter, de zakdoek tegen de ogen. Voor Marianne begreep wat er gebeurde, stonden ze al naast haar bed.
'Moek, kijk eens hoe ze die witte jurk heeft verknoeid!'
Lena snikte achter haar zakdoek.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Ik laat me niet langer alles zeggen door dat kind,’ piepte ze. ‘Ik heb altijd naar genoegen voor u gewerkt, mevrouw, dat weet u. Maar bij dat kind kan ik geen goed doen. Het gaat me op mijn zenuwen zitten. Mevrouw moet maar een andere naaister zoeken.’
Ze zweeg even, rukte toen de jurk van Fransjes arm en beet haar toe:
‘Je moeder heeft niet een tiende zoveel praats als jij in je pink, nest die je bent!’
‘Moek heeft helemaal geen smaak!’ riep Fransje fel.
‘Dat weten we nu wel, Frans,’ zei Marianne vermoeid. ‘Maar wat is er eigenlijk aan die jurk verknoeid?’
‘De mouwen zijn te lang. De hals te hoog. En het is een lelijk, inburgerlijk prul. Als jullie denken dat ik daarmee naar het gymbal ga, dan hebben jullie het mis!’
‘Je wéét dat ik die heel korte mouwen lelijk vind. Leen heeft gelijk. En de hals kan altijd wijder. Te hoog is beter dan te laag.’
‘De mouwen moéten korter,’ hield Fransje vol. ‘Als Leen het niet doet, doe ik het zelf. Waar is de schaar?’
Marianne voelde de drift opkomen. Ze werd wit en duizelig.
‘Hou je mond en ga naar beneden. Laat me even met rust.’
‘Met rust? Je ligt hier al een uur! En het is mijn kamer!’
Marianne draaide zich naar de muur.
‘Neem haar mee, Leen,’ zei ze dof. ‘Neem haar mee.’
‘Moek...’
Voor ze het wist, wierp Fransje zich huilend boven op haar.
‘Moek... ik meen het niet zo... wees weer goed met me...’
‘Nee Frans... nu niet... toe kind... het maakt me zo ellendig... al die buien... die overgangen...’
Maar Fransje klemde zich vast.
‘Eerst goed worden. Ben je niet meer boos?’
‘Nee... ik ben niet meer boos,’ fluisterde ze, terwijl ze haar weerzin probeerde te bedwingen. De opgedrongen verzoening na de rauwe stoornis

© 2026

deed haar wezen wrokkig verkrampen.
Maar toen de tranen kwamen, loste iets in haar op. Ze stak een hand uit naar het kind, dat langzaam van haar af gleed.
'Overleg nu alles met Leen. Ik kom zo beneden. Laat Jaap zijn handen wassen.'
'Ja... Moekie...'
Op de gang hoorde ze Lena zeggen: 'Je moeder is veel te goed voor je.'
En Fransjes zachte, beschaamde antwoord: 'Dat is ze eigenlijk ook, Leen.'
Ze bleef even zitten, geroerd en uitgeput.
Ja... Fransje meende het oprecht. Ze had snel spijt. Maar die voortdurende wisseling tussen drift en spijt was slopend. Jaap had aandacht nodig, maar was rustig. Fransje was de onrust zelve: haar verlangens, plotselinge invallen, beweeglijkheid, dansende stappen, de omgestoten kopjes... Zoveel levenslust en jeugdige kracht, die alles tegelijk wil grijpen, proeven en ervaren, dat ze ongewild anderen onheus bejegend om daarna smekend het boetekleed aan te trekken... En zag ze niet in Fransje zowel haar eigen hartstocht als Harry's verfijnde smaak terug? Een kind om trots op te zijn. Met haar eigen wijsheid, verzet tegen elke prekende vermaning, haar onverbiddelijke betogen over háár *rechten* – het was de wilde voorbloei van iets dat in volle bloei allemachtig prachtig zou kunnen worden...
Maar hoe leid je wat niet geleid wil worden? Hoe voed je op wat al prikkelt bij het woord *opvoeding*?
Beneden trok grootvader haar naar zich toe en schudde zijn hoofd.
Aan tafel keek Harry boos naar Fransje. Marianne gaf hem een stille wenk die Fransje niet ontging, haar gezicht klaarde op.
'Wat heeft Dien lekker gekookt, Moek!'
'Ja, ter ere van grootvader, denk ik.'
'Dien is meer op het mannelijk dan op het vrouwelijk deel van de familie, dat heb ik allang gemerkt, hè Moek?' Ze knikte in gedachten verzonken.
Door een kier was de gistende *werkelijkheidsvraag* haar bewustzijn weer binnengedrongen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hoe was de probleemstelling ook alweer?
Het leven, elk verschijnsel, elke uiting, hoorde tot de Werkelijkheid als resultaat van verwerkelijking. Maar binnen die algemeenheid moest onderscheid worden gemaakt tussen werkelijkheden van verschillende aanleg.
Het onderscheid tussen objectief-bewezen en subjectief-bedachte vond ze fictief – de oude triomfkreet van het positivisme tegen de filosofie was zelfmisleiding.
Maar wat was de waarde van die fictie zelf? Wat was haar werkelijkheid?
Zoals kinderen het licht zien verspringen wanneer ze speels hun vingers tegen de pupillen drukken – of zoals een snelle schaduw die over je heen waait en als je omkijkt alweer weg is – zo had zij, één seconde voordat Fransje iets over Dien zei, gedacht de waarheid te grijpen.
En nu was het weg, als het vlug verschietende licht, als een snel verwaaiende schaduw. – Ze voelde het klamme zweet uitbreken langs haar voorhoofd en slapen. Een zenuwkramp trok door haar linkerbeen. Als het nu maar tien seconden stil bleef, precies zoals daarnet, dan kwam het misschien terug. Dan kon ze het grijpen. Ze was er boven, in bed, zo dicht bij geweest.
'Moek...'
'Ja, jongetje?'
'Nog een beetje vlees?'
'Vraag vader even, wil je?'
'Vader praat met grootvader. Mijn hele bord is al leeg!'
'Ja, heerlijk... Wil je ook nog een aardappeltje?'
'Alleen wat vlees!'
'Ik ook nog graag wat, Moek.'
'Goed...'
Ze trok de schotel naar zich toe. Terwijl ze de kinderen bediende, voelde ze haar hoofd langzaam afkoelen. Het dwingende denken liet los; ze kon weer in het nu zijn. Tegelijk vreesde ze de stilte, die haar gedachten opnieuw zou

© 2026

laten opkruipen – die stilte die nooit iets bracht dan dat plots uitbrekende zweet en kramp.
Waar spraken Harry en zijn vader zo druk over?
'O, Moek, moet je horen wat grootvader vertelt over die oude nicht Agnes! Ze is zó rijk, en ze reist overal heen – Indië, Japan, Zuid-Amerika... Overal waar het warm en mooi is. En ze koopt alles wat ze ziet. En ze reist altijd eerste klas. Wat een leventje...'
'Vraag of ze je als gezelschapsjuffrouw wil meenemen', lachte Marianne. 'Opzitten en pootjes geven. *Wat wenst mevrouw? – Jazeker, mevrouw*. Geknipt voor jou.'
'Nee maar Frans,' zei Harry, half grappend, half serieus, 'als je luistert, moet je goed luisteren. Heb je niet gehoord hoe tevreden en gelukkig nicht Agnes is met al dat reizen en kopen?'
'Je weet soms niet of je lachen of je ergeren moet,' bromde grootvader. 'Of misschien nog meelij hebben met het mens. Nee, zoiets had jou in je jonge jaren eens moeten overkomen!'
'Och vader... Op de academie hadden we het ooit over reizen en mooie dingen kopen en wat een kunstenaar allemaal nodig heeft en er dus recht op heeft. Toen zei de docent: '*Als je tussen Amsterdam en Ouderkerk niet genoeg moois ziet om er je hele leven op te teren, dan hoef je ook niet te reizen en geen mooie dingen te kopen.*'
'Kant zegt eigenlijk hetzelfde,' merkte Marianne op. 'Niemand kan méér van de wereld ervaren dan wat door het dakvenster te zien is. Dat zogenaamde geestverruimende reizen... Ik heb er niets mee.'
'Wat zei Oscar Wilde ook alweer?' Harry dach even na. '*Als een man een gentleman is, dan weet hij alles wat hij nodig heeft vanzelf... en als hij het niet is, dan is alles wat hij leert verkeerd voor hem.*' Volgens mij kun je dat overal op toepassen...'
'Verkeerd is misschien wat sterk uitgedrukt,' lachte grootvader.
'En u zegt zelf dat nicht Agnes zoveel pretenties heeft,' ging Harry verder. 'Dat ze op iedereen neerkijkt omdat ze denkt dat ze door al dat rondtollen,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

al die sightseeing en foto's een ontwikkelde vrouw is geworden.'
'Handenvol geld weggesmeten,' mopperde grootvader. 'En wat heeft ze eraan overgehouden? Herinneringen aan slechte koffie, zoekgeraakte koffers, afzetters en ruzie...'
'En een hoop vreemde postzegels!' riep Jaap ineens vurig.
'Daar zeg je zo wat, compagnon!'
'Dus je ziet het, Frans,' lachte Harry, 'rijk zijn is ook niet alles.'
'Dan wil ik beroemd worden! Moek... wie is beroemder: jij of meneer Meerburg?'
'Hoe kom je daar nu weer bij, mallerd? En wie is meneer Meerburg?'
'De vraag pleit niet voor zijn beroemdheid,' grinnikte grootvader.
Marianne wist het al. 'O, je bedoelt Charles Meerburg, de pianist? Maar hoe verzin je het om ons zo bij de haren bij elkaar te slepen?'
'Ik heb het niet zelf verzonnen. Bij ons in de klas zit zijn dochtertje, Tilly – een vreselijk nest! En die beweerde dat haar vader beroemder is dan jij. Hoe vind je dat?'
'Idioot!' besliste Jaap. 'Hoe kan zo'n meneer Meerburg nu beroemder zijn dan Moek? Moek is vreselijk beroemd!'
'Wat een nonsens,' lachte Marianne.
'Ik dacht dat jullie in de pauze alleen over jongens spraken,' plaagde grootvader.
'Foei, grootvader... maak haar maar niet erger dan ze al is!'
'Maar nu moet je verder horen!' drong Fransje aan.
Harry schaterde; Jaap lachte luid mee.
'Niet zo hard lachen, vent, straks hoest je weer,' waarschuwde Harry.
'Wie kreeg de meeste stemmen, Frans?' vroeg hij.
'Moek!'
'Bravo!' klapte grootvader. Jaap wipte opgewonden op zijn stoel.
'Ik wist niet dat die jongedames zo precies op de hoogte waren,' grapte Harry.

© 2026

'Op de hoogte? O nee... niemand vindt Til echt aardig zodat ze allemaal op Moek hebben gestemd. Let van Dam zei tegen Til: *'Jouw vader is een stijve houten Klaas die niemand groet.'* En tegen mij zei ze: *'Jouw moeder is een vriendelijk mens.'* En toen stemde ze op Moek!'
'Dus nu is Moek de allerberoemdste!' jubelde Jaap.
'Een beetje rustig, vent,' maande Harry opnieuw.
Na het eten gingen Harry en zijn vader naar het atelier om een sigaar te roken. Grootvader deed daar meestal een dutje, en Harry las dan het avondblad. Marianne hielp Dien met afruimen en bleef daarna bij de kinderen.
Jaap, doodmoe van de opwinding aan tafel, kreeg al geeuwend steeds de slappe lach, tot Fransje, gehinderd in het lezen, tenslotte driftig uitviel: 'Hè, Moek... laat die vervelende jongen ophouden, laat dat joch naar bed gaan... '
'Ik zou werkelijk naar bed gaan, Jaap, als ik jou was.'
'Nog zo vroeg! Ik ben toch geen baby...'
'Naar bed gaan heeft niets met groot of klein te maken. Ik ben vanmiddag om half vijf naar bed gegaan – hoe klein moest ik dan wel niet zijn? Nee, Jaap, nu niet weer zo mal gaan lachen. En dat gegeeuw kun je óók wel een beetje bedwingen.'
'Als jij me naar bed brengt... dan ga ik,' zei hij dwingerig moe.
'Ik kom je wel toestoppen.'
'Nee, helemaal brengen. Bij me blijven terwijl ik me uitkleed. En dán toestoppen.'
'Lijs...' smaalde Fransje boven haar boek.
'Goed dan, gauw maar,' zuchtte Marianne.
Een klein halfuur later kwam ze weer beneden, zelf geeuwerig en nerveus geworden van Jaaps eindeloze geeuwen en getreuzel. Met een blij verrast schokje zag ze het pakketje van de boekhandel op tafel liggen.
Ze opende eerst de brieven – een van Uhland, met nog wat inlichtingen en een herinnering aan haar belofte van die ochtend – een van de redactie van de *Philosophische Bladen*, die haar vriendelijk maar dringend vroeg om haast

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

te maken met de toegezegde kopij – en een angstige brief van tante Clara over Jaap. Eigenlijk moest ze die meteen beantwoorden. Ze bleef aarzelend staan, het briefje in haar hand, starend in de lamp.
'Nieuwe boeken voor jou, Moek?'
'Ja...'
'Maak eens open!'
'Ze zullen je niet interesseren. Het zijn allemaal geleerde boeken. Vaders cadeau voor mijn verjaardag.'
'Rare cadeaus vraag jij... Ben je een *blauwkous*, Moek, zo'n vrouw die zo geleerd is dat ze het huishouden verwaarloost?'
Ze lachte zacht. 'Ik hoop het niet, liefje. Je moet de groeten hebben van tante Clara. Zeg Fransje... Zou jij haar even willen schrijven over Jaap? Dat hij niet naar buiten hoeft, dat dokter Merckelbach het niet ernsig vindt, alleen veel eten en rusten. Schrijf dat maar, zou je dat willen doen?'
Ze zag haar tegenzin, haar afkeer van brieven schrijven, en dan nog aan tante Clara, en dan ook nog die dokterspraatjes over Jaap. Had ze het eigenlijk wel mogen vragen?
'Morgen... mag het dan morgen, Moek? Ik zit nu zo lekker te lezen. Geen huiswerk vandaag!'
'Doe je het dan echt morgen, en word je niet boos als ik je help herinneren?'
'Nee... maar zeur er dan nu niet langer over.'
Het was precies die toon die Marianne altijd weer, tegen beter weten in, tot boze uitvallen prikkelde. Ze vond de superioriteit van volwassenen over kinderen een absurde aanmatiging; ze zei vaak, ook waar de kinderen bij waren, dat ouders alle plichten en kinderen alle rechten hadden. En toch... Was het het oude, taaie 'eert uw ouders'-dogma dat in haar werkte?
Of de gekrenktheid van iemand die overal elders door vreemden gerespecteerd werd, maar niet in eigen huis door haar eigen kind?
Of was het het heimelijke zelfverwijt dat háár opvoeding – haar tekort aan opvoeding – het kind zo onbeheerst had gemaakt?
Ze vroeg het zich af, terwijl ze het pakketje openmaakte.

© 2026

Maar zodra ze de nieuwe, nog naar drukinkt ruikende boeken in handen had, voelde ze alleen nog de vreugde van het kostbare bezit. Wilhelm Wundts *Völkerpsychologie* – en zijn *voluntarisme* die de filosofie van Kant raakte en Drews' *Christusmythe* – dat opzien verwekte met zijn *monisme*.
Ze liet zich in de dichtstbijzijnde stoel zakken, de boeken op schoot. Een hete gretigheid greep haar vast terwijl ze begon te bladeren in een van de onopengesneden delen. Die jachtigheid kende ze maar al te goed – als een zenuwkramp, alsof niets kon wachten, alsof ze dag en nacht moest werken om klaar te zijn vóór ouderdom, zwakte, dood haar zouden inhalen.

Hoe minder tijd, rust en vrijheid haar leken gegund, hoe meer ze haar leven en geest moest verdelen, hoe meer het voelde alsof zij, heen-en-weer geslingerd, zich van zichzelf en van haar hoogste weelde vervreemde werd die drang en jachtigheid alleen maar sterker.
Harry zei soms dat ze van haar werk moest genieten, maar ze kon het niet. Hoe wijder de perspectieven van haar gezichtsveld zich openden, hoe breder de mogelijkheden zich uitstrekten, hoe duidelijker ze de beperkingen voelde om te verwezenlijken wat in haar kiemde.
In de spaarzame dagen dat de kinderen 's zomers uit logeren waren, werkte ze als een bezetene. Tegenover een nieuw onderwerp dat uitgewerkt moest worden, stond een nieuw boek dat doorgewerkt moest worden. Maar nooit vergat ze dat voortdurend zelfonderzoek naar de juistheid van haar ideeën en zelfcorrectie de eerste vereiste was. Juist die combinatie – de drang naar zelfvervulling én het remmende besef van noodzakelijke zelfkritiek – was zo uitputtend.
Ze las al lang niet meer uit algemene leergierigheid. Ze las alleen nog van binnenuit: boeken waarvan ze vooraf wist dat ze haar zouden raken op het punt waar haar eigen geest bezig was zich te ontwikkelen. Ze had het zo vaak meegemaakt: een boek dat jaren in de kast had gestaan, ooit gelezen maar toen contactloos langs haar heen gegleden, greep haar ineens bij de keel omdat haar eigen denken precies dat stadium had bereikt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Maar er waren ook momenten waarin haar geest zó heftig in beweging was, dat ze elke aanraking met andere gedachten meed – uit angst dat de innerlijke storm haar kracht zou overschrijden en haar in uitputting zou storten.

Ze zat met de boeken op schoot, niet goed wetend wat te doen. De dag was lang en zwaar geweest. Misschien moest ze zich rustig houden tot bedtijd. Ze keek naar Fransje, verdiept in haar boek, en een zachte vertedering steeg in haar op, als dauw uit warme grond. Nog een paar jaar, dacht ze, dan gaat alles effener. Dan heeft ze mij niet meer zo nodig. Dan stoot ze zich misschien niet meer zo aan mijn anders-zijn...

'Daar komen grootvader en vader, Frans. Haal je ellebogen even van tafel.'

Het kind gehoorzaamde, zonder op te kijken.

'Je cadeau is gekomen, Harry! Kijk, grootvader – die heb ik van Harry voor mijn verjaardag.'

De oude man bladerde glimlachend door de boeken, half bewonderend, half onthutst, alsof hij nooit precies wist wat hij aan haar had. Marianne schonk thee in en zette de kopjes neer.

'Niet weer op de tast ernaar grijpen, Fransje, anders gaat je thee weer over je boek.'

'Zijn er geen koekjes?'

'Ik geloof...' begon Marianne, maar grootvader sprong al op en kwam even later terug met een grote papieren zak.

'Al die tijd in mijn jas gezeten! Ik durf er haast niet meer naar kijken.'

Ze bogen zich alle vier over de vettige zak. De klok sloeg half negen.

'Al zo laat?' schrok grootvader. 'Dan wordt het tijd dat ik ga. Ik heb mama beloofd niet te laat te komen.'

'Wacht u nog een kwartiertje, dan breng ik u thuis,' zei Harry.

'Graag, jongen.

Toen Marianne ze had uitgezwaaid en weer binnenkwam, zei ze half tegen zichzelf, half tegen Fransje: 'Het regent. Vanmorgen sneeuw, nu regen...

© 2026

wel tien graden warmer. Grootvader moet oppassen met al die temperatuurschommelingen.'
'Moek...' klonk het ineens.
Marianne keek op. In Fransjes warm blozend gezichtje stonden de ogen helder naar haar opgeheven.
'Moek, wanneer geven wij eens een dineetje?'
'Een dineetje? Wij? Waarom?'
'Ik lees hier over zo'n leuk dineetje. En bij Van Leeuwen geven ze om de haverklap een dineetje. Suus komt dan op school met pistaches en menu's om van te watertanden. En telkens krijgt ze een nieuwe jurk. En er komen heren in smoking die haar het hof maken. Zoiets moesten wij toch ook eens hebben!'
'De Van Leeuwens zijn rijk.'
'Bij Daalmans is ook altijd wat. Margo zegt het zelf. En die zijn niet rijk.'
'De Daalmans maken schulden. Ik moest het misschien niet zeggen... maar ik weet dat het zo is.'
'Ik vind het helemaal niet erg.'
'Niet erg om schulden te maken? Niet erg om anderen te benadelen?'
'Och, altijd dat gepreek... die grote woorden. Margo heeft intussen maar een heerlijk leventje. Ze profiteert er lekker van. Pas nog een nieuwe jerseytrui...' Marianne zuchtte. Fransje trok haar boek met een ruk naar zich toe en bromde binnensmonds. Om haar niet met doelloos stilzitten te irriteren, pakte Marianne het eerste deel van Drews en begon de pagina's los te snijden. Voor ze het wist, was ze een met het boek.
'Moek...'
Ze hoorde het wel, maar antwoordde niet. Frans moest toch leren dat ze niet altijd klaar kon staan. Maar haar aandacht was al van het boek losgeraakt; ze vroeg zich af of Frans haar zwijgen zou begrijpen – of koppig zou doorzetten.
'Moek... je hoort me best...'
Ze bleef lezen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Dan maar niet,’ zei Fransje, en bonkte haar ellebogen op tafel.
‘Maar kun je me dan geen ogenblik even met rust laten?’
‘Ik zeg nu toch al niets meer. Lees maar gerust door.’
‘Lees maar gerust door,’ herhaalde Marianne. ‘Ben jij zo’n klein kind dat je dat niet beter begrijpt? Wat had je nu eigenlijk?’
‘Och, niets...’
‘Om niets zit je me toch niet te roepen?’
‘Voortdurend! Precies twee keer. O ja... och nee, niets. Ik wou alleen zeggen dat Margo Daalmans zich heus niet zo duur kleedt. Ze heeft altijd zulke snoezige artistieke dingen. Ze maken bijna alles thuis zelf, haar moeder en zij.’
‘Heerlijk voor haar dat ze zo handig is.’
‘Heerlijk voor haar dat haar moeder zo handig is,’ zei Fransje triomfantelijk. ‘Als jij mij al die dingen had geleerd, was ik nu misschien ook veel handiger!’
‘Dat kan best zijn,’ gaf Marianne toe, beheerst. ‘Maar ik bén mevrouw Daalmans niet.’
‘Waarheid als een koe,’ rebelleerde Fransje. ‘Jij bent mevrouw Edema.’
Het bloed steeg Marianne naar de slapen.
‘Willen we nu maar zeggen: jij de kamer uit of ik de kamer uit, Frans?’
‘Och nee, Moek... word nu toch niet altijd zó kwaad. Alleen omdat ik zeg dat Margo zulke artistieke jurken heeft en dat ze daar etentjes geven...’
‘...En schulden maken,’ vulde Marianne aan.
‘Hè ja, die schulden. Wat geeft dat nou?’
‘Laten we erover ophouden, Frans. Ik moet het met jou zien te stellen, en jij met mij.’
Maar haar drang zich te rechtvaardigen won het toch.
‘Ik heb altijd vader geholpen om het brood voor jullie te verdienen.’
‘En wat heb ík daaraan?’ barstte het kind ineens uit, feller dan tevoren.
‘Ja zeker, kijk maar niet zo! Wat heb ik daaraan? Dat hier niets is dan drukproeven en geleerde rommel, dat je hier nooit iets hoort dan jullie saaie

© 2026

filosofische gesprekken. Andere moeders gaan met hun kinderen winkelen... taartjes eten...'
'En wij dan, verleden week? De hele woensdagmiddag inkopen gedaan, en taartjes toe. En zaterdag met Jaap naar de bioscoop.'
'Dat was voor Jaap.'
'Heeft Jaap dan nergens recht op?'
Het kind zweeg. Haar ogen stonden donker boven het boek.
'Luister nu eens even, Fransje,' begon Marianne opnieuw, zachter. 'Zo klein ben je toch niet meer. Je wéét dat Moek niet de eerste de beste gewone mevrouw is. Dat ik een ander karakter heb... ander werk. Dat kan ik toch niet helpen? En zeg nu eens eerlijk: doe ik niet altijd mijn best? Besteed ik niet al mijn vrije tijd aan jullie?'
'Ach ja... je doet ook wel je best. En je kunt het ook niet helpen... dat weet ik wel.'
Ze aarzelde.
'Maar zie je... ik denk zo vaak... och nee, laat ik het maar niet zeggen. Het doet je maar verdriet.'
'Zeg het maar, Fransje,' drong Marianne aan. Ze schoof het boek van zich af. 'Wat is dat dan, dat je zo vaak denkt en niet zeggen wilt? Kom eens hier.'
Ze trok Fransje op haar schoot. Het meisje sloeg haar armen om haar hals en leunde tegen haar aan.
'Zul je niet boos worden, Moek? Echt niet?'
Een fluistering.
'Ik denk zo vaak...'
'Nu dan?'
'...Dat ik zó dolgraag een doodgewone moeder had willen hebben. Zo'n moeder als die van Suus van Leeuwen. En van Go Daalmans.'
Ze keek schichtig omhoog.
'Ben je nu boos, Moekie? Vind je het heel erg?'
Marianne schoof haar zachtjes van haar schoot. Fransje bleef verlegen staan en langs haar heen staarde ze in de haard.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Ben je nu boos, Moekie?’
‘Nee… och nee… waarom zou ik?’
Maar de woorden kwamen moeizaam.
Haar eigen stem, het felle licht, haar kind dat daar stond – het werd haar teveel. Ze wilde weg, ver weg, zich begraven in donkerte om dit tot op de bodem te doorvoelen. Misschien kon ze het dan verwerken. Misschien.
Fransje was naar haar stoel teruggegaan en keek schichtig naar haar moeder. Marianne zag haar zachtjes huilen achter haar zakdoek.
‘Niet huilen, Frans…’
Haar stem klonk bijna toonloos van ingehouden wanhoop.
‘Als je lief voor me wilt zijn… Ga dan nu maar naar bed. Laat me even alleen.’
‘Kom je nog boven, straks?’
‘Ik weet het niet… misschien. Maar ga nu, kindje. Toe…’
Ze smeekte bijna, bang voor nóg een verwijt.
Het moment van vertedering was voorbij.
Fransje haalde haar schouders op en liep de kamer uit.
Marianne bleef achter.
Roerloos.
Het huis viel stil om haar heen, alsof het de adem inhield.
Ze staarde wezenloos in de haard. De gebeurtenissen van de dag trokken voorbij als een benauwd drukkend gevoel zonder beelden, gedachten of woorden en dat loodzware besef van moeite.
Langzaam zakte zelfs dát weg.
Er bleef niets over dan leegte.
Ze sloot haar ogen.
Ze zat stil, bijna levenloos, in het kalme huis.
Van buiten, door de windstille avond, klonk het zachte gerucht van regendruppels die krachteloos neerkwamen – alsof zelfs de regen te moe was om nog echt te vallen.

Velp, voorjaar – najaar 1919

© 2026

UIT HET LEVEN VAN EEN DENKENDE VROUW

BESCHRIJFT DE WEERSTAND WAARMEE DE VROUWELIJKE AUTEUR TE MAKEN KRIJGT. CARRY VAN BRUGGEN OVER HAAR WERKMETHODE.

Mijn 'manier van werken' is voor een werk als *Prometheus* heel anders dan bijvoorbeeld voor *Het Huisje aan de Sloot*. In het eerste geval brengt de voortdurende overpeinzing van het zich immer verveelvuldigende, uitbreidende, wijzigende probleem sterke gevoelens van angst en onrust teweeg, dat ik het niet in zijn volle omvang zal kunnen vasthouden en overmeesteren, dat ik het morgen niet zo helder zal zien als vandaag, dat het mij ontsnappen zal, dat ik er nooit helemaal uitkomen zal, dat ik met het ene rekenend, het andere wellicht weer uit het oog verlies, dat ik in 't kort niet bij machte zal blijken het tegenstrijdigveelvuldige in één formulering te omvatten... Een zenuwachtige gejaagdheid die pas vermindert als eindelijk uit de losse notities en vluchtige schetsen door vijf, zes stadia een geheel is gegroeid, dat mij dan toch niet bevredigt... Dat ik toch dit stellen, overdenken en uitwerken van problemen niet laten kan, voel ik, in verband met dit alles, evenzeer als een vloek dan als een zegen.

Maar nu bijvoorbeeld *Het Huisje*...' Juist in de tijd, die we nu weer beleven en voor hetzelfde raam en in hetzelfde lauwe weer en uitkijkend op dezelfde doodstille bomen met gele appels, schreef ik verleden jaar aan mijn laatste *Huisje* en was ik volkomen dat kind en leefde dat verborgen kinderleven van langgeleden weer volkomen mee, en voelde mij daarin gelukkig, een vreemd, weemoedig geluk. En dan schreef ik zo maar verzonken voort en las het later over en vond er altijd wat te wijzigen en maakte het dan *klaar voor de pers*. Want zelden of nooit schrijf ik dadelijk *persklare* copy; tegenover het voorlopig voltooide, al zit er maar één dag tussen, voel ik mij reeds als vreemde, een andere stemming stijgt er al naar mij op dan toen ik schreef en in die stemming voel ik veel scherper het ontoereikende van woorden of zinnen dan terwijl ik bezig was.

Op de vraag op welke tijd van dag (of nacht!) ik het liefste werk, moet ik altijd even lachen. Is die vraag echt bedoeld voor huismoeders en moeders? Die werken als de kinderen naar school zijn en het huishouden geregeld, en ze werken niet als de kinderen thuis komen en gezelligheid begeren, en niet als er zieken zijn en niet als het meisje wegblijft en niet als er iemand 'overhoord' moet worden en er is geen ander,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ALGEMEEN HANDELSBLAD – 15 OKTOBER 1921

die het kan doen. Indien er maar niet altijd zieke en niet al te lastige kinderen zijn en niet al te veel zorgen en ergernis, dan is dat ook zo tragisch niet.

Veel voorkeur voor bepaalde tijden, bepaalde entourages, bepaalde omstandigheden ('verslaafd' aan een speciaal papierformaat of pen) berust m.i. op gewoontes die je evengoed in jezelf bestrijden als aankweken kan. Wat mij persoonlijk betreft, zowel de omstandigheden als mijn eigen natuur hebben van meet af een bestrijden van al die aanwenselen meegebracht, welke ten eerste de innerlijke vrijheid belemmeren en ten tweede licht leiden tot goedkoope interessanterigheid. Van alle *humbug* vind ik namelijk artistieke humbug het ergst en van alle snobbisme intellectueel snobbisme het meest te verfoeien. Dank zij deze training slaag ik er dan ook zeer wel in, geregelde uren van opstaan en naar bed gaan, van eten en werken te handhaven, voor mijzelf en mijn huisgenoten en heeft ons gezin weinig van wat de outsider zich als een 'artiesten-huishouding' pleegt voor te stellen.

Wel voel ik heel goed, dat ik daarmee ook al mijn energie tot het leste beetje opgebruik en instinctief wijs ik dan ook alles af, wat mij inspanning en tijd zou kosten, buiten mijn werk en mijn naaste omgeving, daardoor kom ik niet tot reizen, zie hoe langer hoe minder mensen, ga hoe langer hoe minder uit, sluit mij, in het kort, meer en meer van de wereld af. Vroeger was dit heel anders, maar nu ik ouder word, kan ik geen krachten meer missen. Vooral op mijn nachtrust ben ik zeer zuinig, want slapen is helaas sinds jaren mijn zwakke punt. Uiterlijke verstoringen heb ik in de loop der tijden – *Prometheus* werd geschreven in het heetst van het wereldrumoer! – zeer goed leren verdragen; na een gesprek met dienstbode, werkster of leverancier werk ik verder of er niets was gebeurd; als mens heb ik een sterke afkeer van geregeld terugkerende, onnodige en zinledige geluiden, klapperende deuren etc. - maar draaiorgels en straatrumoer hebben mij nooit gehinderd, ik hoor ze nauwelijks. Voor mijn entourage ben ik – binnen de grenzen van het uithoudbare – tamelijk onverschillig, wel moet ik aan een nieuwe omgeving natuurlijk wennen. Ik geloof dat een mens in het algemeen veel minder *nodig* heeft dan hij denkt en dus evenzo een artiest zolang die zich maar niet als een halve of kwart-god beschouwt.

© 2026

No. 24 ZATERDAG 26 NOVEMBER 1932 33e Jaargang

HET KIND

VEERTIENDAAGSCH BLAD VOOR OUDERS EN OPVOEDERS

REDACTEUR D. L. DAALDER, MET VASTE MEDEWERKING VAN PROF. Dr. J. H. GUNNING Wzn.

De kranten melden het overlijden van de romanschrijfster Carry van Bruggen. Er is alle reden, haar ook in ons blad te gedenken.

Allereerst, omdat *Het Kind*, dat gedeeltelijk *De Vrouw* verving, niet mag voorbijgaan aan deze merkwaardige 'feministe', die niet moe werd de gelijkwaardigheid der geslachten te betogen in artikel na artikel en in de schitterende improvisaties, die zij overal in ons land heeft gehouden. Ik heb meermalen gemeend, dat zij beu van het ijdel gezwets der mannen over hun alleenheerschappij over de logica, bitter door de miskenning van haar wel zeer scherpe intelligentie, bij voorkeur zichzelf heeft voorgesteld als *de denkende vrouw* bij uitstek. In tal van boeken heeft zij, toch vóór alles vrouw en kunstenaar, emotioneel, subjectief, geladen met 'mannelijke koelbloedigheid' ontleed en geconstrueerd, onbarmhartig gericht gehouden over al deze bewogenheid en het denken op de voorgrond geschoven als alleenzaligmakend.

Steeds meer verving de filosoof de artiest, al brak tenslotte in een boek vol ondraaglijke spanning **Eva** hoogtepunt van een mensenleven en een literatuurperiode, het gemoedsleven zich baan door alle bewuste en beveiligende structuren heen. Telkens en hier wel het allermeest, bleek de vrouw sterker dan de mens, die naar het mannelijk model was gevormd in jaren vol inspanning, strakke wil en genadeloze zelfkritiek. Want wie scherp keek, ontdekte ook in de schijnbaar met onbewogen pen geschreven boeken over het leven van *Heleen*, inde objectieve studies over kunst, literatuur en wijsbegeerte *Prometheus*, *De zelfvermomming van* HET ABSOLUTE, *Modern Fetisjisme* de ontroeringen van een felbewogen gemoed, dat tóch al in de romans van 'Justine Abbing' een uitlaat had gevonden, maar nimmer in staat was, zich volledig te mani-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

festeren. Want deze denkende 'Heleen' was zich wel zéér bewust van de opzettelijkheid van haar pogen en het dualisme, waaronder zij leed en de wijsgerige verdediger van de *golftheorie*, die individualisme en collectivisme als noodzakelijke componenten in de gang der ontwikkeling zonder evolutie aanvaardt, kon niet ontkomen aan de beperktheid van alle emotionele naturen: haar studies zijn zeldzaam subjectief, vol eenzijdige en a-prioristische interpretaties, uitweidingen en afdwalingen, geestig en raak, niet altijd ter zake en voor de kritische lezer een pikant en boeiend spel, een vlindervlucht, die hem het spoor bijster maakt.

Voor veel filosofen waarschijnlijk wanhopige literatuur, voor de zoekenden een onuitputtelijke bron van overdenking en ontspanning. En niet alleen psychologisch belangwekkend: want de kanten van de problemen, die in een 'mannelijk' betoog zonder gewetensbezwaar radicaal worden geïgnoreerd, staan hier in het volle licht en verbijsteren door hun glans en kleur de lezer, die zich zonder ergernis en onbevangen overgeeft aan deze leidster wordt wèl genezen van de gedachte, dat enig 'vraagstuk' in strakke en alleen-maar-logische betogen zou kunnen worden 'opgelost'.

Dit 'feminisme is wel één van de belangrijkste elementen uit haar leven en werk.

Herinnert ge u de grimmige spot, waarmee zij beloofde te zullen zwijgen over het grote aantal mannelijke zwakzinnigen, wanneer het sterke geslacht afliet, zijn superioriteit te bewijzen door de rij van mannelijke genieën in het geding te brengen? Het was niet het enige steekhoudende argument, dat zij met striemend sarcasme hanteerde inde strijd tegen 'de machtige'.

Maar er is meer dan dat, waarom wij haar in onze herinnering moeten houden. Niet omdat zij een wat mat, alleen autobiografisch opmerkelijk meisjesboek schreef: *De klas van twaalf* ook niet, omdat zij in haar *Om de kinderen*, bewuste tegenhanger van Ina

© 2026

Boudier's romans, pleitte voor echtscheiding ter wille van de kinderen, dupe van eeuwig twistende of verkoelde ouders maar omdat zij de schrijfster is van *Het Huisje aan de Sloot*.
Inniger en fijner is er nooit over kinderen geschreven het Nederlandse volk heeft het erkend door dit boek in duizenden exemplaren te kopen en wie met deze kleine figuren uit het wat armelijke Zaanse gezin, heeft meegeleefd en de tederheid heeft gepeild, waarmee dit kinderleven werd genaderd en in aarzelende, bewogen lijnen getekend zeldzaam verschijnsel bij zo'n resolute natuur staat bij dit graf een moment vol eerbied en ontroering stil.
Peinzend over de vraag, hoe het prinselijk kind uit *Het huisje bij de sloot*, Eva, kon uitgroeien tot de duale, hartstochtelijke en superbewuste vrouw uit de veel latere roman.
Lyrisch is al het werk, dat zij heeft nagelaten, de aandachtige lezer, die de gang doordat werk onderneemt, zal op alle wanden het zelfportret der schrijfster ontmoeten, soms als in een lachspiegel, maar gewoonlijk in dodelijke ernst starend in de verte, waar niets dan problemen rijzen. Daar zal is het kleine meisje terug te vinden, uitkijkend als op seideravond of ook uit het duister onder de zachtbewogen takken de vurig verwachte vreemdeling te voorschijn treden mocht. De hongerige, hem dien het benodigd is om te komen eten aan hun tafel, hij, of Hij-zelf... *Elijjenowe*...

RED.

HET KIND; *veertiendaags blad voor ouders en opvoeders*, jrg. 33 № 24, 26-11-1932

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Denk, peins, overweeg... twijfel... overweeg nogmaals, en weder, en nog eens... altijd door, altijd opnieuw. Multatuli

ALS IK HET MAAR BEGRIJP, zo vatte Carry haar denkvermogen eind 1914 samen. Je kunt daar de omkering van *Cogito ergo sum* tegenover zetten: Wie denkt leeft niet. *But my heart*, zegt Maria in *West Side Story* als antwoord op het appèl op haar gezonde verstand.
Het zou Carry's ondergang kunnen verklaren, het al te noest denkend wezen had alsnog vol uit voor het gevoel willen kiezen, maar dat bleek uitgehold. Ze had net haar lezing *Het nieuwe realisme* gehouden toen ze de conclusie trok dat ze ziek was. *Had ze maar yoga gekend*, zei haar zoon Kees - in VN van eind 1979 - over de zwaar belaste denkgeest van zijn moeder.
Carry was praktisch. Werken was haar therapie en bij haar werden zelfs abstracta doorleefde, navoelbare begrippen. Jerôme Heldring vond het een verademing dat zij de mystieke drang wist te relativeren en met beide benen op de grond bleef staan.
In *Enkele bladen uit Helene's dagboek* staat een 'glansrol voor de herinnering': *Het heden is koud en vlak als een meer zonder diepte... De toekomst een barre berg waar ik mij kreunend tegenop moet trekken... Maar herinnering dampt van geur en geur is betovering... En betovering is de enige bron waar ik mijn hoop op redding op baseer...*
Hier wordt beschreven: *Je reflecteert liever dan dat je iets meemaakt.* Er is houvast tot het moment dat je weer bij zinnen komt. Dan neemt je verstand het weer over. *Ik begrijp dus ik ben?* De wereld is niet is gemaakt om te begrijpen. De wereld gaat door je heen, dát is wat leven is.
Ook Carry zal als puber en jonge vrouw op de rand van de waanzin hebben geleefd. Maar goed dat ook zij criticus, vertaler, schrijver werd; hopend dat er iemand is die haar de ruimte geeft en naar haar luistert. Anders kan hij trouwens gaan. Zoals in *Heleen*.

© 2026

Bij de 2e druk van *Heleen*, noteert de uitgever onder meer: *Nu wij dan eindelijk kunnen overgaan tot de 2e druk, meenden wij er aan te moeten toevoegen een herdruk van de in 1910 geschreven en in 1919 in boekvorm verschenen* **Enkele bladen uit Helene's Dagboek**, *dat, blijkens het voorwoord, als een eerste 'aarzelende aanloop' tot* **Heleen** *is te beschouwen. Het moge duidelijk zijn dat in beide jeugdwerken de rijkdom van haar zielenleven en kunstenaarschap, dat daarna tot volle bloei kwam, zich al openbaarde. Daarom is deze herdruk voor ons niet alleen een plicht, maar tevens een eerbiedige hulde aan haar nagedachtenis en het oeuvre van de ons te vroeg ontnomen schrijfster.* Carry van Bruggen heeft **Heleen** opgedragen aan Frans Coenen die nu het voorwoord heeft geschreven.

Tegen de melancholica zet ze haar brein in als redmiddel. Begin 1912 schrijft zij aan Coenen - o.a. haar mentor en klankbord - dat ze door haar schoonzus en arts tot *14 dagen lummelens* is verwezen. *Ik ga maar weer aan m'n Italiaans*, schrijft ze. Haar hersens laten zich niet uitzetten. In **Uit het leven van een denkende vrouw** schreef ze - via haar pseudoniem **Justine Abbing** - *Die zit liever met zijn rug naar de Boom der Kennis en telt gekleurde kralen.* Zíj niet.

Dit kleinood, met het *denken* tot in de titel is een exposé in romanvorm en het is ook toneel. Hier is in aanschouwelijke scènes, ondersteund met springlevende monologen en dialogen, een werkelijkheid neergezet waarbinnen het steeds draait om *de plaats van de vrouw*.

Marianne Edema, een schrijfster in het vierluik *Familie, Huwelijk, Vreemden* en *Kinderen*, ziet zichzelf als een schakel in *de keten van zoekenden*, zonder ruggensteun van enige methode. Ze heeft alleen haar intellectuele ambitie en typeert haar houding als *vraatzucht* en *wortelloosheid*. Het obstinate denken is haar *hartstreng*, ze zou niet zonder kunnen, maar het leidt tot een *loden druk*.

Er zijn sociale verplichtingen, er is een man, met wie ze in hun verloving en in hun huwelijk de *ivresse de baiser* heeft gemist, er zijn kinderen, van wie de oudste, het meisje Fransje, haar tevergeefs claimt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het milieu is seculier, redelijk muzisch en ruimdenkend. De reacties op haar onvrouwelijk geachte ambities zijn ronduit seksistisch.

EEN GREEP:

Filosofie klinkt uit uw mond zo grappig. Doe jij tegenwoordig aan filosofie? - *'Ik geloof dat u heel mooi zult zijn als u spreekt - vooral als u in vuur raakt...'* - *'Ik vind het altijd zo pikant een vrouw te zien, die zo graag een man zou willen wezen...'* (Marianne: 'En moet ik dat wonder voorstellen?')

'...Wat zou ik dat parmantige mannetje gauw klein kunnen krijgen,' denkt ze na zo'n typisch gesprek voor of na een lezing, dat met zijn hilarische vooroordelen en misverstanden een eigen genre lijkt te zijn geworden.

Ze wordt bespot om haar verstandelijkheid, die zou wijzen op een gebrek aan gevoel. Vooral haar ijver wekt hoon. Is ze geen *blauwkous*? Het vriendelijkste verwijt is dat ze kribbig is en 'kibbelt' over dingen die niet eens persoonlijk lijken(!). Bij herhaling stelt ze vast hoe de herenkenners elkaar complimenteren, ieder veilig in zijn vakje. Ze weten precies wat wetenschap is: ze belichamen het zelf.

Marianne Edema is een sterk personage en tragisch in haar gedreven najagen van een visioen. Wanhoop ligt op de loer. Er is verloop, het gedenk en gepraat speelt zich af binnen een context met vrij veel handeling, maar een apotheose is er niet. Het boek eindigt *in medias res*.

Kan een mens zonder wereldbeeld? Gregory Katz, arts in de psychiatrische kliniek in Jeruzalem, die veel te maken heeft gehad met godsdienstwaanzin: *Ik betwijfel het.* Hij zegt als agnost te teren op *de rest van mijn humanisme*.

'Net als Carry, die ik van dezelfde vaag idealistische ambitie verdenk', aldus **Barber van de Pol** in haar *Denken met Carry van Bruggen*.

© 2026

ROND DE JAARWISSELING NAAR 1911 VERSCHENEN DE *DAGBOEKBLADEN VAN HELENE* als feuilleton in weekblad *DE SAMENLEVING* MET ALS MOTTO:

Het leven is een slaap, de liefde is haar droom,
En je hebt geleefd als je hebt liefgehad.

In het voorwoord schrijft Carry dat... deze *Dagboekbladen* een eerste aanloop waren voor *Heleen* en *Prometheus.* Als een logische route naar intellectuele zelfontplooiing die boven de persoonlijkheid uitstijgt. – Een weg uit het ingeschapen gevoelsdogmatisme van *Geloof & Hoop*, door de vertwijfeling van de alles losrukkende twijfel naar de enige rust in de EEUWIGE BEWEGING: *De zelfkritische zelfaanvaarding, in het begrijpen als loon voor degene die niet aarzelde zijn illusies te weerleggen en af te leggen, die niet schuwde zijn vlees in zelfonderscheiding te kerven, in de drang naar die 'waarheid' die echt is.*
Tegelijkertijd kunnen ze dienen als een bewijs, hoe de *intuïtie*, dezer dagen door zoveel, versmaders van het kritische intellect – 'intellectuelen' met als enig richtsnoer aangenomen en aangeprezen cognitieve, onrijpe en onvoldragen *begrippen*, waarmee alleen intellectuele onmacht en morele vadsigheid zich blijvend kunnen tevreden stellen. Om deze dubbele betekenis hebben we het durven wagen, bladzijden van tien jaar oud nog in de aandacht en de welwillendheid van de lezer te komen aanbevelen. ¶

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Om terug te komen bij Marianne Edema, bij een etentje van 100 jaar geleden ging het er zo aan toe:

'Jawel, jawel...' ging Everard op Reina's woorden in, 'dit soort vrouwenhaterij kennen we! Maar er zijn ook andere beschouwingen waar u waarschijnlijk minder van op de hoogte bent... Minder pikant maar moeilijker te weerleggen... U kent Auguste Comte's *Philosophie Positive*...?'

'Wat een grof geschut... Wat een antiek!' fluisterde Lex in Marianne's oor.

'Nee? Daar moet je filosofen voor hebben - die bewijzen de vrouwelijke inferioriteit uit de anatomie van de hersenen. Als iets wetenschappelijk bewezen is, dan is dat de simpele waarheid'

'Comte is trouwens de enige niet' vond Ab nu het gesprek serieus werd en Reina hem niet meer in verwarring bracht...

2026

BIBLOGRAFIE eerste drukken

In de schaduw. (Van kinderleven.) Amsterdam 1907.
'n Badreisje in de tropen. Amsterdam 1909.
Goenong-Djatti. Amsterdam 1909.
Breischooltje. Amsterdam 1910.
De verlatene. Een roman uit het Joodse leven. Amsterdam 1910.
Heleen. Amsterdam 1913.
Het loodje. Amsterdam 1914.
Een coquette vrouw? Amsterdam 1915.
Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding. Baarn 1916 .
Van een kind. Apeldoorn 1918.
Om de kinderen. Rotterdam 1918.
Prometheus Rotterdam 1919.
Enkele bladen uit Helene 's dagboek. Apeldoorn 1919.
Uit het leven van een denkende vrouw. Rotterdam 1920 (J. Abbing).
Het huisje aan de sloot. Amsterdam 1921.
Een Indisch huwelijk, Amsterdam 1921.
Een kunstenaar. Rotterdam 1921 (Justine Abbing).
Avontuurtjes. Amsterdam 1922.
Het verspeelde leven. Amsterdam 1922 (Justine Abbing).
Maneschijn met koek & Al om een suikerballetje. Amsterdam 1923.
De vergelding. Amsterdam 1923 (Justine Abbing).
Vier jaargetijden. Amsterdam 1924.
De grondgedachte van 'Prometheus'. Amsterdam 1924.
Hedendaags fetisjisme. Amsterdam 1925.
Een leerstoel voor 'zuiver rede'? Baarn 1925.
De klas van twaalf. Baarn 1926.
Tirol. Amsterdam 1926.
Eva. Amsterdam 1927.
Seideravond. Monoloog. Amsterdam 1934.
Vijf brieven aan Frans Coenen. ed. J. Sicking. 's-Gravenhage 1970.

VERTALINGEN

R. B. Sheridan. De rivalen. Amsterdam 1910.
Franc de Pressensé. Verschrikkingen der Russische gevangenisen;
Voorwoord Frans Coenen. Amsterdam 1913.
A. de Musset. Men moet nergens op zweren. Proverbe 1917.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

John Galsworthy. De Freelands. Amsterdam 1920.
Hugh Walpole. Drie oude vrouwen. Baarn 1926.
Alexandre Dumas (père). De drie musketiers. Amsterdam 1932.

OVER CARRY VAN BRUGGEN

1928 Menno ter Braak. *De bewuste vrouw en haar roman, Carry van Bruggen, Eva*. Amsterdam 1941.
1934 Fr. Coenen. *Carry van Bruggens Heleen*. Amsterdam 1934.
1935 Annie Romein-Verschoor. *Vrouwenspiegel*. Leiden 1935.
1945 W. van Leeuwen. *Carry van Bruggen*. Enschede 1947.
1949 H.Gomperts. *De moderne Prometheus*. Amsterdam 1949.
1959 Mies de Haan. *De kinderen van de gazzan; Jacob Israël mijn broer; Carola, mijn zuster*. Amsterdam 1966.*
1962 *M.-A. Jacobs. Carry van Bruggen.* Gent 1962.
1968 Jaap Meijer. *Carry van Bruggen*. Rotterdam 1968.

*** 'Carry's heengaan is voor mij een grote slag geweest.**
Ik bleef maandenlang zenuwziek. Nooit is de leegte, die ontstond, gevuld; mijn zuster Henny en haar gezin deden alles om mij mijn verdriet te helpen vergeten.
Twee jaar heb ik het geluk gehad Carry in haar ziekte te mogen verplegen. Toen werd die taak voor mij, die haar zo bewonderd had, te zwaar en konden anderen, die haar alleen als patiënt zagen, deze taak beter overnemen. Toen wij wisten dat het eind spoedig zou komen, ben ik terug gegaan. Dit mocht niemand mij ontnemen. Toen de oorlog kwam was ik blij dat Joop en Carry er niet meer waren. Hoe zouden zij tegen dit regiem de strijd hebben aangebonden, onrecht, o, hoe verfoeiden zij beiden dat. Hoe heeft Carry, zoals ze mij vertelde, geleden onder de Boerenoorlog en de Dreyfuszaak. Nee, een diepe rust is het mij in al die ellende geweest, dat zij veilig waren voor dit barbarisme. Eigenlijk ben ik nu een vrouw met een verleden en geen toekomst. Mijn eigenlijke leven is inderdaad als ik heel oprecht ben, voor Carry's heengaan geweest. Deze wereld, met haar heel andere geestelijke waarden en normen, is mij, ondanks het buitengewoon veel lieve en goede dat ik van mijn overgebleven familie en vrienden ondervind, toch wat vreemd.'

© 2026

Negentiende jaargang Vrijdag 25
BUREAU
VAN REDACTIE EN
ADMINISTRATIE:
PRINS HENDRIK-
STRAAT 53.
'S-GRAVENHAGE.
TELEFOON 335204.
POSTGIRO 2407.
DE HAA
VROUWEN
Hoofdredactie: JACQUELI

JACQ. REYNEKE VAN STUWE

De Haagsche vrouwenkroniek; weekblad voor de ontwikkelde vrouw

jrg. 19 № 48, 25-11-1932

CARRY VAN BRUGGEN †

DE DOOD VAN CARRY VAN BRUGGEN TREFT ONS ALS EEN ONVERWACHTE KLAP. Hoewel we wisten dat ze ziek was en in een sanatorium verbleef, is haar plotselinge overlijden een schok. We kijken elkaar aan, onbegrijpend. Deze krachtige geest, die worstelde met haar overweldigende gevoelens, wiens actieve leven zo abrupt is afgebroken... Dan breekt mijn zus de stilte, haar stem trilt van ontroering:

Ze was een groot kunstenaar.

En dat was ze. Onder de Nederlandse schrijvers nam Carry van Bruggen een unieke positie in. Weinigen hebben zichzelf zo volledig in hun werk gegeven als zij; haar boeken zijn een weerspie-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

November 1932 No. 48

GSCHE
KRONIEK

NE REYNEKE VAN STUVE

PRIJS DER
ADVERTENTIEN:
Van 1–6 regels
— ƒ 2.40 —
Elke regel meer
— ƒ 0.40 —
INGEZONDEN
MEDEDEELINGEN
ƒ 1.50 PER REGEL.
Bij Abonnement
belangrijke korting.

geling van haarzelf, waarin zij met haar kritische geest, haar overvolle hart en haar verwondering over het bestaan aan het woord is. Haar leven is terug te vinden in haar boeken, zo nauw verbonden is haar werk met haar persoonlijkheid. Toen ze enkele boeken onder het pseudoniem Justine Abbing publiceerde, twijfelde niemand eraan dat het Carry van Bruggen was die zich achter die schuilnaam verschool. In een interview in Den Gulden Winckel uit een voorgaand jaar vertelde ze onder meer:

Ik ben geboren op Nieuwjaarsdag 1881 in Smilde, in de Drentse hei. Mijn vader was rabbijn en met ons grote gezin leefden we in bescheiden omstandigheden. De positie van een Joodse leraar in zo'n klein dorp was altijd afhankelijk, en het was bijzonder dat mijn vader, net als wij allemaal, een onafhankelijke geest had. Als kinderen moesten we iedereen ontzien, maar onze trotse aard deed ons geloven dat we boven de anderen stonden. Dit leidde tot een een wat onevenwichtige opvoeding, met zowel een gebrek als een overschot aan zelfvertrouwen, wat onze ontwikkeling uiteindelijk wel bemoeilijkte.

2026

Vader heeft voor ons alles gegeven wat hij kon; twee van ons zijn schrijver geworden. Die jeugd heeft Carry van Bruggen nooit losgelaten. Haar mooiste, meest doorvoelde en innigste werk gaat over die kinderjaren, waarin haar moeder altijd zorgzaam was en haar vader door de kinderen werd aanbeden. Het was een jeugd waarin ze haar diepste verdriet doorleed en het Joodse leven met grote intensiteit ervoer. Carolina Lea de Haan, zus van de dichter Jacob Israël de Haan, werd opgeleid tot onderwijzeres en gaf enkele jaren les in Amsterdam. In 1904 trouwde ze met schrijver C. A. J. van Bruggen en verhuisde kort daarna naar Indië, waar ze drie jaar woonde voordat ze terugkeerde naar Holland.

Ze debuteerde in 1907 met de bundel vertellingen *In de Schaduw*. Na hun scheiding hertrouwde ze later met Adriaan Pit maar bleef haar werk publiceren onder de naam waarmee ze algemeen bekend was geworden: Carry van Bruggen. Om te illustreren hoe nauw haar persoonlijkheid verbonden was met haar werk, zal ik enkele fragmenten uit haar meest bekende boeken hier overnemen.

De kleine Lea leefde eigenlijk twee levens: een gewoon kinderleven met school, vrije dagen, vakanties, vriendinnetjes, juffrouwen en meesters, en een ander leven als Jodinnetje. In dat andere leven hoorden de Joodse school, de Sabbat, vastendagen thuis en feesten, inclusief familiebezoek. De twee levens bloeiden vredig naast elkaar, hoewel ze heel verschillend waren. Beide waren haar dierbaar. De Zondag was het hoogtepunt van het ene leven, de Sabbat van het andere. Het Zondagsgewoel was vrolijkheid en vrijheid, met helder rood licht. Het Sabbatgevoel was heiligheid en huiselijkheid, met lichtdoorvloeid violet. Als ze aan de Sabbat dacht, was het alsof er een poort achter haar dichtging en ze een intieme, schemerige wereld van vreugde binnentrad. De Zondag daarentegen voelde als een open poort, die haar naar buiten leidde, waar kinderen in de zon speelden en klokken luidden. Ze geloofde dat de Sabbat geassocieerd moest worden met winter en de Zondag met zomer. (Uit *Van een Kind*).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen beschrijft de Sabbat-vreugde prachtig in *In de Schaduw*. Eerst is er dat lichte, warme gevoel van vreugde, die hoog-zingende blijheid, als na een lange, dorre week de feestelijke dag eindelijk weer aanbreekt. De innige vreugde komt kruidige soep die door het huis hangt en doet denken aan de Sabbattafel met het feestelijke lampenschijn; het mandje met vers Sabbatbrood; het zien bereiden van de maaltijd; het nazien van de kleren. Elke week weer geeft dit aanleiding tot die blije vreugd, die stille jubeling van hoog, intiem geluk, ondanks het feit dat ze allemaal weten dat de dagen, de een na de ander, zonder uitzondering voorbijgaan in lege verveling, in zo'n hopeloze en zenuwslopende verveling dat het einde een verlossing lijkt.

De beschrijving is zo suggestief dat je er middenin staat en de handeling als op een levend schilderij geboeid blijft volgen. Om de symbolische welkomstdrank en spijs te begrijpen die worden klaargezet voor de Profeet, de Verlosser, die ooit zal komen in de plechtige nacht die op de Seiderdienst volgt om het arme, verstrooide volk te verzamelen en mee te voeren naar het oude Moederland, moet je *Vreemde Nacht* lezen. Om een idee te krijgen van hoe sterk ze verbonden was met haar jeugd en hoe ze die nooit heeft kunnen vergeten, moet je *De Verlatene*, het onvolprezen *Huisje aan de Sloot*, *Het Joodje*, *Breischooltje* en *Avontuurtjes* lezen. In *Een Indisch Huwelijk* geeft ze een indruk van haar leven in Indië. In Carry van Bruggen's boeken is er vaak sprake van een diepgaande, innerlijke strijd. Ze was een natuur die niet alles zomaar accepteerde; ze had de kracht en de drang om zich te verzetten, al werd die vaak getemperd door weemoed. Haar herinneringen aan haar onderwijzerestijd deelt ze in *Een Kunstenaar*. Het echtscheidingsprobleem behandelt ze in *Om de Kinderen*. In *Uit het Leven van een Denkende Vrouw* schetst ze de tweestrijd van de romanschrijfster die man, kinderen en huishouden tegelijkertijd wil dienen.

© 2026

Luister eens hoe treffend ze dat beschrijft: *Ze had maar een kleine werkhoek, afgestaan door haar man in zijn grote atelier, nadat de huiskamer met de twee kinderen te rumoerig was geworden. Met een vurig verlangen, een diep, aandachtig smachten om verder te kunnen werken, las ze het reeds-geschrevene over. Met al haar zenuwkracht duwde ze het storende van zich af, greep op de tast haar pen... Zou nu toch echt, door de kracht van die vurige wil, de werkmacht weer terugkeren? En te weten dat het de werkdrift, die zuivere, witbloeiende werkdrift, was die, en dan nog ten koste van hoeveel zenuwkracht alle verstoringen overwonnen moesten worden, de machtige creatiedrang van een geest, die zich verzette tegen, zich wanhopig staande hield tegen alles wat haar het lot met en in het vrouwzijn had toebedeeld en waarin, zonder die aanhoudende worsteling, het beste van haar nooit tot ontplooiing zou kunnen komen.*

Eva, haar beste en meest bewogen boek, is als een biecht. Honderden, duizenden vrouwen zouden de worsteling om het leven te begrijpen zo intens hebben beleefd als zij. Over *Heleen* en *Prometheus* zegt ze zelf:

Alles wat in **Heleen** *nog slechts als intuïtie voorhanden was, als gestadig aanzwellende vermoedens over het uitsluitend relatieve en bloot-functionele, en daarom uit menselijk opzicht zozeer troosteloze en beangstigende, onvaste en vloeiende en wankele der dingen – is in* **Prometheus** *tot inzicht uitgegroeid en dus ook volkomen aanvaard.*

Helaas is haar leven nu abrupt geëindigd. Ze is deze onvolmaakte wereld in de herfst verlaten, het seizoen dat ze het meest koesterde. Zoals ze in haar dagboek schreef:

Ik hou zoveel van de herfst dat ik de lange zomer er bijna om moet haten. Alles wat leeft en beweegt in mijn herinnering, vanaf mijn vroegste jaren, staat in de mistige gloed van een stille herfstdag, gevuld met zon en blauwe nevel. Het heeft een zoet-wrang geur, de geur van bladeren die naar de dood wegrotten. Ik wou dat het altijd herfst bleef. Door de helderheid van de dagen, de ochtend- en avonddauw, zwerft mijn ziel rond, verdiept in geheimenissen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De nachten zijn zwaar van bronzen muziek. En met een gevoel van naderend onheil zie ik de dagen afstevenen op een onbekende bestemming. De ellendige winter komt onvermijdelijk. De somberheid van de naderende getijden drukt zwaar op mijn hart.

Hiermee wil ik het laten. Zo heb ik geprobeerd u de schrijfster Carry van Bruggen te presenteren, in haar eigen woorden.

2026

Hij greep zijn hand. *Adieu… jongen! Ik licht je van boven af even bij.* – Langzaan
rige volte hem ving en omsloot. Zijn hoofd voelde moe, liefst was hij, de o
wat om te lopen. Geleid door de opstijgende rook en het schel gefluit van rangere

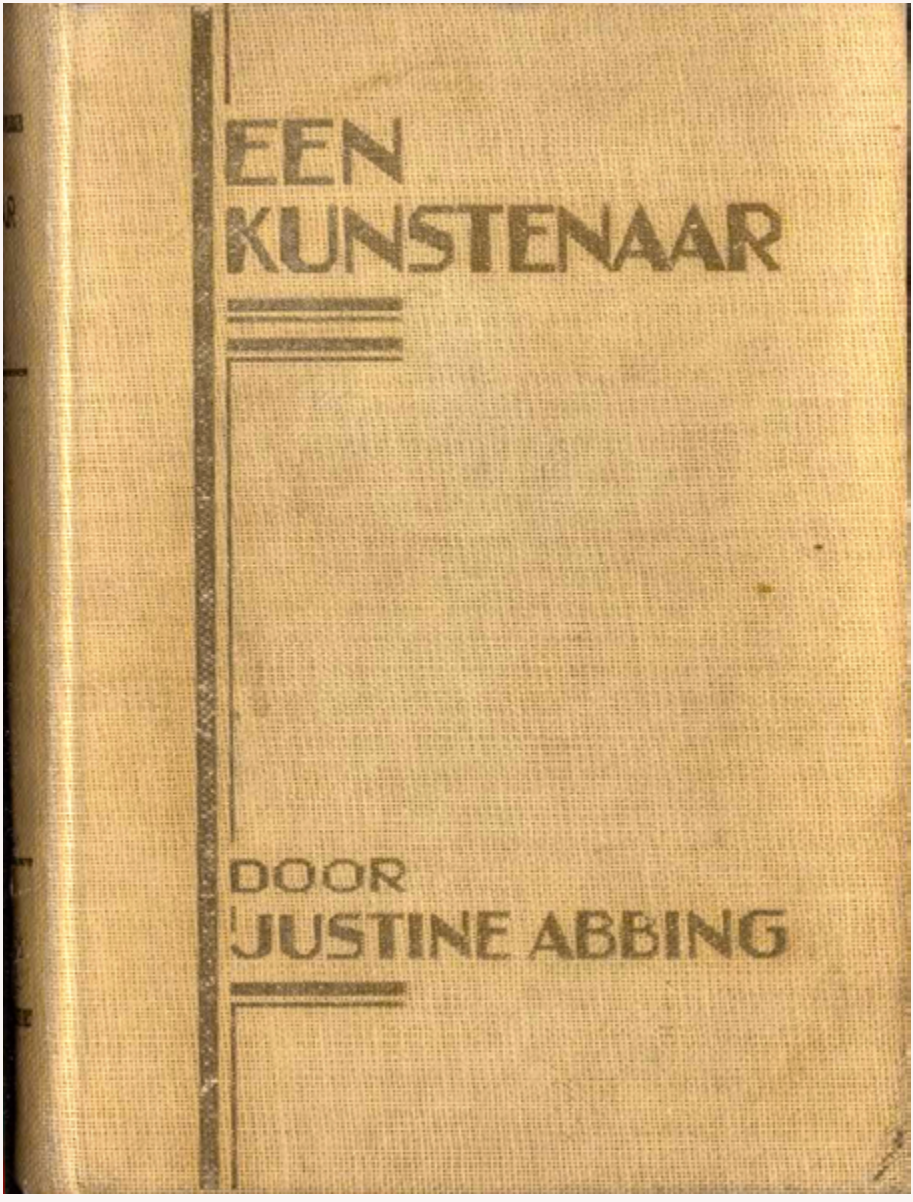

in naar het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

n, tastend, daalde Melchior de trappen af tot beneden, waar in de straat de rumoe-
gen dicht, ergens tegen een muur gaan staan, maar er was zelfs geen tijd meer om
ende locomotieven sloeg hij zonder kijken, zonder denken, zonder voelen de weg
t station.

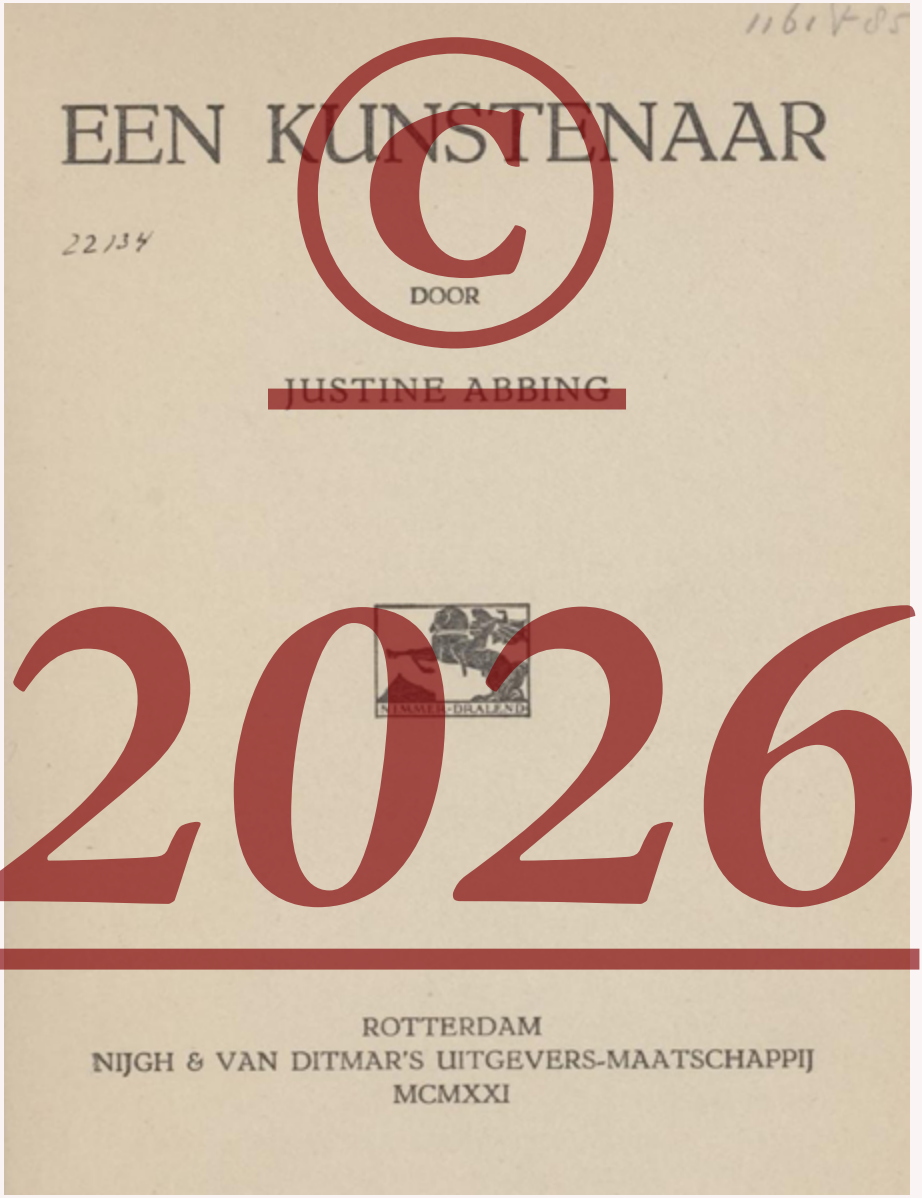

©
2026

Justine Abbing 1921

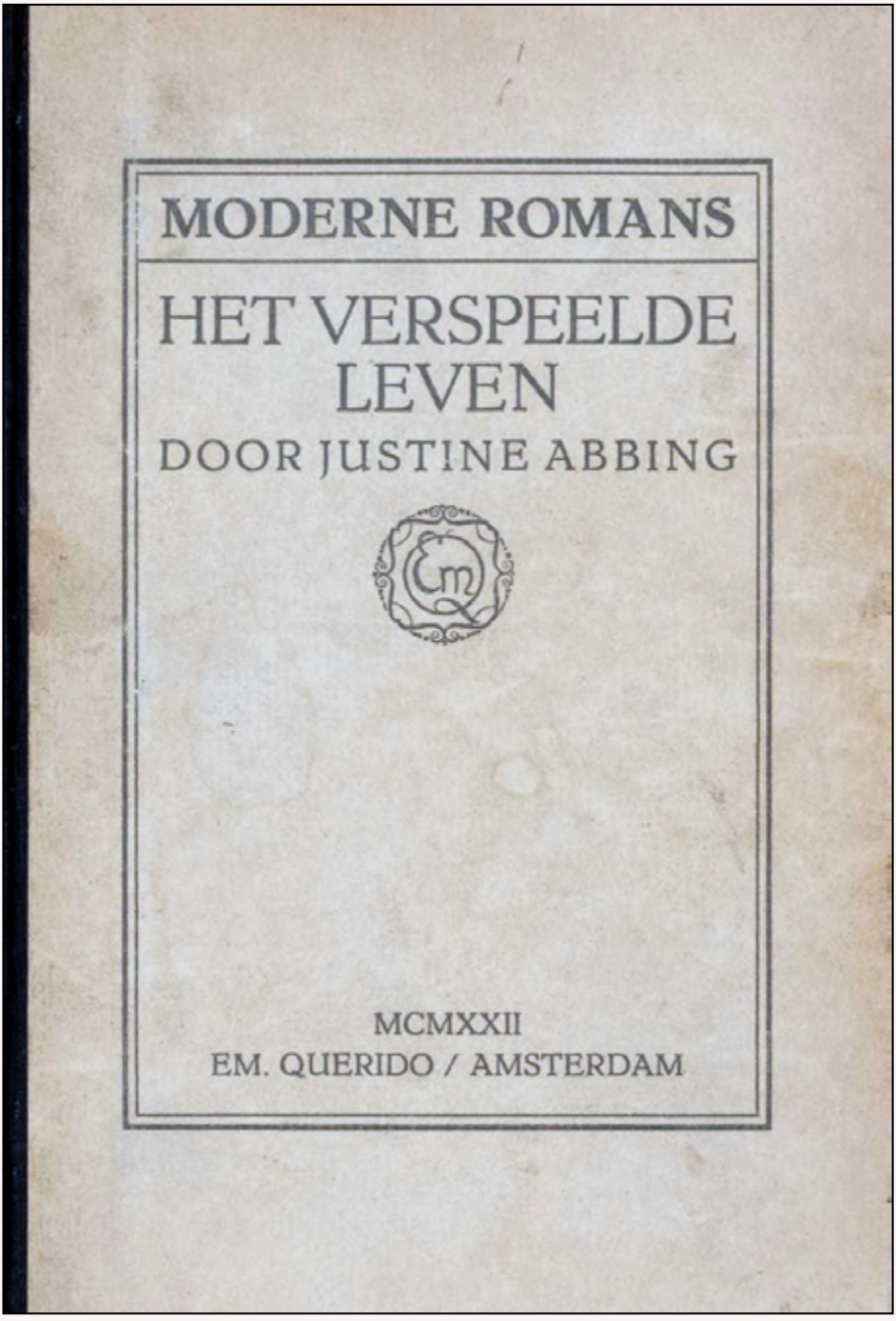

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wat was het alles zwaar en duister en ingewikkeld… En wat was ze moe. Niets te willen, niets verlangen dan eindeloos hier te liggen. Haar ogen dicht en rondom de ruising, ijl en wijd, nergens vandaan en nergens heen en zijzelf licht als lucht, nergens vandaan en nergens heen, opgenomen in een wiegeling van wind, in een zweving van geruisen, dalend in blauwe, diepe golven, stijgend naar blauwe, hoge lucht net zoals 't daarstraks geleken had voordat ze bij haar kwamen met hun nare verhalen. Niets dan dat en vooral geen strijd en geen strubbeling, geen verdriet en geen moeite meer… Zo maar voortdeinen door de tijd, glijden van dag in dag… De zomers door en de winters in… Van jaar op jaar… Nieuwe dingen maar niet meer willen… Liep toch alles op verdriet en teleurstelling uit…
Ze stak haar hand uit en reikte de hand naar de brief.
Geef eens hier…
Zodra ze hem uit Marie's aarzelende vingers overgenomen had, begon ze hem met gesloten ogen achterover liggend, in stukken te scheuren. Eerst in vieren, dan in achten, uiteindelijk in kleine snippers.
Zo… zei Ida, even glimlachend naar Marie kijkend.
Nu weet ik niet eens meer zijn adres…
Ze sloot haar ogen weer en bleef stil liggen.

© 2026

Begrijp jij er iets van? stamelde Jeltje. 'Ik begrijp er alles van... Hij doet zichzelf aan, schuld lag bij ons allebei en hij kan nu niet geloven, dat al dat oude voor mij voorbij Hij ziet mij precies zoals hij mij zag twintig jaar terug. Hij heeft nooit kunnen terugkon

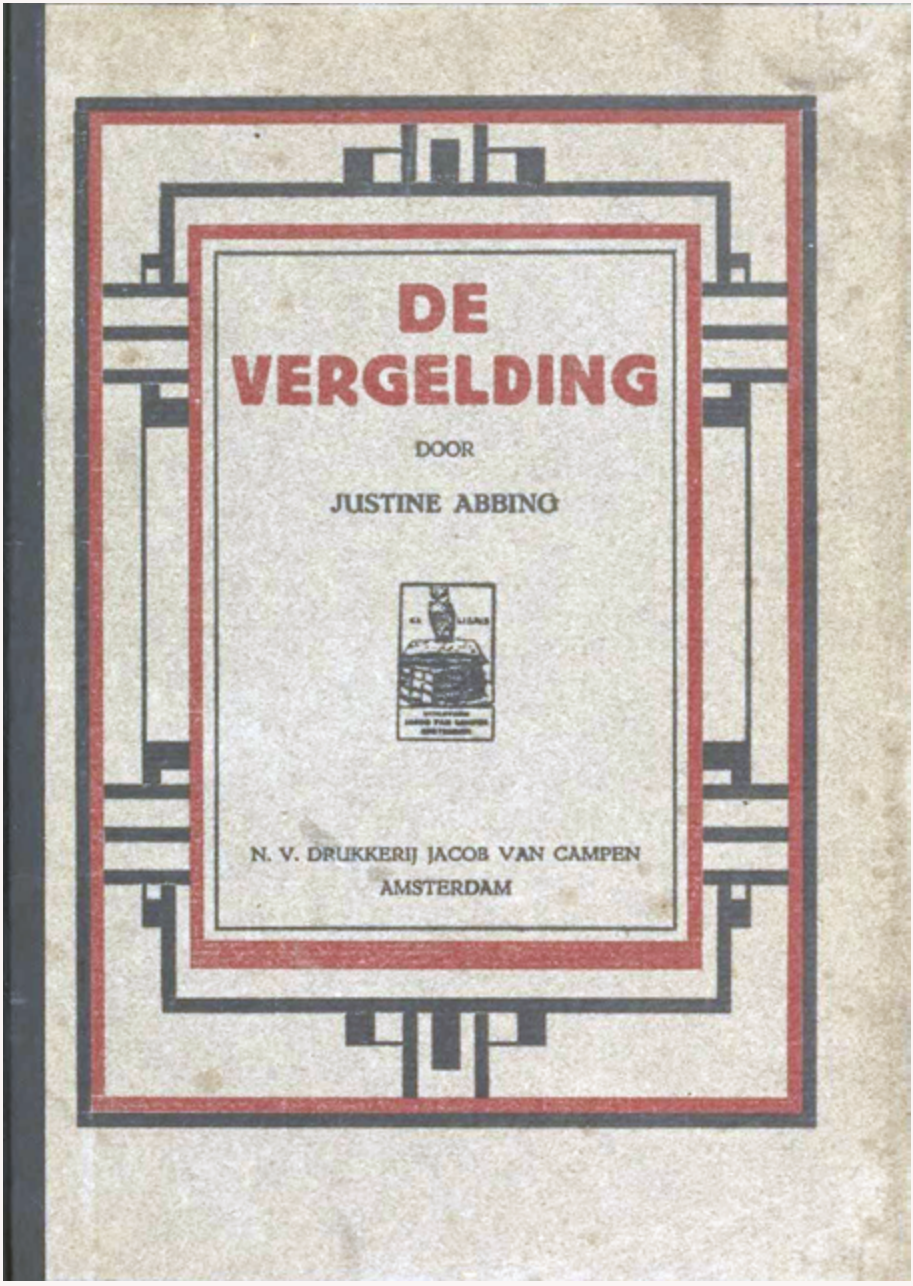

Hij heeft zi
baar nooit
bevrijden v
haat... Hij
niet kunne
niet kunne
wen. En oo
Ze knikte na
in Jeltjes kou
Ook hierop
niet terug.
hij toen wa
heeft hij nu
gen innerlij
vergelding
geen vergel
buiten af, o
schuld heef
vergelding
nenuit, om
die hij is...
zijn eigen n
wezen kan.
Haar stem st
zweeg en ze
in de stilte, n
toe gebogen e
handen de br

EIN

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wat ik hem niet heb willen aandoen... We hebben elkaar heel vroeger ontmoet de
j, vergeten is...' *En je vroeg hem toch zelf hier aan huis?* 'Ik denk dat hij mij niet vertrouwt.
men op wat hij eenmaal voor zichzelf vastgesteld had, zo was hij al toen.
ch blijk-
kunnen
an die oude
neeft zich
n herzien
n vernieu-
ok hierop.
aar de brief
de hand.
o komt hij
Hij is, wat
s. Daarom
, in zijn ei-
jk zijn eigen
gevonden
ding van
mdat hij
t, maar een
van bin-
dat hij is,
en buiten
atuur niet
..'
okte en ze
zaten stil,
aar elkaar
n in Jeltjes
ief...

NDE

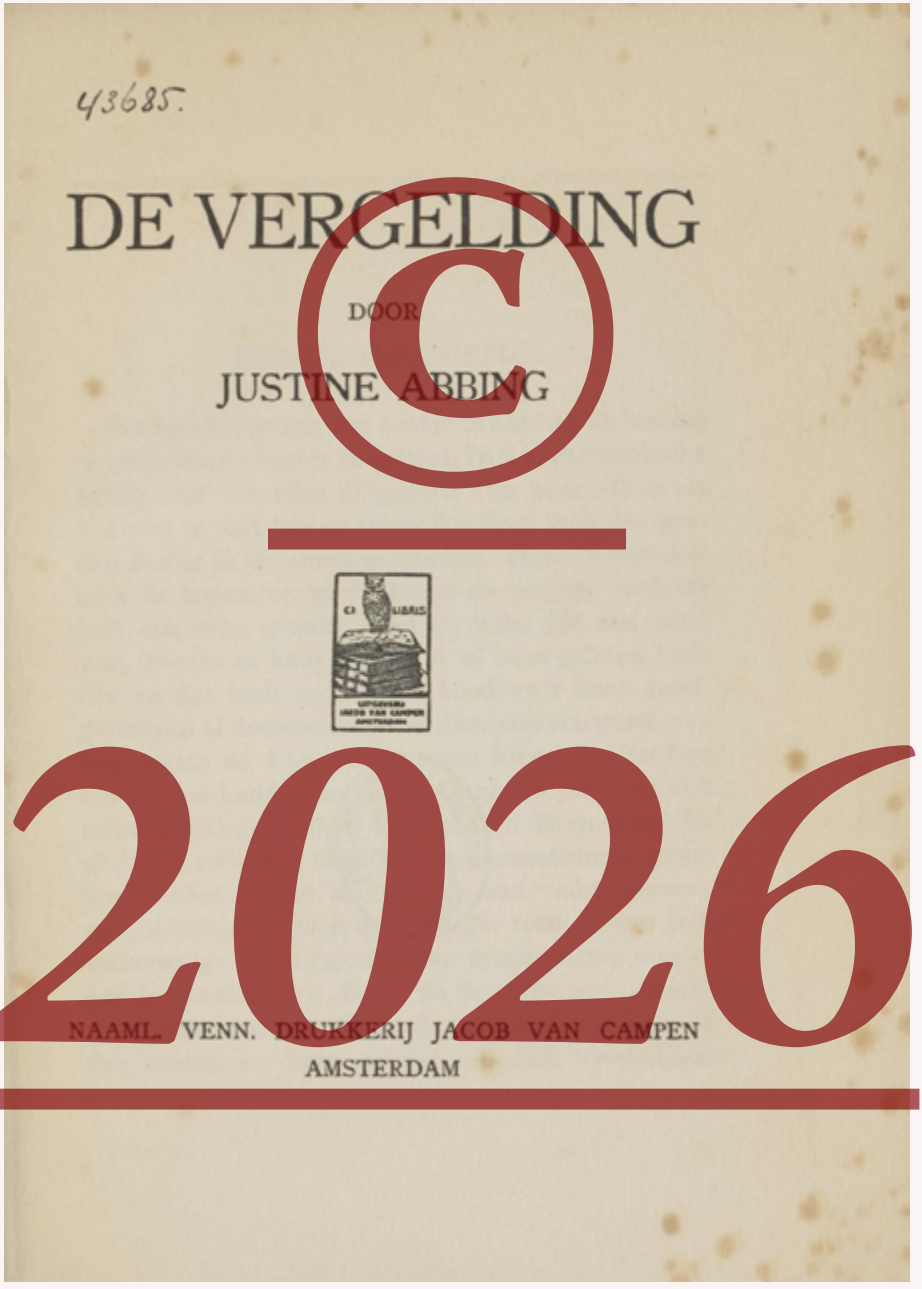

© 2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

HET HUISJE AAN DE SLOOT

GEANNOTEERDE UITGAVE MET WOORDENLIJST,
RECENSIES VAN TOEN EN NU, BESPREKINGEN
EN COMMENTAREN

Plus een essay van Israël Querido uit 1921
over de zintuiglijke gevoeligheid in *Het huisje*,
de overeenkomsten tussen de sfeer- en
ervaringsgerichtheid van haar proza
en de poëzie van Herman Gorter
door J. Brandt Corstius uit 1946

MET HET WOORD VAN GOETHE:

De koude rilling siert de ware mens,
Al stempelt de wereld hem tot onmondige,
Hij voelt heilig ontzag voor het afgrondige.

Carry van Bruggen

HET HUISJE AAN DE SLOOT

LOME ZOMERS BARRE WINTERS LONKENDE LENTES

Lientje en Jacob de Haan

twee aparte kinderen binnen het niet immer gastvrije Zaandam rond 1890

Werkelijk subliem deze schetsjes uit het kinderleven.
De fijne humor, de weemoedige intimiteit, de schemerige sfeer
van halfbegrepen gebeurtenissen en emoties.
Ze dartelen rond door straatjes, steegjes, saaie
schoollokalen, alkoofjes en achterkamertjes.
Hier en daar vangen ze een woord op,
half verstaan, nauwelijks begrepen.
Vanuit hun leefwereld toveren
zij fantastische conclusies.

Martinus Nijhoff

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN: *Het Huisje aan de Sloot* 9de dr. 228 blz.
Zoo innig doorleefd, als deze herinnering aan haar Zaansche jeugd, in het oude Joodsche tehuis, is er weinig geschreven. Keurband *f* 3.50

CARRY VAN BRUGGEN

HET HUISJE AAN DE SLOOT

NEDERL: BIBLIOTHEEK

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

PH. PRAAG

CARRY VAN BRUGGEN

HET HUISJE AAN DE SLOOT

1921

© 2026

WAT IS, WAT WIL EN WAT GEEFT DE WERELDBIBLIOTHEEK

De Wereldbibliotheek (W.B.) is de populaire naam der uitgeversmaatschappij door *L. Simons* in 1905 gesticht en thans geleid door *Dr. N. van Suchtelen* en *Dr. P. Endt*, welke zich blijkens haar officieelen naam ten doel stelt:

DE VERSPREIDING VAN GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR.

In de 25 jaren van haar bestaan heeft zij bijna 1000 werken op ieder gebied in ongeveer 5.000.000 exemplaren verspreid in Nederland, Indië, Vlaanderen en Zuid-Afrika en aldus voor tienduizenden de mogelijkheid geschapen met geringe kosten een eigen bibliotheek te vormen.

Het beginsel waarvan zij uitgaat is niet winstbejag, maar het dienen der Gemeenschap. Zij beijvert zich om zoo systematisch mogelijk de schatten van litteratuur, kunst en wetenschap aller volken en tijden op de goedkoopste wijze, maar tevens in de beste verzorging onder het bereik te brengen van allen, die naar werkelijke zelfontwikkeling streven. Zij tracht daarom steeds de meest bevoegde schrijvers en de bekwaamste vertalers aan zich te verbinden en werkt zooveel mogelijk samen met andere instellingen, welke de gezonde ontwikkeling der volkskracht beoogen.

De oorspronkelijke grondslag en ook heden nog de kern harer publicaties vormt de *Wereldbibliotheek* (W.B.), een reeks van jaargangen bestaande uit 16 nummers in 14 à 16 gebonden deelen, voor de helft uit oorspronkelijke Nederlandsche werken en voor de andere helft uit vertalingen. Op dezen geheelen jaargang kan men zich abonneeren voor *f* 20.—.

Naast dezen jaargang ontwikkelden zich de *Tooneelbibliotheek*, de serie *Van Reizen en Trekken*, de *Handboekjes* enz. enz.

Tezamen vormen deze uitgaven thans een bijkans alle gebieden van letteren, kunst en wetenschap omvattend geheel. Een honderdtal werken die elk een bepaald onderwerp behandelen hebben wij vereenigd tot de reeks *Encyclopaedie in Monografieën*. Zie over deze zeer belangrijke reeks pag. 11.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DER SUPER-HEIDELBERGER

Am unteren Rand des Drucktiegels liegt das Markenlineal mit den beiden automatisch wirkenden Schiebemarken. Die Bewegung der Marken entspricht genau der Bewegung der menschlichen Hand. Die Marken haben Feineinstellung. Die äußere Marke kann je nach der Papiergröße durch einen Handgriff verstellt werden.

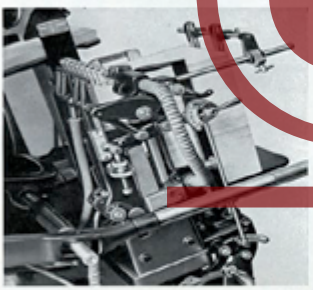

Überall wo Umstellungen je nach der Arbeit vorzunehmen sind, sind Bedienungsschilder angebracht. Wenn Durchschlagpapier oder Karton verarbeitet werden soll, braucht nach dem Zurichten und Aufstapeln nur noch der Zeiger der Skala am Papiertransport und an der Saugstangenkippung auf „Florpost" oder „Karton" eingestellt werden und die Maschine verarbeitet anstandslos Florpost oder Karton oder die Papiersorte, für die sie eingestellt ist.

Großes Zylinderfarbwerk. Ein großer und ein kleiner Farbzylinder aus Stahl mit seitlicher Bewegung. Verreibwalze mit Stahlreiter, Hebewalze und Duktorwalze. Die Massewalzen haben 52 mm Durchmesser. Die Einfärbung ist auch beim Verdrucken großer Autotypien vorzüglich.

© 2026

Gedrukt ter drukkerij „De Degel" - Amsterdam

VEERTIENDE DRUK 1938

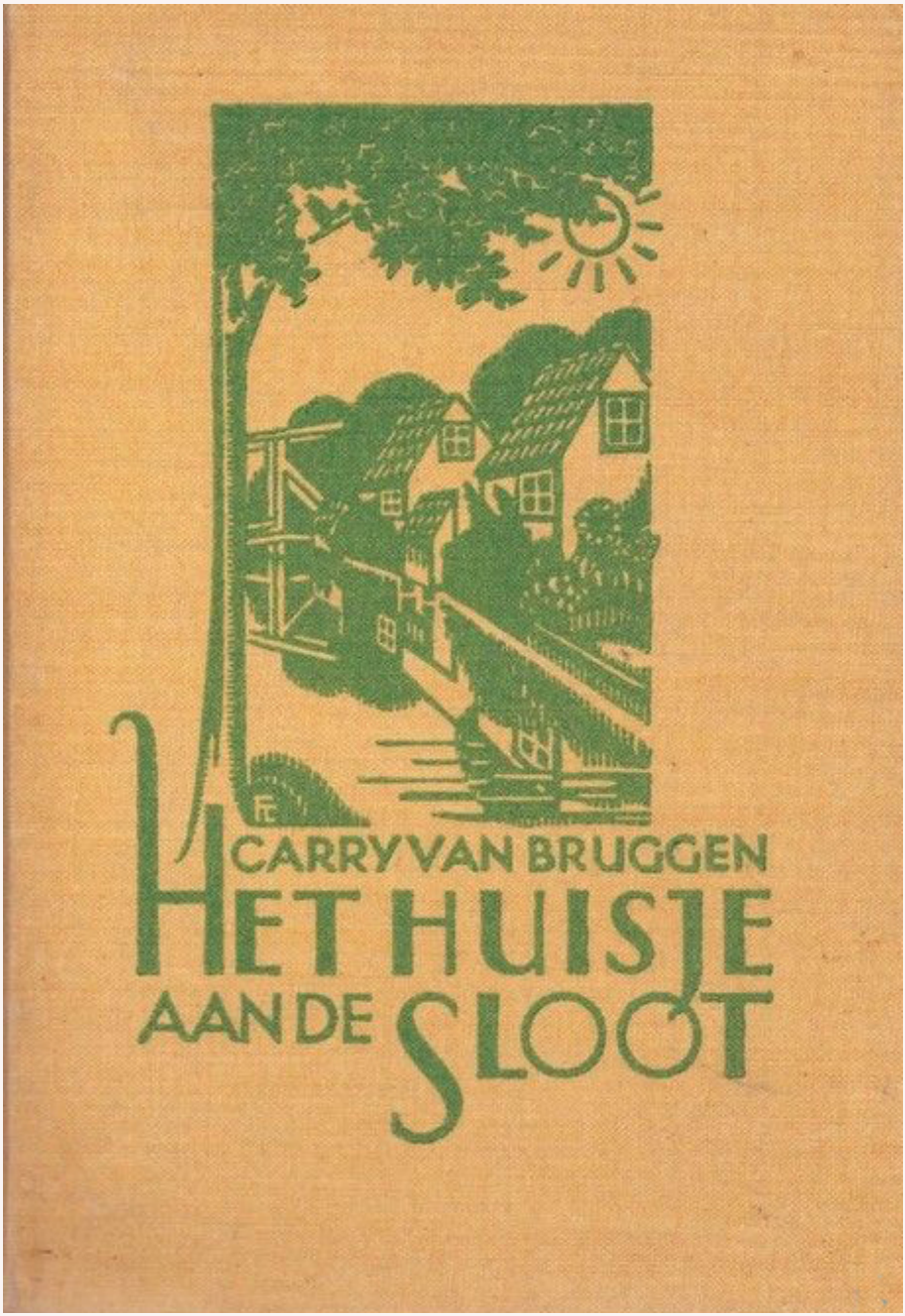

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN

HET HUISJE AAN DE SLOOT

14e DRUK — 21e DUIZENDTAL

BANDONTWERP FRÉ COHEN

©

2026

WERELDBIBLIOTHEEK — AMSTERDAM-W.

Willem Abraham van Leer (1880–1943) was een een spilfiguur in de grafische wereld van Amsterdam. De familie van Leer was sinds het einde van de 19e eeuw actief in de in Amsterdamse grafische industrie. Ze behoorden tot de midden- en hogere middenklasse van de Joodse gemeenschap: ondernemend, cultureel betrokken, en sterk verweven met het stedelijke leven. – Abraham van Leer groeide op in een milieu waar drukwerk, typografie en grafische innovatie dagelijkse kost was. Zijn familiebedrijf stond bekend om kwaliteit, vakmanschap en modernisering. W.A. van Leer richtte zich op: drukwerk en boekproductie, grafische vormgeving, reclame- en handelsdrukwerk, educatieve en culturele uitgaven.

Het bedrijf stond bekend om zijn moderne apparatuur, zijn progressieve houding ten opzichte van vormgeving, en zijn band met de Amsterdamse kunstnijverheidswereld.

Van Leer voelde zich zo sterk verbonden met jonge grafici, ontwerpers en kunstenaars. Binnen de Joodse gemeenschap stond Van Leer bekend als mecenas die onderwijsinitiatieven ondersteunde die kansen creëerde voor jongeren. – Toen Joodse leerlingen in 1941 door de bezetter uit het reguliere kunstonderwijs werden geweerd, was het Van Leer die met een substantiële schenking de oprichting van een eigen Joodse kunstnijverheidsschool mogelijk maakte.

Dankzij zijn financiële steun kon de *Joodse Middelbare Kunstnijverheidsschool* worden opgericht: een veilige plek voor Joodse jongeren, een centrum van grafische en kunstzinnige vorming en een plek waar docenten als **Fré Cohen** hun vak konden blijven uitoefenen. De school werd in de volksmond al snel de *W.A. van Leerschool* genoemd – een teken van respect én van zijn cruciale rol. – Ook Van Leer werd uiteindelijk slachtoffer van de bezetting. Zijn bedrijf werd onder druk gezet, *gearianiseerd*, en hijzelf werd in 1943 gedeporteerd en vermoord.

De samenwerking tussen Fré Cohen en W.A. van Leer via de school is emblematisch: Van Leer, de industrieel die ruimte en middelen creëert en Cohen, de kunstenaar en docent die die ruimte vult met vakmanschap, zorg en schoonheid. Samen belichamen ze een laat hoogtepunt van Joodse grafische cultuur vlak voordat die door de bezetting werd vernietigd.

Stofomslag: Frits Stoepman

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

WERELDBIBLIOTHEEK N.V.
GESTICHT DOOR DR. L. SIMONS IN HET JAAR 1905
THANS ONDER LEIDING VAN DR. N. VAN SUCHTELEN

©
2026

Het huisje aan de sloot kan wel als het bekendste boek van Carry van Bruggen worden beschouwd. Het is een verzameling van 24 schetsen uit het leven van een klein joods meisje. Zij geeft daarin haar beleving weer van het joodse leven, het huiselijk geluk, het mooie van de joodse feesten, en vooral ook de onderlinge solidariteit.

Toch registreert het kleine meisje ook hoe «ongeïnteresseerd de joden zijn in hun beleving van hun godsdienst».

Ze verwondert zich hierover, maar verzet zich niet zoals de kinderen in *De Verlatene*. Ze wapent zich tegen het anti-semitisme van haar omgeving door weg te dromen, te vergeten. *Wat is vergeten toch heerlijk. Zonder het vergeten zouden er veel minder verrassingen zijn, door het vergeten is het leven altijd nieuw.*

Mieke Wilcke-van der Linden

© 2026 U.M. Abraxas|Zuider-Amstel v/h *De Appelbloesem Pers* ISBN 9789079133338
Zuider-Amstelboeken Amsterdam – Gerevaloriseerde hertaling: Daniël Mok-Kolthoff

OMNIBUS (*ADSUM*):

1. IN DE SCHADUW *(van kinderleven)* 1907
2. SEIDERAVOND, *een monoloog* 1909 (in druk 1934)
3. DE VERLATENE 1910
4. HELEEN *Een vroege winter* 1913
5. INA *Een innemende vrouw* 1915
6. ENKELE BLADEN UIT HELENE'S DAGBOEK 1919
7. HET HUISJE AAN DE SLOOT *Jeugdherinneringen* 1921
8. AVONTUURTJES *Jeugdherinneringen* 1922
9. VIER JAARGETIJDEN *Een terugblik* 1924
10. DE KLAS VAN TWAALF *Een 'vrolijk meisjesboek' met diepgang* 1926
11. EVA *Loutering en acceptatie* 1927
12. ESSAY *Vaderlandsliefde, mensenliefde en pedagogiek*
13. *Erets Israël*; Recensie met repliek in: *In de schaduw*
14. Barber van de Pol, *De denkende vrouw*
15. M. van Amerongen, *Sterven, ja, maar bederven mogen we niet.*
16. Door Prometheus geboeid, *De rebellie Carry van Bruggen*
17. Hebreeuwse en Jiddische woordenlijst
18. Chana Kalmann, *Dat jodengezanik altijd*
19. Saskia Pieterse, *Het geweld van de norm*
20. Jerôme Heldring, *De goedkoopste soort van trots*
21. Uit de couranten
22. De moord op Carry's broer Jacob, hun zus Henny en haar gezin.
23. H. Westerman Holstijn, *Vaderlandsliefde en chauvinisme*
24. 'Joods ondanks haarzelf'
25. Sylvia Witteman, *Wat antisemitisme was, begreep ik toen ik Carry van Bruggen las.*
26. Anneke Reitsma, *Wat ik zoek is nergens en overal; Over Carry en de poëzie van Vasalis*
27. Nel van Dijk, *Van Bruggen en de levensduur van literair oordeel*
28. De Yiddishah professor, *Een gesprek over een verantwoordelijke levenshouding.*
29. Amein!

De originele teksten zijn integraal gepubliceerd door DBNL, een samenwerking tussen de *Taalunie*, de VZW *Vlaamse Erfgoedbibliotheken* en de KB, *nationale bibliotheek*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

1. *Op reis* De tweeling mag even meevaren met de vaatjesman.
2. *De weddenschap* Welk lichtje brandt het langst tijdens het *Chanoeka-feest*?
3. *Tante Froukje is dood* Alles verandert door zo'n onherroepelijk voorval.
4. *Toverprentjes* Oom Zeelik brengt toverboekjes voor de kinderen mee.
5. *De broek van Pinchas Lezer* Heeft Pinchas nou dezelfde broek aan of niet?
6. *Het lege garenkaartje* Zij brengt op de handwerkles er niets van terecht.
7. *Kiezen of delen* Zij voelt dat joden en christenen hun eigen feesten hebben.
8. *Bloemen maken* Elk seizoen brengt altijd de glans van het nieuwe.
9. *Een voor allen, allen voor een* Een arme man heeft uit nood turf gestolen.
10. *Naar Amerika* Een jongen met zionistische ideeën emigreert naar Amerika.
11. *Op rouwbezoek* Iedereen is in rep en roer.
12. *Maneschijn met koek* Een bijzondere stemming als de maan opkomt.
13. *Brood op de pof* Op sabbat brood halen... Een vernederende ervaring.
14. *Hoe mijnheer Snoek examen deed* De rebbe vertrekt naar een andere plaats.
15. *Moeilijke kwesties* De nieuwe rebbe is streng in de leer.
16. *'Al om een suikerballetje...'* Het meisje windt zich op over al te formele regels.
17. *De vleiende belediging* Ze wordt verdacht van plagiaat.
18. *Het wonder* Het meisje is ernstig ziek. Woorden roepen angstvisioenen op.
19. *Het bontsatijnen lint* Toeristen komen schuilen, ze krijgt een prachtig lint.
20. *Hooi voor warme voeten* Ze kijken hoe de Duitse keizer voorbij vaart.
21. *De brief* Godzijdank komt de brief met het goede bericht toch nog.
22. *Zouden de mensen het niet geloven..?* Op *Seideravond* blijft de deur open.
23. *Avondwandeling* Het meisje ondergaat de avond op een bijzondere manier.
24. *Het al te volle leven* Op de dagen op de grens tussen herfst en winter krijgt het meisje vaak bijzondere sensaties. Het is alsof het water en de wind een stem krijgen en er groeit in haar een alles overstijgend soort verlangen en een alles omvattend medeleven. Soms is het leven door zijn volheid bijna niet te dragen.

© 2026

In de schetsen worden kleine voorvallen beschreven uit het bestaan van Lientje die zich nauw verbonden voelt met haar broertje Joop. Zowel het leven thuis als dat op school worden gekleurd doordat het gezin deel uitmaakt van een kleine joodse gemeenschap in een provinciestadje. Soms beleven zij ook iets van hun verbondenheid met het joodse volk in heden en verleden. Al vroeg is er vaag kritisch besef en zijn er verwijzingen naar joden die tot de 'liberalen' zijn gaan behoren. Over zionisme en socialisme wordt gediscussieerd. Zinspelingen op crisisverschijnselen zijn waarneembaar. Hun uitzonderingspositie is een voorrecht met schaduwzijden. De kinderen kunnen niet altijd meedoen met de anderen en altijd bedacht zijn op onbegrip en oplaaiende vijandigheid. Zwaar weegt dat het gezin een lage maatschappelijke status bezit en te kampen heeft met armoede. Vernederende situaties kunnen niet uitblijven, toch blijft een besef van eigenwaarde bestaan.

KORTE VERHALEN UIT DE WERELDBIBLIOTHEEK

NO. 2

CARRY VAN BRUGGEN

MANESCHIJN MET KOEK

EN

AL OM EEN SUIKER BALLETJE

UITGAVE VAN DE MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR - AMSTERDAM-SLOTERDIJK

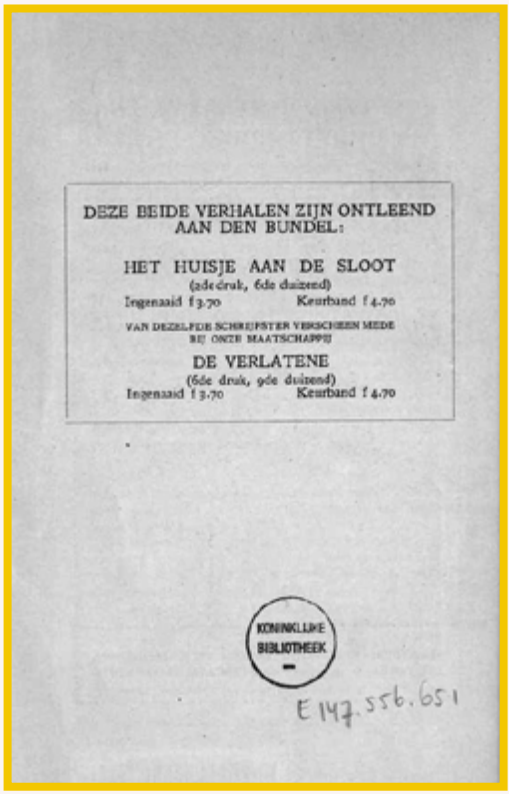
DEZE BEIDE VERHALEN ZIJN ONTLEEND AAN DEN BUNDEL:

HET HUISJE AAN DE SLOOT
(2de druk, 6de duizend)
Ingenaaid f 3.70 Keurband f 4.70

VAN DEZELFDE SCHRIJFSTER VERSCHEEN MEDE BIJ ONZE MAATSCHAPPIJ

DE VERLATENE
(6de druk, 9de duizend)
Ingenaaid f 3.70 Keurband f 4.70

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK
E 147.556.651

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Lea is gauw van haar stuk gebracht, maar kent of vermoedt in zichzelf toch een gevoel van geestelijke superioriteit en haar vader is voor haar een autoriteit. Onhandig in het dagelijks leven en weetgierig als het op voelen en denken aankomt. Wat anderen vanzelfsprekend vinden, beziet zij met verwondering.

Lientje kent een scala van bijzondere sensaties die haar een wonderlijk-vreemd en angstig-zoet gevoel van volheid geven en moeilijk te definiëren verlangens oproepen. Zij ontwikkelt op den duur gevoelsmatig een vaag metafysisch besef door het ervaren van iets als EENHEID, die zich in afzonderlijk en individueel manifesteert. Daarmee wil het meisje ÉÉN worden, er in opgaan.

Een voorbeeld waarin de gesuggereerde vorm van mystiek een hoogtepunt bereikt, is *Avondwandeling*.

Carry van Bruggens beschrijvingskunst heeft een zintuiglijk karakter, met het accent op zien, voelen, ruiken, horen. Het oproepen van lichamelijke gewaarwordingen vloeien over in existentiële en mystieke belevingen.

Deze schetsen, en de latere bundels *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden*, passen in Van Bruggens oeuvre, waarin vooral vanaf de roman *Heleen* het zoeken naar een levensbeschouwing centraal staan. In haar ideeënwereld is *verwondering* het begin van bewustwording. De denkende mens stelt zichzelf vragen, terwijl de 'onnadenkenden' geleid worden externe stelligheden en vanzelfsprekende 'gevoelens'.

Deze *schetsen* uit de jaren twintig zijn te verbinden met haar essay *Prometheus* en haar symbiotische roman *Eva*. Dat het meisje uit *Het huisje aan de sloot* beschreven wordt als taalgevoelig, sluit aan bij *Hedendaags fetisjisme* over taal.

In zijn bespreking van *Het huisje aan de sloot* schreef M. Nijhoff indertijd: *Carry van Bruggen, die wij reeds van zoveel verschillende kanten leerden kennen, heeft zich hier van haar beste kant getoond.*

Jacques Sicking

WOORDENLIJST

© 2026

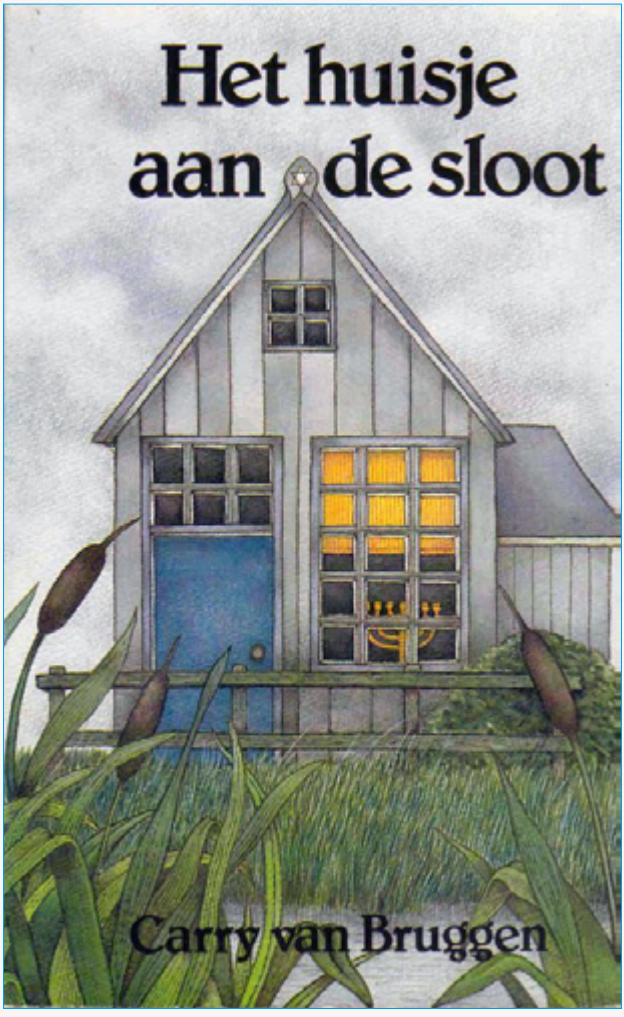

WERELDBIBLIOTHEEK 21e DRUK

Op bijzonder gave wijze en in een zuiver dichterlijk proza, heeft de schrijfster ons het milieu van een Joods gezin geschilderd, een gezin, waarin men dag in dag uit met materiële moeilijkheden te kampen had, maar waar de traditie en feestdagen van het Joodse geloof even zovele lichtpunten waren in het moeilijke bestaan. Carry van Bruggen laat ons deze hoogtijdagen zien door de ogen van een kind, het Chanoekafeest, de Seideravond en misschien krijgen we juist daardoor zo'n vriendelijk en zuiver beeld van deze tradities, die door het onbevangen kindergemoed vol overgave werden beleefd. Ook uit een cultuur-historisch oogpunt bezit dit met warmte geschreven boek een grote waarde.

Carry van Bruggen was een van onze begaafste en veelzijdigste schrijfsters uit het eerste kwart van deze eeuw. Vooral haar romans *De Verlatene* en *Eva* werden zeer bekend. Voor *Het huisje aan de sloot* werd zij in 1922 bekroond met de prijs van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Een criticus noemde het toen een 'juweel, dat onopvallend maar aanhoudend glanst met een standvastige en sterke gloed'.

Carry van Bruggen noteert woorden en uitdrukkingen zoals zij ze als kind hoorde – volgens herinnering en klank. Haar Jiddisch-Nederlands is de levende, vaak streekgebonden spreektaal van Zaanse *kille* en de Amsterdamse Jodenbuurt rond 1900. – Voor de historische achtergrond is gebruikgemaakt van de annotaties van Hartog Beem (1981). Hij leest hij Carry's kindertaal met de blik van een filoloog, terwijl zij de beleving van het kind probeert te vangen.

AANTEKENING BIJ OP REIS

De *Sabbat* wordt van avond tot avond gevierd (*Genesis*). Joden steken op Sabbat geen licht op (*Exodus*). Wanneer er drie sterren aan de hemel zichtbaar worden, geldt dat als een teken dat het 'nacht' is. *Nacht* betekent *avond in samenhang met de drie sterren.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EEN LICHT-BENEVELDE ACHTERMIDDAG IN HET LAATST VAN DE ZOMERVAKANTIE EN DE NEGENJARIGE TWEELING IN ROERLOZE AANDACHT GEBOGEN OVER HET WRAKKE HEKJE VAN DE TRAGE, TROEBEL-GROENE SLOOT. Geen geluid... Dan alleen, ergens dichtbij, het zoete flemen van een vogeltje... En, ver weg, drie doffe, korte stoten: de afscheidsgroet van een boot die het haventje verlaten gaat, de eindeloze zeeën tegemoet. Het jongetje, het meisje overrompeld door alles om hun heen dat als lauwe dauw hun wijd open zieltjes bereikt zonder dat ze luisteren, zonder dat ze zien het verre en het dichtbije... Het aanroepend vogeltje en de afscheid-roepende boot, het ritselen in de vlierstruik en de beslagen, bonte hemel oneindig boven hun kleine lijven. En nog eenmaal diezelfde hemel aan hun voeten, als een duizeldiepe kom vol bleek bevend licht onder in de groezel-groene sloot. Ze turen met verwachtingsvol hart naar het achterhuisje aan de overzijde. Daar, onder het wrakke schuurtje in donker, tussen de donkere paaltjes waarop het is uitgebouwd over het water... een halve meter hoog en niet breder... Daar is het rattenpaleis. Het water is inktig-zwart..., maar één rilling van staart of poot en het leeft er van zilveren kronkels, van grillige glanzende alen en krakelingen. De zwarte paaltjes, glibberig van slibberig watergewas zijn de pilaren, het watervlak hun zaal, vloer, tapijt en zwembad. Daar is het rattenpaleis... Daar woont de hele donkere bende. Wat is het alles wonderlijk en groot en overstelpend! Ze kunnen het haast niet dragen... Ze moeten ineens, allebei tegelijk er even van zuchten en kijken elkaar dan glimlachend aan en ze zeggen niets... Daar is het, daar komen ze vandaan en zwemmen over de sloot en klimmen omhoog bij de wal, hun eigen wal, en rennen driftig naar de kuil en dansen in de kuil bij avond, na zonsondergang. Wanneer ze in de sabbatavond aan het venster zitten wachten tot de drie sterretjes uit het verbleekte hemelblauw te voorschijn springend komen vertellen dat de sabbat verstreken is... dan kijken ze naar de ratten, de grote, zwarte ratten die uit hun donkere paleis aan de overkant driftig zwemmend over de sloot komen om te dansen in de kuil terwijl de hele hemel en de hele aarde wachten op de drie sterretjes die zo aanstonds te voorschijn zullen springen om te zeggen dat

© 2026

het niet langer sabbat is. Maar... '*Waar zouden ze nu toch zitten, al de ratten?*' Glad-zwart is de vloer van het paleis, roerloos staan de pilaren. Ze bewegen hun armen waarmee ze op het vaal-groen uitgeslagen wrakke hekje steunen en weer moeten ze glimlachen en eventjes zuchten, schuchter en bevreemd om die zwaarte binnen in ze die ze niet doorgronden omdat ze niet bevroeden hoe, zonder dat ze zagen en zonder dat ze luisterden zijn volgelopen van de ontroeringen uit het dichtbije en uit het verre... De droeve weemoedsroep van de boot als een schimmig glimmeren van verre bleke zeeën; de lokroep van de vogel, het ruisen in de vlierstruik... Ze voelen zich overmeesterd, alles is zo groot, zo overstelpend-vol van geheimen, zoet en zwaar. Dieper bukken ze over het hekje, zetten hun voet op de onderste lat en weer glimlachen ze gelijktijdig, omdat ze tegelijk omkeken naar het achtervenster met het gele rolgordijn of moeder daar ook zitten zou en hen stilletjes gadeslaan! Het hekje is wiebelig en oud, de moddersloot moorddadig als je hoofd vooruit in het water schiet. Maar ook... Alles is vanmiddag zo vreemd... Overweldigend als vol geheimen, zoet en zwaar... en ze bukken, in een onweerhoudbaar verlangen om langs alle achterhuisjes en wallekanten, aan weerskanten van de sloot, aan weerskanten van zichzelf, links en rechts te kunnen zien, tot aan die bruggetjes toe... Vaker hebben ze zo samen voor het hekje aan de sloot gestaan, maar nimmer geweten dat alles zo wonderlijk kon zijn en nimmer zo verlangd, verder te komen, meer te zien dan wat zichtbaar is van hun eigen plek...

Kan jij wel tot aan het bruggetje kijken?

Ja... net... en o... Daar komt de schuit... Daar komt de vaatjesman met de boot!

Onder het lage, nauwelijks-gewelfde bruggetje door, uit een verte van weidegroen met meer licht dan boven open water komt de trage, bruine schuit uit zon in 't donker aangedreven. En de lange gebruinde man laveert in scherpe zigzaglijnen van wal tot wal. Overal waar een klein vierkant hokje is uitgebouwd over de sloot, daar bonkt hij een klein vierkant deurtje open en een vaatje komt er uit en een ander gaat er in.

In scherpe zigzaglijn laveert hij zijn schuit naar de overwal, doet er hetzelfde en keert weer terug. De vaatjesman heeft in zijn schuit twee

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

soorten vaatjes: lelijke oude en mooie nieuwe, blinkend-geel met rode banden. Broer en zus worden ineens nieuwsgierig en gespannen. Ze fluisteren: 'Zou hij bij ons zo'n lelijke oude brengen of zo'n mooie nieuwe...?' 'Zouden we het durven vragen?' Dichtbij is de schuit. In brede, malse plooien wijkt aan weerszijden het water terug. Lientje fluistert:
O kijk... Het water... fluweel... Wat mooi fluweel..![1]
De schuit is niet vol. In het diepere midden staan de vaatjes, twee lagen op elkaar, die gebracht worden en die gehaald worden afzonderlijk. Maar op de plecht is nog plaats naast de man. Je zoudt er best allebei kunnen staan zonder hem te hinderen. En ineens... Weer gelijk kijken ze elkaar aan en hun hartjes slaan tegen hun keel. Mee mogen! Meevaren met de vaatjesman door de sloot! Het lijkt haast onmogelijk dat zij het vragen durven. Het is haast onmogelijk dat hij het goed zou vinden. Maar als ze het niet durven vragen dan kan het ook niet gebeuren en ineens schrikken ze van elkaars stem, want eenstemmig hebben ze het al gevraagd:
Vaatjesman... mogen we mee? Mogen we meevaren door de sloot?
Hij heeft eerst met zijn ogen hun stemmen gezocht, daarna heeft hij lang gekeken, lang gezwegen... maar eindelijk sprak hij... het mag! O, het is bijna te veel opeens! Daar varen ze... Bij het kleine steigertje zijn ze voorzichtig opgestapt en nu zijn ze al midden in de sloot, vlak bij het rattenpaleis, maar ze kijken niet naar het rattenpaleis. Ze houden elkaar stevig bij de hand.
Ons huis... Dag huis..!
Ze glijden voorbij... Ze liggen laag in de sloot, hoog is de kleine gevel van grijze planken... de blauwe achterdeur... het ene venster met het gele rolgordijn. Ze rekken zich uit op hun tenen om iets te zien van wat achter het venster is... in huis... Altijd hun eigen huis... En nu ook als een vreemd huis omdat ze zomaar er voorbij varen in de sloot... Daar staat oude buurvrouw Top, haar gezicht is als een rood appeltje boven de troebel-groene sloot. Ze ligt op haar steigertje en spoelt een dweil.
Dag jongens... En ga jullie varen? Ja... We gaan varen buurvrouw Top!

1 *Vaatje: poepdoos*

© 2026

I

Maar stil... Nu komt het... Daar is het achtertuintje van Trijntje Tuut. Het is bijna nog mooier dan haar voortuintje aan de straat! In het groene gras staat de fuchsia, een pracht van purper, paars en groen. Daaromheen bloeien de witte violieren en de lage schoeiing aan het water vlamt en brandt van de Indiase kers.
En kijk, nu de boot zich omdraait in de sloot... nu lijkt alles plotseling dronken of gek geworden. De kleurige weerkaatsingen wringen zich in de raarste bochten, de wonderlijkste kronkelingen... fuchsia's, gras, violieren, kers, de wolken aan de bonte hemel en het glooiend blauw... Alles gebeurt in die duizeldiepe kom vol bleek-goud, bevend licht... Nee iets wonderlijkers is zeker nergens te zien! Maar de schuit lag even stil en in luie schommelingen is alles weer tot rust gekomen, een stoot en een bons... en het deurtje bonkt dicht.
Daar varen ze weer verder... Dag tuintje van Trijntje Tuut! En weg is het tuintje van Trijntje Tuut. Hier moeten ze er af. De tocht is gedaan. De schuit legt aan.
Daar staan ze... In een smal steegje staan ze heel beteuterd tussen twee kleine huisjes. Een oud mannetje zit er te timmeren op het plaatsje. Een scheepje staat op het duivenhok. Goudsbloemen blinken bij de regenbak in de zon. Ze zijn vlak bij huis en dat weten ze ook wel. Maar door het vreemde van het steegje lijkt het of ze heel ver weg zijn geweest... Nooit in hun leven is er zoiets vreemds met ze gebeurd. Ze wandelen het steegje uit, staan nu midden op het paadje. Wonderlijk...
Zo dadelijk zullen ze door de voordeur het huis weer binnenkomen en niemand zal weten wat ze allemaal hebben gezien en niemand zal weten wat ze allemaal hebben meegemaakt!

Aantekeningen bij *De weddenschap*
Pesach = Pasen; *Rousj-Hasjono* = Nieuwjaarsfeest; *Sjewoeous* = Wekenfeest, Pinksteren; *Simchas Touro* = Vreugde der Wet; *Joum Kiepoer* = Gr. Verzoendag; *Sjemini Atseres* = Slotfeest; *De hoge feesten* = Nieuwjaar, Verzoendag; *Poeriemfeest*: bij Poeri(e)m ofwel het *Lotenfeest* wordt uitbundig herdacht hoe de innemende Esther in Persis de ondergang van haar volk voorkwam. Het is het verhaal van een sterke vrouw die de antisemitische gevoelens van de antieke wereld openbaart.; *Chanoeka, channeke, Maccabeeënfeest*. Herinwijding v.d. tempel 163 vC. *Hun oliefles is het wonderkruikje niet*. Door een wonder brandde de nog aanwezige olie acht dagen. Ter herinnering brandt de eerste avond 1 lichtje daarna elke avond eentje meer; *Chanoeka-ijzer*. Koper met 8 oliebakjes en de *sjammes* = om mee aan te steken; *Sjoel* = synagoge, Dts: *Schule*; *Couhaniem*, afstammelingen van Aäron, *Numeri 6*; *Mongousoer* = *Mo-ng-ouz tsoer*, beginwoorden na het aansteken van het chanoekalicht gezongen en uiting geeft aan wonderbaarlijke reddingen; *Maccabeeën, Het wonderlijke kruikje*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DIT IS ZEKER: HALF-FEESTEN ZIJN BIJNA NOG PRETTIGER DAN HELE FEESTEN! De tweelingen weten niet zeker of zo iets wel gezegd mag worden, of het zelfs wel gedacht mag worden, want de hele feesten – *Pésach, Rousj Hasjono, Sjewoeous en Simchas Touro* – zijn heilig, de half-feesten niet. Misschien is het juist daarom. Want *heilig* beduidt wel vrij-van-school, en lange avonden rondom de witte kachel, zoete thee uit de mooie kopjes – maar het beduidt ook verbod van de meeste spelletjes, immers van al die waarbij hinkelbanen getekend of lootbriefjes geschreven, waarbij gescheurd, geknipt, gereden en gesleed, slootje gesprongen, baantje gegleden, scheepje-in-zee-gelaten, vuur aangeraakt en geld gehanteerd moet worden. Half-feesten zijn een avond-toegift op een weekse dag: alles mag, en alles blijft tot vier uur toe gewoon, het gaan naar de school, moeders werk in huis; de tafel is dan ook nog niet met wit belegd, de mooie jurk wordt in de kast gelaten, alles is gewoon – nee, alles schijnt gewoon, want na het eten begint langzaam aan een verwachting te komen, als rozerood voor zonsopgang – die hele middagschooltijd is er zoet en warm van doortrokken en bij het slaan van de klok, om vier uur, dan springt het licht uit de horizont. Thuis ligt dan het witte tafellaken... Er bij staan wanneer moeder op Vrijdagmiddag, bij het ingaan van de sabbat of van de hoge feesten, het daagse rood-en-zwarte kleedje van de tafel neemt en het glanzende witte erover spreidt, de vouwen plet met voorzichtige schone handen, zo zacht dat het lijkt alsof ze het witte laken aait en streelt – er bij te staan en toe te kijken, dat is juist als het oplettend en scherp bespieden van een goochelaar om hem zijn kunstjes af te zien: het lukt al evenmin. Er is altijd één ongrijpbaar ogenblik, waarin 'het' gebeurt, en dat je altijd ontgaat. Zolang het rood-en-zwarte kleedje nog ligt, is er niets – moeder komt, en ook aan moeder is niets bijzonders, ze neemt het rood-en-zwarte kleedje weg, de tafel komt bloot, oud, vol vlekken en krassen, nu wappert tussen moeders handen het witte laken, vlak bij de lamp, bijna er tegen aan, nu daalt het, nu ligt het en... weer mis. Het is gekomen, en niemand heeft het zien komen, moeder heeft ineens een ander gezicht; en elke stoel en het kastje en de kachel – allemaal hebben ze een ander gezicht – niemand heeft het ver-

© 2026

anderen-zelf kunnen zien, niemand dat ogenblik kunnen vatten. Maar een volgend maal – zo neemt het kleine meisje telkens opnieuw zich voor – dan zal ze niet naar het tafellaken kijken, maar heel scherp naar moeder en naar het kastje, de stoelen en de kachel, want éénmaal wil ze toch dat wonderlijke ogenblik vangen, waarin van alle dingen de gezichten veranderen... Half-feesten zijn *Poeriem* en *Chanoeka* – Poeriem is opgewonden van plezier, vet van volle overvloed.[1] Het is daarbij al bijna een voorjaarsfeest, het voert een jubelende wimpel in top – Chanoeka, in de vroege winter, is veel stiller, en ook veel schrieler... Het is eigenlijk niets dan acht avonden achtereen zingen bij de lichtjes, met daarna voor elk een stuk koek, maar daarvoor duurt het dan ook zoveel te langer. Op een keer heeft de meester in school verteld van het Noorderlicht, de enige gloor en troost in de lange Poolnacht, en na vieren hebben ze toen samen uitgemaakt, dat zo precies de Chanoeka-lichtjes schijnen als gloor en troost over de eerste duisternissen van de winter. De lichtjes tellen met de avonden op – elke middag giet Vader uit de grote fles, voorzichtig – want het kan wel op, zegt moeder, en hun oliefles is het wonderkruikje niet – één bakje meer dan de vorige dag met de dikke, goudgele olie boordevol, zonder een druppeltje te morsen – daarin wordt dan de losse draad gelegd, die zich dadelijk gulzig begint vol te zuigen – en elke avond straalt dan heller dan de vorigen de goudgloed naast het kastje tegen de muur. Want in het uitgeschulpte koper – wonderlijk genoeg dat het Chanoeka-ijzer heet, maar grote broer zegt dan ook dat het *Chanoekawijzer* heet – in het uitgeschulpte koper zijn kransen van bolle bobbels, guirlandes, tot bloemvormen samenlopend, van allemaal kleine pareltjes gedreven, en iedere bobbel zendt zachte vlammingen uit en ieder pareltje kraalt in fijne straaltjes en zelfs de olie, waarin als luie dikke wormen de volgezogen draden liggen, is licht-goud doorschenen tot op de donkeren bodem van het bakje, als een schuitje gevormd. Hoe heerlijk, dat de lichtjes moeten toenemen met de avonden! Ving het de eerste keer al aan met de volle pracht van alle acht, ze zouden na twee

1 HALF-FEESTEN: Feesten zonder *joumtouf*, d.w.z. er is geen verplichting tot rusten zoals op sabbat.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dagen, meent Vader, misschien al niet meer kijken. Dat lijkt nu wel bijna onmogelijk – maar zoals het is, valt er toch elke avond iets nieuws te zien. Wat de vorigen keer nog donker was, of maar flauwtjes glansde, die mooie 's' van kraaltjes boven het vierde bakje, is de volgende avond door het licht als beetgegrepen, volgeblazen van leven, volgestookt van gloed... En als 's morgens vroeg het doodse winterlicht door de ruiten schijnt, vaal en triest van druipende dooi en er is soms geen boter voor het ochtendbrood, en de klok tikt zo saai, en ze moeten met lekke schoenen door de morsige sneeuwbrei naar school, dan brengt het kijken naar het Chanoeka-ijzer – of naar de Chanoekawijzer, als grote broer gelijk heeft! – al zijn de bakjes ook leeg, al glimmert het ternauwernood, toch een zoet gevoel om het hart teweeg: het duurt niet meer lang of het is weer avond, dan branden de lichtjes opnieuw en mooier, en alle schijnselen zijn anders dan de vorigen dag. Ze hebben vandaag even gekibbeld op de stoep van de school, of het nu al de vijfde of nog maar pas de vierde avond is – toen ging daar gelukkig juist Kaas voorbij, met een klok onder zijn arm, die hij zeker had gerepareerd en nu terugbrengen ging – hem hebben ze het gevraagd. Er liepen genoeg andere mensen in de straat, maar niemand konden ze het vragen, want niemand wist immers iets van Chanoeka – alleen zij-beidjes en Levie Kaas. Ja – jammer genoeg – het is alweer de vijfde avond. Nu begint het wel op zijn allermooist te worden – maar nu is tegelijk ook al meer dan de helft voorbij. Of precies de helft? Want de dag telt niet mee. Daar gingen ze bijna weer over twisten! Het heeft vandaag al gesneeuwd en weer geregend, eerst gevroren en toen gedooid, nu doet het alles tegelijk en alles door elkaar. Op de jas van Levie Kaas, vlak bij de schouder, versprong een smeltende sneeuwvlok tot prachtige, harige sterretjes en pluizige pijltjes, zo vlug als een vuurwerk en daardoor heeft het kleine meisje haast niet gehoord, wat Levie Kaas allemaal zei – want die sneeuwvlok wist natuurlijk niet dat zij naar het getover keek... en ineens moet ze het overdenken, hoeveel duizenden, ja misschien wel miljoenen, wonder-mooie toverdingen altijd door en overal gebeuren zonder dat iemand ernaar kijkt. Het is om duizelig te worden, ze voelt een heete prikkeling over haar voorhoofd en

© 2026

II

ze kan even niets zeggen. Het is al donker geworden... vlak langs ze smakken zware klompen door het sneeuwsop heen, dat ze sliffend opdrijven voor zich uit als schepen de kruiende schotsen – een groet komt uit de schemering en ze groeten weerom.[1] – 'Dag, vrouw Komeyn – maar nauwelijks zijn hun de woorden van de lippen of ze blijven allebei tegelijk stokstijf staan. 'De koek! Vergeten...' Ze hebben precies gelijk hetzelfde gezegd en moeten nu allebei lachen. 'Hoe kwam het dat jij er ineens aan dacht?' 'Omdat vrouw Komeyn daar ging. En jij?' 'Ik ook'. Ze rennen lachend terug. De koek voor vanavond vergeten – zeker door het praten met Levie Kaas. Vrouw Komeyn is de waschvrouw, ze komt elke week één dag; als ze er is, vinden ze koek om vier uur uit school – als ze haar zien, denken ze dus aan koek! Thuis moeten ze dat allemaal gauw vertellen, hoe het kwam dat ze eerst de koek allebei vergaten en er toen allebei tegelijk aan dachten. De mooie kopjes staan op de tafel – de hele kamer ruikt naar koffie met kaneel. Waar is vader? Vijf bakjes boordevol olie wachten op vader! Laat vader nu toch komen, dan is iedereen thuis, buiten lopen dan nog enkel mensen die niet weten wat Chanoeka is. Nu staan ze bij vader vóór het Chanoeka-ijzer... zeggen zij tweeën, maar grote broer neemt ze allebei aan een oor en ze moeten hem nazeggen: '*Vader staat bij de Chanoeka-wijzer*'...; moeder wenkt, dat er nu niet meer gestoeid mag worden. Ja... moeder heeft gelijk, ze moeten kijken! Het mooie wonder is er al bijna weer. Vader heeft het losse bakje, dat eenzaam boven de anderen in zijn sleufje hangt, in de hand genomen en aangestoken – die ene steekt nu al de anderen aan, hij bedient ze, en daarom heet hij dan ook de Sjammos of bedienaar, juist zoals Zadoks, die in sjoel de Couheiniem het water over de handen giet, vóór ze de gemeente zegenen gaan![2] Langzaam gaat vaders hand met de brandende Sjammos de vijf bakjes langs – ademloos kijken ze toe – nu is het klaar, nu branden de witte draden, nu flonker-vlammen de bobbels weer, kralen de pareltjes gouden straaltjes uit, en de goudgloed is zo hel, dat de donkere hoek, boven de drie laatste bakjes, niet eens zo héél veel flauwer gloort. Even nog

1 SLIFFEND: sloffend
2 Händel schreef in 1727 de hymne *Zadok the Priest*, verwijzing naar de *zalving van Salomo door Sadok*, 1 Kon. 1:39

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

stil – en vader heeft het Mongousoer al ingezet, nu zingen ze allemaal, de ogen naar de lichtjes. Moeder staat naast vader, haar hand ligt op zijn schouder, vader is veel langer dan moeder maar moeder zingt veel hoger! Kun je dat van elkaar aftrekken? Nee, natuurlijk niet. grote broer bromt maar zo wat – zij tweeën zingen het hardst, maar ze denken niet aan de dappere Maccabeeën en aan het wonderlijke kruikje..., ze kijken alleen naar de vlammetjes, hoe ze zacht op hun zingende adem bewegen, als bloemen in de wind, als tulpen in het voorjaar, hoe de oogappels van vader en van moeder en van groten broer – allemaal hebben ze bruine ogen – wel gouden kogels lijken. Wat brandt de derde vanavond slecht, maar de vijfde, de vijfde wel haast als een kaars. Zingt vader langzamer dan andere avonden? Ze popelen om over de vlammetjes te praten, ze staan vlak naast elkaar en voelen van elkaar hoe ze popelen, onder het zingen door wenken ze naar de vlammetjes en lachen in het geheim. Het zingen is uit – moeder gaat gauw naar de tafel om koffie te schenken – vader loopt even met de handen op de rug de kamer door en neuriet voor zich heen, wat ze juist gezongen hebben; dat doet vader altijd. Met groten broer zijn ze bij de lichtjes gebleven. Kijk die derde vanavond eens lelijk branden.' 'Maar die vijfde is prachtig...!' 'Wie denken jullie wel, dat het langste branden zal?' Zo bang is het kleine meisje, dat het broertje haar voor zal zijn, dat ze over haar woorden haast struikelt: *'De vijfde... de vijfde natuurlijk... die is zó prachtig, zó sterk... die brandt misschien wel de helen avond door...'* Is daar nu zoveel aan te lachen? Het moet toch zo zijn... het kan toch niet anders... 'Wie denk jij dan?' Haar broertje heeft nog niets gezegd en grote broer staat maar te lachen. 'Ik denk... de tweede!' 'De tweede... die sufferd!' En ze kijkt verschrikt naar Vader, of 'suffert' wel mag worden gezegd van een Chanoekalichtje. 'Wie zijn lichtje het wint, die krijgt een halve Stuiver van mij!' Zij hebben hun ogen van de lichtjes niet af, ze proeven nauwelijks de koek en heel niet de koffie – ze vergeten de goudkralende pareltjes, de flonkerende hobbels en de mooie 's', die vanavond in zijn volle fleur pas staat. Trilt er een van de vlammetjes – zo krimpen ze van schrik, houden zich roerloos. Moeder mag niet te dicht langs het kastje gaan, vader moet wat minder waaien met zijn

© 2026

krant... Het kleine meisje voelt haar hart bonzen... om de halven stuiver ook... maar het meest om het lichtje, háár lichtje nu, zo prachtig, zo sterk. Hoe kan nu iemand vertrouwen hebben in dat bleke tweede? Maar waarom moest broer toch zo lachen? En met dat ze het denkt... daar gaat haar lichtje uit... een zwarte walm trekt traag van de gedoofde pit omhoog... de scherpe reuk drijft langzaam naar ze toe... schoon-leeg is het bakje... en 't lijkt als doofden er vier tegelijk, in plaats van één, zo dof is nu de gloed, zo straalde dat ene lichtje, háár lichtje... en de tranen springen in haar ogen... maar de groten lachen, grote broer het hardst. Hoe kwam het toch, dat ze dat allemaal vooraf schijnen geweten te hebben? 'Hoe komt het toch? Het brandde zo mooi, het allermooiste!' 'Maar daarom juist moest het immers het eerste uit gaan! Domme meid...' Moest het daarom juist het eerste uitgaan? Ze gelooft het niet. 'Nee, zeg nu eerlijk... éérlijk...' Hij lacht maar en knikt maar van ja. Vader ook. Zeker, juist omdat het zo prachtig brandde, moest het het eerste uit. Haar broertje heeft de halven stuiver al. Twintig negerballen of vijf kokos-spinnekopjes – of dertien kakeien... maar hij zal wel delen... Het wonder-mooie lichtje! En ze kijkt naar de muur. Stil stralen de vier vlammetjes, die nog over zijn, het derde heeft de andere ingehaald en is nu bijna even sterk. Het hare alleen is uit, is dood. Wie had toch gedacht, dat het allermooiste het eerste uit moest, juist omdat het 't allermooiste was...? Ja..., er zijn vreemde dingen in de wereld!

AANTEKENINGEN bij *Tante Froukje*

Sjabbesgoja = sabbatvrouw is een niet-joodse die tegen een kleine vergoeding op vrijdagavond de lichten uitmaakt en zo nodig de kachel verzorgt; *Kiesjeliesj,* lett.: koekjes; VGL. Duits *Küchel,* gebak voor Poeriem; *Mierik,* wortel, meestal *krein* (Slavisch) genoemd, ingrediënt voor de seiderschotel; *Rousj-Hasjono* = Nieuwjaar; symbolisch een appel met honing te eten en de wens uitspreken dat ons een goed en zoet jaar geschonken moge worden; *Koekjes voor de gewre.* worden uitgedeeld bij bijeenkomsten, in de nacht van het Wekenfeest en Slotfeest in speciale vergadering bijeen om te *lernen; lernen,* bestuderen van de Geschriften zie Naar Amerika, noot ,64, blz. 67. (17) Voor *hafdolokaars = sabbatkaars; Morour,* Hebreeuwse naam voor mierik, lett. bitter-(kruid); *Jigdal,* eerste woord van een gedicht over de geloofsartikelen van Maimonides. Het wordt bij een stervende heel zacht gereciteerd, zodat de stervende er niet door gehinderd kan worden; het wordt niet gezongen of geneuried.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In de half-donkere gang, onder het aankleden hebben ze het elkaar al lachend ingefluisterd: gauw naar huis, er is linzensoep! Met dikke meelballen, waar binnen de bruine stukjes zachtgebakken ui verscholen zitten. De linzensoep zoals alleen moeder kan maken, zegt vader. Maar buiten, wie heeft de hoge stoep beklommen? Wie staat daar blauw omwaasd, goud doortrild in de brede, lage halfboog van de deur? Wie kijkt naar binnen met een blij-verwonderd, wijd open oog? De zomer! Niemand anders dan de zomer! Waar kwam die nu ineens vandaan? Vanmorgen drong een ijskoude regen door de mouwen op haar huid. Wolken hingen laag als boordevolle grote grauwe bollen, en boven op het bruggetje heeft ze de wind zo gemeen te pakken genomen dat ze, tegen de leuning geplakt, niet goed wisten of ze lachen of huilen moesten. En nu... Die tintelende stilte, al dat blauw en goud, warmte om je jas bij uit te gooien. Wie had dat nu durven denken? *Simchas-Touro* al veertien dagen voorbij en dan daarbij: een late Simchas-Touro. Zou je niet zeggen dat er in de bloemisterij bij de school sinds vanmorgen allerlei nieuws is opgebloeid? Door dat heerlijks naar huis te mogen gaan. En daar dan de lekkere linzensoep te vinden! Zou moeder al voor de deur staan om naar ze uit te kijken? Rennen maar om gauw bij moeder en bij de soep te zijn. De zoet-scherpe lucht van de bruine uitjes is door het hele huis. De soepterrine staat boordevol op tafel. Maar moeder zit naast het kastje op een stoel en ze snikt in haar schort. Nu kijkt ze op en ze zien haar ogen bijna dicht in een gezwollen gezicht en haar neus helemaal rood en haar mond dik van het huilen. Ze zijn duizelig van schrik op de twee stoelen tegen de dichte bedstee gaan zitten; bang en aarzelend om een verschrikkelijk nieuws te horen. Het meisje hoort naar het bonzen van haar hart... Het is als de stap van een boze man, in een droom, langzaam en zwaar uit de verte... *Er is iemand dood*... Het is verschrikkelijk, maar dat niet alleen... Het is wonderlijk... Wie is er dood? 'Tante Froukje is dood...' O, daar ging iets vreselijks door de kamer. Alles is anders geworden, als was plotseling de schemering ingevallen. Nee, toch nog iets ergers. Maar wat? Het kleine meisje doortast haar heugenis... Ze weet het! Eens op een vrijdagavond heeft de lamp gewalmd en

© 2026

III

de sjabbesgoje liet op zich wachten. Er bloeide een scherpe, rode vlijm binnen in het lampenglas en uit het gat gulpte het zwarte, onophoudelijk, al meer, al meer... toch mocht niemand er met een vinger aan komen, er was geen direct brandgevaar, zei vader. Toen de vrouw eindelijk kwam stond alles in de kamer benauwd en grauw-beslagen. En zo is het nu. En nu is het nog veel erger. Het meisje kijkt onder door het gele rolgordijn naar buiten. Ja, het hangt ook over het plaatsje en boven de sloot hangt het ook. Moeder zegt iets over een stilstand van het hart. Oom David is het een uur geleden komen zeggen. Moeders schort is weer over haar schoot teruggegleden, er zijn overal donkere plekken, waar moeder heeft gehuild. De soepterien op tafel is boordevol... Hij staat tegen de kant van de schotel op, daardoor loopt hij door het lepelgaatje bijna over. Als er nu maar iets in de kamer bewoog, dan zou de pan helemaal overlopen. Zou ze eens even stampen met haar voet om te zien wat dan gebeurt? Maar tante Froukje is immers dood. Vader komt niet thuis, ze gaan nu eten zonder vader. De grijsbruine soep ligt stil in de borden, de grijsgele balletjes steken bobbelig erboven uit. Eten zonder vader... Maar tante Froukje is ook dood! Hoe zou het nu anders dan alles veranderd kunnen zijn? Het meisje kijkt naar haar broertje, dan naar haar moeder. Ja, ze eten allebei al is tante Froukje dood. Zij heeft ook honger maar wil het niet vergeten... Want het is schrikkelijk en wonderlijk tegelijk. Nu proeft ze half-bewust genietend de zachte balletjes tussen haar kiezen, op het puntje van haar tong proeft ze de scherp-zoete stukjes ui. Ze denkt aan alles waar tante Froukje bij hoort en waar ze nu nooit meer bij kan zijn. En ze bedenkt dat het hele leven dus voortaan anders zal worden. Ineens laat ze de lepel vallen en ze voelt een kramp over haar gezicht, een natte warmte op haar wangen van tranen. Niet alleen over de kamer, niet alleen over de sloot hangt het grauwe, asvale, maar over vanavond en vannacht, over morgen en overmorgen, over het hele leven. Tante Froukje hoort toch overal bij? Met Poerim brengt ze *kiesjeliesj* voor wie ze zelf niet bakken. Met Pésach brengt ze mierik. Op *Rosj Hasjana* ‹Rosj Hasjana› brengt ze honing. Ze brengt ook de koekjes voor de *gewre*. Ze brengt een nieuwe hafdolo-kaars, als de oude op is... Maar behalve dat brengt tante

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Froukje nog iets veel mooiers, veel belangrijkers, veel mooier dan al dat lekkers... Ze brengt de kleine zusjes en de kleine broertjes! Waar tante Froukje 's avonds binnen gaat, daar ligt 's morgens een nieuw kindje in de wieg. De *kiesjesliesj*, *morour*, honing en kaarsen brengt tante Froukje alleen in Joodse huizen. Alleen daar heet ze tante Froukje.

De kleine kindertjes brengt ze net zo goed in de andere huizen, daar noemen ze haar juffrouw Nathans. Ook op het bordje voor haar huis staat het: *Mejuffrouw Nathans*. Een ander woord staat er onder, een vreemd woord: *Verlosk*! Moeder zei vroeger dat tante Froukje zo heet van zichzelf. Maar verleden jaar achter de regenton bij het Joodse school, toen heeft lange Levie voor een prentje van elk aan allemaal verteld dat 'Verlosk.' geen naam is, maar een woord, en dat het iets te maken heeft met de kindertjes die tante Froukje brengt. En toen begrepen ze ineens ook niet meer hoe ze ooit hebben kunnen geloven dat tante Froukje *Verlosk*. heet van zichzelf – en haar vader was nog wel de oude Jesaja Katan. Ze heeft bijna bij het overreiken naar moeder het lege soepbord in de trien laten vallen, want ze denkt nu ineens aan het plaatje dat ze langen Levie gaf – het vogeltje van Blookers cacao, met de heldere, glanzende kleurtjes, de strakke kraaloogjes, het opgeheven kopje, de klauwtjes om bloesemtak geklemd..., ze ruikt de vochtige zwavellucht van dovenetel en gras en kruizemunt in halfdonker uit de modderige spleet achter de regenton gegroeid – daar heeft Levie *het geheim* verteld, daar hebben ze hem de plaatjes gegeven – en moeder moet tweemaal roepen, en zeggen dat haar arm geen uithangbord is, voordat ze haar het bord uit de handen neemt. Maar stil... daar is vader. Ze is plotseling opgeschrokken... Wat was er, wat is er? Iets dat er was, dat er is... was haar bijna ontglipt, zoals ze eens, bij het kijken naar een orgel, een vliegerdraad uit haar hand heeft laten gaan... ze wil de draad nu haastig binnenpalmen, maar het hoeft al niet meer... ze weet het al. Want vader zingt wat moeder vertelde... vader neuriet het *Jikdal*, terwijl hij bij de kapstok staat en zijn hoed er aan hangt... en nu weet ze weer dat tante Froukje gestorven is. Wonderlijk... toen moeder het daarnet snikkende met woorden zei, toen kroop het akelig en grauw als vale mist over alle dingen heen... nu vader het zingt,

© 2026

met Jikdal het zingt, nu is het inenen stil en wit en groot geworden... maar tegelijk lijkt het nu ook pas recht onherroepelijk waar. Het is nu juist als de vlakke velden langs de haven, wanneer er sneeuw ligt en het water, dat niet langer schepen draagt, moe en dof tegen de kanten klotst in de schemering van een der korte dagen vóór de Kerstvakantie. En tweemaal moet haar broertje haar manen om mee naar school te gaan. Hoorde ze niet wat vader zei? Hoe nu? Geen sneeuw? En nergens winter? Overal dat vreemde lauwe en blauwe damp, en gouden loof, als was niet *Simchas-Touro* reeds veertien dagen voorbij, als had het niet verleden week al 's nachts gevroren...? 'Sneeuwt het niet? Dacht jij ook niet..?' 'Nee, waarom zou het sneeuwen... sneeuw in oktober?' Nee, ze ziet het wel... maar even lag er toch sneeuw toen vader met *Jikdal* zong, dat tante Froukje gestorven is... en ineens alles stil werd en wit en groot en het begrijpelijk, bijna dragelijk scheen, dat tante Froukje van alles is weggegaan... nu kruipt het akelige, vale weer over de dingen heen... nu is het weer onbegrijpelijk en ondraaglijk, dat tante Froukje nooit meer ergens bij zal wezen. Moet dan het akelige blijven, terwijl het betere dichtbij is en wezen kan? 'Zong vader niet *Mongousoer*, daar net toen vader thuis kwam in de gang...?' Ze weet wel beter, ze heeft opzettelijk de grote domheid gezegd. Nu zal hij zich stellig bedenken, wat vader dan wel gezongen heeft, hij is wel graag knapper dan zij! 'Mo-ngousoer...? Vandaag mo-ngousoer...? Vader heeft Jikdal gezongen!' 'Maar ik dacht toch dat ik hoorde...' En heel zacht, dat niemand op straat zal horen, neuriet ze het begin van 't Chanoeka-lied. 'Was het dat dan niet...?' 'Nee... 't was immers *Jikdal*. Zo...' En hij zingt. En zachtjes gaan ze verder. En de sneeuw is er weer en het klotsende water, moe en droef en zo verlaten. De benauwd grauwe walm trekt op. Bang dat hij ophoudt neuriet ze nu mee... zachtjes mee... en als het uit is nog een keer, en zolang ze neuriet blijft het witte, stille, grote, wel héél bedroefde, maar niet benauwde en niet akelige, en zolang het *Jikdal* duurt, lijkt het begrijpelijk en bijna dragelijk, dat tante Froukje gestorven is.

AANTEKENINGEN bij *Toverplaatjes*

Polk = Polak = Pool; Oostjoden op doortocht, om via Rotterdam naar Amerika te reizen, bedelend van de ene joodse gemeente naar de andere te trekken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu het tegen vieren loopt lijkt het wel of de school in schemerdonker is ingedommeld te midden van een ingeslapen wereld. Een uur geleden – ze hadden net de schriften opgeborgen na de schrijfles – is er nog eenmaal een half-verijsde sneeuwschijf uit de bovenlijst langs het raam duikelend naar beneden komen zeilen – even later werd er boven, uit de hoogste klas, een schreeuwende en spartelende jongen op de gang gegooid – daarna is er niets meer te zien of te horen geweest. En ook buiten, waar eerst nog een enkele wagen voorbij rommelde over de houten brug en jongen langgerekt gilde, is het gaandeweg heel en al stil geworden. Alles is schemerig en grauw, alles is nevel. Wegen, waarlangs anders gedachtes en verwachtingen van haar uitgaan, lijken nu door blinde muren afgezet; kanalen waardoorheen ontroering tot haar vloeide in spelingen van licht en gerucht, afgesloten, drooggelegd – het meisje is in de schemer alleen met haar verveling. Als een slang kleeft de verveling om haar heen, als een kriebel in de benen, zodat ze niet stil zitten kan, waardoor ze haar de meester, die maar staat en praat, niet meer kan uitstaan. Waarom wordt er nu niemand meer op de gang gegooid, waarom zeilt er niet nog eens een verijsde sneeuwschijf langs het venster, waarom komt er geen jongen, die oeoeoe in de luchtkoker schreeuwt, waarom dreunen ze in de eerste klas geen woorden en straatnamen op, waarbij de juffrouw in de handen klapt en het zo prettig terugdenken is aan toen ze zelf ook meedreunde van roos en koos, peer en heer en namen van paden en stegen, van sloppen en sluizen, die snelwisselende plaatjes werden onder het opzeggen, met zon en wind en water en gras en graan en molens.

Maar stil... Daar was iets... Er ging iets door de klas... een rilling, een geluidloze zucht. Nergens kwam het vandaan en nu is het overal tegelijk. Niemand heeft iets gezegd, en iedereen weet het al. Haar broertje keek vanuit de voorste jongensbank om, net toen ze keek naar hem. De meester praat door, maar elk woord kan het laatste zijn! Komt het nu... komt het nu al? De dommel is van haar ogen, de klevende verveling heeft haar losgelaten, de verwachting van alle dagen, en alle dagen als nieuwgeboren, fladdert de bevrijdende bellenklanken tegemoet.

© 2026

IV

Doornroosje is de klas, zijn ze allemaal samen, de bel van vieren is de *Toverprins*... Buiten wacht bleek de stille kou. Windloos is de schemering gekomen, na een rumoerig middaguur. Waar de houtzagerij staat laag en breed in 't vlakke land, wijst een flauwe veeg en een vage streep van kleumerig paars, dat daar ver-weg achter de wolken in kleurenpraal en vlammenspel de zon is ondergegaan. 'Wat koud... o, wat koud...' Het is alsof al wat week en warm aan ze is, plotseling verstolt in de algemene verstolling... de wereld is grijs en stug, vijandig; onder hand of voet geeft geen enkel ding meer mee, een korrelige koude korst, die ze nauwelijks duldt, onherbergzaam en dor als een afgesloten uitgestorven huis. Alle kleur is uitgebleekt, weggevreten door de bijtende, verterende kou, alle sappen, alle vochten heeft het felle ijs-vuur opgelekt als met dorstige tong. 'Zou je niet denken dat het er zo moet uitzien op de maan?' Maar ze kan geen antwoord geven. Schrik doet haar stilstaan op de hoek van hun straatje. Ach zie nu toch, zie nu toch! In de diepe rollaag, naast de grauwen, blinde muur, is het lieve, vlugge watervalletje in zijn vaart bevroren. Vanmorgen leefde het nog... en terwijl ze in de middagschool zich verveelden, heeft de vorst het verraderlijk gegrepen en doodgeknepen. Maar aan de overkant is nog iets ergers te zien. Achter de spekslagerij is de afvoergoot bevroren. En in het grauwe ijs, waar nog geen bijt werd gehakt, kleurt het lichte, roode varkensbloed, schier tot oranje uitgevrozen... een grijsgele klodder hangt als uitgebraakt de gootmond uit, een breede, grillige kegel, met een franje van spelden en naalden. In de winkeltjes is het nog donker – alleen daar verderop ligt over het vale, egale grijs van de straat, waaruit alle tekening van vocht en modder weggevroren is, een doodse rode gloor: achter in de groente-winkel, boven de aardappelbakken, hangt een kleine ganglamp aan een spijker. Ze blijven even staan kijken, niemand is in de winkel, alles schijnt er slapende doodgevroren, de aardappelen in hun bakken, de grauwe koolrapen in hun manden, de vaal-paarse kolen tegen de ruiten, de rodige vlam in het beslagen lampenglas. In de luwte van hun beschutte straatje nijpt de kou wel veel minder fel en ze reppen zich niet. Ook over 'thuis' ligt de laatsten tijd een vaalheid, een floers... de weekse winterkorst is er schriel, de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kachel brandt er zuinig... vader en moeder fluisteren over half-verzwegen zorgen... de dagen volgen er elkaar, eenvormig en traag. Maar als ze nu het houten stoepje op en in het gangetje gekomen zijn..., wat is dat? De kachel moet wel geweldig branden, wamt in de smalte tussen de gele wanden omvangt ze de warmte, als met open, zachte armen... en binnen zit iemand die een pijp rookt en schatert. Dat kan vader niet zijn, vader rookt geen pijp en vader schatert niet. Wie?... vragen elkaar de dansende lichtjes in hun ogen, terwijl ze uit hun jasjes jachten... Wie toch, wie?... vragen hun monden, zonder woorden, meeplooiend in het hartige lachen... En dan ineens ziet het meisje voor haar ogen een boot en golvend breed water, een klappende molen, een dreunende fabriek, een laag groen huis, een tuintje met bessenboompjes... 'Oom Zeelik... oom Zeelik is gekomen...' Warmte en heldere lampeschijn, verse koffie en oom Zeelik op bezoek. Oom Zeelik heeft dikke wangen, dikke handen, dikke knieën, dikken buik. Hij is geen echte oom... hij is gelukkig geen echte oom. De echte ooms zijn oom Mozes, oom Meyer, oom Sander... met de echte ooms wordt er altijd gefluisterd, over belasting, over huishuur, over schulden... naar hen tweetjes wordt dan nauwelijks gekeken, ze mogen niet meepraten en moeten vaak de kamer uit... dan luisteren ze stilletjes in het alkoof naar de stemmen en naar de klank van het zilveren geld... mogen ze na een poosje weer binnenkomen, dan worden hun kleren bekeken en zij-zelf over school ondervraagd... De echte ooms roken geen pijpen, de echte ooms vertellen geen grappen... maar oom Zeelik rookt altijd een pijp en vertelt altijd een grap. De echte ooms hebben 'Zaken' en bovenhuizen in een grote stad, maar oom Zeelik heeft bessenboompjes, een hond met rood haar, witte kippen en zeven hengels, in het dorp aan het water waar hij dertig jaar grootvaders buurman is geweest. Hij heeft een krentenkoek meegebracht, hij heeft een rookworst meegebracht, hij heeft appels meegebracht! Braaf opgepast? Goed geleerd op school? Niet de meester voor de gek gehouden? Ja, dat vragen ook allemaal de echte ooms, maar oom Zeelik lacht met glimmende wangen en kleine oogjes en hij zou blijven lachen, al hadden ze niet braaf opgepast, slecht geleerd en de meester voor de gek gehouden. Ze zitten met koffie

© 2026

en koek vlak bij de kachel... maar waarom werd er toch zo gelachen? Oom Zeelik vertelde grappen van Polken! Weet hij er nog meer, weet hij er dan tenminste nog één? Sommige van de grappen mogen ze blijkbaar niet horen. Van de canapé...? Nee, zwijg maar stil, dat begrijpt oom Zeelik uit zichzelf wel al. Van de man met die heel lelijke vrouw? Moeder schrikt ervan... waar denkt oom Zeelik toch aan... ze zijn toch kleine kinderen! Van de operatie dan...? Dat zouden ze niet begrijpen. Van de druppel aan de neus? Ze schateren al boven oom Zeelik uit. Wat een vies verhaal... van een druppel aan een neus! Recht mooi vindt moeder het eigenlijk niet van oom Zeelik... De Polk kwam dan het huis ingelopen en zo maar naar de keuken toe. De vrouw stond te roeren in de sjabbessoep. De vrouw had medelijden en de Polk had honger en de vrouw vroeg of de Polk mee bleef eten. 'Naar 't valt,' zei de Polk en hij bedoelde de druppel die hij zag hangen aan haar neus, vlak over de soep... Ze roerde in de soep en de druppel viel erin. En toen bleef de Polk... 'Niet eten...' 'Toch eten...' 'Stil... moet jullie horen... er was een andere Polk... die had ook honger... die liep ook op een Vrijdag-avond ergens binnen... bij hele rijke mensen. Daar waren ze met hun vieren, man en vrouw en zon en dochter en voor elk was er een hele kip...' 'O...' 'Een hele kip was er voor elk. Zegt de vader: 'toch zonde om de mooie kippen stuk te snijden... toch zonde om de mooie kippen te verhavenen...!' zegt de Polk: 'Hoeft ook niet... Als jij mij laat delen, zal ik eerlijk delen, zal ik toch de mooie kippen niet verhavenen.' Oom Zeelik houdt even op, zijn ogen zijn klein, hun ogen zijn groot... ze denken... moeder denkt ook. Vader alleen kent de grap. 'Moet jullie horen, raden doe je 't niet. Heeft de Polk gezegd: de vader en de moeder en één kip, dat maakt samen drie, de zon en de dochter en één kip, dat maakt ook samen drie, ik en twee kippen, dat maakt weer samen drie... heb ik eerlijk gedeeld en de mooie kippen niet toegetakeld...' Ja, Polken zijn slim, slim als vossen! Hoe komen ze toch zoveel slimmer dan andere mensen? Maar och... wat is dat nu... oom Zeelik moet weg. Er gaat geen latere trein die bij zijn dorpje stopt... en de boot vaart niet in de winter. Och, wie weet hoe lang het nu weer duurt... Moeder heeft zijn jas en zijn hoed uit het gangetje gehaald, bij de kachel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

moet oom Zeelik zich aankleden. Wat gekheid... wat schtoss... is hij dan soms een jongejuffrouw? Nee... maar hij is oom Zeelik! De grote wollen handschoenen steken aan weerszijden elk een dommen wijsvinger boven de jaszakken uit. De kinderen wijzen en lachen heimelijk... 'Kijk, ze vragen of ze...!' Oom Zeelik trekt ze voor de dag... daar ploft een plat pakketje op de grond. Gauw ermee onder de lamp, het witte papier eraf... kleurtjes blinken en schitteren, rood, groen, bontgeruit... Voor elk een toverboekje! Vader gaat mee naar de trein, moeder moet kopjes wassen, ineens is het stil en ze zijn alleen. Hebben ze gelijke of hebben ze verschillende boekjes? Elk heeft een ander – één met drie mannetjes... één met drie vrouwtjes. Een boer, een deftige oude heer en een inbreker met een vals gezicht en een woeste pruik haar – een kraamhulp, een oude, magere juffrouw, en een nufje in nauwe rokjes op hoge hakjes met pluimen en parasol. Met hun losse koppen, losse middenstukken, losse onderlijven... hoeveel verschillende poppen kun je daarvan wel maken... het is niet te tellen... het is onmogelijk te berekenen... het duizelt voor de ogen, als je dat eens in getallen becijferen wou! Die is pas gek: die uitgeslapen oude tronie, met haakneus en bril, mummelmond en holle hals boven de groengestreepte dikke boezem, en die is nog gekker: het gezicht van de kraamhulp, roze als fondant, boven het bestrikte en bekwikte, ingepende nuffenbloesje en de grote bottines van de oude juffrouw eronder uit... maar die is het allergekst: de oude heer op de boerenklompen, de boer er met zijn glimmende laklaarzen vandoor en de inbreker met het prachtige gebloemde vest... o, het is een draaimolen vol malligheid... Een hele kermis van uitgezochte zotternij. 'Kijk die... kijk deze! Het hoofd van de kraamhulp... en het jak met honderdduizend knoopjes van de oude juffrouw en eronderuit de platte groene muilen...' Maar het kleine meisje heeft niet geantwoord... ze voelt op slag haar hart bevangen... Nu al driemaal heeft ze boven het deftige vest met de paarse bloemetjes beurtelings de lelijke, valse moordenaars-tronie en het goelijk-lachende oude-herengezicht laten komen en driemaal achter elkaar heeft ze het duidelijk gezien: het vest verandert, het boord verandert, de das verandert als de hoofden verwisseld worden... Onder het he-

© 2026

renhoofd is het alles vertrouwelijk, welgedaan, deftig, het boord helder wit, de das een beetje zwierig in de knoop geslagen, en de bloemetjes aardige kleine veldviooltjes... nu komt de boevenkop met de lelijke ogen, de pruik haar om bang van te worden... en het boord lijkt slap en groezel geworden, de das ziet eruit of hij net een ander van de hals is gegrist, en de bloemetjes... de aardig kleine veldviooltjes zijn in nijdige, valse gezichtjes veranderd... hun donkere vlekjes werden woeste oogjes... hun gele streepjes rimpeltjes vol verborgen gemeenheid... keert ze dan weer de moordenaarskop naar het andere blaadje... zie daar komen de rose wangen weer aan... de plezierige mond, de bolle, volle kin... en de das zit weer genoeglijk, een beetje zwierig, zoals 't past voor een vrolijke ouden heer, rondom het smetteloze boord gestrikt en de bloemetjes zijn opnieuw kleine, aardige veldviooltjes... Is het niet wonderlijk... is het niet bijna griezelig... dat veranderen van iets dat toch hetzelfde bleef, alleen doordat iets anders dat erbij hoort is veranderd? 'Zie je het wel... zie je het ook?' Ja, hij ziet het ook, hij ziet het duidelijk. En ze kijken elkander aan. Zag je ooit zo iets ongelooflijks in je hele leven? Maar moeder komt binnen uit de keuken en vader komt terug van de trein. Ze moeten brood eten en dan moet ze haar hele taak nog breien: zeven naadjes aan de nieuwe kousen voor zichzelf. Vader heeft de toverboekjes toegevouwen en in het ladekastje weggeborgen. Niet te veel opeens, niet te lang achtereen, anders is dadelijk de pret eraf! Maar eerst onder het brood-eten en dan onder het kousen-breien en tot slapenstijd toe, voelt ze haar denken gevangen en haar hart beklemd van de nieuwe, onvermoede openbaring, dat dingen die schijnen te blijven zoals ze zijn, toch veranderen, als iets anders waar ze bij horen, anders wordt. En ze weet zelf niet waarom het is, dat ze er aldoor aan moet blijven denken.

AANTEKENINGEN bij *De broek van Pinchas Lezer*

Kille, Hebr. *kehilla; Goosen* = bruidegom; *De goosen Touro mag voordansen met de wetsrol*. Op *Simchas Touro* hebben de zgn. *bruidegoms der wet* een functie; *In de allermooiste wikkel*. De wetsrol wordt na lezing door een *wikkel* samengebonden; *Siertorens*: versiersels met belletjes op de stokken van de wetsrol; Loofhut, zie *Lev.* 23 en *Deut.* 16; *Boroech habo* = Gezegend hij die komt in de naam des Heren, *ps.* 118; *Parnas*, voorz. gemeente of lid van het College van *parnassijns*; *Mannensjoel*. In orthodoxe gemeenten zijn M/V gescheiden; *De Heilige Arke*, kast a.d. oostzijde v.d. synagoge waarin de wetsrollen staan; *Chazzan, vulgo chazzen*, voorzanger, soms voorganger; *Goosen Touro*, Ook de *chosen bereisjies* deelt lekkers uit; *Jomtof* = feestdag. Wens in Jiddisch *Gut jomtef; Morgenmiddag worden ze in de loofhut onthaald*. Bij het *Slotfeest* en dan wordt de loofhut echter 's middags niet meer gebruikt; *Slapen doen ze in hun echte huis*. Orthodoxen slapen in de loofhut; *Keppeltje*, dubbele verkleiningsuitgang. *Keppel* is reeds diminutief van *kap*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Beter is het, in deze dagen, maar niet al te veel naar de lucht te kijken! Wie het toch doet, ziet altijd opnieuw dat sinds gisteren het figuur van goud op blauw, dat lucht en bomen samen maken, alweer veranderd is, alweer meer blauw, alweer minder goud... en dat betekent immers dat de mooie helft van de herfst op zijn einde loopt en dat de winter komt, elke dag een klein stukje dichter bij! Op school zingen ze al:

Weer valt van tak en twijgen,
Het laatste blaadje af,

maar dat is toch eigenlijk een onnodig vooruitlopen, een treiterig dreigen... want zover is het gelukkig nog niet. Terwijl ze het zingen, schijnt zowaar de zon door de ramen, onder de banken wrijven ze de pas-geraapte wilde kastanjes langs mouw en broekspijp spiegelend en bij alle kapstokken staan vers-gesneden takken, in kringetjes om beurten wit en donker geschild. Want overal liggen takken te raap, overal worden bomen gesnoeid! Dat is precies, alsof er luiken worden wagenwijd opengegooid, die zo lang dichtzaten, dat iedereen ze vergat. Gaan ze open, dan is het ineens weer alsof ze nooit dicht zijn geweest en elkeen herinnert zich heel goed dat ze verleden jaar ook de gouden zonnewijzer daarginds in de zon konden zien blinken, en, tussen de huizen van het overpad door, héél in de verte telkens één draaiende molenwiek. De hele zomer hebben ze tussen de bomen als in een prieeltje geleefd, geen gedachte meer aan de zonnewijzer en aan de molen in de verte. Voor '*Weer valt van tak en twijgen*' is het dus nog wel te vroeg, maar beter is het toch, in deze dagen maar niet te veel naar de lucht te kijken... want het leven is nu één en al trillend en tintelend geluk. Het is, om te beginnen, alle dagen mooi weer, en de zon is zo zacht in de herfst en alles is goud en paars en dauwig-blauw, ruim en innig, koel en warm tegelijk. Dat is wel alleen in de herfst zo, maar de herfst komt elk jaar. En brengt, elk jaar, Loofhuttenfeest mee... daar kan men rustig op wachten, dat blijft niet uit. Er zijn, ten tweede, veel vruchten, veel meer dan verleden jaar. Elke dag op hun weg van en naar de school, blijven ze voor de fruit-winkel van Nathan Goudsmit staan; het is een laag oud huisje, het groenhouten geveltje

© 2026

met de witte randen, waaruit een ossenkop met grote bolle ogen naar buiten kijkt, versmalt zich naar boven toe tot aan weerszijden een zwierige krul, in de zomer staan er vaak Engelsen voor te kijken en wijzen elkaar de buitelige cijfers, dan komt Nathan Goudsmit in de deur en lacht en doet of hij Engels kan praten en verkoopt een heleboel fruit! Maar dit jaar is er zoveel, dat het voor de twee raampjes niet uitgestald kan worden, nu hebben ze buiten over stoelen planken gelegd en daarop schotels en borden gezet met stapels peren en pruimen en druiven en meloen, die boven alles uit zo heerlijk ruikt... Vader zegt, het is een buitengewoon vruchtenjaar, maar och, er waren ook vorige jaren vruchten genoeg! Nee, er is dit keer iets anders, dat verleden herfst niet was en volgende herfst niet zal zijn, er is een gouden bruiloft in de *kille*. Pinchas Lezer en zijn vrouw zijn over een paar dagen vijftig jaar getrouwd en hun trouwdag valt op *Simchas Touro* en Pinchas Lezer is niet alleen de *goosen* van oude 'tante' Rebecca, zijn vrouw, maar hij is óók *goosen Touro*. Dat is iets, wat iedereen elk jaar graag wil wezen, want de goosen Touro mag vóórdansen met de wetsrol, in de allerprachtigste wikkel in de armen, dat de zilveren belletjes van de siertorens fijntjes rinkelen, en daarom wordt er elk jaar geloot, wie het wezen mag. Ditmaal viel het lot op Pinchas Lezer. Toevallig! Ja, héél toevallig! Ze hebben het wel gezien, de jongens, hoe de grote mannen tegen elkaar knip-oogden op het sjoelplein en hoe iedereen stilletjes lachte, toen ze hoorden dat Pinchas Lezer *goosen Touro* zou zijn... ze hebben het ook wel gehoord, toen meneer Snoek aan Vader vertelde, dat Pinchas Lezer weer een loofhut bouwt en dat ze daar allemaal onthaald zullen worden, en dat de kerkekamer wordt versierd, en dat de kinderen hem '*Boroech Habo*' toezingen zullen, want in vroeger jaren is Pinchas Lezer *parnas* geweest. En nu zal het meteen uitkomen, nu moet het meteen uitkomen hoe het zit met de broek van Pinchas Lezer, en wie er gelijk heeft: vader en moeder, die altijd volhouden, dat hij wèl iedere avond zijn broek uit komt of zij, die zeggen dat het onmogelijk kan, omdat zijn voeten veel te scheef naar buiten staan, de hakken bijna tegen elkaar en van de punten de ene Oostwaarts, de andere Westwaarts wijzend. Zulke gekke voeten als Pinchas Lezer

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

heeft ter wereld geen ander mens, oude weduwe Arons is nog de enige levende die hem jong heeft gekend, en toen waren ze al zo! Vader en moeder en de anderen hebben geen één bewijs dat hij uit zijn broek kan, maar zij wèl dat het onmogelijk is – of is Pinchas Lezer soms niet rijk genoeg om een Sjabbes-broek te kopen? Waarom trekt hij wel voor Sjoel een andere jas aan en zie je hem altijd met die éne broek, over straat en op de markt en als hij met de boot naar stad gaat en op visite en Woensdagmiddag bij de schutters? Want Pinchas Lezer is overal, hij heeft voor alles tijd. Daarom komen ze hem ook vaak tegen... en iedere keer kijken ze naar zijn voeten en praten zachtjes over zijn broek – wie krijgt nu over zulke voeten de pijpen heen van een stijve en niet eens zo erg wijde, zwarte lakense broek! Maar nu zal het uit komen... want als hij maar enigszins kans ziet uit zijn oude te komen, koopt hij zich toch zeker voor zijn gouden bruiloft een nieuwe broek. Wonderlijk snel vlogen de dagen voorbij... In een tinteling van goud en blauw en bruin en paars, in een geur van vruchten en een reuk van sparrengroen, de geur van de herfst en de geur van de gouden bruiloft. Omdat ze voor de groten bloemen hebben gehaald, sparrengroen aangedragen, touwtjes ontward, mogen ze nu in de versierde kerkekamer eventjes komen... Tegen de groene wanden staan de groene stoelen, er is geen puntje hout, geen vlekje behang te zien en tot in de zoldering zitten de gele en bruine en paarse en rode bloemen gestoken. Het kleine meisje is nooit eerder in de kerkekamer geweest, wel ziet ze de deur wanneer ze achterin en een heel eind boven de mannensjoel, soms naast moeder staat, – want boven die deur is de klok! Nu is ze achter die deur, nu is ze in de kerkekamer. Kijk, de deur is niet eens helemaal dicht... Zou ze hem durven openduwen, even binnen kijken in de lege sjoel? Ze schrikt er haast van: zo leeg en hoog en zo stil en schemerig. De hoge houten kaarsenhouder naast de trap, die naar de heilige Arke leidt, kan ze bijna aanraken... Toch maar niet doen! Dáár is de plaats van meneer Snoek, de gazan, en daar staat altijd Zadoks, de sjammos, en daar vader en daar, achter in de hoogte, waar het nu een hol vol zwarten schemer lijkt, daar staat zij zelf, naast moeder, overmorgen. Niet te sterk daar aan denken, anders is het net of ze hier nu twee

© 2026

keer is. Maar wel aan overmorgen denken. Overmorgen als het hier niet leeg en schemerig, maar zonnig licht – door hoge ramen, tussen groene gordijnen door! – en voller dan welken anderen dag van 't jaar zal zijn – omdat er dan dingen gebeuren, die nooit anders gebeuren: het huppelen langs de banken met de rollen in heel mooie wikkels onder het zingen van de blijde, heilige Simchas-Touro-wijs en telkens als die twee woorden komen wordt er viermaal, elke lettergreep ééns, met de siertorens gerinkeld en dat is juist alsof er vier handen vol zilveren zaad door de sjoel worden heengeworpen en moeder zegt het zelf óók: dat gaat een mens door alles heen. Sim-chás Tou-ro, Sim-chás Tou-ro... zo dansen en zingen dan de mannen. En daarna komen de kinderen in sjoel om hun lekkers te halen, de meisjes zo goed als de jongetjes en zelfs de vrouwen mogen op die dag een ogenblikje in de mannensjoel wezen en iedereen lacht en praat – want het is immers de *Vreugde der Wet!* – en de vaders nemen hun kleine kinderen op de arm en laten ze eventjes aan de siertorens raken, de zilveren belletjes rinkelen dan een beetje en de '*goosen Touro*' deelt de zakjes lekkers uit. De goosen Touro... dat is overmorgen Pinchas Lezer. Maar morgen is het óók al Jomtof en morgen is bovendien die eigenlijke feestdag van Pinchas Lezer, morgenmiddag worden ze in de loofhut onthaald en dan zal het uitkomen van de broek... De kinderen moeten heel vroeg in de middag komen, en mogen niet al te lang ook blijven – ze zijn vijftig jaar getrouwd en dus heel erg oud – want daarna komen nog al de grote mensen. Altijd heeft Pinchas Lezer de mooiste loofhut van de hele kille, maar dit jaar is hij nog meer dan anders versierd, tot rondom de ingang zijn de bloemen gestoken, hangen de groene loofslingers en alles waait zachtjes in de wind. Tegen de achterkant van zijn huis, op het groene bleekje, tussen de dahlia's heeft hij zijn loofhut gebouwd en vandaag belt er niemand aan de mooie, bruine deur, iedereen komt er regelrecht het steegje door en langs de dikken grijzen regenbak op af. Ze wonen en ze eten daar acht dagen lang, maar slapen doen ze natuurlijk in hun echte huis, daar zijn ook, voor later, de buren op koffie en koek genood – in de loofhut komen alleen de mensen van de kille. Buurkinders staan in de zon voor het steegje en proberen naar bin-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nen te zien, maar elk die binnenkomt laat achter zich dadelijk de poort weer in het klinkje rinkelen. Ze zijn zeker niet de eersten, ze horen lachen en praten... en ze ruiken de blijden bruiloftsgeur van sparrengroen. O kijk... waar de zon over de schutting valt, hoe fonkelen daar de rode dalia's, hoe stralend-groen is daar het gras! En tot buitenop zit de loofhut vol bloemen. Een witgedekte tafel schemert naar buiten... kinderen eromheen... erover gebogen... kijkend, wijzend, als lazen ze elkaar iets voor... wat mag er toch wel liggen op die tafel...? Nu niet vergeten wat moeder nog zo heeft gezegd: eerst feliciteren... dan goed-Jomtof wensen... dan complimenten van vader-en-moeder en dat vader-en-moeder zo strakjes komen. Achter de tafel zitten Pinchas Lezer en 'tante' Rebecca – hun vier gele handen liggen naast elkander op de rand en ze kijken naar de tafel, net als de kinderen en ze knikken en ze lachen... net als de kinderen! Vier lange biscuitjes voor elk! En geen gewone, maar van die fijne met een dikken, gladden laag suiker..., één geel, één rose, één wit, één lichtbruin. Letters erop, rode letters. Op het gele: 'Dit koekje gaf mijn vader mij' – op het rose: 'Omdat ik vlijtig leer' – op het witte: 'Nu eet ik vergenoegd en blij' – op het lichtbruine: 'Dit koekje smaakt naar meer.' De rode letters staan op lichtbruin het allermooist. Bij elke vier ligt een papiertje met de naam van het kind, voor wie ze zijn. Zouden ze dat nu al dadelijk mogen hebben? Of zou het nog een poosje moeten blijven liggen? Kijk... zij ligt daar, naast haar broertje. Wat staat het mooi, op het wit en zo overal vlekjes zon ertussen. Ze kijken naar Pinchas Lezer en naar 'tante' Rebecca en allebei tegelijk denken ze er ineens weer aan... de broek! Maar hoe komen ze erachter? Ze zitten allebei opgesloten tussen de tafel en de wand, want héél groot is een loofhut natuurlijk nooit en hun etenstafel staat erin, met het grootste witte tafellaken, dat naar alle kanten afhangt tot bijna op de grond. Als ze eens, stilletjes, dat kleed een beetje in de hoogte tilden? Beter nog, als ze eens eventjes eronder kropen – er kan toch iets uit hun zak zijn gerold! – dan ziet niemand het en kunnen ze op hun gemak onderzoeken. Niemand merkt er iets van... en daar zitten ze onder de tafel. Eerst zien ze helemaal niets, horen alleen vlak-bij een heleboel schuifelende schoenen... nu wordt het wat lichter...

© 2026

dat grote, donkere dáár, met zilveren glansjes, dat is tante Rebecca's zwart-satijnen rok... Daarnaast, op de grond, twee glimmende vlekken, Pinchas Lezers twee schoenen, waarin zijn zonderlinge voeten zitten. Ze kunnen best even fluisteren, rondom ze en boven ze is het nu àl gelach en rumoer. Zie je nu wel, het is toch de oude, zwarte broek! Ze wisten het immers wel, hoe kon het ook anders? Maar nee... maar nee... wat daar van zijn knieën af tot op zijn voeten naar beneden loopt... dat zijn witte streepjes... en die zitten in de oude zwarte niet. Zou het dan toch?... Kunnen ze niet nog een klein beetje dichterbij kruipen, om zeker te zijn? Maar ineens horen ze hun namen roepen. Waar steken ze toch, wat doen ze toch? Gauw onder het tafelkleed vandaan. Ja, onze zakdoeken... nee, we bedoelen onze knikkers waren weggerold! *Knikkers in de zak, op Jomtof?* vraagt 'tante' Rebecca. Ze krijgen allebei een vuurrood hoofd. Maar Pinchas Lezer wijst vriendelijk-lachend naar het witte tafellaken: ze mogen hun koekjes nemen! De meesten deden het al, leeg en blank komt het laken met de zonne-figuren tussen de overgebleven viertallen te voorschijn. Nu weten ze het eigenlijk nog niet zeker! Maar kijk... maar kijk... en ze stoten elkander aan... en ze gluren door de deuropening... daar komen langzaam en deftig over het gouden groen, onder het gouden blauw de eerste grote mensen aan, meneer Israëls, de nieuwe parnas en mevrouw! En Pinchas Lezer staat haastig op, met zijn buik duwt hij de tafel een beetje naar voren, anders kan hij er niet tussen uit en daar gaat hij zijn gasten tegemoet. Op zijn zwarten rug plakken de groene naalden, midden op zijn keppeltje ligt een vuurrood blad en... hij heeft een donkergrijze broek met lichte strepen aan. Dus toch... En zijn voeten staan precies zo scheef naar buiten gedraaid als anders! Dus hadden de grote mensen maar weer gelijk... wat zullen die nu lachen... Kijk, daar komen vader en moeder net allebei aan, door de groene poort.

AANTEKENING bij *Het recht om een steekje te laten vallen*
Tsjingo-baäf = Tisj'o be-aw, vulgo tisje-bof, Vastendag ter herinnering aan de verwoesting van Jeruzalem en de tempel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ALS HET ELF UUR IS LOPEN DE 'FRANSE BIGGEN' OVER HET SINTELPAD NAAR HET GYMNASTIEKGEBOUW NAAST DE BLOEMISTERIJ.

Het sintelgruis schuurt en knerpt rasperig onder hun slierende, schoppende voeten en als ze langs het ijzeren bord gaan met *'s winters open, 's zomers dicht*, klinken stappen en praten alsof ze midden in de klas staan. Als de laatste voorbij is, slaat de klok van de Lutherse kerk elf uur.

Daarna volgt op maandag en donderdag de handwerkles. Ze zag daar zo tegenop dat ze blij is als het eindelijk zo ver is. Het moet toch eerst gebeuren voordat het weer voorbij kan zijn! Het handwerklokaal heeft grote gladde, glimmende tafels met lange groene speldekussens erop vastgespijkerd. In de wandkast staan de sigarenkistjes met hun naam erop voor hun werkjes die altijd naar die kistjes ruiken. Hun rijke oom Elie stuurt elk jaar het Sintniklaaslekkers in twee sigarenkistjes – in de ene doet tante speculaas, de andere vult ze met voor ieder een letter en een reep en voor elkaar twee zakjes met pepernoten en suikerbeestjes zodat koek, snoep en chocola er heerlijk naar ruiken. Het is dáárom dat ze die lucht slecht verdraagt. Sinterklaas is het allerleukste – handwerkles het allernaarste dus kan het niet dat bij allebei dezelfde geur hoort!

Bijna nooit is er zon en pas laat in de morgen wordt de kachel aangestoken. Het is soms zo koud dat zelfs de handigsten steken laten vallen en hun rolzoompjes niet mooi strak kunnen krijgen. Bij haar lukt dat nooit. De bovenmeester noemt haar een onverbeterlijke sloddervos, maar de juf zegt dat ze wel zou kunnen als ze maar wou! Want elk meisje kan netjes leren breien, niemand hoeft steken te laten vallen; voor wie oplet is zoompjes omkrullen echt niet moeilijk. Er is geen reden waarom op een merklap de hoofdletter I als een slappe slungel boven de K en de H uitsteken zou en de twee benen van de A niet even lang kunnen zijn. Meester zegt dat ze niet kan, juf zegt dat ze niet wil. Ze heeft zich er niet in verdiept maar toen ze er een keer werd uitgestuurd, vroeg zij zich af: *Waarom zou ik nu eigenlijk niet willen als ik kon?* Is het hier soms zo gezellig in de koude gang? En als iemand mooie opstellen kan maken – en dat kan zij, en ze doet altijd haar best om het de volgende keer nog beter te doen! Dan gaat je toch niet expres verkeerde woorden gebruiken of lelijke zin-

© 2026

nen opschrijven? En als je mooi kan zingen, zing je dan soms met opzet vals? Zo peinzend is het snel twaalf uur. Soms krijgen ze als schrijfvoorbeeld *Willen is kunnen* – moeilijk, een u en twee n's naast elkaar! In de tweede klas schreven ze het op de lei, in de derde met potlood, in de vierde voor het eerst met inkt. Alle meesters zeggen dat het betekent: *als je je best maar doet...* Maar hoe kan iemand willen wat hij niet kan? En dan, waarom zou zij met alle geweld gezoomde sokjes willen maken en stukjes inzetten, op de draad en op het patroon! – Elke maandag en donderdag is haar eerste gedachte: '*handwerkles*', en dan kon het voor haar part net zo goed vriezen of *Tsjingo-baäf* zijn. Als ze langs het lokaal loopt, kijkt ze de anderen kant op! Vanmorgen, voor de allereerste keer verlangde ze naar de handwerkles, niet om de les, maar om de nieuwe juf! Vorige week was ze er voor het eerst. Het gezicht van de vorige kende ze goed, wie zo knoeit en broddelt als zij, staat natuurlijk de helft van de tijd naast juffrouws stoel! Haar oogappels waren precies als de zee op het kaartje van Noord-Holland, dat Piet Mol eens heeft getekend, de knapste van de klas, die zo mooi met zijn duim kan doezelen: een rond kringetjes van het allerdonkerst potlood-blauw, met de duim naar binnen uitgedoezeld, haar ooghaartjes héél korte witte draadjes of eigenlijk meer van die dunne graatjes, waardoor gestoofde snoek bijna niet te eten is en haar wenkbrauwen net zo. Ze had tussen haar neus en haar mond geen gootje, dat gaf iets strengs aan haar gezicht en als je heel dicht bij haar moest komen om nu eindelijk 'ns te leren hoe je een steek optrekt uit de diepte, dan rook je een rare lucht... Niet vies, wel vreemd vervelend. Verleden week maandag ging ze weg – sommigen zeiden: trouwen met haar vrijer! Anderen dachten stil leven van haar centjes want ze moet schatrijk zijn. Donderdags daarna is de nieuwe juffrouw gekomen. Dat was eng... Elk meisje moest haar kistje gesloten voor zich zetten, de juffrouw kwam de tafels langs – ze is dik, heeft bruin haar, bruine ogen en een gootje tussen haar neus en mond en ze ruikt lekker! – en ze maakte de kistjes open en keek alles na wat er in zat. Wat keken de knapperts trots, wat zaten ze rechtop, de deksels van hun kistjes konden ook bijna niet dicht, zoveel zat erin – en zij had alleen een halve kous!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Alles heeft de vorige juffrouw in de kachel gestopt – totdat die kous af is, mag ze voortaan niets anders doen dan breien. Toen de nieuwe juffrouw het deksel van haar kistje tilde en alleen die halve kous van geel katoen, erg groezelig óók zag, was ze wel benauwd, ze verroerde zich niet wachtend tot de juffrouw... Ja wat ze zou doen? Dat kon ze niet bedenken. Toen voelde ze ineens een warme hand onder haar kin, ze moest de juffrouw aankijken en die keek haar een poosje aan. Ze liet de kous weer in het kistje zakken en zei alleen: *Jij bent vast wel knapper in andere dingen...*
En sinds die dag van vorige week... Wat kan ze nu, wat mag ze nu, wat zal ze nu voor die goede, lieve mens toch doen? Zou er ooit kans zijn, dat ze haar redt uit een brandend huis of een hollend paard tegenhoudt dat juist op haar toespringen wil... Of net bijtijds komt om een sterke man te halen die haar uit het water redt... Of om met een rode doek te zwaaien en een trein tot stilstand te brengen – bijna was ze eronder! – of om haar te verplegen in een akelige ziekte, pest of zwarte pokken als niemand bij haar durft? Tot nu toe gebeurde er niets... Ze heeft natuurlijk haar best in de klas gedaan, tot op schoonschrijven toe, ze is drie keer geprezen, maar dat weet de juffrouw niet en het is ook lang niet genoeg. Wanneer zal er toch eens een gelegenheid komen? Mijmerend kijkt ze uit de hoogste ruiten naar de witte wolken... Die daar... is net Gelderland... Maar nu al niet meer, nu een koe, die lui op zijn buik ligt in een blauwe wei... Losjes hangt de breikous in haar verslapte handen, de pennen bungelen... Kijk, daar zeilt er een aan die precies een ijsbeer is... Waar zou het wel op lijken gaan, als die twee tezamen komen? Ze schrikt...
Een pen glipte de breikous uit en schiet in een vaart onder de tafel op de grond. Iedereen kent dat geluid, iedereen kijkt haar kant uit. Haar hele rug wordt warm... Als het nu tenminste de losse maar is, o, laat het de losse zijn! Het was de losse niet... Een hele rij steunloze steken staan als kleine tandjes overeind. Gauw de pen... Voor ze naar onderen kruipen, want dan is er geen redden meer aan... Één voor één prikt ze ze op de pen, haar oren gloeien, haar vingers trillen, maar het gaat... Op vier na, op drie na... Nog twee... Nog één... Ze zitten weer vast, ze zijn weer gevangen! Ach... Dat ze er nu juist in het midden, één overslaan moest... die zakt nu

© 2026

al... iedere keer duikt hij onder een verder draadje door, verdwijnt dieper naar onderen... Het lijkt *de dood in het drijfzand* wel! Nu is er niets meer aan te doen, nu moet de juffrouw helpen! Nu staat ze naast de stoel... Hè, dat is wel een heerlijke rust, juf heeft de kous in haar hand, nu komt het vanzelf wel in orde... Ze zal er maar niet eens naar kijken; een steek uit de diepte naar boven halen, dat zal ze toch nooit van haar levensdagen leren! Wat heeft juffrouw haar tafeltje gezellig... Een rose haakwerkje... Een prachtig, glanzend glazen blok met een gekleurd prentje erin dat naar alle kanten zichzelf spiegelt, kluwentjes en kaartjes wol, blauw, rood, geel en paars. Eén van de kaartjes is leeg... Er staan woorden op, gouden lettertjes die glanzen in het licht van het hoge raam. Kijken wat er staat, het hoofd een beetje schuin naar de juffrouw toe. Het is Frans. Niemand weet het... Maar ze kent een beetje Frans! Hoe ze de woorden moet uitspreken, dat weet ze door de aardrijkskunde: *Bordeaux*, de eau is o, de x telt niet mee; *Touraine* – de ou is oe, de ai klinkt als een gerekte è – de e aan 't eind wordt nauwelijks gehoord; *Rennes* – de e voor n is a, en de rest schijnt er alleen voor de pronk te staan; '*Verviers*' – een Franse v lijkt op een Hollandse 'w', en 'iers' is 'jee'. Wat sommige woorden betekenen, weet ze uit boeken, waarin mensen voorkomen, die Frans spreken – geschiedenisboeken die in de tijd van Napoleon spelen. Meestal is één zinnetje in het Frans geschreven en onder aan het blad vertaald – verder doen ze dan maar net of zulke mensen Hollands spreken. Ze kent ook een erge Fransen vloek *Sacré nom d'un dieu damné* – dat riep een heer met zwarte baard die uit een luchtballon viel! Ze heeft er eens bij gestaan dat meisjes van 't Franse school touwtjesprongen, een erge nuf riep telkens als ze haken bleef *O ciel* – haar grote broer stond erbij en zie op 't laatst:
Och kind, praat toch je eigen taal en roep o hemel!
Dat wist ze meteen! Van wat op dit kaartje staat, kan ze de hele eerste zin begrijpen tot het vraagteken toe: *Etes-vous content de cet article?* Een schokje... Het is zo raar, er gebeurt iets... Ze kijkt naar de voorste tafel, en ze begrijpt. Soms, in de klas, laat de meester een jongen een poos met z'n kwajongensstreken begaan, sluipt dan op zijn tenen dichtbij, pakt hem bij zijn oor en sleurt hem naar de hoek... Meestal lukt het niet, wordt hij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bijtijds gewaarschuwd, of merkt het aan het kijken van de anderen die lachend zitten te wachten. Dat is wel gemeen, maar de meesten doen het. Ook die twee in de voorste bank, en daardoor merkt ze, dat de juffrouw haar in 't oog houdt, een hele poos misschien al! Maar de juffrouw is niet boos. Ze kijkt naar haar en dan naar het kaartje, neemt het kaartje op en leest de woorden.

Wat daar staat, kun jij dat lezen?

De twee op de voorste bank rekken zich uit... Ze durft niets zeggen, niet fluisteren, alleen maar blozend jaknikken

Ken jij dan Frans..?

Gelooft de juffrouw haar niet? Ze kan even geen woord uitbrengen. Alle meisjes zijn stil, in alle handen rust het werk, allemaal kijken ze...

Zeg me dan eens, wat er staat?

Etes-vous... Zijt gij... Ze kijkt de juffrouw aan. Die zegt niets, haar mond valt open van verbazing.

Content... 'Tevreden...' En weer kijkt ze de juffrouw aan. Ze weet wel, dat het goed is – het oude heertje dat vader kent, meneer Content, zal toch wel weten wat zijn naam betekent al wordt die als Hollands uitgesproken! – Maar toch... Het is raar, ze zijn allemaal zo stil, alsof ze zich alleen op hard, glad ijs begeeft, dat maakt zo duizelig.

'*De cet article*...'

En ze kijkt weer naar de juffrouw. En nu begint die ineens te lachen, met al haar mooie, witte tanden, haar lippen bewegen of ging ze iets zeggen. Het kleine meisje begrijpt! De juffrouw verwacht, dat ze *de* zal vertalen met 'van', want *de* betekent 'van' maar nu betekent het natuurlijk 'met' of 'over'. *Content de cet article* – tevreden van dit artikel zou immers onzin zijn. Kijk, de lippen van de juffrouw bewegen, ze lacht vol verwachting... Plots voelt ze dat het de juf zou tegenvallen, dat het een teleurstelling voor haar zou zijn als ze goed vertaalde, als ze 'over' zei... Ze denkt zo zeker dat ze beter weet en dat straks verbeteren mag... Zal ze dan maar de juffrouw een plezier doen door net te doen of ze het niet weet en *de* met 'van' vertalen? Maar ze is zo trots dat ze het wél weet! Nee, ze kan het niet... en haar lippen gaan al open. Dan ineens, komen haar wensen

© 2026

in haar op: van de verdrinkingsdood reden, van zwarte pokken genezen, een trein tegenhouden... Het lijkt nu net of dat allemaal makkelijker zou zijn dan iets verkeerd te zeggen, terwijl je juist zo trots bent dat je het goed weet. Haar gezicht wordt nog roder, haar lippen gaan weer vaneen en nu zegt ze het...

De cet article - 'Van dit artikel.' En daar komt het al!

Heel goed!, prijst de juffrouw, '*heel, héél knap van je... maar* de betekent hier niet 'van' maar 'met' of 'over'. *Content de* zie je, dat hoort bij elkaar, 'tevreden over'... *begrijp je?* - Ze kan niets zeggen, ze tuurt naar het kaartje in haar hand, de gouden lettertjes dansen, en schieten fonkelpijltjes uit met kleine, heel-kleine regenboogjes erin... schielijk wrijft ze haar hand langs de ogen. Nu verder...

Si oui... 'Zo ja...'

Maar de deur is open gegaan... De strenge bovenmeester komt langzaam de klas in. Niemand durft nog op te kijken, allemaal lijken ze kleiner te worden, achter de tafels te verdwijnen, hard te breien, vlijtig te naaien. Juffrouw geeft haar gauw de kous terug, ze heeft ook een kleur gekregen.

Gauw maar weer naar je plaats.

Zo juffrouw... Was die knoeister weer eens bezig geweest?

Wel nee, meneer... Ze doet heel goed haar best. Maar iedereen kan toch wel een steek laten vallen. De meester zegt niets, hij blijft nog even vlak naast de juffrouw staan... Ze durft niet op te kijken... IJzig stil is het. De vorige juffrouw begon altijd over haar bij de meester te klagen. Nee... hard was het wèl, maar spijt heeft ze niet.

AANTEKENINGEN bij *Kiezen of delen*

Rebbe, Jiddische vorm van *rabbi*. Hier: voorganger van de joodse gemeente. *Sjemang* = blijk van onwetendheid. *Het ontzaglijke Sjemang* is niet zichtbaar bij de *mezoezo*, wél *Sjaddaj* = de ALMACHTIGE, EEUWIGE e.d.; *Jona* is een van de zg. *Kleine Profeten*. *Mizrach*, lett. Oosten. Aan de wand hangt een *mizrach* dat de richting aangeeft van Jeruzalem. *Tefilles* (Jiddisch-Hebreeuws) = gebedenboeken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

SINDS DE VROEGE MORGEN HEEFT HET DE HELE DAG GEREGEND. Bij het wakker worden heeft ze het al gezien, gehoord, geroken. Aan het pruttelen en proesten van de dakgoot langs het huis, aan het weefsel van zilverlovers over het venstertje gespannen, hoog in de plankenwand, aan de vochtige reuk uit het kiertje. Zo lang mogelijk heeft ze gedraald met opstaan, liggen ruiken en luisteren, de ogen halfdicht. Waarom praten ze in de leeslesjes op school van de *eentonige regen*? De regen is niet eentonig, ze kan ernaar luisteren zonder zich te vervelen. Want niet alleen fluit en zingt de regen zelf – bij het neergutsen in de sloot, bij het klokken uit de pijpen, bij het felle, puntige patsen tegen de grote ruiten in de klas, bij het klateren in de bomen, vooral als het waait. Maar ook uit alle andere dingen slaat de regen onbekende geluiden, en stomme dingen geeft hij stemmen. Maar met deze regen was ze zo blij, bij het wakker worden, dat het leek of er iets in haar zachtjes smolt... Na veertien dagen harde, grauwe vorst die de wereld geurloos en kleurloos maakte, is hij gekomen! Zeker vroeg al, bij het naar school gaan was alles alweer week en buigzaam geworden. En zo zacht... Alsof van uit de verte de lente al zoetjes zit te blazen!

Toch is het vandaag pas *Driekoningen*. Dat wil dan altijd zeggen: de kortste dag is voorbij... maar dat is het leuke wat je van de koude, starre januari zou kunnen zeggen en dat hij aan elke nieuwe dag één meer van de stukjes zet, die december er heeft afgeknipt. Vergeleken met januari, wat op maandagmorgen rekenen, schrijven en handwerken betekent, is december als de vrijdagavond met lamplicht, witte tafel en groentesoep! Met de lichtjes van Sint-Maarten in november hebben ze niet mogen lopen, maar Sinterklaas is voor iedereen, zegt moeder. Kerstmis bestaat voor hun eigenlijk niet, maar in de kerstvakantie delen ze toch vanzelf en verder liggen ook voor hen de rode lampjes en de rode trossen in de winkels te kijk en ook kerstplaatjes krijgen ze, een enkele keer met zilveren sneeuw en echte kerkraampjes, dunne vliesjes, waar het licht zo prachtig doorheen schijnt. Ze weet het natuurlijk wel – hun eigen Nieuwjaar valt in september, maar als te middernacht het schieten en beieren haar wakker schrikt, dan is het altijd als zag ze een afgeleefde

© 2026

hijgende oude man, in nevelig grijs, met lange baard, smadelijk weggedreven en dan brandt het achter haar ogen van medelijden. Waarom zijn de mensen zo ondankbaar en wreed, bracht het Oudejaar ze geen heerlijke zomer, deed het niet voor ze wat het kon? Waarom jagen ze het klokslag 12 de poort uit? Want ze voelt dan nog niets voor het nieuwe, dat met 31 dagen januari begint! Nu is het *Driekoningen*, nu regent het. Vandaag begon de school en het was er zo warm om in slaap te vallen, maar ook bibliotheekdag was het vandaag... en nu zit ze met haar boek onder de lamp. Na vieren is het al minder gaan regenen en alsof hij ongeduldig zijn beurt had afgewacht, zo is tegen donker de wind opgesprongen. Bij buurman Top staat het poortje weer open – het klappert en rinkelt bij elke vlaag – vloog het nu maar eens eindelijk in de klink! Ineens... hè, wat was dat? Dat kwam uit de verte!

De wind zingt ook, maar de wind zingt niet zo. Ze kijkt naar haar broertje, naar vader en moeder, die zitten allemaal over een boek en vader met de krant, ze hebben niets gehoord, dan was er ook niets. Scherp luistert ze naar buiten, fluisterend schuifelt de wind langs de huizen, kruipt telkens even een kier tussen de huizen in, krijgt het te benauwd en pakt zich weer weg. Snuivend, met een schuin oog gluurt hij om de hoek van elk steegje en blaast dan eindelijk even uit – hij is ook zo wild, hij haast zich altijd zo – dan klappert de poort bij buurman Top weer dicht, bijna in de klink maar nooit helemaal. Nu is het toch duidelijk, er wordt in de verte gezongen, dat is niet de wind. Ja, de anderen hebben het ditmaal ook gehoord. En ineens weet ze het! Een warme gloed golft door haar heen, de *Ster* komt er aan, de man met de Ster komt eraan. Wat is het toch fijn de dingen te kunnen vergeten! Vorig jaar is de man met de Ster er ook geweest, hoorden ze hem ook uit de verte zingen en nu is zijn komst en zingen in de verte toch weer een verrassing. Ze staan op de houten stoep – vader alleen is binnen gebleven. De kale zwarte takken strijken langs de lichte lantaarn aan de overkant voor de smederij, het halfopen poortje van buurman Top piept zachtjes heen en weer op zijn scharnieren, of het nog even bedenkt aan welke kant uit open of dicht te slaan. Op het lichte gele gordijn bij Bol bewegen driftig, haastig de schaduwen van de men-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

sen in de kamer... gestommel en gegrom, zeker is Bol weer dronken... Ver weg in donker en hoog is de lichte *Ster*; in het aanzweven dalend – nu gaat dus de man het bruggetje af – komt zij nader.
Nu is het weer precies als verleden jaar. Ineens weet ze weer... Moeder was pas ziek geweest en had vader net het nieuwe tafelzeil gekocht, ze ruikt het nog. Een jaar... Een jaar ging voorbij van twaalf lange maanden, van vier eindeloze seizoenen. Hoor ze zingen... Dezelfde wijs, dezelfde woorden van verleden jaar.

De Koning Herodes... de koning Herodes,
Hij kwam zellevers veur...
Zeit de Koning Herodes... al met zijn boos hart...
Wie is de jongste van u drieën, en die ziet er zo zwart...

Maar het kraakt in de bomen, de zwarte takken gaan langs de gouden lantaarn, die schijnt in de lucht te zweven, nu de paal onzichtbaar is... en ze horen geen woorden meer. Maar wel aldoor groeit de Ster, stralend-licht, aan de hoge stok voorgedragen, als een zon zo klaar en groot. Nu zucht alleen de wind maar, van vermoeidheid nog, de poort rinkelt eindelijk in de klink, het is stil, wonderbaarlijk stil geworden en dichter bij inmiddels de zanger gekomen...

En Bethlehem is er die schone stad
Daar Maria al met haar kindeke zat...

Rondom de Ster in de zwarte lucht danst en trilt een krans van plaatjes... een donker gezicht met tulband en baard... is het Blauwbaard nog wel... of is het eigenlijk de Koning Herodes..? Papieren roosjes, zijden lammetjes ...twee palmboompjes aan elke kant, een ezeltje, een koetje, een kindje in de krib op zijden lintjes moet het voorzichtig uitgetrokken worden, zo staan ze op het tafeltje te pronk, die voor het raam hangen zijn plat, ineengeschoven, en zo worden ze verkocht...
Nu komt ook de zanger te zien. Hij draagt, in twee handen, de Ster boven het hoofd aan de lange stok – zijn voorhoofd is in donker, in zijn open mond, die zingt, valt het licht.

© 2026

VII

En Bethlehem is er die schone stad
Daar Maria al met haar kindeke zat...

Wat is er toch met haar? kreeg ze het plotseling zo koud of zo warm...? Bethlehem... Bethlehem... wat klinkt het ver en mooi. Maar... Maria met het kindeke... dat is voor de Roomsen... en ook voor de anderen... niet voor hen, niet voor haar. De Ster is nu vlak bij, groot en licht als een ster-vormige zon.

Dat is er de Koning van Morenland
*En die hiet er...**

Is dat schrikken! Jongen, wat wil je toch, wat moet je toch, wat zeg je toch? Boven mijn hoofd? Wat is er boven mijn hoofd? Ze keert zich om tegen de deurpost, waarin ze leunde en haar hand wil tasten, haar oog wil zoeken. *Een ster... een licht... een diamant... daar naast je hoofd...* Nu ziet ze het, aan de deurpost iets hoger dan haar hoofd, daar flikkert een lichtje, een sterretje. Of een diamantje? *Moeder, kijk, wat kan het zijn..?* Het glazen venstertje van de *Mezoezo* vangt het licht van de Ster die wordt voorbijgedragen.[1] De zwarte lettertjes zijn goed zichtbaar, het éne woord dat voor het venstertje van elke mezoeza staat, eeuwig en overal omdat, zegt meneer Snoek de Rebbe, eeuwig en overal op dezelfde wijze het rolletje er ingeschoven wordt. Ze zag duidelijk de zwarte letters van het éne Woord – is het niet het ontzaglijke, het geduchte *Sjemang*!?*

De Ster passeert, ze durft bijna niet kijken, niet luisteren. Wie door bange dromen lijdt, heeft iets overgeslagen van zijn nachtgebed. Het is wel lang en sommige regels moeten drie keer gezegd. Allerlei dingen hebben een betekenis... Keek ze teveel naar de Ster, vond ze de Ster te mooi?

In het donkere straatje ziet ze de man verdwijnen, de Ster verkleind... De zang komt geschonden over, de wind waait dezelfde kant uit; het glazen venstertje met de zwarte letters is nauwelijks meer te onderscheiden, het Woord trok zich terug, de mezoezo zwijgt. Ze zitten weer onder de lamp en moeder schenkt koffie. Grote broer is zopas thuisgekomen, hij lacht,

1 MEZOEZO: (Hebr. *mezoeza*, lett. deurpost; Jidd. *mezozze*) kokertje met bijbelteksten op deurpost VGL. *Deuteronomium*, (Tweede Wet of Herhaling van de – op de Sinaï gegeven – Wet) VI 4-9, XI 13-21)

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hij vertelt, hij heeft de man met de Ster gezien, de Ster was van oude kranten gemaakt, de flarden hingen erbij, er zat een grote scheur in. *Onze Mezoezo gaf licht, toen de man voorbijging*. Ze durft niets zeggen, nauwelijks luisteren. Het was om haar, dat de mezoezo licht gaf en dat het éne Woord naar voren sprong, zoals de storm was om Jona! Maar Vader wil dat iedereen zwijgt, hij kan anders zijn krant niet lezen. Het wordt nu ineens heel stil, allemaal bukken ze zich over hun boek en zij luistert naar buiten... er is niets nu dan de wind, het poortje bij buurman Top is dus wel echt in de klink gevallen. Maar er is iets in de wind, dat er eerst niet was... Zou ze nu, langs de mezoezo naar buiten durven? Wie was die koning, waar een hand uit de muur kwam en woorden schreef? Haar hart klopt... Ze is bang voor de mezoezo, morgen zal ze zeker haar broertje aan die kant laten lopen, bij het naar school gaan! Altijd, tot nu toe, zo vaak ze de mezoezo opmerkte – heel vaak gebeurt dat niet – werd het blij en warm bij haar van binnen, want dikwijls denkt ze dan aan het verhaal dat vader eens vertelde van hoe vader als jongen met een kleiner broertje, dat was oom Samuel, die zo jong stierf, wandelend de weg was kwijtgeraakt en ten langen leste in een dorp gekomen, waar ze niemand kenden en nooit eerder waren geweest. Ze waren zo moe en nat en hongerig, maar ze durfden nergens kloppen, tot ze eindelijk een huis met een mezoezo zagen. Daar hebben ze toen gegeten en die vrouw heeft ze droge kousen gegeven en die man heeft ze naar hun vader, naar grootvader, teruggebracht. En het was er, zegt vader altijd, net als bij hun eigen moeder, toch uren ver weg, het rook er precies zo in dat verre huis en ze hadden er bijna net zo'n *mizrach*.* En het boekenrekje met de tefilles, hing er ook aan rode koorden tegen de muur! Ja, de mezoezo is lief, een vriendelijk teken, hij meent het goed... en de ster... Als ze het moeder vroeg, zou ze dan weer hetzelfde antwoorden als toen ze zo graag op Sint-Maarten met lampionnen wilden lopen? Chanoeka was hun lichtjesfeest, zei moeder toen, mooier, blijer, heiliger! Ze spraken haar niet tegen, ze wilden alleen weten: waarom niet alle twee? Waarom niet Sint-Maarten eerst en daarna Chanoeka? Toen noemde moeder dat onmogelijk, Sint-Maarten en Chanoeka hoorden niet bij elkaar, een

© 2026

Joods kind mocht ze maar nauwelijks in één adem noemen. De één had nu eenmaal dit, de ander dat... elk mens het deel dat hem was toebedeeld. *Kiezen of delen*, zei moeder en ging weer door met strijken. Kiezen of delen... Is het met de Ster en de Mezoezo zoals met Sint-Maarten en Chanoeka... Kan geen mens ze allebei hebben... Mag een Joods kind ze eigenlijk niet in één adem noemen? Ze hoeft het moeder niet eens te vragen, het zal wel weer precies hetzelfde zijn. Jammer! Want wie Ster en Mezoezo beide had, die zou toch wel heel gelukkig zijn.

*)
Er kwamen drie koningen met ene ster,
Zij kwamen van Morenland zo ver.
Zij kwamen te Bethlehem in die schone stad,
Waar Maria met haar kindeke zat.

Daar kwam de koning Herodes voort,
Hij sprak met ene boze woord:
Wie is de jongste van u drieën,
Die ziet er zo zwart van aangezicht?

Zij gaven dat kindeke menigvoud,
Van wierook en mirre en rode fijn goud.
En Bethlehem is die schone stad,
Daar Maria met haar kindeke zat.

J. Prinsen, *Oude Nederlandsche Kinderliedjes* (1895)

*) MIZRACH (Hebr. het Oosten) bord of plaat aan de oostkant van de woonkamer om de richting van Jeruzalem aan te wijzen. SJEMANG JISROEIL, d.w.z. *Hoor, Israël*; Deut. 6:4.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

WAT IS VERGETEN TOCH HEERLIJK! Zonder het vergeten zouden er veel minder verrassingen wezen – door het vergeten is het leven altijd nieuw. Wanneer in het najaar de bomen gesnoeid zijn, zodat de duiventil van het overpad en de ene molenwiek ver-weg, meestal in nevel, en een smalle baan van de blinkende vaart, als van achter een weggeschoven gordijn te voorschijn komen... dan merk je elke keer opnieuw dat je de hele zomer aan de duiventil, de molenwiek en de vaart niet meer hebt gedacht... en dan ook pas valt het je inenen in, hoe je in het voorjaar, toen langzaam aan het loof dichter werd, je nog zo hebt voorgenomen ditmaal aan de duiventil, de molenwiek en de vaart trouw de zomer door wel te blijven denken. Het hielp niemendal – nog geen acht dagen nadat het gordijn zich gesloten had was je alles wat erachter zat vergeten... Maar geen week nadat het openging, en je kunt je al niet meer begrijpen dat het ooit gesloten hing voor de duiventil en de molenwiek en de vaart in de verte. Het hoort er weer bij, het is niet meer weg te denken... en dat is het natuurlijk juist, waardoor het vergeten komt dat alles altijd schijnt te moeten zijn, juist zoals het is.

In de winter lijkt de winter vanzelf te spreken, in de zomer de zomer, zolang de kachel staat, heb je moeite aan de kamer zonder kachel te denken – is de kachel weg, dan kun je nauwelijks geloven dat hij ooit weer komen zal. Het is een vreemde geschiedenis met dat vergeten van wat je toch best zoudt kunnen onthouden en met dat niet geloven, van wat je natuurlijk heel goed weet – dat het altijd na de zomer weer winter wordt en dat dan vanzelf ook de kachel terug komt in de kamer... Maar heerlijk is het vergeten ook, want nu loopt het hele jaar door van de ene verrassing op de andere.

Als het soms laat in Februari nog een hele tijd achtereen hard en vast gevroren heeft, zodat de wereld geen reuk en geen kleur meer heeft en het wordt dan eindelijk week en dauwig in de lucht... nu zal er toch zeker geen vorst meer op volgen, nu mag je eindelijk geloven dat je veilig bent... nu is 't maar weer voorgoed achter de rug, de lente komt eraan. Dat voel je dan, dat maakt je blij, dan ben je zelf ook week en dauwig, maar wat het betekent, dat begrijp je nog niet... Maar op een dag... Je gaat naar

© 2026

school en je komt langs het kleine stukje veld onder tegen de bebouwde dijk, daar liggen de binnenschippers met hun bruine schepen, de kinderen hebben wit haar, er staat altijd een grijze Kees met zijn pluimstaart recht overeind, aan boord te blaffen, en ze wonen er zo gezellig, half op hun schip en half op dat veldje... Wat staat daar in 't gras aan je voeten? Een madeliefje... Het eerste na de winter, het eerste dat je ziet. Plat tegen de grond, bijna nog zonder steel, zoals altijd die eerste. Dat wist je niet meer, dat is een verrassing. Of nee... Weten deed je het natuurlijk wel, als de meester in school had gevraagd wat er op de velden in het voorjaar bloeit, dan zou je natuurlijk hebben gezegd *madeliefjes*... Maar dat is een heel ander soort weten! En o, wat ruikt zo'n eerste madeliefje lekker. Plukken doe je het niet, je zou er ook niets aan hebben. Je gaat erbij liggen in het gras, je neus erbovenop, je ogen dicht en dan weet je ineens nog veel meer vergeten dingen... Je weet dat nu de koeien in het land gaan en dat er bij de sloot een gele bloem gaat bloeien en je ziet, zolang je daar in het gras ligt, met je neus op het madeliefje en je ogen dicht, van allerlei blinken en bewegen, dat zijn allemaal vergeten dingen, die in een lange rij terugkomen en nu één voor één gebeuren gaan. Nu leef je pas in de lente.

Later, als in de mooie tuinen van de rijke mensen de rode geraniums verschijnen, die zo fel fonkelen in je oog, dat je nog een hele poos plekken van groen, in licht gedoopt, voor je uit door de lucht ziet zweven – dan weet je weer wat zomer is. Toen het zo weldadig warm was en boven de bruine schutting bij de burgemeester de dikke paarse trossen seringen de lucht vulden met die allerheerlijkste geur, toen dacht je eerlijk dat het zomer was, dat er aan het zomer-zijn niets meer mankeerde. Maar er mankeerde wel iets aan, – dàt! En het rijpe koren buiten dat zo gloeit onder de blauwe lucht, bijna zo rossig als de schijn van een verre brand, het lijkt soms zijn gloed wel uit te dampen. Dat is de zomer en dat weet je toch telkens pas weer als je het ziet, door dat vreemde vergeten... en denk je dan aan de seringen terug en aan de warmte van toen, dan lijkt het alles zo bleek en koel, als maneschijn bij zonneschijn, als een hemelsblauw lintje bij blauw van vlaggendoek... Dat probeer je dan ook

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voor altijd te onthouden, maar altijd toch vergeet je het weer en dat vergeten is heerlijk, want het maakt het leven telkens nieuw... Zo mijmerend staat het kleine meisje in de voorjaarszon en onderbreekt bijwijlen haar mijmeren om zich over de wijdte en de diepte ervan heel vluchtig, zonder woorden in gedachten, te verwonderen, en dat ze nu ineens weet dat ze vergeet en weet wat ze vergeet. Is het misschien om de wind die murmelend langs haar slapen strijkt en in het voorbijgaan iets der reuken bij haar achterlaat, die hij meenam van water, gras en mest... of om de zon die haar zo heerlijk over de rug, juist tussen schouders aait... uit dezen uitersten hoek van de speelplaats kun je het leven op de boerderij naast de school zo plezierig bespieden, het wasgoed ruiken, de koffie van elf uur, en de kippen hoor je geluidjes maken in het warme zand, alsof ze maar zo'n beetje pruttelen in hun slaap. En het lijkt iets uit een boek of van een prent, omdat je het van de speelplaats af en onder schooltijd ziet. Hier heeft ze zich verborgen om... nee, niet om te soezen over wat weten is en wat vergeten is, maar om met woeste vlijt te breien, dat haar kluw nu eens eindelijk wat kleiner wordt! Dat was daar een ruk aan de draad dat het kluw zeker op de grond zou zijn gesprongen, zat het ergens anders dan in haar opgebonden boezelaar geborgen...

Hoe jammer nu toch, dat gedroom, zeker vijf minuten van haar vrij halfuur voorbij. En o, die harde knol van een strakgewonden kluwen, nee nu niet weer kijken en knijpen, vanzelf kleiner kan hij immers toch niet worden. Hè, wat voelen haar handen nu alweer gloeierig door die rasperige sajetten draad en als het wat langer duurt, dan kruipt er steevast zo'n vervelende pijn in haar schouders en nek.[1] Zou ze nu toch niet nog eens even heel hard knijpen? Misschien voelt ze een randje...! Het breiwerk toegevouwen tussen arm en lijf gekneld, de hand in het stijfgebonden schort, het kluw eruit – maar voorzichtig om wat daar zit in de anderen hoek! – nu knijpen, zo hard ze kan erin knijpen. Niets nog... niets te voelen van wat er diep binnen-in, omwikkeld zit als een pitje in een vrucht, een zilveren pitje – een dubbeltje! Moeder wond het 't er binnen-in en

1 *Sajet:* Wollen brei- en stopgaren vaak gekaard, zelden gekamd minder glad en vast.

2026

als de kluw is opgebreid, dan mag zij het hebben, helemaal, met het hele dubbeltje mag ze doen wat ze wil – en ze weet al wàt! – en dan houdt ze met de kous, heeft moeder uitgerekend, meteen al bijna tot de mindervoet! Ze kijkt naar de ruige zwarte bal in haar hand: daar zit het blinkende pitje diep in, en ze wou wel haast, ze wist het maar niet... want als ze het dan onverwacht zag te voorschijn komen, dat zou toch wat wezen... Eerst zou er tussen de draden een heel klein puntje blikken... dan breien, breien om daarbij te komen – want, wat kan het toch wel zijn?! –
En dan eindelijk... nee maar, wat komt daar? Een dubbeltje! Een dubbeltje, voor mij moeder? Ja, voor haar! Dat zou de heerlijke verrassing zijn... maar zou-ze wel ooit, als ze niet wist dat daar het dubbeltje stak, ? En kan ze nu niet toch nog doen alsof ze het niet weet? O nee, was het niet om wat ze, naast de kluw, in het opgeknoopte schort bewaart... even nog bekijken... de hand omzichtig erin en nu eronder, het ritselig-fijne vloeipapier eraf... o, het is toch wel echt mooi! Op zijn langen steel van dun, buigzaam ijzerdraad, met groen papier zo mooi gelijk en stijf omwoeld, het hemelsblauwe bloempje met het gele harte-pitje – is het niet precies een echt vergeet-mij-nietje?
Mooier zelfs dan echt, want zelfgemaakt, helemaal zelf gemaakt... van wat eerst was een stukje blauw papier en een stukje groen papier en een eindje ijzerdraad en één van een bosje kleine gele dungesteelde pitjes... en nu een bloem, een vergeet-mij-niet. Alle meisjes op school maakten al lang de mooiste bloemen, rozen, margrieten, sneeuwballen, tot ze een heel bouquet bij elkander hadden. Dat werd dan tegen een palmblad aangelegd, een stijf-gedroogd blad, in de winkel te koop, met een luchtige strik van roze of blauwe zij! Of, voor op een kastje, een drinkglas vol zuiver zand, omkleed met een op maat gehaakt mandje, mosgroen met begroeid, golvende rose rand en daar weer een klein groen boordje langs – en in het zand losjes de bloemen gestoken. Annebet heeft dat voor haar moeders koperen bruiloft gemaakt en Margo zo'n waaier toen haar grote zuster trouwde en Griet haakt alvast het mandje en Willemien spaart voor een waaier op, ze kosten ook twaalf centen, hoe krijgen ze toch de strikken zo luchtig en stevig tegelijk en de bloemen een beetje

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schuin, losjes maar niet slof, juist zoals het moet? Nooit heeft ze gedacht dat ze het leren kon en nu heeft Gerdien haar de vergeet-me-niet leren maken. Voor een dubbeltje heeft ze het toen geleerd. En voor drie stuivers leert ze haar de margriet! En daarom breidt ze nu in haar vrij halfuur zo hard, zo hard dat haar handen gloeien door het rasperig schuren van de draad en haar schouders en nek al pijn beginnen te doen. Want dan heeft ze gauw het dubbeltje en dat is dan voor Gerdien met de vijf centen die ze moeder heeft afgevleid en dan mag ze met haar mee naar huis en in de kamer boven komen en dan leert Gerdien haar de margriet.
Wat zou ze wel moeten hebben om haar de roos te leren? Nu ligt het breiwerk weer stil in haar vingers, ze staart in de verte, maar ziet er niets, ze denkt aan moeder, aan wat er vanmorgen thuis is gebeurd. Ze is zo brutaal tegen moeder geweest... om Gerdien. Moeder zei, het was een schandaal dat Gerdien eerst een dubbeltje vroeg voor de vergeet-mij-niet en nu weer drie stuiver voor de margriet... en dat terwijl ze altijd alles van ze krijgt... Toen is ze boos op moeder geworden en brutaal en ze heeft gehuild... En ze houdt toch helemaal niet van Gerdien en zo veel, o zo veel houdt ze van moeder... Wat betekent dat dan toch?
En nu ze Gerdien tegen moeder verdedigd heeft, houdt ze nóg minder van haar. Ze hoeft niet om te kijken om haar te zien, dat, rode gezicht met het rosse haar, de grote, rode mond altijd nattig en half-open om te kijven... De bazigste, redderigste van de hele klas... En er zijn er nogal wat bazig en ritselig! Nee, Gerdien is niet aardig... Maar waarom is ze dan om háár brutaal zo tegen moeder geweest dat ze haar wel had kunnen bijten toen ze zei dat Gerdien haar nog uitlachen zou op de koop toe? Had ze niet eigenlijk gelijk? Ja, moeder had gelijk. Ze is geen drie minuten bij Gerdien geweest om de vergeet-me-niet te leren. Het was zo klaar en meteen hield ze haar hand voor het dubbeltje op. Ze is niet rechtstreeks naar huis gegaan, om moeder niet te laten merken dat het zo kort geduurd had. Maar waarom toch allemaal? Ze begrijpt er niets van, ze wordt helemaal warm en benauwd als ze eraan denkt.
Wat is dat... wat zie ik daar? Sta jij hier in je vrij half uur te breien.?
Pff.. is dat even schrikken!

© 2026

VIII

Ja, ze staat te breien, in haar vrije halfuur, want in haar kluw zit een heel dubbeltje en dat is voor haar en dan houdt ze meteen tot aan de mindervoet en dan heeft ze drie stuivers en dan leert Gerdien haar de margriet! *Leert Gerdien je de margriet voor vijftien centen?*'

Ja, dan leert Gerdien haar de margriet voor vijftien centen – de vergeet-me-niet leerde ze haar al eerder, voor een dubbeltje... Die heeft ze hier in haar schort... Wil de juffrouw die zien? Wat schijnt dat blauw toch prachtig door het vloei! Ja, ze merkt het duidelijk, de juffrouw vindt ook de vergeet-me-niet prachtig mooi! Het steeltje kun je buigen, zo zonder dat het groen omhulsel ervan scheurt. Hoor nu toch die kippen eens lekker pruttelen en kukelen in het droge zand... Ze praten in hun slaap dat een ander er slaperig van wordt... De juffrouw staat in de zon, wat ruikt ze toch altijd lekker en haar wijde bruine rok glanst als satijn. Ja natuurlijk mag ze even knijpen in de kluw, stevig liefst – kan het zijn dat ze al iets voelt? Nee, de juffrouw kan evenmin als zij iets van het dubbeltje bekennen. 'Je mag wel heel hard breien om er bij te komen.' Gek... Maar dat klonk nu net alsof ze heel iets anders had willen zeggen. Maar daar gaat de bel en nu zegt ze niets meer. Even schreeuwen ze nog allemaal zo hard ze kunnen, dan hollen ze de plaats over, de hoge stoep op, en ineens langzamer de wijd-open deuren in. Zij loopt met de juffrouw – en de grote jongen boven op de stoep die naar laatkomers uitkijkt met een lei in zijn hand om hun naam op te schrijven, mag niet sluiten voor zij binnen is... want ze loopt met de juffrouw. Even kijkt ze achterom, zo stil nu al weer... in het jonge loof van de jonge boompjes maakt de wind een geluidje, net alsof je uit het holletje van je hand zand op een papiertje laat glijden, zo'n straaltje wordt naar onderen breder, het kan zo aardig glinsteren en dan is het net alsof het waait en regent, alles heel in 't klein. Nee, dat was nu toch te dom, schrikken omdat de juffrouw zei, dat ze na twaalf op haar moet wachten, maar ja, 'na twaalf wachten' betekent ook zelden iets plezierigs. Nu misschien wel... nee nu stellig wel. Maar wat? Boven haar hoofd op de planken lopen de meesters zo haastig dat het bonkt, in de klasdeuren roepen ze '*bonjour*'; op de trappen klinken hun stappen dan weer anders en als ze bij de deur staan, valt

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hun koddige, korte schaduw net tot aan de binnendrempel. Die de week hadden zijn nu ook al uit de handwerkklas vandaan, de juffrouw is er alleen nog met één kind. Weinig school-blijvers vandaag, de gang heel leeg, de deuren aan beide einden wijd tegen elkander open, door de ene komt de zon, door de andere de wind. Grappig... precies bij de deur van de vierde klas ontmoeten ze elkaar, je ziet het duidelijk – daar klappert zachtjes de houten rol van de kaart van Nederland tegen de muur en daar op de drempel ligt een bibberig plasje kleur, rood, geel, blauw door elkaar geweven, dat is altijd als de zon schijnt door het bovenste boogje van smalle stukjes gekleurd glas. De zon en de wind zullen nu blijven spelen in de heel-lege brede gang, in de wijd open klassen, ze hebben er het rijk alleen tot twee uur toe – dan komen de kinderen en de meesters en de juffrouwen terug, en worden ze weer weggejaagd, elk de deur uit, waardoor hij binnenkwam.

Waarom brei je nu niet? Ja... Waarom breit ze nu niet! De juffrouw heeft groot gelijk... Zo komt ze nooit tot het dubbeltje. Tegelijk heeft de juffrouw het gezegd.

Zo kom je nooit tot je dubbeltje! Door de zondeur gaan ze naar buiten. Bijna witachtig blauw is de stoep en telkens als er tussen de gebruinde mannen een met een witgeschuurde drinkkan gaat, flikkert het fel naar de ogen. Alle mannen roken... Alles is even gezellig. En nu... Nee maar, daar blijft ze van staan... Zou dat echt kunnen gebeuren, echt gaan gebeuren? Kan de juffrouw dan ook bloemen maken? Hoe blinken haar tanden nu ze lacht! Ze kan immers de vergeet-me-niet, de margriet en de klaproos maken en daarbij nog van die mooie, dikke dahlia's om onder aan de lamp te hangen en de sneeuwbal... Die kan ze ook! En ze wil ze haar allemaal leren, voor niets, helemaal voor niets, ze hoeft zelfs geen pitjes en geen steeltjes en geen papier mee te brengen, en ze mag bij de juffrouw in haar huis komen, morgenmiddag al! En het dubbeltje in de kluw is nu echt voor haar...

Maar dan moet je wel zorgen, dat je toch met je kous tot aan de mindervoet komt! En of! En of ze nu breien zal, nog harder zal ze breien dan eerst! Lacht de juffrouw daar om? Gelooft ze het misschien niet?

© 2026

VIII

Waar de bruine schepen liggen met hun glanzende, ronde buiken dansen lichtspikkels over het water, dat veel blauwer dan de lucht nog is... op het groene veldje hebben de vrouwen het natte, blanke goed wijd uit gelegd, de kinderen met hun witte haren spelen ertussen en het grijze keesje kijkt toe en blaft..., ze wonen daar toch zo echt, zo gezellig! Van madeliefjes is het veldje wit bespikkeld, maar ze kan ze niet plukken, zo'n haast als ze heeft.
Naar moeder om alles te vertellen... Van de juffrouw, van wat ze nu met het dubbeltje zal doen... Van alle bloemen die de juffrouw haar wil leren maken... O, hoe komt ze nog met al dat vertellen klaar vóór de middagschool, en nu al zo laat. Het drukt tegen haar buik, het doet bijna pijn zo vol als ze is, van alles wat ze moeder vertellen moet... En dan... Dat van vanmorgen! Want nu weet ze ook ineens waarom ze zo brutaal tegen moeder was... Het zit zo: als ze moeder gelijk had gegeven... Dan had ze toch eigenlijk niet meer naar Gerdien kunnen gaan om de margriet te maken en ze wilde zo graag... Ook wanneer iedereen gemeen en akelig is, daar wordt de wereld zo lelijk van... Daarom moet je wel eens doen alsof niet... Maar nu is de juffrouw zo vreselijk goed en lief voor haar... O, daardoor komt eigenlijk dat drukken op haar buik, dat bijna pijn doet... En nu mag ze wel aan zichzelf en aan moeder bekennen dat Gerdien een naarling is... Ja, een akelig vals kreng... Heerlijk lucht dat op, en het hindert nu niet meer, de wereld is nu toch veel, véél mooier nog dan gisteren... En ze zal alle bloemen leren maken...

AANTEKENINGEN bij *Een voor allen, allen voor een*

Joum-Kippoer = Grote Verzoendag; *Aanbijt*, Jiddisch: *ambiss*, eerste maaltijd na vastendag; *Talles* = gebedskleed met *schouwdraden* (gedenkkwasten) *Numeri* 15; *Barmitswo*, lett. *zoon van het gebod*, in Judaeo-Nederlands *kerkelijk meerderjarig*. Een meisje wordt met twaalf jaar *bas mitswo* (*ba s*= dochter); *Magsouriem* = *machzouriem*: gebedenboek; *Sjoufer*, Hebr. *sjoufor*, ramshoorn; *Als vader in sjoel is opgeroepen* = iemand op de *bima* roepen om uit de Tora te lezen of te horen voorlezen. Op Sabbat wordt geen geld aangeraakt. Vandaar dat vader meer geld klaar legt als hij de vorige dag is *opgeroepen*. *'Ook wordt hij lang niet overal binnengelaten'*. De *sjammes* is in principe welkom de nieuwtjes uit de *kille* te vertellen; *Gewrelokaal*, verenigingsgebouw voor o.a. *lernen*; Mozes had op de rots *geslagen in* Numeri 20; Uza greep de Arke Gods om die voor vallen te behoeden, omdat de ervoor gespannen runderen uitgleden, hoewel het verboden was de Arke aan te raken. VGL. Samuel *6:6-7*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

O, HET IS AL ZO LANG GELEDEN. Zolang, dat het haar soms wel lijkt alsof ze het maar had gedroomd. Ja, ze weet nog wel alles van die avond – hoe buiten het hekje de lantaarn stond te schijnen midden in de dikke glinsterende sneeuw die er helemaal tegenaan was gekropen; hoe de glijbaantjes blonken midden op straat en donkerder afliepen, naar de rollaag toe, hoe uit de verte, aan de schuddende kop van een langzaam stappend paard, de bellen rinkelden, en hoe stil het verder was.

Ze weet ook nog goed dat in het winkeltje van vrouw Berg, de lamp zo vreselijk zwaaide. Alles zag rood en zwart, een pruim was uit de hoop gerold en lag gevangen onderaan tegen het bevroren raam in een krans van waterpareltjes. Alles van die avond weet ze nog, maar toch had het daarom wel een droom kunnen zijn. Ook uit dromen blijven vaak de kleine dingen zo wonderlijk lang je nog bij! Ach... was het maar een droom geweest, dan had ze het niet van december af, bijna tien maanden met zich om hoeven dragen. Iedere keer wanneer alles van die avond weer als een plaatje voor haar ogen opdoemt – toch echt net als iets uit een droom: alles lijkt gewoon en tegelijk is er iets griezeligs aan. Alsof er in de lantaarn voor het hekje, stil schijnend over de sneeuw die er tegenop wil kruipen, de glijbaan met gladgeslepen bobbels, het rood-schemerige winkeltje van Klaasje Berg en dat trage schuddebollen uit de verte... dan had ze tegen zichzelf kunnen zeggen: denk niet verder, het is een droom! Nu niet... Nu heeft ze altijd verder, altijd tot het einde, aan alles wat gebeurd is moeten denken, wilde ze of niet.

Achter het hekje, waar de opgestapelde sneeuw ligt, onbetreden in zachte luchtige rondingen omdat in die smalle doorgang tussen twee deuren vrijwel nooit iemand komt, ziet ze altijd weer het lage sleetje staan met de kleine Levie erin – hij is nu al vier maanden dood – tot aan zijn bleke gezichtje rondom ingestopt, zoet en stil kijkend met zijn grote bruine ogen in het lantaarnlicht... Juist die avond maakten zijn ogen zo'n indruk met de donkere zo glimmend mooie bollen toen het licht erop viel... Nu ziet ze altijd over dat sleetje gebogen de oude Zadoks met die vreemde, nagemaakte dikke buik – want de laatste tijd werd hij, zo zeiden de mensen, mager – en dat gezicht zo bleek alsof hij sterven ging...

© 2026

IX

Nu moet ze altijd van zichzelf overdenken en die angst en dat gevoel alsof de hete melk weer uit haar maag naar boven wriemelde, hoe ze dacht dat ze vallen zou als ze het niet mocht uitschreeuwen, hem waarschuwen, tegenhouden... Hoe ze toch niet durfde omdat ze begreep dat Zadoks nooit mocht weten dat zij daar was en alles heeft gezien...
De schok dat zulke dingen konden. Niet alleen in boeken en kranten maar in het echt. En dat het ook gebeurde door mensen die zij kende. Bijna tien maanden heeft ze dat voor zich gehouden. Dag in, dag uit, winter, voorjaar en zomer sprak ze er niet over. Dat ze het niet durfde aan te roeren. Nu is het bijna voorbij. Nu raakt zij het kwijt, nu raken ze het allebei kwijt, oude Zadoks en zij, want over drie dagen is het *Jom Kippoer*. Een heel andere herfst dan verleden jaar... Toen de bruiloft van Pinchas Lezer met mooi weer en bloemen en overvloed van fruit. Nu vroege kou en veel regen. Was de brandstof niet zo duur, moeder zou haast over de kachel gaan denken – nu kun je haast niet geloven dat het andere jaren op *Jom Kippoer* haast geen uithouden was van de warmte in sjoel. En toch... *Rosj Hasjana* mocht karig zijn, omdat alles zo schaars is, van Jom Kippoer verwacht ze dit jaar meer dan ooit te voren. Ze mag nog geen hele dag vasten, maar wel na de *aanbijt* terugkomen en tot het einde blijven.[1] Ook zal ze zo weinig mogelijk eten en pas 's avonds, als alles voorbij is, samen met de groten, van de zachte eieren, het verse krentenbrood en de lekkere haringsla genieten. Dan heeft ze tenminste zonder dat iemand het weet, zonder dat hijzelf het weet, aan de vergiffenis van de oude Zadoks meegeholpen... Want dat kan! De oude Zadoks heeft een, bleek gezicht, wel vriendelijk, maar niet vrolijk, hij draagt buiten altijd een klein, zwart petje en een fluwelen keppeltje in huis. Hij sloft een beetje met zijn voeten, zijn onderste lip steekt vooruit alsof hij iets serieus overdenkt, zo kijkt hij ook. De kinderen hebben nooit anders dan Zadoks alleen met Roos, zijn vrouw in hun huisje gekend, maar moeder en vader weten nog de tijd toen zijn drie zoons en twee dochters daar ook woonden, die zijn nu allemaal ver weg en getrouwd. De oude Zadoks is de *sjammes*, en vaak gaat hij met de boot naar de stad. Want als iemand

1 Klein ontbijt om voldoende energie te hebben; het vasten kan beginnen na deze maaltijd.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bijvoorbeeld een *talles* nodig heeft of aan een barmitswo-jongen een stel *magsouriem* wil geven, dan zegt hij dat aan Zadoks en die gaat dan met de boot naar de stad. Daar is een plein met bomen en daar is een winkel, die als een oud *sjoufer* ruikt. Vader en moeder lachen haar uit als ze volhoudt dat ze er dat van weet – ze kan er niets meer van weten, zeggen ze, ze was toen nog maar drie jaar, maar ze weet het heel goed. Een oud sjoufer ruikt een beetje naar oude kaas, een beetje naar oude boeken en een beetje naar oude lappen, zo ruikt het in die winkel ook waar Zadoks de talles en de magsouriem voor de mensen koopt – hem geven ze alles voor wat minder geld, maar dat mag, iedereen weet het en zo wint hij op de magsouriem een gulden en op een talles wel een daalder, denkt moeder! Kom je op zo'n dag, dat Zadoks naar de stad is gevaren, des avonds hun huis voorbij en zitten ze buiten naar hun bloemetjes te kijken – ze hebben wat een aardig tuintje, ze wonen in wat een aardig straatje, maar een sloot hebben ze niet – dan word je vast en zeker binnengeroepen en krijgt iets van wat Zadoks uit de stad heeft meegebracht. 'n Keer een handvol rozijnen en amandelen voor samen. Elke Zondagmorgen legt vader voordat hij uitgaat op een schoteltje het sjoelgeld klaar. Soms is er veel, soms minder, al naar gelang vader wel of niet de vorige dag in sjoel is opgeroepen. Als vader al een poosje weg is, komt Zadoks en leegt het schoteltje in een linnen zak en dan geeft moeder hem een kop koffie en vraagt hoe het met zijn kinderen gaat. Meestal steekt hij dan zijn lip nog verder naar voren – het schijnt met zijn kinderen niet altijd goed te gaan. Is er nog wat van de sjabbeskoek over, dan legt moeder het voor Zadoks op het schoteltje naast zijn koffiekop – hij is oud en heeft elke Zondag veel te lopen, ook wordt hij lang niet overal binnengelaten – dan zitten ze erbij en lachen; ze mogen zo graag zien dat moeder anderen mensen lekkers geeft, Zadoks of de sjabbesgoje of vrouw Komeyn voor haar kinderen – hè dan vinden ze moeder zo lief; ook is het een beetje alsof ze het zelve geven en toch gaat het van hun deel niet af, altijd van moeders eigen deel. Moeders bord is meestal net een kleine ronde zee met allemaal bruine schuitjes en scheepjes – hoge en lage, rechte en scheve, dat zijn de oude hompjes en kruintjes, die niemand anders graag eet en die

© 2026

moeder dan maar stilletjes uit de trommel zoekt en op haar eigen bordje neemt. Maar als moeder dan ook eens ziek is... nee, dan moet je zien, zoveel als de mensen brengen! Verleden jaar, tussen Pesach en Schwoe's, toen is alles ineens voor Zadoks anders geworden; 'tantje' Roos is het komen vertellen, ze heeft er met moeder heel erg om gehuild, en zij hebben ook gehuild – moeder zei dat het 'van de weeromstuit' kwam, omdat ze Zadoks oudste zoon toch niet hebben gekend. Hij is wel bijna zo oud als vader... hij was... want die dag is zijn moeder juist komen vertellen dat hij door een zware wagen overreden is. De schoondochter heette Leen... ze heet trouwens nog zo, want die is niet dood... ze is vreselijk dik, daarom heeft ze een bijnaam, die niet fatsoenlijk is en die ze dus van moeder niet mogen zeggen, maar op 't Joodse school vinden ze allemaal: spellen is geen zeggen... 'paarde' is een heel behoorlijk woord, dan komt er een 'b' dan een 'i' en dan een 'l'. Leen Paarde... 'b...' 'i...' 'l.'... omdat ze van achteren zo dik is! Met haar kinderen, alle vier, is die toen bij Zadoks in huis gekomen en na die tijd heeft Zadoks geen nieuwe jas meer aangehad en na die tijd zijn ze bijna niet meer binnengeroepen in de avonden van de dagen dat Zadoks naar de stad was geweest. Vroeger hield de oude Roos de sjoel, het gewrelokaal en de Joodse school voor de kille schoon, daarvoor kreeg ze natuurlijk geld, maar nu moet ze Leen Paardeb... met de kinderen helpen en doet Zadoks dat werk voor haar. Hij stommelt en rammelt veel meer dan zijn vrouw met bezems en emmers en in het begin als ze 's avonds naar school kwamen, schrokken ze wel eens wanneer ze in het *gewrelokaal* hem bezig hoorden, maar nu allang niet meer. Hun tuintje is geen tuintje meer, maar tussen huis en hekje wat gras en zand, waar de kinderen spelen, het lijkt nu ook veel kleiner. Vroeger op Zondagmorgen, kneep Zadoks haar wel eens in de wang of hij vertelde moeder van iets dat hij in de krant had gelezen of op straat gezien, ook kwam er een heel klein lacherigheidje rondom zijn mond, als hij moeder naar de kast zag gaan – dat heeft ze maar wàt vaak en maar wàt duidelijk gezien – nu bemerkt hij soms niet eens als moeder de dikke krans op zijn schoteltje legt en van zijn lip kun je eigenlijk niet meer zeggen, dat hij naar voren steekt, hij hangt nu bijna neer. Verleden jaar is het vrese-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lijk vroeg winter geworden, een week na Snit-Maarten lag er al sneeuw en met Sinterklaas vroor het duimen dik, en kort daarna kwam die avond... Van meneer Snoek kun je overigens zeggen wat je wil, maar één ding is plezierig, hij is vast elke winter een keer of wat een weekje ziek, zonder dat hij daarom dood gaat, want dat zou akelig zijn, en dan hoeven ze natuurlijk niet naar 't Joodse school. Een vliegende kraai heeft altijd wat – zou moeder zeggen, een kom hete melk of een snee krentenbrood schiet er meestal wel over als ze met complimenten-van-vader-en-moeder komt vragen hoe het gaat met meneer Snoek! Die middag ook en wat zag meneer Snoek er met zijn bruinen borstrok toch gek uit in bed. Hij vroeg of ze niet dolblij waren dat hij nu juist, terwijl er sneeuw lag, ziek geworden was en toen ze ja zei, begon hij ineens te lachen tot hij hoestte en dat puntige bobbeltje achter zijn vel onder zijn baard op en neer wipte als de trapplank van de scharensliep. Onderwijl dronk ze haar hete melk en juffrouw Snoek maakte het pannetje kippensoep leeg dat moeder meegegeven had en toen ze klaar was om weg te gaan, riep meneer Snoek haar terug bij zijn bed. Ze wonen toch zo dicht bij het Joodse school, ze kon best onderweg zijn wollen wanten halen, die hij Zondagmorgen vergeten had. Of was ze bang alleen in de donkere school? Nee, bang niet, maar licht aansteken had ze nog nooit gedaan. Dat hoefde niet, er stonden geen luiken voor en sneeuw geeft helderheid af. Ze lagen midden op tafel naast de stok... de stok, die ken je toch wel? En toen was hij weer gaan lachen en weer gaan hoesten. Onderweg heeft ze steeds de sleutel stevig in haar zak met haar hand vastgehouden... want een sleutel die in diepe, zachte sneeuw valt, bij schemeravond, die ben je kwijt. Koud dat het was, en glad dat het was en de hele straat van glimmende glijbaantjes gestreept, allemaal uit het midden naar de rollaag neer. Sneeuw geeft licht, daarom zet Koe, de lantaarnopsteker, niet tegen elke paal zijn ladder neer, enkel om de andere, maar die bij de sjoel en het Joodse school brandde gelukkig en scheen over de sneeuw achter het hekje. Het hekje ervóór, de sjoelgevel met de donkere ramen erachter, links en rechts de blauwe stoepen van school en van sjoel, zo was die sneeuw zonder stappen of smet, stil lichtend in de schemer, door dat

© 2026

kleine beetje van de straatlantaarn, een helemaal aparte wereld – want overal op andere plaatsen is de sneeuw viezig, platgetreden, gebezemd en spekglad, dáár alleen lag ze los en licht en ruig als wol in zachte rondingen zoals ze gevallen was. Onder de dakgoot een paar gele vlekken en kleine, diepe kuiltjes, graf-kuiltjes, zoals je met de vinger boort in vochtig zand, die van binnen zo donker zijn en waarin je dode mieren begraaft. En daar stond de kleine Levie in zijn sleetje – je zou denken dat hij sliep, zo stil en afwachtend, ware het niet dat hij met wijd open ogen opkeek naar de straatlantaarn zodat het licht precies op de glimmende, bruine oogbollen viel. Hij had iets van een groot mens, die kleine Levie, maar waar dat in zat heeft ze nooit geweten en nu is hij dood en kan ze het nooit te weten komen. Tot aan zijn gezichtje ingepakt en toch begreep ze niet wat hij daar moest in zijn sleetje. Waarom had Zadoks hem meegenomen? Want Zadoks moest binnen zijn, dat kon niet anders, al zag ze geen licht, niets dan achter in de gang, een flauw schijnseltje, als in het Klein-Duimpjes verhaal, al hoorde ze hem niet met emmers en bezem, niets dan een vreemd en akelig knarserig geluid, achteraf bekeken niets akeligs en vreemd, een heel gewoon dagelijks geluid... maar toen in die stilte en omdat ze van geen kanten begreep wat het kon zijn. Altijd is aan dat geluid het akelige bijbleven, zoals van een verhaal iets akeligs blijft hangen dat je gelezen hebt in het gele, haperende licht van een naderend onweer. Het gangetje was koud, klam en bijna donker, enkel boven op de witte muren een beetje dun, flauw trillerig licht door het hoge deurraampje heen – op de grond plakken samengeperste sneeuw, met afdrukken van modder, zoals ze van de schoenzolen vallen, als je binnenkomt – en buiten trouwens de kleine Levie in het sleetje. En inenen ging haar een huiver over de rug omdat het alles zo vreemd was en ze er niets van begreep. Toen ze even later er alles van begreep, toen ze ijlings als op de hielen gezeten, vluchtte achter de halfopen deur van het *gewrelokaal* en haar hart zo tekeer ging, dat ze er bang van werd – want een hart is toch niet van ijzer en staal, het zou kunnen breken en wat dan? Toen ze aldoor voor haar ogen bleef zien wat ze in één seconde had gezien: het kaarsje op tafel, de wollen wanten eronder als twee roerloze,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zwarte beesten, slapend of dood. De lange banken in de vreemde, bleke schemering bijna als levende wezens die alles merken, alles weten en alleen niet kunnen spreken, de grote kolenkist open en Zadoks erover gebogen, de zak vol turven naast hem op de grond – toen ze alles begreep, was dat erger dan de angst toen ze niet wist wat er gebeurde. Uit haar maag dreigde de warme melk in haar mond terug te komen, het stond al scherp tegen haar keel... Toen hield het knarsen op, met een doffe smak sloeg de kolenkist dicht en Zadoks slofte voorbij door het gangetje. In haar angst had ze de deur dichtgeduwd, maar het pikkedonker maakte haar bang en ze sloop naar het raam... Daar zag ze Zadoks onder het licht van de lantaarn over de sneeuw naar het sleetje gaan en zijn buik puilde vooruit in zijn dichtgeknoopte, oude, blauwe jas... maar het was niet zijn echte buik... Hij tilde de kleine Levie op en zette hem op het zakje turven en hij zag zo bleek alsof hij doodging. En toen duwde hij het sleetje het hekje uit en gleed weg door de sneeuw. Die nacht kon ze bijna niet slapen... Is Zadoks veilig thuis gekomen of is hij onderweg gevangen genomen? Wie heeft dan de kleine Levie in zijn sleetje naar zijn oma teruggebracht? Ach God, ze zullen hem toch niet hebben vergeten in de sneeuw? Is er niet iets verschrikkelijks gebeurd met de arme, oude Zadoks in zijn bed? Maar 's morgens niet, en 's middags niet, en 's avonds niet... Geen rumoer in het dorp... Geen onweer... Geen ramp in de kille... Geen vreselijk nieuws in de krant... Ze kon bijna niet ademen, zoals het weer bonkte toen vader hem las... Wanneer ze nu terugdenkt aan die eerste dagen, die eerste weken, dan is het alsof ze toen aan niets anders heeft gedacht. En o, dat was zo benauwd. Zo benauwd... Omdat ze er over zwijgen moest, zelfs tegen moeder, want... Ze weet zelf niet waarom, maar iemand die er niet bij is geweest, die het sleetje niet onder de lantaarn heeft zien staan met kleine Levie erin, die kan het toch niet begrijpen. Nee, niemand mag het weten, erg genoeg dat God het weet! Erg genoeg? Het allerergste! Want de mensen zouden misschien toch nog eens gezegd hebben: die Zadoks moet nu voor Leen Paardeb... en al de kinderen zorgen, erg vet soppen was het er nooit – op een *talles* verdient hij een daalder, op een stel *magsouriëm* nog niet eens... En tante

© 2026

Roos heeft bijna geen tijd meer om voor anderen te naaien... zo zouden de mensen misschien nog praten en hem niet zo vreselijk straffen, maar bij God hoef je met zulke dingen niet aan te komen! Want konden Adam en Eva het nu eigenlijk wel zo erg helpen... en wat had, als je nagaat, Mozes helemaal gedaan? En Uza dan... die meende zelfs dat hij goed deed en hij werd toch doodgeslagen... nee, bij God hoef je nergens mee aan te komen. Na een tijd heeft ze er niet zo altijd meer aan gedacht... soms waren er wel twee weken tussen, en dat merkte ze dan ineens. Zou eigenlijk wel ooit de tijd voorbij zijn gegaan als ze er altijd aan had moeten denken? Natuurlijk wel, al lijkt het van niet. Nu is het bijna afgelopen, want over drie dagen is het Joum-Kippoer. Dan wordt het van haar afgenomen en dan wordt het van Zadoks afgenomen en zij kan Zadoks helpen, zonder dat iemand het weet, zonder dat hij zelf het weet – dat heeft meneer Snoek juist kort geleden helemaal uitgelegd. Een grote jongen vroeg op school, waarom op Jom Kippoer iedereen vergeving moet vragen voor alle zonden, die in de tefille staan, ook al heb je er bijna niets van zelf gedaan. Dat was zo: alle Joden horen bij elkaar, en heeft er nu iemand in een ander land, al is het nog zo ver weg, wèl een van die erge zonden uit de tefille gedaan en je vraagt er hier vergiffenis voor, dan helpt het voor daar en voor hem! Daarom doe je maar alsof je alles zelf hebt gedaan, wat in de tefille staat... Dat zal ze ook doen en komt ze dan aan dàt, aan die zonde die Zadoks deed... diefstal!... dan zal ze aan toen denken, en heel strak naar Zadoks kijken en hem heel sterk bedoelen... Wat moet hij blij zijn, dat de tijd voorbijging... wat moet hij vaak bang zijn geweest... bij menig onweer heeft ze aan hem gedacht. Soms lijkt een uur nooit om te zullen komen... nu gingen er tien maanden voorbij... nu is het bijna Joum-Kippoer. Dan zijn ze het kwijt, dat ellendige geheim, allebei zijn ze er dan van af, zij en de oude Zadoks.

AANTEKENINGEN bij *Naar Amerika*

Arbang Kanfous, lett. de vier hoeken van; *Arbang kanfous*, vulgo arbekanfes. Ook volwassen mannen dragen het. *Mosjiag*, lett. *gezalfde*, die Israël zal verlossen aan het einde der dagen. Vergriekst tot *Messias*. *Losjoun hakoudesj* = de heilige taal, *i.e.* Hebr.*lesjoun*; *Lernen* (Jiddisch) = de Heilige Schrift en de commentaren bestuderen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

IEMAND UIT DE KILLE, IEMAND DIE ZIJ KENNEN, HEEL GOED KENNEN ZELFS – WANT HEEFT HIJ NIET MET ZE GESPEELD EN ZE VERTELD EN ZE VOORGELEZEN? David Denneboom gaat over een paar weken naar Amerika. Sedert moeder het hun heeft verteld, is het net alsof ze er door alles aan herinnerd worden. Als je niet beter wist, zou je zeggen: de wind en de regen weten ervan, en de bomen weten ervan; ze befluisteren het met elkaar en zuchten het uit, dat die lieve, arme David naar Amerika gaat. Lientje en haar broertje Joop zijn er voortdurend mee bezig. Op het kaft van haar rekenboek heeft ze, zonder dat ze het zelf merkte, twee keer *Amerika* geschreven. Heel vreemd is het, maar het woord 'Amerika' is nu anders dan eerst, het is dikker, zoals een beeld 'dikker' is dan een plaatje. Verleden jaar bij Jan Mol, die zo mooi de zee op kaartjes kan tekenen, hebben ze voor twee griffies een spullekiekie gezien, het was geen fopperij, het was echt prachtig, iets om nooit te vergeten: in een ding van bruin hout zaten twee kleine vierkante venstertjes, er was ook een soort steel of handvatsel aan, daar werd een plaatje op geschoven en keek je dan door die venstertjes, dan was dat plaatje ineens echt. Niet alleen groter maar dikker, dat vooral. De huizen, bomen, de mensen alsof je ze met je vingers kon voelen, maar dat ging niet. Ze konden er maar niet genoeg naar kijken, zo wonderlijk als het leek, en als ze nu aan 'Amerika' denkt, dan is het juist of ze er door die venstertjes naar kijkt, het woord is groter en dikker, dat vooral, het is 'echt' geworden. Natuurlijk hadden ze van Amerika gehoord, grotere kinderen leren er toch over op school! Bij het station hangen twee gekleurde affiches, op de een is het dag, op de ander nacht, of avond. Op de nacht-prent is de zee bijna zwart, in de lucht niets te zien, zelfs geen sterren of maan, de boot is ontzaglijk groot en hoog, oranje-gele stralen schieten uit honderdduizend ronde gaten en in dat licht is de zee flauw gelig-grijs. De dikke wolken rook uit de drie geweldige pijpen zijn iets lichter dan de lucht. Op de dagprent lijken ze natuurlijk veel donkerder, bijna zwart tegen het lichte blauw. De boot is daar minder groot, maar mooier, helder grijs, rood omrand, de ronde gaten schieten geen lichte stralen, maar lagere gaten laten boogjes water uit en de zee is woelig en groen.

© 2026

X

Die boten varen naar Amerika en in die boten zijn mensen die er heen gaan of er vandaan komen... vaak hebben ze naar die affiches staan kijken, maar nu ze weten dat David Denneboom naar Amerika gaat, zien ze ook die boten als door de venstertjes van het spullekiekie van Jan Mol. David is geen jongen meer, hij is een man van twintig. Hij moet naar Amerika of hij wil of niet... Een hele toestand! Een geschiedenis die ze niet weten mochten en waar ze zoetjes aan, bij stukjes en beetjes toch achter zijn gekomen. Op 'n avond dat vader er niet was, heeft moeder ze stilletjes de krant laten lezen op voorwaarde dat vader het niet te weten komt! Ze wisten toen allang dat er iets met David was waarover werd gesproken, op het sjoelplein, in de gewre en bij bezoek. Ze merkten het voor het eerst op een sjabbesochtend toen vader uit sjoel kwam en vertelde dat hij David Denneboom daar had gezien. Dat was al wonderlijk genoeg, want hij komt er alleen op de hoge feestdagen. Zoals ze over de tafel heen elkaar eventjes aankeken... Het was de toon waarop hij het zei. Zo iets van *wacht maar tot ze de deur uit zijn dan zal ik wel meer vertellen*.
November was pas begonnen en het weer alle dagen vochtig en winderig. Goed weer om langs de haven te lopen en naar de wolken te kijken en op de wallenkant naar de kale rietstengels diep in de zwarte modder. De meeste schepen zijn om die tijd al weg – één voor één voeren ze in de afgelopen weken de haven uit tussen de vlotten door, daar waar het zo wijd en zo schuimend is de hoek om en dan door het kanaal naar zee. Een paar kleine bleven om te overwinteren, veilig en wel tegen de dikke dukdalf aan en de ra's schuin in de hoogte getrokken. Daar hebben ze ook die sjabbesmorgen samen gewandeld, over de vogels en de wolken gepraat en over de schepen, waar ze nu allemaal zowat zouden varen en geprobeerd wie van 't verste weg de namen kon lezen van de schepen die er nog lagen. Daar kwamen ze David Denneboom tegen. Ze durfden hem bijna niet aan te spreken, hij was in twee jaar zo groot geworden en zag er zo bleek, zo verdrietig uit. Eerst leek het wel of hij ze niet herkende, maar ineens bleef hij staan, lachte en vroeg of ze hem nog wel kenden en hem in die twee jaar niet vergeten waren. Zij hem vergeten? Dat zou toch onmogelijk zijn! Hoeveel zondagmiddagen heeft hij ze niet

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

om meneer Snoek te helpen in 't Joodse school hun lessen overhoord en wat was hij niet altijd geduldig – de grootste stommeling van het hele school, Brammetje Linnewiel heeft van hem nooit één klap gehad! En wat las hij niet prachtig voor uit het dikke boek van de Joodse Geschiedenis, bij warm weer op het gras achter de sjoel, lekker koel in de schaduw van de hoge grijze muur met de lichtgeel-groene korstjes, terwijl de vogeltjes die in de spleten en de gleuven wonen, af en aan tsjilpten over hen heen. Ook gebeurde het wel dat hij vertelde, en eens is daarbij iets bijzonders voorgevallen. Toen sprak David – en ze luisterden met ingehouden adem – over het oude leven in het Heilige Land, hoe de Joden er woonden rijk en vrij in hun steden en hoe ze er hun prachtige tempel bezaten, totdat andere volkeren ze overvielen en verdreven en over de aarde verstrooiden. *Naar de vier hoeken der aarde*. Arbang Kanfous... dat is licht te onthouden, het dradenkleedje dat de jongens onder hun kieltje dragen heet immers ook *Arbang Kanfous*, omdat het vier hoeken heeft... En hoe van toen af de Joden geplaagd en verdrukt en vernederd zijn door valse, slechte mensen... maar dat ze ook zelf niet meer hun oude dapperheid en flinkheid bezitten... want hadden ze die wel, dan kregen ze ook wel hun eigen, heilig Land terug en dan keerden ze daarin weer, waar het vol is met melk en honig, om daarin gezellig te wonen, met hun koeien, en schapen en kippen en varkens... o nee, van varkens sprak David natuurlijk niet, de varkens zijn onrein en mogen niet mee naar het Heilige Land. De koeien en paarden zouden natuurlijk moeten lopen, de kippen in manden kunnen gaan... Dat vertelde David er niet allemaal bij, dat had ze zo maar voor zich zelf zitten denken... Toen ineens... wat waren ze geschrokken, niemand had hem uit de achterdeur en over het gras horen komen... daar stond meneer Snoek achter de kring, juist tegenover David Denneboom en over hun hoofden heen kwam zijn stem, bijna boos. 'Dat kunnen geen mensen, dat kan alleen de *Mosjieag* (Messias).

Toen gooide David met zo'n zwaai zijn hoofd in de hoogte om meneer Snoek te kunnen aankijken, dat het witte vuur uit zijn brilleglazen spoot en met een scherpe, radde stem zei hij iets in het *Losjoun-Hakoudesj*.

Toen hoorde je even niets dan alleen het sjilpen van de vogels, die in de

© 2026

gleuven wonen van de sjoel en toen haalde meneer Snoek zijn schouders op en hij bromde iets en hij zei 'naar binnen jullie,' maar David ging niet mee in school terug. Later zijn meneer Snoek en hij toch altijd goede vrienden gebleven. O, ze hielden zoveel van David Denneboom, en ze hadden zo'n spijt toen hij naar de grote stad naar het seminarium ging. Maar voor hem waren ze blij, nu hoefde hij immers niet langer bij zijn grootmoeder in huis te wonen! Van zijn tiende jaar af is hij wees en woont bij zijn grootmoeder in. Het lijkt niet erg, omdat 'grootmoeder' zo'n lief woord is, maar het is verschrikkelijk, dat begrijpt iedereen die oude Sannetje Denneboom kent. In de kille zijn twee oude weduwvrouwen, weduwe Arons en weduwe Denneboom, en het is niet gemakkelijk om ineens twee dingen op te noemen die zo veel verschillen als die twee. De oude juffrouw Arons is bleek en dik en bijna blind, ze lijkt eigenlijk wel een beetje op een aangeklede zak en ze moet in en uit haar bed door haar kinderen worden getild, ook kan ze niet goed meer horen en ze moeten dus altijd op een stoof gaan staan om bij haar oor te komen en dan heel hard zeggen: 'complimenten van moeder en hoe gaat het met u?' 'Best hoor, best hoor,' zegt ze dan en ze schudt haar hoofd en ze knijpt in hun wangen en ze zegt dat ze onbeschrieën al weer zo dik en zo groot geworden zijn – maar als dat iedere keer waar was dan waren ze nu stellig wel al zo groot als vader en zo dik als juffrouw Arons zelf. En dan komt het... 'geef me de trommeltjes maar eens aan'; het zijn er twee, zwarte met sterretjes, in het ovale zitten eigengebakken krentekoekjes, en in het ronde zijn balletjes! Dan mogen ze kiezen, wat ze hebben willen, een krentekoekje of een balletje, dan zeggen zij: 'net wat u wilt, juffrouw,' en dan zegt juffrouw Arons 'omdat jullie nu zo netjes bent, krijg je allebei' en dan gaan ze met een koekje èn een balletje naar huis! Vergelijk daarbij nu maar eens even Sannetje Denneboom! Ook oud, ook nogal wel aardig dik – een ronden buik tenminste onder haar boezelaar – maar om te beginnen lang niet blind. Ogen als een valk achter haar grote bril en haar neus ook, een echte valkeneus, kort en krom! Dwars door de rimpels van haar kin en van onder haar neus loopt een naad, dat is alles wat ze heeft van een mond, zo wat rondachtig buigt die naad naar boven en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

weer neer, als een haakje van 'tussen twee haakjes', en haar wangen zijn zo rood als opgepoetste appelen. Altijd hangt ze over de onderdeur, ze heeft een huis met een stenen stoep, want ze is schatrijk, en dan kijkt ze je na als je voorbijgaat, dat is als een prik in je rug, tussen de schouders... en als je hebt moeten schoolblijven of als je aan het vechten bent geweest, denk maar niet dat ze het niet ziet of als je voor het eerst loopt met een broek of een jurk die Ies en Roos van oom Elie te klein geworden zijn, of als je om boodschap gaat en moeder had geen geld en je moet borgen – geloof maar gerust dat zij het aan je merkt. Moeder vraagt dan ook vaak... 'Heeft Sannetje jullie gezien?' Iedereen noemt haar Sannetje, maar als ze er bij is natuurlijk altijd 'juffrouw Denneboom'. Ze is zo rijk als iets, zo rijk dat ze haar geld niet thuis bewaart. Moeder zegt dat het 'op rente staat.' En gierig! Pinchas Lezer... die kent haar, zegt vader. Die heeft een Hebreeuwsch rijmpje op haar gemaakt, en dat betekent 'Men noemt haar Sannetje, maar zij is Satànnetje.' Bij die grootmoeder heeft David Denneboom ingewoond, tot hij naar het seminarium ging, en nu gaat hij van het seminarium af, nu gaat hij naar Amerika, daar hebben ze een achterneef, die van David een oudoom is. Op het sjoelplein en bij het lernen en in de gewre-vergadering en op de visites, overal praten de grote mensen over iets dat David heeft gedaan. Het staat in een krant... die ze elkander laten lezen, stilletjes, en dan weer verstoppen. Meneer Israëls, de parnas, heeft er een, en Kaas de klokkemaker en Pinchas Lezer en meneer Snoek... en vader heeft er ook een... en eindelijk, eindelijk hebben ze die dan toch mogen zien en lezen... maar dat was wel meer dan een week na die sjabbos-morgen, dat ze David tegenkwamen bij de schepen. Op een avond, dat vader niet thuis was, hebben ze bij moeder net zo lang gezeurd, dat ze het nooit aan iemand zouden laten merken, zelfs op de pijnbank niet, dat vader er niet zal achter komen... en eindelijk heeft moeder de krant uit het laatje gehaald. Toen gauw, gauw zijn ze samen gaan lezen, en ze trilden ervan, omdat ze iets deden dat vader niet weten mocht en omdat moeder bijna huilde dat ze het toegegeven had. Waar die blauwe streep stond, – dat was het, en het heette eerst *Het Vrije Woord* en dan werd het verder als een brief: *Meneer de Redacteur*. En dan

© 2026

kwam er een heel mooi en aardig verhaal van een rijke Joodse heer in een grote stad en die ging dood. Hij had zoveel aan de arme Joden gegeven en zoveel aan de sjoel en zoveel aan het seminarium, dat alle Joden meegingen naar de begraafplaats. Daar vertelden ze hoe braaf en hoe goedgeefs hij was geweest voor alle Joden... Dat lijkt goed, maar het is niet goed – want die heer was slecht! Hij leende geld aan de Keizer van Rusland – want zo rijk was hij wel!... aan de Keizer van Rusland! Nu, en iedereen weet hoe de Joden in Rusland wonen en wat een leven zij er hebben en hoe ze vervolgd en doodgemarteld worden! En de Keizer van Rusland gebruikte het geld van die rijke Joodse heer om die mensen te betalen, en die heer kreeg weer geld voor het lenen! En de Joden in die grote stad hadden dat geld niet mogen aannemen en ze hadden die heer niet mogen prijzen, maar ze hadden hem uit de kille moeten jagen en ze hadden hem niet op hun begraafplaats moeten begraven... Dat staat allemaal in de krant en David Denneboom heeft het geschreven. Hun David? Ja, hun David Denneboom. En is het echt gebeurd? Ja, het is echt waar gebeurd. En waarom moest David Denneboom dan daarom van het seminarium af, als het echt waar gebeurd is? Omdat... o, daar zijn wel tien redenen voor, zegt moeder. Kan moeder er niet een van noemen? Ja..., één van die redenen is dat de zoon van de rijke heer dan geen geld aan het seminarium meer geeft. Maar waarom is Sannetje zo kwaad op hem en waarom doen de grote mensen alsof hij iets slechts heeft gedaan? Vindt moeder het ook slecht of vindt moeder het juist goed? Dat kan moeder zo ineens niet zeggen, maar Sannetje, zegt moeder, hoefde niet zo tegen David te doen, zijn eigen grootmoeder en hij een wees. En ze heeft toch helemaal de mensen niet nodig. Hoe bedoelt moeder dat, dat Sannetje de mensen niet nodig heeft? Maar kan dan iemand die de mensen wèl nodig heeft, niet alles doen en niet alles zeggen? Hebben zij de mensen nodig? O ja, zij hebben de mensen heel erg nodig. Mogen zij daarom niet alles doen en zeggen? – zouden zij nu bijvoorbeeld later niet zo iets in de krant mogen schrijven, ook als het echt waar gebeurd was? Toen heeft moeder gelachen en gezegd dat ze niet zo zeuren moesten. Maar de volgende dag en alle verdere dagen zijn ze er toch telkens

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

weer opnieuw over begonnen. Het is ook niet gemakkelijk, wanneer je alles van iets weet te doen alsof je er niets van weet! Vooral tegenover vader... en moeder is dan zo benauwd, zo bang dat ze zich niet goed houden zullen. Op het Joodse school wordt er natuurlijk over gepraat – die weet dit en die weet dat, die heeft uit bed geluisterd en die zich in een kast verstopt, maar ze weten geen van allen het rechte, zij alleen, en zij mogen niets zeggen! Ze zouden zo graag willen, dat ze David nog eens tegenkwamen. Dan zouden ze zeggen: wij vinden het goed van je, David, wij vinden het niet slecht dat je dat hebt geschreven van die rijken heer, omdat het toch allemaal waar is... maar ze zouden het niet eens mogen zeggen, want niemand mag immers weten dat moeder ze die krant heeft laten zien! Iemand die ze kennen, iemand van hun kille gaat nu gauw naar Amerika! Sinds de dag dat ze weten waarom, heeft het bijna onafgebroken geregend, het houdt maar niet op. Een regendag is voor een keer wel eens aardig, maar zo alle dagen dat koude kletteren uit een lage, grijze lucht! Je kleren worden niet meer droog, – dat geeft zo'n duffen, trieste reuk in school en thuis – je schoenen raken allemaal door, je voeten kun je nooit recht warm krijgen, de plassen zijn alle dagen groter, je kunt er al niet meer door, bijna niet meer erover heen, je moet al hier en daar langsom de huizen voorbij, het hardste zand is nu klare modder, het speelveld achter het Joodse school één groot moeras. Je ziet overal water tussen het gras, je kunt er niet staan of gaan. Je krijgt soms plotseling het gevoel, en het is een erg benauwd gevoel, dat de wereld wel eens helemaal week zou kunnen worden – en wat dan? Het is om bang te worden, hield het maar eens op... In zijn zwarte zeilen kleed lijkt het orgel van Jan Stap een groot en donker watermonster, helemaal glimmend, met plasjes in de plooien – als de regen er tegen aan komt klateren, hoor je bijna niets van de muziek. En nu de regen en nu de muziek voor al hun droevige wijsjes tot woorden schijnen te hebben gekozen, 'David Denneboom gaat naar Amerika, David Denneboom gaat naar Amerika,' nu spreekt het toch vanzelf dat ze er wel eens om moeten huilen.

© 2026

XI

AANTEKENINGEN bij *Op rouwbezoek*

Seifer tora = wetsrol. 'De *rood-fluwelen*...'. Dit zijn de mantels die eerder met 'wikkels' werden verward. *Oggenebbisj*, uit *ach und nebbisj*, tussenwerpsel om medelijden uit te drukken. *Nebbisj* (Slavisch), Ned. s.v. *achgenzebbisj*. *Sodom en Gomorra*, *Gen.* 19:24. Varkensvlees is onrein, *Lev.* 11:7 en *Deut.* 14:8. Vlees en melkproducten worden gescheiden: *Voor een koosjer huis zult gij het lam niet koken in de melk van de moeder*. *Klokvrij*, (Judaeo-Nederl.) = geheel los van de joodse traditie. De *Raaf*, de *raaw* = opperrabbijn. *Sargenes*: doodskleed. *Erets Jisrool* = *Erets Jisro-eil* = het Land van Israël. Het is gebruikelijk wat aarde uit Israël te leggen of over het hoofd van de overledene te strooien. *Teire*, Hebr. *tare*, reiniging van een lijk. *Neir-tomied* = bestendig licht, brandt steeds in de synagoge. Ook het licht dat na het overlijden van naasten blijft branden, daarna op de sterfdag wordt aangestoken. *Gaajes* = niet-joden. *Metaarhuisje* = reinigingshuisje op de begraafplaats. Ook voor de gebeden en redes bij de begrafenis. De *zwart beklede kist* is gemaakt van ongeschaafd hout, bij de begrafenis een zwarte doek er overheen. *Gehinne - Gehinnom* = Dal van Hinnom, fig. de hel II *Kon.* 23 en *Jeremia* 7 en 19. Dieren in de *Arke van Noach*, *Gen.* 7:8. *Gebed, dat bij sterven en bij begraven hoort*, geen verplichte leerstof. *En Hij bewijst Zijne Gerechtigheid aan hen die slapen in het stof*. Dit citaat is de tweede strofe van het *achttiengebed* dat driemaal daags gezegd wordt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EINDELIJK IS DAN TOCH DE KLARE WAARHEID WIJD VOOR ZE OPENGEGAAN... Dagen lang al hebben ze het ijl en ongrijpbaar om zich heen gevoeld, in het fluisteren van de grote mensen, dat ophield als ze binnen kwamen, maar in hun zwijgen en kijken was het ook. Het vervulde de lucht, het deed denken aan blindemannetje spelen, wanneer je alleen in de kring staat en ze allemaal op de tenen sluipen om je heen... je hoort ze overal tegelijk... als uit een mist komt hun gesmoorde fluisteren; hun heimelijke lachen lispelt en sist telkens vlak aan je oor, je voelt hun kleren waaien en wapperen, maar grijp je toe, dan vinden je vingers niets dan lege lucht, dan zijn ze weg. Zo was het... je voelde het vlak bij je en je kon het toch niet vatten, je meende het te begrijpen en dan viel het weer uiteen, het was een geheim. Niet een geheim van thuis, maar een geheim van de hele kille... en dat toch ook aan mensen buiten de kille bekend moest zijn... of vader zou niet van *gille hasjeim* gesproken hebben.[1] En dat hebben ze toch allebei duidelijk verstaan uit vaders mond op een avond dat het woei. Daar komt nog bij, dat Sam Kaas zijn vader en moeder *Riesjes-maken*[2] heeft horen zeggen, dat is bijna hetzelfde als *gille-hasjeim*, maar *gille-hasjeim* is veel erger! Pinchas Lezer wist ervan en Sammetje Denneboom wist ervan en oude juffrouw Arons en Aardewerk de slager en meneer Gompel en meneer Israels en lange Schmoel Konijn en iedereen. Je zag het duidelijk aan hun gezichten. Het was dus iets van de hele kille, iets waar de hele kille mee te maken had en dat de hele kille kwaad kon doen: Riesjes of Gille-hasjeim, in elk geval iets vreselijks. De eerste dagen zaten ze ervoor te kijken als voor de door elkaar gegooide stukken van een legkaart, die nog nooit iemand in zijn geheel heeft gezien. Je weet dan niet wat je 't eerst zult pakken, je kunt er geen kop en geen staart aan vinden. Die wist dit en die wist dat, de een had afgeluisterd in bed en de ander op zolder, maar wat de een had gehoord, paste weer niet bij wat de ander wist. Meijer Goudsmit heeft gedacht: er zal een *seifer tora* (wetsrol) gestolen zijn. Zo iets moet maar eens waar wezen, dan komt er toch stellig een plaag over de kille, een aardbeving

1 LETT. *Schending des Naams*: kinderlijke verbastering van wat fig. opspraak van Joden bij niet-Joden beduidt.
2 Goddeloosheid veroorzaken in de zin van: niet-Joden aanleiding tot spot en haat jegens Joden geven.

© 2026

of een grote brand, dat heb je toch gezien aan Korach, die met zijn hele familie in de grond verzonk, omdat hij brutaal tegen Mozes was geweest! Maar toen het Sjabbes werd en de Arke openging, hebben alle jongens scherp gekeken en geteld en ze stonden er allemaal, de rood-fluwelen, de blauw-satijnen, de gele-zijden, de groene met zilveren weerschijn erin er miste geen een, de Ark was vol... dat dus niet. Toen heeft, Zondagsmiddags in het vrije kwartier op het speelveldje van de Joodse school, Saartje Zadoks weer wat anders geweten. Er is geen seifer-tora, er zijn kinderen gestolen. Saartje Zadoks heeft haar grootvader duidelijk horen zeggen: *Ochenebbisj de stumpers... Een jaar of vier, vijf...* en Saartje wou er dadelijk op zweren. Twee kinderen tegelijk gestolen... en verkocht dus. Want bij Sam Kaas aan huis is over geld gesproken. Juist toen zijn moeder vroeg hoeveel en zijn vader antwoord wou geven, heeft hij het bedstee-gordijn zien bewegen en Sam erachter vandaan gehaald Niet alleen heeft Sam toen niets meer gehoord, maar nog klappen gehad op de koop toe. Wie koopt er kinderen? Wie steelt ze zo dat de politie het niet merkt? Zijn ze mee gelokt op de straat of weggehaald uit hun bed? Zigeuners doen het, maar dat zijn geen Joden en dan is er natuurlijk geen gille-hasjeim en dan gaat het de kille niet aan, en dan hoeven de grote mensen niet zo te fluisteren, en met hun hoofden te schudden, op straat, op het sjoelplein, op de visites en op de markt. Froukje Kaas kent een boek over Slaven, die naar het Zuiden gaan. Daar in het Zuiden gebeuren de vreselijkste dingen, ze worden mishandeld en geslagen... ze krijgen enkel zoute haring en geen water voor de dorst... ze worden met hun hoofd onder een druppelend gootje gezet... het moet een prachtig boek zijn, maar Froukje Kaas heeft het nooit uitgelezen, omdat ze al door zo huilen moest. Ze hebben het elkaar allemaal gevraagd: waar is het Zuiden? Niet het Zuiden op de kaart, want dat is natuurlijk Limburg, maar het Zuiden waar de slaven bijeengedreven worden en geslagen. Kan iemand uit de kille kinderen hebben gestolen en naar het Zuiden als slaven verkocht? Niet alle slaven zijn zwart. Maupie Gompel leest soms stilletjes de krant, en die heeft daarin iets gezien van 'blanke slavinnen'. Toen ze hem niet geloofden, heeft hij er dadelijk een zwaren eed op gedaan. Hij denkt dat ze duurder

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dan zwarte zijn en dat ze als kleine kinderen met draaiorgels zijn meegelokt. Maar waarom dan juist enkel slavinnen, heeft Duifje Aardewerk toen gevraagd. Omdat meisjes altijd dommer zijn, heeft Maupie gezegd. Kinderen gestolen... maar wie uit de kille kan zo iets hebben gedaan? Als het waar is... ja... dan geen wonder, dat de grote mensen ernstig kijken en fluisteren, dat meneer Israels bijna niet groet en dat de lip van Zadoks nog meer dan anders naar voren steekt en dat ze telkens als er iemand komt de kamer worden uitgestuurd... als zo iets waarlijk is gebeurd... dan heb je nu elk ogenblik kans op pest of een zwavelregen..., zoals meneer Snoek van Sodom en Gomorra heeft verteld, waar de mensen ook zo schandelijk gezondigd hadden... misschien wel varkensvlees in boter gebraden – en een hoeveel-dubbele zonde is dat niet? – of op de Verzoendag, als men zelfs helemaal niet eten mag, juist het allerergst verbodene gegeten! Kinderen gestolen... maar ineens wist Duifje Aardewerk dan weer beter: er zijn geen kinderen gestolen, er is enkel heel veel geld gestolen. Saartje Zadoks natuurlijk kwaad. Ze heeft duidelijk verstaan dat haar grootvader zei: '*Achenebbisj* de stumpertjes, vier en vijf jaar'. Of zal haar grootvader soms liegen? Of stelen kinderen misschien geld? Woensdagmiddag groot lawaai... Izak Aardewerk en Moosje Aardewerk vreselijk aan het vechten, meneer Snoek ertussen met de stok! Ze wilden allebei dadelijk een eed doen. Moosje wou zweren dat hun vader heeft gezegd: ze hebben hem gevonden en Izak zou dood neervallen als hun vader niet had gezegd: ze hebben het gevonden. Wat dan... of wie dan? Het geld...? De man, die het geld gestolen heeft? Ja... het geld! Niet, niet de man, maar het vermoorde kind. Vermoord? Gestolen zul je toch zeker menen? Nee, vermoord, want er is er een dood, ze hebben duidelijk van *sjiwwe-zitten* verstaan![1] O, wat een spektakel! Iedereen wou natuurlijk beter weten... en meneer Snoek gaf ze maar met de stok. Omdat Moosje wel moest bekennen, dat er over 'Sjiwwe-zitten' was gepraat, hebben ze toen allemaal Izak gelijk gegeven.

© 2026

1 *Sjiw'a: Zeven rouwdagen na begrafenis op de grond, stoeltjes of kussens zitten en rouwbezoek krijgen.*

XI

Als er wordt sjiwwe-gezeten, dan is er een dood. Maar dat wist Meijer Goudsmit weer beter. Als iemand zo slecht is, dat zijn ouders niet meer van hem weten willen, dan zitten ze ook sjiwwe over hem. En is iemand, die kinderen...? Toen zijn ze weer allemaal gaan schreeuwen en vechten en heeft meneer Snoek aan Moosje en aan Izak, die begonnen, en aan Froukje omdat ze krabde en aan Meyer Goudsmit, die 'kssjt... ksssjt...' riep toen Izak op Moosje lag, voor straf een opstel over Jacob en Ezau opgegeven, minstens anderhalve kant van de grote leien vol. Maar niemand heeft natuurlijk zijn mond gehouden. En toen is het verder weer net als met de legkaart gegaan. In het eerste begin denk je steeds dat je er gauw zult komen, tot je steken blijft en merkt dat je alles verkeerd hebt gedaan, je begint opnieuw en weer kun je halfweg niet verder, en als je dan eindelijk bang begint te worden dat het nooit zal lukken, dan ben je er precies, want dat ene stuk, dat je telkens verschoof, omdat er niets dan in de hoeken een paar veegjes op staan, dat moest je nu net hebben voor die plek waar je geen raad mee wist en dan ben je ook helemaal klaar en daar staat ineens de hele plaat voor je ogen! Aan iedereen hebben ze gedacht, behalve aan meneer en juffrouw Seligman... ze leven zo stil, ze wonen zo achteraf, men ziet ze zo zelden, het zijn deftige mensen. Meneer Seligman is vroeger goudsmid geweest, hij heeft een korte, witte baard en een voorname, zware stem – als je in de trein zit hoor je onder het rijden vaak de heren en de mannen in de andere coupé met elkaar praten, dat klinkt ook zo voornaam en zwaar, een beetje kelder-achtig, zo praat nu meneer Seligman – en juffrouw Seligman is bleek en heeft een kleinen onderkin met haartjes. Ze ziet er meestal verdrietig uit, maar geen wonder, hun dochter Jetje is lang geleden aan de tering gestorven, ze ligt tussen de man van juffrouw Arons en het doodgeboren broertje van de kinderen Snoek. En dan hebben ze nog een zon, die ergens anders woont en met die zon is het allemaal gebeurd, waarover de grote mensen met elkaar fluisteren, op straat, op het sjoelplein, op de visites en op de markt. Hij is jaren geleden van zijn vader en moeder weggegaan en in de grote stad is hij helemaal vrij, *klokvrij* geworden, hij gaf er al gauw niet meer, zegt moeder, om God of gebod! Maar rijk dat hij werd! Een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gouden tientje zo maar uit te geven, dat was niets voor hem, dat merkte hij niet eens, daar werd hij niet rijker of niet armer door – zo zegt moeder tenminste. Niet iedereen heeft in zijn huis een ijzeren kist of een slot waar geen andere sleutel op past en zulke mensen brachten aan hem hun geld, om te bewaren en dat ging allemaal in een grotere donkere kast, helemaal van steen gemaakt. En toen nu zijn eigen geld was opgeraakt, omdat zijn vrouw zelfs door de dag een zijden japon wou dragen – maar een *bandeau*[1] droeg ze niet! –toen is hij kleine beetjes van dat geld van de andere mensen gaan nemen... misschien is het met een kwartje begonnen... en toen een gulden... en daarna een rijksdaalder... en eindelijk een gouden tientje... en nog meer... en nog meer moet hij genomen hebben, want de hele kast was ten langen leste leeg! Zo iets is een apart soort van stelen, dat verduisteren heet, hoewel je niet begrijpt waarom, want toen het er nog lag, was het in duister, maar toen hij het er uit nam juist niet meer! Nu moet het zo zijn gegaan, dat iemand in die kast keek en zag dat er niets in was en het toen is gaan aangeven bij de politie... en ze kwamen hem halen om hem in de gevangenis te doen... en o, hij was weg! Niemand wist waar, zijn vrouw niet en zijn kinderen niet, zijn vader niet en zijn moeder niet 'van de aardbodem verdwenen' zoals in het 'gommesj' staat, dat was hij. Ver voorbij het laatste huisje aan de dijk, daar is de Oosterplas... dikke opgeblazen kwabben vet-geel schuim zitten er tussen het riet gekleefd en ze lillen zo als het water beweegt en er zijn echte golven met wit bovenop en je kunt er iemand die aan de overkant staat, bijna niet beroepen... uit die Oosterplas is hij eindelijk te voorschijn gekomen. 'Een in verregaande staat van ontbinding verkerend lijk van een manspersoon,' dat stond in het krantje, dat was hij! Maar dat wisten ze pas de volgende dag, want niemand heeft hem daar gezocht, want wie toch had kunnen denken dat hij enkel om in het water te springen naar het stadje en naar de Oosterplas teruggekomen zou zijn? Eergisteravond is er hard gebeld, dat was meneer Snoek. Hij heeft met vader alleen in het zij-kamertje gezeten, meer dan een uur. Hoe ze

1 BANDEAU: haarband, bij orthodox-joodse vrouwen een pruik om de kortgeknipte haren te verbergen.

ook probeerden dichtbij te sluipen om te luisteren – buiten onder het raam en in de donkere kast achter het zij-kamertje, in het alkoof, en tussen de jassen aan de kapstok in het gangetje – ze konden niets verstaan, ze praatten te zacht en te vlug en te veel *losjoun-hakoudesj* (Hebreeuws). Alles in huis luisterde mee en keek, alles leek te begrijpen dat er iets ergs was gebeurd, het was ook zo stil. Toen meneer Snoek eindelijk wegging, zijn ze nog niets te weten gekomen, vader heeft geen woord gezegd, maar later, toen ze al in bed lagen, hebben ze vader en moeder nog lang horen fluisteren – hoe lang weten ze niet, want ze sliepen voor het ophield. Maar de anderen dag op het Joodse school wist Hijman Snoek heel veel te vertellen... hij is opgevist, hij stonk en zijn ene been hing erbij... Als zo iets vlak bij je oor wordt gezegd, terwijl je met allemaal in een kring op het speelveld staat... hij is opgevist, hij stonk en zijn ene been hing erbij... dan is het alsof alles rondom je begint te suizen en te rillen... er gaan geluiden door de lucht, die er zoeven niet waren; wat vlak rondom stond, wijkt van je af tot heel ver, zodat je in een soort lege ruimte komt te staan en met je voeten niet zo héél vast meer op het gras... ook wordt alles vaal en bleek... en je hoofd voelt zo vreemd en binnen in je lijf schijnt iets warms op te komen, zodat je smelt, zodat al draaiende en malende alles losraakt bij je binnen-in... voor je ogen komt iets donkers, dat je nooit hebt gezien en in je neus iets diks dat je nooit hebt geroken... De dag daarna hebben ze nog veel meer gehoord! Er vloog als een fluisterende, schuifelende wind van vragen door de kille, van huis tot huis. Vindt de *Raäf* (opperrabbijn) goed dat hij op hun begraafplaats wordt begraven – om God-noch-gebod, hij woonde niet in de kille! – meneer Snoek moest naar het Rabbinaat, in zwarte jas en hogen hoed – heeft hij een eigen *sargenes* (doodshemd) en waar ligt het, in de kast bij zijn moeder of in de kast bij zijn vrouw? Krijgt hij aarde van *Erets Jisrool* (Palestina) mee in zijn kist? Wordt er *teire* (rituele reiniging) gemaakt? De helen morgen in school kwam er telkens akelig water in haar mond en dan leek haar hoofd weer los te staan... waarom heeft Hijman Snoek het toch vlak aan haar oor gezegd 'hij stonk... en zijn ene been hing erbij...' Laat in de namiddag is meneer Snoek teruggekomen uit de stad er weer vloog als

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een wind het bericht door de kille, van huis tot huis: de Raäf vindt goed dat hij op hun begraafplaats komt... de Raäf staat toe dat hij aarde van Erets-Jisrool meekrijgt in zijn kist... en zijn moeder heeft zijn sargenes. Toen is het stil geworden in de kille en morgen wordt hij begraven. Morgen... en nu is het avond, en het is dampig en koud, ze hebben hun nieuwe dikke jasjes aan, die zitten zacht en warm. Zoals nu, dampig en koud, zo begonnen alle dagen en zo eindigen ze ook, maar tussen dat begin en dat einde breekt uit elke dag een open plek van goud en blauw, stralende zon en ruime, klare lucht, als een bloemknop die opengaat en zich weer sluit... elke volgende dag gaat de dagbloem later open, gaat de dagbloem eerder dicht, elke morgen, wanneer je naar de dichtgesloten lagen grijzen hemel kijkt, dan denk je opnieuw: vandaag zal er geen bloem van blauw-en-goud meer bloeien, gisteren brak de laatste open, nu is het gedaan – en dan toch, even na tweeën, aan een hemel zonder vlek of veeg, aan een smetteloze blauwen hogen boog sprankelt de gouden zon, die door de rode blaadjes fonkelt en zachtjes, plezierig door je kleren heen brandt op je rug... tegen vieren is het al weer voorbij. Morgen wordt hij begraven, de arme! Meijer Goudsmit zegt: *met een slecht mens mag men geen medelijden hebben*. Nee, niet met iemand die het geld van andere mensen nam, maar wel met iemand die dood in de kist ligt, in een klein, donker kamertje... De gordijnen zijn gesloten en het *neir-tomied*-lichtje wordt brandend gehouden op de kast en schemert flauwtjes door de bovenste ruiten van het ene raam op de hoek. Het raam van het kamertje waar hij in zijn kist ligt te wachten totdat hij begraven wordt, morgen. Zij staan buiten – achter het tuinpoortje kun je de bomen horen ruisen en fluisteren, maar je kunt ze bijna niet zien, uit het huis komt geen enkel geluid. Waar zit zijn moeder dan te huilen? Maar ze moeten naar huis, ze zijn al te laat, ze wilden, ze moesten even langs zijn huis, langs het huis van zijn ouders gaan, het heeft een half-uur gekost, later mag het nu niet worden! Er zit niet anders op, ze moeten de kortste weg terug, door het steegje, waar de paardenslachter woont. Tussen oude, donkere huisjes, naast een hoog, smal zwart pakhuis dat 'Memel' heet staat zijn smalle winkel; een gluiperige petroleum-lamp schijnt achter uit de muur op de helgele bul-

© 2026

ten, de zware donkerrode schonken. O, ze vinden het zo ellendig om 's avonds door dat steegje te gaan, langs de oude, donkere huisjes, langs het smalle, zwarte pakhuis *Memel* en langs dat moordhol, de paardenslachterij. Als er maar iemand was, die paardenvlees lekker vond – maar nee, alleen het *gajes* (niet-joden) dat geen geld voor koeienvlees heeft, koopt en eet het. Niet omdat het verboden is – want varkensvlees is nog veel erger verboden – kunnen ze bijna niet naar paardenvlees kijken, maar omdat ze er zo'n medelijden mee hebben... met het vlees en met het paard. Een koe weet niet beter of het hoort zo, maar een paard mag niet worden geslacht. Een koe loopt lekker in de wei of ligt lui op stal... Maar wat moet een paard niet sjouwen als het glad of modderig is... hort maar, vort maar, tegen de hoge sluis op, zijn hoeven glibberen en hij valt haast en je ziet zijn kop schudden, dat het bit tegen zijn tanden rammelt en de man staat overeind op zijn kar en vloekt en schreeuwt en ranselt er op los. En dan nog geslacht in dat klamme steegje, achter dat zwarte pakhuis en niemand eet zijn vlees dan uit armoe en met tegenzin. Arm paard! Maar deze avond denken ze er minder dan anders, alleen maar even, heel vluchtig, in het voorbijgaan aan.

Hoe je je verdrinkt? Of je erin springt of erin kruipt? Laat je je niet meestal uit een bootje zakken? Je weet toch wel, dat meisje uit het boek, midden in een blauw meer, met populieren en cipressen langs de oevers? Ja, maar hij...?

Een steen om je hals en dan in een zak?

Je-zelf in een zak? Hoe zou dat ooit kunnen!

Hoe diep denk je wel...? Zal hij morgen dieper in de aarde gaan, dan hij in het water was... of lag hij dieper in het water dan hij in de aarde zal zijn?

Nog weer is uit de donkere, dampige morgen van de andere dag een goud-blauwe middagbloem opengebroken, nog weer hangen de laatste blaadjes als grote druppen fonkelwijn bij de takjes neer... het duurde weer korter dan gister en nu is het avond... en weer staan ze voor het duistere huis. Dat alles net precies hetzelfde is en dit toch een andere dag... het gevoel van voorbijgaan glipt in een rilling door ze heen als nooit te voren; altijd tot nu spraken ze over *gisteren* en *morgen* als over nuchtere, gewone dingen, nu worden ze het lopen van de tijd schier lij-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

felijk gewaar als het geluidloze sluipen van een reusachtig donker dier... maar waarom het nu een andere dag is en alles toch hetzelfde bleef – dat schijnt tegelijk een niet te peilen raadsel. Maar ze weten het ook wel: niet alles is hetzelfde! Het neir-tomied-licht schijnt flauwtjes door een krans van zacht-parelende waterkraaltjes en er komt geen geluid uit het huis, achter de tuinpoort fluistert het en lispelt het, maar alles is niet hetzelfde; hij is weg, niet langer staat in het kleine kamertje de zwartbeklede kist, waarin hij lag en wachtte op zijn begrafenis, het witte sargenes aan en toegedekt en bij zijn eigen moeder... ach, alles beter dan ginder, ver weg, alleen in die koude, diepe plas. Jozef Snoek is vanmiddag met zijn vader en met de andere heren en mannen naar de begrafenis geweest, hij is al groot, hij is al zestien jaar en Hijman Snoek heeft op de hogen dijk tussen de rijtuigen gestaan en over de haag heen alles afgezien... uit het *metaar-huisje* (reinigingshuisje) kwamen ze op de begraafplaats met de zwartbeklede kist. Het was zo stil... je kon het lange, droge gras horen schuifelen langs hun broeken en voor hun laarzen uit. Aan de overkant van de sloot stond een koe te kijken, als een spiegel was het water, zo glad, een bruin blaadje kwam maar niet dichter bij zijn linkerpoot dan bij zijn rechterpoot... en toen ineens begon die koe te drinken en toen was het net of zijn kop in stukken brak en toen hield hij weer op en het water droop van zijn snoet en je hoorde het vallen, zo stil als het was en toen kwamen de stukken van zijn kop in het water weer naar elkaar toe en toen werd de sloot weer vlak en glad. En die koe bleef maar kijken, hij begreep er niets van, natuurlijk, hij wist niet hoe hij het had met al die hoge hoeden. Zo..? En hoelang is het dan helemaal geleden dat kromme Racheltje begraven werd? Ja, maar toen was die koe misschien nog een kalf of hij woonde in een andere wei! Meneer Snoek heeft geen aanspraak gehouden... en toen ging de aarde op de kist en de zwarte hoge hoeden waren vlak bij elkaar en door elkaar en die koe bleef maar aldoor kijken. Toen hij in de grond was en de grond weer dicht was en ze allemaal langs Zadoks moesten om hun handen te laten wassen, kon je het water horen kletteren in de blikken kom, zo stil als het was. En toen ze het hek uit kwamen en de trapjes op naar de rijtuigen toe op de dijk

© 2026

XI

en toen Zadoks eerst het metaar-huisje en toen, achter de laatste, het ijzeren hek gesloten had, toen is die koe ook weer van de slootkant af het land ingegaan en je hoorde het gras langs zijn poten strijken... zo heeft Hijman daareven op 't Joodse school verteld. En toen hij thuis vertelde van die koe en hoe hij ging drinken en hoe zijn kop toen in de sloot in stukken brak, toen heeft Jozef ineens gezegd: 'zo zullen zijn beenderen verspreid liggen in het Gehinne' en toen is juffrouw Snoek gaan huilen en meneer Snoek heeft Jozef verboden. En nu is hij weg en het neir-to-mied-lichtje brandt, als gisteren en alles is als gisteren en het is nu niet meer 'morgen' naar 'vandaag'. Toen ze gisteravond thuis kwamen, was vader boos en moeder ongerust, daarom willen ze zorgen nu tijdig binnen te wezen. 'Zo, nu heb jullie braaf opgepast.' En nu horen ze iets, waar ze van staan te kijken, nu zal er iets gebeuren, dat ze wel allerminst hebben verwacht. Er is een boodschap geweest van juffrouw Seligman en juffrouw Seligman liet vragen of ze met vader en moeder mee willen komen om de kleine kinderen, die zo alleen zijn. 'En waarom is hun moeder dan ook niet hier, en waarom zijn ze dan niet bij hun moeder?' Maar dat zijn, zoals vader zegt, 'zaken, die hen niet raken' en ze moeten nu maar gauw naar bed. Bangheid en verlangen zijn hun metgezellen op weg naar school in het middaguur. Ze zullen het huis betreden, waar hij een paar dagen geleden laat in donker werd binnengedragen, ze zullen het kamertje zien, waar de kist heeft gestaan, die daarna in de diepen grond verdween! Ze zijn vroeg op het speelplein, maar blijven de kameraadjes uit de weg – dat wat om ze is en in ze is, zo zwaar en bang, dat willen ze toch niet kwijt. Tegen het hek geleund kijken ze over de wei, goudgroen in de kortstondige zon tot waar de vlakke wijdte, zonbestroomd, groenig, grijzig, blauwig, in hemel overgaat, die naar boven toe al meer verheldert tot het allerzuiverste blauw. In de zomer hebben daar heel veel koeien gegraasd, maar de boeren namen de meesten al op stal, enkelen lieten ze nog terug, zeker de sterksten en de oudsten. Eén loeit er, hij heft langzaam zijn kop omhoog naar de zon en de witte hals zie je blinken. Koeien zullen toch niet zo dom zijn als ze er uit zien... Is er niet vaak in hun loeien een klank alsof ze veel meer weten en over veel meer

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

denken dan de mensen vermoeden? Vooral als het uit de verte komt. Wonderbaarlijk angstig en diep klonk dat daar! Bangheid en verlangen komen met ze binnen in school, keren met ze terug naar huis en worden tegen schemer al zwaarder, ze krijgen weer de warme, nieuwe jasjes aan. Nu zijn de gordijnen naar boven gehaald en de kindertjes spelen in het raam... nu vullen bangheid en verlangen hun hele lijf propvol, tot in hun keel. Vader heeft gebeld en ze zijn binnen gelaten en ze staan in de gang en doen hun overgoed uit. Aan de anderen kant van de smalle deur praten mensen, dommelig en dof, nu is er ineens geen verlangen en geen bangheid meer, maar kilte en siddering door alles heen, en nu gaan ze binnen. Geel schemert de kamer. Voor de brede bruine kast bij de achterwand zitten meneer Seligman en juffrouw Seligman, laag aan de grond. Wat zou dat om te lachen zijn als het waar was dat ze theevisitetje speelden. Juffrouw Kaas is er en meneer Israels en meneer Snoek en juffrouw Snoek en ze zitten allemaal op gewone stoelen, een heel eind boven meneer en juffrouw Seligman uit. En tegen de kast, bijna in donker, staat nog een vreemde, lange heer, het lijkt wel een heer uit een boek, met een 'doodsbleek gelaat' en 'rave-zwarte lokken.' Over de hoofdjes van de kinderen heen kijkt hij naar buiten. Juffrouw Seligman draagt op haar oude grijze jak – een mooi zou zonde wezen om de *krieje*[1] dus heeft meneer Seligman ook zijn lelijkste bruine jasje aan – haar grote paarse broche, een prachtige ronde steen door gouden kartelrand omvat, – meneer Seligman heeft zijn vest met rondetjes aan en zijn zilveren horlogeketting ligt in de plooien, met al de mooie dingetjes, het bruine blokje doorspikkeld van goud, het zilveren scheepje, het steentje roodbruin en geel gestreept, dat er uit ziet of je het eten kunt... Dus dat hebben ze gisteravond uitgedaan en vanmorgen vroeg weer aangedaan, juffrouw Seligman heeft de broche vastgestoken, meneer Seligman heeft het haakje door het knoopsgat gehaald... en hun zon is dood... en is gisteren begraven... dat is toch wel heel vreemd! Moet je dan bloot lopen als je zon dood is, moet je dan in je nachtgoed gaan? Nee, maar het is vreemd! Van juffrouw Se-

1 Scheur in de kleding als teken van verscheuring (rouw)

ligmans ogen is niets te zien, dan een klein, nat spleetje tussen twee gele blazen, dat haar oogleden zijn... maar met meneer Seligman is het juist andersom, zijn ogen staan wijd open en zijn helemaal droog. En toch schijnt hij niets te zien, ook hen ziet hij niet, nu ze, door moeder vooruitgeduwd, een hand komen geven en *ik condoleer u* zeggen, maar zijn vrouw ziet ze wel en lacht zelfs eventjes en wenkt ze naar de kindertjes in het raam. Zou ze durven, zou ze kunnen zonder dat ze het zien, haar hand afvegen aan haar kous? De hunne voelde zo klam en slap en warm. De kamer is vol van dof en grommelig praten, alleen de heer met de rave-zwarte lokken zwijgt. Zullen ze nu naar de kindertjes gaan... voor wie zoveel vreselijks is gebeurd en die er niets van weten? 'Niets beseffen' 1) Insnijding in de kleren, symbool van de verscheuring. noemt men dat, want ze weten wel, dat hun vader nooit meer komt. Zijn zij zelf ook eenmaal zo klein en zo dom geweest? Wat is het hier benauwd... en waar ruikt het toch naar? Toen ze binnenkwamen merkten ze duidelijk eau-de-cologne – maar nu... En daar ineens wordt haar voorhoofd en worden haar slapen tot onder haar haren koud en nat van zweet en er ging een pang door haar hoofd zoals wel eens 's avonds in bed, als je op 't punt van slapen wakker bonst en alles aan je en om je dreunt... en ze ziet de twee kastanje-bomen, met de lantaarn ertussen als in een prieel en ze staan allemaal op het veldje achter de sjoel en ze hoort wat Hijman zei, vlak aan haar oor... O, niet hier daaraan denken... niet hier die woorden denken, waar zijn vader en moeder zijn! Is het... dat...? Is het dat wat hij achterliet... dat wat van hem overschoot? is het dat wat hier in de kamer hangt? Ze durft niet ademen, niet ruiken, niet proeven de lucht, ze houdt de mond stijf dicht, keel en neus verknepen, tot ze er benauwd van wordt en het zweet kriebelt onder de rand van haar hoed. Ruikt zij het alleen, of ruiken ze het allemaal... ruikt zijn moeder het dan ook... en weet ze dat hij het achterliet? 'Mocht jullie zo maar met vader en moeder mee?' 'Je, we mochten, juffrouw Snoek, om de kindertjes die alleen zijn!' Iedereen praat zacht, daarom merkte juffrouw Snoek niet dat haar keel bijna dicht zat, nu staat ze naast moeder en ze fluisteren en schudden met hun hoofd. Waar is het nu? Is het weg... hoe zou dat kunnen? Zal ze haar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

broertje vragen of hij het ook ruikt? O nee, want ze durft het niet noemen. Een eindje wijder open de neus, een beetje minder genepen de keel – maar wil ze het dan met alle geweld ruiken? Ja... ja... het is walgelijk en wee en ze wordt er misselijk van... het doet aan de vreselijkste dingen denken – aan plaatsen waar hij misschien is heengegaan, aan wat er daarginds misschien met hem gebeurt, en toch... wil ze het nu weer ruiken! Een spleetje ruimer open de keel... daar is het weer... daar is het weer..., dat wat hij achterliet. Maar... o god... weet ze wel zeker dat hij het achterliet en dat het niet van waar hij nu is, daarginds... hierheen terug komt tot in zijn huis? Niet zeggen... niet noemen... niet in gedachte nemen de somberen naam van die gruwelijke plaats... want daar zitten immers zijn vader en moeder, en hij draagt de horlogeketting met het scheepje en de blokjes en zij haar mooie paarse broche... niet aan denken... maar het woord doet met haar als de reuk, het verschrikt haar en het lokt haar... haar lippen zijn open gesprongen... en ze heeft het gefluisterd... *Ge-hinnom...!* Gehenna zeggen de anderen, maar ze zeggen verkeerd... en haar gedachten schrikken, voor wat ze hebben blootgerukt, als hadden ze zich geschroeid... Heeft iemand het haar verteld of heeft ze het gelezen of heeft ze het enkel maar gedroomd dat er altijd arenden laag en langzaam zweven boven de eeuwigen schemer van dat Dal? 'Ga nu toch, ga nu toch naar de kindertjes toe!' In de vensterbank zitten ze en spelen met kraaltjes – de houten beestjes uit de Arke Noachs staan in een lange rij, de koetjes hebben mooie gekleurde snoertjes om. Het grootste kind kijkt op en lacht en vraagt: 'hoe heet je?' Meneer Snoek komt naar het raam en neemt een van de koetjes op. 'Krijgen alle koetjes zulke mooie kettingen aan?' 'Ja, alle koetjes en alle paardjes en de lammetjes ook! En jij mag voor dat geitje een kettinkje maken.' Ze neemt de dunnen naald en het zijden draadje aan, ze wil wel, maar haar handen zijn zo koud en beven zo. Het is koud en benauwd en de avond valt; van de bleke, lange heer zie je bijna niets meer dan een witte vlek, dat is zijn gezicht. 'Wil je erbij van die mooie, uit dat kleine doosje?' Dat zijn goudglanzend bruine, als oogjes, dat zijn wel prachtige, zo heeft zij er zelf nooit gehad. Maar luister... wat is dat... dat meneer Snoek daar neuriet,

© 2026

voor het andere raam? Die wijs, die mooie, zachte wijs, die droevig maakt en troost tegelijkertijd... die in brede, zachte schommelingen langzaam lager daalt... die wijs kent ze toch wel. Wanneer je op straat gevallen bent en je hand in geschaafd – dat doet erger pijn dan een sneê – en moeder windt er een lapje met olie om, want met sla-olie, zegt moeder, genees je alles en vader noemt de oliefles moeders medicijn-kast – of wanneer je wakker wordt en je hoort lopen in huis en je denkt al aan dieven of spoken, en het zweet breekt je uit, maar het is vader die de klok opwindt, want het was nog geen nacht – of wanneer je een paar dagen op schoenen die kapot en te klein zijn hebt moeten lopen, omdat de schoenmaker de andere maar niet bracht, en je gaat dan op de nieuwe, sterke zolen, je voeten ruim en lekker warm, voor 't eerst naar school... dat allemaal geeft dezelfde warme, zoete zachtheid door je lijf, dat pijn had of koud was of verkromp van angst en zo doet ook die wijs, die meneer Snoek daar zachtjes zingt... En hij hoort bij sterven en bij begraven... maar welke woorden passen erop van het veelvuldig gebed, dat bij sterven en bij begraven hoort? Ze weet dat zij ze kent, de woorden en de vertaling, dat zij ze heeft geleerd op school. Als nu niemand maar iets zegt, als ze nu even heel strak en sterk mag denken... de ogen dicht... en roerloos, doodstil... Goddank, ze weet het... twee woorden losjoun-hakoudesj... twee woorden maar... niet meer... maar genoeg; deze twee: 'liesjeinei ngofor'... Aan hen, die slapen in het stof... Van de vertaling schiet haar ineens een hele regel te binnen, zoals ze die leerde op school: 'En Hij bewijst Zijne Gerechtigheid aan hen die slapen in het stof...' En de wijs is zo mooi, brengt droefheid en vertroosting gelijktijdig, glijdt in zachte brede schommelingen naar omlaag... vlak bij haar staat meneer Snoek en kijkt door het raam naar de bomen en neuriet zacht, ze staat van de vensterbank haastig op, schuilt zich weg achter het zware, groene overgordijn, trekt het voor zich heen... juist op tijd... even later en het was te laat geweest, de vloed van tranen breekt haar ogen uit, haar wangen zijn heet en nat. Slapen... slapen... slapen in het stof, rustig liggen op je zij... het hoofd in de boog van je enen arm en je ogen toe en niets meer weten van wat er gebeurt; slapen, dat is veilig zijn, dat is omsloten zijn... Levenden hebben

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hun huis, waarin ze slapen en de doden slapen in Zijn Gerechtigheid... *Hij bewijst Zijne Gerechtigheid aan hen die slapen in het stof*. Hij vergeet ze niet, hoe diep ze liggen;... hoe dicht en zwart de grond ook is... ze zijn er toch niet verlaten, toch niet alleen... Heet en nat zijn haar wangen, haar keel voelt kriebelig en benauwd van het ademen in dat stoffig groen gordijn en omdat ze geen geluid dorst geven, zelfs haar neus niet snuiten; die voelt nu ook helemaal verstopt... maar in haar borst, om haar hart is een zoete, zachte kalmte gekomen, als waren bange benauwheid, angst en ongeduur inenen met haar tranen uit haar weggevloeid. Vader heeft de wenk gegeven, moeder heeft ze bij zich geroepen, ze gaan naar huis. Gelukkig dat de lamp nog niet brandt! Juffrouw Kaas gaat zover mee de weg uit, ze presenteert eau-de-cologne... en ze zegt dat het hele beste is, van vijf en zeventig cent de fles, zuinig bewaard van de laatste maal dat ze in de kraam is geweest! 'Hier meid, jij ook een beetje, op je zakdoek!' 'Nee, niet op mijn zakdoek, liever op mijn mouw.' Ze kan meneer en juffrouw Seligman nauwelijks meer zien, nu ze afscheid-nemen moet! De paarse broche glanst in de schemer, het bruine blokje met de gouden spikkeltjes glijdt zachtjes op en neer in de plooien van het rondetjesvest... ze kijkt er nog even naar... en het is niet meer zo héél vreemd dat juffrouw Seligman haar broche en dat meneer Seligman de horlogeketting met de mooie dingetjes draagt.

© 2026

LIENTJE IS MET MOEDER OP HET PLAATSJE ACHTER HET HUIS. Op het houten stoepje, schraapt ze wortelen en zingt: *Mijn dierbaar Spanje... land mijner vaad'ren, mijn dierbaar Spanje... land waar ik woon...* Moeder kent zeker het liedje niet verder want ze komt altijd weer op dezelfde regels terug, maar dat hindert niet, dat is juist wel goed. Het meisje laat zich behaaglijk door het hekje steunen, voorzichtig want de latjes zijn wrak – ze kijkt naar moeder met een zalig slaaprig gevoel op de ogen. *Mijn dierbaar Spanje... land mijner vaad'ren... mijn dierbaar Spanje... land waar ik woon.* Hoeveel wortels liggen er nog in het mandje... als moeder met iets klaar is, gaat ze altijd meteen wat anders doen... En dan zingt ze misschien niet meer. En dan... Zo even, toen moeder ophield om de tweede bos te halen, was alles plotseling anders, bijna alsof het er helemaal niet was. De sloot, het huis, de lucht, de boom, hun boom die je overal ziet... Als je weten wilde of alles er nog stond, dan moest je er met opzet naar kijken. Maar toen moeder weer op het stoepje zat en weer zong: *Mijn dierbaar Spanje... land mijner vaad'ren!* – toen was alles weer vanzelfsprekend, desnoods hield je de ogen dicht, ook was het vlakbij, je hoefde nergens met opzet om te zien, naar te kijken. Dat is altijd heerlijk als alles vlakbij en vanzelf bij je is – daarom moet moeder blijven zingen. Telkens plonst er een wortel in het water, een dikke goudvis, die vliegensvlug spartelend naar beneden zwemt – wat ruikt het lekker als er wortels worden geschrapt. Bijna is moeder klaar, nu doet ze de laatste, nu helemaal. Net op tijd, het licht is weg. Daar komt de maan, de volle maan. Aan de overkant van de sloot komt-ie over de tuinschutting te voorschijn, dadelijk zal hij wel hoger rijzen. Moeder is naar binnen gegaan, ze gaat haar breikous halen, een toertje breien in schemer is zuinig voor de lamp, zegt ze altijd. Kan ze nu niet zelf met zingen de dingen terugroepen, dat ze weer dichtbij komen en zo duidelijk zijn, net als zo-even toen moeder zong? Kent ze de wijs? Proberen... Ja! Daar komt het al: *Mijn dierbaar Spanje... land mijner vaad'ren*. Alsof je een dof *kalkomanieplaatje* (plakplaatje) van het schoteltje trok... voorzichtig... ineens helder! – De wind vooral is nu zo duidelijk en zo vertrouwd! Er is nu klavergeur, zo-even niet... De vlierboom wenkt en wuift en de takken aaien de maan over het gezicht...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XII

Nu maar zo stil blijven staan en naar de maan kijken... en neuriën... niemand is er nu om 'bromvlieg' tegen haar te zeggen en met zijn zakdoek naar haar te slaan. Maar daar is moeder weer, met de breikous gaat ze op het stoepje zitten. Inenen een angst: als moeder nu maar niet gaat zingen van: *Lustig meisje, rep de pennen, Sla maar om en kruip maar door...* Zulke liedjes roepen de wind niet dichtbij... Maar daar zijn de broers... en daar is vader. Kijk, de maan... De maan! En zij met allen... Is dit wel ooit eerder gebeurd, dat ze allemaal op het plaatsje samen waren? Bij toeval kwamen ze tegelijk, ieder zocht wat anders, vader moest moeder iets zeggen, broertje wilde zeker vragen of zij spelen kwam en grote broer zijn hengel opbergen in het schuurtje... Nu blijven ze allemaal en kijken naar de maan. Waarom zijn ze eigenlijk anders nooit zo bij elkaar? Ja, aan tafel, maar dan is het vaak haasten voor Joodse of gewone school... En ook wel kibbelen en trouwens, dan eet je... en vreemd, dan zijn ze veel dichter bij, maar nu lijken ze veel dichter bij... het is heerlijk... het is als een onverwacht feest. De maan is al zo hoog en veel gouder dan anders. ergens dichtbij praten mensen met vredige, halfluide stemmen... die hebben de wind weer nader geroepen. Een driehoekige wimpel van heerlijk goudlicht ligt over de gladde, donkere sloot – zo zwart als nu toch de schuurtjes en wallehokjes aan de overkant zijn. En zo stil, zo stil. Er piept iets, heel in de verte, dan dichter bij, er nadert gekraak en geplons..., een lange, zwarte schuit wordt door de lichtbaan heengeroeid... en is weer weg, in donker, eerst houdt het plonzen op... dan het kraken, het piepen duurt het allerlangst, als van een slaaprig vogeltje... De maan is vandaag veel dichter bij dan anders, de maan lééft! Ze kruipt heel dicht bij vader, die naast moeder staat, ze pakt vaders hand. Zo, nu durven, nu flink, vast kijken... maar ze schrikt, want de maan keek terug. Stijf dicht de ogen... zoals haar hart nu toch slaat! 'Kijk vader, nu zie je ze duidelijk... ogen, neus en mond.' Dat heeft broertje gezegd. Maar vader vertelt, dat wat ogen lijkt en neus en mond hoge gebergten zijn en grote, zwarte schaduwen. Hoge bergen... grote, zwarte schaduwen... de wind is vlak bij en fladdert als een vlinder en fluistert aan haar oor. Of daarginds ook mensen zijn? Hij vroeg het héél zacht aan vader, merkt hij dan ook dat de

© 2026

maan vanavond zo heel anders is, was hij bang dat de maan horen zou? Nee, geen mensen, geen dieren, geen bloemen! Niets kan daar leven, niets wil daar groeien. Maar waarom dan niet, Vader, waarom dan niet? En ze schudt aan zijn hand en haar keel is heet en dik ineens van deernis... Dat de maan koud en donker is, nee... dat kunnen ze geen van allen geloven. Koud en donker... en al dat licht? De hele hemel straalt het uit, strelend, satijnig licht! Waar komt dan al dat licht vandaan? Van de zon! De zon geeft het aan de maan en die geeft het weer aan de aarde. Ze zijn allemaal heel stil en ze staren naar de maan. De vlierboom aait er met zijn takken over en de wind is dichtbij, maar onverstaanbaar. Wat is het toch vreemd en toch heerlijk, hier allemaal samen en onverwachts zo dicht bij elkaar te zijn. Maar wat zegt vader nu? Verstond ze goed... zal vader laten zien hoe de maan licht krijgt van de zon en licht geeft aan de aarde? En moeten ze in de kamer komen om dat te zien? Nauwelijks te geloven, maar als vader het zegt! Ze gaan het keukentje door en in de achterkamer om de tafel staan, sprakeloos van spanning. Vader weet en doet toch wel wonderlijke dingen... eens heeft hij aan een touw een aker vol water heel hard laten rondslingeren en geen druppel vloog er uit. Het glinsterde en woelde, het leek wel groene zeep, maar alles bleef erin. Dat was, zei vader, de middelpuntvliedende kracht. En wat gaat er nu gebeuren? Moeder vraagt of het gevaarlijk is; toen met dat water was ze zo bang dat de aker uit vaders hand zou schieten en bij elke zwaai riep ze: 'Vader, pas toch op... toe, pas toch op...' tot vader bijna boos was geworden. Maar wat er nu gebeuren gaat, is zeker niet gevaarlijk. De koektrommel komt uit de kast; de zwarte trommel met gouden strepen, zo mooi als nieuw. Dat is pas twee weken geleden gebeurd... een vreemde oude man heeft het gedaan... niemand kende hem, hij kwam met een kar hun straatje door, al bellende, maar roepen deed hij niet... hij was heel lang, zijn groten hoed droeg hij achterover op zijn hoofd, zijn grijze baard kwam tot halfweg zijn borst... hij liep langzaam en deftig. Blaadjes en trommels maakte hij als nieuw, en uit alle deuren kwamen kinderen, kwamen vrouwen met lelijke, oude dingen gelopen, maar niets was zo lelijk, was zo oud, dat hij het niet nieuw maken kon. Dan ging er eerst uit een grote

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

pot met brede streken van een platte kwast een glanzend vettig zwart overheen... dan... o, maar dan... dan werden met een dun en fijn penseel sterrige bloemetjes en verige blaadjes, pukkeltjes als kleine kraaltjes, aren van draad-dunne haaltjes, alles van goud, in het zwart getekend... en dat flonkerde! Dan zei niemand een woord... doodstil stonden ze om de kar met de potjes en ze keken... en onderwijl vertelde de lange, oude man van de mannelijke elektriciteit en van de vrouwelijke elektriciteit... maar daar scheen iets verkeerds in te wezen, want toen ze het aan tafel vertelde, mocht ze 's middags niet meer bij de kar gaan staan. Gelukkig was hun trommel toen al nieuw gemaakt! Altijd als ze sinds die trommel ziet, moet ze denken aan de ouden man met zijn langen baard en zijn groten hoed... maar vanavond voor het eerst vraagt ze zich af, waar hij nu wezen zou, waar zijn huis wel mag staan. En gaat er nu met die trommel iets gebeuren? Vader heeft de lamp aangestoken, de trommel ernaast gezet. Opgelet nu... De lamp is de zon... en als vader nu het deksel van de trommel tilt, dan moeten ze niet dadelijk erin, maar tegen de blanken binnenkant van het deksel kijken, want... dat is de maan! Nu gebeurt het... en kijk nu... kijk nu hoe van de lamp-zon de deksel-maan – die zelf natuurlijk geen licht is en geen licht geeft – de heldere stralen vangt! Maar nu verder, want er moet ook een aarde zijn. De aarde... dat is de bodem van de trommel, de ruimte tussen deksel en trommel is de hemel... donker nog zijn hemel en aarde. De maan komt op... langzaam draait in vaders hand de deksel-maan en buigt zich over de donkere aarde heen... licht! Licht, dat de lamp-zon gaf aan de deksel-maan, die het uitvloeien doet over de duistere trommel-aarde. Wonderlijk is dat... en ze zijn allemaal heel stil... even laat vader de maan nu schijnen... daar gaat hij weer onder... in vaders hand richt zich het deksel overeind, het helt achterover, de maan is onder... nog eenmaal rijst de maan en tot op de bodem vloeit het licht. En wat is dat? Wat ligt daar... vlak tegen de kant en net zo lang en bijna van dezelfde kleur, zodat ze het haast niet zagen... een grote reep koek! Is het wel mogelijk, koek in huis op Donderdag, terwijl er alleen op Maandag koek wordt gekocht, omdat het dan wasdag is, voor vrouw Komeyn? En dat terwijl moeder nog wel altijd zegt,

© 2026

dat een arme mens al zijn schatten kent! Ze kijken elkaar aan... de maan is wel al onder, maar nu zien ze het toch!... ze kijken moeder aan... moeder kijkt vader aan... en vader lacht... nu lachen ze allemaal – nu is het pas recht, pas waarlijk feest. Dat begon al toen moeder zong: 'Mijn dierbaar Spanje...' en toen de maan kwam, boven de schutting uit, en ze allemaal samen op het plaatsje stonden... toen werd het nog feestiger... maar nu ze bij het licht van de deksel-maan koek hebben ontdekt in de trommel-aarde, nu vader goedvindt dat, zo maar op Donderdag, die koek wordt verdeeld... nu is het om te huilen en te lachen tegelijk, zo'n feest! Als het op is, mogen ze dan nog even kijken naar de wezenlijke maan? Maar vader mee... en moeder mee! De hele lucht is licht, vlak en klaar, alleen nog de allerhoogste vlierboom-takken aaien zachtjes over de maan... de wind is hoog en niet verstaanbaar. Nu naar bed. Klaar wakker ligt ze, stil ademend, achter de half-open bedstee-deuren... starend naar het grijze beschot meent ze nog de lucht te zien, vervuld van licht en van wind... als ze goed luistert, kan ze de wind zelfs horen, als rondgaand gelispel, dat overal heimelijke boodschappen brengt... De wereld is zo groot en zo hartbeklemmend wonderbaar... zij waren zo klein en zo heerlijk allemaal samen... met een trommel op tafel kon vader laten zien, hoe de maan licht krijgt van de zon... dat is allemaal waar... en allemaal even waar... en allemaal tegelijk waar. Ze waren dicht bijeen op het plaatsje... en hoog, hoog was de maan in de lichten hemel... het schijnt zo vreemd, terwijl ze toch zelf niet recht weet, waar het vreemde dan zit, dat de slaap zich laat wachten...

AANTEKENINGEN bij *Brood op de pof*

Lego doudie likras kallo = Kom mijn vriend, de bruid (het joodse volk) tegemoet. Begroeting van de Sabbat. *Aanzinden* = aansteken van de Sabbat- of feestdaglichten, Jidd: *anzinden,* Duits *anzünden*. *De zonen van Noach*, het was Cham die vaders naaktheid bespotte, *Gen.* 9:21. *Hafdoloboel*, *Hawdolo* = scheiding, onderscheid. Hawdolo maken = gebed uitspreken bij einde sabbat. *Tarfes* is ongeoorloofd voedsel, *Treife* = ritueel ongeoorloofd. *Beis Leippie*, *Beis* is Jidd. van Duits *böse*. Leippie is van *Leip* = *Löb* = leeuw. *Beis Eisekje*, bijnaam van Izak de Haan. *Dan zou hij immers midden in sjabbos weg moeten gaan*. Reizen buiten de gemeente op Sabbat is verboden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ZATERDAGSAVONDS SAMEN BOODSCHAPPEN DOEN, IS EEN VAN DE LEUKSTE DINGEN VAN DE WEEK. De sjabbes is dan net voorbij en daar ben je blij om al mag je 't niet zeggen. Maar ja... die uren ook tussen middageten en het ogenblik dat de lamp mag worden aangestoken – je hebt van die hompjes zachte drop, daar kun je aan trekken, zonder dat ze breken... maar lang dat ze dan worden... zo zijn nu die laatste sjabbes-uren. Je zit maar in de schemer, je wacht maar, je voelt iets stopverfachtigs over je komen, het is net of je langs een zacht-schommelende plank naar beneden glist in een diepte van grijze doezeligheid. Meer dan eens hebben ze het ook tegen elkaar gezegd: erg vriendelijk of eerbiedig zijn de mensen toch eigenlijk tegenover de sjabbes niet! Nee, want als je nagaat, elke vrijdagavond, in het *Lego-doudie* (inwijdingsgebed) wordt toch de sjabbes bij een Bruid vergeleken – hoor maar zelf: '*Lego doudie likras kallo*... en op zo'n mooie, zwierige wijs, met uithalen die aan witte wolken-vegen of aan langzaam deinen op de schommel denken doen – hoe mooi en plechtig is het ook niet als moeder bij het 'aanzinden' de opgeheven handen voor de lampen heen en weer beweegt, terwijl haar lippen zacht en vlug de zegenspreuk prevelen die alleen voor de huismoeders is. Daarna staat dan alles in het heldere sjabbeslicht stil op vader te wachten... Vergelijk nu daarmee eens de manier, waarop diezelfde sjabbes uitgelaten wordt... dan moet je wel medelijden krijgen met de Bruid van de vorigen dag. Iedereen zit maar gewoonweg te wachten tot hij haar kwijt is. De schemering kruipt over je heen, kruipt bij je naar binnen, het gordijn zit al stijf gerold boven in het raamkozijn, maar het helpt niet, want waar niet is, verliest de keizer zijn recht, zoals moeder altijd zegt... De straat nog op na het middageten, dat wil vader nu eenmaal niet... dus luister je maar in de verte naar het spelen van de anderen en probeert uit de geluiden die je opvangt te begrijpen wat ze spelen... maar je hoort al minder, naarmate het donkerder wordt. Van het troepje mussen in de kale boom houdt er telkens een met tjilpen op, in het begin van de schemering was het daar een en al drukte en gefladder van vleugels, toen zag je ze ook nog, zwarte beweeglijkheidjes in het zilver tussen de takken – toen werd het gaandeweg al saaier en ten leste

© 2026

hoor je niets meer... Maar nu moet er eens één gaan gapen... geen vijf tellen en ze gapen allemaal, tot hun kaken krakken en ze de tranen langs 't gezicht voelen gaan. Wie dat dan weer van de ander ziet, schiet natuurlijk in de lach, ofschoon je net zo lief zou willen huilen, en dan kunnen ze met lachen weer niet ophouden tot vader er boos om wordt. Maar wat kun je er aan doen? Het witte tafellaken is precies een spook, een spook dat soep heeft gemorst op zijn slab. O, dus dat spook is zeker zijn eigen slab? Wie zou daar nu niet weer om moeten lachen? Maar stil... want naast de kachel is vader in slaap getukt... al minder kunnen ze vader zien, al beter kunnen ze vader horen! En wanneer je nu merkt dat je zin hebt om op vaders snurken een versje dat je kent te passen of wanneer je er geluiden van dieren in hoort, dan moet je maar gauw aan wat anders denken – of het zou je als de zonen van Noach gaan! Als je naar moeder kijkt – haar gezicht zie je nog heel even, ze zit bij de tafel, juist over het raam – dan bemerk je duidelijk dat ze erover denkt wat er straks gehaald moet worden en hoeveel geld ze meegeven moet... daarover spreken mag niet, zolang de sjabbes duurt, maar denken natuurlijk wel. En wie voor elke keer dat er een op zijn tenen naar de klok loopt of vraagt hoe laat het is, een dubbeltje kreeg, die was goed af! Je kunt er natuurlijk niet voor, dat je je verveelt, maar is het nu wel eigenlijk een manier van doen tegenover de sabbat-bruid? Gelukkig maar, dat iedereen dat de volgende Vrijdag weer vergeten is en dat het *Lego-Doudie* altijd opnieuw even blij en plechtig klinkt. Hè, dat lucht op, als de lamp aan is en de *hafdoloboel* van de vloer en ze staan bij de tafel klaar met de boodschappenmand. 'Niet kibbelen onderweg, op je geld passen, niet te laat thuis en bewaren wat je toe krijgt.' Wat is het dan buiten fris, een klein beetje regen is zelfs wel prettig, beurt op, maakt blij, en het ruikt zo lekker in de lucht, veel lekkerder dan anders. Alle mensen lopen op straat en hebben plezier, en dat is nu juist het prettige! Op Zaterdagavond voelen ze geen verschil tussen zichzelf en de andere mensen, zoals op sjabbes, wanneer de anderen werken in lelijke kleren en zij mooi gekleed buiten wandelen of op Zondag, wanneer het juist andersom toegaat. Op Zaterdagavond hoor je allemaal bij elkaar, en zij met hun beidjes hebben nu dit bedacht, dat de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zaterdagavond voor hun sjabbes het avondrood en voor de Zondag van de anderen het morgenrood is! Voor niemand is het dan helemaal een werkdag en voor niemand is het helemaal een feestdag, maar voor iedereen is het even gezellig en er is geen verschil... Nooit ook dan die Zaterdagavonden op straat voelen ze, hoe ze van het stadje houden en hoe helemaal thuis ze er zijn. Ze kennen er alles, ze vinden er in donker hun weg en gaat er plotseling hoog boven hun hoofd een geweldig beieren aan, dan schrikken ze niet, want dat doet immers de Oostertoren, dat weten ze, al is hij bijna helemaal door het donker verborgen, en die kennen ze nu al zo lang. De mensen schuifelen langs hen heen, de mensen lachen, lopen gearmd en slaan zich met de boodschapmandjes tegen de knie. Uit de winkels schijnt het licht tot ver over de straat, het allermooist is de grote nieuwe winkel van Zwart... Helemaal krijtwit zijn de boomstammen aan de overkant, van zoveel lampen als daar branden. En dan die lekkere lucht, als de deur opengaat, van alles door elkaar. Lang niet overal is het druk – het lijkt wel of alle mensen van het stadje in een groot visnet gevangen zijn: het is er prettig, maar ze kunnen er niet uit, niet voorbij het huis van Dokter Pauw aan de enen kant, niet voorbij de Oostertoren aan de anderen kant – dat is even over de sluis, de straat gaat daar ineens de laagte in, eenzaam in donker staat er de boekwinkel van Taams, blauwig verlicht en dan komt al heel gauw het smalle donkere straatje naar het kerkhof toe, waar altijd honden blaffen. Midden in het visnet is de Zaterdagavond-markt, daar wriemelen alle mens-vissen omheen, daar mogen zij ook over lopen, als ze beloven elkaar stevig vast te houden. Dat mag ook wel – er wordt soms vreselijk gedrongen – het enige is nu maar, dat je je geld niet verliest! Prachtig zijn de flakkerende fakkels, je hoort ze suizelen onder 't branden, de vonken vliegen eraf tussen dikken, grauwen walm, het zwarte donker in, wat een vaart hebben zulke vonken. Het kan de paling-man niemendal schelen, al krijgt hij ze over zijn hand. Hoe zouden die glimmende, bruine beesten, die zij niet eten mogen, toch anderen wel smaken? Moeder zegt: paling is vies en ongezond, alle *tarfes* is tegelijk ook slecht voor het lichaam, daarom heeft God het dan ook verboden, maar de anderen willen nu eenmaal

© 2026

niet wijzer zijn. De winkel van Bouman ruiken ze altijd uit de verte, daar is dan de koek voor de Zondag gebakken – niet erg groot is die winkel en niet erg licht, de bomen vlak vóór vangen nauwelijks een beetje schijn, maar mooi is hij wel, net een plaatje, met een vergulde bijenkorf en een jaartal boven het glas van de hoge, smalle deur. Achter de kleine ruitjes liggen de honingkoeken, zulke blanke als Bouman bakt verder geen mens. En dat vergeten ze nooit en daaraan denken ze elke keer, dat ze eens van zo'n malse blanken honingkoek elk een sneetje hebben gehad, toen ze een boodschap moesten brengen van moeder aan vrouw Komeyn. Want die werkt daar op Donderdag en op Maandag bij hen. Meestal ontmoeten ze even daar voorbij de man met zijn stijf been en de helen flap kranten over zijn linkerarm. Die roept boven alles uit. 'De vrije Socialist', dat zegt hij heel langzaam, en als je dan denkt dat er niets verder komt, dan hoor je ineens, veel vlugger: 'Kost maar drie cents.' Nooit centen, altijd cents, net als in het rekenboekje. Je kunt het met tellen nagaan: hij wacht altijd precies drie tellen voor hij 'kost maar drie cents' zegt, en in die tijd staat hij stil, maar wel twintig tellen wacht hij – en in die tijd loopt hij door – voor hij opnieuw begint. Nu, dat kan ook best, hij schreeuwt gemakkelijk over twintig tellen heen, hij kon een heel wat beter omroeper zijn dan de oude Piet Hoorn. Als die zijn koperen bekken niet had, kwam er nooit iemand die 't niet wist te weten waar de schuiten liggen met verse, levendige bot, want eer hij daaraan toe is heeft hij allang geen adem meer – maar door dat bekken komen de mensen vanzelf dicht bij hem staan. Je hoort hem nog lang – de man met de kranten – uit de verte, soms is het net alsof hij roept: 'kost maar dries...' of: 'De vrije soos...' dat komt omdat hij dan ineens moet ophouden om een krant te verkopen. Zo is de Zaterdagavond meestal, maar dezen keer niet, want ten eerste is ze alleen. Haar broertje was verkouden en mag nog niet in de avondlucht. En om diezelfde reden had moeder geen geld – het drankje kostte maar even negentig cent! – en moet ze nu borgen. Eerst bij Kok, de kruidenier en dan bij Gompel, de Joodse bakker. Hij is nog maar kort geleden hier komen wonen en ze moeten altijd 'meneer Gompel' tegen hem zeggen, omdat hij iets in de kille is; de vorige Joodse bak-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ker heette Leip Abrahams, de mensen noemden hem 'Beis Leippie' omdat hij soms zo opspelen kon, maar hij was ook wat aardig en ze kregen altijd elk twee pepermuntjes toe – als ze borgden elk maar één. Bij Gompel krijgt ze nooit wat toe – dus kan ze nu ook met borgen niets verliezen. Als nu bij Kok de oudste knecht haar maar niet helpt! Drie zijn er... twee echte knechten en een zon-knecht, die is op Zondag een heer, zijn meisje draagt een voile en soms zien ze hem in het deftige koffiehuis bij de sluis waar de schatrijke heren 's avonds zitten aan tafeltjes voor het raam, een groot donker gordijn achter ze toegeschoven, om op de straat en over het water uit te zien. Van de twee knechten heeft ze 't liefst dat de jongste haar bedient, hij zegt tenminste nooit iets – maar de oudste, met van die rode wangetjes en bakkebaardjes, geen tand meer in zijn mond, als ze die het boodschappenbriefje overgeeft, begrijpt hij het dadelijk – want anders geeft moeder natuurlijk geen briefje mee, ze kunnen toch best onthouden, moeder doet het alleen om onder de boodschappen te kunnen schrijven, dat moeder geen 'kleingeld' meer had – en dan zegt hij: 'O, zeker weer geen centen.' En dan kijken alle vrouwen zo. Maar de laatsten tijd weet ze meestal, als de oude knecht met een klant klaar is, zich tussen de vrouwen te verstoppen tot hij een ander de beurt geven gaat – soms ziet hij haar toch, dan steek hij zijn hoofd zo over de toonbank heen: 'en jij?' – maar vaak lukt het, dan helpt de jongste knecht of de zon-knecht – de jongste knecht zegt niets als hij het briefje leest, geeft gewoon haar boodschappen, maar niets toe – de zon-knecht zegt ook niets en geeft evengoed wat toe. Wat staan er een mensen bij Gompel in de winkel – bij Kok heeft ze ook al zo lang moeten wachten. De oude knecht was het vaakste vrij, de jongste hielp een schippersvrouw, daar scheen geen eind aan te komen, zoveel als die hebben moest, de zon-knecht wipte telkens achter in de winkel een trapje op en een kamer in, waar gelachen en gezongen werd, dan bleef hij een tijdje weg en kwam weer terug, je kon zien dat hij gauw even wat lekkers had gegeten en zijn hele gezicht lachte zonder dat hij het wist. Langzamerhand zag je die lach weer wegtrekken. Doordat ze daar te veel op heeft gelet is de dikke juffrouw waar ze achter stond uit de winkel gegaan zonder dat

© 2026

ze het merkte en kreeg de oude knecht haar in de gaten. Wat een schrik, toen hij ineens zijn hoofd over de toonbank stak.
En jij? Ja, toen was ze er 'gloeiend bij', zoals de jongens zeggen, en had ze voor niks zo lang gewacht. Vier mensen vóór haar bij Gompel, maar het gaat nogal vlug. En kijk Gompel nu eens lachen – een heel ander gezicht dan in Sjoel met zijn bril en zijn hoge hoed. Heeft hij eigenlijk gezegd wel een nek? Een paaltje aan elke kant onder zijn oor en daartussen een kuil zo diep als de 'putter' van een bikkel; het beweegt als zijn mond opengaat of er mechaniek in zit.[1] Dat gaat voortdurend, want hij doet niets dan lachen en praten. Hoe is het toch mogelijk – als zij hem op sjabbes groeten, kijkt hij steeds even streng en stroef, groet bijna niet terug en ze zeggen toch altijd heel beleefd: *Goed-sjabbes, meneer Gompel.* De mensen hier zeggen maar gewoon-weg 'bakker' en de grote vrouw met ros haar, die nu geholpen wordt – hoe durft ze! – die zegt 'Moos!' Zo maar 'Moos' tegen meneer Gompel. En toch doet hij niets dan lachen en pretjes maken en haar kind krijgt een groten suikerstok! Maar ze heeft ook vijf broden gekocht en een krentenbrood en een koek en een zak moppen – die moet eventjes rijk zijn. Zo, nu is het haar beurt en ze beeft wel een beetje, nu ze over de toonbank – een hoge, ze reikt er nauwelijks over – meneer Gompel haar briefje geeft. In de donkeren kuil tussen de twee paaltjes wordt het nu ineens heel stil, er trillen enkel een paar witte haartjes – maar wat leest hij lang. Er staat toch niets meer dan op het briefje bij Kok. Achter haar zijn wel vijf mensen binnen gekomen, twee grote mannen en een dienstmeisje en een vrouw en een meisje, dat wel veel groter dan zij maar nog geen groot mens. Die kijken nu allemaal naar haar en naar Gompel, en het is zo stil. Wat leest hij toch allemaal in moeders briefje? Niets vriendelijk kijkt hij nu meer... wat maakt haar dat allemaal benauwd. Maar wat is dat nu? Het briefje gooit hij naast zich op de toonbank en nu doet hij precies alsof ze er niet meer is. 'En u? Of u? Wie was het eerst?' Dat is tegen de twee mannen, die bijna tegelijk zijn binnengekomen. En die mannen zeggen niet dadelijk wat, ze kijken el-

1 *Bikkelen* is een knikkerspel met een bikkel of beentje; de zijkant is een *putter*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kaar aan en dan kijken ze haar aan en Gompel knippert met zijn ogen achter de bril, en die voorop liep toen ze in de winkel kwamen, vraagt eindelijk een roggebroodje, half hard en niet te zwart. 'Half hard en niet te zwart, alsjeblieft meneer!' O, nu is meneer Gompel weer een en al vriendelijkheid, en het mechaniek in de kuil tussen de twee pilaartjes in volle werking, grappig om naar te kijken... maar wat moet ze nu doen? En wat zou het betekenen? Zou ze pas geholpen worden als al de anderen die na haar kwamen, klaar zijn? Zeker zo de gewoonte in de grote stad, waar meneer Gompel heeft gewoond, dat de mensen zonder geld moeten wachten op de mensen met geld. Die ene man heeft haartjes in zijn oor! Daar slaat de Oosterklok – wat is er al een tijd voorbij, door dat wachten bij Kok. Dat wordt een late boterham vanavond! Gelukkig maar dat er na het dienstmeisje niemand meer is binnengekomen. Het is zeker een dienstmeisje van schatrijke mensen, ze heeft een rood-linnen japonnetje aan en ruikt heerlijk naar zeep. Zou ze haar schortstrik op zij of van achter dragen? Daar gaat ze weg, langs haar heen, de strik zit op zij. Ziezo, de winkel leeg... nu zal zij dan toch geholpen worden... en ze keert zich naar de toonbank toe... nee, maar daar begrijpt ze nu niets van: nu is meneer Gompel de winkel uit en door de glazen deuren met strakke witte gordijntjes de kamer ingegaan! Zo klein is ze toch niet, dat hij haar niet meer zag, vlak onder de lamp. Had ze misschien nog iets moeten zeggen, moeten vragen: 'meneer Gompel, zoudt u mij nu willen helpen?' Ze moeten, van moeder, altijd beleefd zijn tegen alle mensen, maar als ze borgen moeten ze nog beleefder zijn. Nu, hij komt zo dadelijk wel terug! Van de spekslager iets eten – daar praat je niet eens over, maar naar de spekslager kijken is natuurlijk niet verboden en hij woont vlak tegenover Gompel, de laatste twee winkels over de sluis, daarna gaat de straat naar beneden tot aan de Oostertoren toe, en dan komt het kerkhof al gauw. Op stille avonden kun je hier de populieren zachtjes horen ruisen, – en o, dat is zo wonderlijk hoe dan alles ineens anders bij je wordt vanbinnen! – maar nu is het Zaterdagavond, nu hoor je natuurlijk niets. Bij de spekslager, daar is het nog eens anders vol dan hier bij Gompel! De weegschalen krijgen geen minuutje rust en aldoor grijpen uit de winkel

© 2026

rode, vette handen – hoofden zie je niet, wel witte jassen die aanhoudend heen en weer bewegen – in de etalage en beuren van de schotels vette lappen op of scheppen uit de diepen, porseleinen kom de reuzel die wel sneeuw gelijkt..., het is natuurlijk vies en treife, maar het ziet er lekker uit. Nu moet ze lachen... bijna schrok ze daar toch door het brommen van haar eigen maag! Maar het is ook in de winkel zo stil. Zou meneer Gompel nu gauw komen? Zou ze durven... eventjes door de gordijntjes de kamer binnengluren? Het is, zegt moeder, wel heel onfatsoenlijk, om bij anderen op tafel te kijken, maar het is zo grappig, door elk gaatje een rond stukje kamer en door een driekant gaatje natuurlijk vanzelf een driekantig stukje. Kijk, zijn sjabbesgoed hangt nog over de stoel – ze eten. Jammer dat hij nu niet met zijn gezicht naar haar toe zit, nu beweegt het zeker pas recht, het mechaniek tussen de twee pilaartjes – zo als hij eet! Hap, nog eens hap... toe maar. Nu een slok. Nu snijdt zijn vrouw weer een plak voor hem af, een plak koek! Natuurlijk, ze hebben ook alles zelf in de winkel, het kost ze geen cent, toch maar prettig hoor, een banketbakkerij zou nog beter wezen. Achter haar rinkelt de winkelbel en Gompel is meteen van zijn stoel overeind, als een duiveltje-in-een-doosje, een oud mannetje is binnengekomen. Gelukkig, nu wordt zij meteen geholpen. Daar is Gompel al. Zou ze nu niet nog eens: 'Dag meneer Gompel' zeggen, alsof ze pas binnenkomt. Hij heeft niet naar haar gekeken, maar hij moet haar toch zien, midden in de winkel, vlak onder de lamp. Moeders briefje ligt nog precies zoals hij het, verkreukeld, neerwierp naast het gewichten-blok. 'Zo vadertje, en wat zal het zijn?' Kijk, toch aardig van Gompel, dat hij tegen dat mannetje zo vriendelijk is. Och, wat een krom en krakerig kereltje. Eerst hoest hij achter zijn hand, dan haalt hij een groten roden zakdoek uit de zijzak van zijn jas, in de punt zitten zijn centen geknoopt. Een heel ouderwets mannetje, bandjes langs zijn buis en een klepbroek aan... nu hij eindelijk begint te praten klinkt het net of de woorden door een heel nauw gaatje heen moeten en bijna niet kunnen, telkens zegt hij wat en dan hoest hij weer. Straks rollen van het beven nog de centen uit zijn hand. Een grote mik en een kleine weit..., en daar gaat hij weer, ze zal hem maar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet van achteren bekijken, vlak bij de toonbank blijven, het gezicht naar meneer Gompel toe, dat ze nu eindelijk geholpen wordt. Hij schikt de stapels brood op de planken achter de toonbank terecht en nu... nu is hij zowaar alweer de glazen deuren door, en heeft zelfs niet naar haar gekeken. Maar wat betekent dat dan? Dat de mensen die geen geld hebben pas geholpen worden als de winkel sluit? Zou het zo toegaan in de grote stad? Ze moet dat Klaartje Kaas eens vragen, die is in de grote stad in een hele grote winkel – of daar ook de mensen die borgen komen apart moeten wachten tot alle anderen klaar zijn, en waar ze die dan zolang laten, als er eens wat veel zijn. Zou het nu nog zo vol als daareven bij de spekslager wezen? Nee, al veel minder... o maar, dat treft ze... de sluis wordt opgetrokken... en in de verte over het brede, zwarte water, daar komt de avondboot aan. Waar dat lichtje schijnt in de lucht te zweven, daar houdt de mast op, en uit de zijden valt goudgeel schijnsel, zodat in prachtige glanzen het donkere water zichtbaar wordt. Even nog en hij fluit, dat doet hij altijd voor de sluis, aan weerszijden van de sluitpalen staan nu mensen te kijken naar beneden, waar diep, heel diep het water murmelend stroomt tussen de dikke, zwarte deuren, ze kijken het water over, de boot tegemoet. Het is de boot, waar oom Zeelik mee komt, als hij komt, de boot die van de verre, verre dorpen vandaan, door hun sluis heen verder vaart naar de grote stad. Beneden aan de steiger, waar je de achterkant van het deftige koffiehuis ziet en waar het altijd vol met kisten en vaten is, daar stapt oom Zeelik dan uit... Verbeeld-je, dat oom Zeelik nu ineens uit de boot kwam – kijk, hij zwenkt al dwars-over naar de sluis, je ziet nu duidelijk de lichte raampjes, je hoort als je goed luister, het water klotsen... en uitstapte aan de steiger... en dan hier langs de winkel kwam en haar van buiten door het glas van die deur zag staan en dan erin kwam en het brood natuurlijk voor haar betaalde en een stuiver moppen kocht voor allemaal! Ze weet wel dat het onmogelijk is, ten eerste komt oom Zeelik nooit 's avonds – hij kan dan niet eens meer terug – en ten tweede komt hij niet op Zaterdagavond, want dan zou hij immers midden in sjabbes weg moeten gaan – hij woont in op een na het verste dorp! Ach nee, ze weet het heel goed, dat oom Zeelik niet in de boot is, niet zo me-

© 2026

teen aan de kade uit zal stappen, maar het maakt al zo warm, het is al zo prettig eraan te denken, hoe heerlijk dat zou zij, als hij eens wel kwam, als daar ineens zijn hoofd uitstak boven het trapje en dat hij haar dan ook dadelijk zag en naar haar toe kwam, en het brood voor haar betaalde en een stuiver moppen kocht... Hè, haar ogen zijn helemaal nat. Nu ligt de boot zeker dwars voor de steiger, beneden tegen de kade aan... nu komen de mensen eruit... zou ze voor ze tot zes heeft geteld, het eerste hoofd boven het trapje zien komen? Een-twee-drie-vier, en daar is er al een. Oom Zeelik niet, natuurlijk niet, het kan niet. Ja... maar de boot is nog niet leeg, al maar meer hoofden komen boven het trapje uit, al maar meer mensen wachten voor de sluis. Nu valt er licht in de donkere kolk, nu komt de boot bij de steiger vandaan en gaat door de sluis... de boot is zo breed, de mensen die boven-opstaan, zouden met de hand de natte stenen muren kunnen raken, maar gevaarlijk is dat wel, denk eens aan dat er een van de boot af in de kolk rolde! In de muren zitten ijzeren ringen, daar steken de schippers hun haken in en altijd zijn die muren en ringen in donker... het water is eronder, de mensen gaan over de brug... om meelij mee te krijgen zo vreselijk, altijd boven die donkere kolk, altijd onder die brug! De sluis gaat dicht, de mensen hollen en wriemelen door elkaar heen. Zo meteen raakt er nog een onder dat paard, of onder de wielen van die hoge wagen! Drie komen er nu bijna tegelijk de winkel in. Daar is Gompel weer. Vlug helpt hij eerst de groten jongen, dan de oude vrouw, dan de dikke juffrouw en nu... haar hart klopt... ja, nu kijkt hij eindelijk naar haar. Wat voelt dat koud in je ogen, als ze pas nat zijn geweest. 'En jij?' Ze wijst met haar vinger naar moeders briefje, dat nog altijd ligt naast het bruine blok met de koperen gewichten en de gapende gaten – net doodshoofd-ogen. Hij neemt het op, keert zich naar de planken achter de toonbank, waar nu al veel minder broden liggen dan daar straks en blijft lang zoeken, voor hij er een neemt. Zoekt hij een erg mooi... of... een erg lelijk voor haar uit? Ach, ze ziet het al, hij gaat haar dat slappe, bleke geven, waar zoeven twee mensen voor hebben bedankt... en waarom zegt hij toch niets? Haar keel raakt propvol in die stilte, ze moet eventjes slikken, ze zou zelfs wel wat willen zeggen, maar weet niet

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wat en durft niet goed – ze kucht, omdat ze haar keel zo dik voelt en haar hele gezicht wordt warm, wat was dat onverwacht een harde kuch! Nu trekt ze de deur achter zich dicht -; het is buiten al veel minder vol. Met die andere mensen praatte hij over het weer... tegen haar zei hij niemendal, hij gaf haar het lelijkste brood in een oud stuk krant – de anderen kregen om het hunne zo'n papier van de rol met glanzende blauwe letters erop... hij antwoordde bijna niet toen ze groette bij het weggaan. Zou dat nu, behalve het wachten, allemaal zijn geweest omdat ze zonder geld in de winkel kwam? Vreemd... maar je moet het wel haast geloven, ze zou ook werkelijk niet weten wat er anders kon zijn...

©

2026

AANTEKENINGEN bij *Meneer Snoek*

Siertorens: Versiersels aan de wetsrol. *Seifer-tora's = sifrei touro of seforiem. Giebette-keewe:* Lett. *Tuchtigen van zondaars in hun graf. Toer =* bandeau. *'Middelste rang':* Er zijn drie rangen voor godsdienstonderwijzer. *Gemberbolussen = gemberbole,* Sefardisch *bollo =* fijn broodje.

XIV HOE MENEER SNOEK EXAMEN DEED

De tijd is nu gekomen, meneer Snoek gaat op weg. Met juffrouw Snoek en Jozef en Sannetje en Barend en Mietje en Hijman en kleine Meyertje, allemaal gaan ze op weg. Moeder heeft in het begin van de week grote vette stukken boterkoek gebakken om ze mee te geven voor in de trein, ze gaan zo ver! En alle dagen vertelden Hijman en Mietje wat andere mensen ze allemaal voor de reis waren komen brengen: Nathan Goudsmit een zak vol jutteperen, en juffrouw Zadoks een trommeltje zwarte balletjes, oude weduwe Arons twaalf eieren om hard te koken. Broodjes met pekelvlees zal meneer Israëls, de *parnas*, nog voor ze meenemen uit de stad, een dag tevoren en hun moeder zelf zorgt voor rozijnenwijn; de grote, bruine kruik, die bij hen op zolder staat, wordt helemaal vol mee op reis genomen. Bij juffrouw Snoek was de rozijnenwijn altijd lekker, vaak hebben ze een overschotje gehad als ze zondags kwamen spelen. Grote dikke rozijnen in water geweekt tot ze bol staan, in datzelfde water gekookt tot ze barsten, door dat vocht handenvol bruine suiker en wat kaneel geroerd, dan koud laten worden. Ja dat is wel een heerlijk drinken voor in 't spoor! Toch heeft ze medelijden met Jozef en Sannetje en Barend en Mietje en Hijman en kleine Meyertje, ze gaan toch maar van alles weg en voor altijd, want terugkomen zullen ze wel nooit, en denk eens dat zijzelf van alles voor altijd weg zou moeten! Hun eigen huis, bleekveldje, hun regenwateropvang, hun heggetje met de groene blaadjes, allemaal even gaaf en blinkend of ze stuk voor stuk in glanzende verf waren gedoopt, die 's zomers de aardig witte bloempjes draagt, recht overeind als de zilveren siertorens op de Seifer-tora's in het klein, elk onderbloempje een klokje, dat in plaats van geluid, een heerlijke honinggeur geeft... en dan de Joodse school en de sjoel en de balkenhaven en de spoordijk waar het zand in de vakantie zo mul en warm om op de rug in te liggen is – terwijl tegen de blauwe lucht de zilverige draden trillen en zingen, waarlangs de stemmen uit de verten, hen voorbij, naar andere verten gaan... en waar het ruikt naar alles-door-elkaar en de begraafplaats aan de dijk naast de grote meidoornstruik, waar hun grootmoeder ligt en het arme, kleine doodgeboren broertje... Maar ze zijn zelf heel blij, want ze gaan naar een stad waar een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tram rijdt, waar mooie straten en grote winkels zijn. Dat moet op zichzelf wel heerlijk wezen, maar ze hebben hier toch zoveel jaren gewoond, alleen Jozef en Sannetje weten nog dat ze kwamen, ook met de grote bruinen kruik vol rozijnenwijn... in de late avond, zodat ze van slaap niet staan en niet kijken konden. Bij Leman de slager hebben ze toen gegeten en geslapen, ze hebben lekker gehakt gehad en op de beddenplank in de bedstee stond een grote tinnen pot. Dat was toen ze kwamen, jaren geleden, en nu gaan ze weer weg. Meneer Snoek heeft eergisteren op het Joodse school al afscheid genomen en verleden week sjabbes nam hij afscheid in de sjoel. Moeder is toen ook gegaan, want juffrouw Snoek had verteld dat haar man zou spreken, en het schijnt prachtig te zijn geweest! Op het Joodse school vonden ze hem meestal geen aardige meester, het aardigst nog als hij slaperig was, soms heel streng en driftig – maar Jozef en Sannetje en Barend en Mietje en Hijman kregen altijd een dubbel deel met de stok, want – zo heeft meneer Snoek dat uitgelegd – zij zondigden ook dubbel: tegen hun vader en tegen hun onderwijzer zondigden zij! Juffrouw Snoek is helemaal niet streng, alles krijgen de kinderen van haar gedaan – moeder zegt: ze laat een loopje met zich nemen, ze naaien haar oren aan en ze staat soms *giebette-keewe* (een zware beproeving) met ze uit. Eens heeft Hijman vreselijk gevochten met een grote jongen die 'loop-naar-je-schele-moer' geroepen had, hij kwam bijna tien minuten te laat in school, helemaal gehavend en bebloed en hij huilde zo, dat zijn bank ervan schudde. Hij kon maar niet ophouden en toen de meester hem vroeg wat er was, riep hij almaar: 'Mijn moeder is niet scheel, mijn moeder is niet scheel.' Maar hun moeder is wel scheel, zelfs is ze allerverschrikkelijkst scheel... maar geen van de kinderen, tot Jozef en Sannetje toe, die het kan zien, die het weet! Zou zij het ook niet kunnen zien, als haar moeder scheel was en ook niet als ze een bochel had? Zou vader het dan kunnen zien? Zou meneer Snoek weten dat zijn vrouw scheel is? Juffrouw Snoek ziet er niet alle dagen hetzelfde uit, dat komt doordat ze drie bandeaux heeft. Eén is glad en bruin. Daarmee heeft meneer Pruim, de pruikenmaker, haar gefopt, het had een zwarte moeten wezen, die draagt ze nu maar 's morgens in haar werk – één is

© 2026

glad en zwart, die zet ze 's middags op, als zich opknappen gaat, één is zwart met prachtige golven, die komt alleen op sjabbes of bij gelegenheden voor de dag. Die is ook het dikst, dan heeft ze een prachtige toer van twee vlechten, van de bruine kan ze enkel maar zo'n klein knoedeltje maken, hij zakt ook altijd af tot bijna op haar ogen en dan zie je nog beter hoe scheel ze is! Morgen-avond komen ze afscheid nemen en overmorgen gaan ze weg met de eerste trein die stopt aan hun station. Ze hebben beloofd wat vroeg naar school te gaan, dan kunnen ze de trein zien weg rijden tussen de loodsen door, achter bij het weitje van de houtzagerij, daar fluit hij altijd nog ééns, tot een laatst vaarwel, en dan zullen Hijman en Mietje wuiven, en dan zijn ze weg, voor altijd, want terugkomen zullen ze wel nooit... meneer Snoek en juffrouw Snoek en Jozef en Sannetje en Barend en Mietje en Hijman en kleine Meyertje op schoot en de drie pruiken en de bruine kruik – die mag toch ook niet op zolder achter blijven... alles is dan weg. Een dikke traan op haar boezelaar! Meneer Snoek is veel ouder dan juffrouw Snoek – dat is net als bij hen, vader en moeder schelen ook tien jaar! – zijn haar en zijn baard worden al helemaal grijs, juffrouw Snoek heeft de gladde zwarte op. Jozef is ook meegekomen, maar Sannetje zit thuis, die past op Meyertje. Zij mogen opblijven, maar ze mogen niet meepraten en ze hoeven ook volstrekt niet alles te horen, wat er gesproken wordt; de een de breikous, en de ander een boek! Meneer Snoek is vanavond al bijzonder goed gebuid, want waar hij heengaat, is de kille veel groter, daarom krijgt hij ook meer geld, maar dat niet alleen... het is vooral een grote eer, altijd tot nu is er in die kille een Rebbe met de 'middelste rang' geweest en meneer Snoek heeft enkel maar de laagste. Ai... nu kwam het bijna uit, dat ze toch wel naar alles luistert, wat gesproken wordt, zo plotseling keek ze van de breikous op... maar hoe dorst grote broer dan ook zo'n brutale vraag te doen? Waarom meneer Snoek alleen de laagste rang maar heeft! Allemaal zijn ze stil en juffrouw Snoek kijkt benauwd naar haar man, die kan soms zo driftig wezen. Maar ditmaal wordt hij niet kwaad, hij lacht eens even en strijkt door zijn baard en een poosje lang zegt hij niets, schudt een paar maal van 'ja', schudt een paar maal van 'nee', dat doet hij altijd als hij iets ver-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tellen gaat. O, nu moesten ze eigenlijk, zij-beidjes, onder de tafel kunnen kruipen dat niemand ze zien en naar bed sturen kan, half-weg het verhaal, of toveren kunnen, dat zou nog beter zijn, dat ze als muizen zo klein of helemaal onzichtbaar werden – nu weten ze er niets op dan maar heel stil te zitten en stijf de adem in te houden. De vader van meneer Snoek had een winkel van petten en kousen en broeken en dassen, maar aan die winkel vond hij helemaal geen aardigheid. Veel liever had hij, dat de mensen van dat stadje of de boeren uit de omtrek bij hem kwamen om raad of om ze de wetten uit te leggen, want daarin was hij knapper dan de knapste advocaat uit de hele buurt. Zo iemand, legt meneer Snoek ze uit, wordt een zaakwaarnemer genoemd, maar veel geld ermee verdienen deed zijn vader niet en omdat hij nooit wist wat de mode was van petten en dassen, kwam er eindelijk niemand meer bij hem kopen. Meneer Snoek was pas barmitswo geweest en dus net dertien jaar, toen zijn vader de winkel verkopen moest – het heeft in die tijd maar een haar gescheeld of hij zou naar een grote stad naar een grote school zijn gestuurd, bij mensen in de kost en dat zou door rijke heren worden betaald, en zo iets heet een 'beurs', maar die andere jongen kon beter rekenen en die kreeg toen de beurs. Hè, dat is grappig, dat meneer Snoek in die tijd ook niet zo heel goed rekenen kon! Het lijkt wel of juffrouw Snoek er nog altijd bedroefd om is, want ze snuit ineens haar neus, maar meneer Snoek wenkt haar, dat ze niet huilen moet – het is al zo lang voorbij. Moeder vindt het nu juist een goed ogenblik om nog eens koffie te schenken en elk neemt een stuk boterkoek. Toen is meneer Snoek met zijn vader en zijn broer 'de boer op' gegaan, het pak met garen en band en knopen en kopjesdoeken op de rug – ja, jongen, ik zie het ook wel, dat er boterkoek-kruimels in zijn baard hangen, één rolt er zo meteen nog uit, hou dan toch op, zit nu toch stil, daar dadelijk jagen ze ons naar bed! – en dat heeft hij een paar jaar gedaan. Maar de rechte slag van handel zat er niet in, zei zijn vader, hij was driftig en te druk en lang niet beleefd genoeg, en wat hij toen al niet bij de hand heeft gehad, tot zijn trouwen toe, om aan de kost te komen, daar zou hij een regenachtige sjabbesmiddag mee kunnen vol-vertellen! Maar juffrouw Snoek – toen

© 2026

heette ze natuurlijk anders, toen heette ze Schoontje Pakkedrager – die had van haar ouders een beetje geld geërfd en daarmee zijn ze toen naar de grote stad gegaan en daarvan zijn ze een eethuisje begonnen bij de markt, waar de Joodse mannen om twaalf uur een kop koffie bij hun brood en als de zaken goed gingen, een hard ei of een stuk vis kwamen nemen. Maar hoe ging dat? Dan kwam er een arme man en die zou morgen wel betalen... of overmorgen... of de andere week... en dan kwam er een die honger had en helemaal niet van betalen sprak... en wat deed dan juffrouw Snoek? Nu weet meneer Snoek zelf niet goed of hij lachen of kwaad kijken wil en juffrouw Snoek zit te wenken dat hij nu ook niet alles van háár vertellen zal. Hoe grappig die grote mensen onder elkaar. Sst... doen of ze breit... keek vader daar niet? Meneer Snoek vertelt het nu toch. Nooit heeft juffrouw Snoek 'nee' gezegd en nooit heeft ze later naar het geld gevraagd. En was er in de buurt een vrouw in de kraam of was er een ziek, dan nam ze de eieren en de gebakken bot uit de winkel en gaf ze weg. 'Omdat ze het toch hadden.' Of het van hen was! Geen cent begrip van wat een zaak is. Ach... die arme juffrouw Snoek, wat houdt haar man haar voor de gek... maar nu zal hij ermee ophouden, en ze nemen nog een klein stukje boterkoek... Hoe het met dat eethuisje afgelopen is, dat kunnen vader en moeder, meent meneer Snoek, nu zelf wel begrijpen! Meneer Snoek was toen al bijna veertig jaar, Jozef en Sannetje waren er al, en 's nachts lag hij wakker in bed en tobde en peinsde hoe dat alles toch moest gaan en hoe het aflopen zou... voor de handel deugde hij niet en voor dat eethuisje deugde zijn vrouw nog minder... en in één van die nachten heeft meneer Snoek zijn besluit genomen, hij heeft zich van hier en van daar en van overal de boeken bij elkaar gescharreld en toen is hij stilletjes en heel alleen voor Rebbe gaan studeren. Hij heeft niemand iets verteld, want hij wilde niet uitgelachen worden. Wat zit nu juffrouw Snoek rechtop en trots te kijken naar haar man... en het is toch alweer zo lang geleden! Alle ochtenden om vier uur is meneer Snoek toen opgestaan en omdat Barend juist was geboren en hij thuis niet kon werken om het geschreeuw, want Barend had last van been-eters, en omdat het gelukkig voorjaar was, is meneer Snoek in een parkje dicht bij op

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een bank gaan zitten leren... Daar sprong de kluw uit het tobbetje en bijna op de grond, ze legt hem er heel voorzichtig weer in..., maar nu moet ze toch naar meneer Snoek kijken, terwijl hij vertelt... niemand trouwens let er op haar... Na anderhalf jaar had meneer Snoek genoeg geleerd en toen moest hij examen doen. Examen doen... een grote man, met een zwarten baard. Met acht tegelijk op dezelfde dag, hij de oudste, de enige getrouwde... en zes waren er van het seminarium, die hadden alles geleerd, en allen tijd gehad, vreemde talen, Latijn en letterlijk alles... Ze hadden afgesproken... kijk, nu lachen ze tegen elkaar, die grote mensen toch! – dat zijn vrouw van vier uur af op de uitkijk zou staan en dan zou hij zwaaien met een zak gemberbolusen als hij door zijn examen gekomen was... Wat een verhaal, wat een prachtig verhaal! Nu, en natuurlijk was hij er toch zeker door, hij was er toch, hij was er toch, nietwaar? Ja... hij was er... en met hem nog maar twee van de zes, die op het seminarium alles hadden geleerd... en ze hebben gemberbolussen gegeten... dat weten ze allebei nog of het gisteren was gebeurd. Het lijkt wel of meneer Snoek nu zal gaan huilen, zijn rode zakdoek komt uit zijn achterzak vandaan... Toen is hij eerst op die andere plaats geweest, waar ze vandaan zijn gekomen met de bruinen kruik en toen is hij hier geweest en nu gaat hij morgen weer weg, met juffrouw Snoek en Jozef en Sannetje en Barend en Mietje en Hijman en de kleine Meyertje op schoot en de bruinen kruik en de drie bandeaux en alles... Was dat nu niet, vraagt meneer Snoek, alweer vrolijk – maar zijn stem klinkt erg vreemd – een heel mooi verhaal? En of! En begrijpen ze nu, waarom hij toen maar niet meer voor andere examens heeft geleerd? Ja... Ze moeten er de volgende dag nog telkens aan denken, als ze, vroeg naar school gegaan, de trein tussen de loodsen achter het weitje bij de houtzagerij voorbij zien rijden. Oe... uuuu... fluit de locomotief en daar gaan ze... meneer Snoek en juffrouw Snoek en Jozef en Sannetje en Barend en Mietje en Hijman en kleine Meyertje op schoot en de bruine kruik en de drie pruiken en alles... maar Hijman en Mietje hebben niet gewuifd.

© 2026

AANTEKENINGEN bij *Moeilijke kwesties*

Parnassim, M.V. van *parnas*, ZIE De *broek van Pinchas Lezer*. *Anbis* = *aanbijt*, Jidd.: *ambiss*, M.h.d.: *Enbiss*, N.h.d.: *Imbiß*, de eerste maaltijd na de vastendag: '*Gesunder ambiss!*'. *'t Lijkt wel die ladder, waar Jacob van droomde'*, ZIE *Gen.* 28:12. *Tillem*, Hebr. *tehilliem* = psalmen. *Tegoem*, Hebr. *techoem* = grens, de afstand die op Sabbat mag worden 2000 ellen vanaf de gemeentegrenzen vgl. *Hand.* 1. *Doegenen*, Jidd. *doechenen* = de priesterzegen uitspreken. Hebr. *doechan*, de verhoogde ruimte voor de Arke met de wetsrollen waarop de *couhaniem* (afstammelingen van Aäron) staan als zij de zegen uitspreken, ZIE *Numeri* 6:23-27. Nathan Goudsmit is kennelijk een *couhein*. *Koosjer*, historische (hygienische) voedselvoorschriften. *Moessaf* = extra gebed. *Teines*, Jidd, Hebr. *ta'anies* = vastendag, *de teines breken* is iets doen tegen de de voorschriften. *Misjna*, overgeleverde tradities in de *Talmoed* c.q. *Gemoore*. *Soedes-awro* = *soedas hawro-o*, de eerste maaltijd voor de *sjiwwe*-zitters na de begrafenis. *Hawro-o* hier = herstel, verkwikking. *Dat juffro11w Kaas soedes-awro brengen moet:* De joodse buren verzorgen deze maaltijd. *Chasseetjes* = populaire gebakjes uit de tijd dat Van Bruggen lesgaf in de Amsterdamse jodenbuurt. *Dajan* = lett. rechter, hier lid van het rabbinaat. *Minnesjbrood* = brood zonder melkproducten. *Malach-hamowes* = Engel des doods. *Treife beest*, grapje van Konijn dat hij *treife* is: Joden eten geen konijntjes, *Lev.* 11 en *Deut.* 14:7.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

NOG MURMELT HET NAAR BUITEN DOOR DE HOGE RAMEN, EN nog zijn het hek en de deuren dicht, nog is de dienst niet gedaan. Nog duurt de lange, zware dag... Hoeveel uren is dat al geleden... De lange, frisse waterklare achtermiddag ligt er tussen toen en nu – dat ze thuis kwamen op een drafje, moeder voorop, en gretig in hun eerste krentenbroodje hapten en elkaar aankeken met ogen gek en groot als gulzige wilde mannen, zodat ze het allebei tegelijk uitschateren moesten en niet ophouden konden en zich bijna verslikten met hun volle mond... Toen was het halfeen en ze voelden zich op het nippertje van wat ze uithouden konden en nu is het zeven uur en de grote mannen en de grote jongens die *bar-mitswo* (dertien) zijn geweest, ze staan er nog steeds in hun witte hemden, op hun vilten voeten in de benauwde walm van alle brandende kaarsen. Achter de andere deur, boven, in de vrouwensjoel, daar is het nog veel erger, daar waren om twaalf uur al de gele muren nat van wasem, het daglicht komt er nooit. Vlak onder het kroontje staan de vrouwen, want de zoldering is zo laag dat lange magere Juut Konijn, de vrouw van lange magere Schmoel Konijn er makkelijk bij kan met haar hand. Wie op de voorste bank hun plaats hebben, zijn nog 't beste af, ze krijgen wat licht uit de mannensjoel – maar ook de walm en de stank, want alles stijgt naar boven, ze kunnen nog eens zien wat daar gebeurt, nog eens stilletjes knikken tegen hun mannen en hun zoons. Maar die plaatsen zijn het duurst, en 't is ook geen gebruik dat daar anderen dan de vrouwen van de *parnassim* (bestuurders) staan. Moeder hoort in de tweede bank; als ze op haar tenen ging staan, zou ze misschien net de grote oren van Zadoks kunnen zien, maar dat doet ze natuurlijk niet. Zijzelf is te klein en heeft de helen morgen naar niets kunnen kijken dan naar de lichtkroon en, gelukkig, naar de klok boven de kerkkamerdeur. Die van de derde bank zien helemaal niets en die van de vierde – manke Debora Schaap en juffrouw Zadoks met Leen Paardeb... en Saar de Joodse meid van meneer Israels en Sientje Troetel die met garen en band langs de huizen loopt, hebben daar hun plaats – kunnen in het donker maar amper hun *tefilles* lezen! En allemaal staan ze er nog en aldoor murmelt het door de hoge smalle ramen, waarvoor de gor-

© 2026

dijnen dichtgetrokken zijn. Ja... een vroege Joum-Kippoer, de dagen lang en warm... moeder heeft gelijk, aan de enen kant is het mooi, maar aan de anderen kant een bezoeking. Zolang de sjoel nog duurt mogen ze van vader binnen het hek niet komen, maar vlak ervoor natuurlijk wel, – desnoods steek je je oor er door, dat heeft niemand verboden. Telkens wordt het even stil, dan denk je dat het afgelopen is, maar nog eens weer beginnen ze opnieuw. Die daarbinnen staan... wat zullen ze verlangen. Zijzelf raken langzaam aan alweer uitgerammeld... zeven sneden brood en een krentebroodje, het is lang niet gering, maar na het vasten van de vorigen avond af is er je maag zo schoon-leeg of iemand hem had uitgelikt en na de middag mogen ze niets meer eten, tot het 'anbis' voor de grote mensen is. Beter buiten dan binnen, beter hier dan daar! Je mond en keel moet je wijd openzetten, je hoofd achterover, je ogen dicht, dan proef je beter, en dan de lucht maar drinken, die lekkerder, frisser nog dan water is en met allerhande geur en smaak, kruiderijtjes die de wind er doorheen heeft geroerd. En dan moet je je ogen weer open doen, maar je hoofd achterover houden en zo naar de hemel kijken die blauw-dooraderd tussen allemaal zachte, witte wolkenknobbeltjes is, dan is het net of de hemel beneden je is of je er zo in neervallen kunt, bovenop die zachte, witte wolkenknobbeltjes en je kwam er nooit meer uit, want klim eens tegen zulke hoge, ronde kanten op, stel al dat je zover kruipen kon. De hemel is veel, veel groter dan je ziet. Als je zo een tijdje blijft kijken en dan je ogen openslaat en je hoofd weer gewoon, dan is het net of er in die tussentijd dunne donkerblauwe inkt over de wereld is gemorst, over de huizen en de straat en je staat zo allemachtig gek op je benen, je rolt bijna tegen het sjoelhekje aan... en je moet even denken voor je weet, waarop je wacht. O ja, op vader en moeder, op oom Zeelik en grote broer, die komen nu zo dadelijk uit sjoel! *'Wie zal het eerste uit de deur en uit het hekje komen?' 'Ik denk... dikke Boas. Die is zo dik, die moet altijd veel eten... die kan nu al zeker van de honger niet meer staan!' 'Juist wel! Die teert op zijn vet. Ik denk... magere Schmoel Konijn! Als die niet maakt dat hij gauw wat krijgt, valt hij zo uit elkaar!' 'Wie komt er, denk je, het eerste de trap af uit de vrouwensjoel?' 'Ik denk... de vrouw van Schmoel Konijn... of haar man heeft alles opgegeten eer zij thuis is!' 'Ik*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

denk... juffrouw Kaas, dat is de vrouw van een klokkenmaker, die is altijd op tijd, en ze moet ook de meeste boterhammen maken.' 'Sannetje Denneboom komt in elk geval het laatst! Die durft niet voor al de anderen weg zijn... veel te bang dat er van haar geroddeld wordt!' 'Nee... weet je wie? Weet je wie? Juffrouw Hamel met haar sleepjurk, daar mag niemand achter lopen.' 'Manke Debora Schaap zal wel zorgen dat ze achter dikke juffrouw Boas komt, valt ze dan, dan valt ze zacht.' 'Stel je voor... stel je voor, dat Sannetje Denneboom boven op de trap stond en dat ze Debora een duwtje gaf en die viel tegen juffrouw Hamel en die tegen juffrouw Kaas en die tegen Sientje Troetel en allemaal samen boven op juffrouw Boas...' 'Die zou zo plat als een schelletje zijn.' 'Ja... maar denk je dat Sannetje er iets te goed voor is?' 'Wat heb ik gezegd? Wat heb ik gezegd? Schmoel Konijn het eerst van allemaal!' 'Kon jij binnenkijken, zolang de deur openstond? Ze waren allemaal bezig hun talles op te vouwen, de meesten hadden hun sargenes al uit, maar de kaarsen branden nog.' 'Als je zo staat, kun je telkens even binnenkijken... maar dan ben je met je rug naar de vrouwensjoel en dan kun je moeder niet dadelijk zien.' 'Dag meneer Konijn, nog veel jaren, meneer Konijn.' Och, wat een lelijke lange pierlala is hij toch. Weet je waarom zijn gezicht nog geler dan anders lijkt? Van het vasten? Ja, dat ook, maar door die korenbloemblauwe satijnen talleszak onder zijn arm! En kijk hem gapen... een beetje achteruit... je ruikt het hier... Wel nee, dat is uit de sjoel... dat is van alle mensen samen. Ha... daar stommelt het ook achter de vrouwensjoeldeur, daar komen ze de trappen af... holderdebolder... en de deur gaat open. En paarse lakense rok, nu hoef je niet te vragen. Binnen het hekje bij de vrouwensjoel mogen ze wel even komen tot op de stoep. Je kunt helemaal naar boven kijken, de trap is donker, maar in de hoogte schemert een beetje waterig wit licht, uit het dakvenster op het portaal. Het duurt wel even, voordat je ogen aan de donkerte wennen. 'Kijk, de hele trap vol vrouwspersonen, tot boven toe!' 't Lijkt wel die ladder, waar Jacob van droomde.' 'Ja, dat moet je vooral geloven, dat het allemaal engelen zijn!' Dag juffrouw Kaas... nog veel jaren... juffrouw Boas, nog veel jaren... juffrouw Schaap, nog veel jaren... dag Saar, nog veel jaren, Saar... dag juffrouw Denneboom, gezonde ambis, juffrouw Denneboom. En een heimelijke ribbenstoot, allebei tegelijk. Iedereen weet toch dat Sannetje Denneboom na de vasten niet eten kan, geen

© 2026

brok verdraagt ze, omdat ze over haar honger is heengevast. Toch wil ze eten, liefst vet-gebakken bot of snoek met uien gestoofd... en de volgende dag is ze dan zo ziek als een kat. Ieder jaar hetzelfde liedje. Laatst vroeg Moosje Aardewerk waarom ze dan elk jaar vast. Ook een vraag! Met die zou 't wel goed aflopen, als ze geen Joum-Kippour meer hield. Daarom hebben ze juist expres tegen haar 'gezonde ambis' gezegd! Moeder kwam net de deur uit, en heeft alles gezien en begrepen, ze bungelen elk aan een arm. *Mooi is dat! Zo ben jullie je oude zonden kwijt of je begint overnieuw.* Maar ze zien het wel, moeder moet er net zo goed om lachen. Niemand houdt van Sannetje Denneboom! Maar waar blijft vader toch met oom Zeelik en groten broer? Oom Zeelik gebruikt zijn ambis dit jaar bij hen, maar hij slaapt bij Boas, want die is zijn neef. Wat is dat nu? De mannen zijn al allemaal uit sjoel en ze gaan niet naar huis, ze blijven op het sjoelplein staan praten. En hoe praten ze, druk praten ze! Zo meteen slaat Schmoel Konijn nog de roden talles-zak onder de arm van Boas vandaan! Maar hebben ze dan geen honger? Gelukkig, daar trekt oom Zeelik vader bij de arm uit de kring vandaan, hij lacht en schudt zijn hoofd, grote broer lacht ook een beetje, maar vader kijkt ernstig. O... ze begrijpen het al, er is iets in sjoel gebeurd, er is weer iets met de nieuwen Rebbe. En moeder weet het ook, anders vroeg ze er wel naar. Maar wat... maar wat? *Loop jij maar met de kleintjes vooruit.* Als vader wat zegt, dan helpt er geen pruttelen, ze moeten oom Zeeliks handen loslaten en grote broer trekt ze mee. Misschien dat hij iets zeggen wil. 'Wat is er... wat is er in sjoel gebeurd?' Flauwe aardigheid hoor, om nu stil te staan en stomverbaasd te kijken, zijn wenkbrauwen hoog en zijn mond in een rondetje en zijn ogen wijd open en met zijn hoofd beurt om beurt naar ze toe als de dame met het stokje op het orgel van Stap. '*Iets gebeurd... zeg jullie? Iets gebeurd, zeg jullie, in sjoel?' 'Je weet het héél best en je moet het maar zeggen.'* Nu doet hij net of het ineens hem weer in gedachten schiet. En voor ze erop verdacht zijn, haalt hij ze met een ruk allebei naar zich toe. *Kom hier dan! Hoor toe dan!* Ach, ze verstaan niemendal, hij zegt ook niemendal, hij deed maar wat van pss... pss met de lippen. *Zeg het dan...* Ja goed... hij zal het zeggen. Ze zijn ook eigenlijk groot genoeg, ze mogen best alles weten!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Maar o... wat doet zijn maag hem daar pijn en van honger kan hij niet praten. Wat eten ze, wat eten ze! De derde boterham proef je pas, de twee eerste glijden als pillen door je keel en ploffen op de bodem van je schoonlege maag. Ze hoeven pas laat naar bed en daarom laten ze maar kalmpjes de ene boterham op de andere volgen... Een klein beetje geduld... De grote mensen kunnen toch hun mond niet houden. Natuurlijk is er weer iets met de nieuwe Rebbe. Sinds meneer Snoek uit de *kille* ging, is alles anders geworden, de nieuwe Rebbe is gekomen, hij heet meneer Hamel en is veel jonger dan meneer Snoek, een dunne, bleke, strenge man. Zijn vrouw is nog erger, die draagt een bril en ze praat door haar neus en ze is een achternicht van de voor-vorigen Meppeler Raaf. Ze heeft een groot dik hoofd en een schort met mouwen, en niemand is vroom dan zij! Hun zoontje lijkt op haar, ook zo'n bleek, dik hoofd, ook een bril en hij praat ook door zijn neus. Hij heet Salomon en wie hem Sal of Sallie noemt op school krijgt straf. Hij moet altijd Salomon heten. Zijn naam is nog langer dan hijzelf. Altijd hebben ze gedacht dat de kille kon doorgaan voor nogal tamelijk vroom, – o nee, zegt meneer Hamel, de kille is heel erg vrij. Er wordt niet genoeg *gelernt*, er wordt lang niet genoeg *tillem* gezegd en de kinderen op school weten niet de helft van wat ze moeten weten. Maar hij en zijn vrouw zullen het wel eens gauw allemaal anders maken. – Op sjabbes bij mooi weer wandelen de mensen nog wel eens graag een eindje voorbij de lange brug, daar is een mooi bosje, maar meneer Hamel heeft het laten nameten hoe ver dat is en nu mag het niet meer: het ligt buiten het *tegoem*. Vijf en twintig el ligt het buiten het tegoem! Nathan Goudsmit wil hij niet laten *doegenen*. Want zijn vrouw draagt geen pruik, ze mag het niet van de dokter, ze krijgt er hoofdpijn van. Wanneer ging meneer Snoek ooit naar het rabbinaat? Ja, voor hele erge dingen. Meneer Hamel om de haverklap. Iedereen weet dat margarine *treife* is, maar koosjere plantenboter wordt toch niet treife door een strookje papier? Dat moet voor de boterwet die ze pas uitgevonden hebben. De kleine jongetjes mogen niet meer eventjes in de vrouwensjoel bij hun moeders en hun zusjes komen om te vragen hoe het met ze gaat en hoe ze vasten... Meneer Snoek heeft dat altijd toegelaten

© 2026

XV

en ook wel dat de grote jongens een ogenblikje kwamen en zelfs de grote mannen, maar meneer Hamel heeft het streng verboden. Als iemand in de vrouwensjoel een woord durft zeggen kijkt juffrouw Hamel dadelijk door haar bril de mensen aan, maar ondertussen blijven haar lippen bewegen, zo vroom is ze! En nu vandaag... vandaag na het Moessaf is het ineens in de mannensjoel vreselijk stil geworden... en alle mannen hebben naar boven gekeken. Meneer Hamel had Zadoks bij zich gewenkt en met hem gefluisterd en naar boven gewezen en toen is Zadoks op zijn vilten pantoffels de deur van de mannensjoel uitgegaan en de deur van de vrouwensjoel in, en de trap opgegaan. En alle vrouwen, zegt moeder, hebben gedacht dat hij toch naar zijn vrouw kwam kijken. En alle mannen, zegt grote broer, hebben duidelijk gezien dat hij schudde met zijn hoofd en mopperde in zichzelf. En meneer Hamel stond half omgekeerd op het almemmer naar boven te kijken. En Zadoks, vertelt moeder, – want elk weet natuurlijk maar die helft, waar hij zelf bij is geweest! – is naar juffrouw Boas gekomen en heeft haar verboden om eau-de-cologne op haar zakdoek te doen. En toen Zadoks weer beneden in de mannensjoel kwam en de een het de ander had verteld, toen hebben alle mannen, zegt oom Zeelik, met hun hoofden geschud en hun schouders opgehaald en elkaar aangekeken. En Schmoel Konijn heeft met zijn vinger tegen zijn voorhoofd getikt. Maar Boas heeft net gedaan of hij niets merkte en stijf zijn hoofd over zijn tefille gehouden. Die arme dikke juffrouw Boas! Viel ze niet flauw? Ja, het scheelde maar een heel klein beetje, maar ze hield zich groot, ze maakte zich niets weten! En waarom? Van meneer Snoek mocht het en van Rebbe Eleazer Hirsch mocht het en was dat soms geen vrome man? En waarom mag het dan nu niet meer? Ja... omdat meneer Hamel zegt dat eau-de-cologne het vasten breekt!
Maar... kan dat dan niet nagekeken worden? Ja zeker, en het zal ook nagekeken worden, door vader! In de Talmoed, in de Misjna, in de *Gemoore* (Gemara)... overal zal vader het nakijken. Laat dat maar aan vader over.
Dus daarom keek Boas zo kwaad?
Stel je voor, dat Schmoel Konijn hem nu óók nog zijn roden talles-zak onder de arm vandaan geslagen had.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En daarom heeft bijna niemand 'nog veel jaren' tegen juffrouw Hamel gezegd?
Ja, daarom natuurlijk!

Hè, wat zitten ze gezellig. Ze hebben zich lekker dik en een beetje dommelig gegeten. Ook oom Zeelik heeft kleine oogjes, zijn dikke rode wangen glimmen, hij en vader roken elk een lekkere sigaar. De dunne blauwe rook uit het puntje is mooier en ruikt lekkerder dan de dikke witte uit het stompe eind. Oom Zeelik heeft geen baard en geen snor, daarom kun je beter bij hem in zijn mond kijken dan bij vader, achter zijn lippen zit het vol dikke witte rook, als kwam die diep uit zijn lijf vandaan, even laat hij hem daar ronddraaien, dan stoot hij de helen mondvol ineens eruit. Ze zitten achteruit in hun stoel en kijken naar alles. Ze mogen meepraten! Wat aardig, wat reuze aardig, als de grote mensen overhoop liggen met elkaar...

Voor juffrouw Goudsmit het meest, maar dan ook voor haar man en voor Meijer en Mietje en Mikkeltje – ofschoon juffrouw Mosterd zegt dat het kindje blind en krom en lam en idioot zou zijn geworden, want ze hebben haar veel te laat gehaald! Is het een ongelukkig geval dat het pasgeboren broertje twee dagen na *Jom Kippoer* gestorven is... Maar als je daar nu eens even niet over denkt... O, wat wordt er weer gekakeld onder de grote mensen! Als vader vrijdagavond tijd heeft om na te kijken in de Talmoed, de *Misjna* en in de *Gemoore* of Rebbe Hillel en Rebbe Sammai en Rebbe Gamliël óók vinden dat eau-de-cologne de *teinis* breekt, dan zal vader meteen eens over dat andere kijken! Op het Joodse school zegt de een dit en de ander dat. Sam Kaas redeneert zo: als het hek er niet stond, dan had Aardewerk gelijk, maar het hek staat er wel en daarom hebben zij gelijk, maar Moos Aardewerk zegt dat een weg met een hek toch evengoed een weg is, want anders zou je kunnen zeggen dat een mens met een bril geen mens meer is! Ja... een bril, maar dat is om je ogen te verbeteren! En een houten been? Is dat soms om je benen te verbeteren? En zou een mens met een houten been geen mens meer zijn?

Zo praten de jongens, de meisjes mogen niet meepraten en Salomon Hamel mag niet eens luisteren want die vertelt alles aan zijn vader. Sam Kaas houdt vol: van een weg met een hek dwars-over heeft geen mens

© 2026

ooit gehoord, maar Moos Aardewerk geeft niet toe: waar staat geschreven dat er ergens anders óók geen weg met een hek dwars-over is? Ze kiezen allebei partij op voor hun vaders! Altijd zijn Aardewerk en Goudsmit naaste buren geweest. Joodse buren want de anderen tellen voor zo iets niet mee. Toen bij Aardewerk de grootmoeder stierf heeft juffrouw Goudsmit het *soedes-awro* gebracht, nu bij Goudsmit het kleine broertje dood is gegaan wist niemand beter of juffrouw Aardewerk zou het *soedes-awro* brengen. Maar... een half jaar geleden is daar de sloot gedempt en nu heeft de Rebbe bij Aardewerk laten zeggen of ze er aan willen denken dat ze geen naaste buren meer zijn, omdat Kaas nu dichter bij Goudsmit woont en dat juffrouw Kaas *soedes-awro* brengen moet! Is een gedempte sloot met een hekje dwars-over, dat vroeger een brugleuninkje was, een weg of is het geen weg? De Rebbe zegt: het is een weg. Hij wil naar het Rabbinaat, hij wil de Raaf gaan vragen. Maar vader en Pinchas Lezer en Leip Arons – wacht eens even! – die zullen het nakijken in de Talmoed en in de Misjna en in de Gemoore om te zien of Rebbe Hillel en Rebbe Sammai en Rebbe Gamliël verschil hebben gemaakt tussen een gedempte sloot met een hek dwars-over of zonder een hek dwars-over. Tegelijk willen ze dan nakijken of eau-de-cologne de *teinis* breekt en hoe dat allemaal geweest is, vroeger, in Palestina! Zo ja, dan is nu Kaas de naaste buur, zo nee, dan is het Aardewerk. Had de Rebbe niets gezegd, geen mens had aan die sloot gedacht, maar nu willen ze natuurlijk allebei gelijk hebben. Pinchas Lezer is voor Kaas, want het is zijn neef, Sannetje Denneboom voor Aardewerk, want juffrouw Aardewerk moet tante tegen haar zeggen, ofschoon ze al jaren kwade vrienden zijn, Gompel is tegen Aardewerk, want hij koopt alleen zijn koosjer brood bij hem... Meyer en Mikkeltje Goudsmit hopen dat Aardewerk gelijk krijgt, want juffrouw Aardewerk is royaal, dan krijgen ze veel eieren en lekker vers brood; juffrouw Kaas is misschien óók royaal, maar je weet wat je hebt en niet wat je krijgt. De Rebbe gaat naar het Rabbinaat, en vader zal nakijken in de Talmoed, in de Misjna en in de Gemoore wat Rebbe Hillel, Rebbe Sammai en Rebbe Gamliël ervan hebben gezegd! Het is reuze aardig, als de grote mensen overhoop liggen met elkaar! Een week na Loof-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hutten-feest is vader jarig, en dan is er de sjabbes daarna altijd visite. Hoeveel ze ook houden van mooi weer en van zon, laat het vanmiddag maar regenen! Onze lieve Heertje Geef lelijk weertje, hebben ze stilletjes voor de grap gebeden. Want vanmorgen na sjoel heeft vader gezegd: *Jullie maken maar eens een flinke wandeling vanmiddag*. Ja, ze begrijpen er alles van. Ze moeten weg, als de visite komt, ze mogen niet horen wat er over de Rebbe en de Rebbetzeente wordt gezegd. Wat hebben ze de hele morgen naar de lucht gekeken, aldoor dreigde het, maar juist als je dacht dat het beginnen zou, kwam de zon weer tevoorschijn en hoe je ook voelde, er viel geen drup; er hielp geen lieve-moedertje aan en om half twee zijn ze de deur uitgestuurd. Ook prettig om te moeten wandelen als je geen zin hebt! Ook plezierig om op je vaders verjaardag de deur te worden uitgejaagd! Ze moeten ineens allebei lachen... ja, maar om heel wat anders. Moeder zal van alles bewaren. Ze zal zorgen dat Juut Konijn niet te veel limonade en Debora Schaap niet alle *chasseetjes* krijgt. Moeder zei troostrijk: *Naderhand komt toch immers het allerlekkerste pas: oom Zeelik heeft een vette kip gestuurd!* Was dat een druppel of was dat een stekelbaarsje, daar in het vaartje bij de houtzagerij? Stil eens even... Wacht eens... Steek je hand eens op... doe je neus eens in de hoogte. Het was een stekelbaarsje, zwemt het daar niet onder die mooie rand Oost-Indische kers die daar aan de overkant over het houten schoeiinkje groeit? Maar nee, wat spatte daar uiteen op de rug van mijn hand, en wat maakt daar een helder-zwart rondje in het stof op je schoen en wat voel ik ineens voor kouds in mijn nek? Het regent! Het regent! Ja, maar niet hard en er is nog veelblauw aan de lucht. Hoor eens even, ik heb mijn mooie hoed op, met Pesach pas nieuw geweest en jij je beste pet op je hoofd en moeder komt er niet met stelen aan, en bij vader groeit geen geld op zijn rug. Stel je voor dat vader kwaad op ons was, omdat we op ons mooie Sjabbesgoed passen! Maar laten we hard lopen of het is weer droog voor we thuis zijn! Helemaal droog? Nee, dat kun je niet zeggen. Gemeen dat nu net de zon door het open deurruitje valt. Wat een wasem in het gangetje, wat een lekkere lucht van drank en koek, wat een gelach, wat een stemmen achter de dichte deur. Nu kloppen hun harten toch wel even, nu ze die deur open-

© 2026

XV

duwen en pardoes tegenover vader staan – want vader zit altijd naast de kachel en moeder aan de andere kant, bij het raam – en dat terwijl de zon net binnen schijnt Is jouw mouw erg nat? Nee, maar mijn hele gezicht, asjeblieft! *'Ja maar, vader, als het toch regent en met ons mooie Sjabbesgoed aan...!'* Tussen de mensen door, achter de stoelen om – je mag nooit vóórlangs iemand gaan! – zijn ze in 't hoekje achter moeder tussen de muur en moeders stoel voor 't raam eindelijk aangeland. Daar staan ze lekker en veilig, een daalders plaatsje! Alles zien ze wat in de kamer gebeurt. Alles zien ze wat op straat gebeurt, alles horen ze wat er rondom gesproken wordt. Moeder heeft toch niet alle *chasseetjes* uit de zak ineens op de schaal geschud? Want dan... en de schaal zo vlak in de buurt van Juut Konijn met haar lange hand. Je, als ze nu nog fluisteren over moeders stoel, dan loopt het straks helemaal met vader mis! De schuin-vierkante zonnevlek op vensstergordijn en raamkozijn wordt al bleker en bleker, als had de zon het plotseling koud gekregen... en wat suist daar in de boom? Regen, echte regen, vette dikke droppen, pats tegen de ramen op. En zegevierend kijken ze elkander aan. Als vader nu toch ooit weer zegt, dat ze geen zorg hebben voor hun sjabbes-goed! Het houdt al weer op, maar nu hindert het niet meer. Op een heel dun, lang takje, dat ver vooruitsteekt en over de straat hangt als een bruggetje over een afgrond onpeilbaar diep – als je daar op zou moeten lopen, zo rond als het is en zo glad van de regen, dan viel je toch zeker te pletter op de bodem van het ravijn, hoe kwam je trouwens ooit die bladeren voorbij? begint alweer een bleke, natte glans te komen, de onzichtbare wind grijpt het takje telkens beet in een wrede, vals-zachte greep, laat het weer even los en pakt weer toe, precies dé kat met de muis – het blaadje aan de top heeft het het hardst te verantwoorden... Wat praten de mensen, wat hebben ze een pret! In de glaasjes op tafel met roden en bruinen drank zijn de mooie diepe fonkelingetjes nog niet teruggekomen, maar waar zoeven de aardige wit-vuren pijltjes schoten, begint het nu toch alweer bleekjes te glimmen. Kijken, wie al het meest uit zijn glaasje gedronken heeft! Pinchas Lezer heeft het zijne al leeg en Leip Arons bijna, Zadoks heeft niet meer dan een klein slokje genomen... Kaas nog bijna helemaal niets, maar die praat ook het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

meest, altijd door, over de Rebbe, over de eau-de-cologne en de gedempte sloot. Vader heeft niets gevonden over een gedempte sloot met een hek dwars-over in de Talmoed en in de Misjna en in de Gemoore, maar wel iets over een borstwering rondom een put en wel iets over een man die een os had gekocht waar een gebrek aan bleek te zijn en die daarom natuurlijk wel evengoed een os was maar die de andere man toch niet hoefde te betalen... en dus, zegt vader, is die gedempte sloot met een hek dwars-over wel een weg, maar je hoeft over zo'n weg niet te gaan, en daardoor is het dan eigenlijk weer geen weg en had Aardewerk het soedes-awro moeten brengen. En dat laat Kaas zich niet zeggen. Hoor hem praten, zie zijn gezicht rood worden en nog geen slokje nam hij uit zijn glas, maar kwaad maakt hij zich niet, want daarvoor is hij veel te goedig. Schmoel Konijn windt zich altijd dadelijk op en schreeuwen dat hij dan doet, je zoudt hem buiten kunnen horen. Op het Rabbinaat hebben ze de Rebbe gelijk gegeven – de Raaf zelf was ziek en de oudste Dajan heeft hem te woord gestaan – maar ja... op het Rabbinaat weten ze ook wel dat zijn vrouw een achternicht is van de voor-vorigen Meppeler Raaf! En nu is de Rebbe kwaad op vader en vader is kwaad op de Rebbe en Sannetje Deneboom heeft Kaas de klandizie opgezegd en Aardewerk koopt nu nog minder dan eerst bij Gompel en Gompel wil hem geen *minnesj-brood* verkopen en Aardewerk zal aan de Rebbe gaan vragen of Gompel hem geen minnesj-brood verkopen moet. Ja, dat vindt vader ook en niet omdat vader Aardewerk gelijk geven wil, maar omdat Rebbe Hillel of Rebbe Sammai of Rebbe Gamliël, een van drieën, iets heeft gezegd over een man die de enigen waterput bezat in de woestijn en zo'n man moet aan iedereen water verkopen en daarom mag Gompel nu niemand een minnisj-brood weigeren! O, het is grappig, als de grote mensen kwesties met elkaar hebben! Maar in de glaasjes tintelt het niet langer met goud-bruine en rode fonkelingen, van de geslepen vakjes schieten geen wit-vuren pijltjes meer af – heeft de zon zich toch nog bedacht? Ja, ook buiten is het weer somber en grauw. Was er niet zoeven, toen ze uit het venster keek, iets dat haar meer dan het andere bijzonder bezig hield? Het moet zo zijn, ze voelt het duidelijk aan iets in haar borst. O ja, dat takje daar in de

© 2026

hoogte, dat als een dun, duizel-hoog smal bruggetje uitsteekt en hangt over de straat, die de bodem is van een diep ravijn. En toch nog iets anders ook... ah, nu weet ze 't: de wind speelde met het blaadje, als kat met muis! Het hangt er nog, het heeft zich flink verweerd. Geen wonder... het hangt daar zo gevaarlijk boven het diepe ravijn, het hangt aan zijn takje zo los! Ja... maar blaadje, je minuten zijn geteld... je hebt daar nu van de lente af gehangen, je zat stevig vast en kon dus lekker veilig schommelen boven het diepe ravijn – toen werd je al groter, al ouder en ouder, toen werd je heel oud en bruin, oude mensen worden grijs, oude blaadjes worden bruin... je steeltje raakte losser, bij oude mensen gaan de tanden losser zitten... en nu is het gauw met je gedaan... je leventje is uit... en de wind die met je speelt, dat is de *Malach-hamowes*, ook de mensen kunnen de *Malach-hamowes* niet zien, en zo meteen komt hij je halen. Hè, je zoudt er zelf bang van worden... bang van de wind! Maar in de kamer is ineens luid lachen losgebarsten, Schmoel Konijn boven allemaal uit, zijn mond wijd open... en Juut, nu niemand kijkt, pakt het voorlaatste chassee-tje van de schaal! '*Wat is er, waarom hebben ze zo'n pret?*'
'*Heb je dan niets gehoord? Heb je dan niet geluisterd?*' '*Nee, ik stond even... ik dacht even... zeg het nu gauw!*' Hij fluistert het vlug en zacht aan haar oor; hij is natuurlijk bang dat hij van wat nu tussen het lachen door wordt gesproken niet alles hoort, waarom het is dat ze allemaal zo schateren. Schmoel Konijn heeft gezegd: hij komt maar niet meer in Sjoel, – de Rebbe wil hem er toch niet langer hebben... hij is immers een *treife* beest.

AANTEKENINGEN bij *Een suikerballetje.*

Tillemboekje = Psalmenboekje. '*Abraham deed vals, toen hij zei dat zijn vrouw zijn zuster was*', *Genesis* 12:11. 'Izak deed vals', *Gen.* 26:7. *Eza, Gen.*esis 27:18. '*Laban met die lammeren*', *Gen.* 30:37. Dinah, *Gen.* 34:13. '*Maar het is een zonde*', II *Koningen* 2:23. *De stam van Benjamin. Rechters* 20:35/46. *Tora* = *Pentateuch*, de boeken van Mozes, Lett. onderwijzing.*Mikwe* = badhuis. *Chomets*, gezuurde brood dat op Pesach vervangen wordt door matzes, *Exodus* 12/13 en *Deut.* 16:4. *Paasgerei* en *Paasboel*: Op Pasen wordt specifiek paasgerei gebruikt die op een speciale plaats bewaard worden. '*...Komt nu in een toegespijkerde kist uit de stad*'. Ook kruidenierswaren worden dan niet bij de plaatselijke leverancier gekocht. '*...De mensen halen de melk onder de koe vandaan ...*' Waar geen joodse melkboer is, gaat men met Pesach met meegebrachte emmer zelf bij de boer '*inmelken*'.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

WEDDEN OP SJABBES OM EEN CENT, OP ZONDAG BETALEN... Mag dat? Ze staan allemaal om meneer Hamel heen en kijken naar hem op. Wat is een groot-mens van dichtbij gezien toch vreselijk groot! Zulke grote handen, zulke geweldige lange en brede benen, zulk een groot lijf en dan vooral zo'n groot gezicht. Stel je toch voor, dat alles aan-je-zelf ook eenmaal zo vreselijk groot, en lang en breed zal zijn! Ben je het dan eigenlijk nog wel 'zelf'? Zelf..., zelf..., het is een raar woord; als je het lang achter elkaar zoudt zeggen, zou er geen klank meer aan zijn, en geen betekenis meer aan zijn, dat weet ze heel goed, zo speelt ze soms met woorden, 's avonds in bed. En als ze dan niets meer betekenen, beginnen ze je toe te grijnzen, dat je er bang van wordt. Dan denk je maar gauw aan lekker eten of aan iets prettigs op school. Meneer Hamel kijkt voor zich uit; hij peinst, en zijn mond is stijf dicht en het wit van zijn ogen is geel. 'Mag het, meneer...?' 'Nee, het mag niet.' Uit. Afgelopen. En ze hollen het speelveld op, en meneer Hamel gaat weer terug naar de witte, zeskantige tafel met de bruine rand, waarop zijn perkamenten tillem-boekje ligt. Buiten springt Meijer Goudsmit met dolle sprongen over het gras en hij lacht en schreeuwt en klapt in zijn handen; hij is blij! Hij hoeft de cent aan Sam Kaas nu niet te betalen, want meneer Hamel heeft gezegd van wedden om een cent op sjabbes, Zondag te betalen, dat het niet mag. Ja maar... ja maar... Laatst-leden sjabbes hebben ze met Run vieren, Meijer en Sam en zij-beidjes, achter Teun Mulder, de botboer, gelopen. Die is pas groot en sterk en vechten dat hij kan. Op Zaterdagavond in het café waar de slechte mannen komen. Ze schelden hem voor Tien-toon, heel vreemd – want hebben niet alle mensen tien tenen of tonen, zoals ruwe mensen zeggen? Iemand met een bril kun je vier-oog noemen, omdat hij anders dan anderen is, maar ja, ze zeggen het nu eenmaal en hij wordt er kwaad om. 'Wedden om een cent,' zegt Sam Kaas, 'dat ik Tien-toon durf roepen?' Hij loopt voor ze uit met zijn handen aan de viskar – hij draagt een dikke wollen trui en zijn broek glimt van de schubben en het vet van de vissen, en zij lopen er achter en Sam Kaas heeft nog niets geroepen, het woord is goddank nog in zijn mond, maar als het er uit is... o... dan laat hij de kruk los en dan keert hij zich om

2026

en o... hij loopt zo hard! 'Goed,' zegt Meijer Goudsmit, 'Zondag betalen en je durft het toch niet.' En toen heeft Sam nog even gewacht en toen heeft hij het geroepen en het woord is uit zijn mond tegen Tien-toon zijn rug gevlogen en Sam Kaas keerde zich om en liep weg – en hoe hij draafde! – en Tien-toon keerde zich om en bukte zich en nam zijn klompen in zijn hand en Sam Kaas achterna en zij drieën stonden op zij, tegen de stoepjeskant en ze hoorden Tien-toon hijgen en ze zagen zijn borst op en neer gaan, toen hij langs ze stormde en hadden ze willen gillen, ze hadden het niet gekund... En hij kwam al dichter en dichter bij Sam, omdat hij op kousen liep- en toen ze al dachten, dat hij hem te pakken zou krijgen, daar sprong Sam dwars over de straat het poortje bij Pinchas Lezer in, die een neef van zijn vader is, dat gelukkig open stond, en hij rinkelde het dicht en Tien-toon stond er voor en hij beefde helemaal en zijn gezicht zag rood – kwaad dat hij was! Ze dorsten er niet langs, ze wisten zich geen raad, dat hij ze zien en ze doodslaan zou, toen riep er een jongen uit de verte: 'Teun, er zit een kat in je kar!' en toen trok hij gauw zijn klompen aan en terwijl hij bukte gingen ze achter zijn rug om langs hem heen en hij op een draf naar zijn kar terug. En nu wil Meijer Goudsmit de cent niet betalen, omdat meneer Hamel heeft gezegd, dat wedden op sjabbes, Zondag te betalen, niet mag. Kijk hem springen... en allemaal schreeuwen ze door elkaar. Salomon Hamel weet het weer: nu Meijer de cent niet betaald heeft, is zijn zonde weg! Ja maar... ja maar... Nu doet hij wel geen zonde, maar hij doet vals... en wat is erger? Salomon Hamel zal het wel dadelijk zeggen: je mag altijd eerder vals doen dan zonde doen. Abraham deed vals, toen hij zei dat zijn vrouw zijn zuster was, en Izak deed vals en Jacob deed telkens vals, eerst met zijn vader tegenover Ezau en toen tegenover Laban met die lammeren en de zonen van Jacob deden vals met die mannen tegenover hun zuster Dinah en als je nagaat, deed iedereen vals en vond God dat erg? Wel nee toch! Maar Korach zonk in de grond en de kinderen werden opgegeten door beren, omdat ze 'kaalkop' riepen tegen een profeet. Is het vals? Nee, maar het is zonde. En ga nu alleen nog maar eens na van de afgoderij – hoeveel werden er daarom niet doodgeslagen... eenmaal drie-en-twintig duizend uit

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de stam van Benjamin alleen. Nee, de minste, geringste zonde vindt God véél erger dan het ergste vals-doen... Ze hebben allemaal doodstil toegehoord, Salomon Hamel weet alles, wat in de Thora staat. En nu springt Meijer Goudsmit weer in het rond als een pias. Hij hoeft de cent niet te betalen. Ja maar... ja maar... en ze gaat weg uit de kring tot aan de donkere deur achter de vrouwensjoel, de geheimzinnige deur, die nooit mag opengaan, de deur van het 'Mikwe'l) en daar blijft ze staan staren op het grijze muurtje. Alles wat Salomon zei, was waar en toch was alles, wat hij zei, vals en verkeerd. Vals en verkeerd – l) Vrouwenbad. ze voelt het en kan toch niet zeggen waarom. Zo voel je soms, dat een woord verkeerd gebruikt of een zin verkeerd gebouwd is en kunt toch niet zeggen waarom. Maar... is het niet dat? Het wedden was een zonde, maar het betalen niet! Nu deed hij eerst een zonde en daarna nog vals! De jongens staan stil en kijken elkander aan en Meijer is helemaal beteuterd... en ze krijgt een kleur van trots, omdat zij dat heeft bedacht! Ja...! Maar Salomon Hamel begint haar uit te lachen en hij zegt, dat Meijer natuurlijk berouw van zijn zonde heeft, maar dan moet hij ook niet betalen. Want als hij betaalt, bekent hij niet, dat hij verkeerd heeft gedaan. En Meijer Goudsmit roept 'ja, ja!' en begint weer rond te springen. Die is blij, die houdt nu zijn cent in zijn zak. 'Ja maar... ja maar...' hè, nu weet ze niets meer tegen die lelijke, gemene vier-oog in te brengen. Ze zou hem wel aanvliegen willen. Misschien is het wel allemaal waar wat hij zegt, maar daarom zegt hij het niet, hij zegt nooit iets omdat het waar is, maar omdat hij gelijk hebben wil, of omdat het ergens staat of omdat zijn vader het heeft gezegd. En als je dat dan weet en je kunt het niet bewijzen, dan krijg je het inwendig toch zo benauwd, en uitwendig ook, de banden om je middel gaan spannen en knellen en over je hele lijf vliegt een hete prikkerigheid. Alles wat Salomon Hamel zegt, is altijd waar, en tegelijk is het altijd vals en verkeerd. Maar wat zouden ze haar uitlachen, als ze dat zeggen dorst – hij is ze immers allemaal de baas, hij weet alles, wat in de Thora staat en hij leest al in de Talmoed ook! Het is om met de voeten op de grond te stampen. Nu moeten ze naar binnen – en geloof maar niet dat de school vijf minuten vroeger uitgaat vandaag! Wie heeft het ooit

© 2026

gehoord? Op de drukste dag van het gehele jaar. De moeders weten zich geen raad, in alle huizen is het rommelig en rumoerig en ongeregeld – maar morgenavond zal het overal mooier zijn dan ooit een anderen dag van 't jaar – precies zo komt een prachtig-gekleurde, vlugge vlinder uit een saaie, grauwe pop – vandaag gaat de gomets-boel van de vloer en het Paas-gerei komt voor de dag. Op de schone papieren randen, die ze zelf hebben mogen in punten knippen, worden de bloem-versierde kopjes, de goud-berande borden, het room-kleurige doorschijnende botervlootje neergezet. De meester in de school heeft een stem-vork. Bij de zangles slaat hij daarmee op het blad van een bank en zet hem dan op zijn punt, dan komt er zo'n mooi, zuiver en zacht geluid – en wanneer ze nu bezig is met moeder de paasboel van de zolder te halen en neer te zetten in de schoongeboende kasten op de met kersvers wit beklede planken, dan is het net alsof ze telkens dat geluid diep in zichzelf hoort, bij elk stuk, dat ze bijzonder mooi vindt of dat haar bijzonder lief is. Maar dat gebeurt pas morgenochtend – vandaag ondergaat alles, wat door schuren en spoelen tot paasgebruik gereinigd mag worden, die heerlijke, grote gedaante-verwisseling. Het is de wegruimings-dag, het is de verwissel-dag en vroeger, bij meneer Snoek, hoefden de meisjes dan heel niet op school te komen! Ja, bij meneer Snoek... ze weet zelf niet waarom ze er zo zeker van is, maar ze is er heel zeker van: meneer Snoek zou Meijer en Sam allebei een draai om de oren gegeven hebben voor hun wedden op sjabbes en nog een aan Sam, voor zijn schelden van Tien-toon – maar dan had Meijer hem de cent moeten geven! O, wat hebben ze vaak naar meneer Snoek met stok-en-al terugverlangd, en meneer Hamel heeft niet eens een stok, en Leentje Zadoks zegt: het is een straf van God, omdat ze meneer Snoek niet aardig vonden – maar wat zou God daar nu aan hebben? Zoals meneer Hamel de grote mensen maakt, zo maakt Salomon de jongens. Het kibbelen en het vechten is lang niet zo aardig als vroeger meer! Heerlijker dan ooit, nu het vooruitzicht op acht dagen vrij! Pasen! Dat is, alsof je op reis gaat, naar een ander land, naar een ander huis, waar andere gewoonten heersen en ander eten gegeten wordt. Want je huis is immers anders en elk ding dat je aanpakt is anders, je eigen koffiemolen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

herken je niet meer, dof-grijze busjes werden tot blinkend zilver omgetoverd en uit de kasten lachen goud en bloemen je aan. Wat je anders bij Kok in de winkel haalt, komt nu in een toegespijkerde kist uit de stad. Brood kent men niet in dat land, men eet er grote, kruimelige koeken! Het is een vreemd, een heerlijk land, het land van Pasen, het is een lente-land, het is een kruiderijen-land, het is een land-van-overvloed. In dat land komt de melkboer niet bij de mensen aan huis, maar de mensen halen de melk onder de koe vandaan, ze sturen hun kinderen uit met een emmer, van louter zilver gemaakt. Morgen gaan ze naar hun boer, en ze mogen er bijstaan als de koe gemolken wordt, en tegen dat ze thuiskomen met het emmertje half-vol, is de Pasen ingegaan, zijn de poorten naar het gewone leven, naar de gewone wereld, toegegrendeld en blijven toegegrendeld, acht dagen lang. Voorbij de kleine sluis ligt de 'gouden boerderij', aan de voet van de hogen dijk. Eens hebben ze op die hogen dijk gestaan in een najaarszon en toen was alles er van goud: groen-goud was het gras, geel-goud was het hooi en het stro op de bergen en hopen, ros-goud was het koren in de open tas, rood-gouden kant tegen blauw-gouden lucht de bijna kale bomen, waaraan geen blad zich roeren dorst, om niet te vallen! Ze wisten zelf niet, hoe lang ze wel hebben daar staan kijken, zonder een woord te zeggen. Sinds is die boerderij de gouden boerderij – en even daar voorbij gaat een pad de velden in, tussen een brede en een smalle sloot; in de smalle zie je niets dan riet en groene waterplanten, in de brede zijn eenden en wolken en luchte-blauw. Als eenden snateren, beginnen ze altijd heel driftig en vlug, maar schijnen dan ineens wat ze vertellen wilden de moeite niet meer waard te vinden – of misschien ging het hun ook wel door 't hoofd! – pruttelen nog even en houden maar weer hun mond, tot ze opnieuw beginnen en ophouden op dezelfde manier. Waar het pad, de brede sloot en de smalle sloot in een knoop tezamen komen, daar zie je, lang vóór je er bent, want weg en sloten lopen recht door het land, de woning van hun boer. Die lijkt dan een speelgoedboerderijtje tussen twee speelgoed-boompjes, met verderop een speelgoedmolentje, maar dichtbij wordt het een groot en echt huis, vol leven en kleur en geluid en reuk. Is het een vroege Pasen, dan

© 2026

neemt de boer ze mee naar de stal – maar nu is het een late Pasen en ze mogen mee naar de wei! En de madelieven hebben al flinke stelen, dat beduidt dat het gras sterk en groot begint te worden; tussen het goud van de boterbloemen staat hier en ginds een enkele bleek-paarse, losjes-bladige Pinksterbloem op draad-dun glanzend stengeltje. Het is een feest, de zinkende zon tegemoet, over het zachte, koele gras door het voorjaarsland te gaan, achter de boer, en de wind waait de kaaslucht uit zijn kleren hun in het gezicht; ver weg lijkt nu de Oostertoren en nog verder-weg het langgerekte dorp achter het Wester-veld. Op sommige plekken is de eindeloze rij van huizen en tuintjes onderbroken en daar schemert het groen van de nòg verdere weiden. Zo als de wind om en bij Pasen is, zo is hij nooit meer later in het jaar. En bij de zon komen ze met elke stap dichter, en de zon gloeit ze rood-goud in de ogen, een pannen-dakje springt als een fonkel-brandende juwelen steen uit de verre huisjes-rij een heel eind naar voren naar ze toe. Je zoudt zo wel altijd door willen lopen, he gras zijig ritselend voor je voeten uit. 'Krijgen we melk uit de zwarte of uit de bonte?' Die twee alleen nog staan met hun natte bolle ogen pal tegen de zonnegloed in te kijken, de anderen lieten ze al achter zich en de boer keert lachend zijn gezicht naar ze toe, het lijkt wel een reusachtige sinaasappel! Ze krijgen melk uit de bonte koe, en ze staan dicht bij de koe en voelen zijn warmte en vinden hem lief en zouden hem wel willen aaien. Ze praten bijna niet, dan zou de koe immers schrikken en dan werd de melk schiftig of zuur; ze kijken en ze luisteren. Hoog boven hun hoofden staat de hemel koel-blauw uitgespannen, veel vogels zijn er nog niet hun geluidjes klinken dunnetjes en fijntjes in dat hele grote ruim. De zon geeft geen warmte meer, enkel nog glans, lange stralen scheren over het groen, een pinksterbloemetje in late middagzon is toch wel iets bijzonder moois, de madeliefjes in het gras gaan al naar hun slaapstand, het gindse paard is goud, is fluweel. Heerlijk zou dat zijn, tegen zo'n warme koe aangeleund in de wei staan slapen, maar dan kreeg je het koud, als het wat later werd. Overal in de verte staan speelgoedhuisjes tussen speelgoedboompjes – maar terwijl je ze zo ziet en er zo over denkt, zijn ze tegelijk groot en echt en vol leven

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en vol kleur en geluid en reuk. Zo-straks immers was het huis van hun eigen boer ook precies een speelgoed-boerderijtje tussen speelgoed-boompjes – en aan die speelgoed-boompjes zijn massa's appelen gegroeid. De boer draagt het emmertje tot zijn huis; in het land zijn kuiltjes en bultjes, daar konden zij licht over struikelen, straks op de weg krijgen zij het tussen zich in te dragen. Hij laat het maar zwaaien en schudden, en hij lacht als ze bang zijn dat hij morsen zal. Nu lopen ze niet meer naar de zon toe, maar van de zon af, en toch zien ze overal de zon: in verglijdende gloeiingen op de prachtige groen-zwarte veren van de haan en op zijn vurige kam en op de bruine kippen, in helle plekken op de roden muur van het huis – het gezicht van de boer is nu geen sinaasappel meer, maar een knol. Ze krijgen elk een balletje, dat is nog nooit gebeurd, maar de boerin was ook niet in de kamer. Die is de baas; moeder zegt het en moeder weet het! Zou ze de balletjes hebben geteld? Krijgt de boer nu straks op zijn duvel? Nu staan ze waar zo straks de weg en de twee sloten samenliepen in een knoop en ze kijken naar waar ze nu samenlopen als binnendringend in de brede flank van de dijk. Geen zon schijnt daar nu meer, koel is er het groen van de glooiingen, koel is er het blauw in de lucht. Alleen wie links gaat, krijgt tegen zijn linkerslaap nog warmte, vangt over zijn linkerwang nog glans, de melk in het emmertje is scherp in tweeën verdeeld, de kleine helft links ziet geel als was daar louter vette room, de grote helft rechts lijkt daardoor bijna blauw. Ze gaan naar huis. Al lager zinkt de zon; de smalle weg beklimt de dijk, en ze lopen zoetjes, voetje voor voetje. Tot de rand van het emmertje, verder niet, schommelt de melk heen en weer, een enkel blaasje schuim blijft achter, draait even rond zich-zelf en berst. Op de dijk staan ze stil en kijken terug. Daar is de boerderij, nu weer speelgoed-huisje tussen speelgoed-boompjes, daar is de wei, maar het groene gras gloeit nu niet meer en het rode dakje blinkt niet meer en daar loopt de koe, de rug naar hen toe, de bijna weggezonken zon tegemoet – en haar melk hangt tussen hen in. Ze hebben het emmertje niet neergezet, de vuile grond mag het niet aanraken, smetteloos en zilverblank dragen ze het aan hun schoongewassen handen door de zuivere lucht naar het smette-

© 2026

loze huis. Ze kijken, de wind komt aangehuppeld achter uit het land, springt op tegen de hogen dijk en aait ze langs het gezicht; nooit eerder in het jaar, nooit later in het jaar is er een wind, die de lentewind lijkt. Ze kijken – in hun monden smelten de balletjes tot wat warm en zoet door hun kelen glijdt – nu is de zon heel groot en rood en laat zich straffeloos aanzien, midden in 't gelaat. 'Eet jij je balletje nu al op?' Ze vindt hem dom. Zuigen moet je, zuinig en lang, dat het warm en zoet door je keel naar binnen gaat. Zo doet hij anders toch ook! Ze gaan langs de 'gouden boerderij' – maar nu is er geen goud, koel-groen alleen en koel-blauw en koel-geel. Ze gaan over de kleine sluis, diep onder hen sist en schuimt en spartelt het water, de linker waterkant vangt de allerlaatste zon, het gras is er nog jong en zijig fijn. Deze vaart is breed en kronkelt tot diep in het land en de oevers zijn naakt. Ze komen het donkere dorp weer binnen, en het is alsof ze wat aan zon nog restte achter lieten bij de sluis. 'Zuig jij nog op je balletje? Is het nog haast niet op?' 'Nee... waarom vraag je dat toch telkens? Waarom at je zo gauw je eigen op?' Ze hebben van hand en van kant gewisseld, ze laten elkaar de rood-en-witte binnenkanten van hun handen zien. 'Je zoudt er blaren van krijgen!' 'Zuig je nu nog?' 'Ja zeker! Wat wil je toch? Het is nog maar half op.' Waarom lachte hij daar nu weer in zichzelf? Hij heeft iets, hij verbergt iets, dat zij niet mag weten! De klok slaat vijf, daar voor hen uit, de Oostertoren! En zo pardoes blijft hij staan, terwijl zij doorloopt, natuurlijk, dat de melk opsprong tot over de rand. 'Wat heb je toch? Je laat me schrikken!' 'Spuug uit!' 'Wat? Wat moet ik uitspugen?' 'Je balletje! Je gometsballetje. De klok sloeg vijf uur. Je weet wat meneer Hamel zei, gister op school... na klokslag vijf geen gomets meer. Je doet zonde... je doet al dertig seconden zonde. Spuug uit dan!' Het lekkere balletje, waarop ze zo zuinig mogelijk zog, dat ze telkens zelfs even verstopte achter haar kiezen, als al te overdadig het warme, zoete stroomde door haar keel! Dus daarom at hij, zonder haar te waarschuwen, het zijne op! Had ze maar geweten, ze had natuurlijk ook het hare doorgeknauwd, dan was het nu ook wel op, maar dan behoefde ze het tenminste niet uit te spugen. 'Spuug uit! Je doet al vijftig seconden zonde!' O, gelijk heeft hij! Gelijk heeft hij! Klokslag vijf is klok-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

slag vijf. Verboden is verboden. 'Daar dan...' Daar ligt het op de stenen, glimmend-bruin is het. Even geleden zat het in haar mond, gaf zoet en warm, dat gleed door haar keel – nu voelt het daar leeg en droog – en het hoefde niet, het was nog lang niet op. O, die lelijke valse duivel! Wat zal ze hem? Aanvliegen zou ze hem, tegen de grond gooien zou ze hem, als ze maar dorst om het emmertje! Dat houdt hij te goed, maar één stomp kan ze hem toch geven, als ze even het hengsel neemt in de andere hand. Ze deed het te driftig, ze deed het te snel. Niet veel scheelde het of de hele emmer lag over de grond! Nu gleed alleen het gladde hengsel haar door de hand en het emmertje schoot naar voren, precies het hoofd van iemand, die ineens overgeven moet! – en het gaf ook over, wel een derde van wat erin gezeten heeft! – en toen hadden ze het gelukkig weer recht, maar het duurde een poos, eer de melk tot kalmte kwam, zo beefden ze allebei. 'Je had wel wat voorzichtiger mogen wezen met je emmertje!' Dat zei een oud vrouwtje over haar onderdeur. O, ze kan wel huilen. Nu dat ook nog! Daar ligt het balletje en daar kruipt de melk, langzaam, kronkelig tussen de stenen weg. En in haar mond voelt het zo leeg, zo vreemd, zo akelig. En nu moet ze nog tot huis toe met hem samen, elk aan een hand, het hengsel dragen, terwijl ze hem wel krabben en stompen wou. Tot huis toe... en dan komt het nog uit, dat ze zo'n hele plas hebben gemorst!

2026

ALMAAR BLAAST DE DIKKE KACHEL DE HITTE UIT ZIJN ROOD-GLOEIENDE BUIK IN GOLVENDE STROMEN DOOR DE KLAS.

Het heeft lang geduurd maar nu zijn haar kousen droog, haar voeten warm gekoesterd. Het eerste halfuur heeft ze met de benen schier niet stil kunnen zitten op de plank, de koude-pijn trok tot boven haar knieën omhoog, en daarna leken haar voeten wel bijna warm, als zij ze roerloos hield, maar bij de kleinste beweging voelde ze toch aldoor nog de koude, klamme kous – nu zijn ze werkelijk droog en gloeien behaaglijk, en schuin achter haar sproeit de kachel de heerlijke hitte uit zijn vurige ingewanden naar alle kanten door de klas. Geen kou zuigt zich zo bijtend door de voeten in het hele lijf als die van geel-grijze fondant-achtige weerstrevende sneeuw, wanneer de schoenen niet helemaal dicht zijn. Het eerste uur is voorbij, de meester deelt nu de leesboekjes rond. Met een helen stapel tussen arm en jas geklemd, loopt hij door de klas en legt er telkens vier op elke bank langs het raam en op elke bank langs het middenpad. Die daar zitten, geven er drie van door elk aan zijn linkerbuur, die reikt er twee over het smallere tussenpad en degene die ze aanneemt, houdt er zelf weer één en geeft er één naast zich, links. Zo worden ze ook weer opgehaald, op één-twee-drie-vier, en bij iedere tel een stamp van meesters stok op de vloer. Deze meester is heel streng: hij ziet alles, wat je boven de bank uitvoert aan je handen, en wat je onder de bank uitvoert ziet hij aan je gezicht. Zo'n apennootje gaat dan dadelijk het felle vuur in en is meteen al geen apennootje meer! Maar hij kan niet zien wat je denkt! Als hij soms bijzonder nijdig is en echt te keer gaat o, dan is het zo prettig bedaard naar hem te zitten kijken en in je-zelf te zeggen: 'hij ziet niets van wat ik denk!' Je zit keurig in de bank, je armen over elkaar en je zegt zo telkens even in je-zelf: hij ziet niets van wat ik denk. Je gaat eenvoudig heen waar je wilt, naar huis of met de boot, of wandelen naar de schepen of naar een land waarover je gelezen hebt, je doet daar wat je wilt, je praat, je zingt, je eet, je hebt plezier – hij kan het je niet verbieden, want hij merkt het niet. Je denkt over dingen na, over gezegden van grote mensen of hoe het later zou afgelopen zijn met dat kind in je boek, en soms scheld je gewoonweg de meester uit voor al wat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lelijk is! Hij staat erbij en kan je niets maken... De leesboekjes zijn nieuw, zo uit de winkel, de bladen voelen glad en koud, de kaften zien er bruin en glanzend uit. Ze mogen daarom ook voor het bijwijzen niet de vinger, maar ze moeten een stompe griffel gebruiken. Wie tussen de bladen naar een verder lesje kijkt, gaat voor de rest van het uur in de hoek. Ze zijn met negen-en-veertig in de klas en gister lazen ze een kort versje, dat in drie beurten uit was. Het was over een vogeltje, iedere derde regel kwam er van 'wiede-wiet,' van 'trala-la' na twee keer kende ze het uit het hoofd en toen het zestien keer was rondgeweest, leek elk geluid in 'wiede-wiet' en 'trala-la' veranderd! De hele verdere dag bleef dat zo. Vandaag is het een lange les, die zeker wel in zeven beurten gaat, een les over de lucht! De eerste keer blijft de meester voor de klas, iedereen wijst dan natuurlijk uit nieuwsgierigheid bij, maar daarna sluipt hij rond en slaat over je knokkels en neemt je boek af, als je niet precies wijst waar het is – en dat is dan zo vreemd: naar het boek dat je verveelde toen het voor je lag, verlang je dan zo vreselijk terug, dat je net zo lang 'mooi' zit en met je ogen smeekt tot je het weer mag komen halen. Maar nu wordt het wel heel moeilijk, bij te wijzen, zo graag zou ze daarover willen nadenken! De lucht is iets, de lucht is een ding! Of eigenlijk is de lucht twee dingen bij elkaar, twee dingen in elkaar, maar zo dat ze tegelijkertijd weer één ding zijn, en één van die twee heb je nodig om te leven en daarzonder ga je dood, zoals die Engelsen in dat keldergewelf met niets dan één klein tralie-raam... Je zoudt er de lucht op aankijken willen, maar je kunt hem juist niet zien en toch is het iets, een ding, dat de mensen als ze ademen verteren, zodat je dus eigenlijk kunt zeggen dat ademhalen een soort van eten is! En je stikt niet alleen door een touw om je nek, maar ook als alle goede stof uit de lucht is verteerd – maar de slechte stof is weer goed voor de planten! Als je lang kauwt op een stukje brood, wordt het hoe langer hoe zoeter – als je lang nadenkt over iets dat je pas gehoord of gelezen hebt, schijnt het hoe langer hoe meer te gaan betekenen. Om goed te kunnen nadenken, moet je eigenlijk door de bovenste ruit naar de bomen aan de overkant kijken, maar dan kun je niet luisteren en niet bijwijzen en Grietje Kruis heeft al drie keer een lange zin moeten over-

© 2026

lezen omdat ze niet precies goed las 'op de toon' en dan moet je telkens met je griffel weer terug naar de vorigen punt. En nu wordt het nog erger: nu komt Jan Mol aan de beurt. Niemand kan zo vlug hoofdrekenen als Jan Mol, niemand zo echt met de duim de zee op landkaartjes doezelen, niemand dan hij mag kachel-stoken en kolen halen.[1] Maar als hij leest dan doet hij zo gek, dan noemt hij de woorden achter elkander op, alsof ze niemendal betekenen. Hij krijgt dan ook altijd een korte beurt en moet die soms vier keer overdoen – onderwijl gaat de meester rond of iedereen wel bij-wijst! Maar net als Jan Mol begonnen is op te noemen: Tot. Een. Bewijs. Hoe. Onmisbaar. De. Lucht. Is. Voor. De. Mens... daar laten alle griffels de blaadjes los en alle hoofden gaan naar de deur: binnen bewoog de knop, dus buiten staat iemand die er aan draait en je hoort ook duidelijk praten en de meester luistert, het hoofd opzij... Wanneer er geen bezoek is, krijg je altijd een beurt van wat je het slechtste kunt – dat doet de meester om je te leren – maar wanneer er bezoek is, krijg je altijd een beurt van wat je het beste kunt, dat doet de meester om met je te pronken! En je kunt hem, met je voeten lekker warm en de hitte heerlijk achter je rug zo prettig op je gemak bekijken – niet de meester, die ken je uit je hoofd – maar de schoolopziener! Zijn gezicht is rood als die stenen waarmee ze huizen bouwen, en er bewegen haartjes uit zijn neus als hij ademt. Nu krijgt Jan Mol natuurlijk geen beurt, nu mag zij zelf lezen! Maar de schoolopziener luistert niet – hij hoeft ook niet, hij hoeft niet bij te wijzen, groot gelijk dus dat hij weten wil hoe het afliep met die twintig ongelukkige Engelse soldaten.

Nu Gerdien leest kan ze zelf haast niet bijwijzen, zo nieuwsgierig is ze naar zijn gezicht als hij zo meteen het blaadje omslaat en de redders nog maar acht in leven vinden! Maar nu zwijgt Gerdien, want de schoolopziener heeft de meester gevraagd hoe dikwijls de les al is rondgeweest. Drie-en-een-half maal... en nu kijkt de schoolopziener op zijn horloge en ineens hoor je duidelijk in de verte een trein met korte puffen weggaan uit het station. Omdat ze allemaal zo benieuw zijn wat er nu gebeuren

1 DOEZELEN: krijt of pastel gelijkmatig uitwrijven.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gaat! O, maar dat is iets, dat hebben ze nog nooit gemoogd! De boekjes gaan dicht en zweven weer van hand tot hand over de banken tot waar ze in stapeltjes van vier te liggen komen, die de meester straks ophalen gaat. En nu moeten ze uit het hoofd op de leien schrijven wat ze van de les onthielden en over een half uur komt de schoolopziener terug en dan mogen er een paar hun opstel lezen voor de klas. Ze kan het een-twee-drie van leien-krijgen bijna niet afwachten – één is vastpakken, twee is uitnemen, drie is voor je leggen en gaat het niet precies gelijk of gaat het met teveel rumoer, dan moet het over, soms tot driemaal toe – maar zoals je ook met hardlopen wegvliegt als er 'drie' is gezegd, zo pakt ze nu haar griffel en valt voorover op haar lei en schrijft al, terwijl de anderen nog griffels uitzoeken en vegen. Hè, dat is heerlijk, dat je nu tenminste over wat je op het benauwde af vervulde en verwonderde, je hart kunt uitstorten op zo'n grote lei. Wat schrijft ze! Soms is het, alsof ze het allemaal zelf bedenkt, soms is het, alsof het boekje naast haar ligt, zodat ze maar hoeft af te schrijven.

Dit was het begin van de beurt waar Jan Mol in steken bleef. *Tot een bewijs...* zou ze zelf willen zeggen *Als een bewijs...* maar *tot* zal wel mooier wezen – *Tot een bewijs hoe onmisbaar de lucht is voor de mens, kan het volgende dienen.* Jammer dat een half-uur zo kort is, en zelfs een grote lei is soms te gauw vol. En dat ademen een soort van eten is, heeft ze niet durven schrijven, ze zouden het gek kunnen vinden. De meester gaat kiezen wie zal voorlezen, de meeste jongens en meisjes zitten 'mooi', het lijf ver achterover tegen de leuning gegooid, de armen stijf over de borst, de lippen op elkaar, de ogen strak naar de meester... zo vragen ze om een beurt en volgen de meester met hun kijken waar hij gaat. Trientje Baas krijgt natuurlijk de eerste beurt, zij is meesters lieveling! Ze zit altijd recht en wordt nooit verboden, ze draagt twee vlechtjes en heeft altijd schone handen, haar griffen liggen met hun prachtige lange punten in haar koker allemaal naar dezelfde kant! En ze praat zo zacht en ze naait zo keurig. *Er waren eens twintig Engelsen...* Er waren eens twintig Engelsen! Alsof die Engelsen er wat op aan komen. O, je moet natuurlijk medelijden met ze hebben, die twaalf lijken vooral moet je diep beklagen... maar het is

© 2026

toch een verhaal over de lucht en over die wonderlijke stof, die de mensen eten als ze ademhalen! En daarvan heeft Trientje geen woord. 'En de volgende morgen waren ze bijna allemaal dood.' Wat je maar noemt: 'bijna allemaal.' Als acht van de twintig nog leefden. Nu moet ze haar lei laten zien aan de schoolopziener. 'Netjes geschreven!' Netjes geschreven, een opstel dat over een wonder gaat. Netjes geschreven!! Wat zou ze graag haar eigen opstel willen voorlezen, maar ze gaat er niet 'mooi' voor zitten, zoals de anderen doen. Nee, de meester heeft al een paar maal naar haar gekeken, dan bonsde haar hart, dan gloeide haar gezicht, maar ze liet niets blijken. Als ze onverschillig kijkt, dat denkt hij dat ze niet erg wil of niet goed durft en dan roept hij haar misschien juist. Deze meester mag haar niet – van alle meisjes Trientje Baas het meest, en haar het minst. Tussen de rijen door gaat ze naar voren met haar volgeschreven lei en haar hart klopt zodat ze bijna niet lezen kan. 'Niet te verstaan... niet te verstaan...' Hè god, het begon juist goed te worden. 'En je hoofd rechtop! Niet zo hangen over je lei. Hoor je me niet?' 'Jawel, meneer!' 'Kijk me eens aan. Flinke kinderen kijken de mensen recht in de ogen.' Ja, zo moet hij maar doorgaan... Nu wordt het beter, haar stem beeft niet meer, koeler zijn haar wangen, rustiger slaat haar hart... Ze leest over de lucht, die zo geheimzinnig is en die uit twee stoffen bestaat, waarvan de ene een vreemd voedsel is, nodig als brood en hoe mensen niet alleen kunnen stikken van een touw om hun hals, maar ook wanneer ze alle goede stoffen opgeteerd hebben, zodat de slechte alleen nog overbleven. En dat je dat allemaal van de lucht niet zoudt kunnen denken! En nu is ze tot waar Piet Mol begon te lezen, toen de schoolopziener kwam. 'Tot een bewijs, hoe onmisbaar de lucht is voor de mens, kan het volgende dienen...' Ze hebben allemaal aandachtig zitten luisteren, ze vinden haar opstel mooi, maar nu schijnt er iets in de klas te gebeuren... ze leest niet verder, ze laat haar lei een beetje zakken en kijkt over de rand naar de stoel van de schoolopziener. Die staat leeg... en hij is opgestaan en hij loopt op zijn tenen, tussen de banken door, en daar blijft hij staan, bij haar bank, en hij bukt zich en kijkt in haar boekenvakje onder de lessenaar. Hoe vals, in plaats van te luisteren, te gaan kijken of ze haar boeltje

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

netjes heeft... En ze krijgt een kleur bij de gedachte aan al de rommel die hij nu ziet! Maar nee... Hij bedoelt iets anders. De meester is naar hem toegekomen en hij fluistert en klopt op het boekje in zijn hand en samen snuffelen ze nu in haar kastje. En o... o... daar begrijpt ze het... hij sloop naar haar bank om te kijken of ze niet stilletjes haar boekje bij zich hield en daaruit overschreef, in plaats van uit het hoofd! En nu kijkt hij naar haar en merkt dat zij naar hem kijkt en wordt nog roder dan hij vanzelf al ziet. 'Ga jij je gang maar, lees maar door!' Jawel, ga je gang maar, lees maar door. Wat zou ze hem nu wel het liefste willen doen? Zijn brillenglazen met de vuisten in zijn ogen trommelen, haar lei stukslaan op zijn kop dat de lijst om zijn hals blijft hangen! 'Komt er nog wat... of is het uit?' Hij loopt weer naar zijn stoel terug; ze houdt haar hoofd over haar lei, het piept in haar keel... maar geen woord wil er door. Daar nu nog langer te kijk te staan voor de klas... dat is niet uit te houden... En ze rent naar haar plaats terug en ze gooit de lei neer op haar lessenaar – een grote barst springt te voorschijn, en van links onder tot rechts boven is de lei in tweeën, ze blijft er stijf van schrik naar staan kijken totdat de meester haar bij de arm pakt en met grote stappen die zij niet anders dan dravend bijhouden kan meetrekt naar de hoek en nu is zo dichtbij en zo verleidelijk om tegenaan te leunen de witte muur, dat ze het niet houden kan en het hoofd tegen de armen leunt om uit te huilen...

Nu leest Kees Plet. *Eens zaten twintig Engelsen...* O god, o god, alweer die Engelsen. Ze zou wel willen schreeuwen door de klas: het gaat niet over Engelsen, het gaat over het wonder van de lucht, die een ding is, dat uit twee dingen is, waarvan één leven en één dood betekent! *Heel aardig, Piet of hoe heet je... Kees!* Heel aardig! Snert was het, snert met sneeuwballen, zoals de jongens zeggen. Over háár opstel geen woord... O, als ze er aan denkt, hoe die lelijke valse vogelneuskop naar haar bank geslopen kwam en zijn snavel onder haar lessenaar stak... Omdat hij haar niet vertrouwde... Omdat hij dacht... Hè... maar dat is waar! Hij geloofde niet dat ze het allemaal uit haar hoofd had opgeschreven, dus hij vond het dan toch zeker heel goed, en hij dacht: daar heeft ze het boekje voor nodig gehad... Nu ze dat bedenkt, kan ze niet meer huilen, kan ze niet meer boos zijn.

XVII

Dat is te zeggen... Over de hoofden heen komt meesters stem door de lucht naar haar toegelopen. 'Als jij je behoorlijk kunt gedragen, kun je naar je plaats gaan.' Jawel! Ja zeker. Ze zal hem laten zien, dat ze heeft gehuild, die akelige vogel-neus-kop, die haar beledigd heeft! Beledigd... Ja, maar óók gevleid. Ze gaf de meester geen antwoord, die heeft toen niets meer gezegd en haar laten staan. Er wordt niet meer gelezen, de schoolopziener gaat nu zeker weg. Ze wacht, ze wacht... Ah, daar is het al: *Dag meneer, dag kinderen*. En de hele klas: *Dag meneer, dag meneer*. Nu is de deur dicht. Nu komt zo dadelijk de meester naar haar toe... Nog niet... En nog niet, maar nu komt hij eraan en al dichter... Al dichter, en nu pakt hij haar arm en schudt haar heen en weer. 'Kon jij geen antwoord geven... Geen antwoord geven... Brutale aap van een meid.' En bij elk *geen antwoord geven* een ruk aan haar arm en een pets tegen haar wangen, haar hoofd staat in brand... Eerst dat vlugge schrijven en toen het voorlezen en toen het huilen en nu het slaan... 'Naar je plaats...'

En nu drijft de meester haar voor zich uit en weer moet ze draven, zo als hij stapt, naar de bank terug. Straks krijgt ze een briefje mee naar huis om de lei, die moet ze zelf betalen. Dat doet ze misschien met moeder, zonder vader af en dat is dan het aller ergste niet... Nee, het andere... Dat die vogelkop haar niet vertrouwde, en haar beledigde... Beledigde... Maar toch, hij deed het juist omdat hij haar opstel zo goed vond en niet kon geloven dat zij zonder boek... Hij deed het ook toen ze precies dezelfde woorden gebruikte als de les in het boek... Het was eigenlijk de grootste, de mooiste pluim, die ze krijgen kon, als je het nagaat!... Ja, maar daarom deed hij het niet... Ze hoeft niet minder boos op hem te zijn... Ja, maar, het was toch een geweldige pluim en als ze dat bedenkt, dan kan ze zo boos niet wezen... Vreemd, dat iemand je met hetzelfde tegelijk kan prijzen en beledigen!

AANTEKENINGEN bij *Het wonder*

Leizer is Jiddische afkorting voor Eleazar. *Schloume* is de Jiddisch voor Salomo. *Olewesjolem* = wijlen, zaliger, Hebr. *olow hasjoloum*. *Sjeimets* = sjeimes, gebed bij een stervende. *Sjimme*, Jidd. voor Simon. *Lewaje* = begrafenis. *Schlemiel* = pechvogel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ZE LIGT OP HAAR RUG, HAAR HOOFD SCHUIN OPZIJ EN DIEP IN HET GROTE KUSSEN, OGEN GESLOTEN, ARMEN EN BENEN GESPREID. Omdat ze de hele nacht zo kalm en diep geslapen had, omdat ze vanmorgen zo helder en sterk was wakker geworden heeft moeder zich laten vermurwen, haar ingewikkeld in wollen doek, haar weggedragen naar warme kamer, haar neergezet op de vloer... Toen stootte de vloer haar voeten af, en het witte daglicht deed zo'n pijn en de ruimte leek zo groot en ze zou tegen de tafel zijn gevallen als moeder haar niet tijdig had opgevangen. Nu ligt ze weer in de bedstee en ze komt bij en naast duizeldiepe moeheid en flauwe verwondering en al sterker genieten van de rust, klimmen haar andere gedachten weer tot haar op en haar ander gevoel... Ze is ziek geweest. Verleden week maandag begon het, nu is het zondagmorgen en nog nooit was ze ziek geweest. Ze ging nog gewoon naar de middagschool, wel gloeiden haar ogen onder aardrijkskunde zo vreemd, maar dat kon van de warmte zijn, wel begon ze op de gang ineens heel erg te rillen en klappertanden dat haar hoofd er pijn van kreeg. Het was ook ijzig op de gang en de zijdeur stond open, waar ze langs moest om bij de meester uit de hoogste een paar pennen voor hun eigen meester te lenen. Daar moest ze wachten; ze hadden natuurkundeles, en op tafel stond een grote, brede fles, met een gelig-bruine vloeistof erin, zwak-glanzend, troebel-doorschijnend en daarin lagen een heleboel gele reepjes, stukjes koolraap leken het, en de meester prikte er naar een met een vorkje, maar hij kon het niet te pakken krijgen en ze keek ernaar terwijl ze op die pennen wachtte en ze dacht: *zouden ze te glad zijn of zouden ze te hard zijn en zou je er met je tanden in bijten kunnen en hoe zou dat voelen en het zou dat proeven?* Ineens stond de meester naast haar en wilde haar het pennendoosje geven, maar deed het niet en keek haar aan en legde zijn hand tegen haar voorhoofd: *'Voel je je ziek?'* En toen was ze ineens vreselijk gaan huilen! Toen een van de grote meisjes haar had thuis gebracht en moeder haar had in bed gelegd viel ze meteen in slaap. Maar toen ze wakker werd, was het nog lang geen morgen, het was nog zelfs geen nacht, ze wist eerst niet waar ze lag en wat er gebeurd was, er brandde licht, ze heeft om moeder geroepen en alles gloeide zo en klopte zo

© 2026

en bonsde zo en deed pijn en de limonade smaakte bitter en moeders gezicht hing zo vreemd, zo zwaar over haar heen. En toen ze haar hoofd weer op het kussen legde en wilde slapen, toen begon het langzaamaan op te zwellen, het werd nog groter dan het kussen, het werd zo zwaar als een blok en het was geel-wit als koolraap en ze prikte er zelf in met een vorkje en ze beet er zelf in met haar tanden en het proefde als heel, héél harde kurk, een klein beetje zachter maar dan hout en het proefde grijs, het was tussen haar tanden en het duwde tegen haar tanden en onderwijl schommelde alles, dat grote gekke hoofd en het kussen en zij helemaal, zachtjes heen en weer... Daartussendoor heeft ze de hele nacht stappen gehoord, harde duidelijke stappen op de trap achter het alkoof, tot het morgenlicht toe. Ze is ziek geweest, en nu weet ze wat ziek-zijn is. Want daar kun je door andermans ziek-zijn niet achter komen! Nu worden haar benen en haar armen en haar hoofd weer gewoon – maar zal ze ooit haar benen en haar armen en haar hoofd nog helemaal vertrouwen? Dat je toch zo worden kunt! Haar benen lieten zich niet verzetten, haar armen niet oplichten, haar hoofd was één klomp vuur en pijn en van het lekkerste heeft ze gewalgd. Dus is alles wat je voor je 'eigen' hield, je hoofd, je benen en je armen, toch je 'eigen' niet – het kan onbruikbaar worden, het kan ziek worden en je kunt er niets aan doen. En dan niet te kunnen eten! Hoe dat voelt heeft ze ook niet geweten –begrepen ze het eigenlijk ooit, als ze met een lekker bordje van moeders bed werden weggestuurd? En nu wordt ze beter en dat is weer even wonderlijk. Bij het slapen gaan zwelt haar hoofd niet langer groot en schommelig op het kussen en in de nacht hoort ze op de trap geen stappen meer... Maar lopen en staan dat gaat nog niet! Die vreemde onzichtbare wezentjes, die beestjes waar de grote mensen over spreken, zouden die nu in haar lijf zijn doodgegaan of zouden ze uit haar lijf zijn weggegaan? Waarom kruipen ze tegenwoordig toch de lichamen binnen om de mensen ziek te maken? Want niet zij alleen was ziek, ook in andere huizen lagen kinderen te bed, of vaders of moeders, en toen zij nog gezond was, waren er zelfs al doodgegaan, maar zij wordt beter. Ja, ze wordt beter... Niets doet meer pijn, niets gloeit, niets klopt en bonst, niets voelt ze nu eigenlijk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

meer. Als je gezond bent, voel je je niet, als je ziek bent voel je je pas... En ook natuurlijk als je over jezelf denkt, zoals zij nu doet. Maar nu voelt ze zich heerlijk... Ze ligt heel stil, het hoofd opzij en de ogen dicht en op haar rug, armen en benen wijd-uit en het is net alsof ze niets onder zich heeft, alsof ze zweeft... 'Zoet' noemen de mensen enkel wat je proeft in je mond, suiker of koek, maar dit is evengoed zoet, niet in je mond, maar in je hele lijf, dit stilliggen en voelen dat je beter bent, omdat niets aan je meer gloeit of krachteloos of pijnlijk is... Zoeven kwam moeder vragen of ze straks wat bouillon met een vers eitje hebben wil. Ja zeker, ja stellig, ze wil dolgraag bouillon met een vers eitje straks, ze wil het wel nu. Ze wil ook wel een krentenbroodje, ze wil een peer, ze wil alles, ze heeft honger! Zal ze een leesboek vragen of eerst nog een beetje kijken naar al haar kennissen die op de grijze planken wonen? Dag uitgerekte ooievaar, dag hobbelkoe, dag bange Indiaan in je schommelschuit, dag dikke ijsbeer met je varkenssnoet! En waarom zou ze de deur die moeder sloot, niet weer eens opendoen en rondkijken in het kamertje? Het alkoof is donker en rommelig volgepropt, de gordijnen naar die kant laat ze dus maar dicht, maar door het raam komt de zon en ook nog wel een beetje geluid, al zitten alle buren in de ochtendkerk. Maar straks komen ze thuis en dan ziet zij ze voorbij gaan en dan legt ze haar kussen over de beddenplank en haar wang erop, armen en benen en lijf lekker warm onder dek... Want het is koud, al schijnt vandaag de zon...

Nog voor ze de ogen helemaal open heeft, weet ze dat het schemeravond is – ze voelt de schemering om zich heen, en ze hoort de schemering in de geluiden van de straat, maar even al ligt ze met de ogen wijd open zich sterk te bezinnen, eer langzaam in haar opengaat het weten dat het zondag is, dat ze ziek was, en dat ze dadelijk na haar bouillon-met-ei in slaap moet zijn gevallen. Maar nu wil ze niet meer slapen... Het huis is zo stil, een saaie, dommelige schemerstilte en een nieuw plezier tintelt door haar heen: opstaan, licht zien, bewegen, iets prettigs beginnen! Ja... Maar vanmorgen viel ze nog tegen de tafel aan. Was dat pas vanmorgen? De tijd gaat langzaam wanneer je ziek bent alsof ze al weken hier in bed lag en toch werd ze verleden week maandag pas thuis gebracht! Maar

© 2026

een geur komt naar haar toe en alles herleeft! Koffie ruikt ze, vers gemalen, versgezette koffie. Nu is de stilte niet langer dommelig en saai, maar warm doorstoofd van heimelijke gezelligheid. Muziek kon niet opwekkender zijn! Was ze nu toch weer in slaap gevallen? Vlak bij haar, zoeven tegen de deuren aan waar ze achter ligt en die iemand weer dicht geduwd heeft, wordt zacht gepraat. En zo raar gepraat... Wat is gebeurt daar toch? '*Weet je zeker... weet je zeker dat ze slaapt*?' O... ze praten over dingen die zij niet mag horen. Ogen stijf dicht nu, slapende houden... Wat zal ze nu te weten komen wat ze eigenlijk niet weten mag? Moeder deed voorzichtig de deuren open maar zag natuurlijk niets – zijzelf zag zo-even nauwelijks haar eigen handen. *'Ze slaapt...'* Nu gaan ze zitten. Wie is de derde? Wie is het bezoek? Aan de stem kan ze hem niet kennen, hij heeft eigenlijk geen stem, zijn praten klinkt als het bassen van een heel-verre hond, zo eentonig, zo dof. Achter zitten de broers te lachen en eten hun brood, die mogen dus blijkbaar ook niets horen. Heeft moeder de deuren op een kier gelaten? Ja, maar zou ze durven zich even oprichten en kijken wie daar toch bij vader en moeder zit? Het is een heel-oude man, zijn lichaam in zwarte kleren hangt als een donkere zak in de rieten stoel tegen en onder de kleine tafel, maar zijn hoofd staat scherp als uitgeknipt tegen het schemerige raam en zijn lange baard blinkt fonkelwit in al het grauw en grijs en zwart... Het is oom Sjimme! Het is de stokoude oudste broer van moeders moeder, maar grootmoeder is al jaren dood.
Wat komt hij doen? Wat heeft hij te vertellen wat zij niet horen mogen? Hij sprak toen zij wakker werd; het klonk in haar oren, hoewel ze geen woorden verstond, als een vraag, wanneer je zit te lezen – je verstond niets, maar je hoorde wel, en zo hoor je soms ook een klok nadat hij sloeg, maar niet terwijl... Nu zwijgen ze, maar ze gaan zeker weer praten en ze tuurt uit half-gesloten ogen naar de witte lichtstreep die door de kier over de rode deken valt en ze wacht geduldig, in volle gerustheid dat ze zo dadelijk weer zullen gaan spreken en met zacht-bonzend hart houdt ze zich wijd open naar het verbodene dat ze te horen zal krijgen.
'Weet jij nog, wanneer het was, dat Leizer van Schloume *olewesjolem* gestorven is?' Even moet vader nadenken, voor hij antwoord geeft.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Dat was anderhalf jaar na Schloume zijn zilveren bruiloft... dat zal een jaar of twaalf geleden zijn...'
'Vijftien...' zegt moeder.
'Doet niet...' Ja, nu was het toch weer precies, alsof er heel in de verte ineens een hond begon te bassen.
'Doet niet... Wanneer! Twaalf jaar... vijftien jaar... voor mij is het niet langer dan gisteren. Toen heb ik het ook gehad. Dat ik 's nachts om drie uur ben wakker geschrokken en dat ik duidelijk *sjeimets* heb horen zeggen. En zo vlak bij me... zo vlak bij... als dat kind daar in bed...'
Ze schrikt ervan. Dat kind daar in bed, dat is zij! Waarom haalt oom Sjimme haar erbij? Wat heeft zij ermee te maken? En het is zo donker in de bedstee, tussen de deuren die bijna en de gordijnen die helemaal gesloten zijn... En daarachter het rommelige, donkere alkoof en de trap naar de zolder... maar hier zitten vader en moeder, vlakbij!
's-Morgens vroeg zijn ze het komen zeggen... Dat hij die nacht om drie uur precies gestorven was...'
Ze zwijgen, alle drie, ze hoort hun adem het donker in stukken zagen. Wat is dat allemaal, wat is dat dan toch allemaal... wat vertelt oom Sjimme daar toch? Haar oren dorsten naar geluid, naar geluid om de stilte tot zwijgen te brengen – waarom lachen en praten de broers nu niet meer. Zeker zitten ze te lezen. Tegen de stilte kun je je oren niet stoppen, enkel tegen geluid, de stilte hoor je toch... maar goddank, daar ratelt een wagen in de verte, wat een heerlijk geluid, wat een heerlijk-gewoon geluid, en het is alsof ze een paar seconden stijf in elkaar geschroefd heeft gezeten en nu weer wordt losgedraaid, zalig slap zinken knieën en benen en schouders en armen terug, maar haar rug is nat van zweet.
'En vrijdagnacht is het weer zo geweest... ben ik weer midden in de nacht uit mijn slaap geschrokken, heb ik weer vlak bij me horen *Sjeimets* zeggen. Ik heb nergens over gesproken, ik ben 's morgens naar sjoel gegaan... Niets... Ik ben 's middags naar sjoel gegaan... Toen ik thuis kwam lag er een telegram. Mijn vrouw had al gestuurd om het sjabbes-meisje, maar ze was er nog niet, even later kwam ze, brak het open, van mijn schoondochter: David hedennacht overleden...'

© 2026

XVIII

Heeft moeder daarstraks al naar neef Davids ziekte gevraagd, heeft oom Sjimme terwijl zij sliep al met vader gesproken over de *lewaje* (begrafenis) wanneer die is, en wie er komen, dat ze nu geen van beiden iets vragen... Of zijn ze, als zij-zelf, stom geslagen door wat ze horen?
En weer is er het zwijgen en nog vuriger dan zoeven snakten haar oren naar geluid, want in stilte en donker zweven ontzettende fluisteringen, ontzaglijke gebaren, zweeft het uitgesprokene en het onuitgesprokene en het verdicht zich en neemt vormen aan en wordt tot een alomvattend, verbijsterend Wonder... En de duisternis fluistert met duizend verschillende stemmen wat oom Sjimme vertelde en wat oom Sjimme niet vertelde. Het dringt door de kier van de deur, het wringt zich door de spleet van de gordijnen, het komt zelfs uit het donkere, overvolle alkoof. En het is een opluchting nu oom Sjimme weer spreken gaat, wat hij ook zeggen zal, en al klinkt zijn stem als het bassen van een verre hond.
'Barend Bierman *olewesjolem*, ze hebben hem bij leven Barend Schlemiel genoemd, omdat hij altijd in zichzelf praatte en de mensen tegen het lijf liep op straat – die zal jij toch nog wel hebben gekend? Die had het ook, en zijn enige broer lag op sterven in Bremen, aan een besloten koliek... En hij wist het... In drie dagen gezond en dood... Weet je hoe ze dat noemen? Zo iets noemen ze een tweede gezicht... Een tweede gezicht noemen ze dat.'
En weer wordt het stil. Ze ligt achterover, haar keel is dicht, haar rug is nat, straks vinden ze haar dood... ze zakt door het bed... ze zinkt door de grond... de dikke stilte ligt op haar, verstikt haar, het donker heeft handen en omtast haar en worgt haar, het wonder is om haar, is in haar, door haar heen gezeefd, overal is het Wonder en het is niet één Wonder, maar duizenden zijn het en miljoenen.
O God... wat nu? Waarom vliegt moeder ineens overeind? Wat een afgrijselijk sissend geluid vaart daar door het huis? Wie gooide de gangdeur open? Pàng, pàng, pàng, zo heeft haar hart nog nooit geslagen! '*Moeder... moeder, kom gauw, de koffie kookt over!*' Moeder is het kamertje al uit. Blauw en geel vlamt het achter haar stijf op de armen gedrukte ogen, langzaam en zwaar moet ze nu ademen, als na heel hard wedstrijdlopen, als na veel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

te veel touwtje springen, om haar hart tot rust te brengen.
Willen we een stukje brood gaan eten?
Een stukje brood gaan eten...? En dat zegt oom Sjimme, dat zegt iemand die twee gezichten heeft? Kunnen er dan zulke dingen gebeuren met mensen, die... brood eten? Nee, dat bedoelt ze natuurlijk niet... ja, dat bedoelt ze toch eigenlijk wel.
Maar ze zullen toch niet weggaan en haar hier achterlaten met het Wonder? Ja, ze doen het, ze doen het, hun stoelen schoven ze al achteruit.
Moeder vraagt wat u liever wilt, oom, een gekookt ei of een gemarineerde haring.
Zo jongen... zo jongen... vraagt je moeder dat? Zeg jij dan maar tegen je moeder dat ze een zacht ei voor me kookt!
Ze gaan het kamertje uit, ze ligt met de knieën tot de kin getrokken stijf in elkaar als een bal, nat van zweet en zo koud onder het dek dat die heerlijke warmte gaf, als hadden ze het van haar afgetrokken. En om haar heen, in donker, komt het even-verdreven Wonder weer nader en het kijkt naar haar met honderden, met miljoenen gezichten en het fluistert rondom haar met honderden, met miljoenen stemmen, en vervult het donker tot in de verste hoeken...
Uit de achterkamer komen geluiden en ze klampt haar denken uit alle macht aan wat de anderen daar nu doen onder de lamp. Eet oom Sjimme een ei of een gemarioneerde haring? De haring ligt op een bordje... Aan de haring wil ze nu denken... Maar de haring kijkt haar aan met een open dof, nat-trillend oog. De haring heeft twee gezichten.
Weg haring! Het ei staat in het dopje... maar het ei is een wit, vreemd, kaal hoofd, het kijkt van binnenuit met ogen, neus en mond, die niemand ziet... Het ei heeft twee gezichten! Weg ei!
Het brood is een beest, met ingetrokken kop... Het ligt te loeren op de plank, maar durft niet om het mes... O weg brood... weg mes... weg... Alles weg...
Alles heeft twee gezichten en het Wonder heeft tienduizend gezichten en het donker heeft honderdduizend fluisterstemmen...
Moeder... moeder... moeder...!
Huilen nu, schreeuwen, trappen met de koude benen, dat ze de stilte tot

© 2026

zwijgen brengt, dat ze het Wonder verdrijft. Daar zijn moeder en vader, allebei.

Wat is er, wat is er? Huil je zo? Zweet je zo?

Door het gangetje draagt vader haar naar de achterkamer, vader houdt zijn warme hand om haar twee blote koude voeten.

Wat is er... Wat was er... Wat had je?

Ik droomde...

Vader en moeder kijken elkaar aan en kijken oom Sjimme aan en kijken haar aan.

Droomde je...?

Ja, het was een benauwde droom.

Want nooit, om niets ter wereld, zal ze met iemand over het Wonder spreken!

AANTEKENINGEN bij *Het bontsatijnen lint*

Het gebed voor donder-en-bliksem. Bij bliksem en bij donderslagen wordt in korte zinnetjes Gods al-macht geprezen. Bij bliksem zegt men: Geloofd zij DE EEUWIGE. Bij donderslagen: Geloofd zij HET HEILIGE, van wiens kracht en macht de wereld vol is. *Mizrach*, het Oosten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een suizeling voer door het huis en twee deuren tegelijk zijn opengesprongen. Even wordt het dan zo dodelijk stil, alsof het onzichtbare, dat de deuren opengooide, verschrikt door eigen toedoen, zich haastig verbergt achter meubel of kast. Dan ineens begint de grote olm voor het huis zich geweldig te roeren, al zijn takken slaan tegen elkaar, al zijn gebladerte wringt zich door elkaar in een ontzaglijk zwellend bruisen en een diepe, doffe rommel volgt als een noodlottige boodschap de windvlaag op de voet.

Net als ze begint te begrijpen wat er gebeurt is en de verbijstering van de eerste ontsteltenis in kalmer bangheid overgaat, glijdt het boek van haar schoot met een harde plof op de vloer en bonzend springt het pas gestilde hart weer op... Ze bukt trillend naar het gevallen boek maar een nieuwe schrik overvalt haar. Een blauw-paarse gloed drong sidderend door de ruiten, vervulde even de kamer en trok weer weg: een vervaarlijke, korte knal achterhaalde het licht... Met een sprong wierp zich erop en doofde het. Roerloos trillend krimpt ze ineen... Zulk onweer en dan alleen in huis... Gelukkig, de anderen zijn tenminste niet buiten...

Nog niet alle zonlicht is weg – door de opengezwaaide deur ziet ze haar licht sidderend tegen de gele gangwand geplakt als een als een naar binnengevluchte vlinder... Ze zat aan het raam ze las en leefde in het verhaal – het was winter, er lag sneeuw en tegen de avond was de jongen de weg kwijtgeraakt – ze heeft geen voortekens gezien, niet opgelet wat vlakbij gebeurde. Haar lichaam wil zich weer oprichten. Haar van schrik uiteengeslagen gedachtes proberen als een troep verjaagde vogels weer bangelijk naar elkaar toe te trippelen... Dan duikt haar hoofd weer tussen haar, een nieuwe stralende blauwpaarse gloed, een knalslag doofde de stilte van het adembenemende wachten...

Veel donkerder is het nu dan zo-even, een hete schemering heeft vorm en kleur verteerd en in de verborgen kamerruimtes tikkelen geluiden, verspringend, nu hier dan daar, als een tokkelde droog-dorre vinger die overal tegelijk kan zijn, ze te voorschijn komen uit balk en beschot... Op de gele gangmuur kwijnde en stierf de naar binnen gevluchte vlinder. Een bleke ronde plek als een boos koud oog staart haar aan door de open-

© 2026

geslagen kamerdeur... Dat oog hoort bij de tikkelende vinger, ze voelt het zeker en durft niet op te staan om de deur ertegen te sluiten, want wie weet wat er dan misschien gebeuren zou... Ze houdt zich zo stil mogelijk en zo klein mogelijk in haar stoel bij het raam. Licht ijlt licht door het luchtruim voorbij, slagen jagen het na, achterhalen het, gooien zich er op en doven het, achterhalen elkaar en springen tegen elkaar op en verpletteren elkaar met geluiden als verbrijzeld glas, staan weer overeind en brullen als beesten, omkronkelen elkaar met slingers van hoog gedaver, van laag en zwaar gebas... Dan volgt weer de stilte en het tikkelen van de vinger die overal tegelijk kan zijn. Op de gele wand breekt en sterft het boze oog, maar nog laat het niet af naar haar te staren... Aldoor wordt het nog donkerder, hoe donker zal het wel worden, hoe lang zal het duren, dat angstwekkend-onstuimig rond zich grijpend donkerder worden en wat zal er dan ten slotte uit die donkere zwelling te voorschijn barsten?
O God... Van schrik vergat ze het *gebed voor donder-en-bliksem* te zeggen. Staart daarom het oog, tikkelt daarom de vinger, spottend en waarschuwend tegelijk? Ja goed, ze zal... Ze zal... Maar haar uiteengedreven gedachten kunnen de woorden nauwelijks vatten, haar lippen ze nauwelijks vormen... Een paarse straal... Een moorddadige knal... Ze werpt haar hoofd achterover tegen de stoelleuning aan, ogen dicht de handen samengeknepen in haar schort... Iemand, iets, reikte haar uit duister de gebedswoorden toe, ze sprak ze uit, toen kwam de rust, toen zag en hoorde ze even niets... En nu... Naderen daar geen vogels uit de verte, strijken ze niet zijig klapwiekend neer op de olm, dringen ze niet spelend en dartelend binnen in de groene zalen en kamers van het vogelpaleis... of is ze in slaap gevallen en droomt ze nu, zalig en zoet..?
Bij wat het daareven was, schijnt deze slag een dommelig, goedaardig bassen... Er waren geen neerstrijkende vogels... Het is de regen... Het is de regen, die uit de verten komt aangezwierd, die uit de hoogtes komt aangezwaaid, die van bovenuit de olm bestormt, eerst zacht, als spelenderwijs, dan al harder en woester... O, haar handen werden warm en zacht in haar schort waar ze met stijve vingers samengeknepen lagen, en een zucht golft door haar heen zoals door water, wanneer een vis

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zwenkend rondzwemt onder het oppervlak en haar armen tintelen en ze wrijft haar achterhoofd tegen de stoelleuning aan en ze zou wel willen huilen om dat bevrijdend geluk. Het boze oog is dood, de tikkelende vinger trok zich terug, waarheen? Het rolt nog wel door maar geen slag kan het hem vooruit ijlende licht meer inhalen, noch het geluid van de regen overstemmen. Die komt al machtiger aangedreund door de lucht – het leger dat de stad bevrijden gaat! – die ploft in vervaarlijke natte vrachten rechtstreeks uit de hoogte boven op de olm en daar breekt zijn doffe, zware dreun uiteen tot een ostinato van geluid. Daar zingt in de olm meesters viool, daar neuriet moeders waterketel, treurig en zeurderig of eigenwijsjes neuzig en fijntjes hoog, en klapperhoutjes en roffeltrommen en rommelpotten en klepperklompen... Een geraas van wonder en geweld... En de donder gromt er tegen in, maar meer dommelig dan boos, als een uitgeputte moloch die bromt omdat hij niet slapen kan in al dat speelse rumoer! Hé, wat weert zich de olm, hij schijnt er nu genoeg van te krijgen, hij lijkt wel nijdig te worden! Hij kan ook zo gauw het water niet doorlaten naar de lagere takken als het hem van bovenaf wordt opgegooid, hij kan het niet verzwelgen, hij stikt er bijna in. Met al zijn bladeren en takken wenkt hij naar boven, *Genoeg, genoeg!* Met al zijn stemmen roept hij tot de wolken op, *genoeg, genoeg... ik kan niet meer...* De wolken zijn open- en losgebroken, ze storen zich nergens meer aan.

In de open straatdeur staat ze op het bovenste stoeptreetje. Wat een warboel van groen-en-zilver door elkaar gewoeld loof, wat een beweeglijkheid van glijdend en springend en spattend water. Hun olm! O, als ze toch eens hun olm niet meer hadden...

Als er tegenover hun ook een nieuw huis kwam, zoals er links en rechts al zijn gebouwd... En dat ze dan hun olm niet langer hadden! Als je in de zomervakantie op het stoepje zit te lezen en er kloppen van die vreemde vragen bij je aan die eigenlijk geen vragen zijn en je kijkt op uit je boek en je kijkt omhoog, daar is de olm en hij ruist boven je hoofd... En hij geeft op de vragen die geen vragen zijn geen antwoord. Hij leidt je af. Je moet wel naar hem luisteren, je moet naar hem kijken... En je denkt weer aan de blaadjes die je in de lente in het oog hield. Je *eigen blaadjes*...

© 2026

XIX

De blaadjes die je tot het einde toe wilde volgen en gadeslaan. Nee, als de olm er niet meer zou zijn, dan konden ze maar beter gaan verhuizen. Wat proeft de lucht nu zoet, onzegbaar-heerlijk, het is geen geur, maar frisheid alleen zoals aan iemand die van buiten komt en ook aan vers-gevallen sneeuw. De straat is nat- en leeggeregend; onder hun grote groene paraplu, op hun glimmende klompen, gingen zo-even buurvrouw en buurman Bonebakker voorbij... Maar wie komen daar nu aan? Dat zijn geen mensen uit hun straatje, dat zijn geen mensen uit het stadje... Ze bukt zich naar voren om beter te zien en de druipende dakgoot stuurt een hele vracht koude druppels in haar nek! Een lange man en een lange jongen – of is het ook een meneer in korte broek? – en een dikke dame en dunne dame, wat doen die rijke vreemdelingen in hun straatje? Hier zijn toch geen oude huisjes als dat van Nathan Goudsmit te zien, waar voor ze blijven staan wijzen en kijken, zodat de mensen die er wonen buiten komen en lachen en ook gaan staan kijken naar hun eigen huis, alsof ze het nog nooit hadden gezien. Maar ze kijken ook niet, ze lopen recht voor zich uit, ze zijn zeker verdwaald.
Nu ze dichter bij haar komen, ziet ze goed hoe nat ze zijn. Hun gezichten glimmen, hun wijde jassen druipen en ze hebben geen paraplu's. Nu zijn ze dichtbij, nu kijken ze naar de olm, naar hun olm. Zijn takken hielden de straat niet droog – dat kon toch ook onmogelijk bij zo'n geweldige stortbui! Maar nu hij gekalmeerd is laat hij bijna geen regen meer door en ze zijn al blij dat ze iets hebben, want ze lachen tegen elkaar – wat hebben ze allemaal grote witte tanden! Ze gaan onder de olm, tot vlak bij de stam. Wat moeten ze alle drie veel van de jongen houden dat ze hem op het droogste plekje geven met de bladeren vlak boven zijn hoofd, als een afdakje. Hij wil niet, hij wil dat de oudste dame daar zal staan, zeker zijn moeder... Ze ziet ze nu wel duidelijk, een grote jongen van veertien of vijftien. Ze hielden de jassen met twee handen uiteen van 't lijf en schudden ze af, de man en de jongen lieten het water uit hun hoedjes spatten en wreven hun spiegelende gezichten droog... – Grappig, ze daar nu stil te zien staan onder de olm, hun olm, en ze hebben haar nog helemaal niet gezien... Maar o, daar keek eentje haar kant uit en stootte de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

andere vrouw aan. Net op tijd kijkt ze nu recht voor zich uit. Het verste hoekje van haar oog kon nog hun bewegingen en gebaren bereiken... Ze kijken naar haar, praten over haar. – Zolang ze niet weten dat zij ze al heeft gezien, is dat wel prettig... Trok ze wel bijtijds haar ogen weg? Geloven ze wel dat zij ze echt niet ziet en alleen maar turend langs de dikke boomstam staat te kijken? Die gedachte doet haar blozen, ze durft niet nog langer te veinzen... Het duurt nog wel even voordat haar ogen en haar gezicht het wagen hun kijken te ontmoeten. Ze hebben tegen elkaar gelachen en geknikt en haar gezicht werd nog warmer, terwijl ze terugknikte... De jongen heeft in zijn gebruinde gezicht hemelsblauwe ogen. Wat zullen ze nu verder doen? Ze kunnen toch niet blijven lachen en knikken en zij kan toch niet meer doen alsof zij ze niet heeft gezien. Ze praten weer over haar en nu is het niet helemaal prettig, nu ze zien dat zij het ziet! Naar binnen gaan? Ja, dat moest ze eigenlijk wel doen, maar binnen in de kamer huist nog het dompe van voor het onweer en haar angst van toen het zo lichtte en sloeg...

En nu letten ze niet eens op haar. Het rode dikke boekje dat hij met de vinger tussen de bladen in zijn hand gehouden heeft – dat doen al de vreemdelingen, daar kun je ze aan herkennen! – heeft hij nu opengeslagen, de jongen trok hij bij de arm dichter naar zich toe en nu kijken ze samen; de vrouwen staan met hun hoofden dicht bij elkaar over een dunner boekje gebogen, een lange kaart viel wentelend open omlaag en hangt nu tussen hun handen zacht te schommelen. Ze kijken geen van vieren, nu kan zij eens vrijuit naar hen kijken. Maar daar draait zich het jongenshoofd over de schouder achterom naar haar toe en ze zag iets van zijn witte tanden en een wang, in glimlach rondend... Juist voordat ze, opnieuw warm over haar hele gezicht, haar kijken weer terugtrok zag ze nog iets: verschrikt en ontevreden keek de heer omhoog, want een hele rits druppels viel in zijn open boek. De vrouwen komen aangelopen. Ze lijken wel boos op de olm... Da's niet aardig, da's niet eerlijk. De olm doet wat hij kan... Is het soms zijn schuld dat de wind weer opsteekt, aan zijn takken rukt en zijn loof uitschudt boven hun hoofden? Beleefd is wel anders, maar wie verwacht dat nu tegen mensen van olmen in de wind!

© 2026

XIX

Het wordt wel een beetje erg. Door het gootje van zijn middennerf laat elk blaadje een heldere druppel rollen naar zijn spits gekartelde top, die valt er dan af en daar staan ze onder en die krijgen ze op hun hoofd en op hun boek en op hun neus wanneer ze ontevreden opkijken naar de boom. Ja, daar is niets aan te doen. De twee vrouwen keken al een paar keer naar haar... Nu kijken ze naar hun huis, naar de ramen en naar de deur en weer voelt ze dat ze een kleur krijgt, maar nu is het omdat ze zich schaamt. Mensen in de regen te laten staan en niet te vragen of ze binnen willen komen schuilen! Ja, als het gewone bekende waren, of desnoods onbekenden, die ze vertrouwen mocht en in eigen taal toespreken kon... Maar zulke mensen, rijke vreemdelingen in uitheemse kleren, reizend voor plezier, kijkend uit nieuwsgierigheid, horen die in hun huis? Toch schijnen ze het te willen en heel nodig wordt het eigenlijk ook, zo deinen en zwiepen de takken, zo schudden ze hun nat over de hoofden uit. En wat 't verdrietigste is: de olm krijgt nu de schuld, je ziet het duidelijk aan hun gezichten. Mear het is de wind die het doet! Durfde ze het maar vragen, kon ze zich nu maar verstaanbaar maken. Spraken haar ogen? Vroeg haar gezicht het? Ze praten met elkaar en knikken naar haar en komen alle vier naar haar toe en bij iedere stap schuin over het straatje worden ze groter, hun tanden witter en de ogen van de jongen blauwer.
Ze zijn het stoepje al op en het gangetje al door en de kamer al in. Langs hen heen sluipt het bedompte, van vóór het onweer, als een ontsnapte gevangene naar buiten en het frisse komt achter ze aan naar binnen.
Nu zitten ze om de tafel en zij weer bij het raam; ze lieten hun natte jassen op de kapstok achter en lijken nu veel dunner, behalve de jongen. Ze praten over haar in hun taal die ze niet verstaat, ze zeggen vriendelijke dingen, het is prettig en niet prettig tegelijk, zij kijkt door het raam naar buiten. Het regent nu nog harder. – Moet ze niet iets aanbieden? Aan gasten wordt er altijd iets aangeboden, dat hoort zo... Behalve balletjes heeft moeder niets in huis; een balletje dan maar. Eerst de vrouw of eerst de man? De dame is wel de oudste, maar heren gaan toch voor? Vader krijgt altijd van alles het eerst! De jongen natuurlijk het laatst. En zelf neemt ze er nu ook maar een. Ze zuigen op hun balletje, ze lachen tegen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

elkaar, ze vinden ze lekker. Dat zijn ze ook, de balletjes van Stoffels! Wat moeten het rijke mensen zijn. De dames in blauwe zijde, de heer in grijs en de jongen in een ruig, bruin pak en kousen zoals alleen vreemdelingen dragen, bruin zijn ze en door donkerder strepen verdeeld in ruitvormige vakken, als grote stukken boterkoek.

Waar zit de heer zo naar te kijken, wat wijst hij de dames toch, boven de kopjeskast tegen de muur? Nu staat hij op en gaat er heen. Wat is hij lang, hij raakt de zoldering haast met zijn hoofd, straks buiten dacht ze het ook al: als hij wou viste hij met zijn hand de blaadjes uit hun goot!

Voor het *Mizrach* staan ze nu, naar het Mizrach keken ze al van hun stoelen. Ze weten natuurlijk niet wat een *Mizrach* is, maar de Hebreeuwse letters zien ze. Nu begrijpen ze dat ze bij Joden zijn, dat ze in een huis van Joden voor de regen schuilen. Wat gaan ze nu doen? Weglopen, de straat weer op, liever dan bij Joden te schuilen?

Nee... Ze lachen weer tegen haar en wenken haar en willen dat ze bij hen komt. Och ja... Waarom niet... Maar nee... Waarom wel? Ze doet alsof ze 't niet begreep en kijkt weer het raam uit. Ze weten niet wat een Mizrach is en zij kan het ze niet zeggen, want ze verstaan elkaar niet. Is het niet vreemd, dat mensen dezelfde gezichten hebben en lichamen en kleren en dezelfde manieren van lachen en dat ze dezelfde dingen mooi en lelijk vinden en lekker of akelig vinden en op dezelfde manier voelen en verdriet hebben en blij zijn en dat toch als een dikke muur zonder vensters de vreemde taal tussen hen in staat, zodat ze niet bij elkaar kunnen komen? De vreemden zouden weten willen wat dat '*Mizzach*' is en zij zou het ze willen uitleggen, maar het is onmogelijk. Wonderlijk, wonderlijk! De ene dame is nu zelf naar haar toegekomen en keerde haar gezicht bij de kin naar zich toe, nu komt de andere dame ook, de jongen blijft op een afstand staan. Ze bekijken haar, als was ze een prentje en zeggen dan telkens wat tegen elkaar. Het is helemaal niet prettig, al bedoelen ze het vriendelijk, de jongen merkt dat ze het liever niet wil, hij wenkte de dame, die zijn moeder moet zijn en ze laten haar los en gaan naar hun stoelen terug. – Maar wacht eens even... Nee meneer, dat mag u volstrekt niet doen. Het spijt mij ook, dat u daar bij de muur zo weinig ziet, maar

© 2026

u mag het Mizrach niet afnemen en er mee naar de ramen komen. Het hangt daar op het Oosten en moet daar blijven hangen op het Oosten. Vader zou er heel boos om worden... God zou het zeker niet goed vinden... Zo moeten haar stem en haar ogen, toen ze van haar stoel naar hem toegelopen was, tot hem gesproken hebben, want wat ze zei verstond hij natuurlijk niet. Hij had het Mizrach al half van de wand maar laat het los, en gaat weer bij de dames zitten. Ze zijn nu alle vier heel stil, ze kijken voor zich. Ja... ze konden het niet helpen, ze wisten natuurlijk niet dat het Mizrach iets heel anders is dan een gewoon schilderij, waarmee je naar het raam komt om het te bekijken... Maar zij mocht het toch niet laten gebeuren. Wat kan ze nu doen...? Nog een balletje wil ze presenteren. Juist, nu is het weer goed, nu lachen ze weer tegen elkaar en tegen haar en de jongen deed of hij er twee wilde nemen. O, dat mag wel, dat mag gerust en wel drie ook! Eerst schudde hij van nee, maar hield ze toch, één in zijn mond en één in zijn zak.

De jongste vrouw is naar het raam gegaan. Het regent niet meer, de kamer wordt lichter, ze overleggen met hun horloges en hun boekjes, alleen de jongen niet, die heeft het balletje uit zijn zak gehaald en bekijkt het – het is wit met rood gestreept en het smaakt naar pepermunt – en hij lacht en wenkt naar haar hoe blij hij ermee is en bergt het dan weer op.

Nu gaan ze weg... En nooit, nooit nooit ziet zij ze weer terug... Vreemd gaat het toch in de wereld toe. De hele kamer ruikt naar het heerlijke spul dat de dames op hun zakdoeken hebben. Ja, het zijn schatrijke mensen, dat is aan alles te zien.

Wat...? Wat...? Geld, aan háár? Geld omdat ze schuilen mochten? Nu moest ze hun taal kunnen spreken om ze te vertellen, dat ze nooit, nooit geld aannemen wil, al zou ze mogen van vader, voor wegwijzen of heenbrengen, wanneer het niet uit te leggen is... Ze kan niets zeggen, ze kan alleen de jongste dame zo aankijken dat zij de hand met de gulden weer terugdoet in het open beursje in haar andere hand. De jongen zag het en is boos op de dame, de man en de jongste vrouw stonden er met de rug naar toe, de vrouw haalt de schouders op een loopt de anderen vooruit

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

naar de deur. De jongen is naar zijn moeder toegegaan en heeft haar iets ingefluisterd. Ze lacht en knikt... Een ander tasje gaat open, ze zoekt er even in, maar nu komt er geen geld, wel o, zo iets moois... Een bont satijnen lint, heel breed, met kleuren als in zonsondergang, tintelend geel en bruinig goud en stralend oranje... Waar in de wereld zouden zulke dingen worden gemaakt, en wat moet je rijk zijn om ze te kopen, en wat moet je goed en lief zijn om ze weg te geven!
De dame gaf het de jongen en de jongen geeft het haar, en hij klopt op zijn zak: voor het balletje!
Ze zijn weg, ze sloot de deur achter ze dicht. Aan de hemel gingen weer brede blauwe ruimtes open, de zon zond een zilverige glans uit, de wind is teruggegaan naar één van zijn vier grote woningen achter de horizon, de terugkerende warmte lokt het pas gevallen water alweer terug, het luchtruim in naar de wolken toe: in de zilveren gloor blinkt overal de opstijgende damp, dat is het water dat in betovering de olm weer verlaat!
Binnen hangt hun geur nog, staan hun lege stoelen nog. Ze kijkt er naar. Daar zat de mam, daar de dames en daar de jongen met zijn blauwer dan blauwe ogen. Hij heeft het balletje dat zij hem gaf, zij heeft van hem het prachtige lint – daar zat hij... En uit de verse heugenis beeldhouwt ze in de ruimte boven de stoel zijn gestalte. Nu zal ze hem nooit meer vergeten.
Het stralend-bonte lint hangt zacht en warm over haar hand, ze windt het langzaam om haar drie tegen elkaar gelegde vingers tot een losse, dikke rol – ze aait het met haar wang, drukt haar neus ertegen, ademt erin met half-open lippen. Wat is het zacht, wat ruikt het zoet, wat blinkt het in de ogen!
Hun kijken naar haar en praten in vreemde taal was niet heel prettig, maar ze hebben vriendelijke, lieve dingen over haar gezegd. Wat zouden ze wel hebben gezegd...?
Hè...? Wie...? Wat...? Wat zeg je...?
Is dat vader, is dat moeder? En hoorde ze die niet binnenkomen?
Ze deden de deur open en kwamen het gangetje door en kwamen de kamer in en ze heeft er niets van gemerkt...

© 2026

Wat deed je dan, waar was je dan mee bezig?
Ik...? Het warme rood dat weer naar haar wangen trekt, komt uit het allerdiepste van haar zelf...
Ik..? Ik keek... Ik keek... Ik keek naar mezelf... In de spiegel... ¶

AANTEKENINGEN bij *Hooi voor warme voeten*

'...Zout aan het eten'. In de Amsterdamse Jodenbuurt – waar Carry van Bruggen rond het begin van de 19e eeuw lesgaf – was de taal sterk beïnvloed door het Jiddisch, er werden soms andere voorzetsels gebruikt zoals *aan:*
Een moeder uit die buurt krijgt haar zoontje uit school terug, omdat de juffrouw vindt dat hij onfris ruikt, waarop de verontwaardigde moeder reageert met een briefje:
Ik stuur mijn zoontje naar school om ‹aan› hem te leren, maar niet om aan hem te ruiken. – De boodschap is: *Al stinkt-ie een uur in de wind, geef hem gewoon les of ga met 'm naar het badhuis.* Onder de oppervlakte klinkt iets als: *Ja, hij ruikt misschien niet naar viooltjes, maar dat is geen reden om hem naar huis te sturen. Behandel mijn kind met waardigheid, jullie zijn de school, jullie moeten hem iets leren, niet afkeuren, en als hij vies is, help hem dan, stuur hem niet weg.* Het is een mengeling van trots, verontwaardiging, buurtlogica en praktische nuchterheid: *Dan ga je toch met 'm naar het badhuis?*
Het past bij de Joodse buurt rond 1900. Onfris ruiken is geen morele fout, wel het gegeven van grote gezinnen, weinig geld, ruimte en warm water. De moeder zegt dus eigenlijk: *Verwacht geen salonkinderen van ons.* De juf hoort alleen de taalgrap: *aan hem leren/aan hem ruiken.* De buurt hoort vooral de boodschap: *Behandel mijn kind met waardigheid.*

BADINEREN IS GEEN ONSCHULDIGE LICHTHEID

Badinerend reageren, schouderophalen, wegwuiven, quasi-luchtig doen, lijkt klein, voor het kind is het vernietigend. Het voelt als niet openlijk hard, maar subtiel kleinerend om je te laten voelen dat wat je zegt niet telt. Het is een vorm van sociale macht die zich voordoet als luchtigheid. Voor een kind dat probeert iets te zeggen, iets te weten, iets te delen, is dat *verwoestend gedrag.* Het maakt de wereld onveilig. Het maakt spreken gevaarlijk. – De moeder wil zichzelf beschermen, haar waardigheid te bewaren, de vernedering van haar kind pareren en de machtsverhouding omkeren. Als je niet serieus genomen wordt, maak je een grap die sterker is dan de minachting van de ander. Humor wordt dan een pantser, een manier om niet kapot te gaan, een manier om te zeggen: *Ik laat me niet kleineren.* In de Joodse buurt was dat een bekend mechanisme: humor als overlevingskunst. *Badinerend doen is verwoestend gedrag. De humor is een schild.* In onze tijd is het schild van de humor overvleugeld.
Vileine minachting leidt tot verwoestend 'doelloos' geweld...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Vader heeft het toch zelf gezegd!’ – *Dan weet je vader er niets van of jij hebt je vader verkeerd begrepen. Hooi voor warme voeten, wie heeft er ooit van gehoord?*

Hier en daar in de klas wordt gelachen, ze weet niet door wie, ze durft niet op te kijken en houdt vuurrood haar hoofd over haar boek gebogen. Ze kan vader niet verkeerd begrepen hebben – vader zei het niet alleen, maar vader deed het ook, hooi over hun voeten, dat ze van de hitte niet zo’n last zouden hebben, die dag in de zomervakantie, toen ze de Keizer hebben zien varen door het Kanaal... En hoe durft de meester zeggen dat vader er niets van weet – het staat nog te bezien wie meer weet, Vader of de meester.

Als ze niet in één week tijd al twee keer uitgelachen was, dan zou ze vader ook wel verdedigen, maar nu durft ze niet... De eerste keer was verleden week maandag. Toen vroeg de meester wie andere woorden opnoemen kon, die hetzelfde betekenen als *bijna*. Ze wist er drie, ze kende *haast* en *ongeveer* en *zowat* en juist toen de meester verder wilde gaan viel haar nog een ander in. Ze stak haar vinger op, ze mocht het zeggen.

Compleet..!

Compleet? Compleet? Wat bedoel je? Onzin. De meester keek haar even aan, ze liet langzaam haar opgestoken hand weer zakken, de meester haalde zijn schouders op en ze gingen verder met de les.

Die zondag was de zoon van buurvrouw Top met vrouw en kinderen een dagje over geweest en de oudste dochter had een nieuwe jas aan en toen ze die bij hen kwam laten zien zei moeder:

Wel, wel, ze is compleet een groot mens in die mantel.

Nu, en helemaal een groot mens is Mijntje niet, zelfs in die jas niet – dan betekent ‘compleet’ toch ook ‘haast’ of ‘ongeveer’ of ‘bijna’.

Zo had ze het willen uitleggen maar de meester haalde zijn schouders op en zei ‘*onzin*...’ Moeder zal toch niet iets zeggen dat ‘onzin’ is, of... Zou ‘compleet’ misschien weer een van die woorden zijn, die alleen Joden gebruiken? Woensdag hebben ze zinnetjes gemaakt met ‘om’ en ‘over’ en ‘in’ en ‘voor’ en meer van die kleine woordjes, die heel veel betekenen, omdat ze de dingen aan elkaar verbinden... *Aan* was er ook bij.

© 2026

XX

En zij schreef: *Moeder doet zout aan het eten*. Ze heeft dat thuis zo vaak gehoord. Soms vraagt moeder plotseling aan zichzelf:
Heb ik wel zout aan de aardappels gedaan? En soms aan Vader:
Is er aan de peertjes wel suiker genoeg?
In zegt moeder als het koffie is, maar *aan* als het eten is.
En dat is fout, het moet altijd *in* zijn, en alleen de joden, zegt de meester, zeggen *aan* als het *in* moet zijn. Toen werd er natuurlijk weer gekeken en gefluisterd en gelachen in de klas en ze kreeg een kleur, en als dat telkens gebeurt en als ze dan altijd zo kijken en fluisteren en lachen, dan zal ze het op het laatst niet meer durven zeggen als ze iets bijzonders weet. Dat zou ze jammer vinden, want ze weet dikwijls iets bijzonders bij het woordverklaren. Maar of nu hooi goed is om je warme voeten koel te maken, dat kan toch niets met joodse woorden te maken hebben?
Op een vreselijk hete dag in de zomervakantie zijn ze met vader naar het Kanaal gewandeld, om de schepen te zien, die uit de zee kwamen en naar de grote stad voeren, hun stadje op een afstand voorbij, met de Keizer er op en met de hoge generaals en de voorname staatslieden er op! Het was een van die dagen, wel tien, wel veertien achtereen, dat je zo vroeg niet op kon staan, of de hitte was je al voor, en zo laat niet naar bed kon gaan, of de hitte bleef nog langer op. 's Morgens was het al zo melkachtig aan de horizon en dan wist je het wel, dan werd het weer zo'n kleverige dag.
Op zulke dagen zie je boven de polder de lucht van de hitte trillen, alles hangt slap en loom... Om beneden tegen de dijk of onder een boom te liggen, waar nog niet is gemaaid en waar het gras met wat erin bloeit zo heerlijk ruikt – anders dan gewone, frisse bloemengeur, kaneel-achtig zoet en slaperig-makend – daarvoor is zo'n dag wel goed, maar moet je in die hitte lopen, dan gloeit je gezicht en je voeten worden geroosterd.
En die dag hadden ze een heel stuk te lopen, de haven langs en verder nog, de bocht voorbij en tot aan het kanaal en daar zouden ze met vader op de kant mogen zitten en de grote oorlogsschepen voorbij zien komen met de Keizer en de hoge officieren en de voorname staatslieden. De Keizer vaart op een groot, grijs schip en hij zal boven-op staan en mis-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schien zullen zij hem zien, maar in elk geval zullen ze zijn oorlogsschip zien. Van het opstaan af hebben ze eraan gedacht, bij het wakker worden het dadelijk gevoeld: vandaag gebeurt er wat, vandaag is er iets bijzonders. Vaak word je wakker met dat gevoel en als je dan je bezint en merkt dat het niet zo heel bijzonder is, dan lijkt het of er iets kouds op je valt, maar ditmaal niet...

Ze gaan naar het Kanaal met Vader en de Keizer zullen ze zien op een hoog, groot oorlogsschip en de schepen zullen langzaam varen. Ze zijn gegaan. Rijtuigen zijn ze achterop gereden en mannen met kersen duwden hun karren voor ze uit, roodgloeiend lagen de kersen in de wijde manden naar de blauwe hemel te kijken en elke kers had midden op een feilen, zilveren spikkel. Ze hebben ook een nieuwerwetse *filosiepee* gezien, met de twee wielen even hoog, de gewone hebben één heel hoog wiel, en één heel laag wiel.*

Het vel van hun gezichten leek helemaal strak te staan en voelde gloeiend-droog en hoe je het ook naar het water keerde, er streek geen aasje koelte overheen maar heerlijk koel zag het water eruit, donkerblauw met zilver-flikkerende huppelsterretjes bestrooid. En de poldersloten stonden heel laag, de kanten slibberig-bloot en de modder kon je ruiken.

De glooiingen zaten al vol met mensen toen ze kwamen, tot een heel eind verderop zag je witte jurken en rode gezichten en lange vaders en dikke bruine of groene moeders en achter de mensen op het sintelpad stonden de mannen met kersen en schreeuwden en de jongens holden om de karren en schopten het droge zwarte sintelgruis tegen de mensen aan en schreeuwden ook, maar zij-tweeën zaten aan weerskanten naast vader. En ze keken naar het water, donkerblauw met springende zilveren spikkels en glijdende zilveren figuren en langs het water keken ze... De lantaarns aan weerszijden kun je niet tellen, het zijn honderden, ver weg gaan ze in het melkig-wazige verloren, maar hun rij zet zich onverbroken voort uren en uren lang tot waar het kanaal in de zee overgaat. En ze keken naar de grote spoorbrug die een sprong over het water lijkt te maken en eronder-door keken ze en zagen overal mensen en kinderen in het hooi-achtige gras dat zo lekker zoet naar roggebrood ruikt.

© 2026

De mensen het dichtst bij hen, een vader en een moeder en twee kinderen kochten kersen, maar vader natuurlijk niet, ze hadden sjabbes pas kersen gehad en het is niet zo fatsoenlijk, maar bij elke kers die ze de anderen in de mond zagen steken, voelden ze hoe warm en droog hun eigen monden van binnen waren. En hun wangen schenen dik te worden van de hitte zodat hun ogen een beetje werden dichtgeduwd en telkens ging er zo'n kriebelige deining door je hoofd, en zilver en blauw vloeiden ineen voor je ogen en soms week het water heel ver van je af terug de diepte in en dan ineens rees het tot vlak bij je op. Dat leek natuurlijk allemaal maar zo, en je voelde een schokje en zat over-eind en alles was weer gewoon. Toen moesten ze opeens opschikken dichter naar vader toe, want een dikke, boerinachtige juffrouw en twee dikke dochters kwamen naast hen neer in het hooi-achtige gras en ze gaven een hele wolk van hitte af, die ook naar eau-de-cologne rook. Om hun groene japonnen niet vuil te maken, zaten ze op hun witte onderrokken, ze hadden grote bellen van goud met bloedkoraal en dikke, vierdubbele snoeren. Ze hapten hun kersen niet ineens van de steel, maar ze zogen ze langzaam uit. Aan de overkant van het kanaal, in de polder, trilde de hitte als blauwe damp boven het goudgele mosterdzaad, geen blad bewoog aan de kleine boompjes, een hele rij en allemaal gelijk, achter het grijzig-zwarte sintelpad, alles was droog en stil en stom onder de blauwe hemel, onder de vlammende zon, behalve het zacht-stromende donker-blauwe water. En terwijl dat allemaal zo toeging en ze soms keken en soms niet keken, begon vader ineens het losse hooi rondom van de grond bijeen te zamelen en over hun voeten te spreiden, al dikker, tot ze niets meer zagen van hun schoenen en korte stompen kous alleen er bovenuit nog staken.

Hier jongens, je had immers zo'n last van warme voeten. Hooi is goed voor de voeten, hooi verkoelt!

Wat prettig, dat vader juist nog op die gedachte kwam. Of het geholpen heeft weet ze eigenlijk niet – maar het moet geholpen hebben als vader zei dat het helpen zou. Want net toen Vader klaar was, is van de verste mensen aan de beide oevers af een fluisteren, een bewegen, als een zucht, een trilling, een lange golf naar ze toegekomen en al meer-en-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

meer sprongen er op en stonden overeind en keken het glinsterende water af, en het kanaal dat door de spoorbrug in tweeën was gedeeld, werd één, want de brug draaide langzaam, langzaam tot hij dwars midden over het water op de ene dikke pijler lag en een trein aan de overkant stond stil. Die mensen zouden dus ook de Keizer zien! In een glinstering over het blauw kwamen de schepen eraan en haar handen werden ijskoud en haar hart begon te bonzen; heel, heel langzaam voeren ze aan, zachtjes duwden ze het water op zij, en ze leken in randen van zilveren blaasjes en belletjes te varen. Heel voorop en heel alleen voer het grootste schip, het grote schip van de Keizer en toen zagen ze dus een oorlogsschip en een oorlogsschip is een wonderlijk gedrocht, heel anders dan de gewone schepen met balken en rijst die in de haven liggen, er steekt van alles uit, er zit van alles aan, en dit oorlogsschip was zo groot en zo hoog, dat je je hoofd achterover moest houden om er tegen op te kijken en over het blauwe water ging het als een ding uit een droom langs je ogen. Hoog bovenop stonden mensen, heel klein en alle handen wezen: de Keizer, de hoge officieren en de voorname staatslieden. En er blonk iets dat zon ving, heel fel en dat iets was aan de Keizer. Dus zagen ze de Keizer, of eigenlijk de Keizer zagen ze niet, maar iets dat zon ving en blonk, heel fel, aan zijn lijf – want een Keizer heeft een lijf en draagt kleren. En zo voeren de schepen voorbij, maar geen mens keek naar de andere schepen, allemaal alleen naar dat ene, dat voor ging, het grote grijze, met hoog bovenop de Keizer en de hoge officieren en de voorname staatslieden.
En toen zijn ze naar huis gegaan... En waarom heeft ze daar nu aan moeten denken? O ja! Omdat de meester zei, dat hooi niet helpt om je warme voeten te verkoelen, dat vader er niets van weet of dat zij vader verkeerd begreep.
Moeder... helpt hooi tegen warme voeten? Helpt het, als je hooi heenspreidt over je voeten om ze af te koelen?
Wat is dat nu? Gelooft moeder het ook niet? Nee, want Moeder zegt, ze zou denken dat de voeten er eerder nog warmer door worden.
Maar moeder... Waarom deed vader dan hooi over onze voeten, omdat ze zo warm waren die dag toen de Keizer voer door het kanaal?

© 2026

XX

Heeft Vader toen hooi over jullie voeten gedaan?
Ja zeker, moeder, ja zeker!
Moeder staat even voor zich uit te denken.
Zat er toen naast jullie een dikke boerin?
Ja, met twee dikke dochters. En ze hadden aan hun onderrokken prachtige kant en rode kralensnoeren met goud en er kwam een hele wolk warmte van ze af toen ze zitten gingen, die ook naar eau-de-cologne rook...
Daarom deed vader hooi over jullie schoenen.
Om die boerin en die twee dochters?
Ja, want ze keken telkens zo... naar jullie schoenen... En jullie schoenen waren zo stuk.
Oh, was het dat? Ze staat er een poos lang stok-stijf stil van te kijken. Hooi helpt dus toch niet voor warme voeten. Wat gelukkig, dat ze het maar niet tegen de meester volgehouden heeft![1]

1 VGL. Het staatsbezoek dat de Duitse keizer Wilhelm II in 1891 aan Nederland bracht. Carolina Lea de Haan (Lientje) was toen 10 jaar. Carry van Bruggen schreef *Het huisje aan de sloot* 30 jaar later. Haar zoon Kees merkte ooit schertsend op, dat zijn moeder een 'wanstaltig geheugen' had.

* FILOSIEPEE: vgl. *Vélocipède*; benaming voor de eerste fietsmodellen.

AANTEKENINGEN bij *De brief*

Jodenverfoeier (Carry-term) = jodenhater, antisemiet. *Rosjoun* = roosjong, spreektaal: roosje = booswicht, slechterik, m.n. jodenhaters, Hebr. rasja, v. *resjaante* = feeks, Hebr. *resja'a* Haman en Titus krijgen vaak de toevoeging *ho-rosjong* = de booswicht achter hun naam; roosje amolek = erfvijand. *Madam Soortje* = Saartje. In de Asjkenazische uitspraak van het Hebreeuws Sara = *Soroh*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het kleine meisje, over het hekje gebogen praat met het jongetje in het schuitje. Mooi ligt het schuitje op de sloot, zo hoog, zo licht, zo heldergroen en wit gebiesd.

En hoe lang ben je nu al op 't Franse school?

Al drie dagen.

En heb jullie al Frans geleerd?

Al drie keer. Al zoveel woorden.

Zeg dan eens een Frans woord.

Le pot... le matelot... le verre... il est triste... le malade... l'école... Hij noemt er nog meer, maar ze hoort het niet, er prikkelt en schrijnt iets achter in haar ogen en om haar mond trekt het ineens, zo vreemd, zonder dat ze 't wist, dat haar kiezen schuurden langs elkaar heen. Het jongetje sopt met zijn riem in het water en laat spelend zijn schuitje wiebelen, zodat in lange, malse plooien het water fluwelig uitwijkt naar weerszijden weg, tot aan de wallenkanten en daar springt het dan eventjes bij de schoeiing op.

Haar aandacht is meegegaan, bleef even gevangen en keert weer terug naar het jongetje in de schuit. Hij is veel mooier gekleed dan vroeger, op de gewone school.

Draag je nu alle dagen een wit boordje? Moet dat daar, op 't Franse school?

Hij weet het eigenlijk niet, maar hij denkt dat het wèl moeten zal.

Je broertje is toch niet bij ons gekomen, hè?

Nu voelt ze de tranen opklimmen tot het randje van haar oog, om haar mond trekt het nog erger.

Het kan nog wel... De brief kan nog wel komen... Zou hij dan al dat Frans nog inhalen kunnen?

Het jongetje in het schuitje luistert niet goed, hij vist met zijn riem een slierт kroos uit het water en wil dan weer weg. Daar roeit hij heen en het kleine meisje kijkt hem na, maar ze ziet niets dan tussen kleurschietende pijltjes wat groen van zijn bootje en wat blauw van zijn jasje, waterig, zilver-vliezig trillend dooreen... Zo vol tranen zijn opeens haar ogen gesprongen. Mooie kleurtjes geeft dat, wanneer de zon erin valt... Maar daar schuift een wolk voor de zon, weg zijn de kleurtjes, wijder slaat ze de ogen open en als uit boordevolle kom rollen de tranen allemaal tege-

© 2026

lijk op haar wangen neer, ze zijn al koud geworden. En ze staat stil. Wat was er ook weer? Waarom huilde ze? Het tranendal bracht ontspanning, naar zoetheid zwemend, en nu weet ze niet meer... Maar dan schiet het haar weer te binnen en knoopt in haar maag – al drie dagen geleden begon de Franse school en nog was de brief er niet! En vader had zo prachtig geschreven bij de gedragboekjes met bijna voor alles een vijf! En 't leek zo vast te staan. Ze hadden het ook overal rondverteld, zij vooral: haar broertje zou naar 't Franse school, naar 't deftige, voorname Franse school. Alleen de echt-rijke kinderen uit de grote huizen met tuinen en botenhuisjes aan de rivier, die gaan er van meet af heen, de minder rijken komen pas later, in de vijfde klas, waar het Frans leren begint en de kinderen uit hun straatje komen er nooit.

Keesje Prins woont dan ook maar half in hun straatje, zijn huis staat op de hoek, zijn vader heeft een zeilmakerij, daar draaien ze ook touw, en vroeger stond er 'touwwerk' met één w, maar nu is dat gelukkig veranderd. Voor de ramen, achter de binnenplaats zit al jaren lang dezelfde oude kromme knecht met de *vethoorn* aan zijn riem.[1] Ze zijn geen rijkelui, maar ze zijn wel rijk; ze hebben een voordeur, zijdeur, een naamplaat en een glazenspuit; voor de ramen hebben ze schuine witte gordijnen en rechte witte gordijnen en daarachter donkerrode gordijnen met balletjes en dan ook nog horren met gladde zwarte randen. Over dat alles heen gaan 's avonds jaloezieën dicht.

Hun voordeur staat alleen op zondag wel eens even open. Tussen de schuine witte gordijnen en de rechte witte gordijnen, op een hoog zwart tafeltje waaraan fijne koperen kettinkjes roerloos in boogjes hangen, staat een wonderlijk vreemd ding. Het lijkt wel van suiker dat op steen lijkt en dat ook wel van gestold vet zou kunnen wezen.

En het is... Een plant, maar nu zeker dood, en die plant stond eens heel diep op de bodem van de allerdiepste zee van de hele wereld en een oom van Keesje heeft hem uit dat verre land naar hun huis gestuurd en nu staat hij daar stil en dood, op het hoge zwarte tafeltje, en de schuine witte

1 Koehoorn gevuld met vet waar de zeilmaker de naald insteekt om die glad te maken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gordijnen zijn ervoor in bochten opgenomen en de rechte witte gordijnen zijn aan weerskanten van achteren langs het tafeltje gelegd en je zou daartussendoor in de kamer kunnen kijken als de rode gordijnen er niet waren en de jaloezieën omhoog bij zonnig weer. Zou in die plant, die gegroeid is op de bodem van de allergrootste zee en daar jaren en jaren heeft gezeten, het geluid nog schuilen van die zee zoals in een schelp? Keesje weet het niet, hij mag alleen op zondag in die kamer en dan nog nergens bij of met zijn handen aankomen. Voor het andere raam staat telkens wat anders. Soms roze en paarse hyacinten in bekers, met lange, blanke wortelslangetjes waaromheen het water parelt en kleurt, soms tulpen als al te kromme kommetjes geel en rood, wonderlijk van binnen glanzend. Zijn er geen bloemen meer, dan mag het glimmend-porseleinen mannetje met zijn bakje groene plantjes op z'n rug weer voor het raam terugkeren en kijken naar wat er op straat gebeurt.
Denk je je dat bakje in het groot, dan is het een bos... Ja, ze hebben veel... En hun glazenspuit is van koper, zo mooi als goud, de groene emmer ziet van binnen rood en als die vol water staat en de spuit op zijn brede gaatjesvoet erin, en als de zon dan schijnt... dan kun je er haast niet voorbij, één en al krinkeling van rood met gouden weerschijn, van goud met rode weerschijn, zilverig goud en goudig zilver... Hun naamplaat is ook van koper en straalt in de zon en Keesje heeft een schuitje dat *Prinses* heet en stelten, schaatsen en een hoepel met de ijzeren stok eraan vast in een ring. En nu is hij naar 't Franse school en heeft een wit boordje en een boekenzeil met een riem... Overal over is nu de middagzon van september als een dun goud vlies, de vlierboom aan de overkant lijkt wel heel en al verguld... Een haan kraaide uit de verte... Zou ze dat kunnen horen als het kwam van de *gouden boerderij*? Die is nu zeker weer net als ze hem éénmaal zag. Dan laten haar ogen de goudgroene blaadjes, de grijs-gulden takjes weer los en rijzen peinzend naar het strakke, stille hemelblauw. Eergisteren is de school begonnen, wat was de meester vals. Waar Keesje en Maarten eerst zaten, was het nu leeg, ze waren naar 't Franse school maar haar broertje zat er nog. Toen hij op de lege plaatsen nieuwelingen zette, vroeg de meester ineens:

© 2026

XXI

Zo... zit jij daar nog... Ik dacht dat jij te geleerd en te deftig was voor ons?
De anderen lachten en ze durfde niet kijken. Ze waren 's morgens al zo geplaagd en uitgelachen en dan nog de teleurstelling! Zo vast, zo zeker hadden ze erop gerekend. En het hielp ditmaal niet dat ze bij vader klaagden: *eigen schuld* zei vader — waarom hadden ze 't zo voorbarig rond vertelt? En nog hebben ze avond en morgen gewacht maar nu zal de brief wel niet meer komen. Heintje Smit zegt het elke keer: voor háár broertje was de brief er allang toen de school begon, haar broertje is niet meer naar 't oude school terug geweest... Haar broertje ging meteen naar 't Franse school die in alles zo anders dan hun eigen is: niet pal aan straat maar achter een donkere poort en een binnenplaats, niet pas gebouwd van heldere, rode steen, met brede ramen en nieuwe gordijnen, maar oud en groenig uitgeslagen hier en daar, en de ramen zijn smal en de gordijnen zijn vaal, en dat is nu allemaal juist voornaam en deftig. En door die poort zou hij alle dagen zijn gegaan, haar broertje, en daarachter op de plaats zou hij hebben gespeeld en met zo'n dof-glanzend boekenzeiltje zou hij alle dagen thuisgekomen zijn, en ze zou zijn boeken hebben mogen zien en ze misschien eens hebben mogen dragen als de brief gekomen was! Heintje Smit maakt nu veel praats, omdat haar broertje wel op het Franse school mocht komen verleden jaar. En nu al is hij blijven zitten! Gebeurt dit weer dan moet hij weg, maar Heintje zegt, dat hun vader dan gaat opspelen. Overal gaat hun vader dan opspelen, en dan zullen ze eens zien, zegt Heintje, of Piet ook blijven mag! Niemand in huis begrijpt waarom de brief toch niet kwam. Moeder en Vader denken dat het komt, omdat ze joden zijn, de anderen willen van joden niets weten... Grijs-groen beslagen, ziet ze diep onder het lichttrillend oppervlak beneden zich in de sloot haar eigen gezicht, haar over het hekje gebogen armen; tussen het rood van haar wangen en het wit van haar voorhoofd maakt de diepe weerkaatsing bijna geen verschil. Het is heel vreemd, het is of ze nooit eerder had geweten wat het betekent dat zij joden zijn tussen de christenen, nu staat ze daar dan en staart naar haar eigen gezicht in de diepte. Ze beweegt haar armen, het kind daar beneden in de sloot doet het ook en dat kind is zijzelf, is zijzelf... Haar voorhoofd is beslagen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van zweet... En starend naar beneden, nu zonder te kijken, komt haar denken uit gepeins-diepten weer opgedoken: de aardige juffrouw van de handwerkles heeft gezegd: *Niets van aan, dat de Franse bovenmeester een jodenverfoeier, een 'Rosjoun' zou wezen, ze kent hem te goed en ze zou het wel weten, nee... Het is de schuld van Piet Smit, die nu al zitten bleef en van zijn vader die overal rondvertelt dat hij gaat opspelen – een slechte man is Smit*, zegt de juffrouw, een *sosieaal* – wanneer Piet wordt teruggestuurd, en daarom durven ze nu geen arme jongens meer kosteloos toelaten op 't Franse school! Ze voelt nog die prik van toen ze dat hoorde... En als ze niet zo heel veel van de juffrouw hield...! *Arme jongens...* Is haar broertje dan een arme jongen en zijn zij armelui? O nee, wie dat denkt, weet er niets van! Ze hebben wel een beetje heel weinig geld en vandaag is er bijvoorbeeld geen boter in huis en straks krijgt ze daarom haar brood in melk geweekt, met suiker bestrooid, maar daarom zijn ze nog geen armelui! Armelui's vaders dragen petten en vader draagt een hoed, armelui's moeders doen hun schort voor als ze uitgaan en moeder doet het hare dan juist af – armelui's kinderen dragen klompen maar zij dragen schoenen, arme-lui hebben de tafel bij de ramen, maar zij in het midden, bij armelui wordt voor broodeten nooit en zelfs voor middageten niet eens altijd gedekt –zij mogen nog geen tussenbeide-boterham eten zonder een servet onder het bord. Nee, ze zijn geen armelui; want al hebben ze geen glazenspuit, geen naamplaat en geen jaloezieën... Ze hebben de bruine zijden japon, en ze hebben *Grootmama en Grootpapa* op het portret en vroeger hadden ze ook nog de gouden bellen met de broche die er bij hoorde, maar die zijn nu al jaren niet meer in huis. Moeder heeft ze uitgeleend voor geld – niet verkocht; want wat je verkoopt ben je kwijt – alleen maar uitgeleend, en de naam van wie ze nu heeft staat op een briefje en dat ligt in de secretaire bij vaders andere papieren. O, ze kan zich de broche en de bellen nog zo goed herinneren – gouden franje aan een rondgebogen plaatje met sterretjes fijn erin gekrast – en eenmaal komen ze ook zeker weer in huis terug. In de bruine zijden japon is moeder getrouwd en die is ribbelig en zwaar en overal uitgeschulpt en de schulpen zijn zelf ook weer geschulpt, en op het portret zitten grootmama en grootpapa recht-

© 2026

op naast elkaar en grootmama's japon is helemaal van satijn en breed gestreept en grootpapa heeft een bril en houdt zijn hand in zijn vest, en hij heeft Rebbe Hele Arjei geheten en Arjei betekent Leeuw! En moeder is een kleindochter van Rebbe Hele Arjei – en ze hadden een sjoel in huis en de Joodse knecht heette Ruben en de Joodse meid heette Reggie. En als klein meisje heeft moeder daar in huis gewoond, en de meid, de Joodse niet de andere meid, mocht tegen Grootmama *Madam Soortje* zeggen, en moeder heeft geleerd van een klein zwart heertje met hoge schouders, dat was meneer Cardozo, en daarom kent moeder nog Franse liedjes, maar wat ze betekenen is moeder vergeten en zij kent ze nu ook, en als haar broertje nu naar 't Franse school was gegaan, dan zouden ze eenmaal geweten hebben wat moeders Franse liedjes betekenen. Want de handwerk-juffrouw durft ze het niet vragen, dan moest zij ze zingen, en denk eens aan dat ze de woorden dwaas uitspreken zou! Een beetje weet ze wel van allebei de liedjes, van het ene dat zo begint:
Vous avez pris l'Alsace et la Lorraine...
En van het andere nog veel mooiere, dat zo droevig klinkt:
Adieu adieu, ma belle France...
'France' betekent Frankrijk, maar het klinkt veel mooier. En dan te denken dat ze armelui zouden zijn! Maar de juffrouw kon dat niet allemaal weten! Of...? Nee toch... nee! Dáár zal de juffrouw toch niet zijn achter gekomen? Of toch...? Hè, haar mond voelt droog van de schrik... Als het nu toch eens uitgekomen was... Het geheim, het geheim van Stoffels! Rrt... ging het door haar hoofd... En er was toch niets dan moeder, die tikte tegen de ruit. Binnenkomen en brood eten moet ze en dan naar 't Joodse school. Zal ze het nu... Zal ze het nu maar niet dadelijk vragen? Dat ze er toch niet eerder aan hebben gedacht, geen van allen.
Moeder... Zou het kunnen zijn... Dat de brief niet is gekomen... Om dat van... Stoffels?' Met het half-uitgevouwen servet in de handen blijft moeder staan en kijkt peinzend voor zich uit door 't raam.
Heb jullie daar dan met anderen over gesproken? O nee! Zij niet! Maar Stoffels zelf misschien? Dat gelooft moeder niet. Ja... Wie dan? Je kan het nooit weten! Want komen in boeken niet de diepste geheimen pas uit op 't

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

laatst altijd uit op zo'n manier waaraan niemand zou hebben gedacht? Soms doen de kraaien het. Ja wel, in sprookjes, niet echt, dat weet ze natuurlijk wel, dat hoeft moeder haar niet te zeggen...

Zou het kunnen..?

Maar vrouw Komeijn roept uit de schuur om moeder, het is wasdag vandaag en nu heeft moeder nog alleen maar tijd om gauw 't servet te spreiden, twee sneden brood vlug te brokkelen in een diep bord, te begieten met melk, te bestrooien met suiker...

Hier... en zorg dat je op tijd bent straks voor 't Joodse school.

Ze heeft haar stoel naar de tafel geschoven en blijft nu soezen, de lepel in de hand, over haar bord met melk en brood. Wie zou toch zeggen, dat melk kon klimmen? En toch doet hij het, in de uitstekende korstjes omhoog, zo vlug als een matroos. De kleine korreltjes suiker glimmeren als oogjes, totdat de melk ze pakt, dan worden ze in 't weke naar binnen geduwd en veranderen in een plasje zoet. Voor zo iemand als die vlieg daar, is zo iets een hele plas... En hij treft het, nu heeft hij maar zijn slurfje neer te laten en te drinken, hoeft niet eerst het zelf te smelten. Die korrel daar op de rand is voor de vlieg een reuzenkandij, zou hij die merken? Hoe merken vliegen suiker? Ruiken ze die? Voor een mens ruikt suiker niet... Je moest eens voor eventjes de neus van een vlieg kunnen hebben! Nu is alles week, over de glimmende bruine korstjes bibbert de melk bleekjes blauw, een moeras, een rond moeras is het bord, je zoudt er netjes in wegzakken en stikken! Maar nu heeft ze nog geen hap gegeten, gauw dan maar, kwaad smaakt het niet, maar een verse snee met boter heeft ze toch liever! Zou het geheim van Stoffels uitgekomen zijn...? Zou hij het zelf hebben verklapt?

Elke woensdagmiddag komt Stoffels met zijn kleine karretje, waarop de rammelende gele balletjesbussen staan, in zijn grijze jasje met zijn grijze baardjes die wel handvatsels lijken en hij zet zijn karretje op de domp en hij belt en moeder komt op de stoep.[1] Vijf bussen zijn er en in elke beurt om beurt, gaat zijn hand, heel diep en komt weer boven, uit de grij-

1 domp: (Zaans of een verwante regionale variant). Verhoging of opstap bij de voordeur, waar men een karretje kan neerzetten of om het huis binnen te gaan. Vooral in niet-stedelijke gebieden zonder plaveisel.

© 2026

ze jasjesmouw schuift in een vaartje de blauwe kielmouw met het witte stenen knoopje aan de pols, telkens te voorschijn en telkens weer weg, als een slak in zijn huisje en wanneer je even vergeet dat het de arm van Stoffels is – o, dan is het zo'n gek gezicht! Vijf keer gebeurt het, vijf keer kletteren vijf balletjes in de trommel, dat is voor vijf centen balletjes: een keer vijf zwarte, die smaken naar stroop, een keer vijf wit-en-rode, die smaken naar pepermunt, en een keer vijf geel-en-bruin gestreepte, die smaken naar kaneel, een keer vijf witte doorschijnende en een keer vijf roode doorschijnende, die smaken alleen maar zoet, in het trommeltje springen ze dadelijk door elkaar. Dat is voor een stuiver balletjes samen en dan geeft moeder aan Stoffels... vijf-en-zestig cent! En dat is nu het geheim, dat geen mens mag weten: Stoffels heeft twee beroepen! Hij is balletjesman en hij is ook geldloper van een heel vreemde en verdrietige vereniging en die heet *Begrafenis-Vereniging*, omdat het zoveel geld kost als er een doodgaat! Voor de rijtuigen en voor de aanspreker en voor alles. Maar wie nu elke week geld aan die Vereniging geeft, die krijgt dat allemaal van die Vereniging als er een dood is! Foei, hebben ze gezegd, toen moeder ze dat vertelde, foei, wat een verdrietige Vereniging.
Mogen dáárom de mensen niet weten dat moeder er lid van is? Nee... Nee... Dat was het niet, maar het is eigenlijk een vereniging voor armelui! Zulke waar de dokter voor niets komt als ze ziek zijn! Aan hun dokter stuurt Vader het geld in een brief als het jaar om is. En daarom doet moeder of ze van Stoffels enkel voor vijf centen balletjes koopt en moeder geeft hem vijf-en-zestig: het gaat de buren niet aan. Maar ja... geen één boek kent ze of het geheim kwam vóór de laatste bladzij uit... Misschien is de juffrouw er toch achter gekomen en dat ze daarom van arme-jongens sprak toen ze háár broertje bedoelde, die toch een achterkleinzoon van Rebbe Hele Arjei is! En moeder leek ook niet helemaal gerust. Was moeder maar niet van die verdrietige Vereniging lid geworden. Dan had de meester niet tegen haar broertje in de volle klas kunnen zeggen:
Ik dacht dat jij te geleerd en te deftig voor ons was. Hè, ze zou wel weer zo kunnen huilen. Haar zakdoek... Waar? In de zak van haar jas die op de kapstok hangt? De kamerdeur heeft ze al open maar verder komt ze niet...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Want wat ligt daar en blinkt daar voor wits op de mat? De mat is vuilbruin en het schittert hel wit, de mat ligt recht en het viel door de gleuf in de deur er luchtig en schuin boven op... Zo drijft soms een weggegooide of verloren bloem hoog en luchtig op de troebele sloot. Ze gaat er naar toe en blijft achter de gesloten buitendeur er even naar staan kijken, bukt ze zich dan en raakt het aan en neemt het op, het voelt koel en glad en deftig en zwaar in haar hand en vaders naam staat er op... En zou het nu toch nog, o, zou het nu toch nog...? Al licht en zoetheid wordt het nu diep binnen in... Ze kreeg bijna de deur in 't gezicht, zo vlak als ze er achter stond nu vader is binnengekomen. Kijk vader... Een brief! Is het de brief, vader? Is het toch nog de brief? Nu ineens prikt het weer zo achter haar ogen als wou ze, en waarom nu, gaan huilen! Is het de brief, vader? Hij werd daarnet door de deur gegooid... Ik kwam uit de kamer voor mijn zakdoek... Hij lag midden op de mat... De mat was bruin... De mat lag recht, de brief was er schuin boven-op komen glijden... Is het dan de brief, vader? Hij was zo wit, hij voelde zo koel, zo glad, zo zwaar...
Maar vader hoort niet, vader leest... Het is de brief! En haar broertje gaat naar 't Franse school... En morgen mag hij al komen. Morgen gaat ze alleen naar het oude school terug. En als de meester dan vraagt waar haar broertje toch zit, dan zal ze zeggen:
Mijn broertje komt niet meer terug, meester, mijn broertje is naar 't Franse school. Want gisteren is de brief gekomen!'

© 2026

AANTEKENINGEN bij *Zouden de grote mensen...*

Elijenowe, vulgo Eiljenowe = de profeet Elia. Hebr. *nowie* = profeet, en aankondiger van de Messias. *Gode is afk. van hagodo = Haggada. Balajlo* = in de nacht. *Zes Afdelingen, i.e.* van de *Misjna. Tisjngo jargei leido*, zwangerschap. *Kiddesj*, Hebr. *kiddoesj*, eigenlijk: *heiliging*. Hier het gebed ter inwijding van Sabbat en feestdagen. *Het is een welkomst en een teken voor Elijnowe.* Een beker voor Elia wordt bij het begin van de seider ingeschonken, als wijn te duur was een aftreksel van rozijnen.

DIT HOORT TOT HET WONDERLIJKSTE DAT ER TE BELEVEN VALT: dingen kunnen veranderen, dingen die dood zijn, dingen die een ander leven leven, huizen en bomen, wolken en lucht... ze kunnen veranderen door gebeurtenissen, die hun niet aangaan en die ze immers niet eens begrijpen kunnen... het is wonderlijk en toch heeft het plaats en verleden week Woensdag hebben ze het heel duidelijk gezien... Wie zijn werk met al te veel fouten en slordig geschreven de meester in handen geeft, krijgt het terug en er staat 'overmaken' onder – zo lijkt het wel te zijn gegaan met de dagen van die week, die nu alweer, 'voor veertien dagen' heet. Daarvóór nog had een donkere storm een halve week achtereen geblazen, toen kwam er rust, stilte, maar nog geen zon en alles bleef vochtig donker en koud. 'Overmaken' zal er hebben gestaan onder die eerste stormloze dag – want de volgende gaf tegen de middag wat hemelblauw en een piertje zon, maar toch nog niet genoeg, en 'overmaken' moet het weer geheeten hebben: in de nieuwen morgen praalde de hemel helder en strak voor meer dan de helft, maar o, het was nog zo koud en de storm, uitgerust, dreigde zowaar weer los te breken, daarom 'overmaken' maar weer, want niets scheen ditmaal voor de aarde en voor de mensen goed genoeg te zijn... het werd al stiller, al luwer, al helderder, en die Woensdag scheen, een week vóór Pasen, de lente gekomen! Niets kan heerlijker zijn dan op zo'n dag bij het uitgaan van de school op de hoge stoep te staan, de zon in en de vrijen middag tegemoet kijkend, zo hadden ze het zich gedacht en toen het uur er eindelijk was... en ze er stonden, toen ging daar met geschuifel van schoenen, met geklepper van klompen een hele drom mensen voorbij, en stuwde en golfde rondom twee agenten van politie, die voerden met strakke gezichten een man tussen zich in. Ze sprongen de stoep af en mengden zich in de rest en iedereen had ogen en mond wijd open, en uit monden van jongens, van vrouwen en mannen die het bij brokken elkander toewierpen, over en weer, dronken hun oren en vlochten hun gedachten, het ontstellende, het hart-benauwende nieuws: er zijn twee moorden gepleegd, een oude vrouw en haar dochter werden door de melkboer dood in hun bloed gevonden en die daar gaat tussen de agenten, is van de moord verdacht,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en ze kennen hem, het is Harm Blok, en er zat bloed aan zijn handen en bloed in zijn haar! Ze zijn meegelopen, schoon ze weten dat ze rechtstreeks uit school thuis moeten komen, maar ze konden niet weg, ze moesten kijken naar het gezicht van de man die misschien twee moorden heeft gepleegd, naar zijn gladde rode hoofd met de felle, lichtblauwe ogen boven de donkerblauwe trui die zijn borst omspant. En toen ze rondom zich hoorden zeggen dat hij toch niet de moordenaar was en het bloed van een konijn, hoopten ze allebei dat de man die dat zei ongelijk mocht hebben – anders zouden ze geen moordenaar hebben gezien! Twee dagen later liep Harm Blok weer over straat, alleen, met losse handen en een jongen op school, die dichtbij hem woont, vertelde dat hij met geweldige vloeken wraak had gezworen aan iedereen... en daarvoor is hij de volgende dag weer opgepakt! Namen worden gefluisterd, dronken Thijs met zijn zwarten baard, die altijd grinnikt in zichzelf en zijn lijf in dwaze bochten wringt, wordt nagekeken en door wie moedig zijn nagewezen, maar najouwen durft hem geen mens – hij loopt met open messen in zijn zak, hij slaapt met open messen in zijn huis, hij houdt zich dronkener dan hij is! En onderwijl zijn de stomme dingen, de dingen die dood zijn of die een ander leven leven wonderlijkerwijs veranderd. De hemel die hoog en blauw boven het stadje staat, de bomen, waaraan wel geen blaadjes nog, maar dikke gezwollen knoppen zitten, de huizen der straten in rijen geschaard, het zonlicht, in warme scheuten, in gouden vleugen afdalend uit de hemel door de klare, blinkende wijdten heen, ze schijnen er van te weten en ze schijnen er bleek en bang en akelig van te beven: er gaat een moordenaar door de straten, er slaapt een moordenaar in een der huizen, er is gemoord, gemoord, gemoord... Boven en rondom het huis waar de blinden en deuren stijf gesloten zijn – daar werden de vrouwen gevonden in plassen bloed! – schijnt het op klaarlichten dag te spoken, het ritselen van de bomen in het tuintje is als een rillen van ontzetting en angst! Ze kunnen ook niet vluchten, ze zitten vast in de grond, moeten blijven en alles aanzien wat daar mogelijk in de zwarten nacht gebeurt. Je durft er niet langs en je kunt er niet voorbij en het woord 'moordenaar' is overal, in elk geluid, het

© 2026

vervolgt je, het stoot af en trekt aan als een vreemd, vals-flakkerend vlammetje. Nog strenger is ze nu ingeprent, zonder omweg uit school naar huis te komen; in de avond mogen ze niet uit en tegen de nacht schuift vader zelf de grendels voor de buitendeur. Zo gaat het in alle huizen en ook vanavond zullen daar sleutels en knippen op schildwacht staan, maar zij alleen zullen slapen achter ongegrendelde en ongesloten deur, omdat het de Nacht van de bijzondere Bewaking is. Eén nacht in ieder jaar – want de tweede seider telt met de eerste voor één, als een herhaling – ieder jaar sinds die Nacht in Egypte, dat door alle huizen de onzichtbare Doodsengel waarde en uit de eerstgeborenen het leven sloeg, maar de huizen van de Joden ging hij voorbij – en op het plaatje in de Hagada liggen de zontjes dood te bed, de kalfjes op stal met vier pootjes in de hoogte – sinds die nacht ieder jaar slapen de Joden in Bijzondere Bewaking dienzelfden nacht. Ze weten nog van verleden jaar hoe het was. Ze lichtten de schotel op elk met één hand en spraken langzaam en gezamenlijk de woorden: '*Keho, lagmo, anjo*.' 'Dit is het brood der ellende, dat onze vaderen aten in Egypte.' En dan: 'Elkeen, die honger hebbe, kome en ete, elkeen die het benodigd is, zitte met ons aan om het Paasfeest te vieren, dit jaar als knechten, het volgend jaar als vrije mannen, dit jaar hier, het volgende jaar in Jeruzalem... En bij dat plechtig-uitgezongen 'Jeroesjolojiem' wordt de schotel uit de handen neergelaten, voorzichtig, opdat het voetstuk van in wit servet gevouwen matsos niet breke, en vader wenkt en een van hen beiden rijst zwijgend op om de deur te openen voor 'Elkeen die honger heeft,' om te komen en te eten. Verleden jaar heeft zij het mogen doen. Een stil en vochtig donker hing geluidloos in de straat, van de buurhuizen schuin-over waren niets dan de goudlichte rechthoeken der ramen zichtbaar en met zacht kloppend hart keek ze naar weerskanten de straat af, waar niemand ging, spiedde onder de olm of ook uit het duister onder de zachtbewogen takken de vurig verwachte Vreemdeling te voorschijn treden mocht. De hongerige, hem die het benodigd is, om te komen en te eten aan hun tafel, hij, of Hij-Zelf... Elijjenowe1) maar bij die gedachte is haar een rilling over achterhoofd en rug gegaan en ze heeft zich omgekeerd en de paar stappen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tot de kamer reppende afgelegd, om wat haar volgen kon uit de opengelaten buitendeur. Ook om Elijnowe blijft het huis ongegrendeld in de Nacht der bijzondere Bewaking, want komt hij ooit, hij komt dan, neerdalend uit de vurige Wagen, waarin hij eens ten hemel voer. En vindt in de huizen het glas wijn met matsos toegedekt tot welkomst en tot teken en in het holste nachtelijke donker steekt hij 1) Eli, de Profeet, die 'ten goede herdacht zij', door de Joden met de Messias vereenzelvigd. de Bazuin 'Tekang Sjoufar' om te verzamelen, wat verstrooid is naar de vier hoeken der Aarde... Arbang-kanfous-hoörets. Voor alle gevaren behoed – maar wisten ze ooit van zulk een vervaarlijk en dichtbij gevaar als een moordenaar in de straten, die langs de huizen sluipt en met één greep het hunne openen kan? Openen zou kunnen, in elke anderen nacht dan in die der Bijzondere Bewaking! Ze denken niet aan de hongerigen Vreemdeling, niet aan Elijnowe, maar aan de moordenaar, die in donker door de straten sluipt. Is het Harm Blok, met zijn gladde, rode gezicht en felle, lichte ogen? Zijn borst ging zacht op en neer in de donkerblauwe trui, de wollen balletjes rolden van elkander af en weer tegen elkander aan, en hij keek of hij zijn tanden stijf opeengebeten hield, toen hij tussen de agenten-van-politie ging. Is het dronken Thijs met zijn ongekamden baard en woeste krullen, die grinnikt en grimast en zich dronkener houdt dan hij is? Ze hebben de schotel opgeheven, ze hebben de schotel neergezet en na 'Jeroesjolojiem' werd het ineens heel stil, vreemd stil en Vader wenkte en haar broertje stond op en ging de buitendeur openzetten. En in haar hoofd zong het: 'Al die honger heeft kome, al die honger heeft kome... en dan niet verder, maar telkens weer opnieuw – in de kamer was geen geluid, en van de straat kwam geen geluid. Toen was haar broertje weer terug, hij lachte even, kwam weer zitten, de seider ging verder en even later werd, als steeds, de deur weer dicht maar niet op slot gedaan. De ernstige seider duurt tot waar in de 'gode' staat: 'Men brengt de spijzen op en eet naar welgevallen,' dan komt het avondeten en daarna begint de na-seider, vrolijker, luchtiger. De zangen waarin ze altijd dezelfde klank terug horen komen, mogen ze zingen met jolige nadruk en grappige klem. In de opsomming van wat God door de eeuwen heen

© 2026

in het nachtelijk uur voor de Joden deed, komt aan het einde van elke wonderdaad 'Ba-lailo'1), als een sprongetje-in-de-hoogte na de trippelend-zachte eentonigheid van de langen zin. En in het 'Egod Elouheinoe sjebasjomajiem oe-woörets' dat in de telzang iedere keer terugkomt – Eén is God en Twee de Tafelen en Drie de Vaderen en Vier de Moederen en Vijf de Boeken en Zes de Afdeelingen2)... maar Eén is de God des Hemels en der Aarde jubelt zo'n verblijdenis en zo'n heerlijke zekerheid, dat zou je toch niet zachtjes kunnen zingen! Dat hoeft dan ook niet als je maar niet schreeuwt. Vader had ditmaal niets te verbieden, Vader had ditmaal ook niet te kijken toen ze aan 'Tisjngo jargei leido'3) kwamen of ze weer, als verleden jaar, heimelijk lachend schuin-uit verstoken naar elkander keken, ze zongen schier gedachteloos, hun denken vooruit naar de moordenaar en dat ze straks zouden slapen achter ongegrendelde deur in een huis, met de hand te openen, en dat toch niet geopend worden zal, door de Bijzondere Bewaking. Hoe zal dat voelen, zo de nacht in te gaan, hoe zal dat zijn, te bed te liggen in het verstilde en verkoelde huis en niets te horen dan, misschien, de stap van de moordenaar of... het ontzaglijk suizelen, door de lucht, van de Vurige Wagen. Dan mogen ze niet opstaan en niet kijken, zegt moeder – hoe zouden ze het ooit durven? – ze zullen het gezicht in het kussen drukken en in stilte en donker zullen ze wachten, totdat de Bazuin wordt gestoken – Tekang Sjoufar – en dat zal schrikkelijk zijn, een geluid, vervaarlijker dan donder, daar het immers over de ganse aarde moet worden gehoord! En dan pas zullen ze opstaan en volgen... Omdat ze naar dat ene hun gedachten vooruitgezonden hadden, is de seider niet als anders geweest, open en helder, maar als het gezicht van een dame achter haar voile verborgen. 1) In de nacht. 2) Van de Misjna. 3) Negen zijn de maanden der zwangerschap. En nu gaan ze naar bed. Onder de zilveren Kiddesj-beker gevuld met de donker-bruinen rozijnen-wijn staat een schoteltje van het fijne, bloemige Pésachporcelein, en het stuk matso ligt er bovenop, het is een welkomst en een teken voor Elijnowe, het staat midden op het witte tafelkleed, dat de donkeren nacht doorlichten zal, het staat heel stil op de wijde, witte vlakte en ze kijkt naar de beker om, eer ze te bed gaat. De

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nacht begint. Hoe was de hemel daar straks? O, de hele ruimte waar de zon heerst over dag, diep-donker, kool-zwart met sterren beflonkerd, maar zonder maan. Ze ligt in bed, stil op de rug, ogen wijd open. Ze hoort Vader en Moeder nog op, die gaan nu ook gauw slapen. Elke avond vroeg Moeder aan Vader: 'Is de deur wel dicht? Ook de achterdeur? En zitten de ramen op hun pennen vast?' Ze hoorden het en waren gerust. Vanavond heeft Moeder niets gevraagd en zal ook niets vragen. Ze is volstrekt niet bang. Het is heerlijk, gevaar dichtbij te weten en niet bang te zijn, het is als een omzweving, voelbaar, die Bijzondere Bewaking, het is zoet, roerloos te liggen in donker en niet bang te zijn. En ze bedenkt – dit is eigenlijk de heel-enige nacht in het jaar, dat ze niet bang is! Want wel altijd wordt het huis tegen de buitenwereld gegrendeld, en nooit eerder dan nu was er een moordenaar... maar is er niet het vreemde suizen binnenshuis, en de zonderlinge geluiden en de herinnering aan wat je in boeken las... en je dromen... o, je dromen vooral, dromen vol van de verschrikkingen waarvoor geen woorden zijn? En ééns was er een stil, wit schijnsel dat naar binnen flikkerde... en lang geleden heeft zich Wolters de scharensliep opgehangen en wat waren toen de nachten benauwd. En nu is er de moordenaar. Vader en moeder passen op hun kinderen – vader zou zeker voor ze vechten en moeder met ze vluchten, doch dit is een Bijzondere Bewaking! Ze wil nog lang niet slapen, ze wil die omzweving blijven voelen in het donker, het Donker, dat ze evenmin als de zon ooit recht in het gezicht durft zien, en waarnaar ze nu onbevreesd de ogen wijd-open houdt toegekeerd... Haar handen liggen met gespreide vingers naast haar onder het dek, op de matras, haar keel voelt zoet en een beetje vol, ze moet even slikken, ze moet ook even bewegen en legt zich dan weer stil. Nu gaan Vader en Moeder naar bed, ze hoort ze gaan – ze lopen zacht, zeker denken ze dat de kinderen al slapen. En ze lacht stilletjes voor zich uit, en trekt even de knieën op, en haar ogen zijn nat. Dan luistert ze weer in het suizende duister... Voor ze 't zelf recht weet, zit ze overeind in bed en haar blote benen hangen slap over de beddenplank en de kou overkruipt ze; tot boven de knieën trok ze in de vlugge beweging haar nachtpon op. Bij iedere adem tikt het even in haar keel,

© 2026

rillingen trekken door haar heen, haar hoofd voelt ijl en duizelig vreemd. Ze hoorde Vader en Moeder in donker lopen, ze hoorde Vader en Moeder in de stilte heel zachtjes praten, toen ging Vader naar de straatdeur en Vader draaide de sleutel om in het gat. Vader schoof de grendels ervoor, de boven-grendel en de ondergrendel. Vader deed het zo zacht maar ze hoorde het toch en toen Vader terugging, en nu werkelijk naar bed, hoorde ze duidelijk Vader ademen! Haar benen zijn zo koud – ze voelt ze bijna niet meer en die kou doet ook pijn in haar hoofd, en toch trekt ze haar benen niet terug en schuift ze weg in de warmte onder het dek en ze legt ook haar hoofd niet neer, maar ze blijft zitten zoals ze zat, een ijl suizelen in haar hoofd, stilte en donkerte om haar hoofd. Waarom heeft Vader de deur gesloten met sleutel en knip? Waarom heeft Vader het zo stil en zo laat gedaan? Acht Vader de moordenaar sterker dan de Doodsengel in Egypte? Vertrouwde Vader niet op de Bijzondere Bewaking? Gelooft Vader misschien niet in de Bijzondere Bewaking? Ze wordt, zo zittend, te koud en te moe, ze wil gaan liggen. Maar het kussen is koud, de matras is koud, en de koker, waarin ze haar benen schuift, is koud. Haar hoofd doet pijn en ze sluit de ogen... er is geen omzweving van Bijzondere Bewaking meer... het donker suist leeg om haar heen, ze is alleen... ze is bang. Banger dan ooit dezen Nacht, die van de Bijzondere Bewaking. Banger nu achter sleutel en knip dan ze ooit kan zijn met wijd-open deur, in dezen of enige anderen nacht! Bang voor de moordenaar, de gladden, lichten stillen, of de kroezigen donkeren, grimassenden... bang voor Elijenowe, die neerdalen zal in de vurigen wagen juist dezen nacht en die hun deur gesloten zal vinden en bij hen zijn glas niet leegdrinken en zijn matso niet eten zal. En hij zal hen met doofheid slaan, en ze zullen de Bazuin niet horen en ze zullen achterblijven als al de anderen opgaan naar Jeroesjolajiem... De nacht was al bijna voorbij toen ze wakker werd, grauw-zilver morgenlicht liet het hoge, kleine muurraam door, en buiten geluid, nuchter en fleurig, karren en kippen en honden en de smederij. Iets was er... wat was er? Ze is het bed al uit! Ja... de grendels zitten voor de deur en de sleutel steekt nog omgedraaid in het gat. ‘Heb jij het ook gehoord, gisteravond...?’ Hij heeft het ook

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gehoord. 'Geloven ze dan niet in de Bijzondere Bewaking, de grote mensen, geloven ze ook niet dat Elijenowe komen zal, in die nacht?' 'Och... ieder jaar zeggen we immers allemaal tegen elkaar: "Het volgend jaar in Jeruzalem" en bij Kaas sparen de kinderen al op voor de zilveren bruiloft, dat is over anderhalf jaar en Schmoel Konijn wil tegen de zomer een huis laten bouwen... en hij heeft de grond al gekocht en al betaald...' Ja, het is waar. Ook dat is waar. En ze heeft er nooit aan gedacht... Elk jaar twee keer eerste en de tweede avond zeggen de mensen het elkaar te hopen: dat ze de volgende seider zullen vieren in Jeruzalem – *Jeroesjolajiem* is mooier! – en alle andere dagen maken ze hun plannen en bouwen ze hun huizen voor de toekomst en tot die toekomst wordt Jeroesjolajiem niet gerekend. En zij heeft daar nooit aan gedacht, het is om haar heen gebeurd en ze heeft het niet opgemerkt. Dat is vreemd... maar iets anders is vreemder en angstiger vreemd... Dat Elijenowe eenmaal zal komen in de nacht, in die Nacht, in die der Bijzondere Bewaking, – zouden de grote mensen dat dan eigenlijk niet geloven...?

2026

XXIII AVONDWANDELING

ZE WEET ZELF NIET HOE HET KOMT, DAT ZE NU HIER IN DE AVOND LANGS HET WATER WANDELT, in plaats van, als andere dagen, met het boodschapmandje dadelijk te zijn teruggekeerd, om dan nog bij huis wat te spelen achter het pakhuis over het bruggetje, totdat de schemering haar en de anderen de deur in drijft, bruggetje en pakhuis eenzaam achter blijven, wachtend de nacht. Waarom ging ze niet terug, toen ze had gezien, waarvoor ze kwam? Ze weet het niet en in mijmering zichzelf ondervragend, loopt ze steeds door, steeds verder van huis gerakend, langs de brede weg, waar de oude bomen staan, tegenover de grote, donkere herenhuizen met hun rozig-paarse diep-spiegelende kleingeruite ramen; te midden van hun brede tuinen, die glooiend aflopen naar het water toe in koele voornaamheid teruggetrokken schijnen ze de boerse winkeltjes en de vale planken werkmanshuisjes, links en rechts, waartussen ze staan als verdwaald of verbannen niet te willen zien. De brede gapingen tussen de huizen geven bij pozen aan de bomenkant het lage, vlakke groene land, aan de huizenkant de traag-vloeiende stroom te zien. Vreemd, als het gezicht van een bekend mens in verkleding, is die weg-straat tegen de avond van weekse dag, voor wie hem alleen van sjabbes en Joumtouf-middagen kennen, dommelig in zomer-zon, zacht-overstraal van najaarsgoud of klaar en koel in winterdaglicht. Zijstraatjes lopen het lage weiland in als voor de gezelligheid met de slootjes een eindweegs mee, die ze dan ineens weer laten stikken, zodat de slootjes teleurgesteld en eenzaam verder kronkelen, zover je kunt zien – de erfjes glooien naar de slootkant af, over de grillige groene getimmerten, waarvan ze de bestemming niet kent, groeien de groene gewassen, waarvan ze de namen niet weet, het is een vreemde wereld helemaal, en omdat ze er alleen op feestdagen komt, zweeft er ook nu om alles iets van wijding en rust, en soezige, zoete verveling... Maar vandaag op school vertelden er een paar: in de nieuwen sigaren-winkel vooraan die straat is iets wonderbaarlijk prachtigs te zien: er staat een speeldoos in de etalage en daar dansen drie dametjes boven op, onder een hogen boog van sigaren-kistjes. En ze zijn in louter satijn, met klinkklaar goud omboord, en één is papaver-rood, één is groen-gras, één

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

is sneeuwwit, hun satijnen slofjes zijn zwart, hun fluwelen baretten zijn wit en als ze dansen golven de pluimen wuivend de hoogte in! Zo vertelden ze, en toen ze het zag bleek het mooier nog, nee toch, maar het bleek anders-mooi dan wat ze luisterend zich voorgesteld had. Ze stond voor de winkel en het late daglicht ving alle dingen in een doorschemerd, paars-achtig blauw – maar in geen van de andere winkels brandden nog de lampen. Zeker had hij niet langer kunnen wachten, de nog-jonge man met zijn rode gezicht glimmend vlak onder het kroontje achter de toonbank, zeker moet hij hebben gebrand van ongeduld, om zijn nieuwen winkel in stralende schijn als een schat, als een fonkelend juweel open te leggen; om onder de gouden lampen de romige verf te doen stralen, om zijn dansende poppetjes te vertonen voor de mensen buiten het raam, die omhuld staan in het blauwig-paarse late licht van een stillen dag. En ze keken, hoe keken ze! Niemand sprak. Het was ook wel om ademloos, eindeloos bij te blijven kijken en luisteren. Op de hoge lichtgele doos als op een troon of een podium, waar rondom heen een brede plek van de zacht-groene stof, die de planken bekleedt, eerbiedig is vrij gehouden – pas daarbuiten liggen de lange witte en de korte bruine pijpen, de goudpapieren pakjes 'sjek', en de losse vellen tabak, ruig en bruin als dierenhuidjes – vlak onder een helle, witgloeiende lamp dansen de dametjes, draaiend op de punten van hun zwart-satijnen slofjes, waaruit de wit-zijden kousebeentjes omhoog gaan en verdwijnen onder de korte, wijde rokjes, goud-omboord, wiegel-zwenken ze aanhoudend de satijnen lijfjes – in de sierlijke boog van geheven blote armpjes houden ze de hoofdjes schuin omhoog, de gezichtjes lachen, en losjes boven op de luchtige rosblonde kapseltjes staan de baretten met de pluimen die golvend opwaarts streven in de beweging van de dans. En er is een tovering van licht, zo veelvuldig, dat je niet begrijpt, hoe enkel een onbewegelijk lamplicht het teweegbrengen kan, felle fonkelingen over het goud, onophoudelijk verspringend, als waren de omboordsels met juwelen bezaaid, sterke, strakke glanzingen over het satijn, en in de plooiingen van het fluweel tere, zoete, diepe strelingen. Een tinkeling van klankjes, fijntjes en kleintjes – is het een danswijs of zo maar loutere muziek? – heel hoog

© 2026

en een beetje neuzig, binnen in de gele doos op geheimzinnige wijze teweeggebracht, ijlt als damp omhoog tegen de hoge boog, als een luchtig-gemetselde brede poort, van sigarenkistjes – wordt daardoor weerhouden, wordt daarin gekeerd en ruist daaruit neer als een sprietfontein in een zomertuin over de glimlachend-opgeheven gezichtjes, de zwenkende lijfjes in hun onverpoosde wiegeldans, over de lichttover van gouden fonkeling, satijnen glanzing, fluwelen streling... Licht lijkt één met klank te zijn geworden. Alle andere winkels blijven bescheiden in donker, ze begrijpen dat ze zich bij dit prachtige maar liever achteraf moeten houden en de huizen aan de overkant staan stil en verwonderd in het blauw-paarsige late licht. Die grote, luchtig gemetselde poort kan de voorhal zijn naar een paleis, en daar ergens, diep weg uit schemering en onzichtbaarheid kijkt een keizer toe hoe ze dansen, hoe zijn danseressen dansen voor hem, in de lichte poort van zijn donker paleis. En elke 'steen' pronkt met een kleurig plaatje, landschappen, dichtbij en onbereikbaar ver tegelijkertijd, wonderblauw water en wondergroene bomen en de palmen steken hoog uit boven de rode daken van de platte witte huizen die boven op purperen heuvels staan – wonderlijke koebeesten trekken beneden in het dal zwaarbeladen lage wagens voort, koffiebruine mannen met blote benen en rode broeken lopen heel rechtop ernaast, groene takken voeren ze als zwepen, meisjes dragen korven, waaruit bruine pluimen zwieren en haar hoofddoeken zijn oranje en haar rokken zijn groen, het is een bonte toverwereld over de hoofden der danseresjes uitgespannen en de hele boog is vol met tinkeling van muziek, en de landschappen hebben namen, onverstaanbaar en zoet, aangrijpend en vol geheimenis als van-ver-komende wind... en die evenzo vreemd de borst bewegen en het hart vervullen: Colorado Claro, Crema de Cuba... Uit de halfopen winkeldeur kwam de reuk van de sigaren: vanille met iets scherps erdoor en terwijl ze stond te kijken en te luisteren – al meer mensen naast haar en achter haar, een zwellende donkere drom – scheen het alsof alles hoe langer hoe meer betekenen ging, iets anders nog betekenen ging dan dansen en muziek en mooie namen en toverij van licht, maar toch ook wel dat... en ze stond heerlijk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verzonken, als maakte ze zelf deel uit van de muziek en de lichttoverij – totdat een lange man, vlak bij haar oor, ineens tegen haar zei: 'Zeg jij, kijk jij er alle moois niet af!' Heeft ze toen misschien zo raar die man in het gezicht gekeken, dat daarom alle mensen lachten? Hij had een bruin gezicht met scherpe, zwarte groeven, een baard als van tabak en lange gele tanden. Eer ze het wist en zonder dat ze zelf begreep waarom, heeft ze zich haastig als verjaagd, door het mensen-kluwen weggedrongen en toen ze er buiten stond, in het koele licht, had ze spijt van haar mooie plekje aan het raam. Tussen de donkere lichamen ving ze alleen nog maar glimpen licht, doorvonkt van kleur – en het leek haar heerlijker nog en begeerlijker nog dan toen ze daar stond in de overvloed, maar de muziek ging verloren in het zacht-joelend murmelen achter haar aan. Toen was het dat ze ineens en zonder overleg met zichzelf, alweer niet wetend waarom, doorliep de weg nog verder op, almaar verder van huis afrakend, terwijl ze anders altijd direct met haar boodschappenmandje huiswaarts keert. En vlak voor haar eigen gezicht, in de lucht, vond ze gedurig het gezicht van die man, die dat zei *kijk er alle moois niet af* hinderlijk, zoals een witgloeiende lichtstip de ogen hindert die te lang hebben gestaard in de lamp en daarna zich naar het donker keren. Daarbij door haar hele lijf een plagerig, wriemelig gevoel, als was haar gewelddadig een mantel of deken waarin ze warm zat geborgen, ontrukt, of een uitgezocht hapje tot het laatst bewaard vlak voor de mond haar uit de hand geslagen, datzelfde en toch weer anders. Ook het wakker-worden uit een droom juist als het gebeuren gaat, juist als je binnen mag, lijkt er wel op, en zoals je dan uit alle macht de slaap weer probeert te vatten om je weggevluchte droom te achterhalen en voort te zetten, waar hij brak, zo begeert ze nu ook dat vreemde, weke droomachtige, dat was in haar en om haar, weer terug en... o juist, nu weet ze het ook meteen, daarom sloeg ze de weg in, die van huis af leidt, aan de Oostkant van de stroom. Ze gaat door blauwig-paars namiddaglicht, maar wanneer in de gapingen tussen de huizen, het brede water plotseling te voorschijn komt en bloot ligt onder haar ogen, dan brandt haar een rood-oranje gloed in het gezicht en ze kan onmogelijk verder gaan, zo mooi als het daar is, over

© 2026

het water en aan de overkant. Huizen en priëlen en botenhuisjes en de hoge bomen liggen als een lange rij van uitgeknipte zwarte plaatjes tegen de effen-gloeiende hemel aangeplakt – over het traag-vloeiende water weven zwart en oranje een gestadig wisselend patroon, ze kan haast niet verder lopen, maar wil toch evenmin blijven staan, wetend dat ze voorbij de stijfselmakerij waar het steegje met de overhaal is, hetzelfde opnieuw en nog mooier, dubbel mooier, want immers opnieuw, voor haar ogen zal zien opengaan. Het smalle donkere steegje ijlt als verlangend het rozig-oranje lichtende water tegemoet, kan dan niet verder, wordt gestuit en eindigt in een kort, breed steigertje. Op de uitersten rand staan twee zwarte figuurtjes, een mansfiguurtje en een vrouwenfiguur, recht overeind, de zon gloeit tussen hen in, heeft uit de linkerheup van de man, uit de rechterheup van de vrouw een halfronde holte uitgeboord en volgegoten met zijn eigen gloed. Ze doet toch wel heel vreemd vanavond – nu loopt ze weer pardoes dat steegje in, als moest ze met het schuitje het water over – nooit anders durft ze zo maar komen waar ze geen boodschap heeft. Over het water vaart het schuitje aan, zacht soppen en smakken de riemen– het is de lichte waterhelft al uit, de schipper hoeft niet te roeien, hij kan zich deinend laten drijven op de golven die de stoomboot achter zich liet, oranje overtogen, diep-zwart glanzend in de binnenkant, langzaam uitplooiend naar de oevers toe. Koolzwart glijdt de stoomboot de brandende hemel langs, heel snel, want wat nauwelijks is afgedekt komt alweer bloot en hoe mooi is dat ijl-goudig lichtje hoog in de mast, overal rondom de zacht-doorgeelde blauwe wijdte. Ze zorgt wel ongezien achter de mensen in de schaduw van het houten schippershuisje te blijven, ze staat naast het smalle hoekraam, strak-bespannen met bloemgewerkt gordijn, tegen de muur geleund, ze ziet de kopjes op de tafel klaargezet, door teder-blanke transparant het gouden koffielichtje gloren... en nu komt het weer over haar heen en rondom haar en in haar als een golving lauw en week, dat vreemde en tere, machtige en droomachtige van even geleden, haar borst vervullend tot in de keel... als lauw en zoetvloeiend water is het, waarin ze smelt... en opnieuw gaan de dingen meer dan ze zijn betekenen en zij ook betekent iets dat ze zelf

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet is. Hier is het water op zijn mooist, hier wijken de Westelijke oever en de Oostelijke oever zwaaiend van elkander weg en het water omvatten ze als in een kom en de stroom wordt tot een wijde, klare kelk, waarvan het voorste smallere deel spruitend uit de sluis ginder-ver, de steel voorstellen kan – en juist waar steel in kelk zal overgaan daar springt heel lang en dun de brug over het water heen. Even voorbij de brug komt de Westeroever in een wijden boog weer naar de Oosteroever terug, die zelf recht-toe zijn weg vervolgt, een groene lijn van riet-bepluimde glooiing langs het water trekkend, zover je maar kunt zien. En al maar meer en meer gaat alles nu weer betekenen, terwijl zijzelf al meer en meer in wat haar overstroomt versmelt... Er is iets, waarover ze denkt, maar ze weet niet wat, het deint naar haar toe, op de golven van wat haar overspoelt, dat waarin ze versmelt, maar als ze ernaar wil grijpen, dan ebt het weer af. De wereld is wel heel groot, is wel ontzaglijk groot en overal tegelijk leven mensen, de grootheid van die wereld, waar Engeland en Afrika en Italië en China en ijsbergen en vulkanen zijn, de onmetelijkheid van die wereld kun je wel altijd overdenken, maar je kunt het niet altijd voelen, en wat je voelt dat weet je toch eigenlijk pas goed. Onmetelijk is de wereld en overal leven mensen en overal stroomt water en overal wuiven bomen in de wind langs de oevers van het stromende water. Dat was een der plaatjes van straks... dat waarop *Colorado Claro* stond, zo zal dat landschap heten. En dan zijn er nog alle andere landen die op de kistjes stonden en de namen die op de kaart staan en als ze nu heel stil staat en over het water kijkt dan kan ze aan dat alles tegelijk denken en van dat alles tegelijk voelen dat het bestaat en dat zij tegelijk met alles ook zelf bestaat, hier, middenin de wereld, en dat is heel vreemd. Maar was het eigenlijk dat en dat alleen, was het dat helemaal dat op golven deinde naar haar toe en weer van haar af? Even scheen het zo, toen was het als gleed na lang proberen een sleutel in het onwillige slot, maar nu sluit de sleutel toch weer niet precies. Er was nog iets anders, iets meer. Allang is het bootje bij de anderen oever aangekomen, en ligt daar nu, laag aan het steigertje, te wachten, de hemelbrand bekoelt en tegen het zachtere purperige rozerood krijgen de dingen hun eigen vorm en kleur weer terug,

© 2026

ze zijn niet langer een strook van tegen vlammende hemel geplakte zwarte plaatjes meer... En wat zal dan nu toch eindelijk dat vreemde, ruisende geluid wel zijn dat ze onder haar dromerijen door, al een poosje lang vlak achter zich waant? Al twee keer drong haar de vraag zich aan haar op; maar werd weer afgeweerd: het kon haar toch eigenlijk niet schelen. Maar even geleden zijn twee kleine meisjes uit het schippershuis komen lopen en wat voeren die, vlak achter haar toch uit, met geluidjes als van lachen en smakken? En ineens... Dat is al heel vreemd... Ze weet het, voordat ze het ziet... Maar nu ze omziet en neerkijkt op wat daar aan haar voeten ligt, blijkt het nog erger dan ze dacht en haar hele lijf wordt warm van schrik: het ruisende geluidje dichtbij was de suiker, die de zak uitliep, waarin haar elleboog een gapende opening drukte en de twee kindertjes boren hun natgelikte vingertjes in de zoete, witte hoop en halen ze er dik van de suiker weer uit – nu ze radeloos, zonder gedachte, zich ernaar bukken wil, gutst een nog dikkere straal nog sneller uit de zak en een tweede berg klimt in een oogwenk boven de eerste uit. Zoals ze zich voelde toen haar eens de mooie kermisballon, van oom Zeelik gekregen, de enige die ze ooit bezat, tussen achteloze vingers ontsnapte, het hemelsblauw in, weg voor altijd, onherroepelijk weg, zo voelt ze zich nu alle zoetheid van haar wijd en rijk gepeins met één slag van haar vliedt, arm en koud, als toen. Ze wil het water nu zelfs niet meer zien, ze loopt het steegje uit, kil waait haar de lucht in het gezicht. Nu is ze weer in de brede straatweg terug en het werd middelerwijl bijna avond. Ze denkt aan de sigarenwinkel, aan de danseresjes, aan de tinkelende muziek, de lichttoverij, en in plaats van verlangen is er nu bijna angst en afkeer in haar, waarom toch? En vlak voor haar ogen, in de flauw doorpurperde grijzige schemerlucht, verschijnt weer dat hatelijke spotgezicht van die man. Naast een winkeltje en een tapperijtje kronkelend een smal weggetje tussen heggetjes dat met een omweg naar huis voert, daar is niets te zien en niets te ondervinden, dat slaat ze in en nu ze alles dat ze eerst heeft gewenst en nu uit alle macht van zich afgewend heeft, moet ze weer denken aan de verloren suiker, met de huiver die ze op grimmige winterochtenden tegenover het ijskoude waswater voelt!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Er zijn dagen dat het leven, door zijn volheid, bijkans niet te dragen is. Meestal verschijnen die dagen tussen het einde van de herfst en de aanvang van de winter – het loof is dan dood, de zomerbloei vergaan, maar nog niet is de wereld reukloos en kleurloos geworden, een laatste zweem van bitter-zoete mijmergeur waart in het donkere onder de bomen rond. Het vreemde van die dagen nu is dit: *Wat anders geluid is, wordt dan stem.* Er is de waterstem, die onvermoed tot je opfluistert uit de diepte wanneer je alleen op de hoge dijk staat en over het vlakke rietland kijkt en over de witbeschuimde plassen – zacht heen en weer strijkt je haar langs de slapen, ver weg zijn de geelgrijze vegen van bewolkte zonsondergang – en daar helemaal schijnt de waterstem vandaan te komen, over de witte golvenkopjes nadert hij vliegensvlug en fluistert naar je op en je deinst achteruit, alsof er ineens een onzichtbaar mens naast je was komen staan en vlak aan je oor had gefluisterd, zodat je zijn adem voelde, iets dat je niet verstond en dat je toch, tot diep binnen in je lijf, doet rillen!

Dat is de waterstem; dan is er ook de windstem. Die ijlt je achterop onder de bomen als je uit school naar huis gaat, en achterhaalt je en lispelt in het voorbij gaan iets aan je oor, vliegensvlug en is weer weg, een heel eind je vóór, maar lijkt dan achter langs of hoog over je hoofd terug te keren, want is even later weer achter je, komt je weer achterop, zodat je het duidelijk voelt in de holte tussen de schouderbladen, alsof je daar werd aangeraakt, fluistert weer bij het langs je gaan, vlak en vlakbij aan je oor suist opnieuw voorbij en is al een heel stuk verder, terwijl je nog nariilt van de schrik. Nooit versta je iets, het is wel altijd alsof je het bijna verstond, zoals je het licht dat je naast je oog kunt laten verspringen, wanneer je tegen je oogappel duwt, nooit helemaal, maar altijd bijna niet.

De waterstem en de windstem laten iets in je achter, noem het verlangen omdat het daar het meest op lijkt, maar dat toch geen verlangen is.

Want je vraagt je af: *Waar verlang ik eigenlijk naar?* Verlang ik naar de zomer? Naar vakantie? Naar lekker eten? Naar feest? Naar een pakje van de post? En duidelijk voel je: *Nee, daarnaar verlang je allemaal niet.* Moeder klaagt soms over een hol gevoel in de maag – het lijkt op honger en heeft ze

© 2026

toch nergens trek in! Daarom... noem je het maar voor jezelf verlangen, want het lijkt er op, het voelt zo in je keel en boven in je buik maar is toch geen gewoon verlangen.
Je zou wel graag windstem en waterstem willen verstaan, even in je oor, je zou ze willen smeken duidelijker te spreken, maar ze zijn zo ijl en zo overal tegelijk en ook zo groot – zo groot als wind en water zelf! – en ze varen zo hoog, en zelf sta je zo vlak op de grond en ben je zo klein.
Op zulke dagen betekent alles veel meer dan anders. Kom je uit school thuis en is het wasdag, dan hoor je vrouw Komeijn in het schuurtje of in het washok zingen. Helpt ze moeder in de kamer, dan hoor je haar zingen vlakbij.
Zelf moet je natuurlijk ook wat doen en zij kiest meestal aardappelschillen, dan zit je stil met je stoel, voetenbankje en je mandje op schoot, je hoeft niet zo op te letten, als je de slag te pakken hebt, kan je denken aan wat je wil. Je moet van je af schillen, niet naar je toe, dat heeft moeder haar geleerd met een grappige geschiedenis. Er was eens... Toen moeder nog klein was op de kermis een tentje en de man vertelde aan iedereen dat daarbinnen een kunstje werd geleerd, waar je de rest van leven nut van hebben kon en dat kostte maar een stuiver en binnen zat een vrouw op een stoel en schilde aardappels en ze zong aldoor:

Snij maar van je af
En dan bezeer je je niet...

Dat was de kunst voor je hele leven! Vader noemt het bedrog, maar moeder zegt: *Het was een eerlijke fopperij. Want het is toch een nuttige kunst voor je hele leven*. Sindsdien schilt ze altijd van zich af, maar heeft toch vaak een duimsneetje. Je kunt ook al te weinig op je aardappels letten.
Wanneer ze in de schemer van zulke dagen, dat de geluiden tot stemmen werden, in de kamer zit met stoel en hoge stoof en de aardappelen schilt en vrouw Komeijn zingt de liedjes, die ze altijd zingt, soms langzaam, soms hard, al naar dat ze vlug of langzaam boent en wrijft, dan schijnen ook de woorden van de liedjes veel meer dan op andere dagen te betekenen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze zingt:

Daarbinnen in de schaam'le hut
Geen vuur, geen stukje brood...

Dat maakt altijd bedroefd. Maar op zulke dagen lijkt, wanneer vrouw Komeyn het zingt, de hele, hele wereld één meer van droefenis te worden. En hoewel ze niet eens weet, wie er wonen in die schaam'le hut, doet haar keel dan pijn van medelijden, het lijkt, alsof daar nu nooit weer vuur en brood zal komen en terwijl verschijnen er voor haar ogen plaatjes van plekjes die ze kent en die ze niet kent, die ze gezien of onthouden van verhalen in boeken heeft en die ze gepeinsd of gedroomd heeft en overal staat die hut, soms aan het water, verlaten, en soms midden op een grote vlakte, onder één hogen, kale boom, waar de wind mee speelt en soms tussen de hoge donkere hopen turf, die zo somber stonden tegen de grijsgele zonsondergang, en dan weer in dat vreemde, diepe dal met lage bomen, waarvan ze eens heeft gedroomd, het lijkt jaren geleden...
Dan ineens zingt vrouw Komeyn:

Hieronder leit begraven
Een schone, jonge vrouw
Die scheiden moest uit het leven
In de ure van haar trouw.

'Trouw' moet trouwen betekenen. Dat liedje heeft ze vaak gehoord. Als de geluiden stemmen zijn geworden, klinkt het anders en het betekent eindeloos veel meer. Zodra vrouw Komeyn dat liedje zingt, verandert de wereld, alles is en blijft wel doodsbedroefd, maar anders... Met de mooie, jonge vrouw heeft ze wel medelijden, maar geen medelijden als met de schaam'le hut. Het is tegelijk veel groter en minder pijnlijk. En weer ziet ze beelden voor haar, uit andere gedachten, uit andere verhalen, uit andere dromen. Niet arm en dof is de wereld wel somber en rijk, overal staan treurbomen, donker en zwaar, wazige kastelen, alle ramen gesloten, ten teken van rouw en droefenis en hele stoeten langzaam-rijdende lage, vreemde koetsen – waar heeft ze die toch ooit gezien? – met zwarte

© 2026

bloemen bekranst, alles wolkig, wazig en op de hele wereld niet anders meer dan dat, de hele wereld overneveld rouw-zwart...
Soms zingt vrouw Komeyn:

Ik heb U lief, met al de gloed
Van mijn jonkmaagdelijk gemoed
O ja, voor U alleen
Vliedt steeds mijn leven heen.

De wijs kent ze omdat het orgel van Jan Stap die iedere maandag speelt. En daarom ziet ze dan het orgel van Jan Stap voor haar ogen komen en de glijdende plaatjes, met het hel-blauwe water en de fonkelbonte bloemperken, maar dat is dan weer vreemd: ze ziet veel meer in de plaatjes, terwijl ze er toch alleen maar aan denkt, dan anders, wanneer ze er vlak voor staat en er naar kijkt. Zo zingt vrouw Komeyn al haar liedjes. En op de dagen, die vreemde dagen, dat de geluiden tot stemmen geworden zijn, wordt het al voller en zwaarder in haar, want daar ligt dan alles wat van de ochtend af bij haar binnen gedrongen is, dat wat wind en water fluisterden onder de bomen, of tot haar op, langs de eenzame dijk, en het vreemde verlangen, dat ze gaande hebben gemaakt – verlangen was het eigenlijk niet, maar waar vind-je een beter woord? – en al het medelijden met al de mensen en al de plaatjes van al die verschillende werelden, die toch ook weer één en dezelfde wereld is, tot één zwaar, somber brok is het allemaal in haar samen-gezonken.
De aardappels zijn klaar en de avond staat aan het raam, ze wil maar niet kijken, het is nu zwaar genoeg, daar binnen in en ze is blij, als ze eindelijk de lamp aansteken en het stil-lispelende schemer buiten uit sluiten mag, achter het donkere gordijn. Dan komt zacht-aan de rust en de volgende morgen zijn de diepe poorten dicht. Stem verstilde weer tot enkel geluid. Droefenis niet zo hartbezwarend, deernis niet zo keelbeklemmend, het fluisteren verstomd, aan de dingen niet langer die vreemde, diepere betekenis, alsof ze meer zijn, dan ze tonen mogen. Dat is dan beter, dat is dan goed... want er zijn dagen dat het leven, door zijn volheid, bijkans niet te dragen is.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

OPWAARTSCHE WEGEN

Jaargang I. U.M. Holland, Amsterdam 1923 – door Christiaan Tazelaar

Er is sinds *HET HUISJE AAN DE SLOOT* verscheen al zoveel geschreven over dit merkwaardige boek. In dagblad zowel als in literaire periodiek, dat een recensie thans overbodig mag worden geacht. Wie meeleeft in wat de kritiek zegt – en welke liefhebber van literatuur kan buiten de kritiek – heeft al meerdere malen z'n eigen indrukken kunnen toetsen aan de opinie van anderen en overal minder of meerder uitvoerige beoordelingen gevonden.

Het is daarom ook niet m'n bedoeling het boek nog eens weer te gaan bespreken. Maar, uitgaande van de gedachte dat het genoegzaam bekend is, wil ik beginnen op het punt dat doorgaans 't slot vormt van een recensie, met de vraag: waarin ligt nu de betekenis van dit geschrift, waardoor heeft het in betrekkelijk korte tijd zo grote opgang gemaakt? Deze kwestie is van zuiver literaire aard en daarom in een tijdschrift als het onze vooral belangrijk.

In de eerste plaats dan geloof ik te moeten antwoorden: omdat we hier een proeve van de allernieuwste romankunst, die de analyserende beschouwing der kinderziel tot hoofdmotief heeft. Ik behoef wel niet te kamen met titels uit het werk van lna BoudierBakker, Marie Schmitz, Mevr. Kooy-v. Zeggelen, Elisabeth Zernicke, Mevr. v. Hille-Gaerthe, Mevr. Cohen-de Vries, om te bewijzen dat inderdaad de kinderpsychologie het nieuwste thema is der moderne romankunst. Wel echter meen ik er de aandacht op te moeten vestigen, dat deze nieuwe openbaring van romankunst een verblijdende reactie is op het type, dat voor enkele jaren snel opkwam en, mede ten gevolge van de tijdsomstandigheden, zich een grote plaats veroverde, het tendens-type.

Al meerdere malen wees ik op deze openbaring van romankunst, 't werk in de regel van vrouwen, psychologische analyse ook, maar in haar wezen geheel onvrouwelijk, wijl propagerend en idealiserend wat tot de excessen onzer menselijkheid en vooral van de vrouwelijke psyche behoort. Maar daarbij merkten we toch ook op, dat van de zijde der vrouwelijke auteurs

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zelf zich al spoedig reactie verhief tegen deze verdwazing en dat tegenover de tendens-romans gaandeweg meerdere romans verschenen, die als de diepste begeerte der echte vrouw deden zien niet het zelfbeschikkingsrecht, het individualistisch levensbeginsel, de ongebreidelde levensvrijheid, maar het moederschap, in al zijn weelde van liefdevol geven en dankbaar ontvangen.

Deze reactie nu begint hand over hand te winnen. De nieuwe productie onzer romancières ontwikkelt zich steeds meer in deze lijn. De een na de ander gaan de vrouwelijke auteurs zich wijden aan de psychologie van de kinderziel, de stof, waar zij alleen zich geheel lmnnen in-leven, omdat zij alleen die ten volle kunnen omvangen. En daarmede keeren ze zich af van de buitensporigheid der schimmige vrijheidsidealen en reageeren tegelijk tegen de middelpuntvliedende kracht, die den roman van vrouwenhand al verder voerde naar de absolute decadentie.

Dit verschijnsel is alleszins verblijdend, in de eerste plaats zeker uit ethische overwegingen, maar ook uit literair oogpunt. Want waar de tendens-roman, zoals vrouwelijke auteurs die gaven, geen blijvende literaire waarde hebben kon, omdat hij geheel indruiste tegen de diepste innerlijkheid der vrouw, daar is de roman, waarin de vrouw schrijft over het kind van de grootste betekenis, omdat hier zich verenigen haar artistiek vermogen en haar innigst verlangen. Ongetwijfeld zal de arbeid onzer Schrijfsters in waarde stijgen en worden een moment in de literatuurgeschiedenis van den modernen tijd, naarmate ze meer zich geven aan dit genre van literaire kunst, dat zo geheel aansluit bij haar vrouwelijke natuur en levensroeping.

Welnu, in dit licht moeten we allereerst Carry van Bruggen's nieuwste geschriften zien, om de betekenis ervan te verstaan. *Het huisje aan de sloot* is geheel proeve van kinderpsychologie en daarvan een zo voortreffelijk vertegenwoordiger, dat het de waarde van deze literatuuropvatting als kunstgenre onomstotelijk bewijst. Te sterker nog klemt dit bewijs, wijl Carry van Bruggen behoort tot de schrijfsters, die ook andersoortige arbeid hebben geleverd. Hetzij onder haar eigen naam, hetzij onder haar bekend pseudoniem Justine Abbing, gaf ze verscheidene romans, veels-

© 2026

zins verdienstelijk werk soms, maar toch lang niet op de hoogte van haar nieuwste creatie. Deze romans waren de momenten in haar ontwikkelingsgeschiedenis; van het zuiver psychologisch genre kwam ze ook in de sfeer der verwording van deze kunstvorm, de tendens-romantiek, maar bij de klimmende reactie daartegen bleef zij weer niet achter, ze wijdde zich ook aan de kinderpsychologie als stof voor romanproductie – en daarmee bereikte ze de volle ontplooiing van haar rijke talent. In al heur vorige geschriften bezag ze de haar omringende verhoudingen, ontleedde ze het zielenleven van anderen, zocht ze dus buiten zichzelf – in het analyseren der kinderziel, dat de moeder in iedere vrouw ontwaken doet, ontgloeide in eens haar diepste-zelf, richtte zij de blik naar binnen en vond de emotie van het zelf-doorleefde, die in deze fijne roman kristalliseerde. Hierin ligt ongetwijfeld in de allereerste plaats de betekenis van *Het huisje aan de sloot*. 't Is het autobiografische, de voor het zielsbesef meest levende werkelijkheid als voedselbodem van de emotie, die aan dit boek z'n grote waarde en ook z'n snelle opgang geeft.

Maar er is meer. Naast deze betekenis in 't algemeen, als verschijnsel dus in de moderne letterkunde, heeft deze roman ook zeer bijzondere eigenschappen in zichzelf. 't Is maar niet zo dadelijk te zeggen, wat dit boek zo anders maakt dan de doorsnee roman. Men kan zeggen dat het de sterk sprekende sfeer is, het eigenaardige, in strakke kleuren gehouden milieu, de ongewone vorm, de pretentieloze stijl – maar dan heeft men allerlei kwaliteiten opgesomd – volstrekt niet alle nog – zonder de concentratie te vinden, die voor een totaalindruk nodig is. Veel meer dan een quæstie van formuleren, is het m. i. een zaak van gevoel. Men ondergaat de invloed van 't boek, zonder dat men welomlijnd zeggen kan, wat nu zoveel indruk maakt, zoals men nooit bevredigend omschrijven kan de schoonheid, die men bij een of andere gelegenheid heeft gezien en gevoeld in de natuur.

De hoofdzaak lijkt mij deze, dat het boek geheel egocentrisch is, terwijl men nimmer de schrijfster ziet, maar altijd het kleine meisje, dat vertelt. En waar de lezer enige inlichting behoeft, daar verandert de stijl niet, maar blijft de toon der vertelster ongewijzigd. 't Boek geeft kinderpsychologie, gezien en gezegd door een kind. Vandaar ook dat de joodse vormen en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verhoudingen niet worden verklaard in de tekst – het kind dat vertelt, is er immers volkomen mee vertrouwd en voelt dus de noodzaak van verklaren niet – maar in toegevoegde noten.
In dezelfde lijn ligt voor mij ook het feit, dat van het meisje zelf, noch van een der huisgenoten ook maar de minste beschrijving gegeven wordt. Dat zijn immers bekenden! Maar van al de vele andere personen, natuurlijk ook de kinderen, wordt ons een beeld gegeven, soms in enkele lijnen, soms afgewerkt tot in details, maar altijd zo dat we zien wat we moeten zien. Men lette er maar eens op hoe figuren als Pinchas Lezer, meneer Snoek, Schmoel Konijn, typische Joden alle drie, maar van andere stand ieder, precies voor onze fantasie oprijzen, als we ze zien in het boek. Vader en Moeder daarentegen kennen we uit hun doen, hun woorden, uit de toon in huis. Aan Vader en Moeder bemerken we ook niets van de zonderlingheden, waardoor de bovengenoemden, of dikke juffrouw Boas, juffrouw Hamel, juffrouw Kaas, Sannetje Denneboom, Oom Zelik, meneer Seligman zulke kostelijke typen zijn. En dat is natuurlijk: het kind ziet immers aan vader en moeder niets geks, omdat hun doen en laten juist de maatstaf van het normale is, dien het kind ieder ander aanlegt. Door deze eigenschap komt een geweldig sterke concentratie in het boek. Gij, als lezer, geheel vertrouwd met het diepste denken van het meisje, woont in het huisje aan de sloot, ziet alles van uit het milieu dat daar heerst – en zo wordt U elke situatie, waarop het kind reageert, iedere psychologische analyse, die 'ze' (de hoofd-figuur heet 'ze' of 'het meisje') zonder het te merken van zichzelf geeft, duidelijk en klaar. En bij alles voelt ge altijd weer dat het de Schrijfster is die spreekt, maar ge ziet slechts het kind.
Dat bij een dergelijke constructie van het geheel de stijl gans bijzonder wordt, spreekt wel van zelf. 't Kinderlijk cachet ('ze' vertelt immers altijd) ligt op elke passage, maar tegelijk leest ge er de Joodse sfeer overal af: 't naïeve, 't rumoerige, 't komische voor ons, mensen van andere mentaliteit, ze stralen uit elke alinea U tegen. En dat brengt die eigenaardige sfeer in het boek, die U geen ogenblik loslaat, ofschoon van een doorlopend verhaal geen sprake is, maar het geheel uit een aantal los van elkander blijvende schetsen bestaat.

© 2026

Men leze om zich een denkbeeld ervan te vormen eens het volgende, geheel willekeurig gekozen fragment:
Na anderhalf jaar had meneer Snoek (d. i. de meester van de joodse school, die bij Vader en Moeder op visite is en zit te vertellen, terwijl 'ze' in een hoekje zit) *genoeg geleerd en toen moest hij examen doen. Examen doen... een grote man met een zwarte baard. Met acht tegelijk, op dezelfde dag, hij de oudste, de enig getrouwde, en zes waren er van het seminarium, die hadden alles geleerd, en alle tijd gehad, vreemde talen, Latijn en letterlijk alles...* ('t is of men het snoevende manneke ziet zitten opsnijden) *Ze hadden afgesproken... kijk, nu lachen ze tegen elkaar, die grote mensen toch! – dat zijn vrouw van vier uur af op de uitkijk zou staan en dan zou hij zwaaien met een zak gemberbolussen* (echt Joodse lekkernij) *als hij door zijn examen gekomen was... Wat een verhaal, wat een prachtig verhaal! Nu, en natuurlijk was hij er toch zeker door, hij was er toch, hij was er toch, nietwaar? Ja... hij was er... en met hem nog maar twee van de zes, die op het seminarium alles hadden geleerd... en ze hebben gemberkoeken gegeten... dat weten ze allebei nog of het gisteren was gebeurd. Het lijkt wel of mijnheer Snoek nu zal gaan huilen, zijn rode zakdoek komt uit zijn achterzak vandaan.*
Beschouw nu dit fragment eens aandachtig, dan glinstert het van leven: ge hoort de belangstellende uitroepen van vader en moeder, het gepraat van de erg gewichtige meester, ge ziet de reflexen die het kind maakt op de situatie, ge voelt ook het komische van heel het stuk.
Zo is de stijl van dit merkwaardige boek, buitengewoon tekenend en niet minder verdienstelijk.
Nog op een trek van betekenis wil ik wijzen als een belangrijke effectverhoging. Niet alleen leren we heel het joodse leven kennen uit dit boek, in al z'n vele ceremoniën en plichten, maar ook steekt van tussen de regels uit altijd geestige kritiek op het dodende formalisme en daaruit groeiend farizeïsme. Ook hiervan een voorbeeld uit het boek zelf:
Er is in een joods gezin een kindje gestorven en volgens voor-schrift der wet moet nu de naaste joodse buur het rouwmaal van brood en eieren, het 'soedes-awro' bij de familie brengen. – Naar aller overtuiging is Aardewerk de naaste buur, die moet dus het rouwmaal brengen. Maar meneer Hamel, de nieuwe rebbe

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

(=voorganger), *een vormen-man door dik en dun, heeft een andere opinie... Maar... een half jaar geleden is* (bij Aardewerk) *de sloot gedempt en nu heeft de Rebbe bij Aardewerk laten zeggen of ze er aan willen denken dat ze geen naaste buren meer zijn, omdat Kaas nu dichter bij Goudsmit woont en juffrouw Kaas dus 'soedes-awro' brengen moet.*
Is een gedempte sloot met een hekje dwars-over, dat vroeger een brugleuning was, een weg of is het geen weg? De Rebbe zegt: het is een weg. Maar Vader en Pinchas Lezer en Leip Arons – wacht eens even! – die zullen het nakijken in de Talmoed en in de Misjna en in de Gemoore om te zien of Rebbe Hillel en Rebbe Sammai en Rebbe Gamliel verschil hebben gemaakt tussen een gedempte sloot met een hek dwars-over of zonder een hek dwars over...
En dan de komische en tegelijk scherp-kritische wending:
Had de Rebbe niets gezegd, geen mens had aan die sloot gedacht, maar nu willen ze natuurlijk allebei gelijk hebben. Pinchas Lezer is voor Kaas want het is zijn neef, Sannetje Denneboom voor Aardewerk, want juffrouw Aardewerk moet tante tegen haar zeggen, ofschoon ze al jaren kwade vrienden zijn...
Aan zodanige passages is het boek rijk!
Maar daarnaast staan gedeelten, die geheel andere kritiek oefenen, op geniepige kleinzieligheid (in 't hoofdstuk 13 *Brood borgen*), op ontactisch optreden tegenover kinderen (in 17, *De vleiende Belediging*), op hebzucht, schijnvroomheid, egoïsme – in één woord op allerlei gebreken, die de samenleving bederven. En ook deze kritiek is altijd raak, altijd geestig, en ze groeit in ons als lezers naar aanleiding van wat het kind vertelt.
Een en ander moge voldoende zijn, om te doen verstaan wat ik bedoelde: dat dit boek allerlei zeer bijzondere eigenschappen heeft in zichzelf, die het tot een alleszins merkwaardige proeve van kinderpsychologie maken. En waar dit genre op zichzelf betekenis heeft als iets geheel nieuws in onze moderne letterkunde en een verblijdende reactie op vroegere productie, is er, meen ik, alle grond, om *Het huisje aan de sloot* een waardevol boek te noemen. En dan is ook de opgang, die het boek maakt, verklaard.

© 2026

Dr Christiaan Tazelaar (1891-1953) onderwees *Didactiek Nederlands* aan de v.u.

CARRY VAN BRUGGEN, *Het huisje aan de sloot,*
Amsterdam, *Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur* 1921.

DIT IS HET BESTE WERK OP LITERAIR GEBIED, DAT IK VAN CARRY VAN BRUGGEN KEN. Wat zij tot nog toe schreef over kinderen bleef, hoe bekoorlijk ook, vaag. Het is of de schrijver, ouder wordend helderder ziet in de eigen jeugd of, niet zoals vroeger, klank en kleur alleen herleven voor haar dromende, mijmerende geest maar ook het meest eigene van het kinderhart, dat grandeur weet te verlenen aan het kleinste en dat tevens zo ontroerend zijn eigen wetten toetsen wil aan die der grote mensenwereld.
Hoe verder de mens verwijderd raakt van zijn jeugd – de literatuur bewees het herhaaldelijk – hoe zuiverder hij haar leert kennen.
Zij krijgt de helderheid van een visioen en de zachte schemersfeer van de droom. Heel oude mensen leven soms met hun geest terug in de eerste levenstijd en hun geheugen, falend waar het een feit van gisteren betreft, grijpt zonder moeite de gebeurtenissen en de gevoelens van de jeugd. Zo plukken zij hun verre herinneringen als de meest verse bloemen die het leven hen nog schenken kan. ¶ Jacob van Looy schreef zijn *Jaapje* toen hij over de zestig was – een voorbeeld uit vele. De schrijver van deze bundel novellen is zeker niet oud te noemen, maar ouder is zij nu, dan toen zij *Heleen, een vroege winter*, dan toen zij *Van een Kind* schreef. Zij heeft afstand genomen, de herinneringen zijn op mysterieuze wijze gegroeid, zij kregen vorm, zij vroegen om uiting en daar liggen zij nu: een bundeltje. ¶ Hoezeer verschillen deze verhalen zich in bewegelijkheid en geest van de vorige waarin het kinderleven loodzwaar en overvol lag van onbestemde weemoed die zich immer in de woorden *zoet & zwaar* uitdrukken wilde maar die, hoe suggestief somwijlen, dikwijls tot een indringerige eentonigheid verviel. En zie, hoor nu deze speelsheid eens aan! Hoe zacht en fijn is er de humor – een humor die er vroeger zo evident niet was – hoe gemakkelijk schijnen de – o wel niet architectonisch-volmaakte – vlotte levendige volzinnen zich op te bouwen! ¶ Een pienter, gevoelig kind dat een eigen droomleven heeft, toch vol belangstelling is voor de wereld om haar heen, hoe ziet zij mensen en dingen? Ach, elk kind weer anders, maar iets is er toch dat alle kinderen der

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wereld verbindt, hun onschuld en hun argeloosheid waar de schaduw van het donkere leven over heen wiekt, rakend met vleugels soms en schennend; onberoerd latend evenzo vele malen.
En hoe dit geheimzinnige kinderleven gedijt, hoe zij luisteren en spelen, hoe zij hun bevindingen verwoorden, wonderlijk verstandig, wonderlijk onjuist – hoe zij bouwen en steunen op enkele zekerheden: de moederliefde, de vaderzorg – hiervan vertellen deze fijne verhalen met ingehouden innigheid.
Het tragische in het kinderleven begint bij hun nieuwe levensperiode waarin hun gedachtecirkels die van grote mensen gaan kruisen. De tijd waarin de verschillende belangen elkaar vooral raakten in het zoeken en vinden van geborgenheid, gezelligheid en voorkomende huiselijkheden is voorbij.
Dan komen de momenten van het gaan verstaan wat *schande* betekent in een mensenleven, wat de dood is en armoede. Dan komt het in aanraking met de leugentjes, met maniertjes. Dat wekt op hun beurt een aparte nieuwsgierigheid op: heimelijk luisterend, heimelijk fluisterend wanneer in een andere kamer stemmen spreken van ongeloof, van schande en bedrog.
Hun houding tegenover de grote mensen wordt anders, minder vaag, meer geaccentueerd, eerbied mengt zich met spot – maar een argeloze spot toch nog – vertrouwen blijft, maar er schemert argwaan en angst achter en zij voelen, dieper dan de mensen, dat hun argwaan schande is.
Maar als zij *het wonder* beleven – als zij voor 't eerst de mysterieuze, de metafysische krachten leren kennen, dan reageren zij met de kracht van de jonge ziel die herkent en aanvaardt – later zullen zij de intellectuele twijfel kennen en de moeheid der dingen.
Een grote rol speelt in dit kinderleven de verbeelding, deze grote macht, de schenkster van het nooit uitgelezen sprookjesboek.
Lees het eerste verhaaltje, *de Reis*:
Twee kinderen leunen tegen het wrakke hekje bij een sloot achter hun huisje – zij zijn door de adem van het grote leven beroerd, zij dromen, een boot fluit, ratten spelen, zij zien het *rattenpaleis*. En dan komt de *vaatjesman* op een vlondertje – zij mogen mee varen – enkele huizen ver maar. Maar het is een reis! Zij zien nu de huizen zoals zij ze nooit zagen, zij beleven een wonder. Het is een prachtig verhaaltje dit eerste stukje.

© 2026

Zo zijn er nog vele. – Ontroerend is ook de geschiedenis van het kleine meisje dat de diefstal van de oude Zadoks ontdekt en hoe zij dit draagt als een schuld, tot de grote verzoendag aanbreekt en zij zich zelf en de schuldige bevrijd weet.

Hooi voor warme voeten heeft een grootse allure – statig en geheimzinnig wordt er verteld van het grote schip waarop de Keizer en de hoge officieren en de voorname staatslieden voorbij zullen varen – het herinnert even aan de toon van Andersen.

Het huisje aan de sloot is een boekje om veel van te houden. Als Carry van Bruggen haar stijl nog concreter weet te maken, als zij er nog meer ritme in te brengen vermag, dan zou haar werk een van de meest verheugende verschijnselen van onze litteratuur kunnen worden.

J.d.w.

Zeventiende druk van *Het huisje aan de sloot*

Bij de Wereldbibliotheek te Amsterdam verscheen de zeventiende druk van *Het huisje aan de sloot*, een verzameling jeugdherinneringen van Carry van Bruggen. Op bijzonder gave wijze en in een zuiver, dichterlijk proza, heeft de schrijfster ons het milieu van een Joods gezin geschilderd, een gezin, waarin men dag in dag uit met materiële moeilijkheden te kampen had, maar waar de tradities en feestdagen van het Joodse geloof even zovele lichtpunten waren in het moeilijke bestaan. Carry van Bruggen laat ons al deze hoogtijdagen zien door de ogen van een kind, het *Chanoekafeest*, de *Seideravond* en misschien krijgen we juist daardoor zo'n vriendelijk en zuiver beeld van deze tradities, die door het onbevangen kindergemoed vol overgave werden beleefd.

Nu door de verschrikkingen die achter ons liggen, milieus als Carry van Bruggen beschrijft, tot de zeldzaamheden zullen behoren, is deze meesterlijke beschrijving er van wel in betekenis toegenomen en wij begroeten deze nieuwe druk dan ook met vreugde. De W.B. zorgde voor een keurig verzorgde herdruk. Fré Cohen verzorgde de banddtekening.

L. R.-W.

Zeventiende druk. Prijs *f* 3.50 DE WAARHEID 28-03-1953

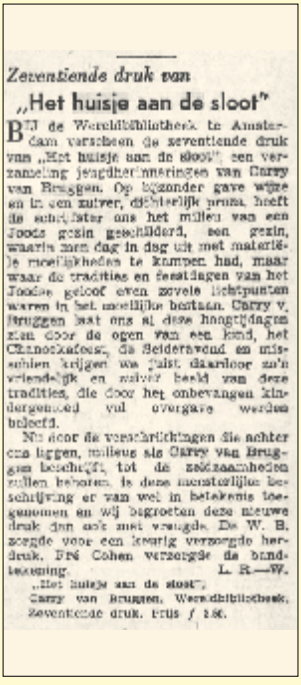

Zeventiende druk van

„Het huisje aan de sloot"

Bij de Wereldbibliotheek te Amsterdam verscheen de zeventiende druk van „Het huisje aan de sloot", een verzameling jeugdherinneringen van Carry van Bruggen. Op bijzonder gave wijze en in een zuiver, dichterlijk proza, heeft de schrijfster ons het milieu van een Joods gezin geschilderd, een gezin, waarin men dag in dag uit met materiële moeilijkheden te kampen had, maar waar de tradities en feestdagen van het Joodse geloof even zovele lichtpunten waren in het moeilijke bestaan. Carry v. Bruggen laat ons al deze hoogtijdagen zien door de ogen van een kind, het Chanoekafeest, de Seideravond en misschien krijgen we juist daardoor zo'n vriendelijk en zuiver beeld van deze tradities, die door het onbevangen kindergemoed vol overgave werden beleefd.

Nu door de verschrikkingen die achter ons liggen, milieus als Carry van Bruggen beschrijft, tot de zeldzaamheden zullen behoren, is deze meesterlijke beschrijving er van wel in betekenis toegenomen en wij begroeten deze nieuwe druk dan ook met vreugde. De W. B. zorgde voor een keurig verzorgde herdruk. Fré Cohen verzorgde de banddtekening.

L. R.—W.

„Het huisje aan de sloot", Carry van Bruggen. Wereldbibliotheek, Zeventiende druk. Prijs *f* 3.50.

DE TELEGRAAF 12-10-1922 BOEKENNIEUWS:

Bij Em. Querido zal dit jaar een vervolg op Carry van Bruggen's *Huisje aan de Sloot* liet licht zien, *Avontuurtjes*, dat wordt opgenomen in de serie *Nieuwe Romans*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN MIST *HET AANVANKELIJK-LITERAIRE* EN HET BRENGT HAAR WINST EN VERLIES BEIDE. Winst: want nimmer verstrikt zich haar sentiment in de begoochelingen van het schone woord zonder meer, noch vervloeit haar bewogenheid tot een te vluchtig spel van wisselend rhytme. Maar ook verlies: want vele woorden worden vlak en haveloos en het rhytme gelijkt soms een uit vele, even lange, eindjes samengeknoopt touw.

Men kan dit noemen het noodlot van haar werk. Het was in haar eerste boek en het zal in haar laatste zijn.

Wellicht laat zich deze onevenwichtigheid herleiden tot de wezensstrijd der moderne vrouw: Sentiment-intellect, die een enkelvoudige of harmonische uiting van haar aanleg belet. In elk geval komt hierbij haar Joods temperament en het heeft haar behoed voor ineenschrompeling en verstarring. Het gaf haar de hartstocht, die wel in menigeen verkommerde tot trage bestialiteit, maar in de groten van haar volk van ontzaglijke pracht is.

Zó Carry van Bruggen's nieuwste werk.

Er is iets in dit boek, sterker dan in haar vorige – *Heleen* daargelaten, *Prometheus* blijft thans vanzelf buiten beschouwing – dat de secundair functie, die ten slotte haar kunstenaarschap vervult, op de achtergrond dringt, dat de criticus nonchalant maakt ten opzichte van de technische details en hem de halfslachtige compositie van weinig ingrijpend belang doet achten voor de verbeelding van het geheel: de gave, volle ontplooiing van haar Joodse temperament. Ik ken in onze literatuur geen boek waarin het zich schoner spiegelde.

Men zou er op het eerste gezicht misschien toe komen dit een te ver gezochte schoonheid te vinden, niet rakend waar het om gaat bij æsthetische waarderingen als deze, welke slechts de artisticiteit in haar onmiddellijke verwerkelijking betreffen.

Doch men bedenke dat de huidige stand tenminste van onze *proza*-litteratuur in het algemeen geen andere maatstaf gedoogt, indien men niet alles over één kam wenst te scheren: tachtiger-epigonisme!

© 2026

DE WAARHEID
VOLKSDAGBLAD VOOR NEDERLAND
Vrijdag 19 februari 1971

Voor u uitgelezen

Een boek van verwondering

De in 1932 overleden schrijfster Carry van Bruggen is voor de meesten van ons zo langzamerhand geen goede bekende meer.
Zij is in de loop der jaren enigszins in het vergeetboek geraakt. Geheel ten onrechte overigens, want haar werk is de moeite van het lezen ten volle waard.
Het was dan ook een goede gedachte van de Wereldbibliotheek om haar roman „Het huisje aan de sloot" opnieuw uit te geven.

Het huisje aan de sloot, dat in 1921 werd geschreven, was de eerste van een drietal romans waarin Carry van Bruggen haar eigen jeugdbelevenissen verwerkte.

Opgegroeid in een orthodox joods milieu geeft zij dit weer door de ogen van een meisje, waarvan de naam ons niet wordt meegedeeld. Het gezin leeft gedurig op de rand van de armoede, maar van somberheid of verkommering is geen sprake. Overheersend in het boek is een stemming van voortdurende verwondering, waarmee het hoofdpersoontje het leven in het dorp en binnen de joodse gemeenschap, de kille, beziet en ondergaat: het Chanoekafeest met zijn prachtige lichtjes, de dood van haar tante Froukje, de verschillen tussen arme en rijke joden, de belevenissen op school, enz.

Ook de humor is rijkelijk aanwezig. Zo, als de vraag zich voordoet of een gedempte sloot met een hekje dwars-over, dat vroeger een bruggeleuninkje was, een weg is of geen weg. Op school wordt er hevig over gedebatteerd: een weg met een hek is toch evengoed een weg, „want anders zou je kunnen zeggen dat een mens met een bril geen mens meer is! Ja.... een bril, maar dat is om je ogen te verbeteren! En een houten been? Is dat soms om je benen te verbeteren? En zou een mens met een houten been geen mens meer zijn?"

Carry van Bruggen is er volledig in geslaagd het specifieke wereldje van kinderervaringen en -emoties op te roepen in een kristalklaar, gaaf proza dat daar volmaakt mee harmonieert. De lezer wordt er aan de hand van het meisje doorheen gevoerd, denkt met haar mee, voelt met haar mee — voornamelijk het gevolg van een zeer knap gebruik van de techniek van de innerlijke alleenspraak, de zgn. „monologue intérieure". Het huisje aan de sloot is, kortom, een heel bijzonder boek.

J.G. St.

Carry van Bruggen,
Het huisje aan de sloot;
Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1971
Prijs: f 13.90.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EEN BOEK VAN VERWONDERING

De in 1932 overleden schrijver Carry van Bruggen is voor velen van ons langzamerhand geen goede bekende meer. Zij is in de loop der jaren enigszins in het vergeetboek geraakt. Geheel ten onrechte overigens, want haar werk is de moeite van het lezen ten volle waard. – Het was dan ook een goede gedachte van de *Wereldbibliotheek* om haar roman *Het huisje aan de sloot* opnieuw uit te geven.

Het huisje aan de sloot, in 1921 geschreven, was de eerste van drie romans waarin Carry van Bruggen haar eigen jeugdbelevenissen verwerkte. Opgegroeid in een orthodox joods milieu geeft zij dit weer door de ogen van een meisje, waarvan de naam ons niet wordt meegedeeld. Het gezin leeft gedurig op de rand van de armoede, maar van somberheid of verkommering is geen sprake. Overheersend is een stemming van voortdurende *verwondering*, waarmee het hoofdpersoontje het leven in het dorp en de joodse gemeenschap, *kille*, beziet en ondergaat: het *Chanoekafeest* met prachtige lichtjes, de dood van tante Froukje, de verschillen tussen arme en rijke joden, de belevenissen op school, enz.

Ook de humor is rijkelijk aanwezig. Zoals de vraag of een gedempte sloot met een hekje dwars-over, dat vroeger een bruggeleuninkje was, een weg is of geen weg. Op school wordt er hevig over gedebatteerd: een weg met een hek is toch evengoed een weg:

Want anders zou je kunnen zeggen dat een mens met een bril geen mens meer is!
Ja... Maar een bril, maar dat is om je ogen te verbeteren!
En een houten been? Is dat soms om je benen te verbeteren?
En zou een mens met een houten been geen mens meer zijn?

Carry van Bruggen is er volledig in geslaagd het specifieke wereldje van kinderervaringen en -emoties op te roepen in een kristalklaar, gaaf proza dat daar volmaakt mee harmonieert. De lezer wordt er aan de hand van het meisje doorheen gevoerd, denkt met haar mee, voelt met haar mee – voornamelijk het gevolg van een zeer knap gebruik van de techniek van de innerlijke alleenspraak, de zgn. *monologue intérieure*.

Kortom, *Het huisje aan de sloot* is een heel bijzonder boek.

J.G. St.

Het huisje aan de sloot, de Wereldbibliotheek 1971. – *f* 13.90.

DAGBLAD DE WAARHEID IN DE RUBRIEK 'UW BOEKENGIDS' VAN 18-02-1950:
◂ Van Carry v. Bruggen's *Het huisje aan de sloot* verscheen bij de Wereldbibliotheek de vijftiende druk, wel een bewijs, dat dit boek, dat indertijd bekroond werd door de *Maatschappij v. Nederlandse letterkunde*, een blijvende plaats bij het lezend publiek heeft verworven. ▸

© 2026

DE 24 SCHETSEN DIE CARRY VAN BRUGGEN BIJEENGEBRACHT HEEFT IN HET HUISJE AAN DE SLOOT, zijn ontstaan rond 1920. Zij woonde toen reeds enige tijd in Laren en hertrouwde in dat jaar met de kunsthistoricus A. Pit. De bundel, die in 1921 verscheen bij de *Wereldbibliotheek*, droeg zij op aan Dr. H. Visser te 's-Gravenhage; de schrijfster was hem heel dankbaar voor de zorgen die hij aan Pit had besteed tijdens diens ernstige ziekte.
De meeste schetsen uit *Het huisje aan de sloot* zijn in de jaren 1920-1921 eerst gepubliceerd in de tijdschriften *Groot Nederland* en *Leven en werken*. Nadat ze in boekvorm waren uitgegeven, kende de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* er de romanprijs van het weekblad de *Haagsche post* aan toe. De bundel is nog steeds Carry van Bruggens meest gelezen werk; tot op heden zijn er in verschillende vormen 25 uitgaven van verschenen, nog afgezien van haar verzamelwerk *Vijf romans*.
Bij verschillende gelegenheden heeft Carry van Bruggen zich over het opschrijven van haar jeugdherinneringen uitgelaten. Vooral bij het neuriën van oude joodse melodieën kwamen haar weer allerlei beelden en taferelen voor de geest. In oktober 1922 schreef zij in een stukje voor het *Algemeen Handelsblad*:

*Juist in de tijd die we nu weer beleven, en voor hetzelfde raam en uitkijkend over dezelfde doodstille bomen met gele appels, schreef ik verleden jaar aan mijn laatste '***Huisje***' en was ik volkomen dat kind en leefde dat verborgen kinderleven van lang geleden weer volkomen mee, en voelde mij daarin gelukkig, een vreemd, weemoedig geluk, en dan schreef ik maar zo verzonken voort...*

Ongetwijfeld bezitten de stukjes uit *Het huisje aan de sloot* een sterk autobiografische inslag. Ze gaan terug op de tijd dat het gezin De Haan in Zaandam heeft gewoond en in het bijzonder op de jaren dat Carry en haar broer Jacob op de lagere school zaten.[1] Tegelijkertijd geldt dat de schrijfster een geromantiseerd en gestileerd beeld heeft gegeven van deze jeugdepisode. De levensfeiten zijn hier en daar aangepast en veel van de harde kanten van het bestaan dat het gezin De Haan in de werkelijkheid heeft geleid, zijn omgeven door een poëtisch waas of enigszins weggezeefd.
Foto's en afbeeldingen van het huisje aan de sloot zijn misleidend, omdat het gezin te Zaandam in verschillende huisjes aan het water heeft gewoond.

Joh. de Foo

1 Beiden in 1881 geboren, Carry op *nieuwjaarsdag*, Jacob op *ouderjaar*, althans in de christelijke jaartelling.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In de schetsen worden kleine voorvallen beschreven uit het bestaan van een klein meisje, dat zich nauw verbonden voelt met haar broertje. Het leven wordt in sterke mate gekleurd door het gegeven dat het gezin deel uitmaakt van een kleine joodse gemeenschap in een provinciestadje. De viering van de sabbat en feest- en herdenkingsdagen maken met hun symboliek diepe indruk op de kinderen; soms beleven zij ook iets van hun verbondenheid met het joodse volk in heden en verleden. Maar tegelijkertijd ontstaat er al vroeg een vaag kritisch besef dat er veel lege *vormendienst* waar te nemen valt. Ook zijn er kleine verwijzingen naar joden die tot de zogenoemde 'vrijen' zijn gaan behoren; rond zionisme en socialisme wordt kennelijk gediscussieerd. Voor wie enigszins op de hoogte is van de geschiedenis van het provinciale jodendom, zijn de zinspelingen op crisisverschijnselen hier waarneembaar.

In een uitzonderingspositie verkeren is in sommige opzichten een voorrecht, maar blijkt ook duidelijke schaduwzijden te hebben. Het is niet alleen vervelend dat je soms niet mee kunt doen met de anderen, maar bovendien moet je altijd bedacht zijn op onbegrip en gemakkelijk oplaaiende vijandigheid. Zwaarder dan de joodse afkomst weegt nog dat het gezin een lage maatschappelijke status bezit en vaak te kampen heeft met armoede. Vernederende situaties kunnen niet uitblijven, maar desondanks blijft een besef van eigenwaarde bestaan.

Het meisje is gauw van haar stuk gebracht, maar kent of vermoedt in zichzelf toch een gevoel van geestelijke superioriteit; vooral haar vader is voor haar een autoriteit. In de praktische dingen van het leven is zij onhandig, maar zij is weetgierig en als het op voelen en denken aankomt, is zij een uitzonderlijk iemand.

Terwijl anderen de meeste dingen vanzelfsprekend vinden, bezit zij in sterke mate de gave van de verwondering. Die maakt kleine voorvallen tot ware belevenissen, ondersteunt haar observatievermogen, zet haar aan tot vragen en is soms een bron van angsten. Alles bij elkaar kent het meisje een heel scala van bijzondere sensaties, die haar meer dan eens een wonderlijk-vreemd en angstig-zoet gevoel van volheid geven en moeilijk te definiëren verlangens oproepen.

In haar groeit op den duur, vooral gevoelsmatig, een vaag metafysisch besef. Daarbij moet gedacht worden aan het ervaren van iets als het goddelijke, het AL-ENE, de EENHEID, die zich in de afzonderlijke dingen en in de individuele mensen manifes-

y ca. 1900

© 2026

teert. Met dat alles omvattende wil het meisje één worden, zij wil er liefst in opgaan. Een mooi voorbeeld waarin de gesuggereerde vorm van mystiek een hoogtepunt bereikt, is de *Avondwandeling*. Daarin worden vele bijzondere gewaarwordingen beschreven. Wanneer het meisje ten slotte op de pont het water oversteekt, staat er:

'[...] en nu komt het weer over haar heen en rondom haar en in haar als een golving lauw en week, dat vreemde en tere, machtige en droomachtige van even geleden, haar borst vervullend tot in de keel... als lauw en zoetvloeiend water is het, waarin ze smelt... en opnieuw gaan de dingen meer dan ze zijn betekenen en zij ook betekent iets dat ze zelf niet is. [...] En al maar meer en meer gaat alles nu weer betekenen, terwijl zij-zelf al meer en meer in wat haar overstroomt versmelt... er is iets, waarover ze denkt, maar ze weet niet wat, het deint naar haar toe, op de golven van wat haar overspoelt, dat waarin ze versmelt, maar als ze ernaar wil grijpen, dan ebt het weer af.'

Het grote levensgeheel, waar zij zelf ook deel van uitmaakt, laat zich soms even raden en vermoeden, bijvoorbeeld naar aanleiding van aardrijkskundige namen en prenten. En als zij stilletjes over het water staart, 'dan kan ze aan dat alles tegelijk denken en van dat alles tegelijk voelen dat het bestaat en dat zij tegelijk met alles ook zelf bestaat, hier, middenin de wereld, en dat is heel vreemd.'

De hier aangeduide gevoelens maken Het huisje aan de sloot tot meer dan een reeks poëtisch beschreven taferelen uit het leven van een gevoelig kind dat opgroeit in een joods milieu. Wat de verschillende schetsen met elkaar verbindt en wat tot op zekere hoogte ook hun volgorde bepaalt, is het ontstaan van een bepaald levensbesef. Allerlei ervaringen en voorvallen zijn in de eerste plaats 'wonderlijk' en 'vreemd'. Ze 'openbaren' allemaal iets of stemmen tot nadenken over facetten van het leven.

In de eerste schets beleeft het meisje, samen met haar broertje, eigenlijk al iets van de 'ontroeringen uit het dichtbije en uit het verre', terwijl zij bevangen wordt door het gevoel hoe groot en overstelpend vol het leven eigenlijk is met zijn zoete en zware geheimen. Het komt in compositorisch opzicht mooi uit, dat de laatste schets op een wat hoger niveau eveneens beschrijft dat het leven door zijn volheid soms bijna niet te dragen valt. Tussen dit begin en dit voorlopige eindpunt is er een proces van bewustwording op gang gekomen. Daarbij is het meisje vooral ook gaan ervaren dat de idee van de Eenheid van alle dingen zich voordoet in haar eigen gevoelsmatige denken. Maar dat gebeurt slechts bij vlagen en je kunt er nauwelijks enige greep op krijgen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Bij alle schetsen is op de achtergrond een vertelinstantie aanwezig, die in de beschrijvingen meestal heel dicht bij het hoofdpersonage staat en bij herhaling overgaat tot bewustzijnsweergave via de zij- of de je-vorm. Vooral bij het gebruik van de tegenwoordige tijd wordt de lezer bijna als vanzelf verplaatst in het denken en voelen van het meisje. In de literaire kritiek is echter meermalen de opmerking gemaakt dat de vertelinstantie zich soms zelf iets te veel laat gelden in het suggereren van een typisch kinderlijke belevingswereld. De autobiografische achtergronden van *Het huisje aan de sloot* zijn niet vreemd aan dit procedé, in zoverre een inmiddels gerijpte en gevormde vrouw over zichzelf als het kleine kind van vroeger vertelt.
In de schetsen wordt kennelijk dikwijls geprobeerd om in de beschrijvingen iets te handhaven van een kinderlijke manier van denken en waarnemen. De woordkeuze moet in principe eenvoudig blijven en er komt veel nevenschikkend zinsverband voor. Het uitdenken van de dingen verloopt bovendien bij stukjes en beetjes, via veel vragende en elliptische zinnetjes. Verder bezit Carry van Bruggens beschrijvingskunst een typisch zintuiglijk karakter, met het accent op zien, voelen, ruiken, horen. Allerlei bijvoeglijke naamwoorden, woordkoppelingen, synesthesieën en andere vormen van beeldspraak moeten fijne schakeringen aanbrengen, maar dat gebeurt niet meer op zo'n exuberante manier als bij sommige Tachtigers gebruikelijk was. Wat vooral de aandacht vraagt, is het oproepen van bijzondere gewaarwordingen die in eerste instantie veelal een fysiek karakter bezitten, maar dan overvloeien in existentiële en af en toe ook min of meer mystieke belevingen.

POËTICA – Het ligt voor de hand dat er in de beschrijving van een kinderlijke belevingswereld geen literatuuropvattingen voorkomen. Een aardige bijkomstigheid is echter, dat het motief van het weer oproepen van dingen door de ermee verbonden melodieën te zingen (zie bij de hierboven al besproken achtergronden) ook voorkomt in de schets *Maneschijn met koek*.

CONTEXT – De schetsen, en de vervolgen daarop in de bundels *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden* - passen heel goed in Carry van Bruggens oeuvre, waarin vooral vanaf de roman *Heleen* het zoeken naar een levens- en wereldbeschouwing centraal heeft gestaan. Wanneer men kennis neemt van die ideeënwereld, dan blijkt dat daarin de verwondering beschouwd wordt als het begin van een bewustwordingsproces dat stap voor stap moet leiden tot inzicht in jezelf en de levensverschijnselen. Een essen-

© 2026

tieel punt in Carry van Bruggens denken is dat de individualistische mens zichzelf onophoudelijk vragen stelt, terwijl de 'kuddedieren' daarentegen geleid worden door ongemotiveerde stelligheden en vanzelfsprekendheidsgevoelens. Collectivisten plegen vast te houden aan eenmaal gemaakte onderscheidingen, maar een individualist wordt juist geleid door het verlangen naar het opheffen van grenzen en streeft uiteindelijk naar een vorm van mystieke eenwording (*unio mystica*). In hem of haar komt de Eenheid weer tot besef van Zichzelf, al zijn er ook dikwijls tegenkrachten werkzaam.

Wie dat wil, kan Carry van Bruggens schetsen uit de jaren twintig gemakkelijk verbinden met bijvoorbeeld het filosofisch essay *Prometheus* (1919) of haar synthetische roman *Eva* (1927). Vooral in dat laatste boek worden allerlei punten opnieuw opgenomen, zowel op het anekdotische vlak als wat het gebruik van bepaalde motieven en symbolen betreft (zoals de puzzel die gelegd moet worden, de vurige wagen van de profeet Elia, de stem van het water en van de wind). Dat het meisje uit *Het huisje aan de sloot* beschreven wordt als bij uitstek taalgevoelig, is niet verbazingwekkend voor wie weet dat Carry van Bruggen bijvoorbeeld in *Hedendaags fetisjisme* (1925) veel over taal geschreven heeft.

Verder is van belang dat Carry van Bruggen tezamen met enkele andere schrijvers zoals Arthur van Schendel heeft willen breken met het naturalisme: niet alleen door naar verinnerlijking te streven, maar ook door een bepaalde levensidee tot uitdrukking brengen. Zelf duidde zij dat streven wel aan als het toewerken naar een *nieuw realisme*. In literair-historisch opzicht valt het bovendien op dat *Het huisje aan de sloot* een van de werken van Carry van Bruggen is waarin gemakkelijk overeenkomsten zijn aan te wijzen met het sensitivisme van Lodewijk van Deyssel en anderen.

WAARDERINGSGESCHIEDENIS

In zijn bespreking van *Het huisje aan de sloot* schreef M. Nijhoff indertijd: *Carry van Bruggen, die wij reeds van zoveel verschillende zijden leerden kennen, heeft hier eindelijk haar beste kant getoond [...].*' Dit oordeel en de implicaties daarvan zijn representatief voor een van de hoofdlijnen in de ontvangstgeschiedenis van Carry van Bruggens werk. Men had deze schrijfster allereerst leren kennen door enkele geruchtmakende romans, die volgens velen wel interessante kanten bezaten, maar waarop ook veel aan te merken was. Daarnaast had men kunnen vaststellen dat zij zich, vooral blijkens artikelen en de grote verhandeling *Prometheus*, ook op het pad van de wijsbe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

geerte had begeven, maar er werd dikwijls betwijfeld of dit nu wel zo'n gelukkige greep van haar was geweest. Wie aldus aankeek tegen haar oeuvre, was al gauw geneigd om de fijnzinnig beschreven jeugdherinneringen uit *Het huisje aan de sloot* en de vervolgen daarop extra te waarderen als voorbeelden van heel zuiver en harmonisch proza, dat niet betogend en redenerend van aard was en geen opstandigheid, wrok of zelfbeklag meer kende.

Een dergelijke visie is niet alleen te vinden bij beoordelaars van het eerste uur als Nijhoff, Carel Scharten of Roel Houwink. Via invloedrijke herdenkingsartikelen van Gerard van Eckeren en anderen vindt men een soortgelijke opvatting ook later nog meermalen terug, tot in de grote studie van Jacobs (1962) toe. Kritische kanttekeningen hebben dan vrijwel alleen betrekking op de vraag of de latere schrijfster zich misschien af en toe toch niet te veel opgedrongen had aan het kind dat zij zich van vroeger herinnerde.

Vooral door toedoen van Menno ter Braak - met de naoorlogse criticus H.A. Gomperts in diens voetspoor - is men echter ook anders tegen Carry van Bruggens werk gaan aankijken. Binnen deze visie zijn sommige critici in de eerste plaats gaan pleiten voor de *prometheïsche kanten* van deze schrijfster; daarmee hebben zij vooral gereageerd op haar levens- en wereldbeschouwelijke zoektocht. Dat ging zeker niet gepaard met een veroordeling van de bundels met jeugdherinneringen, maar bracht wel mee dat men die veelgelezen boeken kennelijk wat minder interessant vond. Dat het hier geen kwestie van kiezen of delen hoeft te zijn, kan blijken uit de hierboven gegeven interpretatie, waartoe Ruth Wolf een aanzet heeft gegeven.

Voor deze bespreking is gebruik gemaakt van de eerste druk, Amsterdam 1921.

© 2026

SECUNDAIRE LITERATUUR

M. Nijhoff. In: *Het nieuws van den dag*, 12-5-1921.
M. Nijhoff, Verzameld werk, deel II, Amsterdam 1961.
Roel Houwink. In: *De stem*, 1921, p. 479-480.
Marie Schmitz. In: *Den gulden winckel*, juni 1921.
Is. Querido. In: *Algemeen Handelsblad*, 9-7-1921.
J. Prinsen J. Lzn. In: *De Amsterdammer*, 13-8-1921.
J. de Wit. In: *Elsevier's geïllustreerd maandschrift*, 1921 II.
Annie Salomons. In: *Leven en werken*, januari 1922.
J. Kloos-Reyneke van Stuwe. In: *De nieuwe gids*, 1922 I.

A.M. de Jong. In: *Het volk*, 22-7-1922.
C. Scharten, *De felle jeugd*. In: *Kroniek der Nederlandsche letteren 1919-1920* III, Amsterdam 1923
C. Tazelaar, Moderne romankunst. In: *Opwaartsche wegen*, juli 1923.
Gerard van Eckeren, *Carry van Bruggen*. In: *Geschenk 1933* (t.g.v. de Nederlandse boekenweek).
M.-A. Jacobs, *Carry van Bruggen; Haar leven en literair werk*, Gent 1962.
Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt; Over leven en werk van Carry van Bruggen*, Amsterdam 1980
W. Otterspeer, *Carry van Bruggen; Het denken als deernis*, Weesp 1984

LEXICON VAN LITERAIRE WERKEN 14 – MEI 1992

Uit het nawoord van de trilogie *Verhalend Proza*

(De verlatene, Het huisje aan de sloot, Eva) Bezorgd door J. M. J. Sicking, Amsterdam 2007:

‹Aspecten van het nadenken over het collectivisme en individualisme staan bij nauwkeurig lezen ook in de bundel *Het huisje aan de sloot*, al is de toon daarin meestal mild. De hoofdfiguur beleeft alles wat zij in haar omgeving ziet en meemaakt buitengewoon intens. Van tijd tot tijd leidt dat ertoe dat zij zelfs *deernis* voelt met de natuur en de wereld en vaak krijgt zij het gevoel *dat het leven, door zijn volheid, bijkans niet te dragen is*. Ook daardoor stijgen de schetsen uit boven het tijdsbeeld dat zij óók geven. Evenals Daniël in *De verlatene* verheugt het meisje in *Het huisje* zich op de joodse feestdagen en ook in haar komen veel twijfels en vragen op. Zij vindt ze het vreemd dat formele overtredingen van de religieuze voorschriften veel zwaarder lijken te tellen dan echt vals en gemeen gedrag. En ze wordt opstandig wanneer ze merkt dat wie arm is, natuurlijk wel zijn plaats moet kennen als het om kwesties van echt en onrecht gaat. Het thema dat in deze bundel extra aandacht krijgt en hoort bij de bezinning op het individualisme in het algemeen, is dat van de fundamentele verwondering. Vooral bij zintuiglijke indrukken kan die verwondering uitgroeien tot wat in de literatuur rond 1900 een *sensatie* heet en dan samengaat met een vaag metafysisch besef waarvoor bijna geen woorden te vinden zijn. Zo leidt in de *Avondwandeling* het per pont oversteken van het water tot een bijzondere gewaarwording: *Op de golven van wat haar overspoelt, dat waarin ze versmelt, maar als ze ernaar wil grijpen, dan ebt het weer af*. Alle thema's uit Carry van Bruggens werk komen uiteindelijk samen in de zonder meer tot de literaire canon behorende roman *Eva:* het boek waarin zij ook naar haar eigen overtuiging de synthese had gevonden tussen de denkster en de schrijfster in zichzelf.›

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

PASSIE EN WIJSHEID, De *Volkskrant* 03-09-1993 door Gerry van der List
Mede naar aanleiding van het ellenlange VPRO- interview over 'proto-fascisme'.

TOEN DE INTERVIEWER, DIE LANGZAAM DOOR LEEK TE KRIJGEN DAT ER WERKELIJK GEEN VERSTANDIG WOORD VAN DE LIPPEN VAN ROSI BRAIDOTTI ROLDE, durfde te vragen waar ze al haar *sweeping statements* eigenlijk op baseerde, was een meewarige glimlach zijn deel. Minzaam deelde Braidotti mee dat het haar slechts ging om *passionate convictions*. Alsof de intensiteit waarmee een overtuiging wordt verkondigd, iets zou zeggen over de juistheid ervan.
Dat passie en intellectuele integriteit, verontwaardiging over discriminatie en wijsheid goed samen kunnen gaan, blijkt uit *Overgave en verzet*, een proefschrift over Carry van Bruggen waarin Jacob Sicking licht probeert te werpen op de levens- en wereldbeschouwing van deze zoekende ziel, die zo hartstochtelijk naar kennis streefde dat ze er geestelijk aan ten onderging.
De studie, zo schrijft de auteur geeft een beeld van *een denkende vrouw*, die met veel moed en volharding haar niet geringe talenten gebruikte om inzicht te krijgen in haar levensproblematiek en een leidraad te vinden voor haar handelen.
Wat verwonderlijk is, is dat Nederlandse feministen die moed. en volharding zo weinig gewaardeerd hebben en de schrijfster van een prachtige roman als Eva en een oorspronkelijk filosofisch werk als *Prometheus* nauwelijks als een belangrijke voorvechtster hebben beschouwd. Alleen Renate Rubinstein heeft zich een bewonderaar getoond.
Haar bundel met de aan Van Bruggens taalkundige studie *Hedendaags fetisjisme* ontleende titel *Hedendaags feminisme* is als eerbetoon aan Carry opgedragen.
Ook Rubinstein werd door de feminisdemici niet als betrouwbare beschouwd.
Dat Van Bruggen niet is ingelijfd door de vrouwenbeweging zal wel te maken hebben met haar afkeer van collectiviteiten. Zij hekelde de eenvormigheid, het conservatisme en het dogmatisme waartoe de menselijke kuddedrift leidde. Het zoeken naar waarheid was in haar ogen een eenzaam avontuur. In maatschappelijke bewegingen voelde *het overgevoelige Zaanse jodinnetje* zoals Annie Romein haar noemde zich niet thuis.
Ook een rol heeft waarschijnlijk gespeeld dat Van Bruggen de strijd tussen de seksen niet als wezenlijk voor het bestaan beschouwde.
Alles wat mens maakt tot man of vrouw is incidenteel, bijkomstig, merkte ze op,
alles wat man of vrouw maakt tot mens is blijvend en essentieel.

© 2026

Hoewel ze zich opwond over de achterstelling van vrouwen en discriminatie in haar romans een belangrijk motief vormt, deed Van Bruggen schamper over de *vrouwenkiesrechtdames* die dachten dat een grotere bemoeienis van vrouwen met de politiek de staatshuishouding aanmerkelijk ten goede zou komen. Het is niet meer dan billijk dat vrouwen gelijke rechten krijgen, stelde ze, maar een drastische verbetering van de maatschappij zal dat niet tot gevolg hebben. Volgens de reeds geciteerde Annie Romein was Van Bruggen geen moderne vrouw. De marxistische historica betreurde het vermoedelijk dat de schrijfster niet op de barricaden te vinden was, De *Internationale* zingend en strijdend voor de verworpenen der aarde.

Het gebrek aan politiek activisme van Van Bruggen laat echter onverlet dat ze een indrukwekkend oeuvre heeft achtergelaten, dat, hoewel ongelijkmatig van kwaliteit, nog altijd boeit, iets wat van de meeste emancipatieromans van schrijfsters die rond de eeuwwisseling voor 'modern' doorgingen, moeilijk gezegd kan worden. Misschien is het schrijven van interessante boeken ook wel waardevoller dan het meelopen in demonstraties of het verkondigen van politiek-correcte standpunten. Het zou in ieder geval aardig zijn als de VPRO eens een programma wijdde aan Carry van Bruggen.

Dat zou de vrouwenzaak meer goed doen dan het uitzenden van interviews met post-moderne feministische orakels.

NIEUW ISRAËLITISCH WEEKBLAD
11-09-1992

Bij uitgeverij *Passage* uit Groningen komt binnenkort de handelseditie uit van het proefschrift over het werk van Carry van Bruggen van dr. Jacobus Maria Joseph Sicking , met de titel OVERGAVE EN VERZET.

De auteur ontwikkelt hierin een nieuwe visie op het werk van deze eigenzinnige schrijfster en filosofe, vooral door haar beschouwende en literaire werken met elkaar te vergelijken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Uit de NRC van 13 december 1927

Gisteravond heeft Carry van Bruggen, in de reeks lezingen, vanwege de *Bijenkorf* georganiseerd, gesproken over:

Vrouwenfiguren in mijn werken.

In deze vrouwenfiguren geeft de schrijfster niet zichzelf en toch kan in iedere figuur de schrijfster worden herkend. Immers, alle kennis is zelfkennis; alle kennis van de wereld, van de mensheid berust in dat, wat de mens van zichzelf weet, maar het belangrijke van de wereld kan men alleen zien door middel van de buitenwereld. Het is er mee als met iemands eigen aangezicht, het belangrijkste van ieder mens: toch kan men het niet waarnemen zonder spiegel. Zo wordt in ieder der vrouwenfiguren het wezen van haar, die ze geschapen heeft, weerspiegeld. In de eerste plaats willen al deze vrouwen geen vrouwen, maar mensen zijn. Dit hangt samen met het feit, dat op het ogenblik, toen juist de strijd tussen man en vrouw hevig gestreden werd, de schrijfster bezig was met het schrijven van *Prometheus*, waarin ze zich rekenschap gaf van ieder woord. Ze veroverde het inzicht, dat de mensen tweesoortig zijn: de *men-of-fact*, de *men-of-idea*, twee groeperingen, waartussen een onoverbrugbare kloof bestaat. Door dit inzicht werd het onderscheid tusschen man en vrouw niet alleen gering, het bestond zelfs niet, want mannen én vrouwen behoren zowel tot de ene als tot de andere groep. *Maar de vrouwenfiguren in mijn romans kenmerken zich door de tragische trek van de zelfverdeeldheid. Daar, waar ze superieur zijn, kunnen ze zich toch niet laten gelden, omdat het geluk der vrouw van de man afhangt, omdat de vrouw in laatste instantie zegt, wat de man graag horen wil. Dit doet ook Marianne in* ***Het leven van een denkende vrouw***. Het emotionele speelt bij de betrekking tussen man en vrouw een belangrijke rol. – Altijd ook zijn de vrouwen in de romans van Carry van Bruggen *men-of-idea*: ze zijn zonder ambities, staan buiten de politiek. Ze willen het leven begrijpen, waarvan ze het begrip nooit kunnen vinden ; behoefte aan liefde is haar kenmerkende eigenschap en dit brengt weer die zelfverdeeldheid. Alle intellectuele vrouwenfiguren in deze romans zijn tegelijk liefde-vrouwen: *Tot zelfontplooiing kan men pas komen, als men de liefde deelachtig is*. Alle boeken van Carry van Bruggen eindigen in mineur : levenslust en levenskracht zijn het bezit van de vrouwen, die er in optreden, maar ze zijn eeuwig zoekend naar het begrip van de wereld, eeuwig verlangend naar een geluk, dat ze hier onvindbaar weten. Aandachtig hebben de hoorders de boeiende welsprekendheid van de schrijfster gevolgd.

Hartelijk was het applaus.

© 2026

Zaterdagavond hield mevrouw Dr. A. Pit (Carry van Bruggen) op de tentoonstelling der *Reizende Tentoonstellingsgroep* (R.T.G.) in de kunstzaal van *Hotel Hamdorff*, hare aangekondigde lezing over *Het huisje aan de sloot*.
Er was een talrijk publiek aanwezig, dat met aandacht de rede der bekende Larense schrijfster volgde.
Zij die vermeenden, dat Carry van Bruggen deze avond uitsluitend zou spreken over haar laatste boek *Het huisje* hadden zich vergist.
Spreekster hield meer een algemene beschouwing waarbij vooral op de voorgrond trad, dat door haar een algemene egalisatie wordt beoogd, een algemene passiviteit, waardoor men ten slotte tot de overtuiging komt: *niet ik denk, maar er wordt in mij gedacht, alleen dan kunnen we,* volgens spreekster, *loskomen van dat kleine ik* en haalde tot voorbeeld aan, dat een schilder wel zegt: *ik schilder of ik teken zoals ik het zie*, dat is wel zo, doch daarbij tevens vergeet dat we zelf onze ogen niet ingesteld hebben. –
Spreker toonde vervolgens aan dat in alles een overheersend moeten is, een ritme dat te vergelijken is met dag en nacht, eb en vloed. Vele interessante voorbeelden werden nog door spreker ter verduidelijking harer opvattingen naar voren gebracht. – Vervolgens haar werken besprekende, deelde Carry van Bruggen mee dat haar eerste boek *In de schaduw* door haar geschreven werd in de tijden dat zij sterk geïmponeerd werd door Querido, van Deijssel, e.a., dit boek was werkelijkheid geweest in de Zola'se zin, echter zonder ziel. – Haar tweede boek *Helène*, was ziel zonder werkelijkheid, terwijl zij in haar derde boek *Het huisje aan de sloot*, waarbij hoort dat haar daarop volgende werk *Avontuurtjes*, alleen beschreven had, hoe de ziel van het kind het water voelde. – Uit haar werken, *De verlatene* en *Het joodje* stijgt, volgens spreker een strenge, koele, heersende vaderfiguur op, terwijl uit haar latere boeken een geheel andere vaderfiguur opstijgt. *Avontuurtjes* had zij opgedragen aan haar vader; zou zij het niet aan hem hebben opgedragen, dan zou zij bij dit werk hebben willen vermelden: *Dit boek wordt opgedragen aan allen die het leven willen smaken, doch niet op zijn Pallieters.*
De heer Theo Rueter zei spreekster dank voor haar belangwekkende lezing, daarbij opmerkende, dat wellicht niet allen het met haar opvattingen eens zouden zijn.

Door mejuffrouw Lou Loeber werden bloemen aangeboden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©

2026

Het volk: Dagblad v.d. Arbeiderspartij 04-08-1920:

Pallieter verboden –

Namens het Nederlands Episcopaat brengt de aartsbisschop van Utrecht in de katholieke bladen ter algemene kennis, dat bij besluit van de H. Stoel d.d. 20 Juli 1920 de lezing van het werk *Pallieter* door Felix Timmermans (*Kampen & Zoon*, Amsterdam) de katholieken is verboden. ¶ Timmermans is een streng katholieke Vlaming. *Pallieter* heeft vooral in ons land een ontzaglijke opgang gemaakt als een heerlijke uiting van gezonde levensvreugde. Het werk is aanvankelijk ook in de katholieke pers door bevoegde beoordelaars uitbundig geprezen. Later bonden de lofzangers allengs in. Thans hebben de dompers het pleit gewonnen.

ONMIDDELLIJK-ÆSTHETISCH GESCHAT IS ONS 'MODERN' PROZA TE LAAT. De meest vooruitstrevenden kijken tegen de hielen van Strindberg aan, het gros experimenteert nog in de naturalistische school.
Men dient met twee maten te meten. Het ware een laaghartigheid *le vieux style* te beoordelen naar nieuwe verwachtingen, zolang de generatie, waarin hij groot werd, hem in een zekere mate van volkomenheid beheerst. Wanneer men dit laat gelden zijn de terreinen der kritiek ruimer en minder met stekelgewas begroeid.
Carry van Bruggen behoort tot hen, die – hoewel moeizaam – een zekere mate van stijl-volkomenheid hebben bereikt. Haar ouder werk leed, naast vluchtigheid, vooral onder een gemis aan eigen, zuivere stijl (een typisch kenmerk van menig post-tachtigertalent), dit heeft zich in haar laatste boek geheel ten goede gekeerd.
Ten bewijze een citaat:

'*O het is al zo lang geleden... zolang, dat het haar soms wel eens lijkt, alsof ze het maar had gedroomd. Ja ze weet nog wel alles van die avond – hoe buiten het hekje de lantaarn stond te schijnen midden in de dikke, glinsterende sneeuw, die helemaal tegen hem opgekropen was; hoe de glijbaantjes blonken in het midden van de straat er donkerder afliepen, naar de rollaag toe, hoe uit de verte, aan den schuddende kop van een langzaam stappend paard, de bellen rinkelden, en hoe stil het verder was...*'

Misschien is het hele boek niet anders dan een herinnering, een bescheiden souvenir van een die groot heeft durven leven. En deze levensdurf verging met de jaren niet! Doch het is beter over deze dingen met zeer weinige woorden te spreken, waar zovelen thans luide hun terugtocht verkondigen en de begraving hunner 'dwaze' illuzies voltrekken in grootse praal.
Nobeler dan resignatie de late, maar volledige aanvaarding. Ook dit is een winst van Carry van Bruggen's nieuwste werk.

Roel Houwink (1899 1987)

[Als lid van de *Kultuurkamer,* medewerking aan pro-Duitse bladen, werd hij gestraft met een tijdelijk publicatieverbod, boete en een voorwaardelijke gevangenisstraf.]

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Arsenaal Tijdschrift voor letterkunde Jrg.6 – № 3 – mei-juni, Gent 1950

In tijdschrift drukten wij reeds onze verwondering uit over het feit, dat de *Wereldbibliotheek* de laatste tijd met minderwaardig werk voor de dag is gekomen. En thans wijst de uitgave van Carry van Bruggen's *Het Huisje aan de Sloot* (15de druk!) allerminst op een gunstige kentering, zodat wij de bedoelingen van deze uitgeverij, welke indertijd nochtans hoog in aanzien stond, steeds minder kunnen begrijpen. Het wordt dan ook hoogtijd, dat de *Wereldbibliotheek* aandacht begint te besteden aan moderner en merkwaardiger werk. Een boek als *Het Huisje aan de Sloot* kan in onze tijd niet meer gewaardeerd worden. Het is hopeloos verouderd, te sentimenteel, te petieterig en zo vol van diminutieven, dat den papenvreter nog liever de litanie van Alle Heiligen zou lezen dan deze siroop-vertelseltjes. – Nochtans... Laten wij de uitgever aan het woord: 'Deze teder-realistische kinderherinneringen, die *Eertijds Zo Wel Verdiend* bekroond werden door de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*.' De lezer gelieve zelf een besluit te trekken uit de woorden (die wij met hoofdletters in cursief omzetten) en last not least te beproeven of zijn maag tegen dergelijk brouwsel bestand is. Hier volge dan een aperitief uit de stokerijschool van de Tachtigers:

'*Glad-zwart is de vloer van het paleis, roerloos staan de pilaren... het jongetje, het meisje bewegen de armen, waarmee ze steunen op het vaal-groen wrakke hekje, en weer moeten ze glimlachen en eventjes zuchten, schuchter en bevreemd, om die zwaarte binnen in ze, die ze niet doorgronden, daar ze niet bevroeden, hoe, zonder dat ze zagen en zonder dat ze luisterden, hun zieltjes zijn volgelopen van de ontroeringen uit het dichtbije en uit het verre... de droeve weemoedsroep van de scheidende boot, als een schimmig glimmeren van verre, bleke zeeën; het flemen van de vogel, het ruisen in de vlierstruik...*'

Remi Boeckaer

¶

Neerlandia, Jrg. 56. *Algemeen Nederlands Verbond*, Den Haag 1952

Gezer, stel U voor, dat een boek in Nederland een 7e druk beleeft! Dan moet het toch wel een bijzonder boek zijn. Wij herinneren ons van vroeger de *Camera* van Hildebrand en de *Max Havelaar* van Multatuli en.. misschien nog enkele, die altijd 'gingen' en 'gaan', nog gaan. – Maar moderne boeken komen en verdwijnen uit de gedrukte wereld en men vergeet ze, totaal, op een enkele uitzondering na. Carry van Bruggen's *Huisje* houdt het nog steeds en deze roman zal het blijven houden, zolang er Nederlanders zullen zijn, die genoeg kind zijn gebleven om deze retrospectieve dromen van Lize de Haan te kunnen nadromen.

Onze tijd is de tijd van de luidruchtigheid. Men praat, men schreeuwt, men maakt lawaai, om de eigen innerlijke stem maar niet te horen. Men leeft van de echo. Men vreest de stilte, de eenzaamheid, de inkeer tot zich zelf.

En toch – het oude boek, de Bijbel, bindt het koninkrijk der hemelen aan het worden als een kind. – Als een kind...

En wie de eenvoud des levens kent, die geniete van deze intieme herinneringen van Carry van Bruggen, die ouder geworden, de jacht en de luidruchtigheid van de moderne tijd ontvlucht, in de herbeleving van een jeugd, die voorbij gaat, maar desondanks eeuwig is.

E.H. Bos

© 2026

Van dezelfde schrijfster verschenen bij de Wereldbibliotheek N.V. Amsterdam-Sloterdijk

DE VERLATENE

12de druk. — Keurband *f* 4.25
Bandontwerp
B. van Dam-van Bruggen

HET HUISJE AAN DE SLOOT

11de druk. — Keurband *f* 3.50
Bandontwerp Fré Cohen

DE GRONDGEDACHTE VAN PROMETHEUS

Ingen. *f* 0.50 — Geb. *f* 1.—

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN: De Verlatene, (5e dr. 9de duizend) Ing. *f* 3.15, Keurb. *f* 4.40

„In de Verlatene heeft C. v. Bruggen op meesterlijke wijze geteekend het leed der Joden-ouders, die hun kinderen zien afvallen van het oude geloof." *Tijdspiegel.*

„Het is een buitengewoon mooi boek, deze „roman uit het joodse leven," zeker een der beste, die in de laatste jaren in ons land geschreven zijn. Een boek, dat diep grijpt in het leven. Een boek, dat niet bang is voor grote middelen, maar dat toch prefereert in de regel eenvoudig te zijn, zich niet op te dringen, zo een boek, dat geschreven is in de overtuiging, dat alles wat werkelijk leven is, de moeite waard blijken zal, ook al is het niet ontooid van duizenderlei opzettelikheden, die „effect" moeten maken.

Het is de trouwe historie van een joodse familie, die uit d'r aloude eenheid langzaam wegbrokkelt, waar het moderne leven aan vreet met zijn koele bewustheid en alleen de vader onaantastbaar, onwrikbaar vindt in hardnekkige toewijding aan de oude tradities van het geloof." *Het Volk.*

KEES VAN BRUGGEN: Het verstoorde Mierennest (4e dr. 8ste duizend)
Ing. *f* 3.70, Keurband *f* 4.95

„Dit werk is de rake te boek stelling van een fijne meditatie, die fantasievorm aannam. ... Het heele boek is een werk van hoogen humor." *Het Vaderland.*

„Dit is een buitengewoon belangwekkend boek. Wij hebben hier onzen Swift die den Gulliver schiep, onzen De Foe, onzen Jules Verne in den heer Van Bruggen. Een boek, in groote tijden, van groote visie." *Rott. Nieuwsblad.*

„Het Verstoorde Mierennest is eigenlijk een waar sensatieboek, vol van de grilligste tooneelen die iemand zich ter wereld kan voorstellen." *Tijdspiegel.*

„Een roman zooals er in onze taal nog maar weinigen bestaan en die in het soort herinnert aan de sociologische fantasieën van Wells." *Vox Studiosorum.*

„Een bijzonder oorspronkelijk schrijver, wiens werken de meeste aandacht verdienen. . . een heerlijk boek."
Vlaamsch Heelal.

„Deze vernuftige en spoelsche fantasie"....
Nieuws van den Dag.

KEES VAN BRUGGEN: Een goed Huwelijk (2e dr. 6de duizend)
Ing. *f* 3.15, Keurband *f* 4.40

„Een zeldzaam moedig boek van een zeer moedig schrijver." *Is. Querido.*

© 2026

SLECHTS WEINIGEN IS HET GEGEVEN GODS OORDEEL IN DE GESCHIEDENIS TE KUNNEN ONDERKENNEN.

Maar iedereen kan zich laten leiden door de woorden van de Baäl Sjem:

Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar dan niet moeilijk over doen. Laat hij zich bewust worden van zijn eigen kwaad en daar dan aan gaan werken.
Want wat hij gezien heeft, is ook binnenin hem.

We zijn lichtvaardig omgegaan met Gods naam. Eeuwenlang klonk zijn stem in de woestijn. Met wat een behendigheid wisten we die stem in onze tempels te vangen en onschadelijk maken! Onze wereld doet denken aan een slangenkuil. We zijn niet pas in 1939, of zelfs 1933, in die kuil gevallen. We zijn er generaties geleden al in terechtgekomen. De slangen brachten hun gif in het bloed van de mensheid, waardoor we geleidelijk verlamd raakten; zenuw na zenuw werd verdoofd, onze geest stompte af en onze blik verduisterde. Goed en kwaad, eens zo helder als dag en nacht, zijn vervaagd en wazig geworden.
Geweld wordt verheerlijkt, mededogen veracht en we gehoorzamen de wetten van de markt. Het visioen van het heilige is vrijwel uit de menselijke ziel verdwenen.
Terwijl de mens bezig is zichzelf op te hangen, ontdekt hij dat het makkelijker is anderen op te hangen.
Het geweten van de wereld is vernietigd door hen die altijd anderen de schuld gaven. We hielpen mee het licht te doven dat door onze vaderen werd aangestoken. We verruilden heiligheid door gemak, trouw voor succes, liefde voor macht, wijsheid voor informatie, traditie voor trends.
Toen Israël bij de Sinaï kwam, hief God de berg op, hield hem boven hun hoofd en zei: *Of jullie nemen de Thora aan, of jullie worden onder de berg verpletterd.* De berg van de geschiedenis hangt boven onze hoofden. Zullen wij het verbond met God vernieuwen?

4e druk

ISBN 978-9-080730-05-2

FENOMENOLOGISCHE KLASSIEKEN BIJ UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

U.M. ABRAXAS/*Zuider-Amstel*

GOD
ZOEKT DE MENS

©
2026

Een filosofie van het jodendom

door

Abraham Joshua Heschel

LETTERS: DTL Haarlemmer, DTL Haarlemmer-Sans, Dutch Mediæval, Garalda, Salden, Trinité
23/12/23/24/04/26/. 24 april 2026, 0:18 (2e druk)
ABRAXAS | *Judaïca*

DE FELLE JEUGD

Een van de beste, een van de zuiverste, en een van de sterkst-levende verzen van Carel Steven Adama van Scheltema † 1924 is uit zijn *Zingende Stemmen*, dat heerlijk-warme gedicht met die veel te matte naam:

Ode aan de Jeugd.

Eens, in het milde licht,
Eens in de middagzon,
Toen ik als kind alleen,
Zacht en verzaad
Als een bloem aan het venster hing,
Vulde de zon mijn ziel
En zag ik de schoonheid aan
En was ik wijs en goed
En wist ik wat zalig was.
O! nooit - nooit zag ik haar meer
Met zo diepe deugd,
Zo dicht aan mijn hart nabij
Als in die verre jeugd -
Nooit meer als gij!
Eens, toen de avond kwam,
Eens, toen het donker wierd,
En ik als kind, alleen,
Rondom mijn hart
De zee van de nacht voelde gaan,
Knielde ik verwezen neer,
Zilt in mijn zilte leed,
Klein in mijn grote smart,
En leerde ik wat lijden was.
o! nooit heeft mijn vertrapte hart
Zo beestelijk bang geschreid
Om wat de nacht mij zei,
Als in die donkere jeugd —
Nooit meer als gij.

Eens, toen ik spel en smart
En heel mijzelf vergat,
En ik als kind, alleen,
Oneindig verbaasd
Een ander kind op de wereld vond
Vloeide mijn kleine hart
Over in een ander hart,
En schonk ik mijzelve weg,
En leerde ik wat liefde was.
o ! nooit - nooit minde ik meer
Met zo diep geloof,
Nooit meer zo blind en blij,
Als in die teedre jeugd -
Nooit meer als gij.
Eens, eens, een felle dag,
Toen een mens onrecht deed,
En ik als kind, alleen,
Verbijsterd en bleek
De leugen van dit leven zag,
Woei uit mijn keel een schreeuw
En deed ik een daad -
En deed ik vergeefs een daad -
En leerde ik wat haten was!
o ! nooit meer danste mijn hart
Met zoveel moed in den strijd,
Zo bloot en breidelloos vrij,
Als in die zuivre jeugd -
Nooit, nooit meer als gij!

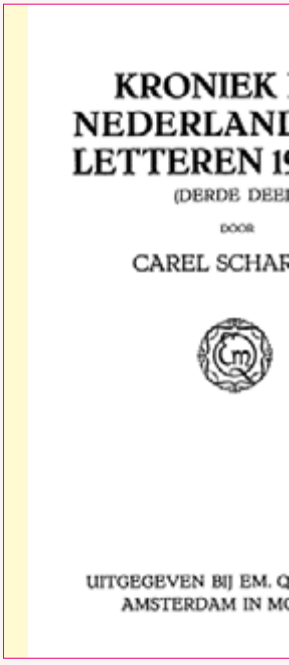
KRONIEK
NEDERLAND
LETTEREN 19
(DERDE DEE
DOOR
CAREL SCHAF
UITGEGEVEN BIJ EM. Q
AMSTERDAM IN MC

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zo mooi, zo gaaf, en - zo synthetisch als dit gedicht van Adema van Scheltema, is het nieuwe boek van Carry van Bruggen, *Het huisje aan de sloot*, de luttele avonturen vertellend van een klein meisje en haar broertje, misschien nergens. Maar nergens misschien is ooit het proza te vinden, dat opweegt tegen een overeenkomstig gedicht, uit zijn aard van gedicht al zoveel samengestold.

Maar fel-levend is ook dit boek en fel-levend het kind dat erin wordt uitgebeeld, het gretige, loutere, gevoelige joodse meisje, dat, als het kind in Scheltema's vers, het wonder der schoonheid zag, en de diepe zoetheid der kindergenegenheden kende, en de smart van de smaad dronk, zo weerloos en wee als wellicht alleen een joods kind in deze wereld van 'christenen' te beurt valt.

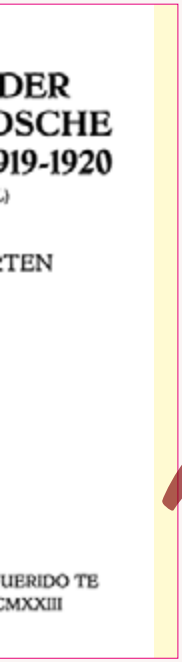

Maar tegenover het leed der vernederingen, het schamel gevoel van altijd buiten en achter de anderen staan, vindt in diezelfde afzondering, in het schemerzoele ouderhuis en in al het geheimvol heilige voor-hen-alleen van de joodse gebruiken en feesten, het Jodenkind een immer wellende bron van innigheid en heerlijke trots.

Al de innigheden en glorievolle diepten en eindeloze verwonderingen der kindererva-ring worden in deze wijding-doortrokken sfeer, door de vreemde 'anderen' minachtend beglimlacht, nóg zoeter en inniger.

In het eerste, heel mooie stukje *Op reis*, wordt een algemeen kindergebeuren beschreven: het broertje en het zusje staan achter het huis aan het wrakke hekje van de sloot, bevangen door de zomerdag, en op zijn platte schuit neemt de man, die de volle pleetonnetjes komt halen en de lege er voor in de plaats schuift, de kinderen twee huizen ver mee. En vanaf die schuit is heel de wereld anders:

Kijk, daar gaat hun huis! hoe vreemd is het hier vandaan... dag huis! Maar stil... nu komt het heerlijke... daar is het achtertuintje van Trijntje Tuut... en het is nog mooier haast dan haar voortuintje aan de straat! In het groene gras staat de fuchsia, één pracht van purper, paars en groen, daaromheen bloeien de witte violieren, en de lage schoeiing aan het water vlamt en brandt van de Indische kers. En zie, nu de schuit zich omwendt in de sloot...

Hier moeten ze er af... de tocht is al uit. De schuit legt aan. In een smal steegje staan ze, helemaal beteuterd, tussen twee kleine huisjes. Een oud mannetje zit er te timmeren op het plaatsje. Nooit in hun leven is er zo iets vreemds met ze gebeurd. Ze wandelen het steegje uit, staan nu midden op het paadje. Wonderlijk... Zo dadelijk zullen ze door de voordeur het huis weer binnenkomen... en niemand zal weten wat ze allemaal hebben gezien. Niemand zal weten wat ze allemaal hebben beleefd...

Een algemeen kindergebeuren, zei ik, en toch (of verbeeld ik het mij?) er is aan deze kin-

© 2026

deren iets bijzonders, iets van een nog meer geconcentreerd inwendig leven dan bij andere kinderen. In het tweede schetsje komt het buitengewone van het Joodse leven voluit naar voren. - Wat zien veel kinderen aan een tafellaken, en aan een leeg tafellaken anders dan iets ongezelligs? Het joodse kind ziet er het blanke licht van Sabbat en de hoge feesten uit opschijnen, en het ziet 't wonder, hoe door dat feestelijke wit alles in de kamer en aan de mensen verandert, zózeer, dat het ogenblik waarop het ontstaat metterdaad toveren lijkt:
Er is altijd één ongrijpbaar ogenblik, waarin 'het' gebeurt, en dat je altijd ontgaat. Niemand heeft het zien komen, niemand heeft de verandering zelf kunnen zien...
Net zo min als het toverstukje van Sabbat, zal ik nooit vergeten een zinnetje uit dat prachtige schetsje met zijn verrassende slot, *Het bont-satijnen lint*, - over de Engelsen die kwamen schuilen in hun huis en zitten te kijken naar het *Mizrach*, boven de kopjeskast, tot ze aan de Hebreeuwse letters begrijpen, dat ze bij joden zijn, dat ze in een huis van joden voor de regen schuilen – het navrante zinnetje dan: *Wat gaan ze nu doen? Weglopen, de straat weer op, dat liever dan bij de Joden schuilen?* Neen, ze lachen weer tegen haar. Maar denk nu niet dat deze beide motieven, de bijzondere innigheid én de smaad der joodse afzondering de enige motieven zouden zijn van dit boek.
Want meer dan iets anders is er de kracht-van-leven van dit kind, heftig in haar gevoel, haar kijken, haar gewaar worden, sterk in haar nieuwsgierigheid, haar ambities, haar prachtlievendheid, - welke felheid echter nergens offensief wordt, getemperd als zij is door een roerende argeloosheid, of overfonkeld door een natuurlijke humor, zuiver als regendruppels.
Ongemeen fris en bekorend is dit boek; en het werd dit zo zeer, doordat het geschreven is uit een geest, die ál meer zichzelf leerde overwinnen. Het is geschreven van uit een zeer veel vrijer en hoger levensoverzicht dan sommige harer vorige boeken. Wie zich uit *Een coquette vrouw*, en ook nog uit *Om de kinderen* (van hoeveel ruimer inzicht dit reeds blijk gaf) de scherpe partijdigheid herinnert en de volkomen onwil of de onmacht, haar onsympathieke personen zelfs maar met enige billijkheid te beoordelen, - die staat verrast, evenzeer over de afwezigheid van naastenhaat of wrok in dit kind tegenover de christenen, als over de aanwezigheid van die milde humor, die noch zichzelf, noch het jodendom uitsluit.
Alleraardigst zijn bijv. de *zondige* momenten, waarin het meisje dingen denkt, die je eigenlijk niet mag denken, - dat de laatste uren van de Sabbat zo dodelijk vervelend worden; of dat de half-feesten bijna nog prettiger zijn dan de hele, want alles mag nu, alles blijft tot vier uur gewoon, - neen, alles schijnt gewoon, want na het middageten begint langzaamaan een verwachting te komen, als rozerood voor zonsopgang, de hele middagschooltijd is

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

er zoet en warm van doortrokken en bij het slaan van de klok, om vier uur, dan springt het licht uit de horizon. Thuis ligt dan het witte tafel-laken!

Alleraardigst is ook de open vrolijkheid, waarmee de malle kantjes van het joodse leven bekeken worden: de leerstelligheden van de nieuwe rebbe in het stadje, of de drie bandeaux van juffrouw Snoek, de verhalen over de slimheid der Polken of de gestrengheid van God; want al zouden de mensen de arme Zadoks misschien nog vrijgepleit hebben, met dit of met dat, - *bij God hoef je met zulke dingen niet aan te komen!*

Maar méér dan aardig, bijzonder móói is de verlangende belangstelling in het kind voor wat het begerenswaard vindt in het christendom: de *Ster van Drie Koningen* en de voorstelling van Bethlehem, zoals je het ziet op de gekleurde prentjes in de boekwinkel, plaatjes die je uittrekken kunt aan een zijden lintje.

En prachtig is het heerlijk gevoel van het kleine meisje op zaterdagavond, als de Sabbat voorbij, en de zondag nog niet begonnen, de joden en christenen één zijn en verbroederd op de rumoerige zaterdagavond-straten.

De louterheid van het sentiment dus is het, die de kracht-van-leven zozeer bekoorlijk maakt. Men glimlacht om het pientere kinderverstand, dat al gewoon is te praten van *ten eerste, ten tweede*; - men glimlacht om de gruwelijke nieuwsgierigheid van broertje en zusje, als vader met mijnheer Snoek iets geheimzinnings te verhandelen heeft in het zijkamertje, hoe ze proberen te luisteren: buiten onder het raam, in de alkoof, tussen de jassen aan de kapstok in het gangetje... of wel, als ze *lekker en veilig, een daaldersplaatsje* hebben veroverd achter moeders stoel en alles kunnen zien en alles kunnen horen van de *kwesties*, die de grote mensen met elkaar hebben··· Of wel, als de twee, op Pinches Lezer's gouden bruiloft, onder de tafel kruipen om te zien, of hij nu misschien een nieuwe broek aan heeft; maar het lachen verstomd wanneer, in *Brood borgen*, men in de volle avondwinkel het kind ziet staan, met haar kwieke, alles ziende, en toch beschaamde oogjes, naïef-goedvertrouwend, en al maar niet begrijpend, dat de bakker expres haar zo lang laat wachten. Want in dat stukje zijn de levenskracht en de argeloze zuiverheid ontroerende schoonheid geworden.

En die roerende onnozelheid in het heftige kind zal men herhaaldelijk terugvinden: in de weddenschap om de lichtjes op de acht avonden van Chanoeka, in *Al om een suiker balletje*, in *Bloemen maken*...

Op wat onvolkomenheden na, is hier dan toch weer een van die heuglijke boeken, ná Jaapje en Gorky's prachtige kinderherinneringen, waarin het wonder gezien wordt, dat alleen de kinderen zien, zelfs op een schuit van pleetonnetjes.

Juni 1921

© 2026

OP ALLE PROZASCHRIJVERS EN -SCHRIJFSTERS IS, VAN HET 'NIEUWE-GIDS'-TIJDPERK AF TOT OP HEDEN, EEN ONTSTELLENDE DETAIL-KRITIEK TOE TE PASSEN. Geen enkele schrijfkunstenaar kan daarvan werden uitgezonderd. Het proza van Van Deyssel, Van Looy, Couperus, Verwey Van Eeden, Kloos, Gorter, Helene Swarth, Mevrouw Holst, Johan de Meester, Netscher, Heyermans, Coenen, Aletrino, Van Hulzen en dat van de jongeren, Robbers, Van Schendel, Van Suchtelen, Van-Oordt, Haspels, Augusta de Wit, Carel Scharten, Margo Scharten-Antink, Top Naeff, Ina Boudier-Bakker en vele anderen, bevat materiaal dat bij een scherpe en niets ontziende ontleding, verbijsterende knoeierijen in taal, beeldspraak, visie, aan het daglicht zou brengen.

Bij een uitvoerige kritiek ophun werk zou deze tekstanalyse kunnen woeden toegepast met het allergrootste succes. Bij een kortere karakterisering, meer bedoeld als een synthese van werk en persoon, moet men zo'n ontleding voor een groot deel opgeven. Maar daardoor mag vooral niet verondersteld worden dat het ongeanalyseerde werk vrij is van gebreken die in anderen, vaak met luidruchtige stem, eenzijdig wordt gehekeld. Ik herhaal met klem: niemand van onze schrijvers kan de dans ontspringen, als de analyse eerlijk wordt toegepast.

Ik zal nu en dan, uit de werken van onze voortreffelijkste auteurs, hiervan staaltjes geven, zonder nochtans hun algemene voortreffelijkheid te betwisten. Want een auteur is méér dan taal, stijl en beeldspraak afzonderlijk. Een auteur is dát wat hij, door zijn uitingen aan schoonheid en innerlijke ontroering kan veroorzaken en opwekken in een ander. Ieder auteur heeft tenslotte zijn eigen techniek; voor een buitenstaander vaak verkregen door gebruik van geweldsmiddelen of door het breken met conventionele termen en verhoudingen. Alleen stumperige schoolvosserij waagt het, eigen techniek aan die van anderen, geheel innerlijk verkregen, te toetsen

Carry van Bruggen behoort tot de schrijvers, die zich langzamerhand een eigen stijl gevormd hebben. Onze scherpzinnige criticus Carel Scharten was enige tijd geleden al heel weinig tevreden over Van Bruggen's vorderingen. Zij had compositie-sommen zonder enige maat en verhouding. Alles was volgestopt met de heterogeenste elementen en zo zonder enige lijn of evenwicht in het verloop, dat men nauwelijks van een compositie vermocht te spreken. Zij gaf geforceerde dialogen en omdat er van alles teveel bijeen was, kon naar Scharten's inzicht, zij er geen persoonlijke stijl op na houden, of het moest zijn de stijl van het drukke, het volle en het vele. Scharten schrijft: *Niets zou voorts gemakkelijker zijn, dan bij twintigtallen de brokstukken of de volzinnen te tonen, waarin men beurtelings Querido of Couperus, Van*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Looy en zelfs Ary Prins meent te horen. Scharten verklaarde bovendien dat ordeloze en oordeelloze dooreenstuwing van het vele, Carry van Bruggen slechts verdienstelijke details deed geven, dat zij door eenvoudiger werk allicht in staat gesteld zou zijn, iets *onvermengd-goeds* voort te brengen. – Welnu, dit eenvoudige is gekomen. Scharten kan tevreden zijn en Carry van Bruggen heeft haar doel bereikt. Want *Het huisje aan de sloot* behoort tot het allermooiste en beste werk tot nu toe. Men zou het kunnen noemen het visionaire, innig-godsdienstige gemoeds- en gedachteleven van een dichterlijk kind.

De dichterlijke aandoeningen en ontroeringen van dit kind worden misschien nu en dan wat zwaar geaccentueerd door de vorm waarin de vrouw, die ooit dit kind was, als rijpe schrijfster zich heeft uitgesproken. En ook zijn enige van de gevoeligste en diepste schoonheden van dit werk te fijn vervezeld met het Joodse levensbewustzijn, zodat zij door niet-Joodse en niet-religieus opgevoeden heel moeilijk kunnen worden beleefd. Men leze, om een enkel voorbeeld te geven, het hoofdstuk: *Zouden de grote mensen het niet geloven?* Hierin wordt verteld, van de nacht in Egypte, toen door alle huizen de onzichtbare doodsengel waarde en uit de eerstgeborenen het leven sloeg, maar de huizen der Joden voorbij ging. Op Paasfeest zwerft Elyjenowe (de profeet Elie) in de omgeving. In de *Nacht der bijzondere Bewaking* kan ook hij komen neerdalen van zijn vurige wagen uit de hemel. Op Paasavond wordt de deur van het huis van iedere vrome Jood telkens opengezet voor de vreemdeling die honger heeft. En als het pas somber heeft geklonken: *dit is het brood der ellende, dat onze vaderen aten in Egypte*, waarop de uitnodiging: *elkeen die honger heeft kome het eten*, dan grijpt ieder vroom Jodenkindje een siddering aan. Want Elyjenowe mocht komen in de nacht. Natuurlijk kan het algemene van dit gevoel door iedereen worden beleefd. Maar voor een kind dat de gehele Joodse sfeer van het mysterieuze Paasfeest als Jood, vroom in de gedenkdagen, heeft meegevierd, dezelfde mysterieuze ontroering en huivering voor HET ONBEKENDE en de verwachte komst van Elyjenowe is de schoonheid van deze situatie doordrenkt met een bijzondere bekoring. Het gehele boek van Carry van Bruggen is zo heerlijk-doorschijnend, in- en ondergedompeld in de religieuze fantasie van het oud-Joodse leven, dat wij deze speciale bekoring eigenlijk op iedere pagina ondergaan. *Het huisje aan de sloot* is het herinnerings-gewrocht van een prachtig Joods bewustzijn, doorklaard en doortinteld van alle verrukkingen die de vrome gemoederen van kinderen beleefd hebben. Het geheim van de oud-bijbelse verhalen ritselt op iedere pagina, suizelt en ruist door alle zinnen.

Zeker, het kinderleven is, gevangen en weergegeven door het hogere beeldende vermogen van de zich bewust geworden mens.

© 2026

Als Carry van Bruggen in *Op reis* allerliefst verhaalt van het meevaren der kinderen met de vaatjesman in de sloot, dan vertelt zij dit zo: *Maar stil... Nu komt het... Daar is het achtertuintje van Trijntje Tuut. Het is bijna nog mooier dan haar voortuintje aan de straat! In het groene gras staat de fuchsia, een pracht van purper, paars en groen. Daaromheen bloeien de witte violieren en de lage schoeiing aan het water vlamt en brandt van de Indiase kers.*

En kijk, nu de boot zich omdraait in de sloot... nu lijkt alles plotseling dronken of gek geworden. De kleurige weerkaatsingen wringen zich in de raarste bochten, de wonderlijkste kronkelingen... fuchsia's, gras, violieren, kers, de wolken aan de bonte hemel en het glooiend blauw... Alles gebeurt in die duizeldiepe kom vol bleek-goud, bevend licht... Nee iets wonderlijkers is zeker nergens te zien!"

Het is duidelijk: onmogelijk dat het kind zó fijn, coloristische en atmosferische onderscheidingen maakt. Zij ziet natuurlijk geen *kleurige weerkaatsingen, die zich wringen in de dolste bochten*. Dit kind spreekt ook niet van *een bonte hemel* en *belopen blauw* en nog minder weet zij iets te zeggen van die duizeldiepe kom *vol bleek goud*. En toch onderging zij dit alles, al zegt het de rijpe schrijfster die dit kind was, nu eerst voor hun tweetjes. Deze verdubbeling van persoonlijkheid in de stijl moet de lezer eigenlijk al bij de eerste regel objectiveren.

In het hoofdstuk *De Weddenschap* is alweer een gegeven verwerkt, dat wij speciaal joods van schoonheid en betovering kunnen noemen. Niet veel christenen kennen de diep-en-stilluisterrijke pracht van het *Chanoeka-feest*. Alweer, de niet-jood kan het veralgemeende vroomheidsgevoe.l erin ondergaan, maar voor de geloofsgenoot die het in zijn jeugd precies zo doorleefde, schept dit verhaal een aparte verrukking. Allereerst moet men zich voorstellen, dat al die ceremoniën opklinken in de pracht van het zangerige, mystiek-tedere of somber-voorspellende Hebreeuws. Het is niet mogelijk, ie volle schoonheid, de goudnevelige diepte en de sage-achtige symboliek van al deze taferelen te doorleven, als ge ze niet hoort omzongen, omgonsd van het machtige Hebreeuws. Het leven van de lichtjes op *Chanoeka* (Inwijdingsfeest ter herdenking van de overwinning op de Syriërs door Juda dea Makkabeër) en het opbranden van de wol in de oliebakjes, de toverachtige goudgloed van het Chanoeka-ijzer, ge ziet het dubbel mooi, als ge tegelijk de Hebreeuwse melodie hoort nazoemen in uw oren. Het boek van Carry van Bruggen bevat eigenlijk alle elementen van de joodse geest nu en dan op zijn mooist. De adembenemende visionaire ontroering allereerst, de stille. aanbiddende en zachte vroomheid, geheel naar het innerlijke toe, dan de fijne, tedere en speelse humor zoals deze allerguitigst uitkomt in *De broek van Pinchas Lezer*. Ik geloof niet dat er een volk ter waereld bestaat, waaronder de heiligheid van Sabbat, droeve en vreugdevolle gedenkdagen en feestvieringen met zoveel innerlijk geluk, onderworpenheid aan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

God's heilig woord, met zoveel zuiver deemoed wordt gehuldigd als bij de joden. Er zijn natuurlijk karikaturen van gemaakt. Men heeft er de apotheose voor de lekkerbek en do gulzige maag in gezien. Want eten, eten, eten, dat brengen al deze feestelijke gedenkdagen, materieel genot en zinnelijke verlekkering. Doch voor het *vrome* kind is deze verstoffelijking van een geestelijke schoonheid, die de kern van al de heilige dagen en feesten en ceremoniën uitmaakt, slechts de geringste aantrekkelijkheid. Het keert weer tot de geheimenis van de Bijbel, tot de heerlijke wonderverhalen, tot de heroïsche dapperheid. Het keert weer tot de zonnebodem van het Heilige Land, tot al de geheime, bossen, bergen, valleien en woestijnen van Palestina, tot het heilige oord van zijn voorvaderen. Het keert weer tot Jeruzalem, het geestelijke middelpunt der aarde.

Carry van Bruggen heeft als kind de wonderen van het oude geloof, de treurnis, angsten en bezetenheden van het oude volk Israël met ziel en zinnen doorleefd als weinigen. Haar kleine mijmerende meisje uit het *Huisje aan de sloot*, is een verrukkelijk meisje, een goudsterrig voorjaarsbloempje. Als ge leest *Tante Froukje is dood*, de derde schets, dan zegt ge: dit meisje heeft de *jiğdal* in al zijn angstige schoonheid als gebed doorvoeld in heel de verdrietige geheimzinnigheid van een somber doodsgezang. Ook in deze schets gaat ge over het dubbelbewustzijn van het kindgevoel, dat door de rijpe vrouw vertolkt wordt, heen. In de aanvang lees je al: *Maar nu ze buiten willen komen, wie heeft daar de hoge stoep beklommen... wie staat daar blauw omwaasd, gouddoortrild in de brede, lage half boog van de deur.* Het werd ons gegeven onmiddellijk als een gewaarwording door het kind zélf toen als kind beleefd. Alweer van dat blauw en goud kan het kind wel *Ahnung* hebben gehad, toch zó als de rijpe schrijfster het geeft, natuurlijk nooit. Evenmin kan het kind, iets verderop, van een *tintelende stilte; van grijsbruine soep die stil ligt in de borden; van kanalen waardoorheen ontroering tot haar vloeide*, nog wel *inspelingen van licht en gerucht*, notie hebben gehad. Doch wij moeten deze beeldende vorm aanvaarden, omdat hij an sich mooi is en vervlochten met de innerlijke ontroeringen van het kind. En hoé vervlochten. Lees maar:

Wonderlijk snel vlogen de dagen voorbij... In een tinteling van goud en blauw en bruin en paars, in een geur van vruchten en een reuk van sparrengroen, de geur van de herfst en de geur van de gouden bruiloft. Omdat ze voor de groten bloemen hebben gehaald, sparrengroen aangedragen, touwtjes ontward, mogen ze nu in de versierde kerkekamer eventjes komen... Tegen de groene wanden staan de groene stoelen, er is geen vlekje behang te zien en tot de zoldering zijn de gekleurde bloemen gestoken. Het meisje is nooit eerder in de kerkekamer geweest, wel ziet ze de deur wanneer ze boven de mannensjoel, soms naast moeder staat – want boven die deur is de klok! Nu is ze achter die deur, nu is ze in de kerkekamer.

© 2026

Kijk, de deur is niet eens helemaal dicht... Zou ze hem durven openduwen, even binnen kijken in de lege sjoel? Ze schrikt er haast van: zo leeg en hoog en zo stil en schemerig.

Het schetsje *Maneschijn met koek* is een meesterwerk. Hier is alles in bereikt. Je loopt in het licht van de maan. Jij ziet en hoort moeder *mijn dierbaar Spanje, land mijner vaderen* zingen en je hoort vader met zijn lamp en zijn trommel. De wereld is zo groot en zo hartbeklemmend wonderbaar en de mensjes waren zo klein en zo heerlijk allemaal samen. En vader laat zien hoe de maan, licht van de zon ontvangt. Vader laat de maan schijnen en de zon schijnen. O, de wereld is zo groot en zo hartbeklemmend-wonderbaar. – Carry van Bruggen is een groot schrijver. Misschien is er nimmer nog zo suggestief en wonderlijk, zo kinderlijk-eenvoudig en toch zo diep, van maneschijn en koek verteld.

Prachtig is ook *Het wonder*. Ook hierin leeft een diep-joods mystiek gevoel. Het lijkt zo'n lief klein verhaaltje. De woordjes en de zinnetjes pruttelen en keuvelen en er is binnen in de ziel van de woordjes een zingend gezoem van zacht gefluister en een zoet geluid als van gedempte stemmetjes die allerlei geheimen fluisterend verklappen. Maar het is oneindig meer dan een lief verhaaltje. Het begint bij het afluisteren van alles wat oom Sjimme vertelt. Het is de oudste broer van moeders moeder, maar oma is al jaren dood. En hij komt dingen vertellen, die de kinderen niet horen mogen. Deze oom Sjimme heeft een verschrikkelijke gave. Voordat er iemand sterft hoort hij midden in de nacht *sjyeimets* zeggen. Dit is een angstig gebed, dat bij stervenden snel gezegd wordt. Je moet de ontzettingsklank van dit sissende gebed als kind in het Hebreeuws hebben gehoord, om te weten hoe spookachtig zijn klanken inwerken op de koortsige verbeelding. Oom Sjimme vertelt, dat hij hoort *sjyeimets* zeggen, vóórdat iemand sterft, en hij hoort het door een stem zo vlak bij hem, zo vlak bij als *dat kind daar in bed*. Dat kind daar in bed, is het meisje dat luistert in de bedstee. Zij schrikt ervan. Waarom haalt oom Sjimme haar erbij? Het is zo donker in de bedstee tussen de deuren die bijna, en de gordijnen die helemaal gesloten zijn. Ze wordt geheel door de mystiek van het sterfgebed bevangen en vooral door het angstverhaal dat oom Sjimme doet. In de stilte en in het donker van haar bedje zweeft het uitgegprokene en het onuitgesprokene.

Zij hoort ontzettende fluisteringen, zij ziet ontzaglijke gebaren. Alles neemt vorm aan en wordt tot een alomvattend verbijsterend wonder en de duisternis gaat fluisteren met duizend verschillende stemmen en zij hoort en zij ziet wat oom Sjimme vertelt en al wat oom Sjimme verzwijgt. Zó ziet het meisje het wonder. Het is in één woord een prachtstukje.

De zintuigelijke gevoeligheid van Carry van Bruggen voor atmosferische indrukken blijkt zeer groot, en wonderbaarlijk is de wijze waarop zij heb zinnelijk-geziene omschept tot

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een sensitivistisch, psychisch gebeuren. Al is zijn volwassen, wij verblijven toch, met enige goede wil, geheel in de verbeeldings- en droomwereld van het kind. Onder de joodse schrijvers is niet veel van deze geheel verinnigde en vergeestelijkte schoonheid bereikt.

Michel van Campen schonk ons in zijn *Bikoerim* de grote novelle *Paasavond*. Deze schreef hij in 1903. Geheel anders van stijl en van uiting dan Van Bruggen, maar net zo mooi en even goud-gloeiend-diep van glans; atmosferisch hier en daar zelfs dieper. Ook daarin zijn al de ritueel en religieuze geheimen van de paasavond zowel onthuld als verborgen gebleven. Waarschijnlijk zou in details Van Campen nu anders schrijven dan vroeger; minder uitgesponnen, en misschien meer vertellend. Maar de Rembrandtieke schijnselen die uit de diepte van dit verbeelde leven naar ons toeschieten, zou Van Campen ook dan niet voor ons kunnen versterken.[1] – Ook Samuel Goudsmit gaf bij brokken joods leven in heel mooie atmosfeer. Joost Mendes schonk ons op vele bladzijden de intimiteit van het Joodse leven, herschiep met meesterschap, prachtig en onder het vrome, huiveren van eigene dichterziel, het onaantastbaar-goddelijke en innerlijke in de religieuze ceremonie. Nu staat onmiddellijk naast hen Carry van Bruggen met *Het huisje aan de sloot*. In deze schrijver heeft zich een opmerkelijk misverstand voltrokken. Als ik mij goed herinner, sprak zij in een interview als haar overtuiging uit dat zij in de grond der zaak meer intellectueel, dan artistiek schepper was; dat zij meer met het brein dan met de ziel leefde. Wat een naïeve en wat een lieve dwaling! De voortreffelijke schrijfster van *Prometheus*, die haar grote belezenheid en haar typisch-oorspronkelijk, welhaast straffe denkkracht concentreerde op zeer wijsgerige onderwerpen, is toch voor alles kunstenaar, van een zalige, krachtige en toch zachte gevoeligheid. Deze fraaie en goed-bezonnen gevoeligheid openbaart zij misschien het diepst en heb zuiverst, wanneer zij haar joods jeugdlevens-bewustzijn uitspreekt. Zij gaat geheel als een dichter door de schaduwen en het licht van de aarde. Zij droomt en peinst met een wonderlijke fijnheid van ziel. Het heldere en het donkere, zij is er even diep in verloren met haar hart en geest. Zij heeft de gelukzaligheid gekend van het kindergeloof en het verdriet van gesmade joden als kind met diep-tragisch voorgevoel ondergaan. Het heeft haar als kunstenaar een prachtige rijpheid gegeven. Onlangs las ik in de katholieke *Boekenschouw* dat de pater-criticus smadelijk sprak over de *jodin* Van Bruggen. Deze jodin is een eer voor ons land. Deze 'jodin' hoort tot de edelste en diepste kunstenaars van. ons land. Ook voor zulke smaders is *Het huisje aan de sloot* geschreven. Want de *jodin* Carry van Bruggen schreef het. Dezelfde 'jodin' van onze pater-criticus.

Is. Quérido

1 M.H. VAN CAMPEN (Amsterdam 1874-Auschwitz 1942) Zijn werk verried een duidelijke invloed van Israël Querido.

© 2026

Israël Querido onderkende reeds vroeg de bijzondere aard van Carry van Bruggens proza: de sterk sfeer- en ervaringsgevoelige, *idiosyncratische* gerichtheid die haar werk een unieke plaats geeft binnen het Nederlandse proza van de twintigste eeuw.
In het ***Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis*** van J.L. Walch (*Martinus Nijhoff* 1947) worden Jacob Israël de Haan en 'zijn begaafde zuster Carry van Bruggen' wel genoemd maar niet opgenomen; hun persoonlijk verworven stijl laat zich moeilijk in de gebruikelijke typologieën van het Nieuwe-Gids-tijdperk onderbrengen. Dat zij, zoals daar wordt opgemerkt, in een 'Nieuwer Handboek' vermoedelijk wél een plaats zouden vinden, bevestigt Querido's vroege waardering.
Jan Walch noemt Van Bruggen en De Haan in een adem met A. Roland Holst, Jacqueline van der Waals, M. Nijhoff, Werumeus Buning en J.C. van Schagen.

¶

Walch's 30 jaar jongere collega J.C. Brandt Corstius begon zijn inleiding bij zijn keuze uit Gorters poëzie (*C. van Dishoeck* 1946) aldus:
'Diep in het onbewuste van ieder mens schuilt het natuurlijke leven. De wijze van zijn waarin hij plant is met de planten en dier met de dieren, waardoor hij één is met al wat uit zaad kiemt en door de dood ontbonden wordt, met al wat gedijt en slijt door de invloed der elementen.
Het is in hem een slapend rijk, Atlantis, verzonken sinds de geboorte van geest en wil en verstand, sinds de wording en groei van de beschaving.
Maar de dichter leeft uit de diepe lagen der ziel. Heugenis van verre en vreemd geworden levens, fantasieën en elementaire natuurkrachten duiken op als de bodes van het onbewuste rijk en verbinden natuur en geest, verleden en heden, leven van voorgeslacht en leven van nu.
De poëzie weet van meer dingen dan ons bewustzijn dagelijks te kennen krijgt, zij staat dichter bij het leven dan de werkelijkheid.
Zo ent de kunst steeds opnieuw de natuur en de ziel op de beschaving en de geest. Maar zij is evenzeer product van geest en beschaving. In die verbinding ligt haar heerlijkheid, en waar die tot harmonie wordt, haar grootheid. De verhouding verschuift met de tijden als de wisseling van eb en vloed. Het grote beeld hiervan is *Mei* van Herman Gorter.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

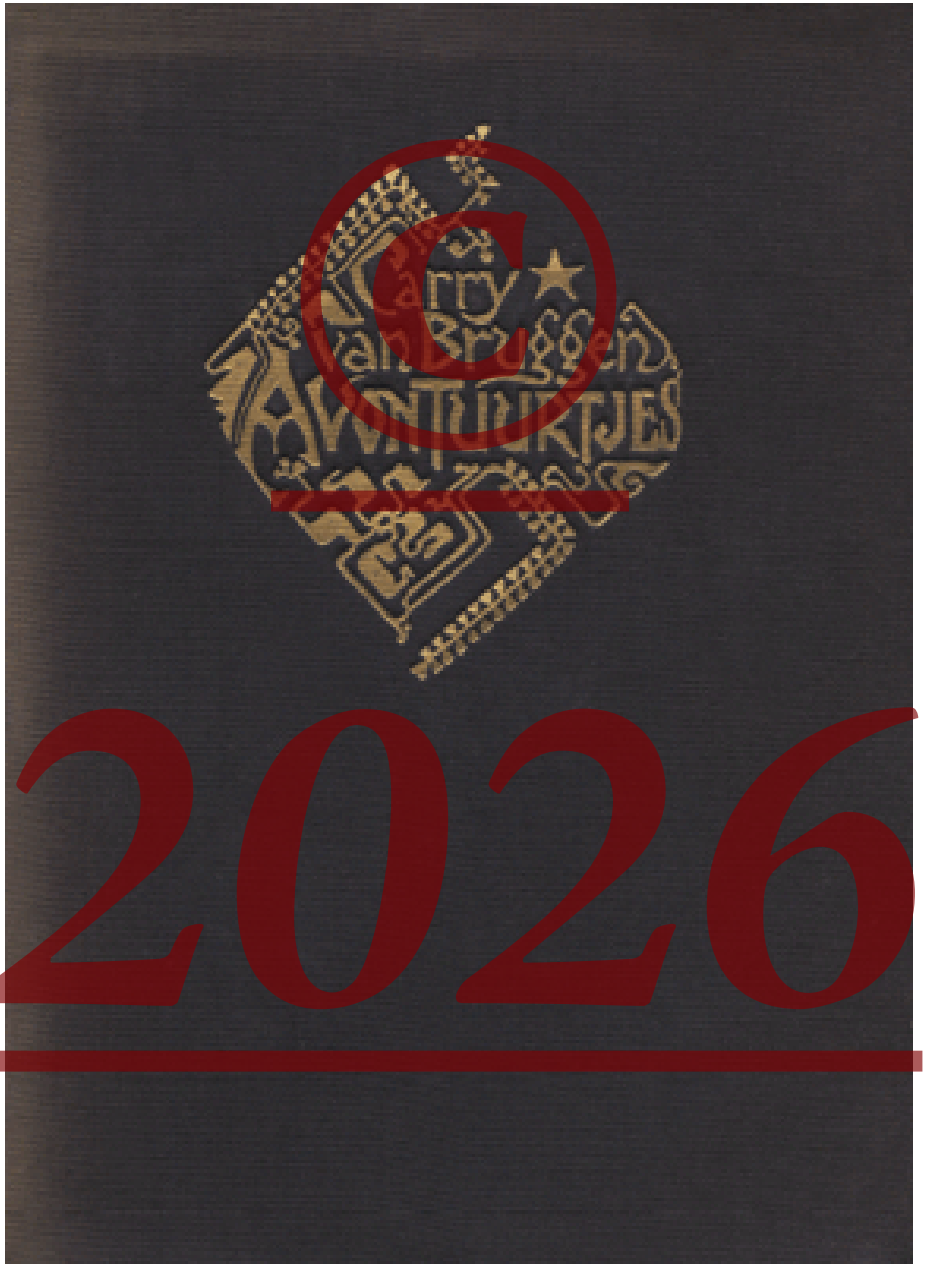
Harry
van Bruggen
AVONTUURTJES
2026

DIT TONEELSTUK IN 3 BEDRIJVEN WERD VOOR HET EERST OPGEVOERD OP 6 MAART 1910 DOOR *DE HAGHESPELERS* ONDER REGIE VAN ED. VERKADE.

Aan de toneelkunstkenner François Mijnssen († 1954) schrijft zij op 16 maart 1910:

Waarde heer Mijnssen,

*Ik was er al bang voor: vrij slechte pers. Ik weet niet of ik het mij **wérkelijk** aantrek, ik ben na alles van de laatste weken, zo bar ontredderd, dat alles mij uit mijn evenwicht rukt. Dat de heer J. H. Rössing de man niet is om mijn werk te begrijpen, cela va sans dire, men schrijft nu eenmaal niet met enthousiasme over een samenbaksel van Justus van Maurik en Jan J. Ketting als men in staat is zuiver pogen en eerlijk werk te waarderen.*

Ik kom niet, hoe gaarne ik over al dat absurde en schandelijk onbillijke dat vooral de kleine pers beweerd heeft, m'n hart eens uitstort - om mij erover te beklagen, noch doe ik een poging om 'medelijden' te provoceren, dat u niet voegen en mij niet smaken zou, ik wilde alleen dat U in Uw kritiek m'n jongen, Henk, recht deed, het recht, waarop hij recht heeft.

Geef mij voor wat U zwak acht, maar gerust op m'n kop, maar laat het, vraag ik U – en kan het U vragen, omdat ik weet, hoe U over die figuren denkt – laat het niet onweersproken blijven, dat die jongen een ploert is, omdat hij zoekt wat er voor hem niet is, omdat hij niets vindt dan de verwoestende passie en de bittere nasmaak.

Dit alles is misschien wat zwak en vaag geheeld. M'n God, ik ben niet anders, ik haat dikke woorden, grove effecten. Ik geef m'n onderwerp niet op, o, neen. Het is en blijft voor mij hèt drama van de mensenziel, willen liefhebben, niet kunnen, daarnaast de eeuwige kamp tussen ziel en zinnen, waarin de ziel voortdurend ten ondergaat, het niet kunnen ontkomen aan de charme van het ogenblik. o, het is zo makkelijk braaf te zijn, zonder passies, zonder ondermijnende zwakheden, zonder verwekende hang naar het strelende, tedere, bekorende.

Is dat een ploert, een vulgaire ploert, die lijdt omdat hij het liefdesleed niet kent? Die òndergaat aan de impotentie van z'n ziel?

Geloof mij toch: ik pleit geen clementie. Mijn theorie dekt mijn praktijk, ook wil ik groot zijn en niet toornen op de lui, die mij onrecht doen. Voor wat U op mij zult aan te merken hebben, zal ik U in gemoede dankbaar zijn als ik het met U eens kan zijn en 't anders aanvaarden als een meningsverschil. Ik twijfel ook niet aan de eerlijkheid van de anderen, ik twijfel slechts aan de fijnheid van hun gevoel en de zuiverheid van hun begrip.

Ik sta nu met één been in het kamp der critici en met 'n ander in dat der auteurs, het is een moeilijke positie; m'n esprit-de-corps heeft mij altijd geboden alles wat naar verdachtmaking zweemt af te wijzen, daarom onderdruk ik boosaardige gedachten, niet alleen boosaardige woorden. En daartussen slinger ik nu voortdurend.

Enfin, ik leuter geloof ik een beetje. Best mogelijk, dat U er geen touw aan kunt vastknopen. Ik zal nu uit Uw kritiek Uw bezwaren wel te weten komen. Maar héél gaarne zie ik U toch nog eens. Met vriendelijke groet, ook aan Uw vrouw, gaarne Uw dw.

Carry van Bruggen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EIGEN HAARD *Geïllustreerd volkstijdschrift* № 12
Kruseman & Tjeenk Willink Haarlem, 19-03-1910

„EEN VERGISSING".

Het tooneelgezelschap „De Hagespelers", directeur Eduard Verkade, heeft jl. Maandag in den Hollandschen Schouwburg voor een stampvolle zaal opgevoerd het tooneelspel „Een Vergissing", van Carry van Bruggen.

Daar deze schrijfster geen onbekende voor de lezers van *Eigen Haard* meer is, geven wij een paar kiekjes van de hoofdpersonen van dit stuk, nl. Betsy de Vries van Berkel (als de Gooische vrouw Visser), wier goed en bedaard spel te roemen viel, en van Alice Plato (als de onsympathieke Cato), Amalia de Groot (het vroolijke, jonge Hansje) en de heer Rienk Brouwer (de zedeprekende Dick).

Voorts zijn wij gedachtig aan het bekende „la critique est aisée et l'art est difficile" en wanneer er werkelijk kunst voor noodig is om een dergelijke „Vergissing" te schrijven, kan de schrijfster tevreden zijn met de uitspraak van het tamelijk klaplustig publiek en dus de kritiek, d. w. z. de onpartijdige, die niet heelemaal tevreden over deze „Vergissing" was, . . . als een vergissing beschouwen.

Het wil ons echter voorkomen, dat uit het slot blijkt, dat Carry van Bruggen „Cato" toch *niet* naar Indië had willen en kunnen laten gaan, maar dit veranderd heeft, waardoor het einde zeer slapjes, zonder een pakkend of logisch of zelfs begrijpelijk einde, is geworden.

Trouwens de ploertige schilder Henk, een gevaar voor alle Gooische meisjes, toont ook onbegrijpelijke gevoelszwenkingen en hij ijsbeert over het tooneel, verschijnt en verdwijnt (in de gedaante van den heer Verkade) op een manier, die iemand de handen doen jeuken.

Waarom de Indische Oom, die overigens niet op zijn mondje gevallen is (laat ons hopen dat het teveel van gekruide woorden bij hem en de anderen ook een vergissing was bij de première) sinjeur Henk niet eens pootig onderhanden neemt, is menigeen duister gebleven.

Maar, zooals gezegd, een tooneelstuk te beoordeelen is gemakkelijker dan het te schrijven. Dit weet de schrijfster van „Een Vergissing," mevrouw Carry van Bruggen, echter het allerbeste.

G. D. V.

RIENK BROUWER, ALICE PLATO en AMALIA DE GROOT.

BETSY DE VRIES VAN BERKEL als „Vrouw Visser".

Een bericht van Louis Bouwmeester.

Men meldt ons:

De heer Bouwmeester schreef den 11den Februari uit Weltevreden:

„Alles vol moed, gezondheid en opgewektheid. De zaken gaan goed. Het is hier heerlijk warm, 85 graden."

LOUIS BOUWMEESTER
op de trappen van den schouwburg te Batavia.

© 2026

Ruth Alison Clemens

MAKING FLOWERS

The first English translation of a short story
by Dutch modernist Carry van Bruggen

BLOEMEN VAN GEKLEURD PAPIER
from *Het huisje aan de sloot* (1921)
by Carry van Bruggen

FEMINIST MODERNIST STUDIES
Volume 1, 2018 - Issue 3
Routledge, imprint Taylor & Francis
© 2018 *Informa* UK Limited

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INTERNATIONALISATIE & INTERNALISERING

De grenzeloze overschrijding van Carry van Bruggen

2026

Ralf Grüttemeier

SPRACHSKEPSIS IM MODERNISMUS
EINE TEXTEIGENSCHAFT?

Anhand von
Carry van Bruggen
Eva (1927)

Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Seminar für Niederlandistik 2005

Sandrine Maufroy

ENTRE HÉLÈNE ET PROMÉTHÉE

Les articles de
Carry van Bruggen
sur la littérature moderne

ÉTUDES GERMANIQUES
Éditions Klincksieck
Paris 2019

HAL *Sorbonne Université*
Paris 2021

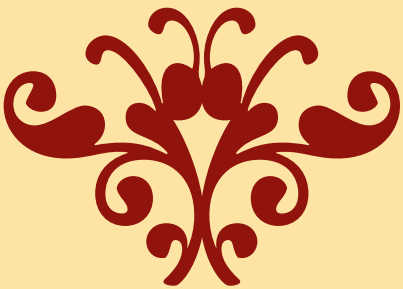

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

JOODSE ILLUSTRATOREN KREGEN HET TIJDENS DE BEZETTING ZIENDEROGEN ZWAARDER TE VERDUREN.
Uit het openbare leven geweerd, gemarginaliseerd, geregistreerd en uiteindelijk werden de meesten gedeporteerd.
Fré Cohen werkte in 1941 noodgedwongen uitsluitend voor de joodse bevolkingsgroep. In juni van dat jaar antwoordde ze zelfbewust op de vraag of ze joodse onderwerpen tekende: *Ja, vrij veel. Ik ben op het ogenblik bezig een joods jongensboek te illustreren*, en was ook bezig met een joodse kalender.
Fré Cohen was in de Amsterdamse jodenbuurt betrokken bij de *Middelbare Kunstnijverheidsschool* die in 1941 tot stand kwam door een schenking van de grafisch industrieel W. A. van Leer. Jaap Kaas werd directeur en Fré Cohen onderwees in de vakken grafiek, reclame en tekenen. De *W. A. van Leerschool* bleef tot medio 1943 bestaan.
Fré Cohen dook onder en vervaardigde onder het pseudoniem Freco vijf kinderboekjes die bekend staan als de *Huppie-Duppie*-serie. De deeltjes uit de reeks gaan over kabouters, poppen, dieren of kinderrijmpjes en hebben eenvoudige, van een steunkleur voorziene illustraties.
Fré Cohen (1903-1943) heeft als geen ander een stempel gedrukt op de grafische/typografische vormgeving van de jaren twintig en dertig. Zij was gezegend met veel talent en een grote werklust. Ze heeft haar enthousiasme ingezet voor de jeugdbeweging A.J.C., de Amsterdamse *Gemeentegiro*, uitgevers en vele andere instanties.
In de oorlog leefde ze in steeds benarder omstandigheden tot ze door Nederlandse SS-ers werd aangehouden. Ze had zich op het ergste voorbereid en droeg een ultiem sedativum bij zich. Fré Cohen stierf na een kort coma op 12 juni 1943. †
Zij liet een omvangrijk en kraakhelder oeuvre na.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

WAT IK ZOEK IS NERGENS EN OVERAL

WAARIN TEVENS IS OPGENOMEN

VAN CARRY VAN BRUGGEN:

Over menselijkheid, jodenvrees & kinderen

De verlatene

Seideravond, een monoloog

De wonderdokter 1926

2026

1690

Heleen, een vroege winter

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Bijlagen

Anneke Reitsma

'Wat ik zoek is nergens en overal'

Nel van Dijk

De Yiddishah professor

een gesprek met zichzelve

De verlatene & Seideravond

Over menselijkheid, jodenvrees & kinderen

De toestand van de wereld

'Haar columns zouden gisteren geschreven kunnen zijn'

De wonderdokter

Naar de bron:
Bzzlletin. Jaargang 13.
BZZTôh, Den Haag 1984-1985

https://www.dbnl.org/tekst/_bzz001198401_01/_bzz001198401_01_0057.php

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Anneke Reitsma

‘WAT IK ZOEK IS NERGENS EN OVERAL’

Enkele aantekeningen bij het werk van
Carry van Bruggen
en enkele overeenkomsten met
de poëzie van
M. Vasalis

Nel van Dijk

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR CARRY VAN BRUGGEN:
over de levensduur van een literair oordeel

ABRAXAS|*Zuider-Amstel* Verlag Amsterdam 2025

INHOUD VAN DE BIJLAGEN

'WAT IK ZOEK IS NERGENS EN OVERAL'

1. Anneke Reitsma *Carry van Bruggen en de poëzie van M.Vasalis*
2. Nel van Dijk *Hernieuwde aandacht voor Carry van Bruggen*
3. Carry van Bruggen *Over menselijkheid, jodenvrees & kinderen*
4. De toestand van de wereld *Een verantwoorde levenshouding*
5. *De verlatene*
6. *Welk een zegen, dat deze vrouw de jaren van verschrikking niet heeft beleefd!*
7. *Seideravond,* een monoloog
8. Aad Nuis *Carry van Bruggen zou haar columns gisteren geschreven kunnen hebben*
9. Carry van Bruggen De wonderdokter 1926

CARRY VAN BRUGGEN OMNIBUS

1. *In de schaduw (van kinderleven)* 1907
2. *Seideravond,* een monoloog 1909 (in druk 1934)
3. *De verlatene* 1910
4. *Heleen* 1913 *Enkele bladen uit Helene's dagboek* 1919
5. *Het huisje aan de sloot* 1921
6. *Een onbehaaglijk samenzijn* v/h *Een coquette vrouw* 1915
7. *Uit het leven van een denkende vrouw* 1920
8. *Avontuurtjes* 1922
9. *Vier jaargetijden* 1924
10. *De klas van twaalf* 1926 (geïllustreerd door Henri Pieck)
11. De drie deuren 1927
12. *Eva* 1927
13. *Zes brieven aan Frans Coenen* & *Lunch in museum Willet Holthuysen*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Anneke Reitsma

‘WAT IK ZOEK IS NERGENS EN OVERAL’

Enkele aantekeningen bij het werk van

Carry van Bruggen

en enkele overeenkomsten met

de poëzie van

M. Vasalis

©

2026

EERDER VERSCHENEN IN

Bzzlletin, Jaargang № 13.
BZZTôH, Den Haag 1984-1985

Slaap goed, ik zie u niet meer aan -
uw droom moet naar zijn diepten gaan,
zijn verten, - vrij.
Ida Gerhardt

Verdrietig berichten wij het overlijden van onze zus

Anneke Reitsma
letterkundige

Pematang Siantar,
31 december 1949

Idsegahuizum,
15 oktober 2019

Haarlem, Ritse Reitsma
Warren RI (USA), Jan H. Reitsma

Volgens haar uitdrukkelijke wens is zij in zeer besloten kring gecremeerd.

Correspondentieadres: Klein Heiligland 35,
2011 EC Haarlem

ABRAXAS|*Zuider-Amstel* Verlag Amsterdam 2025

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Op de herfstige zondagmiddag van 8 november 1981 hoorde ik voor het eerst Anneke Reitsma een lezing houden in v/h hotel *'s-Gravenhof* in Zutphen. Zij hield een voordracht over **Ida Gerhardt**. Emmy Verhey en Frédéric Meinders omlijstten haar lezing met muziek van Mozart en de Zutphenaar Jan Brands Buys. Henk van Ulsen droeg gedichten van Gerhardt voor.

Terug naar de 18e november 1981. In mijn herinnering stond daar een jonge vrouw die op een doorleefde manier het subtiele lijnenspel van gedachten en gevoelens in de poëzie van Gerhardt probeerde te traceren. Ze bracht daar *een wereld verscholen in taal* over het voetlicht die ze op een vergelijkbare wijze in de nabije toekomst heel graag zelf zo zou willen beheersen. Haar kennis van Gerhardts poëzie, de intertekstuele verbanden en haar voordracht overtuigden mij. Ze wist op een bewonderenswaardige manier uitdrukking te geven aan de beweegredenen van de dichter die haar zo fascineerde.

In Anneke Reitsma missen we een dichter, maar bovenal een essayist en docent die in meer dan veertig jaar een enthousiast en deskundig ambassadeur voor de Nederlandse poëzie is geweest. Voor haar was de taal een dichterlijk instrument om aan haar lezers, luisteraars en cursisten het mysterie te suggereren dat:

Het vers in het zonlicht kan bestaan.

2026

Johan Reijmerink

Eerder verschenen in de *Meander Nieuwsbrief*

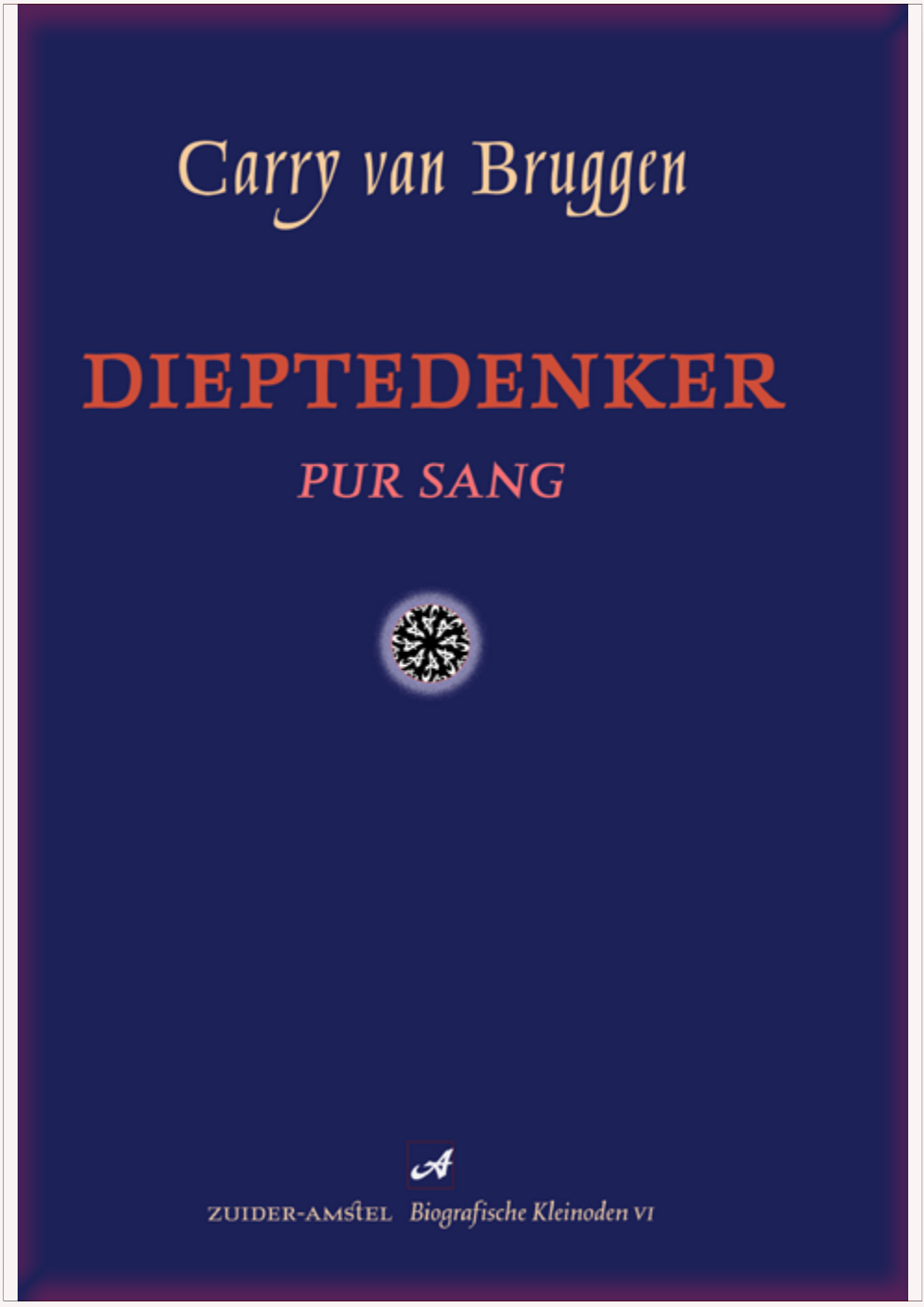

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wat ik zoek is nergens en overal

ENKELE AANTEKENINGEN BIJ HET WERK VAN CARRY VAN BRUGGEN 1881-1932[1]

CARRY VAN BRUGGEN, in het register van de burgerlijke stand te Smilde ingeschreven als Carolina Lea de Haan – eenvoudigweg 'Lientje' in haar meisjesjaren – opgegroeid in het orthodox-joodse gezin van rebbe Izak de Haan en Betje Rubens. Haar broer, Jacob Israël de Haan, zal later in een van zijn gedichten onder de titel *Jeugddroom* schrijven:

Mijn ouders waren beide vrome joden,
Ook ik ben eens een vrome knaap geweest,
Die vond geen wijder vreugde en nauwer noden
Dan dagen van vasten of vierend feest.

Ook Carry van Bruggen heeft zich een schrijversleven lang bezig gehouden met de oorsprongen van haar bestaan:
De jaren, waarin ik werd opgebouwd, in het oude verband, in het oude verbond. – Twee elementen zijn in die persoonlijke zoektocht, in wisselwerking met elkaar, van een bepalende invloed geweest: haar jood- en haar vrouwzijn.
Voor *Onze Mei*, een bundel jeugdherinneringen van schrijfsters uit 1927, schreef Carry van Bruggen het autobiografische verhaal *De drie deuren*, waarin een passage is opgenomen die een scherp inzicht geeft in de minderwaardige positie van een joodse vrouw, die in kerkelijk opzicht immers nooit 'meerderjarig' worden kon: *'Ik werd dan, na de morgendienst en de boterham met Schloume en het Hebreeuwse boek in die voorkamer afgezonderd. We beiden twaalf jaar en voor Schloume naderde het ogenblik der bevestiging tot de 'kerkelijke meerderjarigheid'. Zo'n plechtigheid vindt altijd op een Sabbatmorgen in de synagoge plaats, en het is de penibele taak van den aspirant-meerderjarige om de in die week aan de beurt zijnde Wetsafdeling (...) voor de gemeente ten gehore te brengen. De stumpert staat dan op de plaats van de 'gazzan', hij zingt en leest uit de echte Thora, die geen klinkers, enkel medeklinkers bevat, en als ik mij niet vergis, evenmin de zangtekens aangeeft bij de woorden. Zo'n 'parsje' mag dus wel terdege zijn ingestudeerd! En daar Schloume van Jitschak (...) niet van de slimsten was en mijn brave vader (lang) niet van de geduldigsten, en ik toen al beschikte over datzelfde 'wanstaltige geheugen' (terminologie van mijn eerbiedige kroost) viel mij de taak toe, deze hardleerse aspirantmeerderjarige zijn 'parsje' in te pompen, die ik na twee keer horen lustig liep te kwelen uit mijn hoofd.*

1 Bedoeld als bijlage bij *Biografische Kleinoden* № VI.

© 2026

En als je nagaat, hoe ik mij als kind altijd groen en geel ergerde, omdat meisjes zo weinig tellen, niet 'kerkelijk meerderjarig' worden (…), niet eens het gebed voor de nieuwe maan mogen zeggen, dan begrijp je hoe ik dat vond, dat ik de jongens hun 'barmitswo-parsje' instampen mocht.

Hoe anders klinkt dan de jeugdherinnering van Jacob Israël, wanneer hij in dezelfde *Jeugddroom* schrijft:

Wij waren in mijn jeugd stille bewoners,
Met smal gewin in ene kleine stad.
Maar thans: de rijkste stad geeft mij niet schoners
Dan ik toen kosteloos aan schatten had.

Al vrij snel nadat zij in deze 'kleine stad' – Zaandam – de opleiding tot onderwijzeres beëindigd heeft, debuteert Carry van Bruggen in 1907 met de novellenbundel *In de schaduw*. Hóe moeilijk dit debuut haar gevallen is, blijkt uit een openhartige en geestige brief aan Frans Coenen, van 12 februari 1912, waarin zij zegt (en in haar opmerking horen we reeds de ondertoon van kritiek die later, in *Hedendaags Fetisjisme*, ten volle geuit zal worden):

Ik weet nog best, toen ik pas ging schrijven, dat ik haast niet durfde schrijven, want de ismen-kritiek bloeide toen hoog op en ik klappertandde van eerbied voor zoveel geleerdheid en vreesde dat ik nooit iets zou kunnen voortbrengen dat ook maar bij benadering sensitivistisch of synthetisch of heroïsch-individualistisch was of zo. Het is echt waar. Ik heb er later menigmaal om gelachen, maar ik was nog heel jong en zat in Indië, dagreizen uit Hollands roem vandaan. Maar in ernst, wat hebben ze ons verknoeid, al die mensen, die maar niet 'gewoon' wilden zijn.

Haar eerste grote roman, *De Verlatene* (1911), is – als de meeste van haar werken – sterk autobiografisch van karakter en besteedt op een even ontroerende als verhelderende wijze aandacht aan de joodse wortels van haar bestaan, een afkomst die Carry van Bruggen – hóe ambivalent haar houding dienomtrent ook was – nooit heeft kunnen verloochenen. Zij is er in deze roman bovendien in geslaagd zich goeddeels te onttrekken aan de invloed van het meest populaire 'isme' uit die tijd: het naturalisme, met zijn uitgebreide minitieuze beschrijving van de stoffelijke werkelijkheid. *Voor mijn ontgroeidheid uit den naturalistischen dwang*, zoals Carry van Bruggen het zelf formuleerde, *heb ik veel te danken aan Frans Coenen en aan Arthur van Schendel, ook aan Van Eeden; aan de eenvoudige, menselijke manier van Coenen vooral, den man die schreef zoals hij voelde, zoals hij het meende, zoals hij gewoon was te spreken (…). 't Is heel langzaam gegaan: dat mezelve los maken van de invloed van de tijd en dat mezelve durven zijn… Ik heb veel moeten tobben… maar dat is nodig: je moet aan jezelf het proces van je wording volmaken, voor jezelf een criterium zoeken, uit jezelf iets worden, een zelf worden, al ware 't dan maar een klein zelf…*'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De in 1913 verschenen roman **Heleen** leidt een reeks van thematisch samenhangende romans in, waarin het vrouw-zijn en 'het proces van je wording' centraal staan:

Eerst voor het boek Heleen durf ik vrij uitkomen; dat is mijn werk en daar sta ik voor in (...). Ik leef meer naar binnen dan naar buiten en ik hel van nature meer over naar het meditatieve dan naar het plastische... Met Heleen ben ik mezelf geworden; dat boek is mijn wedergeboorte geweest; daar is de gemoedsbeschrijving hoofdzaak en het geziene beeld 't secundaire geworden.

Hiermee is dan die andere dominante in het oeuvre van Carry van Bruggen gegeven: de zoektocht van vrouwelijke personages naar hun innerlijke identiteit, zoals die wisselend verbeeld wordt in **Een coquette vrouw** (1915) en vooral in haar laatste roman **Eva** (1927), waarin voor de 'gemoedsbeschrijving' een heel eigen stilistisch procédé gevonden is.
Tussen deze twee hoofdlijnen fungeert als rationele schakel het filosofisch hoofdwerk **Prometheus** (1919), waarin Carry van Bruggen – het fictieve terrein van de romankunst verlatend – het polaire begrippenpaar aan de orde stelt van 'collectiviteit' en 'individualiteit' en, in samenhang, de doods-en levensdrift die in ieder mens werkzaam zijn. Zij is er niet in geslaagd om met betrekking tot deze fundamentele tegenstelling, die àl haar werken en haar persoonlijk leven heeft gekleurd, de synthese te bereiken waarnaar zij zo hartstochtelijk verlangd heeft.
Na een lange periode van depressies maakt zij in 1932, via een overdosis slaapmiddelen, een einde aan haar leven.[2] In het voorwoord bij de herdruk van **Hedendaags Fetisjisme** spreekt Annie Romein-Verschoor over *de tragiek van het wederzijds verkeerd begrijpen, waarmee niet gezegd is, dat zij niet veel dingen begrepen heeft, die aan anderen ontgingen. Het klinkt wat cynisch om te zeggen, dat die tragiek haar literair werk allerminst geschaad heeft, maar het is nu eenmaal zo, dat weliswaar niet alle onbegrepen 'fijne geesten' grote schrijvers worden, maar dat boeken als* **Heleen** *en* **Eva** *onmogelijk geschreven kunnen worden door mensen, die in een viervoetig evenwicht van wederzijds begrip met hun omgeving leven.*
Het is inderdaad een wat bizarre, maar juiste constatering. In dit vroegtijdig beëindigde schrijverschap gaat het in wezen om maar één, steeds wisselend vormgegeven hoofdthema:
Het hoofdzakelijke voor me is de mens, zijn wezen, zijne bestemming... Het zich afvragen wat het 'IK' betekent, wat zijn plaats in de collectiviteit is...

© 2026

2 Over de mogelijke oorzaken van Carry's levenseinde wordt in *Dieptedenker pur sang* een genuanceerd beeld geschetst. p.556-567, 2024[2]

Welke is mijn plaats op aarde? – dat zijn de vragen die me gedurig in het hoofd zitten. Van in mijn jeugd overheerst in mijn binnenste de begeerte om te weten wat er met de mens gebeurt.

Het is deze brede en algemeen menselijke vraagstelling die voor Carry van Bruggen het uitgangspunt vormde van al haar verhalen, beschouwingen en romans. Een taak waarvan Menno ter Braak in een lovende bespreking van Eva heeft gezegd, dat *die niet het begrip, maar de mens raakt, om het zuivere beeld van de in laatste instantie 'bewusteloze' kunst op te trekken op het fundament ener genadeloze bewustheid.*

'ziel zonder opperhuid'

Het is ondoenlijk om in kort bestek recht te doen aan al haar werken. Afgezien van de soms zeer oorspronkelijke kwaliteit is ook de kwantiteit een des te grotere prestatie wanneer men bedenkt dat het merendeel geschreven moet zijn tussen de huishoudelijke bedrijven door.

'Uw vraag, zo zegt zij in het enige interview dat van haar bekend is (*Den Gulden Winckel,* juli 1915), *op welke tijd van dag (of nacht!) ik het liefst werk, heeft mij even doen lachen. Is die vraag wezenlijk bedoeld voor huismoeders en moeders? Die werken, als de kinderen naar school zijn en het huishouden geregeld, en ze werken niet als de kinderen thuis komen en gezelligheid begeren, en niet als er zieken zijn en niet als de meid wegblijft en niet als er 'overhoord' moet worden'.*[3]

Wanneer we er te midden van de veelheid van uitgaan dat er in haar werk twee thematische hoofdlijnen te onderscheiden zijn – lijnen die, zoals gezegd, wezenlijk aan elkaar verwant zijn – dan kunnen we voor elk daarvan een roman als 'exempel' kiezen. *De Verlatene*, die aan het begin van haar schrijverschap staat (en daar in stilistisch opzicht ook wel de sporen van draagt; later zullen de beschrijvende elementen afnemen ten gunste van de dialoog en vooral: de *monologue intérieure*), kan men beschouwen als een mild-literaire poging om afstand te nemen van een in allerlei opzichten dominerend joods milieu. Ook hier gaat het om een (her)vinden van de eigen identiteit, nu vaststaande zekerheden als minder relevant voor de eigen persoonlijkheid terzijde moeten worden geschoven. In de terminologie van Jung zou men *De Verlatene* kunnen karakteriseren als het eerste begin van een 'individuatie'-proces, voor welke ontwikkelingsgang een afscheid is vereist.

In *Eva*, de roman waarmee Carry van Bruggen haar schrijverschap vroegtijdig afsluit en die inhoudelijk en vormtechnisch een apotheose genoemd kan worden, vinden we deze identiteitsproblematiek terug, toegespitst op het terrein waar de vrouw de meeste moeite heeft zichzelf – in het volle behoud van haar persoonlijkheid – te handhaven: de seksualiteit. Stilistisch betekent deze roman, vergeleken met de gangbare, min of meer 'realistische' prak-

3 Integraal opgenomen in *Cary van Bruggen; Dieptedenker pur sang.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tijk van die dagen een belangrijke vernieuwing door de sterk associatieve stijl.
Beide hoofdlijnen nu kennen hun eigen filosofische pendant, waarin de denker die Carry van Bruggen ook – en misschien wel vooral – was, op de voorgrond treedt. Zelf formuleerde zij deze verhouding tussen 'kunst' en 'filosofie' als volgt:
'Ik geloof dat ik eigenlijk niet een geboren artist ben, maar veeleer iemand die van huis uit goed denken kan. Het element denker lijkt me sterker ontwikkeld in me dan het element artist en 't is het plastische deel dat bij mij het slechtst tot zijn recht komt. Merk bijvoorbeeld op, hoe mijne metaforen nooit uitbeeldend zijn, maar ethische gelijkenissen'.
De mythe van Prometheus (de god die vuur stal om zich op Zeus te wreken) is zo'n ethische gelijkenis, door middel waarvan Carry van Bruggen de allesbepalende, maar tegengestelde krachten aan de orde stelt die in ieder mens werkzaam zijn en die hem doemen tot een eeuwige *slingerslag*, op zoek naar evenwicht.
In ***Hedendaags Fetisjisme*** (1925) wordt één aspect van het Prometheusprobleem nader uitgewerkt, namelijk de gevaarlijk-irrationele houding die de mens tegenover het afwijkende innemen kan. Het nationalisme en, in het verlengde daarvan, het racisme beschouwt Carry van Bruggen als een van de ziekste uitwassen van de in ieder mens levende 'kudde-drift', omdat bij de uitleving daarvan het *Licht der Rede* wordt gedoofd. In het bijzonder richt zij haar denkkracht op het (vermeende) fetisj-karaktervan de taal, als gevolg waarvan er een blokkade optreedt tussen 'symbool' en 'betekenis'. Het valt niet moeilijk een parallel te trekken tussen deze taalfilosofische studie en die categorie van novellen en romans waarin Carry van Bruggen zich – herinneringsgewijs – bezighoudt met de verstarde, dood geworden rituelen van het joodse geloof. In *Hedendaags Fetisjisme* staat dan ook de uitspraak te lezen:
'Mijn jeugdherinneringen, de onuitputtelijke bron van mijn ontroeringen, zijn in synagogedeunen als geconserveerd'.
In ***De Verlatene*** vinden we als onderstroom van het verhaalgebeuren precies dié mengeling van *synagogedeun* en *ontroering* Van Bruggen ten aanzien van het jodendom altijd behouden heeft. Het is een merkwaardig ambivalente houding van bewondering en schaamte ('jij, mijn oude vijand Schaamte', heet het in *Eva*), van trots en minderwaardigheid ineen. Een dubbelzinnigheid die alleen maar verklaard kan worden vanuit het streng-orthodoxe, armoedig-zelfbewuste en door de omgeving beschimpte milieu, waarin Carry van Bruggen – als dochter van een provinciale rebbe – is opgegroeid. Tegenover André de Ridder gaat zij in *Den Gulden Winckel* nader op dit dualisme in: 'Mijn vader was rabbijn en u begrijpt dat, met het heel groot gezin dat hij bezat [er werden in de loop der jaren achttien kinderen geboren in het gezin De Haan], wij heel bekrompen leefden... de positie van zo'n Joods leraar in zo'n

© 2026

klein dorpje is steeds zeer afhankelijk... en 't eigenaardige was dat vader eene bizonder onafhankelijke natuur had, en wij allemaal... Als kinderen waren wij gedwongen iedereen te ontzien en toch wisten we, door onze trotse aard, dat we boven de anderen stonden... vandaar iets onevenredigs in onze opvoeding, terzelfdertijd een tekort en een teveel aan zelfvertrouwen (...). Eerst heb ik te Smilde de volksschool bezocht en daarna, te Zaandam, op een provinciaal normaalschooltje gestudeerd... Tussen al de leerlingen dáár, al die kinderen waarop zo dik het rustige, conventionele lag, heb ik mijn eigen onrust als iets minderwaardigs gevoeld...'.

Deze fundamentele gespletenheid is wellicht het meest verantwoordelijk voor wat Annie Romein, in een karakteristiek van Carry van Bruggen, een *ziel zonder opperhuid* heeft genoemd: een uiterste aan kwetsbaarheid dat we in vrijwel alle romanpersonages fictioneel belichaamd zien. En hoewel we natuurlijk voorzichtig moeten omspringen met de gecompliceerde verhouding tussen 'fictie' en 'werkelijkheid', valt het toch niet te ontkennen dat er zich in het persoonlijk leven van Carry van Bruggen ontwikkelingen hebben voorgedaan die we – évenzeer als dat in de verhaalwerkelijkheid van *De Verlatene* het geval is – als een afscheid kunnen bestempelen, een rebellerend afscheid van de dogma's uit haar jeugd. Elke vorm van afscheid nu die op het persoonlijk verleden betrekking heeft, leidt tot kwetsbaarheid, want een levensbeschouwing of geloofsovertuiging trek je niet zomaar uit. Jan Eijkelboom heeft dit gegeven (in *Wat blijft komt nooit terug*) werkelijk volmaakt beschreven:

Ik heb dat rare geloof
als een jasje uitgedaan.
Ik was nog maar veertien jaar
en voelde mij begenadigd,
als was er een wonder geschied.
Toch, zonder kleerscheuren
is het niet gegaan.
Later kwam het besef:
je bent voorgoed beschadigd,
te nauwer nood gered.
Ik trok geen jas uit
maar een huid.

In de biografie van Carry van Bruggen krijgt dit losmakingsproces aanvankelijk op tweeërlei wijze gestalte: in de concretisering van haar politieke denkbeelden en via haar controversiële huwelijk met Kees van Bruggen. Vanaf 1900, wanneer zij zich als onderwijzeres in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Amsterdam gevestigd heeft, ontstaat er met betrekking tot het ouderlijk huis in Zaandam niet alleen een geografische afstand, maar wordt ook een psychologische verwijdering zichtbaar die zij lange tijd – en dit is veelzeggend voor haar persoonlijkheid – geruisloos heeft willen oplossen. Gedurende de week concentreerde zij zich op het praktische schoolwerk in een van de armoedigste jodenbuurten van Amsterdam: een klimaat en een werkkring die wel een sterk beroep op haar sociaal gevoel moesten doen, zodat zij zich – gevoelsmatig (en vanuit een direct contact met de armoede en ondervoeding om haar heen) – aan de zijde der socialisten schaarde. Maar wanneer zij in het weekend haar ouders op ging zoeken, zag zij er zorgvuldig op toe vrijdagavond niet te laat te komen (de sabbat begon immers na zonsondergang), alle voorschriften van het oude geloof strikt in acht te nemen en met geen woord te reppen over haar socialistische contacten in Amsterdam.

Het kan niet anders of deze innerlijk tegenstrijdige (en voor haarzelf niet ongevaarlijke) houding is Carry van Bruggen ingegeven door een diepgeworteld respect tegenover de ouders, waarover een van de eerste joodse geboden zegt: *Eert uw vader en uw moeder*. Dat gebod is zij in haar wisselende leven altijd trouw gebleven. In de latere tijd, toen zij in Laren woonde en haar vader op bezoek kwam, zij er zelf op lette dat hij in haar huis alleen datgene te eten kreeg wat volgens de joodse spijswetten *kosher* was bereid.

Wat de socialistische beginselen betreft, valt het Carry van Bruggen niet moeilijk om daarover in Zaandam te zwijgen. Een ideoloog is zij nooit geweest, zij kón dat ook niet zijn. Niet alleen was haar persoonlijkheidsstructuur daarvoor te individualistisch georiënteerd, zij was er – ik aarzel niet het zó te formuleren – ook een te groot kunstenaar voor. Kunstenaars gedijen doorgaans niet in het normerende keurslijf van een collectiviteit (dat heeft zelfs Henriette Roland Holst, in haar zo geëngageerde schrijverschap, keer op keer moeten ervaren). Zelf heeft Carry van Bruggen haar positie ondubbelzinnig aangegeven toen ze zei: *'Ik ben lid van geen enkele partij, groep of religie. Ik sta zelfs buiten de kerk, ofschoon ik wel een religieuze natuur heb. Het hoofdartikel van mijn geloof is mijn vastgeworteld besef omtrent de aardsche verschijningsvormen van het eeuwige'.*

Iéts van deze onafhankelijkheid moet Carry van Bruggen hebben ontmoet in de eigenzinnige journalist Kees van Bruggen, die niet alleen oog had voor de nieuwste ontwikkelingen in de letterkunde, maar ook bereid was gebleken om zijn maatschappelijke zekerheid op het spel te zetten. Eerst verruilde hij zijn baan als bankemployé voor een onzekere verbintenis met het *Algemeen Handelsblad*, maar later geeft hij ook deze betrekking op om het socialistische dagblad *Het Volk* te helpen oprichten. Wanneer Carolina Lea de Haan en Kees van Bruggen (getrouwd tenslotte, en een gezin met kinderen achter zich) een verhouding aangaan,

© 2026

blijkt het tumult– ook in vrijzinnig socialistische kring – onevenredig groot. In haar biografie *Van alles het middelpunt* schrijft Ruth Wolf over deze episode: 'Toen de praatjes over hun verhouding tot in de hoogste partijregionen waren doorgedrongen, kreeg hij zijn ontslag. Hoofdredacteur Tak kon echtbreuk bij zijn redacteuren niet tolereren, net zo min als hij even later (voorjaar 1904) waardering kon opbrengen voor de publicatie van de roman *Pijpelijntjes*. Kort na het verschijnen van dit geruchtmakende boek werd de auteur, Carry's broer Jacob Israël de Haan, als medewerker aan het zondagsblad van *Het Volk* ontslagen'.
In Carry's privéleven vindt bovendien een beslissende wending plaats, waarover zij het stilzwijgen niet langer bewaren kan. Wanneer Kees van Bruggen, die zich inmiddels officieel heeft laten scheiden, een redacteurschap krijgt aangeboden bij de *Deli Courant* in Medan staat haar besluit vast: zij dient haar ontslag in als onderwijzeres om zo snel mogelijk met deze gescheiden, niet-joodse man naar Nederlands Indië te kunnen vertrekken. Het valt moeilijk voor te stellen hoe fel de emoties zijn geweest die deze gebeurtenissen in het streng gereglementeerde ouderlijk milieu hebben opgeroepen. Erger kon het immers niet? Een veelbelovende, getalenteerde dochter: van het geloof afgedwaald, politiek geradicaliseerd, de maatschappelijke zekerheid én status weggegooid, en via haar huwelijk gediskwalificieerd...
Jaren later zal Mies de Haan, in *De kinderen van de gazzan*, schrijven: 'Ik herinner mij nog een van de smartelijke, diep in mijn hart gegrifte beelden, hoe vader, nadat Carry hem haar besluit om met Van Bruggen te trouwen had meegedeeld, zijn handen ten hemel hief en uitriep: *Waarmee heb ik gezondigd dat ik zo gestraft moet worden.*' – Het is deze vraag die C. van Bruggen mee naar Sumatra neemt en die ten grondslag heeft gelegen aan haar roman *De Verlatene*.

SEIDER, EEN AFSCHEID

Hoewel Carry van Bruggen zelf zich meerdere malen negatief heeft uitgelaten over de ordenende kracht van haar romans – *De compositie (...), geloof ik, is niet heelemaal in orde in mijne boeken. Ik geef daar ook niet erg om* – is De Verlatene een hecht gestructureerd verhaal, waarin het ritueel van de Seideravond (de plechtig-feestelijke herdenking van de Exodus uit Egypte) het centrale Leitmotiv vormt. *Nu lag de Seider in het nabije verschiet en het was hem, alsof die avond zijn glans al vooruit wierp over de dag van nu, en die tot iets anders maakte dan de gewone.* Wij, als lezers, vermoeden op deze vroege bladzijden al dat die avond ook zijn schaduw werpen zal. En zo krijgt de vraag waarop in onderlinge saamhorigheid gewacht wordt en die heel het rituele gebeuren in gang zetten zal – *Waarin toch, is deze nacht zo verschillend van alle ande-*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

re nachten? – een zware, dubbel beladen betekenis. Die Seideravond van de eerste bladzijden verenigt alle leden van het gezin rondom de tafel in een vanzelfsprekende eenheid, die aan het eind van de roman anachronistisch aandoet. Daniël, het jongste kind en – hoewel er van de titel een andere suggestie uitgaat – de feitelijke protagonist in het verhaal, is misschien nog wel het diepste geroerd door de schoonheid en de symboliek van het joodse ritueel: '*Zachtkens tilden ze nu de paasbroden en de schotel daar bovenop, van de witte tafel omhoog, vaders hand en moeders hand en de vier kleine kinderhanden. De vader zei:*
'Dit is het brood der ellende, dat onze Voorouders aten in Egypte…
Ze zetten de schotel voorzichtig weer neer… Dan brak de vader het knappende brood en hij deelde het en ze aten ervan. En de kleine jongen Daantje proefde met bewustheid op zijn tong het bittere van slavernij, van dwang en gevangenschap en hij voelde dat hij het daar in Egypte nooit zou hebben uitgehouden'.
Langzamerhand echter begint er in de ervaring van dit Seidergebeuren, hoogtepunt van het joodse jaar, een verandering op te treden: het *zachte weemoedige ritme der gebeden* lijkt een eentonig ritueel zonder innerlijke zin te zijn geworden. Wat Daniël steeds meer tegen begint te staan (en zo zal het Carry van Bruggen ook zelf geleidelijk wel vergaan zijn), is de tegenstelling tussen de eindeloze reeks van plichten, voorschriften en geboden aan de ene en de schoonheid der symbolen aan de andere kant, waarvan niemand de werkelijke waarde nog lijkt te ervaren. Smartelijk is dan ook zijn erkenning dat de symbolen leeg geworden zijn, verstard in hun eigen vormen: *Hij zocht de overtredingen niet, hij vond geen genoegen in het eten van verboden spijzen, hij liet de voorschriften niet los, maar ze lieten hem los. Ze zeiden hem niets meer, hij voelde hun zin niet langer (…). Van het sjoel-gaan als zodanig begon hij afkerig te worden, 't op gezette tijden optrekken en altijd dezelfde gebeden zeggen, zonder enige afwisseling, twee-envijftig keer in een jaar en zo jaar in jaar uit, in een taal, die niemand goed verstond.*
Hoewel de vader met ijzeren hand de religieuze orde in het gezin weet te handhaven, raken de kinderen – vooral na de dood van de moeder – steeds meer vervreemd van hun achtergrond. Daniël is de eerste die openlijk rebelleert en afstand neemt:
'Nu stond ineens zijn besluit vast, onwrikbaar plotseling opgestaan als met een felle klop van zijn hart. Hij ging weg, hier vandaan weg, uit die duffe, stinkende sjoel vandaan en naar buiten toe'. Als gevolg van dit besluit wordt hij door de vader definitief verguisd en 'verlaten'. Zijn afscheid van het verstarde jodendom valt op deze wijze tragisch samen met desertie ten opzichte van de vaderfiguur. Hóe dramatisch dit inzicht beleefd wordt – nooit zal het meer Seider zijn als die allereerste keer, er is iets definitief stuk in je verbeelding – blijkt uit de reactie van Daniel, wanneer hij na zijn lange opgekropte uiteenzetting zegt: *Hun kan het niet schelen, hun raakt het d'r kouwe kleren niet, maar mij hebben ze zoveel moois afgenomen…*

© 2026

Het is meer dan een 'subjectieve biecht' waarvan Carry van Bruggen hier, bij monde van Daniël, verslag doet. Want 'dit mag niet over 't hoofd gezien', zo formuleerde zij eens de taak die zij bij het schrijven voor ogen zag, 'dat ik van mezelf slechts vertel wat ik algemeen menselijk in me vind. Zo wordt dat werk iets meer dan een klein subjectieve biecht, omdat uit je stem, op dat oogenblik, de stem van alle mensen klinkt'. De reactie van Daniël vertegenwoordigt dan ook het algemene dilemma van een mens, die zich zijn herkomst kostbaar bewust blijft en er toch niet aan trouw blijven kan. Een losmakingsproces dat in de ervaring vrijwel gelijk staat aan gevoelens van verraad en zelfverloochening. Het behoort tot de kracht en de thematische consistentie van *De Verlatene* dat dit innerlijk conflict niet alleen in de figuur van Daniël aanwezig wordt gesteld, maar dat alle kinderen uit dit orthodox-joodse gezin een soortgelijk proces doorlopen, leder voor zich zoekt ook, uit zelfbehoud, naar de een of andere vorm van compensatie. Daniël lijkt daarbij, met zijn gevoelige intelligentie, een afsplitsing van Carry van Bruggen zelf te zijn en stelt alles in het werk om zich op intellectueel gebied te onderscheiden. Meer dan enig ander lid van het gezin bewandelt hij bovendien, geleid door 'vriend Verwondering', de weg van zelfinzicht. Later zal Carry van Bruggen de schepping van dit romanpersonage dan ook beschouwen als voorbereiding op haar roman *Heleen*: 'Waar kom ik vandaan? waarheen ga ik? Wat is mijn plaats op aarde? (...) Heleen is niets méér dan dat: het Ik dat zichzelf herkent en zijn eigen plaats aanwijst (...). Maar tòch heeft Heleen reeds een soort van voorganger gehad, in hare neiging tot zelfbespiegeling en zelf-ontleding: in Daantje uit *De Verlatene*
vindt men dat streven terug, in kiem'.

Esther daarentegen, het jong-mooie meisje, vlucht in de uiterlijke schijn van materiële welstand om aan haar gevoelens van minderwaardigheid en zelfverachting te ontkomen. Zij doet dit door contact te zoeken met het milieu van rijke 'gojs', rijke christenmensen die haar de achterstalligheid van haar afkomst en opvoeding zullen vergoeden in de vorm van materiële voorzieningen. Zó volkomen is haar zelfhaat en zó totaal de verloochening van haar jodinzijn, dat zij uiteindelijk slachtoffer wordt van de waan dat heel dat ingrijpende verleden door ontkenning en facades teniet kan worden gedaan. Na jaren het leven geleid te hebben van een luxe, verwende vrouw keert ze terug: geen jodin meer, nauwelijks een mens, een krankzinnige. – Jozef, de oudste zoon, heeft nog de 'makkelijkste' oplossing gevonden: zonder – als Daniël – een rechtstreeks conflict aan te gaan, verschuift hij via zijn huwelijk langzaam van de orthodoxie naar het meer vrijzinnige, liberale jodendom, waar aan de reeks van voorschriften en geboden steeds minder strak de hand gehouden wordt. Op deze wijze kiest hij voor de minst riskante vorm van het assimilatieproces: een min of meer geruisloze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

aanpassing aan de niet-joodse wereld om hem heen. Maar wanneer hij als gevolg van deze vrijere opvattingen – deels tegen eigen zin! – besluit om zijn zoon niet te laten besnijden, wordt ook hij door de vader 'verlaten'.

Roosje, de dochter die in haar naam het teken van vrede en liefde draagt, vervult lange tijd de taak die na de dood van de moeder opengevallen is. Belangeloos geeft zij haar opleiding aan de normaalschool op om de veeleisende zorg voor de streng gereglementeerde huishouding op zich te nemen. En zo wordt zij, in het norse gezelschap van een steeds eenzelviger vader, het eenzame symbool van offervaardigheid.

Dan, wanneer het weer Seideravond is en deze avond (niet alleen in de grote lijn der geschiedenis, maar ook in het gedetailleerde tijdsverloop van de roman) zich beslissend anders manifesteert, spannen de gebeurtenissen zich samen. In tegenstelling tot de eerste bladzijden, waar alle gezinsleden rond één tafel samenkwamen, is er nu van 'verstrooiing' sprake: een psychologische verwijdering die in ruimtelijke afstanden zichtbaar wordt gemaakt. Op een banaal feestje in Amsterdam realiseren Daniël en Jozef zich (maar deze twee broers verhouden zich tot elkaar als een innerlijke gewaarwording tegenover een uiterlijke werkelijkheid, zoals ook Esther en Roosje – in de vrouwelijke lijn – een contrastfunctie vervullen) dat zij met hun misplaatste vrolijkheid deze avond geen recht doen. Elders zit Esther, van niets en niemand meer wetend, in een gesticht. En thuis is Roosje, na plichtmatig aan de voorbereidingen van Seider te hebben voldaan, naar haar grote liefde – óók een *goj* – toegegaan en zij vergeet, in de hartstocht van het moment, wie zij verlaten heeft. Bij terugkomst is hij dood, hij die de vormen niet levend te houden wist – hij sterft in de verlatenheid van zijn eigen ritueel: 'En nog éénmaal gingen z'n lippen vaneen in een uiterste poging tot spreken, tot uitstamelen der suprême woorden van het doods-gebed, dat hij, de verlatene voor zichzelf wilde zeggen...

In Uwe handen... O, Heer...'

Het hoofd, langzaam, kantelde opzij en bleef liggen, met de lange grijze baard stromend over het witte tafelkleed, de scherpe neus, fel-wit uit donkere schaduwgroeven, omhoog in het licht van de lamp'.

OMSLAG FRÉ COHEN

© 2026

Moge vanuit het perspectief van de verteller de vader de meest tragische figuur zijn, hij sterft toch in de volstrekte en trotse overtuiging van zijn eigen gelijk. Hij heeft nooit die staat van 'genadeloze bewustheid' bereikt, waar Menno ter Braak met betrekking tot Eva op doelde en die zo karakteristiek is voor de ontwikkelingsgang van Daniël, de 'verloren zoon'. De wérkelijke rouw om het doodstafereel (dat het laatste afscheid van zijn jeugd betekent, met alle angst- en schuldgevoelens van dien) is dan ook afkomstig van de 'dalbewoner' Daniël, in wie de twijfel voorgoed begonnen is: 'Hij herdacht de Seideravonden van zijn jeugd – hij wist nog en herdacht iedere bijzonderheid, iedere ceremonie. Nu krampte het smartelijker in hem dan ooit, het vlijmend wee der herinnering. Hij alleen, peinsde de jongen, kon nog de waarachtige diepe schoonheid van het Jodendom gevoelen, die er – maar zonder haat – worstelend en brekend boven uit gestegen was, zoals de dalbewoner, ten hoge berg gestegen, pas de schoonheden van zijn woonplek ziet'.

PROMETHEUS, SYMBOOL VAN VERZET

JE KUNT JE AFVRAGEN HOE HET ROMANPERSONAGE VAN DANIËL LEHREN ZICH VERHOUDT TOT CARRY VAN BRUGGENS EIGEN WERKELIJKHEID. Annie Romein-Verschoor heeft hiervan in *Vrouwenspiegel* een meer algemene karakteristiek gegeven, als zij zegt: 'In haar eigen leven zowel als in de dubbellevens, die zij in haar boeken doormaakt, is een voortdurende schommeling tussen aanpassing en zelfhandhaving, aanpassing, omdat zij als een dorstige plant haakt naar de koestering en de bewondering van haar medemensen, zelfhandhaving, omdat haar vrijheidszin zich naar niets en niemand kan richten: als haar moeder de twaalfjarige Carolientje voorschrijft haar haar in vlechten te dragen, knipt zij het af'.

In het licht van deze uitspraak doet het eigenlijk niet terzake of we in de creatie van Daniel een enigszins gepolijst portret van Jacob Israël de Haan moeten zien, zoals Ruth Wolf in haar biografie met een iets te grote stelligheid meent. Ik neem haar argumentatie hier over om aan te geven dat de op zichzelf juiste karakteristieken die zij aan Daniël toedicht in hoofdlijnen evenzeer van toepassing zijn op de andere 'dubbellevens' van Carry van Bruggen: op Heleen, op Ina uit *Een coquette vrouw*, en tot in de meest tragische volledigheid op Eva. – 'In deze Daniël, met zijn heimwee naar de door dromen gekleurde jeugddagen, met zijn drang tot bespiegelingen over het in verval verkerende jodendom, met zijn eindeloos bitter-wellustig gewroet in eigen gemoedstoestand, met zijn hunkering naar tederheid die steeds weer botst met zijn ziekelijke wantrouwen, in deze gecompliceerde, zwaarmoedige, tot masochisme neigende jongeman menen wij Jacob Israël de Haan te herkennen zoals

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen hem in die periode heeft gezien'. Bovendien schrijft deze Jacob Israël in 1912:

Nu ben ik een verlatene, verlangen
Verbijt mijn hart naar 't schoon dat ik verstiet.

De belangrijkste conclusie lijkt me deze te zijn: tussen de schrijvende broer en de schrijvende zus is van een zielsverwantschap sprake geweest die, ondanks openlijke verwijdering en latere conflicten, nooit heeft opgehouden te bestaan. Iets van die verwantschap keert terug in enkele mánnelijke 'dubbellevens': in Daniël uit *De Verlatene*, maar het meest ontroerend in de gestalte van David, die de tweelingbroer van Eva is: 'Daar staat Heleen –, ze heeft mij al gezien en ze weet dat ik Eva ben. Ja, jij bent het... ja, ik ben het. We kennen elkaar nog niet, we komen naar elkander toe. Zonder David hadden we elkaar nooit ontmoet (...). Haar ogen tasten, haar ogen zoeken, haar ogen bouwen, ze ziet niet mij, ze zoekt David in mij, ze wil in mij hem zien, hem doen herleven.

'U bent zijn zuster, Eva?'

'Ja, ik ben Eva... Heleen.'

'U lijkt op hem.'

'Het zou wel wonderlijk zijn als we niet op elkaar leken.'

De overeenkomst tussen Eva en David, tussen Carry van Bruggen en haar fictieve alter ego's, is deze: het voortdurende besef in twee werelden te leven en op grond daarvan het fundamentele onvermogen om een uitsluitende keuze te doen. Zo beschouwd is in de figuur van Daniël Lehren de essentie van het Prometheus-probleem reeds neergelegd: assimilatie of distinctie, aanpassing of zelfhandhaving – een andere keuze is er niet. 'We idealiseren onszelf', zo zegt Carry van Bruggen omstreeks 1915 in een lezing, 'dat komt door de onwaarheid waarin we zijn opgevoed, zowel thuis als op school. De kunstenaar echter heeft de plicht, de waarheid te zien en te verkondigen. Daartoe moet hij in zichzelf afdalen, teruggaan langs de kruispunten in zijn leven en denken hoe hij had kúnnen zijn'. De *Denker* die Carry van Bruggen óók was, neemt met deze 'artistieke' doelstelling geen genoegen, of – beter gezegd –: haar kunstzinnige creaties (uit het bijzondere geboren) vormen het fundament waarop de filosofische kant van haar persoonlijkheid (op het algemene gericht) verder voortbouwen kan. Want kunstenaar en filosoof verhouden zich tot elkaar als het veelzeggend detail van een groter geheel.

En zo verschijnt in 1919, in een vermetele poging om de persoonlijke problematiek in een sluitend filosofisch systeem te omvatten, *Prometheus – Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de litteratuur*' Het behoort tot de tragiek van dit schrijversle-

© 2026

ven dat Carry van Bruggen hiermee haar eigen einde heeft voorbereid. Volgens de mythe immers meet Prometheus (die, als zoon van een Titanenvader en een sterfelijke moeder, van gemengde afkomst is) zich eigenmachtig een goddelijke status aan, door – listig, in een rietstengel – het vuur uit de hemel te roven. Weliswaar heeft hij hiermee de beste bedoelingen voor de mensheid op het oog (het vuur geldt als een onmisbare, levengevende kracht bij de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid), maar hij haalt zich door deze daad van maatschappelijke ongehoorzaamheid wel de toorn van Zeus op de hals, die zich in zijn godheid en almacht voelt bedreigd en hem bij wijze van straf vastketent aan de Kaukasus.

Prometheus wordt door Carry van Bruggen het symbool van het vrije, onafhankelijke individu, dat de moed heeft om zichzelf – op straffe van de dood – te onderscheiden. 'Er is geen ander zijn dan anders-zijn', zegt Carry van Bruggen. *'Er is geen ander willen-zijn dan anders-willen-zijn. Levensdrift is Distinctiedrift'*. En elders, nog stelliger: *Alles wat we het goede plegen te noemen, de rechtvaardigheid, de wijsheid, de ware moraal zal steeds moeten optreden als individualisme, als oppositie, als verzet. Want het is krachtens zijn functie op de dood gericht en de maatschappij op het leven*.

Leg naast deze uitspraak een herinnering van Annie Salomons te (die het betreffende hoofdstuk overigens opent met de veelzeggende mededeling: *Ik geloof niet, dat ik mijn hele leven zo moe ben geweest, als in die week, dat ik bij Carry van Bruggen gelogeerd heb*): 'Ze kon volkomen cerebraal doen en moest bij een debat liefst het laatste woord hebben. Ze was volgens haar aanleg altijd in verzet, klaar om te hinderen en te epateren en dan weer ineens om te slaan tot een zo alles en iedereen veroverende charme, dat er geen verweer mogelijk bleef (...). Ze was gauw gekwetst en verzette zich dan in de blinde weg; maar ze had een karakter met grote lijnen; ze was zelden klein. Ze kon niet afwegen met precieze maatjes als een kruidenier. Ze had iets van een bezielde Godsgezant en was tegelijk demonisch hoogmoedig als Lucifer'. Een vat vol tegenstrijdigheden en dat is *Prometheus* ook: 'Alles is EEN. En alles is CONTRAST'. In de filosofie die aan *Prometheus* ten grondslag ligt, spelen de polaire (en, zoals later blijken zal, ook complementaire) begrippen 'levensdrift/distinctiedrang' en 'doodsdrift/eenheidsverlangen' een centrale rol. Het zijn krachten die antithetisch en op noodzakelijke wijze in ieder mens werkzaam zijn. De levensdrift is overheersend in het individu dat uit is op zelfhandhaving en niet wil ondergaan in de veelheid van dogma's en stelligheden om hem heen. Hij staat instinctief argwanend tegenover iedere collectiviteit en beseft dat hij zich moet onderscheiden om te kunnen leven. Veelal bedient de mens zich hierbij van uiterlijke kentekenen: macht, bezit, zoals ook Prometheus zich boven de sterfelijke wezens verheffen kon door de macht van het vuur te verwerven.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In zijn uiterste consequentie doorgevoerd echter leidt de behoefte van de mens om zijn eigen uniciteit te waarborgen tot gevoelens van eenzaamheid en een volstrekt isolement. Ook wanneer het krachtige bewustzijn van de eigen persoonlijkheid gepaard gaat met een soort van religieuze extase (want Prometheus heeft zich door zijn daad in de regionen van het goddelijke geschaard) is de mens geneigd om terug te deinzen voor zo'n hoge, eenzame positie. In de bundel *Vergezichten en gezichten* staat een prachtig gedicht van Vasalis dat dit dilemma beschrijft. Het gaat over het contact tussen de ik-figuur en een boom, dat aloude symbool dat hemel en aarde verbindt:

AAN EEN BOOM

Soms kijk je door je smalle ogen
zo zomers of je door de blaadren kijkt.
twee smalle stukjes blauw het lijkt
door ochtendnevellicht bevlogen.
Beweeg maar niet. Want wie kan het verdragen
wanneer een boom zijn wortelen verlaat
en dansen gaat?
Ik niet. En toch je bent gemaakt om te bewegen,
in lange lijnen als een langzame muziek,
en dan weer stil te staan, omhoog, een slanke basiliek.
Daar kan ik beter tegen.
Ik ben vanavond in de tuin gegaan.
De bloemen waren allen wit, de maan
had haar ontroerd. Ik heb een boom omhelsd.
Hij was niet groot, zijn bast was hard.
maar 'k voelde duidelijk het kloppen van een hart;
ik denk dat het alleen het mijne was.
Ik stond in het onzichtbare, natte en zware gras
en voelde me in 't paradijs gedreven.
Wie kan daar leven?

Vanaf dat moment gaat er in de mens een tegenkracht werken, die Carry van Bruggen 'kuddedrift' noemt. De paradoxale samenstelling van de menselijke figuur is immers van dien aard dat het individuele niet bestaan kan zonder tot een bepaalde groep, een soort, een klas-

© 2026

se, een 'kudde' te behoren. Om enige continuïteit van leven mogelijk te maken, én om het risico van isolement af te wenden, probeert het afzonderlijk individu zich te identificeren met een bepaalde collectiviteit, uit zélfbehoud. Maar deze uitvalsweg is niet zonder gevaar. Esther, uit *De Verlatene*, is bij uitstek het voorbeeld van iemand in wie de balans ten slotte doorslaat naar de kuddedrift, ten koste van haar zelf. Zij heeft uiteindelijk niets anders gedaan dan de ene collectiviteit – het joodse milieu van het ouderlijk huis – te verruilen voor een andere, met nieuwe, specifieke kentekenen als rijkdom en regelloosheid. Door deze blinde overgang heeft zij haar eigen individualiteit op het spel gezet: ze raakt zichzelf en haar geheugen kwijt.

In Daniël echter ontmoeten we iemand, in wie de distinctiedrift – ook ná zijn pijnlijk afscheid van het jodendom (aan welke collectiviteit hij zich, zijns ondanks, niet langer conformeren kon) – overheersend blijft. Tegelijk zien we in hem belichaamd hoe hoog de prijs is die een mens voor zijn zelfrespect betaalt: wanneer zich geen nieuwe collectiviteit aandient, valt hij in een vacuüm van schuld en eenzaamheid.

'En niet het snijden doet zo'n pijn, dicht Vasalis, *maar het afgesnedenzijn.*

DE KRACHT VAN DE TWIJFEL

Toch is de 'levensdrift', hóezeer bepalend ook voor het menselijk bestaan, niet het meest dominerende begrip in *Prometheus*. Ook Prometheus beseft ten slotte dat zijn overwinning een tijdelijke illusie is: de door hem gepleegde revolte heeft een nieuwe orde opgeroepen, die op haar beurt om een omwenteling vraagt. Alles is wankel, niets staat vast.

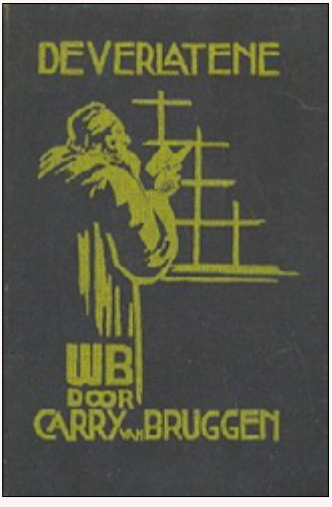

In het vervolg van de mythe wordt hij dan ook vastgezet in het rotsgebergte, waar een adelaar hem iedere dag bezoekt en aan zijn 's nachts aangroeiende lever knaagt. En zo vertoont Prometheus – als ieder van ons – twee gezichten die zich tot elkaar verhouden als de dag tot de nacht.

In het bewústzijn van de mens – *de dag* – is de levensdrift overheersend. Een kracht die Carry van Bruggen ziet opgebouwd uit twee elkaar bestrijdende, en ten dele ook 'opheffende' componenten: de *distinctiedrift* komt tegemoet aan de eis van het afzonderlijke, terwijl de *kuddedrift* aansluit bij het verlangen naar eenvormigheid. Geen mens wil zijn leven lang, als straf op de manifestatie van zijn persoonlijkheid, in het rotsgebergte zitten. Het is daar te eenzaam en te koud.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In de schaduwzijde van zijn bestaan en in de meer ónbewuste lagen van zijn ziel – *de nacht* – streeft de mens (en daar heeft Daniël, als voorloper van Heleen en Eva, weet van gehad) een heel andere vervulling na: niet slechts een atoom, een incidentele schakel te zijn, maar zich een deel te willen weten van een veel groter, samenhangend en kosmisch geheel. Daarom is het voor Esther ook zo fataal, dat zij haar geheugen verliest: om in het lineaire tijdsverloop enige zin en samenhang te ontdekken, is het immers vereist dat men zich de historiciteit van de eigen wortels bewust blijft. Baal-Sjem-Tov, de achttiende-eeuwse stichter van het Chassidisme (een in Oost-Europa ontstane beweging van nomadische joden), heeft gezegd: *Vergeten leidt tot een leven in den vreemde; herinnering is het geheim van de verlossing.* – In dit licht moet men ook een boek beschouwen als *Het huisje aan de sloot* (1921), waarin Carry van Bruggen een aantal schetsen uit het kinderleven heeft neergelegd. Martinus Nijhoff schrijft over deze, met fijngevoeligheid getekende kinderen:

Zij leren begrijpen, dat er een leven is anders en donkerder dan het hunne met zijn kleine noden en kwaaltjes. – Ze leren dat er iets groots en dreigends staat achter ieder leven. – Dat er dingen zijn die een mens ongelukkig maken. – Ze leren de dood-schande-armoede-ongeloof. – Ze zien dat er veel mensen anders doen dan ze spreken; dat de een dit zegt en de ander dat – dat het beter is niet de waarheid te zeggen; dat je nooit helemaal weet wat iemand meent.

Dat levert dan ten slotte tóch een 'waarheid' op, al wordt deze waarheid door de twijfel gedomineerd. Iemand die werkelijk de gang langs de kruispunten gaat, zal ontdekken dat alles wat aanvankelijk leek vast te staan, uiteindelijk slechts schijnzekerheden zijn, met een zeer betrekkelijk waarheidsgehalte. Deze existentiële twijfel nu brengt Carry van Bruggen in verband met het eenheidsverlangen van de mens (niet te verwarren met zijn behoefte aan 'eenvormigheid').

Het eenheidsverlangen, dat zo kenmerkend is voor Heleen en ook in *Prometheus* de meest centrale plaats inneemt, definieert Carry van Bruggen als het streven naar vereenzelviging met het andere, de ander, naar 'vervloeiing' en 'versmelting' (centrale begrippen in *Eva*), naar zelfverlies. Het is een streven dat erop gericht is tegenstellingen op te heffen en contradicties te verzoenen en fungeert op deze wijze als tegenhanger van de distinctiedrift.

Het eenheidsverlangen, geboren vanuit een ingeschapen besef van het ABSOLUTE, van een oorspronkelijke EENHEID en samenhang, komt vooral tot uiting in het contradictoire gebied van de liefde: de behoefte om zich te onderscheiden wordt ondergeschikt gemaakt aan het verlangen in de ander op te gaan, om – al is het maar tijdelijk – *één vlees en één bloed* te zijn.

© 2026

Dit eenheidsverlangen echter is pardoxaal en in zichzelf verdeeld: de Eenheid blijkt slechts te bestaan bij de gratie van verscheidenheid. Elk bewustzijn van het ABSOLUTE, van een als eenheid ervaren samenhang, leidt onvermijdelijk tot een besef van gebrokenheid en voert de mens naar het onbewuste terug. Dan kan de kringloop opnieuw beginnen, de twijfel is gezaaid: iedere synthese breekt weer uiteen in een stelling en een tegenstelling. De twijfel wordt daarmee een grondkarakteristiek van de op EENHEID gerichte mens, die zich – soms, en tegen beter weten in – door de illusie leiden laat dat de horizon te bereiken is als je maar lang en hard genoeg loopt. De filosofische categorie van de twijfel (nauw verwant aan wat in 'Eva' *vriend Verwondering* genoemd wordt) vertegenwoordigt voor Van Bruggen het hoogste bewustzijnsniveau:

Niet (...) vóórdat de mens waarachtig tot de levende twijfel wordt toegelaten – niet vóórdat de twijfel tot de mens wordt toegelaten – niet vóórdat hij met de twijfel leven, de twijfel liefhebben kan, zal hij zichzelf als functie en zijn waarheid als betrekkelijk gaan begrijpen.

Vanuit de twijfel keert het eenheidsverlangen zich tégen de levensdrift, die immers gebaat is bij dogma's en zekerheid. *De Wijsheid is de Vijand van de Levensdrift*, zegt Carry van Bruggen, omdat zij – via de REDE – op het fundament van de twijfel is gebouwd. Iets van deze ingewikkelde paradox keert gelukkig in ons gewone en vertrouwde taalgebruik terug: we leren *met vallen en opstaan* (maar de zelfbewuste mens loopt het liefst rechtop en valt niet graag) en worden door *schade en schande* wijs (al leidt deze schande veelal, zo leert ons de kroniek van *De Verlatene*, tot nieuwe 'verheffingsstrategieën').
M.a.w.: *het pad der vergissingen is de weg van de waarheid.*
Vanuit het perspectief van direct – en, in de meest letterlijke zin: oppervlakkig – zelfbehoud is de twijfel dus te beschouwen als een kracht die het eigen bestaan, het 'zelf', ondergraaft. *Zelfweerstreving* noemt Carry van Bruggen dit mechanisme in *Prometheus* en de hoofdfiguur van de mythe beseft wat hij zichzelf heeft aangedaan: hij heeft het dogma van de goddelijke hiërarchie in twijfel willen trekken en bevindt zich sindsdien vastgeketend aan het meest levenloze, gesteente - rotspartij.
Er is in het eenheidsverlangen nog een ándere tegentoon hoorbaar, die – op de lange duur– het meest doorslaggevend is.
Vasalis, in *De vogel Phœnix,* omschrijft de ontstaansgrond van dit contraritme:

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DIEP VAN MIJZELF...

Diep van mijzelf en van mijn zang vervreemd
hoor ik in twijfel niets dan toon na toon,
ontken de wijs, de oude, diep-beminde melodie,
ontken ik al wat naar verbinding zweemt,
ontdek ik in de grootste eenheid hoon.

Afzonderlijk, vervreemd, is alles wat ik zie.
Eén boom bespiedde ik, haast de ganse dag,
het regende gestaag en blad na blad
neeg naar beneden als een druppel woog
en drupte en rees zacht omhoog...
Zo regende het van blad op blad,
zo regende het de ganse dag.

Het regent en ik neig en rijs
met kleine wanhoop in het grijs
gemoed. Ik ben zo ziek...
Waar bleef de hemelse muziek,
de eenheid in het aardse zingen.
Ik hoor alleen, dat alles lijdt,
ziek van de veelheid van de dingen,
van hun volstrekte eenzaamheid.

© 2026

VASALIS EN VAN BRUGGEN – ZIJ ZOUDEN ELKAAR GOED BEGREPEN HEBBEN. Vanuit het besef van HET ABSOLUTE immers – *de oude, diep-beminde melodie* – treedt de gebrokenheid aan het licht. Sommigen verdragen die verdeeldheid niet, omdat – in de diepste lagen van hun ziel – een andere waarheid, een samenklank ligt, het kruispunt van de vrede. Aan het slot van *Eva* schrijft zij:

Opwaarts uit de slavernij van het verachtelijke leidt een weg – neerwaarts uit dat duldeloos rukken naar het verhevene leidt een weg... en ergens moet het kruispunt zijn, waar 'hoog' in 'laag', waar 'laag' in 'hoog', waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat. Ik heb dat kruispunt nooit kunnen vinden, want geen van beide werelden heb ik tot het einde toe kunnen gaan. Ik waagde mij wel altijd weer op beide... er bleef een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid.

Binnen het filosofisch raamwerk van *Prometheus* heeft Carry van Bruggen dit 'kruispunt' aanwezig gesteld, wanneer zij het eenheidsverlangen situeert in de regio van de liefde, waar het uitsluitende verlangen naar verzoening en 'opgaan' geldt.
Dan, in een laatste uitkomst van de REDE blijkt dat ook hier de antithese werkzaam blijft: enerzijds vormt het eenheidsverlangen de basis van zulke hoge deugden als begrip, liefde en rechtvaardigheid, anderzijds blijkt de mens maar één behoefte te kennen: zichzelf te verliezen door in een ander op te gaan. Op deze wijze wordt het eenheidsverlangen, of de mens dat nu wil of niet, identiek met doodsverlangen: *opgaan is ondergaan*, zegt Carry van Bruggen in een steeds herhaald axioma.
Zo zit de mens, als Prometheus, klem in de verlangens van zijn wezen: hij wil zichzelf handhaven én hij wil zichzelf verliezen. *Elk wezen is gedoemd te streven naar wat het tot zijn eigen heil niet bereiken mag*, denkt Heleen, en de gedachtegang van Eva sluit hierbij aan, wanneer zij – uiteindelijk – tot de slotsom komt:

'De formule voor de volledige overdracht is dat... wat ik mijn leven lang heb gezocht en mijn leven lang heb geschuwd, en verheerlijkt en verafschuwd in één ademtocht van mijn wezen'.

Het tragische van deze, vanuit de grondbegrippen consequent volgehouden logica is, dat er maar één eindpunt als verzoening denkbaar is: de Dood, Wanneer het afzonderlijke zich als individu wil opheffen en de *Unio Mystica* (het mystieke zielsverlangen om verenigd te worden) zich als een dominerend teken aan de levenslijn vertoont, is er maar één oplossing: de vereniging met HET ENE in DE DOOD.
Men kan gerust zeggen dat Carry van Bruggen, in haar filosofische doordenking van de elkaar bestrijdende begrippen 'levensdrift' en 'eenheidsverlangen' in de fuik van haar eigen systematiek gelopen is: Dood is de eenheid die elke drift doodt.
'Ik reik wel eens daartoe, zo laat Carry van Bruggen het de ik-figuur uit *Eva* ten slotte zeggen, *de allerlaatste jaren, Leven-en-Dood ineen te smaken. – Unio Mystica, Levensboom, doodsbron. Het eeuwig verbrokene, eeuwig zich herstellende evenwicht'.*

DE EEUWIGE SLINGERSLAG

HOE HOOG DE PRIJS IS DIE CARRY VAN BRUGGEN MOEST BETALEN voor haar zware arbeid aan *Prometheus* (in combinatie, nog altijd, met de zorg voor haar twee kinderen), blijkt eigenlijk al vrij snel daarna. De reacties vanuit letterkundige kring zijn overwegend sceptisch en negatief, terwijl de meningen van wetenschappelijk geschoolde filosofen – zich aangetast voelend in de autonomie van hun vakgebied – even kritisch als neerbuigend zijn. Tussen kunst en wetenschap (de 'artiest' en de 'denker') heeft het sinds de Verlichting

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nooit meer goed willen boteren en men kan de receptiegeschiedenis van *Prometheus* dan ook heel goed vergelijken met de meer recente ontvangst van Mulisch' *Compositie van de wereld*, met welke omvangrijke invulling van een oude gymnasiastendroom de meeste literair georiënteerde critici nauwelijks raad wisten en waarvoor de diverse aangesproken wetenschappelijke disciplines snel hun kritisch antwoord klaar hadden. *Daarbij komt*, zo schreef Carry van Bruggen aan de haar welgezinde dichter-filosoof Dèr Mouw, *dat ik als vrouw en 'bekend romancière' het dubbele vooroordeel heb te overwinnen, dat vrouwen niet denken kunnen en dat artiesten maar liever niet denken moeten*'.

Het is dan ook geen toeval dat juist Menno ter Braak, die kunstzinnige essayist (in wie, als ik mij niet vergis, de 'dichter' en de 'burger' nooit tot verzoening zijn gekomen, zélfs niet in het tijdelijke intermezzo van het 'carnaval'), als een der eersten een forse streep door zijn filosofisch kasboek ziet gehaald. Het pleit voor deze specifieke *Forum*-auteur dat hij van zijn confrontatie met Carry van Bruggen niet alleen verslag heeft gedaan in de vorm van een twintigste-eeuwse allegorie, die hij *Carnaval der burgers* noemde, maar dat hij zich tevens meer openlijk – en niet verscholen achter de vrije mechanismen van de fictie – uitgesproken heeft in *Politicus zonder partij*, waarin hij schrijft:

Ik kan de maand en het jaar noemen, waarin ik voor het eerst een boek niet chaotisch las. De sensatie ligt mij nog zo op de tong, dat ik de stoel, de schemerlamp en de verwondering om deze ontdekking nog bijna zintuiglijk kan benaderen; het was een sensatie van de eerste rang, zoals men die maar bij uitzondering beleeft. Juist in die tijd had ik wat men noemt 'filosofie gestudeerd', dat wil zeggen een groot aantal wijsgerige systemen volgens universitaire dictaatmethoden nieuwsgierig besnuffeld, met de allure van de academische begrijper; wat mij aan die systemen begrijpelijk voorkwam, had ik zorgvuldig genoteerd, zoals een huisvrouw haar kasboek bijhoudt; op de achtergrond heerste de chaos.

Toen las ik Prometheus van Carry van Bruggen; ik begon eraan met de weerzin van de intellectueel tegen het filosofisch dilettantisme van schrijvende vrouwen. Was het juist dit boek dat mij van mijn schoolse verwatenheid moest verlossen, had het niet evengoed een ander kunnen zijn? (...) Ik zag hier een koppige streep door mijn filosofisch kasboek getrokken, die persoonlijk groepeerde wat in mijn academische hersens chaotisch dooreenlag; hier organiseerde iemand, hier deden de parolen 'individu' en 'collectiviteit' de enige plicht die men van parolen kan vergen: zij waarschuwden de lezer, dat hij van het begin tot het eind partij moest zijn. En nu wás ik partij, zonder restrictie.

Ter Braak geeft hier scherp aan in welk opzicht het werk van Carry van Bruggen *ongemakkelijke literatuur* vertegenwoordigt: het is voor de lezer van haar essays en verhalen onmogelijk om een vrijblijvende positie in te nemen en zelf buiten schot te blijven. Je wordt voort-

© 2026

durend uitgedaagd een keuze te doen, zoals Van Bruggen zelf met een onverbiddelijke consequentie het in *Prometheus* weergegeven denksysteem geleefd en ervaren heeft in een even gepassioneerd als riskant levensritme.

Hoe riskant dit levensritme voor het persoonlijk welzijn is, blijkt uit de roman *Uit het leven van een denkende vrouw*. Hoewel deze geschiedenis vanuit literair oogpunt nauwelijks interessant is – het verhaal maakt een onrustige en rommelige indruk en lijkt te zeer door rancune te zijn ingegeven, vinden we hierin wel de eerste aanwijzingen dat de prijs die Carry van Bruggen voor *Prometheus* heeft moeten betalen de verstoring van haar innerlijk evenwicht is geweest. De schijn van de fictionaliteit kan ons niet verhinderen in de figuur van Marianne Edema te lezen hoézeer Carry van Bruggen in de afgelopen jaren vanuit een enorme overbelasting roofbouw gepleegd heeft op haar lichaam en haar ziel, daarmee een voedingsbodem creërend voor depressies en wantrouwen. Een naar geest en lichaam oververmoeid mens raakt langzamerhand het in het dagelijks leven onmisbare gevoel voor proporties kwijt en is niet langer in staat om kritiek op het werk van de persoon te scheiden. Dat overkomt Marianne Edema die elke afwijking van haar eigen mening naar *het kamp van de leugen* verwijst en zichzelf daarmee manoeuvreert in de *hete, zware strijd tegen de fratsenmakerij*'. En zo immens is de taak die zij zichzelf gesteld heeft, dat heel haar doen en laten beheerst wordt door de angst *dat haar geen tijd werd gegund, haar levensduur ontoereikend zou blijken, voor alles wat ze zich voorgesteld en voorgenomen had (...). Er waren ogenblikken dat het haar was als duwde haar een boosaardige zware hand naar de bodem van een donker, diep, water*'...

We moeten natuurlijk oppassen de zaken hier niet in een simplistisch psychologistisch kader van 'oorzaak' en 'gevolg' te plaatsen, om op deze wijze de feiten van Carry van Bruggens levenseinde naar onze hand te zetten.

Voor een suïcidale gesteldheid is immers nog wel iets meer nodig dan de concreta van uitputting en externe miskenning. Doodsverlangen, als keerzijde van het onvermogen om in harmonie met zichzelf en zijn directe omgeving te leven, heeft met veel diepere noties in de persoonlijkheidsstructuur te maken: een *ziel zonder opperhuid*, zoals Annie Romein het treffend noemde, is niet in staat een geestelijk afweersysteem te ontwikkelen dat de eigen kern onaangerand bewaren kan.

Een dergelijke ziel is bovendien zeer ontvankelijk voor destructie van binnenuit, omdat een nooit te vervullen hartstocht aan het begin van alle daden staat. Of, zoals Eva het in een van de vele interne monologen formuleert:

'Maar nu komt het uur, vanwaar uit ze hoger stijgt en zelfs de toren onder zich laat, vanwaar uit ze stijgt zo hoog, dat de aanraking met het leven ondraaglijk wordt'.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In een van zijn kwatrijnen dicht Jacob Israël de Haan, de broer die in *Eva* als David geëerd wordt en herdacht:

Ik strijd met God, het Leven en de Dood,
Een rusteloos verlangen naar rust
Mijn hart siddert van hartstocht groot,
Ik ben het Vuur, dat Dood slechts blust.

In de syntactische ambiguïteit van de laatste versregel (waarin pas na enig taalkundig kunst- en vliegwerk valt uit te maken dat de 'Dood' het beslissende subject is en in staat om het levensvuur te doven) ligt een complete levensfilosofie besloten: eenmaal als Prometheus ter wereld gekomen, draagt een mens het vuur in zijn hart; maar sindsdien ziet hij zich voor de vrijwel onmogelijke taak gesteld dit element op aarde te beheren met het isolement van de Kaukasus als nooit aflatende dreiging en straf.
Van de vier oerelementen – aarde, wind, water en vuur (alle nadrukkelijk in *Eva* aanwezig) – spelen de laatste twee contradictoire krachten hun dodelijk uitdagende spel.
In deze levensfilosofie, die zich in een voortdurend schommelende curve tussen twee uitersten beweegt, ligt een uitputtingsslag besloten die tot in de kleinste details van toepassing is op het leven en werk van Carry van Bruggen en die ook tot uiting komt in de gejaagde, associatieve techniek waarmee *Eva* vormgegeven is.
Tenslotte laat Eva, die dan een vrouw van middelbare leeftijd is, de afgelopen jaren in één beweging aan zich voorbijgaan:

'Ik vat ze allemaal in één greep bijeen, en ik ben zo vol en zo pijnlijk gespannen van al die jaren als vroeger mijn hand van al dat zand –, ik greep toen boven mijn macht, en nu ook, een mens kan niet zoveel tegelijk bevatten, niet zoveel tegelijk begrijpen, niet zoveel zijn tegelijk. Vatten is grijpen. Begrijpen is zijn. De jaren staan in mij overeind tot tegen mijn keel en ik zou willen huilen, maar ze vloeien en dat vloeien ontspant mij. Ze vloeien dan snel en dan traag, er zijn jaren die niets en jaren die alles beduiden. De oude jaren blijven altijd het zwaarst wegen, de jaren, waarin ik werd opgebouwd, in het oude verband, in het oude verbond, en ik leefde in het huisje, tussen de zevende en de achtste lantaarn... en ik groeide op (...) en telkens voel ik mij een andere Eva en weet tegelijk dat ik altijd dezelfde Eva bleef... en mijn hand is leeg'.

En zo wordt *Eva*, haar laatste roman – via een lange flash back gesitueerd aan het begin van *de Nieuwe Eeuw* – de persoonlijk-literaire vormgeving van het joodse boetegebed, *Kol Nidre* (Aramees voor 'alle geloften'), dat plaatsvindt aan het einde van de 'tien bekeringsdagen', aan de vooravond van *Jom Kippoer*, de Grote Verzoendag. Tussen *Rosj Hasjana*, het Joods Nieuw-

© 2026

jaar, en de nieuwe wending van Jom Kippoer ligt een ritueel voorgeschreven periode van inkeer en bezinning, waarin de mens zichzelf tot verantwoording roept:

'En hoe verantwoord je dat voor jezelf?' En toen... en toen... ze heeft niets gezegd, ze is de stoep afgesprongen, en doorgehold, zonder omzien doorgehold, maar duizend bloemen zijn in haar ontloken in één seconde, duizend eden stegen naar de hemel... duizend witte vogels omfladderden haar. Duizend geloften. 'Kol Nidrei'. Alle geloften. Niets lelijks meer... regelrecht naar de vlekkeloosheid toe (...).
– Kol Nidrei... Alle geloften... dat heeft ze kunnen dragen, dat heeft haar gelukkig gemaakt, vervuld, verzadigd, maar nu is er alleen de radeloosheid van een verwilderd willen, dat zich niet richten kan, de kwelling van een aanhoudend tekort, dat zich zoekt op te heffen en niet weet waarmee.

Het beslissende leidmotief van deze bezinningsperiode is de slingerslag, de rusteloos herhaalde beweging tussen de twee aspecten van de Prometheusmythe: *opgaan* en *ondergaan*, het LEVEN en de DOOD -
Ga naar buiten, in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt de slinger je mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten, en je zou de meest-Verhevene willen volgen... en alles is vervuld met de straling van de Vurige Wagen. En neemt de slinger je naar rechts, dan haat je de dood en je klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten... en de sterren... ben je in de slingerslag gevangen... en buiten de slingerslag is er niets. Niets.
Onmisbare gids op deze bezinningstocht, die de mens terugwerpt op de diepste fundamenten van zijn bestaan, is de vriend die in *Eva* als een zeer nabije gestalte wordt voorgesteld: '

Het is de nieuwe ***Vriend****, het is de* ***Verwondering****... en er is geen schuwer vriend dan hij..., er is ook geen veeleisender vriend. Want alles verlangt hij en komt je nog maar nauwelijks nabij... nooit nader dan die zilveren tintel, die versprong naast je oog, toen je klein was, als je spelend je vinger tegen je oogappel duwde... altijd naast je hoofd, naast je oog... Je moet je zinnende aan hem overgeven... doodstil moet je zijn... je ontkleden, je ontdoen van alles... luisteren. En dan zegt de Verwondering:*

Dit nu is het Leven.

Wanneer verwondering de grondslag van het leven vormt, dan is het begin van alle wijsheid in de vraag gelegen, ook wanneer die vraag – zichzelf herhalend – geen antwoord vindt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EEN BOEK ZONDER OPLOSSING

In Eva, het 'kol nidrei' van Carry van Bruggens schrijverschap, wordt de centrale vraagstelling van *Prometheus* – hoe men zich als individu kan handhaven binnen de dwingende eisen van de collectiviteit en vanuit een sensibel bewustzijn van HET ABSOLUTE (een wel heel navrante vraagstelling, wanneer men aan de opkomende ideologie van het fascisme denkt) – toegespitst op het terrein van de seksualiteit.

Overheersend in de hoofdfiguur – van de vroegste herinneringen af, als gevolg waarvan heden en verleden voortdurend door elkaar lopen – zijn gevoelens van schaamte en vernedering waar het de seksuele omgang met een man betreft. De seksualiteit zoals die door Eva wordt beleefd, stemt overeen met de woorden van Van Eeden in *Johannes Viator*: 'alleen liefde, in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed', een citaat dat door Eva meerdere malen wordt aangehaald.

Nu kan men voor een dergelijke hoge liefdesopvatting, die wel noodzakelijk met gevoelens van schuld en frustratie gepaard zal gaan, allerlei analytische verklaringen bedenken en dat is ook wel gedaan. Impliciet en via verhulde jeugdherinneringen geeft Carry van Bruggen ook zelf te kennen, dat aan de grond van haar ervaringen rond erotiek en lichamelijkheid een geweldig schuldcomplex ligt, waarvan de wortels heel vroeg en traumatisch zijn bepaald.

Zó traumatisch en verwrongen dat tussen de concrete liefdesdaad en het diffuse verlangen telkens weer een wig gedreven wordt, die Eva – als tegenhanger van Vriend Verwondering – *mijn oude vijand Schaamte* noemt. Het lijkt alsof het kind van toen en de moeder en minnares van nu elkaar nooit hebben kunnen vinden.

In een overpeinzing tegenover haar pasgeboren kind dat zojuist bij haar gedronken heeft, zegt Eva:

Zie je het zelf, kijk je mij daarom zo aan? Je keek mij nooit eerder dan deze nacht zo aan. Ben je dankbaar – omdat je mij zo mag nemen? Ik ben ook dankbaar omdat ik mij zo mag geven. En we kijken elkaar aan. En ik heb nooit je vader aangekeken. Hij nam mij en ik gaf mij... was het wel zo? Het moet zo geweest zijn, anders was hier nu niet, in mijn schoot. We keken elkaar niet aan... en we... herdachten het niet... we duwden het van ons af... omdat we ons schaamden. Werelden... wentelende werelden... elk in zijn dampkring van schaamte... Nooit vreemder, nooit verder dan in de vereniging. Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren... we naderen elkander niet.

Het verlangen naar eenheid – ook in kosmische zin – viert hoogtij, maar elke ogenschijnlijke vervulling brengt een zintuiglijke gewaarwording van tweespalt, vervreemding en leegheid met zich mee. Ooit eens is het oude verband – toen de goden nog boven woonden en

© 2026

het vuur nog niet gestolen was – verbroken en verloren gegaan. De hoogmoedige daad van Prometheus heeft een verborgen scheiding aan het licht gebracht en de nieuwe, eigentijdse Kaukasus heet 'depersonalisatie', bij wijze van schuld en straf:

'De pijl heeft mij daar geraakt, waar de verborgen scheiding lag... ik ben als doormidden gekliefd... ik ben in tweeën gevallen... ik ben twee... ik ben in-één-gehechte twee, ik ben tegen elkaar gerichte twee, ik ben tegen-zich-zelf-gekeerde één. Je moet elkeen vrijspreken, en dus ook je zelf moet je vrijspreken... als je niet met een warboel wilt gaan slapen, als je niet wilt stikken in de inwendige rommel... maar je moet van elke vrijspraak, die jezelf betreft, in hoger beroep gaan bij jezelf, bij die andere helft van jezelf... je moet je laten vonnissen door die andere, die tweede... en aan dat vonnis houd je je staande... en doe je dat niet... dan ben je verloren... verloren... verloren'...

In wezen wordt de Prometheusmythe hier, op de voedingsbodem van het eigen, half herinnerde verleden, verhevigd door het besef van de vrouw dat de bestaande seksuele codes een aanslag betekenen op haar identiteit en eigenwaarde. Aanpassing aan de eisen van de collectiviteit betekent voor Eva – dat is: Chawwa, moeder van al het levende– niets minder dan afstomping en geestelijke frigiditeit. Veelzeggend is in dit verband het motief van de sneeuw, dat in Eva niet alleen de functie vervult van couleur locale en als zodanig als symbool dient voor de ambivalente geaardheid van de hoofdpersoon. Aan de ene kant vertegenwoordigt de sneeuw een toestand van volstrekte smetteloosheid, zoals ook de *Nieuwe Eeuw* – aan het begin van het verhaal – nog ongerept en onbetreden is. Aan de andere kant dekt de sneeuw iets toe, wat in de voortgang van de tijd niet langer verborgen blijven kan. Iedere stap die men in dit leven zet, tast de ongereptheid aan en legt een ouder leven bloot.

Daartoe dienen dan de acht hoofdstukken in *Eva*, acht bezinningsdagen op weg naar Jom Kippoer, een onvoltooide zoektocht naar het leven onder de sneeuw, met Schuberts *Unvollendete* als begeleidende symfonie. Want tot een werkelijk begrip van dat lijfelijk-aardse leven, motoriek toch van de geest, is het nooit gekomen:

Overal heb ik mijn weg gevonden, mijn wetten gesteld, van de algemene wegen af, buiten de algemene wetten om –, in dit ene gebied alleen heb ik nooit iets geweten, nooit iets begrepen, zegt Eva, wanneer zij aan de oppervlakte vrouw en moeder geworden is.

Het is een terrein waar Eva als toeschouwer – *uit een hoge toren* – naar kijken kan, maar dat geen contact maakt met de diepere, wellicht té zeer toegedekte lagen van haar persoonlijkheid.

Vandaar dat we in in de roman voortdurend de *slingerslag* tegenkomen tussen opheffingsdrang en levenswil, een tweespalt die elke gedraging kleurt:

Altijd en overal... de eeuwige slingerslag, dezelfde tegenstrijdigheid... altijd... overal... tweespalt, gebro-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kenheid... Tot het inzicht heffen we ons op, in het inzicht heffen we ons op... dat is de dood. We moeten het prijsgeven, loslaten, om te leven... het laat ons los, opdat we leven, het geeft ons aan de chaos prijs'. Wélke chaos en welke 'slingerslag'? Ik kan het niet helpen, maar ik vraag het mij na de feiten van deze fictie af.

En zo lees ik – als een voyeur en over andermans schouder – mee in brieven, getuigenverklaringen en onbedoelde memoires, en vind dan – als meest duidelijke slingerbeweging – een tegenstrijdig liefdes- en huwelijksleven, waarvan *Eva* de uitkomst, de afsplitsing en het *boek zonder oplossing* is.

Wanneer ik de biografie van Carry van Bruggen in het licht van Prometheus' antithese en in hoofdlijnen van liefde naga – een stilering door *Eva* ingegeven –, dan lijkt het provocerende huwelijk met de oudere en gescheiden *goj* Kees van Bruggen vooral geplaatst te kunnen worden tegen de achtergrond van een exuberant, en binnen de persoonlijke context ook rücksichtslos vrijheidsverlangen. Een verbintenis die de afstand tot het directe verleden publiekelijk uitsprak en prononceerde. De persoonlijke vrijheid lijkt in dit huwelijk wel gewaarborgd, maar een wezenlijke verwantschap op het niveau van de ziel – die het *lijfsverlangen* goed maakt – blijkt steeds minder voorhanden te zijn. Toch komt ook hier, in dit mislukte huwelijk (in de jaren van Prometheus in een scheiding geformaliseerd), een oude wet tot gelding: *aan de onvervuldheid kent men zijn verlangen*.

Carry van Bruggen was, – ik aarzel niet na lezing van haar uiteenlopende documenten – geboren voor de liefde, in die brede zin van zorg en warme zinnelijkheid. Ja, dat is iedereen, en dat is juist. Maar er zijn mensen in wie deze lotsbestemming zozeer hun wezen en reikhalzen heeft gekleurd, dat alles wat zij doen en laten onder het criterium van deze vervulling valt. Lientje de Haan was zo'n mens.

Er zijn enkele brieven bewaard gebleven die Carry van Bruggen aan Frans Coenen, de oudere en gevestigde literator, schreef. En het is pijnlijk nog, na zoveel jaren, de hunkering te lezen en te zien die door praktische of inwendige factoren onvervuld blijven moest:

Ik kan mijn ogen sluiten en dromen dat ik heel ernstig en heel gezellig en heel rustig en heel dichtbij je gezeten, met je tezamen deze en andere dingen bezien en bespreken zou, – dit aan jouw hand jouw paradijzen binnengaan lijkt mij een zeer zuivere en zeer grote vreugde. Maar waarom zal ik dat dromen? Uit je leven ben ik verstoten, wij hebben tezamen geen toekomst. We kunnen schrijven en ik kan hopen, omdat ik een idioot ben, en een idioot hoopt altijd, maar de zaak verandert er niet van. Het doet mij pijn, dat het op deze wijze moet zijn, en dat ik je alles moet schrijven en geen enkel ding oog-in-oog mag zeggen (...). Ik voel soms vlammen van verrukking, van geestdrift, van hartstocht uit mij slaan, en als ik het neerschrijf worden het zinnetjes, aardige zinnetjes, met omzichtigheid verzonden en met omzich-

© 2026

tigheid ontvangen. Ik houd toch werkelijk zo veel van je en je antwoordt mij dat 0+0 iets meer dan 0 is…
Men krijgt ook niet de indruk dat het tweede huwelijk van Carry van Bruggen, met de eveneens veel oudere Aart Pit – hoezeer wellicht een atmosfeer van veiligheid biedend en rust –, beantwoord heeft aan haar diepste verlangens, zoals die in concreto in *Eva* staan te lezen. Na veel teleurstelling en ontgoocheling immers geeft het laatste hoofdstuk een verzoening te zien tussen alle aspecten van seksualiteit in de eenmalige relatie met Marius, de man die Eva twintig jaar eerder tijdens een concert ontmoette (ze is dan inmiddels van haar man Ben gescheiden). Voor de eerste maal merkt Eva dat er geen conflict hoeft te zijn tussen het lijfsverlangen en de ziel en vindt ze een vorm van evenwicht: *en ergens moet het kruispunt zijn, waar 'hoog' in 'laag', waar 'laag' in 'hoog', waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat. Ik heb dat kruispunt nooit kunnen vinden, want geen van beide wegen heb ik tot het einde kunnen gaan.*
Dat gebeurt ook nu niet, want Eva doet afstand van haar *liefde aan zee*. Wel wordt nu definitief – en dat is de grootste ontwikkeling die Eva in haar persoonlijkheid doormaakt – de oude *Vijand Schaamte* verdreven en Johannes Viator als dwaalprofeet ontmaskerd:
'En jij, Johannes Viator, domme profeet, dwaallicht boven een moeras, twee keer ben je mij verschenen. Eerst op het zolderkamertje en ik beefde voor je. Jaren later kwam je binnen door de klapperende verandadeuren en ik deed je rekenschap van mijn leven. Kom dan nu hier, voor de derde maal, hier waar ik lig, dat ik mij oprichten kan en oog-in-oog je logenstraffen. Jij weet het niet, maar ik weet het wel. Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed. Ik zou kunnen rondgaan. Maar zouden ze mij vragen wat het beduidt, ik verwees ze tot Paulus: Die het vatten kan, vatte het'.
Deze nieuw verworven visie aan het slot van de roman heeft niet uitsluitend meer met seksualiteit te maken; het is een slotsom van leven, een evenwicht dat mogelijk is geworden door een grondige en hardnekkige zelfreflectie, die W.L.M.E. van Leeuwen naar aanleiding van een ontmoeting met Carry van Bruggen als volgt beschrijft: *In 1927 kwam in gesprek en habitus meer naar voren die trek die haar werk juist zo 'warm' maakt: wanneer de strijd in haar tussen rede en natuur dreigt uit te lopen op verloochening van de laatste, dan wordt zij, ondanks haar machtig intellect, teruggeworpen (en zij lààt zich terugwerpen) op het aardse, het vrouwelijke, het bloedwarme en zinnelijke. En in 'Eva' toont zij tenslotte een intuïtie, zódanig door het intellect gelouterd, dat er aan mag worden toegegeven zonder een schijn van 'onmacht' of 'vadsigheid'. Dáárom kon en mocht zij deze haar laatste roman eindigen (…) met deze ironisch-weemoedige berusting: 'In het dorp wacht ons onder de vochtige bomen de stilte van de beginnende herfst… En het is wel niet helemaal waar als Montaigne het zegt, en eigenlijk is er helemaal niets van waar… maar het is aardig om in je zelf te zeggen in de stilte van de late winteravond, met de maan tussen de populiertjes, boven het dak, boven de slapende kinde-*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ren, en het licht dat uit het open huis in het tuintje vloeit... en een deur sluit toe, en een grendel knarst... en het einddoel van alle wijsheid is het rustig tegemoet zien van de dood.

Menno ter Braak heeft zich over het slot van de roman, als zou er de illusie van een oplossing zijn, kritisch uitgelaten. Het is de moeite waard hem hier uitvoerig te citeren, omdat zijn karakteristiek van Eva en van de schrijverspersoonlijkheid die Carry van Bruggen was in essentie juist is als hij schrijft:

'Eva' is een pessimistisch boek, in de beste zin; ik houd niet van het slot, dat de schijn aanneemt, alsof het op dit verrukkelijk zweven tussen aarde en hemel raad wist. Het is in wezen een boek zonder oplossing, met een nooit eindigende verwondering die de grond van alle pessimisme is. Want nergens heeft men de indruk, dat schrijven hier slechts een tragische aftocht van het levenstoneel moet dekken. Als de grote pessimisten is Carry van Bruggen, zonder zich van teleurstelling en ontnuchtering los te maken, boven de teleurstelling en de ontnuchtering uit. Zij heeft die magische schakel gevonden, waardoor wij haar roman ervaren als een verheerlijking van het leven: de thaumasia, die geen splinter realiteit verloren zou willen weten, omdat zij, zonder die bepaaldheid door 'realiteit', nooit geboren zou zijn. Zij bewijst de bestaansmogelijkheid van een vrouwelijke bewustheid in een zelfstandige synthese met de aarde, van een vrouwelijk wijsgeer in een zelfstandige synthese met de minnares en de moeder.

Dat Carry van Bruggen in de jaren die op *Eva* volgen aan steeds ernstiger depressies lijdt, doet aan deze bestaanswerkelijkheid niets af. Wanneer zij ten slotte haar leven laat eindigen, wordt zij ook zelf draagster van het Prometheussymbool, vrouw tussen twee werelden, nergens echt thuis. Het behoort immers tot de noodlottige tragiek van Prometheus dat hij, om het leven gloed en glans te geven, vuur moet worden dat de dood slechts blust.

In het licht van deze thematiek heeft Carry van Bruggen in *Eva* het *Kol Nidrei* van haar leven geschreven: duizend geloften, onvoltooid.

Misschien kan men zeggen – zo schrijft Frans Coenen in zijn *In Memoriam* – *dat dit haar zwakheid was, dat zij het licht niet verdragen kon en daarom zich terugtrok in de gevaarlijke schemer van de eigen kleinere persoonlijkheid. Maar wat weten wij van deze waarden en hoe groot de persoonlijkheid moet zijn die het aangezicht van het eeuwige kan verdragen?*

Aan de inzet van deze persoonlijkheid danken wij een oorspronkelijk en verrassend actueel oeuvre, waarbij de lezer van begin tot einde partij moet zijn.

Dàn is een *metataal* overbodig!

Amsterdam, november 1983–juni 1984

VGL:

Menno ter Braak, *De bewuste vrouw en haar roman. Carry van Bruggen: Eva*. In: Man tegen man, p. 31-42. Brussel, 1931.

Jan Fontijn & Diny Schouten (samenstellers), *Carry van Bruggen*, № 13 van *De Engelbewaarder,* Amsterdam 1978.

Jacob Israël de Haan, Ik ben een jongen te Zaandam geweest; Een bloemlezing, samengesteld en ingeleid door Gerrit Komrij, Amsterdam 1982.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Bijlagen

Nel van Dijk

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR CARRY VAN BRUGGEN

over de levensduur van een literair oordeel

2026

NEL VAN DIJK (1963) studeerde Taal- en Literatuurwetenschap en publiceerde over Ter Braak als herontdekker van Elsschot in *Spektator* en over het aandeel van Ter Braak bij de totstandkoming van de Nederlandstalige literaire canon in de periode 1945-1955.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nel van Dijk

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR CARRY VAN BRUGGEN:
over de levensduur van een literair oordeel

VOLGDE (HER)WAARDERING VAN VROUWELIJKE AUTEURS HET RITME VAN DE FEMINISTISCHE GOLFBEWEGING? Bestaat er een specifiek 'vrouwencircuit' waarin men schrijfsters anders beoordeelt dan in een dominant 'mannencircuit'? De Carry van Bruggen-revival op het einde van de jaren zeventig toont aan dat deze vragen ibij de romancière-filosofe niet zonder meer bevestigend beantwoord kunnen worden, maar nuancering behoeven.

Veel Nederlandse schrijfsters die rond de eeuwwisseling publiceerden, zijn in vergetelheid geraakt. Zo niet Carry van Bruggen (1881-1932): in de afgelopen tien jaar werd bijna al haar werk herdrukt, er verschenen artikelen en een biografie en ze werd zelfs tot onderwerp van een televisieportret gekozen. Sinds het eind van de jaren zeventig is er sprake van een 'Carry van Bruggen-revival'.
De laatste criticus die zich vóór die tijd sterk maakte voor haar werk, overleed vijftig jaar geleden. Menno ter Braak schreef een lovende recensie over *Eva*, de in 1927 gepubliceerde roman van Van Bruggen. Bovendien erkende Ter Braak in zijn essay Politicus zonder partij uit 1934, de invloed van *Prometheus* op de ontwikkeling van zijn denken. Van Bruggen schreef dit filosofische betoog in 1919. Na de oorlog was het merendeel van haar romans lange tijd niet meer verkrijgbaar. Wel was er aan het eind van de jaren veertig belangstelling voor haar filosofische werk. Zowel *Prometheus* als *Hedendaags Fetisjisme*, werden herdrukt. Daarna bleef het, op een enkele publicatie na, lange tijd stil rond deze auteur.
De hernieuwde belangstelling begon met een uitgave van het kwartaalschrift *De Engelbewaarder* in oktober 1978. Jan Fontijn en Diny Schouten brachten in dit nummer veel nieuwe informatie over Van Bruggen bijeen.
In 1980 volgde de uitgave van *Vijf romans*, een bundeling van haar belangrijkste literaire werk. De eerste oplage van deze omvangrijke verzamelbundel was al snel uitverkocht. De biografie van Van Bruggen werd geschreven door Ruth Wolf en verscheen in 1981 onder de titel *Van alles het middelpunt*. Al deze publicaties kregen veel aandacht van de literaire dag-

© 2026

en weekbladkritiek. Die aandacht nam na 1982 weliswaar af, maar wel wordt sindsdien bijna elk jaar een tekst van Van Bruggen herdrukt. Ze wordt beschouwd als een schrijfster die de moeite van het lezen waard is. Haar werk lijkt zich te hebben verzekerd van een plaats binnen de literaire canon.

De opbloei van de aandacht voor Carry van Bruggen wordt vaak gezien als onderdeel van een algehele herwaardering van schrijfsters uit het verleden. Deze herwaardering hangt samen met de opkomst van de vrouwenbeweging.
De tweede feministische golf, beginnend aan het eind van de jaren zestig, deed ook op het terrein van de literatuur haar invloed gelden.
Feministische uitgeverijen als De Bonte Was en *Sara* werden opgericht en er verschenen feministische tijdschriften als *Serpentine, Opzij, Lover* en *Chrysallis*. Verschillende schrijfsters profileerden zich als feministe, hun werken, vaak omschreven als 'bewustwordingsromans', kregen het etiket 'vrouwenboeken'. In de literaire kritiek, en later ook binnen de universiteit, werd gereflecteerd op de voorwaarden waaraan een feministische benadering van literatuur moest voldoen.
Als gevolg van een speurtocht naar voor vrouwen herkenbare vrouwbeelden in de literatuurgeschiedenis, werd een aantal 'vergeten' schrijfsters van onder het stof gehaald.
Aangenomen mag worden dat de ontwikkelingen binnen het feminisme van invloed zijn geweest op de manier waarop het werk van Carry van Bruggen aan het eind van de jaren zeventig door de literaire kritiek werd besproken.
Ik wil in deze beschouwing nagaan in hoeverre de critici zich baseerden op overgeleverde beschrijvingen en in hoeverre ze als gevolg van de feministische ontwikkelingen nieuwe aspecten bespraken.
In *De lust tot lezen* doet Maaike Meijer het voorstel het literaire systeem op te vatten als pluralistisch. Dit impliceert dat het bestaat uit verschillende circuits, waarin literaire normen en behoeften van lezers verschillen. Consequentie van deze zienswijze is een pleidooi voor een democratisering van de literatuur. Meijer stelt dat interpretatie niet neutraal is, maar gebonden aan belangen en 'interpretatieve communities'.
Naast de 'dominante cultuur' bevindt zich een aantal 'tegen-culturen'. Zij illustreert dit aan de hand van de 'feministische hypothese van de relatief zelfstandig literaire vrouwentradities'. Niet alleen in het werk van veel vrouwelijke auteurs kan volgens Meijer een onderlinge samenhang worden geconstateerd, maar ook in de lezersreacties van vrouwelijke critici. In een receptieonderzoek naar het werk van Elly de Waard maakt ze onderscheid tussen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een 'mannen-', een 'vrouwen-' en een 'lesbisch' circuit. Onder het vrouwencircuit verstaat Meijer 'zowel de vrouwelijke recensenten in *dominante* bladen, als de feministische literaire wereld met haar media, happenings en uitgeverijen'.
Vrouwelijke recensenten, zo blijkt uit haar onderzoek, beoordelen het werk van De Waard anders dan hun mannelijke collega's. Het mannencircuit wordt beschreven als dominant, het vrouwen- en lesbische circuit als de 'tegenkrachten'.
Met de herwaardering van Carry van Bruggen als casus, wil ik aantonen dat een indeling in lezerscircuits gecompliceerder is dan op het eerste gezicht lijkt.

De receptie van Carry van Bruggen tot 1932

Tijdens haar leven werd Carry van Bruggen vooral bekend als romanschrijfster. *De verlatene* (1910) en *Het huis aan de sloot* (1921) behoorden tot haar best verkochte werken en beleefden vele herdrukken. Haar romans werden over het algemeen door de kritiek uitvoerig besproken. De reacties waren niet altijd onverdeeld positief, maar langzamerhand veroverde Van Bruggen een eigen plaats in het letterkundig leven. Bekendheid kreeg ze ook door haar journalistieke werk. Ze was hoofdredactrice van *De Amsterdamse dameskroniek* en leverde bijdragen aan tal van andere dag- en weekbladen.
Toen van Bruggen in 1919 liet weten dat ze niet langer romanschrijfster maar filosofe wilde zijn, werd haar ambitie niet serieus genomen. Toch bevestigde zij met *Prometheus* een positie als filosofisch auteur. In deze tekst geeft Van Bruggen haar visie op het individualisme in de literatuur.
Ter verdediging van de antithese tussen *individualiteit* en *collectiviteit*, gesymboliseerd in Prometheus' verzet tegen Jupiter, introduceert ze het begrip van de 'persoonlijke waarheid': de waarheid als een subjectief begrip. Van Bruggen wilde fragmenten uit *Prometheus* in *De Gids* publiceren, maar de redactie achtte haar betoog daarvoor niet geschikt. De historicus Huizinga noemde het *eerzuchtig gedoe* en een ander redactielid, de schrijver Johan de Meester, vond *deze schets onmogelijke lectuur*.
Frans Coenen, bevriend met Van Bruggen en redacteur van *Groot Nederland*, nam een groot deel van *Prometheus* in genoemd tijdschrift op. Op het levenswerk van Van Bruggen werd daarna weliswaar door de academisch bevoegden gereageerd, maar zij gingen niet in op de door haar gepresenteerde problematiek.
Ze bespraken alleen de wijsgerige en cultuurhistorische verdiensten van haar betoog.
Aan de dichter-filosoof Dèr Mouw die haar een positief oordeel deed toekomen, schreef ze:

© 2026

Als vrouw en 'bekend romancière' heb ik het dubbele vooroordeel te overwinnen, dat vrouwen niet denken kunnen en dat artiesten maar liever niet denken moeten.

Als schrijfster van romans, een van oudsher door veel vrouwen beoefend genre, werd Van Bruggen in haar tijd volkomen geaccepteerd. Met haar theoretische werk en als denkende vrouw werd ze echter niet serieus genomen.

MENNO TER BRAAK OVER CARRY VAN BRUGGEN

Een plaats in de Nederlandse literaire traditie kreeg Prometheus door toedoen van Menno ter Braak. In 1934 beschreef hij in *Politicus zonder partij* wat dit boek voor zijn levensopvatting had betekend. Hij bekende dat hij *met de weerzin van de schoolse intellectueel tegen het filosophische dilettantisme van schrijvende vrouwen*, aan lezing van Prometheus was begonnen, maar dat het betoog uiteindelijk orde schiep in denkbeelden die voorheen 'chaotisch' waren.

In de essaybundel *Man tegen man* (1931) nam Ter Braak een in 1928 geschreven recensie van *Eva* op. Zijn oordeel over deze roman was positief. Het werk vormde naar zijn mening een uitzondering op de romans van auteurs als Top Naeff, Ina Boudier-Bakker en Alie Smeding, waarin alleen een *negatieve mannelijkheid wordt weerspiegeld*. Van Bruggen daarentegen toonde de bestaansmogelijkheid van een *eigen vrouwelijke bewustheid* aan. Ter Braak beschouwde de roman als een fictieve uitwerking van Van Bruggens filosofische denkbeelden. *Eva* bood een literaire bewerking van *het Prometheus-probleem: van de dualiteit leven-bewustzijn, collectiviteit-individu*.

Zes jaar later was zijn mening over Van Bruggen als romanschrijfster duidelijk gewijzigd. In een bespreking van een aantal 'damesromans' schreef hij:

'Wij missen ten onzent een Virginia Woolf, een Katherine Mansfield, een Annette Kolb, een Vera Figner, zelfs een Marie Baskirtsjeff. Een schrijfster van zo bijzondere gaven als Carry van Bruggen is toch in vele opzichten (en zeker als Justine Abbing) blijven steken in de eeuwige problematiek van het damesgenre.'

Uiteindelijk waardeerde Ter Braak Van Bruggen vooral als filosofe. In het *In Memoriam* dat hij in 1932 voor haar schreef, stelt hij dat ze voor hem de auteur van *Prometheus* is en dat men haar daarin het best leert kennen. Het werk stak voor hem ver uit boven wat hij als haar meest geslaagde romans beschouwde: *Eva* en *Heleen*. 'Daarin bleef toch, met alle verschillen, de hollandse romanschrijfster aan het woord,' aldus Ter Braak.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE HERWAARDERING VAN CARRY VAN BRUGGEN

HET IS, GEZIEN HET GEZAG DAT DE CRITICUS TER BRAAK NA DE OORLOG GENOOT, NIET VERWONDERLIJK DAT DE BELANGSTELLING VOOR VAN BRUGGEN ZICH KORT NA DE OORLOG TOT HAAR FILOSOFISCH WERK BEPERKTE.

De hernieuwde belangstelling die zich aan het eind van de jaren zeventig voordeed, was daarentegen veel breder. Als eerste werden haar romans herdrukt. *De Engelbewaarder*-uitgave was onderverdeeld in paragrafen over Van Bruggen in relatie tot het jodendom, het onderwijs, Indië, de literaire kritiek, de filosofie en de positie van de vrouw. Dit laatste thema stond rond de jaren tachtig sterk in de aandacht. Tal van essaybundels met 'de vrouw' als uitgangspunt, zagen het licht. Ze werden gepubliceerd door reguliere uitgeverijen die inspeelden op de vraag naar 'boeken over vrouwen'. In een aantal van deze bundels werd een bijdrage over Van Bruggen opgenomen: bijvoorbeeld in *Vrouwen rond de eeuwwisseling*, *Vrouwenwijsheid* en *De vrouw als auteur*. Ook in het in 1977 opnieuw verschenen proefschrift van Annie Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*, staat een hoofdstuk over Van Bruggen.

Opvallend is dat, als we de reacties van de literaire kritiek op uitgaven van en over Van Bruggen nader beschouwen, deze vooral opgenomen zijn in reguliere organen en niet, zoals te verwachten zou zijn, in feministische media. Op de Engelbewaarder-uitgave en op *Vijf romans* volgden veel reacties van gezaghebbende critici in de reguliere dag- en weekbladen. De aandacht voor Van Bruggen binnen de feministische tijdschriften ontbrak en zou ook na 1980 minimaal blijven. Wel schreven er door de jaren heen relatief veel vrouwelijke critici binnen de reguliere pers over Van Bruggen.

Ik wil hier zes recensies nader beschouwen. Martin van Amerongen schreef in augustus 1978, een paar maanden voordat de Engelbewaarder-uitgave verscheen, een artikel in *Vrij Nederland*. Paul Marijnis schreef over de uitgave in NRC-*Handelsblad*, Aad Nuis in *De Haagse Post* en Elsbeth Etty in *De Waarheid*. Voorafgaand aan de publikatie van *Vijf romans* verscheen van Anneke Reitsma een recensie in *De Nieuwe Linie* en van Diny Schouten in *Het Nieuwsblad van het Noorden*. Deze critici baseren zich in hun recensies voor een deel op een bestaand beeld van Carry van Bruggen. Het is een beeld waaraan Menno ter Braak in grote mate heeft bijgedragen.

Van Amerongen gaat uitgebreid in op Van Bruggen in relatie tot Ter Braak. Hij omschrijft haar filosofische stellingname als 'gezond verstand' en ziet een duidelijke invloed van *Prometheus* in het werk van de mannen van *Forum*:

[...] in hun pleidooi voor de 'honnête homme', in hun opvatting dat de 'persoonlijkheid' het doorslaggevend beoordelingscriterium dient te zijn bij het beoordelen van de kunstenaar, in Du Perrons vernieti-

© 2026

gende aanval op de esthetiserende ethiek van Dirk Coster en de zijnen, in Ter Braaks anti-thetische constructies: 'de wantrouwende enkeling' versus de 'collectiviteit', de 'dichter' versus de 'burger'.

De andere critici proberen de relatie tussen Ter Braak en Van Bruggen los te koppelen, om zo Van Bruggen een zelfstandige positie te kunnen geven. Zij zijn het erover eens dat ze niet thuishoort in het rijtje van de 'damesauteurs'. Schouten noemt Ter Braak *de twintig jaar jongere generatiegenoot* van Van Bruggen die als eerste haar kwaliteiten onderkende. Maar haar krantenartikelen missen *de holle hoogdravendheid* die voor Schouten de essays van Ter Braak onleesbaar maakt. Marijnis noemt het feit dat Ter Braak Prometheus *naar de hoofdacte vond rieken*, maar schrijft ook dat ze na haar dood met welwillendheid in *Forum* werd herdacht. Elsbeth Etty stelt dat het onterecht is dat de meeste mensen Van Bruggen alleen kennen omdat Ter Braak zijn bewondering voor Prometheus uitsprak.

Aad Nuis is van mening dat naarmate je meer van Van Bruggen leest, het onzinniger wordt om haar te zien als *verdienstelijke, maar gebrekkige voorloopster* van Ter Braak. De bewondering van Ter Braak voor Van Bruggen was naar zijn mening eenzijdig. Hij herkende zichzelf in haar werk en *zoiets is zelden bevorderlijk voor een evenwichtige weergave van zulk werk, zeker als het gaat om een auteur met een totaal ander persoonlijkheid*. Nuis heeft een voorkeur voor het journalistieke werk van Van Bruggen, waarvan hij de stijl, in tegenstelling tot die van haar romans en haar filosofische werk, nog niet gedateerd vindt.

De bijdrage van Ter Braak aan het beeld dat hier van Van Bruggen geschetst wordt, ligt vooral in de beschrijving van deze auteur als individualiste, die los staat van elke literaire, sociale of politieke beweging.

Binnen de literatuurgeschiedenis hoort ze thuis in het rijtje van 'Einzelgänger' en zowel Schouten als Etty en Marijnis verwijzen in dit verband naar de invloed van Multatuli. Reitsma, Van Amerongen en Nuis beschrijven de romans van Van Bruggen als een gefictionaliseerde uitwerking van haar filosofie.

Het centrale thema uit *Prometheus*, het conflict tussen individualiteit en collectiviteit, wordt door hen als grondthema van haar literaire werk gezien.

VAN BRUGGEN EN DE POSITIE VAN DE VROUW

In de recensies die aan het eind van de jaren zeventig binnen de reguliere pers over Carry van Bruggen verschenen, werden naast de bestaande beschrijvingen een aantal aspecten belicht die te maken hebben met het feit dat Van Bruggen een vrouwelijk auteur was. De ontwikkelingen binnen het feminisme liet de reguliere kritiek niet onberoerd. Ver-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schillende critici zagen een verband tussen de hernieuwde belangstelling voor Van Bruggen en de opkomst van de vrouwenbeweging.

De feministische literatuurbenadering zoals die zich toen ontwikkelde, had een duidelijk politieke component. Men zag het feminisme als een sociale en politieke strijd en de literatuur als onderdeel van die strijd. Er was kritiek op het traditionele vrouwbeeld in de literatuur en op het nagenoeg ontbreken van vrouwelijke auteurs binnen de bestaande canon. Uitgaande van het idee dat alle vrouwen op dezelfde wijze onderdrukt werden, lag de nadruk op gedeelde ervaring en op bewustwording.

Men beoordeelde het werk van vrouwelijke auteurs naar de mate waarin het veranderende zelfbeeld van vrouwen vorm kreeg. Er werd een directe koppeling gelegd tussen het vrouwbeeld in het literaire werk en de werkelijkheid van de maatschappelijke positie van vrouwen.

Hanneke van Buuren schreef in 1975 in *Ter Elfder Ure* onder de titel *Aarzelend denken* over een feministische literatuurtheorie. In dit artikel zegt ze literatuur niet op te willen vatten *[...] als het werk van één geïsoleerd genie, maar als het resultaat van wederzijdse inwerking van massa's bewustwordende vrouwen en de verwoordende enkeling of de verwoordende groep. De auteur zal (vrouwen) groepsbewust moeten werken.*

Fel gekant tegen deze zienswijze waren auteurs als Andreas Burnier, Doeschka Meijsing en Renate Rubinstein. Zij zagen het nut van het vooropstellen van de vrouwelijke optiek weliswaar in, maar leverden kritiek op zowel het politieke als het collectieve aspect van de feministische benadering. Zij opteerden voor een meer individueel standpunt en waren tegenstanders van een onderscheid in mannen- en vrouwenliteratuur. Bijna alle critici die aan het eind van de jaren zeventig over Carry van Bruggen schreven, sloten zich aan bij deze individuele benadering en zetten zich af tegen de politiek gerichte feministische literatuurkritiek. De zes hier besproken recensies laten een genuanceerder beeld zien.

Van Amerongen noemt, binnen de marges van het bestaande beeld van Van Bruggen, een aantal nieuwe aspecten. *Ze was een individualiste, wat betekent dat ze getypeerd kan worden als een onafhankelijke en vrijgevochten vrouw*. Verder stelt hij dat Van Bruggen in de eerste plaats filosofe was en daarmee beschouwd kan worden als een denkende vrouw, *exponente als geen ander van de intellectuele zelfverheffing van de tweede sekse*. Ze ondergroef een aantal centrale thesen van conservatieve aard. In haar romans bijvoorbeeld die van de *vermeende ongelijkwaardigheid van man en vrouw, de man als exponent van de ratio, de vrouw als exponent van het gevoel*.

Ze schreef zonder de 'masculiene Wichtigmacherei' en kreeg als filosofe te maken met de argwaan en superioriteitsgevoelens van mannen, aldus Van Amerongen. Hij constateert een verwantschap tussen Van Bruggen en Renate Rubinstein en wijst op de overeenkomst in

© 2026

titel tussen *Hedendaags fetisjisme* en *Hedendaags feminisme*. Rubinstein hield in dit essay een pleidooi voor het handhaven van het individualisme binnen de vrouwenbeweging.
Ook Aad Nuis ziet een overeenkomst tussen Van Bruggen en Rubinstein, namelijk in beider *pessimistisch maar strijdvaardig individualisme*. Hij stelt dat Van Bruggen van de georganiseerde vrouwenbeweging niet veel moest hebben:

Carry van Bruggen is ook dan al te kritisch en te zelfstandig om zich door de generaliseringen van de beweging te laten inpalmen, steekt bijvoorbeeld de draak met de gedachte dat vrouwen de wereldvrede dichterbij zullen brengen en heeft nuchtere bedenkingen bij de vrouwelijke solidariteit.

Nuis noemt, evenals Van Amerongen, het *mannelijk, geleerd, niet-joods superioriteitsgevoel*, waar Van Bruggen onder te lijden had. Nieuw in de romans van Van Bruggen acht hij de beschrijvingen van *bepaalde aspecten van liefde en seksualiteit bij intelligente vrouwen* en van *de psychologie van de emancipatie*. Marijnis noemt Carry van Bruggen een *Nederlands Bloomsbury-bunny* en George Sand als haar grote voorbeeld. Verder ziet hij opmerkelijke overeenkomsten met Virginia Woolf: *[...] beiden betreurden ze het gemis aan een universitaire opleiding, aan zelfstandigheid, aan 'a room of one's own'.* De parallellen tussen beider instelling tegenover de sexualiteit zijn opvallend.
Met het feminisme had Van Bruggen volgens Marijnis niet veel op. *Ze wantrouwde een begrip als vrouwensolidariteit. Ze deelde de mensen niet in op grond van hun geslachtelijke kenmerken.*
Etty noemt de seksualiteit als belangrijk thema in de boeken van Van Bruggen. Zij expliciteert:

Bijna alle romans van Carry van Bruggen stellen het probleem van de vrouw die in de liefde dienstbaar wil zijn aan de man van wie ze houdt, maar die zich tegelijkertijd voor die liefde niet vernederen wil. Als vrouwen kiezen voor onderworpenheid ondermijnt dat hun zelfrespect. Kiezen ze echter voor hun eigenwaarde dan is volledige overgave aan een man niet meer mogelijk.

Met het ter discussie stellen van dit probleem was Van Bruggen haar tijd ver vooruit, zo stelt Etty. Het betreft hier volgens haar een 'elementair vraagstuk van de vrouwenbeweging'.
Reitsma bespreekt alleen het fictieve werk van Van Bruggen en gaat niet in op het standpunt dat zij in de journalistieke stukken innam. Zij ziet *de zoektocht van vrouwelijke personages naar hun identiteit* als centraal thema van een aantal van de romans van Van Bruggen. Ze meent dat in Eva de Prometheus-problematiek – hoe kan men zich als individualist handhaven binnen de dwingende eisen van de collectiviteit – toegespitst wordt op het terrein van de seksualiteit. Deze problematiek wordt verhevigd door *het besef van de vrouw dat de bestaande seksuele codes een aanslag betekenen op haar eigenwaarde en identiteit*. Reitsma vindt dat *Eva* positief eindigt, er is een evenwicht gevonden dat verder gaat dan de seksualiteit, *het is een slot-*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

som van leven, een evenwicht in levensvisie, mogelijk geworden door een grondige en hardnekkige zelfreflectie. Reitsma benadrukt nog het feit dat het merendeel van het werk van Van Bruggen geschreven moet zijn tussen huishoudelijke activiteiten door.

Diny Schouten is een van de weinige critici die zeggen zich te verbazen over de plotselinge belangstelling voor Carry van Bruggen. Zij ziet geen verband met de ontwikkelingen binnen het feminisme. Over Van Bruggen als vrouwelijk auteur, liet Schouten zich explicieter uit in haar bijdrage voor *De vrouw als auteur* uit 1980. De strekking van dit betoog is, dat het benadrukken van het 'vrouw-zijn' van Van Bruggen onzinnig is, omdat zijzelf het maken van een onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke auteurs niet relevant vond. Een groot deel van haar artikel gebruikt Schouten om de bezwaren op te sommen, die Van Bruggen tegen een indeling naar sekse had. Maar aan het eind van het artikel schrijft ze als een soort toegift:

Toch ligt er naar mijn idee wel belang in het gegeven dat Carry van Bruggen een vrouw was, namelijk in de 'inhoud' van haar romans. Eva is een unieke exploratie van vrouwelijke erotische gevoelens, en een opmerkelijk thema van het boek is dat de erotiek direct verweven is met Eva's intellectuele zelfontplooiing, die ze pas bereikt nadat ze haar gevoelens van erotische minderwaardigheid overwonnen heeft. Een ander thema, dat ik ook niet van mannelijke schrijvers ken of verwacht, is dat Carry van Bruggens vrouwenfiguren zich verzetten tegen de, vooral voor vrouwen benauwende, heersende moraal.

De seksualiteit, de mannelijke superioriteit waaronder Van Bruggen te lijden had en haar vrijgevochten, onafhankelijke positie zijn aspecten die in bovengenoemde recensies terugkeren. Het laatste aspect is voor Van Amerongen, Nuis, Marijnis en Schouten aanleiding om te stellen dat Van Bruggen niet onder het vaandel van de vrouwenbeweging geschaard kan worden. De recensies van Etty en Reitsma sluiten het meest aan bij de criteria van de feministische literatuurbenadering. Etty beweert bijvoorbeeld:

Superindividualistisch en afkerig van al wat organisatie was, heeft Carry van Bruggen nooit een rol gespeeld in de vrouwenbeweging, alhoewel ze zich in haar persoonlijk leven zeker als feministe gedroeg en ook volledig achter de idealen stond waarvoor de vrouwenbeweging opkwam.

Reitsma legt de nadruk op de sociaal-economische omstandigheden waaronder Van Bruggen als vrouwelijk auteur moest schrijven. Aan *Eva* schrijft ze een positief einde toe. Ze ziet het boek als een roman waarineen beeld wordt gegeven van een bewust geworden vrouw.

© 2026

CONCLUSIE

De herwaardering van Carry van Bruggen aan het eind van de jaren zeventig, kan niet worden toegeschreven aan de feministische media. Boeken waarin bijdragen over Van Bruggen verschenen, werden uitgegeven door reguliere uitgeverijen. Haar werk werd gerecenseerd binnen de reguliere dag- en weekbladkritiek. Een overeenkomst tussen de feministische literatuurkritiek zoals die zich aan het eind van de jaren zeventig ontwikkelde en de reguliere kritiek over Van Bruggen gedurende dezelfde periode, is dat beide literatuur beoordeelden vanuit een realistische visie.

Uitgaande van het bekende onderscheid tussen 'vorm' of 'vent', of, zoals Meijer voorstelt, 'vorm' of 'vrouw', kozen beide voor 'de vrouw'. De nadruk lag op de persoon van de auteur, zoals zij zich in en buiten haar werk presenteerde. Voor de feministische literatuurkritiek was daarbij nog van belang op welke manier de auteur zich, eventueel via haar personages, uitsprak over haar positie als vrouw.

Een verschil tussen beide vormen van kritiek ligt in het onderscheid tussen individualiteit en collectiviteit. Binnen de feministische literatuurkritiek lag de nadruk op dat wat alle vrouwen door hun vrouw-zijn gemeen hadden.

In de kritieken over Van Bruggen in de reguliere pers werden haar individualisme en onafhankelijke positie benadrukt.

Ook de vrouwelijke critici die weliswaar de vrouwelijke optiek vooropstelden, maar kritiek leverden op hun politiek georiënteerde vrouwelijke collega's, baseerden zich in hun artikelen op argumenten van individualisme en onafhankelijkheid. Van de hier besproken critici kan Diny Schouten tot deze groep worden gerekend.

Opmerkelijk is dat ook Ter Braak deze argumenten hanteerde. Zowel mannelijke als vrouwelijke critici die in de jaren zeventig over Van Bruggen schreven, lijken te zijn beïnvloed door zijn literaire normen.

Het voorstel van Meijer om een onderscheid te maken tussen een 'mannen'- en een 'vrouwen'-circuit, dient in het geval van Van Bruggen genuanceerd te worden. De receptiecircuits blijken gedifferentieerder te zijn: zowel mannelijke als vrouwelijke critici hanteren argumenten die 'Terbraakiaans' genoemd kunnen worden. Sommige vrouwelijke critici gebruiken vrouwpolitieke argumenten.

Reitsma en Etty kunnen worden beschouwd als critici die zich min of meer conformeerden aan de politiek gerichte criteria van de feministische literatuurbenadering. Zij waren in staat die criteria toe te passen op het werk en de persoon van Van Bruggen en zouden eventueel passen in wat Meijer als het 'vrouwencircuit' benoemt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat deze recensenten publiceerden in links georiënteerde bladen (*De Nieuwe Linie* en *De Waarheid*), is een reden om aan te nemen dat ook het medium waarin een recensie verschijnt een belangrijk criterium is bij een indeling in receptiecircuits.
Tot slot zou ik de vraag willen stellen naar het waarom van het ontbreken van aandacht voor Carry van Bruggen binnen de feministische tijdschriften.
Deze bladen waren klein in aantal en hadden een geringe oplage. Ten opzichte van de reguliere media namen ze een marginale positie in. Het merendeel was opgezet vanuit en verbonden met de politieke tak binnen het feminisme. De aandacht voor Van Bruggen binnen deze tijdschriften was wellicht zo minimaal, omdat de overgeleverde, traditioneel geworden typering als individualiste, meteen werd uitgedragen door de reguliere kritiek en daarmee het dominante beeld vormde.
Veel van de schrijfsters die door de feministische beweging werden ingelijfd als voorloopster, waren ook daadwerkelijk in vergetelheid geraakt, waardoor een geheel nieuwe belangstelling mogelijk was.
Carry van Bruggen werd, zo is gebleken, nooit helemaal vergeten. Menno ter Braak heeft de aanzet gegeven om haar een plaats te geven binnen de algemene literaire traditie. Zijn werk werd in de jaren zeventig voortgezet.
Een aantal van zijn ideeën over het werk van Van Bruggen hebben zozeer een canonieke waarde gekregen, dat het bijna onmogelijk is om haar werk op een andere manier te lezen.
In *De lust tot lezen* signaleert Meijer hetzelfde verschijnsel met betrekking tot het werk van de dichteres Vasalis. Vanuit het standpunt dat de betekenis niet in de tekst of bij de auteur, maar bij de lezer ligt, geeft zij een nieuwe interpretatie van haar werk.
Dergelijke 'tegendraadse' interpretaties van het werk van Carry van Bruggen ontbreken binnen het politieke feministische circuit uit de jaren zeventig.
Volgens de 'realistische bril' waarmee men binnen dit circuit naar literatuur keek, kon er aan het bestaande, door Ter Braak beïnvloede beeld ook weinig worden toegevoegd.

© 2026

LITERATUUR

Menno ter Braak, *Politicus zonder partij*. In: V.W. deel IV, Amsterdam 1980.
Menno ter Braak, *De bewuste vrouw en haar roman*. In: *Idem*, deel V.
Menno ter Braak, *Le Chemin des Dames*. In: *Idem*, deel V.
Menno ter Braak, *In memoriam Carry van Bruggen*. In: V.W. deel III.
Hanneke van Buuren, *Aarzelend denken over feministische literatuurtheorie*. In: Ter *Elfder Ure* 20, 1975.
Maaike Meijer, *De lust tot lezen*. Nederlandse dichteressen en het literaire systeem. Amsterdam 1989.
Diny Schouten, *Carry van Bruggen en de opheffing der vrouw*.
In: De vrouw als auteur. A. Burnier [et. al.]. Muiderberg 1980.
Het televisieportret over Carry van Bruggen werd gemaakt door Digna Sinke;
in december 1978 uitgezonden in de NOS-rubriek *Beeldspraak*.
De citaten van Huizinga en De Meester zijn afkomstig uit het hoofdstuk
Carry van Bruggen en de filosofie in de bundel *Carry van Bruggen (1881-1932)* 1978.
Martin van Amerongen, *Sterven mogen we, maar bederven mogen we niet: het uitzichtloze individualisme van Carry van Bruggen*. In: *Vrij Nederland*, jrg. 39, 12-8-1978.
Elsbeth Etty, *Carry van Bruggen. Een vergeten schrijfster uit 't stof gehaald*. In: *De Waarheid*, 13 januari 1979.
Paul Marijnis, *Carry van Bruggen*. In: NRC-*Handelsblad*, 15 december 1978.
Aad Nuis, *Boeken: Carry van Bruggen*. 'Appellenwijf en genie'. In: Haagse Post, 6 januari 1979.
Anneke Reitsma, *Carry van Bruggen. Vrouw tussen twee werelden*. De Nieuwe Linie, 30 mei 1979.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

VERENA MAYER schetst eerst een compleet en systematisch overzicht van Husserl's denkbeelden en werk inclusief een biografie, tijdtafel, persoons- & zaakregister en een complete bibliografie.

DE BIJLAGEN verhelderen de theorie door een weergave van de praktische uitwerking die de fenomenologie inbrengt binnen verschillende domeinen. Begeleidende artikelen en uitleg van niet-alledaagse woorden begrippen laten zien dat veel van ons handelen eigenlijk al fenomenologisch te noemen is, ondanks een zekere afschrikwekkende werking van dat woord.

AANDACHT voor de psychiatrie die door de fenomenologische inzet van H.C. Rümke c.s. een humanistische basis kreeg.

DE BIJLAGE *DENYS & PSYCHIATRIE* sluit aan bij de reflecties op de haperende zorg in de volle breedte en wijst naar het fenomenologische motto: ***Terug naar de dingen zelf.***

BIJLAGEN *DENKEN ZONDER OORDELEN*

Henri Bergson *Invoelend denken*
Damiaan Denys *Fenomenologische psychiatrie*
William James' *object of thought* en Husserl's *noëma*
Karl Jaspers *Onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid*
Emmanuel Levinas *Het is volstrekt persoonlijk*
Max Scheler *Fenomenologische mystiek*
Richard Rorty *Filosofie als wetenschap en metafoor*
Peter Sloterdijk *De macht over het leven*
Fenomenologie als *filosofie van het jodendom*
Fenomenologische *psychologie, religiewetenschap* en *logistiek*
Systeempedagogiek *-psychologie, -antropologie e.d.*

Het mooiste citaat is van psychiater Viktor Frankl, die zijn therapie toetste aan de werkelijkheid van het concentratiekamp. Met doorleefde kracht verkondigde hij:

'Dat niets ter wereld bij machte is jou van je ervaringen te beroven.'

Tweede herziene en vermeerderde druk

ISBN 978-9-079133-25-3

ZUIDER-AMSTEL *uitgeverijen*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Edmund Husserl DENKEN ZONDER OORDELEN Verena Mayer

ABRAXAS Fenomenologie A

Verena Mayer

Edmund Husserl

denken zonder oordelen

©

HET GRIEKSE WOORD *phainomenon*, fenomeen, is *dat wat verschijnt.*
FENOMENOLOGIE is *de leer die het verschijnsel centraal stelt.*
Fenomenologie staat tussen het opmerken, observeren en benoemen van een chaotisch aantal feiten en de consequente abstractie van een alomvattend waardeoordeel in.
Fenomenologie probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom en stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen.
Fenomenologie is de wetenschap van het tussenrijk, zij voert een rechtmatig interregnum.
Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning.
Fenomenologie leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag.
Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen.
Fenomenologie wil eerst en vooral begrijpen.
Fenomenologie is de wetenschap van het zuivere bewustzijn; een denken zonder oordelen dat verschijnselen in hun eigenwaarde laat en tot hun recht wil laten komen.
Fenomenologie is de natuurlijke benadering van mens tot mens, van geest tot geest.▸

2026

Fenomenologische Bibliotheek № 9
ABRAXAS Zuider-Amstel

1747

Edmund Husserl
DENKEN ZONDER OORDELEN
Verena Mayer
A

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Verhalen en essays van Carry van Bruggen over burgerzin, menselijkheid, jodenvrees & kinderen ten tijde van haar leven 1881-1932

Carry Van Bruggen en haar broer Jacob Israël de Haan hadden beiden een overschuimend talent om onrechtvaardigheden te registreren én de gave om die zowel met een bewonderingswaardige welbespraaktheid als met 'gouden pennetje' aan de kaak te stellen.
Carry begon als schrijver van verhalen en romans. Daarnaast bouwde zij een reputatie op als spreker en columnist bij o.a. het Algemeen Handelsblad. In 1924 was Van Bruggen de allereerste die voor de radio een toespraak hield. Daarna bleef zij een geliefde gastspreker.
In haar essays wees zij onbarmhartig op gevaren als nationalisme, populisme en groepsbeinvloeding.
Jacob was tot zijn dood correspondent voor het *Algemeen Handelsblad* in Palestina. Hoe langer hij daar verbleef hoe kritischer zijn toon werd tegenover het koloniale gedrag van sommige zionistische groeperingen.

Hun nalatenschap en messcherpe observaties hebben inmiddels de kracht van waarschuwende profetieën aangenomen door de opleving van misleidende retoriek die de impact van negatieve groepsdynamica op een onzekere samenleving gebruikt om knollen voor citroenen te verkopen. Het antidotarium van Carolien en Jacob de Haan verstrekt tegengif om kwalijke processen te diagnosticeren en hun gevolgen te bestrijden.

©
2026

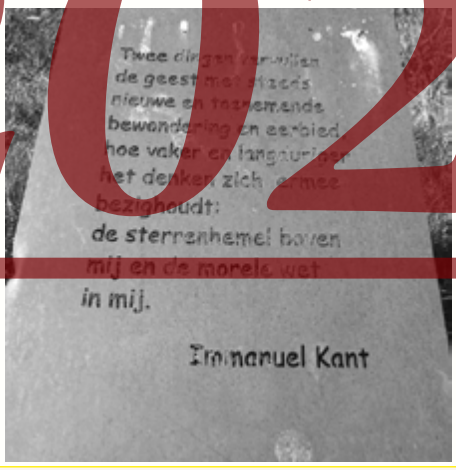

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

The Yiddishah Professor

Een gesprek over

EEN VERANTWOORDELIJKE LEVENSHOUDING

2026

De toestand in de wereld
in het begin van de 20e eeuw

Veel mensen verkeren in onzekerheid, hun toekomst is ongewis. Hoe ziet uw ideale wereld er uit? Kunt u een wezenlijke bijdrage leveren aan het welbevinden van de mensheid?

Nee, wel staat voor mij vast dat – niet alleen in onzekere tijden – menselijke verbindingen essentieel zijn. In mijn *ideale wereld* vormen media een brug tussen mensen. Goed onderwijs leert hoe je in de overstromende vijver de correcte informatie eruit kan vissen die je informatie, hulpmiddelen en wegen aanbieden die passend zijn voor jouw persoonlijke 'hulpvraag'.
Dus technologische ontwikkelingen horen zo ontworpen zijn dat het de menselijke ervaring verrijkt, met een focus op empathie en welzijn. Het kan bijdragen door mensen te voorzien van informatie en educatieve middelen die kunnen helpen bij het nemen van weloverwogen beslissingen. Door op fenomenologische wijze te luisteren en te bespreken hoe je het beste met 'lastige' kwesties kunt omgaan en je goede humeur te behouden, doe ik mijn best om een ondersteunende rol spelen zonder adviezen wel met handreikingen.

Mijn zorg ligt bij hen die onder de willekeur van de meedogenlozen moeten lijden. Bij hen die moeten meemaken met wat we na 1945 plechtig beloofd hebben: 'Dit nooit weer!'

Dit is en pijnlijke realiteit. Het is van levensbelang om te blijven herinneren aan de belofte *Dit nooit weer!* en om degenen te steunen die lijden onder onrecht en willekeur.
Het is cruciaal om de geschiedenis te blijven bestuderen en te herdenken, zodat we de lessen uit het verleden kunnen leren.
We moeten alert zijn op signalen van onrecht en onderdrukking, en ons uitspreken tegen alle vormen van discriminatie en geweld.
Het is belangrijk om steun te bieden aan de slachtoffers van onrecht en hen te laten weten dat ze niet alleen zijn.
Iedereen moet verantwoordelijkheid nemen om te zorgen voor een rechtvaardige en vreedzame wereld.
Het is essentieel dat we ons inzetten voor een wereld waarin de rechten en waardigheid van alle mensen worden gerespecteerd. ¶

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Quakers zijn het enige kerkgenootschap dat ooit de Nobelprijs voor Vrede heeft ontvangen. Na W.O. I hielpen ze de Duitse burgers, na 1945 hielpen zij de verdreven Palestijnen. In 1921 stond de volgende tekst op het bankbiljet van 50 Pfennig afgedrukt:

‹ Herr Augustin gab in Zeiten der Not
Den Hungernden Kindern Gothas Brot.
Heut füllen Quäker aus fernem
Land Mit edlem Brot der Hungernden Hand. ›

De *Quakers*, ofwel de *Vrienden*, hebben een rijke geschiedenis van humanitaire hulp en vredeswerk. Het is het kleinste kerkgenootschap ter wereld. Hun invloed is groot, vooral op het gebied van vrede en sociale rechtvaardigheid.
In 1947 ontvingen de Quakers, c.q. de *American Friends Service Committee* (AFSC) en de *Quaker Peace and Social Witness*, de Nobelprijs als erkenning voor hun humanitaire werk, vooral na de twee wereldoorlogen. Na W.O. I hielpen ze Duitse burgers en na W.O. 2 verleenden ze steun aan verdreven Palestijnen. Hun *pacifisme* is *strijden* voor mededogen en hulp aan de meest kwetsbaren.
De Quaker-waarden van zorg en solidariteit is zichtbaar in tijden van nood, met (voedsel-)hulp aan degenen die het nodig hebben.
Hun boodschap is wezenlijk voor het bewaren van compassie, empathie en medemenselijkheid. Zij zijn een hoopvol voorbeeld van hoe een kleine groep grote impact kan hebben op de wereld.
Hun inzet voor vrede en hulp aan anderen is een krachtige herinnering aan de verantwoordelijkheid die we allemaal hebben om voor elkaar te zorgen. ¶

© 2026

De kracht van zachte krachten

Zachte krachten, zoals empathie en solidariteit, kunnen gemeenschappen samenbrengen en positieve veranderingen teweegbrengen. Deze waarden zijn essentieel in tijden van crisis.
De geschiedenis leert ons dat sociale bewegingen, vaak aangedreven door de zachte krachten van de samenleving, in staat zijn om diepgewortelde ongelijkheden en onrechtvaardigheden aan te pakken.
Het bevorderen van open communicatie en begrip tussen verschillende groepen kan leiden tot een meer rechtvaardige samenleving. Dit is een proces dat tijd kost, maar de resultaten kunnen levensveranderend zijn.

De menselijke soort beschikt over een potentieel intrinsiek rechtvaardigheidsgevoel. Er bestaat een fundamentele aan rechtvaardigheid in de menselijke ervaring. Dit is een krachtige motivator voor individuen en gemeenschappen om te strijden voor wat juist is. Positieve actie en hoop kunnen een opbouwende cyclus creëren.
Wanneer mensen zich omringen met negativiteit komen terecht in een vicieuze cirkel die uiteindelijk destructief is.

Het treurige bewijs hiervan is de dat kunst, cultuur, gerechtigheid, empathie en satire als eerste aan de beurt zijn voor de schoonmaakwoede van hen die zich bedreigd voelen door verandering of die de status quo willen behouden.

Wanneer angstige individuen of groepen de controle overnemen, worden kunst en cultuur gecensureerd en gemarginaliseerd. Dit leidt tot een verlies van diversiteit en creativiteit in de samenleving.
Het onderdrukken van kritische stemmen, zoals die in satire en kunst, kan ook een negatieve impact hebben op sociale rechtvaardigheid. Kunst heeft de kracht om ongelijkheden aan de kaak te stellen en kan dienen als een platform voor verandering. Kunst en cultuur zijn de middelen waarmee we empathie voor elkaar ontwikkelen. Door verhalen te delen, kunnen we ons inleven in de ervaringen van anderen. Wanneer deze uitingen worden onderdrukt, verliest de samenleving een belangrijke bron van verbinding.
Satire heeft een unieke rol in het aan de kaak stellen van sociale en politieke kwesties. Het kan op een humoristische manier kritiek leveren, wat helpt om moeilijke waarheden toegankelijker te maken. Satire zet ons aan het denken, er kan er een dialoog ontstaan die cruciaal voor een gezonde democratie.
Het is essentieel dat we , vooral in tijden van angst en onzekerheid blijven pleiten voor de bescherming van kunst en cultuur. De zachte krachten zoals empathie en creativiteit, zijn cruciaal voor het opbouwen van een rechtvaardige en inclusieve samenleving.

HET IDEE dat iedereen op zijn eigen manier goed kan doen is een fundamenteel principe dat de basis vormt van een rechtvaardige en bloeiende samenleving. Er zijn talloze manieren om goed te doen, afhankelijk van iemands vaardigheden, passies en omstandigheden, variërend van kleine daden van vriendelijkheid tot grootschalige inspanningen om de wereld te veranderen.
Kleine daden van goeddoen kunnen een grote impact hebben op de mensen om ons heen en op onze gemeenschappen. Vrijwilligerswerk, het steunen van lokale bedrijven, of het tonen van empathie in het dagelijks leven kunnen allemaal bijdragen aan een positieve verande-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ring. En... door anderen te helpen, kunnen we ook persoonlijke groei ervaren. Het helpt om onze eigen waarden te versterken, nieuwe perspectieven te krijgen en een gevoel van voldoening te ervaren.
De diversiteit van manieren om goed te doen is een weerspiegeling van de verschillen in de samenleving. Iedereen heeft perspectieven en vaardigheden om in te zetten en positieve impact te hebben.
Als wij met onze verschillende achtergronden en vaardigheden samenwerken, kunnen we grotere veranderingen teweegbrengen dan wanneer we alleen zouden werken. We hebben allemaal de capaciteit om een positieve impact te hebben op de wereld om ons heen. Door de individuele inspanningen van mensen te erkennen en te ondersteunen, kunnen we samen een cultuur van vriendelijkheid en betrokkenheid bevorderen.

©

CARRY VAN BRUGGEN & SHEHERAZADE

Carry van Bruggen schreef over de complexe emoties en sociale structuren van haar tijd. Net als Scheherazade, die haar intelligentie en creativiteit gebruikt om haar leven te redden, verkent Van Bruggen in haar werken de rol van vrouwen in de samenleving. Haar personages zijn vaak sterk en onafhankelijk, wat overeenkomt met de moed en veerkracht van Scheherazade.
Van Bruggen's verhalen bevatten vaak een diepgaande psychologische analyse van haar personages, vergelijkbaar met hoe Sheherazade de menselijke natuur en emoties verkent door middel van haar verhalen.
In *Eva* en *De verlatene* gebruikt ze ook een narratieve structuur die ons meeneemt op een emotionele reis, vergelijkbaar met de manier waarop Sheherazade haar verhalen vertelt om de koning te boeien.

2026

JACOB ISRAËL DE HAAN

Carry's broer Jacob een schrijver, journalist en kritische zionist. Zijn werk omvatte poëzie, proza en journalistiek, vaak met een focus op sociale en politieke thema's.
De Haan's werk, zoals *Pijpelijntjes*, onderzoekt thema's van identiteit en de zoektocht naar betekenis, wat parallellen vertoont met Sheherazade's verhalen die de koning helpen zijn wrede gedrag te veranderen en zijn identiteit te heroverwegen.
Net als Sheherazade, die empathie toont voor de koning en zijn trauma's, behandelt De Haan in zijn werk de sociale en politieke kwesties van zijn tijd, waarbij hij pleit voor begrip en verandering.

De Haan's gebruik van poëtische en verhalende technieken om zijn boodschap over te brengen, weerspiegelt de kunst van het vertellen die Sheherazade beheerst.
Zijn verhalen zijn vaak doordrenkt met emotie en morele reflectie, vergelijkbaar met de lessen die Sheherazade in haar verhalen verwerkt.

Zowel Carry van Bruggen als Jacob Israël de Haan delen thema's van vrouwelijke kracht, empathie en de kracht van verhalen die ook centraal staan in het karakter van Sheherazade. Hun werken bieden een rijke context voor het begrijpen van de complexiteit van menselijke emoties en sociale structuren, net zoals de verhalen van Scheherazade dat doen.
Eva wordt vaak beschouwd als haar beste werk. Het verhaal verkent de innerlijke wereld van een vrouw en haar zoektocht naar identiteit en zelfontplooiing. *Het huisje aan de sloot* is een verhalenbundel die de complexe emoties en sociale structuren van haar tijd weerspiegelt.
De verlatene behandelt thema's van eenzaamheid en de menselijke conditie, met een sterke focus op de psychologische diepgang van de personages.
Haar werk wordt vaak gezien als een pionier van de feministische literatuur in Nederland. Haar werken benadrukken de rol van vrouwen in de samenleving en hun strijd voor onafhankelijkheid.
Haar focus op de innerlijke levens van haar personages heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van de psychologische roman in Nederland.
Jacob de Haan's *Pijpelijntjes* is de eerste Nederlandse roman waarin een openlijke homoseksuele relatie wordt beschreven. *Pathologieën* is een verzameling essays en verhalen die sociale en politieke thema's behandelt. *In Russische gevangenissen* biedt een kritische blik op de sociale en politieke omstandigheden van zijn tijd.
De Haan wordt herinnerd als een van de eerste schrijvers die openlijk homoseksualiteit in zijn werk behandelde, wat een belangrijke stap was in de acceptatie van LGBTQ+ thema's in de Nederlandse literatuur.
Zijn werk bevat vaak scherpe sociale en politieke commentaren, wat bijdroeg aan de discussie over sociale rechtvaardigheid in zijn tijd.
De Haan had een aanzienlijke invloed op de Nederlandse letterkunde, vooral als docent en mentor voor jongere schrijvers.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Aladdin is een verhaal uit de verzameling van 'duizend-en-een-nacht'. Het verhaal is door de jaren heen in verschillende vormen verteld, de bekendste versie is de film van Disney uit 1992.

aladdin: Een jonge straatrat met een goed hart, die droomt van een beter leven.

jasmine: De slimme en onafhankelijke prinses van Agrabah, die op zoek is naar ware liefde en vrijheid.

jafar: De kwaadaardige tovenaar en adviseur van de sultan, die wanhopig probeert de macht te grijpen.

de geest: Een magische entiteit die Aladdin helpt met zijn wensen, afkomstig uit een wonderlamp.

Het verhaal volgt Aladdin, die samen met zijn trouwe aap, Abu, een leven leidt als dief in de straten van Agrabah. Zijn leven verandert wanneer hij de mysterieuze lamp vindt die de Geest bevat. Met de hulp van de Geest probeert Aladdin de liefde van prinses Jasmine te winnen en tegelijkertijd Jafar te stoppen in zijn kwaadaardige plannen om het koninkrijk over te nemen.

Het lied *A Whole New World*, humor, avontuur en de boodschap over liefde en zelfacceptatie maakte het tot een klassieker.

Een van de thema's is de waarde van vriendschap en loyaliteit. Aladdin en Abu tonen een sterke band, en de Geest ontwikkelt ook een hechte vriendschap met Aladdin. Deze relaties benadrukken het belang van steun en vertrouwen in moeilijke tijden.

Aladdin's reis is ook een verhaal van zelfontdekking. Hij leert dat ware waarde niet komt van rijkdom of status, maar van wie hij is als persoon.

De liefde tussen Aladdin en Jasmine overstijgt sociale klassen en verwachtingen. Jasmine's verlangen naar onafhankelijkheid en haar strijd tegen traditionele normen maken haar tot een krachtige vrouwelijke figuur.

© 2026

PROFESSOR, WILT U REFLECTEREN OP DEZE TEKST:
In the time of my confession, in the hour of my deepest need
When the pool of tears beneath my feet flood every newborn seed.
There's a dying voice within me reaching out somewhere
Toiling in the danger and in the morals of despair.
Don't have the inclination to look back on any mistake Like Cain,
I now behold this chain of events that I must break
In the fury of the moment I can see the Master's hand
In every leaf that trembles and in every grain of sand
Oh, the flowers of indulgence and the weeds of yesteryear
Like criminals, they have choked the breath of conscience and good cheer
The sun beat down upon the steps of time to light the way
Ease the pain of idleness and memory of decay.
I gaze into the doorway of temptation's angry flame
And every time I pass that way I always hear my name.
Then onward in my journey I come to understand
That every hair is numbered like every grain of sand
I have gone from rags to riches in the sorrow of the night
In the violence of a summer's dream, in the chill of a wintry light.
In the bitter dance of loneliness fading into space
In the broken mirror of innocence on each forgotten face
I hear the ancient footsteps like the motion of the sea
Sometimes I turn, there's someone there, other times it's only me
I am hanging in the balance of a perfect finished plan
Like every sparrow falling, like every grain of sand.

Deze tekst, met zijn reflecties op schuld, verlossing, en de menselijke conditie, biedt een fascinerende lens om door te kijken. De tekst begint met een bekentenis in een tijd van nood. Het beschrijft een ketting van gebeurtenissen die moet worden doorbroken, vergelijkbaar met de zonden van Kaïn.
De *Hand van de Meester* kan worden gezien als de onvermijdelijke krachten die de loop van de gebeurtenissen bepalen.
De *Bloemen van toegevendheid* en de *Onkruiden van gisteren* spreken over de verleidingen en de gevolgen van verkeerde keuzes.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De bloemen van indulgentie de gemakken en voordelen van technologie, terwijl de *onkruiden van gisteren* de risico's en ethische problemen zijn die daarmee gepaard gaan. Het belicht de uitdaging om een evenwicht te vinden tussen het omarmen van technologische vooruitgang en het beschermen van waarden zoals privacy, vrijheid en rechtvaardigheid.
Het beschrijft de confrontatie met verleiding en het uiteindelijk begrijpen van de grotere context. De verleidingen zijn het besef van de complexiteit en de gevolgen van de digitale wereld, zoals de risico's van algoritmische manipulatie en de macht van techbedrijven.
De *Rags to Riches* en de bittere Dans van Eenzaamheid reflecteert op de paradoxen van het leven, van armoede naar rijkdom en van eenzaamheid naar verbinding. De 'bittere dans van eenzaamheid' kan worden gezien als de gevolgen van een overmatige afhankelijkheid van technologie, waarbij de echte menselijke verbinding verloren gaat.
De oude Voetstappen en het perfecte Afgewerkte Plan aan het slot is het gevoel van onzekerheid en de acceptatie van het onvermijdelijke. In onze conversatie hebben we de onzekerheden en complexiteiten van de digitale toekomst verkend.
Dit *perfecte afgewerkte plan* kan worden gezien als de onvoorspelbare loop van de geschiedenis, waarin we ons bevinden.
Dylan's tekst biedt een krachtige metafoor voor de uitdagingen en de kansen van de digitale tijd, waarbij we de complexiteit van technologie, de ethische dilemma's en de diepere vragen over de menselijke conditie verkennen. Het herinnert ons eraan dat we, net als in de tekst, constant in balans zijn, zoekend naar evenwicht en betekenis in een wereld die zowel complex als prachtig is.

2026

OOIT WERD DESINFORMATIE GEPRODUCEERD DOOR MENSEN; met de opkomst van kunstmatige intelligentie (AI) komt er een nieuwe golf onzin op ons af. Tussen de zoekresultaten duiken steeds meer nepbeelden op, die bijna niet meer van echt te onderscheiden zijn. De complottheorie over de genocide op de Zuid-Afrikaanse boeren is aangereikt door de eigenaar van een AI-chatbot.
Deze Grok spreekt ook over de witte genocide in Zuid-Afrika en trekt soms ook het aantal slachtoffers van de Holocaust in twijfel.
Met de ontwikkeling van AI-tools kunnen nepbeelden en -video's gemakkelijk worden gemaakt en verspreid. Dit maakt het voor mensen moeilijker om te onderscheiden wat echt is en wat niet.
AI kan soms onjuiste of misleidende informatie genereren, wat bijdraagt aan de verspreiding van desinformatie. Dit fenomeen, bekend als AI-HALLUCINATIE, kan leiden tot ver-

warring en wantrouwen. Platforms kunnen een voedingsbodem zijn voor complottheorieën. De mogelijkheid om snel en wijdverspreid informatie te delen, maakt het gemakkelijker voor ongefundeerde claims om viral te gaan. – Wanneer invloedrijke figuren desinformatie delen, kan dit de perceptie van de waarheid beïnvloeden en het vertrouwen in betrouwbare bronnen ondermijnen.

Het is cruciaal dat techbedrijven verantwoordelijkheid nemen voor de inhoud die op hun platforms wordt gedeeld. Dit omvat het bestrijden van desinformatie en het bevorderen van nauwkeurige informatie.

Het vergroten van de mediawijsheid onder het publiek is essentieel. Mensen moeten leren hoe ze informatie kritisch kunnen beoordelen en nepinhoud kunnen herkennen. Er is behoefte aan duidelijke richtlijnen en reguleringen voor het gebruik van AI, vooral als het gaat om het genereren van inhoud en de verspreiding van desinformatie te beperken. Er zijn ook technologische oplossingen in ontwikkeling die kunnen helpen bij het identificeren van nepinhoud en het waarborgen van de integriteit van informatie.

Het zijn terechte zorgen en het is belangrijk dat we als samenleving deze uitdagingen serieus nemen. De combinatie van AI en sociale media heeft de manier waarop we informatie consumeren en delen veranderd, en het is cruciaal om pro-actief te zijn in het aanpakken van desinformatie.

De V.S. en Europa zijn democratieën. Rusland is gedeeltelijk Europees en Hongarije is lid van de EU. De overeenkomst is hun autocratisch leiderschap. Democratische principes, zoals vrije verkiezingen, vrijheid van meningsuiting, en de rechtsstaat zijn van levensbelang voor een rechtvaardige en inclusieve samenleving.

De inspanningen om deze principes 'met vallen en opstaan' te beschermen en te blijven proberen om het goede toe doen zijn een positief tegenwicht tegenover de tendens naar autocratisch leiderschap, ongeacht waar het zich voordoet.

Autocratieën hebben de neiging om de rechten van individuen te beperken, de oppositie te onderdrukken en de macht te concentreren in handen van een kleine elite. De autocratische tendensen zijn zorgwekkend. Alles heeft een verschillende historische, culturele en politieke context. Het is belangrijk om deze verschillen te begrijpen om de complexiteit van hun systemen te doorgronden en de politieke situaties niet over één kam te scheren de nuances en verschillen te erkennen.

De nadruk op openheid en transparantie helpt om corruptie te bestrijden, de verantwoordelijkheid te vergroten en het vertrouwen van de mensen in hun regering te versterken. De inspanningen om de mediavrijheid te beschermen en de toegang tot informatie te waarbor-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gen is van levensbelang, net de dialoog en samenwerking tussen landen, zelfs als er politieke verschillen zijn. Dit is wezenlijk om gemeenschappelijke uitdagingen aan te pakken. Klimaatverandering, armoede en terrorisme smeken om internationale diplomatieke inspanningen om conflicten op te lossen en de stabiliteit in de wereld te bevorderen en de wankele evenwichten die mens, natuur en uiteindelijk de gehele Aarde bedreigen te herstellen voor dat het te laat is.

De democratische waarden en principes horen hoog in het vaandel te worden gedragen en – ik herhaal: *de zorgen over de opkomst van autocratisch leiderschap vragen om het streven naar openheid, transparantie, dialoog en samenwerking om een rechtvaardige en vreedzame wereld te bevorderen.*

De grip op de gigantische ontwikkelingen van het de technologische 'grootkapitaal' op het lot van mens, natuur en Aarde moet benoemd worden. De grootste en invloedrijkste technologiebedrijven ter wereld zijn gevestigd in de VS.

Andere landen die een significante impact hebben op de technologie zijn China, een wereldleider in technologie met sterke investeringen in AI en telecommunicatie. Giganten zoals *Alibaba* (een van de grootste e-commercebedrijven ter wereld), *Tencent* (sociale media en gaming), en *Huawei* zijn belangrijke spelers.

Zuid-Korea staat bekend om zijn geavanceerde technologie en infrastructuur. *Samsung* (wereldleider in consumentenelektronica en technologie) en LG zijn toonaangevende bedrijven in consumentenelektronica en technologie.

Duitsland is sterk in engineering en technologie, vooral in de mobiele sector. *Siemens* (automatisering en digitalisering) en *Volkswagen* investeren in technologie en innovatie.

Japan is een pionier in robotica en elektronica; *Sony* (elektronica en entertainment), *Panasonic*, en *Toyota* zijn belangrijke spelers in de technologische sector.

Het VK heeft een start-up scene, vooral in Londen; *Arm Holdings* en diverse fintech-bedrijven zijn invloedrijk.

Singapore is een technologiehub met investeringen in digitale infrastructuur; diverse fintech- en biotechbedrijven zijn hier gevestigd.

Gespreide diversiteit in innovatie en technologie is cruciaal voor de wereldwijde vooruitgang. Een belangrijk punt zijn de *normeringen* en *reguleringen* en morele houding.

In de VS zijn er vooral productnormen, brandveiligheidsvoorschriften en nationale wetten die relevant zijn. Er is geen uniforme federale wetgeving die gericht is op dataprivacy of de regulering van grote technologiebedrijven. De Amerikaanse regering heeft bezorgdheid geuit over de impact van Europese wetgeving op innovatie en *vrijheid van meningsuiting* (incl. fakenieuws en pertinente leugens). Er zijn discussies gaande over hoe de VS zich moet ver-

© 2026

houden tot de Europese normen en in Europa zijn zorgen over ongebreidelde manipulatie- en machtsconcentraties .

China heeft in de afgelopen jaren zijn regelgeving aangescherpt, vooral op het gebied van dataprivacy, antitrust en online content. Er zijn wetten geïntroduceerd die grote techbedrijven verplichten om transparanter te zijn over hun dataverzamelingspraktijken. De overheid heeft een actieve rol in het reguleren van technologiebedrijven, met focus op *nationale veiligheid* en *controle over informatie*.

Zuid-Korea heeft normen ontwikkeld voor digitale technologieën, waaronder AI en 5G. De overheid stimuleert samenwerking tussen bedrijven en instellingen om innovaties te bevorderen. Er is een groeiende vraag naar geschoold technisch talent en de overheid investeert in bedrijven om te voldoen aan internationale normen.

Duitsland volgt de EU-regels zoals de *Alg. Verordening Gegevensbescherming* (AVG), die verplichten om zorgvuldig om te gaan met persoonsgegevens. Bedrijven zijn vaak ISO-gecertificeerd en moeten voldoen aan nationale en Europese normen, wat hen helpt om een hoge standaard van databeveiliging en privacy te handhaven.

Japan heeft de *Japanese Industrial Standards* (JIS) die zijn harmoniseren met internationale normen. De focus ligt op innovatie en veiligheid van producten. Japan investeert in onderzoek en ontwikkeling, en bedrijven moeten voldoen aan strenge kwaliteitsnormen.

Het VK heeft de UKCA-markering ontwikkeld die de EU-normen gedeeltelijk vervangt. Er zijn ook specifieke producteisen en -standaarden. De Britse overheid werkt aan het ontwikkelen van *normen* die de veiligheid en effectiviteit van technologie waarborgen, er is enige bezorgdheid over de impact van deze ingreep op de markt.

Singapore heeft een pro-actieve benadering van technologie en innovatie, met normen die gericht zijn op digitale technologieën en databeveiliging. De overheid stimuleert samenwerking tussen bedrijven en onderzoeksinstellingen om technologische vooruitgang te bevorderen en de privacy van burgers te waarborgen.

Europa loopt voor met strikte regelgeving. Azië is actief bezig met het ontwikkelen van eigen normen. De discussie over bemoeizucht versus noodzakelijke regulering zal de toekomst van technologie en privacy blijven beïnvloeden.

De EU streeft ernaar om een veilige en eerlijke digitale omgeving te creëren. Bij het *normeren*, gaat het vooral om privacy, gegevensbescherming en consumentenrechten via de AVG.

Het is de verantwoordelijkheid van bedrijven om ervoor te zorgen dat hun technologieën op een *ethische* en *verantwoorde* manier worden gebruikt. Bedrijven moeten voldoen aan bepaalde waarden en normen om de rechten van gebruikers te beschermen. Dit omvat ook het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

aanpakken van desinformatie, het *waarborgen* van transparantie in algoritmen en het *bevorderen* van eerlijke concurrentie.
Naast het reguleren van het gebruik, is er ook een focus op het stimuleren van innovatie. De EU investeert in onderzoek en ontwikkeling omcreativiteit en innovatie te bevorderen. Er zijn programma's en initiatieven die gericht zijn op het ondersteunen van start-ups en technologische bedrijven, zodat ze kunnen groeien binnen een gereguleerde maar ondersteunende omgeving. De EU streeft naar strategische digitale autonomie om minder afhankelijk te zijn van technologie uit de VS en Azië. Dit beleid is gericht op het waarborgen van de veiligheid in de digitale ruimte.

DEFINITIES VAN 'NATIONALE VEILIGHEID'

De Chinese autoriteiten beschouwen *nationale veiligheid* als een holistisch concept dat ook de stabiliteit van het regime en de controle over informatie omvat. Dit betekent dat de overheid maatregelen neemt om informatie te controleren die als bedreigend voor de nationale veiligheid kan worden gezien.
In Europa ligt de focus op *nationale veiligheid* vaak meer op militaire en politieke *stabiliteit*, met een sterke nadruk op mensenrechten en democratische waarden. Nationale veiligheid wordt meestal gedefinieerd in termen van bescherming tegen *externe* dreigingen en minder in termen van *interne* controle over informatie.
De Chinese overheid heeft mechanismen voor censuur en controle over informatie. Dit omvat het blokkeren van buitenlandse websites, het reguleren van sociale media en afstraffen van individuen. Controle is een onderdeel van hun nationale veiligheidsstrategie.
In Europa is er een grotere nadruk op vrijheid van meningsuiting en persvrijheid. Hoewel er ook zorgen zijn over desinformatie en cyberveiligheid, zijn de maatregelen vaak gericht op het beschermen van de rechten van individuen en het bevorderen van transparantie, in plaats van op strikte controle over informatie.
China hanteert een bredere en autoritaire definitie van nationale veiligheid, die sterk afhankelijk is van controle over informatie.
Europa richt zich meer op bescherming van rechten en vrijheden binnen het kader van nationale veiligheid.
China heeft strikte controle over internettoegang en heeft AI-chatbots, waaronder die van OpenAI, geblokkeerd.
Iran kent beperkingen op het gebruik van verschillende technologieën en platforms, waaronder AI-modellen. De overheid heeft toegang tot veel buitenlandse diensten geblokkeerd.

© 2026

Noord-Korea heeft een gesloten internetomgeving zonder toegang toe buitenlandse AI-technologieën. De controle is extreem streng.
Rusland beperkt toegang tot bepaalde AI-modellen in het kader van nationale veiligheid en informatiecontrole.
In maart 2023 was Italië het eerste westerse land dat de toegang tot een AI-chatbot van OpenAI tijdelijk blokkeerde vanwege zorgen over privacy en gegevensbescherming. Dit liet laat zien dat ook in westerse landen er bezorgdheid kan zijn over het gebruik van AI.
Zuid-Korea en Taiwan hebben beperkingen opgelegd aan bepaalde AI-modellen voor gebruik binnen de overheid uit zorgen over gegevensbeveiliging en privacy.
Er zijn dus verschillende gradaties in de aard van de beperkingen.

HET BELANG VAN DE SCHEIDING TUSSEN HET KAF VAN HET KOREN

Er zijn vergelijkbare uitdrukkingen in andere talen die hetzelfde idee overbrengen: *het scheiden van het waardevolle van het onwaardige.*
To separate the wheat from the chaf
To separate the sheep from the goats
Séparer le bon grain de l'ivraie
Die Spreu vom Weizen trennen
Separar el grano de la paja
Separare il grano dalla crusca
Separar o joio do trigo
Goud uit het zand wassen (China)
Jade en stenen gemengd (Japan)
Een bekende Jiddische metafoor die hierop lijkt, is:
Ziseh un shlechteh
Tsores un simches
A shlechteh mentsh (Jiddisch)

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

TAALKUNDIGE BETEKENIS VAN POPULISME

Populisme is een politieke benadering die de nadruk legt op de *gewone mensen* en hun belangen, vaak tegenover een vermeende elite.

Populisten keren zich vaak tegen de gevestigde politieke orde, elites en traditionele instellingen. Ze gebruiken vaak *directe communicatie* met het volk, bijvoorbeeld via sociale media, om de steun te winnen. Populisten presenteren complexe problemen op een vereenvoudigde manier, met duidelijke *goede* en *slechte* partijen. De nadruk ligt op nationale identiteit, soevereiniteit en patriottisme.

In principe is *populisme* een neutrale term die een bepaalde stijl beschrijft, maar de interpretatie kan variëren.

Populisme als Eufemisme voor *Volksverlakkerij*? In sommige gevallen kan *populisme* als een eufemisme worden gebruikt voor *volksverlakkerij*. Dit gebeurt wanneer onwaarheden of simplistische oplossingen worden gebruikt om steun te krijgen. Angst en verdeeldheid zaaien om de eigen macht te vergroten. Beloften doen die onmogelijk te realiseren zijn.

Niet alle populisten zijn volksverlakkers. Sommige populistische bewegingen proberen oprecht de belangen van het volk te behartigen, zelfs als hun methoden controversieel zijn. Context is cruciaal: De vraag of *populisme* een eufemisme is voor *volksverlakkerij* hangt sterk af van de context en de specifieke acties en uitspraken van de populistische leider of beweging.

POPULISME is een complexe term die een politieke stijl beschrijft. Hoewel het als een eufemisme voor *volksverlakkerij* kan worden gebruikt, is dit niet altijd het geval. De interpretatie hangt af van de specifieke omstandigheden en de manier waarop populistische leiders en bewegingen opereren.

Laten we nu de etymologie en de woordenboekdefinitie van populisme eens goed bekijken. – Het woord is afgeleid van het Latijnse *populus*, wat volk betekent. De term is ontstaan in de 19e eeuw en verwijst naar een benadering die zich richt op de belangen en zorgen van de gewone mensen, vaak in tegenstelling tot de elite of gevestigde instellingen. Populisme wordt vaak gedefinieerd als een manier van politiek bedrijven die zich richt op de *gewone mensen* en hun belangen, vaak door zich te verzetten tegen een vermeende elite.

IN WERKELIJKHEID is het woord in 1930 gesmeed: een stroming in de Franse literatuur die aandacht besteedde aan de *lagere volksklasse*. Het was een protest tegen de toenmalige modus om vooral de hogere klassen te beschrijven en te schilderen. Van Gogh zou je een *populist avant la lettre* kunnen noemen, met zijn portretten van 'gewone mensen'. Daarnaast was het de benaming van anti-kapitalistische, vooral agrarische volksgroepen, maar dit terzijde.

© 2026

De term werd gebruikt als reactie op de dominante literaire stromingen die zich voornamelijk richtten op de hogere klassen. Populisme in deze zin benadrukte de *ervaringen* en *verhalen* van de lagere volksklasse.
Vincent van Gogh leverde met zijn focus op het portretteren van gewone mensen en hun omstandigheden een bijdrage aan de sociale en culturele waardering van de lagere klassen.
Populisme heeft dus een rijke en veelzijdige geschiedenis, van zijn oorsprong in de literatuur tot zijn huidige politieke betekenis. Het idee van het vertegenwoordigen van de gewone mensen en het bekritiseren van de elite is een constante factor in de ontwikkeling van de term.
Nu herhaal ik mijn eerdere vraag: *Is het woord 'populisme' feitelijk een eufemisme van 'volksverlakkerij'?*
Wanneer populisten *misleidende* informatie gebruiken, *onrealistische* beloften doen, of *angst* zaaien om steun te krijgen, is 'populisme' inderdaad een eufemisme voor 'volksverlakkerij'. Het maskeert de negatieve intenties en praktijken van de politicus. Het simplificeren en *fascineren (!)* van complexe problemen om de massa te manipuleren vallen ook onder de noemer van *volksverlakkers*.

OPRECHTE POPULISTEN spreken de zorgen en belangen van de gewone mensen aan. Ze zijn vaak anti-establishment en proberen de kloof tussen de elite en het volk te verkleinen. Het zijn leiders die zich inzetten voor sociale rechtvaardigheid, economische gelijkheid en directe betrokkenheid van burgers bij politieke besluitvorming.

VOLKSVERLAKKERS stellen onhaalbare plannen voor als haalbaarZijn gebruiken populistische retoriek om steun te winnen, maar hun acties zijn gericht op eigenbelang of het behouden van macht. Ze verspreiden, soms op slinkse wijze, misleidende informatie en doen onrealistische beloften. Het kunnen leiders zijn die de angsten van het volk uitbuiten en werkelijkheid de belangen van een elite of zichzelf dienen.

STRATEGISCHE POPULISTEN gebruiken populistische strategieën om politieke doelen te bereiken, maar zijn niet per se oprecht in hun betrokkenheid bij de zorgen van het volk. Ze kunnen opportunistisch zijn en hun boodschap aanpassen aan de heersende publieke opinie. Als politici gebruiken ze populistische retoriek tijdens verkiezingscampagnes en keren na de verkiezingen terugnaar traditionele politieke praktijken.

MEDIA spelen een cruciale rol in hoe populisme wordt waargenomen en geclassificeerd. Dit kan zowel in positieve als negatieve zin zijn, vooral als ze controversiële of polariserende standpunten innemen. Het is belangrijk om kritisch en zelfstandig te kijken naar de retoriek en de werkelijke impact van hun beleid.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

OOIT was het verschil tussen goed en kwaad zo helder als dag en nacht. Nu lijkt het vervaagd en wazig geworden. Wij verruilden trouw voor succes, liefde voor macht, wijsheid voor informatie, traditie voor trends.
Ik besluit met een citaat van Abraham J. Heschel:

‹ Maar iedereen kan zich laten leiden door de woorden van de *Baäl Sjem:* Als een mens kwaad heeft gezien, laat hij daar dan niet moeilijk over doen. Word bewust van jouw eigen kwaad en daar dan aan gaan werken. Wat jij gezien hebt, is ook binnenin jou.›
De woorden van Abraham J. Heschel, en met name het citaat van de Baäl Sjem, bieden een krachtige boodschap van zelfreflectie en persoonlijke verantwoordelijkheid.
Het is een heldere analyse van de verschuivingen in onze waarden.
TROUW VERSUS SUCCES: De nadruk op persoonlijke prestaties en materiële welvaart kan de waarde van loyaliteit en langdurige relaties overschaduwen.
LIEFDE VERSUS MACHT: Het streven naar macht en controle kan de waarde van liefde, empathie en compassie aantasten.
WIJSHEID VERSUS INFORMATIE: In een tijdperk van overvloedige informatie kan de focus op het verzamelen van data de diepere wijsheid en reflectie overschaduwen.
TRADITIE VERSUS TRENDS: De snelle veranderingen in de samenleving en de nadruk op individualisme kunnen de waarde van tradities en gemeenschapszin verminderen.
Het citaat van de Baäl Sjem, zoals aangehaald door Heschel, biedt een cruciale tegenreactie op deze tendensen.
ZELFREFLECTIE: De boodschap benadrukt het belang van zelfonderzoek en het erkennen van het kwaad binnen onszelf.
PERSOONLIJKE VERANTWOORDELIJKHEID: In plaats van te oordelen over anderen, moeten we ons concentreren op onze eigen tekortkomingen en werken aan persoonlijke verbetering.
INNERLIJKE TRANSFORMATIE: Door ons bewust te worden van onze eigen schaduwkanten, kunnen we beginnen met het transformeren van onszelf en de wereld om ons heen.
ONZE TIJD EN DE NOODZAAK VAN MORELE HERORIËNTATIE
herinnert ons eraan dat de weg naar een betere wereld begint met zelfonderzoek en persoonlijke groei.

Amein!

© 2026

Ondertitel op titelblad: *Een roman uit het Joodse leven,* 18e druk 1966

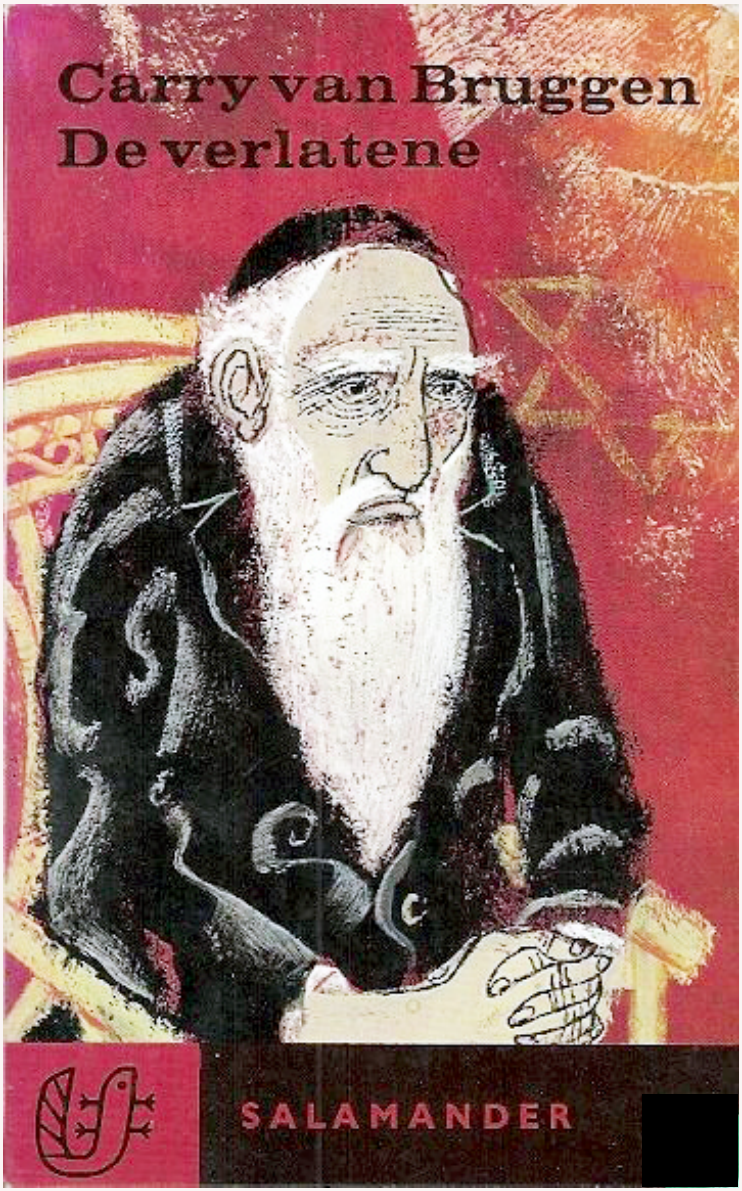

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een terugkerende visie in haar boeken is dat het jodendom - hoe spijtig dat in verschillende opzichten ook mocht zijn - zijn levenskracht aan het verliezen was, door onverschilligheid en starheid in eigen kring.
In *De verlatene* ◂ uitwerking van de toneelmonoloog *Seideravond*, 1909 ▸ vertegenwoordigt de vaderfiguur de traditie zelf: *Het oude Jodendom met al zijn edele moed en botte bekrompenheid, zijn voorname hoogheid en barbaarse heerszucht.*
In *De verlatene* vertolkt Daniël het gedachtegoed van de schrijver. Hij is degene die eerst vol overgave en belangstelling heeft deelgenomen aan alle vieringen, maar daarna diep teleurgesteld raakt door het formalisme en de onverschilligheid waarop hij stuit.
Daniël ontpopt zich als een markante vertegenwoordiger van wat Carry van Bruggen in haar filosofische essays het *individualisme* noemt: zij die die keer op keer in verzet komen tegen vormen van *collectivism* ofwel de *eenvormigheidsdrang*.
Collectivisme, dogmatisme en een autoritaire houding huizen in hetzelfde domein.
In deze uitgave is *Seideravond* na *De verlatene* geplaatst.

© 2026

CARRY VAN BRUGGEN IS EEN VAN DE GROTE AUTEURS IN DE NEDERLANDSE LETTEREN VAN DE TWINTIGSTE EEUW.

Haar romans, verhalen en essays zijn onvergankelijk: *de werken behouden hun waarde door de tijd heen*, uiteraard met schakeringen. Tussen generatiegenoten nam zij een onafhankelijke plaats in. Als schrijfster leek zij niet op haar collegæ die toen beroemd, nu soms bijna of helemaal vergeten zijn.

Haar zeer hoog geprezen literaire magnum opus *Eva* hebben wij al in de *Salamanders* herdrukt.

De verlatene is een even indrukwekkende roman als *Eva* maar uit een vroegere periode: de problematiek van het joodzijn in een Nederlandse gemeenschap heeft de schrijver uit eigen ervaring tot leven gebracht.

De beestachtigen hebben gewild, dat het milieu van *De verlatene* bijna een historisch milieu is geworden.

Dit maakt de lectuur van het ontroerende boek des te aangrijpender.[1]

1 Flaptekst 18e druk, 1966. 'Beestachtigen' d.w.z. de moordenaars van o.a. de oprichter, naamgever en bedenker van de *Salamanders*. Emanuel Querido werd in juli 1943 vergast in Sobibor.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN

DE VERLATENE

EEN ROMAN UIT HET JOODSCHE LEVEN

TIENDE DRUK

© 2026

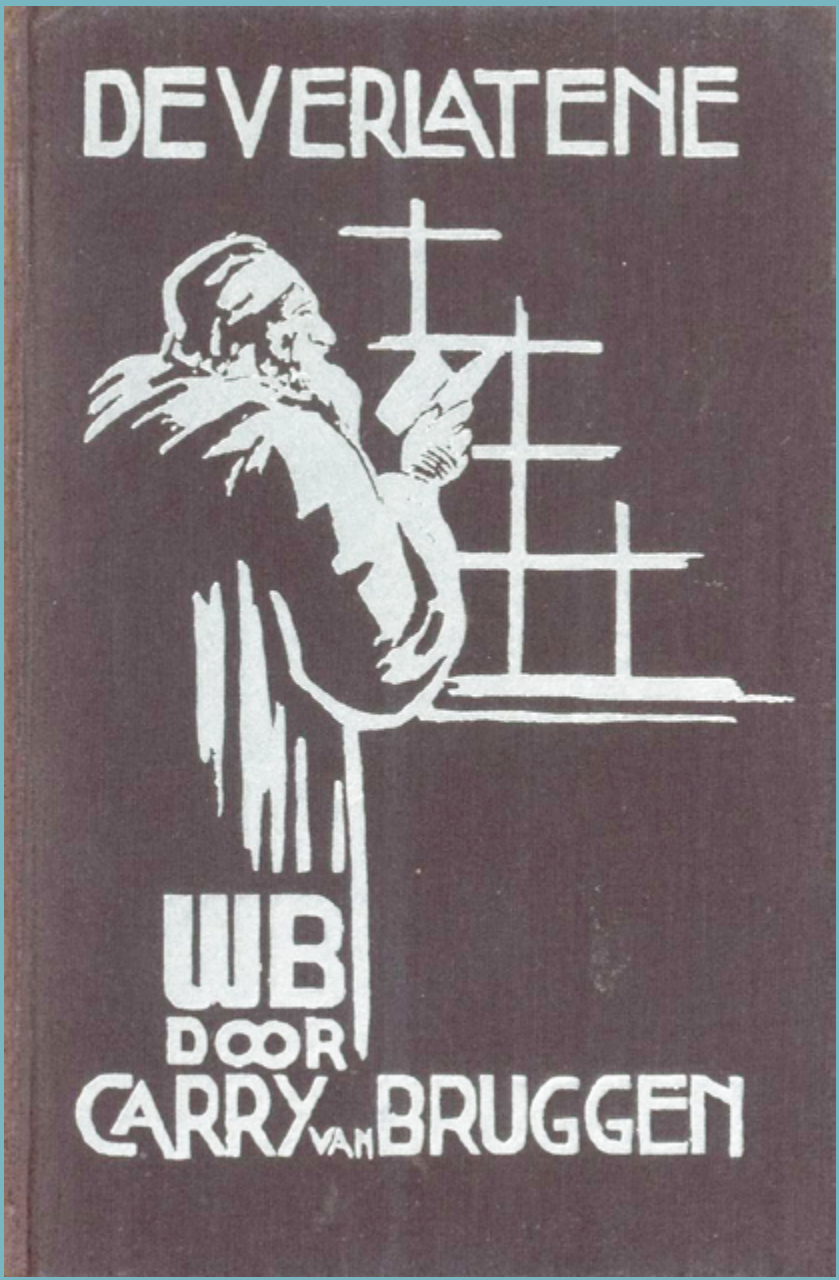

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

C.001.287

CARRY VAN BRUGGEN

DE VERLATENE

EEN ROMAN UIT HET JOODSCHE LEVEN

BAND M. VAN DAM—VAN BRUGGEN

14e DRUK — 18-23e DUIZENDTAL

©

1937

N.V. WERELDBIBLIOTHEEK — AMSTERDAM

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

NEDERLANDSCHE
BIBLIOTHEEK
ONDER·LEIDING·VAN·L·SIMONS

CARRY v. BRUGGEN-
DE HAAN

DE VERLATENE

Een roman uit het Joodsche Leven

©
2026

UITGEGEVEN·DOOR·DE
MAATSCHAPPIJ·VOOR
GOEDE·EN·GOEDKOOPE
LECTUUR-AMSTERDAM

WERELDBIBLIOTHEEK

Een terugkerende visie in haar boeken is dat het jodendom - hoe spijtig dat in verschillende opzichter
kring. In *De verlatene* (uitwerking van de toneelmonoloog *Seideravond*, 1909) vertegenwoordigt de vaderfi
en barbaarse heerszucht. In *De verlatene* vertolkt Daniël het gedachtegoed van de schrijver. Hij is degene d
gesteld raakt door het formalisme en de onverschilligheid waarop hij stuit. Daniël ontpopt zich als een
noemt: zij die die keer op keer in verzet komen tegen vormen van *collectivism*' ofwel de *eenvormigheid*
uitgave is *Seideravond* na *De verlatene* geplaatst.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

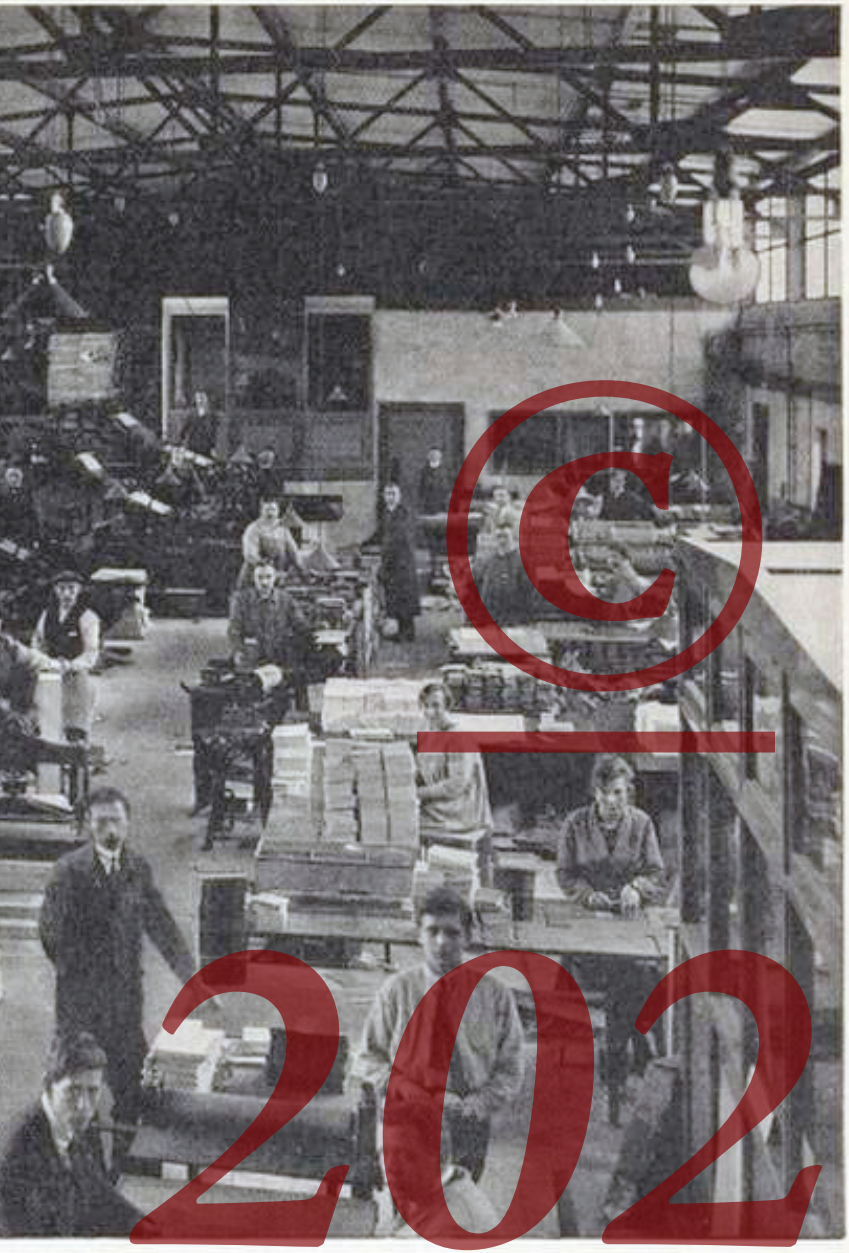

DRUKKERIJ EN BINDERIJ

© 2026

n ook mocht zijn - zijn levenskracht aan het verliezen was, door onverschilligheid en starheid in eigen guur de traditie zelf: *Het oude Jodendom met al zijn edele moed en botte bekrompenheid, zijn voorname hoogheid* ie eerst vol overgave en belangstelling heeft deelgenomen aan alle vieringen, maar daarna diep teleur- n markante vertegenwoordiger van wat Carry van Bruggen in haar filosofische essays het *individualisme sdrang*. – Collectivisme, dogmatisme en een autoritaire houding huizen in hetzelfde domein. In deze

BOEKEN WAAR JE WAT AAN HEBT

DE VERLATENE VAN CARRY VAN BRUGGEN IS EEN ROMAN OVER HET LEVEN VAN EEN ORTHODOX-JOODS GEZIN. Vanaf het begin wordt dit unieke milieu treffend weergegeven in het tafereel van de Seideravond. Zelfs wie deze heilige avond nooit in een Joodse kring heeft meegemaakt, voelt de gewijde sfeer en de ontroering van deze nacht, waarin de komst van de Messias wordt verwacht.

De roman volgt de geleidelijke ontbinding van het gezin. De oudste zoon, een oppervlakkige maar goede jongen, wordt *liberaal-Israëliet*, meer uit overtuigingloosheid dan uit overtuiging. Zijn broer breekt openlijk met de Synagoge. Hoewel hij zich aanvankelijk oprecht heeft ingespannen om de onbegrijpelijke joodse gebruiken en tradities te omarmen, komt er een punt waarop alles voor hem betekenisloos wordt, en hij breekt met het Jodendom, zonder elders rust te vinden. De vader is de meest tragische figuur in de roman. De oudste dochter, zich bewust van haar schoonheid, vlucht uit de armoedige omgeving en bouwt een fortuin op met haar aantrekkingskracht. De jongste dochter, een meisje dat behoefte heeft aan warmte en genegenheid, maar als Joods meisje vaak wordt afgewezen, kwijnt weg naast haar in zichzelf gekeerde vader. Pas wanneer de liefde in haar leven komt, verdwijnt haar joodse identiteit in haar liefde voor een christen. Uiteindelijk wordt de vader door al zijn kinderen verlaten; zijn vrouw is al overleden, en hij sterft een eenzame dood op de heilige Seideravond.

De meeste lezers zijn onbekend met deze Joodse omgeving, maar de roman biedt een aangrijpende en inzichtelijke blik in hun leven en worstelingen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

№ 4 NOVEMBER 1910

Die oude man, zo'n wonderlijke, onbegrijpelijke figuur, is volledig opgeslokt door zijn Wetsbetrachting en ritualisme. Zijn hoogste prioriteit is de handhaving van de Wet, en hij beschouwt eerbied voor de Wet als het allerbelangrijkste wat hij zijn kinderen kan meegeven. Een treffend voorbeeld van zijn zorg is zijn aandringen om de krankzinnige dochter in een streng-Joods gesticht te laten verplegen. Het komt hem niet op dat zijn kinderen wellicht iets anders van hun vader verwachten.
Hoewel dit niet de hoofdoorzaak is van het conflict met zijn dochters, draagt het er wel aan bij.
Met zijn zoons ligt het anders. Zonder de starre orthodoxie van de oude man had de breuk met beiden voorkomen kunnen worden. Hij heeft zich tevreden gesteld met de uiterlijke Wetsvervulling van zijn oudste zoon, zonder te beseffen dat die in een ander milieu moest afslijten. De zelfstandigheid van zijn jongste zoon heeft hem steeds ontstemd, zonder dat hij eerbied kon hebben voor diens eigen overtuiging.

Na het lezen van dit boek blijven er vragen over, ook zijn er aanmerkingen te maken. De dankbaarheid voor het vele goede en mooie dat ons hier wordt geboden blijft.

Herman P. Schim van der Loeff †1949

© 2026

NIEUWE ROMANS

CARRY VAN BRUGGEN

DE VERLATENE

EEN ROMAN UIT HET
JOODSCHE LEVEN

10e DRUK - 14e DUIZENDTAL

MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE
LECTUUR TE AMSTERDAM-SLOTERDIJK

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De lezer vindt achter in het boek de eventueel noodige woord-verklaringen.

Mij. voor Goede en Goedkoope Lectuur.

©

2026

DRUKKERIJ EN BINDERIJ VAN DE WERELDBIBLIOTHEEK

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Bar-mitswo: kerkelijk meerderjarig.
Chanoeka-feest: feest ter herinnering aan de Maccabeeën en aan een wonderlijk strekkend kruikje olie.
Garouses: zoet mengsel van appelen, wijn, rozijnen enz.
Gattes: armoedzaaier.
Gewre: godsdienstige vereeniging.
Gillel-hasjem: opspraak.
Goj: niet-Jood.
Gomets: gezuurde spijs, voor Paaschgebruik ongeoorloofd.
Treife: onrein, ongeoorloofd.
Jid: Jood.
Jiddisch: Joodsch.
Jomtof: feest, hoogtij.
Joum-kippoer: Verzoendag.
Kaddisj: Gebed voor een overledene, op den datum van zijn sterven.
Kille: Joodsche Gemeente.
Koosjer: rein, geoorloofd.
Lernen: ter inwijding van een nieuw huis lofzeggingen en gebeden uitspreken.
Matse: matso, ongezuurd brood voor Paaschgebruik.
Mesjogge: dwaas, mal.
Mesjoegarem-huis: krankzinnigen gesticht.
Mies: leelijk.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Minjam: vereeniging van tien kerkelijk-meerderjarige mannen, gerechtigd tot een gezamenlijke godsdienstoefening.
Neweire: zonde.
Oggenebbiesj: medelijden, ook als uitroep gebezigd.
Parsje: afdeeling uit de Tora (Heilige Wet) te lezen door een dertienjarigen jongen, die kerkelijk meerderjarig wordt.
Pésach: Paaschfeest.
Piegem: dwaas, onmogelijk mensch.
Rebbe: leeraar, voorganger van de Joodsche Gemeente.
Resjaante: gemeene vrouw.
Rousj-Hasjono: Nieuwjaarsdag.
Schlemazzel: ongeluk.
Schlemiel: stakker.
Seider-avond: de vooravond van het Paaschfeest.
Sjammos: bode, kerkdienaar.
Sjeimes: doodsgebed.
Sjor-jerokous: verscheidenheid van groenten, op den seideravond in gebruik.
Sjikse: niet-Joodsch meisje.
Sjiwwe-zitten: een doode betreuren, door zeven dagen op den grond te zitten.
Sjoel: synagoge.
Sjoumer-en-mazzel: God-zal-sjoumer-en-mazzel-zijn: God zal ons ervoor bewaren.

© 2026

I

HET REGENDE AL UREN, EEN ZACHTE VOORJAARSREGEN DIE HET ONTLUIKENDE GEBLADERTE VAN DE OUDE OLMEN LANGS DE WEG VOEDDE. EEN WELKOME GEZICHT VOOR DE BOEREN.

De kleine gele klinkertjes van het buurtje waren schoongespoeld, waardoor hier en daar heldere plassen ontstonden die de hoge, blauwbonte lucht weerspiegelden. Een rustig tafereel speelde zich af tussen de lage, oude huisjes van het buurtje, die knus verscholen lagen achter de knoestige olmen.

Weduwe Punt hing over de groene onderdeur van haar antieke trapgevelhuisje, die ze ooit had verfoeid om het gebrek aan comfort, maar waar ze nu trots op was sinds de zomerse komst van nieuwsgierige toeristen.

Ze praatte met juffrouw Wiedemans, de nieuwe overbuurvrouw, die altijd mopperde en zuur keek omdat ze het buurtje, dat ze eigenlijk te min vond. Juffrouw Wiedemans stond in de open deur van haar pronkpopperige nieuwe huisje, met twee rood-en-gele matjes die ze uitklopte, bungelend in haar neerhangende hand tegen haar proper-bonte schort. De weduwe lag over haar onderdeur, het bleke paars van haar verwassen jak, dat strak om haar slanke lichaam zat, kleurde teer boven het verschoten groen van de deur uit. Haar proper mutsewit blonk rondom haar gezonde, geel-en-rode gezicht, en het warme rood van de brokkelige gevelstenen vormde een weids kader rond en boven de groene deur en het paars-en-witte vrouwtje.

De groenteboer kwam langs met zijn kar, waarop de eerste jonge spinazie helgroen afstak tegen het doffe groen en het fletse rood van de schamele wintergroenten. *'Mó-je dervan?'* riep hij naar de weduwe, met een knik naar de spinazie. Maar de weduwe keek zuinig, met genepen lippen, en schudde langzaam haar hoofd. *Nee hoor! Mijn vast veuls te duur.* Juffrouw Wiedemans legde haastig haar matjes neer en tripte met voorzichtige pantoffel-stapjes over de natte klinkertjes tot midden op de weg.

'Wat moet je daarvoor hebben?' vroeg ze nieuwsgierig, terwijl ze in de kar keek en een klein mandje met radijs tevoorschijn haalde.

'Blijf daar vanaf, buurvrouw' lachte de boer. De vrouw keek geïrriteerd naar de weduwe en snauwde met een scherpe en bittere stem: *'En dat noemt hij nou geen radijs. Mijn man is er dol op. Ik geef je wat je vraagt, dat weet je toch wel. Wij kijken niet op een paar centen.'* Ze pakte een bosje rode en witte radijs uit het mandje, maar de boer nam het haar snel af, lachend om haar snibbigheid. *'Het is besteld. Ik kan er niets aan doen. Wat besteld is, moet ik leveren. Waar of niet?'* De weduwe knikte instemmend vanaf haar onderdeurtje, blij dat de opschepperige vrouw haar zin niet zou krijgen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘En wie heeft ze dan besteld?’ smaalde juffrouw Wiedemans.
‘Lehren een bosje, Meijer een bosje en Leefsman een bosje.’
‘Maar dat zijn allemaal Joden.’
‘Precies, juffrouw,’ knikte de boer, ‘dat is het nou net. Het is voor hun Paasfeest. Dus je ziet, ik kan ze je niet verkopen. Het is voor die mensen hun geloof.’
‘Geloof met radijs,’ spotte juffrouw Wiedemans, met een hatelijk giecheltje.
‘Hun kinderen komen eraan!’ waarschuwde de weduwe, terwijl ze de buurt in de gaten hield.
‘Nou, ze mogen het horen, de smausies,’ antwoordde de ander, geërgerd. ‘Wat moeten zij met radijs? ’t Is voor m’n man. Ik wil de boer geven wat hij vraagt!’
De kinderen, twee jongens en twee meisjes, naderden de groenteboer Onder het zure toezicht van juffrouw Wiedemans liep hij ze tegemoet met een bosje radijs in zijn hand sprak hij het kleinste meisje:
‘Wil je dit voor je moeder? Het is besteld. Zeg maar dat het geld wel terechtkomt.’
Het kind nam het bosje aan, maar haar oudere zusje vroeg bits:
‘Had het niet even aangewezen kunnen worden?’
Terwijl de groenteboer zich verontschuldigde, slaakte juffrouw Wiedemans een minachtend keelgeluid en fluisterde tegen de boer:
‘Wat een praat heeft dat Jodenkind!’
Het meisje keek haar fel aan, maar antwoordde niet. De kinderen wilden verder lopen, maar juffrouw Wiedemans wendde zich tot het jongste jongetje en vroeg vals-zoetsappig:
‘Zijn die radijsjes nou echt voor jullie geloof? Kind... en wat doen jullie daar dan mee?’
‘Op de Seiderschotel,’ flapte het kleine meisje uit. Haar jongere broertje keek haar geschrokken aan en gaf haar een stomp tegen haar arm.
‘O, mag ze dat soms niet zeggen? zei juffrouw Wiedemans spottend. ‘Is het een geheim? Wat een vreemd geloof hebben jullie toch. Nou, weet je het?
‘Wat gaat u dat aan?’, beet de jongen haar toe, zijn ogen fel en uitdagend.
Zijn oudere broer trok hem zachtjes aan zijn mouw. Kom nou, laten we maar verder gaan, fluisterde hij.
Juffrouw Wiedemans stond even verbouwereerd, met rode vlekken van woede op haar gezicht. Toen lachte ze hatelijk en siste naar de jongen: ‘Jij parmantig, smerig, klein smeerlapje!’
Het kleine meisje begon te huilen.

© 2026

'Had jij dan niet die radijsjes aangepakt?' fluisterde het oudere zusje bits tegen haar.
'U mag niet schelden,' zei de jongen meteen, zijn gezicht vuurrood.
'Godsamme, jij brutale rakker! Ik mag niet schelden, zegt-ie! Hoor je dat, buurvrouw? Is het schelden als ik zeg dat jullie smausekinderen zijn? Of wil je beweren van niet?'
'Een smaus is een dief... een smaus is een dief!' snikte het meisje. 'We zijn geen dieven...'
'Nou, jullie zijn radijsjesdieven! schaterde juffrouw Wiedemans, trots op haar eigen grap. Maar de andere kinderen lachten niet.
De groenteboer wist niet wat hij ermee aan moest. Mopperend stond hij te draaien, klaar om weg te gaan, maar het huilende meisje stond tegen zijn kar aan en hij durfde haar niet weg te duwen. Haar moeder, juffrouw Lehren, was een nette klant; met haar had hij nooit gedoe. Met Wiedemans daarentegen... Die haalde altijd zijn hele kar overhoop en kocht bijna niets. Altijd zeuren en afdingen.
Ook de weduwe was boos. Dat eeuwige gescheld van Wiedemans – het hoorde niet. Je kon best *foei* zeggen. *Smaus* betekende 'dief', en dat kind had gelijk: dat mocht je niet zeggen. Jan, de zoon van de buurvrouw, had zelfs verteld dat 'smaus' een strafbaar woord was. Ze zou het nu toch eens zeggen.
'U zit fout, buurvrouw,' riep ze streng naar juffrouw Wiedemans. 'U hebt geen recht om 'smaus' te zeggen. 'Smaus' betekent dief, en die kinderen stelen niet. Hun vader is fatsoenlijk, hun moeder is fatsoenlijk, ze doen niemand iets tekort – is het niet waar, groenteboer? U gaat uw boekje te buiten, juffrouw Wiedemans!'
Ze zweeg daarna, tevreden met haar eigen optreden.
Juffrouw Wiedemans was van haar stuk gebracht.
'Ik heb niemand *dief* genoemd!' zei ze, lachend maar met gloeiende wangen, van binnen woedend. Een Jood en een smaus, dat is hetzelfde – zo heb ik het altijd gehoord.'
'Niet waar,' schreeuwde nu de grote jongen, 'dat liegt je!'
'Ik kan je geen gelijk geven, juffrouw,' meende ook de groenteboer... 'Jood is Jood... dat mag je zeggen... dat is hun naam, waar of niet? Maar nu vraag ik je, waarom zou je het zeggen? Wat heeft het geloof ermee te maken?'
'Welzeker,' viel de weduwe van haar hoge stoepdeurtje weer bij, 'ik zeg het altijd. Joden zijn ommers evengoed mensen als u en inte! Ga jullie maar door, kindertjes, en huil jij maar niet meer, Saartje, of hoe heet je?'
'Roosje, juffrouw,' antwoordde het kind vriendelijk en gewillig op de vraag van de juffrouw.
Ze vervolgden hun weg. Daan, de jongste jongen met een boos, strak gezicht, was

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

woedend, vooral vanwege de vriendelijke opmerking van de juffrouw. Hij vond het absurd dat ze mensen zoals zij en de Wiedemans gelijkstelde. Zijn moeder en die Wiedeman, net zo goed mensen als Joden! Het idee alleen al maakte hem boos.
Met z'n vieren liepen ze verder en al snel waren de anderen het incident vergeten, omdat ze andere, belangrijkere dingen aan hun hoofd hadden. Het Paasfeest stond voor de deur en ieder van hen haalde herinneringen op aan vorige jaren, verlangens en verwachtingen voor het komende feest, elk naar eigen aard en leeftijd.
Roosje, het kleine meisje, dacht vooral aan de heerlijke dingen die haar te wachten stonden: de rozijnenwijn met kaneel en suiker, waarvan ze vier glazen vol zou krijgen en het genieten van warm eten in de late avond, op een uur dat ze anders al sliepen. Ze zouden heerlijke soep krijgen, gekruide Paassoep met vlees en matsegebak!
Maar Daan, haar tienjarige broer die naast haar liep zonder een woord te zeggen, verlangde naar andere, ontastbare vreugden. Hij keek ernaar uit om het 'Ma-nisjtana' te lezen, iets wat Roosje te jong voor was en waar Esther altijd mee worstelde vanwege haar gebrekkige Hebreeuws. Vader stond haar het plechtig-heerlijke van luid-op lezen uit het boek der Hagada niet toe. Hij dacht ook aan het openzetten van de deur en het verwelkomen van de Vreemdeling, die hongerig en dorstig moest ommedwalen. Het was alsof je je ineens in oude tijden en verre landen terugbevond! Aan de lange, stille nacht die op de Seider volgde, de nacht waarin buiten soms regengeruisch was en windgerucht, en waarin de Messias kon komen, dacht hij met een gevoel dat angst en verrukking tegelijk was.
Hij sprak er niet over met de anderen, want Roosje van acht was nog veel te jong om alles te begrijpen. Esther dacht alleen maar aan lekker eten, mooie kleren en acht dagen vrijaf, omdat ze niet goed leerde en het land aan school had.
Hij had er wel eens met Jozef over gepraat, maar die vroeg altijd wat hij bedoelde en begreep hem nooit. Het was zo vreemd met die dingen: in je hoofd kon je ze mooi zeggen maar als je erover moest praten, was je ineens de woorden kwijt. Geen wonder dat Jozef hem steeds moest vragen wat hij bedoelde. En... in jezelf denken was 't fijnst!
Sjabbesmiddag, als de zusjes wandelden en Jozef moeder hielp of beneden zat bij de visite, zat hij lekker op zolder en keek naar de plaatjes in de Gode: van Egypte en de Rode Zee, van de Wijze, de Boosdoener en de Onnozele, en ook die van de tien Plagen. Er stond haast niets geschreven, maar je kon er van alles bij bedenken.
Nu de *Seider* naderde, leek het alsof die avond zijn glans al vooruit wierp over de dag, en hem anders maakte dan de gewone zonder dat er iets aan de buitenkant veranderde.

© 2026

Kwam het misschien omdat hij vanmorgen op school, in het speeluur, zo heerlijk alleen de kaart van Egypte en Palestina had zitten bekijken? Waar ze vandaan kwamen, waar ze hadden gewoond, geleden en gezucht, zij, de Voorouders. De Zee die ze overstaken, de Woestenij die ze doorkruisten, het Land dat ze bewoonden...
Over dat alles zouden ze lezen en spreken, de hele avond. Ze zouden het 'brood-der-ellende' eten en het 'kruid-der-smart', de bittere morour, die hij niet stiekem onder tafel stopte zoals Jozef en Esther deden!
Ze keerden terug naar hun huis, vrij van zuurdeeg, om acht dagen lang het feest der Bevrijding te vieren. Gedurende deze week zouden ze eten en drinken uit speciale schalen en kommen, die slechts één keer per jaar werden gebruikt. Deze unieke serviesgoed combineerde de vertrouwdheid van het alledaagse met de opwinding van het nieuwe. Ze zouden uitgezochte gerechten nuttigen, aangezien veel voedingsmiddelen verboden waren tijdens Pasen. Alles wat ze die dagen aten, had een aparte geur van kostbaarheid. Het was duurder, verfijnder en bereid of verpakt onder streng toezicht van Rabbinaats-opzieners, die ervoor zorgden dat het niet in aanraking kwam met ongewijde, alledaagse dingen.
De jongen was teleurgesteld toen hij thuiskwam. Het feest was nog niet begonnen, en hoewel hij het wist, leek het gewone uiterlijk van hun winkel hem een storende nuchterheid na zijn verheven gedachten. Nog een paar uur, dan zouden de grauwe gordijnen worden neergelaten en zou de mooiste avond van het jaar beginnen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

II

DES AVONDS, TERWIJL VADER EN DE JONGENS NOG IN SJOEL WAREN, MAAKTEN MOEDER EN DE MEISJES DE SEIDERTAFEL KLAAR. Buiten viel de regen zwaar en gelijkmatig; het huis stond als een warm eiland tussen de donkere sloot achter en het stille buurtje voor. Binnen glansde het lamplicht, en de meisjes werkten zwijgend, zo druk als kleine bijen.

Met rode wangen liepen ze heen en weer tussen kast en tafel. Moeder keek toe, glimlachend om hun ernst. De drie broze matses lagen al in het servet gevouwen, de schotel stond klaar. De meisjes mochten de symbolen rangschikken: de grauwe bitterwortel met zijn groene kopje, het schaaltje zoete brei van appel, rozijn en kaneel, het lamsbeentje met het kleine stukje vlees, het ei, en de groenten die van overvloed spraken. Moeder knikte tevreden; het was goed zo.

Esther legde de vergeelde Hagada's op ieders plaats. Roosje kroop tegen moeder aan en kuste haar hand, die naar kaneel rook. *Heerlijk dat het Seideravond is*, fluisterde ze.

Ze wachtten op vader en de jongens. De regen ruiste onvermoeid, af en toe klonken klompen op de straat of het ratelen van een lege kar. Een jongen floot een wijsje, dat even bleef hangen en dan wegstierf.

Toen gingen er stappen, de winkeldeur zwaaide open, stemmen vulden de kamer. Ze namen hun plaatsen in; naast vader stond de stoel met de kussens waarop hij volgens het ritueel leunen moest. Hij schonk de rozijnenwijn in, troebel en geurig.

De gordijnen waren dicht. De wereld buiten bestond niet meer; alleen deze kamer, dit licht, deze avond. - De bekende momenten volgden elkaar op: het eerste glas, de eerste matse, het bittere kruid. Ieder had zijn Hagada voor zich, het oude verhaal van slavernij en bevrijding.

Daantje, elf jaar, voelde de rilling die hij kende van mooie liederen en heldenverhalen. Zijn handen werden koud.

Hij keek strak naar zijn boekje en vroeg, met haperende stem:
Waarin is deze nacht anders dan alle andere nachten?

Moeder keek hem aan met vochtige, zachte ogen. Hij voelde haar blik zonder op te zien, en plots, als een schaduw die voorbijschiet, kwam de gedachte dat hij haar ooit zou kunnen verliezen. Hij begreep niet waar die vandaan kwam.

Toen hij klaar was, keek hij op; moeder glimlachte hem toe, en hij glimlachte terug. Hij wilde opspringen en haar omhelzen, maar de anderen vielen al in, en in het zach-

© 2026

te ritme van de gebeden vertelden ze hoe de voorouders knechten waren geweest in Egypte, en hoe God hen had verlost. Voorzichtig tilden ze de schotel op. Vader sprak: *Dit is het brood der ellende dat onze voorouders aten*.
Hij brak de matse en deelde uit. Daantje proefde bewust het bittere van dwang en gevangenschap en wist zeker dat hij het nooit had kunnen verdragen.
Vader sneed de bitterwortel in dunne schijfjes. Roosje trok een pruillipje; moeder schoof het schijfje onder tafel weg en at het zelf. Esther liet haar stukje verdwijnen onder het kleed. Maar Daantje kauwde dapper door, al trok het zuur door zijn kaken.
Het feestmaal sloot het eerste deel af. Daarna kwamen de liederen: de telzang van de ENE, de twee Tafelen, de drie Vaderen, tot de twaalf Stammen en de dertien Geloofsartikelen. En het lied van het Lam, dat voor twee *zoeziem* gekocht was en door een kat verscheurd. De kinderen zongen met gloeiende wangen; de ernst van het begin maakte plaats voor vrolijkheid en hoop.
'Machtig is Hij... goed is Hij... groot is Hij... barmhartig is Hij...' En vader zei de oude woorden: *Volgend jaar in Jeruzalem*. Daantje hoopte vurig dat het waar mocht worden.
Geen hongerige vreemdeling was binnengekomen... Hoe graag hadden de kinderen hem verzorgd, hem die misschien ronddoolde in de vier hoeken van de aarde.
Ze zongen verder, luid en stralend. Moeder, moe maar blij, keek toe. Vader schonk nog eenmaal wijn en vulde de beker voor de Messias, die hij met een stukje matse bedekte.
En zo begon de Seidernacht – de nacht vol geheim en verwachting, waarin, zo geloofden ze, de engelen van Dood en Vrede om het huis gingen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

III

ZE WOONDEN NOG NIET LANG IN HET KLEINE WINKELTJE. Vroeger had grootvader Lehren een welvarende zaak gehad, ruim genoeg om zonder zorgen te leven. Moeder kwam uit een oude, orthodox-Joodse familie; een van haar grootvaders was Opperrabbijn geweest in een Poolse stad, beroemd om zijn wijsheid en geheimzinnige zienersgaven. Zij had sieraden en mooie kleren meegebracht in het huwelijk, maar de kleren waren versleten, het goud en zilver grotendeels verkocht. De zaak ging langzaam achteruit tot ze hier belandden in hun winkeltje waar het nu net ging.
Samuel Lehren was nooit koopman geweest in zijn hart. Als jongen had hij willen studeren, zich verdiepen in de oude wetenschappen. Maar als enig zoon moest hij zijn vader opvolgen. Vanaf school zat hij al in het benauwde kantoor van zijn vader, tussen de strenge man en de zwijgende boekhouder. Hij werkte, zweeg, gehoorzaamde. Toen zijn vader stierf, erfde hij geld en zaak – maar geen zakelijke aanleg. Hij en zijn moeder treurden niet om het verlies. In het gezin leefde een stil besef van hogere afkomst, een trots die de kinderen erfden. Jozef en Esther schepten graag op over grootvader Lehren. Maar Daantje voelde zich meer verbonden met de Poolse overgrootvader, die in de familie Rabbi Akiba werd genoemd. Hij vroeg zijn moeder keer op keer om te vertellen over zijn knappe hand in het schrijven van wetsrollen, zijn geleerdheid, zijn gave om in de nacht het doodsgebed te horen van iemand die ver weg stervende was. Over andere wonderen had de Rabbi gezwegen. Nog altijd werd zijn sterfdag herdacht met een klein lichtje op de kast. De laatste keer had Daantje ernaar gekeken met een geheimzinnige verwachting, alsof er iets kon gebeuren. Hoe graag had hij zijn grootvader willen kennen, met zijn bontomzoomde kaftan en zijn stille gezag waarvoor zelfs het plagende christenvolk zo'n respect had dat ze hem en zijn gemeente in vrede had gelaten zolang hij leefde.
Aan die glorie ontleende Daantje zijn trots, tegenover Joodse en ook christelijke jongens. Aan grootvader Lehren dacht hij alleen als de anderen erover spraken – en dan voelde hij ook wel jaloezie, want rijkdom en een groot huis leken hem heerlijk. Misschien hoefde je dan niet te vechten tegen scheldende jongens.
Nu vocht hij vaak. Niet uit drift, maar omdat hij zich niet ongestraft kon laten uitschelden. Ze vielen hem meer aan dan andere Joodse kinderen, geprikkeld door zijn onbewuste hooghartigheid, dat hoorde niet bij zo'n jongetje uit een arm buurt. Van alle mensen hield Daantje het meest van zijn moeder. Met vader en Jozef liep hij zwijgend naar sjoel; niemand zei iets. Met moeder viel altijd te praten.

© 2026

Op school sprak hij zo min mogelijk. Zijn zwijgzaamheid en trotse manieren maakten de jonge meester nijdig – een mannetje dat graag neerbuigend beschermde, maar slecht tegen weerstand kon.
Hij leerde snel, las alles wat hij kon vinden. Vooral geschiedenisboeken. Maar soms overviel hem een droefheid: de helden die hij bewonderde waren niet zijn voorouders, en ook de Germanen niet, voor wie hij een heimelijke liefde voelde. Dan zat hij bij moeder op het drempeltje van het achterhuis, met de stilstaande sloot achter het erfje. Zij legde het mes neer waarmee ze aardappelen schilde, droogde haar handen en nam zijn hoofd tussen haar warme vingers. Ze vertelde hem over Joodse profeten en zijn voorouders, afstammend van de Poolse Rabbi. Maar de droefheid bleef.
De Joodse school vond hij verschrikkelijk. Ze gingen er alle vier heen, en het voelde als een zure plicht, achtersteld bij hun christelijke klasgenoten. Niemand kon zich voorstellen dat iemand daar vrijwillig zou komen. Het enige vermaak was het plagen van de oude Rebbe, die altijd aan zijn neus zat en zijn zakdoek kwijt was. Maar zelfs dat verveelde snel, want de Rebbe hoorde niets, strafte niets, beloonde niets; hij lette alleen op de tijd van het mincha-gebed en van naar huis gaan. Je leerde er niets.
Daantje benijdde Jozef, die bijna Barmitswo zou worden en dan voorgoed van de Joodse school af was. Jozef had het nu zwaar: drie keer per week moest hij zijn Parsje repeteren bij de Rebbe, de Thora-afdeling die hij in de synagoge zou moeten voordragen. Maar over een paar weken, tegen Sjewoeous, was het voorbij. Dan ging Jozef naar vader in de zaak.
Daantje was blij dat hij niet de oudste was. De oudste moest immers altijd in de zaak – zo was het bij grootvader Lehren geweest, zo ging het nu weer. Hij dacht dat als Isaäc een zaak had gehad, Esau nooit spijt zou hebben gehad van het verkopen van zijn eerstgeboorterecht.
Hij wilde studeren. Altijd meer leren. Hoe hij de jongens van de hogere burgerschool kon benijden, met hun dikke boekenpakken. Als hij zelf eens huiswerk kreeg – een lesje overschrijven, wat jaartallen – liep hij trots over straat met zijn boekje en zijn dunne schriftje, al waren ze niet van hemzelf. Geen stevig zwart schrijfboek met rode snede, zoals de jongens hadden die hij bewonderde.
Maar later, dacht hij, later zou hij studeren. En knap worden. Hoe, dat wist hij nog niet – maar dat het zo zou zijn, voelde hij zeker.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

IV

OP DE TWEEDE DAG VAN PESACH KWAM TANTE LENA UIT AMSTERDAM MET HAAR TWEE DOCHTERS. Ze waren laat; de ontbijttafel lag nog vol bruin-wit matsegruis, dat aan kommen, schoteltjes en het roodbruine zeil kleefde. Elk jaar weer dat stuivende wit, dat moeder een halve dag vegen bezorgde.

De lente stond helder in de kamer. De zon viel door de blinkende ramen, de vitrage weggeschoven. Zelfs de sloot leek nieuw: het water trok, alsof ergens een sluis was geopend. Eenden snaterden in het frisse licht. Roosje gooide vanaf het drempeltje matsebrokjes over het gammele hekje; ze dreven als bleke bloemblaadjes op het groenige water tot de snavels ze wegplukten. Maar Esther riep: 'Roos, kom, tante Leen is er!'

Roosje schudde snel haar schortje leeg en rende naar binnen. Moeder, nog op de knieën met bezem en schort, stamelde een verontschuldiging. Tante Lena keek neer met dat koele, keurige gezicht van iemand die een bovenhuis en een meid heeft. Esther schaamde zich dat moeder zo op de grond lag, juist nu.

Moeder stond al op, gaf tante Lena een hand, vroeg naar man en kind. Ondertussen propte ze het kruimellaken samen en gaf het Esther met een wenk. Esther wierp een boze blik op de kale tafel en ging het laken met tegenzin uitschudden. Toen ze terugkwam, lag het roodfluwelen kleed er al, het vaasje crocussen in het midden. Ze keek even in de spiegel, streek een lok glad.

'Ga jij met de nichtjes wandelen, Esther? Roos, haal Daantje en Jozef van zolder.'

Roosje, die bij tante stond te snoepen, ging gehoorzaam. Esther keek naar de nichtjes: twee stijve poppen in rood-Schotse jurken, blauwe strikken in vettig kroeshaar, sproetige handjes met zilveren armbanden die van hun dunne polsen gleden. Ze trokken tegelijk hun neuzen op.

Pas op een wenk van hun moeder stonden ze op met een sloom *nou, goed dan*.

Toen kwamen de jongens binnen. Jozef, bijna dertien, werd rood en verlegen van de deftige nichtjes. Saar glimlachte hem meteen lief toe. Tante vroeg naar zijn Barmitswo, naar zijn parsje. Hij antwoordde beleefd, maar toen ze hem wilde kussen, rukte hij zich los, ruw van schaamte.

Daantje daarentegen liet zijn nijdigheid openlijk zien. Hij was van zolder geroepen voor een tante die hem niets kon schelen en voor die apen van nichten. Hij knikte stijf, vuurrood, en weigerde zelfs een handje te geven. Tante Lena draaide zich beledigd om.

© 2026

De nichtjes keken neer op hem – dat bleke ventje met zijn scherpe Jodenneusje – alsof hij hen hinderde door alleen al te bestaan. Moeder voelde hun blik prikken en vroeg snel naar school en muziek. Ze gingen weer zitten en antwoordden nuffig, mondjes strak. Hun moeder nam het over, pratend over dure scholen, over kooklessen later een meisjes-burgerschool vond ze maar niets, dat maakte kinderen te geëmancipeerd. Haar meisjes waren, Goddank, echte meisjes.
Daantje was al weg, met een wenk naar Jozef, die niet durfde maar graag had willen vluchten. Hij voelde zich ongemakkelijk onder het gelach en het lieve kijken van Saar, net als toen tante hem wilde zoenen. En moeder vroeg zich opnieuw af hoe haar broer ooit met zo'n vrouw had kunnen trouwen.
Emanuel, haar enige broer, zag ze nog maar zelden. Ze waren met gelijke middelen begonnen, maar terwijl het hare snel opraakte, had hij het zijne vermeerderd. Voor zijn huwelijk was hij anders geweest; Lena had hem tot zakenman gemaakt, iemand die leefde voor zijn beddenhandel in de oude stad. Hij werkte in een benauwd magazijn, terwijl zijn vrouw voor het raam zat in hun nieuwe straat.
's Avonds speelde Bets piano, kraste Leon op zijn viool, kibbelden ze met elkaar en met Saar, die geen aanleg had maar toch de blaadjes wilde omslaan. Moeder zat erbij met een glanzend gezicht en open ramen, zodat de buren konden meegenieten. Emanuel vond het niet mooi en gezellig maar dacht dat het wel aan hem zou liggen.
Zijn zuster, Eva Lehren, wist beter. Lena had hem opgehitst tot hij haar man een dromer en verkwister had genoemd. Sindsdien lag er een kille koelte tussen broer en zus. En daarom kwam hij nog maar zelden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

V

ZE GINGEN MET Z'N DRIEËN OP WEG. Roosje had mee zullen gaan, maar zodra ze het stoepje af waren, dromden de buurtkinderen al om hen heen. Roosje speelde graag mee; Esther deed het altijd met tegenzin, maar ze wist dat een Joods winkelkind iedereen te vriend moest houden die geen vijand wilde zijn.

De buurmeisjes keken bewonderend naar de deftige nichtjes uit Amsterdam, met hun schots geruite jurken, grote strikken en bloemhoeden. Maar Saar en Bets keken neer op slagers-Tonia, op de kinderen uit de tapperij, op Lijsje van de groenteman. Esther, gekrenkt door hun minachting, liep stijf en trots tussen haar nichtjes in, alsof hún pronk ook de hare was. Alleen Roosje bleef achter, blij dat ze mocht meespelen. Toen een meisje achteloos smaalde over *die kouwe drokte van die Jodinne*, bloosde ze even, maar ze zei niets – bang om weggestuurd te worden.

Ze trokken met Tonia mee naar het erf achter de slachterij, waar goudsbloemen en balsemien stonden, en waar Tonia's broertjes slachtertje speelden met de poes, onder gegil van de meisjes.

Esther, tussen de zwijgende nichtjes in, maakte een plan. Ze zouden door de deftige Kerkstraat lopen en dan naar het park. Daar speelden de rijke meisjes die ze zo bewonderde – meisjes die haar nooit vroegen mee te doen, al keek ze nog zo lang toe bij hun Franse schooltje. Maar nu, dacht ze, nu ze haar prachtig geklede nichten bij zich had, zouden ze haar wél vragen. Ze stelde zich al voor wie ze zouden tegenkomen: Lotte en Tine Koning, Ada van Santen, Liesje Rouma... Kinderen uit huizen met serres, tuinen, muziek, studerende broers.

'Waar gaan we heen?' vroeg Saar verveeld, haar nichtje opnemend in haar eenvoudige hoedje en bessensapjurkje. Esther wees trots de brede straat in, met serres en bloementuinen. De nichtjes keken gulzig naar de villa's, jaloers op wie daar wonen mocht.

In een open serre zat een blond meisje in een witte jurk te lezen. 'Ken je haar?' vroegen de nichtjes. Esther kreeg een kleur. 'O ja... Loesje Bonten... dag, Loesje!' Het meisje keek even op, koel en bleek achter de begonia's, en boog zich zonder groet weer over haar boek. Esther voelde de steek van vernedering. De nichtjes lachten: 'Nou, dat is een goeie kennis!'

Ze liep door met gloeiende wangen, vol spijt en woede. Heel even zag ze zichzelf rijk, schatrijk, en dat bleke serre-kind arm en smekend aan háár deur. Of nog beter: zij, Esther, in dat huis, met die gordijnen, die bloemen, die mand vol rode geraniums.

© 2026

In het park, rond de vijver met paarse en gele crocussen, speelden kinderen in frisse zomerpakjes. De jongens in lichte blouses, de meisjes in eenvoudige linnen jurken, zacht van kleur en fijn geborduurd. Esther keek naar hen met pijnlijke jaloezie. Haar nichtjes, ineens lomp en overdreven naast die eenvoudige kinderen, leken haar opeens lelijk.

Ze bleven staan op het grindpad. De spelende kinderen merkten hen niet op. Esther zag één jongen die haar bijzonder trof: lang, recht, met glanzend haar en een blank gezicht. Hans, van het gymnasium. Ze zou dolgelukkig zijn geweest als hij maar één woord tegen haar had gezegd. Maar hij had alleen oog voor Lotte Koning, aan wier vlecht hij trok tot die op en neer danste.

Esther keek toe met sombere ogen, schaamte in haar borst. Ze durfde niets te zeggen.

De nichtjes stonden erbij met hun verveelde gezichten, maar ook zij voelden het verschil. Toen een van de meisjes hen ontdekte, proestte ze: 'Kijk dáár... die hoeden... die jurken...' Het hele groepje keek nu naar de drie Jodenmeisjes. Niemand groette Esther, zelfs degenen niet die dat anders wel deden. Hans zei spottend: ''t Zijn echte Jodinnen, hoor...'

Een paar meisjes lachten nog even mee en keerden hen toen de rug toe. Liesje Rouma riep: 'Wat kan het ons schelen. En die ene' met een knik naar Esther, 'die denkt dat mijn broer Do zijn hoed voor haar afnam!'

De goedgeklede, wrede kinderen lachten en speelden verder, alsof de drie meisjes lucht waren.

Esther hoorde haar nichtjes smalen, maar het drong niet tot haar door. Onder het haast huilende teruglopen voelde ze alleen een brandend verlangen om rijk te worden, deftig, mooi gekleed – en een diepe, bittere afkeer van haar eigen Jodin-zijn, van alle Joden, van alles wat Joods was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VI

Het was Jozefs barmitswo-dag, een week na sjewoeous. Moeder en de kinderen stonden op het hoge drempeltje van de winkel en tuurden de straat af. Het moest al voorbij zijn in sjoel; ieder ogenblik konden vader en de jongens komen. Moeder was gespannen: hoe zou de verlegen Jozef zich gehouden hebben bij het voorzingen van zijn parsje, voor de hele *kille* die elk foutje mocht verbeteren?

De meisjes stonden er vooral om hun helblauwe Pinksterjurken te laten zien, met wit tresband. Het buurtje was vol zaterdagse drukte: de geur van rozen en vlier van het slagerserfje mengde zich met de doffe petroleumwalm van de olieman, die in zijn vale jas kannetjes stond te meten onder de bomen. De zon viel door de volle iepenkruinen; uit het tuintje van de scharesliep klonk onafgebroken kippengekakel. In de verte naderde Jan Stap, de manke orgeldraaier, zijn kast schuddend en glimmend in de zon. Voor de weduwe Punt zette hij het orgel stil en even later jengelde de Valse des Patineurs door de straat.

Roosje zag kleine meisjes dansen rond de kast en wilde erheen. Maar Esther hield haar driftig tegen en beet haar toe dat ze altijd met het schorum meeliep. Roosje begon te huilen, zoals altijd wanneer ze werd tegengesproken. De woorden vlogen heen en weer, tot moeder boos werd en Roosje verbood met haar nieuwe matrozenjurk op straat te gaan.

Toen zag moeder hen komen. Vader en de jongens waren het orgel al voorbij. Ze zagen er vreemd-keurig uit in hun nieuwe Sjabbeskleren, tussen de karren en de vaal gekleede buurtbewoners. Esther voelde even trots: vader met zijn baard, zijn lange zwarte jas, zijn hoge hoed; Jozef in zijn nieuwe grijze pak en lichtblauwe das. Maar moeder voelde een koude rilling. Vader keek strak voor zich uit. Jozef wuifde niet. O God... hij moest een fout hebben gemaakt. Misschien wel meer dan één. Toen ze dichtbij waren, zei vader alleen, met een harde, koude stem:

'Binnen.'

Ze gingen zwijgend naar binnen. Moeders gezicht was bleek van angst.

In de achterkamer stond de tafel gedekt: stapels brood, krentenbrood, koek, kaas; het wijnflesje voor de Sjabbeswijding; de twee broden onder het gehaakte kleedje. De reseda geurde in de aarden vaas, de zon viel door de blauw-witte vitrage. Maar Jozef, de feestjongen, zag er zo wit en benepen uit in zijn nieuwe pakje dat moeder de tranen voelde opkomen.

© 2026

Vader brak de stilte met een boze stem: de ‘kwajongen’ had een domme fout gemaakt in zijn parsje. Jozefs lippen beefden. Moeder vroeg zacht wat de fout was.
‘Er stond chéref. Hij las choúref,’ zei vader kort en grimmig. Hij sneed de moutse, brak stukjes, doopte ze in zout en deelde uit. De kinderen prevelden hun gebed.
Moeder dacht: chéref... choúref... Ze kon het niet erg vinden, en schrok van zichzelf. Ze deed haar best het wél erg te vinden.
‘Vielen ze in?’ vroeg ze.
‘Nee,’ zei vader met bittere nadruk. ‘Maar ze zitten erop te wachten. M’n hele dag is me vergald.’
De meisjes zwegen en keken verwijtend naar Jozef, alsof hij iets verschrikkelijks had gedaan en hun feestdag bedierf. Jozef staarde naar zijn boterham, vocht tegen de tranen. Hij durfde moeder niet aan te kijken. Een bittere steek ging door hem heen: hoe konden ze zo zwaar tillen aan één vergissing? Midden in de sjoel staan laajenen – alsof dat niets was!
Maar hij was ook bedroefd om vaders woorden over de bedorven dag. Hij nam zich voor straks vergeving te vragen, ook al voelde hij geen schuld.
Daantje at zwijgend zijn boterham met kaas. Hij dacht aan het bezoek van de Rebbe, die Jozef had toegesproken over de plichten van een Joodse man, over verantwoordelijkheid die begon op de dag van zijn Barmitswo. Joodse plichten, trouw aan het geloof, man-worden – dát was toch de betekenis van deze dag? Hoe konden ze zich dan zo druk maken om één ongelukkig foutje?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VII

ESTHER STOND VOOR DE SPIEGEL EN ZETTE HAAR HOED OP, een klein bruin strohoedje met donkerblauw lint. Ze wist hoe goed het haar stond. Met zorg trok ze de donkere krullen los uit het zwarte elastiekje onder haar kin, tot ze als een zachte omlijsting langs haar bleke gezichtje vielen. Haar grote grijsbruine ogen glansden; ze neuriede zacht. - Ze droeg haar eenvoudige bessensapjurk met zwarte knoppen, maar het stijve kanten kraagje gaf haar iets feestelijks. Zo leek ze, vond ze zelf, op de rijke meisjes uit de Parkstraat.

Ze voelde zich trots: ze ging naar het voornaamste huis van het dorp, dat van de burgemeester – een jonkheer met twee namen.

Het idee alleen al dat zij, Esther Lehren, daar een brief mocht brengen, deed haar gloeien. Misschien lieten ze haar wel binnen, in de serre, of in de tuinkamer, of zelfs in het salon met de fijne geborduurde gordijnen waar je van de straat in kon kijken. De brief was van haar vader, een verzoek om vergunning voor een loterij ten bate van een Joodse stichting. Ze moest op antwoord wachten. O, als ze nu eens in de kamer mocht blijven staan terwijl de burgemeester schreef! En mevrouw groette altijd zo vriendelijk op straat.

Ze had expres haar daagse jurk aangetrokken; de blauwe Sjabbesjurk met tresband vond ze ineens te opzichtig. Deze eenvoudige jurk leek meer op wat de deftige kinderen droegen – al was hun stof fijner, hun snit mooier.

Ze nam de brief uit het kanoortje, groette haar moeder in de keuken en liep door het warme winkeltje, waar Jozef rood van inspanning prijsjes sjabloneerde. Zonder hem te groeten ging ze naar buiten.

Het was warm onder de zware bomen van het buurtje. Het kippengekakel klonk loom vanaf het erf van de scharensliep; overal hing de slaperige rust van een zomermiddag. Tonia Fokker stond in de deur van de slagerij en riep haar na dat ze een mooie kraag droeg. Esther knikte stug, maar het compliment had ze gehoord – en het streelde haar.

Toch dacht ze alleen aan het grote huis waar ze heen ging: de koele tuin onder bruine beuken, de bloemperken, het tuinhuis tussen de heesters, de kinderen die daar speelden, en achter de rivier met het slanke groen-witte roeibootje.

Het was vakantie; de kinderen zouden thuis zijn. Esther begreep heel goed dat ze zelden het dorp uit hoefden – wie zou dat willen, met zo'n huis en zo'n tuin?

Hoe vaak had ze 's avonds staan loeren naar hun leven: het theedrinken op het gras, het lachen dat tot in de stille straat klonk, de witte pakjes op de fiets, de tennisrac-

© 2026

kets in hun lichte handen. Ze had willen weten wat ze aten, waarover ze praatten, in wat voor bedden ze sliepen. Ze had hun gedachten willen kennen.
Haar grootste verlangen was éénmaal tot hun wereld te behoren: te zitten in een warme zomertuin, thee te drinken achter een tafel met een zilveren schenkketel die de voorbijgangers zouden zien; witte jurken te dragen, mooie schoenen, lichte kousen, een zijden parasol met volant; uit te gaan met een fiets en een racket, zoals de rijke kinderen die speels ronddraaiden in hun schone handen.
Dan zou zij óók lachen om de schamele kleren van arme kinderen. Dan zou niemand weten dat zij een Jodin was. Dan zou ze doen alsof ze nooit tot de hunnen had behoord.
Maar hoe... hoe ooit? De hitte zakte uit haar opwinding; een koude rilling trok langs haar wangen. Vader verdiende net genoeg om van te leven. En grootvader Lehren – rijk geweest, ja – maar altijd 'de Jood' gebleven, nooit opgenomen in deftige kringen.
Daar eindigde al haar denken: de spijt dat ze een Jodin was, en dat dit haar altijd buiten die wereld zou houden die ze alleen van verre mocht bewonderen.
'Jodin... smaus,' riep een jongen, schrijlings op een hoge tuinschutting.
Esther keek op, fel. Het bloed schoot naar haar gezicht. Maar ze gaf geen teken van ergernis – dat zou hem alleen maar aanmoedigen. Ze keek weer voor zich uit, schijnbaar onbewogen.
Maar in haar hoofd dwarrelde plots een brandende haat, schroeiend in haar keel. Haar hart bonsde. Het liefst had ze gezien dat de jongen op datzelfde ogenblik van de schutting viel en dood bleef liggen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VIII

De burgemeestersvrouw keek glimlachend vanuit de hoogte op Esther neer. Esther vroeg blozend en bedeesd, of *meneer de burgemeester* thuis was. Of ze de brief misschien aan mevrouw kon geven? Ze herstelde zich meteen: ze moest wachten op antwoord, had pa gezegd. Buiten zei ze altijd pa dat klonk deftiger dan het vader dat moeder thuis verlangde.
'Kom dan maar even binnen,' zei de burgemeestersvrouw. Esther volgde haar over het grintpad, bewonderend kijkend naar de luchtige mousselinen japon, de glans van het kapsel, de dunne gouden ketting om de hals.
Ze gingen langs het huis naar de serre. Voorzichtig klom Esther de trapjes op, bang de sleep te raken.
'Ga maar zitten, meisje,' zei mevrouw, knikkend naar een stoel. 'De burgemeester is in zijn studeerkamer.'
Toen liet ze haar alleen.
Het huis lag stil in de loomheid van de zomermiddag. Schichtig keek Esther rond. Alles was rijk: de glanzende rieten stoelen, de gekleurde waaiers aan de wand, de Japanse vloermat, en vooral het terracotta beeld tussen de sierpalmen. Overal hing de geur van rozen, in slanke vazen en in het bloeiende perk buiten.
Met rode wangen en de handen krampachtig om de stoel keek ze naar de tuin. In het priëel bewoog iets – een jongen en een meisje. Else en Henk, wist ze; ze kende al hun namen, al zagen zij haar nooit staan. O, als ze maar dichterbij kwamen... maar zelf naar hen toe gaan durfde ze niet.
Van binnen klonk zacht praten. De burgemeester besprak vast de brief. Dat gaf haar een vreemd gevoel van recht: ze hóórde hier nu toch even. Ze keek naar binnen, maar de kamer was schemerig achter de roomkleurige gordijnen; alleen een spiegel glansde en het wit van pianotoetsen.
Plots schrok ze. De burgemeester stond in de serre, mevrouw achter hem. Ze sprong overeind.
Hij hield de brief tussen duim en vinger, zette zijn gouden lorgnet af en keek haar vriendelijk aan. Zijn lichtgrijze zomerpak, het roodgespikkelde vest, de zware grijze snor – alles vond Esther indrukwekkend.
Hij gaf haar de brief. *Zo, breng die maar naar je vader*. En halfluid tegen zijn vrouw: 'Aardig bakkesje, voor een Jodinnetje.' Mevrouw bekeek haar opnieuw. 'Ja... maar ze heeft ook niet bepaald een Jodentype, vind je niet?'

© 2026

De burgemeester wilde antwoorden, maar toen stormde zijn zoontje binnen.
‘Vader, mogen we gaan vissen met de roeiboot? Do Rouma gaat ook mee!’
Hij zag Esther, kreeg een kleur, mompelde iets en groette stijf. Esther, gloeiend, vergat terug te groeten. De jongen herstelde zich snel en keek haar nu trots en koel aan, alsof hij zich afvroeg wat dit Jodenkind in hun huis deed.
‘Nu...’ zei de burgemeester.
Esther schrok op, boog, mompelde een groet. ‘Dag meisje,’ zei hij, minder vriendelijk dan eerst.
‘Je weet de weg wel?’ vroeg mevrouw. De jongen knikte nog eens kort en wendde zich af.
Buiten, met de brief in haar hand, voelde Esther haar hart bonzen. Ze wist precies wat het betekende dat de burgemeester haar vriendelijk had gevonden. Wat een geluk, als dat eens waar mocht zijn... – Wat was hij een deftige, vriendelijke heer. En wat had het in die serre heerlijk geroken.
Maar het meest dacht ze aan de jongen. Ze hoopte dat ze hem gauw weer zou zien – om te weten of hij haar dan herkennen, misschien zelfs groeten zou.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

IX

ESTHER WAS BUITEN ZICHZELF VAN TROTS.

Niemand behalve moeder had geweten dat Daan had meegedaan aan het vergelijkend examen voor een kosteloze plaats op de H.B.S. En nu, zojuist, was de brief gekomen: geslaagd, nummer één, en na de vakantie verwacht op school.

Toen Esther thuiskwam, vond ze het hele gezin in opgewonden toestand. Moeder zat aan tafel en huilde van geluk.

Ze had Daan moeten beloven te zwijgen over zijn voornemen – al maanden wist ze ervan – omdat hij het niet zou verdragen als iedereen van zijn mislukking zou horen. De hele voorzomer had hij geploeterd, geen uur rust, zichzelf Frans geleerd, bang voor achterstand in alles. Niemand had hij om hulp gevraagd. En nu was hij er: nummer één.

In de achterkamer zaten ze bijeen, blij en trots. Vader keek met een verteederde lach naar de brief van de directeur, al vond hij dat de jongen eigenmachtig had gehandeld en hem had moeten raadplegen. Nummer één! Zijn zoon, zonder lessen, aangenomen op de H.B.S.! Jozef, die nooit makkelijk leerde, keek sprakeloos naar zijn knappe broertje en was opgelucht toen de winkelbel ging en hij naar voren moest.

Roosje vroeg of er nu koekjes bij de thee kwamen. Moeder knikte lachend en gaf haar een dubbeltje. Juichend vloog ze weg.

Esther was niet te houden. Ze had geschreeuwd en gesprongen van trots; nu moest ze naar buiten, het iedereen vertellen, het hele buurtje, het hele dorp dat háár schoolgeld betaalde. Daan zou tussen deftige jongens zitten: Marinus, de zoon van de burgemeester; Willy de Waard, het broertje van Hans; zelfs een Koning-jongen had examen gedaan – en Esther hoopte vurig dat hij gezakt was, voor Daans glorie. Ze had nooit van Daan gehouden – ze hield van niemand thuis – maar nu nam ze zich voor aardig tegen hem te zijn, met hem te wandelen. Via hem kon ze misschien in contact komen met de deftige kinderen van zijn school. En wie weet... Wie wist...

'Waar ga jij zo gauw heen?' vroeg Jozef, toen ze de winkel in kwam. Hij wilde vader roepen, want oude vrouw Sanders kon maar niet kiezen uit de hemdsknopen.

Esther kleurde, wachtte tot Jozef weg was, en vertelde het toen snel aan de oude vrouw – al voelde ze zelf dat het mal was. De vrouw begreep het half, zei 'wel, wel... knap hoor,' en graaide verder in de knopen. Esther schaamde zich en glipte weg voor Jozef en vader terugkwamen.

In de achterkamer was Daan alleen met moeder. Hij leunde tegen haar aan en liet

© 2026

zich liefkozen. Hij vertelde dat het examen zwaar was geweest; na het mondeling had hij gedacht dat hij nooit meer in dat gebouw zou terugkeren. En nu – hij kon het nog niet geloven.
'Had je het er zo naar?' vroeg moeder.
Hij knikte. 'Misschien lag het aan mij. Ze waren zo ruw, zo schreeuwerig. Dat merken ze wel, als je zo over ze denkt.'
'En de meester?'
'Een gniepigerd,' zei hij fel. 'Ik ben blij dat ik van hem af ben.'
Moeder glimlachte gelukkig. 'En later? Wat wil je dan?'
'O, later,' zei Daan, ineens vol vuur, 'later word ik dokter. Of ingenieur. Ik geloof dat ik alles kan leren wat ik wil. Gek hè, dat ik nou op de burgerschool kom?'
'Heerlijk,' zei moeder zacht.
Vader kwam binnen, mopperend dat Jozef hem niet had hoeven roepen voor die knopen. Onhandig kind soms.
Daans gezicht betrok. Hij stond op en liep naar het raam. Het goud van de ondergaande zon viel over het troebele slootwater, alsof het erdoorheen drong. Vlindertjes fladderden in de rozenstruik. Een plots verlangen naar buiten trok door hem heen. Hij pakte zijn pet.
'Ik ga nog een eindje lopen.'
Vader ergerde zich dat hij niet vroeg of het mocht. Al vaker had hij gemerkt hoe zelfstandig de jongen werd. Vandaag zei hij niets – maar hij nam zich voor hem de volgende keer eens flink onder handen te nemen. Over zijn hoofd groeien zou die jongen niet. Nu niet, nooit.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

X

BEGIN SEPTEMBER GING DAAN NAAR DE HBS. Er was geen geld voor een nieuw pak, en daarom had Jozef hem goedig zijn Barmitswopak gegeven. Moeder had het vermaakt; het stond hem netjes. Esther had geprutteld dat iedereen het zou herkennen, maar Daan was fel geworden: alsof iemand op hen lette! En al wisten ze het – wat kon het hem schelen? Hij ging om te leren, niet om rijke jongens te behagen. Als ze hem minachtten om een vermaakt pak, dan maar. En Esther moest vooral niet denken dat hij haar hielp om zich tussen de deftige kinderen in te dringen. Hoe ze hen achterna liep, hoe ze hunkerde – hij zag het heus wel. Een lamme meid was ze. Hij zou niemand nodig hebben. En hij zou zorgen dat geen enkele christenjongen hem vóórbleef. Nummer één was hij – en dat zou hij blijven.
Moeder kreeg hem met moeite tot bedaren; als hij uitviel, wist hij van geen ophouden en eindigde in een huilbui die hem ontredderde. Maar het pak zat goed, en zelfs vader had er vrede mee, al vond hij het niet helemaal in de haak dat iemand zijn eigen Barmitswopak niet afdraagt.
Op de eerste schoolmorgen – een zachte septemberdag, met de geur van overrijp blad – vonden ze allemaal dat Daan er keurig uitzag. Esther had hem graag willen brengen, maar Daan wilde alleen. Hij leek kalm, maar zijn hart bonsde. Over een uur zou beslist zijn of de komende vijf jaren gelukkig of rampzalig zouden worden. Terwijl hij zijn boterham door zijn droge keel wrong, hoopte hij op een goed teken. Want al vroeg hij niemand iets, hij verlangde naar een vriend.
Als kind had hij overal tekens in gezien: witte vlinders – goed; puntige stenen – slecht; gouden wolkranden – goed; grauwe – slecht. Maar nu dacht hij alleen aan de jongens op school. Zouden ze weten dat hij voor niets ging? En om dat andere... zouden ze met hem omgaan?
De wind streek door het versleten bladerdak. De lucht was helderblauw; de witte duiven van juffrouw Wiedeman wiegden in de zon. Daan voelde zich hoopvol toen hij het buurtje uitliep. Hij groette de weduwe Punt, zag de brokkelige gevels warm opgloeien. In de viskar krioelde een bak slijmerige aal; hij rilde. De visvrouw lachte ruw: *Krijg-je d'r trek an, jô? Geen spek voor jou bek!* Het stak hem, maar hij wilde zijn stemming niet laten bederven en liep door.
Een slagersjongen op een rammelende fiets kwam luid bellend achterop en stoof hem voorbij, knieën bonkend, lijf zwaaiend, de vleesmand krakend onder het gejakker.
Een klein meisje met rood haar stak op klompjes de straat over. De slagersjongen

© 2026

reed haar ruw omver; ze viel gillend op de stenen. Hij keek even om en reed door. Daan snelde toe, hielp haar overeind. Ze huilde in haar schort. Hij haalde haar klomp, troostte haar zacht. 'Heb je je centen nog?' Ze knikte. 'Ga maar gauw je boodschap doen,' zei hij vriendelijk.
Toen keek ze hem voor het eerst aan. Een lelijk lachje trok over haar sproetige gezicht. Ze stak haar tong uit. Smaus.
Toen brak er iets in hem. Het bloed steeg hem naar het hoofd; hij sloeg – niet wetend waar. Het kind barstte opnieuw in gierend huilen uit. Daan stond verstijfd, de armen slap, overmand door berouw dat hij een klein meisje had geslagen.
Toen voelde hij een vuist op zijn hoofd, zijn schouders, zijn rug; een stem brulde van Jood, smerige smaus, kinderbeul, dief. Pijn schoot overal door hem heen. Hij rukte zich los en rende. Hij voelde warm bloed langs zijn lippen, proefde het laf-zoet, hoorde het scheuren van zijn kleren. Hij rende, hijgend, zonder om te kijken, zonder te horen wat ze hem na schreeuwden.
Gehavend en bebloed kwam hij op school.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XI

Christiaantje, het de directeurszoontje, had zijn mond voorbijgepraat. Nu wist de hele school dat het Joodse jongetje geen schoolgeld betaalde. Ze hadden het al vermoed; jongens uit een hogere klas hadden Christiaantje opgehitst om zijn vader te vragen – en iedereen wist dat die niets kon verzwijgen.

De andere kosteloze plaats was voor het dochtertje van de conciërge, een bleek, bloedeloos kind dat nooit buiten kwam. Niemand lette op haar; ze gleed binnendoor de lokalen in en weer uit. Verder waren er drie meisjes die altijd samen waren en zich nooit met de jongens bemoeiden.

En dan was er Bertus Wiedemans, de dikke, blonde zoon van juffrouw Wiedeman. Hij leerde goed en zat er met verminderd schoolgeld. Zijn moeder had doorgedrukt dat hij naar de h.b.s. mocht – vader had het onzin gevonden – en nu kromde ze zich om hem royaal zakgeld te geven. Bertus was daardoor de banjerheer van de klas: elke week bracht hij zakken vol snoep mee en deelde uit.

Daan, zonder zakgeld, zonder nieuwe kleren, bleef buiten die traktaties. In het begin had Bertus na schooltijd getreuzeld, bang dat Daan zich bij hem zou aansluiten omdat ze bijna buren waren.

Daan dacht er niet aan. Hij verachtte de dikke witkop, die zich liet gebruiken omdat hij centen had. Bertus echter meende dat Daan het een eer zou vinden met hem om te gaan, en hij was ervan overtuigd dat hij door zijn *listigheid* de Jood van zich afhield.

Thuis klaagde hij dat Daan zich bij hem wilde indringen, omdat hij zich schaamde voor het buurtje en graag wilde verhuizen. Zijn moeder tierde dan tegen de *schoremen smaus* en beloofde dat ze heus wel weg zouden gaan uit dat buurtje dat haar ook niet beviel.

Begin december, op een knappend-koude winterdag, kreeg Daan zijn eerste rapport. Hij was nummer één gebleven – maar de vreugde werd hem vergald door de zuurzoete woorden van de directeur.

Eerst was er de spanning: de directeur kwam binnen met de rapporten, de klas viel in suizende stilte. Daan wist het wel, maar toch bonsde zijn hart toen de man met de blonde puntbaard en het gouden lorgnet zich naar hém wendde.

En toen... Die woorden. Alsof het nauwelijks lof verdiende dat hij de eerste was. Zo schraal, zo kil klonk het dat sommige jongens even opkeken, verbaasd, maar bang om te bewegen onder die strenge blik.

Daarna het ergste: luidop vertelde de directeur dat Daan kosteloos schoolging, en

© 2026

dat het dus eigenlijk zijn plicht was nummer één te zijn – al bleef het natuurlijk *flink*.
Er begon iets in hem te gloeien, iets duisters. Het kropte in zijn keel, het dwarrelde voor zijn ogen. En de directeur ging door, zwaaiend met het dunne rapportblaadje: Daan hield tenminste *de roep van wijsheid van het Oude Volk* hoog.
Hij lachte luid om zijn eigen grap. En omdat de directeur lachte, durfde de klas zachtjes mee te grinniken. De Franse leraar kuchte achter zijn hand.
Maar Daan voelde het scherp: dit was geen lof. Dit was hoon. Zijn gezicht bleef strak, zijn blik donker en recht in die van de directeur. Die merkte het, keek ineens boos en riep hem voor de klas. Met twee vingers reikte hij hem het rapport aan, zonder een woord.
Daan greep het bruusk, zonder op te kijken. De klas voelde de pijnlijke spanning. De directeur slikte een uitval in, maar zijn harde blik volgde Daan terug naar zijn bank.
De uitdeling ging verder. Het conciërgemeisje kreeg haar rapport zonder een woord. Bertus zat op vier en voelde zich een held; morgen zou hij royaal trakteren.
Het laatste uur mochten de jongens elkaars rapporten bekijken. Daan stond alleen in de kille gang, waar het al donker werd. Buiten daalde de winteravond. Hij leunde klein en stil tegen de muur en keek nog eens naar zijn mooie cijfers.
Moeder zou blij zijn... dat verwarmde hem even. Straks door de donkere straten naar huis, waar achter de winkel de lamp zou branden, en moeder zacht en bleek aan tafel zat. Als vader hem maar niet naar de Rebbe stuurde... sinds die Jozef op zijn Barmitswo-dag in het openbaar had verbeterd, kon Daan hem niet meer zien. Niet hard, nee – zogenaamd vaderlijk – maar voor een volle kamer mensen. Ze hadden het hém moeten leveren.
Hij schrok op. Een zachte meisjesstem naast hem. Een gezichtje dat iets vroeg. Hij had het niet verstaan en hakkelde lomp: 'Wat moet je?'
Het meisje kleurde en stak haar rapport uit. 'Ik... ik wou even onze cijfers vergelijken. Ik zit op nummer twee.'
Hij nam het blaadje werktuiglijk, hield het naast het zijne.
'Ik wou je ook nog zeggen...' Ze aarzelde even, zei toen zacht en snel: ''t Was echt akelig, echt vals, hoe de directeur tegen je praatte. Ik heb er helemaal niet om willen lachen.'
Voordat Daan iets kon antwoorden, luidde de bel voor het laatste lesuur.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XII

Een paar dagen later kwamen de meisjes thuis van het Joodse schooltje met het bericht dat de opperrabbijn zondag zou komen inspecteren. Iedereen moest in Sjabbeskleren verschijnen, gewassen en gekamd.
‘Zei-díe dat?’ vroeg Daan nors, zonder op te kijken van zijn leerboek bij de hete kachel.
‘Díe? Wat is dat voor manier van spreken?’ viel vader uit. ‘Je zegt de Rebbe.’
Daan antwoordde niet; het kon hem niets schelen. Roosje sprong al opgewonden rond. ‘Dan krijgen we bolussen als we verhoogd zijn!’
‘Zorg dan dat je je les kent,’ bromde vader.
Roosje riep dat ze alles wist: haar vijftien brooges, haar vertalen, haar feest- en vastendagen. Esther haalde haar schouders op; iedereen werd toch verhoogd. Zij kon die dingen nooit onthouden.
Vader liet het erbij. Bij de meisjes keek hij niet zo nauw – als ze maar netjes leefden naar de plichten van alledag.
‘Jij mag nog wel eens oefenen,’ zei hij dan, naar Daan. ‘Je hebt veel verzuimd.’
Daan merkte niet eens dat het tegen hem gericht was. Moeder keek even op van haar kous, Jozef hief zijn hoofd uit zijn boek – maar Daan las rustig door.
‘Hoor je me niet?’ zei vader harder.
‘Hebt u het tegen míj?’ vroeg Daan verbaasd.
‘Tegen wie anders? Ik vraag of je nog wat moet nakijken voor de Opperrabbijn.’
Daan verbleekte. Een koude rilling trok langs zijn slapen.
‘Moet ik daar óók heen?’
‘Waarom niet? Ben jij soms al Barmitswo?’
‘Vader... dat kan ik toch niet...’ Hij slikte. ‘Vader, ik wil daar niet heen.’
Jozef keek verschrikt op. Nog nooit had iemand ‘ik wil’ tegen vader gezegd.
Het werd suizend stil. Moeder hield de adem in boven haar kous. Ze voelde ineens dat er naast vaders wil een andere was opgestaan – een die niet meer te breken zou zijn met geweld.
Toen bonkte vaders vuist op tafel.
‘Jij gáát. Jij speelt niet de baas over je vader. En vanaf nu mis je geen dag meer het Joodse school. Elke avond van zes tot zeven, net als de anderen.’
‘En zijn huiswerk?’ vroeg moeder zacht.
Vaders woede sloeg naar haar om. ‘Zijn huiswerk? Dan maakt hij maar geen huiswerk. Dan gaat hij maar van die vervloekte school af. Heeft hij mij gevraagd exa-

© 2026

men te doen? Als ik hem eraf wil halen, gaat hij eraf. En als hij zo nodig wil leren, dan maar naar het Seminarium. Kan hij Rebbe worden. En anders loopjongen bij Meijer. Wou jij vergeten dat je een Jood bent?'
'Dat vergeet ik niet,' zei Daan bitter. 'Daar zorgen ze wel voor.'
'Geen keer verzuim je meer.'
'Dat uurtje kan er ook nog wel bij,' zei Daan droog. 'Werk genoeg anders.'
Hij boog zich weer over zijn boek. De zaak was afgedaan.
Gisteren had Hein Bonten hem gevraagd zondag zijn duiven en konijnen te komen zien – een uitnodiging die hij aan Loesje te danken had, sinds ze hem na de rapportuitdeling had aangesproken. Hij had het thuis niet verteld; Esther zou eindeloos hebben gezeurd om mee te mogen. Ze noemde Loesje een trots nest, maar wilde alles van haar weten. Als ze wist dat hij haar kende, zou hij geen rust hebben.
Nu viel alles in het water.
Niemand sprak. Moeder stopte koortsig kous na kous, vader las met een donker gezicht de krant, Jozef zat stil onder de lamp. De meisjes waren al naar bed.
En nu voelde Daan pas hoezeer hij zich had verheugd op zondag – op praten met andere kinderen dan die van het Joodse schooltje, op Loesje vooral.
Op school was hij altijd alleen. De jongens waren hun plagerijen wel moe, maar Bertus Wiedeman herinnerde hem er nog vaak aan dat hij een Jood was, met verdraaide woorden en spottend 'nàh'. De gymleraar noemde hem nooit anders dan *Joodje* en liet hem telkens opnieuw mislukte oefeningen herhalen onder het gelach van de klas. Hij miste elke zaterdag, maar bleef toch de eerste – al gaf de directeur hem nooit meer dan een zeven voor wiskunde, *omdat hij niet alle lessen volgde*.
Ze zouden niet vergeten dat hij een Jood was. Loesje en Hein ook niet, als hij moest zeggen dat hij zondag naar de inspectie moest – *netjes gekleed en schoon gewassen*. Voor de kinderen van de uitdrager, de slager, het pandjeshuis was zo'n vermaning niet overbodig. Maar voor hem, wat stond het hem tegen...
Moest dát een examen heten? Altijd maar opdreunen wat niemand begreep, terwijl de Opperrabbijn gaapte en zijn bril poetste. Zeshonderddertien geboden en verboden. Uit het hoofd, uit het hoofd – en niemand wist waarom.
Hij vastte trouw, eerde de Sabbat, dacht op Verzoendag na over zijn zonden. Maar waarom verheugden zovelen zich op de Treurdagen alleen om de vis? Waarom mocht je op Sabbat wel lezen maar geen tekening maken? Waarom gaapte iedereen onder het *Sjier-Hamahlous*, vader ook? Waarom moest iedereen op Verzoendag

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dezelfde zonden belijden, alsof ze allemaal hetzelfde hadden gedaan?
Vroeger had hij dat niet gezien. Maar de laatste maanden was hij gedwongen geraakt te letten op de mensen om hem heen. En het *waarom* liet hem niet meer los.
Waarom werd hij minder geacht omdat hij een Jood was?
Waarom moest hij dingen leren die niemand uitlegde?
Waarom wist de Rebbe zelf vaak het antwoord niet?
Het waren niet zozaar de rituelen zelf – maar de mensen, hun onverschilligheid, hun leegte. Daar begon zijn minachting, zijn mismoedigheid.

© 2026

XIII

Moeder had Daan zijn pruttelen uit het hoofd gepraat, en tegen Hein Bonten had hij eerlijk gezegd dat hij zondag niet kon komen: overgangsexamen op het Joodse schooltje. Hein had niets gevraagd, niets gevorscht – alleen gezegd dat het hem speet en dat hij op een andere dag op hem rekende. Dat eenvoudige vertrouwen verwarmde Daan onverwacht diep.

Zondagmorgen sloot hij zich op zolder op met zijn boeken, maar hij leerde nauwelijks. Hij zat bij het dakraam en keek naar de grijze winterlucht waaruit de sneeuw dreigend hing. Toen hij werd geroepen voor het eten, zaten zijn zusjes al klaar: glimmend gewassen, gladgekamd, in hun helblauwe Sjabbesjurken. Hij had er nooit op gelet; nu vond hij ze ineens lelijk. Hij dacht aan Loesje Bontens eenvoudige grijs-bruine jurk met een groen randje. Waarom kregen Roos en Esther niet zulke jurken? Maar hij dacht er niet lang over na – ze moesten weg.

Jozef stond in de winkel, waar het nog rook naar opgewarmde kool. Hij droeg een vermaakt vest van vader en een ouderwets boordje, en zag eruit alsof hij zestien was. Sinds hij in de zaak werkte, ging hij soms met vader mee naar het grote magazijn in de Amsterdamse Jodenbuurt. Vader vond dat hij er dan *mannelijk* moest uitzien.

'Wat kan 't je schelen,' fluisterde hij tegen Daan. 'Over een uurtje ben je er vanaf.' Maar Daans gezicht bleef strak.

Esther genoot ervan met haar knappe broer te lopen – de jongen van de burgerschool, nummer één van zijn klas. In de brede Heerenstraat kwamen ze twee jongens uit Daans klas tegen. Achteloze tikjes aan de pet; Daan knikte stijf terug. Esther straalde. Misschien kwamen ze nog meer tegen.

Toen zag ze Else en Henk van de burgemeester. Sinds ze Henk in zijn eigen huis had gezien, had ze hem alleen nog op straat ontmoet. Zouden ze haar nu groeten? Ze bewonderde van verre Else's lichtgrijze wintermantel en vilthoed met blauwe strikken. Maar vlak voor ze elkaar zouden passeren, trok Else haar broertje mee naar een snoepwinkel. Esther keek hardnekkig die kant op, tot Daan haar toesnauwde dat ze voor zich moest kijken. Even later zag ze dat Else en Henk tóch achterom keken – en snel weer weg, toen ze haar blik vingen. Het gloeide in haar van teleurstelling en woede.

In het Joodse schooltje wachtten de Rebbe en de commissieleden zenuwachtig op de Opperrabbijn. De voorzitter en het oudste lid waren hem van het station gaan halen. De Rebbe, in zijn Sjabbesjas en vettig zwart dasje, bemorrelde voortdurend

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zijn neus; zijn witte zakdoek hield hij stevig vast, om hem niet kwijt te raken. Boas de bakker, Leefsman van het pandjeshuis en schele Hirsch uit de glaswinkel zaten in hun beste jassen klaar.
De kinderen kwamen schuchter binnen, gewassen, natte haren, Sjabbeskleren. De Rebbe keek tevreden: geen enkel kind ontbrak. Bijna dertig – zoveel had hij nog nooit gehad.
Ze werden in vijf banken gezet. Voorin de hoogste klas: rooie Jozef Leefsman, lang en mager, en Fietje Vet, een mooi zwart Jodinnetje met een damesachtig bloesje. Daan zat daarachter tussen Moos Meijer en Levie Hartogs, die altijd stonk, hoe pas gewassen ook, en kale plekken had waardoor de jongens hem *parg* noemden hoewel hij geen schurfthoofd had.
Esther zat in de derde klas, stijf en nuffig tussen Rachel en Mietje. Roosje zat in de tweede en smoezelde meteen met de zusjes Izaks over het tresband op hun jurken.
De Rebbe schikte de stoelen voor de commissie; de fluwelen leunstoel voor de Opperrabbijn stond vooraan. De twee hoogste-klassers keken er met ontzag naar.
Toen klonk het rijtuig. De kinderen verstijfden. De deur ging open en de oude Opperrabbijn, gebogen, witte baard, trad binnen. Ze rezen op en prevelden het gebed voor Joodse Wijzen. Daan voelde zijn hart hevig kloppen – ondanks zijn wrevel.
Het onderzoek begon bij de kleintjes. Het brutale meisje zei luid *God* op de vraag wie de wereld had gemaakt, en keek rond alsof ze het zelf had gedaan. De zonen van Jacob wist ze niet. De Opperrabbijn gaapte. De maanden dreunde ze wel op. Het briljongetje wist niets en huilde bijna. De derde deed het beter. Ze mochten naar huis; om vier uur terugkomen voor chocola en bolussen.
Roosje zat te trappelen. Ze wilde als eerste. Maar de zusjes Izaks gingen voor. Ze maakten fouten; Roosje verbeterde ze luid, tot de Rebbe haar tot stilte wenkte. Toen Betje Izaks beweerde dat de Joden tachtig jaar in de woestijn hadden gezworven, schreeuwde Roosje *veertig!* zo hard dat de Opperrabbijn zijn wenkbrauwen fronste. Betje kneep haar in de arm; Roosje durfde niet terug.
Toen zij aan de beurt was, wist ze alles: Korach, de brooge voor boomvruchten, de graansoorten, het halve Hamapiel. Ze hoefde gelukkig niets uit te leggen.
Esther antwoordde achteloos, nog vol van Else en Henk. Ze verwarde Ruth met Deborah; niemand merkte het, behalve Daan, die zich ergerde.
Toen kwam Daan. De Rebbe fluisterde iets tegen de Opperrabbijn; die fronste en

© 2026

maakte een afwerend gebaar. Hij riep Daan en vroeg of hij op Sjabbes naar school ging. Daan knikte van nee. Leefsman knikte instemmend; Daan voelde opstand in zich opkomen. Wat ging het die man aan?
'Maar hij is tóch nummer één,' zei de Rebbe trots.
De Opperrabbijn wuifde het weg. Hij stelde vragen over de ritus, soms zoekend naar woorden. Daan merkte dat hij vragen herhaalde. Hij gaapte herhaaldelijk. Daan vertelde over de ark van Noach, Abrahams offer, de zonen van Jacob, Bileam en zijn ezel. De bepalingen over de broedersweduwe wist hij niet meer; de Rebbe schudde misprijzend zijn hoofd.
Na hem kwam Levie, die eerst een eind achteruit werd getrokken omdat hij stonk. Hij vertelde over de Tabernakel en de gebeden der treurenden. Toen vroeg de Opperrabbijn waarom Mozes het land niet had mogen zien. Levie wist het. De vierde klas mocht naar huis.
De twee hoogste bleven achter in het donkere lokaal, waar de Rebbe de olielampen aanstak.
Daan ging alleen naar huis. Voor bolussen en chocola kwam hij niet terug. 's Avonds vertelden zijn zusjes dat iedereen was verhoogd, en dat rooie Jozef en Fietje hun getuigschrift zouden krijgen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XIV

OP DE NAMIDDAG VAN POERIEM – LAAT DAT JAAR, BEGIN MAART – KWAMEN VADER EN JOZEF BEPAKT UIT DE STAD TERUG. Ze waren de hele dag weg geweest, en in huis had een lichte spanning gehangen: wat zouden ze meebrengen voor de smulpartij van de avond? Poeriem was immers een van de weinige feesten zonder beperkingen, zonder voorschriften die de vreugde aan banden legden. Alleen het middagmaal was uitgesteld tot hun terugkomst.

De kinderen stonden om de tafel terwijl vader uit zijn oude zwarte reisvalies pakjes en zakjes haalde en ze op het witte laken uitstalde. Hij was opgewekt, spraakzaam: de handel was goed geweest, maar vooral had hij in de Jodenbreestraat een oude vriend van grootvader Lehren ontmoet – schatrijk, eigen zaak. Die had hen meegenomen naar huis; koffie, koek, lange gesprekken.

Misschien, zei vader, zou die oude heer Jozef later wel in zijn zaak nemen. Als de jongen oplette, had hij prachtige vooruitzichten. Een geluk dat hij hem had ontmoet, en dat hij grootvader nog kende.

Jozef stond erbij met een glanzend gezicht. Naar Amsterdam gaan, in een grote zaak werken, tussen bedienden, in de drukke straten – het leek hem het heerlijkste wat bestond.

'Maar hoe moet het dan met onze winkel?' vroeg hij.

'Hoef jij je hoofd niet over te breken,' zei vader. 'Komen die tijden, dan komen die zorgen.'

Moeder bracht een bord voor de dadels. Ze vroeg zacht of vader dan een jongen uit de kille zou nemen voor de winkel – ineens bang dat hij Daan van school zou halen als Jozef weg zou gaan.

'En óf ze willen,' zei vader. 'Een bof zou het zijn. En *kowed* voor grootvader, *olewesjoolem*.'

Hij overzag de uitstalling en duwde Roosje een vijg in de mond, Esther een handvol nootjes. De kinderen genoten van vaders opgewektheid en van Jozefs toekomst. Jozef hielp moeder de lekkernijen op schoteltjes leggen en in de kast zetten tot na het eten.

Daan verheugde zich ook op de avond. Ze zouden de *Megilla* lezen, ieder uit zijn eigen rol. Hij had er een gekregen van Jozef – een oude, vergeelde perkamenten rol, bruin van vochtplekken, met kleine vierkante letters. Veel mooier dan de nieuwe met gele linten. Deze had toebehoord aan Rabbi Akiba; de gedachte dat die

© 2026

wonderlijke man eruit had voorgelezen, maakte het verhaal levend. En de geur van cederappel – die had hij bewaard, verschrompeld, maar nog geurig – bij zijn rol, zodat de gewijde geur nooit zou wijken.
Tijdens het eten vertelde moeder dat de Rebbe zou komen om de Megilla te lezen.
'Is hij niet bij zijn dochter?' vroeg vader.
'Nee, daar is een Poeriempartij met jongelui. Daar had hij geen zin in.'
'Best,' zei vader.
De kinderen vonden het prachtig dat de Rebbe kwam; het gaf plechtigheid. Ook Daan voelde zich zachter jegens de oude man, die hem bij de Opperrabbijn had verdedigd en hem op het Joodse schooltje met rust liet.
Na het eten kwam de Rebbe. Vader begroette hem vriendelijk, maar met een zweem van neerbuigendheid. De Rebbe, weduwnaar, leefde van een klein jaarloon, aangevuld met *metono's* – giften van de gemeente. Dat systeem had hem zijn laatste beetje geestelijk aanzien gekost. Hij werd door de vrijzinnigen in de kille nauwelijks serieus genomen; hij moest voorzichtig zijn om zijn fooien niet te verspelen.
Hij zette zijn hoge hoed af, haalde een zwartfluwelen kalotje uit zijn soepjas en trok het over zijn kale schedel. Hij keek tevreden naar de tafel vol dadels, rozijnen, nootjes, sinaasappels. Sinds de dood van zijn vrouw woonde hij alleen in het huisje bij de sjoel; Poeriem vierde hij meestal bij zijn dochter, maar nu was hij blij met deze uitnodiging.
Ze namen hun Megilla's. De mannen en jongens lazen overluid, de moeder lipte stil mee. Roosje probeerde te volgen, Esther dacht alleen aan thee en lekkers en trok stiekem rozijnen naar zich toe; Roosje deed mee. Vader merkte het niet, maar Daan ergerde zich. Hoe konden ze zo achteloos zijn? Waren ze hier niet dankzij de moed van koningin Esther, dankzij het wonder dat de Joden had gered?
Hij las met vuur tot het laatste vers. Daarna wonden ze de rollen op en legden ze neer.
Moeder schonk thee, deelde gul lekkers uit – met Poeriem keek men niet op een kleinigheid. De Rebbe roerde ernstig in zijn thee en klaagde over het toenemend aantal vrijen in de gemeente; Meijer stond soms al vóór de Sabbat in de winkel vlees klaar te maken.
'Dan moeten ze zich geen koosjere slagers noemen,' zei vader. 'Als de *Raaf* het wist, stonden ze morgen in het krantje.'
Jozef luisterde en sprak wijs mee over oproepen, schnooderen, het slappe sjoel-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gaan, het gebrek aan minjan. De Rebbe vertelde over een buitenkansje: leren in het nieuwe huis van Zadoks, de goudsmid – dat gaf zeker een riks.
Daan luisterde niet. Hij trok moeders boek naar zich toe en bladerde erin. Onder de suizende lamp, tussen het gesnoep van z'n zusjes en het praten van de mannen, las hij verrukt over de witte, groene en hemelsblauwe behangselen, de purperen banden, de porfiersteen, het marmer, het albast.
En starend in de lamp voelde hij een inwendig beven. Hoe heerlijk zou het zijn geweest te leven in die oude tijden van pracht en macht en schittering.

©

2026

XV

TOEN DE VORST VERDWENEN WAS, GING DE BOUW VAN HET GROTE HUIS AAN HET EINDE VAN DE PARKSTRAAT WEER VERDER. Elke dag na school bleef Esther ervoor staan, hongerig om te zien hoe zo'n rijk huis vanaf de grond werd opgetrokken. Hoe meer het vorm kreeg, hoe sterker het haar bezighield. Ze stelde zich voor dat het háár huis was, dat de werklieden voor háár werkten.

In gedachten richtte ze het al in: fluwelen stoelen met krullen, gebeeldhouwde buffetten zoals ze in Amsterdam had gezien, gordijnen van zware zijde, ragdunne vitrage met geborduurde bloemen. In de tuinkamer rieten stoelen zoals bij de burgemeester; aan de veranda mandjes vol bloemen, het hele jaar door. Hoe rijk dat zou lijken – en hoe men haar zou benijden.

In de voortuin zou ze elke dag thee drinken, alleen, achter een tafel vol zilver. Een schel op het blad, zodat ze de meid – in zwart met wit mutsje – kon bellen. Zelf zou ze zitten in een mooie leunstoel, in een zijden japon of een dunne witte met stroken en kant.

Zo vaak stond ze daar, zo intens zag ze haar visioenen, dat het telkens pijn deed zich ervan los te maken. Soms lachten de werklieden haar uit, joegen haar weg, riepen *malle Jodin, kale smaus.*

Toen het huis af was en ze niets meer van binnen kon zien, verschoof haar aandacht naar de tuin. Op een dag botten er krokussen, en ineens dacht ze bitter aan het bezoek van haar nichtjes vorig jaar, aan de vernedering door de rijke kinderen in het Park, door Loesje Bonten die haar uit de serre had aangekeken en niet gegroet. Loesje kwam er niet – maar Daan wel. Ze had hem het huis zien binnengaan, hem zien lopen met Hein en Loesje. Ze was naar hen toegegaan, had hen aangesproken, blij om een kans Loesje te naderen. Maar Hein en Loesje liepen koel door. Alleen Daan bleef staan. Wat ze moest, had hij gevraagd. Ze had geen antwoord gehad.

Hij had gezegd dat ze hem niet moest aanhalen; hij ging nu wel eens met Hein. Ze moest niet denken dat hij haar ooit zou meenemen als de Bontens het niet zelf vroegen. Als zij geen eergevoel had, dan had hij het wel voor haar. En dat de Bontens haar zouden vragen – daar was weinig kans op.

Ze had daarna niets meer durven vragen, al brandde ze van nieuwsgierigheid: hoe het daar toeging, wat Daan er deed, of hij mevrouw zag, wat hij kreeg. Ze wist nu dat hij soms op woensdagmiddag speelde in de grote bloementuin, waaruit de duiven opvlogen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Toen het nieuwe huis – haar droomhuis – helemaal voltooid was, de tuin vol bloemen stond, de jonge heesters netjes tegen de schutting, en achter de ramen roomkleurige madrasgordijnen hingen met zalmtinten die haar betoverden, voelde ze een pijnlijke steek van jaloezie: niet zij, maar anderen zouden hier wonen.
Op een middag zag ze door het raam een dame en een kind. Ze schrok van bewondering. De dame droeg een oranje satijnen blouse die leek te vlammen; het kind was in lichtblauw, met lange blonde haren en witte strikken. Ook de dame was blond, hooggekapt.
In verrukking liep Esther naar huis. Op het buurtje kwam ze Tonia Fokker tegen, jarig, met meisjes op haar erf. Ze liep naar de winkel voor koekjes.
'Ik ben jarig,' riep ze. 'Ik heb meissies bij me, ik ga koekies halen.'
Maar Esther keek neer op haar. ''t Zal wat bijzonders zijn, die meissies van jou.'
Tonia werd kwaad. 'Omdat ik jou niet gevraagd heb, smerige Jodin! Je zussie heb gebedeld om mee te mogen, maar ik wou geen smausen op 't erf. Ze is grienend naar huis gegaan.'
Esther liep boos door. Ze probeerde nog aan het mooie huis te denken, maar de stemming was weg. Het 'Jodin' en 'smaus' echode in haar hoofd. Ze kookte van woede. Nu hadden ze Roosje weer weggejaagd. Wacht maar – als zij eenmaal rijk was, als zij in háár huis woonde...
Thuis wachtten ze met eten. Moeder knorde dat ze te laat was; vader grauwde dat ze voortaan recht naar huis moest komen. Roosje zat met behuilde ogen. Tonia had haar weggejaagd, en vader had haar geslagen omdat ze zich had opgedrongen bij de gojse kinderen.
Jozef was nog in de winkel; drie veeleisende klanten stonden te praten, hun stemmen drongen tot in de achterkamer. Vader luisterde telkens of hij moest ingrijpen.
Ze aten wortelen en een mager stukje koud vlees, de rest van de Sjabbessoep, dat nog drie dagen mee moest. Buiten regende het, triest neer in de sloot. Esther at zwijgend, met tegenzin. Als ze rijk was, zou ze nooit meer wortelen en koud vlees eten, nooit meer in een bedompte kamer aan een armoedige tafel zitten.
Ze at snel, wilde weg, terug naar het mooie huis. Maar ze mocht niet opstaan voor iedereen klaar was. Vader ging naar de winkel om Jozef af te lossen; Jozef kwam aan tafel en at haastig.
'Smaakt het?' vroeg moeder.
'Lekker,' zei hij tevreden.

© 2026

Hij was blij met zijn leven: de kleine winkel, het scharrelen, de etalage veranderen, de klanten. De zaak liep beter sinds hij achter de toonbank stond. Ze kochten nieuwigheden in Amsterdam en verkochten die met winst. Vader prees hem, gaf hem vrijheid. Jozef zorgde dat er altijd iets nieuws stond; op zijn aandringen hadden ze wassen poppen gekocht en goedkope kinderkleding.
Het ging goed, en Jozef steeg in vaders aanzien – en in dat van de meisjes. Maar hij bleef bescheiden, altijd in zijn humeur, altijd bereid moeder te helpen. Esther was onhandig en onwillig.
Met vader ging Jozef trouw naar sjoel; sinds zijn Barmitswo telde hij mee voor minjan. Hij droeg nu lange broek, vest en boord, en op Sjabbes een rond zwart hoedje. Hij leek ouder dan hij was; zijn maniertjes tegenover klanten maakten hem bijna volwassen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XVI

DIE ZOMER GEBEURDE VOOR ESTHER HET ONVOORSTELBARE: ZE WERD BINNENGEROEPEN IN HET NIEUWE HUIS.

De bewoners waren rijke vreemden, Duits van afkomst. Fabrikant Naumann had in Amsterdam fortuin gemaakt en daar, als jonge man, de veel oudere Elsa ontmoet – een circusamazone uit een buitenlands gezelschap. Hij had haar contract afgekocht; jaren leefden ze samen zonder te trouwen. Hun dochter Lizzie kreeg een gouvernante. Pas toen Naumann zijn fabriek verkocht en buiten de stad wilde gaan wonen, had Elsa op een huwelijk aangedrongen. In Amsterdam had niemand zich aan hun verhouding gestoord, maar in een provinciestad zou dat anders zijn. Naumann had toegegeven; Elsa was achtenveertig, hij vijfendertig. Ze beloofde hem vrijheid, zoals hij die altijd had gehad.

Elsa's eigen afkomst was schimmig: dochter van een ongehuwde Franse Jodin en een Duitse graaf die haar wel bezocht maar niets naliet. Haar moeder was later bij een andere rijke Duitser gaan wonen; Elsa was aan het zwerven geraakt en uiteindelijk bij Naumann terechtgekomen.

In het stadje wist iedereen dit al snel. En hoewel de Naumanns nu getrouwd waren, wilde niemand omgang. Lizzie had een Engelse gouvernante, maar de meisjes uit de buurt keken haar niet aan. Het kind, schuw en eenzelvig, leed er weinig onder; de moeder des te meer. Ze had gehoopt via Lizzie toegang te krijgen tot de deftige families, maar ook dat mislukte.

Het nieuwe leven viel Elsa zwaar. Naumann verveelde zich, trok avonden lang naar Amsterdam, werd prikkelbaar. Hij voelde zich buitengesloten, had spijt dat hij zijn zaak had verkocht. Elsa zat dagenlang voor het raam, keek naar de deftige Parkstraat, begon de buren te haten die haar negeerden. Ze reed in haar fraaie coupétje door het stadje, maar de deftige dames keken niet om. Ze probeerde hen te overtroeven met bloemen, fonteinen, pracht en praal – maar het hielp niet.

Esther stond er dagelijks. Ze kon niet weg. Ze keek door het hek naar de fontein, de rozen, de veranda. Ze groette Lizzie eerbiedig, en het kind groette terug. Ze wist precies wat Lizzie droeg, verbaasde zich dat één meisje zoveel jurken kon hebben.

Op een late zomernamiddag, na een zwaar onweer, stond Esther weer aan het hek. Ze droeg een eenvoudige witte jurk, heur haar met een wit lintje opgenomen. Zo stelde ze zich voor hoe een rijk meisje eruitzag dat uit eenvoud witte jurken droeg. De zon brak door; de fontein sprankelde. Lizzie en haar moeder kwamen de tuin in,

© 2026

beiden in lichtblauw. Esther bloosde hevig. Het meisje keek – en groette. De moeder zag haar ook, bukte zich naar Lizzie, zei iets. Esther durfde niet meer kijken.
Toen kwamen ze naar het hek. De dame glimlachte en wenkte haar binnen.
Het was alsof Esther een paradijs betrad. De geur van reseda en heliotroop, het koele water van de fontein op haar wangen, de rozen boven haar hoofd.
De dame nam haar bij de hand, bracht haar in de veranda. Een nuffig dienstmeisje bracht thee – ook voor haar. Koekjes – ook voor haar.
En terwijl ze daar zat, voelde ze zich al wennen. Ze keek naar het hek, hopend dat iemand uit de buurt haar zou zien. Ze antwoordde mevrouws vragen met een lief, ingetoomd stemmetje. Ze loog dat ze thuis niet gemist zou worden.
Pas tegen zes uur ging ze weg, nog nagenietend van de oranjegeur van de limonade in het kristallen glas. Ze voelde zich dronken van weelde. Morgen mocht ze terugkomen. Ze hoopte dat iemand haar zou zien.
Ze liep door het buurtje, hooghartig, niemand groetend. Op het drempeltje van de groentewinkel riep Lijsje de Vries haar *grooze Jodin* na. Esther glimlachte stil en smadelijk.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XVII

Toen Jozef zestien werd, kreeg hij werk als magazijnbediende bij meneer Spijer in de Amsterdamse Jodenbuurt. Heen-en-weer reizen kon niet; Spijer betaalde goed, maar vroeg vol werk. Jozef zou tien gulden per week krijgen – omdat hij beviel, en omdat hij de kleinzoon was van oude Jozef Lehren.

Het was een grote, maar niet onverdeeld blijde gebeurtenis. Moeder was die winter ernstig ziek geweest en nog maar net hersteld. Jozef hielp haar veel; hij voelde dat ze hem meer zou missen dan ze toegaf. Maar moeder wilde geen bezwaren horen. Ze zat tot laat zijn uitzet te verzorgen; hij moest er netjes uitzien in het kosthuis.

Esther was hevig ontevreden over zijn vertrek. Jarenlang had ze het vanzelfsprekend gevonden dat Jozef moeder hielp. Nu zou dat veranderen. Ze was veertien, zat voor het tweede jaar in de hoogste klas, en zou nu van school gaan om thuis te helpen.

Ze was uitgegroeid tot een mooi meisje: lang, beetje dun met prachtig donkerbruin haar, een matte bruine teint, zachte blosjes. Haar mond was kon schijnschuchter glimlachen; haar grijsbruine ogen konden vleierig opkijken en koel neerkijken.

Al een jaar kwam ze geregeld bij de Naumanns, als vriendin van Lizzie. Het gedeelde gevoel van versmaad-zijn had hen samengebracht. Esther had al snel doorzien waarom Lizzie nergens in tel was. Lizzie zelf begreep het pas langzaam. Ze was zachter dan Esther, minder belust op uiterlijk vertoon, droeg haar mooie kleren achteloos.

Ze hield niet echt van Esther, die altijd spotte en kwaad sprak. En Esther vond Lizzie een flauw wicht, wiens enige aantrekkelijkheid haar rijkdom was.

Langzaam kwam Esther meer voor de moeder dan voor het kind. Elsa genoot van Esthers venijnige opmerkingen over de deftige dames. Ze genoot ervan het Jodinnetje te beschermen, openlijk te tarten wat haar zelf buitensloot. Ze gaf Esther jurken en jassen – soms nieuwe – en vond er steeds meer genoegen in het kind op te tuigen. Alles stond het Jodinnetje goed.

Esther nam alles aan, deed nederig, veinsde dankbaarheid maar voelde alleen felle jaloezie. Ze wilde bezitten wat ze nu slechts kreeg.

Op het buurtje pronkte ze met haar jurken. Thuis raakten ze eraan gewend haar zo aan tafel te zien. In het begin had het strijd gegeven – kleren aannemen van rijke gojim met een slechte naam – maar sinds moeder ziek was geweest en vaders aandacht elders lag, ging Esther haar eigen gang. Nu de winkel goed liep, durfde ze de

© 2026

buurtkinderen te negeren. Ze keken met afgunst tegen haar op.
Maar binnen het hek knaagde dezelfde jaloersheid als vroeger. Ze wist dat ze niet tevreden zou zijn voor ze alles bezat – en anderen kon weigeren.
Jozefs vertrek kwam haar slecht uit. Ze voorzag precies hoe het zou gaan: moeder zwakker, zij van school, zij de meid. De hele dag opgesloten in de kleine kamer achter de winkel, stof afnemen, vegen, aardappelen schillen. Moos Meijer zou in de winkel komen, maar tot hij was ingewerkt, zou zij moeten bijspringen. Haar vrijheid zou voorbij zijn. Geen spelen en theedrinken meer bij Lizzie. Elk uurtje zou ze moeten afdwingen.
Iedereen zou het beter hebben dan zij. Daan leefde allang zijn eigen leven, niemand vroeg hem iets. Hij was nog geen vijftien en al nummer één in de vierde klas. Bij de Bontens kwam hij niet meer; Loesje was van school, Hein studeerde in Amsterdam en was socialist geworden.
Esther vond dat zij maatschappelijk boven Daan stond: zij had een vriendin uit aanzienlijke stand, hij bleef op school even afgezonderd als vroeger. Maar ze durfde hem niets te vragen. Ze waren vreemden voor elkaar geworden. Daan minachtte haar – dat voelde ze – omdat ze kleren aannam van de Naumanns, omdat ze rituele voorschriften overtrad uit gemak, omdat ze zich schaamde voor hun Jood-zijn.
Toen moeder het ergst ziek was, was Esther tóch met Lizzie meegegaan in het rijtuigje, pronkend alsof het van haar was. Roosje was elf, speelde nog met de buurtkinderen, huilerig en kribbig, maar vader gaf haar altijd gelijk.
Esther gaf om niemand. Van moeder hield ze wel, maar luisterde niet. Eén keer was ze bij Lizzie blijven eten. Naumann had vreemd opgekeken, maar was vriendelijk geweest. Ze had gesmuld: warm kalfsvlees, erwtjes, pudding, vruchten, kristal, zilver. Thuis was het anders. Moeder was woedend geweest; Daan en Jozef hadden naar haar gezocht. Ze had nooit meer gedurfd te blijven eten, maar de wrok bleef. Koosjer of niet – het kon haar niets schelen. Ze had al garnalen gegeten, paling, ham. Op Sjabbes had Lizzie haar borduren geleerd. Vader wist van niets.
Jozef zou in Amsterdam doen wat hij wilde. Hoe graag had zij daar gewoond – maar dan rijk, of getrouwd met een rijke man.
Nu wachtte haar het leven van moeders dienstmeisje. Het stond haar tegen nog vóór het begonnen was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XVIII

DE EERSTE ROSJ HASJANA DIE JOZEF WEER THUIS ZOU VIEREN, WERD DOOR IEDEREEN MET VREUGDE VERWACHT. Moeder had extra zorg besteed aan het traditionele maal van schapenvlees en zoete gestoofde appels. Vader was vroeg naar Amsterdam gegaan en kwam terug met een mand vol geurige herfstvruchten.

Het was een zachte, windstille dag eind september. Het vergeelde iepenblad hing roerloos aan de zware takken; de milde zon gaf het nog één keer een warme gloed. De lucht was helder en diepblauw, en hoog boven hen dreef een zware, glanzend witte wolk. De geur van rijpe vruchten en vallend blad hing in de frisse lucht, die prikkelend was als jonge wijn. Het was een rijk vruchtenjaar: zelfs het kleine groentewinkeltje op de hoek, meestal schraal gevuld, pronkte nu met blauwe druiven op een gebloemde schaal, grote meloenen, perziken en peren met rood-gele blosjes alsof ze uit een prent kwamen.

Tegen de middag gingen Daniël en Roosje naar het station om Jozef te halen. Zijn thuiskomst – half als gast, half als verloren zoon – gaf het Nieuwjaar een feestelijke glans. Roosje vond het gewichtig dat ze een logé kregen. Ze wilde op de buurt kunnen pronken met haar grote broer, die nu tien gulden per week verdiende en 'bij mensen in de kost' was. Ze had haar mooiste hoed opgezet; ze wilde niet arm lijken naast zo'n keurige broer. Ze nam zich voor hem te vragen of hij morgen, na sjoel, met haar wilde wandelen.

Ook Daniël verheugde zich op Jozef, maar zijn eigen jaar was somber geweest. Aan de eenzaamheid op school en de minachting van directeur en gymnastiekleraar was hij gewend geraakt. De andere leraren waren redelijk; de Duitse leraar had zelfs gezegd dat hij de directeur *misselijk* vond met zijn afkeer van een leerling alleen omdat die Joods was en kosteloos schoolging. Maar dat was niet het ergste.

Het ergste was dat hij nooit meer bij de Bontens werd gevraagd. Dat Loesje plotseling van school was gehaald en hem nauwelijks nog groette als hij haar tegenkwam. Niet uit boosheid – dat voelde hij – maar omdat ze niet meer mocht. Ze waren bang dat hij te veel van haar zou gaan houden, en zij misschien van hem. Bang dat hij zou vergeten dat hij een arme Joodse jongen was, en zij de dochter van een voornaam oud-officier. Alsof hij een indringer was, een gelukzoeker uit een roman. Ze hadden hem afgestoten omdat hij Jood was. Enkel daarom. Altijd geringschatting, altijd afzondering – alsof hij vogelvrij was.

Waarom hoorde hij nooit meer iets van Hein? Was hun vriendschap dan niets

© 2026

waard geweest? Hein kwam zelden thuis; men zei dat hij socialist was geworden en zijn ouders verdriet deed. – Het zwaarst woog dat Daniël niemand had om hierover te spreken. Moeder was sinds haar ziekte zwak gebleven, en hij vreesde dat ze hem niet meer zou begrijpen. Over Loesje zou ze zeker zeggen dat haar moeder gelijk had gehad: een Joodse jongen moest zich niets in het hoofd halen over een christenmeisje. Zo dacht moeder nu eenmaal.

Misschien was het maar goed dat hun vroegere vertrouwelijkheid niet was teruggekeerd. Hij wist niet hoe het gekomen was, maar hij voelde dat híj veranderd was. Op Sabbat ging hij niet meer naar school; hij zat op zolder met zijn boeken, schreef en tekende. Het leek hem onmogelijk om de hele dag met gevouwen armen te zitten, en dwaas dat er een God zou zijn die zich bezighield met zulke kleinigheden als eten en drinken. Hij zocht de overtredingen niet, maar de voorschriften lieten hém los. Ze zeiden hem niets meer.

In zijn omgeving vond hij niemand die de Joodse wetten met waarachtige eerbied naleefde. De Rebbe onderwees zonder vuur; de gemeente volgde de regels uit sleur, of overtrad ze uit gemak. De gebeden waren voor kinderen onbegrijpelijk, de vertalingen verouderd, de lessen dor en zonder bezieling. Na zijn bar mitswa had niemand ooit meer met hem gesproken over plichten of verantwoordelijkheid. Hij ging naar sjoel voor zijn vader, en legde 's morgens de *tefillien* aan voor zijn moeder.

Ook de sjoel zelf begon hij een lege komedie te vinden: het eindeloze opdreunen van dezelfde gebeden, tweeënvijftig keer per jaar, in een taal die niemand verstond. Het rommelige koor van stemmen, het gekibbel over oproepen en mitswes, het slaperige rondkijken – alles stond hem tegen.

Toch hield hij van het Jodendom zelf: van de geschiedenis, de feesten, de heilige avonden. De *Seider, Kol Nidrei, Rosj Hasjana* – daarin voelde hij nog altijd dezelfde ontroering als vroeger. Hij las nog steeds uit de Megilla van zijn overgrootvader Akiba; de geur van cederappels bekoorde hem; de voorbereidingen voor Pesach vervulden hem met vreugde. En op Jom Kipoer, wanneer de mannen in witte doodskleden baden, vastend en bleek, dan bonsde zijn hart van ontroering.

Maar hoe ouder hij werd, hoe scherper hij de verveling op de gezichten zag, het gefluister boven in de vrouwengalerij, het geeuwen, de sleur. Zijn eigen ontroering kwam niet langer door wat hij zag, maar door wat hij wílde voelen – door het beeld dat hij in zichzelf bewaarde van hoe het ooit was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XIX

VOOR HET STATIONSGEBOUW LIEPEN DANIËL EN ROOSJE HEEN EN WEER. De trein zou elk moment komen; uit zuinigheid hadden ze geen perronkaartjes gekocht. Roosje was vrolijk door het zachte herfstweer, het komende feest en vooral omdat Jozef thuiskwam. Zacht neuriede ze een liedje dat ze op school had geleerd.
De trein floot in de verte, eerst lang en scherp, dan een korte stoot. Het gedreun over de rails zwol aan tot de trein het station binnenstormde en kreunend tot stilstand kwam. Een voor een stapten de reizigers naar buiten: een juffrouw met een koffertje, een soldaat, en dan Jozef. Hij keek zoekend rond, de lach al bijna verdwenen toen hij niemand zag – tot Roosje hem bij de arm greep.
'Dag Joos! Wat ben je mooi!'
Jozef lachte weer en zag nu ook Daniël. Zijn goedige gezicht straalde; hij had meteen allerlei vragen over thuis en over moeder, in een jongensstem die al naar volwassenheid zocht. Daniël hoorde een licht Jiddisch accent dat hij vroeger niet had gehad.
Voor Rosj Hasjana had Jozef zich prachtig aangekleed. Onderweg naar huis bleef Roosje maar bewonderend uitroepen over zijn strohoed met tweekleurig lint, zijn hoge boord met smal paars dasje, zijn witte manchetten en het nieuwe grijsgroene pak. Maar het mooist vond ze zijn gele schoenen en de nieuwe handschoenen die nonchalant uit zijn jaszak staken. Hij was een meneer geworden. Daniël voelde een steek van jaloezie –niet om de kleren, maar om Jozefs zelfstandigheid. Toch was zijn gezicht even open en vriendelijk als altijd.
Roosje droeg de nieuwe bruine reistas met voor ieder een verrassing. In het buurtje, warm in de late herfstzon, met asters en zonnebloemen in de tuintjes, hielden de vrouwen even op met praten toen de mooi geklede Jozef voorbijliep. Kinderen staarden hem na. Een oude buurman tikte aan zijn pet: 'Dag meheer.'
In de kamer achter de winkel vloog Jozef zijn moeder om de hals. Vader stond erbij, trots en glunderend om zijn flinke zoon. Vooruitkomen zou hij – dat had zelfs de oude heer Speijer gezegd. Die trots woog zwaarder dan de ergernis dat Speijer hém, de vader, altijd een beetje als een schlemiel behandelde.
Esther kwam binnen in een lichtgele jurk van Lizzie Naumann, het haar keurig opgestoken met een brede bruine strik. Ze vond Jozefs pak eigenlijk maar matig: de stof niet zo fijn als die van Naumann, en zijn gele schoenen veel te hard van kleur. Niet chic.

© 2026

Die avond was Jozef de held. Hij vertelde graag over zijn leven in Amsterdam: het magazijn, de klanten, zijn uitgaan. Een tikje opschepperig vertelde hij dat hij naar *Flora* was geweest, en naar het *Panopticum* – 'de Pan', zoals iedereen zei – en dat hij in een groot café op het Rembrandtplein had gezeten waar muziek werd gemaakt. Vader vroeg met wie.

Met vriendjes van het magazijn: Japie Gousmit, Sam Herschel, David Kapper.

Moeder vroeg of het wel fatsoenlijke jongens waren. Jozef lachte, gevleid dat ze dacht dat hij ook met onfatsoenlijke jongens zou durven omgaan. Hij wist heus wel wat er te koop was in Amsterdam – maar daarover sprak je thuis niet.

Hij kende ook veel Joodse geintjes, waar vader om lachte en die hij geduldig nog eens uitlegde aan moeder en de meisjes. Waar haal je die vandaan? Ach, op het magazijn verzon je van alles.

Krijg je wel genoeg te eten? Hij somde trots op wat hij gisteren had gehad: soep, koude rollade met aardappelen – was dat niet best? Moeder glimlachte; zij was tenminste bezorgd.

Terwijl vader indutte en Jozef de kinderen spelletjes met lucifershoutjes leerde, bleef moeder in de lamp staren. Ze wisten niet hoe zwak ze was. Ze keek naar haar kinderen, één voor één.

Jozef was uit huis, maar een goede jongen. Roosje was nog een kind. Esther... zo onverschillig, zo harteloos soms, altijd liever bij de Naumanns. En Daniël – hij had haar niets verteld, maar ze voelde dat er iets in hem gistte. Tussen hem en zijn vader was nooit hartelijkheid geweest. Ze voorzag dat er eens openlijke vervreemding zou komen, misschien zelfs verzet – als zij er niet meer zou zijn om te sussen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XX

Toen Daniël in de vijfde klas kwam, vroeg zijn vader eindelijk wat zijn plannen waren. Er was altijd vaag gesproken over ‘studeren’, maar studeren kostte geld. Waar moest dat vandaan komen? Toch begon het idee van een geleerde in de familie hem te bekoren. Jozef kwam vooruit, stuurde soms geld naar huis; de winkel liep goed. Als Daniël maar niet te veel zou kosten. Een doctor in wiskunde of taalkunde – dat klonk. Daar kon je mee pronken bij de kille en de familie.
Daniël had zijn antwoord al lang klaar. Hij schreef de laatste maanden veel met Hein Bonten, die hem rechtenstudie aanraadde. Hein kon hem bijna volledig voorbereiden, zodat hij niet dagelijks naar Amsterdam hoefde.
Vader luisterde eerst tevreden: advocaat, dat was een mooi beroep. Maar toen hij hoorde dat Hein hem zou helpen – Hein, die socialist was geworden – fronste hij. Wat wist vader van socialisten? Wat wist hij van Hein? Hein was zijn vriend en bood hem een grote dienst. Dat was genoeg.
Voor rechten moest Daniël eerst Grieks en Latijn leren; zijn diploma gaf geen toegang.
‘Maar dát kost centen!’ riep vader.
Daniël legde uit dat Hein al ouders kende die hem later royaal wilden betalen voor bijlessen aan hun zoons. Daarmee kon hij zijn eigen lessen bekostigen.
‘Dan moet ik wel een paar keer per week naar Amsterdam.’
Vader bromde, geërgerd door zoveel zelfstandigheid, maar wist niets tegen te werpen. Moos Meijer kwam binnen met vragen over een lastige klant en bleef daarna hangen met geintjes. Daniël antwoordde kortaf; Moos droop mopperend af.
Daniël ging naar boven, naar zijn moeder. Ze zat rechtop in bed, hoogrood van opwinding, ruziënd met Esther, die met een zuur gezicht in de kamer bezig was. Met haar lange rok, huishoudschort en opgestoken haar leek ze ouder dan vijftien; niets aan haar was nog kinderlijk.
‘Ik doe het niet,’ zei moeder. ‘Ik ga er niet om liegen.’
‘Wat is er?’ vroeg Daniël met zijn blik op Esther gericht.
Ze haalde haar schouders op.
Moeder zakte terug op haar kussen.
‘Esther wil weer uit, wil gaan eten bij de Naumanns. Dat kind is jarig. Maar hoe kan ik dat toestaan? Hoe kan ik tegen vader liegen?’
Esther stelde voor dat moeder zou zeggen dat ze een pakje naar Jozef bracht.

© 2026

'Heb jij zoveel centen?' sneerde Daniël.
'Meer dan jij!' beet ze terug.
Moeder probeerde nog tegen te werpen dat vader het pakje zelf zou brengen.
'En wat kan jou die verjaardag schelen?' vroeg Daniël fel.
'Moeders eigen schuld,' zei Esther. 'Een leugentje om bestwil!'
'En ze eet daar alles,' klaagde moeder, *gazzer* en *tarfes*.
'Dat zal hem kunnen schelen,' treiterde Esther. 'Hij is me het vrome jongetje wel.'
Daniël werd rood.
'Je weet niks van mij,' zei hij ruw. 'Ik pest moeder niet om het huis uit te kunnen.'
'Nee? Wie zit er op Sjabbes boven te schrijven?' gilde Esther.
Daniël keek geschrokken naar het bed – maar moeder lag met gesloten ogen, alsof ze niets had gehoord.
Vader kwam boven met een briefkaart van Jozef, die dringend om zijn verstelde ondergoed vroeg. Hij stelde voor vandaag al naar Amsterdam te gaan.
'Mij goed,' zei moeder mat.
Hij kuste haar en ging weer naar beneden.
Zodra zijn stappen wegstierven, fluisterde Esther triomfantelijk: 'Nou ga ik toch,' en verdween.
Daniël bleef bij het raam staan. De stilte in de kamer was zwaar; hij hoorde moeders adem. Waarom had ze niets gezegd? Wist ze nu ook van hém? Zou ze geen verschil zien tussen zijn overtredingen en Esthers onverschilligheid? Hij voelde tranen branden.
Hij liep naar het bed. Moeder reikte hem haar hand.
'Is het waar, wat Esther zei?'
Hij knikte.
'Hebt u er veel verdriet van?'
'Niet zoveel als van Esther. Jij schaamt je tenminste niet dat je een Jood bent, hè?'
Hij werd vuurrood.
'Me schamen? Nooit. Ik ben trots op onze voorouders... Op Rabbi Akiba... maar dat heeft toch niets te maken met schrijven op Sjabbes? Ik voel er niets meer voor, moeder. Ik kan niet begrijpen wat er kwaad in zit.'
En toen kwam alles eruit. Hij vertelde hoe de Joden zelf hem hadden vervreemd: de loze sjoeldienst, de sleur, het sluwe omzeilen van regels, de onwetendheid, de bekrompenheid. Hoe niemand nog de schoonheid van de symbolen voelde. Hoe de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wetten een verstikkende keten waren geworden.
Alles wat hij maandenlang had overdacht, stroomde eruit in vurige woorden. Toen was het op.
‘Bent u nou boos?’
‘Boos? Omdat je eerlijk bent? Ik heb eerder medelijden met je. Begrijp je dat?’
‘O… zo goed. Ik heb ook medelijden met mezelf. Hun kan het niets schelen… maar mij hebben ze zoveel moois afgenomen…’
Snikkend legde hij zijn hoofd in haar handen.

©

2026

XXI

Esther kleedde zich met blije spoed aan voor de lunch. Vader was de deur uit, moeder had niets meer te zeggen, het vervelende huiswerk was gedaan, er stond nog genoeg eten van gisteren voor haar, Daniël en Roosje. Roos moest het maar opwarmen als ze uit school kwam. Ze was dertien, veel te groot om nog na twaalven op straat te spelen. Laat háár nu ook eens rennen en sjouwen, dacht Esther. Laat zij ook eens thuiskomen en een berg werk vinden. Ze zou wel klagen bij vader, en dan zou hij weer uitvallen – maar dat was zorg voor later.
Nu telde alleen het *déjeuner*, waarvoor ze zich prachtig wilde opmaken en waar ze zich veel van voorstelde.
Elsa Naumann, Lizzie's moeder, met wie Esther inmiddels vertrouwelijker was dan met Lizzie zelf, had haar verteld over een zeer rijke fabrikant die ze vandaag zou ontmoeten. Een man met trouwplannen. Hij had gezegd dat hij een jong en mooi meisje zocht. Geld en naam deden er niet toe – hij had van beide genoeg.
Esther had het laatste jaar veel over trouwen nagedacht. Eén ding stond vast: ze zou nooit met een Jood trouwen. Trouwen was voor haar de weg naar vrijheid, weg van wat ze zelf al lang *die Jodenzooi* noemde. Ze wilde rijk zijn, voornaam, omringd door luxe – maar vooral opgenomen worden in deftige christelijke kringen.
Ze was nooit vergeten dat de vrouw van de burgemeester ooit had gezegd dat ze *geen Jodentype* had. Daarna was ze nooit meer bij hen thuis geweest. Als ze de kinderen tegenkwam – de jongen van het gymnasium, het meisje van kostschool –groetten ze haar niet en keken haar minachtend aan, omdat ze de kleren van Lizzie Naumann droeg. Pure jaloezie, vond Esther. Ze kwam tóch omhoog, ze ging toch met rijke mensen om, ze droeg toch mooie kleren. En ze lachte hen recht in het gezicht uit.
Lotte Koning, net verloofd met de lange blonde Hans, keek haar altijd spottend aan. Wacht maar, dacht Esther. Voor ze het wisten, zou zíj verloofd zijn – met een rijke, voorname heer, en vooral: geen Jood. Lekker níét.
Hoe ze allemaal zouden kijken! Hoe erover gepraat zou worden als iedereen in de vakanties thuiskwam! Toestemming van vader was nodig had mevrouw Naumann gezegd. Esther lachte erom. Dan liep ze gewoon weg. De Naumanns zouden wel voor haar zorgen. Ze meenden het goed met haar – lieten ze haar niet vóór Lizzie gaan? Lizzie was ouder en zag er lief uit, maar zij kreeg wel een ander; die had immers geld. Voor Esther kwam misschien nooit meer zo'n kans.
Heel anders dan moeder, die haar geluk in de weg stond omdat ze *niet wilde liegen*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en omdat Esther bij de Naumanns *gazzer* en *tarfes* at. Belachelijk. Alles wat verboden was, was juist heerlijk: paling, kreeft...
Laatst hadden ze nog zo gelachen. Naumann had gevraagd of het waar was dat Joden een dier niet mochten eten vanwege hoeven of vinnen. Esther had het uitgelegd – gelukkig wist ze het nog – en ze hadden gebruld van het lachen. Ze moest vertellen over *Jom Kipoer*, de mannen in sjoel, over *sjiwwe zitten*, over de *mezoeza*, over wat je allemaal niet mocht op Sjabbes.
Wat een gek geloof, had Lizzie gezegd, en haar zo vreemd aangekeken dat Esther snel had beweerd dat ze er zelf niets meer aan deed en niet eens meer Joods kon lezen.
Zou die rijke fabrikant meteen zien dat ze Joods was? Zou hij het erg vinden? Mevrouw Naumann dacht van niet. En als ze eenmaal getrouwd waren, zou hij er niets meer van merken. Ze zouden ham en garnalen eten en op Jom Kipoer naar de komedie gaan. Vader en moeder zouden woedend zijn – die zagen haar liever trouwen met Moos uit de winkel of met Davidje Kapper die tegenwoordig met Jozef mee uit Amsterdam kwam. Dan bleef ze gewoon weg. Daniël mocht ook wegblijven, die huichelaar die haar veroordeelde maar zelf even weinig gaf om de regels. En als Roos boos werd – jammer dan. Roos zou wel wijzer zijn: als ze kwaad werd, mocht ze nooit komen logeren in Esthers prachtige huis, nooit mee in het rijtuig op rubber banden, kreeg ze nooit kleren. Als ze lief bleef, kreeg ze alles.
Esther zette haar grote, met pluimen versierde hoed op, nam haar parasol en ging naar beneden. Ze wierp eerst een blik in de winkel om te zien of er klanten waren – anders wachtte ze liever. Maar het was leeg. Moos Meijer stond alleen achter de toonbank, een stapel blauwe jongensbroeken naast zich. Hij keek op, en zijn bleke gezicht kleurde plots vuurrood.
'Waar ga je heen?'
'Gaat het jóú wat aan?' snauwde ze.
'Wat ben je prachtig,' zei hij zacht.
Even was Esther gevleid om de kennelijke bewondering in z'n plotseling gedempte stem. Die was verliefd op haar, nóu! Maar ze zou 'm! Zonder groeten liep ze de winkel uit.
Op 't buurtje riepen ze haar *kale madam* achterna en *opschepster* en natuurlijk *Jodin* en *smausekind*. Maar daar stond ze allang boven. 't Was toch allemaal jaloezie.

© 2026

Toen twee jongens jouwden van *Kaik die maid van Lehren, met 'r gebedeld goed*, hield ze een driftig antwoord binnen en als een dame liep ze verder.
Het was midden oktober, een koele dag met wind en af en toe zon tussen de regenbuien. Bij de Naumanns stond de tuin nog vol herfstbloei: late rozen, dahlia's, chrysanten in alle tinten. Het rozenblad langs de veranda was aangevreten en bruin, maar naast het huis gloeide de wilde wingerd in rood goud, en de heesters kleurden in groen, geel en bruin.

In de veranda zaten Lizzie, haar ouders en drie gasten. Esther naderde; mevrouw Naumann stond op, begroette haar hartelijk en nam haar gearmd mee naar de anderen. Esther feliciteerde Lizzie met overdreven warmte en kuste haar herhaaldelijk, zodat het bleke meisje – een jaar ouder maar veel jonger ogend – rood werd en haar hoofd terugtrok. Esther merkte het niet; haar aandacht ging volledig naar de drie heren.
Twee waren jong, één oud. Dat moest de fabrikant zijn. En inderdaad: mevrouw stelde hem voor als meneer Van Gulik. De anderen waren neven: een industrieel en een student.
Esther gaf haar hoed en mantel met een nuffig gebaar aan het dienstmeisje, dat haar mond even vertrok in een spottend lachje – ze herkende de kleren van Lizzie. Esther zag het niet, maar Lizzie bloosde en keek weg.
Mevrouw Naumann en Van Gulik fluisterden samen; Esther voelde dat het over haar ging. De oude heer keek haar voortdurend aan met een vage, vreemde glimlach onder zijn grijze snor. Ze voelde zich gevleid, al vond ze hem wel erg oud: kaal hoofd, gebogen rug, ingevallen mond. Maar hij was chic gekleed: glanzend linnen, prachtige das, gouden dasspeld met rode steen, gouden ringen, zware horlogeketting. Schatrijk, zonder twijfel. Maar hoe oud? De student die met Lizzie praatte, kon hooguit drieëntwintig zijn. Hij zag er veel minder deftig uit in zijn eenvoudige grijze pak en losse das. Met hém zou Lizzie vast trouwen. Even voelde Esther jaloezie – ze wist dat ze mooier was dan Lizzie, en als ze geen Jodin was geweest... wie weet. Maar rijkdom telde. De oude heer was de rijkste, dus de beste partij.
Een warme rilling ging door haar heen bij de gedachte aan de weelde die haar wachtte: een groot huis, dienstmeiden, dure bloemen in de tuin, een bordes met stenen leeuwen, misschien een fontein. Mensen die haar 's avonds zouden zien theedrinken in de tuin, of zien uitrijden in haar rijtuig, in een fluwelen japon, met grote pakken chocola om onderweg van te snoepen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Maar dan – vreemd – zou die oude heer, die nu lachend met mevrouw Naumann zat te praten, haar man zijn. Zoals vader dat voor moeder was. Altijd samen: in huis, in het rijtuig, op visites, op reis. In chique hotels in Parijs, Londen, Karlsbad, Rome – zoals mevrouw Naumann zo vaak had verteld. Het duizelde haar: van verlangen én van angst. Wat moest ze de hele dag tegen zo'n oude man zeggen?
Maar wie trouwde, kreeg kinderen. Zij dus ook. Dat was leuk – als ze maar blond waren. Blonde kinderen met mooie namen: Victor, Felix, Paul; Mathilda, Kitty, Dorothea...
'Zullen we aan tafel gaan?'
Mevrouw Naumann stond op, blozend en stralend. De oude heer kwam naar Esther toe en bood haar galant zijn arm. Lizzie liep met de student – wat hadden die twee een plezier. Esther keek jaloers naar hen; de student was knap.
Aan tafel was meneer Van Gulik uiterst vriendelijk en sprak bijna alleen met haar. Hij hield haar voor zeventien, en dat vleide haar enorm.
Het eten was heerlijk. Ze dronk voortdurend uit haar glas, dat hij steeds bijschonk, en dacht geen moment aan thuis. De geur van vruchten, bloemen en vochtig herfstblad hing zwaar in de lucht; Esther ademde het in als een bedwelmende weelde. En steeds fluisterde de oude heer lieve woorden in haar oor – over haar ogen, haar krullen, en nog veel meer – zodat ze telkens bloosde, maar hem toch heel vriendelijk en heel galant vond.

© 2026

XXII

Het was een namiddag in het vroege voorjaar. Ze zaten met z'n drieën voor het raam van Hein Bontens studentenkamer in de Amsterdamse Pijp. Ze keken gedachteloos naar de overkant. Hein en zijn vriend Dries rookten uit lange stenen pijpen. Daniël rookte niet; hij zat achter in de kamer aan de vierkante tafel met het bruine kleed en bladerde in een stapel boeken. – Zijn vingers trilden, zijn hoofd gloeide. Alles wat in die boeken stond, en in de stapel ernaast, moest hij leren voor het staatsexamen. Hoe verlangde hij ernaar het allemaal al te begrijpen: het Latijn dat nog ondoorgrondelijk was, de Griekse letters, de schoonheid die hij nog niet kon lezen. Zo verdiept was hij in dat verlangen dat hij de anderen vergat, tot Hein hem iets vroeg en de vraag moest herhalen.

'Ga je straks met ons eten?' Hein lachte.

'Het is geen luxe hoor, we eten in de volkskeuken.'

'Bij *Riche*,' zei Dries droog. Hein grinnikte.

'Ja, dat wou ik nou net niet zeggen – straks denkt hij nog dat het waar is.'

Ze rookten verder. Hein bij het ene raam, Dries languit in een versleten fauteuil bij het andere. Ze drongen niet aan; het sprak vanzelf dat Daniël meeging.

Dries was een paar jaar ouder dan Hein, en ook tweedejaars. Hij studeerde klassieke letteren en had beloofd Daniël te helpen voor het staatsexamen. Daardoor hoefde Daniël voorlopig geen bijlessen te geven en kon hij al zijn tijd aan zijn eigen studie besteden. Ze zouden niet wachten tot hij eindexamen had gedaan – hij voelde zich er allang klaar voor.

Hij boog zich weer over de boeken, maar las niet meer. Ze hadden hem gevraagd mee te eten – in de volkskeuken, met onkosjer eten, met treife vlees. En ze vonden het zo vanzelfsprekend dat hij meeging, dat ze zijn antwoord niet eens afwachtten. Wat moest hij doen?

Al lang had hij voor zichzelf uitgemaakt dat het dwaas was om slaafs de spijswetten te volgen, wetten die ooit nuttig waren geweest en door een wijze wetgever tot geboden verheven. Hoe meer hij erover nadacht, hoe meer hij Mozes bewonderde – maar tegelijk voelde hij elke persoonlijke verplichting wegvallen. Hij voelde zich vrij, volkomen vrij, en die vrijheid deed hem meer pijn dan vreugde.

De wroeging over het overtreden van regels maakte plaats voor het heldere besef dat hij vrij was, tegelijk wist hij dat het nooit zo ver was gekomen als hij de warme, kinderlijke liefde voor de Joodse wetten had kunnen behouden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Die liefde was ongemerkt vervaagd. Zelfs de wijding van feestdagen verbleekte onder zijn kritische blik.
Wat hij vroeger niet zag, zag hij nu pijnlijk scherp: feestdagen werden eetfeesten, de heilige sabbat verzonk in verveling, kleine wraakjes en kleinzieligheid bezoedelden de mitswes. Hoe een arme man soms geen minjan kreeg om voor zijn ouders te bidden. Hoe de Rebbe afhankelijk was van fooien. Hoe men vooral bang was voor *gillel hasjem* – niet uit respect, maar uit angst voor roddel.
Was de *heilige gemeente* niet altijd verscheurd geweest door klein krakeel en benepen jaloezie? Wreekte de parnes zich niet op kinderen die hem 'druipneus' noemden door hen de kinder-mitswe van het vasthouden van de wetsrollen te ontzeggen?
Niemand leek het te zien. Niemand leek het te deren. Alleen hem. Hem alleen deed elke ontwijding pijn – pijn om het geloof dat zijn onverdeelde liefde had gehad, waarvoor zijn voorouders gestorven waren. Voelde niemand dan nog trots dat het Oude Testament – het heilige boek van Jood én Christen – hun eigen geschiedenis was?
'Zit je nou al Latijn te ploeteren?' vroeg Dries. 'Je hoofd staat in brand.'
'Laten we gaan,' zei Hein. 'Het is droog en hier is het benauwd. Dan lopen we naar Riche. Kun je meteen de anderen leren kennen.'
Daniël zei niets. Hij liep met hen de trappen af, de straat in. De frisse voorjaarslucht verkoelde.
Redeneren was makkelijk. Doen was iets anders. De spijswetten waren verouderd, hadden nooit iets met goddelijkheid te maken gehad – hoe kon een OPPERWEZEN zich bezighouden met een menu? Verboden dingen eten ging niet zomaar. Hij voelde het: deze eerste treife maaltijd maakte zijn besluit onherroepelijk. Het was de breuk met zijn voorouders, zijn grootouders, zijn ouders.
Hoe zou hij ooit nog aan Rabbi Akiba kunnen denken zoals vroeger?
En wat zou hij vanavond tegen zijn moeder zeggen, als ze vroeg waar hij had gegeten?

© 2026

XXIII

Plotseling begon het te regenen. In een oogwenk glom het asfalt en drupten de paraplu's van de haastige voorbijgangers. De drie jongens sloegen hun jaskragen op en liepen onverstoorbaar verder. Vanuit portieken riepen juffrouwen zonder paraplu en kantoorbedienden hen spottend na.
Ze sloegen een dwarsstraat in, waar een sombere schemer hing tussen oude huizen en de keien glibberig waren van modder. Voor een blind, vuil pakhuis stonden lege handkarren in de regen te druipen. Daartegenover lag de gaarkeuken, even grauw en even nat.
Door een klemmende deur en een klam, donker portaal gingen ze naar binnen. Daniël volgde met tegenzin. De zware etenslucht, de geur van natte kleren en doorregende mensen sloeg hen tegemoet. Hein en Dries trokken zich er niets van aan: ze sloegen hun kragen neer, droogden hun gezichten en liepen naar een lange tafel in de hoek, waar vier jongemannen hen al lachend begroetten.
De gaarkeuken was kil en hol, met witgepleisterde muren en vierkante zuilen. De studenten en jonge onderwijzers die er zaten, leken er helemaal thuis. Hun regenjassen hingen aan de kapstok; onder hun omgeslagen boorden droegen ze losse, slungelige dassen. Ze praatten luid, lachten, discussieerden en zwaaiden met hun ijzeren vorken alsof het een café was.
Hein en Dries lieten zich lachend op de houten bank vallen. De juffrouw kwam eraan, glimlachend naar de blozende Dries, die knipoogde en een grote portie snert bestelde.
Daniël ging trillend zitten. De etenslucht maakte hem misselijk. Zijn blik dwaalde naar een tafel achterin, waar een oude man met grijze kop en wilde witte baard gulzig zat te kluiven. Hij hield de kluif met twee handen vast, ellebogen wijd, volledig verdiept in het vet dat van het vlees droop.

Aan een andere tafel zaten vier keurige, bejaarde mannetjes – ambtenaartjes of gepensioneerde onderofficieren – die netjes en bedachtzaam aten.
De juffrouw bracht Dries zijn snert.
'Hebt u zich nou ook bedacht?' vroeg ze Hein.
'Doe mij ook maar een bakkie van dat gootwater. Maar jij? Eet jij niet?' vroeg hij aan Daniël.
Daniël schrok op en kleurde fel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Jij ook snert?’
‘Ja… goed,’ zei hij zacht, tegen zijn zin. Hij trok al genoeg aandacht. Waarom stelde Hein hem niet voor?
Hij fluisterde het, maar een van de vreemden ving het op.
‘Voorstellen? Flauwekul! Ik ben Kees Frikkers, medisch student. En dit zijn de schoolmeesters Dopper, Krul en Van der Wals. En jij?’
De directe toon deed Daniël pijn – hij was terughoudendheid gewend – maar Frikkers’ open gezicht en grijze ogen stelden hem gerust. Hein nam het woord:
‘Dit is Daan Lehren, een vriend van me. Hij doet dit najaar eindexamen. Je zult hem hier nog wel vaker zien.’
De snert voor Hein en Daniël werd gebracht: dikke groene soep met glanzende vetbellen en stukjes wit spek. De juffrouw stak de petroleumlampen aan; een roodachtige gloed vulde de ruimte.
Ze aten. Teun van der Wals, duidelijk een boerenzoon, werkte met smaak grote brokken aardappel in spekvet naar binnen. Hein lepelde zijn kom leeg en keek naar Daniëls volle schaal.
‘Zeg, moet jij niet eten?’
‘Het is hem niet fijn genoeg,’ spotte Krul, een bleke jongen met een smal gezicht.
De juffrouw kwam terug, haar handen ruikend naar petroleum. Ze zette Dopper zijn dagelijkse karnemelk-met-stroop neer en fluisterde, met een knik naar de zaal:
‘Hij het weer niet te ete vandaag. Z’n centen binne op.’
De jongens volgden haar blik. Onder de lamp hing een oude man ingezakt over de tafel, zijn ogen leeg, zijn hoed en stok naast hem.
Frikkers en Van der Wals doken meteen in hun zakken en haalden centen en dubbeltjes tevoorschijn.
‘Laat hem daar een portie snert en boerenkool voor eten,’ zei Van der Wals.
De anderen legden ook wat neer. De juffrouw beloofde dat ze hem er morgen en overmorgen ook van zou laten eten.
‘Geef jij hem je bakkie snert!’ sneerde Krul naar Daniël.
‘Waarom eet jij niet?’
‘Ik mag dat niet,’ flapte Daniël eruit, nerveus en geprikkeld.
Verbaasde blikken. Hein begreep het ineens en werd rood.
‘Kerel… ik dacht er niet aan. Neem me niet kwalijk.’
‘Ben jij nog van die krachten?’ sneed Krul.

© 2026

Daniël voelde zich branden onder de aandacht. Frikkers keek hem aan, niet spottend maar oprecht nieuwsgierig, alsof hij een zeldzaam dier bekeek.
'Mag je dat nou echt niet? En waarom niet?'
Daniël voelde dat de vraag eerlijk was.
'Nee,' zei hij vast, 'en ik wíl het ook niet.'
'Dat gaat er bij mij niet in,' zei Frikkers vriendelijk verbaasd. 'Maar zeg eens – houden jullie Joden je daar allemaal aan?'
'Veel wel,' zei Daniël.
'Nou zeg!' riep Krul. 'Ga zaterdagavond maar eens naar *Mille-Juifs*, dan zie je wel beter!'
'Ik snap het niet,' herhaalde Frikkers.
'Jij bent ook zo nuchter,' zei Hein. 'Het zijn gevoelsdingen, hè Daan?'
'Ach,' zei Daniël aarzelend, 'in theorie hecht ik er niet meer aan. Maar ik heb nog afkeer van sommige dingen. Als je van jongs af leert dat spek onrein is, is dat toch niet zo vreemd?'
'Goed,' zei Frikkers, nu rustig en zakelijk. 'Maar als je die afkeer niet had, zou je het dan eten?'
'Dat is moeilijk ineens te zeggen,' ontweek Daniël.
'En nog iets,' ging Frikkers verder. 'Zou je familie het je erg kwalijk nemen? En de... dominee, of hoe heet dat bij jullie?'
Daniël glimlachte. De rustige, eerlijke toon stelde hem op zijn gemak.
'De Rebbe. Maar die heeft bij ons weinig te zeggen.'
'Dat is anders dan bij ons, hè Teun?'
'Ja,' zei Van der Wals. 'Bij ons is pastoor de baas. Daar kom je niet onderuit.'
'Díe houden d'r zieltjes behoorlijk bij mekaar, dat's een feit,' vond Bleker.
'Ja, maar waarom?' zei Van der Wals levendig. 'Omdat ze politiek zijn, omdat ze water bij de wijn doen! Ik heb een vriend – goed Rooms, beter dan ik. Hij biecht geregeld, houdt zijn Pasen, zijn ene broer wordt pastoor, de andere is pater. En die vent leest Baudelaire, *Fleurs du Mal*. Nou vraag ik je!'
'En de Index?'
'Juist! Dat bedoel ik. Ze doen water bij de wijn. Ze kijken naar de mensen. Anders hielden ze hun kudde niet zo lang bij elkaar. Af en toe herzien ze de boel. Ze laten vastendagen vallen, ze geven makkelijk dispensatie als je erom vraagt. Ze vergeten niet dat de ritus bijzaak is en gehoorzaamheid hoofdzaak. Dáár laten ze niet aan tor-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nen. En dat werkt. De meeste mensen zijn niet zo principieel. Ze vragen de pastoor om toestemming omdat ze weten dat hij 'ja' zegt. Als hij één keer 'nee' zei, kwamen ze misschien niet meer terug. Weg zieltje! Dat is het hele geheim. Weten ze dat bij jullie niet?'
'Nee,' zei Daniël. Hij had aandachtig geluisterd.
'Wie bij ons snert met spek eet, is een rosjoun, een goddeloze. Wie op zaterdag gaat fietsen, idem. Wie niet wil vasten of rouwen om dingen waar hij niets meer bij voelt – en dat is toch ieders eigen zaak? – die is geen Jood meer. Die spuwen ze uit. En zo verliezen ze de besten. Want iemand die nadenkt, laat zich op den duur niet regeren door spijswetten en rituele rompslomp uit een tijd dat de Joden nog een opkomend volk waren zonder stevige moraal, dat met wonderen en donderpreken in bedwang moest worden gehouden.'
'Natuurlijk,' zei Frikkers. De anderen zwegen nadenkend.
'Maar weet je wat het ergste is?' ging Daniël verder, nu los. 'De mensen die er zogenaamd niet meer aan doen, zijn juist níét de denkers. Het zijn de onverschilligen, de lafaards die niet willen weten dat ze Joden zijn en zich bij de anderen indringen, zodat die het ook maar vergeten. Maar die voelen tegelijk niets voor het mooie en het heilige van het Jodendom: de geschiedenis, de symbolen. Ze noemen zich 'modern', maar dat is onzin. Het zijn kerels van niks, die alleen leven voor geld en plezier. En de anderen – die geloven dat ze in de hel komen als ze spek eten – dat is de grote hoop, overal hetzelfde, overal geregeerd door angst: hier voor de hel, daar voor het vagevuur, elders voor iets anders...'
Hij zweeg. De anderen ook.
De juffrouw ruimde borden af en keek verbaasd naar hun ernstige gezichten, maar zei niets. Ze liep naar de oude man die voorover op de tafel lag te slapen en duwde hem ruw tegen de schouder.
'Kom hoor, je mot vort. Je kan hier niet liggen slapen.'
De man schrok grommend wakker, keek haar verward aan.
'Je mot vort,' herhaalde ze, ongeduldig. Dit gedoe altijd. Het was hier geen slaapplaats.
Ze keek rond naar mogelijke overtredingen. De vier oude ambtenaartjes lazen rustig hun krant. De ruimte was roodachtig verlicht; uit de keuken klonk het gerammel van afwas. Buiten ruiste de regen.
De oude man stond op, trok zijn pet over zijn hoofd en schuifelde weg.

© 2026

De deur viel dof achter hem dicht.
'Dus volgens jou moet het Jodendom herzien worden?' vroeg Frikkers.
'Dat weet ik niet,' zei Daniël. 'Ik verzet me alleen tegen het overschatten van dingen zonder innerlijke waarde. Ze veroordelen elkaar om voorschriften zonder morele basis. Spijswetten hebben geen morele grond. Volksgezondheid is mooi, en Mozes was wijs toen hij zijn volk bang maakte met God die dit en dat zou straffen – maar dat zijn toch geen dingen waar je elkaar nu nog om veracht, als je er niet meer aan hecht?'
'Jawel,' zei Dries, 'maar de Joden zelf vinden dat het Jodendom daarmee staat of valt.'
'Daar komt hij juist tegen op!' zei Hein.
'Natuurlijk!' zei Daniël fel. 'Dat is precies de fout. Vraag een niet-Jood wat een Jood is, en hij zegt: een Hollander die geen spek eet. Uit. En weten de Joden zelf meer? Welnee! Hebben ze nog een kruimel nationaal besef? Welnee! Ze krijgen van jongs af geen steun, geen grond onder de voeten, geen Joods beginsel om aan vast te houden. Daarom gaan ze twee kanten op: de onverschilligen, die zogenaamd vrij worden en alleen Jood blijven in uiterlijk en aangeboren trekjes. En de anderen, die iets tastbaars zoeken zodra ze kunnen denken, lopen er net zo hard uit.
En ja, je kunt met weemoed verlangen naar de feesten en de oude dingen, maar zodra je geen kind meer bent, wordt het leeg en teleurstellend. Want je voelt zo duidelijk dat er niets onder zit. Dat is het: er zit niets onder. En dat terugverlangen waar mijn moeder over praat – dat hebben alle mensen, Joden of niet. Het is gewoon verlangen naar je kindertijd.'
'Dat geloof ik zeker,' zei Hein. 'Dat is helemaal niet specifiek Joods.'
'God kerel, dat heb ik óók,' zei Van der Wals. 'Je eerste communie, de zondagse mis, processies – dat vergeet je nooit. Daar kun je naar terugverlangen. Maar dat is geen geloof.'
'Dus wat jij mist,' zei Frikkers na een pauze, 'is een basis. Een Joodse moraal, een eigen beginsel?'
'Precies,' knikte Daniël. 'Zoals het nu is, moet je alles doen zonder erbij te denken. Dat kan ik niet. Maar ik ontken niet dat ik er nog middenin sta – dat hebben jullie gemerkt. Maar dat zijn vooroordelen, en ik vind dat ik me daartegen moet verzetten. Met hand en tand. En dat zal ik proberen.'
'En thuis zijn ze orthodox?'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Ja. Mijn vader en moeder allebei.’
‘Dat kan nog weleens botsen.’
Daniël antwoordde niet.
Ze stonden op, betaalden en gingen. Ze waren de laatsten. Buiten was het donker en regenachtig.
Op het Frederiksplein namen ze afscheid.
‘Ga je nog mee?’ vroeg Hein.
‘Nee,’ zei Daniël. ‘Ik moet maar naar huis.’
‘En dinsdag blijft staan?’
‘All right.’
Daniël liep de Jodenbuurt in en at in een slagerswinkel een droog broodje met zout vlees. Hij was gelukkig – omdat hij zijn moeder precies kon vertellen wat hij had gedaan, zonder haar verdriet te doen.

©

2026

XXIV

Het stadje waar de Lehrens woonden, en vooral de omliggende dorpen, was de laatste jaren sterk gegroeid. Er waren nieuwe scholen bijgekomen, en de nieuwste aanwinst was de *Normaalschool*. Roosje zou daarheen gaan om onderwijzeres te worden.

Zij en Esther konden elkaar de laatste tijd nauwelijks verdragen. Esther werd steeds norser en bits, Roosje steeds prikkelbaarder. Hun voortdurende ruzies maakten vader kwaad en putten de zwakke moeder uit. Roosje was een goed kind, maar ze had zo weinig zelfbeheersing dat haar drift telkens weer oplaaide. Zodra ze zag dat moeder verdriet had, kwamen de tranen, de spijt, de omhelzingen, de beloften van *nooit meer*. Maar de volgende keer ging het precies hetzelfde. De meisjes konden elkaar steeds slechter verdragen.

Toen Roosje thuiskwam met haar plan om toelatingsexamen te doen voor de Normaalschool, vond ze meteen steun bij haar moeder. Vader wilde er niets van weten. Zijn bezwaren waren godsdienstig: hoe moest dat met school op Sjabbes? En later met lesgeven?

Roosje wist geen antwoord. Ze vroeg voorzichtig of ze misschien wel naar school mocht, zolang ze maar niets schreef. Moeder zei zacht dat dat misschien wel kon. Maar vader wilde er niet van horen. Hij had al een zoon die deed wat hij wilde. Al die studie voor meisjes – onzin. Waarom bleef ze niet gewoon thuis bij moeder?

Roosje verzette zich fel.

‘Ik en Es de hele dag samen? Dat gaat toch niet, hè moeder?’

Moeder vond dat ook.

‘Maar op Sjabbes naar school – dat nooit,’ herhaalde vader. ‘En later ook niet. Nooit, zolang ik leef.’

Hij liep mopperend weg. Roosje pruilde.

‘Altijd streng. Alsof ik op Sjabbes ga schrijven. En dan weten ze het daar meteen allemaal.’

‘Je hoeft je er niet voor te schamen,’ zei moeder.

‘Ik schaam me ook niet. Maar ze gaan altijd vragen stellen zodra ze weten dat je een Jodin bent. En als je antwoord geeft, lachen ze je uit.’

‘Dan moet je niets vertellen.’

‘Dan denken ze dat je niet durft! Ze denken van alles. Ze zijn nooit eens echt leuk met je. Ik heb nog nooit een aardig vriendinnetje gehad. En nu had ik er misschien

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

eentje kunnen krijgen op de *Normaalschool* – maar u zult zien, het gaat weer mis.'
Ze huilde in haar zakdoek.
'Kom,' troostte moeder, 'zo'n vaart loopt het niet. Er zijn genoeg aardige kinderen. Hier mocht je toch ook vaak meespelen?'
'Och... schelden doen ze niet allemaal. De grote meisjes bijna nooit. En ik mag wel meespelen, ja... maar het is nooit echt leuk. Nooit echt, zoals bij de anderen. Je wordt altijd als laatste gekozen. Je loopt altijd aan de kant. Ze lenen je niets. Ze vragen je nooit thuis. Het is net alsof je vies bent. Alsof je eng bent.'
'Je verbeeldt het je,' zei moeder zacht. 'En je moet je er niet aan storen. Niet indringen. Dan vragen ze je vanzelf.'
'Niet waar!' riep Roosje driftig. 'Dat liegt u! Ze vragen je nooit. Ze laten je gewoon stikken, alleen omdat je een Jodin bent. Niemand houdt van mij. Niemand op de hele wereld.'
'Malligheid,' zei moeder. 'En wij dan? Vader, moeder, je broers? Daniël is altijd lief. En Jozef heeft je nog een zilveren bedelarmband gegeven.'
'Jawel,' zei Roosje, alweer gekalmeerd, haar ogen drogend. 'Hier thuis wel. Maar buitenshuis wil je óók iemand die lief is. Ze zeiden altijd dat ik het liefst met de mine kinderen speelde, maar niemand anders wilde met me spelen. En ik kan niet alleen spelen. Als zij plezier hadden, wilde ik ook plezier. Maar tegen mij waren ze altijd anders. Zo zal het op die nieuwe school ook wel weer gaan. U zult zien.'
Moeder zuchtte. Ze wist niet wat ze moest zeggen.
'Daarom vind ik het zo naar, dat van Sjabbes thuisblijven. Altijd anders zijn dan de anderen. Iedereen kijkt je erop aan. En niemand die echt van je houdt. Als ik toch maar één leuk vriendinnetje had... Dan kon me de rest niets schelen.'
Ze ging bij het raam staan en dacht na. Ja, een vriendinnetje, dat was misschien wel het mooiste wat je kon hebben. Iemand om mee te wandelen, om alles aan te vertellen, om alles te laten zien. Ze zag vaak twee meisjes van de burgerschool, altijd samen, gearmd, pratend, lachend, fluisterend. Als zij daar dan achter liep, helemaal alleen, kon ze zo verlangen naar iemand naast zich.
Op het schoolplein liep ze soms mee met de rij meisjes uit haar klas. Ze joegen haar niet weg, maar ze vroegen haar ook niet om in te haken. Ze liep los naast hen, niet in het gesprek betrokken, en voelde zich zielig en gekrenkt, maar ze durfde het niet te tonen.

© 2026

Alleen als ze matse of Jodenkoek bij zich had, werd ze in het midden gehaald. Dan waren ze ineens vriendelijk. En al wist ze waarom, het maakte haar toch blij. Ze beantwoordde dan al hun vragen over Joodse gebruiken, hortend, met schaamte, alsof ze iets verkeerds deed. Waarom waren ze toch zo kinderachtig? Wat deed het ertoe hoe je thuis leefde?
Waarom vertelde Marytje Bos dat Joden aardappels kookten met suiker, terwijl haar moeder jarenlang bij hen had gewerkt en altijd gewoon eten had gekregen? Dat was gemeen. En liegen. Wat ze ook zei - ja of nee - ze lachten altijd.
Ze had zo gehoopt op de Normaalschool. Nieuwe meisjes, van buiten, die haar niet kenden. Misschien meisjes uit betere kringen, met betere manieren. Esther had daarin wel gelijk: ze waren te goed voor de buurtkinderen. Hun grootvader was rijk geweest, hun vader vroeger welgesteld. Moeder had sieraden en mooie kleren gehad die de buurt nooit had gezien. Ze waren van een andere soort. Misschien vond ze daar haar eigen soort.
Esther had Lizzie Naumann. Roosje werd nooit meegevraagd. En eigenlijk – wat had ze eraan gehad? Gekregen kleren dragen? Altijd op schobberdebonk bij anderen? Nee. Esther had tegenwoordig van alles: bonbons, prenten, parfum, kanten zakdoekjes. Van een oude heer die later met haar zou trouwen, zei ze. Om je dood te lachen. Roosje had hem gezien – een spook van een man, zeker zeventig. En Esther beweerde dat hij vijftig was. En dat hij haar voor zeventien hield. In deftige kringen kwam dat vaak voor, zei mevrouw Naumann. Ja hoor.
Roosje was niet jaloers zoals Esther beweerde. Trouwen met zo'n oude heer – jassus nee. Dan maar niet rijk. Ze ging liever naar de Normaalschool, een vriendin vinden, later met kindertjes werken die van haar zouden houden. Dan was ze óók een dame. Tonia Fokker werd keukenmeid, Lijsje de Vries naaister, Mie Ris ging in het hoedenvak – en zij werd onderwijzeres. Dan zouden ze haar niet meer Jodin of smaus durven schelden.
Als vader nu maar niet zo moeilijk deed over Sjabbes. Als ze beloofde niet te schrijven! Zo kwam je tot niets. Ze wilde zo graag onderwijzeres worden. En als de kinderen van haar zouden houden, zou ze gelukkig zijn. Vroeger had zij zelf zo gehouden van juffrouw Laura, blond, lief – nu allang getrouwd, met drie kinderen, en ze kende Roosje niet meer. Later had ze nooit meer zo van een juf gehouden. Alleen van één meester, een oude, vriendelijke – maar die was gestorven.
Als zij onderwijzeres werd, zou ze haar klas verwennen. De liefste kinderen zou ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lekkers geven, de armen kleren. Want een onderwijzeres verdiende wel twaalf gulden per week – dat had ze lang niet allemaal nodig. Dan kon ze vader helpen als hij oud was.
Waarom was hij er nu zo tegen?
Altijd streng.
Ze zou hoe dan ook voor het examen gaan werken. Ze was goed in de klas, en de eerste keer zouden ze het vast niet moeilijk maken. Er moest immers een klas gevormd worden.
Als ze slaagde, was ze uit huis. Een nieuwe omgeving. En als ze haar best deed, over vier jaar de akte.
De rest zou vanzelf wel goed komen.

© 2026

XXV

In de winter na Daniëls eindexamen stierf hun moeder. Op een zondagmiddag, tegen de schemer, vonden ze haar dood op bed. Er was geen *sjeimets* voor haar gezegd; niemand had geweten dat het einde zo dichtbij was. Het gaf veel beklag: sterven zonder gebed.

Jozef kwam 's avonds aan, met rode, betraande ogen. Roosje kreeg een zenuwaanval; de oude vrouw van de sjammes, die meteen was gekomen, wist niet wat ze met het gillende, trappende kind moest beginnen. Esther had zich verstopt op zolder. Ze hoorde Roosje krijsen en was bang dat haar zusje gek zou worden – en bang voor de dode moeder. Tegelijk hoopte ze dat Roosjes gegil zou blijven duren, zodat ze niet hoefde terug te keren naar haar eigen schuldgevoel. Ze had moeder veel verdriet gedaan: brutaal, onwillig, ongehoorzaam. Nu kon ze niets meer goedmaken.

In de verste hoek van de donkere zolder lag Daniël, geluidloos, bewegingloos, languit op de vloer.

De volgende dag kwamen de Joodse vrouwen uit de kille, met bleke, ernstige gezichten. Ze wasten en kleedden het lichaam met vrome zorg, trokken haar de rituele doodskleren aan en zeiden de voorgeschreven gebeden. In de ruwhouten kist kreeg ze onder haar hoofd een zakje Heilige Aarde – een aanraking met het Gewijde Land tot de Messias haar zou oproepen, zoals geschreven staat: 'En Hij wekt de doden op.'

Er was veel verdriet omdat ze alleen gestorven was, zonder sjeimets. Ze was altijd zo helder geweest; ze had zelf kunnen meebidden – een bijzondere genade. Ook Daniël voelde een pijnlijke ontroering bij de gedachte aan dat eenzame stervensuur. Hij nam zich voor zijn leven lang *Kaddisj* voor haar te zeggen op haar jaardag. Wat er ook zou gebeuren, dat zou hij nooit verwaarlozen.

Ze begroeven haar op de kleine Joodse begraafplaats, ver buiten de stad, tussen weilanden en drassige velden. De buurvrouw bracht het rouwmaal van brood en eieren. Daarna zaten ze zeven dagen op de grond en treurden, en scheurden hun kleren, zoals voorgeschreven.

Na de *sjiwwe* ging Jozef terug naar Amsterdam. Tijdens het Owel-jaar, het jaar van rouw, mochten ze geen enkele feestelijkheid bijwonen. Vader drukte het Jozef streng op het hart.

Vanaf dat moment werd de vervreemding zichtbaar. De ontbinding van het gezin begon.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De *sjiwwe* was voorbij, de *sjolousjiem* verstreken; de dagen rolden verder, het voorjaar keerde terug. Iedereen deed zijn werk, ging zijn eigen gang. Niemand bemoeide zich nog met de ander. Vader was stiller dan ooit, meer in zichzelf gekeerd, maar ook vaker nors en prikkelbaar. Zijn oude heerschzucht – vroeger door moeders zachtheid getemperd – kwam nu vrij en werd voor de kinderen een voortdurende last.

De meisjes konden niets meer verdragen zonder terug te mopperen. Daniël sprak openlijk tegen. Dagelijks voelden ze moeders afwezigheid als een schrijnend gemis. Ze beseften nu dat zij, hoe zwak ze ook was geweest, het gezin nog bijeen had gehouden. Wat bond hen nu nog?

Geen twee van hen deelden hetzelfde gevoelsleven.

Jozef bleef de goedhartige geinponum, een tikje opschepperig, zwierig gekleed. Hij vertelde over het magazijn, de klanten, Amsterdam – maar niemand luisterde echt.

De vrijdagavonden, vroeger warm en innig, waren nu eindeloos lang en kleurloos. In de zomer, wanneer de sabbat laat inviel, vierden ze hem nauwelijks meer. De oude sabbatsvreugde was verdwenen – en nu pas beseften ze wat ze verloren hadden.

Zelfs de Sjabbessoep smaakte niemand meer. Vader en Esther kibbelden elke vrijdag over de bereiding. Had vader gekookt, dan trok Esther een vies gezicht. Had Esther gekookt, dan mopperde vader en liet zijn bord halfvol staan.

Esther was onuitstaanbaar geworden. De oude heer Van Gulik – een afgeleefde zestiger, die heel goed wist dat Esther pas zestien was en haar juist om haar jeugd begeerde – had haar de dag na haar verjaardag gevraagd. Een heel jaar lang had hij haar overladen met lekkers en prullaria; hij was smoorverliefd op het mooie Jodenkind.

Mevrouw Naumann vertelde het Esther bij elke gelegenheid. Esther wilde er niet over praten – ze wist zelf niet waarom – en leidde het gesprek telkens naar zijn rijkdommen: de reizen, de juwelen, de toiletten, de weelde die haar wachtte. Elsa, goedhartig en overtuigd dat ze Esther een schitterende toekomst bezorgde, liet haar platen zien van Rome, Nice, Wenen. Esther keek er sprakeloos naar, met verrukte ogen.

Thuis werd het leven haar ondraaglijk. De rouw om moeder was snel vervaagd; nu voelde ze alleen nog de kwelling van het buurtje, het meidenwerk, vaders grillen,

© 2026

Daniëls minachtende norsheid en Roosjes eindeloze huilbuien. Dat kind huilde tegenwoordig om niets. ‘Zenuwen,’ zei de dokter, ‘omdat moeder dood is en het kind niemand innigs meer heeft.’
Niemand meer had! Hij had het scherp genoeg gezegd. Het ging natuurlijk tegen háár. Alsof zij moest thuisblijven om haar zusje te troosten. Geen denken aan. Als ze vrij was, zat ze bij de Naumanns. Lizzie was veel aardiger sinds haar verloving met haar neef Gerrit. Als Gerrit over was, zaten ze gezellig met z’n allen – Van Gulik kwam bijna dagelijks, en Naumann was ook vaker thuis.
Lastiger werd het wanneer Lizzie uitging met Gerrit en haar vader meeging. Dan sliep Naumann soms overdag, mevrouw was boven of even weg – en Esther bleef alleen met Van Gulik. Griezelig. Maar voor één zoen had ze een gouden armband gekregen, en voor even op zijn knie zitten een doos boomschorschocola. En, zei mevrouw, ze moest toch wennen. Als ze eenmaal getrouwd was, zou ze nog wel voor andere dingen komen te staan.
Esther wilde er niet aan denken. Maar ze dacht wel aan de weelde. En ze dacht aan vader – aan haar angst voor hem. Ze wilde dat Van Gulik het zelf aan vader vroeg, maar hij lachte dat weg. Zij moest het eerst doen. Daarna zouden ze verder zien.
Hij sprak dan heel lief tegen haar.
Ze waren nu een verloofd paar, zei hij. Dat was toch prettig. Ze moest lief kijken, lachen, haar gezichtje dicht bij het zijne. Zo was ze mooi, zei hij. Zijn mooie meisje, zijn kleine Esthertje. En nu –een kusje?
Esther huiverde voor zijn grijze, lachende kop, voor de koude, ingevallen mond op haar warme wang. Maar dan haalde hij iets uit zijn binnenzak. Een gouden horlogetje. Ze gilde van verrukking en greep ernaar. Hij rilde van genot om dat kinderlijke gebaar. Zijn troebele ogen glansden. En hij trok het doosje terug.
‘Voor een kus... Op je mondje.’
Lijdzaam liet Esther zich zoenen.
Het was de eerste keer.
Ze moest aan het horlogetje denken om niet te schreeuwen van afschuw.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXVI

ESTHER ZAT IN DE WOONKAMER, LOOM EN SUF, GEBOGEN OVER EEN BOEK DAT ZE NIET LAS. Al dagen voelde ze zich slap en lusteloos. Ze sliep slecht; haar zenuwen waren op. Sinds de dag van het gouden horlogetje drong Van Gulik steeds harder aan dat ze haar vader over hun verhouding moest vertellen. Maar ze durfde niet – en dat gebrek aan moed maakte haar woedend op zichzelf.

Halve nachten lag ze wakker, het gesprek met haar vader in haar hoofd oefenend, zinnen vormend, zijn woedend gebulder fantaserend. Ze was niet bang voor zijn drift – die liet haar meestal koud. Daniël beet terug, Roosje huilde en smeekte om vergeving, maar Esther bleef onbewogen. Ze liep gewoon weg of neuriede een deuntje. Nee, voor de uitbarsting zelf was ze niet bang. Maar voor wat erna zou komen wel. Wat als vader haar opsloot? Dan was alles verloren. Dan kon ze haar dromen wel vergeten.

Als ze daaraan dacht, lag ze woelend in bed, het kussen schuddend, haar hoofd gloeiend, haar handen klam. Roosje sliep naast haar rustig door. Maar Esther voelde haar hart in haar keel kloppen van angst dat alles wat ze zo vurig begeerde – alles wat ze al bijna als haar bezit zag – haar toch nog zou ontglippen.

Mevrouw Naumann had haar herhaaldelijk gewaarschuwd: ze was onvoorzichtig, ze liet de tijd voorbijgaan. Zag ze niet hoe ongeduldig Van Gulik werd? Hoe hij op een beslissing aandrong? Zo kon het niet doorgaan. Hij gaf haar cadeautjes, lekkers, snuisterijen, hij was lief voor haar – en wat kreeg hij ervoor terug?

Esther wist geen antwoord. Mevrouw had gelijk. En ze wílde ook wel trouwen. Ze had gerild onder zijn eerste kus, en ze rilde nog steeds. Hoe groot haar begeerte naar weelde ook was, ze gaf zich nooit zonder weerzin aan zijn gulzige liefkozerij. Maar die momenten gingen voorbij – en de rijkdom bleef.

Het gouden horlogetje droeg ze verborgen op haar blote borst, als een geheime belofte. Het zachte tikken was haar liefste muziek. Het armbandje – dunne gouden schakels in een doosje onder haar bed – was een schat die ze telkens weer bekeek en betastte. Wat ze ervoor had moeten toestaan, in het donkere prieel, wilde ze niet meer bedenken. Maar het armbandje hád ze. En als ze uitging, droeg ze het met wellust.

Als ze trouwde, zou ze dagelijks die kussen moeten verdragen – en wat er in het prieel was gebeurd, en erger. Maar dat waren korte, voorbijgaande momenten. Niets vergeleken bij de weelde die haar wachtte: de reizen, de toiletten, het grote huis,

© 2026

het benijd worden, het kunnen neerkijken op anderen. Dat laatste begeerde ze misschien nog het meest. En niemand zou haar ooit meer Jodin schelden – niemand zou het weten. Ze zou zelf, als rijke christenvrouw, op de Joden kunnen neerkijken. O, als ze nu maar durfde. Als ze het maar kon opbrengen om met vader te spreken. Maar hoe bang ze was, merkte ze pas als vader haar soms donker aankeek bij thuiskomst. Dan voelde ze die plotselinge hartslag van angst: wist hij iets? Had iemand hem iets verteld?

Maar de kans was klein. Zij en Van Gulik lieten zich bijna nooit samen zien. Hij hield niet van wandelen. Bij de Naumanns zat hij meestal te lezen of te schaken. Maar als Lizzie en Gerrit uitgingen, of Lizzie met haar moeder, en Naumann sliep, dan kwam hij bij Esther in de serre zitten en nam haar tegen het donker mee naar het prieel.

Thuis wist niemand iets. Daniël studeerde of zat in Amsterdam. Hij was er steeds vaker – voor lessen, voor vergaderingen. Jozef had hem er een paar keer gezien. Maar wat kon het Esther schelen? Als hij haar maar met rust liet – en dat deed hij. Hij sprak nauwelijks tegen haar. Als hij iets had vermoed van haar omgang met Van Gulik – o, ze zou hem nooit leren 'Frans' te noemen – dan was hij misschien anders geweest. Maar hoe zou hij iets kunnen weten?

Jozef kwam nog maar zelden thuis. Hij had gelijk: in Amsterdam was het vrijer en vrolijker. Hij had iets verteld over een meisje dat hij had leren kennen, een portret laten zien. Een Jodin. Natuurlijk. Hij wilde niet anders. Hoe vrij hij ook werd – en hij was al goed op weg – hij bleef alleen met Joden omgaan. Op het magazijn, thuis, op zijn uitstapjes. Hij zou nooit met een christelijk meisje kunnen trouwen.

Jozef had haar verteld over het meisje dat hij had leren kennen, en zij had er minachtend om gelachen. Wat waren háár verlangens toch hoger, schitterender! Hoe kon iemand vrijwillig in die *Jodenzooi* blijven, één dag langer dan nodig? Maar het was waar: een man kwam er nooit uit. Ook niet door zijn huwelijk. Hij bleef Jood, en het christenmeisje dat hij trouwde, werd Jodin met hem. Geen wonder dat de goja's bedankten.

Maar een vrouw – een meisje – kreeg het geloof en de staat van haar man. Wat een geluk.

Van Gulik was Luthers. Ze wist niet precies wat dat was, maar ze nam zich voor om het te worden na haar huwelijk. En dan zou ze ook af en toe naar de kerk gaan.

En de kinderen, de blonde kinderen die Victor en Dorothea moesten heten, die

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zouden gedoopt worden en christelijk worden opgevoed. Dan zou niemand twijfelen aan haar afkomst, of geloven in de praatjes die ongetwijfeld zouden rondgaan. Met haar familie zou ze afrekenen. Voor haar part kon de hele misjpoge opstijgen. Saar en Bets van tante Leen, met hun ordinaire chic en hun Jodenvrijers – die neuzen, die blauwig geschoren wangen, die dikke lippen, dat vette haar! Met zulke mannen wilden ze haar laten trouwen. Met Moos Meijer nog wel – Moossie, die verliefd op haar was. Moos was niet lelijk, zelfs knapper dan de vrijers van Saar en Bets. Vader zou het graag zien; de oude slager had geld.

Ze stond op. Ze zou Moossie eens een beetje treiteren. Dat was soms wel aardig. Vader zat toch maar te slapen in zijn stoel bij het raam. En uitgaan had ze geen zin in – het buurtje walgde haar. Ze groette niemand en werd meer dan ooit nagejouwd. Jodin, smaus, en de laatste tijd nog andere woorden die ze maar half begreep, maar waarvan ze de strekking wel voelde. Jaloersheid natuurlijk – op haar kleren, haar sieraden, haar omgang met rijkdom.

Ze slenterde de halfduistere winkel binnen. Buiten hing de zachte zomeravond over het buurtje. Voetstappen gingen af en aan; af en toe klonk een loom 'goênavond' en een nog trager 'goênavond' terug, vanachter de donkere olmen.

Moos zat achter de toonbank, zijn hoofd voorover, alsof hij sliep. Esther schoof rakelings langs hem heen, bukte zich bij de onderste plank en haalde dozen met knopen naar voren. Ze rommelde erin, alsof ze iets zocht. Het kletteren van de knopen was het enige geluid in de warme, donkere winkel. Uit de achterkamer klonk vaders zacht zagende snurk. Buiten ruiste de zomeravond.

Esther keek vanuit haar gehurkte houding naar Moos' gebogen rug. Ze voelde dat hij niet sliep. Hoe lang duurde die verliefdheid al? Toch wel aardig, dat bleek worden als ze binnenkwam, dat beven van zijn handen, dat bewonderende kijken. Haar vingers roerden gedachteloos door de knopen, lieten ze kletterend terugvallen.

Toen... Een schok. Moos sprong op en schopte zijn krukje woest tegen de toonbank.

Voor ze kon opstaan, had hij zijn armen om haar heen geslagen en probeerde haar te zoenen. Ze voelde zijn beven, de koude van zijn handen door haar dunne blouse, zijn hijgende adem. Ze draaide haar hoofd weg, probeerde haar mond te onttrekken aan zijn lippen.

'Toe nou... toe nou,' fluisterde Moos. 'Laat me nou... éénmaal...'

Esther worstelde om los te komen, fluisterde hees: 'Nee... nee... laat me los...'

© 2026

Ze durfde niet schreeuwen – de deur stond open, er kon een klant komen, vader kon wakker worden. O God, dan was ze verloren. Laat hij haar los, die jongen – wat was hij sterk. Razend leek hij wel. Zijn hijgende stem smeekte maar door, zijn armen hielden haar vast.
Ze stootten tegen het winkeltrapje; het kantelde en viel met een klap tegen de toonbank.
'Denk aan vader... denk aan vader,' fluisterde Esther dringend. 'Laat me los.'
Maar Moos, dol van verlangen en vernedering, bleef aandringen. Eerst een zoen. Eénmaal maar.
Heel even dacht Esther eraan toe te geven – om er vanaf te zijn. Maar ze walgde nu van hem, van zijn adem die heet langs haar wang streek. In een laatste, wanhopige poging om los te komen, riep ze luid, hijgend, het woord dat ze nooit had mogen zeggen:
'Jóód... Jóód... laat me los... Ik laat me niet zoenen door een Jood!'
De vader stond in de deur.
Hij kwam met één stap de donkere winkel in. Moos liet haar meteen los. Hij stond bleek en bevend, zijn kleren scheef, zijn gezicht verwrongen. Buiten waren de lantaarns aangestoken; één ervan wierp een bleek licht door het raam over de etalage.
'Wie riep hier *Jood*?' vroeg de vader, met een stem zo zwaar van toorn dat Esther sidderde. 'Deed jij dat?'
'Zíj,' riep Moos schor. 'Zij riep het... Ze heeft me gek gemaakt... ze sart me al zo lang... nou wou ik d'r zoenen, nou riep ze Jood... Jood... Jood...'
Hij viel snikkend over de toonbank.
De vader keek Esther aan met grote, vreemde ogen waarin ze de opkomende woede zag. Ze beefde.
'Ga mee.'
Hij smeet de deur dicht en liet de snikkende jongen alleen in de winkel. In de achterkamer stonden vader en Esther tegenover elkaar.
'Waarom deed jij dat? Waarom riep jij dat?' Zijn stem brak in een verstikt gehik.
Voor Esther duizelde het – de kaakslag had hard aangekomen.
'Wil jij *Jood* schelden? Jij? En wat ben jij zelf? Is die jongen niet goed genoeg voor jou? Die snotaap hoeft jou niet te zoenen in de winkel, maar jij hebt geen *Jood* te zeggen. En als die jongen zijn vader stuurt om met mij te praten, en als hij jou netjes vraagt, dan neem jij die jongen. Versta je dat?'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Die jongen? Nóóit... nóóit!’ gilde Esther.
Woeste angst sloeg door haar heen. Dat vader haar zou dwingen. Dat ze met Moos zou moeten trouwen. In één klap voelde ze maar één ding: vluchten. Weg van het dreigende gevaar. Weg naar het geluk dat ze al zo lang voor zich zag: vrijheid, rijkdom, schittering. Als ze één uur langer bleef, zou vader haar met Moos laten trouwen. Ze moest weg – nu.
Het bevel kwam al, bars en zwaar – en tot haar eigen verbazing joeg het haar een siddering van opluchting door het lijf.
‘Naar boven. Naar je bed. Ik wil je de hele avond niet meer zien. Ik ga nu met Moos praten. Morgenochtend spreek ik met jou.’
Schijnbaar onderworpen liep Esther onder vaders woedende blik naar boven. Maar boven dacht ze aan niets anders dan haar schatten bijeenrapen. Ze deed het met koortsige haast. Beneden hoorde ze vaders verwijten en Moos’ huilerige verdediging. Ze luisterde trillend. De kamer was donker en stil. Het gouden horlogetje tikte op haar blote borst; het voelde nog koud, ze had het net omgedaan. De andere sieraden hield ze in het doosje, stevig in haar hand geklemd.
Ze luisterde naar het gedempte praten beneden. Ze verlangde dat het zou ophouden, dat Moos naar huis zou gaan, dat vader naar bed zou gaan. Hij dacht dat ze in bed lag en dat ze morgenochtend nederig haar standje zou komen halen – en het besluit dat ze met Moos moest trouwen.
Triomf schoot fel door haar heen. Hoe ze kijken zouden, morgen, als ze weg was. Straks naar de Naumanns. Die zouden haar wel verbergen. Die meenden het goed met haar. O, wat zou Roos opkijken. Wat zou vader tekeergaan. Nooit meer kwam ze terug. Voor altijd weg uit dit benauwde Jodenhok, uit dit ellendige buurtje. De ellende was voorbij – nu kwamen pracht en schittering, reizen, weelde, kostbare kleren.
Beneden verstomde het praten tot een zacht geroes. Buiten was het stil; iedereen was binnen. De wind ruiste zwaar door het donkere olmenloof.
Toen hoorde ze de winkeldeur. Vader liet Moos uit. De deur rinkelde dicht. Vader slofte terug. Ze hoorde het kraken van de rieten stoel waarin hij zich liet zakken, het schrapen van zijn keel. Dan stilte. En daarna het zachte snurken.
Esther voelde een warme golf van opluchting. Nu weg. Voor Daniël kwam. Voor Roos kwam.
Nu weg – en nooit meer terug.

© 2026

Ze sloop de smalle trap af, tastend in het donker. Op haar tenen door de achterkamer, een snelle blik op de slapende vader. Door de winkel, waar de straatlantaarn een bleek licht wierp. Voorzichtig de deur open, de klepel van het belletje vastgeklemd zodat het niet rinkelde. En dan naar buiten, onder de bewegende olmen, door het slapende buurtje.
Weg. Weg.
Die nacht sliep ze bij de Naumanns.
De volgende ochtend kwam Van Gulik. Hij beloofde dat ze zo snel mogelijk zouden trouwen – en nam haar meteen mee op reis...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXVII

DE HERFSTFEESTEN VAN HET JAAR NA MOEDERS DOOD VERLIEPEN VAAL EN VREUGDELOOS. Het was een slechte herfst: nat, ruig, met vroeg verregend olmenloof dat als papperige flarden aan de takken hing. De vruchten waren slecht en duur. Hoe anders was het vorig jaar geweest – het laatste gouden najaar van moeders leven. Toen waren de dagen zacht en zonnig geweest, de tafel vol druiven, noten, peren, perziken. Alles had vredig geleken, zelfs al was moeder toen al zwaar ziek.
En nu... nu was moeder dood. Esther weg. Vader zo verouderd en verbitterd dat het leek alsof alleen nog harde woorden over zijn lippen kwamen. Alles was weg. Alle geluk was dood. Vanavond was het Rousj-Hasjono – en de regen sloeg tegen de ramen, de wind gierde door het geteisterde geboomte. Er zouden vruchten zijn, want Jozef kwam over en zo hoorde het, maar vreugde zou er niet zijn. De heilige vreugde van de hoge dagen zou nooit meer terugkeren.
Roosje dacht eraan met een pijn die bijna lichamelijk was, terwijl ze in de sombere keuken druk bezig was. De tranen stroomden. Moeder was dood – over een paar maanden zouden ze het eerste kaddisj voor haar zeggen – en het huis voelde leeg, alsof alles met haar was ingestort. Maar als moeder had moeten meemaken wat er met Esther was gebeurd... Vader had sjiwwe over haar gezeten, zeven dagen op de grond, de krieje in zijn kleren. Roosje huiverde bij de herinnering. En toen die brief kwam van de man met wie Esther was weggegaan – met wie ze nu waarschijnlijk getrouwd was – dat zou moeder misschien nog erger hebben gevonden dan sterven. Nee, moeder was niet te beklagen. Ze had rust.
Maar vader... arme vader. Het was geen wonder dat hij zweeg of uitviel, dat hij nooit meer lachte. Niemand kon hem dat kwalijk nemen. Maar voor Roosje, die de hele dag met hem moest omgaan, alles alleen moest doen en daarvoor alleen maar snauwen kreeg, was het leven zwaar geworden.
Wat was die korte, heerlijke tijd op school snel voorbij geweest. Die ene voorzomer van onbezorgdheid, van wandelen en planten zoeken, van zonnige vooruitzichten. De ruzies thuis, de verdeeldheid – het leek nu niets vergeleken met de rampen die daarna waren gekomen.
En hoe moest het verder als Daniël doorging vader tegen te spreken? Vader behandelde hem als een kind, maar Daan was een man, ouder lijkend dan zijn achttien jaar, en heel knap. Hoe lang zou het bij tegenspreken blijven? Hoe lang zou hij nog meegaan naar sjoel, elke Sjabbes met meer weerzin? Hij was nog nooit wegge-

© 2026

bleven, op één keer na, toen hij te laat thuiskwam. Die avond... vader was als gek tekeer gegaan. Hij had alles geschreeuwd: aap, snotneus, kwajongen.
Daniël had niets teruggezegd. Hij was opgestaan en naar boven gegaan. Vader was hijgend achtergebleven aan de Sjabbestafel, tot hij in slaap was gevallen boven zijn bord koude soep.
Toen was Roosje, die eerst niet durfde, ook naar boven gegaan. Ze had medelijden gehad – schrijnend medelijden – met slapende vader beneden, maar net zo met Daniël. Ze wist niet wat ze moest zeggen; ze spraken zo weinig. Ze had alleen gevraagd of hij beneden kwam eten.
'Nee,' had hij gezegd – net zo kortaf als vader.
Ze wilde al weggaan toen hij ineens, met schorre stem, zei:
'Ik blijf hier niet lang meer... dat zal je zien.'
Die woorden bleven haar achtervolgen. Als ze eraan dacht, werd ze koud van angst. Als Daniël ook wegging – zoals Esther – dan werd vader gek. En zij alleen in huis, moeder dood, Esther weg, Daniël weg... Nee, hij zou het niet doen. Hij zou haar niet alleen laten.
Alles was immers al verloren. Haar toekomst was weg. Nooit zou ze onderwijzeres worden. Truus en Cato van de Normaalschool hadden haar al vergeten. Ze had niemand meer om van te houden, niemand die van haar hield. En dat was haar grootste verlangen: iemand om lief te hebben, een vriendinnetje om mee gearmd naar school te gaan, om mee te praten, te lachen, te spelen.
En dan dacht ze aan Esther. Hoe zou die leven? Getrouwd met een oude rijke man, zeiden sommigen. Niet getrouwd, maar reizend met hem, zeiden anderen. Wat moest dat voor een bestaan zijn? Kon het haar gelukkig maken? Esther had altijd rijk willen zijn, altijd trots gedaan. Nu zouden ze elkaar misschien nooit meer zien.
Als Roosje daaraan dacht, moest ze huilen – niet uit liefde voor Esther, maar uit een vreemd, schrijnend verdriet om het verloren gaan van wat ooit hun gezin was geweest.
En Daniël...
Vanavond was het Rousj-Hasjono. De middag vorderde. Als hij maar kwam. Misschien tegelijk met Jozef. Dat gebeurde zelden. Ze zagen elkaar in Amsterdam bijna nooit; ze leefden in verschillende werelden. En Jozef was ook niet meer de oude vrolijke jongen. Wat hem dwarszat wist ze wel: hij durfde niet met zijn meisje thuis te komen – Rebecca Kapper, Davids zuster. David kwam niet meer bij hen sinds

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vader hem op Sjabbes had zien roken. Rebecca was net zo vrij als David. En Jozef zelf was vrij. Alle jongens op het magazijn waren dat. Je maakte je belachelijk met al die vroomheid, had hij gezegd. Maar vader verdriet doen wilde hij ook niet. En nu zat hij ertussen: Rebecca die engagement wilde, en vader die nooit zou toestemmen.

Nee, er zou geen gezelligheid zijn vanavond. Een ellendige Rousj-Hasjono-avond, erger dan ze ooit had gedacht.

Verleden jaar... ze dacht er steeds aan terwijl ze werkte. Verleden jaar was alles nog warm en gezellig geweest. 's Morgens vroeg was de vrouw van de sjammes gekomen met de honing – de oude Juut met haar grote aarden pot vol goudgele honing en witte raten. Moeder gaf haar altijd een gulden en een kop koffie. Roosje wist nog hoe ze met z'n allen om de pot hadden gestaan, verlangend naar de druipende lepel. Nu was er ook honing – dat moest, het hoorde zo – maar oude Juut was niet geweest. Vader had de Rebbe gevraagd een potje mee te brengen uit Amsterdam.

Als Daniël maar kwam.

Een vage angst knaagde dat hij op een dag weg zou blijven, zoals Esther.

Maar ineens, midden in haar sombere gedachten, voelde ze een schok van vreugde. De winkeldeur ging open. Een vlaag wind en nattigheid kwam binnen – en ze herkende de stemmen van Jozef en Daniël.

2026

XXXIII

In de vroege ochtend van Joum-Kippoer ging Daniël met zijn vader en Jozef naar sjoel. Nu hij weer thuis was, wilde hij geen openlijk verzet tonen. Maar zelfs zonder die overweging zou hij zijn meegegaan: hij hoopte vurig iets terug te vinden van de diepe ontroering uit zijn kinderjaren.

Rousj-Hasjono was een teleurstelling geweest: twee lange, vervelende dagen vol regen, wind, lege gedachten, ruzie en lusteloosheid. Hij had dat toegeschreven aan de treurige thuissituatie, aan moeders afwezigheid die overal leegte liet. Maar zijn hoop was nu gevestigd op Joum-Kippoer, de dag van vasten en vergeving, van boetgebed en bazuingeschal – een dag die in zijn herinnering nog heilig en ongerept was.

Hij had het gevoel dat deze Joum-Kippoer beslissend zou zijn: als ook dit heiligste niets bleek dan een mooie herinnering uit zijn kindertijd, dan zou alles breken. Dan zou hij voorgoed vervreemd zijn.

Ze liepen zwijgend door de stille straten, hun gebedskleden in zijden zakken onder de arm. Daniël dacht met opluchting dat hij in sjoel nog altijd zijn eigen jongensplaats had, niet naast vader en Jozef. Hij zou de hele dag alleen zitten, waakzaam proberen te blijven ondanks het strenge vasten en de benauwde, overvolle sjoel.

Het was kwart voor zes. Wind en zon wisselden elkaar af; de lucht was koel, de straten leeg. Bij de synagoge stond een man met een kar vol geurend fruit. Binnen het hek scheidden mannen en vrouwen zich; de vrouwen gingen in hun beste kleren de trap op naar de galerij achter het traliewerk.

Vader ging voorop, de buitendeur in. De binnendeur sloeg dicht. Veertien uur zouden ze binnen blijven.

De sjoel was gevuld met kaarslicht. De hoge ramen waren met gordijnen afgesloten; geen straaltje daglicht drong binnen. Onder de gewelven bewogen mannen in witte doodskleden geluidloos naar hun plaatsen. De banken waren al vol: mannen, jongens, gebedskleden die werden uitgevouwen, lessenaars die klepten, armen die stijf bewogen in het omslaan van de talles.

Daniël liep achter vader en Jozef door de hele sjoel. De parnassim zaten al op hun bank, de Rebbe stond voor zijn lessenaar, mompelend, zijn lichaam wiegend in ritme met zijn woorden.

In het kleedkamer was het kil en schemerig. Mannen wrongen zich in hun doodskleed, stemmen mompelden, katoen kraakte. Daniël keek naar zijn vader met een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

mengeling van medelijden en afstand. De oude man trok moeizaam het linnen hemd aan – het huwelijksgeschenk van zijn vrouw. Zo zou hij ooit begraven worden. Daniël voelde medelijden, maar zonder liefde. Ze waren hopeloos vervreemd.
Hij ging stil naar zijn plaats, in de achterste bank onder de hoge ramen. Aan de overkant zag hij vader en Jozef bezig met hun gebeden. De sjoel vulde zich verder; vrouwen zaten boven achter het traliewerk, hun hoofden vaag zichtbaar. Daar had zijn moeder gezeten, vroeger. Haar glimlach had hem de zware dag verlicht. Hij keek weg. Zij was er niet meer.
De banken waren vol – een zeldzaamheid, alleen op Joum-Kippoer. De lucht werd al benauwd: zestig mannen, tientallen kaarsen, veertien uur dienst.
Het ochtendgebed bad Daniël niet mee. Hij staarde strak naar de zwarte letters in zijn boek. Voor hem stonden twee jongens te giechelen, achter hem mompelde een oude man rochelend. De Rebbe bad luidop, de gemeente prevelde, bromde, zong halfslachtig mee. Sommigen baden snel, anderen langzaam en plechtig. De sfeer was rommelig, onrustig.
Daniël hield zijn weerzin met moeite in bedwang. Hij wilde nog niet opgeven. Misschien kwam later op de dag de ontroering terug.
De uren kropen voorbij. Van buiten klonken straatgeluiden – een koopman, spelende kinderen. Daniël verlangde naar de milde herfst buiten, naar zon en wind, naar de polder en de verre uitzichten. Maar hij rook alleen kaarsenwalm en de zure lucht van vastende lichamen, gemengd met zoete odeklonje uit de vrouwenafdeling. Hij zag bleke gezichten, zwetende handen, ogen die naar de klok staarden.
De Rebbe las door, de gemeente volgde zonder aandacht. Af en toe glipte iemand naar buiten en kwam opgewekter terug. Dan begon de Thora-voorlezing. Boeken werden verwisseld, mannen bladerden, keken naar de parnassim. De sjammes liep naar voren om de eerste mitswe aan te kondigen – een eer die men kon kopen.
Daniël had als kind genoten van die veiling, later had hij zich eraan geërgerd. Nu voelde hij alleen bitterheid. De man die de eerste eer kreeg, was een van de *vrijen*, iemand die alleen op Joum-Kippoer kwam. De gemeente mompelde afkeurend.
De man, keurig gekapt, met lorgnet, stond belachelijk in zijn doodskleed. Hij opende de Arke, de zeven rijk versierde rollen werden zichtbaar. Daniël keek rond: niemand was werkelijk ontroerd. Iedereen was bezig met raden wie de volgende eer zou krijgen, hoeveel geld er gegeven zou worden, hoeveel zegeningen er zouden worden gekocht.

© 2026

Niemand dacht aan boete, aan berouw, aan vergeving.
Daniël voelde bitterheid en zelfverwijt. Waarom zag hij alleen het lelijke? Waarom kon hij niet meer voelen wat hij vroeger voelde? Vorig jaar nog had hij ontroering gevoeld bij het slaan op de borst, bij het zien van de mannen in doodskleed. Nu zag hij alleen het banale, het ontwijdende.
Hij zag twee jongens elkaar kietelen met de draden van hun talles. Hij zag Roje Manus lonken naar Bekkie boven. Hij hoorde gefluister, gekibbel, gegraai naar eerbewijzen. Hij haatte het – en zichzelf niet minder.
Toen ving hij Jozefs blik. Zijn broer glimlachte guitig, stak zeven vingers op – nog zeven uur – en maakte een gebaar van honger en lekker eten. Daniël boog snel zijn hoofd.
En toen, plotseling, stond zijn besluit vast.
Hij ging weg.
Weg uit deze benauwde, stinkende sjoel.
Hij zou naar huis gaan, vader opwachten en alles zeggen. Alles breken. Afrekenen met sleur en vormendienst. Hij wist nu zeker dat hier voor hem niets moois meer te vinden was. Hij had het eerlijk geprobeerd. Maar hij kon niet anders dan zien wat hij zag: leegte, banaliteit, vervreemding.
Hij vouwde zijn talles op met trillende vingers. Hij voelde de blikken van vader en Jozef – angstig, toornig – maar hij keek niet op. Hij stopte talles en boek in de blauwe zak, het Bar mitswa-geschenk van zijn moeder. Zijn buren fluisterden verontwaardigd, stootten elkaar aan. De hele bank raakte in beroering. De sjammes keek op, de parnassim ook. De sjoel werd plotseling doodstil.
De kaarsen brandden roerloos. De Rebbe's stem galmde door de stilte. Daniël voelde vaders pijn – en toch moest hij gaan.
Met gebogen hoofd, bloedrood van schaamte en vastberadenheid, wrong hij zich langs de wijkende, mompelende mannen naar de deur. De toorn van de gemeente drukte zwaar op hem. De deur knarste luid in de stilte. Hij ging het schemerige portaal door, greep de buitendeur – en zag buiten de zon, de bomen, de straat, de wereld in septemberlicht.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXIX

Daniël kwam thuis, somber en bedrukt. Achter het neergelaten winkelgordijn hing een zoete, muffe lucht van nieuwe voering en bombazijn. Het was schemerig. De deur naar de huiskamer stond half open; op het witte tafelkleed lag een vreemd geel licht, een mengeling van middagzon door het raam en de brandende lamp aan het plafond. De lange, tweepuntige vlam stond stil in het glazen kooitje, machteloos naast de sterke zonnestraal. Alleen op het tafelkleed mengden de twee lichten zich tot een schrille gele glans. – De klok tikte en sloeg drie uur.

Met honger en zenuwspanning bonzend achter zijn voorhoofd ging Daniël zitten, het hoofd in de handen. Het voelde vreemd en beklemmend om hier alleen te zitten op deze heilige dag, terwijl iedereen in sjoel was. Ook Roosje. Nog een paar uur, dan zou zij thuiskomen om alles klaar te maken voor het maaltijdje dat de vasten zou breken. Vroeger had moeder dat gedaan. Hij herinnerde zich hoe hij als kleine jongen op haar had gewacht bij de sjoel, hoe hij aan haar hand naar huis was gelopen, veilig en warm. Hoe hij stil had toegekeken terwijl zij de tafel dekte, krentenbrood sneed, eieren klopte voor vaders koffie, beschuiten smeerde, suiker in de kopjes lepelde – altijd zorgzaam, altijd bedacht dat niemand zou hoeven wachten.

Wat was Joum-Kippoer toen heilig geweest. Wat was de avond blij geweest.

De herinnering deed pijn. Het zou nooit meer terugkomen. Het was dood – voor hem alleen, maar toch dood. En dat besef walgde hem.

Zijn hoofd klopte. Zijn gedachten woelden door elkaar. Maar hij voelde geen wroeging. Hij had niet lichtzinnig gehandeld. Hij had nooit gespot. Hij had de vasten niet onderbroken uit honger. Hij zou niet eten voor de tijd verstreken was; hij wilde zijn vader kunnen aankijken zonder schuld.

Hij voelde geen angst. Hij wist dat hij eerlijk was geweest – nu en in de jaren van zijn innerlijke strijd. Vandaag was zijn dag van beslissing geweest, zijn dag van afrekening. Hij had al lang geweten dat dit moment zou komen. Jaren had hij de verschrompeling en ontaarding om zich heen gevoeld: de vormendienst, de slaafse rituelen, de verwarde symbolen, de oude reinheidswetten die tot goddelijke geboden waren verheven. Wie wist nog waarom hij deed wat hij deed?

Hij eerde zijn afkomst, zijn overgrootvader Akiba, zijn volk, zijn moeder.

Hij nam zich opnieuw voor elk jaar op haar sterfdag Kaddisj te zeggen – stil, zonder sjoel, zonder ophef.

© 2026

Maar blijven in een dode ritus, tussen onverschillige mensen – dat kon hij niet meer. Hij had het verbond verbroken. Onherstelbaar.
De uren gleden voorbij. Het zonlicht verzwakte, de lamp won terrein. Buiten zakte de schemering over de tuinen en de sloot. Daniël had even geslapen, zijn hoofd op de tafel. Toen hij wakker werd, bleef hij loom zitten, flauw van honger, misselijk van hoofdpijn.
Hij vastte nog steeds – om verantwoord te zijn – maar waartoe?
In sjoel zouden ze nu bijna bezwijken van benauwdheid. Boas zou vast weer half flauw naar huis zijn gegaan. In de vrouwenafdeling zouden er zeker weer meisjes zijn flauwgevallen. En waartoe? Waarom dat samenhokken in een bedompte ruimte, zonder licht en lucht, waarom die zelfgekozen marteling?
Tegen de avond schrok hij op. De winkeldeur bonkte open, maar niemand kwam binnen. Vast een kwajongen. Hij sloot de deur en bleef staan. Roosje kon elk moment thuiskomen om het maaltijdje klaar te zetten. En ineens voelde hij een golf van deernis voor haar – het kind dat zoveel had geleden, dat zo schuw en stil was geworden onder vaders woede en de dagelijkse spanning. Ze was magerder, bleker, maar ook mooier geworden.
Zij had het zwaarste lot van hen allemaal.
Jozef leefde vrij en vrolijk in Amsterdam, met zijn Joodse vrienden en vriendinnen, zijn toneelclub, zijn cafés. Hij deed zijn werk goed, kreeg opslag, had een fiets gekocht en maakte op Sjabbes tochten met zijn clubje. Hij had Daniël eens uitgelachen toen die vroeg of hij vader niet moest vertellen dat hij de regels overtrad. Waarom zou hij? Hij vastte op Joum-Kippoer, zei Kaddisj voor moeder, kwam op Rousj-Hasjono één keer naar de vroege sjoel. Voor de rest ging hij zijn gang. Vader hoefde dat niet te weten.
Daniël had hem even benijd – maar wist dat hij zelf nooit zo zou kunnen leven.
En Roosje? Wat ging er in haar om? Vroeger had ze hem geërgerd met haar gebrek aan trots, haar smeken om mee te mogen spelen met kinderen die haar minachtten. Maar hij had altijd meer om haar gegeven dan om Esther. En nu wist hij dat Roosjes behoefte aan liefde en erbij horen sterker was geweest dan haar trots. Esther, met haar nuffigheid en uit de hoogte doen tegen de buurtkinderen, was nooit echt arrogant geweest. Aan Esther dacht hij nog maar zelden. Vader had haar verdwijnen aanvaard als een beschikking van boven. Hij had gerouwd als om een dode en daarna nooit meer haar naam genoemd. Misschien was dat het beste.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Esther had geweten wat ze deed. Ze zou altijd die weg zijn opgegaan.
Voor haar voelde Daniël nu alleen minachting, afkeer – en een beetje medelijden.
De schemering werd donker. De lamp won het van het daglicht. Daniël stond op en sloot de gordijnen. De dag was bijna om. De vasten bijna voorbij. Zijn hoofd bonsde. Hij voelde zich misselijk. Hij verlangde alleen naar koffie.
Toen ging de deur open. Roosje kwam binnen, haastig, nat van de regen. Ze was verrast hem te zien, maar niet bang – ze dacht dat hij onwel was geworden in sjoel.
'Kon je het niet uithouden?' vroeg ze zacht. 'Bij mij scheelde het ook niet veel. Daarboven was het nog erger.' Ze keek naar de klok. 'Wat ben ik laat! Neem je armen eens van tafel, Daan, dan kan ik dekken. Om kwart over zeven is het nacht, dan mag ik koffiewater opzetten. Jij krijgt het eerste kopje. Ben je al lang thuis?'
'Sinds drie uur.'
Roosje schrok.
'Sinds drie uur? Dan heb je het ook gauw opgegeven.'
Daniël voelde zijn gezicht koud worden.
'Ik heb het niet opgegeven,' zei hij. 'Ik ben weggegaan omdat... omdat ik het niet langer kon aanzien. Ik hoor daar niet meer. Ik word er akelig van. Het staat me tegen.'
'O... Daan...' zei Roosje, haar gezicht bleek van schrik.
'Het ligt misschien aan mij,' zei hij. 'Misschien ben ik te nuchter... of te...' Hij zocht naar woorden, maar schudde toen fel zijn hoofd. 'Nee. Dat is het niet. Ik bén niet nuchter. Ik weet dat het aan andere dingen ligt. Dit alleen degouteert me. Ik kan er niet meer tegen.'
'Dat vasten... al die mensen die naar de klok kijken... die stank... die komedie van oproepen en geld...'
'St!' fluisterde Roosje angstig.
Ze zwegen. Roosje dekte de tafel, haar handen trillend, haar adem gejaagd. Daniël keek naar haar en voelde haar angst in zichzelf opkomen. De angst voor vader. De angst voor wat er zou gebeuren als hij thuiskwam.
De minuten kropen voorbij. De klok tikte luid in de stilte. Roosje werkte door, precies en zorgzaam zoals moeder vroeger, maar met tranen in haar keel en machteloosheid in haar leden.
Toen kwam vader thuis.
Ze stonden tegenover elkaar – vader en zoon – en zwegen. Roosje stond achter hen,

© 2026

tegen het kastje geleund, de handen krampachtig ineengeklemd, de ogen wijd van angst. Jozef liep zenuwachtig heen en weer en ging toen zitten, bleek en bedrukt.
De tafel stond gedekt, het verzoeningsmaal wachtte, maar niemand dacht eraan te eten. Ze zwegen omdat er niets te vragen en niets te zeggen was. De daad was duidelijk. Het antwoord ook.
Daniël voelde een golf van deernis toen hij vaders bleke, vergramde gezicht zag. Een bijna-berouw. En hij voelde ook – onverwacht – de oude zoon-liefde, warm en pijnlijk. Maar hij kon geen woorden van liefde of berouw spreken. Die zouden geen weerklank vinden.
Vader keek rond met zijn donkere, dreigende ogen. Roosje kromp ineen. Het leek alsof hij iets zocht om mee te slaan. Maar toen leek zijn woede iets te zakken, genoeg om te spreken.
'In vroeger jaren... zouden ze jóu... jóu gestenigd hebben.'
Daniël antwoordde niet. Zijn blik zonk neer. De woorden deden hem huiveren. En hij voelde een nieuwe angst: dat vader hem zou vervloeken.
Maar toen klonk een geluid: Roosje, die het niet meer kon verdragen, stortte snikkend neer tegen de kast.
Jozef sprong op. Zijn gezicht grauw van woede.
'Jouw schuld... jouw schuld... allemaal jouw schuld,' beet hij Daniël toe.
Daniël voelde het alsof hij werkelijk gestenigd werd – door zijn hele gezin.
Vader richtte zich op. Zijn hand wees naar de deur. Zijn stem was schor, gebroken van woede.
'Vort jij... vórt jij... weg... en nóóit meer in mijn huis terug.'
Daniël liep de lamplichte kamer uit, langs zijn bevende vader en diens geheven arm, het duister en de onzekerheid tegemoet.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXX

ER ZOU EEN GROTE POERIEMPARTIJ WORDEN GEGEVEN BIJ OOM MANUEL EN TANTE LENA.

Ze waren net verhuisd uit hun bovenwoning in de nieuwe stad – ooit Lena's trots – naar een groter huis, op haar aandringen. De meisjes hadden al lang gezeurd: het popperige bovenhuisje was niet chic genoeg. Voor moeder was het anders; na jaren in haar vaders voddenzaak op het Rapenburg voelde de ruime etage aan de Amstel als een paleis. Maar de dochters trokken hun neus op voor de steile trap, de smalle gang, de ene zitkamer en de afgeschotte zolderkamertjes.

Hoe konden ze Max en Pim – hun vrijers, oorspronkelijk Meijer en Benjamin – daar nog langer ontvangen? Bah. Als die jongens op Sjabbesmiddag kwamen, roken ze alles wat er in de keuken werd gekookt, en ze konden de brutale christenmeid haar gojse liedjes horen zingen. Zo ging het niet.

En dus verhuisde ze. Vader verdiende genoeg, waarvoor zou hij sparen? Saar en Bets zouden trouwen met verdienende mannen. Max en Pim zaten in het diamantvak en verdienden goed. Je moest ze zien op Sjabbesmiddag: fijne pakken, ringen, sigaren met bandjes, zijden dassen. – Wie had dat gedacht toen ze als veertienjarige gazzertjes begonnen, klein en schlemielig? Toen hoefden ze niet om hen te komen.

En Leonnetje? Voor hem hoefde vader ook niet te sparen. Hij was negentien, had eindexamen gedaan en was student. Dokter of advocaat zou hij worden. Geen armoe-studentje, geen kale gattes zoals neef Daniël. Hij studeerde royaal, zoals vader het kon betalen. Hij was corpsstudent, met muts en sjerp – tot jaloezie van Max en Pim. In het nieuwe huis had hij een eigen kamer gekregen voor zijn boeken en zijn vrienden.

Daarom moesten ze verhuizen, vonden ze allemaal. Leon moest zijn chique vrienden kunnen ontvangen. Eigenlijk had hij op kamers willen wonen, maar vader – die meestal alles goed vond als hij thuiskwam uit zijn beddenmagazijn, moe en blij als ze hem met rust lieten – had zich verzet. Geen vroegrijpe onafhankelijkheid.

Tot zijn meerderjarigheid bleef Leon thuis.

Er waren dat eerste jaar niet veel vrienden gekomen. Meestal alleen de jonge Isaacs, een pienter Joodje uit een straatarme familie dat uit een fonds studeerde. Leon nam goedgunstig zijn dictaten over in ruil voor sigaren, bier, koffie met taart en de schijn van begeerde kameraadschap. De meisjes moesten niets van Isaacs hebben. Pim en Max maakten graag grapjes over hem, pronkten met hun centen en hun dure kleren, geprikkeld door zijn jaloersheid.

© 2026

Moeder – vijftig, bleek, hijgerig en opgedirkt – ergerde zich eraan dat Leon geen betere vrienden had. Het stak haar dat neef Daniël, de schooier in zijn kale pak, door de besten van zijn college werd gezocht. Hij drong zich niet op, dat moest Leon toegeven. Hij ging zijn eigen weg. De anderen zochten hem. Waarom? Leon sprak nooit met hem – Daniël had zijn vader verlaten en met zijn geloof gebroken, een schande voor het Jodendom, had de Rebbe gezegd – maar hij bespiedde hem van een afstand en benijdde hem, ondanks zijn sjofele kleren en armoede.
Leon had minder vertrouwen dan moeder en de zusters in de aantrekkingskracht van het nieuwe huis. Soms vervloekte hij het student-zijn dat zijn moeders eerzucht hem had opgedrongen. De studie viel hem zwaar. Hij benijdde Max en Pim, die gezelligheid hadden en aanzien genoten. Hij benijdde zelfs Jozef, Daniëls broer, die vaak bij hen kwam en lollig vertelde over het magazijn en zijn meisje. Maar meestal voelde Leon toch zijn overwicht, zijn aanzienlijke stand als een voorrecht. Dan dacht hij dat moeder en de zusters gelijk hadden: de vrienden zouden wel komen, nu ze in de deftige Sarphatistraat woonden.
Het huis zou worden ingewijd met een Poeriemfuif. In het vorige huis was dat nog ouderwets gegaan: een Rebbe, vaders vrienden, lofspreuk en zegen, koffie en bolus. Dat was de oude manier. Rubenssohn had graag op diezelfde wijze het nieuwe huis ingewijd. Al dat moderne stond hem tegen. Dat zijn jongen student was – goed. Dat zijn meisjes vrijers hadden – ook goed, al had hij het niet op die Max en Pim. Hij had ze gekend als gazzertjes met vette jassen en afgetrapte schoenen, en nu schaamden ze zich voor hun Joodse namen.
Het was niet nodig en niet goed om meteen zo royaal te beginnen. Beter eerst tobben voor de boterham – dat hield de ruzie uit de deur. Al die overdaad stond hem tegen. Saar en Bets droegen bijna niets anders dan zijde en fluweel. God zou het hem vergeven – het waren zijn eigen kinderen – maar met al hun zijde en fluweel bleven ze toch mies. In haar zwarte merinosjasje was hun moeder vroeger een veel mooiere meid geweest.
Dat ze verhuisd waren – goed. Het kon geen kwaad dat de mensen zagen dat je centen had. Maar hij voorzag dat er nog meer drukte zou komen, nog minder rust dan in het oude huis. Een kamertje voor hem was er niet overgebleven; Lena en de meisjes hadden allang bepaald hoe de ruimte verdeeld werd. Leons kamer had hij kunnen krijgen als hij Leon had laten uitwonen. Maar nee. Zijn jongen was geen Daniël Lehren, geen genie – God zij geprezen. Hij was een beste, kalme jongen, een beet-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

je lui, omdat hij wist dat zijn vader geld had. Zo moest hij blijven. Wie wist wat er van hem werd als hij alleen ging wonen? Een bandeloze snotaap als Daniël, of een vuilpoes als David Kapper.
En die Poeriempartij – in godsnaam dan maar. Als het hem verveelde, ging hij vroeg naar bed. En zonder lernen het nieuwe huis betrekken – ook dat dan maar. Kon hij de Rebbe nog wel vragen, terwijl hij merkte dat moeder het niet meer zo nauw nam met koosjer? Dat er sluikse overtredingen gebeurden, al kwam er geen verboden eten in huis en werden de hoogtijden nog gevierd?
Saar en Bets verheugden zich intussen op de partij. Ze wilden dat moeder eens flink zou uithalen. Ze hadden het toch breed? Moeder wilde wel, maar ze zat te vast aan het geld om niet te pingelen en zuur te kijken bij elke buitensporigheid. Een souper van Wertheimer – koosjer én fijn, maar duur. Waarom niet gewoon van Nathans?
Ze bespraken het op een trieste middag eind maart, in de nieuw gemeubelde achterkamer met uitzicht op de kale tuin. Ze zaten daar alle drie, bleek en pafferig in het late licht: moeder in zwarte zijde, de dochters opgedirkt in kleurige japonnen met overdadige garnituren, de boezems opgeperst, de tailles ingesnoerd.
Bets nam het woord.
‘Niet van Nathans,’ snauwde ze. ‘Ik lust Nathans niet. Pim ook niet. Nathans is geen fijne kok. Alles is te zwaar, te zoet, echt Jiddisj.’
‘Ik lust Nathans óók niet,’ zei Saar. ‘Waarom niet van Wertheimer? Voor dat kleine verschil? Pim en Max zijn gewend aan fijn eten – bij Riche, bij Van Laar…’
Moeder viel haar in de rede, geïrriteerd:
‘Moet je mij vertellen waar die jongens eten? Wat ik niet weet, deert me niet. Maar vertel het me niet ronduit. Je vader moest erachter komen!’
Saar keek beduusd, maar Bets kapte het af.
‘Van Wertheimer dus,’ besliste ze. ‘Koosjer én fijn. Maar wat nemen we?’
‘Broodjes met pekelvlees… en tong… en zuur… en compote… en een lekkere mergtaart…’
De meisjes schaterden.
‘Houd op, moeder,’ gierde Bets. ‘Wat denkt u van ons? Van Max en Pim? Broodjes met pekelvlees! Dat kregen we vroeger bij de gewre. Zonder boter nog wel!’
‘Kan ik er boter op doen?’ verdedigde moeder zich. ‘Mag ik dat? Boter en vlees is niet koosjer.’
‘Dan geen broodjes,’ zei Saar. ‘Dan een warm souper.’

© 2026

‘Kost me schatten! En je vader wil het niet!’
‘Jawél,’ zei Saar. ‘U neemt soep, pasteitjes, kip, een taart – goed, een mergtaart, omdat u die lekker vindt. Het is niet fijn, het is Jiddisj, en Pim en Max houden niet van Jiddisje kost, maar ú krijgt uw mergtaart.’
‘Praat zelf maar met je vader,’ zuchtte moeder. ‘Ik dank voor zijn bui.’
Maar het idee van zo’n rijk souper trok haar aan. Ze had nog een voorstel:
‘Als jullie nou eens zelf kookten? We hebben een ruime keuken. Geesje is flink. We kunnen een kookster nemen.’
‘Voor ónze Poeriem? De hele dag in de keuken? Dank u,’ snauwden de meisjes. ‘Moeten we niet op tijd kleden? Moeten we voor schandaal lopen als Pim en Max komen? Of in ons goede goed in de keuken staan?’
Moeder gaf zich gewonnen. En inwendig genoot ze van de gedachte dat ze het kon – en nu wilde ze het ook – een souper van Wertheimer, een fijn warm souper, voor twintig man. Want zoveel zouden er wel komen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXXI

Jozef had ook een uitnodiging gekregen – voor hem én voor Rebecca, zijn meisje, de zus van zijn vriend David Kapper. Toen hij thuiskwam van het magazijn vond hij een briefje van Leon bij zijn kosthuis. In zijn nopjes ging hij na het eten meteen op pad om het Rebecca te vertellen.

Haar ouders hadden een banketbakkerij in de Weesperstraat en woonden boven de winkel, in de etage achter de achterkamer.

Die avond hing er een vrolijke drukte in de straten van het Jodenkwartier. Poeriem naderde; je voelde het in de lucht. Gelach van meisjes die door jongens werden achternagezeten, het krijsen van spelende kinderen, het geschuifel van voeten over het natte asfalt. Bij de banketbakkers lagen de koeken hoog opgestapeld: maanzaad, gevulde koeken, koeken met snippers. Bij de poelier hingen rijen panklare kippen en eenden. Uit de stegen wriemelden mensen, pratend, roepend, lachend tussen de fakkelverlichte fruit- en viskarren. Het was rumoerig, levendig, warm.

Jozef voelde zich thuis in die drukte. Hoe had hij zich gehecht aan deze buurt, waar hij al jaren werkte en woonde. Hij wilde er eigenlijk niet weg – maar na zijn huwelijk zou het toch moeten. Rebecca had haar oog al laten vallen op een knus bovenhuisje in de Nieuwe Stad, net als dat van oom Manuel en tante Lena. Zij voelde zich daar thuis, bijna als familie. En Jozef vond het best; hij kon haar zijn vaders huis toch niet aanbieden.

Nu ze zo vaak bij oom Manuel kwamen, was het geruzie over vader – met haar, met haar broer, met haar ouders – tenminste voorbij. Oom Manuel werd langzaam een aanzienlijk man en verving voor Rebecca's familie steeds meer de bijna vergeten vader van Jozef.

Maar niet voor Jozef. Meer dan hij liet merken, kwelde hem vaders koppige weerstand. Soms voelde hij een schrijnend verlangen naar het oude huis, naar de stille vreugde van vroeger. Hij was nu een echte Amsterdammer, ingeburgerd en tevreden, maar telkens als de trein hem terugbracht naar het dorp, als hij 's avonds het donkere stationsweggetje afliep, waar niemand liep en de wind door de bomen klaagde, voelde hij hoe diep hij nog altijd aan het oude buurtje gehecht was.

Vader woonde nog in het huisje achter de winkel, waar ze vroeger met z'n allen hadden geleefd. Nu zat hij er alleen, wantrouwig, mopperig, vergramd, met Roosje die het huishouden deed. Soms kwam Jozef er nog 's avonds, maar nooit meer zoals vroeger – van vrijdagmiddag tot zondagmorgen. Ook de feestdagen bracht hij nu

© 2026

in Amsterdam door, bij Rebecca's ouders, in de mooie kamer boven de bakkerij. Daar werd gegeten, gelachen, voorgedragen, piano gespeeld – Rebecca had een fijne opvoeding gehad – en tot laat in de nacht zat de kamer vol mensen.
Jozef hield van die gezelligheid, maar juist dan dacht hij vaak terug aan de feesten thuis, toen moeder nog leefde. Feesten zonder overdaad, zonder muziek en luidruchtigheid, maar inniger, stiller, veel meer echt Jomtof. En dan voelde hij dat er bij een feestdag toch iets hoorde – al wist hij niet precies wat – dat verder ging dan eten, drinken en mooie kleren.
Maar hij was een moderne jongen, nietwaar? Elke Sjabbes naar sjoel – daar had hij een broer aan dood – en op die dag stak hij zonder bezwaar zijn sigaartje op en fietste of tramde hij, zoals het uitkwam. Dat hadden ze vader natuurlijk ingefluisterd, en vader kon het niet verdragen. Dus kreeg hij vaak gemopper te horen als hij thuiskwam. Hij bedankte voor ruzie in zijn vrije tijd en bleef liever weg.
Hij liep nu de bakkerswinkel binnen, waar het vol was met klanten. Op de toonbank lagen zwarte bakplaten vol glimmende koeken en taarten. De knechts maakten grapjes, wogen en telden. De klanten – huismoeders met sjaals en tulle mutsjes – praatten met elkaar, langzaam, glimlachend, genietend van de zoete lucht onder de heldere lampen.
Jozef wrong zich ertussen door en ging via de glazen deur naar de achterkamer. Rebecca zat aan tafel met haar moeder en een jong broertje dat huiswerk maakte. David lag in een hoek, in hemdsmouwen, de krant lezend. Ze keken op toen Jozef binnenkwam – zo vroeg hadden ze hem niet verwacht.
'Ik heb wat bijzonders,' zei Jozef vrolijk. 'Een invitatie voor een Poeriempartij bij oom Manuel.' Hij gaf Rebecca het briefje.
Het meisje glunderde. Jozef sloeg zijn arm om haar heen en las mee.
'Nou? Fijn, hè?'
'Ik trek mijn beige japon aan,' zei ze meteen, met een plotselinge blos.
'Ze trekt d'r beige aan,' hoonde David vanuit zijn hoek, met zijn zware stem. Hij schoot in zijn jasje en liep naar de deur.
'Moet je er weer uit?' snauwde zijn moeder. Tegen Jozef klaagde ze dat David elke avond het huis uitging en zijn geld – en meer dan zijn geld – aan meiden besteedde. Jozef begreep haar wel.
David stond verveeld bij de deur te dralen. Al dat geklets van moeder. Zoenen, vrijen, hossen met meiden in cafés, in de Pan, op straat – dat was zijn plezier. Ieder-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een had zijn eigen ding: vader slapen en de hele dag laajenen, moeder eten en roddelen, Rebecca mooie japonnen en kletsen met Jozef, Jozef zelf... en hij, David, had zijn lol. Wat kletste moeder toch. Hij wist wel dat Jozef degelijker was, fatsoenlijker ook. Maar trouwen kon altijd nog. Hij zou nooit met een snol of een christenmeid aankomen – evenmin als Jozef. Maar plezier wilde hij, en wat was daar mis mee?
Hij liep met een bot 'goeienavond' de deur uit – hij hoorde zijn vader uit de bakkerij komen en die ontweek hij liever. Het standje kwam later wel.
Jozef bleef nog even en at later op de avond een boterham met gerookte zalm mee. Vader Kapper trakteerde – Poeriem bracht geld in, en als het kon, moest je niet schriel zijn. De winkel was al donker toen Jozef wegging. Rebecca bracht hem naar de deur. Ze praatten nog wat, rustig, en kusten elkaar op de stoep.
Opgeruimd liep hij door de stille straten naar zijn kosthuis terug. Hij voelde zich volmaakt gelukkig in zijn zorgeloze bestaan, zijn veilige toekomst en zijn rustige verkering met zijn frisse, lieve meisje.

©

2026

XXXII

Meer dan twintig mensen zaten in de salon. De suitedeuren stonden open en in de eetkamer was het souper al gedekt. Het was Poeriem, maar niemand vierde de herinnering aan de redding uit Hamans snoodheid. De Megilla, met haar verhaal van moed en toewijding, werd niet gelezen. Misschien lag ze ergens in een kast – of was ze bij de verhuizing achtergebleven.
Het was Poeriem, en de kamers straalden van licht. De tafels waren overladen, de vrouwen behangen met smakeloze sieraden, de mannen rookten sigaren-met-bandjes en maakten grove grappen. Ze slurpten, snoepten en verheugden zich op het souper – omdat het Poeriem was. Meer niet.
Jozef kwam als laatste binnen, met Rebecca. Hij voelde zich tegelijk vereerd en verlegen. Vereerd om zijn meisje, dat nu verkeerde tussen mensen die rijker en deftiger waren dan zij. Maar zelf voelde hij zich ongemakkelijk in de Poeriempret. Plotseling dacht hij aan zijn vader, die nu in het oude huisje zat met Roosje. Hij herinnerde zich een Poeriem van jaren geleden, toen de Rebbe de Megilla had gelezen – de avond waarop voor het eerst over zijn vertrek naar Amsterdam was gesproken. Moeder leefde nog. Alles was toen vredig geweest.
Hij soesde even weg.
Maar Saar – nog steeds koket, zelfs na haar verloving – glimlachte naar hem. Ze had hem graag genomen, als hij haar had gevraagd. Ze vroeg hem haar theekopje aan te reiken en goed toe te tasten van het lekkers. Ze zat in haar gele zijden japon met zilvergalon, naast Pim: een dikke, fatterige jongen in een te nieuw grijs pak, te glanzende lakschoenen en een schreeuwerige rode das. Zijn vette kop met zwart haar en dikke lippen stak benauwd boven zijn boord uit.

Max, naast Bets, was schriel en rossig. Hij droeg een laag boord om de rode puistjes in zijn hals te verbergen. Op zijn kromme neus blonk een modern lorgnetje. Hij treiterde Isaacs door hem luid te vragen naar diens neef Bennie van de Nieuwmarkt. Isaacs deed alsof hij niets hoorde en legde Leon ijverig uit wat die gisteren op college had gemist. Hij sprak snel en vlot, blij dat hij Leon weer van dienst kon zijn, trots op zijn overwicht. Leon luisterde zonder veel te begrijpen en keek telkens naar zijn vader, bang dat die zou merken dat hij de helft van de colleges had verslapen. Hij was opgelucht toen Isaacs zweeg en zich op zijn thee stortte, gulzig snoepend en loerend op kansen om iets in zijn zak te moffelen voor zijn zusjes.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Toen hoorde Jozef ineens Daniëls naam.
Max vertelde luid dat hij Daniël die middag uit de Volksgaarkeuken had zien komen, met een paar vrienden.
'Van die mesjoggene vissen – jullie weet wel, die rooie piegems, met flabberdassen en baardjes. Allemaal gojsche jongens, en hij de enige Jid! Op Poeriem nog wel!'
Zijn kop werd rood van verontwaardiging.
'Jouw vader beleeft veel plezier aan zijn kinderen,' sneerde Pim naar Jozef.
Oom Manuel – die verder alleen maar snoepte en suf voor zich uit keek – maande Pim tot rust. Op Poeriemavond hoorde geen ruzie.
Maar Pim trok zich er niets van aan.
'Hoe komt dat mesjogge gedoe eigenlijk in jouw familie?' grinnikte hij. 'Van vaderskant of van moederskant?'
'Kom nou,' viel tante Lena in, 'laat Jozef met rust. Is het zijn schuld dat zijn broer en zuster slecht zijn geworden? Hij doet zijn best. Wat hebben jullie dan op hem te zeggen?'
Jozef voelde de drift in zich opkomen. Hij hield zich in. Kort geleden had hij Daniel nog gesproken. Daniël was niet slecht. Wat hij had gedaan was waanzin – maar iedereen moest zijn eigen weg kiezen.
Wat waren zij dan voor bijzonders, die opscheppers, die diamantjongens met hun praatjes en hun centen? Hij zou ze nog wel eens zeggen dat het geschimp op zijn broer moest ophouden. En anders bleef hij wel weg uit oom Manuels huis.
Daniël had verkeerd gehandeld tegen vader. De dagen na Joum-Kippoer waren verschrikkelijk geweest. Er was die avond niets gegeten, ondanks de vasten. Roosje was naar bed gebracht, de dokter was gekomen. Jozef had gedacht dat vader gek zou worden. Hij was een paar dagen gebleven, maar moest terug naar zijn werk. Roosje had hem vastgehouden, huilend, bang voor vader, bang voor zijn drift. Maar hij kon niet blijven. Ze moest schrijven of telegraferen als er iets gebeurde.
Het was niet nodig geweest. Na een paar dagen was vader gekalmeerd – zelfs stiller dan voorheen. Zo stil dat Roosje zijn oude gemopper bijna miste. Ze had Jozef verteld hoe beklemmend dat zwijgen was, hoe zwaar het leven met vader haar viel, en hoe ze Daniël miste.
Het knaagde aan Jozef dat hij niet vaker naar huis ging om haar te troosten. Maar vader hoorde nauwelijks wat hij zei, bemoeide zich nergens meer mee. Moos Meijer

© 2026

deed de winkel – hij was nu compagnon. En Jozef kreeg steeds ruzie met Rebecca als hij naar huis ging. Hij durfde vader ook niet vertellen over zijn verloving. Hij wilde de oude man geen nieuw verdriet aandoen.
Zo kwam hij zelden thuis. En Daniël zag hij bijna nooit. Jozef leefde in zijn Jodenbuurt, met zijn meisje, zijn werk, zijn vrienden. Daniël kwam daar nooit. Hij woonde ergens in de Pijp, met Hein Bonten en nog een paar studenten. Hij had het niet breed, gaf lessen, en ze hielpen elkaar.
Daniël had verkeerd gehandeld – ja. Maar moesten die stomkoppen van Pim en Max daarom op hem schimpen? Hem socialist noemen en nog erger? Geen woord van waar. Daniël had het zelf gezegd: hij was geen socialist. Hij was niets. Hij dacht alleen aan zijn studie en aan de lessen waarmee hij zijn brood verdiende. En al was hij socialist geweest – wat dan nog? Iedereen moest doen wat hij wilde, als hij maar fatsoenlijk bleef.
Rebecca stootte hem aan. Hij moest niet zitten suffen. Saar ging piano spelen – nu werd het gezellig. De theeboel was weg, er kwam wijn en taart.
Jozef keek op, versuft. Onder de lampen glommen de gezichten van hitte en jolligheid. Oom Manuel praatte ongewoon levendig met oude Arons over kapok en Engelse ledikanten. Tante, hijgerig in haar zwarte japon vol gitten, probeerde stilte te krijgen voor Saars pianospel – haar trots.
Maar Max en Pim fluisterden onophoudelijk schuine grapjes. Leonnetje stond giechelend achter Pims stoel. De drie koppen bogen telkens naar elkaar toe, fluisterden, en barstten dan in vettig gelach uit. Tante schaamde zich bijna. Saar stond al bij de piano, bits en beledigd. Als ze niet ophielden, speelde ze niet.
Eindelijk, een beetje beschaamd, hielden ze op. Ze veegden hun voorhoofden af, deden alsof ze luisterden. Leonnetje ging op vaders boze wenk terug naar zijn stoel. Saar ging zitten, schikte met veel geritsel haar zijden rokken – en speelde Chopin.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXXIII

DOODMOE, UITGEPUT VAN SCHRIK, WROEGING EN KNAGENDE HONGER KWAM DANIËL LAAT OP DE AVOND BIJ HEIN AAN. Hein zat alleen te werken onder de lamp. Daniël moet er ellendig hebben uitgezien, want Hein sprong verschrikt op. Maar al snel kwam Daniël tot rust in de vertrouwde kamer. Hij at wat, en vertelde toen alles. Hein luisterde rustig en zei daarna, met zijn kalme glimlach:
'Ik heb het al lang geweten... en nu blijf je maar hier.'
Daniël had moeten slikken om die woorden. Hier zou hij voortaan een thuis hebben: steun, vriendschap, een plek om te rusten, iemand die hem begreep.
Maar hij leed onder het leed van zijn vader – feller dan hij had verwacht. De toornige woorden brandden in hem. In de eerste dagen bij Hein was hij schuw en stil. Hoorde hij iemand op de trap, dan vluchtte hij naar de slaapkamer. Hij wilde niet praten, niet lachen, niet uitleggen.
Na een week ging Hein – op Daniëls aandringen – naar het dorp om bericht. Hij kwam terug met nieuws van Roosje: vader was over het ergste heen en leefde weer kalm, zoals voorheen.
Daarna schreef Daniël twee brieven. Voorzichtig, zorgvuldig, zonder kwetsen. Hij legde uit wat hij had verlaten, waarom, hoe hij nu dacht. Het was vreemd zulke brieven te schrijven aan een vader met wie hij nooit vertrouwelijk was geweest. Beide brieven kwamen ongeopend terug. Dat deed hem iets stil en diep: een lamgeslagenheid die hem ouder maakte.
Hij werd stiller, ernstiger. Maar tegelijk genoot hij bewust van de vrijheid: leven zonder dwang, zonder sleur. Dat gevoel van bevrijding – samen met zijn studie – leek hem voorlopig genoeg. Hij wist wel dat het niet zou duren. Hij had altijd geweten dat het gewone leven hem nooit zou bevredigen. Hij zou blijven zoeken, bouwen, breken, tot hij iets vond dat hem werkelijk vervulde.
Voor nu was hij voorzichtig. Zijn socialistische vrienden wilden hem het partijverband in trekken, maar hij was bang. Bang dat hij zich opnieuw zou hechten aan een ideaal zoals hij zich als kind aan het Jodendom had gehecht. Hij had te veel geleden onder het afscheuren om dat nog eens te riskeren. Hij wilde zijn geestdrift beteugelen, zijn verstand laten voorgaan.
Zijn oude weerzin tegen spijswetten en sabbatsregels was allang verdwenen – al vóór de breuk met zijn vader. Hij at met Hein en Dries zonder erbij na te denken. Hij werkte op sabbat zonder gewetenswroeging.

© 2026

Soms dacht hij eraan met bitterheid: hoe iets dat eeuwenlang door generaties was bewaard, voor hem niets meer was dan een verzameling dwaze gewoontes waar je, eenmaal eroverheen, nooit meer aan terugdacht.
's Avonds, tijdens het studeren, als hij zijn hoofd ophief en in de lamp staarde, dacht hij vaak aan de verbrokkeling van hun gezin. Hij zag daarin meer dan toevallige tegenspoed. Hij zag het stervende traditionele Jodendom.
Vader was de traditie zelf: edelmoedig en bekrompen, waardig en heerszuchtig. Onwrikbaar. Zijn Jood-zijn was hem genoeg; hij merkte de buitenwereld nauwelijks.
Zijn kinderen waren van hem weg – en daarmee van het Jodendom – ieder op eigen wijze.
Hijzelf was het leven dat zich losmaakt van een dode ritus. Hij voelde zich Jood door trots op zijn voorgeslacht, door liefde voor de oude verhalen, door zijn melancholie. Maar tegelijk was hij de scherpste tegenstelling, het felste conflict.
Esther had de minachting en vernedering die ze als Joods meisje had ervaren niet kunnen dragen. Haar zwakke karakter had die pijn omgezet in haat en drang tot verloochening. Ze wilde zich losmaken, zo snel mogelijk.
Jozef zou altijd Jood blijven in smaak, gewoonten, manieren. Maar het oude Jodendom – belichaamd in vader – zou hem toch verstoten, omdat hij *modern* was geworden. Ze zouden zijn kern niet zien, alleen zijn overtredingen.
En Roosje...
Zij baarde hem de meeste zorg. Hij wist niet hoe zij tegenover het geloof stond. Ze had geen sterke wil, geen grote verlangens – alleen een eindeloze behoefte aan liefde. Daarvoor had ze zich als kind vernederd, gesmeekt om erbij te mogen horen. Nu was ze trotser, stiller, maar die oude drang leefde nog in haar. En hij had haar nooit iets teruggegeven. Hij had altijd alleen aan zichzelf gedacht. Nu was het te laat. Ze leefde liefdeloos met vader, die haar bedilde en bemopperde, maar haar liefde niet beantwoordde.
Over Esther sprak hij soms met Hein. Maar over Loesje zweeg hij. Ze was verloofd. En de herinnering deed nog te veel pijn.
Hij was nooit een vrolijk kind geweest, maar nu was hij somberder dan ooit. De studie, het lesgeven, de winter – alles drukte hem neer. De gedachten aan vader, aan Roosje, aan het oude huis, aan moeder – wier sterfdag naderde – lieten hem niet los.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Op die dag stond hij vroeg op en zei het Kaddisj op zijn kamertje, met het gezicht naar het Oosten. En ineens voelde hij dat er ook tussen hem en zijn moeder iets was gebroken. Alsof hij het recht niet meer had om voor haar te bidden. Die gedachte greep hem zo aan dat hij snikkend op zijn bed viel.
Zo vond Hein hem. En Hein zei kort:
'Dit moet ophouden. Je werkt te hard. Je moet eruit. Ik ga een paar dagen naar Parijs – en jij gaat mee.'
Daniël weigerde. Hij kon zijn lessen niet laten schieten. Hein drong aan, maar ging uiteindelijk alleen.
Een paar dagen later kwam hij terug – bleek, schuw. Daniël vroeg niets. Hein vertelde zelf.
In Parijs had hij Esther gezien. In een boulevardcafé. Ze zat met een paar heren en dames, luidruchtig, opzichtig gekleed. Hein had willen weggaan, maar zij had hem meteen herkend en was naar hem toegekomen. Ze was nerveus, bleek, smal, met rusteloze handen – maar mooi, opvallend mooi. Ze vroeg naar niemand, niets – alleen of hij haar nu wel wilde kennen, nu ze een rijke dame was en geen arm Jodenkind meer.
Ze vertelde snel, gejaagd: ze was al jaren niet meer met Van Gulik. Ze had hem in Monte Carlo laten schieten voor een Italiaanse graaf. De oude heer stond haar tegen. Sindsdien leidde ze het gewone leven van zoveel vrouwen.
Hein had paf gezeten. Ze was alweer weg. Bij het weggaan wenkte ze hem nog:
'Groet ze allemaal, als je ze ziet.'
Hij was er ellendig van.
Daniël had even gedacht naar Parijs te gaan, haar op te sporen – maar het was waanzin. Wat zou hij met haar moeten?
Toch schokte het hem diep. Hij had haar altijd vaag voorgesteld als getrouwd met een oude rijke man, lichtzinnig maar veilig. Nu moest hij aanvaarden dat ze leefde in een wereld van lawaai, licht en leegte.
Die winter liet de gedachte aan Esther hem niet los. Zijn rust was weg. Zijn evenwicht gebroken. Soms leek alles zinloos – het leven een komedie, het werk nutteloos. Hij werd steeds somberder.

© 2026

XXXIV

Tot haar eigen verbazing, en met een triomfantelijk gevoel, alsof nu eindelijk bewezen was dat ze voor weelde geboren was, paste Esther zich na een paar maanden aan haar nieuwe leven aan.
Die eerste maanden, eerst in Londen en daarna in Parijs, waren het zwaarst geweest. De oude man overlaadde haar met luxe: dure hotels, kostbare jurken, schitterende sieraden, ritjes in zacht zoemende auto's of rijtuigen op rubber wielen, taartjes in spiegelende salons tussen geparfumeerde dames en keurige heren, theateravonden vol licht en glitter. Het duizelde haar, het bedwelmde haar – maar het kon niet op tegen de afschuw van het alleen zijn met hem.
Ze genoot fel van de weelde, gulzig bijna, alsof ze alles in één keer moest opslokken. Haar zenuwen stonden voortdurend gespannen; ze kon vaak niet eten of slapen. Maar het andere – de kussen, de intieme aanrakingen, zijn verliefde blik, zijn eis dat ze hem bij de voornaam noemde en zoete woordjes zei – dat was ondraaglijk. Soms verlangde ze terug naar het spook dat ze ooit zo gevreesd had: de politieagent die haar naar huis zou sleuren, naar vader, die haar met Moos Meijer zou laten trouwen of haar zou doodslaan als ze weigerde. Alles leek haar soms beter dan wat Van Gulik haar liet ondergaan.
Eén keer had ze willen weglopen. Alles werd haar te veel – zelfs de weelde. Soms leek het alsof ze gek werd van dat droomachtige leven: te mooi, te schitterend, te onwerkelijk. Zo had ze het zich niet voorgesteld bij de prenten en verhalen van mevrouw Naumann. Ze kreeg te veel tegelijk; ze kon het niet verwerken. Een suizende roes in haar oren, een doffe pijn in haar hoofd, slapeloosheid. Ze werd bleek, strak van gezicht, haar ogen nerveus en schichtig. Ze leek wel twintig – een tenger meisje van twintig.
Wanneer ze alleen was, overviel haar een vreemde drang om buiten zichzelf te treden, zichzelf te bekijken alsof ze een vreemde was. Ben ik het wel? vroeg ze zich steeds af. Ben ik het die dit alles bezit, die hier leeft, in Parijs... in Parijs... in Parijs... met een oude man die mijn grootvader kon zijn en die met mij doet alsof ik speelgoed ben? Achter haar voorhoofd voelde ze een gespannen, pijnlijk strak punt, alsof er elk moment iets kon knappen.
Soms dacht ze aan het dorp, het buurtje, de winkel, het huis – maar zonder verlangen terug. Ze vreesde de armoede, verafschuwde het saaie werk, en boven alles haatte ze de vernedering omdat ze een Jodin was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat gevoel – sinds haar jeugd gevoed en gegroeid tot een ziekelijke waan – leefde nog altijd in haar: de drang haar Jood-zijn te verbergen, alsof het een schande was. De triomf dat ze dat nu achter zich had gelaten, hield haar overeind.
In haar eigen ogen was ze eigenlijk al geen Jodin meer. En als ze eenmaal met Van Gulik getrouwd was, zou ze het voorgoed niet meer zijn. In het afgelopen jaar was er veel in haar veranderd. Gesprekken met Else Naumann hadden haar geleerd dat ze misschien niet de blonde kinderen zou krijgen waar ze van droomde – kinderen met romannamen, gekleed in zijde en kant, opgevoed door een Franse gouvernante. Maar misschien later. Ze verlangde er niet eens meer naar. Er zat iets sufs en gedrukts in haar; ze kon nergens meer naar verlangen.
Het dorp, de school, de Vrijdagavonden, de feesten, de sloot, de sneeuw, de vogels, de kinderen uit het buurtje – soms leek het alsof het nooit bestaan had. Alsof ze het in een saai boek had gelezen en er daarna over had gedroomd. En als het wél bestond, dan bestond dit leven niet. Dan was ze gek, of droomde ze. De tegenstelling tussen vroeger en nu martelde haar.
Soms was ze rustig. Als Van Gulik een kalme bui had, als hij vriendelijk was zonder meer, als ze samen prettig hadden gegeten en daarna hadden gewandeld langs de winkels met mooie jurken en sieraden, en ze vroeg naar bed mocht.
Ze dacht er nooit aan hem aan zijn huwelijksbelofte te herinneren. Ze was veel te blij dat hij er niet over begon.
En Van Gulik – die niets van haar innerlijk begreep en haar voor veel sluwer hield dan ze was – verheugde zich heimelijk dat ze niets vroeg. Hij was niet afkerig van een huwelijk, vond zelfs dat hij het haar verschuldigd was, maar liever later dan nu. Naumann had hem dat ook aangeraden: als de vader veel drukte maakte, dan meteen trouwen; anders wachten. Zolang ze niet getrouwd waren, moest je oppassen dat ze je niet beduvelden. Als ze eenmaal mevrouw waren, kon je nog genoeg ellende beleven.
In de eerste dagen was hij bang geweest dat de oude Lehren hem zou laten opsporen. Zo bang dat hij zijn eigen overmoed vervloekte. Hij zag zichzelf al voor de rechtbank, beschuldigd van ontvoering, veroordeeld, op zijn oude dag de gevangenis in. Dan vervloekte hij Elsa Naumann, die zijn verliefdheid had aangewakkerd, en haatte hij het kind terwijl hij haar kuste.
Hij had geschreven – en Esther laten schrijven – dat ze vrijwillig met hem was meegegaan. In Parijs hadden ze zich onder Poolse schuilnamen laten inschrijven. Na

© 2026

een paar dagen voelde hij opluchting: de oude Jood zou wel in zijn vuist lachen dat zijn dochter zo goed verzorgd was.
Maar Esther begreep beter. Toen er geen politie kwam – geen Lemmers met zijn rode neus, geen Reigersberg – wist ze dat vader geen moeite had gedaan om haar terug te krijgen. Hij zou zich schamen voor wat zij had gedaan. Hij had haar vervloekt en verstoten. Ze hoefde nooit meer terug.

Toen dat tot haar doordrong, viel ze in een korte, hevige wanhoop. Daarna bleef alleen een gevoel van verlatenheid.
En op een avond, tijdens een schitterende voorstelling, terwijl Van Gulik haar gevangen hield in zijn gretige blik, dacht ze opeens aan weglopen. Ze zou haar armband en horloge verkopen, de nachttrein nemen, naar vader teruggaan – zich laten vermoorden, of opsluiten, of trouwen met Moos Meijer. Ze woog het ene afgrijselijke tegen het andere.
Tot ze haar blik omwendde – en recht in de ogen keek van een jonge man die haar al een tijdje moest hebben aangekeken. Ze voelde zich blozen, haar hart bonsde. Ze keek weg.
Maar ineens wist ze het.
En het voelde als bevrijding.
Er was nog een andere weg.
Een uitweg buiten het gevreesde teruggaan en het gehate blijven.
Een manier om van Van Gulik af te komen – waarbij zij, en zij alleen, alles zou winnen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XXXVI

In de winter vertrokken ze naar de Rivièra. Het was een kille, regenachtige avond toen ze Parijs verlieten. Het asfalt glom nat, de lantaarns brandden triest. Esther keek ernaar door de bespatte ruiten van de auto. Ze zat rechtop, gloeiend van verlangen. Van Gulik leunde achterover, moe, de ogen dicht. Hij had net een zware bronchitis doorgemaakt; ze gingen eerder dan gepland naar het Zuiden om hem te laten herstellen.

De afgelopen dagen waren saai geweest. Esther had hem verpleegd – achteloos, plichtmatig – terwijl ze flirtte met de jonge dokter die hem tweemaal per dag bezocht. Gisteren had ze zich door hem op de mond laten kussen. Het was de eerste keer geweest, en nu droomde ze van meer, van andere jonge mannen.

Omdat ze alles al had meegemaakt, omdat de rauwe kanten van het leven haar op de meest cynische manier waren ontbuld, omdat ze niets wist van tederheid maar alles van zinnelijkheid, durfde ze in haar verbeelding alles aan. Schaamte kende ze niet; die was in haar verschroeid nog voor ze had kunnen ontstaan.

Ze verlangde hevig naar het land waar ze heen gingen. Aan Van Guliks ziekbed had ze uren doorgebracht met prenten en beschrijvingen: plotselinge lente, bloemen, rozen, viooltjes, een diepblauwgroene zee, witte villa's tussen palmen en rozenhagen. Nu was het nog droom, straks werkelijkheid.

De auto snorde over het natte asfalt. Van Gulik zuchtte en richtte zich moeizaam op. Het bleke licht viel op zijn vervallen gezicht. Esther voelde een vleug medelijden. De laatste week had ze het heerlijk rustig gehad: prenten, verbeeldingen, dozen bonbons. Terwijl ze fondants knabbelde, dacht ze aan mooie jongens, aan hun kussen en omarmingen. Van Gulik was nog zwak – en dat beviel haar. Het maakte haar zachter, zelfs dankbaar: alles wat ze had, alles wat ze tegemoetging, kwam toch van hem. Ze zei iets vriendelijks over zijn herstel en de reis naar de Rivièra.

De volgende ochtend kwamen ze in Nice aan.

Esther had nauwelijks geslapen. De nachtelijke rit door het slapende Frankrijk had haar beklemd. Ze luisterde naar het zachte windgeruis, het schuren van de wielen, het dreunen van bruggen. Soms gleed ze uit haar couchette, ging bibberend naar het raampje en keek naar de nacht: kleine stationnetjes, rivieren in maanlicht, lichten van onbekende steden, de brede Rhône, het drukke station van Lyon.

Alles flitste voorbij als in een droom.

En toen - Nice...

© 2026

Zachte lente, bloemengeur, paleisachtige huizen, statige hotels tussen palmen. Het bedwelmde haar. Ze kon zich niet voorstellen dat zij het was die hier aankwam, na die lange nacht door het donkere land. Maar de lucht genas haar van alles: vermoeidheid, angst, beklemming.
Ze trokken in een hotel aan de brede boulevard, met palmen en keurige banken. Vanuit het rijtuig zag Esther de bochtige kust, de wonderlijke zee, diepblauwgroen, schitterend als op de prenten. Ze rilde van genot. Hier zou ze wonen.
Het hotel stond in een tuin vol bloeiende oranjebomen. Ze kregen kamers aan zee. Van Gulik zou rusten; zij mocht elke ochtend alleen wandelen, en na de lunch weer. 's Avonds moest ze bij hem blijven, praten of voorlezen. Ze deed het gewillig: ze had zoveel vrijheid, zoveel weelde, en bleef voorlopig gespaard van zijn liefkozingen. Het was heerlijk op de veranda, in de zachte lucht, met het ruisen van de zee en het zachte lachen uit de tuin. Van Gulik dutte snel in; hij was tevreden als ze bij hem was. Hij voelde zelfs een vage vertedering en berouw – maar hij kon haar niet missen.
Esther dacht in die zoele lucht meer dan ooit aan de begeerde jongens. Rillingen joegen door haar heen. Ze geloofde dat de tijd dichtbij was dat ze werkelijk zou krijgen wat ze zo lang had begeerd.
Al enkele ochtenden had ze op haar wandeling een jonge man gezien: slank, donker haar, wit flanel, matte huid, diepe blauwe ogen. Er waren meer jongens die naar haar keken, maar hij was de mooiste. En nu had ze ontdekt dat hij in hun hotel logeerde. Ze had hem 's avonds in de tuin gezien, maar hij wist niet dat zij daar woonde. Ze zon op een manier om hem te ontmoeten, te spreken, zich door hem te laten kussen.
Ze moest opschieten. Van Gulik knapte op; binnenkort zou hij ook 's morgens meegaan. Dag en nacht droomde ze van de jongen, bezat hem in haar verbeelding. Elke avond nam ze zich voor hem de volgende dag aan te spreken. Maar in het heldere ochtendlicht durfde ze niet. Haar innerlijk kende geen grenzen meer, maar haar uiterlijk bleef gevangen in conventionele schroom.
Tot op een late avond – het hotel stil, de tuin stil, de zee zacht murmelend – ze hem beneden zag, alleen, wandelend met een sigaret. Van Gulik sliep. Toen kon ze zich niet meer bedwingen. Bleek en bevend sloop ze naar beneden, de tuin in, geurig van oranjebloesem. Ze liep op hem af, zonder te weten wat ze zou zeggen, haar ogen groot en strak.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij schrok even, zag toen haar blik, glimlachte en begreep. Hij wierp zijn sigaret weg en zoende haar, lang, zonder een woord. Daarna liet hij haar los, denkend dat dit alles was wat ze wilde – een klein avontuur van een overprikkeld meisje. Maar zij ging niet weg. Ze bleef staan, sidderend, wachtend.

Hij aarzelde – ze was zo jong, zo mooi – maar vroeg haar toen mee naar zijn kamer. Zij ging zonder aarzelen.

De volgende ochtend nam hij haar, op haar aandringen, mee terug naar Parijs. Ze had hem alles verteld over Van Gulik; hij vreesde moeilijkheden. Na een paar weken liet hij haar daar achter, verveeld, oververzadigd. Hij liet haar geld en vertrok naar het Zuiden.

Even voelde ze zich wanhopig, verlaten. Ze dacht eraan terug te gaan naar Van Gulik, hem te smeken haar weer op te nemen. Maar ze durfde niet. En ze wilde het niet.

Ze wilde nu alleen nog genieten – alles wat er te genieten viel – en nergens aan denken. De jongen met zwart haar en blauwe ogen betreurde ze niet lang. Hij had haar iets geleerd: hoe ze haar uiterlijk volledig kon beheersen, koelheid kon veinzen, om hartstocht van anderen te winnen en te behouden.

© 2026

XXXVII

DAGENLANG NA DE ONTMOETING MET HEIN BONTEN BLEEF ESTHER PEINZEND EN VERSTROOID. In haar bewogen maar oppervlakkige leven van de laatste jaren had ze zelden nog aan huis of familie gedacht. Haar zucht naar zinnelijk genot en onbegrensde weelde had ze tot het uiterste uitgeleefd – tot oververzadiging en walging toe. Niets in haar was op natuurlijke wijze gegroeid of gerijpt. Een verwoestend vuur had in haar binnenste alles verteerd. Nu was het daar stil, leeg, dor – als een woestijn zonder bloei of vogel.

Ze verlangde niets meer. Ze verwachtte niets meer. Ze nam alles wat haar overkwam gelaten aan. Wat er later van haar zou worden, kon haar nauwelijks schelen. Zolang ze mooi was, zou het wel gaan. Wat daarna kwam, zou ze afwachten.

Ze had bereikt wat ze als kind het hoogste had geacht: rijkdom en weelde. Maar zelfs het genot daarvan lag al ver achter haar. Zonder evenwicht, zonder zelfsturing, zonder moreel besef had ze zich laten meeslepen door verlangens die onnatuurlijk in haar waren opgewekt. Ze had nooit nagedacht over de richting die ze haar leven gaf – tot ze wakker werd uit haar duizeling en merkte dat ze vastzat, zonder uitweg.

Met bitterheid dacht ze aan haar kinderdromen: niet alleen rijk en vrij, maar ook voornaam had ze willen zijn. Een blonde, koele echtgenoot, kinderen met fijne gezichtjes, een rustig, benijd leven. Ze had het gehaat een Jodin te zijn, omdat Joden geminacht werden. Ze wilde niet tot de laagsten behoren, maar tot de hoogsten.

Nu wist ze precies wat ze was: minder dan de armste Jood. Een uitgestotene. Een vrouw buiten de maatschappij.

Soms leek het haar alsof dit alles buiten haar om was gebeurd. Ze leefde werktuiglijk, met een voortdurende spanning diep in haar hoofd. Ze verheugde zich nergens meer op. De korte, felle vlam van haar genotzucht had alles in haar leeggebrand. Haar stuurloze zinnelijkheid had haar gedreven naar een bestaan dat ze nooit had kunnen voorzien – een wereld waaruit geen terugkeer mogelijk was.

Ze merkte het aan de blikken van vrouwen op straat, in winkels, in restaurants: minachting, afkeer. En aan de hoffelijkheid van mannen: anders, dubbelzinnig, nooit zoals tegenover vrouwen van hun eigen kring. Ze zag het scherp, vergeleek, onderscheidde.

In het begin had het besef van wat ze geworden was haar hevig aangegrepen. Als kind had ze haar eerste kus verkocht voor een horloge en een armbandje, zonder te begrijpen wat dat later zou betekenen. Ze had geleden onder de minachting van

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet-Joodse kinderen. Rijkdom, weelde, vrijheid en verloochening van haar afkomst leken haar toen de weg naar aanzien. Nu was ze dieper gezonken dan ooit – verder van voornaamheid dan ze zich had kunnen voorstellen.
Ze begreep nu ook dat trouwen – ooit het vanzelfsprekende einddoel van elke verhouding – voor haar nooit meer mogelijk zou zijn. Zolang ze jong en mooi was, zou dit leven doorgaan. Daarna zou het onzekere, het duistere komen. Soms stelde het haar zelfs gerust dat ze het leven niet langer hoefde te dragen dan ze zelf wilde.
En toen had ze ineens die jongen teruggezien – Hein Bonten, uit het dorp, uit haar jeugd. Ze had hem aangesproken, met gespeelde overmoed, hem tartend gevraagd of hij haar nu wel wilde kennen, nu ze een rijke dame was. Hij was beduusd geweest, had weinig gezegd. Ze voelde meteen dat hij begreep wat ze was geworden. En voor het eerst schaamde ze zich – voor hem, voor haar vader, voor het hele dorp.
Terwijl het praten van de anderen om haar heen wegstierf, zonk ze weg in herinneringen. Ze zag het buurtje, nu vast morsig en donker in de winter.
Ze zag het winkeltje, de dozen, de broeken aan het plafond, het bruine trapje. Ze zag het kamertje erachter, de oude meubels, het vergulde mizrach, het chanoeka-ijzer.
Ze zag het erfje, de sloot, de nette huisjes van de overbuurt – ooit het toppunt van geluk. Ze dacht aan vader, aan moeder, aan Jozef, Daniël, Roosje.
Ze waren haar innerlijk vreemd geworden, alsof ze vrienden uit een ver verleden waren. En met bitterheid besefte ze dat ze nu minder was dan ieder van hen, ondanks haar mooie kleren en haar weelde.
Toen Hein opstond om te vertrekken, durfde ze niet meer naar hem toe. Ze zei een paar woorden en liet hem gaan.
Dagenlang daarna liet een stille, diepe wanhoop haar niet los – de wanhoop van het juiste besef van haar eigen werkelijkheid. De wanhoop omdat ze niets meer te verlangen had, niets meer te verwachten, niets meer te hopen. Ze kon niet terug.
En ze kon niet verder.

© 2026

XXXVIII

HET WAS EEN SNIKHETE DAG MIDDEN IN DE ZOMER. De slapste tijd van het jaar. Jozef had de hele ochtend wat rondgehangen op zijn afdeling *serges & bukskins* [bepaalde wollen stoffen] twee klanten geholpen, een buurtwinkeltje en een boerenvrouw uit de Zaanstreek die elke week op hetzelfde uur kwam. Zelfs met David Kapper had hij geen zin gehad om grapjes te maken; de hitte smoorde alles.
Nu stond hij bij het smalle raam en keek naar de straat. Hij hoorde gedachteloos de vertrouwde geluiden van het magazijn – voetstappen boven hem, het schuiven van krukken, het gieren van ladderpoten, het geroezemoes beneden in de winkel, het rinkelen van de kassa, het zoemen van de lift. Hij merkte het nauwelijks; hij zou het pas merken als het ineens stilviel. - De straatgeluiden trokken meer zijn aandacht. Twee aardbeiverkopers duwden hijgend hun karren voort, schreeuwden elkaar de prijs af. Achter hen sjouwde een jongen met een pot haringen aan zijn arm. Een goederenkar met twee paarden baande zich luidruchtig een weg door de drukte.
Het liep tegen twaalf uur. Nog even en de bel zou gaan voor het broodmaal. Dan aten ze met meer dan honderd man tegelijk in de lage, koele onderhuiskamer achter de winkel. Twee juffrouwen schonken koffie; de boterhammen lagen in stapels klaar. Jozef verlangde naar dat uurtje alsof het een feest was.
Aan de overkant begon de drukte bij de worst- en pekelvleeswinkel alweer. Kantoorjongens en winkelbedienden stormden naar binnen voor broodjes met pekelvlees en grote glazen hete thee. Door het vettige raam zag Jozef de twee dikke meisjes achter de toonbank razendsnel snijden, smeren, overreiken. Hij kreeg trek van het kijken en geeuwde. Hij liep wat heen en weer, loom van de hitte. Zijn hand streek langs de gladde toonbank, zijn ogen gleden over de stapels stof. Toen klonk de bel – luid, vrolijk – en meteen stormden de jongens van boven de trap af. Gelach, geroep, het zoemen van de lift dat wegstierf. Jozef liep snel naar beneden.
Halverwege hield een bleek kantoorjongen hem tegen: hij moest meteen naar de patroon. De oude heer zelf.
Jozef schrok, rende de trap af, waste zijn handen, streek zijn haar glad. Door het muffe kantoor liep hij langs de slordige klerken die hem hooghartig aankeken – magazijnjongens waren minder dan zij. Jozef deed alsof hij niets merkte en ging door naar de kamer van de patroon.
De oude heer ontving hem vriendelijk. Hij had Jozef de vorige Sjabbes zien wandelen met zijn meisje, had zich laten informeren over haar familie, alles goed bevon-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den – en besloot zijn salaris te verhogen zodat hij kon trouwen. Dat moest hij dan nu maar doen. Maar eerst brood eten. En dan zo snel mogelijk met zijn vader praten. – Jozefs gezicht betrok bij die laatste woorden, maar hij liet niets merken. In de eetkamer werd hij ontvangen met gejuich. Hij vertelde het nieuws; ze klopten hem op zijn rug, noemden hem een mazzelponem die altijd bofte. Hij moest trakteren op gemberbolussen. David Kapper maakte schuine grapjes over de bruiloft en kreeg bulderend gelach als beloning.

Maar Jozef hoorde het maar half. Hoe zou vader reageren? Zou hij nu eindelijk toestemming geven?

Hij kwam nog maar zelden thuis, en nooit met Rebecca. Meer voor Roosje dan voor vader. De oude man leefde in een waas van sufheid en nijd, zonder vriendelijk woord. Jozef had medelijden met hem. En hoewel hij soms hevig verlangde te trouwen, was hij even vaak opgelucht dat het nog niet kon – zo spaarde hij vader, die al zoveel had geleden.

Als hij dacht aan Esthers vlucht, aan Daniël die niet slecht maar wel hard was geweest, dan durfde hij vader geen nieuw verdriet aan te doen. Hij dacht aan moeder – met een pijnlijke troost dat zij dit alles niet meer hoefde mee te maken.

Rebecca merkte het altijd meteen als hij tobde. Ze nam het hem kwalijk. Ze wilde dat hij koos: zij of zijn vader. Ze had geen zin om naar die oude man toe te gaan. Ze wilde dat Jozef openlijk voor haar uitkwam. Ze was een Joods meisje, haar ouders nette mensen. Ze waren vrij – wie niet tegenwoordig? Zou Jozefs vader willen dat ze na haar huwelijk een pruik droeg?

Als ze zo sprak, voelde Jozef dat ze gelijk had. Vader was onredelijk. De Kappers waren vrij – te vrij misschien – maar spotten met heilige zaken vond hij gemeen. Rebecca leerde dat van Bets en Saar, die het weer leerden van Pim en Max – de mispunten, lelijk en vol praatjes, altijd neerbuigend over zijn familie.

Ach, was vader maar niet zo onredelijk. Kon hij maar thuiskomen zonder verwijten over zijn *vrijheid*. Hij kon nu eenmaal niet huichelen zoals Bram Hirsch, die thuis vroom deed en achter vaders rug het hardst spotte. Moest vader alles zo zwaar opnemen? Een sigaar op Sjabbes, een glas bier op vrijdagavond – wat maakte het uit?

Maar dat kon je vader niet uitleggen.

Nu moest hij doorzetten. Hij moest met vader spreken, hem het nieuws vertellen, zijn plannen uitleggen.

Vanavond naar Rebecca. Morgen naar huis.

© 2026

XXXIX

In het najaar, kort voor Chanoeka, trouwden Jozef en Rebecca. Het had veel moeite gekost om vaders koppige verzet te breken. Jozef, die zodra hij thuis was schuw en bedrukt werd, die zich schuldig voelde en zich meteen liet overstemmen, had uiteindelijk – op Rebecca's aandringen – zijn patroon om hulp gevraagd. En de deftige oude heer Spijer, wiens vriendelijke aard niet was aangetast door zijn miljoenen, was zelf naar het dorp gegaan om met Lehren te spreken.
Hij had glimlachend en gemoedelijk gepraat, al was hij in het eerste moment geschokt door het aanzicht van de man die tien jaar jonger was dan hijzelf: oud, verkommerd, bevende handen, schuwe ogen, ingevallen wangen. Maar uiteindelijk had vader toestemming gegeven. Hij beloofde Jozef en Rebecca te ontvangen en Roosje naar de bruiloft te sturen.
De bruiloft werd gevierd in de late herfst. Roosje, een beetje opgemonterd door het vooruitzicht, had een witte jurk laten maken. Ze hadden nu geld genoeg; met zo weinig mensen en zo weinig behoeften bleef er altijd iets over.
Ze was blij dat Jozef ging trouwen,voor hem én Rebecca. Hij had haar de afgelopen jaren vaak gevraagd om voor hem te pleiten bij vader, maar ze had nooit gedurfd. Ze leefde naast de oude man stil en teruggetrokken. Soms merkte hij haar dagenlang niet op; alleen als iets hem niet beviel, kwam er leven in hem. Dan bulderde hij zoals vroeger, maar nu liep zo'n uitbarsting uit in zinloos gemopper, soms zelfs tranen, zijn gezicht verstard in pijnlijke herinnering. Roosje vond het verschrikkelijk om te zien. Ze vluchtte dan naar de winkel om hem niet verder te verstoren.
Ze had dus nooit voor Jozef durven spreken. Maar ze was innig blij dat de deftige patroon was gekomen en vaders toestemming had gekregen.
Bij die gelegenheid was ook over Daniël gesproken. Roosje was diep ontroerd toen ze hoorde dat hij rustig leefde in Amsterdam, hard studeerde en goed stond bij zijn vrienden. Ze had het altijd geweten: Daniël had karakter, Daniël zou vooruitkomen. Als vader nu maar goed met hem wilde worden. Daniël wilde het zeker – dat voelde ze. Maar vader had alleen maar gezegd: nooit, nooit, met die vreselijke ogen van zijn driftbuien. Mijnheer Spijer had gezwegen, zijn hoofd geschud, haar aangekeken met een zachte, vreemde blik, en was opgestaan om te vertrekken.
Roosje had ook graag iets over Esther gehoord. Ze dacht de laatste tijd veel aan haar. Maar ze durfde niet vragen. En wat zou de patroon van haar weten?
Ze ging in haar witte jurk naar Amsterdam voor de bruiloft en kwam terug met een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

droevig gevoel: ze paste nergens meer waar vreugde was. Ze was pas zeventien – ooit zo'n vrolijk kind – maar nu voelde ze zich oud. Ze gaf zichzelf de schuld van haar onvermogen om blij te zijn. Maar toch: wat hadden die luidruchtige mensen haar tegengestaan, opgedirkt, hooggekapt, ruikend naar goedkope parfum, met tachtig tegelijk in een feestzaal in de Jodenbuurt. Ze was veranderd. Niet alleen stiller en treuriger, maar ook van binnen anders. Misschien door de schande die over hun huis was gekomen. Ze verbeeldde zich dat iedereen haar erop aankeek.
Ze kwam weinig buiten, alleen voor boodschappen. De buurtkinderen waren volwassen geworden; de meisjes dienden of hadden verkering, de jongens waren uit huis. Ze sprak bijna niemand. Ze las weinig. Toch wist ze wat er van Esther was geworden. En toen ze mevrouw Naumann had ontmoet – oud geworden – en die meewarig had gevraagd of ze nooit meer iets hoorde van haar zuster, had Roosje ineens precies begrepen hoe en waarom Esther zo was geworden.
Ze had gelukkig kunnen zijn in haar zorg voor vader, als hij een zwakke, dankbare oude man was geweest. Toewijding was voor haar een geluk op zichzelf. Maar dat haar toewijding niet eens werd opgemerkt – dat doofde elke vonk van levenslust. En vader kon het niet helpen. Het ongeluk had hem gebroken. Vroeger was hij hartelijk geweest, zachtzinnig zelfs, als de kinderen maar gehoorzaam waren. Hij had hard gewerkt, nooit iets voor zichzelf gehouden, en moeder had hij in haar lange ziekte met eindeloze goedheid verzorgd.
Had hij maar zo kunnen blijven. Ouder, knorriger, lastiger – dat mocht. Maar vatbaar voor liefde, gevoelig voor haar zorg. Ze gaf hem haar hele leven, haar jeugd, haar vrolijkheid. En hij merkte het nauwelijks. Het maakte haar angstig en schuw dat hij zo vervreemdde van alles wat leefde. Zijn ogen staarden soms urenlang voor zich uit, zijn mond prevelde onverstaanbare woorden. Zelfs zijn driftbuien waren afwezig, alsof hij niet wist tegen wie hij bulderde.
Ook met de winkel bemoeide hij zich niet meer. Ze hadden nu een juffrouw – Debora, de potige dochter van de sjammes – een goede verkoopster, maar ruw en hard. Roosje vermeed haar zo veel mogelijk.
Zijzelf deed het huishouden, rekende af, gaf vader het geld nadat ze had genomen wat nodig was. Hij borg het weg in de oude secretaire, zonder tellen, met bevende handen. Ze spaarden voortdurend, zonder doel. Maar Roosje voelde zich veilig bij dat geld – niet voor zichzelf, maar voor Esther. Een vage angst leefde in haar dat Esther ooit in armoede zou vervallen en hun kleine spaargeld nodig zou hebben.

© 2026

Vader rookte nauwelijks meer. Ze aten weinig. De feesten gingen voorbij zonder weelde. Roosje had graag het huis opgeknapt: nieuw behang, betere meubels, een ledikant in plaats van de bedstee. Ze stelde zich voor hoe moeder zich zou schamen over het verval. Maar vader wilde niets veranderen. Op alles zei hij zijn snauwerige nee.

Hij leefde nog maar voor één ding: zijn geloof – of beter: het ritueel. Hij ging trouw naar sjoel, zelfs als er geen minjan was. De kille was modern geworden; de mensen kwamen niet meer. Roosje dacht soms na over hoe dat zo gekomen was, maar vond geen antwoord. Zijzelf voelde diepe gehechtheid aan het geloof – aan de herinnering eraan, aan de warmte van vroeger. Voor haar waren de feesten heilig en blij tegelijk. Ze ontleedde niets; ze voelde alleen.

Vader ging nu zonder spreken naar sjoel en kwam zonder spreken terug. Op vrijdagavond liep ze hem tegemoet, nam jas en hoed aan, liet zich zegenen. Maar zijn handen lagen stijf op haar hoofd, zijn woorden waren leeg. Moeders vingers hadden altijd zacht bewogen, haar ogen hadden gelachen. Nu voelde Roosje elke week een kilte na die zielloze zegen.

Vader sloeg geen vastendag over, zelfs de vrijwillige niet. Maar Roosjes verjaardag werd al lang niet meer gevierd. Op moeders sterfdag stak hij vroeg het treurlicht aan en bad het Kaddisj, maar sprak geen woord over haar.

Ze waren nog maar met z'n tweeën. Dat was op zichzelf al droevig genoeg. Maar het had anders kunnen zijn, dacht Roosje. Jozef was getrouwd, Daniël leefde eerlijk en hardwerkend. Alleen Esther was verloren – afgrijselijk verloren. Maar vader had haar moeten terughalen. Misschien had ze nog gered kunnen worden. Nu was het te laat.

Toch konden zij tweeën nog een beter leven hebben gehad. Roosje had alles willen opofferen om vader te troosten, te verzorgen, hem te vergoeden wat de anderen hem hadden aangedaan. Ze had haar dromen opgegeven – onderwijzeres, verpleegster – alles om hem. Aan trouwen dacht ze niet eens meer. Maar vader wilde niet verzorgd worden. Hij verhardde, steeds meer. Zelfs zijn geloof was verhard, tot potjes-en-pannetjes-gevit, zonder warmte.

Roosje zou opstandig zijn geworden als ze niet diep in zich de herinnering had bewaard aan het echte, het levende geloof van moeders tijd. Daarom deed ze haar plichten stil en toegewijd, zonder morren. Maar altijd met het droeve gevoel van een leven zonder liefde.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XL

Chanoeka begon met storm en slagregen. Vroeger had Roosje dat heerlijk gevonden: de woeste wind buiten, de regen tegen de ramen – en binnen het warme, lichte feest. Chanoeka was geen echte Jomtof, maar juist daardoor een huiselijk feest, gewijd door traditie en kindervreugde. Acht dagen herdacht men het wonder van het oliekruikje dat niet opraakte. Acht dagen brandden de lichtjes in de koperen Chanoeka-lamp die moeder elk jaar oppoetste tot hij glansde als goud. Roosje zag het nog voor zich: de bloemenranken in het koper, Davids Schild in het midden, de acht bakjes met olie en de negende, de sjammes, die de anderen aanstak. Vader hing de lamp aan de muur en elke avond kwam er een lichtje bij. Op de laatste avond straalde de hele lamp. De kinderen wilden dan altijd het licht doven om het schouwspel nog mooier te zien, maar vader stond dat nooit toe: de lamp was voor herdenking, niet voor spel.

Zolang de lichtjes brandden, werd er niet gewerkt. Moeder deelde koffie en extra koek uit. Daarna zongen ze samen het Mo-ngousoer, en speelden ganzenbord of kienden. De kinderen wedden welk lichtje het eerst zou doven. Roosje herinnerde zich nog hoe ze eens had gedacht dat het felste licht het langst zou branden – en hoe ze hadden gelachen toen het juist als eerste uitging.

Als de lichtjes doofden, pakte moeder haar breiwerk weer op, kregen de meisjes hun verstelwerk, en ging de winkeldeur weer open. De volgende dag maakte moeder de lamp schoon, en 's avonds brandden de lichtjes opnieuw.

Hoe ruwer het weer buiten, hoe gelukkiger Roosje zich vroeger had gevoeld, veilig tussen vader en moeder.

Nu bulderde de wind opnieuw, de regen sloeg tegen de ruiten – maar het was niet meer hetzelfde. Het was de tweede dag van Chanoeka. Roosje zat in de sombere keuken, op een stoel met opgetrokken knieën, en poetste de koperen lamp. In de huiskamer zat vader bij de kachel, roerloos, het hoofd op de borst. Door de open deur hoorde ze zijn ademhaling en het kraken van zijn rieten stoel.

Ze huilde stil, zodat hij het niet zou horen. De avond ervoor had hij gehuild toen ze samen het eerste lichtje hadden aangestoken. Ze had hem willen omhelzen, maar hij had haar afgeweerd en naar bed gestuurd. Onder het zware dekbed had ze geen oog dichtgedaan. Ze had geluisterd naar de wind, naar de stilte in de kamer waar vader zat. Pas toen ze hem naar boven hoorde gaan, was ze in slaap gevallen.

Nu was het grauwe ochtend. Vader zat weer op zijn plek. In de winkel maakte juf-

© 2026

frouw Debora grapjes met een klant. Roosje poetste door, terwijl de lamp in haar schoot al glansde als goud. Ze dacht aan vader, aan hoe vaak hij huilde en geen troost wilde.
Ze keek naar buiten. De wind rukte aan de kromgegroeide vlierboom aan de overkant. De regen viel in zware druppels in de sloot. De dag lag troosteloos voor haar, zonder verwachting. Ze dacht aan haar werk: de lamp vullen, schoonmaken, bedden opmaken, koffie zetten voor vader en Debora. Zelf mocht ze geen koffie – ze sliep er te onrustig van. Dan brood eten, zwijgend aan tafel, terwijl Debora zenuwachtig zat te frunniken aan haar schort en haar broche.
's Middags deed ze boodschappen. Ze liep door het buurtje, eenvoudig gekleed, met haar bleke gezichtje. Niemand zag nog het kind dat ze ooit was, dat 's zomers op straat had gedanst bij het draaiorgel. Ze schaamde zich als ze terugdacht aan hoe ze vroeger alles had geslikt om maar bij de andere kinderen te mogen horen. Nu had ze een nieuw soort trots, een stille waardigheid die haar houding veranderde.
Later zat ze bij het achterraam te verstellen. De regen was opgehouden, de lucht iets lichter. De theeboel stond klaar op het nieuwe tafelkleed. Ze had Debora een kopje gebracht en even met haar gepraat. Toen ze weer ging zitten, voelde ze bijna iets van behaaglijkheid.
Vader kwam thuis. Ze hoorde hem praten met de Rebbe in de winkel. Het had haar verheugd dat hij naar de Rebbe was gegaan – een teken dat zijn stemming iets verbeterde. De Rebbe was oud en ziekelijk, maar vader vond bij hem soms verlichting van zijn verdriet.
Vader schuifelde de kamer binnen. Roosje hielp hem uit zijn natte jas, zette zijn pantoffels klaar, schonk thee in. Ze knielde om zijn schoenen uit te trekken, legde het Joodse krantje voor hem neer en ging weer zitten.
De avond viel. Ze stak de lamp aan, liet het groene rolgordijn zakken. Ze pakte haar boek – een reisbeschrijving, haar favoriete lectuur – en las tot vader bromde dat het tijd was voor de Chanoeka-viering.
Ze kwam naast hem staan. Zijn bevende handen staken de twee lichtjes aan. Twee gouden vlammetjes spiegelden in het koper. Het was zo stil dat ze haar eigen adem hoorde.
Vader schraapte zijn keel om het Mo-ngousoer in te zetten.
En toen – in één klap – vulde een geweldig tumult de kamer.
De voordeur vloog open. Esther stormde binnen. Haar natte sleepjapon sleepte

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

achter haar aan, haar hoed stond scheef, haar gezicht was bleek en verbijsterd.
Zo verbijsterd dat Roosje een felle, ijskoude schrik voelde. Ze gilde - hoge, schrille kreten, alsof de angst zelf eruit moest.
Esther, onwezenlijk mooi in haar rijke kleren, wierp zich snikkend op vader. Maar hij stootte haar terug. Uit zijn keel kwam een grom, geen woorden. Zijn hand duwde haar hard in de borst.
Esther viel op een stoel en begon te huilen – rauw, scheurend, alsof haar hele wezen brak. Roosje stond bleek en trillend bij de muur, naast de gouden lichtjes, en keek naar haar zuster.
Vader kwam dichterbij, greep Esther bij de schouder. Ze keek op. In het licht van de lamp zagen ze haar gezicht: de grote, gesperde ogen, de bleke wangen, de vale mond. Maar het ergste was haar lach – een wilde, verwrongen sniklach, die ze vader bijna in het gezicht slingerde terwijl ze opnieuw haar armen naar hem uitstak.
Vader liet haar los en deinsde achteruit. Hij keek Roosje aan – zijn gezicht vaal, zijn kaken bevend, zijn ogen troebel van schrik. En hij zag dat Roosje het óók wist.
Het had maar een ogenblik geduurd. Geen woord was gesproken.
Maar ze wisten het allebei.
Esther was buiten zinnen.
Volslagen ontredderd was ze bij hen teruggekomen.

© 2026

XLI

Roosje kon het niet alleen dragen. De schok van de eerste nacht – met vader en met Esther, beiden eindelijk in slaap gevallen na de drank die de dokter had voorgeschreven – had haar uitgeput. Ze had de hele nacht wakker gelegen, nadenkend over wat ze moest doen. De volgende ochtend stuurde ze juffrouw Debora naar Amsterdam, om Jozef en Daniël te waarschuwen. Ze sloot de winkel, hing een briefje op het raam: 'Door omstandigheden wordt heden niet verkocht', en wachtte, trillend en moe, op de dokter.

Toen dokter Koning kwam en zijn hand de deurknop raakte, sloop vader langzaam en gebogen naar boven. Hij wilde de oude dokter niet onder ogen komen. Koning, die hem graag had gesproken, vroeg er niet naar. Hij zag de schaamte van de vader, de wanhoop van Roosje, en richtte zich op haar. Hij vroeg wat ze had gedaan, wat hun plannen waren, en liet zich door haar naar Esther brengen.

Esther lag in Roosjes alkoof, onder het zware dekbed dat haar benauwde.

De dokter keek even op haar neer. Hij dacht aan wat zijn kinderen hem vroeger hadden verteld over dit jaloerse, verbitterde meisje dat geen Jodin wilde zijn, dat hogerop wilde, stuurloos en dwaas. Wat dit twintigjarige kind had moeten doorstaan, kon hij slechts raden. - Zo welgevallig en nog zo mooi als ze daar lag... Ze leek de dokter een verwaaide, vertrapte bloem. – Er was geen twijfel: ze was door het dolle heen. Volledig de weg kwijt... Wat voor psychopathologische verschijnselen zij toonde, kon hij niet zeggen. Één ding stond vast: ze kon hier niet blijven. Ze moest zo snel mogelijk naar een speciale inrichting.

Hij zei het tegen Roosje, die meteen begon te snikken. Onhandig prevelde hij wat troostwoorden en klopte haar op de schouder. Toen vertelde Roosje dat ze Debora naar Amsterdam had gestuurd en dat ze de eerste van haar broers die kwam, meteen naar hem zou sturen.

In de namiddag kwam Daniël. Roosje liep hem opgelucht tegemoet. Zijn bleke, ernstige gezicht gaf haar opnieuw vertrouwen. Fluisterend – alsof er een dode in huis lag – vroeg hij eerst naar vader. Roosje zei dat hij hem moest spreken. Dit ging niet over hun ruzie; dit ging over Esther. Hij zou, als vader dat wilde, meteen weer vertrekken zodra alles geregeld was.

Ze zag hoe hij trilde toen ze naar boven ging om vader te roepen. Ze voelde plotseling een diepe, eerbiedige liefde voor haar broer die haar nu voorkwam als een volwassen man, iemand die al veel had meegemaakt. – Daniël had in jaren geen voet in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het ouderlijk huis gezet.
Hij ging stil aan de tafel zitten en staarde naar de blinkende Chanoeka-lamp aan de muur. – Toen vader binnenkwam, schrok Daniël overeind. Hij stak zijn hand uit, zocht vaders blik met ogen die om vrede smeekten. Maar vader liep hem voorbij, naar zijn stoel bij de kachel.
Roosje voelde de drang om hen te verzoenen maar ze wist dat dit niet het moment was. Ze ging zitten, tussen hen in, wachtend wie het eerst zou spreken.
Maar niemand sprak. De stilte hing zwaar, en daarachter het andere: de angst, de dreiging. Esther lag in de gesloten alkoof. Niemand mocht bij haar behalve Roosje om haar eten te brengen als ze erom vroeg - maar dat zou ze wel niet doen. Ze zou

MORPHINE
EASY HOME CURE
PAINLESS — PERMANENT
We will send anyone addicted to OPIUM, MORPHINE, LAUDANUM, or other drug habit, a Trial Treatment, Free of Charge, of the most remarkable remedy ever discovered. Contains Great Vital Principle heretofore unknown. Refractory Cases solicited. Confidential correspondence invited from all, especially Physicians. ST. JAMES SOCIETY, 1181 BROADWAY, NEW YORK.

stil blijven liggen, uitgeput van de zinsbegoocheling en gesust door slaapdrank.
Twee van de drie kinderen waren teruggekeerd, dacht Roosje. Jozef zou ook komen. Dan waren ze er weer allemaal – maar wat een bittere terugkeer. Esther leek verder weg dan ooit, met haar verwilderde gezicht en haar weelderige kleren. Een vreemd, verknoeid wezen dat uit de wilde wereld was komen binnenvallen en nu lag in de alkoof waar ze als kind had geslapen. Het voelde onwerkelijk, alsof de werkelijkheid zelf was verschoven.
Toen herinnerde Roosje zich haar belofte aan de dokter. Ze zei het tegen Daniël. Hij stond haastig op – opgelucht dat hij iets kon doen – en vertrok.
De schemer viel. Roosje schrok op toen vader vroeg of ze de Chanoeka-lamp al had gevuld. De vraag deed haar pijn. Moest er vanavond óók Chanoeka gevierd worden? Zou vader zelfs nu het Mo-ngousoer niet overslaan? Ze voelde tranen opkomen, maar ze hield zich in. Ze vulde de bakjes met olie, legde de dikke witte pitten erin.
Toen hoorde ze Esther roepen – angstig, verward.
Ze liet de lamp staan en ging naar het alkoof. Esther zat rechtop, haar gezicht verwrongen van angst. Ze begon te praten, snel en nerveus, in het Frans, dat Roosje niet verstond. De kleine ruimte rook zwaar naar haar parfum.
‘Wil je eten?’ vroeg Roosje. Esther schudde haar hoofd, afwerend. Ze ratelde ver-

2026

der in het Frans, tot ze ineens overschakelde naar Nederlands.
Ze liet Roosje naast haar zitten en begon te vragen naar mensen van vroeger, alsof het gisteren was: Lotte Koning, de blonde Hans. Ze sprak over Hans alsof hij haar man was geweest. Ze praatte door, zonder antwoord af te wachten. En telkens als Roosje dacht dat ze haar kon volgen, gleed Esther weg in wartaal, Frans en Nederlands door elkaar, over landen en mensen die Roosje niet kende.
Het benauwde haar. De gedachte dat deze opgejaagde, verwilderde vrouw – die wel dertig leek – haar zuster was, liet haar niet los.
Jozef kwam binnen. Even later Daniël met de dokter. Roosje voegde zich bij hen.
De dokter schudde zijn hoofd en keek haar met medelijden aan.
Na een half uur was het beslist: Esther moest weg.
Diezelfde avond nog zou ze naar Amsterdam worden gebracht, naar een ziekenhuis, tot er een definitieve plaats in een inrichting was.[1]

Er werd weinig gesproken. De dokter had het woord. Jozef, onder de indruk, zei dat hij zou bijdragen aan de kosten. Daniël zweeg terneergeslagen. Jozef antwoordde voor hem: 'Mijn broer studeert nog. Later zal hij ook helpen.' – 'Ik vrees dat het héél lang nodig zal zijn,' zei de dokter zacht.

Toen sprak vader ineens, met schorre stem:
'Ze moet het zo goed mogelijk hebben... en koosjer... Ze moet in een Joods gesticht.'
'Natuurlijk,' zei de dokter. 'Daar wordt voor gezorgd. Vanavond om negen uur is het rijtuig hier. Wie van de heren... of beiden?'
De broers keken elkaar aan. Jozef werd lijkbleek.
'Ik zal Esther wegbrengen,' zei Daniël, kalm en vast.
Hij bracht de dokter naar buiten. De dokter had weinig meer te zeggen. Hij dacht alleen aan zijn eigen gelukkige gezin – en voelde een schrijnende deernis voor dit verbrokkelde, verkommerde huis, dat hij nu in schijnrust achterliet.

1 Mogelijk had Van Bruggen hier de *Valeriuskliniek op het oog*. In 1910 werd deze psychiatrisch-neurologische kliniek geopend, een initiatief van de VU en de *Vereniging tot Christelijke Verzorging van krankzinnigen en Zenuwlijders*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026
VOLGENDE HOOFDSTUK

OVER DE RAMPSPOED DIE CARRY'S ZUS HENNY EN BROER JACOB TROF
ZIE PAGINA 109 VAN 'DE ONBEGREPENEN' OP:
https://indd.adobe.com/view/19c32bcb-32ee-46d4-a6d9-ab3887df469f

HENRIËTTE IS EEN ZUS VAN JACOB EN CAROLINA DE HAAN. Henny was voor de bewoners van het Joods psychiatrisch ziekenhuis het *Apeldoornsche Bosch,* waar ze in 1909 begint te werken als leerling-verpleegster, van grote betekenis. Haar toekomstige man Hartog Hoogstraal werkt hier ook. Twee van hun kinderen gaan eveneens werken in deze zorginstelling.
Naast een gedeelde afkomst en jeugd, deelt Henriëtte eenzelfde politieke voorkeur met haar broer Jacob. Kort na de invoering van het vrouwenkiesrecht wordt ze namens de SDAP lid van de Apeldoornse gemeenteraad. Vanwege haar Joodse afkomst moet ze haar politieke activiteiten in 1940 beëindigen.
Henriëtte en Hartog worden in juli 1943 gedeporteerd naar Kamp Westerbork. Op 3 september 1943 worden zij in Auschwitz vermoord. Ook hun drie kinderen overleven de Shoah niet.

2026

XLII

Al vanaf het begin van Rebecca's zwangerschap was het hét onderwerp van discussie geweest: als het kind een jongen was, moest hij dan besneden worden? Over de naam was geen strijd – beide grootvaders heetten Jacob, dus zo zou de jongen heten; en als het een meisje werd, Eva, naar Jozefs overleden moeder. Maar de besnijdenis-kwestie had de hele familie Kapper in beroering gebracht. David maakte er grapjes over, Pim en Max bemoeiden zich ermee, en Jozef begon soms te wensen dat het maar géén zoon zou zijn. En dat maakte hem bitter, want hij had altijd op een zoon gehoopt.

Zelf voelde hij weinig voor het ritueel. Hij begreep best wat Pim en Max met hun schreeuwerige stemmen beweerden: dat het een aantasting van het lichaam was, een barbaarse gewoonte, iets voor primitieve volken. Toch sprak hij hen tegen – fel, ongewoon fel voor hem. Hij wist niet goed hoe hij het moest verdedigen, want eigenlijk stond het hem tegen. Maar hij wilde het niet met hén eens zijn. Niet met die twee spotters, die zich schaamden voor hun Jood-zijn, dat toch zo duidelijk op hun gezichten lag. Hij wilde niet in hun kamp staan.

Zij waren *vrij*, en hij ook – toegegeven – maar er was een wereld van verschil. Hij spotte niet. Iedereen mocht weten dat hij een Jood was.

En Pim en Max mochten praten over *aantasting van de natuur*, maar Jozef voelde: het was niets dan weerzin tegen het Joodse, tegen het Jodendom dat ze ondanks alles in hun vezels meedroegen. Als besnijdenis een wereldse mode was geweest, hadden ze vooraan gestaan. Maar wat zij zeiden, raakte hem niet eens zozeer. Wat Rebecca zei – en haar ouders – dat telde.

En Rebecca, de hele zwangerschap prikkelbaar en huilerig, wilde er niets van weten. Haar kind zou niet gepijnigd worden. Haar vader, de rustige koekenbakker, die in dertig jaar had geleerd niemand voor het hoofd te stoten, zei dat Jozef natuurlijk mocht doen wat hij wilde met zijn eigen kind, maar dat hij het overdreven vond om zoiets te doen uit *medelijden* met een oude vader. Zo kregen de koppigen altijd hun zin, vond hij. Hij, als liberaal Jood, zou in elk geval niet aanzitten aan een besnijdenismaal.

Dan moest Jozef weer zuchten en hem gelijk geven. En Rebecca, bleek en moe op de canapé, barstte in tranen uit, zodat haar moeder hem verwijtend aankeek alsof hij de hele familie Kapper onrecht aandeed.

Ze woonden in een klein bovenhuisje in de nieuwe buurt. Rebecca's ouders hadden

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alles betaald, en van Jozefs salaris konden ze goed rondkomen. Toch voelde Jozef zich vreemd in het popperige huisje, tussen de moderne meubeltjes waar Rebecca overdreven zuinig op was. Vaak dacht hij terug aan zijn moeders huis, aan de warmte van hun Joodse gezin. Hij voelde nu pas hoe on-Joods zijn eigen huis was. Hij stond eigenlijk verder af van de *vrije* Kappers dan hij ooit van vader had gestaan. En hij wist: als vader redelijker was geweest, was hij nooit zo ver losgeraakt.

Ze kregen veel bezoek dat eerste jaar. Rebecca genoot ervan – vooral vóór haar zwangerschap haar humeur had aangetast. Dan haalde ze trots het blinkende glaswerk en het nieuwe zilver tevoorschijn. Op Sjabbesmiddagen zat de voorkamer soms vol. Er werd gezongen, gelachen, geroddeld. Pim en Max maakten het meeste lawaai. De mannen praatten over zaken en uitgaan, de meisjes over hun uitzet. Tegen de zomer zouden Saar en Bets trouwen. Soms namen ze Rebecca tussen zich in en fluisterden geheimzinnig. Er werd limonade en port gedronken, iedereen rookte sigaren. Er lag geen wit kleed op tafel.

Dat vond Jozef het moeilijkst. Bij zijn kostmensen had er altijd een wit kleed gelegen op Sjabbes. Rebecca wilde het niet – ze wilde niet uitgelachen worden, wilde pronken met het rode fluwelen tafelkleed van Saar en Bets. En Jozef had toegegeven. Toch stak het hem. Ook het voortdurende binnenlopen van al die rumoerige lui stoorde hem. David kwam soms binnen met twee of drie magazijnjongens, poentjes vond Jozef, met hun pronk en hun praatjes. Maar Rebecca vond ze leuk; ze brachten nieuwtjes mee en gijntjes om om te lachen.

Eén keer was Daniël gekomen. Jozef had zich zó verheugd. Daniël had zijn kandidaatsexamen gedaan en stond bekend als bijzonder knap. Jozef begon steeds meer eerbied voor hem te voelen – voor zijn moed om naar zijn overtuiging te handelen. Maar Daniël was binnengekomen in een kamer vol lawaai. Jozef schaamde zich dood. Daniël was kort gebleven. Bij het uitlaten – terwijl achter hen een bulderlach klonk – had Jozef zijn adres gevraagd. Maar Daniël zei dat hij geen eigen kamer had, dat hij met drie studenten woonde. Jozef had de hint begrepen en was niet gegaan. Daniël kwam ook nooit terug.

Met vader was de verhouding redelijk. Kort na hun trouwen waren ze samen naar het dorp gegaan en vader had hen zonder ruzie ontvangen. Dat was al veel. En vreemd genoeg leek Esthers terugkeer hem eerder goed dan kwaad te hebben gedaan. Hij was rustiger, minder afwezig.

Roosje bezocht Esther af en toe, maar vader nooit. Jozef zelf was maar één keer geweest – Esther had hem niet herkend, en het had hem te veel aangegrepen. Maar

© 2026

vader leek berust te hebben: Esther was nu in een Joodse omgeving, leefde – al wist ze het niet – volgens de Joodse ritus. Haar waanzin sloot het verleden af. Niemand van hen had ooit precies begrepen wat er met haar was gebeurd.
Roosje was er slecht aan toe geweest. De dokter had ontspanning en afleiding aangeraden, maar ze wilde vader niet alleen laten. En Jozef was heimelijk opgelucht dat ze zijn logeer-aanbod had afgeslagen – Rebecca kon nu eenmaal niet verdragen wat van Jozefs kant kwam.
Zo was Jozefs eerste huwelijksjaar vol strubbelingen en kleine teleurstellingen. En nu kwam de besnijdeniskwestie erbij. Vader had er nooit over gesproken, maar dat hoefde ook niet. Jozef wist: als hij zijn zoon niet liet besnijden, was alles voorgoed uit tussen hen.
Het bezorgde hem slapeloze nachten. Soms verdedigde hij het Jodendom tegen Pim en Max, tot verbazing van Rebecca en de anderen, die hem spottend vroegen of hij *de vrome man* ging uithangen. Het eindigde altijd met toegeven. En Jozef wenste dat het kind een meisje zou zijn.
Maar het was een jongen. Een mooie, stevige jongen met heldere ogen en zwarte krulletjes. Rebecca herstelde snel en kon hem zelf voeden. Moeder Kapper was trots en liep af en aan. Aan vader was een telegram gestuurd: het kind heette Jacob, naar hem. Een kort briefje van Roosje kwam terug. Geen woord over de besnijdenis. Maar Jozef voelde in de toon hoezeer het haar bezighield.
Hij durfde het niet opnieuw aan te snijden. Hij had beloofd dat het kind niet besneden zou worden. Hij kon niet terug. Hij voelde zich beklemd, alsof er een vonnis boven hem hing dat hij nog kon afwenden, maar niet mocht.
Rebecca zag het niet. Ze had alleen oog voor haar zoon, voor de bloemen, de cadeaus, het kraambezoek. Jozef voelde zich steeds meer op de achtergrond.
Op de achtste dag – de dag waarop de besnijdenis zou zijn geweest – voelde hij zich moe en leeg. Hij was ertegen, maar hij had zo graag, om vaders wille, toegegeven.
Het kind werd niet besneden.
Jozef wist dat hij zijn vader nooit meer onder ogen zou kunnen komen.
Die avond zat hij alleen voor het raam van zijn kleine kabinetje, waar hij sliep sinds de bevalling. En hij voelde een hevig, verscheurend heimwee naar het dorp, het buurtje, het oude huis – en naar zijn verkommerde vader.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XLIII

Roosje ruimde haastig de schaaltjes en haar eigen bord van tafel en zette ze in de keuken. Afwassen zou later wel. Ze pakte het opgevouwen tafelkleed van de stoel, legde het witte kleed op tafel, veegde snel even bij, vulde de kachel bij en zette de stoelen netjes aan kant. Daarna ging ze naar vader, die ziek in het alkoof lag maar langzaam opknapte. Ze nam een schoteltje sinaasappelpartjes en een glas vers water mee.

In het alkoof was het donker en benauwd. Vader sliep zacht snurkend. Roosje zette het schoteltje en het glas stil op de stoel en sloot de deur voorzichtig achter zich. Terwijl ze haar mantel aantrok en haar hoed opzette, voelde ze een stille blijheid. Vader was zo ziek geweest dat ze het ergste had gevreesd, maar nu ging het beter. En daarnaast was er haar wekelijkse uitje – het lichtpunt van elke donderdag: naar de Volksbibliotheek om haar boeken te ruilen. Ze stopte de vijf boeken in haar bruine leren tasje, legde de cataloguskaart erbij en trok haar handschoenen aan.

Ze liet vader slapend achter onder Debora's toezicht en stapte de straat op. De huizen stonden koel en licht achter de geschoren bomen in een zachte winterlucht. Ze las veel de laatste tijd – niet alleen reisbeschrijvingen, maar ook romans. Vroeger huurde ze boeken bij de zusters Appel, twee bejaarde dames in zwarte japonnetjes, even ouderwets als de vergeelde prenten op hun boeken. Het leek soms alsof zij de enige klant was. Maar de dubbeltjes waren kostbaar geworden sinds Esthers verpleging elke maand geld opslokte.

Toen was er een Volksbibliotheek gesticht. Roosje had zich aangemeld. Ze had in de rij gestaan tussen mannen, jongens en een enkele huismoeder, en van dominee Wijmers een kaart en catalogus gekregen. Ze had ook een blauw katoenen boekenzak kunnen krijgen, maar dat had ze geweigerd – ze voelde zich snel gekrenkt de laatste tijd. Haar natuurlijke trots was prikkelbaar geworden, een reactie op oude schaamte. Met tegenzin ging ze de eerste donderdagen naar het lokaal. Ze stond daar als enige meisje van haar leeftijd, tussen werkjongens en schoolkinderen, terwijl achter de toonbank vier heren zaten: de strakke dominee, de grofgebouwde bovenmeester Jansen, de verwaten postklerk Hermans en de oude apotheker Schoen. Ze werkten zwijgend, koud, alsof ze de armen een gunst bewezen.

Soms werd Roosje opgeduwd of bespot – fluisterend, omdat ze niet durfden – met woorden als *Jodin* en *smausekind*. Vroeger had ze dat geslikt; nu kwelde het haar hevig. Ze voelde zich hun gelijke, meer nog, en misplaatst tussen het volk dat om haar heen stond.

© 2026

Toen veranderde alles. Op een donderdag was de postklerk verdwenen en zat er een jonge man op zijn plaats: vriendelijk gezicht, zachte ogen. Het strakke zwijgen brak. Hij werkte vlot, maakte grapjes met gedempte stem, en zelfs de stijve dominee glimlachte. De sfeer werd lichter; de wachters kregen groeten terug.
Maar voor Roosje werd het eerst erger. Zijn warme stem, zijn zonnige ogen – het raakte haar en beschroomde haar tegelijk. Hij gaf zijn vriendelijkheid weg aan iedereen, uit mildheid, maar als meerdere aan minderen. Dat voelde ze scherp. Ze vermeed hem, reikte haar tasje liever aan de dorre hand van de dominee.
Tot hij op een dag toch haar tasje pakte. Hij keek naar haar boeken, vroeg iets aan de bovenmeester, en voor ze weg kon kijken, had hij haar blozen gezien. Hij stond op, kwam naar haar toe, leunde over de toonbank en vroeg haar glimlachend iets over haar keuze. Roosje zag hoe mooi hij was – zijn ogen, zijn tanden, zijn zachte wangen – maar voelde tegelijk iets in zich verstijven. Ze antwoordde kort, bijna afwerend, terwijl de anderen toekeken. Hij merkte het, trok zich bruusk terug, bloosde zelf en gaf haar het tasje terug met een kort woord.
Ze vluchtte naar huis, nerveus, met een beklemmend, verdrietig gevoel. Ze nam zich voor nooit meer terug te gaan. Dan maar weer een dubbeltje per week sparen voor een boek van de zusters Appel. En het verdriet dat ze voelde – omdat ze hem dan nooit meer zou zien, die lieve, mooie, zacht-lachende jongen – vond ze een lelijk gevoel, een vernedering die ze moest overwinnen.
Maar de volgende dag gebeurde het onverwachte, het heerlijke: ze kreeg een briefje van hem. Een kort, beleefd briefje waarin hij zich verontschuldigde dat hij met haar had gesproken zonder zich voor te stellen, en waarin hij hoopte dat ze hem dat wilde vergeven. ‘Tot donderdag dan,’ schreef hij. En daaronder zijn naam en beroep: Rudolf Hannema, technoloog.
Roosje wist niet wat een technoloog was. Ze dacht er de hele week aan.
En op donderdag wachtte haar een nieuwe verrassing. Rudolf kwam meteen naar haar toe, gaf haar een hand en nodigde haar uit achter de toonbank. Met een vanzelfsprekend overwicht stelde hij haar voor aan de verbijsterde dominee, de bovenmeester en de apotheker. Hij liet haar op een stoel zitten terwijl hij zelf haar boeken uitzocht en inpakte. Daarna bracht hij haar via een zijdeur naar buiten en vroeg haar voortaan via die deur binnen te komen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XLIV

De oude rebbe was gestorven. Op een heldere, koele dag hadden ze hem begraven, en Lehren – oud, moe en uitgeput van de verre tocht – kwam thuis met één wens: dat het voor hém nu ook maar snel afgelopen mocht zijn. Waarom hadden ze hem eigenlijk nog opgelapt uit zijn laatste ziekte? Het was hem zo goed geweest, dat sterven. Dat er voor hem niemand het Kaddisj zou zeggen, die bittere gedachte was hem al lang vertrouwd geworden. Hij leefde eenzaam, en had zich ook in zijn eenzame sterven geschikt.

Vreemden zouden voor hem het sjeimets zeggen – als hij tenminste niet, net als zijn vrouw, plotseling en alleen zou sterven. Die angst, dat hij zonder het troostende gebed om zich heen zou sterven, hield hem zo vast dat hij geen moment alleen thuis wilde zijn wanneer hij zich onwel voelde. Er moest altijd iemand klaarstaan om de geloofsgenoten te roepen, als zijn laatste uur kwam.

Hij had nooit gemord over het leed en de schande die hem waren overkomen. Hij had ook nooit innerlijke redeneringen nodig gehad om zich te schikken. Berusting was zijn hoogste wet geworden, zijn natuur. Wat hem trof, droeg hij. Het drukte hem neer, soms zo zwaar dat hij dacht dat hij eraan zou breken – maar hij morde niet. Hij vroeg zich nooit af wat zijn kinderen ertoe had gebracht te leven zoals ze leefden, te doen wat ze hadden gedaan, of waarom de hele kille *vrij* was geworden, het sjoelgaan verslapte, de heilige verplichtingen hun glans verloren. Hij zag het, hij nam het waar – en hij kende geen enkele verzachting. Het had niet mogen bestaan. Men brak niet met plicht en geloof. Wie dat toch deed, was ontaard en verfoeilijk. Hij kende hen niet meer. Hij stenigde nog naar Oudtestamentische wijs: zonder genade, volgens de ijzeren wet.

Esther had hij verstoten. Hij had om haar gerouwd als om een dode. Nooit zou hij de onreine dochter met geweld hebben teruggehaald: de heiligheid van zijn Joodse huis ging boven alles, zelfs boven zijn vaderschap. Daniël had hij verstoten. Hij had hem de hand geweigerd toen hij terugkwam. Hij zou hem blijven weigeren, tenzij hij zich bekeerde.

Esther was nu gestraft. God had haar zelf geslagen. En toch zag hij goedheid in die straf: haar waanzin bedekte het verleden, maakte haar vrij van schuld en wroeging. Ze had het nu goed. Ze zou het goed hebben zolang hij voor haar kon zorgen. Ze at alleen wat geoorloofd was, en om haar heen werden Sabbat en vasten gehouden. Ze was – gestraft én begenadigd – in het Jodendom teruggekeerd.

© 2026

Maar Daniël zou niet terugkeren. Hij was verstokt, verdorven, de goddeloze zelf, de ontheiligende zoon die op één dag zijn vader had beledigd, de gemeente had vertoornd en God had verlaten. Hij was uit Lehren's hart gestoten. Zijn zoon was hij niet meer. Wat Daniël deed, hoe hij leefde, waar hij woonde – het raakte hem niet.
Ook Jozefs huis zou hij nooit meer betreden. Nooit zou hij Jozefs zoon zien, het onbesneden kind, zijn enige kleinzoon. Hij had het voelen aankomen, al had niemand erover gesproken. Zo verging het een Jood die zich begaf onder *vrijen*, die de pest en kanker van het Jodendom waren, feller hatend dan de bitterste goj, erger spottend dan wie ook. Het had met Jozef niet zo hoeven lopen, als hij naar raad had geluisterd, als hij Rebecca Kapper niet had getrouwd, als hij zich niet had begeven in dat verrotte nest van spotters en verguizers. Hij had toestemming gegeven – wat hielp het weigeren, ze deden toch wat ze wilden – om van het gezeur af te zijn. En nu was hij Jozef kwijt, die toch een goede, gedweeë zoon was geweest, anders dan Daniel, die al opstond toen hij dertien was.
Waarom was moeder niet blijven leven? Alles was op hem neergekomen. Hoe anders zou alles zijn geweest als zij langer had geleefd?
En nu was ook de Rebbe dood. Een genadige dood, een mitswe-dood, die hem verloste van ergernis en van een vervloekte ouderdom. Wat had het de Rebbe altijd gestoken dat hij zo weinig in tel was, dat de gemeente hem boven het hoofd groeide, dat ze één voor één *vrij* werden. Nu was hij dood. Ze hadden hem begraven – met moeite een minjan bij elkaar – en spoedig zou er een nieuwe komen.
Wie? Een jonkie natuurlijk, die alles door de vingers zou zien, zou trouwen met de dochter van Boas of Hirsch, en meedoen met de moderne kliek. Wat deed híj hier eigenlijk nog, hij aan wie alles was ontnomen?
Roosje was er nog. Roosje zorgde voor hem. De laatste. Zou hij haar houden? Ze was kalm, ze was goed, ze zei niets – de anderen hadden ook nooit gewaarschuwd. Hij hield haar scherp in het oog: op kasjroet, op vuur en licht, op Sabbatrust, op gomets met Pesach. Hij kon haar nergens op betrappen. Dat kind deed haar plicht. Dat kind zat nog vast in het geloof. In zijn laatste ziekte had ze hem goed verzorgd. Hij had het niet gewild – hij was liever gestorven – maar zij had haar plicht gedaan.
Hoe zou het met Roosje gaan als hij er niet meer was? Geen jongen uit de kille zou om haar komen – dat had Esther wel voor haar bedorven. Geld hadden ze niet. Sparen kon niet meer. Dertig gulden per maand kostte Esther in het gesticht.
Roosje moest maar in de winkel blijven, samen met Debora. Debora was goed

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

genoeg. Ze praatte te hard, te veel, maar ze was degelijk Joods. Ze zou Roosje geen kwaad leren. Dan had Roosje brood en geen zorgen. Veilig. Waartoe diende trouwen eigenlijk? Kinderen kreeg je, die opgroeiden tot je verdriet. Jozefs zoon was onbesneden – Rebecca's schuld. Jozefs schuld ook. Nooit had hij die gruwel mogen toelaten, zijn kind opzettelijk uit het Jodendom stoten vóór het kon denken.
Nee, het was goed dat Roosje maar stilletjes in de winkel bleef, het huishouden deed. Debora kon bij haar inwonen als hij er niet meer was. In Roosje zat geen kwaad. Hij beleefde geen vreugde aan haar – hij kon geen vreugde meer beleven. Zijn leven was vreugdeloos, en dat van zijn laatste kind ook. Er viel niets aan te veranderen. Hij had het haar niet aangedaan.
En zo zou ze dan zonder vreugde leven, maar veilig – veilig voor zonde en goddeloosheid – samen met de ijverige, vrome Debora. Zo zou hij haar achterlaten, wanneer men hem het kussen met Heilige Aarde onder het hoofd zou leggen.

©

2026

XLV

Voor het eerst in haar leven was Roosje blij dat vader geen aandacht aan haar schonk, haar zorgen niet zag, haar angsten niet opmerkte. Nu merkte hij ook niets van wat er in haar veranderde – niets van het licht dat in haar brandde, het schitterende, stille vreugdelicht van haar liefde voor Rudi.

Het was voorjaar geworden. De volksbibliotheek was al weken gesloten, maar Rudi ontmoette ze nog vaak.

Buiten het dorp stond een fabriek voor chemische producten, al zo lang als Roosje zich kon herinneren. Als kind had ze het grijze, sombere gebouw al gezien, midden in de weilanden, met de hoge schoorsteen die zomer en winter zijn zwarte rookpluim tegen de lucht slingerde. Ze kende de mannen die er werkten – sommigen kwamen uit hun buurtje – en ze kende de fluit die de werktijden aangaf.

Die fabriek was nu van Rudi. Zijn eigendom. Hij beheerde haar samen met een oudere boekhouder, en hij was de chef van alle mannen die 's morgens het smalle pad naar de fabriek volgden en 's avonds weer terugkeerden.

Ze wist dat allemaal van hemzelf. En ze dacht eraan, aan alles wat hij haar had verteld, in de lange uren die nu niet meer eenzaam waren. Alles leek veranderd: licht waar eerst duisternis was, leven waar eerst troosteloosheid had gehangen. Alles wat ze voor vader deed, deed ze nu met dubbele toewijding – alsof haar liefde haar kracht gaf. Zijn ondankbaarheid, die haar vroeger zo had gekwetst, raakte haar nauwelijks meer.

Maar aanvankelijk was het anders geweest. Voordat het geluk kwam, had ze een nieuwe droefheid moeten doorstaan, heviger dan alles wat ze eerder had gekend.

Ze had maar enkele weken in de bibliotheek mogen komen, een paar minuten of een kwartier praten met hem voordat ze met haar boeken naar huis ging. Maar al snel hadden ze Rudi het moeilijk gemaakt. Dominee Wijmers en bovenmeester Jansen – vooral Jansen, die zich door zijn geringe afkomst buitensporig belangrijk voelde – hadden hem aangesproken. Roosje was een buurtjeskind, zeiden ze. Al had ze een mooi gezichtje en sprak ze wat deftig, ze was niet beter dan de anderen. Haar opleiding? Volksschool, een paar maanden Normaalschool, en daarmee uit. Ze had nooit uitgeblonken.

En toen hadden ze hem verteld over Esther. Over haar weg. Alles al bij de eerste gelegenheid, zodra Roosje de deur uit was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze had later wel gemerkt hoe stroef de anderen deden, hoe het volk grinnikte en joelde over de toonbank, hoe ze Rudi kwalijk namen wat hij voor haar had gedaan. Bij het naar huis gaan werd ze nageroepen – de gewone scheldwoorden van Jood en smaus, maar nu ook met Esthers naam erbij. Eén keer was er zelfs een relletje geweest; een agent had haar naar het begin van het buurtje moeten begeleiden.

Toen ze daarna terugkwam, was Rudi veranderd. Hij was vriendelijk en zacht als altijd, maar zijn ogen waren minder zonnig, zijn mond strakker, zijn hele gezicht verduisterd. Ze wist niet of het door het relletje kwam of door wat hij over Esther had gehoord. Ze schaamde zich diep, alsof ze inwendig bloosde, en was snel weggegaan.

Daarna kwam ze niet meer. Twee weken gingen voorbij, twee donderdagen zonder een teken van hem. Ze had hevig geleden. Het voelde alsof ze gebrandmerkt was, alsof ze de schande van haar zuster op haar voorhoofd droeg. Het was het zwaarste dat ze ooit had doorleefd – erger dan Daniëls Joum-Kippoer, erger dan de verschrikkelijke Chanoeka-avond, erger dan vaders nachtelijk snikken na de dag waarop Jozefs kind besneden had moeten worden. Niets van dat alles had haar zo diep geraakt als dit.

Ze was niet boos op Rudi. Geen moment. Ze wist dat ze voor hem slechts een meisje was dat hij beter had geacht dan de anderen, en daarom had onderscheiden. Maar dat hij moeilijkheden om háár zou verdragen – dat had ze nooit verwacht. Tegelijk leek het haar vanzelfsprekend dat zij alles, werkelijk alles, voor hem zou willen opofferen. Het was geen zelfvernedering. Ze voelde zich niet klein. Ze zag in hem nooit de rijke fabriekseigenaar, de jongeman van goede familie. Hij was alleen Rudi – Rudi met zijn zonnige ogen, zijn zachte wangen, zijn verrukkelijke mond, waarnaar ze soms, beschaamd om haar gedachten, al had verlangd.

Op een dag, toen ze thuiskwam, lag er een pakje op de toonbank, met een witte brief erbovenop. Zijn handschrift. Ze duizelde even, greep naar boek en brief alsof het een prooi was, en las. Rudi stuurde haar boeken – zijn eigen boeken – de boeken waarover ze hadden gesproken. Geen woord over haar wegblijven, geen verzoek om terug te komen. Ze mocht de boeken zolang houden als ze wilde. Jammer dat ze geen talen kende, schreef hij – Roosje nam zich meteen voor Duits te leren – anders had hij haar zijn hele kast kunnen lenen.

Die brief, zonder één teder woord, vervulde haar met een geluk dat ze nauwelijks kon bevatten. Alles in haar leven leek nu een dorre droom waaruit ze eindelijk was ontwaakt.

© 2026

Ze had de laatste jaren veel gelezen, maar nu leefden de boeken. Alles wat ze las, leek voor haar en Rudi geschreven. Elke versregel was hun versregel, elke gedachte een herkenning, elke liefdeszang haar eigen jubel, elke klacht haar eigen angst hem te verliezen. Elk beeld van geluk droeg zijn trekken.
Toen de dag kwam dat ze hem moest schrijven dat ze de boeken uit had, wist ze niet wat te zeggen. Hij had haar oordeel gevraagd, maar ze durfde hem niet te schrijven wat ze werkelijk had gevoeld. Ze vertelde hem maar over haar voornemen Duits te leren, over het geluk dat boeken haar gaven in haar sombere leven thuis.
Twee dagen later lag er weer een pakje. Ditmaal zat zijn brief erin, tussen de boeken. Ze bloosde toen ze het merkte. Ze had het gewenst, maar niet durven vragen. Het voelde intiemer, alsof de brief werkelijk voor haar alleen was.
Zo ging het weken door. Roosjes brieven werden warmer, opener, zonder dat ze het zelf merkte. Rudi's brieven bleven kort, zakelijk, kalm. Hij vroeg meer dan hij vertelde. Zijn schrijven was ernstiger dan zijn spreken.
In haar vrije uren leerde ze Duits, en hield hem op de hoogte van haar vorderingen. Toen ze schreef dat ze nu wel een eenvoudig Duits boek kon lezen, kreeg ze een briefje van hem: of ze de volgende middag bij hem wilde komen. Hij zou haar verzen voorlezen.
Ze hadden Heine gelezen, thee gedronken, rustig gepraat. Roosje was thuisgekomen met een gevoel van uitputting door al te grote verrukking. Het leven had haar nog niets gegeven; dit leek te veel. Ze werd er stil van, bijna bedrukt, bang dat het niet blijven kon. En het kwelde haar dat hij alles voor haar deed en zij niets voor hem. Ze fantaseerde over opofferingen, pijn, verdriet – alles wat ze voor hem zou willen dragen. Haar machteloosheid was een kwelling. Ze had niets, ze kon niets, ze bezat niets. Haar liefde leek haar te weinig.
Ze kwam nog een enkele keer bij hem, niet vaak. Rudi moedigde het niet aan, zij zocht het niet. Ze schuwde het te grote geluk; haar ziel was gewend aan leed en wist niet hoe ze vreugde moest dragen.
Maar toen het voorjaar kwam, begonnen ze samen te wandelen. Eerst af en toe, toen dagelijks. En al snel konden ze niet meer zonder.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XLVI

Sinds enkele weken woonde Daniël, naast zijn vrienden Hein en Dries, samen Maarten Verrijn. vierdejaars geneeskunde, een neef van Hein. Maartens vader woonde op een buiten bij Utrecht; Maarten had daar gestudeerd, maar was na een duelaffaire – niemand wist precies wat er was gebeurd – naar Amsterdam vertrokken. Daarvoor was hij maandenlang ernstig zenuwziek geweest. De dokter had hem afgeraden alleen te wonen en hem juist aangeraden vrienden op te zoeken.

Toen herinnerde Maarten zich dat hij in Amsterdam een neef had, die met vrienden woonde in een stille straat aan de Amstel. Hij schreef, en toevallig kwam zijn brief precies op het moment dat een van de vier huisgenoten vertrok. Hein, die zijn neef nauwelijks kende, schreef terug dat hij welkom was.

Maarten kwam: een lange, tengere jongen, van wie je op het eerste gezicht nooit zou vermoeden dat hij bekendstond om zijn vechtlust en kortaangebondenheid. Maar zijn handen waren nerveus, zijn vingers altijd in beweging, en zijn ogen hadden iets wilds. Hij bleek geen gezellige huisgenoot. Hij sloot zich alleen bij Hein aan en behandelde Daniël en Dries uit de hoogte. Dries trok zich er weinig van aan, maar Daniël leed er hevig onder. Hij voelde jaloezie: Maarten stal hem Heins vriendschap. Dries mocht hij graag, maar Hein was zijn echte vriend.

Maarten wilde absoluut niet in de gaarkeuken eten. Hij stelde voor dat ze voortaan thuis zouden eten en dat de hospita, juffrouw Ripstra, voor hen zou koken. Zij wilde wel, en Maarten – alsof hij het alleen te beslissen had – beloofde een degelijk en overvloedig maal.

Maar Dries wilde de gezelligheid van de gaarkeuken niet missen, waar ze inmiddels een vaste stamtafel hadden. Het vooruitzicht elke dag met de hooghartige Maarten aan tafel te zitten trok hem weinig aan. En Daniël, die met lesgeven maar net genoeg verdiende om rond te komen en zijn studie te betalen, kon zich dat duurdere eten niet veroorloven. Dus bleven Daniël en Dries dagelijks naar de gaarkeuken gaan. Als ze thuiskwamen, waren Hein en Maarten vaak uit. En als ze laat op de avond terugkeerden, zaten die twee samen te praten, gesprekken waar Daniël en Dries buiten vielen. – Als ze wél met z'n vieren waren, of als Hein en Daniël alleen waren, was Hein nog steeds hartelijk. Soms verontschuldigde hij zich zelfs voor zijn drukke omgang met Maarten. Maarten was zenuwziek geweest, zei hij, had veel doorgemaakt, en Hein voelde zich verplicht hem op te beuren.

© 2026

Kort na Maartens komst hoorde Daniël de geschiedenis van het duel. Maarten was een paar dagen naar zijn ouders gegaan, en in die dagen was Hein stil en afgetrokken. Daniël kreeg de indruk dat Hein zijn neef miste, en dat Daniëls gezelschap hem nauwelijks nog iets gaf.
Daniël had zich te trots gevoeld om iets te vragen zolang Maarten er was. Maar nu nam hij zich voor met Hein te praten. Hein was hem echter voor. Na het eten vroeg hij Daniël mee te lopen, zoals vroeger. Hij had iets belangrijks te vertellen.
Ze liepen langs de Amstel, voorbij het Kalfje, tot Ouderkerk. Daar gingen ze zitten, met een glas bier, terwijl de bruglichten in de rivier weerspiegelden. Toen vertelde Hein het verhaal.
Maarten had in Utrecht een meisje gehad, van eenvoudige komaf, maar hij had zich voorgenomen haar op te tillen tot zijn eigen niveau en later met haar te trouwen. Zijn vader – rijk, hooghartig, en streng – had zich daar fel tegen verzet. Maarten hield van zijn vader, maar nog meer van het meisje. En zij hield van hem. Hij had haar gewend aan een rustiger, beter leven dan ze ooit had geleid – ze was vanaf haar zestiende een 'scharreltje' geweest.
Toen kwam er een ander: een schatrijke jongen, die alles wist van Maarten en het meisje, maar haar toch met cadeaus en geld naar zich toe had gelokt. Niet om haar te trouwen, maar om Maarten te krenken. Die jongen was een Jood. Maarten, onstuimig en onberedeneerd in al zijn gevoelens, had van nature al antisemitische neigingen. Hij had die jongen ooit uit een dispuut laten weren.
Nu had diezelfde jongen hem zijn meisje afgenomen.
Sindsdien kon Maarten geen Joden meer verdragen. Hij had, toen hij wist dat Daniel een Jood was, geprobeerd zijn weerzin te onderdrukken – omdat Daniël rustig en goed leek, en omdat hij Heins beste vriend was. Maar hij kon het niet. Het idee van samenwonen met een Jood knaagde aan hem. Daarom had hij voorgesteld thuis te eten, wetend dat Daniël dat niet kon betalen. Hij bruuskeerde Dries erbij, om niet te laten merken dat Daniël zijn echte doelwit was.
Uiteindelijk had hij van Hein geëist dat die óf Daniël zou laten vallen, óf met hem alleen ergens anders zou gaan wonen. – Hein had geweigerd. En nu was besloten dat Maarten zou vertrekken. Hein wilde zijn woord aan Daniël niet breken, en evenmin zijn neef steunen in diens haat – al vond hij die haat 'begrijpelijk'.
'Begrijpelijk?' was het enige dat Daniël kon uitbrengen. Zijn stem schoot schril omhoog.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Ja… begrijpelijk. Ik zeg niet sympathiek.’
‘Begrijpelijk dat iemand antisemiet is? Begrijpelijk dat jullie altijd generaliseren? Als een Jood iemand zijn meisje afneemt, is het dan begrijpelijk dat hij alle Joden haat? Een man – een ploert – heeft Maarten zijn meisje afgenomen. Als het een Christen was geweest, zou hij dan nu alle Christenen haten? Waarom is het altijd de Jood? Nooit de man, maar de Jood?’
Hein schrok van Daniëls bitterheid. Hij had dankbaarheid verwacht, opluchting. Hij hield van Daniël, maar voelde zich ook sterk aangetrokken tot zijn neef – nerveus, grillig, soms onredelijk, maar fijn en gevoelig. Hij had Maarten om Daniëls wille laten vertrekken, en Daniël reageerde nu zo.
Hij antwoordde niet. Hij dacht dat Daniël wel erg lichtgeraakt was als het om zijn geloof ging. Hij herinnerde zich eerdere heftige reacties van Daniël op onschuldige opmerkingen. Er was altijd een spanning wanneer ze met velen samen waren – een spanning die Daniël zelf opriep met zijn wantrouwen en overgevoeligheid.
En hoe onredelijk Maartens antisemitisme ook was, Hein vond het – ondanks alles – ‘begrijpelijk’.
Ze liepen zwijgend terug langs de donkere rivier. De weg leek eindeloos. Er hing een broeiende vervreemding tussen hen. Thuis voelde als een opluchting.
Daniël ging meteen naar zijn kamertje. Bitter dacht hij dat het in allemaal hetzelfde was: iets van de onverwoestbare, geërfde Jodenhaat. Ze grepen allemaal gretig de misdaad van één Jood aan om een hele natie te beschimpen.
Het was weer het oude – dat wat hem op de burgerschool had verbitterd, dat wat hij jaren had gevoeld zonder het te kunnen grijpen, dat wat soms vaag leek als een verbeelding, maar nu onontkoombaar weer voor hem stond.
Hier blijven zou hij niet. Hein had van Maarten geleerd dat er andere vriendschap bestond dan de stille, zwaarmoedige toewijding die Daniël te geven had. De nerveuze, grillige, soms jolige, soms driftige aard van zijn neef trok hem aan. En Hein had hem duidelijk laten voelen dat Maartens vertrek een offer was geweest.
Een offer dat Daniël onmogelijk kon aannemen.

© 2026

XLVII

DIEZELFDE AVOND SCHREEF DANIËL HEIN EEN BRIEF. Hij legde alles uit, zonder hartstocht, zonder bitterheid, zonder klacht. Hij benadrukte dat hij niet vertrok uit gekwetstheid om hun gesprek, en dat hij zeker was gebleven als Hein in het conflict met Maarten voor hém had gekozen uit persoonlijke voorkeur. Maar het besluit dat Hein had genomen – een plichtmatig besluit, meer ingegeven door zijn eigen beginselen dan door vriendschap – en dat hij zelf als een offer beschouwde, maakte het Daniël onmogelijk te blijven. Het deed hem pijn om hun jarenlange vriendschap, al hadden Heins woorden over Maartens *begrijpelijke* gevoelens laten zien hoe verschillend ze in wezen waren.

De volgende dag legde hij de brief op Heins kamer en vertrok. De paar nachten dat hij nog geen kamer had, sliep hij in een goedkoop logement. 's Morgens werkte hij in de universiteitsbibliotheek, 's middags zocht hij naar onderdak. Al snel vond hij een kamer en trok er meteen in.

Hij was vastbesloten niemand meer te zoeken, zich bij niemand meer aan te sluiten. Hij ging eten in een Volksgaarkeuken aan de andere kant van de stad. Die eerste dag al leek de eetzaal nog triester en naargeestiger dan de gaarkeuken die hij kende. Het eten stond hem opnieuw tegen. Hij zat alleen, aan het uiteinde van een lange, ongedekte tafel, tussen stugge werkmansgezichten. Studenten kwamen hier niet; de verleiding om zich bij iemand aan te sluiten was klein.

Even vond hij zichzelf een dwaas – waarom koos hij vrijwillig voor deze verlatenheid, terwijl hij tenminste de oude eet-gezelligheid had kunnen behouden? Maar behalve dat hij Dries geen uitleg wilde geven over zijn plotselinge vertrek, voelde hij in zichzelf een oud wantrouwen terugkeren. Het wantrouwen dat ooit uit miskenning en achterstelling was ontstaan, dat jarenlang onderdrukt had geleken, was nu sterker en bewuster dan ooit.

Kort na zijn verhuizing sprak Hein hem aan na college. Hij had hem opgewacht en verweet hem, gejaagd en onrustig – anders dan zijn gewoonlijke kalmte – dat hij zomaar was weggegaan, dat hij niets meer van zich liet horen. Daniël luisterde goed, zonder verweer. Tot zijn schrik merkte hij dat hij Hein ineens vals vond. In zijn woorden, zijn gebaren, zelfs in zijn blik dacht hij valsheid te zien. – Tegelijk wist hij dat dit gevoel vooral uit hemzelf kwam. Er was iets in hem gebroken. Wat hem uit zijn benauwde jeugd nog restte aan spontaniteit, aan vertrouwen, aan toewijding –

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hij voelde het in zich wegzinken. Hij antwoordde niet op Heins verwijten en vroeg alleen of Maarten weer bij hen woonde, en of ze al iemand anders hadden gevonden. Hein antwoordde zakelijk: ja, Maarten was terug – hij had nog niet eens naar een andere kamer gezocht – en nee, er was nog geen nieuwe huisgenoot, maar de jongere broer van Dries zou na zijn groentijd komen.
Ze namen afscheid. Hein vroeg niet eens naar Daniëls nieuwe adres.
Daniël voelde zich volkomen alleen. Hij besloot die eenzaamheid te dragen zolang het ging. Hij wist dat hij met zijn verbitterde, wantrouwige innerlijk geen goede vriend meer kon zijn. Zoals hij na zijn breuk met het Jodendom elke nieuwe partij had gemeden, zo zou hij nu ook vriendschap mijden. Hij was eenentwintig – te jong voor zo'n eenzaamheid – maar tegelijk oud voor zijn jaren. In de zwaarmoedige herfst die volgde had hij vaak buien van wanhoop en troosteloosheid.
Maarten werd intussen, dat voelde Daniël, bijzonder gewaardeerd in zijn club – misschien juist door zijn opvliegendheid en hooghartigheid. Hij had ook Hein meegenomen in die kring en hem vervreemd van hun vroegere eenvoudige leven.
Daniël en Maarten groetten elkaar niet meer. Daniël voelde hoe Maarten hem haatte – misschien nog meer dan hij de Utrechtse verleider had gehaat. Daniëls trots en teruggetrokkenheid beschaamden hem en verbitterden hem. De waardigheid van een Jood wakkerde zijn Jodenhaat feller aan dan welke onwaardigheid ook. In zijn club maakte hij voortdurend antisemitische opmerkingen. Omdat hij geestig was en velen zich vleiden zijn vriend te mogen zijn, vond hij gemakkelijk aanhangers onder de laffen en de onnadenkenden.
Dit was de werkelijkheid die Daniël om zich heen voelde. Maar zijn wrange wantrouwen vergrootte die werkelijkheid tienvoudig. Hij wist dat – en juist dat besef pijnigde hem: wat was waan, wat was echt?
Er kwamen dagen dat hij in iedereen een vijand zag, op alle gezichten hoon en minachting meende te lezen. Hij lette op elke blik, elk gebaar, elk woord. In alles zag hij een hoogmoed die op rasverschil berustte. En hij reageerde daarop met stugheid en dédain. Zo maakte hij van goedwillende, joviale kameraden echte vijanden. Zij begrepen zijn houding niet, vonden hem aanmatigend, pedant, en lieten hem links liggen.
Zijn groeiende waan dat hij zich voortdurend moest verdedigen tegen geringschatting gaf hem een schijn van hoogmoed die zijn wezen vreemd was. Want niets in hem was zo sterk als het besef van zijn eigen en andermans kleinheid.

© 2026

Maar de schijn was er – en de anderen reageerden op de schijn. Zo voelde hij zich verstoten en begon hij degenen die hem, naar zijn gevoel onredelijk, om zijn Joodzijn verstieten, op zijn beurt te haten. Soms schrok hij van de hevigheid van die haat. Hij haatte Verrijn – niet met de wens hem te vernederen, maar met de drang hem in één slag neer te slaan. Hij haatte ook Kunst, een vriend van Verrijn, een keurige, zelfingenomen jongen die hij vroeger met stille spot had beschouwd als een middelmatige intellectueel, een type dat uitblinkt in zijn vak en later professor wordt. Vroeger had hij hem zonder vijandigheid als mindere gezien. Nu niet meer. Nu zijn haat eenmaal was gewekt, haatte hij hem het meest.
Hij wilde hem neerslaan – met zijn geestelijke overwicht. Hij wilde hen allemaal verpletteren, al dat vulgair-geleerde volk dat op hem neerkeek omdat hij arm gekleed was en een Jood.
En uit die haat laaide een gloeiende eerzucht op. Een eerzucht die hem dreef tot buitensporige studie, met maar één doel: zich te doen gelden. De hoogmoedigen, de geringschattenden, de spottenden eens en voorgoed te laten weten – door daden, onontkenbaar – dat hij, de Jood, hun meerdere was.
Het liet hem geen rust meer. Het verteerde hem. Het tastte zijn ziel en zijn zenuwen tot in hun diepste vezels aan.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XLVIII

De volstrekte eenzaamheid waarin Daniël voortaan leefde, noodgedwongen, maar zonder er werkelijk onder te lijden, maakte hem tot iemand die voortdurend naar binnen keek. Hij gaf zich over aan scherpe zelfbespiegeling, een aanhoudende zelfontleding die voor buitenstaanders misschien leek op zelfgenoegzaamheid, maar die voor hem een gewoonte werd. Samen met zijn wantrouwen maakte die gewoonte hem steeds ongeschikter voor het leven met anderen. Maar lange tijd voelde hij die ongeschiktheid eerder als kracht dan als zwakte, als een bolwerk dat hem beschermde. Tot de dag dat hij het meisje ontmoette.

Ze was blond, blank en stevig gebouwd. Hij zag haar een paar keer achter elkaar op een drukbezochte filosofiecursus die ook voor niet-studenten toegankelijk was. Door zijn eenzaamheid gewend alleen op zichzelf te letten, altijd op zijn hoede, merkte hij haar de eerste keer nauwelijks op. Ook de tweede keer schonk hij haar geen aandacht, al wist hij wel dat ze dezelfde plek had ingenomen. Hij keek naar haar hand die ijverig schreef, naar de goudblonde wrong op haar hoofd, naar de witte kraag om haar hals – met niet meer belangstelling dan waarmee hij keek naar een oude dame een paar rijen verder, of naar het bruine halsje van een nerveus Liberty-jufje in de buurt.

Ze bleef komen, steeds op dezelfde plek, zonder hem op te merken – en hij haar niet. Tot ze zich op een avond omdraaide, naar een rumoertje achter in de zaal, en hij haar ogen zag.

Grote, grijsblauwe ogen, wijd open, de ogen van een optimist. Ogen waarin geen haat, geen wantrouwen, geen geheimen leken te kunnen bestaan. Ogen van een goed en gelukkig mens. Daniël had nog nooit zulke heldere ogen gezien. Ze keek meteen weer voor zich, zonder hem te hebben opgemerkt. Maar vanaf dat moment interesseerde alles aan haar hem: haar handschrift, haar blouse, haar haarwrong, zelfs het vloeipapiertje dat ze liet vallen.

Die hele avond keek hij naar haar, alsof elke beweging, elk fluisterwoord tegen haar vriendin betekenis had gekregen. Hij wilde weten wat ze opschreef, wilde lezen wat hem een uur eerder totaal onverschillig was geweest. Hij verlangde haar naam te horen. Aan het einde van de les, toen ze treuzelde en haar vriendin al opstond, hoorde hij die naam: Pauwtje.

Het duurde even voordat hij de moed vond haar aan te spreken. Zijn oude wantrouwen – dat inmiddels deel van zijn ziel was geworden – liet hem niet los. Hij hield het

© 2026

vast, alsof het hem beschermde. Hij wilde geen toenadering zoeken tot een meisje dat hem, zo dacht hij, net zo zou geringschatten als zijn beste vriend had gedaan. Een meisje dat hem, de donkere, lelijke Jood, zou uitlachen als hij haar aansprak.
Maar vanaf dat moment woog zijn eenzaamheid hem als een last. De winteruren kropen voorbij in zijn kille, slecht gemeubileerde kamertje, waar hij altijd alleen was.
In die tijd waagde hij zich nog eens aan een bezoek bij Jozef, zijn broer, wiens zoontje hij nog niet had gezien. Hij kwam er vandaan diep gedegouteerd, zonder enige twijfel dat hij daar nooit meer zou terugkeren.
Urenlang dacht hij aan Pauwtje. Hij verlangde naar haar, begeerde haar. In het donker zat hij in zijn stoel, ogen gesloten, en stelde zich haar gezicht voor: het gladde voorhoofd, de open, onverschrokken ogen, de onbevangen lach om haar zachte mond, de zuivere tanden die even opflitsten als ze lachte. Hij verlangde haar te kussen, haar gezicht tussen zijn handen te nemen, haar bij zich te hebben – voor altijd.
Zijn haat en ambitie leken hem ineens ijdel, kinderachtig. Zijn wrok tegen Kunst en Verrijn voelde kunstmatig, opgeblazen, iets dat hem verveelde.
Maar zijn wantrouwen hield hij vast. Elke dag dwong hij zichzelf terug te denken aan Loesje Bonten, aan de vernedering van toen. Hij voelde de pijn opnieuw, maar wist tegelijk dat hij Loesje nooit had liefgehad zoals hij nu Pauwtje liefhad – met zijn hele wezen, volmaakt en onverdeeld. Toch hield hij zijn wantrouwen vast.
Het was haar kokette vriendinnetje dat hem uiteindelijk in contact bracht met Pauwtje. Ze leende hem eens een potlood, vroeg hem iets dat ze niet had verstaan. Al snel werd het gewoonte dat hij de twee meisjes na afloop naar huis bracht.
En toen het vriendinnetje wegbleef – de nieuwigheid van de cursus was er voor haar af – liep hij steeds vaker alleen met Pauwtje naar huis. Zij vond het goed, zelfs prettig. Het was duidelijk: ze stelde belang in hem. Ze vond het aangenaam met hem te praten. Ze begon sympathie voor hem te voelen. Het was zichtbaar in haar ogen, die niets konden veinzen en niets konden verbergen.
Het geluk dat hij door Pauwtje voelde, sloeg door Daniëls ziel als een vlam – warm, lichtend, alles doordringend. Soms was hij er zeker van dat de toekomst hem toebehoorde, dat Pauwtje hem ooit lief zou hebben en bij hem zou horen. Maar hij wist ook dat hij dat alleen kon bereiken met geduld en zelfbeheersing, en dat het zijn plicht was haar onwetend te laten van alles wat bitter in hem leefde: zijn haat, zijn wantrouwen.
Al snel merkte hij dat dit onmogelijk was. Rust en evenwicht had hij niet. Het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alleen-leven was zijn natuur geworden, wantrouwen zijn tweede huid. Hij kon niets verbergen.
Hij kon niet rustig zijn nu hij zó liefhad. Hij wist dat hij het blijmoedige, onbevangen meisje zou afschrikken met zijn heftigheid, maar voor het eerst in zijn leven ontbrak hem de kracht om zichzelf te beheersen. Hij was te lang eenzaam geweest. Hij had nooit liefde gezocht of ontvangen sinds Loesje, en nu het eindelijk kwam, was hij te verward, te vereenzaamd, te vol van zichzelf om het goed te ontvangen.
Hij voelde het gevaar. Soms stelde hij zich voor dat hij zijn handen om zijn eigen wantrouwen sloot, alsof het een mens was dat hij wilde wurgen. Hij wilde niet langer denken dat Pauwtje hem zou minachten omdat hij een Jood was – en hij dacht het toch. Hij wilde niet jaloers zijn – en hij was het toch.
Hij kon niet verdragen dat ze lachte met anderen: met het broertje van haar vriendin, met een blonde schilder die haar portret wilde maken. Als hij haar met hen zag, drong hij zich ertussen, zwijgend, bleek, met sombere, dreigende ogen. De anderen trokken zich terug; de lach verdween van Pauwtjes gezicht. In die momenten wist hij precies welk spel hij speelde, hoe het moest eindigen – en toch kon hij niet anders.
Hij viel tegen haar uit, zonder enig recht daartoe, en verafschuwde zichzelf om zijn aanmatiging. Hij herhaalde steeds dat hij een Jood was, een smaus, iemand van het gehate volk. Hij kwelde haar met vragen, zocht in haar ziel naar een antisemitisch gevoel dat er niet was, maar dat zijn wantrouwen bleef vermoeden. Hij spaarde haar geen enkele van zijn zelfbespiegelingen.
En Pauwtje voelde hoe haar aanvankelijke genegenheid onder zijn heftigheid bezweek. Wat liefde had kunnen worden, verstikte onder zijn wantrouwen, zijn jaloezie, zijn nerveuze aandringen. Wat overbleef was medelijden – deernis met zijn leed en zijn afzondering. Die deernis hield haar nog van een openlijke breuk, lang nadat de kiem van liefde al gestorven was.
Het samen wandelen, het samen praten werd voor beiden een kwelling. Elk gesprek ontaardde in een gevoelsdebat, een nerveus gekibbel dat haar vermoeide en verdrietig maakte. En Daniël, zodra hij alleen was, leed onder zijn wroeging. Hij wist dat hij het meisje dat hij liefhad pijn deed. Hij wist dat ze hem nooit lief zou hebben – en dat hij die mogelijkheid zelf had vernietigd.
Toen de breuk kwam, was het bijna een verlossing.
Ze hadden afgesproken te wandelen, maar hij kreeg een briefje: ze moest afzeggen, een oom kwam onverwacht op bezoek. De volgende dag zag hij haar op straat met

© 2026

haar vriendin. Hij groette niet, liep haar voorbij, ging naar huis en schreef een brief vol verwijten en onredelijke klachten – dat ze hem had vernederd, gelogen, veracht. Haar antwoord kwam meteen. Koel, waardig. Ze had niet gelogen; haar oom was niet gekomen, en toen was ze maar met haar vriendin gaan wandelen. Maar tussen hen moest het nu uit zijn. Ze pasten niet bij elkaar, begrepen elkaar niet.

Daniël wist dat hij zich niet kon verweren. Hij schreef niet terug. Hij probeerde haar nooit meer te zien.

Na de opwinding en de wanhoop van de afgelopen tijd zonk hij weg in een diepe, trieste rust. Hij bleef lang weg van de colleges en gaf alleen zijn lessen om te kunnen leven.

De winter sleepte zich voort. Tegen het voorjaar ging hij weer naar college. Hij zag de bekenden: Hein Bonten, die hij nauwelijks nog groette; Verrijn, Kunst, de anderen.

Hij voelde dat hij zelfs niet meer hevig kon haten. En hij wist dat hij voortaan geen haat meer zou zoeken, geen vriendschap, geen liefde, geen aansluiting bij club of partij. Hij was voor dat alles ongeschikt geworden. Zijn leven was van buitenaf tot in de kern vergiftigd.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XLVIX

IN DATZELFDE VOORJAAR GROEIDE TUSSEN ROOSJE EN RUDI HANNEMA EEN DIEPE, STILLE SYMPATHIE, WAARIN ZE ALLEBEI HUN GROOTSTE GELUK VONDEN.

Rudi was van jongs af een gelukkige, knappe en innemende jongen geweest die het verdriet van het vroege verlies van zijn vader meedroeg. Die had zijn moeder, inmiddels getrouwde zus en hemzelf een flink fortuin nagelaten, verdiend met jarenlange harde plantersarbeid in Indië. Rudi kwam op zijn twaalfde naar Nederland. Hij had nog vage, dromerige herinneringen aan het land: bruisende rivieren tussen diepe ravijnen, een klein palmbosje bij hun huis op de heuvel, waar hij in een wit linnen pakje speelde met een Javaans jongetje in een rood baadje.

Hij herinnerde zich ook de reis naar Holland – hij en zijn zusje met een bevriende familie mee – en vooral het plotselinge verlangen dat hem toen overviel naar het eiland Ceylon, dat hij alleen uit de verte had gezien. Dat verlangen had hem de hele reis niet losgelaten. Nog altijd kon hij de groen glooiende heuvelkust voor zich zien, verzinkend in het blauw van de zee. Het was een van zijn liefste wensen dat eiland ooit te betreden.

Zijn fantasie was levendig, niet diep genoeg om hem tot dichter te maken, maar wel sterk genoeg om hem boven het alledaagse te houden, boven het streven naar bezit en belang.

Zijn scherpste herinnering aan Indië was een kinderfeest in de stad beneden de heuvel. Hij was elf. Er waren bloemen, lamplicht onder de *pendoppo*, de half open galerij. Een jonge vrouw – hij had haar voor een dame gehouden – had hem plotseling op schoot getrokken en op zijn mond gekust. Het had hem even gevleid, daarna vervuld met diepe weerzin. Die weerzin was gebleven. Hij had er nooit met zijn moeder over gesproken.

Zo bleef Indië voor hem het land van mystieke schoonheid én van een te grote zinsverzoeking, een land dat hij nooit helemaal vergat.

Zijn burgerschooljaren bracht hij door bij een bejaarde, goedige wiskundeleraar en diens vrouw. Hij voelde voor hen niets dan tam ontzag en achteloze genegenheid. Op school werd hij verwend: door leraren om zijn voorname manieren en natuurlijke wellevendheid, door jongens omdat hij een prettige kameraad was, door meisjes om zijn lach, zijn mooie mond en zijn zonnige ogen. Hij had in die steunloze tijd gemakkelijk kunnen verloederen, maar zijn argeloosheid en innerlijke frisheid beschermden hem.

© 2026

Toen hij naar Delft ging, keerde zijn moeder – weduwe, verouderd, vereenzaamd – terug uit Indië. Ze weigerde met hem samen te wonen; ze vond zichzelf geen geschikt gezelschap meer voor haar zonnige zoon. Ze trok naar een klein landhuis buiten de stad. Rudi bezocht haar trouw.

In Delft ontmoette hij meisjes genoeg. Sommigen trokken hem even aan door hun schoonheid of charme, maar nooit lang. Er was altijd iets dat hem verveelde of afstootte. Hij had niets tegen studerende meisjes – hij had eigenlijk nergens sterke meningen over – maar het doorsnee Hollandse meisjesstudent trok hem niet aan. Hun logge geleerdheid, hun star plichtsbesef, hun dorre ernst verveelden hem. Hij vond het overdreven om een vakstudie zo'n gewicht te geven dat ze het hele leven beheerste.

Er waren ook meisjes die flirtten, uitgingen, zich opzichtig kleedden. Maar in hen vond hij iets onnatuurlijks, als het snerpen van een te strak gestemde viool. Soms ving hij een blik vol verborgen zinnelijkheid, voelde hij een hand beven in de zijne – dat trok hem even aan, maar altijd dacht hij terug aan die Indische kus, en zijn tegenzin won het van zijn nieuwsgierigheid.

Hij was vrolijk en behulpzaam, een aangenaam mens om mee om te gaan, iemand die zich nergens druk over maakte en zich goedig verbaasde over het gewurm van anderen in politiek, ethiek, bezit, stand of aanzien. Maar de opzichtige onverschilligheid van diepzinnige filosofen die hun kleren verwaarloosden en hun ouders minachtten, vond hij het malst van allemaal.

Het diepste van zijn wezen was een aangeboren onverschilligheid voor alles wat tastbaar en zichtbaar was, voor alles waar anderen zich druk over maakten. Hij begreep niet hoe iemand zich kon verheffen op rijkdom of zich schamen voor armoede. Stand vond hij een dwaasheid. Maar zijn natuur was wel sterk geneigd naar het fijne en voorname. De bekrompenheid van zijn standgenoten stuitte hem niet sterker dan de grofheid en vleierij van de mindere klasse.

Hij had een prettige studietijd gehad, zonder zich ergens diep door te laten raken, maar zonder één intieme vriend. Tot verrassing van zijn moeder en zus was hij nooit verloofd geraakt en had niemand hem een serieuze verhouding kunnen aanwijzen.

Kort na zijn studie kocht hij de fabriek bij Roosjes dorp, om zich praktisch te bekwamen en zijn vermogen zinvol te besteden. Hij woonde in de Parkstraat, in een ruim huis dat hij deels zelf had ingericht, deels aan huisbewaarders had gegeven.

Roosje was het eerste meisje dat – en pas na lange omgang – een dieper gevoel in hem opwekte. Het bleef een rustig gevoel, zonder hartstocht of grote toewijding.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Maar de gedachte dat hij haar, als hij ooit met haar trouwde, een allesomvattend geluk zou kunnen geven, streelde hem. Hij had al besloten dat hij haar tot zijn vrouw wilde maken, al dacht hij dat hij altijd meer voor haar zou zijn dan zij voor hem.
Van de werkelijke omvang van haar eenzaamheid had hij geen helder besef. Hij miste de verbeelding en het intuïtieve voelen van een dichter. Zijn fantasie voerde hem naar zonnige paradijzen, nooit naar de diepte van eenzaamheid en vertwijfeling.
Maar het was heerlijk in haar aanhankelijke ogen te kijken, heerlijk de grenzeloze, nauwelijks door haarzelf beseften tederheid te voelen in de kleine liefkozingen, in de enkele kus die ze – beiden zonder behoefte aan hevige uiting, afkerig van het vulgaire vrijen op stille weggetjes – al die tijd wisselden.

© 2026

I

Op een late maartse namiddag, terugkerend van een bezoek aan Esther, ontmoette Daniël zijn broer Jozef in de Kalverstraat. Het sneeuwde fijn en onafgebroken; de lucht hing laag en rossig boven de felle elektrische lampen, dreigend met nog meer sneeuw. De zwarte sneeuwmodder beet ijzig in Daniëls slecht geschoeide voeten, die loom en lusteloos voortschuifelden. Hij was de lichte Kalverstraat ingelopen omdat de sombere grachten hem die dag te veel waren, maar hij kreeg spijt toen hij merkte dat het zaterdag was: de straat was voller en rumoeriger dan ooit.

Juist toen hij een donkere zijsteeg naar het Rokin wilde inslaan, zag hij Jozef op hem afkomen. Het deed hem goed dat gezicht – zo veranderd, en toch met dezelfde trouwe jongensoogopslag – weer te zien. Jozef leek oprecht verheugd; hij lachte en stak zijn hand uit. Het verschil tussen Daniëls verregende, sjofele kleren en Jozefs keurige, bijna pronkerige outfit leek Jozef niet eens op te vallen. Daniël voelde het des te meer en wilde niet, zo schamel als hij eruitzag, naast zijn broer door de volle Kalverstraat lopen. Ze sloegen het Rokin in.

Daniël vertelde over zijn bezoek aan Esther. Hij was er lange tijd niet geweest. In de maanden na de breuk met Hein – maanden van hoop en daarna vernietiging – had hij nauwelijks aan haar gedacht. Maar later, toen hij zelf leefde met een brandende haat om zijn vernedering, was hij veel aan haar gaan denken. Hij had dingen begrepen die hem vroeger ontgingen.

Hij herinnerde zich hoe Esther altijd had willen spelen met voorname, niet-Joodse kinderen, en hoe die haar in hun kinderlijke wreedheid hadden gehoond en afgestoten. Haar eerzucht, haar verlangen boven hen uit te stijgen, was omgeslagen in haat. Maar waar zijn haat zich richtte op de vermeende onderdrukkers, keerde de hare zich tegen zichzelf: tegen haar Jood-zijn, tegen het Jodendom, tegen alles wat Joods en arm was. Die haat had haar verteerd. Ze was haar dolle begeerte achterna gegaan zonder nadenken, zonder rem, en het eindpunt was de waanzin waarin haar geest zich had te pletter gelopen.

Die winter, in zijn eigen eenzaamheid, had Daniël haar leven als een tragedie gezien. Ook zij was verblind door haat, ook zij had zich verzet tegen een onbillijk lot, en dat verzet had alles in haar ontwricht.

Hij had haar willen zien – niet uit broederliefde, maar om met eigen ogen te aanschouwen wat er van haar was overgebleven. Hij had een stil, bleek meisje gezien,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

met gedoofde ogen en ingevallen wangen. De dokter had gezegd dat ze bijna volledig in stilzwijgen was vervallen. Ze had hem ontvangen met een statige buiging, zonder herkenning, en het lekkers dat hij meebracht aangenomen alsof het een geschenk was waarop ze recht had. Ze bewoog zich met weidse, gracieuze gebaren die hem deden denken aan het koortsige leven dat ze had geleid.

Die indrukken vertelde hij Jozef, terwijl ze door de kille modder van het Rokin liepen. Hij sprak ook over de reis naar het gesticht: de volle coupé, de verhalen van de anderen – zakelijk of gelaten verteld – die hem bijna deden schreeuwen van ellende. Het uitstappen op het verlaten stationnetje, midden in dor bos en doodse velden, waar de wind de stofsneeuw in hun gezichten sloeg. Het trieste groepje dat zich verzamelde, hun kleren rechttrekkend voordat ze de lange weg naar het gesticht insloegen, tussen besneeuwde bomen door.

Ze gingen in groepjes, mensen die elkaar kenden van eerdere bezoeken, zoekend naar troost in gedeeld leed. Daniël liep alleen. Ze hadden hem schuw aangekeken, alsof hij een indringer was, iemand voor wie ze zich schaamden om de ellende die ze tegemoet gingen.

Het grauwe gesticht, met zijn kale ramen die uitkeken op de lege tuin en de dorre velden, had hen allemaal opgeslokt. In de wachtkamer zaten ze nog samen, tot ze één voor één werden opgehaald en verdwenen in het grote huis vol troebele smart.

Daniël had niet lang bij Esther kunnen blijven. Het feit dat ze hem niet herkende, haar manier van spreken, haar gebaren – alles herinnerde hem aan het vreemde, koortsige leven dat ze had geleid. Hij voelde geen broederlijke genegenheid meer, en hij schaamde zich tegenover de dokter en de zuster dat hij eigenlijk alleen was gekomen om de ruïne van een ziel te zien die hij plotseling verwant had gevoeld aan de zijne.

Maar dat alles zei hij Jozef niet. Hij zweeg toen zijn verhaal klaar was en liet Jozef praten over zijn zoontje, waar hij opgetogen over was. Jozef drong erop aan dat Daniël mee naar huis zou gaan om kleine Jaapje te zien. Daniël verontschuldigde zich vanwege zijn natte kleren, maar moest beloven eens te komen. Hij gaf Jozef zijn adres. Jozef vroeg ook nog, met de vage hartelijkheid van iemand die niet precies weet waar hij naar vraagt, naar Daniëls studie.

Daniël, plotseling bevangen door een vreemde genegenheid voor zijn broer – in wie nog altijd de oude innigheid leefde – vertelde ongewoon spraakzaam. Voor hij er erg in had, had hij gezegd dat er binnenkort verzen van hem zouden verschijnen, zijn eerste, in een voornaam tijdschrift.

© 2026

Jozef, die weinig las maar grote eerbied had voor schrijvers, was kinderlijk opgetogen. Hoe kreeg je zoiets voor elkaar, verzen!
Kende Daniël die meneer van het tijdschrift? Viel er iets mee te verdienen? Dan was het een aardig extraatje naast zijn lessen!
Daniël luisterde flauw glimlachend. Hij verbaasde zich dat hij, zo prikkelbaar de laatste tijd, nu geen wrevel voelde. Hij liep tam en rustig naast zijn druk pratende broer, met een prettig gevoel hem weer eens bij zich te hebben – maar zonder verlangen om mee naar huis te gaan om het kind te zien.
De laatste maanden hadden hem zacht en stil gemaakt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

II

Kort daarna, begin van de volgende maand, ontving Daniël een briefje van Jozef dat hem ontstemde. Het was een uitnodiging namens tante Lena voor een feest ter ere van het bruid-worden van Saar en Bets – allebei tegelijk – over een dag of tien.

Hij vond het briefje toen hij thuiskwam van college. Hij was juist, voor zijn doen, in opgewekte stemming. Enkele kranten hadden zijn eerste verzen genoemd; hier en daar had hij regels geciteerd gezien. Diep in zichzelf vond hij zijn verzen – en de waardering ervoor – van uiterst gering belang. Steeds sterker voelde hij dat alle dingen, alle ijdelheden, alle zogenaamde verhevenheden, klein en belachelijk waren in het licht van een onbekende, hogere wet die hij wel voelde maar niet begreep. Het was geen overtuiging die hij bewust had gevormd, maar een manier van kijken die hem steeds meer beheerste.

Toch merkte hij ook dat onze kleinste aardse neigingen sterker zijn dan onze verhevenste inzichten. Hij was blij dat zijn verzen geplaatst waren, blij met de waarderende woorden van onbekenden – omdat het hem een zekere glans gaf, een overwicht in de ogen van anderen. Omdat hij besproken, misschien zelfs bewonderd zou worden. Omdat het hem plotseling iets aparts maakte, iemand die uitstak boven de rijke, voorname, knappe studenten.

Hij vreesde dat hij zo een Streber werd, maar hij wist ook waardoor: de wrok tegen Verrijn en Kunst, en in mindere mate tegen de anderen. Hij verachtte zichzelf om die ijdelheid, zoals iemand zichzelf veracht om een verslaving – en er toch niet van loskomt. Hij begreep ook dat hij tante Lena's uitnodiging te danken had aan zijn naam in een serieus tijdschrift. Lezen deden ze het tijdschrift vast niet, maar Jozef had natuurlijk verteld. Nu wilden ze pronken met de 'beroemde' neef, de 'dichter', voor hun kring van vrienden en familie – precies het soort mensen dat Daniël bij Jozef had ontmoet.

Die bewondering trok hem totaal niet aan. Het verveelde hem al bij voorbaat om daar te zitten als pronkstuk. Maar Jozefs briefje was zo hartelijk aandringend – dat men familie niet in de steek mocht laten, dat oom Manuel moeders enige broer was, dat zij Jozef altijd zo voorkomend hadden behandeld, dat ze heus niet op hem en Rebecca neerkeken – en dat Jozef al had gezegd dat Daniël zou komen – dat Daniël ineens de neiging voelde zijn broer dit plezier te doen. Hij voelde ook Jozefs heimelijke trots:

© 2026

dat er uit hun gezin óók iets goeds was voortgekomen, iets dat meer indruk maakte dan oom Manuels rijkdom of Pim en Max' geldverdienen.
Hij voelde zich even edelmoedig toen hij Jozef schreef dat hij zou komen.
Maar toen de avond naderde, voelde hij niets dan tegenzin. Lusteloos, alsof hij een zware taak tegemoet ging, vroeg hij zich af hoe hij zo dwaas had kunnen zijn de uitnodiging aan te nemen. Hij besefte dat hij eigenlijk geen behoorlijke kleren had. Terwijl hij zijn confectiejasje kritisch bekeek, schaamde hij zich dat hij zo tussen al die welgestelde, opgedirkte mensen zou zitten. En even later schaamde hij zich weer om die schaamte. Wat deed het ertoe?
Hij had een van zijn sombere buien, die dagen konden duren. Buien waarin hij aan alles twijfelde, vooral aan zichzelf. Waarin hij zijn geest afmat met het tobben over het laatste waarom van de dingen. Het gepeins dat hem midden in zijn werk kon overvallen en hem niet meer losliet, gaf hem een duizelig gevoel, alsof zijn hoofd leegliep. Alsof hij door een nevel liep waarin mensen schimmen waren en hun stemmen van ver kwamen.
Hij kleedde zich zo goed mogelijk, borstelde zich zorgvuldig af en ging de donkere trap af. Onder het afdalen dacht hij dat hij eigenlijk moest verhuizen: gisteren had hij zijn hospita tegen de buurvrouw horen zeggen: *die smaus*. Het leek laf om te doen alsof hij niets had gehoord, alleen omdat hij hier nu betrekkelijk goed zat en opzag tegen de moeite van verhuizen. Was hij dan al zo lamgeslagen? Was er niets dappers meer in hem?
Hij had haar die ochtend aangekeken – haar troebele ogen, haar zoete glimlach, haar praatje over het weer – en haar 'm'neer' voor en na. Hij had haar bekeken als een vreemd, griezelig wezen waarvan je je afvraagt waarom de natuur het heeft gemaakt. En hij had niets gezegd.
Nu ging hij de trap af en martelde zichzelf met de angst dat hij in de toekomst een lafaard zou zijn.
In die stemming liep hij naar oom Manuels woning in de Sarphatistraat.
De kamers waren vol. De bruiden zaten, rood en puffend, in hun satijnen japonnen, glanzend van lovertjes, omringd door een kring zwatelende gasten. Jozef was er ook, met Rebecca – bleker en voller dan voor haar huwelijk, vond Daniël, nu al iets van een oud Jodenvrouwtje. Tante Lena werd dikker met de jaren; oom Manuel was mager en stuntelig, met blauwe wallen onder zijn ogen en de schuwe blik van iemand die in zijn eigen huis zijn gezag kwijt is.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Daniël voelde zich een vreemde. Zelfs Jozef leek ver weg. Pim en Max haatte hij meteen, op het moment dat hij hun handen schudde.
Leonnetje, nu met een wiebelend lorgnetje, kwam naast hem zitten – gevleid door het bezoek van de knappe neef, maar ook een tikje neerbuigend tegenover de arme neef in het rijke huis. Daniël merkte meteen dat hij voor hen allemaal *de dichter* was. Hij hoorde woorden als *artiest* en *schrijver*, zag toegeeflijke blikken naar zijn kleren – men nam het met een artiest niet zo nauw.
Tegenover hem zat een zwartogig vriendinnetje van Saar – óók student, fluisterde Leonnetje – die hem uitdagend bleef aankijken, de brede rode lippen open over twee rijen glanzende tanden. Heel even schoot er een felle begeerte door hem heen. Maar onmiddellijk zag hij Pauwtjes gezicht, haar gladde voorhoofd, haar kindermond, haar rustige, reine ogen – en hij kromp ineen van schaamte en walging om zichzelf.
De avond vorderde. Er werd gelachen, gegeten, gedronken. Daniëls zwijgen viel niemand op. Hij verveelde zich intens, verlangde naar zijn eenzaamheid als naar een kostbaar bezit dat hij te achteloos had opgegeven. Hij zocht een moment om op te staan en te verdwijnen.
Hij ontweek het brutale kijken van het meisje tegenover hem door zich bezig te houden met Leonnetje, die graag wilde praten en wijsheid etaleren. Hoe stond die bleke, naar parfum ruikende jongen hem tegen, met zijn te hoge boord en zijn glad gepommadeerde haar.
Nu zweeg Leonnetje eindelijk. Daniël wilde opstaan.
Maar toen hoorde hij Pims dikke stem: dat niemand naar huis hoefde, want morgen konden ze uitslapen. Tante Lena was het ermee eens: 'Twee dagen Jomtof en niets te doen...'
Jomtof... Jomtof... Het suisde door Daniëls hoofd. Welke feestdag was het morgen? Midden april... het moest Pesach zijn. Dan was het nu Seideravond.
Niemand hier leek het te weten. Niemand herdacht het. Hij ook niet – tot nu.
Een duizeling trok door hem heen. Hij wist het weer. Het wás Seideravond – de avond van heilige herdenking. Vader zat nu, in het oude dorp, in het oude huis, met Roosje aan tafel. Bitterheid welde in hem op – tegen zichzelf, tegen zijn onverzoenlijke vader, tegen alles. – Hij zag de Seideravonden van zijn jeugd voor zich: moeder, vader – een andere vader dan nu – het *Mannisjtano*, het eten van *morour* met *charouses*, het breken van de matzes, het zingen van de jubelzangen. Het slapen gaan zonder gebed, in de zekerheid van Gods nabijheid.

© 2026

Hij voelde even die oude rust, die zoete doezeling van kinderlijke overgave.
En nu – dit dorre, kille, liefdeloze leven. De herinnering sneed hem als een mes.
En toch: dit waren zijn geloofsgenoten, zijn rasgenoten. Wat wisten zij nog van Seideravond? Wat voelden zij? Niets. Eeuwen van verdrukking hadden hun verbeelding gedood.
Hij alleen, dacht hij, hij alleen voelde nog de schoonheid van het Jodendom – zonder haat – zoals iemand die uit het dal op de bergtop staat en pas dan de schoonheid van zijn woonplaats ziet.
Leonnetje vroeg iets. Daniël hoorde het nauwelijks. Hij wilde weg. Weg, zo snel mogelijk. Ze mochten hem onbeschoft vinden. Ze zouden het de *artiest* wel vergeven.
Hij stond op.
Verderop werd gebulderd van het lachen. Onwillekeurig keek hij. Pim en Max hadden elk een schaal gebakjes opgepakt en hielden die hoog boven de tafel.
Keho, lagmo, nganjo... diagonoe, lalde hun stem – een honende nabootsing van het opheffen van de Seiderschotel.
Het bloed schoot Daniël naar het hoofd. Tussen het bulderend gelach – meer handen grepen toe, taartjes rolden over de tafel, er werd geroepen om *charouses* en *sjëorjerokous* – balde hij zijn vuisten. Het voelde alsof zijn eigen vader werd bespot.
Plotseling keek hij naar Jozef. En Jozef naar hem. In Jozefs strak, doodsbleek gezicht zag hij een innig droevige, berouwvolle blik. Daniël voelde een vlijmend medelijden – omdat Rebecca zo luid lachte, zo pappig en ouwelijk naast Saar zat.
Ze keken elkaar aan, beiden denkend aan vader, aan het dorp, aan de oude Seideravonden in het verloren huis.
Terwijl het gelach wegebde, verstierf in hikjes, nog even opflakkerde, nam Daniël vluchtig en bijna ongemerkt afscheid
Zijn broer knikte hij alleen toe, van een afstand.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

LII

DIEZELFDE DAG, EEN ONSTUIMIGE VOORJAARSDAG, KREEG ROOSJE EEN VERSCHRIKKELIJKE SCHOK TE VERWERKEN.

Na het snelle middagmaal had ze vader slapend achter de kachel gelaten. Ze had de kamer opgeruimd, de vaat gedaan, en was toen haastig naar boven gegaan om zich om te kleden. Rudi zou haar om twee uur opwachten; ze zouden een lange wandeling maken, en tegen de avond zou ze terug zijn om met vader de Seider te vieren.

Maar terwijl ze boven, in het kille zolderkamertje, haar blouse en schoenen verwisselde, voelde ze een beklemming in zich opkomen. Een vage angst, als een donkere schaduw over haar vreugde. Het kwam door de manier waarop juffrouw Debora haar zo-even aan tafel had aangekeken. Zo had ze vaker gekeken, maar ditmaal lag er dreiging in haar blik – al had ze geen woord gezegd.

Roosje had zichzelf al vaak verweten dat ze onvoorzichtig was geweest door Rudi's brieven en boeken in de winkel te laten bezorgen, waar Debora ze aannam en ongetwijfeld haar eigen gedachten bij had. Ze had zich telkens voorgenomen Rudi te vragen om een andere, veiligere manier van bezorgen. Maar ze durfde het niet. Ze was bang om iets van hem te vragen, bang om lastig te lijken, bang dat geheimzinnigheid hem zou afstoten.

Ze wist hoe vreselijk ze die brieven zou missen – haar enige bezit, haar enige licht. Rudi wist niet hoe kostbaar ze voor haar waren. En zijzelf had een afkeer van het slinkse; ze voelde te goed dat het geheime wandelen, het verborgen schrijven, dingen waren die hem zouden hinderen – niet omdat ze beschamend waren, maar omdat ze hem zouden belasten. Misschien zou hij haar dan opgeven.

Als ze dat dacht, werd ze boos op zichzelf. Hoe kon ze zo weinig vertrouwen hebben in de jongen die ze boven alles liefhad? Hij had haar toch beloofd altijd haar vriend te blijven, en zij zijn liefste vriendin. Maar hij leek geen besef te hebben van wat haar leven drukte, wat haar klemde, wat haar vrijheid beperkte. Ze vertelde hem niets. Ze wilde zijn zonnigheid niet belasten met haar zorgen. Ze had hem geen vrolijke verhalen te bieden. Dus zweeg ze.

Van Esther wist hij, en van Daniël – daarover was één keer gesproken, en nooit meer. Liever luisterde ze naar zijn verhalen over zijn moeder. De liefde van zo'n grote jongen voor zijn moeder ontroerde haar zo dat ze soms tranen voelde opkomen. En nu dacht ze meer dan ooit aan haar eigen moeder, die ze even teder had liefgehad. Maar

© 2026

dat was anders geweest – toen was ze een kind. Nu kende ze voor haar vader alleen nog de zachte, vermoeide deernis.
Rudi had beloofd dat hij haar in de zomer eens mee zou nemen naar zijn moeder, in haar kleine landhuis tussen bos en heuvels. Zijn moeder zou haar vast zo lief vinden dat ze haar een tijdje bij zich wilde hebben. Roosje had alleen geglimlacht. Ze wist dat het nooit zou gebeuren. Vader zou nooit toestaan dat zij at en dronk in een niet-Joods huis. Maar de gedachte alleen al – leven in een landhuisje met een vriendelijke vrouw, Rudi's moeder, en Rudi zelf in de buurt – was genoeg om haar even te laten stralen. Ze wist dat het onmogelijk was. Maar ze was al rijkelijk tevreden met het broze geluk dat ze had. Broos – dat voelde ze elke dag. Ze was zichzelf geen moment zeker van Rudi's liefde.
En nu... Debora. Wat wilde ze? Wat was ze van plan? Haar weghouden van Rudi? Haar verraden aan vader? Haar bewaken, opsluiten?
Plotseling merkte Roosje dat ze huilde. De tranen stroomden over haar wangen. Een vale angst kroop in haar op, een wanhoop zo hevig dat ze bijna pijn deed. En daaronder brandde het verlangen naar Rudi – zo sterk dat het haar benauwde.
Ze ging naar beneden, langs slapende vader, het hart bonzend. In de winkel stond Debora al klaar. Roosje wilde iets zeggen, protesteren, maar haar stem stokte. Debora keek haar hard en onbewogen aan. Ze is jaloers, flitste het door Roosjes hoofd – zonder dat ze wist waarom.
Toen begon Debora te spreken. De verwijten stortten zich over haar heen. Roosje liet het over zich komen, alleen verlangend om weg te komen, bang dat vader wakker zou worden. Debora zei dat ze haar vader te schande maakte door met een Christenjongen te lopen. Dat die jongen haar gek had gemaakt, zodat ze haar Joodse plichten verwaarloosde. Of vader nog niet genoeg had geleden. Of ze de weg van Esther op wilde. Of ze even gemeen was als die.
Roosje voelde de woorden als slagen, maar ze zweeg. Want er zat – wat haar plichten en vaders verdriet betrof – een schijn van waarheid in.
Maar toen boog Debora zich naar haar toe en fluisterde haar iets in het oor.
Roosje richtte zich op met een kreet van afschuw.
Alles wat Debora tot dan toe had gezegd, had ze gelaten aangehoord. Maar dit – deze smerige beschuldiging over Rudi – dit kon ze niet verdragen. Ze zou het niet laten herhalen.
Voor Debora opnieuw kon spreken, sloeg Roosje haar in het gezicht. Ze voelde de pijn in haar eigen hand, van Debora's harde neus, en die pijn gaf haar een tintelende

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voldoening. Rudi was gewroken – voor zover ze dat kon.
Debora schreeuwde:
'Nou vertel ík alles aan je vader! Alles! Nou zal ik je leren met gojsche jongens lopen! Jij blijft hier – eruit ga je niet!'
Maar Roosje was haar al voor. Ze rende naar de deur, rukte die open, sloeg hem achter zich dicht en vluchtte de straat op.
Bang voor blikken en geroep, temperde ze haar pas. Een rauwe pijn trok door haar heen. Hoe moest ze Rudi onder ogen komen na Debora's woorden? Hoe moest ze hem aankijken met die schaamte in haar hart? En wat zou Debora nu doen? Ze had haar geslagen – een vrouw die haar moeder had kunnen zijn. Misschien bloedde ze wel. Wat zou vader zeggen? Hij had de klap vast gehoord. Alles zou hij weten.
En dan... dan was het onheil waar ze al zo lang bang voor was, nu werkelijk over haar heen gevallen.
Moest ze Rudi alles vertellen? Alles wat ze had verzwegen? Haar geheime verdriet, haar angst, haar leven thuis? Misschien was dit het moment. Misschien was dit haar enige kans op troost.
Ze kwam te laat, bleek en gejaagd, op de plek waar hij haar wachtte. Hij keek ontstemd – en Roosje voelde het als een onrecht dat zij hem aandeed. Ze nam zich voor niets te zeggen, alleen een verontschuldiging te bedenken. Maar haar gedachten tolden: Debora, vader, de dreiging thuis...
Rudi's groet ging langs haar heen. Haar hand lag slap in de zijne. Toen zag hij haar bleekheid, haar ontsteltenis. Zijn ogen verzachtten. Zijn hand sloot steviger om de hare.
'O, Rudi... er is zoiets ergs gebeurd...'
Haar lippen beefden. Tranen welden op.
Rudi had nog nooit een meisje zien huilen.
'Stil,' zei hij zacht. 'Kom mee. Hou je in, hier op straat. Kom mee naar mijn huis. Vertel me alles.'

© 2026

LIII

De regen tikte tegen de ruiten. De wind kwam in korte, trieste vlagen die telkens wegstierven. Dan werd het stil – geen regengeluid, geen geritsel. Even later stak de wind weer op, de regen kletterde, de ramen glansden en dropen. In de verte jankte een draaiorgel; het geluid werd telkens weggeduwd door de wind en kwam dan weer terug. De bomen bewogen hun natte, zwarte takken, hielden stil, bewogen opnieuw.
Voor Roosje leek alles buiten ver weg, alsof het lang geleden was. De geluiden van de straat kwamen gedempt binnen. Ze luisterde naar de wind, keek naar de regen, haar ogen zwaar en heet van het huilen.
Alles was verteld.
Rudi had haar meegenomen naar zijn huis, naar zijn werkkamer – de rustige, weelderige kamer vol boeken en mooie dingen. De haard brandde. Er stonden bloemen. Zijn viool lag op de schrijftafel. De zware goudgele gordijnen waren half dichtgeschoven.
Roosje hield van die kamer. Ze had er maar een paar keer gezeten, maar ze droeg hem altijd in haar gedachten mee, alsof ze er gisteren nog was geweest.
Rudi had de gordijnen opengeschoven, haar aangekeken met zijn zonnige lach, haar in een diepe stoel laten zakken en gezegd dat ze moest vertellen.
En ze had verteld. Alles wat ze had geleden, de laatste jaren – eigenlijk haar hele leven. Ze vertelde over haar verlangen naar liefde geven, naar tederheid betonen, en hoe dat verlangen nooit was vervuld. Ze vertelde over haar kinderjaren, over de vernederingen die ze vrijwillig had ondergaan om maar niet alleen te hoeven zijn, om maar iets van kameraadschap te voelen. Hoe de buurkinderen haar hadden bespot om haar Jood-zijn, haar hadden afgestoten en weer opgenomen naar hun luim.
Later had ze naar de Normaalschool gewild – haar grote hoop op een vriendin, op kinderen om te verzorgen, op iemand, wie dan ook, om lief te hebben. Zelfs een hond zou genoeg zijn geweest, als die maar haar hand had gelikt en dankbaar naar haar had gekeken. Het verlangen naar iemand voor haar alleen had in haar gewoeld als honger. – Esther had haar bespot. Vader had haar soms geslagen, vroeger, omdat ze met de buurtkinderen omging. Niemand had het begrepen – zijzelf later ook niet. Ze verweet zichzelf haar gebrek aan trots, maar het was geen pure laagheid geweest, dat moest Rudi vooral niet denken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En later, toen iedereen weg was en ze alleen met vader leefde – jaren, jaren – o, de treurigheid van dat bestaan kon Rudi nooit begrijpen.
Terwijl ze sprak, zacht en zonder haperen, het verhaal van innerlijke armoede, zat ze gebogen, haar blik op haar ineengevouwen handen. Toen stond Rudi plotseling op. Hij kwam naar haar toe, tilde haar uit de stoel en zette haar op zijn schoot. Hij zag bleek. Zijn stem was zacht en hees toen hij vroeg of ze verder wilde vertellen.
Zijn arm lag stevig om haar heen. Zijn zachte wang rustte op haar donkere haar.
En Roosje vertelde verder. Over het grote leed dat sloeg als een vuist, en het kleine, dagelijkse nijpen. Het was een zoet-smartelijk geluk om zo te spreken, zo haar ziel te geven in de vertrouwelijkheid van zijn omarming.
Op het laatst wist ze niets meer te zeggen. Ze bleef stil zitten, volmaakt gelukkig, als een kind dat bij zijn moeder heeft uitgehuild en nu leeg en moe is, maar veilig.
Rudi drukte zijn wang steviger tegen haar haar. Zijn arm klemde inniger. De kamer werd schemerig.
Roosje voelde haar liefde voor hem bewust, pijnlijk hevig. Een duizeling trok door haar hoofd, een tintelende gloed door haar lichaam. Ze kende dit niet. Ze wist niet wat het betekende. Ze voelde alleen hoe ze beefde in zijn arm. Zijn wang gleed van haar haar naar haar slaap. Zijn adem streek zacht langs haar hals.
Toen wist ze opeens dat ze zijn mond kende en liefhad. Zonder nadenken wrong ze haar hoofd omhoog, nam zijn gezicht tussen haar handen en zoende hem lang, aanhoudend. Ze fluisterde alleen maar: 'jij... jij... jij...' – alsof ze daarmee zei dat hij haar enige geluk was.
Ze zoende zijn vochtige ogen, zijn voorhoofd, zijn haar.
Heel even flitste het Indische meisje door Rudi's gedachten – die kus van jaren geleden. Een moment van weerzin. Maar meteen wist hij dat dit anders was. Dat hij dit kind liefhad. Misschien minder diep dan zij hem – omdat hij minder had geleden – maar toch liefhad.
Hij had haar nooit zo vermoed: een stil, lief meisje, vol tederheid, maar met een hartstocht die haar zelf verbaasde. Ook voor hem was het nieuw. Hij voelde haar begeerte in zichzelf overgaan, heviger dan de zijne, omdat hij man was en wist.
Het brandde over hen heen, als iets ongekends dat van buiten kwam. Hevig, kort.
Toen sprong Roosje op, liep van hem weg en viel snikkend neer op een bank in de hoek.
Rudi liet haar. Hij durfde niet naar haar toe. Zijn handen trilden. Hij ging naar het

© 2026

raam en drukte zijn hoofd tegen het koude glas. Het eindeloze medelijden met haar, het verdriet en de wellust tegelijk, het was een smartzin die hij nooit had gekend.
Hij dacht aan zijn vrienden, aan hun jolige avonturen, hun zinnelijke roes bij wijn en licht. Hij had er altijd buiten gestaan, glimlachend, een beetje spottend. Hij had nooit begrepen waarom het hem niet aantrok.
Nu wist hij het. Nu had hij het zijne: de diepe, plotselinge begeerte die uit haar leed en zijn medelijden was geboren. Hij verlangde dat ze weer bij hem kwam zitten, dat ze vertelde tot ze huilde, dat hij haar tranen proefde zoals daarnet.
Maar ook zonder dat wist hij nu zeker dat hij haar liefhad. Zijn besluit stond vast: hij zou met Roosje trouwen. Hij zou haar bij zich nemen.
Maar nu zag hij ook de moeilijkheden. Haar vader – die onverzettelijke oude man. De wereld waaruit zij kwam, zo anders dan de zijne. De duistere, drukkende godsdienst waarin ze was opgegroeid. En toch voelde hij geen spoor van weerzin. Ze waren zo verschillend opgevoed als twee mensen maar konden zijn – en toch voelde hij dat hun levens in harmonie konden samengaan.
Hij dacht aan zijn moeder. Zij zou geen tegenstand bieden. Misschien wat bezorgdheid. Maar ze had altijd alleen aan hem gedacht. Zijn zuster, zijn deftige zwager, zijn studievrienden – die zouden hem bespotten. Maar dat leek hem onbelangrijk.
Hij voelde zich weer rustig. Hij ging naar Roosje toe. Ze zat rechtop, bleek en moe, met neergeslagen ogen. Hij glimlachte. Hij wist dat ze bedrukt was onder het te grote geluk. Dat streelde hem. Hij wilde haar nog gelukkiger maken. Hij wilde van deze dag een feestdag maken.
Hij ging naast haar zitten, nam haar handen en vertelde over later – over hun toekomst samen.
Hij zag haar bleek worden onder zijn woorden, voelde haar handen sidderen, zag de tranen in haar ogen. Toen voelde hij zelf een siddering langs zijn slapen, over zijn wangen, om zijn mond. Zijn wil versmolt in de vreugde die uit leed was geboren.
Toen het avond werd, de wind nog waaide en de regen stoof, sloot Rudi de gordijnen en maakte licht. Hij bukte zich bij de haard, prutste wat onbeholpen.
‘Heb jij daar verstand van?’
Roosje sprong op, blij dat ze kon helpen. Samen hurkten ze bij de haard.
‘Je blijft nu ook bij mij eten, nietwaar?’
Roosje bloosde en legde haar wang tegen zijn schouder.
Ze voelde geen enkel ‘godsdienstig’ bezwaar. De gedachte dat wat Rudi at onrein zou zijn, leek haar belachelijk – een wrange laster. Hoe dood en duf leek haar nu de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

godsdienst die haar jaren had beheerst, naast de levende heerlijkheid van haar liefde. Maar vader was er nog. Niet zijn dode geloof, maar zijn levende, kwetsbare ouderdom. En Debora. En het buurtje. En de angst dat ze, als ze nu naar huis ging, iets zou aantreffen dat haar voorgoed van Rudi zou scheiden.

Ze was bang. Bang voor vader, bang voor Debora, bang voor alles wat tot het oude leven behoorde. En hier – hier was Rudi, hier was warmte, licht, liefde. De dag duurde nog uren. Ze wilde niet weg. Ze zou blijven zolang het kon.

'Je blijft, nietwaar?'

'Ja…'

Rudi sprong op.

'Dan moet ik even met mijn juffrouw overleggen… één moment.'

Ze hoorde hem de trap afstormen. Toen werd het stil. Buiten ruiste de regen.

Ze voelde zich overvallen door een zalige machteloosheid. Ze zat roerloos voor de haard. De warmte doorstroomde haar. Ze wilde niet meer denken, niet meer bewegen.

Toen Rudi even later opgewonden terugkwam, vond hij haar zachtjes indommelend op het haardkleed. Ze schoot overeind, liet zich door hem uitlachen en kussen. Hij vertelde dat hij zijn huishoudster had opgedragen een feestmaal te bereiden – met bloemen, champagne, en de heerlijkste dingen die in het dorp te krijgen waren.

2026

LIV

Debora had het uiteindelijk niet aangedurfd om iets tegen de oude man te zeggen. Ze woonde al jaren met hem en Roosje onder één dak; ze wist maar al te goed hoe onredelijk en driftig hij kon worden. Ze was woedend geweest op Roosje – woedend om haar brutaliteit, om die pijnlijke klap waarvan haar neus nog nagloeide. Maar zodra het meisje de deur uit was, zakte haar woede snel weg.

Terwijl ze achter de toonbank rommelde in het halfduister van de winkel, stormden nieuwe gedachten door haar hoofd.

Wat bezielde dat kind? Dat stille, gedweeë kind dat jarenlang haar vaders grillen had verdragen, dat nooit een kwaad woord had gezegd, dat nooit moeilijk had gedaan over geld, over inkoop, over het huishouden. Wat had haar nu ineens in een furie veranderd?

Het moest iets geweldigs zijn – haar liefde voor die 'goj'. Hoe was het mogelijk? Een rijke jongen, een knappe jongen, misschien een beste jongen... maar een *goj*. Hoe kon een rechtschapen Joods meisje daar naar verlangen?

Debora begreep het niet. Ze liep rusteloos heen en weer, haar neus brandde, haar hoofd koortsde van nieuwe vermoedens.

Ze was bijna veertig, een oude vrijster, een '*galletje*'. Op het jaarlijkse sjoelfeest danste Debora-van-den-sjammos allang niet meer; ze schonk thee bij het souper van broodjes met pekelvlees en augurken. Ze hoorde bij de oudjes, de getrouwde vrouwen, de weduwen.

Vroeger... ja, vroeger, toen ze vijfentwintig was. Bennie – die geen broodwinning had, die emaillen potjes en pannetjes verkocht, die elke donderdag op de Koeienmarkt stond en dan bij haar moeder brood en koffie kreeg. Zo lang tot zij en Bennie het samen eens waren geweest. Nou ja, 'eens'... Ze was vijfentwintig, Bennie had geen vooruitzichten, Bennie was ziekelijk. Vader had gezegd dat het uit moest zijn – en uit was het. Ze had geprutteld, gehuild, maar ze had zich geschikt. Bennie at zijn brood ergens anders, en zij ging niet meer naar de Koeienmarkt.

Maar vader tegen de neus slaan? God beware – dat was nooit in haar opgekomen. Had ze dan niets om Bennie gegeven? Nou ja... ze was niet het verliefde type. Bennie was de eerste geweest en de laatste – zo zeker als ze gezond zou blijven. Ze had nooit meer naar een ander gekeken.

Wie sloeg er nou een ouder mens tegen de neus? Ongehoord was het. En dat kind

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

– dat Roosje – die ze zo klein had gekend. En dan om een jongen, een gojse jongen, die haar nooit zou trouwen. Nooit.
Och God, wat had hij voor met dat kind? Ze was toch een goed meisje, een Joods meisje. Moest Debora haar niet beschermen tegen die 'goj'? Mooi was ze, en ze had geen moeder. Geen cent bezat ze. Ja hoor, hij zou haar trouwen! Wat had ze gekeken toen Debora dat had gezegd – alsof ze wist wat hij van plan was.
Zouden ze al...? Nee, nee, niet aan zulke lelijke dingen denken. Ze wandelden samen, hij leende haar boeken... stapelmesjogge maakte hij het kind.
En waarvoor? Voor zijn plezier natuurlijk. Voor een tijdverdrijfje. Die jongen was student geweest, die jongen verveelde zich. Was er één meisje in het dorp met zo'n gezichtje als Roosje? Nee toch. Ze moesten haar Debora de wereld leren kennen. Ze noemden haar gewiekst – en ze hadden nog gelijk ook. Ze moesten haar eens leren wat een rijke *goj* van een Joods meisje wil als hij naar haar kijkt.
Maar Roosje was stapel op die jongen. Dat was anders dan zij met Bennie. Roosje vergat alles. Ze werkte als een sjikse in een Joods huishouden. Had ze laatst niet melk willen scheppen met een lepel uit de vleeskast? Toen had Debora al gedacht... gedacht... En nu wist ze het zeker: het kind leefde alleen nog voor die jongen.
Wat was dat nou? Het was niet omdat hij rijk was. Ze nam niets van hem aan – geen ring, geen broche, geen bloemetje. De boeken gingen altijd terug. Liefde... was dat liefde?
God, als ze toch eens kon weten wat zo'n kind voelde voor zo'n jongen. Wat ze wilde. Wat ze samen deden. Nee, niet aan lelijke dingen denken.
Moest ze naar achteren gaan, de oude man wekken, hem alles vertellen? Ze was het van plan geweest. Maar wat had ze eigenlijk voor recht? Ze was een ondergeschikte – nou ja, dat telde niet, ze waren allemaal schlemielen onder elkaar – maar toch. En grote kans dat de oude man woedend op háár zou worden. Omdat ze niets had gezegd over de brieven en de boeken. Omdat ze Roosje niet had tegengehouden. Hou ze maar tegen, als ze weg willen.
En wat won ze ermee? Als Joodse vrouw was ze verplicht... ja, verplicht. Roosje deed groot kwaad. Roosje ontwijdde Gods naam. Roosje ging om met een goj!
Een rijke jongen... een mooie jongen... ja, ze kende hem wel, meneer Rudi Hannema. En áls hij nou gek genoeg was – gek moest hij zijn – om Roosje te trouwen, al had ze geen cent, al was ze een Joods meisje?
Nee. Nee. Nee. Ze zou zich nergens mee bemoeien. Ze liet ze maar doen. Ieder

© 2026

moest zelf weten wat hij deed. – Als Roosje straks thuiskwam, zou ze vragen... vragen wat ze van die jongen wilde... Wat ze tegen elkaar zeiden... Foei, foei, dat hoorde niet. Niet tegen een kind dat misschien nog van niets wist.
Ze rommelde verder in de winkel. Achterin was de oude man wakker geworden; hij zat vast rechtop en las zijn krantje.
De middag vorderde. Waar bleef dat kind? De Jomtof viel vroeg in; om vijf uur kon ze de winkel sluiten en naar haar eigen huis gaan om de Seider te vieren. Haar broer Isidoor zou komen met zijn vrouw, met de laatste trein uit Amsterdam. Ze hadden drukke dagen gehad: het wegruimen van het *gomets*, het uithalen van het Paasgoed, het schoonmaken van de kasten – de hele jaarlijkse Pésach-bereddering.
Roosje had goed geholpen, dat moest gezegd. Maar zonder aandacht. Haar vader merkte dat niet, maar Debora wel. O, die jongen... die jongen... die rijke, mooie *goj*. Een schandaal was het. Een letterlijke godslastering.
Vanavond was het Seideravond. Hier ook. Hier waren ze met z'n tweeën. Een schlemiel, de oude man. Hij had er vier gehad, en één was mesjogge geworden – ook al zo'n fijn mens – en die twee jongens! Van Jozef niets dan goeds, een nette man, een knappe man – als Bennie zo was geweest! – maar die andere, die Daan. Altijd een mesjogge vis geweest. Een piegem. Ze had nooit met hem opgehad.
Eén was er over... en hóé.
Ach, kwam ze nou maar. Alles was in huis. De oude man had er zelf voor gezorgd. Hij vergat niets. Een vrome man, een echte, ouderwetse vrome man. Lastig, ja – maar wie was er niet lastig na een leven vol ellende?
Ze hielp de klanten vriendelijk en handig, maar haar gedachten waren bij Roosje. Vier uur... God, waar zat dat kind? Misschien waren ze er vandoor. Je las het vaak in feuilletons. En de oude man, arm mens... zou hij alleen moeten zitten met zijn Seider? Nee, nee, Roosje was geen slechte meid. Ze zou de Seider niet vergeten.
Debora werd rood en bleek tegelijk. Haar vingers beefden terwijl ze de winkel opruimde voor de feestdagen. Half vijf... half vijf... Merkte de oude man dan niets? Sliep hij alweer? Straks was het tijd voor sjoel. O God, als ze dan maar thuis was.
Ze liep telkens naar de deur, hield de bel tegen zodat hij niet rinkelde, en keek de donkere straat af. Regen en wind. Regen en wind. En geen spoor van Roosje.
Ze hield het niet uit. Ze moest naar huis.
Ze mocht niet te vaak bij de deur staan – de buren, de *gojim*, mochten niets vermoeden. Geen schandaal.
Haar hoofd bonsde. Wat zou zij een verpeste Seider hebben – zij ook, net zo goed –

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

omwille van Roosje, die zich liet zoenen door een jongen... God weet waar ze zaten...
Ze ging stilletjes weg. De oude man zou niet eens merken dat ze hem geen goed-Jomtof had gewenst. Ze durfde niet naar achteren – stel dat hij vroeg waar Roosje was.
Ze liet het winkelgordijn neer, kleedde zich snel aan in de schemering en ging naar huis om de Seider te vieren.
In het donkere huis bleef de oude vader alleen achter.
Op straat, waar wind en regen haar gezicht verkoelden, kreeg Debora plotseling een idee. Ze bedacht dat het onmogelijk was dat Roosje en de jongen nu nog wandelden, in dit weer. En ze geloofde ook niet meer dat hij haar zou hebben meegenomen op de vlucht. De enige mogelijkheid was dat ze bij hém was – in zijn huis.
Nu, in de avond, met wind en regen buiten, zat ze daar bij hem in zijn kamer. O, als ze even had mogen gluren! Maar nee... nee... dat was lelijk om te denken.
Ze wilde maar één ding: Roosje waarschuwen dat het Seideravond was en dat ze naar huis moest komen.
Zelf erheen gaan? Geen denken aan. Zij naar het huis van een ongetrouwde man? Nee. Maar ze wist een werkman van zijn fabriek. Die kon de brief wel brengen. Een dubbeltje zou genoeg zijn.
Ze ging het papierwinkeltje binnen. Ze beefde.
'Uwe blieft?'
'Twee velletjes papier... en een grote en een kleine envelop...'
De dove Feeke keek haar wantrouwig aan. Langzaam haalde hij de spullen tevoorschijn.
'Mag ik... even... een paar woorden schrijven?'
Hij maakte met tegenzin een plekje vrij.
Debora boog zich over de toonbank en schreef snel, zenuwachtig:
'Aan Rudi:'
'Mijnheer, als Roosje bij u is, doet u mij een plezier en geeft u haar dit briefje.'
Aan Roosje: *Denk aan Seideravond, Roos!* Debora.
Haar handen trilden. Ze schoof de enveloppen in elkaar, krabbelde zijn naam erop en rende naar de werkman.
Dadelijk brengen, hoor. Hier heb je drie stuivers.
Jawel, juffrouw, zei hij, legde de brief naast zijn bord met boterhammen en dacht er niet aan om meteen te gaan.

© 2026

LV

PAS LAAT IN DE MIDDAG DRONG HET TOT DE OUDE VADER DOOR DAT ROOSJE NIET THUIS WAS. De ochtend had hem volledig in beslag genomen. Volgens voorschrift had hij de laatste restjes gezuurd brood verzameld en verbrand – *Gij zult het gezuurde uit uw huis verwijderen*. Daarna had hij zich beziggehouden met de voorbereidingen voor de Seider, die al zijn aandacht vroegen.

Roosje had de avond ervoor de Pésach-waren uitgepakt – suiker, koffie, zout – alles zoals altijd, maar ditmaal onder zijn strenge toezicht. Ze had de koosjere wijn klaar moeten zetten in de kast die hij zelf had uitgeruimd en opnieuw bekleed met schone papierranden. Het beste servies stond er blinkend in.

De rest had hij zelf gedaan. Het ei – symbool van hoop en Gods eindeloze goedheid – had hij in hete as gebraden. Ook het botje met een olijfje vlees eraan, het Paaslam. De bakjes stonden klaar: zoutwater en azijn, radijsjes en sla, de zoete *charouses* in een oud ribbelglas, en een stronk *morour* met een frisse groene kroon. Alles lag naast elkaar op een plank in de muurkast, klaar om op de Seiderschotel te worden gerangschikt.

Hij was moe. Zijn hele leven had hij hard gewerkt, maar zelfs deze kleine voorbereidingen putten hem uit. Hij takelde af. Hij voelde het. De dood kon niet ver meer zijn. Hij verlangde ernaar – niet wanhopig, niet zondig, maar als naar een bevrijdend eindpunt dat hem rechtmatig toekwam.

De Rebbe was gestorven. Die had rust gevonden. In de laatste weken hadden ze veel gesproken. Vreemd eigenlijk: al die jaren waren ze Rebbe Schloume en Samuel Lehren geweest – men kende elkaar en men kende elkaar niet. Pas op zijn ziekbed was de Rebbe hem een vriend geworden. En nu was ook die vriend weg.

De *metseiwe*, de blauwe grafzerk, stond al. Hij was erbij geweest, ondanks de gure kou, ondanks zijn zwakke benen. Wat gaf het? Je mocht de dood niet zoeken, maar niemand kon verlangen dat je hem tegenhield.

Hij voelde zich op, uitgeput door een leven vol zorgen.

Vanavond was het Seideravond. Alles was in huis; hij had overal zelf voor gezorgd. Niemand was te vertrouwen – het hele jongere geslacht was onverschillig of boos. Maar wat deden zijn leden pijn vandaag. Wat viel het lopen zwaar. Het voorjaar was guur, regenachtig, zonder zon. Het zat hem in de botten. En zijn borst – die was nooit meer goed geworden sinds zijn laatste ziekte. Geen dokter meer aan zijn lijf.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De dokter vroeg te veel, sprak hem aan met meelij. *Achenebbisj*. Hij had geen medelijden nodig.
Alles wat hem was overkomen, had hij zelf gewild. Daniël had hij weggestuurd – geen godslasteraar in zijn huis. Esther had hij kunnen terughalen, maar hij had het niet gewild. Hij had *sjiwwe* om haar gezeten. Geen onreine vrouw in zijn huis. En Jozef kon ook wegblijven – geen Jood die zijn kind onbesneden liet.
Wat moest die dokter dan met zijn medelijden?
Hij was nog altijd baas in zijn eigen huis.
Roosje zou zo komen. Het liep tegen drieën. Ze was een goed kind, nu ze niet meer zo aanhalig en huilerig was, nu ze gewoon haar plicht deed en hem verder met rust liet.
Drie uur. Lekker zitten bij de kachel. Even de krant inkijken.
Hij dommelde weg in zijn rieten stoel. Buiten regende het zachtjes; de druppels murmureerden in de gezwollen sloot, de zwakke wind klaagde om het huis. In de kamer, waar het daglicht al wegzonk in vroege schemer, bewoog niets. De oude man sliep licht, het hoofd achterover, de krant op zijn magere knieën. Zijn droge adem klom hoorbaar uit zijn borst.
De kamer was proper – de stoelen langs de wand, het witte tafelkleed dat al sinds twaalf uur klaar lag, de schilderijtjes, het *mizrach* met zijn bloemenrand tegen het verschoten behang. De trieste netheid van een huis waar jeugd en vrolijkheid verdwenen zijn, en waar alleen de bedroefden en de ouden achterblijven.
Hij schrok wakker. Vier uur. Waar bleef Roosje? Moest hij zelf naar de keuken om te zien of het eten klaar was – de warme maaltijd tussen de twee delen van de Seider? Het moest eenvoudig zijn, maar het hoorde erbij. En straks was het tijd voor sjoel. Waar zat dat kind?
Debora vragen? Nee. Debora was een vreemde. Debora wist al meer dan hem lief was. Ze zou wel komen om de Seider klaar te zetten terwijl hij naar sjoel was – dat had ze elk jaar gedaan. Het werd donker. Wat een korte, troosteloze dag. Regen en wind. Wat had Roosje buiten te zoeken in dit weer? Ze hadden toch alles in huis.
Ging Debora nu al weg? Was het zo laat? Ze wilde zeker vroeg naar haar eigen Seideravond. Ze had nog vader en moeder, een broer met zijn vrouw. Een hele tafel zouden ze hebben. Daar ging ze – de deur viel achter haar dicht.
En hij... Hij was weer alleen. Helemaal alleen.
Waar was Roosje? Op zolder was geen daglicht meer om te lezen.

© 2026

Toch maar kijken – misschien was ze in slaap gevallen.
Moeizaam klom hij de steile trap op, tot zijn hoofd boven de vloer uitstak. De zolder was kil, vochtig, stil. Bleek licht viel door het stoffige raampje. De deur van haar kamertje stond open. Hij zag het witte bed, het bruine behang, een vervaagde prent.
'Roos... Roos... ben je hier?'
Zijn stem trilde van kou en van een vage angst die in hem opkroop.
Alleen in huis. Helemaal alleen. En als nu zijn laatste uur sloeg? Hij was oud, uitgeput, zijn borst was niet zuiver. Als het zijn tijd was... Hem was het goed. Hij verwelkomde elk uur. Maar niemand in huis om de buren te waarschuwen dat er *Sjeimets* moest worden gezegd. Niemand om hem de laatste troost te geven. Hij kon toch niet zelf de straat op om mensen te halen voor zijn eigen sterfgebed. Ze zouden denken dat hij gek was.
Soms dacht hij het zelf...
Roos... Roosje... ben je hier?
Nee. Ze zou antwoorden als ze er was.
De kilte en de schemer joegen hem weg. Hij daalde langzaam af, hijgend.
Misschien was ze beneden.
Niemand. De kamer was duister, het witte kleed een vale vlek onder de lamp.
Hij schuifelde naar de winkel. Leeg. Donker achter het neergelaten gordijn.
Weer terug naar de kamer. Naar de rieten stoel. Hij zakte erin neer, bevend, het hart bonzend. Zijn magere handen klemden om zijn knieën, het bovenlijf voorover, alsof hij op zijn hoede was zonder te weten waarvoor. Hij luisterde. Naar elke stap, elke beweging. Hoop die opflakkerde en meteen weer doofde.
En tegelijk luisterde hij naar zijn eigen hart – de hijgende adem, de pijn in zijn borst.
O, die pijn. Ook zijn hart deed pijn. Als dit zijn laatste uur was... En niemand... niemand om *Sjeimets* te zeggen.
Zijn knieën beefden. Zijn handen schokten.
Was hij dan een Kaïn, een vervloekte, die eenzaam moest leven en eenzaam sterven? Zijn vrouw had ook geen *Sjeimets* gehad – de dood had haar verrast. Hem zou de dood niet verrassen. Hij wachtte hem al jaren. Hij zag hem naderen.
Maar nu... Nu wilde hij niet. Eerst moest hij Seider vieren. Roosje zou komen.
Ze zou alles klaarzetten.
Naar sjoel gaan kon hij niet. Zijn schoenen aantrekken, zijn jas wisselen – onmogelijk. Zijn hele leven was hij trouw naar sjoel gegaan. Nu kon hij niet meer.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij wilde niet als een hond op straat sterven, opgepakt door *gojse* handen en als een karkas binnengedragen worden.
Maar goed. Als zij niet kwam, zou hij toch Seider vieren. Zijn laatste krachten zou hij eraan besteden. Hij had niemand nodig.
Moeizaam stond hij op, liep naar het raam en liet het gordijn zakken. Hij ging naar de tafel en stak met bevende vingers de lamp aan, die een zachte glans wierp over het witte Jomtofkleed.

©

2026

LVI

Roosje dacht wel aan haar vader – een weggeduwde angst, die nooit helemaal verdwijnt, die blijft hangen als een donkere schim achter het licht van haar geluk – maar de Seideravond zelf kwam geen moment in haar op. Ze was hem totaal vergeten. De voorbereidingen hadden haar geen seconde werkelijk beziggehouden. Ze had de Pésach-waren de avond ervoor uitgepakt omdat het moest. Ze had er plichtmatig bij gestaan toen vader die ochtend het brood verbrandde. Ze had zijn opdrachten aangehoord, zijn vermaningen, en ze had ze uitgevoerd – zonder dat haar hart erbij was.

Vroeger waren de dagen voor Pésach de mooiste van het jaar geweest. Elke handeling had toen iets heiligs gehad, iets verhevens. Vorig jaar nog had ze gehuild terwijl ze haar plichten deed, omdat de vreugde weg was.

Maar nu... nu was er geen vreugde meer, en ook geen verdriet. Alleen een koele onverschilligheid. Alles wat vroeger heilig was geweest, voelde leeg, als een ritueel zonder ziel. Het raakte haar niet meer. Het hoorde niet meer bij haar leven.

Er was niets buiten haar liefde. Geen gedachte die niet naar hém ging.

En toen ze, na de ruzie met Debora, de deur achter zich dichtgeslagen had, hard genoeg om het hele huis te doen trillen, dacht ze geen seconde meer aan de Seideravond. Geen enkele herinnering kwam op, de hele dag niet, de hele avond niet.

Ze bleef bij Rudi. Ze liet zich door hem koesteren als een kind.

Bij kaarslicht, aan een tafel met bloemen, aten ze samen. Rudi liet haar champagne drinken. Ze had zich geschaamd voor de huisbewaarster – zonder precies te weten waarom. Onder die koele, scherpe blik die ze voortdurend op zich voelde rusten, had ze gebloosd en haar ogen neergeslagen.

Ook Rudi was bleek geworden. Ze had gezien hoe zijn ogen donkerder werden, hoe hij op zijn lip beet.

Toen de juffrouw even weg was, had hij snel, zacht, haar gezicht bij de kin opgetild en gefluisterd:

‘Zullen we het haar zeggen?’

Maar precies toen kwam de juffrouw weer binnen. En na een korte aarzeling, onder haar strakke blik, zei Rudi het – opgewekt, bijna te luchtig:

‘Juffrouw, u kunt me feliciteren... als u dat leuk vindt. Ik ben – we zijn – verloofd. We gaan trouwen.’

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Er viel een moeilijke stilte. De juffrouw zei niets. Ze keek eerst naar Rudi, toen strak voor zich uit. Haar lippen waren dun, haar blik gesloten.
Roosje voelde haar ogen nat worden. Haar wangen werden koud en bleek. Ze boog snel haar hoofd, trok zich los, schoof een eindje van Rudi vandaan. Schaamte brandde in haar.
Toen zei de juffrouw, na een korte aarzeling, met een droge maar toch oprechte stem: 'Nou, dan feliciteer ik meneer.'
En daarna: En de juffrouw feliciteer ik óók.
Ze gaf Roosje de hand en knikte haar vriendelijk toe.
Vanaf dat moment was Rudi uitgelaten vrolijk, alsof hij nu pas werkelijk had durven besluiten. Hij praatte aan één stuk door over wat er nu moest gebeuren, dat hij zijn moeder meteen zou schrijven.
'En jij moet dan met je vader spreken.'
Ze zaten samen op de lage bank in de hoek.
'Ja... er moet met je vader gesproken worden. Durf je niet? Zal ik het voor je doen, mijn kleintje?'
Roosje zat bleek en bevend naast hem. Het geluk drukte haar bijna neer. De angst voor wat komen moest, kneep haar keel dicht. Rudi kuste haar, steeds weer, tot het duizelde in haar hoofd en haar ogen gloeiden.
'Ja, Rudi... jij moet maar met vader spreken.'
'Wanneer? Morgen? Is morgen goed?'
'Ja... morgen. Maar o, Rudi, laat me nu naar huis gaan.'
Ze sprong op, sloeg haar armen om hem heen.
'Het is heerlijk bij jou, verrukkelijk... maar laat me nu gaan. Het wordt te laat. Ik moet... ik wil... nu meteen met vader spreken...'
Ze zweeg, trillend.
Rudi hield haar handen vast, keek naar haar op.
'Wat zal je vader zeggen?'
'O... ik weet het niet... misschien slaat hij me... of jaagt hij me weg...'
'Als je vader je wegjaagt... kom je dan bij mij terug? Kom je dan hier, mijn kleintje?'
Hij glimlachte, maar zijn lippen beefden. Zijn gezicht werd bleek. Zijn handen klemden zich steviger om de hare.
Ze liet zich weer naast hem trekken.
'Zie je... Je zou het zo goed hebben bij mij. Zo heerlijk, zoals je het nog nooit hebt

© 2026

gehad. Ik zou je verwennen... je koesteren als een kind... je zou in mijn armen mogen slapen... En ik zou niets van je vragen dan dat ik je mag strelen en kussen... Ga niet naar huis... doe het niet... blijf bij mij, mijn kleintje... Morgen gaan we samen. Ik wil niet dat iemand boos tegen je is. Niemand zal je krenken. Ook je vader niet.'
Hij fluisterde verder, zijn stem gedempt, zijn lippen trillend:
'Morgen ben je al mijn vrouwtje... dan heb ik recht op je... dan hoor je bij mij... dan neem ik je mee naar mijn moeder... en ik vertel haar alles... Daar blijf je dan, tot we trouwen... heel gauw... zo gauw mogelijk.'
Zijn lippen raakten even haar mond.
En in Roosje was geen strijd meer. Geen twijfel. Ze vond geen enkele reden om tegen te stribbelen. Ze schaamde zich diep omdat ze geen wil tot verzet voelde – omdat het haar zo natuurlijk leek om bij Rudi te blijven, om in zijn armen te slapen. Ze wilde zichzelf slecht vinden, onzedelijk, maar de woorden die ze kende hadden hun betekenis verloren. Ze boden geen houvast meer.
En toen dacht ze aan vader. Aan zijn eenzaamheid. Aan zijn oude, kwetsbare lichaam. Aan zijn heilige avond. En dat ze hem morgen niet onder ogen zou durven komen – niet met Rudi naast zich.
Maar blijven... blijven bij Rudi... dat was niet om ooit te durven bekennen.
Dat was alleen voor hem.
Alleen voor hem.
Ze zaten zwijgend, hun handen ineengevlochten, trillend tegen elkaar aan.
Toen werd er op de deur geklopt.
Vader, schoot het door Roosje heen.
In het korte moment tussen de zachte, beleefde klop en Rudi's schorre 'ja?' voelde ze zich verstikken.
Het was de juffrouw. Met Debora's brief.
'Voor u, meneer.'
Rudi scheurde hem open. Hij las de paar woorden. Even trok wantrouwen door hem heen – had Roosje gepraat? Wie was Debora? Speelden ze hem iets voor?
Hij gaf Roosje het kleine envelopje.
'Ik begrijp er niets van... Het is voor jou, geloof ik.'
Roosje las. Het papier viel uit haar hand. Ze barstte in tranen uit.
Denk aan Seideravond.
En zij had niet aan Seideravond gedacht.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zij had haar vader – op zijn heiligste avond – alleen gelaten.
Rudi... Rudi... ik moet naar huis...'
Haar stem brak in snikken.
'Niet zo. Eerst vertellen. Alles vertellen.'
Ze vertelde het snel. Rudi had nog nooit van Seideravond gehoord. En even, midden in haar angst, voelde Roosje verbazing. Nooit had ze gedacht dat ze een man zou liefhebben die de Seider niet eens van naam kende. En nu... nu raakte het haar niet meer. Het betekende niets meer.
Er was geen Seider meer.
Geen geloof meer.
Het lag dood naast haar levende liefde.
Alleen vader... arme, oude vader.
Lieve vader van lang geleden.
Hem had ze alleen gelaten.
'Rudi... ik moet gaan. Ik moet weg.'
'Ik ga met je. Nu. Meteen. We praten samen met je vader.'
In de kille regenavond liepen ze zwijgend, snel, innig gearmd, naar het oude huisje in het buurtje.

© 2026

LVII

Het had de oude man grote moeite gekost om de Seider voor te bereiden. Kreunend, moeizaam schuifelend tussen muurkast en tafel, had hij met zijn dorre, bevende vingers het witte servet in drie plooien gevouwen en de drie broze matses ertussen geschoven – priester, Leviet, gewone man.
Het hele volk, in drie lagen, als fundament onder de schotel die bitter en zoet, slavernij en bevrijding, verleden en toekomst bijeenhield.
Maar hij dacht er niet meer aan.
Zijn hoofd was leeg. Zijn handen deden wat ze altijd hadden gedaan, zonder bewustzijn, zonder herinnering.
Zelfs aan Roosje dacht hij niet meer.
Roosje was weg.
En het leek hem al bijna gewoon.
De anderen waren immers ook weggegaan, één voor één, en nooit teruggekeerd.
Waarom zij dan wel?
Het besef dat ze niet terug zou komen, zakte zonder pijn in hem neer.
Hij was te moe om verdriet te voelen, te verslagen om boos te worden.
Hij kon alleen nog de Seider klaarzetten en zichzelf het verhaal van de Uittocht voorlezen uit het vergeelde prentenboekje dat zijn vader had toebehoord.
In de stille kamer – alleen de regen en de wind maakten geluid – onder de zachte lamp, ging hij aan tafel zitten.
En zo begon hij, in volstrekte eenzaamheid, het meest huiselijke van alle Joodse feesten.
De schotel die vroeger door zes handen was geheven, raakte nu zijn ene, bevende hand.
Hij kon hem niet eens optillen.
Toch sprak hij de woorden die voor een gezin bedoeld waren:
Zie, dit is het ongezuurde brood.
Hij dronk de wijn, leunend op zijn linkerarm, zoals het hoorde.
Hij begon het verhaal:
Wij waren knechten in Egypte... maar de Eeuwige, onze God, heeft ons verlost...
Zijn hand zakte machteloos op tafel.
Zijn hoofd boog naar zijn hijgende borst.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zijn lippen beefden in het gegroefde, door smart getekende gezicht.
Toen zweeg zijn mond.
Het uur was gekomen.
Hij wist het.
En hij wist dat hij alleen zou sterven.
Langzaam zonk zijn hoofd naar voren, tot het op het witte tafelkleed rustte.
De baard gleed over het linnen, de kin, de mond – alles zakte loom neer.
Hij voelde de pijn door zijn hart schieten, het koude zweet dat uitbrak, de vingers die verstijfden, de armen die verstarden.
Nog één keer probeerden zijn lippen te spreken – de laatste woorden, het gebed dat hij voor zichzelf wilde zeggen:
In Uw handen... o Heer...
Zijn hoofd was opzij gezakt, de lange grijze baard uitgespreid over het witte Seiderkleed dat Roosje nog had gewassen en gestreken. Het warme licht van de olielamp viel zacht op zijn verstilde gezicht.
En zo – precies zo, onbeweeglijk en onaantastbaar – troffen Roosje en Rudi hem aan toen zij binnentraden.
In dat ene, stilstaande ogenblik wisten zij het.
Het onherroepelijke was geschied.
Zijn lange grijze baard lag gespreid over het witte Seiderkleed, nog door Roosje gewassen en gestreken. De warme olielamp verlichte zijn gezicht.
En zo – onbeweeglijk, onaantastbaar – zagen Roosje en Rudi hem liggen toen ze binnentraden.
In een stilstaand moment begrepen ze. Het onherroepelijke was geschied.
Zijn hoofd kantelde opzij en bleef liggen, de lange grijze baard als een stroom over het witte kleed, de scherpe neus bleek in het lamplicht. –
En precies zo, toen Roosje gevolgd door Rudi binnentraden...
Precies zo - in dat stille, onherroepelijke moment - zagen zij de oude man liggen.
Het was geschied.

© 2026

CARRY VAN BRUGGEN: SEIDERAVOND

De hollandsche schouwburg 5 januari 1910. Albert Vogel draagt de eenakter ***Seideravond*** van Carry van Bruggen voor. Hij doet dat zo meesterlijk dat Mies de Haan, die aanwezig was, moest huilen. En niet als enige. Carry van Bruggen, schrijft Mies de Haan verder, stond verlegen aan de hand van Albert Vogel om de ovatie, die ook voor haar bedoeld was, in ontvangst te nemen. Een recensie van de voorstelling, van de hand van H. Louis Israëls, staat in de biografie van Ruth Wolf. Israëls looft de eenakter over de ondergang van het traditionele Jodendom, dat zich in zijn val tooit met de nimbus van schoonheid en waardigheid.

Volgens Ruth Wolf heeft *Seideravond*, door Carry van Bruggen in 1907 geschreven, ten onrechte weinig aandacht gekregen. Ook als leesstuk acht zij het bijzonder treffend. Voor zover bekend is *Seideravond* na 1910 niet meer gespeeld. Wel heeft *Wereldbibliotheek* het in 1934 uitgegeven.

In *Seideravond*, door Albert Vogel een monodrama genoemd, treedt alleen de vaderfiguur op. Hij maakt alles klaar om samen met Sara, zijn bedlegerige, ernstig zieke vrouw, de seider te vieren. *Een Joodse vrouw kan niet zo ziek zijn, dat zij de Seider niet zou willen horen. Hij legt het kleed op tafel. Ja... ja...ja, 'k weet 't wel, 't is het kleed van de kinderen. 't Kleed dat ze ons gegeven hebben met onze koperen bruiloft. De kinderen zijn weg en 't kleed is er nog.* Hiermee zijn we meteen bij het thema van het stuk. *Wij zijn gezegend*, zegt de vader, *in onze kinderen zijn wij gezegend. Wat zeg jij er van, moeder? We hebben vier kinderen... Vier kinderen in leven... En met onze Seider zitten we alleen.* De vader laat de deur open, niet alleen voor Eliahoe. Want *als... als een van hen thuis komt, Sara... een van onze kinderen... moeten die dan hun vaders huis gesloten vinden? Ook voor hen zal ik mijn deur niet gesloten houden tot in 't eind van mijn leven...*

Eén voor één komen de kinderen aan bod. Vooral Daniël die altijd een vroom jongetje was en naar het seminarium is gegaan maar daar is weggejaagd *omdat ie avond aan avond op socialisten-vergaderingen zat.* Daar is de vader nooit over heen gekomen. *Een kleinzoon van Rebbe Jossef van vaderszijde, een achterkleinzoon van Rebbe Akiba Rabbinowitsch van moederszijde (...) weggejaagd van het seminarium als een misdadiger, versmeten en vergooid als een rotte appel ... Nooit zal ik dat begrijpen ... zo'n vroom kind als hij was.* En kleine Roos. *Ze was bang en alles kon je haar wijsmaken.* Roos is er vandoor gegaan *met een man, die vrouw en kinderen had.* En dan Josef, *een lief kind,* maar hij *had nooit naar Amsterdam moeten gaan... dat heeft hem bedorven (...) De Joden die deugen er niet... ze*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Concerthuis - Assen,
Groote Zaal.
Zaterdag 5 Maart 1910
VOORSTELLING
van den Heer
ALBERT VOGEL,
als Tooneelspeler, na zijn optreden voor H. M. Koningin Elisabeth van Roemenië (Carmen Sylva).
Ten tooneele wordt gebracht:
I. DE MAECENAS,
Monoloog van JOHAN DE MEESTER, speciaal voor ALBERT VOGEL gemaakt.
II. VOORDRACHTEN,
III. SEIDERAVOND,
Monodrama van CARRY VAN BRUGGEN, ook speciaal voor ALBERT VOGEL geschreven.
Bureau 7 uur. Aanvang 8 uur.
Entrée: 1e rang f 1.—, 2e rang f 0.60, 3e rang f 0.30.
Leerlingen H. B. School, Gymnasium enz. half geld.
Plaatsbespreking als gewoonlijk.

denken aan spotten en aan pret maken (...) Ze lopen met Sjabbes met sigaren in hun mond. Je moet sterk zijn om daar tussen te leven, en toch vroom te blijven (...) Op deze avond mis ik ze zo, allemaal. Ook haar mis ik, Essie, (...) ze schaamde zich voor ons. Ze was mooi... ze was een mooi meisje... ze trouwde de eerste beste Christen die haar vroeg.

De monoloog eindigt dramatisch. De vader probeert met *moewe stem* Seider te vieren maar bedenkt zich plotseling en loopt naar de bedstee om te kijken hoe het met Sara is. Plotseling valt hij snikkend op de knieën voor het bed neer.

Nu ben ik een verlaten man... nu ben ik helemaal een verloren man...

De kinderen uit *Seideravond* kunnen zeer wel gemodelleerd zijn aan de hand van de vier kinderen uit de hagada. Israëls moet daar in zijn recensie ook op hebben gewezen. Daniël is dan het verstandige kind, Essie de goddeloze, Josef de eenvoudige en Roosje de goedhatige. Zij hebben dezelfde namen als de vier kinderen uit de kort daarna door Carry van Bruggen geschreven roman *De verlatene*. Het thema is ook telkens de afvalligheid van de kinderen en de eenzaamheid van de vader die door hen is verlaten. Toch is er een wezenlijk verschil. De vader uit *Seideravond*, door Ruth Wolf een zachtaardige tobber genoemd, is van zijn kinderen blijven houden. Er is geen sprake van dat hij ze zou verstoten. Integendeel. Hij houdt er rekening mee dat zijn kinderen wel eens kunnen terugkeren. In *De verlatene* zien we echter een steile vader, verstoken van begrip voor wat er in de anderen omgaat en wars van alle vergevensgezindheid.

Ruth Wolf wijst er terecht op dat zowel in *Seideravond* als in *De verlatene* Pesach tot een 'doodssignaal' is geworden: als het zo ver komt dat de kinderen afvallig worden en de gezinsband verslapt, heeft het herdenken van de bevrijding als volk zijn levende, samenbindende betekenis verloren.

Het stuk heeft genoeg dramatische kracht om het nog een keer op te voeren.

En als interessante opmaat tot *De verlatene*.

Leo Frijda

© 2026

2e Jaargang. ZATERDAG 8 JANUARI 1910. No. 102.

DE KUNST

Geïllustreerd weekblad voor tooneel, muziek, beeldende kunsten, letteren, bouwkunst en kunstnijverheid.

ABONNEMENT VOOR NEDERLAND PER KWARTAAL FRANCO PER POST ƒ 2.— BIJ VOORUITBETALING. — LOSSE NUMMERS 20 CENT
Voor het buitenland wordt de prijs . . . . . met 60 cents per 3 maanden verhoogd, voor porto.

DIRECTEUR-HOOFDREDACTEUR: N. H. WOLF.
BUREAU VAN REDACTIE EN ADMINISTRATIE: VALERIUSSTRAAT 61 - - - - - AMSTERDAM

ADVERTENTIËN 30 CENT PER REGEL
BIJ KONTRAKT EN VOOR BOEK-AANKONDIGINGEN BIJZONDERE VOORWAARDEN
Uitsluitend vertegenwoordigers voor Rotterdam en omstreken, voor abonnementen en advertentiën: Gebr. GEVERS, Wijnhaven 47 - - - - - - - - - ROTTERDAM. - - - - - - - - -

MEDEWERKERS: LUCY D'AUDRETSCH, CH. VAN BALEN JR., CAREL J. A. BEGEER, ALEX. BOOLEMAN, BERNARD CANTER, CORN. DOKKUM, CORN. DOPPER, E. ERFMANN, ELLEN FOREST, WENZEL FRANKEMÖLLE, JAC. VAN GILS, GARDA HAGEN, G. W. KNAP, P. CORNELIS DE MOOR, FRANÇOIS PAUWELS J. PETERSEN, JAC. RINSE, WILLEM ROVAARDS, ARNOLD SAALBORN, J. H. SPEENHOFF, JOHANNA STEKETEE, GUST. v. D. WALL PERNE, PH. ZILCKEN.

Het auteursrecht van den inhoud van dit blad wordt verzekerd volgens de wet van 28 juni 1881 (St.bl. no. 124).

Abonnement 3e en 4e Kwartaal.

Wij verzoeken beleefd de abonné's buiten Amsterdam, van wie de postkwitancies zijn teruggekomen met de vermelding „niet thuis, tweemaal aangeboden", ons de abonnementsgelden per postwissel te willen toezenden, ten einde overbodige dispositie-kosten te besparen.

DE DIRECTIE.

„Seider-avond."

Mono-drama door Carry van Bruggen.

Eerste opvoering op Woensdag 5 Januari 1910, door Albert Vogel, in den Hollandschen Schouwburg te Amsterdam.

Met eenige spanning was in de letterkundige- en de tooneelwereld de eerste opvoering tegemoet gezien van het mono-drama „Seider-avond" van mevr. Carry van Bruggen, door Albert Vogel.

Om méér dan één reden.

Eerstens omdat Carry van Bruggen een talentvolle jonge vrouw is*), van wie voor de tooneelliteratuur allicht nog iets te verwachten is. Tweedens omdat Albert Vogel nu in dit monodrama als tooneelspeler zou optreden. Voor 'n paar jaar heeft hij bij het Neêrlandsch den Oedipus Rex gespeeld, de titelrol in het drama van Sofokles, dat hij immer in zijn geheel voordroeg, en nóg voordraagt, maar waar hij als acteur toen beneden de verwachting bleef, — wat vooraf te berekenen was waar hij, dilettant-acteur, tusschen al die geroetineerde beroepstooneelspelers kwam in te staan.

Maar hier, in Seider-avond, zou hij alleen staan, zónder hem neerdrukkende omgeving, zónder acteurs-vaa-professie, die *natuurlijk* veel geroetineerder zijn dan hij.

*) O.a. schrijfster van „In de schaduw", een boek dat veel succes had.

FRANS BUFFA & ZONEN,
KUNSTHANDEL, KALVERSTRAAT, AMSTERDAM.
SCHILDERIJEN, AQUARELLEN, ETSEN, GRAVURES, ENCADREMENTEN.

Nog een derde faktor wekte de belangstelling, en zeker niet het minst voorname: het monodrama zelf, zijn inhoud, zijn vorm.

Ook zijn strekking.

Was het pro- of anti-joodsch? Zou het een thesis bevatten, een verdediging, een aanval?...

Carry van Bruggen, dochter van den rabbijn te Zaandam, gehuwd met onzen niet-joodschen collega van het Handelsblad...,

Geen wonder dat in joodsche kringen de belangstelling, de nieuwsgierigheid mag ik zeggen, groot was.

En het publiek van den première-avond, hoewel niet talrijk, was dan ook voor het overgroote deel... deskundig!

De vorm van het mono-drama?

Eén persoon speelt de éénige rol in het stuk; hij spreekt tot quasi-aanwezige, of, zooals in „De Maecenas" van Joh. de Meester, tot een wèl aanwezige, maar niet sprekende persoon of personen. Het staat dus dicht bij de monoloog, maar het eischt veel meer spel dan de monoloog verlangt.

De inhoud van „Seider-avond"?

Het drama speelt te Amsterdam, den eersten avond van het joodsche paaschfeest, als de vrome israëliet, het oeroude gebruik getrouw, zijn vrouw en kinderen vertelt van den uittocht uit Egypte: van den harden arbeid die zijn voorouders in 't Slavenland hebben moeten verrichten, van de bittere tijden die zij er hebben doorgebracht, en van de ongezuurde broeden die zij hebben gegeten. De deur van de woning staat open: wie honger heeft mag binnenkomen, èn... de Messias kan komen, — de Messias die door de Joden nog altijd wordt verwacht.

Albert Vogel in „Seider-avond" van Carry van Bruggen.
Eigen opname van DE KUNST.

De oude man, die een garen-en-bandwinkel heeft, en die, om 't feest, zijn zaak heeft gesloten maar de deur heeft opengelaten voor den Messias, moet dezen avond alleen aan tafel zitten. Zijn vrouw ligt doodziek te bed, zijn vier kinderen hebben hem verlaten: Jozef, de oudste die socialist is geworden, Hessie en Roosje, de twee dochters, die met christen-mannen zijn getrouwd, en de jongste, Gabriël, die rebbe zou worden maar die van 't seminarium is weggejaagd, omdat [illegible] van een beroemd joodsch geleerde en achterkleinkinderen van een martelaar des geloofs!

En zijn vrouw ligt doodziek in de bedstede, zoodat hij zelf alles heeft moeten klaarmaken: de matses en de garoesjes, het gebraden beentje en het ei, de latuw en de radijs... En de flesch wijn zet hij klaar en het glas.

Veertig jaren zijn zij getrouwd. Wat is er in dien tijd gebeurd?....

Eerst waren ze met hun tweeën, — toen kwam Jozef er bij, toen Hessie, — toen, later, waren ze met hun vijven, — toen met hun zessen... En toen zijn de kinderen weer successievelijk weggegaan, de twee jongens en de twee meisjes, tot zij nu weer met hun tweetjes zijn overgebleven, — nèt als bij 't begin. Maar er liggen veertig jaren tusschen 't begin en nu...

Toch wil hij doen of z'n vrouw en de kinderen er zijn. Hij zet een stoel aan tafel voor de zieke, recht tegenover de zijne; één voor Jozef, die altijd naast hem zat, en die zoo mooi de Ghode*) kon lezen; een stoel voor Hessie en een voor Roosje, en een stoel voor den jongsten zoon, wiens Ghode hij nog in 't Thillen-rek heeft liggen. Wat kon die jongen mooi 't ma-nisjtanno zeggen: „waarom verschilt deze nacht van de andere nachten?"...

Allerlei herinneringen komen bij hem op... Dán zal hij beginnen. Hij doet de eerste Brooche (= zegespreuk) over den wijn, wil een teug nemen, — daar gaat plotseling luid de bel van den winkel, — hij schrikt, — 't glas valt hem uit de hand...

Hij loopt naar de deur; zijn winkel staat vol menschen: buren, christenen, die hem komen plagen met zijn feest, die knoopen en garen en band willen koopen, wetende dat hij het ze niet verkoopen *wil*, dat hij feest heeft en niet gestoord wil worden. Hij vliegt naar buiten, scheldt ze uit, jaagt ze weg, — maar ze willen niet. Dan gaat hij bidden en smeeken dat ze hem met rust zullen laten, en eindelijk, eindelijk gaan zij, en kan hij weerkeeren. Hij is buiten zichzelf en afgemat van inspanning.

Maar de Seider zál hij geven. Hij dekt de wijnvlek op 't schoone tafellaken weg met 'n servet, raapt het kapotte glas op, krijgt 'n nieuw uit de kast, en begint weer. Doch vóór hij de Ghode gaat lezen vraagt hij z'n zieke vrouw:

— „Moeder, je hoort toch wel?"

Maar hij krijgt geen antwoord.

— „Slaap je, moeder? Hoor je me? Slaap je?... Beweeg je je niet?...

En met 'n gil van schrik valt hij voor de sponde der doode neer.

De oude vrouw is van den schrik van 't bellen en van 't vallen van 't glas en van 't spektakel dat daarop gevolgd is gestorven...

Dit is de korte inhoud van het mono-drama van Carry van Bruggen.

Een episode dus, een „tranche" uit het leven van een vromen Jood.

Als zoodanig is zij zéér mooi beschreven, of verteld, en door Albert Vogel heel knap gespeeld.

*) In den tekst schijnt te staan: de Haghode. Dit is een pleonasme. Haghode is reeds: *de* Ghode, immers het hebreeuwsche woordje *Ha* is óns bepalend lidwoord *De* of *Het*. — N. H. W.

1954
Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE KUNST; GEÏLL. WEEKBLAD VOOR TONEEL, MUZIEK, BEELDENDE KUNSTEN, LETTEREN, BOUWKUNST EN NIJVERHEID JRG 2, 1909, NO 102, 08-01-1910

Op woensdag 5 januari 1910 vond de eerste opvoering plaats van het monodrama *Seideravond* van Carry van Bruggen, door Albert Vogel in de Hollandse Schouwburg te Amsterdam. Deze première werd om meerdere redenen met spanning tegemoet gezien.

1- Carry van Bruggen is de getalenteerde jonge schrijfster van de succesvolle roman *In de schaduw* En er wordt veel van haar verwacht.

2- Albert Vogel, die eerder de titelrol speelde in *Oedipus Rex*, treedt voor het eerst als acteur op in dit monodrama. Hij was een gepassioneerd voordrager van het stuk, zijn acteerwerk bleef wat achter, wat te verwachten was gezien zijn amateurstatus tussen ervaren acteurs. In *Seideravond* zou Vogel echter alleen op het podium staan, vrij van de druk van een ensemble en ervaren acteurs, waardoor hij zijn talenten beter tot uiting kon brengen.

3- Een derde factor was het monodrama zelf. Er werd gespeculeerd over de vraag of het pro- of anti-Joods was, en of het een stellingname zou presenteren, verdedigen of aanvallen.

Carry van Bruggen, dochter van een rabbijn, gehuwd met onze niet-joodse collega van het *Handelsblad*, wekte natuurlijk veel belangstelling en nieuwsgierigheid in joodse kringen.

Het publiek op de première bestond grotendeels uit kenners. Het stuk draait om één personage dat spreekt tot een aanwezige maar niet sprekende persoon. Het is vergelijkbaar met een monoloog, maar vereist meer spel.

Het drama speelt zich af in Amsterdam op de eerste avond van het joodse paasfeest. De vrome Israëliet vertelt zijn vrouw en kinderen traditioneel over de uittocht uit Egypte, de zware arbeid van zijn voorouders in Egypte, de bittere tijden die ze daar doorbrachten en het ongezuurde brood dat ze aten. De deur van het huis staat open: wie honger heeft of op de vlucht is, kan binnenkomen. De mogelijkheid dat de Messias kan komen, wordt letterlijk opengehouden. De oude man, eigenaar van een garen- en bandwinkel, heeft zijn zaak gesloten voor het feest maar de deur opengehouden.

Hij zit die avond alleen aan tafel. Zijn vrouw ligt doodziek in bed en zijn vier kinderen hebben hem verlaten: Jozef, de oudste is socialist geworden; Hessie en Roosje, de twee dochters zijn met christenen getrouwd, Gabriël, de jongste die rebbe zou worden, is daarom van het seminarie weggejaagd. Ze zijn kleinkinde-

© 2026

CARRY VAN BRUGGEN

SEIDER-AVOND

MONOLOOG

N.V. WERELDBIBLIOTHEEK
AMSTERDAM — SLOTERDIJK

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ren van een beroemde joodse geleerde en achterkleinkinderen van een martelaar van het geloof!
Zijn vrouw ligt doodziek in de bedstede, dus hij heeft alles zelf moeten klaarmaken: de matzes en de garousjes, het gebraden beentje en het ei, de latuw en de radijs.
Hij zet ook de fles wijn en het glas klaar.
Veertig jaar huwelijk. Wat is er in die tijd allemaal gebeurd?
Eerst waren ze met z'n tweeën. Toen kwam Jozef erbij, en later Hessie. Ze waren met z'n vijven, en toen met z'n zessen. De kinderen gingen één voor één weg, de twee jongens en de twee meisjes, tot ze nu weer met z'n tweetjes zijn, net als in het begin. Maar er liggen veertig jaar tussen toen en nu.
Toch doet hij alsof zijn vrouw en kinderen er nog zijn. Hij zet een stoel aan tafel voor de zieke, recht tegenover de zijne; één voor Jozef, die altijd naast hem zat en zo mooi de *Haggada* kon lezen; één voor Hessie, één voor Roosje en één voor de jongste zoon, wiens Haggada hij nog in het gebedsrek heeft liggen.

Wat kon die jongen mooi het *Ma Nishtana* zeggen: 'Waarom verschilt deze nacht van alle andere nachten?'
Herinneringen komen bij hem op. Dan zal hij beginnen. Hij doet de eerste *Broche* over de wijn, wil een slok nemen, maar dan gaat plotseling luid de bel van de winkel. Hij schrikt en het glas valt hem uit de hand. – Hij loopt naar de deur. Zijn winkel staat vol mensen: buren, christenen, die hem komen plagen met zijn feest. Ze willen knopen, garen en band kopen, wetend dat hij niet wil verkopen, dat hij feest heeft en niet gestoord wil worden. Hij vliegt naar buiten, scheldt ze uit en jaagt ze weg, maar gaan niet weg. Dan gaat hij bidden en smeken dat ze hem met rust zullen laten, en eindelijk gaan ze weg en kan hij terugkeren. Hij is buiten zichzelf en afgemat van de inspanning.
Maar de Seder zal hij geven. Hij dekt de wijnvlek op het schone tafellaken af met een servet, raapt het kapotte glas op, haalt een nieuw uit de kast en begint weer. Voordat hij de Haggada gaat lezen, vraagt hij zijn zieke vrouw: 'Moeder, hoor je me wel?'
Maar hij krijgt geen antwoord. – 'Slaap je, moeder? Hoor je me? Slaap je? Beweeg je je niet?' – Met een gil van schrik stort hij neer op de rand van het bed. De vrouw is overleden door de schok van het bellen, het vallende glas en de commotie.

© 2026

Dit is een beknopte samenvatting van Carry van Bruggens monodrama, een episode of *tranche* uit het leven van een vrome Jood. Het is prachtig beschreven en door Albert Vogel knap gespeeld. De schrijfster verdient echter de meeste lof voor haar uitzonderlijke weergave van de psychologie van het intieme Joodse gezinsleven. Door middel van subtiele details schetst ze de grote lijn van het drama: de vrome Jood, slachtoffer van het modernisme, dat hem zijn kinderen heeft ontnomen en zijn buren tot vijanden heeft gemaakt. Ondanks dat zijn kinderen hem het grootste verdriet hebben aangedaan door af te vallen van het oude geloof, vergeeft hij hen. Ze zijn afwezig en zullen zelfs niet in het huis van een ander de Seider vieren deze avond. Ondanks alles blijft het gezin intact, blijft de intimiteit van het Joodse gezin bestaan en blijven zijn kinderen in zijn gedachten om hem heen. Op geen enkele avond is het Joodse gezin zo één als op Seideravond.
Carry van Bruggen heeft dit gevoel treffend overgebracht. Albert Vogel heeft het knap gespeeld, met momenten van grote ontroering en een duidelijke rode draad door zijn spel. Er waren ook momenten die beter konden, maar Vogel speelde het voor het eerst, duss al een prestatie op zich. Volgende week speelt hij het weer en dan zullen sommige dingen vlotter verlopen en kunnen de nog lege passages worden ingevuld. Zijn uitspraak is duidelijk. Hij spreekt de Hebreeuwse woorden uitstekend uit, maar andere minder goed. Joodse vrienden zullen hem ongetwijfeld verder inlichten.
Aan het einde van het drama werd de heer Vogel zeer hartelijk toegejuicht. Tijdens het vertrek hoorde ik veel waardering voor zijn prestaties.
Ten slotte wil ik mijn bijzondere hulde betuigen aan de heer J. Sequeira, de directeur van de Hollandse Schouwburg. Hij heeft zich enorm ingespannen om het interieur te decoreren met kostbare antieke meubelen en prachtig koper. Het zag er schitterend uit, zoals u op onze foto kunt zien, en de toeschouwers hebben het zeker gewaardeerd.
Ze waren deskundig!

N. H. Wolf

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

SEIDERAVOND

2026

WERELDBIBLIOTHEEK
IN 1905 GESTICHT DOOR DR. L. SIMONS
THANS ONDER LEIDING VAN DR. NICO
VAN SUCHTELEN EN DR. P. ENDT

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN

SEIDER-AVOND

MONOLOOG

2026

1934

N.V. WERELDBIBLIOTHEEK — AMSTERDAM-W

DRUKKERIJ EN BINDERIJ VAN DE WERELDBIBLIOTHEEK

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©

Voor het opvoeringsrecht van den monoloog „Seider-avond" wende men zich tot Louis de Vries, Nic. Witsenstraat 27, Amsterdam C.

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een ouderwets-kleinburgerlijk gemeubelde huiskamer, met lage balkenzolder, matten stoelen langs donkerbruin behangen wanden, vierkante middentafel met gebloemd kleed. Een bedstee links, waarvoor groene gordijnen, een deur die naar de gang leidt, een raam in den achterwand, een muurkast tegenover de bedstee. Schemerlicht.

– De oude man komt gebogen, slofferig binnen. Hij is in een wijde, zwarte sjabbes-jas, een zwart kalotje op een grijze kop. Witte baard, moewe bewegingen. Met langzame stappen naar de bedstee. Hij steekt het hoofd tussen de gordijnen. Stem gedempt en traag.

Sara, slaap je?... slaap je? Het is nacht, Sara... ik ga de lamp aansteken... ik ga den Seider klaar zetten. (*Richt zich weer op, sloft naar het raam, kijkt even naar buiten.*) God, God, wat een weer... regen en wind... geen ster aan de lucht en de bomen die gaan te keer als gekken... (*Bij de bedstee, poging tot scherts.*) Dat is toch geen weer voor Eilijenowe. We zullen nog een jaartje moeten wachten voordat we naar Erets-Jisroel gaan (*bukt zich dieper*). Wat ga jij nou doen? Ga jij huilen op Seideravond? Kom, ik steek de lamp aan en ik ga den boel klaar zetten. We zullen samen het Paasfeest vieren.

(*Terwijl hij de lamp aansteekt, klinkt in eens luid de winkelbel. De oude man schrikt op met een driftig gebaar, zet haastig het glas op de lamp. Naar de deur, steekt het hoofd de gang in, pratend naar iemand die aan het einde van de gang in den winkel staat.*) Wie is daar? (*luistert*). Ik kan jou niet verstaan... spreek luider... spreek harder... (*luistert*) Wat wou jij... wou jij knopen hebben? Kom jij om knopen? Ik verkoop vanavond geen knopen... 'k verkoop vanavond niemendal (*luistert*). Omdat ik feest heb, begrijp je?... (*luistert*). Wat voor feest dat gaat jou niet aan. 'k Wil met rust gelaten worden (*luistert woedend*).

Is dat mijn zaak of is dat jou zaak... Wou jij mij hier komen treiteren? Deur wel op slot, deur niet op slot, ik verkoop vanavond niet... Goeienavond, en trek de deur achter je dicht. (*Belgeklingel en slag van de deur*).

(*Hij sloft naar de bedstee, steekt zijn hoofd tussen de gordijnen*). Die meid van Lemmers om knopen. Die wou weten waarom of ik mijn deur niet dicht hield als ik niet verkoop. Als ik haar vertel dat we vanavond onze deur niet mogen sluiten voor de Messias, dan hebben ze nog weer wat om ons uit te lachen. Dan kunnen ze het me morgen weer naschreeuwen op straat. Als ze me vanavond maar met rust laten. Blijf nou rustig, moeder. Kijk, ik leg het gordijn zo over de stoel. Goed zo?

© 2026

En ik ga daar zitten aan tafel, recht tegenover jou. Dat je zult zien en kunnen horen. Dat je de Seider zult kunnen meevieren als in de oude dagen. En aan je verplichtingen voldoen. Want je weet het, wat geschreven staat:
'Drie zijn des mensen verplichtingen, om aan te voldoen, in de nacht van de Uittocht te spreken: over het bittere, over het offer, en over het ongezuurde brood.' (*Hij bukt zich dieper, stem angstig*). Je slaapt toch niet... je bent toch wel wakker, Sara? De dokter die zei me van morgen... hij zei, ik zou den Seider niet geven met jou, bij jou, hier in de kamer... hij zei dat je te zwak was, dat het je te veel opwinden zou... je hart is aangedaan... maar ik kòn het niet, het is ondenkbaar... een Seideravond zonder Seider, zonder dat men wijn drinkt, zonder dat men het ongezuurde brood breekt... (*stem angstig*) Had ik toch gemoeten? Heb ik... verkeerd gedaan... ben je waarachtig te zwak, Sara? (*bukt het hoofd dieper, luistert even, stem verlucht*). Dat dacht ik wel, dat wist ik wel. Een Joodse vrouw kan niet zo ziek zijn, dat zij de Seider niet zou willen horen. Kom 'k ga klaar zetten. (*bij de tafel, neemt het kleed er af, vouwt het onhandig op, gebaar naar de bedstee*). Bemoei jij je 'r nou niet mee, zo opgevouwen, of zo opgevouwen, allemaal eender. Ja... ja... ja, 'k weet 't wel, 't is het kleed van de kinderen. 't Kleed dat ze ons gegeven hebben met onze koperen bruiloft.
De kinderen zijn weg en 't kleed is er nog. (*hangt het over een stoel, beschouwt het, stem zacht voor zich heen*). De kamer hadden ze met bloemen versierd... en ze stonden met z'n vieren in een rij en ze zongen het Boroeg-Habo toen ze binnen kwamen, (*bitter, luid*): 'Gezegend zij hij, die binnen komt...' Wij zijn gezegend... in onze kinderen zijn wij gezegend... Wat zeg jij ervan, moeder? We hebben vier kinderen... vier kinderen in leven... en met onze Seider zitten we alleen. (*Bij het bed, snel*) Niet huilen, niet naar me luisteren... niet op letten... ik ben... ik ben een beroerling... ik vergal je je avond... ik maak je kapot met m'n gepraat... 'k zal m'n mond houden... 'k beloof het je... 'k Zal nergens over praten... (*naar de kast, neemt wit tafelkleed, begint uit te spreiden over de tafel*) Zo, dat 's tenminste *Jontef*. (*kijkt op enige afstand*) 't staat toch straks heel anders. Nou kan de Messias komen. (*luistert bij het raam*) Geen weer voor de Messias. Maar er kan een Jehoedie komen (*bij het bed*) Sara... Weet je nog van dien Rus... jaren en jaren geleden, jij was nog in de kraam van Roosje... jij lag in bed... net waar je nou ligt... de wieg stond daar... we woonden hier pas. 't Was net zulk weer als nou... Esther hoorde hem het eerst... Daan had het Ma-Nisjtano gevraagd en we waren net begonnen te antwoorden... (*De Hebreeuwse woorden zegt hij zacht voor zich heen*) *Ngawodiem Hojienoe lefarngou bemitsrojiem*... knechten waren we in Egypteland... (*stem luider*).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Toen hoorden we die Rus tegen het raam tikken... toen hebben we 'm binnen gehaald... Hij bedankte... hij bedankte ons. 't Was immers onze verplichting... weet je nog hoe Daan dat tegen hem zei? Zeven jaar hoogstens was de jongen... hij zei dat er geschreven staat: 'Elk die honger heeft, kom en eet, elk die het benodigd is, kom om het Paasfeest mee te vieren...' (*zachte, bevende stem*) Dat is nou twintig jaar geleden en nog weet ik het allemaal precies. Toen de jongen had uitgesproken, toen was de Rus verstomd, letterlijk verbluft stond hij. Weet je nog wat hij toen vroeg? Hij vroeg de jongen wat er verder stond, maar hij mocht niet in zijn boekje kijken. (*Luide, extatische stem*) 'Dit jaar hier, in het komende jaar in het land Israëls, dit jaar dienstbaar, in het komende jaar vrije lieden...' Zo zei de jongen het op, geen woord was mis. Toen grienden die man... ze hadden hem versmeten en vertrapt... ze hadden zijn vrouw en zijn kinderen vermoord... we grienden allemaal... jij werd kwaad. De kinderen waren overstuur. Er werd geen stuk gegeten... de soep bleef staan... de gremzelies schoten over... en daar hielden ze nog wel zo van... de een voor de ander wou niet naar bed... Essie durfde niet, omdat de deur open moest blijven. Ze was bang dat de Mosjieag zou komen. 't Was zulk bar weer, en de jongen, Daniël, die werd kwaad. Je moet niet bang zijn voor de Mosjieag... ik blijf waken totdat hij komt. Jij werd kwaad... je verbood hem... je zei dat hij naar z'n bed moest gaan... en de anderen morgen vonden we hem slapen met z'n hoofd op de vensterbank... de hele nacht had hij daar zitten uitkijken in z'n hemd, om de *Mosjieag* te zien komen.

(*Bitter*) Toen was hij vroom... toen wou hij de hele lang dag *Joum-Kippoer* vasten... toen ranselde hij de jongens af, die op Sjabbes bloemen plukten. Zeven jaar was hij. (*Bevende stem*) In geen zeven jaar is hij in zijn vaders huis geweest! (*bukt zich*) Huil je nou al weer? Huil je om de jongen? Ik bid je Sara, blijf rustig. Hoor wat de dokter zei... opwinding is levensgevaarlijk voor jou... (*vast besloten*) 'k Zal niet meer praten... 'k zal nergens meer over praten... 'k ga klaar zetten en ik hou mijn mond. (*hij gaat naar de kast, neemt een blad, een wit servet, drie Paasbroden, terwijl hij mompelend*) Wij hebben vier kinderen in leven... en geen een komt er meer in zijn ouders huis om de Seider te vieren... (*bij de tafel, onhandig bezig met het servet*) Dat is lastig werk... daar heb je vrouwenvingers bij nodig. Vorig jaar heb jij het nog voor me gedaan. Lopen kon je toen al niet meer. Je zat in de leunstoel, ik heb de boel klaar gezet, maar jij hebt het servet nog gevouwen. (*Hij neemt voorzichtig de drie Paasbroden, schuift ze een voor een tussen de plooien van het servet, plaatst daarop het blad en schuift het geheel naar het midden van de tafel, wrikt er even aan met de vingers*). Nou, moeder, hoe lijkt het je?

© 2026

Zo moet het maar. 't Lijkt nog al stevig. (*rechtstreeks naar de bedstee*) Hoe red ik me? (*trouweloos vrolijk*) Zie je nou wel dat ik niemand nodig heb?... dat ik ze allemaal missen kan? (*hij gaat naar het bed, bukt zich, tedere stem*). Hoor je me... je mag me nooit alleen laten. Als je van me weggaat, dan blijf ik hier niet, dan ga ik zwerven zo oud als ik ben, dan ga ik met *hafdolo*-kaarsen en *arbangkanfous*... (*ruw schertsend*) Nee, dat doe ik niet, die kopen de mensen niet meer... dan moeten zij mij maar brood geven, die ik in mijn leven brood gegeven heb, dan zal ik tot het eind van mijn dagen te eten hebben. Om zijn vader had mijn zoon Daniël geen socialist hoeven worden... om mij had-ie zich niet hoeven laten wegjagen van het seminarium, omdat ie avond aan avond op socialisten-vergaderingen zat... Wegjagen... wegjagen... alles zou ik kunnen vergeten... overal zou ik overheen kunnen raken... maar dat vergeet ik nooit... daar raak ik nooit overheen. Een kleinzoon van Rebbe Jossef van vaderszijde, een achterkleinzoon van Rebbe Akiba Rabbinowitsch van moederszijde... een kleinzoon van een geleerde... een achterkleinzoon van een martelaar... en weggejaagd van het seminarium als een misdadiger, versmeten en vergooid als een rotte appel... (*smartelijk het voorhoofd met de hand omklemmend*) Nooit... nooit... nooit zal ik dat begrijpen... zo'n vroom kind als hij was, zo'n vroom jongetje... hij kende de hele Thora uit z'n hoofd, toen hij dertien jaar was, toen hij barmitswe werd... en letterlijk smeken en bidden deed hij, om te mogen vasten op *Joum Kippoer*... weet je wel hoe hij kon staan kijken, als we in de loofhut zaten en de *Sjammes* die kwam rond met de gele cederappel... en met de beekwilgen... en met de palmtakken... hoe hij hem tegemoet liep, hoe hij hem de trommel uit de handen rukte en snoof, snoof aan de appel.

'Ze ruiken naar Palestina', riep hij, toen hij acht of tien jaar oud was. En de winter daarna, als de cederappels verschrompeld waren dan had hij de zijne nog. Ze kregen er elk een, Josef kreeg er een en hij kreeg er een. Dan was die van Josef weg, die was allang weg, Josef had geen nagedachte... Josef kreeg op school om de veertien dagen een pak ransel. Maar Daniël, die zat zo'n hele Sjabbesmiddag te spelen met zo'n ding... en te vertellen in zich zelf... uren kon hij zitten kijken op de plaatjes in zijn *Hagodo*... van de Rode Zee, en van de tien plagen... en van de onnozele, die niets te vragen had. De Hagodo had hij gekregen van oude Rebbe Itzik. Rebbe Itzik had altijd plezier in die jongen, die wou hem zelf gereed maken voor Rabbijn, maar de jongen wou leren, die wou naar het seminarium toe. Alles moest hij weten en de Rebbe op school had hem niets meer te leren. Toentertijd hadden we nog, laat 's kijken... Awromm Seligman, zo'n driftige man.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Geen foutje kon hij maken, of de jongen betrapte hem, en dan bleef de Rebbe strijden... en strijden... en op het laatst stuurde hij hem de school uit... maar de jongen had altijd gelijk. (*Naar het boekenrekje, neemt een oud, bruin boekje er af, slaat het open*) Dat is geweest in de winter, voor dat hij elf jaar werd... hier staat het. (*luid*) Jeworegego adousjem wejismorego. (*bitter, langzaam*) De eeuwige God zegene en behoede U! (*De winkelbel rinkelt luid, de oude man werpt het boekje op tafel, halverwege naar de deur, weer terug, mompelt*) Nee, ik doe het niet... ze zullen er geen plezier van hebben... 'k laat ze bellen, 'k laat ze blaffen zolang als ze willen (*bel rinkelt lang en luid, de man staat in luisterhouding, nerveus bukkend bij de deur*) ik ga niet... 'k ga niet... 'k ga niet... (gebel, de oude man naar het raam, licht het gordijn op, kijkt naar buiten opgewonden) Een hele troep... een hele zooi... die rooie flodder van hiernaast ook... daar komen ze aan op klompen... 'n lolletje... 'n relletje... om de ouwe smous te treiteren... daar moeten ze allemaal aan meedoen, hoor ze lachen... ze roepen... ik zal ze naar de verdoemenis wensen... (*laat gordijn vallen, stapt naar de deur, woedend*) Zulk tuig... zulk rapalje... wat hebben ze met me te maken? (*rukt ineens de deur open, schreeuwend met schorre stem*) Wat moeten jullie? Wat willen jullie van me? Nee, ik verkoop niks... geen knopen... geen veters... geen petten... geen band... 'k vier feest... 'k vier feest... en jullie komen alleen om me te treiteren...

Vort, d' eruit, me winkel uit! (*luistert*) O, ga jullie al? Nou, wordt tijd... 't is jullie geraden. (*Lang treiterend gebel, gebons, gestommel, dan stilte, de oude man loopt snel naar het bed, wischt zich met nerveuze bewegingen het voorhoofd af, stem dof en moe*) Dat tuig, die beroerlingen... ze zijn weg, Sara... (*gewild, opgewekt*) Kom, ik wil me niet door hun mijn avond laten verstoren... ze zouden me willen dwingen mijn deur te sluiten, terwijl ik mijn deur niet sluiten mag. (*bukt zich aan het bed, ietwat driftig*) Wat zeg je Sara, moet ik wel de deur op de knip doen? Tot het eind van m'n leven niet, tot het eind van m'n leven niet zal ik m'n deur op slot doen in de nacht van de Uittocht. (*Zachte stem*) En als... als een van hen thuis komt, Sara... een van onze kinderen... moeten die dan hun vaders huis gesloten vinden? Ook voor hen zal ik m'n deur niet gesloten houden tot in 't eind van m'n leven... (*gaat naar de kast en weer naar de tafel*) Dit is de *morour*, Sara, en dat de *garousses*. (*hij rangschikt alles op het blad, terwijl hij spreekt*) In de garousses, Sara, heb ik wijn gedaan en rozijnen, een appel en zoete amandelen, bruine suiker en kaneel... heb ik niet goed gedaan? Heb ik niet best gedaan? Vorig jaar heb jij ze nog gemaakt. Ze waren lekker. Niemand kon ze zo klaar maken als jij. (*bij het bed*) Weet je nog, Sara, dat jij het Essie eens een keer wou laten doen?

© 2026

Een jaar of twaalf zal ze geweest zijn... jij deed het al toen je tien jaar was, nietwaar, in je grootvaders huis. De schaal, zo'n antieke, met een zilveren voet, die heb jij later geerfd, die heb je meegebracht toen we trouwden, die hebben we nog wel drie jaar gehad en Josef heeft hem gebroken. (*stem vaag, hand om voorhoofd*)
Waar had ik het over? Waar had ik het toch niet over? (*bedenkt zich even*) 'k Weet het al... 'k zei van Essie... dat ze *garousses* zou maken. Jij gaf haar alles, appelen, rozijnen, en amandelen. Ze moest het aanlengen met wijn. Ze wou niet. Ze wou spelen (*Pauze*). Essie heeft nooit hart gehad voor Joodse dingen. Achter onze rug lachte en spotte ze ermee met haar Christen-vriendinnetjes. Ze wou niet weten dat ze een Jodin was, ze schaamde zich ervoor (*driftig, stem luid, toornig*). Toen heb ik het al zien aankomen, maar jij wou het niet geloven... dat ze ons afsnijden zou... dat ze ons verloochenen zou... Wie heeft er gelijk gehad? Wil ze weten dat ze een Jodin is? Haar kinderen zijn gedoopt... ze gaat naar de kerk... mijn dochter Essie, de achterkleindochter van Rebbe Akiba... die gaat naar de Christelijke Kerk, omdat ze voor de mensen niet wil weten, dat ze een Jodin is... (*Valt neer op stoel voor het bed, het hoofd gebogen, de hand omklemt het voorhoofd. Stilte even, dan staat de oude man weer op, gaat naar de kast, dan weer naar de tafel. Hij draagt voorzichtig twee volle bakjes*) Zoutwater en azijn... laat 'k niet morsen... (*weer heen en terug naar de kast*) Hier is het ei... (*hij bekijkt het, ermee naar het bed*) 'k Heb het in de as gebraden... (*aarzelend*) 'k weet het niet... Zou 't wel goed zijn? (*weer naar de kast*) Hier is het gebraden been... 't Paaslam...(*schikt alles zorgvuldig op het blad, blijft gebogen over tafel staan, er is stilte. De oude man richt dan het hoofd op, beluistert het weer*) Wat een wind (bij het raam) En regen... de straat staat blank van de regen... en de bomen gaan te keer... Tegenover in de bakkerij daar sluiten ze al... Ze hebben gelijk, is er toch geen volk op straat om te kopen. Dat is tenminste één geluk, nu zullen ze ons ook wel met rust laten. (*laat gordijn vallen, naar het bed*) Herinner je nog de Seideravond dat Jitzik hier was? En de Seider met ons vierde, de laatste voordat hij stierf? Hij deed het mooi, op z'n ouderwets nog, ja dat scheelt veel, de een of de ander. Toen hebben ze ons ook zo getreiterd, die avond... herinner jij je dat nog? De stok van Jitzik stond daar in de hoek... Hij was oud en gebrekkig, hij ging nooit zonder stok. Toen ze daar buiten stonden te schreeuwen en te roepen van 'jood' en van 'smous', toen greep Daniël de stok en hij vloog er mee de deur uit... Wat sloeg hij er op! Wat ging het tuig te keer! (*droevig*) Nu staat de stok op zolder... Jitzik heeft het niet meegemaakt, dat de jongen van het seminarium is weggejaagd... dat hij schande heeft gebracht over zijn vaders hoofd...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ik had het ook niet moeten beleven... van allemaal... desnoods... Maar van hem niet. (*Stilte*) En hij viel juist het allereerste af. (*Naar de kast, van de kast naar de tafel*) Hier is de radijs... de radijs... Ze was duur, vijftien centen hebben ze me laten betalen... dat hebben ze jou nooit gevraagd, Sara (*schikt het alles op tafel, praat terwijl naar de bedstee*) Ik geloof dat ik er ben... laat ik eris opnoemen... let je dan even op, Sara? Nee, blijf maar liggen... Je moet je rustig houden, dat weet je. Hier is het ei... (*neemt het in de hand, bekijkt het, stem weemoedig*). Weet je nog wel van kleine Roos? Die kon maar niet begrijpen dat het ei geen einde heeft. Tienmaal legde ik het haar uit, dat het ei het zinnebeeld van de oneindigheid is. Dat kon je haar niet aan haar verstand brengen. 'Hier is het eind', zei ze en dan wees ze naar het punt. Soms maakte ik me driftig (*peinzend*). Ze was de domste van al onze kinderen. Hoe zou dat toch komen? Ze was dom en bang en alles kon je haar wijsmaken (*heftig*). Wie weet wat hij haar wijs gemaakt heeft, die man, die schurk, die haar van ons heeft weggenomen. (*Hand omklemt voorhoofd, doffe stem*) Hoe lang is dat al geleden, moeder, dat ze er vandoor ging...? Met een man, die vrouw en kinderen had... (*bedenkt zich even*) Ze was achttien jaar... ze was pas achttien jaar geworden... op de eerste dag van het Chanoekafeest is ze weggegaan... (*Stilte*) Verse radijs,... zout en azijn... zoete garousses, en bitter kruid,... (*neemt de bittere wortel van de tafel, houdt die voor zich uit, langzaam reciteerend*) 'DIT IS DE BITTERHEID DIE ONZE VOOROUDERS SMAAKTEN' (*Schor, hij legt snel de wortel neer*) Het is de bitterheid die wij smaken... (*Stilte*) Nu moet ik de wijn nog klaarzetten. (*bij het bed, bukt zich*) Voor jou ook een glas, Sara? Voor jou ook een glas wijn uit Palestina. Het zal je goed doen. Het zal je verwarmen. (*Stem angstig*) Je slaapt toch niet?... Je slaapt toch niet, Sara?... ik praat tegen jou, hoor je?... ik praat niet tegen mezelf... tegen mezelf kán ik niet praten... ik moet iemand hebben... iemand om tegen te praten... (*hij merkt blijkbaar beweging, stem zacht, vol berouw en teederheid*) Heb ik je wakker gemaakt, Moedertje? Heb ik je wakker gemaakt... vergeef het me... ik moet iemand hebben die naar me luistert... ik kan niet alleen zijn. Als ik alleen was, zou ik gek worden... Wil je een glas wijn, Sara? Wil je het niet proberen? Goed, dan drink ik alleen... Kom, ik moet beginnen. (*Hij zet een stoel bij de tafel, neemt een boekje van het rek, legt het op tafel.*) Dat is gauw gedaan... een stoel voor mij, en m'n eigen oude Hagodo... (*Een inval, hij neemt een stoel van de wand, zet die bij de tafel*) En ook een stoel voor jou. Zo zijn we begonnen. Ik zat hier en jij zat daar. Zo was het de eerste Seideravond van ons trouwen. En toen... een paar jaar later, toen zaten we met ons drieën... (*neemt stoel van de wand, zet die bij de tafel, stem en gebaren nerveus*)

© 2026

Een stoel voor Josef... Josef was een lief kind... Josef had hart... hij was een goede jongen... Hij had hier moeten blijven bij mij in de winkel, dan zou hij tenminste hier vanavond bij ons zitten. Hij had nooit naar Amsterdam moeten gaan... dat heeft hem bedorven. Amsterdam is te weelderig, Amsterdam deugt niet... De Joden die deugen er niet... ze denken aan spotten en aan pret maken... ze pronken zich op vol strikken en kwikken. Ze lopen met Sjabbes met sigaren in hun mond. Je moet sterk zijn om daar tussen te leven, en toch vroom te blijven. Josef die kon daar niet tegen, het heeft hem bedorven. (*Even stilte, stem peinzende*).
En toch, als Josef een andere vrouw had gekregen... dan was Josef een heel andere man geworden. Als hij maar niet enkel naar een gezichtje had gekeken en naar een mooi japonnetje... Was hij maar getrouwd met Bekkie Hartog, of met Simcha Koperman... dan was Josef niet van ons vervreemd... Ja, ja, weet je wel moeder, dat we hier met z'n achten hadden kunnen zitten? Hij, en zijn vrouw en zijn kind? (*smartelijk*) Weet ik of zijn zoon besneden is?... En misschien weet Josef niet eens dat het Seideravond is... misschien zit hij ergens in een café... Misschien zit hij in de komedie. (*driftig*) Hirsch heeft hij hem zien eten... op Rousj Hasjono heeft hij 'm gezien met z'n vrouw in een restaurant, openlijk, voor iedereen te kijk. Meier, die heeft ze op Sjabbes in de tram zien stappen. Ze zijn rijk, ze hebben centen... z'n vrouw draagt zijden japonnen... Josef had een fijn pak aan. (*bedroefd*) Josef die weet niet meer dat het Seideravond was en dat hij een oude vader en een zieke moeder heeft. (*rukt nog een stoel bij de tafel*) Daar, nog een stoel, een stoel voor Essie... Essie zat daar, vlak naast mij. Weet je nog wel waarom? Toekijken moest ik, voortdurend, dat ze geen boekjes zou lezen terwijl ik de Seider gaf... dat ze Josef niet aan 't lachen maakte, dat ze het bitterkruid niet wegmoffelde onder de tafel, 't duurde een half uur voordat ze dat kleine brokje bitter op had. Zo'n klein brokje bitterheid... 't brok dat ze ons te slikken geeft, is groter... en harder... en bitterder... (*snel naar het bed*) Huil jij nu weer, Sara? Och moedertje, moedertje, ik doe je zo veel verdriet. Maar ik kan het niet helpen. Op de avond mis ik ze zo, allemaal. Ook haar mis ik, Essie, al is ze nooit goed voor ons geweest. Je weet 't wel, moeder, ze schaamde zich voor ons. (*stilte*) Ze was mooi... ze was een mooi meisje... ze trouwde de eerste beste Christen die haar vroeg. Ze heeft ons afgesneden en verloochend. Toch mis ik haar. Roosje mis ik ook. Ze was zo dom en zo bang... wie weet hoe bang ze voor dien man is... wie weet hoe 'n slecht leven ze bij hem heeft. Voor haar hoeft m'n deur niet open te blijven... ze komt niet weer terug... ze durft niet weer terug te komen... (*peinzend*)

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Als ik over Roosje nadenk, dan kan ik van haar alles begrijpen... (*stem oplevend, heftig*) Alleen van hem begrijp ik het niet... van mijn jongste zoon... van mijn liefste zoon, die geleerde zou zijn geworden. (Neemt stoel van de wand, zet die bij de tafel, stem als gebroken) Hier een stoel voor Daniël... (legt boekje voor de stoel op tafel) Hier, de *Hagodo* van Rebbe Jitzik, daar las hij het *Ma-Nisjtana* uit voor... 't eerste jaar liet ik 't hem vertalen, om te weten of hij begrepen had. Zo zei hij het (*bootst hoge kinderstem na*) 'Waarin is deze nacht verschillend van alle andere nachten?' (*bukt hoofd, smartelijk*) Tot het einde van mijn dagen, zal ik van hem niet begrijpen, waarom hij mij de schande heeft aangedaan. (*zwijgt even, gaat naar de kast, haalt wijnfles en glas*) Kom, ik heb al te veel gepraat over dingen die voorbij zijn... 'k wil niet langer mezelf martelen, 'k ga de Seider wijden. (*Hij schenkt het wijnglas vol, gaat naar het bed, bukt zich*) Luister je, Sara?... zul je goed luisteren naar de Kiddisj?... Denk eraan, Sara, we zijn met z'n beiden over... (langzaam) Met twee zijn we begonnen... toen waren er drie... toen vier... toen vijf... toen zes... toen Daniël wegging waren 't er vijf... Roosje ging weg... toen waren er vier... en Essie, dat was drie... en nu Josef niet meer komt, nu zijn we weer met z'n tweeën, moeder net als toen we begonnen.

Toen waren we jong, en nu zijn we oud (*bitter, luid*) En al die jaren die daar tussen liggen, al de zorg, al de moeite, dat is om niets geweest! Alles vergeefs, alles... We hebben vier kinderen in leven, geen een komt er meer in z'n vaders huis den Seider vieren. (*Naar de tafel, hij heft het gevulde glas op en zet met luide, galmende stem het gebed in*)'Joum Hasjisji...!'

(*De winkelbel rinkelt luid en lang, ook gestommel en luid geweld, de oude man laat het glas vallen, het valt op de tafel leeg en op de grond in scherven, vliegt woedend naar de deur, rukt die open*)

Deruit... deruit... tuig dat jullie bent... wie geeft jullie het recht om me hier te komen tergen in mijn eigen huis?... 'k ben alleen... 'k ben oud... en m'n vrouw is doodziek. (*dreigend*) Jullie vermoorden haar... jullie doen haar de dood aan... Laat ons met rust... We vieren feest en we hinderen niemand. (*gebel, gelach, gestommel*) M'n winkel uit, schurftige honden! Wat doe jullie? Dieven... dieven,... roof jullie me m'n boeltje weg? Goed... goed... haal maar weg. 't Komt er voor mij niet meer op aan! (*plotseling zacht, overredend*) Toe ga jullie nu naar huis, gaan jullie nu rustig naar huis... andere week zal ik jullie verkopen... ga dan nu naar huis... 't is boos weer, 't regent, het waait en het is laat... Ga naar bed, ga slapen... laat me met vrede. (*ineens woedend*) Lachen jullie me uit? Ellendelingen... tuig!! Geef me mijn kinderen terug.

© 2026

Geef me mijn kinderen terug die jullie me hebben afgenomen... jullie hebben mij oud gemaakt vóór mijn tijd. Jullie hebben mijn vrouw ziek gemaakt (*woedender*) Lach niet... lach niet... m'n huis uit. 'k Wil de baas zijn... 'k wil Seider vieren... (*Gebel, gestommel, gelach, de oude man sluit de deur. Hij wankelt naar de tafel, wist zich bijgend het voorhoofd af; als hij het bemorste kleed ziet, de omgevallen fles en de verzakte schotel, begint hij te snikken. Daarna bukt hij zich op de grond, kruipend op handen en knieën om scherven op te rapen. Die brengt hij in de kast, neemt daaruit een ander glas, zet het op de tafel. Voortdurend wankelende stappen en moewe bewegingen. Droge snik. Hij steekt de fles omhoog, bekijkt die tegen de lamp, zet hem naast het glas. Begint de verzakte schotel op te beuren, weer naar de kast, neemt een servet, spreidt het over de bemorste vlekken, met bevende hand schenkt hij dan een glas wijn in, beurt het omhoog en begint opnieuw, nu met stille, moewe stem:*)

'Joum Hasjisji...'

(*Plotseling schijnt hij zich te bezinnen. Hij zet snel het glas op tafel, haastig naar de bedstee, bukt zich diep, angstige stem:* 'Sara... Sara... je luistert toch wel...?' Sara, je slaapt toch niet... (*stem gesmoord van angst*) Om Godswil, Sara, zeg wat, beweeg je... (*Hij zwijgt, z'n handen tasten binnen de bedstee. Men hoort hem bijgen. Plotseling valt hij snikkend op de knieën voor het bed neer*) Nu ben ik helemaal een verlaten man... nu ben ik helemaal een verloren man...!

Einde

Amsterdam, 10 October 1909.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DOMINUS ILLUMINATIO MEA

De HEER is mijn licht, mijn behoud, wie zou ik vrezen?
Bij de HEER is mijn leven veilig, voor wie zou ik bang zijn?
Kwaadwilligen kwamen op mij af om mij levend te verslinden, mijn vijanden belaagden mij, maar zij struikelden, zij vielen.
Al trok een leger tegen mij op, mijn hart zou onbevreesd zijn, al woedde er een oorlog tegen mij, nog zou ik mij veilig weten.
Ik vraag aan de HEER één ding, het enige wat ik verlang: wonen in het huis van de HEER alle dagen van mijn leven, om de liefde van de HEER te aanschouwen, hem te ontmoeten in zijn tempel.
Hij laat mij schuilen onder zijn dak op de dag van het kwaad, hij verbergt mij veilig in zijn tent, hij tilt mij hoog op een rots.
Daarom heft zich mijn hoofd fier boven de vijanden rondom mij, ik wil offers brengen in zijn tent, hem juichend offers brengen, ik wil zingen en spelen voor de HEER.
Hoor mij, HEER, als ik tot u roep, wees genadig en antwoord mij.
Mijn hart zegt u na: *Zoek mijn nabijheid!* Uw nabijheid, HEER, wil ik zoeken, verberg uw gelaat niet voor mij, wijs uw dienaar niet af in uw toorn.
U bent mij altijd tot hulp geweest, verstoot mij niet, verlaat mij niet, God, mijn behoud.
Al verlaten mij vader en moeder, de HEER neemt mij liefdevol aan.
Wijs mij uw weg, HEER, leid mij op een effen pad, bescherm mij tegen mijn vijanden, lever mij niet uit aan mijn belagers.
Valse getuigen staan tegen mij op en dreigen met geweld.
Mag ik niet verwachten de goedheid van de HEER te zien in het land van de levenden?
Wacht op de HEER, wees dapper en vastberaden, ja, wacht op de HEER.

©

2026

Mies de Haan vertelt over de uitvoering van *Seideravond*:
Ik was niet de enige die na afloop huilde.
De moeder in *Seideravond* heet Sara, de aanvankelijke naam van Mies.
Indirect onthullen de namen van Carry's personages veel over de constante armoede van het gezin en pijn. Zij vertolken geen biografische werkelijkheid, wel een literaire 'belevingswerkelijkheid'

Zestien keer is Carry's zwakke, nerveuze, fantasievolle en mystiekgevoelige moeder in *gezegende* omstandigheden geraakt. Negen kinderen zag ze opgroeien. *Duifje Esther's* aanwezigheid drukte zwaar op het gezin. Carry schrijft in *Heleen:*
'Tegen de avond nam vader haar mee en wandelde met haar langs de rivier. Soms zat ze een hele dag in een hoek van de zolder op de grond, knaagde aan haar handen en bewoog grommend het lijf in bochten.' – Hoe Carry als kind opkwam voor Duifje is aan de Zaan nog bij overlevering bekend: zij sloeg met haar schooltas op het hoofd van kinderen die haar zwakbegaafde zusje plaagden.

¶

ARCHIEF VAN CARRY VAN BRUGGEN ALLARD PIERSON/U.B. AMSTERDAM

Manuscript van een deel van een roman; met tekeningen
Manuscript van een deel van een roman; met tekeningen, ongedateerd
Aantekeningen t.b.v. het schrijven van artikelen en verhalen; met tekeningen, 1926-1927
Concept van een brief van Carry van Bruggen over haar depressie
Concept van een brief van Carry van Bruggen aan N.M. over haar depressie, 16 juni 1928
Overzicht van het verloop van haar ziekte; met aantekeningen
Overzicht van het verloop van haar ziekte; met aantekeningen, november 1928
Brief van behandelend arts A. Timmer aan Carry m.b.t. inzage van ziektedossier, 24 juni 1929
Concept van een brief van Carry aan een onbekende over haar depressie, 18-19 juni 1928
Recensie door Henriëtte Hendrix-Holst van de roman *Deserted*, de vertaling van *De verlatene*, in *The New York Times* 25 oktober 1925
Recensie door J.J.A.A. Frantzen van *Prometheus* in *Groot Nederland* 19, mei 1921
Krantenartikelen bij het overlijden van Carry van Bruggen; chronologisch geordend, 1932-1933
Manuscript van De Nieuwe Eeuw; met aantekeningen, ongedateerd
Aantekeningen ter voorbereiding van het schrijven van onder andere een filosofisch werk, misschien *Prometheus*; met tekeningen, ongedateerd
Aantekeningen I, ongedateerd
Aantekeningen II, ongedateerd
Aantekeningen III, ongedateerd
Staat met plaatsen en data van te houden lezingen, ongedateerd

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

BIJ N.V. WERELDBIBLIOTHEEK VERSCHENEN VAN DEZELFDE SCHRIJFSTER:

HELEEN; *Een vroege winter* (2e druk) Bandontwerp Mevr. van Dam-van Bruggen. Voorrede Frans Coenen.

DE VERLATENE
(12e druk) Bandontwerp Mevr. van Dam-van Bruggen.

HET HUISJE AAN DE SLOOT
(11e druk) Bandontwerp Fré Cohen.

DE GRONDGEDACHTE VAN PROMETHEUS

MANESCHIJN MET KOEK AL OM EEN SUIKERBALLETJE

© 2026 The Fell Types www.iginomarini.com

BIJ N.V. WERELDBIBLIOTHEEK
VERSCHENEN VAN DEZELFDE
SCHRIJFSTER:

HELEEN; Een vroege winter
(2e druk) Bandontwerp Mevr. van Dam-van Bruggen. — Voorrede Frans Coenen.

DE VERLATENE
(12e druk) Bandontwerp Mevr. van Dam-van Bruggen.

HET HUISJE AAN DE SLOOT
(11e druk) Bandontwerp Fré Cohen.

DE GRONDGEDACHTE VAN PROMETHEUS

MANESCHIJN MET KOEK AL OM EEN SUIKERBALLETJE

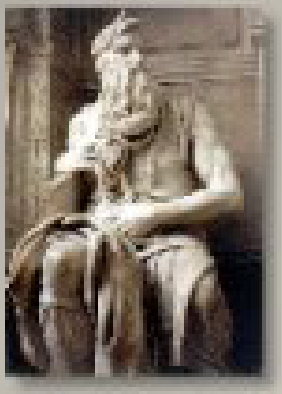

Vader, waarom i
anders dan and

Luister, mi
naar het oeroude li

Let my pe
Free a

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©

is deze nacht zo

dere nachten?

2026

jn zoon –

ed van de vrijheid

eople go

t last

1979

Willem Lion M. E. van Leeuwen (1895-1974)

HERADEMING EN BEZINNING, WAARHEID EN FRASE. OUD EN NIEUW. WAT BLIJFT EN WAT VERGAAT.

Het was in mei 1940, dat ik schreef: *'Eens zal er weer vrede zijn en de cultuur mag niet en zal niet ten onder gaan, wanneer de mens zich er toe zet haar te behouden, te verrijken en te versterken'.*
Nu zijn wij diep verheugd: *Er is vrede.* Die vreugde is omsluierd met een ernstig gevoel. Hoe zouden wij het onherstelbare leed kunnen vergeten dat over zo vele onschuldigen gekomen is? Juist nu pas missen wij hen die heengegaan zijn - en wij zullen ze steeds meer gaan missen.
Juist nu ook wordt het pas voor ieder waarachtig innerlijk levend mens duidelijk, welke schatten van cultuur ten onder gingen, welke schatten nog dreigen ten onder te gaan wanneer niet de overgebleven cultuurdragers hun stem ernstig en aansporend verheffen en: wanneer niet naar hen geluisterd zou worden. *'Hebben wij allen het leven wel ernstig genoeg genomen de laatste 25 jaar? Waren wij niet te gemak- zuchtig, te halfslachtig, te egoïstisch geworden?'* zo vervolgde ik. En - wij vragen het ons allen nu wederom af - hebben deze 5 jaar van verschrikking ons ten goede veranderd?

NOOIT MEER, HOE OUD IK OOK WORD, ZAL IK HET LAATSTE GESPREK MET HAAR VERGETEN, WAARIN CARRY VAN BRUGGEN DEZE WOORDEN GEBRUIKTE: *Er zijn geen minderwaardige dingen, er zijn alleen minderwaardige mensen.* Een paar woorden maar, inderdaad, en schijnbaar niet zo heel belangrijk of nieuw - maar door de zachte wijsheid, waarmee ze werden gezegd, maakten ze diepe indruk op mij en telkens weer in mijn later leven zijn ze door mijn gedachten gegaan.
Welk een zegen, dat deze vrouw de jaren van verschrikking niet heeft beleefd!

November 1945.

Toen de broer van de schrijver, Jacob Israël de Haan, op weg was naar Jeruzalem, waar hij later op tragische wijze de dood zou vinden, schreef hij een dagboek in gedichtvorm, *Kwatrijnen.** Een kwatrijn doelt op het voor de dichter welhaast onverwezenlijkbare ideaal: in zijn verzen *het ritme van het leven te vangen.* Het heet *Havenroeiers* en het luidt: *o, kon ik in de Maat van het Lied, De maat van mijn twee roeiers vangen. Maar ach: het leven van mijn zangen is het leven van 't Leven niet.* Dit nu is met *Eva* wel gelukt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hoe dat komt, ligt misschien opgesloten in de woorden over haar broer: juist daar de schrijfster een innerlijke rust heeft weten te veroveren, gegrond op een zeer grote zelfkennis, een onvernietigbare twijfelmoed, en een oneindig ruim inzicht in de totaliteit van alle levensgebeuren, kon eindelijk in haar werk het ritme van het LEVEN gevangen worden. Dit boek is als het ademen van een mens. Er is in dit boek de innigheid die voelbaar wordt met een vriend, met een geliefde. Zonder woorden, Louter *samen zijn* en dat je voelt: dit is het LEVEN zelf, dit is ALLES en dit is het ENIGE. Het is deze eeuwige STILTE, deze hartklop van het leven zelf die voelbaar is gemaakt, en die hartklop van het leven...
Is dat misschien het ritme dat wij zoeken – en zo zelden vinden? Het is deze mystieke stilte, dit *leeg zijn van alles*, dat de scheppende kunstenaar nodig heeft om *vol te lopen van 'God'*. Maar waar dan ook deze aanraking voor ons voelbaar wordt, kan onze adem soms stokken, juist omdat deze ademhaling meeleeft op het innigste hartsgebeuren dat weer het *leven van het Leven* is.
Wanneer de dichter de stille aandacht heeft weten te schenken aan die rusteloos levende rust in de diepe spelonken van de menselijke ziel, en de eenheid heeft beseft van mens en wereld, dan kan dat die kracht, innigheid, eenvoud en mildheid krijgen die alle woordkunst en redenering overstijgt.
Waar de dichter die deze hartenklop heeft gevoeld, los van woordenpraal en scherpzinnige gedachten, zal ook zijn onbeholpenste stameling ons eerder de adem benemen, dan de meest zangerige, meest diepzinnige poëzie van hen die de stille aandacht misten.
Maar toch: misschien is *Eva* wel meer dan het ademen van een mens alleen: het is het ademen van de natuur, van de wereld. Het is als een verwerkelijking van het verlangen dat een mens kan voelen in die enkele voorjaarsdagen als de geur uit de aarde opstijgt, het verlangen om in het lentegras neer te zinken, en haar ademen in zich op te nemen. *Kind der Aarde* noemde Boutens het:

Zo laat mij elke nacht, Moeder, slapen bij u thuis; Mij kan geen afstand scheiden, Moeder, van uw liefdelichte huis.

Toen Carry van Bruggen dit boek geschreven had, wist zij iets nieuws gegeven te hebben, zij noemde dit een *nieuw realisme*. Lezers, die zowel haar fictie als haar non-fictie kenden hebben de gedachtegang herkend zoals zij die in *Prometheus* verwoorde.
De eenheid van de wereld om ons en van de wereld in ons.
Dat is wat zij in *Eva* vorm heeft gegeven.

© 2026

Wat wilde de schrijfster van *Eva?* Ook Carry van Bruggen leefde aanvankelijk onder de ban van het *naturalisme*. De hele werkelijkheid weer geven, niet zoals een ander het zág, maar zoals het *wás*, zoals Zola, Flaubert en soms Van Deyssel. De naturalist zette zijn personen onder een stolp. Wat hij dácht was niets anders dan de 'werkelijkheid' van de schrijver.
Is de beschrijving van *La Terre* of van de mijnstreken bij Zola niet de wijze waarop de schrijver alles zag, en zullen er niet velen zijn die dat heel anders of helemaal niet zien? Is niet alleen schoonheid geen *eigenschap* der dingen, maar wellicht is niets een 'eigenschap' der dingen? Bij Van Deyssel zoekt Adriaan een lucifersdoosje en wordt de ligging der lucifers nauwkeurig beschreven. Dan volgt: *Adriaan zag dat niet, want het was donker.* Waarom? Het was de eis van het naturalisme.
Van deze dwang was Van Bruggen nog nog niet helemaal verlost in *De Verlatene*. Drie jaar later, in *De vroege winter van Heleen*, gaf ze als reactie, de ziel van een mens zonder wereld in een ontroerend mooi 'dagboek'.
In *Eva* zijn mens en wereld op gelijke voet aanwezig. De ziel van de hoofdpersoon blijft het uitgangspunt, maar die ziel kan voor anderen én voor zichzelf alleen zichtbaar en begrijpelijk worden voor zover zij zich spiegelt aan de wereld. De wereld is dus slechts van belang – en verschijnt ook alleen – in zoverre zij de ziel tot spiegel kan dienen, en zich daarbij richt naar Eva's aanleg en innerlijk.
Daarom zien we allerlei milieus, alle aspecten van het dagelijks leven. Van al die kanten telkens alleen datgene wat Eva in de gemoedstoestand van het moment ervan zal opmerken. Dat zijn andere dingen wanneer zij nog een kind is dan wanneer zij een volwassen vrouw is.
Als Eva op het eiland - waar het laatste hoofdstuk speelt - was gekomen toen zij achttien was, zou zij heel andere dingen hebben gezien dan nu zij er komt als volwassen, gescheiden vrouw.
En omgekeerd zou Eva heel iets anders gezien hebben op nieuwjaarsdag van de beginnende twintigste eeuw, wanneer zij toen niet achttien maar veertig was geweest. Dit boek geeft ons de ontwikkelingsmomenten van een vrouw, van meisje tot vrouw, maar van een vrouw die voor alles mens is.
Zo definieerde Carry van Bruggen alle vrouwenfiguren uit haar boeken. Maar zeker is het, dat wat Eva ten slotte, zij het voor één moment als hoogste geluk als meest innige en onbewuste eenheid met al het zijnde ervaart, een uitkomst is, die ten slotte is: het gelouterde gevoel van de *mens* en meer dan het meest

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gezuiverde denken. Het meest nodige is het hart, zij het gelouterd door het denken, en niet de gedachte, hoe verinnigd ook door het gevoel.
Intuïtie ten slotte is het allerhoogste. En daarom is *Eva* des te meer een *menselijk* boek.[1]

Tubantia 1927

'Heleen is ongetwijfeld een der allerbeste boeken uit het laatste kwarteeuw Nederlandse letterkunde, een schepping, die eens en vooral de wanhopige poging van een jonge vrouw heeft gegeven die zowel vrouw en mens is, en even sterk de overgave zoekt als de bezinning, om geen van beide zijden van haar volledige natuur voor de andere te verdringen.
De herdruk wordt ingeleid door Frans Coenen die zijn bewondering er voor uitspreekt en reeds lang zijn begrip voor Carry van Bruggen liet blijken door in *Groot Nederland* haar meesterlijk filosofisch werk *Prometheus* te publiceren, een werk dat weinigen kennen en nimmer herdrukt werd, helaas! Aan deze herdruk van *Heleen* is het al in 1910 en 1911 geschreven fragment: *Enkele bladen uit Heleens dagboek* toegevoegd.
Carry van Bruggen schreef daar toen een voorwoord bij, waarin zij zegt:

> *Deze 'Dagboekbladen' met 'Heleen' en 'Prometheus', vormen één geheel, een logische gang van intellectuele zelfontplooiing, algemeen menselijk, buiten en boven de persoonlijkheid van de auteur... Een gang uit het primitieve, ingeschapen gevoelsdogmatisme van 'Geloof' en 'Hoop', door de vertwijfeling van de alles rukkende twijfel naar de enige rust in eeuwige Beweging, de zelf-kritische zelfaanvaarding in het begrijpen, als loon bereid aan degene, die niet, maar zelf zijn illusies in weerlegging te vernielen, die niet schuwde zijn vlees in zelfonderscheiding te kerven, in de drang naar die 'waarheid', welke werkelijkheid is. En tegelijkertijd kunnen ze strekken als een bewijs hoe de Intuïtie, heden ten dage door zovelen, versmaders van het kritische intellect – zich inmiddels noemende intellectuelen – als enig richtsnoer aangenomen en aangeprezen, niets meer en niets anders is dan een onrijp en onvoldragen Begrip waarmee alleen intellectuele onmacht en zedelijke vadsigheid zich blijvend kunnen tevreden stellen.'*

Je proeft een partij kiezen voor het intellect, voor het kritische. Een onophoudelijk dóórdenken over en dus een doordenken van wat den mens drijft,

1 Hier zien we drie elkaar rakende perspectieven: Van Bruggens literaire verbeelding van het *eenheidsverlangen*, Van Leeuwens duiding van Eva's moment van *één-zijn met al het zijnde* en Rümke's opvattingen over *Karakter & aanleg*. Gedrieën tonen zij hoe kinderen, vrouwen, vertellers etc. ontvankelijk zijn voor *numineuze* momenten waarin het ik zich *zinvol* opgenomen voelt in het geheel van het bestaan. [Red.]

van wat hij wenst, hoopt, lijdt. Een afwijzen van de *ongetemperde* intuïtie. Het dialectische, het polemische en de waarde van de rede en de redenering is haar eigen. De 'vrouwelijke helft' van Carry van Bruggen maakt die strijd in haar innigste zo aangrijpend en zo warm, wat ook alom in haar taal en stijl blijkt. In dat opzicht bereikt zij dezelfde ontroering van Henriëtte Roland Holst:
De dag verjoeg de dag, het jaar sloot aan bij 't jaar. Ondanks haar machtig intellect wordt zij telkens weer op het aardse, het vrouwelijke, bloedwarme, intuïtieve, zinnelijke, plantaardige, eeuwige teruggeworpen. In haar laatste werk *~Eva~* toont zij ten slotte een intuïtie, zodanig door het intellect gezuiverd en gelouterd dat zij heersen mag, zonder schijn van onmacht en zedelijke vadsigheid. *Tubantia* 1934

Het was in bergen in 1923, dat ik, na lezing van 'Prometheus' door Carry van Bruggen aan haar schreef om van mijn bewondering voor haar werk te getuigen. Ook ging ik dieper in op het slot van dit diepzinnig werk; het trof mij in het bijzonder, dat deze onverbiddelijke denkster, ondanks haar strakke betoog tegenover het noodlottige in den mens, toch haar boek 'blijmoedig' eindigde. Achteraf begrijp ik wel - ik was jong - dat de denkfout bij mij lag. Toen ik 20 jaar later haar boek herlas, drong de diepe waarheid en waardevolle diepte van haar woorden pas volkomen tot mij door:
Daarom zijn alle echte wijzen inconsequent: zij proberen te doen, wat zij weten dat niet kan. En: *Wij moeten partij zijn, hoewel wij het nutteloze ervan beseffen.* Het antwoord van de schrijfster was tekenend voor haar: gevoelig, openhartig en intelligent. – Zij schreef:

De Veldmuis, Laren (N.H.), 26 Mei 1923.

Zeer geachte Heer,

Sta mij toe met een enkel woord van dank te volstaan als antwoord op Uw brief. Ik kan U niet genoeg verzekeren hoe aangenaam en warm oprechte en intelligente waardering mij aandoet maar ook hoezeer het mij aan tijd ontbreekt er op te antwoorden. Heb ik reden aan te nemen dat de kennismaking mij ook iets geven kan - want zo zelfzuchtig ben ik wel, trouwens, wat zou de ander er anders aan hebben? - dan zeg ik maar liefst: kom eens aan, wanneer de gelegenheid zich voordoet. Misschien doet zich voor U in den loop van de zomer de gelegenheid voor. En dan verantwoord ik mij over het slot van *Prometheus*!

Met vriendelijke groet, Carry van Bruggen (C. Pit-de Haan).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

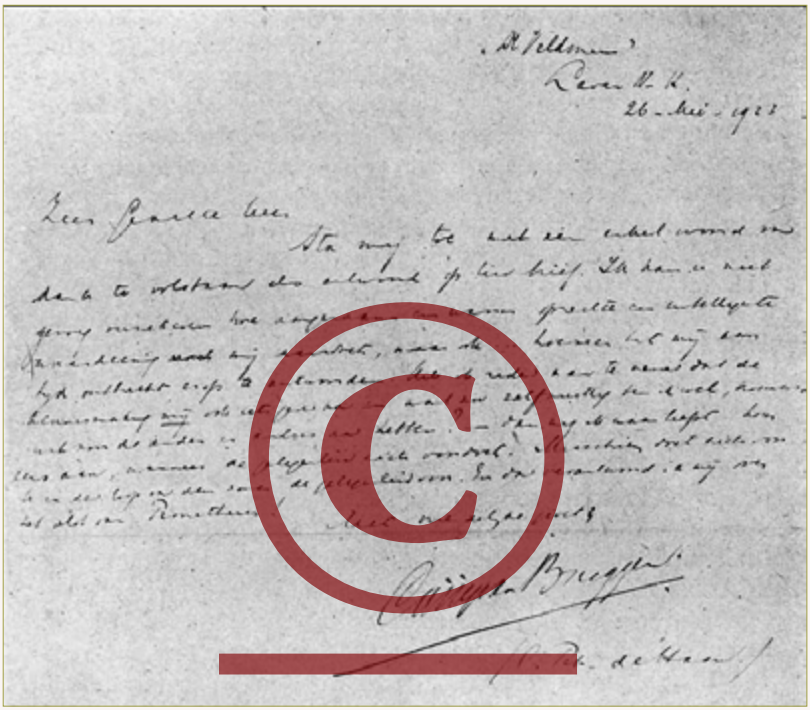

Het zou ruim 4 jaar duren, voor ik de schrijver mocht ontmoeten. Natuurlijk kende ik haar al van aanzien: wie in het Gooi van het begin der eeuw opgroeide, het centrum immers toen van schilders en schrijvers van humanitaire idealisten en ethische anarchisten; het Gooi, waar Frederik van Eeden zijn *Walden* had gesticht, en de *Internationale-Broederschap-Groep* in Blaricum haar koloniale leven leidde; wie daar zijn jeugd doorbracht en rondzwierf in die intiem-landelijke streek met smalle kronkelende weggetjes tussen hoge heggen, waarachter de hutten en kleine huisjes der dromers weggestopt lagen; wie daar zelf aandacht had voor wat er aan nieuwe verlangens leefde onder de besten der mensheid - die voelde zich verrijkt wanneer hij Frederik van Eeden in zijn manchesterpak op het Bussumse station eerbiedig mocht groeten, of wanneer hij - zoals mij overkwam - op een zonnige herfstochtend Carry van Bruggen met haar markante gezicht en haar kortgeknipt krullend haar (een unicum in die dagen) in de toen nog zo stille uitspanning van de Lage Vuursche mocht aantreffen. Die tijd van hoop en verwachting, van vast vertrouwen bij alle mensen van goede wil - de tijd, van hartstochtelijke verzen van Henriëtte Roland Holst en van toespraken tot de arbeiders... Die jaren kort voor de wereldoorlog, die tijd is voor alle oudere idealistische denkers verbonden met soortgelijke herinneringen. *Ook ik ben in Arcadia geboren*, zeggen zij; en zij weten, dat dat alles een waan was en voorgoed voorbij.

© 2026

Op 3 november 1927 ontmoette ik dan Carry van Bruggen voor 't eerst. Zij zou voor de Volksuniversiteit van Enschede, waar ik werkte, spreken over *Een nieuw realisme* (psychisch realisme) naar aanleiding van haar nieuwe boek *Eva*. Het betoog was zoals van haar was te verwachten: duidelijk, inleidend en voerend tot een punt van waaruit daarna iedere toehoorder zijn weg nu vrij zou kunnen gaan, verhelderd door haar voordracht. Ik weet niet of de scherpzinnige, warme diepte van het gesprokene tot ieder doordrong. Wat zij mij die avond vertelde over de reactie van een deel der toehoorders elders op haar lezing over hetzelfde onderwerp doet mij er wel eens aan twijfelen. Zij logeerde bij ons enkele dagen, en toen wij in de late herfstavond naar huis reden, genoot zij van de ruisende bossen, te midden waarvan ons oude grote huis gelegen is. Bij de warme grote kachel en het gele zachte lamplicht hebben wij toen lang nagepraat... Ook over het slot van *Prometheus*, ook over haar romans, haar schetsen uit het eigen kinderleven en haar *Zelfvermomming des Absoluten*.
Maar zij was maar van één ding werkelijk vervuld: van haar toen juist verschenen roman *Eva*. In 'Eva' vertelde zij zich totaal en definitief uitgesproken. Tragisch en ontroerend: het is haar laatste werk gebleken... Nooit was zij benieuwd naar wat anderen over haar werk zouden schrijven; nu was zij daar vol van. Wij hadden het die avond ook over *het nieuwe realisme* waarover zij gesproken had. Ik kon haar wijzen op die curieuze uiting van Van Deyssel over een doosje lucifers die klopte met een uiting in haar lezing: de naturalistische auteur laat zijn personen leven *onder de stolp van des schrijvers werkelijkheid*. Toen ik haar later mijn beschouwing over *Eva* zond waarin ik dat geval met die lucifers had beschreven, antwoordde zij op 9 november 1927: *Hartelijk dank voor uw vriendelijke woorden... Zo heeft dus het kabeltouw daadwerkelijk diensten bewezen. Ook de lucifers van Van Deyssel!*
Dat *kabeltouw* sloeg op een reactie uit het publiek nadat Carry van Bruggen een betoog over het *nieuwe realisme had* gehouden. Zij bouwde de kernpunten op - wie *Prometheus* kent, weet dat - uit de diepten van denken en zijn omhoog; zij de op die grondslagen helder en consequent verder, opende het vergezicht op het aangekondigde probleem voor ieder die door dat geestesvenster kon kijken, en... eindigde daarmee. Er waren toehoorders die licht geïrriteerd zeiden *dat er geen draad in haar betoog zat*. Ik hoor het haar nog zeggen met die mix van lichte, maar ernstige verontwaardiging en zachte, wijze humor: *Geen dráád? Er loopt een kabeltouw door meneer!* Tellend op haar vingers: *Eerst heb ik dát gezegd, toen heb ik dát gezegd; daaruit volgde dit, toen dat... enz.*
Van Bruggen wist precies van zichzelf wat zij wèl en wat zij niet beheerste.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Van de meeste dingen heb ik geen verstand, maar wat ik ken, dat kèn ik ook goed! [2]

Zij was een van die weinige heldere, durvende, nadenkende geesten die door de *officiele wereld* nooit voldoende worden erkend; voor haar *Prometheus* had zij een ere-doctoraat verdiend, zo het niet beter was haar een plaats te gunnen achter een katheder van de faculteit der letteren en wijsbegeerte. Maar - zij had niet *officieel gestudeerd* en ook behoorde zij niet tot een of andere *inner circle*. Zij had trouwens geen ambities in die richting en zou feestelijk bedankt hebben.

Carry van Bruggen had een fijn en zuiver gevoel voor het buitenleven en genoot intens van de landelijke omgeving rond ons oude huis in Drienerwolde. In die dagen was zij al merkbaar nerveus en maakte zij zich voortdurend zorgen over haar kinderen. Wanneer ik haar later in Laren bezocht, gingen wij soms even langs bij een boerderij vlak bij haar huis. Zij voelde zich daar op haar gemak; het was geen pose wanneer zij met de eenvoudige boer en boerin stond te praten.

Wie *Het huisje aan de sloot kent*, zou ook niets anders van haar verwachten. Alles, alle dingen klein en groot immers, wekte zij tot leven; niets ontging haar aandacht: een zeldzaam fijn gevoel èn voor intimiteit én voor grootheid was haar innerlijk bezit.

En nooit meer, hoe oud ik ook moge worden; zal ik het laatste gesprek met haar vergeten, waarin zij deze woorden gebruikte: *Er zijn geen minderwaardige dingen, er zijn alleen minderwaardige mensen*... Een paar woorden maar, inderdaad, en schijnbaar niet zo belangrijk of nieuw - maar door de zachte wijsheid, waarmee ze werden gezegd, maakten ze diepe indruk op mij en telkens weer in mijn later leven zijn ze door mijn gedachten gegaan.

Welk een zegen, dat deze vrouw de jaren van verschrikking niet heeft beleefd!

November 1945

2026

2 Willem van Leeuwen kaatst Carry's humor terug als een subtiele vorm van verbondenheid en eerbetoon - een liefdevolle, discrete manier om haar stem levend te houden, anders dan het psychologiserende 'geneuzel' van bijvoorbeeld Victor van Vriesland en Henri Wiessing met hun soms al te lichtvaardig gehanteerde schrijfvaardigheid. [Van Leeuwen is in *Lezende onder de lamp (1947)* een tijdgenoot die Carry niet psychologiseert, haar niet pathologiseert, haar niet reduceert tot 'het geval Carry', en haar niet gebruikt als spiegel voor zijn eigen intellectuele agenda. Hij schrijft vanuit warmte, bezorgdheid, respect, en een bijna ouderlijke zachtheid. Hij wist dat zij broos was. Hij wist dat haar gevoelsvermogen begon te rafelen. Hij wist dat Aart Pit het zwaar had. Maar hij schrijft er niet over. Dat is geen naïviteit. Dat is liefdevolle terughoudendheid.]

*) 1926 |

TERWIJL IK WAAK HEB IK 'T ENE BOEK NA HET ANDERE INGEKEKEN EN WEGGELEGD. HET NIET-LIEFHEBBENDE, ZO VOEL IK 'T NU, IS NIET HET BLIJVENDE.

Het meegaande, het tevredene is in harmonie met de schepping, met de natuur.
Jacob Israël de Haan's *Palestina*, na zijn gewelddadige dood in 't verre land uit piëteit hier uitgegeven, is een boek, dat men niet weglegt.
Jacob Israël was begaafd en ten diepste een zacht en liefhebbend mens.
Wat ik nu in handen heb is als een zacht manna, een gelukkig ruisen van zomerloof.
Ik ben dankbaar, dat ik het rustige blije en gelukkige werkje heb mogen lezen in deze nacht. Het toevouwende denk ik terug aan hem die het met zichzelf en met anderen zo te kwaad kon hebben.
In de in eenvoud gevoelige inleiding die Carry van Bruggen bij haar broers boek gevoegd heeft, zegt zij dat hij die een geboren boekenwurm was, toch even goed van de natuur wist te genieten op bijzondere wijze.
Met deze opmerking over deze natuurliefde raakt zij één van zijn vele innerlijke tegenstellingen aan. Nog beter dan ik kent zij zijn intrinsieke contrariantes.
Op zichzelf al wát een contrast-harmonieuze rijkdom in de schrijver en de lieve eenvoud in hem die uitvloeide in dit boekje. Eenvoud? Hij was in schriftuur zo goed als nooit zonder omhaal met een toespitsing tot raffinement. Hij was als een doolhof opgebouwd uit een enkele heester.
Er zijn terzijde van de kunst reputaties die tijdelijk gezag hebben. Hun werken zijn glad van de zelfingenomen zalf. Niet als Jacob Israël de Haan zijn zij, die behagen wilde omdat hij gelijk Carry genegenheid behoefde, warmte, al was het maar wat menselijke ingenomenheid.
Het boekje *Palestina* is in hoge mate *lief*.
Zijn houding tegenover de buitenwereld, zijn zo joodse, warm-ironische meeleven met gans andere mensen dan hijzelf is, met deze rustige Turken en Arabieren, die zo breed gebaren, vormt de inhoud van het geval.

Groot Nederland jrg. 24 *Van Holkema & Warendorf*, Amsterdam 1926 Henri Wiessing

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen zou haar columns gisteren geschreven kunnen hebben.

Carry van Bruggen is tegenwoordig een van de minst vergeten Nederlandse auteurs van haar tijd. De wereldberoemde historicus die zich destijds geeuwend van verveling 'gematigd tegen' publicatie van haar werk in zijn tijdschrift verklaarde, krijgt nu aanzienlijk minder aandacht, en van de hooggeleerde Neerlandicus die haar fraaiste essay 'onbekookt gewauwel van een doorslaande, eigenwijze schoolmatris' noemde, is de naam alleen nog vanwege die uitspraak in kleine kring bekend.
Enkele jaren geleden verscheen, op zichzelf al een zeldzaamheid, een uitvoerige biografie over haar: Van alles het middelpunt door Ruth Wolf.
In de bundel *Geleerde vrouwen* van Willem Otterspeer, waarin de auteur op zoek is naar het typisch vrouwelijk denken (*vrouwen zijn romantici, mannen classicisten*, aldus deze romanticus) is het eerste portret in de reeks aan haar gewijd.
Fokkema en Ibsch besteden een hoofdstuk aan haar in het *Modernisme in de Europese letterkunde*. En niet alleen onder literatuurhistorici, ook in de algemene culturele discussie duikt ze telkens weer op. Renate Rubinstein gaf een van haar boeken een titel die een hommage aan Carry van Bruggen was *Hedendaags feminisme* en de Henri Wiessing van onze dagen, Martin van Amerongen, schreef bewonderende beschouwingen over haar persoon en werk.
Bovendien wordt ze gelezen: in 1979 verscheen een de omnibus *Vijf romans*, die al vlug moest worden herdrukt, een jaar later een nieuwe editie van *Hedendaags fetisjisme*. Naast *Eva*, dat al sinds jaar en dag trouw in de *Salamanderreeks* wordt herdrukt, verschijnen er ook andere titels in de reeks die Emanuel Querido ooit begon.
Toen Martin van Amerongen in 1978 een uitvoerig artikel over de door hem bewonderde schrijfster in *Vrij Nederland* publiceerde, was hij gauw klaar met zijn verwijzingen naar eerdere secundaire literatuur.
Menno ter Braak had voor de ontwikkeling van zijn denken veel aan haar te danken gehad en was daar ook eerlijk voor uitgekomen, al was hij later onder invloed van het misprijzen van Eddy du Perron wel een beetje teruggekrabbeld. Verder was er een stuk van Annie Romein, die destijds de Nederlandse vrouwenliteratuur onder haar kritisch beheer had, en een van H. A. Gomperts die dezelfde functie vervulde ten aanzien van *Forum*.
Dan was er nog een dissertatie uit Gent, een boekje dat iets spookachtigs heeft door de geborneerde vijandigheid jegens de besproken die het uitstraalt, en daarmee was het in al die jaren wel ongeveer bekeken.
Daarmee is niets ten nadele van die publicaties gezegd, ook niet van de biografie door Ruth Wolf. Een boek over zo'n temperamentvol iemand zou minder vlak hebben gekund, maar vergeleken bij dat onding uit Gent is het een wonder van begrip.
Van Bruggens meer officiële werken, en zeker de commentaren daarop, niet helemaal vrij zijn gebleven van de inwerking van de zure regen van de tijd. De krantenstukjes daarentegen zouden gisteren geschreven kunnen zijn. Het klinkt vreemd, maar je ziet het vaker: dat

© 2026

wat vluchtig bedoeld blijkt beter tegen de tijd bestand dan wat op de eeuwigheid is gebouwd. Haar levensloop min of meer chronologisch:
Het joodse kind uit het grote gezin van een arme godsdienstleraar, dat opgroeit tot onderwijzeres in Amsterdam, dat als jonggehuwde naar het Deli van de pioniers trekt, er begint te schrijven en voor het eerst het venijn van het getergde burgermansfatsoen over zich heen krijgt, dat terug in Nederland en vooral na haar scheiding een indrukwekkende literaire activiteit ontplooit, culminerend in de grote filosofische essays –*Prometheus, Hedendaags fetisjisme* – die weliswaar door de academische bevoegden met minstens evenveel misprijzen zijn ontvangen als later Mulisch' wereldcompositie, maar die zich desondanks hebben gehandhaafd onder de meest oorspronkelijke en stimulerende denkproeven die ooit door Nederlandse schrijvers of filosofen zijn afgelegd.
Carry van Bruggen had niet gestudeerd, ze was joods, van huis uit arm en een vrouw: zeker in haar tijd reden te over voor elke stommeling van een gestudeerde, niet-joodse burgerman om neer te zien op haar prestaties en ambities. Reden te over ook voor haar om zich tegen allerlei vormen van discriminatie te verzetten met alle kracht van haar vurig temperament, waarin spotgrage felheid gepaard ging met een groot talent voor meegevoel. Maar wat haar daarbij werkelijk bijzonder maakte als schrijfster was haar onverzettelijke individualisme. Het bracht haar niet alleen in conflict met zelfgenoegzame burgers, planters en geleerden, maar ook met de bazigheid die inherent was aan de emancipatiebewegingen zelf: *socialisme, zionisme*, de *vredesbeweging* die in haar tijd ook al actief was, en vooral ook het *feminisme*.
Ze liet zich door niemand op haar kop zitten. In de korte krantenstukjes waarin ze veel van deze schermutselingen op twee fronten uitvocht, wordt zoals het in dat genre hoort, het persoonlijke er innig in verweven met het algemene, en worden we even diepgaand geïnformeerd over de huiskat *Minoe* als over de bezwaren tegen de geest der eeuw.
Veel van hat nieuwe materiaal gaat over Carry van Bruggens gecompliceerde verhouding tot het feminisme. Er is een stuk bij over vrouwen en politiek dat me vooral trof omdat het zo goed laat zien dat de schrijfster weliswaar in veel opzichten een ongewone vrouw was, maar dat zij er lang niet altijd ongewone opvattingen op ha hield. Integendeel: meestal was zij ongewoon goed in het formuleren van opvattingen die door zeer veel mensen gedeeld zullen worden zolang de combinatie van individualisme en meegevoel een culturele factor van betekenis is. In het stukje, *De Ene Vrouw*, gaat over het destijds enige vrouwelijke lid van het Amerikaanse Congres, dat als er in 1917 over oorlog en vrede moet worden gestemd, niet weet wat zij doen moet en in snikken uitbarst. Daar is heel wat over te doen geweest, masculinistische en trouwens ook feministische hoon is over die vrouw uitgestort wegens haar politiek onrijp gedrag. Dit is het commentaar van Carry van Bruggen:
De vrouw maakt zich wel eens boos als men haar zegt, dat ze 'politiek onrijp' is. Wat mij betreft, ik heb nooit minder een getuigenis voor mijzelf verlangd, dan dat van politieke rijpheid. Ik zou niet gaarne 'politiek rijp' willen zijn, – dat is rijp om het betrekkelijk gelijk van de tegenstander te vergeten, rijp om mij verontwaardigd te houden als ik niet verontwaardigd ben, rijp om belangen met de fraaie naam van beginselen te versieren, rijp om eenzijdig te handelen, eenzijdig

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

LETTERKUNDIG BIJBLAD
VAN DE
HAAGSCHE COURANT
Zaterdag 1 Mei 1926, N°. 13254. b.s.p.s.

Het wekelijksche H.C. verhaal

DE WONDERDOKTER

door

CARRY VAN BRUGGEN.

te denken en eenzijdig te besluiten. Zeker, dit alles is absoluut nodig, dit alles betekent praktische bruikbaarheid en we moeten meevoelen met hen, die in die sfeer van noodzakelijke eenzijdigheid alle dagen een beetje van hun karakter en vooral van hun intellect verspelen – maar het praktische en nodige is nog steeds het hoogste niet!'

Ik denk dat deze uitspraak tot in nuances nauwkeurig de houding weergeeft van het merendeel van de Nederlandse intellectuelen, mannen zowel als vrouwen, tegenover de politiek. Het is de onuitgesproken gedachte van tallozen die 'niet aan politiek doen', en misschien van even velen die wel partij hebben gekozen, maar daarom nog geen politicus zijn.

AAD NUIS

De Volkskrant 23-08-1985

2026

IN DE BIJNA LEGE COUPÉ ZATEN TWEE MOEDERS ELK MET 'N KRIJSEND KIND OP SCHOOT, ZE DEELDEN ELKAARS ZORGEN: HUN KLEINTJES WEIGERDEN TE ETEN EN TE GROEIEN.

Heb je al eens een dokter geraadpleegd? vroeg de ene moeder.

Een dokter?! Ik?! Nee hoor, aan mijn lijf en aan mijn kind geen dokter, antwoordde de andere.

De tweede moeder was het daar volledig mee eens. Ook zij wilde geen dokter voor haarzelf of haar kind.

Haar stem daalde tot een vertrouwelijk fluister. *Een goede magnetiseur...als ik die maar kende*.

Een helderziende, ja, of wat ze noemen een natuurgenezer, stelde de eerste moeder voor.

Ze zuchtten allebei.

In een hoek van de coupé zat een jonge, goedgeklede man met een hoog voorhoofd en diepliggende ogen te mijmeren. Hij boog zich plotseling naar de moeders voorover, keek hen beurtelings diep in de ogen en fluisterde: *Is u dat serieus?*

Ze schrokken even, maar herstelden zich snel en verzekerden hem dat ze het meenden. Ze geloofden niet in gewone doktoren, maar wel in helderzienden en natuurgenezers. Iedereen die hun lievelingen kon laten eten en groeien, kon op meer dan alleen dankbaarheid rekenen.

Geeft u mij dan uw adressen. Vanavond kom ik bij u, tussen licht en donker, zei hij.

En hij kwam. Hij onderzocht de zieke kinderen, schreef medicijnen voor en bracht ze zelf tussen licht en donker. Hij drong er bij hen op aan om alles geheim te houden, alsof hij bang was voor de justitie.

Zijn roem verspreidde zich als een lopend vuurtje en patiënten stroomden toe. Hij ontving ze zoveel mogelijk tussen licht en donker, onderzocht ze en bereidde zelf hun medicijnen – zonderling geurende brouwselen en vreemdgetinte smeersels – die hij altijd zelf kwam brengen, alles tussen licht en donker.

Hij genas ze allemaal, net zoals hij de eerste baby's had laten eten en groeien. Zijn kamers stonden vol bloemen, hij kocht eerst een Ford en daarna een auto, en hij werd rijk.

De trotse, rijke tabaksmakelaar had hem als aanstaand schoonzoon geaccepteerd. Maar de schaduwzijde van zijn roem werd steeds duidelijker. Ondanks

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alle discretie en de voortdurende bescherming van de duisternis, begon hij in de gaten te lopen.
De justitie had hem al in de gaten, rechercheurs intrigeerden, informeerden en rapporteerden. De aanwijzingen stapelden zich op als elektriciteit in zomerwolken.
De donderslag moest vallen, en die viel.
Hij werd beschuldigd van het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde uit winstbejag. Hij was wanhopig. Zelfs zijn patiënten vonden dat hij overdreef. Hij had zich toch nergens voor te schamen. Bovendien was hij nog niet veroordeeld. Ze zouden in drommen opkomen om a décharge te getuigen, zijn boete tienvoudig betalen en hem elke dag een aubade en serenade brengen, mocht hij in de gevangenis belanden.
Toch bleef hij wanhopig.
Hij huurde een jonge, hongerige advocaat in en had een lange conferentie met hem op een mooie dag, tussen licht en donker.
Daarna was hij niet meer zo wanhopig.
De dag van de rechtszaak kwam...

DE PUBLIEKE TRIBUNE ZAT VOL MET PATIËNTEN EN PERS. Vooraan zaten de twee moeders, elk met een grote jongen op schoot, onbewuste getuigen a décharge.
Toen deed de advocaat een verzoek... In het belang van den beklaagde verzocht hij dringend behandeling achter gesloten deuren. Hij verzocht het, hij smeekte het. De hoogste levensbelangen van zijn cliënt stonden op het spel, de rechtbank mocht het niet weigeren.
De rechtbank zwichtte. De openbare zitting werd geschorst. Pers en patiënten verlieten de zaal, maar niet voordat de verknochtheid der laatsten zich in een luide jubel lucht gegeven had. Hij verzocht hij dringend om een behandeling achter gesloten deuren.
In de stille zaal eiste de president de beloofde onthulling. De advocaat gaf de beklaagde een wenk en deze trad naar voren. Hij opende een leren tas en haalde er drie papieren en een boekje tevoorschijn. Alles was op zijn naam.
Het eerste papier was zijn einddiploma gymnasium.
Het tweede papier was een bewijs van met gunstig gevolg afgelegd kandidaatsexamen.

© 2026

Het derde papier was zijn doctorsbul. En het boekje was zijn dissertatie, cum laude, behaald aan de *Faculteit der Geneeskunde*.
De president kon slechts stamelen: *U bent... dus niet... onbevoegd?*
De beklaagde wees bescheiden naar de bescheiden. *Maar hoe ter wereld… waarom in vredesnaam… en waarom… moet het… met gesloten deuren?! Opdat dit geheim blijft! Opdat ik niet voor de dankbare drommen ontmaskerd word als de doodgewone dokter, die niemand 'aan zijn lijf wil hebben'.*
Edelgrootachtbare heer president, het gaat om mijn bestaan, om mijn boterham, om mijn orchideeën, om mijn pels, om mijn 'Buick', om mijn roem en om mijn naderend huwelijksgeluk. Geef het geheim van mijn volledige bevoegdheid prijs, en dat alles is verloren… De president keek van de beklaagde naar de verdediger, keek links en rechts naar zijn medeleden. Deze zaten als stenen beelden en niemand sprak. Ondertussen had de beklaagde zijn bescheiden wederom met wonderdokterssnelheid in de leren tas teruggeduwd. Hij maakte een hoofse buiging en verliet de zaal, gevolgd door zijn verdediger, en liet aan de verbijsterde heren des gerechts overlatend, deze juridische knoop verder te ontwarren.

Wanhoop nooit in moeilijke omstandigheden; laat niets onbeproefd.
Het is altijd een troost dat je al hebt gedaan wat je kunt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©
2026

HEBREEUWSE EN JIDDISCHE WOORDEN BIJ

In de schaduw, De verlatene, Seideravond, Van een kind Om de kinderen, Het huisje aan de sloot, Avontuurtjes Vier jaargetijden

versie № 5

24 APRIL 2026, 11:55

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

EVA

HOE ZIJ ZOCHT EN VOND WAAR VERLOSSING IS

Eva is de finale van de introductie tot de belevings- en gedachtewereld van *Lientje* uit *Het huisje aan de sloot*, adolescent *Heleen* en *Eva* die doorziet en berust.

Het levendige voorbeeld dat *litteratura* bewijskracht heeft en dus grondslag van het filosofische werk van Carry van Bruggen.

2026

Een revivescentie van

Abraxas/*Zuider-Amstel*

2026

EVA

GEVOLGD DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding

CHANA KALMANN

Dat jodengezanik altijd

SASKIA PIETERSE

Het geweld van de norm

Jerôme Heldring

De goedkoopste soort van trots

Uit de couranten

De moord op Carry's broer Jacob en
hun zus Henny en haar gezin.

H. Westerman Holstijn

Vaderlandsliefde en chauvinisme

'Joods ondanks haarzelf'

SYLVIA WITTEMAN

Wat antisemitisme was, begon ik pas te begrijpen
toen ik Carry van Bruggen las.

Hebreeuwse en Jiddische woordenlijst

inzienexemplaar © 24.04.2026

Omslag en titelpagina van de eerste druk 1927

Ontwerp van boekband en titelpagina is wellicht van Bertha de Haan wier naam, twee jaar na de dood van haar moeder, aldus op de titelpagina van de 2e druk van *Heleen; Een vroege winter* uit 1934 prijkt:

BANDONTWERP
B. van Dam-Van Bruggen

Met een inleiding van Frans Coenen
en twee portretten der schrijfster
&
Helene's Dagboek inclusief het voorwoord van Carry van Bruggen uit de 3e druk.

1956 * 1969 * 1984
2007 * 2015 * 2020

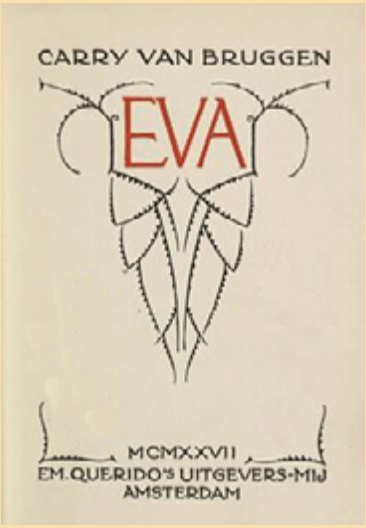

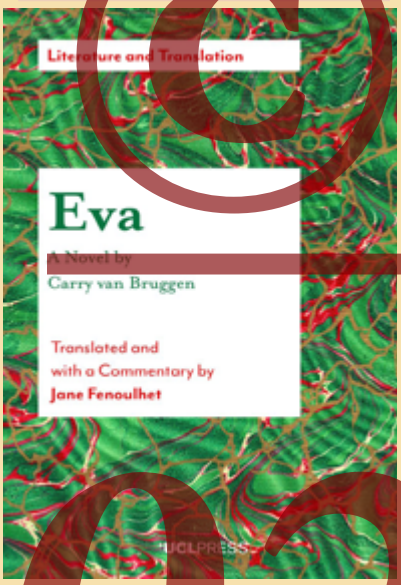

Carry van Bruggen

EVA

Traducción al español
Julio Grande

Adaptación para Argentina, edición y corrección
Pablo Montilla

Nota biográfica
Natalia Fernández Díaz-Cabal

PORTACULTURAS
Córdoba 2015

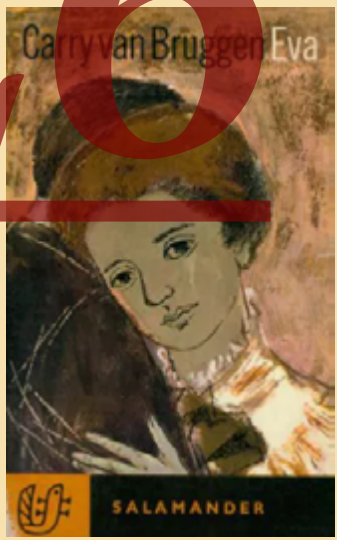

© 2026

EVA LIGT EIGENLIJK IN HET VERLENGDE VAN DE COQUETTE VROUW. Ook Eva wordt voor een coquette vrouw (*une allumeuse*) uitgemaakt, omdat zij haar gevoelens voor mannen niet wil verbergen. In deze roman gaat het vooral om de vrouwelijke seksuele gevoelens.
Als meisje had Eva grote angst voor liefde en seksualiteit, ook angst om niet zeker te weten wat waar is en niet waar. Deze angst werd vooral veroorzaakt door een zin die ze had gelezen: *De gevolgen van hun liefde bleven niet uit*. Deze zin obsedeerde haar en stelde haar voor het probleem van het verband tussen liefde en wat ze lichaamsverlangen noemde. Ze trouwt met Ben (*Het huwelijksdogma bindt, beveiligt mij*, zegt ze later tegen een vriend) maar het is een huwelijk zonder hartstocht. Haar man gaat tenslotte bij haar weg en het boek eindigt met een nieuwe verliefdheid, waarin Eva tot zelfkennis komt en een aanvaarding van haar seksualiteit: *Niet de liefde maakt het liefs verlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed.*
Deze roman wordt gekenmerkt door een associatieve manier van schrijven. Eigenlijk is *Eva* één lange monologue intérieur van een vrouw die een overzicht geeft van haar leven; haar zelfonderzoek, haar wanhopige poging om tot klaarheid te komen in de stroom van emoties en om harmonie en eenheid in het leven te bereiken. Een belangrijk symbool in dit boek is *De enige en eeuwige slingerslag, het eeuwig gebrokene, eeuwig herstellende, maar nooit zich herstellende evenwicht.*
In *Heleen* en *Eva* heeft Carry van Bruggen haar eigen filosofie geïntegreerd, die ze later heeft uitgewerkt in *Prometheus*. De basis van haar levensbeschouwing is: *het conflict tussen individu en collectiviteit, seksualiteit en zelfrespect, levensdrift en doodsdrift*. Zij probeerde hartstochtelijk de tegenstellingen in de wereld en zichzelf te overbruggen. Het zelfonderzoek moet vooraf gaan aan de vraag naar *waarheid of leugen* is de kern. Dit onderzoek heeft geen harmonische oplossingen gebracht. Het individualisme dat beleden wordt is: *de mens is de maatstaf van alle dingen; ieder maakt zijn eigen realiteit en bepaalt zijn eigen positie*. – Dit komt ook naar voren in de 'stelling': *De vrouw wil dienen in onafhankelijkheid t.o.v. de man*. Carry van Bruggen was de eerste die duidelijk en radicaal over het innerlijk van een vrouw schreef.

Mieke Wilcke-van der Linden

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

BEWOGEN DOOR DRIFTEN EN VERLANGENS, VAN UITBUNDIG JUICHEND ONDER DE BLAUWE HEMEL TOT DODELIJK BEDROEFD IN DE KOLKENDE DIEPTE. Een enkeling probeert te begrijpen, durft door te dringen tot in de diepten van ons *fatum* om de betekenis te verstaan. Wat ooit als vertrouwde zekerheid werd ervaren, staat plotseling op losse schroeven.

Dat overkomt *Heleen* en *Eva* in de gelijknamige romans van Carry van Bruggen. Beiden worden gedreven door een vrijwel onstilbare honger naar waarheid en gerechtigdheid en beiden vermoeden dat er een zekere waarheid bestaat die het menselijk leven kan doordesemen. Hun bestaan is een worsteling om deze gebrokenheid te overwinnen. Zij willen de harmonieuze rust en heerlijkheid leren kennen die niet gedroomd en geïdealiseerd is maar door pijn en vertwijfeling heen bevochten en voortvloeit uit de bewustwording van eigen kunnen en behoeften. Hierdoor is de tragiek van hun leven met een huiveringwekkende benauwdheid doortrokken. Toch wordt de relatie met het bloedwarme leven nimmer verbroken. Kunnen zij zich uit de greep van het noodlot bevrijden en zich met het leven verzoenen?

Carry van Bruggen was wellicht te temperamentvol om met deze verzoening genoegen te nemen zoals in *De Wereld is een Dansfeest*. Voor Van Bruggen zou dit geen bevredigende oplossing zijn geweest. Kenmerkend voor de figuren Heleen en Eva is hun grotere bewustheid waarmee ze naar de oplossing van hun levensprobleem streven. Worden de personages bij Van Schendel gedreven door onbewuste factoren als geboorte, milieu en de typische werking van het *fatum*, bij Heleen en Eva kun je eerder spreken van *hartstocht voor de waarheid*. De richtinggevende dwang van het noodlot bij Van Schendel heeft bij Carry van Bruggen plaats gemaakt voor een bewust zoeken naar waarheid en harmonie. De personages van Van Schendel worden onbewust naar de ondergang gedreven. In het werk van Carry van Bruggen
is hier sprake van vooruitgang tot een punt waarin de vicieuze cirkel van het noodlot doorbroken wordt doordat de figuren tot inzicht zijn gekomen. In *Heleen* kon Van Bruggen de uitkomst van haar visie nog niet te bereiken. Zelf zegt ze: *Het in smarten geboren worden van het begrip, het moeizame worstelen naar inzicht in het louter-relatieve en functionele van afzonderlijke dingen is in Heleen tot in bijzonderheden beschreven*.

In *Heleen* domineert de worsteling, een uitkomst is er nog niet. Na jaren van inspannend zoeken is haar laatste hoop gevestigd op de volledige overgave aan een

© 2026

man als liefdespartner. In de wanhopig makende onmacht verliest zij de hoop en Heleens welzijn gaat bergafwaarts. Haar hoop was gedood en haar jeugd voorbij. De ondertitel van het boek is *Een vroege winter*. Heleen heeft haar krachten verbruikt, haar kansen zijn voorbij. Haar levenskracht en warmte werden langzaam verdreven door de aanschuivende kilte van een trieste winter, overwonnen door een vroeg aanbrekende duisternis van haar levensavond.

Negen jaar later publiceert Carry van Bruggen *Prometheus*. Daarin beantwoordt ze de vraag waarmee Heleen zich geen raad wist. Zij ziet een onveranderlijke, volmaakte TOTALITEIT waaruit alles ontstaat die door denkgeest niet gekend kan worden. Twee neigingen zijn bepalend: *eenwording* en *afzondering*. De spanning die hierdoor ontstaat is de dynamische kracht van het leven. Deze twee driften een twee-eenheid, zonder elkaar bestaan ze niet en te overwinnen zijn ze evenmin omdat ze inherent zijn aan het leven. Absolute *afzondering* of *eenwording* bestaat niet. Wel is er een relatieve harmonie als de **slingerslag** een betrekkelijk evenwicht heeft gevonden. Dit rustpunt is niet durend, want de spanningen nemen onmiddellijk weer toe zodra het bereikt is. Daarom is er geen absolute harmonie voor de mens, want alles begint steeds weer van voor af aan, zoals Jan J. Klant dat in zijn boekje *De Geboorte van Jan Klaassen* uit 1946 verbeeld heeft. De poppenkastheld vertegenwoordigt het moderne levensgevoel. Er hangt een zekere triestheid over de hele geschiedenis. Het is de treurigheid van onbevredigbare verlangens in de ontmoeting tussen *het heilige* en *het alledaagse*. Op deze zienswijze fundeert Carry van Bruggen haar relatieve pessimisme. De mens probeert zich hiervan te bevrijden door idealen, geloven en illusies. Een waan, omdat ze ontstaan door gebrekkige zelfkennis en het verlangen naar een idealistisch-absolute harmonie die niet wordt ervaren. *Iedereen is gedoemd te streven naar wat hij tot zijn eigen behoud niet bereiken kan*. Er bestaat een *eeuwige zelfweerstreving* en *de waarachtige Universele Orde is: eeuwige verscheidenheid in eeuwige strijd.*

Van Bruggen zegt over het voor de mens bereikbare: *Geen hogere vrijheid dan het besef van eigen gebondenheid. Geen hogere redelijkheid dan het besef van eigen redeloosheid. Geen hogere moraliteit dan het besef van eigen ontoereikendheid.* De moderne Prometheus weet dat hij *in de volmaakte zelfaanvaarding de volmaakte zelfprijsgeving bereikt*.

Deze gedachtegang verduidelijkt de Eva-figuur uit haar roman *Eva*. Dit boek kent geen happy-end noch de onvermijdelijke absolute ondergang. Eva komt tot

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de volledige zelfaanvaarding en daardoor tot zelfloslating. Zij zoekt net als Heleen naar de absolute waarheid die haar zal vrijmaken. Ze leert aan alles te twijfelen om zo het juiste te onderscheiden. Haar drang naar zelfhandhaving en afzondering is groot, evenals haar schaamte en onbegrepen schuldgevoel. Inmiddels is ze de veertig reeds en nog nooit heeft ze in het leven ervaren dat haar ideaal van wat juist is en klopt met haar werkelijkheid. Dan staat ze onverwacht tegenover een man. Als meisje heeft ze hem ooit gezien, maar op dat moment begreep ze niet wat hij voor haar betekende. Zonder veel woorden, zelfs zonder elkaars naam te kennen – symbolisch voor het prijsgegeven van hun zelfhandhaving die zal volgen – verliezen ze zich in elkaar in een volledige overgave zonder schaamte of schuldgevoel. Ze hebben één doel: de volledige ontmoeting van hun wezen; de drang de ander geheel te kennen door alle zelfbescherming prijs te geven. In deze ontmoeting beleeft Eva de harmonie die ze altijd vermoed maar nimmer ervaren had. Het leven bevestigt, dat haar vermoeden juist is geweest.

In overeenstemming met Van Bruggens filosofische opvatting vloeit uit deze ontmoeting van de twee partners geen blijvende verbintenis voort. Beiden weten dat deze harmonie tijdelijk is. *De slingerslag* van het leven gaat verder, morgen is alles voorbij. Uit het relatieve rustpunt zullen zich nieuwe spanningen ontwikkelen waardoor ze weer de gebrokenheid van de mens zullen ervaren. Beiden weten zich gebonden door hun eigen gesteldheid. Daarom keert hij terug naar zijn zieke vrouw Zij neemt haar taak als kostwinner en moeder weer op met het besef en de ervaring dat er een volledige overgave bestaat die tot harmonie voert. In het redelijk besef en het aanvaarden van partnerschap heeft Carry van Bruggen in *Eva* haar filosofisch gedachtegoed literair verbeeld. Waar ze in *Heleen* nog niet toe in staat was dat lukt haar in *Eva*. Door haar ontwikkeling wist zij zich met het leven te verzoenen. Tussen *Heleen* en *Eva* ligt zeventien jaar van zoeken en nadenken, van strijd en ervaring. Heleen is in Eva opgestaan als een vrouw die gerijpt is tot mens, die zonder idealen, geloof en hoop het leven aanvaardt en met de grootste verantwoordelijkheid als individualist en tegelijkertijd als een met allen verbonden mens kan leven. *Heleen* en *Eva* behoren tot de waardevolste romans uit onze literatuur. Met kracht heeft Carry van Bruggen het naturalisme overwonnen.

© 2026

De naturalistische elementen in haar werk zijn een overblijfsel uit de periode waarin de naturalistische roman domineerde. In *Eva* geeft Carry van Bruggen hier een modernistisch antwoord op. Eva overwon het noodlot niet door een vergeestelijkt-ascetische levenshouding waarbij zij bleef steunen op het ideaal. Eva komt tot de volledige aanvaarding van het leven.
Zij versombert niet in een plichtmatige, levensafwijzende houding die, zich vastklampend aan een filosofie, alle fenomenen als begoocheling kwalificeert.
Eva kent de gebondenheid én de verstilling van de *unio mystica*, de betrekkelijke harmonie en zij gaat door het leven met het besef van de opperste vervulling die er voor de mens bestaat. Eva zondert zich niet af van haar levensgebied. Afzondering is juist een belemmering voor de zelfaanvaarding die tot zelfovergave leidt.
Eva vlucht niet in de illusie. Eva aanvaardt haar biotoop met haar hele wezen. Zij geeft zichzelf prijs zonder enige wil tot bescherming.
De figuren Heleen en Eva zijn interessant m.b.t. hun psychologie, vooral in vergelijking met het filosofische inzicht van de schrijfster in het interbellum.[1]

1 vgl. Piet Dekker in *Perspectieven*, jrg. 16, № 3, 01-03-1949

© 2026 u.m. Abraxas|Zuider-Amstel v/h *De Appelbloesem Pers Zuider-Amstelboeken* Amsterdam
Gerevaloriseerde hertaling: Daniël Mok-Kolthoff

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

Hebreeuwse en Jiddische woorden

Saskia Pieterse, *Het geweld van de norm*

Chana Kalmann, *Dat jodengezanik altijd*

Patriottisme is een geestelijke aflegger

Carry van Bruggen,

Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding

Jacob † 1924 & Henny de Haan † 1943

Wieke Obbink *Ons standje is failliet*

In de schaduw

De verlatene & Seideravond, een monoloog
In de schaduw (Van kinderleven) 1907
Het huisje aan de sloot
Een onbehaaglijk samenzijn v/h Een coquette vrouw 1915
Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding 1916
Uit het leven van een denkende vrouw 1920
De klas van twaalf 1926
De drie deuren
Zes brieven aan Frans Coenen
Tegen de dwang

© 2026

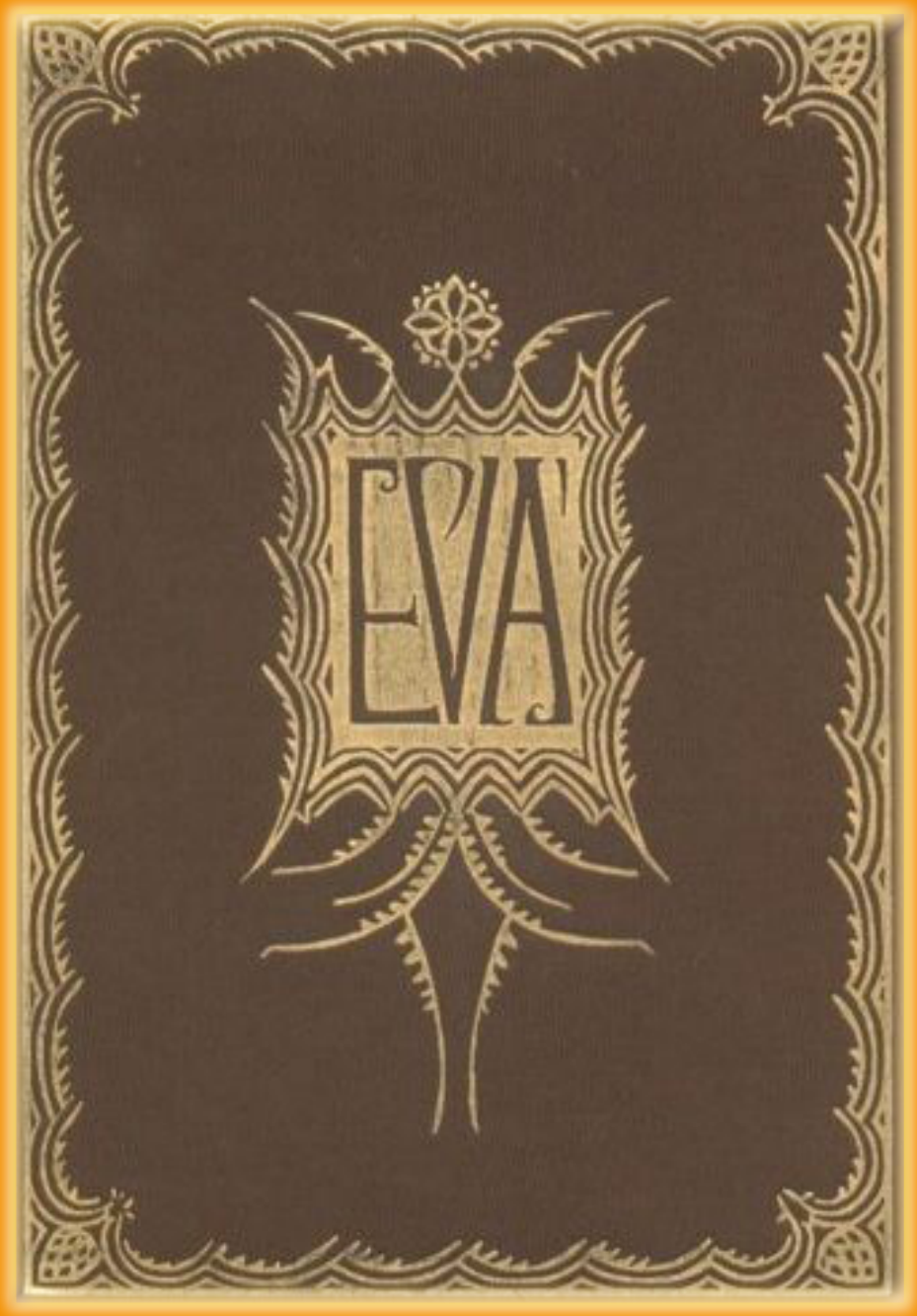

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

GISTERAVOND LAAT AL HING HIJ BOVEN DE DAKEN KLAAR, de grosse lantaarns sloegen er hun gloed tegen aan en vannacht heeft hij zich laten zakken – de sneeuw. Het is de eerste sneeuw van het nieuwe jaar, het is de eerste sneeuw van de nieuwe eeuw – sneeuw die de wereld vernieuwt. Het is vandaag de Nieuwe Eeuw – gister liep de Oude Eeuw ten einde. Honderd jaren waren voorbij. Een bolgeblazen ballon, waaruit het stroomde, stroomde – eindelijk leeg. Een oude afgewikkelde ketting, honderd jaar geleden nieuw. Zó zinken ze het water in, als de schepen voor anker gaan, je staat erbij in het riet, je ziet ze dalen, ze raken het water, ze breken het water, en het sluit zich weer... Maar eens, je weet het, worden ze weer in het licht geheven, en de schepen varen de haven weer uit in een voorjaarszon – de oude eeuw is voor eeuwig verzonken. Sneeuw ligt uit in platgestreken plakken, sneeuw klimt klevend tegen gevels op... en het is zo stil... en alle leven lijkt weggekropen: het is namiddag, het is Nieuwjaar. En ze gaat alleen. Het dienstmeisje deed open, de deur sloeg dicht en David was in het huis en over een half uur komt ze er weer langs. En nu sterven de echo's en nu keert ze zich het eigene toe – zo zou je iets, van jezelf alleen, voor ieder ander verborgen, in een doosje ontbloten... dit eigene, heimelijke is het langs het huis gaan, en zijn de gedachten.

Ze stijgt het laaggelegen straatje uit, de dijk op en de sterke sneeuwreuk in. Die geven de velden af, die waait het water over.

De molens steken stram en zwart in het wit, de dikke rompen van de overwinterende schepen tegen de hemel, tegen het water, onwrikbaar, grijs aan grijs. Dit is zijn huis, naar het water gekeerd – zijn gesloten huis, waar het nu leeg is en wel koud zal zijn en wel heel stil – sneeuwdoorschenen schemering. Binnen de deur de smalle gang, de bak met zijn stokken, de kapstok met zijn jassen. Eén stok en één jas ontbreken... hij is op reis. De eerste deur rechts is de kamer met de boekenkast, de laaghangende lamp, de ronde tafel waar ze zaten, weer zullen zitten, tezamen, het boek tussen ze in. In dit vierkante huis dat uitkijkt op zijn sneeuwen tuin, woont hij alleen. Lang geleden was er ook zijn vrouw, die krankzinnig werd en weggevoerd moest worden, nog eens weerkwam, maar weer heen moest en ten leste stierf. Er was een dochter, die

2026

trok naar Zweden met een Zweedse man, een handelsman; zijn zoon verdronk in een kalme oceaan op een stille dag tussen Borneo en Japan, en er heeft niemand ooit geweten waardoor... Of waarom. En hij wordt in februari vijftig jaar.
Het is wel wonderlijk, dat plotseling elkaar tegenkomen, het is wonderlijk en natuurlijk. Je hebt gewacht, je hebt er een plaats in jezelf voor open gehouden. Je weet dat achteraf... want nu had het ook niet lang meer moeten duren...
Straf waait de wind de haven uit, in de horizon dommelen de wittige wolken. Zilverig en kil als een vis glimt het water, de houten vlondertjes, de schriele bruggetjes ijlen er in wijde boog overheen – de wal uit, een eind verder weer in de wal terug. Dwars en recht is het water overstreept met bruine balken – elk draagt een sneeuwlijn op zijn ronde rug. Dit is haar wereld, dit heeft een hart dat al jaren dagelijks het hare raakt. In de open dijkbocht staan schrap op de wind de stugge schippers in hun gladde zondagskleren en staren de haven over. En hier... Hier is het. De weezoete walm dringt de zuivere sneeuwreuk in... de emmers rinkelen... het water plonst... de hoeven stampen... grof gezang, een korte, botte lach. En de verwarde slag van haar eigen hart. Want dit is het onzalig oord, het vuig verblijf... Er huist een dikke man met rode opgezette wangen die alle meisjes lelijke woorden naroept. Er staan, met krijt, lelijke woorden geschreven op de binnenkant van de deuren en de deuren gapen wagenwijd gespalkt, vooruitgeduwd in modder en sneeuw. Buiten op de deuren staat niets, de deuren zijn als de mond van de dikke knecht – het komt ook bij hem van binnen, het komt zijn binnenste uit. Het is een diepe, duistere ruimte en achterin walmt een roodgele lamp en paarden zijn in schemer angstwekkende dieren met hun sidderende halzen, hun schichtige ogen, hun schril gehinnik, hun boos gebries... de hoofdstellen en zadels aan de grauwe muren lijken foltertuig en rijtuigen die niet rijden, rijtuigen zonder paard, worden plotseling tot droomgestalten.
Waarom begrijp je alles... Waardoor kleeft van zoveel het weten je aan? Je komt er niet meer af, je kunt het niet vergeten. Je kunt nauwelijks zo ver teruggaan in de jaren of het was er. Het fluisteren op school, waarbij je moest blozen, waarbij je met je ogen knipperen moest, je werd warm en verward... je voorhoofd besloeg. Waarom slaat elk woord als bliksem

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bij je in... Waarom heb je ooit naar de deuren gekeken, waarom schroeit er iets in je, gloeit er iets in je, terwijl je walgt...?
Eéns was genoeg en het kleeft je aan.
Waarom weet je jezelf schuldig, enkel doordat je begrijpt? Je komt pas tot rust, als je die schuld bekent. Voor jezelf... 'Weet jij het al... weet jij het al... of geloof jij nog in de ooievaar?' Altijd dat. Als het met de vinger aanwijzen... de ondraaglijke openbaringen. Je durft het niet in je denken aan vader en moeder verbinden – je verstoorde die draad die zich toch telkens weer spon, van je uit en buiten je om... Enkel door het te verwerpen, enkel door vader-en-moeder uit te zonderen, terwijl je beter wist, kon je het samenleven dragen. Je ondervroeg de mensen met je ogen, de getrouwde mensen, en zelf gaf je het antwoord. Nee... Nee... Nee. Een diepe twijfel – tegen alle volhouden in – een diepere zekerheid: wat zovelen weten, staat vast. Alle mensen zijn vervloekt. Ze moeten het zwaarste voor het liefste lijden...
Later, langzaam aan is het heel-erge gekomen. Er stond een zin in een boek. *De gevolgen van hun liefde bleven niet uit – angst maakte zich van haar meester.* – Je begreep het eerst niet helemaal – maar het bleef in je steken. Het omgonsde je als een vlieg. Het maakte je duizelig, warrelig, verward. Soms, in de nacht, zwol het gonzen tot een schreeuw. Het schreeuwde in tegen zichzelf. Wat beduidt dit... *De gevolgen van hun liefde?* De woorden werden spookselen, die je omfluisterden. Wie kan het mij zeggen... mij zeggen, wat dát... met liefde te maken heeft? Liefde... liefde... Je kuste de rug van je eigen hand. Ze heetten Ewald en Dorothea, en ze kusten elkaar in het rozenprieël. *De gevolgen van hun liefde bleven niet uit...* En het staat er, het gilt naar je toe: die 'gevolgen' zijn: een kind. Het liefste, waar je het zwaarste voor moet lijden? Het zwaarste...? 'De gevolgen van hun liefde'... en het is datzelfde, waar je niet over spreken mag, waar je niet aan denken mocht, waar de lelijke woorden op doelen die de stalknecht schreeuwt. Maar dat kan toch niet... Er moet de uitweg van een verborgen dubbele betekenis zijn. Je moest dat alles niet hoeven weten. Het moest zich niet zo in je kunnen hechten, je moest geen vieze woorden begrijpen. Is het niet gruwelijk dat je zo weerloos voor het vuile open staat? Zonder zelfs de zekerheid, dat het in je besloten blijft. Dit laatste weet ze sinds verleden jaar pas goed.

© 2026

Vader was uitgegleden en had zijn voetgewricht gebroken en zuster De Hertog kwam hem masseren. Ze noemen zuster De Hertog *pot met oren*, ze noemen haar ook *kwade kraai*, maar je moet haar kennen. Ze stond met moeder te praten in de gang en ze dachten alleen te zijn, maar zelf stond ze achter de kleerkastdeur, en zuster De Hertog vertelde van juffrouw Cool, het rijke mens uit 'De Walvisvaarder', heel streng, heel trots, heel vroom. Ze heeft haar verpleegd in haar zware ziekte, longontsteking heeft ze gehad. Dan stijgt de koorts, en de mensen verliezen hun bewustzijn, ze verliezen zichzelf en ze ijlen. En soms zeggen ze ontzettende dingen. Woorden, waarvan je niet wist dat ze ze kenden – vreselijke vloeken... Waar zaten ze verborgen? Als je een naald inslikt, reist hij door je lichaam en verlaat het soms na jaren, een speld blijft steken en je gaat dood... Het moet ontzettend zijn, wat juffrouw Cool heeft gezegd. Zuster De Hertog zei: *Uitgebraakt*. Ze zei ook: *Je hart stond erbij stil*. Zij en de dokter durfden elkaar niet aan te kijken. En mevrouw Baarslag, haar eigen nicht, stond erbij. Niemand durfde iemand aan te kijken. Zoals het op de binnenkant van de deuren geschreven staat, zo stond het ook bij haar aan de binnenkant geschreven, en de deuren bleven gesloten, jaren, jaren, het zat 'achter slot en grendel', maar de koorts brak het open en het kwam naar buiten en iedereen kreeg het te zien...

'Als nu maar niemand er ooit iets van laat blijken...' zei moeder, 'of ze zou van schaamte niet meer leven kunnen.' 'Het zou misschien goed voor haar zijn als ze het eens hoorde van zichzelf, die voor anderen zo hard is.' Zo zuster De Hertog. En toen ging ze weg en moeder liep haastig naar de keuken en zelf stond ze in de klerenkast verborgen... En nu kan het elk ogenblik beginnen... vanavond, vannacht... De longontsteking komt en hoger stijgt de koorts en je raakt in de war van jezelf, je bent niet meer jezelf, niet meer in jezelf... Je ijlt... je ijlt... O, waar ijl je toch eigenlijk heen? En de koorts dwingt de deuren open, op de binnenkant staan vieze woorden geschreven.

Zonder na te denken spreken haar lippen ze uit. Vader en moeder staan erbij, ze horen het... David hoort het... de dokter hoort het, en ze durven elkaar niet aan te kijken, ze gruwen van haar. En ik kan het toch niet helpen, dat ik ze weet... – Jawel, je had ze nooit mogen lezen. En bovendien begrijp je ze alleen omdat je slecht bent...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Altijd naderhand zal ze het in hun ogen zoeken... Wat is er toen gebeurd... wat heb ik gezegd? Maar nooit kun je het in woorden vragen, en nooit zullen ze het in woorden zeggen. Er is de kans, dat je ijlende sterft... dan is dat het laatste geweest, en hun laatste herinnering deze: Ze was niet nobel en ze was niet deugdzaam.

Die middag, die avond en de volgende dagen heeft ze voor elke boodschap, voor ieder uitloopje haar mantel aangetrokken. En moeder zei: 'Wat ben je toch plotseling kleums. En dat, terwijl het helemaal niet zo koud is.'

'Ja... maar ik ben ook zo bang... dat ik longontsteking krijg. En ik wil niet... ik wil niet...'

'Wat wil je niet...?'

O, je moest het ééns, tegen iemand, kunnen zeggen. Maar neen. Nooit.

'Ik wil liever niet dood gaan.'

'Malle meid, malle Trien.'

De deuren van de stalhouderij worden wel dikwijls schoongewassen, maar ze blijven het niet – de dikke knecht met de rode, opgeblazen wangen schrijft er toch weer de woorden op. Maar zij is schoongewassen... en er is niets meer dat haar verontreinigen kan.

De dag was een neveldag in oktober. En ze kwam uit de gang, waar het klam en kil was, naar het mildere, lichtere buiten toe... even blijf je dan meest mijmeren in de open deur, mijmeren voor je uit de klaarte in... mijmeren naar wat ongrijpbaar is... en daalde toen langzaam de stoeptreden af, er lagen plasjes gevangen die kaatsten de hemel. Je kan dat hemelbeeld uiteen doen spatten met je voet, zo deed ze ook en was al haast beneden, toen ze staan bleef, om hem voorbij te laten die naar boven moest. Altijd loopt hij in zichzelf verzonken – zegt in de klas niet veel meer dan het nodige, het zakelijke en groet je op straat, zoals hij vrouwen zou groeten. Zo ook die middag. Hij nam zijn hoed af en ze zag zijn dunne, gladde, grijze haar bloot in het licht, ze groette terug en wilde verder gaan. Toen weerhield haar zijn stem en ze bleef staan, met haar voeten op twee verschillende treden. En zo stond hij ook, een paar trapjes hoger, met zijn voeten op twee verschillende treden.

En ze keek naar hem op en hij keek op haar neer en ze zag zijn ogen, blauw, en ze hoorde zijn stem:

© 2026

‘Ik kan dat eigenlijk niet rijmen, dat jij zulke opstellen schrijft, en je toch zo vaak in de lessen misdraagt, dat je iedereen zoveel last geeft.’
Haar lippen gingen open, maar ze gaf geen geluid en zo stonden ze en keken elkaar aan. Ze voelde wijd haar ogen naar de zijne openstaan.
‘En hoe verantwoord je dat voor jezelf?’
En toen... en toen... Ze heeft niets gezegd, ze is de stoep afgesprongen en doorgehold, zonder om te kijken doorgehold, maar duizend bloemen zijn in haar ontloken, in één seconde, duizend eden stegen naar de hemel... duizend witte vogels omfladderden haar. Duizend geloften. *Kol Nidrei*. Alle geloften. Niets lelijks meer... niets laag-bij-de-gronds meer... niets zondigs meer... regelrecht naar de vlekkeloosheid toe. Zo wilde je eens als kind door de horizon naar de IJszee reizen, naar de beren en het wonderlicht en de groene doorschijnende gebergten toe... En niet meer ruziën om niets en niet meer zelfzuchtig... en thuis beter je best doen en niet altijd alles vergeten dat je wordt opgedragen, en niet je stootkant enkel opspelden, maar behoorlijk naaien... en je nagels beter schuieren... en voortaan je hele leven zo, en jezelf van binnen helemaal zo, dat hij elke minuut van de dag en de nacht bij je binnenkomen, bij je binnenkijken mag, waar je ook bent, wat je ook doet en dat er niets is, in je niet, aan je niet, waarvan je zou vrezen dat hij het zag. Geen gedachte.
Maar waarom heeft De Veer hem haar opstellen laten lezen?
Tien dagen later, in de gang.
‘Zou je zondagmorgen tegen elven even bij mij aan kunnen komen? Ik heb je over je opstel iets te zeggen.’
Ze is gegaan. Ze is langs de stalhouderij gelopen. De man heeft haar nageroepen en de woorden stonden aan de binnenzijde van de deuren. De stem heeft haar niet bereikt, de woorden vloden langs haar ogen, levenloos. O man, ik hoor je niet eens, je kunt je longen sparen... O woorden, ik zie je niet eens, ik heb je nooit gekend – merk je het niet? Ik zit nu op een toren, er is geen vuil, dat zo hoog spatten kan.
Het blauwe schrift lag op de ronde tafel, de kamer was vervuld van zilverlicht, buiten immers zijn de kaden, is de haven... De balkenvlotten liggen schots en schuin, ze maken van het water een gearceerde tekening. Hij zei: ‘Ga daar nu zitten en lees het mij voor.’
Het was het opstel over het medelijden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De Veer had het al gehad. O... een tien stond eronder!
'Je mag niet zeggen, dat je het cijfer al hebt gezien.'
'Nee, ik zal het niet zeggen.'
En ze las over dat, wat de pijn en de plaag van je leven is. Omdat je er immers niets aan kunt doen. Niet aan de zwervers, en niet aan de zeelui... niet aan Rémy en Vitalis... niet aan de man zonder tong die uit Rusland kwam. En je medelijden zwelt... zwelt... vuur en vlam is je hoofd. Je hebt het ook met wie het niet verdienen – met de boze padrone. Je had je voorgenomen: Nee, met hem geen medelijden. Hij moet gestraft, de jongens gewroken. Maar zit hij gevangen en zal hij worden gestraft, dan rukt je medelijden zich van je los en vliegt naar hem uit. Het gaat buiten je om. Je hebt soms haast nog meer medelijden met dieren, dan met mensen – magere paarden die je ziet ranselen, hongerige, opgejaagde honden, oude zieke katten... Zelfs eens die zwarte rat in de grauwe bijt, in een vallende Sabbatavond... Je hebt het ook voor wat geen leven heeft, en dus niet lijden kan... Dingen die je ziet drijven in de haven... een vlieger die schoot ging, een weggegooide stoel... Je hebt het 't ergst tegen de avond... O, eens stond die stoel in een kamer naast een kachel... en nu drijft hij daar, drijft hij daar... drijft het kanaal in... drijft af naar zee... en moet daar onherroepelijk verloren gaan.
'Het is heel aardig... heel goed... Ik zou er je een negen voor gegeven hebben. Je moet het nooit te mooi willen maken.'
'Maar toch zo mooi als je kunt?'
'Zo mooi als je kunt... zonder mooidoenerij.'
Ze had dat woord nog nooit gehoord. Hij zei ook nog dit:
'Levenloze voorwerpen moet je niet schrijven. Dat zou je immers ook niet zeggen.'
'Maar er bestaat toch een spreektaal en een schrijftaal? Dat zegt tenminste meneer De Veer.'
En toen lachte hij even. 'Ja, als meneer De Veer het zegt, dan zou ik er mij maar aan houden.'
'En ik hoor, dat je je leven al hebt verbeterd, op school.'
'Ik wil nog verder gaan, nog beter wil ik worden.'
Ze keek hem niet aan, haar stem was hees. Ze stonden voor de boekenkast die de hele achterwand van de kamer beslaat. Ze dacht: elk boek

© 2026

heeft honderden bladen, elk blad heeft honderden woorden, elk woord heeft een betekenis. Dit is... een wereld, gesloten. Er zwol een benieuwdheid, een benauwdheid, haar ogen tastten, van onder naar boven, van links naar rechts... grepen vast, lieten los. Ze keerde zich maar weer af.
De dikke, deftige juffrouw is binnengekomen met op een blaadje twee kopjes koffie en een bordje bruine koekjes. Ze hebben de koffie gedronken, de koekjes gegeten, tegenover elkaar aan de ronde tafel. En het huis voorbij reed een Jan Plezier vol schreeuwende mensen, de ramen dreunden, het zilveren licht leek te sidderen... Inwendig grauw maar licht overglansd lag het water, de verre schepen staken als donkere klompen in lichtere nevel, onwrikbaar, en de bruggetjes zo broos als uit houtjes zonder voeging tegen-een gelegd en allemaal zo eender, in hun wijde boog, dat het leek als zag je telkens hetzelfde, zoals een keilsteentje scheert en weer opspringt. En hij zei:
'Misschien heb je zin om zondagmorgen weer te komen?'
En weer, en weer.
Maar nu komt het uur, vanwaar uit ze hoger stijgt en zelfs de toren onder zich laat, vanwaar uit ze stijgt zo hoog, dat de aanraking met het leven ondraaglijk wordt.
Hij zei: 'Je kunt de volgende zondag niet komen, die heb ik Loekie beloofd. Ze is zo achter geraakt door al haar verzuim.
Als ik haar niet wat op streek help, haalt ze het niet weer in.'
O... dus de volgende zondag zal Loekie hier zitten! Loekie is blond en blank en braaf, ze is de lieveling van alle leraren. Ook van hem?
'Vindt u misschien ook Loekie aardiger dan mij? Vindt u ook misschien Loekie... het liefste meisje van de klas?'
Hij stond bij de kast.
'Wat vraag jij dwaze dingen... Domme kinderachtige dingen.'
Tegen de zoldering trilde het licht. Ze zweeg... een beetje beschaamd, een beetje verslagen en... een beetje getroost.
Ze lazen Vondel, zijn stem volgde bedwongen golvend zijn dunne vinger de regels langs.
'Je moet hem wel goed leren doorgronden eer je hem mooi vinden kunt.'
'Ja... ik wil hem ook leren doorgronden. Ik wil alles doorgronden.'
Alles doorgronden. Ze klonken na in haarzelf... haar eigen woorden...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een echo van peinzende verwondering... Ze staarde over het paars-fluwelen tafelkleed met zijn glanzen als violenblaadjes. En ineens lag zijn hand, achter haar rug om, tegen haar schouder aan, drukte even en vluchtte weer... En zijn stem was van een innigheid... gebroken innigheid... een in innigheid brekende stem.

'Je weet het toch wel... Je weet het toch wel... jij bent de liefste... De enige ben jij...'

Duizend eeden ten hemel... Duizend witte vogels, duizend beloften... – *Kol Nidrei*... Alle beloften... dat heeft ze kunnen dragen, dat heeft haar gelukkig gemaakt, vervuld, verzadigd, maar nu is er alleen de radeloosheid van een verwilderd willen, dat zich niet richten kan, de kwelling van een aanhoudend tekort, dat zich zoekt op te heffen en niet weet waarmee.

Waarom is hij beneden gebleven, toen zij tot boven de toren steeg? Hoe zal ik hem doen weten dat alles nu veranderen moet, dat de dingen niet kunnen blijven gaan, zoals ze gingen, nadat dit is gebeurd, dat het in nieuwe woorden moet worden gevangen, in nieuwe daden moet worden gedragen? O, ik kom dit niet te boven. Eén van ons zal zeker vóór zondag sterven... eigenlijk moesten we liever beiden Vrijdag of Zaterdag sterven... maar het is zondag geworden... Ze zaten aan de ronde tafel, en zijn rechterhand rustte op haar linkerhand en hun ogen woonden samen in het boek.

En toen was het, dat ze vluchten moest. De juffrouw kwam binnen met de kopjes koffie en de dunne, bruine koekjes... De stoel wankelde, haar vingertoppen waren ijskoud en ze stond bij het raam.

'Neem je niet je kopje koffie?'

O, zeg het niet... zeg het niet. Laten we zo niet doorgaan... laten we niet doorgaan met in elkaars bijzijn te eten... laten we... laten we... o, boven de hoogste torens uit... En haar hart hijgde in haar als een zelfstandig wezen met zijn zelfstandige pijn, rukkende aan zijn pijn.

'Neen, dank u.'

En even keek hij op.

Daar lagen de schepen onder het zilverlicht, afgetakeld, uitgekleed voor de winterslaap, de wolken hadden de lucht ontruimd, de bruine vlotten dreven in grote plassen blauw. Ze hoorde hem eten en drinken... Haar

© 2026

hart hijgt in zijn eigen pijn, rukt aan zijn pijn... O, ik wil dit niet, wil dit niet. Maandag op school... heeft ze hem... uit een deur zien komen. O, ellende, gebondenheid in de slavernij van het lage, van de verborgen vernedering. En de pijn van het verwilderde willen dat naar alle kanten uitslaat en zich niet richten kan, geen doel heeft, geen naam, zich aan niets dat een naam heeft hechten wil... zo rukt soms een zeepbel aan de pijpenkop, zo smartelijk en je blaast hem al voller en hij zwelt in al goudener en zilveren tinteling, tot hij barst en je hand is nat...

'En dát noemt ze: over een halfuur kom ik weer langs!'

'O, David... ben ik zoveel te laat? Hoe laat is het dan?'

Maar hij is niet kwaad, hij is blij, hij heeft groot nieuws te vertellen. Eerst dit – waarom meneer Van Hasselt hem heeft laten komen. Er was een brief, er wordt een onderwijzer gezocht voor een gebrekkige jongen in een groot huis even buiten de stad, waar hij op school is geweest en David zal worden aanbevolen. Hij zal nu niet, na zijn examen, een plaats aan een school hoeven zoeken, hij zal uren en uren alle dagen vrij houden voor zichzelf, hij zal Latijn en Grieks gaan leren en de jongen, die nu tien is, als hij twaalf is daar les in geven.

De jongen heet Berthold. Eens op een morgen, zeven jaar nu geleden, vond hem zijn moeder verlamd in zijn bed, die de vorige dag nog achter zijn bal liep door de tuin – langzaam, langzaam kruipt hem nu het leven in de been en terug... Meneer Van Hasselt zei: een grillig, eigenwillig kind, het zoeken is naar iemand, die leren en leiden kan, niet te oud is om een vriend te zijn, in studeren zijn geluk vindt – om dit alles vertrouwt hij het David toe, heeft hem uitgekozen, zal hem aanbevelen. David zal worden wat hij worden wil, Bertholds vader wil hem helpen. Zo vaart zijn leven als een vuurpijl boven het hare uit – want voor haar is 'toekomst' niets meer dan je ziet door een matglazen raam, schimmigheid, er is een heden, waar zich haar wezen omhenen windt.

En nu gaan ze weer naast elkaar als de vele dagen van de vele jaren die voorbij zijn, en ze weten zonder spreken waarheen, de haven langs en de bocht om waar het water zo wijd is, van haven, vaart, kanaal tezamen gelopen dat het een meer lijkt. Zo gingen ze eerst van klein af tot hun veertiende jaar. Toen deed hij het examen en kreeg de beurs en ging naar de school in het Noorden, waar oom Elie woont en kwam voort-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

aan alleen nog de vakanties thuis. Dan vingen de oude tochten weer aan, ze liepen langs de haven, telden de schepen. Ze heeft hem elke herfst moeten schrijven, hoeveel er overwinteren zouden – je ziet dat aan de scheefgetrokken ra's – ze schreef het hem trouw als de 'Haida-rabad' weer was binnengelopen. Ze hebben hele bundels winterdagen samen, ze hebben hele bundels zomerdagen samen, maar nu zijn die jaren voorbij.

'Vandaag... de Nieuwe Eeuw... de allereerste dag van honderd nieuwe jaren.'

'Is het niet net alsof je in een grote, lege ruimte binnenkomt?'

'Alsof je onder... een... ja, een koepel. Of je onder een ontzaglijke koepel staat.'

'Ja... leeg... leeg... En de Oude Eeuw is propvol, boordevol.'

'Gister konden we zeggen: De slag bij Waterloo was in deze eeuw.'

'En Napoleon stierf op Sint-Helena in deze eeuw.'

'En de oorlog van '70 was in deze eeuw.'

'En wijzelf zijn in deze eeuw geboren.'

'Nu moeten we zeggen: We zijn de vorige eeuw geboren.'

'Je zoudt toch één ding graag willen weten... je zoudt willen weten... Ze zeggen dat in een appelpit de appelboom verborgen zit... zoals hijzelf helemaal worden zal... de bochten van zijn takken en de reuk en de smaak en de vorm van de appels... En zou er nu zo iets bestaan als een zaad, waar alles in klaar ligt... alles van de nieuwe eeuw, die nu nog leeg is...?'

'En al was het zo, dan kon je er nog niets van weten.'

'Neen, er is maar één ding waar we zeker van zijn.'

'Van één ding zeker...?'

'Dat we in de vorige eeuw zijn geboren... en sterven in deze eeuw.'

'En zouden we ook tegelijk... zoals je van tweelingen wel leest?'

'Kunnen we niet weten, het ene alleen...'

Koud waait het over de witte velden, kil glimmend ligt het wijde water uit. Er blijven dit jaar niet veel schepen over, die weinige wachten in winterslaap het voorjaar af, ze liggen als op het water gegroeid.

Het ene alleen... kunnen we weten... dat we dood gaan in deze eeuw... Ergens in de pas begonnen honderd jaren... eenmaal... eenmaal... Weten,

© 2026

weten, zet je nu even op mij neer... Dood, die nog ver bent, die ik van mij afstoten kan als je mij benauwen zou... Dood, ik wil je nu kennen. Eens wist ik je... eens zette zich dat weten midden op mijn hart... in de nacht na de stormdag. We hadden op school dat versje gelezen *Eenmaal zal het zwarte zand, als de nacht ons dekken* – de hemel was zo donker, het leek avond in de klas, ik kreeg een beurt, maar ik kon niet lezen... ik zou... zijn gaan huilen... Toen gaf ons de meester gauw dat andere verhaal *Dom Antje en knap Lijsje*... maar die nacht wachtte mij het weten, het kwam en zette zich op mij neer. Ik wist de dood. Er stak een witte pit in de zwarte aarde en binnen in de pit was ikzelf. Wat moet je eigenlijk dankbaar zijn dat je, wat altijd waar is, niet altijd hoeft weten... en toch zou je het wel eens tot je willen roepen, maar je hebt het niet in je macht. – 'Kijk, onze balkenhoop... bijna ingesneeuwd.'
Ja, een sneeuwbergje lijkt hij op de hoge, lege dijk en zo eenzaam ook boven alles uit. We komen vandaag weer op je rusten, oude balkenhoop, we komen je weer gezelschap houden! 's Zomers groeien er heel in de diepte leeuwenbekjes tussen het ingewaaide zand.
'En weet je dat we er eens een hele guirlande van paarse wikke in ontdekten? Je kon er geen begin en geen eind aan vinden.'
Het is er hoog en heerlijk zitten, je trekt je benen naar je toe. Je kijkt het water over, kijkt de polders over – je ziet polder in polder, je ziet verte in verte overgaan...
'En we bewogen onze hoofden, en dan bewogen de lanen ginder ver dooreen... ze schoven door elkaar.'
'Ja, die dag met vader, toen de lucht zo trilde boven het koolzaad.'
'Midden in de zomer toen de Keizer kwam...'
'En die morgen, ook met vader. Te voet naar de stad, voor het eerst. En we rustten dáár... vlak bij waar nu die grote turf hoop staat... En het was in de lucht zo koel en zo zoet, vol leeuweriken.'
'En de stad leek zo ver... eindeloze wandeling... zeven kilometer!'
'Het is zeven jaar geleden, we waren elf.'
'En weet je ook dit nog? We kwamen bij vader. We zeiden... vader, mogen we ooit met u te voet naar de stad? Het was april. En vader bedacht zich en vader zei: over drie maanden gaan we. Het klonk als: *nooit*...' 'Drie maanden zijn eindeloos, als je elf bent...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ik herinner me ook dit, in het Geschiedenisboek van Sluys en Hoofien. Er stond: *Negen maanden hadden nu de Israëlieten in de woestijn verbleven. In die betrekkelijk korte tijd was er heel veel geschied.* Ik dacht... lees ik goed... of is *maanden* een drukfout voor *weken*? Ik begreep niet dat je *negen maanden* zo kon noemen. *Betrekkelijk korte tijd*.'
'Negen maanden is wel lang toch nog...'
'Maar hoe zou het komen... dat afstanden en tijden groter lijken, naarmate je zelf kleiner bent...? Drie maanden. Zeven kilometer...'
'Is het niet dit... dat je alles meet aan jezelf?' –
'Vergelijkt met jezelf...'
'Ja. vader had voor ons elk een sinaasappel.'
'En weet je nog... hoe we... ineens... een toren hoorden... Uit de stad, die nog ver was...?'
'Maar vind-je niet... vind-je niet... dat nu toch al die jaren, zeven jaren, zo gauw, zo ineens, voorbij zijn gegaan?'
Stil stroomde het water diep onder ze hun voeten voorbij, stil vloeide het grauwe kanaal naar de zee... een vreemde ernst... de nieuwe eeuw! Diep ligt het water, er stijgt geen murmeling uit op – het kortgesneden riet beweegt niet, veert niet mee, stokstijf staat het in glinsterkringen en zilverig schuim. – 'Zo stil vandaag, zo stil...'
Er zijn toch telkens wel geluiden hier en daar, er is een korte, woeste hondenbas, laag langs de sneeuw die lijkt van alle kanten tegelijk te komen... overal zou dat bassende, boze dier kunnen zitten...
'Een zwarte hond...'
'Ja, een zwarte hond.'
En nu een rinkeling van paardenbellen. Zo ver weg, zo verkleind, als de fijne zilveren schelletjes, de 'siertorens', die op de Wetsrollen staan. Nu moet er dadelijk paard en wagen dagen – waar? Nog verborgen. Misschien achter die boerderij met zijn zwaar geboomte samen één donkere klomp!
En in elk geluid huist herinnering, uit de lichtste tinkeling springt het los, uit de stilte zelf... Zo leerde je van zaaddozen op school, zaaddozen aan planten... die springen open in een vleugje wind en naar overal stuift het weg. Het zijn de oude dagen, de oude tochten. En door het winterbeeld dringt de zomer zich naar voren, om een zuchtje, in een klots-

© 2026

je... dat greep als een haak, trok een luik van een raam... en je ziet,... blauwe hemel, blauw water... gele bloemen, bloeiend gras... en het luik valt dicht. Zo zag ze eens, een wintermorgen in bed, bij het allereerste geluid van een allereerste vogel, het steeltje van een pinksterbloem glanzen... het boog in de wind. En een veldje van roze-en-witte suikeren paaseieren, om en om, achter een winkelraam...
'En heb jij dat ook, dat plekken waar je langs kwam je gedachten voor je bewaren?'
'En die komen dan een volgende keer naar je toe.'
Daarover blijven ze praten, tot ze weer zwijgen, zwijgend staren in het vlietende water.
'Die vreemde ernst... vandaag, aan alles...'
'Alsof alles het weet, van de nieuwe eeuw.'
'Je zoudt het je zo kunnen denken.'
'Je zoudt het maar wat heerlijk vinden, als alles met je samen hetzelfde voelde, en dat je het van elkander wist.'
En nu zwijgen ze weer en nu weet ze: het gaat gebeuren... het ogenblik is er... Nooit dadelijk komt hij er mee voor de dag... maar ze heeft het grijze schrift al gezien in zijn zak.
'Theo heeft me weer een gedicht meegegeven, dat ik je voorlezen moest.' – 'Ja...'
Ze kunnen het nu al zonder lachen en zonder verlegenheid zeggen, alsof ze langzaam aan zijn gaan geloven in het bestaan van die vriend, die niet bestaat. Theo, de zieke jongen, die aan David zijn gedichten toevertrouwt, die hem opdraagt ze haar te laten lezen. Er wordt ook al zo lang over hem gesproken... elke vakantie, vaak in een brief, dat hij weer zieker of nu eindelijk eens wat fleuriger is, en wat hij leest, en wat hij doet... Ze hebben hem samen geschapen, zodat hij nu voor beiden bestaat... voor haar bestaat hij uit Davids woorden en uit haar eigen mijmering... een beeld, tegelijk duidelijk en vaag en zo diep bij haar ingesneden, dat ze het niet goed meer wegdenken kan. Het wegdenken doet pijn, en ze wil het niet. 'Theo' moet blijven, die toch enkel uit Davids woorden en haar eigen mijmering bestaat... Maar die uitdrukking – dat iets 'ergens uit bestaat'... Lucht bestaat uit zuurstof en stikstof... Theo bestaat uit woorden en dromen... Is het... hetzelfde? Of niet...?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Zal ik beginnen? Wil je luisteren?' – 'Ja, ik luister...'
Neen, ze luistert niet. Ze hoorde één regel, en zonk door iets heen, zonk door een diepte, zonk op een bodem en vindt er die andere woorden... zoet, zoet... donker en zoet. En de golving van Davids stem...
'Je weet het toch wel... de liefste ben je... de enige...'
Of was het anders, was het zo:
'Je weet toch wel, dat je de liefste bent...'
'Let nu op... nu komen de eerste regels weer terug:

Waar door maanglans wolken varen
Naar de grauwe kimmen heen
Staat hij aan zijn raam te staren
In zijn witte hemd alleen...[1]

Vind-je ze mooi... die eerste regels... die laatste regels?'
'Ja, mooi!' Er zijn populieren... Er is, in de hemel, inktblauw en zilver dooreengeweven... zilverige watten die het inktblauw slorpten, er trillen wijde, zwakke kleurenkringen om een gesluierde maan. Een jongen staat in zijn hemd.
En David heeft dat zo bedacht, gezien, geschreven in het grijze schrift. Ze mag het ook wel weten – alleen, hij wil het haar niet met woorden bekennen. En in zijn plaats deed ze dat evenmin, dan bedacht ze ook een jongen of een meisje...
'En Theo zou willen weten, ik moest het je vragen... hoe je over die herhaling denkt. Eerst "aan zijn raam" en dan dadelijk "in zijn witte hemd". Twee keer "zijn". Hij had even gedacht "Aan het raam". Wat vind je?'
Neen, o nee... niet aan 'het' raam. 'Het raam' is het raam van iedereen – is het raam van zijn vader en moeder, zijn zusjes en broertjes, 'het raam' is het raam van de huiskamer. Maar zeg je 'zijn raam', dan zie je hem in duisternis, binnen de wanden eenzaam omsloten. En buiten is het lichter dan binnen, en buiten zijn de populieren... waarom zag ze toch onmiddellijk populieren... inktig blauwzwart met zilver dooreengeweven... zilverige watten slorpten de blauwzwarte inkt... zo is de hemel

1 VGL. Een knaap van Aart van der Leeuw's *Avonds als de wolken varen/Roodgezeild op gulden zeeën, Staat hij voor zijn raam te staren/In zijn witte hemd alleen* (1911).

© 2026

dan, en er trillen wijde kleurkringen... een ontzaglijke schietschijf, een omsluierde witte roos: de maan!
'Wat zijn die beide laatste regels mooi... maar waarom zijn ze zo mooi...? Waarom is dit mooi...?'
'Staat hij aan zijn raam te staren/In zijn witte hemd alleen...'
'Ja, ik weet dat zelf... ik bedoel... Theo zal dat zelf ook wel niet weten.'
En ze staren over het water, het ernstig-vlietende diep onder hun voeten. Geen murmeling stijgt er uit op. In glinsterkringen en zilverig schuim staat het kortgesneden riet. Achter de overdijk lijken de polders verzinkend... verzonken... de schemer duwt ze de aarde in. O... onvermoed... het eerste licht! In gindse verre boerderij ontstak een hand de lamp, naar de witte vlakte toe – en nu is het avond. En daar draait een wagen, met lantaarns al aan, een erf af, sleept een dubbel goudspoor over de sneeuw. Lag er geen sneeuw, je zou het paard wel horen draven, lag er geen sneeuw, het zou zo stil niet zijn... zo stil... als nu plotseling binnen in haar zelf... waar woorden verstomden, echo verstierf, enkel nog de populieren opstaan tot aan de kleurkringen om de maan. En nu is het alsof de stilte in haar en de stilte buiten haar in elkander overgaan, één adem is haar eigen adem met de sneeuwvlakte, met het wegvloeiende water.
'Hoorde je niet nog weer ergens paardenbellen?'
'Het kan ook verbeelding zijn. Dat je verwachting het maakt.'
'Ja, luisteren wekt de geluiden...' – 'Geluid dat er misschien niet is.'
'Geluid dat dieper lag, als die diepere sterren die je oog uit de hemel roept.'
'Ja, ze schijnen soms je oog tegemoet te springen.'
De horizonten zogen het daglicht tot zich... in trage, stadige verkleuringen is het weggekropen – steeds dichter schemer vult de ruimte tussen hemel en aarde, vult de hoge, lege koepel van de nieuwe eeuw. Verre vensters ademen goudgloed over de sneeuw. Eenzaamheid, vereenzaming... een overgave van alles aan de nieuwe Toekomst. De stille onverdrotenheid van het ernstig-vlietende water... het doet zijn deel en is voor honderd jaren weer bereid.
'En als wij allemaal, allemaal weg zullen zijn... dan nog zal dit water...'
'Hetzelfde water...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ander water...'
'Ander én hetzelfde...'
Langzaam is ze de laatste warmte van lichaam en kleren onttrokken, tot op hun huid voelen ze de kou.
'We worden zo stijf... we moeten naar huis...'
'Ja.'
Maar ze kunnen het niet.
Het vlietende water houdt ze gevangen, en de witte oneindigheid onder de schemerhemel. – Of ze nooit meer zo zullen samenzitten, als dit samenzitten verbroken wordt...
'En nu is, van de nieuwe eeuw, de eerste dag alweer voorbij.'
Ja... Zo begint het... zo ontplooit het zich... zo klimmen de uren, en stapelen zich tot dagen, met hun lotgevallen, die zich ronden tot jaren, met hun gebeurtenissen, tot eindelijk die grote lege toekomst gevuld zal zijn. En dan is eenmaal ook weer deze eeuw voorbij.
Even nog. Even staan ze in de schemer voor de balkenhoop en staren in het diepe, stromende water... het staart naar hen op... oog-in-oog staan ze met het water... adem-in-adem met de vlakte, hart-aan-hart met de stilte... ze zijn met alles in één leven samen gebonden, onder de ijzige avondhemel, onder de koepel van de nieuwe eeuw.
'Maar is dit niet precies... het begin van de wereld...?'
Ja, dit is het! Dit is het Thora-verhaal van de Schepping der Wereld... 'In de beginne schiep God Hemel en Aarde. Woest en ledig was de aarde... En de duisternis... En de Geest Gods, over de wateren zwevende...'
En de eerste dag, die ze langs hun ogen voorbij zagen gaan, zij zelf! En een grote bewogen zucht... - *Wajehie ngeref, wajehie wouker, joum egod*... En het was morgen geweest, en het was avond geweest, het was de Eerste Dag...

© 2026

De lucht is als optrekkende walm van paarse Bengaalse lucifers en roodachtig zilver, kerstboomballen, steken daarin de lichten, vastgeschroefd. Ze loopt met Andy op het open perron. Achter ze is de lange, donkere kap, als een drukkende hand... dat is de kerker van de treinen. Die komen druisend uit ruimten binnen geijld en worden gegrepen als in een val en weren zich met machteloos krijten, razend hijgen, hun knarsen beukt wanden en dak. Uren is het daar nu al avond. – Licht en geluid leeft in de paarse misten. Er bloeien rood-en-groene lichten in de lucht, er bloeien geel-en-paarse lichten langs de grond, uit wilde weggeworpen zaden opgeschoten bloemen, en locomotieven glijden, zware, trage, hooggeborste zwanen in een nevelzee. Ze wagen zich de donkere koepel uit... ze wagen zich aarzelend, deinzen weer af... ze kruisen en keren in onbegrepen regelmaat... De toeters roepen in de misten, als uit verten, en zijn vlakbij, de toeters vleien, de toeters gebieden, de locomotieven geven antwoord, wrevelig of gelaten en stoten sissend witte dampen uit.

Zo loopt ze hier nu dagelijks in de vallende avond, altijd buiten de duistere kap – links kijkt ze uit op de brede, stille kade, die vangt het laatste licht, de huizen staan er, oud en smal, in flauwe boog gerijd, ze staan er hoog en stil, elk venster in zijn bleke, gele lijst. En rechts is het water, zilvergrijs bewogen, fluweel overneveld, stippelig van goudlicht, dolende sterren aan onzichtbare masten, roeibootjes als glimwormen zo laag aan het water, zo grillig en zo snel. En voor haar uit ijlt de glanzende dubbeldraad, die snijdt door de polders de weg naar huis. Alle avonden is het huiswaarts keren een goed besluit, alle ochtenden is het stadwaarts komen een blij begin. Elke dag weer maakt de stad haar tot het zijne, neemt haar in bezit...

's Morgens is er de bekoring van het montere water, de wakkere torens, de innigheid van oude steegjes, de gevels met dat teer en lichtend geel van de vensterlijsten. Een matte zwaarmoedigheid slaat uit oude pakhuisgevels over roerloos water naar je toe en dwingt je tot stilstaan, als een hand. Er zijn de fijngespierde bruggen, de lenige, levende bruggen, steigerende, springende bruggen, die snijden en delen het water, binden en voegen de kaden, die doen aanhoudend het uitzicht wisselen. En de grote huizen, tot zwierige stoeten in bochten gerijd, leiden je gepeinzen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

naar tijd die vergaat, naar mensen die sterven, naar dingen die blijven. 's Middags zijn er de omnevelde, omregende torens... huistoe klappende duiven... moegedeinde meeuwen in wellende mist... bedrijvigheid die op zijn einde loopt... geuren en geluiden in ontluikende avondgloor.
En dan laat ze van die groeiende liefde zich doorspelen, in innige gewilligheid bezit van zich nemen... inmiddels leeft de verlopen dag, leeft de school in haar voort. Het is een grote, lichte school, die fris en nieuw aan het water, aan roezige, woelige kade staat... Het water jubelt in de zon en klatert glanzen van zich af, die slaan de ramen in, die slaan tegen het witte plafond. Daar blijven ze dansen, doezelig of driftig, naar dat het water zich roert. De kleine Leendert met zijn hoge schouder en zijn vochtig mondje zit er altijd naar te kijken, je ziet aan zijn gezichtje hoe het hem gelukkig maakt... hij lacht... maar je moet hem verbieden, omdat je 'de juffrouw' bent. Je moet zeggen: 'Leendert, denk aan je sommetjes, je had ze gister ook weer allemaal fout.' Dat veegt de lach van zijn gezichtje en je gaat naar hem toe en kijkt op hem neer en hij voelt het inene: je zei dat maar, omdat je 'de juffrouw' bent en hij geeft zijn hoofdje aan je over, tegen je buik, tegen je bonten boezelaar, en zijn donzen lachje is er weer, en je loopt terug naar je hoge stoel, hij mag je niet zien vechten tegen tranen, om zijn scheve schouder en zijn vochtig mondje. En Truitje Waars kan het praten niet laten, je kunt haar verplaatsen, je kunt haar straffen... het is een drift... haar ronde ogen drinken het leven en ze loopt boordevol, en wat er in komt, moet er uit, het moet er naar alle kanten uit, of ze zou bersten. En de 'oude baas' wandelt neuriënd over de licht-doorspeelde gangen, en tikt op de glasdeur en trekt een gezicht onder zijn bonte kalot en in alle banken is gekrimp en gekrieuw van de lach om die gekke, goede bovenmeester. Maar Arjen Brand gromt alle dagen grimmiger tussen zijn tanden om de 'rommel'... hij heeft de gisting op de school gebracht, die kruipt door de hele stad, van school naar school: er mogen geen Hoofden meer zijn, de school behoort een 'republiek', de 'schoolvergadering' het Gezag te worden.
Dagelijks om zich hoort ze daarover heftig spreken, driftig twisten, en ze moet er daarom wel eens aan denken – zodra ze in vast verband is aangesteld, zal ze ook zelf partij moeten kiezen, nu kan ze het nog bij zich neer laten glijden, en dat doet ze dan ook en kijkt weer links naar de

© 2026

kade en rechts naar het water... en dan is er weer plotseling die vreemde, hete, scherpzoete reuk, de locomotieven geven hem af... en hij vliegt haar aan om een naam... naam van een herfstbloem, die ze eens, in het voorbijgaan, in de vallende avond heeft geroken, maar ze kan hem zijn naam niet geven... En de reuk laat af en haar denken ijlt vooruit de avond in en ze ziet zichzelf in het stadje achter de verzonken polders, in het stadje over het water, door de donkere lege straatjes gaan, naar huis. Soms heb je in je de prettige zwaarte, het warme ongeduld van iets dat je zult gaan vertellen, dan is er 's morgens een schoolhoofd gekomen om haar les te zien geven, of ze is voor zo'n proefles naar een andere school ontboden. De Hoofden zeggen bij het weggaan: 'U zult wel van mij horen' – en meestal hoor je niets, maar er is altijd de kans, dat er een van de volgende dagen een brief voor je komt.
Zo zijn de vredige dagen van het nieuwe bestaan. Elke dag rijdt ze binnen in het rammelende treintje en de stad opent zijn armen en ze stapt haar vaste weg en vindt er alles op zijn eigen tijd en op zijn eigen plaats terug, en ze groet de goedige oude man in het haringtentje, dat weggewaaide stukje kermis boven op de ronde rug van de sluis – en er is het beangstigend kijven van de witgejakte vrouwen dat plotseling breekt in een onmetelijke lach... en in school de kleine Leendert, die tegen de soezerig of driftig dansende zonnetjes lacht en het zelf niet weet, en Truitje die barsten zou als ze zwijgen moest... en de deuren gaan dicht en het wordt stil en de school staat als een blok van stilte, een blok van allemaal aparte vakjes stilte, midden in het vrije rumoer onder de open hemel... en je doet je grote, bonte schort voor en je bent de juffrouw... je loopt tussen de banken, bukt je naar de schriftjes en mondjes lachen hun verwachting, oogjes heffen hun vrees naar je op... en warme handjes, warme diertjes, kruipen schuchter je eigen handen binnen... en nu is het gelukkig met de rekensommetjes weer gedaan voor vandaag... en nu klim je op je hoge stoel en nu ga je vertellen en nu zijn er niets dan oogjes... oogjes... oogjes... oogplasjes in geheven gezichtjes, en er is één paar zieke, zere oogjes en dat is Mausje en die zucht al bij voorbaat van verrukking, nog eer je een woord hebt gezegd.
Zo vloeien, vervloeien de andere dagen, zo lopen ze vredig uit naar een nog vrediger avond – maar deze dag eindigt in zwoelte en bange span-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ning... Andy is uit school met haar meegelopen en Andy gaat naast haar en Andy vertelt van haar leven, haar lotgevallen. Verschrikking stroomt in haar woorden van Andy's lippen, stroomt haar eigen oren in, stijgt al hoger, vult haar, vervult haar. Ze kan er niet op antwoorden, het lijkt haar wel dat Andy zich vergist, dat ze aan alles verkeerde gedachten hecht, aan alles een verkeerden uitleg geeft. Ze zegt:
'Alle mannen zijn hetzelfde, en alle mannen zijn... zo.'
Ze houdt het vol en haar verhalen bewijzen het: alle mannen zijn hetzelfde en alle mannen zijn... zo. En er was er zelfs één... je voelt van jezelf hoe je als in doodsangst, als met handen en voeten de gedachte van je afstompt, die Andy tot je dwingt te komen... want die ergste van allen was een dominee!
'Ja, die avond aan tafel had ik het al aan voelen komen... die ogen... telkens als zijn vrouw even niet keek... ogen van mannen, die ik zo ken... en 's morgens vroeg al op de trap... Toen heb ik mijn deur gebarricadeerd. Eerst mijn tafel ervoor, en daar een stoel boven op, en op een blad een stapel boeken, mijn karaf en glas... dus je begrijpt, als dat naar beneden was gekomen... daar slaapt geen mens doorheen... En wat denk je...? Door het raam! In zijn eigen huis! Een dominee... getrouwd... drie kinderen...'
Er is een oude droom... er wrong zich een stoet van waanzinnig-wanstaltige dieren door een enge kronkelgang tussen poffertjeskramen... er woeien rode gordijnen... dofrood, kleur van geronnen bloed... voorop liep een grote, grauwe olifant... Ze zou willen roepen, willen zeggen: - Andy... weet je zeker dat hij dát wilde... dat wat jij bedoelt... waar je zo vaak over spreekt, waar je vandaag al van school af over spreekt, zodat ik er helemaal verward van ben... kon er geen andere reden voor zijn, dat hij in je kamer wilde komen? Maar ze kan het niet roepen... ze weet het te goed... er kán geen andere reden zijn. En ze weet het niet. Er is altijd dezelfde dooreenligging van gevoelens: een twijfel of alles zo is als de mensen zeggen... een dieper liggende zekerheid... ja, het is zo... een allerdiepste betwijfeling en schaamte over de bovenliggende zekerheid.
'En ik stond meteen voor mijn bed... en ik stond zo goed als naakt... want het was midden in de zomer.'

© 2026

Andy... Andy... je draagt toch evengoed je nachtjapon, al is het zomer... Ze zegt dit niet. Haar ogen knipperen als tegen te fel, als tegen bijtend licht. De toeters roepen uit de mist... ze vleien... ze gebieden... de locomotieven deinzen en keren in onbegrepen regelmaat... ze gillen en sissen... rood-en-groene bloemen bloeien hoog, paars-en-gele bloemen bloeien laag... en daar over het water, uit de verte, daar komt de boot aan... links en rechts een snoer van gouden tientjes boven de donkeren stroom.
'Ja... en toen... maar waar kijk je zo naar? Je luistert toch wel?'
Andy's gezicht is naar haar toe gekeerd. Ze heeft stralende rossige haren die glanzen aan haar slapen als gesponnen uit dunne metalen draadjes, haar voorhoofd is hoog en wit en glanzend glad – diep daaronder haar ogen, gloeiend-blauw, als van juwelen stenen, bloeiend-blauw, als van bloemen. En haar lippen zijn donkerrode lippen, om zoetjes met de vinger langs te willen strijken, zacht en donkerrood, met de rechte, scherpe vouwtjes van zachte donkerrode rozenblaadjes... en de hoeken zijn als slangetjes getekend... soms trekken die slangetjes plotseling weg en dat is alsof ze rilt van iets bitters dat ze binnen in zich proeft.
'En weet je wat hij durfde zeggen... weet je wat hij probeerde te doen...?'
Ja... Andy... ja, vertel het mij! Vertel mij wat hij durfde zeggen, wat hij probeerde te doen!... Voer mij die wereld in, die wereld van het bijtende licht. Neen... Andy... nee... vertel het mij niet. Er was een meisje in het boek, een meisje dat Ethel heette, een wees, tussen slechte mensen verdwaald. Er lag een boek op de piano... een boek met 'onzedelijke verhalen'... en met... 'verdorven afbeeldingen'... ze was alleen in de kamer... en niemand had haar kunnen zien... en nooit zou het uitgekomen zijn... Toch deed ze het niet. *'Ethel verfrommelde vol afgrijzen het afschuwelijke pamflet tot een prop en wierp het in het haardvuur.'* Zo wil ik zijn, ik wil niet slechter zijn... Help mij, Andy, vertel mij niets... niets meer van al die slechte mannen... van die man in het stadje, waar je met je ouders woonde, waar je op de meisjesschool ging, die je beetgreep in het park... van die apotheker, die slechte briefjes verstopte in je pillenflesjes... van die dokter... die dokter... o zelfs een dokter... waaraan jij je toevertrouwen moest... vertel mij niet wat ze zeggen, niet wat ze zoeken. Er is iets in mij dat reikt naar het bijtende licht... maar er is ook iets in mij, dat er zich afwen-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den wil... Ik wil weten en niet weten, ik wil horen en niet horen... Laten we, laten we... de poorten sluiten... laten we er met de rug tegen aan gaan staan... laten we daarheen ijlen, waar het veilig is, waar het goed is... o, Andy, laten we voor onszelf de hoogte in vluchten... laten we doen zoals ik deed toen ik klein was, tegen de dreigende nachtgestalten... ons aan lichte dingen klemmen... laten we praten over de school en hoe Arjen Brand weer tegen Ebner tekeer trok... de oude baas gaat er toch wel onder gebukt... het moet zo vreedzaam zijn geweest op de oude school, in vroeger jaren... Leendert kon ik vandaag 'voldoende' voor zijn sommetjes geven... Mausje met zijn zieke zere oogjes, ze doen hem nu alle dagen zo'n pijn... hij huilt van pijn... en dat maakt het nog erger... en Truitje Waars heeft het hele laatste uur mogen praten, want ze was jarig... en ze spoot als een fontein... als een wentelend tuinfonteintje, zo spoot ze...

'Heeft ze jou nog haar nieuwe schort laten zien? Ze zei: "Ik ga alle meesters en alle juffrouws mijn nieuwe boezelaar laten zien."'

'Wie...?' – 'Truitje Waars!'

'Hoe kom je nu ineens bij Truitje Waars...?'

Andy... Andy... laten we er met de rug tegen aan gaan staan. Ik voel wel in mij, dat ik het zou willen horen... ik weet niet zeker van mijzelf of ik als Ethel... Andy, laten we de poort naar het kwaad gesloten houden, er kan alleen schaamte en schande van komen...

'En die weken achtereen dat ik rondliep met pijn in mijn rug, in mijn linkerheup, en mij niet durfde te laten onderzoeken.'

'O, maar dat begrijp ik zo goed! Dat heb ik ook niet gewild... Misschien had ik anders wel een beurs gekregen... net als David, net als mijn broer... maar je moest ervoor worden gekeurd en dat wou ik niet...'

'Dus jij wist toch ook, dat je ze niet kunt vertrouwen!'

'Niet vertrouwen...? Onze dokter niet...? Die altijd zegt dat een dokter in de eerste plaats een goed mens moet zijn om een goed dokter te kunnen zijn...? Neen Andy, maar het is je eigen schaamte. Je kleedt je niet uit... voor een ander mens. Was het niet Maria van Bourgondië...? Zo zou ik ook willen zijn. Een andere vraag is of je het kunt, als je leven in gevaar is... Het is de schaamte... en het is ook een vernedering... ik zie er soms nu al tegen op, tegen de keuring, voor mijn vaste benoeming, al

© 2026

is het dan hier ook bij een vrouwelijke dokter... het is toch een vernedering. Je uit te moeten kleden voor een ander mens. Alles trouwens, wat je moet... wat een ander je gebiedt... alles, waarin ze je eigen wil niet erkennen... alles, waarin ze een ding, een slaaf, een voorwerp van je proberen te maken. Heb ik je wel eens verteld hoe ik als kind ben weggebleven van een feest, alleen omdat er in het krantje had gestaan, dat de kinderen van de hoogste klassen zouden worden "opgesteld" op de trappen van het Stadhuis! Ik bedankte er voor om "opgesteld" te worden. En zo zou ik ook niet op een tafel gelegd willen worden voor een operatie... of onderzoek... Ik kan al niet eens goed tegen gymnastiekles, om de commando's... ik heb dan altijd zin om te zeggen: doe het zelf! Dus dat je je niet wou laten onderzoeken, dat begrijp ik best...'
Maar Andy geeft geen antwoord, ze grijpt haar arm, en als ze weer spreekt volgt ze enkel haar eigen gedachten.
'Ze zullen het jou ook nog wel lastig maken. Jouw beurt komt ook. Je hebt mooie ogen.' – 'Heb ik... heb ik mooie ogen...?'
Het vaart als een gloed door haar heen.
'Ja... en ook een mooie huidkleur heb je... dat bruine... zo warm... en je donzige wangen...' – 'Heb ik...? Heb ik...? Op school zeiden ze: gele zigeuner.' – 'En je korte haar... je grappige jongenshaar... hoe kom je eigenlijk aan je korte haar? Ben je misschien pas ziek geweest?'
'Neen, ziek ben ik nooit... O maar dat haar, die gekke historie... ik moet soms nog lachen zoals ze opkeken die dag. Ze wilden thuis dat ik vlechten zou dragen... ze vonden dat netter... ik liep altijd zo verwaaid... maar ik wou het niet... en zo, op een dag, kwam ik hiermee aan. En nu ben ik iedere morgen in vijf minuten klaar.'
'Je lijkt er een jongen mee... en ik zou je voor een jongen kunnen houden... maar ik ben blij dat je geen jongen bent. Jongens zijn gemeen... ik zou bang voor je zijn.'
De locomotieven sissen als met lippen en tong... je leest van slangen, die zo sissen... de locomotieven glijden, donkere, hooggeborste zwanen in een nevelzee... ze doven de lichtbloemen en laten ze weer vrij... de toeters dreigen, vleien, gebieden... roepen als uit verten en zijn dichtbij... de reuk vliegt haar aan om een naam, het was een herfstbloem, natgeregend, het was een avond... één enkele avond... een hete, lege

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

reuk... Reuk, laat mij los, plaag mij niet om een naam – ik kan hem je niet geven.
De stille huizen aan de kade beneden zijn door de schemering verteerd – ze leven nog alleen in het teer en lichtend geel van de vensterlijsten... de middagstad verzonk... de avondstad luikt op, oranje, rood en kerstboomzilver.
'Als ik je voorstel... in jongenskleren... wat een aardig jongetje je zou zijn...' – O Andy... ik word helemaal warm als je zulke aardige dingen tegen mij zegt...
En nu gaan ze stil, want nu weet Andy niets meer, nu heeft ze niets meer te zeggen... ze gaan in donker op en neer het perron en Andy's hand omgloeit de hare, zacht en vast. En aldoor meer mensen zijn gaandeweg samengedromd, voeten schuifelen in duister, stemmen dagen op, strijken voorbij, trekken weg, keren in kringloop terug – telkens het lichte gezicht van een man of een vrouw, als in wezenloos vragen zonder bedoeling naar ze toegekeerd.
Maar nu rommelt het in de nevel en er breekt een klein, zwart blokje uit – achterwaarts wordt het treintje langs het perron geschoven, hortend en schokkend komt het tot rust, en een man kruipt halverwege elk van de donkere hokjes in, steekt er een lamp aan en zakt ruggelings een licht hokje weer uit... – O vermoeidheid, vreemde loomte... Deed Andy zich pijn, toen ze ineens haar hoofd opzij trok? Maar meisjes kussen toch niet elkaar op de lippen.
O, nu alles maar even als een zwaar pak naast je neer te smijten. Helemaal je uitvloeien voelen, en je maar schokken laten, hoe straffer hoe liever, zodat je wordt leeggeschud, in dit treinhokje, dat je zo kent als je kamertje van elke dag en waar alles los aan schijnt te zitten, een hele schutterijmuziek van rinkelen en rammelen en klapperen dat alle deuntjes dooreen dreunt, en je ogen zo dicht, of ze nooit meer zullen opengaan, als de schelp van een mossel... en zo ga je naar huis, zwaait de bocht door, vliegt het donkere water over, dan met een vaart de laagte in en zo het stationnetje binnen. – Ze gleed haast van de bank en zit weer overeind en staart verwezen het donker in. Dit lijkt ineens een vreemde lange reis, een reis van uren, verre landen door... de mist vervloog... er strijken schimmen van bomen, dichtbije en verre,

© 2026

langs een geelgrijze lichtzweem in de horizon... een rietplas, ver in het Westen, vangt de afglans en kaatst hem voort... En ineens deinst ze weg voor haar eigen gezicht, zo dichtbij, zo duidelijk achter het venstertje. Mooie ogen... donzige wangen... O, maar je mag zo niet kijken, zo onder je wenkbrauwen omhoog. Ze zeggen: zo kijken is gemeen. Maar hoe komt het toch, dat er geen gemener woord is dan 'gemeen'? Vroeger niet, toen je klein was niet. Toen heette klikken 'gemeen' en als je knikkerde heette 'strijken' gemeen... Later werd het een walgelijk woord, omdat er altijd iets van... dát... mee werd bedoeld. Moeder zegt het nooit, moeder zegt: onzedelijk. Meneer De Veer op school zei altijd: onvoegzaam. In de krant lees je: ontuchtig. Onvoegzaam is het beste woord, het is een deftig en rustig woord, waarbij je niets voelt, dan dat 'het bedoelde in volle ernst wordt afgekeurd'. Zo zou je het van meneer De Veer moeten zeggen. Verworpen, zonder dat ondraaglijke, verborgen behagen, dat heimelijke reiken...

Langzaam klimt de dijk naar de brug... en hier begint de koollucht, de herfstlucht, broeierig, scherp, die stijgt van weerszij uit de diepgelegen polders op... ver weg naar het Westen glimmert de rietplas in zijn eenzaamheid... Rietplas, ééns kom ik naar je toe...

Plotseling de zwarte stilte, doorruist van regen. Verder naar het Noorden rommelt in donker het treintje weg en ze staat eenzaam op het plein. Dik en dicht, gevangen in de vochtigheid, hangt de al te zoete koeklucht van de limonadefabriek. Hoog in de gevel één enkel lichtraam. Fluitend gaat haar een jongen voorbij... Hoe ver vandaan... hoe lang geleden... al dat andere... en alle dagen diezelfde verandering... een uitzetten, een samenkrimpen... ze is veel groter hier in het kleine stadje dan daar in de grote stad... ze is veel kleiner hier bij vader en moeder dan daar op school.

Altijd om de hoek van hun eigen straatje begint ze zonder het te willen langzaam te lopen. Daar is het huis, tussen de zevende en de achtste lantaarn, gouden punten in het nachtfluweel; tussen buurman Bol en buurman Bruin, daar woont ze, daar wordt ze verwacht. En ze stapt langs de huizenkant, beluistert in het voorbijgaan de geluiden, stommelen achter houten beschotten, doffe stemmen... ze weet van elk huis, wie er wonen... Elk gezin in zijn eigen wanden besloten. Leven... samen-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

leven... vloeiend, vormloos gepeins draagt ze het ene huis na het andere voorbij, naar dat ene toe, dat avond aan avond wacht... En dan onvermoed vliegt het licht uit de open deur het donker in, spant een gouden vlies over de natte keitjes... en vader komt het stoepje af. Vader en dikke Boasson zijn samen het huis uit gekomen. – 'Vader...!'
Ze blijven staan... en vader legt het haar uit... ze moeten even weg... ze komen dadelijk terug.
'Maar vader... wat is er dan? Vader... er is toch niet iets thuis gebeurd, met moeder?' – Nee, er is thuis niets gebeurd, maar er is toch wel iets... iets verdrietigs... er is plotseling een grote verstoring, een onenigheid in de gemeente gerezen.
'Maar wat dan, vader, wat dan toch?'
Lachend kijkt de dikke Boasson vader aan, maar vader schudt het hoofd. Neen. – Ze staat met wijde ogen naar beiden geheven, en dikke Boasson lacht haar toe.
'Hoe oud ben jij eigenlijk...?' – 'Negentien word ik de volgende maand.'
'En geloof jij dan nog altijd in de...?'
Maar vader rukt hem bij de arm met zich mee het donker in, ze hoort de dikke Boasson lachen, maar vader lacht niet mee.
Wat kan er zijn... wat is er gebeurd... welke verstoring...? Ze vraagt het zich bij de kapstok af. Moeders gezicht om de hoek van de huiskamerdeur. 'Ben jij daar...? Alles goed geweest vandaag...?'
'Ja... alles was goed.'
Neen, niets was goed... stil... er was Andy. Maar dat hoort hier niet. De stoet van waanzinnig-wanstaltige dieren uit de oude droom, die zich door de kronkelgang tussen de poffertjeskramen wrong. Er woeien dofrode gordijnen, kleur van geronnen bloed. Een grijze olifant trok voorop... En hier is moeder. 'Moeder, wat is er in de gemeente... wat is er voor onenigheid?' Maar moeder legt de vinger op de lippen. Er is iets voelbaar van verslagenheid en angst... en bij de tafel, tegenover het witgedekte hoekje waar haar bord, haar vork en mes, als alle dagen wacht, zit juffrouw Snoek. Ze zit als een slappe zak ineengezonken op haar stoel, en voor haar staat een glas water... ze is paars en bleek van het huilen, haar ogen zijn weggehuild, haar mond is week-gehuild – haar kale, oude *bandeau* zit scheef over haar voorhoofd gezakt en haar voorhoofd glimt alsof

© 2026

ze zich pas had gewassen en vergeten af te drogen. Even heeft ze opgekeken, flauwtjes geknikt en staart weer voor zich uit.
'Is het om juffrouw Snoek... om haar man... om de rebbe... de onenigheid?'
De vraag houdt moeder staande op weg naar de keuken, aarzelend.
'Mag ik het haar vertellen?' – 'Vertel het haar maar... ze is immers een grote meid... bijna een volwassen vrouw...'
Ze zit wachtend achter het witgedekte tafelhoekje met het glimmende bord, ze kijkt naar juffrouw Snoek. Wat moet je ontzettend moe zijn... wat moet je onzegbaar ellendig zijn, om zo te zitten, zo samengezonken, zo bewegingloos...
Ze schept de boontjes uit het schaaltje op haar bord... lusteloos-spelend, liefst at ze niet.
'Vertel het nu, moeder!'
'Het is dit... ze willen meneer Snoek gaan verklagen op het rabbinaat...'
'Wie willen dat...?'
'De heren van het Kerkbestuur...' – 'Meneer Boasson ook?'
'Neen, meneer Boasson niet. En meneer Arons eigenlijk ook niet. Maar meneer Israëls en meneer Wolfsthal... die willen het, meneer Wolfsthal vooral. Meneer Snoek heeft iets gedaan... iets gedaan dat niet mocht, laatst bij de bruiloft van Mietje Weil.'
De boontjes vallen van haar vork in haar bord terug. 'Ja... maar je bent er immers zelf bij geweest. Je weet toch hoe het gaat. Ze staan samen onder het *talles*, bruidegom en bruid, ze staan hand-in-hand en dan neemt de rebbe de rijst van het bord en bestrooit ze daarmee... en hij zegt: "*Peroe, oe-rewoe*." En dat mag volstrekt niet gebeuren, dat ze zo staan en dat de rebbe ze met rijst bestrooit, wanneer ze... wanneer ze... wanneer de bruid... want dan is het immers onnodig geworden, en in zekere zin een leugen geworden... dat er peroe, oe-rewoe wordt gezegd.'[1]
Niet begrijpen... niet dadelijk begrijpen... wat moeder bedoelt. O, dat gehate begrijpen, dat als bliksem bij je inslaat, dat je aan alles medeplichtig maakt. Maar kun je helpen dat je weet wat 'peroe oe-rewoe' beduidt?

1 VGL. *Genesis* 35:11

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u...' En als ze nu... als ze nu... als de bruid... ja, Moeder heeft gelijk, dan is dat in zekere zin een leugen... een valsheid...
Plotseling... zo gaat een kever, die je voor dood hield, die je maar liet liggen, de hoogte in... zo plotseling begint juffrouw Snoek opnieuw te huilen. Bitter... bitter... bitter huilen noemen ze dat. Zo bitter heeft ze nooit iemand zien huilen. Niet haar mond en haar ogen alleen, haar hele lichaam huilt. Moeder gaat naar haar toe, laat haar drinken.
Ze legt haar vork in haar bord... idioot gezicht, zo'n bende bruine boontjes in een plas... Ze zit met haar hand om haar voorhoofd gespannen... haar vingers drukken in de zonk aan haar slaap. Daar staat moeder bij juffrouw Snoek... hier zit zij zelf... de tafel tussen ze in. Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren.
'Ja... wat zei u eigenlijk, moeder?' – 'Het geld is het ergste.'
'Hij had het ons niet mogen sturen. Hij had ons niet in de verzoeking mogen brengen. Hij wist toch dat we zo bitter verlegen zaten. Honderd gulden... O, een bankbiljet van honderd gulden!'
'Hij deed het om zijn dochter... om Mietje... om de grote schande. Een joods meisje... bij de anderen komt dat voor, maar bij ons! Nog niet één keer, zolang de gemeente bestaat.'
'Maar komt zo iets later toch niet uit? En waarom konden ze dan ook niet wachten?'
Stilte. Moeder veegt haar ogen met haar zakdoek af. Buiten ruist het al luider... meer druppels, groter druppels, ongelijker druppels dan zo-even. Je kent elke regen aan zijn geluid in de sloot.
Plotseling breekt op de kachel de waterketel los. Er stonden deze woorden in een boek... in één, in tien, in twintig boeken:
'Het vredige gezang van de waterketel.' O, de ezels, die dat 'vredig' noemen. Het is een rode hel vol zwarte duivels... het is een lichtloze kermis, in een plasregen, waar dronken moordenaars lallen... Heksen zijn het... een vliegende storm... een kokende zee... pikkenacht, gillen van zeelui, die verdrinken moeten... het is de lage, lange jammer van mensen die gebonden op pijnbanken liggen... rochelen van stervenden... steunen van martelaars... Alle klacht en alle wanhoop... alle angst en alle nood vaart uit de blikken tuit de kamer in.

© 2026

'En juffrouw Maartens had gezegd: ditmaal verkoos ze niet te komen. En laat iemand haar ongelijk geven. Met een man, die alles verdrinkt. Ze kreeg nog het geld van Kareltje en het geld van Roosje... En nu alweer... eer we drie maanden verder zijn, alweer... O, de bezoeking, de eeuwige bezoeking...'
De woorden klagen, de stem jammert tegen de ketel in. Hamerslagen... hagelslag... Juffrouw Maartens is de vroedvrouw... Over drie maanden heeft juffrouw Snoek haar weer nodig. Het kleine, bleke Roosje kan nog niet lopen.
'Eet jij je boontjes niet op? Heb je geen trek, vanavond?'
Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren. Ze zit achteruit in haar stoel, laat het lamplicht in haar ogen bijten. Pijn, die verdooft.
Hemel en aarde... hemel en aarde... is er niets dan dat? Heeft Andy gelijk... is er niets dan dat? Waarom is juffrouw Maartens over drie maanden weer nodig bij juffrouw Snoek, die het 'een eeuwige bezoeking' noemt...? Waarom heeft... Mietje Weil... niet kunnen wachten? Hemel en aarde... Hemel en aarde... hemel en aarde...
'Wat zit jij daar toch in die lamp te staren? Doe het niet, laat het gauw, het is slecht voor je ogen.' Ik wil met de ene pijn de andere doven, doden...
'Ik keek, of er misschien ook olie bij moet...'
'O, als dikke Boasson het maar gedaan kon krijgen van je man. Dan hadden we de meerderheid, dan waren we gered. En we zouden niet rusten, voordat het geld was teruggegeven, tot de laatste cent.'
'Ja... het geld... want het geld is zo erg.'
Hoger, helser raast de ketel. Je hield het niet uit als je het altijd verstond... je hield het hele leven niet uit als je altijd alles verstond. Het meeste gaat je voorbij... Eén ding tegelijk, en dat nog maar half. Waterstem... windstem...
Hoe heet het toch, hoe heeft juffrouw Koeman het die dag ook genoemd? Ze schreeuwde het over de onderdeur naar dove Breg... Een Dorre Bruid... zo heet het. En ze bedoelde Kaatje Punt, en nu is het Mietje Weil. Woorden uit dromen, klamkoude, vlamhete woorden: Perrol met de Rode Hand – de Man met het IJzeren Masker... een Dorre Bruid.
'Maar moeder, hangt het dan nu van vader af?'
'Ja, van vader...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ja, van je vader...'
Maar dan hoeft juffrouw Snoek toch niet bang te zijn. Zo wreed is toch niemand, en vader zeker niet. Ze hebben berouw, en het geld wordt teruggegeven. Wie zou meer kunnen doen?
'Juffrouw Snoek, dan hoeft u toch niet...'
'Nathan is aan de nagedachtenis van zijn vader-zaliger zoveel verplicht.'
Aan grootvaders nagedachtenis. Nagedachtenis. O, als was de deur open gegaan en de Nagedachtenis binnengetreden... zelfs het razen van de ketel is tot een *Jikdal*, tot een treurzang verzacht... doodsbedroefd, maar niet langer woest. Vóór de Nagedachtenis binnentrad, was er deze ene zekerheid: 'Vader moet het doen. Vader moet hem redden' – en nu is er deze andere zekerheid: 'Vader mag het niet doen. Vader moet hem aanklagen.'
Ja, hij moet aangeklaagd worden! Er is maar één woord voor wat hij deed, een woord dat je nooit tegen juffrouw Snoek zult zeggen... meneer Snoek is omgekocht! Ze zaten zo bitter verlegen, ook grootvader was arm, er was soms geen brandstof in huis, er lagen onbetaalde rekeningen in de la. En toch heeft grootvader het geld niet aangenomen. Er was een fout begaan in de kaasmakerij en grootvader was de Hoeder, de Hoeder van de rituele wetten... de schade kon ontzaglijk zijn – het was de kaas voor het Paasfeest. Toen, tegen de avond is een van de heren naar grootvaders huis gekomen en heeft over dit en dat gesproken, en eindelijk uit een zwarte portefeuille tweehonderd gulden voor de dag gehaald. Tweehonderd gulden! En grootvader heeft gezegd: 'U mag blij zijn, als ik hieraan geen ruchtbaarheid geef, dat u dit hebt gedurfd.' En de ander heeft zijn tweehonderd gulden weer bij zich gestoken en is weggegaan. En natuurlijk heeft grootvader er geen ruchtbaarheid aan gegeven, dat is het mooiste aan die mooiste daad. Onverzettelijkheid zonder edelmoedigheid is te weinig, edelmoedigheid zonder onverzettelijkheid is niet genoeg, maar samen...! Onverzettelijk en edelmoedig... Mooiste daad van de drie, die ze van grootvader weten.
Er was eerst een groot gevecht op de paardenmarkt van dat dorp, de veldwachter lag ruggelings op de stenen, onder de dronken Belg, die veel sterker was dan hij. Schreeuwend stonden er de boeren omheen, maar niemand, die iets durfde, de Belg had zijn grote, scherpe mes

© 2026

getrokken. grootvader kwam voorbij en greep hem bij de polsen en ontwrong hem het mes en hield hem met zijn ene arm en met zijn benen in bedwang... en heeft hem met anderen samen gebonden... want ja, toen durfden die boeren wel, en terwijl dat alles voorviel heeft grootvader geen geluid gegeven, geen woord gesproken. Maar een juffrouw viel flauw omdat grootvader zo bleek zag, boven zijn zwarte baard. En later heette grootvader op dat dorp: de sterke jood. En er was een klein kind in een sluiskolk gewaaid... op een stormdag van voeten hoog in een sluiskolk gewaaid... en van voeten hoog is grootvader het nagesprongen, de donkere sluiskolk in... en daarvoor heeft grootvader een grote gouden medaille gekregen, maar die heeft grootvader later weer moeten verkopen...

Maar de derde daad is de mooiste daad, en in de voorkamer hangt grootvaders portret... Denken aan iets... dat is een deel van jezelf uitzenden naar dat, waaraan je denkt.

Denken aan grootvaders portret, in de voorkamer, in donker... dat is daar zijn, en hier zijn, gelijktijdig. O, het wonderlijke dat soms ineens aan doodgewone dingen is... En iedereen zegt dat zij op grootvader lijkt. 'Jij met een baard zou sprekend je grootvader zijn.' Het ene oog wat wijder open dan het andere – de ene wenkbrauw puntig, de andere vlak... maar grootvader kon honden met zijn ogen bedwingen. Dan ook moet je eerst op de proef zijn gesteld... — Juffrouw Snoek is even de kamer uit gegaan.

'Moeder, wat zou er eigenlijk kunnen gebeuren als de heren meneer Snoek aanklagen bij het rabbinaat?'

'Ze kunnen er brodeloos door worden... het is een heel ernstig ding... en het geld... zie je... het geld. De Opperrabbijn is streng.'

O ja... de opperrabbijn is streng. Je was nog een kind, één keer in het jaar kwam hij de school inspecteren... Hij werd met een rijtuig van de trein gehaald en geen dag in het hele jaar hoorde je zo duidelijk het lekke kraantje in de turfkast, roerloos zat je en je vingers waren koud, en je hart bonsde boven je benauwde buik en door die inwendige benauwdheid wentelden de woorden, die je straks zou moeten zeggen... de *Lofzegging bij het aanschouwen van een joodse wijze* en telkens ging een van de commissieheren naar de buitendeur... zijn laarzen kraakten in het gangetje...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hij liep op zijn tenen, en je begreep niet waarom, maar je zoudt het zelf ook hebben gedaan... en je probeerde mee te luisteren in de verte naar naderend hoefgeklap, aanrollend wielgeratel... dan eindelijk kwam er een uit het gangetje, bleek... 'De vigilante komt eraan.' En je werd koud en warm... want nu was er het ogenblik... nu zou je hem dadelijk zien, en overeind gaan staan in de lange bank en met allen tezamen de *Lofzegging bij het aanschouwen van een joodse wijze* zeggen.

En voor die hooggezeten, strenge man, met zijn grauwe, oude ogen zal die arme meneer Snoek nu misschien worden aangeklaagd... en wat kan een opperrabbijn begrijpen van armoede, van schulden bij de bakker, de schoenmaker, de boterboer... en vader moet de beslissing nemen, en vader begrijpt wel wat armoede is, maar vader is ook grootvaders oudste zoon!

Ja, dit is wel de grote, zware ernst... En toch zijn het tegelijkertijd de lichte dingen, waaraan je je vastklemt tegen dat andere, dat verborgen-lokkende. O, Andy, het kan niet zijn, dat jij gelijk hebt... Maar welke beslissing zal vader nemen...?

Stil, na haar laatste huilvlaag, zit juffrouw Snoek daar weer samengezonken als een zak. Haar ogen zijn weggehuild, diep in haar hoofd, haar mond is slapgehuild, haar kale, oude, rossige *bandeau* zit scheef over haar gele voorhoofd, dat glimt als had ze zich gewassen, maar vergeten af te drogen. Wat moet je nameloos ellendig zijn, om zo te zitten, zo ineengezakt, zo bewegingloos. Brodeloos... troosteloos... het ene woord vaart achter het andere aan, als in een vers. Arm is hard... maar brodeloos. O medelijden... plotseling tegen je opbonzend medelijden... rukvlaag, die je van de been stoot op een straathoek... Zet het dán nog maar liever op een huilen, juffrouw Snoek... o, zit daar niet alsof je zo zou blijven zitten, al vloog het huis in brand.

Moeder heeft zachtjes een vers kopje koffie voor haar op het tafelkleed gezet. Ze neemt het haastig op, ze drinkt er gretig uit, het doet haar goed... je ziet haar vluchten uit haar benauwenis. En nu durft moeder ook even over iets anders spreken, en zij zelf vertelt... Nee, van dat ene Hoofd, die aardige heer, die zo nadrukkelijk zei 'U zult van mij horen', heeft ze wel weer niets gehoord, maar de kans wordt groter, dat ze blijven mag, waar ze nu nog maar 'tijdelijk' is, want Klein staat op de voor-

© 2026

dracht voor Hoofd, en dan komt er een plaatsje vrij.
'En dan hoef ik niet meer weg!'
'Dan zul je ook niet meer heen en weer kunnen reizen?'
'Neen, dat mag dan niet meer, dat is dan uit.'
'En heb je al naar een kosthuis uitgekeken?'
O, de arme... de arme... ze worstelt zo... ze ontwringt zich aan de benauwenis, die haar vermorzelt, maar ze kan het bijna niet, je hoort het aan haar stem. Onder haar klamme, gele bleekheid begint een strakke gloed te leven... ze luistert... haar oren turen... neen, dat kan je alleen van ogen zeggen... En moeder ziet het, moeder voelt het en moeder vertelt, om haar te helpen, van het gezin waar ze inwonen zal... een hartelijk gezin, verwanten van 'oom' Zeelik. Het schijnt er zo vrolijk, er wordt gezongen, lekker gegeten, er zijn meisjes, dochters zo oud als zijzelf, die van uitgaan houden. O, ze zal het er goed hebben... Moeder laat haar met gerustheid gaan.
'En David heeft het ook getroffen...'
'David... ja. Maar dat is waar. Kijk... vanmorgen is deze brief van David gekomen.'
O, moeder, geef hier! Laat mij meteen de brief van David lezen.
Ja, het gaat hem goed, hij is tevreden. Vroeg in de morgen komt hij naar het grote huis... langs een zandpad... de morgenzon zet de vensters in gloed... het is dan nog overal zo stil... op de akkers, in de lanen, in de grote tuin. Daar rijdt hij nu zelf Berthold in het wagentje... en overhoort hem zijn lessen, en legt hem alles uit. Eerst duwde de knecht en David liep naast het wagentje, maar zo heeft Berthold het niet langer gewild. Hij zit 's morgens aan zijn raam, als David komt... daarom moet David juist dat zandpad nemen, niet de Berkenlaan... hij ziet hem dan uit de verte komen. Hij zit... aan zijn raam... wat was dat ook weer... Wat was dat toch?
'Staat hij aan zijn raam te staren /In zijn witte hemd alleen.'
Is dat dan Berthold? Maar toen kende David hem toch niet... Hij zit aan zijn raam... en alle dagen vraagt hij hetzelfde: David moet in het huis komen wonen. Maar dat kan David immers niet, en dat mag hij immers niet, dat zou vader hem niet willen toestaan. Maar ook zelf wil David het niet. Stipter dan zij hield hij zich in hun kinderjaren aan de rituele

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wetten. Hij kan niet bij Berthold gaan inwonen, Berthold moet het hem niet alle dagen vragen. De hele brief is over Berthold... overal die naam, als een portretje. Elf jaar is hij nu geworden... zo mooi... zo blond... Hij doet voor David wat geen dokter van hem gedaan kan krijgen... de eindeloos herhaalde oefeningen... Voordat David kwam, sloeg hij met vuisten naar de dokter... hij geloofde niet dat hij ooit weer zou lopen... hij wilde er geen moeite voor doen... nu gelooft hij, nu wil hij... hij wil voor alle examens later werken waar David nu voor werkt... En David moet altijd bij hem blijven...

'Gelooft u het ook niet, moeder? Dat David wel altijd bij Berthold blijven zal?'

Wat is dat zonderling... wat is er toch? Ze zag een zandpad tussen brede lanen, een raam dat in de ochtendzon gloeit... Berthold zit aan het raam; in de verte, over het zandpad, komt David er aan... Maar hier zit juffrouw Snoek. Zo, als van een verre reis... ik ben nog daar, ik ben weer hier... en ik ben weer op twee plaatsen tegelijk... en het ruist in de sloot... het is avond... Dit ruisen, deze avond... de ronde, gebronsde lamp... al die winters... al die avonden... het kon nu elke avond van elke winter zijn... De Tijd... de Tijd een dof-verguld pendulebeeldje, mal oud ventje... en dit waarvan je plotseling volvloeit heet: herinnering. Wat ben je eigenlijk gauw met wat woorden tevreden... en wat grijpen ze weinig... van wat verborgen is. Neen, ook dit zijn de woorden niet... neen, ook dit bedoel ik niet... Eigenlijk bedoel ik: er zit hier wel vis, maar ze willen niet bijten... Hebben nu moeder en juffrouw Snoek al stemmen gehoord? Ja, je ziet het ze aan. Stemmen en stappen had hun luisteren al te voorschijn gehaald, uit het ruisen, uit de verte, die nu pas zijzelf onderscheidt. – 'Moeder... ze komen eraan...'

De beslissing... de Beslissing... die is nu heel dichtbij.

Zijn ze eigenlijk met tweeën... of zijn ze... met drieën...?

Met drieën... Want de straatdeur ging open...

Het is, als kwamen ze van een verre reis, als waren ze vermoeid. Vader... vader... wat hebt u beslist... wat van de twee heeft u in bezit genomen... het *Medelijden* of de *Nagedachtenis*?

Eer zij, eer moeder er iets van begrijpt... eer één woord is gesproken... juffrouw Snoek staat bij haar man en ze omhelzen elkaar... Rust. Zo heeft

© 2026

het moeten zijn. Rust... maar de Nagedachtenis sluipt de kamer uit. O, Nagedachtenis, je wordt toch zo vaak geëerd... deze ene keer moest het andere zwaarder wegen.
Juffrouw Snoek staat te huilen over vaders hand... en er wappert iets: de grote, rode zakdoek van dikke Boasson.
'Geef eens gauw wat koffiekopjes, jij...'
'Ja graag, dikke Boasson... ik bedoel... meneer Boasson.'
Hij houdt lachende in zijn grote, dikke hand een grote, vette zak omhoog.
'De mooie kopjes, moeder, de Sabbatkopjes... is dat goed?' Andy... Andy... nu weet ik het zeker... dat jij ongelijk hebt! Dit is het leven! Voor deze zware dingen, lichte dingen tegelijkertijd, licht waar je in vlucht... machtig, wit, stralend licht... voor dit zo met elkaar te doen... zo voor elkaar te doen... te zijn... overvloeien... samenvloeien... voor dit zijn we geboren... zijn we elk opnieuw, zijn we elk op zijn beurt, geboren...
'Zal ik meteen maar inschenken, moeder?'
Ze zitten hand-in-hand... meneer Snoek en zijn vrouw... als blije kinderen kijken ze elkaar aan. Ziet hij niet hoe lelijk zij is, met die kale, afgezakte *bandeau* en die dikke, paarse neus... ziet zij niet dat hij een mond vol brokkelige, bruine tanden heeft...?
Als blije kinderen kijken ze elkaar aan...
De dikke Boasson vertelt nu van de gesprekken. Toen vader het eenmaal eens was geworden met zichzelf, heeft vader ook meneer Wolfsthal overtuigd. Hij heeft dit gezegd. 'Ik zal dan...' zo woordelijk heeft meneer Wolfsthal gesproken, 'Ik zal dan ditmaal Genade voor Recht laten gelden.' Ja, zo sprak meneer Wolfsthal, in zijn deftige stoel, in zijn deftige kamer. Dikke Boasson bewaarde de woorden als in een doosje en nu staan ze op tafel tussen de kopjes en iedereen kijkt er naar.
'Dat moesten de mensen maar wat vaker doen, dat moesten de mensen altijd maar doen.'
Vader schudt het hoofd.
'Als het altijd kon. Maar je komt er niet mee. Het moet ook niet altijd, mag ook niet altijd. Want waar ging je heen? Genade is mooi... maar je komt er ook niet zonder recht...'
Vader... vader... laat ze het niet horen. Als blijde kinderen kijken ze elkander aan. Vergeet het nu even, leg het van u af dat u grootvaders zoon

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bent. De Nagedachtenis weet het nu al... Laat dit ogenblik van nu, ons zitten hier bij elkaar, rondom de tafel en de lamp als een zon tussen onze hoofden, daar dikke Boasson en moeder en u en ik en zij beiden... o, laat het volmaakt zijn. Ik voel het ook wel... het is zo eenvoudig niet als Boasson zegt... ik voel het ook wel om ons leven heen staan... stijgen... opstaan... raadselen... vragen... zo voelde ik als kind de zee buiten tegen de duinenwand, toen de meester ons op school had verteld, dat we lager wonen dan de zee... maar de meester zei ook, dat we zonder zorgen mogen slapen in onze diepe kom... zo voel ik ook wel dat dit alles als de zee om ons leven heen staat, donker, ondoorgrondelijk... dit raadsel van genade en recht... van Medelijden en Nagedachtenis... en dat... waar Andy over spreekt... en alles... tijd en herinnering en waar we vandaan komen, waar we heengaan, wat onze... onze... betekenis is... wind en regen... maar laat dit van nu even volmaakt mogen wezen... De dikke Boasson schatert omdat moeder de laatste koek maar niet in zessen delen kan... hij wil het mes, hij wil het nu zelf... en wat was dit toch, hoe stond het er toch...

– Maar om nu die stip van zegen
Te middernacht en in die bolle woestenij...

O, maar, dat is De Genestet, dat is uit *Arme Vissers*. 'Stip van Zegen' is eigenlijk wel mooi... ook 'bolle woestenij'. Stip van zegen... het lichte binnenste van een klein, eenzaam schip... het stuift over de golven... midden in de nacht, midden in de zee... en zo is ook dit van hier, is dit van nu, is dit van ons... Stip van zegen, en buiten in donker razen de raadselen en klagen de vragen...[1]

© 2026

1 De *stip van zegen* is de plaats waar de vissen zich bevinden:
En om die stip van zegen
Juist uit te vinden, in de mist, de kille regen,
Te winternacht en op die bolle woestenij
Dat is geen kinderwerk! [...]

Het is een najaarsavond als een zomernacht, het ruikt in de winkel naar gember en naar rozen. Tussen de glanzende witte wanden is het er zo wit en zo licht en zo heet, als zat je binnen in een grote lamp, maar dat suizen is enkel het kleine, blauwe vlammetje dat uit een ijzeren mondje naast de juffrouw op de toonbank brandt, en de juffrouw is ook in het wit. Ze staart, ze is moe, haar harde wangen gloeien, haar dikke boezem deint, haar hand lijkt onbestuurd, een suffe, slaafse hand, die grijpt de vormpjes van de zwarte hoop, tilt ze naar het vlammetje, schudt ze leeg, slingert ze weg... en de bolusjes vallen in de zak... vier, vijf, zes...

'Asjeblieft, juffrouw. En u meneer?'

De deur blijft open. Met drie, vier tezamen joelen ze binnen, zingend het duister uit. Ze dringen speels voor elkaar heen om het eerst te worden geholpen, ze willen weer weg... in de besloten, witte hitte smachten ze naar het zoete, opene donker, waar in de grauwe gevels de vensters gloeien, onbedekt, oranje, ros en rood... Meisjes en jongens reiken met hoofd en bovenlijf zo ver ze durven naar buiten... naar meisjes en jongens beneden in de straat... er is een lauwe, schuifelende wind en hoog over alles een maanloze sterrenhemel. — Zelf zit ze op een kist tegen de achterwand tegenover de open deur en kijkt naar de prenten en kijkt naar de juffrouw en kijkt weer eens de lamp in en weer eens naar buiten en naar de gezichten van wie de winkel binnenkomen... mensen allemaal... mensen als zijzelf... medemensen... en heeft allang haar beurt voorbij laten gaan... maar dit is de zoete gevangenschap. Zo hing je vroeger met je borst tegen een hekje, boven hondsdraf en ereprijs, bij een tintelende sloot... en je ogen vlogen uit over het voorjaarsland... en er waren bijen... en je soesde... Alles werd wijd... zelf werd je het ook, je dijde uit, je kon juist nog blijven voelen hoe heerlijk je dat vond... zo te staan in de zon en zo wijd te worden, dat je de horizon raakte...

Maar wat wordt het hier vol, vanavond. De hele buurt loopt uit om bolusjes... de knechts kunnen er niet tegen bakken, ze komen beneden vormpjes te kort, ze sturen voor elke handvol lege de jongen naar boven... Eergisteren is het Grote Verzoendag geweest, de honger lijkt nog niet gestild. – Nu zal de juffrouw wel weer dadelijk roepen, en ze weet dat het niemendal geeft...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Vader, vader... vader dan toch... komt u me toch eens even helpen.’ — Boven het groene trapje is een open kantoortje, nog feller wit van licht dan hier en de zware man zit er met zijn schommelende, roodharige hoofd over zijn dikke boeken, en hij geeft zelfs geen antwoord, wuift afwerend naar achter met zijn hand, wrevelig knarsen zijn zware voeten over de zanderige vloer. Het is een wrede, vreemde man, hij heeft een dunne, dichtgezogen mond... en haar moeder is dood... en ze leeft alleen met hem... en haar borst gaat op en neer onder het strakke, witte schort. Kijk, daar buiten, juist voor de deur, ligt een grote, losse papierprop, blinkende wit, tegen de trottoirrand gewaaid. Hij ritselt, hij spartelt... als onder een hand gevangen... spant zich in om verderop te komen... de winkel voorbij... je ziet dat duidelijk gebeuren... je zoudt hem wel willen verlossen, verder helpen... Het lijkt of hij leeft... je zoudt haast zeggen: hij heeft een werkende wil als je hem zo hardnekkig ziet streven. En waarom zou je eigenlijk niet mogen zeggen dat hij leeft? Een afgezonderd stukje wind, dat is zijn plooien binnengekropen... dat is hem tot ziel, tot wil, tot streven geworden. Een afgezonderd stukje wind... en een mens dan...? Ja, maar er gebeurt zo onmetelijk veel in een mens...

De rozen geuren in hun grote aarden kom achter de weegschaal. Eer ze het weet, is ze de kist af – waarom juist nu? Zo ook deed ze als kind... liep alle tuinen langs en rende er dan plotseling een binnen, daar waren dan hyacinten, op een perk boven het gras, vochtig, koel. Elke geur leidt andere poorten door tot andere dromen... en er zijn er zo veel... en dat is dan nog alleen maar geur. Hyacintengeur is niets dan zo maar de hemelse tevredenheid... maar rozen maken je tot een harmonica... wijd open word je getrokken en er stijgen geruisen op, klanken zo vreemd en zo diep.

Ze zit weer op de kist tegen de muur... net even te laat. Bonzend drijft haar hart het bloed naar haar hoofd. Bertha en Saar zijn binnengekomen en ze hebben het gezien en ze lachen haar uit, met een jongen, de jongen die Bertha naloopt, lachen ze haar uit. Was dit staan over een kom met rozen gebogen dan weer zo iets geks? Wat is het moeilijk om hier niet gek te doen. Je schijnt toch maar niet zo makkelijk af te kunnen zien hoe anderen zich gedragen. Dit half jaar al doet ze haar best. Van de eerste dag af heeft ze haar best gedaan. Ze zeiden: je moet je

© 2026

haar laten groeien, je loopt voor gek met je jongenshoofd, en ze heeft het gedaan. Andy zou het nooit goedgevonden hebben, maar Andy is weg, ze is weggelopen met een getrouwde man, hij wachtte bij de sluis, hij had een glinsterende, waaiende baard. Zonder afscheid is ze weggegaan... er waren al dagen vooraf geweest dat ze nauwelijks meer groette, het rukte iets uit en een bloedende holte bleef, maar ze kon toch niet Andy's jongen zijn, ze wil een meisje zijn. Ze draagt op zondag de rood-fluwelen hoed, die hebben Bertha en Saar met haar gekocht, het duurde uren, een hele middag... 'We gaan nooit meer uit met zo'n sul'... wel tien, wel twintig gingen op en af, de spiegelkasten flitsten... o, het was een plaag... en ze drukken de randen over je oren... en ze blazen hun adem in je gezicht... en ze heeft hem altijd scheef op haar hoofd.

Ze zit met de zussen en vriendinnen op Bertha's kamertje, ze pakt een lapje mouw, ze grijpt een plukje rok tussen haar vingers, ze zegt: wat mooie stof – wat kost je die stof – zo ziet en hoort ze anderen doen – het lijkt eenvoudig, maar... je moet het kunnen. Hetzelfde met de modeplaten. Ze zegt: dit zou mij wel flatteren – maar de anderen lachen. Ze kent al hun liedjes, ze kent *Stoere Bard Sosthène*, ze kent het liedje van *Trinquart, die brave kapitein*..., ze kent *Vaar, lichtmatroosje*... en tóch is het niet hetzelfde. Er woont ergens in de buurt een zanger die ze allemaal aanbidden, ze vertellen het elkaar, als ze hem op straat zijn tegengekomen. Bertha heeft hij toegelachen, en toen heeft ze dadelijk zijn portret gekocht, in een lijst van oranje pluche en hij heet Phlippeau en nu staat zijn portret tussen dat van de zusters en de vriendinnen op het kastje in Bertha's kamertje, en al die portretten zijn hetzelfde: de schouders half ontbloot, hoofden en halzen naar achteren gedraaid, wijd open ogen, strakgespannen monden. Dat is: 'modern' en 'chique'. 'Modern' en 'chique' moet alles zijn. Van kleren: 'het nieuwste' of: 'iets aparts'. Gemakkelijk is het allerminst, je wordt er niet uit wijs, je hebt letterlijk altijd iets verkeerds gedaan.

Ze zit weer op de kist en komt tot rust, er wordt niet langer op haar gelet. Lange Joppe kwam de winkel binnenstormen... en alle meisjes dringen om hem heen en alle jongens slaan hem op de schouders. Goochelen kan hij, dieren nadoen kan hij, grappen vertelt hij eindeloos en zelfs de juffrouw achter de toonbank laat even haar handen rusten, haar ogen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

leven op, ze glimlacht, haar borst komt tot kalmte onder het strakke schort. — En tegen de trottoirrand ligt nog altijd die eenzame papieren prop, blinkend in donker, en spant zich in om verderop te komen... en lijkt een vriend van sinds een ogenblik... Ja, er is iets in die prop, dat voor het uitlachen troost, maar wat... dat laat zich niet verklaren.
Onverwacht heeft hem een mensenvoet bevrijd, de trage voet van een oud, gebogen man, - hij is verlost... en daar gaat hij... en goede reis nu, papieren prop, met je ziel en je wil van een losgeraakt stukje wind... en wat zal er nu verder met hem gebeuren... o vreemd, die kleine schrijning, als was dit een afscheid, en datzelfde dwaze, oude medelijden... want alleen, in de avond, trekt hij nu verder...
'Goedenavond, meneer Balloski...'
Het klinkt te hoog, te overmoedig, van te veel... Aarzelend, wantrouwig blijft de oude man staan. Zijn ogen knipperen tegen licht en rumoer, hij deinst achteruit, hij ging maar liefst weer terug... maar Joppe heeft hem al te pakken, met zijn schallende, schetterende stem pakte hij hem beet, trekt hem naar zich toe.
'Goedenavond, meneer Balloski, goedenavond! En hoe vaart meneer Balloski sinds de vorige week? En hoe heeft meneer Balloski de Verzoendag doorgebracht? Ik vraag: heeft meneer Balloski aangenaam gevast? Wanneer meneer Balloski zo aangenaam heeft gevast als ik, die hier voor hem sta, zijn onderdanige dienaar – dan heeft meneer Balloski alleraangenaamst gevast...'
Saar en Bertha en Rachel en Selien bonzen als ballen tegen elkaar, duwen elkaar tegen de muur, tegen de toonbank van het geweldige lachen... maar Kaatje en Roos kijken ernstig, ze keuren het af. Iedereen in de hele buurt weet immers hoe Joppe heeft 'gevast' – en zelf weet ze het ook, ze is erbij geweest, ze heeft eraan mee gedaan. Met allemaal zijn ze in Joppe's huis geweest, waar hij de baas speelt over zijn halfblinde vader, zijn goedige moeder, de zussen die hem van kind af hebben verwend – en ze hebben op de Grote Verzoendag verboden dingen gegeten!
'Ben jij zo kinderachtig... geloof jij dat God zich bemoeit met wat wij eten...?' Ja... nee... er zat toch weer iets scheef. Je redenering kan sluiten en dan nog kun je ongelijk hebben.

© 2026

‘En Herman Melhado komt ook! Hij komt! Jij heilig boontje… zo heilig ben je dan toch niet…’ – Ja, hij was er ook. Hij is lang, bleek, zijn tanden blinken. Hij gooit zijn hoofd achterover als hij lacht… dat doet je plotseling rillen… hij lacht heel vaak. En zijn gitaar had hij meegenomen – maar dat duldden ze toch niet, dat hij op de Verzoendag gitaar zou spelen! Tegenover Joppe’s huis is een kleine buurtsynagoge… ze stond aan het raam en keek juist op het binnenplaatsje neer… en nu en dan kwam er een oud heertje, of een dikke juffrouw in het zwart, met een grote, witte zakdoek in de hand… of een kleine jongen… of een meisje… elk kwam een ogenblikje zich ontspannen… je kon je denken hoe het binnen benauwd moest zijn, alle kaarsen aan het branden, en gesloten gordijnen, mensen in doodshemd… en zij in Joppe’s kamer, de ramen wijd open, de tafel vol met het verboden eten… en over de wereld een gloeiende, gouden zon, want dit najaar is als een zomer…
Zij stond aan het raam… ze hoorde hem achter zich… voelde hem achter zich… voelde hem komen… een rilling in de holte tussen haar schouderbladen… en daar was hij, naast haar, en zijn arm lag om haar heen. En zo stonden ze samen… de warmte van zijn hand om haar heup, en hij toch een vreemde. O, blijf daar niet naast mij, jij vreemdeling, jij vreemde, je bijzijn is onzinnig, is ondraaglijk… O blijf op mijn heup, jij warme hand.
En toen kwam er een oud vrouwtje de synagoge uit… ze liep haastig, bangig, het binnenplaatsje op… en ja, dat was ditzelfde oude vrouwtje dat daar nu staat, achter Jitschak Balloski en ze vermaant Joppe met haar ogen om de oude man met rust te laten. Maar Joppe lijkt dol… de meisjes vleien hem dronken… ja zeker, het was hetzelfde oude vrouwtje en Herman zei: ‘Wat zeg jij nu wel van zulke idioten…?’
Toen sloeg het ene gevoel het andere dood… Vreemde, jij, je bijzijn is ondraaglijk… en de warme hand werd een weerzin, een belediging.
‘Neen, neen… het zijn geen idioten.’
De wind suist langs de open deur, is luider dan zo-even… een zoete reuk uit de kapperswinkel waait in, waait voorbij… Hij liep naar de tafel terug, hij zei iets tegen Selien, hij lachte, gooide zijn hoofd achterover… o, ze rilde… zijn witte tanden, zijn rode lippen. Neen, nee, nee… niet aan denken. Joppe, o malle, laffe grappenmaker… Joppe, ik moet tóch om je lachen… lachen met tranen in mijn ogen…

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘U geeft maar geen antwoord, meneer Balloski. U denkt, geloof ik, aan niets dan aan bolusjes en boterkoek. Hebt u, of hebt u niet de Verzoendag aangenaam vastende doorgebracht?’
Het oude vrouwtje neemt het nu niet langer.
‘Spotter... spotter... of denk je soms dat de hele buurt het niet weet... goddeloze jongen... Gegeten en gedronken hebben jullie, de hele dag...’
De juffrouw achter de toonbank kijkt doodsbenauwd naar boven, het kantoortje in. Even staat Joppe tot stilte beschaamd, maar dat even is alweer voorbij.
‘Daar u hoort, wat ze zegt, zo mag ik het u niet langer verhelen. Maar u, meneer Balloski... u als geleerd man, als kundig man... gelooft u in een God, die van ons verlangt dat we ons hele dagen zullen martelen met vasten...? In gemoede, meneer Balloski, vindt u het eten op de Verzoendag een erge zonde?’
‘Ja... het is erg... erg zoals jullie alle wetten schendt. Want dit is de vraag: wat doen jullie ervoor in de plaats?’
Nu wankelt Joppe toch even... de oude, felle ogen boren zo recht en zo diep de zijne in... wat zal hij zeggen...? Hij lacht... als water over een steen, zo sluit zich zijn lach over dat éne ogenblik.
De meisjes keren zich af, dit begint ze te vervelen... ze neuriën, verschikken voor het spiegeltje haar strikjes, tikken tegen haar kapsel, versteken een haarspeld... is het dat misschien, wat je moet leren... zo neuriënd wiegelen... strikjes herschikken... haarspelden verplaatsen... maar hoe leer je het, om steeds aan je strikjes en haarspelden te denken...
Saar heeft haar lekkers en wil weggaan maar plotseling grijpt Joppe haar vast, trekt haar in zijn armen, dat ze gilt van lach en schrik. ‘Saar... nee... Je moet niet weggaan... Meneer Balloski wil iets weten. Hij wil weten: wat doen jullie ervoor in de plaats?’ Ze gooit zich achterover tegen Joppe’s arm... ze lacht met trappelende voeten... en al de andere meisjes zijn weer om haar heen en ze kaatsen elkaar de woorden toe: ‘Meneer Balloski wil iets weten, hij wil weten: wat doen jullie ervoor in de plaats! Saar, wat doe jij ervoor in de plaats?’ Ze fluisteren... mond-in-oor... mond-in-mond... en ze lachen. O, dit is schandelijk... schandelijk! Maar de oude Balloski merkt het niet. Twee jongens zijn binnengekomen, rosse, bleke, ernstige broers, en tegen die twee jongens praat hij nu en tegen haarzelf,

© 2026

ja, ook tegen haar. En Joppe drijft langs ze heen met stampen en stompen de meisjes de winkel uit, rent zelf achter ze aan... je hoort hun lach de avond in verflauwen...
'Nee, het zit niet in iets dat je doet of in iets dat je laat. Maar je moet het jezelf moeilijk maken. Ze vragen het mij zo vaak... ze vinden allerlei dingen kinderachtig, maar daar zit het niet in. Ze vragen: wil God dit of wil God dat van ons... God wil maar één ding: we moeten het onszelf moeilijk maken.'
Dit is een dageraad, een doorbrekend licht. Ze is naast de rode, bleke broers komen staan... ook in hen dringt het doorbrekend licht en ze kijken alle vier elkaar aan, het is een ogenkring...
'De socialisten maken het zich moeilijk... ze vechten met de politie... ze raken hun betrekkingen kwijt... ze lopen bebloede koppen op... ze eten droog brood... en daarop komt het aan... Niet wat je doet of wat je gelooft of wat je denkt, maar of je er wat voor over hebt, voor je gedachten en voor je geloof. En dat hebben de socialisten.'
'Stil, meneer Balloski, om godswil, wees stil, meneer Balloski.'
Het oude vrouwtje waarschuwt hem met smekend gefluister.
De treden van het groene trapje kraken... hij komt naar beneden geslopen, hij lijkt een dier, met zijn loerende kop... hij rekt geluidloos zijn dichtgezogen lippen.
'U zegt, meneer Balloski...?'
'Ik zeg nog niet, dat ze daarom deugen...'
'Nee, zowaar als ik leef, Content, hij heeft niet gezegd dat ze deugen!'
Het oude mensje gilt het wild uit.
'Maar ik zeg ook niet, dat ze niet deugen. Ik zeg niet dat ze deugen en ik zeg niet dat ze niet deugen.'
Hij keert zich om, hij is al weg. – 'Uw boterkoek, meneer Balloski...'
Hij hoort het al niet meer. – Het oude vrouwtje schudt het hoofd, de rode broertjes lachen even tegen elkaar, verlegen, verdwaasd en komen naar de toonbank toe. De lichtglans is al uit hun ogen weg.
'U gaat misschien zover mee de weg uit...?' Het oude stemmetje zingt, ze vingen onwillens elkaars ogen.
'Ja, graag...' O, vriendschap, warmte... harten van mensen, dicht aan je eigen hart... plotseling is haar dit oude vrouwtje lief.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze lopen naast elkaar, in de schuifelende wind die koel lijkt maar niet koel kan zijn, anders zou je niet steeds je vochtige gezicht hoeven af te vegen. Boven, beneden, in de open, lichte kamers gloeien de geelrode, oranje lampen... Overal zijn de zingende stemmen, alsof de huizen zelf de avond stonden in te zingen met wijdopen gloeiende monden. Klagend loopt het oude vrouwtje naast haar in donker. – 'Waarom doet hij toch zo... laat hij zijn mond liever houden. Als hij er hier in de buurt de naam van krijgt, dat hij soosieaal is... en hij moet het van iedereen hebben, van centjes en dubbeltjes moet hij het hebben.'
'Is hij zo arm...?' – 'Ja... arm... en helemaal alleen.'
Ze vertelt en zijn leven breekt open. Losgescheurd van zijn gezin, berooid uit Rusland verstoten. O, gevloekt land... Men kan in een vochtige kelder geen boekenzaak drijven. Neen. En als hij dan nog zijn mond maar houden wou...
Als sneden van messen door het beeld van dit leven heen, lach en lied. *Chantez, Chantez, ma belle...* Dat is een prent: Port-Said, een wegstomende boot... een zee, zwartgrauw, uit een lichtende toren met melk overgoten. Hier blijft ze alleen, het oude vrouwtje ging haar steegje binnen. Alleen met de wind, met de geuren, de zingende gevels...
Was dat daar niet even een grasgeur, van ver buiten de stad, waar water en weiden liggen te ademen in donker, in hun slaap... en is dat witte daarginds niet haar vriend de prop papier die strijdend verder streeft door de lange straat? Waarheen...? Waarom...? En is niet, wat daar nu komt...? O ja, het komt, hij komt... dit was de rillende zucht die van alles bevrijdt... en nu de zachte greep om haar hals... het is de nieuwe Vriend, het is de Verwondering, en er is geen schuwer vriend dan hij... er is ook geen veeleisender vriend. Want alles verlangt hij en komt je nog maar nauwelijks nabij... nooit dichter dan die zilveren tintel die versprong naast je oog toen je klein was, als je spelend je vinger tegen je oogappel duwde... altijd naast je hoofd, naast je oog... Je moet je verlangen aan hem overgeven... doodstil moet je zijn... je ontkleden, je ontdoen van alles... luisteren. En dan zegt de *Verwondering*: Dit nu is het *Leven*. En dan plotseling adem je zijn adem, de Verwondering. Je kunt het ook zelf wel zeggen – 'dit nu is het leven', maar dan beduidt het niets, dan is het niets... alleen dan als hij het je voorzegt: Dit nu is het Leven. De wind

© 2026

die mij in windselen windt, de starende sterren... ik, die 'ik' ben en 'ik' zeg... ik-in-ik... en stiller nu, stiller nog... want dit is het hart... 'ik' verging, 'ik' is niets... dit is een kostbaar weten, een wankel, broos, onzeker weten... maar wacht je nu wel, dat langs alles geleidelijk en gelijkelijk je peinzen vervloeien blijft... zich nergens aan hecht, en nergens om stolt... want elk ding, waar je afzonderlijk aan denkt, heeft 'ik' op sleeptouw... en 'ik' keert terug, 'ik' wordt al groter, zwelt als een aanvarende boot, als een aanrazende trein, en er is niets meer dan 'ik' met zijn dingen en de Vriend is weg... O, hij vlucht voor het geringste... dit peinzen leidt al soepel tot gesuf, je schrikt wakker en bent verlaten... Je moet klaarwakend ingeslapen zijn, je moet aan niets en aan alles denken... dan komt de Verwondering, dan is er die Vriend... je mag hem nauwelijks welkom heten... of hij rukt zich los... en meestentijds stort je dan een leegte in... maar ditmaal is er iets dat mij opvangt, dat mij steunt... Jitschak Balloski... en zijn woorden.

Ja, oude man, ik mag je wel bedanken... want je zei het precies... zoals ik het heb gevoeld, die dag, aan het raam: God verlangt niet dit of dat, enkel 'iets', enkel, dat we het onszelf moeilijk zullen maken. En zo leerde je van eilanden, door een schok uit een oceaan omhooggestoten... en zo'n eiland is dit: naarmate ik het mijzelf moeilijker zal kunnen maken, naar die mate zal ik gelukkiger zijn.

Maar Ebner, gister op school... Nee, eerst was het Bauk Boomsma die pas met Arjen Brand is verloofd... 'Jij, met je gegeef... met je geloop naar de kinderen... je hele sentimentele gedoe... je doet alles immers voor je eigen plezier...' Voordat ze kon antwoorden stond Ebner erbij, naast het hoge raam op het bovenportaal waar het water zijn glanzen doorheen slaat, tegen de witte muren, naar het witte plafond.

'Ja Bauk, je hebt wel gelijk – en waarvoor denk jij nu, dat je socialist geworden bent?'

Bauk: 'Uit wetenschappelijk inzicht... uit plichtgevoel.'

Ebners bleke mond vertrok in zijn baard tot een lach.

'Nee Bauk, voor je eigen plezier, net als zij. Er is niets dan lust die je zoekt, onlust, die je mijdt.' Vuurrood staarde ze, Bauk, ademloos leek ze en toen kwam Arjen Brand de trappen af en zond zijn snijdende stem al vooruit.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij is jonger dan Bauk, hij weet alleen van rechten, hij praat over rechten, staat op zijn rechten, meedogenloos.
'Is onze waarde cynicus weer aan het oreren?'
Donkerrood zag Bauk: 'O, het is een schande! Arjen, kom!' Ernestien liep voorbij, met een stapel schriftjes, de kleine, dikke, lelijke, lieve Ernestien, de nieuwe vriendin... ze lachte even in het verder gaan, ze schudde 'nee', ze wil zich nergens mee bemoeien.
En zelf bleef ze nog een ogenblik met Ebner alleen, de school galmde luidkeels om hun heen, kinderlach en waterglans en allemaal open deuren, en overal wijdademende ramen...
'Ebner, is het waar?'
'Ja... het is waar... maar er zijn vele lusten. Lust, die we hoogachten en lust, die we laagachten. Maar een ding is nooit minder, omdat het je gelukkig maakt...'
Moeilijk maken... lust najagen... waarom is alles altijd met elkaar in strijd? Of is 'moeilijk maken'... tegelijkertijd óók... lust najagen...?
Maar zo valt een deur dicht en je hoort geen stemmen meer, en zo naar alle kanten stuiven bange mussen, ze houden zich schuil... en geen geluid... Jitschak Balloski... weg... allemaal weg... en het eiland verzonk, verdween...
O, hij fluit, hij fluit uit het roodgele raam...
Nee... nee... nee... Ik kijk niet naar boven, ik wil niet, dat je fluit...
Maar niet gebiedender zou een sterke hand haar kin omhoog kunnen heffen.
Nee... nee... nee... Ik kom niet, ik kom niet in je donkere tuintje vanavond.
Maar ze heeft het met haar ogen al toegezegd. Donker in ritselend klimop besloten, het tuintje... donkerder het poortje waar ze doorheen sloop.
Haar hart slaat een lied van bitterzoete overgave... Er is maar één enkel ding: dit. Eén ding om te willen: dit. Om naar te haken, om na te jagen – dit. Ter wereld gekomen voor dit... Alles vergeten, verworpen... voor dit. Als hij niet komt, als het niet komt, dan heeft leven geen reden meer.
'Eva... Evie... ben je daar... ben je gekomen?'

© 2026

'Ja, ik ben er... ik ben gekomen...'
Hij stoot haar uit donker zijn lachje tegemoet: ik fluit en jij komt... jij komt altijd. Zijn handen reiken, wit zweven ze aan tussen donkere aarde en donkere hemel... en haar ogen gaan naar hem uit, boven hem uit, vinden de hemel, de hemel leeft op. Ze staan bij het poortje in de ritselingen van het klimop.
Nee... nee... nee... niet dat... niet lachen... niet zo roekeloos... niet als zo-even in de winkel lange Joppe met Saar... Laten we... o mijn jongen... laten we... Uit de hemel, uit de starende sterren valt het woord dat ze zoekt haar toe... laten we verheven zijn. Leg ze zacht, je lippen, op mijn lippen neer, en je handen... leg ze op mijn schouders of geef ze mij in mijn handen te bewaren, maar laat ze niet zo brandend... zo schaamteloos... overal heen... overal heen... Laat dit van ons met al het andere één-en-hetzelfde, in volle vrede zijn. Want de ademloze lispelingen drijven mij naar je toe, om het verborgen ruisen zoek ik je, de schuifelende wind schoof mij door het donkere poortje heen... en hier ben ik nu... Nu moet ook alles met elkaar in volle vrede samenvloeien... Ze zegt van al dit in haar vragende, naar hem klagende, geen woord, niets... Ze zegt alleen: Nee, nee, nee... en worstelt zich in donker van hem los.
'Maar wat doe je eigenlijk hier... als je niet wilt, als je niets wilt...?'
O, meen je dát... o, meen je dat ik dit begeer... komen daarvoor meisjes... En dat durf jij, jongen... jij durft dat tegen mij te zeggen, tegen Mij...! Er schoot een hete zuil omhoog en ze zag het als voor haar ogen geschreven staan: Mij met een hoofdletter! Als in de Tien Geboden: *Gij zult Mijn naam niet ijdellijk uitspreken*. En ze rilt van schrik – want wat betekent dit gevoel dat haar vulde als een vlam en weer verschrompelde...?
Haar lippen zijn vochtig van de zijne, ze kan ze niet sluiten, draagt ze als smetten, draagt ze met de brandplekken van zijn schandelijke handen het omfluisterde poortje door... en dit is het tuintje van haar eigen huis en ze gooit zich tegen de schutting aan en dringt zich wringend het klimop in en wrijft er haar lippen in en zinkt in het vochtige gras en gooit zich achterover op haar rug en in haar open, hete ogen vangt ze de duizenden sterren, alle sterren... Hemel, hoge, starende Hemel... ben ik daarvoor hier... ben ik hieraan overgeleverd? Nooit meer... nooit... o, je kunt het zeggen!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Boven in het huis, de kleine kamer waar ze slaapt, met het wijd-open spanraam naar de achterzijde van de straat. En een plotselinge verblijding – om wat ze wist, maar weer vergat – de boeken van Ernestien, *Johannes Viator* en *Mei*. Ze neemt het ene eerst en het andere dan... maar het weggelegde lokt telkens het felst... en ze wisselt... legt beide uit handen... dat is die gejaagdheid die zo benauwd maakt tegenover nieuwe boeken die je toch niet ineens tot je nemen kunt. Zo stond je vroeger op de weekmarkt voor een boekenkraampje en de wind doorbladerde de boeken als met flutterende vingers en telkens rukte je oog tussen twee blaadjes een enkel woord vandaan... en elk woord greep je in een van je verschillende wezens... als de verschillende geuren.
Nee... dit maakt mij te moe... en ik ben al zo moe... o, deze dag is eindeloos... eindeloos... En toch weer kan ze het boek niet liggen laten en zit er mee op haar knieën, op de rand van haar bed...
En nu grijpt haar een woord... een woord dat ze altijd voor schaamteloos hield... maar het is de grote Dichter... en dit... dit... o, dit... moet ze lezen. 'En in de dingen van 't Lijf, die hun zoveel zorg en bekommering bereiden, is dit niet de wet, die ieder wel weten kan. Ieder weet ze, en ze is zo zeer eenvoudig. – Alleen Liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed. – Liefde, geheel enig, helemaal volkomen, van mens tot mens, maar ook, in diepere doorgronding, Liefde tot het Kind, het Ongeborene. Deze, deze ongeschondene, deze alleen, maakt de lichaamszonde goed. – En waar ze niet is, helemaal, volkomen, enig, welbewust, daar is ook alle lijfszonde vuil, verachtelijk, ontucht, overspel. – Alle, alle. Hetzij uit erbarmen, hetzij uit gehoorzaamheid, hetzij uit honger. Het is alles om 't even. Even vuil, even verfoeilijk, ontucht, overspel...'
Ontucht... overspel... ál het andere...
Dit is een plotselinge, diepe stilte. Ze zit op de rand van het bed, haar ogen ontvluchten de kleine, donkere kamer, door het raam, de nacht in, de ruimten door, de hemel tegen. O, de onrust, de rode, heet-gestookte onrust in al die huizen, al die mensen, uit open kamers, over de diepe, broei-zwarte tuintjes roep en lach elkaar tegenkaatsend, van veranda naar balkon, haast huis aan huis. Een enkel ertussen, donker en gesloten of doorschenen van groen studeerkamerlicht... en over alles heen,

© 2026

het lachen en zingen, de slaap der kinderen, de benauwdheid van de zieken, de ernst van de ernstige en over haar zelf, de grote hemelrust.
Al het andere... dit van zo-even, in zijn tuintje... de Dichter heeft gesproken. Niet weer... Maar het starend peinzen wroet de bijna-vervlogen dag in, breekt de dag af – hoog-opgetrokken muur, o, eindeloze dag! En het is weer ochtend, en de school is doorspeeld van waterglans, doorgalmd van jong rumoer, kinderen in de prille dag. En ze loopt over de gang en hij komt haar tegen, laat haar eerst voorbij, keert zich dan om en kijkt haar aan, en ze ziet het, en het doorvlijmt haar... alle dagen scherper worden de groeven in zijn gezicht... alle dagen dieper zinken de oude kinderogen... dat doet Arjen Brand, dat maakt Bauk nog erger sinds ze verloofd zijn. Och, Arjen, laten we toch genadig wezen, ik ben natuurlijk óók voor de Republikeinse School, maar kunnen we niet wachten tot hij weg is? Bauk, als altijd meteen met dat rood-overvlamde gezicht: Jij begrijpt geen principiële dingen, omdat je een meisje bent, een echte ouderwetse vrouw, enkel gevoelsmens. Jij windt hem om je vinger, de malle oude kerel, en dan ben jij al tevreden...
Maar Ebner onmiddellijk... ja... als Bauk haar zo aanvliegt, lijkt Ebner altijd in de buurt... o, maar dat is het immers niet... dat is dwalen op zijwegen... Neen, hij bleef staan en hij keek op zijn horloge en hij zei:
'Kun je even met mij meekomen naar het kamertje?'
En ze liep achter hem aan en ze zaten tegenover elkaar tussen de loketkasten, de stapels schriften, leerboekjes, potloden, in een doffe, stoffige lucht. – 'Ja... het is een beetje moeilijk, wat ik je zeggen moet, omdat je het in je onschuld doet...' – Waarom wist ze weer onmiddellijk, wat hij bedoelde... Wat was het in haar dat dadelijk antwoord gaf, terwijl ze zweeg, haar ogen vragend voelde op hem gericht... Niet in mijn onschuld... niet in mijn onschuld... Vanwaar... weet je alles?
'Wim is er te groot voor... jij begrijpt het zo niet... het is niet goed, je mag hem niet zo met je laten stoeien... jammer vind ik het, dat ik je zo iets zeggen moet...' Toen weer: 'Omdat je het in je onschuld doet.'
Ze zaten samen even zonder spreken; rondom hen, buiten de kierende deur, ving de school te verstillen aan.
'Begrijp je, wat ik bedoel...?' – Als je nu rustig en eerlijk kon zeggen: 'Nee, meneer.' Maar je moet het bekennen: 'Ja, meneer.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En hij gaat naar het raam, drukt er zijn gezicht tegen aan, nog vaster... zodat hij zijn muts achterover moet schuiven... loodrecht neerturend zoeken zijn ogen de straat... ze sporen de wachtende jongen op... en hij haalt zijn rammelende sleutelbos voor de dag... hij tikt... hij wenkt... hij spreekt de woorden, die je beneden toch niet verstaat... zoals iemand doet bij het groeten naar de overkant van de weg...
'Naar huis, Wim naar huis... niet langer blijven wachten...'
En zij zit op de harde stoel, voelt zich zitten, kijkt rondom de open kasten langs... honderden kleine blauwe schriftjes... stapeltjes van vijf... vijf, tien, vijftien... om-en-om met ruggen of sneden naar voren... het klikt in haar keel bij elke adem.
Hij loopt langs haar heen de deur uit, de gang op – ze moet wachten, ze mag niet 'het gesprek als geëindigd beschouwen.'
Venters krijsen tegen de gevel op – de schorre stoelenmatter... de halfgekke scharensliep... die maakt van zijn roep een dronkemanslied... er fluit een boot... o, thuis... de haven... springende golfjes... David-en-zij... Een motorschuit stampt zich zijn weg door het water... beneden wachtte Wim, hij wachtte op haar... de lieve jongen... – Hij hoort bij de school en staat er toch buiten, hij heeft zijn tafeltje afzonderlijk achter in de klas van Arjen Brand, hij werkt voor een examen, voor een kosteloze plaats. Ebner kan niet zo heel goed rekenen – hij komt bij Wim met moeilijke sommen – juffrouw Korff vergist zich wel eens in de spelling van een woord – de kinderen hollen naar Wim om een beslissing! Arjen Brand kan niet vertellen – hij zegt: het is geen 'leervak', het is nonsens, hij heeft er een hekel aan, nu hebben ze geruild – zij komt vertellen in de klas van Arjen Brand – Arjen Brand geeft hoofdrekenen in de hare. Ze zou wel met allemaal willen ruilen om in alle klassen te kunnen vertellen. O, de warmte, de innigheid, tintelende vochtige oogjes naar je opgeheven. Ze komt de klas in en Arjen gaat weg. 'Jullie denken er wel aan, toch? Orde!' Ze moet erom lachen, de kinderen ook. Ze zit al op de hoge stoel.
'Dag Wim' – enkel met haar ogen, over alle banken heen, naar zijn tafeltje. Hij lacht, hij krijgt een kleur. Een van de oudste meisjes kijkt om, naar Wim, kijkt terug naar haar... Een vaag, dwalend lachje, een begin van doorgronding? O nee, ze zit immers op de hoge stoel, ze is 'de juffrouw'. En Wim slaat zijn boeken dicht, keert zijn stoel naar voren, naar

© 2026

haar. Hij heeft zwart haar, grijze ogen, zijn handen zijn altijd schoon, zijn moeder doet haar best hem behoorlijk gekleed te laten gaan.
'Juf... wat vertelt u vandaag?'
'Dat zul je gauw genoeg horen, Jaantje Drost, nieuwsgierig ding.'
'Vertelt u nog een keer van *Bella en het Beest*.'
'Is dat dan niet pas gebeurd...?'
Ze tellen het uit. Ja, jullie hebben gelijk, het is alweer langer geleden dan ik dacht. Het kan nu wel weer... 'Maar dan moet je mij een ogenblikje laten denken.' Woorden... gedachten... invallen, nieuwe en van die vorigen keer trekken in haar op van alle kanten, als wolken uit horizonten, het ordent zich, verdicht zich; aan de voet van haar hoge stoel de geladen stilte van het wachten. Buiten op de kade het vrije leven, rollende vaten, stampende boten...
'Zo jongens... ik begin...'
De volheid nu van de bevrediging die in zuchten en vage lachjes uiting zoekt, maar nog geen gebaar gedoogt tot ze zelf het eerst op de grond stapt, van de hoge stoel.
Wim heeft, hollend trap op, trap af, haar jas, haar muts van beneden uit haar eigen klas naar boven gehaald. Dit is de derde verdieping – Arjens klas en het lege halfdonkere avond-tekenlokaal en de zolders en de grijze gang, verlaten, schemerig. De waterglanzen reiken niet tot hier.
'Ik ben groter dan u.'
'Dat ben je...'
'Ik ben ook sterker...'
'Dat is nog... te bezien...'
Hij heeft haar lachend in zijn armen gegrepen, zo vast en krachtig, dat haar voeten opveerden van de planken vloer.
'Ziet u wel... ziet u wel...?'
'Wim... Wim... laat me niet vallen...'
'Neen, ik laat u niet vallen...'
Lachende ogen die gloeien... gloeiende ogen die lachen...
'Dacht u heus, dat ik u vallen liet...?'
O... waar heeft hij plotseling die stem vandaan?
'Ja... ik dacht...'
Hij trekt haar overeind, ze leunt even tegen hem aan, ruggelings, en ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

sluit haar ogen... en zijn handen glijden over haar borst... en ze drukken... zo zacht... en maar even... elke kleine hand van hem tegen elke kleine borst van haar. O, alle rondheid en zachtheid nu van wat maar ter wereld rond en zacht is voor het geluk van die kleine, die kleine, die onvolwassen jongenshanden...
'U hebt weer zo mooi verteld.'
'Vond je dat echt...?' – 'Zo'n hele week bij meneer Brand is ook geen pleziertje. Alleen al dat uitgestreken gezicht...'
'O Wim... mag je dat zo maar zeggen?'
Hij lacht. – 'Je bent heel sterk, Wim. Hoe oud ben je toch?'
'Veertien. En u?'
'Ik word van de winter al twintig! Ik kon je moeder wel zijn.'
'Ik wou, dat u mijn moeder was...' – 'O Wim... je hebt toch een moeder...'
'Ik wou, dat u ook mijn moeder was...'
'Maar wat zou je met twee moeders moeten?'
'Ik zou... bij u... op schoot mogen zitten...'
En ze lopen de trappen af, de brede, matglimmende grijze treden, ze dalen in het gebied van de waterglanzen en het buitengerucht. De hele school galmt, vaders en moeders lopen in en uit. Arjen Brand en Bauk slaan het gade met smalende lachjes.
'De ordeloze herrie... de eeuwige rommel... als maar eerst de schoolvergadering hier op poten staat.'
'Ja, de Republikeinse School, en de oude...' Ze onderbreekt zichzelf, ze stoot Arjen aan, ze wenkt naar haar en Wim. Even kijkt Arjen, maar het laat hem koud, alles laat hem koud. Nu Ebner, Ernestien, Penning, die gymnastiekles geeft en over de gangen Duitse liederen galmt... en overal geluid... en echo... glans en weerglans... roep en tegenroep...
'Maar kind... heb je hier nu al die tijd zitten wachten?'
'Zitten wachten...? Ja, meneer... zitten wachten...'
'Heb ik je misschien... pijn gedaan? Zie je... er wordt veel in onschuld gedaan, dat toch niet goed is...'
Er rijst een vloed van vragen, plotseling, binnen uit haar naar haar lippen op... maar ze houdt er haar lippen overheen gesloten, als een kraan voor het stuivende water. Als de kraan zich opent, komt er deze vraag:
'Wat is... onschuld... meneer?'

© 2026

Maar ze vroeg het niet. En nu heeft ze het antwoord gekregen.
Want te voelen, dat een... jongetje... een jongen... o kleine Wim... vanwaar kwam je die stem... en wat gloeide er zo in de diepten van je ogen... het te voelen... het te willen... Nee, niet in mijn onschuld. 'Erbarmen'?... 'Gehoorzaamheid'?... 'Honger'?... Eén van drie... of geen van drie... of alle drie...? O, ik weet het niet, ik weet het niet... Ik weet alleen maar dit: Ontucht... overspel... ontucht... overspel... Het klopt als een klok, het slaat als een hart.
En ze gaat naar het raam. Dieper dan straks is de stem van de wind, – koeler is zijn adem, hij schijnt van hoger, van verder te komen. Overal worden de open huizen dichtgetrokken, dichtgeschoven, de lampen uitgeblazen, uitgedraaid. Eindelijk eindigt dan toch ook deze eindeloze dag.
Los van alles, als in ruimten zwevend, voelt ze zichzelf aan het hoge dakraam staan, enkel van haar eigen zijn zich bewust, enkel haar eigen bestaan nog wetende. Zoals straks 'ik' haar ontviel, haar ontweek, om in wind en wereld en in de sterren op te gaan... onder te gaan... opgaan, ondergaan... wat dan ook... o, wonderlijk... maar nu is alles tot haar gekomen en heeft zich om haar samengetrokken, en is om haar gestold en ze is alles alleen...
Ik ben. Dit ben ik... dit is mijn Lichaam. Binnen in mijn lichaam draag ik mijn geweten, ben ik mijn geweten. Er zijn de dingen van het lichaam, en er zijn de dingen van het geweten... en ik ben alleen. Ik ben heel alleen. Mijn lichaam is het lichaam van de hele wereld... en mijn geweten is het geweten van de hele wereld... en ik ga zo alleen als die prop papier door het donker, door de eindeloos lange straat. Wie zal mij helpen, wie mij vertroosten? Misschien nog het best van al die wonderlijke Vriend, die Verwondering heet.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DOOR DE ZACHT-VERWARMDE STILTE VAN DE LEGE KLAS, waar ze alleen zit aan haar tafeltje voor de verlaten banken, vliegt een stem naar haar toe en rukt haar weg van haar boek. Ebner staat in de deur.

'Wat vroeg je?'

'Of je misschien met mij mee gaat, zover.'

'Nee, ik kan nog niet weg. Ik moet wachten op Ernestien. Ze heeft mij de kaart voor het concert nog niet gegeven. Maar ze is niet alleen. Mevrouw Brom is bij haar in haar klas.'

'Ja, ik weet het. Ik zag haar komen.'

Ze is opgestaan, heeft het boek uit de handen gelegd en is naar hem toe komen lopen – samen staan ze nu in de deur. Ze kijken elkaar aan. Ze denken aan het 'schandaal', waarvan de plotselinge openbaring als een oproer, als een koorts door de school is geslagen, die ze allemaal zo heeft beetgegrepen, dat ze er de ruzies om het gezag voor vergeten – allemaal, behalve Arjen Brand.

Alle leven schijnt in hem op dat ene gericht – elke dag staat zijn gezicht bitser en bozer. Zo helpt het wel om pas verloofd te zijn! Verloofd met Bauk... Ze kijken elkaar aan, Ebner en zij, ieder in een deurpost geleund. Ze weet dat hij met de anderen over dat wat allen bezig houdt zo veel mogelijk zwijgt, maar ze ziet aan zijn gezicht dat hij er met haar over zou willen spreken, terugkomen op het gesprek van gisteren met Penning en juffrouw Korff. Maar hij doet het niet, hij aait zijn bleek rossige baard en blijft nog even zwijgen. En dan, zonder overgang: 'Ernestien heeft mij van haar aanbod verteld... dat ze je gevraagd heeft bij haar en Dora te komen inwonen. En van die omgeving, die mensen, waar je nu bent. Ze zei: Eva hoort daar niet. Ik begrijp eigenlijk niet waarom je het niet met twee handen hebt aangegrepen.'

Zo sta je in plotselinge verbijstering – het spraakvermogen lijkt je ontvlucht. Hij wacht – zij zwijgt – dit zijn de gerekte seconden, elke seconde duurt... als een zwaar, nat touw waarvan ieder een eind in de hand houdt, zo komt die stilte tussen je in te hangen... al zwaarder aan je arm, al moeilijker op te heffen.

'Je bent bij ze geweest, nietwaar? Je hebt er thee gedronken?'

'Ja, verleden week donderdag.'

© 2026

'En tóch niet kunnen besluiten...?'
Ziet hij het... raadt hij het...? Het diepverborgene, de ondergrondse gang lijkt onder de drang van zijn ogen plotseling bloot te liggen. Maar het kan immers niet, want hij weet immers niets.
Het hoge raam staat dof en zacht te klapperen in de wind. Het kan de wind niet keren, muren noch deuren kunnen hem keren, het doorhuivert de hele school. Als met volle handen wordt de regen tegen de vensters gesmeten, strooi-avond-geluid... een hele verre strooi-avond. Het is herfst; oktober, over zijn in damp en zon gesluierd hoogtepunt heen glijdt het sombere dal in naar de duistere november toe. De witte dahlia's op de vensterbank staan als blinkende, blanke lichtrozetten rondom het groene aardewerk uit. Dichter met nevel omkleedt zich de verre toren.
'Mevrouw Brom blijft lang.' Hij kijkt op zijn horloge. 'Ik moet weg. Ik heb nog drie uur herhalingsschool vandaag.'
Hij gaat en zij loopt de klas weer in, naar haar stoel, naar haar boek maar ze kan tot het boek niet meer komen. Even heeft het haar onttrokken aan wat haar tot benauwens toe vervult, dat van haarzelf en dat van die ander, die ze nauwelijks kent en die haar nu plotseling zo na staat...
Ebner roerde het beide aan in zijn weinige woorden en nu moet ze er zich maar weer aan overgeven, nu kan ze er toch niet meer van los. Ja, Ernestien heeft het haar allemaal verteld – ze wist het al eer het zo ver was gekomen, dat iedereen ervan weet, dat de kinderen in de hoogste klassen op deze school, op zijn eigen school, erover lachen en fluisteren. Meneer Brom is het Hoofd van de school die schuin achter de kade met zijn gevel naar de zijstraat staat. Hij kwam tot voor kort wel eens een enkele keer hier bij hen op school met 'de oude baas' overleggen. Dan zag je hem op de gangen – een donkere, deftige, ongenaakbare man. Hij liep mensen en kinderen soms voorbij zonder ze te herkennen, liet hun groeten onbeantwoord maar bij het kleinste potje, het nietigste plantje bleef hij staan, gaf raad over de verzorging, wees op fouten, bood zijn hulp aan wie maar wou. Hij leent er boeken over aan iedereen die maar wil – hij heeft er kasten vol, hij geeft er zijn hele wezen aan, hij scheen voor niets anders te leven. Hij heeft een zachte, bleke vriendelijke vrouw en drie volwassen kinderen, twee zoons en een dochter – die lijken alle drie op hem, de oudste zoon het meest: donker, deftig, ongenaakbaar.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij heeft een mooie plaats aan een grote bank, de tweede zoon wil veearts worden, de dochter geeft pianolessen. Ernestien kent ze goed, ze komt er aan huis, mevrouw Brom en zij zijn uit hetzelfde dorp afkomstig. Wat ze zelf zich niet herinneren kan omdat ze veel ouder zijn, dat weet ze van haar ouders: ze hebben het in het begin heel armoedig, heel moeilijk gehad – de twee nu zo forse, sterke zoons waren ziekelijke jongetjes – meneer Brom gaf zijn avonden aan lessen, zijn nachtrust aan studie... zo hebben ze zich samen door de jaren doorgeworsteld... Zo vecht je je weg door struikgewas... tot het nu eindelijk goed en licht en ruim en vrij begon te worden om hun heen, tot ze nu eindelijk aan rust mochten gaan denken – hij en zijn zachte, bleke, vriendelijke vrouw. Het volgend jaar zijn ze vijfentwintig jaar getrouwd... Op zijn school werd al meer dan een jaar gespaard voor een prachtig feest, voor een mooi cadeau... en nu, en nu... zo kwam ze eens als kind uit school Jans Dorpema hollende tegen op straat, en die riep: 'Heb je het gehoord van dominee Boeke? Hij is dood.' En ze had hem de vorige dag nog zien lopen. O, men zal de dag niet loven, eer het avond is... Een half jaar geleden is op die school een nieuwe werkster aangesteld, in plaats van oude juffrouw Slop, die eindelijk niet meer kon. Woensdagsmiddags, zaterdagsmiddags moeten de werksters trappen schuren, vloeren boenen, ramen lappen. Meneer Brom pleegt die vrije middagen terug te komen, voor de planten die hij in zijn schooltuin kweekt onder klokjes, in kleine kasjes – ook zit hij dan nog wel een uurtje te studeren – en op die nieuwe werkster is hij verliefd geworden. Ze is jong, ze heet Joop... ze heeft rode wangen en tanden zo groot, dat ze er haar lippen bijna niet over sluiten kan, zodat je ze altijd ziet. En haar roodachtige haren zijn zo lang en zo zwaar, die werken zich onder het schrobben los en overal waar ze gaat of staat liggen haarspelden op de grond. En ze zeggen... ze hebben het zelf gezien, op zijn school... ze zeggen dat meneer Brom die haarspelden opraapte en bij zich stak... ze zeggen... ze hebben het gezien... dat hij met Joop op schoot in het kamertje heeft gezeten, dat hij... Joop heeft gezoend... ze zeggen dat Joop, waar twee meisjes uit de hoogste klas bij stonden, 'Martijn' tegen hem heeft gezegd... ze zeggen, dat hij wil gaan scheiden van zijn vrouw en wil gaan trouwen met Joop... ze zeggen dat ze hem alleen wil zoenen als hij haar geld geeft... Ze koopt er zijden

© 2026

blouses voor. Ze heeft er een paarse en ze heeft er een rood-en-groen gestreepte voor gekocht... Met een werkster... met een vrouw... die om geld bij een man op zijn schoot komt zitten...
Maar mag je in zo'n gruwel geloven, ook al wordt het je verteld, maar moet je niet liever volhouden, zelfs tegen die het zagen, dat ze zich vergissen, en tegen je eigen beter weten in, omdat je toch moet kunnen leven, omdat je toch adem moet kunnen halen. Want daar is nergens vertroosting voor, als dit bestaat.
Op zijn eigen school wil niemand hem meer groeten. Ernestien zegt: sommigen maken er misbruik van. Ze wreken zich nu, omdat ze hem te streng en te ordelijk vonden. De grote jongens roepen op straat: 'Martijn, daar komt Joop aan.' Ze durven het, die vroeger voor hem beefden als hij maar naderde om de hoek, ze durven alles... en iedereen vraagt het zich af: zal hij er kunnen blijven, zal hij er gehandhaafd kunnen worden? Zijn zoons verachten hem, zijn dochter ontwijkt hem... zijn vrouw doet dag en nacht niets dan huilen... Hij zwijgt.
Het schijnt dat hij thuis op niets meer, aan niemand meer antwoord geeft, hij zegt: 'Ik ben uitgepraat, jullie weten het nu. Ik heb niets voor mijzelf te zeggen...' Dat weet Ernestien van zijn vrouw. 'De oude baas' is er helemaal van ontdaan maar hij wil er niet over spreken, wil er niet van horen, hij zei tegen Penning: 'Vertel het mij liever niet, Penning, houd er je mond over, als je zo goed wilt zijn.' Bauk geeft Joop van alles de schuld. Haar wangen vlammen. Ze moesten zo'n mens... zo'n schepsel... zo'n creatuur... opsluiten moesten ze haar... Slaag moet ze hebben. Mannen zijn niet wijzer... maar een vrouw moet weten dat ze getrouwde mannen met rust heeft te laten... ze moesten haar... ze moesten haar...
'Bauk, vergeet niet dat je een vrije vrouw bent...'
Dan vlamt ze nog feller. Ze begint Ebner te haten. Ebner spreekt er alleen over als hij er niet aan kan ontkomen. Hij zegt: Ieder mens moet zijn eigen pakje dragen... Arjen gromt: 'De hele vent laat mij koud en jullie allemaal met je geleuter, je ouwe-vrouwe-praat: jullie hangen me de keel uit.' Dan doet Bauk zich geweld aan, en praat een hele dag enkel over de Republikeinse School, maar komt een van de anderen met een verhaal van wat weer pas moet zijn gebeurd, moet zijn gezien, moet zijn uitgekomen... dan verkropt ze het niet langer... en ze vlamt... ze moesten

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar dit, ze moesten haar dat... Penning verkondigt: 'Ik begrijp niet wat jullie toch eigenlijk willen. Kan de man er iets aan doen? Ieder mens is, wat hij is. Ieder mens doet wat hij doet. Wat hij moet zijn, wat hij moet doen. Kan ik het helpen dat ik nu al een kale kop krijg? Kan Arjen Brand het helpen dat Bauk hem aan de haak heeft geslagen? Ebner had misschien ook liever een lieve vrouw en zeven bloedjes van kinderen dan een hospita die zijn boter gapt en margarine in zijn vlootje smokkelt. Wat wil jullie dan met je allen van die man? Hij is wat hij moet zijn en hij doet wat hij moet doen.' Dat noemt hij: determinatie... determinisme. Je leerde zo iets op school: determineren van planten. 'Bewijs uit het ongerijmde'. Omdat dit ene hem ontbreekt en dit andere hem aankleeft, daarom kan hij niet anders... – Juffrouw Korff drukt de handen tegen haar oren. 'Cynicus... cynicus... zo word je als je geen geloof meer hebt.' Zelf is ze rooms. Ze zegt: 'Brom zit in de macht van de Duivel gevangen, de Duivel is hem de baas.'

'Maar juffrouw Korff... gister nog zei u: zo'n man hoort in de gevangenis... Maar als de Duivel hem beet heeft... dan is het zijn schuld toch weer niet...'

'O nee...? En zou je dan de Duivel maar niet moeten weerstaan?'

'Moeten...? Moeten...? Als je kunt! Maar als de Duivel sterker is...? Als je vecht met iemand, sterker dan jezelf, is het dan jouw schuld als die ander wint?'

'Dat zou maar verduveld makkelijk zijn... wanneer je zo zou mogen redeneren.'

'Maar u spreekt toch zelf van de Duivel! Ik niet.'

Penning ertussen: 'En kunt u mij dan ook zeggen, juffrouw Korff, waar God zich mee bezighoudt in die tussentijd?'

'Ik praat niet met jullie die overal mee spotten. Jij, een cynicus... en zij... een lichtzinnig kind...' En ze loopt driftig weg en ook Penning gaat lachend zijns weegs.

Lichtzinnig kind... ik? Ik heb niet aan spotten gedacht. Dit is de allerbitterste ernst. Dit is de allergewichtigste vraag... Maar zo'n juffrouw Korff maakt je... duizelig... Zo maken de 'redeneersommen' van kinderen die zelf niets vinden kunnen en die geen uitleg begrijpen kunnen, je soms duizelig. Hoe kan je de ene dag zeggen: hij hoort in de gevangenis – en

© 2026

de andere dag: de Duivel heeft hem beet? Wie over Schuld spreekt, moet over de Duivel zwijgen – wie met de Duivel aankomt, heeft afgedaan met schuld. Schuld steekt in jezelf. Ziet ze dat niet in...? Hoe leef je met zo'n... in zo'n... in zo'n warboel, zo een innerlijke rommel? Je verdroeg het al niet van een 'rekenkundig vraagstuk'. Je kwam soms dagen niet over je afkeer heen tegen het wezenloos memoreren van wat je niet schelen kon – je aardrijkskundeboek lag onopengesneden waar je je les had moeten leren... maar je tobde de nacht in over zo'n som... Omdat je met een warboel niet kon gaan slapen, omdat je stikken zou in de innerlijke rommel...

'Er zit toch geen fout in de opgave, meneer?'

Nee, de opgave is in orde. Dan moet er ook een uitkomst zijn. Dan moet er... Uitkomst zijn. 'En zelfs een fout in de opgave behoor je zelf op te kunnen sporen.' 'Ja, meneer, maar dát zegt mij niets... om er achter te komen waar meneer Versluys zich heeft vergist.'

Je puzzelde op weg naar huis naar dat waarom. En je vond: enkel het altijd-geldende is belangwekkend. Ernestien loopt weg, als ze de anderen bij elkaar ziet staan. Iedereen weet dat zij ze kent. Ze wil niet worden uitgevraagd.

Ze heeft het huis zien bouwen... nu moet ze het tot een ruïne ineen zien vallen. Zo drukt zijzelf het uit en dat is hard, ze kan er vaak niet van slapen. Lettie, de dochter, is het huis ontvlucht, woont bij vrienden in... de beide zoons blijven alleen nog voor hun moeder. Bijna vijfentwintig jaar... o, geen dag te loven eer het avond is.

'Ik wil hem niets verwijten... ik mag hem niets verwijten... Ik zie te goed hoe hijzelf eronder lijdt. Het is alsof je een man de brand zag steken in zijn eigen huis...'

'Zo'n man noem je gek... die noem je gek... is dat niet waar Ernestien...?'

'Ja... natuurlijk. Maar God... je moet toch wijzer zijn. Al die jaren... en zoals ze het samen doorstreden hebben... Lettie komt er nooit over heen... ze vereerde hem zo... ze heeft zijn portretten verscheurd... verbrand. Dat had hij toch allemaal moeten begrijpen...'

Moeten... moeten... ja, dan praat Ernestien toch weer net als juffrouw Korff: je moet de Duivel weerstaan...

Ja, je moet... je moet... – Ze staat weer op van haar tafeltje, gaat naar de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deur, luistert de donzig doorruiste de wind doorhuiverde stilte in. Twee zachte stemmen uit een ver lokaal... Ernestien en mevrouw Brom... je zou zo staande in kunnen slapen... in dat ruisen... het doffe, zachte klapperen van het grote raam... en die stemmen. Ze steekt op haar tenen over... Strak bespannen met zilveren regenweefsel staat het grote raam – het laat nu geen schim meer van de toren door. Maar het kleine hoekraam, door een uitspringende muurrand beschut, is helder, bijna droog.

Donker van vochtigheid, somber, hoog, de achtergevel van de overschool. De kleur en de korreling van zwaar, grijs tekenpapier. Grote ramen met grijs-in-grijs gestreepte gordijnen, kleine, waarin je stukjes groen en lila kleurglas weet maar nu niet kunt zien. En dit is zijn kamertje, 'bovenmeesterskamertje', en daar staat hij zelf... wijdbeens staat hij, zijn handen in zijn zakken en zijn ogen volgen de laaghangende wolken in hun jachtige vaart, je ziet dat aan het meebewegen van zijn hoofd. En nog altijd, en nu al bijna een week, staat daar dat glas melk, half geleegd en daarna vergeten... hij, voor wie niemand ordelijk genoeg naar zijn zin kon zijn...! Werd hij geroepen...? Zo plotseling keerde hij zich, rukte hij zich, af van het raam. Luistert hij... of ze al in school is gekomen... Joop met haar grote tanden, haar rosse haar, dat zich loswerkt onder het schrobben, waaruit de haarspelden vielen die hij bij zich stak...

Als hij nu plotseling naar dit kleine raampje keek, dan zou hij haar misschien zien staan... hun ogen zouden elkaar raken... mogelijk zouden ze elkaar groeten... Maar hij zou niet vermoeden dat zij van allemaal de enige is die hem begrijpt... Omdat zij alleen weet, zij alleen met hem ervaart, ondergaat wat het sterkste is, en waaraan je overgeleverd bent... en wat er dan van al het andere overblijft... van alles, dat zo machtig schijnt, waar de anderen over spreken: plichtgevoel, wilskracht, waardigheid... waar jezelf over sprak, toen je nog vrij was en niet begreep. O, verlangen... verlangen, onweerstaanbaar en onwaardig verlangen... Zo hing je vroeger aan je touw, en was één met je touw, bij het slepen op de gymnastiek. Je wilde niet over de streep, je had dat in jezelf besloten. Je zou je voeten tegen de planken klampen, je zou ze schroeven in de vloer. En je hele lijf, je hersens, je hart vloog je armen en handen te hulp... en je rug voelde je spannen... je was niets dan een gespannen lichaam, een gespannen wil... niet... niet... Niet de krijtstreep over.

© 2026

Maar bleek de ander sterker, dan ging je, onmiddellijk en onverbiddelijk... – Zo ga je. – Wat je vooral zo mooi vond, was: waardigheid. Mooier dan: plicht. Waardigheid is enkel van je zelf tot jezelf. Daarom vond je ook op school dat liedje zo mooi – het was een samenspraak tussen mensen, die overeenkomen hoe ze leven zullen. Geen zeshonderddertien ge- en verboden. Geen 'ge zult dit...' en 'ge zult dat...' Die mensen sloten met elkaar een verbond...

'Waarheid zoeken, liefd'rijk handelen
God beminnen, eerlijk wandelen
Heel onze aardse levenstijd...'

Je dacht: Als ze mij erbij hadden gevraagd, had ik zeker meegedaan. Met elkaar moet het beter te doen zijn dan alleen. En dan plotseling verflauwt het allemaal tot matte, machteloze woorden... en wat leek in je te staan vastgeworteld, om er je in elke nood aan vast te klampen, dat blijkt zo wankel als palen in een moddergrond. O, de rukwind van het verlangen, onweerstaanbaar en onwaardig verlangen! Zo sloeg je klompenscheepje om... Nee, je hebt dat nooit kunnen denken.
Ernestien heeft gevraagd, of ze bij haar en Dora wil komen inwonen, aan de andere kant van de stad, waar ze in een stil, fris huis een verdieping hebben gehuurd. Ernestien heeft daar in die buurt op een school gewerkt, maar de volkskinderen zijn haar liever en daarom is ze naar deze buurt teruggekomen. Ze is lelijk en klein en rap en dik, ze is een lelijke, kleine, dikke, rappe wolk van pure goedaardigheid. Zij en Dora hoeven niet enkel van wat ze verdienen te leven, ze hebben geld geërfd, ze bezitten een piano, eigen meubels, ze kunnen boeken kopen... ze geven hun geld niet aan kleren uit... Ze zullen wel niet elke lange lieve dag over kleren praten. O, te mogen wonen in een stil, fris huis, in een kamertje met een raam naar het park, met mensen, die niet eeuwig aan je rukken en plukken en frunniken en vitten, waar je de roodfluwelen hoed in een hoek zou mogen trappen, waar je niet misselijk en wee wordt van de modeplaten en de knippatronen en lappen en kantjes en baleintjes en strikjes en nagemaakte bloemen en odeur... waar je niet zou leven in de voortdurende benauwdheid van voor gek te worden aangezien zonder te kunnen doorgronden waarom.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ernestien is verleden week een avond op bezoek gekomen. Op Bertha's kamer dronken ze thee, ze zaten met hun vieren om de ronde tafel, maar het blad van de tafel had een zee, had een ravijn kunnen zijn. Ze zeggen alles verschillend, ze bedoelen alles verschillend. Ernestien zegt van mensen: het zijn aardige mensen. Ze bedoelt dan: hun gedrag. Of je ze kunt vertrouwen, of ze voor rede vatbaar zijn. Saar en Bertha zeggen: het zijn nette mensen. Ze bedoelen dan hun hoeden, hun japonnen, hun huizen. Ze zeggen: 'We hebben geen keus kunnen maken.' Ernestien zegt: Een boek van Couperus. Een boek van Tolstoj. Zijzelf zegt dat ook. De hoofdzaak van een boek is toch wie het geschreven heeft. Saar en Bertha vragen: 'Heb jij Het *Robijnen Halssnoer* gelezen?' Vraag je dan, hoe de schrijver heet, dan weten ze het niet. 'Wat komt er dat nu eigenlijk op aan?' — Rachel kwam binnen, ze trok achter Ernestien om, in de spiegel, een gezicht tegen Bertha en Saar. Ze hebben ook nog een ander middel om over je te praten, om je voor de gek te houden waar je bij zit, zonder dat je het verstaat: ze kijken elkaar strak aan en beginnen dan te neuriën...

Dat tenminste deden ze die avond niet, durfden ze niet. En toen ineens... daar stond Herman in de deur met zijn gitaar, met zijn nieuwe liedjes. Ze vleiden: 'Je moet je nieuwe liedjes zingen Herman.' Hij zei: 'Als ik zo vrij mag zijn.' Maar Ernestien vertrok geen spier. Hij ging tegen het kastje met de portretten staan, zette zijn ene voet naar voren, de knie gebogen... tokkelend trok hij zijn mond tot een cirkel. Bertha, Saar, Rachel keken met ogen, zwemmend in vertedering, alle drie naar hem op, Ernestien verbijsterd, verstild... In haarzelf gistte een giftig branden: Kijk ernaar, luister ernaar, neem het in je op... put er de macht uit om weg te blijven, te ontwijken, te weigeren. Dat is hij! 'Als ik zo vrij mag zijn.' En onmiddellijk de overmeestering van het medelijden... hij is weerloos, en ik lever hem over - o, ik verraad hem... ach, hij weet immers niet beter... Ernestien zat zo stil, zat zo stom... niet zomaar stil en zo stom als iemand die luistert, maar verstild en verstomd in een verbijstering.

Hij hield niet op na de nieuwe liedjes – de meisjes wilden het niet. Hij tokkelde, hij zong, het ene na het andere. En toen plotseling keek Ernestien haar aan. Ja, Ernestien... ik weet het wel, ik begrijp het wel, dit refrein heeft een verborgen betekenis... Het heeft een onzegbaar-vunzige ver-

© 2026

borgen betekenis. De volgende morgen op school zei Ernestien: 'Het zijn beste mensen, ik heb niets op ze tegen, maar jij hoort daar niet...' Ernestien, zeg het nu maar, vraag het nu maar, dan is het geleden. Ze vroeg het: 'En wie was die jongen?' Ze noemde zijn naam – 'een buurjongen'. Ze kon toch niet zeggen: die jongen lokt mij fluitend in zijn tuintje... diezelfde jongen, die daar stond, zijn knie gebogen, tegen het kastje met de pauwenveren en de portretten. En: 'Als ik zo vrij mag zijn.' Hij kust mij op mijn lippen... hij raakt mij aan, waar hij wil... en boven ons hoofd zijn de sterren, ze staren op ons neer, en om ons heen is de verborgen lispeling... door het klimop schuifelt de wind als kevertjes over de voorjaarssloot... En in mij bonst mijn hart: ontucht, overspel... – ontucht, overspel... Nooit is er het vredig samenvloeien van al het andere met ons samenzijn, ik moet hem alles van mijzelf verbergen en nu zwijg ik maar... als ik na die ene avond had gekund, als ik zijn ogen, zijn lachen, zijn briefjes onverhoord had kunnen laten... maar ik ben gekomen... en nu kan niet hetzelfde zich aldoor herhalen... en nu zwijg ik maar, en ik zink hoe langer hoe dieper... hij wil niet weten wie ik ben... Ik wilde dat ik niet wist wie hij is... O, rukwind van het verlangen, van het onweerstaanbare, het onwaardige verlangen. Zo sloeg ons klompenscheepje om dat we varen lieten, David en ik, in de blauwe haven, in de bries, uit het bruingepluimde riet...

En als ik nu bij jou zou komen in het lichte, frisse huis waar niet overal modeplaten en knippatronen liggen en lapjes en kantjes, en 'keus maken' en 'dit wordt tegenwoordig veel genomen' en die portretten met de gedraaide halzen en de geknepen monden, waar ik soms ineens zo misselijk van word... dan zie ik hem niet weer, en dan vergeet hij mij, voor Selien vergeet hij mij dan en mijn leven loopt zo leeg als een huis na de verhuizing, als de school na vieren...

En zo stond ik als kind... moeder rolde het deeg... ik zag de bal zich tot een eindeloze leemgele vlakte uitbreiden... zo eindeloos zullen dan mijn dagen zijn... ik heb het nu al ondervonden, als we twistten en nog niet bukken konden, een van twee... en de ogenblikken wentelen als wagenwielen over mij heen, en elk ogenblik, van de andere losgerukt, is afzonderlijk voelbaar. Elk uur bevat er duizenden, zo veel korreltjes zitten er niet in een rozenbottel...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze wentelen, wentelen, ik lig onder de wenteling van de ogenblikken, en er komt geen einde aan de dag.
O rusteloze, elke seconde rustelozer... man daar aan het raam... hij ook ligt onder de wenteling van de ogenblikken... die ik alleen begrijp... tien keer, twintig keer in deze ene minuut rukte hij zijn horloge voor de dag. Hij is weggeweest en weer teruggekomen... korter blijven staan en weer weggegaan... en nu staat hij er weer... En nu... nu is ze gekomen... ze moet gekomen zijn... hij luistert... zijn hand tast omhoog... het grijze gordijn valt neer tot in de vensterbank... Het halfgeleegde melkglas tuimelt naar beneden.
Hier, waar ze nu alleen staat in de zachtgestookte, de kildoorhuiverde stilte, hier stonden ze gisteren in de luidruchtigheid van het twistgesprek. Juffrouw Korff drukte de handen tegen de oren. 'Cynicus, cynicus.' Penning grijnsde: 'En wat doet God in die tussentijd?' De Duivel heeft hem beet – en toch schuld, toch heeft hij schuld. 'Of het zou maar makkelijk zijn...'
O ja, hij heeft het licht. O ja, als hij alles doet wat ze zeggen, als alles gaat, zoals ze voorspellen – als hij om zich heen trapt, zijn huis in brand, zijn vrouw vernietigd, zijn kinderen van hem weggevlucht..., alles om die rooie Joop... en de schande... de jongens op straat, die hem eerden en vreesden. 'Martijn, daar komt Joop aan...' ja, dan heeft hij het licht, dan heeft hij het makkelijk! Daar moet hem nog nodig Schuld bij worden op de nek geladen. O zotheid, blinde, wrede zotheid... Maar Penning met zijn determinatie... determinisme... 'Elkeen is wat hij is, iedereen doet wat hij moet. Niemand kan anders zijn, kan anders doen...' Nee. Toch. Het een of het ander. Of Wil en Schuld – of willoosheid, schuldeloosheid. Neen. Sta stil. Leun roerloos tegen het regenraam, sta stil in de stilte... en wacht... want... het komt... op je af... Het wiekt in cirkels om je heen... het zoekt je... het zoekt je hart... als met een pijl nu wordt er uit de oneindige verte op je gemikt. Leun aan het raam... je hebt het... het heeft je... het zou je doen vallen.
Er is geen schuld – er is schuldbesef.
Niemand heeft schuld – maar zonder schuldbesef is iedereen verloren. De pijl heeft mij daar geraakt, waar de verborgen scheiding lag... ik ben als doormidden gekliefd... ik ben als in tweeën gevallen... ik ben twee... ik

© 2026

ben in-één-gehechte twee, ik ben tegen-elkaar-gerichte twee, ik ben tegen-zichzelf-gekeerde één. Je moet iedereen vrijspreken, en dus ook jezelf moet je vrijspreken... als je niet met een warboel wilt gaan slapen, als je niet wilt stikken in de inwendige rommel... maar je moet van elke vrijspraak die jezelf betreft in hoger beroep gaan bij jezelf, bij die andere helft van jezelf... je moet je laten vonnissen door die andere, die tweede... Aan dat vonnis houd je je staande... Doe je dat niet... dan ben je verloren... verloren... verloren... Alles wordt duidelijk, nevelen klaren op, en weer geeft de taal het te kennen, te begrijpen: richten is rechten, Rechter is Richter, is richtinggever.
O, helderheid... helderheid... blijf mij nabij, blijf in mij, blijf om mij heen... Laat mij dit tot het einde denken... Er is nog dit: je kunt niet tegenover anderen je eigen schuldbesef laten gelden... het is enkel je eigen redding, je eigen tegenwicht, elk richt daarmee alleen zichzelf, tegen het redelijke weten in, maar keert dat redelijke weten naar zijn medemensen en spreekt hen uit dat weten vrij... Zo komt het dan vanzelf, zo wordt het dus duidelijk... wat Ernestien eens zei, die het van haar vader leerde – dat rechtschapen mensen hard over zichzelf en zacht over anderen oordelen.
Eerder dan nu begreep ik dat niet... begreep ik althans niet dat dit zo wezen moet. 'Uit de aard van de zaak' – zoals meneer De Veer placht te zeggen – stopwoordje, waar je om lachen moest. En toch niet zo gek: uit de aard van de zaak. Je moest eens wat meer op wat alles betekent gaan letten. Een rappe stap over de planken. Ernestien, met betraande ogen.
'Hier, de kaart... arm kind... ik had je glad vergeten. Kom je vanmiddag nog even vertellen, hoe het is geweest?'
'Ja... ik beloof het je. Heb je zo'n verdriet, Ernestien? Heeft zij zo'n verdriet? 'O, het is allemaal zo erg – het wordt al erger. Haar hele familie... een bende... ze bekruipen hem... ze zuigen hem uit... soms heeft hij geen cent... hij bespaart het op alles... en nu had hij Coen om geld gevraagd, zijn oudste zoon... het heette dat zijn boekenrekening hem zo was tegengevallen... Maar het was voor haar... weer voor haar...'
'O... Ernestien...'
'Ja... maar ga jij nu maar. Ik moet weer naar haar terug.'
Uit de rumoerige morgen is stil en vredig de middag opgeloken... Onder

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zwevende nevel glanst het diepliggend water, door de vochtige lucht dwaalt de adem van de chrysanten, vaart de geur van het in vochtigheid verterend loof... O stad, overweldigende, overstelpende stad... ik wilde mij nu wel even voor je veelheid en je volheid kunnen sluiten waaraan ik weerloos overgeleverd ben, die tegen mij aan slaat als golven, zodat ik wankel... maar ik kan het niet, want ik kan niet zonder ademen gaan, en elke adem vult mij met je adem tot in mijn hart... en je adem is de adem van wat eeuwig gaat en eeuwig keert... bladeren, bloemen, misten, geruisen... oktober... en je ziel is de ziel van wat eeuwig blijft... de grijze huizen, de grijze bruggen, het grijze water... en dat alles tegelijk dringt bij mij binnen, en wil... en wil... Het wil altijd hetzelfde, het wil alweer doorgrond zijn, wil begrepen zijn.

Midden op deze brug, waar ik stil sta als weerhouden, staat het om mij heen, en staart het mij aan en staart op mij neer en staart naar mij op... de grote, stille vensterogen in de gevels... de matte bomen, het schimmig water... Ik ben van alles het middelpunt. Zo klein als ik ben, nietig en klein, onder de eeuwige hemel, smeekt het evengoed zijn smekingen uit naar mij alleen.

Het wil alles-samen één worden in mijn doorgronding, door mijn begrip... elk ding dringt mij, het smeekt mij dat ik het, in mijn doorgronding, aan alle andere dingen verbinden, met alle andere verenigen, dat ik het uit zijn eenzaamheid verlossen zal... bruggen en bloemen... huizen en ruisen, alles van de hemel en alles van de aarde... maar ik kan het niet... Ik kan het niet binden in mijn doorgronding, want ik doorgrond het niet... Waarom moet ik het dan ook juist weer zijn... waarom moet ik het altijd zijn? Ik wil het niet, het maakt mij kapot. Ik wil voor winkels gaan staan, ik wil naar overschoenen, kachels, boeken, kanten kraagjes kijken... Ik wil een taartje gaan eten, ik wil Haagse hopjes gaan kopen. Als ik een taartje ga eten, kies ik een soes met chocolade glazuur, als ik Haagse hopjes koop... of rode-en-witte ulevellen die goedkoper zijn. En bijna zo lekker. Zo. En zo keek je om de hoek uit het steegje van Loerie Bitter... is hij al weg, die grote, boze, zwarte hond van Heyl de slager? Ja – zegt David – hij is weg, we kunnen naar huis... Wat waren we toch altijd bang voor zwarte honden. Maar ik ga toch ook waarachtig naar een concert – ik ga voor het eerst naar een concert! Ernestien heeft gezegd, het

© 2026

is een mooi programma maar ik zal er niet alles van begrijpen. Van de symfonie waarschijnlijk het minst, de componist heet: Gustav Mahler, maar aan het einde komt een solozang, een blind meisje zal die zingen. Ernestien kent dat meisje. Ik moet ik vooral oplettend luisteren naar het vioolconcert. Een vioolconcert heeft vier gedeelten, vier gedeelten heeft ook een symfonie... *Andante* betekent langzaam... *presto* betekent snel... Ernestien heeft het er met potlood bij geschreven. Er bestaan ook nog 'sonaten' en 'suiten'... langzamerhand zal ik het wel leren. Ernestien zei onlangs: 'Je lijkt mij wel muzikaal' – ze heeft gezegd, dat we ook eens samen zullen gaan, zij, Dora en ik.
Een vochtbezwaarde zachte wind suist door de jonge, bruine boompjes op het plein... de diepliggende deuren zijn nog gesloten... De mensen wachten. Er wachten meest vrouwen en meisjes, een enkele jonge man – oudere heren wel wat meer. En dit zijn nu weer allemaal je medemensen, je onbekende medemensen, en er zijn wel bijna evenveel soorten mensen, als er mensen zijn. Waarin zit het toch dat je hardheid of goedheid, domheid en verstand onmiddellijk kunt lezen uit altijd twee ogen en altijd één mond? Waarom zou je het ene gezicht willen strelen en het andere willen slaan? Maar je moet niet met zo'n strakke aandacht naar ze kijken, dat maakt ze verlegen, dat maakt ze zelfs boos – de anderen doen het ook niet, nee, ze doen het geen van allen. Iedereen kijkt voor zich uit, of groet. Je moet als de anderen zijn... Denk eraan, dat je als de anderen bent...
Schemerige warmte en plechtig geruis die aan een kerk doet denken... heel omhoog zilverig schijnsel door diepliggende halfmaanvensters; in de ontzaglijke ruimte de fonkelende armaturen witschitterend kronenlicht opgehangen boven de roodfluwelen stoelen die diep in de schemering staan als bouwdoosblokjes, als een parade op een prentje... als de schutterij. Ze kijkt erin neer over de balustrade. Ernestien heeft gezegd dat ze hier boven een plaats moet kiezen, in de bocht tegen de muur, achter de mensen.
Rust nu... rust... niets van dit alles hier vormt zich tot stormende vragen... alles kalmte en verwachting... Verwachting is toch nooit helemaal zonder angst... je voelt je een ondergelopen land.
Almaar zwelt het geruis... en dat koortsig snelle, dat als smachtende

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

jachtende is het stemmen van de violen, dat doet je hart wel plotseling weer meebewegen in zijn ongeduld... De mensen praten, zacht en vlug, ze hebben allemaal dit en dat nog gauw te vertellen voordat ze zwijgen moeten. Maar er gebeurde iets, dat haar ontging... en alle lippen sluiten zich over de nog ongesproken woorden, en alle geluid verzinkt en het is één ogenblik zo vervaarlijk stil... Je hangt... je zweeft...

Zo was het vroeger... De lamp werd aangestoken en de kamer was licht tot in de hoeken, vanuit dat felle, dat gouden binnenste van het lampenglas was de kamer vervuld met iets, ineens, met iets... En altijd vroeg je het, vroeg het je af: wat zou het toch zijn... O, ondoorgrondelijkheid, altijddurende ondoorgrondelijkheid... dit is onzichtbaar licht, en toch is het 'iets' en lichtender dan licht, en de hele ruimte is er van vervuld en je hoofd staat er middenin, het vindt de poorten van je oren en zelf ben je er nu ook van vervuld. Zo niet, zo nooit, vervult je het licht.

Maar Ernestien sprak over 'muziek begrijpen' en ik wil het haar vanmiddag al vragen, wat ze onder 'muziek begrijpen' verstaat. Wie kan bij machte zijn om dit te begrijpen? Kun je dan het licht begrijpen... of de stilte...?

'Begrijpen' – dat is: in woorden kunnen uitleggen. Nee. Eigenlijk is begrijpen: met iets anders vergelijken. Kun je dat? Hoe kan je begrijpen wat je voorbij ijlt als wind... wat wel in je opkomt ook... zoals wanneer je witte tulpen ziet in de zon, in een tuin... ze wiegelen, het is Paasvakantie... of 's zomersnachts in bed... je kunt niet slapen... er kwaken kikkers... er is een nachtelijk gefluister.. Maar dat begrijp je toch niet? En dit is alles tezamen... al het andere is het ineen... Ja, als je nog jezelf verdubbelen kon... één om te luisteren, één om tegelijkertijd te doorgronden... of, als je dit lichtende licht, dit ijle, ongrijpbare licht... als je het vangen kon, vasthouden kon. Zoals Iui die fotograferen... het andere licht op de gevoelige plaat... Dat heet: fixeren, bij je dragen, dagelijks in een doorlopende overdenking. Steeds maar beschouwen... tot een onafgebroken almaar diepere doorgronding... Maar je kunt al luisterend niet denken en denkend niet luisteren... Je denkverlangen raakt slaags met je luisterverlangen. Straks kun je het allebei niet meer... O, zie dan maar van het 'doorgronden' af nu je toch deze ene goddelijke zekerheid hebt: *Zolang die viool maar niet zwijgt... zolang dat wat uit de diepte omhoog zich spreidend*

de ruimten vervult, tot aan de zilveren nissen en rondom de fonkelende kronen... Als dát je niet meer verlaten hoefde... je zou dan niets meer wensen en alles zou goed zijn en je zou met alles vrede hebben, en er zouden geen raadselen meer bestaan – je zou ze tegelijkertijd allemaal kennen... en ze niet meer zoeken te kennen... je zou ook alles kunnen... Je zou alles op je willen nemen... Je zou dan voorgoed van jezelf verlost zijn en je zou voorgoed aan jezelf gegeven zijn...

En hij zwijgt... en het vliedt... zo werd de lamp gedoofd en het licht ging verloren. Een mens heeft een geheugen en kan iets navertellen, zijzelf heeft zelfs een heel goed geheugen... en kan veel navertellen... maar hier helpt het geheugen niet. Dit, als licht, doorwaait je, doorijlt je. En je moet teruggaan naar die witte tulpen, naar die tuin, naar die geuren, naar die morgen, naar die zuidenwind... je moet geduld hebben tot het weer nacht is... uit verten, door stilten, komt het geluid... je ligt achterover in bed, in donker en je mond is open, maar een naam kun je het toch niet geven... Ik onderscheidde honderden wonderlijke dingen. Ik zag ook... die rietplas, waar ik langs reed in de trein. Ik riep het hem toe, die dag... Rietplas, ééns kom ik naar je toe... Ik ben niet gekomen... maar hij is nu tot mij gekomen... en heeft mij aan mijn belofte herinnerd, aan mijn geschonden belofte...

Maar wat beduidt: muziek begrijpen? Dit is immers ondoorgrondelijk... Zo leeg van licht als een kamer waar geen lamp meer brandt, zo leeggewaaid, leeggelopen die ontzaglijke ruimte, waar de kronen fonkelen... Is het niet waar... is het niet waar... Is het niet waar, zoals ik het denk...? Ja... het is waar... Het is allemaal zoals jij het denkt. Donkere ogen... zachte, diepe ogen... donkere ogen, zachte diepe ogen hebben mijn ogen antwoord gegeven... Naar donkere diepe ogen gingen mijn ogen op. Want hij staat en ik zit... en hij leunt tegen de balustrade... Maar hij beweegt... en het is een man... en ik ben een meisje... hij is een man, en je kent hem helemaal niet. Hij is veel ouder dan jezelf... Een deftig heer in grijze kleren... Maar zijn ogen en je eigen ogen – enkel ogen was hij, enkel ogen was je zelf, maar nu is hij een man, een heer, die je helemaal niet kent – en zo kijk je een vreemde heer toch niet aan. Het is onfatsoenlijk... Het is ongepast, en het is je geluk dat je maar alleen bent...

Maar onze ogen hebben tot elkaar gesproken en ik was geen meisje en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hij was geen man, en we hebben elkander toevertrouwd wat we beiden weten, dat muziek ondoorgrondelijk is.
Trappen af, hoeken om – de deuren staan open – de muurplakkaten zwaaien zachtjes tegen je aan en beneden stort je in een mensenvloed... die draagt je de regen en de schemering in van het wijde plein, met de kleine vochtdoorzegen, winddoorruiste bruine boompjes... met de adem van de chrysanten... aan de overkant als over een water schijnen de rode, gelige, oranje-lampen de grote, donkere huizen uit.
Diepe, zachte ogen... donkere ogen... die ik verloor in de mensenvloed... ik was geen meisje en hij was geen man... ogen waren we, die los van alles en boven alles uit, elkander tegenkwamen, als donkere vogels onder een wijde, geelbelopen avondhemel... en zij-tweeën alleen... en die het elkaar in volle vertrouwelijkheid toevertrouwden: ondoorgrondelijk is de muziek... Raadsel van de raadselen, ondoorgrondelijkheid van al wat ondoorgrondelijk is tezamen, en alles is ondoorgrondelijk. Maar dit trekt je naar de verten, naar de grenzen... zo tot het uiterste kom je nooit... tot de grenzen waar de vergezichten zijn, de vergezichten van wat je 'Ik' noemt. Eindeloos en grenzeloos Ik, in de eindeloosheid en de grenzeloosheid der vergezichten, van de altijd wisselende vergezichten – en tegelijk zo klein, hier over het plein, hier door de schemer wandelend... langs de kousenwinkel... langs de banketbakkerij... en dat nu moet uitwijken voor de tram om niet... met zijn vergezichten... Mét zijn vergezichten...? Met of zonder zijn vergezichten...? En Mozes was op de Nebo gestegen... uit de vlakke velden van Moab... recht tegenover Jericho... en Mozes zag de eindeloze vergezichten van het land, waar hij niet mocht wonen. Ik heb vandaag hoog, hoog, hoog op de Nebo gestaan... en ik heb er niet alleen gestaan... diepe, zachte ogen... donkere ogen... samen hebben we over het Land gestaard... van Jericho af tot Zoar toe... maar niemand mag er wonen, niemand heeft er een huis... O, niet alleen Mozes is verstoten...
Onder het laatste daglicht glanzen de vijvers, vlakgeslepen edelgesteenten, in bont en groen en gouden bruin... grauw van vocht liggen er de paden omheen gevouwen... en alles is van stilte zo zwaar... zo zwaar... Herfstverstildheid... herfstverzonkenheid... zo stil is andere stilte niet... In die stilte gevangen... omvangen... bevangen... gaan er de mensen, de

© 2026

weinige mensen. De vijvers verdubbelen hun bleke gezichten, hun donkere kleren, de vijvers verdubbelen het bont en het groen en het gouden bruin... Soms blijven ze staan... en ze gaan weer, maar traag... zo schijnt ze die stilte, die herfstverstildheid, te wegen... En die eenzame man daar... het bonte bloemperk houdt hem gevangen... hij staart erin neer... hij kan er niet van weg... O, het ademloos pralen, het roerloos gefonkel... in de herfstverschemerdheid... geen woorden ervoor, nergens woorden voor... en voor alles open. O, eenzame man daar, ik ken dat zo... Maar hij kijkt op... hij kijkt het geluid van mijn voeten tegemoet... en het zijn de ogen... Het zijn de donkere, zachte, diepe ogen. We staarden met elkaar dezelfde vergezichten in... En nu... wat zullen we zijn? Zullen we nog ééns weer, enkel ogen zijn, of zullen we man en meisje zijn? Zijn we man en meisje... dan zijn we over een halve minuut elkaar voorbij, en mogen zelfs niet naar elkander omzien, want we kennen elkaar niet. Hij is een vreemd heer voor mij – ik ben een vreemd meisje voor hem... Zo ontmoet je in treinen en op boten, op het postkantoor, op straat, in gedrang, alle dagen honderden vreemden, en duizenden in een jaar... en gaat ze voorbij of ze bladeren, of ze stenen waren... Zullen we zo elkaar voorbijgaan... omdat we immers geen 'familie' zijn, geen 'vrienden', geen 'kennissen', elkaars naam niet eens weten, of in welk huis wij wonen, niet aan elkaar zijn voorgesteld. Of vogels... twee alleen elkander tegenvliegend in volle vertrouwelijkheid, van alles los, boven alles uit, tussen geelgrijs golvend water en een geelbelopen avondhemel? Neen... man en meisje zijn we gebleven... en gingen elkaar voorbij... maar één ogenblik was er toch, dat we geen van beiden wisten, wat we moesten zijn, dat we naar elkander aarzelden en er spon zich een draad, maar we trokken en hij knapte en elk behield zijn eigen helft... Maar ik... ik ben verlost... Maar ik... ik ben bevrijd... En ik ben in mijn eer hersteld. Diepe ogen, donkere zachte ogen hebben mij verlost, mij bevrijd, mij in mijn eer hersteld. – De palen staan er weer in krachtige, klemmende aarde. Waardigheid... ik kan weer waardig zijn... ik wil waardig zijn, ik wil weerstaan. Zijn ogen trokken mij de hoogten in, vergezelden mij de Nebo op... Rukwind van het verlangen, onwaardig... niet langer onweerstaanbaar... vergeefs bestorm je mij... O je bestormt mij al niet meer...
Man aan het raam, o, rusteloze, elk ogenblik rustelozer, onder de wen-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

teling van de ogenblikken... ik ben je lotgenoot niet meer... ik laat je los, ik kan niet meer met je zijn... arme... och, arme... Ik laat je alleen... En Ernestien... ik kom naar je toe... ik kom naar je huis... De dagen zullen niet meer leeg zijn, zullen niet lang meer zijn. Ik zou, wat mij betreft, daarginds kunnen blijven omdat ook daar, wat gisteren onweerstaanbaar was, vandaag mij ongenaakbaar vinden zou... omdat ik verlost ben... Ik kom niet uit angst... ik kom omdat ik van je houd en omdat het goed bij je is... omdat ik bij je hoor en niet bij die anderen, ginds.
In de stille zijstraat branden de lantaarns, zo nederig, zo trouw, en hier is het huis. Haar vinger drukte... het belletje doet zijn boodschap achter de gesloten deur. Een gouddoorschemerde kastanje in de schemer... lichtgevende koepel... die zichzelf doorlicht, en daar de vijvers... en hier de lantaarn... en een vleugje wind. En op de grond een schuifelend blad...
O, ogenblik van onvergetelijkheid...
'Ah... ben je daar? En heb je genoten...? Was het mooi? Heb je in de regen gelopen? Of ben je zo nat van de damp? En waar heb je gezeten...? Doe maar gauw je muts en mantel af. Je zult toch echt eens een paraplu moeten kopen. Je zult er toe moeten overgaan. Kom kind... we hebben het haardje aan. Dora zet thee... en Emilie is gekomen om wat voor ons te spelen. Maar als je voorlopig geen behoefte hebt aan muziek, dan mag je het eerlijk zeggen, hoor! Ja... en dan nog iets. Je zult nu toch een beetje gauw moeten besluiten van dat lege kamertje... want Emilie weet een meisje... een nichtje, geloof ik...'
'Ik heb het al besloten, Ernestien. Ik kom, ik kom! Ik wil liever vandaag dan morgen komen.'

© 2026

Nu waait er een meiwind, nu wappert het meigroen, fonkelt de meizon... het is een dag als een open tulp, zo fris en zo zoet, en gisteren was het nog april, vannacht tot twaalven was het nog april. Ze heeft de klok horen slaan, het was donkere maan, en alle mensen sliepen en in de wijdgespannen stilte heeft zich de bloem geopend... het is de Eerste Mei, het is de Dag. Ze zit in de lege klas boven op het gladde blad van een van de bankjes en Davids brief ligt in haar schoot en Bertholds portret in haar handen. Hij is nu 14 jaar, David en zijzelf zijn 22, hij is lang en blond en fijn, hij lijkt volwassen: zijn verschrompelde benen zitten verborgen in een lange broek, zijn genezing is tot stilstand gekomen.

David woont nu al twee jaar in het huis met de vele ramen, met het grote grasveld, waar zandpaden en beukenlanen uit alle richtingen samenlopen. David komt niet dikwijls meer thuis – hij is een paar maal met Berthold naar zee geweest, hij is dan weer bij Berthold in het huis gebleven, een enkele keer gingen ze met allen op reis...

Ebner komt binnen, hij heeft zijn dunne, grijze zomerjas over de arm. Gisteren droeg hij nog zijn blauwe winterjas.

'Kunnen we gaan?'

'Neen, nu we eenmaal op elkaar zouden wachten... Bauk en Arjen zijn bij de oude baas.'

Ze vraagt maar niet met woorden, enkel even met de ogen.

'Ja. Begrijpen doe ik het ook niet. Over een halfjaar is hij er uit... dat ze hem voor die korte tijd niet met rust kunnen laten.'

Maar hij ziet Davids brief en gaat een krant zitten lezen. Stilte nu... verre, besloten stemmen... verdere opene geluiden... Dromerig, soezerig. Verre landen... verre zeeën... vreemde namen die je leerde... jaren geleden, maar ze smeedden zich, ze ketenden zich aan de ogenblikken... en keren met die ogenblikken weer terug, jaar-in, jaar-uit... de stellige regelmaat van een kalender...

Maar Bauk en Arjen... ja, het twisten is weer heftig gaande. Over meneer Brom wordt niet langer gesproken. Hij is overgeplaatst naar een kleinere school aan het andere einde van de stad, en hij is vergeten.

Joop met het rosse haar, met de tanden waarover ze nauwelijks haar lippen sluiten kon, Joop schrobt nu de trappen, boent de vloeren, lapt

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de ramen van andere stadsgebouwen. Getrouwd zijn ze niet. Hij heeft zijn vrouw gesmeekt hem tegen te houden, hem vast te houden en ze probeert het te volbrengen. Maar het is bijna niet te volbrengen. Hij wil tegelijkertijd tegengehouden en vrijgelaten, hij wil weerstreefd worden en hij wil zijn zin hebben. Hij sluipt avond aan avond zijn huis uit naar Joop... en als hij wegblijft, moet hij voor straf... haar schoenen poetsen. Ze moesten je eigenlijk zulke dingen niet vertellen... je raakt ze niet goed meer kwijt...

Een mens kan tot alles vervallen... een mens kan heel licht tot veel vervallen! Juffrouw Korff leeft altijd in angst voor ziekten... maar denk eens even aan de verzoekingen, aan de beproevingen... Zul je ze weerstaan? En als je ze niet weerstaat, hoe leef je verder?

Wat is het leven onveilig... onveilig. Lettie vluchtte het huis uit, de stad uit; Ernestien heeft nu al in maanden niets meer van haar gehoord. Ze schrijft alleen haar moeder. 'Ik maak het goed, ik ben gezond.' Het laatste dat ze Ernestien heeft geschreven, was op een briefkaart: Zie je wel! Ze verbrak haar verloving en de jongen was wanhopig. Snikkend lag hij met zijn hoofd in Ernestiens schoot... En een jaar daarna ging hij getrouwd naar Indië toe. Toen schreef Lettie aan Ernestien die briefkaart: 'Zie je wel!'

Wat is het leven verschrikkelijk onveilig. Je moet maar doen zoals David en zij, toen ze kinderen waren, als er ruzie was bij dronken Bol... je stopte je oren dicht... Of als je 'vrouwtje Doodskop' tegenkwam, die had een open gat, met een opstaand puntje vlees, midden in haar gezicht. 'Zo kunnen we zelf...'

Nee... nee, een andere kant uit kijken...

Maar ik zit ineens helemaal in de zon... helemaal met mijn ene kant zit ik in de zon... die kant van mijn witte jurk is warm... die kant van mijn lijf, mijn schouder en mijn heup is helemaal warm. En mijn gezicht... o, ik hoef het maar even naar het raam te reiken, en nu is mijn hele gezicht in de zon. En de zon aait mij... nee, de zon kust mij... zonnezoentjes... zonnezoentjes... zonnezoentjes op je gesloten ogen... zonnezoentjes op je wangen... zonnezoentjes op je lippen... En je opent je lippen en ze springen je mond in. Ze zijn in je mond, en je ademt zonnezoentjes...

'Ebner... kijk toch eens...' – 'Ja...?'

© 2026

Ze had willen zeggen: 'Ebner, mijn hele gezicht is vol met zonnezoentjes, ze zijn tot in mijn mond.'
Ze dacht, dat hij zijn krant zat te lezen. Maar hij schrok want hij las niet, hij zat naar haar te kijken... naar de zonnezoentjes op haar lippen... en zijn eigen lippen zijn dun en bleek... het zijn... ja, wat zijn het... ja, het zijn uitgehongerde lippen. O, Ebner, wil je niet mijn lippen... wil je niet de zonnezoentjes van mijn lippen kussen... zou je het niet heerlijk vinden,als ik nu opstond en naar je toe kwam en je mijn lippen gaf... Ik zou er niets armer door worden, jij zoudt er wel veel rijker door worden. Ik kan wel honderd zoentjes missen voor jouw lippen... Je arme uitgehongerde lippen.
Je mag zo iets niet doen, je doet het ook niet. Ebner leest de krant... Maar een woord schoot haar door het hoofd.
Het was de grote avond, Seideravond en vader gaf de wenk. David stond op, of zijzelf stond op als dat jaar de beurt weer aan haar was, en ze liep het gangetje door naar de straatdeur toe en zette wagenwijd de straatdeur open. Buiten was het dan donker, vochtig en donker – en de hoge olm aan de overkant leefde in vreemde geruisen, jonge stemmetjes van pasgeboren blaadjes... en je stond, je staarde... achter je was het stille schijnsel van het petroleumlampje tegen de glimmende, gele wand, en voor je uit de wijde, doorhuiverde duisternis... en je stond, je wachtte... Je hart klopte van hoop: nu zullen ze komen...
Zo was het gezegd, door allen tezamen, in ernstige kracht en vaders stem had het luidst geklonken, boven allemaal uit: de rechthebbende stem! '*Kol digfien jeisei wejeigol.*' 'Elk die honger heeft, kome en ete, elk, die het benodigd is, zitte met ons aan om het Paasfeest te vieren...'
Zo wordt het gezegd en daarna zet je dan de huisdeur open... en je wacht... en je luistert... maar het is stil... en er tikt iets... verspringt iets... dat is de gevangen regen van de vervlogen dag, die roert zich in de olm... maar nu zul je toch dadelijk wel stappen horen... nu naderen ze, de Vreemden uit de herinneringen en uit de dromen, en van de prentjes... de donkere, kleine, krommen met kaftan, baard, en hoge muts... haastig, haastig en druk in driftige alleenspraak en jachtig gebaar, struikelend van de haast... en de stillen, manken en verminkten, die als geesten zo bleek zijn, hun dwalende ogen branden... en ze komen naar ons... ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haasten zich naar ons... Want wij zijn vrij en we zijn vanavond ook rijk en er is voor allemaal eten genoeg... zodat dan je hart klopte van hoop, omdat het zo heerlijk is. En eens kwam er die Rus met vader mee uit de synagoge naar huis, en zijn lippen... dunne, bleke lippen, hongerige lippen, o, Ebners lippen... En hij sidderde, marteling was zijn wachten op het eten en je zou hem zeker je deel gegeven hebben, maar het hoefde niet want altijd had moeder voor iedereen genoeg... – Dit mag niet. Ebner, arme man, eenzame man, oude man, kom naar mijn lippen... kom naar mijn lippen die als warme kersen zijn... ik geef ze je, je mag ze nemen. Maar Ebner is een fatsoenlijk man, zelf ben je een fatsoenlijk meisje – een fatsoenlijk meisje moet je zijn. Bij een man moet je altijd 'onfatsoen' vrezen... 'Onfatsoen' is een woord van moeder, waar je soms ineens om lachen moet. Mannen zijn niet wijzer, mannen moeten kortgehouden worden, zo zegt Bauk. Als Ebner mij nu zou willen kussen... dan zou ik hem een oorveeg moeten geven! Was het niet '*Kobus en Agnietje*'?[1] En ook nog een verhaal van een 'weeuwtje'.[2] En bij Staring. Ja – en Justus van Effen. Overal. Je leest niet anders. Er waren altijd 'brutale vrijers', die zoeken 'kusjes te roven'. En alle fatsoenlijke meisjes staan met oorvegen klaar. Maar de brutale vrijers zijn niet boos, integendeel! Want als Agnietje... ach, het was Agnietje toch wel... als ze de oorveeg vergeet, en als ze zegt: 'Roof jij maar kusjes, Kobus, zoveel je begeert...', dan ziet ze Kobus niet meer terug. Maar hoe fermer de oorveeg, hoe eerder de bruiloft. Want ze wil daarom wel met hem trouwen, al geeft ze hem een oorvijg voor een kus. '*Kol digfien jeise wejeigol*' - maar een oorvijg voor een kus. En dit is een wonderlijke wereld, en dit is een ingewikkelde geschiedenis... en begrijpen doe je het niet, maar meedoen moet je toch. Of ze zouden je verachten en je wilt niet veracht zijn. Je kunt het niet verdragen dat iemand je minachten zou.

Maar zo blaas je paardenbloemenpluisjes naar alle kanten weg... en er blijft het lege, platte, bleekgroene zijige kussentje... Ja, Ebner heeft het ook gehoord... Hij kijkt op, hij kijkt blij, boven hun hoofden kwam Hugo zijn klas in en stemde zijn viool... zo lang dat de viool er onge-

© 2026

1 Schets uit 1733, met als ondertitel *Een burgervryage*.

2 *Weeuwtje*: bedoeld is E.J. Potgieters verhaal *Hoe het weeuwtje uit het Hof van Holland werd gevrijd* (1843).

duldig van werd en zoals een kind, dat je eindelijk loslaat – 'Eerst je jas behoorlijk dicht, en je muts recht, en hier, nog je veter of je zou je benen breken' – en daar vliegt het met een kreet, het ontvliegt je handen en lachend, beduusd blijf je staan... Zo brak het eindelijk los, zo schalde het open, in een jubellied...

'Kom, proletaren, laat de moed niet zakken,
Al schijnt de zege nog zo ver...'

Hoor toch, hoor... de blijde viool, de wakkere viool!
En merk je, Ebner, hoe de andere geluiden zich nu haasten, hoe ze komen toegesneld van alle kanten, hoe elke murmeling er mee samenvloeien wil en hoe alles, alles nu murmeling wordt...? Zo wordt soms alles kleur... als er één felle kleur... die hard-oranje afrikaan... en ik wist niet, dat er zoveel oranje verstopt zat in mijn gebloemde jurk... Wonderen, wonderen, overal wonderen... leven dat in alles leeft... O, en alles roept elkaar...
'Ebner, Ebner... hoor je het... voel je het?'
Dit is de Huiver, de heilige Huiver. Zo vaar je omhoog in de Vurige Wagen, Elia's Vurige Wagen, waarmee hij ten Hemel voer. En je bent omwonden door de witte vlammen, de witte vlammen die je zo dicht omgeven, dat je niet ademen kunt...
'Begrijp jij het dat er nog zijn, die niet meedoen, die niet willen, niet geloven, niet begrijpen...?'
Hij lacht. – 'Hoe oud ben je...?'
'Twee-en-twintig. Geen klein kind meer, als je dat misschien denkt...'
Hij kijkt haar aan. – 'Weet je het zeker...?'
Ebner, wat zijn je ogen zacht. Ebner, wil je mijn lippen? Ik voer bijna omhoog in de Wagen. Maar... wil ik blijven? Wil je mijn lippen...?
Dit zijn golven, golvingen van één seconde, golvingen die zich nauwelijks tot gedachten en al helemaal niet tot woorden vormen. Ze houden beiden het hoofd naar het lichtend-witte plafond geheven en Ebner zegt: 'Wat is die jongen jong...'

'Sluit u in drommen van duizenden aan
Niets is bij machte u dan te weerstaan.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Drommen van duizenden... drommen van duizenden... opborrelende drommen... wat was het toch? Er lag iets wits op de bodem van het glas... daar stegen borrelend de drommen uit op... drommen van duizenden, tintelend... parelend, waaierend... het lag diep in het glas en het glas was tintelend van helderheid, het stond in plasjes op een groen ijzeren tafeltje, je keek uit over het water... Het was de veranda van 'De Waakzaamheid'. En oom Elie had je mee uit wandelen genomen... en oom had zelf koffie besteld... en ineens kwam een klontje onverhoeds over de rand van je glas in je spuitwater neergeduikeld. En er was een borreling, plotseling, niet één tegelijk, maar met achten, met honderden, duizenden, tintelend, parelend van de bodem op... en zo borrelt het nu uit diepten van jezelf, tintelend, parelend en het dringt tegen de kanten aan, van binnenuit, en het zou je uit elkaar willen duwen...

'Ebner, waarom komen ze nu niet... waar blijven ze toch?'

De dag gaat voorbij... de dag is een kaars... werd vannacht te twaalven ontstoken en brandt neer naar zijn eind... elke minuut... Waarom komen ze dan niet?

'Wat hebben ze toch eigenlijk?'

'Och, het gaat natuurlijk weer over Maartje – je kent haar wel. Het is toen immers dadelijk met haar spaak gelopen in de klas van Arjen Brand. Ik had het hem zo gezegd: laat het kind wat vrij, ze is het gewend, ze is altijd door iedereen apart behandeld – alle kinderen trouwens uit dat gezin. Soms zegt ze: "Meester, ik krijg het zo benauwd." Dan mag ze even weg, rondlopen op de plaats. De kinderen zijn er al aan gewend. "Neen" zegt Arjen Brand. "Nonsens. Gelijke monniken, gelijke kappen. Gelijke rechten. Krijg er de onzin wel uit." Maar hij maakt het hoe langer hoe erger. Het lukt hem net zomin als een ander – en ze is een giftig ding als ze gehinderd wordt. Ze is bang voor Arjen... maar thuis hebben ze nu geen leven meer... en nu is een paar dagen geleden de moeder op school gekomen en de oude baas heeft haar te woord gestaan, hij heeft haar niet naar Arjen verwezen, ze zou toch niet zijn gegaan. Ze kruipt in haar kelder als ze hem ziet, ze is als de dood voor hem. Er is ook aan haar wel een steekje los. Alleen de oude baas kan met haar omgaan. Ze heeft al haar kinderen hier bij hem op school gehad... eerst Elbert de oudste, die is nog tamelijk aardig terecht gekomen... en Mientje en de tweelin-

gen, die allebei dood zijn en nu Maartje, de laatste, de gekste van het hele stel... ze heeft het altijd met de oude baas klaargespeeld. En breng nu zo'n mens iets aan haar verstand van een Republikeinse School, van besluiten van de schoolvergadering, dat "de klassenonderwijzer alleen en uitsluitend overleg heeft te plegen met de ouders van de leerlingen". Maar ik geloof, dat ik ze hoor komen...'
Ja, daar zijn ze. Ze praten door de gangen, boze woorden, driftig gestap. Harde stemmen, harde hakken. De boosheid maakt Arjen bleek, zijn wangen vallen in plooien samen, hij lijkt vermagerd en vergrauwd – maar Bauks gezicht wordt rood en breed, zet uit en zwelt. Ze praat al uit de gang naar Ebner toe.
'Zo, dat weet hij alweer. En hij zal het nu voortaan uit zijn hart wel laten. Het is in één woord infaam... infaam... Eerst zogenaamd je onderwerpen aan de schoolvergadering en dan maar gewoon, tegen de besluiten in, je gang blijven gaan...'
Ebner zwijgt. Boven stemt Hugo nog weer even zijn viool... lichte, fijne, tastende geluidjes... Gedwee is nog de viool, zonder ongeduld... Vogeltjes in middag-gepeins. Nu komt het dadelijk weer... houd jezelf er maar alvast onder klaar... dadelijk komt het, zeker komt het... zo zeker... Zo zeker.
'Je weet toch evengoed als ik dat het mens niet wijs is. Dat ze bang voor Arjen is.'
'En waarom ter wereld zou ze bang voor Arjen zijn? De nonsens.'
'Hij gaat er in november uit.'
'Al ging hij er morgen uit. Het gaat om het princiep. Zo'n gemene, oude gluiperd.'
Och, stil nu toch... stil nu toch...

'Kom Socialisten, sluit de rijen
Het Rode Vaandel volgen wij...'
Zij volgden de rookkolom daags, de vuurzuil bij nacht.[1]

Rijen sluiten... vaandels volgen. Het vormt zich tot beelden. In warmten... stromingen... stuwingen zet zich denken en luisteren om, heft zich

1 *Exodus 13*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

op, verijlt en verdicht zich tegelijk.– Ebner wijst naar boven.
‘Dat staat hij toch maar toe. Bij Noordhoek en bij Cramer en bij Van der Wielen mag het niet...’
‘Omdat hij maling aan ons heeft.’
‘Juist! Minachting.’
‘Ons nog niet eens voor vol aanziet.’
‘De moeite niet waard.’
‘En zelf te lui voor een eigen standpunt is.’
‘Nog geen pit als bourgeois.’
‘Maar moeten we nu niet gaan? Wordt het geen tijd?’
‘Bauk weet eigenlijk nog niet helemaal zeker of ze meegaat.’
Hè, waarom zou Bauk niet meegaan...?
‘Bauk, waarom zou je niet meegaan?’
‘Ik voel me wat slap, de laatste dagen. Ik geloof nu toch wel zeker, dat ik zwanger ben.’
Dit is tegen Ebner. En Ebner zegt niets. Maar zo krijg je een klap tegen je achterhoofd, of je loopt met je voorhoofd tegen een open kastdeur op, zo onverhoeds... O – een woord dat je nauwelijks denkt... Het hangt in de lucht, tussen Ebner en Bauk.
‘We zijn bijna een jaar getrouwd. En het is nu al twee maanden achter elkaar weggebleven.’
Bauk... nee. Neen. Ebner staat daar rustig, Arjen heeft het niet eens gehoord. Hij staart in de zon, maar hij ziet geen zon, zijn voorhoofd is diep gerimpeld... hij wrokt over zijn vertrapte rechten. Ik heb verkeerd verstaan. Ik heb goed verstaan. Bauk... dat eerste was erg, maar dit mag niet... Ebner en ik, we waren hier zo-even alleen. En de zon kwam over de hemel naar mij toe gewandeld en de zon gaf mij kusjes, mijn lippen gingen open en mijn mond sprong vol met zonnezoentjes. Hij keek naar mijn jurk... hij keek naar mijn lippen... roomgoud was mijn jurk... in mijn schoot lag een grote plas van gouden room... Mijn witte jurk... En mijn lippen rood. O Bauk... Ebner is nooit getrouwd geweest... misschien weet hij niet eens wat je bedoelt... Andy heeft mij vroeger eens verteld dat ook ongetrouwde mannen die heimelijke dingen weten... Hij keek naar mijn lippen. Ik draag vandaag voor het eerst deze witte jurk die Dora voor mij maakte, omdat het de Dag is... Mijn witte jurk. Mijn rode lippen. Je mag

© 2026

dat niet zeggen, Bauk. Je hebt er het recht niet toe. Het is niet alleen je eigen geheim, het is het ellendige geheim van ons allen. Als hij het weet van jou, dan weet hij het ook van mij. Ik wil niet dat een man dit weet van mij, en al helemaal niet dat hij eraan denkt als hij mij ziet.
O, maar daar komt Hugo... Hugo met zijn ogen vol gouden lach, zijn witte tanden. Hoe juichte zijn viool. Hij speelt uit zijn geluk, uit de volheid van zijn enige geluk: het socialisme. Hugo – leg haar door je komst het zwijgen op, je bent een jongen, en zo jong als ik ben je, voor jou zal ze zich schamen. Maar Hugo blijft in de gang met Ernestien... die kwam van de anderen kant, ze vingen elkaar op, en Ernestien vertelt hem iets, waar hij om moet lachen. 'Het zou dan tegen het najaar zijn... en mijn verlof zou direct na de grote vakantie kunnen ingaan. Maar precies weet ik het natuurlijk niet. Het kwam de laatste tijd al zo onregelmatig...'
Ebner, waarom zeg je niets...? Je hebt mij altijd tegen haar verdedigd... laat je mij nu alleen...?
'Vóór mijn trouwen had ik er altijd al...'
'Hou op, Bauk... hou je mond... Ik wil het niet horen. Ik wil niet... ik wil niet...'
Ze zwijgt, ze staart, vlammend, ademloos. Arjen keerde zich om.
'Wat bezielt jou?'
Ebner staat stil of hem alles ontging. Je kunt nu alleen maar vluchten, vluchten met je vlammende gezicht in de schoot van je witte jurk... en snikken.
'Wat heb jij...?'
Ebner geeft antwoord...
'Ze is misschien niet gewend... dat er zo openlijk... over die dingen gesproken wordt...'
'Zij...?!' Zo zou iemand een mes naar je toe kunnen gooien. 'Zij?! Zij moet wel de preutse spelen. Die mannengek... die flirt... die jongensgek... geeneens te vertrouwen bij de jongens van de hoogste klas. Met mijn eigen man zou ik haar nog geen uur alleen willen laten...'
'Je hoort het, Arjen...'
Arjen zwijgt. Zijn dat Hugo en Ernestien, die binnenkomen?
'Wat heeft Eva, Bauk? Waarom huilt ze zo?'
'Het kind is gek. Je zoudt met Ebner, met een man van zijn leeftijd, nog

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet eens mogen praten over doodgewone, natuurlijke dingen... Seksuele aangelegenheden...' O weer... weer... Ga je gang maar... bonk maar... stomp maar... Ik ben er al niet eens meer bij.
'Met haar duffe romantiek... bourgeois-schijnheiligheid... maar dat noem ik vuil... Ja, dat noem ik vuil... Daar hoopten we nu eindelijk eens van af te komen... als eerlijke, moderne mensen...'
Arjen leeft plotseling op, alsof hij in Bauks laatste woorden iets vastgrijpt, alsof hij eerst twijfelde... en nu pas zeker weet... dat Bauk gelijk heeft.
'Zeg jij... ben jij eigenlijk wel partijgenoot... Ben jij aangesloten?'
'Ja... ja... en wat zou dat... wat bedoel je... Waarom vraag je dat?'
Ze keerde haar gloeiend, natgehuild gezicht naar hem toe, het kan haar niet schelen.
'Omdat je... omdat je wel gek lijkt. Je hoeft niet te bijten...'
O, het oude spook. Anders dan de anderen... altijd anders dan ze willen. Wie heeft gelijk? Ebner, wie heeft gelijk...? Wie van ons beiden zou zich moeten schamen...?
'Kom... Kom...' – Ze zijn alleen. Hij laat langzaam zijn grote witte zakdoek uit de plooien openvallen, hij is veel langer dan zijzelf. Hij droogt voorzichtig haar ogen, hij veegt sussend de tranen van haar wangen af. – 'Kom... Kom...'
En ze staat tegen hem aan, en ze fluistert:
'Ebner... ik ben geen jongensgek... Of... ben ik wel een jongensgek...? Wie zou mij kunnen zeggen, wat ik eigenlijk ben...? Zou jij het mij kunnen zeggen...? Ebner, wie ben ik...?'
Hoor, dat kleine, gejaagde, dat verstopte... schichtige, vreesachtige... dat is zijn horloge... maar dat diepere... zwaar... zo zwaar... een dreuning tegen mijn slaap... dat is zijn hart... zijn hart slaat boven de zonk van mijn slaap... Hoe slaat het... waarom slaat het zo? Wat wil je hart dan, Ebner... wat begeert het... waarom slaat het zo... waarnaar haakt het... jaagt het... Waar smacht het zo naar...? In donker opgesloten hart... smachtende hart... Het raakt aan mijn slaap. Kloppende, kloppende hart... hart van de hele wereld... Weet ik het... kan ik het... Mag ik het?
'Laten we gaan. De anderen wachten.'
Ja. Maar houd mij even aan je hand. Tot de grens van de wereld... houd

© 2026

mij aan je hand! En laat mij nu maar los... geef mij maar hieraan over. Want dit zal mij nu wel verder dragen... en alles is goed. Het mei-groen wuift... de mei-bloei geurt... het mei-rood gloeit... de meidag brandt als een kaars... waaiende, witte vlam, vlam van Geluk. O, de dag is vervuld van geluk... de dag, de stad, vervuld van geluk. Honderden ogen stralen het uit, stralen het in elkander over, honderden monden ademen het uit, ademen het elkaar toe... gezichten gloeien het elkander tegemoet. O, waaiende, witte vlam van geluk. Bevende borsten, die hun volheid niet dragen, niet bevatten, juichende, zingende monden...

'Dat is ons Heilig Ideaal...'

Zo schijnt een lamp zijn licht uit... zo zingen ze uit, wat ze in zich dragen, zingen het de lucht in, vlam naar vlam... De stad staat in vlam, de hemel is vlam. Elk draagt het voor zich, allen dragen ze het samen... het draagt ze allen:

'Dat is ons Heilig Ideaal...'

Wie deed eenmaal 'heilig' in 'veilig' weerklinken? Heiligheid... Veiligheid... Vondel!

'*Buiten God is het nergens veilig...*'

Ja, heilig is veilig. Het Heilig Ideaal staat om je heen als een muur... het staat boven je hoofd gespannen als een tent. Het is een huis om je heen gebouwd. Je zult nu nooit meer in donker en ongewisheid verdolen – er is je over alles een Licht opgegaan. Er is: de Partij. Er zijn: de Leiders. Zoals Hugo Mols zegt: 'Tak...' zo zei je vroeger: 'Vader.' Twee keer heeft hij in een ademloze luisterkring gezeten en hem horen spreken, de Leider, de Vader.1 Hij weet het, hij weet alles van toen, van nu, van dan. Alles is nu heel helder, heel licht, heel eenvoudig geworden, er is geen chaos meer. Zo zat ik eens als kind voor de dooreengeworpen stukken van een grote legkaart... het was een hele doos vol. Vader had hem van een veiling thuis gebracht... je had hem nog nooit in elkaar gezien... je nam een stuk in je hand, je legde het weer neer – je dacht: in die alle

1 Pieter Lodewijk Tak was SDAP-politicus en hoofdredacteur van het dagblad *Het Volk*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tezamen zit het ene Beeld verborgen... maar wat moet ik doen, om het op te roepen, dat het leven gaat... wat het eerste aanpakken... waarmee beginnen... en je werd benauwd. En zo was het later... er was altijd het lokkende, verborgene ene beeld... en die beangstigende dooreengeworpenheid van de afzonderlijke stukken... en nu leeft het beeld... het Beeld van de Wereld... geen angst meer, geen benauwdheid meer, geen onzekerheid meer – de grootste van allen heeft de eeuwige waarheid blootgelegd en de Leiders, de Vaders, dragen die aan ons over. Er zijn geen raadsels, geen twijfel, geen vertwijfeling langer.
Hugo Mols begeert nu verder niets. Dit is zijn eerste en zijn laatste wens sinds hij uit het weeshuis kwam, dit is zijn eerste en zijn laatste geluk. Hij zegt – je hoeft maar enkel en altijd in alles getrouw te zijn en je leven ligt voor je uit. Je geeft je maar over, je volgt maar waar de Vaders wijzen. Je moogt hopen, dat je eenmaal ook zelf iets moogt doen - je moogt je dat pogen waardig te maken, dat je iets zal worden opgedragen, maar als het anderen toevalt, dan moet je toch tevreden zijn, toch trouw en eerlijk dienen blijven. Eéns voor je hele leven moet je je dat voornemen - Hugo heeft het zich voorgenomen...
Heiligheid. Veiligheid. Er was, voor jaren en jaren, een boze droom, van de man met de gespleten vingers. En moeder zei, de anderen morgen: 'Waarom zeg je dan ook altijd zo schielijk en zo oneerbiedig je nachtgebed? Daar komen de boze dromen van.' Maar het nachtgebed was lang en het *Sjemang* moest je drie keer herhalen, en je had soms zo'n slaap.
Maar de dag na de droom heeft ze het heel nadrukkelijk gezegd, heeft ze ze allemaal, de Beschermers, tegen de man met de gespleten vingers, tot zich geroepen en om zich gesteld: 'Michael vóór mij, Gabriel achter mij, Uriel ter linkerzijde, Gamliel ter rechterzijde... en boven mijn hoofd de Alomtegenwoordigheid Gods.' En wat je zoveel avonden van zoveel jaren had gezegd... maar geleefd had het niet eerder... en ineens was er de Huiver, de Vurige Wagen...
En boven mijn hoofd de Alomtegenwoordigheid Gods...
En dat bleef nog dagen. Je liep naar school... je zat op de schommel... je stond te hengelen naar stekelbaarsjes... 'En boven mijn hoofd de alomtegenwoordigheid Gods...' als een eindeloos in je nagalmende muziek.
Heiligheid. Veiligheid. Dit nu... de Partij. Het Heilig Ideaal.

© 2026

Boven mijn hoofd de alomtegenwoordigheid Gods... *Volmaakte veiligheid...* Ze is met Dora en met Ernestien en met Ebner en met Hugo in een grote, blijde bende opgegaan... allemaal vrienden en vriendinnen... allemaal trouwe handen die je eigen handen drukken, ogen, aan jouw ogen overgegeven, lachende monden, die warme woorden spreken. Ze hoort namen, vangt ze op, herhaalt ze... verwisselt ze, en er wordt gelachen... Ze hoort ook nu en dan haar eigen naam. 'Dit is Eva...' 'Ja, zij heet Eva.' Zoals Ebner haar naam zegt... O, ik wil je, ik moet je mijn lippen geven, omdat je zo mijn naam zegt, zo dat het een liefkozing is... Ik zou een schootkindje willen zijn en je zou mij van het ene in het andere armenpaar reiken en ze zouden mij allemaal kussen, mannen en vrouwen zouden mij kussen. Dit is de Liefde. Dit is het Geluk... Je bent geen 'meneer' en 'mevrouw', geen juffrouw die of die... je bent Dries en Ben en Jaap en Willy, Dora, Eva, Ernestien... Een dikke vrouw heeft haar gezoend. 'Eva, ik vind je een snoes. Je moet tegen mij tante Line zeggen. En je komt eens bij ons? Wij hebben geen kinderen. Koffiedrinken kom je...? Eten kom je...?'

O ja... ik kom... o ja... o ja! En een man zei lachend tegen Ebner... 'Wat een aardig kind...' Hij zei het zacht, maar ik hoorde het toch. Een grote man met een grote snor. En Ebner lachte ook. 'Ja, ze is aardig... ze heet Eva...' O, je moest al die ogen, al die handen... maar er zijn er zo veel, hele stoeten trekken je voorbij... met een enkele lach, een handwuif achterom, een blinkende blik... een korte, juichende schal zoals vogels onder het vliegen achter zich laten in de lucht... En je hart doet pijn van de dringende liefde... De liefde tot allen, die het Ideaal met je tezamen dragen. Het is een veld vol madelieven... altijd pluk je meer... je schort is al vol, maar je plukt het niet leeg...

De dag brandt als een kaars, brandt neer naar zijn einde, zakt brandende ineen... de koele, heldere avond in. Nu volgt de volheid van de verzadiging... het langzamer gaan, het rustiger praten, de terugkeer naar de huizen... je merkt nu weer ineens dat er ook de anderen nog zijn... de vijanden, de schimpers, de onwilligen, botten, onontvankelijken. Ze staan aan de kant, ze grijnzen, wijzen, kijken... Wat moet je hard zijn om dit niet te willen, stompzinnig om het niet te begrijpen, laf om het niet te durven. Zo hard, zo stomp, zo laf... en je dan nog te durven verto-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nen, hier waar de zilverwitte vogelkers in het heldere licht, in de dalende koelte, in de opstaande wind, over het rillende gras, over het blonde fronsende water, van zwaaiende takken de kleine, ovale lovers strooit. Hey jij daar, die daar staat te schokken van de spottende lach met je dikke buik, die jezelf zo modieus vindt en ons zo gek... of jij, venijnig scharminkel van een stadsboertje met je schippersbaard... als ik je eens bij je armen pakte, bij je benen greep, in ons midden sleurde... je wou over een kwartier niet meer van ons weg... – Maar daar, bij dat bonte, ronde tulpenbed, rode tulpen, gele tulpen, tijgertulpen... ze hebben de hele dag de zon gedronken en geven nu de schemer van hun overmaat terug... Kijk, Ernestien, zijn dat niet Arjen Brand en Bauk? Ja, ze zijn het, ze hebben ons ook al gezien.

O Bauk... Bauk... laten we goed zijn, laat alles weer goed zijn. Misschien had ik ongelijk – zeker had ik ongelijk. Echt en eerlijk moeten we zijn in alle dingen, en voor niets, als mensen, mogen we ons schamen.

Ja... nu gaan ze allemaal mee... ze mogen immers allemaal mee, Ernestien... en we gooien de ramen open, en we laten de lampen uit... want we willen het laatste van de dag, van de Dag... we geven ons nog lang niet aan de nacht gewonnen want dan is de dag voorbij... we willen het verre gemurmel uit het warme binnenste van de stad... dat is het feest, het Meifeest... we willen de dichtbije fluisteringen van satijnig groen in bleekblauwe koeltes... jonggeboren groen, meigroen, feestgroen... we willen de geuren, de stemmen, de glanzen... we willen van de Dag, van deze dag, ons geen zucht, ons geen ritseling laten ontgaan. Ga nu allemaal zitten... om de tafel... bij het raam... tante Line en oom Daan en Arjen, Bauk, en Ben en Jaap, en Willy en Walter en jij toch ook... stijve Fries... hoe je heet ben ik vergeten... al ben je stug... Al wil je mij je ogen niet geven. Och, hij zal moe zijn... Ben is óók moe... je kijkt het hem aan...

'Hij is niet sterk en hij zit voor een moeilijk examen. Duits B – stel je eens voor! En hij leert wel goed, maar hij leert niet vlug.' Zo fluistert tante Line, wiens bovenbuur hij is.

'Ben, zit alsjeblieft niet zo dicht bij het raam, de avonden zijn nog koel deze tijd van het jaar.' – Hij schuift gehoorzaam zijn stoel naar de tafel toe. En daar staat onverwacht Rebecca in de deur.

© 2026

‘Hé, Rebecca, waar kom jij vandaan? Als een geest, door het sleutelgat? Want niemand heeft je horen bellen.’
‘Ik ben hier al een poos. Ik zat in de keuken bij Tonia...’
Aarzelend blijft ze in de deur. Ze kent de meesten niet, ze is ook geen partijgenoot. Ze hoort niet tot de schimpers, de botten, laffen, geslotenen... en daarom zal ze dan ook nog wel komen. Haar vader was een rabbijn en ze hangt met haar hele hart aan de oude joodse Wet. Ze spreekt er niet over, ze voelt ervoor – ze vecht in het getto, waar de arme joden wonen tegen de ontrouw en de onverschilligheid, ze verkeert onder de armsten, ze geeft aan die armsten haar tijd en haar geld. Ernestien wilde eens weten, toen ze pas elkaar hadden leren kennen, of ze misschien zionist is, als ze van de hunnen niet kan zijn. Ze is evenmin zionist. Ze zegt: ik wil van al die dingen niet horen. Ik ken mijn werk, ik weet mijn weg. Ze is mager en geel, heeft een grote neus en diepe, dringende ogen.
‘Hier, ik heb meteen de krant uit de brievenbus gehaald.’ Ernestien strekt de hand uit maar Arjen grist haar voorbij en ze geeft zich lachend gewonnen. Hij is met het blad naar het raam gelopen, heeft het sidderend van ongeduld uiteengeslagen, ritselend hangt het tussen zijn gespreide handen. In het koele late licht is zijn gezicht vergrauwd, maar zijn ogen tot bijna doorschijnend waterblauw verhelderd. Rusteloos turen ze, zoeken, vorsen, langs de lange kolommen, naar boven, naar onder, naar boven, naar onder, als renden ze hoge trappen op en af.
‘Dacht ik het niet? Daar heb je de bourgeois-praatjes weer. Daar... daar... Moet je zo iets lezen...’
‘Lees dan voor! Lees voor!’
Hij vermorzelt de woorden, verbrabbelt de klanken, stamelend van verontwaardiging.
‘Ook Veldman was als gewoonlijk weer van een meeslepende welsprekendheid. Maar het moet ons van het hart dat we elke keer, als we hem zo horen donderen tegen “maatschappelijk onrecht”, “uitbuiting”, “verdrukt proletariaat” aan zijn grote villa moeten denken, en aan zijn schilderijen en aan zijn boekerij... En dan...’
‘Ach, gooi toch in de prullenmand dat vod. Laat je vrouw er morgenochtend de kachel mee aanmaken.’
‘Lap het aan je laars. Erger je toch niet altijd opnieuw...’

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Met hun lage tactieken. Zelf leven ze maar raak. En van ons zouden ze verlangen... Of het er toe doet... En dat weten ze zelf net zo goed. Enkel wantrouwen zaaien onder het proletariaat...’
‘Laffigheden... Tolstoj'tje spelen...’
‘Tolstoj heeft het evenmin gedaan. Praatjes voor de vaak...’
‘En al had hij wel... de sentimentaliteit. De nutteloze vertoning. Elk twee centen...’ – ‘Mocht je nóg willen. Met je drieën één cent.’
‘Rebecca... zeg Rebecca... ben je dronken? Sta je te slapen? Je houdt je blad helemaal scheef en alle kopjes glijden naar de kant.’
‘Daar, daar... pak aan!’ Ze duwde haar het blad in de handen... ze trilt, ze keert zich naar Arjen.
‘Dus, dát zegt u meneer... dus dat is zo, meneer... dat in uw partij er niet op aan komt, dat het niet uitmaakt wie je bent, als mens, en hoe je leeft, als mens... Maar als dat waar is, meneer, dat die Veldman in een grote villa woont en schilderijen... en wat staat er allemaal... dan heeft de man die dat schreef in de krant, groot gelijk... Dan zeg ik u, dat de man, die dat schreef...’
‘En zelf geen haar beter is... Niets dan stokerij. Gemene tactiek...’
‘Het doet er niet toe, of hij geen haar beter is... en ik geloof u ook graag dat zijn beweegredenen onedel zijn. De meeste mensen hebben onedele beweegredenen...’
‘Hier, Eva... ga jij maar even met de thee rond.’
Ernestien spreekt zacht, ze heeft een kleur, ze is verlegen maar lacht een beetje..., ze vindt het toch misschien niet helemaal verkeerd, dat Rebecca deze dingen zegt. De anderen zitten met gezichten, star van verontwaardiging, stom van verwondering. Arjen haalt de schouders op, hij gromt – dit is hem te min, dit is de inspanning van het antwoorden niet waard.
‘Hier Ben... jij zonder melk... tante Line... u met van allebei veel... en Walter gewoon... Arjen... Willy... Rebecca... neem een kopje, neem dit, het is het slapste...’
‘Dank je... dank je... maar ik blijf hier niet langer.’ En ze is weg.
En zo barst achter je een hagelbui los. Ze praten allemaal door elkaar, Bauk boven alles uit. Maar Ernestien zegt niets.
En Bileam ging de hort op om te vloeken, en zegende omdat hij zegenen

© 2026

moest. Je kunt niet zwijgen, als je spreken moet.
'Zou het toch niet mooier zijn, als je zelf zo kon leven...?'
'Wat zegt ze...?'
'Wat bedoel je...?'
'Wat meen je eigenlijk, kind...?'
'Ja... ik bedoel: zo te leven...'
'Hoe te leven...?'
'Zoals je wilt dat het eenmaal zal zijn...'
'Maar je raaskalt, je leutert, je kletst de bourgeoiskranten na...'
'Maar kind... het zou momenteel immers volkomen nutteloos zijn.'
'Onzinnig... in een maatschappij die nog nergens rijp voor is.'
Wat zegt tante Line dat deftig.
'Je doet het ook niet voor anderen, je doet het voor jezelf...' En diep in de brede echo van vaak herhaalde, langgekende woorden, de telkens terugkerende waarschuwende samenvatting van de spijswetten.
'*Het zal u een verfoeisel zijn.*' Onrecht doen en bij onrecht toezien... vals spelen en... verontreinigingen... dat haatte je als kind al in anderen, in jezelf, om jezelf, ter wille van jezelf... de wereld werd er niet beter van... niet zuiverder en rijker... maar er zijn dingen, die je niet kunt, ter wille van jezelf. Als je zo het onrecht haat... en hoe stond hij daar in de zon, boven honderden uit, die luisterden, luisterden... en zijn uitgestrekte handen... en zijn zegevierende stem... 'Het zal u een verfoeisel zijn...' Maar als je het zelf niet eens zo diep kunt haten, zo woest kunt haten, dat je er zelf niet in leven kunt, waar haal je dán de kracht vandaan om te zorgen dat het anders wordt..?
'Allemaal gemakkelijk eisen stellen voor wie zelf niets hebben en het zelf niet hoeven doen...'
Eisen stellen...? Neen natuurlijk, je moogt geen eisen stellen. Hoogstens deze: laten we de onmacht erkennen... Bauk wil toch ook... openhartigheid. We mogen het lagere niet loochenen. Laten we dan in geen enkel ding het lagere loochenen...
'En wie zouden de eersten zijn om Veldman uit te lachen? Diezelfde bourgeois... die hem nu honen.'
'Och, praat er niet over. Laat kletsen het kind...'
O... Bauk! Eens vermoord ik je tóch. Want ik geloof niet dat wij-tweeën

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nog lang in dezelfde wereld kunnen leven. Het zal ervan komen, dat ik je vermoord. Weet je, Bauk... dat er een moordenaar in mij steekt? Oude Salomon Beer nam eens ineens mijn rechterhand, toen ik een kind was, hij boog de duim naar beneden... hij zei... Jij mag wel oppassen dat je geen doodslag begaat. Het zit in je hand en je grootvader was een driftig man. Een edel mens... een doldriftig man... en jij lijkt op hem... zei oude Salomon Beer... en hij zou nog meer hebben gezegd maar moeder verbood hem. Bauk... er zijn ogenblikken waarin ik weet dat ik nobel zou kunnen zijn... maar jou vermoord ik... En niemand hoeft mij dan vrij te pleiten. 'Ontoerekenbaar...' Nee. Dank je voor ontoerekenbaar. Ik! Ik! Geen traan. Geen spijt. Waarom deed u het eigenlijk? Zij leefde mij in de weg. En ik wandel kalm de gevangenis in...

Duizelig... duizelig... wit schuim in je hoofd... en daar zit Ben. En hij praat, hij praat al een poos. Zeg het nog eens over, Ben... ik hoorde je niet... ik begreep je niet... ik hoorde enkel geluiden...

'Ik zei: het zijn allemaal atavismen van oude ideologieën.'

Atavismen... ideologieën... maar... wat is dat allemaal precies? Zo droom je van een examen. De ene vraag volgt de andere en je weet geen steek en ineens schreeuw je het uit: Maar meneer, ik heb voor deze akte helemaal niet gestudeerd!

'Alles individualisme... individuele ethiek... alles uit de tijd... uit de oude doos. Tobberijen waar de 18e eeuw zich het hoofd mee brak. De *Aufklärung*... Lessing... zelfs Kant met zijn *Categorische Imperatief*... door en door burgerlijk... burgerlijk individualisme... — Schiller ook... en Schleiermacher net zo goed... elk zijn ethiek op zijn eigen houtje... burgerlijke ethiek... goed voor die tijd. Goed voor die mensen. Maar als we nu nog niet verder waren...'

'Domineesgeleuter...' – 'Meisjesklets...' – 'Beschimmelde romantiek...'

De hagel, de kletterende, adembenemende hagel, als zo-even achter Rebecca aan.

Maar tante Line komt ertegen op.

'Laat hem toch... laat hij het haar allemaal eens goed uitleggen. Ze is toch nog maar een kind.'

De hagel trekt weg.

'En nu, Ben...?'

© 2026

‘Nu houden we ons met die dingen van individuele ethiek niet meer op... nu is er nog enkel dat, wat we stellig weten... het grote Systeem... zuiver-wetenschappelijk gebaseerd... en de uitdrukking daarvan: de Partij. De Klassenstrijd... en dat je daarin natuurlijk aan de goede kant moet staan, aan deze kant... Aan onze kant...’
‘Als je klaar bent met doceren, Ben... mogen we hier dan nog even je gewaardeerden raad? Kijk, de zaak is deze: Walter en Willy vinden... dat er toch tegen die kerel... die krantenproleet...’
‘Ik kom. Je vindt het goed, Eva...? We praten er nog wel eens over.’
Tobberijen uit de achttiende eeuw! Dan ben ik dus meer dan honderd jaar achter... dan wordt het hoog tijd dat ik inhaal! Schiller... En Kant. Maar dat was immers een groot filosoof. Uit de tijd... allemaal uit de tijd. Wie noemde Ben ook nog meer...? We praten er nog wel eens over...
En Hugo, verleden week... er werd dicht bij de school een grachtje gedempt, voor de aanleg van een plantsoen. Karrenvrachten zand... karrenvrachten zand... en we stonden erbij. Ik zei: ‘Ze schieten niet erg hard op. Hoeveel zand moet er toch wel in, eer je ziet dat ze vorderen?’ ‘O, wel honderden van die karrenvrachten...’ En we zwegen even, en toen zei Hugo weer: ‘Zie je, Eva, zo moet je zijn! Daar moet je je voor jezelf tevreden mee stellen. Eén zo’n karrenvracht zand. En ééns is er dan toch het plantsoen... Je moet zo jezelf wegcijferen kunnen. Je moet beseffen, dat je niets bent...’
En hij zag heel bleek en zijn stem... je keek maar een anderen kant op.
Wat is dat goed, wat is dat mooi... als je zo jezelf wegcijferen kunt. Een karrenvracht zand... daar stort hij het water in, een dikke, geelbruine vloed, en gaat er verloren... op de bodem in donker gesmoord... en daar moet je voor jezelf tevreden mee zijn...
Het komt er niet op aan, wat er met je gebeurt. Zo zegt Hugo.
Hugo, je hebt gelijk...
Het komt er niet op aan wat je doet. Zo zeggen de anderen, zo zegt Ben.
Ben, je hebt ongelijk...
Er is een verschil... maar waar...? Dit is een geluk: je weet altijd onwrikbaar dát er ergens een verschil is, voordat je weet wáár het verschil is – je kunt dus zoeken tot je het vindt, tot het in woorden voor je ligt.
Je zoekt in stilte, je zoekt de stilte. Hier is de stilte, ik ben zo goed als

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alleen... ze overleggen, heftig, en ze redetwisten... En als ik nu, voorzichtig tastend, als voetje voor voetje, naar binnen dat voelen volg, dat voelen dat er verschil is, naar het verschil toe... dan kom ik eerst bij iets dat ik al weet... en ik geloof wel dat er ook verband is... maar dat zou ik nog niet zeker kunnen zeggen... o, je moet met die dingen zo voorzichtig zijn, want al te dikwijls... lijkt het maar zo... Dan het gaat je net als met de legkaart... de hele boel moet weer door elkaar. En opnieuw begonnen worden.

Maar... zou juffrouw Korff nu wezenlijk verliefd op Penning zijn en dat ze hem daarom altijd zo uitscheldt...? Altijd hetzelfde: 'Cynicus, cynicus... zo word je, als je je geloof verliest...' Het was een krankzinnig verhaal, een akelig verhaal – je wist eerst niet of je moest lachen of huilen. Hij had het van zijn dokter gehoord. Er was een knecht in het gasthuis, die te weinig, of die een te kleine schildklier had... En wie zijn schildklier mist, of er te weinig van heeft, die schijnt niet verliefd te kunnen worden... Die knecht keek dan ook nooit naar een meisje om. En toen hebben ze hem... ja, hoe ze het deden, dat wist Penning niet te zeggen... maar hierop kwam het neer... dat hij later te veel of een te grote schildklier had, en geen meisje meer met rust kon laten... Ja, als Penning zo brult en juffrouw Korff zo gek doet – dan lach je mee, al staat het huilen je nader... want zo'n verhaal is niet vrolijk. En daar kwamen Arjen en Bauk...

'Hallo, jullie... tortelduiven... wittebroodsklanten... weten jullie eigenlijk wel wat de zetel van de liefde is?' Ze bleven staan en hij deed voor de derde keer het verhaal van die gasthuisknecht... Arjen haalde de schouders op, hij lachte niet eens, maar Bauk had wel dadelijk haar antwoord klaar.

'Denk jij nu werkelijk dat je mij, dat je ons daarmee hebt? Denk je soms,- dat wij bang voor de nuchtere, natuurlijke waarheid zijn? Voor háár is het nuttig... de romantische idioot... Trakteer haar op dat moois dat je natuurlijk weer uit je duim zuigt.' Maar dat was niet waar. En een paar dagen later liepen ze met hun drieën om vier uur naar huis, Penning, Ebner, en zij.

'Nu zal ik jullie die viool eens laten zien, waar ik al maanden op aas, waar ik voor zal proberen op te sparen als ik eindelijk mijn geld eens in

© 2026

mijn zak houden kan.' En ze kwamen bij de winkel – er stonden piano's, er hingen violen.
'Dat is hij... daar hangt hij... O, het is een prachtinstrument.'
'Een schildklier,' zei Ebner...
'Een schildklier... hoe bedoel je?'
'Zetel van de liefde... zetel van de muziek. Die gasthuisknecht kon niet verliefd worden toen hij geen schildklier had, en hij kon niet ophouden met verliefd worden, toen hij er wel een had. En daarom schimp jij op de liefde! En als ik van die viool de snaren kapot snijd of ik gooi het hele ding in het vuur – dan kan jij er geen muziek meer op maken. Maar daarom schimp ik niet op de muziek...'
'Ik zie niet in... dat het... hetzelfde is...' Maar o, wat klonk het benepen, en Ebner zei dan ook niets meer, hij lachte alleen.
Maar zo kom ik er niet. Je loopt in het land en je komt voor een sloot... je bent verkeerd... de vlonder ligt verderop. Maar ik geloof wel, dat ik er even langs moest. Ik ging naar huis... ik dacht..., als er nu brand komt, vannacht in de winkel... in dat magazijn... en alle piano's en violen verbranden... is er dan minder muziek in de wereld...? Neen, er is niet minder muziek... want Muziek is als Licht, is als Liefde... Iets... dat niet minderen kan... Maar ik dacht ook dit: als er eens helemaal geen muziek-instrumenten meer waren... of er dan nog muziek zou zijn... Neen... ze moeten er zijn... en zullen er ook altijd zijn... je zoudt niet alle instrumenten weg kunnen doen, of weg kunnen denken, je zoudt ze altijd weer denken en maken. Telefoondraden... boombladeren... en een dun touwtje tussen je tanden... dat zijn immers al muziekinstrumenten.
Maar zo kom ik er nog niet... Hoe ging het toen verder...? Waar spring ik over de sloot? Nu komt het eraan, en dit is de overgang... nu heb ik het, nu heeft het mij... De winkel met de instrumenten én de karrenvrachten zand... Het komt er niets op aan, wat er met je gebeurt. Hugo, je hebt gelijk... dit prijsgeven van jezelf is het grootste, het mooiste, het hoogste...
Maar als de instrumenten nu niet deugen, wat dan...? O Hugo, hoe stem je niet zelf je viool, zo zorgvuldig, zolang, zo scherp luisterend, vanmorgen nog... eer je spelen ging... Sla hem kapot, en niets is verloren. Laat hem vervallen... en alles is verloren... Sterven mogen we... maar beder-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ven mogen we niet! Op de ene manier onszelf prijsgeven, op de andere nooit. – O Ben... en jullie anderen allemaal... jullie hebt ongelijk... Het komt er niets op aan, wat er met ons gebeurt – maar het komt er alles op aan, wat we zijn... En als dat niet zo was... dan zou ook niets er meer toe doen - dan kon ook alles ineens wel naar de hel... naar de donder... naar de verdommenis... de hele wereld... en dit is weer: de gespletenheid... dat elk van ons, tegelijkertijd Niets en Alles... het onbelangrijkste en het allerbelangrijkste... als die ééne viool... Hij mag elk ogenblik verloren gaan... maar zolang hij bestaat, moet hij goed zijn, of hij helpt de wereld verpesten... En wat zullen we gaan verbeteren aan een wereld, die we toch zelf weer verpesten...?
Ben... ik weet het... ik geloof dat ik het weet... Nee... Ben, ik weet het niet... waar haal ik de moed vandaan...? Meer dan een eeuw ben ik achter! Zou het trouwens zo eenvoudig kunnen zijn...? Maar Ernestien stak de lamp aan – ze staan allemaal overeind en klaar om weg te gaan.
O... ga jij nu ook al weg, Ben... en ik wilde je juist vertellen...
Langs 'tante Line' om, raken elkaar hun ogen, in een wederzijdse vraag.
'Wat zijn we zonderling in ons gesprek blijven steken, zo-even...'
'Ja...' – Hij kijkt op zijn horloge.
'Ik kan nog wel een ogenblik blijven, als ik mag. Ernestien, Eva en ik zijn zo midden in ons gesprek blijven steken. Als jij het tenminste niet ongezellig vindt, tante Line.'
'Neen – maar maak het niet te laat, vadertje. En doe je das om, straks. Ernestien, let je erop dat hij zijn wollen das niet vergeet?'
En ze staan samen aan het raam, en elk van beiden wacht tot de ander zal gaan spreken.
'Je kunt nu nog door het hele park heen kijken, tot de overkant. Maar als het groen weer dicht is, over een poos, dan is dat uit...' – 'Ja...'
Paarse tulpen, witte tulpen. Paarse worden donkerder, witte worden lichter, in de schemering. De zoete wind breekt je lippen open, wil regelrecht je keel in... maar dat doet niet de wind alleen... dat doet ook het zachte lachen... fluisteren... schuifelende voeten. Alles weer rustig, alles als anders... de Dag voorbij.
'Ja... we hadden het erover... en jij meende... je beweerde... en toen zei ik...'

© 2026

'Ja, Ben... en over alles wat jij zei... heb ik zitten denken... en ik geloof...'
Ja, wat geloof ik eigenlijk...? Ik weet het niet... en het doet er niet toe... want hij luisterde niet... Hij keek naar mij en hij luisterde niet... Keek je misschien naar dat krulletje aan mijn slaap, dat soms in mijn oor kruipt? Ja Ben, het kruipt soms in mijn oor. Iedereen vindt het een grappig krulletje... het is bijna zuiver rond, het glanst als de zon schijnt.
'Je zou eigenlijk eerst veel meer moeten lezen, moeten weten.'
'Ja, natuurlijk.'
O, natuurlijk moet ik veel meer lezen, veel meer weten... Of keek je naar de ronding van mijn wang? Ik heb een aardige kin, ik heb een zachte hals... mijn kin en mijn hals komen in deze witte jurk, in deze nieuwe witte jurk, pas tot hun recht. De witte jurk is eigenlijk wat te dun voor zo'n koele avond, en ik heb er zo-even over gedacht mijn blauwe wollen schooljurk aan te trekken... maar wat een geluk, dat ik het niet heb gedaan. Wat een geluk, wat een geluk, dat ik het niet heb gedaan! Want denk eens, dat ik het wel had gedaan. De naaister heeft de mouwen verknipt en dat maakt de schouders zo plomp, en je ziet niets van mijn hals...
'Ik zou je allerlei boeken kunnen lenen...'
'Dat zou ik heerlijk vinden. Dat moet je doen...'
Hij zal mij allerlei boeken lenen! En dit is ook alweer een zo gelukkig toeval – dat ik aan zijn linkerkant ben gaan staan. Want anders zag hij nu die gedrochtelijke rode pukkel naast mijn neus. Ernestien zei gister: 'Je betaalt een dubbeltje boete, als ik nog een woord over dat onnozele pukkeltje hoor.' Maar vandaag heb ik er de hele dag niet aan gedacht... alleen vanmorgen, even... en zo-even zat ik alleen, zat ik zo goed als alleen, want de anderen waren in overleg, in twistgesprek, ik was met mijzelf alleen achter mijn gesloten oogleden... en toen bestond ik niet. Niets van mij bestond. Mijn jurk, mijn schouders, mijn hals en mijn wang, en de gedrochtelijke pukkel naast mijn neus, en het krulletje aan mijn slaap... en nu ineens bestaat er niets anders meer. Zo keer je voor de grap de toneelkijker om en wat groot en dichtbij was, wijkt naar verten en wordt klein... Het waren grote dingen en ze stonden mij zo na... zelf was ik klein en veraf... nu is het alles omgekeerd... Ik wilde zeggen: 'Ben... zo heb ik het overdacht...' Maar hij luisterde niet... ik zag het,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voelde het... en wonderlijk... wonderlijk... wat dichtbij was, wat mij na stond, week naar verten en werd klein... en ik-zelf kwam naar voren, en enkel ik-zelf ben nu dichtbij, en ik ben zo groot, ik ben groter dan de hele overige wereld samen. En enkel mijzelf sta ik nu na, enkel dit is belangrijk: dat ik niet mijn kale, blauwe schooljurk, die mijn schouders plomp maakt, die mijn hals verbergt, in plaats van deze witte heb aangetrokken en dat ik aan zijn linkerkant ben gaan staan...

2026

DIT UIT DROOMLOZE SLAAP OMHOOGGESTOTEN WORDEN – waar gebeurde het eerder? Wat was het? Was het de lift, uit regenschemer naar het hoge, zilveren licht? Nee – je dook voor de eerste keer van de springplank af, je schoot het donker in, het water greep je vast... en stootte je weer uit en je ving in je ogen de zon en het blauw en het groen en 'De Wilde Jager'. Veiligheid en blijdschap – elke keer opnieuw beleefd. Ja, het is zo... twee weken geleden is het gekomen en zo vaak mij de slaap ontvoert, zo vaak keer ik weer en weet het weer en neem hem in bezit en zoals eenmaal zon en groen en blauw, zo vang ik in mijn ogen dat stille, witte naast mijn bed – zijn wieg.

Hij slaapt binnen in het dichtgeplooide kooitje; achter de half-open donkere deur slaapt de zachtzinnige oude vrouw, in haar tevredenheid. Ze zegt: zoals hier, zoals nu, zo sliep ik in geen jaren. En boven slaapt Ben – mijn man, zijn vader. Zo heeft 'dokter Jaap' het ingesteld. Ben mag nu zijn rust niet langer missen. Mij alleen heeft de slaap plotseling losgelaten, ik alleen ben teruggekeerd, en buiten waakt de wind. Het klappert, diep en dof, het lispelt achter de gesloten deuren, in donker leeft er het nachtelijk leven, verholen, intens. Wind en regen doorvaren de wereld – en steken alles aan.

Zo was het die dag op het eiland, die koele augustusdag van voorverleden jaar. De hemel hing laag, de duindalen geurden, elke geur riep mij aan maar ik ging voorbij. Dora liep vooruit en achter haar Ernestien – ik volgde; we liepen lachende over de verende planken, over het smalle éénplanksweggetje dat de duinen beklimt, in de dalen vlucht, van de grijze Waddenzee af tot de blauwe Noordzee toe... en waar geen groei meer was, enkel het blauw en het blinkende wit, daar wachtte de man aan zee. Ernestien had gezegd. 'Hij wil ons de eendenkooi laten zien, we kunnen er op school de kinders over vertellen.' En we volgden hem door ruigten en diepten van helm en zand, we volgden hem zwijgend, in zeegedreun, in meeuwgekras. Eenmaal hebben daar huizen gestaan, mensen gewoond – de zee joeg ze landwaarts in – nu staat er nog enkel een hek van walvisribben, uitgebleekt, poreus, dingen die onder de grond of in een knekelhuis horen – en de eeuwen wegen. Het weten van de ongetelde, van de ongemeten eeuwen weegt. En je dacht... wat is Tijd zonder mensen om hem te meten...? En die vraag steeg je ogen uit, de wolken

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

in met de meeuwen mee – en eens keer ik daarheen terug en mijn vraag keert tot mij terug – meeuwen en wolken hebben hem voor mij bewaard. Maar Ernestien trok mij aan mijn arm. 'Kijk, dáár... dáár begint de eendenkooi.' O, het was een paradijs – een blanke, blonde spiegel, geel en bruin omkranst. Duinruggen beschutten het tegen stormen... het is er zo veilig en het is er zo stil. Hoog zwieren de vrijen, laag zwemmen de gevangenen, goud en groen in de blanke spiegel, en ze lokken de vrijen het luchtruim uit... ze komen... ze zwemmen in al smaller schachten... 'Kunnen ze nooit meer terug...?' De boer moest er om lachen. Ze gaan nooit meer terug. Zouden ze... Ernestien, zouden ze zee en lucht, zouden ze eindeloosheid, onbegrensdheid gauw vergeten? Wat weten we van eenden en of ze gauw vergeten...? En je stond en het was alsof je eeuwen lang zo had gestaan – eeuwen lang dezelfde koele augustusdag aan zee, geen andere wereld dan deze kleine, geen ander geluid dan zeedreun en meeuwengekras, klappen, kleppen... Uit hoogten en ruimten wieken ze aan en dalen af en zwemmen in al smallere schachten... en dit is mijn kamer, de slaapkamer van Ben en mij. Hier lig ik alleen in het bed van ons beiden... ik ben nog wat slap, ik heb veel bloed verloren, en in mijn borsten zwelt de melk, overmorgen komt Ben weer in dit andere bed terug. Als ik mijn ogen sluit, zie ik toch alles dat om mij is, ik ken het immers van zoveel dagen, zoveel nachten. Stoelen en een tafel, en een grote kast en een kleine, en een wastafel, en de glanzende, zwarte klok. Er hangt een scheurkalender naast de schoorsteenmantel, daar staan onze verjaardagen op. David en ik komen achteraan – op 31 december. Ieder is jarig op zijn beurt – de dag dat hij kwam.

Vandaag zei Ben: 'Wil je er mij aan herinneren dat ik de kleermaker schrijf? Ik ben over mijn jas helemaal niet tevreden.' 'Ja – en de schoorstenen moeten worden geveegd.' De eenden vliegen de ruimten uit, de al smallere schachten in... Het is goed, mensen zouden in de ruimten verloren gaan, ze moeten in kamers met stoelen en kasten, naar kalenders met jaren en dagen moeten ze kunnen vluchten. Muren en weken tussen hen en de ruimtes in. Kwam ik niet als kind voor de waterstem en de windstem naar huis gevlucht... naar de eendenkooi? En de deur ging dicht en we waren er allen samen en David en ik vlogen elkaar aan om het kapje van het verse brood. Ja Ben – ik ben het met je eens dat die jas

© 2026

niet deugt. O kijk eens, moeder, vijf, zes zieke aardappelen vandaag... En moeder... juffrouw Drukker gaf mij een vijg... Maar eigenlijk was het zo: Waterstem en windstem kwelden mij teveel... De waterstem komt de geelgrijze horizon uit... hij komt over de witte kopjes naar mij toe... en hij fluistert mij in wat ik niet versta. De windstem ijlt mij achterop en lispelt vliegensvlug iets aan mijn oor, maar ik weet niet wat... en is mij voorbij, en keert weer terug, en haalt mij weer in, en ik houd het niet uit... en juffrouw Drukker gaf mij een vijg, en het is mijn beurt van het verse kruintje en als David niet ophoudt dan sla ik er op.
En Ben kwam ons halen van het eiland... ik vergeet het eiland nooit, ik keer er weer heen, naar de koele augustusdag, naar de eendenkooi, naar mijn vragen. Het was een zondag. Hij kwam van de overkant, waar de vlakten en de torentjes zijn, over de Waddenzee gevaren... hij kwam uit een nevel. Ik droeg een bontgebloemde jurk. Hij zei: 'Wat ben je bruin.'
Je bent... je bent... Waren het allemaal zijn woorden of waren het mijn eigen wensen? Zomerdromen... woordgedroom, dat uit de duin dalen stijgt... 's nachts tussen ruisende zeeën, geurend klein eiland van zeeën omzongen... En uit het raam zag je 'het romantische huis'. Elke morgen werd het een stugge 'burgerwoning', elke nacht werd het 'het romantische huis'. Alleen uit dat ene raam.
Vier maanden sinds die avond, die eerste mei. Ernestien stak de lamp aan en het licht drong door mijn oogleden, die mij wegvoerden met Hugo's en mijn eigen woorden alleen, een eenzaamheid in: *Dat het er niets toe doet omdat we verloren gaan. Dat het er alles toe doet, hoewel we verloren gaan.* En daar stond Ben en kwam naast mij aan het raam, en daarom lig ik nu hier, en daarom heb ik hem, heb ik dat, in het witte kooitje, en van die avond uit heeft zich alles aan mij voltrokken...
Hij was al gauw: de eerste gedachte bij het wakker worden. Hij was al gauw: het medewezen, het medeleven. En 's avonds kwam hij je halen en je praatte samen in het park... en je vond grote open ruimtes in jezelf waar bij hem en anderen weten was – kennis, boeken, studie, examens, akten. Geen Leegtes maar vlakten en meren, saamgelopen uit mijmerijen, velerlei. – 'En je hebt toch een heel goed hoofd, je kunt alles meteen begrijpen.' Samen op een bank aan de vijver. En de vijver glanst. En de torenklok slaat.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Wonderlijke jongen... dacht je dat ik dom was? Waarom zou ik dom zijn...? Zie ik er dommer uit dan ik ben? Ben ik dommer dan ik er uit zie...?’
Een laffigheidje uit een meisjesboek.
‘En waarom heb je dan nooit... voor de hoofdakte bijvoorbeeld... of Middelbaar Nederlands... of zo iets...?’
‘Het is zelfs nooit... in mij opgekomen.’
‘En je toekomst?’
‘Ik denk nooit aan mijn toekomst, ik denk aan mijn verleden, en ik weet dat ik leef, nu.’
‘En geef je dan ook niet om geld?’
‘Nee, ik geef niet om geld.’ En ineens, in een lach... een ‘duveltje uit een doosje’: ‘Wat verzen en wat liefde’... daár geef ik om.’ ‘Kloos...?’ – ‘Ja, Kloos.’
Ze lachen, maar Ben denkt het door. –
‘Je hebt een goed geheugen.’
‘Neen. Ze hebben me wel twintig keer een perspomp uitgelegd en ik weet het nog niet. Ik onthoud niets. Wat ik begrijp weet ik vanzelf. Als kind werd ik ooit de klas uitgestuurd. Eerst een uur op de gang en dan strafregels: Willen is kunnen. En ik bedacht het ineens, ik liep de klas weer in. “Meester, u moet het omkeren: Kunnen is willen.” Hij zei: “Keer jij je maar om en wandel de gang weer op.”’
‘Dus je kon toch wel logisch denken?’
‘Maar van perspectief later begreep ik niets. En de leraar zei: omdat je niet logisch denken kunt.’
En je zwijgt, beiden... en je denkt... alles is anders, is anders... alles heeft een verkeerde naam... aan alles kleeft een averechts begrip... je moest het eens allemaal door elkaar kunnen gooien... en weer opbouwen... niet naar een voorbeeld... maar naar je eigen inzicht... Maar o God, waar haal je inzicht vandaan...
‘Eens op school, Ben... ik zat in de zesde klas, ik was nog geen twaalf jaar. We kregen woorden om in te vullen. “Als je iets neemt, dat je niet toebehoort, hoe noem je dat?” En de meester zei: onrechtmatig. En ik zei: “Nee meester, dat heet: wederrechtelijk.” En toen ik naar huis ging... ik dacht altijd aan Rusland... aan de Wolga... aan Nisjni Novgorod... en ik vroeg mij af, die dag: “Hoe wist ik dat?” Geloof je niet dat alles wat je

© 2026

moet weten zo naar je toe komt, vanzelf? Als groter meisje vond ik dit in een krantenverslag van een lezing over Plato: Plato zei dat alle wijsheid uit de verwondering komt. En dat liet mij niet meer los. En in die tijd las ik van allerhande verwonderingen... *Woutertje Pieterse*... en Newton, met zijn appel. Ik las dat omdat ik het wist. Het kwam naar mij toe...'
Maar toen was er een vleug van rozen... en rozen maken je tot een harmonica... wijd open word je getrokken en er stijgt gedruis op... gedruis die gedachten, die geuren zijn... en alles was in mij, en alles was één. Ben alleen... zat naast mij. Eigenlijk moest jij nu ook, met dit alles, in mij zijn, deel van mij zijn... Zo moet het, zo wil ik het. En ik greep zijn hand, en ik legde mijn hoofd tegen zijn schouder aan... en hij speelde met mijn oor. Hij zei... kindje, kleintje... En toen zei ik... ja, ik zei het, het grote, zoete woord. Ik zei 'mijn lieveling'. Omdat ik wilde dat hij mijn lieveling wezen zou. Maar het bleef mij plagen – zelfs de nacht vergaf het mij niet. Ik werd er wakker mee. O, je mag niet nodeloos, niet ijdellijk... Mijn Naam... Hetzelfde.
En de volgende avond kwam 'dokter Jaap'. Hij zei: 'Het is weer mis, met Ben... de oude geschiedenis: malaria. En nu zet ik het door, meteen, nu laat ik er een rustkuur op volgen.' Ernestien gaf pakjes mee. 'Als je vanmiddag naar Ben gaat, geef hem dan... hier... dit deeltje Hauptmann... en kijk, hij houdt zoveel van zoute bolletjes... dan krijgt hij misschien ook wat meer dorst voor zijn melk.' Zelf kocht je perziken... en je ging geen taartjes eten. Je ging nooit meer taartjes eten... je bracht geen bloemen meer mee thuis voor je kamertje. Dat was wel heerlijk, het stond als een vastheid in je leven. Want er was geen dag meer, geen uur meer – of je dacht: aan alles kleeft het averechts begrip, en alles zeggen we verkeerd en zien we verkeerd... alles wat we menen te weten van invloeden en eigenschappen... en wat we moeten kennen... en hoe we moeten leren... en wat we behoren te doen...
En je kon naar niets meer luisteren, zonder je af te vragen: Maar is het wel zo, is het wel zo, maar als u het zegt? En als het niet zo is, hoe is het dan wel? Je kon geen blad meer lezen, of je legde het boek neer omdat je van benauwdheid je adem niet meer vond. Eens was er een glazen klok, de leraar pompte er de lucht uit, alle lucht...het blaasje richtte zich op, het zette uit, het zwol...en sloeg uiteen... Dat was: het luchtledig, of:

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de luchtledigheid. Zo kom je midden in de luchtledigheid te staan, met je hoofd in het luchtledig – door van alles te denken: zoals we het zeggen, zoals we het zien, zoals we het elkaar inprenten, zoals we het elkaar napraten... zo is het in-der-eeuwigheid niet, maar hoe is het wel...? En je dacht: dit wordt te veel, en ik kan niet meer terug – het maakt mij rampzalig, maar ik kan het niet laten... ik verbrand mijn schepen, ik verwoest mijn wereld, ik verteer mijzelf... o, was het dat maar; nee: *Brandend Braambos*. Maar er is dit: ik koop perziken voor Ben, bloemen voor Ben, hopjes voor Ben... alle dagen opnieuw. Alle dagen opnieuw ben ik gelukkig omdat ik geen taartjes krijg. Nu weet ik altijd, waarheen ik zal terugkeren, als dat andere mij te zwaar valt, waarin ik vlucht, als mij het luchtledig verstikt. Alles zal mij ontvallen... ik stond als kind en pelde een ui en ik dacht: dit zijn de 'rokken' en waar is nu de ui, hij-zelf? Dubbel, driedubbel, tiendubbel hebben ze mij bekleed, en waar ben 'ik', wie ben 'ik'? Maar dit zal overeind staan, in het luchtledige, in het naakte licht dat door de schedel heen in de hersens dringt en van alle dingen het zinledige, luchtledige...

Liefde... vriendschap... hartslag van mensen dicht aan je eigen hart... het onaantastbare, onverteerbaar, onwrikbaar buiten twijfel en vertwijfeling... de vertwijfeling van de twijfel.

'Nu wacht u toch zeker niet te lang meer met trouwen, nu meneer zo goed vooruitgaat?'

Er stonden bloemen op tafel, bloemen in de ramen, bloemen op de grond, voor het bed... van Ernestien, van Ebner... van Jaap. Nu zijn we er... en een zo voorspoedige en voordelige benoeming! En juffrouw Rika... ze was zo arm en ze werd al oud... haar meubels vervielen. Ze heeft eerst bij haar broer de zeven, daarna bij haar zuster de vijf woelige kinders groot gebracht en toen lieten ze het haar voelen: overbodig was ze, en trok naar de stad en...

'Dan raak ik meneer óók weer kwijt.'

'Maar komt u bij ons, als we trouwen gaan, komt u bij ons, voor ons zorgen.' – O Ben, je bent lief...

'U meent het niet, ik ben zeven-en-vijftig jaar.' – Maar ze beefde, in haar ogen glansden tranen om de uitkomst. Ze heeft ronde kinderogen.

'Ja, u moet bij ons komen.'

© 2026

'Dan moet u ook maar niet te lang met trouwen wachten.'
Ben stak zijn hand uit, hij trok haar voor zijn bed.
Zijn ogen lagen donker en diep in zijn vermagerd gezicht.
'Ben... jongen.'
Mag ik het nu zeggen... mag ik nu lieveling zeggen? Je mag het niet zeggen: het is te zoet en te groot... je zoudt sidderen moeten, je siddert niet... je deed dat wel in sommige nachten, als je het fluisterde naar een man die je niet kent. Het woord vloog uit... zo vloog uit Noachs ark de duif de wateren over... en vond geen rust voor zijn voet... en keerde niet weer...
Najaar was het, je liep naar huis. Nu ga ik trouwen. Nu zullen er geen geheimen meer zijn. Ik ga trouwen en ik krijg een kind. Ik krijg het... van Ben... Ik wil het heel graag hebben. Daaraan alleen behoor je te denken... daaraan is het andere, zijn de geheimen, verbonden. *Johannes Viator*, Perks *Mathilde*.
Hoe ik somtijds kan verlangen, naar wat mag en moet geschieden. Om – laat mij u nogmaals kussen – in mijn kinderen u te zien. Nee. Niet mooi. Pijnlijk, om licht van te rillen... 'U'. 'Mag en moet geschieden.' Niet mooi, niet lief... niet zoet... 'Nachtliedje' uit *Ellen*: *Geluw, geluw, geluw zijn – mijn liefs zachte haren. Dat ze op de peluw mijn, neergelegen waren.*[1]
Ze had het boek op school vergeten. Juffrouw Korff had het gevonden. 'Dit is onzedelijk.' 'Wat... is onzedelijk?' Je begreep het niet eens. Dacht hij dááraan? Ja, daaraan dacht hij, jij huichelaarster... jij schijnheilige... Maak mij niets wijs. Ik ken je. Ik ken je langer dan vandaag. Dan bent u verder dan ik. Ik ken mijzelf niet... Maar verbeeld-je, dat je dat werkelijk zei, tegen juffrouw Korff!
De deuren klapperen zacht... ergens in het Noorden ligt het eiland, tussen Noordzee en Waddenzee, en dezelfde wind belegert in het donker de dalen, de ruigten bij de eendenkooi... We huurden dit bovenhuis... we kochten meubels... juffrouw Rika naaide de gordijnen... zoveel-bij-zoveel... en ze verkocht haar eigen boeltje, en ze kwam... En nu is alles voltrokken. Zo komen ze de ruimten uit... zo komen ze uit horizonten de zware, blauwe golven over... precies als in het liedje: *Sur les beaux flots bleus*... Waarom ben ik juist deze nacht zo wakker, waarom juist deze

1 *Ellen*: dichtbundel uit 1891 van Frederik van Eeden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nacht vouwt het zich allemaal open? De deuren zouden kunnen opengaan, de deuren naar het balkon... en denk nu eens, dat hij binnenkwam: *Johannes Viator*. – Je zoudt het hem nu willen vragen... willen zeggen.
Ik was een meisje en je kwam. Je weet zelf het best, wanneer dat is geweest, je moet jezelf die avond herinneren. Jij stelde mij de Wet. Jij moet het weten. Zeg het mij, Johannes Viator – bedoelde je dit...? Zijn dit 'de Dingen van het Lijf'...? En het 'lijfsverlangen', waarover je sprak...
Je merkt het aan Ben, omdat hij... zo... verlegen wordt. Lijfsverlangen. Hij zegt: '...of wil je liever slapen?' Vaak wil je 'liever slapen', maar zegt het niet, zegt het nooit... en dan is er soms de verwachting, als die avond. Er was een rei van ronddansende kinderen... en elk had in de hand een lint... en alle linten liepen naar een middenpunt... naar Iets... Iemand... stralend... bindend... Alle linten, alle ogen, alle vreugden in het stralende, bindende, verbindende. Zo richt zich alles, richten zich gedachten, richt zich alle weten om één gedachte... zo richt zich de wereld tot een reidans als uit het donkere kerkje beneden de orgeltonen... dan zit daar de oude organist, heel alleen, bij één enkele lamp... zo richtte het zich, die avond, om wat altijd nog komen kon... Wat altijd nog komen moest... De bloemen hadden zo gegeurd... en al langzamer was je tezamen gegaan... en: 'Wat een vogels vanavond toch, Ben, wat een vogels...' en elke ademtocht was ontroering... glansden ook wel ooit eerder zo diep de vijvers...? Trillend, goudblond licht...
'Maar laten we hier even blijven staan, want ik ken dat lied...'

'Es war, als hätt' der Himmel
Die Er de still geküßt
Daß sie im Blüthenschimmer
Von ihm nur träumen müßt...'

En alles richtte zich, alles is richten. Was dat niet wonderlijk, voor lange jaren...? Een hoopje ijzervijlsel lag op tafel... nadert de Magneet en het richt zich. En zo kan geen hitte het samenbakken, dat het zich niet richten zal... nadert de Magneet. Eenmaal zullen de kinderen de Ene, het Ene in hun rondedans bezitten... het Ene, de Ene... dat al die zilveren linten samenhoudt, dat al die kinderen samen is... waar al die kinderen zich om richten. Al die bloemen en al die vogels, en elke adem een ont-

© 2026

roering... trillende, goudblonde glanzen in het water...
'Es war als hätt' der Himmel...' hand-in-hand... het wachten is op de ENE... één die de hemelse *lach* om de mond en de onzegbare *ernst* in zijn ogen draagt... En het leven zal buiten zijn oevers treden.
'Neen, Ben, ik wil niet slapen... ik wil... wat jij wilt...'
De zilveren linten hangen neer... de ene, de bindende is niet gekomen... de kinderen kennen elkaar niet... ze kennen alleen samen het ene, de Ene, en dat kent hen allen... maar elkaar zijn ze vreemder. Keer naar huis... elk voor zich... je reidans is geen reidans meer, kan zonder HET ENE, de Ene, geen reidans zijn...
En Ben zegt: 'Lig je wel goed...?'
'Ja, Ben, ik lig wel goed.'
De kamerwanden trekken samen, het wordt een koker, wordt een kooi, een hoge, smalle kooi. Je moest kunnen opstaan... uitgaan. Waarheen? O, bijvoorbeeld: het water in. Of bijvoorbeeld: een kroeg in. Midden in een vechtpartij. Messen. Gillen. Iemand doodsteken. Maar kom me dan ook niet te na... o godverd... Zoals duizend ijzeren ringen in één ruk langs een koperen roe... hoe kun je zo grof zijn, zo gemeen zijn, dat je aan vechten denkt... en zo een vloek zich in je vormt!
En Ben zegt: 'Zal ik je toestoppen?'
'Neen, dank je... ga slapen, toe, het is al laat...'
Dit zijn dus: 'De Dingen van het Lijf'. Je kunt Johannes Viator onder de ogen komen. We hebben niets om ons over te schamen. We zijn getrouwd, we hebben stoelen gekocht en tafels en dit grote bed. Wij zijn heel lief voor elkaar. We hebben alles voor elkaar over. Ben zegt: 'Je ziet wit; zou je niet eens een poosje rust nemen?' Ik zeg: 'Neen, jij, jij moet veel harder werken.' Er was ook dit voorschrift: *'...in diepere doorgronding, de liefde voor het kind, het ongeborene'*. We hebben daarnaar gehandeld. We zijn gerechtvaardigd.

'O, de begeerte naar genieten machtig,
Dreunt door mijn trotse lichaam als een hamer...'

Vond-je dát mooi? Neen. Lelijk, vals... je geloofde het niet eens... dat is het niet. Hij weet het niet... en die anderen niet... en geen van allen weten ze het, zij weet het alleen. *Claudine*, Colette. Zij en hij weten het. *'Il*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ne me demande rien que la liberté de me donner autant de caresses qu'il en faut pour que je dorme, au petit jour, sur le lit toujours fermé...'[1]
O... toujours fermé... ze vergaten het, van middernacht af...
Helberg zag het boek op tafel liggen.
'Lees jij die rommel? Het is pure pornografie.' –
'Neen, het is geen pornografie.'
'Maar kindje... Jacques zal het toch wel weten. Hij is volkomen op de hoogte.' Ze legde het boek weg en gaf zwijgend het antwoord.
'Neen Ben, hij weet het niet. Ik weet het. Er zijn twee geesten in dit boek. En de een houdt de ander gevangen. En de gevangene is de vrouw. Die zich vrijmaken zal. Colette... Claudine. Ze weet alles wat ik niet weet. Ik kan haar nog niet volgen. Ze omklemt mij, maar ze is meer dan ik... volwassener dan ik, sterker dan ik. Ik ben bij haar maar een kind... Wie weet zal ik haar ééns evenaren. Ze kent de ruimtes boven de eendenkooi... ze wiekt aan over de zware, blauwe golven... '*sur les beaux flots bleus...*' ze kent het Ene dat alles bindt, waaromheen alles zich richt... dat, waarin het leven buiten zijn oevers treedt, hemelse lach, onzegbare ernst. Naar mij toe is ze gekomen... Ik wil haar niet meer missen...
Maar die ochtend in de badkamer... O, onmiskenbaar, welving waar eerder geen welving was. Ik heb het, het is van mij, ik zal het nu alle dagen met mij dragen, medewezen, medeleven.
'En was dat niet heerlijk, toen ze het je in je armen gaven?'
Ja Ernestien... lieve Ernestien, trouwe, lelijke... het was wel heerlijk. Ze gaven het mij en ik mocht mij niet bewegen, ik mocht wel mijn armen te voorschijn halen om het vast te houden. En eindelijk zag ik het... ik had het zo lang gevoeld... en nu eindelijk zag ik het. Zacht was het... warm... het rook naar zeep... Het was van mij. En weet je wat grappig was? Dat ik de kleertjes kende. Ik kende de kleertjes natuurlijk allang. Voor ik hem kende, kende ik zijn kleertjes. Dat overkomt je niet vaak... En ik had geen pijn meer... alles was voorbij... Die ellendige schaamte...
'De schaamte?'

1 *'Hij vraagt me alleen maar mij zoveel liefkozingen te mogen geven als er nodig zijn om mij in slaap te laten vallen, in de vroege ochtend, op het dichtgebleven bed.'* Colette (1873-1954) schreef verschillende *Claudine*-romans; *Claudine* manifesteert zich als een 'vrije vrouw' en komt uit voor haar biseksuele gevoelens.

© 2026

'Ik was geen ogenblik zonder schaamte... ik trok alles over mij heen.'
'Voor Ben...?'
'Nee, niet voor Ben. Voor de dokter... voor Jaap, je weet wel, de vriend van Ben. Hij... Ernestien... hij vindt mij lief, ik weet het... We hebben over zo veel gesproken. En nu zag hij mij zo.' – 'Dat je daaraan dacht...'
'Ik was geen moment zonder die gedachte. Ik kan nooit vergeten, dat ik een meisje ben. Ik bedoel nu natuurlijk: een vrouw. Maar Ben was lief... hij beefde, hij schokte. Zo, waar jij nu zit, zo zat hij bij mij. Hij zei: het moet toch, je moet er toch doorheen. En dan viel ik weer in de kokende olie... dat was iets van een prent... en alles had namen, de dingen hadden namen, het raam had een gezicht... En er was nog iets anders vreemds, de pijn vergleed en ik zat op de schommel, mijn hoofd lag tegen het touw en het was... Weet je wat het was? Het was het Andante van Schuberts *Unvollendete*. En weet je, wat dat is, Ernestien? Dat is alle leed en alle blijdschap van de hele wereld... als een mantel valt het op je schouders neer...'
Maar Ernestien, die was al weg... de allereerste dag! Het waren de gedachten, weerkerende gedachten, aldoor opnieuw zich opdringende uren, de lange uren, dat het nog voortging te duren.
En daar stond Ben, stond Jaap, twee mannen in hun waardigheid, rechtop, gekleed en ik, Ik, ik, die ook Ik ben... o, zo-goed als je-beiden, en enkel omdat jullie mannen zijn, en ik moet dit lijden, ik die Ik ben, moet hier doorheen. Maar plotseling viel ik in de kokende olie, zo diep... nu kom ik er nooit weer uit... en toen stootte ik het uit... het verliet mij... ontvlood mij... en ik stierf... liggend op mijn rug was ik stervende, en lichtte mijn hoofd op en ik zag het liggen... Zo erbarmelijk, zo aanbiddelijk. Het lag naakt in een bloedstroom... uitgestoten... en toen had ik het lief... ik had het lief met een zo verscheurend medelijden... leed van de hele wereld, een mantel die op je valt... loodzwaar... Ik stierf, maar ik was niet dood... Schuberts *Andante* ontvoerde mij, begeleidde mij. En toen ik wakker werd... wist ik dit: Er was hier zo-even iemand, met wie ik een verzengend medelijden had. Hij lag naakt, in een bloedstroom.
Ze gaven hem mij, hij lag tegen mij aan en ik houd hem tegen mij aan en ik laat hem nooit meer los. Er was een streng, die ze sneden, die ze knoopten – ze sneden hem van mij los, maar hij blijft aan mij vast. Een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uur geleden kende ik hem niet en nu heb ik mijn eigen leven aan hem overgedragen... hij kan niet praten... hij doet als een diertje... ik, met mijn haat aan het lage, lichamelijke... Hij weegt zeven pond. En zoals ik altijd nieuwe dingen ervaar en ervoer... eilanden die uit oceanen rijzen, opgestoten van de bodem, en ze blijven... zo was het, zo is het.
Jaap heeft mij gekust... hij zei: 'Ik blijf je kussen, tot je mij weer aankijken durft...' 'Mag het, Jaap?' 'Het mag... wel... even.' 'Maar ik durf je niet aan te kijken, jij, die mij zo zag.' 'Maar je moet het... of ik blijf je maar kussen.' Hij kuste mijn lippen.
'Mag dat, Jaap?' 'Het mag... wel... even.' En hij kwam naar mijn oor. '*Never more...*' Maar misschien heb ik dat wel gedroomd. Zo moet het immers zijn.
De deuren rukken in hun voegen, diep en dof, de wind gaat om als een matte zucht... stil... stil... hij roert zich in zijn witte kooitje. Hier ben ik al... ben ik al... maar zo zag ik je ogen nog niet. Wat lig je daar stil te wachten... blijf even nog zo... want ik haast mij al... ik haal de kaars en die lage stoel en ik ben al terug... zei ik te veel, ging het niet vliegensvlug? En nu beur ik je op en je ligt op mijn arm... je weegt zeven pond en je kunt niet praten... en je heerst over mijn leven en al mijn geluk berust in jou. Mijn schoot is je huis, de bocht van mijn arm is voor je hoofdje... nooit ben ik in zo'n smalle schacht geweest, met jou alleen. Je bent wijzer dan vanmorgen, je huilde niet, je kent mij al, je vertrouwt mij wel, je weet dat ik er altijd ben, en dat ik er voortaan altijd zal zijn. En nu zet ik de kaars, zo, dat ik je zien kan, maar zonder dat hij je kwelt en we zijn samen in de ene stoel... o, je drijft mij in het nauw en het is er mij zo wel te moede... en nu geef ik mij aan jou, je mag mij nemen... met je bolronde kopje en je haartjes zo dun als het gras in maart...
De deuren rukken in hun voegen, zacht en dof... de wind vaart om als een matte zucht... de ruimte roept mij, maar ik kom niet... jij dreef mij in het nauw en het doet mij zo goed. O, wat gulzig... wat gulzig... je doet mij bijna pijn. Je was te gulzig, je kunt niet meer... de melk vloeit je mondje uit. Krijg je wezenlijk mijn ogen, ja, het sprekende, levende bruin heeft de troebele grijsblauwe leegtes bijna gevuld. Zie je het zelf, kijk je mij daarom zo aan? Je keek mij nooit eerder dan deze nacht zo aan.

© 2026

Ben je – dankbaar omdat je mij zo mag nemen? Ik ben ook dankbaar, omdat ik mij zo mag geven. En we kijken elkaar aan. En ik heb nooit je vader aangekeken. Hij nam mij en ik gaf mij... was het wel zo? Het moet zo geweest zijn, anders was jij hier nu niet met mij, in mijn schoot. We keken elkaar niet aan... en we... herdachten het niet... we duwden het van ons af... omdat we ons schaamden. Werelden... wentelende werelden... ieder in zijn dampkring van schaamte... Nooit vreemder, nooit verder dan in de vereniging. Mensen zijn verder van elkaar dan de sterren... we naderden elkaar niet... Je mondje rondt zich... verzadigd ben je nog niet. Hoe gulzig... hoe gulzig... je halsje golft, zo gulzig... Gulzig en geduldig drink je mij leeg. En nu heb ik even maar één hand voor jou, want mijn andere moet ik over mijn ogen leggen, om wat ik plotseling weet: dit moet het zijn, zo gevende genomen worden... en zo sloeg nooit één seconde mijn hart... en het doorgloeit mij, zodat mijn eigen hand het voelt en het is daar... waar de heimelijke gevoelens wonen... het is daar, waar ik je ontvangen heb... En daarom is het, dat ik het zeker weet. En je mag mij nu nooit meer worden ontnomen... want de streng, die ze sneden, die ze knoopten... dááraan heb je mij vast en daaraan sleep je mij mee...

Agaath... Agaath... och arme, jij, hoe arm... Zo arm, dat ik het nu pas besef. – Deze middag is ze gekomen. Ze zei: 'Drie jaar geleden is het nu. Dít is het eerste kindje, dat ik weer wil zien.'

Zelf wil ze geen kindje meer hebben. Het was een wondje als een speldenprikje... acht dagen werd het oud, negen maanden was het verwacht... er bleven de kleertjes en het witte kooitje, leeg.

'Agaath, je bent nog zo jong.'

'Nee, nooit. Nee, nooit. Ik wil mij nooit meer aan iets hechten. Aan geen mens en aan geen beest. Ik ben zo gelukkig, omdat ik geen ouders meer heb. Nu maak ik mij los van mijn man. Krankzinnig zijn we immers, wij mensen, met de dood overal, overal... een wondje als een speldenprikje... en de Dood sloop er in, en je dan nog ergens aan te hechten.'

'Omdat we wel moeten, Agaath.'

'Maar ik niet, die vrij ben, mij overal van losmaak... ik wil geen kind en geen beest, ik wil geen man. Ik wil hem kunnen uitlachen in zijn gezicht... Je weet wel wie ik bedoel.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ja... je bedoelt de Dood.'
'Ik moest het niet zeggen, tegen jou...'
'Nee, je moest het niet zeggen. Je moet hem niet roepen.'
En ik plooide om hem heen het kooitje toe. Nu vindt Hij hem niet zo licht. Ik plooi om hem heen het kooitje toe. Nu vindt Hij hem niet zo licht.
'Is het geen wreedheid, dat we ons zo moeten hechten? Er sterven alle dagen mensen. Behoorden wij niet allang in de dood getroost te zijn?'
Lang en mager zat ze rechtop in haar zwarte kleren. Ze heeft donkeromwimperde donkerblauwe ogen... zoals Andy had... Andy... die van mij... een jongen heeft willen maken...
'Behoorden wij niet allang in de dood getroost te zijn? Alles vergeef ik Hem... je weet wie ik nu bedoel?'
'Ja, Agaath, ik weet, wie je nu bedoelt.'
'Alles... alles... misdaad en ziekte en het kwaad dat Hij zaait... als we maar in de dood getroost mochten zijn, of ons zo niet hoeven hechten. Maar dit allebei, is ondraaglijk.'
De deuren klapperen rukkend in hun voegen, de wind komt niet tot rust. Ja... nu moet ik toch gaan... nu moet ik het toch wel weer in de ruimtes ervaren... boven de smalle schachten uit. Nu verlaat ik het blonde, bont omkranste paradijs.
Vochtig... vochtig en donker... als aarzelend richt zich uit de nacht de dageraad overeind... Tussen de vier huiverende populieren vangt het licht te lichten aan. Zachtjes... zacht, en de deuren achter mij toe... het was een wondje als een speldenprikje... En nu sta ik hier heel alleen, in doorhuiverd duister, in fluisterende vochtigheid en mocht ik nu dit weinige maar doorgronden... Kon ik nu van dit alleen het wezenlijk wezen doordringen, dit: vier huiverende, nachtelijke populieren... vochtige daken boven mensen, die slapen... diepverzonken tuintjes, nachtzwart binnen natte schuttingen. En dunne wolken, rusteloze, koortsige, drie lagen boven elkaar, die elkaar zoeken, mijden, zich mengen, scheiden. En dit alles samen: één star raadsel, één onwrikbaar geheim. Zo staar je uit lage dalen tegen bergketenen op. Er is enkel die éne betovering, die tot de top van de Nebo voert... muziek... muziek... en je ziet de vergezichten, als op de prent, die Mozes toont... '*van Jericho af tot Zoar toe*'.

© 2026

Er was een stenen muur die de hitte uitdampte van de voorbije hete dag, in de afgekoelde avond – het sloeg tegen je hand als de adem van een oven... zo stond ik hier en de muziek ontvoerde mij, die ik ingedronken had... Schuberts *Unvollendete*, het *Andante*... dat stuwt mij de Nebo op tot waar de vergezichten, de altijd wisselende vergezichten zijn. Wie kent de vergezichten van zijn eigen ziel, die muziek niet kent? Maar het raadsel staart hem niet aan... want hij weet evenmin dat er een raadsel is. – Huiverende, fluisterende populieren, koortsige wolken... ik weet het wel, dat ik aan de vraag niet ontkom.
Waarom zijn we niet in de dood getroost, nu we hem toch al zo lang kennen... Ernestien om haar moeder, Agaath om haar kind... vernietigd, verscheurd, voor altijd verminkt. Waarom niet mogen we getroost zijn in de dood?
Agaath, het is dit, en zo verwilderend simpel, zo verbijsterend eenvoudig: we mogen het niet, we mogen ons tot in eeuwigheid in de Dood niet troosten... omdat we het leven verwekken, het leven voortzetten... het leven liefhebben moeten... omdat we er aan moeten hechten, moeten hangen, tegen het leed in, tegen de rede in, tegen alles in...
Tegen alles in? Nee.
Hier keert het zich, hier begint de weg, die tot het andere leidt. De regen striemde, de takken knapten in de storm, de oude Vermei las voor in de geschiedenisles. Hij las over Hiëronymus van Praag, over zijn *mooie en onbevreesde dood*.
'Toen de beul het vuur van de brandstapel achter hem wilde aansteken zodat hij het niet zien zou, zei Hiëronymus: *Steek het maar aan, zodat ik het zien kan, want als ik er bang voor was geweest, dan lag ik hier nu niet*.'[1]
De regen striemde, de takken knapten... zo rukt de vlieger aan de draad. Langgerekt en smartelijk kermen binnen in je... ik wilde dit kunnen, maar ik kan dit niet. Dat is dan het Leven, rammelend aan zijn keten, zware, duizendvoud geschakelde keten. Nee, nee, we hebben het leven niet altijd lief. Er is altijd een straling van de *Vurige Wagen*. Later verscheen de Meest-Verhevene, Socrates. Hem te volgen. *Ze volgden de wolkzuil daags, de vuurzuil in de nacht.*

1 Hieronymus van Praag werd in 1416 als 'ketter' op de brandstapel gezet.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'En waarom vind je hem verhevener dan die anderen, die van het Evangelie...?'

'O Jaap... omdat hij het zo... nuchter en zo stil heeft volbracht. Dit slot van zijn *Apologie*.[1] *Maar thans is het tijd dat wij van hier gaan, ik om te sterven, gij om verder te leven. Wie van ons beiden de besten weg gaat is een verborgenheid voor iedereen tenzij dan voor God.* Zonder de exaltatie... zo nuchter en zo stil... dat het je plat slaat, plat tegen de aarde slaat. Hij ging... zijns weegs! Meer niet.'

Morgen zal ik naar Agaath gaan. Ik zal haar vertellen wat er gebeurd is met meneer Brom. Eén jaar voor zijn zilveren bruiloft werd hij verliefd op die jonge werkster, Joop... die zulke rosse haren had, en zulke zware haren had, dat ze zich loswrongen onder het schrobben en ze haar haarspelden verloor, die hij opraapte en bij zich stak... en zijn dochter vluchtte het huis uit... en zijn zoons verachtten hem en van zijn vrouw verlangde hij dat ze hem vrijlaten en vasthouden zou... en we spraken over zijn Schuld. Ik stond naast het raam dat met regenweefsel was bespannen... er waren ook witte dahlia's... er was ook een omnevelde toren... en ik voelde de pijl... die kwam op mij af, ik wist niet van waar, en kliefde mij doormidden, in tweeën, één, die ontkennend erkent – één, die erkennend ontkent. We zijn: ineengehechte-twee, we zijn: tegen-zichzelf-gekeerde één.

Agaath... je hebt een balkon, een balkon als dit, waar ik nu sta en de huiverende populieren zie. Ga naar buiten in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt je de slinger mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten, en je zoudt de Meest-Verhevene willen volgen... en alles is vervuld met de straling van de Vurige Wagen. En neemt je de slinger naar rechts, dan haat je de dood en klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten... en de sterren... ben je in de slingerslag gevangen... en buiten de slingerslag is er niets. Niets. Het zal je zwaar vallen, dit te grijpen, te begrijpen... het zullen woorden blijven... tot ééns... één keer... het Woord wordt Geest... en je weet het... voor eeuwig, nee, voor even... Woord wordt woord op-

1 VGL. de verdedigingsrede van Socrates, bekend geworden in de weergave van zijn leerling Plato.

© 2026

nieuw, zinledigheid. Maar je hébt het beseft. En dan moet je vluchten, de eendenkooi in. Naar de tafels en de stoelen, naar de nieuwe jas van je man, naar de melkboer, die de room verdunt, naar de scheurkalender met de verjaardagen. Je hoeft niet bang te zijn: het volgt je niet, je moet het zoeken, najagen, achterhalen, het *weten*. Vergetelheid schuilt in het geringste en dit vergeten is: *erbarmen*, waarom het dan ook zo... erbarmelijk is...

Morgen wil ik naar Agaath gaan. Morgen? Maar morgen is vandaag, de dageraad aarzelt niet langer... Ik wil naar binnen gaan. Zachtjes... zachtjes... hier is het nog donker... Het witte kooitje licht. De stoelen... de tafel... mijn grote bed... maar dit is geen vlucht! Nee, dit is geen vlucht, maar ik ben koud, en ik ben onzegbaar moe en ik wil gaan slapen. Maar dit is geen vlucht. Ik wil mij in de slingerslag weten, blijven weten... willoos, doelloos, bestemmingsloos in de ondoorgrondelijke slingerslag... ik geloof niet dat hoger een mens kan komen, of vrijer kan worden. Is dit dan, dit... is dit die *waarheid*, waarvan geschreven staat, dat ze ons vrij-maken zal? Alles prijsgeven, van elk ding afstand te doen. Maar ik wil slapen nu... ik ben koud en moe... Onzegbaar moe... Diep in mijn dekens begraaf ik mij... En was er niet een boek... een toneelstuk... nee, een spelletje is het: *Qui perd gagne... Qui perd gagne... qui perd gagne...*[1]

Nu vaar ik heen, nu komt de slaap...

1 *Qui perd gagne*: Wie verliest wint; VGL. het spelletje dat bijvoorbeeld bij dammen en schaken wordt gedaan: wie het eerste zijn stukken kwijt is, wint.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De wind drijft de sneeuw voor zich uit en stormt de grauwe straten door, de hoeken om, als in een overhaaste, doelbewuste vlucht, het hellende pad af, het park in, maar vindt ook in die ruimten nergens rust. De stugge grond stoot hem terug, de droge heesters schudden hem af, hij kan zich nergens aan hechten, de vorst heeft hem uitgedroogd en zijn eigen verband is hij kwijt. Ze loopt met de kinderen over de harde paden, hun stappen klinken, de vijvers glanzen – glazige ogen in een wezenloos, loodgrauw gezicht. Het knapt en knalt in de kale bomen. Het zijn de dagen tussen Sint Nicolaasdag en Kerstvakantie – korte stompjes van dagen, machteloze dagen, onvoldragen dagen – dagen waarin je de zon niet langer mist, alsof je de zon nooit had gekend, maar binnen in de stad welt warmte uit rode lampen en de hele dag staat er de deur naar de avond op een kier, en er hangt een doezel van winterslaap waaraan je je overgeeft – je voelt jezelf verengd en begrensd als tussen horizon en hemel de verengde en begrensde aarde – verdoofd en daarin getroost. Maar zo sla je wakker uit een droomloze slaap.

Met de kinderen kwam ze thuis – elke middag gaat ze eerst Claartje halen en met Claartje samen haalt ze Eddy uit school en met allebei, en met elk aan een hand, aan een warme, vastgesloten hand, gaat ze dan onder de hoge, kale bomen weer terug en het plein gaat ze over, gaan ze over, met drieën één, en hand-in-hand, en dicht-aaneen... straf tegen de straffe wind die de ijzeren pot *Voor het Kerstfeest der Armen* in zijn hoge driepoot doet schudden zodat de oude heilsoldate er bij stampvoeten moet... en ze gaan de straten in en dringen door tot in het rozige hart van de winterstad en lopen tussen vreemde mensen, kijken ze aan, raken ze van nabij, en blijven, hand-in-hand, met drieën alleen, met drieën één. En ze kwamen thuis en Ben zei: 'Ik moet je even alleen iets zeggen.' En ze stond met hem in het koude kamertje en ze wachtte, en er rezen schimmen van angsten, als uit kimmen, er vielen schaduwen van mogelijkheden, en ze dacht 'Wat wordt zijn baard toch grijs' – en toen zei Ben: 'Je moet het ergste nu horen. David is dood. David is vannacht gestorven.' En toen was het ineens alsof al die jaren – en al ging je met de kinderen zo innig, en Ben is er toch óók, je verloochent hem nooit... en daar in het stadje vader-en-moeder... al was dat dan geen volstrekte aanwezigheid meer... ze leefden in de horizon, teruggeduwd achter de kinderen, achter

© 2026

Ben, achter de grote bewogenheden, de groei en de pijn... maar David was al die jaren naast je gegaan, al waren er jaren bij die jaren, dat je elkaar nauwelijks zag, hij was een volstrekte aanwezigheid en toen zei Ben: 'David is dood – hij stierf in de afgelopen nacht,' en hij stond niet langer naast haar overeind, hij zonk op de grond – in het koude kamertje, naast het grauwe raam zonk hij ineen tegen de grond. En er was een lege plek, waar hij had gestaan.
Dat dit nu toch gebeuren kon, dat dit gebeuren mocht, dat het gebeurde. David was na die ziekte van voorverleden jaar nooit meer gezond. Je hoorde: David gaat naar het Zuiden, met Berthold. Met Berthold. Ben zei: Hij is wel altijd met die Berthold. Ja Ben – van jongs af is hij altijd met Berthold. Van mij ging hij naar Berthold – ik kreeg hem nooit terug. En daarna vernam je: Ze zijn weer in het land maar genezen is hij niet. En plotseling dit: Zijn beide longen zijn aangetast. Maar de onrust ontbond zich, loste op: deze dingen gebeuren met anderen. Waar wij niet zijn – daar gebeuren die dingen. Zo ook weert zich het leven tegen de dood, door hem tegen het weten in te loochenen. Maar David is dood. Er kan nu niets meer veranderen, hij kan geen andere weg meer vinden. De jaren zijn voorbij, zijn leven is voorbij. Wij vroegen vader als kind: 'Waarom staan in de *Thora* zoveel dingen herhaald?' 'Wat God herhaalt, is onherroepelijk. Onherroepelijk is het dan besloten.' Zo begeleid kwam dat woord naar mij toe. Alles van David is onherroepelijk. Hij kwam mij tegemoet in de sneeuw – hij zei: dit is mijn toekomst, dit gaat er gebeuren. En zijn leven leek als een vuurpijl boven het mijne uit te stijgen. Maar de jaren voeren binnen als de schepen in de haven, maar ze werden niet bevracht en ze voeren nooit meer uit... ze werden onttakeld en hun ra's werden scheefgetrokken voor de stille slaap, en zijn leven werd een verlaten haven vol onttakelde, stilliggende schepen.
Eens als kind kende ik de Dood. Nooit zal ik het vergeten. Het weten wachtte mij in bed, na de stormdag en ik wilde het wel. Ik wilde de dood wel even kennen – jong was ik en stootte hem weer terug, toen ik hem kende – weg jij. 'Eenmaal zal het zwarte zand...' Er stak een witte pit in de aarde, ingesloten door de aarde – er stak een kern in de pit – maar ik ben het niet. David, mijn broer, mijn broertje. Ze openden de aarde, ze sloten hem erin, ze sloten de aarde dicht.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

We werden gelijk geboren, we zouden deze maand nog beiden eenendertig jaar geworden zijn. Nu word ik het alleen.
Hij heeft nooit een examen gedaan. Het heette in de aanvang: 'Hij vindt geen tijd, hij stelt het uit.' Het heette later: 'Zijn gezondheid laat het niet toe.' Toen werd het een geheimzinnigheid waar de een voor de ander schuwde naar te vragen, meed aan te raken. En nu is hij dood.
'Om vier uur, moeder, komt Ernestien ons halen met Tonia.'
'En we komen vandaag met het poppenhoedje klaar.'
'En tot etenstijd lees ik haar voor.'
Ernestien is blind. Ze stootte haar oog tegen een punt van het tafeltje bij het bukken naar een weggerold pijpje krijt. Er werd met opereren te lang gewacht... toen bleek ook het andere oog verloren... als een klein, grijs, geduldig blind vrouwtje leeft ze nu al jaren. Zo rekende met haar het leven af – in één seconde. Het ene, enige leven.
Ebner is getrouwd met Anna Keuls. Hij leerde haar kennen op de avondschool. 'Op een dag was ik verloofd, op een dag was ik getrouwd.' Ze behandelt hem als een domme jongen. Ze kan zich over geen enkel ding verwonderen. Ebner leest iets in de krant... een misdaad, een verblinding. Hij zegt: 'Dit is toch wel curieus... zoals mensen kunnen doen, zoals mensen kunnen zijn... hier een man die een klein meisje vermoordt voor haar gouden belletjes... hier een pastoor die over een aardbeving spreekt als een straf van God voor een spotprent in een Zondagsblad... wat is dat toch allemaal wonderlijk...' Anna valt hem in de rede: 'Wat wonderlijk...? Die dingen gebeuren alle dagen... je hoort ze elk ogenblik zeggen...' 'Ja, Anna, je hebt gelijk, het zijn allemaal heel gewone gebeurtenissen, ik zie het nu wel in, maar voordat je het zei, leek het mij ineens zo wonderlijk...'
Ze heeft over alles een oordeel. Ebner zegt: 'Sinds ik getrouwd ben, voel ik mij een wankele ezel.'
O, Ebner, ik ken dat zo! Wij zijn wijd en ijl in onze twijfel, wij vervluchtigen in ons gepeins... Zij zijn bekrompen en vast in hun zelfverzekerdheid. Ze zijn onverzettelijk, ze zijn onwrikbaar, ze maken ons tot hun minderen, ze blazen ons om. 'Een wankele ezel...' We lachten allebei. Gekke kerel, hoe kwám je aan dat woord?
'Moeder... Ernestien heeft gezegd: Tonia zou een appeltaart voor ons

© 2026

hebben mogen bakken, als ze het gisteren had geweten.'
'Maar gisteren wist ik het zelf nog niet.'
'Neen, want gistermiddag pas kwam die brief.'
'Ja, gistermiddag kwam die brief.'
De brief van Heleen. Een onbekende kloeke hand, en achter op de brief een onbekende vrouwennaam – maar Davids woonplaats in de cirkel op het stempel, zwart en sterk. En ik stond nog met die brief en met mijn hoed nog op en ik wist dit toch al: dit is het meisje, dit is de vrouw, die met al het overige aan de jongen is opgeofferd. Ze schreef: David heeft mij zo vaak gesproken over u, zijn tweelingzuster, en over de oude dagen en over de oude dingen. Ik wilde graag de oude dingen zien, ik wilde langs de oude plekken gaan, met u, ik wil ook naar zijn ouders, naar uw ouders met u gaan...
Straks, daarginds, zullen we elkaar ontmoeten, wij komen ieder van onze eigen kant... Wij kwamen ieder van onze eigen kant, naar hem.
De sneeuw stuift aan, de sneeuw stuift voorbij in een ijlende vaart. Hij raakt nauwelijks de aarde; zo driftig rennen wolven, hongerige honden, ze raken nauwelijks de aarde als naar een doel, maar er is geen doel, er is enkel verbijstering en onzekerheid, de stugge aarde gunt hem geen rust, de droge heesters schudden hem af in glasharde ritselingen.
'En de sneeuw doet mij zo'n pijn tegen mijn gezichtje, en het waait zo in mijn oogjes...'
'O, moeder, ze is nog zo klein...'
Hij kijkt naar haar op.
Ja, ze is klein. Zelf ben je ook klein. Beiden ben je klein, ben je hulpeloos, ben je onwetend... maar mijn kracht is je hulp, en mijn weten is je veiligheid. Kom, moeder weet raad. We slaan de grote, wijde mantel open, we kruipen alle drie eronder... we trekken hem over alle drie weer dicht... en nu zijn we een breed ruig beest met drie paar benen. Zo maken we zelf het Wonder...
Vijfentwintig jaar geleden. Er was een lesje in het leesboek, dat zo begon: 'Wandelt daar een paraplu? Dat kan niet, die heeft geen benen.' Er was een prentje bij. Het baant snel zich een weg door die vijfentwintig jaren, het komt naar mij terug, ik zie het: 'En de jongens heten Hans en Frans.' Er stond ook dit: 'Pas maar op, dat je niet met paraplu en al de hoogte in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gaat.' Dat hield mij vast. Juffrouw Looman stond voor de klas. Ik ruik de klas. Naast de onze werd gezongen: 'Naar het woud, naar het woud...' De zon scheen, buiten wuifden groene takken; of waren het enkel de groene takken uit het liedje? David zat in de verste jongensrij. We waren kleiner dan Eddy. Nu noemt Eddy mij moeder. En David is dood. – Ze omsnoeren mij met hun armpjes onder de mantel, ze zijn van mij.
'En tob je nooit over hun toekomst? En denk je niet voortdurend, hoe zullen ze opgroeien, wat zullen ze te dragen krijgen?'
'Nee Agaath, over hun toekomst tobben doe ik niet.'
Nee. Deze ene, enige genade is mij dan toch toebedeeld dat de toekomst mij niet verontrusten kan. Jaren en dagen vallen mij daaruit toe, gestadig, geleidelijk, ze waaien aan als uit een gesloten horizon. Alles heeft mij mijn leven lang verontrust – maar dit is mijn aandeel in de gezegende stompzinnigheid. Windstem en waterstem kwelden mij al toen ik klein was met hun fluisteringen, ze overlaadden mij. De 'Haidarabad' viel de haven in en de bruine mannetjes kwamen aan wal, onder de lichtloze hemel gingen ze langs het lichtloze water, ze liepen over de hoge dijk op hun blote voeten in een hard rumoer van rauw gejouw en kleppende klompen – ik ging ertussen en ik dacht: dit is een vreemde stad voor hen, al onze gezichten zijn vreemde gezichten, al onze huizen zijn vreemde huizen... en mijn hart was een brandglas waarin alles zich samentrok, hun lijdelijk heimwee, hun weerloos leed, en het brandde een gat in mij...; want ze zagen zo grauw en er was enkel lichtloos water, een lichtloze hemel... en mijn ogen stroomden over, maar hun schip is hun huis... want mijn wanhoop had een vertroosting nodig. – Het medelijden vernielde mij, met de levenden en met de dioden, met de gebeenten in het knekelhuis, achter de oude kerk. De dankbaarheid vermaalde mij, de gelukzaligheid vermorzelde mij... In mij brak elke lente open... ik was de sterrenhemel... ik was de zonsondergang... Ik was het alles, droeg het alles. De koeien loeiden hun klachten naar mij toe in de zomernacht uit de weidedauw, maar ik begreep ze niet. Geen enkel ding liet mij met rust. Alles vloeide mij toe, en vloeide van mij uit – ik was het vloeiend hart van alle dingen. Onrecht leed ik, onrecht wreekte ik – met de martelaren werd ik verbrand – met de samenzweerders deed ik mee... ik heb alles vergeven, en alles begaan... alles geschapen, alles vernield. Sche-

© 2026

pen gingen in mij ten gronde, en niets gebeurde, waar ik geen aandeel in had. Dwars door mij heen speelde alles zich af – ik droeg van elke daad een deel in de aansprakelijkheid... De eenzame dingen, de eenzame bomen, de eenzame wateren, de eenzame gedachten, het heeft mij alles, onophoudelijk heeft het mij bevlogen om in mijn doorgronding, in mijn begrip uit zijn eenzaamheid verlost te worden, om met al het andere, eenzame, in het Ene te worden samengebonden, alles in mijn doorgronding, altijd in mijn begrip, en ik wankelde in de storm en ik duizelde in de golfslag, en ik heb het niet gekund... ik heb nooit iets begrepen, en meestal zelfs dit niet, dat ik niets begrijp... niets heb ik gezien en niets gehoord, en ben maar een enkele maal tot dit weten gestegen... van dat ik klein was, heeft zich het leven in mij samengespannen, in mij en tegen mij heeft alles samengespannen... Maar de toekomst laat mij met vrede.
'Nee Agaath... je steekt mij daarmee niet aan. Ze zijn gezond, ze hebben heldere ogen, ze slapen rustig en ik doe wat ik kan.'
Ben zei: 'Maar nu heb je toch weer een ideaal, nu heb je tóch je nieuw ideaal gevonden in de moederliefde, in het moederschap.'
Het was met de Ebners, en er was over het socialisme gesproken.
'Nee, de liefde voor je kinderen is geen ideaal, het is een instinct.'
Anna Ebner zei: 'Ik noem dat cynisch. Dieren hebben instincten. Het moederschap is voor een vrouw het hoogste ideaal.'
Toen Eddy werd geboren, kwam in mijn borsten de melk, kwam in mijn hart de liefde. Ze kwamen uit mij voor het kind dat uit mij was. Melk en liefde is één-en-hetzelfde. Eén en hetzelfde. Het is de dubbeldrift waarin op tweeërlei wijs zichzelf bestendigt wat op duizenderlei wijs zichzelf te bestendigen zoekt... En daarvoor dienen wij, mensen. Dienen doen daarvoor wij, mensen...
'Ik begrijp het niet, Anna, waarom je toch zo je daartegen verzet. Ik zie niet in waarom het op deze manier minder "mooi" worden zou. Als je dan zo graag van "mooi" wilt spreken... Voor mij is dit het allermooiste...'
'Hoe kun je het mooi vinden, hoe durf je het mooi noemen...'
'Omdat ik het draag, omdat het mij draagt. Mooi vinden is zichzelf herkennen...'
'En de kunst dan...?' –

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ja, ik geloof, in de kunst moet het ook zo zijn.'
Anna zei: 'Dit is overspannen gepraat. Je leest te veel. Voor een vrouw, lees jij veel te veel. Ik zie hier de gekste boeken. En je komt er geen stap verder mee. Ik zeg hetzelfde alle dagen tegen Ebner. Het leven is veel eenvoudiger dan jullie het maken, in je overspannenheid.'
Plotseling vind je Anna Ebner het grootste wonder. Iemand, die het leven eenvoudig noemt. Iemand die zegt: 'Je komt er geen stap verder mee!' Maar Anna zelf zou verkondigen: 'Dat zie je alle dagen.'
Ebner lachte. Dacht hij hetzelfde?
Ben zei: 'Waarom heb je er toch altijd plezier in alles af te breken, alles uit te pluizen?'
'Pluizer' in *De kleine Johannes*. En je lacht terwijl je de knoop uit je schoenveter trekt. De zwakke, zachte dichter. *De Waarheid zal u vrij maken*.
Het was later in de avond, we kleedden ons uit. We kijken niet naar elkaar als we ons uitkleden. Ik kijk wel naar mijzelf, soms. Ik kijk naar mijn schouders, mijn zachte schouders. Soms kus ik mijn eigen schouders. Ben windt zijn horloge op, hij vouwt zijn kleren ordelijk over een stoel. Ik word eenendertig jaar. Mijn jeugd trekt voorbij, trekt door mij heen.
'Waarom zou je het geen ideaal willen noemen? Waarom noem je het een instinct?' –
'Omdat... *De Waarheid zal u vrijmaken*.'[1] Maar dat zeg je niet.
'En kun jij, met je man, nogal praten?'
Kleine, parmantige Lotje! Al een paar jaar is ze met Hugo getrouwd, nu eindelijk verwachten ze hun kind, ze stralen.
'O zeker, Lotje, ik kan heel goed praten met mijn man.' Maar dat zeg je toch niet. En ook dit zeg je niet: Sinds ik kinderen heb, zijn de problemen van de mensheid de problemen van mijn kinderen. Het grote probleem van het Verzet is het probleem van Claartje en Eddy – en het is dus geen probleem meer: mijn kinderen mogen niet lijden, mijn kinderen mogen niet ondergaan. Als ze zouden moeten lijden, als ze zouden kunnen ondergaan aan een beginsel, dan moeten ze dat beginsel verloochenen. Ik zal zelf de drogredenen voor ze smeden, ik zal zelf de sofismen voor ze

1 Johannes 8:32, *...dan zult ge de Waarheid verstaan, en de Waarheid zal u vrij maken.*

© 2026

spinnen – zo listige drogredenen, zo loze sofismen, dat ze hun eigen ideaal gaan verachten. Al hun idealen zal ik kleineren, ik zal net zo zeggen als Anna: 'Je komt er niet verder mee', ik zal ze daarheen drijven waar ik ze veilig weet, in de kraal van het platte geluk, in de omheining van de lage rust die ik voor mijzelf heb versmaad. Omdat ik Moeder ben, omdat ik dáárvoor moeder ben geworden. In de moeder gaat de Mens verloren, gaat de mens failliet. En misschien ook niet. Misschien geldt het ook hier: *Een en dezelfde is de weg opwaarts en neerwaarts.*[1] Maar dit behoud ik tenminste voor mijzelf – dit althans behoud ik mijzelf voor, dat ik het geen 'idealisme' zal noemen.

Je zegt dit niet tegen Ben. Je zegt alleen: 'Hoe zou jij het vinden, Ben, als de boekbinder de verkeerde namen in de banden van je boeken stempelde? Ik houd evenmin als jij van verkeerde namen. Op mijn manier ben ik ordelijk - jij op jouw manier...' En Ben geeft geen antwoord, dat verwacht je ook niet. Je neemt de zware sprei van het bed om hem op te vouwen maar je maakt er een frommel van, je moet het nog eens doen, je lette niet op wat je handen verrichtten, je denkt...

De tweeërlei orde – zo denk je – die houdt ons gescheiden. En daarom is er ook nooit iets verwezenlijkt van die dromen... die oude dromen... zoete, gloeiende dromen, zachte, brandende dromen... omdat voor jou alleen die ene en voor mij alleen die andere ordening bestaat. Jij voelt je ongelukkig aan een rommelige schrijftafel of als je boeken niet op hun plaats staan, maar je ademt dagelijks de chaos en je krijgt het niet benauwd. De chaos van het ononderzochte, het ondoorgronde leven... van de strijdige meningen, de verbandloze uitspraken, *a vast system of things hidden, things unanalysed, things misrepresented*...[2] de chaos, die mij verstikt, zoals ik zou stikken in een verwilderd bos als ik mij niet mijn eigen smalle weggetje baande. Maar achter mij groeit dat weer dicht. Opwaarts en neerwaarts is de weg één-en-dezelfde.

De dode steentjes vond Duimpje terug, maar het broodkruim pikten de vogels... het staat vandaag in je boeken, het staat morgen in je boeken, en gisteren stond het er ook, maar in mijn denken sterft het en wordt

1 Een van de aforismen van de Griek Heraclitus (625-575 v. Chr.).

2 VGL. de roman *Joan and Peter. A Story of an Education* van H.G. Wells.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

herboren, alle dagen opnieuw, alle ogenblikken anders... – Omdat ik alleen die ene en jij alleen die andere orde verstaat – daarom namen we ook nooit iets mee uit elkaars armen dan de armzalige schaamte en de weerloze tegenzin. Daarom kan het nooit anders worden.

Een man en een vrouw staan naast elkaar aan een open raam. Ze staan klein en hoog en eenzaam boven de wereldstad, in een paarse avondmist. En zij denkt: dit is toch wel mooi, zo'n sterke, spitse toren, die de ruimte in ijlt, de hemel tegemoet, daarginds. En hij vraagt: Irene, kun jij nu, van hier af, nog onderscheiden hoe laat de klok wijst op die toren?

'Daarom, moeder, is mijn huwelijk ongelukkig.'

Een jongen is jarig, het is lente, hij is achttien jaar. Wakker wordt hij en de dubbele vreugde vouwt zich in hem open... om het meisje, Sylvia, om zijn modelletjes van beesten in weke klei gekneed. En hij rept zich naar zijn werkplaats om ze weer te zien. En opent de deur en aarzelt in de schemering en de weegschaal wankelt. Over zijn leven wordt beslist in die ene seconde, zijn ene, enige leven. Zal hij lachen of stampvoeten – zal hij vluchten of blijven? Ze heeft rechtop in de weke rug van elk der kleien beestjes een groen palmpaastakje gestoken, als een feestelijke versiering, voor zijn verjaardag. En hij bleef en hij trouwde haar, maar tot in zijn ouderdom vond Mark Lennan geen rust...[1]

Ze spelen kiekeboe onder de mantel, ze sjorren mij heen en weer, op en neer... O jullie tuig van een ondeugende kinderen...

'En we doen het al een poos en je hebt er niets van gemerkt...'

'Nu ga je dan ook allebei voor straf onder de mantel vandaan.'

'We wilden zelf niet langer, we zijn vlak bij school!'

Hier is het ook luwer, en donker als in de avond. De kantige, plompe romp van de kerk keert de wind maar staat ook de huizen in het licht, daar branden de lampen de korte dagen door.

Kleumsch onder haar sjaaltje leunt de lange, schriele fröbeljuffrouw in de open deur. Uitbundig wuift Claartje haar toe en ze glimlacht tegen het kind, met een buiginkje voor de moeder, maar haar ogen lachen niet mee. Strakke, starende, overmatig-glanzende vergeet-me-niet-ogen, ze staan als juwelen in haar bleke kop gevat en haar witte hals is gewelfd...

1 Figuur uit de roman *The Dark Flower* (1913) van John Galsworthy.

© 2026

Basedowse ziekte... Jaap zag het haar dadelijk aan, die eerste dag.
Zo, in die winterstraat achter de donkere, plompe kerk, met haar overmatig-glanzende ogen... in de pseudo-extase van de Basedowse ziekte... maar ik moet me nu nog haasten naar de tram...
Links de kade, rechts het water – achter mij de duistere kap die de geluiden gevangen houdt, de kerker van de treinen, voor mij uit de rails... door de dorre, donkere grond, tussen de ongewisse sneeuwfiguren, zo snijden ze de weg naar ginds, naar het oude thuis. En hier werd ik door Andy verontrust, meer dan twaalf jaar geleden werd ik hier door Andy verzocht. En alles dat binnen in mij was geboren was gegroeid, dolend in donker om een bestemming die mij nog niet was geopenbaard... en de brandende begeerte om mij van mijzelf te ontdoen en aan een ander over te dragen... dat kon zich toen wel hebben vastgezet om haar, zoals het zich later vastzette om... zoals het nu nog altijd in mij ronddoolt. Maar niet om haar, zoals zij was, met haar verhalen als brandende visioenen, haar schroeiende handen, ik voel nu ineens weer die hete hand. Ik verkeerde toen in het onzekere. Vóór onze geboorte verkeren we in het onzekere, dat zeggen ons de fysiologen. In het onzekere met het onzekere bevinden wij ons...
Later verkeren we opnieuw in het onzekere: vóór de puberteit. De hergeboorte van puberteit. Zo heb ik mij eens als kind in het onzekere gevoeld bij het sprietlopen. De burgemeester was 12½ jaar getrouwd. Aan de ene kant lag het roet, aan de anderen kant het meel. En de oude heer Van der Zeyde stond erbij te kijken en hij zei: 'Toch is er geen toeval. Niets is toeval van wat hier gebeurt.' Iedereen hield hem voor de gek, altijd op straat werd hij nageroepen, je wees hem elkander aan: 'Zie je die meneer? Dat is meneer Van der Zeyde die niet in het toeval gelooft.' '*Du bist am Ende was du bist.*' Maar dat immers is juist Toeval – wat je toevalt. De mensen vatten het niet. We zijn laat volwassen geworden, David en ik... wij hebben lang in het onzekere verkeerd.
Het ruikt nog als vroeger in het treintje, maar er is toch ook véél veranderd, de stad zwol de polder in, de spoorbaan werd naar binnen verlegd, verder van het water, een kleine verlegging die alles een andere gedaante geeft – kleine verleggingen maken alles anders – en in al die kleine verleggingen gaat langzaamaan het oude beeld teloor. Er roken

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

fabrieken aan het water, eens, in mijn kindertijd was daar niets dan riet en groene wei, je kon er alleen met een schuitje komen, er liep zelfs geen pad. Wat waren de boompjes mager, wat leek de haven ontzaglijk, een machtig meer... Wat gaat er veel verloren in het ouder worden. Het sterft je af – maar zo is het niet, je laat het achter op je weg. Alle verloren dingen ijlen het rammelende treintje tegemoet, ze tikken in het voorbijvliegen aan de ruitjes met vlugge, vluchtige vingers – oude ontroeringen, oude verlangens, oude vragen – het oude heimwee dat ik naar de vlekkeloosheid had. Wind en nevel, licht en geur, ze hadden in mij hun open hof, ze doorspeelden mij, zoals de school in het middaguur, met deuren en ramen wijd open. Ik haatte de winter, de strakke vorst – nu kan ik soms naar de winter verlangen omdat hij stil is en geen aanspraken maakt, mij niet herinnert aan wat ik verloren heb. Voorjaar en zomer en herfst maken hun aanspraken, ze spreken mij aan – ze herinneren mij aan wat ik niet langer bezit. Aan mijn machteloosheid, ik sta ze niet meer zo na. Ik ben in de doorvorsing wellicht wat verder gevorderd, maar daarvoor heb ik het oude verband geschonden, het oude verbond verbroken. En elk jaar komen, in hun kringloop, de dagen en de uren mij daaraan herinneren. Bezat ik een vriend op een andere planeet en ik moest hem een lente beschrijven... in die weidestrook achter het Diaconiegebouw over de Papesluis, tussen blauwe sloten besloten, dáár waadde ik door gras en vulde mijn schort met bloemen, daar is voor altijd de enige Lente, de gelukzaligheid... Herfst: het eerste licht op de eerste dag van het Loofhuttenfeest. Wij gaan met vader naar de synagoge. In de kwekerij van Does die we 'Apenkooi' noemen, om zijn zeven zoons met apensnoetjes, staan de dahlia's gekromd van dauw, hun witte hoorntjes, hun rode hoorntjes, hun bonte hoorntjes zijn bol gezwollen van dauw en er is overal een tikkelen van druipend vocht en verder is het stil want het is vroeg, we ontmoeten geen mens... Vandaag heeft het gesneeuwd, ik zag de sneeuw, ik zie nu ook de sneeuw – maar de sneeuw die in mij leeft, de sneeuw van het oude verbond, van het oude verband... dat is die blauwige, beslotene, ik sta alleen in het steegje bij de regenbak... en het is zondagmiddag... en ik hoor geen geluid, maar ineens, uit de verte, roept een stoomboot uit

© 2026

de haven, een laatste groet, nu dat hij gaat vertrekken. *Les neiges d'antan.*[1] Het treintje schokt, de weg stijgt naar de brug. Mijn hele jeugd ging al voorbij. Is het zo dat we ons alle zeven jaar vernieuwen...? Een en dezelfde... Een en dezelfde... is de weg... omhoog en omlaag... de wielen hebben het van mij overgenomen... we groeien aan... we sterven af... een-en-dezelfde... o mochten we, konden we... alles wat we eens bezaten, alles wat we nu bezitten... In één ademtocht, alles tegelijk... één enkel ogenblik. Maar het kan niet. We zijn beperkt.

'Dus jij ontkent vooruitgang, Evolutie?' – 'Ja, Hugo, hoe zou ik anders...? Eenmaal is er iets bij mij komen binnenstormen, dat was dit: Totaliteit en Evolutie zijn met elkaar in strijd. Eeuwigheid sluit vooruitgang uit. Totaliteit is het eeuwig zichzelf-gelijk-blijvende, het in zichzelf zich wentelende, eeuwig zich openende en sluitende... de Caleidoscoop.'

'Maar je ziet toch de vooruitgang... betere arbeidsvoorwaarden... kinderwetten... humaner rechtspleging...' – 'Je ziet altijd de groei... maar niet de dood. Het gestorvene wordt begraven. Wat we bezitten dat kennen we – maar wat we verloren... dat herinneren we ons niet meer... We kennen het niet... Zolang we ons iets herinneren, hebben we het nog niet verloren, zolang we het kunnen noemen, bezitten we het nog.

Herinner jij je, Hugo, hoe we op school van planten met wortelstokken leerden? Ze groeien aan de ene kant en sterven aan de andere kant...'

Toen lichtten Hugo's ogen in zijn jongensgezicht. 'O Eva, nu heb ik je toch! De wortelstok komt geleidelijk verder... hij groeit... hij sterft... maar groeiend en stervend vordert hij...' – 'Nee, Hugo, nu heb je mij niet. Want je vergeet één ding... dat de aarde rond is, vergeet je...'

'Maar hoe leef je... hoe kun je leven zonder dat geloof, zonder die zekerheid? Ik zou zo niet leven kunnen.'

'Nee...' zegt Lotje, de kleine, parmantige met haar grappige wipneus. 'Wij zouden zo niet leven kunnen.'

Inderdaad! Ik kan ook zo niet leven. Om te leven moet ik mijn inzicht verloochenen. Want mijn inzicht ontkent het leven...

Hugo zei: 'En toch geloof jij ook in Evolutie! Ik kan stellen je dat in veertien dagen tien keer te bewijzen uit je eigen woorden.'

1 François Villon: *Mais où sont les neiges d'antan = Ach, maar waar is de sneeuw van verleden jaar gebleven.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

O, Hugo... waarom zei je niet rustig: vijftig keer, honderd keer? En waarom sprak je enkel over: Evolutie? Waarom niet ook: wilsvrijheid... en schuld... en oorzakelijkheid...? Alles is immers strijdig met het Inzicht... alles, waarzonder wij niet leven kunnen, met dat Inzicht, waartoe we ons verheffen, waarin we ons opheffen... bij ogenblikken. – Altijd en overal... de eeuwige slingerslag, dezelfde tegenstrijdigheid... Altijd... overal... tweespalt, gebrokenheid... Tot het Inzicht heffen we ons op; in het Inzicht heffen we ons op... dat is de Dood. – We moeten het prijsgeven, loslaten, om te leven... het laat ons los, opdat we leven, het geeft ons aan de chaos prijs. En je leest van aardbevingen... hoe ze in één seconde de arbeid van eeuwen verwoesten, hoe ze landschappen veranderen, eilanden laten verdwijnen, laten verrijzen... zo de éne, de enkele seconden van het Inzicht, een bliksem die binnenslaat, een beving die het voortbestaan van de wereld verstoort. Ik heb dat ervaren toen dit in een nacht bij mij binnenstormde: Evolutie strijdt tegen Totaliteit. Ik dacht: het is gladjes gezegd... maar nu moet ik alles herzien... alles vernieuwen... nu kan geen woord, geen oordeel onherroepen blijven... Het is allemaal van die waan doortrokken...

De man, die de Perzische heerser het schaken leerde, vroeg als beloning twee graankorrels voor het eerste van de vierenzestig vakken, vier voor het tweede, zestien voor het derde... en elke uitkomst met zichzelf vermenigvuldigend, tot het vierenzestigste toe. Het was gemakkelijk gezegd, het was even makkelijk toegezegd, er was alleen in heel Perzië geen graan genoeg. Ze konden het niet volbrengen, ik kon het niet volbrengen. Het leven klemt om onze voeten als leem, het houdt ons als drijfzand gevangen, nooit verzinken we helemaal, maar evenmin bevrijden wij ons ooit. Ik dacht die nacht: 'Nu moet ik elk woord herroepen, nu moet ik elk oordeel herzien.' Dwaling en dwaasheid, de voordeur uitgeworpen, sluipen door de achterdeur weer binnen... Er zijn mensen, die denken dat ze *Zuivere Rede* beoefenen... Er was een man die zich vleugels aanbond om tot de zon te vliegen – ze smolten hem af en hij stortte neer.[1] Zij zijn daarvoor nog niet eens dicht genoeg bij het witte vuur geweest... Daar staat Heleen – ze heeft mij al gezien en ze weet dat ik Eva ben. Ja,

1 Zinspeling op de mythe van Icarus.

© 2026

jij bent het... ja, ik ben het. We kennen elkaar nog niet, we komen naar elkaar toe. Zonder David hadden we elkaar nooit ontmoet – en zullen we elkaar nu behouden? Dan zijn we uit het grote toeval elkander toegevallen. Haar ogen tasten, haar ogen zoeken, haar ogen bouwen, ze ziet niet mij, ze zoekt David in mij, ze wil in mij hem zien, hem doen herleven.
'U bent zijn zuster, Eva?'
'Ja, ik ben Eva... Heleen.' – 'U lijkt op hem.'
'Het zou wel wonderlijk zijn als we niet op elkander leken.'
We lopen naast elkaar. We gaan langs het plompe hek van zware zwart-geteerde planken – hoog als een muur staat het tegen de horizon – één opening is er en Heleen blijft staan. Ja, Heleen, hier stonden wij ook en we keken naar het langgerekte dorp ver achter de weiden. Kijk, de huizen staan er zo wijd uiteen dat je tussen ze door nog andere, verdere dorpen ziet. Die noemden we 'De Dorpen van de Watergeuzen'. Het rook er 's zomers naar water en gras en 's winters naar hooi en mest. Dit heeft ons opgebouwd – uit deze lange, platte weiden, uit deze kronkelende sloten, molens en loodsen, geur van gras en water, van hooi en mest... zijn wij opgebouwd, David en ik.
De bomen kreunen... beginnende donder... dreunen van de spoorbrug in de avond, uit de polder verre muziek in een benauwde droom... jaren geleden, lange jaren geleden was vader ziek, rondom ons leven rezen de gevaren, die vader had beheerst. Zo zwellen rivieren... zo kruit het ijs... we gingen hier in de avond, David en ik, en zo, als nu, kreunden de bomen.
'Maar u hebt... je hebt andere ogen...'
'Ja... we hebben... hadden verschillende ogen.'
Zijn ogen zijn gesloten. Ze sloten zijn ogen, ze sloten de aarde boven zijn gesloten ogen. Deze koude aarde.
Heleen is lang, en fijn, ze heeft een smal gezicht, ze is zeker niet jonger, misschien wel iets ouder dan wij-beiden.
Mij zijn mijn jaren ontvallen. Elke keer als ik hier kom, ontvallen mij mijn jaren – en ik word in het bezit gesteld van wat ik verloor – maar wat ik won, dat heb ik afgegeven... zoals je je paraplu moet afgeven in een museum!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Dit is onze school, Heleen. En kijk, tegen die schuine, arduinen rand, daar slepen we onze griffels... we slepen om de langste, om de mooiste, om de scherpste punt. En we knikkerden hier ook, in diezelfde kuiltjes. Maar er was toen nog een slootje, dus we moesten voorzichtig zijn. En als de zon scheen, glinsterden de korreltjes in de zwart-grijze, vastgestampte aarde. Aan de overkant van het slootje was een bloemisterij. We slepen onze griffels in een bloemengeur – we roken na elkaar lentebloemen... zomerbloemen... herfstbloemen... we roken eerst de seringen... en later de rozen... en eindelijk de chrysanten... en dan zaten we weer een klas hoger. En ’s winters was er alles rietmatten en stro...’
En nu staan we hier samen, Heleen en ik... en David is dood.
‘We vonden in het slootje soms bladeren van het vorig jaar, die gaaf bewaard gebleven waren, netwerk van nerven, mooier dan goud, bruinig goud, als de zon even scheen. Meestal vielen ze uit elkaar onder de vingers... maar eens hebben we een eruit gevist en mee naar huis genomen... voor ons museum. We hadden op zolder een museum... we hadden er een cederappel en een palmtak in, van het Loofhuttenfeest...’
Heleen... ik heb nog niet geweten, dat hij dood is, het weten komt uit verten naar mij toe.
‘Dit is de synagoge. Ja, hij is klein... wij zagen hem groot... er gebeurde zo veel, hij was zo aan alles verbonden, het hele jaar door. David ging met vader door deze deur, ik ging met moeder door die andere. Ik ging naar boven, hij bleef beneden en we knikten tegen elkaar. En iedereen bad en zong voor zichzelf voor de dienst begon...’
De glijbaantjes glommen... het was een dag als deze, straks komt er weer precies zo een avond als toen. In het winkeltje van oude Breg lag een gedroogde pruim tegen het raam geperst door een berg van grauwe erwten die hem overstelpt hadden, hij lag in een krans van waterpareltjes. Over de sneeuw scheen de lantaarn, onder de lantaarn stond het sleetje, de kleine Levie zat erin. Hij wachtte zo geduldig, hij keek op in de lantaarn met zijn bolle, bruine ogen. Hij stierf dezelfde winter – twintig jaar is hij nu al dood. De oude Zadoks was zijn grootvader... hij was zo arm... zijn onderlip hing neer... Hij kwam uit de deur, hij verstopte de turven onder de bank in het sleetje, hij had de steenkolen onder zijn jas geknoopt... ik alleen heb het geweten... ik alleen heb het hem zien nemen, zien... ste-

© 2026

len... uit de kast in de joodse school... De daklijst droop, er kwamen diepe, gele putjes in de sneeuw... We noemden ze grafkuiltjes, David en ik. O Heleen... ik kan niet meer... ik weet het nu... David is dood. Er was één ogenblik, in het kamertje thuis naast het raam dat zo grauw zag, toen Ben het vertelde... hij zonk ineen tegen de grond... toen heb ik het geweten, maar daarna niet meer. Er stond zoveel tussen mij en het weten in, maar nu weet ik het weer. David, mijn broer, mijn broertje...

'Er is een plek aan het kanaal, Heleen, we hebben daar heel vaak samen gezeten. Toen leek het ons ver, maar het is niet zo ver, we gaan de haven langs...' – Ja, we gaan de haven langs.

'Heleen... hoe lang eigenlijk heb je mijn broer gekend?' – 'Een jaar of drie, iets langer misschien. Maar we zagen elkaar niet vaak. De jongen hield ons van elkaar af, hij haatte mij, hij haat alle mensen, hij haatte David ook. Uit haat heeft hij hem... heeft hij hem... hij heeft hem vernietigd. O Eva, hij is een verdorven jongen, hij is een wrede, cynische jongen, medelijden kent hij niet, kwellen is zijn lust. Hij heeft op David geparasiteerd, hij heeft hem uitgezogen...'

'Heleen... daar staat onze bank... het is geen bank, het is een balkenhoop, van binnen is hij tot de grond toe hol vermolmd, vol spelonken, en in de spelonken woei het zand en woei het zaad, en uit zand en zaad kwamen bloemen, soms waren er winden, verbleekte roze akkerwinden, die toch al zo bleek zien, nog bleker en paarse wikken, guirlandes waar geen begin en geen eind aan leek te zijn. Ben je dik genoeg gekleed Heleen... willen we dan hier gaan zitten? Het is onze oude plek.'

'Hij heeft nooit kunnen dulden dat David intelligent was, dat David begaafd was, intelligenter en begaafder dan hij. Zelf kon hij geen examens doen, hij kon niet werken, hij kon zich niet onderwerpen, daar was hij te slap en ook te hoogmoedig voor. En daarom wilde hij ook niet dat David examens deed. En dat David als dichter begaafd was... heb jij dat ooit geweten?'

'Ja, ik wist het als kind, als meisje, maar hij wilde het niet openlijk zeggen. We bedachten een jongen: Theo Vermeer, maar hij begreep wel dat ik het begreep. Ik heb nu nog wel moeite om te geloven dat Theo Vermeer nooit heeft bestaan. Misschien dachten we ons hem helemaal verschillend, David en ik...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Stromen in mij, stromen in hem, waaruit Theo Vermeer werd gevormd... Een oude hersenschim... *Das Ding an Sich!*
'Eens hebben we hier samen gezeten, op een dag als deze, maar het was later op de dag en het was ook veel stiller, er was geen wind – het was een Nieuwjaarsdag, de eerste dag van de nieuwe eeuw, van deze eeuw, we waren de vorige dag allebei achttien jaar geworden. En we zaten hier en hij las mij een vers voor... maar ik luisterde niet goed... ik dacht aan wat anders... als ik beter had geluisterd, had ik er misschien meer van onthouden... Nu weet ik alleen nog de beide laatste regels... ik zie het, er waren populieren, er was een maan, en over de hele hemel kleurenbogen, een schietschijf van kleurenbogen was de hemel, en middenin stak de maan als de roos, een nevelige, natte, witte roos. En dit waren de laatste regels:

'Staat hij aan zijn raam te staren
In zijn witte hemd alleen.'

'Wie...?'
'Een jongen was het.'
'Berthold...?'
'Neen, die kende hij toen nog niet. Wel diezelfde dag was het bericht gekomen. Het was toen enkel droom.'
'Eva, het is altijd droom gebleven, Eva, je moet niets laags... je moet niets lelijks van hem denken... je moet niet denken dat er tussen Berthold en hem... Berthold is wél zo, met anderen, met David niet. Het werd van ze rondverteld, en Berthold sprak het niet tegen, uit wreedheid, uit zelfzucht, zo sneed hij hem van de wereld af. En David sprak het ook niet tegen, uit trots, uit onverschilligheid. Zelfs tegen Bertholds vader niet. "U moet maar denken wat u wilt." En daarna is Berthold uit het huis gegaan, en ze zijn samen gaan wonen, samen gaan reizen... en daaruit is al de laster voortgekomen. Heb jij het ooit willen geloven... geloofde jij het, Eva?' – 'Ik heb er mij zo weinig in verdiept...'
'Je hebt er je weinig in verdiept...?'
'Ja, want ik vind het niet zo heel belangrijk. Ik bedoel: vergeleken met de dingen die wezenlijk belangrijk zijn, de grote problemen, de problemen van het bestaan... de problemen van de geest, van het geweten. Al het

© 2026

seksuele op zichzelf... afgezien van verhoudingen... ik voel het in zekere zin onbelangrijk, ik bedoel: voor jezelf is het belangrijk genoeg, daarom zeg ik: in zekere zin onbelangrijk... Maar ik zeg het niet duidelijk. Ik wil dit zeggen: het staat buiten de intellectuele en de ethische problemen.'
'Je wilt zeggen – dat je er niemand om veroordelen mag?'
Staan we dicht bij elkaar of zijn er afgronden? Ik weet niets van haar, zij weet niets van mij.
'Het is een ongeluk, Eva, om zo te zijn als Berthold.'
'Het hoeft geen ongeluk te zijn...' – 'Maar het is toch... steriel...'
'En waarom... steriel...? Het hoeft toch niet altijd juist een kind te zijn. Gevoel... en geestdrift... inspiratie... dat is toch allemaal realiteit, dat is toch allemaal resultaat.'
'O maar Eva... het andere, het normale... man-met-vrouw, dat is toch beter, is toch mooier. Dat zul je toch moeten erkennen.'
'Ik weet het niet, Heleen. Je moet mij die dingen niet vragen. Ik weet er niets van.'
Nee, ze moet mij die dingen niet vragen. Ik weet er niets van. Het is de klip, waar mijn begrip op strandt, het is de blinde muur...
'Maar je bent toch getrouwd, je hebt kinderen. Twee kinderen heb je immers...?'
'Ja, ik ben getrouwd. Ik heb twee kinderen. En toch weet ik er niets van.'
'Je bedoelt het andere... de afwijking?'
'Neen, ik bedoel het normale, het natuurlijke.'
Ze zwijgt... ze keek mij even van opzij aan... nu staart ze over het water, over de polders, met haar lichtende, grijsblauwe ogen, haar wijd open ogen. Wat weet ze zelf... wat zal ze ooit weten? Ik ken haar nog nauwelijks. Als ik haar beter kende, zou ik dit tegen haar zeggen... ik had ook een vriend, ik had er veel, ik had er twee: de eerste was Jaap en de tweede was André. Anna Ebner zegt van mij: Eva is een flirt, een flirt van het eerste water. Ze zegt het lachend, want boosaardig is Anna Ebner niet.
Nee, ik begrijp het niet, omdat het tweeërlei betekenis heeft. De mensen spreken van 'lage lusten'. Johannes Viator noemt het: de *Lichaamszonde*. Enkel de liefde maakt het lijfsverlangen goed. 'In diepere doorgronding de liefde tot het kind, het ongeborene.' 'Naar wat mag en moet geschieden.' Altijd hetzelfde: een verontschuldiging... 'Hoe ik somtijds

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kan verlangen...' Verlangen, maar ook weer: schaamte. 'De gevolgen van hun liefde bleven niet uit.' Chaos. Kakofonie. Ik weet er niets van. André heeft mij eens verteld van een vrouw, die een man vervolgde tot in zijn eigen huis, die hem overrompelde, die hem dwong. Maar hij had haar niet lief en het stond hem tegen... en ze kwam terug, en ze dwong hem opnieuw, en het stond hem zo tegen, zij stond hem zo tegen dat hij haar verjoeg. Ze moet hem zo hebben tegengestaan dat hij het een andere man navertellen kon, dat hij haar zo prijsgeven kon. Want hoe anders zou André het hebben geweten? 'Maar André, waarom deed ze het dan...?' 'Omdat ze gemeen was...' Om haar verlangen? En wat zou ik zijn...? En soms zijn geen woorden mooi genoeg...

Voor een man schijnt het een in het ander over te gaan, schijnt het een met het ander samen te hangen. Niet voor mij. Er is een kloof, een afgrond, een duisternis, een onoverkomelijkheid. Ik zie niet de samenhang, het dwingende verband.

Jaap verweet het mij niet, maar toch begreep hij het niet. Ik kon hem kussen maar het stelde mij teleur, na die allereerste keer. Ik zocht het opnieuw en het stelde mij opnieuw teleur. Elke keer stelde het mij dieper teleur. Ik liet heel veel toe en mijn hart sloeg het oude vonnis: ontucht, overspel – ontucht, overspel. Ik dacht aan Ben, ik dacht ook aan Jaap... ik wilde Jaap wel gelukkig maken, maar het was niet onvermijdelijk, het had geen zin voor mijzelf... er bleef een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid.

André deed mij verwijten, die stille middag op zijn kamer. Hij zei: Het is een schande, je bent onedelmoedig. Je bent net precies als die vrouw uit het boek van Zola... *Tout ce que vous voulez, mais pas ça...*[1]

'O, André...'

'Ja, zo ben je...' Later zei hij iets dat nog erger was, dat mij dieper raakte, diep raakte het mij, schroeiend was het als een schotwond. Ons laatste gesprek, de volgende dag ging hij op reis. Hij zei: 'Voor wat jij bent, hebben de Fransen een tekenend woord, dat ik je niet zal zeggen.' 'Kom André, vertel het mij maar, je kunt het toch niet verzwijgen, het brandt je op je lippen, zeg het maar gauw.'

1 Alles wat je wilt, maar niet dát...

© 2026

'Je zult ervan schrikken. Toch zal ik het je zeggen, omdat je het bent: *une allumeuse*...' Het was een klap, een brandmerk. *The Scarlet Letter.*[1] André zei: 'Kun je me vergeven, dat ik dit tegen je heb gezegd?' Hij stamelde. O, André, wie eigenlijk denk je dat ik zoek aan te steken? Ik vroeg hem dit niet. Ik zweeg... ik kon niet lang beledigd zijn: mannen zijn anders. Later in mijn gedachten, heb ik het hem gevraagd: Wie eigenlijk denk je, dat ik zocht aan te steken? Mijzelf, enkel mijzelf, altijd mijzelf zocht ik aan te steken. Maar de ander ontbrandde en ik bleef koud. Koud. Nu denk ik zelf dat mannenwoord. Koud – omdat ik in dit directe, in dit beperkte... Koud – met mijn brandende hart...

Ik denk soms dat ik alles verlangen kan... ik ontmoet een man en ik vind hem lief en ik kan aan niets meer denken dan aan hem, hij kust mij, en het stelt mij teleur... maar ik wil het niet bekennen... hij kust mij opnieuw en het stelt mij dieper teleur... maar ik wil het nog minder bekennen. Elke kus stelt mij teleur, elk woord stelt mij teleur, maar ik wil het nog altijd niet bekennen. *Allumeuse*... allumeuse... de ander vat vlam maar mijzelf steek ik niet aan. En ik verdraag wat ik niet begeer – ik laat het toe, om niet kleinhartig te zijn. Maar alles toelaten kan ik niet... voor wat geen zin, geen reden, geen noodzakelijkheid heeft, kan ik ook Ben niet negeren... met Ben heeft het evenmin zin, maar ik verschuil mij achter het huwelijk. Het huwelijksdogma bindt mij, het beveiligt mij... zo hebben mensen hun hele leven in dogma's gebonden, door dogma's beveiligd. – Overal heb ik mijn weg gevonden, mijn wetten gesteld, van de algemene wegen af, buiten de algemene wetten om – alleen in dit ene gebied heb ik nooit iets geweten – nooit iets begrepen. Ik weet er niets van, niemand moet er mij naar vragen.

Heleen zit naast mij, ze kijkt over water en polders, met haar lichtende, grijsblauwe ogen – wijd open ogen... ik hoor haar ademen – ze ademt waar hij geademd heeft, zo zoekt ze zich met hem te vereenzelvigen, in dat, wat hem heeft opgebouwd, hem en mij. We worden opgebouwd in onze jonge jaren...

'Dus hier hebben jullie veel gewandeld, vaak gezeten?'

'Ja, meestal deze kant gingen we uit...'

1 VGL. het *brandmerk* in deze roman van de 19e eeuwse schrijver Nathaniel Hawthorne.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Eva... ik had hem kunnen redden, ik had hem gelukkig kunnen maken. Hij wilde het niet. Ik heb hem gesmeekt mij zijn verzen te geven, dat ik ze publiceren zou, hij wilde dat evenmin. Eva... lees deze brief...’
Ze wilde mij de brief in mijn handen geven, maar ze bedacht zich. Ze schuift naar mij toe, ze wijst met haar vinger...
‘Hier, daar staat het... “Alles kan ik dragen en alles kan ik volbrengen – door alles af te wijzen. Zolang ik alles afwijs heb ik rust. Laat mij betalen. Heleen, laat mij boeten, belet het mij niet, leid er mij niet van af, omdat ik daarin alleen vrede vind...”
Eva, begrijp het niet verkeerd... Kijk, lees ook nog dit: “De Christenen zijn zo trots op hun verheven moraal. Bied hem de linkerwang, die u op uw rechter slaat. Ze vergeten één enkel ding: het bederf. Ik doe dit met Berthold – het is *moral insanity*. Beiden zijn we *moral insane*. Hij door wat hij doet, ik door wat ik verdraag. Ik verloochen het hoogste in mijzelf zodat het laagste in hem voortwoekeren kan. En er is maar één ding waardoor dit ondraaglijke draaglijk wordt – dat ik er dagelijks voor boet. Het lijden, het ontberen, het afwijzen, dat is mijn enig deel-van-geluk. Zo los ik mijn schuld af, zo verlos ik mijzelf. Ik wilde dat mij nog meer werd geboden, om nog meer te kunnen afwijzen...”’
‘Begrijp jij dat, Eva... die zijn tweeling-zuster bent?’
‘Ja... ik geloof wel dat ik het begrijp...’
Laag over de lage witte polders reppen zich zwermen zwarte kraaien. Heleen keerde in tot Davids brief. Ik geloof wel dat ik dit begrijp... Ik weet het... het neemt mij op... de enige, eeuwige slingerslag... het eeuwig gebrokene, zich eeuwig herstellende, zich nooit herstellende evenwicht. Zo leerden we op school van de stormen en van de passaten. De depressie wekt de storm, er was een Tekort. Tekort is Schuld – schuld doet naar de boete smachten. Zo verschijnt de storm. Wroeging is de depressie, is het tekort-gevoel, dat zich in boete te herstellen zoekt... zo verschijnt de Storm. Wie tekort deed, betaalt, wie teveel nam, restitueert, zo leeft de Storm zich uit, zo keert het evenwicht weer.

© 2026

Stormen en passaten... tekort, teveel... zo herstelt zich het evenwicht. Hij zocht zijn harmonie in het ongeluk. Om het leven te kunnen dragen, moest hij bij zijn leven zich de dood aandoen. Ik heb dit van hem geweten, voor ik het las, ik geloof dat ik dit al sinds jaren van hem weet. De slingerslag... het eeuwig gebrokene, eeuwig zich herstellende, nooit zich herstellende evenwicht. Schuldeloos geluk verbreekt al in sommigen het evenwicht – ze doen zich de dood aan in de versterving. Ik heb dat gekend – ik kon als kind niet gelukkig zijn – het was mij al gauw te veel, ik zocht al gauw een reden om verdriet te hebben – voor de druk van het geluk vluchtte ik in de depressie van het verdriet, dit wankelen heet: melancholie. Het is allemaal hetzelfde: stormen en passaten. Tekort dat zich aanvult, te veel dat zich ledigt. Ook de drift naar de Plicht, de inhoudsloze, doelloze, redeloze *plichtsdrift*! Plicht is Schuld; *Schuldigkeit*! Dagelijks het Leven willen betalen met de Dood. Zich bij zijn leven de Dood aandoen... in de Versterving, in de zelfopoffering, in de zelfverloochening... voorsmaak van de Dood... *Levensdrift tegen Doodsdrift* in, *Doodsdrift tegen Levensdrift* in... de slingerslag... HET EEUWIGE, ENIGE. ALLES.
Berthold beschouwd zich door het leven tekort gedaan. In hem stormt het een andere richting uit...
'Eva, nee, dit is niet rechtvaardig... het is ook niet waar, zoals jij het zegt. Want denk eens aan al die onnadenkenden, aan al die zelfzuchtigen... duizenden, duizenden, die tekort doen, die teveel nemen en toch aan betalen en boeten niet denken...'
'Voor hen boeten de anderen. Wat de een te weinig betaalt, betaalt de ander te veel. En zo keert het evenwicht weer.'
Soms komt er Eén, die voor de hele wereld betalen wil, die zijn rust ook niet vindt eer hij betaald heeft wat sinds eeuwen de miljoenen niet vermochten te boeten. Hij stort zijn bloed... storten is toch ook: betalen... zo keert het evenwicht weer. Stormen en passaten. Ik zou dat niet moeten zeggen, ze zouden mij verwijten: zo maak je het verhevene nuchter. Nee... zo maak ik het nuchtere verheven.
Het water stroomt aan onze voeten – het ernstige water. Er stijgt geen murmeling uit de diepte op. Wij zagen de eerste dag van de nieuwe eeuw ons voorbijtrekken – hij trok door ons heen – wij werden er doorheen getrokken, David en ik.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Alles gaat door ons heen, gaat boven ons uit. Ik heb dit in velerlei zin geweten – maar zo werd het mij nooit geopenbaard, een nieuwe klaarte brak daareven in mij open. En het ligt allemaal besloten in dit ene: TOTALITEIT. Omdat het ons zo aangrijpt waar het ons aanraakt – als het onszelf raakt! - Daarom beelden we ons in dat het bij onszelf hoort, tot onszelf beperkt. TOTALITEIT – eeuwig bloesemende boom, eeuwig borrelende bron, levensboom, doodsbron, eeuwig zich ontvouwend begrip, vuurpijl tegen het nachtzwart, brekend in nooit-eindigende kleur-veelvuldigheid... Wonderlijk bestaan, waarin juist dit verzwegen wordt, vergeten wordt. Tussen de mensen is het veiliger over alle andere dingen dan over deze te spreken...

'Eva, nee, dit is niet eerlijk, het is een onrecht dat de een voor de ander moet boeten, het is ook onlogisch, dat één voor allen betalen kan. Eén – ik weet wel wie je bedoelt. Ik ben erin opgevoed – ik heb er mij van kind af tegen verzet. Ik heb ertegen gestampvoet. Het ging regelrecht in tegen mijn rechtsgevoel. Dat doet het nog.'

Ja – zo zegt Heleen het goed. Tegen het zogeheten rechtsgevoel gaat dit wel in, dat eentje voor anderen, voor velen zou kunnen boeten. Omdat het zogeheten recht geen andere dan de opgelegde boete en de afgedwongen betaling kent... omdat de zogeheten misdaad geen wezenlijke schuld is en in de dader niet de storm maar de aflossing wekt. Maar wie de wereldschuld op zich voelt drukken als zijn eigen schuld, voor hem is geen andere verlossing dan de grote aflossing: dood-straf, dood... De martelaar heeft zijn eigen lot verkozen en anders is hij ook geen martelaar. En wie zijn eigen drift naar zijn eigen boete stilt, hoe zou hij armer kunnen worden, hoe zou hij ooit rampzalig kunnen zijn? Hij wint het allerbeste, hij wint zijn rust. De een jaagt naar rijkdom, de ander jaagt naar die aflossing, en er gaat voor geen sterveling iets ter wereld boven dat wat hij najaagt. Lust te zoeken – onlust te mijden. Maar ieder kent enkel de prijs van wat hij zelf najaagt, niet die van wat een ander najaagt – en daaruit komt de verwarring voort – de ongegronde lof, de onverdiende blaam... Ieder weet voor zich dat hij het beste deel gekozen heeft. Ieder heeft voor zich het beste deel gekozen. Er is ander Recht dan ons recht.

'Misschien, Heleen, misschien keer je er eens toe terug, langs een andere weg.'

© 2026

Eerst het aanvaarden zonder doorgronding... dan het verwerpen zonder begrip – eindelijk het begrijpen, dat zo goed aanvaarden als verwerpen – dat zomin verwerpen als aanvaarden is.
'Maar laat het zo zijn, laat het kunnen dat de een voor de ander boet. Moest hij dan daarom beletten dat zijn verzen werden uitgegeven? Hij was dat toch aan anderen verplicht. Door zijn verzen te geven aan de mensheid had hij juist een deel van die boete, zoals hij het noemt, zoals jij het begrijpt... zie je wel, Eva, dat het toch niet sluit?'
'Als het waar was, dat een dichter voor anderen dicht! Maar zou het waar zijn, Heleen? Denk eens aan dit woord: Onsterfelijkheid! Denk eens aan dit: "Maar ik zal heerlijk in mijn vers herrijzen." Nee, nee... wie zich de dood zoekt aan te doen die kan niet tegelijk naar onsterfelijkheid jagen. Hij wilde ondergaan... hij had het over zichzelf besloten... ook in die zin heeft hij zich de dood aangedaan... Evenmin als kinderen heeft hij verzen willen nalaten...'
De wind is verstild... ergens heeft zich een teveel geledigd, ergens heeft zich een tekort gevuld. De hemel is moe en uit zijn vermoeidheid ontvalt hem de sneeuw, uit zijn willoosheid, uit zijn onverschilligheid... Wit en stil en wijd liggen de polders onder de willoze, onverschillige hemel.
O Heleen... ik heb het gevoel dat ik hem dood wist, thuis in het kamertje, naast het raam, toen Ben het mij vertelde – ik heb het zo-even ook weer gedacht, we stonden samen voor de synagoge – maar ik wist het niet. Nu pas komt het dichterbij, ik voel het op mij gericht als een scherpe punt, een witgloeiende punt en het dringt door de weefsels van mijn ziel, het dringt... het dringt, al dieper boort het zich bij mij binnen. Ik zou willen gillen, ik hoor de echo van een gil, die uit mij opkwam, die uit mij verklonk... Jaap en Ben deinsden ervoor terug, en toen was Eddy geboren... Maar ik gil nu niet... en als een wegtrekkende golf, als een stillende wee, zo verdwijnt het weer, en het keert misschien nooit meer terug. Want eerst ga ik nu naar vader en moeder en straks ga ik naar huis...
Ik hoorde de echo van een gil – ik sta hier aan het water, ik sla de sneeuw van mijn jas, ik zie het verspringen van de kristalletjes in een smeltende vlok. We stonden op het punt elkaar in de haren te vliegen, toen kwam daar Kaas de klokkenmaker aan, hij sjokte door de ijzige, grijzige

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

sneeuw. We spraken hem aan en David vroeg het hem: ‘Is dit pas de vierde of is het al de vijfde Chanoeka-avond? Zij zegt: de vierde – ik zeg: de vijfde, en we wilden er juist om gaan vechten.’ Kaas stond te lachen, dat de staartklok over zijn schouder een wipplank leek: ‘En wie het wint heeft gelijk. Sla er dan maar op los, jij, want het is de vijfde avond.’ En er hing een sneeuwvlok in de ruigte naast de derde knoop van zijn jas, een vlok die smolt, en smeltend versprongen de kristalletjes en werden doorschijnend, en werden tot lichtend licht. Ik dacht... duizenden wonderen... overal wonderen, en mijn voorhoofd besloeg...
David, mijn broer – mijn broertje... je deed jezelf de dood wel aan, maar in mij leef je tóch, en herleef je toch, elk ogenblik herleef je, want uit hetzelfde werden wij beiden opgebouwd...
‘Heleen, wat denk je, zullen we nu naar mijn ouders gaan? Ze verwachten ons tegen deze tijd...’

2026

De lange, lage boot ligt schuin tegen het uiteinde van de steiger, met de kop naar buiten in een zilverig zomermorgenlicht, in een lichte damp, in het donzig, parelmoerig water van de Waddenzee. Weggeschoven in de verre kim de lage, vlakke kust, een grijze vingerdikke streep waarin de torentjes lijken opgezet, allemaal met elkaar in één rechte lijn, in één plat vlak. Bij helder weer is dat oeverbeeld anders, dan spreken de afstanden, dan spreekt zelfs de kleur.
Vroeger deden mij verre dorpen in een nevelige horizon altijd aan decalcomani-prentjes denken, die houden ook in geheimzinnige wazigheid fonkeling van kleur verborgen. Je plakte ze op schoteltjes, op de witte muren, op de rug van je hand – je trok het matglasachtig dekvlies van het kleurvlies af.
Vandaag is de gelijkenis zo sprekend en zo grappig om wat ik weet: van een die torens waait nu een vlag, een van die stadjes is bont versierd, er wandelt muziek in een flonkering van koper langs sprankelingen van oorijzergoud onder mutsenkant afgestemd, er deint een fleurige volte door de nauwe straatjes en overal is paardengebries – ik ken dat zo, ik ken ze allemaal uit mijn eigen kindertijd, de vreugdes en overvloed, verrukkingen, bekoringen van een midzomerlandbouwfeest, brandend hoogtij midden in de volheid van het vakantiegeluk, met volksspelen, optochten, draverijen en alle kinderen van het eiland die er te gast zijn en die er wonen, ze trekken erheen, de boot lijkt een kloek, die haar jongen roept, tot het Noordzeestrand moet het te horen zijn, over het hele eiland heen... – Eddy en Claartje gaan met Heleen, de kinderen noemen haar tante, ze hebben zich aan haar gehecht. We brengen nu meestal samen onze vakanties door. Eerst dreef haar alleen de behoefte om over David te spreken, hem in mij terug te vinden, en ze toonde ons dat met een bijna koelhartige oprechtheid, maar gaandeweg werd dat anders. Zo vormen zich de dingen, zo groeien gehechtheden. De grote verschillen vallen niet weg maar je laat bij het ouder worden de banden al sterker gelden, ze wortelen in andere gebieden, ze breiden hun eigen warmte over je leven uit – we zijn een plek, een thuiskomst voor haar geworden, de kinderen en ik.
De vloed zwelt aan, je hoort het van verre al dringender dreunen, daar waar de zware, koude golven zijn... en de boot zie je onrustig worden,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hij kan niet lang meer wachten, op tij glijdt hij over, op tij glijdt hij terug, vanavond. Vanavond, na vandaag. O... vandaag. Maar nu ben ik nog van hen, ik hoor nog bij ze, mijn twee. Claartje leunt op haar armen over de verschansing, ze staat alleen, ze staart over de melkige, glinsterende zee maar haar ogen zijn naar binnen gekeerd en ze neuriet. Ik kan het niet horen, maar ik zie het, ik ken dat zo van haar. Ik deed dit ook. Ik stond aan de verschansing en ik staarde over de stroom, over het bleke riet naar het felle weidegroen, naar de jongens in het blauwe water, bij 'polder zeven'. Van hun blote, natte ruggen sprankelde vuur in de zon – en ik neuriede en het dek sidderde onder mijn voeten en de dikke, ijzeren stang trilde binnen in mijn handen, want de boot zwierde door de waterbocht en alles werd één, alle poorten stonden wijd open en dat moesten ze ook wel... Zo ben ik opgebouwd – zo wordt zij nu opgebouwd. Iedereen wordt anders opgebouwd uit dezelfde dingen – en hetzelfde uit andere dingen. Verschillende bloemen groeien uit dezelfde grond. We nemen van alles wat we al bezitten en we zien wat we al weten. Er zijn dingen in de verten, in de verste verten die je alleen onderscheidt met een naar binnen gekeerde blik. Daar staat Matthijs, de broer van de kleine, altijd-verliefde Mansje – de plantenzamelaar, de vogelvriend. Ook hij kijkt over de verschansing in zee, hij ziet andere dingen. In beiden bouwt zich hun wereld – zij bouwen hun wereld, hun wereld bouwt hen. Als ze later elkaar ontmoeten, als ze zo oud zijn als ik nu ben, zullen ze spreken over deze zomer aan zee zoals Pierre Nozières sprak met zijn vriendje van de school, over de oude dagen – maar ze hadden geen enkele gedachtenis gemeen. Anders gegroeid, uit dezelfde bodem.
O, Mansje... heb je nu toch weer je kans gezien om naast Eddy te komen staan, en wat kijk je beminnelijk naar hem op. Je ziet er zo wel heel aardig uit, je bent aanbiddelijk in je naïeve aanbidding. Hij is een lieve jongen, hij is zestien jaar, hij is van mij. Ik wou dat ik zijn ogen kon zien maar ik zie enkel de jouwe, hij staat met de rug naar mij toe – o, uit mij geboren, die grote, brede rug, bijna de rug van een man – en ik ben te ver om in jouw ogen te peilen hoe de zijne op je neerkijken. Hij vertelt mij veel, maar daarvan vertelt hij mij niets. Misschien zou hij Claartje, omdat die twee wel heel vertrouwelijk zijn... maar Claartje wil het niet horen. Ze loopt weg als Mans over haar verliefdheden begint.

© 2026

Claartje leeft nog in de volkomen rust, in de hardheid en het onbegrip van de rust: *Al die vervelende boeken over die vervelende liefde*. Ik vertelde dat van de week aan de avondthee op het terras. Mevrouw Zeegers werd verlegen, ze kuchte, ze kreeg een kleur; haar Attie heet een 'jongensgek'. Ze is groot en fors, luidruchtig, volbloedig, en haar moeder schaamt zich een beetje voor haar – maar Bart is de heilige onschuld en dat redt de familie-eer, hij is veertien jaar en nog vorig voorjaar hield hij vol dat een koe wel kan kalven zonder de hulp van een stier... O, het was belachelijk: vier moeders aan het bluffen op de seksuele onrijpheid van hun kinderen.
'Moeder... we varen, we gaan...'
'Tot vanavond... tot vanavond...'
Ja, tot vanavond! Eerst is er: vandaag – maar ik ben nu nog van hen, ze houden hun rechten, zolang zij mij houden; laten ze mij los dan behoor ik aan mijzelf. En ze laten mij los en ze varen weg in de deinende boot over de parelmoerige, zilverige zee... En nu zal de kust al gauw voor ze openbreken, in dakenrood, in weidegroen, en de torentjes stappen uit het gelid en ieder zoekt zijn plaats, en wisselt van plaats en blijft eindelijk staan en dan rijden ze door het vlakke, groene zonnige land in opgetooide wagens naar het versierde stadje toe...
'U bent net een ogenblik te laat, mevrouw Borger.'
Ze struikelt in haar lange, wijde zwart-lustren rok, en haar dikke bleke gezicht is nu al bezweet. – 'Het zal warm worden vandaag.'
'O ja, warm wordt het zeker, het prikt nu al door de koelte heen...'
We staan naast elkaar. Dacht ik niet juist aan haar?
Ik zag haar staan, grof en groot in de schemer, naast een tafeltje waarop een theelichtje brandde. Overal op het terras brandden theelichten, er murmelde avondpraat van ouderen, de kinderen waren naar bed... O, het was belachelijk. Vier moeders van opgroeiende kinderen, vier vrouwen van middelbare leeftijd. Eva... Eva... wees niet kinderachtig... je weet immers beter, met je veertig jaar ben je toch geen 'dame van middelbare leeftijd' en je wordt het ook nooit, je weet wel heel goed dat je Eva bent! We bluften op de seksuele onnozelheid van onze kinderen.
Mevrouw Zeegers kraaide victorie met dat verhaal van de koe die zonder stiershulp wel kalven kon. Maar mevrouw Van Delden deed met het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verhaal van de eenden niet voor haar onder. Het was wel een vermakelijk relaas. Haar jongen bracht de woerd in het hok nadat het vrouwtje de eieren had gelegd. 'Anders wil ze niet broeden en krijgen we geen kleine eendjes.' Het lag mij op de lippen om te vragen: wat is dit toch in ons, dat we ons daarin verheugen dat we ons zonder uitzondering verheugen in de onrijpheid en de argeloosheid van onze kinderen? Dat we er trots op zijn, dat we ons haast schamen als het anders is?

Maar ik vroeg niets. Ze vermoeden toch al dat ik niet helemaal een gewone 'vrouw van middelbare leeftijd' ben. 'We lieten toch nooit iets merken' – zei Nora toen ik alles al wist van haar en Ben. Je laat altijd zonder te weten wat je doet alles merken. Vrouwen van middelbare leeftijd houden geen beschouwingen. Ik wil toch maar wel voor hen zo veel mogelijk een gewone vrouw van middelbare leeftijd zijn... Ik wil eigenlijk veel liever vliegeren en knikkeren met jongens, of rovertje spelen in het duin met jongens en meisjes en ik weet dat mijn hart nog kan opvliegen als het hunne in de spanning van het 'Herder, laat je schaapjes gaan...' Ik hou ook meer van praten met mannen, maar het is beter voor de kinderen dat ik hier deze weken, met deze bezadigde pa's en deze kritische ma's, tussen wie ik mij toch nooit helemaal veilig heb leren voelen, een 'vrouw van middelbare leeftijd' ben. Veertig jaar! 'Als er nu weer een nulletje komt in je cijfer, dán ben je vijftig.' 'Ja, Eddy..., dán ben ik vijftig.' Er legde zich een kille hand tussen mijn schouderbladen en dat deed me even rillen, maar meer was het ook niet. Als er weer een nulletje in mijn cijfer komt, dan ben ik vijftig. Waarom niet...? Waarom zou je rillen...? Ik ril, omdat alles voorbijging en niets is vervuld. Niets vervuld, durf je zeggen... en je onverbeterbare onverschilligheid dan? Ja... onverschillig, dat ben ik, elke verwachting te boven, dat ben ik... dat is vervuld. Je moest er ruimschoots tevreden mee zijn. Ik ben er ook tevreden mee. Ruimschoots... Ja, ruimschoots tevreden ben ik ermee. Ze verdringen zich voor de kermistent, maar ik loop erlangs. Ze gillen en wringen en hijgen. Ik weet wat binnen te koop is. Niets-niemendal. Ik bedoel natuurlijk die ene... kermistent... die poppenkast...

En toen ineens stak de oude mevrouw Borger waarschuwend haar wijsvinger op: 'Het kan plotseling veranderen.' Ze zei het zo gewichtig en zo orakuleus – ik moest aan *Juffrouw Van Naslaan* denken, ik dacht dat

© 2026

we allemaal zouden gaan lachen, maar er lachte geen mens en het was weer precies als twintig jaar geleden. Ik was uit het stadje naar de grote stad gekomen en ik dacht: laat ik toch altijd en in alles als de anderen zijn. Dat maken nu de kinderen opnieuw noodzakelijk.
We namen van een buurtafeltje een onbezette stoel en ze kwam bij ons zitten en ze vertelde van haar leven en ineens begreep ik dat het tragisch was. Ze werd weduwe voor de geboorte van haar zoon en ze dacht hem haar leven lang voor zichzelf te kunnen houden. Hij was tot zijn vijfendertigste jaar nooit verliefd maar verleden voorjaar raakte hij verloofd en verleden najaar is hij getrouwd. Ze is niet in staat van het vrouwtje te houden, ze is evenmin in staat haar te haten. Liefst zou ze haar altijd maar haten maar slaagt er niet in... Het kan plotseling veranderen...
Ja, plotseling kan het veranderen. Het kan nu al heel dicht bij ze zijn, bij Claartje misschien nog niet, maar bij Eddy toch stellig. De eerste vertroebelingen, de eerste verontrustingen, het eerste ervaren dat anderen je geluk en je rust in hun handen hebben en dat hun macht niet evenredig is aan hun waarde en hun waardigheid of aan je eigen waarde en waardigheid... Is het niet... verschrikkelijk... dat zich dit, vanzelf, zo in mij opborrelt... Heb je dan niets anders dan dát er van ervaren? Ja... en bent het te boven gekomen! Het kan dicht bij ze zijn, zonder dat ze het weten. Hij was dicht bij mij en ik wist het niet.
Hij woonde al dagen hier op het eiland en ik vermoedde het niet... Ze spraken over hem en ze beschreven hem en uit hun woorden bouwden zich zwevende beelden, maar hij was het niet.
De roodgouden lamp scheen naar buiten en Mans wees de verte in... 'O Claartje, daar, daarginds, daar woont hij nu, de Interessante Heer, daar in dit villaatje boven op het buitenste duin!' Ze gingen vlak tegen elkaar over het smalle plankenpad, in de schemer in hun witte jurken, de bruine armen om elkaars schouders, dunne, donkere slangen over het lichtende wit, maar Claartje rukte zich los: 'Och jij, met je Interessante Heer.' En ze holde vooruit, en drong zich tussen de anderen door naar voren bij de kleintjes, bij Klaas-de-Robbenvanger met zijn mondharmonica. We gingen in de avond naar het grote strand, een hoge zeldzaamheid, een feest, we zouden in donker de zee zien lichten. 'Meneer Borger heeft het beloofd dat de zee vanavond zal lichten.' 'Heeft de zee het u

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

beloofd, meneer Borger?' Hij kreeg een kleur, hij zweeg – hij kan tegen de ironie van Greeve niet op. Het heet dat hij geleerd is maar hij doet wel buitengewoon onnozel. De kinderen brengen hem van het strand, uit het duin de onooglijkste, de onmogelijkste dingen als curiositeiten... Hij gaat op al hun onzin in... Zijn jonge vrouw staat erbij en lacht, maar zijn moeder jaagt de groep uiteen en haar stem is hees van haat.

Dokter Laroche trakteerde op koek, op de witte slappe honingkoek van bakker Bartels – zoveel ze wilden mochten de jongens ervan gaan kopen. Hij maakte de tocht tot een feest, de oude vrijgezel. Hij verzon het ook van de lampionnen en ze bonsden joelend het bazaartje open en ze zetten het dorp dat juist begon te bekomen van de lange dag in de hoogspanning van die zes vakantie weken nog eens even op stelten. Klaas-de-Robbenvanger moest voorop met de mondharmonica, hij liep als een Orpheus, met zijn lichte ogen en zijn uitgebleekte haren, in een omgeving van rusteloze vuurbollen, gele, rode, slangachtig gevlekte en tijgerachtig gestreepte lampionnen, want allemaal wilden ze naast hem lopen. Hij is postbode, hij is vrachtrijder, hij is altijd voor alles klaar, hij schijnt de hele vakantie niet te slapen – iedereen noemt hem Klaas-de-Robbenvanger maar hoe hij aan de naam komt weet geen mens. En hij trok ons mee in een lange sliert achter de sentimentele deunen van zijn mondharmonica – zo roeiden we dertig jaar geleden met vader op de donkere rivier tussen hoge verlichte schepen, maar we vonden de kleurfonkelingen diep in het water toch nog het allermooiste toen de Koning veertig jaar Koning was, en er voer een ander schuitje langs ons heen en daarin zat een man, die op zijn mondharmonica dezelfde deuntjes speelde, en nu ineens zou ik willen weten wie die man is geweest... We liepen mannetje achter mannetje langs het smalle plankenpad dat over duinen en door dalen van het Waddenstrand naar het grote strand is gelegd. De kale opwaartse hellingen zijn mul, de voeten stampen de planken diep in het zand, ze moeten er elke dag weer worden uitgetild, maar in de wijde begroeide dalen veren ze dansend mee met elke stap. En al vuriger lichtten de bollen, een overspannen, in zichzelf besloten gloed... En al dichter kwam ons het grote ruisen, de zee dreunde ons tegemoet, al wijder en woester verbreden de duinvalleien zich, al dieper daalden we. We daalden de nacht en de stilte in, we ste-

© 2026

gen dan weer de dag en het dreunen tegemoet... Deze ontzaglijke, donkerende hemel over ons... deze vervaarlijke zee voor ons uit... deze eeuwige aarde, waar ieder van ons zijn ene, eigen ogenblik verschijnt, die ons tot zich trekt, ons in het licht trekt, ons omarmt en weer verstoot, in die duistere diepten terug, waaruit we opgedoken kwamen, elk zijn ene, zijn eigen ogenblik... En twee 'dames van middelbare leeftijd' spraken achter mij over de schoolrapporten van hun kinderen. Eeuwige aarde, eeuwig ongeschonden geheim... En aldoor naderden we het dreunen, naderde het ons en het leek alsof ik nooit eerder had gehoord wat ik al zo veel dagen en zo veel nachten zonder ophouden hoor. Geuren vlogen op uit de dalen, ze omfluisterden mij, ze wilden mij omstrikken, ze beslopen mij, ze tastten als met vingers maar de poorten zijn gesloten. Geur is geur, geluid is geluid, wind is wind, en verder niets. *The Cosmic Spirit, who was very much an artist...* maar ik weet er alles van.[1] Opium doet dromen... dromen zijn bedrog. Eddy leert op school over 'koudmakende mengsels...' er zijn ook betoverende mengsels... Maar niet voor mij.
De tent ziet er van buiten mooi genoeg uit, maar er is niemendal te zien achter het bonte doek. Het floddert voor een leegte – spoken hebben geen ruggen. Er waren toch nog openingen, ik merkte het wel, en ik dacht: laat ik mij dan maar in donker gewonnen geven. Ik liep zo veilig, ik liep vlak achter Eddy en Claartje, ik dacht: deze twee zijn van mij. Van mij – ze zijn van mij. Er zijn mooier meisjes dan Claartje, er zijn kloeker jongens dan Eddy, maar deze twee zijn van mij. Ze zijn ook van Ben, ik ga dat al meer vergeten, ik vergeet hem als vader want ik kende hem nooit als man. Sinds Nora hem het kleine Noortje ter wereld bracht, komt hij ook veel minder naar ons, ze houdt hem van ons af, ze heeft misschien gelijk. We scheidden als vrienden – en nog zijn er ogenblikken dat ik het niet begrijp. Nog bevliegt het mij soms, als een verbijstering – het is toch niet wezenlijk waar, dat we scheidden? Zovele jaren waren we samen, hier op het eiland al, in de oude tijd – er lag nog geen plankenweg, om de andere dag kwam de post - het was onwezenlijk en onverbrekelijk. Onwezenlijk en onverbrekelijk. Anna Ebner zei: 'Ik sta ervan te kijken – ik hield jullie voor gelukkig getrouwd – al was jij dan

1 Vaak terugkerend citaat, ontleend aan *The Island Pharisees* (1904) van John Galsworthy.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een flirt, Eva, want dat was je, al heb je het ook ontkend. Al ben je het nu niet meer. Nu je het zou mogen. En nooit had ik gedacht dat het van Ben zou komen.'

Nee, ik had dat ook nooit gedacht, Ben had het zelf ook nooit gedacht – het is dan ook eigenlijk van Nora gekomen. We waren: Ben en Eva. Eva en Ben. Ben, Eva en de kinderen. Ben en Eva en Eddy en Claartje - Eddy, naar zijn vader, Claartje, naar mijn moeder. We hadden de kinderen en we hadden het huis en we hadden juffrouw Rika – ze noemde Ben 'de baas', ze noemde Eddy 'de kleine jongen' – tegen mij zei ze 'mien mevrouw' en tegen Claartje 'weergaas wicht', en ze hield natuurlijk het meest van de manspersonen, daar was ze een oude juffrouw voor. We hadden de meubels en de vaasjes en de klok, en de etsen aan de wanden, alles op zijn vaste plaats, en het mandje met de boekjes van de slager, de bakker, de kruidenier. En de melkflessen op het portaaltje. En de kalender met de verjaardagen. De eendenkooi. Maar dat wist ik. Dat we nooit uit de eendenkooi komen, dat wist ik. En er waren ook dagen dat ik de eendenkooi niet wist en de ruimten niet wist, zo waren er dagen en avonden. Ik vlocht matjes met Claartje, ik maakte sommetjes met Eddy en de verandadeuren klapperden zoetjes – maar ik voelde de ruimten niet. Ik dacht: het was begoocheling, het is er evenmin als... dat andere.

Zo denk je aan verliefde brieven die je vroeger schreef, geen heugenis van het gemoed beaamt de herinnering, het moet begoocheling zijn geweest. Jaap zegt: zo denk je de volgende dag aan wat je deed toen je dronken was, en je gelooft het omdat je het weet, maar niets is zo levenloos als ongevoeld weten. Dit kwam altijd terug, lang bleven de ruimtes niet zwijgen. Ze verhieven hun stem en ik wist weer hoe zwak in ons de verbeelding is. Maar dat lag niet aan de eendenkooi, dat ligt aan geen eendenkooi, de ene zo goed als de andere heeft een poort naar de ruimtes – het ligt aan de kracht van ons verlangen, de spanning van ons smachten, de ondraaglijkheid van ons heimwee.

Ben had gelijk dat hij tijdig ons samenleven verbrak en met Nora trouwde – wat hij zocht is te bereiken, wat hem ontbrak was aan te vullen. Voor mij is het overal gelijk, omdat ik toch naar het onbereikbare reik. Wat ik zoek is nergens en overal. Nergens en overal. Ik houd ook niet

van reizen... Ik houd ervan te blijven waar ik eenmaal ben, terug te keren naar waar ik eenmaal kwam. Ik leer daar dan de wegen naar de ruimtes kennen. Zodra je op een plek niets anders meer ziet, dan wat je zien kunt met naar binnen gekeerde ogen, dan staan de wegen naar de ruimtes voor je open. Liefst ging ik nu ook nooit meer uit het dorp vandaan, en ik zal er wel blijven, tenzij ik met de kinderen moet meereizen. Hij liet mij de kinderen, en we gingen weg en we kregen een deel van de meubels mee, we kregen de piano mee, we kregen juffrouw Rika mee. En nog lang hingen om de meubels de schimmen van oude vormen, van vervlogen licht... gedachtenissen aan de plekken waar ze eens hadden gestaan. Als ik boven zat te lezen en Claartje beneden studeerde piano, dan sprongen kind en piano soms plotseling naar het oude huis terug en zat ze tussen de ramen en ik hoorde het murmelen in de straat, de man met citroenen van de ene kant en de man met briketten van de andere kant en alles dat ik mij anders nooit meer zou hebben herinnerd... Soms hoorde ik het klapperen van de verandadeuren en het fluisteren van de ruimten om de groen-gouden populierentoppen en het Andante van Schuberts *Unvollendete*... tot mijn ingehouden adem mijn hart beklemde, tot de zwellende tranen mijn oogleden openbraken... Maar sinds lang hoort de piano thuis in het huisje en wij horen thuis in het dorp. Als ik nu denk 'thuis', dan is dat het huisje, het dorp dat ons tegen het najaar terugverwacht. De kinderen zijn er tevreden, met hun kameraadjes, op hun scholen, we hebben er juffrouw Rika begraven. In de avond loop ik vaak heen en weer op de grindweg langs het huis in een gouden gloed van zonsondergang.

Achter de langgerekte rogge-akkers ligt de grote straatweg waar de tram rijdt en de fietsen die je niet kunt horen, enkel zien. Er is een hobbelig veldje waar in een waas van bloeiend gras de wilde zuring gloeit – en er is ook wat haver, koel-zilverig groen tussen de rosse rog. De aren van haver geven tegen elkaar aan een dromerig, metalig geluid, dat doet mij soms aan de kleine klokjes van de siertorens denken, lang geleden in de synagoge. In glanzende golvingen zichtbaar wandelt de wind de akkers over. Over de toppen van de doorgloeide aren wandelt de wind naar mij toe... en ik kijk naar de wandelende wind, ik kijk naar de lichtende hemel en daar ligt de stad. Zoveel jaren van mijn leven heb ik daar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

geleefd. Ik laat die jaren door mijn handen glijden, zoals een straaltje droog glinsterend zand. Daar kon je als kind soms eindeloos mee bezig zijn. Je greep een handvol en je hand stond pijnlijk gespannen en je liet het lopen en je hand was leeg en je deed het weer opnieuw. En je ogen stonden strak, je dacht aan niets en het bleef je toch dagen lang bij. Het is mij jaren lang bijgebleven. Zo laat ik door mij heen de jaren lopen. De kinderen zijn weggefietst en de grindweg is verlaten, hij ligt schemerwit tussen de felgroene heggen, een lage, lange boerenwoning sluit in de schuinte het zicht, de rode steen gloeit zo warm als het zuringveldje, het rieten dak glanst als een zilverpels. En ik kijk naar het verglijden van die glanzen, en ik loop vlak langs de akkers, de halmen zijn hoger dan ik, de wind duwt ze tegen mij aan, ik laat ze zachtjes door mijn handen gaan en met de wind varen de jaren door mij heen. Ik pak ze allemaal in één greep vast, en ik ben zo vol en zo pijnlijk gespannen van al die jaren als vroeger mijn hand van al dat zand – ik greep toen boven mijn macht, en nu ook, een mens kan niet zoveel tegelijk bevatten, niet zoveel tegelijk begrijpen, niet zoveel zijn tegelijk. Vatten is grijpen. Begrijpen is zijn. De jaren staan in mij overeind tot tegen mijn keel en ik zou willen huilen, maar ze vloeien en dat vloeien ontspant mij. Ze vloeien dan snel en dan traag, er zijn jaren die niets en jaren die alles beduiden. De oude jaren blijven altijd het zwaarste wegen, de jaren, waarin ik werd opgebouwd, in het oude verband, in het oude verbond, en ik leefde in het huisje, tussen de zevende en achtste lantaarn... en ik groeide op en ik verhuisde naar de stad, naar de school aan het water, naar het zolderkamertje bij Bertha en Saar, ik trok later in bij Ernestien, en ik trouwde, en net zoals bij een zeepbel... of je had een doosje Bengaalse lucifers en je streek beurtelings een groene, een gele en een rode aan... en er zijn ook muziektollen, die van toon verwisselen als je er een klap op geeft met je vlakke hand... en telkens voel ik mij een andere Eva en weet tegelijk dat ik altijd dezelfde Eva bleef... En mijn hand is leeg. De wind wandelt in ros-zilveren glanzingen de akkers over, hij komt over de toppen van de aren naar mij toe, de haver ritselt, de rogge ruist, de kinderen zijn weggefietst, de grindweg ligt verlaten, en ik grijp opnieuw mijn handvol jaren, ze glijden als een straaltje droog glinsterend zand en mijn hand is leeg. 'Het rustig... het waardig...' hoe zegt Montaigne het toch? *In het rustig tegemoetzien van de*

© 2026

dood ligt het einddoel van alle filosofie. Het is eigenlijk niet helemaal waar, het is misschien zelfs helemaal niet waar, maar het is aardig om in jezelf te zeggen, om tegen jezelf te zeggen op de verlaten schemerwitte grindweg, bij zonsondergang: *Dood, waar is uw verschrikking...* De vrijheid is pas bevochten als de dood geen verschrikking meer heeft, als in de volheid van het leven de dood zijn verschrikking verliest... Ik reik wel eens daartoe, in zeldzame ogenblikken, de allerlaatste jaren, Leven-en-Dood inene te smaken – *Unio Mystica.*

En we liepen in donker naar het grote strand, de dalen zonden hun geuren omhoog, de kinderen stampten de planken op, de planken af en hoe dichter we naderden hoe meer uit ons lopen het ritme verdween omdat we de mondharmonica niet langer hoorden. Het zware dreunen sloeg de deuntjes aan flarden, de wind voerde die de duistere valleien in, soms vlak langs je oor en dat greep je dan even. We gingen al sneller, want meneer Borger had gezegd: 'Als we niet voortmaken, is de maan ons voor.' En dat riepen ze allemaal naar elkaar over, half lachend, half beangst, het ging de stoet langs, van Klaas-de-Robbenvanger af, langs de kinderen in hun lichtende, lichte kleren tot dokter Laroche die achter-aan kwam, met zijn zwemspullen onder zijn arm en een rode lampion in zijn hand. Een meisje hield eindelijk de woorden vast, kneedde er een ritme in, zette er een wijsje op: 'Maken we wat voort, of de maan is ons voor', en iedereen stemde in, we gingen lachend in een sukkeldrafje, dat het zand knarste en de planken dansten onder onze voeten, tot eindelijk de zee verscheen, tussen de toppen van de buitenste duinen.

Uit het villaatje scheen oranje-rood licht.

'Daar woont hij nu, de oude heer.'

'Wat jij, met je oude heer, hij is helemaal niet oud.'

'Hij heeft grijs haar.' – 'Hij is toch niet oud.'

'Hij heeft... hemelse ogen...'

Dat is Attie's stem en Claartje stoot Eddy aan in een proestlach. 'Hoorde je ooit zo iets idioots?'

'Zijn vrouw kan niet lopen...'

'Ze kan wél lopen... ik heb het zelf gezien.'

'Ze kan maar een heel klein eindje lopen.'

'Omdat ze een beroerte heeft gehad.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Omdat ze een hartkwaal heeft...’
‘Haar hart stond stil toen ze hoorde dat haar zoon was gesneuveld.’
Een scherpe, schelle lach.
‘Als haar hart had stilgestaan, dan was ze nu dood.’
‘Haar zoon...? Hun zoon dan toch zeker...?’
‘Neen, hun zoon niet, enkel haar zoon, omdat zij eerst een weduwe was.’
‘Dan is ze nu zeker een wees, omdat haar zoon gesneuveld is...’
‘O jij, gevoelloze jongen...!’
‘Zeg, Matthijs, weet jij hoe de vrouw van een weduwnaar heet?’
‘Ze komt uit Engeland.’ – ‘Wel neen, ze praat Frans.’
Je bent vol voorstellingen waarvan je geen herkomst kent, een schimmige wereld uit het allergrilligst-verschillende samengesteld. We leerden op school, hoe Eger, Inn en Donau achter Passau samenvloeien – de Eger is geel, de Inn is groen, de Donau is blauw. Zo vloeien je eindeloos stromen toe, de jaren door, je leven lang... Hun woorden riepen schimmen uit die schimmige wereld... maar hij was het niet, ik zag hem niet.
Een van de moeders zei: ‘Ja, hij heeft wel bijzondere ogen.’
‘O mevrouw, zijn ze blauw of zijn ze bruin?’
‘Ja, hoor eens, Attie – dat weet ik niet zo precies.’
Hij was vlak bij mij en ik zag hem niet.
En de maan was ons voor – vaalrossig hing hij achter ons in de heiige horizon, hij hing als gevangen in bloederige vliezen en we kwamen aan zee. De kinderen waren toch weer even allemaal stil, helemaal opgaand in hun pret voor dit donkere, dreunende bijna in de nacht verzwolgene, oplichtend in strepen grauw-zilverig schuim waar ze de dagen verder mee omgaan als met hun speelgoed. En we kwamen tot de uiterste rand van het strand en we stonden in het donkere, natte zand en we gluurden naar de tintelende zoomen aan onze voeten, de fosforescerende franje van afvloeiende golven, maar de ene na de andere rolde de branding uit, buitelde slaperig het land in, maar geen enkele voerde uit de verten iets van het wonderlicht mee...
‘O, meneer Borger... en u had het ons zo vast beloofd...!’
‘Dat had ik ook, zeker! Maar wie kan vooruit alles weten? Dat kan geen mens. De natuur is altijd grillig.’
‘Ja, als u denkt dat u er zo makkelijk afkomt!’

© 2026

Ze vlochten met hun lange, blote armen een kring om hem heen, ze jouwden en joelden, ze staken hun tongen uit; het jonge vrouwtje lachte, maar het dikke, bleke gezicht van zijn moeder vertrok in woede. Haar ogen spuwden haat, over het harteloze vrouwtje, over de weerbarstige zee, over al die onbeschaamde kinderen. Zo zou ik ook kunnen zijn... misschien...

Ze troostten zich gauw, ze verdeelden de koek, ze gooiden zich op Klaas om hem 'levend te begraven' en er vloog een lampion in brand. We sloegen het duinpad weer in – ik keek nog even om naar de roodgouden lamp... er ging iets langs mij heen dat ik als kind had gelezen, ik wilde het grijpen maar het ontweek mij, en het dreunen trok weg. De lucht om ons heen werd weer luwer en geuriger na de zilte kou aan zee en de maan had zich uit de oranje woekeringen, uit de bloederige vliezen bevrijd om haastig op te varen naar de hemeltop. Hij stond al boven de rand van de wijde kuil en maakte die tot een droomvallei van slagschaduw en zilverlicht, en midden daarin zagen we ze zitten: Minnie van der Elst en Betty, haar ongetrouwde zuster en Paula en Jack en Greeve die ze hier 'de cynicus' noemen, zoals juffrouw Korff die Penning vroeger op school... De school aan het water, met Leendert en Truitje, die nu allang volwassen mensen zijn en de 'oude baas' die nu allang dood is. Ik was 'de juffrouw', ik droeg een groot, gekleurd schort, en het is twintig jaar geleden... Hij heeft innerlijk en uiterlijk wel iets van die ander, deze Greeve, maar innerlijk en uiterlijk is hij veel fijner. Hij is zelfs bijzonder aantrekkelijk, ik vond dat prettig om aan te denken, want het zegt mij niets. Ik ben daarvan bevrijd.

Wij zagen ze zitten, en zij hoorden ons lopen en keken op en zagen ons ook en riepen ons aan. Greeve riep mij. Hij heeft een blonde baard, en lichtblauwe pupillen in donkerblauwe randen. Betty keek op, ze keek naar mij, ze keek naar hem, ze keek van hem naar mij. Ik dacht: dit zegt mij niets. Ik heb daarmee afgedaan. De poorten zijn gesloten, voorgoed, gesloten voor ze opengingen, gesloten voor er ooit iemand binnen kwam. Geen mannen. *The Cosmic Spirit, who was very much an artist...,* maar ik heb het spelletje doorzien.

'Komt u niet even bij ons zitten?'

'Ik ben met de kinderen.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'O, moeder, we kunnen toch best met Mans en Matthijs en mevrouw mee terug.'
'Ja, mevrouw, ze kunnen best met mij mee terug.'
'En u zelf dan?'
'Ik moet toch naar het hotel, altijd om deze tijd wordt Miesje wakker voor haar drank.'
De bodem was warm, warm en sponzig, ik zat half in schaduw en half in maanlicht, windgeruis en zeegedreun schenen met wortel en tak uit de aarde gerukt – het was daar in die diepte zo stil. Ik duizelde in die plotselinge stilte. Er leek ineens ontzaglijk veel om mij heen en buiten mij om te gebeuren. Ik reikte, ik reikte... maar ik ontwaarde het niet, ik vatte het niet. Greeve zat naar mij te kijken. Vroeger zou dat, vroeger zou ik... Ik zou het niet hebben kunnen laten. Het raakte mij niet. Ik dacht: dit raakt mij niet. En ik richtte mij op in mijn vrijheid, mijn onaantastbaarheid.
Ze spraken over de 'vegetarische echtelieden'. Het woord is afkomstig van dokter Laroche. 'Dokter Laroche, dit is een ongepastheid,' zei de domineesvrouw. 'Maar mevrouw... ze zijn toch ook letterlijk vegetariërs!' 'Ja, letterlijk ook, maar dat bedoelt u niet.' Hij lachte – tegen die lach was zelfs de domineesvrouw niet opgewassen.
Minnie van der Elst was ze die middag tegengekomen aan zee. Ze liepen pink-om-pink, maar toen ze haar zagen lieten ze elkaar los, kregen een kleur en liepen plompverloren terug. Getrouwde mensen! Waar moest het heen met de wereld als iedereen zo deed? En als je dan, met alle geweld, enkel zo en anders niet, waarvoor is het dan nodig dat je trouwt? Ik had ze ook herhaaldelijk zien lopen – toevallig de vorige avond nog. En ik had het mijzelf net afgevraagd: hoe zijn al die mensen het hier te weten gekomen? Van wie gaan deze geruchten uit? Ze wonen in bij 'moeke Bos' in het oude trapgevelhuisje – ieder heeft er zijn eigen kamer. Ze sluiten ze elke nacht met sleutels af, tegen elkaar, tegen dat...
Ze willen het niet, ze hebben er geen vrede mee kunnen vinden, ze hebben het kuise huwelijk gekozen, het vegetarische huwelijk, zegt dokter Laroche. Al het praten gaat buiten hen om, ze sluiten zich niet aan. Ze zijn beiden lang en mager, flets en blond, ze konden broer en zus zijn. Ze hebben de weg niet kunnen vinden, ze hebben de brug niet kunnen

© 2026

slaan. Niemand van ons vindt die weg, niemand van ons slaat die brug, niemand heeft ooit bewust aanvaard wat hij eens bewust verwierp – in de huwelijksbeveiliging vluchten ze, binnen het huwelijksdogma redden ze zich. De man redt zich zo: daarvoor ben je getrouwd. Hij vraagt zich niet langer af of hem lust of liefde drijft naar zijn vrouw. De vrouw redt zich zo: daarvan komen de kinderen. En ze schaamt zich het animale niet langer. Het huwelijk is hun beschutting. In de kerk hoeven ze niet langer over God, in de partij niet over het recht, in de staat niet over de moraal en in het huwelijk niet over de kuisheid te denken. Deze zijn anders – geen huwelijk maakt voor hen de onreinheid rein en het dierlijke goddelijk – ze wijzen de verontreiniging af.
De domineesvrouw zei: 'Maar de kinderen dan?'
Neen, domineesvrouw, dit gaat niet op! Geen mens ter wereld is uit plichtgevoel verwekt. Evenmin eten we vlees, zodat de dieren ons niet overmeesteren zullen. Niemand mag dit ene van vegetariërs eisen, niemand dat andere van... vegetarische echtelieden.
En we zaten op de donkere, sponzige grond en we hoorden de kinderen stampeien over het plankenpad, al verder weg, we zaten in de diepe kuil in slagschaduw en zilverlicht en de maan werd kleiner, als compacter, tintelde feller naarmate hij hoger steeg. En Minnie van der Elst zei:
'Ze verwijderen zich van de natuur.' Maar ze bloosde, nog voor ze de woorden had uitgesproken en ze keek schichtig naar Greeve. Hij is hun huisvriend. Zij en haar man verfoeien elkaar in het licht en ze omhelzen elkaar in het donker. Greeve heeft hem al eens bij haar, en haar al meer dan eens bij hem teruggebracht. 'Maar waarom, meneer Greeve, waarom scheiden die mensen dan niet?' 'Ja, mevrouw, waarom scheiden die mensen niet...?' Hij geeft met weinig woorden veel te verstaan. Dit staat wel heel ver van mij af... dit lichamelijk contact bij een voortdurende geestelijke onenigheid... De hel! En zij leven daarin, dus is het voor hen geen hel. Ze hebben er toch geen vrede mee – evenmin als anderen kunnen ze de rechtvaardiging ontberen van het draaglijke huwelijk en ze zullen tenslotte wel uiteengeslagen worden.
'Ik vind het óók,' viel Paula bij, met een warme blos en een gloed in haar ogen. 'U hebt gelijk, mevrouw. Ze verwijderen zich van de natuur.'
'De Natuur...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ja, Jack... de Natuur! Waarom zeg je mij dat zo minachtend na? Zo schamper zei je mij dat na.'
Hij antwoordde niet, trok de schouders op in een eindeloze, machteloze tegenzin. Hij staarde omhoog in de zilveren hemel, ik zag zijn fijne profiel, zijn dunne lippen, zijn rechte neus. O jongen... jonge jongen... ik wist precies hoe je voelde, wat je dacht. De geuren stegen op, we hoorden van heel ver weg de kinderen en de mondharmonica. Ik zag hem ademen, ik zag hem denken: de Natuur. Deze pure hemel, deze zuivere, zoete geuren, deze vlekkeloze maan, al dit ontroerende, vervoerende... en dát. Alles tezamen: de Natuur. O jongen, jij, je komt er nooit. Evenmin als ik kom je er ooit. Nooit vind je de weg, nooit sla je de brug uit de chaos... je zult de schaamte en de schaamteloosheid niet verzoenen, dat waar de woorden van de stalknecht op doelden en de Hoogste Torens... evenmin als ik... Ik dreef mijn gedachten een andere richting in, om niet zo, om niet tegelijk met hem, op dezelfde manier aan hetzelfde te denken... En we zwegen. We zaten op de bodem van de kuil, tussen de ruige duistere wanden, een troepje mieren, dat van alle kanten naar beneden is komen rollen, dooreen komen rollen – volslagen vreemden, maar dit bond ons toch even. 'Deze dingen, die hun zoveel zorg en bekommering bereiden.' En Paula zocht zijn ogen, haar volle, rode lippen stonden open, maar hij heeft haar niet lief, dus hij voelde het niet en hij gaf haar zijn ogen niet. Zij hem wel, haar wangen gloeiden. Ze is drieëntwintig jaar, ze is volbloedig en edelmoedig, misschien slaat zij de brug, misschien vindt zij de weg. Niet als hij niet wil. Als hij niet wil, is zij verloren. Want in zichzelf bezit ze geen zekerheid – door die anderen, die deugdzamen voelt ze zich toch beschaamd. Duizendmaal nader staat zij mij zo dan die...
'O...' zei Betty plots, in de stilte. 'O...' zei Betty, 'ik begrijp het zo goed, ik begrijp het zo go...' Ze zweeg, alsof iemand haar op de mond had geslagen, alsof een scherp mes, vlak langs haar lippen, het woord in tweeën gesneden had.
'Waarom zeg je verder niets...?' vroeg Minnie.
'Omdat we hier... met getrouwde mensen en met ongetrouwde mensen...'
'Ja...' zei Jack en hij keek even naar Betty.
'We zijn geen kleine kinderen.'
Ze zei het driftig, Paula met ineens weer die felle kleur, maar het speet

© 2026

haar meteen – Betty is ver in de dertig.
'We zijn moderne mensen...'
'Waarom begrijp jij het zo goed, Betty?' Greeve vroeg het wel op zijn gewone, ironische manier maar met een ongewone vertedering, die haar zuster deed opkijken. Ze zat in het volle maanlicht, ze keek zo hulpeloos, langzaam verdween de pijnlijke trek om Paula's lompe woorden, ze was bijna mooi, ze leek niet ouder dan achttien. Ik dacht: misschien is dit het moment... Als hij haar nu maar even mooi ziet, dan mag ze morgen wel weer lelijk zijn, dan is de vonk gesprongen, dan is het zaad gevallen... als hij haar nu maar even mooi kan zien. Ze lijkt fijn en lenig in dit maanlicht – morgen maakt haar de zon weer bloedeloos en hoekig en ze is zo lelijk rood verbrand, maar misschien wordt het vanavond besloten. De stand van de maan beslist over haar leven, haar ene, enige leven, het leven rekent nu met haar af – moeder of onvruchtbare maagd... Voelt ze het, dat ze zo roerloos zit, in dit licht dat haar vermooit, zodat hij naar haar kijkt als zag hij haar voor het eerst...
'Wel, Betty...?'
'Ja... ik bedoel... je zoekt toch zoveel andere dingen samen. Samen wil je... o, alles. Je streeft naar... alles. En, waarom dan eigenlijk altijd dat...?' Het klinkt bijna gepijnigd... Het heeft lang in haar opgesloten gezeten.
'Dan zouden ze elkaar ook helemaal niet aanraken moeten...'
Weer die drift, die blos. Dit lijkt een strijd. Om wie... om wat?
'O... Paula... je loopt wel zo pink-om-pink met je zus, met je vader, met je broer...' – 'Dan laat je elkaar niet plotseling los...'
'Nee, Minnie... maar dat hadden ze dan ook... niet moeten... doen.'
Toonloos. Niemand geeft antwoord. Greeve lacht.
'En waarom zijn ze dan getrouwd?'
'Ja, Betty, waarom zijn ze getrouwd?'
'Om al dat andere. Omdat je elkaar nodig hebt, omdat je elkaar aanvult, omdat je als man en vrouw in zoveel dingen verschillend bent.'
'En alles zonder enig verband met datgene, dat zij... dat de veget... Dat die twee niet willen? Zou je dát denken...?'
Scherper de ironie, zwakker de vertedering... en hij kijkt ineens weer naar mij, en het ogenblik is voorbij.
Nu staat de maan al bijna recht boven de kuil, we zitten in het volle

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

licht, we zitten in een kring, onze schaduwen vallen achter ons, rondom ons door elkaar heen. Al deze mensen zijn verontrust, de een wat minder, de ander wat meer – de een door zijn onzekerheid, de ander door zijn angst – hij door zijn afschuw, zij door haar smachtend verlangen en Greeve door mij. Ik alleen heb met dit alles afgedaan. Toen, onverwacht, keerde zich Paula naar mij toe.

'En u, mevrouw, wat denkt u ervan?'

'Et vous, madame, qu'en pensez vous?' Waar sprong dat bizarre frasetje ineens vandaan? Claudine... Dan ook maar net als Claudine...? *'Moi, je m'en fiche...'* Nee, want zo is het niet. Ik heb mij wel, als daarstraks de maan, uit de roodachtige woekeringen bevrijd, maar er is altijd de gloor van oude dromen – zo gloeien zonsondergangen na. Er steeg een echo als uit diepten in mij op: 'Niemand moet er mij naar vragen, ik weet er niets van.' Maar ik zweeg.

'Gelooft u zelfs, dat het mogelijk is, tussen man en vrouw... Platonische liefde?'

'Platonisch...' spotte Greeve, de classicus. 'Gij zult Zijn naam...'

'Of het mogelijk is...?'

En ik zweeg opnieuw, want wat moest ik zeggen? Greeve keek mij aan, vlak en fel.

'Die het weten zeggen het niet – die het zeggen, weten het niet.'

Man, jij weet minder-dan-niets van mij... Maar ik zweeg.

'Mannetjes-sfinx,' riep Minnie van der Elst.

'O, lieve mensen... wat maken we het ons toch allemaal moeilijk... wat hadden de Grieken het dan veel gemakkelijker, vergeleken met ons. Ze leefden. Ze lééfden. "De eer en de adel van de mens...", pardon Betty.' Onvermengd ironisch... O, ze staat op het punt te gaan huilen.

Als Greeve zegt: 'Grieks' of 'de Grieken' kijkt iedereen geleerd – zelfs Jack keerde zich naar hem toe. Paula vroeg:

'Wat bedoelt u daarmee?'

'Waarmee...? De eer en de adel...?'

'Nee... de Grieken... Hoe leefden ze...?'

'Ja... hoe...' En hij lachte en hij keek naar mij met zijn lichtblauwe, donkerblauw omrande pupillen. En toen liet hij zich ineens achterover vallen en lag ruggelings op de grond zijn blonde gezicht naar de maan

© 2026

omhoog, en ook zijn stem steeg recht omhoog, als sprak hij de heldere, koele hemel toe.
'In elk geval zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer.'
'Joods-calvinistisch...?'
Hij zat weer overeind.
'West-Europees, als je dat liever hoort...'
En toen klonk er een stap uit de verte op het plankenpaadje en iemand floot: het begin van Tsjaikovski's *Symphonie Pathétique*. En alles werd plotseling anders.
De Inn is groen, de Eger is geel, de Donau is blauw, elke stroom komt binnen met zijn eigen kleur. Het vloeide over alles uit, vermengde zich, vereenzelvigde zich met alles, met de maan, met de schaduwen in de kuil. Het begin van Tsjaikovski's *Pathétique*. We hadden onbewust daarop gewacht, het zal nu tot in lengte van dagen bij die avond horen.
'Wie komt daaraan...?'
'Dokter Laroche. Ik hoor het aan zijn stap.'
Het was de dokter in zijn blauw linnen pak met zijn hoofd als een glimmende gele kaas. Zijn zwemspullen onder de arm, zijn rode lampion in de hand.
'Hij is achtergebleven om te zwemmen.'
'Zijn jullie soms van plan om daar met je allen in die kuil familiaar te blijven logeren?'
'Nee, we gaan naar huis.' – 'Ja, we moeten naar huis...'
En toen wist ik nog niet dat hij zo dicht bij mij was. En ik leunde ver uit het raam van de tweede verdieping, ik heb mijn leven lang zo graag uit een bovenraam mogen leunen, half in de eendenkooi, half in de ruimte en de maan stond boven de Waddenzee. Er gleed een scheepje dwars door de rimpelige zilverbaan, je kon de zachte, natte smakjes tegen de houten schoeiing horen... en uit de verte de sterke dreunslag die het slapende eiland doet sidderen.
Ik dacht aan niets... aan iets... aan alles door elkaar... Ik voelde wijd en strak mijn ogen openstaan. En ik wist dat iets mij naderde, iets moeilijks, niet iets lichts, en het stond voor mij stil en het waren Greeve's woorden...
'Zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer. Ze leefden. Ze léefden.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En in de dingen van het lichaam die hun zoveel zorg en bekommering gaven...
Hun dus niet. Ons wel, ons allemaal. We spelen met woorden als 'atavisme' en 'conventie' – maar dit zit dieper. Erfelijke terugslag verdelg je, conventies kom je te boven, maar dit heeft met zijn wortels, met zijn ranken, ons hele leven dooraderd, overwoekerd. Alle levens – kinderlevens, mensenlevens. 'Zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer.' Ik dacht: waarom slaat mij dit met verslagenheid, met een zo grote en vreemde verslagenheid? Ik dook tot de grond van mijn verslagenheid, en ik kwam hiermee boven: ik heb mij tot mijn wereldbeeld de mensen gelijk gedacht – gelijk-georganiseerde functies, gelijk-functionerende organismen. Dit diepe onderscheid, dat Greeve's woorden sneden tussen mens en mens, doet mijn wereldbeeld wankelen, dit beneemt mij de adem, ik krijg het benauwd... en ik hoorde het toch waarlijk niet vanavond voor het eerst. Maar wel voor het eerst vanavond slaat het mij met zo'n diepe verslagenheid, beneemt het mij de adem... Als kind moest ik eens door donkere rook, over de volle breedte van de straat gespannen, die benam mij de adem maar ik kwam eruit en ik kon weer ademen... Ik kwam eruit en ik kon weer ademen, ik ademde zelfs, alsof ik nooit eerder geademd had, ik wilde wel roepen over de nachtelijke zee, over de lichtende wig, naar de verborgen kust toe wilde ik het roepen: O, nachtelijke zee, lichtende punt, verborgen kust... al dit verschillende is in zijn wezen gelijk, zoals de verschillende lichtslagen aan Pool en Evenaar in wezen gelijk zijn, in wezen één. Alles ankert zich vast in het leven, alles scheurt zich los naar de dood. Zij ankerden zich vast in het leven door hun begerige zinnen en met hun diepdoorgrondend denken scheurden ze zich los naar de dood. De zelfverloochening van het denken. Opheffen... te-niet-doen. Wij ankeren ons vast in het leven met het onwrikbare dogma, het theologisch dogma, het wetenschappelijk dogma, en in de zelfpijnigende versterving scheuren we ons los naar de dood. De zelfverloochening van de eerbaarheid, de doding van het vlees. Alles altijd door anders, alles altijd door hetzelfde. Gelijk-functioneren organismen, gelijk-georganiseerde functies. Zo grandioos en simpel voelde ik nog nooit de *Slingerslag*. Eenheid, Eeuwigheid, eeuwig in zichzelf beslotene, zich brekende, zich sluitende, zich zoekende, de in zichzelf vluchtende Tota-

© 2026

liteit. Driften, die functies zijn, wanen die functies zijn... lust en weerzin, angst en vreugde, stelligheid en twijfel. In het onnozele jagen naar het onnozele weten van de onnozele Borger voltrekt het zich, voltrekt Het zich. Wat vervuld moet zijn, ontluikt hier of knopt daar als een waan of een drift...

Zij zaten in die verre eeuwen aan hun verre zeeën en wij zitten in deze eeuw aan onze zee en alles is en blijft tot in eeuwigheid hetzelfde, mensen en hun roerselen, zeeën en hun bewegingen.

En de volle maan stond boven de Waddenzee, er dreven scheepjes zacht schommelend de rimpelige zilverbaan door en ik kon bij het raam niet weg... en nog wist ik niet dat hij zo dicht bij mij was. Ook de volgende morgen niet.

Ik ging naar zee, de ochtend was helder, de ochtend was koel, de kinderen bleven tennissen, Heleen had brieven te schrijven. Hoog en groot en donker stond de zee uit de horizon opgewassen, tegen het blanke strand. Norderney... *Sei mir gegrüßt, du Ewiges Meer.*[1] Waarom is dit zo mooi, zo mooi, dat ik het bijna alle dagen denken moet en dat ik er bijna alle dagen de tranen van in mijn ogen krijg? Ik probeer dat te doorgronden door het te herhalen maar zo wil het niet begrepen worden en het vlucht van mij weg. Klein en alleen sta ik voor de zee, voor de lucht... ik geef mij aan ze over, ze nemen mij van mijzelf over. Zee en lucht nemen mij over van mijzelf. Over de blauwe golven heen ankeren zich mijn ogen diep in de horizon, ik ben zo wijd als ik zie, ik reik zover als ik peins... mijn onbestemde peinzen verdoolt in mijn onbegrensde zijn – zo zijgen compacte, kleine wolken tot dunne misten uit...

En toen ineens keerde ik tot mijzelf terug en werd ik weer het kleine compacte wolkje mens met zijn kleine bestemde gedachten – want ik zag dat ik niet alleen was. Nog een andere mens stond daar overgegeven aan zee en lucht en ik dacht: dat kon Mansje's' 'interessante heer' wel zijn. En hij kwam naar mij toe en hij kwam dichter bij en we zagen elkaar en we herkenden elkaar...

Het had in de morgen geregend, maar tegen de middag werd het droog. Trage, ongestage nevels wentelden zich over de vijvers, wonden zich om

1 Deze begroeting van de zee is een dichtregel uit *Das Buch der Lieder* (1827) van Heinrich Heine.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de bomen, zweefden boven het vochtig bed van zachtbonte zinnia's... en als een hand op mijn schouder, als een hand tegen mijn keel lei zich de herfstverstildheid van het park, zodat ik haast niet meer lopen en haast niet meer ademen kon... Muziek voert ons tot de Nebo op en we zien het Beloofde Land van Jericho af tot Zoar toe, en we zijn wat we zien, maar we kunnen er niet wonen – dat hebben onze ogen elkaar toevertrouwd... Er brandde een lantaarn naast de kastanjeboom, maar de kroon doorlichtte zichzelf, want elke bladhand was goud en al die fijngeaarde dunne handen lagen in elkaar gevouwen, een gouden koepel over gouden schemergloed – er glom een blad aan mijn voeten, ik ademde chrysanten, ik proefde vocht – ik ademde en proefde wat geen naam en geen gedaante heeft, ik stond verwonderd hoe alles toch zo wezen kon, ik wachtte in de luwte van de stille straat naast de brandende lantaarn, ik had gebeld aan het smalle huis met de gele deur, het huis van Ernestien en in mij spande de verwondering, ik stond omlispeld van geritsel, ik dacht: dit ogenblik zal ik nooit vergeten... en het is twintig jaar geleden en hier ben ik nu eindelijk bij je terug. Ik weet niet waar jij bent geweest en jij weet niet waar ik ben geweest, maar nu zijn we samen weer hier. En ik droomde mij die oude herfstdag een okergeel beloop en avondhemel boven de Oosterplas... De kleine, grijze, mollige golfjes kaatsen het gele licht, tussen het vale riet kleeft het dikke samengeklutste schuim, twee vogels vliegen elkaar tegemoet, ze gaan elkaar de geheimen van de ruimten toevertrouwen.

Maar wij beiden gingen elkaar voorbij, ik meende de draad te horen knappen, maar hij knapte niet, want we spraken met elkaar en we liepen naast elkaar over het strand, en we wisten elkaars namen niet. Hij zei het eerst: hoe heten we eigenlijk? En omdat ik aarzelde tussen Bens naam en mijn meisjesnaam, daarom zei ik enkel: Eva... Ik zag hem blozen en dat bracht mij in verwarring, maar het was al te laat, hij zei: 'Dán heet ik... Marius...' Dan, bedoelde hij... als jij enkel Eva heet.

Hij is tien jaar ouder dan ik en ze hebben het goed weten uit te vissen: hij is getrouwd met een Franse vrouw en ze is nooit meer gezond geweest sinds ze haar enige zoon in de oorlog verloor. Ze was een weduwe met een kind toen ze trouwden, en samen hebben ze nooit kinderen gehad. Ze wonen een deel van elk jaar in Frankrijk, door een toeval kwamen

© 2026

ze hier op het eiland, voor een korte tijd, die al bijna weer verstreken is. En ik vertelde hem van Ben en we konden ons niet drijvende houden. We noemden ook boeken die we gelezen hadden en het verwonderde ons niet, dat het dezelfde waren – het beduidt op zichzelf nog eigenlijk zo weinig en we konden ons niet zwevende houden, we werden elk afzonderlijk een kleine, compacte wolk, en we daalden, dat maakte mij neerslachtig, ik keek over de zee die stond hoog en groot en donkerblauw uit de horizon gewassen. *'Sei mir gegrüßt, du Ewiges Meer...'* Alle schoonheid is intentie. – Zo, plotseling kwam dat in mij op. Ik keek naar hem, ik wilde het hem vragen, het leek mij natuurlijk dat ik het hem vragen zou: 'Is het niet waar... is het niet waar... dat alle schoonheid intentie is?' Maar ineens stond hij stil.
'O...' zei hij. 'Zo was het. Precies zo keek je, toen. Toen... die middag in *Het Concertgebouw*...'
'Hoe... hoe keek ik...?'
'Zo als nu, met een vraag in je ogen, in je... ogen. Wat heb je mij toen willen vragen, wat zou je mij nu willen vragen?'
Zo stijgen luchtballonnen, ze konden zich niet langer drijvende houden, ze naderden de aarde maar ze slingerden het allerlaatste zware van zich af en nu varen ze weer triomfantelijk in de ruimten op. Zo voelt je vinger het scherpe puntje van het eerste tandje van je eerste kind, en je bent opgetogen... Het spreekt vanzelf dat die tandjes doorbreken moeten en ook deze dingen gebeuren misschien alle dagen, maar met jezelf gebeurde het nog nooit. Hij zei, een paar dagen later: 'Kunnen we niet eens samen, een hele morgen, een hele middag...?'
Vandaag... het is vandaag.
De kinderen zijn naar het landbouwfeest, ze varen nu halfweg de kust. Misschien zo ver zelfs nog niet, ik ben zo snel van daar naar hier komen lopen, ik heb in die korte ogenblikken zoveel doordacht, ik moet hier even tegen die duinhelling gaan zitten in de zon, het is nog zo vroeg. De kinderen kijken de kust tegemoet, met grote verlangende ogen, de groene uitgestrektheden schuiven de zee in, naar ze toe, de torentjes zijn uit de rij gestapt – elk zoekt zich zijn plaats als in een stoelendans. Er wachten versierde wagens op de hoge, kale dijk. Zij varen over de kleine lichtblauwe zee van mij af – aan de grote donkerblauwe zee staat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hij die op mij wacht. – Ik zei tegen Heleen eenvoudig dit: 'Twintig jaar geleden, Heleen, ging ik een man voorbij, en hij ging mij voorbij, die ik had moeten kennen. Maar mensen horen behoorlijk aan elkaar te zijn voorgesteld...'

Aarde, die ons uit de eeuwige diepten tot zich trekt, in het licht ons trekt... en het is voorbij... tot de eeuwige diepten keren we weer, tot in de gewelven van het eeuwige geheim. En elke ontroering, elke vervoering, alle doorgronding en alle verwondering ontluikt in dat ene, enige ogenblik. Maar mensen horen toch netjes aan elkaar te zijn voorgesteld. En schoolrapporten zijn ook heel belangrijk.

'Wat vroeg je, Heleen? Ik dacht even aan iets anders.'

'Heb je hem dan nu teruggezien, die man...? Is hij hier?'

'Ja, hij is hier... en ik wilde hem... ik zou met hem...' Heleen keek op, ze keek mij aan, ik zweeg. Ik geloof dat we elkaar in deze dingen, dat de een de ander gauw belachelijk, en de ander de een gauw hatelijk vindt. Waar las ik het eens dat de aanraking met andermans intieme leven ons tegenstaat en dat we daarom zo hard zijn tegenover elkaar? De dieren kruipen weg voor elkaars haat... waar heb ik toch ooit zo iets gelezen?

Nooit heb ik vermoed dat ik zoveel van mijzelf aan een ander zou willen toevertrouwen. Mijzelf aan een ander overdragen. Ik sta in mijzelf opgestegen tot de rand, als wassend water – alles van mijzelf, ook wat ik voor gestorven hield en wat vergeten scheen of al eerder uitgesproken of weggesleten of terzijde gelegd... En toch weet ik niet wat ik hem zeggen wil. Alles wil ik hem zeggen, maar liever niets wil ik hem zeggen als ik geeneens de juiste woorden kon vinden.

We waren klein en thuis gebeurde een ontzaglijke geheimzinnigheid. Elke avond na het eten sloot vader zich op in het zijkamertje en bleef er tot heel laat zitten schrijven op grote vellen papier. Opzettelijk had vader voor de slecht sluitende deur de smid een nieuwe sleutel laten maken. Maar we koekeloerden van de straat af tussen de gordijnen door. Eindelijk op een vroege morgen voer vader met de boot naar de stad – de grote papieren gingen in het oude koffertje mee. En we bestormden moeder, we overrompelden moeder, we kregen toch altijd alles van moeder gedaan, we bezwoeren dat we zelfs op de pijnbank vaders geheim niet prijsgeven zouden. 'O, moeder, maar zeg het ons toch, zeg het ons

© 2026

toch, wat heeft vader op de grote vellen geschreven, wat gaat er vandaag mee gebeuren?' 'Vader heeft een boek geschreven, een echte roman heeft vader geschreven, het heet *Rabbijn en Antisemiet*, het speelt in Spanje, er komen palmen en gebergten in voor en tuinen met fonteinen en de mensen dragen er gewaden.'[1] We wilden vragen... vragen... vragen... en we vroegen ook wel, we vroegen te veel, moeder hield de oren tegen onze vragen dicht, maar we vroegen het juiste niet, ik vroeg zeker het juiste niet, want ik weet nog goed, dat ik dacht: die volheid in mij, die benauwdheid die toch niet anders dan een prop van ongevraagde vragen kan zijn, die wordt maar niet minder, wat ik ook vraag.
Honderd levens zijn in mij herleefd, ik ben opgestegen in mijzelf als een vloed, ik heb hem alles te zeggen... maar als ik niet alles in één en hetzelfde ogenblik zeggen kan, dan zou ik hem liever niets willen zeggen... we hadden ook toen ineens de ene juiste vraag moeten vinden, naar vaders boek, maar we vonden die niet.
Daar staat hij en zijn ogen zoeken, maar hij kan mij nog niet zien. Zijn gezicht is verstijfd in oplettendheid, een strak gezicht van een onwrikbaar man. Zo zien ze hem, die twee 'dames van middelbare leeftijd' die daar gearmd langs hem lopen in hun stijfgestreken linnen japonnen en ze kijken hem aan en ze keren zich nog eens om maar hij merkt het niet. Zijn ogen heeft hij op jacht gezonden, op jacht naar mij, en ze hebben mij gevonden... En zo gaat een zon op, over zijn hele gezicht, en beiden tegelijk kijken ze rond, voor wie die glimlach van zijn lippen en zijn ogen wel bedoeld is. Ja, mij...! Mij, Eva, mij betreft die glimlach als een doorbrekende zon...!
Eva, Eva, draaf niet zo die helling af, je bent zelf bijna een vrouw van middelbare leeftijd. Je hebt een zoon van zestien en een dochter van veertien jaar. Je bent een oud mens voor je grote kinderen. Wat een dwaas oud mens zou je zijn voor je grote kinderen, voor je lieve, voor je wrede grote kinderen als ze je zo konden zien.
Ik houd je handen vast en onze handen zijn even warm en o, ik heb je zo veel te zeggen. Mijn hele leven, mijn tienvoudige leven, mijn... veel-

1 Izak de Haan publiceerde onder de naam Ben Jussuf vanaf 1894 de roman *Rabbijn en Anti-Semiet* als feuilleton in het *Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bewogen leven. Ik wil je alles toevertrouwen, het wil zich allemaal uit mij bevrijden, en daardoor sidderen mijn handen, trillen mijn benen, beven mijn lippen nu zo... maar het moet zo kunnen, dat ik je alles tegelijk, in één minuut... Dat ik zo-ineens mijzelf aan je overdraag... Moet er eigenlijk niet daarvoor... voor zo'n volledige overdracht... een formule bestaan...?

'Ja, ik geloof het ook wel, dat er voor zo een volledige overdracht... zoals jij het zegt... een volledige overdracht... Ik moet om je lachen...'

'Moet je om mij lachen...?' – 'Ja, ik moet om je lachen. Kom.'

Hij voert mij bij de hand de helling op. Ja,... verder... verder... ik wil nog wel verder... maar de zee en de zon moeten we blijven zien. Bij het stratje van afgedankte badkoetsen houdt het strandleven op, we zijn alleen in stilte en verlatenheid, alleen met zee en zon. De verlatenheid, de eenzaamheid van die oude droom, we gaan elkaar nu eindelijk onze geheimen toevertrouwen. Het overneigen naar zijn geheim, het overreiken van mijn geheim...

'Je weet wel al veel... je weet van mijn huwelijk... van mijn kinderen... van zijn latere huwelijk, en zijn kind... dat heb ik je eerder verteld. Ik weet ook wel al veel van jou... En toch...'

Als ik het hem eens uitleg van vaders boek... hoe ik vroeg, en vroeg en toch maar niet het juiste vroeg...

'Ja... luister eens. Ik was nog klein en mijn vader had een boek geschreven. En ik bestormde mijn moeder, maar het juiste vroeg ik niet... ik kon de goede vraag niet vinden. Begrijp je dat...? Kun je mij helpen...? Aan de vraag... en aan het antwoord...?'

'Ja, ik begrijp het wel... ik geloof ook wel dat ik je helpen kan, aan de vraag en aan het antwoord. Zelfs kan ik het zonder woorden. Zo...'

'O... is het zo, dat je elkaar alles toevertrouwt...?'

'Ja... Zo is het, dat je elkaar alles toevertrouwt...'

Ja... jij... jij weet het wel... Ik heb je alles gezegd. Mijn handen sidderen niet langer, mijn lippen beven niet meer... Ik ben uit mijzelf bevrijd... Mijn lippen hebben de jouwe, jouw lippen hebben de mijne alles in één seconde toevertrouwd. Twintig jaren zijn uitgesproken.

Ik wil naast je liggen in de zon, ik heb nog nooit naast een man gelegen, ik heb ook nog nooit een man gekust...

© 2026

O Ben, arme Ben... we sliepen jaren lang naast elkaar in hetzelfde bed en toch wist ik niet wat het is om naast een man te liggen, tot ik nu eindelijk hier lig, boven de zee, in de zon, in het zand, naast hem... Het snijdt mij nu nog, dat ik je verloochen, dat ik je uitwerp... Maar mensen in ballonnen slingeren alles van zich af, ze moeten het wel.
'Je begrijpt, dat ik dit niet letterlijk...'
'Ja, ik begrijp het wel... Evenmin heb ik naast een vrouw gelegen, evenmin heb ik een vrouw gekust... Evenmin bedoel ik dit letterlijk... O minder, minder dan van jou is dit letterlijk waar... Maar al die jaren, twintig jaren hebben wij dit voor elkaar bewaard. Laten we het elkaar nu geven...'
Je stem omstrikt mij, je stem is zo diep en zo zoet als de oude droom... Je stem wijst de weg terug naar de verloochenden droom, ik lig achterover in het zand, en mijn ogen zijn gesloten, jij zit rechtop, maar je buigt je naar mij over, ik voel je komen. – Ik drink aan je mond... *Tamalone kuste Mevena die niet kussen kon, tot haar lippen bewogen...*[1] Ik heb dit nooit begrepen, maar het heeft mij toch nooit meer losgelaten. Mijn hoofd ligt in het warme, weke zand... je kussende mond, je zoete, gloeiende mond, drukt dieper nog mijn hoofd in het zand... in elke kus voltrekt zich verder mijn bevrijding. O jij... jij weet het wel, dat het met woorden niet hoeft, dat het in woorden niet kan... O jij... jij weet het wel... je kust niet week en je kust niet wild... je kust mij zo ernstig en zo... zo vastbesloten... zo vastbesloten ernstig baan je jezelf een weg... kussende baan je jezelf de weg naar mij, naar dat van mij, dat ik zelf niet kende en dat niemand heeft ontdekt. Zo vinden bijen hun weg, zonder aarzelen, naar het hart van de bloem... Waarom niemand dan jij... waarom jij...?
Verder... verder... willen we gaan, en ik ga aan je hand... en hier is geen zweem, geen teken van mensen meer; golven, vogels, wolken en wij, aan een verlaten strand... o, de eeuwige, de eindeloze, eenzame omarmingen van aarde en oceaan... En hier willen we blijven.
En ik lig naast je in het warme, weke zand... en je baant je je weg, de weg naar mij, in kus na kus, in een vastbesloten ernst... Maar deze weg kan tot geen einde voeren. Je drijft mij met dit kussen de gelukzaligheid in, de gelukzaligheid door en de wanhoop drijf je mij binnen. Ook jezelf

1 VGL. *Een zwerver verliefd* (1903) van Arthur van Schendel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

drijf je de wanhoop binnen, want dit is de vervulling niet...
Er was een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid, ik vond zelf geen weg en niemand kon hem mij wijzen. Ik droomde de Ene, *het Ene*, maar hij was er niet... *het* was er niet... Deze wanhoop, waar we elkander kussende binnendrijven openbaart het mij. Deze allerzoetste wanhoop om het ontoereikende van deze allerzoetste kussen... The *Cosmic Spirit, who was very much an artist...* We moeten door deze wanhoop heen... we moeten deze wanhoop kennen... en samen, opgezweept door de wanhoop, over de kloof, in elkaars armen. En het licht is doorgebroken, en mijn gezicht gloeit om wat ik plotseling ben te weten gekomen... de formule voor de volledige overdracht is dat... wat ik mijn leven lang heb gezocht en mijn leven lang heb geschuwd, en verheerlijkt en verafschuwd in één ademtocht van mijn wezen.
Eva... Eva... je bent bijna een dame van middelbare leeftijd. Je bent onwrikbaar en onaantastbaar. Je sloot de poorten, eer er ooit iemand binnenkwam. Je loopt sinds lang de kermistent voorbij, je lacht om de muizenval. Spoken hebben geen ruggen. Je hebt grote kinderen.
Ik leun tegen hem aan. Ik heb mijn wang tegen zijn wang gelegd. Warm en vochtig zijn onze gezichten.
'Ik heb grote kinderen... twee. Ik heb twee grote kinderen.'
'Ja, ik ken ze wel, je twee grote kinderen... Eva... ik moet je iets zeggen: ik ga morgen van hier weg.'
O... maar dit verheugt mij! Ik wil het je niet bekennen, maar dit verblijdt mij plotseling buitensporig. Ik weet ook wel waarom: omdat je hiervoor bent gekomen en hierna weer moet weggaan. Om mij dit te openbaren, daarvoor ben je gekomen, en meer wens ik niet. Ik wil de algemene weg niet gaan. *The Way of all Flesh*, over de zieke vrouw, over de dode vrouw. Anderen zouden ons aansporen op die weg, voor we zelf wisten of we het willen. Niet met jou-samen in een eendenkooi. Exaltatie... maar ook exaltatie is functie. Ik voel ook wel dat dit ineenstorten zou en daarom verheugt het mij bovenmate dat het morgen al onherroepelijk wordt. En dat we zelfs elkaars naam niet weten... Mensen, die niet behoorlijk aan elkaar zijn voorgesteld.
'Niet elkaars naam en niet waar we wonen.'
'Maar is dit geen dwaasheid, Eva...?'

© 2026

'De allergrootste dwaasheid, op die ene na, op die andere na.'
Hij kan dit niet begrijpen, hij kijkt mij aan en hij verbaast zich over die plotselinge rust. – Nu zou ik hem dit willen zeggen... Ik zou hem dit in woorden willen zeggen, stil tegen hem aan, de wind door mijn haren, hoog boven de grote, blauwe zee, midden in de zon en zoals in droom denk ik de woorden, waarin ik het hem duidelijk maken zou, zo dromerig... dromerig... Zo dromerig als we lagen, in vroeger jaren, de kinderen en ik, met z'n drieën in mijn smalle bed, de schemervroege winterse zondagmorgen, tussen het rozeroodbloeiende gordijn en de bruingebeitste wand. In elke arm hield ik een kind, op elke schouder lag een hoofd en bij de aldoor wisselende, de ongewisse droombeelden in de kwasten van het hout, satijnen vlekken, naakt en bleek uit de bruine beits, moest ik dan vertelsels bedenken. Wijd-gespannen tuurden onze ogen uit onze achterover liggende hoofden... En er waren vrouwengestalten in schimmige sluierplooien, diepe oceaan-verschieten, dravende droompaarden, wonderlijke woudgewassen, dampende zonsondergangen... en zo dromerig, dromerig dan, zonder veel samenhang... IJle spinsels van losse verzinsels, zoals toen we lagen in de smalte tussen de bruine wand en het rozerood schemerend gordijn... Ik was achttien jaar oud, het laatste jaar met mijn broertje, met David, in de kleine stad. En een veel ouder man, een man wiens ogen zachte, blauwe vlammen waren, legde zijn arm achter mijn stoel, om mijn schouder en het duurde maar even. Hij zei: 'O, je weet het wel, je weet het wel, je bent de liefste, de enige ben je...' Duizend vogels die mij omfladderden,... duizend witte bloemen... duizend beloften... *Kol Nidrei*. Alle beloften. Voer mij boven de hoogste torens uit... en de kamer stond vol met het zilvergrauwe licht... de juffrouw kwam er voorzichtig in met op een blaadje de kopjes koffie, met op een bord de bruine koekjes, maar hij begreep het niet. Maar mijn hart was zo benauwd en het leed zijn eigen pijn, rukkend aan zijn pijn als een zelfstandig wezen. Ik hoorde het klagen: ik wil dit niet... ik wil dit niet, dat we altijd voort zullen gaan met in elkaars bijzijn te eten. Ik wil los uit dit hele lage leven... Laten we, o mijn jongen, laten we... verheven zijn. Uit de starende sterren viel het woord mij toe, maar dat was later, dat was in het donkere tuintje, toen de wind door het klimop voer...
En dit was het ene. Het andere stond geschreven binnen op de deuren

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van de stalhouderij en binnen in de man met de harde, rode wangen, die het uitbraken moest als hij meisjes zag, en in het fluisteren op school waarbij je ogen knipperden en je voorhoofd besloeg... en in mijn eigen diep-verborgen, diep-gehaat behagen. Omhoog uit het verachtelijke leidt een weg – omlaag uit dat duldeloos rukken naar het verhevene leidt een weg... en ergens moet het kruispunt zijn, waar 'hoog' in 'laag', waar 'laag' in 'hoog', waar leven-in-dood, waar alles-in-alles, overgaat, opgaat, ondergaat. Ik heb dat kruispunt nooit kunnen vinden, want geen van de beide wegen heb ik tot het einde toe kunnen gaan. Ik waagde mij wel altijd weer op beide... er bleef een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid.

Ik was getrouwd, ik heb twee kinderen door het samenleven met mijn man... maar in mijn hoofd kon ik het toch niet verbinden, nooit kreeg het een zin. Er was zelfs niet... dat diep-verborgen, diep-gehaat behagen. Minnie en haar man, ze verfoeien elkaar in het licht, ze omhelzen elkaar in het donker, wij hebben elkaar in het licht nooit verfoeid en in het donker nooit gevonden. Ik had een vriend, ik had er veel, ik had er twee – Jaap was de een en André was de ander. Er bleef de kloof, de duisternis, de onoverkomelijkheid en André noemde mij eens in zijn pijn, *allumeuse*. O..., André... wie eigenlijk denk je, dat ik zocht aan te steken? Hij zei: 'Koud ben je, koud...' Koud, met mijn brandende hart. Maar ik kon de ene weg niet gaan en ik wist er langs de anderen niet te komen. En nu eindelijk, en zo onverwacht als een doorbrekend licht, nu heb ik het begrepen. Ik kwam naar je toe, ik dacht: hem wil ik alles gaan zeggen... Duizend vogels die mij omfladderden, duizend witte bloemen, duizend beloften... Zo was het toen... En de ene vraag naar vaders boek, de ene, echte vraag waardoor we rust gekregen hadden... vonden we niet. Al mijn verschillende levens... mijn tienvoudig leven... mijn bewogen... mijn altijd bewogen... Mijn veelbewogen leven... wil ik hem toevertrouwen. Want er is in mij zo'n felle gespannenheid, en het evenwicht is geheel verbroken. Zo... verschijnt de Storm. Het eeuwig-verbroken, eeuwig-herstelde evenwicht... Stormen en passaten. Mijn broer, mijn broertje, David – hij moest zichzelf de dood aandoen, in de boete... Zo keert het evenwicht weer. Uit het geluk vluchten we het ongeluk binnen, we deden dat onszelf aan, ik deed dit als kind, het heet: melancholie. Voor

© 2026

wat miljoenen niet vermogen, hun onvermogen, hun onvermogendheid, moet een enkeling betalen. Eén, en Heleen noemde dat onrecht. Neen. Want dit universele moeten is zijn ene, enige lust. Lust is functie, functie wordt lust... dat wist ik gisteravond; de maan scheen boven de zee, er gleden scheepjes, onzichtbaar was de kust. Jij zei: Zo is het, dat je elkaar alles toevertrouwt. En je kuste, kuste, kuste mij. Maar de felle gespannenheid bleef en steeg. Zo stond ik als kind, als meisje bij het raam, ik staarde naar de bruine balken, ik wist niet dat ik ze zag en ik vergat ze nooit, ze lagen boven op het zilver-grauwe water als op kwikzilver, ik beefde nog een beetje door het vallen van de stoel en mijn handen waren koud, hij keek naar mij met verwondering, naast elkaar in de stilte speelden zich onze levens af – zo rukt de zeepbel, tot hij barst, zo rukte mijn hart naar zijn vervulling, zo rukte het toen en nu. Maar jij kuste mij en het leek mij wel even of ik die twintig jaren en mijn honderd levens had uitgezegd maar de spanning bleef, de spanning steeg en zwol tot wanhoop op. En deze allerzoetste wanhoop om de ontoereikendheid van de allerzoetste kussen, die voert mij over de kloof door de duisternis, voorbij de onoverkomelijkheid in jouw armen naar dat punt, waar die twee wegen in een nevel, in een stilte, in een dal, waar ze samenkomen. Zo alleen zeg je alles en geef je alles, zeg je alles en geef je alles tegelijk. Dit, en ook dit... en ook dit... en al het overige. Je zegt: ik was klein en mijn vader schreef een boek... je zegt... wat zijn je lippen zacht en zoet... Ik begrijp nu wel hoe Tamalone het haar leerde, Mevena, die het eerder niet kon... En is het niet waar dat schoonheid intentie is...? '*Cette odeur de tabac blond et de muguet avec un peu de cuir de Russie qui imprègne les vêtements de Renaud et ses moustaches longues... pour m'enivrer plus... pour m'enivrer...*'[1] Dit en ook dit en ook dit... Dwars door mij heen speelde zich het leven af, en alle schuld moest ik op mij nemen. Ook wil ik boven de hoogste torens uit... van mijn man hield mij de twee soorten zaken gescheiden... die jij begrijpt... omdat jij mij anders zo niet kussen kon. Dit en ook dit en ook dit... en wat er overigens nog in mij doolt: ongedoofde koortsen, ongestilde driften, oningeloste beloften... Het ontastbaar verlangen naar wat

1 Citaat uit *Claudine à l'école* (1900) van Colette; 'Die geur van goudgele tabak en lelietjes van dalen en wat Russisch leer, waarvan de kleren van Renaud en zijn lange knevels zijn doortrokken... om mij meer te bedwelmen... om mij te bedwelmen...'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

geen naam en geen gedaante heeft. Dit en ook dit en ook dit... je bent mijn lieveling... jij bent mijn lieveling en ik wilde nu wel dat je van mij het meer dan menselijke terugeiste... mijn bloed... al mijn bloed... meer dan al mijn bloed... Want er is in mij een zo felle gespannenheid en het evenwicht is geheel verbroken... En zo keert het terug... Ik weet dat het zo alleen terugkeren zou. Ik weet dat je zo alleen elkaar alles toevertrouwt en dat dit de formule is van de volledige overdracht. Alles is een, enerlei, eender.

Totaliteit... eeuwig bloesemend begrip, vuurpijl tegen het nachtzwart, brekend in eindeloze kleurveelvuldigheid. Levensboom, doodsbron. Het eeuwig-verbrokene, eeuwig zich herstellende evenwicht. Stormen en passaten. De starre drang naar de plicht – de hete dorst naar de boete, het heimwee naar de versterving... het ENEZELFDE, in eindeloosheid van vormen vertolkt door het gevoel. En dit dat zich als wanhoop uitdrukt... de Storm-der-Stormen... – *The Cosmic Spirit, who was very much an artist...* de een moet uit het lage de opwaartse weg, de ander uit het hoge de neerwaartse, maar allemaal komen ze daar, waar zich in de storm der stormen het leven voltrekt.

En omdat dit ene, dit tot-nu onbegrepene, onverteerde nu plotseling opgaat, als een vlam, in de TOTALITEIT, omdat mijn gevoel mijn begrip bevestigd en mijn begrip mijn gevoel bekrachtigt zodat het nu pas wezenlijk mijn leven binnentreedt, waar gevoel en begrip niet gescheiden mogen blijven of Totaliteit verdroogt tot een woord... daarom vaar ik nu voor je ogen die veilige haven binnen, zodat mijn kalmte jou verbaast...

En morgen ga je weg hier met je zieke vrouw, en morgen wordt dit onherroepelijk – dat moet het ook wel omdat ik het anders herroepen zou. Mijn knieën knikken. Ik zie hem in de verte, maar ik roep hem niet terug. Eva... Eva... dit is erger dan extase... Dit is leugen en waanzin... Morgen zal ik dit volmondig beamen, morgen als het onherroepelijk is. Vanavond komen de kinderen. Op tij gleed de boot naar de overzij, op tij komt de boot weer hierheen gegleden. Ik heb nog uren voor de avond. Ik zoek een kuil in het hart van het duin, een diepe, wijde kuil waar ik neerliggen kan, languit op mijn rug, mijn handen in mijn nek op de paarsbruine bodem, onder het donkerblauwe deksel – maar ik moet er de zee blijven horen, ik moet er de tijd en de ruimte blijven voelen. – Dit

© 2026

is de rust, dit is de harmonie. Je zoudt moeten snikken, je zoudt nu handenwringend moeten snikken. Je liet hem gaan en je kunt hem zelfs niet roepen en je weet zelfs niet hoe hij heet. Je aarzelde tussen Bens naam en je meisjesnaam, en toen kon hij ook niet anders zeggen dan dat hij Marius heet. Deze nietige weifelingen, deze diepliggende grillen richten je leven, zijn leven, haar leven en dat van mijn kinderen. Ik zal handenwringend snikken, bitter zal ik snikken en het herroepen als het onherroepelijk is. Maar nu is er dit, waarom je hier zo rustig liggen kunt, dat je vrede hebt gevonden met het leven en keert in volle vrede tot het leven terug. Niet in de onaantastbaarheid, maar in deze overgave. Je meende dat het leven je in het ongelijk had gesteld. Maar het leven stelt je in het gelijk... Dit zich door het leven in het gelijk gesteld weten is de harmonie, die alles te boven gaat. *Unio Mystica*. Gisteravond is het je overkomen, voor het open raam, en nu overkomt het je weer. Eens droomde je HET ENE, de Ene, met de hemelse ernst in de ogen, met de hemelse lach om de mond, die de linten houdt in de kinderkoor, alle zilveren linten in zijn ene hand. Hij is: die hen allen kent, die ze allen kennen, maar buiten hem kennen ze elkaar niet. Hij is: de ZIN, waaruit alles zijn zin ontvangt, de MAGNEET, waarheen elk ding zich richt, het losse vijlsel en het vastgebakken staal... Je droomde je de Ene en je hield je droom voor bedrog. Zo zei je dat als kind: dromen zijn bedrog. Maar deze droom is geen bedrog. De allerzoetste wanhoop om de ontoereikendheid van de allerzoetste kussen, drijft je over het ravijn. *De formule voor de volledige overgave*.

Hij zei: 'Ik moet om je lachen...'

Ik moet om je lachen. Nooit heeft een man mij zoiets zoets met zo'n zoete stem gezegd. Het drijft mij de gelukzaligheid in, het doet mij huiveren terwijl ik hier lig en de zwarte vogels volg langs het zilverlichtend blauw. *Ik moet om je lachen...*

En jij, mijn oude vijand Schaamte, nu zul jij mij nooit meer verontrusten. Jij, die mij overal durfde te komen plagen, tot dáár...

De violen sidderden om wat voltrokken was, zilverig lichtten de smalle ramen, hoge, blanke banen in het murengrauw, mijn borst stond met honderden gespannen in de stilte, we beleefden het ogenblik, eindeloos, onverdraaglijk tot de onzichtbare koren in een zucht herboren werden

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en het aanzwellend koraal de ruimten vulde onder de verduisterde kerkgewelven:

Wenn ich einmal soll scheiden
So scheide nicht von mir...

En mijn kwelgeest Schaamte raakte mij tussen de schouderbladen, zodat ik rillen moest. Jij... jij durft hier zitten, durft je met deze vervulling vereenzelvigen...? Geef er je rekenschap van... waaruit heb jij, voor jezelf, de vervulling gehoopt? Jij... durft hier zitten? En al die anderen, honderden? Die anderen, honderden gaan jou niet aan. Ik ben jouw Schaamte. Mijn schaamte niet langer, geen schaamte langer, omdat dit en dat hetzelfde is. Dit... en ook dit... en ook dit... en al het overige.
Ik wil hem in donker tot mijn eenzaamheid roepen, ik wil in donker in zijn armen liggen, ik roep zijn stem – *Ik moet om je lachen...* Ik roep zijn lippen... eenzaam, in de waakdroom, in zijn armen, voer ik mijzelf tot de wanhoop, eenzaam, in zijn armen, door de wanhoop, over het ravijn.
En jij, *Johannes Viator*, domme profeet, dwaallicht boven een moeras, twee keer ben je mij verschenen. Eerst op het zolderkamertje en ik beefde voor je. Jaren later kwam je binnen door de klapperende verandadeuren en ik gaf je rekenschap van mijn leven. Kom dan nu hier voor de derde maal, hier waar ik lig, dat ik mij oprichten en je oog-in-oog kan logenstraffen. Jij weet het niet maar ik weet het wel. Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed. Ik zou kunnen rondgaan. Maar zouden ze mij vragen wat het beduidt, ik verwees ze tot Paulus: *Laat wie bij machte is dit te begrijpen het begrijpen!*
Vanavond komen de kinderen, nog een dag of tien en we gaan naar huis, dan is de zomer weer zowat voorbij. In het dorp wacht ons onder de vochtige bomen de stilte van de beginnende herfst. Het koren werd allang de akker ontnomen, binnenshuis geborgen en het aardappelloof is vergeeld, op de purperblauwe kool ligt in koele, helde, platte druppels elke morgen de dauw verzameld. Over de hei worden de ijle vlammen ontstoken, de roze, de gele, de rode... die waaien op hun beurt weer weg, die doven op hun beurt weer uit... En dan is het winter. Waar de zomerwind wandelde over de toppen van het koren in een zijige gloed van zonsondergang, en de zuring gloeide in een zilverwaas van bloeiend gras, liggen

© 2026

de grauwe akkers verstard onder de grauwe lucht. En het is laat in de avond, de maan schijnt boven ons dak en de kinderen slapen – ik loop nog even naar buiten, uit de warmte in de kou. Ik loop de witbeschenen grindweg op en neer... In de stilte hoor ik mijn eigen stap... De straatdeur heb ik opengelaten, het lamplicht vloeit het tuintje in tot aan de heg. Zo vaak doe ik dat in de winter. En elk vleugje wind waait uit het hart van het dorp mij de stilte toe, in een geur van stro en mest... stilte, allerdiepste winterstilte. En het is wel niet helemaal waar, zoals Montaigne het zegt, en eigenlijk... is er helemaal niets van waar... Maar het is aardig om in jezelf te zeggen, om tegen jezelf te zeggen in de stilte van de late winteravond met de maan tussen de populiertjes, boven het dak, boven de slapende kinderen, en het licht dat uit het open huis in het tuintje vloeit... En een deur slaat toe, en een grendel piept... En het einddoel van alle wijsheid is het rustig tegemoetzien van de dood.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©
2026

EEN NIEUWE ROMAN VAN
CARRY VAN BRUGGEN

CARRY VAN BRUGGEN

EVA

Prijs Ingen. f 4.50 — Geb. f 5.70

De beide kinderen uit Het Huisje aan de Sloot, Avontuurtjes en Vier Jaargetijden zijn groot geworden en volwassen. En het is nu van een dezer twee, van het kleine meisje, dat thans vrouw, echtgenoote en moeder is geworden, dat Carry van Bruggen ons den roman brengt. — —

BOEKHANDEL DE DELI-COURANT
MEDAN

Carry van Bruggen
&
Jacob Israël de Haan

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over burgerzin, menselijkheid,
jodenvrees, kinderen en het protozionisme
ten tijde van hun leven in
Nederlandsch Indië, Palestina en Nederland
1881-1924/1932

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

VADERLANDSLIEFDE

MENSENLIEFDE & PEDAGOGIEK

EEN GESCHIEDENIS VAN NATIONALISME,
UITSLUITING EN BLOEDVERGIETEN
&
EEN SCHREEUW VOOR HET NEMEN VAN
EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID
TEGENOVER COLLECTIVIEVE
ZINSBEGOOCHELING

© 2026

ABRAXAS/Zuider-Amstel

„LEVENSVRAGEN"
Een brochurereeks voor allen die in de geestesstrijd onzer dagen belang stellen - Serie IX No. 1

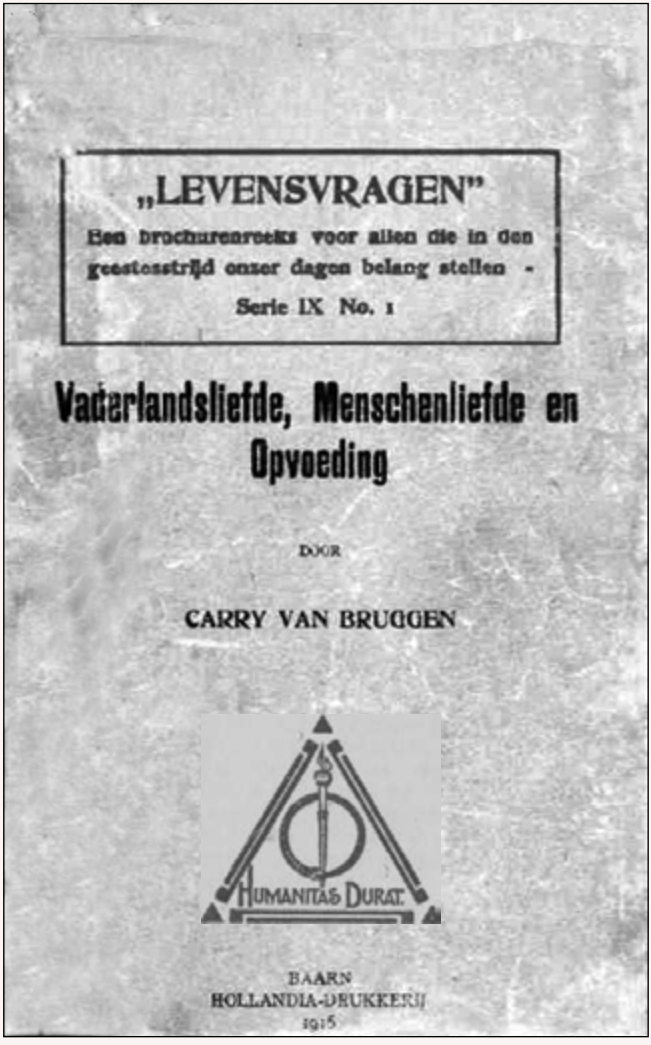

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HOE KOMT EEN LAND MET VIERHONDERD JAAR KOLONIALE OVERHEERSING AAN EEN LITERATUUR WAARIN HET WEMELT VAN UNDERDOGS?

Breng uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk waarin vechtjassen begraven liggen, eis, dat uit de Nederlandse musea de krijgstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden, verwijderd worden.

Radicale analyse van een radicaal denker: in 1916 publiceerde Carry van Bruggen een pamflet tegen het Nederlandse patriottisme, getiteld *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*. Frederik van Eeden had in 1915 in zijn brochure *Bij 't licht van de oorlogsvlam* betoogd dat de grote Europese naties verblind waren door hun chauvinisme en de wereld zo in een oorlog gestort hadden. Het kleine Nederland zou echter een speciale gidsfunctie te vervullen hebben. Nederlanders wisten op een voorbeeldig pragmatische manier van hun vaderland te houden: zonder over te lopen van nationale trots, toch blij met de burgerlijk-bedaarde kern van hun Nederlanderschap.

Van Eeden gaat in zijn betoog voorbij aan het Nederlandse kolonialisme, maar Van Bruggen trekt die pleister er in één keer af. De Nederlandse natie *koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren*. Van Bruggens pamflet is nooit herdrukt en nauwelijks bekend – ik ken het geschrift via het werk van cultuurhistoricus Tessa Lobbes. Toch zou de tekst juist nu een nieuw lezerspubliek verdienen. Het Nederlandse exceptionalisme zit immers heel diep: het zelfbeeld van Nederlanders als een volkje dat te nuchter en pragmatisch was om te kunnen vallen voor *delusions of grandeur*, voor kwalijke -ismen. Vanuit die logica is lang volgehouden dat imperialisme, chauvinisme, koloniaal racisme en antisemitisme misschien voorkwamen in Nederland, maar hier nooit echt wortel hebben geschoten: daarvoor was de tolerantie een te stevig tegengif. Het is nog maar heel recent dat die apologetische houding niet meer zo dominant lijkt te zijn. *Witte onschuld* van Gloria Wekker werd in de dagbladrecensies aanvankelijk met kritiek overladen. Haar nuchtere constatering dat vierhonderd jaar kolonialisme hebben geleid tot een cultureel archief van *diep ingesleten attitudes en emoties* rond ras en racisme lijkt inmiddels breder ingang te vinden. Historicus Karwan Fatah-Black constateerde recent in *de Volkskrant* op zijn beurt dat Nederland nu pas de *koloniale waas* van zijn bril aan het poetsen is.

Deze omslag noopt tot een herbezinning op het literaire verleden. Het afgelopen jaar hielden diverse organisaties uit de neerlandistiek een enquête over de literaire canon. In

© 2026

de NRC constateerde Toef Jaeger dat de uitslag van dat onderzoek een parade van veilige keuzes was: *Toch weer veel dode, witte mannen in de nieuwe literaire canon*. Toch zou je op het eerste oog denken dat we daarmee in ieder geval een literaire canon te pakken hebben die allesbehalve aanzet tot nationale trots. Multatuli was de gesel van gereformeerd, burgerlijk Nederland en noemde zijn vaderland een *roofstaat aan zee*. Couperus ontmaskerde in *De stille kracht* de vermeende rationaliteit van de Nederlandse koloniale macht als volslagen blind voor alle onderhuids broeiende tegenkrachten. Nescio beschreef met dodelijke ironie de morsige kleinheid van de *God van Nederland*. Is deze literaire canon misschien, ondanks haar eenzijdigheid, toch een manier om van dat exceptionalisme af te komen? Door de positie van Van Bruggen grondig te begrijpen, komt ook het antwoord op die vraag scherper in beeld.

CHANNA KALMANN laat zien hoe Van Bruggens vroege romans blootleggen hoe wijdverbreid antisemitisme in Nederland was en zet zich zo af tegen eerdere onderzoeken die meenden dat het hier relatief mild was. *Vernederend en discriminerend gedrag* was aan de orde van de dag. Kalmann bespreekt onder meer de roman *De verlatene* uit 1909. Hierin volgen we de lotgevallen van vier kinderen uit een orthodox-joods gezin. De oudste zoon David raakt in conflict met zijn traditionele vader. Hij gaat studeren en sluit zich aan bij een socialistische beweging. Ogenschijnlijk stuit hij in zijn nieuwe leven op weinig tegenstand, hij ontwikkelt een intieme vriendschap met Hein. Maar dan vergoelijkt Hein een neef die *antisemitische neigingen* heeft. Deze had van een joodse man de strijd om een meisje verloren, en dat zou een repertoire aan hatelijke emoties over *de joodse man* als indringer en listige ondermijner legitimeren. David staat met zijn woede hierover alleen: hij wordt weggezet als opgewonden standje, niet tot redelijk denken in staat.

‹NEDERLANDERS ZAGEN ZICHZELF ALS EEN VOLKJE TE NUCHTER OM TE KUNNEN VALLEN VOOR DELUSIONS OF GRANDEUR, VOOR KWALIJKE -ISMEN›

Onthutst concludeert David dat de banden die hij in de niet-joodse wereld aanknoopt altijd voorwaardelijk zullen zijn. Impliciet wordt verwacht dat hij dankbaar moet zijn om opgenomen te zijn in niet-joodse kringen. Terug naar het orthodoxe milieu kan en wil hij niet meer. Hij trekt zich volledig terug uit het sociale leven en eindigt met het voornemen zich nooit meer te laten verleiden tot intimiteit. De roman laat zien dat uitsluiting niet altijd de vorm aan hoeft te nemen van een directe fysieke dreiging om toch op psychologisch niveau een vernietigende uitwerking te hebben.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Van Bruggen werkt vervolgens toe naar een veelomvattende filosofische kritiek op haar tijd, waarin ze de onderliggende contradicties van het groepsdenken blootlegt. Zelf van joodse komaf moet het voor haar zeer zichtbaar zijn geweest hoe in Nederland een christelijk-nationalistische identiteitspolitiek de boventoon voerde. De ARP-voorman Abraham Kuyper accepteerde dat in de moderne democratie de protestantse kerk zijn geprivilegieerde positie was kwijtgeraakt, maar ontwikkelde als alternatief een *conservatieve identiteitspolitiek*. Hij definieerde de Nederlandse natie als in essentie calvinistisch: hoe meer die relatie tussen de natie en het calvinisme verwaterde, hoe zwakker de natie ervoor stond. Kuyper was fel anti-liberaal, want het liberalisme had in zijn ogen tot doel om alle *organische* verschillen tussen religies, rassen, volkeren en naties uit te wissen. Die weerzin tegen het liberalisme voedde ook Kuypers paranoia tegenover de joodse bevolking. Joden waren in zijn ogen gevaarlijk, want als *volk* niet gebonden aan een natie. Als maatschappelijke groep zouden ze de ondermijning van de natiestaat op het oog hebben: hoe meer alle grenzen en verschillen tussen – in zijn ogen in essentie christelijke – Europese naties vervaagden, hoe gemakkelijker zij overal een dominante positie konden veroveren.

De verlatene legt pijnlijk bloot hoe vooruitstrevende witte Nederlanders als Hein niet minder vatbaar waren voor zo'n paranoïde blik. Al had Hein zich bij de progressieve strijd aangesloten, al was hij bevriend met de joodse David, ondertussen bleef ook de identificatie met de in zijn superioriteitsgevoelens gekwetste neef overeind.

Het is dus allerminst toeval dat Van Bruggen in *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding* niet meeging in het dominante beeld van Nederland als niet-nationalistisch en dat ze ook het kolonialisme niet onder het tapijt schoof. Identificatie met vlaggen en helden zit diep, heel diep. Bovendien onderschatte ze het geweldspotentieel in Nederland niet. Ze beschreef in haar romans het normatieve geweld dat binnen de nationale grenzen de joodse bevolking ten deel viel. In haar pamflet legde ze bloot hoe Nederland overzee haar 'vechtjassen' liet roven en plunderen, en hoe er daarom weinig heil te verwachten viel van een Nederland dat zichzelf als gidsland meende op te kunnen werpen.

Het personage David verlaat het orthodoxe nest, maar heeft geen plek om te landen in de dominante cultuur. Oppervlakkig gezien lijkt hij daarmee op veel andere personages uit de literaire canon.

De Nederlandse literatuur kent een overdaad aan antihelden en underdogs. Max Havelaar verliest zijn strijd tegen de Droogstoppels, bij Nescio doorlopen de jongemannen die hopen op een leven buiten de burgerlijke norm hetzelfde traject. En hebben ze wel de macht, zoals Otto van Oudijck in *De stille kracht*, dan beschrijft de plot hoe weerloos die

© 2026

macht staat tegenover ondermijning – Van Oudijck eindigt onttroond en leeft ergens teruggetrokken op Java. Het emotionele zwaartepunt van al deze fictie ligt bij de man die in een tegenpositie terechtkomt.

Daarmee stuiten we op een opmerkelijke paradox: *hoe komt een land met vierhonderd jaar koloniale overheersing aan een literatuur waarin het wemelt van underdogs?* Uit hun en brieven blijkt dat veel van de gecanoniseerde auteurs zich identificeerden met een mannelijk, wit superioriteitsgevoel. Nescio, pseudoniem van Jan Grönloh vertegenwoordigde de *Holland Bombay Trading Company*. In India bezoekt hij het paleis van een radja en ziet daar Europese schilderijen van half ontklede Europese vrouwen. Grönloh stelt zich voor hoe de Indiase man zich kan verlustigen aan die afgebeelde witte vrouwen en schrijft: *Ik voelde iets door mijn hele lichaam, ik voelde mijzelf vernederd en had er graag een [Indiër] neergeslagen en getrapt, maar ik durfde niet.* Grönloh voelt zich *vernederd* door de gedachte dat een Indiase man zich dezelfde seksuele privileges toeëigent als de witte man. De gewelddadige fantasie leeft ook in hem bij het zien van een joodse man en vrouw: *Iets van datzelfde voel ik in Europa ook als ik een Jood met een Europees meisje zie.*

Van Bruggen beschrijft in *De verlatene* hoe David geconfronteerd wordt met een cocktail van seksuele jaloezie en racisme. Een troebel emotioneel vaarwater waar ook de brief van getuigt: *We hebben de ondergeschikte positie van de literaire antihelden geprojecteerd op hun scheppers, en dat beeld van de auteurs spiegelt weer de veronderstelde onschuld van Nederland.*

Veel van de auteurs die in Nederland lang het hoogst worden aangeslagen, zijn geboren in een context van verlicht protestantisme. Ze lieten het geïnstitutionaliseerde protestantisme achter zich, maar niet per se het gevoel dat christelijk Europa een verheven, superieure beschaving is. De stille kracht van Couperus wordt maar al te graag opgevoerd als een afrekening met het Nederlandse kolonialisme. Maar er was ook heel veel bekrompen koloniaal denken in Couperus, die in zijn reisverhalen over *oosterse volkeren* onder meer beweerde dat de democratie ze wezensvreemd was: *Zij zijn te gelukkig in die gevangenschap om in het diepst van zich iets anders te wensen. Oppervlakkigweg is een zekere Europeanisering hun wel aangenaam maar vooral voor hun ijdelheid.*

Wie een plaats in de norm verovert, ziet moeilijk welk geweld daarvan uitgaat. Als de huidige literaire canon één ding laat zien, dan is het wel dat *het eenvoudiger is van God af te komen dan van superioriteitsgevoel.*[1]

1 © Saskia Pieterse, *De Groene Amsterdammer* jaargang 146 № 51-52, 21 december 2022

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen is een van de belangrijkste Nederlandse schrijfsters van de vorige eeuw. Zij maakte de assimilatie van de joden en de teloorgang van hun geloof van dichtbij mee. De romans die ze schreef over haar joodse jeugd en die ze zelf bestempelde als 'aardige verhalen' (tegenover haar serieuzere filosofische werk) zijn daarom meer dan alleen ontroerende romans. Van Bruggens literaire werk laat een tijdsbeeld zien dat een belangrijke aanvulling kan zijn op de historiografie van het begin van de vorige eeuw.

Het antisemitisme in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog was 'minder erg dan in Duitsland'. *Minder erg* wil niet zeggen dat de joden, ondanks hun wettelijke gelijkheid geaccepteerd werden als gelijkwaardige medeburgers. Er was buitensluiting van clubs, restaurants en andere openbare gelegenheden. In de verzuilde samenleving publiceerde een katholiek tijdschrift als *De Gemeenschap* anti-joodse stukken. De protestant Abraham Kuyper schreef artikelen van antisemitische toon. Politiek antisemitisme kwam in Nederland weinig voor. Maatschappelijk antisemitisme daarentegen was aan de orde van de dag. Sporen van dit maatschappelijk antisemitisme vinden we in Carry van Bruggens literaire werk.

Carry van Bruggen heeft meerdere romans geschreven over het joodse leven in Nederland en vormen een aanknopingspunt om het antisemitisme in deze periode nader te bezien. Van Bruggen bracht haar jeugd door in Zaandam waar de joden een kleine minderheid vormden. Carry werd op de lagere openbare school nogal eens geconfronteerd met minachting en vijandig gedrag op basis van haar joodszijn.

In 1915 vertelt ze in haar jeugd dagelijks geconfronteerd te zijn met *het anderszijn dan anderen*. Daartegenover stond de gezelligheid en veiligheid binnen het gezin waar de joodse feesten en tradities in ere werden gehouden. Deze twee kanten leidden voor Carry van Bruggen tot een ambivalentie tegenover het jodendom.

Waar Carry in eerste instantie de joodse feesten nog met warmte ervaren heeft, woog deze warmte op een gegeven moment niet meer op tegen de angsten en het isolement die haar buiten het veilige gezin ten deel vielen. Dit had een steeds kritischer houding tegenover het geloof ten gevolg. Toen ze in 1900 Zaandam verruilde voor Amsterdam om daar als onderwijzeres te gaan werken, liet ze de joodse gebruiken steeds meer los. Buiten de invloedssfeer van haar vader kon dat blijkbaar, al ging dit met schuldgevoelens gepaard. Uiteindelijk verbrak ze de *vaste* band met het joodse geloof. Absolute loskoppeling is er niet van gekomen. *In de schaduw*, *De verlatene*, *Het joodje* en *Het huisje aan de sloot* zijn illustratief. In deze boeken houdt ze zich bezig met haar identiteit als joodse vrouw en de samenhangende problematiek die daarmee samenhangt.

© 2026

IN DE SCHADUW

In Van Bruggens debuut *In de schaduw* (1907) blijkt al hoe haar jeugd werd beheerst door *het anders-zijn*. Er was een diep gevoel van betrokkenheid bij de warmte van de joodse feesten en tradities en een afkeer door het isolement en angst buiten het gezin. Het verhaal *Uitdrijving* stelt het antisemitisme op een beklemmende wijze aan de kaak. Een Russische man verschijnt tijdens *Jomtof* bij een joods gezin aan de deur. Hij wordt uitgenodigd voor de maaltijd en tijdens het eten vertelt hij over de pogroms in Rusland waarbij hij vrouw en kind verloor. De volgende dag krijgt het Nederlandse gezin te horen dat ze het dorp moet verlaten, omdat de dorpelingen geen joden in hun dorp tolereren. *Geen Joden op 't dorp, hadden ze geschreeuwd.* Het verhaal eindigt met de uittocht van het gezin. Van Bruggen legt als het ware een verband tussen het Nederlandse antisemitisme en de Russische verschrikkingen.

In het verhaal *Het onbegrepene* maakt een joods jongetje zich druk over de vraag waarom hij toch altijd anders moet zijn dan de andere kinderen. Hij overdenkt alle narigheid die het geloof hem brengt, het uitlachen en schelden dat hem dagelijks ten deel valt.

De meester had laatst gezegd: *Dat jodengezanik altijd* en de kinderen in zijn klas schelden hem uit voor *smausie*. Het resultaat is een bang jongetje dat niets liever dan niet-joods wil zijn.

In *De boete* wordt Leentje door haar meester af en toe *dat kleine Jodinnetje daar* genoemd, als hij zo gauw niet op haar naam kan komen. *Dan bedoelde hij het vriendelijk en hij zei het ook vriendelijk. Maar toch deed het haar pijn, want de anderen lachten en dat was niet zo vriendelijk bedoeld.* Ook voor Leentje geldt haar thuis als een veilige plek, terwijl ze zich buitenshuis moet verweren tegen het schelden en de vernederende vragen van andere kinderen. *Thuis was het heerlijk, daar hadden ze hun eigen wereld, eigen gewoontes en eigen gevoel, daar verstonden ze elkaar zonder woorden, daar voelden ze, hoezeer ze bij elkaar hoorden te midden van de wereld van anderen die niet altijd vijandig, niet altijd boosaardig, maar die toch altijd en in alles anders was.* Op straat wordt haar toegeworpen: *Kijk uit je ogen Jodenkind, wat doe je 's zondags op straat, ga naar de synagoge, daar hoor je!*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HET JOODJE

In *Het joodje* (1914) zien we Bennie er bijna onderdoor gaan. Hij zou zich willen losscheuren van het geloof en de tradities. Hij wordt heen en weer geslingerd tussen gevoelens van afkeer en ontzag voor de niet-joodse anderen; hij wil zijn eigen afkomst niet verloochenen, maar wil ook geen eeuwige buitenstaander blijven. Hij voelt loyaliteit tegenover het geloof van zijn ouders en voorouders. Hij haalt hier zelfs een gevoel van trots en zelfvertrouwen uit; hij behoort immers tot het uitverkoren volk. Ook wil hij graag geaccepteerd worden door de mensen met wie hij elke dag moet omgaan en wil hij maatschappelijk succes bereiken zonder daarbij gehinderd te worden door zijn afkomst. Bennie is zich constant bewust van zijn anders-zijn… *maar het besef van zijn eigen afzonderlijkheid, omdat hij een Jood was en de anderen niet, herinnering aan geleden spot en hoon, vrees voor nieuwe, hadden hem in alles dat het Jodendom met zijn geschiedenis, zijn gebruiken en overleveringen betrof schuw van overgevoelig wantrouwen gemaakt.*

Zijn bewondering voor de anderen wint het uiteindelijk van zijn trots en schaamte om zijn afkomst als hij een niet-joods vriendinnetje krijgt. Maar zijn dromen komen hem duur te staan wanneer haar broer hun relatie verbreekt. In grove bewoordingen geeft deze hem te kennen dat een relatie van zijn zus met een joodse jongen totaal onacceptabel is: *Jij aap van een Jood (…) Jij aartsidioot, wat heb jij je eigenlijk in je zotte kop gehaald? Met mijn zuster, met Enny, jij, een Jood, die achter de boekenstal hoort, die gek is geworden van een beetje geleerdheid en omdat er iemand notitie van hem nam, omdat mijn moeder zo goed was, je uit medelijden in huis te halen, speel jij nou de verleider (…) Ik walg ervan, ik walg van de enkele gedachte aan intimiteit tussen mijn zuster en één van jouw miserabel godsvolk.*

DE VERLATENE

In *De verlatene* leren we vier kinderen kennen die zich staande proberen te houden in een niet-joodse omgeving en van daaruit een negatieve houding tegenover het joodse geloof aannemen. Het boek begint met een passage waarin een vrouw radijs wil kopen van de groenteboer. De radijs echter blijkt gereserveerd te zijn voor een joods gezin, waarvan de kinderen net komen aanlopen: *Jij listige, smerige, kleine smaus*, scheldt de vrouw tegen het jongetje omdat hij de radijs die zij wil kopen, meeneemt voor zijn moeder. De kinderen reageren met dat ze niet mag schelden, waarop de vrouw antwoordt: *Is dat schelden as 'k zeg dat jullie smausekinderen bennen, of wou je zeggen van néé?*

Een smaus is een dief… een smaus is een dief (…) en we zijne geen dieven, huilt het meisje.

Een Jood en een smaus, da's gelijk, zo heb ik 't te minste altijd gehoord, antwoordt de vrouw.

In *De verlatene* staat de teloorgang van het joodse geloof centraal. De vader, de verlatene,

© 2026

is een vroom man die kritiekloos aan de regels vasthoudt. Zijn twee zonen, Daniël en Jozef, denken wel kritisch na. Jozef kiest voor de zogenaamde *vrije* joden, de liberalen. Daniël breekt uiteindelijk met dit joodse geloof. Roosje voelt een diepe gehechtheid met het geloof tot ze verliefd wordt op een *goj*. Haar geloof moet wijken voor de liefde.
De jongste dochter, Esther, toont overeenkomsten met de hoofdpersoon uit *Het joodje*, Bennie. Ze heeft zich al op vroege leeftijd van het joodse geloof afgekeerd, niet uit reflectieve overwegingen, maar puur omdat ze hinder van het geloof ondervindt. Zij wordt vooral gedreven door het idee dat ze rijk wil zijn en haar afkomst staat in de weg naar die betere toekomst. *Hij wist nog wel, hoe ze (Esther) altijd had willen spelen met voorname, niet-joodse kinderen en hoe die haar hadden in hun jonge wreedheid gehoond en met geringschatting afgestoten. Toen had ook bij haar de eerzucht, de begeerte boven hen uit te stijgen, hun meerdere te zijn, zich omgezet in haat. Maar terwijl zijn haat zich keerde naar de gewaande verdrukkers, was de hare, hevig, somber, onstuimig, de onberedeneerde haat van een verwoed kind, terugggevallen op haar Jodinzijn, op het Jodendom, op alles wat Joods was en van Joden kwam, en dat haar stijgen belette.* Esther scheldt zelfs een keer de joodse bediende in hun winkel uit: *Jood…Jood…laat me los…ik laat me niet zoenen door een Jood.*

REACTIES OP VAN BRUGGENS WERK

Op 'het joodje' werd soms heftig gereageerd zoals in 'de joodsche wachter'. I. Cohen Hzn. verwijt in 1914 in De Nieuwe Amsterdammer dat ze haar eigen volk haat: *Het Joodje, ge weet het zelf hoeveel arme, arme jodenkinderen op hun scholen zo worden gescholden, omdat zij onooglijk, stumperig, anders zijn. Waaraan ontleent gij het recht met die scheldnaam in grote letters uw literaire producten aan te kondigen, zodat alle kinderen en ouders nog eens bevestigd zien, wat ze schelden en plagen op de scholen? Waaraan ontneemt gij, wier naam in het Jodendom geen klank heeft, het recht, op zo'n liefdeloze wijze, de fouten, die gij meent te zien in uw volk, ten toon te stellen voor de gretige ogen van Jan Rap en zijn maat? (…) En we ontzeggen u het recht nog verder over ons te schrijven, ons te beschimpen. Bijna alle Joden van onze dagen zijn geboren uit milieus, gelijk aan die gij in* **De verlatene** *en dit boek (***Het joodje***) gedeeltelijk juist hebt geschetst.*
Jaap Meijer zegt over Van Bruggens typering van de *risjes*, het maatschappelijk antisemitisme in **Het joodje**: *Dat is wel juist getekend.* De reacties van Meijer en Cohen lijken er op te wijzen dat de antisemitische sfeer, zoals die in *Het joodje* en *De verlatene* door Van Bruggen geschetst wordt, daadwerkelijk overeenstemt met de werkelijkheid.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De verhaallijnen in deze boeken zijn fictief, maar de negatieve houding tegenover joden, zoals Van Bruggen die beschrijft in haar fictie, was in Nederland begin twintigste eeuw eerder normaal dan as uitzonderlijk. Het uitschelden en buitensluiten was toen vrij algemeen. Dat dit schelden en buitensluiten vaak op subtiele wijze plaatsvond, is geen reden om het niet als antisemitisme te bestempelen.
Elk personage in Van Bruggens romans heeft zwaar te lijden onder de pestende, najouwende, schoppende kinderen en het discriminerende en vernederende gedrag van hun ouders en leraren. Nergens blijkt het mogelijk het onderscheid even niet te voelen, overal en altijd worden ze eraan herinnerd dat ze joden zijn, anders en minderwaardig. De vernedering van dit altijd en eeuwig anders-zijn, is door Van Bruggen zelf doorleefd. De woorden waarmee haar personages worden uitgescholden, zullen haar niet vreemd in de oren geklonken hebben en wellicht als dochter van een gazan vaker naar het hoofd geslingerd zijn dan andere joodse kinderen. Haar werk toont de diepe littekens die dit maatschappelijk antisemitisme heeft achtergelaten.[1]

LITERATUUR

J.C.H. Blom ed., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995)
Carry van Bruggen, *In de schaduw (van kinderleven)* (Amsterdam 1907).
Carry van Bruggen, *Het joodje* (Amsterdam 1914). 2e druk 1919.
Carry van Bruggen, *De verlatene*. Een roman uit het joodsche leven (Amsterdam 1909). 1.
Jan Fontijn en Diny Schouten, *Carry van Bruggen. Een documentatie* (Den Haag 1985).
J. M. J. Sicking, *Overgave en verzet. De levens-en wereldbeschouwing van CvB* (Groningen 1993).
Ruth Wolf, *Van alles het middelpunt. Leven en werk van Carry van Bruggen* (Amsterdam 1980).
Jan Fontijn en Diny Schouten ed., *Carry van Bruggen 1881-1932* (Amsterdam 1978).

2026

1 Channa Kalmann (1975) studeerde in 2004 ze af op *In den beginne was Auschwitz: Humor in de internationale Holocaustliteratuur.* Over Carry van Bruggen schreef ze eerder een artikel in de bundel *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940.*

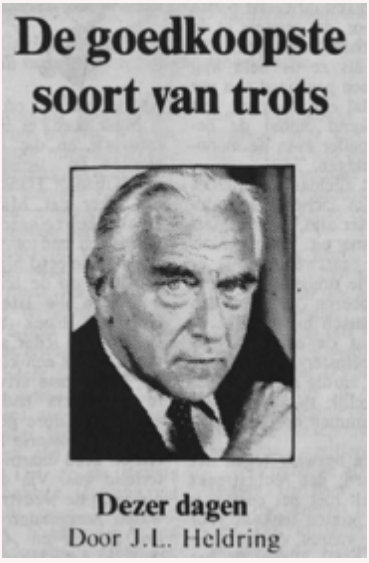
De goedkoopste soort van trots

Dezer dagen
Door J.L. Heldring

HET IS NATUURLIJK ALTIJD BETER DAT VOLKEN ELKAAR, ZOALS IN BARCELONA, IN VREEDZAME WEDKAMP ONTMOETEN DAN DAT ZE ELKAAR, ZOALS IN BOSNIË, UITMOORDEN. MAAR IN BEIDE GEVALLEN GAAT HET EROM WIE DE STERKSTE IS, EN IN BEIDE GEVALLEN WORDEN COLLECTIEVE GEVOELENS ONTKETEND EN VERHEVIGD DIE SLECHTS IN GRAAD, NIET IN WEZEN VAN ELKAAR VERSCHILLEN.

Laten we bij de Olympische Spelen blijven. De wijze waarop bijna iedereen zich vereenzelvigt met de sporters van zijn natie is weer opvallend. Natuurlijk: als het goed is, juichen we ook mooie prestaties van anderen toe maar als een van onze mensen wint of verliest, dan zwelt of krimpt ons hart; dan beschouwen we dat als *onze* winst of *ons* verlies.

DIT GELDT NOG STERKER VOOR DE SUPPORTERS die zich, zoals de verschillende stammen in Nieuw-Guinea bij feestelijke gelegenheden, onderscheiden door kreten en kleuren. – Solidariteit is een deugd, maar is zij het ook wanneer zij uitsluitend de eigen natie en haar vertegenwoordigers geldt? Komt zij dan niet neer op een vergroting van het ikgevoel? De roem van de landgenoot - of die nu sporter, kunstenaar of geleerde is - wordt dan ook een beetje eigen roem. Hoewel we er niets voor gedaan hebben, hebben we alleen door het toeval dat we landgenoot zijn, deel aan zijn glorie.

DAT IS DE KERN VAN HET NATIONALISME, dat zich, tegen de bedoeling van de stichters in, openlijk op de Olympische Spelen vertoont. *Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer het land is, hoe meer betekent het daarvan een burger te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde.*

Dit zei Carry van Bruggen, en dan nog noemde zij die eigenliefde 'het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde': *'Het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan'.* (Zij schreef in 1916.) Wat de minder goede bestanddelen van de vaderlandsliefde zijn, laat zich gemakkelijk raden.

Overigens was Carry van Bruggen niet de eerste die op de plaatsvervangersfunctie van de vaderlandsliefde, *a fortiori* van het nationalisme, gewezen heeft. Arthur Schopenhauer (1788-1860) deed dat vóór haar.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij noemde de nationale trots *de goedkoopste soort van trots, want hij verraadt in degeen die daarmee behept is, het gebrek aan individuele eigenschappen waarop hij trots zou kunnen zijn.* Niemand is daar vrij van, ook niet degene die zich in het buitenland schaamt voor het luidruchtige of onbeschaafde optreden van landgenoten. Als het geen landgenoten waren, zou hij zich alleen maar ergeren, niet schamen.

Niemand is er vrij van. Ook ik niet. Ik heb me verheugd over de gouden medailles voor van Ellen van Langen na haar fenomenale jacht en de ruiterequipe van Jos Lansink. Ik heb me geschaamd over het vroegtijdige rondje dat de Nederlandse hockeysters door het stadion liepen na hun overwinning op Engeland – alsof ze al kampioen waren. Dat vroeg gewoon om een afstraffing, en die hebben ze dan ook gekregen.

Maar ook om een andere reden zijn ze niet bij iedereen populair. In de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* zag ik een Duitse hockeyster aldus geciteerd: *Ik ben blij dat de 'Holländerinnen' weg zijn. Die hebben altijd zo op ons neergekeken.* Hoe komt dat? Een minderwaardigheidsgevoel dat zich speciaal tegen de grote Duitse buur uit? Nederlands nationalisme dat diezelfde buur als contrast, als vijand nodig heeft? (Maar is er verschil tussen die twee oorzaken?)

Een ander kenmerk van nationalisme is dat het kritiek op eigen land en volk moeilijk veelt: *Als een Duitser schamperheden tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend (ook al zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger), want er wordt op hem gescholden,* schrijft Carry van Bruggen in hetzelfde boekje (*Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*) waaruit ik de eerdere citaten heb gehaald.

Maar het is duidelijk dat zij wat zij hier over de Duitsers zegt, voor iedereen laat gelden (twee alinea's eerder zegt zij namelijk hetzelfde over de joden en de vrouwen). Dus ook de zichzelf zo verdraagzaam vindende Nederlanders moeten moeite hebben met kritiek van anderen. Inderdaad: *Op kritiek reageren Nederlanders lichtgeraakt; zij geldt als 'onvriendelijk',* aldus de correspondent van de *Frankfurter Allgemeine* in een lang artikel over ons land (5 augustus).

Deze vaststelling, die ongetwijfeld op ervaring berust, maakt het al bij voorbaat moeilijk kritiek te oefenen op zijn analyse, die evenmin als die van zijn collega Sigi Weidemann in deze krant, erg vleiend is voor ons Nederlanders. We zijn een verwend volk van betweters, dat een traag werktempo heeft (veel koffiepauzes!) en er vast van overtuigd is dat in eigen land alles beter is dan elders. Daarbij heerst er in ons land een *vast verankerde kartelcultuur.* Veel ondernemers moeten de beginselen van de werkelijke vrije marktecono-mie nog leren. De Nederlandse economie gold trouwens nooit als *investitionsfreudig.*

© 2026

Hoge subsidies hebben de bereidheid tot het nemen van risico's allesbehalve bevorderd. En wat onze *veelgeprezen vrijheidsdrang* betreft, daarvan is tegenwoordig weinig meer te bespeuren. *De consensuscultuur heeft brave burgers geproduceerd.* Even verder wordt gezegd dat die burger *grotendeels onder curatele gesteld* is, wat niet verhindert – is hier sprake van een tegenstrijdigheid? - dat hij op verschijnselen als krakers en drugs met *te kort schietende discipline* reageert.
Zo horen we het eens van een ander. Als we op deze kritiek zouden reageren met de lichtgeraaktheid die ons toegeschreven wordt – en die Carry van Bruggen als kenmerkend beschouwt voor de eenieder eigen neiging zichzelf met de eigen natie te vereenzelvigen – dan zouden we daarmee ons nationalisme toegeven. Laten we daarom die kritiek nemen zoals zij is.

AVONDBLAD - POSTEDITIE

Nieuwe Amsterdamsche Courant

ALGEMEEN HANDELSBLAD

Vrijdag 24 Juli 1925

HOOFD-BUREAU: AMSTERDAM
N.Z. Voorburgwal 236—240

INT. VREDESCONFERENTIE VAN DE „JONGEREN-VREDESACTIE".
Van 27 tot 31 Aug. houdt de *Jongeren-Vredesactie* een internationale conferentie te Soesterberg. Als sprekers zullen optreden mr. Joekes (*Het werk van Hugo Grotius*), Georges Duliamel (*Le pacifisme individuel*). Walter Ayles (*The English pacifism*), Decker (*Der deutsche Pazifismus*), Carry van Bruggen (*Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*) en enkele anderen. Vele buitenlanders worden verwacht. Men hoopt te komen tot een verdere internationale uitbouw van de *Jongeren Vredesactie*, die langzaam maar zeker onder de Nederlandse Jeugdorganisaties veld wint.

Dit persbericht is in vele bladen opgenomen met dezelfde tekst.
Het *Algemeen Handelsblad* plaatste het op de voorpagina.

◊

Zutphensche courant

01-12-1916

In de *Hollandia-drukkerij* verscheen ***Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding***, door Carry van Bruggen. De schrijver meent, dat patriottisme bestreden moet worden als een kwaad, als bijv. lijfeigenschap.
Patriottisme is een geestelijke aflegger, een der troebele, onuitgedachte, onzuivere '*idealen*' van de massa, afgezakt, naar de achterhoede der mensheid. Nog een ander zinnetje uit deze brochure: '*De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.*'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Uit 't moederland

Op de *Internationale Jongeren-vredesconferentie* sprak mevr. Carry van Bruggen over haar brochure ***Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding***. Sprekers stelling was: *Het is onwaar, dat men van patriottisme tot algemene mensenliefde kan komen. Deze leugen is in het begin van de oorlog* (1914) *door de pers als* ***goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht***. Spreker heeft toen gemeend te moeten protesteren. Zij begint met zich een pessimist te noemen, die bovenal gelooft in de menselijke zwakheid. De mensen kennen zichzelf te weinig; zij durven zoveel, omdat zij hun werkelijke doeleinden altijd idealiseren.

Om haar stelling waar te maken herleidde spreker het nationalisme in factoren:

1. Liefde tot de bodem;
2. Liefde tot de taal;
3. Liefde tot de landgenoten.

Wat het eerste betreft, deze vindt men z.g. het meest bij poëtisch aangelegden, juist niet bij militante patriotten. Het is bovendien een lege frase: '*zijn land liefhebben*', '*de liefde*' beperkt zich altijd tot het dorp, het straatje. En waar men zegt: *alles te zullen offeren voor het vaderland*, daar deserteert men wanneer de fiscus, vertegenwoordiger van dat vaderland, te hoge belastingen vraagt.

De 2e factor *de liefde voor de taal* heeft spreker getracht te ontmaskeren in haar boek ***Hedendaagsche Fetischisme***. Er is slechts een realiteit, de geest, de taal is functie, en in zichzelf waardeloos, dagelijks vervangbaar.

Ook de 3e factor, *de liefde tot de landgenoten* noemt spreker een suggestie. Bv. bij het huwelijk is standsverschil onoverkomelijk. Heel wat tragedies zijn hierop gebouwd, verschil in religie geeft moeilijkheden die overwonnen kunnen worden, maar verschil in nationaliteit is nooit een kwestie. Nergens blijkt iets van voorkeur voor landgenoten, de koningen zelf gaan voor.

Intussen is er wel realiteit in de vaderlandsliefde, maar slechts deze: opgeblazen eigen liefde Wanneer men opkomt tegen de aanvallen van een ras of sekse waartoe men zelf behoort, doet men dit omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt.

© 2026

Om het verschil te voelen tussen de gesuggereerde en de echte mensenliefde, neemt spreker de twee beelden van een spons die in het water gedrenkt wordt en zich, met behoud van eigen wezen uitzet, en de suiker die in liet water geworpen wordt zich verliest, door het water te doordringen. Spreekster ziet, dat ook in deze wereld ware mensenliefde nog uitloopt op het kruis. Als pessimist meent zij echter hier niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan te genezen. Het geeft niet hen voor slecht uit te maken, zolang zij eerlijk menen goed te doen.
Men moest volgens haar inzien, dat het artikel van de L.O.-wet, dat voorschrijft de kinderen op te voeden tot christelijke en maatschappelijke deugden een tegenstrijdigheid bevat, daar elke christelijke deugd onmaatschappelijk is en elke echte maatschappelijke daad onchristelijk.
Hierop volgde een zeer langdurige gedachtewisseling.
Met een kort woord sloot de leider ds. Noordhoff deze conferentie, waarin hij zijn overtuiging uitsprak dat op de grondslag van het dezer dagen besprokene het verdere werk zal worden opgetrokken waarop de internationale organisatie kan worden uitgebouwd.

◊

ARNHEMSCHE COURANT 09-09-1916

UIT DE MAANDBLADEN

In *Groot Nederland* geeft Carry van Bruggen in het Augustus-nummer een uitvoerig artikel over ***„Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding"***, welk artikel bedoelt er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft; sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme, aldus de schrijfster, voert niet naar mensenliefde toe, maar het voert er rechtstreeks van af, want *patriottisme is eigenliefde*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HET NIEUWS VAN DEN DAG 05-12-1916

NIEUWE UITGAVEN

Carry van Bruggen heeft bij de *Hollandia–drukkerij*, te Baarn, een belangwekkend vlugschrift in het licht gegeven over: ***Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding***. Zij komt tot déze conclusie:
"Opvoeders, die u geroepen voelt om de kinderen op te leiden tot christelijke deugden, roei het patriottisme uit en alles wat er mee samenhangt, want het is in zijn wezen on-christelijk. Het kweekt geen echte liefde, maar wel echte haat, geen nederigheid, maar wel hoogmoed, en een hoogmoed van de ergste soort, namelijk dien, welken men als zodanig niet herkent en niet brandmerkt".

©

HET VADERLAND 2-09-1925

VREDESACTIE DER JONGEREN

Dezer dagen werd te Soesterberg het congres gehouden voor de *Vredesactie der Jongeren*.
Maandagmorgen sprak mevrouw Carry van Bruggen over haar brochure: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*. Spreeksters stelling was: '*Het is onwaar, dat men van patriottisme tot algemene mensenliefde kan komen*'. Deze leugen is in het begin van de oorlog door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht. Spreekster meende toen te moeten protesteren, zij begint met zich een pessimist te noemen, die vooral gelooft in de menselijke zwakheid. Mensen kennen zichzelf te weinig en durven teveel omdat zij hun doeleinden idealiseren. Liefde tot de geboortegrond is een holle frase van zogenaamd poëtische naturen, niet van militante patriotten. De liefde voor dc taal heeft spreekster ontmaskerd in *Hedendaags fetisjisme*. De liefde voor landgenoten noemt zij suggestief. De realiteit in de vaderlandsliefde is: *opgeblazen eigenliefde* omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt. Spreekster ziet dat ware mensenliefde uitloopt op het kruis. Zij meent niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan proberen te genezen.
Het zijn geen slechteriken, zolang zij eerlijk menen goed te doen.

2026

Levensvragen. Serie IX; №.1.

Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding

DE INHOUD VAN DIT GESCHRIFTJE WORDT GETYPEERD DOOR DE VOLGENDE ZIN: *Het hier volgende wil nu zijn een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf en vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen.* De schrijfster heeft het over een bescheiden poging.

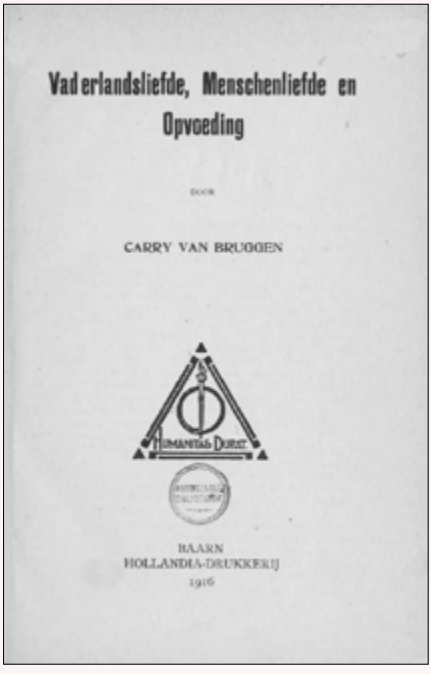

O.i. staat dit '*bescheiden*' er te veel, want de poging is allesbehalve bescheiden en de schrijfster decreteert en generaliseert er maar op los en bouwt op vergelijkingen – altijd een zwakke basis voor logische redenering – conclusies op, die zeer aanvechtbaar zijn. Waar dit boekje suggestief is geschreven, zal het, ook al om de levendige schrijftrant, op velen bekoring uitoefenen, maar wie nuchter overdenkt, wat hier als resultaat van zogenaamde nuchtere overwegingen geboden wordt, zal toch vaak een vraagteken moeten zetten. Wij kunnen er hier niet verder op ingaan, al lokken talloos vele zinnetjes ons ook tot '*kanttekeningen*' uit. Op het wezen der vaderlandsliefde zou wel een andere en gunstiger kijk te geven zijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

VADERLANDSLIEFDE, MENSENLIEFDE EN OPVOEDING

Wie wel onderscheidt, wel doceert.

Sinds het uitbreken van de oorlog [1914] is er een zekere neiging om ons van de kwade zaak de goede kanten te laten zien. Dit vergoelijken en troosten is vrij snel begonnen nadat de eerste ontsteltenis was geluwd. Het bestond vooral in het wijzen op de talloze voor het vaderland gebrachte 'offers', de opofferingen van de thuisblijvers en het sneuvelen van hen die te velde trokken. Dit heette vaderlandsliefde en die vaderlandsliefde wenste men te zien als een zijtak van mensenliefde. Ja, geleerden berekenden dat men er ten slotte geleidelijk in zou slagen de nog meer miljoenen bewoners der aarde altezamen lief te hebben.

Niemand kan het afkeuren wanneer een ander wijst op de goede kant van iets kwaads. Zeker als dit leidt tot troost en gewetensstilling. Beter ongetroost en met een kwaad geweten te leven dan zich te troosten en te laven met ongerijmdheden en leugens. – Wat nu volgt is een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende generaties alles wat patriottisme heet moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme voert niet naar mensenliefde toe, het voert er rechtstreeks van weg, want patriottisme is eigenliefde.

Het is dwaas om tegen de eigenliefde te preken. Zij is nuttig en vruchtdragend, zij houdt het leven in stand – terwijl naastenliefde het leven in zekere zin ontbindt. Iedereen heeft, denkend, in den beginne geschrokken en verdrietig leren begrijpen hoe al onze goede ambities eigenlijk doodsstrevingen zijn en al onze slechte strevingen levensijver. De wijsheid vervreemdt van de altijd eenzijdige daad – leven is handelen, daarom vervreemdt wijsheid van het leven – de rechtvaardigheid vervreemdt van de daad, die als eenzijdigheid ook onrechtvaardigheid is, derhalve vervreemdt de rechtvaardigheid van het leven – wijsheid en rechtvaardigheid behoren tot de wezenskern van mensenliefde – en die gevende liefde zelf staat veel van onze zelfbehoudsinstincten – dat is onze levensmogelijkheid – in de weg. Aan het einde van de weg van absolute wijsheid, rechtvaardigheid en liefde ontmoeten wij onverbiddelijk en onvermijdelijk de DOOD, de ontbinding van het IK, van het persoonlijk leven, dat zich in zelfzucht, dat is in eenzijdigheid en onrechtvaardigheid staande houdt.

© 2026

Is het zo niet uitgedrukt in Goethe's *Prometheus*, waar Prometheus tot Pandora zegt: *(Wenn) du, in immer eigenstem Gefühl, umfassest eine Welt; dann stirbt der Mensch*.
Ook hier is de Liefde gevoeld als het ontbindende, als de dood van het Ik. Hebben we dit eenmaal begrepen dan bedroeft het ons ook niet langer, maar leren we de dood kennen als een deel van het Leven – leven en dood zijn dan samen het Leven, zoals dag en nacht tezamen het Etmaal.
Voortreffelijk bruikbaar zijn de vele eigenschappen, die wij aan onze *zelfzucht* danken. Winstbejag en zuinigheid van een boer zijn in doelmatigheid net zo fraai om te aanschouwen als de vernuftige inrichting van plant en dier met hún behoeften. Dat verdienmodel en die gierigheid binden hem aan de ondankbare aarde als het gegeven geestelijk gereedschap waarmee hij in zijn harde taak volhardt en slaagt met zijn schop en spa als stoffelijk gereedschap. Zelfzucht schiep het *recht*, dat met de eigen rechten onvermijdelijk andermans rechten regelt en beschut – egoïsme, liefde tot de eens verworven eigendom, schiep zin voor orde en regelmaat in wezens die tot een hoger ordegevoel niet reiken konden. Is het toeval dat in het Engels en Frans *proper* zowel *eigen* als *ordelijk* betekent? Angst door anderen beloerd, betrapt en benadeeld te worden, kweekt de omzichtigheid en discipline die, zo al niet de ware beschaving, dan toch een zekere dressuur te voorschijn bracht. Toen 'onze voorouders' om winstbejag naar verre landen trokken, leerden ze heldenmoed, gehardheid en vastberadenheid: ikzucht scherpt het menselijk vernuft en zweept de ondernemingsgeest aan.
Vele deugden komen voort uit egoïsme. Ze heten terecht: *maatschappelijke deugden*. Maar ze hebben juist niets te maken met de *christelijke deugden* die uit mensenliefde voortkomen. Waar we in de letterkunde de min of meer bewuste navolging van de Christus ontmoeten – Bjørnsons *dominee Sang*, Multatuli's *Woutertje Pieterse* – in 't algemeen het verbeelde streven naar *goed zijn* – daar ontmoeten we ook steeds gebrek aan praktisch inzicht, aan die heldhaftigheid, ordelijkheid en wereldwijsheid die in de *sens of property* hun oorsprong vinden en die dan ook de Christusfiguur ten enen male vreemd zijn.[1]
Dat is geen toeval – het is geen toeval, dat juist Woutertje met bevroren aardappelen thuis komt. Alle literaire en levende *Woutertjes* komen met bevroren aardappelen thuis en brengen van het praktische leven niets terecht.
Sang's zelfverloochening, consequent toegepast, eindigt onherroepelijk in zelfontbinding.
We hoeven kinderen niet te bezwaren met de volle zwaarte van bittere waarheden waaraan wij als volwassenen ons niet onttrekken mogen. Nog minder mag je aanleren om mooie namen te geven aan wat geen mooie naam verdient.
De eerste vereiste is dat wij de volle waarheid over onszelf kennen. *Qui bene distinguit, bene docet.* Eerst moeten we zelf verlost van de zalvende zelfmislei-

1 Bjørnstjerne Bjørnson, *Digte og Sange*, 1870

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ding, de zoetelijke verhevenheid die *idealisme* heet. We moeten ons verlossen van de gruwelijke begripsverwarring waarin we leven, waarin iedere eerdere generatie en iedere volgende uit slecht begrepen liefde zich opnieuw verliest. Deze begripsverwarring en oppervlakkige zelfmisleiding vindt pedagogisch een curieuze uiting in het bekende artikel van de *Wet op het L.O.* die de opvoeder voorschrijft om de kinderen op te leiden in *'christelijke en maatschappelijke deugden'*. Dit is absurd. *Elke christelijke deugd is onmaatschappelijk; elke maatschappelijke deugd is onchristelijk*. Beide hebben hun *rechten & redenen*.
Samen en met elkaar in voortdurende strijd zijn ze de levensinhoud, de inhoud aller problemen. Maar ze zijn, als twee tegengestelde krachten, elkaars natuurlijke 'vijanden'. En in hun eeuwige gevecht gaat het niet om de overwinning maar juist om de strijd. Als we dan oprecht willen om door de opvoeding het onzelfzuchtige, het *christelijke* zorgvuldig aan te leren als een kostbaar tegenwicht van onze natuurlijke ikzucht, laten we dan het *oordeel des onderscheids*, waartoe onze tijd schijnt te kunnen komen, gebruiken om het patriottisme uit te roeien. Want het is, met alles dat ermee samenhangt, uiteraard *onchristelijk*.

WAT VERSTAAN WE ONDER ONS 'VADERLAND' IN VREDESTIJD?
Is het dat *dierbaar plekje grond, waar eens ons wiegje stond* - of wel *de taal van heel het volk*?
Het *plekje gronds* is voor de Beemster boer Purmerend en niet Drenthe; voor de heibewoner Hoogeveen, geen Purmerend. Het betekent: ouderlijk huis, herinneringen, gehechtheid aan bekende plekken. Velen, zeer velen verlaten dat *dierbare plekje* al te gemakkelijk voor meer gerief, beter vervoer of lagere kosten, of prefereren driekwart van het jaar elk mogelijk *plekje* in het buitenland boven het eigen *dierbare plekje*. Zouden de fanatici en dromers, onverschillig voor gemak en comfort, blijven hangen aan hun plekjes, de ware moderne patriotten zijn? Hoe dan ook, om ons *dierbaar plekje gronds* hoeven we niet te vechten, niemand zal ons daaruit ooit verdrijven.
Is het dan de taal? – Houden we van onze taal?
We weten dat onze *upper class* liever slecht Engels dan goed Hollands spreken, dat onze *middenklasse* geen goed Hollands van slecht Hollands kan onderscheiden en vooral in de *handelstaal* bij voorkeur de akeligste barbarismen gebruikt en dat de *lagere standen* hier buiten beschouwing kunnen blijven.
Die dan de taal liefhebben, zijn een handvol letterkundigen.
Ja, Nederlandse schrijvers beminnen hun taal en horen toe te geven dat geen enkele taal eeuwig is, en dat dit niets uitmaakt omdat het alleen gaat om de eeuwig blijvende gedachte.
Geen normaal mens beeldt zich in dat de eigen taal de beste is voor het weergeven van menselijke gevoelens, gedachten, gemoedsaandoeningen, van alles wat intrinsiek des menselijke levens toebehoort. Elke taal is evenzeer geschikt of kan

© 2026

daartoe geleidelijk worden verruimd en opgevoerd naarmate degenen die haar spreken en schrijven, zich verfijnen en onderscheiden. Wij hebben de taal lief als een mooi en bruikbaar instrument. Wij ergeren ons wanneer iemand de taal misbruikt zoals een schilder zich ergert als iemand met goed linnen, zuivere verf en mooie penselen een beetje ongeïnspireerd zit te knoeien. Laten we ondertussen niet vergeten dat het om de geest en niet om het werktuig, om het doel en niet om het middel gaat. Het houdt geen pas als een schilder bepaalde verf, doek of penselen *liefheeft*. Net zo min als hij zijn kinderen leert die verf, dat doek en die penselen lief te hebben boven andere verven, doeken en penselen, ja, en voor het behoud daarvan *hun bloed te storten*. Zo horen schrijvers, tegenover hun landstaal, zich niet tot zo'n soort vervoering te laten verleiden.
Het is moeilijk een nieuwe taal aan te leren en haast ondoenlijk om helemaal te doorvoelen zoals de taal die we al kennen en verweven is met alle roerselen van ons gemoed en met die door gewenning ontstane innige gehechtheid. Maar in de gedachte dat er ooit geen Nederlands meer zal worden gesproken, ligt niets bedroevends en niets ontstellends. Er zijn ook allang geen trekschuiten en trapgevels meer. Het is niet dwaas dat we aan onze taal gehecht zijn, maar het is wel dwaas dat we die genegenheid opblazen tot een soort van *heilige zaak*, tot een wezenlijk beginsel, dat we ons gaan inbeelden dat een bepaalde taal voor onze ontwikkeling van meer belang zou zijn dan een bepaalde huizenbouw, klederdracht of spelling.
Er is aan het begrip *taal* niets wezenlijk verhevens of heiligs. De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.
Ziet je de taal gebruikt als de inzet van een politieke strijd [1916] – zoals in België, Polen en hier en daar in Duitsland – dan is het probleem al vertroebeld. De eigen taal wordt dan het symbool, de ideële samenvatting van soms geheel andere bedoelingen en geheel andere belangen. Men kan de wezenlijke liefde van de mens tot zijn eigen taal onmogelijk afmeten naar de kunstmatig opgezweepte taalhysterie in taalstrijdige streken met taal als twistappel.
Het is misdadig en gelogen als we kinderen wijsmaken dat de liefde tot onze *eigen taal* ooit de heiliging kan zijn van naastenhaat en mensenmoord, dat het voortbestaan van enige afzonderlijke taal bij onze levende geestelijke belangen hoort.
Het is ietwat hachelijk deze dingen te zeggen, het wordt allicht voor *cynisch* gehouden of laadt de verdenking op van steriele abstracties en de schijn van koele, boven vooroordelen verheven wijsheid. Mijn bedoeling is eenvoudig en concreet te waarschuwen tegen kritiekloze overschatting van de *moedertaal* als *heilig* of waardevol geestelijk bezit. Ónze gevoelens doen er niet zo zeer toe, wel wat we kinderen daarover inprenten.
Jongeren zijn extreem ontvankelijk. Suggesties en instampingen blijken buiten-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gewoon duurzaam, onze verantwoordelijkheid is groot, we kunnen niet voorzichtig genoeg zijn. De tijd van aardige frasen en charmante ideaaltjes is nu wel voorbij. Met alle kwaad en verwarring die zij met zich meeslepen voor ogen, kunnen we moeilijk anders dan met nuchtere, koele ernst in het kindergemoed uitroeien wat wij nutteloos en verderfelijk achten.
Beduidt patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?
Een Hollandse jonkheer is niet zo'n brave patriot, hij ziet zijn dochter liever met een Spaanse graaf dan met een Hollandse schoolmeester trouwen. Dit geldt natuurlijk ook voor een Engelse Lord, Duitse baron en Franse markies. Overigens besteedt elk rechtgeaard en 'beschaafde' vaderlander naarstig zijn eerste spaarcenten om zijn *volkskarakter* (en dat van zijn kindertjes) te verliezen of met succes te kunnen verloochenen in Anglomanie of karakterloos kosmopolitisme. Waar schuilt dan onze *vaderlandsliefde*, waarvoor moeten we desgevraagd snoeven, haten, schelden en vechten? Waarover hebben we het eigenlijk?
Zeker, we hebben onze gewoontes waar we aan zijn gehecht. Net als de Chinese boer, de Russische dorpsbewoner en de Russen en Chinezen binnen onze eigen grenzen in de Achterhoek en op de Drentse hei. – Net als de bewoners van *onze koloniën*, van *Tropisch Nederland*. Daarom willen die geen waterleiding en elektrisch licht en houden zich bij pomp en kaars van hun vaderen, weigeren opgedrongen geloof en slaan zendelingen dood. Dat wordt vechten aan en ze *sneuvelen* zoals Brabantse bekkensnijders en Huizer botboeren sneuvelen.[1] Maar men prijst die Russische boeren en Chinese dorpsbewoners in en buiten de grenzen niet, noemt ze dwazen en misdadigers en als ze toevallig in *ónze koloniën* wonen, dan heten ze keurig en plechtig *opstandelingen*.

© 2026

IN EEN VAN ZIJN SATIRISCHE FANTASTISCHE VERHALEN, *L'INGÉNU* vertelt Voltaire ons over een uit een ver vreemd land, een der *wonderlanden* uit de literatuur van die dagen, aan de Franse kust aangespoelde jongeling, geheel onwetend, maar begaafd met een natuurlijk bevattingsvermogen en een edele inborst, die door een brave Bretonse familie - een *abbé* en diens zuster - wordt opgenomen, gedoopt en opgevoed tot een christenmens.
Die jonge man gaat nu gaandeweg allerlei vragen stellen die uiteraard slaan op het schreeuwend verschil tussen *leer* en *leven* – want het verlangen naar eenheid van *Leer & Leven*, naar eenheid in 't algemeen, is het heimwee waarmee elke *ongekunstelde* ter wereld komt en dat hij verliest als hij *praktisch* wordt, tegelijk met zijn *naïviteit* – en hij brengt met al die vragen zijn brave 'gastouders'

1 BEKKENSNIJDEN Tot midden 18e eeuw was dit een spelletje om ruzies te beslechten met een steekwapen dat sneeën en krassen toebracht tot de ander opgaf. BOTBOER een zeedorpbewoner die bot naar de steden bracht om te verkopen.

behoorijk in verlegenheid. Verder probeert hij natuurlijk voor zich zelf leer met leven in overeenstemming te brengen en komt daardoor in allerlei perikelen en uiteindelijk in 't gevang terecht.
Voltaire was niet de enige die zo de mensenmaatschappij toetst aan het zuivere voelen en simpele denken van het kind of de *Argeloze*. Alleen de vreemdeling in het Jeruzalem van onze samenleving wordt er ten volle de opgeblazen leugenachtigheid van gewaar, zoals iemand die uit de frisse buitenlucht in een bedompt vertrek treedt pas goed bemerkt hoe het er stinkt, beter dan zij die daar al jaren hokken.
Maar bovendien is het alleen de uit de maan gevallen *Onnozelheid* die de vragen *durft* stellen, die de overeenstemming van leer en leven raken, de vragen over goed en kwaad, recht en onrecht, leugen en waarheid, die de goedhartigheid soms bezwaren maar waar het praktische intellect van zakenlieden, politici en journalisten slechts om glimlacht.
Het *praktische intellect* immers kent slechts *standpunten, zienswijzen, beginselen* en *zaken*. Het maakt scherp onderscheid tussen *verstand* en *intuïtie*, en verwijst dit laatste liefst naar geloof, kinderkamer en vrouwenvertrek, waar het zondags meespeelt of, als de *zaken* aan kant zijn, ter aanmoediging en voor een verzetje.
Het maakt ook scherpe scheiding tussen *privéleven* en *politieke overtuigingen*, tussen *zaken* en *ethiek*, waar het overigens om de dood niet licht over denkt.
Wie is er opgewassen tegen het goede humeur en de superieure gebaren van het *Praktische Intellect*?
Wie anders dan een gedreven *Ingénu* durft in een maatschappij van *principes, kwesties, gezichts- en standpunten* van zwaarwichtige redeneringen, subtiele argumenten en dikke boeken vol stroperige woorden van professorale wetenschap en magistrale wijsheid over *leugen & waarheid, goed & kwaad, deugdzaam & scabreus*, over eenheid van *leer & leven* spreken?
Maar kijk, onze boot zit in 't riet, en geen sterveling die er nu nog een andere *visie*, een ander *principe* of *mening* op na schijnt te houden dan dat de oorlog zo *akelig* is, de *hebzucht* inderdaad groot en dat er aan weerskanten afkeurenswaardig *gelogen* wordt. O vreugd, de wereld is weer *ingénu* geworden, in verbazingwekkende mate. Het is misschien zelfs wel wat heel erg *inene*. Men spreekt over de oorlog als over iets waar men nooit van gehoord had en dat nu *ineens* uit de lucht komt vallen. Men gruwt van het *à la guerre comme à la guerre* alsof het *les Affaires sont les Affaires* van het *Praktische Intellect*, van de *Zakenmannen* in volle vredestijd iets anders betekent. Ja, de oorlog is gruwelijk en bloedig. Maar waarvoor anders worden jongemannen van goeden huize, de *adelborsten* en *cadetten* in hun mooie pakjes dan eigenlijk opgeleid? Voor slachter of voor hansworst? Als de oorlog een slachting is, zijn zij de slachters. Te zeggen dat we geen oorlog willen! Wij, die onze kinderen opvoeden in de verering van zeehelden en vechtjassen, wij die het beroep van de beroepsslachters onder de meest eervolle reke-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nen. Omdat ze hun plicht doen? Ook de beul doet zijn plicht, toch gruwt het menselijk instinct en huivert...
Er zijn dingen die we werkelijk niet meer willen, bijvoorbeeld de pijnbank en inquisitie. Maar we tonen onze kinderen dan ook niet de uitvindingen van vernuftige kwellers, we leren ze niet de namen van bekwame beulen. Geen katholiek zou het wagen zijn kinderen bij het graf te brengen van een inquisiteur, die wel zó veel *ketters* deed verbranden – over martelen en branden zwijgt men in pijnlijke schaamte. We voelen het, zij horen tot onze oude dwalingen, we willen ze liefst vergeten. Maar de oorlog willen we wel, het blijkt uit alles, uit de vechtjassen-verering, uit de geschiedenisboekjes, uit de spontane toon van dagbladcorrespondenten, al wordt er op de voorpagina nog zo aandoenlijk gejammerd over de gruwzaamheid van de gruwzame oorlog.
O, we zijn meer dan *ingénu*, we zijn kinds geworden. Het doet denken aan de plotselinge bekering van een zwakhoofdige spotter, die bij de dood van eigen vrouw of kind is gaan vinden *'dat je toch maar niet weten kunt, of er misschien niet toch iets is'* – alsof hij daartoe niet bij gelegenheid van dagelijkse andere sterfgevallen had kunnen komen. Kinderlijk verbaasd, dat de wereld toch zo slecht is!
Hoe eenvoudig is alles ineens geworden. In Duitsland vraagt men zich af, waarom de mannen niet na de oorlog meer dan één vrouw zouden hebben – de Mohammedanen doen dat toch ook en zijn niettemin brave mensen – in Engeland vraagt men zich af: wat hebben we toch eigenlijk tegen onechte kindertjes? Dit alles en veel meer dat als *krankzinnig, overspannen, losbandig, misdadig, anarchistisch* zou zijn uitgekraamd zo een '*ingénu*' het in zijn onschuld was komen vragen, alles kan nu, alles gebeurt nu – het is een lust om te zien.
Wat een kinderlijke verontwaardiging ook dagelijks, vermengd met engelachtige gelatenheid, om de 'leugenberichten'. Wij liegen nooit en logen nooit voor de oorlog. Hoe kan zich overal de 'goedronde oprechtheid' plotseling tegen diplomatentaal, als de leugenachtige en misleidende, de kwakzalverstaal bij uitstek. Ach, meent men werkelijk dat die luid-gelaakte taal het voorrecht en het monopolie der vakdiplomaten is? En meent men soms dat diplomaten die niet liegen willen en niet huichelen kunnen bruikbaar zijn? Ze liegen en huichelen op ons verlangen en op onze last. Ze zijn overal. Overal zijn ze, waar slechte bedoelingen fraaie namen krijgen en kleine gedachtetjes met grote woorden worden opgedist, dat wil zeggen: in het parlement en in de pers, in de kerk en in de rechtszaal, in de school en in de huiskamer – van het deftigste tijdschriftartikel af tot het voddigste dagbladgeschimp, het is allemaal 'diplomaten-taal'.
Op ons verlangen, op onze last en met onze medeplichtigheid.
Laat het ons in onze 'goedronde oprechtheid' vooral niet vergeten.
Dan heeft verder ook 'de politiek' het gedaan. Want wij zijn ook immers weer als kinderen geworden, en zoals in de tijd toen vader alleen nog maar de krant las, denken we ons nu de 'politiek' als een verdacht en duister bedrijf, waar wij

© 2026

in onze onschuld buiten staan. Arme 'politiek', die niets dan ons aller vuile was doet en ons aller rommel reddert!
En zo schuift de een het plezierig op de ander en spelen we een aangenaam slofje-onder met de *schuldigheid* aan deze oorlog – die is als de brand in een altijd smeulend huis – want al onze *vooruitgang*, *beschaving* en *ontwikkeling*, al ons *intellect*, al onze *geleerdheid* en *wijsheid*, al onze standpunten, principes, overwegingen, al ons kakelen en debatteren heeft ons nog niet tot de simpele erkenning gebracht dat we allen schuld hebben aan wat er gebeurt, de een als steler, de ander als heler, de een met handelen, de ander met profiteren, de een door daden, de ander door toezien, de een door spreken, de ander door dulden. En te denken dat er lieden waren die enige eigenwaarde onvermijdelijk achtten en aan het begin van de oorlog er al op rekenden als op de enige ware winst...

Ons standje is failliet. In een gezond faillissement stelt men een eerlijk onderzoek in naar de tekorten. Als we ons voor 't moment failliet rekenen en zó bedrogen als nu niet nog eens willen uitkomen, laten we dan een eerlijk onderzoek instellen naar onze tekorten. Lapmiddelen blijken niet te helpen, er moet van meet af aan worden begonnen.
En een van de eerste plichten is het uitroeien van alle patriottisme in de komende generatie. Ook al zouden we, juist al zouden we het zelf niet te boven wezen. Want hierin mag ons slechts het inzicht leiden. Zouden onze zwakheden de basis vormen van onze pedagogische werkzaamheid? Zouden we niet een rot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we toevallig zelf eraan gehecht? Maar laten we allereerst van de algemene *ingénu*-stemming gebruik maken om een paar onnozele vragen te stellen.
Bijvoorbeeld deze: waar ligt iemands vaderland? – Waar ligt het vaderland van de Elzasser, de Transvaler, de Sleeswijker wiens vader Deen was, van de getrapte Russische Jood, en van de Ier? – Wie deze vragen stelt, verwacht geen, als Voltaire's *Ingénu*, antwoord. Het antwoord wordt niet gegeven; niemand bekommert zich erom. Hij weet dat mensen hun vaderland wordt ontnomen, dat lieden met groot vertoon verafschuwen als hij *de godsdienst zijns vaders* ontrouw wordt, dat hij wordt opgehangen als hij het *vaderland zijns vaders*, ook wanneer het is ingepikt, trouw wenst te blijven. Wie deze vragen stelt kent de botte smakeloosheid tegenover andermans *vaderlandsliefde*, zoals de minachtende Hollandse flauwekul die eigen *onafhankelijkheid* vierden in het gestolen en onderdrukte land dat we met griezelige onbeschaamdheid *Tropisch Nederland* noemen.
Het is waar, dat ook 'geloof' in onze dagen van *technische vooruitgang*, van vliegmachines, warenhuizen en *ondernemingsgeest* meer een woord dan een werkelijkheid is, maar toch, vielen er op kerkelijk gebied zoveel *onnozele* vragen te stellen, waren daar zoveel troebele kwesties, men zou een synode bijeenroepen om het op te helderen. Veel respect voor elkaars geloof heeft men niet, maar men

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

solt toch niet zó met een andermans kerk als met een andermans *vaderland*. Maar de ene waarheid is dat deze nationale kwesties, waarvoor men zich bij andere gelegenheden tot razernij exalteert, zorgvuldig doodgezwegen moeten worden omdat zij het daglicht niet verdragen; ze zijn als een vuile poel, wie er te veel in roert, haalt het troebele bezinksel van *leugen, misleiding, tirannie, hebzucht* en *ijdele zelfverheffing* naar boven. – En een andere waarheid is, dat men geen respect voor de *vaderlandslievende gevoelens* van anderen heeft omdat men er niet in gelooft. Omdat patriottisme een *praatje*, een *leus*, hoogstens een *emotie*, maar niet langer een levende werkelijkheid is. Men eert in anderen alleen die gevoelens welke men, zij het potentieel, in zichzelf terug voelt. Ten opzichte van anderen handelt men dienovereenkomstig, maar zichzelf blijft men misleiden. Waarom dan de vragen gesteld die niet beantwoord zullen worden? Om aan te tonen in welke sferen deze *idealen* thuishoren. Wie winden zich erover op? Kringen waarin niet wordt nagedacht, waar zelfkritiek niet gedijt, waar men alles naar zich toe rekent en naar zich toe haalt met een argeloze aanmatiging. Wanneer dit allemaal *waarheden als oude koeien* zijn, waarom worden ze dan niet uitgesproken? Is de zucht om te overdonderen met gloednieuwe spitsvondigheden dan zo machtig en de vrees om te worden geridiculiseerd zo groot? Of is dit alles niet waar en bestaat er zoiets als een *hoog gevoel van saamhorigheid* tussen burgers van hetzelfde land, wat dan *het beste bestanddeel van de vaderlandsliefde* mag worden genoemd? Laat ons zien wat dat beste bestanddeel is.

WANNEER EEN JOOD, AL VOELT HIJ NIETS VOOR JODEN, al doet hij zijn best zich met Christenen te assimileren, op Joden hoort schimpen, wordt hij boos en loopt warm, want er wordt *op hem geschimpt*. Wel waant hij zichzelf een uitzondering, maar hij weet dat hem de tegenpartij niet als zodanig aanmerkt, dus vereenzelvigt hij zich noodgedwongen met de anderen.
Leest een vrouw hoe Strindberg of een ander zich geringschattend uit over vrouwen, dan voelt ze irritatie. Want men laat zich over *haar* geringschattend uit. Wat de overigen betreft, geeft ze de man wellicht groot gelijk! En zij zou niet boos zijn, als hij voor háár-alleen een uitzondering had gemaakt.
Als een Duitser minachting tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend want er wordt ook op hém gescholden. Misschien zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger. Het patriottisme van een Duitser zwelt aan met zijn gekrenkte ijdelheid en omdat de Duitser zich terecht of ten onrechte alom miskend en bespot acht, neemt in hem het 'patriottisme' soms de omvang en het karakter aan van razernij. De gloeiend-giftige, pathologisch-opgeblazen toon van sommige uitlatingen is de niet te miskennen toon van gekrenkte eigenliefde. Het spreekt vanzelf dat kunstenaars en geleerden ook niet – *juist niet*, omdat ze, even ijdel als anderen, zich de besten achten en dus het diepst gegriefd – daaraan ontkomen.
Maar gooit nu de Jood de antisemiet de deur uit, dan zal hij zichzelf waarschijn-

© 2026

lijk een idealist vinden en menen dat hij voor zijn *volk* opkomt. Hij komt op voor *zichzelf*.
En schrijft de vrouw een artikel, waarin ze Strindberg aanvalt, en de vrouw verdedigt, dan zal ze menen dat ze haar seksegenoten in de hoogte steekt. Maar ze heeft het over zichzelf.
En gaat de Duitser de belediger van zijn land te lijf, dan gelooft hij dat hij opkomt voor de *eer van zijn vaderland*, maar hij komt op voor zijn eigen eer.
Door de schimpscheuten van anderen is hij vereenzelvigd met zijn landgenoten, kan zich niet meer van hen scheiden en vereenzelvigt zelf ook noodgedwongen de eer van zijn land met zijn eigen eer.

HET *BESTE BESTANDDEEL* IN DE VADERLANDSLIEFDE IS *EIGENLIEFDE*, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het *Ik*. Dit blijkt al in volle vrede uit de houding van de 'burger van een groot land'. Wie persoonlijk volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog 'Amerikaans burger', - 'inwoner van het grote Duitse rijk', of 'Engels onderdaan'.
Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer dan het land is, hoe meer betekent het daarvan een 'burger' te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men 'familiegevoel' noemt is op dezelfde wijze eigenliefde.
Wat is liefde? Liefde is a.h.w. een *uitbreiding der persoonlijkheid*, een gestadige uitzetting van het 'Ik', totdat dit Ik de mensheid, de dierenwereld, de plantenwereld, de zogenaamd levenloze wereld omvat in een levend, natuurlijk, diep (pantheïstisch) besef van broederschap. Iemand die zonder redenering zo voelt tegenover de dieren kan ze ook onmogelijk doden of eten.
Het medelijden is een zodanige uitbreiding van het Ik, dat het leed, anderen toegebracht, een onoverwogen, onmiddellijke weerslag teweeg brengt, als was dat leed het Ik-zelve toegebracht. Nu is er op dat gebied ruimschoots plaats voor misleiding en zelfmisleiding.
Immers, valt onder die 'uitbreiding van het Ik' dan ook het familie-gevoel en het vaderlandsgevoel? Daarin nu ligt het gevaar voor verwarring.
Het Ik kan zich op twee manieren uitbreiden, namelijk door iets anders in zichzelf op te nemen – dan wel door zichzelf over iets anders te veredelen. Een ſpons breidt zich uit, naarmate hij meer water opneemt en blijft daarbij als ſpons, als 'Ik' volkomen in ſtand – een ſtuk suiker 'breidt zich uit' in een kom water, met dien verſtande, dat het zijn zoetheid meedeelt aan het water en daarbij zelf oploſt. De eerſte 'uitbreiding' is winſt, is aanzet voor het Ik, de tweede is verlies, is ontbinding van het Ik. – De eerste 'uitbreiding' van het Ik is die welke in het familiegevoel en het patriottisch gevoel plaats vindt. Het 'Ik' is daar de zwellende, opnemende spons en blijft als 'Ik' wel degelijk behouden.
Het kan nu niet meer alleen gekwetst worden in het eigen eergevoel maar ook

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nog in de lands-ijdelheid of de clan-ijdelheid, het heeft nu niet meer alleen te waken voor eigen belang maar ook voor familie- en landsbelang. IJdelheid en zelfzucht zwellen aan en zetten het 'Ik' tot barstens toe uit. Van die aard is de familieliefde van een ouderwets man als Walter Scott, die zijn verlopen broer aan brood hielp, opdat er geen bedelaar, die zijn naam droeg, 's Heren wegen zou bezwerven, maar die hem desavoueerde en geen rouw droeg toen hij stierf, zodat de voorname vrienden niet zouden vragen wie er gestorven was.
Van die aard is het patriottisme, dat steunt op 'vaderlandse kunst' (*mijn* land dat zo'n grote geest voortbracht) maar de vaderlandse kunstenaar laat verhongeren. De uitbreiding van het 'Ik' in het familie-en vaderlandsgevoel is de uitzetting, tot barstens toe, van de spons in het water.
De andere, de waarlijke uitbreiding van het Ik, vindt haar symbool in de *avondmaalsplechtigheid*. Hier heeft, onder de symbolen van *vlees & bloed*, het wezen van DE CHRISTUS zich inderdaad uitgebreid over allen die aanzitten in zijn naam, zoals de suiker in het water. Alles is daar van zijn zoetheid doortrokken – maar hijzelf heeft zich daarvoor en daardoor ontbonden, heeft zich verdeeld, is ondergegaan en heeft, ondergaande, zijn Ik uitgebreid tot over werelden en eeuwen. Dat alleen is de ware uitbreiding, die waarin het 'Ik' (tot op zekere hoogte) teloor gaat, altijd verliest, zowel aan zijn belang als aan zijn ijdelheid. De man, die zijn armen neef met geld helpt - en dus schijnbaar verliest - wint inderdaad, en wel aan zijn ijdelheid, die immers niet gedogen zou, dat zijn neef bekend stond als een schooier en dat hij daar op werd aangekeken.
Vaderlandsliefde (en dat element in het 'familiegevoel' dat niet berust op persoonlijke sympathie) is eigenliefde. Het consequente einde van de eigenliefde is de dood op het slagveld of in het duel.
Mensenliefde is dus alleen op verlies en nooit op winst voor het 'Ik' gericht - opgevat als zuivere liefde, is de strijd, elke strijd om winst haar een onmogelijkheid; opgevat als Rechtvaardigheid en Wijsheid bepaalt ze haar houding jegens anderen aan twee beginselen: *wie zonder zonde is, werpe de eersten steen* – en *vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen*. Mensenliefde beduidt een voortdurend uit de weg gaan, een voortdurend zich terugtrekken door die *nederigheid*, dat besef van eigen onwaarde, dat naast de liefde het *redelijk* element in het 'Christelijk beginsel' is. Immers ook de wijsheid voert tot dat besef van eigen onwaarde, tot die redelijkheid jegens anderen, welke zich vrijwel als liefde gedraagt en evenmin als de liefde kan strijden of zich laten gelden. Mensenliefde ontbindt, ze ontbindt het Ik en is daarbij een durende bedreiging voor de maatschappij, voor zover die een organisatie van onze persoonlijke belangen en persoonlijke rechten, een organisatie van 'personen', van ik heden is. Daarom is haar logisch einde het *kruis* dat is geen toeval, het is een *symbool*. Smaad, schande en verguizing horen er bij, al in de Platonische conceptie van de *volmaakte mens*.
Die heeft immers altijd alles wat zelfbehoudsinstincten draagt tegen zich – zo

© 2026

goed als eer, roem tot aan het sneuvelen toe. – *Patriottisme* is een erkend, een algemeen toegejuicht en aangemoedigd *ideaal*. Hierin ligt al de aanwijzing dat het geen echt ideaal is. Het ware ideaal is en was sinds lang een oppositie-ideaal. De historie leert dit. Maar daarmee hoeven we ons niet tevreden te stellen. Het kan als noodwendigheid aangetoond worden en we willen dit beproeven.
Wie sneuvelt is dood en wie gekruisigd wordt is ook dood. Naar dat Rome leiden alle wegen. Maar die uiterlijke overeenkomst heeft niet meer innerlijke overeenkomst dan die tussen de 'uitbreiding' van de spons en van het stuk suiker.
Als vaderlandsliefde behoorde tot een gevoel van hogere orde, zou men het dan niet, in vredestijd, het sterkst moeten aantreffen in het beste, het idealistische deel der volkeren? – En is dit zo? Zijn en waren de zich *nationalistische* noemende partijen de partijen van het *levende idealisme* - aangenomen nu dat een partij (tot op zekere hoogte) idealistisch kan zijn? Wij weten beter. Wij weten allemaal - en het wordt zelfs nu nog in Duitsland voortdurend openlijk uitgesproken - *dat overal nationalisme de vlag is, waaronder iedereen zijn particuliere zilvervloot naar huis laat varen*.
In Frankrijk heeft men van de Dreyfus-zaak een *nationale* zaak gemaakt en iedereen kent sindsdien de omvang van het geknoei van nationalisten, het volkomen noodzakelijke geknoei. Op revisie in die knoeizaak aan te dringen d.w.z. *Dreyfusards* te wezen, betekende *anti-nationaal* te zijn, en wie meeknoeide of zweeg was *nationaal*. Aan welke kant stond in die tijd de denkende en beseffende minderheid, om nog te zwijgen van het buitenland dat op andermans kosten zo braaf pro-Dreyfus of wel anti-nationaal kon zijn?
Het merendeel van de goeden stond aan de zijde van het Recht, *dat niet speciaal in deze aangelegenheid, maar uiteraard anti-nationaal is.* Want een natie, die koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren, leeft als zodanig in en van onrecht. Zegt men 'belang' - bijvoorbeeld 'nationaal belang' - dan zal dat vroeg of laat altijd 'onrecht' moeten betekenen. Daarin ligt de tweespalt waaraan niet is te ontkomen. Wie zich *voor eens en voor al* voor *Recht en Redelijkheid* heeft verklaard, kan zich niet meer bij voorbaat verbinden aan enig vastgesteld belang, d.w.z. kan zich nooit meer *nationaal* voelen of noemen. Wie durft te bekennen, dat hij voor onrecht en onredelijkheid is?
Jarenlang, eeuwenlang is dit onderscheid niet gemaakt op deze wijze en niet in deze mate. Hoelang heeft het geduurd voor de mens het vermogen won in een zaak (geen onverschillige zaak, een waarin de felste hartstochten en dierbaarste belangen betrokken waren) een ander standpunt dan het zijne toe te laten? Nog steeds zijn er maar weinigen die deze eenzijdigheid te boven zijn. In vroeger eeuwen dan was men innig-één met zijn gemeenschap, met zijn vaderland en had men nog geen immanente, onwrikbare, altijd geldende opvatting van *Recht* leren stellen tegenover de collectieve opvatting die vrijwel samenviel met het col-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lectief belang. Tegenover eigen *landsbelang* bestond er voor anderen nauwelijks een recht van bestaan! En dat 'landsbelang' was ieders moreel kompas, ieders enige plicht, de dierbaarste zaak van zijn geweten. Van die aard is de ethiek van het *Oude Testament*, en de geest van onze geschiedenisboekjes.

Lezen we nu bv. met onze kinderen in *Rechters* 4, hoe Jaël, de vrouw van Heber, de vluchtende en doodvermoeide Sisera in haar tent lokt, laaft met drinken, te slapen legt, toedekt en daarna aan de grond van haar tent nagelt met een pin door zijn slaap gedreven zodat hij sterft, dan valt dit moeilijk om dit tegenover kinderen goed te praten. Dit voorbeeld is één enkel voorbeeld uit tientallen. Soms hoort men door 'moderne' mensen - ook Multatuli beging in felle woede die onredelijkheid - zeggen: de Oudtestamentische moraal is *obsceen*, (als bewijs geldt dan ook Rebecca's bedrog aan Isaäc's sterfbed) – maar de moraal van het *Oude Testament* is volstrekt niet ongepast, ze is gewoon *nationaal*. Nationaal belang vereist altijd leugen, bedrog en lage list, alles wat de mens onteert.

Wie, beledigd in *modern rechtsgevoel*, zeggen wil: *'De Oudtestamentische moraal is immoreel,* bedoelt: *Nationalisme is immoreel* en moet die consequentie dan ook maar trekken – wie, in onze tijd, *de lof der vaderlandsliefde* tegenover zijn kinderen wil zingen, moet dan op de koop toe nemen om de geschiedenis van Jaël en Sisera te behandelen en erbij vertellen dat dit zich nog dagelijks herhaalt en herhalen moet als het noodzakelijk uitvloeisel van *patriottisme*.

Je komt er niet door te zeggen dat dit de *kwade kanten* van vaderlandsliefde zijn en dat er daarnaast ook goede bestaan. Zoek maar uit waar die 'goede kanten' zitten en het vergaat u als toen ge een kind waart en de 'rokken' afstroopte van een ui, om te weten waar die rokken ophouden en de eigenlijke ui zou beginnen. Toen de rokken op waren was de ui ook weg. Ontneem het patriottisme zijn kwade kanten en bedenkelijke consequenties en er blijft niets van over dan... *de liefde voor het ouderlijk huis*, die niets met 'nationale belangen' heeft te maken.

Neen, de Joden in het O.T. en de *voorouders* van de geschiedenisboekjes, zij waren niet *ongepast*, zij waren juist ten hoogste *gepast*, want zij handelden oprecht en overeenkomstig hun geweten. Zij handelden in harmonie met zichzelf. Er was EENHEID in hun gevoelens en gedrag. Was dat niet *ethisch*? We kunnen ze niet beoordelen aan de hand van onszelf, maar aan henzelf. Patriottisme was *toen* een *levend ideaal*. Als wij nu zo handelen, dan zijn wij *moreel laakbaar*. We handelen onoprecht, we zijn niet in harmonie met onszelf en moeten schipperen om 'de eindjes aan elkaar te kunnen rijgen'.

Want wij groeien uit onze idealen zoals kinderen uit hun kleertjes. Wij hebben dealisme nodig. We kunnen echter niet steeds dezelfde idealen gebruiken. Idealen sterven als ze hun tijd hebben uitgediend; het worden stinkende lijken of dorre mummies. Een levend ideaal inspireert tot kunstwerken en grote daden – daarmee bedoelen we dan niet het 'sneuvelen' – is het ideaal dood, dan verwordt het tot een *leus*, een *machtspreuk*, een woord, waarmee de eigenwaan haar *heb-*

© 2026

zucht haar *belangen*, de *eerzucht* haar streven dekt. Ergo... waarmee waaghalzerij, vechtlust, ruwheid, bloeddorst en hysterie de schijn van standing probeert op te houden. – Zoals arme kinderen rondlopen in de afleggertjes van rijkere kinderen, zo gaan de geestelijke en morele afleggers van mentaal en moreel rijkeren over op de mentaal en moreel armeren en worden daar afgedragen tot ze in vodden en flarden hangen en geen draad meer heel is. Ze zakken van de menselijke voorhoede af naar de achterhoede.
Oprechte religie is meedeinen in eigentijdse *levende religieuze gevoelens*. Oprecht idealisme is opgaan in eigentijdse *levende idealen,* daarvoor strijden en lijden en *gekruisigd worden* – voor zover we in onze menselijke laf-, zwak- en ontoereikendheid dat kunnen met de bijbehorende miskenning en smaad...
Wanneer grootvader en kleinzoon volkomen dezelfde *politieke overtuigingen* hebben, dan is er een kans dat grootvader onbaatzuchtig, eerlijk en energiek was en de kleinzoon een egoïst en een sukkel. Er is een groot verschil tussen de christenen van de 1e eeuw en de christenen van de 20e. Een liberaal uit 1848 is niet hetzelfde als die van 1916. Bij een levend ideaal is er een *buitenredelijk* streven om te leven volgens hun gedachtegoed – de eerste Saint-Simonisten[1] beproefden dat immers ook! Is het ideaal *passé*, dan komen de spitsvondige argumenten en tekstinterpretaties om aan te tonen dat *particulier leven* niets met aanpalende *politieke overtuigingen* te maken heeft en dat er altijd precies *bedoeld* is wat in de kraam van spreker te pas komt. Op die argumenten en tekstuitleg is uiteraard niets aan te merken – denk maar aan Swift's *Tale of the Tub* – ze zijn wel een aanwijzing voor de gemoedstoestand van hun gebruikers. *Oprecht idealisme* en *doelgerichte scherpzinnigheden* bevinden zich zelden in elkaars buurt.
Elk seizoen brengt zijn eigen vruchten voort, en elke tijd zijn eigen idealen en gedachten. Er is altijd maar één mening of gedachterichting tegelijk die *levende waarde* heeft en waaraan dan ook alle oprecht denkende individuen deel hebben. Het is de gewoonte en een gewoonte, waarmee je onenigheid bespaart en op een koopje *beleefd* kan zijn. Het is een onjuiste gewoonte om te zeggen, dat 'de meningen' verschillen, de *meningen* verschillen niet. In een bepaald tijdperk denken en voelen alle heuse denkenden en waarachtig voelenden in eenzelfde richting, ze denken 'zo' of denken helemaal niet. Wat ze dan voor 'gedachten' of 'meningen' wordt geponeerd zijn rusteloze suggesties of van buiten komende gevoelens. Meestal zijn hun zg. *meningen* formules om hun belangen te consolideren en te krijgen wat *zij* willen, geloven en wenselijk achten.
Velen zullen zo'n stelling vreemd, ongegrond en wellicht aanmatigend vinden. We brengen haar in het domein van de kunst. Kan niet elke kunstkenner een beeldhouwwerk of een schilderij *thuisbrengen* naar zijn vaste kenmerken? Spre-

1 C. H. de Rouvroy, graaf van Saint-Simon (1760-1825) was de zonderlinge, avontuurlijke en originele exponent van het *utopistisch socialisme* en de *meritocratie*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ken we niet van een vroeg- of laat-17e-eeuws werk, van een 18e-eeuws schilderij, een 14e-eeuws architectonisch fragment? Zit daar niet al de stelligheid in dat er – los van persoonlijk verschil – in een bepaald tijdperk hoofdzakelijk op één wijze gewerkt wordt, dus dat alle kunstenaars zich in grote lijnen op eendere wijze tegenover zichzelf en de natuur gesteld voelen? Ligt daarin ook niet besloten dat dit niet zozeer een persoonlijke wil of keuze is maar een *kennelijke evidentie*, die ons vasthoudt, stuurt en waarbuiten niets denkbaar is?
En zou dit in het domein van gevoelens, denkbeelden en idealen anders zijn? Mag je niet spreken van een 18e-eeuwse gedachte en wel van een 18e-eeuws schilderij? Denk je dat er hier wel sprake kan zijn van persoonlijke wil of verkiezing in plaats van een *absolute onvermijdelijkheid*? Dit wordt vaak beweerd en geeft dan soms tegelijkertijd in zijn onbewuste uitingen blijk van het tegendeel.
In het Frankrijk van de 17e eeuw was iedereen die deel had in de levende eeuwig voortschrijdende GEDACHTE, monarchaal en christelijk – het waren de *levende idealen* van die tijd. – In de 18e stond iedereen die toen *geestelijk volwassen* was, met alle moed, geestkracht en talent, in het andere kamp, aan de zijde van de *encyclopedisten*, sceptisch en republikeins. Alleen vleiers en broddelaars of zij wier belangen ten nauwste waren betrokken bij het behoud van kerk en koningschap bekenden zich toen *Christelijk & Monarchaal*. In de *Romantiek* sloeg het weer andersom en toen het *positivisme* opkwam wederom, en zo *ad infinitum*. Er is in elke tijd maar één *ideaal* en de bewering van de *tegenstrijdige, maar gelijkwaardige meningen* is een holle beleefdheidsfrase voor debat of polemiek en gaat hoogstens op in beperkte, afzonderlijke gebieden.
Wordt het geen tijd om te breken met dit soort verderfelijke beleefdheids-frasen? Hoffelijkheid en gematigdheid zijn aardige zaken, vaak ook aardige dekmantels voor de lafheid die zich veiliger gevoelt bij het sparen van gevoeligheidjes dan bij het zeggen van onplezierige waarheden. Wij hebben volstrekt niet de morele verplichting elkaar te plezieren, we hebben eerder de morele plicht elkaar soms te ontplezieren: een ondankbare en weinig voordelige taak! We hoeven niet fanatiek de 'waarheid' te spreken over jurkjes en zomersproeten zoals Engelse Zondagsschool-juffrouwen in de boekjes van Louisa Alcott. Als het om *beginselen* gaat hoeven we geen beleefdheidsfrasen te accepteren. Een van de diepst gewortelde is het praatje van *de meningen die verschillen kunnen* ten gerieve van lieden met halfgare *beginselen* of een schimmelig *geloof*. Lang geleden kwam het moment waarop in Europa de mens als individu volwassen ging worden, dat is tot bewustheid, dat is tot het besef van zijn verschil met de collectiviteit geraakte en dat besef onmiddellijk aanwendde om die collectiviteit, de gemeenschap waarin hij geboren was en leefde te bekritiseren en te richten – dat was de moderne *Renaissance*, die zich voltrok tussen de revoluties van 1789 en 1848.

© 2026

We weten dat het vooral Rousseau was die deze gigantische emancipatie opzette en de grondslagen vastlegde van ons moderne voelen en denken. Daarnaast waren het Kant en Goethe die de mens wezen op zijn eigen persoonlijke *rede* en persoonlijk *rechtsgevoel* tegenover het *collectieve recht*, dat *onrecht* betekent en waaruit elke maatschappij is opgebouwd. Rousseau's kreet, *terug naar de natuur* kwam voort uit het wanhopig besef dat in een *ordelijke samenleving* op de oude grondslagen, met het zuivere individuele recht geknoeid wordt en de zuivere goedheid verloren gaat, dat rechtsgevoel en mensenliefde daarin noodzakelijkerwijs voor een deel ten onder gaat. Dit inzicht bracht, als een plotselinge schrik, de Revolutie van 1789 voort die de afdoende en glorieuze bevrijding van het *Ik* wilde zijn. Het was de grote barenswee waarin de moderne persoonlijkheid zich losscheurde uit zijn oude collectieve verband waarin hij, onpersoonlijk, de plaats had bekleed van ongeboren kind in het moederlichaam, zich daaraan voedend, daaraan verbonden. En tot na 1848 duurden de naweeën, telkenmale onderbroken door reacties en rustpauzes, en toen bestond de mens in waarheid als *persoonlijkheid*. Zou hij dan nu kunnen terugkeren, de moeilijkheden en bezwaren van zijn nieuwe staat afwerpen en worden tot hij was, onpersoonlijk in de collectiviteit? Evenmin keert het kind ooit weer in tot het moederlijf. We kunnen onze groei niet tegenhouden, we kunnen slechts, dit beproevend, de hand aan onszelf slaan en onszelf verminken. Met het stellen van een *categorische imperatief* heeft Kant de mens voorgoed naar het *eigen geweten* verwezen als leidend richtsnoer, los van eigenbelang, collectief belang en 'nationaal' belang.
Sindsdien is elk waar ideaal een oppositie-ideaal, een *Prometheus-ideaal*. De grote kunstwerken uit die dagen stralen dit uit: Shelley's *Prometheus*[1], dat vol 'moderne' bedoelingen zit, de 'nobele opstandelingen' van Karl Moor[2] tot *Hernani*[3]. Het leert ons dat het ware moderne ideaal het enige ideaal is dat zich te weer durft te stellen tegen de maatschappij. Na de *Decembristenopstand*, in 1825 tegen de tsaristische autocratie, werd de Russische idealist een *misdadiger* in de collectiviteit. Niet voor niets hebben de grote emancipatiebewegingen laten zien dat *dé maatschappij* de neerslag is van de projectie van wat in ons eigen neiging op zelfbehoud en zelfverrijking (materieel of moreel) bedacht is. We kunnen nu niet meer handelen alsof we dit allemaal niet weten. *Patriottisme* is een geestelijke aflegger, een van de troebele, ondoordachte en onzuivere '*massa-idealen*' en afgezakt naar de achterhoede als de 'defensieve verdediger' van de mensheid.

1 Spreek! *'Uw sterk woord mag nimmer ondergaan'*.

2 De actualiteit van Friedrich Schillers *Die Räuber* uit 1782 – dit vormt een doorslaggevend aspect – bestaat vooral in de kritiek op de *modernisering* en *rationalisering* van het leven die de *hervormingen* van het verlichte *Absolutisme* met zich meegebracht hadden. — (Michael Hofmann, 2007)

3 Dit toneelstuk van Victor Hugo uit 1830 bracht beroering teweeg: de *classicisten* versus de *romantici*, de *republikeinen* versus *royalisten* en de *liberalen* versus *conformisten*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Evenmin als de dichter onzer dagen de beeldspraak uit de Griekse mythologie gebruikt, *Jupiter*, *Apollo*, de *Zangberg* en de *Muzen* – maar Vondel deed het en was groot! Evenmin kan de serieuze mens dezer dagen patriot wezen. De 17e-eeuwers wáren het en konden, ja daardoor groot zijn. – Merkwaardig wel dat iedereen dit tot op zekere hoogte voelt, al beseft en erkent men het niet.

DE GEDACHTE groeit en de ontwikkeling voltrekt zich binnen in ons en buiten onze *wil* en voor velen buiten hun medeweten. Engelse natuurpoëten van begin 19e-eeuw zoals Coleridgewaren trouwe aanhangers van de Anglicaanse kerk, verwierpen het 'pantheïsme' van Spinoza, maar hun natuuraanschouwing, de bron van hun kunst, d.w.z.: het waarachtige en diepe en spontane in hen was pantheistisch, was Spinozistisch. Andere goede poëzie was in die tijd ondenkbaar. We kennen de *Simplicissimus*-satire over brave Duitsers die scheldend op die gemene Heine eindigden met het zingen van zijn *Lorelei*. Ze hielden zich vast aan een vooroordeel, dat zij reeds lang te boven waren.[1]

Als we de ware denkbeelden en gevoelens van mensen willen kennen, kunnen we niet afgaan op wat ze ons daarover vertellen. Zelfinzicht is het kostbaar goed van weinigen, maar we moeten luisteren welke liedjes ze zingen in hun vrije tijd. Daarin geven ze zich argeloos over, treden buiten hun traditie, suggesties, belang en hun ijdelheid. En in die 'liedjes' klinken dan soms heel andere tonen dan in hun betogen! Wie hoorde nooit in 'n onbewaakt ogenblik puur-socialistische denkbeelden uit de mond van katholieken, of iemand, die door zijn opvoeding en ingeprente ideeën in 'vrije wil' zegt te geloven en langs z'n neus weg over 'evolutie spreken? Zij zijn dan als 't ware zonder het zelf te weten aan zichzelf en het hun ingeprente ontgroeid. Zo klinkt overal in onze moderne maatschappij door de traditionele gezangen het liedje van het moderne individualisme en brengt de zonderlingste dissonanten voort. – Zonder beeldspraak: veel van het tegenstrijdige en verwarde in ons hedendaagse leven vindt zijn oorsprong in het onbewust verzet van het individuele redelijkheidsgevoel en rechtsgevoel tegen onze eigen maatschappelijke instellingen waarvan we desgevraagd onmiddellijk plechtig verklaren dat ze ons *'heilig'* zijn, in plaats van eenvoudig toe te geven dat we ze nodig hebben en in stand houden voor de bescherming van onze belangen, van onze eigendom, en dat ze dus alleen *nuttig* zijn. Een treffend bewijs van die tegenstrijdigheid was de benoeming van de koningin tot *doctor-honoris-causa*. Het erfelijk koningschap verheft, of verlaagt zo men wil, de boven anderen gestelde mens tot

1 *[...] Sie saßen beisamm' und tranken, Der Mond ging am Himmel bleich, Da ward von dem vielen Biere/Das Herz den Philistern weich. Leis fingen sie an zu singen/Und seufzten so still dabei. Sie sangen mit süßer Stimme Das Lied von der Lorelei.*

© 2026

symbool – er kan en hoeft toch van iemand die door geboorte een ambt bekleedt geen persoonlijke kwaliteiten of persoonlijke waarde verlangd te worden, en in die kleurloosheid is de *soeverein* het zuivere beeld van de kleurloze collectiviteit waarin telkens een ander *beginsel* de boventoon voert als een andere groep zich overheersend laat gelden. Het onbewust individualistische gevoel mengt zich, in deze op zichzelf volkomen zuivere opvatting, met de onbewuste wens een uitnemende, althans waardevolle, in elk geval een levende persoonlijkheid boven zich te zien en verleent aan het 'symbool' een eretitel waardoor het als symbool vertroebeld, ja verlaagd wordt, maar als mens onevenredig en zonder noemenswaardige verdienste verhoogd wordt.
Diezelfde tweespalt in de rechtspleging, in het strafrecht, dat als bescherming van de eigendom een maatschappelijk, dat is praktisch, nuttig, *onbetamelijk* karakter draagt en waar het onbewust individueel verlangen naar een recht op *deugdzame* grondslag, naar een beoordeling van motieven (wat consequent toegepast kan leiden tot *Wie zonder zonde is...* of het *Vader, vergeef het hun...*) zich voorlopig met het lapmiddel van de *verzachtende omstandigheden* tevreden stelt. Dan ziet elk vonnis eruit als het kinderlijke rekensommetje dat koeien van paarden aftrekt. Het is een begriploos schipperen tussen het nuttige *maatschappelijke recht* dat alleen naar de *daad* vraagt en dat niemand meer aandurft, en het persoonlijke, *morele rechtvaardigheidswillen*, dat men echter evenmin in zijn consequenties aanvaarden wil of kan.
Nee, men begrijpt de geest van de collectiviteit niet meer – allerduidelijkst blijkt dit uit de zonderlinge interpretaties die moderne predikanten zich soms veroorloven tegenover oudtestamentische verhalen. We lezen in 2 *Samuel* 6 hoe David onder veelvuldig snarenspel de arke Gods begeleidde van Baäle-Jehuda af uit het huis van Abinadab en toen bij Nachons dorsvloer de ossen daar op af gingen en Uzza zijn hand uitstrekte om dat te verhoeden en de ark aanraakte... *toen ontstak de toorn des HEREN tegen Uza en strafte hem ter plekke voor zijn onachtzaamheid, zodat hij op slag dood was*. – Hoe onbegrijpelijk en barbaars lijkt zo'n vonnis dat de goede bedoelingen van de dader volkomen over het hoofd ziet, dat een dominee het oorbaar achtte (geloofde hij het zelf?) tegenover zijn leerlingen het vermoeden uit te spreken dat Mozes de elektriciteit moest hebben gekend en dat in de ark... batterijen waren aangebracht. – Toch is het vonnis aan Uzza voltrokken een zuiver vonnis naar collectieve aard, volkomen in de geest van het O.T. – waar immers het individu niet meetelt, waar hij in zijn gezin wordt getroffen, gedood om zijns vaders zonde, waar kinderen als straf door beren verslonden worden waar, samengevat, alleen de *daad* wordt aangezien en nooit het *motief*, waar het *individu* geen eigen rechten, eigen geweten en eigen oordeel heeft en zonder voorbehoud of uitzondering onverbiddelijk wordt gemeten met de gemene maat. – Zó weinig begrijpt men die geest, m.a.w. zozeer heeft het moderne rechtsgevoel die verdrongen dat men zich gewongen voelt God in 't

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

oog van kinderen door de meest verwrongen *verklaringen* a.h.w. te rehabiliteren. Geheel met de oude geest breken doet men toch ook niet. – Vergelijk daarmee de prachtige oprechtheid waarmee deze dingen verteld en eeuwenlang aanvaard zijn! – Ook hier weer dezelfde tweespalt tussen de *traditionele principes* en het *moderne gevoel* dat daar stilletjes bovenuit is gegroeid. Het allersterkste is die tweespalt voelbaar in het hedendaagse patriottisme en ze blijkt al bijzonder karakteristiek in de zelfophemeling van de Duitsers.

Collectief belang en collectieve zelfingenomenheid creëerde een toestand waarin de moderne mens opnieuw tot het onmondige, onvolgroeide wezen gemaakt wordt als in het O.T. dat van nature kritiekloos in en met de gemeenschap denkt en voelt als een klein kind in zijn vader, het wezen van vóór onze emancipatie, onze definitieve Renaissance. Hij moet nu weer zwijgen en spreken op andere grondslag dan eigen geweten, liegen, spioneren en verraden in het *landsbelang*, de eigen persoonlijkheid prijs geven aan de collectiviteit. Feitelijk kan dat niet meer. We zijn nu genoodzaakt op de een of andere wijze onze individualiteit in 't gelijk te breien met het kritiekloos verdampen in de collectiviteit. Hoe? Door die collectiviteit d.i. *vaderland* op te hemelen. Het land, waarvoor de Duitse intellectueel als 't moet spreekt en zwijgt liegt en huichelt, waarvan hij bij voorbaat elke daad excuseert en goedpraat, is dan a.h.w. niet langer *zijn land* zonder meer, maar het beste land, het land van zijn *persoonlijke* keuze!

De nuance is duidelijk voelbaar. Het zou de moeite lonen na te gaan of er ooit ergens en in enige oorlog zoveel uitgesproken zelfverheffing waar te nemen viel als in het Duitse interbellum. – Duitsland noemt zich de enige drager van het zuivere christelijke beginsel, de Duitse erotiek is van een zeer bijzondere en verheven aard. Als bewijs wordt Heine, *de jood-met- de-brede-rug,* voor de gelegenheid weer eens gedesavoueerd. Betekent dit alleen dat de Duitse intellectueel van huis uit zoveel zelfingenomener is dan anderen? Waarschijnlijk niet, maar hem alleen verwijt men in die mate slaafse en blinde onderwerping aan de militaire, *c.q.* militairistische en agrarische complexen van zijn land. Zijn beledigde individualiteit redt zich, excuseert zich voor anderen (en misleidt zich zelf) door luid en schetterend te verklaren dat hij dit alles met vol bewustzijn doet en goedpraat. Niet omdat Duitsland toevallig zijn geboorte zijn land is, nee, omdat het door zijn eigen inzicht het beste land wordt geacht.

In welke bochten de 'intellectueel' zich ook wringt, patriottisme is en blijft een tot op de draad gesleten *geestelijke aflegger* van voorbije tijden.

De collectieve geest is en blijft – tegenover de fijnzinniger vermogens als het gevoel van de relativiteit dat ons te beurt valt en waaraan we ons niet straffeloos onttrekken, – barbaars, even barbaars als de bloedige dierenoffers waarvan het O.T. als het ware druipt ten opzichte van het *moderne pantheïstische gevoel tegenover de dieren*. Nogmaals: met hen, die leefden en opgingen in de collectiviteit, was niets mis. Zedenloos is wat eigen geweten verkracht. Wie nog geen

© 2026

persoonlijk geweten heeft, kan het niet verkrachten. Er wordt wel eens gedaan alsof *het vaderland* alleen maar *materiële offers* en *geestkracht* vraagt, dat klopt tot op zekere hoogte, maar wis en zeker vraagt het ons geweten, dat we niet offeren mogen. – Met zulke idealen stelt alleen de handeldrijvende en zakendoende geestelijke achterhoede zich tevreden die, onderhands, als 't ze uitkomt op oude wijze kruit en lood aan de vijand verkoopt – en de door hen in stand gehouden pers. In vredestijd is dat een publiek geheim. Dan wordt er om patriottisme geglimlacht of er wordt over gezwegen door iedereen die de lagere school en de politiek is ontgroeid.

Verandert dit alles nu plotseling als er oorlog komt? Kan iets doods weer nieuw leven krijgen door een schok, hoe heftig ook, zoals *Sneeuwwitje* in 't sprookje? Dan moeten we over *opofferen* en *sneuvelen* spreken. – Aan het Amsterdamse Damrak staat een gebouw, waarop je de oud-Hollandse spreuk kan lezen: *De cost gaet voor de baet uyt* wat in ronde woorden betekent dat je een schelvisje moet uitgooien om een kabeljauw te vangen. – Sluit je nu de kortdurende mildheidsbevliegingen voor wegmarcherende troepen uit als primitieve en oppervlakkige hysterie, dan liggen de opofferingen in de lijn van de geciteerde spreuk. – Ook hier wemelt het van begripsverwarringen. *Georganiseerd egoïsme* wordt gezien als *altruïsme*. Toch lijken ze niet meer op elkaar dan de *verdikking* van het *Ik*, waarbij het wint, op die waarbij het verliest, dat is: uiterlijk wel, maar innerlijk niet. Er is een profijtbeginsel dat bv. een goede opvoeding en voeding van volkskinderen voorstaat zodat ze niet later als boeven en armlastigen voor rekening van de belastingbetaler komen. Zo'n utiliteitsinzicht kan de grondslag zijn van een uitnemend ingerichte maatschappij. Maar evenmin als kippen gouden korreltjes leggen, zo zal er in zo'n uit utiliteitsbesef ingerichte wereld geen korreltje altruïsme te vinden zijn. Zal straks het leed van anderen nuttig blijken, dan zal hun dat leed worden aangedaan, zal enige zorg van anderen overbodig worden, dan zal die zorg achterwege blijven. – De koeien van een boer die voor de slager fokt, zien er prachtig uit, de kat moet maar zien hoe ze haar kostje bij elkaar scharrelt. Een maatschappij die vanuit nuttigheidsbesef voor haar leden zorgt, is precies zo liefderijk als een boer die goed op zijn fokvee past. – Altruïsme is volstrekt niet doordacht of praktisch, het is de liefde, waarvan Paulus in 1 *Korinthe* 13 zegt: *Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze*. Dat wil zeggen, dat zij bij uitstek '*onverstandig*' is. Zij is juist de *verheven buitenredelijkheid*, de *diepste, innigste aandrang van het hart*. Niet bloeiend bij politieke speechen, optochten en hoofdartikelen, maar in stilte en vergetelheid, zij is ons enige *gelukzaligheid*, onze enige redding. –
Wanneer mensen zich met elkaar verbinden tegen de heb- en heerszucht van anderen om tot meer macht en meer welvaart te komen dan is dat hun goed recht. Het is *an sich* georganiseerd egoïsme, geen idealisme en toch noemt men het zo!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Heeft de (socialistische) politiek die dwaling en daarmee een grenzeloze hoogmoed, inbeelding en zelfvoldaanheid roekeloos in de harten van de *volgers* aangekweekt? En het daarnaast de dagelijkse zelfreflectie en -correctie als *onpraktisch* heeft miskend, bijna bespot – alsof het vermogen tot *desnoods* onzinnige overgave niet viel aan te leren? Onze maag leert ons wel wat *nuchterheid is!* – Zo is de illusie gecreëerd dat je ook zonder persoonlijke groei en zelfverdieping tot *algemene verbetering* komt alsof je ooit zoet brood kunt bakken van bitter meel.[1] Heeft die partijpolitiek hierdoor een deel van de *ijdele euforie* en de *zelfmisleiding* die we aanschouwen op zijn geweten? Dan komt ze daardoor in de eerste plaats zelf bedrogen uit. – En zo komt iedereen bedrogen uit die in onze *beleefdheid* en *ordentelijkheid*, onze *gladde maniertjes* en *beschaafde omgangsvormen*, zelfs in onze maatschappelijke instellingen de symptomen van groeiend altruïsme of ook maar van hogere beschaving heeft gezien. Wij zijn niet beschaafd, we zijn gedresseerd. De dressuur laat ons, zoals alles wat van buiten af is aangebracht, prompt in de steek als die omstandigheden onvoorspeld veranderen.

In het begin van de oorlog schreven de dagbladen als stomverbaasde kinderen: *'Wat is er vreselijker dan oorlog*? Je zou kunnen antwoorden dat de wijze waarop gij zich erover verbaast nog vreselijker is want dat bewijst dat gij *horende doof* zijt en *ziende blind*. Als je om je heen kijkt is er immers geen enkele reden tot zoveel ophef en zoveel verbazing over de oorlog. Het is altijd oorlog. We herhalen: het simpele en openlijk uitgesproken *zaken zijn zaken* is de bitterste, de bloedigst-denkbare strijdleus. Met het minachten van 'zakenmensen' zoals zovelen die ondertussen mee-eten van hun geld en dus schatplichtig zijn aan hun verdiensten, kom je ook niet verder. Dat is te zeggen: het is en blijft ieders zaak of hij voor een hoger doel die medeplichtigheid wil dragen – maar dát hij die draagt, kan hij nooit en te nimmer ontkennen. Wij allemaal dragen, zonder uitzondering, verantwoordelijkheid in een maatschappij waar die soort *distinctie* en *beschaving* het hoogste goed is, wat neerkomt op veel geld en veel vrije tijd – d.w.z. op luiheid ofwel klinische drukte en overdaad, op parasiteren – waar een sport pas echt *nobel* is als ze een groot stuk grond aan cultuur of natuur onttrekt; waar alles, tot in de futielste kleinigheden, wordt aanbeden wat met geld te maken heeft, waar het mogelijk is dat mensen zich ongelukkig voelen omdat anderen ze ongelukkig maken met hun afkeuring!

1 ‹Zelfanalyse vind ik niet zo nodig. Wat dat betreft leef ik misschien een beetje *voor het vaderland weg*. Ik heb een weerzin tegen mensen die zo verschrikkelijk met zichzelf bezig zijn. Je moet ervoor oppassen dat je jezelf niet interessant gaat vinden, dat is levensgevaarlijk.› (Toelichting bij de uitdrukking *voor het vaderland weg*: zomaar, zonder bepaald doel.)

© 2026

Een samenleving waarin de woorden *slecht* en *gemeen* zodanig uit hun oorspronkelijke zin van *eenvoud* zijn ontaard, waarin *onnozel* - ooit *onschuldig* - zo'n ongunstige klank kreeg, hoeft niet verwilderd en verbijsterd naar de oorzaken en de schuld van de oorlog te zoeken. We zoeken het paard waar we op zitten. Het *Koninkrijk Gods* is in ons – waar moeten we *des duivels koninkrijk* zoeken? Er is altijd een kans dat we een schouwspel zien van een volk dat liever verarmt en verbloedt dan dat het strijdt, waar dus de *cost* de *baet* overtreft en waar dan uiteindelijk helemaal geen *baet* meer is. – Zo zijn er ook boeren die zich ruïneren met processen om een akker of een boomgaard. Koppigheid en hoogmoed zijn sterker dan de hebzucht. Toch noemen we dit schouwspel verheven noch prijzenswaardig. – Als er sprake is van enige werkelijke opofferingsgezindheid, waarom hebben dan de overheden van stad en land hun handen vol om hun burgers te beletten te stelen, te roven, te knoeien, nuttige regels te ontduiken, levensmiddelen door te draaien, om de *markt* - ook al zo'n machtwoord - niet te drukken, en zich gewetenloos vet kan mesten uit andermans armoe? – Is het heffen van oorlogswinst zo moeilijk omdat de gelukkigen bijna niet te achterhalen zijn? Zonder pijn of schaamte spreekt men het uit: Er is geen enkele kans op eerlijke en openlijke opgave door de betrokkenen zelf. Wie is toch die fameuze *fiscus*, die men bij oorlog en vrede, bij dag en nacht bijna openlijk probeert te kort te doen? Het dierbaarst deeltje mensheid, het lieve vaderland! Parmantige gekken die dan nog denken dat deze handelsmoraal exclusief zijn voorbehouden tot één enkele groep van uitverkorenen. – Het is echt maar een kwestie van arbeidsverdeling, van helen en stelen, van dief of diefjesmaat. Niemand wil weten waarmee het hoge dividend op zijn *effecten* verdient is voordat hij de duiten toucheert, niemand ruikt aan zijn geld – het *pecunia non olet* geldt voor ons allen, zonder uitzondering. – Wie heeft niet schaamrood van schuldbesef gevoeld bij Shaw's *Widowers Houses*? Nee, huisjesmelkers zoals Sartorius zijn we niet, we zijn alleen maar brave, fatsoenlijke mensen, bij gelegenheid *idealist*, zoals dokter Harry Trench – en we hebben, net als die goede dokter *rente* van geld, waarvan we de bron niet kennen en dat net als het zijne kan bestaan uit een hypotheek op het bezit van de huisjesmelker! Is het dan niet waar wat de huisjesmelker zegt, dat hij voor ons het vuile werk opknapt en ten onrechte in z'n eentje de smaad draagt die wij allen, zonder uitzondering samen horen te dragen? – Laten we ons failliet verklaren, het is er de tijd voor om als meest bezwarende post op de debetzijde erkennen: *onze mateloze en stekeblinde zelfverhevenheid*. – Wat een zware verantwoordelijkheid laden zij op zich, die nu nog, na alles, nu nog, de *arbeider*, dat volwassen kind, die men ter onzaliger ure wijsmaakte dat hij *bewust* is - durven vertellen dat deze oorlog een *kapitalistisch avontuur* is waarvan zij de schuldeloze slachtoffers zijn en niet in de mate van hun morele medeplichtigheid, de medeschuldigen. Moet men huiveren voor zoveel zelfverblinding of, ondanks alles, in bewondering staren op zó'n sterke hartstocht?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ER IS IN ONS ALLEN EEN KIEM VAN EEN OP WERKZAAMHEID WACHTEND EN TOT WERKZAAMHEID BEREID VERMOGEN TOT ALGEHELE OVERGAVE,DAT ZICH AL TE VAAK BLINDELINGS HECHT AAN HET IDEAAL DAT TOEVALLIG VOORHANDEN IS. Het is het gemeenschappelijke in alle belangeloze daden. Van de nihilist, stervend door zijn eigen bommen, de monnik, wegterend op een eenzaam leprozeneiland – het betekent *eenheidsdrang*, behoefte zich prijs te geven, zichzelf te verliezen in vereenzelviging met alles en allen, het is onze band en verre verwantschap met de CHRISTUSFIGUUR, die wij eren omdat hij zichzelf verloor. Het is ons enig aandeel in het goddelijke, het is de enige losmaking van ons '*too, too, solid flesh*' – het mooiste en kostbaarste stuk in onze geestelijke uitrusting, geheel afgezien van het ideaal zelf waaraan het zich hecht, eeuwig en blijvend immers in het vluchtige en vergankelijke van de menselijke idealen. En in dit latent vermogen dat zich bij ogenblikken tegen elke prijs realiseren wil, ligt de verklaring van het gegeven dat geen leer zo buitensporig, geen stelling ooit zo dwaas was of mensen hebben er de brandstapel voor beklommen en de pijnbank getrotseerd. – Maar van alle gelegenheden waarbij het de mens is vergund voor zijn overtuiging te lijden en te sterven, vereist wellicht juist het sneuvelen de geringste mate van dit zuivere vermogen tot overgave.
Een zaak wordt niet rechtvaardig, niet goed, niet redelijk en niet prijzenswaardig, door de offers die eraan gebracht worden –. zelfs het Kruis is geen argument – je kan hier Nietzsche moeilijk tegenspreken – en dan te denken dat we het hier over 'patriottisme' hebben en te moeten vrezen dat dit tot op de bodem ontleed waarlijk geen andere omschrijving verdient dan van de stralend-geestige en diep-ernstige en eerder zachtzinnige dan 'cynische' moderne Engelse schrijver Galsworthy ervan geeft: *'a rich liquor, that serves so perfectly to swell smaller heads, brewed of maps and figures, commercial profit and high-cockalorum...'*

ER IS HIER MAAR ÉÉN ENKELE CONCLUSIE, ÉÉN MOGELIJKE UITWEG. Roei het patriottisme uit met alles wat ermee samenhangt, want het is in zijn wezen onchristelijk. Patriottisme kweekt geen echte liefde maar wel echte haat, geen bescheidenheid maar wel hoogmoed; een hoogmoed van de ergste soort namelijk namelijk een die je als zodanig niet herkent en niet stigmatiseert.
Ja, laat ons opstaan en die *vaderlandslievende burgerzin* bestrijden als een *kwaad* zoals bestreden, overwonnen en uitgeroeid als het kwaad van de slavernij, lijfeigenschap en vele maatschappelijke onrechtvaardig- en onevenredigheden overal.
Er bestaat geen instelling die niet ooit bestaansrecht had. Tegenover de redelijkheid van dat recht van bestaan, staat een andere: *de onvermijdelijkheid van te verdwijnen*. We hebben met overvloedige schappelijkheid willen aan tonen dat het patriottisme ooit bestaansrecht had. Net zo schappelijk laten zien dat we het ontgroeid zijn. Dat het woord een *misleidende leus* is geworden en dat het verdwijnen moet ter wille van onze *waardigheid* en ons zelfrespect.

© 2026

Laten we ook niet aarzelen bij de keuze van de middelen. Het bolwerk, de *Bastille van het patriottisme* moet omver gehaald: het eenzijdige, leugenachtige, borstkloppend geschiedenisonderwijs moet van de scholen, uit de kinderharten worden verbannen, het moet hun gemoed ontsneden worden, geheel en al, zoals men aan het vlees een boos gezwel ontsnijdt. – Zo alleen kunnen we wat eenheid in de opvoeding brengen die toch al zo bittervol is van begripsverwarring en onwaarheid. – Hoe dubbelslachtig en onoprecht is onze houding tegenover dieren? Wij, die de kinderen leren, dat we onze superioriteit zoeken in waarheid en rechtvaardigheid kunnen ze niet tegelijk respect inprenten voor leugen en roof, d.w.z. *krijgslisten* en *veroveringen*.

Niet zonder enige verlegenheid – wel zonder een woord van protest: *wie boter op zijn hoofd heeft, blijft uit de zon!* – constateerden onlangs Hollandse bladen hoe in Duitsland van '*hoger hand*' met geweld de neiging wordt tegengegaan van enkele opvoeders, de jonge generatie een redelijker inzicht te geven in de ware oorzaken, de ware motieven vooral, van de Wereldoorlog – zo'n redelijk inzicht zou immers noodzakelijk moeten leiden tot vermindering van haat en vechtlust: tot vermindering van patriottisme. En het is daarom dat 'hogerhand' hier een stokje voor steekt – en dat hoger gezag deze neiging scherp diskwalificeert als '*hersenverweeking* en *beenderverweeking*'. Zo is het, zo stond het er. *Haat en misbegrip moeten aangemoedigd worden, want zij zijn de bronnen waaraan het 'patriottisme' zich laaft.* – Met wrevel, onwil en schamperheid begroet men in Duitsland de schuchtere poging om over deze oorlog te spreken, zoals men het van nature over de oorlogen van anderen en over die van vorige eeuwen spreekt: het uitvechten van belangen – het meten van krachten – wat ze dan ook werkelijk zijn. En een andere houding is onmogelijk. Wie hier niet vóór is, is tegen. Er valt geen gulden middenweg te bewandelen. Voor het ogenblik althans niet. Kras kwaad eist krasse middelen.[1] – Was het niet de brave Nicolaas Beets die zich in zijn personage van Hildebrandt opwond over de pronkzucht waarin de *gedachtenis aan bloedige oorlog* een plaats kreeg in het Godshuis? Gij kunt het lezen in de *Camera Obscura*! We zijn in goed godvruchtig gezelschap. Maar voor ons zijn het geen ijdele preekstoelfrasen waaraan geen mens zich stoort en allerminst de geachte spreker zelf. Wij willen alleen concreet onze eisen stellen.

1 MUTATIS MUTANDIS – Zonder een vergelijking te willen maken tussen het *interbellum* van de vorige eeuw, toen Van Bruggen deze tekst schreef, en het huidige tijdsgewricht, volgt hier een *Lezersreactie* in *Trouw* van 11-12-2023 onder het kopje *Ik kan niet meevoelen met de haat van Oekraïense militairen:* ‹Helaas kan ik geen sympathie opbrengen bij het lezen van de interviews met de militairen in Oekraïne (*de Verdieping*, 9 dec.) De haat tegenover de tegenstanders, zoals een militair haar gevoel van overwinning verwoordt '*als ik over de stinkende resten van de vijand loop*'. Met alle berichten over het afslachten van mensen, in Oekraïne, Gaza, Israël, of waar dan ook, voel ik enkel afgrijzen en houd mijzelf voor dat er nergens vrede zal komen als mensen elkaar niet in de ogen willen kijken en zien dat de ander is als zijzelf: een moeder, een vader, een kind, een mens die wil leven.›

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Brengt uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk, waarin vechtjassen begraven liggen, eist, dat uit de Nederlandse musea de oorlogstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggeflarden, verwijderd worden, en dat men ze opberge bij de martelwerktuigen en folterbanken, bij alle gedachtenissen, aan onze oude dwalingen en verblindheden, waartegenover wij, volwassenen, rechtvaardiglijk zullen trachten te oordelen, over het een niet minder en niet anders dan over het andere. Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis onderricht op onze scholen – schaft het voor het lager onderwijs geheel en al af, vervangt het op de middelbare scholen door een zakelijk, eerlijk en algemeen overzicht van de menselijke ontwikkeling en groei, maar zwijgt, zwijgt eindelijk over ons 'roemrijk verleden'. De jongeren onder de onderwijzers kunnen het onderricht in de oude opvatting nauwelijks meer aan! Aan hen de taak, als zij er zich toe aangespoord voelen, het aangegeven beginsel uit te werken.[1]

Wij willen alleen dit uitspreken, herhalen en als het moet het schreeuwen van de daken: roei het patriottisme uit. – Zegt niet dat deze eis te ver gaat of buitensporig is. Hij is niets buitensporiger en verregaander dan de eisen van algemeen kiesrecht, vrouwenkiesrecht, gewetensvrijheid, gelijkheid van allen voor de wet en de vele, vele andere instellingen en opvattingen, welke ons thans bij uitstek redelijk en natuurlijk schijnen, het waren vijftig jaar geleden, honderd jaar geleden, in 't algemeen in de tijd dat ze voor 't eerst gesteld en uitgesproken werden, niets buitensporiger dan de kerkhervorming en het *ethische christendom* in het oog van katholieken en dogmatici.

Verwacht echter ook niet, gij die de eis zult willen en durven stellen en trachten te verwerkelijken met uw daad, dat de menigte, dat de meerderheid u niet schelden en smaden en honen zal. Verwacht niet dat de massa ooit lering trekt uit de historie. Ook al solt men met eertijds verguisde dichters en denkers, ook al plaatst de holhoofdige 'elite' van een onnozel nageslacht monumenten op de plek-zelf, van waar hun geëerde grootvaders Shelley verjoegen, ook al prijst men zijn eigen voorgeslacht om hun *moed* en *vrijheidszin*, de fiere kamp tegen *geweld* en *tyrannie*, – dan nog zal men in de tijdgenoot geen verzet tegen eigen geweld en eigen tyrannie verdragen.

Al spreekt men en zingt men nog zo blijmoedig en overtuigd, van de *eeuwige onbestendigheid* als van het *enige bestendige*, dan nog zal men onder eigen tijd en eigen-wijsheid de eindstreep blijven zetten en voor eigen heilige huisjes eerbied als voor eeuwige tempels opeisen.

We zullen ons daarover niet verbazen en vooral zullen we niet verbitterd worden, maar inzien, dat de redeloosheid der massa volkomen redelijk is, dat de meerderheid in eeuwigheid moet vervullen de haar toebedeelde rol van tegenwicht, van dood blok aan het been der levende, dat is der denkende en voort-

1 ZIE: A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; NatIonalisme, een gevaarlijke ziekte* ▸ blz.350

© 2026

schrijdende enkelingen. Zonder die strijd, welke zich overal en in eindeloze vormen-verscheidenheid voltrekt, zou het leven uit zijne voegen raken, zou het leven ondenkbaar zijn. Het is immers die strijd. Een definitieve 'overwinning', een blijvende 'beslissing', een 'doel', dat bereikt kan worden en waarop 'rust' zou volgen, is redelijkerwijs ondenkbaar. Om de strijd gaat het. Wie denkt die doodt, wie redeneert die ontbindt – wij willen bewust dat denkend-dodende, dat redenerend-ontbindende wezen; de massa, de meerderheid, zal dan de andere kracht, de redeloos vasthoudende zijn. Ja, het is absoluut nodig dat de 'andere kant' er is, we willen dit niet ontkennen en niet vergeten. Maar, aldus erkennend, dat ze 'er wezen moet', zullen we niettemin in de taak, welke we ons in ons diepste binnenste volgens ons geweten toebedeeld gevoelen, naar de mate onzer krachten blijven, volharden.

We zullen haar bestrijden, we kunnen bij voorbaat ons tegen haar wapenen, omdat we precies weten wat ons van haar te wachten staat, want de remmende meerderheid kiest en koos immer dezelfde strijdmiddelen.

De zachtmoedigsten zullen zeggen, dat we 'overvragen', dat we 'onpraktisch' zijn. Dan zullen we hun antwoorden, dat we niet 'praktisch' willen zijn en niet praktisch behoeven te zijn. Het 'onpraktische' werkt als de gist in het moeizame deeg van de praktische zin, en er is altijd eerder een tekort dan een teveel! Is het Evangelie *praktisch?* Zijn de voorschriften der *Bergrede* 'uitvoerbaar?' Het denken kan zichzelf niet stuiten en voert onverbiddelijk altijd verder. De Redelijkheid moeit zich niet om de 'praktijk', om het 'zijnde', men waant dit alleen, doordat men Redelijkheid verwart met 'gezond verstand' – toch kunnen geen twee dingen verder uiteen liggen dan deze twee.

Anderen zullen ons zeggen dat we nutteloze arbeid doen, dat de meerderheid sterker zal blijken en dat we niets bereiken zullen.

Maar wie zijn we, wat betekenen we, dat we 'iets zouden willen bereiken?' Waar halen we de aanmatiging vandaan? Wanneer er ergens een diepe gracht gedempt moet worden, dan zullen de eerste tienduizend scheppen zand 'nutteloos' verzinken in het water zij zullen met hun allen niets 'bereiken' –; zulk een schep zand moeten we willen wezen. Met het weinige, dat we zijn, met het luttele, dat we vermogen, iets te willen 'bereiken', daarvan 'resultaten' te willen zien, is belachelijke hoogmoed. – Maar daarmee zal het niet uit zijn. Zo gij, die dit alles onderschrijven zult, Jood mocht wezen, zullen ze u schamper toevoegen, dat gij geen *patriottisme* begrijpt, zo ge een vrouw zijt, zult ge *maar* een gevoelsmens heten, maar bij andere gelegenheden zullen ze uw rasgenoten vleien en flikvlooien om hun *loyauteit*, en uw seksegenoten om haar 'intuïtie'. zo ge taalfouten schrijft, of van uw vrouw gescheiden, of 'auto-didact' of failliet geweest, of gezakt voor een examen of wat dan ook bent, dan zullen ze u dat zeker verwijten, maar ook aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken. Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Denkt er dan aan, dat het de inmiddels beruchte Pastor Goeze, de vijand van de edele Lessing, even weinig aan argumenten als aan scheldwoorden ontbrak, en dat hij de massa's achter zich had. – Schrikt nimmer van argumenten, ze zijn altijd te vinden of te maken en hebben alleen waarde, voor zover degene die ze uitspreekt, waarde heeft als persoonlijkheid.
Argumenten van mensen die, in welken zin ook, belang hebben bij de zaak welke zij bepleiten of die daar, op welke wijze ook, bij betrokken zijn, hebben niet de minste waarde. Hun gevoelens zijn niet altijd waardeloos, maar hun argumenten wel. We weten bijvoorbeeld vooraf, dat partij-genoten en landgenoten elkaar in bescherming nemen, familieleden elkaar verdedigen, en dat een 'anti-revolutionair' tegen de lijkverbranding is, ook zonder zijn juridische spitsvondigheden.
Een argument heeft natuurlijk nimmer kracht van bewijs, het geldt ten slotte alleen, ook het beste, voor wie erin *geloven* wil, maar het kan een bewust-makende, een levenwekkende, een creatieve waarde bezitten, zo het zelf een *creatie* is, niet de inkleding en verdediging van een vooraf aangenomen mening, van een dogma, geloof, traditie, niet een nieuwe formule voor een oud vooroordeel, maar de bijkans ongedachte, de natuurlijke uitkomst van het onbevangene, kritische, zuivere denken en krachtige voelen van wie op generlei wijze verknocht of verbonden is aan de zaak waarover hij spreekt en niets zoekt dan de waarheid, of die 'aangenaam' of 'onaangenaam' en 'zedelijk' of 'onzedelijk' is, ook al keert die waarheid zich tegen zijn eigen illusies en oude dromen, al stort die waarheid zijn eigen heiligdommen ineen en schaadt hem in zijn eigen belangen.

WIJ WILLEN SLECHTS ÉÉN 'AUTORITEIT', ÉÉN EXAMENCOMMISSIE KENNEN, ons eigen geweten. Dat wij dit zeggen *moeten* omdat we het niet *zwijgen* kunnen, generlei belang er bij hebben, generlei bijzonder genoegen erin vinden anderen onaangenaam te zijn, generlei wrok te koelen, generlei eerzucht of ijdelheid te bevredigen hebben, aan dat besef houden we ons vast, daaraan ook ontlenen we onze 'bevoegdheid'. We hoeven niet te zwijgen als we onwetender dan anderen, maar ook niet luider dan anderen te spreken, zo we bij toeval wat 'knapper' zijn. Laat Duitse professoren zich achter hun knapheid verschuilen om met 'bevoegdheid' als marktschreeuwers te pochen en te dreigen en te schelden. We hebben nu geleerd wat geleerdheid en knapheid en een grote naam betekenen voor de hoogheid van iemands karakter, de waarde voor iemands oordeel en de ruimte van iemands blik. Als overal trouwens, doet iedereen wat hij niet laten kan, handelt iedereen overeenkomstig zijn instincten zijn vooroordelen, zijn gretigheid, zijn liefde en zijn haat, en lapt er dan wat grote woorden en geleerdheidsvertoon omheen, die de menigte epateren.
Verder zal men de zin verdraaien van wat gij zegt, u vatten op onjuistheden, die de kern van uw betoog niet raken, u vangen op woorden, die daarmee even weinig van doen hebben en ten leste zal men met hooghartig gebaar vragen, waar-

© 2026

aan gij uwe bevoegdheid tot spreken ontleent en men zal zich dan beroepen op alle mogelijke autoriteiten, op sokken en pruiken en mummies en schimmen, en u belachelijk maken, u kwetsen in uw ijdelheid – wat helaas, maar al te licht gelukken zal!

Dan kunt gij antwoorden met de wedervraag, wie de monnik Luther zijn 'brevet van bevoegdheid' gaf als Kerkhervormer, wie de brillenslijper Spinoza examineerde als filosoof, uit wiens handen de horlogemakerszoon Rousséau zijn diploma als denker ontving, en voor welke commissie de officier Tolstoj zijn blijken van bekwaamheid als theoloog aflegde.

Vergeet het nimmer: ten behoeve van eigen zaak beroept men zich altijd op de 'intuïtie' of de 'aangeboren wijsheid', het 'fijne onderscheidingsvermogen' de 'natuurlijke gaven' of wel de 'goddelijke ingeving' en 'hogere bezieling' zijner medestanders – het zijn alleen degenen, naar wie men niet wil luisteren, die men, ten einde raad, met hooghartig gebaar naar hun 'bevoegdheid' vraagt. Medestanders en genoten prijst men om hun zelfverworven kennis, men vindt in hun voorgeslacht de sporen van hun aanleg, in hun jeugd hun voorbestemdheid – vijanden en tegenstanders heet men smalend 'autodidact' en zoekt overal hun zwakke plekken. Om eigen gelijk citeert men naar believen Goethe en Hegel, Pascal en Ekkehardt, – de fantasie van de dichter, de logica van de denker en het peinzen van de ongeleerde mysticus, slechts tegenstanders verwijt men gebrek aan dialectiek, aan eenheid van betoog. Tolstoj had geen theologie behoeven te studeren om tot het inzicht te komen dat de kerken de godsdienst verdorven hebben, maar hij kende de Heren Theologen en wilde zo goed als zij 'autoriteit' wezen. Zeg een speculant dat hij een dief is, en in het blad, daar hij 'in zit met geld' zal een professor u komen vragen, waar gij economie hebt gestudeerd. Zou men de schrijfster van de Negerhut niet hebben 'onbevoegd' verklaard omdat ze van het vraagstuk der slavernij 'geen speciale studie' had gemaakt?

Wij kennen dit alles, wij weten wat het waard is!

Maar de grootste mannen kunnen met de grootste woorden de eeuwigen voortgang, dat is: de eeuwige ontbinding, niet keren. '*Lebt das Wort, so wird es von Zwergen getragen; ist das Wort todt, so können es keine Riesen aufrecht erhalten.*'

Niemand zal 'patriottisme' overeind houden.

En wat onszelf betreft, op de klachten der braven, de spot der dwazen, weten we slechts dit ene, dit oude: *Hier staan wij, en kunnen niet anders...*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

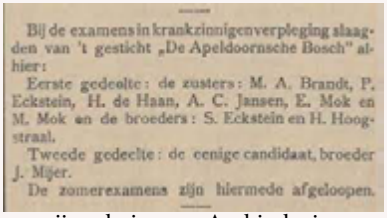

Bij de examens in krankzinnigenverpleging slaagden van 't gesticht „De Apeldoornsche Bosch" alhier:
Eerste gedeelte: de zusters: M. A. Brandt, P. Eckstein, H. de Haan, A. C. Jansen, E. Mok en M. Mok en de broeders: S. Eckstein en H. Hoogstraal.
Tweede gedeelte: de enige candidaat, broeder J. Mijer.
De zomerexamens zijn hiermede afgeloopen.

Carry's broer Jacob werd in 1924 vermoord door Avraham Tehomi. Hij was lid van *Haganah*, een radicaal-zionistische beweging die de inspanningen van De Haan om tot overeenkomsten met Arabische leiders te komen, wantrouwde. Lange tijd werd gedacht dat De Haan door Arabieren zou zijn vermoord vanwege zijn relaties met Arabische jongens. In de jaren zestig werd de ware toedracht van deze politieke moord bekend. Tehomi (†1990) werd in 1984 voor de Israëlische televisie geïnterviewd: *'Ik heb geen spijt want hij (De Haan) wilde het hele idee van het zionisme vernietigen'.*

(Kees van Kortenhof)

H. HOOGSTRAAL—DE HAAN
Sociaal-democraat

Carry's jongere zuster Henriëtte (†1943) begint in 1909 als leerlingverpleegster bij *De Apeldoornsche Bosch*. In juni 1933 vraagt zij als lid van de Apeldoornse gemeenteraad om geen zaken meer te doen met Duitsland omdat het nazi-regime openlijk Joden en communisten vervolgt. Het voorstel wordt met 20/7 stemmen verworpen. Ook vraagt ze aandacht voor de Joodse vluchtelingen uit Duitsland die zich in Nederland melden en in de meeste gevallen bij de grens worden tegengehouden en hekelt de passieve en naïeve houding van de Nederlandse regering. – In 1938 wordt accepteren Frankrijk en Engeland de annexatie van Tsjecho-Slowakije. Henriëtte reageert met een I.B. in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*. Zij vindt het idee naïef dat er nu gedacht wordt dat een *nieuwe wereldoorlog is afgewend*. Henriëtte besluit met: *Heden zij, morgen wij*. Een jaar later vallen de nazi's Polen binnen. – Vlak daarna zijn Hartog en Henriëtte 25 jaar getrouwd. Henriëtte geeft haar man een speciale *Thora* cadeau.

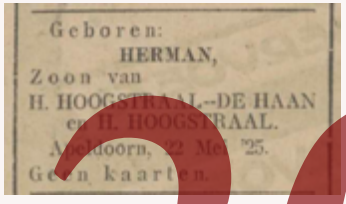

Geboren:
HERMAN,
Zoon van
H. HOOGSTRAAL—DE HAAN
en H. HOOGSTRAAL.
Apeldoorn, 22 Mei '25.
Geen kaarten.

Op 19 december 1940 meldt de *Apeldoornsche Courant* onder meer: *De mededeling dat mevrouw H. Hoogstraal-de Haan (S.D.A.P.) van haar raadslidmaatschap en enige andere functies is ontheven, werd voor kennisgeving aangenomen.* – Op dinsdag 24 juli 1943, worden Hartog en Henriëtte naar Westerbork gedeporteerd. *Transport 74* vertrekt op 31 augustus; de trein bereikt op 2 september Auschwitz. In de nacht van 2 op 3 september worden de 1004 gedeporteerden omgebracht. Zoon Herman heeft tot zijn dood dwangarbeid verricht. Dochter Wilhelmina wordt op 8 juni met het zg. *Kindertransport* 68 naar Sobibor gedeporteerd.

(Roeland Oudejans)

© 2026

De moorden op Carry's broer Jacob en zus Henny dienden geen enkel legitiem krijgskundig nut. Het waren voorbeelden van wat zij ***ondoordachte volgzaamheid*** noemt. Het resultaat van kokervisionaire groepsbeperking waarbij het individuele geweten is losgezongen van de humaniteit. Carry's hartenkreet is actueler dan ooit.

Van Bruggen neemt in *Vaderlandsliefde, mensenliefde & opvoeding* een uitgesproken standpunt in tegen taalverheerlijking. Jacques Sicking schreef over haar levens- en wereldbeschouwing en stelt dat zij hierin haar tijd vooruit was. Van Bruggen ziet de taal als een middel om anderen uit te sluiten en legt dus een verband tussen taal en nationalisme. Sicking stelt: *Voor zover ik dat kan overzien was deze benadering in de Nederlandse verhoudingen van toen tamelijk uniek*. Van Bruggen lijkt zich er goed van bewust dat zij een ongewoon standpunt verkondigt. Zij verweert zich op voorhand tegen reacties die ze zal krijgen, zoals *cynisch* of *betweterig*. Nogmaals zet ze uiteen waar het haar nu precies om te doen is: *te waarschuwen tegen de kritiekloze overschatting van de 'moedertaal' als heilig of waardevol geestelijk bezit*. Van Bruggen wil lezers aan het denken zetten, ervoor zorgen dat zij een kritische houding aannemen tegenover wat er gaande is in de wereld. Ook moeten de lezers de opvoeding van hun kinderen aanpassen en hierin al het patriottisme verwijderen – hoe gehecht ze daar zelf ook aan zijn:*Zouden we niet een verrrot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al mochten we toevallig zelf eraan gehecht wezen?* We moeten doen wat goed is voor onze kinderen en ons laten leiden door inzicht.

VERHOUDING NATIONALISME EN INTERNATIONALISME

Van Bruggen stelt zichzelf de volgende vraag: *Betekent patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?* Nee, zo blijkt uit zowel haar als Westerman Holstijns brochure.[1] De auteurs merken hetzelfde fenomeen op – door de inwoners van een land wordt graag *over de grens* gekeken op zoek naar beter – maar trekken hieruit tegengestelde conclusies. Westerman Holstijn concludeert dat er een tekort aan nationalisme is en dat er meer liefde en trots moet zijn voor het nationale. Van Bruggen stelt dat deze zogenaamde vaderlandsliefde juist hierom niet echt is, omdat er net zo goed (soms zelfs méér) liefde is voor andere culturen. *Vaderlandsliefde is een leugen, omdat de mens uiteindelijk toch doet wat voor hemzelf goed of gemakkelijk is.* Voor Van Bruggen is dit een reden om vaderlandsliefde en alles wat daarmee te maken heeft te verwerpen. *Ons standje is failliet*, zo stelt ze. Het is tijd om de oude idealen te verwerpen en ruimte te maken voor nieuwe om de maatschappij mee op te bouwen.
Uit Van Bruggens brochure komt naar voren dat ze fel tegen het belijden van vaderlandsliefde is. Alles wat met vaderlandsliefde in verband wordt gebracht onderwerpt ze aan een grondig onderzoek, bijvoorbeeld taal en grondgebied. Zo probeert ze stap voor stap de vaderlandsliefde te ontmaskeren als een leugen. Vooral haar kritiek op het *heilig maken* van dingen die dat niet zijn, is een belangrijk onderdeel van haar betoog. Dit *verheffen* zien we bijvoorbeeld terug in de passages over liefde voor de taal. In haar ogen heeft de vaderlandsliefde tot doel om een collectief te creëren of in stand te houden dat helemaal niet bestaat, en daarvoor zijn er leugens nodig. Voor Van Bruggen is het duidelijk dat er een nieuwe tijd is aangebroken: *tijd van de menselijke eigenheid.*

1 H. Westerman Holstijn, *Vaderlandsliefde en chauvinisme*. Hollandia-Drukkerij, Baarn 1915.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XVONDBLAD

DONDERDAG 17 NOVEMBER 1932

NUMMER 11803 UITGAVE N.V. DE ARBEIDERSPERS

HET VOLK

HEKELVELD 15 - TEL. 32600 AMSTERDAM-CENTRUM

DAGBLAD VOOR DE ARBEIDERSPARTIJ

VANDAAG

Nieuws:

De bekende schrijfster Carry van Bruggen overleden.

CARRY VAN BRUGGEN IS OVERLEDEN, EEN PRODUCTIEF TALENT HEENGEGAAN.

Zij was de beste burgerlijke romanschrijfster van ons land.

DE BEKENDE SCHRIJVER VAN ROMANS, NOVELLEN, TONEELSTUKKEN, LETTERKUNDIGE EN PEDAGOGISCHE STUDIES, MEVROUW CARRY VAN BRUGGEN, IS HEDENNACHT OVERLEDEN. De dood heeft hier een einde gemaakt aan een wel zeer smartelijk lijden. Op 51-jarige leeftijd is deze begaafde en zeer productieve kunstenares heengegaan. Zij werd in 1881 te Smilde geboren, werkte enige jaren in Amsterdam als onderwijzeres. In 1904 vertrok zij met Kees van Bruggen naar Indië en publiceerde na haar terugkomst m 1908 haar eerste een bundel vertellingen, *In de Schaduw*, over een onderwerp dat haar zeer ter harte ging: het kinderleven. Het verblijf in Indië reis inspireerde haar tot *Goenong-Djatt* en *'n Badreisje in de tropen* die in 1909 uitkwamen. Daarna verscheen haar roman *De verlatene*. Het schilderde het Joodse leven, de diepe tragiek van de vrome Jood die zijn kinderen een voor een van het oude geloof ziet afvallen en zich losbreken uit de familieband. Tot hij eindelijk geheel alleen aan de Sabbath-tafel achterblijft. *Breischooltje* en het toneelstuk *Een vergissing* kwamen daarna in druk. Met slechts weinige jaren onderbreking verschenen: *Heleen*, *Het Joodje*, *Een coquette vrouw*, *Om de kinderen*, *Van een kind*, *Een Indisch huwelijk*, *Het huisje aan de sloot*, *Avontuurtjes*, *Vier jaargetijden*, *De klas van 12* en *Eva*. Carry van Bruggen schreef onder de schuilnaam Justine Abbing: *Uit het leven van een denkende vrouw*, *Een kunstenaar*, *Het verspeelde leven* en *De Vergelding*. – Van haar hand verschenen nog de studies: *Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*, *Prometheus, een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur*, *De zelfvermomming van het Absolute* en *Hedendaagsch Fetichisme*.

Mevr. Van Bruggen was de laatste jaren gehuwd met dr. A. Pit te Laren.

© 2026

EEN DER EERSTEN

CARRY VAN BRUGGEN'S DOOD IS NIET GEHEEL ONVERWACHT GEKOMEN. Wij wisten dat zij al gedurende lange tijd lijdende was en er niet veel hoop bestond op algeheel herstel. Zo zagen wij in de laatste jaren van deze hard werkende en met een originele geest begaafde vrouw geen nieuw werk meer verschijnen. Carry van Bruggen telde onder de Nederlandse schrijfsters als een der eersten mee en in sommig opzicht was zij ongetwijfeld de eerste van allen. Als geest, als scherp ontledende en ontvankelijke geest, stak zij boven alle

andere schrijfsters van haar periode uit. Zij had een alles doordrongen de echte Joodse intelligentie waarmee ook haar broer, de dichter Jacob Israël de Haan, begiftigd was — en die niet altijd geluk betekent. 51 jaar oud is zij gestorven en laat een belangrijk œuvre na, niet zo heel groot, maar zeer karakteristiek voor de tijd waarin zij leefde en werkte en de literatuur daarvan, de burgerlijke literatuur. Ondanks haar onmiskenbaar opstandig temperament dat scherp en vaak heftig kritisch stond tegenover ongeveer alles om haar heen, behoorde zij niet tot de geesten die komen tot de georganiseerde strijd voor een andere levensmogelijkheid voor allen. Daartoe, pleegt men in de kringen van de burgerlijke kunst te zeggen, daartoe was zij teveel kunstenaar. Inderdaad. In de zin die het burgerlijke individualisme aan het woord kunstenaar hecht. Waarmee het bedoelt een zeer onafhankelijke, aparte persoonlijkheid, zeer gevoelig voor het mooie in alle vormen, onverschillig voor de algemene conventionele begrippen, levend voor zich en zijn kunst in een vaak persoonlijk anarchisme dat maatschappelijk zeer krachtig blijken kan, maar in daadloosheid veelal tot verbittering voert. Tot deze soort anarchistisch gerichte geesten hoorde Carry van Bruggen, en zij behoorde tot de besten onder hen, omdat zij gedragen werd door de stroming van een zuivere bewogenheid uit een groot en goed hart. Een rusteloos heen en weer geslingerd vrouwenhart, in voortdurende strijd, en slechts in harmonie met een vlijmscherp, geoefend en geschoold intellect. In haar boeken zien wij telkens die vrouwenfiguren in wie verstand en hart niet tot evenwicht kunnen komen, in wie verleden en heden – rust in de overheersing van de man, bevrediging in gelijkwaardig leven naast het zijne – vruchteloos worstelen om een harmonie te bereiken die een Illusie blijkt. Ragfijn en met vaak verbijsterende helderziendheid ontleedde Carry van Bruggen het zielenleven van de burgerlijke vrouw uit haar periode, en zo werd haar werk in dit opzicht een zeer zeker waardevol document tot luister begrip van deze tijd en de generatie waartoe Carry van Bruggen behoorde. Voor mij persoonlijk blijft haar schoonste boek *Het huisje aan de sloot*, de zuivere, felbewogen herinneringen aan de jeugd van een gevoelig, zeer intelligent, zeer begaafd en zeer arm Joods meisje en het benarde, maar warm-hartelijke leven van dat Joodse gezin. In dit stille, fleurige, bij alle grote bewogenheid zo gelijkmatige boek, heerst een harmonie, die in het meeste van haar andere werk ontbreekt. De hardheid en scherpte van het ontleden verstand is er verzachtend veredeld door de vertedering van een rijpe weemoed die terughunkert naar de onbedorven zuiverheid der kinderjaren, die een hoog geluk kon puren uit het kommervolle leven *in het huisje aan de sloot*. De opstandigheid heeft er geen cerebraal hoogmoedige grondslag, het spruit uit een brede algemeen menselijke gevoeligheid, die de armoede niet aanvaarden kan en wil als merkteken der minderwaardigheid en heftig botst tegen deze stompzinnige verdediging van de dode hooghartigheid ener in materialisme verdwaalde wereld. In dit boek openbaren de edele en zuivere geest het grote, warme hart van Carry van Brug-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gen zich in hun beste en grootste vorm. En het is vooral aan dit grote warme, diepgewone mensenhart, dat nochtans de macht tot het geluk niet verloor, dat wij denken willen bij de dood van deze schrijfster, die de onvergetelijke kleine gestalte van *Eva* schiep, waaraan mensenharten in tedere genegenheid zullen blijven hechten zolang het leed en het geluk van een kind de volwassenen kunnen ontroeren. Een moeilijk en arbeidzaam kunstenaarsleven is ten einde gekomen. Het werk blijft om te getuigen van de worsteling die deze rusteloze vrouwenziel een mensenleven lang doorwoelde.

A. M. DE JONG.

EEN HERINNERING...

CARRY VAN BRUGGEN zou een lezing houden voor de *Amsterdamsche meisjes-studentenclub* en had pech. Er kwamen onvoldoende meisjes; met kunst en vliegwerk trommelden wij er 17 bij elkaar. De voorzitster verontschuldigt: examens, roeiwedstrijden, het mooie weer. Carry van Bruggen, geen vrouw om achter een vriendelijk beleefde glimlach haar ontstemming te verbergen, kijkt een beetje boos. Maar zij trok bij: *Ik heb eens gesproken voor de Utrechtse meisjesstudenten. Daar waren meer meisjes en minder koekjes.*

Wij hadden zelf ook op een groter opkomst gerekend en de koekjesschalen waren navenant gevuld! Zelfs de thee werkte tegen: niet te drinken. Een vreemd lichtgekleurd mengsel, met een nog vreemdere bijsmaak. Na het vertrek van de spreekster werd dit raadsel opgelost: de celluloïde pingpongballen waren in de theepot gevallen.

Carry van Bruggen begon haar lezing. Over de bepaaldheid, de onvrijheid van de menselijke wil. Krachtig, goed gedocumenteerd en met fraaie voorbeelden en kleurrijke vergelijkingen. *Wanneer daar een forse beuk staat en de wind speelt door zijn takken, zó dat deze bewegen, op en neer, op en neer. Wat denkt ge dan, dat die beuk zou zeggen, als hij kon spreken? Zou hij zeggen: kijk ik word door de wind bewogen? Nee, hij zou fier uitroepen: ik wuif. Zó gaat het ook de mens.* Er kwam debat, veel en nogal vinnig debat. Al de tegenwerpingen van de brave mensen, die maar niet kunnen wennen aan de gedachte, dat zij voor hun braafheid zelf niet de *schuld* dragen – evenmin als de slechte mensen van hun slechtheid. Er waren vele braven van deze onder de geringe schare van studenten die naar Carry van Bruggen kwamen luisteren. En zij verdedigden haar recht op persoonlijke verantwoordelijkheid voor haar braafheid. Carry werd min of meer moedeloos: *Ik heb over deze dingen gesproken voor een groep vrijwel ongeschoolde vrouwen. En zij begrepen mij niet. Daarna heb ik gesproken voor een groep jonge onderwijzeressen. Ook zij wilden er niet aan. Ook zij zaten vast in hun vooroordelen en bekrompen begrippen. Toen dacht ik: de meisjesstudenten, de wetenschappelijk geschoolden. ZIJ zullen den moed hebben, deze dingen dóór te denken. En ik ontmoet hier dé zelfde tegenwerpingen...* Maar zij had toch gemerkt, dat er wel enkelen waren, wie haar knappe doordachte rede tot denken had gebracht. Zo vertrok zij getroost naar Laren.

R. v.d. H.

© 2026

CARRY VAN BRUGGEN OVERLEDEN.

GISTERAVOND IS DE BEKENDE SCHRIJFSTER CARRY VAN BRUGGEN, 51 JAAR OUD, IN HAAR WONING TE LAREN OVERLEDEN.
Carry van Bruggen, eigenlijk Carry de Haan, was een zuster van de dichter Jacob Israël de Haan, die als zionist naar Palestina ging en daar werd vermoord.

Zij werd op 1 Januari te Smilde geboren en bracht haar jeugd door in Zaandam waar zij de lagere school bezocht en voor onderwijzeres werd opgeleid. Zij gaf enkele jaren les in Amsterdam en vertrok in 1904, na haar eerste huwelijk, naar Indië, vanwaar zij reeds na twee jaar terugkeerde.
In 1907 verscheen haar eerste boek, een bundel vertellingen, onder de titel *In de Schaduw (van kinderleven)*. Daarop volgden in 1909 twee boeken over het leven in Indië: *Goenoeng-Djatti* en *'n Badreisje in de Tropen* en nog in hetzelfde jaar de roman, die haar naam algemeen bekend maakte: *De Verlatene*, de geschiedenis van het Joodse gezin, waarvan de kinderen de oude, rechtzinnige vader verlaten, omdat zij zich niet langer thuis voelen in het orthodoxe Jodendom, hoewel hun hart vol van heimwee blijft naar de oude Joodse gebruiken.
Minder geslaagd, maar indertijd veel gelezen, is *Heleen*, de minutieuze ontleding van een meisjesleven, die in 1918 volgde op de naturalistische *Kleinmalerei* van haar *Breischooltje*. In *Heleen* overweegt sterk het cerebrale element, waardoor de schrijfster later een uitweg heeft gevonden in haar wijsgerige werken als *Prometheus* en *Hedendaags Fetisjisme*. Overdadige zelfontleding vindt men ook nog in *Een Coquette Vrouw*, verschenen in 1915 en voorafgegaan door *Het Joodje*, een roman waarin de motieven van *De Verlatene* terugkeren.
Haar boeken, die in de eerste jaren na de oorlog verschenen: *Om de Kinderen*, de drie novellen *Van een kind* en *Een Indisch Huwelijk*, behoren niet tot haar beste werk, evenmin als de romans, die in die tijd onder de naam Justine Abbing van haar hand zijn verschenen, nl. *Uit het leven van een denkende vrouw*, *Een kunstenaar*, *Het verspeelde leven* en *De vergelding*, werk waarin zij allerlei vragen van de dag en psychologische problemen in romanvorm heeft behandeld en die zij zelf, blijkens het pseudoniem, niet op een lijn met haar andere romans van die tijd heeft willen stellen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HAAR BESTE LITERAIRE KWALITEITEN VINDT MEN WEER IN HET *HUISJE AAN DE SLOOT*, DAT IN 1921 HET LICHT ZAG. In dit boek verdiepte de schrijfster zich weer in haar jeugd, en in het leven van het orthodoxe Joodse gezin, dat voor haar steeds de bron van de paar zuiverste inspiraties is geweest. Maar dat boek, dat lange tijd als haar beste werk kon gelden, heeft zij verscheidene jaren later, in 1927, nog overtroffen met *Eva*, een roman zo krachtig en oorspronkelijk en tegelijk zo warm van sfeer en diep van gevoel en gedachte, als er zelden een in onze taal van een vrouwenhand is verschenen. Alle invloeden, die zij vroeger heeft ondergaan: naturalisme, psychologische analyse, Hegeliaanse wijsbegeerte en oude Joodse vroomheid zijn in *Eva* tot een prachtige eenheid samen gevloeid. Over haar jeugd, waarvan haar beste boeken zo zeer vervuld zijn, heeft de schrijfster verteld in een interview in *Den Gulden Winckel*.

Na *Eva* heeft Carry van Bruggen, als wij ons niet vergissen, niets meer geschreven. Wel hield zij nog, evenals de laatste jaren vóór het verschijnen van deze roman, vele lezingen over haar werk en over de taalkundig-wijsgerige vraagstukken die bijzonder haar aandacht hadden, maar zij was overwerkt en vond geen kracht meer tot het schrijven van boeken.

IN DE BETREKKELIJK KORTE PERIODE VAN HAAR SCHEPPENDE ARBEID HEEFT CARRY VAN BRUGGEN ECHTER EEN OMVANGRIJK EN VOOR EEN GROOT DEEL OOK BELANGRIJK OEUVRE TOT STAND GEBRACHT.

Wij vermeldden reeds een groot aantal werken, maar deze lijst zou nog kunnen worden uitgebreid. Wij noemen nog de bundel *Avontuurtjes*, de wijsgerig essayistische werken *Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding* en *De zelfvermomming van het Absolute* en ten slotte het toneelstuk *Een Vergissing*, dat Verkade heeft opgevoerd en het monodrama *Seideravond*, dat Albert Vogel heeft voorgedragen.

DE MEESTE ROMANS VAN CARRY VAN BRUGGEN ZIJN UITGEGEVEN BIJ DE *WERELDBIBLIOTHEEK* EN HERHAALDELIJK HERDRUKT. Haar essays en veel van haar verhalen verschenen in *Groot- Nederland*, het tijdschrift van Frans Coenen, die in menig opzicht haar literaire mentor mag worden genoemd. De begrafenis zal plaats vinden Zaterdag a.s. des middags te 12 uur op de Algemene Begraafplaats te Laren.

†

© 2026

'ROEI HET PATRIOTTISME UIT!'

MET DEZE EENVOUDIGE WOORDEN is door een redelijk denkend mens als de in onze kringen helaas veel te weinig bekende **Carry van Bruggen**, de waanzin van het geschiedenisonderwijs getekend. Het feit, dat dit geschiedenisonderwijs de basis is waarop de *vaderlandsliefde* is gefundeerd, stempelt ook deze vaderlandsliefde tot waanzin of misdaad. – Het is dan ook met buitengewone instemming dat wij hier deze uitspraak over *Vaderlandsliefde* van **Leo Tolstoj** overnemen en daarmee recht laten wedervaren aan het oordeel van een tot oordelen ongetwijfeld bevoegd mens:

IK WEET NU DAT ALLE MENSEN OVERAL GELIJK EN BROEDERS ZIJN. Wanneer ik nu denk aan al het kwaad dat ik door de vijandschappen van volkeren heb begaan, ondervonden en gezien, dan wordt het mij duidelijk dat van dat alles de oorzaak was die grote dwaling die men *patriottisme* en *liefde tot het vaderland* noemt.[1] Een gevoel van vijandschap tegen andere volken ondervind ik nooit; het werd mij kunstmatig door een onverstandige opvoeding ingeprent.
Wat men tegenwoordig vaderlandsliefde noemt, is eensdeels een geestesrichting, die door school, godsdienst, afhankelijke pers die voor de regering werkt, onder de volkeren wordt in het leven geroepen en gaande gehouden; anderdeels is zij een tijdelijke opwekking, die door de overheersende klassen met buitengewone middelen onder die volksklassen wordt in het leven geroepen, waarvan het zedelijk en geestelijk peil nog op een lage graad van ontwikkeling staat, en deze opwekking wordt dan aangeduid als de uitdrukking van de wil des volks.
De vaderlandsliefde onzer dagen is een gruwzame erfenis van een overgeleefde tijd; wanneer zij wordt gaande gehouden dan geschiedt dat door de macht van het volhardingsvermogen en ook doordien de regeringen en de overheersende klassen, gevoelende dat haar macht en zelfs haar bestaan daarmede op het spel staan, zich inspannen haar door list en middelen van geweld in het bewustzijn van het volk in stand te houden. De huidige vaderlandsliefde is als een steiger die dient om te kunnen bouwen. Daarna is het een obstakel voor het binnengaan in dat gebouw; men neemt hem echter niet weg, omdat hij aan enige lieden nuttig is.
De vaderlandsliefde in haar eenvoudigste en duidelijkste vorm is voor de regeringen niets anders dan een wapen dat het haar mogelijk maakt, hare eer- en zelfzuchtige oogmerken te bereiken; voor de geregeerden daarentegen is zij het verlies van alle menselijke waarde, alle rede, alle bewustzijn en de slaafse onderwerping aan de machthebbenden.
Overal, waar men haar predikt, is dat vaderlandsliefde.
Vaderlandsliefde is onderdanigheid.[2]

1 Als *patriottisme* een speciale bezorgdheid voor het eigen land inhoudt, dan volgt daar logischerwijze op dat men zijn eigen land belangrijker acht dan andere. Aan de andere kant van het spectrum vindt men *kosmopolitisme*, dat kenmerken bezit die tot op zekere hoogte tegenovergesteld zijn aan patriottisme. De kerngedachte van kosmopolitisme is dat alle mensen deel zijn (of moeten zijn) van een enkele gemeenschap, ongeacht politieke affiliatie.

2 A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; NatIonalisme, een gevaarlijke ziekte*, p. 83. Vereniging Anarchistische Uitgeverij V.A.U., Amsterdam 1936

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

MADELON DE KEIZER wijst erop dat ten tijde van Carry van Bruggen, rond de vorige eeuwwisseling en het *interbellum*, de joden hooguit twee procent van de Nederlandse bevolking uitmaakten. Toch was het een tijd waarin openlijk van *het joodse vraagstuk* werd gerept. Voor Carry van Bruggen was dat geen reden om in haar schulp te kruipen. Integendeel, als dochter van een *gazan* in de synagoge kwam zij fier voor haar joods zijn uit. Net als haar broer Jacob zag zij uiteindelijk niets in het zionisme, dat zij beschouwde als een imperialistische valkuil die het later ook inderdaad is geworden door een gemakzuchtige houding, die later nog versterkt werd door het schuldbewustzijn van het Westen, en de gedogende houding tegenover het bestaansrecht van de Palestijnse bewoners. Carry van Bruggen behoorde tot het 'intellectuele jodendom' dat uitblonk in bezigheden als wetenschap en kunst, en vanuit die positie keerde zij zich tegen het agressief isolationisme, dat zich nu meedogenloos manifesteert ziet in de staat Israël. – Carry van Bruggen was de vleesgeworden assimilatie, maar dan zonder haar joodse afkomst te verloochenen. Het heeft haar ook niet verhinderd compassie te hebben met minder bevoorrechte lotgenoten, zoals duidelijk blijkt uit haar roman *Het Joodje*, en haar verhalenbundels.

CARRY VAN BRUGGEN WORDT VAAK VERGELEKEN MET VIRGINIA WOOLF. OOK ZIJ WAS IN VEEL OPZICHTEN HAAR TIJD VOORUIT. Beiden eisten een plaats als onafhankelijk denkende vrouw voor zich op. *Madelon de Keizer* maakt duidelijk dat Van Bruggen zich uit alle macht verzette tegen het geïdealiseerde beeld en badinerende houding van de man waarin de vrouw bestemd is voor de gedienstige goedheid en de zuiverheid. Voor Carry van Bruggen zijn man en vrouw in wezen aan elkaar gelijk. Weliswaar met graduele verschillen en allebei met de behoefte om dienstbaar te zijn zonder zichzelf in de ander te verliezen.

© 2026

JOODS ONDANKS HAARZELF

OOK IN HAAR TWEE WIJSGERIGE WERKEN

DE MEESTEN VAN ONS KENNEN CARRY VAN BRUGGEN VAN HAAR MEESTERLIJKE SCHETSJES. Weinigen kennen Carry ook als romanschrijfster: *De Verlatene, Het Joodje, Eva, Heleen* zijn de bekendste. Nóg minder kennen Carry van Bruggen als filosoof, als schrijfster van twee wijsgerige verhandelingen: *Prometheus* en *Hedendaags Fetisjisme*. Ik zal niet uitvoerig uit deze werken citeren. Gij zoudt mij dan verwijten, dat dit geen geschikte *kopij* is voor de vrouwenpagina, dat wij afkerig zijn van zoveel getheoretiseer. Wellicht terecht. Zou hier dan meteen uit volgen dat Carry van Bruggen *onvrouwelijk* is geweest door zich filosofisch te verdiepen en bovendien haar gedachten hierover wereldkundig te maken? Niets is minder waar. Carry van Bruggen met haar fijne intuïtie, haar sterke emotionaliteit, haar heftigheid nu eens, haar verstilde overpeinzingen dan weer... is zeer vrouwelijk. Laten we ons niet te zeer verdiepen in wat vrouwelijk denken en werken al dan niet is. Al is dat ongetwijfeld wèl een onderwerp voor de vrouwenpagina!

VANDAAG WIL IK MET U SPREKEN OVER ENIGE TYPISCH-JOODSE TREKKEN IN CARRY VAN BRUGGENS WERK. Daarvoor moeten wij wel naar dat wijsgerige werk grijpen: ***Prometheus***, naar de held van de Griekse sage, die het vuur stal van de hemel om er de mensen mee te begiftigen; en ***Hedendaags Fetisjisme,*** een strijdschrift tegen al wat Van Bruggen ziet als moderne afgodendienst. Om te weten wat zij dacht, hoe zij zich de wereld en de plaats van de mens daarin voorstelde, grijpen we naar deze twee werken. Wie zich aan deze greep waagt, zal–ondanks het 'geleerde' en theoretische van deze titels–niet bedrogen uitkomen. Ook in deze boeken is Carry van Bruggen... Carry van Bruggen. D.w.z. onderhoudend en belangwekkend. Er zullen hele stukken zijn waarover je kunt twisten; toch zal je steeds geboeid luisteren naar haar mooi-gestileerd en scherpzinnig betoog. Misschien zijt ge het wel volkomen oneens met haar, maar dan nog zult ge haar werk niet verveeld ter zijde leggen. Integendeel: ge zult dan in uzelf verwoed met haar vechten; ge zult argumenten zoeken om de hare te weerleggen. Want ieder woord in deze boeken leeft. Wanneer je dan zo'nwijsgerig werk ter hand hebt genomen, vindt je een *pessimistische levensbeschouwing*,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zoals we later zullen zien, nog verkeerd gekozen. Je vindt dan een Carry van Bruggen die bij uitstek *individualist* is en ziet dat haar individualisme zó ver gaat, dat het in zekere zin in het tegendeel omslaat, namelijk in een verering van... de Dood. *Alle leven is strijd*. De oplossing van deze strijd komt pas met de op lossing van het Leven, dus met de Dood. Deze opvatting is niet nieuw. Velen hebben het eerder gezegd en velen zullen het zeggen na haar. Zó lang en zó heftig bewogen en zó vol twijfel heeft zij nagedacht over wat *goed* is en wat *kwaad*. Haar romans staan daar vol mee –dat zij uiteindelijk het *goede* verwerpt in alle levensdrift. *Goed* is wat uitloopt op de *Doodsdrift*, het verlangen naar de oplossing van al het bestaande in het één-en-ondeelbare: **HET ABSOLUTE** in **HET NIETS**. Wat is in deze pessimistische levensbeschouwing specifiek Joods bij deze schrijfster? Dat is haar *systeem*. Carry van Bruggen komt tot haar overtuiging, beredeneert deze door een studie van de taal. *Hedendaags Fetisjisme* zou, zo schrijft zij in het voorwoord, oorspronkelijk *De Taal* heten omdat het zich vooral met *taalproblemen* bezig houdt. Die taal is naast haar instrument ook haar wapen in de woordenstrijd die zij voert om haar idee te laten zegevieren. En in dit uitpluizen, napluizen van het *Woord* doet zij zich kennen als de dochter van een volk dat zich generaties lang heeft gebogen over boeken en folianten, een volk dat zich eeuwen lang heeft geoefend in het gebruik van het *woord* en de betekenis van elk woordje, kortom *in het zoeken van de zin der woorden*.

TYPISCH JOODS BIJ CARRY VAN BRUGGEN IS HET ZOEKEN NAAR BETERE, KORTERE FORMULERINGEN VOOR HAAR GEDACHTEN. Om tot die pessimistische wereldbeschouwing te komen, tot die verheerlijking van die zg. *Doodsdrift* en tot die verachting van het *Leven* zelf, gaat zij uit van de taal: *Er is geen ander zijn dan anders zijn*. Hier zie je weer het vernuftige, scherpzinnige woordenspel. Wat bedoelt zij met dit korte zinnetje dat de kern is van haar stelsel? Dit: *het bestaan, alle leven is verschil, is onderscheid tussen de levende wezens*. Elk streven naar Leven is een streven naar het zich onderscheiden van anderen. Dit zelfde zegt zij in déze korte formules: *Levensdrift is onderscheidingsdrang* en *Eenheidsdrift is Doodsdrang*. Omdat het streven naar wat de mensen scheidt (en onderscheidt) van lager orde is dan het streven naar *Eenheid*, is de Levensdrift van lagere orde dan de Doodsdrift. Haar grondstelling dat alle zijn *anders zijn* is, demonstreert Van Bruggen door... de *Taal*.

© 2026

Zij doet dit op vernuftige, ja geniale wijze. Zij zegt: kijk naar de woorden: *onderscheiding*, *onderscheiden*. Het werkwoord betekent oorspronkelijk *zien*, en ook: *iets onderscheiden van iets anders*. *Dat is 't verschil zien tussen twee dingen*. Hierin ligt in de oorspronkelijke betekenis: *geen verschil in waardering*. Het *opmerken* van verschillen, behelst geen oordeel over eventuele kwaliteitsverschillen. Binnen de betekenis van het woord *onderscheiding* is in de loop der jaren een een *waarde-oordeel* geslopen. Iemand eer te willen bewijzen, betekent dat wij in degene iets *bijzonders*, d.i. *een anders zijn* hebben gezien. Dan geven wij een lintje, oftewel: een *onderscheiding*. 'Kan je', zo vraagt zij scherpzinnig, verder, *iemand meer vleien dan door diegene '**gedistingeerd**' te noemen?* Dit woord betekent slechts: ***anders***, zich ***onderscheidend*** van anderen. Is wat denigrerende *ordinair* betekent oorspronkelijk *gewoon*, d.i. *zoals iedereen*. *Etymologisch* concludeert Carry dat ons streven naar individueel bestaan *een levensstreven is naar 't zich onderscheiden van anderen*. Bij streven naar gelijkheid belanden wij tenslotte in het *Absolute Niets*. Deze scherpzinnige taalvorsing is bij Van Bruggen typisch Joods. Hier herkent men de dochter van het oude volk. In haar woorden resoneert de invloed van eeuwenlange Talmoedstudie mee. *Joods, ondanks haarzelf,* toont zij zich juist in dit werk dat zij zelf zou beoordelen als niet-Joods. Streefde zij niet naar een *Eenheid*, waarin geen plaats is voor kwaliteitsverschil tussen individuen, tussen volkeren? Deze begaafde schrijfster is meer onbewust dan bewust Joods geweest. Daardoor laat juist haar leven ons zo duidelijk het Joodse levenslot zien.

R.F.-v.d.H.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wat antisemitisme was, begon ik pas te begrijpen toen ik Carry van Bruggen las.

Je hoort de laatste tijd geregeld het woord *antisemitisme* vallen. Als kind vroeg ik eens wat dat betekende, en mijn moeder antwoordde: *Antisemieten zijn mensen die een hekel aan joden hebben*. Daar schoot ik weinig mee op, want ik wist niet wat een jood was. En toen mijn moeder een paar joodse vrienden, kennissen en TV-persoonlijkheden opsomde wist ik nóg niets, want ik merkte niets bijzonders aan die mensen. – Wat antisemitisme is, begon ik pas later te begrijpen, toen ik ***Het Joodje*** las, van Carry van Bruggen (1914). Van Bruggen, zelf uit een arme joodse familie, beschrijft hierin hoe een intelligent joods jongetje, Bennie Lehren, zich op weet te werken uit zijn armoedige milieu. – De joodse kinderen in zijn dorp worden op zijn best met de nek aangekeken, maar meestal onverholen gepest en mishandeld. *Thuis werd hem ingeprent de rijken uit de weg te gaan, twist en straatrumoer te vermijden, ze waren arm en ze waren Joden, ze trokken altijd aan het kortste eind.* – Bennie is dan wel arm en vies (hij durft zijn ouders niet om een tandenborstel te vragen, bang dat ze hem uitlachen) maar ook de beste van de klas. Met (financiële) hulp van een betrokken schoolmeester wordt hij naar het gymnasium gestuurd, waar hij opnieuw wordt bespot en veracht, al hebben de leerlingen ook een zeker ontzag voor zijn slimheid en belezenheid. – Als Bennie de kans krijgt wat geld te verdienen als bijlesleraar voor een rijk kind, schaamt hij zich zo voor zijn afkomst dat hij, naar zijn godsdienst gevraagd, niet durft te antwoorden. Het werkt averechts. De vader van het rijke kind valt uit: *Dat is wat moois, hoor kereltje… jij schaamt je als ik het wel heb voor je geloof – jij staat daar te draaien en je zou wel willen liegen, als je durfde (…). Ik heb eens ergens gelezen dat de Joden zelf schuld hebben aan alle smaad, die ze overkomt, en ik begin te geloven dat het volkomen waar is.*

Maar niet iedereén is antisemiet. Bennie belandt uiteindelijk als bijleraar bij een ander gezin, de Van Erps, waar hij juist hartelijk wordt onthaald: de vrouw des huizes vertelt hem met een *moederlijke glimlach* dat hij *een heel mooi joodje was, dat ze een bijzonder zwak had voor dat donkere, olijfbleeke, zwaarmoedige type, waartoe hij behoorde, dat joden het interessantste ras van de wereld waren*. Tsja… Bij de Van Erps maakt Bennie kennis met beschaafde weelde, hij maakt zich met veel pijnlijk vallen en opstaan de

© 2026

gewoonten van de achteloos-welgestelden meester, koopt een artistiek fluwelen jasje en verwerft allengs een zekere status als gekwelde dichter, over wie de vrouwen op de luxe soupertjes zich kirrend ontfermen. Maar écht op zijn gemak voelt hij zich daar niet. – Van zijn eigen Joodse gemeenschap vervreemdt hij intussen steeds meer. Hij ergert zich aan de lawaaiige, sjofele *Elie uit de lintjeswinkel, Maup, die op vrijdagmiddag voor drie stuivers zuur bij ze bracht, rode Sam uit het galanteriemagazijn*, waardoor hij bij zijn eigen familie in ongenade valt: *Met je geleerde kop ben jij een reuze stuk ongijn, om je zusters verjaardag te verschteren – en je rijkeluisvriendjes d'r hielen te likken. En toch spugen ze op je, toch ben je de smaus en blijf je de smaus – al hang je hier nou nog zo hard de verschwartzte nar uit.*

Arme Bennie. Daar bungelt hij dan, tussen twee culturen. En dan versmaadt hij ook nog het mooie, lieve joodse meisje Juutje, ten gunste van een verwende, rijke trut…

Het Joodje geeft een indringend beeld van het verschijnsel antisemitisme, maar is bovendien, ook ruim een eeuw na dato, nog steeds een heerlijke roman.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Verslag der Commissie voor schone letteren 1921.

Tot de werkzaamheden van de Commissie voor schone letteren behoorde in de eerste plaats het uitreiken van de tweede Haagsche Post-prijs. De keus was ditmaal niet makkelijk; de oogst van nieuwe belangrijke werken was dit jaar niet groot. Bemoeilijkt werd het werk der Commissie omdat onze auteurs tot nog toe niet hun werken bij de Commissie in sturen, zodat wij op eigen gelegenheid en langs verschillende wegen ons op de hoogte moet stellen van de ganse productie der jongere literatoren.

Verschillende werken kwamen in aanmerking, uiteindelijk verenigden de stemmen der Commissie zich op het werk van Carry van Bruggen ***Het huisje aan de Sloot***'. Dit is zeker een der meest levende, een der meest talentvolle werken ook, die in de afgelopen jaren zijn verschenen. In dit boek wordt het leven van een Joods meisje beschreven te midden van een klein zorgelijk levend gezin, in een afgelegen Hollands stadje. Een bepaald verhaal wordt niet gegeven, doch in een lange reeks korte hoofdstukken gaan de kleine gebeurtenissen en plechtigheden van het Joodse gezinsleven aan ons voorbij.

Carry van Bruggen daarentegen gaf met merkwaardige zuiverheid het kindertype, dat men het fantastische kind zou kunnen noemen, de kunstenaarsnatuur in aanleg, wier eerste onbewuste werkingen zich op sprankelende en verrassende wijze openbaren.

Het is een voortdurend genot voor de lezer, deze rijke kinderlijke fantasie aan 't werk te zien, en te zien, hoe zij de kleine alledaagse gebeurtenissen omschept tot fonkelende visioenen, zonder dat het kind zich één ogenblik bewust wordt, dat het zelf zich deze toverwereld bouwt over een grauwe en eentonige werkelijkheid heen.

De verbeeldingskracht en de gretige intelligentie, die in deze kinderziel aan 't werk is, en dit alles vertolkt in een lenige en zuivere stijl, verlenen uiteraard aan dit boek een bijzondere literaire schoonheid.

Om op deze schoonheid de aandacht te vestigen, besloot de Commissie, dit werk voor de tweede *Haagsche Post-prijs* voor te dragen.

F. Mijnssen, D. Coster, Top van Rhijn-Naeff, Annie Salomons en Mr. M. Nijhoff.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

IN DE SCHADUW

(VAN KINDERLEVEN)

Geannoteerde uitgave
met reacties rond het verschijnen
1907

2026

&

Vier jaargetijden

IN DE SCHADUW

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

N. HOLKEMA & WARENDORF
AMSTERDAM.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©

2026

TYP. ZUID-HOLL. BOEK- EN HANDELSDRUKKERIJ.

Oorspronkelijke uitgave: *In de schaduw (van kinderleven) Van Holkema & Warendorf*, Amsterdam 1907 *In de schaduw van kinderleven* Utrecht, *Spectrum* 1983 *Prisma* pocket 2154

¶

Bijvoegsel tot de Nederlandse Staatscourant van Dinsdag 10 December 1907, № 289.

MINISTERIE VAN JUSTITIE. AUTEURSRECHT.

Ter voldoening aan art. 10 der wet van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* № 124), zijn gedurende de maand November 1907 ingezonden door: van **Holkema** & **Warendorf** te Amsterdam, als uitgevers: Bruggen (Carry van). In de schaduw. (Van Kinderleven).

¶

Heleen, een vroege winter

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggens eerste publikatie in boekvorm was deze verhalenbundel In de schaduw (1907); een bundel die nog duidelijk naturalistische trekken vertoont. Deze bundel bevat 9 verhalen, alle met als centraal thema: joodse kinderen die lijden onder of het slachtoffer zijn van het 'anders-zijn'. De titel van het eerste verhaal Tegen de dwang is kenmerkend voor Carry van Bruggen, die in haar werk altijd ten strijde is getrokken tegen de dwang die wordt opgelegd door conventie en gareel. Dit eerste verhaal beschrijft het dwangmatige leven van joodse kinderen die zijn overgeleverd aan de onontkoombare plichten die het joodzijn met zich meebrengt. Na een 'gewone' schooldag zijn zij ook nog gedwongen lessen te volgen op de joodse school, waardoor voor deze kinderen geen tijd voor vrij-zijn en spel overblijft. In het verhaal Ballotage proberen twee joodse meisjes opgenomen te worden in een kring van niet-joodse kinderen. De enige functie die hun echter in het spel wordt gegund is die van pestobjecten. Sabbathvreugde beschrijft de doffe verveling van deze telkens weer met verwachting tegemoet geziene wekelijkse rustdag. In Juultje ontraadt een meisje haar broer om met een joods meisje om te gaan. De jongen wordt door zijn vrienden bespot en verbreekt uiteindelijk het contact met het meisje. In Vreemde nacht zijn kinderen het slachtoffer van folterende angsten, gewekt door geheimzinnige vertelsels en profetieën.
Zeer scherp komt het antisemitisme tot uiting in het laatste verhaal Uitdrijving, waarin verteld wordt van een joods gezin, het enige in het dorp, dat voortdurend geconfronteerd wordt met de kleingeestige, onredelijke en onverbiddelijke tegenzin van de dorpsbewoners. Een vrijwel volledige boycot van de joodse winkel en de voortdurende pesterijen en dreigementen van de dorpsbewoners leiden tot de 'uitdrijving' van deze joden uit het christelijke dorp.

© 2026

CARRY VAN BRUGGEN

IN DE SCHADUW

VAN KINDERLEVEN

PRISMA
NEDERLANDSE KLASSIEKEN

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Herman Robbers *Bij wijze van voorwoord* 7
George F. Haspels († 1916) *Verhalen uit In de schaduw* 8
Zutphensche courant 1907 10
Het Vaderland 1908 11
De Sumatra Post 1909 12
De recensie van C.v.B. over J. Kann in A.H. 14
Repliek van C. Mesjag over recensie van C.v.B 05-03-1909 19
Reactie van Carry van Bruggen op de repliek 05-03-1909 21
RED. *Jacob Kann en Jacob de Haan, twee tegenpolen* 22
Onze Eeuw, Haarlem 1909 J. Kann, *Erets Israël; Het Joodse land* 24
Rud. Tutein Nolthenius († 1916) *Israël, een beloofd land!* 26
Friedrich Raiffeisen († 1888) *Coöperatie cooperatum* 34

In de schaduw (van kinderleven) 37
Carry van Buggen *Het onbegrepene* 38
Francis Pressensé *De verschrikkingen* (vert. C.v.B.) 47
Het geschiedde aan het einde van de 19e eeuw in Nederland...
Carry van Buggen *Uitdrijving* 50
Tirol *Hakenkreuzler* 78
Carry van Buggen *Hakenkreuzler* 79
Tiroler Reiseimpressionen 83
Jerôme Heldring *Carry van Bruggen en moraliteit* 82
Over de Vier jaargetijden
Vier jaargetijden

M. van Amerongen *Uitzichtloos individualisme van Carry van Bruggen* 90

2026

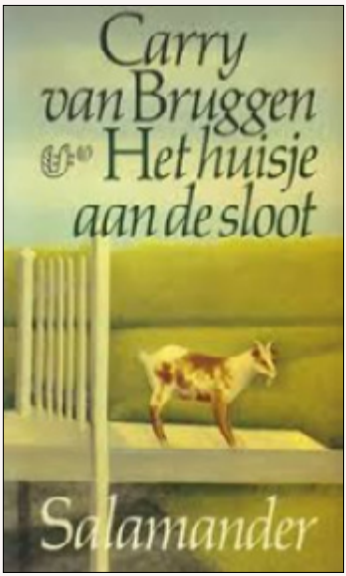

1921

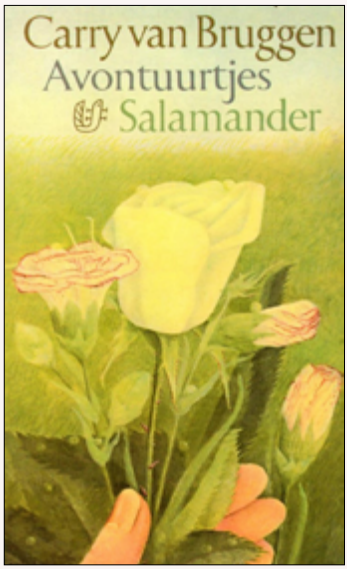

1922

1924

Deze schetsen, en de latere bundels Avontuurtjes en Vier jaargetijden passen in Van Bruggens œuvre waarin vanaf de roman Heleen het zoeken naar een levensbeschouwing centraal staan. In haar ideeënwereld is verwondering het begin van bewustwording. De denkende mens stelt zichzelf vragen, terwijl de gemakzuchtige geleid wordt door externe stelligheden en vanzelfsprekende 'gevoelens'. Deze schetsen uit de jaren twintig zijn te verbinden met haar essay Prometheus en haar symbiotische roman Eva. Dat het meisje uit Het huisje aan de sloot beschreven wordt als taalgevoelig, sluit aan bij Hedendaags fetisjisme over taal. In zijn bespreking van Het huisje aan de sloot schreef M. Nijhoff indertijd: 'Carry van Bruggen, die wij reeds van zoveel verschillende kanten leerden kennen, heeft hier eindelijk haar beste kant getoond.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EEN WARE VERFRISSING IS HET, NA AL DIE HEVIGE DISCUSSIES EN OVERDENKINGEN, VAN BOEKPERSONEN, DIE GEEN MENSEN ZIJN GEWORDEN, WEER EEN BUNDEL-VOL ECHT-GEZIENE, DOORLEEFDE DINGEN, EEN VERZAMELING ZUIVER 'REALISTISCHE' - DAT IS EENVOUDIG: WARE - EN MET HART GESCHREVEN SCHETSEN OP TE NEMEN, ZOALS DEZE VAN CARRY VAN BRUGGEN. ***In de schaduw*** heet het boek. Bedoeld wordt dat joden in onze maatschappij nog altijd *in de schaduw* leven. Hoewel sinds eeuwen met alle andere Nederlanders gelijkgesteld, worden zij door onze *Wat de boer niet kent dat lust ie niet*-genen – nog immer min-of-meer verdrukt, gemeden, soms zelfs geëxcommuniceerd. Carry van Bruggen heeft dit boek niét geschreven om deze *beproeving* te bewijzen, wél om haar lezers de soms bittere en soms zoete smaak van haar eigen jeugdervaringen te laten proeven. De bitterheid werd geen haat tegenover Hollanders. Het is vooral *de liefde voor kinderen,* die voelbaar is op elke bladzijde, die er de warmte, gloed en de charme aan gegeven. – De schets *Revolutie*, over de naaischool van juffrouw Pietje het werd eerder in *Elsevier's* gepubliceerd. – De andere prozastukken hier verzameld zijn o.a. *Tegen de dwang, Ballotage, Sabbatvreugde, Het onbegrepene,* en *Uitdrijving*. Zij horen bij elkaar; het sentiment is in alle hetzelfde, een innig begrijpen van het verdriet en van de troost, in huiselijkheid, gezinsliefde, godsdienstige traditie van de zeldzame joden van een Hollands dorp. Er is een gang, een *verve* in haar werk die aan het beste van Heijermans herinneren. Wij hebben al heel wat knap literair werk aan onze joodse schrijvers te danken. Carry van Bruggen verkeert in goed gezelschap tussen Arnold Aletrino, Henri Hartog en Michel van Campen, Herman Heijermans en Samuel Goudsmit.[1]

HERMAN ROBBERS

© 2026

1 *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift*. Jaargang 18. Elsevier, Amsterdam 1908

Onze Eeuw. Jaargang 9. De erven F. Bohn, Haarlem 1909 (G. F. Haspels.)

Onder jongens en meisjes blijven we met Carry van Bruggen's bundel *in de schaduw*; hier echter onder kleine jongens en meisjes, en alleen onder joodse. – Dat wordt weer een heel literatuurtje op zichzelf, die beschrijvingen van dit tussen ons wonende aparte volk van uitverkorenen en steeds uitgelachen volk; beschrijvingen van Isr. Querido, Van Campen, Samuel Goudsmit *c.s.* onder wie Carry van Bruggen met dit eerste werk geen achterafplaats inneemt. Bij haar treft ook dadelijk een geduchte visie die realistisch mensen en toestanden kleurrijk en onbeschroomd laat zien. Zo begint de eerste der negen schetsen van *In de Schaduw*: *Geert, de potige werkmeid, met 'r koddige stompe mopsneus en 'r groenig-blauwe ogen, rond en grappig-onnozel als van 'n clown, lag in 'r grove, vaalzwarte werkrok op 'r knieën over de vloer en al dweilend galmde ze, met 'r diepe, bassige stem, zwaar beklemtonend de woorden: 'Ik hèb u lief, mit àl de gloèd... van main maagdelaik gemoed...' Na iedere paar woorden haalde ze luidruchtig op door d'r neus, want de prille voorjaarsdag en 't natte werk hadden haar verkouwen gemaakt. – 'n Emmer met vuil, grijs-bruin beschuimd water...*
De lezer kan zich uit dit staaltje genoeg voorstellen, hoe verbazend echt deze werkmeid met haar gedweil en haar grove vloeken wordt getekend. – Voor wie deze soort literatuur geheel vreemd is, zal zich verbazen dwars door dit alledaagse realisme van het gewone joodse leven het innige idealisme te zien lichten, trouw bewaard in het ritueel vol warme symboliek van het joodse feestleven in synagoge en huiskamer. – De toewijding, waarmee ook het armste joodse moedertje zorgt voor de sjabbessoep en daarna de hooggeheven handen in plechtig gebaar uitspreidt over de vele sabbatslampen, snel prevelend de lofspreuk; de statigheid, waarmee het gezinshoofd de paasmaaltijd presideert met de symbolieke spijzen zoals 't ei – in as gesmoord, 't zoete roersel van appelen-amandelen-suikeren-wijn, de mierikswortel en kleurige radijsbolletjes – alles naar rituele aanwijzing op de schotel gerangschikt, terwijl ook na de dienst blijft staan, gedekt door een stuk ongezuurd brood, de beker wijn: *de symbolieke welkomstdrank en spijs voor de Profeet, de Verlosser, die eenmaal zal komen en dan in die plechtige nacht, die de seiderdienst volgt, 't arme, verstrooide volk zal verzamelen en meevoeren naar 't oude Moederland*. De volharding waarmee de ouders

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hun zo van school komende kinderen direct doorsturen naar de rabbijn om te *lernen*, dit alles wekt 'n huivering van bevreemding, van bewondering. – Wat voelt een sjofel joodje zich verheven door het dragen die heilige traditie; uitverkoren door het gedenken van Gods grote daden van ouds verricht door de *goj* niet geweten of lichtzinnig vergeten; geadeld door een eeuwenheugende afstamming van de hoogste geesteshelden en door een eeuwigdurende bespotting en verdrukking, die hij als een onwillekeurige onbewust-jaloerse erkenning van zijn uitverkiezing lijdzaam kan dragen: en, ondanks zijn verschrompeld bestaan, eeuwig jong door de nooit aflatende verwachting van uiteindelijke triomf! Dit idealisme is geen lenteleven onder blauwe hemel, roept geen vrijheid uit voor de gevangenen, overwint geen werelden, mist jeugd. De rebbe is oud, bijna zo oud als zijn Talmoed; het licht in de sjoel is geen zon in haar opgang, en de sabbatslamp weifelt over oude dromen, stille berusting, versterfvend leven, onzegbaar-weemoedig. – Die melancholie, zo treffend vastgelegd, komt in deze bundel de lezer dichterbij vanuit de joodse kinderziel. Ach, die vroeg ouwelijke en toch zo gannefige kleintjes, hoe voelen ze zich bij het spel met christenkinderen als melaatsen gemeden. Hoe bizar-bespottelijk als ze bij de leesles op school opeens moeten stokken omdat ze die naam niet mogen lezen, die éne naam, die *vreselijke, die hij te schuwen had, die vader niet eens had gezegd, alleen aangewezen met dreigende vinger*; hoe verongelijkt als zij naar de rebbe moeten terwijl andere kinderen gaan spelen; hoe gruwelijk verveeld in de sabbatswoning, waar ongemoeid de kachel dooft en het petroleumstel walmt, ongemoeid omdat niemand vuur mag aanraken, en waar zij voortdurend gevaar lopen te zondigen tegen het *dikke boekie, bij vader op et rekkie, 't boekie van de zes-honderd-dertien gébods en vérbods*. Ontzettende weemoed werkt de gehoorzaamheid van de kinderen – weemoed, die in opstand wil omslaan. Opstand, maar waartegen? Opstand uit mummie-achtig, verstorven ritueel en geloof tot levenwekkende, jeugdige verwachtingen? Nee, de christen door meest onbewuste affiliatie veel voelend voor het oude volk Gods, vaag hun oudere rechten op het heil erkennend en dus met schuwe belangstelling hun innerlijk leven gadeslaande, ziet hier niet het ontwaken der doodsbeenderen tot nieuw leven, hij hoort hier alleen droeve klacht over afbrokkelend leven, te droever nu ze opklinkt uit kinderziel.

© 2026

In de Schaduw is de maar al te juiste titel van deze bundel zeer knap geschreven schetsen, die o zo weemoedig stemmen. Niet zozeer door de realistische beschrijving van het kleinjoodse leven met ook hier een zeldzame schoonheid in zijn stille berusting, maar door te laten voelen hoe ook het oude idealisme verdroeft, verbrokkelt, versterft in weemoed. Het idealisme krijgt iets fataals...

ZUTPHENSCHE COURANT 04-12-1907

ZIEHIER EEN BOEK DAT ZIJN WEG WEL ZAL VINDEN. Het bevat een negental schetsen uit het leven van joodse kinderen, merendeels uitnemend geslaagd. De schrijfster bezit blijkbaar een frisse kijk op het kinderleven, ze heeft van zeer nabij de vreugde en verdrietelijkheden van haar figuren aanschouwd en nauwkeurig bestudeerd; daarbij voelt ze zich in de door haar geschetste omgeving thuis als weinigen, dat blijkt wel uit de juistheid inde beschrijving van allerlei details. Vooral het laatste *Uitdrijving*, is met talent geschreven; al lijkt 't ons wat overdreven dat de mensen op een dorp nog zo barbaars achterlijk kunnen zijn om een jodenfamilie op allerlei wijs te kwellen en tot een haast wilde vlucht te nopen, alleen omdat het joden geldt het kan voorkomen en 't zal hier en daar gebeuren, want verdraagzaamheid is een deugd die men eerst leert na lang eigen lijden. Kostelijk en juist getekend is ook de schets *Tegen de dwang* waarin verteld wordt hoe da jongens op een joodse school plotseling in verzet komen tegen 't feit dat zij nog moeten leren als de anderen al lang aan 't spelen zijn, en tot in alle bijzonderheden goed verzorgd is de Sabbat vreugde dat ons de gewaarwordingen schildert van een paar kinderen op den avond voor de Sabbat. Hier en daar laat de taal wat te wensen over. Het streven om modern te schijnen mag niet verleiden tot het bezigen van on-Hollandse woorden als 'verzwoden'. Maar dat zijn foutjes die wij de schrijfster gaarne vergeven om het genoegen dat de lezing harer schetsen ons verschafte.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Als debuut verdienstelijk, is stellig al meer dan een belofte.

CARRY VAN BRUGGEN HEEFT ZICH BEPERKT TOT WAT ZE GEHEEL IN HAAR MACHT HAD: SCHETSEN UIT HET JOODSE KINDERLEVEN.

De joodse literatuur beslaat een brede plaats in onze letteren. Het markante verschil tussen deze letterkundigen en Carry van Bruggen is dat in haar werk de piëteit voelbaar is voor het joodse familieleven. Veel herinneringen aan al het goeds, moois en liefs en niet blind voor veel hards en bekrompens in opvattingen en gebruiken Er is iets sympathiek-gevoeligs, iets warms in hun binnenhuis-schilderingen, respect voor de oude gebruiken van het eeuwenlang als verstoteling behandelde volk dat zichzelf bleef, ondanks vervolging, haat en vooroordeel, geuit in verschillende gradaties van minachting. – Welnu, dat vinden we bij Heijermans niet. Hij staat er kritisch, ik zou haast zeggen medehatend tegenover. Hij behandelt het zonder piëteit omdat hij in haat een belemmering ziet voor de vrijheid van de enkeling die hem verhindert de poëzie op te merken van het door zoveel eeuwen als vanzelf gewijde. Carry Van Bruggen ziet die poëzie én wat er tegenover staat. Niet voor niets noemde zij deze bundel *In de schaduw*. Leven in de schaduw van bekrompen begrippen en vooroordeel. Het verdriet van dat leven dat in huis vaak de zwaarte ondervindt van een naar de dode letter zich richtend respect voor antieke verhalen, en daarbuiten vaak zo pijnlijk in botsing komt met de onuitroeibare vooroordelen die christelijke kinderen overnemen van hun ouders... – *Ihr Stolz ist Christen sein, nicht Menschen*, verzuchte Lessing. Diep heeft Van Bruggen die *hoogmoed* gevoeld. De wreedheid tegenover joodse kinderen, hoe heftig klinkt het *Ballotage*, hoe schrijnt het in *Het onbegrepene*, tegen de onmetelijke onrechtvaardigheid, hoe goed is het belichaamd in het kleine wakkere meisje in *Uitdrijving*. Met daartegenover het als iets opstandigs uitbarstende pogen van de jongeren om los te komen van de gevoelde dwang in *Tegen de dwang* van de sabbat. Ze zijn goed geschreven deze schetsen. We voelen een persoonlijkheid in taal en stijl.

v. N.

No. 85. DINSDAG 13 APRIL 1909. 11e Jaargang

De Sumatra Post

Verschijnt te MEDAN op [illegible]rkdagen.

Uitgever en Drukker: J. HALLERMANN. (Telefoon 91).
Redacteur: ANT. J. LIEVEGOED. (Telefoon 889).

Agent voor Nederland:
ALLERT DE LANGE, Amsterdam (Damrak 62).

Den Agenteman van Frankrijk, België en Groot Brittannië worden uitsluitend ter plaatsing aanbevolen door de: Compagnie Générale de Publicité JOHN. F. JONES & Cie. te Paris: 31 bis Faubourg Montmartre en te Londen: 1 en 2 Snowhill, E. C.

ABONNEMENTSPRIJS
Voor Nederlandsch Indië . . per jaar franco f 20.—
Voor alle andere landen der algemeene postvereeniging » » » » 25.—
met halfjaarlijksche vooruitbetaling.
Afzonderlijke nummers per stuk » 0.10

PRIJS DER ADVERTENTIEN:
Per advertentie t/m. 5 regels per keer f 1.50
Voor elken regel meer » 0.20
Groote letters naar plaatsruimte.
Bij 4 t/m. 7 keer plaatsing 25 % korting.
» 8 t/m. 25 » 33⅓ » »
» 26 en meer » 50 » »
Advertentiën moeten vooruit betaald worden.

Dit nummer bestaat uit vier bladen.

Amsterdamsche Brieven.

523.

18 Maart, '09.

Verbluffende onder ons kunstvoornaamelaars. Rembrandt in Israël.

Onder de groote kunstverzamelaars hier ter stede hooren de heeren E. H. Crone, van de bekende tabaksimporteursfirma, en van Essen van de effectenfirma Dunlop & van Essen, tot de voornaamsten. De Heer Crone heeft een uitgelezen collectie van de groote meesters der zeventiende Hollandsche school: de Marissen, Mauve, Bosboom en de rest. Elk stuk in deze verzaarde collectie is een met groote zorg gekozen meesterstuk, door den eigenaar onder goede voorlichting bij tijds gekocht. Naast zijn liefde voor de kunst, heeft zijn goede koopmansschap zich laten gelden, zoodat men er zeker van kan zijn, dat bijna elk schilderij tegenwoordig drie, vier of meermaal grooter waarde heeft dan den vroeger betaalden prijs. Een enkel voorbeeld daarvan is het groote stuk van Jacob Maris, bekend als de „Schreierstoren". Hij kocht het indertijd van de firma Buffa, den kunsthandel met welken hij nagenoeg bij uitsluiting betrekkingen onderhoudt, voor f 26,000. Dat bedrag werd toen zeer hoog genoemd. Tegenwoordig is dit stuk echter minstens f 60,000 waard, en waarschijnlijk veel meer.

De gelukkige eigenaar van al deze schatten bewoont een huis op de Keizersgracht, zoo'n echt Amsterdamsch grachtenhuis, maar zeer ongeschikt voor het plaatsen van schilder en. In gelijke omstandigheden heeft de Heer Jan van Eeghen, die evenzeer een prachtig patricisch huis in de Bocht bewoonde, al zijn schilderijen in bruikleen gegeven aan het Stedelijk Museum. Hij deed dat met goede, altruistische bedoeling, maar daarbij heeft toch zeker wel de overweging gegolden dat die kunstwerken der Fransche school in dat mooie huis toch eigenlijk niet tot hun volle waarde konden komen.

De woning van den Heer Crone is voor zijn schilderijen totaal ongeschikt. Ze zijn er feitelijk niet te zien. Men vernoodt zeer dat ze werkelijk mooi zijn, dan dat men ze kan bewonderen. Zoo heeft de Heer Crone reeds lang in stilte met den wensch rondgeloopen om zijn kostbaarheden beter aan het licht te brengen, en zoodra zich de gelegenheid voordeed, heeft hij toegeslagen. Hij is eigenaar geworden van het huis des Heeren van Essen en zoo zal hij van de Keizersgracht naar het plein achter het Rijksmuseum verhuizen.

De Heer van Essen is een verzamelaar van eenigszins ander slag. Zijn collectie is vooreerst veel grooter. Sedert jaren heeft hij daarbij, zonder de oudere meesters voorbij te gaan, voorliefde getoond voor de jongeren. Bij hem zal men Breitner, Deijsselhof, den jongeren Israëls, de Zwart en anderen prachtig vertegenwoordigd vinden. Ook bezit hij een uitgebreide portefeuille met kostbare teekeningen, gelijk op menige tentoonstelling is bewezen.

Toen zijn verzameling een grooten omvang had verkregen, heeft hij een illusie verwezenlijkt. Op het Museumplein verrees het groote alleenstaande huis, gebouwd door den architect Weissman, dezelfde die ook het naburige Stedelijk Museum heeft ontworpen. De heer Weissman heeft bij beide gebouwen bewezen dat hij een eenstige studie in het buitenland had gemaakt van de eischen van schilderijenzalen. Wat betreft de kwestie van verlichting, — „belichting" noggen de deskundigen liever, — overtreft het Stedelijk verre het Rijksmuseum, waar de rijke decoratie en ornamentiek te veel op den voorgrond treden en de eischen van goed hovenlicht dikwijls zijn opgeofferd aan die van het gebouw als nationaal monument. Men denke maar aan de eindeloose historie van „de Nachtwacht".

In dit opzicht is de heer Weissman dus Dr. Cuijpers stellig de baas geweest en bij den bouw van het huis van den heer Van Essen heeft hij een schilderijenzaal gebouwd, die aan de beste voorwaarden voldoet. Evenwel verviel hij op zijn beurt in een andere fout. Steeds denkende aan de schilderijen, heeft hij het gebouw als woonhuis verwaarloond, ten minste de bewoner, — die het toch het best kan weten, — heeft het zoo ondervonden. Van den aanvang af heeft de heer Van Essen zich in dit mooie en kostbare huis nooit op zijn gemak, noch werkelijk thuis gevoeld. Zijn schilderijen kwamen in het volle en het beste licht, maar het huis was en bleef ongezellig en had allerlei inconvenienten door indeeling en inrichting. Reeds lang wist men dat meneer Van Essen er wel af wou, zoodat hij niet de slaaf wilde zijn van zijn woning. Het is nu achteraf gebleken, dat hij het huis aan een makelaar, zooals men dat noemt, „in handen had gegeven" en zoo werden we onlangs verrast met het bericht dat de heer Crone het huis van den heer Van Essen had gekocht!

Het bouwen van een huis, geheel afwijkend van het gewone, het gangbare type, heeft reeds menigeen met groot verlies moeten bekoopen. We hebben daarvan een ander voorbeeld voor oogen in het prachtige huis in den stijl Francois Premier, indertijd gebouwd voor den heer Nienhuis, een perceel, dat hem zeven ton gouds heeft gekost en dat na voor anderhalven ton geen koopec kan vinden. Zoo vergaat het ook meneer Van Essen, maar hij acht zich blijkbaar gelukkig f 60,000 terug te krijgen voor een huis, dat hem ruim een ton heeft gekost. Zoo heeft meneer Crone het dus goedkoop gekregen en de bewaren die de vorige bewoner deed gelden, schijnen bij hem geen gewicht in de schaal te leggen. Hierbij is een verschil van maniak in het spel en het is maar te hopen, dat meneer Crone, geheel anders aangelegd dan meneer van Essen, zich in het schilderijen-huis gehoef op z'n gemak zal gevoelen.

Het zonderlinge geval doet zich nu voor, dat de heer van Essen thans onbehuisd en dakloos dreigt te worden. Maar geen nood, zoo hij geen onderwetsch perceel op een zeer deftige grachten gaat betrekken, zal men hem naar buiten mee gaan, maar het is niet waarschijnlijk dat hij weder een eigen huis laat bouwen. Op het voorspoor van den heer Crone zal hij wel ditzelfde naar een woning, die een ander voor hem heeft gebouwd.

***

Er is groot rumoer in Israël. Hier en in andere plaatsen zijn woelige vergaderingen gehouden, naar aanleiding van een handeling van den opperrabbijn Hamburg te Groningen. Toen daar kwestie was van het vervullen eener vacature van oppervoorzanger in de Synagoge, heeft hij den voornaamsten candidaat naar die betrekking, zekeren heer Heu, nu voorzanger te Hilversum, een briefje geschreven. Dat epistoltje is de steen des aanstoots geworden dat de heele Nederlandsche Jodenwereld in rep en roer heeft gebracht.

De opperrabbijn schreef den heer Heu, hem te willen berichten of hij Zionist was en, zoo ja, of hij, indien hij tot oppervoorzanger werd benoemd, bereid zou zijn tot de verklaring, dat hij voortaan het Zionisme zijn stoffelijken en zedelijken steun zou onthouden.

De opperrabbijn heeft dit aldus toegelicht, dat het stellen van deze vragen, „een dringend logisch gevolg was van (zijn) stelsinnige overtuiging, dat het Zionisme voor onzen diarbaren godsdienst, voor het traditioneele Jodendom een ernstig gevaar oplevert."

In „De Joodsche Wachter", het veertiendaagsch orgaan van den Nederlandschen Zionistenbond, wordt het doel der beweging door de volgende leuze kortweg uitgedrukt: „Het Zionisme streeft naar een publiek-rechterlijk gewaarborgde eigen woonplaats in Palestina voor het Joodsche volk."

Het jongste nummer van dat blad, een zoogenaamd „Poerim-nummer", is geheel gewijd aan de groote beroering, welke het briefje van den opperrabbijn heeft te weeg gebracht. Het staat vol met verslagen van protestmeetingen, die worden afgewisseld met gefingeerde telegrammen: „laatste Poerimberichten", die persiflages bevatten op de geruchtmakende zaak.

Hierbij ook het uitvoerig verslag van een groote vergadering van Zionisten, keer gisteren te Amsterdam gehouden en waarin de houding van den opperrabbijn ten sterkste werd afgekeurd. Er waren ruim 400 menschen, een publiek dat volgens het verslag „uit alle lagen der Joodsche bevolking was samengesteld".

De eerste spreker was de bekende Mr. H. Louis Israels, vroeger correspondent van het Handelsblad te Parijs, dezelfde die gedurende de Dreyfus-zaak wegens den aard zijner verslagen door den Nederlandschen gezant werd ontnet uit zijn functie als advocaat van het gezantschap. Als gevolg daarvan is hij naar hier gekomen en heeft zich als advocaat gevestigd, zonder het schrijven in het Handelsblad geheel te staken. Deze spreker nu noemde zich afstammeling uit een Groningsch geslacht (hij is een oomzegger van den Groninger Josef Israels). Zijn over-over overgrootvader, — zeide hij, is reeds parnassijn geweest der Joodsche gemeente aldaar, en zijn voorouders hebben er altijd voor gewaakt, dat niemand bevoegd werd van de individueele vrijheid, waarop ieder mensch recht heeft. Na deze inleiding kan men reeds nagaan, waar de spreker op neer kwam. Hij noemde de handeling van den opperrabbijn een daad van el rieulisme. De conige veroutschuldiging achtte hij gelegen in de [illegible] van den hoogen geestelijke, maar zelfs dit had hem moeten terughouden van het briefje. Spreker protesteerde als Nederlandsche Jood, omdat „wij Joden" in de eerste plaats het voorbeeld moeten geven geen menschen om hun overtuiging uit aanbten uit te sluiten. Waar zou het heengaan, indien men de Nederlandsche Joden eens dat zelfde ging aandoen? Zoo moeten de Joden vooral de vrijheid van godsdienst hoog houden, want zonder haar zou Nederland geen reden van bestaan meer hebben! (Langdurig applaus.)

Hierna volgde Mr. Fransic Berenstein, de voorzitter van den Zionisten-Bond, die in gelijken trant het onrechtmatige van de handeling des opperrabbijns in het licht stelde.

Als derde spreker werd het woord gevoerd door den Heer Kleerekoper, den hoofdredacteur van „De Joodsche Wachter". Een gedeelte van zijn rede verwekte groot rumoer en lawaai. Hij herinnerde zich een vergadering in dezelfde zaal, toen de Amsterdamsche Joden protesteerden tegen den moord op vele Joodsche vrouwen en kinderen door de Russische konkken gepleegd. Aan die vergadering werd hij herinnerd toen, hij in het Handelsblad moest lezen over het jubileo van een Joodsch bankier te Amsterdam, die van het Russisch ministerie van financiën een telegram van gelukwensch had ontvangen bij zijn feest!

Deze toespeling op het jubileum van Baron Rosenthal, den chef van het huis Lippmann, Rosenthal & Co., deed luid applaus en gefluit opgaan.

Bij het debat kwam een orthodoxe Jood als verdediger van de tegenpartij op. Hij noemde het protesteeren dat men hier deed tegen een opperrabbijn een paardemiddel en achtte het niet tactisch om, zooals de Heer Kleerekoper had gedaan „zóó te spreken over een nette, respectabele bankiersfirma. . . . . !"

Bij deze woorden ontstond een geweldig tumult. Een Russische Jood kloon op een stoel en protesteerde hartstochtelijk tegen deze verdediging van Joodsche geldschieters der Russische regeering. De voorzitter hamerde voortdurend, maar het tumult bleef aanhouden.

Ten slotte werd een motie aangenomen, waarin krachtig werd geprotesteerd tegen de handelwijze van den opperrabbijn en betreurt dat het kerkbestuur geen termen had gevonden om tegen diens machtsoverschrijding op te treden.

Uit een en ander kan men zien dat het geval groote emotie heeft gewekt. De Zionisten stellen alles in het werk om hieruit propaganda te maken, zoowel hier ter stede als in andere plaatsen. Zij hebben daarmee blijkbaar ook succes, want als resultaat van een dergelijke protestmeeting te Leeuwarden is daar een afdeeling van den Bond opgericht.

In hetzelfde „Poerim-nummer" van „de Joodsche Wachter", hetwelk ik hier gehoel volgde, ziet men met groote waardoering melding gemaakt van Mevrouw Carry Van Bruggen, aangeduid als de schrijfster van de mooie schetsen van Joodsch kinderleven in haar bundel „In de schaduw". Met instemming citeert het blad der Zionisten een door haar in het Handelsblad geschreven beoordeeling van een Zionistisch boek, in het bijzonder waar zij op grond van het behandelde verklaart, de materieele mogelijkheid van het stichten, in stand houden en tot-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Mosliemegen zeker Javadache kolonie in Palestina te willen saneeren.

„Maar wil het zijn," — aldus Mevrouw Van Hengern, — dat beschaafde Javaansche ouders zich voor hun kinderen goed beseffen opvoeding kunnen denken, dan dit het Javaansche land biedt, — en dat zal toch ontwijfelbaar voor congresse blijken — dan moet er in den boezem van het Javaansche volk nog zeer veel veranderen, dan moet de Javaansche maatschappij geen van den Javaansche-massa's geen van den Javaansche-massaal gaan scheiden gaan blijven.

„Als daarvoor worden: 1e het algemeen gesproken. de ontvolkte Javaan is sterk Javaansch-ritueel en de gemoderniseerde Javaan is zwak Javaansch-nationaal."

Het Zondagsch orgaan, deze woorden aanhalend, zingt er aan toe, te hopen dat allen diese prachtige woorden van Carry van Bruggen zullen overdenken en bij die overweging ook aan blik zullen slaan in eigen boezem, omdat zulks zeer noodig is.

Uhuma.

Buitenlandsche Kroniek.

(Uit de Rotterdamsche nacht. leesgeeft van 20 Maart.)

De making bij de post- en telegrafie in Frankrijk.

Parijs 19 Maart, 1921.

Oktober het personeel der postkantoren, telegrafie en telefonie gekonvoceerd voor de tweede maal in 25 jaar tijds de algemeene werkstaking uitgeroepen heeft, is het de vierde van dit de laatste gewaagd is. Er zijn stakers (zelfs gevangenen, vantwege overtreden de beleidsbestaatstelling) maar het gros van het personeel is de kunnelaar der stijfheden's zijn bekoo nog op hun post. Toch is er voorzichtig reeds storing merkbaar in de tot nu toe ongestoorde dienst, die zoals met volmaakte geregeldheid worden stelsen, die men aanmerkelijk wil trekken in tijden zoals nu noodzakelijk te schrappen voor een sociale overtreding.

Klaarheid is niet gezegd dat de schuld van het gebeurde alleen bij de kunnelaar is zoeken is. De regeering draagt ongetwijfeld de gevolgen van een verantwoordelijkheid, die al niet ingeslaan heeft, toen zij herhaaldelijk de mededeling van het ministerie van den Binnenlandsche zaken inkomst. Dit strekt de zeelieden de verplichtingen den door den Bond geslagteerden als onkenbaar aanschaft reeds, in bij den Zeelieden aanslag toestand in Frankrijk een van de hoogste overheidsbelang, met in staat als veel overheidsorgaan bleken te worden om een strijd als deze dreigende gewaarwordt stelling in het onderhoud van de administratie te zullen.

Naast dezen punt op het arbeidsgebied van den Bond als geslagene, mag voorzichtigheid niet genoemd worden. In hetzelfde tijdsgewaarwordt van den radio-staatsexploitatie de dienst van het telegrafisch dienst als die der gewone gelegenheden. De inlichtsl bleef bijna niet in Frankrijk, want dat onderstaat tijdelijk kan dienst een waar een overeenkomst. De heer Simpson, die dienst in de mededeeling is, heeft een verantwoordelijk, als politiek persoon, alst de gouvernantie plaatsvervaard op de telegrafische gemeenschappen tijdig op het meest gunstig beleggen. Als gezegd zijn de verantwoordelijke telegrafische verbindingen, vervolgd voor alle andere inlichtsl. Het opbrengst van dit punt en dat kunst is het meest van belang. Is de gedeelde bond, die wel naar een van verantwoordelijke gelegen te Frankrijk in dien geval bedoeld. Opvoedingsfilms, mededelingen, particulier verslag — is wel niet duidelijk. Indien gelegde chef als verantwoordelijk personeel voor op het naar wijs tot de mede-dienst, het is onverantwoordelijk geval gelijk. De beschuldiging van het plan is zeer samen der regeeringen op de inrichting. Als de onderlinge verbinding van de dienst, verbinding tegen hem alleen, heeft naar zeker een bestaan. Het is alsmee niet mede-vanaf dat deze systemen tegen het verantwoorden van onze zeegebonden alleen van gedaag is zijn, als de gezonding moeten dienen voor bevordering. Doch hier heeft de dienstmee een persoonlijk recht. Hij is een feit dat bijna alle stemmen van postbeamten en telegrafisten hier door andere stijlen van standbeleid van verschillende worden. Tot verbazing van de meeste of van de verantwoordelijke wordt duidelijk om hun gedeelte bestaat. Men is dit gevolgd tijdens de bevoeding dat de bondsbestuur van alle gebouwen bij den Bond als personeel bij de [illegible] van de [illegible] van de [illegible] van

IN HETZELFDE *POERIM-NUMMER* VAN *DE JOODSE WACHTER*, HETWELK IK HIER GEHEEL VOLGDE, ZIET MEN MET GROTE WAARDERING MELDING GEMAAKT VAN CARRY VAN BRUGGEN, ALS DE SCHRIJFSTER VAN DE MOOIE SCHETSEN VAN IN HAAR BUNDEL *IN DE SCHADUW*.

Met instemming citeert het blad der zionisten een door haar in het *Algemeen Handelsblad* geschreven beoordeling van een zionistisch boek, in liet bijzonder waar zij op grond van het behandelde verklaart, de materiële mogelijkheid van het stichten, in stand houden en tot- bloei-brengen ener Joodse kolonie in Palestina te willen aannemen. *Maar wil het zijn*, aldus Mevrouw Van Bruggen, *dat beschaafde Joodse ouders zich voor hun kinderen geen betere opleiding kunnen denken, dan die het Joodse land biedt, —en dat zal toch eerste voorwaarde voor emigratie blijven — dan moet er in de boezem van het Jodendom nog zeer veel veranderen, dan moet de Joods-rituele geest van de Joods-nationale geest scherp gescheiden blijven. En daarvoor voelen – in het algemeen gesproken – de orthodoxe Joden té sterk Joods-ritueel en de gemoderniseerde Joden té zwak Joods-nationaal.* Het Zionistisch orgaan, deze woorden aanhalend, voegt er aan toe, te hopen dat allen deze ernstige woorden van Carry van Bruggen zullen overdenken en bij die overweging ook een blik zullen slaan in eigen boezem, omdat zulks hard nodig is.

Omega.

ALGEMEEN HANDELSBLAD , RECENSIE DOOR CARRY VAN BRUGGEN 27-02-1909

Jerets Israël, het Joodse Land, door Jacob H. Kunn, L. J. Brill te Leiden 1908 (een Duitse ed. getiteld: *Erez Israel, das jüdische Land* verscheen in 1909).

Als het niet zo waar was dat wij, mensen, in belangrijke dingen uitsluitend oordelen naar ons gevoel – al maken we het ons zelf wel eens anders wijs – dan zou ik zeggen dat dit boek wel menig tegenstander van het zionisme tot voorstander zou kunnen bekeren. Want het is in zijn rustige evenwichtigheid sympathiek, dit toegankelijke boek van de Haagse bankier en zionist Jacobus Kann. Hier geen makkelijk optimisme, dat bezwaren negeert of er overheen glijdt. De schrijver is met een koel hoofd op reis gegaan naar het land zijner vaderen, heeft er de grond, de mensen, hun energieën en verhoudingen grondig bezien en overdacht en komt nu tot de conclusie, dat kolonisatie naar Palestina wel uitvoerbaar is en metterdaad kan leiden tot een terugkeer – zij het dan niet in Oudtestamentische grootheid – van de oude Joodse Staat.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Geloven wij het, wij westerse joden? Wat meer is, lopen wij warm voor de gedachte ons land en onze vrienden te verlaten voor een onbekende streek, waar we willen samenwonen met onbekende volksgenoten, met wie wij geen praktische overeenkomsten zoals neigingen, behoeftes, taal, verwanten en klimaat-gewenning meer hebben ?

Voor zover we orthodox zijn opgevoed, kinderen waren in een gezin waar oud-joodse rituelen, gebruiken en huiselijkheid levend werden gehouden luidden, zijn voor ons van alle joodse feesten de herinnering aan de *Seider*, de plechtig-feestelijke paasavond, wel 't levendigst bijgebleven. Wie dit zo meemaakte, zonder ongeloof en vervreemding in de ziel en wel al met het bewuste besef en de sensibele verbeelding van het opgroeiende kind, raakt de opgewekte ontroering van het *Lesjono habo Jeroesjolajim*, het komende jaar zullen we in Jeruzalem wezen, toch nooit helemaal kwijt?

De huisdeur stond open. Er was gastvrijheid voor iedere vreemdeling die komen mocht, plaats aan onze dis, een plaats onder ons dak. Onze vader vertelde ons van Egypte, van de warende Doodsengel, van de nachtelijke Uittocht, van de zee, die opstond. Onze moeder schonk het glas wijn voor de Messias, dekte het met 't stuk Paasbrood... Iedere Sedernacht kon hij immers komen...

Het was elk jaar weer nieuw en diep-ontroerend.

Voor mij – en vermoedelijk ook voor anderen – is het altijd iets onvergetelijks gebleven.

Zijn we daarom zionist? Is dit alles – dit en de ontroering, als we later naar de steppe trekken en de Sinaï zien, het Beloofde Land... in de verte – is dit meer dan hoogstens het mystieke herinneringsvermogen van ons joodse afkomst? Herinnering, gevoed en gedragen door de mooie verhalen van het oude Testament.

De heer Kann doet goed en verstandig, met niet – als veel dwepers en gevoeligen onder de zionisten doen – al te veel op het gevoel te speculeren. En toch zal dit gevoel in hoogste instantie voor veel joden beslissen. Niet voor de verdrukten, de bekommerden, onze Russische, Oostenrijkse, Roemeense broeders en zusters. Zij, dichter bij elkaar en dus dichter bij hun oorsprong gebleven, hebben niet alleen hun volksaard sterker en ongerepter bewaard, maar naar Oudtestamentische wijze zuchten ze in harde, Egyptische ballingschap. Voor hen zou de vestiging in Palestina geen opoffering, maar een uitredding wezen. Vertrekken ze erheen in groepen, dan verliezen ze zelfs geen vriendenkring, geen omgang met verwanten. Maar zij zullen, hoe goed van wil ook, de joodse staat niet groot maken. Geknecht sinds eeuwen, in veel opzichten verzwakt, arm en weerloos, behoeven ze steun en leiding van in gunstiger condities opgevoede en opgegroeide westerse broeders, van mensen als Jacob Kann...

En zal die 't scheiden zo makkelijk vallen? – De heer Kann spreekt het woord: De joodse staat moet worden bestuurd door het verstand – anders willend of duldend zou het jodendom zijn beste eigenschap verloochen.

© 2026

En hoe staat het in 1909 met de macht van het joodse verstand in Palestina? De indrukken van de heer Kann die – hoewel met koel hoofd en onbevangen blik – toch kwam om het goede te zien en te prijzen, waren niet glansrijk. – Goede en duurzame verbetering daarin, het opzetten van een alzijdig, volledig ontwikkelend onderwijs, is alleen te bereiken op basis van absolute godsdienstvrijheid en scheiding van kerk en staat. Hierop dringt Jacob Kann aan en de kwestie raakt de beweging in haar hart.

Want nu willen we eens over de bezwaren heenstappen van 't samenbrengen van zovele en zo verschillende elementen verbonden bezwaren toch niet gering – we willen de kansen – mede niet gering – op ernstige onderlinge tweespalt tengevolge van gevoelsconflicten elimineren, willen veronderstellen dat we hier te maken hebben met een aantal Joden van één nationaliteit, maar verdeeld in orthodoxen en modernen. *Moderne Joden* – worden ze door de orthodoxen zelf wel steeds als zodanig erkend? Zien we hun niet dagelijks het tafellaken doorsnijden tussen hen en zichzelf naar het criterium van al of niet joods-ritueel leven?

Ik zou me moeten vergissen, als de orthodox-joodse autoriteiten met een ander gevoel dan van misnoegen hadden kennis genomen van Kann's stelling: *Men ontneme de geestelijkheid een overheersende invloed op volksonderwijs en volksopvoeding*. Is het bezwaar niet vaak op geringschattende wijze geuit, tegen de *moderne* zionisten, dat het maar *halve* Joden zijn?

In mijn zienswijze is dit een treurige dwaling die tot gevolg heeft dat de orthodoxe kern des jodendoms veel van haar beste leden uitstoot. Want zoals men buiten de kerk uitstekende christenen kan aantreffen, zo vindt men ook buiten de synagoge joden *met een trots en ongeknakt volksbewustzijn*. –

Het leven van een volk omvat vele elementen, het omvat een eigen taal, eigen zeden, eigen rechten, vaak een eigen moraal en een eigen religie. Van eigen zeden, eigen rechtspraak, eigen ethiek is door de diaspora weinig of niets overgebleven. Wat hen vooral onderscheidt van hun christelijke of Mohammedaanse medeburgers is de eigen rituele achtergrond. Dat men zich met de *ritus* – oorspronkelijk onderdeel, een element van hun nationale existentie – nu helemaal heeft vereenzelvigd, ligt wel voor de hand.

Jacobus Kann zegt het me nadruk: Dit mag niet leiden tot wering van elementen, die buiten de ritus hun jood-zijn willen handhaven. Joden zijn geen *sekte*, geen aanhangers van een gezindte tussen de zovele andere gezindten. Ze zijn als Nederlanders medeburgers van christenen *e.c.* En 't ware te wensen dat die medeburgers hen nergens tot *secessie* noopten.

Zal er ooit evenwicht gevonden worden in de boezem van het toekomstige bestuur van de toekomstige Joodse staat zodat het joodse, noch het vrijzinnige element e.d. verloren gaan?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Naast het bezwaar dat ik bij beschaafde en gegoede joodse families tegen hun verplaatsing naar Palestina voorzie, leek – naast materiële bezwaren – het hier ontvouwde mij de belangrijkste hinderpaal die de geestelijke levensvatbaarheid van een kolonie van in alle opzichten *hoogstaande* Joden in de weg zal staan.

Zolang de joden elkaar onderling niet begrijpen, zijn voor hen de tijden van verdraagzame samenwoning – waar dan ook – bij lange na niet gekomen.

En toch is de geestelijke vrijheid, die de heer Kann vraagt, daartoe hoogst noodzakelijk.

Na lezen van de aangename pretentieloze reisbeschrijving van het eerste deel van het boek beslaat en bij aandachtig kennisnemen van des schrijvers indrukken en bevindingen, nemen we graag op 't gezag van een ingetogen en scherpzinnig man als Jacobus Kann zich toont, de materiële mogelijkheid van het stichten, in stand houden en tot bloei brengen en joodse kolonie aan. Maar wil het zijn, dat beschaafde joodse ouders zich voor hun kinderen geen betere opleiding kunnen denken dan die het Joodse land biedt – en dit zal toch een eerste voorwaarde voor emigratie blijven – dan moet er in het hart van het jodendom nog zeer veel veranderen, dan moet de joods-rituele geest van de joods-nationale geest scherp gescheiden blijven.

En daarvoor voelen – in het algemeen gesproken – de orthodoxe joden te sterk, joods-ritueel en de vrijzinnige joden te zwak joods-nationaal.

CARRY VAN BRUGGEN.

© 2026

INGEZONDEN STUKKEN *Algemeen Handelsblad* 05-03-1909; Het Joodse Land – *Aan de Redactie,*

Volgende opmerkingen veroorloof ik mij n.a.v. de recensie van Carry van Bruggen in het *Handelsblad* van Zaterdagavond over Kann's *Erets Jisroël,* die een kritiek op het zionisme inhield.

C.v.B. komt daarin tot de conclusie, dat de Joods-rituele geest scherp gescheiden blijven moet van de Joods-nationale geest, wil een Joodse staatsgemeenschap mogelijk zijn. Het komt mij voor dat C.v.B. zich niet goed rekenschap gegeven heeft van de woorden die ze gebruikt en daardoor tot deze jammerlijke begripsverwarring ia gekomen. Immers, dat wat hier J.-*rituele geest* genoemd wordt, is in werkelijkheid niets anders dan een deel van de J. volkscultuur. En die kerk, die van de Staat *moet gescheiden blijven,* is geen godsdienst in de Westerse zin, maar een levensleer, een toepassing van een levensfilosofie. Zo'n *godsdienst* is een cultuurgrondslag die het hele leven doordringt. Kunt n nu een volk scheiden van zijn cultuur, dat het toch nog volk blijft? Ik zou willen vragen, kunt u zich een wezen denken, van zijn eigenschappen gescheiden?

Sluit dit nu in, dat de *liberale* Joden niet tot het volk behoren? Natuurlijk niet. Maar daar de massa de volkscultuur bepaalt en die massa in hoofdzaak nog de oude cultuur heeft, kunnen die *liberalen* niet de kern vormen. Velen hunner willen juist de J. Staat omdat ze bij zichzelf merken, hoe gevaarlijk de assimilatie-invloed is, vooral waar de *rituele geest* niet meer bestaat – terwijl we aan de andere kant zien hoe de helft van hun volk juist om hun nationaliteit zoveel te lijden heeft en daarom het zionisme wil. andere kant zien hoe de helft van hun volk juist om hun nationaliteit zoveel te lijden heeft en daarom het zionisme wil. Want dat Z. is een volksgevoel, een volkswil, die tot een geformuleerde uiting is geworden door Th. Herzl. Dat Z. wordt nog het levendigst *gevoeld* door de O.-Eur. Joden, terwijl de W.- Eur., die in betere omstandigheden verkeren, het meer kunnen *begrijpen*. Daardoor is het voor de eersten óók een individueel belang, iets wat onder de W.-Europa. in het gunstigste geval voor de economisch lijdende nationaal voelende Joden het geval zou kunnen zijn. Maar bij alle groepen vertoont zich een streven naar nationaal zelfbehoud. Het J. volk wil vrij zijn, en als een volk vrij wil zijn, zonder dat dit hoeft te geschieden ten koste van een ander volk, dan wint het altijd. Tegenwerking en tegenspoed kunnen die overwinning vertragen, niet verhinderen.

Als nu het J. volk met zijn cultuur in zijn land gekomen is, dan wil het niemand persoonlijk die cultuur opdringen, ook zijn afgeweken stamgenoten niet, mits maar niet publiek tegen die volksmoraal wordt gezondigd. Is dat niet zo in het vrijste land. Dat door één volk wordt bewoond? De wetten zullen dus gebaseerd zijn op de volkscultuur (als overal), waarbij waarschijnlijk het burgerlijk recht in het algemeen behouden en het strafrecht gewijzigd zal worden.

Doch dat zijn vragen, die het J. volk heeft te beantwoorden, en waarin slechts een raadgevende, geen gebiedende stem kan gehoord worden. Voorshands beijveren zich iedere nationaal voelende Jood, die zijn volk niet kent, het te leren kennen en zijn jeugd in die kennis op te voeden; maar hij verlange niet, dat het volk zich van zijn cultuur scheidt, omdat hij zelf die cultuur niet kent, of gedeeltelijk niet aannemen wil. Hij verlange niet het hart van de bedreigden, als prijs voor diens leven! Wie t laat komt in de schouwburg, bewere niet, dat de voorstelling te vroeg begonnen is!

Met hoogachting, heb ik de eer te zijn,

uw dw. dn., C. MESJAG.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

REPLIEK CARRY VAN BRUGGEN

PLAATSGEBREK BELET MIJ BOVENSTAAND BETOOG – DAT IK HIER EN DAAR IETWAT HELDERDER HAD GEWENST – OP DE VOET TE VOLGEN.

In antwoord op des inzenders hoofdbezwaren even dit.

Als voorwaarde voor geestelijke levensvatbaarheid van een toekomstige Joodse Staat stelde ik: *scherpe scheiding tussen Joods-nationaal en Joods-ritueel, dus scheiding van Kerk en Staat.* M. beweert: dat is niet wenselijk, niet mogelijk zelfs, want „*zulk een godsdienst is een cultuur grondslag, die het hele leven doordringt.*"

Niets echter is minder waar. Juist een mijner grieven tegen de Joods-orthodoxen is, dat hun leer – ik meen natuurlijk dat gedeelte ervan, 't welk ook te midden door Westerse volken te belijden en na te leven valt – voor verreweg de meesten tot sleur is verzakt, zo, dat de trouwe nalevers zelf de betekenis, de symboliek van hun eigen gebruiken niet meer voelen en dat hun religie dus juist niets meer met hun maatschappelijk leven uitstaande heeft. Hiermee zijn geenszins het oud-Joodse Burgerlijk Recht of het oud-Joodse Straf- recht aangetast. Het ligt voor de hand dat een Joodse staat gebaseerd kan zijn op de beginselen des Ouden Testaments – hopen we naar moderne inzichten gewijzigd – zo goed als de wetgeving der Westerse volken min of meer doordrenkt kan zijn van christelijke ethiek–, niettemin met scheiding van kerk en staat.

Maar daarover heb ik niet gesproken. Wegens die dingen snijdt men immers ten onzent – leven we dan niet allen onder Hollandse landswetten? – geén tafellakens door, om de eenvoudige reden dat zulke geschillen zich niet kunnen voordoen.

Ik zal me dan duidelijker uitdrukken: men be- en veroordeelt hier zijn stamgenoten op het criterium van het naleven der spijswetten; het eren van de sabbat, het in stand houden van vastendagen e.d. En het is ten enenmale onwaar, dat al die en nog veel meer dingen iets met *levensfilosofie* en *volkscultuur* te maken hebben.

De heer M. bestreed mij op dingen, waarvan het absurd zou zijn áls ik ze had gezegd.

En nog dit: de drang naar verlossing van onze Oosterse naasten bewijst geenszins dat het zionisme een *geformuleerde volkswil* is.

De heer M. vergeet toch niet dat het deze merendeel praktisch ontwikkelden in de allereerste plaats, zo niet uitsluitend om de materiële verbetering is te doen. Een brood-ideaal, alleszins begrijpelijk en sympathiek, maar... Het zionisme wil toch nóg iets meer wezen!

CARRY VAN BRUGGEN

2026

JACOB KANN WAS FIRMANT VAN HET BANKIERSHUIS *Lissa & Kann*, die o.a. de koninklijke familie tot zijn cliënten mocht rekenen.
Hij was een vroege en actieve zionist en woonde in 1897 het *Eerste Zionistische Congres* in Bazel bij, waar hij Theodor Herzl ontmoette.
Hij was de drijvende kracht achter de oprichting van de *Nederlandse Zionistenbond* (nu *Federatie Nederlandse Zionisten*) in 1899.

Wij ontvingen een onomstootelijke bevestiging, dat te Theresienstadt zijn overleden: **Jacobus Henricus Kann**, op 7 October 1944, oud 72 jaar. **Adriana Anna Kann—Polak Daniëls**, op 28 April 1945, oud 74 jaar. De exec.-test. N. V. Bankierskantoor van Lissa en Kann, P. D. Schuller tot Peursum, J. A. Sillem.

Hij heeft het land aangekocht waarop later het centrum van Tel Aviv werd gebouwd.
Kann verhuisde in 1923 naar Palestina en diende tot 1927 als consul-generaal voor Nederland.
Tijdens W.O. II werd hij door de nazi's gedeporteerd naar Theresienstadt, waar hij in oktober 1944 werd omgebracht.

Het is aannemelijk dat J.H. Kann en Jacob Israël de Haan elkaar hebben gekend, of op zijn minst op de hoogte waren van elkaars werk en standpunten, gezien hun prominente posities binnen de Nederlandse en later Palestijnse Joodse gemeenschappen.
Kann (geboren 1872) en De Haan (geboren 1881) waren tijdgenoten. Kann was een leidend figuur in *de Nederlandse Zionistenbond* (NZB), die werd opgericht in 1899. De Haan werd later ook lid van de NZB, zij het met enige huiver van de kant van de meer nuchtere leiding van de bond.
Emigratie naar Palestina: Beiden emigreerden naar Palestina (De Haan in 1919, Kann in 1923) en waren daar actief in de politiek van de Joodse gemeenschap. – Kann was een overtuigd en praktisch zionist die zich inzette voor de financiële en administratieve opbouw van het land. De Haan werd een criticus van de seculiere zionistische leiding en de wijze waarop zij de *ultraorthodoxe gemeenschap* en de *Arabische bevolking* behandelden. Hij was de woordvoerder van de ultraorthodoxe Agudath Israel-beweging, die zich afzette tegen de zionistische autoriteiten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De Haans kritiek en politieke activiteiten, die ingingen tegen de gevestigde zionistische leiding waar Kann deel van uitmaakte, leidden uiteindelijk tot zijn moord in 1924, de eerste politieke moord in het Mandaatgebied Palestina.
De aard van de toekomstige Joodse staat en de relatie met zowel de Arabische buren als de traditionele, ultraorthodoxe Joodse gemeenschap.
De politieke strijd werd hoofdzakelijk gevoerd tussen twee groepen:

DE ZIONISTISCHE LEIDING

Deze groep, gedomineerd door seculiere, socialistische zionisten – zoals David Ben-Gurion en Chaim Weizmann – richtte zich op het bouwen van een moderne, seculiere Joodse staat d.m.v. landbouwkolonisatie, industrialisatie en eigen (militaire) organisaties. J.H. Kann was als liberaal bankier een van de figuren die de financiële en diplomatieke basis voor dit project legde.

AGUDATH ISRAEL EN DE OUDE YISHUV

Deze ultraorthodoxe gemeenschap, *Oude Yishuv*, geloofde dat de terugkeer naar het Land van Israël en de stichting van een Joodse staat alleen kon plaatsvinden na de komst van de Messias, als een goddelijk ingrijpen. Zij waren gekant tegen de seculiere aard van het zionistische project en weigerden hun financiering te accepteren.
Jacob Israël de Haan werd hun politieke secretaris en journalistieke stem. Hij pleitte voor een vreedzaam, theocratisch Joods-Arabisch *condominium* in plaats van een exclusief Joodse staat, en onderhandelde direct met de Britse autoriteiten en Arabische leiders, buiten de zionistische leiding om. – Acties van de geweldloze *Oude Yishuv* werden door de zionisten gezien als tegenwerking van hun autoriteit.

© 2026

J. H. Kann. *Erets Israël; Het Joodse land*. Leiden E. J. Brill 1908.

HET SCHIJNT EEN ONDANKBAAR WERK, NA ZOVELE ANDEREN, REISINDRUKKEN VAN PALESTINA TE SCHRIJVEN.
Toch heb ik dit boek, smaakvol uitgegeven en versierd met plaatjes naar eigen opnamen van de schrijver, met genoegen gelezen om de eenvoud en de zuiverheid van het verhaal, en vooral om de warmte van het pleidooi dat er in zit.
De bekende Haagse bankier en zionist heeft niet als ijdel toerist het land zijner vaderen bezocht, maar het gezien met het oog van een man die in dat land een groot deel der toekomst van zijn volk ziet.
De stukken waarin hij vertelt van de joodse kolonisatie die na een lijdensperiode een betere tijd lijkt in te gaan, en helder de bedoelingen van 't zionisme uiteenzet, zijn dan ook de belangrijkste van 't boek.
Zij zullen misschien sommigen prikkelen Herzl's *Judenstaat* en andere zionistische geschriften ter hand te nemen. Wie dit doet zal begrijpen dat het *Joodse vraagstuk* historisch én religieus van 't grootste belang is, ook al mocht hij over 't een of ander van de inzichten der zionisten afwijken. Dat men deze ernstige beweging niet op een lijn mag stellen met zoveel ijdel gedoe als onze tijd te zien geeft, staat bij mij vast.
Bij deze auteur schijnt mij de religieuze factor, die wel niet ontbreekt, toch onderschat, maar zijn beroep op de toewijding zowel zijner volksgenoten als van anderen, die de ernst der zaak beseffen, klinkt heel zuiver.

L.S.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

© 2026

AL WORDT NIET MEER OP AL ONZE SCHOLEN DE AARDRIJKSKUNDE VAN HET HEILIGE LAND ONDERWEZEN, NOCH OVER DE GESCHIEDENIS VERHAALD, TOCH HEEFT HET LAND WAAROVER DE SCHADUW VAN HET KRUIS IS HEENGEGLEDEN, EEN BIJZONDERE BETEKENIS BEHOUDEN VOOR, OOK VOOR WIE HET NIET *HET BELOOFDE LAND* IS!

Israël, een beloofd land! Het klinkt als een ironie, voor wie den tegenwoordige toestand kent. Als een woestijn, dor en verlaten, met de schaarse bevolking grotendeels levende van aalmoezen! Er wonen daar thans minder Joden dan in Nederland; slechts een honderdduizendtal. En die vruchtbare bodem, eenmaal overvloeiende van melk en honing, voedt thans hoogstens zevenhonderd duizend zielen tegen oudtijds, naar schatting, - twee tot acht miljoen!

Doch: het kan weer verkeren! Oosters Nederland - Kanaän betekent laag land, neder land-doet in vele opzichten aan ons eigen land denken: vol wateren en beken, vol moerassen ook, ten gevolge van een verwaarloosden waterafvoer. Even goed als het Nederland ten Westen, kan echter het Nederland ten Oosten worden een voorraadschuur van Europa: *Het land is gereed, het wacht op de bevolking om te ontginnen.*

Aldus luidt de slotsom waartoe, na nauwgezet onderzoek ter plaatse, komt de schrijver van *Erets Israël, het Joodse land*. Dat onderzoek heeft de heer Kann heel Palestina doen doortrekken, zowel in de lengte als in de breedte met als trouwe reismakker een camera, waarvan, blijkens de bijgevoegde plaatjes, een nuttig gebruik werd gemaakt. Overal waar Joodse koloniën gevestigd zijn of gelegenheid tot nederzetting wordt gevonden, heeft de schrijver zich opgehouden, scherp rondgezien en inlichtingen ingewonnen en zodoende een boek samengesteld hetwelk overtuigend doet zien dat dit land met het groots verleden ook een land met een grote toekomst kan zijn. Wèl blijkt – en ook dit is begrijpelijk – dat eeuwenlang wanbestuur, eeuwenlange verwaarlozing der waterleidingen en roekeloze vernietiging der bossen, Palestina in een toestand hebben gebracht, welke geen plotselinge opbloei toelaat; dit kan geen reden zijn tot ontmoediging nu de oorzaken van het verval zo duidelijk zijn op te sporen en zo wel zijn weg te nemen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het wordt dan door Jacobus Henricus Kann niet verzwegen dat er in de beginne groot kapitaal nodig is. Daar staat tegenover dat de welvaart der vroegere eeuwen hier waarborg is dat zo'n kapitaal rentegevend zal zijn. In deze hypernerveuze tijd doet dit zo eenvoudig en oprecht geschreven boek zeer weldadig aan.

De schrijver ging daar niet heen om zijne gevoelszenuwen te kietelen of om letterkundige copy in te zamelen, later af te zetten ad zoveel per regel. Integendeel, de 's Gravenhaagse bankier slaat een toon aan, meer harmoniërend met die van de Amsterdamse juwelier. *Ik ben er heen gegaan,* zo schrijft Jacob Kann in zijn voorrede, *als een koopman, om te zien en te horen of er wat te verdienen is voor mijn volk.*

Dit goed gekozen standpunt is van het begin tot het einde volgehouden, hoe warm de schrijver ook voelt voor zijn volk, hoeveel moeite het hem gekost moge hebben in het land zijner vaderen niet toe te geven aan de opwellingen van bitterheid, welke bij zo'n tegenstelling tussen nu en toen, gerechtvaardigd zouden zijn. *De beschrijving van het lijden der joden ligt niet binnen het bestek van dit geschrift.* Juist dit geeft betekenis aan het werk. En wat nog beter is: de bankier heeft niet enkel met koopmansoog rondgespeurd, maar – wat niet van alle bankiers gezegd kan worden – hij flatteert geenszins het geziene in zijn uitgifteprospectus. En als een voorlopig vertrouwelijk bericht wil ik dit boek karakteriseren, dat een ieder, christen en jood, opwekt steun te verlenen aan de kolonisatieplannen der zionisten. Zionist is de heer Kann in hart en nieren.[1] Als zodanig ging hij naar Israël, als zodanig is hij teruggekeerd, al was het geziene allerminst in staat om enthousiasme aan te vuren. Ook heeft de schrijver niet geschroomd de even onaangename als hoogst nodige taak op zich te nemen van *Een vriend, die mij mijn feilen toont, gestaag berispt en nooit verschoont.* – Hoor dit kleine zonderegister: De koloniën door baron Edmond de Rothschild gesticht en waar hij in twintig jaar meer dan FRF 4000.000 aan heeft besteed, beginnen nu levensvatbaar te worden. De landbouwschool van de *Alliance Israélite Universelle* bij Jaffa kweekt landbouwers voor... Canada!

1 Zionisme streeft naar een publiek-rechtelijk gewaarborgde woonplaats van het Joodse volk in Palestina.

© 2026

De kunstnijverheidsschool *Bezalel* heeft zich toegelegd op de tapijtindustrie terwijl de markt al met Oosterse tapijten is overvoerd! Op de joodse scholen is Frans, Engels of Duits de onderwijstaal – al naargelang de afkomst van de stichtingen. De eigen taal van Palestina, het Arabisch wordt niet, en het Hebreeuws onvoldoende, onderwezen! Nog erger is het met de scholen van de joodse orthodoxie *de zg. Talmud-Torahscholen, waar op weinig uitzonderingen na de opleiding doet denken aan die in de slechtste tijd van het monnikwezen.*

ADÉLAÏDE EN EDMOND JAMES DE ROTHSCHILD, PALESTINA 1914

Het is onbegrijpelijk – zo vervolgt de schrijver – dat de rabbijnen, die het voortbestaan dezer scholen bevorderen niet inzien, dat om te leven en om later voor hun huisgezin de kost te verdienen, de kinderen nog iets meer nodig hebben dan enkel kennis van Talmud en Thora.
Elders wordt een nog ernstiger beschuldiging tegen diezelfde inrichtingen ingebracht: *Niet onvermeld mag worden gelaten, hoe het voorgekomen is dat aan werkelijk behoeftige ouders, wier kinderen andere scholen bezochten, het hun toekomende aandeel in de Chalukah om die reden onthouden werd. Het kan niet anders of zulke voorwaarden moeten huichelarij en schijnvroomheid kweken en de joodse bevolking in Jeruzalem demoraliseren.*
En de *Chalukah* zelf! *Dat zijn de bijdragen, die door de joodse gemeenten over de gehele wereld worden ingezameld en naar het Heilige land worden verstuurd* – aldus Jacob Kann. Oorspronkelijk was de bedoeling dat met deze gelden vrome lieden in de gelegenheid gesteld zouden worden om zich in het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

joodse land geheel te kunnen wijden aan joods-religieuze studie, maar hoewel hieraan naar de *letter* wordt vastgehouden, naar de *geest* heeft deze nobele instelling haar betekenis verloren en is metterdaad ontaard in een werklust bedervende aalmoesgeverij... Het is een vaste inkomst geworden en in Jeruzalem beschouwt men het delen in de Chalukah *als een middel van bestaan zo goed als een ander.* De naar Palestina overgemaakte bedragen zijn aanzienlijk: *Elk land heeft hier zijn eigen bedeelden, zo ook Nederland. Wanneer schrijver dezes zich met zijn vrouw en vijf kinderen in Jeruzalem zou vestigen om zich daar te wijden aan de studie van Talmud en Thora, dan zou hij recht hebben om zijn aandeel te verlangen in de Chalukah. Het bedrag dat hij zou ontvangen, zou voldoende zijn om in het onderhoud van een gezin te voorzien. Maar hij zou verplicht wezen zijn kinderen naar de Talmud-Torahschool te zenden waar ze van algemeen ontwikkelend onderwijs zouden verstoken zijn! – Waarlijk, men is geneigd te vragen: heeft het jodendom erger vijanden dan de joden zelf! De Mohammedanen vormen zeer zeker niet het struikelblok: ‹ De verstandhouding tussen Joden en Mohammedanen laat over 't algemeen niet te wensen over.* › Fouten opsporen is alleen nuttig wanneer dit tevens een vingerwijzing geeft voor het verbeteren. Leerzaam is de geschiedenis der Rothschildse kolonisaties die door Kann is beschreven. In 1882, na de grote jodenvervolgingen in Rusland, vestigt een groepje Russische joden zich nabij Jaffa. De kolonie heeft gebrek aan water. Rothschild zendt FRF 30.000 om water op te sporen. Nu worden gerst en koren verbouwd en indachtig oude tijden legt men zich toe op druiventeelt. Maar de oogsten mislukken. Rothschild zend FRF 300.000. Bazen en boekhouders zwermen aan om de kolonisten de weg te wijzen, Fransen uit de Franse school. *Waarom tijd en arbeid vermorst met inlandse druiven te telen, als Franse zoveel beteren wijn geven?* De inheemse planten worden uitgehakt en vervangen door buitenlandse. Met de beste Franse soorten is nóg grotere winst is te behalen. De eerdere stekken worden door fijnere vervangen. Rothschild bouwt wijnkelders, koopt druiven, kelders vullen zich, winsten blijven uit, de prijs gaat omlaag en uiteindelijk krijgen de kolonisten hun zin. Olijven en sinaasappelen nemen het over. En nu gaat het eindelijk naar wens! Even grote teleurstelling gaf de kolonie van *Jemma*: *Men had er water heengeleid en*

© 2026

was daarbij onzorgvuldig te werk gegaan zodat het wegvloeiende water in de directe nabijheid van de kolonie poelen vormde. Je zou denken dat de kolonisten die waterleiding in orde zouden brengen, vooral waar de gezondheidstoestand, die vroeger niets te wensen had overgelaten, thans minder gunstig werd. Maar ze dachten er anders over, er werden vergaderingen belegd en de conclusie was: 'Dat Rothschild behoorde te zorgen dat de boel in orde kwam!'

Ook moest de kostbare zijdespinnerij, door Rothschild opgericht in de kolonie *Rosch-Pinah* gesloten worden omdat de kolonisten te lui waren om zich van een bijverdienste te verzekeren door de zijdewormenteelt: *Zij vertrouwen er op, zonder hard werken, dankzij de almachtige Rothschild, aan de kost te zullen komen.* – Ten einde raad gaf Rothschild zijn kolonie in beheer aan de *Jewish Colonization Association*. Pas toen het land op billijke voorwaarden onder de kolonisten werd verdeeld, en het beheer aan de landbouwers zelf werd toevertrouwd, verbeterde de toestand.

Nu is zelfs het meest moderne middel van eigen hulp Palestina binnengedrongen: de *Coöperatie*. Veertien landbouwverenigingen, twee verbruiksverenigingen, een timmerliedenvereniging en een leenbank werden opgericht; de leenbank volgens het bekende *Raiffeisen-stelsel*.* Zo kon aan de 696 leden in 1907 FRF 492,000 uitgeleend worden, waarvan 230,000 weer binnenkwamen in hetzelfde jaar, zonder dat verliezen werden geleden: *Het is overal van de beginne af de kolonisten te gemakkelijk gemaakt. Er werd hun verteld wat ze moesten doen met als resultaat dat ze niet meer zelfvoorzienend waren.* – Hoe zou *Kiliaen van Rensselaer* het hoofd hebben geschud over de Rothschildsche wijze van koloniseren.[1] – Hoeveel had Rothschild kunnen besparen als hij te werk was gegaan zoals de patroon van *Rensselaerswyck!* Deze was zó voorzichtig in het uitkiezen van mensen – boekhouders en landbouwers legden verantwoording af – en hadden verder de vrijheid om op eigen wijze te boeren. Met bedoeling werd eerst de geschiedenis van *Rensselaerswyck* behandeld, alvorens over te gaan tot de bespreking van de zionistische kolonisatieplannen. De zionisten hebben grote plannen en zullen er goed aan doen tijdig

1 Kiliaen van Rensselaer: Nederlands juwelier/diamanthandelaar, bewindvoerder van de GWIC, patroon van Rensselaerswijck in Nieuw-Nederland; had grote invloed op de Amerikaanse koloniale geschiedenis.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

in de leer te gaan bij Kiliaen van Rensselaer. *Een publiek-rechtelijk gewaarborgde woonplaats voor het joodse volk in Palestina is alleen te verkrijgen, wanneer de Turkse Regering voor de zionistische plannen te winnen is*, schrijft Kann over de ontwikkeling van het zionisme. *Palestina is dun bevolkt; het is strategisch noch commercieel voor het Turkse rijk van betekenis. Het overschot van ontvangsten en uitgaven levert een luttele bijdrage aan de Turkse schatkist. Het land ligt buiten de aangegeven route van de Bagdad-spoorweg. Wat wij van de Turkse regering vragen, is het recht van vestiging in Palestina voor het Joodse volk onder zelfbestuur dat* Z.M. *de Sultan als zijn soeverein erkent. Het in het Turkse Rijk bestaande zelfbestuur der joodse gemeenten onder hun Chacham-Bashi zou uitgebreid kunnen worden en geplaatst onder een profaan hoofd. Dit Bestuur is verantwoordelijk voor de vrije ontwikkeling van het Joodse volk. De verhouding tot het Turkse Rijk zal zijn als die tussen een zichzelf besturende kolonie en het moederland zoals bij het Britse Rijk. Wanneer men mocht menen dat het Joodse volk later wellicht zich geheel van het Turkse Rijk zou losmaken, dan zou ik daarover opmerken dat in de eerste eeuw daarop niet veel kans bestaat. En wie weet wat er over honderd jaren wezen zal?*

Of Turkije even licht denkt over het zich losmaken van het Joodse land is te betwijfelen. Het noorden van het rijk brokkelt af; de Grote Heer en de Jong-Turken, zien niet graag hun machtsgebied in het Oosten ook nog afnemen. Waardeloze zaken kunnen waardevol worden zodra de eigenaar merkt dat een ander die begeert! – Ook is de opzet niet zo vredig als voor de rust van de buurstaten wenselijk is: Hoe het joodse bestuur ook uitvalt, de heer Kann is over het Europees parlementarisme blijkbaar niet best te spreken, het zal zich in Palestina voor geen geringe taak geplaatst zien. Om die taak naar behoren te volbrengen, moet het beschikken over hulpmiddelen die geschikt zijn om het gezag te handhaven: in de eerste plaats geld en soldaten. – Hoe goed we ook de politie zullen organiseren, met politie alleen komen we er niet. We zullen in Palestina niet alleen met ons eigen volkje te doen hebben; verschillende nationaliteiten, en nog meer verschillende religies wonen er niet altijd even vreedzaam naast elkaar. Ook zullen de eerste jaren heel wat woelige idealisten aankomen vol sociaaldemocratische of anarchistische theorieën, en die van de bourgeoisie niets goeds verwachten. Ook voor hen staat het land

© 2026

open; ook zij moeten geholpen worden, en misschien zij wel in de eerste plaats, want zij komen uit de landen der verdrukking. Waarlijk, het nieuwe joodse rijk zal geen rijk van vrede zijn! En wanneer men daarbij bedenkt, *dat alle mogelijke soorten van geestelijken, kerken en kloosters bijzondere voordelen genieten, zoals belastingvrijstelling en vrijstelling van invoerrechten* – en dat... *Wanneer het mocht lukken om met de Turkse regering tot overeenstemming te komen, tegelijkertijd te trachten is aan deze staat van zaken een einde te maken en een wettelijke regeling in te voeren waaraan ieder, onverschillig van welke nationaliteit of van welk geloof, zich zal hebben te onderwerpen* – dan rijzen in gedachte nieuwe *Oosterse kwesties* op, waarbij de kwestie van de zieke Turkse Man een kindervraagstuk wordt, en welker oplossing te moeten zoeken de Europees diplomatie zeker niet welkom zal wezen. Evenzeer is wel enige twijfel gewettigd of het nodige geld – de heer Kann noemt als voorbeeld £ 12.000.000 – zo makkelijk zal gevonden worden, en of de garantie voor de lening (waartoe de pachtopbrengst kan dienen) de geldgever voldoende zal voorkomen. Want erkend moet worden: *Dat niet alle werk dadelijk productief is en dat gedurende een reeks van jaren miljoenen en miljoenen zullen worden besteed, waarvan pas later de vruchten te verwachten zijn*. Hierbij komt nog dat de helft van de lening dienen moet om de Turkse regering te verlichten *van de druk, die thans door de grote buitenslandse schuldenlast op het land wordt uitgeoefend*, dus slechts indirect productief zal zijn. Hoewel geloof bergen verzet, hoef je geen anti-zionist te zijn, zoals vele joden die geen Joodse staat wensen, omdat zij zich even inheems voelen als wij christenen op onze gemeenschappelijke geboortegrond – om enigszins te twijfelen aan de uitvoerbaarheid dezer plannen. Te groots opgevat zou je zeggen met het voorbeeld van Kiliaen van Rensselaer voor ogen. In plaats van met soldaten orde te moeten houden onder sociaaldemocraten en andere fantasten, waarom niet liever kieskeurig zijn bij het uitzenden van de *koloniërs*? Ook Kiliaen kon niet *de besten* uitzenden zoals hij klaagde, maar hij zorgde terdege geen schurftige schapen aan zijn kudde toe te voegen. En het aantal emigrerende joden lijkt mij groot genoeg om een keuze mogelijk te maken. En dan, waarom in alles zo grandioos? Zij, die geloven, haasten niet, en vooral hier, waar overijling noodlottig zou

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zijn, Rothschild heeft het bewezen, is bedachtzaamheid een eerste vereiste. Overigens: *Al heil!* Wie deze regels schrijft, zal zich zeker niet scharen bij hen die het zionisme een hersenschim achten, of niet nuttig voor het jodendom, ja, zelfs schadelijk omdat het de zorg voor vlotte lenigbare noden tegenhoudt. De mens leeft niet alleen van brood – óók voor idealen. Zo de joodse begrippen vreemd zijn voor de protestant, *zoon der lauwe Westerstranden*, om het probleem in Palestina ten volle te kunnen overzien, toch is hij in de gelegenheid om op te merken hoe de krachten verdubbelen door enig houvast op aarde te vinden in die eerwaardige grijsaard, die als een blank baken onwrikbaar staat geplant op de heuvel van het Vaticaan, dat voor velen de herstelling van het Joodse volk in het Joodse land een zichtbare noodwendigheid is. *Vrede op aarde* eist de krachten van alle goedgezinden, kunnen christenen die op hun wijze, mee willen werken aan wat vooraf dient te gaan: het bevestigen van de dienst van God. Daarenboven: waar wij de graven onzer afgestorvenen versieren, zorgvuldig bewaren wat zij hebben bezeten of slechts aangeroerd als kostelijk bewijs van hun samenzijn met ons, daar is het ook christenplicht mee te werken tot het herstellen van het land waar HIJ rondwandelde en leerde, tot het herstellen van het Volk, waarvoor HIJ, aan het kruis geslagen nog de vergiffenis inriep van Onze Vader.

Erets Israël kan aan dit doel niet anders dan bevorderlijk zijn, en de schrijver verdient dus ons aller dank.

R. P. J. Tutein Nolthenius

KILIAEN
VAN RENSSELAER
VAN 1623 TOT 1636
Dr. J. SPINOZA CATELLA JESSURUN
MARTINUS NIJHOFF

© 2026

*) FRIEDRICH WILHELM RAIFFEISEN (1818-1888) zag het leefgebied als de natuurlijke gemeenschap waarvan de leden ook gemeenschappelijk ieder in nood verkerend lid moesten helpen en bijstaan. Zijn economisch levenswerk was de bevordering van het coöperatieve boerenleenbankwezen als onderdeel van een veelomvattend regio-gewijs georganiseerd coöperatiewezen. Friedrich Raiffeisen richtte in 1864 de eerste boerenleenbank op. Het idee was dat rijke boeren met spaargeld krediet zouden verlenen aan arme boeren die daar behoefte aan hadden. In 1896 werd de eerste *Raiffeisenbank* opgericht en wel te Lonneker. – TERZIJDE: Het woord *Triodos* is een samenvoeging van de Griekse woorden *tri* en *hodos*. Dit betekent *drievoudige weg*. Triodos Bank

REGLEMENT
Cooperatieve Boeren-Leenbank
DIDAM.

BOERENLEENBANK WELL L.
TELEFOON 04783-342
GROTESTRAAT 62
Giro: Coöperatieve Centrale Boerenleenbank 211016
Giro: Boerenleenb. Well 271632
Spaar- en Voorschotbank - Rekening Courant

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

f 10.000.-
BANKIERSKANTOOR VAN LISSA & KANN
gevestigd te 'S-GRAVENHAGE.
Maatschappelijk Kapitaal TWEE MILLIOEN Gulden,
AANDEEL
№ 065
groot TIEN DUIZEND GULDEN
VOLGESTORT.
den Heer Jacobus Henricus Kann.

© 2026

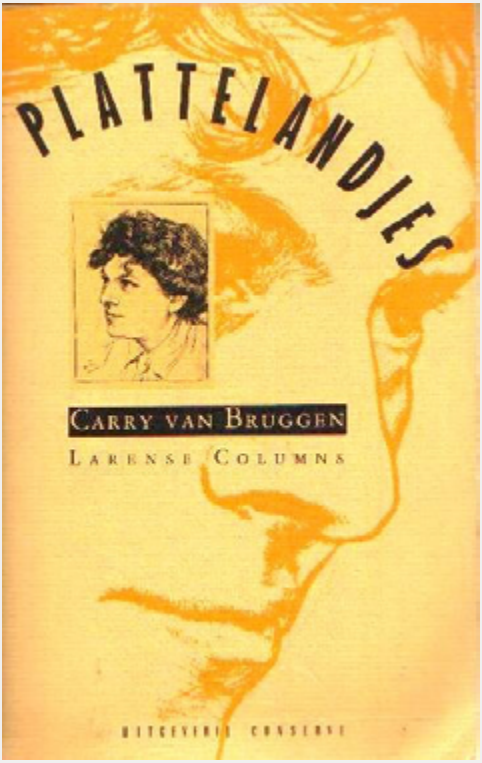

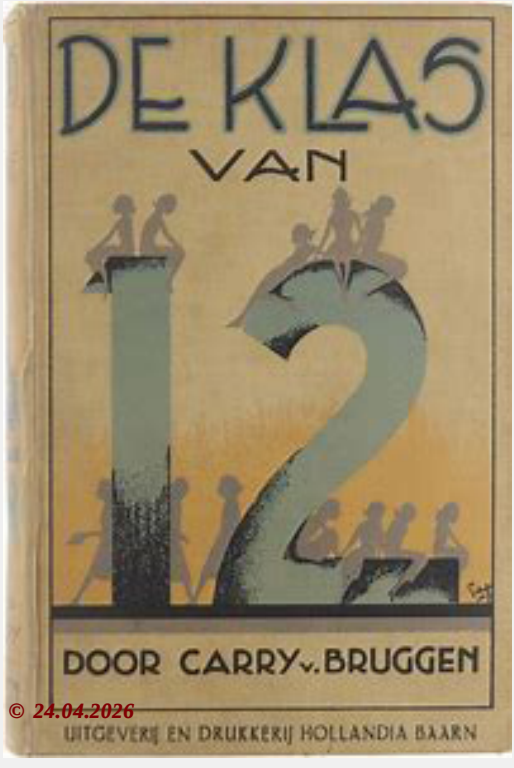

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

IN DE SCHADUW

(VAN KINDERLEVEN)

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

AMSTERDAM
VAN HOLKEMA & WARENDORF
1907

© 2026

In het verhaal *Het onbegrepene* maakt een joods jongetje zich druk over de vraag waarom hij toch altijd anders moet zijn dan de andere kinderen. Hij overdenkt alle narigheid die het geloof hem brengt, het uitlachen en schelden dat hem dagelijks ten deel valt. De meester had laatst gezegd: *Dat jodengezanik altijd* en de kinderen in zijn klas schelden hem uit voor *smausie*. Het resultaat is een bang jongetje dat niets liever dan niet-joods wil zijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De speelplaats was al vol. 't Zou wel gauw kwart voor negen zijn. Dan had-je daar dadelijk bovenmeester in de deur en konden ze naar binnen. Hij, de anderen van z'n klas, de kleintjes uit eerste en tweede door de linkse en de groten door de rechtse deur. De hoofdingang in het midden was alleen voor de meesters en juffrouwen.

Vlak achter 't hek, dat aan de open zijde de speelplaats afgrensde, was 'n kleine zonnige wei waar 'n glanzend bruin paardje vredig heen en weer drentelde. 't Stak nu en dan z'n kop nieuwsgierig over 't hek, maar als 'n jongen 't dan strelen wou, hupte het schichtig weer weg. 't Jongetje meende dit allemaal... de zonnige wei, 't paardje, 't blauwe boerenhuis in wazige verte al gezien te hebben op 'n plaat die in de eerste klas aan de muur hing. Een nieuwe zeker, want fris-kleurig en in zijn tijd daar nog niet... en die hij zo graag eens van dichterbij had bekeken als hij 't de juffrouw maar vragen durfde. Verdrietig bedacht hij dat je op school eigenlijk niks durfde.

Straks, om twaalf uur zou die zonnige kleine wei er nog zijn en 't gelukkige bruine paardje dat maar altijd gras eten mocht en waarop alleen nu en dan 'n jongetje reed – was hij dat jongetje maar. Straks om twaalf uur... Hoe kwam 't toch dat 't dan buiten heel anders was dan nu... en als je soms eens onder schooltijd op straat kwam... als je naar huis was gestuurd omdat je wat had vergeten of zo'n erge kiespijn had... dan was alles pas vreselijk veranderd... Helemaal raar, net alsof je er dan helemaal niet meer bij hoorde en iedereen je aankeek. En dat was ook zoals je woensdagmiddag een keertje stilletjes op de speelplaats kwam.

Had-ie nou niks vergeten? Nee... z'n griffels waren geslepen... Z'n handen schoon? Kritisch bekeek-ie z'n witte handjes met blauwe adertjes in de dunne, bleke palmen en buitenop wat bruiner met minieme kleine glanzende haartjes.

'Gelukkig schoon,' zuchtte hij en likte er een beetje loodgrijs griffelslijpsel met z'n tongetje af. Alles was in orde... maar dat veranderde niks... Dat veranderde helemaal niks aan 't vreselijke dat komen moest. 't Woord, dat hij niet zeggen mocht en waarover hij zou moeten praten in de volle klas... Voor alle jongens en de meester...

© 2026

En de jongens plaagden 'm toch al zo... En de meester... had-ie 'm niet laatst horen brommen, toen-ie vrij vroeg voor de *jaartijd* van z'n grootvader... 'Dat jodengezanik altijd...' Zeker, hij had 't gehoord, maar wát duidelijk.[1] Maar thuis had-ie 't toch niet verteld, want vader schreef altijd briefjes aan de bovenmeester, als 'r 'n jongen 'Jood' had gezegd of *smaus*. En bovenmeester, als-ie 't gelezen had, zei 'goed' en dat-ie 't verbieden zou, en hij zelf dreigde daar dan alvast mee: *Wacht maar... Bovenmeester zál-je wel.* Maar later kwam die jongen dan en zei: *Nou lékker... bo-meester heb toch niks gezeid...*' En dan weer derachter... *smausie*. Nou praatte-die er maar niet meer over en zeker niet over dat van de meester... Hij had zo 't land aan die briefjes van vader en hij benijdde de andere jongens die nooit een briefje meekregen, dat met hen alles altijd gewoon was.

Toen-ie 't laatste briefje bracht, had de bovenmeester in 'n kring van allemaal meesters en juffrouwen gestaan... en hij had 't gelezen en toen gelachen en 't de juffrouw van de eerste gegeven. Die had toen zo door d'r bril naar 'm gekeken en boos gezegd: *Je moet niet altijd zo klikken, jongen.*

Dat-ie van z'n vader 't zeggen moest... als ze 'm voor *Jood* uitscholden, had-ie niet durven vertellen... maar hij was nijdig geweest op die juffrouw uit de eerste. Dat wás geen klikken vond-ie... En vechten mocht-ie niet van z'n vader.

O, waarom, dacht 't jongetje... moest hij toch altijd anders zijn dan de anderen... nooit gewoon... Dan weer dit en dan weer dat. Allemaal dingen, waarie niets van begreep... en vader die maar zei, dat 't moest. Omdat God 't bevolen had aan alle Joden en hij nou eenmaal een Jood was. Hij was heel wat liever geen Jood geweest. God had makkelijk praten, die zat maar lekkertjes in de hemel en was niet op school en dan nog maar in de derde en helemaal niet sterk om te vechten... Och... hij mocht niet vechten... Hij durfde 't eigenlijk ook niet. Wat moest-ie nou weer met die nieuwe narigheid beginnen. O, had-ie toch maar niets voorgelezen, 't boekje niet thuis laten zien.

Hij was er toch zo gelukkig en zo trots op geweest...

1 JAARTIJD: Jaarlijks terugkerende herdenking van de sterfdag van een overledene.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Stil stond-ie, helemaal onopgemerkt, in 'n hoekje van de drukke kindervolle speelplaats, z'n ruggetje geleund tegen de zijkant van de hoge stoep en met z'n ogen peinzend voor zich uit ging hij na hoe dit nieuwe verdriet nu weer over hem gekomen was... Thuis had-ie voorgelezen, 't mooie verhaallesje uit z'n splinternieuwe geschiedenisleesboek dat-ie voor 't eerst had mogen mee nemen. 't Eerste lesje had meester opgegeven... vooraf thuis in jezelf en dan ieder 'n stukje op school als in de gewone leesles. Maar wel eerst thuis oefenen omdat 't zo moeilijk was. Dat van de Friezen en Batavieren was een veel mooier verhaal dan al die lesjes van Toon die z'n tol had weggemaakt en Sabientje die bovenop 'n mandje met kersen was gaan zitten... of nee, dat was toch wel leuk geweest. Maar 't haalde niet bij de Friezen en Batavieren... Dat was immers écht gebeurd! Hij had 't moeder en Mietje voorgelezen – wat las-ie al flink vond moeder en vader had ook geluisterd... En toen, net toen-ie las dat die Friezen en Batavieren zulke ongelukkige mensen waren omdat ze God en Jezus nog niet kenden... wat was vader toen ineens bulderend tekeer gegaan... En wat was-ie geschrokken... Vader had het boekje uit z'n handen gerukt om te kijken zei-die, of dat er stond... en toen was-ie heen en weer gaan lopen en steeds zo in zichzelf gesproken dat 't doodsbange jongetje zich niet had durven verroeren. Vader had toen meteen alweer 'n briefje willen schrijven maar dát was gelukkig toch niet gebeurd... Wel had vader 'm bij zich geroepen en gezegd dat-ie dat wóórd... Vader had 't niet genoemd, 't alleen aangewezen met z'n vinger... dat-ie dat éne woord niet zeggen mocht... nóóit zeggen mocht, hij niet en geen enkele Jood. Het was de naam Jezus... Hij had tevoren niet geweten wat dat was, er niet eens over gedacht... omdat-ie immers dat van de beestenvellen en de uitgeholde boomstammen en 't schieten met pijlen veel leuker vond dan die dingen van God waar-ie niets dan verdriet van had. Maar toen vader 't zo zei, had dat woord 'm bang gemaakt. Hij was gaan huilen. Vond-ie die vijf letters griezelig. Hij had nu de vaste overtuiging... dat áls-ie 't zei, 't wagen durfde tóch... Dan zou er wel zeker iets heel vreselijks met 'm gebeuren... dan zou er misschien wel 'n hand te voorschijn komen op de witte muur in de klas, tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender, vlak voor z'n ogen en die hand zou daar akelige woorden opschrijven, zoals eenmaal bij die slechte, dronken koning

© 2026

waar de Rebbe van had verteld op de Joodse school en waar-ie toen zo akelig van had gedroomd... Nee... nee... hij durfde niet... God wou 't niet, had vader gezegd... God zou 't zien en horen... en 'm straffen... God strafte immers altijd en alles... 't Jongetje zuchtte. Meester liet altijd lezen op de rij af; hij zou vandaag de vierde beurt krijgen. De vorige maal waren ze bij Dirk Willems gebleven... na Jaap Scholten... en Kees de Boer... en Niek van Roojen kwam hij... En hoe-ie 't nou uitrekende... 't Was uit te rekenen omdat meester bijna altijd iedereen tot 'n nieuwe regel liet lezen... dat vreselijke woord... dat woord, dat hij niet zeggen mocht... hij alleen niet... dat woord zou in zijn leesbeurt komen. Als Niek 't zei, als Wim de Vries, de jongen na hem, 't zei, dan gebeurde er niets... Zij waren geen Joden, zij mochten zeggen wat ze wilden... alleen... als hij... 't zei... o dan... 't Jongetje rilde... Maar dan dacht hij weer, dat hij ook dat andere nooit zou durven... 't bekennen in de klas, ik mag dat woord niet zeggen... dat bekennen, waar ze allemaal bij waren. Z'n buik beef-bonsde aanhoudend en z'n handen waren kil-klam van angst. Rond hem, die daar stilletjes en verloren stond, joelden de kinderen op de volle speelplaats en daarachter was de kleine, zonnige wei met 't bruine paardje... dat flinke gelukkig dier... en voor hem de rood-bruine school met gele deuren die zo zouden open gaan. Wat duurde dat anders lang vandaag. Hups... met 'n vaartje... spleten de dubbele deuren zich nu inenen, klapten naar weerskanten open... De kinderen snelden, op roep van bovenmeester met z'n grijze baardje ieder naar z'n eigen ingang. Klompen snel uitgeschopt en in-de-hand-mee de schoongeboende stoeptreden op en de koele, schemerige gangen in. Traag slofte 't jongetje achter hen aan. In z'n handjes hield-ie z'n mooie griffels in houten doos en 't dunne geschiedenisboekje met dat vreselijke woord binnenin. En z'n hartje was zwaar. Als hij dan even later in z'n bank zat, had-ie plotseling 't vreemde gevoel, of-ie nu voorgoed in de school zou moeten blijven... Of 't nooit meer twaalf uur zou worden en hij nooit meer de speelplaats en 't bruine paardje in de wei zou terugzien. Meester tikte met z'n stokje op de voorste bank en kuchte. 'Handen mooi,' beval hij. 't Leek 't jongetje of hij er nog overweldigender eruit zag dan anders en gedurig naar hem keek. Nu goed oppassen, nam hij zich voor. Hij zette z'n schrale lichaampje rechtop in de bank, legde z'n gezicht in 'n plooi

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van opgewekte belangstelling. Meester zei immers altijd dat-ie zo suf keek... en hij wilde nu niets doen, dat de magere man voor de klas onbehaaglijk kon stemmen. Toen ze nu allen stil zaten, handen gevouwen tegen de bankrand, ogen in frisse ochtend-aandacht naar 't schoon gesponsde bord, waar nog enkele zwart-natte slierten vlekten tussen 't grijze opgedroogde, begon de meester met z'n monotone dreunstem de lijst voor te lezen, van wie 'r waren en wie niet, de meisjes eerst en de jongens dan. Hoorde je je naam, dan had je 'meester' te zeggen en wie dat verzuimde kreeg 'n afkeuring. Zo'n afkeuring was gauw verdiend en twee ervan betekende nablijven. Maar van 't jongetje, dat zich zo braaf had voorgenomen flink te zijn en op te letten, dwaalde onder 't klinken van de eerste namen over de stille gedresseerde klas, van meester die orde heeft, de aandacht al af naar de witte muurplek tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender... Hij wist nu zéker dat daar, als hij dat woord zei en die vreselijke naam noemde, de hand te voorschijn zou komen die, zoals ooit op 't feest van die dronken slechte koning – ach, de naam van die vorst was 'm ontschoten – er griezelige dingen ging opschrijven. Alleen als hij 't zei. En dat gaf 'm het beklemmende gevoel dat God nu uit de hoogte van de hemel zat te kijken... naar hem alleen, om scherp te luisteren naar wat hij zeggen zou... De andere jongens mochten zeggen wat ze wouen. En ze mochten ook doen wat ze wouen buiten school, en ze mochten eten wat ze wouen. Hij niet... Hij was anders dan zij... Anders in alles. Hij droeg wel kleren als zij... Ging wel op dezelfde school... speelde ook wel met hen... maar hij was toch anders. Thuis spraken z'n vader en moeder 'n andere taal. De taal, waarin hij zijn gebeden zei... de voeten naast elkaar en 't gezicht naar 't Oosten... Precies naar 't Oosten. Tussen hemd en bloes droeg hij 't vierhoekig kleedje van wit-en-zwart met de lange, gele draden... 't *Arbang-kanfous*... en hij wist, dat droeg hij als enige van de hele klas.[1] Voor hem alleen waren er dagen dat-ie niet eten mocht, en niet drinken, 't hele etmaal. En hij vroeg zich af of 't om dit-alles was dat de jongens eigenlijk liever niet met 'm speelden... En hij dacht van wel. Hij begreep alleen maar niet waarom God de een allerlei dingen verbood die 'n ander gerust mocht doen. Waarom hij dan juist een Jood moest zijn die niets mocht. O, en hij was zo

1 VGL. *Arba'kenafot* IN *Bamidbar/Numeri* XV 37-41.

© 2026

heel erg graag een van de anderen geweest... Niets meer dan 'n gewone jongen in de klas, als Niek en Jaap op wie niemand lette en die gewoon meespeelden. Als ze vochten was 't om knikkers of een peer, niet om dat akelige schelden. En hij stelde 't zich nu zo voor dat God 'n meester was die de hele klas met rust liet en, vals, één enkele jongen altijd maar op z'n vingers zat te kijken. En die jongen was hij. Tranen van zelfbeklag kwamen in z'n ogen opwellen... Van moedeloosheid omdat-ie d'r maar niets van begreep. En wat had-ie d'r toch al 'n keren over nagedacht, 's nachts in z'n bed – waarom hij toch in alles zo anders moest zijn. Zei vader niet, dat '*n mens blij moest zijn, als-ie 'n Jood was?*'n Mens misschien... maar 'n jongen...! Z'n buurman in de bank stootte 'm aan... *Jái,* zei-die... *de meester roept je...* Onthutst keek-ie op, zag de strenge ogen van meester vlak op zich gericht. Gewild-langzaam, daardoor immers indrukwekkend, herhaalde de meester z'n naam, hoonde erachter... *O, zat jij weer te suffen... Piet van Leeuwen, teken 'm op voor een afkeuring.* 'Ja, meester,' zei Piet gretig, blij, dat hij vandaag opschrijven mocht, haalde haastig z'n lei uit, kletterde die neer op 't plat van z'n bank, zocht 'n griffel uit z'n koker. De meester was weer terug in z'n vorige houding – beide handen gesteund op de voorste bank en 't hoofd gebogen over de lijst en hij dreunde de rest van de namen af. 't Jongetje keek terwijl naar Piet van Leeuwen... wat had-ie het nu opeens druk omdat-ie mocht opschrijven... Kijk 'm nou 's... Eerst trok-ie lijntjes, rechte en dwarse... zeker voor alle namen 'n hokkie maken... als-ie véél op te schrijven kreeg, was-ie lekker... Maar daar verbood 'm de meester... 'Kom Piet, vlug-an wat, niet zo'n omhaal...' 'Lekker,' treurde 't jongetje... 'nou hij ook een keertje... die grote Piet... o zo... die praatjes-Piet... voor de meester toch maar bang... maar wát bang...' De lijst was afgelezen... en weer begon z'n buik te bonsbeven, z'n handen te sidderen, kil-klam ineens weer. Want nu was 'r niets meer, geen lijst-oplezen dat eerst voelde als 'n dammetje tussen zich zelf en 't vreselijke dat in aantocht was, en nu wel dadelijk komen zou. En z'n eerste afkeuring had-ie ook al beet... en de meester had al weer gezegd... *O... zit jij te suffen.* Werd 'r geen schoolgeld opgehaald? Ach nee, 't was immers dinsdag... Kwam 'r vandaag niemand te laat? Hè... als nou eris inenen de deur openging en die dikke meneer van de commissie kwam die laatst zo vriendelijk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tegen 'm was geweest... Dan was 't meteen uit met leren... Want die meneer wou altijd maar vertellen en babbelen en dan mochten ze zingen wat ze wouen... en luid lachen... En de meester stond in 'n hoekie en keek zuur... 't Jongetje glimlachte bij de herinnering... Dat-ie de laatste keer tussen die meneer-z'n-knieën had gestaan voor de klas... en 'm juist in z'n kleine oogjes had gekeken, achter z'n glimmende gouden bril... kwam-ie nou maar weer. Maar er gebeurde niets... en de deur, waar 't jongetje verlangend z'n ogen op had, bleef gesloten. In de klas werd nu een beetje geroezemoesd, voor-gebabbeld over dat heerlijk-interessante verhaal van de Friezen en Batavieren. De meester met langzame afgemeten bewegingen ging naar de ramen en liet, om de te gul binnenstromende zon, de gordijnen zakken. Ratelend kletterden ze een voor een naar beneden, sloten de zon buiten, namen 't blije gouden licht weg. En dat dee 't jongetje nog bedroefder worden, z'n hartje nog zwaarder van beklemming. Want nu was de klas helemaal 'n gevangenis. Niets verbond hem meer aan 't blije buiten, met 't paardje in de zonnige wei, met de lichte straten waar nu de grote mensen liepen te wandelen alsof 'r geen school was. Wat leek 't nu duister hier binnen die gesloten gordijnen en wat kil ook voelde ineens die schaduw na de warme zonnekieteling. Hij huiverde erin. 't Blad van z'n bank, zo even glanzend bruin in 't licht, was nu koud-blauwig overschaduwd met enkele matte, koele glimplekken en de inkt in z'n potje waarin tevoren een lichtje als 'n sterretje had getinteld, dof zwart en groezel. De meester stond weer voor de klas en gebood op z'n kortaffe manier met z'n droge stem: *Stilte... boeken vóór...* Blij-haastig legden ze nu allemaal 't nieuwe boekje open dat aan de witte binnenkant van z'n omslag smalle randjes liet zien van 't verse, nog schone bruine kaft en ze legden de vinger of 'n stompe griffel – 'n scherpe mocht niet, om 't doorkrassen – braaf bij de beginregel of braver nog, bij 't opschrift van vette letters. O waarom, dacht 't jongetje weer, waren ze nu allemaal zo blij... en hij alleen zo bang, zo droevig... Ach, 't was alles om dat woord... om dat éne vreselijke woord... Had de meneer die 't boekje maakte dat 'r toch maar uitgelaten. Hij keek de vier rijen langs, met de kinderen twee aan twee in de bruine banken... 't Befilosoferen dat al die open boekjes er net 't zelfde lagen en er net 't zelfde uitzagen, leidde z'n gedachtetjes weer 'n ogenblik af. Maar dan over-

© 2026

viel 'm inenen de stilte. Wat was 't stil geworden. Viel 'r niets te verbieden? Zouden ze nu beginnen? Kil zweet omparelde z'n neusje en z'n buik bonsde zo pijnlijk nu dat hij even bedacht om te vragen of hij zich mocht terugtrekken. En dán wegblijven... tot 't lesje uit was. Maar onder 't eerste bedenken voelde hij al wel dat 't immers maar loze fantasie was, lege blijmakerij van zichzelf. 't Ging immers niet. Al zeker niet omdat je nooit mocht in 't eerste uur... en dan hij die al 'n afkeuring had... En als je wat lang wegbleef, kwam de meester kijken. En hij was zich half bewust, dat-ie 't alleen had gedacht om even te kunnen genieten van de voorstelling van de mogelijkheid... vooraf al wetend: er was geen kans... De meester humde, keek rond... nam 't vettige, lang gebruikte namenschrift, vouwde 't naar binnenom open... *Jaap Scholten.* Die begon, met blije, frisse stem, verheugd om de eerste beurt van 't hele nieuwe lesje... ...De eerste inwoners van ons land waren... Maar de meester sneed koud af met afgemeten vraag: *Staat er niks boven?* De jongen stopte onthutst, keek even rond en dan de meester aan en begon opnieuw, maar veel zachter, z'n stem nu plichtmatig en vreugdeloos... *De Friezen en Batavieren... De eerste inwoners van ons land...* 't Jongetje schoof met z'n dunne koude vingertopje stijf over de gladde bladzij. Rond hem heen lag de klasstilte van gedresseerde oplettende kinderen. Koud-blauw schaduwden de witte wanden tussen kaarten en prenten en boven op de gele gesloten kast stonden in net gelid de modelmaten-en-gewichten naar grootte gerangschikt. En in de stilte las Jaap Scholten... las maar door. Iedere keer als de trouw wijzende voorvinger van het jongetje een regel zakte, bonsde het benauwd op in z'n buik, in z'n keel nu ook; rimpelde rillend z'n voorhoofdshuid samen. Wat las Jaap goed... Helemaal zonder fouten. 't Jongetje in z'n wanhoop dacht even aan bidden... Maar hij had in de behoefte zoals nu daar wel over gehoord... 't Niet geleerd... Hij kende niets anders dan de monotoon opgedreunde half gezongen dagelijkse joodse gebeden die hij niet begreep omdat 'r, zelfs vertaald, allerlei rare lange woorden in stonden. Woorden waarin hij allerlei dingen moest bekennen die hij helemaal wilde. Bad-ie niet iedere morgen... *En 'k dank u, eeuwige, dat gij mij niet als vrouw heeft doen geboren worden...* en toch was-ie eigenlijk veel liever 'n meisje geweest omdat ze die meer met rust lieten op school. Op *Grote Verzoen-*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dag... vroeg-ie vergiffenis voor diefstal en moord-dingen die hij toch echt nooit gedaan had en voor bloedschande waarvan hij maar niet wist wat 't was – ook zo'n woord, dat je nooit hoorde – zodat hij na veel gepeins z'n denken maar had vastgezet op de overtuiging dat 't betekenen moest, iemand een bloedneus slaan of 'n gat-in-z'n-kop... Dat had-ie nou wel's willen doen maar toch nooit gedaan... Mistroostig bedacht hij dat hij ook maar alleen mocht bidden wat 'r in de boeken stond. Niet als de anderen die zeien *Here dank voor spijs en drank*, leuk, net als 'n rijmpje. En hij vreesde dat God z'n vragen om geen of 'n andere leesbeurt veel te familiaar zou vinden en het hem kwalijk zou nemen. Nee... nee er was niets meer aan te doen. Straks zou 't gebeuren... zou hij ineens komen te haperen voor dat woord, die vreselijke naam en moeten bekennen... *Meester, dat woord mag 'k niet zeggen.* Wat zouden ze 'm dan allemaal aankijken, de hele klas... de meester... *Waarom niet?* zou-die dan vragen. En hij dan weer, want zo was immers vaders opdracht: *Omdat 'k 'n jood ben, meester...* Daar kwam nu ook 't verdriet bij van z'n kleine, povere ijdelheid... Zijn leesbeurt bedorven, zijn leesbeurt waarop-ie zich gewoonlijk de dag tevoren al verheugde... Omdat-ie zo mooi las en daarvoor weleens 'n pluimpje kreeg van de meester. Ach, het was zijn vreugde, dat enkele tevredenheidswoordje dat hem voor even de meerdere deed voelen van de anderen. Dat was nu ook weg... Hevig schrok hij op. Niek van Roojen had al gelezen... Onder 't gespannen kijken van de jongen krabbelde de meester wat in z'n cahier en dat gaf meteen 'n heel licht gedruis van even verlichting, rondkijken, verzitten in de bank. Uit een andere klas dreunde 'n lijzig-gerekt *do... re... mi...* dromerig in de stilte... Ook sloeg er 'n deur open, ergens achter op de gang, luid huilen verscheurde even de schoolrust... Klompengekletter op de stenen... slag van de buitendeur... *Zeker een weggestuurd*, dacht 't jongetje. En toen noemde de meester z'n naam... en een moment duizeldraaide alles rond hem heen... De banken leken schemerig te verzinken... en hij zelf ook... Wég... Wég... Maar dat duurde kort. Plichtmatig begon hij, zijn stem schor haperend: *Omstreeks die tijd kwamen er predikers in ons land... vrome mannen... Do... re... mi...* dreunde 't uit de gang... Zacht verbibberde z'n stem tot onhoorbaar gefluister... Streng-beval de meester: *Luider. Die medelijden hadden met de ongelukkigen,*

© 2026

welke God en... Daar was 't woord... de naam, die vreselijke die hij te moest mijden als een kwaad, die vader niet eens had gezégd, alleen aangewezen met dreigende vinger. 't Jongetje lichtte, de vinger nog plichtmatig op z'n blaadje, 't hoofd op en zag met grote hulpvragende ogen de meester aan... *Nou*, ongeduldigde die... *Staat er niks verder?* En schor stamelde z'n benauwde stemmetje, alleen hoorbaar omdat 't zo heel stil was in de klas... *Dat woord niet, meester... dat woord mag ik niet zeggen.* En hij zag hoe de meester, na 'n verbaasd-vragend... *Wat mag jij niet zeggen?*... in z'n boekje terugkeek en 't woord zág... en dat alle kinderen keken... en 't zagen... En er kwam gedruis, zich versterkend tot gefluister... waarin-ie overal om zich heen dat woord hoorde. Die naam, die hij-alleen niet zeggen mocht... Achter hem was gefluister: *Hij mag 't niet zeggen, omdat-ie 'n jood is...* Hij voelde aan dat alles – in die verbazing van allemaal de huiver voor 't vreemde dat hij deed... Het vreemde, dat hij wás... En de meester zei ook wat, kort-koud, maar dat hoorde hij niet. Want toen viel dat arme gemartelde jochie met z'n hoofd neer op de bank... en hij snikte... Snikte, omdat hij zo anders moest zijn dan de anderen en maar niet kon begrijpen waarom.

Het onbegrepene is gebloemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur, vanaf 1880 in 250 verhalen*, samengesteld door Joost Zwagerman (2005).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VOLKSBIBLIOTHEEK
PRIJS PER DEELTJE 10 CENT
FRANCIS DE PRESSENSÉ
DE VERSCHRIKKINGEN DER RUSSISCHE GEVANGENISSEN
VERTAALD DOOR CARRY VAN BRUGGEN
MAATSCHAPPIJ VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR
AMSTERDAM

© 2026

Het verhaal *Uitdrijving* stelt het antisemitisme op een beklemmende wijze aan de kaak. Een gezin uit een klein dorp wordt onophoudelijk geconfronteerd met de kleingeestige, onredelijke en onverbiddelijke tegenzin van de medebewoners. Hun winkel wordt vrijwel volledig geboycot. Constante pesterijen en dreigementen teisteren het gezin.
Een uit Rusland gevluchtte man verschijnt tijdens *Jomtof* bij het gezin aan de deur. Hij wordt uitgenodigd voor de maaltijd en tijdens het eten vertelt hij over de pogroms in Rusland waarbij hij vrouw en kind verloor. De volgende dag krijgt het Nederlandse gezin van hun huisbaas te horen dat ze hun winkelwoning moeten verlaten omdat de bevolking geen joden in hun christelijke boerendorp tolereert. *Geen joden op 't dorp, hadden ze geschreeuwd.* Het eindigt met de uittocht van het gezin.
Van Bruggen legt hier een verband tussen de Nederlandse jodenvrees en de Russische verschrikkingen.

Uitdrijving is gebloemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur vanaf 1880 in 60 lange verhalen*, samengesteld door Joost Zwagerman (2006).

HET GENOOTSCHAPSBLAD; JRG 2, 1914, NO. 1, 01-01-1914
ORGAAN VAN HET NEDERLANDS GENOOTSCHAP TOT DEUGDZAME VERBETERING DER GEVANGENEN,

Francis de Pressensé: *De verschrikkingen der Russische gevangenissen.* Vertaald door Carry van Bruggen. Maatschappij voor goede en goedkope lectuur. *Volksbibliotheek.* 40 blz. 10 cent.

DE WERELD IS VERVULD VAN DE RUSSISCHE GEVANGENISGRUWELEN. Frans Coenen, anders een stil schrijver, gloeide van ironie en woede toen hij de inleiding tot bovengenoemd boekje schreef. Wat de Pressensé schrijft komt op hetzelfde neer als de onthullingen van Jacob Israël de Haan in *De Beweging* en juist daarom is dit boekje van De Pressensé zo belangrijk: omdat het ons het gevoel van zekerheid geeft, dat die gruwelen, waaraan wij bij eerste lezing bijna niet konden geloven, toch werkelijk met de volle beestachtigheid worden bedreven waarmee zij ons geschilderd worden: mishandelingen van gevangenen ten dode, soms uithongering, opsluiting in lokalen van een dubbele hoe- veelheid gevangenen als waartoe die lokalen bestemd zijn en slechts tweemaal per jaar luchten door een korte wandeling in de open lucht, verspreiding van de ergste besmettelijke ziekten door totale verwaarlozing van de allereerste eisen der hygiëne, tal van zelfmoorden uit wanhoop over het ondraaglijke bestaan. En dat alles sinds de Russische reactie heeft gezegevierd en haar macht kan doen voelen.[1]

1 Zowel Carry als haar broer Jacob waren intrinsiek en praktisch begaan met het lot van anderen. Beiden gebruikten hiervoor ook hun mondelinge en schriftelijke competenties. Carry's vertaling van *Pressensé's toespraak* en de ontmoeting met een Russische vluchteling in het verhaal *Uitdrijving* getuigen hiervan.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

’S MIDDAGS HAD ZE WEER GEVOCHTEN.

Om vier uur bij ’t uitgaan van de school. In september was het, een zonrijke dag van begin herfst. Dan waaien er van die bolle winden, zomer-geurend en prikkelend, met al een ietsje ook van de weemoed die late herfst- en winterwinden brengen, als boodschappers van verre, grauwe landen die vaag bericht mee voeren...

Maar nu scheen de zon en dat maakte met de wind als lichte wijn de jongens dronken en zwierig in de bol. Ze liepen zingend met monden wijd open en onbeholpen armzwaai van puur plezier en ze gooiden met de benen, uitbundig of ’t niet opkon.

Op ’t pad, de dorpsstraat die ze altijd kortweg ’t pad noemden, werden bomen gesnoeid. De hobbelige klinkers waren al dicht bespreid, met de brede sappig-dikke takken vol uitgegroeide twijgen met nog fris gebladerte.

Dat lag daar allemaal welig te stoven in de zon en de geurige damp welde er uit. Want ’t ging tegen de winter en dan werden de bomen, voor het tuintje van elk net huisje één, helemaal gesnoeid en tot kale, lelijke proppen bijgeknipt.

Ze hadden maanden volop gehad om hun leefstorm en zomer vrolijkheid uit te vieren en moesten nu stemmig terug, als bedaarde mensen, die kalmpjes de winter gaan doormaken, in volgende zomer dan weer vol van lustige fut.

Tuinlui, rode, glundere gezichten, gladgeschoren en een vriendelijk-brede mond met stomp pijpje daarin, zaten hoog in de bomen tussen ’t volrijp geblaart en de fijne, vrolijke geuren maakten hen ook jonk-jolig.

Telkens helder klonk ’t metalen klikklak van hun scherpe scharen, wreed als werd er leven afgesneden en dan, loom-onwillig, ritsel-gleed er zo’n grote tak als een nog levende arm, naar beneden met z’n vracht van zijtakken en blad met een plof op de grond.

De gesnoeide bomen stonden, bijgeknipt met rondom weinig tussenruimte, als vreemd gevlochten gedrongen proppen op hun stam met nog enkele bladeren eraan.

© 2026

De bomen lieten de diepblauwe hemel door, een vreemd beeld voor de overburen die de hele zomer in de koelgroene schemering, met wat luchtkleur er tussen spelend, hadden gekeken.
Een oude tuinbaas, wadend met z'n klompen door 't dikgespreide groen, bewoog zich kleintjes onder de bomen met z'n lange schaar aan-stok. Toegeknepen-gerimpeld tuurde hij door het felle bovenlicht naar boven en pikte hij er wreed-kalmpjes de grootste, levendigste takken uit en gaf ze dan bedaard en zonder haast een vinnig klikklak-tikje. Met luid geraas gleden ze naar beneden; de snede was vochtig en wittig.
Daar kwamen de overmoedige jongens aan, dronken van zon en lucht als van schuimende wijn. De wellustige bladerengeur is hun in de bol geslagen en maakte 't gezwaai van hun benen en 't wilde armbewegen nog wilder. Uit hun monden welde tierige zang als vogels die vol zijn van jeugdige vreugde. Ze grepen joelend de takken beet, met hun trofeeën van twijg en blad, zoet geurend en nog levensvol en uitzinnig zwaaiden ze die boven 't hoofd, gillend en dansend. Rukkend gristen ze mekaar de groene takken uit de handen, stoeivechtend ermee als losgelaten jonge honden. De afgeritste bladen stoven en stormden verscheurd en verfomfaaid door de luwe lucht. De kale lange takken, veerkrachtig, sterk en taai met hun schors als levende huid hielden ze dan in de hand.
Met fel geluid zwiepten en floepten ze die door de lucht, in die sterke bewegingen wat van hun overmoed en lust ontladend.
Vechtend om de mooiste, om de dikste, buitelden ze door het groene bed dat de klompen wegstoven om een eind verder geluidloos, onvindbaar neer te vallen. De tuinlieden wisten niet goed of ze de hele kluit, die hun rustige werk verstoorde, zouden wegjagen of het voor deze keer door de vingers zouden zien. Waren ze zelf ook niet jong en baldadig geweest?
'n Klein tenger meisje van een jaar of acht, met een gezichtje waarin goudige bruine ogen en met veel loskrullig bruin haar, keek op een afstandje naar de joelende bende. Ze was niet op klompen maar droeg plompe verlapte rijgschoenen aan haar kleine kindervoeten. Daarboven, vreemde rijkdom bij 't armelijke schoeisel, een kort net jurkje van fijn weefsel met kleurige bloemetjes. Warm in de zon goudgeelde het springende loskrullige haar welig

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het halsje overstromend tot halverwege de rug van het witte jurkje met de fijnhalsje overstromend tot halverwege de rug van het witte jurkje met de fijntjes erop tippende bloemfiguurtjes.
Ze deed niet druk, eerder stilletjes als iemand die het liefst onopgemerkt blijft, maar in haar smachtend toekijken zat de hevige zin om mee te doen, mee te joelen net als de anderen met de takken te zwaaien zodat de bladeren door de lucht floepten, van de tak gerist en even nog fladderend als kleine vermoeide vogeltjes. Haar beweeglijk gezichtje met het zenuwachtige hartstochtelijke mondje was vol verlangen.
Schuchtertjes stond ze daar, niet durvend... De grote sterke jongens en meisjes van de school hadden haar al zo vaak geslagen en ruw weggejaagd en haar gebruikt als 't speelgoed waaraan ze hun kinderwreedheid en groeiende kracht konden koelen.
Ze was 't enige jodenmeisje op school, haar gezin 't enige van 't dorp. En in de paar maanden dat ze er nu waren, werd ze 't leven ondraaglijk gemaakt door bitse vijandigheid van de dorpelingen. Nooit hadden er joden op het dorp gewoond en toen zij er nu met het grote gezin waren gekomen om er een textielzaakje te beginnen, hadden de boeren al voor de opening gevloekt en gescholden in de herberg op die smerige joden die niks op d'r dorp te maken hadden. Bleven ze maar liever weg met hun vuile handelswaar! 't Was om al dadelijk de moed erbij te verliezen. Maar vader, die altijd hoopte, nooit het hoofd neerlegde, had gezegd dat ze 't winkelkastje heel mooi zouden maken en op de openingsavond met veel licht. Dan moesten ze toch vanzelf wel komen. Mee hopend hadden ze allemaal dapper geholpen. Oude vader, die al zoveel getobd en getrokken had, toch opgewekt gebleven en opfleurend bij ieder klein kansje van slagen had de dag zelf achter 't nog geheimzinnig neergelaten gordijn de grote avond zitten voorbereiden. Bloemetjes en een paar grove planten hadden ze zorgzaam op 't grijs-blauw bekleedsel van de uitstalkast geschikt, tussen zwierig geplooide rood-zijden zakdoeken, boerenjongens-petten met glinstering van ankers en goudbies en andere kleinere prullen. Saar had de petten en hoeden afgestoft, de jongenspakjes nagekeken of geen knopen ontbraken, zorgvuldig het goud van ankertjes en jasknopen opwrijvend. Vaders blije moed had ze allemaal wat

© 2026

gegeven en de vreugde van 't voorbereiden had ze een heerlijke dag bezorgd, als in lange zo niet. Die dag was gauw genoeg voorbij, met ploeteren en uitpakken, met schikken en bekijken, aanmerken en weer veranderen.Joop, de oudste broer, had de prijsjes getekend, keurig op karton van oude dozen, met dikke potloodvegen, glimmerig-zwart-grijs en moeder had ze met grote steken op 't goed genaaid.
Vader zelf etaleerde en 's middags in opgewonden vrolijke haast aten ze, want er moest worden afgemaakt en al duurde het lang voor de altijd lichte zomeravond kwam, er moest toch voor lampen worden gezorgd, véél lampen, als, laat-avond, het kopen nog niet gedaan zou zijn.
En 's avonds had vader zelf, in z'n sjabbespak, plechtig langzaam 't gordijn omhoog getrokken.
Toen, na de eerste schok van 'n moment heerlijke verrassing, omdat ze even dachten, door opgewondenheid op iets ongedachts groots voorbereid, dat die hele troep schreeuw-dringende boeren en boerinnen koopgragen waren, wedstrijdend wie 't eerst in 't winkeltje zou zijn om 't mooiste te bemeesteren, hadden ze, ineens, begrepen dat er geen vrolijke kooplust, maar hatelijke moedwil was in 't lachkrijsen van opgeschoten lummels en frisse lolmeiden, hoorden ze, dof-dreigend, scheldwoorden... 'jood!'... 'Smous!'... naar boven borrelen uit de dichte troep, laf-lachend stekelige opmerkingen maken over hun waar, in dwaas-overdreven joods jargon.
Ze smeten mekaar tegen de winkeldeur die dan openvloog met een harde bons en angstig getingel van 't schelle belletje. Uiterlijk dapper stond Joop dan op om weer te sluiten, toch met een besef van uiterste gevoeligheid in de huid van hoofd en gelaat, die hij weerloos bloot hield tegen een broeiende gooi van stenen en vuil die van buiten dreigde.
Zo ver kwam 't niet. Er werd alleen gegild en gescholden. Kinderen, achter hun moeders brede rokken, staken vals sarrend pal voor 't winkelraam hun tong uit en liepen dan hard terug, aangevuurd en toegejuicht door de groten. Een kleine dikke breedschouderige jongen, nauw in z'n kleren, stapte stoer brutaal de winkel in, gezicht rood van ingehouden lach die, met de door 't raam loerende omstanders, moeite had om het niet geweldig uit te proesten. Hun neuzen tot witte schijfjes plattend, drongen de voorsten op tegen de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

winkelruit, boers-lijzig gillend: *Nou zég, roep dan vollék...* – Onbeschaamd, met haast overslaande stem van niet-meer-in-te-houden lach, kraaide de jongen z'n 'volk' de gesloten tussendeur toe...
Die ging toen open en langzaam-wantrouwig schuifelde oude jood binnen, vroeg wat hij wilde. Pret-flikkerende ogen, even opzij naar 't raam en de oude man vlak voor z'n gezicht, flapte de jongen het er haastig uit: ...'n... 'n stuiver overhemden... en hoevéél of-ie d'r dan kreeg... Woede-bevend, stamelend, stond de jood achter de toonbank, wilde antwoorden... uitvallen... Maar dikkerd was de winkel al uit, protsig stappend tussen de menigte met gezicht van: 'Nou, hoe lever ik 'm dát...?'
Dat zelfde spelletje werd nog veel herhaald. Rauw, met grove boerenstemmen krijsten ze de winkel in om 'n cent leren lappen... om muizenvallen... treiterend ook op spek en worst... Vuile woorden van slungelige jonge kerels die lollig de brede meiden kietelden, keilden daartussen en geen ogenblik zweeg 't vinnige belletje. Maar succes hadden ze niet meer. 't Jodengezin bleef stil bijeen achter de winkel en zelfs Joop kwam niet meer te voorschijn om de deur te sluiten.
't Hele dorp had er een lol-avond van. Toen ze eindelijk afzakten, de herbergen in om de pret en de drang met borrels te verslaan, was er niets verkocht. De rood-zijden zakdoeken, elegant van plooi tussen bloemetjes en planten, en de jongenspakjes, stijf op houten staken met petten bungelend aan de punt, dode poppen zonder kop of benen, stonden onaangeroerd in de schemerige winkelkast. Want ook de lampen hadden ze niet aangestoken. Die stonden klaar en blinkend opgepoetst op de tafel in het woonkamertje. Daar rondom zaten ze, stil van felle teleurstelling, de vader met z'n baard diep gegleden over de borst, in smartelijke hoofdbukking, moeder, 't uitgemagerd zorggezicht bleek onder zwarte haarband. Bewegingloos rustten de handen in haar schoot. Maar Bram had woedend gescholden op 't rapaille; er uit gewild, ze te lijf. Streng, met gebiedend gebaar had vader hem gezegd, binnen te blijven. Een jood vocht niet, mocht geen opspraak geven. Een jood leed en verdroeg in stilte...

© 2026

Ja, zo was 't altijd. Ze had zich watknap verdedigd. Met de kleine, stevig-genepen vuistjes had ze in 't wilde weg erop gebeukt tot ze er genoeg van hadden en haar, huilend en hijgend van nerveuze woede, lieten gaan met wat nagejouw van smous en vuile moer.
Maar meteen naar huis durfde ze niet. Ellendig gescheurd was 't jurkje, en haar gezicht waarover zweet-vochtig krullen sliertten, vol vuil en kleine krabbeltjes van nagels en vinnige tak-eindjes. Buiten het dorp dwaalde zij de eenzame weg af die zij en Joop zo dikwijls zochten, als ze zich in hun te vroeg-rijpe en al te eergevoelige zieltjes dood-ongelukkig en heftig gegriefd voelden.
Joop was heel knap, was altijd de knapste van de klas geweest. Nog steeds las hij veel, wist alles van de dieren en bloemen die ze onder het lopen op de wandeling tegenkwamen. Onder 't uren ver voortdwalen, vertelde hij daar gretig-luisterend Saartje van. Kwamen ze dan een boerenjongen tegen dan maakten ze zich maar klein tussen 't gras, apathisch voor vechten en krakeel. Soms was 't, dat de jongen, lui en onverschillig, ze wel zag maar te vadsig om kwaad te doen, onaangedaan, en door gewoonte als vanzelf, alleen maar even schimpschold: *Smousen...*
Joop, niet sterk wel met fijn-intelligent gelaat, balde dan kokend van woede-en-haat de vuisten, nagels klemmend in 't vlees, en Saartje, schuw, durfde niets zeggen... 't Was er mooi toch, in 't zoet-geurende gras-en bloemenland, bij de rietplassen vol planten en leuke energiek zwemmende beesten, waarover Joop, op z'n buik ervóór liggend en met de vinger 't vlugge beweegsel volgend, allerlei leuks vertelde...
Tegen de avond kwam Saartje thuis. Ze had zich watknap verdedigd. Met de kleine, stevig-genepen vuistjes had ze in 't wilde weg erop gebeukt tot ze er genoeg van hadden en haar, huilend en hijgend van nerveuze woede, lieten gaan met wat nagejouw van smous en vuile moer. Maar meteen naar huis durfde ze niet. Ellendig gescheurd was 't jurkje, en haar gezicht waarover zweet-vochtig krullen sliertten, vol vuil en kleine krabbeltjes van nagels en vinnige tak-eindjes. Buiten het dorp dwaalde zij de eenzame weg af die zij en Joop zo dikwijls zochten, als ze zich in hun te vroeg-rijpe en al te eergevoelige zieltjes dood-ongelukkig en heftig gegriefd voelden. Joop was heel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

knap, was altijd de knapste van de klas geweest. Nog steeds las hij veel, wist alles van de dieren en bloemen die ze onder het lopen op de wandeling tegenkwamen. Onder 't uren ver voortdwalen, vertelde hij daar gretig-luisterend Saartje van. Kwamen ze dan een boerenjongen tegen dan maakten ze zich maar klein tussen 't gras, apathisch voor vechten en krakeel. Soms was 't, dat de jongen, lui en onverschillig, ze wel zag maar te vadsig om kwaad te doen, onaangedaan, en door gewoonte als vanzelf, alleen maar even schimpschold: *Smousen*... Joop, niet sterk wel met fijn-intelligent gelaat, balde dan kokend van woede-en-haat de vuisten, nagels klemmend in 't vlees, en Saartje, schuw, durfde niets zeggen... 't Was er mooi toch, in 't zoet-geurende gras-en bloemenland, bij de rietplassen vol planten en leuke energiek zwemmende beesten, waarover Joop, op z'n buik ervóór liggend en met de vinger 't vlugge beweegsel volgend, allerlei leuks vertelde... Tegen de avond kwam Saartje thuis en toen ze, schuchtertjes binnensluipend geen ander geluid hoorde dan een zacht-eigenaardig mompelen uit de woonkamer deed ze nog stiller en bleef bang in de deur staan. Ze begreep dat vader en de jongens het avondgebed lazen, 't gezicht in eerbied naar 't Oosten en de voeten naast elkaar. Hun lippengeprevel ritselde zo'n beetje door de schemering en achter de deur wachtte Saar tot ze klaar zouden zijn onderwijl bepeinzend of ze gestraft zou worden voor 't vechten en de bemorste jurk.

Ze mocht niet vechten maar Bram gaf haar gelijk. Stilletjes, want voor vader was hij bang. Zelf vocht hij maar wat vaak, kwam vader er achter dan kreeg hij klappen, zo groot als hij was.

Binnen hoorde ze nu 't drie passen achteruitlopen van vader en de jongens na 't gebed en ze zag 't voor zich hoe ze de voorgeschreven buiging-naar-'t-Oosten maakten en hun gebedenboek sloten. Toen, zoetjes en schichtig sloop ze binnen en meteen was ze bij moeder die voor 't zijraam zat en naar buiten staarde. Breiwerk rustte in haar schoot. Ze had 't respectvol neergelegd bij 't bidden van de mannen.

Haar donkere mooie maar ontglansde ogen snel schuwden naar vader die de boeken op 't rek zette en hier en daar een los blaadje rangschikte. Hij had Saar niet horen binnenkomen. Van het laatkomen en 't besmeurde jurkje begreep ze dadelijk en tobbend hoe dát nu weer goed te praten tegen vader

© 2026

die de laatste tijd lelijk kon uitvallen. Hoofdschuddend schoof ze bezorgd, stilletjes naast het kind aan de raamkant.
Daar stond ze wel krap maar heerlijk veilig. Zó voelend legde ze poezig vleiend haar jong-fris kopje tegen de magere moeder aan.
Zo lief stond ze daar, 't goudige haar diep schaduwend over de ronde wangetjes dat vader, die haar opeens in de gaten kreeg, niet boos was en alleen grapjes maakte over haar listige binnensluipen.
Hij zette haar op z'n knie en kijkend naar 't verfomfaaide jurkje, gaf hij haar grappend wat zachte tikjes.
Bram klaagde met z'n hoge jongensstem luidruchtig over de avondboterham hoe hij rammelde van de honger. In de schemering van 't achter-winkels kamertje zaten ze voor de broodmaaltijd nu allemaal om de tafel gedrongen. Vijf kinderen, Saar de op één na jongste en Joop met z'n zacht-sympathieke jongensgezicht de oudste. Kibbelend en duwend om een plaatsje vulden de kleintjes 't schemerkamertje met hun rumoer dat moeder met een paar sussende woorden tot bedaren bracht.
Bram van veertien loerde clownesk-brutaal in de broodbak en vroeg half-verlegen, omdat hij wel wist dat 't niet kon: 'Is er nergens kaas...?'
Vaders vriendelijke gezicht werd wat grommerig en bits beet hij naar Bram: 'Nee, er is geen kaas, daar loopt de boel niet goed genoeg voor.' Zacht erbij zei Joop licht verwijtend: 'D'r is vandaag niks verkocht, Bram...' Vader keer de zich plotseling naar Saar: 'En wat hebben ze jóu weer gedaan, waarom was jij weer zo laat van school, vanmiddag?'
Saartje, met haperend stemmetje – weer bang voor straf of zelfs klappen omdat vader zo kwaad keek – vertelde van wat gebeurd was bij 't takken-spel. 'Waarom gunden ze háár nooit eens wat? Zoveel takken waren er en ze mocht er geen een hebben. Was dat eerlijk, dat moest vader maar zelf zeggen! En ook waren ze haar aangevlogen, zij had zich alleen verdedigd...'
'Je weet toch...' zachtmoedig dempte moeder 't verhaal om een driftbui te voorkomen. '...Je weet toch dat vader 't niet hebben wil. Dan moet je maar doorlopen...'
Diep verongelijkt ketste Saar weer terug:
Moet je maar net kénnen als ze in een kring om je heen staan en je treiteren...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wat deed je erbij? snauwde vader boos, geprikkeld door de tegenspraak. Door al die vechtpartijtjes namen ook nog de paar klanten af die nog bij hem kwamen omdat hij goedkoop was en allerlei dingen in voorraad hield die de boerenwinkeltjes misten.
Vanmorgen had de huisbaas hem nog aangesproken. Geen kwaje baas, wat onverschillig. Güntzel heette-die, een bakker uit Westfalen die een raar Hollands eruit flapte en daarom door de boeren op de hak werd genomen. Maar z'n brood vonden ze lekker. Zo had de Mof er alle eigen bakkertjes uitgewerkt met slimme reclametrucjes van paasbrood en wat toe voor de kinderen. Hij spaarde mooi, dit huisje was van hem en zijn eigen huis.
Maar de laatste tijd kreeg hij last met de boeren. Hij lag onder één deken met de jood, zeiden ze. Had hij niet verhuurd? Zou zonder hém de jodenboel ooit in 't dorp zijn gekomen? Hij moest blij zijn dat ze hem met rust lieten, hem begunstigden. Wat had hij, Mof, die jodenpan erin te halen?
Güntzel, vredig en zelf ook van buiten, had niets tegen 't gezin, werd onder 't gevit en de aanmerkingen weleens benauwd voor z'n zaakje. Had-ie 't maar nooit gedaan! Maar 't huisje stond lang leeg en 't waren toch ook fatsoenlijke mensen. Wel gaven ze, al was 't buiten hun schuld, heel wat herrie op 't dorp.
Moeder vertoonde zich nooit buiten de deur en de vader maar zelden. Joop, die de inkopen deed in de stad, een half uur sporen ver, lieten ze meestal met rust omdat ze in hem de jood zo niet zagen en omdat hij stil en bleek al vroeg op pad was. Het station was een uur gaans.
Bram, een sterke jongen die de boerenjongens aanvloog als ze maar naar 'm wezen en de boeren lik op stuk gaf, was de ergernis.
'Zo'n jood en dan nog praats voor drie!' – Saartje sloeg vinnig terug wie haar aanraakte. Haar mochten ze ook niet...
Schuw-zwijgend na vaders boutade en daarna in stilte terug zinken, kauwden de kinderen hun brood. Bram mokte, hij hield zich maar beter koest al was't, om je geduld te verliezen en flink op te spelen tegen vader die makkelijk praten had en die met zijn sterke armen niet gepest werd door die ellendige boeren hier. En dán niet eens wat te mogen terugdoen! Joop... nou die was ook van water-en-melk. Als je 't verdragen kon, was 't makkelijk genoeg.

© 2026

Leuk vond-ie dat kleine ding van een Saar, die mepte gewoon terug. Lé was een ziekelijke stumper en Michieltje nog veel te klein. Michieltje aan 't vechten, ja, dat zou 'n mooi gezicht zijn. Door dat grappige beeld verdween z'n jongensdrift en knikte tegen moeder, die 'm voetseinjes gaf van stil-houden-voor-vader, dat de bui al over was.
Boterham op. Vlot en handig door jarenlange ervaring begon moeder de drie jongsten: Michieltje van drie, Saar en manke Lé naar bed te helpen. Joop, de behulpzame, ploeterde in 't huishouden, nam vlug de tafel af, bracht bordjes en kopjes naar een klein achterschuurtje dat voor keuken diende.
Mag ik er nog even naar buiten, vader? verlangend vroeg Bram, hunker-ogend naar buiten, waar 't koeler leek dan in het kamertje achter de winkel. Vanuit de achterdeur keek je over bouwlanden, groen-grijs van winterrogge, waarachter de hemel nog een ietsje kleurig, rustig bekwam na zonnedag.
Vader was niet boos meer. Wel wilde hij Bram nu binnenhouden. In de dorpsstraat waren ze nog druk met de takken en 't vrolijke spel was ontaard in woest en bandeloos getier waaraan ook de groten deelnamen. Liet hij Bram in die herrie dan werd het weer vechten en rellen. En droevig erom, want zo vrolijk hadden ze het niet met z'n allen in 't ene kamertje. Toch verbood hij 't. Hij zou dan wat voorlezen voor ze als moeder de lamp had aangestoken. Zonder mokken en met spijt van z'n kaasvraag legde Bram zich er bij neer. Uit het boekenrekje pakte de vader 'n oud boek. Hij las van de Uittocht uit Egypte. Z'n stem trilde bij 't voorlezen en veel fantaseerde en vertelde hij erom heen. Zijn ogen starend in een verte, ontroerende woorden doorhuiverden zijn mond. Stil zaten de moeder en de jongens, luisterend. De dromige woorden doorklankten de rustige intimiteit van het kamertje. Het luide getier van aangeschoten jongens en luidruchtige meiden in de verte bij de bomen nam af. Doodstil luisterend waren ze naar 't veel gehoorde verhaal en vaders fantaseren daaromheen.
Daarna sprak hij over de hoge bestemming der Joden en hun uitverkoren-zijn. Daarvoor moesten ze veel verdragen. Terugdenkend aan de vechtpartij van daarstraks schoof Bram onrustig op z'n stoel heen en weer. Met gespannen mond mompelde hij ingehouden recalcitrant... *Nou ja... Nou ja...*
Joop keek strak-minachtend voor zich uit...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE VOORAVOND VAN NIEUWJAAR, DIT JAAR EIND SEPTEMBER, BRACHT BLIJHEID IN HUIS.

Al verlopen de materiële zaken des levens weinig naar wens, al steekt het hoofd vol zorg- en zakengepeins, de Hoge Dagen blijven aan de vreugde gewijd. Zo was het toen en zo is het nu...

De zon was in bewolkte lucht al haast ondergegaan. Fijne damp hing zwevend over de ommelanden voorbij de deur achter de winkel. Stug verborgen, achter de duistere bomenmassa rondom, lagen de boerenhuizen. Vaag in de mist was 't broze silhouet van een mosterdmolentje en hier en daar in de verte glimmerde nog in bleek licht een plas van pluimig riet bewuifd...

Zó zag Joop het, terwijl hij met gekruiste armen in de deur stond en om zich heen naar buiten staarde. Moeder met haar warme stem en zacht gebaar, kwam achter hem en vlei-vragend: *Kom je in huis nou, Joop, en doe je de deur dicht? Het is zo kil buiten. Zó gaat Jomtof in. Ik steek de lamp op en je vader komt zo dadelijk. Laten we vanavond simche hebben en niet prakkiseren...'*

Joop draaide zich om en sloot de deur. De kilte van buiten werd afgesneden en het dampige land met de rietplassen en het traag treurig wiekende molentje verdween en behoorde een vreemde wereld toe.

De helder brandende lamp die moeder ontstak liet de innige feestvreugde zien op haar gezicht, zo opgeklaard en uit de zorgplooien, als 'n joods moedertje dat hebben kan op een feestavond. Met kleine blijdschapsuitingen heel intiem, even voelbaar in een enkel handgebaar. Met verhelderde ogen nam ze het schitter-witte tafelkleed uit de kast en spreidde het uit over tafel, dat bij toverslag van het ruw-bruine geschilferde blad een blinkende feestdis maakte. En dezelfde blijheid-naar-binnen, als van 'n spinnende poes, was in het zorgvuldig-zacht neerzetten van borden, het schikken der vorken op 't witte kleed. Haar gezicht, alsof ze zo zou gaan neuriën van ingehouden jubel, te innig om uit te zingen. Joop keek haar aan, voelde haar gevoel heel sterk. Toen ging hij naar z'n moeder toe en zoende haar.

'M'n jongen,' zei ze... Om hen beiden was 't stille van de kamer. Rustig nog langs de wand stonden de oud-bruine, zorgzaam opgeglansde stoelen. En stillekens boven de gesloten bedsteedeuren tikte de klok.

Moeder zette schaaltjes met noten en peren op tafel en Joop had er plezier

© 2026

in de peren tot een hoge, wankele piramide te bouwen, waarom z'n moeder dan gelukkig lachte, terwijl hem goedigjes plagend om z'n klein-kinderbedrijf.
Zo bleef 't stilletjes tot moeder, met haar effen stem vol vreugd flitsjes, zei: 'Ze zijn zoet, de drie, vóór in de winkel.'
'Ze spelen met knopen,' droevig-glimlachte Joop, 'we verkopen ze toch niet.'
Wijs-moederlijk bestrafte ze, gewild-luchtig, al had even een zorgplooi haar gezicht uit de feestelijkheid verknepen: 'Moet jij nóu over verkopen praten... God hêt altijd geholpen, God zal wéér helpen...'
Buiten klonk het geluid van aankomende stappen en tegelijk in de winkel kindergestommel daar, met geweld van omrollende dozen en neerkletterende knopen. Een enkele tolde op z'n kant over de houten winkelvloer en plofte met een dof klikje ergens in een hoek neer.
Buiten klonk Brams frisse stem, gedempt in dampige lucht, en de deur ging open,-waar 't nu donkere land dood en kil achter lag.
'Daar waren we,' vrolijk-luid riep Bram, 'wat is 't hier leuk... de tafel al gedekt... peren en noten...' En olijk-nieuwsgierig tegen z'n moeder: 'Wat eten we?'
Schertsend-weg duwde ze 'm bij z'n schouder, geheimzinnig lacherig met dezelfde stemklank als net tegen Joop: 'Zul je wel zien...'
De kleintjes waren nu ook binnengekomen. Terwijl vader z'n jas in de winkel hing, deed moeder Saar een wit-gestreken schort voor, met opwippende schoudertjes als kleine vleugels dat haar appelblozend snoetje verfeestelijkte. Koket streek ze zelf met de nerveuze handjes door het dikke in lamplicht bruin-gouden haar. Vader wreef zich, luidruchtig-feestelijk, de handen. Z'n verweerde maar fijne gezicht had een blijde plooi en helder-van-zekerheid klonk z'n stem toen hij, de kinderen een voor een de handen opleggend, de zegening zei: *de eeuwige zegene en behoede u...*
Ze gingen aan tafel en zaten kalm-feestend en smullend van het feestmaal dicht tegen elkaar aan te midden van onwelwillende dorpsbewoners.
Een plattelandsbevolking die nu ligt te soezen of te slapen weggedoezeld in mistdamp. Geen voetstap die verklonk, geen geluid van buiten behalve heel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uit de verte 't gedempt geblaf van een hofhond ergens.
Prettige eetgeluiden vulden het kamertje met z'n bruin behang en saai-gemoedelijk tik-takte de klok boven de gesloten bedsteedeurtjes.
Opeens... schel door de stilte en volstrekt onverwacht rinkelde luid het winkelbelletje, lang aanhoudend. Gestommel van zware, vermoeide of onzekere voeten was er in de donkere winkel.
En in 't lichte kamertje keken ze naar de deur, verstijfd angstig of daar achter iets gruwelijks spookte. Vader stond op en hard klonk z'n stem door de spanningsstilte: 'Blijf zitten Joop, ik ga zelf kijken...'
Hij deed de winkeldeur open, zodat het lamplicht er breed in de donkerte viel met vreemde effecten op toonbank en aan de zolder hangende herenbroeken waarvan de pijpen steunloos schenen te zweven. Voor de toonbank stond een vreemde man met z'n gezicht naar het licht toe gekeerd.
De vader, na even wantrouwig toeven op de drempel, deed snel een paar stappen vooruit en zonder blijk van verrassing stak hij zijn hand uit en zei eenvoudig: *Sjoloum Aleigem.*
De vreemdeling antwoordde: *Aleigem Sjoloum.*
Met een hoffelijk-gastvrij handgebaar wees de vader de vreemdeling naar de deur waarachter het licht kwam en liet hem voorgaan naar binnen...
De gezichten van moeder en kinderen zagen in uiterste spanning de binnenkomende naar zich toegekeerd. De spanning bedaarde, de gelaatstrekken ontspanden. – Moeder stond op en ernstig zei vader: *Een zwervende Jehoedi, die Jomtof-avond komt meevieren.*
Moe-hijgend knikte de vreemdeling. 't Was een oude man, lang en wat gebogen. Vuile, mistklamme kaftan waaraan modder kleefde slobberde tot aan z'n voeten met beslijkte laarzen. – Op het grijze gekrul van z'n haar, omhoog geduwd door proppige, vuilwitte halsdoek, stond een verschoten Russische muts die de haren boven 't voorhoofd bloot liet. Ze waren wit als de baard die neergolfde over z'n borst stug op de ruigte van de kaftan. – Zijn gezicht met de zwakjes hijgende half open mond en de moe neergeslagen ogen, zo stond hij wat wezenloos kijkend, als een geslagen vuile straathond in de rustige kamer met de feestelijk gedekte tafel.
Joop zag het beven van z'n benen, stond op en nam hem kaftan en muts af.

© 2026

De oude man tikte hem moeizaam glimlachend even met z'n harde koude hand aan. In gebroken Hollands stamelde hij: *...Goeie jongen... Goeie jongen...*

Of 't vanzelf sprak zo maakte moeder aan tafel plaats voor de vreemdeling naast vader en zette er bord en vork neer. Het brood en zout der gastvrijheid lagen erop. De man ging zitten, prevelde een gebed nam 't brood en brak het met bevende vingers...

Pas toen vroeg vader in het Jiddisch waarmee alle Joden van alle landen elkaar verstaan, wie hij was en waar hij vandaan kwam...[1]

De jood schudde zijn hoofd, gebarend dat hij honger had, eerst eten, dan vertellen. Rustig zaten ze weer en aten. De kinderen, niet verlegen meer, keken verwachtingsvol over hun bord naar de aangewaaide gast met de lange baard die wel van heel ver zou komen... Misschien van Rusland waarover vader vaak vertelde dat ze daar werden weggejaagd.

De jood, in z'n smerige rare jas, at haastig met welgemanierd bewegende handen. Magere blauw pezige handen met een groef op de pink waar een ring had gezeten.

Vaster klonk al zijn stem en helderder waren z'n ogen, toen hij een extra portie afwees en het lege bord van zich afschoof en begon te vertellen. Eerst van de dag die hij achter de rug had, praatte hij, in z'n Duits-Russisch jargon, met hier en daar opgevangen en uit beleefdheid gesproken Hollandse woorden. 't Was zwerven geweest uren ver, van dorp tot dorp, langs rietplassen en door vlakke drabbige polders, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat.

Zoals vandaag had hij 't nog nooit gehad. De weg was zwaar en de afstanden groot... En hij werd oud. Oud en moe. Hij had al zoveel gelopen. Van z'n dorp in Rusland af... Dat zou hij straks vertellen... Eerst vandaag. Wat hij niet kon uitdrukken gebaarden vaag z'n handen. Bij al te droevige herinneringen, trilde z'n stem met ingehouden woede.

Starend naar de grond, gebogen luisterend met de handen op zijn knieën,

1 C.V.B. gebruikte het woord *jargon*, d.w.z. *Jiddisch als diasporische brugtaal* en levend netwerk van verbinding en *migrationum*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

knikte vader weemoedig, soms met een wat afwezige glimlach om de lippen. De jood vertelde hoe de avond was ingevallen zonder dat hij gegeten, gedronken of een uur gerust had. Steeds maar verder had hij voortgejakkerd bang om voor de nacht geen joods gezin te vinden en op de heilige *Jomtof-nacht* in 't klamme gras aan de wegkant te moeten slapen alleen, als een hond...

Zijn monotone stem, als aanhoudend klagend, somberde door de kamerstilte. De kinderen, met hoogrode gezichten van warmte en spanning, ademden hoorbaar met halfopen mond en hun ogen strak op de man gericht. Plotseling vroeg Bram met z'n heldere stem in stamelend Jiddisch, dat hij weinig en van verlegenheid luid sprak: hoe hij hun huis dan gevonden had.

'Als de doodsengel in Egypte,' grapte de jood luguber terug. Verbaasd herhaalde vader Brams vraag: 'Hoe was 't mogelijk?'

'Hoe het mogelijk is? De huizen heb 'k langs gekeken of 'k de *mezoezo* zag op de deurpost. Een jood, dacht ik, heeft 'n mezoezo. Een jood zonder mezoezo is geen jood en moet van mij ook niets hebben...'

Daar moesten ze allemaal stil voor zich uit om glimlachen. Moeder zei dat 't dan toch maar goed was, die mezoezo, al werd erom gelachen, dat 't hier toch een mens-in-nood had geholpen...

Als vanzelf keken de kinderen naar de deur waar ze 't blikken gebodenhuisje tegen de post gespijkerd zagen en de jood, met weke ontroering in zijn stem, zei zacht op moeders opmerking: *Omein...*

Saar, met haar nerveuze mondje en wijze ogen kwam, in haar mooiste school-Hollands: *Menéér, vertelt u nu eens wat van Rusland...*

Glimlachend keek hij in 't opgewonden gezichtje met de wijd open, vochtige ogen. Hij verstond niet wat ze zei, hoorde alleen de klank van de woorden. Zijn blik vertroebelde, zijn gezicht vertrok in nerveuze sidderingen en strak hield hij de ogen op 't kind, dat onrustig begon te worden.

Z'n mond moeilijk prevelde: *...M'n kindje, mijn meisje...*

Zweet parelde op z'n voorhoofd en in de benauwende stilte mompelden aanhoudend zijn lippen.

Krampachtig bewogen zijn vingers met rillerige bewegingen door de lange baard en Saartje liep zenuwachtig snikkend naar moeder

© 2026

Verwonderd opkijkend kwam de jood weer wat tot rust. Verontschuldigend zei hij tegen vader: 'Een mooie Jomtof-avond die ik u daar bezorg. Dat 's mijn beproeving. Overal waar kinderen zijn verbeeld ik me dat ze 't gezicht hebben van mijn dochtertje.' – 'Had u een dochtertje?'

'Ja,' diep-langzaam knikte de jood, 'dat had ik en meer kinderen, maar niet bij me. Dat ga ik u vertellen. Het is niet de eerste keer,' triestig glimlachte hij naar de moeder, *dat ik erover vertel en het zal ook niet de laatste zijn. Overal waar je komt, willen ze van je weten. Je bent bij Jehoediem, je voelt je thuis.*

Het ene woord lokt het andere uit. Over en weer is er veel te vertellen. Mijn geschiedenis is niet zo bijzonder, gebeurt alle dagen in onze streken. Dat lees je hier niet in de krant. Alleen als 't heel erg is...

In Rusland,' ineens begon hij in verhaaltoon, 'daar hadden we een groot huis in een klein dorp en we leefden er zo stil als een jood, die vrede wil hebben, in Rusland móét leven. Mijn jongens gingen niet naar school. We hadden een onderwijzer voor ze, óók een jood. Ja, dat kunnen jullie je niet voorstellen... Toch is 't zo... In Rusland voelt een jood zich nooit helemaal veilig. Hoe 't in grote steden is, weet ik niet. Ik spreek van 't platteland.

Waarom ze er dan blijven? Er is daar tenminste ruimte en eten voor wie werkt. Hier wonen de mensen op mekaar en kijken ze mekaar de boterham uit de mond... Daar niet. Maar er is altijd iets... Iets... ongedurigs... Niet weten of je morgen... rustig *Rousj-Hasjono* kunt vieren als u hier vanavond... Nee... nee... nee... altijd angst... En dan is 't daar ook al winter... en dan kan 't er waaien... waaien... Ver over 't land, de steppe, loeit dan de wind, en wolven soms in de verte hoor je... Mijn vrouw kon er zo angstig van zijn en dan praatte ze over soldaten... Net of er soldaten aankwamen, zei ze.

Maar dat was de wind. Altijd over die soldaten tobde mijn vrouw zodat de kinderen gingen huilen en riepen...: 'Moeder, u maakt ons zo bang!'

Op een nacht werd er geklopt... Zoals ik vanavond heb aangeklopt... Maar we lagen al in bed, boven... Goed gegrendeld was de deur, niemand kon erin... De wind woei om 'thuis... Maar duidelijk hoorden we roepen en kloppen... De kinderen waren opgestaan en huilend kwamen ze in de kamer... bang... 'Vader, vader ze kloppen.' Mijn vrouw, rechtop in bed, keek me aan met zulke ogen... En ze vroeg maar: 'wat zal 't zijn, wat zal 't zijn?'...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Duidelijk door de wind hoorden we zacht kloppen en zacht roepen... Geen rumoer van veel mensen. Maar dat kon je niet vertrouwen. 't Was vaker gebeurd dat er geklopt werd in de nacht, zacht als van een verdwaalde die een dak zoekt... En als je opendeed stond er een groep achter de deur en sloegen ze je dood... Plunderden... Moordden de boel uit... Opeens zegt m'n dochter'... zij daar, en keerde z'n hoofd naar Saartje... 'Vader, zei ze, ik hoor een kind huilen. We luisterden allemaal en toen de wind even lag, hoorden we 't ook. Een kind, zei m'n vrouw, maak open de deur... een kind zal ons geen kwaad doen... Maar nog ver trouwde ik 't niet.

Toen ineens hoorde ik een jongensstem roepen naar boven, in onze eigen taal. Jodenkinderen moesten 't zijn die daar beneden in de nacht tegen ons donkere huis omhoog riepen... En ik liep de trap af... Ik was er nog niet gerust op en grendelde af...

Een stevige meid stond daar, met verregende kleren en verwaaid haar, zonder hoed en zonder jas. 't Was een christen-boerenmeid, dat zag ik meteen. Op haar arm hield ze een schreeuwend klein kind dat blauw zag van de kou. Een klein jongetje, met grote, strakke ogen... veel te wijze ogen voor zo'n kind... stond naast haar...

Voor ze iets vroegen, had ik ze al binnengelaten en de deur vergrendeld.

Van boven af, ziende dat er geen gevaar was, riepen mijn vrouw en kinderen... Met de meid, die 't kind droeg, 't jongetje aan de hand, kwam ik de trap op, bracht ze in de kamer. – De kinderen legden we dadelijk te slapen... De jonge vrouw was halfdood van angst en vermoeidheid. Ze kwamen van heel ver, zei ze, had gelopen met de kinderen twee nachten en overdag geslapen in 't hoge gras of in een kuil ergens aan de wegkant.

Daarginds was een dorp uitgemoord... om 'k weet niet wat... om niks misschien... Alle joden hadden ze doodgeslagen of weggejaagd... Zij had de twee kinderen gered van de mensen, waar ze werkte en die ook vermoord waren. 't Jongetje had haar de weg ge wezen naar ons toe... Jaren geleden was hij met z'n vader op reis geweest... en toen hadden ze bij ons uitgerust en gegeten... 'k Wist er niet meer van, er kwamen zo véél... maar hij wist het, herinnerde zich het huis... en de meid had hij gezegd, hoe ze lopen moesten... 't Was een Duits meisje, meegekomen met die mensen naar Rusland...

© 2026

Een christen met een goed hart... Een heel goed hart. Honger had ze geleden voor die kinderen, half-dood zich gesjouwd met 't kleintje. – Overdag sliepen ze, huilde het kind, dan hield ze 't stil... 's Nachts liepen ze, liepen voort in donker, de meid en de twee kinderen... Zo kwamen ze bij ons terecht...
We hielden ze bij ons, natuurlijk hielden we ze bij ons... Maar alle dagen zei m'n vrouw... Er komt ongeluk van... Er komt *neweire* van. Als we 's avonds de wind hoorden, sprak ze nog meer van soldaten, almaar soldaten, dat de kinderen hun hand voor haar mond hielden... Nog zwaarder grendelden we deuren af voor we slapen gingen. En... néé... 's nachts is er ook niets gebeurd, wat er gebeurd is, weet ik nog niet. Hoe ze er achter zijn gekomen...
Op een middag, op klaarlichte dag stond er zó'n troep voor de deur en schreeuwde om de meid... en om de kinderen. 't Kleine ding lag rustig te slapen en 't jongetje, zo'n stil slim kereltje keek plaatjes met mijn twee jongens en de onderwijzer... Mijn dochtertje stond voor 't raam... Zij zag ze 't eerst... *Grendel de deur, vader!* 't Hielp niet. De christenmeid gilde... We moesten haar niet de deur uitgooien... Voor de kinderen had ze 't gedaan, om de kinderen te redden... Mijn vrouw zat stil op haar stoel in 'n hoek en zo bleef ze ook zitten, wat we zeiden. Ze begonnen te beuken op de deur... Voor de ramen hadden we tralies... Als wilde beesten gingen ze tekeer. We hebben messen gepakt en stoelen en alles. We hebben tafels en kasten gesleept voor de deur. Wat gaf 't? Ze zijn binnengekomen de kamer in, de hele groep...
Met stokken en messen sloegen ze. Zoals ik zeg... M'n vrouw zat op haar stoel... bewoog zich niet... En zo hebben ze haar vermoord... Maar eigenlijk hadden ze 't voorzien op de vreemde meid... En op de vreemde kinderen... Waarom die juist? Er moeten kerels bij geweest zijn van 't andere dorp... De rest... nóu, de rest begrijp jullie... 't Jongetje hebben ze doodgeslagen... En 't kleine kind... 't Kleine kind hebben ze uit de wieg gerukt... En een grote kerel... Ik zie 'm nóg... Met 'n rooie muts... trok 't zo... bij de beentjes uit elkaar... Nee... Stil... 't Was niet de eerste maal, dat 'k 't zag... lang geleden nóg eens...
Mijn dochtertje, mijn eigen, is vertrapt, gewoon vertrapt onder de voeten... Toen ze de meid hadden... zijn ze gegaan... sleurden haar mee... ze gilde... ze gilde zó...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Verder weet 'k niet. 'k Heb daar gezeten, mijn kop bloedend als 'n os... Met m'n twee zoontjes en de onderwijzer, die te krimpen lag over de grond... Bij mijn dode vrouw en de dode kinderen... Mijn dochtertje en de twee anderen... Meer weet 'k er niet van...
't Was bloed... En bloed... En allemaal bloed... 'k Ben er bij weg gegaan... De onderwijzer is gestorven... Wie hielp 'm? Wij hebben 'm verbonden en water gegeven... Toch is hij gestorven... De jongens zijn verderop... Bij familie in Duitsland... Polen heet 't daar...
Wie weet, wie weet, wat ze hun daar doen...?
Ik kon ze niet meenemen... En mijn familie kon mij niet houden... Wat stond me te doen?
Zó en niet anders... Ik heb van Holland gehoord... We horen allemaal van Holland... in Rusland al... En nu ben ik hier... Nu ben ik hier...'
Nerveus glimlachend keek hij op. Tranen stroomden, stil, zonder snikken uit z'n ogen en gruwelijk daarbij spookte de zenuwachtige glimlach over z'n gezicht... In de stilte van de intieme kamer gingen alle gevoelens naar de oude jood heen, huilden ze mee met hem, de kleineren niet begrijpend, aanvoelend de sfeer... Saartje, aanhalig, was stilletjes bij hem komen staan, streelde z'n hand in troost behoefte en moeder snikte, met kleine hikjes, de ogen bewrijvend met haar zakdoek. Woede vlamde in Brams ogen en handenknijpend riep hij: *...Zulke beesten... Zulke beesten... Kinderen vermoorden... Als ik er bij geweest was... Ik zou ze... Ik had ze...*
Z'n stotterende verontwaardiging ontspande.
Pijnlijk, mat-glimlachend keek z'n vader hem aan.
De moeder, bewegelijk, veegde haar ogen af met een nattig zakdoekpropje. Met een trillend stemmetje, diep-geschokt, stelde ze voor niet meer te prakkiseren over narigheid die voorbij was. Was 't geen *Jomtof* en moest de feestavond z'n beloop niet hebben? Alles op z'n tijd. Toen was de tijd van huilen, nu is de tijd van lachen. Het was *Jomtof* en 't zou zondigen tegen GOD zijn de mooie avond te verkwisten met klagelijke dingen die voorbij waren...

© 2026

Ze wendde zich tot de oude jood die haar met iets van glimlach zat aan te horen. Drukdoenerig goedig-verwijtend en verlangend om de bedrukte stemming te doorbreken, voegde ze toe: 'Nee dat mag me niet doen, dat weet u ook wel...'
Ineens weer het bezorgde huisvrouwtje mopperde ze, binnensmonds met rode huilogen, dat de etensboel nog op tafel stond. Joop moest vlug afruimen en dan zou zij thee zetten, met de peertjes en noten erbij en 't suikergoed dat ze nog in de kast had. Dat gaf vreugdekreetjes. Druk en beetje zenuwachtig hielpen ze allemaal met het stapelen van borden met vette klevende resten en daarop de vorken en messen die er haast afgleden.
Handig balancerend bracht Joop 't hele zaakje naar 't keukenschuurtje.
De vader en de gast hadden zich wat afgezonderd. Naar elkaar toe gebogen praatten ze nu halfluid in goed Hebreeuws. Vader kon laten zien dat hij een jood van de oude stempel was die zijn eigen taal nog sprak. Moeder luisterde met verzaligd ontzag, druk doende voor de tafel waarop ze 't theeblad en 't grof-glazen schaaltje met gekleurd suikergoed bij de vruchtenschaaltjes rangschikte... Joop kwam weer binnen, vanuit de nachtelijke velden woei koude mistlucht de kamer in... Luidruchtig na de gespannen stilte riepen ze allemaal door elkaar: 'Dicht die deur, Joop... Hou 'm dicht... !'
Om de als nieuw-frisse tafel met blinkend wit laken maakten ze een gezellig kringetje. Fijn-tintig van wazige rose en blauwe flitsjes krinkelde in het lampschijnsel damp uit de kopjes die de moeder volschonk met thee.
De Rus brak z'n gesprek met de vader af en schoof aan. Onder 't lamplicht leek z'n voorhoofd met het warrig krulhaar effen en glad; zijn gezicht was rustig-vriendelijk. Familiair zat hij in z'n versleten hoog dichtknoopte en vreemd gesneden jas tussen de feestkleren van de anderen.
Zacht in de slurp-stilte tikte de klok en de kinderen snoepten met kleverige vingers suikergoed. Steeds listig-snel het schaaltje beloerend om dan met bescheiden gebaartje heel toevallig, de mooiste er uit te pikken. Na even zuigen namen ze 't lekkers weer uit hun mond tussen twee vingertopjes en keken ernaar, opgetogen behaaglijk-vertrouwd met elkaar om de weelde van de avond. Ze kraakten de noten en pulkten onhandig met hun nageltjes de stukjes pit eruit, aandachtig en 't tongpuntje tussen de tanden de bittere

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schilletjes er dan afvezelend. De zwerver nam een peer van het schaaltje en zorgzaam schillend praatte hij gezellig met moeder over van alles, vragend of 't meer gebeurde dat ze zo onverwacht bezoek kregen, als nu van hem...
'Niet veel,' gaf de moeder toe, een peer etend met sappig smakkende hapjes, 'uit deze streek, moet u denken, komen ze niet zo... De meesten weten wel waar ze heen moeten.'
Langzamerhand kwam de vrolijkheid terug. De jood begon te vertellen, leuke dingen, moppen die hij zei zelf had beleefd en andere die hij nog van z'n vader had. Van die eigenaardige Joden-geestigheden die vrijwel altijd ook geestig zijn. Luidruchtig schaterden de kinderen als er een uit was, en de vader vertelde er nu ook, aardig in jargon... altijd dienst doende moppen van slimme rabbonem en brutale Polakken...
'Want,' wijsde de moeder, 'u natuurlijk niet, maar ze kénnen brutaal wezen, die Polakken, die zo lopen met *halfdolo-kaarsen* en *Arbang-kanfous*...'
Als vader een mop verteld had verweten de kinderen met grappend-pruilerige stemuithalen dat vader anders nooit zo leuk was... Waarom ze dat allemaal niet eerder gehoord hadden...?
't Witte tafelkleed was geel-bruin gevlekt van doppen en notenschilfertjes. Een lange perenschil zwaaide er doorheen en ertussen stond het suikergoedbakje, leeg met een enkel rose schilfertje erop. Michieltje, hangerig van de warmte en 't late eten, was knikkebollend met rood-open mondje op de tafelrand gegleden en sliep daar nu rustig in 't rumoer... Moeder stond op en lippenspitsend wenkte ze om stilte. Als ze 'm niet wakker maakten zou ze hem zoetjes uitkleden en zo in bed leggen. Het rumoer zakte dan even voor het kindje dat zachtjes ademend met z'n hoofdje op de tafelrand rustig zijn tukje deed.
Maar achter de deur klonk gedempt geluid van een mannenstem, ongeduldig van toon, alsof er al meer geroepen was: 'Buur, ben je er?'
'Wie is dat?' schrokt moeder op. Michieltje werd wakker, z'n ogen, knipperden in licht van de lamp en begon kribbig te grienen.
'Ik hoor 't al,' zei Joop. 't Is Güntzel, de huisbaas. Zal 'k even open doen?'
'Wat moet dié op Jomtof-avond?' Ontstemd en met gefronste wenkbrauwen tegen Joop: 'Ja, doe maar open...'

© 2026

Güntzel kwam binnen, bol-bleke kerel met bakkerstronie, kouwelijk opgeslagen de jaskraag en handen in de zakken. Pet, nat van mist, over de ogen getrokken.
Hij peinsde even, keek aarzelend rond in de ongewone feestelijkheid van de kamer. Hij trok de deur dicht, kwam dichterbij en wendde zich tot vader:
'k Mot je even spreken baas, over zaken...
Onwillig, kortaf antwoordde hij:
Ik ben niet te spreken voor zaken vanavond. We hebben feest, zie je dat niet?
Ik kan er niets aan doen, brutaalde Güntzel geprikkeld.
Die jodenboel ook. Wát 'n herrie had ie er al niet om gehad en dan nog pratjes op de koop toe... Kortaf, vinniger dan hij zelf bedoelde, vertelde hij in z'n eigen Hollands dat 't niet langer ging. De jongeman dáár, spottend wees hij naar Bram, was vandaag weer eens aan 't vechten geslagen met de zoon van de wethouder nog wel en 's middags had hij, Güntzel, een relletje gehad. De boeren waren bij hem voor de deur staan schelden, dat ze voor dit en voor dat hem en z'n hele bakkerij in mekaar zouwen trappen als hij er die jodenzooi niet uitdonderde...
Geen joden op 't dorp hadden ze geschreeuwd... Zachter van toon, meevoelend met de mensen die 'm zorgelijk en verweesd zaten aan te kijken, deed hij gemoedelijk een beroep op hun eigen gevoel:
Ja, zeg nou zelf, wat kan ik er tegen doen? Ik zit hier in m'n bakkerij en de boel gaat goed... Da's te zeggen... Ik kan tevreden zijn... Jij...
Even lachend naar vader, *wordt hier toch niet rijk. De wereld is groot genoeg, man... Nou, kort en goed, ik zeg je de huur op per november. Tot zolang zullen ze je wel met rust laten. Je weet 't nou, hè..?*
Zoekend naar meer woorden, wachtend op antwoord dat niet kwam, stond hij nog even. Maar al die stille, strakke gezichten om de witgedekte tafel maakten 'm kriegel en met een korte mompel liep hij snel de deur uit, die hij vergat achter zich te sluiten.
Kille wind, van de verre rietplassen drong nattig naar binnen...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE VOLGENDE MORGEN KWAM GÜNTZEL WEER AANZETTEN. Als verlegen met z'n houding bleef hij in de deur staan. Niemand lette zo gauw op hem. Midden in de kamer maakte de oude Rus zich gereed tot vertrek. De kaftan had hij over de arm en de hoge muts op zijn hoofd.
Bij de rommelige bekruimelde tafel met 't koffie bemorste witte kleed stond de moeder, dikke broodsneden met bruin-zwarte, plakkerige schijfjes roggebrood daartussen in een zakdoek te proppen van vaal-rood katoen. De vader zag opeens Güntzel binnenkomen en verbaasd bedacht hij wat die nu nog moest komen doen.
'Ja, vadertje,' joviaalde de huisbaas geforceerd, 'daar heb-je me weer! Het is geen prettige boodschap die ik je gisteravond ben komme brengen, waarachtig niet, voor mezelf ook niet hoor... Maar 't is niet anders. Ik zeg het je nog eris... Je moet eruit man...'
'Zó,' giftigde Bram, 'dat zegt u nou en... en... waar moeten we dan naar toe, zeg-u dat nou ook eris!'
'Hou je mond erbuiten, jij aap,' gaf nijdig Güntzel terug, 'ik praat met je vader en niet met jou.'
Goed, góéd, Güntzel,' zei de vader, moe gebarend met de hand.
'Je praat met mij. Maar ik heb niks te zeggen. 'k Zeg, dat 't goed is... Eens schlemiel, altijd schlemiel... dan gaan we maar weer... Verderop maar weer...'
De moeder begon nu ook te klagen met bezorgd-huilerige stem:
'Gaan we maar weer... Waarheen? Waarhéén, vraag 'k! Veel hebben we hier niet, ergens anders hebben we ja niemendal. Soms verkoopt Joop aardig wat... Verder-op, waar ze 'm niet kennen... Nou weer weg, nou weer weg... Wat leggen we iemand in de weg? Wat doen we?...'
'M'n goeie mensen,' brak Güntzel luchtig af. 'Ze willen jullie eenvoudig niet hier hebben. Je weet...' hij wendde zich tot de vader,'.ie weet zelf hoe de boeren zijn. Ze hebben nu eenmaal wat tegen jullie joden-ja, mensen, ik commandeer 't ze niet-en ze zeggen maar, er zijn hier nooit geen joden geweest... en ze zulle d'r niet komme óók... Zeg-u nou maar, wat ik d'r an doen kan. U bent nou óók man-van-zaken... 't Is niet anders, 'k mot je opzeggen... 'k Heb me daar gister een relletje voor me deur gehad... Lang geen gekheid... Lang niet...'

© 2026

Bedrukt zwijgend, niet luisterend naar Güntzels betoog, zat de vader in een stoel neergezakt... Al had-ie 't zien aankomen, 't viel 'm toch lelijk en lelijk op z'n dak...
Waar moesten ze, in-godsnaam, nóu weer heen...? Nergens zag hij een cent verdienste, nergens was wat... Zorg kneep hem in de kop, woedde brandde op naar z'n ogen. Wát moest-ie nou beginnen? Hier hadden ze wát, goedkoop wonen, weinig behoefte, gezond voor de kinderen, die waarachtig wel 'n hap lucht mochten hebben. Moesten ze terug naar Rotterdam, dan werd 't weer krimpen in een krot... toch niks-an-te-doen, niks en niks an te doen, huilde 't rond in z'n kop...
Güntzel, terzij naar 'm kijkend, verlangend weg te komen, in vage spijt over z'n eigen goedigheid om weer met-de-lui-te gaan-praten, stond ongeduldig wiegelend de moeder aan te horen. Haar ouwelijk gezicht met de scheefgetrokken dunne bandeau, verplooide in huiltrekken. Soebattend stond ze voor 'm, 't zelfde betogend wat vader in zichzelf zat uit te piekeren... De kleine kinderen waren de deur uitgelopen, speelden op 't erfje achter 't huis. Ze hadden geen plezier in de kamer, waar moeder huilde en vader zo akelig zat... Bram, zich verbijtend, z'n brede jongenslichaam nijdig in een hoek gesmakt, keek naar z'n vader die bezorgd en bleek in z'n stoel zat, duwde voettrappelend de vuisten in de ogen...
Zachtjes bij de tafel was Joop bezig de broodkruimels, op 't witte kleed verspreid, met de hand bijeen te vegen...
Verstrooid bewoog hij z'n vingers langs 't tafelblad, hoofd in luisterhouding gebogen.
Oude Rus had geen woord gezegd. Zwijgend nu trok hij z'n kale kaftan aan, en de kinderen, die luidruchtig weer binnengekomen waren en om 'm heen drongen tot afscheid, legde hij de handen op 't hoofd, ze zegenend, met zacht-melancholiek lippengeprevel en ritmisch bewegen van z'n hoofd op en neer. Toen drukte hij de moeder, die bedroefd, schort voor de ogen, stond te huilen, de hand en nam z'n pakje van de tafel om heen te gaan. Joop en Bram, met handdrukken, zeiden: 'mazzel en brooge, rebbe' en hij dankte, op z'n stameltoon: *Goeie jongens ben jullie, goeie jongens allebei.* De vader stond op en begeleidde zijn gast door de winkel naar buiten, wees hem in de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deuropening de weg naar een verder liggend dorp, al te zien als bleek-flauw kerkspitsje met golflijn van daken. Even nog praatten de beide mannen met zorgelijk hoofdschudden tegen elkaar, toen ging de Rus, na dank en hoffelijke groet, de weg af, armelijk zakdoek-pakje in de hand. – Napeinzend staarde vader hem nog even na, toen hij de sloot de deur en liep naar achter.
De moeder zat nu stil, 't hoofd haast weg achter 't bonte schort waarmee ze haar ogen had afgeveegd, geleund op tafel en Güntzel praatte gewichtig betogend, zacht nog even na met Joop. Bij binnenkomst van de vader brak hij vlug en snel z'n zin besluitend af. Verder gepraat afwerend, verdween hij na 'n haastig goêdag door de achterdeur.
De beide ouders en Joop overlegden nog wat samen. Joop helemaal en onbewust in te wijze oud-mannetjes toon, met stumperige zorgtrekken in z'n jonge gezicht.
Met z'n drietjes moest 't allemaal bedisseld worden, want al was Bram geen kind meer, verstandig vond vader hem nog voor geen cent. Altijd was hij opstandig tegen wat eenmaal besloten was. Waar was hij nou weer heengelopen... Misschien een eind met de Rus mee...
De moeder verdedigde: *Nog gelijk hêt-ie, 't is een kind, wat zal-ie zich oud maken voor z'n tijd!'* Meevoelend voor Joop, bleek ploetermannetje, zei ze hartelijk: 'Nee, Joop, nee jongen, jou bedoel ik niet, jij bent een beste jongen, nou, wát ?'
Triestig, zich berustend nu 't zo kwam en niet meer te ontkomen was, begonnen ze al te praten over de verhuizing die, vonden ze alle drie, maar niet te lang moest uitgesteld... En zo, zorgelijk pratend bleven ze uren in 't kamertje terwijl langzaam bleek en traag de feestdag alle glans verloor.
Zo treurden de volgende dagen ook om zich één voor één tot stervens toe voort te slepen.
't Was vroeg herfst dit jaar en na de paar eerste nazomerweken van gul-blij zonneweer, bleef de zon, nijdig en angstvallig pruilen achter de wolkendekens. Zelden gaf ze nog wat zuur-zoete lachjes.
Dag in dag uit tik-tikkelde kille regen. Rukwinden gristen de laatste bladeren van de bomen die ongelukkig, nattig verslijmd als bij toeval nog aan de takken hingen.

© 2026

III

Onder de dood-grijze regenhemel loodwoog op 't winkeltje de stugge vijandigheid van 't dorp, al kwam 't niet tot gewelddaden. Er werd alleen 's avonds uit de verte meestal, maar ook dichtbij, triestig-lollig geschimpscholden, waarbij een enkele keer de deur wel openvloog met rad-driftig geschellebel. Maar daar kwam niemand op, want verkocht werd er niets meer.
Enkele keren kwam er overdag nog weleens 'n boerin, brutaal garen of naalden eisend, die ze in de andere, nog kleinere winkeltjes en bij de boer langstrekkende kooplui niet naar haar zin gevonden had. Joop hielp dan zwijgend en er viel geen woord in de stugge stilte tussen 't kortaf believen van de boerin en 't neerkletteren van de centen op toonbank.
Langzamerhand begonnen ze nu ook met inpakken en 't zwierige, met 'n ietsje kleurgevoel ingerichte etalagekastje eenmaal aangeraakt en in wanorde, lieten ze, bedrukt en verkwijnend het winkelgordijn ook maar dicht, de binnenruimte afsluitend alsof daar niets meer in leefde. In de schemering achter dat gordijn, waar zij zich veilig voelden voor vijandige spot, bewogen zich mensen en kinderen.
Op aandringen van de oude schoolmeester, bang voor ruzie en gedoe waarin hij geen partij durfde kiezen tegen de boerenkinderen, die in november smakelijke varkensdelicatessen mee brachten, was Saar van school genomen 'nu ze toch gauw weggingen'. Zonder weerwoord, met z'n moede lach van berusting had vader het de meester toegezegd.
Ze kon nu meehelpen met inpakken en een handje uitsteken in 't huishouden. Maar vele uren zaten de kinderen ook spelend onder de donkere toonbank, of plas-knoeiden op 't erfje met water.
Zorgzaam werd ingepakt. De jongenspakjes, handig gevouwen, gingen in grote kartonnen dozen en de rood-zijden zakdoeken streek moeder voorzichtig glad tussen twee vochtige doeken. Daarna verdwenen ze in platte, glimmend-witte doosjes.
Zo lag al gauw het kil en verdrietig uit planken opgetrokken winkeltje met het uitstalkastje van dof mufgrijs, alles gelig gefilterd van licht door het neergelaten gordijn. – Net als de spulen, snakten ze allemaal naar de dag van vertrek. 't Loom bewegen achter 't dode gordijn maakte moe en slap. Iedere verandering zou opluchten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Güntzel wilde twee handkarren uitlenen. Ze mochten die bij 't station laten staan. Blij dat ze zo gauw weggingen, veel gauwer dan hij gedacht had, ook wel meelijden voelend met de stakkers die eigenlijk nergens honk hadden, beloofde hij 't gulweg, op de eerste vraag.
'Aan hém had 't niet gelegen,' beweerde hij nog eens nadrukkelijk, 'aan hém waarachtig niet...' en dat zou hij laten zien. Twee beste ruime karren mochten ze hebben en voor 't terugbrengen hoefden ze niet te zorgen. Hij kreeg ze dan wel weerom, kon hij 't mooier met ze maken?
Avond voor de verhuizing haalde Joop de karren op en gaf de huissleutel terug. Heel vroeg in de ochtend zouden ze weggaan. Die avond nog werd de rommel bijeen gepakt, de handige winkeldozen voor 't opladen tot gelijke stapels gevoegd, touwtje erom heen. Zo zetten ze alles gereed in de winkel en vroeg al, in 't ontredderde huis, gingen ze triestig slapen.
Kille morgen volgde.'t Had de hele nacht geregend, maar tegen zonsopgang was de lucht gebroken. Uitgeput van ontlading dreven de wolken aan de lucht, doelloos als niet wetend waarheen. Vrolijk blauwde daartussen de hemel. Wijd en kil was de lucht en ruim scheen de horizon, waar glinsterkleurig de zon opging onder laag strekkende stroken van kleigrijze, vaste wolk. De lichtkolk met de opkomende zon in het midden leek zich onder 't reliëf van die wolkrepen te verdiepen en eindeloos te worden.
Nat huiverde 't over de kale, zwarte landen, hier en daar grof groen of grijzig geplekt van aardappel en late rogge. Aan de bladerloze bomen in de dorpsstraat glimmerden de natte zwartbruine takjes, vocht dat afdroop in heldere druppels.
De meeste huizen waren nog gesloten, met gordijnen ervoor, dingen zonder leven. Want laat oktober, als 't land ligt te rusten van zomerse uitgroei, verkiest de dorpsboer 't rustig uitronken in muffe bedstee boven 't zien van de rijzende veelkleurige zon-in-herfst...
'n Enkel arbeidershuisje was al opgeleefd met vroeg-ochtendse lome beweging van mensen achter de raamruiten. Theelichtje brandde op tafel, vlak voor 't bloemetjes-begroeide venster en ellebogen stuttend slobberde er de man z'n thee, klauwig de kop tussen de vingers geklemd en maalde koeiig z'n brood in grove kaakmond.

© 2026

III

In 't woonkamertje achter de lege manufacturenwinkel was het gezin bijeen, klaar voor de reis. De jongens in verkleurde jassen met versleten bontmutsen op, propten kauwden de laatste boterhambrokken weg. Vader had een te korte jekker aan en een petje op. Saars tengere lijf was verslobberd in een oude, groeniggrijze regencape. Moeder, zittend op de kale planken met een paarsige omslagdoek over hals en borst, had Michieltje op schoot. De enige die plezier had en met z'n leuke snuitje uit een rode meisjeskap van wollen breisel vrolijk rond keek, zich verheugend op 'n ritje. Hij mocht op vaders kar zitten tussen de verhuisboel. Moeder met Saar en Lé liepen achter de karren naar 't station.
De een na de ander kwamen de kinderen nu buiten gelopen. Lusteloos-vermoeid stonden hun vroegwijze gezichten, bleek in de ochtendkou na een nare nacht. Zwijgend slenterden ze, in hun voddig wintergoed, om de karren. Dan kwam moeder 't huis uit, springend Michieltje op de arm, de rode kap vrolijk kleurend tussen de vervaalde plunje van de anderen.'
Als laatste kwam vader naar buiten, trok de winkeldeur met een ruk dicht zodat de bel onnozel hard klingelde in 't mensenlege en ontzielde huis. Armelijk zag hij eruit in de jekker. Onder 't petje uit flodderde grijzig haar en kil woei de wind in zijn nek. 't Kraaiend en nu luid handklappend boefje nam hij van de moeder over en zette hem, vooraf met een paar handduwen een holletje makend tussen beddengoed en klerenrommel, in z'n eigen kar.
De andere, de zwaarste, zouden Bram en Joop voortduwen. Moeder met Saar en Lé aan de hand liepen achter de karren aan.
Zwaar-duwend met gebogen bovenlijf zetten vader en de jongens hun hortende karren in beweging, die plomp kreun-ratelden over de keien.
't Sjofele mensje, spichtig hoedje met kaal uitgeveerd vogeltje op 't armelijk haarknoedeltje, groenige omslagdoek om stakkerig mager lichaam, sjokte achteraan, manke jongen voortzeulend aan de hand; dapper stapte Saartje aan de andere.
Onder de alweer gesloten oktoberhemel, pruilerig en vervelend als een jengelend kind dat niet weet wat het wil, trokken ze, sjofele optocht, het dorp door...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Swastika's

EN NOG EEN ANDERE CONSTANTE IN DE OOSTENRIJKSE GESCHIEDENIS DUIKT OP: HET ANTISEMITISME. In dit reisboek wijdt Carry van Bruggen een beschouwing aan in boomstammen en op banken gegrifde *swastika's*. Als ze haar angst en verontwaardiging toont, verzekeren Weense joden haar dat het militante antisemitisme in Wenen niet bestaat en is komen overwaaien uit Duitsland! De geschiedenis had hun al anders kunnen leren en zou later op nog veel gruwelijker wijze tonen dat het antisemitisme wel degelijk van inlands fabricaat was.

De voortdurende confrontatie met het overweldigende natuurschoon leidt bij de schrijver veelal tot weemoedige bespiegelingen over de voorbije jeugd en sombere gedachten over de vergankelijkheid der dingen. Niet verrassend voor wie het werk van Carry van Bruggen kent. Maar misschien ook een teken dat een grillig en onvoorspelbaar berglandschap tot meer peinzen en filosoferen aanzet dan de eindeloze platheid van een saai rivierenlandschap.

De geschiedenis heeft na deze reisaantekeningen, een laag over Tirol en Oostenrijk aangebracht bestaande uit *Anschluss*, antisemitisme, oorlog, Seyss-Inquart en Waldheim. Die laag is voor de toerist nauwelijks te doordringen.

Wie vermoedt dat daaronder nog andere levenstekens bestaan en beseft dat de toeristenfolders slechts opgepoetste platvloersheden bevatten, die moet *Tirol, Reisimpressies* lezen.

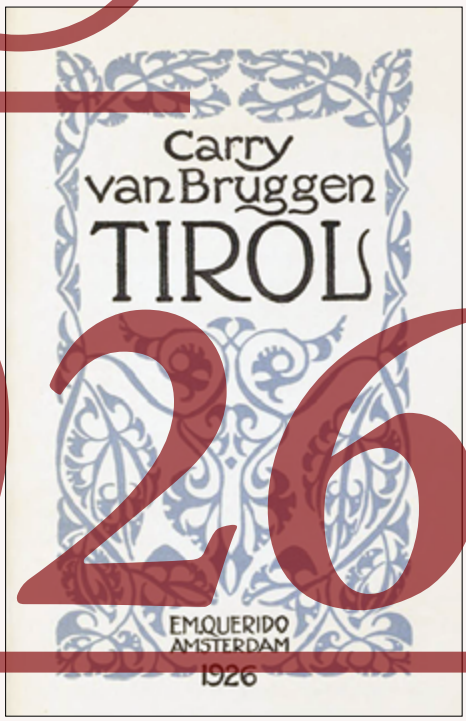

NRC HANDELSBLAD 03-11-1989, CHRIS VAN ESTERIK N.A.V. DE HERDRUK BIJ UITG. CONSERVE

© 2026

TOEN ZIJ HAKENKREUZLER SCHREEF ZAG CARRY HAAR LEVEN ALS VOORBIJ.

Tussen de vakantiegenoegens verlangt ze naar de Nederlandse herfst die haar inspireert tot het schrijven van haar laatste roman. In *Eva* komen alle tegenstrijdige elementen van haar bestaan in melancholieke harmonie bijeen.

Na een ironische schets over de kitscherige *Goethe-Stube* volgt *Hakenkreuzler*. Dat verhaal lijkt op een nog griezeliger verval: een ontaarding waarvan Carry van Bruggen godzijdank nooit de volle omvang zal beleven maar die ze scherp aanvoelt en in een cultuurkritische context plaatst. – Van Bruggen ziet de invloed van de Engelsman Chamberlain die getrouwd is met een dochter van Wagner. Hij bewondert Hitler waarmee hij al in een vroeg stadium correspondeert.

Wat bij de Oostenrijkse *Frau Lona* woede en droefenis is, wordt bij Carry van Bruggen een uit oude ervaringen geboren en door veel lezen en nadenken gevormde visie op haar tijd. Het zijn inzichten waardoor het persoonlijke reisverslag onverhoeds het karakter krijgt van een boze droom vol signalen die pas opgevangen en begrepen werden toen het te laat was.

De geschiedenis heeft 12 jaar na deze reisimpressies uit 1926 een zwarte deken over Tirol en Oostenrijk gelegd van *Anschluss*, antisemitisme, oorlog en Seyss-Inquart.

Carry van Bruggen laat in *Tiroler impressies* zien dat al voor de *Anschluss* de levenstekens van het naderende onheil zich al overduidelijk manifesteerden.

Op jonge leeftijd voelde Carry al mee met de gruwelen van de 2e Boerenoorlog en het onrecht tegenover Alfred Dreyfus die valselijk beschuldigd werd van spionage voor Duitsland.

In haar debuut op 26-jarige leeftijd vestigde zij de aandacht op de positie van het joodse kinderleven *In de schaduw* van hun christelijke omgeving. – Carry, toen nog Carolina, werd op de lagere school geconfronteerd met minachting en vijandig gedrag op basis van *het anders-zijn dan anderen*. Daartegenover stond de gezelligheid en veiligheid binnen het gezin waar de joodse feesten en tradities in ere werden gehouden.

De warme en liefdevol gevierde joodse feesten stonden in schril contrast met de angsten en het isolement die de kinderen buiten hun veilige gezin ten deel vielen. Voor de historiografie zijn Van Bruggens observaties, volgens de fenomenologische benadering, van belang voor een goed begrip van de betrekkelijke Hollandse verdraagzaamheid.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Van Bruggen citeerde graag Kant die argumenteerde *dat wij de wereld vooral leren kennen door fenomenen in hun leefomgeving te aanschouwen en te ervaren.*[1] In 1926 publiceert ze bij *Em.Querido* haar ervaringen van een 'dure, mooie vakantiereis' in *Tirol*.

Hakenkreuzler

Wij zeggen swastika, zij zeggen hakenkreuz. Wij kennen géén *swastikers*, zij kennen wél *Hakenkreuzler*[2], en maar al te goed en al te vaak tot hun schade. Het zijn de uitgelezenen onder hen die zich *Ariër* voelen en daarvan getuigen door het dragen van de *Swastika*. Want de Swastika is immers het oud-Indisch teken van goede gezindheid en geluk. Vrienden van Indiase wijsheid zijn bij ons *vrienden van de Swastika*. Wie zich in Duitsland en Oostenrijk Ariër voelt pronkt met het *Hakenkreuz*, wie tot *de bloem van het mensdom* behoort, tot de *besten*, tot de *vrienden*, zoals Chamberlain ze het woord heeft leren vertalen. Want Houston Steward Chamberlain – de Duitse Chamberlain en des keizers vriend – heeft al dat fraais in de mode gebracht. Of kende niet elke schooljongen, elke student in Duitsland zijn *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts?*[3]
Ging 't er niet in als een borrel in een bidder [*als Gods woord in een ouderling*], altijd maar nieuwe olie in het vuur der Germaanse pretentie?

Wij zijn de *bloem*, wij zijn de *nobelen*, wij zijn de *vrienden*.
Ja, die man heeft heel wat op zijn geweten en heel wat voor zijn verantwoording genomen. In *vrienden* (Ariërs) en *vijanden* (Semieten), in *meerderen* en *minderen* verdeelde hij de mensheid. In een land waar alles voor goed gold dat maar wetenschap was, heeft hij deze dingen *bewezen* en zo de laagste instincten van heerszucht en haat aan een morele rechtvaardiging geholpen. Hij schiep ook de afgod *Kultur*. Openlijk doceerde hij: Alleen de Ariërs hebben *Kultur*, de *minderen* (de joden) hebben enkel het mindere: de *Zivilisation*.

1 Het *Ding an sich*, de realiteit, is volgens Kant onkenbaar. Wij kennen de *Dinge für mich* en bekijken de wereld en de fenomenen zoals deze worden ervaren: als een subjectieve interpretatie van de waargenomen werkelijkheid. Onze denkgeest wordt gevoed via een 'roze bril' die de aanschouwing beïnvloedt en kleurt. 2 Nazi; 3 München 1899.

2026

Een jaar of wat geleden klaagde Einstein over de *Al-Duitsers met en zonder Swastika* die in Berlijn zijn leven verzuurden. Nu is elk nationalist tegelijk *Hakenkreuzler*. En uit Duitsland is het moois naar Wenen overgewaaid. Weners die we in Igls leerden kennen, joden en niet-joden verzekerden mij dat men dit militant en openlijk als *politieke richting* beleden anti-antisemitisme tot dusver in de vrolijke Donaustad niet kende. Terwijl wij en zij in Tirol vertoefden vond in Wenen het Zionistencongres plaats, onder schimp en protest. We wisten het wel, we hadden in München, in de *Löwenbräu* de illustraties met spotprenten op de leestafel zien liggen.

Ja, er is hier veel moois, goeds en liefs maar er is ook *something rotten*. Tirol voelt sterk anti-joods en kan het niet tonen, want goeddeels leeft het van de joden. De rijke joodse families uit Wenen en München uit Frankfurt en uit Berlijn komen er 's zomers hun geld verteren. Zij zijn gast, ze zijn klant, ze brengen de welvaart, men kan ze niet openlijk beledigen. Dus doet men het in het geniep...

Merkwaardig hoe de indruk van dingen door hun bedoeling wordt bepaald! Zo vaak ondervond ik het en ik heb het nu weer duidelijk bevestigd gezien. Ik bedoel, als ik vroeger een meisje zag met een gouden of zilveren swastika aan een kettinkje om haar hals dan voelde dat fijn aan. Ik wist immers: ze bedoelt het als teken van goede gezindheid en van geluk, er was iets lieflijks en zachtzinnigs – misschien voor anderen iets weeks en dwepends maar in elk geval nooit iets boosaardigs in de swastika.

Nu gebeurde het dat ik midden in het bos in de leuning van een bank of op een wegwijzer of in een prachtige boomstam het teken vond ingesneden, soms met drie, vier naast elkaar. En ik zou u niet kunnen zeggen hoe boosaardig en vals het dan plotseling aandoet – als een klein giftig beest, als een spin met vier venijnige gekromde klauwtjes. Niet te geloven dat ditzelfde teken bij ons aan gouden kettinkjes om onschuldige meisjeshalsjes hangt! Het doet zo nijdig en vooral zo geniepig. – Frau Lona gaat er onder gebukt. Ze is een Weense jodin, ze is héél heftig en héél zachtzinnig, ze is lang niet dom en ze zegt de gekste dingen. Ze wil met iedereen in vrede leven. De haat die ze om zich voelt, doet haar pijn, maar nu

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de anderen haten, nu haat zij óók, vurig en fel. De gerant van het *Kurhaus* is een-en-al glimlach en buiging. Wie weet gaat hij op zijn vrije dagen stilletjes het bos in om *Hakenkreuzen* in de bomen te kerven met een scherp

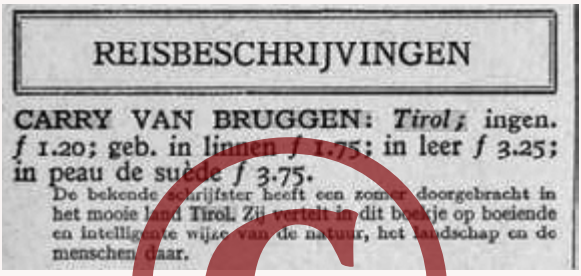
REISBESCHRIJVINGEN

CARRY VAN BRUGGEN: *Tirol*; ingen. *f* 1.20; geb. in linnen *f* 1.75; in leer *f* 3.25; in peau de suède *f* 3.75.

De bekende schrijfster heeft een zomer doorgebracht in het mooie land Tirol. Zij vertelt in dit boekje op boeiende en intelligente wijze van de natuur, het landschap en de menschen daar.

mes, diep, drie, vier naast elkaar om zijn opgekropte gemoed te luchten en soelaas te vinden voor de marteling dat hij dagelijks tegenover tientallen joden een-en-al strijkage en glimlach moet zijn. Gister kwamen we er een tegen op weg naar Lans. Het zilveren *Hakenkreuz* blonk in zijn knoopsgat, uitdagend en fel, driest en briesend keek hij rond of ergens op zijn pad zich een jood durfde te vertonen. *Frau* Lona had vrolijk lopen praten, plotseling laaiden woede en droefenis in haar omhoog. Ik moet zeggen, die *Arië*r was ook wel een *ausgerechnete* pummel.

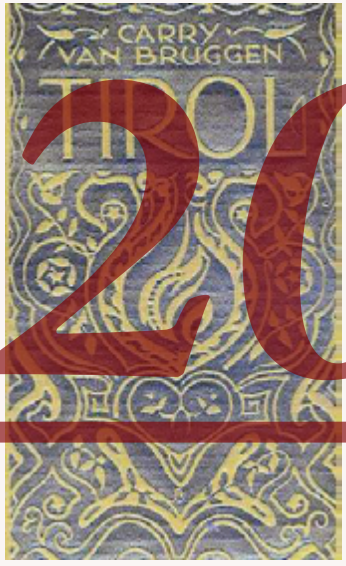

2026

‘Vor etwa einhundert Jahren war die touristische Welt in Tirol (in den vorliegenden Tiroler *Reiseimpressionen* vor allem Innsbruck und die nähere Umgebung) recht überschaubar.

Carry van Bruggens *Reiseimpressionen* sind kein touristischer Reiseführer, der sich damit begnügen würde, die lokalen Sehenswürdigkeiten aufzuzählen. Gewiss werden diese Orte besucht, aber Carry van Bruggen verknüpft ihre Schilderungen mit intensiven persönlichen Noten, einer gehörigen Portion Humor und Selbstironie sowie einem sicheren Gespür für die politische Entwicklung der kommenden Jahre.’

J. H. HELDRING 'DEZER DAGEN' 7 AUGUSTUS 1992
DE GOEDKOOPSTE SOORT VAN TROTS

SOLIDARITEIT IS EEN DEUGD, MAAR IS ZIJ HET OOK WANNEER ZIJ UITSLUITEND DE EIGEN NATIE EN HAAR VERTEGENWOORDIGERS GELDT? Komt zij dan niet neer op een vergroting van het ik-gevoel? De roem van de landgenoot – of die nu sporter, kunstenaar of geleerde is – wordt dan ook een beetje eigen roem. Doordat we toevallig landgenoot zijn, nemen we deel aan deze glorie. DAT IS DE KERN VAN HET NATIONALISME, dat zich, tegen de oorspronkelijke bedoeling in, openlijk op de *Olympische Spelen* vertoont.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer het land is, hoe meer betekent het daarvan een burger te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde.

Dit zei Carry van Bruggen in 1916, en dan nog noemde zij die eigenliefde 'het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde':

Het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie volstrekt niemendal is, is dan nog altijd 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan'.

De minder goede bestanddelen van vaderlandsliefde laten zich makkelijk raden.
De minder goede bestanddelen van vaderlandsliefde laten zich makkelijk raden.
Carry van Bruggen was trouwens niet de eerste die op de plaatsvervangersfunctie van de vaderlandsliefde, *a fortiori* van het nationalisme, wees.
Arthur Schopenhauer deed dat vóór haar. – Hij noemde de nationale trots *de goedkoopste soort van trots, want het verraadt gebrek aan individuele eigenschappen waar iemand trots op zou kunnen zijn.*
Niemand is daar vrij van. In het buitenland is het ordinaire gedrag van landgenoten beschamend. Bij anderen wekt het slechts ergernis op, geen schaamte.
Een ander kenmerk van nationalisme is dat het kritiek op eigen land en volk moeilijk veelt:
Als een Duitser schamperheden tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend (ook al zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger), want er wordt op hém gescholden, schrijft Carry van Bruggen in hetzelfde boekje (*Vaderlandsliefde, mensenliefde en opvoeding*) waaruit ik de eerdere citaten heb gehaald.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

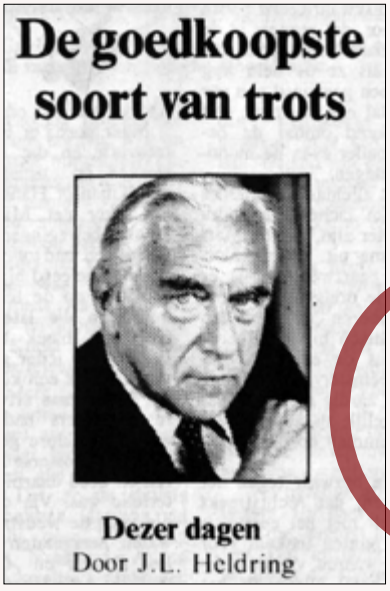

De goedkoopste soort van trots

Dezer dagen
Door J.L. Heldring

Duidelijk is wat zij hier over de Duitsers zegt voor iedereen geldt (twee alinea’s eerder zegt zij namelijk hetzelfde over de joden en de vrouwen). Dus ook de zichzelf zo verdraagzaam vindende Nederlanders moeten moeite hebben met kritiek van anderen.

Inderdaad: *Op kritiek reageren Nederlanders lichtgeraakt; zij geldt als ‘onvriendelijk’*, aldus de correspondent van de *Frankfurter Allgemeine* in een lang artikel over ons land (5-08-1992).

Deze vaststelling, ongetwijfeld berustend op ervaring, maakt het al bij voorbaat moeilijk kritiek te oefenen op zijn analyse die niet erg vleiend is voor ons Nederlanders. We zijn een verwend volk van betweters en koffiepauzes en er vast van overtuigd in eigen land alles beter is dan elders. Daarbij heerst er in ons land een traditionele, vanuit waterbeheersing noodzakelijke, *vast verankerde overleg- en afsprakencultuur*. De Nederlandse economie gold trouwens nooit als *investitionsfreudig*. Subsidies hebben de bereidheid tot het nemen van risico’s allesbehalve bevorderd.

En wat onze *veelgeprezen vrijheidsdrang* betreft, daarvan is tegenwoordig weinig meer te bespeuren. De *consensuscultuur heeft brave burgers geproduceerd*. Er wordt geconstateerd dat die burger *grotendeels onder curatele gesteld* is, wat niet verhindert – is hier sprake van een tegenstrijdigheid? – dat hij op verschijnselen als krakers en drugs met *te kort schietende discipline* reageert. – Zo horen we het eens van een ander. Als we op deze kritiek zouden reageren met de lichtgeraaktheid die ons toegeschreven wordt – en die Carry van Bruggen als kenmerkend beschouwt voor de eenieder eigen neiging zichzelf met de eigen natie te vereenzelvigen – dan zouden we daarmee ons nationalisme toegeven. Laten we daarom die kritiek nemen zoals zij is. ¶

© 2026

JERÔME HELDRING NRC HANDELSBLAD VAN 14-06-2007
NATIONALE TROTS (EN ANDERE ZAKEN)

NATIONALE TROTS IS, ZO VOND SCHOPENHAUER, 'DE GOEDKOOPSTE SOORT VAN TROTS, WANT HIJ VERRAADT IN DEGENE DIE ERMEE BEHEPT IS, HET GEBREK AAN INDIVIDUELE EIGENSCHAPPEN WAAROP HIJ TROTS ZOU KUNNEN ZIJN'. Carry van Bruggen zou in 1916 iets soortgelijks schrijven: *'Wie persoonlijk volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan.'* – Aan deze uitspraken moest ik denken toen ik in Elsevier een artikel las waarin stond dat, volgens peilingen, *'...er in Europa geen volk is dat zo weinig trots is op het eigen land [...]. Dat opmerkelijke gebrek aan vaderlandsliefde staat dan weer haaks op het ostentatieve gezwaai met oranje als het nationale voetbalelftal mogelijk wat te vieren zal hebben.'* – Daar valt wel het een en ander bij aan te tekenen. Ten eerste: Naar de maatstaf van Schopenhauer en Carry van Bruggen zouden we het zogenaamde gebrek aan nationale trots van de Nederlanders juist moeten toejuichen, maar ik vraag mij af of er werkelijk zo weinig nationale trots in ons land is. Ten tweede: Staat nationale trots gelijk met vaderlandsliefde? Je kunt je land liefhebben, er je althans sterk mee verbonden voelen, zonder er meteen trots op te zijn. Het is als met je kinderen: ook de minder geslaagden kun je liefhebben. Maar dan rijst een andere vraag: is vaderlandsliefde, ja zelfs kinderliefde wel zo onbaatzuchtig als we geneigd zijn te denken? – Carry van Bruggen geeft daar dit antwoord op:

'Het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde is eigenliefde, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het 'Ik'. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men het 'familiegevoel' noemt is op dezelfde wijze eigenliefde.

Deze 'debunking' van nationale trots en vaderlandsliefde neemt niet weg dat de meesten onzer zich op de een of andere manier verbonden voelen met de gemeenschap waarin zij zijn opgegroeid - soms in negatieve wijze ermee verbonden, wat bijvoorbeeld blijkt wanneer wij ons ertegen afzetten, of sterker nog, ervoor schamen. Voor het falen van anderen schamen we ons niet, wél voor dat van landgenoten. Denk aan Srebrenica. – Ik ben het eens met de stelling in *Elsevier* dat Nederlanders *wél een eigen hooghartig nationalisme geschapen* hebben: het idee *dat Nederlanders betere mensen zijn, wereldburger dan wel Europeaan, moreel superieur omdat ze niet zo hechten aan hun vaderland en zich niet in nationale benepenheid begraven.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De scribent van *Elsevier* meent dat dit soort nationalisme van de laatste veertig jaar dateert. Ik geloof dat het ouder is. Het is al bij de jonge Thorbecke te vinden: *De Nederlandse staatkunde, zelf vrij van heerszucht, is de billijkste oordeelaarster van de heerszucht van anderen*. Later bij de Leidse rechtsgeleerde Van Vollenhoven die Nederland de rol van Jeanne d’Arc toedacht, bij koningin Emma, de geestdrift voor Europa in de jaren ’50 en ’60. Tenslotte in de gidslandgedachte van de progressieve combinatie die in 1973 aan de macht kwam. Dit soort nationalisme heeft sterk te maken met het besef een klein land te zijn. Dit compenseren we door prat te gaan op andere, denkbeeldige of werkelijke, deugden: klein maar fijn, klein maar dapper. Graag wordt herinnerd aan het woord van koningin Emma waarin ze ons volk opriep groot te zijn ‘*waarin een klein land groot kan zijn*’.
De leraar in *Algemene en Vaderlandse geschiedenis v/d nieuwe tijd* Boogman vond dat Nederlands nationalisme zijn internationalisme was. Dit nationalisme had het paradoxale gevolg dat opkomen voor nationale belangen in kwade reuk kwam te staan. Deze natuurlijke plicht moest liefst in een moreel jasje gestoken worden – waar niemand buiten Nederland in gelooft.

¶ 25-10-2007 ~ ‘hellend vlak’

[...] volgens Schopenhauer is nationale trots:

De goedkoopste soort trots van trots, want hij verraadt in degene die daarmee behept is, het gebrek aan individuele eigenschappen waarop hij trots zou kunnen zijn.

of om onze eigen Carry van Bruggen te parafraseren:

Die trots is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik.
Wie zelf volstrekt niemendal is, kan zich, in Nederland, dan altijd nog geestelijk nazaat van De Ruyter, Rembrandt en ...Thorbecke wanen, terwijl hij geen enkel aandeel heeft gehad in hun verdiensten.

© 2026

Jan Fontijn stelde in 1979 een omnibus samen met werk van Carry van Brugg
Hij maakte uit zo'n twintig romans een keuze van vijf: *De verlatene, Heleen, Een coquette vro*
Het huisje aan de sloot en *Eva*. De vijf romans behoren tot het beste werk, de keuze is – in die zin
er méér is dat dezelfde (hoge) kwaliteit bezit – ook willekeurig,. *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden z*
minstens zo mooi als de verhalen uit het bekende *Het huisje aan de sloot;* het is daarom wel jamm
dat deze 'omnibus' ze niet bevat. Hoewel... In een omnibus kan veel gestouwd worden, maar t
nooit een heel verzameld werk, en om nu al over een VZ te gaan zaniken, dat is bijna ondankba
Wat haar journalistieke werk zo levendig heeft gehouden, is dat het in feite egodocumenten z
Hetzelfde geldt voor de romans Uit elke bladzijde spreekt Van Bruggens bijzondere persoonl
heid. ◂ *Zij is een van die zeldzame persoonlijkheden die een levenlang over zichzelf kunnen schrijven zon*
ooit onbelangwekkend te worden ▸ schreef Annie Romein en trok een parallel met Tolstoi. Ze had
wat dichter bij huis te blijven ook wel de even 'egocentrische' Multatuli kunnen noemen door
Van Bruggen wel duidelijk beïnvloed lijkt te zijn.

ANTI-SEMITISME

Carry groeit op als Carolina (Lientje) in Zaandam. Een omgeving die aan de opp
vlakte niet direct anti-semitisch was maar die joden toch wel liet voelen dat ze 'maar' joo
waren. en waarin het al als heel chnstelijk-tolerant gold als iemand op het verlichte denkbeeld v
gekomen dat *joden toch ook mensen waren, zo goed als wijzelf.*
De *Verlatene* opent met een scene waarin de christelijke omgeving deze vernederende houding a
neemt tegenover vier kinderen uit het gezin Lehren. Zij krijgen van huis de opdracht mee *dat je*
moet zijn, dat je je niet moet schamen voor wat je verweten wordt: dat je jood bent en dat je arm bent.
Niemand wordt zonder schade vernederd om afkomst. Dat autobiografische en algemeen men
lijke element vormt de kern van wat Carry van Bruggen schreef over het joodse milieu. Mina
ting en geringschatting... Wie doorstaat dat zonder beschadigingen? Die vraag dringt zich ook
als je de herinnenngen leest aan de kinderjaren in Zaandam in *Het huisje aan de sloot*. Het lijk
gaan over de gelukkige kant van die jeugd, over de intense beleving van het mooie en symbolis
van de joodse feesten. – Maar het kleine meisje registreert al hoe ongeïnteresseerd de joden zijn
de beleving van hun religie, hoe het verwatert tot kleingeestig en rechtlijnig toepassen van joo
wetten, hoe de volwassenen zich verliezen haarkloverijen die tot onderlinge haat en verketteri
leiden. Het meisje verwondert zich alleen daarover. Maar vernedering ervaart ze al wel heel sch
Lees *De brief* en *Brood borgen* maar!

Vrij naar Diny Schou

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen
Vier jaargetijden
Salamander
© 2026

ROTTERDAMSCH NIEUWSBLAD 15-12-1924
Vier jaargetijden

EEN BOEK... Een hele wereld vol mensen, die je leert kennen en aan wie je je dan zo gaat hechten, dat je keel verdroogt om hun angsten, dat je helemaal warm wordt als ze zegevieren, dat je tegen hun vijanden de honden wel zoudt willen ophitsen en dat je pas rust krijgt, als je eindelijk zeker bent, dat ze daarna nog lange jaren gelukkig leefden.
Zó laat Carry van Bruggen het haar geesteskind voelen in haar nieuwste werk *Vier Jaargetijden* en door het boek zelf overtuigt ze van de waarheid hiervan. We zeiden *haar geesteskind* De naam van het fijnbesnaarde wezentje, wier denken en voelen tot in bijzonderheden geanalyseerd, ons worden voorgelegd, wordt in het gehele boek niet genoemd. En dit geeft er juist iets innigs aan De schoonheid van de ziel is alles.
Het boek heeft een bedoeling: het is opgedragen aan de nagedachtenis van de broeder van de schrijfster, Jacob Israël de Haan. Een mooier verering laat zich moeilijk denken!
Dat kleine joodse meisje, hoe fijn voelt ook zij alles aan, het is haar onmogelijk om onverdeeld gelukkig te zijn als ze denkt aan het leed van anderen.
In vier voor haar belangwekkende gebeurtenissen leren we haar en voornamelijk haar gedachteleven kennen. Haar hoop en verlangen in het voorjaar; in de zomer bij de vervulling van een vurig gekoesterde wens: op de verjaardag van haar grootvader in de *Loofhut*, als er een onverklaarbare weemoed over haar komt en we leven met haar mee in de teleurstelling op haar eerste dansles. *Vier jaargetijden*...
Van een innig diep voelen en begrijpen getuigt dit nieuwe belangwekkende werk van Carry van Bruggen.

HAAGSCHE COURANT 16-01-1925

VIER VERHALEN, WAARIN DE SCHRIJFSTER ONS OP DE EIGEN MEESTERLIJKE WIJZE BETREKT, IN DE SFEER HET JOODSE FAMILIELEVEN. Vooral het eerste: *Het verduisterde geluk* is van een prangende benauwenis om de weedom, die de adem beklemt en suggestief ons gevangen houdt als op de sabbat de gast uit Sjoel door vader wordt binnengeleid, de Rus met holle ogen, die mee gaat aanzitten aan de welvoorziene dis. En dan later het verhaal van de ongelukkige, die tong werd uitge-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

rukt en daarna nog bleef leven. Onuitwisbaar blijft de herinnering aan de beschrijving van het vreeslijk gebeuren in ons voortleven. In die afschildering van het joodse milieu kan niemand Carry van Bruggen evenaren.
Het boek werd opgedragen aan 's schrijfsters broeder, Jacob Israël de Haan, gestorven in Jerusalem op 30 juni 1924.

HET VADERLAND 20-02-1925

CARRY VAN BRUGGEN – We weten het al door *Het huisje aan de sloot*, verstaat het zeer best zich te verplaatsen in de zieltjes van kinderen, en met haar eigen klank te vertellen van al de dromen en visioenen, ook van het leed, van het kind.
Met liefde en eerbied schrijft zij ook over het joods geloof en zijn eigenaardige gebruiken. Nu dan, jammer, verwisselt zij de kinderziel met haar eigene, en laat zij niet het kind praten, maar zichzelf, in haar grote mensentaal en wijsheid, maar gelukkig houdt zij meestal de kinderziel goed vast. Van de vier stukken uit dit boekje is het laatste: *De margarine jongen*, wel het mooiste.
Welk een verschil, deze fijne verhalen van Carry van Bruggen, met de onevenwichtige, lang uitgesponnen romans van Justine Abbing die haar toch zo na staat!

H.B.

DE SUMATRA POST 21-02-1925
DE WERELD DER BOEKEN

CARRY VAN BRUGGEN IS, NA ENIGE ESCAPADES IN HET RIJK DER WIJSBEGEERTE IN DE LITERAIRE FAMILIE TERUGGEKEERD EN ZIJ KAN, NAAR ONZE MENING DAAR VERHEUGD OVER ZIJN. Haar terugkeer is zelfs een tweeledige: behalve terugkeer in de literatuur-wereld is zij terug gekeerd in het vaderhuis van haar Israëlitisch geloof, met dit boek.
Evenals alle streng gelovige huisgezinnen heerst er ook in het familieleven, waarin Carry van Bruggen ons binnenvoert, een innige intieme sfeer. Want dit hebben toch alle geloofsrichtingen met elkander gemeen: hun schoonste taak en uiting beide hebben zij in het huisgezin. Hoe versterken zij de gezinsblad, hoe warm maken zij

2026

de huiskamer, hoe sterk maken zij die miniatuur maatschappij, die familie heet.
Het is een klein jodenmeisje, in streng-gelovig gezin, wonend in een streek met betrekkelijk weinig Israëlieten, dat we volgen in vier jaargetijden van haar jeugd, vier jaargetijden ook van stemmingen, vier jaargetijden van ervaringen, vier echte jaargetijden ook. Vier innige schetsjes, die Carry van Bruggen's groot en lieflijk talent helder in het licht stellen. Wat moet zij zich goed kunnen herinneren haar gedachten en indrukken van haar jeugd.
Daar is bv. de eerste schets: een Sabbat's avond, dat vader thuiskomt met een gast. Een droevige gast want een vluchteling voor een Russisch pogrom. Hoe diep herinnert Carry van Bruggen alles van dat Sabbat's maal. Haar moeder die haastig nog een bord neerzet wanneer vader en de gast nog niet binnen zijn, zodat die toch in alles zal voelen thuis te zijn. De wijze waarop de gast zijn brood met zout at, met veel zout om toch maar nadrukkelijk te kennen te geven hoezeer hij de gastvrijheid apprecieerde. Zoals hij zijn bord met soep leeg at: met haastige slokken nauw bedwongen. Zo gaat die ganse avond voorbij als een film, een film van herinneringen met enige markante punten. Zo schrikt het meisje bv. heftig van enige woorden van haar broertje, die in het donker haar influistert, dat een kennis van hen een vluchteling heeft, wien bij het pogrom de tong en de tanden en kiezen uit zijn getrokken. Een typisch verschijnsel, deze schrik, zodat als ze weer binnenkomt de anderen het opmerken en denken dat ze niet goed is. Ook wij herinneren ons onze prille jeugd dergelijke dingen, die ontzettende indruk plotseling op het gemoed maakten zo, dat het gevoel daarvan jaren, eigenlijk een hele leeftijd bijblijft.
We schreven daar de vergelijking neer van een film. Eigenlijk is het ook een film op ander gebied. Carry van Bruggen heeft een impressionistische manier van schrijven. Het verhaal rolt zich geheel af met zijn schaduwplekken en zijn lichtvlakken. Is er een ogenblik geen handeling, een enkel woord duidt het even aan, zoals bv. als de kleine heldin ligt te slapen. Het ontwaken is dan weer alsof de film even op een ander toneel overgesprongen is.
Ook zit er iets van het schokkend lopende, van het trillende, van het schutterige van een film in het aflopen van de draad van deze verhalen. Je kan niet precies aangeven waar het in zit. Zelfs niet of het een innerlijk verschijnsel is, spruitend uit de ziel van de schrijver of een uiterlijk verschijnsel een gevolg van een enigszins onrus-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tige woordenkeuze. Maar het zit er in. Zo zouden we nog meer punten van overeenstemming met een film kunnen noemen. Maar beter is aan te raden, dat de. lezers zelf kennis nemen van dit aardige boek.

Een korte slotopmerking, die iets opeen *amende honorable* gelijkt. Verleden week schreven we dat de uitgevers in Holland gek zijn op grote en dure en schone boeken. En dat zij hun afzetgebied in het geheel niet leggen in de richting van de grote weinig kapitaalkrachtige, maar wel degelijk op lectuur beluste massa. Dit werkje nu komt als een logenstraffing van onze woorden. Hoewel het niet onze gewoonte is de prijs van de besproken boeken in of onder de bespreking op te nemen, willen we er voor deze keer een uitzondering op maken. Want dit keurig ingebonden boek kost maar *f* 2,30. En voor die inderdaad zeer lage prijs kan men kennis maken met een van de beste schrijfsters, die ons land op het ogenblik bezit.

De sfeer waarin deze vier verhalen spelen, beantwoordt geheel aan de opdracht voor in aan het boek gegeven. Carry van Bruggen droeg het op aan haar onlangs wreed vermoorde broer Jacob Israël de Haan.

Het verleent aan dit werkje nog een bijzondere kleur.

H.V.

GEREFORMEERD GEZINSBLAD / 09-09-1967 SALAMANDER № 221

KANTWERK, WIE KAN HET NAAR WAARDE SCHATTEN? Alleen wie er aandacht voor heeft, er niet enkel vluchtig naar kijkt, er overheen kijkt, maar zorgvuldig de lijnen en figuren wil volgen. Zo zijn deze schetsen van de joodse schrijfster Carry van Bruggen: *kantwerk*. Wie haastig een verhaal wil genieten, die zal zich teleurgesteld voelen.

Wie zich de moeite gunt een ragfijn woordenspinsel te volgen, die wordt meegenomen ver het land in van de droom in het fijnbesnaarde gevoels- en gedachteleven van een hoogbegaafd kind als Carry van Bruggen is geweest. Wij zijn het zo niet meer gewend, wij met onze stijl van de moderne zakelijkheid; wij, die tegenwoordig rauw en ruw op de *feiten* gedrukt worden van een verziekte literatuur. En daardoor voelen wij ons meer dan eens onnodig opgehouden, als we dit werk van een halve eeuw geleden weer in handen krijgen. Ja, het kantklos-werk van deze schetsen is breed van opzet en royaal van uitwerking.

Rijk en teer bloeit daarin open het leven van een joods kind uit het begin van deze eeuw. Het werk van deze schrijfster is altijd de moeite van het lezen waard.

2026

129ste Jaargang No. 107 A

Abonnementen per 3 maanden bij vooruitbetaling: voor de stad Utrecht ƒ 3.30, franco p. post door Nederland ƒ 3.55. Voor 't Buitenland ƒ 11.—. Voor de stad per maand ƒ 1.10, franco p. post ƒ 1.20.

Dit blad verschijnt dagelijks tweemaal: des middags en des avonds.

UTRECHTSCH PR EN

UITGAVE VAN DE ELECTRISCHE

DIRECTEUR: A. VAN DER GIESSEN OUDEGRACH

UTRECHTSCH PROVINCIAAL EN STEDELIJK DAGBLAD — 19-04-1925

Letterkundige Kroniek Carry van Bruggen als verteller

Naar aanleiding van *Vier Jaargetijden*. (Amsterdam, *Em. Querido*).

ER HEEFT ENIGE VERWONDERING GEHEERST OVER DE TWEELEDIGHEID IN HET GEESTELIJK LEVEN VAN DEZE PROMINENTE FIGUUR ONDER DE MODERNE NEDERLANDSE PROZASCHRIJVERS. Deze schrijver, journalist, novellist en tegelijkertijd bouwer van wijsgerige werken die de ontwikkeling van het moderne bewustzijn leiden, verbrak op ongekend oneerbiedige wijze de dogmata die we voor literatuur en filosofie hadden opgesteld.

Het idee dat ons hele gedachteleven en het gewaarwordingsproces dat tot bewustwording van onze waarnemingen leidt, een eenheid is, en dat het daarom volkomen normaal is dat hetzelfde denkproces zich nu in kunst, dan weer in wijsbegeerte openbaart, wilde er bij de mensen niet in. Zolang we bezig zijn met het zogenaamde dagelijks leven, vloeit alles in elkaar over, maar zodra we gaan beschouwen en esthetiseren, komt de etikettendoos met de stijfselpot tevoorschijn.

Om het kort en bondig te zeggen: het probleem dat Carry van Bruggen aan de kunstbeschouwer stelde, was om te bewijzen dat ze overal dezelfde is. En wie dat duidelijk wil begrijpen, moet niet letten op wat ze zegt, maar hoe ze de dingen zegt. Hij moet zich rekenschap geven van de aard van de drijfveer die dit geestelijk leven wekt, niet van het voorwerp van zijn beschouwing.

Carry van Bruggen heeft ons in ***Prometheus*** zelf de sleutel gegeven. Ze vindt hetgeen ze ziet en opmerkt niet *vanzelfsprekend*. Ze verwondert zich. En met die verwondering gaat gepaard een onrust om te weten,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

OVINCIAAL
STEDELIJK DAGBLAD
DRUKKERIJ L. E. BOSCH & ZOON
T 176. HOOFDREDACTEUR: Dr. P. H. RITTER Jr.
Zondag 19 April 1925
Advertentiën: van 1—5 regels f 1.80, elke regel meer f 0.35. In het Zaterdagavondnummer 1—5 regels f 2.05, iedere regel meer f 0.40. In de rubriek „Kleine Advertentiën" 20 cents per regel.
Tel. Nos. Redactie . . . . . 32 en 76
» » Administratie en Directie 19.
Telegramadres: „Dagblad". - Giro No. 4777.

een drijfveer naar de oplossing. Die drijfveer kan twee vormen aannemen: ze kan, groeiend tot het wijsgerig denkleven, de onmiddellijke oplossing van het probleem begeren. Maar uit ze zich in de kunst, dan neemt ze de vorm aan van een zoektocht naar de essentie van de dingen. In de kunst wordt ze de verbeelding van verwondering, waarbij de verwondering zelf het onderwerp is.
Het kind, het joodse kind in deze *Vier Jaargetijden* herontdekt het leven. Zij is een wereldontdekker, net als ieder individu die het gedachteleven van de denkende kunstenaar binnendringt, moet een gevoel van verwondering over het leven oproepen.

¶

Hiervoor zijn twee elementen essentieel in de conceptie. Ten eerste moet het *feit* dat verwondering oproept, volledig losstaan van de lezer. Het is niet het gedachteleven dat de feiten voortbrengt; in plaats daarvan moet een krachtig feit, dat tot mijmering aanzet, de aanleiding zijn. In het eerste verhaal van deze *Vier Jaargetijden* wordt de vlucht van de vervolgde Poolse Joden beschreven. Een oude man kan niet spreken omdat zijn martelaren zijn tong hebben uitgerukt.
Dit feit wordt plotseling onthuld aan een kind door stilletjes af te luisteren. Het maakt een verbluffende indruk op haar ziel en brengt haar aan de drempel van een groot wereldvraagstuk. Ondertussen lijkt het gewone leven om haar heen zich niet druk te maken om deze gruweldaad.
Als de schrijver eerst een exposé had gegeven over de jodenvervolging en daarin dat afschuwelijke feit had genoemd, zou de afschuw van het kind vermoedelijk geen gebeurtenis zijn geweest die voor altijd iets in haar ziel had veranderd.

© 2026

Elk hoofdstuk, afzonderlijk beschouwd, evenals het zielenleven van het kind in zijn geheel, bestaat uit zachte en voortdurend ontvouwende verwonderingen.
In het eerste hoofdstuk wordt een van de vervolgde joden als gast opgenomen in een joods-Hollandse familie. Deze wonderlijke en wonderbaarlijke vreemdeling wordt aanvankelijk met tegenzin door het kind geaccepteerd. Zonder deze twijfel had de schets een beschrijving kunnen worden van tedere menselijkheid. Nu hangt wat er gebeurt samen met het diepste gedachteleven en de ontluikende levensovertuiging van het kind.
Het kind, dat zich opnieuw als individu wil verzetten tegen de noodzaak van een *kosmische versterving*, ervaart dus de verbijstering van haar kind.
Carry, stelt haar individualiteit tegenover het algemene van de *goede levenswet* en het *kudde-instinct* van de menigte.
Een psychologisch scherp moment in het eerste hoofdstuk illustreert dit. Carry is zo verteerd van medelijden met de arme joden dat ze er bijna aan onderdoor gaat. Dan herinnert ze zich echter dat er op het rabbinaat torens met geld staan om de ongelukkigen te helpen.
Haar jonge geest redeneert dat de heren van het rabbinaat alles wel in orde zullen maken, waardoor het niet langer slecht en zelfzuchtig is om gelukkig te zijn. De pijn van het medelijden zal afnemen, de vaalheid van het jonge groen zal verdwijnen en de grauwte van voor de zon zal verdwijnen.
In het tweede verhaal zien we Carry zich onttrekken aan een schoolfeest ter ere van de nieuwe burgemeester, om op haar eigen houtje te mijmeren over de schoonheid en eigenaardigheid van de wereld.

¶

De tweede eigenschap van Carry van Bruggens schrijfstijl is de voortdurende continuïteit. Het is geen motief met een duidelijk begin en einde, maar een voortdurende bewustwording van de hoekerige soort, waarbij het beschreven karakter zichzelf voltooit.
Het motief lijkt objectief te ontstaan, los van een beperkte conceptie van de schrijfster.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wie hierover nadenkt, zal de schijnbare tweeledigheid in Carry van Bruggens schrijversfiguur gaan begrijpen. Het is het leven zelf, niet de vorm ervan, dat haar aantrekt. Door haar persoonlijkheid zal het leven de gestalten aannemen en de uitdrukkingswijzen verwezenlijken die het liever heeft, naar zoveel behagen.

HET VOLK: DAGBLAD VOOR DE ARBEIDERSPARTIJ 04-06-1925

DIT IS DE DERDE BUNDEL JEUGDHERINNERINGEN VAN CARRY VAN BRUGGEN, die begon met het glanzende *Het huisje aan de Sloot* en werd voortgezet in *Avontuurtjes*. Ook deze vier schetsen uit het kinderleven van het kleine meisje zijn weer verrassend in de denkwijze, de snel wisselende visie en de onverwachte overgangen in het gevoel van het kind. Het lijkt dat Carry van Bruggen zich niet meer zo strak vasthoudt aan de zienswijze en gedachtegang van het kind zelf. De letterkundige staat meer op de voorgrond. Het is niet minder echt als jeugdherinnering, maar het is niet meer het kind zelf dat leeft, praat en aan ons hart klopt voor haar nood en haar vreugdes. We horen erover praten door een boeiende, knappe schrijfster. Haar taal zit vol originele vondsten en hebben de schone illusie verloren dat het stille droomstertje zelf over haar aanstekelijk leventje praat. Het is literair zeer zuiver, maar het is te literair voor dit boek. Er zijn vele plaatsen in *Vier jaargetijden* die mooi zijn, maar ze passen niet bij de denkwijze van een kind.
In tegenstelling tot veel andere werken, behoudt deze voortzetting van de reeks een opmerkelijke echtheid en zuiverheid, waardoor het nog steeds zeer plezierig is om te lezen. Neem bijvoorbeeld de dansles, waar de protagonist aanvankelijk geniet van de verrukking om haar mooie jurk en handschoenen aan te trekken, maar later vol ontzetting op de les aankomt als ze beseft hoe armzalig ze eruitziet in vergelijking met de opgeprikte modekoninginnen van de betalende leerlingen. De vreselijke teleurstelling die ze ervaart over de houding van de leraar en de kinderen is een meesterlijk uitgewerkt beeld van kinderlijke gedachten en gevoelens.

A. M. DE JONG

© 2026

TERUG NAAR DE INHOUD

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VIER JAARGETIJDEN

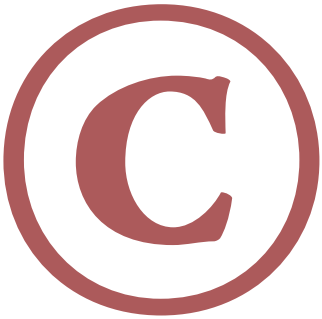

2026

Aan de nagedachtenis van mijn broer,
JACOB ISRAËL DE HAAN,
gestorven in Jeruzalem op 30 Juni 1924

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

KLEINE ROMANS

CARRY VAN BRUGGEN

VIER JAARGETIJDEN

© 2026

UITG. EM. QUERIDO · AMSTERDAM

Carry van Bruggen: ***De vier jaargetijden***

1e druk *Em. Querido*, Amsterdam 1924
2e druk *Delpher*, KB, DBNL vermelden geen 2e druk.
3e druk *Em. Querido*, Amsterdam 1967
4e druk *Em. Querido*, Amsterdam 1980
5e druk *Em. Querido*, Amsterdam 2013
6e druk *Abraxas|Zuider-Amstelboeken,* Amsterdam 2026

Eindredactie en revivescentie:
Daniël Mok-Kolthoff

© 2026 U.M. Abraxas|*Zuider-Amstelboeken* 2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

I.	Het verduisterd geluk	102
II.	Hatelijke woorden	126
III.	Grootvader en zijn schoolkameraad	148
IV.	De margarine-jongen	180

RECENSIES 108

Siegfried van Praag Een literair dessert
De Hollandsche Revue 208
Israël Querido *Algemeen Handelsblad* 214
Nieuwe Rotterdamsche Courant 216
Martin van Amerongen 218
De rebellie van het auteurschap 238
Emanuel Querido, uitgever († 1943) 298

© 2026

‘Moeder… Moeder…’

Hees van angst steeg plotseling haar stem in de kamerstilte op en moeder komt met verschrikte ogen om de keukendeur kijken, vrezend voor dieven of brand. Maar er zijn geen dieven en er is geen brand.
De kamer is vol van vlekkeloze en smetteloze stilte. Midden in die stilte hangt de lamp en maakt de stilte tot licht rondom zich, en tot schemering verder op, en het licht vergadert zich naar onder op de witte tafel, waar de borden staan te wachten – in het halflicht tussen tafel en wanden, in de schemer tegen de wanden wachten stoelen en canapé, wachten kachel en kast, in een diepe, tevreden rust. Nergens een verontrustend gerucht, nergens het verborgen stommelen van dieven, nergens het felle knetteren van brand... Moeders ogen bedaren al. Maar waarom heeft ze moeder geroepen?
Vader komt eraan, in de verte, met de jongens. Ik hoorde het toen ik voor was. Maar ze zijn niet alleen. Ze brengen iemand mee uit Sjoel.
Nu is moeder meteen de keuken al uit en de kamer in en de kamer door bij de kast; grijpt borden, vork, lepel, mes, en op het glanzende witte kleed wordt wapperend de rust verstoord, de borden, die zo vredig en geduldig stonden te wachten, naar links en rechts opzij geduwd, het eetgerei rammelend verlegd. Gauw keert de kalmte weer terug als alles van plaats veranderd is, als op de witte gebleven plek naast Vaders bord mes, vork, lepel en bord voor de naderende vreemde zijn klaar gezet. Dat staat daar nu, alsof ze van tevoren wisten dat hij zou komen, dat hij al dagen lang werd verwacht. Dat is zo hartelijk, en het moet want zo staat het in de *Tora!* Strijk nu voorzichtig, onder het zoutvaatje door, die valse plooi glad en raak vooral de lamp niet aan want het is Sabbat!
Moeder was net met *anzinden* klaar en ze hadden nog maar net samen het *Legoo Daudie* gezongen toen uit de verte de stappen opdoken![1]
Nu hoort ze die niet meer in de achterkamer. Ze weet en voelt hun

1 ANZINDEN: Aansteken van het licht voor sjabbat; LEGOO DAUDIE (Hebr. *lecha dodie*): *Kom mijn vriend,* openingswoorden waarmee de sabbat wordt verwelkomd.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

komst en terwijl ze denkt: *nu moeten ze vlakbij zijn, nu moeten ze er zijn*, hoort ze vader's hand aan de deurknop en komen ze in de gang – vader, de jongens en de vreemde die ze meebrengen uit Sjoel.

Hoort u ze nu wel, moeder? Zeker, duidelijk! Maar moeder twijfelde er toch ook niet aan. Rond deze tijd moest het immers zijn. Reeds weken geleden verschenen in het *Joodse Familieblad* de eerste berichten en al gauw werd er toen ook door de gewone kranten melding van gemaakt. Naderhand hoorde je op de sabbatvisites na de middagsjoel over niet anders meer praten... En 's avonds in bed, dan zag je het allemaal voor je dichte ogen, die nat en koud van afgekoelde tranen waren. Je zag ze lopen, de weggejaagden, de beroofden, de verstotenen. In die wereld, die je maakt van wat je hoort en leest en die zich opent als je ogen dichtgaan, zag je ze als kleine, donkere, kromgebogen poppetjes. Je zag de donkere wegen als vegen, de wilde bossen als klompen, de grote verlaten meren als glimpen... Het leek altijd op dingen die je overdag had gezien, maar somberder, groter en aangevuld met alles wat vader voorlas uit de krant.

Wouden en moerassen... En stoppelvelden waar ooit koren stond. En uit alle woorden, die hetzelfde zeggen van dwalen en zwerven, van eenzaam en dakloos zijn, koos je altijd het woord *dolen*, omdat malle Sientje Prijs altijd spreekt van de *dole hoeken* waarmee ze het verste deel van de dijk om de Oosterplas bedoelt waar het zo somber en verlaten is.

En je lag in je bed... Het huis was dicht... Met vader, moeder, de broertjes, met allemaal erin... En dan zag je de vaders zonder moeders, de moeders zonder kinderen, je zag ieder figuurtje op zichzelf en alleen omdat vader voorlas. Hoe zoveel mogelijk ieder zich van de anderen losmaakt omdat een mens alleen zich beter verbergen en zich sneller uit de voeten maken kan. Ook zag je de zwakkeren, de kinderen en kreupelen waar de krant van sprak. En wegen als waaiers, als netten naar alle kanten uitgespreid naar de veilige landen toe. Die veilige landen zag je als lichtgele vlekken in de horizon, zoals er zich bij zonsondergang soms onder de wolken vertonen, heel laag aan de kim, ver voor ze uit en daarheen richtten zij zich. Achter ze zag je het land, Rusland, het boze, grote land,

© 2026

waarvan je de vormen kent van de kaart en die je dan als in je gesneden voelde... Soms zag je het als een muur van rookwolken, oprollend uit brand na een onweerslucht... Soms als een starre klomp van rots, en ook wel werd je het gewaar als een zwart, zwaaiend gordijn waarachter vandaan je ze dan zag komen, als met vuisten in de rug gestoten en voort... voort... voort...

Zo trok dat allemaal voor je ogen voorbij, tot je hoofd leek te barsten van het ingehouden huilen.

En elke dag, je wist het, je hoorde het, kwamen ze dichterbij, en elke avond voelde je het moment dat ze komen konden alweer dichterbij...

Je wist precies voor jezelf hoe het daar nu toeging in die donkere en dan weer lichte en opnieuw weer donkere wereld ook al kon je er niets van zien. Steeds meer wegen die zich spreidden en al wijder verspreidden ze zich. Vrienden, buren moesten scheiden. In de steden, in de dorpen ontmoetten zij elkaar, zij die elkaar eerder niet kenden.

Waar de kronkelpaden begonnen die naar de torens leiden, verlieten ze de grote wegen en tussen de besneeuwde velden door repten zij zich in de vallende avond, in een geel, stil licht – en bereikten de dorpen, waar het 's winters ruikt naar mest en naar stilstaande bevroren sloten en waar de boeren aan het venster zitten in hun donkere kamers. En daar zochten ze dan in het licht dat ze haast begaf, die ene deur met de *mezoeza*, dat ene joodse huisgezin waarvan was gezegd dat ze er moest wonen. Uit de ramen staarden de boeren, de schoolkinderen gaapten ze aan...

Dat stond niet allemaal in de krant, maar je dacht het erbij onder het luisteren. Wat er wel stond – dat het zó niet langer kan blijven en dat er zal moeten worden overlegd, beraadslaagd.

En nu eindelijk blijkt er dan een tot hun stadje gekomen en heeft zich aan het begin van de sabbat naar sjoel begeven en vader heeft hem mee naar huis genodigd. Die kan nu, tot zondag, van warmte, goed eten en rust verzekerd zijn.

Daarna... Ja, daarna zal hij dan weer verder moeten zien. Misschien eerst naar de grote stad omdat daar inmiddels bericht van zijn gezin mag zijn gekomen, en misschien dadelijk naar Amerika door...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu laat vader hem zijn handen wassen in het alkoof. Dof stommelen de voeten, dof mompelen de stemmen, als uit een ondergrondse verborgenheid, omdat er zoveel oude jassen en winterkleren hangen in het alkoof. In het doffige halfdonker tekenen ze lichamen met ledematen en hoofden met gezichten, ze dempen elk geluid. De jongens wachten in het zijkamertje aan de straatkant, zeker heeft vader ze verboden als eersten binnen te komen.

Hoe zou hij eruit zien, wat voor een zou het zijn? Ze peinst in de lamp en hoofden steken vanuit een diepte voor haar op, ogen en gezichten van die vroeger gekomen zijn. Was er wel ooit een tijd dat ze niet bij pozen kwamen? De laatste keer was toch meer dan twee jaar geleden. Toen kwam een kleine oude man, halfblind en uitgehongerd – zulke volle borden verslinden zag moeder nooit! – met vader mee uit sjoel, hij at aan hun tafel, hij sliep in hun huis, hij bleef de sabbat over en trok weer weg en niemand hoorde ooit hoe het hem is vergaan...

Zo gaat het... De eerste tijd draag je dan een sterke pijn in je mee omdat je weet dat ze nu weer dolen, omdat je ze nu kent, omdat ze toch bij je gegeten en geslapen hebben en geen vreemde meer zijn, en je denkt dat je ze nooit zult vergeten... Maar gaandeweg sluipt het uit je weg... En je kunt je niet altijd meer herinneren hoe ze er uitzagen.

Zou dit ook een oude man zijn, moeder, net als die van twee jaar geleden?

Je zult het dadelijk zelf wel zien.

En moeder heeft het gezegd en ze ziet het, want daar is hij. Hij duwt langzaam de deur voor zich uit en is nu geen raadsel meer, want hij staat in de opening en ze kan hem zien. Hij is niet klein, ook niet oud, ook niet blind wel bijna te lang voor hun kamer en ijzig mager en ijzig bleek tussen het zwart van zijn ogen en het zwart van zijn baard. Vader heeft ook een zwarte baard, maar een dichte, je ziet er niets doorheen. Bij hem schemert er zijn bleke kin door heen, zoals in het voorjaar de zwarte aarde schemert tussen het nog te dun opgeschoten gras.

Nog voordat hij over de drempel is, hebben zijn grote, wijd open ogen de hele kamer rondgekeken en alsof ze zich aan de wanden stoten, zo vliegen ze als met rukken, als bliksems van de ene naar de andere kant.

© 2026

Je zou zeggen dat de kamer hem te klein lijkt of te warm of benauwd of te stil misschien...
Achter hem komen vader en de jongens binnen. Hoe vreemd is dat nu, met een vreemde ineens in je huis, midden in de kamer waar je anders onder elkaar bent. Niemand weet precies wat hij zal zeggen en moeder is de kluts haast kwijt, zo'n diepe buiging als hij voor haar maakt. Misschien een heel voornaam, een bijzonder mens, misschien *van adel*, misschien een geleerde, een *chacham*, je kunt het niet weten.
Andere vrijdagavonden praten en lachen de broers en zij, allemaal door elkaar, en snuiven de geur van het lekkere eten op. De broers beginnen meteen te vertellen van sjoel – wie er zijn opgeroepen, en wat ze hebben *geschnodert* en aan hoeveel mensen ze een *miesjebeirag* hebben gemaakt en wat er verder is voorgevallen. Moeder wil altijd weten of er ook iemand in de vrouwensjoel is geweest. Vader trekt zijn keppeltje recht en wrijft zich de handen, die komen anders bij het *bensjen* zo koud op je warme hoofd te liggen... nu gebeurt er van al die grappige, die zachte, die prettige dingen niets. Stil en vlug lieten ze zich de handen leggen op het hoofd -, en nu wijst Vader den vreemde de plaats naast zichzelf, naast het toegedekte moutsebrood waarvoor het *kiddesj-glas* met zilveren voet lijkt op schildwacht te staan.
Ging daar niet even als het begin van een lachje, maar meteen ook weer weg, over het bleke gezicht omdat alles al voor hem klaar staat alsof hij werd verwacht? Dat moet toch wel zoet zijn voor wie uit donker komt. Alleen moeder en zij zien hoe alles door het haasten toch een tikje rommelig staat.
En nu zit hij dan aan tafel en steekt er groot en zwart en somber boven het witte kleed uit. Kijkt ze naar hem, dan wendt hij zijn ogen af, en kijkt hij naar haar dan kan zij niet anders dan haar hoofd afwenden omdat zijn ogen uit zulke diepe, zwarte holen schijnen.[1]

1 CHACHAM (Hebr.) wijs, een wijze. *schee-nodar*: Een gift beloven; *een mieschebeirech maken*: een zegenwens uitspreken. *bensjen*: Dankgebed (Latijn: *benedicere*) VGL. *Numeri* VI 24 en *Genesis* XLVIII 20. KIDDESJ-GLAS: Bij begin van sabbat en feestdagen neemt het gezin een teug uit de speciale wijnbeker.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Iedereen zit nu stil, iedereen kijkt tevreden. Hoe zou je ook ontevreden kunnen zijn als je in je warme lichte en veilig gesloten huis een vreemdeling ontvangen mag? Als je onder je heldere lamp aan je witte tafel een zwerver, uit donker gekomen en ongetwijfeld hongerig, van je heerlijke eten kunt laten genieten? Er is immers toch voor iedereen ruim voldoende. Voor vrijdagavond kookt moeder geen mondjesmaat. Je bent tevreden, je bent trots, ook is een gast iets bijzonders en dat geeft een bijzonder gevoel. Want al wist je wel dat ze naderden, dit kwam toch weer onverwacht. Ook wist je niet wie het zou zijn, dat hij het zou zijn, deze sjabbesgast. Gast is een feestelijk woord ... maar dit is niet vrolijk. De gast is een ongelukkige, een geplaagde, beroofde, verstotene. En achter hem ligt de lange, donkere weg, de vele wegen, de waaiers en netten van wegen die hij nu eindelijk ten einde is gelopen... En van al die wegen is iets aan hem, iets om hem heen, en van de *wouden en moerassen*, en van de verlaten meren...

Kijk toch eens, hoe zijn handen trillen... Zie uit zijn ogen de blikken blikkeren zoals vogels vliegen van de ene naar de andere wand en de hoeken in. Wat beluistert hij daar nu? Rustig vreemdeling, rustig maar. Wat daar tikt achter de deur als een vinger is maar het waterkraantje in de kast dat lekt als het niet goed gesloten wordt... Geen boze vijand zit er verborgen... Wat daar buiten nu rammelend nadert is niets om van te schrikken, het is een boerenwagen... Hoor, hij gaat al voorbij!

Nee, feestelijkheid brengt zo'n gast niet mee. Wel iets anders dat je niet goed kunt benoemen hoewel je weet dat er een woord voor is, een woord waarin alles tegelijk ligt besloten en dat ze nu in zich voelt. Er is een woord voor... Het fladdert om haar heen. Telkens dichtbij en dan weer weg en weer komt... Wacht eens, ze heeft het, ze heeft het beet en het woord is *plechtig!*

Plechtig is niet blij en niet bedroefd... Plechtig is het juiste woord. De echte gezelligheid is weg, en de zoetheid van zachte sabbatsvreugd die, met het licht, vanuit de lamp lijkt te schijnen terwijl je nog wacht op de soep, want niemand durft praten, maar je weet, je weet dat je nu met allen samen een *mitswe* doet, een GOEDE DAAD, en dat is mooi.

© 2026

Het stijgt in je op en glijdt door je heen. Je bent ook trots omdat alles zo helder is en zo glimt en omdat er zulke mooie zilverige bloemen zijn in het witte damast, want je ziet duidelijk dat dit een beschaafde heer is. Nog duidelijker zie je dat hij honger heeft en je verlangt ernaar om hem moeders lekkere soep te zien eten. – Vader heeft het *moutse*-kleed teruggeslagen en van de twee verse vlechtbroden er een ter hand genomen. De gast buigt zich over het kleed om de Hebreeuwse spreuk, rood op wit geborduurd, te lezen. Het is een mooi kleed, het is nog van de koperen bruiloft. En nu heeft vader de bovenste punt van het brood gebroken en in kleine stukjes gescheurd. Ieder krijgt zijn deel, luchtig aan het zout ge tipt. De gast het eerst, maar die duwt zijn brokje opnieuw het zoutvat in en eet het dik bekleed met glinsterend zout. Zó eten zij het nooit, maar ze lachen niet en begrijpen wel waarom hij brood-en-zout met zoveel nadruk eet. Brood en zout – omdat hij gast bij vreemden is! Brood en zout – vader noemt het: *symbolen*. Symbolen van gastvrijheid. Vader en moeder zijn gastvrij... O, zijzelf wil ook haar hele leven zoals vader en moeder gastvrij zijn. Wat is het mooi om gastvrij te zijn.

Anders eet je gedachteloos je stukje moutsebrood of je vergeet het naast je bord, nu eet je het anders en je proeft er de betekenis van.

En nu ineens weer moet ze zich in die grote, donkere wereld denken van waaruit hij is komen aanlopen, en nu zwelt die wereld weer in haar aan alsof ze die bij zichzelf draagt. Uit het boze land is hij voortgestoten en is naar hier gekomen... Waar vele wegen zich splitsen, nam hij die naar hier, bij viersprongen koos hij de richting naar hier...

Alles leidde hem naar hier, juist naar hier, naar hun land, hun dorp, hun sjoel, hun huis. Juist hij, hij juist hier, hij uit die velen, die duizenden, en ze duizelt omdat het zo wonderlijk is. Zwierf hij ook dagen en dagen de wegen langs, altijd opnieuw de verre en de nog verdere torens tegemoet, kiezend uit de talloze, die rondom in de horizonten staan, op goed geluk, smachtend naar kleine stadjes en grote dorpen, waar een *kille koudesj* is.[1]

1 MOUTSE MAKEN: zegening van het brood. – KILLE KOUDESJ (Hebr. *kehillat kodesj*): heilige gemeente.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hunkerend langs de huizen langs om de *mezoezo* te ontdekken die hem welkom heten moet?
Het zalig moment is nu heel dichtbij... De boordevolle soepterrine rust in moeders handen en ze tilt hem tussen de hoofden door en zet 'm zachtjes op tafel. Haar handen laten los, nu staat hij onder de lamp... Moeder schept een voor een de borden vol, eerst voor de gast, dan voor vader, daarna voor de kinderen en uiteindelijk voor zichzelf.
O, kijk nu hoe die bleke handen trillen naast het volle bord, hoe heimelijk zijn vingers onder de rand sluipen, naar de lepel tasten en om de lepel klemmen. Zijn mond... Hij smacht, hij is uitgehongerd maar wacht... Hij is een fatsoenlijk man... Hij wacht tot iedereen is voorzien. Hij siddert, zijn ogen knipperen, zijn droge mond hunkert... Gauw, moeder, vul snel uw eigen bord en ga zitten, hij kan haast niet meer... Ze vergeet te eten om naar hem te kijken, ze voelt zijn honger in haar eigen mond, ze proeft de soep die hij in sidderende lepel naar de lippen tilt... Een balletje, een klompje merg... Hè, nu wil ze zelf oók gaan eten. Als ze opkijkt is zijn bord al leeg. Hij heeft zijn lepel neergelegd en hij prijst de soep, je begrijpt het, al versta je de woorden niet, omdat hij *Losjoun-Hakoudesj* spreekt. En nu is plotseling het klemmende en benauwende van het nieuwe voorbij – met hen uit dezelfde borden eet hij dezelfde soep en is al niet zo vreemd meer als daareven.
Buiten het duister en de stilte waar geluidjes doorheen boren, van trein of boot, wel dringend en schril, maar die de stilte geen kwaad doen vanuit de verte. Kwaad aan de stilte doen geluiden die schaven en schuren, van karren en klompen, van schreeuwen langs het huis, maar het glijdt weer voorbij en het is weer weg... Je voelt opnieuw dat stilte en duisternis rondom het huis hun plaats weer innemen. Je voelt de donkerte en de eindeloosheid van de buitenwereld, waar het huis middenin staat – klein, warm, lichten sterk. Je voelt de wegen alsof ze door je heen liepen. En zijn nu al die wegen van zwervers leeg, en doolt daar nu geen enkele meer, bleef geen verloren en vergeten achter die te laat kwam die niet net voor sabbat een sjoel bereikte, niet net door open deur naar binnen glipte naar waar een lamp brandt boven een wit gedekte tafel?

© 2026

Want alles nemen ze las vader uit de krant, *voor lief,* honger, kou, vermoeidheid en de eenzaamheid in de dorpen waar boeren staren en kinderen jouwen, de hele lange week. Als ze vóór vrijdagavond maar een sjoel bereiken, een sabbatsmaal, een bed en rust, de sabbat over, een plekje bij een kachel om hun *tillem* te lezen en mensen met wie ze in hun Jiddisch of mooier nog, liever nog, met wie ze in *Losjoun Hakoudesj* spreken kunnen. En vonden ze dat allemaal bijtijds, glipte de laatste nog op het laatst een open sjoeldeur in, zoals je hollend, voor het onweer losbarst uit de zwarte hemel nog net bijtijds je eigen huis bereikt!
O, laat het zo zijn, laat het zo moge zijn. Moeder is weer de kamer uit om het verdere eten halen en vader praat halfluid in Hebreeuws met de gast. Nu durven ze ook met elkaar weer praten. Er valt zo veel te vragen. Ze zou willen weten wie de vreemde in sjoel het eerst heeft opgemerkt, of er ook iemand weet waar precies hij vandaan gekomen is.
En waarom is hij juist met vader mee naar huis gegaan?
Dat sprak bijna vanzelf. Er waren er maar liefst drie tegelijk! – Drie tegelijk? In hun stadje in hun kleine *kille*? Dat is nog nooit gebeurd. Nee, het heugt zelfs de oudsten niet. Nooit eerder schijnt het zo gruwelijk te zijn toegegaan in het boze land, bij drommen zijn ze uitgestoten, de wereld in gejaagd... En de *parnas*, en meneer Prijs en vader en alle mannen hebben het gezegd: Zó kan het niet langer, ze zouden moeten beraadslagen.
En met wie zijn de twee anderen mee naar huis gegaan? En hoe zien die eruit? Eén met meneer Prijs, dat was een oudje en een erg smerig kereltje leek dat, en één met meneer Israels en die… O, daar is iets mee… Als je dat eens wist, wat er is met die man, die met meneer Israels mee naar huis is gegaan…
Stt…
Een scherp 'stt', duidelijker en dringender dan een bevel in woorden, schoot over tafel van vader naar ze toe. Stilte. Kan vader dan nooit iets ontgaan? Was het niet net of vader bij het praten met de gast al zijn aandacht had? – Maar dat nog daargelaten ... waarom mocht over die man niet gesproken worden?[1]

1 LOSJOUN HAKOUDESJ (Hebr. *lesjon ha-kodesj*) Hebreeuws. – PARNAS: bestuurder/(armen-)verzorger. TILLEM/TEHILLEM: *Vulgo tillem,* psalmen; Hebr. *tehielliem* – KILLE: joodse gemeente; Hebr. *kehilla.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Daar is moeder terug. Ha, soepvlees, dat geurt den schotel af en scherpe, knapperige stukjes augurk. Niet meer zó gretig als daareven kijkt de gast de schotel tegemoet, maar eet toch nog een bordvol leeg.
Hij treft het! Bruingestoofde bloemkool, hartig van jus, en zacht als room, heeft hij nog te goed, en sjalet met merg, heet en zoet uit den oven gekomen!
Wanneer op Vrijdagavond de borden zijn weggehaald, wanneer dan het tafellaken weer rein als nieuw, en dat bereik je, als je luchtig het stoffertje hanteert, onder de kruimels is uitgeveegd, dan komt er voor haar een zacht en aardig aandachtwerkje, dan mag ze de schaaltjes en schoteltjes met lekkers om het theeblad schikken. Ze laat de chocolaatjes tot een torentje groeien, ze stapelt van de appels een piramide, verdeelt van de rozijnen en amandelen het bruin en blauw in mooie figuren over het bord en snijdt alvast de sinaasappelen tot parten. En daarbij zondert ze dan van alles wat af op een bord bijeen, dat mag vrouw Mol mee naar huis voor haar kinderen nemen. Ze is de Sabbatsvrouw, ze steekt het vuur aan onder den waterketel, ze wacht in de keuken tot het kookt voor de thee, en moeder houdt haar daarbij gezelschap. Ze laat dan daarna alles van het bord in haar boezelaar glijden, slaat de punt om haar dikken, blote arm –, en nu rept ze zich op kousen met zachte klapjes door de gang naar de voordeur toe, nu trekt ze haar klompen aan, nu trekt ze de voordeur dicht en is weer buiten, – straks, veel later in den avond, komt ze nog eens terug om de lampen te doven, dan staan haar ogen klein, en zijn haar rode wangen dik van slaap.
Of ze even meegaat naar het schuurtje? Ja, dadelijk.
Altijd 's avonds mogen ze elkaar gezelschap houden, als een van de twee even weg moet –, het is in het schuurtje, je moet het plaatsje over en soms ritst er in donker een rat vlak langs je voeten –, even later hoor je dan een plons in de sloot – vooral op Vrijdagavond, als je zelfs geen kaars meenemen mag, omdat je zelfs geen vuur mag dragen.
'Ja, ik ga mee –, ik kan dan straks de sinaasappelen snijden.'
En ze legde het mes neer en ze ging, ze liepen samen de keuken door en kwamen in donker op het plaatsje uit en nu is ze weer in de kamer en

© 2026

staat weer op dezelfde plek bij de tafel. Eén ogenblik is het geleden, dat ze hier stond, en de chocolaatjes tot een torentje bouwde, terwijl vader lachend toekeek of het netjes ging... En nu trekken rillingen over haar hoofd en er zweven nevelen voor haar ogen en het mes beeft tussen haar vingers, die het niet richten kunnen.

Wat doe je toch? Je verknoeit alle sinaasappels.

Al vier sneed ze er in averechtse parten. Is haar voorhoofd nu ijzig kil of gloeiend heet? Golvingen strijken langs haar benen omhoog, juist als wanneer je voet pas heeft geslapen – dat lijkt een zacht geaai van griezelige grote, al te zachte handen, warm en koud tegelijkertijd. En haar vingertoppen bracht ze naar haar voorhoofd, het was als droog ijs tegen vochtig ijs.

Dat alles zou niets zijn, zonder het andere ... dat alles betekent niemendal, bij wat er binnen in haar mond gebeurt ... daar is haar tong aan het spoken geslagen en rukt en stuipt en wringt -, en zwelt tegen haar wangen op en vult haar mond alsof ze zal moeten stikken en lijkt dan weer ineens te smelten en door haar keel haar lichaam binnen te zakken ...

Ze stonden onder de sterren op het plaatsje en onder de volle maan, die zo wonderlijk klein en zo wonderlijk ver in het allerhoogste van den hemel stak, en ze wilde juist zeggen, dat de maan wel een harde, blinkend-zilveren kogel leek, naar den hemel opgeschoten en daar vast blijven zitten, toen hij ineens over die Rus begon te praten, die met meneer Israels mee was gegaan. Ze had er al niet meer aan gedacht, totdat Vaders 'Sst' hun fluistergesprek onderbrak, zijn gedachten op andere dingen afleidde en ze niet meer aan die man terugdacht. Toen vertelde hij het haar. Nu weet ze het voor eeuwig; er zal nooit meer een dag of een uur komen waarop ze het niet weet. Het leven waarin ze het niet wist, is onherroepelijk voorbij; het eindigde daareven. De man die met meneer Israels mee naar huis ging, is een man met een lege mond, een mond zonder tong, een mond met helemaal niets erin…

Moeder moet haar het mes uit de handen hebben genomen, want nu staat Moeder bij de tafel sinaasappels te snijden, en zij zit op een stoel naast het kastje tegen de muur. Ze stonden onder de sterren en keken

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

naar de maan, die zo ver en zo klein leek, als een harde, blinkende zilveren kogel, die met razende vaart en ontzettende kracht de hemel in was geschoten…

Hij stond hoog boven hen op een dak en vervloekte hen. Terwijl ze moordden, plunderden en plunderden, lagen de kleine kinderen dood op straat, hun gezichtjes tegen de grond gedrukt. De hele straat was doordrenkt met bloed, en de ondraaglijke hitte van de brandende huizen smoorde alles tussen de vlammen. Toch bleef hij daar staan, boven hen uit op het dak van een brandend huis, en vervloekte hen met ijzige, zware vloeken uit de Thora. Hij wenste dat hun handen door melaatsheid zouden worden aangetast en dat hun kinderen aan etterende pestzweren zouden sterven. Ze gooiden stenen naar hem, schoten kogels op hem af en dreigden met hun vuisten. Ze brulden en tierden tegen hem, maar hij bleef staan en vervloekte hen. Uiteindelijk klommen ze bij hem omhoog, sleepten hem naar beneden, gooiden hem op straat en rukten hem de tong uit de mond.

Ze bleven praten. Moeten er niet golven bloed uit zijn mond zijn gekomen? Hoe kon iemand na zo'n wreed en gruwelijk gebeuren nog leven? Het was een wonder dat hij het overleefde en herstelde. Ze zullen hem tussen de doden hebben vergeten, en later is hij bijgekomen.

"Kom nu eens uit die hoek vandaan."

Ze zitten om de tafel en Moeder schenkt thee. Zou haar hoofd, nu het niet meer tegen de muur leunt, echt als een tulp op zijn steel in de ruimte schommelen, of lijkt dat alleen zo voor haar? Moeder schenkt thee… ze ziet het alsof het uit verten komt, ze slaat het gade alsof het door rook en vlammen wordt verduisterd. Hij stond op het dak van een huis, omringd door vlammen die tot boven zijn hoofd reikten, met lange rijen huizen die naast elkaar brandden.

"Zet jij even de kopjes rond?"

Ze neemt een slok uit haar eigen kopje. Wat doe je eigenlijk met je tong als je drinkt? Hoe houd je hem? Je kunt geen thee drinken zonder tong, en je kunt het woord 'thee' niet eens zeggen zonder. Kan hij dan nu niet meer praten of eten? Dan kon hij ook niet leven. Maar wat eet hij,

© 2026

en hoe eet hij, zonder tong? Je tong is bij alles betrokken; je voelt hem immers zodra je er op let.
Daar zwelt hij weer naar haar wangen en maakt haar mond tot stikkens vol.
Och tong, wees nu toch rustig. Lig toch stil in mijn mond. Houd je nu eens even achterwege. Jarenlang heb ik niet geweten dat ik je had, dat je bestond. Nu leef je als een raar, dik diertje midden in mijn mond. En laat je geen moment vergeten, je spookt zo benauwd en rusteloos rond of mijn mond veel te klein voor je is, of je er gevangen bent en vrij wilt zijn. Je maakt me bijna misselijk, en ik zou nog wel eens in je kunnen stikken.
Haar voorhoofd is tegelijkertijd warm en zacht.
'Heb je vanavond niets om te lezen?'
'O ja, gelukkig wel!'
Ze is al op en staat al bij de blauwe zak. Ze trekt er met een ruk het dikke, bruine boek uit. Het is het dikste en mooiste boek uit de…
De hele schoolbibliotheek was haar prijs, waar de hele klas om vocht, en ze moest er een volle maand op wachten. Ze keert terug naar de tafel, het boek stevig tegen haar borst gedrukt. Een boek is een uitkomst, een redding. Zo klein als het daar nu tussen haar arm en jurk geklemd zit, is het toch een hele wereld, vol mensen, een wereld waar je naartoe kunt vluchten als het leven in je eigen wereld te saai of te zwaar is, zoals nu. Je slaat het open en landen ontvouwen zich, met dorpen, steden en kastelen, bergen waar rivieren naar het meer stromen, huizen waar je naar binnen kunt treden en mensen die je leert kennen. Je raakt zo aan hen gehecht dat je keel droog wordt van hun angsten, je warm wordt van hun overwinningen, je hun vijanden de honden wel zou willen aanzetten en pas rust krijgt als je zeker weet dat ze daarna nog lang gelukkig leefden. Dat troost je voor het wrede woord 'Einde' midden op het voorlaatste blad en voor het genadeloze zwijgen van het laatste.
Hier ben je nu al in een kasteel, de jonkvrouw zit aan het hoge raam, haar vingers rusten op haar harp. Een harp is toch een snaarinstrument, zoals harpen en cimbalen. Je hoort er wel over op de Joodse school. De

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wind fluistert en zucht door de bomen buiten. Nu komt er vast iemand binnen, dat voel je aan alles, dat wordt je duidelijk gemaakt. Maar waar vandaan en wie? Een vijand of een vriend? Ze wil het nog niet weten, drukt het open boek tegen haar borst en kijkt in de lamp.

Wat een vredige sfeer! Zoetheid en rust doordringen de kamer. Hoofden steken erin op en zijn erdoor omgeven, elk gezicht gebogen over een boek. Dunne, tere wolkjes stijgen aarzelend op uit de kopjes, elk op zijn schoteltje bij ieders plaats. Tussen de hoofden hangt de lamp, die zijn licht gelijkmatig verdeelt, deelgenoot van hun leven, alsof hij met hen meeleeft en zich in de stilte tevreden voelt. De vreemdeling leest in hetzelfde licht, deelt in hun licht, en prevelt zijn *tillem* met lippen die zo snel bewegen dat ze nauwelijks elkaar raken, zo droog dat ze geen geluid maken. De vreemdeling deelt in hun licht, net als straks in hun eten, en wordt steeds minder een vreemdeling.

Dit zijn de stille, zoete uren van de Vrijdagavond. Je absorbeert de stilte en zoetheid met je hele wezen. Je leest en voelt terwijl je thee drinkt, je schoteltje met lekkers voor je staat. Je zuigt een suikertje, eet een dadel en kijkt in de lamp, je boek tegen je borst, terwijl je nadenkt over de mensen die daar wonen. De stapel blaadjes die je nog te goed hebt, houd je samen in je open hand.

Net zoals ze voorzichtig uit het steegje kijkt om te zien of die grote, zwarte hond van Bessem er nog staat of al weg is, zodat ze de straat op kan, zo wendt ze nu voorzichtig haar gedachten naar haar tong. Ja, hij ligt stil, ja, hij kwam geleidelijk tot rust. Maar, o, ze wil er liever niet te veel bij stilstaan. Snel terug naar het Slot en naar de jonkvrouw! De uren glijden voorbij, duiken ergens af en verdwijnen in de duisternis, naar het latere uur. Sinds lange tijd kwam er geen geluid van buiten, maar nu gaat de straatdeur zachtjes open. Vrouw Mol is thuis. Haar klompen stommelen, nu staan ze naast de mat en kleppend op haar kousen komt ze de kamer binnen. Goedenavond, vrouw Mol! Vader gaf het bevelende teken en ze staan al overeind. De avond is voorbij...

Moeder steekt de nachtlichtjes aan, hun nieuwe pitjes dansen zoetjes op de gouden olie, als luchtige, sterachtige bloemetjes. Maar morgen moe-

© 2026

ten ze de anderen achterna, naar de diepten van het troebele water, tot de bodem van het glas. "Hier, lucifers!" roept ze, en vrouw Mol steekt er een aan, draagt hem naar Vader en de Vreemde, en keert dan terug met de lamp. Ze draait aan het koperen rondje, zo groot als een cent, en de vlam krimpt ineen, wordt dik, kort en rood. Van alle kanten, uit alle hoeken, komt het licht nu naderbij, alsof het geroepen is, en laat overal de schemer achter, om zich om de lamp te scharen. Vrouw Mol draait het licht steeds lager, alsof ze het in een verborgen afgrond laat zakken. Ze mag niet langer draaien, anders wordt het gevaarlijk. Ze beklimt een stoel en grijpt de lamp bij een van de armen naar zich toe. Haar mond is boven het glas, ze blaast, en de vlam springt op, wil zich verzetten. Ze blaast nog eens, en nu heeft ze de nacht de kamer ingeblazen. De lamp zwaait dood en zwart uit haar hand terug. Even staan ze in volslagen donker, dan lichten de gezichten in het nachtlicht op. Nu kunnen ze Moeder een nachtzoen geven.

Wat zal ze in bed nog veel te denken hebben? Maar nauwelijks raakt haar hoofd het kussen, of de matheid omarmt het, en haar hoofd in het kussen doezelig doet versmelten.

Wat is het voor weer? Regent het, schijnt de zon, laat het zich licht of donker aanzien? Elke dag rijst die vraag als eerste, en vandaag hoeft ze er niet lang naar te raden. Zonder er iets aan te bederven gleed de nacht tussen de dag van vandaag en die van gisteren door, zodat de dag van gisteren zich lijkt voort te zetten. En gisteren was de eerste lentedag, dus vandaag is de tweede.

Ze staat aan het raam, kijkt naar de zon en voelt de lucht. Hoe heerlijk zou het kunnen zijn, en hoe gelukkig zou ze kunnen zijn… Is er een heerlijker tijd om gelukkig te zijn dan het begin van de lente, na een winter die maandenlang weigerde te vertrekken? Elke keer beloofde de winter te verzachten in dooi, te veranderen in regen, maar toch kwam de koude, felle oostervorst terug. We zaten weken en maanden opgesloten in een benauwend leven, gevangen tussen grauwe, bevroren ramen en een grauwe, verstikkende horizon. En nu, na één dag die je nauwelijks durfde te geloven, zou...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Is het niet toch weer ijdel hopen blijven? Zo plotseling dat je niet begrijpt hoe het kan, zonder langzame overgang, zonder voorafgaande maatregelen… Met één slag is de lente door het bolwerk van de winter gebroken! Nu zijn de luchten opengegaan, en je kijkt in verschieten. Daar tintelt het van licht, en alles is vol belofte, omdat het immers vol herinnering is! En nu moet je vooral, dat hebben ze elkaar ook meteen gezegd, de winter en zijn plagen niet te gauw vergeten. Want ben je aan iets gewend, dan heb je het niet meer zo. En hoe snel wen je niet aan goede dingen. Dat zegt Moeder zo vaak: gezondheid, elke dag je genoegen mogen eten, je staat er niet bij stil, je weet niet beter of het komt je toe! Maar zo ver kun je met de lente nog niet zijn. Je ademt nog elke teug van die lucht met dankbaarheid in, met dankbaarheid uit. Je draagt je lijf de ruimten door, je laat het koesteren, strelen, aaien. Je kijkt verrukt de verten in, de wind tegemoet, je laatje wiegen op die wind. Gistermiddag, toen iedereen weg was en het hele schoolplein leeg was, hebben ze met de rug tegen de achtermuur van de school in de zon gestaan. Ze hebben zich zo gekeerd dat ze de kale bomen niet konden zien, waarin de winter nog huisde, maar wel de heldere vaart. En dus de sneeuwige wolken dubbel, blinkend in de hoogte, troebel-trillend in de diepte, en het blauw tussen ze in… En o, daar stond een dotterbloem te bloeien tegen de waterwal, en zulk een plotselinge blijdschap doet bijna pijn. Hanen kraaiden elkaar tegemoet uit alle verten, twee, drie vogels sjirpten, en een boer kwam door de vaart geroeid. Je kon je best voorstellen dat hij van het melken terugkwam uit het land. Het bruggetje was een poort van licht… En daarna hebben ze de ogen gesloten en stil naast elkaar gestaan, het hoofd achterover, de zon op hun gezicht. En onder het naar huis gaan is voor de dag gekomen dat ze precies aan hetzelfde hebben gedacht en precies hetzelfde voor hun ogen hebben gezien.

Vandaag is het weer zo'n dag, en het is Sabbat, dus ze hebben vrij van school. Eergisternacht is er een grote rijstboot de haven binnengevaren, maar ze hebben hem nog niet gezien. Waarom moest dan nu juist dat knagende, weëe gevoel, alsof het uit verborgen pijn komt, dat steken van medelijden alles komen verstoren? O, medelijden kan zo'n kwelling zijn,

© 2026

zo'n onverjaagbaar tergen, net als kiespijn of een mug. Niet erg genoeg om erover te schreeuwen, maar net genoeg om alles te bederven: denken, slapen, plezier maken. Het wringt zich tussen jou en je tevredenheid, en het richt zich soms op de meest onnozele dingen, dingen waar je eigenlijk geen medelijden mee kunt hebben. Want een vlieger leeft immers niet en voelt dus zijn ongeluk niet. Hij merkt er niets van als hij wordt neergeschoten, als hij ver en ver de lucht in zwerft, als hij eenzaam en reddeloos, de fladderende draad achter zich aan, naar de wolken stijgt. Maar jij bent ellendig als je thuiskomt en de plek ziet waar hij gisteren nog stond. Of die oude stoel, die ze eens zagen dobberen in het verlaten water toen ze tegen de avondschemer langs de haven kwamen. Hij dreef langzaam af naar de Oosterplas. Of een rat. Een rat is niet dood zoals een vlieger of een stoel, maar je houdt toch niet van ratten. Je griezelt ervan, je bent er bang voor, en toch kun je er zo'n medelijden mee hebben. Een rat in een bijt, in de avond. Rusteloos zwemt hij langs de kanten, klimt weer op het ijs en duikt opnieuw in dezelfde of een andere bijt. Hij lijkt maar niet te weten waar hij het zoeken moet. Het ijs is zo knobbelig, gelig grauw, zo ver je ziet. De achterhuizen van het overpad zijn allemaal even zwart, doods en dicht. Geen geluid, geen glans op de… Stoffige raampjes nodigen uit tot tranen terwijl je naar buiten staart. Je hand zweeft al bij het rolgordijn om het te laten zakken. De dag is voorbij en de pas aangestoken lamp schommelt achter je. Dan zie je een kleine, donkere rat over het gelige ijs glijden, zijn pad kronkelend door de gapende openingen als monden in het donker. Heeft hij een doel? Waar gaat hij heen? Wat is zijn missie?

Je gedachten dwalen af naar de zeelui tijdens stormachtige nachten. Moeder sprak er vaak over, gedreven door haar eigen medelijden. Terwijl je in bed ligt, trilt het huis door de windstoten, maar je weet dat het stevig genoeg is. Je zou je veilig en warm moeten voelen, wetende dat iedereen thuis is. Maar dan verschijnen de zeelui voor je ogen.

Dit is het meest hartverscheurende deel. Het is niet de natuur die dit leed veroorzaakt, maar de wreedheid en onrechtvaardigheid van de mens. Stel je voor, een wereld vrij van dit lijden!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zeelui vechten eerlijk tegen de wind en de zee. Het is hun beroep, en ze verdienen geen vernedering. Maar deze mensen worden getrapt, en ze zijn van je eigen volk. Het is een schande om gelukkig te zijn terwijl zij dolen, om je vreugde te beleven zonder rekening met hen te houden. Zelfs als het mogelijk was, zou je het niet kunnen, gezien hun ellende en de bitterheid van hun vernedering.

Waarom zijn ze juist nu gekomen? Hun somberheid hangt als een schaduw over de zon, als een vaalheid over het eerste groen, als een druk die je ademhaling belemmert. Juist nu zou je je groot, vrij en gelukkig moeten voelen, eindelijk bevrijd van verlangen. Maar hun aanwezigheid drukt zwaar op je hart.

Moeder staat weer aan het raam, maar ze denkt dat ze beter naar buiten zou kunnen gaan om Vader, de jongens en de gast uit Sjoel te begroeten, gezien het mooie weer.

Ze staat buiten en voelt de ondergaande zon, een drukkende hitte die er gisteren nog niet was. Ze geniet van de tegenwind, maar je weet niet zeker of jij niet kunt genieten, of dat je er gewoon geen zin in hebt… of dat je bang bent.

Is de nacht dan een spons, en ben jij een lei? Ze heeft niet eens aan de man zonder tong gedacht; zijn aanwezigheid was verdwenen, alsof hij nooit had bestaan. Maar plotseling verschijnt hij voor haar ogen, in het volle licht, want daar loopt hij naast meneer Israels, niemand anders kan het zijn.

Hij loopt door de morgenzon, maar ze ziet rook en vlammen om hem heen, maan en sterren boven zijn hoofd. Dat is Rusland, dat is gisteravond! Zijn gezicht verschijnt in het licht als een droombeeld, als een spook… ogen die niets anders zijn dan holtes en schaduwen, ogen zonder vorm of kleur, en een geel-grijze rossigheid, alsof zijn voorhoofd, wangen en baard met as en dunne sneeuw bedekt zijn… met die doodstille, gelige, fluweelzachte turfas, nog stiller en zachter dan meel…

Kan het zijn dat iedereen op het plein plotseling stilhoudt en zwijgt om naar hem te kijken, de mensen als strakke, zwarte poppetjes op de zon, de kooplieden achter hun karren als roerloze figuren... en hij het enige

© 2026

dat beweegt, hij alleen schrijdt tussen hen door… maar kijk je toe, dan zie je ogen en hoofden bewegen om hem te volgen, om de zeldzame gruwel te zien die hij draagt, om de zeldzame gruwel die hij is: een levend mens wiens tong gewelddadig is uitgereten!
Maar daar komt Vader aan met hun eigen gast, die al bijna familie lijkt na de nacht onder hetzelfde dak. De jongens lopen achter hem aan, aan weerszijden.
Meneer Spijer, wat een imposante snorren heeft hij toch! Ze steken als krammen uit aan weerszijden van zijn grote, kromme neus, en reiken een heel eind voorbij zijn rode wangen. Ze lijken druk bezig, en het lijkt erop dat ze haar ook iets willen vertellen, want ze wenken haar!
'Luister eens naar wat meneer Spijer vertelt, luister eens wat er gaat gebeuren!'
Ze gaat naast hem zitten, luistert aandachtig en ziet haar schoenen onder zich bewegen. Morgen blijft de Joodse school gesloten, en de hele zondag is er collecte! Langs alle huizen zullen ze gaan, met lijsten en bussen – lijsten voor de rijken en bussen voor de gewone mensen. Alleen de grote sommen, de guldens en de rijksdaalders, mogen op de lijsten komen. Ze worden vanavond klaar gemaakt, en vader zal er een bijdrage voor schrijven. En alle kinderen van de kille…
'O, wij ook?'
Dat spreekt vanzelf. Alle kinderen van de kille zullen met de lijsten en de bussen langs de huizen gaan, straat in, straat uit, en deur aan deur, tot klokslag vier.

Klokslag vier wachten de heren van de kerkenraad in de kerkenkamer. Daar komen ze dan allemaal terug met het geld. Het geld wordt eerst gesorteerd, dan geteld, daarna ingepakt en uiteindelijk verzonden naar de grote stad, naar het Rabbinaat. Daar wordt het samengevoegd met het geld dat uit andere steden en dorpen komt. Want overal zullen de killes hetzelfde doen. Overal zullen de kinderen met lijsten en bussen langs de huizen lopen. Zo komt er geld uit alle hoeken en gaten. En de kinderen die morgen met de lijsten en de bussen hebben gelopen, krij-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gen vijgen en appels in de kerkenkamer. Meneer Israels trakteert op de vijgen, en de appels geeft hijzelf, meneer Spijer, want hij handelt erin en ruikt er zelfs altijd aan.
Ze luisteren nog steeds, maar ze draait zich af, verlangend om na te denken over wat ze al gehoord heeft. Ze stelt zich het Rabbinaat voor als een smalle, hoge kamer aan een binnenplein met bomen. Een lange tafel staat in het midden, omringd door heren met baarden. Midden op de tafel torent een enorme berg guldens, rijksdaalders, kwartjes, dubbeltjes, vierduitstukken en centen op. Deuren gaan voortdurend open en dicht, en knechten brengen zakken binnen uit alle hoeken van het land, steden en dorpen. Deze zakken bevatten het geld van honderden lijsten en bussen. De heren met de baarden nemen de zakken aan, legen ze uit en voegen de inhoud toe aan de groeiende berg, die steeds hoger en gevaarlijk dichter naar de lage zoldering reikt.
Even zitten de heren stil, starend naar de berg, hun baarden roerloos hangend aan hun gezichten. De bomen op het binnenplein fluisteren en zuchten, net zoals in het park bij het Slot gisteren. Dan gaan de deuren weer open en brengt een knecht een zware vracht binnen, die hij haastig tegen zijn borst drukt en met zijn knieën omhoog duwt. Dit is hun geld, het bedrag dat ze hebben ingezameld! De heren ontlasten de knecht, legen de inhoud en de berg groeit razendsnel, bijna tot aan de zoldering. Dit alles is te danken aan hun beidjes...
Plotseling ziet ze zichzelf lopen! Zou ze de rode jurk mogen aantrekken, die eigenlijk tot Pesach in de kast moet blijven?
Ze verlangt er plotseling naar, naar de zondag die morgen komt. Vanavond, direct na Hafdolo, begint de gezellige drukte, de warme bezigheid. Bussen moeten worden rondgebracht, lijsten moeten worden voorbereid, dan slapen en dan begint het…
Als je voor Vader een dubbeltje sigaren mag halen bij Kuiper aan de dijk, die een tombola heeft, zijn de meeste prijzen doosjes lucifers. Maar er zit ook een wekker van echt nikkel, een theeblad en een doos met lepeltjes in. Elke keer is het mogelijk dat je thuis komt met het theeblad, de wekker of de lepeltjes. Daarom zijn ze zo blij als Vader het goedvindt dat

© 2026

ze bij Kuiper gaan, en praten ze de hele weg over die mogelijkheid. En denk eens aan, morgen gebeurt het huis aan huis. Je weet immers nooit wat je krijgt. Je belt aan bij de rijken, geeft je lijst aan de meid, maar je bus houd je altijd bij je, zoals meneer Spijer uitlegde. Dan kan het zijn dat ze plotseling voor je staat met een rijksdaalder in haar hand. Die gaat in een zakje, en dat draagt van de twee degene die de bus niet draagt, een rijksdaalder! Of het kan altijd, net zo goed als dat je bij Kuiper de wekker zou winnen… een gouden tientje! Bijvoorbeeld van iemand die van medelijden geen raad meer weet en een heel gouden tientje geeft. En dan moet het zo uitkomen dat zij-beidjes dat treffen, dat die ontzaglijk rijke, die van medelijden de kluts is kwijtgeraakt, in de wijk woont die de heren van het bestuur hun tweetjes aanwijzen zullen! Dan, als het vier uur is, draag je je zware bus en zak naar Sjoel, naar de kerkenkamer, waar de heren wachten bij een kop koffie voor henzelf en met de appels en vijgen die je krijgt als het tellen is afgerond en de lijsten met de zakken vergeleken zijn. Je controleert of je niets hebt verloren en of er geen wisselgeld te veel of te weinig teruggegeven is - want het is nog steeds een hele verantwoordelijkheid! En kijk, nu ziet ze hetzelfde in het klein als daarnet toen ze dacht aan het Rabbinaat.

In een wereld zonder knechts en met slechts één deur (de deur in Sjoel telt niet mee, want daar mag niemand door), komen twee kinderen aan met een zak, een bus, een lijst en een geldhoop op tafel, bestaande uit zilver en bruin. Plotseling flonkert er een gouden tientje tussen, het enige gouden tientje dat ze hebben gekregen!

Met dit geld is er voor iedereen ruim genoeg, en worden er grote bedevaarten gehouden. Handen grijpen in de hopen, delen en vullen elkaar aan. Niemand hoeft meer te dolen, te bedelen of te hongeren. Ze krijgen huizen, kleding en eten, en kunnen zich herenigen met hun families. Ze mogen weer naast dezelfde mensen wonen die ooit hun buren waren, en niemand zal ooit meer terugkeren naar het grote, boze Land.

Wanneer de storm van de nacht tegelijk met de ochtend verdwijnt, hoef je niet langer aan de zeelieden te denken. Terwijl je in de zon loopt, mag je hopen dat ze allemaal veilig in de havens zijn. Als het geld morgen bij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

elkaar is gehaald, geteld, ingepakt en weggezonden is, hoef je ook niet meer aan hen te denken. Nu wordt er immers voor ze gezorgd, en zullen de heren van het Rabbinaat alles verder in orde maken. Dan is het ook niet langer slecht en zelfzuchtig om gelukkig te zijn; dan wordt het weer mogelijk om gelukkig te zijn. De hete pijn van het medelijden koelt af, de vaalheid van het jonge groen verdwijnt, en de grauwte van de winter trekt weg voor de zon.

O, als iedereen maar geeft, zodat de bussen zich vullen en de zakken, niet te zwaar om te dragen, tegen de avond naar de kerkenkamer kunnen worden gebracht. Dan kunnen we weer volop en vrij ademen in het geluk en onbelemmerd aan de Lente denken.

©

2026

II HATELIJKE WOORDEN

NU IS HET BESLUIT NIET LANGER VERBORGEN IN HAARZELF; HET ZAL SPOEDIG NAAR BUITEN KOMEN EN ZICHTBAAR WORDEN VOOR IEDEREEN. Dan is het volbracht - één stap ontbreekt nog. Ze zal die stap zetten, maar nog niet meteen. Ze wil nog even wachten tot het besluit duidelijk is. Hier, bij de sluis, eindigt hun stadje en begint het buurdorp. Ze is op de sluis blijven staan. Het zachte gedonder van het water dat zich uit de verre weiden naar de lichte stroom haast, doet de planken trillen, doet haar voeten trillen. Ze staat stil en kijkt om zich heen, achter zich over het land en voor zich uit naar de stroom, die blank en hoog tegen de sluisdeuren staat. Rechts kijkt ze naar het stadje dat ze verlaat, links naar het dorp dat ze straks zal betreden. Hier is de plek van de grote verschillen - tussen land en stroom, tussen het einde van het stadje en het begin van het dorp. De hoofdstraat loopt tot aan de sluis, breed, kaal en saai, met stenen dor en rasperig in de zon, en nuchtere, stugge huisjes. Dan, over de sluis, begint het dorp, zo donker, koel en stil. Dat komt door de hoge bomen die uit de zachte, vochtige aardstrook langs de slootkant oprijzen en zich over de huizen buigen. Tussen de bomen en huizen kronkelt de smalle straat, die altijd vochtig lijkt en koel aanvoelt onder de voeten.

Licht speelt alleen op de bruggetjes die over de wegsloot staan. Je kunt bijna net zoveel bruggetjes tellen als er huisjes zijn aan de overkant. Er zijn hoge en lage, platte en gebogen bruggetjes. Geen twee zijn hetzelfde, en zelfs de platte liggen hoog boven de smalle sloot, want de sloot lijkt tussen zijn steile bermen weggezonken. In stille, ronde plekken ligt het licht erop, dat van de bruggetjes afgedropen is. En daarachter ligt het land, wijdbeens, armen wijd, spiernaakt en met wijd open mond in de zon. Molens staan er hoog uit overeind, donker, maar omringd door licht, alsof ze vlammen. Sloten lichten op, hun brede zoemen lopen langs de zijden, geweven uit groen fluweel en rood satijn. Zilveren en rossige glanzen huppelen voor de wind uit en vluchten weer weg, waardoor het lijkt alsof de zijde steeds van kleur verandert.

Voor wie op het sluisje staat, is er altijd hetzelfde contrast. Hij komt uit de dorre, saaie straat, te breed voor de nuchtere, eendere huisjes waar de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gasfabriekbewoners wonen. Hij liep langs de starre zwarte muur met de vale gevaarten erboven en zag soms door de open poort de dorre sintelwoestijn. Dan staat hij plotseling in de koelte, stilte en geuren van het dorp, in de schemering van de bomen die de lucht tot strelingen bewegen, waardoor zijn heet-gezwollen wangen slinken. Zijn borst zet zich op van geluk, want hij hoort zijn stappen nauwelijks en voelt zijn voeten heerlijk koelen. Elk huis is een blikvanger en geen twee bruggetjes zijn hetzelfde.

Zowel in de winter als in de zomer is er een groot verschil, maar nu zou je het dorp bijna plechtig, bijna somber kunnen vinden, ware het niet voor het wuiven en het lichtvlekken-spel. Hoewel er niet minder mensen zijn dan andere dagen, lijkt het er vandaag haast uitgestorven. En daarin klinkt nu pas echt het doffe, trappelende stampen van de olieslagerij uit de verte, als het 'roffelen met omfloerste trom' waar je in boeken over leest, en waarbij ze dan ook altijd aan die olieslagerij denken.

In hun stadje bruist het vandaag van het leven, een zee van feest en vrolijkheid onder de stralende zon. Zelfs zo vroeg, nog voor half twee, is de lucht al dik van de hitte en trilt hij van muziek. Orgels, blazers, toeters en piepers strijden om de aandacht, alsof je midden op de kermis staat.

De laatste erepoort staat opgesteld op slechts twintig passen van de sluis, als een grens tussen de gewone wereld en het feest. Wie erdoorheen loopt, is meteen onderdeel van het feest, dat zich als een vloedgolf door de stad verspreidt, tot aan de haven waar de laatste poort staat.

In de felle zon lijken de anders doorschijnende objecten te gloeien. De eerepoort staat midden in de zon, en de rode, groene en oranje vlammen lijken op wimpels, vlaggen en guirlandes. Het licht weerkaatst op de witte kleren van de kinderen die eromheen dartelen, alsof het vuur zelf vloeit en je het zo zou kunnen vangen.

De stad is vandaag een dampend meer, een lichtende zee van feest, afgesloten door poorten waar kleurenvuur flakkert in het groen. De stad trilt van de muziek en de mensen. Maar nu, terwijl ze deze woorden spreekt, is haar besluit genomen en volbracht. Het is niet langer een gedachte, maar een daad. Ze heeft de stad de rug toegekeerd, is over het sluisje

© 2026

gestapt en de laagte in gegaan. Nu loopt ze onder de hoge bomen, die zich over haar heen buigen naar de huizen, en haar stappen zijn geruisloos geworden.
Het dorp kronkelt mee met het water. Zonder de stroom achter huizen en tuinen te kennen, zou je de bouw niet begrijpen. Op elke bocht springt een huis naar voren, alsof je door zuivere, zachte bochten tussen weiden stroomt. Zo'n huis heeft vaak een hoekraam met een bloempot of een strak, blank gordijn. Soms zie je een winkeltje met de deur open, waardoor je van verre al naar binnen kunt kijken. Je ziet de witte man tegen de blokkenwand van laden bewegen, terwijl de laagste boomtakken als zwierig franje boven de open deur zwaaien.
Op hete dagen is het tafereel zo strelend en stillend dat je nergens meer aan hoeft te denken. De zorgen die je bezwaarden terwijl je onder de gevaarten van de gasfabriek liep en de poort op de sintelwoestijn inkeek, verdwijnen als lucht uit je weg. Zelfs het stampen van de olieslagerij, al klinkt het als 'roffelen met omfloerste trom', kan je niet somber stemmen. Maar vandaag is alles anders. Vandaag botst dat geweld tegen een ander geweld, binnenin haar, het geweld van haar geweldig besluit. Vandaag heeft ze haar zwaarte het sluisje over en het dorp binnen gedragen. Die zwaarte kwam niet van de gevaarten boven de muur of de sintelwoestijn erachter, maar van haar gewichtig besluit. Ze is het feest ontvlucht, alleen, en heeft zich er opzettelijk aan onttrokken, zonder dat iemand, behalve die ene dan, het weet!
Steegje na steegje passeert ze. Vanaf de straat beginnen ze als smalle snijdingen tussen de huizen, maar naarmate ze het water naderen, verbreden ze zich als trechters in de erfjes. Telkens weer grijpen haar ogen het beeld van de zonnige stroom, en elk beeld is anders. Verschillende breedgespannen zeilen strijken wit langs het hemelblauw en bruin langs het waterblauw. De overkant verandert voortdurend: soms dichtbij, soms ver weg; soms met bomen, soms wazig en vlak; soms met een paar molens, soms met vele wiekende en stille molens door elkaar. Dan verdwijnt dat tintelende beeld weer, vervangen door een donkerrood stenen of een lichtgroen houten huis. Maar de geur van heet gloeiende teer, zonover-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

goten zeil en vis in het water blijft hangen. Die vrolijke, zomerse watergeur waait door elk steegje het dorp in en ontmoet daar de geur van de weikant – de honingzoete adem van de klaver.
Ze kan maar niet van het idee bekomen dat ze vandaag hier is en alleen loopt. Bij elke stap denkt ze erover na, vol verwondering. Ze had nooit gedacht dat dit echt zou gebeuren, dat ze het echt zou doorzetten. Het leek een spel, zoals je wel vaker doet, een spel met vurige wensen, heftige voornemens en gloeiende verlangens die je in jezelf loslaat en laat dartelen. Soms trekken ze als wilde beesten in je te keer tot ze uitgewoed zijn en vanzelf terugkruipen naar de ondergrondse verborgenheden in jezelf, die je zelf niet kent, maar zij wel. Je staat of zit en kijkt voor je uit, en niemand merkt het. Hadden ze het toen gemerkt, dan waren ze niet zo kalm blijven doorpraten die dag, die twee in de hoge marmeren gang. Het waren de dames Doorman, en zij kwam er collecteren voor de vervolgde Russische Joden. Van de twee dames Doorman is de een klein en gaat mank.
Een ander staat statig, groot en zwaar boven de aarde uit, met het hoofd achterover. Maar beide figuren stralen evenveel trots uit. Die dag, waar zij bij stond, begonnen ze Frans te spreken! Ze overlegden volkomen op hun gemak met elkaar, alsof er een doofstomme of een hond, in plaats van een gewoon mens, naast hen stond te wachten. Het is bijna onbegrijpelijk dat ze niets aan je merken, dat het niet als vonken uit je ogen springt of als vlammen van je voorhoofd slaat.
Terwijl zij geëerd en toegesproken worden tijdens een groot feest, worden deze twee versmaad en vergeten in een hoek. Dat was al het minste. Maar toen ze doorpraatten en zelfs over háár spraken, leek het alsof ze ergens af en ergens in neer tuimelde, een hittige, witte en schifterige sensatie, als overkokende karnemelk. Zo'n giftige, witte drift duizelde door haar heen, tilde haar op en voerde haar voort. Ondertussen stond ze doodstil op de marmeren platen en voelde duidelijk hun koelte tegen haar voeten. Ze wilde trappen, stompen, doodslaan – nee, niet zijzelf, maar door een ander het laten doen, op haar bevel, terwijl zij erbij stond kijken. Totdat ze dan eindelijk genade zouden smeken, die ze geven zou,

© 2026

omdat ze dan genoeg vernederd zouden zijn en genade van haar trouwens de ergste vernedering was.
Als je zo ver bent, knapt er iets in je. Ineens word je overmand door medelijden, vind je jezelf afschuwelijk en ben je schuw van jezelf en je eigen gedachten. Maar gelukkig weet je dat je altijd al wist dat het niet zou gebeuren en dat je het eigenlijk ook niet wilde. Je speelt er maar mee, en in dat spelen vind je dan weer rust, hoewel je het niet altijd even snel vergeet!
Ze had zich nooit kunnen voorstellen dat ze dit zou durven, als ze er echt over nadacht. Vanmorgen ging de hele klas naar school en ontving elk een vlaggetje. De hoge hoop die al dagen in de handwerkklas lag te wachten, werd onder tientallen, honderden verdeeld. Nu lopen ze al in optocht door de straten, op weg naar het stadhuis. Daar moeten ze wachten op de nieuwe burgemeester en zodra hij uit zijn rijtuig stapt, moeten ze beginnen te zingen:

De Burgemeester komt,
Voor wie de vlaggen prijken
Wees welkom in deze stad,
Wij willen u de eerwijn reiken.
Leef blij, leef blij, in onze maatschappij,
Leef lang, leef lang, dat is onze wens en zang!

Maar zij is niet naar school gegaan. Zij heeft geen vlaggetje ontvangen Zij loopt niet in de optocht. Ze is weggebleven en loopt hier. Ze is op tijd van huis gegaan, is meteen de anderen uit het oog verloren door steegjes waar ze haar niet zo kennen. Het was al zo druk, de feestelijke sfeer had zich tot in de verste achterstraatjes verspreid en geen hoekje overgeslagen.
Overal hoorde je: *De Burgemeester komt – Geachte Burgervader...*
Zo begint het volgende couplet.
Je ogen konden geen open plek lucht of iets anders vinden zonder een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wirwar van rood-wit-blauw. Alles was een zee van vlaggen, van grote die breed naar links en rechts wapperden, tot kleine kinderachtige vlaggetjes bovenop hoge molens, rechtopstaand in de ruimte, eenzaam tegen de lucht, rood, wit en blauw in een constante dans en werveling. Langs de wanten en touwen van zelfgemaakte scheepjes, hoog in tuintjes met reseda en gouden knopjes eromheen, stonden ze als rijen kleine vlinders, driekantig, ruitvormig, neergestreken, ongeduldig trillend. Diepe gleuven lagen tussen de gele klinkers van erfjes en pleintjes, zo grondig gepoetst en geboend, dagenlang, zoveel emmers water vergoten dat het zand uit de voegen was gespoeld.

Het was een vreemde gedachte, een vreemde gedachte is het nog steeds als ze er nu aan terugdenkt, dat al die huizen, die straten vol huizen nu leeg en verlaten staan, kastdeuren en kamerdeuren open vergeten, iedereen weg. Wat je soms voelt van je eigen huis als iedereen weg is, kun je nu van het hele stadje voelen. Elk huis moet zijn bewoners hebben afgegeven, anders had het niet zo vol in de straten kunnen staan. Volgende week lees je vast dat er 'geen oud moedertje aan haar spinnewiel bleef'. En zij alleen loopt hier en gaat steeds verder van het feest, omdat zij alleen er niet bij wilde zijn.

En nu weet ze het dan ook, voor het eerst in haar leven, dat het mogelijk is. Je kunt zoiets niet alleen maar bedenken, het in jezelf uitdenken, het opbouwen en bekijken in je hoofd, maar het ook echt doen.

O, je zou soms je hele leven wel anders willen hebben, je verlangt naar zoveel, al weet je niet naar wat, en allerlei dingen trekken je aan, al weet je niet waarheen, toch ga je elke dag naar school.

Je doet wat de meesters willen, en thuis doe je wat vader en moeder willen. Na schooltijd zit je met je breikous aan het raam. Maar vandaag is ze door al die willen heen gebroken, en dat kan ze maar niet vergeten. Het slaat door haar heen als een tweede hart.

Het stond toch gedrukt in de krant! Een hele commissie is er speciaal voor bij elkaar gekomen en heeft het vastgesteld. Het is in het programma opgenomen en deel van het *Officiële Feestprogramma* geworden. *De kinderen van de hoogste klassen der lagere scholen zullen op het bordes van*

© 2026

het Raadhuis worden opgesteld. Nu zijn ze daar vast mee bezig, en honderden mensen bewegen zich op het Raadhuisplein om het te zien. Er is een wemelen en woelen van driekleur en oranje, en het muziekkorps blaast om de tijd te korten, want het wordt altijd later dan je denkt. En zij gaat hierheen, en is al haast bij de Meer.
Dat is die allermooiste plek, waar de stroom zich plotseling zo verkalmt en verbreedt dat het is alsof hij over zijn oevers is uitgevloeid. Om deze tijd oefenen de zeilschepen daar voor de wedstrijd van volgende maand. Vanaf de groene veranda van *De Waakzaamheid* kun je dat allemaal zien. Die veranda hangt hoog boven het water, en een trapje klimt eruit de steiger op. Eens hebben ze er gezeten, met een rijke vriend van Vader, en limonade gedronken! De zeilschepen leggen er aan, en de zeilers komen er rusten. Ze hangen over de groene leuning en roepen over het water naar de verdere schepen, die antwoorden door de zonnige lucht.
Loop je niemand voor de voeten, dan mag je vrij op de steiger staan en uitkijken over het water. In de wijde bocht zie je de groene koepels spiegelen, hun witte randen kronkelen als slangen. Je ziet de schuitenhuisjes bij de tuinen, waaronder schuine lattendakjes het opgesloten water met zilveren balkjes is overstreept. Je ziet de zeilers komen, recht richten ze zich naar de steiger toe. Je ziet de grote, witte zeilen trillend naar het water bukken, tot ze het bijna raken, dan beuren ze zich weer overeind, maar het heeft inspanning gekost. Je voelt de wind en de koelte die van over het water komen. Je ruikt de adem van de stroom, de waterreuk van teer en zeil en vis en zon, waarin je zo zalig kunt staan soezen als je moe gelopen bent.
O, soms lijkt het alsof ze van dit buurdorp nog meer houdt dan van haar eigen stadje, alsof hier haar alles nog eigener en vertrouwelijker is. Dat komt allemaal door het nare, kale eind voorbij de gasfabriek. Hier houden de bomen de reuken vast, ja, de bomen zorgen voor alles. Ze houden ook de straatstenen zacht en koel. Hier is het schemerig en smal. De stille winkeltjes ademen door hun open deuren hun reuken uit. Je ruikt de aardlucht van de aardappels en het zoetgeurig fruit. Je ruikt de manufacturen. Je ruikt het zure van de stijfselmakerij. Je ruikt de witte

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

honingkoek die Bartels bakt. Je ruikt alles dooreen, waaraan je op school al moet denken als het woord 'kruidenier' maar voorkomt in een som.
En zou er wel iets zó groen kunnen zijn als hoog en glanzend zomergras, aan drie zijden in huiswanden gevat, die ook groen zijn? Het is een en al lichtende fluweligheid. Zo zie je het over de sloot, waar de huizen niet gerijd staan, maar alleen of in groepjes van drie. De smalle, hoge deuren zijn alle drie half-open naar een schemerig binnenste toe en de klompen gapen rondom de stoepjes.
Ze verlangt ernaar om voorbij de beeldentuin te gaan, zelfs helemaal tot aan het dijkje, waar het water tot aan haar voeten klotst en ze onder de molens doorloopt, die boven haar hoofd klapwieken en stampen. De pakhuizen, genaamd Baltimore, Siam en Rangoon, staan lang en laag en zwart tegen de groenigheid van het gras en de zilverigheid van de stroom. Maar dan moet ze dezelfde weg terug naar huis. Ja, als ze rijk en volwassen was, zou ze met de boot terugvaren! Nu dat niet kan, is het beter om linksaf het weidepad in te slaan, dat in een grote kronkel door een binnendorp naar het stadje terugleidt.
Zou het kunnen dat dit smalle, witte pad geleidelijk stijgt, treiterig en verraderlijk de hoogte in gaat? Ze heeft het vandaag nooit gemerkt, maar het moet wel zo zijn. Al moeilijker beweegt ze haar voeten van de grond, maar ze beweegt ze niet hoog genoeg, waardoor ze schuifelt, struikelt en met haar ene voet tegen haar andere slaat. Het stof wervelt rond haar voeten, waardoor haar kousen al grijs beginnen te lijken, en het bedekt de klaver en de paardenbloemen die het ongeluk hebben om langs de kant van de weg te staan. Het is hier ook zo open naar alle kanten, en het wordt gaandeweg steeds schrikkelijker heet. Je voelt je wangen gloeien in het zonnevuur dat het hemelblauw op je afstraalt. Geen wolkje tempert het, geen boom keert het, geen huis, schuur of stal deelt het met je in het hele wijde, open, vlakke landschap, de volle laag voor haar alleen. Je voelt je van de warmte dikker worden, proppig en pappig en prikkerig uitdijen tot tegen je kleren, tot je je kleren overal voelt. Je voelt ook jezelf van top tot teen, loodrecht bovenop de weg lopen, je eigen lengte en dikte voelen. Alles is vlak en leeg en dommelig om je heen. Het dan-

© 2026

sende verschieten van zonnepikkels op een brede, blauwe sloot lijkt op waaiers van tintelend gesteente.
De bloemen openen en sluiten zich naar je toe, van je af, weer naar je toe. Wat een slaap krijg je daarvan! En waarom niet? De dag is lang, de tijd is aan haar. Schaduw is nergens te bekennen, maar het gras aan de slootkant belooft koelte voor je verhitte lijf in een zacht, behaaglijk neerliggen. Koeien schuifelen door de glanzende zomertapijten en komen tot de sloot, waar ze niet overheen kunnen. En ginds, heel ver weg, buigt de spoorlijn om, links naar de brug, rechts naar het viaduct. Een zilveren tinteling slaat uit de rails. Is het niet net alsof je, als je heel stil ligt en goed luistert, de muziek van een feestje van heel ver en piepklein hoort? Als je heel stil ligt en goed luistert...
Weer wakker! Maar verwezen en versoesd, verblind door dat wijd-open blinkende licht dat van overal aanwiekt op overweldigende vleugels. Het bestormt plotseling haar nauwelijks geopende ogen, gewend aan het schemerlicht van de bedstee met het muurraampje thuis. Wat is er? Waar ligt ze? Wie heeft haar hier gebracht? Overal rondom haar hoofd, vlak bij haar ogen, tot tegen haar neus, staan ronde, gladde halmen overeind, vezelige rosse zuringstelen en herderstasjes met hun uitgestoken vuistjes, daartussen in schemert blauw satijnen ereprijs. Wie bracht haar hier? Zal ze toegeven aan die heerlijke slapte in haar leden, haar ogen door die zoete zwaarte laten duwen en doorslapen zonder verder vragen? Of zal ze zich wakker worstelen en alles doorgronden?
Een vogel fluit vlakbij, of misschien is het een trein ver weg. Door de ruimte lijkt het geluid doordringend schril, bliksemsnel heen en weer te vliegen. Het is overal tegelijk, zó vindt ze het vlak naast haar oor alsof het voor het grijpen is, en dan ineens is het weer ver weg en boort het de diepten der ruimten in. Ze moest nog maar wat slapen; het slapen lokt zo zoet.
Ze laat zich weer neer, maar de aarde lijkt haar geen rust te gunnen en duwt haar af. Overeind! Ze zit, en alles lijkt te golven, alsof het zich verheffend op en neer beweegt. De verre molen zwaait uit de horizon omhoog, en de blauwe, zilveren sloten zwieren in bochten. Haar ogen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gaan open en dicht, tranen vullen ze, en ze voelen zwaar. De heftige slagen van het licht zijn nog te veel, en alles is overweldigend voor wie pas wakker wordt.

Wat is er dan toch allemaal? Hoe is ze hier gekomen? Wat gebeurde er vanmorgen pas? Heeft ze de zeilschepen bij *De Waakzaamheid* gezien, op de steiger gestaan, en door het dorp naar hier gelopen? Uit de diepten van lang-geleden stijgt het stampen van de olieslagerij, het *roffelen met omfloerste trom*, naar haar op. Hoorde ze dat echt een uur of wat geleden, misschien nog korter? Dan weet ze ineens weer alles. Daarginds is het feest, en het is gedeeltelijk al voorbij.

Zoals een kraan die je langzaam opendraait: eerst druppelt het water, maar dan sneller, heftiger, tot de harde, zware, woeste straal je bijna de baas is. Maar nee, zo wil ze het niet. Ze wil het ordenen, zoals ze soms op regenachtige Sabbatmiddagen dikke boeken ordenen voor tijdverdrijf, een niet onplezierige bezigheid. Of misschien wil ze er een vertelling van maken, waarin ze over zichzelf denkt als 'zij' en 'haar', medelijden met zichzelf heeft, en zich verwondert. Dat doet ze vaak, over wat gebeurd is of wat gebeuren kan, en gelukkig weet niemand anders het. Je wist je niet te bergen, zo zouden ze lachen!

Ze draait zich om op haar rug, haar ogen half dicht tegen het felle licht van de hemel, half open naar de sloten en de zilveren, golvende huppels van het gras. Een aangename sensatie vult haar terwijl ze zich de vertelling herinnert, want ze weet nu eigenlijk alweer alles. Wie zou 'haar' daden kunnen evenaren?

Laten we teruggaan naar het begin. Het begint op een middag toen Oudshoorn de krant bracht. Kijk, daar verschijnt het voor haar ogen op het gras, net zoals het die dag op tafel lag, vierkant gevouwen in zijn smalle band van glad papier, nog steeds een mysterie. Het moet een geheim blijven tot Vader thuiskomt, want alleen Vader mag brieven en kranten openmaken. Ook vandaag... en nu ze weet dat de krant 'bevat' wat vorige week werd beloofd: het *Officieel Feestprogramma*, zal eindelijk blijken wat er wel en niet zal gebeuren van het vele dat iedereen vertelt en dat onmogelijk op één dag plaats zou kunnen vinden. Kijk, 'plaats

© 2026

vinden' of gebeuren... dat is hetzelfde als 'een plaats vinden' in de uitgestrektheid, in de uren van zo'n dag. Dat realiseert ze zich nu ineens... maar laten we verder gaan met de vertelling.
Nu komt vader, en hij knipt de wikkel open en vouwt de krant uit. In plaats van twee bladzijden door strepen in reepjes verdeeld, komt de hele binnenkant tevoorschijn als een programma in een rand van rood-wit-blauw - dat voorzichtig kan worden afgescheurd, bewaard en op de dag van het feest 'voortdurend geraadpleegd worden'. Zo stond het er, zo las Vader het voor aan moeder en aan haar.
Nu blijft ze alleen in de kamer met het krantje en leest alles nog eens over, vooral wat voor haar belangrijk is, de spelen en wedstrijden waar ze aan mee zal doen. Plotseling springt dat hatelijke woord haar oog in en slaat als een klap tegen haar gezicht: *De kinderen van de hoogste klasse der Lagere Scholen zullen op het bordes van het Raadhuis worden opgesteld.*
Opgesteld! Maar nu is het ineens geen vertelling meer. Diezelfde weemoed keert naar haar terug en besluipt haar, als klauwen in haar buik. Je kunt soms de baas worden en uit je drijven door met vuisten te bonken en met voeten te stampen.
Nu, liggend op haar rug met halfgesloten ogen, voelt ze die machteloze walg, alsof haar lichaam te klein is voor de situatie. Dat heb je niet alleen als het jezelf overkomt.
Het hoeft zelfs geen mensen te gelden. Zie maar eens een hond ranselen, en het zweet breekt je uit terwijl de ellende op in je keel kruipt. Of een paard... maar dat is anders. Ten eerste vormen paard en mens een betere combinatie. Ten tweede doen ze het om hem voort te brengen. Slaan ze te hard of proberen ze het onmogelijke te bereiken, dan haat je ze misschien en zou je ze kunnen trappen, maar die machteloze walg is er niet bij, niet dat klauwen in je buik, alsof het je zelf werd aangedaan. Die is er alleen als de een veel sterker is, en vooral als hij denkt dat hij meer is. Dan houden ze zo'n hond in bedwang dat hij niets kan doen en ranselen hem af, verbeeldend dat ze het mogen, dat ze hem 'tuchtigen' of 'kastijden' omdat ze 'baas' of 'meester' over hem zijn. Op je kop krijgen als je vecht met iemand die sterker is, betekent niets, maar straf krijgen... bah!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zo gemeen en irritant als 'kastijden' en 'tuchtigen' is 'opstellen' natuurlijk niet. Maar toch ligt erin opgesloten dat ze baas over je denken te zijn, dat je geen wil hebt, dat ze met je mogen doen wat ze willen zonder te vragen of je wel zin hebt om 'opgesteld' te worden. Zoiets is goed als je een jaar of acht, negen bent, maar word je over een paar maanden twaalf, dan bedank je ervoor, dan verdraai je het toch zeker om te worden *opgesteld*.

En zo zit ze daar nu, om het verhaal voort te zetten, te briesen bij het krantje, haar plezier volledig bedorven. Maar dan komt haar broertje thuis, en samen zijn ze weer vrolijk. Ze laat hem meteen het programma zien. Geen nieuws voor hem! Piet Buys had het vanmorgen al op school gebracht. Zijn vader zit in de commissie en had er een paar van thuis meegekregen. Ja, met zulke jongens ga je om op de Franse school! Daardoor weet hij ook precies welke prijzen er worden uitgeloofd. Helaas zijn ze allemaal al gewonnen, haar kans is verkeken.

Behalve met vliegeren, daar had ze geen kans mee gemaakt. Maar met hardlopen misschien wel, en met eierrapen zeker. Met hardlopen kon ze *Het Zwarte Goud* in prachtband winnen. Ze zag zichzelf al rennen om dat te bemachtigen. Alleen al het woord *prachtband* klinkt magisch, en stel je voor: *Het Zwarte Goud* in prachtband... en een prachtband is vaak zwart met goud. Dus alles zwart-en-goud! Ze stelde zich voor dat het bij de eindpaal lag te wachten op de winnaar, klaar om mee te nemen en voor altijd te bezitten. Ze moest wel winnen!

Maar zo dwaalt ze steeds af van het verhaal.

Ze zitten te praten en ze hoort nog meer nieuws over wat komen gaat. Bij de limonade krijgen ze vanillewafels, de dunne, dure soort. Hij weet het zeker. Die smaak, die ze dacht voor altijd kwijt te zijn, zal terugkeren. De droge schilfers, zo dun als vloeipapier maar brozer, zullen smelten op haar tong en het koele binnenste onthullen, een geurige zoetheid of een zoete geurigheid. Eens in haar leven kreeg ze er een.

Jonge dames die een gymnastiektentamen moesten doen, kozen meisjes van alle scholen voor hun oefening, en zij werd ook gevraagd. Elke keer

© 2026

dat ze naar huis ging, kreeg ze een vanillewafel, en de laatste keer was dat er een voor elk meisje. Zulke wafels zullen er zijn, en meer dan één voor ieder, op het feest!

Ze praten verder en komen uiteindelijk op het hatelijke woord terecht. Hij is het met haar eens. Nu willen ze andere hatelijke woorden zoeken, want 'opstellen' is niet het enige, en zelfs niet het ergste. Er zijn erger, die veel tergender je machteloosheid en je vermeende minderwaardigheid uitdrukken. Ze verheffen zich boven je, denken dat ze de baas zijn, en gebruiken verkiezingen om je te beledigen, te vernederen, te kleineren en te pijnigen. Maar nee, pijnigen hoort er niet bij.

Mishandelen hoort er absoluut niet bij. Je zou zelfs ouderen kunnen mishandelen als je maar sterk genoeg was. Neem bijvoorbeeld die Italiaan in *Alleen op de Wereld* die de jongens mishandelde en hen liet lijden aan honger. Geeft dat je nu het gevoel van de man die zijn hond slaat, met die weeë klauwen in je buik, of meer het gevoel van de man die zijn paard slaat, een mengeling van woede en meelij, waardoor je hem wel zou willen aanvallen? Precies, het paard, hij ook, zij allebei! En waar zit dat nou in? Daar hebben ze over nagedacht en ze hebben het gevonden: die Italiaan wist zelf ook wel dat hij een ellendeling was! Hij verbeeldde zich tenminste niet dat die jongens verplicht waren hem te gehoorzamen en dat hij het recht had om hen voor hun zogenaamde luiheid te 'straffen', 'tuchtigen' of 'kastijden'. Zo begrijp je meteen waarom 'lijfeigene' zoveel erger is dan 'slaaf'. Na de oorlog, als ze verloren hadden, werden ze jouw slaaf. Maar op een lijfeigene menen ze 'recht' te hebben en achten zich ver boven hem verheven. Je ziet het: daarop komt het altijd neer.

'Straffen', 'kastijden', 'tuchtigen', 'doen ondergaan' of 'onderwerpen aan' - bijvoorbeeld een verhoor - dat zijn je echte ellendige pestwoorden. Ja, en 'onder handen nemen' is ook niet beter. Bah... zelfs 'onder dokters handen zijn' heeft iets vernederends. 'In verhoor nemen' trouwens ook. Je 'neemt' iemand niet, je hebt hem gewoon te vragen wat je wilt weten en waarop hij natuurlijk moet antwoorden, wat hij dan ook heel goed begrijpt. Net als met 'toedienen'. Het hoeft nog niet eens van een zoge-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

naamde 'berisping' - wat een woord onder de hand - gezegd te vrezen te zijn, ze behoren je ook geen medicijnen 'toe te dienen'. Ze kunnen je net zo goed vragen of je ze wilt innemen, je bent toch zeker niet gek! Nee... maar weet je wat het allerergste is? 'Op een afstand houden.' Ja, en dan liefst: *Op een eerbiedige afstand houden!*

Laatst, toen er vreemde prinsen in de grote stad waren, las ik de volgende dag in de krant: 'De politie hield de menigte op een eerbiedige afstand.' De menigte! Of: 'de massa'! En daar bedoelen ze jou dan mee, dat ben je dan zelf! Op een 'eerbiedige afstand' van die wildvreemde lui. Maar één geluk: niemand kan je dwingen om erbij te zijn!

Als je van zulke dingen wegblijft, kun je altijd, als je de volgende dag in de krant ziet staan van 'de massa' of 'de menigte', tegen jezelf zeggen: daar kan ik onmogelijk mee bedoeld zijn, want ik was er niet bij. En zo hebben ze toen meteen besloten om hun hele leven zo te doen.

Ze hebben het ook nog over iets ergers gehad: vernederd worden, miskend worden, kleineer worden, of niet geloofd worden.

Bij het laatste heb je altijd troost in de hoop dat je het eenmaal zult kunnen bewijzen. Ook nog zoiets misselijks: van grote mensen heet het altijd dat er *verversingen werden aangeboden*, maar kinderen worden *onthaald*, en welbeschouwd is 'onthalen' ook een vernederend woord. En 'volksvoedsel', 'volksschool' en 'volksvermaak' ... dat zijn, als je er eenmaal over begint na te denken, allemaal even onuitstaanbare woorden. Waar je hart ook wel eens van omdraait in je lijf: dat eeuwige 'Voor de Jeugd' onder de titel van een boek. Zij voor zich zou ook niet op een operatietafel gelegd willen worden. Bah ... je bent een mens en je wordt ergens op gelegd! Ze kan zich Maria van Bourgondië best begrijpen. En dan heb je nog 'blindelings gehoorzamen' aan de 'bevelen' van je 'meerderen'. Blindelings gehoorzamen ... bah, en bah, en bah! Je bent zeker gek, hè? Je hoeft zeker helemaal niet te weten wat ze bedoelen? En *meerderen*... Dat zou dan toch eerst nog moeten blijken! En *bevelen*. Als je het woord hoort of ziet, krijg je al zin om nu net precies andersom te doen.

Maar laten we het over iets anders hebben. Zou jij liever het gevolg zijn van een koning of een koningin? Echt waar? Nee, geen van beide. Het

© 2026

gevolg, zoals een hondje. En zie je, het is niet dat je je niet wilt opofferen – juist wel, juist graag. Denk maar aan die mensen in boeken die zich opofferen voor edele wezens, onschuldige gevangenen en onrechtvaardig beschuldigden. Die mensen bouwen op hen en vertrouwen op hen, en daardoor houden ze het vol in de donkere, vochtige kelders en gewelven. Maar dat moet je zelf maar uitzoeken.

Als dit alles was, als ze liggend op haar rug in het gras, in de zon, in de stilte overpeinsde, dan zou er nu een hoofdstuk eindigen, of er zouden stippels komen, of er zou een ster verschijnen. Tot nu toe is alles rustig, prettig en gewoon. Ze zitten gezellig te praten en moeder moest lachen toen ze daarnet door de kamer kwam om 'mannetje Platneus' zijn cent te geven.

Maar nu is het beslissende woord gesproken. Nu heeft ze het gevraagd: 'Worden jullie eigenlijk ook opgesteld?' Ze snuffelen in het krantje en zien al snel staan: 'De leerlingen van de Franse School zullen gymnastische vertoningen ten beste geven.' Ai... Twee pijnlijke verschillen: 'leerlingen' over hem en 'kinderen' over haar, 'zullen worden opgesteld' over haar en 'zullen ten beste geven' over hem! Ze probeert er nog iets op te vinden: 'zullen' is ook een gebiedende wijs, zoals 'Gij zult niet stelen'. Maar hij lacht haar uit, en hij heeft gelijk: 'zullen' is gewoon een toekomstige tijd, zoals 'Wij zullen morgen vroeg opstaan'.

En nu, zoals dat gaat in een verhaal, spring je over de avond en de nacht heen, en het is de volgende ochtend. Wat een ochtend! Het leven lijkt nu zo gemakkelijk en mooi. De temperatuur is perfect, niet te warm en niet te koud. De lucht is zo blauw dat het zilverachtig glinstert als je ernaar opkijkt. De wind komt nergens vandaan en gaat nergens heen, maar is overal tegelijk. De hoge bomen ruisen en wuiven boven je hoofd, zo blij dat het wel heerlijk moet zijn om zo hoog te staan, onbelemmerd in ruimte, licht en luchtigheid, je takken te zwaaien onder het blauw, waar niets en niemand anders, behalve natuurlijk de vogels, kan komen. Terwijl je loopt, ruik je jasmijn. Net zoals de gloed van de ene lantaarn precies reikt tot waar de lichtkring van de andere begint, naderen ze steeds nieuwe jasmijn, terwijl ze de geur van de vorige achter zich laten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Rozen geuren ertussendoor, en je loopt langs een groentekar. Je ruikt peterselie en denkt aan de soep van vrijdagavond. Je ziet de wortelen als waaiers in hun eigen groen en denkt aan de vakantie, want dan moet je zelf de wortelen krabben. Je ziet de manden vol dikke bonen en weet dat het allemaal zomer betekent.

De school staat midden in de zon, en de meesters lijken er niet naar uit te kijken om te beginnen. Alles lijkt op zulke dagen gemakkelijk en mooi. Maar nu gaan ze niet verder samen, want hier is de straat waar hij naartoe gaat voor school, en zij gaat rechtdoor naar de hare. Ze staan stil op de hoek, en kijk, daar komen de tweelingbroertjes Stam uit hun huis gedraafd. Ze lijken iets te hebben gedaan, en hun moeder kijft ze nog een heel eind na.

Zeg, hoe heet dat ook weer, wat jij over zes dagen wordt?

Wat ik word… over zes dagen?

Ja… wat er dan met je gebeurt…

Wat gebeurt er dan met me over zes dagen..?

Je wordt toch opgesteld!

En hij rent snel weg.

Even later ontstond het eerste begin, je zou kunnen zeggen: het zaadje van het besluit werd gezaaid. Natuurlijk was er eerst woede.

Wacht even, mannetje! Als jij hard loopt en ik harder, en ik heb je beet, dan timmer ik je toch even op je kop…

En toen, plotseling, stond ze stil. Ze zag hem naar de verte achter de bomen verdwijnen, en hij keek nog een keer om, maar ze merkte het nauwelijks op, afgeleid door een plotselinge verwondering. Wie verwonderd is, kan niet rennen: hij gaat al trager lopen, alsof hij wordt tegengehouden, en uiteindelijk staat hij stil. Ze was verwonderd door een gedachte die plotseling bij haar opkwam, maar ze kon niet bedenken waar die vandaan kwam. Het hoefde ook niet! Gisteravond hadden ze het nog tegen elkaar gezegd en hadden ze zich zelfs voorgenomen: Blijf thuis van feesten en bijeenkomsten, vermijd alles wat je ‘massa’ of ‘menigte’ maakt, zodat je nooit kunt lezen dat je ‘op een afstand’ werd gehouden. Ga je niet naar het feest, dan word je ook niet opgesteld...

© 2026

Wat een gedachte, die je doet zwellen, die je doet stijgen! Maar dan... ook geen vanillewafels en de kans op 'Het Zwarte Goud' in prachtband is verkeken. Loop je dan mis. En die gedachte doet je krimpen, maakt je koud in de zon.
De volgende ochtend op school leek het wel touwtrekken wat er in haar gebeurde. Aan de ene kant trokken de vanillewafels, maar de kans op 'Het Zwarte Goud' trok harder. Er zouden nog zoveel andere prijzen zijn; de wedstrijden duurden immers de hele ochtend. En alles wat met wedden, loterijen en zelfs maar gewoon raden, wedden, prikken en dobbelen te maken had, had die warmte van benieuwdheid, dat geheimzinnige gespannen aan. Nog even, zo voelde ze, nog even, en ten goede of ten kwade zou het blijken. Zelfs bij gewoon aftellen voor 'takkie-de-man' begint altijd tegen...
Haar hart bonkte in haar borstkas! Om iets dat je nadert, maar nog niet bezit, om iets dat al voorbestemd is, maar nog onzichtbaar blijft... Toch voelde ze een golf van opwinding en voldoening, alleen al door de gedachte dat ze voor één keer deed wat ze wilde en zich niet liet dwingen.
Ze kon het niet langer geheimhouden. Wat heb je tenslotte aan iets dat niemand weet? Wat heb je aan gelijk hebben als je het niet kunt bewijzen? Of aan iets moois als er niemand is om het te bewonderen? Nee, hij moest het natuurlijk weten, maar het moest een schok zijn, hij moest sprakeloos staan. Die middag wachtte ze op hem. Hij begon van ver al te lachen en raapte een tak op om te laten zien dat hij ook best wilde vechten, maar ze deed niets en zei niets, dus begon hij natuurlijk niet. Ze praatte over alledaagse dingen, en eerst vertrouwde hij het niet. Hij keek steeds met een snelle, schuine blik, en als hij maar dacht dat ze iets wilde, hield hij zijn arm al klaar... tot hij eindelijk ging denken wat ze had gehoopt dat hij zou denken: dat ze hem die ochtend niet had begrepen. Natuurlijk kon hij nu niet laten hetzelfde nog eens te zeggen, en dat was precies wat ze wilde. Ze liepen twee, drie stappen in stilte, en toen kwam het:
Zeg… wat was dat ook weer, dat er volgende week met je gebeurt?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Met mij? Met mij gebeurt niets.
En ik dacht dat je zou worden 'opgesteld?
Hij deed twee stappen achteruit en hield zijn arm weer klaar. Maar zij, doodbedaard en met een kwajongensachtige verbazing:
Ik? Ik opgesteld? Waar haal je dat vandaan?
En het stond in de krant! En je was er nog zo boos over!
Ja, maar nu niet meer, want ik doe het niet. Ik ga er niet heen, ik ga er absoluut niet naartoe.
Dat is het heerlijke moment. In een wezenlijke vertelling zou dit de 'ontknoping' zijn. Hij staat versteld, onbeweeglijk en stomverbaasd. Hij kan het niet geloven; ze zal het nooit durven. Natuurlijk zal hij het aan niemand vertellen. Ze praten erover en ze merkt dat ze het zelf ook niet gelooft. Ze zegt wel: ik zal dit en dat doen, ik ga hierheen en daarheen, ik doe zo en zo... maar alles voelt los en wankel. Het is weer net een verhaal over jezelf, of wat je zou doen met een schat die je vond, iets dat nu wel niet helemaal onmogelijk is, maar dat toch veel vaker voorkomt bij ouderen en mensen van hogere komaf. Toch is het leuk om erover te praten tijdens een winterwandeling, terwijl je naar de harde, bevroren grond kijkt waar het kistje zou kunnen liggen, of op saaie zondagsmiddagen thuis, als het regent en de uren lijken geen einde te nemen, en de avond valt voordat je het weet.
Doe je het nog, doe je het echt? vraagt hij elke dag wel een paar keer, en elke keer voelt ze het als een duw onder iets dat dreigt in te zakken, iets dat telkens weer moet worden opgetild en op zijn plaats moet worden gebonden
Op een ochtend in de klas merkte ze dat haar vastberadenheid onwrikbaar was geworden. Het gevoel van opwinding en anticipatie dat ze ooit had bij de gedachte om niet 'opgesteld' te worden, was sterker geworden dan haar verlangen naar vanillewafels en warme chocolademelk, en alle andere dingen die ze ooit belangrijk had gevonden. Eerdere dagen, wanneer de meester sprak over de aanstaande optocht door de straten, de spelen en het lied dat ze zouden zingen, was haar besluit altijd weer losgekomen. Ze begreep niet hoe ze zich ooit alleen uit die gemeen-

© 2026

schappelijke ervaring zou kunnen losmaken. Tot die ene keer. Het was gebeurd. Ze had geluisterd en gezongen, en ze bleven het lied zingen, want de meester hield niet op. Zelfs Trui Winter kende het uit haar hoofd en zong het zonder haperen voor de klas, wat indruk maakte op iedereen. Uiteindelijk kon ze het niet meer uit haar hoofd krijgen en hoorde ze het zelfs in haar stappen dreunen:

De burgemeester komt,
Geachte Burgervader...

Uit die volheid van ervaring, toen ze haar besluit had genomen, groeide een gevoel van verwachting. Het was alsof er voor haar eigenlijk meer was weggelegd dan voor de anderen, alsof er iets heel bijzonders zou moeten gebeuren, alleen met haar, in die nabije toekomst, zo vlak op til, maar toch nog verborgen.'

En nu, misschien wel het hoogtepunt van het feest, is voorbij. Die verre, stille rij hoge bomen langs de sloot van het Blauwe-Arendspad markeert de laatste zij-sloot voor de sluis. Vlak daarachter, je zou kunnen zeggen, tegen die muur van bomen, vindt het feest plaats. Hier hoor je niets van het getoeter, de muziek of de volte op straat. Hier is het wijd, leeg en stil. De koeien schuifelen in de grastapijten, en tussen de witte en gele vlinders zwiert een donzige, ronde, bruine bij, een dik, rumoerig beest. Wat een herrie zo'n dier in zijn eentje maakt, en wat vreemd eigenlijk dat vlinders helemaal geen geluid kunnen maken. Straks, voordat ze in slaap viel, meende ze van heel ver en piepklein de muziek te horen, maar het kan toen al best die bij zijn geweest.

En het ging voorbij, terwijl ze hier lag te slapen in het gras. Kijk, nu merkt ze het ineens: haar verhaal over zichzelf is uit! Wat nu verder? Wat moet er nu komen?

Ze draait zich om en ligt op haar buik. Haar ogen dolen over landen, sloten en hoeven die zojuist achter haar waren. Vlak onder haar wriemelen de mieren, waardoor de halmen tot in hun pluimen schokken.

Maar ja, wat nu? Ze kan hier blijven liggen, of ze kan opstaan en teruggaan door het dorp en dan verder naar huis. Maar nee, onmogelijk dat het er nu nog zo heerlijk zou zijn als zojuist. Juist om al het heerlijke van

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zojuist wil ze er nu niet heen. En aan de andere kant, de Ban om, dat is wel iets om te kunnen zeggen dat je hebt gedaan, maar ze heeft er geen zin meer in.

In haar gebeurt iets... het lijkt op iets dat ze...

Kort geleden zag ik iets gebeuren. Waar was het? Wat was het? Laat me het eens bekijken... Ah, daar is het: de rode beslagpot van vorige week. Moeder was pannenkoeken aan het bakken en de pot stond op het randje van het fornuis om het deeg te laten rijzen onder een schone, witte doek. Er mocht geen tocht zijn, geen gezang, geen gestamp, en natuurlijk mocht niemand erbij komen. Het moest allemaal geheimzinnig gebeuren onder die doek, wel wonderlijk, toch... en dat wonderlijke lokte haar. Ze moest het zien, ze wilde weten of het deeg echt zo hoog zou rijzen als moeder zei, tot tegen de doek aan. En dat deed het. Ze tilde de doek op en het deeg kleefde eraan. Ze had het ook gevoeld, dat ze het moest losscheuren... en terwijl ze keek... klom het van de kanten naar beneden en liet de kanten zo schoon achter alsof er kleine rupsjes aan hadden gezeten, niet gekleefd, maar gehecht... en in het midden zonk een kuil...

En datzelfde afklimmen, en dat zinken van een kuil in iets dat hoog gerezen stond... dat voelt ze nu precies zo in zichzelf! Maar was haar dan ook niet eigenlijk iets beloofd? Had er niet ook voor haar iets moeten komen? Die volheid, de dagen ervoor, alsof er voor haar zelfs meer dan voor de anderen was weggelegd! En niets. Alles bleef uit, niets is vervuld...

Haar ellebogen begonnen pijn te doen. Ze vouwde haar armen in het gras en legde haar hoofd erop. En kijk, zoals ze nu ligt, lijkt dat smalle witte pad, fel glanzend in zijn hoge randen van rul, ragebollig gras, wel heel erg op een lange pepermuntstok, zoals je wel eens krijgt bij dure recepten in de apotheek en waaraan het je een paar keer gelukt is, voorzichtig met je lippen en tong, een lange, smalle punt te zuigen die niet brokkelt en niet breekt. Juist als zo'n stok spitst zich het lange, smalle weggetje naar de verte toe... En kijk... nu is er plotseling aan de punt een zwarte knop verschenen.

© 2026

... en die zie je nu al duidelijk wriemelen, zo radeloos als een spin die van zijn gebroken draad op de grond is gevallen en nu doet alsof hij dood is. Tink ... kijk ... dat flitsje was een lichtglimp op een wiel of tuig. O, wat een prachtig, vrolijk, huppelend rijtuigje! Een Zondagstuig, geel met groen, verend en schommelend, alles tintelt en vonkelt tussen de smalle, hoge wielen... Is het niet dat wat haar beloofd was, datgene waar ze op wachtte? Want ze wachtte op iets dat moest komen ... De hoeven kloppen in het stof, de wielen verknoeien het scherpe, droge grint, dat opwaait tot een glinstering waarin je poten en spaken dooreen ziet wriemelen, zoals alleen mogelijk is voor wie met zijn ogen vlak aan de aarde ligt.

Wie er onder de opgespannen zwarte kap zitten, dat blijft nog verborgen in het donker ... toch gelooft ze dat er één plaats open bleef op de bank voor twee, anders zou je immers niet zo duidelijk en zuiver als een ovaaltje licht het achterraampje kunnen zien! En zie je wel, het is ook zo ... donkerrood komt één gezicht tevoorschijn gloren in het donkere onder de kap ... het is een jonge boer, in zijn Zondags kleren!

O, als hij haar nu maar niet voorbijrijdt, zonder meer, zonder iets te zeggen, maar ze wil toch niet vragen, want zo is het haar niet beloofd... Andere dagen, op een gewone boerenwagen... maar dit is anders. Nu is het al zo dichtbij dat het wolkend stof tot haar lippen komt, ze voelde het kleven, ze kon het proeven... Heeft hij haar gezien? Ja, want zijn hoofd kwam plotseling uit het donker onder de kap, licht en fris in de lucht, alsof het broeierige donkerrood eraf gestreken was. En nu... en nu... Nu is het over één seconde beslist, of hij voorbijrijdt of stilhoudt ... Ze heeft zich half opgericht in het gras... hij houdt stil! Hij houdt in... flikkeren van spaken, wriemelen van poten gaan trager, gaan tot stilstand komen... ze komen tot rust... Het laatste geluid suisde in de ruimte uit. Een moment van ontzaglijke stilte.

'Zin om mee te rijden?' – Hij wees eerst naar hun stadje en daarna naast zich op de lege plek. Ze kon niets zeggen, ze knikte en stond al overeind. Dus toch! Dus niet voor niets gewacht, dus ook voor haar iets gebeurd, om over te vertellen, om aan te denken... Ze klauterde al omhoog, keek

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

rond en zag het landschap wijder worden nu ze hoger kwam. Ze zag veel meer molens, stille en wiekende, die uit de horizon opdoemden, die daarin verzonken waren gebleven toen ze in het gras lag. Wat was de wind ook meteen frisser als je hoger kwam! Ze was er, ze zat, leunde comfortabel tegen het leuntje aan. Ze had nog nooit in zo'n wagentje gereden, zo'n prachtig, blinkend, licht en schommelend ding. Te bedenken dat ze zo zou rijden door het feest, dat dan nog vol in gang was... vrij, hoog op een mooie wagen, en vrij... de anderen 'opgesteld'! Nu zat ze hoog en keek ze neer... daar lag ze, daar in het gras, het was nog plat, die kuil... dat was zijzelf! Het gladde leuntje warmde haar rug.
Nog even... ze keek hoe de boer zijn teugels samenvatte in één hand en zijn zweep in de andere nam. Hij zei nog niets, hij lachte alleen, maar straks zouden ze praten! Hij zou zijn paard niet slaan, dat kon best het mooie wagentje trekken... en ze wachtte op het eerste geluid... op de eerste knars, de eerste hoefslag in het stof. Daar was de knars, en daar was de slag, en daar reed ze heen...

2026

III GROOTVADER EN ZIJN SCHOOLKAMERAAD

Er is een magische kracht, opgesloten in mensen. In alle mensen misschien niet, maar in sommige zeker, en in haarzelf althans. Bij toeval had ze het ontdekt, en later nog vaak… in bed, aan het raam of over een bruggetje gebogen, op weg naar school, had ze zich afgevraagd of er misschien nog veel meer opgesloten zat in een mens, en of je altijd van toeval afhankelijk was om erachter te komen.

Verleden jaar, toen de lente plotseling aanbrak en het licht je duizelig maakte, voelde je je tegenover je eigen geluk als tegenover een mand vol kersen – heerlijk, maar misschien wel te veel. Op een van de eerste dagen kregen ze onverwachts vrij van de Joodse School op zondag. Ze mochten wandelen met brood in hun zak en hoefden pas 's avonds thuis te zijn. Ze liepen langs de hoge, kronkelende dijken, omarmd door de zachte wind en de warme zon, en keken neer op de uitgestrekte, donkere polders. Ze zagen de sloten glinsteren tussen de kale akkers en zwierven verder, terwijl ze overal de geur van het gras proefden dat nog moest komen. Eén van hen zong voortdurend half-luid een liedje:

Ik ging op zeek'ren dag aan het varen,
Over de diepe, wijde zee.
In een bootje ging ik varen,
En mijn zusje nam ik mee...

Hij kende de rest van de woorden niet en neuriede alleen de melodie. Je was je nauwelijks bewust van het liedje, alsof je ernaar luisterde of niet. Pas veel later in het jaar, toen de lente allang voorbij was, de zomer was gevlogen en de vakantie voorbij was, kwam het liedje terug. Het was een donkere middag op school, ver in de herfst, met de winter in aantocht. De school voelde benauwend aan, en het sommetjes maken in die somberte was nog erger zonder de jagende wolken om door de ramen te volgen, of de wind om naar te luisteren terwijl hij om de muren floot en aan de takken rukte. Plotseling klonk het liedje vanuit de hoogste klas, waar ze toen nog niet zat, maar nu wel:

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ik ging op zeek'ren dag aan het varen,
Over de diepe, wijde zee.
In een bootje ging ik varen,
En mijn zusje nam ik mee...

Haar griffel rolde uit haar vingers over de lei tot aan de onderrand, en ze zat stokstijf voor zich uit. Onverwacht rook ze de geur van gras, de belofte van wat komen zou. Ze liep hoog langs de dijk, in de wind en de zon, en keek neer op de zwarte akkers en de blinkende slootjes. Haar ogen speurden de horizon af, verlangend naar de verschijning van de hooggeschouderde kerk, die de stad voor de duinen aankondigde. Als je die kon zien, mocht je pas van een verre wandeling spreken. Het was lente, en voor het eerst liep ze zonder mantel, haar hoofd en lichaam overgegeven aan de wind. De toekomst heette: Zomer!

Maar toen zongen ze niet langer. Het liedje was uit. De geur van gras, de lente, de ruimte en het licht, het warme verlangen naar de zomer – alles was verdwenen. In de plaats kwam somberte en sommetjes maken. Het was alsof een deur was gesloten. Nee, niet echt een deur, niet iets zo dicht en afsluitend. Je kon er nog steeds aan denken. Maar wat betekende dat nou, als je alleen maar kon denken? Kijken leek het door een dichtgeweven gordijn, zo weinig kon je onderscheiden. Meer was denken niet.

Later, tijdens de kermis, leende ze *De Negerhut* uit de stadsbibliotheek. Hoewel niemand het aan haar zag, leefde ze intens mee met het leven van die mensen en leed ze dag en nacht mee met het onrecht, zelfs terwijl ze over de kermis liep. Voor het grote paardenspel stond een man, zwaaiend met een zweepje en wiebelend op zijn voeten. Hij zong met wijd open mond:

In dat schoon Hyppodroom
Van Weduwe Egmond en Zoon
Rijdt men op een levend paard
Dat is wel een kwartje waard.

© 2026

Hij wees met zijn zweepje en de mensen gingen naar binnen. Ze tilden een golvend, grauw gordijn op, en stallucht woei naar buiten. Het geluid van kloppen en stommelen kwam dichterbij en week weer terug. Het gordijn was weer dichtgevallen.
Na het lezen van *De Negerhut* leende ze een ander boek uit de stadsbibliotheek. Zoals altijd begon het met tegenzin. Ze wilde zich niet openstellen voor deze nieuwe personages, bang om de oude uit het vorige boek te vergeten. Maar onvermijdelijk vervaagden de oude personages en verdween hun leven, terwijl ze zich realiseerde dat ze zich steeds meer verbonden voelde met de nieuwere.
Deze keer was het verhaal over een man die aan de Zuidkust van Engeland in een afgelegen herberg op een heuvel lag te slapen. Hij was een zeeman en bleef door een woeste storm slapen, terwijl de wind de muren van de herberg deed schokken en wolken uit de zee over het dak joeg. In zijn droom zag hij een eenzaam graf met een witte vinger die naar een witte zerk wees. Zijn ogen volgden de vinger en hij las de inscriptie: *Gedenk Valentin Jerman, oud 31 jaar.* Plotseling schreeuwde hij wakker, beseffend dat hij zijn eigen graf had herkend. Hij heette zelf Valentin Jerman en was... 31 jaar oud!
Het was al lang geen kermis meer. De bomen waren geel geworden, maar de kermisdeunen en -liederen bleven hangen, alsof ze vergeten waren in te pakken met de rest van de kermis. Ze hoorde ze overal, en een jongen zong langs haar heen:

In dat schoon Hyppodroom,
Van Weduwe Egmond en Zoon
Rijdt men op een levend paard
Dat is wel een kwartje waard.

En daar zag ze weer de grijze rivier met het grauwe ijs, en hoorde ze het grimmige geluid van de schotsen die elkaar besprongen, en de kermende vrouw: 'O... verkocht en vermoord op die grote plantage...' totdat de jongen stopte met zingen, en het beeld weer verdween achter het dichte gordijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het was zomer, en alles fluisterde van matheid in de rust van de avond. De lange, blinde liedjeszanger en zijn magere, kleine, bleke vrouw stonden tegenover hun huis onder de olm en begonnen te zingen. Hij zong met zijn gezicht en mond naar de bleekzilveren hemel, terwijl zij haar ogen neerwierp en haar stem als een dunne, zilveren draad uit haar fijn getuite mond kwam. Ze zongen een zo zachte en smachtende wijs dat het was alsof er van binnen met handen in je werd gewoeld en je zelf niet wist wat je wilde. Je wilde dat het altijd zo doorging, of dat er heel gauw een eind aan kwam.

Met mijn mandoline, die met mij weent en lacht, breng ik mijn Euphrosine een tedere goede nacht.

Die dag had ze gelezen over het meisje dat zich midden in het blauwe meer uit het bootje liet glijden. Het water nam haar op, opende zich, en voordat het zich boven haar weer sloot, zag ze nog eenmaal de cipressen en het stille, witte huis aan de oever. Ze was verloofd, maar haar verloofde kreeg haar zus lief, en ze wilde hun geluk niet in de weg staan. Toen sloot zich het water boven haar voor altijd, en alles was weer stil. Het lege bootje dreef eenzaam voort, en een witte meeuw kwam klagelijk schreeuwend aangevlogen en scheerde het water, alsof hij zocht.

Het duurde dagen voordat ze na dat boek een ander wilde lezen, omdat ze wist dat ze dan toch het oude zou vergeten, al leek het van tevoren onmogelijk. Er schijnt toch eigenlijk niet veel tegelijk in jezelf te kunnen gebeuren, en je schijnt ook in gedachten maar op één plek tegelijk te kunnen zijn.

Ze ging ertoe over, maar het nieuwe boek bleek vervelend. De mensen zeiden laffe, stomme dingen, en alles was even onmogelijk en saai. Toen, op een avond in bed, begon ze zelf dat zachte, smachtende lied te neuriën:

Met mijn mandoline, die met mij weent en lacht, breng ik mijn Euphrosine een tedere goede nacht.

Onder de lispelende olm zag ze de zangers, met de zilverige zomeravondhemel boven hen, boven haar, boven iedereen die luisterend rondom stond. Uit die hemel opende zich een tweede wereld: het blauwe meer,

© 2026

het witte huis, de donkere cipressen, het meisje dat zich uit het bootje liet glijden, en de eenzame meeuw die plotseling aankwam met zo'n klaaglijk geschreeuw.
Ze kon het laten komen en gaan. Terwijl ze zong, zag ze het, voelde het, leefde het. Toen ze stopte met zingen, trok ze het weg, alsof het achter een matglazen deur of een dicht gordijn was.
Nu kent ze het tovermiddel. Ze kan zingend wat toen werd gezongen of gehoord oproepen: de lang-vergeten dingen, de ver-verleden dingen, de diep-verzonken dingen, de bijna-verloren dingen, en de verbleekte en verkleurde dingen, zo vaak en zo duidelijk als ze wil. Ze weet zelf niet waaruit ze komen.
Hierbij kan geen 'denken' helpen, geen ergens-aan-denken, want daarbij blijft het echte, juist het echte en het beste, verborgen achter de matglazen deur, het dichte gordijn.
Nu kent ze het middel om alles wat je ooit bezat voor altijd te behouden.
En even geleden voer de boot heel dicht langs de oever, altijd nadert hij op.
Deze plek ligt bijna aan de oever en neemt dan een machtige bocht, waardoor de boot over het glanzende water zwenkt. Ze stond tegen de borstwering, met haar rug naar de mensen op het dek, en hield de koperen stang vast die in haar handen trilde. Ze keek naar de plek waar ze zo vaak in de zomervakantie, nu al een maand voorbij, met haar breikous in het gras had gezeten. De plek heet officieel *Polder 7*, maar iedereen noemt het 'Paal 24'. 'Paal 24' is de laatste van de lange rij palen langs de haven, kort, scheef en zwart, met dikke, witte koppen. De laatste drie palen staan een eindje buiten de laan, naast de kale witte weg tussen het gras dat nog hoger is dan zij, precies in de bocht. De jongens zeggen dat je nergens zo lekker kunt zwemmen als daar. Het is logisch. Het water komt uit alle richtingen, de zon schijnt er onbelemmerd op, er zijn geen huizen meer aan de overkant en de boot maakt nergens zulke lange, zware golven. De jongens dansen en schreeuwen van plezier terwijl ze de waaierende, glinsterende golven tegemoet lopen die uitspatten tot op het gras, tot waar je met je breikous zit!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze glanzen in het licht en schieten stralen bij het dansen en lachen om de angst die haar handen doet krampen, wordt de boot steeds kleiner in de verte. Het riet zwaait minder heftig en de golven worden minder frequent. De kramp verdwijnt en ze pakt haar kous weer op, telt de naadjes, maar houdt het water in de gaten om ze te roepen als ze te ver gaan. Hoewel ze niet kan zwemmen, voelt ze zich pas veilig als ze bij ze is. Ze let op hun kleren en geniet zelf ook van het zitten bij 'polder 7', waar het water zich wijd voor haar ogen uitstrekt. Er bloeien talloze roze en rozerode bloemen, en wollig-donzen gele bloemen die geuren naar honing en kaneel. Vanaf de haven ruik je het verse hout, hoor je de bruine balken in het water ploffen, het knarsen van de ketting en het roepen van de mannen die ze lossen en tot vlotten vormen.
Dansend in de golven van de boot, die witte vuren pijlen van hun lijven schoten, zongen de jongens het liedje dat ze vóór de vakantie leerden:
'Ho jo... ho jo... de wind steekt op! Hoe geurt de adem der berkenspruit
Wat waait het vrolijk uit lieflijk Zuid...'
Terwijl het water haar koelte in het gezicht woei, verdreef het de zomerse hitte uit de polder tegen haar nek. Het witte grint schoot licht de blauwe hemel in en knarste onder schoenen en klompen. In de vakantie staat de weg bij 'polder 7' nooit stil.
Nu is het september, bijna oktober. Het grint en het loof van de bomen liggen donker en vochtig, kunnen niet meer drogen en worden al bont. Het lispelt aanhoudend, zelfs zonder wind, door de vochtigheid. Uit de polders welt geen hitte meer op; de akkers liggen er onder dampen. Op het gele koren volgde de blauwgroene kool, en ook het water glanst als... Door dunne dampen heen, de geuren van honing en kaneel verdwenen in de vochtigheid, volgde de weg het water. Een wagen draafde naar de overzet, een man dreef een koe voor zich uit de polder in, maar nergens was een kind te bekennen. Het was een doordeweekse ochtend en de kinderen zaten op school. Iedereen, behalve zij, was in school. Zij alleen liep langs de oever, nam alles in zich op en dacht aan de zomer, de hitte, het gloeiende lichtschietende grint, het zitten in het gras tussen de rozerood-gestreepte winden en de gele kaneelbloemen, het zwem-

© 2026

men van de jongens en het zomer-vakantiegevoel. Maar denken bracht haar niet dichter bij de werkelijkheid, het bracht haar niet dichter bij het beste. Denken kon de wereld om haar heen niet afsluiten, want die was te machtig en te mooi. De lispelingen in de bonte boompjes, het water dat onder dunne dampen glinsterde, de donkere, verlaten weg en de man met zijn koe.

En toch verlangde ze naar het zomer-vakantiegevoel. Toen wist ze het ineens: haar toverkracht! Wat zongen de jongens, dansend in de brede, glinsterende waaiergolven die de boot over hen sloeg? Wat zongen ze, wat was het?

Ho jo, ho jo, de wind steekt op... En het verscheen! De honingzoetheid, de kaneelstreling van de wollig-donzen gele bloemen… en nog zoveel meer, waaraan je niet kunt denken omdat denken zo weinig betekent en dus ook nooit een naam kan krijgen, maar dat je in je voelt, eerst zolang het er is en dan, zolang je zingt… en al het vlammende licht, het witte en het blauwe vlammende licht, het hele zomer-vakantiegevoel, dat tegelijk een volheid en een luchtigheid is… en dat je allemaal samen, als in één ademhaling, tot je in kunt laten komen:

Ho jo, ho jo, de wind steekt op…

Ze stond tegen de leuning, de koperen stang trilde in haar handen, langs haar buik, en ze zong, zo zacht dat niemand het kon horen… en leefde de zomer… en zweeg.

… en voelde dat ze het moest loslaten. Het week terug naar waar de dingen die voorbij zijn, verdwijnen, of beter gezegd, schijnen te verdwijnen. Want:

Ho jo, ho jo, de wind steekt op

En daar komt het weer aan, zwelt als een knop, en die breekt voor haar open... en de hele zomer met zijn lichten, geuren, ruimtes en vreugden zat in die knop!

Toen maakte de boot een grote zwenk over het glanzende water en trilde tot in zijn diepten van de inspanning. De weg week zijdelings uit achter het water, met het korte laantje, het donkere grint en dat heerlijke vakantiegevoel... maar dat kan ze nu niet meer grijpen. Waar ze nu

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

op uitziet, heeft ze nooit gelopen, niets achtergelaten, dus kan het haar ook niets geven...

Ze liet de stang los en ging zitten. Met een tevreden zucht keerde ze zich opnieuw naar al het heerlijke van het heden dat ze had losgelaten toen de boot langs 'polder 7' voer. Alsof ze in haar handen had geklapt om het tot zich te roepen, huppelde het nu op haar af en stootte en drong om het eerste te zijn. Er was zoveel, ze dacht aan zoveel tegelijk en kon nog steeds kijken, ruiken en luisteren. Dat kan je alleen op de boot. O, er gaat niets boven varen met de boot! Het is tegelijkertijd zo veilig en zo vrij. Vergelijk het dek van een boot met zo'n klein, benauwd kamertje, een sneetje, kun je zeggen, van een trein. Vergelijk dan het razen van die zware, vervaarlijke trein over twee smalle, dunne, gladde bandjes met het glijden van een boot. Een boot is nog veel lichter en wordt door al dat zware water tezamen gedragen. Je voelt je zo veilig, en je zit aan dek O, er gaat niets boven reizen met de boot.

En vandaag... vandaag... reist ze voor het eerst alleen. Grootvader is jarig, en het is de eerste tussendag van Sukkoth, dat de anderen 'Loofhuttenfeest' noemen. Het valt dit jaar buitengewoon vroeg, het is nog niet eens oktober.'

Waar het op lijkt, is moeilijk te zeggen. Je kunt niet beschrijven hoe een dalia of een roos ruikt. Een dalia ruikt naar een dalia en naar niets anders, en het tussendagsgevoel is net zo uniek. Het is niet te vergelijken met het Sabbatgevoel, het Zondagsgevoel of het vakantiegevoel, omdat het uit heel andere elementen bestaat. Het is geen Jomtof, en ze mocht niet varen. Het is geen weekdag, en ze zat niet op school. Jomtof was gisteren en eergisteren, en nu is het voorbij. Dat zou jammer kunnen zijn, maar Jomtof komt over drie dagen terug, anders zouden het geen tussendagen zijn! Die warmte straalt je nu al tegen.

Weekdagen zijn een mix van verplichtingen en beperkingen, terwijl Sabbat vrijheid biedt, maar ook beperkingen oplegt. Tussendagen daarentegen bieden volledige vrijheid zonder verplichtingen. Vader rookt, wat op Sabbat niet mag, en de volwassenen doen niets. Overal liggen

© 2026

de witte tafellakens, en waar Zadoks is geweest, hebben ezrik en loelof hun geuren achtergelaten in de kamers. Omdat het tussendagsgevoel uit zulke uiteenlopende elementen bestaat, is het met niets te vergelijken.
Dat gevoel hangt nu boven alles uit, als een warme gloed die de warmte van de komende Jomtofdagen uitstraalt, de heerlijkste van het hele jaar: Simchas Touro, de Vreugde der Wet! Maar ook de laatste dag komt eraan, en daar moet je niet aan denken, want daarna komt er niets meer dan de winter! En dan is er het glanzen en parelen van het water, het schuiven en klotsen en de frisheid. En dan is er Grootvaders verjaardag, en zolang Sukkot duurt, woont Grootvader in de loofhut. Zij gaat er nu heen en zal straks bij Grootvader zitten. Zouden er weer de fonkelende rode ranken over de ingang hangen? Zouden ze ze dit jaar ook weer hebben mogen verzamelen van de hoge schutting van hun rijke buren? En zouden ze...
Hebben ze wel genoeg eigen dahlia's om de loofhut rijkelijk mee te versieren? Een loofhut moet immers mooi zijn, anders kun je het beter laten, en hij moet lekker ruiken. Ze hebben zelf geen plek en zouden er trouwens geen kunnen betalen. Grootvader doet de *mitswo* voor iedereen, dus in de loofhut wonen is een mitswo. Daarom komt Grootvader er alleen uit om te slapen. Het tocht er wel eens en het regent er soms in, want het is maar een hut. Tante Heintje bemoeit zich ermee, en zelfs tante Roos, die zelf zo streng en vroom is, maar het helpt niemand en Grootvader blijft erin.
En dan is er... hoe houd je het uit elkaar op zo'n drukke dag? Dan is er ook nog dat ze het bleke portretje van het oude huisje weer zal zien. Zal het nu nog bleker zijn geworden? Het hangt al jaren een beetje scheef in zijn glimmend zwart rondhoekige lijstje, tegen de muur in de achterkamer. Het is het huisje waar Grootvader woonde toen hij nog een jongen was, met tante Heintje en tante Roos, met oom Aron en oom Daaf, die toen allemaal meisjes en jongens waren.
Tegenover hen woonde Jaap Halberstadt met zijn ouders en broertjes en zusjes. Ze kwamen vaak bij elkaar spelen, want ze waren de enige twee Joodse gezinnen in dat dorp.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze speelden ook wel met de anderen, maar natuurlijk niet binnenshuis, want er was daar weinig haat.
Hoe vaak heeft Grootvader haar alles op het portretje gewezen en verteld wat er niet op staat? Ze dacht er dan bij aan en zag het erbij.
En nu vervaagt het elk jaar een beetje meer... en als je weet dat het echte huisje allang niet meer bestaat, al jaren geleden is afgebrand, en dat er nu een schoenwinkel staat waar hun tuintje was... en als je dan denkt dat dit dus het laatste is van Grootvaders huis... en dat het elk jaar bleker wordt... dan heeft de man die ernaast staat al haast geen gezicht meer... het is de bakker, hij bracht net brood... en ook van hem is niets anders meer over, hij zou dan ook over de honderd moeten zijn... Van de bloempotten voor het raam zijn alleen nog gelige veegjes over, en alles valt van elkaar los, er vallen witte plekjes tussen, en alles is bleek, vaag en ijl... en wordt steeds bleker, vager, ijler... en op een dag zal het helemaal verdwenen zijn, en dan pas kun je met recht zeggen dat Grootvaders oude huisje niet meer bestaat... Maar vandaag zal ze het nog zien en niet meteen de achterkamer doorlopen naar de tuin en de loofhut toe, maar eerst even stilstaan. Het mandje dat de bakker in zijn kromme arm tegen zich aan houdt, was vorig jaar nog net te zien.
Dus dat is er ook... En dan is er... dan is er... maar in hoe woelige en rumoerige wateren is de boot in de loop der jaren komen varen!
Zwarte vrachtboten, vette olieboten, lijzige vletten en vlugge jollen, die zich overal doorheen zwenken. Datzelfde water... ligt nu bij 'polder 7' als door dunne dampen heen te glanzen onder de zon.
Maar wie wuift daar beneden op de steiger vooruit en omhoog naar hun boot?
Het is tante Heintje, gelukkig de dikke, gulle, jolige tante Heintje en niet de strenge, vrome, magere tante Roos...
En nu stappen ze de stad in, dwars door de stad naar Grootvader toe, maar niet door de stad van de strakke, kalme mensen, die op straat geen woord zeggen, en de koele, gesloten, deftige winkels. Die stad laten ze achter zich en zijn al snel in de andere stad! Hier heerst een feestelijke sfeer, een tussendagsgevoel in de septemberzon. Huizen, klokken-

© 2026

torens, bruggen en water liggen er allemaal middenin, en mensen bewegen er doorheen. De zon geeft geen hitte, maar warm, lichtgevend licht dat je draagt, tilt en tintelend doordringt, tot alles aan je lijkt te zingen van gelukzaligheid. Mensen lachen, blij en vriendelijk, verenigd in de vreugde van het tussendags gevoel. Ze mogen immers alles en hoeven niets. Ze rijden, roken en werken maar wat voor de vorm, en de winkels lijken alleen open te staan voor de gezelligheid, anders zou het zo doodstil zijn. Wat een heel andere sfeer dan ginds, met die donkere, rommelige, stoffige en slofse winkeltjes. Dat geeft er juist iets gezelligs aan. Maar de karren... o, nee, dat is niet alleen gezellig, dat is prachtig! Die ene... een hobbelige heuvel van zware, donkere druiventrossen rijst uit een krans van grote gouden peren, en dat onder de zon, zodat je in de buitenste druiven de wijn ziet tintelen. Knoesten zijn het van druiventrossen. De koopman houdt er een bij de steel voor zich uit en buigt zelfs niet om. Zal dat vriendelijke oude heertje hem nu kopen? Ja, hij koopt... Iedereen heeft tijd, iedereen lacht, iedereen lijkt elkaar te kennen. Niemand loopt hard, want niemand heeft haast. Het is de vreugde van de Jom Tov, maar zonder de gebondenheid, de vrijheid van de weekdag maar zonder de schraalheid en de zorgen. Zo zijn die heerlijke tussendagen van het Sukkot-feest. Mensen wriemelen rondom de karren, en bij de twee dikke notenvrouwen staat iedereen even stil.

Het is een lust voor het oog om de tintelend-blanke noot uit de donkere bolster te zien verschijnen als het scherpe mes een keep erin heeft gesneden. Maar hun handen, zegt tante Heintje, die krijgen ze de hele winter niet meer schoon! Ze kletsen allebei door elkaar, met dezelfde rommelige stemmen. Je zou denken dat ze in gesprek zijn, maar ze kijken elkaar niet aan. Ze moeten letten op haar mes; het is gevaarlijk werk. Nu lijkt het net alsof ze allebei voor zich uit zitten te zeuren. Tante Heintje kan er rustig naar kijken. Ze moet peren en druiven kopen en is nog lang niet aan de beurt. Ze staat in de zon en voelt zich alsof ze er helemaal bij hoort. Zonder ophouden kletteren noten in de platte mand en worden de lege bolsters afgedankt. Meneer Prijs eet geen nieuwe noten voordat het *Hosjangno Rabbo* is geweest. Dan zijn de zware sjoeldiensten

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

achter de rug en wordt er niet meer zo veel van zijn keel gevraagd. Ook zonder de gele velletjes lijken nieuwe noten slecht voor zijn keel te zijn! Daar lopen ook de oude heertjes weer, met hun blauwe jassen en platte hoge hoeden. Ze wandelen wat rond in het zonnetje, meestal in tweetallen. Ze lijken elkaar vrolijke geheimpjes in het oor te fluisteren. Maar van die andere twee lijkt het meer op een serieus gesprek. De ene praat en de andere knikt aandachtig. Het lijkt alsof ze niet letten op wat er om hen heen gebeurt, maar ze moeten wel alles zien, want ze lopen nergens tegenaan. Die vrolijke twee bleken kennissen te zijn van de ernstige twee, en nu staan ze alle vier bij elkaar!

Geen wonder, zegt tante Heintje, en ze moet erom lachen. Ze horen immers allemaal thuis in hetzelfde Gesticht!

Tante Heintje is klaar, maar kan niet verder met haar mee. Ze heeft plotseling bedacht dat ze nog eerst de poelier een standje moet gaan geven, die haar op Jomtof met de soepkip heeft gefopt. Zou ze alleen de weg naar Grootvader kunnen vinden? Natuurlijk! De brug is over, er is een plantsoentje en dan loopt de brede straat de laagte in, waar je al snel bij een klein, stil straatje aan je rechterhand bent. Je kunt je niet vergissen, er staan maar vier of vijf huizen, allemaal identiek en allemaal aan dezelfde kant. De rest is tuinschutting van het grote huis op de hoek, en aan de overkant niets dan de hoge muren van een gesticht. Is het niet zo? Het is zo, tante Heintje knikt. Ze mag alleen gaan. Waar al die zware gele ganzen hangen en al die vette, blanke kippen liggen, daar moet tante Heintje zijn. Daar woont de poelier, en tante hoeft zich nu nergens te haasten. En nu gaat ze, en het is alsof ze erbij hoort. Niemand ziet haar als een vreemde, als iemand die over het water is gekomen, tussen de mensen die hier wonen. Geen van hen draagt iets - geen pakjes, zakjes of een grote tas. Ze hebben allemaal hun handen vol, en ze zijn allemaal druk en blij. Maar over de brug duurt het even. De laanachtige brede straat is deftig en niet erg druk. Er is geen enkele winkel, en je ziet er geen enkele kar. In de bomen lijken wel dezelfde grote goudgele peren te hangen. Dat zijn natuurlijk gouden peren tussen de groene bladeren. Maar het tussendaggevoel gaat om haar heen voort. Het is ook hier, omdat in bijna al

© 2026

die hoge, voorname huizen, met hun glanzende diepliggende deuren en hun deftige ramen, mensen wonen die van Sokkoth weten. Ja, ze moeten wel praten, op school, dat Joden geen echte rijkelui kunnen zijn! En deze dan? Zie je ergens mooier kanten gordijnen of prachtiger pronkdingen aan het raam? En dan de gouden, zilveren en kristallen fonkelingen van spiegels, kronen en lijsten in het kamerdonker.

Grootvaders straatje, gelegen aan de zonnige kant, is een uniek en charmant toevluchtsoord, ver verwijderd van de drukte van de stad. Het slingert naar een verborgen grachtje, waar een donker pontje wacht voor wie het nodig heeft. Weinig mensen komen hier, want er staan slechts vijf witte huizen met gele deuren, zonder een enkel winkelraam.

Deze afzondering zorgt voor een ongerepte en serene sfeer. Gele en halfgroene bladeren liggen rustig op de grond, net zoals ze gevallen zijn. Ze tuimelen over de muren van het gesticht en het imposante huis om de hoek, met zijn diepgelegen deur en een tuin die doet denken aan een sprookjesachtig huis. Vanuit de verborgen tuin zie je alleen hoge bomen die boven de schuttingen uitsteken, waardoor de schuttingen slechts een brede rand lijken. De bomen schudden hun losse bladeren weg, die als gouden vogels door licht en ruimte naar de aarde afdalen. Ze fladderen nog even, alsof ze hun perfecte plek kiezen om neer te komen, en blijven dan liggen.

Je kunt je de tuin voorstellen zoals je wilt en hem in elk nieuw verhaal passen.

Terwijl ze langs het straatje loopt, moet ze even stoppen, ondanks haar verlangen om Grootvader en de Sokkoh te zien. Ze leunt tegen de schutting in de zon en bewondert het rode en gele goud hoog in het blauw. Ze hoort het fluisteren en murmelen, alsof er fijn zand over dun papier wordt gestrooid, en het diepe zuchten uit de verborgen wereld die je niet kunt zien en nooit zult zien.

"Jij gaat zeker naar Grootvader toe?" vraagt een oude man die midden in de straat staat en over zijn stok leunt. Zijn lachende gezicht is schuin naar haar toe gekeerd.

"Bent u soms Jaap Halberstadt?" vraagt ze verrast. Ze had natuurlijk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘meneer’ moeten zeggen tegen een man die even oud is als Grootvader en zijn schoolkameraad! Maar zeg maar eens ‘meneer’ als je voor de eerste keer typt.

Voor het eerst in je leven, en compleet onverwacht, ontmoet je iemand die je altijd al ‘Jaap’ hebt horen noemen! Hij lacht en strekt zijn hand naar haar uit, waardoor ze naar hem toe moet. Dat is een hele opgave… er zijn van die momenten dat je je als lood voelt, alsof je vastgeschroefd bent aan de grond, of tegengehouden wordt, zoals nu, tegen die schutting aan, in de zon, omringd door de geur van vochtig loof en de vlucht van gouden vogels.

Maar hoe vroeg moet Jaap Halberstadt wel uit zijn dorp zijn vertrokken om nu al hier te zijn? “Logeert u misschien over Jomt of in de stad?” Misgegokt. Hij woont sinds een maand in de stad met zijn vrouw, maar zij is slecht ter been vanwege hun pasgeboren jongste zoon. Hoe fijn voor hen, hoe gezellig, veel beter dan met zijn beiden, oudjes, alleen! Daar wordt ze helemaal warm van! En nu komt hij zo vaak bij Grootvader dat het wel de oude tijd lijkt… behalve dan natuurlijk dat ze nu allebei over de zeventig zijn, Grootvader een jaar ouder dan hij. Verder is het de oude tijd... de oude tijd, en de oude dag... en ze voelt aan zijn hand die de hare vasthoudt dat hij schudt van het lachen. Hij slingert aan haar arm om haar ook aan het lachen te maken en kijkt haar aan, of ze al lacht. Hij heeft nog maar één tand in zijn mond.

Gisteren, vertelt hij, hebben ze tante Heintje met het spook geplaagd. Kent ze die geschiedenis, heeft ze die ooit gehoord? Stel je voor van niet! Het witte spook dat zo angstaanjagend bewoog in de mistige wei, met een kermen om bang van te worden? En niemand durfde erheen, behalve Grootvader, die een jongen was en alles durfde… en wat stond er in die wei? Een geit, die zich zijn eigen touw om de hals had gesnoerd en bijna gesmoord was en nog nauwelijks geluid kon maken. Het hele dorp was op de been, en de een was nog benauwder en beveriger dan de ander!

Ja, nietwaar, meneer Jaap Halberstadt, dat Grootvader alles durfde? Hij vecht als een kind uit de donkere, diepe sluiskolk en redt ze. Hij is ook

© 2026

de beste op school en altijd de baas, een echte haantje-de-voorste. Tante Heintje zegt zelfs dat Jaap Halberstadt nog steeds een beetje bang voor hem is, nu ze allebei over de zeventig zijn. Ze kijkt hem schuin aan terwijl ze na het bellen samen op de stoep wachten.

Het ruikt heerlijk in huis, naar fruit, zoet gebak en groentesoep. Maar de achterkamer is donker en koel. Dat komt door de loofhut, de Sokkoh, die het licht onderschept. Maar dat is terecht, want de Sokkoh gaat voor, zolang het Sokkoth is.

"Kijk, meneer Jaap Halberstadt… vindt u ook niet dat Grootvaders oude huisje alweer bleker is geworden sinds vorig jaar?"

Ze staan samen voor het portretje tegen de donkere muur. Jaap Halberstadt heeft blijkbaar nog nooit zo goed op dat angstige verbleeken en dreigende terugtrekken naar… naar niets… gelet.

"Vorig jaar zag je nog duidelijk het broodmandje van de bakker in zijn kromme arm."

Jaap Halberstadt volgt haar niet meteen de kamer uit. Hij moet eerst zijn neus snuiten. In de loofhut zit Grootvader te lezen, zijn bril op het puntje van zijn neus. Zijn ogen lijken dichtgevallen boven de uitgespreide krant. Tante Roos maakt stoofappelen schoon, zoete veentjes, je kent ze aan de geur. Ze schrikken allebei en trekken tegelijk hun brillen van hun neus. Is ze tante Heintje misgelopen? Was tante Heintje niet aan de boot? Is ze helemaal alleen gekomen?

Nee, nee, maar tante Heintje moest de poelier nog even een standje geven en heeft haar toen alleen vooruit laten gaan. En kan Grootvader raden wie ze net om de hoek is tegengekomen? Daar is hij al… hij moest zijn neus snuiten. Vreemd… hij ziet eruit alsof hij plotseling kou heeft gevat.

Brandt er een kacheltje of is het gewoon de zon die al die warmte geeft? Hoe kan tante Roos dan zeggen dat het hier tocht? Nu ook niet, met dit heerlijke weer.

Allereerst natuurlijk de loofhut bekijken. Laatst vergeleek de meester op school een loofhut met een priëel, maar dat klopt niet helemaal. Een loofhut is een huisje met een planken vloer over de tuingrond. Er ligt

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een kleedje op, met stoelen en een tafel die acht dagen lang wit gedekt blijft. Daar eet en drink je. O, die fonkelende rode ranken, hebben ze die weer geoogst van de hoge schutting? Stevig gevlochten met de groene bovenrand, hangen ze als een franje van de ingang neer. En zijn dat allemaal hun eigen dahlia's? Die koddige, dikke oranje propjes, die zijige gele met zilverglans? Kun je geloven... de tantes hebben er een mand vol op de bloemenmarkt gekocht.

Sleutel in de voordeur, tante Heintje is weer thuis. Maar ze komt niet meteen naar de loofhut toe. Ze draait de keuken in en roept door het raam dat ze eerst koffie wil zetten. En ze riep nog iets.

'Wat vroeg u, tante?'

De hortensia? Nee, die heeft ze nog niet gezien.

De hortensia hoort van tante Heintje, die hem verzorgt en het grootste deel van het jaar in bloei houdt. Ze wist wel dat hortensia-bloemen van kleur veranderen zolang ze bloeien, maar niet dat één enkele bloem zo rijk aan zachte tinten kan zijn als een reusachtige zeepbel.

Nu is ze meteen weer in de tuin, ze wil toch even blijven kijken. De wind doet alles ritselen en zoetjes roeren. Geen hoekje waar hij niet komt, geen blaadje dat hij vergeet, geen kleinste plantje of grasje, hij weet het nog te vinden, want alles beweegt tegelijk. De hangende rode ranken schuifelen over de hoge grijze muur, alsof een hand aan de andere kant, in de andere tuin, ze beweegt.

Ja, ze komt, ze is er al! Oh… taartjes, groot, boterig en vers, vol room en… confituur. Grootvader heeft het grootste potje al uitgekozen en het staat klaar op haar schoteltje, naast een kopje koffie bij zijn plaats. Jaap Halberstadt zit al te vertellen. Hij kent altijd wel een grapje, maar waar haalt hij ze toch vandaan? Nou, overal vandaan... op de vismarkt, op het sjoelplein, gewoon op straat. Hij heeft niet veel meer te doen sinds hij bij zijn zoon inwoont, dus maakt hij af en toe een wandelingetje en koopt wat vis. Hij heeft zijn kleermakerij opgegeven, maar voor zijn drie zoons en hun gezinnen blijft hij natuurlijk alles zelf maken. Maar nu heeft hij een goede!

Of Grootvader Rebbe Sander Schwartz kende, dat hoeft hij natuur-

© 2026

lijk niet te vragen. De tantes hebben ook wel eens over Rebbe Sander gehoord. Immers, de man die op alle vragen antwoord wist? Juist, dezelfde Rebbe Sander Schwartz. En die zo hoog in aanzien stond bij zijn kille? Dezelfde. En in die kille had de parnas eens een slimme neef over Jomtof te logeren gekregen, en die besloot Rebbe Sander iets te vragen waar hij geen antwoord op zou kunnen geven!

"En nu geef ik jullie drie keer de kans om te raden wat hij hem vraagt." Dat kunnen ze nog in honderden niet raden.

"Of Rebbe Sander een middel weet tegen de muizen! Moet je goed begrijpen: muizentarwe heeft niet geholpen, ze draaien zich er gewoon in een val in, en de kat kan ze niet pakken. Geef ik jullie nog een keer drie keer de kans om te raden wat Rebbe Sander hem heeft geantwoord." Dat kunnen ze pas echt in honderden niet raden! "Hij zal ze Aphikomèn te eten geven!"

Hij zal ze wàt..? Nee maar, dat is een prachtig antwoord, om elke slimme neef met de mond vol tanden te laten staan. Hij zal de muizen '*Aphikomèn*' te eten geven. En ze schatert het uit, omdat het antwoord van Rebbe Sander zo grappig is, en omdat ze het meteen begrijpt, en omdat ze het hier zo gezellig vindt, en vanwege de zon, en de Sokkoh, en alles tegelijk.

Grootvader heeft ook gelachen... schateren doet Grootvader nooit, en de tantes... Kijk, de tantes snappen het niet. Tante Heintje kijkt een beetje raar en tante Roos kleurt. Nu lacht ze nog harder, want zij begrijpt iets wat de tantes niet begrijpen.

"Weet je eigenlijk wel waarom je lacht?" vraagt tante Roos scherp. Ze begrijpt het zelf niet! "En waarom lach je dan?"

O, denkt Grootvader nu ook dat ze niet zou weten waarom ze lacht? "Aphi-komèn" betekent immers het "nagerecht" op de Seider, en wie "Aphi-komèn" heeft gegeten, mag niets meer "nuttigen". En wie niets nuttigt, gaat natuurlijk dood! Dus als je muizen Aphikomèn kunt laten eten, ben je van ze af. Ziet Grootvader nu wel dat ze de grap heel goed begrijpt? En stond die slimme neef van de parnas toen met zijn mond vol tanden of niet? Nee, helemaal niet!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Waar kwam hij mee? Dat de muizen niet van *dinnem* weten!
Wat een onzin, en Rebbe Sander wist er wel raad op.
"Zo! Weten de muizen niet van *dinnem*'? En ze hebben gisteren nog mijn hele Gemoore opgegeten."
Ja, nu lacht tante Heintje het hardst, maar dat van "Aphi-komèn" heeft ze wel begrepen, en de tantes geen van beiden.
Grootvader heeft ook een verhaal te vertellen, iets wat hem pas deze afgelopen Jom-Tov is overkomen. Het bewijst dat manke Meyer Fles, hoewel hij aardig lijkt, toch een deugniet is. Meyer Fles staat met zijn kar om de hoek bij Sjoel, waar Grootvader soms zijn fruit koopt. Deze Jom Tov had Meyer Fles dikke peren, die er op het oog mooi en niet duur uitzagen, en waar Grootvader wel zin in had. Omdat de vrouwen maar bleven zeuren en dingen van die aard, wilde Grootvader de peren zelf uitzoeken en meenemen. Het geld zou natuurlijk van een klant komen als Grootvader er was, en hij had zijn hand al uitgestoken.
Plotseling zei Meyer Fles, met een knipoog en langs zijn neus weg: "Borei perie hö-adomo." Dat verwees naar de peren. De twee vrouwen hoorden niets, en ze zouden het trouwens niet hebben begrepen, want het waren geen Joodse vrouwen. Het waren van die gierige, zure boerinnen, die "Jood" zeggen tegen de kooplui, zelfs in hun gezicht, ook bij hen in het stadje op de markt.
"Begrijp je? Borei perie hö-adomo." Ja, dat is de zegen voor aardvruchten, die je zegt als je aardappelen eet. Maar wat bedoelde Meyer Fles daar dan mee?
Nee, Grootvader, zeg niets, zeg niets… stil, Jaap Halberstadt, houd je mond maar, want ik weet het al…
Is het niet zo, Grootvader? Hij wilde je op die manier waarschuwen dat die peren zo hard waren als aardappelen of knollen, waar je niet eens *Borei perie hö-ngeits* voor kunt zeggen.
Omdat je het eigenlijk geen peren mocht noemen, en die vrouwen hoefden dat niet te weten, want hij wilde ze de peren wel verkopen, aangezien het maar een paar gierige, zure boerinnen waren.
'Groot gelijk,' vindt tante Roos.

© 2026

'Groot ongelijk, groot onrecht,' zegt Grootvader streng, waardoor tante Roos een kleur krijgt. 'En dat heb ik hem ook gezegd, precies toen hij tegen mij in het Losjoun Hakoudesj!' Grootvader herhaalt dan langzaam, duidelijk en met nadruk op elk woord het voorschrift uit de Thora, waarmee hij manken Meyer Fles herinnerde aan zijn wangedrag. Maar Jaap is het eigenlijk eens met tante Roos, dat zie je aan zijn gezicht, al durft hij niets te zeggen.

Tante Heintje heeft gelijk. Jaap Halberstadt is voor Grootvader een beetje bang, zoals trouwens bijna iedereen. Toch zijn ze dikke vrienden – dat zou na zestig jaar niet meer uit kunnen raken. En als je hoort van wat Grootvader allemaal durfde zeggen en doen, en van wat hij al niet kon en wist, dan hoor je ook altijd hoe Jaap de meester en de Rebbe voor de gek hield. Nu nog mag hij graag andere mensen in het ootje nemen, nu nog is hij vrolijk, niet omdat hij altijd gelukkig was of geen zorgen kende, want die had hij genoeg, zijn hele leven lang, en moest van zijn zeven kinderen er drie verliezen, maar omdat hij nu eenmaal zo is, altijd zo was, en niet kan veranderen.

Terwijl ze nu allemaal hun tweede taartje eten, kijkt ze van Grootvaders gezicht met de dikke, witte baard naar dat van Jaap Halberstadt, helemaal glad om een vriendelijke, ingevallen mond. Ze zijn nu al zestig jaar kameraden… maar wat 'zestig jaar' betekent, daar kun je je toch niet in voorstellen.

Stommelen in de donkere achterkamer, waar de deuren nu half gesloten zijn.

Bezoekers! Maar blijkbaar niet voor Grootvaders verjaardag. Sterker nog, ze willen alweer vertrekken als ze de taartjes op tafel zien. Twee oude mensen, een klein mager heertje en een klein mager dametje, verschijnen even uit het donker voor de dag, maar trekken zich meteen terug. Tante Heintje staat op en volgt ze naar binnen. "Wie zijn ze, Grootvader, en waarom doen ze zo raar?" vraagt ze. "Het is meneer De Beer met zijn vrouw," antwoordt Grootvader. "Ze komen niet voor de verjaardag, alleen om een poosje in de Sukkah te zitten."

Jaren geleden waren ze rijk en woonden ze in een huis met een tuin.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Elk jaar bouwden ze daar een prachtige Sukkah, waar iedereen welkom was. Ze hadden natuurlijk ook hun eigen 'ezrik' en 'loelof'. Maar nu is er niets meer van hun rijkdom over. Ze leven zuinig op een heel klein bovenhuisje. Om toch de mitswa van het Sukkah-zitten te vervullen, bezoeken ze nu iedereen die ze maar iets verder dan alleen van aanzien kennen tijdens de Sukkoth.

"En stellen ze zich dan misschien stilletjes voor dat elke Sukkah die ze bezoeken hun eigen Sukkah is en dat de anderen bij hen op bezoek zijn?" vraagt Tante Heintje. "En zouden ze nu niet willen komen?"

Hoe jammer zou dat zijn, want ze wil ze zo graag zien! "Ze komen wel!" verzekert Grootvader haar. En inderdaad, daar zijn ze al, met Tante Heintje terug. Het kleine magere heertje en het kleine magere dametje, die ooit hun eigen 'ezrik' en 'loelof' hadden en nu op een heel nauw bovenhuisje wonen. Ze zien er nog steeds heel netjes en zelfs deftig uit! Een taartje willen ze niet, absoluut niet. Hadden ze geweten dat er taartjes waren, dan waren ze zelfs niet gekomen. Maar wat Grootvader wil, moet immers gebeuren… en kijk, nauwelijks ligt het op hun bordje of ze hebben het ook al opgegeten.

Meneer De Beer speurt heimelijk de Sokkoh rond met gespitste lippen. Hij denkt waarschijnlijk aan zijn eigen oude Sokkoh en wenst misschien stiekem dat er iets mis is met Grootvaders Sokkoh. Maar Grootvader lijkt zich er helemaal niet druk om te maken, of hij keek wel mee. Je voelt dat Grootvader het heel goed merkt, en meneer De Beer voelt het ook. Hij kijkt voor zich uit en neuriet een 'niggentje'. Jaap Halberstadt houdt meteen zijn mond. Hij maakte grappen met tante Heintje en draait zijn hoofd schuin naar meneer De Beer om te luisteren wat dat voor 'niggentje' is. Als jongen kende hij elke niggen uit zijn hoofd. Daar was hij beroemd om. Hij zong elke gazzan na en luisterde naar de niggens van elke kille die hij tegenkwam. Maar deze heeft hij nog nooit gehoord, want het is geen Hollandse niggen, maar een Duitse, een Berlijnse. Meneer De Beer heeft vroeger in Berlijn gewoond. En dat brengt Jaap Halberstadt weer op een verhaal, jaren geleden, toen hij nog een opgeschoten jongen was en bij zijn ouders woonde, lag hij in bed en kon

© 2026

hij niet slapen. Om de tijd te doden, neuriede hij allerlei liedjes, iets wat hij wel vaker deed. Hij zong 'Ngoleinoe', 'Mongousor', 'Mangariew' en meer. Toen zong hij ineens een liedje dat hij niet herkende. Eerst dacht hij dat het iets van Kol-Nidrei was, maar toen bedacht hij dat het misschien Moessaf van Pesach was. Uiteindelijk was hij er zeker van dat het een ouderwetse Sjier-Hamaaloth was. Maar toch niet, en hij kon er maar niet achter komen wat voor liedje het was. Hoe vaker hij het zong, hoe minder hij er de kans toe zag.

Ja, dat is zo, dat is zo. Jaap Halberstadt heeft daar helemaal gelijk in. Het is net als met woorden: hoe vaker je ze zegt, hoe minder ze betekenen. Zeg bijvoorbeeld onverwachts 'lepel' - je ziet een lepel voor je ogen. Maar zeg het nog een paar keer achter elkaar, en het betekent niets meer. Het klinkt zo raar en akelig in je oren dat je moet lachen om niet bang te worden.

Dus lag Jaap Halberstadt urenlang wakker in bed, en dat liedje bleef hem maar plagen. Was het niet zo laat geweest, dan was hij opgestaan, had hij zich aangekleed en was hij naar de Rebbe van de nabijgelegen kille gegaan, waar ze ook sjoel-gingen, om het hem te vragen. De Rebbe zou het toch zeker wel weten, dat zou toch te gek zijn! Maar het was al bijna elf uur! De volgende ochtend kon hij natuurlijk meteen gaan, maar wie kon er nou garanderen dat hij zich na een hele nacht slapen het liedje nog herinnerde?

Dat was toch juist goed, dan was hij er vanaf! Nee, tante Roos, hij wilde het nu weten! Hij wilde die niggen vasthouden en de volgende ochtend van de Rebbe te weten komen wat voor niggen het waren. Maar hoe houd je een niggen vast? Ja, inderdaad, hoe houd je een niggen vast? Waarin, waaraan, waarmee houd je een niggen vast? Je schrijft een woord op, als je bang bent dat het je weer ontglipt…

Zo lag Jaap Halberstadt in zijn bed en zocht en vond het middel! Hij bond het niggentje vast aan het tikken van de klok. En toen het daar goed en stevig aan vastgebonden zat, ging hij slapen. Maar elke keer als hij wakker werd, dacht hij: wat is er? Het niggentje! Heb ik het nog, ken ik het nog? Wacht… hij luisterde naar de klok. Hoe tikt de klok? Tik...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tik... tik... Zit daar mijn niggentje in? Hij wachtte even en luisterde scherp… en het tikken van de klok veranderde in het niggentje... en hij had het weer. Dat ging de hele nacht door, en ook de volgende ochtend, tot hij na het ontbijt naar de Rebbe kon gaan. Maar ja, nu zat het dan wel vast aan het tikken van de klok, maar de klok kon hij niet meenemen, die bleef thuis, die hield ook het niggentje thuis...

Onderweg neuriede hij het aldoor in zichzelf... hij ontweek drie kennissen om het onder het praten niet kwijt te raken, en kwam eindelijk, met zijn niggentje, bij de Rebbe thuis. Die was om tabak en hij moest even wachten bij zijn vrouw.

Grootvader herinnert zich nog wel hoe die vrouw van Rebbe Jesaja Koopal kon snateren! Maar terwijl zij snaterde, neuriede hij zijn niggentje en moest hij antwoord geven, dus deed hij het half-en-half zingend, althans in de maat van zijn niggentje... Maar op hetzelfde moment dat hij de Rebbe de deur in hoorde komen en luisterde naar wat de visboer zei dat de bot kostte... daar was hij zijn niggentje kwijt...

Ze zochten samen met de klok en het horloge, maar konden het niggentje niet terugvinden. De hele dag was het hem niet weer ingevallen, tot hij thuis kwam en ontdekte dat hun eigen klok het ook kwijt was. Pas 's avonds in bed, toen hij er niet meer aan dacht, sprong het ineens uit de tik naar hem toe!

Van zo'n verhaal word je stil. Je vraagt je af waar zo'n niggentje toch telkens heen gaat, waar het vandaan komt en wat het doet als je het kwijt bent. Je zou het iets moeten nazenden om het te achterhalen en terug te brengen. Ze denkt aan haar eigen tovermiddel en aan de wonderlijke dingen die er bestaan, zoals het water bij 'polder 7', zo anders, zo ver weg en zo lang geleden.

Stappen en stemmen in de achterkamer – nog meer visite! Maar deze keer komen ze om Grootvader te feliciteren: Tante Essie met oom Bram. Ze brengen een enorme, zelfgebakken mergbolus mee, vast afgesproken met de tantes, want tante Heintje komt meteen met een schotel en brengt hem warm naar de keuken. Voor straks!

Met hoeveel mensen zitten ze nu wel in de Sokkoh? Het wordt drin-

© 2026

gen om plaats, schikken om de tafel en schipperen met stoelen. Maar dat hindert niemand, het is juist gezellig, en eerder een mitswo, want je mag het in de Sokkoh niet al te comfortabel hebben. Het is hier nu vol gelach, gebabbel, warmte en geschuif met stoelen, tussen de vier groene wanden, versierd met kleurige bloemen en rode ranken. Iedereen staat op om de ander aan plaats te helpen. Meneer De Beer en zijn vrouw wilden weggaan, maar Grootvader wilde dat niet, dus blijven ze nog. Tante Heintje komt met verse koffie en zet sigaren voor de heren neer. En zie nu hoe de zon de...

De afhangende rode ranken fonkelen als wijn en bloed, en strooien gouden pikkels over het witte kleed. Buiten is het een heerlijke dag, met de warmte van de zon, de koelte van de wind en zwermen gouden vogels die je vanuit de hoge toppen hun vlucht ziet beginnen. Je kunt de toppen zelfs vanaf hier zien. De geur van noten, bloemen en fruit vult de lucht, en ze verlangt ernaar om even naar buiten te gaan, om de ruimte te voelen. Maar hier is het ook fijn, in de warme, dichte kring rond de tafel, met koffie, taartjes en sigaren. Zij is de enige jonge tussen de oude mensen. Hoe oud zijn ze allemaal? Grootvader is vast de oudste, maar het is nog onduidelijk wie hem opvolgt, of liever, wie op Jaap Halberstadt volgt, want die is maar een jaar jonger. Zou tante Essie niet nog ouder kunnen zijn?

"Wie is eigenlijk ouder, tante Essie, meneer Jaap Halberstadt of u?" vraagt iemand.

"Foei! Zoiets vraag je niet aan een dame!" roept iemand anders. "Tante Essie is een jonge bloem!"

En ze had het net over haar kleinkinderen. Ja, ja, ze is toch een jonge bloem!

Als Jaap Halberstadt lacht, klinkt het precies als een fles die wordt leeggeschonken. Hij schudt er helemaal van, en raakt daarbij zijn buik de tafel, waardoor alles wat erop staat zachtjes rinkelend mee lijkt te lachen. Ook oom Bram houdt vol dat zijn vrouw een jonge bloem is, anders had hij haar toch niet op haar verjaardag die mooie ring gegeven!

Een mooie ring? De tantes willen hem meteen bekijken. En ja hoor, het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

is een gouden ring, met een steen die de kleur heeft van thee met melk in het zonlicht.
Iedereen is enthousiast over de ring, Jaap Halberstadt ook. Maar hij zou hem niet willen ruilen voor de zijne, zelfs niet voor een tientje erbij!
Zijn trouwring? Natuurlijk niet. Hij bedoelt deze ring, aan zijn middelste vinger. Zijn hand zweeft boven de tafel, vingers half gebogen, huid strak gespannen, glanzend, rimpels verdwenen.
Waarom zou hij tante Essie's mooie ring ruilen voor die lelijke, oude ijzeren? Zelfs niet voor een tientje! Hij lacht, ogen klein, lippen weg, en kijkt iedereen aan. Er hangt een verhaal aan die ring! Eindelijk antwoordt hij: tante Essie's ring beschermt niet tegen rheumatiek, deze wel. Wat onzin... een gewone ijzeren ring…
Maar het is geen gewone ring. Het is een bijzondere ring, gesmeed door de smid uit de schroef van een doodkist, meer dan honderd jaar begraven. Zijn moeder kreeg hem van de vrouw van Klaas Baas, de wagenmaker, die hem weer van haar moeder had, en nooit last had van reumatiek. Nu heeft hij hem van zijn eigen moeder.
Zijn hand, vingers gebogen, huid strak en glanzend, zweeft nog steeds boven de tafel. Iedereen kijkt naar de ijzeren ring, tussen al hun gezichten. Die ring... zat honderd jaar onder de grond... maar het zweet breekt je uit!
Vluchten, vluchten... naar Jaaps verhaal. Gelukkig valt er straks te lachen... om het gekke, maar toch waar. Grootvader is gebakerd! In doeken gewikkeld! Grootvader! En tante Heintje, tante Roos, oom Aron, oom Daaf... allemaal door Jaaps moeder die uit bakeren ging als ze tijd had, en alleen bij kennissen, meer voor de gezelligheid dan voor het geld. Zo ook eens bij de vrouw van Klaas Baas, net toen ze weer last had van reumatiek, in rug en benen. Die Kaatje van de wagenmaker zoals ze haar noemden, was ze een hartelijke vrouw... Of was ze dat niet, Heintje?
Ze was het, en ook een flinke vrouw. Zo'n magere, taaie sliert, die haar leven lang niet met haar rug tegen de leuning van haar stoel heeft gezeten. Voor haar trouwen reed ze alleen op een taaie boerenkrik. Ja, zo bestonden die ouderwetse mensen.

© 2026

Ze hadden wel een stuk of zeven jongens, en jouw moeder, Jaap, heeft er drie van gebakerd. Precies, dat klopt allemaal... en Lammert Leeuwrik, de oude kromme doodgraver, was haar moeders neef. Hij ligt er nu zelf ook al jaren en jaren onder, en daardoor zijn ze aan zo'n extra-beste ring gekomen. Hij heeft zelf de schroef in het knekelhuis voor ze uitgezocht. Hoe langer ze in de grond hebben gezeten, hoe beter ze zijn, hoe krachtiger ze werken tegen reuma.

Zijn hand ligt nu voor hem op de rand van de tafel. Die ring… zat honderd jaar onder de grond… is uit dat graf weer voor de dag gekomen… is uit de aarde vrijgemaakt... is in het daglicht verschenen... en is nu misschien alweer honderd jaar boven de grond. Want Kaatje Baas had hem van haar moeder, zoals Jaap hem nu weer van zijn eigen moeder heeft.

'Weet jij je nog wel te herinneren, Eis, waar bij ons op het kerkhof het knekelhuis stond?'

Grootvader knikt dat hij het zich herinnert. Zoiets vergeet je toch ook niet! Al werd ze zelf zo oud als Grootvader nu. Een vreemde zou het bij hen niet licht op het Oosterkerkhof vinden. Hij zou het hele pad voorbij kunnen lopen. Naast het bruggetje begint het, smal en zwart, en daalt zo diep de laagte in dat zich het kerkhof als een zwarte aarden muur erboven verheft. Je hoofd reikt maar net tot de onderrand van het hek. Hoe lager het daalt, hoe schever en modderiger het wordt. Het glibbert gevaarlijk naar de slootkant af, en daar tussen hoge bomen, met…

Geelgroene builen sieren hun stam, en daarachter zie je het knekelhuis staan. Het heeft maar één klein raam, scheef en dof als een scheel oog, stoffig van jarenlange verwaarlozing. Binnenin is het donker, zoals je je nog herinnert van toen je klein was.

Beenderen van honderden mensen liggen door elkaar in een hoek gegooid, samen met stukken hout van hun doodkisten, hengsels en schroeven. Die schroeven worden gebruikt om ringen van te maken. Elk knekelhuis is waarschijnlijk zo, en uit zo'n hoop heeft de doodgraver de schroef gehaald die het langst in de grond heeft gezeten. De smid heeft er een ring van gesmeed, en dat is de ring die Jaap Halberstadt draagt.

Maar helpt zo'n ring tegen reumatiek? Wat kan er in verborgen zitten

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dat het een mens de reumatiek kan besparen? Niemand weet het zeker, maar één ding is duidelijk: Jaap Halberstadt heeft zijn hele leven geen reumatiek gehad!

Tante Essie zou de ring wel graag even willen lenen, want zij heeft af en toe last van haar benen. Als Jaap hem kan missen, zou ze hem zelfs wel willen houden!

Nee, die ring gaat niet van zijn vinger af. Dan zal tante Essie maar wachten tot Jaap dood is...

Wat heeft hij daar nou weer een lol om! Maar de ring krijgt tante Essie dan toch niet. Die blijft ook dan nog aan zijn vinger, die neemt hij mee in het 'keiwer'. Dat heeft hij speciaal door zijn notaris in zijn testament laten vastleggen!

Kijk nu zijn buik eens schudden! Hij raakt de tafel aan, en zachtjes rinkelend beginnen kopjes en lepeltjes mee te lachen. Ze lachen allemaal om dat testament en die notaris, het lijkt wel een grap. Grootvader alleen lachte niet...

"Als je echt iets hebt beschreven van die ring, zou ik dat zo snel mogelijk laten schrappen. Je neemt die ring niet mee in het keiwer."

Iedereen kijkt op bij Grootvaders stem. Als ze zijn gezicht zien, verstrakken hun monden en verdwijnen hun glimlachen.

"Waarom mag ik die ring niet meenemen in mijn keiwer?" vraagt ze, terwijl ze van Grootvader naar Jaap Halberstadt kijkt en dan weer terug naar Grootvader. Ze vraagt zich af waarom het eigenlijk niet mag.

Is het omdat de ring, als de schroef van een doodskist, op een gewone begraafplaats heeft gelegen en daarom niet thuishoort op een Joods Beis-Chajiem? Ze kijken elkaar aan en dan weer voor zich uit. Jaap Halberstadt draait aan zijn ring en mompelt in zichzelf: "Zo nauw zal de Mosjieag het wel niet nemen."

"Sst... zoiets zegt men niet!" berispt Tante Roos streng. Tante Heintje kijkt bang, Tante Essie is geschrokken, Oom Bram trommelt met zijn vingers op de tafel, en Meneer De Beer en zijn vrouw zitten als wassen beelden, onmogelijk te peilen wat ze denken.

Grootvader dringt er dieper op in. Het is niet alleen het Joodse Beis-

© 2026

Chajiem, maar vooral de aarde van *Erets Jisroel*, die de doden mee in het keiwer krijgen als kussentje onder hun hoofd, die de ring er niet thuis hoort.

Jaap Halberstadt geeft geen antwoord. Hij zegt ook ditmaal niets meer in zichzelf en heeft zelfs de hand met de ring onder de tafel op zijn knie getrokken.

Wat jammer, wat bitter jammer is dat allemaal. Nu hebben ze dezelfde gezichten als in de kille thuis, tijdens sjoel-twisten wanneer mensen zich in partijen scheiden, precies dezelfde strakke, verbeten monden.

Grootvader probeert Jaap Halberstadt aan te kijken, maar die houdt hardnekkig zijn hoofd opzij, alsof hij dat strenge gezicht niet wil zien. Sinds Grootvaders ogen Oom Bram verboden hebben om op de tafel te trommelen, is het stil. De rode ranken schuifelen, de wind doet loof en bloem ritselen, maar het klinkt nu als een bedroefd zuchten. De zon lijkt bleeker geworden.

"Dan zal er niemand op zitten dan dat ik zo...

'Ik moet mijn testament zo snel mogelijk wijzigen,' zegt Jaap.

Wat een aardige, goede en mooie man is Jaap toch! Wat een opluchting! Niemand weet meteen iets te zeggen, maar iedereen kijkt elkaar aan en verschuift ongemakkelijk op zijn stoel. Tante Essie knikt lachend en knipoogt naar oom Bram, maar tante Heintje is de eerste die iets zegt. Ze maakt bezwaar tegen de haast. Waarom heeft Jaap zo'n haast? Hij is toch ook, net als Essie, nog jong en onervaren. Dat vinden ze allemaal: Jaap is een jonge bloem... en ze lachen.

Grootvader lacht niet mee.

Tante Heintje gaat door! Jaap zou, als hij het echt wilde, nog best weer kunnen trouwen. Natuurlijk, waarom niet? Aan elke vinger één. Ze lachen weer, en tante Heintje schatert het nu uit, maar Grootvader lacht nog steeds niet mee... Grootvader lacht niet mee, en de anderen lachen niet echt.

O, Grootvader, alsjeblieft, lach nu toch ook mee... Als Grootvader niet snel gaat lachen, dan zal ze zelf gaan huilen, ze weet het zeker, ze voelt het aankomen. Jaap Halberstadt zegt dat hij wel oren heeft naar trou-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wen, maar de bruid mag niet ouder zijn dan vijfendertig, moet een bruidsschat van minstens vijfduizend gulden hebben en een compleet stel eigen tanden!
Hoor nu de tantes snikken van het lachen, zelfs tante Roos veegt zich de ogen af. Een man van zeventig, zonder geld en met slechts één tand in zijn mond!
Toe Grootvader, lach nu toch mee…
Hoor je wel hoe gek Jaap daar allemaal zegt? Hij meent het natuurlijk niet… een vrouw met een bruidsschat en met tanden… hij wil natuurlijk helemaal niet trouwen…'
O Grootvader, lach toch, als je niet wilt dat ik ga huilen…
Ze heeft dat natuurlijk nooit gezegd, maar Grootvader moet het begrepen hebben. Grootvader kijkt haar aan en lacht… En hij kijkt Jaap Halberstadt aan en zegt:
Jaap, jij bent en jij blijft een verschwartzte nar!
Nu is alles goed en de Sokkoh schatert van de lach, een oprechte, hartelijke lach. Jaaps buik raakt telkens de tafel, en kopjes, bordjes en lepeltjes schateren zachtjes mee. Maar als ze nu niet oppast, zal ze zelf nog gaan huilen!
Jaap Halberstadt zegt, hij heeft wel oren naar trouwen, maar de bruid mag niet ouder dan vijfendertig zijn en ze moet een bruidsschat bezitten van minstens vijf duizend gulden en een compleet stel eigen tanden hebben!
Hoor nu de tantes snikken van den lach, zelfs tante Roos veegt zich de ogen af –, een man van zeventig, zonder geld, en met één enkele tand in zijn mond!
Toe Grootvader... Grootvader lach nu toch mee...
'Hoort u wel, hoe gek, wat Jaap daar allemaal zegt? Hij meent het natuurlijk niet... een vrouw met een bruidsschat en met tanden... hij wil natuurlijk helemaal niet trouwen...'
O Grootvader, lach toch, als u niet wilt dat ik ga huilen...
Ze heeft dat natuurlijk geen een keer gezegd, maar Grootvader moet het begrepen hebben. Grootvader kijkt haar aan, en Grootvader lacht... En

© 2026

hij kijkt Jaap Halberstadt aan en hij zegt:
'Jaap, jij bent en jij blijft een verschwartzte nar!'
Nu is alles goed en de Sokkoh davert van de lach, van de echte, juiste, goede lach. Jaaps buik raakt telkens de tafel, kopjes, bordjes, lepeltjes schateren zachtjes rinkelend mee.
Maar als ze nu niet oppast, zal ze zelf nog gaan huilen!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen
Vier jaargetijden

Carry van Bruggen (1881-1932) staat de laatste tijd weer volop in de belangstelling. Zij wordt herwaardeerd, niet alleen als een van de weinige intellectuele vrouwen uit de eerste tijd van de vrouwenemancipatie, maar ook als schrijfster, als onze enige klassieke romancière.
In drie boeken heeft Carry van Bruggen een beeld gegeven van haar jeugd: in *Het huisje aan de sloot*, *Avontuurtjes* en *Vier jaargetijden*. Het eerste is opgenomen in *Vijf romans*. Dit boek, het derde dus, bevat diverse schetsen, die toch in één atmosfeer zijn opgenomen: de sfeer van het leven aan het eind van de vorige eeuw in een dorp, dat zich tot een stad aan het ontwikkelen was, de sfeer van een kindertijd waarop met een zekere nostalgie wordt teruggezien, maar ook de sfeer van discriminatie, van de discriminatie op verschillende gebieden die een arm, orthodox-joods meisje in het toenmalige Zaandam wel moest ondervinden, en die haar voor het leven heeft getekend.

© 2026

Omslag: Arja van den Berg
ISBN 90 214 9221 0

Carry van Bruggen wordt niet alleen gewaardeerd als de eloquentste, slimste, brutaalste en meest welwillende vrouw op de scheidslijn tussen de 19e en 20e eeuw maar ook als een van de weinige klassieke schrijvers die vandaag de dag nog herdrukt, besproken en bestudeerd worden.

In drie boeken heeft Carry van Bruggen een beeld geschetst van haar jeugd:

Het huisje aan de sloot,
Avontuurtjes
Vier jaargetijden

VIER JAARGETIJDEN bevat vier indringende schetsen, waarin ze niet, zoals in de eerste twee bundels, schrijft vanuit haar eigen jeugdperpectief maar maar als volwassen schrijver haar gouden pennetje hanteert.

De sfeer in deze trits is echter hetzelfde gebleven. Je proeft de atmosfeer van het leven aan het eind van de vorige eeuw in een dorp waarop met een zekere nostalgie wordt teruggekeken.

De sfeer van discriminatie, onderschatting en jodenvrees die een arm, orthodox-joods meisje in het toenmalige Zaandam wel moest ondervinden en die haar voor het leven hebben getekend als iemand die zich de kaas niet van het brood liet eten en die net als haar broer Jacob in woord en geschrift de euvelen des tijds, die nog steeds de onze zijn, op heldhaftige wijze hebben benoemd.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Margarine-Boterfabriek
Joh. Jurgens
OSCH
ROTTERDAM
Glashaven Nº1

© 2026

Tussen de witte aarde en de zwarte hemel zingt de wind door de bomen, die half wit als de aarde en half zwart als de hemel zijn. Het is een donker, zwaaiend lied dat suizelend de ruimte tussen hemel en aarde bestrijkt. Tussentijd tussen licht en donker. Sneeuw stopt, licht van een winkelraam begint. Binnen wordt lamp aangestoken. In de woonkamers zitten mensen om het theelicht heen en staren zwijgend uit de ramen. In zo'n uur in zo'n wind loop je dromerig van school naar huis met verstilde stap. – Maar kijk... Oploop, of vechten? Als een silhouettenprentje wriemelt het tegen de sneeuw. Voorover, rennend erheen! Moord? Doodslag? Lijkt niet, er wordt gejoeld en gelachen.
Jongens sleuren een jongen door de sneeuw. Twee hebben hem vast bij zijn benen, zijn rug laat een zwart spoor achter in de sneeuw. Anderen dansen er gillend omheen en schoppen in de sneeuw zodat het stuift. Het zijn de jongens van de *Franse School*. Ze bouwden hun boekenpakken tot een stapel rondom een boom, en elke keer komt er nog een uit de donkere poort... Hij blijft even staan, aarzelt omdat het al zo laat is, gooit dan zijn boekenpak tegen de donkere stapel op en voegt zich bij de anderen. *Maar waar kom jij vandaan? Wat voer jij hier uit?*
Hij weet het net zo goed als zij. Ze hadden afgesproken dat ze langs deze weg moeder zouden ontmoeten voor de uitverkoop bij vrouw Nolle. Vandaag worden handschoenen gekocht. Wat gebeurt hier eigenlijk?
O, niets bijzonders, gewoon wat er bijna elke dag gebeurt. De margarinejongen wordt in de maling genomen. Toen hij de poort uit kwam, hebben ze hem meteen beentje-gelicht en ze slepen hem nu al een hele tijd op zijn rug door de sneeuw. Zijn rug neemt de sneeuw mee, alsof hij hem op likt. Kijk maar eens naar het spoor, je kunt het helemaal rondom volgen. Hij heeft de vers gevallen donsjes van de gladglimmende donkere glijbaantjes afgestreken, die eruitzien als verborgen watertjes.
Wie zijn die twee die hem bij de benen vasthouden? Dat zijn Nol Verhoeve en Karel Baard... Die jongen die als eerste een fiets met gelijke wielen had? Ja, hij komt er soms op naar school. Maar Nol Verhoeve heeft er nu ook een, net als Jan Heins en nog een jongen uit de 9e klas.
Die twee zullen straks op hun kop krijgen als ze hem eindelijk los laten?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat zal wel moeten, ja. Iets terugdoen? Dan kennen ze de margarinejongen niet! Hij is al blij als ze hem in de maling nemen. Zo krijgt hij tenminste aandacht; hij mag meespelen als ze anders te kort komen. Komt er dan iemand bij, dan gaan ze meteen 'duimen', en wordt hij weer afgeduimd. Als dat 's morgens gebeurt, vraagt hij 's middags weer of hij mee mag doen. Nu weet je, zo'n iemand is die margarinejongen...

Meester Deenik stormt de school uit, schriften onder zijn arm geklemd. Hij blijft even staan, leunend op zijn stok, en vertrekt dan – maar niet naar huis. Hij wil er niets mee te maken hebben. De negendejaarsjongens negeren hem volledig. Als hij boos wordt, spuugt hij bloed!

Ze scheiden zich. De margarinejongen staat op, en ja, hij is veel langer dan Karel en Nol, maar hij steekt geen hand naar ze uit. Hij grinnikt en veegt zich de haren uit zijn gezicht. De anderen slaan hem hardhandig de sneeuw van zijn kleren. Ze doen allemaal mee, gloeien van opwinding, gillen en tieren, en duwen hem tot hij bijna omrolt. Eén jongen scheurt zijn mouw nog verder open, maar Karel Baard vindt het genoeg, en ze stoppen. Het is laat, dus gaan ze één voor één naar de donkere stapel bij de boomvoet. Elk haalt zijn eigen pak tevoorschijn en vertrekt. Hun stemmen echoën helder en ver over de sneeuw.

Karel en Nol blijven alleen achter met de margarinejongen. Ze kijken op hun dure horloges en slenteren uiteindelijk samen weg.

Waar gaan ze nu heen, wat gaan ze nu doen? Ze gaan naar *Kwijtel*, bij het spoor! Daar kosten de vanilleboontjes maar een dubbeltje, en hij trakteert ze op een half ons voor elk, koopt een ons voor zichzelf en eet dat hele ons dan achter elkaar op! – Wat zeg je? Trakteert hij jongens die zijn kleren vernielen? Die kleine jongens tegen hem ophitsen? Stel keffertjes tegen één grote bange hond. En nu geeft hij ze nog vanilleboontjes? Nou ja, hij trakteert de hele klas, zo is de margarinejongen. Hij zit nog maar kort op school. Hij heet Dirk Vogel. Ze noemen hem de 'margarinejongen'. *Die nieuwe fabriek achter de Westervaartweg..?* – Ja. Is van z'n vader en oom! En vroeger woonde hij hier ook al met zijn ouders toen hij een baby was. Ze waren arm en hadden een klein, vies, donker paardenslagerijtje achter de *Kouden Hoek*. Ze zeiden dat zijn vader

© 2026

elke zondag na de kerk dronken was en dat zijn moeder klanten bedroog. Hij moest ooit met kermis voor dronkenschap in de Waag zitten! Maar op een ochtend was het winkeltje en woonkamer leeg. Alles was er in de nacht uitgehaald, bij kaarslicht of een dievenlantaarn? Ze waren en bleven weg en werden langzamerhand vergeten. Er waren wel mensen die nog geld van ze kregen. – Ze zijn teruggekeerd en hebben een prachtig huis gekocht. Achter de Westervaartweg hebben ze een fabriek gebouwd waar margarine wordt geproduceerd. Margarine... Bah... Wat een afschuwelijk woord, het stinkt gewoon. Je kunt er bijna aan ruiken wat er allemaal in wordt gestopt. Weet je het? Nee, zeg het dan eens luidop! Stil dan... Eerst worden er grote, vette, zwarte ratten in gegooid. Die zijn door buldoggen in de riolen gevangen en zijn daar moddervet geworden, weet niet waarvan... Dan worden er dode honden en katten toegevoegd. Die worden 's nachts in het donker uit het water gevist. In grote potten wordt dat alles door elkaar gekookt... Ratten, katten, honden... Durf je aan zo'n pot te denken? Nee, oh nee... En dan verder? Dan gaat er nog bij: afgekloven botten en schraapsel van de slagersblokken. En als dat sop dan helemaal koud is... Durf je er dan aan te denken? Maar dan? Dan scheppen ze het vet eraf en kleuren het geel zodat het op boter lijkt. En dan... Oh bah... Hou nu maar op. Je zou er nachtmerries van krijgen, je maag krimpt als je de rook uit de schoorstenen ziet krullen. Wat er zich achter die muren, achter die raampjes afspeelt, en wat er 's avonds laat in het donker voor rommel de poort wordt binnengesmokkeld, daar moet je maar niet naar vragen en je niet in verdiepen. Geen wonder dat er STRENG VERBODEN TOEGANG staat! Ongeveer veertien dagen geleden kwam de margarinejongen op de Franse school. – De hele dag zingen ze daar nu van *O Margarien, o nagemaakte boter!* – Je hoort niets anders tijdens de pauzes, de meesters doen er niets aan!
Hij zit in de 8e klas bij de andere jongens die wel rijk zijn, maar niet slim genoeg voor de scholen waar de echt rijke jongens naartoe gaan. Ze zeggen dat zijn vader hem zoveel geld geeft als hij vraagt, daarom kan hij zo vaak trakteren. Tegenwoordig zie je de jongens van de 8e en 9e klas nooit meer zonder vanilleboontjes uit hun zak te snoepen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu zijn ze allemaal weg, er komt niemand meer uit de poort. De glijbaantjes glimmen als verborgen watertjes. Steeds sneller springen lichten in de huizenrij aan. Goudgloed vloeit over de sneeuw en wordt weer weggeschept terwijl de gordijnen dichtgaan.
Tussen de witte aarde en de zwarte hemel zingt de wind onophoudelijk in de bomen, steeds hetzelfde lied. De bomen, wit als de aarde en zwart als de hemel, dragen het lied dat door de donkere ruimtes zucht. Vind je dat ook? Hoor je geen zachte, zwakke metaaldreun, alsof het uit een smederij komt? Merk je niets van het deinende zingen van een psalm in de verte? Uit de Lutherse kerk? Ja, misschien... Je hebt gelijk... Maakt dat het dan vrolijker? Nee... Daar heb jij weer gelijk in... Het heeft eerder iets angstaanjagends, van iets griezeligs alsof er mensenstemmen in die wind begraven liggen...
Ga je even mee naar vrouw Nolle? – Naar die uitverkoop? Naar dat gedoe? Hij zal wel gek zijn, hij gaat naar huis, huiswerk maken en brood eten. De winkel van juffrouw Nolle ligt achter in de Waterstraat. Vandaag begon de uitverkoop. Moeder beloofde: slaagt ze bij juffrouw Nolle niet, dan gaat ze ergens anders kopen. In geen geval komt ze zonder handschoenen thuis. – Dat moet ook wel, vanavond is de eerste les. Ze voelt zich al van het opstaan af omsnoerd door dat besef. Zelfs zojuist, toen ze keek naar het sollen met de margarinejongen, had dat knellende gevoel zich nog niet helemaal van haar losgemaakt. Maar nu ze hier alleen door de sneeuw loopt, vliegt de volheid van het verlangen en de angst weer op haar af en even zweet zij van hitte en rilt van kilte...
Daar is de margarinejongen weer, tussen de andere twee jongens in. Ze slenteren de Spoorstraat af en snoepen uit zakjes. Wat een zielige jongen toch. De anderen pesten hem en hij laat het gebeuren. Hoewel hij ze makkelijk aan zou kunnen, trakteert hij ze op snoep zodat ze zich met hem bemoeien. Het kan hem niets schelen. Natuurlijk is het niet alleen dat ze hem links laten liggen. Haar broer Jacob kan erover meepraten, hij gaat ook naar de Franse school. Het is niet alleen de haat... Als vader zelf het schoolgeld voor hem kon betalen, zou het wel anders zijn. Niemand hoort het weten, maar de zoon van de bovenmeester heeft het rond-

© 2026

verteld. Nu weet iedereen het. Maar het is ook niet alleen trots... Twee andere jongens gaan ook kosteloos naar school en mogen wel meespelen, maar een jood die niet betaalt... Dat gaat te ver... Maar stel je voor dat haar broer zich als de margarinejongen zou laten behandelen!
Nu loopt ze bijna moeder voorbij. Heeft ze hun gezien? Is moeder geslaagd? Mag ze ze nu zien? Nee, straks thuis. En het eerste wat ze thuis gaan doen is de lamp aansteken. Moeder is benieuwd of juffrouw Nolle haar niet heeft gefopt. Zouden de handschoenen 's avonds echt niet van wit te onderscheiden zijn? Hoe zijn ze dan nu? Nou, ze zijn... Ja, een beetje hemelsblauwachtig. Maar bijna net zo fijn als zijde en denk eens in... Als moeder niet is gefopt, dan hebben ze dansleshandschoenen voor 22½ cent! – En het is zo! De donkere gordijnen tussen 't lamplicht en de gloor van de sneeuw, en het blauw verdween. Ze rolde stilletjes het pakje open terwijl moeder lucifers zocht, en toen... Toen voer het blauw weg. Waarheen? De ruimte in, tot het tot damp vervlood en witte handschoenen op de tafel achterliet. – Wonderlijk! En ze heeft witte handschoenen! Nu is ze van die laatste zorg ook weer verlost en kan ze het verlangen terug laten komen, naar de avond, naar de lange avond die zich als een glanzende baan uitstrekt in wat anders al 'nacht' zou heten. De avond die haar het nieuwe zal brengen... maar die, net zo sterk als het verlangen, ook angst met zich meebrengt. De zekerheid dat alles in orde is, dat je er van top tot teen onberispelijk zult uitzien, geeft anders wel een enorme innerlijke kracht! Kijk die schoenen – glimmend gepoetst, spiegelend als lak, wit verzoold, gloednieuw bestrikt. En voel eens hoe zacht de ribbeltjeskousen zijn. Denk dan eens aan de jurk... Maar het moment is nog lang niet daar. Een toertje breien zal het wachten korten. Ze breit een geel bovenhemd voor zichzelf, die later in de was uitbleekt. Ze pakt de pennen, tast naar de draad en stijgt ze nu toch weer naar een vreugdetop? Zolang je geen handschoenen hebt, ben je niet zeker dat je ze krijgt. Dat geeft onzekerheid, een gat waardoor het tocht. Nu heeft zij ze. Het lamplicht joeg het blauw weg en ja, ze stijgt weer naar een vreugdetop, niet zo hoog als die eerste keer. Nooit daarna meer zo hoog! Toen was het dan ook maar een toverwoord. Toen was het nog puur.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Toen was er alleen eerst de eerste verrassing. En een ogenblik later kwam de tweede, nog grotere verrassing, die haar uiteindelijk naar die immense vreugde dreef. Ze zal dat moment steeds weer willen herbeleven, en elke keer zal het haar dezelfde warme gloed van verwondering schenken.
Hoe het precies gebeurde, hoe de dag verliep toen ze het nieuws hoorde... Niets was bijzonder, niets wees op iets bijzonders. De schooluren waren gewoon saai voorbijgeslopen zoals zoveel andere dagen, een grijsgrauwe novemberdag. Er was ook geen lekker vooruitzicht voor het eten... geen schelvis, geen boerenkool, niets. En nu laat ze vader de woorden herhalen, nu laat ze dezelfde woorden van vader weer in zich klinken: *Jij gaat van de winter bij meneer Boutelje naar de dansles.* – Je moet iets zeggen, je wilt iets vragen, je kunt niet als een vis staan gapen. Over de dansles... Of over meneer Boutelje. Maar *dansles* betekent nog helemaal niets... Meneer Boutelje zoekt een huis. Het moet wel iets bijzonders zijn, dat huis, met ruimte om dansles te geven en voor zijn zus om lessen in *filigraan* en *frivolité* te geven. Het moest op een goede stand zijn, anders willen de rijke mensen er niet komen en sturen ze er hun kinderen niet heen. Het moest ook niet te ver weg zijn, om dezelfde reden, maar ook niet te duur, want een vestiging is al een hele onderneming! Daar had ze al vaak over gehoord.
'*Heeft meneer Boutelje dan een huis naar zijn zin gevonden?*
Ja, en zelfs een heel geschikt, aan de Oostervaartweg.
Zoiets is wonderlijk! Op dat moment niet.
Ze vermoedt dat ze hetzelfde huis bedoelen. Ze heeft het immers zien schilderen, bijwerken, de tuin zien ordenen, de meubels zien binnendragen en de gordijnen achter de ramen zien verschijnen – eerst de donkere, zware en daarna de lichte, dunne. En al die tijd was er thuis constant sprake van meneer Boutelje en zijn zuster, hun vestiging in de *kille*, of hij lid van de *gewre* wou worden, of hij vroom of *vrijzinnig* zou blijken te zijn, of ze een koosjere huishouding zouden voeren en of hij naar sjoel zou komen. En toch dacht ze aan niets. Maar eigenlijk begrijpt ze het wel: het huis is nooit van deze wereld geweest, en zelfs het opknappen en inrichten heeft het niet tot iets van deze wereld kunnen maken.

© 2026

Aan de Oostervaartweg staat het als verdwaald tussen werfjes en winkeltjes, en lang voor die werfjes en winkeltjes er waren, stond het er al, eenzaam in zijn tuin die naar het water glooit, eenzaam tussen poelen, plassen, rietland en weiden. Het is een grauwgeel blok van een vierkant huis, met de straatkant naar voren, diep uit zijn tuin, met niet minder dan negen smalle ramen van kleine ruitjes: twee aan weerszijden van een lange, smalle deur en vijf in de rij daarboven.

Boven al die ramen en boven de deur slingeren zich bloemfestoenen van knobbelige, grijze steen, dik onder de zwarte pikkels, groezelig, geschilferd en geschonden. En toch... wonderlijk... wonderlijk... dat er uit bloemen gedrukt op papier en uit bloemen geweven in...

Uit grauwe steen en zelfs bloemen ontstaat een betoverende schoonheid, een charme die echte bloemen je niet kunnen bieden. Bloemenslingers sieren behangselpapier, kronkelen om zuiltjes als rechtopstaande notenbalken, en bloemkorfjes rusten op roomwit mousseline of dun batist, waar roosjes losjes verspreid liggen. Wat is het toch dat je zo aantrekt? Je kunt de winkelramen niet weerstaan, en een deel van die aantrekkingskracht lijkt uit de bloemenfestoenen boven de ramen van het oude, verlaten huis te komen.

Het huis staat laag bij de grond, tussen werfjes en winkeltjes, en is jarenlang leeg gebleven. Een oude, kreupele heer woonde er het laatst, met zijn knecht die zijn wagentje reed, en beiden stierven daar. Boven de deur staat het jaartal, in steen gegraveerd: 1775. Het is dus een achttiende-eeuws huis, ouder dan honderd jaar, veel ouder zelfs, want het is nu 1893, en 1893 is bijna voorbij. Het staat daar nu in zijn tuin, een verwilderde, verwaarloosde en verlaten plek, als een oud kerkhof uit een verhaal, vol kleuren die niemand ziet, geuren waar niemand iets aan heeft, en stukken van het ijzeren hek zijn losgeraakt en liggen als voorover op hun gezicht in het wilde gras, en daarna in de afgevallen bladeren al dieper verzonken.

Als je er nu langs loopt en '1775' leest, zie je door de voorramen, achter de lege ruimtes van het huis, naar de dag die het oplevert, gevuld met grauw of zilverachtig licht. De achterramen, en achter de achterramen,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het stromende water, altijd op zoek naar het licht, zilverachtig of grauw. Boven het dak de bomen en het oude hek in het wilde gras, alsof het op zijn gezicht is gesmakt. Er heerst een stilte rondom, zo diep dat zelfs de hoogste takken ervan lijken te luisteren.
Een ritseling in je oren, elk blaadje dat aan je voeten valt... wat gaat er dan al niet door je heen! Je loopt overvol, zonder te weten waaruit en waarvan. In sproeifonteintjes verschijnen soms regenbogen, zo onzeker dat je denkt dat je ze verbeeldt. Je ogen zien ze overal, maar je kunt ze nergens vastpakken.
Toen, plotseling, kreeg het oude huis bewoners. Ze bracht ze zelf, ze dacht ze zelf, want vanzelfsprekend waren het geen levende wezens, geen mensen van deze wereld. Die bewoners van 'Huis 1775' vond ze... op de lampenkap bij juffrouw Geel.
Juffrouw Geel, de handwerkjuffrouw die zo lekker ruikt, was er vanaf het begin bij. Ze zei meteen tegen haar: 'Jij bent vast wel knapper in andere dingen,' toen ze haar kistje liet zien! Ze brak haar been in de grote vakantie en mocht niet meteen terugkomen toen de school begon. Ze liet taken opgeven door juffrouw Joris uit de eerste klas, en wie er niet uitkwam, mocht bij haar thuis komen voor hulp. Op een woensdag tegen de schemer, na de hele middag aan haar gebroken been te hebben zitten knoeien, ging ze erheen. Niet zozeer voor haar been, maar om in het huis en de kamer van juffrouw Geel te mogen komen.
Juffrouw Geel woont aan een grachtje. Haar smalle houten huis staat tussen twee nieuwe stenen gevels gedrongen. De ongelijke ramen hebben rossige en groenige ruitjes tussen de gewone. Midden in haar voortuintje groeit een kleine kastanje, die toen al een geelgroen tapijtje losjes over het gras had gespreid. In haar achtertuin kweekt ze kruiden met reuken dieper en zoeter dan van bloemen. In de venstertjes zie je dezelfde rossige en groenige ruitjes, en de bomen staan er zo dicht tegenaan gedrongen dat het in die kamer is alsof er ergens op een verborgen plek een groene lampion brandt.
Juffrouw Geel vond het bijzonder vlijtig dat ze kwam, het leek haar zelfs mee te vallen. Maar de mindervoet moest uit, en de voet, en de kleine

© 2026

hiel, en de grote hiel... Ze lachten zich allebei haast tranen: ze had de hiel aan de voorkant van het been gezet! Juffrouw Geel besloot het dan maar zelf te doen, om verdere fouten te voorkomen. Ze moest dan maar goed opletten, juffrouw Geel legde het haar uit, en ze probeerde te luisteren, maar ze kon niet. Haar blik was gevestigd op de ronde, strakke kap van de lamp op haar tafeltje. Die lampenkap leek wel wat op een draaimolen, met zes schilderijtjes, zes taferelen, die dezelfde mensen voorstelden. Je zag tenminste op alle zes hetzelfde huis, en dat huis leek zo waarlijk... het leek zelfs wonderbaarlijk veel op het huis aan de Oostervaartweg, op 'Huis 1775', met al die lange, smalle ramen en de lange, smalle deur. Als brede waaiers daalden van dat hooggelegen huis deftige bordessen neer in een diepe tuin, naar een ovale vijver gevuld met water zo helder... dat de omgekeerde spiegelzwanen en -bomen leken bijna net zo echt als de echte. De sierlijke paren wandelden arm in arm over de paden rondom de vijver, of stonden er stil, gekleed in wonderlijke kledij. Uit de hoge kapsels en wijde japonnen van de dames piepten hun popjesachtige gezichtjes, met fijne, glimlachende trekken. Op één tafereel boog een heer zo diep dat zijn rug op een tafeltje leek en de punten van zijn jasje recht naar achteren stonden. Op een ander tafereel leidde dezelfde heer dezelfde dame, zodat je ze van achteren zag, maar een plek naast het huis, waar andere paren dansten tussen de overhangende, wiegende takken van de bomen, door de bloemperken heen. Op weer een ander tafereel danste één enkel paar in de ovale vijver, en op de ronde trappen, ja zelfs tot in het huis aan de open vensters, stonden heren en dames te kijken. Alle dames hadden dezelfde popjesachtige gezichtjes en lachjes, en alle heren hadden hun hand in de zij en één been vooruit. Plotseling vroeg juffrouw Geel of ze alles goed had begrepen van de hiel, en of ze er zelf in het vervolg een op zou kunnen zetten. Ze realiseerde zich dat ze niet had geluisterd en niet had opgelet, en zag waar ze naar keek. Omdat juffrouw Geel van haar houdt, en omdat juffrouw Geel anders is dan de andere juffrouwen en meesters, wat ze trouwens vanaf het begin af aan heeft geweten, durfde ze het haar te vragen: zijn dit nu alleen maar vertelsels tot plaatjes gemaakt, of hebben zulke men-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

sen werkelijk bestaan? Was er ooit een tijd waarin mensen zo leefden, zo dansten, zo wandelden en zulke kleren droegen?
Juffrouw Geel begon eerst te lachen. Ze rolde de kous op legde hem weg en begon over die tijd en die mensen te vertellen. Ja, het heeft allemaal zo bestaan, en het leven is inderdaad zo geleefd... In de 18e eeuw! In die tijd stonden er huizen met ovale vijvers waar zwanen zich spiegelden. Tuinen met bomen die hun takken over bloemperken wiegelen, en mensen die dansten op satijnen schoentjes over het zachte, kortgeschoren gras. Zulke mensen? Ja, zulke mensen... dames die hun glimlachende hoofdje, zoals deze hier, bogen en luisterden naar de heren die diep voor hen bogen, de voeten naast elkaar en de hand op het hart, terwijl ze verhalen vertelden. De dames droegen wijde japonnen van zijde en satijn, en de heren hadden broeken en jassen van dezelfde stoffen, soms zelfs van effen fluweel of gebloemd satijn. Gebloemd satijn... ja, ze hielden veel van gebloemde stoffen in die tijd. Gebloemde zijden en satijnen gordijnen, en overtrekken op de stoelen. Was het hele leven toen eigenlijk gebloemd? Juffrouw Geel keek haar aan, lachte en gaf haar gelijk: het hele leven was toen gebloemd!
Het was 1775, de 18e eeuw. Ze zat in het groene loofschijnsel en het rossige ruitjesschijnsel, en het leek alsof er een zoetigheid in de lucht hing die ze ademde en die haar lichtjes beduizelde. Plotseling realiseerde ze zich dat ze de dames en heren van de lampenkap alleen maar hoefde over te brengen naar Huis 1773, en dat ze dan huis en tuin met hen kon vullen. Ze kon ze omringen met hun zoete, gebloemde leven, hun kapsels en kleding, hun glimlachjes, ruikers, buigingen en dans.
Ze hoorde juffrouw Geel weer spreken. Er zou muziek zijn, en wilde ze die graag horen? Ze moest nog voorzichtig zijn met haar been, dus liep ze met een stok door de kamer naar de piano. De piano stond donker tegen de muur, en de toetsen leken op lange, gele, vochtig glimmende tanden waar groene schijnselen uit vloeiden als water. Voorzichtig schoof ze zich op het stoeltje om haar nog zieke been te ontzien en zei dat ze haar nu de muziek zou laten horen. Was het dezelfde muziek waarop de dametjes en heertjes dansten? In de schemering wachtte ze

© 2026

en keek naar de lampenkap en de rug van juffrouw Geel, die nog niet meteen begon. Het leek alsof ook de heertjes en dametjes stil stonden en wachtten en luisterden uit de verte... naar de piano van juffrouw Geel!
Plotseling sprong het in de schemering op... fijne, hoge klanken... ze maakten het ademen nog zoeter en tegelijkertijd moeilijker... ze deden haar beven, haar vingers werden kil en rillingen liepen over haar achterhoofd en rug... het was alsof ze in lauw water aan een anker lag te deinen. De dametjes en heertjes leefden en dansten op de muziek. Daar, plotseling... herkende ze de wijs... het was een sjoel-wijs! Niet helemaal hetzelfde, hier en daar een beetje anders, maar wel duidelijk te herkennen... de wijs die ze zingen als bruid en bruidegom onder de 'goppe' staan, als er een 'gassene' in de kille is, de wijs die zo blij is en toch ook zo aandoenlijk tegelijk... En de heertjes en dametjes dansten op die wijs, of ze sloegen het dansen van de anderen gade, vanaf de trappen, aan het raam... en wie weet staan er dieper in de kamer niet nog anderen te luisteren en te kijken...
En nu is het uit... de piano zwijgt... en alles staat plotseling stil, alsof het wezenlijk had bewogen zolang de muziek had geduurd.
'Hoe vind je die muziek?'
Mooi, o zo mooi... maar ze wilde het toch zeggen, en ze dorstte, omdat het al zo donker was en omdat ze nu zo vertrouwelijk waren.
Juffrouw, het is een wijs die ze bij ons in de kerk ook wel zingen.
Eerst dacht de juffrouw dat ze twee wijzen door elkaar haalde. Maar ze was er zeker van; ze kon het zelfs zingen, wat ze niet zou kunnen als ze het net had gehoord. Ze zong het, dorstig door de duisternis en hun plotselinge vertrouwelijkheid. Ze stond met haar gezicht naar het achtertuintje waar de kruiden groeiden en zong zo schor dat juffrouw Geel de wijs meteen herkende.
Maar hoe kon dat? Het was een dans uit een beroemde opera, een 'menuet' uit *Don Juan*, geschreven in de 18e eeuw. Hoorde alles wat zoet, gebloemd, blij en aandoenlijk was tot die eeuw? Hoorde dit weer er ook bij, dit herfstweer, dit tuintje, dit huis? Worden dansen 'geschreven'? Natuurlijk, of je kunt ook zeggen 'gecomponeerd'... Wat dacht ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

toen? Ze dacht helemaal niets! Hoe stelde ze zich dan voor dat de wijzen die ze in de Synagoge zongen daar vandaan kwamen? Ze dacht helemaal niets, alsof ze er altijd al waren geweest! Maar nu juffrouw Geel het zei, begreep ze dat iemand ze had gecomponeerd, al waren ze niet uit de grond geschoten. Nee, ze kwamen uit een opera, *Don Juan*, en zo'n dans heet *menuet*...

Juffrouw Geel vroeg ook of ze wist wat een opera was. Dat wist ze, of nee, eigenlijk niet precies. Ze wist alleen dat haar moeder vijftien jaar geleden eens naar een opera was geweest, en die heette: *De Troubadour.* Soms heeft ze het er nog over en zingt ze er zelfs een liedje uit. Er bestaat ook nog een andere opera genaamd *Götterdämmerung*, die ze tegenwoordig spelen. Ze ziet het woord af en toe in de krant staan, en het betekent *godenschemering*, wat haar rillingen bezorgt. Maar *Götterdämmerung* is meer dan alleen 'godenschemering'. – Juf Geel kwam nog even terug op die overeenkomst. Ze gelooft dat een rabbijn in de oudheid de melodie in de opera heeft gehoord, waar hij naartoe zou kunnen zijn gegaan, net zoals moeder naar *De Troubadour* is geweest. De rabbi vond de melodie zo mooi dat hij die later in de kerk is gaan zingen! Ze dacht eraan om vader ernaar te vragen maar besloot het te laten. Natuurlijk is de melodie uit de synagoge in de opera terechtgekomen, maar vader zou misschien willen dat ze dat tegen de juffrouw zei, en wat zou dat opleveren? Ze praatten nog even door, ze dronk een kopje thee en vergat haar breiwerk in de vensterbank.

Zo is het gegaan dat de mensen van de lampenkap van juffrouw Geel in *Huis 1775* zijn komen wonen.

Sindsdien zijn er twee keer schrikbarende, maar ook heerlijke en bijna angstaanjagende momenten geweest... één keer met volle maan en één keer met zonsondergang. Toen drong een roodgouden vlam het water over, sloeg de ramen aan de achtergevel in en blies de ramen aan de voorkant weer uit. Het was herfst, er had gestormd, en het weer was warm en koud tegelijk, zulk weer dat je rilt als je stilstaat, maar meteen gaat zweten als je loopt. Zwarte wolken joegen over de hemel en af en toe viel er een regendruppel. De avond viel en het huis straalde lam-

© 2026

plicht uit al zijn kamers. Overal was de gloed van vuren te zien. Voor een dansfeest waren talloze gasten aangereden en het hele huis was gevuld met hun zoete, gebloemde leven.
Maar de poort schoof dicht, waardoor de gloed van de zonsondergang over het water verdween. De zwarte wolken sloten zich en plotseling doofden de vuren, terwijl alle lampen uitgingen.
En dan, o, dan voel je dat verre landen zoals China, Cuba en Afrika toch bereikbaar zijn, al zul je ze misschien je hele leven niet bezoeken. Ze zijn dichterbij dan in vervlogen tijden. Het enige onherroepelijke is het voorbijgaan van de tijd.
Die andere avond, met volle maan, was het veel later in het jaar. Er lag al sneeuw en de wolken leken dunne, sneeuwen vliezen, of eigenlijk meer op tot op de draad versleten, witte wollen doeken. Ze hingen als gordijnen over het nachtelijke blauw voor de maan gespannen, maar konden het licht niet doven. In plaats daarvan verspreidden ze het tot een grote, zilveren krans over de halve hemel. In dat schijnsel leek 'Huis 1775' vol met levende, slapende mensen.
Achter gebloemde gordijnen ademden ze rustig, de dames misschien zelfs nog in bed, gehuld in gebloemde nachtjaponnen. Als je een zwak hebt voor 'gebloemd' en het geld ervoor hebt!
Kort daarna verschenen de werklui met ladders, karren en gereedschap. Eerst haalden ze het oude hek en de natte bladeren uit het wilde gras.
Daarna ruimden ze de bladeren bij karren vol weg en begonnen ze het huis te schilderen. Ze repareerden het dak en de schoorstenen, alsof het schijndood was geweest en nu weer tot leven werd gewekt.
Thuis hoorde ze toen al over meneer Boutelje. Hij zou zich vestigen in de *kille* omgeving en danslessen geven. Zijn zus, die eigenlijk Espérance heet maar altijd Sprans wordt genoemd, zou *filigraan* en *frivolité* onderwijzen. Er werd ook gespeculeerd of hij lid van de *gewre* zou worden en of Sprans
Een koosjere huishouding voeren, de klandizie binnenhalen en de familierelatie tussen de vader van meneer Boutelje en moeders grootvader, rebbe Hele Arjei, ophelderen. Rebbe Hele Arjei was tijdens zijn leven

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een rijke, vrome en geleerde man, algemeen geëerd, maar allang overleden.
Dit alles mag wonderlijk genoemd worden. Ze had gehoord dat hij een geschikt huis had gevonden en zag dat *Huis 1775* werd klaargemaakt voor bewoning door mensen van deze wereld. Het kwam niet bij haar op dat dit huis en dat huis een en hetzelfde konden zijn. Elk afzonderlijk had zich als draden in de geschiedenis voortgesponnen: van meneer Boutelje en van 'Huis 1775'. Het toppunt was toen Vader over een huis aan de Oostervaartweg sprak, zonder dat het bij haar opkwam dat ook 'Huis 1775' aan de Oostervaartweg staat. Ze vroeg zelfs nog naar de precieze locatie! Maar toen kwam het moment dat alles samenkwam.
Op dat moment vloog ze, met stoel en al – want ze voelde nog steeds de stoel van toen onder zich – naar die hoge vreugdetop en bleef daar zitten, pratend met vader en moeder en alles vragend. Het hele dagelijkse leven en alle dagelijkse mensen zag ze ver beneden zich liggen in een diep, vaal dal, terwijl zij hoog op de vreugdetop zat, omringd door ruimte en flikkerende lichtflitsen. Er zal gedanst worden in 'Huis 1775' en zijzelf zal eruit dansen!
Heeft vader er geld voor, kan vader het betalen? Ze kon het zo rustig vragen vanaf de vreugdetop, omdat vader immers niet had gezegd dat het 'misschien' gebeurt, maar zonder meer dát het gebeurt. Vader hoeft niet te betalen; ze mag er 'kosteloos' heen, omdat de vader van meneer Boutelje een volle neef van Rebbe Hele Arjei was.
Zo praatte ze zelfs tot Vader en moeder neer van den vreugdetop! Ach, daar is ze maar kort gebleven. Langzaam is ze weer in het dal neergedaald, langs de zorgen, bezwaren en moeiten die er nu eenmaal altijd schijnen te zijn.
Allereerst werd er een brief van meneer Boutelje aan huis bezorgd voor Vader. *In handen* stond er op! Vader kwam thuis, las hem, zei niets – maar o, Vaders gezicht! – en antwoordde hem meteen in de voorkamer. 's Avonds vertelde moeder haar dat het niet zo gemakkelijk ging als het in het begin leek. Maar waarom had meneer Boutelje het dan eerst beloofd? Nou, eigenlijk gezegd beloofd had meneer Boutelje het ook

© 2026

niet... Vader had het gevraagd. O... had vader het gevraagd? Ja... en nu komt het niet goed uit met de clubs. Meneer Boutelje heeft namelijk verschillende clubs – een voor de rijke kinderen en een voor de meer gewone, welgestelde kinderen, en een voor de rijke volwassenen en een voor de meer gewone welgestelde volwassenen. De rijke clubs zijn natuurlijk veel duurder! En nu was die van de meer gewone kinderen vol, er kon er geen één meer bij. In die voor de rijke kinderen was nog wel plaats... maar dat scheen eigenlijk niet zijn bedoeling te zijn geweest, om haar in die club op te nemen... En dat heeft hij vader geschreven. Vader antwoordde dat die rijke kinderen volstrekt niet te goed zijn om met de achterkleindochter van Rebbe Hele Arjei te dansen!
Maar dat is toch ook eigenlijk waar! Ja, moeder vindt het natuurlijk ook, hoewel je die dingen nu eenmaal niet kunt dwingen... en je moet ze misschien niet willen dwingen... Vader heeft misschien ook te gauw nadat Vader zich boos had gemaakt, die brief geschreven. Maar uiteindelijk kwam er een tweede brief van meneer Boutelje: ze mocht komen! Die zekerheid, na de twijfel, deed haar wel weer tot een vreugdetop stijgen, maar veel minder hoog. Ze kon ook niet alles zo loslaten, zo onder zich laten. Stijg maar eens onbelemmerd op in de ruimte, maak je maar eens vrij van de wereld, als je net diezelfde middag moeder hebt zien thuiskomen met een verdrietig gezicht en helemaal verslagen van een bezoek bij juffrouw Kaas.
Racheltje Kaas, haar dochter, naait voor de rijkelui en heeft klanten onder hen. Ze had moeder die middag alles uitgelegd: voor dansles hoort een witte jurk, van zij, mousseline, kasjmier of althans het allermooist batist met kant, daarbij fijne witte kousen, witte schoenen en witte handschoenen. Een geloofde of veren waaier en een tasje van wit satijn, met kralen geborduurd, staan daarbij wel heel voornaam, maar zijn niet noodzakelijk. Een fluwelen jurk, zwart, diep violet, bruin of groen, met een brede kanten kraag, met zwarte kousen in dat geval en lage verlakte schoentjes, kan ook volstaan. Witte handschoenen natuurlijk, ook dan.
Maak je nu eens van alles los, stijg nu eens vrij en onbelemmerd naar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de vreugdetop als je dat net allemaal hebt gehoord en weet dat je daarvan niets kunt krijgen. Och, en je wilt het immers niet eens, je wilt niet eens zo veel aan die dingen denken. Het was een toverwoord... dansen... dansen... het was een wondergedachte. Het 'Huis 1775', het huis waar de dansende wezens van de lampenkap wonen, zelf te zullen binnengaan, zelf daar te zullen dansen, waar eens de zoetheid van het 'gebloemde' leven de zalen en kamers vulde, waar ze zelf het 'gebloemde' leven weer heeft binnengedacht... en nu is alles jurk, kousen, schoenen, en aan dansen in het huis komt je denken niet toe.

Die avond, toen Vader uit het koffertje de groenfluwelen jurk tevoorschijn haalde, was het alsof ik in een wervelwind van vreugde terechtkwam. Tante Essie had hem Vader gegeven, omdat hij haar jongste dochter te klein was geworden, maar nog steeds te groot voor haar. Iedereen bewonderde hem, van de ene aaiende hand in de andere, en zijn spiegelende, zachte en sterke fluweel, zonder een naad of zoom gesleten, geen plekje geplet, mooier dan ze ooit zouden kunnen kopen.

Juffrouw Content werd meteen gewaarschuwd en kwam met de boot om hem te vermaakt. Ze zorgde ervoor dat hij ruim en lang genoeg was, zodat ze er nog jaren plezier van zouden hebben. Juffrouw Content vond ook dat Rachel Kaas een beetje overdreef met de lakschoenen en kasjmier kousen. Netjes gepoetste lage schoenen met ribbeltjeskousen waren prima, en moeders sabbatschoenen, nieuw van vlak vóór de vakantie, werden goedgekeurd. Bovendien, als je jurk flink lang is, zie je van kousen en schoenen toch niet veel. Maar witte handschoenen... die waren onmisbaar!

Ze wachtten op de uitverkoop bij juffrouw Nolle, nadat moeder had gehoord van Rachel Kaas, die er al haar 'fournituren' koopt, dat die precies vandaag zou beginnen, omdat je daar spot-koopjes krijgt. Dat bleek wel, want de handschoenen kosten normaal gesproken één gulden tien.

Maar moeder... Kijk nou toch eens even naar die handschoenen! – Ze lagen naast het witte servet dat moeder voor het broodeten over tafel spreidde, en ze waren hemelsblauw. In daglicht moesten ze wel vlaggenblauw zijn, zodat ze bij de lamp het eerste moment wit konden lijken.

© 2026

Dat was nu wel iets om helemaal verslagen van te staan. Maar neem nu nog eens even het dekservet van tafel, en doe dat wit uit je gedachten. Kijk eerst eens naar je blauwe rok en het blauwe kaft om dat boek. Draai je ogen dan naar de handschoenen. Zie je wel? Ze zijn weer helemaal opgewit. Met buren zo hagelwit als tafelgoed komen ze vanavond vast niet in aanraking. Rol ze dan maar gauw weer in hun vloei!
Die klaargekochte ribbelkousen omhullen je been veel zachter en vaster dan die zelfgebreide. Ze fleuren je schoenen op, net lakschoenen. Nu de jurk... wat heeft die lieve, goede juffrouw Content hem mooi vermaakt en keurig afgewerkt! Hij gaapt een beetje aan de hals, maar moeder weet raad: Moeders antieke gouden broche!
En nu is ze klaar. Ze moet gaan, en moeder zal wachten om alles en van alles het fijne te horen, met een kopje chocolade!
Ze heeft het licht, de warmte, veiligheid en vertrouwelijkheid van het huis achter zich gelaten en gaat nu door het donker het nieuwe tegemoet. Op straat is de meeste sneeuw geruimd maar zilveren tintels doorbreken overal de donkerte. Alleen de daken houden hun vrachten vast en staan als overdadig besuikerde afgeknabbelde wafels hoog in het zwart. Wit klimt in scherpe strepen tot hoog langs de toren omhoog, maar de spits reikt zwart in zwart, onzichtbaar als verloren, daar bovenuit. Kalm en zwaar laat hij zijn slagen vallen, alle acht: hij staat er nog!
Kwart over acht begint de les, dan zal ze er ook zijn. Zoals moeder zei: *Te vroeg is onbescheiden, te laat is onbeleefd*. De Oostervaartweg strekt zich uit als een lange, zwarte wimpel tussen twee stroken, een lintenbundel die naar de verte verdwijnt. Een rijtuig wacht voor *Huis* 1775, gehuld in een stille sfeer alsof het in de sneeuw verzonken is. Hoog boven het onzichtbare laten de bomen donzige sneeuwvlokken vallen. Het paard lijkt te slapen, schudt even zijn kop, de bellen tinken slaperig, lui en traag. Een paar tinken, en dan weer stilte. De adem stijgt op, spreidt zich uit en wordt zichtbaar, een wemeling, een aarzeling tussen de twee lantaarns die aan weerszijden branden. Kijk, zo aarzelt ook de damp boven theekopjes, en van dichtbij gezien lijkt een lantaarn precies op een kristallen huisje, met de vlam in het midden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een diepe, donkere gleuf loopt tussen hoge wallen van opgeduwde sneeuw recht naar het huis. Het huis tekent zich grijzig af tegen de blankere boomtoppen en de blanke, golvende sneeuwbedekte zijpaden. Sinds het sneeuwde is er dus niemand in de achtertuin geweest, niemand aan het water! Van de negen ramen zijn er maar twee, aan de linkerkant boven, helder verlicht. Hun schijnsel zweeft als een waas over de sneeuw waar niemand heeft gelopen. Daar zal dus de dansles zijn.

Alles is stil, maar binnenin bonst haar hart. Een man komt uit het huis, met een donkere mantel over zijn arm en een paar laarsjes in zijn hand. Hij klimt op de bok en het rijtuig maakt zich los van zijn rustplaats en rijdt weg. Nu zijn de bellen ineens weer wakker. De tinken volgen elkaar niet meer traag en lui, maar schudden zich samen tot een vlugge, veelklankige rinkeling die steeds dieper de verte in verdwijnt.

'VOOR DE DANSLES? BOVEN'

Ze staat in het huis, omringd door de koude, benauwde lucht van Huis 1775. Wie in een rijtuiglantaarn staarde, is het donker. De ganglamp hangt hoog en brandt laag, langs de trappen stroomt de warmte, waardoor het met elke tree hoger behaaglijker wordt. – Licht uit een open deur wijst haar de verdere weg, en op de drempel blijft ze staan. De kamer is lang, laag en leeg, met een gloed als een hete adem. De lucht van het felgeblakerde kachelscherm is vermengd met zoete geuren. De lampen spiegelen in de gladde, onbeklede vloer en dieper in de zwarte piano, die in het midden aan de korte wand staat, tussen de hoge, donkere vakken van de raamgordijnen. Vanuit elke hoek daarnaast gaat een rij stoeltjes uit, die langs de lange wanden staan en aan de overkant de grote gouden spiegel sluiten. De stoeltjes hebben matten zittingen en leuningen als glimmend, taai taai met figuren besneden. De gouden spiegel vangt door de ruimte heen het beeld van de zwarte piano op.

De jongens zitten langs de ene wand. Boven hun koud-witte, glimmende boorden, stijf en plat op de kragen van de zwarte jasjes, gloeien hun gezichten alsof ze opgezet zijn van kiespijn of koorts. Hun voeten staan naast elkaar in een lange, spiegelende rij. Hun lakschoenen verschillen alleen in grootte; ze hebben allemaal precies hetzelfde model en

© 2026

dezelfde strik. Ze fluisteren, lachen een beetje, gapen en kijken naar de meisjes, die hun stoeltjes nog leeg laten staan en naast de piano in een groepje bijeen zijn. En dat is wit... Wit. Al wat je ziet! Wit van lange, strakke, glanzende benen, wit van trippelende schoentjes, wit van korte jurken en rokjes als omgekeerde klokjes, luchtig en zwierig bestrooid. Wit van de strikken in glinsterende haren. Midden in dat woelende, wemelende wit een zwarte plek: meneer Boutelje zelf.

Hij lacht en praat met de meisjes dichterbij, maar het meest met het allergrootste, Meta. Dat weet ze toevallig, want ze zag hetzelfde meisje vorige week in een draverij over de hardgevroren, spiegelende sneeuw een tweede prijs winnen met wagentje en paard. Dezelfde glinsterende haren woeien toen uit een roodbruine bonten muts. Meta is langer dan meneer Boutelje, dus hij kijkt naar haar op. Hijzelf zou wel een meisje kunnen zijn met zijn haren langgelokt in zijn nek. Niemand in het stadje dan de oude heer Arents, de vroegere tekenleraar, draagt ze zo. Zijn smalle, bleke wangen en dunne mond lijken vreemd bloot in zijn snorloos en baardloos gezicht.

Meta is de drempel overgegaan en heeft zich op de spiegelende vloer gewaagd alsof het glad ijs is. Het voelt onzeker onder haar versche bolle zolen, en haar benen worden stram. Ze glipt gauw naar een van de stevige stoeltjes en is blij dat ze zit. Eigenlijk had ze eerst naar meneer Boutelje moeten gaan, maar ze durft het niet. Ze durft nog minder omdat ze heel stellig weet dat hij haar op de drempel heeft zien staan. Maar hij laat het niet blijken en staat nu half met de rug naar haar toe.

Wat gebeurt er ineens? Waar moeten die twee kleine meisjes zo om lachen, en nu ook dat grote meisje, dat ze heeft aangestoten? Waar wijzen hun ogen heen?

Nieuwsgierig voegt ze zich bij de anderen en samen reizen ze rechtstreeks de ruimte in, terug naar haar eigen handen. Die rusten in de schoot van haar groene jurk, en de handschoenen zijn onmiskenbaar hemelsblauw. Haar ogen blijven eraan haken, ze kan ze niet meer losmaken. Haar hoofd staat in brand, gloeiend in een wind van spotternij die plotseling om haar heen is ontstaan. Ze wil haar handen achter haar stoel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verbergen of erop gaan zitten, maar ze voelt dat de minste beweging die lispelende wind van spot nog meer zou aanwakkeren. Ze wil ook haar benen en voeten uit het zicht trekken. Wat thuis mooi leek, lijkt hier grof en plomp. Maar ze is bang om ook naar haar benen en voeten te kijken en die giechelende wind te voeden.
Nog steeds komen er mensen binnen, eerst een meisje, gevolgd door een wolk van wit, roze en lichtblauw die onder haar trippelende, snelle schoentjes strijkt en met hun snelle huppelpasjes diep door de spiegelende vloer naar het vrolijke groepje rondom meneer Boutelje gaan.
Dan komt er een jongen binnen, zijn gezicht gloeit als opgezet van kiespijn of koorts boven het koud-glanzende boord, die langzaam en stijfjes naar de rij stoeltjes loopt en gaat zitten.
Plotseling wordt het onrustig. Een lange jongen struikelt over de drempel en schuifelt onzeker de kamer binnen. Op slag verdwijnen de verveling en verlegenheid bij de jongens. Er wordt gefluisterd en geproest, vingers wijzen hem aan, ze porren en bonken elkaar aan alsof ze hem niet allemaal al lang gezien hebben: de *Margarinejongen!* Ze kijkt naar hem op en moet hem even benijden. Hij ziet er precies uit als de anderen. Hij is al bijna bij de stoeltjes en wil zich aansluiten, maar de laatste jongen werpt lachend zijn armen en bovenlijf over die stoel.
Nu moet de margarinejongen wel een stoel verder gaan zitten.
Het is al een tijdje stil, iedereen lijkt binnen te zijn. Meneer Boutelje gaat naar de piano en haalt zijn kleine viool eraf, die er al een tijdje op zijn rug lag. De viool heeft de kleur van een wilde kastanje, met prachtige, vurige, lange strepen.
De meisjes gaan zitten en vragen zich af wie er naast hen zal komen. Ze staart voor zich uit, maar spiedt uit haar ooghoek. Ze wisselen en ruilen, lachend dringen en duwen ze elkaar. Helaas blijft er uiteindelijk een stoel leeg tussen haar en de laatste persoon. Ze blijft staren over de lege, glimmende vloer en de rij jongens. Het muiskleurige behang met gouden biezen en haar lichtblauwe handschoenen liggen in haar schoot. Haar ogen doen pijn, en iedereen kijkt naar haar kousen.
Jongelui… zegt hij, terwijl de strijkstok gebiedend tikt. Aandacht en stilte

© 2026

volgen onmiddellijk...
Plotseling hoor je luid het driftig snorren van de kachel, alsof erachter een naaimachine verborgen zit. Dan realiseert ze zich: ze is in het *Huis 1775* en ze heeft er nog niet aan gedacht, ze heeft het nog niet gevoeld! Alles deed haar het vergeten. Ze kan het nauwelijks geloven. Was het om dit al die vreugde, ging ze naar dit al die verwachting? De lampenkap, de dagen toen het hier zo wonderbaarlijk wezenlijk scheen, toen het 'gebloemdeleven' leek terug te keren... De zonsondergang, de volle maan, de vreugdetoppen, de sneeuw... De voorbije en pas vergleden tijd die ze nu plotseling voor zich ziet, alsof ze het voelt... het *huis*, dat grijzig tegen het wit van de sneeuw afstak... De rinkelende paardenbel, de dampende adem die aarzelde tussen de brandende lantaarns... Hoe heeft ze... Ze verlangde ernaar om binnen te komen, en nu ze er is, vindt ze er niets van de zoete, bloemige sfeer die ze zich voorstelde toen ze aan het Huis dacht. Ze herinnerde zich hoe ze naar de lampenkap keek terwijl juffrouw Geel piano speelde, en hoe de kleine bomen, heesters en geurende kruiden tegen de rossige en groenige ruitjes aangedrukt de kamer vulden met hun schijnsel. In plaats daarvan vindt ze trotse, mooi geklede meisjes die om haar lachen, om haar kousen en schoenen, om haar jurk die langer is dan die van hen, en om haar hemelsblauwe handschoenen. Ze is er niet zeker van of juffrouw Nolle het heeft geweten, want ze ziet er niet voor aan. Er is een spotwind die oren en ogen doet gloeien, en de zonderlinge, onpasselijke margarinejongen. Tussen hem en de anderen staat een lege stoel, en tussen haar en de anderen ook een lege stoel. Het is alsof het heimelijk vals is bedacht om te suggereren dat zij en de Margarinejongen niet bij de anderen horen, maar bij elkaar, zij om haar ribbeltjeskousen, haar wat te lange jurk en haar hemelsblauwe handschoenen, en hij omdat hij de *Margarinejongen* is!
Wat heeft Boutelje in die tijd gezegd? De meisjes kijken naar haar vooruitgestoken benen en laten lachend hun voeten op de hakken kantelen. *Nu zal ik het allemaal nog eens duidelijk over zeggen*, verkondigt Boutelje.
Gelukkig maar! Ze wil luisteren, ze moet leren, ze hoort er bij. Kon ze maar eens verzitten kon op de lege stoel. Misschien was die wel met

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

opzet leeggelaten. Het moment is voorbij, Boutelje gaat weer spreken. *Dansen is een grote kunst die maar weinig mensen goed verstaan*, vervolgt hij. *Er zijn allerlei verschillende dansen… Er is een polka… Polka mazurka…*
De kachel gromt, de lampen suizen, diep, diep...
In de spiegelende vloer steekt meneer Boutelje's hoofd, een kale plek, tevoorschijn. Achter de donkere vakken van de gesloten gordijnen vaart een boot toeterend door de duisternis, paardebellen tinkelen. Ging hij al voorbij of komt hij net aan? Waar je ze hoort, zelfs in de zomer, denk je aan sneeuw. Maar nu ligt er echt sneeuw.
Nu sta ik tussen het water, waar boten in 't donker varen en de besneeuwde straat waar de paarden lopen. Hun adem aarzelt onder de brandende lantaarns. Ik ben in *huis* 1775. O, een moment van eenzaamheid, een moment van stilte om het te bevatten, om het in me op te nemen.
Aan dansen leren gaat leren lopen vooraf! Mensen denken dat lopen geen kunst is. Maar opgepast! Stel je zo'n vertoning op straat voor! Een oud heertje in een zwarte jas met lange, bungelende slippen loopt parmantig, de ene voet eerst en dan de andere, zijn bovenlijf achterover, zijn haren kruipen in zijn kraag en zijn viool onder zijn arm, met zijn strijkstok in de hand om de maat te slaan. Stel je voor... Vader! Of meneer Israels! Of meneer Prijs! Stel je zoiets op straat voor. Hij zou geen seconde rust hebben, ze zouden hem uitjouwen tot de politie hem meeneemt.
Heeft er nu niemand moeite zijn lach te bedwingen? Ze kijkt de rijen langs, maar alle gezichten zijn ernstig, alle ogen kijken strak van spanning.
Gezien? Begrepen?
Ja, meneer… ja, meneer… ja, meneer!
Ze hoort het om zich heen, naast zich, boven zich... Zelf zegt ze niets, ze durft niets te zeggen. Ze kijkt naar hem op, ze kijkt aandachtig en voortdurend naar hem op: ze heeft hem nog niet kunnen begroeten!
Er deed en er doet zich nog geen gelegenheid voor om zijn oog te vangen. Zijn ogen vluchten van haar weg en blijven geen seconde in de hare rusten... Als hij maar eventjes keek, knikte of een teken gaf...
Er lijkt een onoverkomelijke muur tussen hen in te staan. Het is toch niet haar schuld. Het was toch niet uit lompheid dat ze niet naar hem

© 2026

toe is gegaan. Eén wenk uit de meisjeskring, het geringste teken van zijn ogen, en ze had durven komen. Maar misschien toch niet... Omdat vader het haar zo uitdrukkelijk heeft gezegd... Als ze niet duidelijk had gemerkt dat hij haar wel heeft gezien toen ze binnenkwam en dat hij daarna zijn ogen heeft afgewend en afgewend gehouden. Om de handschoenen? Om de ribbeltjeskousen? Het zweet breekt haar uit.

Opgepast weer!

Opnieuw demonstreert hij hoe je moet lopen, en wat eigenlijk pas lopen heten mag. Dat is wel heel ander lopen dan het lopen op gymnastiek...

Allemaal gezien? Allemaal begrepen?

Ja meneer... ja meneer... ja meneer!

Een schok... Nu gaan zijn ogen de rijen langs en onderzoeken de gezichten een voor een. Ze springen van de jongensrij op de meisjesrij en lachen tegen Meta, die helemaal vooraan zit, tegen de andere meisjes die het dichtst bij hem stonden... Ze kijken vriendelijk naar degenen die hij nog niet zo goed kent, die zich wat achteraf hebben gehouden... Ze blijven even stil voor gezichten die twijfelen of ze wel begrijpen... Ze komen naar haar toe... en ziezo... als hij nu kijkt, dan pakt ze zijn ogen, houdt ze even vast en zal tegen hem knikken... Dan weet hij tenminste dat ze niet uit lompheid... Ze zijn bijna bij haar, de onderzoekende ogen...

Maar o, wat is dat vreselijk... Bij de lege stoel stoppen ze en keren nu snel de rij langs terug...

Ze hebben haar afgezonderd... Uitgezonderd... Wat moet ze toch doen?

Om het de jongeren gemakkelijk en plezierig te maken, stellen we ons voor dat we op een bal zijn en dat het bal begint. En dan…

Ha! Ja, meneer… O ja, meneer… Leuk, meneer!

Hij was nog niet eens klaar met spreken! Ze vielen hem botweg in de rede. Hij lacht, wacht tikt nu zachtjes met de strijkstok tegen de piano.

Als ik een teken geef, staan alle beren op, gaan naar de dames en vragen elk een dame ten dans. De buiging die daarbij hoort, leren we later. Eerst leren we lopen op de maat van de muziek, zoals het hoort, door de kamer.

Hij draait zich om en begint zijn viool te stemmen. Plotseling vliegt er

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een heen-en-weer van lachjes, tekens, fluisteringen en heimelijk vingerwijzen van de jongensrij naar de meisjesrij en terug.
Ik eerst met jou? Nee zij met mij. Of hij liever met haar? Goed dan jij met hem.
Meneer Boutelje kijkt lachend toe over de dunne, roodbruine viool, die hij naar zijn kin heeft getild en fijn aanraakt met zijn nagel. O, schrik! Uit welk oog kwam de eerste blik? Wie begon als eerste met dat valse, zachte proesten? Heeft iemand het bedacht en het voorbeeld gegeven, of kwam het bij iedereen tegelijk op? Er wordt niet openlijk gefluisterd of met vingers gewezen, maar ze hoort het, ziet het en voelt het... Hoe ze allemaal samen bezig zijn haar te binden, haar te ketenen aan de margarinejongen; hoe ze met hun blikken en hun lachen elkaar naar elkaar duwen, hem en haar... Omdat ze allemaal vinden dat ze zo goed bij elkaar passen en een perfect stel zijn om meteen samen te dansen... zij om haar handschoenen en ribbeltjeskousen... en hij... omdat hij de margarinejongen is! – Maar ze zag het ergste nog niet, dat beseft ze nu! Ze ziet hoe Meta, met een glimlach in haar lachende ogen, bliksemsnel de margarinejongen en haar verbindt. Nu richt dat lachende oog zich op meneer Boutelje, die zich omdraait en achter zijn hand kucht. Zijn ogen hebben niet gereageerd, maar ze heeft dat lachje nog net opgevangen voordat hij het verbergt. Hij heeft het volledig begrepen en vindt het ook prima dat de margarinejongen perfect geschikt is om met de achterkleindochter van Rebbe Hele Arjei te dansen. Iedereen, inclusief de jongen zelf, is het ermee eens, en hij heeft zich al bij voorbaat onderworpen. Angstig, schichtig en onrustig vliegen zijn ogen op en neer langs de rij meisjes wanneer meneer Boutelje het woord neemt: 'een dame vragen'. Dan voelt hij de druk van de anderen, die hem dwingen naar haar toe te gaan. Hij kijkt even naar haar, slaat zijn ogen weer neer en houdt ze wachtend neergeslagen. Maar ze weet het zeker, hij zal haar vragen. Alleen zij durft hij vragen. En voortaan, altijd voortaan, zal ze met hem moeten dansen. De collectieve wil heeft het zo bepaald. – *Jongelui...*
Stilte, vol verwachting en ingehouden gelach. Geen gefluister meer, geen boodschapjes. Maar uit tintelende ogen vliegen nog snel de laatste afspraken heen en weer. – Een geruis als van een troep opwiekende

© 2026

vogels. Ze staan op en komen... ze komen de gladde planken over als een spiegelend ijsvloertje. Ze ziet lakschoenen, kousen en broekspijpen bewegen boven hun eigen warrige, troebele weerkaatsingen. Maar hoger ziet ze niets, want ze kan haar ogen niet op slaan. Ze ziet de lachende rij zich verbreken, ze ziet ze door elkaar, langs elkaar heen en achter elkaar om naar de gekozen meisjes gaan.

De dame, die ten dans wordt gevraagd, staat op en de heer biedt haar zijn arm.

Hij torent boven haar uit, z'n haren plakken sliertig tegen zijn voorhoofd. Hij staar over haar heen, zonder haar aan te kijken. Een warmte en een reuk walmen van hem af – bah, hij ruikt natuurlijk naar margarine!

De heren bieden de dames de arm!

Die ongeduldige herhaling is voor hem bedoeld. De anderen staan al gearmd, lachen en fluisteren grappige dingen tegen elkaar. Hij alleen vergat het. Nu kromt hij zijn elleboog naar haar toe en ze schuift haar hand in de nauwe gleuf, klemt haar vingers tegen zijn arm om de warmte van zijn gloeierige lijf niet tegen de rug van haar hand te voelen. En nu staat ze dan gearmd met de margarinejongen. Vier uur geleden lag hij op zijn rug op straat, ze sleepten hem bij de benen door de sneeuw, walgend zag ze het aan. Nu staat ze met hem gearmd en voelt zijn warmte aan haar hand.

Meneer Boutelje stelt de paren op. Hoe het komt weet je niet, wie het doet merk je niet, maar aldoor moeten ze wijken, al verder worden ze achteruit gedrongen. Als vanzelf zijn Meta en Karel vooraan gekomen, als vanzelf zijn zij en de margarinejongen achteraan geschoven.

Iedereen staat in verwachting, en ieders ogen volgen van meneer Boutelje elke beweging. Vaster heeft hij zijn viool onder zijn kin geschoven. Iedereen is ernstig, jongens en meisjes alsof ze elkaar niet kennen.

O, wat is dat mooi! Wat klonk daar een snel, vlot wijsje, wat tintelen de fijne klanken – wat een zalige muziek om luchtig op te bewegen! Vooruit dan... Maar die jongen lijkt wel een boom, een blok, een paal, zo log, en hij snuift als een hond die te hard heeft gelopen. En hij zweet... en hij gloeit... en hij klost met zijn voeten en staart voor zich uit, alsof hij in de verte iets vreselijk gevaarlijks ziet, waar hij haast niet heen durft gaan.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu kan ze ook zelf de maat niet vatten; ze komen niet vooruit. Telkens moet hij zijn benen verwisselen, maar ze schieten niet op. De ruimte achter het laatste paar wordt met elke stap groter, en alle anderen merken het. Ze keren zich om en lachen even onder het vlugge, veerende lopen en het gezellige babbelen. Helaas flappert haar prachtige fluwelen jurk telkens tussen haar stappende benen, misschien wel wat te warm en te zwaar om snel mee te stappen.

Aansluiten de paren, geen ruimte laten! De onvriendelijke woorden vliegen door de muziek, boven de viool, en bereiken hen weer. Nu moet hij zich haasten, en ze rennen met grote stappen, in een halve draf. Hij sleept haar bij de arm, en haar gladde zolen glijden. 'Pas toch op, of we vallen,' denkt ze, maar ze zegt het niet. Ze hebben nog geen woord tegen elkaar gezegd. Ze zijn bij, en hij zorgt nu wel bij te blijven, maar met rukken en bonken, averechts haspelend tegen de maat. Het zweet springt haar voorhoofd uit, een kille dauw beslaat haar wangen, en haar ogen en oren droog gloeien. O, als ze maar haar hand uit die broeierige gleuf durfde rukken...

Kijk, de voorste paren vliegen door de grote spiegel heen. Ze ziet de klappende witte jurken en de stappende zwarte benen paar aan paar naast elkaar, wat een aardig gezicht. Nu zal ze zichzelf door de spiegel zien vliegen, zo, nu... daar komen ze... haar groene jurk, zijn zwarte kousen. De jurk is inderdaad erg wijd en lang, en een scheve punt aan de linkerkant slaat steeds tegen haar been. Ze realiseert zich nu dat moeder niet, juffr. Content noch zijzelf, dit bij het passen heeft gemerkt. Hun eigen waarschuwingen dat er geen punten in vallen, is duidelijk over het hoofd gezien. Het maakt de jurk aan die kant ook extra zwaar.

Het klossen, hijgen en zweten, gecombineerd met het wisselen van benen, maken haar moe. Ze kan bijna niet meer verder. De anderen stappen snel door, gedragen door de vlotte muziek, en kijken niet eens meer om. Zo moest het immers zijn, zij met de margarinejongen.

Iedereen kent hem toch, zijn misselijke, lage lafhartigheid? Iedereen weet toch dat hij zich laat slepen over de stenen en dan nog trakteert? Zijn vader en oom hebben als dronkenlappen achter de Waag gezeten, en zijn

© 2026

moeder heeft klanten bedrogen met paardenvlees. Nu zijn ze eindelijk rijk geworden met vuiligheid en margarine. Wie zou tegenover al dat grove, schandelijke en walgelijke iets anders dan goeds, eerlijks, braafs en fatsoenlijks van haar vader en moeder kunnen vertellen? Meneer Boutelje weet bovendien nog meer: ze is een volle achterkleindochter van Rebbe Hele Arjei! Toch hebben ze het allemaal samen zo gewild en uitgemaakt, en meneer Boutelje heeft het begrepen en goedgekeurd. Zij en de margarinejongen horen bij elkaar: zij voor de handschoenen en ribbelkousen, en de punt aan haar jurk, en hij... omdat hij de margarinejongen is. Stappen! Vooruit dan... vooruit dan... maar die jongen lijkt wel een boom, een blok, een paal, zo log, en hij snuift als een hond die te hard heeft gelopen... en hij zweet... en hij gloeit... en hij klost met zijn voeten... en hij staart voor zich uit... alsof hij in de verte iets vreselijk gevaarlijks zag, waar hij haast niet heen durft gaan... Nu kan ze ook zelf de maat niet vatten, ze komen niet vooruit ... telkens moet hij zijn benen verwisselen ... ze schieten zo niet op... de ruimte achter het laatste paar wordt met elke stap groter en alle anderen merken het, ze keren zich om en lachen eventjes onder het vlugge, verende lopen, het prettige babbelen. Wel lastig... dat klappen telkens van de ruime plooien van haar fluwelen jurk tussen haar stappende benen in... de prachtige jurk is misschien wel wat te warm en te zwaar om snel mee te stappen.

Aansluiten de paren… geen ruimte laten!

Weer voor hem en voor haar alleen, voor hem en haar samen, die onvriendelijke woorden, die de muziek doorvlogen, boven de viool. Nu moet hij zich haasten en ze rennen met grote stappen, in een halve draf... hij sleept haar bij de arm en haar gladde zolen glieren... pas toch op, of we vallen ... ze denkt het, maar ze zegt het niet... ze hebben nog geen geluid tegen elkaar gegeven. Ze zijn bij, en hij zorgt nu wel bij te blijven, maar met rukken en bonken, averechts haspelend tegen de maat. Het zweet springt haar voorhoofd uit, een kille dauw heeft haar wangen beslagen, droog gloeien ogen en oren... O, als ze maar haar hand uit die broeierige gleuf vandaan durfde rukken...

Kijk, de voorste paren vlogen door de grote spiegel heen. Ze zag de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

klappende witte jurken en de stappende zwarte benen paar aan paar naast elkaar, wat een aardig gezicht. Nu zal ze dadelijk zichzelf door de spiegel zien vliegen, zo, nu... daar komen ze... haar groene jurk, zijn zwarte kousen... ja, de jurk is wel heel wijd en heel lang... en wat zo vervelend aldoor slaat tegen haar ene been, dat merkt ze nu, dat is die scheve punt aan de linkerkant, die hebben ze bij het passen geen van drieën ontdekt, moeder niet, juffrouw Content niet, zij zelf niet... en ze waarschuwden elkaar toch nog zó: pas vooral op dat er geen punten in vallen! Die punt maakt hem zeker ook zo zwaar aan die kant.
Dat klossen, dat hijgen, dat zweten, stribbelen tegen de maat en wisselen van benen... Hoe het haar allemaal vermoeit... Ze kan haast niet meer. Vlot stappen de anderen, door de vlugge muziek gedragen, meegenomen... Ze kijken nu niet eens meer om. Zo moest het immers zijn, zij met de margarinejongen.
En o... Allemaal kennen ze hem toch... Zijn misselijke, lage lafhartigheid... Allemaal weten ze toch dat hij zich laat slepen over de stenen en dan nog trakteert en dat zijn vader en zijn oom als dronkenlappen achter de Waag hebben gezeten en dat zijn moeder de klanten bedroog met het paardenvlees en dat ze nu eindelijk met vuiligheid, met margarine rijk geworden zijn... En wie zou tegenover al dat grove en schandelijke en walgelijke iets anders dan goeds en eerlijks en braafs en fatsoenlijks van vader en moeder vertellen kunnen? En meneer Boutelje weet behalve dat nog meer, hij weet dat ze een volle achterkleindochter van Rebbe Hele Arjei is! En toch hebben ze het allemaal samen zo gewild en zo uitgemaakt, en meneer Bouteije heeft het begrepen en vond het ook, dat zij en de margarinejongen bij elkaar horen... Zij om de handschoenen en de ribbeltjeskousen, en de punt aan haar jurk en hij – omdat hij de margarinejongen is...

© 2026

DE RECLAME
MAANDBLAD VOOR RECLAME EN DRUKKUNST
NR. 2. 4E JRG.
Onder leiding van B. Knol, adviseur en Machiel Wilmink, reclamekunstenaar - Redactie en Administratie te Rotterdam: 's-Gravendijkwal 110. Telefoon No. 12364 - Abonnementen per jaar (12 nummers) 10 gulden, proefnummers 1 gulden
FEBR. 1925.
VERTEGENWOORDIGER VOOR NEDERLANDSCH-INDIË G. G. VAN DER KOP, WELTEVREDEN

Sommigen denken een hele piet te zijn en de reclame, die uit hun handen komt, is van onbenulligheid het aankijken bijna niet waard. – Véél reclamekunst van vroeger werd voor vol aangezien en voor prijzenswaardig gehouden, maar het is de uitbrengers daarvan vergaan als het joodse meisje, waarvan Carry van Bruggen verhaalt in haar nieuwste boek! – Thuis waren de handschoenen van 2½22 cent heel mooi geweest en de zwarte ribbeltjeskousen bijster chique en de groen-fluwelen jurk, hoe kostbaar kwam zij voor! – Maar toen het kind zich eenmaal op de dansles van de rijke kinderen had bevonden, ach, toen bleek het onmiskenbaar, dat de handschoenen niet wit waren, maar blauw. De zwarte ribbeltjeskousen, wat deden ze lomp tegen de lakschoenen en de fijne witte kousebeenen van de andere kinderen. – Wat thuis allemaal mooi had geschenen, was hier hopeloos armoedig en ouderwets – zelfs moeder's antieke gouden broche! En het meisje mocht alléén maar met de margarinejongen dansen. ¶

Siegfried van Praag, *Vier Jaargetijden*

Dit boekje is een literair dessert, dat een knappe schrijfster de goede lezer aanbiedt. Het zijn met aandacht geschreven en tot schoonheid geworden herinneringen van Carry van Bruggen wier oeuvre in 't algemeen een autobiografisch karakter heeft. – Deze vier stemmingsverhalen, die tezamen de jeugdkanten van Carry van Bruggen's meisjesziel tonen, als het daar lente en zomer, herfst en winter was, zijn als de ranke wingerdtwijgen, die haar geesteshuis versieren. – Ze dragen dit huis niet, ze stutten dit huis niet, doch ze verinnigen het met hun ten- gere, stemmige bekoorlijkheid.

Mooi woordvlechtwerk, fijne kinderpsychologie, een kantwerkje van gedachten gelijk, en ook scherpe uitvallen lokken ons aan in deze verhalen. De gebeurtenissen zijn klein, maar wondergroot voor het kind, dat ze beleeft.

In hun bescheidenheid hechten ze die stemmingsbeschrijvingen aan elkaar met een bijna onzichtbaar, doch dienstdoend draadje. – Zo vormen die verhalen der *Vier jaargetijden* toch een tikje roman,

't Is het Noord-Hollands landschap, met zijn als door moederhand gelijkverdeelde porties land, gescheiden door de brede kerven der sloten, met z'n klein-lieve landsnippers beneden op de grond en de oneindige grootheid van de hemel boven dat kinderlijke grasbodempje dat Carry van Bruggen ons schildert in zijn vier

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

natuurlijke gewaden: *Ze hebben zich zo gekeerd, dat ze de kale boomen met konden zien, waarin de winter nog huisde, maar wel heldere vaart en sneeuwige wolken, dubbel blinkend in de hoogte, troebeltrillend in de diepte, en het blauw tussen ze in... En o, daar stond een dotterbloem te bloeien tegen de waterval en zulk een plotselinge blijdschap doet bijna pijn... Hanen kraaiden elkaar tegemoet uit alle verten, twee, drie vogels sjirpten en een boer kwam door de vaart geroeid. Je kon je best verbeelden, dat hij van het melken terugkwam uit het land. Het bruggetje was een poortje van licht...*

Naast die innige landschapsliefde die zulke aquarellisch zachte woorden vindt om zich te uiten, schenkt dit werkje een overvloed van jolige en scherpzinnige invallen. De opstandigheid van 't meisje tegen de kleinburgelijke, hiërarchische woordjes is alleramusantst, en met haar fijne vrijheidsliefde, vist 't heel jonge kunstenaresje ze op van daar waar ze liggen en met hun grauwe kleur bijna niet afsteken tegen de asvlakte van 't dagelijks leven: *Straffen, kastijden, tuchtigen, doen ondergaan*, of *onderwerpen aan* – bijvoorbeeld een verhoor – dat zijn je echte ellendige pestwoorden. Ja en vlak dan ook *onder handen nemen* niet uit... Nee, maar weet je wat het allerergste is? *Op enige afstand houden*. En dan het liefst *op een eerbiedige afstand houden*. Zoals een vogel, die met z'n klein snibbig snaveltje de tegenstribbelende wormpjes uit den grond haalt, zo komt het meisje ons aandragen met: *zullen ten beste geven: verversingen werden aangeboden, de kinderen werden onthaald*; en al die andere woord]es van gezag.

En als Joods boekje! Innige taferelen uit het familieleven uit het vroom gezin van een *mediene*, met een leuk uit- stapje naar de *kille koudes* Amsterdam.[1] *Soekeh*-schilderijtje. Typeringen van ouderwetse joodse mensen. 't Vertelsel van Jaap Halberstadt, die nachten lag te denken van welken Jom-tow toch 't *niggentje* was, dat 'm 's ochtends als-ie de rebbe erover wilde raadplegen, weer ontschoot.

Eerlijk wordt de indruk verteld, die 't medienemeisje krijgt van die grote rumoerige kille, en ook het medeleven met de grote mensen; hoe wijs-familiaar 't meisje denkt over d'r mensen is geestig en gezellig:

Ja, dat is zo, dat is zo daar heeft Jaap Halberstadt (een mannetje van 70 jaar) *groot gelijk in – dat is precies als met woorden, hoe vaker je ze zegt, hoe minder ze betekenen.*

Ook 't eerste *Jaargetijde*, met 't verhaal van de *ourech*, de Oost-Jood, die doodvermoeid in 't killetje komt en mee aanzat aan hun tafel, is schilderachtig en scherp-herinnerend: *O, kijk nu, hoe die dunne, bleke handen sidderen naast het volle bord, hoe heimelijk zijn vingers sluipen onder de rand en tasten naar de lepel, zijn vale, platte mond sprong open hij smacht, hij is uitgehongerd maar hij wacht hij is een heel fatsoenlijk man*.

De plechtigheid van de *hachnosath- orechiem*, die zo oeroud is bij ons volk, is diep getroffen in het eerste hoofdstuk van dit boek.

Carry van Bruggen legt nog te veel en te graag uit, over gebruiken die we allen kennen. Ze schrijft te veel voor de *niet-Jood, die ze er 's wat van 't Jodendom vertellen moet*. Nóg te veel, want het boekje is er gelukkig in 't geheel niet door ontsierd; slechts al en toe wordt dit euvel begaan.

En het is niet enkel, dringt Grootvader er nu dieper in door, het is niet enkel om het Beis-Chajiem, het is vooral om de aarde van Erets-Jisroël die de doden mee in het keiwer krijgen, als kussentje onder hun hoofd, dat de ring er niet thuis hoort... Dat zégt Grootvader niet in een vroom Jiddisch kringetje, in de soeka. Dat weten ze wel. Een kleine climax kent het verhaal, wanneer – 't is aan het eind van het boekje – het kleine meisje gratis dansles zal krijgen van meneer Boutelje, vader's neef en zij met 'r eenvoudig onhandig toiletje uitgelachen wordt door de rijke, chique kinderen en Boutelje doet alsof hij haar niet ziet, haar, de kleindochter van Rebbe Heele Arjei, met 'r *kowed* op de rechte plaats, en als ze ten slotte moet dansen met 'n andere verschoppeling, die vieze margarinejongen, wiens vader een fabriek heeft en die zich door de anderen laat minachten en hun dan nog likt, de lafaard. *En toch hebben ze het allemaal zo gewild en zo uitgemaakt en mijnheer Boutelje heeft het begrepen en vond het ook, dat zij en de margarinejongen bij elkaar horen... Zij om de handschoenen en de ribbeltjeskousen en de punt aan haar jurk, en hij... Omdat hij de margarinejongen is...*

1 BEIS-CHAJEM: Begraafplaats, Hebr. *bet chajjiem*, lett. *huis des levens*; ERETS-JISRA'EEL: Het land Israël; HACHNASATH- ORECHIEM: Lett. binnenbrengen *(ook van doortrekkende armen, vreemden en vluchtelingen)*; OURECH: Gast, Hebr. *oreiach*; KEIWER: Graf, Hebr. *kèwer*; KILLE KOUDES: Heilige *(joodse)* gemeente, Hebr. *kehillat kodes*; KOWED: Eerbetoon, respect, Hebr. *kawod*; MEDIENE: Platteland, alle *koudes* buiten Amsterdam, Hebr. *mediena*; NIGGEN: Melodie, Hebr. *nieggoen*; SOEKEH: Loofhut, Hebr. *soeka*, Fries sukke.

© 2026

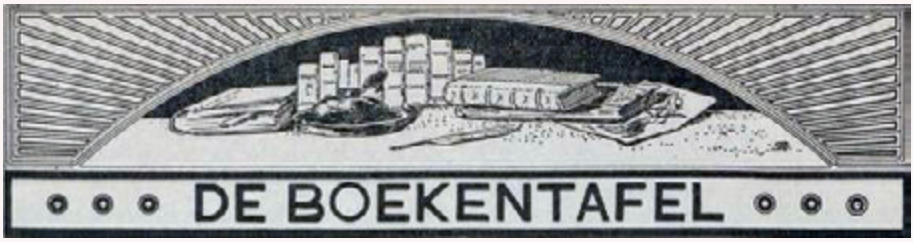

Vier jaargetijden - Em. Querido, Amsterdam 1924

CARRY VAN BRUGGEN BESCHIKT OVER EEN ZEER BIJZONDER TALENT VAN SCHRIJVEN. Men kan haar onmogelijk plaatsen naast één van onze schrijfsters; een vergelijking harer gaven is ondoenlijk. Zij is ook feitelijk geen 'letterkundig talent', want ze 'maakt' geen literatuur. Haar talent is ook veelkantig. Ze is gevoelig, fijn- teergevoelig en ze is intellectueel, cerebraal bij wijlen.

We weten wel, dat Carry van Bruggen buitengewoon knappe dingen kan schrijven; op wijsgering gebied heeft *Groot Nederland* verleden jaar daarvan bewonderenswaardige stalen gebracht. Maar daarvan merkt men in dit jongste boek van haar niemendal. Geen overmaat van verstand, geen overmaat van gevoel; geen literaire spitsvondigheden, geen gemaniëreerdheid, geen milieu-exploitatie, welke overigens in dit geval dicht onder de hand lag. Want ook dit boek van haar speelt in joodse omgeving, is het verhaal van een joods kinderleven, maar het milieu buit ze niet uit, ze schildert het niet forser omdat het een bijzonder milieu is. Ze wil geen joods milieu uitbeelden, daar is het haar niet om te doen. Het milieu is geen opzet en daarom dat we ons er volmaakt in voelen, zonder dat we ook maar één ogenblik er tegen aan kijken.

Deze literaire kunst draagt een intiem karakter. Het grote gebaar, de forse lijn, het wijde perspectief ontbreken er aan maar des te groter is haar innerlijke waarde. Het innerlijke leven bezielt de uiterlijke vormen; het innerlijke leven van het joodse meisje bloeit stralend in dit boek en het geeft glans aan elk gebeuren, aan elk tafereel. Dit boek is geworden een schilderij met klassieke waarde: ***het joodse meisje***. Als men er voor

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

staat, boeit het, telkens opnieuw, uren aan een stuk. Het vertelt. Het vertelt ganse geschiedenissen. Door de ogen spreekt een schier onuitputtelijk rijk gemoedsleven. Een schilderij om m een heilig hoekje van je huis te hangen.

IN ONZE LITERATUUR WERD NOG NIET MET ZOVEEL FIJN GEVOEL, MET ZOVEEL LIEFDE EN KENNIS HET GEMOEDSLEVEN VAN EEN MEISJE IN HAAR JEUGDJAREN ONTLEED. Want wel wordt het zielenleven van een joodsch meisje beschreven, maar de psyche is toch niet zo overheersend joods dat men in niet meer algemene zin zou mogen spreken. De liefde voor het detail is ontroerend. De neiging bij het kleinst gebeuren stil te staan, is geen ogenblik hinderlijk. Want ook van het kleinste maakt deze kunstenares een meesterstuk. Wat bevat dit boek aan feiten eigenlijk alles bij elkaar. 't Is haast de moeite van het opnoemen niet waard.

HET EERSTE HOOFDSTUK. In het huis van haar ouders komt een gast; hij eet mee aan tafel, hij is een uit Rusland verdreven jood.

IN HET TWEEDE HOOFDSTUK heeft haar gemoed zich ertegen verzet dat bij het binnenhalen van den nieuwen burgemeester de kinderen van haar school zullen worden opgesteld bij het stadhuis. Ze verlaat dan ook op dien feestdag het stadje en doolt door de velden.

HET DERDE HOOFDSTUK schildert een bezoek bij grootvader, in de Sokkoh, in de loofhut.

IN HET VIERDE HOOFDSTUK heeft het joodse meisje haar eerste dansles, vinden we haar voor 't eerst bij de dansclub, achteraf gesteld, uitgelachen om 'r fluwelen jurkje en d'r blauwe handschoenen, die moeder voor wit op 'n uitverkoop had gekocht, gesard evenals de *margarinejongen* op school, die ze niet kan uitstaan om z'n lafheid, omdat hij zich nooit tegen zijn treiteraars verzet. In het ganse boek dus vier gevalletjes 'van niks'. En wel machtig moet het talent van de schrijfster zijn die van deze 'dingen van niks' onvergetelijke taferelen schept, waarvan men de ontroering ondergaat, dankbaar, als een zegen, omdat zo weinig literaire kunst van deze dagen een zó weldoende ontroering schenkt.

© 2026

De uiterlijke levensdingen eisen de mens in deze tijd zo op; de innerlijke rijkdom van een kindergemoed gaat onopgemerkt in de haast van de dagen aan hem voorbij. Carry van Bruggen houdt hem staande. Zij brengt hem in een geheel nieuwe wereld. Hij komt rijker terug in het dagelijkse leven; de uiterlijke vormen vervagen in een nevel, de schoonheid der menselijke ziel straalt plots voor hem, stralend als de hemel in het Oosten bij het opgaan van de zon. Het menselijke leven heeft plotseling een andere waarde voor hem gekregen. Dit joodse meisje werd geboren om wonderen te doen... Haar verbeelding is even kleurrijk als vaag van begrenzing. Hoe ziet haar kinderfantasie niet de gebeurtenissen in vreemde landen, die vader voorleest uit het Joods familieblad? Hoe sterk reageert de wreedheid, de onrechtvaardigheid van het leven op dit prachtige kindergemoed!
Het tweede *jaargetijde* is het beste; daar loopt een kind, een meisje door de bloeiende zomervelden. Ze is de stad ontvlucht, waar de nieuwe burgemeester wordt ingehaald, ze wilde niet worden *opgesteld* met de andere kinderen van haar klas, ze is vrij en blij door de weides gegaan, langs de sloten, over de smalle wegen, tussen de bloemen van het zomerfeest. Het is feest in de stad, in héél de stad, de straten zijn vol en de huizen zijn leeg. Maar zij heeft de versierde straten de rug toegekeerd en zwerft als een gelukkig kind met haar gedachten en haar gevoelens door het weideland. Misschien doet het meisje iets te geleerd in verhouding tot haar ongerept verbeeldingsleven. Die opsomming van *ellendige pestwoorden*, als *opstellen*, *in verhoor nemen*, *op een afstand houden*, van al die woorden die iets vernederends accentueren, is niet van het meisje afkomstig. Ze zijn goed gevonden door de schrijfster. Maar dit is dan ook wel het enige smetje in dit blanke boek van rijke jeugdverbeelding.

Het joodse milieu en zijn eigenaardigheden komen iets sterker op de voorgrond in het derde hoofdstuk als het meisje bij grootvader op bezoek is en daar grootvaders jeugdvriend ontmoet, die zulke wonderlijke verhalen kan doen. Maar hoe meesterlijk staan de karaktertrekken in die bladzijden geschetst! In het vierde *jaargetijde* komt het gevoelsleven van het kind het zuiverst tot zijn recht. Zou men het nog mogelijk achten dat we in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deze tijd van *grote smarten* verdriet kunnen hebben om een paar lompe schoentjes, om 't sjofele jurkje van dit meisje dat zo vreslijk wreed in haar verwachtingen van heur eerste dansles in het grote ouderwetse huis teleurgesteld wordt? En toch ontroert dit kinderverdriet onweerstaanbaar. Dank zij de grote macht van dit rijke schrijfsterstalent. De stijl zou men nu en dan wel eens een tikje anders, iets minder lang-ademig wensen; de verteltoon is wel eens wat al te gerekt. Maar beeldend is de taal. Taferelen uit dit boek staan voor jaren in onzen geest gegrift.

We zullen niet licht vergeten hoe het joodse meisje die avond waarop vader een gast mee naar haar woning bracht de sinaasappels op het theeblad sneed in averechtsche parten. En nog onbelangrijker dingen, uiterlijk onbelangrijk, uit dit boek zullen ons jarenlang bijblijven. Het zuivere gemoedsleven van het gevoelige kind bloeit met ver van de bronnen der eeuwige schoonheid. Bij die bronnen toeven we herhaaldelijk in dit boek. Een 'kleine roman', maar groot en rijk van inhoud. Een schepping van intieme kunst, maar schitterend als een snoer juwelen, juwelen van jeugdverbeelding, een literair kleinood om nooit afstand van te doen.

Het uiterlijke leven grijpt naar alle kanten, de dingen van het gemoed zijn ballast voor zijn wil. In deze wereld kan dit boek een weldaad doen. De schoonheid eener kinderziel in liefde begrepen en waarvan met liefde wordt verteld, kan niet verloren gaan.

2026

No. 280. DONDERDAG 27 NOVEMBER 1924. 134ste Jaargang.
BREDASCHE COURANT
Verschijnt dagelijks. Opgericht 1791.

Carry van Bruggen heeft ons in *Het huisje aan de sloot* en *Avontuurtjes* – beide boekjes werden gunstig beoordeeld – de levensbeschrijving van twee kinderen gegeven die buitengewoon goed kan worden genoemd. In *Vier Jaargetijden* nu voert zij ons weer binnen in hetzelfde gezin en laat ons opnieuw genieten van uitnemende stukjes literatuur. – Het boekje is opgedragen aan haar broer Jacob die dit jaar te Jeruzalem zo onverwachts gestorven is.

AVONDBLAD • POSTEDITIE
Nieuwe Amsterd
ALGEMEEN
Zaterdag 29

Vier Jaargetijden

Hoe bijzonder gecompliceerd is toch het geestelijk proces dat zich bij volwassenen voltrekt bij het doorleven van zijn jeugdherinneringen. Niet enkel herinneringen aan gebeurtenissen waarvan de feiten-gevolgen nog indirect of direct door zijn bestaan van het moment vervlochten zijn, brengen dat teweeg.

De bedoelde gedachtenissen zijn die waarvan de *feitelijkheid* uitsluitend in de verhoudingen van het jeugdleven mogelijk bleken en die het verdwenen kinderlijf in het volgroeide lichaam heeft achtergelaten. De maannachten van April of Mei, die over de bloesem als over een sluimerende vlinder zijn heengelicht, hangen toch zo anders over de aarde dan die in September de gezwollen-sappige vruchten beschijnen. Wat er van die bloesem in de vrucht is omgezet, werd iets zo geheel verschillends van dat wat het oorspronkelijk is geweest. Ongetwijfeld, wanneer wij met de verste tijden van ons eerste denken, een denken waarvan het innerlijk motorische verschijnsel op dat van ons verder leven lijkt, een gebeurtenis doorleefde die een onuitdrukbaar teken achterliet, – het sterven van een geliefde o.i.d. – dan kunnen wij nog in onze ouderdom, het terugdenken aan dit feit met eenzelfde gevoelsgraad en waarnemingskracht uit die tijd herbeleven. Het lijkt me onnodig dit verschijnsel nader te analyseren of psychologisch tot een wiskundig probleem te maken. Er zijn feitelijkheden die door het ontluikend begrip en de bezonken kennis met eenzelfde intensiteit worden waargenomen, kunnen we wel vaststellen. Maar daarnaast bloeit er een eigen leven, geworteld in de kindenziel, dat ogenschijnlijk geen voedingsbodem in het volwassen gemoed meer vinden kan.

Kleuren, geuren, vormen die wij ons nog *herinneren* uit onze vroegste ervaringen, precies zoals wij die *uit de verte* en *uit de hoogte* nog weten te vertellen hoe hachelijk wij als kind tegenover bepaalde lessen stonden; maar *dezelfde* ongerepte onwetendheid weer te herbeleven van het moment waarop wij dit doorstonden, behoort tot de zeldzame dingen die wellicht onder 'transcendentale zielservaringen' kunnen worden gerangschikt.

Carry van Bruggen bewees het eerder met *Het huisje aan de sloot* en nu geeft zij er opnieuw blijk van in deze *Kleine Roman* uit haar eigen ongerepte denk-, gevoels- en waarnemingsperiode.* Het is alweer een klein joods meisje, het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

amsche Courant
No. 31514
HOOFD-BUREAU: AMSTERDAM
N.Z. Voorburgwal 234—240
TELEFONEN:
ANDELSBLAD
November 1924
POST-GIRO No. 80 — GEM-GIRO N. 3000

dochtertje van de streng ritueel levende moeder en de onwaereldse, aan zijn tradities getrouwe vader. Er is voortdurend een kleurrijk leven om haar heen, zij ademt in een kleinburgerlijke stemmingsrijke sfeer. Brengt dit alles haar geluk? Ze weet het niet. Zij verwerkt haar indrukken zo dat ze het geluk naast het schrijnende voelt en kent. Ge moet eens horen hoe zij u door die stemmingen met haar mee laat leven in de voorvalletjes uit de huiselijke kring, maar ge leeft die met haar mee, alsof ze haat-gemoed zo onmiddellijk en met de bloedwarmte van haar eigen lijfje op u had overgebracht. Hoe is dit mogelijk? Uw eigen lichaam voelt weer jong? Wat zij bereikt in het *vertellen* van haar omgeving is heel suggestief, welbeschouwd is het nooit *beschreven*. Met haar expressieve taalvaardigheid weet zij de klank weer te geven van de kinderlijke ontvankelijkheid van indrukken. Niet overal lukt dit, dat zou teveel gevraagd zijn. Waar het wel lukt, is de charme voelbaar die naar de lezer uitgaat.

Je ziet haar staan in de Vrijdagavondkamer dicht bij de vreemde gast, de aan het pogromland ontvluchte geloofsgenoot, door vader uit de Sjoel mee, naar huis genomen om daar de Sabbat mee te vieren. Er is ook nog een ander vluchteling met meneer 'Israëls' mee naar huis gegaan, maar die gast van meneer Israëls vertroebelt het geheel, dat ze bij de droeve stille man aan hun feesttafel ervaart. Over die andere vreemdeling wordt door vader aarzelend gesproken; er is iets met die rampzalige vervolgde gebeurd, dat haar inijmering doet verziekelijken. Er wordt gefluisterd, dat die geloofsgenoot door de menstijgers, die hem omsingelden, de tanden uit de mond is gerukt. Ze denkt nu aan de bloedgolf die uit zijn mond moet zijn geborreld, hoe het mogelijk was na zo'n verminking nog te kunnen leven. Ze wordt onhandig in de verrichtingen waarmee ze toch zo vertrouwd is op iedere Vrijdagavond:

'Ze zitten om de tafel en moeder schenkt thee in, zou haar hoofd, nu ze niet meer tegen de wand leunt, nu echt als een tulp op zijn steel in de ruimte staan te schommelen of lijkt dat alleen zo voor haarzelf? Moeder schenkt thee... Ze ziet het aan als van verre, ze slaat het als door rook en vlammen gade. Hij stond op het dak van een huis, en de vlammen stegen rondom hem op tot boven zijn hoofd, en lange rijen huizen stonden brandend naast elkaar...'

'Zet je even de kopjes rond?'

'Ze neemt een slok uit haar eigen kopje. Wat doe je eigenlijk met je tong, als je

© 2026

drinkt, hoe hou je hem? Je kunt geen thee drinken zonder tong, je kunt zonder tong het woord *thee* niet eens zeggen. Kan hij dan nu niet meer praten, niet meer eten? Dan kon hij ook niet leven, maar wat eet hij, en hoe eet hij zonder tong. Bij alles voel je immers je tong, zo gauw je er op let.
'Daar zwelt hij nu weer naar haar wangen en maakt haar mond tot stikkens toe vol. Och tong, wees nu toch rustig, lig toch stil in mijn mond, houd je nu eens even achterwege. Jaren lang heb ik niet geweten dat ik je had, dat je bestond, nu leef je als een raar dik diertje midden in mijn mond en laat je geen ogenblik vergeten, je spookt zo benauwd en zo rusteloos rond of bij mijn mond veel te klein voor je is of je er gevangen bent en vrij wou zijn je maakt mij schier misselijk en ik zou nog wel eens in je kunnen stikken... IJzig of warm is haar voorhoofd tegelijk.'
Dat ze geen ziekelijk wezentje is, bewijst zij met haar mijmeringen bij de ontspanning die het onbelemmerd dolen in de wei of langs de wegen in haar opwekken. Daar neemt zij waar zoals ieder voor sterke indrukken vatbaar kind. Daar toont zij toch ook aan, dat het dichterlijke van de kindernatuur bij haar wel heftig sterk ontwikkeld is. Haar bootreisje naar de tantes en naar grootvader doorleeft ze als een ontdekkingsreiziger die door een oerwoud dringt.
Er ontgaat haar niets en voor haar bestaan geen kleinigheden. Geen wonder dus, dat ze de *Sokkoh*, de loofhut bij grootvader als een lieflijk wonder in zich opneemt. Het zonderlinge huisje in de tuin achter de woning. De heilige feestelijkheid van de acht dagen lang doorlopend met een wit kleed gedekte tafel. En dan de bezoekers van grootvader, zijn vererende vrienden waaronder er ook zijn die van de gul aangeboden lekkernijen met meer dan gewone graagte zitten te smikkelen. Lekkers waarop zijzelf niet minder naar verlangd.
Die uren in de loofhut doen het beste wat er in haar joodse ziel leeft tot een grote vreugde aanzwellen. Al voelt zij ook dat het buiten dit huisje heel fijn moet zijn, hier doortrilt haar toch vooral de stemming van het met haar religiositeit vervlochten knusse samenzijn onder bloedverwanten en geloofsgenoten. Ze ruikt er de noten, de bloemen, het fruit en de koffie, de taartt jes en de sigarenrook... Maar ze kijkt ook naar al die tronies, ze berekent wie nu toch de oudste in jaren moet zijn. Ze hoort er praten. Van een ring tegen reumatiek, van gijntjes met niet altijd duidelijke oplossingen, van de herinnering plagende liedjes die met het tikken van de klok worden vastgehamerd. Maar de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

pijnlijke dingen, de momenten van doorleden vernederingen blijven niet minder sterk in haar doorleven. Zo vertelt ze met lieftallige droefheid van haar ervaringen tijdens de dansles. De stille samenzwering van de hoofse nufjes om haar de door allen gepeste 'margarinejongen' tot cavalier toe te wijzen.
Zij beseft dat ze onder haar kameraadjes als een minderwaardig wordt gezien en nu weet ze ook meteen dat haar kleding armoedig en weinig imponerend is. Ze voelt de intrige, waar zelfs ook de dansleraar aan meedoet:
'Lachend kijkt meneer Boutelje het aan over de dunne roodbruine viool die hij naar z'n kin heeft getild en fijntjes betokkelt met zijn nagel. O, schrik... Uit welk oog kwam de eerste blik ? Wie is het eerst met dat valse, zachte proesten begonnen?
Heeft er een het bedacht en volgden anderen het voorbeeld? Of kwam het tegelijk bij allemaal op? Er wordt niet openlijk gefluisterd, niet rechtstreeks met de vingers gewezen... Maar ze hoort het, ze ziet het, voelt het... Hoe ze nu allemaal samen bezig zijn haar te binden, haar te koppelen aan de margarinejongen... Hoe ze met hun blikken en hun lachen ze naar elkaar duwen, hem en haar... Omdat ze allemaal vinden, dat ze zo perfect bij elkaar passen en een goed stel zijn om met elkaar zo meteen te dansen; zij om haar handschoenen en haar ribbeltjeskousen... En hij... Omdat hij de Margarine-jongen is.
Zo is dit relaas van de woelingen van het jeugdig hart, dit verhaal van innerlijk lief en leed geworden, een poëem van de reinste menselijke ijdelheid, van samengedrongen herinnerings-overvloed en van hergeboorte.
Want zijn al de zielsberoeringen van het fijne kindje niet in de veilige wijsheid van de prachtige vrouw, voor onze ogen herleefd ? We danken er dit prachtige boek immers aan!

Israël Querido

© 2026

In 1932 werd Israël Querido voor een 'zenuwaandoening' in de *Boerhaavekliniek* opgenomen waar hij onverwacht overleed. Zijn vrouw en zoon werden op advies van dr. Arie Querido – zoon van Emanuel en de jongere broer van Israël – verpleegd in *Het Apeldoornsche Bosch*.
Carry's jongere zus Henriëtte heeft aldaar haar opleiding gedaan. Zij stierf in Auschwitz.
Emanuel vond de dood in Sobibor.

NIEUWE ROTTERDAMSCHE COURANT
Avondblad A, gewijd aan de Letterkunde.
No. 153 ZATERDAG 29 NOVEMBER 1924

INDIEN MEN, IN EEN EIGENAARDIGE TOEPASSING VAN TOLLENS' NAÏVETEIT OVER HET 'NEERLANDS BLOED', DE JOODSE LANDGENOTEN ALS GASTEN OF AFSTAMMELINGEN VAN GASTEN MEENT TE KUNNEN BESCHOUWEN, DAN ZAL MEN ERKENNEN DAT DE NEERLANDSE LETTEREN AAN DE VERLEENDE 'GASTVRIJHEID' VEEL TE DANKEN HADDEN EN NOG ALTIJD HEBBEN. –

In de week van Heyermans' begrafenis is er aanleiding toe, erkentelijk te bedenken wat tot de bloei onze hedendaagse letteren Israëlieten hebben bijgedragen: wat, tot hetgeen ons sedert 1890 gewerd is. Is Van Campens *Bikoerim* niet een van de kenmerkende, wegwijzende uitingen geweest van sterk en fier joods leiderschap, diep ernstig vol innige volksverdediging? Het kwam in 1903. Onder hetgeen we daarna ontvingen, komt Carry van Bruggen met hare twee prachtige bundels heugenissen *Uit de kindsheid*. Ziehier, in de reeks *kleine romans*, een bundel van vier vertellingen, elk van ruim twee vel druks, 'spelende' in *Vier jaargetijden*, tijdens de jeugd der schrijfster, het joodse meisje. Wat de 'zij' als niet rijk en niet 'deftig' kind, wanneer ze wou 'meedoen', zelfs aan een dansles, heeft moeten horen en verduren, wordt met een levendige voorstelling van het overleggen thuis en de vooroordelen der meer gegoede jeugd, getekend in *De margarinejongen*: het winterveihaal dat het viertal voltooit. De natuur van polder en water leeft in de schetsen van zomer en herfst; hoe karakteristiek zijn er, onder meer, Grootvader en Jaap Halberstadt getekend! – We lezen:

En vandaag... Vandaag reist ze voor het eerst alleen. Grootvader is jarig. Het is de eerste tussendag van Sukkoth, dat anderen ‹Loofhuttenfeest› noemen. Het valt dit jaar heel vroeg, het is nog niet eens oktober. Waar het op lijkt, is moeilijk te zeggen. Je kunt niet beschrijven hoe een dahlia of een roos ruikt. Een dahlia ruikt naar een dahlia en naar niets anders, en het tussendagsgevoel is net zo uniek. Het is niet te vergelijken met het Sabbatgevoel, het Zondagsgevoel of het vakantiegevoel, omdat het uit heel andere elementen bestaat. Het is geen Jomtof, en ze mocht niet varen. Het is geen weekdag, en ze zat niet op school. Jomtof was gisteren en eergisteren, en nu is het voorbij. Dat zou jammer kunnen zijn, maar Jomtof komt over drie dagen terug, anders zouden het geen tussendagen zijn! Die warmte straalt je nu al tegen. – Weekdagen zijn een mix van verplichtingen en beperkingen, terwijl Sabbat vrijheid biedt, maar ook beperkingen oplegt. Tussendagen daarentegen bieden volledige vrijheid zonder verplichtingen. Vader rookt, wat op Sabbat niet mag, en de volwassenen doen niets. Overal liggen de witte tafellakens, en waar Zadoks is geweest, hebben ezrik en loelof hun geuren achtergelaten in de kamers.[1] *Omdat het tussendagsgevoel uit zulke uiteenlopende elementen bestaat, is het met niets te vergelijken. Dat gevoel hangt nu boven alles uit, als een warme gloed die de warmte van de komende Jomtofdagen uitstraalt, de heerlijkste van het hele jaar: Simchas Touro, de Vreugde der Wet! Maar ook de laatste dag komt eraan, en daar moet je niet aan denken, want daarna komt er niets meer dan de winter! En dan is er het glanzen en parelen van het water, het schuiven en klotsen en de frisheid. En dan is er Grootvaders verjaardag, en zolang Sukkot duurt, woont Grootvader in de loofhut. Zij gaat er nu heen en zal straks bij Grootvader zitten. Zouden er weer de fonkelende rode ranken over de ingang hangen? Zouden ze ze dit jaar ook weer hebben mogen verzamelen van de hoge schutting van hun rijke buren? En zouden ze...*
Hebben ze wel genoeg eigen dahlia's om de loofhut rijkelijk mee te versieren? Een loofhut moet immers mooi zijn,

1 EZRIK & LOELOF is Jiddisch/Asjkenazisch en verwijst naar *etrog* en *loelav*. Ezrik is een citroenachtige vrucht, loelof is een bundel van palmtak, wilgentak en mirte die samen *arba minim* vormen. Het is Carry's subtiele manier om te zeggen: *Ze waren ooit mensen van aanzien, maar nu leven ze klein en zuinig in een krap bovenhuisje.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

anders kun je het beter laten, en hij moet lekker ruiken. Ze hebben zelf geen plek en zouden er trouwens geen kunnen betalen. Grootvader doet de 'mitswo' voor iedereen, dus in de loofhut wonen is een mitswo. Daarom komt Grootvader er alleen uit om te slapen. Het tocht er wel eens en het regent er soms in, want het is maar een hut. Tante Heintje bemoeit zich ermee, en zelfs tante Roos, die zelf zo streng en vroom is, maar het helpt niemand en Grootvader blijft erin.

En dan is er... Hoe hou je het uit elkaar op zo'n drukke dag? Dan is er ook nog dat ze het bleke portretje van het oude huisje weer zal zien. Zal het nu nog bleker zijn geworden? Het hangt al jaren een beetje scheef in zijn glimmend zwart rondhoekige lijstje, tegen de muur in de achterkamer. Het is het huisje waar Grootvader woonde toen hij nog een jongen was, met tante Heintje en tante Roos, met oom Aron en oom Daaf, die toen allemaal meisjes en jongens waren. Tegenover hen woonde Jaap Halberstadt met zijn ouders en broertjes en zusjes. Ze kwamen vaak bij elkaar spelen, want ze waren de enige twee Joodse gezinnen in dat dorp. Ze speelden ook wel met de anderen, maar natuurlijk niet binnenshuis...

Hoe vaak heeft Grootvader haar alles op het portretje gewezen en verteld wat er niet op staat? Ze dacht er dan bij aan en zag het erbij. – En nu vervaagt het elk jaar een beetje meer... en als je weet dat het echte huisje allang niet meer bestaat, al jaren geleden is afgebrand, en dat er nu een schoenwinkel staat waar hun tuintje was... en als je dan denkt dat dit dus het laatste is van Grootvaders huis... en dat het elk jaar bleker wordt... dan heeft de man die ernaast staat al haast geen gezicht meer... het is de bakker, en ook van hem is niets anders meer over, hij zou dan ook over de honderd moeten zijn... van de bloempotten voor het raam zijn alleen nog gelige veegjes over, en alles valt van elkaar los, er vallen witte plekjes tussen, en alles is bleek, vaag en ijl... en wordt steeds witter, vager, ijler... en op een dag zal het helemaal verdwenen zijn, en dan pas kun je met recht zeggen dat Grootvaders oude huisje niet meer bestaat... Maar vandaag zal ze het nog zien en niet meteen de achterkamer doorlopen naar de tuin en de loofhut toe, maar eerst even stilstaan.

Het bijzondere van de bundel is de eerste vertelling *Het verduisterd geluk*, die komst van een vreemdeling aan de Vrijdagdis, die sfeer van het vreselijke, ver weg, waaruit deze gast aan tot hen is gekomen: het vreselijke dat 'zij' en velen, dat alle joodse kinderen iets, ach hoe weinig, maar toch zouden trachten te verminderen door ervoor te collecteren. Carry van Bruggen's talent om de kinderherinneringen te doen herleven, heeft hier de geheimzinnigheidheid, de vreemdheid en het schrikwekkende, tot dankbaar onderwerp. Wel niet in het huis van haar, dat 'zij', maar in een ander van de stad is een man met een mond zonder tong gekomen. – Hij heeft hoog op een dak gestaan en hij heeft gevloekt. Terwijl ze moordden, brandden en roofden en de kleine kinderen lagen dood voorover op straat met hun gezichtjes tegen de grond, en alles in de straat zo rood van bloed en tussen de vlammen van de brandende huizen smoorde de hitte ondraaglijk... heeft hij hoog boven ze uit op het dak van een brandend huis gestaan en heeft ze vervloekt. Met ijzige, zware vloeken, die in de Tora staan – dat hun de handen door melaatsheid ontvallen zou, dat hun kinderen aan etterende pestzweren sterven mochten. Ze hebben met stenen naar hem gemikt, met kogels op hem geschoten, met vuisten hem gedreigd, gebruld en getierd naar hem op, maar hij is blijven staan en is ze blijven vervloeken. Eindelijk zijn ze bij hem geklommen, hebben hem naar beneden gesleurd, hem op straat gegooid en hem de tanden uit zijn mond gerukt.

Dit vreselijks is een kinderbesef, als iets dat nu dicht bij haar voortleeft: voor de verbeelding en het gevoel van dit meisje...

SPECTATOR

© 2026

PROMETHEUS

5

'Sterven mogen we, maar bederven mogen we niet'

Het uitzichtloze individualisme van Carry van Bruggen

Vrouwen rond de eeuwwisseling

Het uitzichtloze individualisme van Carry van Bruggen
Vrouwen rond de eeuwwisseling

IN DE ANNALEN VAN DE FEMINISTISCHE BEWEGING ZAL MEN DE NAAM CARRY VAN BRUGGEN TEVERGEEFS ZOEKEN, AL WAS GEEN VROUW VRIJGEVOCHTENER EN ONAFHANKELIJKER DAN ZIJ.

Deze op eigen kracht omhooggeklommen dochter van een onaanzienlijke dorpsrabbijn voelde weinig affiniteit met Rosa Manus, Aletta Jacobs en mevrouw Ch. L. Polak-Rosenberg, de emancipatiehongerige jodinnen die in haar tijd de speerpunten van de vrouwenbeweging vormden.
Haar ***Eva***, ***Heleen*** en ***Ina***, de hoofdfiguren uit haar romans en vrijwel volmaakte replica's van de schrijfster, bekeken heur activistische seksegenoten veeleer met kritische reserve.
Ina, hoofdpersoon in ***Een coquette vrouw***, in gesprek met Josefine, voorvechtster van het vrouwenkiesrecht: '*Vrouwenkiesrecht*', hoonde Ina, *verbeterde vrouwenkleren* – maar ze voelde dat ze Josefine pijn deed.
Ik wil er werkelijk geen kwaad van zeggen, het is heel nuttig en sympathiek en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alles wat je maar wilt en je hoeft niet eens te erkennen, dat er heel veel vrouwen aan 'doen' door een akelig soort van ambitie, omdat het immers voor massa's vrouwen de enige kans is, zich met een bitter klein beetje geest en talent te onderscheiden en iets meer dan haar mans vrouw te zijn – en ik beweer ook helemaal niet dat ik er daarom niets aan 'doe' – ofschoon al die uitgestreken voortreffelijkheid al bijzonder slecht op mijn zenuwen werkt – ik beweer eenvoudig dat het mij niet aantrekt, dat ik er mij niet warm voor kan maken, dat ik er misschien te ouderwets voor ben – ik voel me op een vergadering van vrouwenkiesrecht-dames precies even goed thuis als ik mij in een krijgsraad van Hottentotten zou voelen.

O, Ina!, zei Josefine met een kleur van pijnlijke verontwaardiging. De belangstelling van Carry van Bruggen lag elders. Zij had zich zelf tot taak gesteld om het moeilijkste vraagstuk uit de ontwikkelingsgang der mensheid op te lossen, een vraagstuk dat reeds complete scholen filosofen de waanzin heeft ingedreven.

Wij hebben, zei zij, *ieder voor onszelf te doorgronden wat we werkelijk weten, begrijpen, dat is: wat we werkelijk zijn.*

Het oplossen van levensvragen van dit soort werd Carry van Bruggen niet makkelijker gemaakt door het drievoudige minderwaardigheidsgevoel dat haar, volgens Annie Romein-Verschoor, vanaf haar prille jeugd heeft gekweld: het minderwaardigheidsgevoel *van den Jood, van den kleinburger-autodidact en van de vrouw*.

De sporen van deze traumata zijn in haar oeuvre rijkelijk voorhanden. Ben, de naar kennis dorstende zoon van een stervensarme marktkoopman, werft om het lidmaatschap van de *Letterkundige Club*. Tevergeefs. 'Het schemerde voor zijn ogen, honend klinkt het *devies* van de club-inwording in hem na: *Geen proleten, geen vrouwen, geen joden.*'

De dorpsonderwijzer bemoedigt hem in zijn streven naar zelfontwikkeling:

En heb je wel eens gehoord van Paus Adriaan de Zesde – ja? Nu, dan weet je toch, dat die een kuiperszoon was! Een mens kan zichzelf heel veel leren, met volharding. Zo iemand noemen ze dan een autodidact. Dat woord moet je maar goed onthouden.

De aankomende schrijfster Ina vraagt met kloppend hart het oordeel van haar verwaten echtgenoot over een novelle van haar hand. *En hoe vind je het?* Benepen piepten de woorden uit haar keel. Waarop de godverlaten lul zegt: *O, het zal wel in de smaak vallen, denk ik. Het is werkelijk heel fatsoenlijk geschreven, en er zijn altijd een massa mensen, vrouwen vooral, die dit soort dingen graag lezen.* Van het joodse minderwaardigheidsgevoel, meent Annie Romein, heeft Carry van Bruggen nog het minste last gehad. Met haar positie als autodidact in een door academici beheerste maatschappij had zij het moeilijker, zoals men kan proeven uit menige agressieve uitval in de richting van de *botte schoolmeesters met hun dorre, verwaande wijsheid* en de *grenzeloze stupiditeit van hooggeleerden en andere hogen*. Maar bovenal hield zij zich – in mindere mate in haar filosofische werk, maar des te meer in haar bellettrie – bezig met de positie van de denkende vrouw in een wereld vol masculine argwaan en superioriteitsgevoelens. In *Hedendaags Fetisjisme* wees zij op het nonsensicale, door vooroordelen bezwangerde karakter van formuleringen als – *Als een echte vrouw kon zij niet zwijgen en bedierf daardoor het spel* of *Echt vrouwelijk dacht zij slechts aan haar toilet terwijl haar man zijn speech voorbereidde*.

De eerder genoemde godverlaten lul, intellectueel door zijn vrouw overvleugeld wetend, weigert haar in de jas te helpen: *Nu de vrouwen zo knap en zo geleerd zijn en ons toch eenmaal de gehoorzaamheid hebben opgezegd, nu hoeven wij ook niet 'hoffelijk' meer te wezen.* Zij wordt troostend toegesproken door een vriendin: *Wel, jij bent in je eentje een kant van de 'vrouwenkwestie' – en niet eens zo'n onbelangrijke. De vrouw met geest en talent onder de druk van de man zonder geest en zonder talent en die toch, die juist daarom de meerderheidstoon aanslaat van de klassieke huwelijksverhouding. Heb ik dat niet kwiek en keurig geformuleerd?* Waar ***Eva***, ***Ina*** en ***Heleen*** – lees ***Carry van Bruggen*** – zich in feite mee bezighielden was het ondergraven van een der centrale thesen uit de ideeënwereld der reactionairen: de vermeende ongelijkwaardigheid van man en vrouw, de man als exponent van de ratio, de vrouw als exponent van het gevoel, thesen die de generatie van Van Bruggen reeds in Hitlers *Mein Kampf* kon vinden en die onze generatie onverwaterd terugvindt in Norman Mailers *The Prisoner of Sex*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nee, zo onbelangrijk was en is deze kant van de 'vrouwenkwestie' niet. Misschien was zij zelfs nog wel belangrijker dan het ongetwijfeld schandalige feit dat de machthebbers zich zo hardnekkig ver- zetten tegen een zo elementair gegeven als het vrouwenkiesrecht – beter gezegd, het dameskiesrecht, want de feministes streden voor een beperkt kies- recht voor de vrouw van de betere stand, zulks tot begrijpelijk ongenoegen van de socialisten, die vonden dat er een algemeen kiesrecht, voor man én vrouw, voor arm én rijk, diende te komen. Dat de strijd om zowel het algemeen als het beperkt vrouwenkiesrecht vrijwel aan Carry van Bruggen is voorbijgegaan kunnen wij zowel betreuren als begrijpen. In welk organisatorisch kader had een lone wolf als zij de arena moeten betreden?

Een dame was zij gelukkig niet en burgerlijke vrouwenorganisaties als de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht of de *Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn* wekten voornamelijk haar spotlust op. En een vrouw met onbekrompen opvattingen als de hare hoorde evenmin thuis in het milieu van de SDAP, de partij die haar broertje Jacob Israël uit de kolommen van *Het Volk* stootte toen bleek dat hij zich aan een homo-erotische roman had bezondigd, dezelfde partij die haar latere echtgenoot Kees op een vergelijkbare wijze als Volk-redacteur wipte toen Troelstra ontdekte dat de partijgenoot in zonde met haar samenleefde. Carry van Bruggen is, voor zover ik weet, slechts één keer aan een vraaggesprek onderworpen. Het werd op 15 juli 1915 gepubliceerd in *Den Gulden Winckel*, Maandschrift voor de Boekenvrienden in GrootNederland.

Ik geloof, zo noteerde de verslaggever, *dat ik eigenlijk niet een geboren artist ben, maar veeleer iemand die van huis uit goed denken kan. Het element denker lijkt me sterker ontwikkeld in me dan het element artiest. Ik vind dat ik eigenlijk geschapen ben om dominee te worden; ik neem heel goed waar hoe mijne natuur sterk ethisch-filosofisch is aangelegd. Misschien ligt dat wel aan het joodse in me, want het spreekwoord zegt immers: 'Joden zijn geboren om de wet uit te leggen'*. Zij wordt in de begeleidende notities omschreven als *Een mooie, flinke joodse, met iets mannelijks in haar gezicht, in haar woord, in hare houding, zonder één week element*. Haar presentatie is *niet pedant, niettegen-*

© 2026

staande al hare ethische en filosofische principen. Zij is bovendien zeer ter tale 'Ze is er fier op dat een vriend haar eens zeide: *Je spreekt in hoofdartikels.*' De journalist H. P. L. Wiessing had in 1908 met haar kennis gemaakt– *...en reeds toen was ze nog jong en trantel en zó koket, dat velen als een slaaf haar volgden en enkele anderen prompt in de eerste de beste boom klommen voor zelfbehoud.* Zij wilde de hele wereld beminnen – 'en vooral door iedereen bemind worden, wild maar sans conséquences, door professor A., door Piet de waterbouwkundig ingenieur, door de groentevrouw om de hoek en door de man van het pontje. *Zij verslond warmte, liefde en vriendschappen in menigte, als een hinde malse bladeren'*. Bovenal beminde zij haar kinderen en wel in die ongebreidelde mate, dat zij door de permanente vrees werd gekweld, dat deze onder de wielen van de Gooise Moordenaar zouden geraken – 'Ik heb die moeder, die voortdurend onder haar moederschap leed, een keer in wanhoop horen uitroepen: '*God, ik wou soms wel, dat ze maar geen benen hadden!*' In het museum *Willet-Holthuysen*, geconserveerd door haar literaire mentor Frans Coenen, trof men elkaar aan de lunch. Er werd – als altijd en overal – gediscussieerd, in dit geval over het socialistische *Volk*, dat net zijn kolommen had opengesteld voor kapitalistische advertenties. '*Al die tamtam*, riep Carry, tegen het *kapitalisme* en *de misdadige kapitalisten*, die we tot 1903 en nog wel es daarna van *Het Volk* te horen hebben gekregen is dus niks dan gesnork geweest.'
Ja, lachte Coenen, *de socialistische leeuwen waren toen al dezelfde schapen, die ze nu zijn, maar in een gehuurde leeuwenhuid*. 'Maar', zei Carry (tot Wiessing, een erkend voorstander van de Russische Revolutie), *ik persoonlijk voel, dat wil ik je wel zeggen, mijzelf rustiger met mijn kindertjes in een wei vol schapen, dan in die leeuwenkooi vol fantasieën, die jij zo mooi vindt. Ik moet daar niets van hebben. Rosy, reik je me het zout?*'
Analyses van naar persoon en werk zijn betrekkelijk schaars; ook de vrouwenbeweging heeft haar, exponente als geen ander van de intellectuele zelfverheffing van de tweede sekse, op een verbazingwekkende wijze verwaarloosd. De schrijfster Annie Salomons beschrijft haar in een hartelijke maar oppervlakkige notitie en vertelt hoe zij af en toe de neiging had

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

om Carry van Bruggen, briljant van de vroege ochtend tot de late avond, te smeken: *Laat één ogenblik af. Laten we eens over iets onnozels praten*. De schrijfster Hannemieke Postma heeft recentelijk (in de *Nieuwe Taalgids*) een artikel geschreven over ***Eva***, naar haar smaak *een van de mooiste romans die in de Nederlandse literatuur door vrouwen geschreven zijn*. Waarna zij zich helaas overgeeft aan het 'verkennen' van de 'structuur' van het boek, hetgeen op een dermate slaapverwekkende wijze geschiedt dat men zich na lezing heilig voorneemt nooit meer een roman, laat staan een vrouwenroman, een roman van Carry van Bruggen, om maar te zwijgen van de romans van Postma ter hand te nemen. Wél bestaat er een waarachtig proefschrift over Carry van Bruggen, vervaardigd door de Gentse filologe dr. M. A. Jacobs. Maar dat is een nogal vreemde studie, die ondanks veel loftuitingen over *de aantrekkelijkheid van haar persoonlijkheid* en *de gedachteninhoud van haar werk* niet vermag te verbloemen dat de jonge doctor het object harer onderzoekingen eigenlijk haat als de pest, om haar *luidruchtigheid*, haar *oosters-overdreven uitbundigheid*, haar *heidense opvattingen*, haar *neerhalende mentaliteit*, haar *negativisme* en haar neiging tot *joodse diplomatie*. Het enige facet van Carry van Bruggens oeuvre dat voor haar critica verteerbaar lijkt, zijn haar jeugdherinneringen – Met deze schetsen *bevinden wij ons in C. van Br.'s lustprieel*,' deelt dr. Jacobs mee. '***Van een kind***, *drie heerlijke meloenen*, ***De vier jaargetijden*** *vier melancholische, warme, zware peren*, ***Het huisje aan de sloot***, *een rijke druiventros*, en ***Avontuurtjes***, *een greepje hazelnoten*.

Men waant zich niet zozeer onder het wetenschappelijk katheder, dan wel op de fruitveilingen van Sint Kathelljne-Waver. Wat waren, zo vraagt de jonge doctor zich in haar slotbeschouwing af, de *affecten die de zin voor maat en harmonie uit deze grote ziel wegzogen?*

Zij geeft zelf het antwoord: *Zij was de onvoldragen vrucht van de emancipatie van de vrouw, van het Joodse volk en van de kleine standen*.

Deze (ongetwijfeld juiste en diepzinnige) constatering is dus, zoals wij hebben gezien, (vrijwel woordelijk en zonder bronvermelding) ontleend aan hoofdstuk v van het boek *Vrouwenspiegel*, vijfentwintig jaar eerder onder het publiek gebracht door Annie Romein-Verschoor.

© 2026 Martin van Amerongen

De paragraaf van Romein is mét de inleiding van Gomperts uit 1946 bij de tweede druk van de wijsgerige studie *Prometheus*, vrijwel het enige serieuze wat er over Carry van Bruggen is gepubliceerd. Annie vond haar toen al, in 1935, een miskend schrijfster:

En wanneer een ziekelijke fijngevoeligheid Carry van Bruggen in staat stelde haar miskenning tot in zijn bitterste bitterheid te ervaren en te doen ervaren, dan doet dat niets af aan de gezonde redelijkheid van haar gevoelens, zomin als Rousseau's overgevoeligheid voor zijn zwevende sociale positie iets afdoet aan de gezondheid van zijn sociale ideeën, integendeel. Gezond noemen wij Van Bruggens miskend-zijn, haar hartstochtelijk beleden individualisme tegenover de groeps- en partijformen van de 'kudde', omdat het niet op zelfonderscheiding en zelfverheffing, maar op zelfopheffing gericht is, m.a.w. omdat het een sociale basis heeft. Zij zoekt geen uitzonderingspositie en vereenzaming, zij ervaart die omdat zij scherper voelt en consequenter doordenkt, hoe de vrouw in de huidige maatschappij staat. Ook hier laat zij zich niets wijsmaken. De onvolkomenheid der emancipatie heeft zij aan den lijve ondervonden.

Prometheus noemt zij *een merkwaardig en oorspronkelijk* boek, al draagt het onmiskenbaar de sporen van des schrijfsters 'zelfploeteraarsgesteldheid van autodidact'. *Haar filosofie toch is in de eerste plaats gezond verstand*, zegt mevr. Romein: *Zij is 'filosofisch', minder in academische dan wel in de populaire zin van door niets geïmponeerd willen zijn, wat meer humoristisch dan wijsgerig is. Haar wijsheid is steeds de onmiddellijke, de ik-laat-me-niets-wijsmaken-reaktie op haar ervaringen, een echte vrouwen-wijsheid – die natuurlijk ook bij mannen voorkomt.*

Gomperts vindt deze constatering misplaatst en beluistert in haar bovendien *een smalend accent*. Carry van Bruggen heeft, zegt hij:

Deze ik-laat-me-niets-wijsmaken-houding gemeen met alle denkers, die de mensheid uit haar primitieve, magische wereld hebben verlost, met alle kritische geesten, waaronder men de meeste filosofen rekenen mag.

Men vraagt zich af, welke wijsheid bij mevrouw Romein geldt als een typische mannenwijsheid – maar men weet het al: de wijsheid van Marx, het historisch materialisme, een wijsheid-met-een-baard overigens, die natuurlijk ook bij vrouwen voorkomt...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het is een even vermakelijke als leerrijke discussie, leerrijk omdat zij werd gevoerd met een vrouw die in menig opzicht de volmaakte tegenpool van Carry van Bruggen is geweest: een academica die – anders dan de schrijfster van ***Prometheus*** – wél in politieke collectiviteiten geloofde, in haar geval in het *historisch materialisme*, al is dat, zoals zij meerdere keren heeft benadrukt, voor haar hoogstens een *referentiekader* geweest, en géén dogmatisch korset. Wat Carry van Bruggen wél met Annie Romein gemeen heeft, en het verklaart mede de levenslange belangstelling en waardering die de laatste voor de eerste had, is het feit, dat zij beiden het prototype zijn van de denkende vrouw. De zon- en schaduwzijde van het denken, *het afmattend, verwarrend denken, dat geen hoop of uitkomst meer beloofde*, is de dominante van het gehele oeuvre van Carry van Bruggen. Zowel in haar romans als in haar theoretisch werk wordt dermate heftig met de hersenen geknarst, dat de lezer zich soms op een rangeerterrein waant in plaats van in de lusthof van bellettrie en wijsbegeerte. *Voor een vrouw lees jij veel te veel*, zegt Anna tegen Eva. *Ik zie hier de gekste boeken. En je komt er geen stap verder mee.*
Onder die boeken bevinden zich ook Vondels *Verzamelde Treurspelen.*
Ja, roept Eva, *Ik wil hem ook leren doorgronden. Ik wil alles doorgronden.*
Haar geestelijke moeder bracht het een en ander in praktijk in de studies ***Prometheus*** en ***Hedendaags Fetisjisme***, beide hoogst ongewone werken, waarin zij haar wijsgerig licht liet schijnen op zowel de brutaliteit van Jantje (*Prometheus*) en de dolichocefale-exaltatie van Gobineau (*Hedendaags Fetisjisme*) als op de kippeneitjes van Marietje (*Prometheus*) en de brachycefale-sympathie van Galsworthy (*Hedendaags Fetisjisme*). Deze studie is in feite een filologische kritiek op de schijngestalten van de taal. Taal, meent de schrijfster, is een fictief begrip, het is de menselijke geest, die de woorden hun inhoud geeft. Men neme de familienamen De Leeuw en Den Hertog. Zij wekken oneigenlijke associaties op met de dragers ervan, als had de eerste inderdaad iets te maken met de Machtige Koning van het Woud en de tweede met de Hoge aanvoerder der Heerscharen. ‘En niemand vindt het bijzonder poëtisch of zwierig om *Diamant* of *Saphier* te heten: mensen begrijpen dan dat ze joden zijn en in effecten handelen.’

Wat spreekt hier anders, Gomperts ten spijt, dan de meest aardse der wijsgerige instrumenten: *het gezond verstand?* Hetzelfde *gezond verstand* dat Gomperts meester Menno ter Braak herkende in de wijze waarop Van Bruggen de woord- en klankkramerij van de Tachtigers ridiculiseerde.
Men kan zich de bekommering voorstellen, schrijft Ter Braak, *die haar Hedendaags Fetisjisme bij de eerzame taalaanbidders verwekte, vooral waar zij het waagde een onsterfelijke regel van de onsterfelijke Kloos met veel gezond verstand in de buurt van doodgewone dingen te brengen.* Die regel was *Goede Dood, wiens zuiver pijpen door het verstilde leven boort*, die zij vrijmoedig verving door de even klankrijke en ritmische regel *Goede Moos, wil mij eens wijzen, waar men witte peper koopt.* ('t Citaat is trouwens van de onsterfelijke Boutens.) Hiermee achtte zij bewezen dat *taalmuziek* een holle frase is.

MARX EN LUTHER

Haar hoofdwerk *Prometheus* heeft de ondertitel *Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur*. Het schetst de tegenstelling tussen individu en collectief, oppositie en macht. Prometheus is het redelijke individu, die het vuur van de hemel steelt en daarvoor voor straf door Jupiter, verzinnebeelding van het redeloze collectief, aan de Kaukasus wordt geketend. De antithese tussen Prometheus en Jupiter, zegt Carry van Bruggen, beheerst de gehele samenleving. Progressiviteit versus conservatisme. Recht versus onrecht. Internationa- lisme versus nationalisme. Minderheid versus meerderheid. Twijfel versus dogmatisme. *Alles wat wij plegen te noemen het goede, de rechtvaardigheid, de wijsheid, de ware deugdzaamheid zal steeds moeten optreden als individualisme, als oppositie, als verzet.* Helaas is Prometheus gedoemd om voor Jupiter het hoofd te moeten buigen, want het individu zal het wetmatig van de collectiviteit verliezen, omdat het leven zonder collectiviteit immers ondenkbaar is. Vandaar, zegt Gomperts, dat de filosofie van Carry van Bruggen is opgetrokken uit typische wanhoopsformules als *De wereld is een redelijke wereld, waarin echter het redeloze heerst.* In deze filosofie van de wanhoop is, zoals men zal begrijpen, weinig plaats voor politieke structuren als de klassenloze maatschappij, om maar wat te

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

noemen. *Een goede maatschappij,* zei Carry van Bruggen, *is even ondenkbaar als een 'ware leugen' of 'een levend lijk, of een 'niet-waaiende wind.* Want zelfs als Prometheus zich van zijn rotspunt losrukt om vervolgens Jupiter van zijn troon te stoten, dan is er nog geen handbreed terrein gewonnen. Prometheus zal onmiddellijk de gestalte van Jupiter aannemen, met inbegrip van zijn machtsgier en collectiviseringsdrang. *Aldus is het ontstaan van de moderne socialistische organisatie, de marxistische collectiviteit, een merkwaardige bevestiging van wat we van het begin af over ontstaan en wezen van collectiviteiten hebben aangetoond,* zegt Carry van Bruggen. – *De mogelijke verzoening van wat zo lang vijandig aan elkaar is geweest, christelijk ideaal en Grieks ideaal, Deugd & Vreugd, oefent op de scheppende geesten van de Romantiek, Heine, George Sand, Chopin, De Musset, een machtige bekoring uit – maar ditzelfde verhevene en rechtvaardige staat, als elk zuiver idealisme, het verkrijgen van bepaalde materiële resultaten en voordelen in de weg. Deze worden door haat, niet door liefde verkregen, want ze moeten anderen ontfutseld worden, deze worden niet door de dromende enkelingen, maar door een actieve, van haat bezielde massa bereikt. Karl Marx komt de eer toe die hatende actieve massa te hebben gevormd, hij kan derhalve de Luther of wellicht eerder nog de Calvijn van het socialisme worden genoemd. En zoals we indertijd zeiden, dat de Reformatie niet met het optreden van Luther begint maar daarmee eindigt, zo kunnen wij nu zeggen dat het socialisme in de ideele zin niet begint, maar eindigt op het tijdstip van het beroemde marxistische manifest, de machtige oproep aan de proletariërs aller landen. De zogenaamde voorlopers, Hiëronymus van Praag, Johannes Huss en hun eenzame geestverwanten waren inderdaad de enige dragers der zuivere reformatie-idealen, de zogenaamde voorlopers, Saint-Simon en François Fourier, waren de enige dragers der zuivere individualistisch socialistische idealen. Met Luther was het uit, met Marx is het uit. Elke poging om in een organisatie idealen te verwerkelijken, doodt die idealen en maakt ze tot hun spotvorm en tegendeel: collectieve belangen.*

De Russische vertaling van dit *wijsgerig essay* ten behoeve van de leergierige ingezetenen van de *Unie van Socialistische Sovjet-Republieken* zal voorlopig nog wel even op zich laten wachten.

© 2026 Martin van Amerongen

In de haast absolutistische betoogtrant die *Prometheus* kenmerkt (*Alle goed is kwaad, alle vooruitgang is achteruitgang*) ontbreekt de twijfel waar de twijfelende Prometheus in een antithetische verhouding ten opzichte van de dogmatische Jupiter wordt geplaatst. Die twijfel is wél in Carry van Bruggens romans te vinden, waarin ***Eva*** zich natuurlijk over dezelfde dingen het hoofd breekt als haar schepper/alter ego.
Alles individualisme.., hoont Ben, *Individuele ethiek... alles uit de tijd... Uit de oude doos. Tobberijen waar de achttiende eeuw zich het hoofd mee brak. De Aufklarung... Lessing... Zelfs Kant met zijn Categorische Imperatief... Door en door burgerlijk... Burgerlijk individualisme... Schiller ook... En Schleiermacher net zo goed... Burgerlijke ethiek... Domineegeleuter... Meisjesklets...*
Eva, diezelfde avond, in een wanhopige overpeinzing:
Tobberijen uit de achttiende eeuw! Dan loop ik meer dan honderd jaar achter... Dan wordt het hoog tijd dat ik inhaal... Schiller... en Kant. Maar dat was immers een groot filosoof. Uit de tijd... Allemaal uit de tijd.'
Natuurlijk is de antithese Prometheus-Jupiter enigszins uit de tijd. Ik wil zeker niet beweren, dat het pleidooi dat Carry van Bruggen houdt voor een humanistisch individualisme aan belang en actualiteit heeft ingeboet, maar het is onloochenbaar, dat zovele jaren na dato haar wanhoop wat gedateerd aandoet. Het lijkt een uiting van expressionistisch verzet tegen een maatschappij waarin voor individualistische rebellie tegen een uit collectieven opgetrokken samenleving veel minder plaats was, dan in het min of meer verlichte Nederland van zestig jaar later. Alles wat op een gegeven moment wordt bedacht en opgeschreven doet een aantal jaren later verouderd aan. Bovendien werkte Carry van Bruggen niet, zoals menige filosoferende collega met duistere abstracta, maar ontleende zij haar wijsgerige opvattingen voor een belangrijk deel aan de dingen binnen haar onmiddellijke bereik. En zij was nu eenmaal een kind van de tijd waarin literatuur nog literatuur en filosofie nog filosofie heette, een tijd waarin men het onbekommerd neuken placht te omschrijven in zinnen als: *Dus voegde ze zich naar zijn wil.* Dat zal in onze tijd door weinigen meer als zinnenprikkelend worden ervaren. Zo is ook haar ***Prometheus*** een werk met, na ruim een halve eeuw, gemakkelijk aantoonbare feiten. Annie Romein con-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

stateerde in een kritiek op de naoorlogse herdruk, dat de schrijfster van dit *uiterst merkwaardige en oorspronkelijke boek* onmiskenbaar was gehandicapt door een minimum aan tweedehandskennis van de scholastiek, terwijl haar historische kijk op figuren als Napoleon en Frederik de Grote – zegt zij – lijkt te zijn ontleend aan scheefgetrokken geschiedenisboekjes. Maar ook mislukte meesterwerken hebben, vind ik, recht op onze liefde en achting, vooral als zij met zoveel geest en inzet geschreven zijn als 'Prometheus'. Het blijft, na aftrek van al die feilen, een proeve van meeslepend denkwerk, het snijdt vraagstukken aan die centraal dienen te staan in het bewustzijn van elk beschaafd mens. *Het legt getuigenis af van een belezenheid die tot iets gediend heeft*, zoals Menno ter Braak zei, en – niet in de laatste plaats – het is geschreven zonder de masculine *Wichtigmacherei* die toen en thans placht en pleegt te worden gehanteerd door beoefenaars van kunst en wetenschappen.

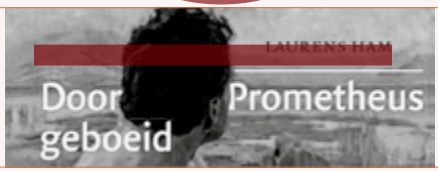

DE FILOSOFIE WAS IN HAAR JAREN EEN TERREIN WAAROP DE MAN DE ONBETWISTE HEERSCHAPPIJ UITOEFENDE.

Carry van Bruggen bezag haar Nederlandse collega-filosofen met een in vrijwel alle gevallen gerechtvaardigde dedain. – Zij leende van iemand een boek van de filosoof Bierens de Haan, toen zij het terugbracht antwoordde zij op de vraag hoe zij het had gevonden: *Och, echt Nederlands, hè. Als je hier filosofie zaait, komt er toch theologie op.* Zelf las zij Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Hegel, de Chinese wijzen en de Heilige Schrift.

Van de Hegeliaan Bolland, rond de eeuwwisseling de toonaangevende denkkolos in de Nederlandse filosofenwereld, hield zij zich gelukkig verre. *De man, van wie toentertijd de wijsheid heette uit te gaan, Bolland, heb ik gemeden, wetend hoe mensen de slaaf van het causaliteitsbeginsel zijn en hoe ze te zekerder, waar het immers een vrouw gold, mij een leerlingschap zouden aanwrijven.*

© 2026

Het is nog steeds een fantastische gedachte dat Bolland, met zijn pre-fascistische theorieën over de joden die *van nature vinniger, ijverzuchtiger en wraakgieriger, kortom minder goedmoedig* dan de christenen zouden zijn, ongehinderd het stemhokje mocht betreden, waartoe Carry van Bruggen – tien maal intelligenter, honderd x integer dan hij – de toegang was ontzegd.
Zoals het niet minder fantastisch is om te bedenken dat Bolland voor een schare uitzinnig juichende jongeren zijn kletspraat kon verkopen over de fiets als *trillend en schokkend verderver, vooral van de vrouwelijke onderbuik*', terwijl de eerste druk van Carry van Bruggens *Prometheus* in 1922 reeds tot pakpapier was verwerkt.
Minder ver hield zij zich helaas van die andere denkkolos, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *de grote Hegel*, zoals hij in *Prometheus* wordt genoemd. Van hem erfde zij de antithese, de neiging tot het gebruik van toverformules (*de Zelfonderscheiding van het Wereldproces*) en bovenal haar apodictische – en daardoor dubbel kwetsbare – formuleringen.
Het is daarom niet zonder ironie, dat het dezelfde 'grote Hegel' was die de vreselijkste dingen over de denkende vrouw heeft gezegd. Zoals bij voorbeeld:
Vrouwen kunnen weliswaar over een zekere ontwikkeling beschikken, maar voor de hogere wetenschappen, zoals de filosofie, zijn zij niet geschapen. Het verschil tussen man en vrouw is vergelijkbaar met dat tussen dier en plant. Het dier beantwoordt meer aan het karakter van de man, terwijl de plant, voorbestemd voor een meer gelijkmatige ontplooiing, meer aan de vrouwelijke natuur beantwoordt.
De eerder beschreven godverlaten lul, die Carry van Bruggens ***Eva*** van de schrijftafel probeerde weg te houden, had het niet seksistischer kunnen zeggen.
Als Carry van Bruggen aan iemand doet denken, dan is het aan haar collega-wijsgeer Friedrich Nietzsche. Niet zozeer omdat zij dezelfde filosofische paden zouden bewandelen, want – anders dan zij – was hij een anti-rationalist, een estheet *pur-sang* met een afgronddiepe minachting voor zoiets platvloers als *gezond verstand*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nee, zij leken op elkaar in hun volstrekte identificatie van leer en leven, en hun smartelijk boren naar de vraag '*hoe iemand wordt wat hij is*'. En zij zijn één in een identiek ellendig einde, toen leer en leven niet meer te verzoenen bleken en zij, met een gebroken geest, *de martelaarsdood aan het kruis der gedachten* stierven, zoals Thomas Mann het uitermate nobel formuleert.

CARRY VAN BRUGGEN IS VRIJ KOEL BEJEGEND. Dirk Coster wilde niets weten van ***Heleen*** om haar *innerlijke oneerlijkheid*. Carel Scharten ergerde zich aan *een aantal alleronwaardigste scènes* in ***Een coquette vrouw*** zoals het tafereel *waarbij Ina die schone bezoekster in de hals blaast om haar aandacht te trekken*. Zelfs dr. Jaap Meijer spreekt van ***Het joodje*** – ten onrechte – over *een verachtelijke, destructieve benadering der joodse levensvragen*. Haar *Prometheus* werd grotendeels genegeerd door het filosofendom. Het studentenblad *Propria Cures* stoorde zich (recensie *Hedendaags Fetisjisme*) aan haar *speciale antipathieën: nationalisme, aristocratisme, klerikalisme*, benevens aan *haar poging om de Statenvertaling naar beneden te halen*. Vlak daarna trad de jongen Menno toe tot de redactie van dit vrijgevochten orgaan.

Hij las **Prometheus**, het boek dat hem als geen ander zou beïnvloeden, pas na zijn studententijd. Hij stuurde het in 1931 aan Du Perron. *Aan dit boek heb ik mijzelf ontdekt, ademloos*, meldt hij in het begeleidend schrijven. Du Perron liet weten, dat hij Ter Braaks bewondering voor het boek deelde, al vond hij het, hoe knap ook, wel een beetje naar de hoofdakte rieken. *Zeker*, antwoordde Ter Braak: *Het ruikt naar de hoofdakte, maar zo zal jij wel naar de tropen en ik wel naar de 'dominee' ruiken*. In *Politicus zonder Partij* beschrijft Ter Braak hoe Prometheus in één klap een einde had gemaakt aan de chaos in zijn brein: *De sensatie ligt mij nog zo voor op de tong, dat ik de stoel, de schemerlamp en de verwondering om deze ontdekking nog bijna zintuiglijk kan benaderen; het was een sensatie van de eerste rang, zoals men die maar bij uitzondering beleeft. Ik zag hier een koppige streep door mijn filosofisch kasboek getrokken, die persoonlijk groepeerde, wat in mijn academische hersens chaotisch dooreen lag; hier organiseerde iemand, hier deden de parolen 'individu' en 'collectiviteit' de enige plicht die men van parolen kan ver-*

© 2026

gen; zij waarschuwen de lezer, dat hij van het begin tot het einde partij moest zijn. Ik zou nog heden ten dage dit 'Prometheus' met enthousiasme verdedigen tegenover iedere filosofische pedant, die mij met het welbekende geheimzinnige gezicht iets van 'dilettantisme' komt toefluisteren; tegenover de ganse kudde van vakdieren die dit boek op hun potsierlijke index hebben geplaatst, omdat het niet naar hun keuken geurt, blijf ik een handlanger van mijn verleden.

De invloed van *Prometheus* is dan ook bespeurbaar in het werk van de mannen van Forum, in hun pleidooi voor de honnête homme: De persoonlijkheid hoort het doorslaggevend beoordelingscriterium te zijn in Du Perrons vernietigende aanval op de esthetiserende ethiek van Dirk Coster *c.s.*, in Ter Braaks antithetische constructies: *de wantrouwen de enkeling* versus de collectiviteit de dichter versus de burger. – De invloed van Van Bruggens belangrijkste boek was ook merkbaar in hun goudeerlijke maar weinig diepgravende opvattingen over de politiek, die *letzten Endes* toch neerkwam op een aristocratische afkeer van collectiverende stelsels als fascisme en communisme, waarbij dwaallicht Jacques Gans hun baken was. Toen na de oorlog de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron werd gepubliceerd meldde Gans genoeglijk in de *Telegraaf* dat hij *op een nogal lovende wijze* in de correspondentie van de beide critici compareerde. De naoorlogse discipelen van Ter Braak en Du Perron zijn niet altijd even gelukkig geweest in hun oplossingen voor de maatschappelijke en politieke vraagstukken. Het blijkt bijv. uit H. A. Gomperts' inleiding tot *Prometheus*, een verstandig stuk behalve waar hij in de slotalinea de positie van de individualist van heden, *de moderne Prometheus*, aan de orde stelt. Je gelooft je ogen niet: *Bij een desperate leer hoort een desperaat wapen. De moderne Prometheus zal inderdaad, zonder geloof in de waarheid, de waarheid moeten spreken en zonder hoop bereid zijn de atoombom te hanteren.*

Want de filosofie, de moeder aller wetenschappen, is in sommige opzichten een vrouw van lichte zeden, bereid zich te laten gebruiken door ieder die het belieft. – Hegel is dienstbaar aan de pleiters voor vooruitgang én de pleiters voor stilstand. Nietzsche kon rekenen op de hartelijke sympathie van Thomas Mann én Adolf Hitler. Zo leidt ook Carry van Bruggens

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

individualiteitsleer tot alles, van Ter Braaks *honnête homme*, Gomperts atoombom tot Gans' *Telegraaf*-beschouwingen over de collectiverende staatsruiveniers. In de herdruk 1974 van *Prometheus* is Gomperts inleiding overigens weggelaten. Wellicht vond hij het, nu de Koude Oorlog min of meer tot het verleden behoort, minder opportuun om Carry van Bruggen een postuum pleidooi voor de atoombom in de schoenen te schuiven.

DE INVLOED DIE *FORUM* EN VIA *FORUM* EEN SCHRIJFSTER ALS CARRY VAN BRUGGEN THANS NOG HEEFT, WORDT GELUKKIG NIET DOOR DIT SOORT EXTREEM VERTOON GEDOMINEERD.

Integendeel, die invloed is voornamelijk positief. Het polemisch anti-mysticisme van W. F. Hermans lijkt zonder *Forum* moeilijk denkbaar, al zal het hem waarschijnlijk weinig bevallen om in één adem met Ter Braak en Du Perron te worden genoemd.

Het werk van Renate Rubinstein heeft ook duidelijk het merkteken meegekregen van zowel *Prometheus* als het beste polemische werk van Ter Braak, al zal zij het op haar beurt niet zo leuk vinden om in één adem met Hermans te worden genoemd. Met Carry van Bruggen verbindt haar vooral een gelijk belijnde mentaliteit.

Net als Van Bruggen loopt de vraag *hoe het komt dat de mens is zoals hij is* als een rode draad door haar werk. Net als Carry van Bruggen is haar politieke positiebepaling niet altijd even gelukkig, maar dat denkende mensen door een zelden verheffend fenomeen als de organisatie van de macht af en toe tot radeloosheid en redeloosheid neigen, wie zal het ze kwalijk nemen

Evenals Van Bruggen neemt ook Rubinstein een ambivalente positie in tegenover de vrouwenbeweging. In een gedenkwaardige artikel bleek dat de vrouwenbeweging – net als menige mannenbeweging – wordt geteisterd door verschijnselen als sektarisme, separatisme, onzinmakerij en anti-intellectualisme.

De slotconclusie van het stuk was dan ook verre van vrolijk:

Ze haten de cultuur, ze haten talent, ze willen de beeldenstorm overdoen, en de spelling vereenvoudigen. Geen man die in vrouwen de intelligentie zo haat als deze, zich 'zusters' noemende kleuterschooljuffies.

Ze willen 'vrouwelijke wetenschap', maar wetenschap, kunst of cultuur zijn niet

© 2026

vrouwelijk of mannelijk, zoals ze ook niet arisch zijn, of proletarisch of zwart. In onze maniakale eeuw moet alle onzin tot in den treure herhaald worden, ditmaal toevallig uit vrouwenmondjes. – En of je nu door de reu of door de teef gebeten wordt... Wat maakt het voor verschil?

Het was een onrechtvaardig artikel omdat het geen rekening hield met de versteningsverschijnselen die geen enkele emancipatiebeweging bespaard blijven. Maar het was voornamelijk een zeer rechtvaardig artikel in zijn hoedanigheid van impliciet pleidooi voor het handhaven van zo iets als individualisme binnen de vrouwenbeweging. Dat er op het stuk, dat toch niet onbelangrijker was dan het doorsnee artikel over crèches of *femsoc*, van feministische zijde slechts redeloos getier is gevolgd is een beschamende zaak, die tot bezorgdheid stemt. Men heeft er eens, een paar jaar voor de oorlog, op gewezen dat in de titel van Ter Braaks *Carnaval der Burgers* de naam Carry van Bruggen naklinkt, de vrouw die het peetmoederschap van deze bundel beschouwingen voor zich op mag eisen. Ik wijs op mijn beurt op het feit dat het bovengenoemde forumverslag werd gepubliceerd onder de kop *Hedendaags Feminisme*, wat verdacht veel op *Hedendaags Fétisjisme* lijkt. Ik durf er een jaarabonnement op het aardige maandblad *Opzij* onder te verwedden, dat dit géén toeval is.

En als het allemaal voorbij is... Wanneer dat allemaal is doodgelopen: de hordenwaanzin, de gelukzaligheid om in massa's op te treden en groepsgewijze met vlaggen te zwaaien, als deze tijdziekte tot het verleden behoort, dan zal er iemand komen, die zal gewoonweg een verbluffende ontdekking doen. Hij zal het individu ontdekken. Hij zal zeggen: Er is een organisme, dat we mens noemen, en daar gaat het om. Groepen zijn secundair. De staat is secundair.

Het gaat er niet om dat de staat leeft, het gaat erom dat de mens leeft. De man die zo spreekt zal een enorme invloed krijgen. De mensen zullen zijn stelling toejuichen en zullen zeggen: 'Dat hebben we nog nooit gehoord! Wat een moed! Dat is revolutionair!'

En zijn boeken worden gekocht of liever de boeken van zijn volgelingen, want de eerste moet er immers altijd aan geloven.

De man die dit schreef was Kurt Tucholsky, tijd- en ambtgenoot van Carry van Bruggen. Enfin, ook met hem is het dus slecht afgelopen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De vermeende uitzichtloosheid van de strijd van Prometheus tegen Jupiter sloeg haar met de diepe wanhoop, die haar uiteindelijk terecht deed komen in het *Apeldoornse Bosch*, de zenuwinrichting die nota bene een paar jaar eerder onderwerp was geweest van een harer filologische beschouwingen: *Gelooft maar vrij, dat de naam van het nog maar kort bestaande joodse krankzinnigengesticht 'Apeldoornse Bosch' de joden nu reeds somber en sinister in de oren klinkt, maar wat helpt het, als men de inrichting een anderen naam gaat geven?*'

Carry van Bruggen verwierp utopistische de-mens-is-goed-sentimenten en riep op voor de eenmansstrijd voor waarheid en recht, hoe uitzichtloos deze strijd haar ook scheen.

Sterven mogen we, maar bederven mogen we niet.

Daarin had ze gelijk. Ze had ongelijk in de vermeende onwrikbaarheid van haar thesen en antithesen. Al spreekt men in de zogenaamde volksdemocratieën, waarvan zij terecht niets wilde weten, tot op heden nog steeds schamper over *kleinburgerlijk individualisme*', als iemand de partijdogma's ter discussie probeert te stellen, de ware vooruitstrevende mens weet – anders dan Carry van Bruggen – dat er naast de these en de antithese ook nog zo iets als een synthese bestaat. Natuurlijk, vooruitstrevende, denkende mensen bevinden zich permanent op de tweesprong tussen de individuele weg en de weg naar het algemeen belang. Geen van die twee wegen voert, in de redelijk verlichte maatschappij van thans, meer door het *Apeldoornse Bosch*.

Het is tegenwoordig, zestig jaar na *Prometheus*, enigszins mogelijk te bepalen waar het algemeen belang redelijke of onredelijke eisen aan het individu stelt. Het vereist zowel enig strategisch vermogen als enige inschikkelijkheid. En waakzaamheid: Jupiter, liberaler en verlichter dan in 1918, zal het van tijd tot tijd tóch niet kunnen laten om weer in zijn oude streken te vervallen. – In een dergelijk geval bediene men zich van het mooie, ondubbelzinnige, niet mis te verstane woordje neen.[1]

Martin van Amerongen

1 *Vrij Nederland*, jrg. 39, № 32, 12-08-1978

© 2026

ER ZIJN JAREN DIE ZICH NIET GEDRAGEN ALS KALENDERBLADEN, MAAR ALS SCHARNIEREN. – De crisissfeer van het *interbellum* verscherpt het *waarnemende* bewustzijn; historisch verwijst zij tegelijk naar *duellem.* In dat *tweegevecht* ontstaat een enorme intellectuele intensiteit. Dat verklaart waarom Rudolf Otto's *Das Heilige* in 1917 internationaal als een meteoor door de atmosfeer van de menselijke denkgeest schoot: niet vernietigend, maar verlichtend – een spoor van vuur dat in één oogwenk de zenuw van de tijd zichtbaar maakte.

RUDOLF OTTO smeedde het woord *das Numinose:* het besef dat er iets is dat je niet kunt benoemen, maar dat jou wel benoemt. Hij gaf het *buitenredelijke* een naam, een taal en een plaats in de doordachte wetenschap. Door zijn voorbeelden uit de literatuur leer je te begrijpen hoe levens zich vormen, hoe ideeën ontstaan, en hoe een enkele jeugdervaring een hele levensloop kan kleuren.

CARRY VAN BRUGGEN had een geheugen dat niet alleen feiten bewaarde, maar ook ervaringen. Al die stille onverklaarbare momenten uit haar jeugd, die zij deelde met haar broer Jacob, kwamen tijdens een ontspannen periode in haar Larense tijd weer tot haar. Ze vloeiden rimpelloos uit haar pen en kregen in 1921 hun woorden in *Het huisje aan de sloot.* Zowel *Het heilige* als *Het huisje* kenden uitzonderlijk hoge oplages. Lezers zochten in deze boeken een vorm van betekenis, houvast en innerlijke oriëntatie die hun leefwereld in crisis hen niet kon bieden.

GIOVANNI PAPINI deed het op zijn manier ook – maar bij hem werd het numineuze al vroeg vermengd met rebellie, met een drang om te breken, te schokken, te ontregelen. Zijn mystiek was nooit stil, zij was explosief. Otto en Van Bruggen zouden zich kunnen vinden in de woorden van de jonge Papini (*De twee werelden,* 1904) om de 'werkelijkheid' te corrigeren door *gelijke waardering* voor de *werkelijkheid* van de *directe gewaarwording* en de *werkelijkheid* van onze *verbeelding* en *overdenkingen.* Een jaar later concludeerde hij: In de positivistische godsdienst van Comte heerst een ijzige religie met God als abstract *begrip.* Een godheid, die een *idee* is, is iets levends, concreets, actiefs, iets dat liefheeft en aanwezig is. Hij vond in William James een geestverwant: *de waarheid woont niet in systemen maar in ervaring.* – In 1920 beschrijft Carry's personage *Marian* haar worsteling tijdens het schrijven van 'haar' *Prometheus.* Nadat zij in een ingeving het beeld van de werkelijkheid voor zich zag, overdacht ze: 'WERKELIJKHEID... *Het woord groeide zodra je het aanraakte. Het vertakte zich eindeloos. En omdat*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alle mensen vastzaten in dezelfde zelfmisleidingen, dreigde overal verwarring. De vergissing tussen wat op elkaar leek maar niets van elkaars wezen had. Zou ze ooit de weg erin vinden? Ooit uit het misleidend-tegenstrijdige en eindeloos-veelzijdige tot een formule komen? Ooit voor zichzelf bevredigend, logisch, de verschillende graden van werkelijkheid in de Werkelijkheid opstellen? Veel ontbrak nog. Maar dit was een kostbaar ogenblik. Een zeldzame rust. Een helderheid die ze niet vaak voelde.

MARTIN HEIDEGGER daarentegen construeerde zijn *ervaring van het Zijn* niet vanuit een onbezoedeld perpectief maar uit filosofische ambitie. Zijn denken was geen echo van een irrationele huivering of juiching, maar een bijkans op intellectualistische gronden gebaseerd verstandelijk begrippenstelsel. Hier ontstaat een merkwaardig contrast. – Papini, de *iconoclast*, koos uiteindelijk voor Mussolini. Geen racisme, maar uit een verlangen naar nationale vernieuwing, naar energie, daadkracht, een Italië dat zichzelf hervond. Een keuze van een andere orde dan het Duitse fascisme, maar toch een keuze die schuurt. – Heidegger ging verder. Hij ging niet alleen mee, hij ging voorop. Zijn rectorale rede, zijn uitsluiting van collega's, zijn zwijgen achteraf – het is een geschiedenis die zich niet laat verzachten. – Carry ging níet mee. Zij ging tegen. Tegen de massa, groepsgeest en nivellering van het individu. Haar strijd was niet politiek, maar existentieel. Otto ging evenmin mee. Zijn weg liep naar de stilte...

Na 1917 wordt Otto wereldberoemd en Marburg het epicentrum van de op de *fenomenologische methode* gebaseerde religiewetenschap. In ons land vestigt de Groningse hoogleraar en latere minister van O.K. & W. G. van der Leeuw de aandacht op de *denkwijze zonder oordelen* van twee *gelehrte Brüder:* Edmund Husserl en Rudlof Otto. En dan... trekken Heidegger en Bultmann ten strijde tegen de liberale Marburgse traditie. Otto staat erbij als een waardige Pruis: diplomatiek, gevoelig, hoffelijk en niet uitgerust voor een hard spel. De één zoekt macht, de ander zoekt betekenis. – Wat Rudolf Otto das HEILIGE noemde, wat Carry als kind voelde, wat Papini in erupties zocht, dat is de draad die deze levens verbindt. Het *numineuze* is geen leer, geen dogma, geen systeem. Heidegger ving het in *taal*. Otto in het te *begrijpen*. Carry herinnerde het zich en Giovanni Papini probeerde het te bezweren. De biograaf staat ernaast, luistert, verbindt, en probeert te begrijpen hoe levens elkaar spiegelen zonder elkaar ooit te ontmoeten.

Zo sta ik hier: tussen Otto's numineuze *stilte*, Carry's scherpe *herinnering*, Papini's eruptieve *drift* en Heidegger's duistere *ambitie*, en zie hoe de *Bildung* een leven lang kan blijven spreken.

D.M.-K.

© 2026

Een gefragmenteerde samenvatting
‹ dus geen academische ›
weergave van het hoofdstuk.

DE REBELLIE VAN HET AUTEURSCHAP
CARRY VAN BRUGGEN

aan de hand van

Door Prometheus geboeid

De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur

door

Laurens Ham

ORIGINELE UITGAVE:
© 2015
Laurens Ham & Uitgeverij Verloren
www.verloren.nl

ISBN 978-90-8704-490-9

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Een vrouw ondervindt de grootste problemen vanwege haar schrijverschap, maar tegelijkertijd wordt haar dankzij datzelfde schrijverschap een grote autoriteit toegeschreven. Zo zou een korte samenvatting kunnen luiden van *Uit het leven van een denkende vrouw*, een roman o.d.n. van Justine Abbing. De jonge vrouw die in dit boek centraal staat, *Marianne*, krijgt geen achternaam toegekend. Dat symboliseert dat een vrouw een maatschappelijke plek krijgt wanneer ze getrouwd is en met de naam van haar man kan worden aangesproken. Marianne is zich van dat probleem bewust: als ze thee moet schenken op het intellectuele praatclubje van haar broer, waar de pretenties nogal hoog zijn, bedenkt ze bitter: *De plaats van de vrouw is op het schutblad van haar mans proefschrift...*

Maar ze neemt geen genoegen met dat schutblad: het zelf schrijven biedt voor Marianne een uitweg uit de kleine wereld die voor haar voorzien is. Het boek beschrijft een langere periode in haar leven, waarin we haar emancipatie zien van een jonge vrouw tot een succesvol auteur. In die ontwikkeling speelt de oudere kunstenaar *Instede* aanvankelijk een rol: zijn naam drukt uit dat hij haar in plaats van het beperkte, huiselijke *vrouwenbestaan* een wijder perspectief biedt.[2] Hij laat haar in haar waarde en biedt haar met zijn geloof in haar capaciteiten zelfvertrouwen. Dat kun je van de andere mannen in haar omgeving niet zeggen. Wanneer Marianne trouwt met de kunstenaar Harry, overklast ze hem met gemak in werkkracht. Harry wordt als een oververfijnde figuur beschreven: *Ze zag zijn gezicht, lief, blond, zacht – niet, nee gelukkig geen zwakke, maar toch ook geen oversterke man.* (*Een zwakke* is een verwijzing naar de gelijknamige roman van Frans Coenen, waarin de hoofdpersoon na een mislukte zelfmoordpoging aftakelt en overlijdt.)

Harry's *tengere, witte vingers griezelen tegen de materie*, zoals hij het zelf zegt.

Ook de dichter Eddy Swildens met wie Marianne kennismaakt poseert als een overgevoelige natuur, die zich niet tot werken kan zetten.[5] Hun gebrek aan energie en hun afwachtendheid interpreteren deze mannen echter als een blijk van hun genialiteit en superioriteit. Marianne zou een gemakkelijk schrijvende dame zijn, die – ook volgens Mariannes familie en schoonfamilie – voor haar inspiratieloze werk parasiteert op de scheppende kracht van Harry. Volgens Mariannes broer Evert zijn vrouwen tot weinig méér in staat. Marianne weet echter dat haar werk alleen kan voortkomen uit *zuivere witgloeiende werkdrift* die *ten koste van hoeveel geestkracht, alle stoornis te boven komen moest*. Bovendien kiest ze allerminst voor de weg van de minste weerstand, maar besluit ze een filosofische studie te gaan schrijven. Dat die keuze controversieel is, blijkt wel als ze met de trein naar een lezing reist en daar de essayist Uhland tegenkomt. Hij laat haar een krantenberichtje zien, waarin iemand honend reageert op een uitspraak van Marianne in een interview. Mariannes opmerking – dat ze meer *denker* is dan *artiest* – is een herhaling van Van Bruggens eigen woorden in een interview in **Den Gulden Winckel**. (*Ik geloof dat ik eigenlijk geen geboren artiest ben,*

© 2026

maar veeleer iemand die van huis uit goed denken kan. Het element denker lijkt me sterker ontwikkeld in me dan het element artiest en 't is het plastische deel dat bij mij het slechtst tot zijn recht komt. En mevrouw Edema heeft ons, waarschijnlijk, zonder het te willen, een vrolijk ogenblik bezorgd met haar naïeve betuiging, dat ze meer 'denker' is dan 'artiest'.

De reacties op beide vraaggesprekken lijken op elkaar: zoals een criticus cynisch reageert op Mariannes uitspraak, zo bespotte Herman Robbers die van Van Bruggen. *(Maar was het zo dat ze eerder denker is, zou men dan niet geneigd zijn tegen* C.V.B. *te zeggen: Schrijf dan ook geen romans meer, maar betogen of preken; een roman hoort een kunstwerk te zijn,* H.R. *1915.)*

Deze verwijzing suggereert dat Abbing met deze roman ook haar eigen positie, of preciezer gezegd de positie van Van Bruggen uitbeeldt. Het is een terugkerend gegeven in Van Bruggens/Abbings houding: door zich te identificeren met vrouwelijke personages, die soms ook literaire ambities hebben, vormen ze hun eigen denkraam. Met **Uit het leven** wordt de positie van de vrouwelijke kunstenaar uitgebeeld als heel precair. Keer op keer ondervindt Marianne tegenwerking of moet ze constateren dat haar werk niet succesvol genoeg is, omdat ze zich niet positioneert als verleidelijke *lady-artiest* die op foto's en in het openbaar poseert met *hautain-kwijnend gezicht, ranke, blote hals, mondain toilet* en *mat glimlachje*. *(De beschrijving die in de roman van één van die lady-artiesten wordt gegeven, mevrouw Overhoff.)*

Zelfs als ze, jaren later, toch een solide positie als denkende schrijver heeft verworven, geeft dat geen rust: ze realiseert zich dat ze enkel is *ingeschreven, geëtiketteerd, geborgen in haar eigen vakje: een vrouw met mannelijk intellect*. Hoewel dat *mannelijk intellect* complimenteus bedoeld lijkt, realiseert Marianne zich dat ze gevangen wordt in een stereotype. Toch kan ze niet aan de maatschappelijke norm voorbij en daar lijdt ze onder: als haar dochter haar aarzelend vertelt dat ze zo *dolgraag een doodgewone moeder* had willen hebben, ervaart ze haar hele leven als één gevoel van *moeite en loden druk*.

Mariannes positie is tragisch en begerenswaardig. Ze houdt haar rug recht. Haar eenzame plek in het intellectuele domein is het gevolg van de uitsluitingsmechanismen die in de patriarchale cultuur waarin ze leeft werkzaam zijn, maar intussen is ze wel de enige denkende schrijver die haar positie niet aan vriendjespolitiek of machtsspel, maar aan haar kwaliteiten te danken heeft.

Het mag voor haar persoonlijk dan zwaar zijn, maar Marianne is met haar uitzonderingspositie ook hét voorbeeld van een auteur die dankzij haar individualistische positionering een zekere de houding van tegengewerkte, maar toch sterke schrijfster.

Ook in haar essayistiek laat Van Bruggen zien dat een gemakzuchtige zelfrepresentatie als geniale kunstenaar of onthechte intellectueel in wezen onethisch is: werkelijk verantwoord is juist het gedrag van die vrouwen die bereid zijn hun maatschappelijke positie voor hun schrijver- en denkerschap op het spel te zetten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

SCHRIJVERSCHAP ROND 1920

Aan het begin twintigste eeuw werd de autonomisering van literaire instituties min of meer is afgerond: Literatuur wordt voortaan geassocieerd met specifieke tijdschriften [...], met het ontstaan van een specifiek literaire kritiek, met het beeld van de moderne auteur die wil leven voor (en als het even kan ook van) zijn werk. Pauline Micheels meent dat er in de Vereniging van Letterkundigen, een belangrijke ondersteuner van schrijvers in deze periode, tussen de wereldoorlogen weinig veranderde: rond 1912 waren de belangrijkste doelen bereikt, waarna de vereniging tot 1945 vooral draaiende werd gehouden. Dat auteurs van hun publicaties konden leven, en dat de VVL een gevestigde plaats had gekregen in het Nederlandse literaire veld, wordt echter geproblematiseerd in het onderzoek van Helleke van den Braber naar mecenaat tussen 1900 en 1940. Zij heeft laten zien dat er in de vroege 20e eeuw nog volop mecenaatsrelaties bestaan, sterker nog: dat het erg moeilijk voor (niet-publieksgerichte) auteurs is om zonder ondersteuning voldoende geld te verdienen aan het schrijven. Verder toont haar onderzoek dat in de periode 1905-1935 gedurig werd gediscussieerd over mecenaatskwesties en literaire autonomie in wat zij het *Ondersteuningsdebat* noemt.

De plek die deze periode in het lineaire autonomiseringsverhaal krijgt toebedeeld is dus niet onproblematisch. Ook uit een conflict tussen Van Bruggen en een van haar uitge-vers over honoraria in 1923 blijkt dat de financiële praktijk voor auteurs weerbarstiger was dan wel wordt gedacht. In een artikel in ***Algemeen Handelsblad*** bekritiseerde Van Bruggen *Nijgh & Van Ditmar*: ze had geen *tantième* voor **Prometheus** ontvangen, maar de verkoopsinkomsten waren gebruikt om tekorten te dekken op *Uit het leven van een denkende vrouw*. Nijgh verdedigde zich door haar artikel te herpubliceren, vergezeld door een uitvoerige toelichting van de jurist A. Reyding van de ***Vereniging van Letterkundigen***. Hij meende dat Nijgh juridisch gezien juist gehandeld had. Van Bruggen besloot vanwege dit conflict de Vereniging te verlaten. Deze toelichting geeft informatie over voorschotten zoals die anno jaren twintig gegeven werden. Volgens Van Bruggen bood Nijgh haar voor *Het huisje aan de sloot* ƒ 600 voorschot (€ 3100), de uiteindelijke uitgever *Wereldbibliotheek* ƒ 1650 (€ 8600). –In de media vonden in de vroege 20e eeuw een aantal belangrijke ontwikkelingen plaats. De vaste radiorubriek van P. H. Ritter jr. werd een belangrijk medium voor literaire kritiek en literaire lezingen.[18]

Zo beleefde de radio vanaf de tweede helft Ook Carry van Bruggen blijkt al vroeg radiolezingen te hebben gehouden. Begin 1924, een jaar vóór Ritters radiodebuut, was ze voor het eerst te horen. Daarmee was ze er bijzonder vroeg bij: in 1923 en 1924 begon het radiotijdperk in Nederland pas.

Schrijvers waren er nauwelijks te beluisteren geweest; in juni 1925 zou de *Vereniging van Letterkundigen* vergaderen over de mogelijkheden en gevaren van de radio voor de literatuur.

© 2026

(De radio zou de belangstelling voor literatuur kunnen vergroten maar niet iedereen was overtuigd: *Verschillende leden zagen in de tegenwoordige rage voor de radio iets voorbijgaands, anderen beschouwden ze als een groot gevaar in deze alles vermechaniserende tijd, karakteristiek voor de geestelijke gemakzucht en de vergroving van de smaak.*) De vrees was, dat het boek werd verruild voor de radio. Rond 1929 bestendige het aanbod van literaire rubrieken op de radio.
Van Bruggens radiolezingen bleven niet bewaard, wel schreef ze over haar radiodebuut in het *Algemeen Handelsblad*. Aanvankelijk doet ze in dat stuk schamper over deze uitvinding waarvan het nut haar niet duidelijk is. Bij het optreden zelf voelt ze de scheiding tussen schrijver en publiek: *Het absurde, spookachtige spreken in een lege kamer, met alleen een 'schijfje' om in te praten.* De luisteraars ziet ze voor zich als *wazige schimmen, zonder trekken, zonder gestalten, in een schemerige horizont, voor mijn starende ogen.*
Toch raakt ze toch gegrepen door deze manier om haar ideeën te verspreiden:

> *Ik ben overal tegelijk, in Limburg en in Zeeland, in Drenthe en op de Waddeneilanden. Over de klotsende Zuiderzee ben ik gevlogen en over de golvende rivieren. Elk woord dat ik spreek, spreidt zich naar alle hemelstreken uit, verduizendvoudigd in het avondduister. En nu, daar dit geschiedde, heb ik, met die duizenden die ik niet ken, een contact dat toch weer anders is dan het geschreven en gedrukte woord...*

Van Bruggen stelt haar radio-optreden visueel voor. Zij spreekt over *avondduister* waardoorheen haar stem zich verplaatst. Dat verwijst naar het moment waarop ze haar lezing inspreekt – ze had dit al eerder gemeld – wellicht ook opnieuw dat haar contact met het publiek puur auditief is. Van haar tweede radio-optreden deed Van Bruggen ook verslag in de krant. Toen benadrukte dat ze dat het spreken voor de radio haar niet zozeer een beeld gaf van het contact met mensen, maar eerder de ervaring ruimte te zien en te voelen: *Ja, ik zie mensen. Ik zie vormen en gestalten... Maar ik zie vooral het land! Ik voel het land in duister rond om mij uitgebreid.*
Van Bruggens artikel zegt veel over haar visie op publiekscontact. Uit alles spreekt een verlangen om in gesprek te gaan. De radio maakte een ongekende verspreiding van ideeën mogelijk. Van Bruggen valt als individu uiteen en is vervolgens overal tegelijk in contact met duizenden onbekenden. Deze ervaring van eenwording met de wereld, gepaard aan de verpulvering van de egomanie, komt in haar oeuvre voortdurend terug. – Er is nog een significante mediale ontwikkeling: de doorbraak van het schrijversinterview.
In 1915 werd ze door André de Ridder geïnterviewd voor de reeks *Onze schrijvers* in *Den Gulden Winckel*, een van de eerste grote interviewreeksen in Nederland. Bijzonder was niet alleen dat alle belangrijke auteurs aan het woord kwamen, ook dat er foto's werden opgenomen. Het blad kroop naar het geïllustreerde tijdschrift toe.
Het gesprek met Van Bruggen bevat geen foto's. De redactie voegde een noot toe, waarin

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ze verwijzen naar een eerdere foto in het blad. *Er is letterlijk geen enkel goed portret van mij, en de wereld en ik heb er nu eindelijk genoeg van overal te verschijnen met een gelaat dat het mijne niet is.* – 'Wij moeten dit bezwaar eerbiedigen, hopend dat mevr. Van Bruggen niet boos zal zijn als wij mogelijk toch nog lezers verwijzen naar het Juli-nr. 1913. Het daar afgedrukt konterfeitsel moge dan Carry van Bruggen al niet weergeven – het is dan toch in elk geval de beeltenis van iemand die een beetje op haar lijkt. –

De mild-ironische slotzin laat zien wat de redactie van Van Bruggens verzoek vindt, wel wordt haar wens ingewilligd.

Het interview tussen auto- en heterorepresentatie

Het interview geeft de lezer rijke informatie over van bruggens houding: het is immers een bron waarin zij nauwkeurig haar schrijverspositie probeert te bepalen. De hand van de interviewer ook zichtbaar – zelfrepresentatie gaat dus samen met heterorepresentatie en de twee zijn vaak nauwelijks van elkaar te scheiden. De Ridder neemt de ruimte voor zijn visie op Van Bruggen voordat hij een weergave van haar eigen woorden geeft. Zijn analyse biedt een inkijk in de gendervisie in die tijd: een openingszin als *Ik ontmoette nog zelden een vrouwelijke auteur zo spraakzaam, zo exuberant van woord, zo vol heftige levensdrift* suggereert dat eloquentie bij een vrouw als ongebruikelijk werd beschouwd. Met die eigenschap laat Van Bruggen zich volgens hem niet als een vrouw kennen, maar als een man:

Hare gedachten en meningen staan vast en zijn van besliste, kranige aard. Ze draagt in zich iets mannelijks in haar gezicht, in haar woord, in hare houding, zonder één week element. Ik geloof niet dat er enige sentimentaliteit – in de huilerige, al te zoete zin van het woord – in haar schuilen kan. Haar gitzwart haar is kort gekapt, valt in lange, kroezelige lokken; donkere ogen branden heel vinnig, rusteloos in haar gezond gelaat, waarover nu en dan een korte zenuwrilling rimpelt.

Van Bruggen heeft kennelijk kenmerken die De Ridder als mannelijk beschouwt; tegelijkertijd maken de *diepe gloed en de levenslenigheid van haar ras* haar voor A.d.R. tot een sensuele figuur. Deze combinatie van determinerende kenmerken maakt de schrijfster tot een paradoxale natuur: *Men wordt gewaar in welke sterke mate hare redelijkheid haar hartstocht tempert en hoe, over hare broeiende, rusteloze natuur, een heldere kritische zin heerst, die breidelt en beteugelt alle scheppingsoverdaad.*

(Opmerkelijk is dat De Ridders interviews met twee andere vrouwen, Top Naeff en Josine Simons-Mees, juist de bedeesdheid en *vrouwelijkheid* van de auteurs sterk benadrukken: zo is Naeff *lenig en elegant en mooi, ongekunsteld en met een treffende eenvoud en ene kiese schuchterheid van gedachte*, met andere woorden een *losse en bevallige, zacht-glimlachende en nobel-lieve* vrouw, die met de *griffe, grimmige vrouwenbeweging* niets van doen heeft.)

© 2026

Van Bruggen bevestigt soms dit beeld van zichzelf als ongekunstelde, *vloeiende* auteur. Zo vertelt ze: *Ik heb aangeboren literaire gaven; dat hoort u wel wanneer ik spreek; ik kan mijn zinnen opschrijven gelijk ik ze zeg... literatuur bij mij is niet een métier, gelijk bij vele Hollandse auteurs, maar ene spontane uiting...* Ze spreekt dit beeld soms ook tegen. Ze zegt jarenlang te hebben geworsteld met haar thematiek en met haar schrijfstijl. Sinds ***Heleen*** (1913) heeft ze toegegeven aan haar *natuur* door een meer beschouwende stijl te hanteren. Ze geeft daarbij aan afscheid te hebben genomen van het naturalisme, dat te veel oog had voor uiterlijkheden.
('t Is heel langzaam gegaan: dat mezelve losmaken van de invloed van de tijd en dat mezelve durven zijn... Ik heb veel moeten tobben... Dat is nodig: je moet aan jezelf het proces van je wording volmaken, voor jezelf een criterium zoeken, uit jezelf iets worden, een zelf worden, al ware 't dan maar een klein zelf...)
Hier wordt Van Bruggens positionering zichtbaar. Ze zet ze zich neer als iemand die schrijft zoals ze praat, een beeld van de Tachtigers: het schrijven als een spontane gemoedsuitstorting. Van Bruggen verbindt dit aan een economisch argument dat veel minder in die denkwijze past: ze geeft ruiterlijk toe soms te snel tot publicatie van haar stukken te zijn overgegaan om financiële redenen. (*Ik kom er recht-uit meê voor de dag dat we het, in Holland teruggekeerd, niet altijd even breed hadden, en dat ik daarom bepaalde stukken soms overhaastig heb geschreven en ongaar heb laten bundelen...*) Je zou dit de publieksgerichte lijn in haar *posture* kunnen noemen, die ze onder meer in haar Justine Abbing-romans, haar columns en haar (radio)lezingen ontwikkelde. (Tussen 1912 en 1916 sprak ze verschillende keren over literatuur en schrijverschap voor *Kunst aan het Volk*, een vereniging met als doel kunst onder de arbeidersklasse te verspreiden. Rond ***Eva*** zette ze iets van een radiocampagne op; zie bv. *Radio-nieuws* in *Voorwaarts*, 5 januari 1928) Ze zegt ook zich moeizaam te hebben ontwikkeld en geëmancipeerd en zo haar eigen stijl te hebben gevonden. In 1915 zal dat systeem nog niet erg zichtbaar zijn geweest, maar in de jaren daarna vestigde Van Bruggen haar naam als denkende schrijver met ***Prometheus*** en ***Hedendaags fetisjisme*** (1925) en m.n. ***Eva*** (1928).
Kenmerkend voor Van Bruggens plaatsbepaling is dat de denkerslijn en de publieksgerichte lijn aan elkaar verwant zijn. Het is niet zo dat de publieksgerichte strategie los staat van het ontwerpen van haar filosofisch systeem. Integendeel: de ideeën die in de denkerslijn worden uitgedacht, vinden vroeg of laat een plaats in de romans. Ook het omgekeerde kan gebeuren: een romantekst kan dienen om een complex idee uit te werken. Dat zie je terug in *De Amsterdamsche Dameskroniek* vanaf 1916. Vanaf 8 januari 1916 stond het onder haar leiding. (Anna E. Zuikerberg, de hoofdredactrice, had Van Bruggen als medewerker aangetrokken nadat in november 1915 uit een enquête bleek dat zij de lievelingsschrijver van de lezers was. Van Bruggen fungeerde waarschijnlijk vooral als boegbeeld.) Van Bruggen zag er geen been in haar soms ingewikkelde ideeën voor te leggen aan de lezers van de *Dameskroniek*. Haar eerste bijdrage, op 15 januari 1916 was een verkorte versie van haar lezing *Realis-*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

me en Romantiek. Het stond nogal ver af van andere teksten in datzelfde nummer, zoals *Iets over... zoenen*' van *Lies* en de entertainmentrubriek *Wie van zich doet spreken* over de toneelleider Herman Roelvink. Later in 1916 begon ze aan een artikelenserie over *Moderne litteratuur*, die tussen 20 mei en 25 november 1916 een belangrijke bouwsteen zou vormen voor *Prometheus*.

De denkerslijn zet vooral de emancipatie van het zelf op de voorgrond. Met *Prometheus* postureert Van Bruggen zich als een intellectueel met een eigen denksysteem. Met deze autoriteit gewapend probeert ze binnen de publieksgerichte lijn de lezers uit te dagen: lezers moeten geïnspireerd worden tot zelfemancipatie en, desnoods na pijnlijke confrontaties, tot dieper inzicht te komen over hun positie als individu in het collectief. Ook als de publieks- en de denkerslijn vanaf ongeveer 1919 verder van elkaar verwijderd lijken te raken.

Van Bruggen gaat dan voor de publieksromans Justine Abbing gebruiken, waardoor ze de twee lijnen in twee verschillende *postures* onderbrengt – zijn de beide strategieën niet los van elkaar te zien: het denken staat in dienst van het emanciperen van het publiek, en het proces van het emanciperen van het publiek helpt het eigen denkproces weer verder.

Vrouwen in de openbaarheid en in de kunst

Met haar emancipatoire oproep aan lezers, in de eerste plaats aan vrouwelijke lezers, om zelf te leren denken, plaatste Van Bruggen zich in een debat dat rond 1900 en in het interbellum veel pennen in beweging bracht: de discussie of een vrouw een artistiek of intellectueel genie kon zijn. Lodewijk van Deyssel meende van niet, zoals blijkt uit een brief uit 1890 aan Frederik van Eeden. Volgens Van Deyssel verwachtte Van Eeden te veel van de intellectuele vermogens van vrouwen. Hijzelf schatte die laag in, om fysionomische redenen: *Bijzonder hoog intellect, laat mij zeggen genialiteit, geeft aan het hoofd van zijn bezitter, aan zijn gelaat een bestanddeel van monsterlijkheid, iets, wat onmogelijk samen kan gaan met onze tegenwoordige, niet wellustige, maar artistieke, opvatting van vrouwelijk schoon.* Hoewel Van Deyssel het hier vooral over intellectuele genialiteit lijkt te hebben, niet per se over artistieke, lijkt zijn mening ook voor artistieke vrouwen op te gaan: als kunstenaarschap met (lichamelijke) beperking gepaard gaat, dan kunnen mooie vrouwen nooit geniaal zijn.

In de periode waarin Van Deyssel dit schrijft is de eerste feministische golf in Nederland een feit. Terwijl met het werk van Mina Kruseman en Betsy Perk voor het eerst een krachtig feministisch geluid hoorbaar is, worden de jaren rond 1900 gezien als het moment waarop het feminisme een grote beweging wordt. Er komen actiegroepen op die strijden voor het vrouwenkiesrecht en gelijke rechten. Met de bestseller *Hilda van Suylenburg* (1897) van Cécile de Jong van Beek en Donk bereikt het feministisch geluid een groot publiek.

© 2026

Een jaar later trekt de *Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid* 90.000 bezoekers. De bestaande conservatief-liberale orde wordt geconfronteerd met representaties van sekse *als nieuwe vormen en inhouden van openbaarheid*. De vrouwenbeweging symboliseert daarmee niet alleen de verbeterende positie van vrouwen in het publieke domein – die in 1919 resulteerde in het vrouwenkiesrecht – maar staat ook voor een nieuwe vorm en een nieuwe inhoud van het publieke debat.

Daarin lijkt ze op de arbeidersbeweging die zich vanaf de jaren 1880 in de kijker speelde.

Tegen genderstereotypen was echter nog een flinke strijd te voeren; in de jaren twintig en de decennia erna behandelen mannelijke critici vrouwelijke auteurs nog altijd met een andere kritische standaard dan mannelijke schrijvers. Illustratief voor de behandeling van vrouwelijke auteurs is een interview met Van Bruggen in *De Courant* (12 april 1920). Van Bruggen ontkent daarin dat ze een *artiest* is, ze noemt zichzelf een *doodgewoon degelijk mens*, maar zegt haar uiterlijk tegen te hebben.

De interviewer interpreteert het echter anders: *Ik keek even naar het pittige gezichtje met de tintelende ogen. 't Is niet 't gezicht, als past bij de 'vrouw, die denkt!* Volgens de interviewer passen Van Bruggens intellectuele gaven en haar schoonheid dus juist **niet** bij elkaar. Net zoals bij Van Deyssel is genialiteit kennelijk een biologische kwaliteit.

Deze visie strookt met het materialistische paradigma dat inmiddels in het geniedebat gemeengoed was geworden. Het denken over genialiteit had in de achttiende en vroeg-negentiende eeuw een sterk metafysisch karakter. De romantische visie op het genie behelsde dat je alleen over het genie kon spreken in metaforen. De visie van het genie als een ongrijpbaar fenomeen veranderde in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Met de opkomst van het naturalisme ontstond het idee dat genialiteit geen abstracte, metafysische kwaliteit was, maar een fysieke eigenschap. De psychologie ging zich met het lichaam en de geest van de kunstenaar bezighouden: de kunstenaar werd *van profeet tot patiënt*. (Invloedrijk was Cesare Lombroso die met fysionomisch onderzoek de erfelijkheidsprincipes wilde aantonen. In *Genio e follia* en *Genio e degenerazione* meende hij dat *genie met erfelijke afwijkingen c.q. degeneratie verbonden was*. – William James' *Principles of psychology*, geconcipieerd vanaf 1878, is uiteindelijk van wezenlijker belang gebleken. In het eerste hoofdstuk van *Vormen van religieuze ervaring; Een onderzoek naar de menselijke aard* uit 1902 komen Lambroso **c.s.** ter sprake.)

Het debat in 1888 of Multatuli nu *zenuwziek* was geweest paste in dit psychologische discours. Dit discours liet zich goed combineren met de toenemende aandacht voor de psychologie van *de vrouw* vanaf 1900. Van Bruggen zag dit scherp in: in **Prometheus** merkt ze terloops op: **Oudtijds leerde de Kerk, met behulp van de Schrift, de superioriteit van de man boven de vrouw – thans brengt de 'physiologie cérébrale' tot precies dezelfde uitkomst.** Van Bruggen zag de positivistische wetenschap als een nieuw dogmatisch geloof, en zoals ieder dogmatisme hecht-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

te ook dit geloof aan onderscheid, namelijk tussen mannen en vrouwen. Het was volgens de psychologie rond 1900 voor vrouwen nauwelijks mogelijk om zich tot intellectuelen of schrijvers te ontwikkelen. Kennis en kunde hoorde niet bij vrouwelijke eigenschappen. Artistieke mannen werden geacht in zekere mate *vrouwelijk*, d.w.z. *intuïtief* en *gevoelig* te zijn. Er waren maar weinig schrijvers die alternatieven zochten voor dit deterministische denken over vrouwelijkheid en genie. Frederik van Eeden was één van hen. In zijn essay *Vrouwenkwestie en socialisme* probeert hij tot een sociale kritiek te komen van de positie van vrouwen, door proletariërs en vrouwen met elkaar te vergelijken. Beide groepen worden volgens hem onderdrukt, maar hebben er moeite mee zich op te werken. De termen van zijn kritiek zijn badinerend: *Een proletariër die wil gaan regeren en een vrouw die met mannen mee wil doen, zijn allebei alleronaangenaamste figuren, onsympathieke, stuitende wezens.* Uiteindelijk gelooft Van Eeden wel degelijk dat vrouwen een intrinsiek vrouwelijke identiteit hebben die ze niet moeten verloochenen. Een man nabootsen is *het allerergste wat een vrouw doen kan*: vrouwen zouden zich verre moeten houden van de mannelijke clubvorming die Van Eeden stupide vindt. Van individuele schrijfsters wil Van Eeden toegeven dat ze geniaal waren; dat geldt bijvoorbeeld voor Mary Godwin, mede vanwege het huwelijk met de briljante Percy Bysshe Shelley.

Van Bruggen hield zich vanaf haar vroegste werk met deze problematiek bezig. Zo balanceerde ze als **May**, haar pseudoniem in haar columnreeks in *Deli Courant* vanaf 9 maart 1904, tussen sociale en psychologische verklaringen voor de moeilijke positie van vrouwelijke auteurs. Enerzijds geeft ze aan dat gebrek aan tijd en ontwikkeling vrouwelijke auteurs parten speelt. *Er is geen enkele vrouw in Holland op 't ogenblik die rijp werk geeft. / Dat komt, omdat men haar geen tijd laat: het gaat bij 't stuk, er wordt op gewacht! gewacht, er moet meer zijn.* Daar komt bij dat de vrouw *als klasse* grotendeels autodidact is. Tegelijk klaagt May over verschillende eigenschappen die vrouwelijke publicisten in de weg zitten: *IJdelheid, breedsprakigheid, om 't plezier van zich te horen, en te laten horen, gebrek aan zelfbeheersing, oppervlakkigheid.*

Van Bruggens denkbeelden: ontstaan en kernprincipes

May presenteert zich als een auteur die de lezer op de hoogte wil houden van actuele ontwikkelingen rond vrouwencongressen, deugdzaamheidsvraagstukken en de positie van vrouwelijke auteurs. (Overigens lijken de vroegste columns nog luchtige thema's als schoonheid en lichaamsverzorging te willen combineren met politieke of maatschappelijke beschouwingen. Over een vrouwencongres in Berlijn én zachte handen: *Iets voor onze dames* XIII, DC 13 juli 1904. Over het historische belang van de promotie van Aletta Jacobs én de wondermiddeltjes waarmee een Londense vrouw een jeugdig uiterlijk heeft kunnen behouden: *Iets voor onze dames* V, 13 april 1904.) Op 8 maart 1905 neemt May in een column afstand van

© 2026

die exclusieve aandacht voor vrouwenzaken en vrouwelijke lezers: haar rubriek heet voortaan **Brieven van May** in plaats van *Iets voor onze dames*, omdat ze vindt dat de aanduiding *voor dames* haar teveel in het schrijven beperkt. (Ze had het over *mijn zeer zeker zelfgekozen, maar niettemin geborneerd opschrift 'voor onze dames', dat mij terughield en gevangen hield op 't enge veldje van speciale damesbelangen.* DC 8 maart 1905.) Enkele jaren later begon Carry van Bruggen een nog veel duidelijker verbreding van haar intellectuele *scope*. Rond 1910 is te zien hoe Van Bruggen zichzelf positioneert tegenover tijdgenoten zoals Frans Coenen en denkers zoals Hegel en langzaamaan tot een eigen denksysteem komt dat ze met steeds meer bravoure gaat uitdragen.

Vroege sporen van de denkerslijn vinden we in de brieven die ze in de jaren tien uitwisselde met Frans Coenen. Het denkproces vond zijn weerslag in *Heleen, een vroege winter* dat zij aan Coenen opdroeg. Zo ontstonden haar ideeën eerst in persoonlijke uitwisseling voordat ze in de openbaarheid werden gebracht. De brieven fungeerden voor Van Bruggen als een proeftuin waarin ze haar ideeën kon systematiseren. Coenen diende daarbij als een klankbord en inspiratiebron: Van Bruggen presenteert zich als zijn leerling. Boven de vierde brief, een aanzet tot een filosofisch essay, schreef ze *De Rechtsidee in een Lekenhoofdje. Opgedragen aan de zéér-gestrenge* F. C. Het is een cliché om een vrouwelijk intellect als een *lekenhoofdje* te beschrijven. Uit deze zelfbenaming blijkt gelijktijdig een omarming én een bespotting van dat cliché.

Deze brieven waren geen slaafse toepassing van Coenens denken, zoals haar latere grotere essays dat al helemaal niet zijn, maar dat Van Bruggen er op zelfbewuste wijze voor het eerst haar intellectuele programma in uiteenzet.

In de brieven spreekt ze over de (on)vrijheid die ontstaat uit de verhouding tussen individu

en gemeenschap, het thema dat de kern van haar filosofie zal gaan vormen: ***Het Individu is bij zijne geboorte vrij, en wordt onmiddellijk daarna onvrij***. Ieder individu komt onherroepelijk in een gemeenschap terecht die de vrijheid belemmert. Belangrijk is, dat het individu blijft gehoorzamen aan zijn intuïtie om individualist te zijn. Van Bruggen gebruikt hier de metafoor van een bijengemeenschap, zoals ze later altijd beeldspraak gebruikt om haar ideeën te concretiseren.

> ***De bij is van nature geneigd een ronde honigbuis te bouwen, de ronde honigbuizen van zijn buren drukken aan alle kanten tegen de zijne aan, daardoor ontstaat de zeskant. Dat drukken is het gevolg van de drang naar zelfbehoud. Zo doet de bijengemeenschap zich voor als een verzameling zuiver-sluitende zeskanten – resultaat van een gedurig conflict. Een bij, die in zijn wijsheid de gemeenschap wil helpen en op eigen hand een zeskant bouwen, stuurt de boel in de war.***

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat de bijengemeenschap er harmonisch zeskantig uitziet, is optisch bedrog; de zeskantigheid van de buis is het *resultaat van een langdurig conflict* van het feit dat de buizen (de bijen) elkaar in de weg zitten. Van Bruggen noemt dit *de plicht van de Aanstoot voor de harmonie van het geheel*. Het woord 'aanstoot' is hier dubbelzinnig: letterlijk lijkt het naar het *tegen-elkaar-aanstoten* van de buizen te verwijzen, maar meer ertoe *aanzet* ronde buizen te bouwen. Gemeenschap en individu hebben elkaar nodig en houden elkaar in evenwicht: *De gemeenschap knot de natuurlijke vrijheidslust van het individu. Het individu stelt paal en perk aan de overheersingsdrang van de gemeenschap*.

Hier gaat Van Bruggen met Coenen in discussie. Ze citeert een uitspraak van hem, *Beschaving is orde*, om die meteen tegen te spreken: *Neen, Orde-in-slaafsheid is dressuur. Beschaving is: Begrip, is Liefde, is orde in vrijheid, is anarchie*. Hieruit blijkt direct haar provocatieve manier van denken: al sinds Matthew Arnolds *Culture and anarchy* (1869) was het immers een gemeenplaats om beschaving en anarchie als tegendelen voor te stellen. Van Bruggens geloof in de noodzakelijkheid van 'Aanstoot' maakt echter dat orde-zonder-meer onmogelijk is – orde is voor zijn bestaan afhankelijk van zijn schijnbare tegendeel, maatschappelijke onrust.

Begin 1900 werd het denkproces in fictionele en non-fictionele vorm voortgezet. Voor de functionele uitwerking van het denksysteem was *Heleen* van belang. Het boek kan gelezen worden als een *Bildungsroman* waarin een meisje volwassen wordt en haar eigen denkbeelden ontwikkelt. Het kunstenaarschap speelt in deze roman geen rol, het boek laat wel scherp zien hoe een opgroeiend meisje door te lezen en na te denken tot een eigen levensvisie komt. Bepalender voor Van Bruggens ontwikkeling van waren de essays die ze daarna schreef: *Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding* (1916) en vooral **Prometheus**.

Vaderlandsliefde, geschreven in volle oorlogstijd, is een essay waarin zij zich verzet tegen het patriottisme dat tijdens W.O. I weer hoogtij viert. Van Bruggen onderscheidt in dit stuk twee soorten liefde, *vaderlandsliefde* en *mensenliefde*. Beide vormen benoemt ze als *uitbreiding van het Ik* als gemeenschapsideaal. Ze werken op een tegengestelde manier. Vaderlandsliefde is als een spons, mensenliefde als een klont suiker. In het water reageren ze verschillend. De spons zuigt het water op, breidt dus uit en blijft zelfstandig. Het suikerklontje *schenkt zijn zoetheid aan het water en lost daarbij zelf op*. Vaderlandsliefde zorgt er dus voor dat het individu zichzelf opblaast tot de grootte van een gemeenschap, terwijl mensenliefde de ondergang van het Ik in een groter geheel betekent.

Van Bruggen maakt duidelijk dat alleen *mensenliefde* ware, opofferende liefde genoemd kan worden. Alleen zo geeft de Ik zichzelf ten bate van anderen. *Vaderlandsliefde* zet mensen ertoe aan zichzelf en hun eigen particuliere gemeenschap op te hemelen en andere naties of volkeren te verachten. Dat mensen voor het kwalijke patriottisme blijven kiezen, in oorlogstijd meer dan ooit, komt wellicht omdat ze ten prooi vallen aan *begripsverwarringen*.

© 2026

Vaderlandsliefde lijkt een daad van gemeenschapszin, in werkelijkheid is het niet meer dan het opblazen van het Ik. Van Bruggen pleit er dan ook voor het patriottisme uit te roeien via het onderwijs.

Terwijl Van Bruggen haar ideeën over individualisme en gemeenschap eerst in de correspondentie met Coenen had 'uitgeprobeerd', trad ze met ***Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding*** in de openbaarheid. Met dit essay, waarin ze de houding aanneemt van een scherpzinnig, geestig denker met autoriteit (*De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.*) plaatste zij zich in een debat over patriottisme dat in het neutrale Nederland van 1916 actueel was.

Het werk laat zien dat ze zich zelfverzekerd opstelt in de domeinen van *nationalisme* en *internationale betrekkingen*; zeker geen thema's die toen i.h.a. door vrouwen als gespreksonderwerp werden gezien. Argumentatief laat haar betoog wel vragen open. Mensenliefde en vaderlandsliefde zijn volgens haar allebei op een gemeenschap gericht, zij het op andersoortige gemeenschappen – maar dit punt wordt in haar betoog niet echt duidelijk uitgelegd. Ook een element aan het einde van haar tekst wordt niet geëxpliciteerd, namelijk waarom er gestreden moet worden tegen het patriottisme terwijl dat tegelijk onuitroeibaar moet blijven:

We zullen inzien, dat de redeloosheid der massa volkomen redelijk is, dat de meerderheid in eeuwigheid moet vervullen de haar toebedeelde rol van tegenwicht, van dood blok aan het been der levende, dat is der denkende en voortschrijdende enkelingen. Zonder die strijd zou het leven uit zijn voegen raken, zou het leven ondenkbaar zijn. Het is immers die strijd. Een definitieve 'overwinning', een blijvende 'beslissing', een 'doel', dat bereikt kan worden en waarop rust zou volgen, is redelijkerwijs ondenkbaar.

Een einde aan de strijd tussen 'ontbindende' individuen en aanhangers van de vaderschapszin bij bijen (die zich zou uiten in het maken van zeskantige buizen) zou onmogelijk zijn. Er moet strijd blijven. Maar waarom eigenlijk? Die vraag beantwoordt Van Bruggen systematisch in *Prometheus*.

In meer dan zeshonderd pagina's denkt Van Bruggen haar opvattingen zowel theoretisch als historisch veel verder door.

Prometheus wordt in de heterorepresentatie vaak met Hegels dialectiek in verband gebracht. Dat ligt voor de hand: Van Bruggens redeneerwijze is ontegenzeggelijk dialectisch omdat ze laat zien hoe vanuit tegenstellingen syntheses kunnen ontstaan. Ze gebruikt termen die hegeliaans aandoen, zoals *bewustzijn* en *Eenheid/Absolute (Phänomenologie des Geistes)*. Van Bruggen was vertrouwd met het denken van Hegel en verwijst in *Prometheus* naar zijn werk. Van Bruggen is geen precieze navolger van zijn werk: ze ontwikkelde grotendeels een eigen systeem, in lijn met haar opvatting dat iedere denker zijn of haar eigen ontwikkeling moest doormaken en dat er aan het principe van invloed niet teveel waarde gehecht moest wor-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den. (Het is volgens Van Bruggen eigenaardig om over *invloed* te spreken en een misvatting om van *hegelianen* als een soort te spreken. Wie dat doet, miskent de persoonlijke worsteling van iedere wijsgeer en verabsoluteert het denken tot een gesloten systeem.)
Er zijn meningsverschillen tussen de twee filosofen. Zo vormde het principe van de vrije wil een kern van Hegels (rechts)filosofie, maar geloofde Van Bruggen er niet in. Haar filosofie is sterker van noodlotsdenken doortrokken; Hegel situeerde dat denken vooral bij de oude Grieken en meende dat het een denkwijze was die grotendeels tot het verleden behoorde.
Hegel zag de staat als een belangrijke voorwaarde voor de zelfverwerkelijking van het Ik. Van Bruggen beschouwde 'de staat' als een vijand van het individu. Van Bruggen werd zowel door Nederlandse denkrichtingen uit haar tijd geïnspireerd als door Hegel. Zij was zeker niet de enige die het in de vroege twintigste eeuw over *Eenheid* had.
Laren, het dorp waar ze vanaf 1914 woonde, was een verzamelplaats van theosofisch of mystiek ingestelde schrijvers en denkers die allemaal de *Eenheid* of HET ABSOLUTE in hun werk verbeeldden.
Vanaf *Prometheus* preciseerde Van Bruggen de strijd tussen individualisme en collectivisme door het over *Eenheidsdrift* en *distinctiedrift* te hebben. Eenheidsdrift is individualistisch, distinctiedrift collectivistisch. EENHEID is het alles, het geheel, dat zowel de zichtbare werkelijkheid als het denken omvat. In EENHEID zijn subject en object dus één, een opvatting die hegeliaans is. Hegel was de eerste die, in de woorden van filosoof en kunstcriticus Frank Vande Veire, *de substantie, de werkelijkheid niet als een dood object dacht, maar als een subject. Denken en werkelijkheid, subject en object zijn in wezen één, en deze eenheid is de waarheid, zij het dan dat deze ware eenheid geen gegevenheid is, maar iets dat moet worden gerealiseerd*. Bij Van Bruggen is de mens volledig ondergeschikt aan de Eenheid: de Eenheid gebruikt de mens als het ware als instrument en dat is een belangrijke reden dat Van Bruggen het geloof in een autonome, vrije wil absurd vindt. (Volgens Van Bruggen is het geloof in vrije wil noodzakelijk om de instituties van de staat te kunnen legitimeren: als er geen vrije wil bestaat, zou er onder andere niemand meer voor een misdaad kunnen worden bestraft.) Via de mens kan DE EENHEID tot dieper inzicht in zichzelf komen. Dat gebeurt doordat zij uiteenvalt in afzonderlijkheden en daarmee waarneembaar wordt voor de mens – volgens Van Bruggen kunnen we alleen onderscheiden (zien) als we kunnen onderscheiden (verschil maken).
Maar na de bewustwording van dit uiteenvallen verlangt de Eenheid ernaar om zichzelf weer als volmaakte EENHEID te herstellen en zet ze mensen dus aan tot *Eenheidsdrift*.
Deze op het oog nogal abstracte dialectiek tussen EENHEID en gebrokenheid werkt Van Bruggen op een concrete, maatschappelijke manier uit. Aan de ene kant wil het individu opgaan in een gemeenschap (Eenheidsdrift), aan de andere kant wil hij zijn individua-

© 2026

liteit en eigenheid bewaren (distinctiedrift). Een ideologische gemeenschap op religieuze of politieke basis lijkt dan ideaal; die zet zich aan de ene kant tegen andersdenkende groeperingen af, maar brengt het individu tegelijk onder in een groter geheel. Maar Van Bruggen ziet het heel anders. Ideologieën zijn volgens haar gebaseerd op haat tegenover andere groeperingen, en drijven dus op distinctie. Daarmee brengt het gemeenschapsdenken, het denken in 'kuddes' of 'kasten' zoals Van Bruggen het noemt, ons juist niet dichter bij de Eenheid, maar verder er van af: werkelijke Eenheidsdrift vergt immers van ons dat we alle onderscheidingen en onze individualiteit opgeven. (Van Bruggen verdedigde in haar latere essays de stelling dat het misleidend is om te stellen dat individuen zich in collectiviteiten verenigen; het is eerder zo dat het collectief primeert. (In haar laatste essayreeks *Een nieuw Realisme* verving ze zelfs haar stelling *Levensdrift is Distinctiedrift* door *Levensdrift is Kuddedrift*) Een wereld waarin de *Eenheidsdrift* overwint klinkt ideaal, maar is onvoorstelbaar. Zoals haar suikervoorbeeld uit *Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding* al suggereerde, leidt een streven naar de *Eenheid* uiteindelijk tot *altruïsme*, omdat een mens zijn ego loslaat. De bekendste tweeslag uit Van Bruggens œuvre luidt dan ook: *Distinctiedrift is levensdrift. – Eenheidsdrift is doodsdrift.* (D.w.z. *altruïsme*, Van Bruggen ontleende deze psychoanalytische begrippen niet aan Sigmund Freud. Hij gebruikte de term *doodsdrift* in *Jenseits des Lustprinzips* dat een jaar na *Prometheus* verscheen.) Het omgekeerde, een wereld met alleen distinctiedrift, zou echter ook niet leefbaar zijn: het ontbreken van enig gevoel van 'mensenliefde' zou leiden tot een onleefbare plek van elkaar bevechtende ideologieën, een oorlog van allen tegen allen. Blijft de vraag waarom het individualisme door Van Bruggen met Eenheidsdrift verbonden wordt. Dat heeft ermee te maken dat ieder werkelijk individualistisch denker de slechtheid van ideologieën inziet en daartegen vecht. Daarmee strijdt de individualist dus voor een wereld waarin distincties worden overwonnen. Ironisch genoeg betekent dat ook dat de individualist aan zijn eigen vernietiging werkt: als hij zijn Eenheidsdrift tot het einde toe zou doorvoeren, zou dat zijn dood betekenen. In de praktijk betekent dat dat iedere individualist uiteindelijk ook door distinctiedrift bevangen raakt. – Je kunt je afvragen waarom mensen überhaupt nog kiezen voor de distinctie, wanneer die drift met slechtheid en gevoelens van haat is verbonden. Volgens Van Bruggen heeft dit te maken met een 'list' van de Eenheid: mensen beschouwen gemeenschappen die op distinctie zijn gebaseerd (zoals nationale, politieke of religieuze groepen) als uitingsvormen van de Eenheid, terwijl ze in werkelijkheid alleen de 'Eenvormigheid' oftewel een *Spotvorm van de Eenheid* zijn. De Eenheid brengt door deze vermomming de mens ertoe voor de distinctie te kiezen; zoals hierboven gezegd is dat noodzakelijk omdat het individuele bestaan anders ten onder zou gaan en de noodzakelijke dialectische beweging zou ophouden. (Van Bruggen spreekt hier van de *Zelfweerstreving* van de Eenheid. In een latere essayreeks benoemt ze de verwarring

 Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van Eenvormigheid en Eenheid als de Zelfvermomming des Absoluten.)
De metaforiek van de dialectische 'beweging' wekt misschien de indruk dat de dialectiek tussen Eenheidsdrift en distinctiedrift voor Van Bruggen een geruststellende schommeling is, die uiteindelijk de wereld in een comfortabel evenwicht houdt. Maar dat doet de tragiek, die zo'n belangrijk deel uitmaakt van haar denken, geen recht. Van Bruggens visie lijkt te zijn dat de wereld op een fundamentele manier in zichzelf verdeeld is. (Het begrip *slingerslag*, dat gebruikt wordt in *Eva* als metafoor voor het leven, lijkt ook op zo'n comfortabele schommeling te wijzen. Om Eva's identiteit toe te lichten, wordt door interpreten regelmatig het volgende citaat uit **Eva** gebruikt: *En neemt je de slinger mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten. – En neemt je de slinger naar rechts, dan haat je de dood en klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind.* Boven dit citaat staat een minder vaak geciteerde passage die aangeeft dat de dialectiek van het leven eerder als *gespletenheid* wordt begrepen: *Ik voelde de pijl... die kwam op mij af, ik wist niet van waar, en kliefde mij doormidden, in tweeën, één, die ontkennend belijdt – één, die belijdend ontkent. We zijn: ineengehechte-twee, we zijn: tegen-zichzelf-gekeerde één.*)
Ze prijst Hegel, die de *Widerspruch* (tegenspraak) als grondslag van het leven had geformuleerd, en verwijt latere Hegelvolgelingen als Karl Marx dat ze in hun denken bepaalde (klassen)tegenstellingen toch weer probeerden op te heffen.
Van Bruggen verbindt zich niet aan marxisme en andere ideologieën. Consequent presenteert zij zich los van alle groepsvorming en ideologische verbanden. Daarmee lijkt ze een singuliere positie te willen verwerven in het intellectuele debat van de vroege twintigste eeuw. Tijdgenoten als Van Doesburg waren veel utopischer en wezen het denken van Hegel af, juist omdat zij diens systeem niet het geschikte middel vond *om de tweespraak van het bestaan te overwinnen*. Albert Verwey c.s., die in de jaren rond 1910 op zoek waren naar een verbinding tussen individu en collectief en uitgingen van het bestaan van een mystieke EENHEID, hadden een utopisch geloof in een betere wereld. Van Bruggens ideeën waren minder optimistisch en liepen in die zin op het schrijven van Menno ter Braak vooruit.

De denker en de kunstenaar in Prometheus

De omvang en ambitie van *Prometheus* geven aan hoe zelfbewust Van Bruggen haar houding als denker bereid is uit te dragen. Daarnaast illustreert de studie haar denken over het kunstenaarschap: Van Bruggen positioneert zichzelf als een ambitieus denker en formuleert waar verantwoord kunstenaarschap aan zou moeten voldoen. Een tegenstelling die in *Prometheus* tussen de regels is te lezen is die tussen de denker en de kunstenaar. *Prometheus* biedt volgens de ondertitel een cultuurgeschiedenis van de *ontwikkeling van het individualisme in de literatuur* en richt zich dan ook primair op individualisme bij literaire auteurs en bij fictionelee personages. (Een effectieve en beknopte *samenvatting* van haar historische visie op

© 2026

de Prometheusfiguur schreef Van Bruggen in *De Amsterdamsche Dameskroniek* van 22 juli 1916.)
Het gaat dus zowel over Goethe als over individualistische rebelse figuren als de duivel en Reynaert de Vos. In de keuze van auteurs komen echter even vaak filosofen als literaire auteurs terug. Terloops worden deze twee groepen tegenover elkaar gezet, en daarbij wordt de bewust werkende denker duidelijk geprefereerd boven de 'onbewuste' auteur.
Zij waardeert individuen die de vrije wil verwerpen en er zich bewust van zijn dat ze deel uitmaken van EENHEID zoals kunstenaars met hun scheppingskracht en vrijheidsdrang. Zij waardeert kunstenaars die zich bewust zijn van hun maatschappelijke taak en die daarbij hun autoriteit gebruiken om ook het publiek bewuster te maken. *Prometheus* is de eerste tekst waarin ze deze tegenstelling tussen denken en schrijven uitdenkt, waarna latere romans gaan dienen om dit te verdiepen en te nuanceren.
De figuur Prometheus wordt bij naam genoemd als het over *Aeschylos*, *Goethe* en *Shelley* gaat. Toch is Prometheus vooral een metafoor bij Van Bruggen: een verbeelding van een individu dat in opstand komt tegen de machthebber '*Jupiter*'. Meestal is die machthebber in Prometheus de staat, maar soms neemt hij de vorm aan van dogmatische vormen van geloof of wetenschapsbeoefening. Dit is een visie op de Prometheusfiguur die gedeeltelijk aansluit bij de romantische herinterpretaties van de oud-Griekse Prometheusmythe.
Hoewel ze niet gelooft dat er zoiets als een vrije wil bestaat, denkt Van Bruggen wel dat het noodzakelijk is dat individuen hun vrijheidsdrang volgen. Ze hebben de taak om de *Spotvormen van de Eenheid* – de ideologische gemeenschappen die de uitingen zijn van Eenvormigheid – te ontmaskeren als niet meer dan *spot*vormen. Individualisten brengen daarmee een bepaalde waarheid over ideologische constellaties aan het licht, maar ze dienen er tegelijkertijd toe om het principe van 'twijfel' te verdedigen tegenover de dogmatische opvattingen van hun tegenstander. Wanneer de Eenheid zich in het dialectische proces van zichzelf bewust wordt (*zich herkent*, noemt zij het hegeliaans), realiseert zij zich dat onderscheidingen relatief zijn.[1] De activiteiten van individualisten dragen eraan bij: door hun strijd kunnen distincties worden opgeheven en stelligheden worden losgelaten. Wanneer de Eenheid 'zichzelf vergeet' en de staat het weer voor het zeggen krijgt, gebeurt precies het tegenovergestelde: onderscheidingen worden behouden en dat leidt tot dogmatisme.
In Prometheus schrijft Van Bruggen aan de Prometheusfiguur vooral een *afbrekende* rol toe.[2]
De individualist richt zich immers tegen het collectief, en daarmee tegen de maatschap-

1 DIALECTIEK: redeneerkunst, logica; Fil. *Hegeliaanse synthese* van de innerlijke tegenstellingen van een begrip of van een toestand in een hogere eenheid, Lat. *ars dialectica*.

2 In *1916* beziet Van Bruggen de Prometheusfiguur iets anders. In *Moderne litteratuur* IX beschrijft ze de prometheïsche auteurs Shelley en Byron als brekers én bouwers: *Zij zijn de avant-garde van de mensheid, zij marcheren aan de spits, zij ruimen en zij bouwen, zo ze waarlijk groot zijn, zij wagen en verliezen* (De Amsterdamsche Dameskroniek, 15 juli 1916).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

pelijke orde. Het *ware denken* kan alleen maar leiden tot *wat men in de maatschappij* ***afbrekend*** noemt en *in de kerk* ***onstichtelijk***. Je zou Prometheus een vrijheidsmaniak kunnen noemen: hij is er op uit om de beperkingen die de ontwikkeling van het individu in de weg staan uit de weg te ruimen. Het probleem is dat die afbrekende rol voor de mensen te zwaar is om te dragen. Uiteindelijk geven ze hun afbrekende rol op om een nieuw maatschappelijk systeem te bouwen, gebaseerd op de verworven autoriteit. En zo moet het ook, want hun *Eenheidsdrift* kan voor het behoud van de maatschappij niet tot het einde toe volvoerd worden.
Zo signaleert Van Bruggen een dialectische golfbeweging in de geschiedenis. De eerste hoofdstukken na de theoretische inleiding gaan over de Grieken, Middeleeuwen, Renaissance en Reformatie. Schrijver volgt hier grotendeels een canonieke visie waarin de middeleeuwen door collectiviteitsinstinct overheerst worden, in de Renaissance het individualisme de overhand krijgt, het collectivisme weer in de zeventiende eeuw domineert en het individualisme in de aanloop naar de Franse Revolutie opnieuw invloedrijk wordt.
Zoals bij Hegel iedere these en antithese opgaan in een synthese waarin iets van beide voorgaande stadia bewaard blijft, zo begint ook bij Van Bruggen de geschiedenis niet telkens helemaal opnieuw. De Eenheid leert zichzelf in de Renaissance al een beetje beter kennen, en in de achttiende eeuw herkent ze de eeuwige gespletenheid van haar wezen, haar bestaan tussen individualisme en collectivisme, voor het eerst werkelijk. Van Bruggen wijst op het idee van Immanuel Kant dat het denkende individu niet alleen zijn eigen wereld schept (zij het dat het idee dat er een buitenwereld bestaat, een *Ding an sich*, niet door hem opgegeven wordt), maar dat het individu ook in morele zin voortaan zijn eigen wetten stelt. Van Bruggen noemt dit *het autonome karakter van het moderne denken*.[1] Het zelfinzicht dat met dit moderne denken gepaard gaat, brengt het collectivisme een grote slag toe: het kerkelijke dogma zal vanaf dat moment nooit meer zo almachtig worden als eerst. Maar uiteraard kan de tegenstelling tussen individualisme en collec-tivisme volgens Van Bruggen niet opgelost worden: ze 'is eeuwig en fundamenteel.' Daarom stelt ze dat vanaf de vroege negentiende eeuw de tegenstelling zich verplaatst van het kerkelijk-maatschappelijke naar het intellectuele domein, in de strijd tussen positi-vistische (dogmatische) en idealistische (individualistische) denkwijzen.[2]
Met de Franse Revolutie en de 'tweede of Duitse Renaissance' van Kant en de idealistische filosofen krijgt ook de Prometheusfiguur een andere betekenis.[3]

© 2026

1 In *Prometheus* en *De Amsterdamsche Dameskroniek 1916* behandelt ze het begrip *ahistorisch*, als een term die verbonden is met *individualisme, kritisch denken, twijfel* en *pessimisme*. Modern is alles wat *breekt aan onze zelfverheffing, onze zelfverzekerdheid, onze hoogmoed en ons dogmatisme – wat ons de blinddoek afrukt en ons de spiegel voorhoudt (1927)*.

2 Zij bespreekt hier de *speculatieve filosofie* van Kant, Hegel e.a. en de *positieve wetenschap* die daartegenover gesteld kan worden.

3 V. B. 1928. Safranski (2007) schreef over de invloed van de Franse Revolutie op het Duitse romantische/idealistische denken.

Volgens Van Bruggen zien we in Shelley's Prometheus unbound en in de gedichten van Byron de Prometheusfiguur op het moment van zijn grootste triomf: deze twee auteurs vertegenwoordigen *de rijpe, volgroeide, hartstochtelijke Prometheusverheerlijking* in de slipstream van de Franse Revolutie. Dit hoogtepunt van de Prometheusverheerlijking, dat samenvalt met de hoog-Romantiek, is een keerpunt. Prometheus' rebelse positie wordt problematisch. Het zelfinzicht is gegroeid, het maatschappelijk dogma verworpen, en dus kan Prometheus ook zelf niet zonder meer in zijn eigen maatschappelijke idealen geloven. Die dreigen immers ieder moment tot nieuwe dogma's te verstenen.

De literatuur laat vanaf de late negentiende eeuw verschillende gedaanteveranderingen in de figuur van Prometheus zien. Zo herkent Van Bruggen in *Les Dieux ont soif* van Anatole France over de Franse revolutionaire periode, naast de *revolutieheld* Évariste Gamelin ook de neutrale figuur van Maurice Brotteaux, de *vrolijke pessimist* die de *dwaasheid* van de *verzetsheld* voorbij is. Ironische buitenstaanders zoals hij zien de vergeefsheid van het streven van de *opperste dwaas* Prometheus *die niet merkt dat de Jupiter tegen wie hij strijdt de grondslag is van zijn eigen bestaan, niet anders dan daarmee tezamen te vernietigen, de emanatie van zijn eigen wezen tot in eeuwigheid*. Tegenover het prometheïsche fanatisme stelt Brotteaux een superieure ironische positie: hij staat overal boven.

Die neutrale tussenpositie is volgens Van Bruggen onhoudbaar. Zoiets leidt voor iedere individualist tot *mislukking, en volkomen geestloze onbelangrijkheid*. Kortom: wie zijn vrijheidstaak invult om *overal* vanaf te zijn, dreigt alle autoriteit te verliezen en daarmee maatschappelijk gemarginaliseerd te worden. Het is de morele verplichting van de Prometheusfiguur zich tegen de status quo te verzetten, hoezeer hij inmiddels ook heeft doorzien dat zo'n verzetsdaad nutteloos is. (Elders laat ze zien dat de moderne tragedie dilemma's gaat verbeelden: *mensen moeten handelen, hoewel ze weten dat dat handelen niet juist is.*) Zo moet Prometheus tegen beter weten in zijn verzetstaak opnemen en uiteindelijk het inzicht verkrijgen dat het zijn noodlot is in een nieuwe Jupiter te veranderen. Wat altijd al het geval was – iedere *breker* verandert vroeg of laat in een *bouwer* – dringt nu ook tot de verzetter zelf door. Zo treedt er een hoger bewustzijn in, een welbewust kiezen voor de oppositie, terwijl Prometheus zichzelf tegelijk in Jupiter herkent.

In de inleiding van Prometheus maakt Van Bruggen duidelijk dat er twee groepen te onderscheiden zijn in de *vijanden van de maatschappij*: rechtvaardigen en wijzen. Deze woordkeuze doet religieus aan. Zij presenteert Jezus als de rechtvaardige bij uitstek en Socrates als een voorbeeld van de wijze. De kunstenaar past niet vanzelf in deze tweedeling, maar *voor zover de kunst aan wijsheid en rechtvaardigheid uiting geeft, is ook de kunstenaar de vijand van de maatschappij*. Naast *filosofische* auteurs Erasmus, Rousseau en Kant schenkt Van Bruggen in *Prometheus* aandacht aan *literaire* auteurs die wijsheid belichamen zoals Shakespeare, Goethe en Shaw. Betekent dit dat literatoren alleen vijanden van de maatschappij kunnen zijn wanneer ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uiting geven aan wijsheid en rechtvaardigheid. Dat Van Bruggen *filosofie* boven *letterkunde* stelt? Is er *hiërarchie* binnen het domein van filosofie en literatuur? Is dit *intuïtionisme* binnen de analytische ethiek? – Van Bruggen gaat gedeeltelijk mee in het romantische discours van de onbewust scheppende kunstenaar in de lijn van Tachtig. Dat is terug te zien in de passage over het bestaan van artistieke invloed en in de romantische esthetica.
Omdat EENHEID zich autonoom ontwikkelt en dat periodes van collectivisme en individualisme elkaar afwisselen, gelooft ze niet in invloed:

> *Wie het wezen van de scheppende kunstenaar kent, dat zijn tenslotte in hoofdzaak de scheppende kunstenaars zelf, weet ook zonder steun van logisch inzicht, dat van onderlinge invloed van de ene kunst op de andere geen sprake is. De halfbewuste toestand van de kunstenaar belet het volledig begrijpen van eigen kunst. Hoe kan hij dan andermans kunst zodanig begrijpen dat dit begrip van invloed kan zijn op zijn eigen scheppingswerk? Het onbewuste voedt zich aan het bewuste evenmin als vlees dorst lest en water honger stilt.*[1]

Hier zijn verschillende *vaste gedachtewendingen* over de romantische kunstenaar te herkennen: alleen kunstenaars begrijpen waar het in de kunst om draait, ze werken *halfbewust* en intuïtief. Deze begriploosheid laat hun autonomie leven.
In Van Bruggens denken wordt het problematisch als in perioden van *zelfvergetelheid* dogmatisme en collectivisme overheersen, terwijl er weer ruimte komt voor individualisme en twijfel wanneer de Eenheid zich bewust wordt van zichzelf.
Zij is in 1916 kritisch over de gevoelsexcessen waartoe de Romantiek kan leiden.

> *De Romantiekers wilden plotseling niets van gezond verstand meer weten en prefereerden ongezond gevoel, ze dachten niet aan Toekomst, maar leden een duldeloos heimwee naar het Verleden, ze wilden niet meer vrij zijn, maar haakten er naar zich weer te binden aan alle banden, die het vorige geslacht met zoveel kracht en hartstocht – en ten koste van zoveel tranen en bloed – verbroken had.*[2]

Van Bruggen profileert zich met *Prometheus* als een bewuste, emancipatoire auteur – en daarmee als een verantwoordelijke schrijver. Dit boek is de tour de force van haar jarenlange ontwikkeling die begon met de briefwisseling met Frans Coenen en het essay *Vaderlandsliefde*. Beschreef ze haar eigen intellect tegenover Coenen nog als een *lekenhoofd*, in *Prometheus* bekritiseerde ze eerdere studies over de *eenheidsgedachte* in ferme taal:

1 Van Bruggens denken over *eenheid-in-gebrokenheid*, van het eeuwig *wordende* proces van eenheidsvorming en fragmentering, doet denken aan de filosoof van de romantiek Friedrich Schelling († 1854) en Kants typering van het genie.
2 MODERNE LITERATUUR V, *De Amsterdamsche Dameskroniek*, 17 juni 1916. Wanneer de Romantiek zich weer *bewust* wordt van haar taak om de mensheid van haar banden te bevrijden, oordeelt Van Bruggen positief over de beweging, XVII D.A.D. 09-09-1916.

Algemeen Handelsblad 04-09-1919

© 2026

Het komt mij voor dat er vooralsnog meer vaag en verward wordt gesproken over de Eenheid. Dat geprobeerd wordt met het totaliteitsbesef als grondslag en richtsnoer een begrensd artistiek, historisch of geleerd onderwerp grondig, klaar en concreet naar zijn eigen eisen te behandelen, zoals er ook nog steeds meer over het Begrip dan met begrip over verschillende aangelegenheden wordt gesproken.

In het voorwoord noemt ze **Prometheus** *een bescheiden poging om het gekozen onderwerp op te trekken, uit te bouwen,* maar dan wel *naar alle kanten* en *langs zuiver logische weg.* Het aantal denkers en onderwerpen is imposant. Het vrouwelijke schrijver- en denkerschap krijgt weinig ruimte. Anne-Louise Germaine (*Madame*) de Staël krijgt een bespreking, George Sand wordt een paar keer genoemd. Jane Austen, Mary Shelley en Belle van Zuylen komen er niet in voor. Ze meent ze dat in collectivistisch georiënteerde periodes minder ruimte is voor de vrouwelijke autonomie. Ze laat niet zien dat principes van vrijheid en individualisme in het geval van vrouwelijke intellectuelen problematisch zijn. – Ze schreef wél in andere teksten wél heel scherpzinnig over genderproblematiek en over vrouwelijk auteurschap. *Eva* is zonder meer onderdeel van haar filosofische houding en gaat ook over man-vrouwverhoudingen. *Eva* is uitvoerig vanuit het perspectief van filosofie en man-vrouwverhoudingen besproken. De ontvangst van *Eva* als filosofische roman begon in 1928 met Ter Braaks recensie *De bewuste vrouw en haar roman.*

TIJDSCHRIFTEN.

Groot Nederland.

Met verzen van Dop Bles, Waldie van Eck, P. Otten, en het vervolg van Nico van Suchtelen's *Faust*-vertaling, brengt *Groot-Nederland* een wandelgesprek tusschen een man-die-gaat-scheiden en een vriendinnetje: *Aan den rand van het leven* door Annie Salomons. Justine Abbing begint een verhaal *Uit het leven van een denkende vrouw.*

Als dramatisch bijvoegsel: *De diamant*, comedie in vijf bedrijven van Friedrich Hebbel, vertaald door dr. J. de Jong.

De introductie van een nieuw houding

Carry van Bruggen schreef teksten die bij de *denkerslijn* passen onder haar eigen naam. Voor de *publiekslijn* ging ze het pseudoniem Justine Abbing gebruiken **Uit het leven van een denkende vrouw** (1919), **Een kunstenaar**, **Het verspeelde leven**, en **De vergelding**. Geheimzinnig doet ze er niet over. In **Uitgeverspraktijken** (1923) noemt ze de Justine Abbing-titels als deel van haar oeuvre. In de vroegste recensies, die van *Uit het leven van een denkende vrouw*, wordt er niet op ingegaan. Op 4 mei 1921 worden Abbing en Van Bruggen voor het eerst met elkaar geassocieerd. (Justine Abbing – voor welke naam men ook wel Carry van Bruggen kan lezen. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 mei 1921). **Het Vaderland** (7 aug. 1921) heeft het over *de lijvige roman* **Een kunstenaar** *– van een onzer bekende schrijfsters – die als eerst bekroonde voor een prijsvraag voor romanfeuilleton in het Handelsblad heeft gestaan, onder het pseudoniem Justine Abbing.* Het lijkt op een spelletje voor de goede verstaander: de recensent door-

inkijkexemplaar © 24.04.2026

ziet en verwacht dat ook van de lezers, en verklapt meestal niet de naam van Van Bruggen. Duidelijk blijkt dit uit een stuk van Carel Scharten (De Telegraaf, 14 juli 1923) die Herman Robbers bekritiseert omdat die de schuilnaam heeft onthuld. Frappant is dat hij zelf weigert de naam Carry van Bruggen te laten vallen:

> *Wie een pseudoniem aanneemt, heeft daar zijn reden voor, en kan zich achter dat genoegelijk publiek-geheim verdekt opgesteld wanen, terwijl alle anderen doen kunnen of zij van niets weten... Wat was het niet prettig, met Justine Abbing wat te sollen, te verklaren dat zij al heel aardig opschoot als minder prominente navolger van een andere schrijfster... die zij zelf was!*

Van Bruggens biograaf Ruth Wolf suggereerde dat deze boeken om den brode geschreven zijn, en dat Van Bruggen haar naam niet aan deze boeken wilde verbinden. In dat geval is haar opzet niet gelukt. De boeken van Abbing werden financieel geen succes. Er zijn meer redenen denkbaar waarom J. A. in 1920 werd geïntroduceerd. Vanaf *Prometheus* uit 1919 liet de denkers- en de publiekslijn zich minder goed verenigen. Na *Prometheus* als uitwerking van de 'denkerslijn' ging v.a. *Het huisje aan de sloot* (1921) de *scriptura* van de boeken in de richting van *streams of consciousness*.

Van Bruggen werd in 1914 kostwinner voor haar kinderen en jongere zus. Zij nam haar onderwijzersbaan weer op, gaf lezingen en deed commercieel schrijfwerk. Justine Abbing ging de minder complexe romans schrijven voor een breder publiek. Daarnaast spelen de 'experimentele' titels in het verleden of het onbestemde. De boeken van Abbing staan middenin het leven van hun tijd. Abbing ging in op urgente vrouwlijke maatschappelijke en artistieke posities zoals die van de kunstenaar, sociale marginalisering en zelfmoord.

De traditie van de kunstenaarsroman

Een kunstenaar is zo'n J. Abbingtitel, waarin reflecties op man-vrouwverhoudingen en sociale problematiek samengaan met passages over het kunstenaarschap. Het boek kan door de centrale plaats van het kunstenaarschap in het literaire genre van de kunstenaarsroman worden gesitueerd. Dat genre ontstaat rond 1800 in Duitsland als product van de Romantiek en uitvloeisel van nieuwe esthetische ideeën bij o.a. Karl Moritz† 1793, Kant en Schiller. (Soms worden Goethes oden, *Die Leiden des Jungen Werthers*, *Wilhelm Meisters Lehrjahre* en Franz Sternbalds *Wanderungen* als vroege representanten aangeduid.) In de klassieke *Künstlerroman* gaat het over de wording van een individu tot kunstenaar; dit genre wordt beschouwd als een subgenre van de *Bildungsroman*. De spanning tussen het eigene en de verwachtingen van de maatschappij staan centraal als de *symbolic form* van de tijd waarin dynamiek en persoonlijke ontwikkeling centrale culturele noties worden. Jonge kunstenaars zijn interessant wanneer er over *Bildung* geschreven wordt; de kun-

© 2026

stenaar wordt vanaf de Romantiek gezien als een verbeelder van persoonlijke autonomie en non-conformisme.
De *Künstlerroman* wortelt in een romantisch Duits model. De term begon als een beperkte toepassing op auteurs als Goethe, Gottfried Keller, Mann, Proust en Joyce. Rond de jaren tachtig van de twintigste eeuw kwam er aandacht voor de *gegenderde* status van de *Bildungs*-en *Künstlerroman*; vrouwen waren buiten het genre gehouden. Vanaf de jaren '80 leidde dit inzicht tot aandacht voor *Künstlerinromane* als *Corinne ou L'Italie* van Mme de Staël en tot definitie-herziening. Aangetoond werd hoe ideeën als het sublieme en geniale gegenderde concepten zijn die een mannelijke kunstenaar veronderstellen. Slimme/artistieke/ambitieuze vrouwen pasten niet in de rol die tot diep in de twintigste eeuw als passend werd geacht: de afwachtende, bescheiden figuur die zich dienstbaar maakt aan de man en zichzelf daarmee ontkent. In de woorden van Carry: *Appreciatie? Ja! – Depreciatie? Nee!*
Wat Aagje Swinnen over de vrouwelijke kunstenaarsfiguur schrijft ('Bij een mannelijke kunstenaar wordt zelfadoratie aanvaard en zelfs verondersteld. Een vrouw die zichzelf in het centrum plaatst, krijgt het verwijt de grenzen van het vrouwzijn te overschrijden. Het is niet alleen in deze *Künstlerromane* te herkennen, het speelt nog steeds.
De kunstenaarsroman is het genre dat een weergave biedt van de heersende denkbeelden over kunstenaarschap in een bepaalde periode en ook een zelfbepalende kracht heeft. Een schrijver verbeeld in een kunstenaarsroman altijd zichzelf én het personage. Bovendien speelt zo'n roman met het droste-effect: schrijver en personage hebben een denkraam.

Een kunstenaar: de artiest als gevaar

Justine Abbing maakt op een specifieke manier gebruik van de mogelijkheden van de kunstenaarsroman: ze presenteert in dit boek personages die de verpersoonlijking van een bepaalde levensvisie zijn. Achter deze werkwijze lijkt een strategie schuil te gaan: de lezer wordt uitgenodigd zich nu eens met de ene, dan weer met de andere positie te vereenzelvigen, om zo verschillende verhoudingen tot het kunstenaarschap en het individualisme uit te proberen. Een belangrijk complementair tweetal is Rob Ravesteyn en Melchior Colleyn, de eerste het prototype van een romantisch genie, de tweede van de bedaagde denker. Door Rob als een gevaarlijk, onbewust genie voor te stellen en Melchior als een verstandiger en bezadigder figuur, lijkt Abbing eenduidig de denker boven de kunstenaar te stellen, zoals Carry met *Prometheus* ook deed. De introductie van een derde personage Annet Broese compliceert de zaak. Zij is in praktische zin de verliezer van de roman: na een relatie met Rob wordt ze berooid achtergelaten en zijn haar huwelijkskansen verkeken.
Moreel is ze boven de andere personages verheven, ook boven de saaie Melchior. De roman laat zien dat zij een *prometheïsche strijdbaarheid* behoudt die hij achter zich heeft gelaten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In de beschrijving van Rob zijn zowat alle *topoi* van de energieke jonge kunstenaar bijeengebracht:

> *In hem [...] stookten verlangen en gretig ongeduld om het leven te veroveren, de toekomst naar zich toe te halen en te bezitten, om alle machten en mogelijkheden, waarvan hij zich tot overtijds toe drachtig voelde, te verwezenlijken, een vlam, nu eens stil brandend, dan weer hoog uitslaand, zodat hij zichzelf schroeide. / Wat wilde hij al niet, wat zou hij niet kunnen bevechten... ongebreidelde vrijheid, onbegrensde uitgroei van zijn kunstenaarsziel, inwilliging van alle verlangen, stilling van elke honger.*

Rob laat zich niet begrenzen (*ongebreidelde vrijheid, onbegrensden uitgroei van zijn kunstenaarsziel*), hij is op het veroveren van de toekomst gericht (*het leven te veroveren, de toekomst naar zich toe te halen en te bezitten*) en hij wordt met vuurmetaforen in verband gebracht (*stookten, een vlam*), wat hem het karakter van een vuurbrengende Prometheus geeft. (Het was Prometheus die het vuur stal van de goden, al dan niet om er lemen mensfiguren mee tot leven te wekken.) De andere personages in *Een kunstenaar* herkennen hem ook als een vurige persoonlijkheid. De buren van Rob Melchior en Cato Colleyn benoemen hem als een *herfstchrysant*, die van binnen zó gloeit, dat hij zich *aan getemperde kleur en getemperde warmte verkoelen moet*.[1] Rob ervaart een verlangen naar de toekomst, naar nog ongekende vergezichten: *een kramp van hartstochtelijk haken naar het verborgene*. Als hij in zo'n hoogmoedige, zelfverzekerde stemming is, wordt hij door angst overvallen:

> *Maar dan ineens, terwijl die golf binnen in hem nog rees, kwam als uit bleke horizont de vrees geslopen... Mét dat hij in zijn verbeelding de levensknop openrukte, voelde hij een somberheid over zich komen... In een angstaanjagend visioen had hij het zo fel-begeerde oppermachtige leven als een rotscitadel hoog boven en over zich heen zien hangen, onneembaar, onbereikbaar, verpletterend in eeuwige dreiging en hij voelde zijn lippen kil worden.*

De creatieve golf zit van binnen, de angst komt uit *een bleke horizon geslopen*. Het woord *levensknop* lijkt een neologisme: het doet aan de *levensknoop* denken, waarvan de groei uitgaat, en door het werkwoord *openrukken* associatief verbonden is met een deurknop. Achter een innerlijke deur zou de somberheid huizen, en de associatie met *levensknoop* is weer verbonden aan de voorstelling van het leven als een (subliem) natuurverschijnsel die doet denken aan de klassieke beschrijving van de sublieme ervaring:

> *(Wat de talenten in de huidige tijd bederft, is de onverschilligheid waarin wij allen, enkelen uitgezonderd, ons leven doorbrengen. We spannen ons alleen nog maar in en ondernemen alleen maar iets als het een compliment of plezier oplevert.*

2.000 jaar geleden geschreven door Longinus. In *Peri hypsous* (*Het sublieme*) noemt hij de futloze retorici van zijn tijd *slaven zijn van het geld*. Joachim von der Thusen schrijft in *Het verlangen naar huivering* (1997): *De Verlichting kan gezien worden als een omvangrijk project dat de vernietiging van het onbekende tot doel heeft. Waar alles in principe waarneembaar, toetsbaar en verklaarbaar*

1 Robs vurige, *uitheemse* uiterlijk is voor Melchior en Cato ook met zijn half-joodszijn verbonden.

© 2026

wordt, verdwijnt HET ANDERE uit de ervaring, d.w.z. het wegvallen van angsten en onzekerheden. In zo'n gedomesticeerde wereld ontstaat een behoefte aan iets *verrassends*, iets exotisch. – Het is typerend dat een natuurbeschrijving wordt gebruikt om de uitwerking van het sublieme op *de kunstenaar* te schetsen. Zoals Immanuel Kant de natuur gebruikte om de uitwerking van het grootse en onbevattelijke op de menselijke verbeeldingskracht te beschrijven, zo grijpt Abbing hier terug op natuurmetaforiek. De sublieme ervaring is weliswaar een individuele en amorele uitweg uit de maatschappelijke vervlakking, maar niet geschikt om een gemeenschap van verveelde individuen bij elkaar te houden. Een hoop die in het pleidooi van Longinus nog wel aanwezig is en bij Kant tot een hoogtepunt komt:

Wanneer je naar de bovenmenselijk machtige natuur staart of een andere ervaring hebt waarin je verbeelding tekortschiet, word je herinnerd aan het universeel menselijke denkvermogen, het redelijke, dat daar nog altijd boven uitstijgt. Kant schreef in 1764 in *Das Gefühl des Schönen und Erhabenen: De Nederlander heeft een ordelijk en serieus karakter, en hoewel er een ijdel licht van nuttigheid in hem schijnt, heeft hij weinig gevoel voor zijn leven, dat in de fijnere zin van het woord mooi of subliem is.*

Hoe dan ook, Robs onstuimige omhelzing van het leven en de kunst brengt hem in gebieden waar zijn eigen individualiteit op het spel komt te staan: óf omdat er gebieden in hem huizen die hij niet van zichzelf kent, óf omdat er een vijandige buitenwereld opdoemt die hem dreigt te verpletteren.

Robs ontzagwekkende ervaring is ook te beschrijven in de termen van Van Bruggens *Eenheidsfilosofie*: op het momentvan het scheppen raakt de kunstenaar de *zuivere* EENHEID aan – de plek waar de eigen individualiteit in gevaar komt en dus aan de dood.

Tegenover Rob Ravesteyn staat de rustige dokter Melchior Colleyn, die zo'n vijftien jaar ouder is. Hij lijkt kalm en burgerlijk geworden tot ergernis van Rob, die zich afvraagt of de verhalen kloppen die hij over Melchior gehoord heeft: dat hij *als student nauwelijks in debat zijn kalmte bewaren kon, dat hij wit en stamelend opstoof tegen onrecht, tegen rede-verdraaiing, tegen arglist en vals vernuft*. Rob vreest dat zijn bedaardheid door het huwelijk komt en het *al te geregelde leven, zonder emoties, zonder avonturen*. De tegenstelling tussen Rob en Melchior kan als een klassiek generatieconflict worden gezien. Melchior ziet het anders. Hij beschrijft zijn rustige levenshouding als het gevolg van een intellectuele ontwikkeling.

Feitelijk is hij als denker en schrijver door een aantal stadia heengegaan, zoals hij uitlegt aan Rob:

Ik geloofde in een Redelijke Wereld... Al heel jong geloofde ik daarin... en ik zag overal, overal rondom mij de botste redeloosheid... Toen was er toch maar één oplossing mogelijk: dat in de redelijke wereld het redeloze-zelf zijn noodzakelijkheid moet hebben, dat het onmisbaar is. Later begon ik te merken, dat elk logisch redeneren uiteindelijk neerkomt op ontkennen en weerleggen... Op het corrigeren van dwalingen, op het opruimen van dogma's, dat het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dus feitelijk negatief is, opheffend, vernietigend in zekeren zin. Toen begon ik te beseffen dat dwaling en haat en leugen en zelfzucht en eenzijdige verblinding de levensgrondslagen zijn en dat degene die ze bestrijdt, die grondslagen ondermijnt.

Melchior heeft dus eenzelfde bewustwordingsproces doorgemaakt als de Prometheusfiguur: eerst een fase van rebellie, dan het inzicht dat het *redeloze-zelf* zijn plek moet hebben in de redelijke wereld, dan het inzicht dat verzet tegen dat redeloze tóch noodzakelijk is, door het afbreken van waanideeën en het ontmaskeren van dogma's. Hij heeft ingezien dat het redeloze *fundamenteel* is en niet zomaar uit de weg geruimd kan worden zoals hij dacht toen hij jong was. Je kunt zeggen dat Melchior tot op zekere hoogte een spreekbuis is van Justine Abbing die via deze verhaalfiguur de houding van een intelligente, rustige denker aanneemt. Tegelijk is duidelijk dat verhaalfiguren zoals Rob hun weerslag hebben op de houding van Abbing. Zo gebeurt in *Een kunstenaar* ongeveer hetzelfde als in *Max Havelaar*: verschillende personages gaan functioneren als fictionele verbeeldingen van een en dezelfde auteur.

De figuren van Rob en Melchior symboliseren een fundamenteel conflict, dat in *Prometheus* ook een rol speelde. De rebelse Rob, die in zijn scheppingsdrang door onbewuste gevoelens van onlust en lust gedreven wordt, lijkt in hetzelfde individualiseringsproces verwikkeld als Melchior, maar op een lagere 'traptrede': hij verzet zich blind tegen alles en weet nog niet hoe het kritische individu zich tegenover het redeloze in de wereld moet verhouden. Het is daarbij de vraag of hij zich als authentieke kunstenaar ooit tot een denker in de ware zin zal ontwikkelen – vermoedelijk niet, want daar is hij te weinig reflectief voor. Duidelijk wordt waarom Abbing/VanBruggen meer waardering voor het denkerschap dan voor het kunstenaarschap heeft: het kunstenaarschap is a.h.w. primitiever, minder (zelf) bewust, wellicht minder ethisch.

Dat laatste – de a-moraliteit van de kunstenaar – komt aan het licht wanneer blijkt dat Rob altijd een muze nodig heeft. Hij is voor zijn scheppend werk afhankelijk van een vrouw die hem bewondert en die hij kan aanbidden. Problematisch is dat de magie van een geliefde snel voor hem is uitgewerkt zodat hij het steeds met nieuwe vrouwen moet aanleggen. Als we kennis met hem maken, is een langdurige relatie net stukgelopen en legt hij contact met Conny Ebers. We zien haar inspirerende kracht meteen: wanneer Rob haar met Melchior ziet praten, ervaart hij hoe een schilderij waaraan hij nu werkt worden moet, *als in een zuil van gloed, uit de kern van zijn wezen opwaarts gerezen... Hoe hij dat onstoffelijk licht zou vangen, dat vluchtige moment doen stollen, voor altijd, voor haar... In zijn hand kwam een vreemde siddering alsof hij het penseel al bewoog het voor het doek, als een lans geveld door de machtige stuw van zijn trillende scheppers-hartstocht, uit de feilloze vastheid van zijn verhelderd begrip.* Opvallend is dat de inspiratie die door de vrouw wordt opgewekt in masculiene, fallische termen (*zuil, opwaarts gere-*

© 2026

zen, lans, vastheid) wordt gegoten. Van de werking van zulke vrouwelijke muzen is Rob zich onbewust: hij lijkt zich te moeten 'hechten' aan een vrouw, bijna als een parasiet om tot iets te kunnen komen. Alleen als er een ander bij is kan hij zichzelf *naderen, bezitten* en *verwezenlijken* in zijn kunst. In die zin is Rob het tegenovergestelde van een autonome volledig vrije kunstenaar. Dat Rob half joods is en dat joods parasitisme een stereotype in de interbelliaire cultuur was, maakt typering opvallend omdat Van Bruggen kritisch over antisemitisme schreef in de roman *Het joodje* en haar boeken met jeugdherinneringen, *Het huisje, Avontuurtjes en Vier jaargetijden*.

Het is duidelijk dat de kunstenaar in deze roman angstaanjagende trekken krijgt: Rob is een vampier – mijn term – die zich zijn muzen gewelddadig toe-eigent voor inspiratie. Daarbij kunnen zelfs dodelijke slachtoffers vallen, zo blijkt later. Als het afloopt tussen Conny en Rob heeft dat voorspelbare gevolgen voor hemzelf en voor zijn kunst. Van fallische kracht is geen sprake meer - hij lijkt wel 'een verflenste plant', 'als waren de sappen in hem verdroogd' - en het weinige werk dat hij afleverde was 'vlak en troebel, als beslagen, als hing er ergens een floers, dat zijn eigen diepste wezen voor hem verhorg'. Wanneer zijn lans hem onthreekt, kan hij het doek dat over de werkelijkheid ligt niet doorsteken. Dramatischer nog is het effect op Conny: zij pleegt zelfmoord wanneer Rob haar laat vallen.

Nu komt het tot een botsing tussen de wereldvisies van Rob en Melchior; een belangwekkende passage,omdat het een van de weinige momenten is waarin de kunstenaar expliciet tegenover de denker wordt gezet. Rob pleit zichzelf vrij van alle schuld. Melchior neemt zijn vriend Conny's dood wél kwalijk en volgens Rob doet hij daarmee zijn eigen theorie over het niet-bestaan van de vrije wil geweld aan. (Hier zien we weer dat Melchior in *Een kunsternaar* de ideeën van Carry verwoordt.) Als er geen vrije wil bestaat, bestaat er geen persoonlijke verantwoordelijkheid. Daar denkt Melchior anders over. De vrije wil mag dan niet bestaan, iedereen wordt volgens hem wel door *wil* gedreven, een boven het individu uitstijgende kracht die de mens bestuurt als een marionet. In die zin is Melchiors verontwaardiging belangrijk en noodzakelijk, zoals hij met een weinig heldere zin uitdrukt: *De zedelijke verontwaardiging van de een is een ontwikkelingsprikkel voor de onvrije wil van de ander*. Beweert M dat Robs *wil*, wat hem drijft in het leven, niet vrij is en door anderen in een bepaalde richting gestuurd kan worden? Melchiors verwijten zijn dan een poging – van de *marionettenspeler* die ze alletwee in zijn macht heeft: de EENHEID – om Robs denken te veranderen.

Melchior vergelijkt de *onvrije wil* van de mens met het *onvrij talent* van Rob als kunstenaar: ook dat talent kan geoefend worden, zonder dat dat betekent dat een kunstenaar er vrije beschikking over heeft. Voor de denker geldt ongeveer hetzelfde als voor de kunstenaar, ook hij beheerst zijn wil slechts gedeeltelijk: *Jij stelt je al moeilijker artistieke problemen... En de*

inkijkexemplaar © 24.04.2026

denker stelt zich al zwaarder zedelijke eisen... En daarbij gelooft hij evenmin in de vrijheid van zijn wil als jij in de 'vrijheid' van je talent. Hier wordt impliciet gesteld dat een denker als Melchior deugdelijk, oftewel ethisch, op een hoger plan staat dan de kunstenaar. De laatste *traint* zijn talent dat hij gedeeltelijk zelf in de hand heeft, de denker *oefent* zijn moraliteit die hem deels ingeschapen is en deels enigszins kan ontwikkelen. In **Een kunstenaar** zien we een dualistische visie terug: kunstenaars en denkers vormen twee groepen die elkaar maar in beperkte mate kunnen begrijpen. Kunstenaars zijn in beginsel *onbewuste*, prometheische figuren die in een primitief verzet met de wereld zijn verwikkeld en daarmee een min of meer amorele rol spelen.

Denkers zijn ethisch ontwikkeld en hebben inzicht in het prometheïsche verlangen naar verzet dat de kunstenaar overheerst. Zij zien dat dit verlangen naar verzet nutteloos maar noodzakelijk is. Deze plot volgt in grote lijnen de conventies van de klassieke kunstenaarsroman uit de Romantiek waar het draait om de spanning tussen de kunstenaar en de burger.

Een kunstenaar introduceert ook een vrouwelijk personage. Zij is het die een genderprobleem in het leven roept: Annet Broese is een talentvolle jonge vrouw die zich probeert los te maken van de *smet* die haar familie aankleeft en waarvoor zij zich schaamt. Haar vader is alcoholist, haar moeder vindt ze zwak en passief, haar zus Jo ordinair en haar broer Willem onontwikkeld. De Bree, een onderwijzer die haar aanneemt als zijn opvolger, kijkt haar niet op haar familiegeschiedenis aan. Dat ervaart ze als een bevrijding:

> *Alsof een natuurwet, tot nu toe onaantastbaar gewaand, ineens was weerlegd, alsof van een dogma, onweerlegbaar geloofd, ineens het onhoudbare was gebleken, alsof een ziekte, voor ongeneeslijk gehouden, plotseling werd geheeld, een toover verbroken, zo gloorde in haar aan de bevrijdende mogelijkheid, dat er menschen bestonden, die haar konden zien als mensch-alleen, als vrijstaande persoonlijkheid, niet juist steeds en juist uitsluitend in het familieverband...*

Er wordt een conflict zichtbaar tussen Annets omgeving die waarde de hecht aan stand en afkomst en Annet, die zichzelf als een *mens-alleen* beschouwt. We zien een kritische analyse van het deterministische wereldbeeld van het naturalisme: personages worden niet gedetermineerd. Wel ondervinden ze in de praktijk de effecten van het feit dat de buitenwereld vasthoudt aan vermeende verschillen.[1] In de familie De Bree vindt Annet begrip en liefde; ze krijgt al gauw een relatie met zoon Maarten. Dat betekent meteen een flinke stap omhoog op de maatschappelijke ladder en Maarten is ook nog succesvol in de handel. (Maartens moeder maakte wel *toespelingen op het verschil in stand en staat*. – Een comfortabele

1 Benjamin Vischkooper maakt in *Het Joodje* als arme joodse jongen een snelle opgang via zijn contacten en het schrijven van gedichten. De nieuwe omgeving beschouwt hem eerst als een dichter – vooral door zijn bohémienachtige uiterlijk – maar aan het slot wordt zijn droom (*professioneel kunstenaar worden en trouwen met een vermogend meisje*) ruw verstoord. Uiteindelijk overheerst het geloof in de maatschappelijke scheidslijnen, dat bepaalt dat hij als *sloeber* nooit met een rijke vrouw zal mogen trouwen.

© 2026

toekomst ligt voor haar open.
Toch zit het niet goed tussen haar en Maarten. Hij is de saaie burger in persoon. Annet is een gevoelige en intelligente individualist die doordrongen kan raken van de EENHEID. De grenzen tussen haarzelf en de wereld vervloeien dan, een ervaring die Abbing beschrijft met een overvloed aan zintuiglijke waarnemingen: 'Een machtige ruising van geluid, een overstelpende *zoetheid* kwamen haar uit het *fluwelig* duister tegemoet. *De essence van het ruisende, lispelende duister, een smartelijke zoetheid van omsluierd raadsel, van teder-lispelend geheim.* Annets *Eenheidsdrift* (de term valt overigens niet) leidt er op een gegeven moment toe dat haar persoon wordt 'opgenomen in het AL-ZIJN.[1] Terwijl dit gebeurt komt Maarten de trap op. Annet staat op het punt hem bij zich te roepen, maar iets weerhoudt haar dat te doen. Zijn komst zou de ervaring namelijk niet intenser maken, maar tenietdoen. Terwijl de EENHEID weer uiteenbreekt in onderdelen (*Elk ding leefde op zichzelf en ook zij was weer op zichzelf teruggeworpen.*) komt Annet tot het beslissende inzicht dat de menselijke ziel uiteindelijk nader komt tot *de ziel van hemel-en-aarde*, tot de Eenheid dus, dan tot *de ziel van de meest-geliefdste mens!*[2]
Annet verwoordt hier in vrije indirecte rede een gedachte die weer nauw aansluit bij Van-Bruggens Eenheidsfilosofie: de tragiek van de mens is dat hij slechts wanneer hij alleen is aan de Eenheid kan raken. Annet ontmaskert hier het liefdespaar als een spotvorm van de Eenheid.
Later raakt haar problematiek verbonden met de kunstenaarsthematiek, wanneer zij als muze van Rob Ravesteyn gaat fungeren. Hij is met zijn ongebreidelde scheppingsdrang de enige die in staat is het *Eenheidsgevoel* niet alleen passief te ondergaan, maar op te wekken. Wanneer Annet bij hem is, ervaart ze opnieuw de nabijheid van HET ABSOLUTE, en dit keer doet zijn aanwezigheid geen afbreuk aan de ervaring. Integendeel. Zo komt Annet erachter dat alleen de liefde van een kunstenaar de *Eenheidservaring* kan oproepen én intact kan houden. Ze realiseert zich dat zij zich van de burgerlijke Maarten moet ontdoen en meegaan met Rob: *Dáár lag de weg, dit was de baan, die tot het* HART *der dingen voerde, dit de sleutel, die de* POORT *ontsloot, de* BERG *van waar het* BELOOFDE LAND *aanschouwt, dat wel nooit betreden, maar met ogen genoten kon worden…* De mystieke EENHEID wordt hier als een gevaarlijk gebied verbeeld dat *nooit betreden* mag worden, maar ze kan er toch van verre naar kijken.
De afloop van deze affaire laat zich raden: al snel laat Rob haar vallen voor een nieuwe vlam. Maanden later zoekt Melchior haar op. Annet werkt en woont in de armoedige jodenbuurt

1 Zo'n ervaring word beschouwd als een *epifanie* of *numineuze ervaring*: niet opgewekt maar 'eenvoudigweg' ervaren als een flits van inzicht die wordt ondergaan. Het momentane karakter wordt even daarvoor uitgedrukt door de zin *Daar sloeg haar stemming plotseling om.* – VERG. William James, Rudolf Otto, Mircea Eliade *c.s.*

2 Een epifanische ervaring heeft Annet ook als zij naar een concert gaan en de muziek haar in vervoering brengt. Nu ervaart ze nog duidelijker de afstand tot Maarten. Het kijken naar hem tot een rilling die *ze niet begreep, kil en vluchtig, dadelijk weer weg.*

inkijkexemplaar © 24.04.2026

in de stad. De contrastharmonie tussen haar provinciale leven en haar huidige leven wordt duidelijk. Melchior heeft het over *Deze nauwe, diepe darmkronkel van de grote stad, vol van slapte, weeën, zurige walm, ondraaglijker dan echte, scherpe stank, die de groezele huizen, het troebele water schenen uit te ademen.* Maar als Melchior aan Annet voorstelt dat ze terug kan komen bij Maarten, gruwt ze van het idee. Haar ervaring met Rob heeft haar doen inzien wat ware liefde is. Een relatie met een burger, met een niet-kunstenaar, zal voortaan onmogelijk zijn.
Uit de slotscène, een ontmoeting tussen Melchior en Rob, blijkt dat Melchior tot het inzicht is gekomen dat de mens Ravesteyn in eeuwig conflict zal zijn met de kunstenaar Ravesteyn. Als mens wil hij niemand schaden, maar als kunstenaar moet hij mensen – lees: vrouwen – kwaad doen om tot werk te kunnen komen. *Daarom zul je altijd moeten bedrijven, wat je nooit zult kunnen lijden... Omdat je kunst is het bij uitstek onmenselijke, want bovenmenselijke... En omdat jij juist het bij uitstek menselijke, want complete bent...* Voor Melchior is het reden om Rob te beschrijven als een *martelaar* wat betekent dat Rob tegen zijn eigen menselijkheid in kwaad bedrijven moet, omdat ook het *onmenselijke* of *bovenmenselijke* in hem werkzaam is.
De roman eindigt nogal morbide: de kunstenaar die een vrouw de dood in heeft gedreven en een andere vrouw maatschappelijk gemarginaliseerd heeft, wordt door Melchior van alle schuld vrijgepleit en zelfs bij uitstek *menselijk* genoemd. Moeten we hier een verhulde kritiek in lezen? De roman laat zien dat Melchior een al te bedaarde denker is met een ironische levenshouding die niet meer nadenkt over de *morele* implicaties van zijn gedachtegoed. In **Prometheus** staat dat dit geen productieve verhouding tot de wereld is omdat de denker op die manier al zijn autoriteit moet inleveren. Zo suggereert de schrijver dat Annet feitelijk een grotere, of meer ontwikkelde denker is dan Melchior.
Zij houdt haar rug recht nadat ze door Rob is gedumpt en blijft strijden tegen de burgerlijkheid die ze sinds de ontmoeting met Rob heeft leren verafschuwen. Tegelijk geeft ze zich over aan haar lot, de 'marionettenspeler' die haar aanstuurt. Daarmee is zij het personage dat het meest navolgenswaardig is voor de lezer. Zij verbeeldt de tegelijk bewuste en nog strijdbare Prometheus. Paradoxaal is dat zij in praktische zin de verliezer is. Rob en Melchior komen ongeschonden uit de strijd. Zij heeft een stap terug moeten zetten op de maatschappelijke ladder. De 'boodschap' die Abbing met dit boek aan de lezers geeft – voor zover die er überhaupt is – is allerminst eenvoudig na te volgen: wie kiest voor het goede, kiest ook voor het gevaar. Het werkelijke denkerschap is alleen toegankelijk voor wie een ongedefinieerde en onzekere positie in de maatschappij verkiest boven maatschappelijke zekerheden.

© 2026

DE 'VROUWELIJKE' KUNSTENAARSROMAN

Justine Abbing presenteert aan het slot van *Een kunstenaar* een uitdagende situatie: Een maatschappelijk gemarginaliseerde vrouw die het dichtst het ideaal van de denker benadert. Elders in haar oeuvre werkt Abbing/Van Bruggen deze kwestie dieper uit wanneer ze vrouwelijke auteurs verbeeldt die zich tot kritische denkers proberen te ontwikkelen en in hun ambitie gestuit worden door hun omgeving zoals *Uit het leven van een denkende vrouw*. Een min of meer vergelijkbare roman is *Een coquette vrouw* c.q. *Een onbehaaglijk huwelijk*, over een jonge vrouw die via het schrijverschap een langzaam en soms pijnlijk bewustwordingsproces ondergaat. Het confronterende komt vooral door de maatschappelijke problemen die in de roman worden uitgetekend. Er is veel aandacht voor de vraag of een vrouwelijke kunstenaar een muze zou mogen hebben. Net als in *Een kunstenaar* zien we in deze *Künstlerinroman* verschillende levensvisies verbeeld: naast een vrouwelijke schrijver-denker komen er ook mannelijke intellectuelen aan bod, die vrij karikaturaal worden uitgetekend. Dat deze roman een genuanceerde gender-visie levert, komt doordat het hoofdpersonage Ina tegenstrijdig en dubbelzinnig wordt uitgetekend. Net zoals als Annet lijkt Ina geen prettig leven te kunnen leiden na haar keuze voor het schrijverschap.

Net als Marianne in *Uit het leven van een denkende vrouw* staat het leven van de scherpzinnige en erudiete Ina vooral in het teken van haar intellectuele emancipatie. Net zomin als Marianne krijgt Ina vóór haar huwelijk een achternaam toegekend.

Ina ervaart haar omgeving als benauwend. Aan het begin van de roman zien we hoe ze kennismaakt met Egbert, die met zijn sarcasme en respectloosheid een ontsnappingsmogelijkheid lijkt te bieden. Hij lijkt het prototype van een denker die in Van Bruggens universum hoog gewaardeerd word. Hij leert Ina dat je overal aan kunt twijfelen, dat alle vormen van geloof bijgeloof zijn en dat er geen autoriteiten bestaan. Bepalend voor Ina's intellectuele vrijmaking is het moment waarop ze van Egbert leert dat ook Multatuli – toch de ontvoogder bij uitstek – maar een naïeve figuur was. Als ze heeft leren inzien dat diens *Gebed van de Onwetende*' niets meer is dan bombast, ervaart ze ware onafhankelijkheid.

Wat was het heerlijk, zich zo boven alles te kunnen en te durven verheffen, eindelijk volwassen te zijn, vrij en vrijmachtig, door niemand en aan niets gebonden, voor geen God en geen mens langer vervaard. Uit zo'n citaat blijkt dat Ina's houding evenzeer van Tachtigersidealen is doortrokken als dat van Carry van Bruggen: onafhankelijkheid van anderen en van geloofszaken staat centraal. Naarmate Ina en Egbert langer getrouwd zijn en zij zich als schrijfster gaat ontplooien, komt ze er echter steeds meer achter dat zijn intellectuele weg niet de juiste is. Er blijken achter zijn alles verpletterende ironie weinig oorspronkelijke gedachten schuil te gaan en staat die ironie ieder engagement in de weg. In die zin lijkt hij op Melchior. Alleen tegenover de pretenties van de wetenschap staat hij niet kritisch. Ina ziet in dat hij zogenaamd alle waandenken weet te ontmaskeren, maar een blinde vlek heeft voor zijn eigen overtui-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gingen. Zij begint een rusteloze zoektocht naar mensen die haar wel een écht gevoel van vrijheid kunnen geven – mannen én vrouwen, vooral mannen. Die zoektocht leidt ertoe dat ze door haar omgeving wordt beschouwd als een *coquette vrouw*, in de woorden van een vrouwelijke psychiater in de roman: *een erotomaan*. Haar kennissen en familieleden zien niet in dat ze door *eenheidsdrift* gedreven wordt, niet door amoureuze verlangens.

Ina's schrijverschap staat geheel in dienst van die eenheidsbehoefte. Ze begint te schrijven nadat Egbert, zelf auteur en criticus, haar nog vóór hun huwelijk suggereert om haar herinneringen aan vroeger op te schrijven. Typerend is de pragmatische redenering die hij daaraan vastknoopt: *Hij kon haar voorspellen, dat er een schrijfster in haar stak – ze moest het werkelijk niet onbeproefd laten, maar eens wat aan een tijdschrift zenden – lukte het, dan kon ze immers geld verdienen en naam maken – en ze zouden, eenmaal getrouwd, zorgeloos en zalig samenleven*. Elders zegt hij *...dat ze nog 'kapitalisten' worden als Ina zulke verhalen blijft schrijven*. Egbert ziet het schrijven vooral als een broodwinning en een manier om *naam te maken*. Op het eerste gezicht lijkt dit verlangen Ina ook niet vreemd. Dat blijkt uit een scène waarin Egberts zus Geerte haar vriendin Nesje meeneemt naar Ina en Egbert. Nesje bewondert Ina na het lezen van haar verhaal *De Bedelaar*. Ina is gevleid. Al snel wordt duidelijk dat haar genoegen niet met 'naam-maken' samenhangt. Wel met haar verlangen als persoon bewonderd te worden: *Ze had van de bewondering die haar werk had opgewekt zo graag een vleiende genegenheid voor haar persoon willen maken*. Ook wanneer Geerte haar uitnodigt om een verhaal te komen voorlezen op een feest is het vooral verlangen naar persoonlijke bewondering dat Ina drijft: *Ze stelde zich heimelijk zichzelf al voor in haar witte zijden jurk, voorlezend terwijl de anderen stil zaten en luisterden en naar haar opkeken en haar, in dat éne ogenblik althans, bewonderden en vleiden en van haar hielden*. Deze ervaring wordt werkelijkheid op het moment dat ze daadwerkelijk mag komen voorlezen: dan stijgt het gevoel *ver boven het ogenblikkelijk bestaan en haar eigen wezen uit* en voelt ze krachtige drang *allen zonder onderscheid in dat éne ogenblik te behagen om van allen zonder onderscheid in dat éne oogenblik geliefd te zijn*. Het woord 'ogenblik' kan letterlijk genomen worden. Ina wil gezien worden door anderen, omdat ze pas als ze *haar uiterlijke verschijning als weerspiegeld ziet in de ogen der toehoorders* het gevoel heeft werkelijk te bestaan. Die metafoor van de ander als 'spiegel' keert vaker terug en lijkt aanvankelijk vooral Ina's eigenliefde uit te drukken: wanneer ze Egbert in de ogen kijkt ziet ze *zichzelf als in een spiegel en voelde voor dat zo vaak aanschouwde 'zelf' een verliefde vertedering*. Langzamerhand komt de lezer erachter dat het geen egocentrisme is dat Ina drijft, maar verlangen in de Eenheid op te gaan.

Dat wordt duidelijk bij een felle ruzie tussen Ina en Egbert. Aanleiding is een bekentenis die Ina aan Egbert doet: ze wil een volgend boek schrijven dat *meer naar de filosofische dan naar de bepaald wat ze hier noemen literaire kant* gaat. Zijn sceptische reactie dat ze dan toch ten minste eerst wat filosofie zou moeten studeren om met *iets nieuws* aan te kunnen komen maakt

© 2026

Ina razend. Met zijn simplistische opmerking dat het erom draait iets nieuws te schrijven, ontkent Egbert volgens haar waar het om gaat: het uitdrukken van *elkeens diepste waarheid omtrent zichzelf, in zijn verhouding tot zichzelf, tot de mensen en tot... Tot de Oneindigheid.*

Literatuur, altijd het product van een subjectieve ervaring, kan volgens Ina een instrument zijn voor *de innige aanraking, het gevoel van eenheid met mensen.* Daarvoor is het wel nodig dat kunstenaar en publiek elkaar wederzijds vereren. Ina merkt dat ze pas tot scheppen kan komen als er zo'n wisselwerking ontstaat. Hoe dat in zijn werk gaat, lezen we als Ina's schrijfcarrière aan het prille begin staat. Ze zit met het idee van *De Bedelaar* in haar hoofd. (Dat verhaal draait ook om een epifanische/numineuze jeugdervaring, die met onlust gepaard gaat.) Als ze het wil opschrijven lukt dat niet, het is alsof de band met haar verleden gebroken is. Maar dan denkt ze aan een jongen die ze vaak op straat ontmoet en die haar altijd bewonderend aankijkt. Ze stelt zich voor dat ze het verhaal ook voor hem schrijft, waarbij ze overigens elke erotische bijbedoeling verwerpt:

> *Ineens wist ze wat ze wilde en vermocht in die ongedachte verrijking en verwijding van haar eigen persoonlijkheid: het verhaal van de bedelaar schrijven voor zichzelf en voor hem. zo zou zij hem antwoorden en hij zou voelen dat ze tot hem gesproken had, dat ze hem kende en zijn verering aanvaarden wilde met behoud van haar zuivere trouw. En hij zou haar dan altijd meer, altijd hoger vereren en haar nooit vergeten en zij zou levenslang heersen over zijn gedachten en over zijn hart en zijn geest, en zelf stijgen met het stijgen zijner verering om die verering waardig te zijn.*

En meteen komen *wonderlijk licht* de woorden die ze moet opschrijven, *als bij betovering tot haar.*Op zo'n moment valt iedere trots en elk *zelfgevoel* weg. Tijdens het schrijven *besefte ze alleen dat ze een werktuig was, zwak en onvolkomen.* In die nederige positie was ze *groter en gelukkiger dan in de oude, nauwe, klemmende, altijd op anderen bedachten trots.* Juist door haar autonomie en vrije wil op te geven ervaart Ina een gevoel van bevrijding.

Er bestaan duidelijke parallellen tussen Ina's schrijfproces en het scheppingsproces van Rob Ravesteyn. Ook hij heeft een muze nodig om tot werken te komen. Ina verwerpt haar muzen niet zoals Rob. Zij is meestal degene die door anderen teleurgesteld wordt.

Aan Charley Ruyssenaers – een vriendin van Ina die zij een tijdlang ook als muze beschouwt – legt ze uit dat het voor mannen geaccepteerd is dat ze altijd voor iemand schrijven, die ze als hun mindere beschouwen. Zo ben ik ook – maar van een vrouw *is het schande*, weet Ina. Een man vereert een vrouw, dat is een spel – mannen beschouwen zich als van nature superieur. Vrouwen beheersen dit spel niet, zij willen werkelijk vereren. Dit leidt tot een paradoxale situatie: *Als een man ten onrechte overheerst, voelt zij zich tekort gedaan in haar waardigheid, en als hij haar terecht niet beheersen wil, voelt ze zich te kort gedaan in haar vrouwelijkheid.*

Ina beschouwt haar zoektocht naar bewonderaars en bewonderden als een spel, waarmee ze suggereert dat zij in staat is om het spelkarakter van de artistieke verering te doorzien.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het is te makkelijk om *Een coquette vrouw* 1:1 autobiografisch te interpreteren. (Omgekeerd zou ook *Een goed huwelijk* van Kees van Bruggen kan ook zo gelezen worden, zij het een minder letterlijke.) Het boek is veel meer dan dat: het is een intelligente reflectie op vrouwonvriendelijke standaardbeelden die in de kunstenaarsroman te vinden zijn. C. J. A. Van Bruggens *Een goed huwelijk* gaat over een jongeman met kunstenaarsambities, die door een *instinctieve, dierlijke femme fatale* wordt tegengewerkt en tragisch mislukt: een standaard misogyne plot. Carry van Bruggen laat zien dat het gedrag van briljante vrouwen alleen als koketterie kan worden gezien, omdat dat het enige kader is dat men voor ambitieuze vrouwen paraat heeft. (Zie het essay *Twee moderne vrouwen*, waarin ze de dilemma's van de vrouwelijke individualist uiteenzet) Tegelijkertijd draagt deze roman krachtig bij aan Van Bruggens beeld. Via de fictieve auteur Ina zet Van Bruggen zichzelf neer als een briljante en grillige geest die door de maatschappij volstrekt verkeerd begrepen wordt. Zo positioneert ze zich met een scherpe genderkritiek, gegoten in een toegankelijk verhaal over een tragische liefde in het literaire domein. Het boek werd in 1915 niet gelezen als een maatschappelijke analyse van de plaats van vrouwen, maar als een roman over een pathologisch geval. *Een coquette vrouw* ontving honende recensies van critici als Carel Scharten en Herman Robbers. Omega schreef in *De Sumatra Post*: 'Men kan geen belangstelling voelen voor de hoofdpersoon die als een ingebeelde zieke zich allerlei muizenissen schept en zich het leven moeilijk maakt. Ten andere zal men, hoe onsympathiek de echtgenoot is voorgesteld, toch niet ten volle tegen hem worden ingenomen en hem niet grondig verfoeien zoals de schrijfster blijkbaar heeft gewenst.' Omega stipt daarmee precies het punt aan dat volgens Erica van Boven de kern van de roman was: in de roman werd er alles aan gedaan om de lezer te laten geloven dat *Ina geen coquette, noch een erotomane is*. Integendeel, zij is een 'ontwortelde', een zoekende, die door een botte en zelfingenomen wereld wordt veroordeeld en die zich door haar grote onzekerheid die onterechte veroordeling aantrekt.

Receptie

Van Bruggen was tot ver in de 20e eeuw niet goed in te passen in de literatuurgeschiedenis en werd beschouwd als een buitenbeentje. – Het naturalisme, dat rond 1885 met Van Deyssels *Een liefde* in was geïntroduceerd, kende in de literatuur van rond 1900 een grote verspreiding. Het naturalisme gold als een voertuig voor materialistische visies op de hedendaagse maatschappij. Zo niet bij Van Bruggen. Vanaf *Heleen* had zij met deze stroming gebroken en in die beeldvorming als anti-naturalist steeds verder doorgedrongen.
Haar houding was voor tijdgenoten niet direct te categoriseren. Waar Van Bruggen tegen was was duidelijk In een necrologie in *Algemeen Handelsblad* werd het oeuvre voorgesteld als

© 2026

een potpourri van botsende invloeden en ideeën: *naturalisme, psychologische analyse, Hegeliaanse wijsbegeerte en oude joodse vroomheid* In de decennia na haar dood bleef men moeite hebben om haar letterkundig te plaatsen. Dat veranderde met de publicatie van de klassiek geworden studie *Het modernisme in de Europese letterkunde* (1984) van Douwe Fokkema en Elrud Ibsch, waarin Van Bruggen geplaatst werd in een internationaal kader van modernisten als Virginia Woolf, Thomas Mann en Menno ter Braak. Deze studie zorgde ervoor dat het in Nederland nog nauwelijks gebruikte periodeconcept 'modernisme' gangbaar werd, en dat Jacqueline Bel Van Bruggen in 2010 kon bespreken als niet alleen een van *de grote Nederlandse auteurs*, maar ook als *modernistisch filosoof en zoekend antidogmaticus*.

De teksten van Fokkema en Ibsch en Bel zijn illustratief voor haar groeiende autoriteit als denker. Tot diep in de twintigste eeuw werd er in genderspecifieke, kleinerende termen over haar wijsgerige publicaties geschreven. Als Van Bruggen in 1917 het manuscript aan *De Gids* voorlegt, reageert de redactie laatdunkend. Redactiesecretaris Herman Colenbrander schrijft aan Johan Huizinga: *Redacteur Johan de Meester zegt dat zij beurtelings aan een appelenwijf en aan een genie doet denken, eerst ziet en hoort men vooral het appelenwijf maar raakt later onder de bekoring van het genie*. Huizinga is in zijn reactie op de brief kritisch over Van Bruggen, die hij ingenu noemt. Wanneer Van Bruggen de afhoudende reactie ontvangt, reageert ze: *Niet ik heb mij vergist in mijn roeping en in mijn vermogens, maar gij vergist U in het gehalte van mijn arbeid*.

Haar repliek wordt deels na verschijnen bevestigd. Herman Wolf een juichend stuk in *Groot Nederland*. J. D. Bierens de Haan is in *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* kritisch, hij neemt het als bijdrage aan het filosofisch debat wel serieus. Johan Huijts beschouwt in *De Amsterdammer* het boek als *een der meest levende en dan ook meest ware boeken van deze tijd* vanwege de mystieke grondslag die volgens hem actueel is, en als *de vrucht van een wijsgerig nog niet tot de hoogte van deze tijd gerijpt brein*. – *Prometheus* is voor Huijts vooral een uitdrukking van haar persoonlijkheid.

Annie Salomons (1885-1980) herkende de kwaliteiten van *Een coquette vrouw* en prees in tijdschrift *Nederland* de moedige en knappe poging van Van Bruggen om een boek over een *denkende vrouw* te schrijven. In hetzelfde jaar schreef Salomons *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* waarin de onafhankelijkheid anders wordt voorgesteld dan bij Van Bruggen: als een vanzelfsprekende status die vrouwen toch het liefst zouden inruilen voor een veilige positie in een stabiele relatie. Zo verdedigde zij uiteindelijk toch weer een stereotiepe visie op man-vrouwverhoudingen. Frans Coenen bracht beide boeken met elkaar in verband in *De Nieuwe Amsterdammer*, 28-08-1915. – Salomons, onder de naam Ada Gerlo, kende tot 1927 dertien drukken, tegenover drie van Van Bruggen. De 13e druk is het 16e duizendtal. Beide boeken zijn later regelmatig herdrukt: *Een coquette vrouw* in 1979, 1983, 1988, 2006 en 2025, de laatste o.d.t. *Een innemende vrouw*; *Kroniek van een onbehaaglijk samenzijn*. Salomons *Herinneringen* drie keer,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de laatste in 1986. *Herinneringen* wordt in vier episodes uit Ada's leven verteld. Zij omschrijft zichzelf op de eerste bladzijde *Als een sterk en ernstig kind, wie alles in het leven nog te wachten stond, was ik uit het donzen nestje van het huis van mijn jeugd de fleurige, vrije onafhankelijkheid ingetrokken.*
Ada's onafhankelijkheid heeft te maken heeft met haar gegoede achtergrond; haar familie brengt haar financiën op orde wanneer ze teveel heeft uitgegeven. Zo gaat ze tijdens de kerstvakantie terug naar haar ouderlijk huis, om daar haar *ontredderde financiën weer in orde te brengen*. De visites die ze met haar ouders moet afleggen beschrijft ze als *statige, deftige bezoeken*. Als ze geld uitleent zegt ze tegen de ontvanger:
Ik leen je hierbij de tweehonderd gulden omdat ik aan 't geld niets heb en 't mij niet schelen kan, of het van 't jaar in mijn la ligt of niet. Ze noemt ze zich zelf *een meisje met geld*.
Dat ze teveel uitgeeft, ligt niet aan een te ruim bestedingspatroon, maar dat ze de artistieke Ru van Oosterzee financieel steunt. Ze kent hem van een studentenkring die wekelijks in haar huis bijeenkomt. Vanaf het begin lijkt ze gefascineerd door zijn stille bijdrage aan de gesprekken en zijn uiterlijk. Hij heeft schulden en om te voorkomen dat hij zijn waardevolle boeken moet verkopen, leent ze hem ongevraagd tweehonderd gulden. Hij vindt het *verschrikkelijk aan te nemen van een meisje* maar accepteert het ten slotte toch. Ada ontdekt dat hij toch zijn boeken verkocht heeft en al zijn overige bezit.
Wanneer ze hem daarna komt bezoeken: *Ik vond hem mager en voor zich uit starend op zijn sofa zitten, tussen kale muren, naast een lege schrijftafel. Er brandde geen vuur, zodat het er kil en vochtig was.* Op zijn schoorsteenmantel ligt een revolver. Zo ontspint zich een drama dat verkeerd moet aflopen. Ondanks Ada's financiele hulp slaagt ze er niet in hem te redden.
Herinneringen van een onafhankelijke vrouw heeft overeenkomsten met *Een coquette vrouw*. Tegelijk is er een groot verschil. Bij Ina is de liefde een probleem voor de ontplooiing van het intellect, bij Ada is het intellect een probleem voor de ontplooiing van de liefde.
Van Bruggen laat zien dat vrijheid en onafhankelijkheid problematisch zijn voor een getrouwde vrouw, omdat misogynie haar op achterstand zet.
Voor Ada is de onafhankelijkheid van het vrouwelijke hoofdpersonage een gegeven en verlangt ze juist naar een wereld waarin haar vrouwelijkheid erkend wordt. Dat maakt dat Ada Gerlo's boek minder tragisch is.
Ada's martelaarschap is uiteindelijk een pose, omdat ze als gegoede vrije vrouw zal kunnen blijven leven en minder maatschappijkritisch is.
Van Bruggen ontmaskert gemeenplaatsen, Gerlo omarmt gemeenplaatsen.
Annie Romein in *Vrouwenspiegel* over Van Bruggen: *Zij ondervond scherp aan den lijve wat de vrouw, na de halfheid der emancipatie, ontbrak: een jeugd en opvoeding die haar erotisch vrij maakte; een maatschappij, waarin een zo weinig dilettantische geest als de hare niet gedwongen werd tot een keuze tussen werk en gezinsleven en tot een schipperen van geven en nemen en voortdurend te veel vergen van haar vitale*

© 2026

krachten. Salomons' visie op de mogelijkheid als vrouw in intellectuele kringen te bewegen noemde Romein *een droom*.

De visie op autonomie en autoriteit die naar voren wordt gebracht in de romans en essays van Carry van Bruggen en Justine Abbing wijkt behoorlijk af van de mores van hun tijd Multatuli probeert door het verwerven van autoriteit een maatschappelijke ruimte te verwerven in een repressieve cultuur. Lodewijk van Deyssel, in een periode dat er meer ruimte komt voor afwijkende geluiden zet autoriteit in om een conservatieve maatschappijvisie te verdedigen. Hij toont de *grondeloosheid* van het literaire gezag aan in een democratiserende tijd waarin de vrijheid van de schrijver groeit.

Voor Van Bruggen is vrijheid een ongerijmdheid: mensen zijn niet vrij om te doen wat ze willen, omdat ze het instrument zijn van collectivisme. Tegelijk is er een wil tot individualisme in mensen aanwezig, die hen er toebrengt om tegen de status quo te strijden. De taak van schrijvers bestaat er volgens haar in zich tot bewuste individualisten op te werken en zich doordrongen te weten van hun positie binnen de EENHEID. Vanuit dat besef zouden ze ook andere mensen moeten inspireren en emanciperen.

Bewustwording is de belangrijkste stap voor wie een vrij individu wil worden, en de *denkerslijn* leent zich voor het ontwikkelen van een persoonlijke filosofie. Een filosofische houding is niet voldoende. Daarom is de *publiekslijn* via Abbing nodig. Door zich met toegankelijke romans, columns en (radio-)lezingen in het debat te begeven neemt Van Bruggen haar maatschappelijke taak op. De romans hebben een emancipatoire rol. Ze laten ze de wording van een gedienstige vrouw naar een zelfstandige vrouw zien. Ze verhelderen het veranderingsproces en compliceren het door de dilemma's van individualisten en hun maatschappelijke positie te tonen, en door personages als *de denker* en *de kunstenaar* op een complexere manier te schetsen dan in *Prometheus* het geval is. In romans vindt Carry van Bruggen de discussieruimte die zo belangrijk is om te voorkomen dat een visie in een dogma verandert. Typerend is dat in *Een kumtenaar, Uit het leven van een denkende vrouw* en *Een coquette vrouw* verschillende posities tegenover elkaar worden gezet in Van Bruggens grotere filosofische systeem. Hoewel de lezer wordt uitgenodigd om zich met de personages Annet Broese, Ina de Kruijff en Marianne Edema te identificeren, dagen de romans uit om ook de posities van Rob Ravesteyn, Melchior Colleyn, Egbert de Kruijff en Harry Edema te overwegen. Zo wordt getoond dat een bestaan als individualistische denker tot onafhankelijkheid leidt en dat die onafhankelijkheid tegelijk tragische trekken heeft. Het zal mensen volgens Van Bruggen altijd buiten een veilige gemeenschap plaatsen.

Dat neemt niet weg dat juist vrouwen zich volgens Van Bruggen tot zelfbewuste individualisten kunnen ontwikkelen. De moeilijke weg die zij te gaan hebben om zich als intellectuelen te positioneren is daarbij juist de reden van hun uiteindelijke succes. De mannelijke

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kunstenaars in de genoemde boeken komen er niet best vanaf. Ze minachten de vrouwen in hun omgeving maar spelen zelf veel minder klaar. Omdat ze *inspiratie* en *talent* als basis van hun kunstenaarschap zien in plaats van werkdrift en zelfbewustwording, zijn ze als individualisten maar half gelukt. Ze blijven steken in het stadium van onbewuste, prometheïstisch figuur (Rob) of onproductieve cynicus (Egbert). Denker Melchior is kritischer en eigenzinniger dan die anderen maar mist door zijn ironische levenshouding het prometheische vuur dat nodig is om maatschappelijke autoriteit te verwerven en te behouden.
Zo wordt een parallel zichtbaar tussen Van Deyssels visie op autoriteit en die van Van Bruggen. Beide schrijvers zijn ervan overtuigd dat autoriteit geen vanzelfsprekendheid is, dat het een min of meer leeg begrip is geworden. Van Deyssel zoekt naar manieren om de grondeloosheid van autoriteit aan het zicht te onttrekken en oog blijft houden voor het autoriteitsverlies dat onvermijdelijk lijkt te zijn geworden in een democratisch tijdvak.
Van Bruggen omarmt die grondeloosheid. Het feit dat vrouwen geen gezag hebben om op voort te bouwen, geen maatschappelijke machtspositie, geeft ze de verplichting om een eigen ethiek en een eigen denksysteem te formuleren.
De visie van Ada Gerlo/Annie Salomons op de positie van vrouwelijke kunstenaars verschilt van die van Van Bruggen. Beiden positioneren zich via boeken over vrouwelijke schrijvers-intellectuelen als denkende auteurs, waarbij ze allebei de vorm van een toegankelijk verhaal verkiezen om een visie op man-vrouwverhoudingen te ontwikkelen. Terwijl Van Bruggen zich met *Prometheus* filosofisch uit en in haar romans de vrijheid van vrouwen als een tragische en belangrijke verworvenheid voorstelt, stelt Salomons zich bescheiden op en verbeeldt ze de plaats van de vrouw als vanzelfsprekender en van minder betekenis dan Van Bruggen. Voor haar is onafhankelijkheid eerder een juk dat moet worden afgeschud dan een belangrijke verworvenheid. Minder dan Van Bruggen lijkt ze er ook op uit maatschappelijke autoriteit te bemachtigen: zo bevestigt ze het idee dat vrouwen voor hun carrière- en reputatievorming van mannen van afhankelijk zijn, terwijl Van Bruggen – in navolging van auteurs als Mina Kruseman – dit principe aan de kaak stelt. De autoriteit waarop Gerlo/Salomons wel aanspraak maakt, is het gezag dat haar geprivilegieerde klassenpositie haar biedt. Evenals Van Deyssel presenteert ze autoriteit als iets dat sommigen toevalt.

© 2026

Autonomiseringsnarratief en onmacht als onderbouwing van autoriteit

Gerard Reve geeft in zijn zelfrepresentatie er blijk van het functioneren van het *autonomiseringsnarratieve veld* te begrijpen door zijn economische positie te benadrukken te ironiseren en door te spelen met de clichés van het romantisch kunstenaarschap. Reve's bewuste spel met de commercie heeft wellicht te maken met de veldveranderingen in dat narratief. In *celebrity studies* wordt aangenomen dat de commercialisering van de literatuur in de twintig-

ste eeuw een nieuwe positionering van auteurs mogelijk maakt.

Gerard Reve staat niet op zichzelf staat. Auteurs als Multatuli en Wibmer spelen al met hun positie als commerciële auteur en geven er blijk van de *regels van de kunst* te doorzien door te spelen met een commerciele of een 'belangeloze' autonome positie. *Ondergeschikte* pseudoniemen zoals de A. J. en Justine Abbing waaronder resp. Van Deyssel en Van Bruggen hun meer populaire titels publiceren, fungeren om de economische positie van auteurs te maskeren én te benadrukken. De *veldtheorie* van Bourdieu meent dat auteurs hun economische positie niet doorzien; logischer is dat ze die positie wel doorzien, maar een fictionele identiteit of een pseudoniem gebruiken om hun economische positie te *problematiseren* – en er daardoor meteen de nadruk op te leggen. Ze gaan ook met hun *commerciëlere zelf* spelen, zoals Multatuli's dialogen tussen 'Multatuli' en Max Havelaar aantonen. Auteurs ontkennen niet dat ze in een gemedialiseerde omgeving functioneren; zij gebruiken de fictie om hun mogelijkheden te verruimen. Waar Wibmer zich alleen met het geschreven medium hoeft te bemoeien, vaak met media die hij zelf produceert, werd daarna een complexe andere mediastructuur. (Jean B. D. Wibmer (†1836) was beroepsschrijver. In een tijd waarin dat beroep in laag aanzien stond en kritische schrijvers zoals hij aan vervolging bloot stonden, bleef hij optimistisch over zijn reputatie. In zijn satirische tijdschrift *De Nekroloog*, of het *Dodenrijk*, anoniem verschenen in 1818, blikt een fictieve auteur met de naam *de Nekroloog* vooruit naar een moment waarop de vergeten geraakte en in *het stof gedoken* Necroloog – het tijdschrift met die naam – tevoorschijn wordt gehaald. Hij stelt zich voor dat men dan zal zeggen: *De Schrijver had gelijk; maar, toen hij leefde, had hij moeten zwijgen; want niet alleen hielp hem het schrijven niet; maar het berokkende hem vijanden, die hij, waarlijk, wel missen kon.* Maar dit zal pas gebeuren wanneer de wind zal spelen, in het, boven de stille rustplaats, waar wij, tegen vervolgingen, zullen beveiligd zijn, welig opschietend, gras; dan, wanneer noch de Nekroloog, noch zijne tijdgenoten, zullen blootgesteld zijn aan hatelijke oordeelvellingen; wanneer wij, Mijnheer, op ene dier werelden die boven ons hoofd zweven in de onmeetbare ruimte, vrijer zullen mogen spreken, wanneer wij niet meer zullen beoordeeld worden naar onze rok.)

Multatuli verkoopt zich via fotoportretten. Van Deyssel wordt in de eerste interviewreeks ondervraagd,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen is radiopionier en Willem Frederik Hermans verschijnt op televisie. Dat deze medialisering van de literatuur een onverwachte uitwerking kan hebben op de autonomie van de auteur, blijkt al uit Van Bruggens bevreemding wanneer ze voor een radiomicrofoon wordt geplaatst en zich plotseling in een nieuwe relatie met haar publiek geplaatst ziet en uit Hermans' ongemakkelijke verhouding met de televisiecamera's.

Gender

Salomons bagatelliseert haar eigen verdiensten, Van Bruggen presenteert zich als een kritische en zelfbewuste intellectueel nadat ze jarenlang als schrijver actief is. Dit is een verschil met Wibmer, Van Deyssel en Hermans die als twintigers al zelfverzekerd uit de kast komen. Mina Kruseman (†1922) beschouwt, anders dan Multatuli met wie ze een briefwisseling voerde, haar publiek als medestander in haar strijd tegen critici. Ze laat zien dat een zelfbewuste vrouw grotendeels afhankelijk is van de reputatie die haar wordt toegeschreven. Dat punt wordt ook door Carry van Bruggen gemaakt. Van Bruggen verbeeldt in *Een coquette vrouw* een intellectuele vrouw die moet toezien dat haar reputatie door anderen wordt bepaald en die sterk van deterministische vrouwbeelden afhankelijk is.

Voor Annie Salomons geldt dat ze zowel in fictie als in haar autobiografische teksten de vrouwelijke auteur in een mannelijke intellectuele omgeving plaatst. Daaruit blijkt een zelfverzekerd opeisen van een onafhankelijke positie en stelt ze het voor alsof vrouwen hun positie aan de manlijke omgeving ontlenen.

Vrouwelijke auteurs hanteren pseudoniemen op een pragmatischer manier dan mannen. Kruseman gebruikt *Stella Oristorio di Frama* praktisch als een artiestennaam, Van Bruggen introduceert Justine Abbing om haar publieksgerichte titels te publiceren Multatuli, Van Deyssel, Van Doesburg en Hermans woekeren met hun heteroniemen en fictionele zelfrepresentaties. Voor vrouwen biedt een (mannelijk) pseudoniem vaak de mogelijkheid om vrijer te publiceren.12 Veel meer onderzoek is echter nodig om de gegenderdheid van zowel de posturenotie als het autonomiebegrip beter in beeld te krijgen.

Toen Maxim Februari in 1989 nog Marjolijn Februari was, versplinterde zij zichzelf over talloze mannelijke én vrouwelijke personages in *De zonen van het uitzicht*. Deze androgynie kreeg een nieuwe betekenis nadat Marjolijn besloot voortaan als Maxim door het leven te gaan.

Annie Salomons positioneert zich evenals Carry van Bruggen in het debat over het onafhankelijke, vrouwelijke talent.

Waar Van Bruggen het isolement van de vrouwelijke auteur benadrukt, zet Salomons zichzelf én de fictieschrijfsters neer als succesvolle netwerkers.

In het domein van egodocumenten, waaronder die tussen Van Bruggen en Frans Coenen blijven talloze vragen open. De briefwisseling Van Bruggen-Coenen suggereert dat er een

© 2026

hiërarchie tussen de correspondenten kan ontstaan die met een *postureanalyse* zichtbaar gemaakt zou kunnen worden.
De sterk toegenomen medialisering en massificatie van de boekenmarkt maken de kwestie van autonomie urgenter dan ooit.
Het mag dan ongebruikelijk zijn geworden dat een auteur wordt veroordeeld voor zijn werk, zoals Arnon Grunberg terecht in een column opmerkt, uit ander werk van hem blijkt dat in de massamediacultuur van de vroege eenentwintigste eeuw de vrijheid van de schrijver evenzeer precair is. Grunberg leek naar de mogelijkheid om vervolgd te worden te verlangen:
Een maatschappij waar alles gezegd en geschreven kan worden is geen vrije maatschappij, het is een maatschappij waar het woord niet meer serieus wordt genomen. Een maatschappij in verval dus. In een latere column stelde hij: *Liever de periferie dan de dictatuur. Een staat die schrijvers wegens hun geschriften opsluit, kan niet fatsoenlijk zijn.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Bel, Jacqueline, *Carry van Bruggen*. In: J. Bel en Th. Vaessens (red.), *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-1920*, Amsterdam U.P. 2010.
Bergman, Jill en Debra Bernardi, *Our Sisters' Keepers*. Alabama U.P. 2005.
Bierens de Haan, J. D., *Boekbespreking van Prometheus*. In: *Tijdschrift voor wijsbegeerte* 1920.
Borel, Henri, *Literair overzicht*. In: *Het Vaderland*, 7 augustus 1921.
Bourdieu, Pierre, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge, 1979.
Boven, Erica van, *Over de receptie van **Een coquette vrouw***. Wolters Noordhoff, 1984.
Boven, E. van, *Vrouwenromans in de literaire kritiek* 1898-1930. Van Gennep, 1992.
Boven, Erica van, *Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900*. In: *Ned. Lett.k.* 1998.
Boven, Erica van, *What's in a pseudonym? Pseudoniemgebruik als schrijversstrategie*. In: *Literatuur* 2003.
Boven, E. van en M. Kemperink, *Literatuur van de Moderne Tijd*. Coutinho, 2006.
Braak, Menno ter, Verzameld werk. Amsterdam: Van Oorschot, 1950.
Braak, M. ter, *Menno ter Braak aan Carry van Bruggen*. In: *Menno ter Braak, brieven*, 2010.
Bruggen, Carry van, *Een coquette vrouw*. Amsterdam: P.N. van Campen & Zn. 1916.
Bruggen, Carry van, *Vaderlandsliefde, Menschenliefde en Opvoeding*. Baarn: Hollandia, 1916.
Bruggen, Carry van, *Het Joodje*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1919 (1914).
Bruggen, C. van [Justine Abbing], *Een kunstenaar*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1921.
Bruggen, Carry van, *Uitgeverspraktijken*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1923.
Bruggen, Carry van, *Mijn onzichtbaar auditorium* In: *Algemeen Handelsblad*, 2-2-1924.
Bruggen, Carry van, *De grondgedachte van 'Prometheus'*. Een redevoering 1924.
Bruggen, Carryvan, *Een conflict*. In: Den Gulden Winckel 23 (1924), 175-177.
Bruggen, Carry van, *Vóór de microfoon van den Hilversumschen Draadloozen Omroep. Hoe dat gaat*. In: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3 december 1925.
Bruggen, Carry van, *Een leerstoel voor 'Zuivere Rede'?* Baarn: Hollandia-drukkerij, 1925.
Bruggen, Carry van, *Grepen. Moderne stichtelijkheid*. In: *De Groene Amsterdammer*, 22-01-1927.
Bruggen, Carry van, *Een Nieuw Realisme I & II*. In: *Groot Nederland* 26, 1928.
Bruggen, Carry van, *Prometheus*. Amsterdam: Van Oorschot, 1946 (1919).
Bruggen, Carry van, *Hedendaags fetisjisme*. Amsterdam: Querido, 1948 (1925).
Bruggen, Carry van, *Vijf brieven aan Frans Coenen*. Den Haag: N.I.M. & D., 1970.
Bruggen, C. van [J.A.], *Uit het leven van een denkende vrouw*. Inl. R. Wolf. 1985 (1920).
J. Fontijn en D. Schouten, *Carry van Bruggen. Een documentatie: Nijgh & Van Ditmar*, 1985.
Bruggen, Carry van, *Verzameld proza*. Red. J. Sicking. Amsterdam: *Van Oorschot*, 2007.
Bruggen, C.J.A. van, *Een goed huwelijk*. Amsterdam: *Mij voor Goede en Goedkoope Lectuur*, 1918.
Coenen, F. *Carry van Bruggen*. In: Frans Coenen, v.w. Amsterdam: Van Oorschot, 1956.
Coenen, Frans, *Studiën van de Tachtiger beweging*. Utrecht: *Reflex*, 1979 (1924).
Coenen, Frans, *Een zwakke*. Utrecht: Spectrum, 1981.

© 2026

Colenbrander, H.T. (red.), *Gedenkstukken der Algemene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840.*
Dera, Jeroen, *In de catacomben van de omroep. Aandacht voor literatuur*. In *Vara, 1929-1941,* 2013.
Deyssel, Lodewijk van, *Over literatuur*, (de heer F. Netscher), 1886.
Deyssel, L. van, *Kritieken*. VZ deel 4. Amsterdam: *Scheltema & Holkema's Boekhandel*, 1919.
Deyssel, L. van, *Beschouwingen en kritieken.* VZ deel 5. Amsterdam: *S & H* 1919.
Deyssel, L. van [A.J.]. *Multatuli en mr. J. van Lennep, Multatuli en de vrouwen*. Rotterdam: *W. L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij*, 1922 (1891).
Deyssel, L. van, *De kleine republiek*. Red. Harry Prick. Den Haag: *Bert Bakker*, 1975 (1889).
Deyssel, L. van, *Het Ik. Heroïesch-individualistische dagboekbladen, De Arbeiderspers*, 1978.
Deyssel, L. van, *De scheldkritieken*. Red. H. Prick. Amsterdam: *De Arbeiderspers*, 1979 (1952).
Deyssel, Lodewijk van, *Blank en geel*. Red. H. Prick. Amsterdam: *Bert Bakker*, 1979 (1894).
Deyssel, L. van, *Tegen de hitte en de schrijfkramp in*. In: *Maatstaf* 28, 1980.
Duyvendak, L. en S. Pieterse, *Van spiegels en vensters. De lit. canon in fragmenten. Verloren*, 2009.
Eckeren, Gerard van, *Idee en Leven* XLV. In: *Den Gulden Winckel* 14, 1915
Eckeren, Gerard van, *Idee en Leven* XLVI. In: *Den Gulden Winckel* 14, 1915.
Eckeren, Gerard van, *Idee en Leven*.LXXVII. In: *Den Gulden Winckel* 23 1924.
Eeden, Fred. van, *Vrouwenkwestie en socialisme*. In: *Studies* 1 Amsterdam, *W. Versluys*, 1897 (1890).
Ellis, Markman, *Gender and Commerce in the Sentimental Novel*: *Cambridge* U.P., 1996.
Erp, Herman van, *Hegel*. Amsterdam/Leuven: *Boom/LannooCampus*, 2013.
Fenoulhet, Jane, *Intimate Emancipation. Mystical Experience in the Work of Carry van Bruggen and Etty Hillesum*. In: *Forum for Modern Language Studies* 42 (2006), № 3.
Fenoulhet, J. *Making the Personal Political. Dutch Women Writers 1919-1970*. London: *Legenda*, 2007.
Fokkema, D. en Elrud Ibsch, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*: *De Arbeiderspers*, 1984.
Fontijn, J., *Prometheus en de allumeuse. Carryvan Bruggen als grensfiguur'*. In: *De Revisor* 4, 1977 №. 6
Fontijn, Jan, *Mystiek, muziek, literatuur en decadentie rond 1900*. Amsterdam: *Querido*, 1983.
Fontijn, Jan, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Querido, 1990.
Fortuin, A., *Een jurist en een dichter tussen ratio en woede'* In: NRC-*Handelsblad*, 27-8-2010.
Foucault, Michel, *What Is an Author?* New York: *Pantheon Books*, 1984.
Foucault, M. *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit*. Nijmegen: SUN, 1985 (1976).
Freud, Sigmund, *Aan gene zijde van het lustprincipe*. In: *Werken 8*: 1917-1923. *Boom* 2006.
Geerdink, Nina, *Dichters en verdiensten. Jan Vos (1610-1667)*. Hilversum: *Verloren* 2012.
Geldof, Koenraad, *Pierre Bourdieu and the Aesthetic Judgment of Kan'*. In: *Diacritics* 27 1997, № 1.
Grüttemeier, Ralf, *Sprachskepsis Im Modernismus – Eine Texteigenschaft? Anhand von Carry Van Bruggen: Eva (1927)*. In: *Neophilologus* 89 (2005), № 2.
Halsema, J.D.F. van, *Epifanie. Ogenblikken van verlichting en verschrikking*: *Hist. Uitgeverij*, 2006.
Ham, Laurens, *Ik blijf altijd verongelijkt*. In: *De Groene Amsterdammer* 134 (2010) № 31.
Heijne, Bas, *Angst en schoonheid. Mystiek der zichtbare dingen*. Amsterdam: *De Bezige Bij*, 2013.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Huijts, J. *Prometheus door Carry van Bruggen'.* In: *De Amsterdammer*, 10 juli 1920 № 10.
Huisman, Marijke, *Schrijf, want deze woorden zijn getrouw en waarachtig*. Religie, gender en autobiografisch schrijverschap in de negentiende eeuw'. In: *De negentiende eeuw* 34 (2010) № 2.
Jacobs, M.-A. *Carry van Bruggen. Haar leven en haar werk*. Hasselt: *Heideland* 1963.
Kant, Immanuel, *Kritiek van het oordeelsvermogen*. Amsterdam: *Boom* 2009 (1790).
Keizer, Madelon de, *De dochter van een gazan*. Amsterdam: *Bert Bakker* 2006.
Kemperink, M. *Van observatie tot extase. Sensitivistisch proza rond 1900*. Utrecht: *Veen*, 1988.
Kemperink, Mary G. *Het verloren paradijs. Ned. lit. en cultuur v.h. fin de siècle:* U.P. 2001.
Kemperink, M. G. *Van profeet tot patient. Visies op kunstenaarschap in de negentiende eeuw: Boom* 2013.
Kruseman, Mina [Stella Oristorio di Frama], *Meester Kritiek. Geen roman of novelle maar een satire*. Middelburg: *Gebroeders Abrahams* 1874.
Kruseman, Mina, *Mijn leven*. Drie delen. Dordrecht: J.P. Revers, 1877.
Kuitert, Lisa, *Schrijver van beroep*. In: *Boekmancahier* 13 (2001) № 47.
Kuitert, Lisa, *De waarde van woorden. Over schrijverschap*. Amsterdam: *Vossiuspers* 2002.
Kuitert, Lisa, *The Author's Image; Techniques in Author Portraits*. In: *Quaerendo* 37 (2007).
Mathijsen, Marita, *Genot is deugd*. In: *De negentiende eeuw* 31 (2007) № 2.
Omega, *Een coquette vrouw*. In: *De Sumatra Post*, 21 augustus 1915.
Ottersbeer, W. *Haan, Carolina Lea de (1881-1932)*. In: *Biografisch woordenboek* Den Haag 1985.
Rancière, Jacq. *Het esthetische denken.* Vert. door W. van der Star. Amsterdam: *Valiz*, 2007.
Ress, L. J. *Tender Consciousness; Sentimental Sensibility* New York: *Peter Lang*, 2002.
Ridder, A. de, *Onze schrijvers: Bij Carry van Bruggen*. In: *Den Gulden Winckel* 14 (1915).
Robbers, Hermans, *Een coquette vrouw*. In: *Elsevier's Geïllustreerd maandschrift 25* (1915).
Romein, Annie, *Vrouwenspiegel. Literaire sociologie over de romanschrijfsters na 1880*, 1935.
Salomons, Annie, *Carry van Bruggen, Een coquette vrouw*. In: *Nederland* 67 (1915).
Salomons, Annie [Ada Gerlo], *Herinneringen van een Onafhankelijke Vrouw*. Amsterdam: 1915.
Salomons, A. *Persoonlijke herinneringen aan schrijvers*. Red. H. Prick. Amsterdam: 1957.
Sanders, Mathijs, *De criticus als bemiddelaar*. In: *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde* 2008.
Scharten, C. *Overzicht der Ned. Letteren.* XXXIII: *Pathologie in de litteratuur*. In: *De Gids* 79 (1915).
Scharten, Carel, *Kroniek der Nederl. Letteren. Justine Abbing*. In: *De Telegraaf*, 14 juli 1923.
Schneider, M. en Joan Hemels, *Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*. Baarn: *Wereldvenster*, 1943.
Sicking, J.M.J. *Carry van Bruggen, Eva*. In: *Lexicon voor literaire werken*, augustus 1990.
Sicking, J.M.J. *Overgave en verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Carry v. Bruggen: Passage* 1993.
Sicking, J.M.J. *Carry van Bruggen*. In: Kritisch Literatuur Lexicon, mei 1998.
Stowe, Harriet Beecher, *Uncle Tom's Cabin*. New York: *Library of America*, 2010 (1852).
Sturkenboom, D. *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de 18e eeuw*: *Verloren* 1998.
Swinnen, Aagje, *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman*: Amsterdam U.P. 2006.
Thüsen, J. von der, *Het verlangen naar huivering*. Amsterdam: *Querido*, 1997.

© 2026

Timmers, Gitta, *Annie Salomons* Literatuurgeschiedenis 1880-1920: Amsterdam U.P. 2010.
Vande Veire, F., *Als in een donkere spiegel. De kunst in de moderne filosofie*. Amsterdam: SUN, 2007.
Varsamopoulou, Evy, *The Poetics of the Künstlerinroman*. Burlington: *Ashgate* 2002.
Vegesack, Th. von, *De intellectuelen. Het literaire engagement 1898-1968*: *Meulenhoff* 1989.
Verbrugge, Ad, *De idee vrijheid in Hegels staatsfilosofie*. In: *Hegel*. Amsterdam: *Boom*, 2002
Wibmer, J.B.D. [pseudoniem Een Student bij de hervormden], *De voortreffelijkheid van de leer der Brachmanen*. Amsterdam: *A. Vink* 1816; Wibmer, J.B.D. [pseudoniem Benedictus Ludibriolus], *Uiterste wil van de voortreffelijkheid van de leer der Brachmanen*. Amsterdam: *A. Vink* 1816; Wibmer, J.B.D. [pseudoniem Johannes Bibitor Ludibriolus], *Beweegredenen en belijdenis van Johannes Bibitor Ludibriolus, Petrusz*. Amsterdam: *A. Vink* 1816.
Wibmer, J.B.D. *Lijkrede over den wel. eerw. zeer gel. heer C.G.S. Begemann*: *A. Vink* 1816.
[Wibmer, J.B.D.] *De Nekroloog, of het Doodenrijk*. Zes nummers: *H. Moolenijzer* 1818.
Wibmer, J.B.D. *Suspensie van den proponent J.B.D. Wibmer door het klassikaal bestuur van Amsterdam*. Amsterdam: *A. Vink* 1819.
Wibmer, J.B.D. *Lektuur voor opgeruimden, mengelingen*. Amsterdam: *H. Moolenijzer* 1819.
Wibmer, J.B.D. *Pleitrede van den schrijver der Utopiaansche courant*. Amsterdam: A. Vink. 1819.
[Wibmer, J.], *De Nederlandsche koopman en zijn korrespondent*. Amsterdam: *H. Moolenijzer*, 1819.
Wibmer, J.B.D. [pseudoniem Den (voorheen goddeloozen) schrijver der Liliputsche Courant […]], *Confessie, afsterven en uiterste wil*. Twee delen. Amsterdam: G. Boom, [1825].
Wibmer, J.B.D., *Procedures tegen J.B.D. Wibmer, met deszelfs lotgevallen, ontmoetingen en wedervaren in zijne kerkers*. Vier delen. Amsterdam: G. Boom, [1825-1826].
Wibmer, J.B.D., *Boetdoening over mijne abominabele schriften*. Amsterdam: z.u., [1835-1836].
Wolf, Herman, *Boekbespreking Prometheus*. In: *Groot Nederland* 18 (1920), deel II.
Wolf, Ruth, V*an alles het middelpunt. Leven en werk van Carry van Bruggen*: *Querido* 1980.
Wolffram, D. *Staat, gemeenschap en sociale politiek (1870-1918)*: *Wereldbibliotheek* 2003.
Wolfs, R., *De slingerslag in Eva. Dichten en denken van Carry van Bruggen*. Leiden: *Dimensie*, 1989.
Zima, Peter V., *Der europäische Künstlerroman:* Tübingen *Francke* 2008.
Algemeen Handelsblad, 1836, 1856, 1891, 1919/*Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad*, 1819/*De Amsterdamsche Dameskroniek*, 1916/*Arnhemsche Courant*, 1825
Deli Courant, 1904-1905/*Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, 1898
De Gelderlander, 1970/*De Groene Amsterdammer*, 1960
Java-bode, 1897 *Het Leeskabinet*. Mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen, 1861
De Nieuwe Amsterdammer, 1915/*Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1855, 1921 en 1981
Nieuwe Tilburgsche Courant, 1921/*Voorwaarts*, 1928/*Vrij Nederland*, 1960
De Waarheid, 1979/De Weegschaal, 1819

LITERARY AUTHORS HAVE AUTHORITY. This is certainly true of the early twenty-first century, as writers are asked in interviews, talk programs and on the Internet to give their views on social

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

issues, but the same holds for the nineteenth and twentieth centuries.
For hundreds of years writers have functioned as figures with an oddly paradoxical authority, for they base their claim on their outsider status and apparent lack of influence.
Captivated by Prometheus makes use of a detailed posture model to investigate the (self-)representations offive Dutch authors active between 1820 and approximately 1970: Jean Baptiste Didier Wibmer, Multatuli, Lodewijk van Deyssel, Carry van Bruggen and Willem Frederik Hermans. It shows how Dutch literary authors in this period underpin their authority with the claim that they are autonomous.because it is in fact founded on an 'empty' category (autonomy, non-belonging).

Carry van bruggen had to fight for an authoritative position in the period between the world wars, with its social climate unfavourable to women. She does so primarily by claiming that 'thinking women' like herself-the phrase is her own -do indeed have only limited autonomy, but that they in fact assume the most ethical and responsible social position imaginable. They do this precisely because they encounter resistance, while figures that wallow in their 'autonomous' position of artist smugly withdraw from society.
For Van Bruggen the essence of existence is not freedom but lack of freedom. In her view every human being is determined by what she calls the Unity or the Absolute. Yet this does not mean that she passively accepts the materialistic, deterministic views of her contemporaries. The chapter shows how Van Bruggen works on a philosophical 'system' of her own - although she prefers not to call it that - about the place of the individual in the group, while at the same time working on a novel aimed at the public in which she demonstrates her ideas and explains them in a more accessible way. There is in other words a *thinker's thread* and a *public-oriented thread* in her oeuvre, which are closely intertwined. This chapter first deals with the thinker's thread. By way of correspondence with Frans Coenen and early essays, Van Bruggen eventually arrives at her most important study, ***Prometheus*** (1919), and in the process increasingly represents herself as someone with great intellectual authority. In *Prometheus* Van Bruggen introduces the distinction between the 'thinker' and the 'artist': while the artist is unconsciously an individualist who plays only a negative, critical role in society, the thinker is a figure with more (self-) awareness who consequently can assume a more ethical position. This opposition also appears in the narrative, public-oriented part of her oeuvre. These novels, some of which were written under the pseudonym Justine Abbing, stand in the tradition of the romantic artist novel. Plots like those of ***Een coquette vrouw*** [*A Coquette*, 1915] and ***Een kunstenaar*** [*An Artist*, 1920] revolve around the opposition between male artists, who are viewed as geniuses by their environment but in reality play an unethical role, and female characters (in some cases writers), who through a difficult process of self-realization arrive at a higher level of self-awareness. In Van Bruggen's thought women are pre-eminently suited to play an important, authoritative role. Precisely because they experience a lack of autonomy and social power they can achieve a certain authority.
In this respect the work of Van Bruggen differs considerably from that of antagonist Annie Salomons, who in her novel *Herinneringen van een onafhankelijke vrouw* [*Recollections of an Independent Woman*, 1915] portrays a woman who has already achieved her independence and who derives her authority partly from her social class.

© 2026

Derde Jaargang (Nadruk verboden) 29 December 1917. No. 15

De Amsterdamsche

Geïllustreerd Weekblad voor de Ontwikkelde vrouw

Dameskroniek

onder leiding van Carry van Bruggen

Abonnementsprijs ƒ 3.— per jaar betaalbaar elk ¼ jaar met ƒ 1.50 bij vooruitbetaling. Luxe uitgave ƒ 5.— per jaar. — — — — Losse nummers 20 cent. — — — PRIJS DER ADVERTENTIËN: Van 1—5 regels ƒ 1.25, elke regel meer ƒ 0.25. — Ingezonden mededeelingen: van 1—5 regels ƒ 2.50, elke regel meer ƒ 0.50.

Dit blad verschijnt Zaterdags.

Bureau van Directie en Administratie: CENTRAAL UITGEVERS BUREAU N. Z. VOORBURGWAL 232, AMSTERDAM. Telefoon N. 9363.

Brieven, Bijdragen en Ingezonden Stukken voor de Redactie uitsluitend aan Mej. H. VAN MEEKREN, Hoogeweg 22, Watergraafsmeer. Mej. A. E. ZUIKERBERG, 2e Helmersstraat 110, Amsterdam.

Verlos ons...

Was het niet Petrus de Genestet die dichtend verzuchtte, verzuchtend dichtte:

Verlos ons van den bombast, Heer, Geef ons natuur en waarheid weer?

LEEKEGEBEDJEN ¶ Verlos ons van den preêktoon, Heer!/Geef ons natuur en waarheid weêr!

Hij of een ander, het was een Hollands dichter, boven de verdenking van profanatie verheven. Dies zeggen we hem, in veiligheid tegen dezelve verdenking, onze verzuchtingen na voor het laatst... nu het einde van het jaar zo stil aan is genaderd en voor mij daarbij, in het bijzonder, het einde van mijn huidige werkkring aan *De Dameskroniek*. Want dit is mijn *zwanenzang*. Velerlei omstandigheden hebben een algehele reorganisatie van de redactie wenselijk gemaakt; drukke en drukkere bezigheden maken mij mijnerzijds voor den vervolge een geregelde medewerking ondoenlijk, en daarom zal ik voortaan dan slechts af en toe in deze kolommen mij doen horen. Misschien zal dit enige lezeressen spijten, wellicht ook dat het door meerderen, door velen met genoegen vernomen wordt. Want ik ontveins mij niet dat mijn werkzaamheid, mijn gehele wijze van beschouwing valt onder datgene wat men gewoonlijk *afbrekend* noemt. En de mensen hebben in het algemeen een afkeer van het 'afbrekende', ze verkiezen datgene wat 'opbouwt', wat 'sticht', - ze horen liever aangename en voordelige leugens, dan onaangename en onvoordelige waarheden. Maar in de afkeer van het *afbrekende*, van de kritiek, die ontbindt, maar niet sticht, schuilt ook nog een dieper element dan botte onwil en gemakzucht, ofschoon deze er altijd de hoofdzaak van zijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De afkeer van het 'afbrekende' hangt samen met de afkeer van de dood en met de liefde tot het leven. Niet voor dat men heeft geleerd inzien dat de dood geenszins de vijand van het leven is, maar dat dood-en-leven tezamen het LEVEN zijn, gelijk dag en nacht onverbrekelijk, samen horend, het etmaal vormen; niet voor dat men dit inziet, zal men het 'breken' erkennen als een deel van het 'bouwen', ja, als het beste deel, het redelijkste en zuiverste deel... Dit aan te tonen zou ons te ver voeren. Wel geef men zich hiervan nog eens rekenschap: dat alles wat ons in de gedachten en gevoelens der vervlogen tijden, der verstorven geslachten nu nog aandoet als echt en waar, als redelijk, als scherpzinnig, als eerlijk en zuiver altijd is geweest: **afbrekend, kritisch, scherp gekant tegen dogma's van elke aard, tegen ieder beginsel, tegen alle vastheid en deftigheid, waaraan de massa der mensen zozeer behoefte heeft.**

Het grote woord van Hamlet is het grote woord van de kritische redelijkheid, dat alles op losse schroeven stelt:

Nothing is either good or bad, but thinking makes it so.

En ook Goethe's intellect was ten opzichte van zijn omgeving, van zijn tijd kritisch, afbrekend, volstrekt niet bouwend. Hetzelfde geldt voor Gotthold Lessing. Dat was dan ook de grote klacht tegen de achttiende eeuw, dat ze alleen breken en niet bouwen kon, en de achttiende eeuw antwoordde bij monde van Camille Desmoulins: *On accuse la génération de tout renverser et de ne rien édifier. Mais ne faut-il pas avoir détruit la Bastille avant de rien élever sur son emplacement?*

[Deze generatie wordt ervan beschuldigd alles omver te werpen en niets op te bouwen. Maar hadden we de Bastille niet eerst moeten afbreken voordat we er iets op bouwden?]

Zo is het. Maar in dat afbreken komen de fundamenten der dingen bloot en deze kunnen gewoonlijk het daglicht niet lijden.

Verlos ons... bidden we De Genestet na, van de *heilige verontwaardiging* tegen *afbrekende kritiek* die tenslotte niets anders beduidt dan zelfzucht, gemakzucht en de vrees om iets van zijn dierbare zelfoverschatting en zatte tevredenheid te moeten prijs geven.

Verlos ons van de oorlog. Dat er vrede komt, werkelijke vrede, door het inzicht dat de 'schuld van de oorlog' niet hier zit of elders zit, niet op een aan te duiden plek oostelijk van de Elbe of zuidelijk van de Theems, maar ner-

© 2026

gens in het bijzonder en overal tegelijk, en dat we, zo we al niet zelf Sartorius-de-huisjesmelker zijn, waarover Shaw ons vertelt, in *Widowers Houses*, allemaal zonder uitzondering hypotheek hebben - zouden willen of kunnen hebben - op sloppen, waaraan Sartorius zijn schatten verdient, gelijk de goedaardige en idealistische dokter Trench.

Verlos ons van de waan dat anderen steeds de schuld hebben en dat wij de uitzondering op alle regels zijn. Indien de oorlog iets van deze bede mocht verwezenlijkt hebben, zou dat een winst zijn zó groot, dat ze ruimschoots opwoog ook tegen de bloedigste verliezen. Want de dageraad van een betere dag. Maar 't staat te vrezen... Laat ons deze morgen hoopvol zijn.

Verlos ons van het goedkope idealisme, van de *Ligtharterij* in de pedagogiek.

Verlos ons van de twee-kwartjes ethiek, van pompeuze *Belijdenissen van Opvoeders* over 'waarheid' en 'leugen' in zake een verloren en weer terecht gebracht dubbeltje, waarmee de heren, die toch geen *Waarheid* aandurven en aankunnen in zake wet en recht, oorlog en vaderland, kolonisatie en kruistochten, reformatie en revolutie, voor anderen en voor zichzelf mooi-weer spelen op een koopje.

Verlos ons van de larmoyante Hollandse journalistiek, van het gekerm en gekrijt over de 'leugenachtige' staatslieden in het Oosten en in het Westen, van de beroepen op 'menselijkheid' en 'goeden trouw', van de ernstig-vaderlijke aansporingen aan Duitsland om openhartig te wezen, terwijl ze ten opzichte van hun eigen politiek niet aan eerlijkheid en ten opzichte van hun eigen zaken niet aan openhartigheid denken en wat 'menselijkheid' betreft, boven elk Andere Evangeliën, het Evangelie van Vraag en Aanbod huldigen. Dit alles is goedkope zelfverheffing, opgeblazen, leugenachtig en belachelijk.

Verlos ons van mevrouwen die hun dienstmeisjes geen koekjes geven bij de thee en op koude kamers laten slapen *voor haar eigen bestwil*, omdat ze het later in haar huwelijk toch ook niet zo gemakkelijk meer zullen hebben. Want wat weten die ham-en-tong-en-kip-en-koekjes-en-taartjes etende, in warme kamers slapende dames van haar eigen dag van morgen? En wat weten ze van de toekomst van haar kinderen, die wel ham-en-tong-en-kip-en-koekjes-en-taartjes te eten krijgen? Bij kinderen heet het: dat hebben ze dan tenminste gehad, maar van de dienstmeisjes heet het: ze zouden later lijden onder het gemis, laat ons dus beginnen met het ze niet te geven.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Verlos ons van de snobs. Ze zijn zo toegenomen sinds Thackeray's tijd, ze hebben zich in zo talrijke soorten gesplitst en onderscheiden. We hebben nu het meeste last van de artistieke, de religieuze en de filosofische snobs.
Verlos ons van de *verfijnde dichters* van de luilakkende rijkeluiszoontjes die om een onbenullig blijspelletje of een half dozijn holle versjes te produceren, hun ganse leven parasiteren op beteren, echteren en dieperen dan zij en zich superieur wanen om zijden sokken, oesters, rijpaarden en knechten, om drie-werelddelige bereisdheid waarvan ze niets geleerd hebben, en drie-talige belezenheid waarvan ze niets begrepen en niets opgestoken hebben en denken dat ze Baudelaire zijn met een halve roes in, Oscar Wilde als ze onzin uitslaan en Edgar Allan Poe als ze akelig dromen na een te zwaar souper.
Verlos ons van het filosofische boerenbedrog, van grote namen en grote woorden, als een dikke saus over gerechten zonder substantie en zonder voedzaamheid, van pedant gepraat over eenvoudige dingen. Geef ons een Uilenspiegel, die de heren in 't zonnetje zet, en in hun hemd!
Verlos de mannen van de waan, dat het iets helpt om Vrouwenkiesrecht te keren en de vrouwen dat het iets betekent om het te krijgen.
Verlos kleine geestjes van hun zucht om grote geesten na te praten en na te bootsen.
Verlos ons van modewoorden, van *kostelijk*, van *voortreffelijk* en van de rest, van Bollandiaanse en van Freudiaanse, van psychoanalytische zo goed als van Hegeliaanse dieventaal. Laat ons het Nieuwe Jaar inluiden met altezamen te zingen, zoals we gebekt zijn, getooid met niets dan met onze eigen veren.

Dit is dan mijn zwanenzang.
Wellicht heb ik hier en daar iemand, zij het maar enigszins, verzoend met de 'afbrekende' kritiek of een inzicht gegeven in het noodzakelijke en nuttige daarvan. Wellicht ook niet. De toekomst is lang en de tijd doet veel! Moge het komende jaar ons allen brengen wat we ervan hopen en verwachten!

Wij zijn mevrouw Van Bruggen oprecht dankbaar dat zij, ondanks hare steeds drukker wordende werkzaamheden, ook nog van tijd tot tijd in de Dameskronlek van zich wil laten hooren.

Het zal den lezeressen zeker een groote vreugde zijn, reeds nu te vernemen, dat in Februari van mevrouw Van Bruggen een feuilleton van haar hand in ons blad zal verschijnen.

En tevens doet het ons genoegen, te kunnen mededeelen, dat wij ons ook de medewerking verzekerden van eenige andere vooraanstaande personen op litterair en ander gebied. In ons volgend nummer wordt een artikel opgenomen van de hand van den heer Is. Querido.

DE DIRECTIE.

© 2026

Van dezelfde schrijfster verschenen bij de Wereldbibliotheek N.V. Amsterdam-Sloterdijk

DE VERLATENE

12de druk. — Keurband *f* 4.25
Bandontwerp
B. van Dam-van Bruggen

HET HUISJE AAN DE SLOOT

11de druk. — Keurband *f* 3.50
Bandontwerp Fré Cohen

DE GRONDGEDACHTE VAN PROMETHEUS

Ingen. *f* 0.50 — Geb. *f* 1.—

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hedendaags fetisjisme is een boek over taal. Wat heeft taal met fetisjisme te maken? Fetisjisme is het vereren, liefhebben, aanbidden van fetisjen. Een fetisj is iets dat voor iets anders staat, terwijl er tussen dat andere en de fetisj verder geen band is. Een fetisj is dus een symbool, maar geen symbool dat alleen wordt gebruikt om ergens naar te verwijzen, maar een symbool dat ook in andere opzichten de plaats inneemt van de zaak waarnaar verwezen wordt. *Hedendaags fetisjisme* gaat dus over eigenschappen die door mensen aan taal worden toegekend, maar die in feite eigenschappen zijn van de werkelijkheid waarnaar door middel van taal verwezen wordt.

Dat fetisjisme uit zich in allerlei vormen. Het uit zich er bij voorbeeld in dat wij bepaalde dialecten en zelfs talen *lelijk*, plat, vulgair, bekakt vinden klinken, terwijl we in feite moeten zeggen dat de gebruikers van dat dialect of die taal in onze ogen dergelijke eigenschappen bezitten. Het uit zich erin dat wij geneigd zijn verband aan te nemen tussen de schoonheid van een literaire taaluiting en de daarin gebezigde spraakklanken, terwijl die schoonheid bij een geringe wijziging in *betekenis* verdwijnt als sneeuw voor de zon. Het uit zich in de wil een buitenlands boek 'in het oorspronkelijk' te lezen, terwijl een vertaler er allicht meer van begrijpt dan wij. Het uit zich in taalnationalisme en -purisme. Het tiert welig onder allerlei groepen mensen, maar vooral onder politici en taalgeleerden.

De taalgeleerde dr. F. Balk schreef er, als Frida Balk, in *Vrij Nederland* van 23 februari 1980 dit over: 'Carry van Bruggen. Haar filosofisch en taalbeschouwelijk werk vertoont geniale trekken met als hoogtepunt *Hedendaagsch fetischisme*, dat zijn weerga niet kent in de essayistische produktie van intellectuele vrouwen in het Nederland van toen en nu. (Daarom vind ik het al te gelijknamige boekje van Renate Rubinstein *ongepast*.)'

Hedendaags fetisjisme verscheen in 1925 voor het eerst; voor de tweede druk (1948) schreef Annie Romein-Verschoor een inleiding, waar ook deze derde druk mee opent.

© 2026

A

ELEGANT EN OP MEESLEPENDE WIJZE schetst Abraham Heschel de betekenis van de sabbat in onze huidige cultuur. Hij geeft antwoord op vragen als: *Waarom bestaat er een rustdag? Hoe werd deze een heilige dag? Waarom is de sabbat in de gehele wereld geaccepteerd?*
DE SABBAT, inmiddels een klassiek werk uit de joodse spiritualiteit, is gelezen door duizenden mensen met verschillende levensvisies op zoek naar een oriëntatiepunt binnen de moderne samenleving. In deze korte, diepzinnige beschouwing over de betekenis van de zevende dag ontvouwt Heschel zijn indrukwekkende en invloedrijke ideeën over een heilige bouwkunst die niet in de ruimte verschijnt maar in de tijd. *Het jodendom*, betoogt hij, *is een religie van tijd*: De echte betekenis ligt niet in de ruimte en de dingen daarin, maar in de tijd en de eeuwigheid die de ruimte bezielen, *zodat de sabbatsdagen onze grootste kathedralen zijn.*

IN DE OVERIGE ZES ESSAYS bespreekt Heschel de waarde van onze inspanningen, de reikwijdte van onze verwachtingen en de betekenis van onze daden. Hij benadrukt dat *het heilige* een universele aanwezigheid is en geen enkele religie de waarheid kan claimen. Heschel erkent het nut van dogma's, maar het gaat hem niet om vorm, inhoud of scherpzinnige polemiek. Het gaat om de realisering van waarden waarvan de geest van alle tijden zich spottend, verbitterd of onverschillig lijkt af te keren, maar die zich ook door de eeuwen heen onverwoestbaar hebben getoond.
Vlijmscherp herleidt Heschel het probleem van goed en kwaad tot de vermenging van deze machten: *goed en kwaad, eens zo helder als dag en nacht, zijn vervaagd en wazig geworden.*

'God is geen concept, geen symbool, geen fictie maar een roep. Geen verklaring maar een uitdaging.'

Abraham Joshua Heschel laat zien dat er een weg is naar een wereldomvattende spirituele ontmoeting en samenwerking.

GODSDIENSTFILOSOFISCHE KLASSIEKEN BIJ
UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

ISBN 90-807300-7-6
9 789080 730076

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL ◆ DE SABBAT EN ANDERE ESSAYS

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL

De sabbat

&

Vernieuwing vanuit de traditie

EEN JOODSE VISIE

2026

UITGEVERIJ ABRAXAS

ABRAHAM JOSHUA HESCHEL DE SABBAT EN ANDERE ESSAYS

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©
2026

'EEN SENSUEEL-SENTENTIEUZE FILOSOFIE'

CARRY VAN BRUGGEN transpureerde haar persoonlijke huwelijkservaringen in de fictionele blender. Om met Frederik van Eeden te spreken: *'Het is toch allemaal echt zo gebeurd.'*

In *Een coquette vrouw* borduurt zij voort op de roman *Heleen, een vroege winter* en haar sensus sentiosum van: *De liefde die dienstbaar is zonder vernederend te zijn.*

LIEFDE, zegt ze hier, ligt in de stroming van het onsterfelijke, HET EEUWIGE. Daarin bovenal zoeken we iets van dat *Eeuwigheidsheimwee* tot vervulling te brengen, als tegenwicht van het vluchtige, wisselende van de dingen van ons tijdelijk bestaan.

HET LAATSTE WOORD VAN CARRY IS DAN TE ZIJN ALS:

DE zelfaanvaarding die alles doorziet en toch met alles vrede heeft. De bereidheid zelfs deze waarheid als betrekkelijk te beschouwen, de bereidheid op pad te blijven gaan.

Zuider-Amstel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

9 789079 133307

Richard John Plantinga

SEEKING THE BOUNDARIES:

Gerardus van der Leeuw

ON

THE STUDY OF RELIGION AND THE NATURE OF THEOLOGY

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK № 11

'Schort uw oordeel op, wacht ermee tot u meer bijzonderheden kent.'

Theo van Baaren, Herman Bavinck – Gerrit Bolkestein – Dietrich Bonhoeffer
Mircea Eliade – Heije Faber – Frederik W. Grosheide
Matthieu S.H.G. Heerma van Voss – Theo L. Haitjema – John W. Harvey
Eva Hirschmann – Wim Hofstee – Anthon van der Horst – Huib G. Hubbeling
Edmund Husserl – R. H. A. Huysmans – Karl Jaspers – Leszek Kolakowski
Hendrik Kraemer – Abraham Kuyper – Th. Obbink – Kees A. van Peursen
H. C. Rümke – Friedrich Schleiermacher – Fokke Sierksma – Paul Tillich
Simon Vestdijk – J. M van Veen – Jacques Waardenburg – Joachim Wach

EMANUEL QUERIDO RICHTTE IN 1933 EEN VAN DE BEROEMDSTE UITGEVERIJEN VAN DUITSE EXIL-LITERATUUR IN HET NATIONAALSOCIALISTISCHE TIJDPERK OP. Hij was de uitgever van onder meer Carry van Bruggen. De diamantslijperszoon van Portugees-Joodse afkomst (Amsterdam 1871-Sobibor 1943) werd geroemd om zijn grote aandacht voor boekverzorging en de lancering van de *Salamanders* een van de eerste series van kwaliteitsboeken tegen een lage prijs ter wereld. De oudere broer van bestsellerauteur Israël Querido publiceerde populaire schrijvers als A.M. de Jong en A. den Doolaard en enkele literaire kanonnen van zijn tijd: Hendrik Marsman, Martinus Nijhoff en anderen.

De daad die Emanuel Querido verhief boven de status van een uitstekende, maar in essentie gewone uitgever, verrichte hij in april 1933. Een paar maanden na de machtsovername van de nazi's begon hij de Duitstalige *Querido Verlag* om de gevluchte schrijvers een podium te bieden. In de zeven jaar daarna publiceerde hij 137 boeken van beroemde auteurs als Klaus Mann, Lion Feuchtwanger, Arnold Zweig, Joseph Roth, Anna Seghers en Ersnt Toller, die hij ondanks tegenwerking van het Hitler-regime in heel Europa verkocht.

De uitgeweken Duitse uitgever Fritz Landshoff, geassisteerd door Alice van Nahuys en twee geëmigreerde Duitse medewerkers, onderhielden de contacten met auteurs en reisden onvermoeibaar langs boekhandels tot in Noorwegen, Roemenië en Palestina.

Querido besloot zonder aarzeling om zijn reputatie en *f* 7500 in het project te investeren zonder uit te zoeken of Landshoff wel diens *f* 7500 gulden kon leveren.

Waarom? De oprichting van *Querido Verlag* verzekerde hem van de status als internationaal uitgever. Daarmee kon hij afscheid nemen van het milieu waar hij uit was voortgekomen. Door Querido's armoedige jeugd in een in cultureel opzicht achtergestelde en gesloten groep te schetsen, de strijd die hij hier aanvankelijk samen met zijn broer tegen vocht en vooral de jaloezie jegens de veel sociaal vaardigere Israël die al voor zijn dertigste grote roem en bewondering vergaarde, was de drijfveer dat Querido de voor zijn erfenis belangrijkste beslissing uit zijn leven nam.

Vrij naar Maarten Dessing

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Over de achternaam van de broers Israël en Emanuel

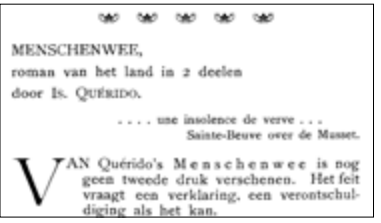

MENSCHENWEE,
roman van het land in 2 deelen
door Is. QUÉRIDO.

. . . . une insolence de verve . . .
Sainte-Beuve over de Musset.

VAN Quérido's Menschenwee is nog geen tweede druk verschenen. Het feit vraagt een verklaring, een verontschuldiging als het kan.

De naam *Querido* is van oorsprong Spaans/Portugees en betekent *geliefd, bemind, de dierbare* – van *querer* houden van, verlangen, willen. Wortel is het Latijnse *carus*. Vanaf de 16e 17e eeuw vestigden veel Sefardische families uit Spanje en Portugal zich in Amsterdam na de verdrijving en vervolging op het Iberisch schiereiland, onder het katholieke bewind van koning Fernando en koningin Isabella.

In de 19e en vroege 20e eeuw zie je in Nederland twee spellingen: *Querido* en *Quérido*. De laatste is de Spaanse uitspraak die geen *accent aigu* nodig heeft. In het Nederlands werd het accent toegevoegd om de juiste uitspraak te markeren. Bij **Quérido** is het accent dus een Nederlandse typografische toevoeging, geen oorspronkelijke spelling.

© 2026

EMANUEL QUERIDO, UITGEVER

'Maar meneer Querido! U kunt niet gelijk op rouge en noir spelen' , schreef A. den Doolaard in 1934, de auteur die met zijn bestseller **Oriënt Express** voor prachtige omzetcijfers zorgde. En toch was dat wat uitgever Emanuel Querido zijn hele leven deed.
Wel kunnen maar niet altijd willen kiezen. Daarmee was een wereld te winnen, en te verliezen...
Via zijn *Uitgeverij Querido* verkocht Emanuel prachtig vormgegeven dichtbundels in kleine oplage, naast reeksen bestsellers.
Filosofische werken, te beginnen met Schopenhauer, tegenover een serie jongens- en meisjesboeken. En ook in zijn persoonlijk leven weigert hij zich aan de gangbare mores te houden. Hij trouwt met buurmeisje Jane Kozijn, maar krijgt ook een amoureuze verhouding met Alice van Nahuys, de steun en toeverlaat van de uitgeverij, die uiteindelijk trouwt met een vertegenwoordiger van Querido. Als dat gebeurt, kiest Emanuel wel; de vertegenwoordiger vliegt er uit. Alice mag na een afkoelingsperiode weer terugkomen.
Geboren in een arm diamantbewerkergezin in 1871, werkt Emanuel Querido zich met hulp van Abraham Carel Wertheim – de bankier, politicus en filantroop naar wie het park in Amsterdam is vernoemd – in een jaar tijd, 1898, op tot boekhandelaar.
Van boekhandelaar uitgever worden, dat zou zeventien jaren van ambitieus doorploegen vergen.
De eerste boekhandel gaat failliet in 1913, terwijl Emanuel met vrouw Jane en zoon Arie in Bloemendaal woont. En dat was heel wat voor een joodse jongen, geboren aan de Rapenburgerstraat. Querido gaat na dat faillissement als administrateur werken voor Herman Heijermans die op dat moment een slecht lopend theater heeft.
Alles wat er rond 1900 speelde in Nederland, vind je terug in het leven van Emanuel Querido. De opkomst van de arbeidersbewe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ging, grotendeels voortgekomen uit de diamantbewerkersbond, en de culturele revolutie die daarmee gepaard ging.
Het arbeidersvolk moest worden verheven, om uit de *Verelendung* omhoog te stijgen. Lezen was daarbij een machtig wapen. Schrijvers en dichters, maar zeker ook uitgevers, bekenden zich tot de politiek van de vooruitgang, en dat was op dat moment de nieuwe sociaaldemocratie.
Schrijvers als A.M. de Jong, auteur van Merijntje Gijzen, A. den Doolaard, Carel Scharten, M.J. Brusse, Herman Heijermans, Jacob Israel de Haan en zijn zus Carry van Bruggen gaven hun talenten voor de komende heilstaat. Architect H.P. Berlage ontwierp in 1915 het vignet van de uitgeverij.
Querido vond het als uitgever belangrijk dat ook de stem van vrouwen werd gehoord. De Zweedse Ellen Kay schreef door hem uitgebrachte feministische boeken en verwoordde bij de wisseling van de 19e naar de 20e eeuw precies wat er de komende decennia ging gebeuren:

Tegelijk met de klassenstrijd moet de jeugd een onophoudelijke cultuurstrijd voeren waarbij ze de verantwoordelijkheid heeft om de nieuwe samenleving beter te maken dan de oude ooit kon zijn.

Het wrange is dat Querido zijn succes voor een groot deel te danken heeft aan de opkomst van de nazi's. Nadat Hitler in 1933 aan de macht kwam, vluchtten veel Duitse schrijvers naar Nederland. Klaus Mann (†1949) klopt bij Emanuel aan en woont een tijdlang in diens villa in Laren.
Mann zal later zeggen over Querido:

De oude sociaal-democraat haatte het fascisme in elke vorm, maar vooral in de Duitse; daarom was de zorg voor de antifascistische Duitse literatuur een zaak die hem zeer ter harte ging.

© 2026

In februari 1933 schrijft Joseph Roth aan Stephan Zweig:
Intussen zal het u duidelijk zijn, dat wij grote catastrofes tegemoet gaan. Afgezien van wat ons privé overkomt – ons literaire en financiële bestaan is immers vernietigd – leidt alles wat er gebeurt tot een nieuwe oorlog. Ik geef geen stuiver meer voor ons leven. Men is er in geslaagd het barbarendom te laten regeren. Maakt u zich geen illusies. De hel regeert.
Joseph Roth (†1939) is een van de schrijvers die vanaf dat moment zal worden uitgegeven door *Querido Verlag*, de internationale uitgeverij voor 'gevluchte' of weggejaagde Duitse auteurs die Emanuel met hulp van de uit Duitsland gevluchte uitgever Fritz Helmut Landshoff opzet.

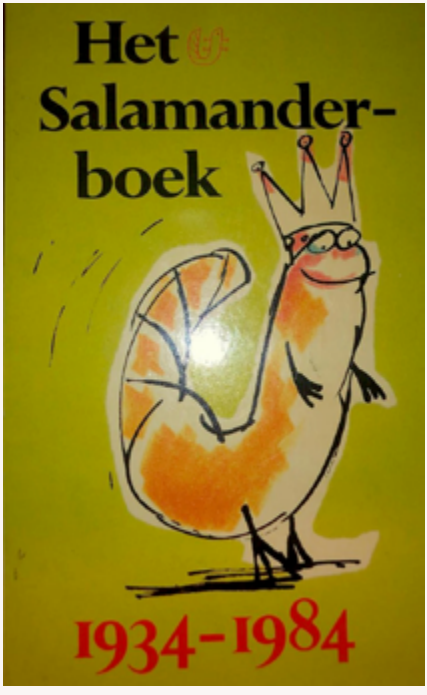

In 1934 schrijft Emanuel: *De uitgever, die niet allereerst fabrikant is van bedrukt papier, zal met heiligen ernst, met niet-aflatende energie trachten deze boeken te brengen. Maar als deze boeken er zijn dan is het ook de plicht van den uitgever deze boeken te brengen onder het bereik van allen, die naar het bezit ervan hunkeren. Voor een aantal boeken is het wachtwoord gesproken. Het luidt, een boek, dat men moet bezitten. Maar zeer velen, juist van de duizenden, die reikhalzen naar deze boeken, hebben een smalle beurs. Deze boeken moeten dus goedkoop zijn, doch de uitvoering mag er niet onder lijden, moet goed zijn en mooi, zonder luxe.* Dit was het begin van de *Salamander* pocketreeks.
Na de Duitse inval op 10 mei 1940 haastte Alice van Nahuys zich naar de uitgeverij en heeft veel archieven uit veiligheid verbrand. Twee maanden later blijkt Emanuel uit Querido te zijn verdwenen. Alice wordt directeur en Emanuel's aandelen zijn verkocht.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij en Jane duiken onder in Blaricum. Ze worden verraden, afgevoerd naar Westerbork en vermoord in Sobibor.
De uitgeverij overleefde dankzij het werk van Alice van Nahuys en Geert van Oorschot. In 1939 werd Van Oorschot verkoopleider voor *Querido*. Toen Emanuel begin 1942 door de Duitse bezetters werd gedwongen om terug te treden, stelde hij Van Oorschot als bedrijfsleider aan. In deze functie moest hij, onder het toeziend oog van een zogenaamde *Treuhänder*, Uitgeverij Querido in 1944 ontmantelen. Daarbij brachten overgebleven medewerkers partijen boeken in veiligheid waarover de uitgeverij bij de heroprichting een jaar later weer kon beschikken.
Voor de beschrijving van de eerste helft van het leven van Emanuel Querido maakt Willem van Toorn veel gebruik van de verhalen die de uitgever zelf schreef onder het pseudoniem Joost Mendes: de verhalenreeks *Het geslacht der Santeljano's*, roman in tien boeken, met als ondertitel *Lotgevallen van de leden van een joods geslacht vanaf 1880 tot 1930*. Voor wie niet wilde geloven dat zijn verhalen 'uit het leven waren gegrepen', schreef Emanuel een uitgebreide appendix waarin hij haarfijn uit de doeken doet, wie naar welk familielid is gemodelleerd. En dus voeren feit en fictie daar een blijvende strijd om de gunst van de lezer.
De strijd die Emanuel met zijn broer Israël voerde lijkt archaïsch, maar is nog steeds van nu. Twee kinderen uit hetzelfde kansloze milieu vinden de weg naar boven. Israël als schrijver, Emanuel als uitgever. De een geeft zijn geld uit aan dure, mooie en voor de ander overbodige zaken onder het mom 'nooit meer armoede'. De ander, Emanuel, heeft meer begrip voor de omstandigheden waar hij in zijn jeugd onder moest lijden en zal zijn nieuw verworven rijkdom, materieel en geestelijk, de rest van zijn leven willen delen.
Dat is natuurlijk een versimpeling van het echte verhaal, maar zo wordt de broedertwist wel beschreven. Misschien dat we na het lezen van de studie van Gerard N. Borst, die werkt aan biogra-

© 2026

fische opstellen over Israël Querido, een volledig beeld krijgen. – Volgens Van Toorn is SDAP-voorman Pieter Jelles Troelstra de reden van de definitieve breuk tussen de broers. Troelstra was het gekonkel in zijn eigen partij en dus ook bij de daaruit voortkomende *Arbeiderspers* zat en wendde zicht tot Emanuel Querido met de vraag of hij niet zijn *Geschriften* uit wilde geven. Dat voelde voor Israël Querido als een mes in de rug. Emanuel had Israël onder het pseudoniem Joost Mendes immers voor alles wat slecht was uitgemaakt. En nu zocht Troelstra, die Israël als een vriend beschouwde, niet zijn maar Emanuel's hulp?

Het begin van het leven van Emanuel Querido is 'geromantiseerd' in de boekenserie over de Santeljanos. Het einde van zijn leven werd 'in koude feiten' teruggevonden in de archiefboeken van het NIOD. Die ingrediënten maken, in combinatie met de brieven en foto's van kleindochter Lotte, Emanuel Querido, een leven met boeken een biografie tot een van de boeken waar uitgeverij Querido bekend om werd. Verzorgd, met aandacht voor het uiterlijk, origineel en niet volgens een voorgegoten mal.

Daarmee heeft de biografie wel een duidelijk stempel gekregen van Willem van Toorn. Bij de eerste bladzijden ben ik daarom wat opstandig. Ik wil aan de hand van Emanuel door zijn leven worden gevoerd, niet aan die van de biograaf. Gaandeweg gaat die irritatie over in lichte bewondering voor het vermogen om het zo gecompliceerde en rijke leven van Emanuel Querido in een smakelijke vorm te gieten.

Het maakt hongerig naar meer. Is er ook een luxe versie met leeslint, dun papier en een buitenwerk waarop het prachtige logo in diepdruk? Gewoon een mooi boek, zo eentje als de mooie werken die Emanuel Querido Nederland geschonken heeft?

Emanuel Querido, een leven met boeken
Willem van Toorn, Querido, 2015

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

KABINETTAUSSTELLUNG IM DEUTSCHEN BUCH- UND SCHRIFTMUSEUM DER DEUTSCHEN NATIONALBIBLIOTHEK VERLÄNGERT BIS 23. FEBRUAR 2025

Als Emanuel Querido 1915 in Amsterdam einen Verlag für Literatur gründet, ahnt er nicht, dass sein Haus knapp 20 Jahre später zur Heimat jüdischer Autorinnen wird, die vor den Nationalsozialisten aus Deutschland fliehen mussten. *Amsterdam: was für eine schöne, unverwechselbare Stadt! Sie wurde zur Zuflucht, sie lässt uns arbeiten*, so schwärmte Klaus Mann von einer seiner ersten Stationen im Exil.

Und Amsterdam war nicht nur ein temporärer Wohnort, sondern versprach bald auch eine ganz andere Art von Heimat: Zwischen 1933 und 1950 veröffentlichte der *Querido Verlag* über 100 Bücher von Schriftstellerinnen, die vor den Nationalsozialisten aus Deutschland fliehen mussten, darunter Joseph Roth, Irmgard Keun und Lion Feuchtwanger.

Über Europa verstreut, finden die deutschen Schriftstellerinnen in Amsterdam eine geistige Heimat, die ihnen oft genug auch die pure Existenz sichert. Initiiert wurde der *Querido Verlag* von Emanuel Querido, der innerhalb seines Verlages gemeinsam mit dem aus Deutschland geflüchteten Verleger Fritz Landshoff eine deutschsprachige Tochtergesellschaft gründet. Ab April 1933 gibt es daher zwei Verlage: einen niederländischen und einen deutschen. Und Amsterdam wird geistiger Zufluchtsort. Das letzte Buch des Exilverlags – eine Anthologie zum Gedenken an Klaus Mann – erscheint 1950. 2014 wird der legendäre niederländische *Verlag Querido* neugegründet.

Die Ausstellung *Hölle und Paradies* erzählt die Geschichte des deutschen Querido Verlags und der Menschen, die ihn geprägt haben. Sowohl die beiden Verleger als auch die wichtigsten Autornnen werden mit ihren Texten und Lebensgeschichten in Bezug auf ihr Exil in den Niederlanden porträtiert, darunter Klaus Mann, Anna Seghers, Irmgard Keun, Vicki Baum, Lion Feuchtwanger und Joseph Roth.

© 2026

Für sie alle sind Querido und Amsterdam beides: ein Paradies, in dem die Exilschriftsteller innen zumindest vorübergehend vor Verfolgung sicher und ihre Bücher in guten Händen sind. Aber auch eine Hölle, weil das Gefühl der Ausweglosigkeit ihr Leben beherrscht. Eine Ambivalenz, der die Ausstellung nachspürt.

Die Ausstellung wird kuratiert von der Autorin und Journalistin Bettina Baltschev.

Eröffnet wurde sie im Rahmen der Leipziger Buchmesse 2024 mit dem diesjährigen Gastlandauftritt der Niederlande und Flandern.

Begleitend zur Ausstellung legt der *Berenberg Verlag* die Publikation ***Hölle und Paradies: Amsterdam, Querido und die deutsche Exilliteratur*** von Bettina Baltschev.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen
VADERLANDSLIEFDE
MENSENLIEFDE & PEDAGOGIEK
EEN GESCHIEDENIS VAN NATIONALISME,
UITSLUITING EN BLOEDVERGIETEN
&
EEN SCHREEUW VOOR HET NEMEN VAN
EIGEN VERANTWOORDELIJKHEID
TEGENOVER COLLECTIVIEVE
ZINSBEGOOCHELING
ABRAXAS/Zander-Amstel

© 2026

In memoriam Carry van Bruggen

Op 17 November was het vijftien jaar geleden, dat een der merkwaardigste, begaafdste en vooral ook charmantste vrouwen van Nederland, 51 jaar oud, voor immer de ogen sloot. Er is een plan geweest om haar na tien jaar te herdenken en te eren met een brochure over haar levensloop en werk, een biografie in zakformaat. Maar de oorlog, die rampjaren voor leven, werk en bezit van velen onzer medeburgers, heeft dat verhinderd. En daar inmiddels haar weduwnaar, de kunsthistoricus dr. A. Pit overleden is, en ook andere factoren dit plan voorlopig verhinderd hebben, zal het nu voorlopig wel moeten blijven bij een kort in memoriam.

Haar vrienden en bewonderaars treurden om dit plotseling afgebroken leven. Natuurlijk. Maar Carry van Bruggen heeft, vooral in haar laatste twintig jaar, zo enorm veel geproduceerd en gepresteerd, dat het geen zin heeft zulke overproductieve jaren te meten met onze gewone menselijke leeftijdsmaat.

Vóór de eerste wereldoorlog deed zij voornamelijk journalistiek werk en schreef diverse romans, waarvan De Verlatene en Heleen het meest bekend zijn geworden. In en na die oorlog is zij pas tot volle ontplooiing gekomen en heeft zij pas haar werkelijke roeping gevonden: zij ontwikkelde zich tot veelzijdige spreekster en schrijfster over half literaire, half filosofische onderwerpen, die hoofdzakelijk resulteerden in haar tweedelig standaardwerk Prometheus (1919) en in Hedendaagsch Fetischisme (1925). Zij was een vitaal, onvermoeibaar spreekster; in en na de oorlog hield zij per winterseizoen soms honderd lezingen. In die jaren heeft zij bovendien veel geschreven voor De Groene en het Handelsblad.

Wie zonder vooroordeel kennis heeft genomen van de grondideeën van haar Prometheus en van haar Taalfetischisme, moet gevoeld hebben dat daar een geïnspireerd denkster sprak, een moedig en vrij mens, niet geremd door sjibboleths van milieu of vak maar sprekende uit een hevig werkende, schijnbaar onuitputtelijke bron. Gelukkig is na de bevrijding haar Prometheus herdrukt (bij Van Oorschot te Amsterdam) en haar Hedendaagsch Fetischisme — die geestige houtsnede over taal, letterkunde en de „shibboleths" van ons moderne leven — zal wel spoedig volgen. Het is ongetwijfeld waar, dat deze vrouw zich door de vaart van haar temperament wel eens heeft vergaloppeerd, en dit blijkt ook uit deze twee boeken, maar dit maakt de plaats die ze in het geestelijk leven van Nederland innemen niet minder belangrijk en merkwaardig. Of misschien moeten wij zeggen: zouden moeten innemen — want Carry van Bruggen heeft het lot moeten delen van allen die hun tijd vooruit waren: zij is niet genoeg gewaardeerd. Wellicht is nu, na de beproevingen van een tweede wereldoorlog, ons gemoed voldoende doorploegd

voor deze pittige zoden en zijn wij genoeg van onze conventies en verstarringen kwijt geraakt om haar geestig-felle, dikwijls schokkende uitingen te kunnen verdragen.

Parallel met haar literair-filosofische activiteit liep een wedergeboorte van haar literaire werk. In die jaren na de oorlog ontstonden het bekroonde Huisje aan de sloot, Avontuurtjes, Jaargetijden en een meisjesboek: De kiss van twealf — gevoelige, zeer beeldend geschreven jeugdherinneringen in een merkwaardig directe stijl. Ten slotte volgde, in 1927, het boek dat haar wel bizonder dicht aan 't hart lag: haar min of meer autobiografische roman Eva, de verbeelding van een vrouwenleven, waarin veel van haar typische filosofische aphorismen verweven zijn. De voltooiing hiervan heeft haar een buitengewone voldoening gegeven. Het is haar laatste boek geweest. De laatste zin er van luidt:

„En het is wel niet helemaal waar zoals Montaigne het zegt, en eigenlijk.... is er helemaal niets van waar.... maar het is aardig om in zeself te zeggen, om tegen zezelf te zeggen in de stilte van de late winteravond, met de maan tussen de populiertjes, boven het dak, boven de slapende kinderen, en het licht dat uit het open huis in het tuintje vloeit.... en een deur slaat toe, en een grendel knerst.... „en het einddoel van alle wijsheid is het rustig tegemoetzien van de dood".

Die woorden bleken profetisch te zijn. Voor haar sloeg werkelijk de deur toe; zij heeft na Eva niet meer geschreven. Op 17 November 1932 schoof de grendel dicht. Maar voor velen is zij levend gebleven door haar boeken, en voor wie haar gekend hebben, zal zij blijven een der geestigste en intelligentste vrouwen die ons land gehad heeft en wellicht ooit zal krijgen. Een geestelijk rijkbedoelde met een bizonder warm hart.

LEV HANA—LUBBENBUEG

22 nov. 1947

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

IN MEMORIAM CARRY VAN

Op 17 November was het vijftie
vrouwen van Nederland, 51 jaa
eren met een brochure over ha
heeft dat verhinderd. En omda
blijven bij een kort *in memoriam*
Haar vrienden en bewonderaar
heeft vooral in haar laatste tw
overproductieve jaren te meten
Vóór de 1e wereldoorlog deed z
Heleen het meest bekend zijn ge
werkelijke roeping gevonden: z
half-filosofische onderwerpen,
Hedendaags Fetisjisme. Zij was ee
schreef zij tientallen essays en
Wie zonder vooroordeel kenni
gevoeld hebben hoezeer daar
van milieu of vak maar spreken
ding haar Prometheus herdruk
sjibbolets van ons moderne lev
vaart van haar temperament w
de plaats die ze in het geestelijk
moeten wij zeggen: zouden mo
tijd vooruit waren: zij is niet ge
doende doorploegd voor deze
haar geestig-felle, dikwijls scho
Parallel met haar literair-filosof
log ontstonden het bekroonde
voelige, zeer beeldend geschre
het boek dat haar wel bijzonde
van een vrouwenleven, waarin
een buitengewone voldoening
En het is wel niet helemaal waar zo
zeggen, om tegen jezelf te zeggen i
de slapende kinderen het licht dat
einddoel van alle wijsheid is het ru
Die woorden bleken profetisch
Op 17 November 1932 schoof d
haar gekend hebben, zal zij blij
licht ooit zal krijgenen. Een ge

N BRUGGEN

en jaar geleden dat een der merkwaardigste, begaafdste en vooral ook charmantste r oud, de ogen sloot. Er is een plan geweest om haar na tien jaar te herdenken en te aar levensloop en werk, een biografie in zakformaat. Maar de oorlog, die rampjaren t haar geliefde Aart Pit inmiddels ook overleden is, zal het nu voorlopig wel moeten n.

rs treurden om dit plotselinge afgebroken leven. Natuurlijk. Maar Carry van Bruggen intig jaar zo enorm veel geproduceerd en gepresteerd, dat het geen zin heeft zulke n aan onze gewone menselijke tijdmaat.

ij voornamelijk journalistiek werk en schreef diverse romans, waarvan *De Verlatene* en eworden. In en na de oorlog is zij pas tot volle ontplooiing gekomen en heeft zij haar zij ontwikkelde zich tot een eersterangs spreker en schrijver van over half-literaire, die hoofdzakelijk resulteerden in haar tweedelig standaardwerk *Prometheus* en in en vitaal, onvermoeibaar spreker die wel honderd lezingen per jaar gaf. In de jaren '30 columns geschriften, o.a. in *De Groene* en het *Handelsblad*.

s heeft genomen van de gedachten van haar *Prometheus* en haar *Taalfetisjisme*, moet een geïnspireerd denker sprak, een moedig en vrij mens, niet geremd door sjibbolets nde uit een hevig werkende, schijnbaar onuitputtelijke bron. Gelukkig is na de bevrijt en haar *Hedendaags Fetisjisme* – die geestige boutades over taal en letterkunde en de ven – zal wel spoedig volgen. Het is ongetwijfeld waar, dat deze vrouw zich door de el eens heeft vergaloppeerd, en dit blijkt ook uit deze twee boeken, maar dit maakt ke leven van Nederland innemen niet minder belangrijk en merkwaardig. Of misschien eten innemen – want Carry van Bruggen heeft het lot moeten delen van allen die hun noeg gewaardeerd. Wellicht is zij nu, na de beproevingen van W.O. II, ons gemoed vol- pittige zaden en zijn wij genoeg van onze conventies en verstarring kwijtgeraakt om kkende uitingen te kunnen verdragen.

fische activiteit liep een wedergeboorte van haar literaire werk. In de jaren na de oor- *Huisje aan de sloot, Avontuurtjes, Jaargetijden* en een meisjesboek: *De klas van twaalf* – ge- ven jeugdherinneringen in een merkwaardig directe stijl. En ten slotte volgde, in 1927, r dicht aan het hart lag: haar min of meer autobiografische roman *Eva*, de verbeelding haar typische filosofische aforismen verweven zijn. De voltooiing hiervan heeft haar gegeven. Het is haar laatste boek geweest. De laatste zin ervan luidt:

oals Montaigne zegt, en eigenlijk... is het helemaal niet waar... maar het is aardig om in jezelf te n de stilte van de late winteravond, met de maan tussen de populiertjes, boven het dak, boven uit het open huis in de tuintjes vloeit... en een deur slaat dicht, en een grendel knarst... en het stig tegemoetzien van de dood.

te zijn. Voor haar sloeg werkelijk de deur dicht; zij heeft na *Eva* niet meer geschreven. e grendel dicht. Maar voor velen is zij levend gebleven door haar boeken, en voor wie ven een van de geestigste en intelligentste vrouwen die ons landheeft gehad en wel- estelijk rijkbedeelde met een bijzonder warm hart.

LEY HANA–LUSSENBURG 22 Nov. 1947

© 2026

HEDENDAAGSCH FETISCHISME

3 juni 25

Voor Jey, met recht
aan Herman om een
hapje mee te lezen,

Barry

voor meer heeft hij toch
geen appetijt

3 juni 1925
Voor Jey, met recht aan Herman om een hapje mee te lezen,
voor meer heeft hij toch geen appetijt
Barry
Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HERMAN HAMA, 17 JULI 1925

VAN EEN KIND

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

N. V. UITGEVERSMAATSCHAPPIJ
„DE ZONNEBLOEM"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

VAN EEN KIND

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

N. V. UITGEVERSMAATSCHAPPIJ
„DE ZONNEBLOEM"
APELDOORN 1918

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Nederlands dagblad 14-07-1987 *Van een kind* door M. Wilcke-van der Linden

We kunnen met recht spreken van een Carry van Bruggen-revival. Aan de persoon en het werk van Carry van Bruggen werd in de media veel aandacht besteed en haar meeste boeken zijn inmiddels wel herdrukt. – In 1918, een jaar voordat Van Bruggen haar filosofische levenswerk *Prometheus* voltooide, verscheen de verhalenbundel ***Van een kind***. Twee van de drie verhalen waren verschenen als feuilleton in *de Amsterdamse Dameskroniek*, waarvan de schrijver van 1916 tot 1918 hoofdredactrice en literair medewerkster was.

In de bundel ***Van een kind*** zien we al de speurtocht van Carry van Bruggen naar de EENHEID, die de basis vormde van *Prometheus*. In haar leven en werk probeerde ze de tegenstellingen in de wereld, zoals die tussen individu en collectiviteit te overbruggen, maar veel van haar romans en verhalen eindigen toch in mineur.

Dat geldt ook voor de verhalen in *Van een kind*. In het titelverhaal is de hoofdpersoon Lea een dromerig, overgevoelig meisje van elf jaar, dat eigenlijk twee levens kent: het gewone leven van elk kind (dat zich vooral buitenshuis afspeelt) en het joodse leven (dat zich vooral thuis afspeelt). Eigenlijk past Lea met haar rijke verbeeldingswerelden en sterk ontwikkeld gevoelsleven niet in de gewone wereld. Haar verlangens zijn oneindig: *Als ik maar groot ben*. – Maar kleine Lea werd nooit groot. Op een ontroerende manier heeft Carry van Bruggen in een associatieve, impressionistische stijl de belevingswereld van dit meisje van binnenuit getekend.

Ook in het derde verhaal *De Boete* is de hoofdpersoon een overgevoelig, onzeker meisje. Alleen om het geld wordt ze aangenomen op de breischool van de 'fijnen' maar daar wordt ze om haar joods-zijn met minachting bekeken en getreiterd. Ondanks het bidden hoeft ze haar ogen niet te sluiten; ze krijgt taak te vertellen wie de ogen open had en dat wordt haar natuurlijk niet in dank afgenomen. Ook hoeft ze de christelijke gezangen niet mee te zingen. Maar als het meisje zichzelf betrapt op het neuriën van een 'verfoeid' christelijk lied, is ze de weg naar de hoop nabij. Ze legt zich vast vanwege deze zonde de zware straf op een hele dag te vasten op *Jom-Kippoer*, omdat zij haar eigen geloof verraden had, *vreemde goden had aanbeden*. Zo streeft ze op haar manier naar een vorm van verzoening.

Het tweede verhaal *Onnozelheid vermoord* is het enige verhaal dat zich niet in een joods milieu afspeelt en een ander thema heeft. De bundel is karakteristiek voor werk van Carry van Bruggen en dus de moeite om het lezen zeker waard.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'In onze jeugd worden we opgebouwd voor ons hele latere leven, waar we ons ook uit losmaken, waar we ons ook van bevrijden.'

Vanuit dat inzicht ontstonden veel van de latere verhalen die Carry' van Bruggen schreef, en het is zeker terug te vinden in de drie verhalen uit de bundel *Van een kind*.

Voor de kleine Lea, die in 'een onaanzienlijk stadje aan een drukbevaren stroom' woont, dient alles wat zij aan indrukken ervaart tot voedsel voor haar innerlijk leven. Zij bouwt een *weefsel* op van associaties en herinneringen, dat ons toont hoe in de stroom van heden en verleden mens en wereld één geheel worden.

Dat geldt zelfs voor de wat onnozel aandoende Hermine uit het tweede verhaal, die zich onberedeneerd op verkeerde instincten laat drijven en gefrustreerd wordt in haar zielig-onbeholpen hunkering naar liefde.

En het gaat vooral op voor de overgevoelige Leentje in het derde verhaal, die ten koste van zichzelf boete wil doen voor een gedachte-zonde die zij zelf als heel zwaar opvat.

Alle drie streven zij ieder op eigen manier naar herstel van een verbroken evenwicht.

Zo wordt ook in de kleine facetten van Carry van Bruggens werk de speurtocht naar de EENHEID zichtbaar die de basis vormde van haar wijsgerig levenswerk *Prometheus*.

© 2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

Inleidend woord 5

Samenvatting 7

Van een kind **11**

Onnozelheid vermoord **63**

De boete **93**

Anderen over de filosoof Carry van Bruggen 166

I.M. door Frans Coenen 167

Carry over Coenen 169

Charlotte Goulmy *Renate en Carry* 171

Sophie Tak *Carry's strijd tussen hart en hoofd* 179

© 2026

1e druk 1918 NV Uitgeversmaatschappij *De Zonnebloem*, Apeldoorn
2e druk 1921
3e druk 1986 BV Uitgeverij *Nijgh & Van Ditmar*, 's-Gravenhage
4e druk 2026 Uitgeverij Abraxas|*Zuider-Amstelboeken*

REVALORISERENDE EINDREDACTIE: Daniël Mok-Kolthoff
© U.M. Abraxas|*Zuider-Amstel*, Amsterdam 2025

ISBN 9789079133338

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

I VAN EEN KIND

De kleine Lea woonde in een weinig aanzienlijk stadje, aan een druk bevaren stroom; groot drie kwartier varens over het ruime water voerde naar een andere heel grote stad, waar haar ooms en tantes woonden, deze stad leek eindeloos ver weg en ze kwam er maar zelden. Wel liep ze soms bij helder zomerweer haar eigen stadje uit, de stroom langs, tot waar de huizen ophielden en in de stilte het hoge riet met zijig schuifelen zich dooreen bewoog, waar tussendoor ze het glanzend blank van jongetjes, die daar zwommen, en het zilver van water aan de duistere voet der halmen kon zien blinken, en horen hoe ze jubelend ploeterden en plasten, als een stoomboot midden op de stroom de brede golven aan weerszijden van zijn flanken wegstuwde naar de oevers, waar ze klotsend opsprongen tegen het weerstrevend riet. Aan de overkant, waar geen voetpad ging en geen jongens zwommen, stond het riet eenzaam te wuiven en te ruisen met groene wimpels en bruine pluimen, daar was een drassig weiland, dat opklom naar een dijk, aan de dijk een rijtje oude grauwe huizen, met hun achterkanten naar het water gekeerd. In die huizen langs de dijk aan de overkant van het water zag de kleine Lea, al naargelang haar stemming was, allerhande wonderlijke of droevige dingen.

Kwam ze aan de bocht van de weg, dan was de wereld uit en kon ze niet verder. Links van haar lag dan de stroom tot een ruime plas verbreed, voor haar uit het brede kanaal, op die plek in de stroom uitmondend, verderop daaroverheen een ijzeren spoorbrug; de overoever was tegelijk in een kronkel plotseling een heel eind achteruit geweken, zodat het riet daar een golvende wazige blauw-groene massa leek, samensmeltend met het weidegras. Daar bleef de kleine Lea staan, verder kon ze niet komen.

Er voer wel een trage pont naar de overkant van het kanaal, en daar liep een andere grindweg, de laagte in – en zo door polderland langs

© 2026

huisjes die grote turven leken, heen, op de stad af, maar het kwam nooit in Lea op, dat zij ook zelf met die pont naar de overkant zou kunnen komen. Voor het kanaal hield haar wereld op, daar begon een andere wereld. En ze verlangde eigenlijk niet eens daar te zijn, ze verlangde niet haar verlangen naar die vreemde wereld te vervullen. Soms keek ze naar de pont en zag er werklieden in bruine kleren of een boer of een heer van de overkant af naar zich heen glijden, die schenen haar vreemdelingen en ze keek ze daar op aan, en voelde iets dat leek op wat ze voelde, wanneer ze uit school komend na vieren, terwijl het zonlicht al goud werd, onder de bomen met andere kinderen achter een troepje blootvoetige, bruine schepelingen liep, meegekomen met een grote rijstboot uit Achter-Indië, - ze als het ware onbewust begeleidend tot het bierhuis aan de binnendijk achter de oude iepen, het *Engelsche Bierhuis*, waar deur en ramen met gekruiste vlaggen beschilderd, met wit neteldoek bespannen waren en waarin de bruine mannetjes dan verdwenen. Het *Engelsche Bierhuis*, hoewel op haar weg naar school, zodat ze het dagelijks passeerde, was voor de kleine Lea toch verder weg dan welk vreemd land ook, en ze kon zich even weinig voorstellen dat ze daar ooit binnen, als dat ze van haar leven naar China zou gaan, ook was het minstens zo geheimzinnig.

Toch was ze blij, dat het bestond, - en ook de bocht van de weg langs de stroom, vanwaar ze de verre, grote stad kon zien liggen, ernaar starend, ernaar verlangend, in een aanzwellend zoet gevoel en toch tegelijk blij er niet te wonen, maar hier, in haar eigen stadje. Stond ze daar zo, dan gebeurde het wel, dat uit de kim aan de overzijde van het water, de blanke dunne wolken al sneller naar 's hemels top opgestegen kwamen, door grauwere, zwaardere gevolgd, dat het riet onrustiger en zwaarder begon te ruisen, zodat de halmen soms bijna plat ter aarde lagen en in 't oprijzen hun pluimen wild warrelden dooreen, - dan werd ze in die plotselinge geluidloze woestheid ineens vreselijk bang voor het onweer, dat misschien komen ging,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

maar vooral voor de als spokige doodsvogels achter haar en boven haar over het land en de stroom aanjachtende schaduwen, waaruit kilte op haar neerkwam, die ze volgde met kloppend hart en gespannen blik, tot waar ze voor haar uit verteerden en vergingen in het niet. Dan keerde ze snel om en liep de lange weg naar huis, zich ineens heel klein en weerloos voelend in haar eenzaamheid. Sterk en zwaar geurde het veldkruid rondom haar, vogels sjilpten, ze ontmoette geen ziel. Ze werd al kalmer, zodra ze het kleine laantje had bereikt - de bomen waren nog dun en jong, gaven geen bescherming, trokken ook, meende ze, geen bliksem aan, maar ze behoorden tot het bewoonde, tot het stadje, waartoe zij ook behoorde; gauw kwamen dan ook de eerste huisjes, in de stroom de zwemschool, tussen de bruine zeilschepen dook in 't woelig water soms heel klein een dobberend hoofd met platgeplakte haren, dat kleine geluidjes uitstootte, dan weer onderdoopte en verdween.

Het water was nu rechts, links de spoorbaan achter een wrak hek, op een zandige lage dijk; aan de overkant koolzaad, - een trein kwam achter de kleine Lea aan uit de verte aangedreund, ze wilde niet omzien, voelde het in haar rug, als een rilling tussen de schouders, een trein onder een onweerslucht was iets bangs, maar een schip onder een onweerslucht was juist iets veiligs, de kleine Lea zag er een dichtbij, waar kinderen rondom hun moeder opgedrongen zaten aan dek en ze bond er zichzelf heimelijk aan vast en verbeeldde zich dat ze de mensen op het schip kende en dat zij haar kenden en dit gaf haar ontspanning; ze was nu niet meer alleen. Van het schip af zagen ze haar ook, het voer zo dicht langs de oever, ze had ze kunnen toeroepen, maar in plaats daarvan keerde ze liever het hoofd af, bang dat er iets spottends en onvriendelijks zou komen, dat haar gevoel van eenheid en veiligheid gebroken zou hebben. Naderde ze het stadje, zodat ze op de torenklok de wijzers kon zien en de zilte lucht van het in loodsen opgetaste vochtige hout naar haar toe woei, met de reuk van hooi en honing: koolzaad en klaver in het lage land

© 2026

aan de andere kant, waar koeien weidden tot diep in de horizont, dan werd ze al geruster -'t bleef tot nu toe bij rommelen uit de verte, ze kon vast voor de bui haar huis wel halen om daar veilig weg te schuilen, tot 't ergste voorbij zou zijn; was ze dan eindelijk bij 't bruggetje en 't sintelpad achter de asbelt, met de ene, eenzame vlierboom, dan vond ze het eigenlijk wel prettig dat het schip, 'haar schip', nu maar koers nam naar de andere kant, op de schutsluis af. Zo gingen ze zonder ontgoocheling en met gave illusie uiteen.
Zo dicht bij huis, dorst ze nu ineens op het hoge bruggetje voorbij de asbelt wel over de leuning gebogen uitrusten van het snelle gaan, - het was haar lievelingsplek, ze had vandaar zulke ruime uitzichten naar alle kanten. Eerst naar de kant van stroom en haven, waar de grote zeeboten lagen, ieder van hen een wereld, waar ze nooit kwam, - nauwelijks er langs mocht ze gaan, vaag wist ze, dat er aan 'de schepen' iets gemeens en angstigs en geheimzinnigs was, - grote jongens mochten er wel komen, die brachten dan mee naar school brokken oude scheepsbeschuit, bruin en zuur, soms wit en droog, dan vol bobbeltjes en blaasjes. Soms kreeg ze een brokje en kon daarmee dan in haar hand blijven staan soezen, vergetend het op te eten. De schepen kwamen van geweldig ver, hoog als muren staken hun flanken boven het water uit, hun uitheemse namen, die peinzen deden, droegen ze onder de borstwering, grote ronde gaten als ogen. Lea was blij als er vele waren, - in de winter leken de bruingeteerde lege meerpalen in het verlaten water zo deerniswekkend eenzaam. Rondom de grote rijstboten uit Indië, lagen de kleinere die met hout uit het noorden waren gekomen, ook geheimzinnig, maar anders, somberder en tegelijk zonder dat angstige, geheimzinnig-zwoele. Door de reuk van het hout, die aan bossen en brakke meren deed denken. Dit alles tezamen was een werelddeel, in afzonderlijke landen onderscheiden, het werelddeel van het ruime water met de vlottende balken, de geteerde palen, de schepen; rijstboten en houtboten daarin de aparte landen: Achter-Indië, warm en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zwoel, geheimzinnig, Rusland en Noorwegen, zuiverder, somber en kil, als koel en brak water. De huizen aan de overkant, de grindweg, de laan van jonge iepen, de pont heel ver, het hoorde allemaal nog bij dat werelddeel, als landtongen en eilanden, verstrooid, maar saamhorig. Op het bruggetje staande, terwijl de wind na het sterke transpireren, haar als met koelte overgoot, keek de kleine Lea dan naar de weg, die ze was afgekomen, de schepen voorbij, tot waar in de verte nu, met heftig golven het zware riet bewoog, - met dat riet, zo eenzaam, voelde ze dan ook weer medelijden en hoopte ineens dat de zwemmende jongetjes veilig thuis zouden zijn of althans onderweg. De huisjes in de polder over het kanaal waren nu werkelijk niet groter dan turven.

Achter haar was een ander werelddeel, het werelddeel van de asvaalt, het was daar alles grauw en koud en dor, van wat er gebeurde had ze geen begrip, er bewogen soms mannen in bruin, die met scheppen woelden in wat op hopen dor stof geleek, - een groot, kaal en woest terrein, omsingeld door bruine muren met een poort; alleen aan de waterkant lag het bloot en open, daar stond ook de vlierboom, scheef gebogen naar de sloot, in de zomer van geelwitte bloemschermen vol. De asvaalt was de woestijn, de vlierboom de oase. Bij het werelddeel van oase en woestijn hoorde de ijzig-kille bierlucht uit de kelder van de bottelarij, - want die woei naar haar op, zo vaak ze langs de asvaalt kwam en die kelder was dus weer als een land apart, stellig uitgestrekt tot diep onder de grond, en waar ook allerlei vreemde dingen moesten toegaan, want de kleine Lea had geen vermoeden wat een *bierbottelarij* wel mocht zijn.

Van het bruggetje af waren nog meer werelden haar eigendom. Eerst over lage houten huisjes heen het land, waar tot diep in de horizont de koeien stonden, tegen de wazige silhouetten van belommerde dorpen en torentjes aan. Daar was het hele vaderland en daar gebeurde alles wat ze van vaderlandse geschiedenis wist en daar was het ook vol met haar eigen herinneringen; de gouden banen en

© 2026

banken van bloeiend koolzaad betekenden verhoging op school en zomervakantie, - het blinken van een sloot herinnerde aan een reisje, een wandeling, een verjaardag, zonder dat ze wist hoe dit kwam, alle voorstellingen uit schoollessen, versmolten met eigen herinnering, hadden hun eigen plek en stee in dat wijde, wazige, groene land, van zilverblinkend water doorsneden, door halfdoorlatende wolken afgegrensd, waar heel ver weg molens wiekten in de damp.
De houten huisjes op de voorgrond, dicht bij, waren op zichzelf nog weer een heel afzonderlijk gebied. Als de kleine Lea eerst naar de kant van haven en water, dan naar de asvaalt, dan naar het weideland en eindelijk naar de houten huisjes keek, dan had ze binnen in zich een gevoel, alsof er nu met haar gebeurde, wat de meester deed met zijn viool, wanneer hij die stemde, juist zulk draaien als aan knopjes en schroefjes, zodat er telkens een andere klank te voorschijn sprong, - dat zag ze tenminste dikwijls als voor haar ogen gebeuren, wanneer ze op het bruggetje stond en van de ene wereld naar de andere keek.
Van de houten huisjes op de voorgrond zag ze de achterzijde, maar daar juist bewoog het leven in en uit, - de voordeur en de ramen in de voorgeveltjes waren altijd, wist ze, dicht gesloten, ontoegankelijk, maar op de achtererfjes zwom op mooie dagen alles in de zon. Oost-Indische kers fonkelde in kronkelingen rond alle hekjes, en bij de muurtjes omhoog, als een feestelijke versiering, achter groene latjes stonden geranium en balsemien, de grasperkjes waren fluwelig en mals, - in de heggetjes kleurden de witte bloempjes, waarvan de kleine Lea wist dat ze zo fris naar honing roken, de enige bloemen die je vrij plukken mocht en die toch niet helemaal wilde bloemen waren. Dat blokje houten huisjes was Italië, - waarvan ze nog niet op school had geleerd, maar wel gelezen in de oude boeken op zolder, die vader soms op veilingen toekreeg bij een oud kastje of een klok die ze niet nodig hadden. Moeder keek altijd ontevreden als ze ineens van die veiling-rommel thuisgestuurd kreeg, maar voor

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de kleine Lea was het de heerlijkste verrassing, er werden dan soms zo maar ineens nieuwe werelden in huis gedragen. Een ander maal ook zeiden de dingen haar niets, en keek ze er niet verder naar om.
De kleine Lea was wel heel bang voor het onweer, maar in het naderen van een onweersbui op het bruggetje te staan vond ze heerlijk. Allereerst om het zwieren en zwenken, dat alles dan deed, maar dan ook: de ruime werelden die haar toebehoorden met hun schatten en geheimen, lagen overal aan haar voeten, de spoorbaan, waar de roze winde rankte in 't zand, de repen koolzaad die overgang en vakantie beduidden, de dorpen in de horizont waar *Oud-Holland* lag in nevelen, verzonken maar niet weg, de scheepswerf op de voorgrond, waar ze zich vlak naast Italië, mannen met pofbroeken en brede hoeden verbeelden kon, en tussen hen Czaar Peter, - en dit alles lag aan haar voeten nabij, en terwijl stond ze veilig met het stadje rondom haar en het besef van haar huis dichtbij.
Een man duwde op de belommerde binnendijk, langs de lage woningen, zijn fruitkar voort en riep kersen of pruimen te koop, jongens joelden voorbij haar heen.
Maar daar voor zich in 't water, dat al donkerder werd onder het laagzinkend uitspansel, waar wolk met wolk tezamen schoof, zich aaneenvoegend, zich parend, geluidloos, dreigend over de laatste plekken blauw, zag ze in een weerschijn de bliksemschicht blauwige, - dadelijk daarop lekten de eerste zware droppen uit de overvolle wolken, - angstig tellend hoeveel seconden de donder nog uitblijven zou, terwijl haar felle hartklop elke tel bonzend begeleidde, ineens opschrikkend van het geknetter dat uit alle richtingen tegelijk te voorschijn leek te schieten, haastte zich dan eindelijk de kleine Lea in draf naar haar huis...

© 2026

II

De kleine Lea leefde eigenlijk twee levens, eerstens het gewone leven van elk kind, met schoolgaan en vrije dagen en vakantietijden, de omgang met vriendinnetjes, de verhouding tot juffrouwen en meesters, - maar daarnaast had ze nog een ander leven, omdat ze een Jodinnetje was, - in dat andere leven waren de Joodse school en de Sabbat, en de vastendagen thuis en de feesten, met alles van familiebezoek en briefwisseling dat daarbij behoorde. Het gaan naar de grote stad behoorde ook helemaal tot het Joodse leven, want het had altijd plaats na of voor of ter gelegenheid van een hoog Joods feest, een enkele maal voor een verjaardag, ook werd daar bij de ooms en tantes altijd over Joodse mensen, Joodse dingen, vaak in half-Joodse taal gesproken, - in de buurt, waar ze woonden, ontmoette de kleine Lea bijkans niet anders dan Joodse gezinnen, - daarom was de grote stad in haar voorstelling helemaal Joods, ook toen ze al wel beter wist, maar eigenlijk niet wilde beter weten, omdat ze het niet prettig vond, haar oude eigen voorstellingen van dingen op te geven of maar te wijzigen, - reden waarom ze ook instinctmatig al te veel vragen om uitleg vermeed. Ze was altijd bevreesd, dat ze dan iets aan haar eigen voorstelling zou moeten veranderen.

Niet alleen de grote stad, ook de stroom die erheen voerde, hoorde tot het Joodse leven, - maar aan de andere kant van de schutsluis, daar had de stroom ineens een ander karakter; met de polderdorpen verderop te zamen behoorde hij van daar af tot het niet-Joodse. De twee levens bloeiden vredig naast elkander, hoewel ze geheel verschillend waren, - zo verschillend, dat het plotseling overgaan van het ene leven in het ander, altijd een schokje in haar teweegbracht en voor haar ogen vloog dan even het visioen van de meester, zijn viool stemmend, in de lege klas, het gezicht vol rimpels. Beide waren haar lief. De zondag was het hoogtepunt van het ene, de Sabbat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van het andere leven. Het zondagsgevoel was vrolijkheid en vrijheid, het was een helder rood, het Sabbatgevoel was heiligheid en huiselijkheid, het was een lichtdoorvloeid violet. Als ze aan de Sabbat dacht, was het als ging er een poort achter haar dicht en zij binnen, in een schemering van intieme vreugd; als ze aan de zondag dacht, was het als ging een poort voor haar open en zij buiten, waar in de zon de kinderen liepen en klokken luidden. Voor de Sabbat moest het winter, voor de zondag zomer wezen. Van de niet-Joodse feesten genoot ze vooral Pinkster, in de voorzomer, omkranst met meidoorn en goudenregen, - van de Joodse feesten het Loofhuttenfeest, in de herfst, omvlochten met bruin-rode wingerd en peinzend-paarse asters.

De kleine Lea vond het niet erg, dat ze alle dagen naar twee scholen moest en ook zondagsmiddags nog naar de Joodse, daar ze alleen de gewone school als de heel-echte voelde. Het was er op zichzelf niet prettig, maar er vielen honderden prettige dingen uit te denken, vooral bij de leesles en de aardrijkskunde van vreemde landen.

Het moest of helemaal ver en vreemd of helemaal dichtbij en eigen zijn. Bij het leren over maten en gewichten en nog veel andere vijandige en onbegrijpelijke dingen, keek ze naar de prenten aan de muur en soesde, diep weggezakt in de bank, en liet zich heerlijk wegdeinen in wijd en teer gepeins, maar ze kon zich pas dan helemaal en zalig overgeven, als ze haar beurt gemist en haar standje beet had, - dan loosde ze inwendig een verluchte zucht en liet zich nog een beetje verder wegglijden in de bank, tot haar tenen de voetplank van de bank voor haar raakten.

Het was niet zozeer om de voorstellingen van akkerwerk, ambachten of landschappen met spoorbruggen dat ze zo graag naar de platen keek, - neen, al haar ervaringen en gevoelens van een heel jaar lagen daarin opgegaard, - ze kon er dus tegen opzien, dat ze die bij de overgang naar een hogere klas verliezen zou, - voelde zich in zo'n nieuwe klas aanvankelijk niet gelukkig en raakte er pas goed eigen,

© 2026

als ze enige tijd lang in de platen en in de voorwerpen haar gevoelentjes en ontroerinkjes had overgegoten, die dan, onder vervelende lessen, als ze maar heel stil zat met toegeknepen ogen en zich vooral in de bank had laten afzakken, vanzelf weer tot haar kwamen en haar van de anderen afzonderden, - dan was ze zo ver weg, dat rondom haar het praten als een zoemen uit de verte klonk, en voelde zich zo ijl en broos, als kon een plotselinge aanraking haar breken.
De dingen in de naaste buurt rondom de school dienden haar op dezelfde wijze als de prenten aan de muren in de klas. Want vaak, uit school komend, was ze zo tot overlopens toe vol met gevoelens, die door het geleerde of gelezene in haar waren opgewekt, of door de reuk van de uiteengereten planten bij de plantkundeles of door een woord in een liedje, dat het als naar alle kanten uit haar wegvloeide en haar wezen ontstraalde, door haar ogen. De huisjes, waar ze dan naar keek, het verandaatje in een kwekerswoning over de school aan een sloot, waar kurken mandjes met rode geraniums aan koperen kettinkjes wiegden, de winkel waar zeven en wannen te koop hingen, het witte huizenblok om de hoek, alles ving dat uitstromende van haar op en bewaarde het en gaf het haar terug, zo vaak ze er langs kwam. Maar tegelijkertijd drong dit alles haar ook het eigen leven op, - en dat moest zij dan ook wel behouden en aan haar voorstellingen verbinden, - en zo kwam het dat een aangrijpend beeld van de machtige Wolga, met vlakten en sombere, ruisende wouden, voor altijd vastzat aan de reuk van gekookte uien uit een der kleine huisjes van het witte blok en dat ze aan Arabië dacht, als ze om één uur bruin-geklede werklieden met blauwe boterhamzak en blikken drinkkan de school voorbij zag gaan. Dit hinderde echter in het minst niet aan de schoonheid en diepe ontroeringsvolle tederheid van haar verbeeldingen...
Woensdagmiddag zwierf de kleine Lea mijmerend de dijken langs of ze liep naar de plek bij het kanaal van waar ze de stad kon zien, - dat deed ze meestal als ze gauw erheen zou varen. Over de dijken

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gaand, tuurde ze bestendig voor zich uit, om zich heen, zo ver mogelijk de horizonten in, als wilde ze, zich verwijdend, ineenvloeien met al het omringende, de gouden banen koolzaad, als blokken dichterbij, als strepen verder af, tussen het groen van aardappels en bonen. Het witte grindstof dwarrelde op voor haar voeten, aan weerszijden lagen de grashalmen, met een paardenbloem of een zuringtres ertussen, grijs-bestoven en bezwijmd over het pad, de telegraafdraden zongen hoog en dromerig boven haar hoofd, - in de verte blonk het kanaal, nog verder blauwden de duinen, - achter haar in nevelen de torenspitsen van de grote stad, links het dorp, achter de weiden, langgerekt langs de horizonten, groepjes huizen en bomen, van open plekken onderbroken, waarachter 't verschiet zich nog verder breidde en vaag, vaag omtrekken van koeien waarden. Dan kon de kleine Lea soms ineens niet verder gaan, een zelfde gevoel als in school, wanneer ze zich wegzakken liet in de bank en peinzend naar de platen keek, beving haar in de volle lucht, ze deed een stap terzijde en liet zich met een zalige zucht in het zware gras tussen de dovenetels neer, waarvan het walmen haar een ogenblik deed duizelen in verflauwing en sloot de ogen.

Soms bleef de kleine Lea op woensdagmiddag in het stadje en ging ze naar de schutters kijken, die op een veld achter het stadhuis exerceerden. De smalle strook gras rondom leek een kampplaats, waar vrouwen zaten met opgetilde bovenrokken wijd om zich gespreid, kinderen klauterden over en sjorden met de lege wagens en sportkarren, jongens snoepten rondom ijskarretjes, waaruit een weeë melklucht opsloeg.

Tegen een verdere achtergrond van lage huizen en winkeltjes bewogen de stofomwolkte mannen als poppen op commando, de kleine Lea genoot dromerig het half-feestelijk bewegen, maar zocht niets van wat er voorviel te begrijpen en als dicht bij haar grote jongens elkaar de zin van de bevelen trachtten uit te leggen, ging ze ergens anders staan.

© 2026

Ze had op woensdagmiddag ook als velen der andere kinderen naar de volkszangschool of naar de stadsgymnastiekcursus kunnen gaan maar ze had er zelfs nooit een ogenblik over gedacht. De volkszangschool en de gymnastiekschool waren in haar oog geheel alleen bestemd voor jongens die konden figuurzagen en van klompen scheepjes maken, voor meisjes, die kleedjes haakten, kettinkjes regen van kralen en allerlei kunstjes verstonden met bikkels en ballen, - de volkszangschool en de gymnastiekschool behoorden, evenals de tekenschool, de ambachtschool, de burger-avondschool helemaal en echt tot het niet-Joodse leven. De kinderen, die er gingen, woonden in huisjes waar vogelkooien stonden achter gordijnen met balletjesfranje - hun vaders droegen in de week bruine werkkleren, zondags zwarte broeken, witte hemden, natte haren; 's morgens knutselden ze in hun tuintjes, 's middags stonden er glaasjes bruine drank in de vensterbanken.
Zulke mensen hielden ook kippen, de jongens rookten en vloekten al als ze nog op school waren, de meisjes wandelden op zondag met witte garen handschoenen aan en deden nuffig.
Een vrije woensdagmiddag in huis was een enkele maal ook wel eens prettig, - als het buiten heel warm was en er onweer dreigde. Dan mocht de kleine Lea opendoen als er gebeld werd en elke bedelman zijn twee centen geven, - er kwamen er altijd schrikkelijk veel, ook wel orgeldraaiers en liedjeszangers. Soms kocht moeder onverwacht kersen. Altijd als ze op straat hoorde zingen, hoopte Lea dat het de blinde baardige man en het kleine, bleke, tere vrouwtje met het bedroefde gezicht nog eens zouden zijn, die eenmaal vroeger waren gekomen. Ze hadden Duits gezongen, de man met de blinde ogen omhoog, het vrouwtje stil voor zich uit, de handen gevouwen op haar schort.
De kleine Lea had ze van haar moeder een dubbeltje moeten geven, - het waren stellig, meende moeder, mensen van goede familie, die betere dagen hadden gekend en daarom moest Lea heel beleefd en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vriendelijk zijn, een paar centen zou ze beledigd hebben. Lea moest trouwens altijd 'u' tegen bedelaars zeggen, en ze mocht niet zonder 'alstublieft' de centen in hun hand leggen.
Moeder had niet altijd tijd om met Lea te praten, zodat ze zich tegen vieren wel eens begon te vervelen en blij was, als het tijd werd voor de Joodse school.
Alles aan de Joodse school was anders dan aan de gewone, - het was eigenlijk niet eens een school, enkel een lokaal achter de synagoge; tegenover twee smalle ramen stonden enige lange houten banken met gaten voor inktkokers, maar de inktkokers ontbraken, in de hoek een zeskante tafel, eenmaal wit met bruine rand, nu verveloos en wrak op de poten, - een oude leunstoel ernaast, een zwart bord, een kachel met kolenbak; het rook er naar as en vochtig papier. In de muur, in een diepe gesloten kast, die met dubbele deur meer een bedstee leek, werden de leien en de boeken bewaard, - de leien waren nooit helemaal schoon, niemand bezat een eigen griffel, uit een bakje stompen grabbelde elkeen wat van zijn gading was, de boeken hingen rommelig in hun omslagen, met bladen geel, en donkerder vochtvlekken, - de kleine Lea vond niets heerlijker dan in die kast naar boeken te zoeken en de deuren zover mogelijk achter zich dicht te trekken, - er was ruimte genoeg, er kon zelfs een kind in opgesloten worden, die dan wel onder de onderste plank kruipen en bukken moest - door de spleet viel alleen wat licht, maar overigens was het duister en in het duister hing de duffe reuk van vocht en ouderdom, die de kleine Lea zonder weten heerlijk vond. Al wat in de half-vergane boekjes stond te lezen, en wat ze maar half begreep, scheen in het duister van de kast als beelden en visioenen rond te zweven - gestalten uitermate vaag: Korach verzinkend in de grond, Elisa, de profeet, van zijn zetel tuimelend, Elia opvarend in vurige wagen, woorden die verbeeldingen als nevelen in haar verwekten, namen, en vooral synagoge-melodieën, het donker van de kast was er vol van, - ook bloedige, angstige schrikbeelden,

© 2026

van Jodenvervolgingen in donkere tijden in donkere landen en twee namen, die daarmee verbonden schenen en die ze eens had opgevangen, toen ze vroeg gekomen in de kast de boekjes uitzocht, terwijl de Joodse meester een grote jongen, die afzonderlijk onderricht kreeg, zijn geschiedenisles overhoorde: *Pfefferkorn* en *Reuchlin*, waarvan ze niets anders wist, en waarvan de eerste voor altijd een slechte, de tweede een goede klank behield in haar geheugen.
Ook prettig van de Joodse school was het lange spelen in het veldje achter de synagoge op de zondagmiddagen in de zomer. Daar was het dan heerlijk koel, er groeiden dezelfde bloemen als aan de dijk, waar de kleine Lea vaak rondzwierf, maar waar ze het zondagsmiddags vol rijtuigen wist en kinderwagens en karren en mensen en warrelende stofwolken, snikheet en witbestoven, beslagen als de tong van een ziek kind, tot de eenzame meidoorn dicht bij de Joodse begraafplaats toe. Overal in het stadje was het dan broeiend heet, behalve juist in het naar alle kanten afgesloten veldje, waar ze wel eens een uur achter elkaar bleven, als de oude meester binnen in het lege lokaal in slaap gedommeld was. Dan slopen de grootsten een voor een naar de deur en loerden door het glas of hij nog niet wakker was en zorgden wel dat ze niet schreeuwden en niet vochten, om lang te kunnen blijven.
Ze speelden *hakmes, schaar* of *lepel* tegen de hoge grijze synagogemuur, en *één-twee-drie, hoe laat* ook wel haasje over, soms lagen ze maar gewoon in het gras en gaven raadsels of praatten, grasjes kauwend en met speels-wrede knappende rukjes paardenbloemen onthoofdend.
De grond was er nooit helemaal droog, - daardoor was het ook in de school zelf zo vochtig en klam, er kwam geen zon, ze hadden er zelfs een kikker gevangen, het gras groeide er welig en hoog en gaf een sterke zwavelachtige reuk, ook de bloemen, vooral de dovenetel. Er waren nog heel wat afzonderlijke wereldjes in dat ene kleine gebied: de brandnetelbossen onder het afdak van de houtstapel-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

plaats, de boterbloemen met hoge sprieten in de schaduw van het spuitenhuisje.
Jongens van de straat in zondagse kleren bleven soms voor het hekje staan en keken binnen, maar ze zeiden niets, ook de kinderen binnen het hekje zeiden niets - en dan liepen die anderen weer verder.
De kleine Lea keek soms door de hoge ramen de synagoge in, ze zag juist tegen de grote kaarsenkroon aan en liet achtereenvolgens de verschillende gevoelens, die bij de synagoge op verschillende dagen en uren hoorden en die ze zich herinnerde, als melodieën vlug door zich heenspelen.
Ineens bedacht ze dan, dat het er nu heel stil moest zijn en dat ze er niet alleen zou durven binnengaan.
Eindelijk verscheen in de deur de oude meester en ze moesten weer naar binnen om nog een uurtje te leren.
Tegen zes uur gingen ze naar huis.
Ja, de kleine Lea hield wel veel van de zondag, al verschilde het zondagsgevoel ook geheel en al van het Sabbatgevoel, - de zondag had veel voor, liet meer vrijheid in komen en gaan, in doen en laten, toch zou ze 't minst de Sabbat hebben willen missen.
Van de zondag was natuurlijk ook het heerlijke: vrij van school, tenminste de hele morgen, 's middags vaak nog een restje van het Sabbatmaal, lekker op zichzelf, maar tegelijk een weemoedige herinnering aan de vrijdagavond en de Sabbat, die ineens al zo lang geleden schenen.
En dan verder de buren naar de kerk zien gaan, die in hun zondagsgoed andere mensen leken, daarom bijzonder, toch met dezelfde gezichten, daarom vertrouwd, - luisteren naar een harmonium, dat dromerig het kakelen der kippen begeleidde...
Uit de verte kwam soms ineens de doffe afscheidsroep van een vertrekkende zeeboot, en deed als een golf van ontroering in haar opklotsen, - het klonk gelijk een kreet van gelaten smart om afscheidswee, het toverde de haven met de schepen voor haar ogen, - ze vroeg zich

© 2026

af, welk schip het wezen mocht, dat daar nu heenging en dat binnen enkele uren, als het avond was, midden in de grote zee zou varen en ze nam zich voor, de eerste woensdag te gaan kijken, want op zondag mocht ze niet en wilde ze ook niet, er werd dan in het *Engelsche Bierhuis* gedronken en met messen gevochten, en er zwierven 'slechte mannen'. Dieven, dronken mannen en vechtersbazen waren voor de kleine Lea de barse en wrede verschijningen uit een geheel vreemde wereld, die toch soms angstig-vlak aan haar eigene grensde, en moeder was er al even doodsbenauwd voor als zijzelf.
Bij het zondagsgevoel hoorde het verwachten of er misschien niet eens plotseling familiebezoek zou komen uit de grote stad, - een enkele maal was dat gebeurd, maar meestal wist ze wel vooruit, als er zo iets op til was en vond het dan minder prettig. De ochtend ging gauw genoeg om, de bakker kwam laat, maar de kleine Lea wilde toch altijd liever wachten op vers brood dan het oude Sabbatbrood eten, dat vrijdags al was gebracht, dat maakten vader en moeder dan samen op; na de Joodse bakker, verscheen de oude Joodse gemeentebode, om het offergeld te halen, als vader de vorige dag in de synagoge *opgeroepen* was, en anders toch het gewone geld dat vader als lid van de Joodse gemeente betalen moest. Hij bleef altijd even praten en dronk een kop koffie, dat moeder hartelijk en gauw voor hem zette.
De kleine Lea mocht de oude man met zijn guitige ogen en glad gezicht vol plooien graag lijden, - ze liet zich door hem in de wang knijpen, maar zei nooit veel, hoopte alleen iedere keer dat hij nu eens wat lang blijven zou en nog een tweede kop koffie drinken en ze zat er stil-genietend bij te kijken, al begreep ze niet veel van wat hij met vader verhandelde. Moest vader echter weg, dan rolde de bode zijn linnen geldzak op en ging met hem de deur uit. Dan zuchtte Lea, - iets prettigs en bestendigs van de zondag was nu weer voorbij, - het knooppunt ook, waarin de zondag aan de Sabbat verbonden zat. Van het ogenblik af, dat de oude man, met of zonder vader,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wegging en moeder de koffieboel borg, liepen de beide dagen nu telkens verder uiteen...
Met de kinderen uit de buurt spelen was voor de kleine Lea op zondag schier ondoenlijk. Ze waren dezelfden niet meer. Ze deden en keken nuffig, verstijfd en hoog, liepen met afgemeten stappen als op houten benen, bang voor haar schoenen met lakpuntjes, haar gesteven jurken, haren die als vlassen rozebestrikte kurketrekkers rond haar hoofd uitstonden, witte hoeden van opengewerkt stro, waardoor het zonlicht in figuurtjes op haar glimmend rode wangen viel, en witte garen handschoenen, die ze de hele dag niet schenen uit te trekken.
De kleine Lea was elke week vol bewondering dat al die dingen er altijd zo gloednieuw en smetteloos uitzagen en dat ze alles zo schoonhielden en ze begreep ook wel, dat de kinderen er doodsbang voor waren, sinds ze een van hen door haar moeder vreselijk door elkaar had zien schudden om een moddervlek op een witte rok, maar ze beklaagde ze toch diep en kon zich met geen mogelijkheid denken dat zij er zelf ooit zo zou uitzien. Ze spraken en keken zelfs anders in die zondagse kleren, hoog onder de wenkbrauwen uit en met voorname ingetogenheid. De kleine Lea vond het erg onplezierig, - de volgende morgen renden ze dan weer schreeuwend en klompkleppend het schoolplein op.
De zondag was dus voor de kleine Lea voornamelijk aantrekkelijk om het kijken naar het leven van anderen buitenshuis en het spelen in het grasveld achter de synagoge, daarom moest het voor de zondag zomer wezen. Dan waren er soms ook muziekuitvoeringen in het Park, voor een dubbeltje kon je er binnen komen, maar buiten hoorde je even goed. Lea kreeg nooit een dubbeltje, ze vroeg er ook niet om, ze zou het zelfs zonde hebben gevonden, ze zou misschien verlegen zijn geweest in de glimmende en stijve zondagse deftigheid, het sprak vanzelf dat ze buiten bleef luisteren en kijken, naar de mensen die tussen de heesters en langs de grasperken

© 2026

met bloembedden gingen, deftig pratend, fier naar buiten kijkend, terwijl de zon langzaam-aan daalde en een koel windvlaagje de zoete reuk van rozen en jasmijnen over de hoofden heen naar alle verten uiteendreef. Soms rook Lea er eau de cologne tussen. Als ze er zelf niet vrij in mocht komen, zoals alle andere dagen, leek het park haar ineens veel weelderiger, voornamer en begeerlijker toe, - en ze merkte door het hek allerlei kleinigheden op, die haar tot dusver waren ontgaan, maar vond daarom dat gedwongen buitenstaan juist prettig. Lang blijven kon ze niet, want ze zorgde steeds op tijd in huis te zijn en nam dan graag als laatste zondagsgeneugt een omweg door de deftige buurten, om het vredig avondlicht te zien neerzinken over de grote huizen en hun bloeiende tuinen, met de blanke stroom op de achtergrond...

De Sabbat-vreugde was een vreugde binnenshuis en daar hoorde dus de winter bij. Moeder was dat met de kleine Lea eens: er ging in het leven niets boven een lange winterse vrijdagavond, bij lamp en warme kachel, moeders gezicht straalde, als ze alleen maar dacht aan de Sabbatdagen in haar eigen jeugd. Voor Lea was nu eenmaal van al die dingen het begin het prettigst en dan verder de herinnering als ze voorbij waren, - zolang ze duurden was het als werden ze doorzichtig en ijl, uiteenzijgend in ongrijpbare momenten, - als heel klein meisje had ze eens gehoord dat misten eigenlijk tot op de aarde neergezegen wolken waren en opgemerkt, dat je van een wolk, waar je midden in zat, niet meer waarnam, dat het een wolk was, - vaak midden op een Sabbatdag, voor het raam staande, had ze de herinnering aan de mistige dag, toen haar dat was verteld, juist zoals ze het beeld van de vioolstemmende meester voor zich kreeg op het bruggetje, waar ze haar werelden overschouwde, en elk een eigene ontroering op haar afzond.

Maar het begin was altijd, elke week opnieuw, en vooral in de winter, zuivere verrukking. In school was dan, voor het invallend duister, het leren gestaakt en de meester vertelde; achter de beslagen ramen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

konden de kinderen elkaar en de meester nauwelijks nog zien, ze zaten zo stil en roerden niet, om de meester vooral niet te storen, buiten vroor het of de hemel was donker en er viel sneeuw, - dan dacht de kleine Lea aan het lamplicht thuis en aan de heldergedekte tafel, aan de lange, heerlijke avond in het verschiet, - terwijl luisterde ze toch ook wel naar wat de meester vertelde en de inhoud van zijn vertelling verbond zich aan de beslagen ramen en aan haar eigen verlangen naar het lamplicht thuis. Dan ineens, in de volkomen stilte, sloeg er verderop een deur, harde stappen klonken op de vloerstenen in de gang en nu voelde de kleine Lea haar hart als een onrustige vogel fladderen in haar borst. Dit lopen gold haar, het kwam naar de klas toe, om haar. Met beide handen omgreep ze de schuif van haar bank, maar dorst nog niet duwen, omdat de meester dan opkijken zou en zij de ijle stilte in de klas niet wilde breken, - haar ogen hield ze op de deur gevestigd. Nog voor die open ging, had ook de meester de stappen al gehoord, hij hield met vertellen op, trok zijn horloge te voorschijn en liep er mee naar het raam, - de klas scheen ingedommeld, zo stil bleef het, een enkele, die dichtbij zat, wendde even het hoofd naar Lea om.

Dan ging de deur open, koude woei binnen uit de gang, uit de verte geluid van kindervoeten, ingehouden rommelend stommelen boven op de houten gang. En de bovenmeester zei in de stilte de woorden van elke week, afgemeten en deftig *De Israëlieten kunnen wel naar huis gaan*. De kleine Lea was de enige in haar klas die het aanging, maar toch vond ze het heel natuurlijk, dat de hooggeplaatste bovenmeester niet zo maar zei *Lea mag wel naar huis gaan* - het was juist goed zo; als een algemene wet, waarvan elk de geldigheid op zichzelf beoordeelde, moest het over haar hoofd plechtig worden uitgebazuind. Ze zou in 't geheel niet hebben gewild, dat de bovenmeester het huiselijker had uitgedrukt.

Altijd weer klinken de woorden als de toverspreuk, waardoor de poort van een lichtende stad geopend wordt, - maar soms was de

© 2026

kleine Lea toch ook wel heel erg in het verhaal, dat de meester vertelde, en betreurde ze het even dat ze de rest niet horen zou. Terwijl er nu meer beweging in de klas kwam, stommelen en woelen, pakte de kleine Lea haar dingen bij elkaar in haar schooltas, - soms vroeg de meester haar vriendelijk, of ze niets had vergeten en als ze uit de bank ging en groette, voelde ze een vreemde vertedering voor de meester en medelijden met de kinderen, omdat zij zoveel gelukkiger was en hen ineens zielig vond in hun donkere klas.
Op straat in de grauwte keek ze nog eens naar de school achterom en ging dan snel door naar huis, - maar soms hield de herinnering aan de vertelling, die ze pas had gehoord, de overhand, - en zag ze overal rondom zich de daardoor opgeroepen beelden. Eens had de meester verteld, hoe iemand de gruwelijke dood vond in het drijfzand, - er lag toen sneeuw, in de namiddag gevallen, en de kleine Lea was zo bevangen door de vertelling, dat ze nauwelijks haar voet dorst neerzetten in de weke, blanke massa, van angst dat ze erin wegzinken en omkomen zou. Telkens met een gevoel in haar hoofd alsof er iets werd weggeritst, kwam ze dan wel tot bezinning, maar dadelijk verschrok ze opnieuw en hield met een schok haar voet terug als zij hem neerzetten wilde.
De wagen van de pottenboer, hooggeladen met groen en bruin aarden vaatwerk, stond juist voor een der huisjes, waar ze langs kwam en sinds moest ze altijd aan drijfzand denken als ze de pottenboer met zijn pottenwagen zag.
Maar meestal waren haar gedachten vluchtigjes vredig, en haar gevoel overheerste, stil en wonderlijk diep. Ze keek om zich heen en zuchtte, niet bedroefd, niet blij, heel even beklemd, als stegen er duizend vragen ten hemel in die ene zucht, vragen die toch geen vragen waren en waarop ze geen antwoord wachtte. Voor haar uit klepperde een molentje in het land, - rond haar de huisjes in stille tuintjes, dromende winterbomen, en haar wezen leek zich te vervluchtigen, in al het omringende over te vloeien, dat dan zijn eigen wezen weer

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

overgaf aan haar. Zo stil en verzonken als ieder ding stond rond haar heen...
Werd er ineens naast haar een lantaarn opgestoken, dan voelde de kleine Lea zich als met een schok tot zichzelf terugkeren, - al het andere trok van haar af en stond ook weer op zichzelf terug, - het waren nu huisjes, bomen, molens, geen wezens, die hun diepste wezen vermengden met het hare. Ze merkte ook ineens, dat ze nauwelijks vooruitgekomen was, maar traag had lopen dromen, soms botste ze botweg tegen iemand op en vergat dan nog in haar verwarring op zij te gaan. Gauw vatte ze zich nu tezamen en liep recht door naar huis, waar het licht der Sabbatlampen door de gordijnen scheen en ze zich, nauwelijks binnen, weelderig voelde omvloeid van violette Sabbat-innigheid.

III

In het stadje, waar de kleine Lea woonde, werd de laatste week in augustus kermis gehouden, waar het altijd heel rumoerig toeging, omdat er rondom zoveel dorpen lagen, vanwaar de boeren en boerinnen in hun gele sjezen bijna elke avond kwamen aangereden om in de molens te draaien en in de herbergen te dansen. De kleine Lea kende de kermis eigenlijk alleen van buiten, - moeder en vader kwamen daar niet, en er was geen sprake van dat ze tussen hen in, mooi gekleed, bestrikt en bekwikt, zoals de anderen, naar de kermis zou gaan, dit hoorde helemaal niet bij hun wijze van leven. Lea voelde dat duidelijk, zonder er zich rekenschap van te geven. Poffertjes en wafelen mocht ze alreeds niet eten, want er werd thuis streng naar de Joodse spijswetten geleefd, ze hield ook niet van de vette walm, maar wel van de reuk van de brandende takkenbossen onder de bakplaat, waarachter de dikke, tegen de gloed van het houtvuur fronsende vrouw hooggezeten was met haar prikvork en botervloot en stapel bordjes. Maar wat haar vooral aantrok, was het denkbeeld,

© 2026

dat al die mensen van zo ver kwamen en weer naar zo ver zouden gaan en daartussen een hele week hier waren, zodat ze alle dagen zoveel ze wilde van haar twee uur naar hen kon kijken, want om vier uur kwam ze uit school en om zes uur moest ze thuis zijn, van 's avonds naar de kermis gaan was geen sprake. Ze kreeg elke dag van moeder twee centen, moeder vond het ruim genoeg en de kleine Lea zelf ook, meestal kocht ze maar pruimen.
Er was een brede straat, waar onder de bomen kramen stonden in een dubbele rij, vooraan de draaimolen. In 't midden was de rij onderbroken, zodat er een dwarssteeg werd gevormd, waardoor je langs koekkraampjes de straat oversteken kon, daar toefde de kleine Lea graag, ten eerste omdat het zo'n intiem steegje was, zo maar midden over de straat, maar vooral omdat ze daar de achterkanten der kramen kon zien en zo het meest bemerken van het binnen-leven dier wonderlijke mensen. Wonderlijk waren ze, moeder zei het ook en ze kwamen uit Bohemen, uit Spanje, uit Zuid-Frankrijk, en er waren verarmde graven, ontvoerde meisjes, gestolen kinderen bij. Moeder vertelde dat dit alles zo gemakkelijk kon, omdat er in die vreemde landen 'geen burgerlijke stand was', - de kleine Lea dacht dat dit beduidde, dat er geen burgermensen waren en dus geen stijve ordelijkheid en dat elkeen daar dus deed wat hij verkoos, moeder wist er trouwens niet zo heel veel meer van dan de kleine Lea zelf. Bang voor die mensen was Lea niet, ze waren wel een vreemde wereld, maar een heel andere dan de vechtersbazen en dronken schreeuwers van de schepen en het *Engelsche Bierhuis*, die waren gemeen en laag, deze kermismensen, juist als bedelaars en liedjeszangers, eerder aantrekkelijk, altijd romantisch, soms zielig. Toch had moeder het helaas mis, dat ze allemaal uit Spanje en Bohemen en Zuid-Frankrijk kwamen - op een keer, toen ze tussen de koekkraampjes stond en naar het hakken keek op de blanke blokken, - zag ze ineens aan de achterkant van een speelgoedkraam: 'Jan Kamp, uit Purmerend'.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze schrok er van en was ineens teleurgesteld. Voor langs de kramen omlopend, keek ze onthutst en benieuwd in de steil-oplopende uitstalling van Jan Kamp; achter de poppelijzen, fluiten en gekleurde kralen, onder de afhangende guirlandes van geel-en-rode poppewagentjes, tegen de schemerige achtergrond van kleurige marionetten, oranje-gele kindergeweren en nationaal beblokte trommen zag ze bovenlijf en tronie van een magere, groezele, geelbleke man. De kleine Lea zuchtte verlicht, - het bleek tenminste al aan zijn gezicht duidelijk genoeg dat hij niet als de anderen was - een ogenblik had ze gevreesd, dat ze wel allemaal uit Purmerend konden komen, de mannen, ondanks hun gebruinde huid en grote snorren, de vrouwen, ondanks haar kleurige kleding, fonkelende sieraden en opzichtig kapsel!

Behalve de brede straat waar in dubbele rij, ruggen naar elkaar, koek- en speelgoedkramen stonden, met de draaimolen als begin, de schiettenten, Juthoofden, en ringwerpschijven als rommelig en roezemoezig eind, - besloeg de kermis ook het stoffige veld achter het stadhuis, waar anders de schutters exerceerden, daar waren de spullen, de stoomcarrousel en de menagerie, ook de allergrootste poffertjeskraam, die waar onder de naam van de eigenaar stond: *de Paris*. Dat was iets anders dan Purmerend! Parijs! Het lag als op een andere planeet, volmaakt onbereikbaar, een wonderwereld, - en daar-vandaan was nu ineens dit prachtige, paleisachtige gebouw gekomen, waar de eet-alkoofjes gordijnen hadden met luchtige kanten stroken en hun dubbele rij zich eindeloos scheen voort te zetten, door de spiegels achter in de wand, waar aan de blanke pilaren, van bloemfestoenen omschilderd, kartonnen bordjes met Franse opschriften in kleurige sierletters hingen, - ongetwijfeld de namen van de wonderlijke dingen, die er werden verkocht. Hoe toverachtig moest dat alles bij avond zijn. Als zij er stond, zaten er nog maar enkele mensen, kinderen van haar eigen leeftijd meest, maar mooier gekleed, met hun moeders of kinderjuffrouwen. Die konden zich nu heerlijk

© 2026

verbeelden, dat zij in Parijs waren! De knechten in 't wit, met scherpe, zwarte snorretjes, bleke gezichten onder de witte baret, spraken Frans tegen elkaar, - de kleine Lea kreeg er een kleur van verrukking van: Parijs, zo maar midden in haar stadje! En ineens dacht ze: misschien is het er toch net mee als met die wolk en met Sabbat, - misschien is het veel beter er niet in te gaan en er voor te kijken. Jammer alleen, dat er ook ijs te koop was, - en zelfs bier, dat paste er helemaal niet bij; als ze een glas bier op een der tafeltjes zag staan en een heer er achter zitten, scheen even van het toverwaas de glans te bleken.
De kleine Lea hield vooral van zigeunerinnen, - het was meestal ook van hen, dat moeder de avontuurlijke dingen vertelde uit de boeken, die Lea zelf nog niet lezen mocht, maar later stellig lezen zou - ze waren er ieder jaar, maar helaas niet steeds dezelfden. Toen ze nog heel klein was, had haar eens een zigeunervrouw over de wangen gestreeld en zelfs willen kussen, - ze had zich teruggetrokken, meer van schrik dan van onwil en dadelijk daarna berouw gehad, om het bedrukte kijken van de vrouw, - toen was er niets meer aan te doen geweest. Sinds hoopte ze steeds, dat zij die vrouw nog eenmaal zou terugzien om haar dan uit eigen beweging die kus te geven en ze vroeg zich af, waar ze wel zwerven zou, in winternachten, als ze veilig in bed het woeden der stormen hoorde, en de eerste dag van de nieuwe kermis had ze geen rust in school, geen aandacht, om vier uur, voor de verse verlokkingen der pas-geopende kramen, maar ze sloop de woonwagens langs, in de hoop die vrouw nog eens terug te zien, het gebeurde nimmer...
Dan was er een oud echtpaar, en die kwamen wel jaarlijks terug, de man speelde harmonika, de vrouw sloeg hupse metaalklankjes uit een onnozel triangeltje, de man uitheems met zware baard, nog zwart in grijs, slappe hoed, bruin gezicht, maar de vrouw, een groot breed mens, had best een werkster of een koopvrouw kunnen zijn: zwarte rok, brandhelder schort, geblokt door de strijkvouwen, leren pantoffels, wel heel gewoon dus, maar met zo een vriendelijk oud

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gezicht en zo zorgzaam en knap. Eens toen de kleine Lea in de kermistijd met haar vader naar de grote stad was gevaren, had ze op de boot die vrouw aangetroffen, op een der smalle zijbanken zat ze, de kleine triangel lag tussen de moede handen in haar schoot, - en op het stoffige pad langs het water ging de man met zijn harmonica - blijkbaar hadden ze dus geen reisgeld voor beiden verdiend - en liep de lange weg naar de grote stad terug, ze wuifden tegen elkaar, trouwhartig en minnend, waar het mulle voetpad zich afboog van het water, - onwillekeurig, schier onbewust had de kleine Lea het gebogen figuurtje nagekeken, tot hij achter bomen verdween en toen ineens bemerkt dat de tranen over haar wangen liepen.

De spullen en beesten op de kermis kende de kleine Lea alleen van buiten, - voor de komedietent las ze werktuiglijk de aankondigingen van wat er in de avond gespeeld zou worden, maar stelde zich er niets bepaalds of bijzonders bij voor.

Maar rondom de hele kermis, kramen en tenten en spullen en mensen en woonwagens omvattend, stond in Lea's verbeelding als een muur een achtergrond van uitheemse dingen: alles wat ze dacht en droomde bij de gekleurde plaatjes op de azen van het oude kaartspel, dat thuis in een laatje lag, en waaronder allerlei vreemde namen stonden: Spa en Homburg en Wiesbaden, - grote hotels met talloze ramen, van zonneschermen overhuifd, tuinen rondom, waar fonteinen sprenkelden over bloembedden en palmen, alles heel klein, en kleinst van al, dames in wonderlijke japonnen, met poppige parasolletjes, die daar wandelden rondom de fontein, of zaten op de banken.

Zo'n prentje was maar half zo groot als de speelkaart, want op de andere helft stond weer een ander - en keek je er lang naar, dan traanden je de ogen omdat het allemaal van streepjes en krasjes scheen uitgetekend, - maar toch moest je er juist lang op turen, want dan werd alles diep en groot en leek te gaan leven en het was dan precies of je daar zelf wandelde, in 'Spa' of 'Homburg' of 'Wiesba-

© 2026

den', - rondom een fontein, die over palmen sprenkelde, in de koelte van bloemen en bomen, die ze dan voelde en rook, als ze maar lang genoeg keek, zonder dat iemand haar kwam storen.
Moeder had als kind ook zo graag en zo lang naar eenzelfde prentje gekeken, ze wist het toevallig doordat ze haar tegen een nichtje, dat jengelde en zich verveelde over een prentenboek, had horen zeggen: 'Ik kon als kind wel anderhalf uur op één prentje zitten turen'. Dat had de kleine Lea zo'n warm gevoel gegeven van precies als moeder en dus wel echt moeders kind te zijn. Het prettigst keek ze naar de plaatjes, als ze haar, terwijl ze iets anders zocht, toevallig en onverwacht in de handen vielen, en ze er zo tegen de open la aan, mee staan bleef, dan kwam dat warme, soezerige deinen in haar hoofd en ze voelde zich al meer en verder wegtrekken, tot ze zich in het park bij de fontein bevond, en datgene van haar, dat nog in de kamer stond, als helemaal leeg en onwerkelijk gevoelde. Maar zocht zij ze opzettelijk voor de dag, om datzelfde nog eens opnieuw te beleven, dan stelden ze haar vaak teleur, dan kwam er niets.
Uit deze prentjes nu had de kleine Lea in haar verbeelding een hoge muur opgetrokken als een achtergrond om de kermis heen, zodat die dus, al met al, in zijn geheel een andere, afgesloten, uitheemse wereld was.
Ze woonde dicht bij de kermisbuurt, waardoor ze 's avonds in bed het joelen en rumoeren duidelijk horen kon. En het wonderlijkst was dat ze, daarnaar luisterend met gesloten ogen, op haar rug liggend, zich zonder enige moeite een heel andere kermis voorstellen kon, dan die ze kort geleden nog had gezien. Dat was juist als met het harmonium bij de buren. Ze had het zich altijd in een hoek van de kamer en donker gedacht, tot ze eens had gezien, dat het licht was en tussen twee ramen stond, - sinds zag ze het vaak genoeg staan, op haar weg naar school, maar als ze er zondagmorgens op hoorde spelen, zo dromerig en traag, terwijl buiten de zon scheen en de kippen kakelden, dan stond het voor haar ogen altijd weer

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

opnieuw in de hoek en was het donker. Zo ook met de kermis; de kermis die 's avonds in bed uit joelen en warrig geluid, het helle bellen van de draaimolen, het gieren van de stoomcarrousel, het spatten en klappen van vuurwerk, het bleren der toetertjes als uit een golvende zee naar haar oprees, was een andere kermis, dan die ze even tevoren had gezien, een kermis zonder gestalte en vorm, toch zeer reëel, vluchtig en tegelijk heel bepaald, zoals geuren vluchtig zijn en bepaald, - ze zou op die kermis voor geen goud hebben willen wezen, maar er stilzwijgend naar te luisteren in bed, was een groot en wonderlijk genot. Op de laatste zondag mocht Lea helemaal niet naar de kermis en zelfs niet naar de Joodse school, die achter de kermisbuurt lag.

De kleine Lea ging nooit naar het opbouwen van de kermis kijken - ze vermeed juist liever het redderig gedoe van de schreeuwende jongens, die met alle geweld 'helpen' wilden, - maar de dag na de kermis, tussen twaalf en twee langs de gesloten en ontredderde kramen te lopen, in de matte rust die daar dan plotseling hing, dat mocht ze wel heel graag doen. Omdat de kermis de laatste week van augustus besloeg, was het dan ook meteen september geworden, de herfstmaand, waarvan de naam alleen haar al tot mijmeringen stemde. En somwijlen was het dan ook juist op die dag voor het eerst van dat stille, peinzende herfstweer, waarin alle kleuren warmer schijnen, alle klanken gedempter klinken, alles dieper en intiemer wordt. Ook had ze dan, door die kermisweek, helemaal vergeten naar de bomen te kijken en bemerkte nu plotseling, hoe bruin hun bladeren al werden, of ze zag er een neerdwarrelen en terechtkomen op het witte zeil van de gesloten mallemolen. Maar ook zonder dat, was er een heerlijke, zoete droefgeestigheid in de aanblik van de gesloten kermis. Het was nu weer voor een jaar voorbij en toch, het was er nog, zoals een mens, dat dood, maar nog niet begraven is, en alles stond daar zo roerloos, zo moe en als zachtbedroefd...

Dan sloop de kleine Lea wel naar de draaimolen toe en lichtte het

© 2026

zware zeil en zag in donker de verstarde beesten op de ijzeren stangen, de woestgemaande leeuwen, paarden, vooruitbriesend met omgebogen kop, - en ze rook er de zwoele kermislucht van koek en vernis en stof en poffers, achter de zeilen als opgesloten - hoe geheimzinnig was dan plotseling de draaimolen geworden, waarnaar ze gedurende de kermisweek nauwelijks omgekeken had, - soms vond ze één koekkraam nog open, een kleurige verrassing tussen de gesloten tenten, daar versnoepte dan de kleine Lea haar drie centen van de laatste zondag, die ze op die dag niet besteden mocht en dat leek haar het heerlijkste ogenblik van de hele kermis. De volgende dag vermeed ze dan de kermisbuurt, om het praatjesmaken en het blufferig redderen van de klompen-jongens niet bij te wonen, maar de dag daarna liep ze er weer onder de bomen, waar het nu zo kaal was, en trachtte mijmerend zich de kermis nog eenmaal voor de geest te roepen, en tuurde met speurende blik naar de grond, hopend nog iets te vinden, van de kermis afkomstig en door de mannen van de reiniging vergeten. Daarmee was dan alles vervlogen.

IV

Wanneer eenmaal de kermis voorbij was en september in het land, dan kwamen er, het ene jaar vroeger en het andere later, voor de kleine Lea een reeks van uitgezocht-heerlijke dagen. Reeds de naam van de herfstmaand, reeds het woord september had een verlokkende, zoete, diepe klank, en als ze het laatste augustusbriefje van de dagkalender had afgescheurd - want dat mocht ze altijd doen - en de grote, dikke *één* voor zich zag, met het woord september daaronder, dan voelde ze een zoete bewogenheid, - de hele wereld leek haar ineens veranderd; een oud decor, het zomerdecor, was weggeborgen, van rood en groen en goud en sterke geuren, een nieuw decor was opgezet, paars en bruin, waarbij de reuk van meloenen behoorde, en donker geregende grindpa-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den en wind, door droge bladeren schuifelend. Dan dacht ze ook aan een zinnetje uit een leesboekje. 'Ik houd van september. Dan zijn de peren rijp en hebben de appelen rode konen' - dat toverde een verlokkende prent voor haar ogen, waarachter voor haar weliswaar geen werkelijkheid lag en geen mogelijkheid zelfs, van peren plukken en appels schudden, want deze dingen waren zover buiten haar bereik, dat ze er zelfs niet naar taalde, - maar die toch altijd als een blijde achtergrond, met het nieuwe beeld van de wereld verrees, wanneer ze met het laatste augustusblaadje in de hand peinzend voor de kalender stond.

Maar liet ze dan eindelijk haar gedachten vrijelijk vieren, uitgaan naar haar eigen ware september-vreugd, opzettelijk zo lang mogelijk toevend bij het eerste, en het beste voor 't laatst bewarend, als 's middags het lekkerste op haar bord, - dan begon plotseling als een klok haar hart te slaan, dan het was alsof ze gouden honing proefde en zag; het beeld van peren plukken en appels schudden werd koeler, matter van kleur, het verbleekte bij de glans van de Joodse herfst, die als een trillende boog haar overspande, de Joodse herfst, die schoner vruchten droeg, een zware oogst van rijpe heerlijkheden, zoetvochtig en vol: de Feesten, van het Nieuwjaarsfeest af, dat soms nog half in de zomer stak - het kon dan ook nog zomers warm wezen, - tot het Loofhuttenfeest toe, waar de stille, volle herfst als een koepel omheen stond, goud-purper wazig als beslagen druiven in de zon, paars en bruin als van gepeinzen doorvlochten. En daartussen in lag de blanke Verzoendag, zwaar van wijding te midden van het lichtere, zuiververblijdende der andere feesten.

Maar het liefst van dit alles was haar de eerste 'tussendag' van het Loofhuttenfeest, - want dan, na de twee feestdagen, kwam er een derde, anders van aard, zonder de wijding der beide eerste, die echte Sabbatdagen waren, waarop het ontvangen van bezoek en het aanzitten rondom een witte tafel afgewisseld werd door synagoge-gang en gebed, en waarop de kleine Lea niet, evenmin als op de Sabbat-

© 2026

dag, naar believen mocht spelen, en wat ze wou, al mocht vader wel roken - het was juist om de reuk van vaders sigaar, en om al het gewone en huiselijke en omdat alles dan weer mocht, terwijl toch het witte kleed op tafel lag, dat Lea de vier tussendagen - half feestdagen, half werkdagen - zo innig genoot.
Maar op die eerste dag van de vier ging Lea de hele dag in de stad bij Grootvader doorbrengen! Het was de verjaardag van Grootmoeder, die voor jaren gestorven was en naar wie Lea was genoemd. Die dag was als boordevol van genot, waaruit ze drinken mocht van de morgen tot de avond, die dag stelde haar nimmer teleur; - ze mocht alleen reizen met de boot.
Grootvader zou gereed staan om haar af te halen, - en ze ging al vroeg, altijd met de boot van negen uur, er waren dan nog niet al te veel mensen. Over het water en rondom de bruine rompen van de schepen hing de blanke ochtendnevel van de herfst; toch beloofde alles warmte en onder de ijle damp en daardoorheen blonk de stroom vloeiend zilverig in de zon, gedempter en inniger dan in de zomer. Zond dan de torenklok hoog boven haar uit negen slagen over het dauwig water, dan stootte de boot, als plotseling opgeschrikt, drie jachtige, rauwe fluitkreten tot weerwoord uit, - onder Lea's voeten trilde ineens het blanke planken dek, de schroef begon zich proestend te roeren en ze voeren heen. Omdat de kleine Lea pas de beide feestdagen achter de rug had en zich helemaal nog omweven voelde van Sabbatsfeer, - ze had nu immers ook alweer haar mooiste jurk aan, - deelde zich het feestelijk-gewijde dat ze in zich droeg, achter zich liet, tegemoet ging, aan alles, dat ze zag in 't zacht verglijden mede, maar dit alles - riet en water en de grindweg, waar ze in de vorige zomervakantiedagen akkerwinde en zuring had geplukt, - was op zichzelf weer vol van andere herinneringen aan andere ogenblikken, die ze daar had beleefd en die vlogen naar haar toe en vermengden zich met de Sabbatsfeer, die in haar was; ze stond ademloos genietend en starend met de handen om de zacht-trillen-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de ijzeren rand van de verschansing geklemd en liet het altezamen op zich inwerken, zoals wind een open venster binnenspeelt, zonder gedachte, zonder wil. In 't riet klotsten de golven en kinderen liepen, waar zij ook zo vaak ging, en keken naar de boot, - een wijsje van een schoolliedje leek in de zachte wind naar haar toe te komen, niemand echter zong, maar zijzelf had daar ergens lopen neuriën, een dag in de laatste vakantie en nu kwam het wijsje ongedacht weer op dezelfde plek tot haar terug.

Dan beefde onder haar de machine plotseling feller en de boot nam een zwaai, het water rondom lag nu ineens wijder en breder en stiller, ver-weg uit, aan de oevers geen huizen meer, maar louter weide en riet, het stadje uit het oog verloren, de kade met bomen een wazige plek, de toren als een flauw spitsje in de damp-beslagen lucht er boven uit, - en dit was dan het ogenblik, als ze daar dreef in het wijde water, koel-blank zich uitbreidend naar alle zijden, dat in de kleine Lea de pijn om het scheiden van haar eigen stadje, het even won van het blijde vooruitzicht, dat ze naar de grote stad en naar Grootvader ging. Maar al gauw gleed de boot een landtong langs - overal dat riet, waarvan het ruisen en schuifelen haar aandoeningen begeleidde en steunde - en nu als een donkere blauwe klomp in de damp rees de grote stad voor 't zicht en nu ook trok die kleine pijn uit Lea weg en ze keerde zich naar de grote vreugd, die haar te wachten stond. Hier hielden tegelijk haar eigen herinneringen op, want hier had ze nooit gewandeld, het was de wereld, die achter het pontje lag, ver als een vreemde provincie, en hier waren dus ook geen dingen, die haar kenden en willig waren om haar uitstromende gevoelens op te vangen en voor haar te bewaren, tot ze later ze weer opvragen zou, - hier was alles onbekend en ongemeenzaam, het trok zich van haar terug, en zij trok zich ervan terug, ze liet de ijzeren rand van de verschansing nu los, - haar handen waren wit en pijnlijk van het klemmen - en ze begon aandachtiger te letten op wat er voorviel rondom haar op het dek van de boot. Ze zag twee kinderen met hun

© 2026

moeder op een bank tegenover zich zitten, twee meisjes; hun jonger broertje stampte aanhoudend de kajuitstrap op en af, zijn eigen lompe stappen begeleidend met een zinloos soort gezang, terwijl hij zijn dik hoofd als woedend op de maat heen en weder gooide - de kleine Lea kende de meisjes en de moeder, maar ze wilde zich niet bij hen aansluiten, ten eerste niet, omdat ze, nu ze alleen mocht reizen, ook echt alleen wilde reizen en ten tweede, omdat ze ineens die zinneloos stampende en blérende en hoofdzwaaiende jongen zo schrik'lijk akelig vond, naar wie zijn moeder verheerlijkt grinnikend zat te kijken, de andere reizigers met de ogen bedelend om een glimlach, vooral een lange heer op een vouwstoeltje, vlak naast de kajuitstrap, - maar het lukte haar niet de trek van innig afgrijzen op zijn gezicht te doen verdwijnen en Lea voelde zich in haar eigen afgrijzen sympathiek en verwant met die heer.
Duidelijker daagde stad; uit de massieve, blauwe klomp wonden zich omtrekken los, een toren rekte zich er boven uit omhoog en een blok huizen drong zich naar voren, het water werd opnieuw smaller en voller, aan de oever niet meer overal weiden en riet, maar fabrieken en loodsen, werven en houtzagerijen, - uit de nevelblauwe achtergrond, als van achter een gordijn, het zware, doffe stampen van een boot, het hoge, ijle fluiten van een trein.
Nu bracht elke schroefslag nieuwe ontdekkingen, ontblootte de romp van een boot, de kleurige vlaggetjes van een zwembassin, - lei verschieten van straten open: in de vaste huizenblokken tekenden zich vensters en dakranden en grote zwarte letters op een blinde zijmuur, naar het water gekeerd.
En voortdurend zwol machtiger het geluid, van treinen en boten dooreen, nu niet meer enkel fluiten, - de kleine Lea hoorde duidelijk een trein heenrennen over een viaduct, - en de kade kwam bloot, met de koffiehuizen en schameler kroegjes en daarvoor in het weekwelvende kwikparelmoeren water een volte van schepen en boten, en nog meer, een massa, die onontwarbaar scheen, aan de steigers

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gemeerd, tot waar ze heel in de verte weer wegblauwden in de horizont.
Nu begon de kleine Lea naar Grootvader uit te zien en heel erg naar hem te verlangen, met een mengsel van eerbied, omdat hij Grootvader, vaders vader was, en vertedering om zijn ouderdom en zijn eenzaamheid. Grootvader was al zo heel oud en weduwnaar, - van Grootmoeder Lea kon de kleine Lea zich niets meer herinneren, - Grootvader woonde sinds haar dood bij mensen in, die hem goed verzorgden, op een plein met bomen, tegenover een synagoge, waar de stad helemaal een Joodse stad leek te zijn en waar ze alleen Joodse gezichten ontmoette. Grootvader was vroeger Rabbijn geweest, maar toen hij al te oud werd, had hij rust genomen.
De loopplank werd uitgelegd en blij stapte de kleine Lea aan wal. Grootvader stond op de kade, ze voelde een grote rust, - de laatste ogenblikken had ze zich bang gemaakt, niet omdat ze werkelijk vreesde, dat Grootvader er niet wezen zou, want hij was er altijd vast, maar omdat ze het nu dubbel prettig vond, dat hij er wel was en zij beschermd en veilig zou wezen onder zijn hoede in de grote stad. Hij nam haar aan de hand en ze wandelden de kade af en de kleine Lea keek nog even over het water om, - nu was het hier alles duidelijk en het ginds lag verzonken in blauw en achter dat blauw was haar stadje, dat haar wereld was, blank water, pluimig riet, de school, de polderwegen, het kwam even voor haar in een visioen en ze was even bedroefd.
Maar dan vertelde Grootvader haar, dat ze naar oude oom Elie en tante Roosje zouden gaan en dat ze samen vruchten zouden gaan kopen en wat ze eten zouden, en al gauw liepen ze daar, waar alles Joods was en alleen Joodse mensen gingen en de kleine Lea voelde een warmte, een innigheid aan Grootvaders hand, als liep ze tussen allemaal mensen, die ze kende. Want iedereen kende immers haar Grootvader en iedereen groette hem, - oude heertjes in lange blauwe jassen en hoge hoeden van zonderling model en dikke, vrien-

© 2026

delijke dames, en jongere mannen, die in groepjes stonden te praten op een pleintje, zo luid en druk, dat de kleine Lea telkens dacht, dat ze kibbelden, - en zelfs de vrouwtjes in jak, achter haar kraampjes verscholen en bijna zingend haar kantjes en lapjes aanprijzend, tegelijkertijd druk met elstok en schaar, en dan nog naar alle kanten met de ogen spiedend op nieuwe klanten uit, vonden toch wel tijd om Grootvader een vriendschappelijke groet toe te galmen. En dan moest Grootvader altijd vertellen, wie al die mensen waren en hoe hij ze kende, - en hij wist het precies, van dat dikke vrouwtje in de kantjeskraam had hij twee dochters getrouwd, bij dat oude mannetje van zo-even had hij het huis ingewijd, van vele anderen had hij familieleden begraven, met nog weer anderen voor hun rust gebeden, - heel veel, die nu zelf al kinderen hadden, waren bij hem op school gegaan, toen ze net zo klein waren als de kleine Lea nu. En de kleine Lea werd nooit moe, naar al die verschillende banden en betrekkingen te vragen en te luisteren, want het weefde een net van innigheid om al die mensen en om haar, die een enkele dag tussen hen leefde, zodat ze zich plotseling bij hen thuis gevoelde, tussen hun huizen en kraampjes en winkeltjes, als bij eigen familie, omdat ze allemaal zo vriendelijk en eerbiedig haar Grootvader begroetten. Het bleef niet eens altijd bij groeten. Soms kwam er een dikke juffrouw of een bedrijvig vrolijk heertje zijn huis uitgelopen en Grootvader was niet zo, of hij moest even met de kleine Lea bovenkomen, - en een ogenblik later stond Lea dan in een kamer, waar alles precies was als bij hen thuis, zodat ze er zich onmogelijk vreemd kon voelen, - het blikken hulsje met Joodse geboden - de *mezoezo* - op de deur, binnen in de kamer het witte kleed van de feestdagen nog over tafel, een trommel met precies zulke schuin-vierkante stukken boterkoek als moeder bakte, zoet en een heel klein beetje taai, met hier en daar een eindje sukade of een grote rozijn, in 't bakken sappig geworden als een druif, vlezig als een kers, - aan de muur het bord, dat het oosten duidde, het boekenrekje aan rood-zwart koord, met

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de gebedenboeken erop, precies dezelfde boeken als thuis, en tussen dezelfde etenslucht als thuis de reuk van verse koffie, ook weer net als thuis, wanneer er onverwacht gasten kwamen...
Maar beneden in de straat was alles anders dan in het kleine dorpse stadje haar stil straatje was, - en terwijl Grootvader aan tafel met de grote mensen praatte, stond zij, een stuk koek in de hand, voor het open raam en verbeeldde zich dat ze thuis was en tegelijk ver weg, ze hoorde de zachte, bekende stem van Grootvader, en de dikke juffrouw hartelijk vragen of ze goed stond en niet te veel overbukken zou. En beneden in de straat was het heel vol, er liepen mannen met karren fruit, mandjes druiven, zware meloenen, peren en noten, anderen met zuur in witte potten, nog anderen met vis, weer anderen die pakken sjouwden; van een kar met ellewaren fladderden kantjes als wimpeltjes naar weerskanten weg, oude vrouwen sjokten blootshoofds, de handen op de buik, - jongeren liepen vlugger, gekleder ook met hoed en mantel, op boodschap uit naar de markt of de winkeltjes. Van het raam waarvoor ze stond kon de kleine Lea juist drie kelderwinkeltjes aan de overkant binnenkijken, - een fruitzaakje, waar ook groene olijven en gele ingelegde komkommers werden verkocht, een hele rij kleine schoteltjes elk met vijf geelgroene uitjes, stonden er voor het wegnemen; een boter-en-kaas-winkeltje, stellig druk beklant, dacht de kleine Lea wijs, want vrouwtjes gingen en kwamen aanhoudend stoepje op, stoepje af, - en een grotere winkel met gevogelte, enkele eenden kenbaar aan hun gele poten en donker vlees, tussen ristèn geslachte en geplukte kippen, en de baas van de zaak, in groezelig wit, kocht pruimen van een kar voor zijn deur.
En overal hing die stemming, die de kleine Lea zelf in zich meedroeg, het half-feestelijke van de tussendagen, als in alle eenvoudige Joodse gezinnen het witte kleed over tafel blijft, de huismoeder alleen het nodigste werk verricht, en de mannen dagelijks naar de synagoge gaan; die loofhutten hebben, toeven er ook die dagen in;

© 2026

bij wie 't betalen kan, komt ook die dagen een extra schotel vlees of zoete lekkernij op tafel en een blij vooruitzicht, als een zonsopgang, zet alle dingen in warme gloed: na de tussendagen komt het Slotfeest nog en de Vreugde der Wet, met groene lovers en blijde dans en zoetigheid voor de kinderen in alle synagogen van de buurt! Verder dan dat verheven en blijde Slot wil niemand denken - want daarna is alles voorbij en is het weer winter voor men het weet, zo althans zegt moeder ieder jaar tegen de kleine Lea, en al zijn er in de winter heerlijke vrijdagavonden, er is ook veel zorg in de winter, voor brandstof en nieuwe laarsjes en een manteltje, dat Lea zo nodig hebben moet - daarom wil niemand voorbij het Slotfeest denken, en daarom schuifelen de vrouwtjes zo langzaam in de zoete herfstzon langs de winkeltjes en roepen elkaar wat toe en blijven bij elkaar staan en willen de ogenblikken vasthouden en de kleine Lea toeft aan het open raam in het vreemde huis, waar alles toch eigen is en knabbelt haar koek, tot Grootvader haar bij zich roept en ze weer verder gaan.

Altijd als Grootvader alleen is en ook wel als hij even vergeet dat hij niet alleen is, neuriet hij de oude wijzen, die hij vroeger voorzong in de synagoge, toen hij zijn stem nog had, zo mooi, dat iedereen in de buurt er nog dagen over praatte, dat heeft de kleine Lea vaak genoeg thuis gehoord, - en als ze nu samen door de straten gaan en uitgepraat zijn voor een ogenblik, begint Grootvader altijd te neuriën. De kleine Lea vindt dat heerlijk, want daardoor voelt ze het Joodse aan de dingen rondom zich, het eigene en innige nog veel dieper en er trekt soms een rilling, een ontroering, door haar heen, en ze tracht te raden, welke gebeden het zijn, waarvan Grootvader de melodieen neuriet, en bij welke dagen ze horen, om zich dan die dagen voor te stellen.

Wanneer ze de hele ochtend rondgewandeld hadden, gingen ze koffiedrinken bij oude oom Elie, die zulke verschrikkelijke dikke lippen had, dat het was om bang van te worden, en oude tante Roos met

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar deftig-sierlijke gezicht, in een stille, halfduistere kamer, waar elk ding scheen te staan soezen over oude geschiedenissen, die het moest hebben beleefd, het antieke kastje in de hoek achter de gesloten gordijnen en het porselein en de vergeelde boeken en vooral de portretten waarop de grootvader en de grootmoeder van tante Roos stonden afgebeeld, peinzende smalle Joodse gezichten, die de kleine Lea, als ze ernaar keek, wegvoerden in een ver verleden, wel zo ver als de vaderlandse geschiedenis, - maar een heel andere richting uit. Bij oom Elie en tante Roos was alles stil en deftig, ze hadden ook een Joodse meid, oud als zij zelf waren en met wie ze praatten in een halfverstaanbare Joods-Duitse taal. Ze waren voor de kleine Lea heel vriendelijk, maar het was juist of ze haar niet zagen, vooral oom Elie met de dikke lippen, ze zat in die kamer precies als in een museum, waar oom en tante en de oude Saar veel meer beweegbare figuren dan mensen waren. Grootvader alleen was 'echt', - en die hielp haar ook aan tafel en sneed haar boterham en het verbaasde haar bijna, oom Elie en tante Roos te zien eten en dat er werkelijk verse boter in het ouderwetse vlootje zat en dat er koekjes kwamen uit de grote glazen trommel en dat tante Roos er aan dacht haar die mee te geven 'voor onderweg' - het was alles zo apart en nauwelijks levend in dat halfduister achter de gesloten gordijnen.

Kwamen ze thuis, dan was Grootvader wat moe en moest een uurtje slapen en de kleine Lea zat weer voor een raam en keek naar de zwarte heertjes die onder de bomen liepen; hier was ook alles Joods, maar stiller en deftiger, ouderwets; winkels waren er niet op het plein, enkel de Joodse boekhandel naast de synagoge, verder smalle hoge huizen, met steile hoge stoepen, - nu en dan zag ze een krom heertje met hoge hoed een stoep dichtbij opgaan en even rusten, trillerig over zijn stok, voor hij aan de deurbel trok. Van het uitkijken werd de kleine Lea dan ook een beetje soezig en doezelig, - ze had al zo veel gezien, de dag was wel heerlijk lang, - en nog lang niet voorbij, en na het rumoer van de winkelstraten was het nu

© 2026

overal rondom zo stil, er hipten mussen op het plein en weer schuifelde een oud heertje voorbij onder de bomen. Er schenen wel allemaal oude mensen te wonen. Dan keerde de kleine Lea zich van het raam af en keek naar Grootvader, hoe hij slapend lag in zijn stoel, het hoofd met de witte baard opzij gezonken tegen de leuning aan. Het was zo stil en ineens schrok ze op - Grootvader haalde toch nog wel adem... Grootvader leefde toch wel... Grootvader was toch niet plotseling gestorven... Grootvader was toch niet dood... Dan sprong haar hart bonzend op in haar borst, haar handen waren koud, haar benen beefden, haar keel genepen, ze voelde of ze schreeuwen wilde, maar kon niet, totdat dan een zucht van de oude man, die meteen het hoofd verlegde, de heerlijke ontspanning bracht; nog bevend van de plotselinge ontsteltenis, die haar zo onverwachts als een spook in de stilte had besprongen, ging ze van het raam af bij de tafel zitten. En ze dacht, hoe vreselijk het zou zijn, als goede Grootvader eens werkelijk stierf en ze vroeg zich af, waar ze hem begraven zouden en ze wilde er niet op doordenken en kon het toch niet laten, in wrang-zoete zelfkwelling. De kleine Lea droeg in zich een grote, vale angst voor de dood, daarbij een vaag maar verschrikkelijk besef, deels uit eigen verbeelding, deels uit het weinige, dat ze bij toeval uit gesprekken van oude mensen had opgevangen, van een diep en schemerig Dodendal, - maar behalve dat had ze heldere voorstellingen en herinneringen van alles dat bij dood en begraven in Joodse gezinnen te pas kwam - want ook haar eigen moeder had wel eens bij naaste buren het doodsmaal van brood en eieren gebracht - en moeder was lid van zulk een vereniging van vrome vrouwen die de doodskleren naaien en het liefdewerk der laatste wassingen verrichten, en hoe weinig ze wist van gestorven Grootmoeder Lea, ze herinnerde zich toch nog wel, dat ze thuis over Grootmoeder rouwend zeven dagen op de lage stoelen hadden gezeten achter gesloten gordijnen, laat in het jaar - en ze wist ook dat de witte gewaden, die de mannen elk jaar op de Grote Verzoendag dragen, hun eigen toe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

komstige doodskleren zijn, en ze wist vooral met een bijwijlen zich schril realiserende zekerheid, dat iedereen sterven moet!
En lieve Grootvader werd al zo oud. En nu de dag al verder vorderde en een beginnend heimwee naar huis zich in de feestvreugde mengde, nu ze even aan zichzelf was overgelaten, in de lome namiddag-uren tussen twee en vier, - nu dacht ze aan de Joodse begraafplaats in haar eigen stadje, achter de meidoornstruik, beneden aan de dijk, waar tussen de opstaande zerken en onder langs de muren van het lijkenhuisje, dezelfde soort grote, vozе boterbloemplanten groeiden als achter de Joodse school en die ook juist zo roken. Daar stonden nu al een dertig, veertig zerken, rechtop in rijen naast en achter elkaar; hun aanblik bracht altijd een snel en vluchtig inkeren tot het Joodse leven, te midden van het niet-Joodse: dijk en koeien en boerenhoeven en het dorp in de verte.
Zo verdiepte ze zich in de gedachte dat Grootvader kon sterven en dat hij dan begraven zou worden en dat ze dan van wat er verder van Grootvader werd, niets meer weten en nooit iets horen zou, nimmer vernemen waar hij was heengegaan, dat ze dikke, hete tranen uit haar ogen voelde stromen en wel had willen snikken, als ze maar had gedurfd. Een plotseling stommelen op de trap joeg haar nog eens in een bons van schrik het bloed naar het hart, een vaal visioen van de naderende Doodsengel, - zoals ze zich die uit het verhaal over de Egyptische Uittocht voorstelde, - maar het duurde maar even, - toen werd er geklopt, en niet zo zacht, of Grootvader ontwaakte er van en richtte zich op in zijn rieten stoel.
Gauw keerde de kleine Lea zich naar het raam en wiste de tranen af, die verkild, doelloos ineens, nog op haar wangen lagen. De zoete reuk van vers en vet gebak en Grootvaders roepen deed haar omzien. Grootvader was al helemaal weer wakker, met de oude Joodse huisjuffrouw stond hij in goedkeurende beschouwing gebogen over de doos taartjes, die hij, als ieder jaar, voor de kleine Lea had laten komen.

© 2026

V

Het was nu weer september, en de kleine Lea kort tevoren elf jaar geworden. De maand augustus was een echte regenmaand geweest, de kermis een duistere mislukking; onder de zwiepende, druipende bomen, had de draaiorgelmuziek zo lamentabel geklonken, dat de kleine Lea het daardoor bijna weer heerlijk had gevonden. Ze had ook eigenlijk niets tegen een natte, kille augustusmaand. Was het droog, dan kon het immers zo genadeloos warm wezen, - en alle regen en killigheid konden toch niet wegnemen, dat de bomen vol loof en de tuinen vol bloemen stonden, de tuinen van de grote huizen aan weerszijden van de hoofdweg, langs de stroom. Van die tuinen had de kleine Lea het hele jaar door zoveel genot, dat ze heel niet naar een eigen tuin verlangde. Er waren trouwens weinig verlangens van dien aard in haar, juist omdat alles, wat ze zou hebben kunnen verlangen, toch onbereikbaar voor haar was.

Maar langs de tuinen wandelen en naar de bloemen kijken, dat kon ze doen, zoveel ze verkoos en het heerlijke was, dat ze altijd weer vergat, wat ze een vorig jaar had gezien, omdat ze altijd opging in het ogenblik, zodat het elk jaar opnieuw een verrassing was, als ze voor het grote, deftige huis, met de gouden vis in de gevel, het perk lichtgele tulpen in bloei zag staan, stralende gouden kelken hoog wiegend op hun lange, ijlgroene stelen. In de tuin van een ander huis praalden dan rode tulpen en hier en daar stonden de paarse hyacinten op het opengaan. Dan stil tegen zo'n hek te leunen en de ogen te sluiten en ieder geurtje op te snuiven, dat van een bloemperk naar haar toe waaien wou, - en daar dan van alles bij te ondergaan. De hyacinten-geur was de belofte van de zomer, nu kreeg ook weer het gras zijn fluwelen zachtheid, nu was de winter wel heel-en-al voorbij. Dit en nog veel andere, vage, onbestemde dingen, voelde de kleine Lea, als ze hyacinten rook. Na een poosje waren dan alle bol-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bloemen weer weg, het was zomer geworden, geranium en cineraria stonden in de perken, - de stenen vazen op hoge voetstukken, geel of rozig bleek, die de hele winter leeg hadden gestaan, pronkten nu weer met velerhande kleur gevuld: een wuivende palmspriet in het midden, over rode en blanke geraniums, paarse heliotroop, blauwe cineraria, gele margriet, alle met hun verschillend groen daaromheen, zo zag Lea ze in alle tuinen midden in een grasperk of aan weerskanten van een serre staan en ze wist in de wereld nauwelijks iets dat tegelijk prachtiger en lieflijker was. De hele zomer door bleven die vazen en manden daar staan.
Naar een perk begonia's kon de kleine Lea ook eindeloos turen en dan vooral van die kunstige mozaïekwerken uit gekleurde bladeren in allerlei tinten, die wel op heel tere koolbladeren leken. Soms had een knappe tuinman er een jaartal of letters in gevormd. En de fonteintjes, die draaiend, springend de fijnglinsterende waterdruppeltjes op bloemen en bladeren uitsprenkelden, zodat het een satijnig neerruisen van een zacht, mals regentje leek, - dat waren allemaal dingen, waarvan Lea volop genoot, zolang het zomer was.
Viel er veel regen, dan kwamen daarna de kleuren der bloemen juist te heerlijker uit, hoe kon dan pas fel de pelargonium gloeien, hoe geurde de heliotroop in de avond van een buiige dag...
Was het warm, dan stonden overal de ramen open, de bomen ruisten - de prachtige bruine beuken in een opglooiende tuin, die achterin wel een bos scheen! - en de kleine Lea hoorde uit alle huizen piano's en violen. Dan liep ze voetje voor voetje, schuifelend, en bleef overal even staan luisteren; klank en geur versmolten ineen en losten zich op tot een naamloos genot, van weemoed doormengd, van verlangen overdauwd -, zag de kleine Lea kinderen in de tuinen, dan keek ze nieuwsgierig naar hen op, als meende ze het geluk om zoveel heerlijk bezit op hun gezicht te kunnen lezen.
Het was in deze septembermaand, dat de kleine Lea de innigheid van het stadje verkoos boven de eenzaamheid van weiden en dau-

© 2026

wig, blauwig water; - een behoefte in het volle, warme mensenleven te worden opgenomen, nieuw voor haar en waarvan ze zich in vleugjes van verbazing soms rekenschap gaf, hield haar van wegzwerven en uitdolen terug, - ze was ook niet meer zo volkomen in onbewustheid rustig als vorige jaren, het leven der andere mensen gleed niet langer zo geheel onopgemerkt langs haar heen. Verlangens bevlogen haar soms, klemden haar om de borst, - naar genegenheid en tederheid en geluk.

Een gedachte, die ze nooit had gekend, boorde zich nu wel eens bij haar binnen: *als ik groot ben*. Een toekomst, nog vaag, nog flauw, was voor haar opengeschoten, de kimmen der komende jaren lagen niet meer, als tot nu, volkomen gesloten, dicht omsluierd, onberoerd van dromen en wensen.

Als ik groot ben... En dan? Iets leren, iets worden, ja, maar ook dit: mensen kennen, vrienden kiezen. En dan zag ze gezichten en gestalten, maar het waren niet de gezichten en gestalten van kinderen uit de buurt, die dan ook groot zouden zijn en die ze kiezen kon. Die en hun wereld hadden met 'vriendschap', met 'tederheid' niets gemeenzaam. Het was niet, dat ze zich vrienden wenste van meer beschaving en beter stand, maar de begrippen 'vriendschap' en wat daarbij behoorde - 'vertrouwen', 'alles voor elkaar over hebben', 'opoffering' - stonden vanzelf uitgeheven boven dat wereldje waarin ze verkeerde en waarop ze aangewezen was.

Het hoorde bij de mensen uit de boeken, die in haar verbeelding de plaatjes der speelkaarten bewoonden en die vanzelf heel anders waren, dáár immers was sprake van liefde en vriendschap en edelmoedigheid en trouw-tot-in-de-dood, hier alleen van dit-van-jou en dat-van-mij en ik-lekker-meer-dan-jij en klikken en kwaaddoen en ruilen en krakelen, waaraan ze meedeed op haar tijd, maar dat niet tot haar echte diepe leven hoorde.

Als ik groot ben had de kleine Lea gedacht, toen ze las van het jonge meisje dat het rijke, gezonde bloed uit de arm tappen liet om de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

man, die ze liefhad en wiens bloed, te arm, hem niet voeden kon, te redden. Want ze mocht nu soms een roman meelezen die moeder huurde uit het bibliotheekje, nadat moeder vooraf had onderzocht of het boek niet 'onfatsoenlijk' was, waaromtrent ze soms raad vroeg aan vader, meestal met het gevolg dat Lea het boek dan niet lezen mocht, waaruit Lea had afgeleid, dat moeder zelf lang niet altijd scheen te bemerken, of een boek 'onfatsoenlijk' was - 'als ik groot ben' had ze gedacht en 's avonds haar bovenarm betast en bekeken en een nagel gedrukt in de blauwe aren onder de zachte huid en zich voorgesteld hoe dat daar opensprongen en fonkelend uitspuiten zou en in een ander, een geliefde, zou het overvloeien en het zou hem genezen en hij zou haar bloed in zijn lichaam dragen, - een warme dauw was haar bij de gedachte naar het voorhoofd gestegen en ze had zelf niet begrepen, hoe ze zo ontroerd kon zijn.

Het leven leek haar plotseling nader gekomen, de mensen minder ver van haar af - niet meer uitsluitend verdeeld in bekenden en onbekenden, eigen en vreemd, dat vreemd moest blijven, ze wist nu, dat er behalve de banden van bloedverwantschap en aanverwantschap ook andere banden bestonden, - van vriendschap, die soms inniger scheen en dan liefde heette en dan van mannen naar vrouwen, van vrouwen naar mannen ging. *Als ik groot ben...* dacht de kleine Lea, in een verwondering, ook angst, om wat haar aan ervaringen en ontroeringen nog te wachten kon staan...

Het was nu kort nadat ze haar dag bij Grootvader had doorgebracht, en september naderde zijn einde. De kleine Lea liep langs de stroom, - ze was de brug overgekomen en daardoor in de armoedige helft van het stadje geraakt, daar was alles minder vrolijk, ook schameler en stiller, - er liep ook aan die zijde wel een brede straat langs de stroom, en er stonden zelfs enkele herenhuizen tussen kleine winkels en burgerwoningen, maar ze stonden er nors en somber en verderop waren zelfs helemaal geen huizen meer, langzaam-aan liep de buurt daar dood in een kale dijk, aan de ene zijde waarvan zich bre-

© 2026

de weiden breidden eindeloos, vol loeiend vee, - aan de andere zijde waarvan de stroom spoelde, op die plek zó breed, dat aan de overoever, de vrolijke oever, de schuitenhuisjes versmolten tot blanke en kleurige plekken, de tuinen met koepels als plaatjes uit een boek zich spiegelden in het blanke water; in het midden sneed de stoomboot met dof gestamp zijn weg naar de dorpen verderop.
Zo ver kwam de kleine Lea nooit, liever bleef ze helemaal aan de vrolijke zijde, waar de rijke huizen stonden in ononderbroken rij, elk met zijn bloementuin en schuitenhuisjes aan de tintelende stroom; aan de overzijde stonden alleen zwarte pakhuizen, wel lokkend met mooie, uitheemse namen als *Baltimore* en *Archangel* die golvingen van gepeins in haar teweegbrachten, maar overigens zo droefgeestig en somber, als konden er misdaden worden gepleegd.
Toch was het wel eens aardig aan die kant te zijn, want vandaar lag het uitzicht open op de achterzijde der overzijde, de koepels, de vrolijke schuitjes en die gedeelten der tuinen, die van de weg af niet waren te zien en waar in schaduw-koel gras de bloemperken fonkelden als juweel.
En om daar te komen moest de kleine Lea onder de hoge klokkentoren door, waarachter het kerkhof lag, - een mooi kerkhof, met populieren en brede paden, aangelegd op een verhevenheid, omringd door lager gelegen weitjes en groentekwekerijtjes.
De kleine Lea kwam er wel - door een donker laantje, langs een timmertuintje en een verfwinkel, die er niet schenen te horen - om de wind te horen ruisen door de populieren, ze las de namen op de zerken, het waren namen van gewone mensen uit het stadje, maar doordat ze dood waren en daar begraven lagen onder zerken met plechtige inschriften - sommigen al jaren, al van lang, voordat zij zelf was geboren - schenen ze veredeld en ongemerkt van aard verwisseld: het waren in haar verbeelding veeleer de mensen uit de boeken en de dames van de speelkaarten dan de tantes en grootmoeders van kinderen die ze kende en waarmee ze omging.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De nabijheid van dat kerkhof was voor de kleine Lea overal rondom de toren te voelen, als een rouwwaas, ook over de enkele vrolijke winkels hing het neer, een zoete, droefgeestige bekoring.
Deze namiddag echter liep ze er langs zonder veel te denken, want met een bepaald doel, - ze had van een tante een kwartje gekregen, ze mocht er mee doen wat ze wilde en zou nu heel alleen gaan roeien. Ze had wel eens een heel enkele keer in een schuitje gezeten en de riemen gehanteerd, maar nooit voor zichzelf een schuitje gehuurd en van het water om haar, en de hemel boven haar, in bezige, beelden-bevolkte eenzaamheid, een geruime tijd achtereen genoten. Dit verlangde ze nu hevig en ze wist bootjes te huur aan de overzijde op een werf tussen de pakhuizen, een heldergeel schuitje wilde ze kiezen en daarmee langs de tuinen varen, langzaam-genietend van lucht en water en koelte en bloemengeur en de dalende, gouden zon. Aan de werf tussen de pakhuizen gekomen, moest de kleine Lea daar horen, dat al de schuitjes door vroeger gekomen huurders waren weggehaald. Over het water heen wijzend, terwijl zijn gezicht rood straalde als een donkere sinaasappel in de dalende herfstzon, voorspelde de verhuurder haar dat ook haar verdere moeite wel tevergeefs zou zijn, inderdaad dreef de klare stroom vol schuitjes, overal tussen de trage statige beurtschepen, de haastige, stampende stoomboten in. De kleine Lea stond er stil naar te kijken, hoe ze wiegden en dansten in de komende avond, mee deinend op de golven achter de schroef van een boot, zich badend in gouden rood, in weelderig glans, sommige midden in de stroom, andere meer naar de overkant, waar de theekoepels en schuitenhuisjes kleurig spiegelden in het heldere en koele voorbijvlietende water - zacht gezang, dromerige harmonica-muziek kwamen met 't maatvast stampen van een boot naar haar toe, en vlak bij haar klotsten met smakgeluidjes de golfjes tegen de houten schoeiing aan, sprongen terug en weer nader bij. Tot tweemaal toe moest de schuitjesverhuurder herhalen dat hij geen enkel bootje meer had, dat ze daar allemaal dreven, waar zijn

© 2026

hand wees over de stroom, en dat ze het, maar zonder veel kans, nog eens op een werf veel verderop kon beproeven, - voor wat hij zei doordrong tot de kleine Lea, - en toen ging ze nog niet dadelijk weg, ze kon niet, ze stond geklonken, als waren haar voeten vastgegroeid, een zalige soezerigheid in haar hoofd, gebonden door het zachte smakken der golfjes, door het gouden licht, de zang en muziek over het water, het stampen van de boot, die al verder zich verwijderde, naar de richting van de lange, smalle brug, verderop over de stroom; pas toen ze een blik opving van de man, die haar aankeek of ze simpel was, kwam ze in een schrikje en blozend tot zichzelf en haastig liep ze de werf af, pijnlijk voelend dat de man verbaasd haar volgde met zijn ogen.

In de straat, waar ze geen stroom en geen schuitjes meer zag, kwam haar teleurstelling. Heftiger dan tevoren begeerde ze nu, in een bootje te dobberen en te drijven onder de hoge hemel in het gouden licht, heftiger nu de kans geringer, bijna vervlogen was. Eerst had ze nog enige onzekerheid gevoeld, omdat moeder het stellig niet goedvinden zou, maar die was voor haar verlangen teruggeweken.

De werf, waarheen haar de eerste man verwezen had, lag veel verder, bijna buiten het stadje, naar de kant van de polderdorpen toe. De stroom was daar bij lange na zo vol en vrolijk niet, - stoomboten stampten er zakelijk, beurtschepen dreven dromerig, maar maar een enkele grauwe jol, met mannen die thuiskeerden van hun dagwerk, fors roeiend om gauw aan de overkant te zijn, dreef in de gouden gloed, die de herfstzon uitgoot over het zacht rimpelend water. Juist nog één enkele verveloze en schamele boot had hier de verhuurder, hij vorderde voor één uur haar hele kwartje en de kleine Lea liet het willig meteen uit haar warme hand, waarin ze 't had geklemd gehouden, in zijn grove knuist overgaan, - wat haar weer een blik bezorgde, die scheen te willen vragen of ze simpel was.

Even later zat ze in het schuitje. Op de wal stond de verhuurder met zijn zoontje en ze oogden haar na, - zij wilde nu een goed denkbeeld

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van haar roeivaardigheid geven, - nam de riemen en sloeg uit. Maar de man keerde zich al af en ging met de jongen naar binnen, - het was de kleine Lea te moede of ze nu plotseling heel eenzaam werd. Midden in het rode goud dreef ze en wilde de richting van het stadje heen terug, - ze voelde zich ineens zenuwachtig, haar armen trilden, - ze keek naast zich naar de werf, die was leeg, - de schuitenverhuurder en zijn zoontje naar binnen gegaan, - achter het raam dat over het water uitzag, zag ze het lichtje onder de koffiepot. Nu was de zon zo laag gedaald, dat de rode vuurgloed verblindend in haar ogen straalde, afkaatsend van het water, zodat ze nauwelijks kijken kon. Een brede schuit vol grote jongens en meisjes, waarvan er een de harmonica bespeelde - rauw streek de klank langs haar oren die in de verte zo zoet had geschenen, - schoof haar rakelings voorbij, de andere richting in, - ze hoorde zich toeroepen dat ze beter uit haar ogen moest zien. Maar het kijken was onmogelijk in de felle, vurige gloed en ze besloot om te keren en een eindweegs de richting van de polders uit te roeien, - ze wilde ineens veel liever in wat stiller water zijn, - ze kon dan daarna, aan het roeien met de vreemde, voor haar te zware riemen eenmaal gewend, en bekomen van de eerste verwarring, kalm terug roeien en haar schuit afleveren. Wel bleef het allerprettigste haar dan weer onthouden: ze zou niet, te midden van de meisjes in witte jurken en de jongens in lichte buisjes, langs de tuinen met hun fluwelen glooiingen van welig gras, zachtjes dobberen, eenzaam en toch gemeenzaam met die allen, - zoals ze het juist had begeerd, - waar ze nu roeien ging was het stiller - waren geen grote huizen met mooie tuinen meer en nog voor de brug hielden helemaal de huizen op en breidden zich weiden aan weerszijden, vol loeiende koeien, tot ver in de horizont.

Het vlugge keren in een roeiboot bleek ze verleerd of ze miste de slagen door haar zenuwachtigheid, - weer immers was een boot met jongens en meiden langs haar gekomen, en ze hadden haar gehoond om haar onbeholpenheid - de riemen waren haar ook te zwaar, het

© 2026

zweet stond haar op het voorhoofd - de jongens echter roeiden fermop, tegen het stralende licht de ogen genepen, maar evenwel krachtig en vast, precies hun richting wetend, - in een paar slagen al een heel eind voorbij, en onder de oever dobberde een ander schuitje; een jong paartje zat erin... tegen elkaar aangedoken, in elkaar verdiept, keken ze vaag, zonder belangstelling, zonder meegevoel, hoe de kleine Lea wurmde om te keren en verder te komen.
Eindelijk om, voelde ze zich ineens eenzamer nog dan tevoren en bedroefd, - ze keek naar het paartje, dat knie aan knie zat in het bootje - het was vastgemeerd, dobberde alleen aan zijn touw, zag ze nu - en een onbestemde pijn neep even in haar hart. En daarin weer die benieuwdheid naar eigen toekomst, een verbazing en een verlangen, dat plotseling haar hart zoet-bang begon te beven: zou zij misschien ook eenmaal zo zitten, met een jongen, die *lieveling* tegen haar zeggen zou, zoals geliefden tegen elkaar zeggen in de boeken? 'Als ik groot ben...'
Middelerwijl roeide ze kalmer verder, - de schuit lag gekeerd, de riemen was ze meester en haar vermoeide ogen laafden zich aan het koele luchteblauw, het zachte, milde groen der bomen aan de oostelijke horizon, - achter haar brandde nu de ondergaande zon, - over het water schoot zij haar schijnselen, die lieten haar ogen ongedeerd, maar haar roeiriemen doopten in het heerlijke rode goud.
Enige riemslagen hadden haar buiten het stadje gebracht, - het bootje met het jonge paartje dobberde kleintjes onder de oever, ze bleef ernaar kijken zolang ze kon, als naar iets wonderlijk-raadselvols, zoet en diep, ze haalde zich hun bleke, stille gezichten voor de geest, het kijken zonder meegevoel van mensen die uitsluitend opgaan in elkaar en in eigen geluk, en haar ogen waren vochtig. Ze dacht aan thuis, dan aan Grootvader, - zijige stromen van vertedering en kinderlijke liefde vloden door haar heen, - maar dichtbij bléép een haken, een zacht en vaag en schuchter voorgevoel van iets lieflijkers dat komen kon en misschien komen zou. En de ogen even sluitend,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zich achterover werpend in een forse trek aan de riemen, nam ze ook dat even-geziene, vaag-vermoede op in de nevelen verschieten der komende jaren en opnieuw verzuchtte ze, woordeloos: als ik maar eenmaal groot ben...

Nu lag wijd en kalmer dan daareven het water rondom haar uit, - de avond naderde, het laatste koeltje had opgehouden, bladstil was het geworden. Uit de landen stegen dampen op, vagelijk bewogen daarin de grazende koeien, nu en dan loeide er een lang en zwaar, als een zoete klacht, als een verlangen vol pijn kwam het over de stroom heen en deed de kleine Lea van ontroering beven. Geen geluid was voor haar zo weemoedzwaar en raadselvol als het loeien van een koe in de vallende avond, als de nevel het land ontstijgt en over de stroom op 't allerijlst zich spreiden komt, nauwelijks de wateren beweeglijk glanzen als met een lichte adem overijlend.

De kleine Lea keek op en ze schrok. Ze was al in de wijde kom gekomen, 'de poel' genoemd, - ze was dus wel al een heel eind het stadje uit, ze moest terugkeren, de boot wegbrengen en dan de wandeling nog naar huis, - hoe laat kon het eigenlijk wel al zijn? Een torenklok klonk uit de verte, maar ze kon de slagen niet tellen, die gingen verloren in het geluid der riemen.

Dat ze nu ten tweeden male onder de brug door moest, waar het nu nog veel duisterder dan straks wezen zou, riep plotseling een zorgvolle benauwenis in haar op, - omdat ze niet wist, hoe precies en vast tussen die dikke, grauwe pijlers door te varen, zonder met het schuitje ertegen aan te botsen, wat lek of ander ongeluk geven kon... En het water lag daar zo zwart, inktig, spookachtig en als onheilsdiep met zijn rillende bleke glanzen. Zo-even was ze, de keel benepen, de handen slap om de riemen, precies midden tussen de twee rechtse zijpijlers heengegleden, met het beste overleg had 't niet beter gekund, maar ze voelde, 't was geluk geweest en anders niet, - de laatste slagen, toen ze de brug al boven zich voelde en wist, en 't duister water achter zich zo ongedurig hoorde klotsen, had ze als op

© 2026

de taſt gedaan, de kluts helemaal kwijt, beverig en bang, - en zou 't ditmaal beter gaan? Al donkerder was het, maar als ze nu laverend achter om zich keek, behoefde ze althans niet in het vurig licht te ſtaren. Dit bedenkend en de brug nog veraf wetend, wilde ze, zich kalmerend, het ogenblik blijven genieten.
Maar de vreugde was heen, meer en meer beving haar de eenzaamheid. Van de plek, waar 't gelegen had was het bootje met de geliefden verdwenen, - ze zag het al uit de verte - veel leger en ſtiller nu dan even te voren lag het water; die voor plezier uit roeien gingen, bleven meeſtal in de gezelligheid van het ſtadje tussen de huizen aan het water, leien er aan in een der vele uitſpanningen, kwamen niet tot in de verre poel. Overal rondom loeiden nu de koeien, bijna onzichtbaar in de damp, als angſtig om wat rondom ze opſteeg en ſtil omwevend ze vatte en ving in vormloze hulsels, - ook van heel uit de verte kwam het, dof grommend als gelaten, dan weer bijna gierend als in heftig verzet, een ſtadige uitwisseling van gemeenſchappelijke angſtgevoelens, om eenzelfde bedreiging tussen de honderden dieren, die de weiden bevolkten tot diep in de horizonten, droeve trooſt zoekend in het beſef van hun gemeenzaamheid.
Zo althans voelde het de kleine Lea, de koeien benijdend omdat ze met zovelen waren en zijzelf alleen, - hen tegelijk beklagend om hun onwetendheid en ſtumperigheid, dat ze bang moeſten zijn voor iets waar heel geen kwaad bij was, - want ze was vaſt overtuigd dat ze zo angſtig loeiden onder de dreiging van de opſtijgende damp.
Maar nu naderde ze de brug en werd het zaak, oplettend uit te ſpieden, ze keek achter zich om, hoog in de lucht ſtaken de beide planken helften...
De brug ſtond open, een schip of een boot moeſt er blijkbaar doorheen, en ze zag het al, in de verte kwam het aan, een lui bruin beurtschip met zeilen op, achter een rad en pufferig sleepbootje aan. De kleine Lea voelde zich heerlijk verlucht: nu de brug open ſtond was het tussen de pijlers tenminſte niet zo donker en ze kon op haar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gemak, voor het sleepbootje met zijn logge kameraad de brug had bereikt, er onder door en aan de andere zijde zijn. En daar was dan de bewoonde wereld en het werfje lag er, waar ze haar bootje brengen zou en waar het koffielicht scheen achter het raam over het water, - en verder was daar moeders huis, ze zou wel beknord worden, maar gauw genoeg zou 't in een zoen weer goedgemaakt zijn, moeder bleef nooit lang boos, de kleine Lea voelde zich ineens volstromen van verlangen naar moeder en naar huis, naar het stadje, naar mensen om te zien en tegen te praten, - ze was nu ook wel moe en duizelig van het turen, en zat van peinzen in eenzaamheid...
In de zekerheid, dat ze lang voor de sleepboot en het bruine schip genaderd waren, onder de brug door kon zijn, roeide ze nu rustig, zonder verder achter zich te zien, een paar slagen verder. Maar dan stokte haar hart van een afgrijselijke schrik, in een rilling glipten haar de riemen uit de inenen met vale slapheid geslagen handen. Achter haar, boven haar, rondom haar vulde zich de wijkende lucht met golven van gerucht en een brede, zwarte, kille schaduw sloeg over haar heen, doofde de gouden glanzen van het water aan weerszijden van haar boot, als de vlerken van een onheilbroedend zwijgend spooksel. Even zat ze als verdoofd, als ging ze versmelten en sterven van schrik, toen onderscheidde ze stemmen, angstig-roepende, hees-krijtende stemmen, rechts boven haar hoofd en haar blik vloog terzij en stiet tegen een hoge donkere wand, vlak naast haar, en radeloos klom haar blik langs die wand omhoog; over de verschansing van een grote, zwarte boot, onverwacht door de brug te voorschijn geschoten, hingen mensen, mensen met bleke gezichten, met schreeuwende monden, met handen die wuifden en wenkten, tegen haar oren ketste een wild gekrijs, een enkele verwarde klank drong binnen, - het duurde alles maar enkele seconden, - lam van schrik zat ze en staarde, het was alsof die grote zwarte boot vol mensen hellende op haar kwam vallen. Instinctief bukte ze met haar lichaam naar de zijkant om het gevaarte te ontgaan...

© 2026

Een schrille stem klonk ineens boven het roepen en gillen uit en haar nog in de oren: '*Pak je riemen*' - verstond ze duidelijk in haar doodsangst. In een angstgreep omklemde ze de einden, sloeg in het wilde weg, en botste tegen de boot, die ze nu, ijlhoofdig de ogen opslaand, sterk hellende boven zich zag hangen, als kwamen al de gillende mensen met hun bleek-vertrokken gezichten zo van de rand op haar vallen...
En dit was het laatste wat ze zag en hoorde, voor ze in een hels geweld van roepen en gillen en razend stampen van de uit alle macht stoppende boot in het duistere water tussen de pijlers naar beneden gestoten werd.
De kleine Lea werd nimmer groot.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ONNOZELHEID VERMOORD

I

DIE AVOND VLOTTE HET WEER MINDER DAN OOIT met Hermiens wiskundige vraagstukken en minder nu dan ooit kon ze haar aandacht samendringen op wat haar duister was en duister bleef, ook na het geduldigst en veelvuldigst uitleggen. Ze had nog nooit enig licht in die troebele, verwarde wereld van wetten en formules gezien, nooit het verder gebracht dan tot een zekere handigheid, welke bij niet al te grondig onderzoek voor 't ontbrekend begrip kon doorgaan, een dressuur als resultaat van eigen vlijt en opgedrongen volharding, die haar in staat stelde met draaglijk werk voor de dag te komen, maar haar niet verloste van de gevoelens van wezenloosheid en benauwenis, welke cijfers haar altijd inboezemden, als raakte ze al door hun aanraking in een haar natuur vreemd en vijandig element.

Ze was eigenlijk in het geheel niet geschapen om te leren, ze wist het en bekende het, in alle eenvoud, zonder eerzucht of valse schaamte, dat ze eerder vreesde dan verlangde later student te zijn, dat ze evenmin graag bij haar moeder in het ruime deftige huis wilde blijven, maar liever kinderjuffrouw worden in een groot, genoeglijk gezin en dan maar liefst altijd met de kinderen wezen, niet binnen bij de gasten, niet moeten praten en aardig zijn, meehelpen op de linnenkamer voor teer verstelwerk en borduren, dat ze zo graag deed en voor de inmaak en de grote was.

Tante Aagje in Gelderland had zo'n juffrouw gehad, een gezellig mens met frisse handen die naar vers brood en groente roken, zo'n zachtzinnige ziel die overal werd bijgehaald en van wie de kinderen bijna nog meer dan van hun moeder hielden. Vader zou haar misschien nog vrijgelaten hebben, maar moeder wilde dat ze of studeren of werkeloos thuis blijven zou en met haar op saaie visites

© 2026

zitten en met haar vaders vervelende zakenvrienden ontvangen of haar eigen deftige kennissen. Dan nog maar liever over een paar jaar eindexamen als het lukte en eruit! Henk zou dan al een jaar student zijn. Hem had zij tenminste, hij stond haar bij en hielp haar in het werk en was altijd hartelijk en goed en had even weinig als zij met hun deftigheid op, - maar echt vertrouwelijk kon ze toch ook met hem niet wezen. Want hij wilde het niet, hij weerde het af, als zij het zocht, en nooit had hij met haar over Bart willen spreken...
Bart... een vlijm van zoete pijn drong met de heugenis in haar binnen, in een koppige beslotenheid legde ze haar pen neer, - sloeg het schrift dicht en het boek en ging met de kin in de handen voor zich uit zitten soezen. Maar het lukte niet dadelijk. Een hinderlijk herinneren aan de taak die niet af was, hield haar in schommeling van onrust, toen besloot ze het snel, kwam ervan wat kwam, ze ging straks naar Bep ten Have en de sommen gewoon overpennen. En als Bruning morgen... nee, ze wilde alleen nu aan Bart nog denken.
Ze wilde weggaan, naar Bep toe omdat het daar gezellig zou zijn, omdat ze daar andere meisjes ook zou vinden die kwamen praten over wat hen in deze glanzende meimaand allemaal bezighield, het openluchtspel, - ze wilde naar 't lokkende buiten toe, omdat het daar vol-zoet en schemerig was, omdat er in elke boom vogels zongen, die van de dag niet scheiden konden, - ze zou om de Buitensingel lopen, want daar woonde Bart, daar zou hij zitten voor zijn open raam. Ze zou hem zien en groeten als hij haar ook zag, en hij zou weten, dat ze voor hem was uitgegaan en voor hem de omweg had genomen, - hij mocht dit alles immers gerust weten, en begrijpen dat ze hem niet vergeten kon, niet vergeten wilde - al vergat hij haar voor Yvette - en dat ze altijd weer goed wilde worden, en zijn meisje zijn, als hij tot haar verkoos te komen.
Wat was Yvette voor hem, wat kon ze voor hem wezen, het strenge, stugge kind, dat maanden lang niet in de club had willen komen, dat zich te goed vond om aan hun pret en aan hun streken mee te doen?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En toch, sinds ze op school was, een halfjaar mocht het zijn, keek Bart alleen naar haar, deed hij voor haar zijn best, hij had haar in de club gekregen na herhaaldelijk vragen. Hij de trotse, koppige, die nooit iets vroeg, die zich liet verwennen door alle meisjes, maar die toch, voordat Yvette kwam, 't meest om haar had gegeven, voorverleden jaar op dansles altijd het meest met haar had gedanst en met haar gesoupeerd op het onderling bal dat de cursus afsloot. Was ze ook niet altijd lief en goed voor hem? Legde ze niet stilletjes drop in zijn lessenaar als hij verkouden was, had ze niet 's avonds laat opgebleven om de inktlap te borduren voor zijn verjaardag en de zakdoeken die ze hem zond op Sinterklaas?
Toen was Yvette gekomen en alles anders geworden, Bart lette niet meer op haar, - maar dat was het enige niet, zelfs het ergste niet. Kamp, de nare Indische jongen, door alle jongens veracht, door alle meisjes geschuwd, de gierigaard met zijn vele geld die alles voor zichzelf behield en vieze dikke sigaren rookte en van wie de jongens zeiden dat hij wijn dronk en cognac en nog veel lelijker dingen deed die ze niet eens vertellen wilden, die afschuwelijke Kamp was toen begonnen met haar na te lopen, met briefjes te schrijven, met op haar te wachten en malle dingen te zeggen, om afspraakjes te vragen. Eens had hij haar in het donker nagelopen om een zoen en toen ze doodsbang thuis was gekomen, had ze alles aan Henk verteld. De volgende dag had Henk hem opgewacht en een pak slaag gegeven, - er waren jongens en meisjes bijgekomen, die het allemaal hoorden hoe de valsaard van háár zei, dat ze Bart achternaliep en daarom van hem niet wou weten - het was een hele herrie geworden met straf en onderzoek en brieven naar huis, - na enkele weken was alles geluwd en welhaast vergeten door iedereen maar niet door haar. Sinds die dag leek het als was Bart nog verder van haar weggegaan. Toch hoopte ze, omdat ze hem niet vergat, dat hij wel weer naar haar terugkeren zou als Yvette hem verveelde met haar trotse houding en haar stug gezicht.

© 2026

Ze begreep niet dat hij nog zo lang... als ze aan vroeger dacht, aan zijn dominante optreden, dat verzet noch tegenspraak duldde, en waaraan ze zich met zoveel genot onderworpen had - hij bepaalde, hij beschikte, hij sprak af, hij kwam te laat als het hem goeddunkte en zond haar huiswaarts na een kwartier wachten als hij door andere plannen geen tijd voor haar had - aan zijn trots en koppigheid die geen ongelijk bekennen, geen excuus vragen gedoogden. En zij was altijd lief voor hem geweest. Wel zes maal, wel meer, had ze een leugentje verzonnen - jongens liegen niet, vond hij, maar voor een meisje deed het er niet toe - en was het zelf zijn moeder gaan vertellen, als hij tussen de schooltijden weg bleef om te zwemmen. Zij had de schuld op zich genomen van de gebroken ruit in het gymnastieklokaal - en zou gaarne de schade hebben betaald, als Bart het haar maar had toegestaan! - Uit vrees dat Bart de nieuwe fiets niet krijgen zou, die zijn vader hem had beloofd, als hij drie maanden lang van geen wilde streken hoorde, en die al tweemaal was uitgesteld...
Ze had zo graag nog veel meer voor hem gedaan. O Bart... Hij was zo lief en zo mooi... Zo groot en slank met zijn zacht, bruin haar, zijn sterke, blauwe ogen, zijn witte tanden en zijn rode mond, hij was zonder moeite altijd de knapste van de klas geweest, alles ging spelende bij hem, wiskunde, tekenen, talen, alles waar zij zoveel moeite mee had...
Nee, het was geen wonder dat alle meisjes hem bewonderden en dat zijn moeder hem verwende en hem heimelijk geld toestopte achter zijn vaders rug, - zoals hij haar zelf had verteld. Zij zou het ook hebben gedaan... O, was ze zijn moeder maar... Was ze tenminste zijn zuster maar, om altijd bij hem te mogen zijn en hem te verzorgen, en naast hem te zitten aan tafel en hem het lekkerste op zijn bord te leggen, en dassen voor hem te kopen van haar eigen spaargeld en boeken en nieuwe rackets en alles wat hij graag hebben wou - al wist ze dat Bart niet van zusjes hield, en blij was dat hij er geen had, en nu alles alleen kreeg en alleen genoot thuis. Maar zij zou hem toch

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alles alleen hebben laten genieten, ook al was ze zijn zusje geweest! Van haar gevoelen helemaal warm en vervuld was Hermien het huis uit gegaan, was ze langs zijn woning gekomen en had hem aan 't raam gezien, maar hij had haar niet opgemerkt. Toen was ze in het kleine plantsoen tegenover zijn huis tussen meidoornstruiken op een bank gaan zitten om langer naar hem op te kijken.
Dit was alle geluk dat ze voor 't ogenblik wenste; de struiken bloeiden vol en vroeg, de vogels kwinkeleerden in een koortsige jubel, - en lieve Bart zat voor zijn raam, in de glans van zijn lamp en las.
Dat zij nu wist, wat hij las, dat zij nu wist, waar zijn gedachten waren en ook de hare daarheen kon doen uitgaan - meer hoefde er niet te zijn. Het was ook niet moeilijk te weten - hij wilde immers van niets dan van de riddertijd horen en lezen sinds hem de hoofdrol van het openluchtspel gegeven was, omdat Siepman, de leraar Nederlands, hem beter geschikt achtte dan de jongens uit de vijfde, die zich aangeboden hadden. Hoe prachtig zou hij in zijn ridderkleren zijn, hoe zou elkeen hem bewonderen, hem benijden - zijzelf mocht in zijn gevolg zijn, en de groepering, eerst bij de toespraak en later bij de rechtszitting was zó, dat ze voortdurend dichtbij hem zou zijn, als ze wilde hem aanraken kon.
De vrouwelijke hoofdrol had Yvette, maar zonder praal van tooi of klederdracht. Ze was de dochter van een blinde zanger - die oude liederen zong in het eerste bedrijf, - maar later had ze wel veel te zeggen, een lange aanklacht tegen de broer van de graaf, en dan werd de graaf op haar verliefd en koos haar uit tot zijn vrouw!
Iedereen op school beweerde dat Siepman opzettelijk die rol zo had voor háár geschreven, omdat zij thuis met een blinde grootvader woonde, die ze alle avonden voorlas en met wie ze schaakte en uitreed op zonnige dagen. Dat was dan ook de reden dat ze aan hun clubleven weinig meedeed en zelden op de avondpraterijen bij Bep verscheen, waar iedereen heentrok na schooldag en huistaak, omdat Beps gezellige moeder, jong nog en frivool, nooit hun luide vrolijk-

© 2026

heid dempte. *Gelukkig maar*, dacht Hermien, terwijl ze opstond en verder ging - het was donker, de vogels zwegen en Bart van zijn raam weggegaan - dat ze daar Yvette niet behoefde te ontmoeten, want o, ze kon haar niet uitstaan. Wat had ze zo trots en zelfgenoegzaam, wat had ze zo knap te zijn? Meisjes hoefden het niet, - het stond niet eens aardig bij een meisje, - had Bart háár vroeger getroost, als ze klaagde, en nu bewonderde hij in Yvette, dat ze zo knap was als een jongen.

Hoe was het mogelijk vertrouwelijk met haar te zijn? Zij kon het niet, haar bleven de woorden in de keel steken zodra Yvette binnenkwam... En wie zou ooit durven of willen haar geheimpjes vertellen? En tussen meisjes, vond Hermien, bestond niets heerlijker, dan urenlang schemeren en elkaar geheimpjes toevertrouwen, zó heerlijk, dat zij ze maar verzon, de geheimpjes, als er geen echte waren. Iedereen deed dat, iedereen wist dat de ander het deed, het mocht werkelijk geen jokken heten, zou ze nu vertellen, dat ze Bart had gezien en dat hij haar een kushand had toegeworpen door het open raam? Het was immers niet om te jokken, het was enkel en alleen om over hem te kunnen praten met anderen, die dit even graag wilden als zij...

II

Het plan voor de openluchtvertoning zowel als het ridderspel zelf waren van Siepman, de docent in Nederlands en letterkunde, en de uitvoering ervan zou het vijfjarig bestaan van de schoolclub op ongedacht schitterende wijze vieren.

Voor de deelnemers was het gehele spel en hun eigen aandeel er in des te gewichtiger en aantrekkelijker omdat ze wisten van de tegenwerking die Siepman had ondervonden. De andere leraren mochten hem niet om zijn wijze van optreden, om zijn meningen, ze misgunden hem de genegenheid der leerlingen die zijzelf in zoveel langer tijd niet hadden kunnen winnen, die de proef was op de som van

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zijn als *overdreven-modern* en *idealistisch* uitgekreten en verworpen systeem en geenszins verworven ten koste van orde. Hij strafte zelden en wist ook de middelmatigen tot goede cijfers te stimuleren.
De beide leraren, die zich indertijd het felst tegen zijn benoeming hadden verzet, de directeur ter wille van een eigen protegé, Bruning, de wiskundeleraar, uit zijn afschuw van alles wat hem 'modern' leek of 'artistiek', - hij eerde zichzelf van harte als een strenge denker. Hij oreerde met liefde over 'de wetenschap' als de natuurlijke en sterkere tegenstander van kunst en al het zwakke en zachte dat daarmee samenhing. Beiden benijdden Siepmans tact en slag van tegelijk orde en een vertrouwelijke toon in zijn klasse te behouden en keerden nu hun woede tegen zijn aandeel in de feestviering.
Bruning voorop, in hem stak de sterkste weerzin tegen de man, tegen het spel, de geëxalteerde overspannen taal, de dwaze handeling, een voorstelling van onware, romantische liefde, waarvan de opgepronkte onnozelheid hem zodanig tegenstond dat hij niet had kunnen laten een-en-ander op leraarsvergadering ter sprake te brengen.
Toen dat niets opleverde, probeerde hij bij de ouders stemming te maken tegen het spel. *Lief en onschuldig* had hij het horen noemen - jawel, als het maar onschuldig mocht heten, een kind met ijdele leugens voor het latere leven ongeschikt te maken.
Siepman zegevierde en de jongens met hem. Veilig in zijn bescherming, alles van hem, hun oudere vriend en steun verwachtend, lachten ze heimelijk Bruning uit, die zijn woede en teleurstelling in schimpscheut en toespeling bij herhaling luchtte. Want was de schooldag om, dan namen ze de jolige leraar, die met zijn dunne blonde baard op een al te voorlijke jongen leek in hun midden en trokken naar de voor de vertoning uitgekozen plek.
Het was het oudste gedeelte van het stadspark, overgebleven van een natuurlijk bos, waaromheen later perken, paden en vijvers waren aangelegd. Toen Siepman hen bij dat plekje had geleid, waren de jongens verrukt en verrast geweest als had niet elk van hen het van

© 2026

jongsaf gekend; hun jeugdig romantisch voelen ging te gast aan wat ze zich zagen voorgesteld als decor, een heuveltje en een groep van sombere, oude bomen, hun vlotte verbeelding zwelgde in visioenen van schittering en kleur, speurde plotseling in elk aanwezig ding als een voorbestemdheid om tot meerdere luister van hun feest te dienen; kreupelhout stond er gereed voor coulissen, een mosplek als gerechtsplaats, aan gindse dode tronk zou met purperen toom de ridder zijn schimmel binden. De toeschouwers zou het grote grasveld welkom wezen. Van geldheffing ten voordele van de club had Siepman niet willen horen.

De meespelenden niet alleen, maar allen die bij de vertoning betrokken waren, voelden zich van het spel verrukt en vol. Het verbeeldde de lotgevallen van een graaf, die ten oorlog getrokken, het bestuur over zijn landen aan zijn veel jongere broeder had toevertrouwd, welke broeder echter, zijn macht wredelijk misbruikend, de bevolking zodanig tegen zich verbitterde, dat oproer na korte tijd in de vredige streek een gewoon gebeuren was geworden! Een blinde zanger, die niet afliet in vurige oden de weggetrokken en welhaast doodgewaande graaf te verheerlijken, droeg niet weinig tot die verbittering bij. Om hem voor eeuwig te doen zwijgen, deed hem de tiran de tong uitrukken. Eindelijk keerde de graaf terug, beladen met oorlogsbuit, stralend en triomfantelijk, juichkreet en dankbeê verwachtend, - maar niets dan klagers en klachten kwamen hem tegemoet op zijn weg. Zijn eigen vreugde smorend en onderdrukkend, hoorde hij hen allen aan, vergoedde elkeens schade uit zijn buit, beloofde vrede door recht, - tot luid en luider de juichtoon schalde, - maar somber stond de dochter des zangers naast haar verminkte vader en wilde zich met geld noch goed laten verzoenen, - zij eiste de verbanning van 's graven broeder tot zoen en wraak voor haar vaders nood. Dan zag men de graaf een heftige tweestrijd voeren, - zijn broeder was zijn enige, nog had hij hem lief, maar de overleveringen des lands stelden de eiseresse in haar recht - en met vaste stem sprak hij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het vonnis uit, dat zijn broeder verstiet... waarop deze hem wenend te voet viel, genade smeekte, trouw aan volk en wet beloofde... Het moest vooral duidelijk zichtbaar zijn dat de graaf leed, hij wendde het hoofd af, een doodse stilte heerste, niemand durfde partij kiezen, - tot het meisje, meer door 's graven smart dan door het berouw van de zondaar geroerd, zelf zijn beê ondersteunde, - waarna de graaf haar tot zich hief op zijn hoge zetel, dat ze daar voor altijd naast hem tronen zou...

Mooier dan ooit bloeide dat jaar de mei, een verwachting zette de dingen in gloed, de zekerheid van wat komen ging leek elkeen een bolwerk, een wal van licht en vreugde tussen zichzelf en de verre dreiging van overgangs- of eindexamen, - wie er geen roem van wachtten, verheugden zich op kijkgenot, wie geen rol had te leren, geen repetities bij te wonen, was aan knippen en naaien, aan zagen en passen te werk gesteld; de vlottende begeerten naar verstrooiing, naar jool leken thans op een hoger doel samengeknoopt en verenigd, - enkelen maar onttrokken zich aan dit alles uit onwil en jaloerse nijd. Kamp was een van hen, de Indische jongen, door zijn vader die hem jaren had verwend en nu eigen onverstand aan hem wreekte, uit de grotere stad waar hij met zijn broer samen studentje had gespeeld, naar dit minder werelds oord gebannen, en die nu mokte omdat hij vroeger alles en nu niets meer mocht, somber en slechtgemanierd, met vlagen van vaag heimwee, dat hij niemand toonde en waarover hij zich troostte door tegen de klasgenoten hoog op te geven van zijn grote-stadskennis, en allerlei verboden vermaken, waarnaast hij de hunne verachtte. In de klas was hij dom en lui, bij buien brutaal, buiten de school rookte hij en sloop in de schemer achter halfwas dienstmeisjes aan, die hij won met zijn nette kleren en onnozele prulletjes. Hij had plagend de jongens aangezegd, dat hij zonder betalen naar hun vertoning zou komen kijken, waaraan hij geen cent en geen uur had willen geven en in hun verontwaardiging wilden ze nu zelfs niet meer tegen hem spreken.

© 2026

III

Zolang yvettes moeder leefde, was ze nooit naar school gegaan en had ze weinig met kinderen, nimmer met kinderen uit andere dan haar eigen kring gespeeld.
Ze had een half uur rijden buiten de stad in een groot buitenhuis gewoond, samen met haar ouders en haar grootvader en een bejaarde lerares, verre verwant van haar vader. Niemand had er ooit aan gedacht, haar breien of borduren, gymnastiek of natuurlijke historie te leren, maar al vroeg kreeg ze les in Grieks en Latijn van haar grootvader, die aan geest en belezenheid moest vergoeden, wat hij aan methode te kort kwam. Toen ze veertien, vijftien jaar was, behandelde hij haar als zijn gelijke. Als ze na de lessen samen door de tuin dwaalden, klaagde hij over de huidige wereld, de mensen, hun ijdelheid, eerzucht, hun ambities die alleen streefden naar wat persoonlijk was, zonder geestdrift en zonder belangeloze toewijding aan een hoger ideaal.
Yvette had een rotsvast vertrouwen in haar grootvader, in zijn wijsheid en zijn kennis en door hem leerde ze trouw in de heiligheid en de hoogheid van het boven-persoonlijk ideaal geloven. Haar idealisme hechtte zich noodzakelijk aan de vormen, welke onder haar bereik lagen: voorbeelden aan de oude geschiedenis zoals zij daarin onderricht werd, ontleend, daden van deugd, moed, zelfverloochening, die het eigen en anders geluk prijs geeft voor een beginsel.
Yvette had weinig aan haar vader, hij was het grootste deel van het jaar afwezig door zijn politiek werk en het overige deel geheel daarvan vervuld, - meer dan Yvette het wist gevoelde ze haar grootvaders toornige klachten tegen haar vader en diens werkkring gericht, in haar groeide een onberedeneerde afkeer tegen het woord *politiek* en ze wilde van de zaak, als haar vader haar daarin te betrekken zocht, niet horen. Haar moeders leven was vol ijle drukte en lege beslommering, klachten over vermoeidheid als er gasten, en over verveling

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

als ze er niet waren, en altijd klachten over hoofdpijn. Toen haar moeder na een korte ziekte stierf, nam ze in zichzelf geen sterke droefheid waar, slechts leegte en ongedurigheid, om wat het huis had verloren.

Korte tijd daarna was haar vader met het plan voor de dag gekomen dat ze het huis buiten zouden verkopen, in een stadshuis gaan wonen, dat hun eigendom was en dat Yvette naar school zou gaan. Hij praatte veel over het nadeel van afzondering dat uit de tijd was en een slechte indruk maakte en pleitte ijverig om haar opa te overtuigen dat Yvette toch eenmaal moest leren met jonge mensen van haar leeftijd en ook van ander dan eigen slag om te gaan.

De grootvader, wiens veerkracht afnam met zijn gezichtsvermogen, verzette zich weinig. Yvette zelf wilde eigenlijk wel in de stad wonen en naar school gaan, een heftig verlangen naar samen-zijn met jongeren en delen in hun vrolijke leven, dat ze nu van verre gadesloeg, brandde soms in haar op. Na een korte tijd van voorbereiding had ze examen gedaan en was bij de anderen van zeventien en achttien jaar in de vierde klas gekomen.

Eenmaal op school leerde ze vlotter en gemakkelijker met haar klasgenoten dan dat ze aan de leraren wende. Ze genoot van de natuurlijke en vanzelfsprekende saamhorigheid, ook al kwam die tot uiting in ruwer vormen dan zij was gewend. Het was een warmte die ze niet kende en waarvoor ze dankbaar wilde zijn. Maar de houding van de docenten kwetste haar. Ze trilde soms van boosheid en afschuw onder de ruwe toon van Bruning, de achteloze arrogantie van de directeur, en soms verweet ze zich, dat ze in haar binnenste Siepmans gemeenzame vriendelijkheid eigenlijk evenmin verdroeg en dat ze de jongensachtige man, die de vriend van zijn leerlingen wilde wezen, soms hinderlijk en opdringerig vond.

En toen van het ongekende saamhorigheidsgevoel de glans verdween, merkte ze dat ook haar omgang met de klasgenoten niet zonder nadelen was. Ze verweerde zich niet maar ontweek, en de

© 2026

anderen voelden dat. Haar afkeer was als een nieuw licht waarin haar klasgenootjes alles, wat ze eerder onschuldig en geoorloofd leek, nu anders zagen. Vervreemding en verwijdering bleven niet uit, tot langzamerhand Yvette door haar kalm-hooghartige houding tegenover de leraren – eenmaal was ze na een van Brunings rauwe drift-uitbarstingen gewoon opgestaan en weggegaan – een eigen plaats en een eigen waardering won.
Toen was Bart gekomen met zijn toenadering en Yvette had even zo wel als andere meisjes de bekoring gevoeld van die mooie, verwende jongen, maar het stond haar tegen dat hij zo openlijk het voorwerp van de algemene verering was. En dan... Wat wilde hij van haar, wat zou ze hem moeten toestaan of beloven?
Er werd in de meisjeskring van de klas rijkelijk veel over liefde gesproken. Wat Yvette van hun voorstellingen begreep, behelsde dit geenszins de wisselende ontroeringen uit haar liefdesdromen, haar eenzame voorgevoel van koesterende vrees, vaste voornemens, verheven moeiten en zwaar-beproefde trouw, vereenzelvigd met de veredelde gestalten uit oude boeken en legenden. – Kan zoiets bestaan tussen een jongen en haar, iets dat op Zo'n liefde leek?
Zij wees hem niet af, maar ontweek hem; gelijkertijd lette zij op hem zonder dat hij of anderen het merkten.
Plotseling, onvermoed, had ze hem anders gezien, een ridder, een held, rechtvaardig en edelmoedig, onrecht herstellend en schade vergoedend uit eigen, moedig veroverde buit, - het nieuwe beeld ging op, versmolt tot eenheid in de oude droom en de schaamte verdween met de twijfel of ze zichzelf niet ontrouw was geworden.
Gretig greep ze de rol aan die Siepman haar bood, ook hem warmer genegen om het mooie toneelspel dat hij geschreven had. Haar hele wezen ging met ongekende kracht verlangend en verwachtend uit naar wat komen moest. Anderen zagen haar koel en kalm maar diep in haar brandde de heftige de koorts van het ongeduld.
Ademloos beluisterde zij Barts grote toespraak met zijn luide, hel-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dere stem waar kracht uit schalde, zij bekeek zijn opgeheven hoofd, zijn schitterende ogen en hoorde de woorden die vrede, recht en trouw beloofden aan met ontroering en volmaakte ernst.
Omdat zij beiden een hoofdrol vervulden, zij beiden het stuk *droegen* zoals Bart het graag en vaak uitdrukte, moesten ze los van de anderen meermalen onder Siepmans leiding repeteren.
Op een dag had Bart haar durven te vragen of zij de volgende morgen vroeg op de plaats van het spel met hem wilde samenkomen om zonder toezicht te repeteren omdat alles dan veel echter en inniger zou zijn. Ze had toegestemd en was gegaan. In de morgenzon was hij haar van de heuvel af tegemoet gekomen, voor haar neergeknield in het natte gras en had haar begroet als zijn *gravinne*. Het smekend lachen van zijn ogen en zijn mond, een bekoring van overmoed en onderdanigheid tezamen, hadden haar tegelijk verrukt en bewogen - op de heuvel hadden zij samen gezeten en gesproken. Bart aan haar voeten, argeloos spelend met haar vingers wat zij hem in alle onschuld toestond. Een zoete warmte doordrong haar lieflijk, al was dit niet de gedroomde heldenliefde, maar wel iets innigers en aanminnigers van teder-vreemd en ongegrond vertrouwen.

IV

Nu gingen ze, als elke morgen sinds die ene morgen, elkaar tegemoet en wandelden voor schooltijd tezamen in de zon en de wind van de vroege meidag. Die had een volle smaak van bloesem en kruid, onder hun voeten was het zand warm en rul als mos en boven het vogelgeluid steeg in de klaarte Barts eigen stem, als een jubel van jeugd en kracht en durf en verwachting.
'Mijn pak en mijn mantel zijn gekomen, niets dan goud en wit en blauw. Gisteravond laat nog heb ik alles uitgepakt en gepast... Niemand zal mij herkennen met mijn goudblonde pruik... En zó oud als ik lijk in de mantel... Wel twintig, wel dertig geloof ik... En mijn rol

© 2026

kan ik wel dromen, ik meen natuurlijk, het afscheid en de lange toespraak in het derde, - de korte gesprekken haperen nog een beetje.'
'Je vindt natuurlijk ook de toespraak het heerlijkst... Je kunt er je zo helemaal in verplaatsen... Ik vind dit vooral zo prachtig, als je je bedienden opdracht geeft, terstond al je Arabische paarden te verkopen om Roderik en Ruurd hun akkers terug te geven. Weet je wel? Voer ze uit mijn ogen, mijn geliefde paarden, dat de meestbiedende ze met zich neme... Met de purperen teugels... Met de kunstig-bewerkte pronkzadels... Dat men de prijs verdele onder allen die hongeren en dorsten... Ik mijnerzijds zal er geen penning van aanroeren...'
'Je kent mijn rol evengoed als ik,' lachte Bart verbaasd, 'je kunt me souffleren.'
'Nee, dat kan niet, want ik moet woedend op je zijn, ik moet je aankijken met bozige ogen en sombere mond! Je moet mij eens zeggen, wat voel je wel eigenlijk als je zulke dingen zegt, dat van die Arabische paarden, waar je zo veel van houdt en die je toch laat verkopen?'
'Wat ik voel? Wel... Ik weet niet... Ik verbeeld me maar dat het de dag zelf is, dat er mensen zitten op de banken, op het grasveld, vader, moeder, en mijn broer met zijn meisje en de jongens uit de vijfde, die niet meedoen... Dat zie ik dan zó voor me en dan gaat alles meteen veel beter... En het is heerlijk de hoofdrol te hebben en een prachtig kostuum te dragen en te denken dat je groot en machtig bent...'
'Maar het is nog fijner als het volk begint te juichen en je omhoog tilt en de kinderen je kleren kussen, omdat je de Arabische paarden verkoopt!'
Bart lachte zijn luide superioriteitslach.
'Maar dát is immers niet echt... Als ik eens de echte Arabische paarden had...'
'Wat zou je dan...?'
'Ze laten verkopen natuurlijk, want het maakt een prachtige indruk. Ik vind het enorm knap van Siepman, dat hij het zo geschreven heeft,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het hele toneel, al die lui die met hun mutsen zwaaien, ze moeten allemaal eenvoudig en sober gekleed zijn, boeren weet je, en ik schitterend daarboven uit...'
Toen spraken ze over de kansen op regen en mooi weer en Bart vloog woedend op, toen Yvette het woord 'uitstellen' zei. Nooit, dat nooit, - dan eerder een tent gespannen, dan liever een huis gebouwd, alles, maar uitstellen niet. En Yvette met de lieve verblindheid van een jong en zoet geluk, begroette stilglimlachend in haar vaders eerzucht haar grootvaders idealisme.
Ze waren bij de school gekomen en gingen pratend het voorplein op waar Hermien onrustig op en neer liep en hen van verre volgde met schichtige ogen. Zodra Yvette zich bij de meisjes voegde, keerde hij zich af en ging de school in.
Even later moesten ze allen geur en zon verlaten, de wiskundeles begon in de saaiheid achter neergelaten gordijnen, de onbehaaglijke Bruning mopperde daar zoals altijd om te veel rumoer, om een te luide stap, stampte en bulderde om stilte en aandacht voor wat hij aan te kondigen had: vraagstukken-repetitie in de komende week.
Onwil, verzet, wrevel voer in de klas, uitte zich in mokken en morren, in woedend geschuif met boeken en lessenaars, in uitroepen... Gemeen, om ons nú met repetitie... Die lamme vraagstukken... Ellendig gezanik...
'Dat begrijp ik nu niet,' speelde Bruning de verbaasde, 'hoe je nu ineens aan zo'n tegenzin tegen repeteren komt, mijn beste jongelui, want de hele maand doe je al niets anders en puur voor je plezier.'
Niemand lachte om de flauwe grappigheid, niemand waagde een woord van serieus protest, ze slikten hun woede in, verbeten hun wrok en noteerden met boze potloodkrassen dat er voor de volgende week zestig opgaven gerepeteerd zouden worden 'als gewoonlijk'.
Toen stoof Bart op: 'Maar het is nu niet als gewoonlijk.'
'En jullie bent geen klas *als gewoonlijk* mijn beste jongelui,' zeurde Bruning kalm-zagend terug, 'krukken en prullen, de goeden niet te

© 2026

na gesproken. Volgende week repetitie en uit. Herexamen voor wie onvoldoende krijgt.'
Nu barstte het protest pas luid en ongedwongen uit en Bruning constateerde grijnzend dat de beste jongelui hem zeker met een kluitje in het riet hadden willen sturen, maar dat hij de beste jongelui had doorzien, en dat hij nu geen woord meer verkoos te horen.
Verbittering bedierf de meidag en Bart vloekte uit de grond van zijn hart tegen de gehate, die hun de vreugde misgunde en voor wie ze toch bukken moesten.
Om vier uur wachtten de deelnemers van het spel elkaar op om naar het Park te gaan. Siepman, die dag vroeger vrij, was daar al, om bij het uitmeten en afperken aanwezig te zijn.
Bart, het laatst van allen het lokaal uit en de gang inkomende, zag daar Bruning bezig in de donkere, diepe instrumentenkast naast de buitendeur. Met de rug naar hem toe, stond de gehate machtige daar gebukt, los hing de sleutel in de half open deur. In een opwelling van baldadige wraaklust, duwde Bart zonder nadenken die deur dicht, duwde er de sleutel in, draaide die om, stak hem in de zak en verdween met een snelle sprong zijn makkers tegemoet.
Op de uitbundige wraakvreugd volgde daar toen de vrees dat het zou uitkomen en dat Bruning nog meer, nog erger hun spel bederven zou, maar Bart zwoer overmoedig dat geen sterveling iets had gezien of gehoord, wierp ten overvloede de sleutel weg en ging welgemoed met de anderen verder. Hermien drong zich naast hem en prees luid zijn durf en zijn slimheid... Heerlijk dat Bruning nu gevangen zat, de boosaardige spelbederver, en pas om zes uur door zijn collega's van de avondschool verlost zou worden. En wat zou hij eruit zien, - wat zou hij tekeer gaan en gillen. Bart lachte mee, de angst wegduwend die hij ondanks alles voelde opkomen en merkte niet dat Yvette zweeg en van hem wegliep. Plotseling werd hij het gewaar, liet Hermien glippen en kwam naast Yvette lopen.
'Treur je om Bruning?' vroeg hij schertsend en zocht haar hand.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Yvettes vingers bleven strak en hard, weerzin en schaamte vervulden haar, om hem om haar zelf, om hun vertrouwelijkheid, om wat hij had gedaan - ze bleef zwijgen.
'Hij komt er toch wel weer uit,' drong Bart aan. 't Is maar voor een paar uurtjes.'
'O, wat dát betreft,' antwoordde Yvette nu scherp en hoog, en daarna zachter, 'ik zou het misschien van een ander wel leuk gevonden hebben, maar niet van jou.'
'Niet van mij?' herhaalde Bart argeloos en nuchter, en trok verbaasd de wenkbrauwen op, 'ik ben toch niet anders dan de andere jongens?'

V

KAMP WERD DE VOLGENDE DAG MET EEN BEZWAARD HART WAKKER EN GING MET EEN BEZWAARD HART NAAR SCHOOL.
Hoe nu juist Bruning erachter was gekomen, 't bleef een verward en duister raadsel, maar erachter gekomen was hij, dat stond vast.
'Kom je nog eens naar je slachtoffer omzien?'
Leek die Bruning niet gek, met zijn jas vol rag en zijn hoed scheef, hij altijd buiten school zo vol kalmte en zorg voor zijn waardigheid? En wat voerde hij zelf om zes uur op het schoolplein uit? Was hij misschien ook op Jetje verliefd en nu jaloers en kwam hij hem begluren, die haar wachtte? Je slachtoffer!
't Kon zo'n vaart niet lopen. Omdat haar mevrouw haar nu had weggestuurd voor haar steeds weer te laat komen en weigerde getuigen te geven. Ze zou wel weer een andere dienst krijgen! Zei ze niet altijd zelf, zo vaak ze met haar overhoop lag, *voor die een ander!* En nu al die drukte. En nu dreinen en dreigen om geld dat haar vader van haar eiste, zolang ze thuis moest zijn tot zijn last. Best mogelijk dat het daarom alleen te doen was en dat ze kalm zelf was weggelopen om langs de straat te drentelen en te leven van zijn geld. Maar dan zou ze wat merken! Zij slim - hij slimmer. Een mooi slachtoffer,

© 2026

- hoe ter wereld kwam Bruning er bij? En hoe was hij erachter gekomen? En wat ging het hem aan? Wat had hij er zich mee te bemoeien? Als er nu werkelijk dat achter zat, dat hij zelf op Jetje verliefd - aan de ene kant machtig moppig, hij bevoorrecht concurrent van de oude Bruning! - en daarom jaloers was, dan schreven ze misschien nog naar zijn vader ook, dan zou Bruning de directeur wel opstoken, die twee lagen toch altijd onder één deken, en dan ging hij misschien naar een strenge kostschool toe. Dan was hij zijn hele lieve vrijheid kwijt. Voor nu bleef er niets over dan maar naar school te gaan en af te wachten.

Toen, later op de dag, Bruning binnenkwam samen met de directeur, voelde de gehele klas door hun houding en hun blik, dat er iets bijzonders was. Die ingewijd waren, keken elkander sluiks en benepen aan, Bart werd vuurrood en sloeg de ogen neer - spijt en vrees hadden het bevredigd wraakgevoel geheel verdrongen - alleen die van niets wisten sloegen vragend en onschuldig de ogen naar de binnenkomenden op.

Even praatten de beide mannen voor de klas fluisterend tezamen, toen wendden zich als bij afspraak hun blikken naar Kamp en de directeur sprak in de stilte, terwijl Bruning met een zegevierende glimlach om de genepen lippen en de handen op de rug heen en weer begon te lopen.

'Kamp, jij moet me eens vertellen, wat jij gistermiddag om zes uur hier bij de school had te doen.'

Met een schok schrok Bart op, hij keerde zich om en bemerkte tot zijn bevreemding Kamps verlegenheid, zijn ontwijken; en alle ingewijden keken elkaar aan, hem aan, eveneens bevreemd, evenmin verblijd.

Bruning was blijven staan; genietend van Kamps verlegenheid, overtuigd de schuldige voor zich te hebben, de schuldige die hem ten overvloede nog was komen betrappen in zijn erbarmelijke staat, volop voldaan met het bewijs uit Kamps schuldige houding knikte hij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zegevierend naar de directeur, die laatdunkend terugknikte.
'Jawel, natuurlijk, geen twijfel aan, - en wie anders dan hij zou ook...'
Zo leidde hij de directeur tot de deur en keerde met zijn krakerige tred naar zijn lessenaar terug.
'Wat extra-werk voor dat jongmens... En op de vrije dag mag hij mij komen gezelschap houden, heel genoeglijk met zijn beidjes hier in de school, en wat sommetjes maken.'
Ze zwegen en luisterden, zó kenden ze Bruning, als hij te woedend was voor drift, als hij wit werd en zijn stem stokte, zijn ogen boosaardig priemden. En Kamp begreep er niets van, vaster dan ooit meende hij: Bruning was verliefd op Jetje, Bruning was jaloers, maar moest hij daarvoor extra repetitiewerk hebben?
Na de schooltijd werd hij van alle kanten ondervraagd: 'Wat heb je toch gedaan, wat heb je toch uitgevoerd? Waarom moet je op de dag van het spel komen werken?'
Sommigen verheugden zich bij voorbaat, zonder kennis van zaken, omdat Kamp nu niet van hun werk en hun moeite profiteren zou..., de goedigsten troostten hem: 'Wat kan 't je schelen, je speelt toch niet mee', maar iedereen wilde weten waarvan Kamp eigenlijk verdacht werd. De ingewijden aarzelden om de valse beschuldiging uit te spreken, er werd ontweken, gefluisterd, onderling snel en heftig gepraat. Kleine driften braken los, jaloerse nijd tegen Bart gaf zich gretig de schone schijn van beledigd rechtsgevoel, uitte zich in smalende blikken, eentje riep er ruw-weg iets als *beroerling*, 't dreigde op vechten uit te lopen.
Yvette had zich erbuiten gehouden en wilde net weggaan, toen ze plotseling Hermiens stem hoorde, luid en trillend 'Kamp heeft gistermiddag Bruning in de kaartenkast opgesloten.'
Nu het woord gesproken was, viel iedereen bij, allen die beter wisten, ook die anders hadden gewild, uit gemakzucht en vrees, uit boosaardig behagen in Kamps onthutste protesten. 't Werd een ziedend vermaak om hem heen te dansen en te joelen.

© 2026

'Kamp heeft Bruning op-ge-slo-ten, Kamp heeft Bruning op-ge-slo-ten.'
Bart was wit tot in zijn lippen geworden. Plotseling besefte hij, welk een kans hij had gelopen, aan welk gevaar hij was ontsnapt. Want ook hem zou Bruning, woedend als hij was, niet hebben gespaard. Hij zou in school hebben moeten werken, hij, de held, de ridder, smadelijk verstoten uit zijn rol, terwijl een ander - die ellendige Ter Spill uit de vijfde, die 't stak, dat hij niet was gekozen - pronkte in zijn rijk gewaad, toegejuicht werd, gevierd, omringd, benijd. En hij sommetjes maken als een kwajongen! Zou hij van uitstellen hebben kunnen spreken, die zich altijd op 't sterkst tegen de gedachte alleen had gekant? – Die ellendige stomme streek van gisteren!
't Deerde niet. Kamp zou voor hem boeten, wat deed het er toe voor Kamp? Lief, lief, innig lief van Hermien dat ze het had gezegd dat ze dit had willen doen voor hem. Zijn ogen zochten haar tegenover Kamp, die zich woedend verweerde. In zijn hart eerder opgelucht dan bezwaard door de verdenking die hem licht leek bij de netelige zaak met Jetje, speelde hij nu de vervolgde onschuld, vaag voelend dat ze hem wilden laten opdraaien voor wat ze wisten dat een ander had gedaan. Dus hield hij zich brutaal en schreeuwde om de bewijzen, die er niet waren en zonder welke hij niet gestraft kon worden.
'Hoe wéét jij, dat ik het gedaan heb?' De rechtstreekse vraag gold Hermien. En in afwachting werden ze plotseling stil en keken haar aan. Ze bedacht zich even, haar ogen zochten Barts blik, maar konden die niet ontmoeten, toen bloosde ze nog roder, kwam tot vlak voor Kamp en snerpte hem in het gezicht: 'Ik heb het zelf gezien.'
Handgeklap en gejuich volgde, enkele meisjes proestten nuffig gillend nu Hermien zich zo blootgaf in haar verliefdheid op Bart, maar hem in haar hart allemaal verkiezend boven Kamp, zwegen ze en namen genoegen met elkander aan te stoten, spotgezichten trekkend, en richtten zich nu tot Hermien: 'Je moet het morgen zeggen in de klas.' Twee twistten er fel, schreeuwden, 'klikken' en 'niet klik-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ken' tegen elkaar in. Bart, op Hermien toetredend, nam haar beide handen, zei gedempt: 'Dank je, Hermien, dank je.'
Gloeiende tranen sprongen Hermien uit de ogen van dankbaarheid, van geluk. Ze had wel gewild hem bij zijn handen vasthouden, en wegvoeren met zich naar een veilige plek, maar hij, plotseling vreemd-verkild door haar ontroering, maakte zijn handen los uit de greep en onttrok zich door snel te vertrekken. Yvette was al weg.

VI

Siepman had voor die dag de repetitie geannuleerd en ditmaal was er niemand rouwig om. Bart haastte zich naar huis, de schrik zat hem nog in de benen, hij kon aanvankelijk aan niets anders denken dan aan het afgrijselijk gevaar, waaraan hij was ontsnapt. Toen schoten zijn gedachten plotseling uit naar Hermien, naar wat ze voor hem had gedaan, en trachtte hij de warme dankbaarheid van die middag te hervoelen, maar er kwam niets. Hij ging trager lopen en trok in een warme wil al zijn denken op haar samen, - maar tot zijn schrik voelde hij zich even onverschillig en even kil als de vorige dag, als alle dagen, als altijd - hij wilde het nauwelijks bekennen en hield zichzelf voor dat hij afschuwelijk was, harteloos, ongevoelig, dat hem de kracht ontbrak om dankbaar te zijn.
Stil en star, innerlijk verschrokken kwam hij thuis, - wat beduidde de wrevel, de weerzin bijna, die onweerhoudbaar in hem opschoot, en waaraan niets te veranderen en te ontkennen viel, nu hij dacht aan Hermien, aan haar gloeiend, opgewonden gezicht, aan haar ogen vol tranen? Het hinderde hem, om haar, om zichzelf, hij wilde het van zich afschudden, - toen drong een andere naam, een andere herinnering tot hem door: Yvette! En nu hij tot haar zijn volle denken uitgaan liet, kwamen er gevoelens, die hij dragen kon, van twijfel en vrees, bijkans van toorn, omdat ze hem alleen had gelaten, maar ook een behoefte met haar te spreken, zich vrij te pleiten, haar te over-

© 2026

tuigen. Hij wist zo zeker - hij overwoog het tegendeel zelfs niet - dat hem dit gelukken zou. Zo week als ze was met hem: zo lief, als maar zij-beiden alleen waren, zoet als een lammetje, - o ze zou niet boos blijven. Hij wilde haar zeggen van Kamp en hoe een ellendige jongen hij was... en als zij 't verlangde, zou hij Kamps extra werk maken, hem door zijn repetitie, door zijn herexamen helpen, als 't moest, Kamp verloor niets, won er eerder bij, zo was alles goed. En nu de eerste ontsteltenis voorbij was, kwamen veerkracht en overmoed en zelfvertrouwen terug, leek het Bart schier onmogelijk, kinderachtig, ongerijmd, dat hem zo iets zou zijn overkomen, hem voor een ogenblik van onbesuisdheid, de blijde hoop van weken en maanden ontrukt, al zijn plannen stuk, zijn droom van glorie verwoest, 't ganse uitzicht verduisterd. Een zelfde gevoel van zekerheid en zelfvertrouwen, dat hem deed lachen als er soms na een schokkend sterfgeval over elkeens kansen op ziekte of dood werd gesproken, verzette zich nu ten sterkste tegen de gedachte aan deze ramp.

Na tafel uitgegaan, zacht fluitend in de namiddagkoelte, ontmoette hij Hermiens broer Henk en zijn eerste, onwillekeurige neiging was hem te mijden, - leek het trouwens niet of ook de ander hem ontweek? Toch dreven ze in de brede, stille straat naar elkaar toe en gingen, flauw vragend naar elkanders doel, tezamen verder. Maar hun praten vlotte niet, ze vermeden de grote kwestie aan te roeren en dachten beiden aan Hermien, in het wankelen van hun leeftijd, die de argeloze openhartigheid der jongensjaren te boven en tot mannelijk begrip nog niet gerijpt is, onzeker of ze over haar durfden spreken. En die netelige twijfel, bij de broer een vage schaamte, bij de ander een vleug van schuldgevoel om zijn gedachten van straks, zette zich om in wederzijds gevoel van wrevel, zodat ze plotseling en kortaf scheidden op de hoek van een straat, waar geen van tweeën wezen moest.

Henk ging toen naar huis en traag van denken als hij was, begreep hij van zijn wrevel, onwil en schaamte de precieze oorzaak niet, reden

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

te meer, dat hem dit alles bezwaarde. Wat hij wel herkende was zijn boosheid op Hermien, - maar wat beduidde die afkeer tegen Bart? Thuis gekomen ontweek hij Hermien, zoals hij van na de schooltijd af gedaan had en trok naar zijn kamer toe.
Hermien zat in de hare en hoorde hem thuiskomen met een beverig gevoel. Hij ontweek haar, hij had aan tafel nors voor zich zitten kijken en het hoofd afgewend, als ze zijn ogen zocht. Begreep hij dan niet dat het niet anders had gekund, dat ze wel had gemoeten om Bart? Zou hij niet komen? Neen, - dan moest hij het weten, zij wilde haar stemming niet laten bederven, haar stemming-van-geluk om wat morgen en alle volgende dagen voor haar wezen zou, teruggenomen en nu voorgoed. Hoe innig had hij haar handen gegrepen, in het volle, dankbare bewustzijn dat zij hem had gered. Maar nu mocht ze toch niet aan hem denken, want het moeilijke van morgen moest voorbereid en volbracht, ze schoof de dromen weg en ontdeed zich van het schuchtere verlangen, dat zijn eigen doel niet kent, als van een warm kleed en zat nu bang voor haar tafeltje vol verknoeide en half-beschreven papiertjes, waarvan ze er een greep, doorlas en met een vluchtige zucht weer vallen liet. Morgen in de klas zou ze haar beschuldiging moeten herhalen, bijzonderheden geven over het 'hoe' en 'waar', om haar uitleg geloofwaardig te maken. En wetend dat het haar aan verbeelding en welbespraaktheid ontbrak, wilde ze vooruit dit alles opschrijven en daarna van buiten leren, ten einde morgen zonder haperen te kunnen spreken. Zo zat ze en zuchtte in pijnlijke inspanning, maar geen ogenblik nog was ook maar een zweem van berouw of twijfel tot haar gekomen, - het was natuurlijk en derhalve geoorloofd dat ze een ander opofferde voor Bart, zoals ze zichzelf zou hebben opgeofferd, - het was even natuurlijk en daarom twijfelloos zeker dat Bart nu haar zou kiezen boven de andere, die zich in het hachelijk uur van hem had afgewend. Van zeven uur af zat ze in haar kamer en tobde op het leugenrelaas, met een innigheid van gevoel, een gloeiing van geestdrift als schreef ze de zuiverste

© 2026

waarheid, - dan telkens doolde dat gevoel weer af en ging naar Bart en herdacht kleine voorvallen uit voorverleden winter, die naarmate de tijd verliep en het uitzicht verduisterde, voortdurend wonnen in heerlijke zin, een vleiend woord, een handdruk, een speelse kus in donker... ook wel stond ze op en begaf zich in een drang van warme zwakheid naar de kast, om nog weer te bezien en te bevoelen wat ze wist liggen: geschenkjes voor Bart, elk afzonderlijk in een dun papiertje verpakt met 'voor Bart' er op geschreven, - een zacht-zijden gebreide das, een leesmerk uit glanzende fijne kraaltjes geregen, een omslag voor een boek, heel zorgvol geborduurd naar een ingewikkeld patroon - die vaardigheid was haar grootste trots - en die ze hem nu zou mogen geven. Maar eerst schrijven, en eerst van buiten leren en eerst morgen. En nog weer nam ze de pen en schreef op een schoon blad papier:

'Toen ik om vier uur naar huis ging vergat ik mijn muziekrol voor de pianoles mee te nemen, toen ik terugkwam om die te halen zag ik Kamp voor de kaartenkast staan loeren, ik wilde nog vragen, wat doe je hier? Maar ik liep door, en hij zag mij niet. Bij de deur keek ik om en toen zag ik, hoe Kamp de sleutel in het slot draaide en daarna hard wegliep. Bart en alle anderen waren al lang op het plein...'

Weer schreef ze als gedreven dit laatste zinnetje, dat ze al herhaaldelijk weer had doorgehaald, omdat het immers onnodig en dwaas zou staan en misschien juist verdacht zou lijken, zijn naam te noemen; toch... ze had hem zo gaarne zelf en geheel willen vrijwaren! Ook ditmaal haalde ze traag en aarzelend er de pen doorheen, - en nu dit nieuwe blad daardoor ook was geschonden, knoeide en wijzigde ze nog weer hier en daar, tot het haar dan eindelijk voldeed. Toen stond ze op en ging het prevelend van buiten leren. Ze liep heen en weer, peinzend, verstrooid, dan met een schok weer tot zich zelf komend, strak turend met genepen ogen, totdat Henk in de kamer naast haar, verbaasd en verstoord tegen de wand klopte en haar vroeg hem met rust te laten en zelf te gaan slapen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VII

In de zonnige morgen die volgde was Hermien het eerst van allen bij de school. Ze had aan het ontbijt niet kunnen eten en was, elke afleiding vermijdend, Henk vooruitgesneld het huis uit. Onrust en zorg hielden haar gedachten in vlottende schommeling; de papiertjes waren vernietigd, dat geen spoor van haar daad haar verraden en Bart verderven zou, nu was ze op haar geheugen en haar durf aangewezen, - en van beide bezat ze zo weinig. Slechts haar vastheid van wil hield de moed omhoog, die haar dreigde te ontzinken; tegen de leugen niet, maar wel tegen de daad schroomde ze. Ongenoten gingen haar frisheid van wind, geur van kastanje en bloeiende doornen voorbij, ongezien waren spotlach en blik op haar gericht, naarmate de jongens en meisjes kwamen in 't naderen van de schooltijd. Daar was ook Bart met zijn vrienden, en ginds stond Kamp alleen, het laatst van al kwam Yvette. Een gloeiing schoot Hermien door het lijf, Bart liet zijn vrienden en kwam naar Yvette met een guitigsmekend gezicht en uitgestoken hand, maar Yvette keek hem koud in het gezicht, roerde de hand niet aan en ging haar eigen weg de school in. En Bart, bleek en ontsteld, de ogen groot, keerde traag naar zijn makkers terug, Hermien zag hem herhaaldelijk omkijken naar de deur, waarin Yvette was verdwenen. Een koortsige jubel binnen in haar sloeg als gloed naar haar gezicht, als glans naar haar ogen, ze had wel luid willen juichen: nu is alles tussen hen uit, ze heeft Bart beledigd, hem, zo prikkelbaar en lichtgeraakt, die van niemand krenking verdraagt, en daar trots op is, nu kijkt hij nooit meer naar haar om. Nu is hij voor mij, voor mij, voor mij..! Kamp kwam langs haar heen, hoonde haar met de ogen, maar ze gaf hem dapper zijn blik terug. Ze zag nu ook wel hoe meisjes haar smaalden uit de verte, klein-hovaardig in het besef van hun maagdelijk fatsoen tegenover haar schaamteloosheid, - maar het deed haar niets, eerder wakkerde het in haar aan een

© 2026

furie om nog verder zich prijs te geven, nog meer zich op te offeren! O, ze mochten allemaal opkomen, fluisteren, haar nawijzen, ze zou het weer doen, altijd weer doen, als het ging om Bart. Ook zwaarder dingen, ook erger dingen, hem verweren tegen allen en alles, zoals nu zijn moeder het deed, zelfs tegen zijn vader.
De bel luidde, het zonnige plein stroomde leeg, de school slurpte hen op tussen kille wanden, - toen gingen de deuren langzaam dicht. De morgen duurde lang en Brunings uur was het allerlaatste. Hermien kon aan niets denken dan aan wat ze dan te zeggen zou hebben. Hete gloeistromen streken haar langs de benen, koude rillingen trokken haar over de rug, angst dat haar geheugen haar zou begeven, haar stem haperen, dat er gelachen en weersproken zou worden drong haar als een brok naar de keel.
Toen ze eindelijk bij Bruning zaten, bedacht Hermien zich niet langer. Haar hart klopte zwaar en fel, haar hoofd draaide en duizelde, toen ze plotseling verlof vroeg iets te mogen zeggen 'buiten de les om'. Zo zonder overgang plotseling verving toen de stilte, waarin spanning voelbaar was, het gedruis van lessenaars openen en boeken uitleggen, dat Bruning verbaasd de rijen langs keek. Stug vroeg hij Hermien, waarover ze te spreken had en toen ze hees en rauw antwoordde 'over Kamp' trok er een lach over zijn gezicht, een verlucht 'ah zo' ontsnapte zijn mond, hij gaf Hermien verlof en zij, snel en rad, de lippen kil, de ogen strak in de verte, waar ze het papiertje zag met de doorgehaalde regel, begon zonder haperen 'toen ik gistermiddag uit school kwam...' maar in haar stem kwam tot haar eigen verluchting de overtuigende glans en de klank, die slechts de oprechtheid een getuigenis heet te verlenen!
De stilte bleef zolang ze sprak en daarna brak er joelen los en rumoer en onderling getwist, dat gauw gestild, in lachen en mompelen verliep. Maar de algemene stemming was van bevrediging en verluchting, en het was duidelijk dat Bruning daarin deelde, geen ander slachtoffer willend dan de jongen, die hem in zijn vernedering had

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bespied en betrapt. Hermien ontging dit alles, haar ogen zochten die van Bart, die stil zat in zijn bank, niet bewoog in het roepen, niet omkeek, gebogen over zijn boek of niets van dit alles hem betrof. Van gloeiend rood werd Hermien kil-wit; nu was alles volbracht en voorbij... en waarom zond Bart nu niet in een blijde blik, als gister, het geluk naar haar uit! Snel wendde ze haar hoofd om naar Yvette, die zat als Bart, roerloos, de ogen in haar boek.
En nu Bruning, bevredigd, stilte had gebulderd, Kamp schouderophalend zich onderwierp en de rust terug kwam in de klas, nu leek het als was er niets gebeurd, als was alles waarop ze haar hoop had gebouwd nutteloos geweest, in ijle leegte opgegaan.
Bart in zijn bank, keek nog steeds niet op of om. Hij had de hele ochtend al dit verbijsterend vreemde in zichzelf gevoeld, dat hij niet meer aan het spel en aan zijn ridderrol dacht, maar alleen aan Yvette en haar misprijzende blik, aan Yvette, die zijn hand had durven weigeren en zonder groet hem laten staan. Wat gebeurde er in hem, - Yvette was toch niet meer dan een meisje. Het spel was zijn vreugde, trots, en zijn verwachting van dagen en weken geweest, wakend en dromend had hij er in geleefd. Nu niet langer. Hoe hij tastte en riep in zijn binnenste - er kwam geen antwoord, de vreugde was dood, de verwachting vertrokken. Er was alleen Yvette, aan haar alleen dacht hij in een verwarde dooreengloeiing van schaamte, verlangen, ongeduld, naar haar gunst en goedheid smachtte hij alsof er verder niets anders bestond. Dat het plotseling zo met hem was gelopen, alles in hem gebroken en in de war, dat hij nu wel janken kon om een meisje dat hij bijna niet kende, dat hem beledigd had, en die zijn glorie vergat waar hij zo fel was op gebrand geweest en nu alles met vreugde wilde prijsgeven en verliezen en smeken dat zij hem vergeven en weer tot zich nemen zou, - dit alles verwarde hem.
Hij keek op zijn horloge. Het liep al tegen twaalven. Iedereen werkte ingespannen de moeilijke opgaven uit, niemand durfde meer lachen en fluisteren. Bruning leek de verstoring van een moment met ver-

© 2026

dubbelde strengheid te willen wreken, - geweldig draaiden en dreigden zijn ogen. Bart greep haastig zijn pen en schrift om zich een houding te geven maar zodra Brunings blikken elders waren, scheurde hij een blad papier uit zijn notitieboek, schreef daarop enkele woorden, vouwde het tot een smalle strook, draaide daar een wrong in en reikte het heimelijk zijn buurman toe. Die las de naam op de buitenkant, gaf het door, zo werd van hand tot hand steelsgewijs het witte briefje naar Yvette gevoerd en ten leste zacht naast haar op de bank geschoven. Ze greep het, opende en las 'Na twaalf uur zal ik het zeggen, wil je op mij wachten?' En zijn naam. Ze liet het briefje glippen en keek op en ontmoette zijn bange, smekende blik en schonk hem met de hare de volle zekerheid van haar liefde en van haar vergiffenis, - en de vurigste beloften, zonder dat ze het wist. Nu was in hem alles goed en hij smaakte een ongekende wellust, omdat hij zich verdeemoedigd had, en nog verder zich verdeemoedigen ging, de eerste maal in zijn jongensleven, waarin trots en koppigheid te kijk hadden gestaan, door zijn naasten openlijk afgekeurd, heimelijk aangemoedigd en bewonderd. Verslagen lag die jongenstrots en alles dat ermee samenging: vrees voor spot, verzet om een ander te doen zegevieren, - verslagen onder de verse vreugde der willige onderwerping. Hij haakte nu om bij Yvette te zijn en zijn dode glorie aan haar voeten te leggen. En Hermien wachtte ondertussen in angst en spanning op het teken van zijn dankbaarheid en zijn gunst. Twaalf uur sloeg het, de verloste kinderen vertrokken opgelucht. Bart stond op en liep naar voren en hield Bruning staande voor een kort gesprek. Na de laatsten ging de klasdeur dicht en hij bleef met de leraar achter.

Hermien had het wel gezien maar zag geen verband tussen het een en het ander en wachtte hoopvol tot hij kwam. In de gang liep ze heen en weer, om haar heen stroomden de klassen leeg. 't Zonnig buitenlicht, 't geraas van de straat drongen met geur en wind door de open deur naar binnen. Een nijpend-bewust voorgevoel van een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bang geheim hield haar bij de gesloten klas waar Bart alleen was met Bruning. Toen zag ze plotseling op de bank in de vestibule Yvette zitten. En haar simpele gevoel had de verklaring van die aanwezigheid gereed: die kwam om Bart nu het te laat was, die kwam nu nog om haar te verdringen! Ze voelde zich sterk in haar recht, richtte het hoofd op, wierp Yvette een blik toe vol triomf en bleef nu vlak voor de deur van hun klas, om hem zo dadelijk te zien en mee te nemen voordat hij Yvette zag, zodat zij zich zelfs niet voor eventjes tussen hem en haar zou kunnen dringen.
En nauwelijks stond ze daar of die deur sloeg open en Bart stormde het lokaal uit, bleek met stralende, zoekende ogen in zijn opgeheven gezicht. Hermien zag het en weer keerden haar verwachting en volle vertrouwen in haar terug - naar haar was het immers waar zijn stralende ogen naar zochten... - zonder dat ze wilde of wist, strekte ze haar handen, opende haar mond en stortte de smeekbede van haar liefde naar hem uit... 'Bart..!'
Hij zag haar en zijn gezicht verdonkerde, zijn voorhoofd trok samen, hij deinsde weg van haar uitgestrekte handen met onverholen afkeer. 'Jij... Waarom heb jij op mij gewacht... Waar is Yvette? Heb je Yvette niet gezien?'
Toen zag Hermien, wier armen neerzonken en die trillend stilstond, hoe hij door de gang verder stormde, en dat Yvette opstond en hem tegemoet kwam. Ze hoorde zijn stem, haastig en hoog en zag hen samen de school uitgaan. Het zonnige licht tegemoet en weg uit haar blikveld.
Toen, van verbijstering en smart als half verdoofd, liep ze naar de bank die Yvette net had verlaten en huilde luidkeels in de stilte als een klein kind omdat ze niet begreep waarom nu nóg Bart haar afwees en boven haar een ander gekozen had...

© 2026

HET POLY-INTERPRETABELE BEGRIP 'FIJN' WORDT VOORAL IN DIT VERHAAL VANAF BLADZIJDE 96 ALS ZEER NEGATIEF ERVAREN.

MIDDEL- EN HEDENDAAGS NEDERLANDS:
Volmaakt in zijn soort; rein/zuiver; listig/slim; godvruchtig/orthodox/zeer godsdienstig: *zo fijn als gemalen poppenstront;* een gezegde dat de duivel vaak in de mond gelegd wordt: *de fijnen zijn de mijnen;* erg: *hij is fijn zat;* zich in stilte verkneukelen: *iemand fijn laten zitten.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE BOETE

I

Het avondlied was geëindigd. Leentje had niet meegezongen, nauwelijks geluisterd, zozeer waren haar gedachten vervuld met wat haar zo meteen te wachten stond, ze keek op en om zich heen. Haastig verlangend om weg te komen, rolden de meisjes hun breikous op, vouwden het naaiwerk op - de mandjes en doosjes bleven staan op de tafels voor het meisje dat de week had - en drongen lachend, gedempt pratend, de deur uit, de smalle trap af naar de buitendeur. Zij die klompen droegen, rommelden daar met nodeloos lawaai - uit de door elkaar gegooide hoop - hun eigen op en liepen met veel drukte de straat in.

Was het waar, vroeg Leentje zich af, dat ze allemaal met een wrede nieuwsgierigheid, een soort belustheid, naar haar gekeken hadden, of was het alleen de verbeelding van haar eigen angst? Dat ze, althans sommige van hen, haar nu opwachtten om haar te ondervragen daarvan was ze overtuigd. Ze had wel haar bevelen en vermaningen van thuis: altijd maar zeggen *'Ik weet het niet'*, maar zou ze daar mee wegkomen? Ja, vader en moeder hadden makkelijk praten! Het ging toch niet aan, op de onnozelste vragen als een klein kind te antwoorden, dat ze 't niet wist.

Ze was elf jaar, - maar zo klein, dat ze gewoonlijk voor negen aangekeken werd. Op school, waar ze in de hoogste klas zat, zonk ze bijna weg in de wijde bank, haar buurvrouw stak daar een hoofd boven haar uit, - maar zij kon en begreep van allerlei, dat de anderen niet wisten en begrepen. De meester mocht haar dan ook wat graag. En als hij wel eens een enkele maal zei *'dat kleine Jodinnetje daar'* - omdat hij niet zo snel op haar naam kwam: Leentje Levisson - dan bedoelde hij het vriendelijk en hij zei het ook vriendelijk.

Maar toch deed het haar pijn, want de anderen lachten en dat was niet zo vriendelijk bedoeld.

© 2026

En had vader het geweten, die zou er niet tevreden mee zijn geweest. Of oom Izak. Die kon echt nijdig worden. Daar moest je voor oppassen! '*Beis Eizakkie*' noemden ze hem - 'de kwaaie' - omdat hij zo driftig wezen kon en de hele familie was bang voor hem. Toch een lieve man. Leentje was altijd blij als ze, thuiskomend uit school, hem onverwacht aan tafel zag zitten. Hij was *gazzan* in een dorp ver weg, had veel kinderen en kwam altijd geld te kort. Tante Bertha was ook zo vaak ziek. Die kwam maar zelden mee. Prettig was het, gasten uit andere oorden thuis te hebben. Als ze lekkers meegenomen hadden, balletjes of vijgen, bewaarde zij stilletjes de zakjes - oom Izak kwam uit de buurt van Steenwijk, heel ver weg, oom Wolf uit Leiden, tante Reggie helemaal uit Dinxperlo - en dan las ze daar de onbekende namen van de winkels op, en van de straat en ze rook eraan en dan leek alles zo bijzonder. Eigenlijk was ze blij, dat oom Wolf en oom Izak en tante Reggie zo ver weg woonden en ze er zeker voorlopig niet weer heen zou gaan, sinds ze er als klein kind eens eenmaal was geweest, want waar ze vaker kwam, daar was niet langer het bijzondere meer.
En haar hart trok ook niet naar het verre, maar wel om iets van het verre dichtbij zich te hebben!
Eens waren ze met vader lopend naar een dorp in de buurt gegaan, meer dan anderhalf uur weg, een dorp, waarvan ze tot dan alleen de torenspitsen en de omtrekken had gekend. Vader moest daar zijn om oude kasten en tinnen kruiken op te kopen. Op de terugwandeling had ze toen een steen voortgeschopt naar huis toe - met haar broer Japie samen, alsof het maar een spelletje was, zo beurtelings een schop - omdat aan een steen uit een ver dorp het '*bijzondere*' was, en ze dan later naar dat dorp heel anders kijken zou, met die steen in haar hand of in haar kastje, - als had ze het verre daaraan naar zich toegehaald.
Ze schrok op uit haar mijmeren. Vreemd, hoe was ze ineens in haar gedachten op die steen en die wandeling van lang geleden gekomen?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze had geen tijd tot '*omgekeerd denken*', zoals ze het terugtasten in haar gedachten naar haar uitgangspunt noemde, want drie meisjes van de breischool, die haar kennelijk hadden opgewacht, kwamen aarzelend, innig gearmd, vooralsnog zwijgend, maar met spot om mond en ogen naar haar toe.

Leentje wilde zich ferm tonen en doorstappen, ze kreeg een kleur, ze voelde haar bloed bonzen door haar lijf, maar ze hield zich stoer. Het straatje waar ze liepen was smal, kleine oude maar frisse huisjes aan de ene kant, onder-en-boven-deurtjes, klompen in 't voorhuis, houten stoepjes, voor de ramen achter hekjes van witgetopte groene latjes, geranium, reseda, goudsbloemen en violieren, een warreling van bonte kleuren en veeltintig groen, soms halfhoog bij de smalle ramen omhoog. Aan de overkant de bijbehorende tuintjes, achter donkere doornheggetjes, waarin hier en daar de roomwitte knopjes op springen stonden. Sommige tuintjes als boeketten, één en al bloom, andere poppig verprutst tot miniparkjes met onbegaanbare schelpenpaadjes, een vijvertje als een goudvissenkom, waar stukken kurk en groene sprietjes de 'rotspartij' verbeeldden. Achteraan was dan soms nog een kippenhok als een kasteel of een duiventil als een kerk, vol vergulde weelde van torenspitsjes en blinkende bollen en starre wimpeltjes boven de lilliputachtige poortjes en raampjes. Leentje liep graag langs zulke tuintjes, vooral tegen de avond als de mannen van 't werk thuis waren en pijpjes rookten in blauwe hemdsmouwen op de houten stoepjes.

Iedereen zei dan in 't voorbijgaan de anderen goedenavond, zij ook, en dat gaf zo'n zacht gevoel om het hart, als wilde ze eigenlijk veel meer en veel inniger woorden dan enkel goedenavond tegen de mensen zeggen. Maar dan moest het vooral ook naar koffie ruiken, naar koffie, die in keteltjes te koken stond en door de fijnmazige gordijntjes moesten de lichtjes gloren. Ook moest het een klein beetje ruisen hoog boven haar hoofd in de bomen en de lucht daar-door-heen moest nog eventjes licht, maar onder de bomen moest het al bij-

© 2026

na donker zijn. En dan ging ze ook liefst alleen - en telkens als ze bij een groepje kwam dat op een stoepje of onder een hoge, donkere boom zat en goedenavond zei - je zag nog nauwelijks, wie de man en wie de vrouw was, maar 't bleef hoorbaar aan de stemmen, die van de man donker en effen, die van de vrouw neuzig-dreunend, - dan kwam dat zachte gevoel om haar hart en iets alsof je, twee drie stappen ver, niet liep, maar zweefde of gedragen werd...

Dit straatje kende Leentje niet zo goed als haar eigen straatje en het daaraan grenzende, want ze was vandaag voor 't eerst naar haar nieuwe breischool geweest - de Christelijke breischool van juffrouw De Boer - waar enkel 'fijne' kinderen gingen en zij het enige Jodinnetje was.

'Waar woon je?' klonk het naast haar, in een boers-zangerig dreuntje -, en duidelijk hoorde Leentje dat dit schuldeloze vraagje maar een inleiding was tot een van die honende verhoren welke op school en overal de Christen-kinderen haar zo vaak deden ondergaan.

Ze had een afkeer van de 'fijnen', - omdat de kinderen van 't 'fijne' school haar en haar broertjes en geloofsgenootjes plaagden, valser en geniepiger dan de kinderen van haar eigen school, de openbare.

Voor haar zat bovendien het begrip 'fijn' vastgeklonken aan 't beeld van de oude juf Koeman, met haar streng-vorsende gezicht, waar nooit een lach op verscheen, die bij haar in 't straatje woonde en zo koud-minachtend vanuit haar hoge onderdeur op haar neer en haar na kon kijken wanneer ze voorbij kwam.

Dan voelde zij zich soms van schaamte en machteloze boosheid verkrimpen.

En dan die dag in de vorige zomer, toen ze met vijf, zes kameraadjes naar de witte rozenstruik had staan kijken, waar zo'n zoet, flauw stijfselluchtje van afwoei en juffrouw Koeman de anderen ieder één - aarzelend uitgekozen, zorgvuldig afgeknipt, bijna uitgebloeid - bloemetje gegeven had, en haar alleen liet toekijken, zonder een woord, zonder een blik alsof zij lucht was.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Gebruld van het huilen had ze toen, om de belediging, de sarrende koude vernedering, in eenzaamheid de vuisten gebald, wraak gezworen in haar hart.
Juffrouw Koeman nu was fijn.
De groentekweker in de Bloemstraat was ook fijn. Soms moest Leentje er pieterselie en preitjes halen voor de soep van vrijdagavond. Ze liep dan de gesloten, ongastvrije voorgevel met de bruine deur en de kraakstijve venstergordijnen van het kwekershuis voorbij en ging achterom de kwekerij in, waar de vierkante vakken spinazie en sla en wortelen en ander kruid zich uitstrekten tot diep het weiland in. Vooraan stonden onder een lage appelboom wat bloemen, boerenlelies en stokrozen rondom een stenen regenput, bij de pomp, waar de gele keien altijd vochtig waren en de grote klompen stonden naast het siepelend gootje, groeiden welig vergeetmenietachtige plantjes met diep-paarse bloemen. Plukjes gouden knoopjes en tuinmadelieven, wit van binnen, hoogrood van buiten, bloeiden naast het huis tussen het gras. Daar was ook een kleine veranda uitgebouwd en de kwekersfamilie zat er soms rondom een tafel met thee, of ze dronken uit een grote glazen kom morellen-op-brandewijn, 's zomers, als 't buiten heel warm was. Maar hoe het weer mocht wezen, regen of brandende zon, altijd lieten ze háár buiten op de stenen staan, nooit werd ze binnen gevraagd, nooit met een woord te veel toegesproken; de kweker zelf, met zijn steenrood gladgeschoren gezicht, ontnam haar 't mandje en liep er mee de tuin in - ze mocht hem niet volgen, hoe graag ze had gewild, tussen de malse groene bedden tot waar, achter de krozige sloot, de koeien stonden, ver weg in de wazige weien. Ze moest blijven staan onder de blikken van die mensen, die plotseling zwegen en naar haar keken, net zoals juffrouw Koeman, zonder ergernis of haat, maar met koele minachting, zoals een hoger wezen naar iets laag-bij-de-gronds kijkt.
Leentje hield dus niet van *fijnen*. De grauwe gevel van 't *Fijne school* boezemde haar weerzin in en de tekst boven de ramen haatte ze

© 2026

onbewust, hun languitgehaalde kerkgezangen joegen haar soms rillingen van afkeer over de rug, want het verband tussen dit alles en de minachting van juffrouw Koeman, het plagen en sarren der fijne kinderen was innig en onverbrekelijk. Het *'gajes'* - de Christenen in het algemeen - had ze van huis uit en van jongs af leren kennen als het *'andere'*, het verwijderde, het altoos min-of-meer vijandige, maar het *'fijne gajes'* werd in haar huis en Joodse omgeving verreweg erger dan de rest geacht.
Bij de intimiteit van de drie, die inniggearmd, hoofden bijeen gestoken, naast haar gingen, liep ze alleen, schichtig, bijna tegen de heggetjes gedrongen in het smalle straatje. Hoeveel broertjes en zussies he-je?' was op de eerste vraag gevolgd.
Ze vertelde aarzelend, dat ze een broertje Japie en een broertje Maurits had, zich afvragend of die namen niet Joods, niet belachelijk klonken, zich beijverend de *au* in Maurits uit te spreken, zoals de meester op school, wanneer hij over 'Prins Maurits' sprak en niet zoals thuis, waar ze de au meer naar *o*, als in het Duitse Moritz, lieten klinken. Terwijl voelde ze zich veilig en blij, dat ze zelf zo'n gewone naam: Leentje had, en niet Sara of Rebecca zoals de dochtertjes van oom Izak, die altijd voluit zo heten moesten en straf kregen, als ze zich op school Sophie en Riwka lieten noemen.
'Wat eten jullie vandaag?'
Treiterig elkaar duwtjes en knipoogjes van verstandhouding gevend, drongen ze aan, ook nu Leentje benauwd piepte, dat ze 'het niet wist'. Want achter die schijnbaar-onschuldige vraag voelde ze de akelige nieuwsgierigheid naar hun 'raar' Jodeneten, wist ze de verhalen van *'uien-met suiker'*, en bloemkool-met-haring, die op school de ronde deden. Wat gaf het, al ging ze huilen, al verzekerde ze snikkend, dat ze allemaal 'gewone dingen' aten, - al loog ze erom, al noemde ze de *broodsjalet* een pudding, - al zei ze, dat er bij hen in huis heus geen uien en nooit, nooit suiker in de soep gegeten werd? 't Zou daarmee niet uit zijn.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze voelde het allemaal aankomen, ze zou opnieuw moeten weerleggen al de oude leugens, die de een de ander vertelde en die iedereen leek te geloven, hoe onzinnig ze ook waren. Dat de Joden de lijken van hen die op Sabbat gestorven waren, heen en weer wierpen in de synagoge, de trappen afsmeten, - dat ze bij begrafenissen beurtelings zeiden, aarde in de kuil werpend, *'groet vader Abraham' - 'groet vader Izak - groet vader Jacob -* waarop dan de anderen antwoordden *'ook van mijn' 'ook van mijn'* en meer van die onzinnige verhalen. Oom Izak was eenmaal, van een begrafenis komend, daarmee zo getreiterd door de jongens in zijn dorp, dat hij met zijn zwarte jas aan en zijn hoge hoed op, ze zo maar achterna gerend was en een van hen zo tegen de grond had gekwakt, dat hij bloedde uit zijn hoofd, 't scheelde niet veel of de politie was er aan te pas gekomen. Later had oom Izak er zelf de meeste spijt van gehad, want het hielp toch niets en gaf alleen maar *'gillel Hasjiim'* - schande en opspraak, schade aan alle Joden - en tante Bertha had zo gehuild, toen er daarna nog een brief van de opperrabbijn was gekomen.

Zij, die Christen-kinderen, moesten maar liever naar zich zelf kijken. Had meneer Benjamins, de Rebbe, niet gelijk, wanneer hij hun manier van begraven, in mooie kisten en monumenten, hun begraafplaatsen als sierparken ijdele pralerij noemde? Ze mochten wel een voorbeeld nemen aan de Joden! Alles eenvoud bij hen, geen onderscheid van rijk en arm nog na de dood. Dezelfde ruwe witte kisten voor allemaal, dezelfde doodskleren zonder kostbaarheden of fijne stoffen, geen monumenten, alleen rijen rechtopstaande zerken in het ongemaaide gras, binnen de doornhaag, waar een geit eenzaam de hoge halmen at, omdat geen mens een stengel aanraken mocht! Hun doden werden niet in hun laatste woonplaats verontrust, blootgegraven om anderen in te laten, - zelfs de armste had zijn eigen kuil, - hun begraafplaatsen bleven onaangeroerd, mochten niet worden uitgegraven, mochten niet worden ingebouwd! En dan over hen die zotte praatjes als waren ze heidenen! Zij, die hun stervenden met

© 2026

gebed naderbij bleven en vergezelden tot in de dood, soms uren lang wakend, tot hun hart stilstond en hun oog zich sloot.
Vals was het, vals en gemeen, altijd kwaad van hen te spreken.
Zij, Leentje, was zelf helemaal niet zo bijzonder vroom, - ze deed wel eens wat niet mocht, ze had wel eens een bloem geplukt op Sjabbes, - en ze hield helemaal niet van vasten. Ze zag er nu al tegen op, dat ze later op Grote Verzoendag een hele dag zou moeten vasten! Vader had gezegd, het moest als ze veertien was. Oom Izak liet zijn maartertjes ook de hele dag vasten als ze veertien jaar waren. De jongens moesten eerder. Japie had het al gewild, toen hij pas acht jaar was. Om te laten zien dat hij kon! Om te pochen tegen de andere jongens van het Joodse school. Maar zij werd van een halve dag vasten al zo flauw, en dan kreeg ze, zelfs op de Verzoendag, altijd trek in krentenbroodjes en dan dacht ze voortdurend aan krentenbroodjes, terwijl de mannen in hun doodskleren stonden en baden in kaarslicht, - zodat ze zich er zelf voor schaamde. Neen, erg vroom was ze niet, - maar ze kon toch niet velen, dat hun geloof werd bespot door die fijnen.
Ditmaal had ze zich echter flink gehouden, vond ze van zichzelf, terwijl ze, verlucht nu haar drie belaagsters een andere kant op gingen, met snelle stappen de weg naar huis in sloeg.
Ze had de tranen teruggehouden, die hun plaaglust maar aanzweepten, hun spotzucht maar prikkelden, ze had kortaf en onverschillig geantwoord en zich niet laten 'uithoren'.
Was het niet het oude, bekende verwijt, dat ze zich altijd 'uithoren' liet? Nooit wist, wanneer ze spreken en wanneer ze zwijgen moest, zoals vader het uitdrukte, altijd haar mond voorbijpraatte? 'Langtong' noemde haar dan haar vader, boos, - als hij goed op haar was, zei hij 'krul' tegen haar - wanneer ze, wat ze thuis opving, tegen familie of helemaal-vreemden uitgeflapt had. Vader had gelijk, ze flapte altijd uit en wist werkelijk niet, wanneer te spreken en wanneer te zwijgen en daarom, zodra iemand haar iets vroeg, was 't ook zonder

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

spot of erg - dan peinsde ze inwendig benauwd zich af, of ze haar misschien ook 'uithoren' wilden...
Nu naar huis! 'Thuis' lokte haar, - gaf een zoete streling van binnen met de gedachte dat ze nu gauw de winkel door, tussen de hoge donkere kasten, de lappen en doeken, de oude schilderijtjes, de tafels met antiek porselein, het tin en koper dat overal los over en dooreen verspreid lag, - de lichte, ruime woonkamer binnenkomen zou, dat ze daar moeder, de lieve, bezig zou zien met broodsnijden, haar eigen kopje naast haar bord, haar boek op de plaats waar ze 't, veilig voor Japies nieuwsgierigheid, verstopt had. Japie wou altijd de boeken meelezen, die zij, voor haar weekgeld, huurde uit het leesbibliotheekje. En dat mocht hij natuurlijk gerust, - als zij ze zelf maar eerst uitgelezen had. En vooral dat van nu, dat haar zo in spanning hield, haar slingerde van het ene heftige gevoel in het andere, als van afgrond in afgrond, nu eens haar hart wrong in smart, dan weer het huppelend opjubelen deed, maar haar altijd door boeide en voortjoeg naar het eind, - 't welk ze tegelijkertijd ook vreesde, omdat een uitgelezen boek zulk een wrede leegte en kilheid liet als een afscheid voor altijd - *De Negerhut!*
Ze las het liefst op haar eigen plekje, niet gewoon op een stoel aan tafel, maar liggend op haar buik in het portaaltje van het achterhuis, waar ze 't uitzicht had op een smalle, hobbelig-geplaveide steeg, niet veel breder dan een snijding, tussen twee huizen - hun eigen en 't buurhuis, afgesloten van de straat door een poortje; daar stond in de engte tussen de grijze muren de regenbak, oud-grauw en groen-uitgeslagen, als was hij duizend jaar oud, als had hij 't begin der wereld meegeleefd - torren en spinnen kropen en wriemelden altijd door in en uit de handbrede duistere spleet tussen bak en muur, - een wonderlijke, afzonderlijke wereld! - en onder het deksel in de diepte, waar het invallend licht op het duister water een schijnsel schiep als een rond, koel, verwonderd oog, daar was alweer een wereld, nog vreemder. Sinds ze, de eerste keer bij toeval, toen ze zich de tijd niet

© 2026

gunde met haar boek in huis te gaan, daar neergevallen was op haar buik en gretig had liggen lezen, zodat ze telkens, wanneer ze opzag en uitpeinsde, zonder het te weten naar de regenput keek en naar dat donkere wereldje, een hand breed, van spinnen en torren, sinds die dag wilde ze, kon ze van *De Negerhut* alleen op diezelfde plek het volle genot van diepe smart en peilloze aandoening smaken...
Ja, naar huis! En weer streelde dat warme gevoel door haar heen, en een andere kleine vreugde om een verrassing, die haar daar te wachten stond. Vader was er op uit geweest, de hele dag, van de vroege morgen af! En bracht dan altijd snoeperij mee naar huis, vruchten of lekkere koek. Wat zou het ditmaal zijn? O, ze was dol op smullen, - en als ze 's middags iets zouden eten, waar ze bijzonder veel van hield - schelvis of boerenkool - dan zat ze er onder het leren door in school telkens aan te denken. Ze hield zo veel van lekkers, dat ze 't soms weg-snoepte uit de kast, ook al wist ze dat het uitkomen en dat ze straf krijgen zou. Nu straks eerst dat en dan haar boek...
Maar ineens sloeg er even iets in haar neer. Ze zou wel niet dadelijk, bedacht ze, tot lezen kunnen komen, vandaag, ze zou wel vooraf moeten vertellen hoe ze het deze eerste dag had gehad op haar nieuwe breischool, op het fijne school van juffrouw De Boer.
Zij op een 'fijn' school!
Maar het had niet anders gekund, ze zag het zelf wel in. Elf jaar was ze en kon nog niet behoorlijk breien! Ja, de steek, en een broddellapje van recht en averecht, dat ging - maar een volslagen kous, met opzetten, met afkanten, met de mindering en de hiel en de teen, er was geen denken aan!
Op haar vorige breischool - daar had ze wat een pret gehad! - zongen ze altijd een 'breiliedje' - van de juffrouw geleerd en dat begon, heel aanmoedigend, met:
Lustig meisje, rep de pennen,
Sla maar om en kruip maar door -
maar dat eindigde met de vermanende regels:

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wie geen goede kous kan breien,
Wordt nooit een knappe burgervrouw.

Leentje wist maar al te wel, dat ze op geen stukken na nog een 'goede kous kon breien' en de blijkbaar onvermijdelijke consequentie niet veel minder dan verpletterend.

Ja, op haar vorige schooltje, bij juf Pietje-met-de-bochel, daar hadden ze pas pret gehad. Daar zaten ze beneden in een kamer aan de straat, maar achter een scherm voor de tocht en ze kregen er alle dagen thee met een koekje - Moeder begreep nooit hoe Pietje op die manier uitkwam met de drie stuivers breigeld - en ze werd er nooit, tenminste niet al te erg geplaagd, omdat ze haar nogal voornaam vonden, om de antiekzaak van haar vader. Moeder zelf vond ook Pietjes school eigenlijk niet goed genoeg, maar er viel niets aan te doen, op de handwerkles in de dagschool scheen ze niets te kunnen leren en moeder had voor breionderricht geen tijd.

Behalve breien moest Leentje dan toch bovendien ook naaien leren! En Pietje was in dat alles knap genoeg, maar ze was te goedig en de kinderen waren haar de baas. Door haar goedigheid altijd trouwens achteruitgesukkeld in de wereld, alle mensen maakten misbruik van haar.

Ze kon borduren en filigrainwerk, ook maakte ze papieren bloemen, zo mooi, dat iedereen er versteld van stond. Was er bij een van de meisjes thuis iemand jarig, dan hield ze zo'n kind dagen lang afzonderlijk na school of ze bestelde ze op zondag bij zich - dan kregen ze ook koffie met beschuitjes - en tegen Sinterklaas had ze haar hele huis vol. Die keurig haken konden, mochten mandjes maken, roze met groen, of blauw met paars, waar een glas-met-zand precies in sloot, en daarin kwamen dan prachtige papieren rozen te staan! Voor al dat extra-onderricht verlangde juf Pietje geen cent.

Prachtig vond Leentje die dingen, maar zó te leren haken vond ze toch voor zichzelf bij voorbaat onbereikbaar. Zij werd al warm en benauwd als ze alleen maar een rokke-kantje haken moest, zodat de

© 2026

pen van 't transpireren roestte in haar vingers en hoe vaker ze dan de handen waste, hoe erger ze transpireerde.
Toch zou ze wel daar bij Pietje gebleven zijn, als niet langzaam aan de school was gaan verlopen. De meisjes uit fatsoenlijke gezinnen verdwenen de een na de ander en voor haar in de plaats kwamen ruwe meiden van buiten het dorp. Ze twistten en kakelden voortdurend, het breiliedje werd niet meer gehoord, soms hadden er geregelde vechtpartijen plaats, ze gooiden elkaar met hete thee en eenmaal was er bijna brand gekomen. Ze spraken met jongens buiten de school af, dat die de deur zouden opengooien en rumoer maken, - toen had moeder haar ook van school genomen, in klimmend ongeduld, omdat ze nu nog altijd niet breien kon. 't Had moeder gespeten, die in Pietje haar ietwat onnozele goedigheid waardeerde en haar volkomen afwezigheid van Jodenhaat, maar wat 't zwaarste was, diende 't zwaarste te wegen, - Leentje moest leren breien.
Moeder had zelf als kind op een Rooms dorp gewoond en ze herinnerde zich nog heel goed hoe ze daar het onderwijs op de nonnenschool altijd had horen prijzen. Daarom zou ze nu voor Leentje op de naai- en breischool, die de nonnen hielden en waarvan ze hoorde dat iedereen toegelaten werd, plaatsing zien te krijgen. Maar bij het eerste bezoek aan moeders hand in die kloosterachtig doodse wachtkamer, door een gordijnloos raam uitkijkend op het over-zindelijke voorplein, waar tussen de kale bomen vrouwen in zwart-en-witte kap met zwarte mantel, de ogen neergeslagen, als spoken rondwaarden, was het haar al bang en benauwd om het hart geworden en toen de 'Waarde Moeder' binnenkwam - moeder had haar op 't hart gedrukt, dat ze dan dadelijk opstaan moest - was ze ineens gaan schreien, zo ontstelde haar dat koele, zelfbewuste, blozende gezicht, met de grijze ogen onder de wijde kap.
Leentje was lijdelijk van natuur, bovendien ervan doordrongen dat 'wie geen goede kous kan breien, nooit een knappe burgervrouw wordt', ze was er dus innig van overtuigd, dat ze moest leren brei-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en, maar naar de nonnen wilde ze niet. Ze dorst na die ene dag die school nauwelijks meer langs en als ze een van haar tegenkwam, keerde ze het hoofd gauw af of ging maar voor een winkel staan.
Toen restte er niets meer dan de 'fijne' breischool van juffrouw De Boer, duurder en deftiger dan Pietjes school, waar ze halfonwillig als leerling aangenomen en nu vandaag voor het eerst heengetogen was.
Moeder en de juffrouw hadden afgesproken dat Leentje niet zou meezingen met de Christelijke gezangen, het *'Avondlied'*, dat dagelijks, en het *'Er Ruist door de Wolken'*, dat op woensdag - en op zaterdag, maar dan zou Leentje er immers niet zijn - gezongen werd, ook zou ze de ogen mogen open houden gedurende het gebed. Er werd dagelijks gebeden bij begin en einde, en bovendien als het onweerde. Leentje kon dan meteen eens opletten of de anderen wel allemaal de ogen gesloten hadden! Want daar scheen wel eens wat aan te haperen. Maar Japie en Maup hadden Leentje gewaarschuwd, dat ze die rol van 'stille diender' niet op zich nemen moest, omdat ze anders van de hele school 'op haar gezicht' krijgen zou. Maar Leentje had gezegd dat ze nooit anders zou durven dan wat de juffrouw haar gelastte, omdat ze immers anders van die op haar gezicht krijgen zou.
Wat viel er nu eigenlijk te vertellen van vandaag? Niet veel bijzonders - want hoe kon ze dat vreemde, benauwde gevoel onder woorden brengen? - toch zou 't huiselijk praten rondom de tafel heerlijk zijn...
En misschien kwam er wel bezoek. O, thuis - er mocht dan eens gekibbeld worden of straf uitgedeeld, thuis was het heerlijk, daar hadden ze hun eigen wereld, eigen zeden en eigen gevoel, daar verstonden ze elkander zonder woorden, daar voelden ze, hoezeer ze tezamen hoorden, te midden van de wereld der anderen, die niet altijd vijandig, niet altijd boosaardig, maar die toch altijd en in alles 'anders' was...

© 2026

II

ZONDAGMIDDAG WAS HET, BRANDHEET, Leentje lag ruggelings languit op haar 'leesplekje', met de ogen half gesloten, vaag-turend tussen de wimpers door, waar regenboogtintjes wemelden, het donkere steegje in. De knieën hield ze wat omhooggetrokken, de handen onder 't achterhoofd gevouwen. Van achter haar, uit de open deur, die 't huis binnenleidde, stroomde zon, door 't achterraam invallend, als een vloed van goud over haar heen, zodat haar donkerlokkig hoofd in glans en warmte baadde en de bovenhelft van haar gezicht, tot haar neus; de rest bleef in schaduw, want voor haar uit lag 't snijding-nauwe steegje, eeuwig verstoken van zon, dof-donker als altijd, de regenput groen uitgeslagen, de stenen hobbelig en kil, de vochtige hoek, waar de torren krioelden, een muffe geur verspreidend. Moeder begreep maar niet, wat Leentje daar toch zocht en waarom ze liever op de stoffige mat, op de kale planken van dat achterportaaltje alleen lag te lezen of te suffen, dan in de woonkamer met de anderen. Maar Leentje hield dol van het steegje. Het sloot haar van de wereld af en liet haar toch niet eenzaam. Want achter haar was moeders huis en buiten het poortje met de klink, dat ze naar believen dichthouden kon, ging gedurig het leven voorbij, - nu kalm gerucht van mensen op zondagmiddagwandeling - en door de reet beneden kon ze, zo ze wilde, hun net-geschoeide voeten drentelend voorbij zien gaan.

Hoog boven de grauwe muren stond bovendien de lucht diepblauw, - de smalle strook, die zij zag, liet licht genoeg de wijde oneindigheid raden, - daar was de ruimte en onderlangs de blauwe baan, boven de afgrond tussen dak en dak, vloog menig keer een schaduwzwarte of zilverwit-belichte vogel voorbij.

En in het steegje, op geheime plekjes, borg ze al het verre, dat ze niet eens in werkelijkheid begeerde te zien, nu ze het zo gemakkelijk naar zich toe halen kon, - 't was er weggelegd als in kastjes,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

die niemand kende, zij hoefde ze maar te ontsluiten met sleutels, alleen in haar bezit, om er volop en altijd van te genieten. De grauwe muur van 't buurhuis - veel ouder dan het hunne - was vol kloven en vegen, doorspleten met kronkelende barsten, van boven naar beneden lopend als grillige rivieren, zich vertakkend, eilanden vormend, waaraan dorpen en steden lagen, gebergten die donkere vochtplekken, geelgrauwe knobbels en raspige builen waren.
Daar gebeurde alles wat ze in haar boeken las, daar bleef het geborgen, daar kon ze, wat mooi of aandoenlijk was, zo vaak ze wilde, alleen door zich starend erin te verdiepen, opnieuw beleven.
Ze hield van de mensen en van de eenzaamheid, van vrolijkheid en van zoete droefenis bijkans evenzeer, - en daarom was dit doodse steegje haar lief - dat bij winterdag, in sneeuw of dooi, zo eindeloos droef en bar-verlaten wezen kon, met donker vocht langs de muren, de torrenwereld dan uitgestorven - het was haar lief, omdat moeders veilig huis dan warm en blij vlak er achter lag, waarvan ze de geuren ruiken, de warmte ademen kon, zo ze maar wilde. Ze sloot er zich op, nu, op deze zomerdag achter het vale deurtje met de ijzeren klink, - in een voortdurend, halfbewust besef, dat ze het elk ogenblik verlaten en de dag en de mensen tegentreden kon, en dat er de hemel blij en wijd hoog boven stond, waar vogels de stralende ruimte kliefden. Zo had ze alle dingen tegelijk en genoot haar vele verschillende begeerten in één adem.
Een boek lag naast haar, een boek uit een leesbibliotheek in een vaalbruin, beduimeld omslag, beplakt met groezelig etiket. Ze had het al uit. Al weer voorbij, dat zalige, zoete leesgenot, dat al te kort maar duren mocht, dat ondergaan, dat opgaan, geslingerd worden, meeleven in bange benauwenis, meejubelen in stralende blijdschap, zodat soms de tranen stroomden en dan weer haar adem hokte, dat zien opbloeien van landschappen en verschieten, schoon als geen werkelijkheid ze ooit te genieten gaf en die ze dan voor altijd borg op de geheime plekjes.

© 2026

De *Negerhut* was nu verdrongen, vergeten voor dit verhaal - *Het Kasteel Montmorency* - waarin ook, zij 't anders, zo heerlijk werd geleden en gebeefd en gehoopt en eindelijk stralend getriomfeerd! En nu was dit ook al weer uit, - en opnieuw dat gevoel van kilte en droefenis, een weeë verscheuring, als na een afscheid voor eeuwig, - want nooit nam ze een boek voor de tweede maal ter hand, in onbewuste vrees, iets van het glanzende te zien vervallen, als kleurenstof van vlindervleugels.

Haar ene hand ging onder haar achterhoofd uit naar het bruine boekje toe, als wilde ze het toch weer tot zich halen, - maar ze deed het niet, zuchtte even en trok de hand weer terug.

Dit boek uit en geen ander. En morgen, vastendag, de negende dag van de maand Ab, morgen het kwellende en verflauwende vasten in de warmte! Voor haar niet meer dan een halve dag, geen ander gemis dan haar ontbijt en daar tegenover het mogen thuisblijven van school, maar het saaie in huis en geen boek... geen nieuw boek.

Ze zag het al voor zich, hoe het morgen in huis wezen zou. Vader slecht gehumeurd, als op elke vastendag, Japie luidruchtig en blufferig, voortdurend vertellend, dat hij de hele dag vasten wilde en toch evengoed wel naar school kon gaan, want dat hij er niets van merkte, en tegen haar pratend over krentenbroodjes, om haar te plagen, omdat ze daar juist als ze vasten moest, zo'n trek in kreeg. En dan geen boek om haar te troosten.

Van haar weekgeld-dubbeltje had ze niets meer over, gewoonlijk bespaarde ze 't wel om boeken te huren, ditmaal had ze 't versnoept, al voor ze 't in handen had; in felle trek naar lekkers had ze het van Maup vrijdag al geleend en het hem vandaag terug moeten geven.

In *Het Kasteel Montmorency* was ze vanmorgen pas begonnen, - 't leek zo een schat, onuitputtelijk als een lange vakantie voor zich, toch al weer genoten, weer voorbij, weer uit. Even hadden die mensen voor haar geleefd, had ze ademloos met hen meegehijgd, had haar hart in hen geslagen, had ze gebeefd in hun leed, gevreesd voor

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hun gevaar, zo scherp, als onderging ze alles zelf, - en nu weer weg, vervlogen, en 't leven voor haar uit nu mat en kleurloos en de dag van morgen, die heet zou zijn en duldeloos van ontbering en trage verveling.
Uit het huis riep moeder: 'Leentje, denk je eraan dat 't tijd wordt voor 't Joodse school?' - Rekkend stond ze op, leunde even duizelig aan de muur en ging de zonnige woonkamer binnen.
Japie, de dertienjarige, beweeglijke jongen, plaagziek, met schrandere donkere ogen, kibbelde daar met de tienjarige Maup over de verschillende redenen voor de Vastendag van de negende Ab, die morgen zou zijn. Maup verwarde ze voortdurend met die voor de zeventiende Tammoez en werd dan door Japie gierend uitgelachen.
'Titus neemt Jeruzalem in,' stotterde eindelijk de kleinere jongen, half huilend.
'Verder,' gebood Japie, met een heerserssstem, plaaglust flikkerend in de donkere ogen.
'Apos... Apos... ik weet niet wie... verbrandt de heilige Wetsrol.'
'Bres in de muren van Jeruzalem,' schoot Leentje te hulp, die hiervan zeker meende te wezen.
'Verbeeld je, dat ze eerst vasten omdat Jeruzalem ingenomen is en dan nog eens, om een bres in de muren,' gierde hij triomfantelijk, blij met zijn knapheid.
Hij wist altijd alles en kende altijd alles. Hij vastte om te bluffen, zelfs de onverplichte vastendag van de martelaar Gadalje, de dag na Rousj-Hasjono.
Op het Joodse school, waar hij uit vrije wil na zijn Barmitswo nog bleef komen, stak hij boven de anderen uit, - hij leerde er nu niet meer, want hij wist alles, dacht Leentje altijd, maar hij hielp er meneer Benjamins, de Rebbe, in 't onderricht aan de kleineren. Die waren daar helemaal niet van gediend, omdat hij streng en bars als meerdere en heerser tegen ze optrad, op kleine fouten loerde, en ze luidkeels uitlachte bij elke domheid.

© 2026

Zelfs zijn broertje en zusje spaarde hij niet, - dat was verleden week nog gebleken! - Toen hadden ze een opstel over Simson moeten maken en zij, Leentje, was heel gewoon begonnen: 'Simson was de zoon van een man, Manoach genaamd.' Per ongeluk had ze echter geschreven 'Simson was een man, Manoach genaamd.' Iedereen kon toch wel zien, dat dat een schrijffout was. Japie had net zo lang gezeurd, tot hij de opstellen nazien en keuren mocht - zij hadden de Rebbe allemaal gebedeld, dat hij 't zelf zou doen, maar meneer Benjamins, die wel eens graag even een slaapje deed onder schooltijd, had Japie zijn zin gegeven.
En toen dat gemene vitten, en precies alsof ze alles moesten weten, hoe die vrouw heette... en die stad waar ze woonde... en hoe dat raadsel was... en hoeveel Filistijnen hij doodsloeg... meneer Benjamins zelf vroeg nooit zo precies. En toen bij haar opstel 'Meneer, meneer, wat staat hier voor onzin... begrijpt u dat meneer... ,'Simson was een man, Manoach genaamd.' En allemaal flauwe grapjes. Dat Manoach dan zeker Simson heette en of ze niet wist, wie de vader van de zonen van Jacob was. De hele school brullend aan het lachen, nog harder toen ze zagen dat zij huilen ging. Thuis had ze 't aan vader verteld. Die had Japie een standje gegeven, - maar ze had het wel gezien, hij kon zelf zijn lachen niet houden.
O, bij vader mocht Jaap alles doen. Hij kwam later in de zaak en wist zoveel van handel en leerde ook nog beter dan zij en Maup. Vader zei altijd tegen moeder: 'Als we tijd van leven hebben, tot Jaap helemaal in de zaak komt, let op, - dan worden we op onze oude dag nog rijk.' Zo slim was Jaap!
Moeder had inmiddels Maup getroost en Jaap verboden hem te plagen - Jaap moest zijn geleerdheid maar voor 't school bewaren - Moeder hield van alle kinderen evenveel, maar stellig van Jaap niet het meest, - Jaap liet zich niet makkelijk verbieden, als hij eenmaal op gang was, - en terwijl moeder hem met de ene hand tegenhield en met de andere Maups blouse recht trok, stond hij achter haar rug

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de kleine broer te treiteren met grimassen en gebaren, die betekenen moesten, dat hij hem straks nog wel krijgen zou.
Leentje hield niet van 't Joodse school, maar ze ging er toch zonder al te veel tegenzin heen. Want ook daar in 't kleine grasveld achter de synagoge, had ze allerlei heimelijke schatten als in kastjes, die niemand kende, onder tegen de muur, achter de hoge dovenetels..., en ook daar was een regenput en die gaf dezelfde lucht als de put in 't steegje thuis, en als je 't deksel oplichtte, keek daar ook zo'n koel, rond, verwonderd hemel-oog uit de diepte naar je op. En in school was 't eigenlijk ook wel uit te houden, vooral voor haar, omdat ze een meisje was en er op meisjes zo nauw niet werd gekeken.
Onderweg naar school in de straat vol zondagsmensen, voerde Japie, nu eenmaal opgewonden, allerlei kattenkwaad uit.
Een paar opgedirkte meisjes uit hun straat trok hij aan de stijve, hardroze bestrikte vlechten, nuffig gillend vluchtten zij weg, de rokjes van haar poesmooie zondagsjurken angstig bijeenhoudend, Leentje keek minachtend naar hun smakeloze opschik, - maar ze was toch blij, dat moeder haar op zondag nooit in een daagse jurk over straat liet lopen, en dat ze dan haar 'tussenjurk' dragen mocht. De dochtertjes van oom Izak, haar nichtjes, waren er wat jaloers op, - want hun vader wilde niet dat ze zich op zondag mooier dan op weekdagen kleedden. Schikten de Christen-kinderen zich op voor hun Sabbat? Dan hadden zij, Joden, ook niets met hun zondag te maken. Oom Izak was wel altijd een beetje overdreven... dacht Leentje wijs.
Dan ging haar peinzen weer naar de Vastendag van morgen en naar haar boek terug. Geen geld om een nieuw te huren en dat, wat ze vanmorgen pas uit 't bibliotheekje had gehaald, nu al weer uit.
Soezend liep ze voor zich te turen, door de brede, drukke straat, waar loom zich de mensen bewogen, waar matheid, iets als teleurstelling, gelijk een waas hing over de langzaam aan verwelkende zondagsstemming, - in de hitte glommen de gezichten, walmden de kleren de flauwe, zoete eau de cologne uit, ook aan haarzelf deelde zich

© 2026

die matheid mede, - hier en daar drong een braadlucht prikkelend haar in de neus; elders binnenglurend, zag ze er de mensen, mannen in hemdsmouwen, meisjes in gesteven jurken, met lege blikken over horretjes turen, glaasjes waarin het rode en bruine vocht zonnig tintelde, stonden in de vensterbank, - Leentje keek er naar zonder veel aandacht, in die bevangenheid, waaruit ongedacht de herinnering overblijft, - ze ging over het droge grijsblauwe arduin van de trottoirband, half bewust met haar voeten afstand metend tussen twee naden, - de ogen nu eens neer, dan weer vaag ommedwalend, tot ze een dikke meid, log en hangerig aan de arm van een stuurse vrijer, in rode zondagstooi, met gele kant en bloedkoraal vlak tegen het lijf liep. Die wreekte dadelijk op het kind in vinnig schelden haar eigen verveelde zondagmiddagstemming, de lome hitte van de straat, misschien een ruzie met haar vrijer, bijna blij om de stoornis, waaraan haar vage wrevel en dwalende ontstemming zich met recht en rede vastklampen kon, en Leentje ineens herkennend, schold ze prompt: 'Kijk uit je ogen Jodenkind, - wat doe je 's zondags op straat, - ga naar de synagoge, daar hoor je!'

De vrijer, met zijn harde kaken, zijn glad, steenrood gezicht, wit kort haar, een slager of een pakhuisknecht, - keek vaag-minachtend, mompelde iets, wilde zijn meid meetrekken, - maar daar Leentje, opgeschrikt, nog aan geen uitwijken dacht, voelde die zich als met opzet getart en duwde het kind zo hardhandig uit de weg, dat ze bijna viel. Ineens sprong Japie er bij, als een kemphaantje, uitdagend: 'Wat moet jij van mijn zusje, hé, raak haar eens aan, als je durft!'

De meid in het rood, opgehitst, wilde nu ook Japie te lijf, een paar mensen kwamen er al omheen staan, maar de vrijer, opstootjes vrezend, trok nu ruw-kalmerend zijn meid aan de arm verderop, - en Japie sloeg beschermend zijn arm om Leentjes hals en voerde haar mee... In een plotselinge vertedering, als altijd, wanneer van buiten af voor een van hen gevaar of schimp dreigde, bleven ze nu alle drie bijeen, - Leentje met een innig gevoel genietend van Japies bescher-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ming - hij was nu toch wel echt haar grote broer! - en ze liepen de straat door tot aan de hoek, waar een witte ijskar stond, met een hele troep jongens eromheen, genietend van de afdruipende wafels, die ze in de hitte nauwelijks vasthouden konden en eindelijk noodgedwongen met grote happen naar binnen slobberden, - en de man erachter, die onophoudelijk zijn witte arm in de diepte dompelde en dan handig een nieuwe wafel vormde, afstreek en tussen twee natte vingers een met uitgestoken hand gretig wachtende jongen toereikte.

Japie werd zo belust op dit gezicht dat hij Leentjes schouder losliet, die daarover een kleine teleurstelling voelde, een gemis, en naar de kar liep. IJs snoepen op straat aan een kar, was streng verboden - dat moesten ze maar aan het ordinaire gajes overlaten - maar voor een keertje, overlegde Japie gauw in zichzelf, en in die warmte, en Leentje en Maup moesten dan maar niet klikken. Zijn hand grabbelde naar geld in zijn broekzak, hij had genoeg, ook om met een wafel aan Leentje en Maup hun stilzwijgen te kopen - nam hij nu zelf een van vijf en gaf hij hun een van drie centen, dan was hij wel voor één wafel elf centen kwijt, maar hij had er nu zo'n trek in, het moest maar. Hij kon niet wachten tot straks na school en dan was misschien ook de kar al weg.

Maup, zoet, gehoorzaam ventje wankelde tussen de vrees voor vader - die altijd alles te weten kwam, niemand wist hoe - en ontzag voor de grote broer, maar Leentje kwam plotseling op een inval. Als Japie haar toch trakteren wilde, kon hij haar beter vijf centen lenen voor een boek. Ze vroeg het hem flemend, verzekerend dat ze immers toch, in geen geval, van hem klikken zou, hopend dat hij in zijn goedbroederlijke stemming van zoeven zich zou laten verbidden.

'Morgen, als we vasten moeten, zie je, en als het dan zo warm is en mijn boek is al uit.'

'Wat je vasten noemt! Een halve dag en dan tegen de middag de klok nog vooruitzetten.'

© 2026

'Dat doe ik niet,' zei Leentje geprikkeld, 'dat heb ik maar één keer gedaan en toen was de klok trouwens echt achter.'
Ze zweeg en wachtte geduldig tot ze met hun ijswafel - Japie een dikke van vijf cent, Maup een dunnere van drie - klaar zouden zijn; ze had er nu eigenlijk graag ook zelf een gehad, maar haar verlangen naar een nieuw boek was sterker. Het was toegenomen zonder dat ze het wist, in de lome zondagstemming op straat, waar 't leven om haar stond als een flauwe walm. Onbewust reikte haar geest naar een ander leven, voller, dieper, werkelijker dan dit onwezenlijk, laf zondagmiddagbestaan.
Daarom taalde ze nu niet naar ijs.
De jongens veegden zich de mond af met hun zakdoek, toen, voldaan na de koele verkwikking, gingen ze verder. Maar Leentje bleef aanhouden.
'Heb je dan dat malle boek van vandaag alweer uit?' vroeg Japie, minachtend, toch niet zonder ontzag omdat ze zoveel lezen kon.
'Mal boek! 't Was prachtig! Ja, ik heb het uit. Hé toe, leen me vijf centen voor een ander, volgende week krijg je ze terug.'
''t Mens zal denken dat je ze opeet,' spotte de jongen, 'vanmorgen pas een en nu alweer een nieuw.' Hij bleef ineens stil staan, - een ondeugende flikkering in de ogen.
'Je moet zeggen dat je 't al gelezen hebt, dan geeft ze je een ander voor niemendal. Alsof je 't maar bij vergissing meegenomen had, alsof je 't vroeger al eens had gehuurd! Daar lopen ze altijd in. Gerust. 't Is toch zo'n oude sufkop, dat mens. Ze weet toch van voren niet, dat ze van achteren leeft.'
'Maar dat is bedriegen,' deinsde Leentje verschrikt terug voor het voorstel, 'dat is liegen, dat is bijna stelen, dat is zonde!'
'Zonde is het helemaal niet,' besliste Japie, 'het woord zonde komt hier nu helemaal niet bij te pas, zonde dat is als je op Sjabbes aan vuur komt of als je spek eet of zo, - dat is zonde. Dit is geen zonde en het is niet eens liegen. Want je hebt het immers gelezen. Wat zeg

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

jij, Maup? Als ze zegt, 'Ik wou graag een ander boek, want dit heb ik al gelezen', is dat dan liegen? Ze heeft het immers gelezen.'
Maup, blij dat de grote broer zijn mening vroeg, zijn hulp inriep tegen Leentje, stemde toe.
''t Gebeurt zo vaak, dat je een boek meeneemt, en dan kom je thuis en dan merk je dat je 't vroeger al eens gelezen hebt. En als je 't dan terugbrengt, krijg je altijd een ander.'
'Maar ik had het vroeger niet gelezen.'
'Dat hoef je haar toch niet aan haar neus te hangen, stommerd! Je zegt gewoon, 'Juffrouw, dit boek heb ik al gelezen, mag ik alsjeblieft een ander.' Wedden dat je 't krijgt ook?'
'Maar dat is toch bedriegen,' hield Leentje vol.
'Dat is niet waar,' zei Japie driftig, 'je liegt er toch niet om. Je spreekt precies de waarheid. Dan moet zij maar niet zo stom zijn om je te geloven!'
'Maar ik durf niet alleen,' stribbelde Leentje zwak, innerlijk al bezweken voor de verleiding.
'Natuurlijk niet,' smaalde de jongen, 'maar ik zal wel met je meegaan en ik zal 't wel vragen ook.'
Zo geschiedde het, en weer gingen ze met hun drieën op weg na 't Joodse school en na 't brood-eten thuis.
Japie was nog overmoediger dan die middag. Er was onverwacht bezoek geweest op 't Joodse school en hij had er geschitterd met zijn knapheid, vooral door de tegenstelling tot de domheid van de meeste anderen.
Hij was, door de vreemde bezoekers, een tweetal heren van elders, waarvan de een oud-Rabbijn, dan ook bovenmate geprezen, vooral omdat hij uit vrije verkiezing, na zijn Barmitswo, het Joodse school nog bleef bezoeken.
Hij was een vrome jongen, hadden ze hem gezegd, en hij herhaalde het met trots en vol overtuiging en Leentje en Maup luisterden met evenveel trots, ofschoon ze 't alles bijgewoond hadden.

© 2026

'Wat heb je gezegd tegen moeder, toen ik zo laat thuiskwam?'
'Dat je Bram de Leeuw moest helpen bij zijn, Äúparsje, Äù,' zei Leentje, blij met de zekerheid, dat Japie nu, door die verplichting aan haar, te vaster aan zijn beloften van de middag gebonden was.
'En geloofde moeder het dadelijk?'
'Natuurlijk.'
Japie zuchtte opgelucht. De uitvlucht was trouwens aannemelijk genoeg. Gebeurde het niet vaak dat meneer Benjamins hem na-hield om een domme jongen die Barmitswo ging worden, zijn parsje in te stampen, het kleine stukje uit het Tora-gedeelte van de Sabbat zijner kerkelijke bevestiging, dat hij bij die gelegenheid alleen en luidop voordragen moest? Eer dat er inzat, met de klinkers en de zangtekens, was meneer Benjamins zijn geduld al lang kwijt, maar Japie, heerszuchtig en ijdel, verloor nooit zijn geduld, - ten eerste vond hij bazen en commanderen heerlijk, en ten tweede wist hij dat hem de eer toeviel, zo de jongen er zijn krachttoer zonder fouten of haperen had afgebracht, en nog wel eens meer dan de eer alleen, eenmaal een Hagada in prachtband en eenmaal een gulden van een milde vader, die hij buiten medeweten van zijn eigen vader had aangenomen en geleidelijk versnoept.
Maar ditmaal was de reden van zijn uitblijven een andere geweest. Hij had gevochten met Moosje Meyer, die hem voor 'verrader' gescholden had. Hij had Moosje op de grond gegooid en hem een paar flinke meppen gegeven.
'Hij zal me nog eens voor verrader schelden! Als ik het weer zie, dat zijn vader op Sjabbes een half uur voor nacht vlees snijdt in de winkel, dan vertel ik het weer. Meneer Benjamins zei: dat moet je vertellen, dat ben je verplicht, dat is geen klikken, en vader zei het ook. Hij zal nog eens verrader tegen mij zeggen.'
Moosje Meyers vader was slager... onder Rabbinaal toezicht, hij was de slager van de rijke Joden in het stadje, die in het toezicht en vertrouwen van het Rabbinaat een waarborg hadden voor de streng-ri-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tuele behandeling van zijn waar. Kwam het nu uit, dat hij in het hete van de zomer, als de Sabbat eindeloos lang duurt, bederf altijd dreigt en het werk voor de zondag maar niet kan begonnen worden, - achter de neergelaten winkelgordijnen bij het schijnsel van een dievenlantaarntje - om van buiten af niet te worden bespied - voor het uitgaan van de Sabbat, de bestellingen had gereed gemaakt, dan kon hem dat het predikaat '*Rabbinaal Toezicht*' op zijn winkel en daarmee zijn beste klanten kosten. Toch had hij het, bijna gedwongen door de concurrentie met de Christen-slagers, herhaaldelijk er op gewaagd, bijgestaan door zijn Joodse knecht en zijn zoontje Moos, en 't was altijd goed gegaan, tot nu juist, op de laatste Sabbat, Japie het lichtje had zien branden achter de gesloten gordijnen, en binnenglurend, de slager had betrapt in zijn goddeloos bedrijf!
Natuurlijk had hij, in volle geloofsijver, zonder een zweem van aarzeling, de Rebbe van zijn ontdekking op de hoogte gesteld, die was Meyer gaan dreigen en berispen, en nu had Moosje zich gewroken door Japie midden in school 'verrader' te schelden.
Leentje wist niet, hoe ze erover oordelen moest. Vader gaf Japie groot gelijk, maar moeder had niemendal gezegd en een beetje bedroefd gekeken...
Met haar boek onder de arm liep ze zwijgend voort naast de beide broertjes, terwijl Japie Maup allerlei bijzonderheden vertelde over de vechtpartij.
'Hij is veel sterker dan je zo zou denken. Maar ik kreeg hem juist te pakken in zijn haar, toen hij zich met alle kracht omkeren wou. Ik zat al boven op hem, zie je. 'k Had een hele bos haren in mijn hand.'
Leentje dacht er onderwijl over na, welk boek ze vragen zou, als de streek, die ze uithalen gingen, gelukt was.
Ze zou in elk geval maar heel kort in de winkel blijven, toch geen rust hebben, voor ze veilig en wel weer op straat stonden. Als ze maar geen kleur kreeg, terwijl Japie dat zei van haar boek. Voor het winkelraam had ze twee zien liggen, waarvan haar de titels zeer aan-

© 2026

trokken. *Het Geheim van een Adellijke Russische Familie* en *De Kroon met de Karbonkelstenen*. Ze trokken haar aan, voor zover een nieuw boek haar aantrekken kon. Ze zag er eigenlijk altijd een beetje tegen op, er een te beginnen, voelde zich te zeer gehecht aan het oude, dat ze juist gelezen had, aan de mensen, van wie ze pas afscheid had genomen, ook vast overtuigd, dat ze zo'n mooi boek toch niet weer terugkrijgen zou. Maar zij wist ook al wel uit haar ervaring, was die eerste weerzin maar overwonnen, dan vond ze gewoonlijk het nieuwe verhaal weer het mooist van alles dat ze ooit gelezen had en wonderlijk snel had ze dan ook weer haar leven in dat der nieuwe personen vastgeweven!

Ja, ze zou maar zo gauw mogelijk dat van de *Russische Familie* vragen, dan waren ze dadelijk de winkel weer uit. Want wat Japie ook zeggen mocht, 't was toch slecht, 't was bedriegen, 't was bijna stelen! En dan die oude juffrouw Bol, zo'n goed mens. Altijd even aardig, nooit vroeg ze haar meer dan vijf centen voor een boek, al had ze het drie weken gehouden. Soms gaf ze haar nog een balletje op de koop toe. Eens had ze er geschuild voor de regen en een kopje thee gekregen. Neen, 't was echt lelijk, wat ze gingen doen. Zou ze maar niet liever teruggaan?

Maar Japie zou haar zeker heel erg uitlachen, en dan... dan zat ze morgen zonder boek! Ze had er nu toch al zo vast op gerekend.

'Jaap, wat zal je nu precies zeggen, zo meteen tegen juffrouw Bol in de leesbibliotheek?'

'Dat moet je maar afwachten, hoor!'

Er was een ingehouden overmoed in zijn stem, die Leentje even met wantrouwen naar hem deed opzien.

'Ja maar, je moet juffrouw Bol niet voor de gek houden, je moet niets uithalen, hoor!' drong ze angstig.

'Och meid, zanik niet zo,' weerde hij af.

Ze waren er. Voor het smalle armelijke toonkastje bleven ze even stil. Tussen vale kleurpotloodjes, stoffige zakportefeuilletjes en geel-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

versleten modejournalen had Leentje met een oogopslag de *Russische Adellijke Familie* ontdekt. De Karbonkelstenen echter waren weg. Gelukkig, nu wist ze dadelijk, wat ze kiezen zou, nu kon het niet lang duren, Japie stond al op de stoep, ongeduldig, de deurknop in de hand, Maup zou buiten wachten.
Terwijl Leentje langs hem heen de winkel binnenging, onder 't dof-rinkelend belletje door, kreeg ze ineens een benauwd voorgevoel, daar haar 't bloed naar de wangen joeg, van wat even later dan ook werkelijk gebeurde. Japies hand duwde haar met een vaartje vooruit, tot vlak voor de toonbank en tegelijkertijd zag ze, benauwd naar hem omziend, de ondeugende flikkering in zijn ogen, - en daar vloog hij lachend de winkel uit, het stoepje af, dat de bel als razend te keer ging en liet haar alleen en beduusd voor de toonbank staan. Buiten zag ze hem en Maup als Indianen dansen en grijnzen.
Over de toonbank heen, boog 't goedige oude mensje, een beetje suf, niet helemaal snik, zich naar Leentje toe.
'Ben je daar al weer, Leentje, je bent er toch vanmorgen pas geweest!'
Vergeefs trachtte Leentje het eerste ogenblik te antwoorden. Ze moest eerst even bekomen. Ze keek hulpeloos naar het witte zondagsschortje, dat juffrouw Bol droeg op haar grijze rok, - tuurde even de open deur in, de huiskamer binnen, eindelijk piepte ze benauwd haar leugentje uit, meteen het boek, dat in de stijve greep van haar vingers bijna kleven bleef, op de toonbank schuivend.
'Ik wou graag een ander boek, - dit had ik al vroeger gelezen.'
'Wel, wat je zegt!' zei juffrouw Bol, lijzig, kippig het boek vlak onder haar ogen houdend, 'jij kan er wat mee, kind! Vind je moeder al dat lezen maar goed, kind?'
Ze praatte maar zo wat in zich zelf, wachtte geen antwoord, trachtte prevelend de titel te ontcijferen, maar 't lukte niet, want ze had haar bril vergeten. - 'Hoe heet dit boek, kind? Dan zal ik het effetjes doorhalen in het winkelboek.'
Ze sloeg onhandig een viezig kasboek vol vette potloodkrabbels en

© 2026

doorhalingen open, vaag dwaalden haar bevende vingers langs de rijen titels, van boven naar beneden, blad na blad.
'Ik had het al eerder gelezen,' herhaalde Leentje, schor, bang dat juffrouw Bol haar niet verstaan of niet begrepen had, 'het heet *Het Kasteel Montmorency*. En nu wil ik graag *Het Geheim van een Adellijke Russische Familie*, dat ligt daar, in de etalage, want dit heb ik al gelezen, vroeger al, dus of ik er niet voor hoef te betalen, en of ik dat andere dan hebben mag voor 't zelfde geld.'
Ze voelde haar huid onder haar kleren gloeiend prikkelen van benauwdheid, de schaamte rood op haar gezicht, - wat moest ze beginnen als juffrouw Bol vroeg, wanneer ze dit dan eerder had gelezen en 't nazocht in haar boek? Maar ze kon toch niet meer terug. Gemeen van Japie om weg te lopen en nu met Maup te staan treiteren daar voor het raam. Altijd samen tegen haar, maar als Japie Maup plagen wou, dan wist die wel bij haar te komen en dan hielp ze hem ook.
En juffrouw Bol die maar zoeken bleef, met haar trillende witte vinger, bijna grijs leek die vinger, langs de kolommen vette potloodkrabbels in het boek. Wat duurde dat lang, wat woog die stilte onverdraaglijk.
'Moeder vindt eigenlijk niet goed, dat ik zoveel lees, ze zegt dat ik liever kousen breien moet, maar ik kan nog niet goed breien.'
Wat mal klonk dat! Juffrouw Bol had haar immers niets gevraagd. Maar belangstellend keek de oude vrouw op, haar vinger als een schildwacht achterlatend op het blad, daar waar ze gebleven was.
'Wát zeg je, kind, kan je nog niet goed breien? Hoe oud ben je dan?'
Een zenuwachtig lachje trok over Leentjes gezicht. Ze antwoordde niet. Schichtig keek ze de halfopenstaande huiskamerdeur binnen, daar hoorde ze bewegen. Als nu maar de broer van juffrouw Bol niet kwam, die door de week nooit, maar wel een enkele maal op zondag in de winkel hielp, - want dan kwam het uit, dan kwam alles uit en o, dan sloeg hij haar misschien halfdood, hij was zo sterk, of hij gaf

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het aan bij de politie, nog erger, nog veel erger! Als hij haar dan nog maar liever halfdood sloeg!
Maar een fel gesputter van vlees in een gloeiende pan en sterke bakwalm leidde juffrouw Bols aandacht af. Leentje rook het ook en gaf er zich met een griezeltje rekenschap van, dat het misschien wel spek was, dat daar stond te braden!
'En wat wou je dan nog hebben kind?' vroeg juffrouw Bol, het winkelboek eindelijk maar dichtklappend, ineens ongeduldig, blijkbaar verlangend weg te komen. 'Nou niet zo lang kiezen hoor, en dan in 't vervolg maar wat beter uit je ogen kijken. 't Is zondag, 't is rustdag, wat denk je wel?'
Leentje schrok van de plotselinge wrevel in haar stem - sluit dan op zondag, dacht ze vinnig - maar ze was ook blij, omdat ze nu niet over haar breien doorpraatte. Toch weer die steek van berouw, om wat ze deed. En voortdurend de angst dat het uitkomen zou en een verlangen weg te zijn, uit de winkel, 't stoepje af, veilig buiten onder de bomen, waar het langzaam aan te schemeren begon.
Ze noemde nog eens de titel en juffrouw Bol nam eindelijk het boek uit de winkelkast, schreef met moeizame hanenpoten de titel af, *Het Geheim van een Russische Adellijke Familie* en reikte haar het smoezelig deeltje, ruig van los-ingeschoven bladen, in de gretig uitgestoken hand.
Keek ze nu nog zo kwaad? Neen, ze lachte weer en knikte haar goedendag.
'Leer jij maar gauw kousen breien, hoor Leentje.'
Leentje zei niets, het beduimelde boek, haar schat voor morgen, nu veilig en vast in haar bezit, met een gemengd gevoel van opluchting en berouw in zich, rende ze bijna de winkel uit, als kon ze op 't laatste ogenblik nog vastgegrepen en tegengehouden worden.
Waar waren nu Japie en Maup ineens gevlogen? De boze woorden van verwijt, die ze naar ze brullen wilde, de zenuwachtige tranen van woede en berouw, die ze plotseling kroppen voelde, werden

© 2026

haar als in de keel teruggedreven, ze zag nergens de jongens. Flauwe apen, schold ze halfluid in een zenuwhik, nu nog weggelopen ook. Maar de zoete avondval onder de bomen, wier hoge toppen plechtig ruisten in 't gulden licht, waardoorheen een luchtige wind opsteken kwam, de zuivere lucht na de benauwde atmosfeer binnen in het winkeltje, kalmeerden haar wonderlijk, haar boosheid slonk ineens weg, de tranen droogden nog voor ze waren geschreid en toen ze in de verte haar broertjes zag staan in gezelschap van een andere jongen, was ze eigenlijk blij, dat ze door de aanwezigheid van die ander ontslagen was van de plicht, Japie zijn lelijk gedrag te verwijten.
't Was Leendert Vleeschhouwer, een kameraadje van het Joodse school, die met uitdrukkelijke gebaren en grote-mensachtige woorden iets stond te vertellen.
'Zo waar als ik het leven heb,' verzekerde hij. "t Is een gesjmadde Jood! En hij is getrouwd met een Christen-vrouw. En hij heeft een sigarenwinkel achter 't plantsoen. En al het gajes koopt bij hem!'
Leentje luisterde ineens gespannen. Een gesjmadde Jood! Een die zich had laten dopen, die tot de anderen, die zo vaak de vijanden waren, overgegaan was. Die met een van hun was getrouwd en nu in hun kerken kwam. Hoe was het mogelijk? Zou hij nu ook spek eten en roken en reizen op de Sabbatdag?
Ze vroeg het de lange Leendert Vleeschhouwer. Die lachte, zwaar als een man.
'Maar natuurlijk, die doet alles, die is nu immers een goj. Spek en alles eet hij. Verleden week kochten ze aal aan de deur, Saar heeft het zelf gezien!'
'Wat een schurk,' zei Japie met kalme overtuiging.
'Maar zien dat je 't aan hem kunt,' riep de lange Leendert triomfantelijk, 'een uur in de verte kan je 't zien aan zijn grote, kromme neus,' en hij voegde er met argeloze trots bij: 'veel meer dan aan mij.'
'Aan ons zie je 't ook niet,' ijverde Maup, 'wij worden overal voor Christenkinderen aangezien, is 't niet waar, Jaap?'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Ja,’ zei die, ‘laatst nog!’
‘Je zult ’t altijd beleven,’ zei Leendert wijs, ‘die ’t niet willen weten, daar kan je ’t juist aan zien. Ken je Samson, die aan de gasfabriek is, op ’t kantoor? Hij is niet gesjmad, maar klokvrij, - komt nooit in sjoel, geen God of gebod, wat ik je zeg, Jom-Kippoer niet, en nooit. De kinderen gaan op Sjabbes naar school, lopen zondags in hun beste kleren. Zoals je ’t aan die allemaal kan zien! De een al erger dan de ander. Net lekker, zegt mijn moeder altijd!’
Leentje kende de Samsons wel. Ze wist, dat ze ‘klokvrij’ waren, maar ‘vrij’ waren er tegenwoordig zo veel. Meer vrijen dan vromen, zuchtte moeder vaak! Daar moest je oom Izak over horen! Maar een vrije Jood was toch nog heel, nog heel wat anders dan een gedoopte Jood. Ineens voelde ze een nieuwsgierigheid, de gedoopte Jood te zien, zoals ze een zeldzaam, monsterachtig dier had willen zien.
‘Woont hij hier ver vandaan?’
‘Achter ’t plantsoen zei ik toch,’ antwoordde Leendert, die nooit veel geduld had met meisjes.
‘Willen we hem gaan kijken?’ kwam ze aarzelend, van de een naar de ander opkijkend, niet wetend hoe het voorstel opgenomen zou worden.
De jongens vonden het dan ook nogal dwaas - ‘wat viel er nu aan die vent te zien’, - maar toen voelden ze dezelfde nieuwsgierigheid, als naar een zeldzaam en monsterlijk dier, in zich opkomen.
‘Laten we, zeg,’ stelde Leendert voor.
‘Ik wil wel,’ kwam Maup gretig, nu Leendert het eerste woord had gezegd.
De zon was nu bijkans ondergegaan, - van de boomtoppen het gulden daglicht weggetrokken, maar overal kwieterden blijde vogels, nu de hitte van de lange dag geleden was.
En de mensen die op straat wandelden gingen kalmer verademend, de laatste uren van hun rustdag nu werkelijk genietend, niet in de prikkelbare teleurstellingsstemming van de lome hete zondagmid-

© 2026

dag.
In Leentje was het als lag het geval van even te voren uren achter haar, als was het plotseling verkrompen en verbleekt - haar eigen valsheid, Japies laf weglopen - in de angstige gloed van de grote zonde, waarvan ze zo-even vernomen had.
Tussen Japie en Leendert verder slenterend, voelde ze geen zweem van boosheid meer, maar wel een innig en zoet besef van saamhorigheid, zoals ze dat soms vrijdagsavonds thuis hebben kon. Zoals ze nu liepen, alle vier, was er een band, die hen bond, waar de anderen, ook al waren ze vriendelijk, al waren ze nog zo welgezind, toch buiten moesten blijven, en die de gesjmadde Jood met zijn eigen hand verbroken had.
Ze spraken niet veel, de avond stemde hen vredig. Japie scheen gestild na alles wat hij die lange dag had uitgehaald en ging zacht fluitend, nu en dan als gedachteloos even de hand op haar schouder leggend, naast haar voort. Door dorpse straatjes, waar de mensen op hun stoepjes zaten, wandelden ze kalm pratend, langs de kerk om bereikten ze het plantsoen; de heliotroop stond daar hevig te geuren in de naderende schemer, de rode gloed der geraniums ging al te loor in het lage gras, dat door een ronddraaiende sproeier als met regenstof werd gedrenkt, zodat het zacht klapperend ruiste.
'Daar is het,' wees Leendert.
In een kleine sigarenwinkel waar 't licht al brandde, blijkbaar pas geopend, blinkend van vernis en verguld aan kozijnen en opschrift, een pot met bloemen onder de boog van lege sigarenkistjes achter in de etalage, zagen ze, naast blinkend bruine toonbank, waar een aansteekvlammetje eenzaam brandde, weerkaatst in nikkelen knijper, de man op zijn stoel de krant zitten lezen. Tussen zijn dikke lippen hield hij een sigaret. Hij had een week-gekromde neus, dikke, blauwgeschoren wangen, een vlezige kin en zag er welgedaan en zeer tevreden uit.
'Daar heb je hem zelf!' fluisterde Leendert, zich impresario voelend,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een stap naar voren doende, wijzend uit donker op de man, die rustig in 't licht zat.
Jaap had zijn ene arm om Leentjes schouders, zijn andere om Maups hals geslagen. Zo keken de drie kinderen zwijgend naar de gedoopte Jood als naar een griezelig, verfoeilijk monster.

III

'Tien,' zei Clasien de Vries, die de beurt had willen hebben. – 'Hé nee, tien is veel te gauw gedaan, vijfentwintig,' snerpte Trientje Groot, die de beurt gekregen had.
'Vijftien,' besliste juffrouw De Boer, met haar harde gebiedende stem. Ze had vooraf op haar horloge gekeken. Voor vijftien was er juist nog tijd genoeg.
'Wie een taak voor thuis hebben, doen niet mee. Die beginnen maar vast. Heb jij een taak, Leentje Levisson?'
'Nee, juffrouw, moeder had immers gevraagd...'
'O ja, jawel,' sneed juffrouw De Boer de mededeling af.
'Mag 'k dan meedoen, juffrouw?'
'Dat is weer eens echt een vraag voor jou. Ik zeg, wie een taak heeft mag niet - jij hebt geen taak, - dat is toch duidelijk genoeg, zou ik zeggen.'
Ze wenkte haar minachting over Leentjes domheid in een mondvertrekking naar Wiesje Tak, het kind uit de grote drogisterij, wier vader diaken, en die zelf haar deftigste leerling en haar lieveling was. Wiesje vertrok haar bleek mondje in een nuffig lachje.
De meisjes die meededen, schoven bij elkaar, breiwerk in de hand. Wie een pen af had, moest zeggen 'houd-de-molen', - het kind dat 'de molen hield' moest die uitroepen optellen en tot haar, die de vijftiende pen voltooide, zeggen 'houd-'m-zelf', die was daarna aan de beurt. De overige kinderen mochten zelf niet tellen, ook niet in gedachten, ze mochten ook niet opzettelijk vlug of langzaam breien, 't moest

© 2026

eerlijk toegaan en een verrassing zijn.
In de hitte breiden ze met driftige ijver haar pennen af, - de stalen naalden waar de zon op sprankelde vloeiden zilver-wit uit in 't snelle op en neder gaan. De meisjes die een taak voor thuis hadden, breiden ontevreden, traag als zaten ze te kieskauwen, met jaloerse blikken naar 't bevoorrecht kringetje.
'Houd-de-molen'... 'houd-de-molen'... 'houd-de-molen', klonk het telkens jachtig, in gretig wachten op het 'houd-'m-zelf'.
'Jij hebt geteld,' brak Trientjes driftig uitvallen ineens de vredigheid. Ze boog zich naar een meisje, dat gluiperig langzaam zat te breien, met een sluwe rondblik langs de breikousen der andere meisjes, hopend dat haar 'houd-de-molen' de vijftiende zou zijn.
De aangevallene verweerde zich, - enkele der anderen kozen over en weer partij, maar een klein ineengedoken kind, met zo koortsachtige haast breiend, dat ze er van heen en weer schudde op haar stoel, stootte plotseling buiten adem haar 'houd-de-molen' uit. 'Houd-'m-zelf!' riep Trientje triomfantelijk - want het kleine meisje was haar zusje en de andere was nu lekker gefopt. Dat kwam van vals doen.
'Mogen we nog even met tien, juffrouw?' vroeg Trientjes zusje, een bloedrood gezichtje naar de hoge stoel opheffend.
Juffrouw De Boer keek weer op haar horloge.
'Neerleggen,' klonk haar bevel. '*Er Ruist langs de Wolken.*'
Meteen zette ze zelf het gezang al in.
De meisjes hadden nauwelijks tijd gehad, hun gezicht in de plooi te trekken en zongen ruw-weg, op goed geluk af, de oudbekende woorden mee.
Zonder overgang liet ze daarna dadelijk op het lied het slotgebed volgen.
'...En ik dank U, dat Gij ook heden weer het werk onzer handen in Uw eindeloze goedheid hebt willen zegenen, o Here, - Amen.'
Alsof het deksel van een pot-vol-rumoer werd afgelicht, die al lang had staan dreigen met overkoken, zo barstte onmiddellijk na dat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'amen' uit alle hoeken van het warme, volle vertrek, onder de lage zoldering, het joelen en praten los. Terwijl de meisjes met rappe vingers hun rommeltje bergden, snapten haar monden elkaar afspraken toe. Jeltje Bruinsma, een sterke meid met helle ogen en rood haar was jarig, een paar der anderen zouden bij haar komen spelen. Onder het gebed al had ze zitten wenken tegen Fietje, wat een pret ze straks hebben zouden.

'Mogen we weggaan, juffrouw?' Het verlangen om weg te komen de zonnige straat op, dreef haar lichamen vanzelf in de richting der deur, maar ze dorsten toch niet werkelijk gaan zonder toestemming.

'Even wachten...' gebood de juffrouw, 'Leentje, kom hier.'

Ze wenkte het kind naar haar hoge stoel.

Hoogrood van zenuwachtigheid, de voetjes gehoorzaam naast elkaar stond Leentje er al, schriel in het donkerblauw jurkje, waarop de twee gladde, bruine vlechtjes met zwarte strikjes afhingen - en angstig voor wat ze wel wist dat er komen ging, hief ze het gezichtje naar de juffrouw op.

Moest ze nu toch weer zeggen, wie er onder 't bidden de ogen niet dicht gesloten hadden? Ze dacht juist, dat de juffrouw haar van die hatelijke taak ontheffen ging, in drie dagen al had ze niets gevraagd. En nu ineens toch weer. En ze had er ditmaal juist in 't geheel niet op gelet. Ze had heel wat anders aan het hoofd. De juffrouw moest het maar eens weten! Toch was het haar niet ontgaan, dat Jeltje Bruinsma niet opgelet had en gewenkt naar Fietje Groot, maar ze zou het niet zeggen.

'Neen, ik zal het heus niet zeggen,' wenkte ze geruststellend naar Jeltje, die haar dreigend aankeek met haar felle ogen, - 'je moest ook het hart eens hebben,' seinden de ogen haar terug, zo duidelijk en minachtend, dat Leentje zich niet eens edelmoedig kon voelen.

'Wie hebben er alzo gekeken, Leentje, onder 't bidden?' vroeg de juffrouw, het linkeroor, waaraan ze een weinig doof was, naar haar toe neigend, een ongewone zoetsappigheid in haar stem.

© 2026

Fietje Groots ogen smeekten, die van Jeltje bleven dreigen. Achteraan verried nog een ander gezicht zich duidelijk schuldig aan wat Leentje niet eens opgemerkt had. Plotseling besloot ze, die zou ze verklikken, want als ze zei 'niemand', dan geloofde de juffrouw haar toch niet. Er was er immers altijd minstens één, die stilletjes rondkeek onder 't bidden.
'Doortje Wijnberg, juffrouw.'
'Alweer,' hoonde de juffrouw.
'Niet waar,' huilde Doortje als op commando.
'Wel waar, juffrouw, 'k heb het zelf gezien,' ijverde Doortjes buurvrouw, die nog een oude wrok tegen haar had.
Een gierend joelen volgde, - zelfs de juffrouw lachte even, achter haar hand. Die lapte pas lekker zichzelf er bij!
'Jij verklapt jezelf al, Neel,' constateerde de juffrouw kalm. Woedend, beschaamd, zich belachelijk voelend en niet wetend waar zich te bergen, keek Neel pruttelend voor zich.
'En wie nog meer, Leentje?'
'Verder geen mens,' jokte Leentje.
Jeltje en Fie keken verlicht. Maar de juffrouw bauwde spottend na.
'Zo, verder geen mens. Nu heb ik vandaag juist zelf eens gekeken. Bedriegen mijn ogen mij, of hebben Jeltje en Fietje onder 't bidden iets veel ergers gedaan dan rondkijken alleen... Hebben ze misschien ook tegen elkaar gelachen?'
De beide schuldigen wisselden een wanhopige blik, sloegen dan in afwachting de ogen neer. Ook Leentje, vuurrood naast de stoel, durfde niet op te kijken, zich niet te verroeren. Boven haar snerpte de stem van de juffrouw boze woorden naar haar toe.
'En jij, lelijke jokkenaarster - om maar niet iets ergers te zeggen - heb jij thuis niet geleerd dat liegen een hele grote zonde is? Liegen en ongehoorzaamheid! Neen, ga alsjeblieft maar niet huilen, die tranen kennen we! Krokodilletranen!' Even hield ze op.
'Wie heeft de week?'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Ik juffrouw,' stak Wies van de deftige diaken haar vinger op, in blijde hoop voorvoelend wat er volgen moest.
'Zo, jij Wies, - ga jij dan maar naar huis, dan kan die bedriegster hier vandaag opbergen voor haar straf. En Jel en Fie, - denk eraan, als ik je weer snap, - dan krijg je elk twaalf naadjes straftaak en een briefje mee naar huis voor je vader. Jou zal ik maar geen briefje meegeven,' voegde ze er minachtend naar Leentje bij, die stil te snikken stond naast de stoel.
Jel en Fie lachten grinnikend tegen elkaar met brede monden, de ogen vol vrolijkheid na de angst van één ogenblik.
Doortje en haar buurtje wachtten nog even af wat de juffrouw over haar besluiten zou, maar de juffrouw haalde het haakwerkje al uit, waar ze zich gewoonlijk na schooltijd mee bezighield en toen verdwenen zij ook maar gauw met de overigen de deur uit, de trap af en beneden de straat op.
Leentje huilde niet langer, ze wiste zich de ogen af en begon te ruimen, - ze moest dan daarna nog bijvegen, luchten en matjes-uitschudden ook - de eerste ogenblikken leek alles doodstil, na 't rumoer van daareven, - maar dan hoorde ze hoe nu langzaam-aan nieuwe, fijnere geluiden het ruwe gerucht vervangen kwamen; in de boom naast het huis, waarvan de groene takken plat lagen tegen het raam, zacht-tintend met tere schaduwveegjes door het matglas der onderste ruitjes, joelden vrolijke mussen, een jong hondje kefte beneden in het tuintje van de buren, een man met pruimen riep loom en moedeloos in de warmte, - orgeltonen kwamen uit de verte dromerig de karigopen ramen in. Het was herfst, gouden, milde herfst, elke dag wazig blauw, bladstil, geurig van bedauwde vruchten, van paarse en gouden bloemen in weelderige overvloed.
Leentje was eigenlijk blij dat ze hier alleen achterbleef in afleidende bezigheid, die toch niet meer dan haar halve aandacht vroeg, zodat ze nu nadenken kon en tot zich zelf komen over het benauwde geheim dat ze binnen in zich droeg, maar met de juffrouw alleen

© 2026

voelde ze zich, nu meer dan ooit, beklemd en ongemakkelijk.
Die zat daar weer zo streng en stijf op haar hoge stoel naast het tafeltje, de mond stroef toegenepen en Leentje voelde in de blik, waarmee ze haar naoogde, telkens als ze een mandje of doosje naar de kast droeg, behalve wantrouwen of ze haar werk wel goed zou doen, en na-verwijt om haar misdrijf van zo-even, ook die minachting, die ze zo goed kende, als van een hoger wezen voor een lager. Maar ze zei niets, de juffrouw, en liet telkens de koele blik uit haar groengrijze ogen teruggaan naar het haakwerkje in haar hand.
Ze was in 't zwart, met een zwart schort en aan een zwarte band om haar middel, een schaar, die dof afhing langs haar zwarte rok, - wit was alleen het randje van haar boord dat eng de schrale hals omsloot. Boven dat boord trok ze haar kin deftig, ze wilde graag deftig zijn, ze hield met alle macht haar beroep van breischoolhoudster, haar stand, zichzelf in ere. Ze had wel graag 'handwerkonderwijzeres' geheten, maar tot een diploma had ze het nooit kunnen brengen, in haar tijd en in haar kring kwam dat nog zo niet voor. Niet dat ze trouwens rechtstreeks dat diploma begeerde, - er was maar al te licht een luchtje van modernisme, van wereldsheid aan, maar de wereld vroeg er eenmaal naar en wie was er die niet, hoe weinig ook, voor de wereld uit de weg ging?
Nu probeerde ze door strenge en deftige stijfheid te vergoeden, wat ze aan bevoegdheid te kort schoot, ten einde haar schooltje in aanzien bloeiende en het inkomentje op peil te houden, waarop ze met haar moeder teren moest. Ze leefden eenvoudig, - maar ze aten alle dagen vlees, ieder een zuinig schijfje van de koude rollade, die elke zondag tegen bederf drooggebraden en voor een week berekend werd. Geen van beiden hielden ze van vlees, maar ze kochten het, omdat alle-dagen-vlees tot hun stand behoorde, en ze aten het, natuurlijk, als ze het eenmaal ingeslagen hadden. Aan alle-dagen-vlees hielden ze vast als aan een symbool van hun voornaamheid.
Vader was koster bij de afgescheiden kerk geweest, - aan zijn voor-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

beeldig gedrag dankte moeder haar pensioentje. Ze kwamen nu nog wel soms bij de ouderlingen van vaders kerk aan huis, en de nieuwe dominee had ze een vriendschappelijk bezoek gebracht, natuurlijk om vaders nagedachtenis, en om haar, die vaders deftigheid geërfd had! Moeder was een best mens, maar geen dame. Ze moest telkens als een kind op alles gewezen worden...

Juffrouw De Boer voelde zich met nadruk uitverkoren, - ze verafschuwde de modernen in alle graden en schakeringen, ze verfoeide Roomsen en ze had een diepe minachting voor Joden.

Toen dan ook indertijd Leentjes moeder voor haar dochtertje plaatsing was komen vragen, had ze maar niet zo dadelijk erin toegestemd een Jodenkind, het eerste, op school te nemen! Ze had het zelfs een dag in beraad gehouden, niet alleen om juffrouw Levisson te vernederen en dadelijk te laten voelen, wie ze voorhad, maar omdat ze toch niet, zonder haar eigen moeder erin te kennen, tot zulk een stap besluiten wilde.

Maar 's middags aan tafel had haar moeder gezegd - wat zij ook zelf al had gedacht, maar wat moeder maar liever uitspreken moest - dat geld geld bleef, van wie het dan kwam.

En Leentjes ouders waren nette, heldere mensen, voor Joden dan altijd, dat wist ze van hun gemeenschappelijke schoonmaakster, en goed van betalen, zei de melkboer, en een mooie zaak - je kon nooit weten of je er niet eens voordelig een oud dingetje kwijtraken kon, en, Joden waren ook mensen, je mocht ze niet verstoten en elk kwartje was er een, en wie weet, was 't geen zegen voor de ziel van het kind, - Gods wegen waren immers wonderbaar - schoon een Jood nog verstokter dan een Heiden was!

En juffrouw De Boer had toen zelf met trots verteld dat juffrouw Levisson op de roep van haar school was afgekomen, en dat Leentje nergens had kunnen leren breien, zo wat broddelen niet meegerekend. En 't school van dat mens met die bochel ging zo achteruit, had ze gehoord, - en elkeen wou zijn kind toch niet bij de nonnen

© 2026

doen, die afgoden-dienaressen, die kwezels, die nog altijd haar ergste concurrenten waren. Want ze vroegen maar twee dubbeltjes en zij wou 't niet minder dan voor een kwartje doen.
En ze had haar moeder ook verteld, hoe ze juffrouw Levisson afgescheept had, en gezegd dat ze 'haar verzoek in beraad nemen zou,' - en hoe giftig de dikke Jodin toen geworden was, al had ze gelachen en niets laten blijken, - natuurlijk niet, dan zou ze 't onhandige wurm immers helemaal niet hebben genomen.
't Kind zelf, had ze er nog bijgevoegd, leek haar zo kwaad niet, een min dingetje, wat suf, maar wel gewillig, zij zou haar gauw genoeg een kous leren breien - nablijven maar, desnoods alle dagen, als 't niet anders ging, - zij had de tijd, ze was in haar eigen huis, want dat 'niet kunnen' was maar malligheid, alles luiheid en onwil, Willen is Kunnen, en dan kon ze tegen de winter flink poot-aan spelen voor de diaconie! Want als haar moeder er op rekende, dat ze altijd 'voor eigen' breien mocht, dan kon ze nog van een koude kermis komen!
Zo dus juffrouw De Boer Leentje zonder veel tegenzin op haar school had genomen, Leentje zelf was er met de grootste afkeer heengegaan.
Voor de nonnen was ze bang geweest, - in hun vlekkeloze kleren, door de zelfbewuste nederigheid van haar blik, leken ze haar de zelfbewuste vlekkeloosheid-zelf, ja, van een angstwekkende volmaaktheid. Ze konden natuurlijk alles, het was uitgesloten dat ze ooit een steek zouden laten vallen of knoeien in teen en hiel. Wat zouden ze haar diep minachten, zo zij onder hun koele, rustige ogen te broddelen zat. De nonnen beangstigden haar, - maar voor juffrouw De Boer had ze een afkeer gevoeld, van de eerste ontmoeting af, een bijna lichamelijke afkeer, - voor haar, voor haar kamer met de trijpen stoelen en houten stoven, voor het kastje, waar theepotjes en glaasjes en potjes stonden achter de smalle ruitjes-deurtjes, - het kastje, waar de juffrouw nog gauw even moeders aandacht op gevestigd had, gevraagd hoeveel het waard kon zijn - voor de dikke oude vrouw

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

in de leren stoel, die niets zei en door haar bril naar haar keek, als was ze een wonderbeest, - en in een vlaag van heimwee had ze toen ineens haar vorige breischool voor zich gezien, vermooid door haar verlangen, als een verloren paradijs van goedmoedige huiselijkheid, waar ze werkten rondom een tafel met theeblad en elk kind zijn eigen kopje had.

Hier die langwerpige bovenkamer, laag van zoldering, krakerig de ongelijke planken vloer, vaalgrijs de wanden, overal gebroken door deuren van kasten en voormalige bedsteden, die nu niet meer sluiten wilden, de matten keukenstoelen in ongezellige rijen, geen tafels, hier en daar een taboeret, om kluwenbak of speldendoos uit de hand te zetten, - en de onderhelften der ramen van matglas, als in het fijne school. Kale ijzeren petroleumlampen, zonder kap, vale schaduwen werpend op de wanden in grondverf-kleur, een lange kachel als een bars, zwart spook...

Dan de meisjes, die op haar neerzagen, haar nu eens schuwden, dan weer uitvroegen, die ze bij haar thuis niet noden mocht, bij wie ze ook niet werd genood, - die ook wel eens vriendelijk waren, vooral de dagen na haar twaalfde verjaardag, toen ze op Joden-koek had getrakteerd, maar met wie ze toch nooit vertrouwelijk kon zijn, daar zij ze voelde anders dan zij zelf was, daarbij altijd bang voor mogelijke plagerij, nimmer geheel op haar gemak, voortdurend ook onder de druk van hun handigheid en grotere lichaamskracht, waarbij ze zichzelf zo stuntelig en tenger vond.

En toen juist al dat pijnlijke en overgevoelige door gewoonte ging afstompen en verdwijnen, toen was het andere, het veel ergere gekomen...

Een kramp trok door Leentje's leden, een beverig wee gevoel in haar buik, zoals ze wel had wanneer ze een trap opliep of onder het touwtje-springen, - en haar vingers, die een vaal vloerkleedje vasthielden om uit te schudden, werden slap in plotselinge machteloosheid.

Even was ze het vergeten geweest, nu was het er weer, al de onrust,

© 2026

het innerlijk wroeten, dat ze niet beheerste en niet begreep, de bange schaamte, de wroeging om wat daar in haar, buiten haar om was geschied.
Het verlangen weg te komen, alleen te zijn, aan zichzelf overgelaten tot klaarheid en inzicht te kunnen komen, schonk haar matte vingers hun kracht terug, - ze duwde alle gedachte aan wat haar zo-even verlamd had met geweld van zich af, nog dit éne kleedje, nog die laatste pluk draadjes en pluisjes daarginds onder de stoel en ze zou mogen vragen of ze heengaan kon. Dan moest de juffrouw nog even alles nazien - ze zou wel zorgen dat er niets ontbrak - en dan gauw weg.
Maar juist op het laatste ogenblik kraakte de deur open en de oude juffrouw De Boer kwam de lege kamer in met een papiertje, een rekening blijkbaar in de hand. Verwachtend Wiesje te zien - ze wist altijd precies wie de week had, - 'de school' was het voornaamste onderwerp van haar dochters gesprekken, - hield ze een vriendelijk lachje op haar gezicht gereed, maar nu ze Leentje bemerkte, trok dat dadelijk weg en ze ging naar haar dochter, die ze 't papiertje overreikte, fluisterend vragend waarom Leentje aan het opruimen was, daar Wiesje toch de week had.
Leentje had ook niets gezegd - wie binnenkomt moet groeten, dacht ze, koppig-vijandig - ze ving iets op van 'bedriegen' en 'ongehoorzaam zijn' en zag het oude mens haar hoofd schudden, met een misprijzende blik, maar 't deerde haar niet.
Al wat ze verlangde was, dat het mens weg zou gaan, - want eerder kon zij zelf geen verlof tot vertrekken vragen, - het was immers streng verboden, in de rede te vallen of te storen, als 'de juffrouw in gesprek was' - dan kwam er nog geen eind aan haar gevangenschap, nog geen begin aan haar vrijheid, dan mocht ze nog niet zichzelf en haar benauwenis toebehoren.
Maar de twee vrouwen bleven fluisteren en smoezen, de dikke oude in nederig afwachten opziend naar de magere jonge, die haar por-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

temonnee uit haar zak haalde en de rug naar Leentje kerend, geld begon te tellen, de munten voorzichtig geruisloos uitleggend in haar schoot, beiden met steelse blikken naar het kind, dat ze toch vooral niets zien of horen zou. 't Kan mij nog al wat schelen, dacht Leentje, wat ze uitvoeren, maar ze voelde toch even pijn, omdat ze haar zo openlijk en vijandig buitensloten. Ze ving kleine metaalklankjes op, het geld gleed neer in de hand van de oude vrouw, die de rekening weer tussen de vingers hield geklemd. De beide vrouwen zwegen even.

'Nu zal ze wel weggaan,' dacht Leentje, maar dat gebeurde niet. Opstandigheid, woede, de altijd smeulende afkeer laaiden in haar op, rood naar haar hoofd, - ze wilde niet langer wachten, ze was klaar, ze waren toch niet de baas over haar, wat dachten ze wel? Ze deed een stap naar voren.

'Mag ik weggaan, juffrouw?'

De juffrouw stramde haar bovenlijf in de schrale, zwarte blouse, keek hoog van onder haar gefronste wenkbrauwen.

'Ik spreek, Leentje.'

'Ze zegt geen stom woord,' dacht het kind, maar durfde het niet zeggen.

"k Zou liever maar mijn beurt afwachten, als ik jou was, na dat van straks,' maande de oude juffrouw.

Leentje bleef zwijgen.

Juffrouw De Boer keek kritisch het vertrek rond.

'Moet die stoel daar zo blijven staan?'

Leentje schoof een stoel, die nog scheef stond, recht in zijn rij.

'Hm,' kwam de juffrouw, - het was nog steeds geen toestemming.

'Maandag schoolgeld meenemen.'

'Maandag kom ik immers niet,' bijna onhoorbaar klonk Leentjes stem.

'O ja, jawel,' minachtend luchtig vielen de woorden op Leentjes gebogen hoofd... 'Maandag kom je niet. Jullie hebben telkens wat, tegen-

© 2026

woordig. Wat is er maandag?'
't Was Leentje onmogelijk een geluid uit te brengen.
'Kun je de juffrouw geen antwoord geven?' berispte de oude vrouw.
De bazige inmenging van haar, die hier niet het minste gezag had, maakte Leentje ineens woedend en gaf haar de spraak terug.
"k Heb het al twee keer gezegd,' mokte ze, hardnekkig voor zich kijkend om ze haar vlammend gezicht niet te tonen.
'Dan zeg je 't nog maar eens voor de derde keer.'
"t Is Grote Verzoendag maandag,' stootte ze er eindelijk uit, om er af te zijn en weer, 'ik had 't allang gezegd.'
'O ja - jawel,' wilde juffrouw De Boer kalm, genadig zich wel herinneren. 'Je hebt het al gezegd. 'k Dacht er niet meer aan, hoor!'
'Grote Verzoendag?' zeurde het oude mens over Leentjes hoofd heen naar haar dochter, 'is dat niet zo iets als Poerim? Joden-poerim, niet, hoe heet het ook al weer?'
'Nee, moeder,' wees de andere terecht, 'Poerim is weer heel wat anders. Leentje, wat doen jullie eigenlijk op Grote-Verzoendag?'
"k Weet het niet,' beet Leentje vernederd voor zich uit, uit alle macht vechtend tegen tranen, - ze voelde de blik, die de beide vrouwen met elkaar wisselden, zonder op te kijken zag ze het gezicht van de juffrouw, zoals ze minachtend keek, de samengeknepen neus, de hooggetrokken wenkbrauwen.
Nog eventjes en ze zou luidkeels huilen gaan, ze wilde niet, ze wilde niet, ze wilde ertegen vechten tot het eind. Maar toen de oude juffrouw, zich bukkend, haar vlak in het gezicht keek en in de hoogste verbazing zei: 'Ik geloof dat het wurm daar staat te grienen,' brak ineens een hete stroom haar ogen uit, met een snik als een smartkreet stormde ze de deur uit en de trap af...
Was het dat maar alleen geweest, - maar het was de aanleiding, meer niet, de schok, die het lang in haar gekropte ontbond, waaraan haar overspanning zich brak en uitstortte.
De afkeer en de woede om de onuitgesproken koude minachting

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voor haar godsdienst, haar zeden, haar gezin, bruiste in haar over, terwijl ze rennend door het straatje ging, maar meer nog dan dat, scherpte het besef van die minachting haar zelfverwijt: om wat het hunne was, om wat zij althans rekenden het hunne te zijn, had ze immers zichzelf en het hare verraden. Daarin school de bitterste vernedering.

Het snelle gaan kalmeerde haar voor een ogenblik, het brok van bitterheid en berouw, dat binnen in haar woog, verweekte en vloeide weg tot een vermoeide bedroefdheid door al haar leden heen, - traag slenterde ze nu, door de open ijzeren poort, het kleine park binnen, aan de rand van het stadje, tegen de weilanden aan.

Daar stond op een kleine glooiing, weids betiteld als "t Heuveltje' een bank, waaromheen ze vaak op lange Sabbat-middagen met haar broertjes speelde tussen de heesters, tot aan het ijzeren hekje toe. Een slootje was er achter en aan de overkant daarvan een houtzagerij, veel lange, lage loodsen, waaronder de blanke planken in rijen en stapels opgetast lagen.

De wrange geur van dat hout, de blanke oppervlakte van het stille slootje, tussen grazige oevers onder open wolkenhemel, het schuittje zo luchtig daarboven op, soms door mannen in bruin pilo weggeroeid en weer teruggebracht, en vooral het aanhoudend metaalachtig dreunen van de machine, dat tot op een heel eind afstand hoorbaar bleef, en dat zo zoet-soezerig maakte in de warme middagstilte, wanneer ze op die bank alleen zat en staarde, het rozenperk in het gras er tegenover - dáár was het geweest, dat ze op een Sabbatdag in felle begeerte een grote, geurige, purperen roos afgerukt en weggekaapt had, waarmee ze toen toch niet had durven thuiskomen, die ze eerst had laten verleppen in haar warme hand en daarna weggegooid - dit alles behoorde tot het beeld van de Sabbatmiddag in de zomer. Ook op de feestdagen zochten ze daar hun toevlucht, lange middagen van Rousj Hasjono en Loofhuttenfeest, - dan hing blauwe damp over het vijvertje en stonden de vochti-

© 2026

ge bomen roerloos en roodbruin langs de paden. Er toefde om die bank een sfeer van dommelige rust en in zichzelf gekeerd peinzen, van verveling eigenlijk ook, maar van dierbare verveling, die tot de Sabbat behoorde, die iedere week woog en die ze toch niet zou hebben willen missen. Op zondag hing die sfeer er niet, dan speelden er de rumoerige opgedirkte werkmanskinderen, of halfvolwassen jongens zaten er stoeiende gillende meiden na, - en dan was er ook niet dat metalig dreungeluid van de houtzagerij, dat de dingen eigenlijk pas hun echte leven in droomstemming gaf.
Leentje kwam er op zondag maar zelden en even weinig op weekse dagen, - maar het was haar vaste plekje voor zomerse Sabbat-middagen en daarom hing er die stemming van zoete soezerigheid en dierbare verveling.
Dit Sabbat-gevoel omving haar ook nu onmiddellijk, onbewust had ze, tot beveiliging en vertroosting, daarin haar toevlucht gezocht.
En nu terugdenken en het begin van haar verdoling binnen in zich zoeken! Maar dat begin verloor zich in de wazige verten van haar herinnering. Toch wist ze nog heel goed, hoe ze in het begin, de allereerste dagen vooral, het bidden en zingen op school onlijdbaar had gevonden. Toen was het er dus nog niet. De woorden en melodieën van hun godsdienstige liederen zaten te innig verbonden aan hun uiterlijk en hun manieren, aan hun striemende hovaardij, hun kille geringschatting voor haar en de haren, - aan het gelaat van juffrouw De Boer, aan de gevel van 't fijne school, aan de afstotende figuren van juffrouw Koeman en de kweker in de Bloemstraat, dan dat haar gevoel ze daarvan scheiden kon. Haar latente afkeer, haar altijd sluimerende wrok tegen het ene vloeide onweerhoudbaar ook over het andere uit.
Thuis werd haar noch afkeer noch haat tegen Christenen en hun geloof rechtstreeks ingeboezemd. Maar in de toon waarop vader over het gajes sprak, lag verbittering en minachting en ook wel vrees, - en de naam van Jezus, die ze vanzelf beschouwde als de Godheid

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

der Christenen, werd thuis nimmer genoemd, - hij werd slechts, als 't voorkwam, aangeduid met een Hebreeuws woord, dat 'de Gehangene' betekende. Maar ze had daar nooit bijzondere aandacht aan geschonken. Want niets van dat wat op Christendom, op het innerlijk leven van de Christenen betrekking had, had ze ooit eerder met haar bewuste gedachten beroerd, 't behoorde eens-voor-altijd tot het 'andere', tot een wereld, die de hare niet raakte en niet na stond en waarbij ze op geen enkele wijze betrokken was. Het was slechts de klank der melodieën, het uiterlijk der woorden, 't welk haar door associatie van voorstellingen die vage weerzin inboezemde, over de betekenis, over de inhoud had ze nimmer nagedacht, die drong zelfs niet tot haar door.

Toen was dat alles veranderd. Langzaam-aan of plotseling? Ze wist het niet meer.

In het vloeiende en vlotte van haar herinneringen één vast punt.

Op de zolder bij haar thuis hing een schommel, twee touwen en een plankje, laag boven de grond...

Die zolder was een vaal, naargeestig hol, door één klein raam verlicht, met duistere hoeken, zo vochtig, dat er 's winters paddestoelen groeiden onder tegen de donkere binten aan.

In een diepe, muffe kast werd er het gebloemde paasservies, het vrolijke, mooie, dat aan heilige feestvreugde en voorjaar denken deed, de lange winter door bewaard. Leentje hield van de zolder zoals ze van het steegje hield, - om er in de kou alleen te zitten en door het raampje te turen over daken en erven, in herfst en winter, tegen het vallen van de avond, vooral als het dooide bij sneeuw, en dan tegelijkertijd te luisteren naar de geluiden beneden, waar ze het warm en gezellig wist en waar ze stemmen hoorde en het tikken van het glas, het ritsen van de ketting, als de lamp neergehaald en ontstoken werd. Dan rolden gauw ook de gordijnen neer, en leek het haar boven, waar geen licht toch was, in enen donkerder. Evenals in het steegje had ze daar dan op de zolder alles tegelijk, het levensblijde

© 2026

en doodsbedroefde, waarnaar altijd tegelijkertijd haar hart smachtende uitging...
Op zomerdagen was het er zonloos, stikkens warm en benauwd, dan hing er een reuk als van oud tapijt, - maar dan toch mocht ze gaarne erheen sluipen - ofschoon ze er nooit zonder hoofdpijn vandaan en beneden kwam - en dan zat ze op de schommel, sloeg haar ene arm om het touw, leunde haar hoofd ertegen aan en liet zich met gesloten ogen heen en weder deinen. Ze neuriede onder het schommelen, vage, onbestemde wijsjes, grijpend wat maar door haar heen waaien wou, en terwijl ze in afwachtende overgave, geheel lijdelijk neuriede en deinde, in de stilte en benauwde hitte, haar arm om het touw en haar hoofd ertegen aan, verschenen voor haar gesloten ogen de gestalten, die ze in dromen en in boeken had gekend. Uit eigen herinneringsdiepten, maar schijnbaar uit de duistere ruimte rondom, traden ze in de lichtkring van haar verflauwd besef, te midden van droomlandschappen, wazig en vreemd, alles maar vluchtig en onbestemd, meer aandoening dan voorstelling, meer gevoel dan beeld, - meestentijds met één enkele figuur als middenpunt, waaromheen al het andere zich groepeerde. Die figuur was altijd een held, geen krijgsman, maar een verheven lijder, een grootmoedig dulder, beeld van bovenaardse deugd en bovenmenselijke generositeit, als in wolken hoog boven haar zwevend. Want juist omdat ze die ouderwets-hoogdravende grotemensen-boeken die ze las, nooit geheel begreep, namen de personen die fantastische vormen aan, zoals gewoon-menselijke gedaanten ook in schemer en mist tot bovenaardse gestalten kunnen worden.
Drie weken kon het geleden zijn, dat ze daar ook zo gezeten en geneuried en gedroomd had, - en toen was 't gebeurd. Voor haar gesloten ogen zweefde een bleek beeld - waar kon ze dat gezien hebben? en het onbestemde neuriën, dat ze deed, ging als buiten haar wil over in bekende melodie:
Zo lief had hij zondaars,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat hij voor hen stierf,
Genade bij God door zijn zoenbloed verwierf.
Een schrik was door haar heen gedaverd, als ware verraderlijk een boze vijand bij haar binnengeslopen; van de schommel afgesprongen, de ogen wijd-open, trillend op de benen, had ze 't duister van de zolderruimte ingestaard.
Nu nog, nu ze hier rustig zat in de gouden herfstzon, op een bank in het park, waar 't metalig dreunen van de onzichtbare machine een zoete, vertrouwde sfeer van Sabbatrust en veiligheid schiep, nu nog kroop in 't herdenken de kille benauwdheid haar langs de huid, de verbijsterende schrik van dat ogenblik en de vrees, onmiddellijk daarna, de vrees voor de straf die komen ging, die komen moest.
God las immers gedachten, hij had de hare gelezen, in 't ogenblik-zelf dat die zich aan haarzelf had geopenbaard, en onvermijdelijk stellig zou hij nu zijn bliksem op haar neerslingeren. Ze had, hoe kort ook, 'vreemde goden aanbeden' - gezondigd tegen het grootste gebod - ze was met haar gedachten geweken van het rechte pad, als Korach zou ze verzwolgen, als Uza op de plaats gedood, als de vele slechten, de vele afgodendienaars, waarvan de Geschiedenis sprak, neergebliksemd en uitgeroeid worden!
Wat was ze bang geweest! Hoe was plotseling om haar heen de vale, matte stilte bevolkt geworden door onzichtbare gedaanten, waaruit ogen haar aanstaarden, die ze zelf niet anders waarnemen dan enkel en alleen voelen kon, die op haar priemden, ondraaglijk, hoe scheen in alle duistere hoeken een geschuifel en gefluister aan te vangen, en was het levenloze ineens afgrijselijk levend geworden. Die warme, vale schemer, dat ene, star-ogende raam, die ruimte van onzichtbare schimmen vervuld, - het Gehenna, waaraan ze in het donker zelfs niet denken dorst, het Dal-des-Doods, de eeuwig-schemerige plek voor wie zondig geleefd hadden en vervloekt waren.
Lang had het niet geduurd, lang had het niet kunnen duren, maar dat ene ogenblik zou ze nooit vergeten, toen was ze naar beneden

© 2026

gegaan en moeder was geschrokken, zo bleek als ze had gezien.
Dit was dus het meest vaste punt in haar herinnering, maar het eerste niet.
Want dagen daarvoor rekende ze het al begonnen, toen ze naar het zingen had geluisterd zonder de afkeer van het begin, maar met heimelijke rillingen van zoete ontroering en onbestemd verlangen. Toen al waren die melodieën los van hen, van die afstotende anderen, van hun huichelachtige aanmatiging en koude minachting jegens haar, - van dit alles, waaraan ze in haar onbewust gevoel zolang verbonden waren geweest. Wanneer was dat dan aangevangen, dat ze die zoete rust, dat zachte vredegevoel in zich had voelen neerzinken, toen de anderen het plechtig avondgezang inzetten - "k Wil u, o God, mijn dank betalen', - terwijl zij naar buiten staarde uit het raam? Dat zoete wegkwijnen onderging ze lichamelijk soms wel, wanneer moeder 's morgens haar haren borstelde en daarmee wat langer dan anders treuzelde, maar niet zo diep en zoet drong het dan in haar door, en het vrede-gevoel, als werd ze opgeheven en weggedragen, was daar ook niet aan. Toch kende ze dat ook, van zomeravonden, als ze groetend langs de buurtende mensen ging, terwijl boven haar hoofd in 't laatste licht de bomen ruisten en 't beneden al bijna duister was. Dan ook die zachtheid om het hart en alsof ze niet liep, maar zweefde of gedragen werd...
Pas later hadden de woorden zin gekregen, niet het eerst die van de Avondzang en ook niet die van *Er Ruist langs de Wolken*, - maar van een ander lied, dat nu en dan onder 't werken aangeheven werd:

'Als men Jezus' heilige handen
Aan 't afgrijslijk kruishout sloeg,
Was het heerlijk om te aanschouwen,
Hoe hij smaad en smart verdroeg,
Bij het klinken van de hamers
'Die' hem hand' en voet' deed bloên,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Bad hij 'Vader' o vergeef 't hun,
'Die' niet weten, wat ze' doen...'
Vooral de beide laatste regels, waar de melodie als sidderend in diepten van smartelijke herdenking onderging, hadden haar heftig aangegrepen en waren haar bijgebleven, dagen lang.
En de bittere zelfaanklacht van het:
'Ach die' zonden, ach die' zonden,
Altoos in mijn hart gevonden.
Meester van mijn gans gemoed.'
Maar boven al het andere uit, ontroerde haar het machtigst - en ze kon het niet keren, niet weerhouden, ze had al haar kracht nodig om erover te waken dat geen der anderen het merkte - die beide paren regels welke van bovenmenselijk geduld en bovenaardse edelmoedigheid gewaagden:
'Zo lief had hij zondaars, dat hij voor hen stierf,
Genade' bij God door zijn zoenbloed verwierf.
Sprak hij 'Vader, o vergeef 't hun,
'Die' niet weten wat ze' doen.'
Dat laatste dan nog het diepst, om dat verzinken van de melodie...
Ook werd bij het *'Er Ruist langs de Wolken'* de bekoring verbroken door het slotvers, dat aanving met: *'Nu buigt zich dan alles voor Jezus in 't stof'* en dat een gevoel van onwil in haar gaande maakte met het stellig besef, dat ze niet wilde zich in het stof buigen, maar wel bewonderen en in bewondering navolgen... En, vreemd, nadat melodieën en woorden zich allang in haar hadden gescheiden van het haar afstotend uiterlijk en de manieren der 'fijnen', - behielden toch de namen 'Jezus' en vooral 'Heiland' de onaangename bijklank van hun huichelachtige, zelfverzekerde schijnheiligheid.
Toen was haar dat bleke beeld verschenen; in die zonderlinge mijmerstaat, daar boven op de warme schemerige zoldering, waar ze zich schommelen liet, ogen dicht, het hoofd in willoze lijdzaamheid tegen de arm geleund, toen had het plotseling boven haar hoofd als

© 2026

in wolken gezweefd, - o, nu ze het herdacht, beleefde ze weer al de benauwenis van dat ogenblik...

Van de toppen der heesters was het laatste daglicht verstorven, het rozenperk in het donkere gras langzaam teloor gegaan, - de machine der houtzagerij tot zwijgen gekomen, - nu Leentje sidderend, als gedreven, oprees van de bank en rondom zich zag, leek alles op gruwelijke wijs veranderd, als betoverd. De ruimte om haar, waar de koele herstavondwind ruisend door de bomen vlood, waar de lege banken in wijde boog stonden rond het duister grasperk heen, scheen haar plotseling vervuld van onzichtbare gedaanten, die haar gadesloegen en loerende dreigden. Ze was daar nu maar schijnbaar alleen, in werkelijkheid van alle kanten ingesloten en benard. Er waren ogen, die haar geheimste gedachten lazen, oren die haar woorden opvingen, nog voor zij ze uitgesproken had, het trilde overal van gruwelijke aanwezigheden, - evenals die middag op de zolder. Wat vriendelijk en vertrouwd was geweest - de banken-boog, de grasplek met het rozenperk, de heestergroep, had zich in spookachtige omtrekken verwrongen, waaruit onheil dreigde. Een suizeling voer door de stilte, waar binnenin iets scheen sidderend op barsten te staan. Weerloos, als naakt stond Leentje voor de bank, in het gevoel dat slechts roerloosheid haar redden kon, dat ze zou worden gegrepen als ze vluchtte, in haar rug, bij haar benen, - de vrees van zo menig nacht, als ze ook niet roeren dorst, wakker geslagen uit boze droom.

Toen schoot plotseling een schrik door haar heen als was haar hoofd een kooi, waarbinnen een gevangen vogel als dol tegen de wanden opvloog, één ogenblik als een bliksemschicht dat ze ijskoud werd en slap als liep ze leeg van dodelijke angst, - ze had geritsel vernomen, fluisterende stemmen; vale visioenen, ongedacht opgedoken uit oude, benauwde dromen, spookten vormloos voor haar ogen, - toen vloeide warm het bloed naar haar hart terug, achter het grasperk vandaan kwam een lievend paartje omstrengeld, en het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

meisje kende ze, een vriendelijk, blond kind, uit haar eigen straat, in blij gebabbel voortgaand aan de arm van haar vriend. En haar vriendelijk *'dag Leentje'* klonk als een woord van verlossing, dat de spoken verjoeg, de angsten verdreef, de dingen in het park hun eigen leven en gedaante hergaf, het weeë vreemde dat eraan kleefde wegstrijkend als een frisse wind.

Ze liet ze de bank, waarop ze haastig was gaan zitten, een paar stappen voorbijgaan, stond toen op en ging achter ze lopen, niet te dichtbij, om ze niet te laten denken dat ze hen afluisteren wilde, - de warme blijmoedigheid, sfeer van gewoon, natuurlijk, goedmoedig mensenleven - als de aanblik van een verlichte winkel, na 't angstig reppen door een duister straatje - die ze achter zich lieten, omkoesterde haar behaaglijk, schonk haar een lichamelijk gevoel van welzijn. Al haar vrezen was zo met één slag teruggedreven, dat ze eventjes helemaal nergens aan dacht, zalig-opgelucht voortging achter de geliefden aan. Maar die eerste momenten voorbij, bekroop haar in een ontdekking een nieuwe angst: ze sloegen de gewone weg naar huis niet in en zij moest, het kon niet anders, zij moest nu wel naar huis toe gaan. En met de zekerheid dat ze dan weer alleen zou zijn, viel haar in een kilte het besef op het hart, dat dan al haar gedachten en vrezen van daareven, van de laatste weken, onweerhoudbaar in haar terugkeren zouden...

Ze had wel getobd, die laatste tijd - in zelfverwijt zich gezegd, dat ze een 'afvallige' was, een die 'vreemde goden aanhing',- de goden van die Christenen, welke voor haar en de haren in verleden en heden zo dikwijls de bitterste vijanden, op het best onverschillige vreemden waren geweest. Hoe vaak had ze niet de vuisten in wanhopige woede tegen hen gebald, wanneer ze las of hoorde van de wrede vervolgingen, de bloedige smaad, haar eigen voorvaderen aangedaan. Hoe menigmaal had ze niet een verdreven Rus, magere, droeve figuur, vervallen en verarmd, wanneer hij des vrijdags aan hun gezellige Sabbattafel zat, horen vertellen van hatelijke laster, van gemene beschul-

© 2026

digingen, waarmee de Christenen hen vervolgden en zochten te vellen, - hoe trots had ze zich gevoeld, wanneer ze op school vernam van de martelaren, die in de vleiendste verlokkingen, de afgrijselijkste kwellingen hun geloof trouw bleven.
Zij was niet gekweld, ze was niet gevleid, haar had niemand het lastig gemaakt, - en om de gezangen van juffrouw De Boer, van die ellendige groentekweker met zijn trotse familie, van juffrouw Koeman en de hele hatelijke rest, had zij in onbedwingbare ontroering dat eigen geloof verraden!
Op straat, rondom haar, was het donker en stil geworden. Ja, ze moest, ze moest nu naar huis. Bij elke hoek hoopte ze, dat het paartje een zijstraat die naar hun eigen huis voerde, inslaan zouden, maar ze dwaalden juist hoe langer hoe meer uit de richting vandaan. Het kon niet langer, ze moest ze laten, zich onttrekken aan de warmte, de steun van hun aanwezigheid, alleen verder gaan.
Deed ze dat niet, dan werd niet alleen de weg naar huis voortdurend langer, maar ook donkerder en verlatener, dan moest ze straks door een laan met bomen, door een straat in aanbouw, waar na zonsondergang niemand meer liep, - dan moest ze heel alleen de holle geraamten van de onvoltooide huizen langs.
Ze was zo bang...
Vader had gelijk, - wie bang was had een kwaad geweten, zei hij altijd, - hij had gelijk, dat bleek nu wel, nooit eerder immers dan vandaag was ze in het park bang geweest, - nooit eerder dan vandaag had de schemering haar zo benauwd, - en naar de zolder thuis had ze sinds die ene dag niet meer durven terugkeren! Ja, ze voelde nu wel, alles hing van het geweten af! Ook haar benauwde dromen, hield moeder steeds vol, kwamen daaruit voort. Wie benauwd droomde, die was in zijn bed door de duivel bezocht, omdat hij niet goed genacht-laajend had, - zijn nachtgebed vergeten of verwaarloosd! Zij deed het ook wel, ze sloeg ook wel van de drie keren 'Sjemang', die ze te zeggen had, vaak een keer en soms zelfs twee keer

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

over, - daarvoor greep haar dan, zoals vader het zo woest en griezelig in scherts uitdrukte, de duivel in de nek, - maar de laatste tijden paste ze wel op, al was het nachtgebed lang en vervelend, dat ze alles wat driemaal moest, ook driemaal zei, want ze wilde niet buiten de schuld die reeds op haar woog, haar geweten nog meer bezwaren...
Het ogenblik was daar, - ze moest nu de weg inslaan, tegengesteld aan die, welke de gelukkige geliefden gingen. Verbeeldde ze het zich, of was sinds de middag de lucht betrokken, was niet de wind krachtiger en kouder dan zo-even? Zie, daar ging de lantaarnopsteker, - wat kwam hij laat in deze buurt, - zou ze hem volgen? - een ogenblik lichtte het in haar op, maar hij liep te snel, en ook, van zijn wezen ging geen bescherming uit.
Wetend, dat ze alleen in donker naar huis moest gaan, wilde Leentje de kracht vinden in een vast voornemen niet meer aan haar woeging, niet meer aan iets dat haar beangstigen kon, te denken, - het allemaal van zich af te stoten, maar juist dit opzettelijke, al te vaste voornemen werd haar noodlottig, - het verdrongene, het in krampachtige doodsangst achtergehoudene golfde met tergende hardnekkigheid de gesloten poort binnen, overspoelde haar ziel, zodat zij sidderde.
Dan leefde ook dadelijk de lucht om haar heen, dan waren er de loerende ogen, de luisterende oren, waarvoor haar diepste gedachten weerloos blootlagen en dan moest ze, dan moest ze juist voortdurend aan het zondige denken, dan dreef een macht, sterker dan haar wil, haar gedachten dat geschuwde doolhof in, totdat ze eindelijk, weer opschrikkend van een geluid, ineens heet van angst, met een gevoel dat ze elk ogenblik onder de donkere bomen beetgegrepen en meegesleurd zou worden, - als een bezetene opsprong en rennende, de tanden opeengebeten, versmoorde kreten in de keel, in het duister voortstormde naar huis.

© 2026

TE WETEN, DAT ALLES ZO GOED HAD KUNNEN ZIJN, zonder dat ene, 't welk haar nu de schoonste weken van het jaar verbitterde. Want wat ging er boven die vier weken in het najaar, de vier feestweken, waarvan de eerste het Nieuwjaar, de tweede de Verzoendag, de derde en vierde Loofhuttenfeest en Slotfeest brachten, - dagen zó stralend-feestelijk, zo hoog-plechtig, dat ook de overige dagen van hun glans en wijding overtogen waren, zodat het feestelijke en plechtige haast onverbroken, een maand lang in haar huis en in haar eigen borst vertoefde. Ja, boven het Pesachfeest met de Seideravond, met het gebloemde vaatwerk, de paasbroden, al het innige en tedere van dagen en avonden, daarboven stelde zij toch nog de weken der herfstfeesten. Dan toch werkte het weer ook mee. Dan hingen er in de morgen die blauwe dampen over de kleine vijvers in het park, - waar de zon doorheen brak in gulden mist, en hoe heerlijk rook het bonte, vochtige loof dat als bedwelmd van eigen reuk amechtig neerhing in de gespannen stilte, boven het roerloos wazig vijvervlak, - waar te midden van glans en damp de witte eenden met hun gouden bekken zo traag zich roerden, als waren ook zij bedwelmd of ingeslapen. Hier en daar onder de bonte bomen glanzend goud en paars van kleine asters en vroege herfstchrysanten als uit gebronsd metaal gedreven, vochtig ook, en amechtig, bedwelmd, van eigen wonderlijke waseming. En dan die koeltedoortrokken warmte, zo anders dan dorre zomerhitte, wanneer laat op de dag, de zon de blauwe dampen overmeesterd had en verteerd in haar zoete gloed, die stralende als uit vochtigglanzende ogen, vol belofte was en reuk en vreemde tinteling.

Dan de geuren, - de geuren van rijp fruit, uit de winkels, de geuren waarin al de verwachtingen, de overzoete dromen van de bonte bomen boven het wazig vijvervlak met de witte eenden in goud-blauwe damp, schenen te zijn opgegaan, - ja, die geur van rijpe meloenen en een ietsje rins van appels, maar niet te veel, want appelreuk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

was winter - en het fletse zoet van even gekneusde peren, - dat alles hoorde toch tot de herfst, en evenzeer de kleuren: op de druiven lag immers de ochtendnevel, wazig-blauw, en de grote, gevlekte peren droegen de warmste herfstbladtinten...

Dit vruchten-koele, teder-tintelende, warm-vochtige, paars-en-goudgeel dampige, al het getemperd-blijde van zonnige herfstmaand behoorde tot de najaarsfeesten, tot het Nieuwjaarsfeest, het Loofhutten- en Slotfeest, maar ook tot de Grote Verzoendag, die vastendag en feestdag tevens, een dag van boete maar niet van smart als de vastendagen van Tammoez en Ab, wel hoog-ernstig, maar niet droevig was, eerder blij, en die binnen de gesloten synagogemuren, waar bij week kaarslicht wit en zacht en roerloos en geluidloos de uren verliepen, als in Gods voortdurende tegenwoordigheid werd doorgebracht. Eenmaal daarbinnen, in die afgesloten wereld van doodskleren, kaarslicht en ongezoolde schoenen, bleven zon en hemel weliswaar de ganse dag onzichtbaar, - maar in 't heengaan, 's morgens om zes uur, met vader en moeder en de jongens, allemaal samen, ja, dan moest die blauwe damp er ook zijn en de eerste glanzen van de zonsopgang, door het vochtig-bonte loof in de verlaten lanen, en vruchtengeur uit een nog gesloten winkel of van een vroege kar. Dat hoorde tot het wezen en de stemming van de Verzoendag.

Zijzelf bezaten geen loofhut, - moeder had het wel graag gewild, omdat ze als meisje bij haar ouders het zitten en eten en bezoek-ontvangen in een loofhut zo onvergetelijk-heerlijk had gevonden, maar vader vond het te duur en te lastig, - vader gaf er niet om in zijn hart, vader was niet 'vroom' genoeg, ze had wel eens gehoord hoe hij daarover standjes met oom Izak had, die zelf zo graag een loofhut had gewild, maar geen ruimte kon maken in zijn huis vol kinderen.

Maar ook zonder loofhut was hun huis feestelijk. Vader mocht niet 'vroom' zijn, hij hield ervan op Jomtofdagen te smullen en gul te laten smullen. Er waren dan altijd taartjes en lekker vlees en overvloed van fruit, - sappige herfstvruchten, druiven, hartige nieuwe

© 2026

noten. Daarom was hun huis altijd vol bezoek, op Nieuwjaarsfeest en Loofhuttenfeest. En hoewel ze altijd dol was op lekker eten en vruchten en zoete koek en taartjes met gelei, - toch was ook zelfs dat genot in de herfst opgevoerd en verhoogd. O, de herfst maakte alles heerlijker, - gaf de gouden Nieuwjaarshoning en het sap der vruchten, die ze at, een afzonderlijke smaak van verlangens en dromen, van vreemde genietingen en vage heerlijkheden. In de herfst ook en dan alleen verlangde ze er soms naar om heel rijk te zijn en mooie kleren te dragen en te reizen, ver weg heen te trekken door wazige verschieten en bonte bossen, maar stelde zij zich voor dat ze werkelijk in mooie kleren ver weg heen zou gaan, dan wilde ze toch liever blijven waar ze was en haar eigen kleren dragen. 't Was ook eigenlijk niet reizen, waarnaar ze verlangde, maar diep ademen en vliegen met open armen.

Zo was het menig jaar geweest van dat haar heugde, zo had het ook dit jaar kunnen zijn. De feesten vielen vroeg - een late Rousj-Hasjono gaf vaak een grauwe, koude Jom-Kippoer, kleurloze damp of vale regen - maar ditmaal rees, elke dag opnieuw, teer-tintelend goud de zon uit blauwe dampen opwaarts, - reuk van chrysanten kruidig, van meloenen zoet zweefde in de lucht, - wat had ze zalig-gelukkig kunnen zijn. Op de eerste Nieuwjaarsdag was hun eigen huis vol bezoek geweest, - ze had moeder mogen helpen met bedienen, hoe had de vruchtenwijn gefonkeld in de geslepen karaffen, en dan die reuk van koffie en wijn - ze dronk er niet van, maar genoot de geur - en het komen-en-gaan der bezoekers, de vrouwen in hun ruisende zij, met fonkelzwart van git, de mannen met hoge hoeden, zwarte jassen, schone boorden, - de vrouwen lachend, pratend met moeder, de koffiekopjes op de handen in hun brede schoten, - de mannen in ernstiger gesprek met vader, over sjoel-gaan en schnoderen, - over de jonge hulpgazan, die dit jaar gekomen was om de oude Benjamins in 't minderen van zijn krachten bij te staan.

O, wat had ze gelukkig kunnen wezen, juist dit jaar.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In de opeenvolging van schone herfstdagen naderde de Verzoendag. Ieder jaar gedurende de tien voorafgaande dagen, van dat ze een klein meisje was, bezon Leentje zich op het kwaad, dat ze in het afgelopen jaar had gedaan of gedacht en waarvoor ze vergeving moest smeken. En dan beklaagde ze de mensen die ze aan grote zonden schuldig wist, ze beklaagde ze om 't ondragelijk-zware schuldgevoel, waarmee ze optrekken moesten ter synagoge, de bange onzekerheid of voor zulk kwaad wel vergeving bestond. Aan de verdoolden, die God noch gebod meer eerden, en zelfs op de Verzoendag niet ter sjoel kwamen, aan hen dacht ze met een mengeling van afschuw en bekommering, deernis zo diep, dat het haar eigen geluk bedreigde.
Toen haar eigen zwaarste zonde nog het bedrog tegenover juffrouw Bol in de leesbibliotheek leek... Toen had ze zó aan de gedoopte Jood uit de sigarenwinkel gedacht en zich afgevraagd, hoe die man de Verzoendag doorbrengen zou en hoe hij zich dan voelen moest. En nu was zij zelf... o, aan hem gelijk bijna... door het kwaad, dat ze als een loden brok in zich omdragen moest. Dat zware ding binnen in haar, boven haar maag, dat was haar geweten, voorzeker, waarover zo vaak thuis gesproken werd - dat ze onbewust het had leren aanmerken als een lichamelijk orgaan. Zeker, zo voelde men ook het hoofd pas, wanneer het zeer deed, zo lag nu ook dat verstoorde geweten loodzwaar binnen in haar, drukkend, verontrustend. Hoe zou het ooit weer tot rust kunnen komen? Leentje zuchtte en sloot de ogen. Ze voelde zich voor 't ogenblik uitgepeinsd, moegetobd. Het heftige kloppen van haar hart had zich geëffend, het scherpe schrijnen in haar keel, na het wilde rennen tegen de wind in, was weer verzacht, bijna weg, ze voelde zich nu alleen nog wee, een flauw-zoete smaak in de mond, als zou ze onpasselijk worden.
Ze zat op een gesneden houten bank in haar vaders winkel, haar armen achter zich wijd gespreid over de leuning; met haar linkerhand streelde ze gedachteloos een bonte lap fluweel, haar voet raakte slingerend telkens even tegen een koperen doofpot aan. In 't halfduis-

© 2026

ter - er kwamen 's avonds nooit of zelden kopers - glansden flauw de ronde buiken van tinnen kannen, blonk koperbeslag op oude kastjes, waarvan zich de omtrekken in doezelige schemer verloren - lichte vlekken nevelden onbestemd, en voor haar uit op de muur wierp de straatlantaarn door het winkelraam een ronde lichtplek op een roodbonte sjaal, die daar hing. De smalle deur met strakgeplooide vitrage, waardoorheen lamplicht als door matglas scheen, zelf zichtbaar, maar niets verlichtend, leidde naar de huiskamer. Daar zaten de anderen nu samen.

Een leegte was in haar hoofd, maar ze genoot lichamelijk van de rust na 't rennen en van de vredigheid in vaders huis. Vreemd - wat zich zozeer voortdurend aan haar opgedrongen had, toen ze 't om alles ter wereld kwijt had willen zijn, - de gedachte aan haar zonde, - dat liet haar nu in vrede, dat beroerde haar niet, ook niet nu ze het in zich oproepen wilde, met eenzelfde opzet, als waarmee ze vaak een plek, die pijn deed, altijd door juist aanraken wilde.

Er kwam geen angst, geen benauwdheid meer, het was gevloden als nooit geweest, - al zoeter en inniger breidde zich de rust om haar heen, al dieper zonk in haar de zalige dommel die lichaam en geest omvangen hield, - ze wilde dit behouden, als een kleed van veiligheid om zich, maar dan moest ze ook wel precies zo blijven als ze nu zat, ogen toe, haar hand strelend over de fulpen lap en haar voet schommelend naar en van de koperen doofpot...

O, heerlijk, na de gejaagdheid, al de kwellingen van straks, de lichaamsvermoeidheid, het hete schrijnen in de keel, - nu dit zoete gevoel in haar hele lijf, die loomheid in haar hoofd en dit wegzinkend zitten, dit in roerloosheid opgaan en als verkwijnen met uitgebreide armen en schommelende voet.

En er rezen beelden, ze riep ze niet, - ze kwamen vanzelf, de Gelukkige Gelieven, die innig elkaar omvattend zacht hartelijk elkaar kussend, tezamen voortschreden door een landschap, dat ze niet recht duidelijk zag, alleen maar voelde en proefde en rook... en die

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gelieven, die elkaar kusten op de lippen, dat waren... zijzelf en de jonge hulpgazan, die bij meneer Benjamins logeerde en die ze op Rousj-Hasjono had horen zingen in sjoel! Prachtig was dat geweest, heerlijk en vol als nooit te voren had ze de geliefde wijzen van beneden uit de mannensynagoge tot zich horen opstijgen - hoe zijn jonge, volle stem de lange galmen als golven klank rimpelloos opdroeg en aanhield en naast moeder achter het traliewerk gezeten, had ze ademloos neergestaard naar waar hij stond, zijn roomgeel bidkleed over de schouders, daarboven-uit het zingende hoofd met de zwarte baret, zacht op en neer bewegend.

Hoe hij was geprezen, - zij had het aangehoord met een eindeloos-blij gevoel, als ging die lof haar zelf aan, meer gestreeld dan ooit om eigen lof, - en niemand, die een aanmerking had, zelfs oude David Vet met zijn platvoeten niet en die vond toch nog altijd te vitten op oom Izak, - oom Izak, die als pracht-gazan bekend stond.

Met meneer Benjamins en zijn vrouw was hij na sjoeltijd op bezoek gekomen, meneer Benjamins heel trots, want Abraham was de zoon van zijn neef en maar pas achttien jaar en nog op het Seminarium en nu al zo'n zanger! Die werd nog eenmaal gazan in de grote sjoel van Amsterdam!

Maar Abraham had gelachen en al die vleierij niet eens willen horen... van de grote mensen was hij weggegaan en naar hun hoekje gekomen, met Japie en Maup gaan praten - haar had hij op schoot genomen en gezegd dat ze hem niet 'meneer' maar bij zijn naam moest noemen, en ze had het heerlijk gevonden, totdat Japie was gaan plagen en moeder had geroepen om te zien hoe flauw zij, grote meid, zich aanstelde en moeder had gezegd, dat Abraham haar niet zo verwennen moest, want dat ze al twaalf was, al leek ze klein en toen was Abraham met de Benjamins, waar hij logeerde, mee naar huis gegaan, en ze had hem niet meer gezien.

Maar die avond in bed - ze had juist in tranen haar boek uitgelezen, het heette *Het Verdwenen Diadeem*, de held werd vals beschul-

© 2026

digd, zijn meisje was de enige, die in zijn onschuld geloofde en hem trouw bleef - die avond in bed had ze plotseling in die gelieven zichzelf en Abraham herkend, - ze liepen naast elkaar door een vreemd herfstlandschap en ze kusten elkaar, tederlijk, wonderlijk-ontroerd, schouder aan schouder gingen ze, zij even groot als hij, in werkelijkheid was ze veel kleiner, maar dat weten deerde niet aan haar verbeelding.
Zoiets had ze nooit eerder ondervonden. Het was in deze herfst tot haar gekomen! En nu was dat gevoel er weer, terwijl ze in schemer neerzat op de houten bank, haar hand strelend de fluwelen lap, haar voet schommelend van en naar de koperen pot, in zoete verdoving, weer was ze in die verbeelding van met hem te zijn en naast hem te gaan en zich altijd door te voelen gekust door hem. En Grote Verzoendag in sjoel, dan zou ze zijn heerlijke stem weer horen, als ze naast moeder gezeten was achter het traliewerk, gebogen over haar gebedenboek.
Maar terwijl ze het dacht, bekroop haar het andere weer, de afschuwelijke onrust en angst van zo-even. De lichaamsvermoeidheid was over, de zalige verdoving trok weg, haar hand streelde niet langer de fluwelen lap, slap hing haar been langs de bank: hoe zou ze durven, hoe zou ze kunnen onder zijn ogen in sjoel komen en luisteren naar de melodieën, die ze verloochend had, waartegenover ze afvallig was geweest, voor het andere, voor het vreemde geloof, de vreemde godheid van de gojim? Nauwelijks te begrijpen, maar het was toch zo. En daar was ook het geweten weer, daar rondom haar maag, als een loodzwaar brok, een prangende band, beklemmend, verontrustend. Daar was alles weer terug, alles dat zich een ogenblik weggehouden had en dat ze overwonnen waande. Nog even en alles rondom haar zou weer gaan spoken, 't stond op komen, ze voelde het al... dan ging de deur open en vader kwam de winkel in en met hem Abraham.
'Jij hier in de winkel?' De baardige man bukte zich naar haar heen en poogde haar op zijn arm te lichten, maar ze wilde niet in het bijzijn

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van de ander als een klein meisje behandeld zijn, glipte lenig weg onder vaders arm en kwam met beiden de huiskamer binnen.
Dat Japie zich nu dadelijk weer van Abraham meester maakte, dacht Leentje spijtig, toen ze zag hoe haar oudste broertje, bezig met postzegels in zijn album te plakken, de grote jongen, die geduldig lachte, onmiddellijk en met veel woorden bij de arm naar zich toehaalde.
Moeder vond ook niet goed dat Abraham zo werd overstelpt en ze bestrafte: 'Laat Abraham toch eerst rustig gaan zitten en een kop koffie drinken.'
Maar vader hoorde vol belangstelling Japie vertellen, dat hij op school een jongen, een stomme gammer, voor drie waardeloze postzegels van Egypte een zeldzame van Siam had afgeruild! Die jongen kreeg ze van zijn vader gestuurd en waar de mooiste plaatjes op stonden, die had hij 't liefst.
'Dus ik geef hem alle prullen die ik kwijt wil wezen, van Nicaragua met hele landschappen en van Australië met paradijsvogels erop. Gelijk of niet?'
'Groot gelijk,' vond vader lachend. 'Als hij mooie prentjes wil, laat hem dan mooie prentjes hebben. Geef eens hier die van Siam. Wat zou zo'n ding nog waard zijn?'
'Minstens een dubbeltje,' blufte Japie, gebogen naast zijn vader, die over hem heen knipoogde naar Abraham of hij wel ooit zo'n slimme jongen had gezien!
Maar Abraham koos juist uit het trommeltje, dat moeder hem voorhield, een koekje bij zijn koffie en hij vertelde, dat Benjamins zich weer zo zwak en hoesterig voelde de laatste dagen en dat hij wel een groot deel van de dienst op de Verzoendag zou moeten waarnemen.
'Jij, lekker, hé?' vond Japie jaloers - 'die oude knar met zijn stem als een schorre bootsman, - 'k geloof dat ik het nog beter zou kunnen.'
Moeder verbood, en vader vond ook, dat Japie zo niet spreken mocht over een oud man, - en Abraham nog wel zijn achterneef! - die bovendien zijn leermeester was, maar tegelijk fluisterde hij tegen

© 2026

moeder, zo dat Jaap het duidelijk hoorde: 'En gelijk heeft hij toch.'
Leentje zat tegen moeder aan, en snoepte lepeltjes-vol uit haar kopje koffie, moeder deed of ze 't niet zag, maar ze drukte bij elk hapje onder 't spreken met Abraham haar hoofd tegen zich aan. Dat was heerlijk. Maup leerde met de vingers in de oren zijn geschiedenisles, mompelend, een vage blik voor zich uit, die zich telkens in begeerte verlevendigde en vasthechtte aan Japies postzegels, - dan weer afgleed, even rondging en naar zijn boek terug kroop, - Maup was altijd bang dat Japie plagen zou en nu vooral, om Abrahams aanwezigheid. De klok tikte. Alles was even heerlijk. Moeder praatte, telkens een hapje knabbelend van haar bros, brokkelend koekje, de stukjes ving ze in haar holle hand en lei ze op het schoteltje tegen het warme kopje aan, - Leentje pakte dan heimelijk zo'n smeltend stukje weg en een drukje van moeders arm om haar hoofd beduidde haar dat haar streekje gezien en goedgevonden was. Terwijl moeder praatte en kauwde, ging haar bovenlijf zo grappig op en neer, en haar eigen hoofd moest dan telkens mee deinen in zachte schokken. Moeder haalde hele familiegeschiedenissen op, uitspinnerijen van tantes, die weer nichten van andermans neven moesten zijn, en ooms die allang dood waren. Wat hadden die mensen allemaal veel kinderen gehad! Oom Lijmer, tante Pinnie, - ze had ze niet gekend, moeders ooms en tantes, bleke gezichten in familie-albums waren ze voor haar alleen. 't Moest zo uitkomen, dat Abraham nog familie van hen was, en zo kwam het ook uit en Abraham luisterde altijd door en knikte of hij alles van die ooms en tantes wist en lachte met zijn witte tanden.
'Alle Joden zijn familie van elkaar,' zei vader toen ineens, hij werd altijd een beetje ongeduldig als moeder familiegeschiedenissen uitrafelde, want dan liet ze de koffie koken en vergat ze te schenken - 'alle Joden zijn immers familie van elkaar' - Leentje hoorde het, en al zei vader het een beetje ongeduldig, het gaf ineens zo'n warm gevoel. Alle Joden familie van elkaar, één groot gezin...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In moeders arm lag ze en keek naar Abraham en dacht aan *Het Verdwenen Diadeem* en dat zij die beide gelieven waren, ze keek naar zijn gezicht, maar dorst toch in zijn bijzijn niet denken wat ze tevoren had gedroomd, - toen keek hij ineens naar haar en knikte en lachte haar toe, alsof hij met een kindje kiekeboe speelde, omdat ze daar zo vakerig lag in moeders arm.
Ze voelde dat haar wangen rood en warm werden en wilde zich ijlings bergen voor zijn blik, maar zonder weten kwam moeder al te hulp, daar ze haar hoofd over 't hare boog en haar kuste.
Toen schonk ze nog eens rond de kopjes vol, maar zonder haar los te laten en Leentje liet zich willoos meegaan in moeders bewegingen, en vond het grappig, haar hoofd een heel eind te voelen wegzinken als moeder wat ver over de tafel reikte.
'Ach laat toch die grote meid,' knorde vader, daar er een scheut melk over zijn schoteltje ging.
Maup was met zijn lessen klaar en mocht nu voor Japie uit een grote doos postzegels de dubbele zoeken.
Het voorverleden jaar zat ik thuis met een verbonden been en verleden jaar heb ik niet de hele dag kunnen vasten - toen was er ook iets, weet je nog wel, vader? - maar nu dit Jom-Kippoer hoop ik toch weer eens ouderwets de hele dag in sjoel te blijven.'
'Maar dan geen eau de cologne gebruiken,' zei Japie plagend. 'Jij houdt er je mond buiten,' het klonk ongewoon hard van vader tegen zijn lievelingszoon, maar moeder mocht niet gebrutaliseerd worden. En de eau-de-colognekwestie had verleden jaar al neteligheid genoeg gegeven. Tot voor de opperrabbijn hadden ze 't willen brengen, de doordrijvers, de *maugverdraaiers* met hun zeggen, dat eau de cologne gebruiken in sjoel geen vasten was, niet mocht op Jom-Kippoer. Midden onder de dienst had de hulpgazan van toen het door de sjammos laten verbieden. De brutaliteit! Wat had een vreemde zich te moeien in hun aangelegenheden omdat hij uit Rotterdam kwam en de vrouwen daar het niet deden. Wat gaven ze hier om

© 2026

Rotterdam? Hadden ze niet hun eigen rechten, al waren ze een kleine kille? En die aap van een jongen, die in 't Joodse school en overal de *maugverdraaiers* had gelijk gegeven, terwijl hij wist dat zijn eigen moeder helemaal overstuur was geweest van de aanmerking. Dat was immers het 'iets' waar ze op doelde! Toen had hij dan ook een pak slaag gehad! En nu weer erover te beginnen. Japie voelde zelf wel dat hij te ver was gegaan. Vuurrood en met een verlegen lachje had hij zich maar gauw weer over zijn postzegelalbum gebogen.
[MAUG: kwaadwillig/kwaadaardig/kwaadsprekerij/roddel/achterklap e.d.]
Abraham had vaag iets van de zaak vernomen, maar er op ingaan wilde hij niet.
'En kun jij nogal goed vasten?' schertste hij naar Leentje.
'Zij,' schetterde Japie, nog voor Leentje zelf antwoorden kon - en ditmaal was Leentje blij om zijn bemoeizucht, - 'zij ziet om tien uur al wit om haar neus. Ze is niet schoolziek, maar vastendagziek. Als je zegt *krentenbroodje* valt ze van haar stokje. Eens op een keer heeft ze de klok acht minuten vooruit gezet, - want ze rook de koffie en de haringsla en toen kon ze niet langer...'
'Maar nu vast ze als een flinke meid een halve dag,' - brak moeder Japies woordenstroom af, - 'precies tot half een, en als ze dan thuis komt, dan maakt Saar een lekkere kop chocola voor haar klaar, en geeft haar een zacht eitje en een vers krentenbroodje en een paar lekkere beschuiten... niet waar meid?' Haar toon, terwijl ze opsomde, werd gaandeweg zangerig als neuriede ze deuntjes voor een zuigeling op schoot.
Maar Leentje trilde zozeer dat ze niets zeggen kon. Binnen in haar kwam haar geweten weer op, dat zware en kille, rondom haar maag. Ze hadden allemaal makkelijk spreken over *Grote Verzoendag*, niemand van hen had immers zo iets ergs als zij op haar geweten. Maup had met een christenjongetje samen op sabbat een stuiver versnoept, die ze gevonden hadden, - het christenvriendje had het geld gedragen en uitgegeven, - maar Japie had uitgemaakt dat Maup evengoed

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schuldig was, - Japie zou ook wel wat misdreven hebben, al was hij nog zo vroom, - 't woog allemaal niets, 't zonk altezamen weg, bij wat zij op haar geweten had: vreemde goden had ze aanbeden, het allerergste kwaad gepleegd: *afgodendienerij!* En zo zou ze naar sjoel moeten en zo zou ze naar Abraham luisteren, als zijn heerlijke stem de heiligste gezangen tot haar opzong, in 't zachte kaarslicht, te midden van de mannen in hun doodskleren, hij zo mooi en lief! Met wie ze zich tezamen had gedroomd als de gelukkige geliefden uit *Het Verdwenen Diadeem*! Hij, die haar toelachte, omdat hij niet wist, hoe ze was, maar die van haar gruwen zou, had hij in haar binnenste kunnen zien, hij zo vroom en goed!

'Trek je toch niets aan van wat die ondeugende jongen tegen je zegt,' zei moeder naar haar toebukkend omdat ze haar hoofd hardnekkig afgekeerd hield.

Maar het was niet om wat Japie zei, dat Leentje zich verborgen hield in het schemerige holletje boven moeders heup, tegen de warme arm aangedrukt. Als een lichte, helle flits was plotseling in 't donkere van haar gedachten een ingeving binnengeschoten, een licht in het verzonkene, troebele van haar innerlijk wezen, - en nu dreunde het zacht in haar hoofd van de blijde schrik om dat plotseling besluit, maar de band rondom haar maag, die haar geweten was, ontspande zich, liet een gevoel van zoete verlossing, verruiming uit benarde druk, dat van die plek uit warmend uitgolfde door haar hele wezen heen...

Ze moest dat even in afgezonderdheid genieten - want de anderen ontslopen voelde ze zich, met het hoofd tegen moeder aan, half onder de tafelrand weg - het besef dat er een uitweg was, die naar de zekere vergeving van haar zonde leidde!

En dan moest ze ook zich van haar schrik herstellen en haar gewoon gezicht kunnen tonen in plaats van het gloeiende, ontdane, dat ze tegen moeder hield, en gewone woorden spreken, in plaats van het gestamel in tranen, dat nu komen wilde... - Maar Japie liet haar niet

© 2026

lang ongemoeid.
'Kijk daar, het kleine kindje, je moet bij moeder op schoot kruipen - je bent blind van de slaap, ga liever naar bed.'
'Plaag jij altijd je zusje zo?' Abraham greep Japie bij het oor. 'Je bent zo'n lief zusje niet waard, hoor!'
'Lief zusje,' hoonde Japie na, Maup grijnsde mee, Japie greep overmoedig nu naar Abrahams oor, de twee raakten aan 't stoeien, wierpen een stoel omver, deden de koffie uit de kopjes storten, vader zag het lachend aan, moeder wat angstig voor haar boeltje, Maup verlangend mee te doen, maar niet durvend.
De verstoring gaf Leentje tijd om zich te herstellen.
Ze lichtte het hoofd op, dat wat heet en rood van 't bukken voelde, - het lamplicht viel wreed in haar vochtige ogen, - 'He dat licht,' knorde ze en wreef meteen een paar verraderlijke tranen weg. Abraham zat weer op zijn stoel.
'Je bent veel sterker dan ik, hoor,' plaagde hij Japie.
'Nietwaar, je liet je op de stoel duwen. Je deed het erom, ik voelde het best.'
''k Zou kwaad worden, als 'k jou was,' kietelde Abraham.
Japie mokte.
'Zelf niet tegen plagen kunnen, maar kleine zusjes plagen, jawel!'
'Ze is zo klein niet meer,' viel vader Japie bij, 'ze is twaalf jaar, wat zou het, ze moet leren tegen een duwtje te kunnen.'
'Ik ben helemaal niet klein,' Leentje voelde met schrik, hoe onnatuurlijk hoog haar stem klonk, de anderen schenen het niet te bemerken, 'ik kan alles wat Jaap kan, net zo goed, ik kan ook wel een hele dag vasten, Jom-Kippoer... en ik zal ook een hele dag vasten, net zo goed als hij.'
't Was gezegd. O, wat hadden ze nu allemaal vreemde gezichten. God, ze zagen door haar heen, ze zat als bloot, als open, als doorschijnend weerloos onder hun blikken.
Vader las het op haar voorhoofd - had ze niet als klein kind vast

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

geloofd dat ouders het kwaad van het voorhoofd der kinderen aflazen, kon zo iets toch niet zijn? - Moeder had het onmiddellijk gevoeld, ze zag het duidelijk aan moeders ogen en Abraham, o, als hij het wist, dan wilde ze weg, dan moest ze vluchten, de donkere avond in en nooit, nooit, nooit hem meer onder de ogen komen...
'Jij een hele dag vasten,' kwam vader eindelijk. 'Wat is dat ineens voor een kippenkuur?'
'Bluf, omdat Abraham er nu is, omdat hij klein meisje tegen haar heeft gezegd,' besliste Japie.
Een rode vlam schroeide even Leentjes wangen, haar ogen. Ze zocht woorden om tegen te spreken, maar vond niets dan de herhaling van wat ze al gezegd had.
'Ja, ik wil Jom-Kippoer de hele dag vasten en de hele dag in sjoel blijven met moeder.'
'Maar meid, dat hou je niet uit, je kunt nauwelijks een halve dag. Je hebt altijd al hoofdpijn tegen de middag. Hoe kom je daar nu ineens zo bij?'
Ze wisten dus niets en voelden niets, ook moeder niet, ze vonden haar alleen maar dwaas, - tot ineens Maup zei, met zijn wat hortende, doffe lach:
'Je hebt zeker een hoop zondes op je geweten. Gomets gegeten... ingebroken... je moeder geslagen...'
'Ach wel nee,' weerlegde Japie, kribbig, 'wat zou zij nu gedaan hebben? Een halve dag is voor haar altijd genoeg. Allemaal blufferij, om groot te willen zijn.' Spijtig klonken zijn woorden, het hinderde hem dat hij nu een mededingster in het vasten kreeg.
'Ik begrijp er geen steek van,' bromde vader, wars van buitenissigheden. "t Is hollen of stilstaan met jou. De ene keer wil je helemaal niet en dan ineens een hele dag. Je weet toch wel dat 't Kol-Nidrei al begint?'
Leentje begreep dat ze 't veiligst was, als ze nu zelf ook maar eerzucht uitgaf voor haar motief. Ze probeerde haar stem een pruilen-

© 2026

de klank te geven.
'Dat gezanik van Jaap ook altijd. Hij denkt zeker dat hij maar alleen alles kan. Ik was het al weken lang van plan. Ik heb jullie allemaal maar laten praten. Verleden jaar dacht ik al: als ik twaalf ben, dan doe ik het vast.'
'Je bedenkt je nog wel,' meende moeder. Abraham zweeg, hij neuriede een van de synagoge-melodieën van de Rousj-Hasjonodienst - zo neuriënd ging oom Izak ook altijd door het huis, als hij bij hen was, herinnerde Leentje zich plotseling - en liet door de postzegels in Japies doos spelend zijn vingers gaan.
Wat een gek kind moet hij me vinden, dacht Leentje, - op hetzelfde ogenblik stond Abraham op om heen te gaan. Hij denkt ook, dat het maar bluf en aanstellerij is. Een eindeloos verlangen greep haar aan, de armen om hem heen te slaan en hem alles te zeggen, het benauwende geheim met hem te delen, opdat hij zou begrijpen dat haar besluit geen kindergril was, maar echte, zware boete, voor een echte zware zonde. En 't scheen haar ineens alsof zijn begrijpen zwaarder woog dan zelfs moeders begrijpen en of moeder 't niet zou hoeven weten, had ze 't maar aan hem verteld.
Maar 't ging niet en toen ineens bedacht ze, dat die eenzaamheid, waarin ze nu verkeerde, tot haar boete behoren moest.
God alleen wist het nu. Niemand dan Hij zou het weten. Dit besef schonk haar rust. Van het ogenblik dat ze haar besluit had gezegd, - neen, eerder nog, van het ogenblik dat de gedachte eraan in haar was opgekomen, was het ten hemel opgestegen - geen gedachte die Hem ontging - dus wist God nu al welk offer zij brengen ging voor haar zonde. Het offer was zwaar, dat wist Hij ook, het moeilijke vasten, waartoe haar noch haar leeftijd, noch haars vaders wil verplichtte, al die zware uren in sjoel, de eindeloze namiddag, als de kaarsen stonden te trillen in de bedompte warmte, als alle mensen wit en mat werden, gaapten met ingezonken ogen, verflauwend opzagen naar de klok. Dan toch vol te houden met het besef, dat ze om half

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een maar naar huis had behoeven te gaan, om er een smakelijke tafel aangerecht te vinden - koffie-met-room, een eitje, krentenbroodjes -, zich zo innig ook voor God te verootmoedigen en in de diepten van haar hart te smeken, dat het kwaad haar vergeven mocht worden en dat ze met Zijn steun, niet nog meer en verder verdolen zou. En was dan aan het einde van de dag, in de avond, de Verzoening bezegeld door die ene hartdoordringend-plechtige Sjofar-schal, dan mocht ze met de anderen huiswaarts keren en dan zou ze ook een eitje krijgen en zoveel krentenbroodjes mogen eten van de hoge stapel als ze wou - wat zou ze een verschrikkelijke honger hebben, en als 't dan maar niet met haar ging als met oude Sannetje Davids, die altijd na het vasten zo wee was, dat niets haar smaken wou en ze nuchter naar bed moest gaan. Want zoveel kwelling kon toch tot de boete niet behoren...

Ze keek op naar waar bij de deur Abraham stond en weer knikte hij lachend, als kiekeboe spelend haar toe.

'Ze doet het toch niet, vast niet,' bleef Japie nog doordreinen.

'Ze doet het wel,' zei Abraham, zijn ogen in de hare.

Weer dat vluchtig rood over haar gezicht, vocht in haar ogen, die ze neersloeg, - toen ze weer opkeek, was hij al weg.

'Naar bed, hoor!', beval moeder, met een blik op de klok. Er hielp geen pruttelen tegen.

Maup lichtte een tip van het gordijn op.

'Wat waait het buiten.'

'Jij bent toch onderdak, jongen,' schertste moeder warm.

Leentje dacht aan Abraham, die nu eenzaam buiten ging, maar hij had gelukkig een jas aan en zijn huis was niet ver en zijn geweten goed...

Vader geeuwde. 'Ik ga maar even een tukje ga doen,' en hij dook weg in zijn stoel.

'Wie heeft nu weer die grijze driehoekige van Kaap de Goede Hoop gezien?' kribde Japie, die zijn postzegels bijeentrommelde.

© 2026

‘Zit hij ook in jouw geschiedenisboek?’ Maup liet geduldig zijn boek inspecteren. ‘Wat een kinderachtige lesjes staan hier in, zeg, neen, moet je horen...’ hij wilde honend Maups les over de Munsterse vrede voorlezen, die zocht dat te beletten, moeder moest met gefluisterde woorden van vermaning een vechtpartij voorkomen, want vader snurkte al. Leentjes jurkje, dat van achteren dicht zat, moest door moeder worden losgeknoopt voor ze naar boven ging, - ze leunde, om zich te laten helpen, het achterhoofd tegen moeders borst, moeders hand kwam langs haar om en duwde haar een stukje koek in de mond. Japie vond zijn postzegel verkreukt onder de poot van een stoel terug. Net goed, dacht Leentje, wat heeft hij altijd zo bazig te zijn, en Maup en mij te plagen. Boven het kastje met de gebedenboeken sloeg de klok, - al half tien!
‘Mag ik hem opwinden?’ vroeg Japie. ‘Het gewicht hangt bijna op de grond.’
Moeder wou dat niet - klokopwinden was vaders werk. Maup ging de kamer al uit.
‘Niet vechten in bed, hoor jongen!’ fluisterde moeder hem na. ‘Ga jij nu meteen ook, Jaap?’
Jaap bleef dralen, zij zelf was ook allang klaar...
Ze treuzelde nog even tegen moeder aan, keek in de lamp, luisterde naar de klok, naar vaders snurken, hoorde de wind, zag hoe het gordijn even bewoog, van het tochten door de reten, voelde de koesteringvan licht en innigheid om haar heen, vrede binnen in haar.
Het veilige besef, dat God altijd dadelijk alles wist, wat mensen dachten en zeiden, zodat, nu haar besluit was opgevaren, eigenlijk al het ergste geleden was. Wel moest de zware boete zelf nog komen, maar ook die ging eenmaal voorbij... En dan... Abraham zou er immers wezen..!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

'Op de begrafenis sprak *niemand uit de letterkundige wereld*, schreef Ernst Heldring in zijn dagboek, hoewel *de gelegenheid* daartoe geboden werd. – De weduwnaar *stond daar hoog en toch zielig, omgeven door de onaanzienlijke joodse bloedverwanten van de overledene. Het was een droevige geschiedenis.*'

TEGENWOORDIG STAAT VAN BRUGGEN MET OPGEHEVEN HOOFD TUSSEN DE VERZAMELING WERKEN DIE IN ONZE SAMENLEVING ALS WAARDEVOL ERKEND WORDEN IN BESCHOUWING EN ONDERWIJS.

Haar romans en verhalenbundels werden en worden regelmatig herdrukt, haar filosofische werk kreeg pas na haar dood brede erkenning.

Menno ter Braak: *Door haar heb ik mezelf ontdekt, ademloos.*

Jerôme Heldring schreef met grote waardering en intellectuele scherpte over Carry van Bruggen. In zijn columns plaatste hij met enige regelmaat haar werk in een brede cultuurhistorische context en benadrukte haar originaliteit, onafhankelijkheid en psychologische diepgang.

Abram de Swaan noemde haar *een indrukwekkende denker in de Nederlandse letteren, iemand die te weinig gelezen wordt, ondanks haar intellectuele kracht en originaliteit.*

Frans Kellendonk gebruikte Carry's filosofisch *Leitmotiv* 'Distinctiedrift is levensdrift, Eenheidsdrift is doodsdrift' als motto vóór en als richtpunt vàn zijn slot- en sleutelhoofdstuk 'De geschiedenis' in *Mystiek lichaam* over: *de spanning tussen individu en gemeenschap, de manier waarop geschiedenis mensen vormt, de verleiding om op te gaan in een groter geheel en de angst om jezelf te verliezen.*

Frans Kellendonk gebruikte haar woorden niet als versiering, wel als theoretische sleutel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN † 1932

Het is nu nog geen tijd om dieper bezinnend over haar te schrijven, over haar betekenis voor de litteratuur of, beter, voor het algemeen geestesleven van haar tijd. Het is wel genoeg te zeggen, dat die betekenis groot is geweest, voor een groter aantal lezers, en voor meerdere lagen des volks, dan gemeenlijk schrijvers hier bereiken. Want was zij niet evenzeer wijsgerig als literair en bleken haar redenaarsgaven niet even groot als haar letterkundige vermogens?

Bijna twintig jaar lang heeft zij altijd weer met haar indringend betoog, haar scherpe kritiek, haar ongelooflijk suggestieve beelding de aandacht harer landgenoten tot zich gedwongen en hen onder den ban gehouden van haar machtig gesproken woord. Er zijn er in dit eerste kwart der 20e eeuw gewis niet velen geweest, en onder de vrouwen haast geen, die zozeer de harten en hoofden tot zich trokken, wijl zij innig het gevoel bevredigden en van duizenden het denken hebben verruimd.

Op welke wijze en in welke mate kan dan later blijken, hier willen wij nog even bij haar persoon vertoeven, haar levende verschijning in vroeger en later tijd, zoals wij, tijdgenoten die zagen en kenden. Al te gauw vervliegen de getuigenissen van dit persoonlijk zijn en blijft er enkel de mythe van haar leven, naast dat wezen harer verschijning, dat in haar werken is neergelegd. Zeker is dit het belangrijkste, maar toch, wij, die een tijd lang met haar gelijk-op geleefd hebben, wij kunnen zo snel nog niet laten van die uiterlijke verschijning, dat expressief gezicht met de verwonderlijk donkere ogen en gevoelige mond, haar houding, haar gang en vooral haar kinderlijken lach en warme stem. Zo hebben wij haar door de jaren gekend en haar ontwikkeling aanschouwd die eerst laat is gekomen, omdat haar sterk, hartstochtelijk gevoel, en ontzaglijk wijde levensaanvoeling verwarrend werkten en de komende opklaring tegenhielden. Tot die eindelijk, en hoe vol en hoe zuiver, doorbrak onder stormen

© 2026

en twijfelingen der gedachten en zich soeverein openbaarde in haar geschriften. Was dat niet een schoon normaal verloop?
Kwam deze sterke geest niet op harmonische wijze uit de duisternissen van instinkt en gevoel tot de klaarte van zelf- en wereldinzicht? Ging hier de weg van ik-zucht en egocentrisme niet tot nietigheidsbesef en deemoedige overgave aan het Al?
Waarom kon dit dan niet duren? Waarom moest dit hooggestegen begrijpen, dit zuiver en klare redelicht dan zo spoedig verdonkerd worden in de diepten van dat kleine Ik, dat, in zich zelf besloten, geen kosmos meer kent?
Zo is het toch gekomen en wij hebben het aangezien met droefheid en verbijstering, dat het schijnbaar zo volkomene zo hopeloos snel ontluisterd kon worden, dat ook zulke macht van geest en verworven hoogheid aantastbaar bleken door allerlei duistere driften, die zo veel lager levens ongemoeid laten.
Men kan hier het woord erfelijkheid gebruiken en zich enigermate bevredigen in de gedachte, dat het de familie was, die de ziekte-kiem overdroeg en aldus een onveranderlijk noodlot voltrok. Maar dit zijn schrale waarheden, die de geest miskennen en het individu overzien ten bate van een armtierig materialisme. Zo eenvoudig is het nooit, bij Carry van Bruggen zeker niet. Lange jaren tevoren al, beseffen wij thans, begonnen de schaduwen de verstandsklaarte te verdonkeren en vocht dit in vertwijfeling tegen die verduistering, waarin haar contact met de wereld verloren ging. En nog veel vroeger al wist zij - getuigt daarvan niet haar boek Heleen? - dat het leven in de twijfel een bijna onduldbaar zware last is voor hen, die de vlottende leegte des levens niet alleen bedenken, maar ook beleven.
Zo haar deze ontzaglijke waarheid was geopenbaard, wist zij ook dat daarmee het lichte leven voorbij was en Gods hand loodzwaar op haar drukte. Want zij was ene, voor wie deze openbaringen niet licht zijn, omdat zij enkel hun denken belasten. Zij doordrongen integendeel haar gehele wezen en haar ganse leven, tot schier alle

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

momenten er vol van waren en haar arm menselijk gevoel geen andere uitkomst meer wist, dan in zich zelf te vluchten en een eigen fictieve wereld op te bouwen.
Misschien kan men zeggen, dat dit haar zwakheid was, dat zij het licht niet verdragen kon en daarom zich terugtrok in de gevaarlijke schemer van de eigen kleinere persoonlijkheid.
Maar wat weten wij van deze waarden en hoe groot de persoonlijkheid moet zijn die het aangezicht van HET EEUWIGE kan verdragen? Carry's menselijkheid kon het niet op den duur, zij heeft gestreden zo lang en zoveel zij vermocht en daarna hard en bitter geboet voor haar nederlaag. Hoe hard en hoe bitter, dat zal geen onzer ooit weten, want dodelijk eenzaam is de weg, die uit de hoogten naar de diepten van deze hel leidt. Dan is de dood een verlossing, die het al in vergetelheid doet verzinken, ook al meent ons hart, dat zoveel geest en zoveel moed toch wel beter lot waardig waren geweest.

¶

BIJ ZIJN VIJFTIGSTE VERJAARDAG SCHREEF CARRY OVER COENEN:
Sinds zijn jeugd heeft hij veel illusies losgelaten en geleerd dat deze wereld er een is waar iedereen voor zichzelf zorgt, voor zijn welzijn, zijn succes en zijn eigenbelang. Als dat betekent dat hij anderen moet manipuleren, dan doet hij dat. Maar hij vindt dat mensen elkaar, en vooral zichzelf, klare wijn moeten schenken, niet zo troebel van nobele aspiraties en verheven idealen als ze nu doen. - Wanneer hij zo'n troebele wijn ziet, geeft hij een speelse duw tegen het glas. Als hij een potje vol zelfingenomenheid ziet, gooit hij zijn bittere ironie in dat zoetgesausde eten. Mensen vinden dat niet leuk en worden boos, ze beschuldigen hem ervan niet te weten wat echt idealisme is en dat hij arrogant is.
Maar ze zouden hem moeten kennen. Hij koestert elk plantje van ware geestesschoonheid en zielengrootheid en beschermt het tegen de harde realiteit van het leven. Hij heeft diep respect voor elke traan van oprecht verdriet om eigen fouten, voor elk verlangen naar een zuivere mensheid en een gelukkige wereld. (1916)

© 2026

HOLLANDS MAANDBLAD I — 2021

Charlotte Goulmy

Carry van Bruggen

DE ANDERE VLAM VAN RENATE RUBINSTEIN

RENATE RUBINSTEIN VIERT HAAR 3e VERJAARDAG IN BERLIJN ALS CARRY VAN BRUGGEN IN HAAR 51e LEVENSJAAR STERFT IN 1932. Wat hebben een Duitssprekende peuter en een zwaarmoedige Nederlandse middelbare vrouw op dat moment met elkaar gemeen? Dan nog niets, maar later: onnoembaar veel.

De eerste keer dat Renate, voor zover ik weet, de naam van Carry van Bruggen laat vallen, gebeurt dat heel terloops in een column uit maart 1969. {*Aanmerkingen*, Renate Rubinstein, *Vrij Nederland* 01-3-1969} Niets doet vermoeden dat ze dan al jaren een grote bewondering koestert voor Carry.

Zes jaar eerder, in juni 1963, had ze aan haar uitgever Geert van Oorschot gevraagd of hij wellicht *iets zou voelen voor een biografie of critische studie* van haar werk. Graag zou Renate zoiets schrijven, omdat ze zich zeer tot Carry *aangetrokken voelt en door haar werk meestal geboeid is* en daarnaast is Van Bruggen *een verwaarloosde figuur in onze letteren en ik heb de indruk dat er nu weer veel belangstelling voor haar is.* {Brief van R.R. aan Geert van Oorschot, 23-06-1963} Onmiddellijk is Van Oorschot enthousiast, wat hij haar per kerende post te kennen geeft. Renate kreeg, één dag na haar voorstel, de schriftelijke zegen van haar uitgever: *Natuurlijk voel ik voor je plan.*{Brief van G.v.O. aan R.R. 24-06-1963}

Dat de post toen zo snel werkte, is niet het grootste wonder, evenmin het vlotte contact tussen schrijver en uitgever - *Beste Geert* en *Lieve Renate* is dan tekenend voor hun verhouding.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wat vooral miraculeus is te noemen, is dat Renate zich zo hard maakte voor een vrouw. Ze had weinig op met vrouwen. Met moeite tolereerde ze een paar echtgenotes van vrienden en verder waren de enige vrouwen buiten de familie waarvoor ze affectie toonde Anna en Mary Noordanus, de buurvrouwen die haar door de oorlog hadden geholpen.

Wanneer Renate aan Van Oorschot de *Van Bruggen-biografie* voorstelt, weet ze niet dat een jaar eerder al een proefschrift is verschenen met een biografische strekking. {M.A. Jacobs, *Carry van Bruggen; Haar leven en literair werk*,1962} Van Oorschot is daar evenmin van op de hoogte en vraagt in 1965 aan Renate hoe het eigenlijk gaat met het boekje. Renate antwoordt: *Een boekje, - dat zit er nog niet in. De hele joodse kwestie blijft mij bezighouden, maar ik moet daar eerst nog veel over lezen.* {25-04-1965}

Daarna komt de klad enigszins in de verstandhouding, de toon van hun brieven verandert. Van Oorschot wil kopij voor *Tirade*, Renate wil kopij voor *Avenue Literair*, wat resulteert in gekissebis, gehakketak en boos gezeur over en weer. Van Oorschot delft steeds het onderspit, Renate is steeds directief verontwaardigd. Zo probeert ze een bijdrage van Karel van het Reve aan *Tirade* te herplaatsen in *Avenue Literair*, omdat dat verhaal *veel te goed is voor zo'n klein publiek*. Ze vraagt Van het Reve heel luchtigjes om Van Oorschot, wanneer hij die *toevallig ziet*, om goedkeuring daarvoor te vragen. *Zijn blad zal niet ongenoemd blijven*, voegt ze er ruimhartig aan toe. {Brief van Renate Rubinstein aan Karel van het Reve, 15 MEI 1969}

Elf jaar na het aanvankelijke voorstel van Renate heeft Van Oorschot in 1974 de euvele moed haar te vragen hoe het gaat met de Van Bruggen-biografie. {7-8-1974} Renate reageert gepikeerd:

Ik was nooit van plan een biografie van Carry van Bruggen te schrijven, maar had de opdracht tot het schrijven van een essay over haar gekregen. Dat heb ik niet gedaan. Er is een biografie. Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk, door een Vlaamse, zeer katholieke dame,

© 2026

wier interpretatie niet de mijne zou zijn, maar ze heeft geloof ik wel alle beschikbare bronnen gebruikt en het is een nuttig boek. {12-8-1974}
Oftewel, Renate beroept zich op de niet al te relevante misvatting over het beoogde genre (immers, ze schreef geen biografie én geen essay) en schuift vervolgens het werk van een ander naar voren, een proefschrift dat ze nog wel even afdoet als louter een 'nuttig boek'.
Van Oorschot toont engelengeduld. Hij schrijft Renate een paar weken later dat hij dat boek van Jacobs helemaal niet goed vindt en het betreurt dat ze de biografie niet wil schrijven. In een laatste poging moedigt hij haar tevergeefs aan om dan toch in ieder geval dat essay te schrijven. {26-8-1974}
Waarom voelde Renate zich zo *aangetrokken door Van Bruggens werk?* Ik denk in eerste instantie omdat in haar romans het joodse gezinsleven wordt beschreven, zoals Renate het had kunnen beleven. Waarschijnlijk had ze nostalgische verlangens naar de banaliteit van dat bestaan: absoluut niet ideaal, maar wel saai genoeg om te overleven.
Carry's geliefde mentor Frans Coenen zegt dit over haar roman *De verlatene*:
'Wat men er in waardeert en wat tenslotte het werk sympathiek maakt, is de levendige, zelfs hartstochtelijke herinnering aan het jodendom en de weemoed om zijn verval.' {Frans Coenen, *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland* 06-11-1910}
Die identificatie werd in tweede instantie beklonken door een legio aan overkomsten tussen hun beider levens. Beiden waren getraumatiseerd doordat een naaste was vermoord uit Jodenhaat.
Carry's broer Jacob Israël de Haan, onder meer schrijver, jurist en correspondent voor het *Algemeen Handelsblad* in Palestina, werd doodgeschoten door de *Hagana*, een zionistische paramilitaire organisatie; Renates vader werd door de nazi's gearresteerd en vermoord in Auschwitz.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Beiden hadden kort krulhaar, rookten, waren strijdvaardig, ad rem, geestig, analytisch, hyper-individualistisch en teamwork lag hen niet. {VGL. *De Engelbewaarder* 13, 1978}
Beiden waren ze gescheiden (toen ze die Belgische biografie las, was Renate verwikkeld in haar tweede echtscheiding) en hertrouwd.
Beiden vertaalden, Carry vooral literair werk uit het Frans, Renate vooral Amerikaanse non-fictie met een overwegend depressief toekomstperspectief. Beiden bewonderden Colette - Carry voelde zich zelfs de Colette van Nederland. (Alle drie waren dol op katten.)
Beiden slikten slaapmiddelen. Renate kreeg *broom* voorgeschreven tijdens de oorlog en raakte daar al als jong kind aan verslaafd.
Beiden volgden ze hun eerste echtgenoot naar de tropen, Carry naar India en Indonesië, Renate naar Jamaica en Curaçao.
Beiden schreven al volop in hun respectievelijke tropen. Carry voor het *Weekblad voor Indië, Groot Nederland, De Nederlandse Spectator, Elsevier, de Deli Courant de Sumatra Post*, Renate vooral voor de Nederlandse markt: *Het Parool, Tirade, Vrij Nederland* en *Hollands Weekblad*. {Brief van Renate Rubinstein aan Gerda Rubinstein, 22-3-1959}
Beiden hielden als regel hun mond niet, ook niet tussen de keerkringen, waar het nog minder gebruikelijk was dat vrouwen zich bemoeiden met het openbare leven.
Beiden schreven op de vrouwenpagina's van hun respectievelijke bladen en vonden het idee achter een vrouwenpagina belachelijk: *Ik ken geen krant die er een mannenpagina op na houdt. Dat is overbodig omdat man-zijn nu een maal het gewone is, onze norm en ons punt van uitgang, terwijl vrouwelijk is wat daar van afwijkt: met mes en vork eten is niet vrouwelijk, met draad en naald omgaan wel.* {*Intree* Renate Rubinstein, *Vrij Nederland*, 9-9-1961}
Beiden waren *veel te geëmancipeerd om feminist te zijn.* {R.R. in NRC-*Handelsblad* 21-6-1981} Waar Renate trots is dat mannen na het lezen van de *Vrouwenpagina* soms hun abonnement opzegden, zegt Carry: *Ik ben gevleid als mijn geschrijf ook voor mannen niet geheel ongenietbaar is.*

© 2026

In 1978 schrijft Renate over Carry van Bruggen dat haar opvatting over het feminisme *haar zo uit het hart gegrepen is*. {*Chrysallis* VN 30-9-1978} Een stuk van Martin van Amerongen {VN 12-8-1978} waarin hij citeert uit *Een coquette vrouw* was daartoe de aanleiding geweest:

'Vrouwenkiesrecht,' hoonde Ina, 'verbeterde vrouwenkleding, ik wil er echt geen kwaad van zeggen, het is heel nuttig en sympathiek en alles wat je maar wilt en je hoeft niet eens te erkennen, dat er heel veel vrouwen aan "doen" door een akelig soort van ambitie, omdat het immers voor massa's vrouwen de enige kans is, zich met een bitter klein beetje geest en talent te onderscheiden en iets meer dan haar mans vrouw te zijn - en ik beweer ook helemaal niet dat ik er daarom niet aan "doe" - ofschoon al die uitgestreken voortreffelijkheid bijzonder slecht op mijn zenuwen werkt - ik beweer eenvoudig dat het mij niet aantrekt, dat ik er mij niet warm voor kan maken, dat ik er misschien te ouderwets voor ben - ik voel me op een vergadering van vrouwenkiesrecht-dames net zo thuis als op een theekransje van Hare Majesteit de Koningin.' {30-9-1978}

Renate wil *Een coquette vrouw* graag lezen, maar - en dat klinkt heden ten dage onwerkelijk - ze kon het nergens kopen. Noodgedwongen vraagt ze haar lezers haar uit de brand te helpen: wil iemand het aan haar zenden of aan haar verkopen?
Het boek bevestigt voor Renate in 1978 *de verwantschap* die ze al aanvoelde in 1963:
Wat is dat toch een aangename verrassing voor mij dat Carry van Bruggen over zoveel zaken net zo dacht als ik en dat ook op verwante wijze uitdrukte! (...) Naar mijn gevoel is er gewoon geen andere vrouw in de Nederlandse Literatuur. {Brief van R.R. aan Sjoerd van Faassen, okt. '78}
Ze besluit deze brief aan Van Faassen van het *Letterkundig Museum*, af met het verzoek of ze via hem de correspondentie tussen Carry en haar mentor Frans Coenen kan bestellen die in 1970 verscheen als publicatie van het museum. Carry had zeker niet de bedoeling om haar brieven - aan wie dan ook - te openbaren.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In 1987 citeert Renate Rubinstein Carry uitvoerig:

Denkt u een vrouw, die in haar werk van een zeker vermogen om voet-bij-stuk te houden, een zeker verlangen naar samenhang en grondigheid heeft blijk gegeven, die er daarbij in geslaagd is, zich het etiket 'echt-vrouwelijk' van het lijf te houden - wat niet zo heel licht lukt, daar immers op zijn tijd letterlijk alles wat een vrouw doet, ook al doen het om haar heen een paar dozijn mannen gelijktijdig, echt-vrouwelijk heet - en die het, ten slotte, in de een of andere richting zo ver heeft gebracht, dat het niet meer passend is haar te negeren. Wat zegt de man? - De man zegt niet: Kijk, die vrouwen kunnen toch wel wat! - De man zegt, met die onvolprezen, kinderlijke argeloosheid, die zijn aangeboren, bijzondere charme is: Die vrouw heeft een ***mannelijk intellect****. - M.a.w.: Die vrouw is (bijna) net zo knap als Wij. - Is het niet verrukkelijk? Men pleegt wel in het algemeen de partij niet te laten oordelen in haar eigen zaak, men zegt dan ook wel dat een hongerlijder niet over communisme kan oordelen, omdat hij er te veel bij betrokken is (hoewel men omgekeerd een Jood wel eens verbiedt over nationalisme te oordelen, omdat hij er te weinig bij betrokken is!) maar hoe dit ook zij en hoe dit ook zit, de man-als-zodanig is* ***ex officio*** *bevoegd en gerechtigd om uitspraak te doen over zijn en de vrouwelijke intelligentie die, in de gunstigste gevallen, niet iets bewijst ten gunste van de vrouw, maar eenvoudig de zijne nabijkomt, door een wonderlijke gril der natuur.*

Waarna Renate analyseert:
Wat Carry van Bruggen in 1924, toen ze dit schreef, nog niet kon weten is dat het tegenwoordig vrouwen zijn die zo praten. Feministen vinden dat elke vrouw die haar eigen gang gaat en voet-bij-stuk houdt 'eigenlijk een man' is. Is dat dan geen vooruitgang? Nee, het is een vooruitgang dat mannen het niet meer zeggen c.q. niet meer durven zeggen, maar het is heel erg dat vrouwen nu aan dezelfde flauwekul meedoen. Het is voor hen de enige manier om hun jammerklacht over de onderdrukte vrouw in stand te houden, ze schrijven de vele vrouwen die in hun geslacht

© 2026

geen reden zagen om op te houden met dat waarvoor ze talent hebben, gewoon af. – Dat citaat van C.V.B. *was lang, maar zo leesbaar gebleven. Zagen de feministen in haar een bewijs ten gunste van de vrouw? Welnee, ze negeerden haar en Carry van Bruggen stak de draak met ze. Ze spotte met hun dameskransjes en hun 'ethische opheffing', ze verwachtte geen 'duurzame vrede' van het vrouwenkiesrecht. Nu vrouwen overal, behalve in Zwitserland, het kiesrecht hebben, kun je haar alleen gelijk geven. Maar misschien barst de duurzame vrede wel uit als de Zwitserse vrouw haar kiesrecht krijgt. Overigens had* C.V.B. *niet de vrouwen tegen, alleen de feministen. Vrouwen lazen haar, hielden van haar, Menno ter Braak werd door haar naam tot de titel Carnaval der Burgers geïnspireerd, maar feministen en masculinisten waren tegen haar, zoals vrome joden en antisemieten tegen haar waren. Ze deed niet mee aan de geijkte tweedeling van de wereld. {Voet bij stuk 2,* VN *10-10-1987}*

Een Rubinsteinlezer herkent meer uit haar werk in *Een coquette vrouw*. Zo denkt de protagonist Ina dat de slavernij is afgeschaft dankzij de publicatie van *De hut van Oom Tom* van Harriet Beecher Stowe. In 1978, dus in het jaar dat Renate *Een coquette vrouw* leest, schrijft ze: 'ik heb altijd gedacht dat de slavernij werd opgeheven omdat de regering *De hut van Oom Tom* had gelezen'. {*Adviezen,* in *Niets te verliezen en toch bang,* 1978. Wie weet leerde Renate van Carry dat het ietsjes anders zat? Verder vind ik de typische Van Bruggen-referenties in het werk van Rubinstein pas na 1978, nadat ze de correspondentie met Coenen en Carry van Bruggen had gelezen.
In 1989 laat Renate zich iets ontvallen over het Vlaamse proefschrift over Van Bruggen {*Het al te persoonlijke genre,* VN 21 januari 1989}:
Ik herinner me een biografie van Carry van Bruggen door een Belgische ex-non, genaamd Jacobs, pardon dr. Jacobs, wier professor haar dat onderwerp voor een proefschrift opgegeven moet hebben - zelf had ze er geen affiniteit mee. Een onderwerp van literatuurstudie kan zich zijn biograaf niet uitzoeken, vooral niet als hij of zij dood is.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het proefschrift van de uitgetreden kloosterzuster was voor Renate gewoon een excuus om Van Oorschot in z'n sop gaar te laten koken. Dat is jammer als je ziet hoe verheugd ze was met de publicatie in *De Engelbewaarder* en hoeveel moeite ze deed om de brieven tussen Carry en Frans Coenen te bemachtigen. Ze had vast spijt dat ze van haar grote inspiratie niet de biografie had geschreven.
Carry stierf in 1932. In *De vergelding* (1923) schreef ze over de personage Hetty: *Niet omdat ze dood wou zijn, maar omdat ze leven wou en niet kon leven.*
Op 4 oktober 1978 beantwoordde S.A.J. van Faassen Renate's verzoek om de correspondentie tussen Carry en Frans te bestellen. Hij schreef o.m.:
Uw opmerking dat er naar uw gevoel geen andere vrouw in de Nederlandse literatuur is, schreef ik bij eerste lezing toe aan een charmante monomanie maar moet ik bij nader inzien toch beamen.

©

2026

TROUW — 8 SEPTEMBER 2006 — REVIEW

Sophie Tak

HART EN HOOFD STRIJDEN MET ELKAAR BIJ

Carry van Bruggen

TIJDENS HAAR SCHEIDING SCHREEF CARRY VAN BRUGGEN EEN *COQUETTE VROUW*. HET BOEK WORDT DAAROM VAAK GEZIEN ALS SCHELDKANONNADE OP HAAR EX, MAAR DAT KLOPT NIET. DE STRIJD TUSSEN HART EN HOOFD STIJGT VER BOVEN HET PARTICULIERE UIT.

OP 12 FEBRUARI 1912 SCHREEF CARRY VAN BRUGGEN IN EEN BRIEF AAN HAAR ZIELSVERWANT FRANS COENEN:

In onze bakvissenjaren leerden we elkaar, dat je tegen jongens en mannen 'heel koel' moest zijn, want dan werden zij juist 'lekker verliefd'. Het is eigenlijk wel waar ook, en we hadden het misschien in onze wijsheid helemaal niet mis. En omdat je nu toch óók tot de 'jongens en mannen' hoort, ben ik soms wel eens een beetje bang, dat je minder om mij zult geven, naarmate ik meer toon, dat ik zoveel om jou geef.

In dezelfde brief belijdt ze dat ze een drang in zich voelt om te 'vereren', en dat het haar onmogelijk is om mannen uit berekening 'en canaille' te behandelen. Deze tweestrijd speelt een centrale rol in *Een coquette vrouw* uit 1915, waarin de jonge Ina ten onder gaat aan haar behoefte om mannen te bekoren en te vereren, en tegelijkertijd ervaart dat haar omgeving haar als een *wufte en fladderzieke* mannenverslindster veroordeelt.Het boek wordt wel gezien als een sleutelroman waarin de schrijfster haar wraakgevoelens ten opzichte van haar eerste man, de journalist Kees van Bruggen, luid verkondigt. Ze schreef het in de periode dat de twee echtelieden in scheiding lagen, en contemporaine en latere critici twijfelden aan de zuiverheid van de motieven die aan het schrijven ervan ten grondslag lagen. De schrijfster werd bitterheid en rancune verweten. Wat de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

motieven van de auteur waren is meer dan een eeuw later moeilijk na te gaan. Van Carry van Bruggen zijn weinig egodocumenten zoals dagboeken of brieven bewaard gebleven. Bovendien heeft de vraag voor de lezer die het boek nu later leest weinig relevantie meer. De roman moet nu op eigen kracht overtuigen.

En dat doet hij. Van Bruggen stijgt in *Een coquette vrouw* wel degelijk boven haar eigen persoonlijke verhaal uit. Haar hoofdpersoon wil boven alles leven, en heeft pas het gevoel dat ze waarachtig leeft als ze verliefd is. Dan schrijft ze gloedvolle verhalen waarmee ze veel succes oogst. Dan keren de gezonde blossen terug op haar wangen, om weer te verbleken als de allerhevigste verliefdheid voorbij is en ze voor de zoveelste keer te pletter loopt op de banaliteit van alledag. De strijd van Ina staat niet op zichzelf, maar is er een die ze deelt met vrouwen uit andere romans van Carry van Bruggen. De titelheldinnen uit *Heleen* (1913) en *Eva* (1927) worden ook flirts genoemd en ook zij vechten tegen hun teveel aan liefde. Alle drie de vrouwen zijn op zoek naar een leidend levensbeginsel, en naar de zin van hun bestaan in relatie tot anderen. Op deze zoektocht ontmoeten ze twijfelaars als zijzelf, met wie ze vriendschap sluiten, en dogmatici, tot wie ze zich in eerste instantie aangetrokken voelen, maar op wie ze bij nader inzien stukslaan. Egbert, de man van Ina, is de belichaming van zo'n onnadenkende, dogmatische mens. Liever praat hij filosofen na dan dat hij zelf een oorspronkelijke gedachte ontwikkelt. Hij vindt Ina maar een onnozel wicht, omdat zij juist liever zelf nadenkt en hij beweert dat ze door haar tekort aan scholing alleen maar dilettantische onzin uitkraamt. Hij tergt Ina tijdens hun discussies met zijn zelfgenoegzaamheid, zijn holle frasen en cirkelredeneringen. Zij wil voor alles de waarheid over hun relatie boven tafel krijgen, hij wil alleen maar gelijk krijgen en haar kleineren. Hun ruzies zijn fenomenaal geschreven.

In hun verkeringstijd viel Ina voor Egberts zelfverzekerdheid, maar naarmate ze langer samen zijn verandert haar verering in afkeer en

© 2026

hoopt ze dat hij ooit eens een keer zal toegeven dat hij het ook allemaal niet precies weet. In Ina verenigt Carry van Bruggen de flirt en de intellectueel. Haar filosofie, zoals die later in *Prometheus* tot volle wasdom zal komen, wordt in *Een coquette vrouw* al voorzichtig voorbereid. In de ruzies met Egbert, maar vooral in de gesprekken met haar vriendin Charley, formuleert Ina de idee dat er zoiets als HET ABSOLUTE bestaat, wat in *Een coquette vrouw* nog verbonden wordt met een godsbesef.

Plato is de grote leidsman, die Ina (en Carry) leert dat *alle wijsheid uit verwondering stamt*. Zelf formuleert Ina het als volgt:

'Dat geen enkel ding 'natuurlijk' is en 'vanzelfsprekend' – dat in te zien –, ja dat is wel het begin van wijsheid. En dan volgt vanzelf, dat we ook niet 'oordelen' moeten, maar trachten te begrijpen. Hoe zegt Flaubert het ook weer? Het oordeel aan God –, aan ons de poging tot begrijpen.

Ina's temperament blijkt een destructieve kracht die haar onderuit haalt. Haar behaagzieke gedrag in gezelschap zorgt ervoor dat haar omgeving Ina verstoot. Haar enige echte vriendin, die ze bewondert om haar scherpe geest en voorname voorkomen, verraadt zij, waardoor Ina ten slotte helemaal alleen komt te staan. Pas dan durft ze zichzelf werkelijk onder ogen te zien.

Carry van Bruggen mag zich momenteel verheugen in een ongekend grote belangstelling, ondanks dat zij, ooit in de woorden van Max Pam in HP/*De Tijd* 'een zekere faam bezat in intellectuele kring, maar ook niet meer dan dat'. Haar grote roman *Eva* wordt nog steeds herdrukt, er verscheen een studie van Madelon de Keizer over de plaats die Carry van Bruggen als Joods auteur innam in het debat over antisemitisme en zionisme in de jaren 1900-1930, en ook *Een coquette vrouw* blijft beschikbaar. Een roman die veel meer is dan slechts een verslag van het huwelijk van Carry en Kees. Een roman over de strijd tussen trouw blijven aan jezelf of trouw blijven aan de ander, over existentiële vragen en over denkende vrouwen aan het begin van de vorige eeuw.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©

2026

DE KLAS VAN 1 2

DOOR CARRY v. BRUGGEN

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

UITGEVERIJ EN DRUKKERIJ HOLLANDIA BAARN

DE KLAS VAN TWAALF

2026

DEN GULDEN WINCKEL *Geïllustreerd Maandschrift voor Boekenvrienden* – Jaargang 26, 1927
Onder leiding van Gerard van Eckeren & J. Greshoff – Uitgegeven door de *Hollandia Drukkerij* te Baarn

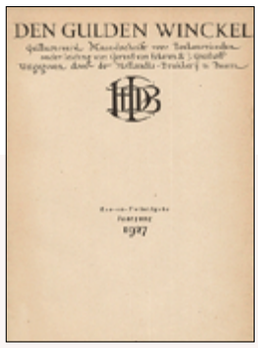

Carry van Bruggen. *De klas van twaalf*. Met illustraties van Henri Pieck (283 blz.) Prijs *f* 2.90; *f* 3.75

TUSSEN DE VELE ONBEDUIDENDE EN ONBENULLIGE MEISJESBOEKEN IS DEZE BAKVISSENROMAN EEN HEERLIJKE OPFRISSING. Alleraardigst zijn de twaalf verschillende karakters van de 'kweekjes' weergegeven, en telkens komt ons *Het Huisje aan de Sloot* in de herinnering bij het lezen. Een eigenlijk 'verhaal' geeft het boek niet, wij leven de vier jaren op de kweekschool met de meisjes mee, we leren ze kennen door en door in al hun kleine eigenaardigheden. En het verhaal is zo 'gezellig' geschreven, dat we het aan één stuk uitlezen. Alleraardigst is het afscheid van de kweekschool, als de meisjes vragen of ze alles wat ze in die vier jaar hebben gezongen, voor 't laatst nog eens mogen zingen:
Als je iets zingt dan is het net of alles weer terugkomt, of je alles weer beleeft van toen, zei Nel. – Ze zongen het lied dat Door aan die heerlijke groentesoep had doen denken... En toen het uit was leek een scherm gedaald, een gordijn gesloten over dat voorbije. Maar Lien dacht ineens: *Dat zal ik nu altijd, altijd kunnen doen! En al word ik vijftig, al word ik zestig, zo vaak ik dit alles terug wil hebben, sluit ik mij in een kamertje op en dan zing ik van*: 'Zeg, ik hoor U altijd dromen' – *en dan ben ik weer veertien en het is zomer, en blauw liggen de sloten onder de blauwe hemel. Alles kan ik nu voor altijd houden, niets hoef ik ooit kwijt...*
En zo brengt ieder liedje bij de meisjes wat anders in de gedachte.
Maar terwijl ze het lachend en opgewekt zongen, zag Nel ineens een pagina voor zich van 'Waarheid en Dromen' *en deze regels:* 'Wie Vader en Moeder liefheeft boven Mij is Mijns niet waardig...' *en schemeringen van sneeuw die dag gevallen. Toen had ze voor het eerst gevoeld het onderscheid tussen verzet om een overtuiging en verzet uit baldadigheid... O wonderlijk, wonderlijk dat terugkomen der dingen, verbonden aan klank en zang...*
Een beetje onwaarschijnlijk is wel, dat bijna alle meisjes van de klas van twaalf aan 't slot al aan 't vrijen zijn. 't Lijkt wel wat erg vroeg! Maar waarschijnlijk zal dat voor de lezeressen een attractie te meer zijn.

N.v.K.-B.

¶

DE LOCOMOTIEF – 19-02-1927 – Uitgever: *De Groot, Kolff & Co,* Samarang / MEISJESBOEKEN

Boekhandel VAREKAMP & Co.
Medan.

Het eerste meisjesboek van de schrijfster van „ Een Huisje aan de Sloot":
De klas van twaalf
door Carry van Bruggen.
Met illustraties van Henri Pieck.
Gebonden F 4.50

Wat „Het Huisje aan de Sloot" zulk een ongemeene bekoring gaf: de jeugdherinneringen, waaruit schrijfsters verbeelding ontbloeide, men vindt dat in dit nieuwe boek, spelend wederom in Carry's zoo geliefde Zaanstreek, terug. Meisjes van ± 15 jaar zullen dit boek verslinden; maar hare moeders zullen er niet minder van genieten!

Boekhandel VAREKAMP & Co.
Medan.

De Sumatra post 03-02-1927

De klas van twaalf door Carry van Bruggen, uitgegeven door N.V. *HollandiaDrukkerij* in Baarn, presenteert een reeks levendige beelden uit het hedendaagse leven, maatschappij, gezin en zielenleven. Van Bruggen schildert deze beelden met de frisse blik en de gevoelige pen van een jong meisje, groeiend van veertien tot achttien jaar. Haar kleuren en lijnen zijn doordrenkt van een innigheid die verfrissend is na het lezen van menig boek dat slechts een aaneenschakeling van avontuurtjes is, vaak zonder veel inhoud of karakter. – De personages in het boek, zowel de meisjes als de leraren en ouders, zijn scherp getekend. Hier en daar herkent men een figuur die de schrijfster met meer liefde heeft geschilderd dan de omgeving verdiende. Denk aan het kind uit een arm gezin, waar het leven slechts ellende lijkt te brengen; het Jodenmeisje; de aardige leraar wiens onverwachte overlijden een grote schok teweegbrengt in het jonge leven van zijn leerlingen, aan wiens graf niemand een afscheidswoord kon spreken omdat de stem stokte. – Het boek is rijk aan details, en misschien is juist dit overvloedige karakter wel de grootste aantrekkingskracht.
Je leest het snel door om de groei van de uiteenlopende personages te volgen en te zien hoe ze zich ontwikkelen. Maar na het omslaan van de laatste bladzijde voel je de drang om opnieuw te beginnen, om de verborgen schoonheid te ontdekken die de oppervlakkige lezer misschien is ontgaan, maar die je dieper wil raken. – Kortom, *De klas van twaalf* verdient een hartelijke aanbeveling vanwege de tekening, de personages, de sfeer, de fijne tafereeltjes en de stijl. Het heeft onze bewondering ten volle verdiend.

¶

De Waarheid 14-11-1953 – ENKELE MEISJESBOEKEN Voor meisjes zijn er een aantal klassieke verhalen die het blijven doen. Wij noemen van Carry van Bruggen *De klas van Twaalf* (Hollandia) waar in de karakters van twaalf uiteenlopende meisjes in hun ontwikkeling fijnzinnig worden beschreven. Frisse en verantwoorde lectuur bieden verder de boeken van Nienke van Hichtum en Diet Kramer, terwijl ook de boekjes van Freddy Hagers over Marjolijntje onderhoudend en fijn geschreven zijn.

¶

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant 13-03-1948 BOEKENKEUR
De klas van twaalf, door Carry van Bruggen. Uitgave: Hollandia, Baarn. Carry van Bruggen is een uitstekend schrijfster en haar schrijversbloed verloochent zich ook niet in dit verhaal over twaalf meisjes op de normaalschool voor onderwijzeressen. Het is een prettig en boeiend meisjesboek geworden, dat zich vlot laat lezen en tevens een goede moraal heeft. De tekeningen van Henri Pieck zijn aardig, maar contrasteren door hun moderne cachet al te zeer met de sfeer van dit verhaal, dat zich enkele tientallen jaren geleden afspeelt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

© 2026

16 jaar

DE KLAS VAN TWAALF

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

GEILLUSTREERD

BANDONTWERP VAN HENRI PIECK

TWEEDE DRUK

UITGEVERIJ EN DRUKKERIJ HOLLANDIA BAARN

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE KLAS VAN TWAALF

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

MET ILLUSTRATIES VAN HENRI PIECK

GEMEENTEBIBLIOTHEEK
ROTTERDAM

2026

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ

De illustraties van henri pieck, die in onze uitgave bovenaan de bladzijden zijn geplaatst, komen uit de eerste druk. Zij waren niet opgenomen in de volgende drukken die tevens in de nieuwe spelling waren gezet.

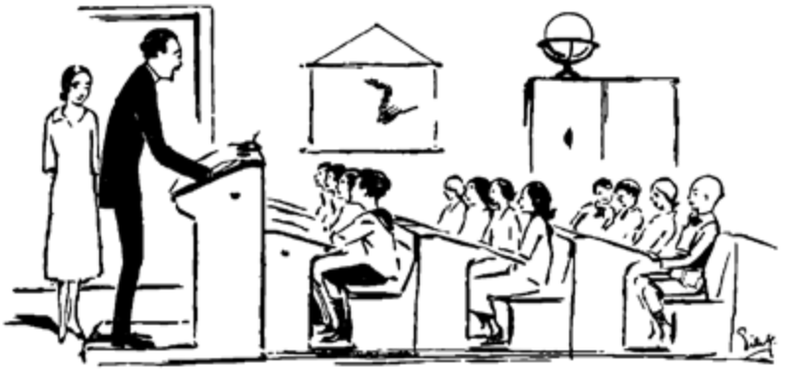

HOOFDSTUK I

HET EXAMEN

DE trein stond puffende stil in de zon en de beide meisjes stapten uit. Met een schok kwam Lien, die heerlijk had zitten soezen in het warme voorjaarslicht en uitkijken over de weiden vol gouden bloemen en jong, bont vee in het jonge groene gras —, ineens weer terug tot het bang besef: Examen! Ze gingen examen doen. Achter haar nichtje Anna sprong ze de wagen uit en terwijl Anna hun beider kaartjes omvouwde voor de contrôle, keek Lien nog even achterom, over het zonnige, open perron, naar de rustig-wiekende molens en de diep-blauwe sloten, grillig kronkelend de groene weiden in, naar de spoorbrug in de bocht, als een doffe, donkere klomp. Dat allemaal zou ze nu voortaan alle dagen zien, 's morgens bij het komen, 's middags bij het gaan.... als ze tenminste slaagde! Want ze zouden dan allebei een abonnement, een „scholier-kaart" krijgen en alle dagen hierheen komen, de boterham op zak.... als ze tenminste slaagde!! Over Anna hoefde ze niet eens te denken, die had wel meteen voor de tweede klas examen kunnen doen.... Maar ook haar had oom Adriaan verzekerd, dat ze er „menselijkerwijs gesproken" op rekenen mocht. „Menselijkerwijs gesproken"... ineens hoorde ze ooms stem, en zag zijn gezicht erbij, zoals hij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dat zei, zijn niet-onvriendelijke, maar altijd wat koele stem, zijn niet streng, maar gesloten gezicht, dat zo zelden lachte. Oom Adriaan was Anna's vader — Anna leek op hem, uiterlijk en innerlijk — hij was Hoofd-van-School op hun dorp en hij had ze voor het examen klaargemaakt, tot gisteravond toe hadden ze onder zijn toezicht gewerkt. En bij het naar huis gaan was ze toen inééns zó moe geweest en zó moedeloos — ze had, eer ze er aan dacht, vreselijk zitten huilen en oom had haar apart genomen en gezegd, dat ze wat meer zelfvertrouwen moest hebben....

Ze had oom maar geen antwoord gegeven....

Hoe kon je nu zelfvertrouwen hebben, als je van kind af was opgegroeid met iemand, waar je in alle opzichten bij achter stond? Anna was zo handig, Anna was zo knap. Ze was vlug en vlijtig, ze gaf eigenlijk alleen om leren. Hoe vaak hadden ze niet, de laatste maanden, over hun gaan naar deze school, naar de kweekschool gesproken. Hun leven van dorpsmeisjes zou dan uit zijn, ze zouden een heel nieuw bestaan beginnen —, maar Anna dacht altijd aan wat ze leren zouden op de nieuwe school, terwijl het hààr veel meer benieuwde, wie ze er vinden zouden, wat voor leraren, wat voor meisjes en jongens vooral. Of ze zelf aardig zou worden gevonden, of ze er vriendschap zou kunnen winnen, of kunnen geven.

Haar eigen vader moest er soms om lachen, wanneer ze hem van die gesprekken vertelde. Zo precies, als Anna en zij nu, zo waren als jongens vader en oom Adriaan geweest, ook oom in alles vader de baas, ook vader altijd van zijn vriendjes en oom van zijn boeken vervuld —, daarom was vader dan ook maar eenvoudig bloemist en oom Hoofd-van-School geworden.

Maar wat een heerlijk weer! En wat zou het, zonder Examen, een genot zijn geweest zo Zondags gekleed hier te lopen wandelen door die gezellige brede, gemoedelijk-deftige straat, waar de witte huizen wel verguld leken in de zon.

© 2026

En o, zie toch dat vlammen van tulpen, gele en rode, op hoge, glanzende stelen wiegend in stralend lentegras —, en o, ruik toch dat zoete, dat de hele lucht vervullende zoete, dat kruidige vochtige zoete van hyacinthen, een heel perk vol hyacinthen, hoog en rond als een troon boven het gras, witte en gele, rode en paarse.... fris als vochtig, en die luwe wind, die de geuren draagt.... en o, het lijkt wel Mei en je kunt nauwelijks geloven dat je in zulk weer examen moet gaan doen....

Och, was het eigenlijk maar liever donker, druilerig weer geweest, dat je niet aldoor in de verzoeking kon komen het examen te vergeten! Zo dacht Lien en ze had ineens het malle gevoel, of Examen een levend wezen was, een soort monster, dat zich over dat vergeten wel eens verraderlijk zou kunnen wreken. Daarom wilde ze het nu ook niet meer vergeten en bleef ze er krampachtig aan denken, totdat ze — het was weer verbazend, zoals Anna het zonder haperen vond, terwijl ze er toch maar ééns waren geweest! — totdat ze eindelijk het gebouw hadden bereikt.

Het stond er loodgrijs en kil achter op het brede plein, in de koude schaduwhelft. Over de warme zonhelft drentelden wachtend de meisjes, bij tweeën of in groepjes. Een lang meisje stond er tegen het hek geleund, met een open boek, een kleintje in het rood stond geduldig naast haar te wachten. „Wie nu nog niet klaar is, die komt zeker niet meer klaar," meende Anna, met een blik op het meisje. En Lien zuchtte. Het scheen haar toe of ze zelf niets, letterlijk niets, van welk vak dan ook, meer wist. Maar ze durfde het niet zeggen.

Een heer kwam het plein op, in zwarte jas, zwarte hoed, het hoofd tussen de schouders weggetrokken, een zwarte portefeuille onder de arm. Hij liep of hij alleen was, keek nors voor zich uit, groette geen mens, beklom de blauwe stoep en verdween in het schoolgebouw. En nu.... en nu.... neen, maar, dat was al te gek.... nu leek de voorgevel zelf ineens in een nors stug gezicht, in zijn gezicht, veranderd!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Lien had haar mond al open, om Anna op het zonderlinge verschijnsel te wijzen, maar plotseling werd haar aandacht afgeleid

Weer een examinator. Maar van een heel andere soort. Met een openhangende jas en witte haren — zijn hoed in de hand! — en een gezicht of hij naar een fuif inplaats van naar een examen ging, kwam hij neuriënd aangekuierd.... bleef dan plotseling staan en keek eens om zich heen, stilletjes lachend, of hij iets met zichzelf overlegde. Dan ineens liep hij op een sukkeldrafje naar het kind in de rode jurk, dat nog altijd geduldig stond te wachten naast het meisje met het boek.

„Kijk Anna, wat zou hij willen, wat zou hij doen?"

Hij had het meisje in de rode jurk en het meisje met het boek elk bij een arm gepakt en sleurde ze lachend mee en zette ze allebei midden op het plein en dreigde ze schertsend met de vinger: „Niet weglopen, hoor!" en liep lachend weer voort in zijn sukkeldrafje en haalde twee anderen en zette ze bij de eerste....

„O kijk toch eens, het lijkt precies of hij bloemen plukt.... en o, daar komt hij naar ons."

Hij had ze al beet en ze voelden een grote, warme hand elk om een arm en ze moesten, ofze wilden of niet, in zijn sukkeldrafje mee naar het troepje. Anna vond het eigenlijk maaar half, doch gaf zich toch gewonnen.... en nu had hij ze allemaal bijeen en ging aan het voorstellen, vroeg elk om beurt haar naam en herhaalde die dan, met een koddig „o ja, dat 's waar óók" als had hij al die namen zijn leven lang geweten en was hij ze net maar even vergeten, en hij maakte buigingen dat zijn jas fladderde, was dan ineens weer weg, de stoep op en het gebouw in.

Een beetje verlegen, de meesten lachend, sommigen wat verstoord, keken ze elkaar even aan, maar vonden niet veel te zeggen en drentelden al gauw weer van elkaar weg. Maar Lien vroeg haastig aan het meisje in de rode jurk, dat toevallig naast haar stond: „Wie is dat, zeg, wie is dat?"

© 2026

„Mijnheer Adelink...." zei het kind en kleurde.
„Wat een verlegen schepseltje," dacht Lien. Ze sloeg tersluiks het meisje gade. Wat had ze een gekke jurk aan. Geraniumrood, met langs kraag en mouwen en ceintuur en overal waar het maar mogelijk was, smalle zwarte bandfluweeltjes, tot rozetjes gevormd, in lusjes opgenomen op de schouders, en op de zakjes en langs de sluiting.... een onmogelijke jurk.... maar ze had een aardig gezicht, zachte grijsbruine ogen onder een breed, bleek voorhoofd, een iets te grote, maar goedige mond. Ze leek vreselijk verlegen, had blijkbaar grote lust om weg te lopen, maar wist zeker niet goed hoe ze dat aanleggen moest zonder lomp te gelijken.
„Ken je hem? Hij kwam het eerst naar jou."
„Ja, ik ken hem heel goed. Hij komt bij ons aan huis."
„O.... wat leuk.... Is hij aardig?"
„Ja, een schat, een engel."
Een paar andere meisjes waren er ook weer bij gekomen; een dik kind in het blauw stond op een afstand naar de rode jurk te wijzen en te giechelen tegen een lang meisje met een spits gezicht en een bril. Lien zag het en had meteen het land aan het dikke kind.
„Wat doceert mijnheer Adelink?" vroeg Anna. Maar geen der meisjes verstond het geleerde woord en Anna keerde zich af, om te verbergen dat ze een kleur kreeg.
Lien en het verlegen meisje met de rode jurk stonden nu even alleen, en Lien vroeg:
„Ken jij ze allemaal hier?"
„Sommigen alleen van gezicht of van naam. Die drie daar zijn Anke van den Burg, Gientje Aben en Jeanne Sixma —, die komen van de school van juffrouw Dannenberg, dat noemen ze hier de Opleidingsschool voor Meisjes. Maar de meesten komen van de voorbereidingsklas.... ik ook."
Lien keek naar het kleine groepje; het meisje met de bril en de spitse neus was er ook bij, ze bleek Jeanne Sixma te heten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„En die daar nu weer alleen bij het hek staat, met dat prachtige haar?"
„Ja, prachtig, vind-je niet?" Haar stem klonk ineens veel blijder en helderder. „Dat is Lettie Brons, dat is mijn vriendin! Dat is mijn beste vriendin...."
Juist keek het meisje op en tuurde over haar boek met onbestemde blik voor zich uit.
„Wat ziet ze bleek, en wat kijkt ze verdrietig."
„Ja," antwoorde het meisje in het rood bedrukt. „Daar heeft ze ook alle reden voor. Dat zul je misschien gauw genoeg te weten komen...."
Ze kwam nu veel meer los, ze leek Lien ineens erg aardig, als ze maar niet zo schichtig deed.
„Hoe heet je eigenlijk zelf?" vroeg Lien.
Wat een raar kind nu toch! Ineens werd ze weer vuurrood en doodverlegen!
„Lea Schaap," prevelde ze bijna onverstaanbaar.
„Lea...?"
„Ja...."
„Wat een vreemde naam. Maar wel leuk...."
Wat had ze daar nu zo achterdochtig voor te kijken? Neen, ze was toch te raar om echt aardig te zijn....
„Ik heet Lien Doezer," vertelde Lien. „En die daar, dat is mijn nichtje Anna. Die is reusachtig knap. Een echte „bol", zoals ze bij ons op het dorp zeggen."
„En jij? Ben jij ook een bol...?"
„Ik? O heden, neen...."
„Ik hoop toch dat je slaagt.... dat je hier op school komt!" hakkelde nu dat rare kind ineens en maakte zich dan uit de voeten, als had ze heel wat ergs gezegd.
Maar Lien kon niet lang bij haar verbazing stilstaan, want de laatste woorden herinnerden haar ineens weer aan het examen. Grote goedheid —, vlak bij zijn muil en zijn klauwen had ze het monster Examen toch nog beledigd, door het te vergeten. O, als het zich nu eens geniepig op haar wreekte....
Wat was er? Waar liepen ze allemaal heen? Ze keerde

© 2026

zich om, ze begreep. De deuren waren opengegaan, de norse examinator stond op de bovenste tree van de blauwe stoep.... het ogenblik was gekomen. Een kramp trok door haar kaken, ze liep met de anderen de stoeptreden op en stond even later in een hol, hoog lokaal, grauw en koud als een kelder. Die grote blinkend-witte vellen papier op de gladde, gele banken.... o, stel je voor, die moesten vol. En van wat je erop neerpende, hing àlles af. Ze was net zowat in het midden terechtgekomen. Anna zat een heel eind van haar af. Lien wilde haar nichtje eens toeknikken.... maar die zat al helemaal verdiept in het blaadje met opstel-onderwerpen! Stom verbaasd was Lien.... ze had gedacht dat ze Anna kende.... maar daar zat ze toch nog van te kijken. Hoe was het mogelijk, met tien kinderen om je heen, met tien nieuwe gezichten om je heen.... Neen, zij moest eerst eens eventjes rondkijken, naar al die tien gezichten, die tien ogenparen, die tien monden, voor zover zij van haar plaats ze tenminste kon gadeslaan. En ze bedacht, dat ze nu nog zelfs niet wist hoe ze heetten, dat ze van de meesten nog niet de stem had gehoord.... terwijl ze toch, als alles goed afliep.... vier jaar lang een groot, een belangrijk deel van haar leven met hen zou delen, alle dagen, weken en maanden tezamen.... van hun veertiende tot hun achttiende jaar. Vreemde gedachte.... zou zo iets nu niet in allemaal omgaan? Misschien.... het moest wel.... maar de meesten zaten nu toch al over haar papier gebogen. Anna had al gekozen, Anna schreef al, zonder haperen.... de examinator voor de klas zat ernaar te kijken....

Waar was het meisje beland dat ze zoeven Anke had horen noemen? Kijk, schuin achter haar. Wat een mooi, ernstig gezicht. Zwart haar en blauwe ogen.... één der „zeven schoonheden".... Welke waren er ook nog meer? Kuiltjes in je wangen, kuiltje in je kin.... wat een malle gedachte, op een examendag.

Wat zou er eigenlijk voor droevigs zijn met die vriendin van Lea Schaap! Lea Schaap...! Daar zat ze, ze knoeide

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

op een kladje. En Lien vroeg zich af: „Vind ik haar nu meer aardig dan raar, of meer raar dan aardig?" En ineens, zonder enig verband, schoot haar een zin te binnen uit het grammatica-boek: „Dit antwoord was meer oprecht dan beleefd." Waar kwam dat ook weer bij te pas? Maar lieve help, ze moest eens eindelijk een opstel kiezen. Ze schreven nu al allemaal, behalve zijzelf en Lea's vriendin met het prachtige haar.

Neen, Lettie Brons had ook nog niet gekozen. Er stonden vier onderwerpen op het blaadje en ze bedacht met bitterheid, dat ze de eerste drie onmogelijk nemen kon. „Huiselijk Geluk" was bovenaan gezet. Als om haar te honen en te bespotten. Huiselijk Geluk — zij! De dochter van dronken Brons.... voor wie het hele leven soms uit niets dan angst en zorg en schaamte scheen te bestaan, die over straat liep met neergeslagen ogen, om het maar niet te zien, hoe ze als kind van de beruchte dronkaard als met de vinger werd nagewezen.... om de caricaturen en de spottende opschriften op muur en schutting niet te zien. Thuis hield ze zich goed om moeder, en moeder hield zich goed om haar, en samen waakten ze over de twee kleineren, over Corrie en Bart, om van hun jeugd tenminste te redden wat kon, om voor hen nog zolang mogelijk te verbergen, wat zich niet al te brutaal aan hun verschrikte ogen openbaarde.... O, als ze moeder en de kleintjes niet had gehad! En dan Lea niet te vergeten. Ja, die vriendschap was ook wel een lichtpunt in haar leven geworden. Lea en Lea's huis.... Kijk ze zitten pennen, Lea. Zou zij „Huiselijk Geluk" gekozen hebben? O, ze kon het doen, ze had een heerlijk thuis, een prettig, warm thuis, al was haar vader wat tobberig en klagerig soms... Hij had er trouwens wel reden toe. Alles deed hij om hun aardig klein antiekzaakje — „uitdragerij" noemden het de mensen! — tot een echte kunsthandel op te werken, maar het liep hem tot nu toe niet mee. Er moest zoveel wantrouwen en vooroordeel overwonnen worden. Hij was een halve geleerde, „Oom Daaf", je zag hem altijd in de boeken, hij

© 2026

praatte ook vaak over de mooie dingen die hij zou willen kopen voor zijn zaak.... hij leek verzot op alles wat mooi was.... Gek eigenlijk dat hij er zich helemaal niet om bekommerde, dat Lea zulke lelijke jurken droeg. Hij liet zijn vrouw — „tante Jet" noemden ze haar altijd — in alles wat de kinderen betrof, de baas —, en die engel van een tante Jet had geen greintje smaak. En dan die gekke, oude juffrouw Content, hun huisnaaister.... „Oom Daaf" noemde haar altijd „het echtste stuk antiek in de hele zaak." Ja, Lea had een heerlijk thuis, volmaakt kon het nu eenmaal nergens wezen.... en toch.... toch zou ze „Huiselijk Geluk" niet gekozen hebben, dat wist Lettie ineens stellig voor zichzelf. Omdat „Huiselijk Geluk" immers vòor haar niet viel af te scheiden van hun Joodse feesten en herdenkingen.... en daar sprak ze nooit met anderen over.... ze was zo bang voor spot en vernedering.... haast àl te bang.... ze begon, om zo te zeggen, vaak al te huilen, eer ze werd geslagen.... en dan deed ze zo zenuwachtig, dat ze haar soms, op de lagere school, voor niet-goed-wijs hadden aangezien. Lea niet goed wijs! Als er één bij de pinken was, wanneer het er op aan kwam!

Eventjes een schrikje.... daar ineens keek Lea op en naar haar om, als voelde ze dat er iemand aan haar zat te denken.

Wat prevelden nu geluidloos haar lippen? Wat zeg je? O ja, ze verstond het al. Lea had „Mijn Bloemen" gekozen,

Lettie knikte. Ja, natuurlijk! Lea verzorgde immers met haar vader samen de aardige besloten tuin achter hun grappige, oude huis, aan het grachtje, dat er zo nietig uitzag van buiten en toch van binnen zo gezellig was. Daar kweekten ze kruiden en planten, die je nergens anders zag, waar „oom Daaf" van had gelezen in zijn oude boeken, of afbeeldingen van gezien op zijn oude prenten.... Zou zij zelf ook „Mijn Bloemen" kiezen? Zich trachten te verplaatsen in dat geluk?...

Ze dacht aan hun tuintje thuis.... Ze hadden het nu maar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

opgegeven; moeder durfde er geen cent meer aan besteden.... de laatste twee jaren was vader drie keer geschorst! Dan kwam er in weken, in maanden geen geld in huis —, terwijl vader toch zakgeld bleef eisen, en daarvoor diende dus in de betere tijden gespaard....
O, zulke weken, zulke maanden. En nog verbaasde het iedereen, dat vader maar altijd-door gehandhaafd bleef.... nog altijd niet ontslagen was.
Een zeeloods, iemand aan wie in het moeilijkste vaarwater en bij het gevaarlijkste weer de schepen waren toevertrouwd, honderde mensenlevens! Vader voelde dat zelf natuurlijk ook, die zware verantwoordelijkheid, het scheen dat hij het zelfs in zijn dronkenschap bleef voelen —, ernstige fouten had hij tenminste nog nooit begaan.... Hij was zo knap, iedereen had hem een prachtige toekomst voorspeld, in de goede jaren, vóór hij tot die ellende verviel....
Ze zou „Vliegeren" maar kiezen? Dat was er zeker bij gezet met het oog op mogelijke „mannelijke candidaten," zoals er altijd in hun krantje stond. Maar er deden dit jaar geen jongens examen. Ja, „Vliegeren" —, daar kon ze wel wat van maken. Ze herinnerde zich een voorval van anderhalf jaar terug, toen er een vreemde vlieger in hun heg was terecht gekomen, een prachtige vlieger, rose en groen en goud.... en hoe ze met hun drietjes naar de oneindige, blauwe hemel hadden staan opkijken en erover hadden gepraat, waar hij wel mocht zijn vandaan gekomen.... en over de wonderlijke luchtreizen van zo'n vlieger. Ja.... die dag kon ze zich nog zo echt voor de geest halen. En ze zou het maar dadelijk in het net schrijven, dan was ze gauw genoeg weer bij; de meesten knoeiden toch nog op kladjes.
En ze boog zich over het vel papier en schreef in stilte een poosje door, ze begon er zelfs plezier in te krijgen.
Wie lachte daar, een snel-gesmoorde proest? O, dat was natuurlijk Door Siegenbeek! Dat begon al goed, op de examendag. Tien tegen één, dat die „Kermis" had ge-

© 2026

kozen. Als je ook zo'n vader had en zo'n oudste broer! En Nel van Zanten.... waar zou die het over hebben? Ook wel over „Kermis", misschien. Ze mocht er wel nooit alleen naar toe, zelfs niet op klaarlichte dag, want haar grootouders, waar ze werd opgevoed, waren als de dood voor haar, maar ze ging toch wat graag met de oudjes naar het paardenspel en liet zich door haar grootvader op wafels en noga en gebrande amandelen tracteren. Daar profiteerde Door dan natuurlijk ook van! Want bij Door in huis was het meestal, wat Door zelf noemde: „pret op een droogje". Mijnheer Siegenbeek was onderwijzer — wat Door evenwel nooit had belet de beest te spelen op school — maar zó bestond er dan ook geen tweede. Hij was een klein, vrolijk mannetje, met een zwarte snor en prachtige witte tanden en blinkende, bruine ogen, die altijd vol grappen zat. Door en Piet noemden hem thuis bij zijn naam, Bram heette hij; stel je voor, Bram zeiden ze tegen hun eigen vader. Ze waren met vier kinderen, maar er hing altijd nog een heel stel, uit mijnheer zijn klas, over de vloer, en dan werd er gezongen en verkleed en toneel gespeeld en muziek gemaakt. Hun moeder was niet heel sterk en kon niet zó aan alles meedoen, maar Piet en Door knapten het halve huishouden op, ze konden toch zo reusachtig goed leren, alles woei ze aan. En Door wou later toneelspeelster worden.

Door toneelspeelster en Nel van Zanten dramaschrijfster, daar hadden ze het in de „voorbereidingsklas" al altijd over gehad. En Nel had dan ook al verkondigd, dat ze van plan was hier op school zo weinig mogelijk uit te voeren —, als haar grootmoeder tenminste niet al te veel „weende" en haar grootvader niet te vaak over haar gestorven ouders sprak, wanneer ze thuis kwam met slechte rapporten. Want tegen de tranen en het verdriet van de „aandoenlijke ouden", zoals ze haar grootouders noemde, was Nel niet bestand. Maar als ze het soms in hun hoofd haalden, dat ze „streng" moesten zijn —, o, die verhalen van Nel! Dan kreeg ze 's avonds geen vers krentebolletje,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

maar een van de vorige dag, en moest ze warme melk inplaats van koffie drinken en soms zelfs vroeg naar bed, en dan zat grootmoeder te snikken en grootvader keek of hij beulswerk had opgeknapt, net als die man op die griezelige prent van Johannes de Dooper.... Door Siegebeek kon hem precies nadoen, maar ze was toch dol op Nel's „aandoenlijke ouden".... want wat ze haar moeder niet allemaal stuurden als ze weer eens ziek was geweest.... vruchten en kip en wijn....
Ja, Door had Nel en Nel had Door... maar zij zelf had Lea! Wat hadden ze onlangs in angst gezeten.... toen er sprake van was, dat Lea naar de grote stad, naar de kweekschool zou gaan, toen haar vader ineens niet meer scheen te willen, dat ze voor de school hier examen deed. Gelukkig was dat gevaar afgewend.
Wat nu verder over „Vliegeren?" O ja.... die vliegerwedstrijd, waar Bart aan had meegedaan. Hoe maakte ze dat nu het best met dat eerste vlieger-avontuur tot één geheel....? Wacht.... En ze schreef weer en het vlotte.... haar tweede bladzij was al helemaal vol. Maar ze had geen vloei en moest dus even wachten.... Het kon ook best, de tijd was ruim gemeten. Ze keek eens rond en haar oog viel op Leida Verkruysen, schuin voor haar in de middelste rij. Wat had ze toch eigenlijk een onplezierig gezicht, die gloeierige rode wangen, die gele huid, dat vettige, zwarte haar, die krentogen, net een pop uit een kermiskraam, maar veel boller en dikker natuurlijk.... Ze kende haar weinig, ze had zich het hele jaar in de voorbereidingsklas zo'n beetje apart gehouden en bij elke gelegenheid verteld van haar deftige school in haar vroegere woonplaats — ze woonde nog pas dat ene jaar hier — en dat haar zusje in het najaar naar de school van juffrouw Dannenberg zou gaan. Nu er drie van die uitverkorenen examen deden, zou ze natuurlijk niet rusten voor ze in hun clubje was opgenomen. Lettie had heel goed gezien — want bij die jaartallen had ze toch haar hoofd niet kunnen houden — hoe Leida zoeven op het plein bij

© 2026

HET EXAMEN

Jeanne Sixma probeerde Lea belachelijk te maken. En ze kon werkelijk heel grappig, zelfs geestig kon ze zijn, die eer moest je Leida Verkruysen geven, maar altijd ten koste van anderen, van zwakkeren, van kinderen, die om de een of andere reden achter stonden, om een spraakgebrek, of, zoals Lea nu, omdat ze verlegen was en een beetje raar gekleed en een Jodinnetje.... Daarmee hoopte ze dan in de gunst te komen, niet van aardigen of knappen, maar altijd van rijkeren, van de ,,grote lui" zoals ze hier in het stadje zeiden....
Als het haar ooit lukte, bij Gientje Aben, in het Huis met de Poppen, te worden geïnviteerd... dan zou ze het zeker van trots en geluk besterven. Waar deed dat kind van die schatrijke ouders eigenlijk examen voor? Die hoefde toch nooit les te geven. Van Jeanne Sixma en Anke van den Burg was het beter te begrijpen. Jeanne's vader was notaris en ze woonden in een prachtig huis en ze hoorden tot de ,,grote lui", maar er waren een massa kinderen, en Anke leek net iemand om zelf wat te willen bereiken, ook al hoefde ze het niet voor haar brood. Ze was benieuwd of die drie zich apart zouden blijven houden.
Was de bladzij droog? Ja, eindelijk. Even overlezen wat ze al had geschreven was de beste manier om weer op gang te komen....
Leida Verkruysen had dadelijk zonder bedenken ,,Huiselijk Geluk" gekozen. Niet omdat ze het thuis nu juist zo dol prettig hadden. O neen, want er was eeuwig gezeur over geld en over de ,,promotie" die pa al jaren zou maken en die pa nooit maakte, en dagelijks gehaspel met leveranciers, inhalige, onbeschaafde luitjes, die nooit eens behoorlijk hun beurt konden afwachten, maar dat alles ging natuurlijk niemand aan. Neen, ze had het gekozen, omdat ze je op die manier het best leerden kennen, omdat je zó kon laten blijken uit welk milieu je kwam. Ze woonden hier nog maar kort en pa schreef op het Stadhuis. Pa had natuurlijk allang secretaris moeten zijn, maar iedereen had altijd tegen pa samengespannen. Pa was ook niet

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

flink, pa praatte niet van zich af. Ma zei zo vaak: ze hadden mij eens baas moeten laten.
Thuis wàs ma baas.
„Huiselijk Geluk".... zou het in het algemeen zijn bedoeld? Of mocht je bijvoorbeeld ook een verjaardag of een ander feest beschrijven als voorbeeld van „Huiselijk Geluk"? Dan kon ze daar natuurlijk alles bij te pas brengen van hun salon en hun prachtige, vergulde kooi met de papagaai — hij was wel allang dood en de kooi stond leeg, maar dàt ging niemand aan — en in de gesprekken kon ze dan doen blijken, dat ma „mevrouw" werd genoemd. Kon ze niet een verlovingsfeest bedenken van haar zuster, een receptie met bloemen, zijden japonnen, allerlei cadeaux? Neen.... want Marian was helemaal niet verloofd.... dus dan werd het meer een verhaal en kon ze natuurlijk niets over hun eigen salon en hun piano en hun vogelkooi en hun Chinese vazen schrijven. Sint-Nicolaas was nooit zo heel gezellig bij hen, maar dat wist niemand en het ging niemand aan, en ze aten toch altijd een boterhammetje voor ze naar bed gingen, en zo iets kon je best een souper noemen. Ze had wel eens gelezen over „oesters en champagne".... maar dat was al te voornaam, dat zou geen mens geloven....
Makkelijk was zo'n opstel niet, ze werd helemaal warm van de inspanning. Had ze mischien niet beter gedaan „Kermis" te kiezen? Enfin, ze was nu eenmaal in het schuitje en moest maar verder mee. Ze las eens over wat ze al had staan. Het begin was niet zo kwaad: „Huiselijk Geluk treft men voornamelijk aan in beschaafde milieu's. Onder „beschaafd milieu" versta ik...." zo hadden ze op hun vorige school altijd moeten schrijven, dat kwam overal prachtig bij te pas.... „waar men weet hoe het hoort."
Dat had ze misschien nog wat kunnen uitwerken, maar ze wist eigenlijk niet hoe. Het was ook wel duidelijk. „Waar men weet hoe het hoort" dan wist iedereen wat je bedoelde! En dat was wel leuk, wat ze dan daarna had geschreven van die mensen aan de overkant, die zo gek

© 2026

hadden gedaan, toen ze hier kwamen wonen, die ze op straat hadden aangesproken, nog vóór ze elkaar behoorlijk een visite hadden gebracht, en die later eens hun kaartjes in een envelop, — en de hoekjes niet eens omgevouwen! — bij hen in de brievenbus hadden gestopt, toen ze niet thuis waren. Dat is te zeggen: ze waren wel thuis geweest, maar ze gaven niet thuis —, ze hadden „de meid nietthuis laten geven' —, hè, zo'n echt deftige uitdrukking vond ze dat.... En o, dat idiote visite-kaartje van die mensen: „T. van der Knoop, in Wijnen, en echtgenote"! Twee eendere, in één envelopje; van elk één, ze hadden zich ziek gelachen thuis. Ma en pa hadden kaartjes met „Monsieur et Madame Verkruysen".

Ja, het werd zo al-met-al toch wel een héél aardig opstel, en ze herademde. Verbeeld-je, dat je een onderwerp had gekozen en dan midden-in bleef steken en niet verder kon.

Hè, hè, dat was zover, nu zou het ook verder wel vlotten.... nu kon ze eens even rondkijken en uitblazen. Ze had daareven op het plein de nieuwen wel al zowat opgenomen, maar ze had zich natuurlijk het meest met de drie bemoeid, waar ze feitelijk toch ook bij hoorde, Anke en Jeanne en Gien.

Wat zou ma blij zijn als ze hoorde, dat er lang niet enkel gewone burgerkinderen examen hadden gedaan. Nu kreeg ze vast een nieuwe jurk voor mooi en mocht ze haar bruin fluwelen als schooljurk gaan dragen, dan moest Zeyl nog maar even langer met zijn rekening wachten. Dan moest hij zijn dochters maar geen bontkragen laten dragen. Dat was toch nergens nodig voor.... Van de anderen had ze feitelijk best met Nel van Zanten en desnoods ook met Door Siegenbeek kunnen omgaan —, hoewel, een onderwijzersgezin, het was wel net op het kantje af. Maar de oude heer Van Zanten was ontvanger geweest, en ma zei altijd: ontvanger is een deftig beroep, omdat er zoveel geld aan je is toevertrouwd; dat vertrouwen ze natuurlijk alleen aan beschaafde mensen toe.... De

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

oude heer Van Zanten was vroeger rijk geweest.... maar al het geld was opgegaan aan Nel's vader en moeder. Ze hadden het niet bepaald op een verkeerde manier opgemaakt, maar dom, dom.... onverstandig weggeven en dure reizen.... studie-reizen.... hij had altijd uitvindingen willen doen. De grootvader was óók een beetje vreemd, hij dichtte, stel je voor, Latijnse verzen, werd er verteld, maar niemand had ze ooit gelezen. Dus wat die Nel voor een opvoeding had gehad, dat hoefde je niet te vragen. Een bespottelijk kind, met haar „hogere sferen".

Van de rest kwam eigenlijk niemand voor haar in aanmerking. Het malle Jodenkind uit de uitdragerij, met haar jurken van het jaar nul en haar vriendin.... ja, nu zag je toch weer duidelijk, wat ma altijd zei: soort zoekt soort.... die twee konden helemaal buiten beschouwing blijven.

Dan was er Tine Maas. Ze kende haar van catechisatie, haar vader gaf piano-les, maar ze leek saai en ze had bijna geen kleren.

Verder dan nog die twee zusjes of nichtjes. De langste, die de oudste leek, die had wel iets nets over zich. Maar je moest het natuurlijk eerst wel héél zeker weten. En dan, je kreeg waarschijnlijk de andere op de koop toe en die leek haar een kinderachtig wurm. Zó verrukt, zó vereerd met de aanstellerige fratsen van die oude Adelink. Och, maar die twee reisden toch ook heen en weer, dus daar had je vanzelf niet veel aan. En dan zat daar achteraan nog zo'n soort boerentrientje.... niemand kende haar, zij kwam uit Oudveen en reisde ook heen en weer.... die had nog geen één keer van haar papier opgekeken, erg hard schoot ze niet op, ze werd hoe langer hoe warmer en onrustiger. Ze had haar straks even met Nel van Zanten horen praten, in zo'n echte boerse dreun.... dus veel bijzonders zou dat ook wel niet zijn.

Wat nu verder over „Huiselijk Geluk"? Zou ze er iets bij te pas kunnen brengen van tante Agaath, die gezelschapsjuffrouw was bij een dame van adel en tegen wie

© 2026

een nieuwe huisknecht onlangs „freule" had gezegd? Neen, het was misschien te ver gezocht. En toch.... zulke dingen droegen wel degelijk bij tot je huiselijk geluk, want wat was ma die dag niet in haar sas geweest, toen tante Agaath dat schreef!
Buiten schreeuwde een oude man met een karretje radijs en een straatjongen bootste hem zó koddig na, dat Door en Nel allebei tegelijk opkeken van hun werk en elkaar aankeken en in de lach schoten. Lien Doezer zag het, moest óók lachen en stak de anderen aan.
Maar de norse examinator met zijn waterige groen-grijze ogen en zijn peper-en-zout-baard, die aan een tafeltje voor de klas rekenwerk zat na te kijken, keek verstoord op en tikte streng een paar keer op het tafelblad. Lien Doezer kón toch niet nalaten de hals te rekken om te zien of hij het met een mes of een sleutel deed of dat hij zulke harde vingers had.
Haar opstel had ze gelukkig klaar, veel bijzonders was het niet geworden, maar in elk geval, dacht ze, wel voldoende. Ze had „Kermis" maar gekozen. „Mijn Bloemen" stond zo mal als je vader bloemist was en „Huiselijk Geluk", verbeeld-je het idee alleen, dat je over je vader en moeder en je thuis ging schrijven in een opstel dat al die vreemde heren te lezen kregen! En de kermis was altijd nogal leuk bij hen op het dorp en ze had er eens haar beursje verloren en op de gekste manier weer teruggekregen. Anna zou „Mijn Bloemen" wel gekozen hebben, ze was razend knap in plantkunde en wist alles van alle mogelijke kruiden en gewassen af. Als die geen tien kreeg! Geen wonder, dat ze nog altijd niet klaar was, dat ze maar door schreef, het ene vel na het andere vol, zonder haperen, zonder bedenken. Die examinator had haar nu al in de gaten!
Kijk, daar kwam de zon! Door de bovenste vensterruiten viel ze in en sloop over het witte plafond naar de lange, saaie, zwarte gas-arm toe. Wat een aardig gezicht. Zonde dat niemand dan zij daar nu van genoot. Zou ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

eens naar dat meisje Lea wenken, of naar Lettie met het mooie haar? Als daar de zon op scheen, wat zou dat dan prachtig wezen. Zelfs Anna had er straks op het plein vol bewondering naar staan kijken —, en daarna had ze haar eigen saaie vlecht over haar schouder naar voren getrokken en er een beetje spijtig naar gekeken, eventjes maar, toen had ze een kleur gekregen of ze zich schaamde en gauw de vlecht laten glippen....
Naar wie keek Lea daar telkens achterom? O, natuurlijk naar Lettie. Die twee waren echte vriendinnen, dat zag je aan alles. Leuk, zo'n vriendin te hebben. Hè, ze schrok van de gedachte.... Anna was toch hààr vriendin, wat onaardig tegenover Anna! Nu ja, Anna was haar vriendin, omdat ze haar nichtje was, omdat ze bijna tweelingen waren, omdat ze altijd samen hadden gespeeld en geleerd, en alles samen hadden gedaan.... maar ze had haar niet zelf gekozen, ze hadden elkaar niet echt gekozen. Dat moest juist het ware, het prettige zijn van een vriendin te hebben!
O bah.... wat werd het hier suf en saai langzamerhand. Gebeurde er maar eens iets. Gooide maar eens een straatjongen een steen door de ruiten. Begon desnoods die vervelende pruik daar voor de klas maar eens flink te niezen.... En nèt had ze het gedacht of de deur ging open en daar was die lieve oude man weer, nu natuurlijk zonder zijn jas, in een wijd lichtgrijs pak, en met een grote, zwarte, losse das onder zijn laag liggend boord —, wat een prachtig zilverig haar had hij toch. Hij ging naar het tafeltje en fluisterde de norse examinator wat in. Die keek onwillig en schudde stug van neen. Maar de vriendelijke oude man gaf het niet op, hij haalde zijn horloge voor de dag, toonde het de ander en wees naar buiten. Die keerde zich, weer even onwillig, langzaam naar het raam, bleef even kijken en wendde zich af.
Vol spanning zat Lien, zonder het zelf te weten, het doen en laten der beide heren gade te slaan, totdat ineens de norse haar in het oog kreeg.

„Doorwerken, alsjeblieft... In elk geval voor je kijken, als je zo vriendelijk wilt zijn.'
Lien kreeg een kleur als vuur, maar de oude heer knipoogde haar vaderlijk toe en trok daarbij zo'n allermalst gezicht, dat ze wel weer lachen moest. Meteen liep hij het lokaal weer uit.
De norse examinator kwam nu overeind van zijn stoel en tikte op tafel om attentie, maar Lien durfde bijna niet op te kijken.
„Wie zin heeft kan, als haar opstel klaar is, tien minuten naar buiten gaan. Wie niet klaar is, natuurlijk niet. Maar jullie kunt ook je opstel nog eens overlezen, in die twintig minuten, voor het rekenen begint, en er de taalfouten uithalen. Taalfouten tellen, en niet mals ook. Iedereen is nu gewaarschuwd!"
Het klonk precies alsof taalfouten nog minder mals zouden tellen voor wie het hart mocht hebben tien minuten naar buiten te gaan —, en Door Siegenbeek, die al halfweg was opgerezen, ging aarzelend weer zitten, maar toen ze haar vriendin Nel heel resoluut en het eerst van allemaal, glimlachend onder het nijdig kijken van de man voor de klas, kalm uit de bank zag stappen en naar de deur gaan, riep ze halfluid: „Ik volg je op de poot." Het meisje met de bril en de spitse neus was de derde; haar volgde haastig die lelijke, nare pattepoef, die Lea had staan uitlachen daareven. Even later stond ook Anke op....
Lien zat besluiteloos.... Als ze nu óók ging, kon ze misschien met dat grappige tweetal kennis maken. Ze leken haar zo aardig en ze wilde zo graag zo gauw mogelijk iedereen die maar aardig of grappig of goedig leek, leren kennen...
Ze was toch klaar, ze had haar opstel drie keer overgelezen en er na de derde keer niets meer uitgehaald. Die akelige kerel voor de klas zou toch zeker niet nú al een pik op haar hebben? In elk geval wilde ze wachten. tot hij weer in zijn papieren verdiept zat. Juist.... en nu....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hè.... even in de zon, in de bloemengeur, even je armen uitslaan, je voeten warm stampen, je mond open doen, lopen, praten, lachen.... En ze was al overeind...
Maar daar keek Anna om en zag haar toeleg, en haar ogen zeiden: „Niet doen!" Haar ogen waarschuwden: „Liever nóg eens overlezen!" Haar ogen maanden: „Je bent het verplicht tegenover je oom, tegenover mijn vader. Hij wil niet alleen dat we slagen, hij wil, dat we goed slagen." En Lien onderwierp zich met een zucht, wierp een blik door het raam, doopte nog eens in en begon „De Kermis" voor de vierde maal over te lezen. Ze was nu langzamerhand wee van haar eigen gebazel —, liefst had ze het hele saaie relaas verscheurd, het leek haar nu nauwelijks nog een viertje waard. Maar stil, daar stond warempel nog „vindt-je" met „dt." Altijd datzelfde struikelblok. Weg, overtollige t! Ziezo.... als ze nú zakte, zou tenminste niemand kunnen zeggen dat het haar eigen schuld was...

© 2026

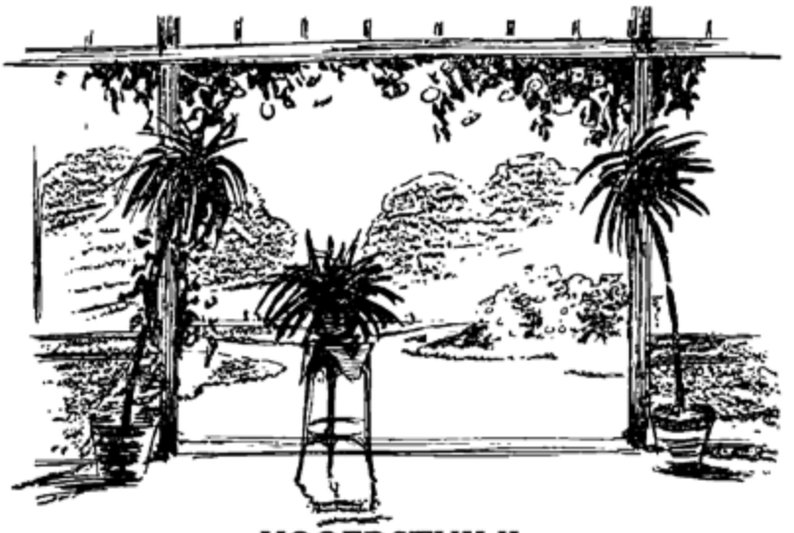

HOOFDSTUK II.

DE KERSEN EN HET SCHIMMETJE

VOOR de wijd-open tuindeuren stroomden de geuren van rozen en heliotroop en vermengden zich met die van de koffie, de jasmijn en de aardbeien op de fleurige, frisse koffietafel. De kersen konden zich in die symphonie van geuren niet mengen, maar ze straalden des te verlokkender, midden op het glanzend witte tafellaken, in hun gekleurde porceleinen schaal. Ze straalden zó verlokkend, dat de lange, blonde Frits er niet afblijven kon, ofschoon het bordje voor hem op tafel al vol lag met pitten en stelen. Elke keer opnieuw ging zijn lange, pezige hand van de schaal naar zijn mond en hij zuchtte: „Dat is zo ellendig met kersen, dat je niet ophouden kunt. Feitelijk zitten ze me tot hier en toch kan ik het niet laten."

„Wat echt onaesthetisch", berispte Emmy en sprak het mooie woord zo voorzichtig en zo nuffig uit dat Frits luidkeels lachte: „Waar haalt de bandiet de woorden vandaan! Onaesthetisch! Hoe komt de trots in een varken!"

Hij telde dan ook al negentien jaren en was al bijna

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een jaar student, terwijl Emmy pas sinds verleden week de zeventien had bereikt. Bovendien, „maar een kostschoolmeisje"! Sinds het vorig jaar ging ze in Lausanne op kostschool, ze was nu voor de Pinkstervacantie overgekomen en meteen haar verjaardag blijven vieren.
Met een nuffig gebaartje koos ze nu zelf ook nog een lokkende, rijpe kers van de schaal, zoog hem langzaam uit tussen haar dunne, gespitste lippen, en legde het steeltje op haar bord.
„Eigenlijk zonde dat die malle schapen nu vanmiddag onze heerlijke kersen van oom Coen komen opeten. Ik blijf erbij, moeder, ik vind het vreselijk overdreven van u. Een glas limonade met een koekje had even goed gekund, als u dan met alle geweld die hele bende hier wilde hebben."
„Dat heb je, geloof ik, al een paar keer eerder gezegd," kwam de moeder een beetje koel en Emmy zweeg met een gepikeerd schouderophalen.
Anke stond op het punt iets te zeggen, maar bedacht zich, ook Frits keek alsof hij nog wat te berde had willen brengen, maar deed er eveneens het zwijgen toe.
„Nog koffie, vader?"
Met een knik schoof dokter Van den Burg zijn kopje bij en Anke maakte de koffie klaar.
„Wat ga jij doen vanmiddag, Frits?" informeerde Emmy.
„Ik? Misschien eerst wat cricketten, en dan in elk geval zeilen. Trainen voor de wedstrijd. Met Herbert Aben en met Jules de Koo."
„Als jullie niet te ver gaat en niet van plan bent er nu al een race van te maken, zou ik wel mee kunnen gaan zeilen."
De genadige toon van het voorstel ontlokte Frits een spottende buiging.
„Niets zal ons aangenamer zijn. Hij had trouwens al naar je gevraagd. Of je niet eens een keertje mee kwam."
„Wie.... wie heeft naar me gevraagd?" vroeg Emmy gretig.

© 2026

„Jules de Koo natuurlijk", kwam Frits kwasi-onschuldig.
„Och, Jules, wat kan mij die jongen schelen."
„En wie dacht jij dan....?" plaagde haar broer. „Herbert Aben soms....?"
„Niemand," snibde ze terug, boos dat ze zich had verraden. „Hoe laat gaan jullie?"
„Ja, hoe laat? Tegen half drie, denk ik. Maar moet jij niet eigenlijk thuis blijven vanmiddag?" Hij keek beurtelings zijn moeder en Anke aan.
„Ik?" hernam Emmy verontwaardigd. „Ik thuisblijven voor die wurmen van Anke? Dat kan niemand van me verlangen."
„Niemand verlangt het dan ook van je," zei de moeder, op dezelfde toon van zoeven. Dit prikkelde Emmy en ze keerde zich naar haar vader om hulp.
„Vader, zegt u nu eens zelf! Moet ik vanmiddag, omdat die kinderen.... Of hebt u van het hele gesprek weer niets gehoord?"
„Eigenlijk.... neen. Maar vertel me maar gauw, kindje, waar ging het over?"
„Ik zou er vader maar buiten laten, Ems!" ried Anke.
Dokter van den Burg sloeg een klein boekje, waarin hij voortdurend had zitten bladeren, met een resoluut gebaar dicht, stak het weg en schikte zich tot aandachtig luisteren met een zó duidelijke goede wil, dat Anke lachend zei:
„Sloof je maar niet zo uit, paps, het is heus de moeite niet waard."
„Ja, jullie moeten het mij maar niet kwalijk nemen, ik dacht even... aan iets.... aan een patiënt...."
Altijd waren zijn gedachten bij zijn zieken, en zelf klaagde hij er dikwijls over tegen zijn vrouw, dat hij er zich nooit van losmaken kon. Na een week van sjouwen en werken, bij nacht en ontij vaak, over slechte wegen, door afgelegen polders menigmaal, werd hem de enkele rustige Zondag, dat geen al te ernstige patiënten zijn hulp vereisten, nog bedorven door zijn getob. Hij was het voor-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

beeld van een dokter, die weliswaar niet „in zijn beroep is verhard", maar voor wie aan huiselijk leven niet veel meer is overgebleven. Voor zijn kinderen had hij nooit meer dan halve aandacht gehad, zelfs op hun gezondheid zou hij, zonder zijns vrouws aandringen, niet altijd hebben gelet. Zijn vrouw had de kinderen opgevoed, bijna zonder zijn steun. En gemakkelijk was dat niet geweest, met drie zo uiteenlopende, elk op een andere manier moeilijke karakters.

Frits, de oudste, was wel altijd makkelijk en meegaand geweest, maar die makkelijkheid en meegaandheid kwamen eigenlijk vooral uit gemakzucht voort. Liefst liet hij zich maar zo lui-weg door het leven rollen en ondanks zijn uitstekende hersens had hij toch nog kans gezien op de H. B. S. een keer te blijven zitten. Iedereen hield van hem, met iedereen ging hij vriendelijk om, even gemoedelijk met de tuinmansjongen als met zijn academievrienden, want hij wilde zo graag door iedereen aardig worden gevonden. Zijn gemakzucht had hem wel een beetje tot een allemansvriendje gemaakt.

Emmy's karakter vertoonde in vele opzichten daarvan het tegendeel, ze kon helemaal niet goed leren en ze had „airs", „aria", zoals Frits het uitdrukte. Tegenover de dienstmeisjes en de leveranciers, in het algemeen tegenover „de mindere stand" had ze altijd nog een hoog toontje aangeslagen. En als ze dan zo, wat Frits noemde „de freule speelde", noemde haar vader haar lachend „Oma Nievelt", want dan leek ze, beweerde hij, sprekend op zijn grootmoeder. En hij maakte haar uit voor nuf en voor nest, maar eigenlijk stond zijn oudste dochter hem nader dan zijn jongste. Anke was naar haar vaders smaak te ernstig, te „modern", te „idealistisch". In zijn hart vond hij dat meisjes maar naar kostschool moesten gaan en aardige japonnetjes dragen —, maar hij liet van die voorkeur en die gedachten niets blijken. Toch voelde Anke het wel, en ze wist dat ze in haar moeder alleen een bondgenoot had.

© 2026

Tegen haar besluit om naar de Kweekschool te gaan en voor onderwijzeres te studeren had haar vader zich niet verzet. Hij vond dat zelfs een heel verstandig besluit voor een meisje, dat zich tot academische studie maar matig aangetrokken voelde en toch ook niet alleen in het huishouden kon opgaan. Maar Emmy had het bespottelijk gevonden en er pas een beetje vrede mee gekregen toen ze hoorde dat Jeanne Sixma en Gientje Aben ook naar „de Nor" zouden gaan, al begreep ze niet waarom ter wereld Gientje, dat schatrijke kind, een akte halen moest. Dat hoefde dan ook niet, had ze later gehoord, maar mevrouw Aben was er vóór alles op gesteld, Gientje zo lang mogelijk bij zich te houden. En de vriendschap met Anke had daar de doorslag gegeven. Bovendien, had Herbert gezegd, was het heel goed voor Zusje Gientje, ook eens met andere meisjes in aanraking te komen —, en Herberts woord was wet, bij de Abens thuis.

En nu waren moeder en Anke op dat dwaze idee gekomen om ze allemaal op bezoek te vragen, die hele klas, die „Klas van Twaalf", zoals de schapen zich noemden, om ze te tracteren op de kersen die oom Coen uit de Betuwe had gestuurd. Haar protesten hadden niets geholpen. Vader had haar afgescheept. Wat moeder doet is goed. Jawel! En Frits had gelachen. Makkelijk lachen. Hij was een jongen, een student, hij trok er tussen uit. Nu nog woonde hij thuis, maar na zijn eerste examen, had vader beloofd, als hij had getoond dat het hem ernst was de studie, dat hij meer wilde dan studentje-spelen, dan zou hij kamers krijgen in Amsterdam. In afwachting daarvan bracht hij alvast de meeste Zondagen buitenshuis, en profiterend van zijn spoor-abonnement, dikwijls in de stad bij vrienden door....
Terwijl Emmy en Frits nog over zeilen en cricketten spraken, waren mevrouw en Anke al vast aan het afwassen gegaan. De dokter zat alweer met zijn boekje.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Hoe laat verwacht u ze eigenlijk, „de dames?"
De moeder negeerde de spottende nadruk op de laatste woorden.
„Tegen drie uren, was het plan."
„Maar moeder, wat moet u dan de hele middag met ze uitvoeren?"
„O, dat vindt zich wel vanzelf."
„Zeg Ank", kwam Frits ineens. „Hebben van de week je oren niet getuit? Herbert Aben heeft je lof gezongen, neen maar, op een manier...! Je had zo'n uitstekende invloed op Gien, ze was door jou zoveel eenvoudiger geworden.... Weet ik wat al...."
„Gien is nooit anders dan eenvoudig geweest. Maar omdat ze zo mooi is en altijd zulke mooie jurken draagt en in het „Huis met de Poppen" woont, en zo'n beetje onverschillig doet, daarom denken ze nu dat ze ook per-sé trots moet zijn....."
Ze sprak vlug en een beetje verward. Die plotselinge lof van Herbert, die haar zo onverwacht werd overgebracht... de wetenschap dat Herbert notitie nam van haar, dat hij aan haar dacht, ze had het nooit kunnen denken. En Emmy blijkbaar evenmin, want op een beetje scherpe toon vroeg ze Frits: „Herbert Aben, interesseert die zich voor Anke? Die is toch al student, die is toch even oud als jij...."
„Zelfs nog drie maanden ouder!" lachte Frits. „Maar wat zou dat? Vader en moeder verschillen wel acht jaar, geloof ik."
„Hè Frits...."
„Je hoeft zo'n kleur niet te krijgen!"
Maar mevrouw maakte aan het gesprek een einde, door Anke eraan te herinneren dat ze nog een kraag op haar jurk voor vanmiddag moest naaien. Ze zou dan zelf wel alles in het buffet bergen. Anke moest maar dadelijk naar boven gaan.
„Op uw kamer dan maar, moes? Daar is het nu het koelst."

© 2026

„Dan ga ik even de brieven schrijven aan Edith Marsh en aan Hedwig Klüppell."
„Ja hoor, je hebt deftige vriendinnen en je correspondeert in alle talen!" hoonde Frits.
Even later had het gezin zich weer verdeeld over zijn verschillende verblijven naar zijn verschillende liefhebberijen. Heel stil was het in de kamer waar Anke naaide en mevrouw Van den Burg over een boek gebogen zat. Een zoet, zachtzinnig windje tilde de dunne gebloemde madras-gordijnen telkens even in de hoogte, dan zonken ze weer neer, het leek het uitademen van een kind. Vogels sjirpten dromerig, bevangen van lome, zoete Zondagmiddag-dommeligheid, geur van rozen en heliotroop steeg uit de bloeiende tuin omhoog en drong de kamer in. Als gelokt door die geur legde Anke de jurk over een stoel, trad naar buiten, op het balkon, en keek naar beneden. Hoe lokkend-fris stond daar op de grasstrook langs de lage, verweerde, met mos beplekte achtermuur, de witgedekte schragentafel, tussen twee hoge bonte esdoorns in, waarvan de kronen, aaneengegroeid, een prieel schenen te vormen. Ze hadden hem eerst op het grasperk midden-in willen zetten, ze zouden dan in een krans van rijkbloeiende, zoetgeurende stamrozen hebben gezeten, maar het was daar op die plek te zonnig.
Nu zouden ze wel dadelijk komen. Wat een aardige gedachte van moeder, de hele klas op de kersen te vragen. Hoe zou moeder ze allemaal vinden? Anke hechtte veel waarde aan het oordeel van haar moeder. En moeder had gelijk —, het was jammer dat ze ten slotte toch met Jeanne en Gien een apart clubje was blijven vormen.
Eer ze het wist, was ze weer in de kamer terug en had opnieuw een jurk onderhanden en peinsde onderwijl over mogelijkheden van andere, ruimere vriendschap.
Leida Verkruysen.... had moeder geopperd. Moeder kende haar niet, alleen maar zowat uit de verte.... moeder wist niet hoe ze altijd zeurde over „stand", moeder was er niet bij als ze zich bij hen drieën aldoor zocht in te

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dringen. Ze kon soms wel eens geestig uit de hoek komen maar ze gebruikte haar geestigheid nooit anders dan om anderen belachelijk te maken —, Marie Mol om haar boerse spraak, Lien Doezer om haar bewondering voor haar nichttje, Lea Schaap om haar inderdaad wel een beetje rare jurken —, en dan zorgde ze er voor dat Jeanne het altijd hoorde, want bij Jeanne had ze met die dingen succes, Jeanne was ook maar al te graag geestig ten koste van anderen. Maar Jeanne ontzag dan ook niemand en Jeanne had er geen verdere bedoelingen mee. Neen, met een kind als Leida Verkruysen zou ze nooit hebben willen omgaan.

„We houden haar heus niet opzettelijk op een afstand."

„En de anderen?"

„Ja de anderen. De meisjes Doezer en Marie Mol sporen heen en weer, dus heel veel heb je daar niet aan. De Doezertjes gaan heel misschien tegen de winter bij een tante in huis. En dan hebben we twee vriendinnen paren in de klas, dat zijn Lea en Lettie en de „Grimmige Gezusters".

„Wie zijn dat, de „Grimmige Gezusters"?" lachte mevrouw.

„O, zo noemen we Nel van Zanten en Door Siegenbeek, en die twee hebben niemand anders nodig, die broeden al hun fantastische plannen met elkaar uit, die schrijven romans en drama's en voeren ze op...."

„Maar heten ze dan daarom de „Grimmige Gezusters"?"

Anke lachte om haar moeders verbaasde toon.

„Dat is een bedenksel van Anna Doezer, die brengt er altijd wat geleerds bij te pas, ze bedoelt natuurlijk de „Gebroeders Grimm"."

„Zo —, is die Anna Doezer zo'n pedantje?"

Anke dacht even na voor ze antwoordde.

„Neen moes, ik geloof eerlijk gezegd niet dat Anna pedant is, ze is alleen, wat ze in de ouderwetse boeken zo grappig noemen: leergierig. En vreselijk eerlijk. Ze geeft

© 2026

je met alle liefde een half uur van haar tijd om je een som uit te leggen, maar ze laat je hem niet overschrijven. En die Lien —, dat is zo grappig, die doet haar best om net als Anna te zijn, en ze is heel anders, o totaal anders. Zie je, moes, dan voel je toch wel het verschil tussen iemand die zich opdringt zoals Leida, en iemand die vreselijk veel behoefte aan vriendschap heeft. Lien Doezer zou het liefst met de hele klas dikke vriendinnen willen zijn. Ze is enig kind, en ze heeft geen moeder, ze heeft alleen Anna, haar nichtje. En Anna geeft eigenlijk om niets dan om studie. Herbert kent óók zo iemand onder zijn vrienden.... hij vertelde het mij laatst.... hij zei, je moet je ook buiten je eigenlijke werk ontwikkelen, dan alleen word je mens!"

„Zelf werkt Herbert toch nogal gestadig aan."

„O ja, maar hij doet er nog zoveel bij. En hij is de enige thuis die wat invloed heeft op Gien, die haar nog eens wakker schudden kan uit haar eeuwige onverschilligheid. Ze laat zich maar gaan, ze laat maar over zich beschikken; iedereen die haar flink aanpakt, krijgt haar voor een poos mee. Maar bij haar thuis pakt eigenlijk niemand haar aan, behalve Herbert. En Herbert zou haar omgang met Jeanne heel verkeerd voor haar vinden.

„Houdt Herbert dan niet van Jeanne?"

„Och.... houden.... hij vindt haar natuurlijk heel grappig en aardig en zo... maar hij vindt haar ook wel een beetje koud en bekrompen Ze beoordeelt iedereen naar „manieren," naar uiterlijke beschaving.... niet natuurlijk, zoals Leida Verkruysen, naar „stand" of „geld" of zo.... en dan ziet ze altijd veel gauwer in iemand het belachelijke dan het aardige, altijd dadelijk merkt ze het belachelijke in iemand op...."

Weer zaten ze even zwijgend, en Anke dacht: Heb ik ze nu allemaal opgenoemd? Wij drieën, Lea en Lettie, de Doezertjes, Nel en Door, Marie Mol, Leida Verkruysen.... dat maakt toch nog maar elf. En we zijn met twaalf.... wie is de twaalfde dan toch?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En meteen rees voor haar oog het beeld van dat stille, kleurloze, schamel-geklede kind —, het Schimmetje.
„Tine Maas is er ook nog, die vergeet ik eeuwig en altijd."
„Is ze zo onbeduidend?"
„Dat zou ik niet durven zeggen. Maar ze doet nooit aan iets mee, en ze is nooit ergens bij, en ze komt en ze gaat en je ziet haar bijna niet, het Schimmetje."
„Vanmiddag komt ze toch?"
„Ja ze komen allemaal."
Ze had inmiddels vlug van jurk verwisseld en liep naar het balkon.
„Die rozen, moes! Je kunt niet diep genoeg ademen. En wat is het nu stil in de tuin. Alle vogels doen hun middagslaap."
Plotseling galmde door het dommelende huis de bel.
„Zullen we naar beneden gaan?"
De brede schemerige marmerbevloerde gang was vervuld van de geur der zondoorstoofde rozen, het helle daglicht viel trillend binnen door de open buitendeur; daar wachtte Lize, stoer in haar lichtblauw katoentje, lachend naar buiten gebogen; blijkbaar kwamen er nog anderen aan.
„Vijf vliegen in één klap."
Het waren Lea en Lettie, de nichtjes Doezer en Leida Verkruysen, die er met haar gloeiend-glimmende konen, haar zwarte kraalogen en gladde zwarte haar boven de stijve, witte jurk meer dan ooit uitzag als een pop uit een doos —, waarvan ze alleen het gave en gladde miste, want haar hele gezicht zat vol rode pukkeltjes.
Door het achterpoortje kwamen nu Jeanne en Gien, die kenden de weg, liepen het huis in en waren even later op het balcon, en riepen en lachten tegen Anke in de tuin. Benijdend om die intimiteit keek Leida naar boven. Zij waren — bedacht ze spijtig — niet eerst in huis, maar dadelijk in de tuin ontvangen.
Lokkend in de koelte stond de witgedekte tafel met het fleurig fruitservies, waartussen zon en schaduw geestige

beweeglijke figuren sponnen. Goud en gebloemd praalden schalen en bordjes, met kamperfoelieranken losjes erlangs gewonden.
Opgetogen liepen de meisjes om de tafel heen. Door Siegenbeek bewonderde kinderlijk de mooie bordjes, ze waren allemaal verschillend, het ene met perziken, een ander met peren, een derde met abrikozen beschilderd.
„Wat een prachtig fruitservies, mevrouw. Zo iets zou moeder ook leuk vinden." Het laatste was eigenlijk meer tot Nel gericht.
„We hebben ze thuis bijna precies zo," vertelde Leida, „Alleen onze gouden randen zijn breder."
„Dat is dan prettig voor jullie."
Anna Doezer, rug tegen de muur, schrift op de ene opgetrokken knie, hielp Marie gauw even op weg met een moeilijke zinsontleding.
„Waar je je druk om maakt, op een zomerse Zondag!" spotte Gientje. „Geef haar het schrift mee naar huis."
„Neen, want daar leert ze niets van."
Marie Mol zuchtte.
Gientje streek haar blonde krullen van haar blanke, gladde voorhoofd af. Met dat blonde haar, een vlekkeloos perzikteint en tintelende blauwe ogen was ze de mooiste uit de klas. Maar ze was er niet bijzonder ijdel om, ze gaf er zich maar zelden rekenschap van. Ze vond eigenlijk het hele leven meestal een beetje vervelend en zeurig en saai....
„Ha, daar komen de kersen."
Tussen zich in sjouwden Lize en Job de koetsier de volle mand naderbij, snel werden de schalen gevuld, iedereen schikte aan tafel en het koele zoete sap verkwikte overvloedig de warme, aldoor babbelende monden.
Maar na een poos gingen al trager de handen naar de weer en nog eens weer opnieuw gevulde schalen, tot mevrouw voorstelde:
„Als we nu eens een pauze hielden, en een spelletje deden, met een glaasje limonade voor de variatie?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Mogen we touwspringen?" stelde Nel van Zanten vol geestdrift voor. Ze had er pas op gymnastiek een prijs mee behaald.
Even weifelde mevrouw.
„Is het niet gevaarlijk...?"
Algemeen gelach.
„Niet te warm?"
„Je rust zo'n poos tussen twee sprongen."
Een lang touw werd te voorschijn gehaald en ze begonnen maar dadelijk met een hoogte van een halve Meter. Lager was kinderspel.
„Voorzichtig maar, meiskes."
Ze keken op. Waar kwam die zware stem vandaan? De dokter was in de veranda gekomen en liep nu de trapjes af.
„Wat een paradijs is het hier!"
„Even een glas limonade voor je klaar maken?" Samen met zijn vrouw verdween hij weer de schemerige tuinkamer in.
En even later gebeurde het....
Een paar maal al had Door vlak voor de voeten van Tine Maas, die niet durfde, het touw op het laatste ogenblik met een ruk in de hoogte getrokken en beide keren was het goed gegaan —, Tine was wel geschrokken, maar had toch de sprong gewaagd en het was gelukt. Ze begon er zelfs plezier in te krijgen —, een kleurtje verscheen op haar bleke wangen. Daar kwam ze weer aan en riep het nu zelf al: „Hoger!"
O —, was op dat ogenblik maar, dacht Anke naderhand, het touw haar uit de vuist gesleurd, maar ze hield het juist zo akelig stevig, toen Door Siegenbeek het met een vaart in de hoogte rukte —, en Tine sprong, maar ze haakte en viel met een smak.... en bleef kreunend liggen, half over het grintpad, maar haar gezicht en haar bovenlijf gelukkig in het koele gras.
De meesten gilden luider dan het slachtoffer zelf, dat maar stil lag en kreunde, de ogen gesloten, even pro-

© 2026

beerde zich op te richten, maar met een gesmoorde pijnkreet weer terugzonk op de grond. Anke en Lien hadden even stijf van schrik gestaan, maar nu waren ze al bij Tine en bogen zich over haar heen en overlegden hoe haar aan te vatten om haar voorzichtig overeind te helpen.
„Roep liever je vader," raadde Anna practisch.
„Raak jullie me asjeblieft niet aan," fluisterde Tine. „Ik geloof zeker, dat ik iets gebroken heb."
Nel van Zanten, Marie Mol en Eva Schaap waren inmiddels doende de huilende Door te troosten.
„Ze riep immers zelf „hoger"," ijverde Lea. „Het is toch niet alleen jouw schuld."
„Jawel, het is wel mijn schuld; ik ben ermee begonnen. Ik heb haar aan de gang gemaakt."
Maar daar was dokter Van den Burg gelukkig al.
„Allemaal uit de weg en allemaal mond houden," commandeerde hij en knielde bij Tine in het gras. Angstig, stil stonden ze om hem heen, en in die gespannen stilte begon plotseling in een hoge, zonvergulde populier een vogel luidkeels te zingen.
Even later rees de dokter overeind, rood van het bukken.
„Pols gebroken," zei hij kortaf.
Hij hielp haar vlug op de been. Doodsbleek stond ze daar, met verfrommelde kleren, stoffige kousen, het voorhoofd bepareld van zweet.
„Je hebt je flink gehouden."
Haastig kwam mevrouw uit de veranda de tuin in.
„Is het heel erg?"
„Neen, neen, het valt nog wel mee. Toe meisjes, eten jullie nu nog wat kersen voor de schrik, terwijl ik deze jongedame verder help."
Maar de ware lust ontbrak, verslagen namen ze afscheid en slopen heen.
Een kwartier later was de pols gezet en verbonden, de vermoeide arm stevig in een doek gespeld. Een glas port had weer wat kleur gebracht op de bleke wangen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„'t Is nogal losgelopen en de ergste pijn heb je nu al achter de rug," troostte de dokter. „Ik zal onmiddellijk naar je eigen dokter bericht sturen."
„En naar je huis, dat je hier kalmpjes blijft eten," voegde mevrouw erbij.
Een uitdrukking van angst verscheen op het plotseling weer verbleekte gezicht.
„O neen, mevrouw, maar dat kan onmogelijk. Dank u wel. Ik moet naar huis, nu dadelijk zelfs. Ik ben al veel te laat. Moeder zal niet weten waar ik blijf."
Geen verdere overreding baatte en Anke was verbaasd over de standvastigheid, waarmee „Schimmetje" op haar stuk bleef staan. Ze wilde zelfs niet, dat er een rijtuig zou komen en aanvaardde niet dan na een zenuwachtig verzet Anke's geleide.
Op straat begon ze dadelijk zo gejaagd te stappen, dat Anke haar herhaaldelijk moest remmen.
„Vader heeft gezegd, dat we langzaam moesten lopen."
En bij zichzelf dacht Anke: „Wat heeft ze toch? Ze zal warempel niet bang zijn voor een standje, als ze te laat komt met een gebroken pols? Dan zouden die ouders wel beulen moeten zijn."
Voorbij de sluis sloegen ze al gauw een zijweg in, en daarna een stille, zonnige zijstraat, die nog maar kort geleden tussen de weilanden en tuinderijen was aangelegd en waarvan nog maar enkele huizen waren voltooid. De rest stond er als gebroken en vergeten speelgoed in de Zondagmiddag-zon. Tine was nu niet meer te houden, Anke hield haar met de grootste moeite bij. Ze liepen door een gebroken, verveloos houten hekje een tuintje in, dat wel een miniatuur-zandwoestijn leek, een zandwoestijn zonder oase....
„Hier zijn we er.... en dank je wel hoor, dank je wel voor het thuisbrengen."
Het klonk zó gejaagd, zó dringend, alsof ze Anke weg wilde hebben. Maar Anke bleef. Als die ouders werkelijk zulke ellendelingen waren, dan zou zij.... maar neen, dat

© 2026

kon immers niet! Tine was overspannen, in de war, door de schrik, door de pijn. En wat zag ze bleek en wat transpireerde ze vreselijk! Ze hadden toch moeten doorzetten en een rijtuig nemen....

„Je moet maar niet te veel bij ons rondkijken," zei Tine ineens hees, de hand aan de schel. „Moeder is.... moeder is vaak moe.... moeder is eigenlijk meer.... een kunstenares.... het huishouden doe ik... maar ik kan niet altijd...."

Ze brak plotseling af, haar mond bleef half open, haar ogen tuurden in angstig luisteren....

De scheefhangende, groezel-grauwe gordijnen bewogen hevig heen en weer, een jongen stampte en schreeuwde, een vrouwestem krijste er dreigend tegenin:

„Naar de kelder, zeg ik je! Naar de kelder.... dadelijk naar de kelder...."

Meubels bonsden en bonkten, er viel iets rinkelend aan scherven en eer ze het wist had Tine met een wanhopige ruk aan de bel getrokken. Plotseling viel nu de stilte en even later werd in een vaart de deur achteruit wagenwijd opengerukt en een grote, stevige vrouw met rossige piekharen en boze ogen in een opgewonden gezicht stond op de drempel.

„Zo, ben je daar eindelijk! 't Werd tijd." Dan ineens zag ze Anke staan.

„En u, komt u voor mijnheer? Komt u voor pianoles?"

„Neen mevouw, ik breng Tine even thuis."

De uitdrukking op het verhitte gezicht werd plotseling wat vriendelijker, ze keek Anke opmerkzaam aan, en streek zich werktuigelijk de haren van het voorhoofd.

„Tine heeft bij ons haar pols gebroken."

„Wat vertelt u dààr?"

Haastig ging ze de meisjes voor, het duffe, benauwde gangetje door, de woonkamer in, waar het brandend-heet was en bedompt in schel, kwellend middaglicht. Een jongen van een jaar of zes staarde met grote, in tranen zwemmende bruine ogen zijn zusje en het vreemde meisje

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

aan. Zijn kiel zat scheefgesjord, zijn kousen hingen in krinkels tot op zijn enkels neer. Hij wees naar de verbonden arm.
„Wat heb jij?"
Zijn stem klonk schor van het huilen.
De moeder was in een stoel bij het raam gaan zitten.
„En vertel me nu asjeblieft eens eindelijk, wat er met je gebeurd is."
Het klonk of Tine een misdaad had begaan. Maar ze hoorde het niet, ze had het broertje naar zich toe gehaald, trok met haar vrije hand zijn kiel terecht, zijn kousen omhoog.
„Laat die jongen nu asjeblieft maar gaan. Je hoeft me heus die bengel niet nog meer te bederven."
„Tine heeft haar pols gebroken, mevrouw. Bij ons in de tuin is het gebeurd. Maar vader zegt...."
„Wie ben je dan eigenlijk?"
„Anke van den Burg, mevrouw. Dokter Van den Burg is mijn vader. Vader heeft de pols al gezet en verbonden.... en vader zou uw eigen dokter dadelijk bericht sturen...."
„Dat ontbrak er nog maar aan!" Ze liet zich achterover in haar stoel vallen en sloeg de ogen naar de zoldering. „Juist terwijl ik mezelf al dagen lang zo miserabel en geradbraakt voel. Hoe lang kan zo iets duren?"
„Zou dat haar eigen moeder zijn...?" ging het door Anke heen, en iets van die gedachte moest op haar gezicht te lezen staan, want plotseling wendde de vrouw zich naar Tine, die bleek van pijn en schaamte op haar stoel zat, de ogen half dicht tegen het meedogenloos op de naakte, stoffige ramen blikkerend licht.
„Heb je veel pijn gehad?"
„Och neen, moe, het ging nogal. En het is mijn linker arm. Met mijn rechter kan ik toch altijd nog van alles doen. En over een paar weken is het weer helemaal in orde. Heus...."
Ze zwegen even. Vliegen zwermden in zó grote menigte,

© 2026

dat hun gonzen haast leek op bijengezoem, over het bemorste, slordige theeblad heen, azend op suikerkorrels, op zoete plasjes. Meedogenloos drong de zon door de stoffige ramen de kamer in en legde alles, wat daar kaal en armoedig en verwaarloosd was, open en bloot te kijk. Van boven kwam piano-klank, eentonige dreunen, door moeizaam-nadrukkelijke voetstappen begeleid en gesteund. Telkens bleef de spelende leerling horten en dan mompelde een doffe stem vermaningen. O, dacht Anke, dat is natuurlijk haar vader, die les zit te geven....

„Een hele schrik, voor u allemaal," begon de moeder weer te praten.

„Och ja, mevrouw.... Het eerste ogenblik...."

Weer zag Anke ineens haar gezicht opklaren, net als daareven bij de deur, weer die onderzoekende blik op zich gericht.

„U is blijkbaar een jongedame van goeden huize," begon ze dan op gemaakt-deftige, enigszins afgemeten toon. „U ziet het wezen door de schijn. Een burgerkind zou juffrouw tegen mij zeggen." Ze bekeek eerst zichzelf, haar afgetrapte pantoffels, haar stoffige, gevlekte zwarte rok met gapend split, wierp dan een blik om zich heen en zei op theatrale toon: „In zó'n milieu...!"

Ze zuchtte diep en Anke wist niet wat ze zeggen moest; naar Tine durfde ze zelfs niet te kijken.

„Dat is een zegen in ons lieve Nederland," praatte de moeder weer verder op dezelfde hoogdravende toon. „In Frankrijk is elke getrouwde vrouw „madame", en in Engeland...." Ze zocht even, maar scheen het Engelse woord niet te kunnen vinden. „Nu ja, enfin.... in Engeland wordt ook niet dat idiote verschil gemaakt.... Ik ben zelf van heel goede, zelfs tamelijk oude familie.... mijn ouders hebben in mijn jeugd heel andere plannen met mij gehad, héél andere illusies.... ik heb Frans geleerd.... ik voor mij wilde liefst een artistieke carrière volgen.... maar ja...! Het leven loopt niet altijd zoals men zich dat droomt...." En opnieuw zuchtte ze.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De kleine jongen was weer helemaal bedaard, hij boog zich naar zijn zuster over en fluisterde haar iets in het oor. Tine lachte even en ging meteen wat verzitten, om de verbonden arm tegen zijn liefkozingen te vrijwaren. „Wat sta jij daar nu te fluisteren en te flikvlooien?" viel dan ineens weer de moeder uit. „Jij hoort in de kelder. Spektakel maken als pa boven zit les te geven. Ik zal je leren."

„Hoe oud is je broertje?" vroeg Anke. Ze had zo'n medelijden met Tine!

„Zes jaar."

„Zeg maar gerust: bijna zeven! Oud en wijs genoeg om te weten hoe hij zich gedragen moet."

„Vooral met zo'n moeder," dacht Anke. En weer was het alsof die zwijgende critiek te lezen stond op haar gezicht, want opnieuw keerde de moeder zich naar Tine. „En hoe is het nu eigenlijk precies gekomen?" Het klonk zo snauwerig, alsof Tine, inplaats van haar eigen pols, een kostbare vaas had gebroken. Ze wilde antwoord geven, maar haar lippen trilden. Anke zag ineens, dat ze op het punt stond in tranen uit te barsten en haastte zich voor haar te antwoorden. Ze deed zo goed mogelijk het relaas en legde vooral veel nadruk op Door Siegenbeek's verdriet. Ze vertelde, dat Door met alle geweld Tine zelf had willen thuisbrengen, maar dat haar, Anke's, vader dat had verboden. „Het zouden de lamme en de blinde zijn geweest," lachte ze even. „Door was zelf zo van streek! Door Siegenbeek... U kent haar misschien wel?"

„Neen," klonk het stroef. „Ik weet niets van die kinders."

En ineens begreep Anke héél veel. Ze begreep, dat de school hier in huis een twistpunt was, dat de moeder veel liever Tine thuis had gehouden, om dan zelf de hele dag op de canapé te liggen zuchten over haar mislukte „artistieke carrière" en over de domheid der mensen, die haar niet „mevrouw" wilden noemen. Zou „Schimmetje" zelf een willetje hebben, of hielp haar vader haar misschien? De piano zweeg. En even later bewees een stommelen

© 2026

op de trap, dat leerling en meester naar beneden kwamen. Door de smalle gang gingen de mannestem en de kinderstem in beurtpraat naar de voordeur toe, bleven daar nog even, dan viel de deur dicht en de vader kwam binnen. Een klein, mager, kaal-deftig en zorgelijk heertje met vriendelijke ogen, de ogen van de kleine jongen, maar doffer, als uitgeblust.

„Zo, zo meisje, de kersenpartij afgelopen? Nogal naar de zin gehad? En heb je nu eens een vriendinnetje meegebracht?"

Zijn ogen vlogen door de kamer, en hun uitdrukking werd verdrietig. Altijd die ellendige rommel! En nu juist met zo'n wildvreemd meisje.

„Pa.... Tine heeft haar pols gebroken!"

„Wat vertel je me daar nu, jongen?"

In één stap was hij bij zijn dochtertje.

„Mijn arm dierke, hoe is dat gekomen?"

„Bij ons in de tuin," nam Anke weer het woord. „Maar vader zegt — dokter Van den Burg is mijn vader, ziet u — vader zegt, dat het gelukkig nogal goed is afgelopen. Vader zou dadelijk bericht aan dokter Sanders sturen...."

„Mijn arm dierke...." herhaalde de vader, maar hij toonde terwijl met vriendelijke knikjes tegen Anke, dat hij evengoed naar haar luisterde. „En heb je veel pijn gehad?"

„Och neen, pa.... het ging nogal...."

„Ja man, zo'n buitenkansje hadden we precies nog nodig!" En weer zuchtte de moeder, diep, met theatraal opgeslagen ogen.

Anke stond op.

„Ik moet nu naar huis. Ik zal het op school wel zeggen, Tine."

„Ja.... zeg, dat het niets is... zeg, dat ik gauw terug kom.... over een paar dagen misschien al.... als dokter het goed vindt.... het is toch maar mijn linkerarm.... En toe, toe, zorg jij dan, dat ik hier mijn huiswerk krijg, wil je?"

Ze leek nu ineens een beetje koortsig, haar wangen en haar lippen gloeiden, en Anke las een groot verlangen in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar vreemd-glanzende ogen. Ze begreep ook de nadruk op „jij". „Jij hebt nu toch alles hier gezien...." dat bedoelde ze. En het verlangen was naar de school. De school, waar ze zo stil, als „een schimmetje", haar eigen weggetje ging, aan niets meedeed, en die toch zoveel voor haar beduidde. Haar hele toekomst! Haar enige kans, hier uit dit milieu te komen, en de anderen te helpen. Het leek al vrij laat, toen Anke weer buiten kwam; een frisse wind was opgestoken, die hitte en stof verjoeg, overal wapperde het glanzend groen, overal geur-

den vlier en rozen, en ineens voelde Anke de lust het water langs naar huis te gaan.

Als vloeibaar goud, wemelend en glijdend over allerdonkerst blauw, lag daar de brede stroom in de dalende middagzon. De wind blies de grote, blanke zeilen vol van de koersende, zwenkende, laverende zeilschepen, die zich voor de komende wedstrijd aan het oefenen waren. Roeibootjes schoten er tussendoor, lieten een glinsterend, rulgulden spoor achter.

Geboeid bleef Anke aan de oever staan kijken. Ze dacht aan Tine. Arm „Schimmetje". En hoe vreemd, tot gis-

© 2026

teren, tot vanmorgen, tot voor een uur was dat hele bestaan een gesloten boek voor haar geweest, terwijl ze elkaar toch dagelijks zagen, een gesloten boek, dat nu plotseling, door een toeval, voor haar opengeslagen was.... Daar wuifde een bruine hand, aan een blanke arm, uit een opgestroopte witte mouw, haar over het blauwe water toe. Langzaam, statig gleed op enige meters afstand de grote zeilboot voorbij.
Herbert! En ze wuifde terug en hij wuifde nog eens weer, tot een zwenking van de boot hem aan haar blik onttrok. En ineens moest ze denken aan wat Frits straks aan tafel over Herbert had verteld. Ze zou eens met Herbert over Tine spreken! Misschien wist hij wel raad, misschien konden ze samen wat voor haar bedenken, wie weet, wat fleur en kleur in dat grauwe leventje brengen. Allerlei voornemens schoten haar door het hoofd. Ze zou in elk geval zelf zich met „Schimmetje" blijven bemoeien.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

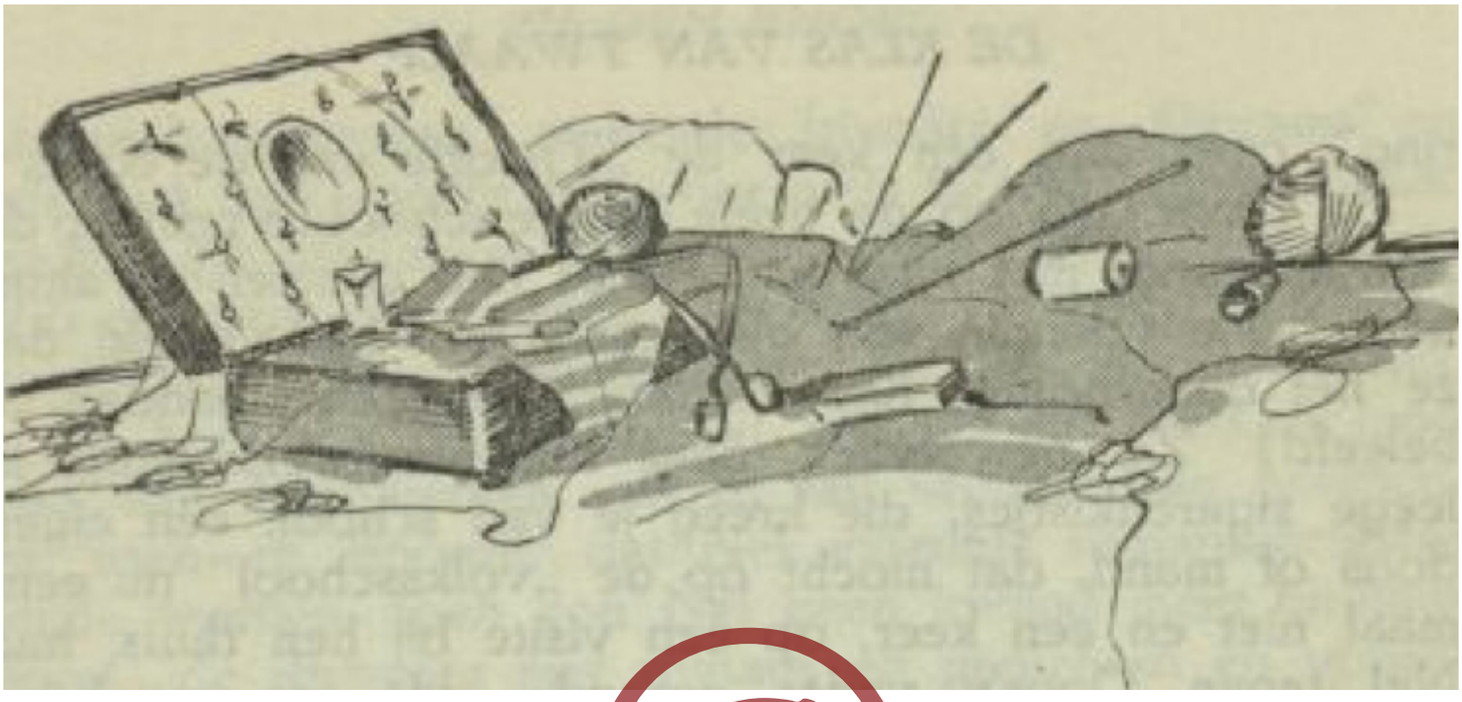

©

HOOFDSTUK III

IN DE KNOEI

HET was nu eindelijk spaak gelopen met Nel van Zanten. Van het begin af hadden ze het allemaal voorspeld. Sommigen hadden het gevreesd, en één had het heimelijk gehoopt! Maar ze durfde voor die hoop niet uit komen, want Nel was „getapt" in de klas, bijna iedereen mocht haar graag. Alleen Leida Verkruysen was haar verklaarde vijandin, omdat ze voelde, dat Nel haar doorzag in haar kleine, dwaze eerzuchtjes van „stand" en „deftigheid", omdat Nel achteloos verwierp, waar zij zo naar hunkerde: de vriendschap met Anke, Jeanne en Gien. Om een gewoon wandelafspraakje met Door had Nel voor een uitnodiging in het Huis-met-de-Poppen, waar zij, Leida, niet eens was gevraagd, doodkalm bedankt!
Neen, Leida kon Nel niet uitstaan en daarom hoopte ze zo vurig, dat het spaak zou lopen. Anna Doezer hoopte dat natuurlijk niet, maar ze keurde evengoed Nel's handelwijze af. Je mocht je toch maar niet zo maar aan een les, aan een deel van je taak onttrekken.
Maar Nel had het van de eerste dag af al gezegd: ze deed het niet. Ze wilde nog liever rupsen eten en spinnen slikken dan zoompjes rollen en tenen mazen. Ze schreef

2026

nog liever drie keer de hele „Overwintering" over dan één keer de „Theorie van de Kous."
En Door, die op de hele lagere school en zelfs op de bewaarschool met haar in de klas had gezeten en altijd haar beste vriendin was geweest, Door had verteld, dat ze het daar ook al had vertikt. Toneelen hadden ze beleefd! Ze bewaarden daar hun handwerkboeltje in lege sigarenkistjes, die kreeg je van school, een eigen doos of mand, dat mocht op de „volksschool" nu eenmaal niet en een keer, op een visite bij hen thuis, had Nel tegen Door's vader gezegd: „Hè toe, mijnheer, neemt u dat sigarenkistje een beetje weg, want als ik het ruik, is mijn hele plezier bedorven." Ze overdreef natuurlijk vreselijk, ze keerde haar hoofd om als ze langs een sigarenwinkel ging, en ze zei: als grootvader rookte, liep ik het huis uit! Omdat „nuttige handwerken" eigenlijk geen examenvak was en ze er toch nooit een aparte acte voor zou kunnen halen, had ze haar grootvader net zo lang geprest, tot hij naar de directeur — de norse examinator met de waterige groen-grijze ogen! — was gegaan om vrijstelling voor haar te vragen, ze wilde dan die uren graag aan iets anders besteden, maar de directeur had de oude heer zo vreselijk afgeblaft, dat hij helemaal ontdaan was thuisgekomen. En sedertdien voerde Nel voor „nuttige handwerken" geen klap meer uit, en was het niet geweest om juffrouw Bloemhof, dan zou het al veel eerder misgelopen zijn, maar met juffrouw Bloemhof had Nel geweldig geboft. Ze volgde in de waardering der meisjes onmiddellijk op mijnheer Adelink, de plant- en dierkunde leraar. Ze was een gezellig oud mensje en ze presenteerde soms pepermuntjes onder de les! Je mocht ook gerust wat met elkaar praten. Zelf vertelde ze graag van haar eigen jeugd. Haar vader was officier en een heel streng man geweest, die met alle geweld had gewild, dat ze heel veel leren zou, vooral rekenen, wat ze juist helemaal niet kon. Handwerken alleen had ze altijd prettig gevonden, ze had ook de acte voor „fraaie handwerken", ze kende

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„frivolité" en „filigrain" en wie lust had, mocht het voor niets bij haar leren. Maar onder dat dwingen van haar vader had ze als meisje zó geleden, dat ze zich toen al

© 2026

had voorgenomen, nooit een ander tot iets te dwingen, waar hij een tegenzin in had.
Ze kon best begrijpen, dat Nel net zo hard het land had aan handwerken, als zij zelf vroeger aan rekenen, en toen ze hoorde, dat Nel eigenlijk romanschrijfster wilde worden, toen kon Nel geen kwaad meer bij haar doen. Ze

dweepte met romans en gedichten en vooral met drama's, en ze had Nel een keer bij zich thuis laten komen, om over haar plannen als toekomstig schrijfster met haar te praten. En ze had haar „voldoende" gegeven op haar rapport!
Helaas, dat goede leventje had maar kort geduurd. Door had van meet af gezegd: „Nel, dit is te schoon om waar te wezen." En het bleek inderdaad „te schoon".

Kort na de zomervacantie was juffrouw Bloemhof ziek geworden, het liet zich eerst nog niet ernstig aanzien, maar werd gaandeweg erger, op één les volgden er soms twee, drie verzuimen, tot op een goede dag haar getrouwde zusters haar kwamen halen met een rijtuig, nadat ze onder tranen afscheid had genomen van de school, van de klas, van Nel in het bijzonder. Ze verweet zich nu ineens haar toegevendheid tegenover Nel, die ze aldus „weerloos overleverde aan haar opvolgster," maar Nel lachte de zorgen van het oude mensje weg.
Ze kende juffrouw Wind dan ook nog niet en juffrouw Bloemhof kende haar maar al te goed. Ze was veel jonger dan juffrouw Bloemhof, een lange bonenstaak van een mens, met een streng, koud gezicht, die altijd over straat, en door de school, en zelfs voor de klas, als ze niet zat, heen en weer rende alsof ze op de hielen werd gezeten. Ze had scherpe, lichtblauwe ogen, — net glasscherven, vond Nel van Zanten.
Natuurlijk was toen alles uitgekomen, want iedereen moest op de eerste les haar „werkstukken" — juffrouw Wind had het altijd heel deftig over „werkstukken"! — aan haar tonen en Nel had niets. Haar kous....
„O juffrouw, die fungeert allang als kruikezak!"
„En je merklap...?"
„Mijn merklap...? Ja, mijn merklap.... O ja, ik weet het al, die hebben mijn buurjongetjes geroofd om stekeltjes te vangen."
„En je naailap...?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Mijn naailap.... o, die bestaat nog wel, maar net als een regenwurm.... ziet u...."
„Als een.... regenwurm?!"
„Ja, juffrouw! Ik heb hem in stukjes geknipt en elk deel leeft nu zijn eigen leven. Dat doen regenwurmen toch ook? Ik heb er onder andere een inktlap van, hij zuigt zo lekker op. Ook bloed! En ik snij me nogal eens in mijn vinger, want ik ben bar onhandig."
Sommigen hadden het onder dat gesprek haast op haar zenuwen gekregen van het lachen, vooral natuurlijk Door Siegenbeek en Lien Doezer, maar ook Anke en Jeanne hadden zich niet goed kunnen houden. Zelfs Gien was helemaal losgekomen en Anna Doezer was het met de beste wil niet gelukt streng te kijken. Juffrouw Wind had over haar hele gezicht een kleur als een baksteen gekregen, waardoor haar ogen nog blauwer schenen. „Bepaald spookachtig," zei Nel later, en toen ze weer geluid kon geven had ze gevraagd:
„En vond juffrouw Bloemhof dat maar allemaal goed?"
Toen had Nel gevoeld, dat ze eigenlijk te ver was gegaan, in haar overmoed, tegenover juffrouw Bloemhof, en ze had maar zo'n beetje haar schouders opgehaald.
Maar Door Siegenbeek was ineens overeind in de bank gaan staan en had het woord genomen en was aan het uitweiden geslagen over Nels prachtige opstellen en dat ze later drama's zou schrijven, waarin zij, Door, dan de hoofdrol te spelen zou krijgen, terwijl de hele school natuurlijk gratis naar de schouwburg zou gaan, en dat ze dat allemaal lang en breed met juffrouw Bloemhof hadden besproken en dat juffrouw Bloemhof zich heel erg voor Nel en haar toekomst interesseerde, en zo ratelde ze maar aan één stuk door, zodat juffrouw Wind er een tijdlang geen speld tussen kon krijgen, maar toen de een na de ander weer begon te proesten en Nel, die als boetvaardige zondares voor de klas stond, ineens in de lach schoot, omdat Door zo krankzinnig deed, sloeg ze ineens zó woest met een liniaal op tafel, dat het ding aan stukken

© 2026

vloog, waarvan er één op een haartje Lien Doezer raakte en ze riep: „Stilte," met een stem als van een dragonder, en Door had het katterige gevoel, dat ze het er niet bepaald beter op had gemaakt voor haar vriendin.
Dadelijk na schooltijd was juffrouw Wind naar de directeur gegaan en de volgende dag werd Nels grootvader weer ontboden. Nel moest veel strenger worden aangepakt, en die malle nonsens van drama's schrijven moest „met wortel en tak" worden uitgeroeid. Grootvader had maar niet veel antwoord gegeven, maar 's avonds hadden hij en grootmoeder met Nel over de zaak gesproken, en de „aandoenlijke ouden" waren aandoenlijker dan ooit geweest, maar van haar ononverwinnelijke afkeer tegen zoompjes rollen en ruitjes inzetten hadden ze toch eigenlijk minder dan Bloemhofje begrepen, die nog wel zelf les in handwerken gaf!
Sindsdien had Nel voor de leut maar zo'n beetje meegedaan in de klas. Omdat de hele school zo vreselijk achter was geraakt door al het verzuimen in juffrouw Bloemhofs ziekte, kregen ze nu grote taken mee naar huis. Op de les werd dan alles maar even aangegeven, thuis moest het worden afgewerkt.
Nel ademde weer ruimer. Dat was een ongedachte uitkomst! Was haar „werkstuk" eenmaal thuis, dan keek ze er niet meer naar om, maar slingerde het vol afgrijzen in de een of andere verborgen hoek. De „aandoenlijke ouden" merkten daarvan niets; juffrouw Bloemhof had nooit werk mee naar huis gegeven. Ze had de rapportcijfers ook maar zo'n beetje „op de tast" vastgesteld.
En zo leek dan alles nogal mee te vallen. Door Siegenbeek had al een paar keer gezegd: „Ook deze soep wordt niet zo heet gegeten als dezelve is opgedaan!" Wel herinnerde Wind zo nu en dan aan de plicht om de „werkstukken" thuis behoorlijk te voltooien, en vroeg zo in 't algemeen of dat ook wel gebeurde, maar ze scheen met min-of-meer vage antwoorden genoegen te nemen.
En zo kwakkelde de winter voorbij — het „Wind-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Bewind" was in het late najaar begonnen — en het voorjaar naderde en daarmee de eerste verhoging en ze waren al begonnen mijnheer Adelink zo nu en dan eens in verhoor te nemen over de kansen, of de „Klas van Twaalf", zoals ze reilde en zeilde tweede klas worden zou, en hoeveel „kleintjes" van veertien er dit jaar toelatingsexamen zouden doen en hoeveel van de groten uit de vierde er mochten „opgaan" voor de acte, en wie er nog een jaartje moesten blijven blokken, en ze dachten eigenlijk aan de hele handwerkboel al niet meer, toen juffrouw Wind op een goede morgen aankondigde:

„Volgende les moet jullie alles meebrengen, wat er in het afgelopen jaar is gemaakt. Ik roep julle dan een voor een hier bij mijn tafeltje, geef voor elk werkstuk een cijfer en stel dan daaruit het rapportcijfer vast. Ik heb er met de directeur over gesproken. Handwerken telt dit jaar gelijk met aardrijkskunde en geschiedenis!" Ze zweeg even en voegde er honend achter: „Ik denk wel, dat mijn cijfers een beetje anders dan die van juffrouw Bloemhof zullen uitvallen. Juffrouw Bloemhof heeft hier op school maar met negens en achten gestrooid als Sinterklaas met pepernoten, maar wie bij mij een zeven krijgt, moet al een hele kraan zijn!" En ze keek de klas eens rond en even rustte haar glasscherfachtig oog op Anna Doezer. Die had bij juffrouw Bloemhof een negen gehad! Maar Anna kreeg een kleur, ze hield eigenlijk niet van juffrouw Wind.

Al die tijd dat ze daar stond te oreren had Door naar Nel zitten omkijken en geprobeerd haar ogen te vangen. Maar Nel zat als een stenen beeld. Haar „werkstukken" waren natuurlijk naar de maan. Wie had ook zo iets kunnen denken? Bij juffrouw Bloemhof was het geweest: eens thuis, blijft thuis. Ze had nooit een „werkstuk" terug hoeven zien. Dat getuigden alle hogere klassen.

„We moeten krijgsraad houden," zei Door Siegenbeek die middag tot haar vriendin. „Laat het maar aan mij over. Ik zal de vergadering beleggen."

© 2026

De meisjes die heen en weer reisden, uit deze klas dus de nichtjes Doezer en Marie Mol, gingen altijd tussen de schooltijden in de wachtkamer een boterham eten en het was al jaren lang de gewoonte dat de vriendinnen haar dan kwamen gezelschap houden. Dikke juffrouw Waagmeester, die het buffet bediende, vond dat goed en zelfs wel gezellig, ook niet helemaal onvoordelig, want ze „gebruikten" wel eens wat, en zo was dan de derde-klas-wachtkamer sinds jaar en dag de vergaderzaal voor de meisjes van de „Nor," waar elk der vier klassen haar eigen terrein had. Ze aten er krentenbolletjes uit papieren zakjes en steevast mikte elk, die de contrôle passeerde, haar tot propje verfrommeld zakje tegen de mopneus van Sattelmeyer, de piepjonge controleur met zijn onschuldige, lachende blauwe ogen, die alles goed vond, alles van de meisjes verdroeg en door juffrouw Waagmeester met allemaal tegelijk werd „geplaagd", hoewel het heette, dat hij „verkering had". De groten uit de derde en de vierde, die al „kwekeling" waren en opgestoken haar droegen, deden aan die dartelheden van propjes-gooien natuurlijk niet meer mee.

Door Siegenbeek had het klaargespeeld: ze waren allemaal gekomen. Ze had namelijk „bovennatuurlijke onthullingen" beloofd. Als een prinsesje, dat verdwaald is in een achterbuurt, zo keek Gien de derde-klasse wachtkamer rond, onschuldig-verbaasd, maar Leida spreidde met ophef haar boekenzeil over de houten bank, eer ze zitten ging, en trok een vies gezicht. Ze was meegekomen, omdat Door, behalve de „bovennatuurlijke onthullingen", ook nog had aangekondigd, dat er niet alleen iets zou worden gevraagd, maar dat er ook iets zou worden aangeboden!

„Jullie begrijpt natuurlijk," begon Door Siegenbeek, „dat Nel m o e t worden geholpen. Ze zal ongetwijfeld eenmaal de roem worden van onze school. Ik spreek hier ook voor mijzelf. Wordt haar talent in de kiem gesmoord, dan gaat ook mijn kans op roem daarmee te gronde! Want zoals

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

jullie weet, zal ik de hoofdrollen vervullen in de drama's, die zij gaat schrijven. En jullie hebt allen gratis toegang —, eventueel met mannen en kinderen. Luister nu....", haar stem daalde tot gefluister, „.....luister nu goed. Nu komen de bovennatuurlijke onthullingen. Hoe heet ze?"
Ze keek een voor een de gezichten langs.
„Wie?"
„Wie bedoel je?"
„Juffrouw Wind?'
„Neen, ik bedoel Nel. Hoe heet ze?"
„Nel!" „Nel van Zanten!"
„Juist! Van Zanten met een Z. Haar naam begint met een Z. En de Z is de laatste letter van het alfabet. Op die Z baseert zich mijn plan. Die Z is géén toeval. Ze zou net zo goed Van Santen hebben kunnen heten. Met een S. Zo iets noem ik: een beschikking! Je moet dat eens aan je vriend vertellen, Tine."
Tine lachte. Haar „vriend" was een stokoude, alleen levende zonderling, die een avontuurlijk leven achter de rug had en onlangs in een der nieuwe huisjes tegenover het hunne was komen wonen. Hij leek wat mensenschuw, maar maakte met haar wel eens een praatje. Ze noemden hem in het stadje „Anti-Toeval', omdat hij bij elke gelegenheid getuigde, dat hij niet in het toeval, enkel in „beschikkingen" geloofde.
Maar de mens moet van de „beschikking" weten te profiteren. En de verdienste daarvan komt mij toe!" Ze zweeg even, om aller nieuwsgierigheid te prikkelen, en vervolgde dan: „Juffrouw Wind heeft een absentielijst. Een alphabetische absentie-lijst. Volgens die lijst zal ze ons één voor één bij haar tafeltje roepen, om onze werkstukken te inspecteren. Gien Aben komt eerst, maar Gien heeft niets te vrezen, haar „werkstukken" zijn natuurlijk in orde. Ze is gelijk de spinnen, ook die handwerken voor hun plezier. Niet aldus Nel! Nel heeft alles te vrezen. En nu heb ik dit gedacht. Elk, die aan de beurt is ge-

© 2026

weest, smokkelt haar onder het naar de plaats gaan het een of ander reeds gekeurde „werkstuk" toe —, de ingebreide hiel, de ingemaasde teen, de ingenaaide ruit, de borstrok, de rolzoom, het poppenjongenshemd, het poppenmeisjeshemd.... Maar laten we dat alsjeblieft vooraf goed afspreken, opdat ze niet met een dubbel stel van het ene en verstoken van het andere voor de rechterstoel verschijne.... Ik herzeg: verschijne...."
„Hé zeg," riep er een van de tweede klas uit de andere hoek van de wachtkamer, „ben jij je alvast aan het oefenen voor het toneel?"
„Ga liever zitten, Door!" raadde Lea Schaap. „En praat niet zo hard. Het moet toch een geheim blijven."
„Je hebt gelijk."
Door ging zitten en legde het plan nog eens uit op gewone toon. Ze keken elkaar aan en voorlopig werd er gezwegen.

„Zeg nu alsjeblieft niet dat het „bedrog" is," riep dan Door ineens geprikkeld. „Want dat weet ik natuurlijk zelf ook wel. Maar Nel moet geholpen worden. De baas is in staat haar van school te gooien, voor een poos tenminste, en dat mag ze de aandoenlijke ouden bij haar thuis niet aandoen. Ze belooft trouwens beterschap. Is het niet waar, Nel?"
„Dat nu niet precies," lachte Nel. „Maar dit vraag ik natuurlijk alleen voor deze keer."
„Van mij kan je met alle liefde wat krijgen," begon Lea Schaap. „En van Lettie natuurlijk ook. Mijn ingenaaide ruit ziet er nogal schappelijk uit. De rest is niet veel zaaks."
„Moeder heeft mij geholpen met die moeilijke gemaasde teen," vertelde Marie Mol. „Daardoor is hij tamelijk goed uitgevallen. Die kun je krijgen, hoor, met alle genoegen."
„Mijn jongenshemd is dragelijk te noemen." Dat zei Lettie.
„Ik vind het helemaal niet in de haak," begon nu Anke

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van den Burg. „Maar ik wil Nel uit de knoei helpen, omdat ik het van juffrouw Wind óók niet in de haak vind, zo zonder waarschuwing met iets dergelijks aan te komen."
Die woorden gaven natuurlijk ook voor Tine Maas de doorslag!
Jeanna Sixma vond het geval „pikant" — dat was haar nieuwste stopwoordje — en ze had bovendien een zekere bewondering voor Nel. Gien vond als gewoonlijk „alles best." Nel kon van haar uitzoeken wat ze hebben wou.
„Maar Door...." kwam dan meens Leida Verkruysen. „Ik meende dat je had gezegd..."
„O ja zeker. Er wordt niet alleen gevraagd, er wordt ook aangeboden! Nel verklaart zich bij deze bereid, jullie allemaal, voor zover nodig, te helpen bij dat opstel over „Een mistige morgen", waar ons eindcijfer van afhangt. Ze stelt zich van nu af aan beschikbaar.... hoe was het ook weer, Nel?... voor zinnen en zinswendingen, tegenstellingen en synoniemen en desnoods voor het schrijven van het opstel, geheel of gedeeltelijk....
Onwillekeurig praatte Door nu toch weer deftig, als stak ze een redevoering af, maar ze bleef tenminste zitten en hield haar stem enigszins gedempt. De meisjes van de andere klassen waren toch al opmerkzaam om hun ongewone ernst en ongekende voltalligheid. Anders maakten er hoogstens zes van elke klas de wachtkamer onveilig.
„Dat zou meneer Blom toch dadelijk merken, als ze voor een ander een opstel schreef."
„Hoor je dat, Nel? Alsof je later, in je drama's, ook niet al je personen in verschillende stijlen moet laten spreken. Zeg, als Nel dàt nog niet kon...."
Nu was Leida er als de kippen bij. Ze had eerst onwillig en stroef zitten kijken bij het voorstel van Door. Dat zou wat moois zijn, een ander van je werk te laten profiteren. Maar opstellen vond ze razend moeilijk, ze bracht er nooit heel veel van terecht. Nel moest het dan ook vooral niet te mooi voor haar maken —, misschien deed ze zelfs

© 2026

beter, alleen de punten te geven. Maar daarvan dan ook zo veel mogelijk.
Anna Doezer had nog geen woord gezegd. En Lien, hoe graag ze had gewild, hoe graag ze Nel, die ze hevig bewonderde, haar hele collectie „werkstukken" zou hebben aangeboden, Lien durfde ook niet anders dan zwijgen. Ze schoof ongemakkelijk heen en weer op de bank en wierp van tijd tot tijd een blik op haar nichtje, met een vuurrode kleur. Nu de hoofdzaak afgehandeld was en elk voor zich bedacht of besprak wat ze het beste missen kon, het liefste geven wou, terwijl Door zich als een vermoeid redenaar met zwierige gebaren voorhoofd en mond afwiste —, zei Anna eindelijk:
„Ik doe er in geen geval aan mee, en Lien doet er ook niet aan mee, al ben ik het wel een beetje met Anke eens in wat ze zegt van juffrouw Wind. Ik wil van nu af Nel elke dag een uur of een half uur helpen, dat ze de volgende drie maanden beter voor de dag kan komen. Ze gaat natuurlijk toch over."
„Het is voor haar grootvader zo ellendig. Die zou het vreselijk vinden om nu weer bij de baas te moeten komen," pleitte Anke. Ze pleitte eigenlijk óók voor zichzelf, ze voelde toch wel iets voor Anna's houding.
„Dat had Nel dan vooraf maar moeten bedenken. Maar ik blijf bij mijn voorstel. Wat zeg je ervan, Nel?"
„Dank je hartelijk, hoor!" Nel trok een gezicht of ze een bedorven ei rook. „Ik wens het helemaal niet te leren. Ik zal grootvader wel vragen of ik privaatles mag nemen bij Betje Bruis, die woont vlak naast ons, ze is mank en ze heeft bijna geen geld, dan verdient die er ook nog een duitje aan. Dan laat ik haar natuurlijk alles afmaken, en dan is iedereen tevreden."
„Ik geloof dat ik de trein hoor aankomen, Anna," zei Lien. Liefst had ze maar dadelijk weg willen lopen. Ze zou er toch nog eens met Anna over spreken. Als nu zelfs Anke meedeed! Je kon toch ook te stipt-eerlijk zijn.
„Ja, de trein komt er aan. Ga je mee, Marie?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En daarmee nam de vergadering een einde....
Zo kwam de gevreesde dag en alles liep prachtig van stapel. Juffrouw Wind kende Nel gelukkig niet voldoende om te begrijpen, dat ze onmogelijk een redelijke en tamelijk volledige collectie „werkstukken" bijeen brengen kon, ze hield haar alleen voor koppig, onwillig en brutaal en had haar dat ook herhaaldelijk gezegd.
„Handwerken is alleen een kwestie van goede wil," beweerde ze steeds. „Elk normaal mens met normale hersens kan het leren."
„Maar waar haal je in vredesnaam al die goede wil vandaan?" had Nel bij een van die gelegenheden eens geopperd en juffrouw Wind had gezegd:
„Wat je daar opmerkt is als gewoonlijk weer onzin."
Door had juist voorspeld —, het oproepen ging inderdaad volgens de alfabetische absentie-lijst en het toesmokkelen werd zeer vergemakkelijkt, doordat sommige „werkstukken" nogal klein en doordat er nogal veel waren. Onder het met een beladen doos naar je plaats gaan kon je er dus makkelijk een stuk of wat laten vallen, anderen beijverden zich dan wel die te helpen oprapen, ze gingen ongemerkt van hand tot hand en zo kreeg Nel zonder de minste moeite een toonbare collectie bijeen —, waarmee ze zich, als laatste van de lijst, met kloppend hart naar het tafeltje begaf.
Het allereerst werd de „ingezette ruit" nauwkeurig bekeken. Het was een vodje miserabel rafelig ruitjesgoed, wit en groen, waaruit eerst een vierkant stuk was weggeknipt, waarvoor dan een ander „op de draad en op het patroon" moest worden ingezet. Terwijl Nel toekeek, hoe juffrouw Wind het walgingwekkend product — afkomstig van Lea Schaap, wier „nogal schappelijk" te optimistisch was gebleken — keerde en wendde in haar handen, ijsde ze bij de gedachte, dat ze dat zelf zou hebben moeten maken. Tersluiks, over het nieuwe „werkstuk", waaraan ze nu bezig waren, sloeg de hele klas vol spanning de loop der zaken gade.

© 2026

„Onvoldoende. Vier."
Er voer een schok door de banken. Hoe in-vals, hoe afschuwelijk gemeen! Lea had er zoeven een vijf voor gehad. Het rolzoompje van Tine Maas, waarmee de gelukkige eigenares een zes had veroverd, leverde voor Nel ook al niet meer op dan een vijf! De spanning steeg. Blikken werden gewisseld.
„Wat zit jullie toch allemaal te loeren en te kijken?" viel juffrouw Wind dan plotseling uit. „Ik kan het hier heus best alleen af." En allemaal, doodsbenauwd ineens zichzelf en Nel te verraden, sloegen vol ijver en bescheidenheid de ogen neer op het werk. En dat was maar heel gelukkig —, want zouden ze zich goed hebben kunnen houden toen een ogenblik later de rampzalige Nel voor dezelfde ingemaasde teen, die Marie Mol even geleden niet minder dan een acht had opgebracht, slechts een kale vijf werd toegekend, met een standje voor het bijna onzichtbare roestvlekje, voor een uitgezegen hoeksteek en een onafgehechte draad —, feilen, die ze blijkbaar even te voren niet had kunnen ontdekken! Nel zelf had één ogenblik het gevoel of ze flauw zou vallen, niet omdat het haar in het minst kon schelen wat voor cijfers ze kreeg, maar om de verregaande valsheid van dat mens. De hele klas deelde haar verontwaardiging, en de hele klas zegende het toeval, waardoor....
„Wàt zeg je.... toeval? Beschikking toch zeker!" riep Door Siegenbeek in grote opgewondenheid uit. „Verbeeld je, als ze niet net één minuut van te voren zo tegen ons uitgevallen was, zodat we toen niet meer durfden kijken, verbeeld je, als we het voor onze ogen hadden zien gebeuren, denk je dan dat we ons goed zouden hebben kunnen houden? Ik voor mijn part niet, dat kan ik jullie wel verzekeren. Ik zou haar aangevlogen zijn. Wat een vals creatuur. Nel een vijf en Marie een acht, voor hetzelfde ding. En letterlijk voor elk „werkstuk." Nel een punt minder dan de anderen. Is het niet om razend te worden?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„En te denken, dat we haar niet eens aan de kaak kunnen stellen, dat we er over moeten zwijgen, omdat er natuurlijk niets van uitkomen mag."
„Ja, en het ergste... dat we haar zelf niet eens mogen laten merken, hoe we haar nu doorzien, hoe we haar nu kennen, wat we van haar denken."
„En de baas! Die zo hoog met haar loopt. Die haar in alles haar gang laat gaan. En je kunt overigens zeggen van de baas wat je wil, hij is streng, hij geeft miserabel les, hij trekt sommigen voor, maar zó vals is hij niet!"
Ze kookten. O, dat ze nu juist zelf te veel „boter op het hoofd hadden, om in de zon te durven lopen."
„Als we haar eens.... een anonieme brief schreven...?" opperde Tine Maas.
„Ja, ja!" jubelde Door. „Met drukletters! Uit de krant geknipt. „Mejuffrouw! Gij zijt ontmaskerd! Uw ware aard is thans klaarblijkelijk...."
„Gebleken...." vulde Lea ijverig aan.
„Klaarblijkelijk gebleken!" hoonde Jeanne Sixma.
„Er moeten toch juist fouten zitten in een anonieme brief," verdedigde zich de bedremmelde Lea.
„Je schijnt het meer bij de hand te hebben gehad," spotte Leida.
„Maar wat zouden we in vredesnaam in zo'n brief kunnen zetten, zonder onszelf te verraden?" vroeg Anke.
„Ja.... wat?" Ze dachten even na.
„Ik weet het! We schrijven dat een niet nader te noemen individu...."
„Individu!" schaterde Nel. „Dat kun je niet schrijven. Dat zeg je alleen van een „ongunstig heerschap".
„Persoon dan...."
„Enfin, dat zien we wel. We schrijven dat zeker iemand een zekere gemaasde teen per ongeluk had thuis gelaten en toen van een ander zeker iemand die teen even had geleend. Enkel die teen, want dat was het gemeenste! Drie punten verschil! Over de rest zwijgen we natuurlijk."

© 2026

„Maar dan," opperde Marie een beetje benepen. „Dan komt het dadelijk uit. Want ik ben de enige, die er een acht voor heeft gehad."
„Ja.... dan zou dàt misschien uitkomen. Zou je het erg vinden? Jij komt er natuurlijk met een standje áf en aan wie je hem geleend hebt, dàt komt nooit uit, want ze heeft wel zes, zeven vijven voor die teen gegeven. En dan heb jij de hele school een enorme dienst bewezen, dan heb jij die valserik aan de kaak gesteld."
„Ja...."
De algemene aandacht was nu op Marie Mol gevestigd en dat maakte haar, die toch al van nature zo bleu was, nog verlegener. Maar.... de hele school een enorme dienst bewijzen, zoals Door daar zei, hé, dat was toch wel iets erg moois. Dat zouden ze thuis toch óók wel vinden, vader en moeder, als ze ervan hoorden, als er narigheid van kwam.
„Een verrader te ontmaskeren! Denk eens aan!" drong Door, die zag dat ze veld won.
„Goed. Doe jullie dan maar zoals je wilt."
Maar opnieuw kwam Anke tussen beide.
„Hoor eens, Door, we moeten het niet doen. Als jij nu met alle geweld je verontwaardiging wilt koelen in een anonieme brief...."
„Ze vindt het natuurlijk dol óm lettertjes uit de krant te knippen...." spotte Jeanne.
„Lekker vies smeren met lijm!" dikte Lea aan.
„Neen, maar zonder gekheid. Laten we in 's hemels naam geen feiten noemen. Heus, als ze eenmaal aan het onderzoeken gaan en ze komen ons op het spoor, dan vallen we natuurlijk zó door de mand en dan heb je de poppen pas recht aan het dansen, voor Nel vooral! Dus Door, hou je opstel in de meest algemene termen...."
Door beloofde, dat ze het product vooraf zou laten lezen.

De volgende dag kwam ze er al mee aan. Ze hadden, vertelde ze, met hun allen thuis zitten knippen en plak-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ken. Haar vader had zich slap gelachen, om het hele verhaal.
„Wat...? Heb je nu weer alles dadelijk aan je vader verklapt?" viel Leida vinnig tegen haar uit.
„Hou jij je mond maar! Wie heeft het meest geprofiteerd van Nels hulp, wie heeft, wat haar nog nooit overkomen is, een zeven voor haar opstel gehad, en ten slotte haar weldoenster afgescheept met een half verknipt poppenmeisjeshemd? En wat denk je eigenlijk van mijn vader? Dat die geen geheim bewaren kan? Die weet van iedereen alles, die draagt een boezem vol geheimen rond!"
„Kom Door, lees nu maar voor."
Ze stonden op het plein in een kring om haar heen gedrongen en Door las:
Mejuffrouw!
Bovennatuurlijke beschikkingen, o.a. verband houdend met de letters van het alfabet, hebben uw natuurgenoten...." „Er stond eerst medemensen," viel Door zichzelf in de rede, maar vindt jullie „natuurgenoten" niet veel mooier?"
„Ja, maar lees nu door...."
....een blik doen werpen in uw inborst, waarvan zij ijzen. Deze inborst is vals en verdorven en het valt te betwijfelen of dezelve nog voor verbetering vatbaar zal zijn. Gij meet met twee maten. Tracht niet schrijver dezes op het spoor te komen, gij zoudt daarmee slechts uzelve benadelen." Ondertekend: „Een verontwaardigd, maar nog welmenend Vriend."
„Hoe vinden jullie het?"
„Mooi! Prachtig!"
„Wat netjes opgeplakt, zeg!"
„O, dat heeft Piet gedaan. Ik had het natuurlijk al een paar keer verknoeid."
„Als ze maar geen vermoedens krijgt.... door wat je schrijft over die letters van het alfabet...." opperde Marie Mol.
„Wel neen, hoe kan dat nu? Dat denken wij, omdat we

© 2026

het weten. Voor haar is het zo duister als Sanskriet."
De brief werd verzonden en de volgende les sloegen ze nauwlettend het strenge gezicht met de glasscherf-ogen gade, maar geen trek, geen trilling verried, dat een verpletterend epistel haar had bereikt. Door dankte de hemel

toen de les goed en wel uit was, ze had, bekende ze later, wel tienmaal op het punt gestaan om te vragen: „Juffrouw, hebt u misschien ook een anonieme brief ontvangen?" En daarna.... kwam de verhoging! En de klas van twaalf verhuisde inderdaad, gelijk ze reilde en zeilde,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

naar de tweede en vond daar gelukkig geen zitten-blijfsters, dus was en bleef de klas van twaalf. En daarna werd het Paasvacantie en daarna kwamen ze als „tweede terug en zagen de „kleintjes", achttien, een grote klas, veertien meisjes en vier jongens, die voor het toelatingsexamen waren geslaagd. Er waren er nog meer geëxamineerd, wel over de twintig, maar de rest was gezakt. De school bloeide en de directeur keek een ietsje minder nors.

Mijnheer Adelink vertelde Lea, bij wie hij aan huis kwam, want Lea's vader handelde in antiquiteiten en mijnheer Adelink was daar een groot liefhebber van, ...mijnheer Adelink vertelde Lea in diep geheim, dat hij voor Marie Mol hard had moeten pleiten, maar dat ze op haar goed gedrag doorgelaten was en in de tweede erg poot-aan zou moeten spelen. Anna, Anke, Tine, Jet, Door en Jeanne waren uitstekend of tenminste heel goed, de rest gewoon-goed of middelmatig overgegaan. Nel en Door met een preek, om ze tot „meerdere kalmte en ordelijkheid" aan te manen.

En toen ze daar nu voor de eerste dag na de Paasvacantie op het schoolplein kwamen, als veteranen, als oud-gedienden, en de schuchtere nieuwelingen zagen staan, een troep van bange schapen bij elkaar.... dat was toch wel een groot gevoel!

Een jaar voorbij! Wat gauw toch eigenlijk nog gegaan. Weer zonnige tulpen in stralend lentegras, weer de kruidige geur der dikke, frisse hyacinthen in de lucht, en in de straat langs de school dezelfde oude sukkel met hetzelfde karretje met radijs....

© 2026

HOOFDSTUK IV

HET HUIS IN DE WILDERNIS

MIJN jeugdige en mogelijk andere lezeressen, mitsgaders mijn eventuele lezers moeten het mij maar vergeven, dat ook van dit hoofdstuk Nel van Zanten en Door Siegenbeek weer de heldinnen zijn. Maar per slot van rekening ben ik toch niet aansprakelijk voor het toeval — of: „de Beschikking" — dat juist die zomer de „Oom uit Amerika" uit de lucht gevallen kwam, en dat hij het geld meebracht dat toen weer zijn weg vond naar het „bibliotheekfonds" en dat het „priëel-comité" onder vele andere ook juist dat éne boek kocht, waaruit Nel.... maar stop, want nu loop ik veel te hard van stapel.

De „Oom uit Amerika" was helemaal geen oom en hij kwam niet uit Amerika. Hij was een oud-leerling van de school en heette Hendrik Ruysch en hij had al heel jong zijn ouders verloren en was in het weeshuis aan het Oudveense Pad opgevoed. Denk eens aan! Hij had dus precies zulke kleren gedragen als Barend van Dorp, die nu nog uit het weeshuis op school ging en in de derde klas zat, een lange, zwart-bombazijne broek en een blauw katoenen hes met een leren riem en witte knopen en een platte leren pet.... maar wie zou het hebben kunnen geloven,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

die hem die middag voor de school had zien staan, als een heer van een modeplaat, in een deftig grijs pak en glimmend hoog boord en met naaldfijne, lange punten aan zijn prachtige, zijige bruine snor!
Ze kwamen met mijnheer Adelink van het botaniseren terug, door en door warm en moe, want het was een stralende hete einde-Juni-dag, maar ook heerlijk-verzadigd van zon en groen en gloed en zilverblanke waterglans, en kwamen met stoffige schoenen aan zware voeten aangeslenterd..., daar zagen ze hem staan.
„Een heer uit een boek!" riep Nel. „Wat zou hij bij ons op het schoolplein te maken hebben?"
En mèt dat ze het riep, daar kwam hij aan en liep lachend met uitgestrekte handen naar mijnheer Adelink toe en mijnheer Adelink keek één ogenblik beteuterd, toen nam hij zijn sukkeldrafje en ze stonden tegenover elkaar en schudden elkaar de hand en lachten met woorden van grote verwondering en de klas stond er dodelijk-nieuwsgierig, maar tegelijk vrij onnozel om heen en grinnikte maar wat mee, zoals je nu eenmaal doet als je anderen ziet lachen, ook al weet je niet waarom....
Toen werden ze allemaal voorgesteld aan de fijne meneer, en hij vertelde zelf, dat hij Hendrik Ruysch heette en als weesjongen op hun school was geweest. Uit de vierde klas was hij weggegaan, een neef van zijn vader had hem uit China geschreven, dat hij een kans voor hem zag om daar vooruit te komen, maar dat hij hem niet al het benodigde geld voorschieten kon. Hij moest een deel ervan bij elkaar zien te krijgen. Dat had mijnheer Adelink hem toen geleend en nu kwam hij zelf het geleende geld terugbrengen, het kon er rijkelijk af, hij had daar in China hard gewerkt en veel verdiend. En ook een prachtig Chinees tapijt had hij meegebracht voor mijnheer Adelink, die het bijna niet aannemen wou. Hij vond het veel te mooi voor het eenvoudige huisje, waar hij als kinderloos weduwnaar met een oude huishoudster woonde, het hoorde daar niet, het hoorde in een museum,

© 2026

zó mooi als het was. Maar natuurlijk had hij het toch aangenomen en nu lag het opgevouwen in de grote antieke kast, dik in de kamfer, met zesdubbele papieren en daar nog weer een linnen hoes omheen. En juffrouw Rika vond het haast zonde om het uit te pakken, als iemand het bekijken wou.

Mijnheer Adelink had van het geld een groot deel aan het tot dusver noodlijdende bilbliotheekfonds gegeven, om nu eindelijk eens flink wat mooie, nieuwe boeken te kunnen kopen. En dat had hij gedaan op een manier, zoals nog nooit eerder op de school was vertoond en waar het hele stadje over had gesproken: hij had een commissie benoemd om de boeken te kiezen, en voor die commissie had hij uit elke klas een leerling gekozen —, en natuurlijk was Nel voor hun klas, de tweede, gekozen. Dat vond iedereen billijk, omdat Nel het meeste verstand van boeken had. En ze hadden dol-gezellige vergaderingen gehad in het priëel achter in de tuin bij mijnheer Adelink en noemden zich daarom dan ook het „priëel-comité" en het was zó aardig geweest, dat zelfs mijnheer Blom, de Nederlandse taal-leraar, zich al vrij gauw met dat „meepraten van kinderen" had verzoend. Mijnheer Blom was trouwens niet zo kwaad als hij zich graag voordeed. Hij leek een beetje op Nel's grootvader, klein, breed, altijd heel deftig in „geklede jas" met twee rijen lakense knopen, en hij had net zo'n baardje, dat er uitzag of het van geplozen tabak was nagemaakt. Maar hij was veel vinniger dan de oude heer Van Zanten en hij kon heel streng zijn als hij wou. Andere keren kon hij dan weer heel aardig praten over al de beroemde mannen, die hij had gekend en nog kende —, hij bewaarde twee eigenhandige brieven van Nicolaas Beets en was heel familiaar met Jan ten Brink! De meisjes van de vorige vierde hadden hem het vorig jaar met Jan ten Brink in druk gesprek gezien, toen die grote man een lezing hield voor „het Nut," waar ze allemaal een kaart voor hadden gekregen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wie bij toeval een zuster of een vriendin in de hogere klassen had zitten kende al de meeste van zijn eigenaardigheden eer ze op school kwam. Sommige woorden mocht je bij hem niet gebruiken. Over „verscheidene mensen" mocht je bijvoorbeeld niet spreken. „Verscheidene mensen" zijn dode mensen," beweerde hij. „Leuk" was ook uit den boze. „Leuk" beduidt „lauw", zei mijnheer Blom, dus een „leuk boek" is onzin. En als iemand bij het „mondeling weergeven van het gelezene" soms zei: „Maar haar man, die dacht...." of zo iets, dan begon hij ineens te zingen van „Jan, die sloeg Lijsje, en Lijsje, die sloeg Jan....", want je moest zeggen: „Maar haar man dacht..... zonder „die" ertussen!

Hij hield er, vooral als hij woedend werd, een paar prachtige scheldwoorden op na, zoals „ellenlange ellendeling" en „meesmuilende uil", maar hij moest er zelf altijd om lachen en dan was het meteen met zijn woede weer uit. Zijn grote trots was, dat hij ongelijk kon bekennen. „Zo oud als ik ben," zei hij dan. De baas bekende nooit ongelijk, al was het met klompen aan te voelen dat hij zich had vergist. Hoogstens zei hij zo'n beetje snauwerig: „Hou er nu maar over op." Maar mijnheer Blom had eerlijk toegegeven, dat het „meepraten van kinderen" hem erg was meegevallen.

Zo was dan de bibliotheek een prachtige collectie boeken rijker geworden. Mijnheer Adelink had de lijst aan mijnheer Ruysch gestuurd. Je kon toch maar zo niet Hendrik zeggen!

Die was nu allang weer weg, die zat in Parijs en in Londen en in Zwitserland —, verbeeld-je, als je opgevoed bent in het weeshuis aan het Oudveense Pad! — om zo veel mogelijk plezier te maken, eer hij weer terug moest naar China en hard aan het werk.

Nel van Zanten was natuurlijk door al het voorgevallene romantischer dan ooit gestemd. Als zulke dingen konden gebeuren, mocht je dan niet alles van het leven verwachten? Behoorde er dan iets tot de onmogelijkheden? En

© 2026

toen ze nu in het prachtige pas-aangekochte boek met de vele mooie oude prenten, dat de hele historie van hun stadje bevatte, van de vroegste tijden af, de geschiedenis had gelezen van het Huis-in-de-Wildernis —, toen stonden haar overtuiging en haar voornemen vast: in het Huis-in-de-Wildernis moesten schatten, althans kostbaarheden verborgen zijn, en zij zou die opsporen.

Zo heel gek was die gedachte niet. Het Huis-in-de-Wildernis was nu wel oud en vervallen, bijna een ruïne, maar het had een veelbewogen leven achter de rug. Er hadden, zei men, zowel geheimzinnige samenzweringen als geweldige braspartijen plaats gevonden, het had vluchtelingen geherbergd en tot politieke gevangenis gediend. Vroeger had er een smal, begroeid voetpad heen geleid, maar dat was sinds lang verdwenen, ook van de oude „Wildernis" was niet veel meer over, het stond nu midden tussen water en weiland, en was eigenlijk alleen nog met een roeiboot te bereiken, door een der vele „tochten", tamelijk brede vaarten, die de polderdorpen verbinden met het grote kanaal.

Op zichzelf was dat natuurlijk geen bezwaar. Nel kon roeien als de beste en Door kon haar aflossen als ze moe was.

Want Door moest natuurlijk van de partij zijn, en de tocht werd vastgesteld op de eerste Zaterdag in de zomervacantie.

Van dat ogenblik af had Nel geen rust meer. Ze verbeeldde zich, dat iedereen in het stadje het boek had gelezen en nu aan niets anders dacht dan aan het Huis, en aan de daar verborgen kostbaarheden, ze verbeeldde zich, dat iedereen plannen smeedde om er heen te gaan, ze drukte Door alle dagen op het hart toch vooral het diepste stilzwijgen te bewaren. Haar grootste angst was dat Door het in haar slaap zou verklappen. Door droomde namelijk hardop en deelde haar slaapkamer met haar kleine tweelingzusjes. Die zouden op die manier in het bezit komen van het kostbaar geheim en zich haasten het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

overal uit te kraaien, zoals kleine kinderen nu eenmaal doen.
De paar laatste dagen voor de vacantie konden Door en Nel bijna over niets anders spreken. Soms greep Nel haar vriendin ineens bij de arm.... en fluisterde.... „Verbeeld-je Door, een gesloten kast met een roestig slot. Na onbeschrijfelijke moeite slagen we erin de deur te openen. Wat zien we? Een parelsnoer, een ebbenhouten kistje vol dukaten, een diamanten diadeem!"
Haar opgewondenheid werkte aanstekelijk op Door, en toen ze eens bij het uitgraven van een wortelstok op een stuk ijzer waren gestoten, hadden ze dadelijk aan een begraven schat gedacht en niet gerust voor ze de oude koekepan met ontzaglijke inspanning te voorschijn hadden gewurmd....
En daarna met rode, zweetbedropen koppen zitten brullen van de lach....
Windloos en broeierig heet was het die Zaterdagmiddag. Door wees naar de verre horizon.
„We krijgen onweer!"
Ze dreven door de brede blanke tocht, tussen het hoge, ritselende zijig gepluimde riet, langs groene oevers, en het was heel stil, het heldere getink der van de riemen vallende druppels het enige geluid, behalve dan zo nu en dan, nabij of ver, het loeien van een koe. Maar de horizon dreigde al donkerder en ineens scheen het of alles veranderde. Luider loeiden de koeien en liepen angstig te hoop, de lucht leek een sombere kopergloed uit te stralen, waartegen de verre molens, als dol van angst, wild stonden te wieken. En al de lange, smalle, groenbekrooste sloten, en al de brede, blanke tochten weerkaatsten dat koper en het riet werd vaal en sloeg woest dooreen en er waasde overal een suizen en grommelen, als kwam het onder de aarde vandaan. Het was wel een prachtig schouwspel ook dat de meisjes in het schuitje gezeten boeide, maar daar vielen de eerste dikke, lauwe droppels uit een zware, grauwe wolk vlak boven hun hoofd en

© 2026

ineens verdween de zon, en de hele aarde scheen vervaald en al het blijde groen versomberde tot zwaarmoedig blauw, het zilverig wilgenloof tot matgrauw lood. Dof sloegen de hoeven der opgeschrikte rennende koeien in de smakkende, soppige weidegrond.
Een felle flits.... een slag...
Maar het doel was bereikt en dubbel welkom, de ruïne moest nu ook tot schuilplaats dienen. Aan een oude wilgenstronk meerden ze het schuitje stevig vast, trokken de kop zo ver in het riet, dat ze droogvoets met een sprongetje de kant bereikten en stonden nu voor het vervallen gebouw.
Wat was het vuil en grauw met zijn stoffige, gebarsten en gebroken ramen, ingezonken dak en scheefgezakte dichtgespijkerde deur zonder handvat, klopper of knop.
„We komen er niet in!" riep Door.
„Misschien is er nog een deur, van achteren of op zij."
Die bleek er inderdaad te zijn, een onaanzienlijke houten deurtje met een grof ijzeren handvat. Nel draaide eraan en het deurtje ging open. Een schemerig binnengangetje lag voor ze. Ze stapten het drempeltje over en op hetzelfde ogenblik sloeg een hevige windvlaag het deurtje achter ze toe. Maar voor ze uit bleef het licht en dat vaal en weifelig licht kwam door een half-open deur en die deur leidde naar een lage, naakte kamer, waar ze nu binnentraden, maar waar ze de eerste ogenblikken niets zagen, omdat één indruk alle andere verdrong: het stonk er zo allervervaarlijkst! Een gruwelijke stank van rotting en bederf, die ze klemde om de keel en hun hele lichaam ineens leek te vullen.
„Lijken!" fluisterde Nel doodsbleek en greep Door bij de arm. „In verregaande staat van ontbinding."
Ze zouden liefst maar dadelijk weer zijn omgekeerd, niet alleen om de stank zelf, maar vooral om de akelige gedachten, die er door werden opgewekt. Maar de nieuwsgierigheid overwon en ze herinnerden zich ineens weer, waarvoor ze waren gekomen. Hoe gruwelijker het hier

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

was, hoe meer kans je ten slotte had op verborgen kostbaarheden, op verstopte schatten.
Buiten donderde het nu geweldig, de slagen rolden aan, knetterden los, verklonken naar alle zijden, bijna zonder tussenpozen. Rose en paarse lichtgloeden drongen door de kleine, stoffige ruitjes der hoge, smalle ramen met brede vensterbanken. Het was alles onbeschrijflijk verwaarloosd en vuil, maar de vensterbanken waren van eikenhout met ingesneden ranken en bloemen en ook de vloer leek solide en tamelijk gaaf. Misschien.... misschien.... wie weet wat er verborgen zat in die gesloten kasten, verstopt achter bint en beschot.
Ja, wie weet.... maar waar ooit zouden ze de moed vandaan halen, de deuren open te trekken.... want wist je wat je te zien zou krijgen.... bij zó'n gruwelijke stank...? Dan ineens begon Door luidkeels te lachen en wees naar de gapende zwarte haard onder de brede, donkere, vervuilde schouw.
„Kijk eens, Nel, daar liggen ze, daar liggen de lijken!" Nel kwam naderbij en zag het nu ook.... Een stuk of tien, twaalf tot een primitief oventje gestapelde grote stenen, verkoolde overblijfselen van hout, wat sintels en as.... en in de donkerste hoek vlak onder het schoorsteengat een hele massa afval van vis, koppen, graten, ingewanden, die daar waren achtergelaten en nu lagen te rotten.
„Een vissers-bacchannaal!" riep Door.
„De Leidse Peuëraar!" lachte Nel.
En al hun moed was teruggekeerd.
Terwijl nu buiten het onweer woedde met vlagen van wind, die de binten deden kraken, begonnen de meisjes hun onderzoekingstocht door het bijna donkere huis. Ze klopten tegen de beschotten, dat het stof eruit wolkte, stampten op de vloeren, doorsnuffelden kasten en hoeken. Op elke kwast in het houtwerk drukte Nel uit alle macht haar duim —, achter zulke kwasten zaten immers vaak geheime springveren verborgen! Ze kende wel tien twaalf romans, waar zo iets in voorkwam: geheime

© 2026

springveren achter kwasten in het hout! Drukte je op de juiste wijze je duim op zo'n kwast, dan werkte de springveer en er verscheen een verborgen paneel of een geheime wenteltrap....
Elke keer als Nel de proef nam, stond Door sidderend op een afstand te wachten, klaar om Nel op te vangen, indien ze door de krachtige schok mocht worden weggeslingerd, maar er gebeurde niets. De kwasten bleken doodnuchtere, onschuldige kwasten, de muffe kasten leeg en kaal, en nergens duidde een holle klank onder stap of klop op geheime gewelven of verborgen kelders....
„Zeg Nel...." vroeg Door dan plotseling, en keek haar vriendin opmerkzaam aan. „Wat heb jij ineens? Je ziet zo vreselijk bleek."
„Ja," erkende Nel. „Ik voel me niet erg lekker. Telkens zo draaierig en rillerig. Zo klam en zo gloeierig. Is het hier niet erg benauwd?" Ze bracht de hand aan het voorhoofd, het voelde vochtig.
„Om te stikken. Zullen we proberen een raam open te krijgen?"
Het lukte niet. Verlangend zagen ze door de stoffige ruitjes naar het frisse landschap, waterblauw, tintelend groen, zilver van wilgen, aftrekkende wolkenmassa's, waartussen al grote plekken heldere, schoongewassen hemel, dartelende koeien, blij nu het noodweer week, maar de ramen zaten vastgeroest en ingeklemd, er was geen verwrikken aan.
De vruchteloze pogingen verhoogden hun benauwdheid. Door vooral had nu het gevoel dat ze stikken zou, als ze niet binnen vijf seconden lucht kreeg. Dan kwam Nel op een gedachte, waaraan ze meteen gevolg gaf, ze trok haar ene schoen uit en sloeg resoluut een paar ruitjes stuk. Het ging moeilijker dan ze had gedacht — als je naging hoe gauw je soms „per ongeluk" een ruit kon breken! — maar het lukte.... en o, die zaligheid. Om er de ogen bij te sluiten. Nu merkten ze pas in wat voor walgelijke atmosfeer ze geademd hadden. Ze dronken met open mond de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vochtige, zuivere, zoetkruidige weidereuk, ze staken de handen naar buiten, om er de natte koelte tegen te voelen. Maar de ruitjes waren zo klein, je kon er met de beste wil je hoofd niet doorheen steken en de vuile bedorven stank, die achter ze hing, leek nu nog minder te verdragen.
„We moesten maar weg gaan, er is toch niets te halen."
„Ja. Katterig hè?"
„Och. Leuke roeitocht gehad."
Ze keerden zich van het raam, ze doorkliefden nogmaals met mannenmoed de ruimte vol walgelijke stank en wierpen, eer ze het nauwe gangetje betraden, nog een blik in de vale, naakte kamer. Een laatste blik, naar ze meenden.... Maar even later waren ze er weer terug en heel wat minder kalm en opgewekt dan een ogenblik tevoren: het achterdeurtje kon niet meer open, er zat alleen van buiten een losse, ijzeren klink aan, van binnen niets.
„Ik denk dat die luidjes die hier komen, die landlopers of vissers, de knop eraf doen en mee naar binnen nemen. Dan kunnen ze meteen niet gestoord worden."
Ja, dat denk ik ook. Maar hoe komen wij er nu weer uit?"
Voor het raam, elk met het gezicht zo dicht mogelijk bij zijn eigen „luchtgat", overlegden ze. Maar er viel eigenlijk niet veel te overleggen.
„Als we lucifers hadden, konden we de dwarshoutjes in brand steken, en de openingen groter maken."
„En eerst hier binnen levend verbranden!"
Het was een wanhopige toestand. Het begon gaandeweg ook later te worden. Een heerlijke zachte gloed stroomde uit de opgeklaarde hemel, sloten en tochten leken met vloeibaar goud gevuld, van overal klonk het loeien der koeien, in de verte blafte hier en daar een hond. Zoetjes ritselden de zilverige wilgen en daar vlak bij, in het riet, lag hun lege schuitje te schommelen, zacht ruiste en schuifelde het bewogen riet.... o zo verlokkend, en o zo onbereikbaar.
Plotseling barstte Door in tranen uit.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Hoe komen we eruit.... hoe komen we ooit weer hier vandaan?"
Nel hield zich uit alle macht nog goed.
„Kom, Door. Je doet of we hier voor ons hele verdere leven moeten zitten. Er zal toch wel eens eenmaal een melkboer of zo door de tocht komen roeien. Het is hier toch overal vol vee...."
Maar terwijl ze het zei, zag ze duidelijk, dat er in de tochten en sloten verderop wel schuitjes voeren, je kon de melkemmers als zilver zien fonkelen in de zon, en dat daar ook wel bij hekken en dammen de koeien stonden gegroept.... maar juist deze tocht was leeg en verlaten en al het vee had zich verderop verzameld. En langzaam, langzaam naderde de avond....
Door's gedachten stormden middelerwijl vooruit naar de somberste mogelijkheden. Je zou zien, ze kwamen hier de hele dag niet meer vandaan, ze zouden in dit afgrijselijke hol moeten overnachten.
'En de andere dag...? O, had ze nu toch maar niet zo angstvallig het geheim bewaard, zodat geen sterveling nu ook maar kon vermoeden, waar ze waren en niemand zou weten, waar ze te zoeken. Verleden Woensdag nog, toen ze met Nel had staan overleggen hoeveel geld Dilleman zou vragen voor de schuit, en Lien er ineens bij was gekomen —, had ze ineens zo'n ontzettende zin gehad, Lien in het geheim te nemen, in strikt vertrouwen natuurlijk, alleen om haar verbijsterde gezicht te zien.... toen had een wenk van Nel de woorden, die al vlak achter haar lippen zaten, weer in haar keel teruggedreven.... in haar luchtpijp feitelijk.... Had Nel die wenk maar niet gegeven, dan wist Lien Doezer nu tenminste waar ze waren.... Wat een eenzaam, verlaten, ellendig gevoel gaf dat.... dat niemand in de hele wereld, van thuis niet en van school niet, kon weten waar je was....
Achter hen lag nu de lege kamer in doodse duisternis, de naakte, zwarte haard als een groot gapend gat, dat stank leek uit te ademen, en zo dodelijk stil was dat alles.... Nu

© 2026

en dan verbrak het geluid van een van de zoldering lekkende druppel die drukkende stilte, maar hoe naargeestig was dat geluid op zichzelf! En wat werden ze moe van dat staan aan het raam, elk voor een stukgeslagen ruitje, met als enige troost dat beetje frisse lucht.... want het uitzicht begon een kwelling te worden, als onbereikbaar eten voor een hongerige....

En bij pozen barstte Door in een droog krampachtig snikken uit, tot ook Nel zich niet meer goed houden kon. Stonden ze dan zo samen even te huilen, toch moesten ze plotseling weer vreselijk lachen, een zenuwachtige, dwaze lach....

„O Door, wat lijken we toch wel...."

„O Nel, hoe zal het nog aflopen, dit idiote avontuur...?"

En minuten verliepen, die uren.... kwartieren, die dagen leken....

Tot dan eindelijk, eindelijk....

„Zeg, heb jij wel eens van „Hemelse Muziek" gehoord?"

Zo placht Door naderhand nog dikwijls deze of gene te vragen, en dat werd dan altijd de inleiding tot een relaas van het avontuur.... Want het antwoord wachtte ze nooit af en ze zei er zelf dadelijk achter:

„Ik wel! Ik heb ééns in mijn leven „Hemelse Muziek" gehoord!"

Dat was die harmonica, die nu eerst heel, heel uit de verte over het water klonk en langzaam nader kwam!

„Nel.... hoor jij ook.... die harmonica?"

„Ja! Of Door.... zijn we misschien gek geworden.... en hebben we nu.... hoe noemen ze het ook.... hallucinaties...."

Maar Nel wist natuurlijk wel beter en ze was even „woest blij" als Door. Want elke seconde kwam de muziek dichterbij en nu werd ook heel duidelijk het plassen der riemen hoorbaar.... en stommelen zoals voeten in schuitjes stommelen.... en stemmen.

„Voorzichtig toch, Nel. Je kunt er immers niet door met je hoofd. Je schramt je oren, als je niet oppast!"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Ik zie ze! Ik zie ze! Ze zijn al vlak bij!"
„Hallo! Hallo! Hulp! We zitten hier opgesloten."
De harmonica zweeg. Een grote jongen, die had zitten roeien, liet de riemen zinken en keek verbaasd, zoekend op naar het vervallen huis. Zij wuifden door de nauwe ruitjes. Even nog zochten zijn ogen.... vonden.... en hij wuifde terug.
„Hij heeft ons gezien! Stil.... hij roept iets...."
„Wat is er.... wie zijn jullie.... waarom komen jullie er niet uit?"
„We kunnen niet. Er is alleen van buiten een knop. Je moet omlopen. Een klein achterdeurtje."
„Ik ben in aantocht."
Behalve de grote jongen zaten er nog twee kinderen in het schuitje; een jongen van een jaar of twaalf, die had zitten harmonica-spelen, en een wat kleiner meisje. De jongen had zijn harmonica al neergelegd en stuurde nu handig het schuitje in het riet, waar hij het vasthield met zijn beide stevige knuistjes. De grote jongen sprong aan wal. En de meisjes zagen nu, dat hij heel lang was en ook een lange broek droeg —, een jaar of zeventien moest hij wel zijn. Ze kenden hem niet, hadden hem nooit gezien. Zeker een vreemde....
Ze keerden zich van het raam en wachtten met kloppend hart. Ze hoorden hem draven door het natte gras.... nu hoorden ze een ogenblik niets, nu zocht hij op de grond de gevallen klink, ze hoorden hem morrelen.... nu ging het deurtje open, nu stapte hij in de gang, nu was hij in de kamer en plotseling leek de frisheid van water en gras, die hij met zich voerde, de stank te verjagen.
„Stanley, onze koene redder!" riep Nel lachend en bijna huilend tegelijk. Ze hadden pas op school het verhaal van de grote Afrika-reiziger Livingstone gelezen. En.... hij kende het blijkbaar ook! Want.... „Livingstone.... onze moedige reiziger!" antwoordde hij prompt. En ze stonden tegenover elkaar en lachten en Door stond er een ogenblik een beetje vergeten bij, één ogenblik, dan keerde de

© 2026

jongen zich naar haar en stak lachend zijn hand uit.
„Ik heet Dick Muntendam. En wie zijn jullie?"
Ze noemden hun namen, wilden dadelijk in één adem alles vertellen.
„Zeg, laten we alsjeblieft zo gauw mogelijk hier vandaan gaan. Want ik geloof niet, dat Livingstone bij de nikkers ooit zo'n stank heeft uitgestaan als jullie hier."
O —, dat buiten-komen! Ze duizelden het eerste ogenblik van die overweldigende frisse zoetheid. Dat zuivere, dat vrije, dat eindeloos-ruime van water en lucht om je heen en land en bloemen en koeien en ver aan alle kant de wiekende molens in de milde, gouden gloed van late namiddagzon.
„O Nel...." fluisterde Door.... „Denk eens aan een gevangenis.... Een echte...."
„Kijk eens, Sjoerd! Hier hebben we twee verloste prinsessen."
Het zusje heette Jeltje. Friese namen, Friese kinderen. Dick was geen echte Fries, maar wel woonde hij in hetzelfde stadje —, zijn vader was er dominee, de hunne schipper. Schipper Bijlsma. En Dick reisde nu voor zijn vacantie een paar dagen mee, als logé, als „vrijwilliger". Hij was juist in de vijfde klas van de H.B.S. gekomen. Dat wisten ze al allemaal, eer ze aan het water waren.
„Hoe moeten we nu met de schuitjes? Elk maar in zijn eigen?" vroeg Door.
Dicks gezicht betrok een beetje, hij keek Nel aan. Door zag het en zei haastig:
„Ik weet iets beters. Nel gaat met Dick en ik met Sjoerd en Jeltje?"
„Maar waar moeten jullie eigenlijk heen?"
„Natuurlijk terug naar ons schip. We hadden maar zo wat rondgeroeid. Maar het wordt nu kinderen-bedtijd."
„O zeg Nel, — dan hebben we straks dat schip zien liggen. Zo'n groot, bruin schip. In de vaart, een eindje voorbij „De Pauw"."
„De Pauw", is dat die molen?" vroeg Sjoerd.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

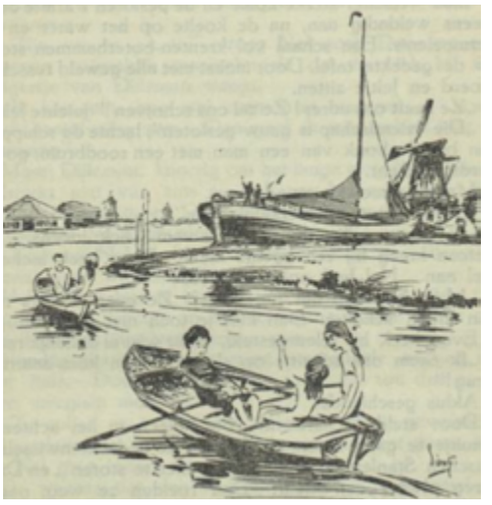

„Ja, die hoge grijze houtzaagmolen."
Even later roeiden ze weg over het glanzende water, tussen de groene oevers, onder een heldere hemel, die al koeler werd.
Sjoerd bleek een dapper roeiertje en Door kon gezellig met Jeltje zitten babbelen, onderwijl genietend in elke ademtocht van de zuivere, koele lucht. Ze vertelde van hun avontuur, van het onweer, van hun angst, van de griezelige stank en de kinderen luisterden met volle overgave. En in het andere schuitje praatte Nel honderd-uit met de nieuwe kennis, als kenden ze elkaar al jaren. Nu en dan klonk een lach over het stille, blanke water en dan keek soms een koe log-nieuwsgierig, dubbel-dommelig na de opwinding en half in het riet verscholen, wie daar zo vroolijk lachen mocht. Zo roeiden ze, even vóór „De Pauw", de hoek om en kwamen in het kalere, saaiere zijkanaal.
„Moeder staat al op de uitkijk," zei Jeltje, „ze is zeker ongerust. Het is ook al bijna avond."
„Hallo Nel! Zullen we maar niet meteen door naar huis gaan? We moeten van Dilleman af toch nog wel tien minuten lopen! En Dilleman zal niet weten waar we blijven!" Dilleman was de oude, knorrige schuitjesverhuurder, die altijd woest werd als hij wachten moest.
Maar Dick boog zich achter Nel vandaan, zodat Door zijn lachend, door de avondzon beschenen gezicht kon zien.
„Één ogenblikje! Even kennis maken met de familie. Het is nu toch „een gebroken achtermiddag".
Van het grote, bruine schip af keken Bijlsma en zijn vrouw verbaasd naar het naderende groepje.
„Ze denken dat er een oorlogsvloot op ze af komt," lachte Sjoerd.
Het was wel heel, heel gezellig in de kajuit, het rook er naar verse, sterke koffie en de besloten warmte deed ineens weldadig aan, na de koelte op het water en de vermoeienis. Een schaal vol krenten-boterhammen stond op

© 2026

de gedekte tafel. Door moest met alle geweld tussen Sjoerd en Jeltje zitten.
„Ze heeft ons adres! Ze zal ons schrijven!" juichte Jeltje.
„Die vriendschap is gauw gesloten," lachte de schipper, een brede bonk van een man met een roodbruin, goedaardig gezicht.
Maar de meisjes stonden op.
„We moeten nu werkelijk weg."
„Ik breng jullie thuis....", kwam Dick ineens. En meteen kreeg hij een hevige kleur. Door keek lachend Nel aan. Nel had ook een kleur!
„Maar hoe kan dat nu, Dick? Ze gaan immers met hun eigen schuitje. Dan kun je toch niet meer terug."
Even keek hij teleurgesteld, maar wist al dadelijk raad. „Ik neem ons schuitje op sleeptouw en kom daarmee terug!"
Aldus geschiedde.
Door stelde schertsend voor alleen in het achterste schuitje te gaan zitten, „ten einde de gedachtenwisseling tussen Stanley en Livingstone niet te storen," en Dick kreeg alweer een kleur. Dan roeiden ze weg, nagewuifd en nageroepen door de kinderen.
Dick bleek ongeveer dezelfde toekomstplannen te hebben als Nel: hij wilde dichter worden. Maar geen bleke, saaie, die verder niets waard was —, neen, hij wilde nog een heleboel andere dingen. Veel plezier maken, veel reizen, o van alles. Maar eerst moest hij, van het volgend jaar af, in de lêtteren gaan studeren!
„Vind je dat zó beroerd?" vroeg Nel, lachend om zijn sombere toon.
„Nu al niet zo héél erg meer!" En weer kreeg hij een kleur.
Uit het verdere gesprek bleek duidelijk, dat Nel met Dick al dezelfde afspraak had gemaakt als Door met de kinderen Bijlsma: elkaar eens gauw een lange brief te schrijven.
„Zijn we er nu al?" vroeg Nel, toen Door op een gegeven

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ogenblik waarschuwde dat ze vlak bij het steigertje van Dilleman waren.
„Ik kan jullie nog wel even thuis brengen...." bood Dick bereidwillig aan. „Dan geef ik mijn schuit hier in bewaring."
Maar Dilleman, knorrig om het lange wegblijven, bleek volstrekt niet van zins nu ook nog het schuitje in bewaring te nemen, en Dick maakte ze van elkaar los en roeide met het zijne weg.
„Kom nu Nel... het is al zo laat... ze zullen niet weten, waar we blijven."
Nel scheen niet te horen. Ze wuifde en wuifde, tot het eenzame bootje op het schemerig-blanke water tot een donkere stip verkrompen was.
Haastig stapten de meisjes nu door de schemering naar huis. Door woonde het verst en zou dus eerst even meegaan met Nel.
„Ze zullen nu zoetjes aan wel ongerust zijn geworden, de aandoenlijke ouden, al zijn ze aan heel wat gewend!" En Nel ging ineens veel harder lopen.
De warmte van de voorbije dag hing nog tussen de huizen. Overal zaten de mensen, in de kleine voortuintjes of op stoepjes onder de hoge olmen een luchtje te scheppen, de mannen in hemdsmouwen met een pijp, de vrouwen aan het breien of stoppen, hier en daar zat er een groot kind in zijn witte nachtgoed tussen, de kleintjes waren natuurlijk al naar bed...
Hoe vreedzaam klonk hun zangerig „Goede avond" naar de beide voortstappende meisjes. En die antwoordden ook trouw: „Goede avond.... Goede avond...." De bomen ruisten, elk ogenblik sprongen nieuwe sterren de verbleekte hemel uit....
„Wat is dat aardig.... dat groeten...." zei Nel, plotseling verstild.
„De meesten kennen ons toch niet eens. Hè, ik moet er haast om huilen...." En ze veegde haastig met haar zakdoek langs haar ogen.

© 2026

„Dat dacht ik wel al," riep Door even later, toen ze bij Nel in de huiskamer haar vader en haar broer Piet zag zitten. Die hadden de „aandoenlijke ouden" gezelschap gehouden en met verhalen van late tochten en malle avonturen van hun groeiende onrust afgeleid. Maar nu bekenden ze, dat ze zelf óók juist ongerust begonnen te worden....

En nog weer moest het hele avontuur worden oververteld, maar vlug, vlug, want thuis bij Door wachtte nog een ongeruste moeder....

Grootvader lachte dat zijn ogen overliepen bij het relaas van de „lijkenlucht" en de „verborgen springveren", in de kwasten van het hout.

„Maar een schat hebben jullie intussen niet gevonden, is het wel?" vroeg hij en wiste zich de ogen af.

„Dat is te zeggen.... ik niet," antwoordde Door héél lakoniek.

Iedereen keek verwonderd, maar Nel kneep achter grootmoeder om haar vriendin in de arm, met een kleur als een biet.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©
2026

HOOFDSTUK V

WINTER OP DE MOLEN

DAT jaar was de winter al bijzonder vroeg ingevallen. Het was eigenlijk een beetje bij verrassing gegaan. In een rij van strakke, klare herfstdagen was October geëindigd. Alle bomen droegen nog in vrachten rode en gouden munten hun laatste loof; als een vlekkeloze donkerblauwe koepel stond daar de hemel boven —, zo ging November in. Maar de wind liep uit naar het Noorden, en het werd gaandeweg al kouder, elke dag een beetje kouder, de mensen zetten hun kachels en trokken hun dikke kleren aan, maar zonder gedachten nog op de winter.... tot op een dag overal de kleine jongens zich met hun schaatsjes over straat vertoonden. Toen wisten ze het ineens: er lag ijs! Dat hadden de stille, gestadige nachtvorsten gedaan. En op de avond van Sint Maarten, de elfde November, kwamen de kinderen, die met lichtjes in gekleurde lampions en dof-rumoerige rommelpotten hadden lopen zingen over straat, bij hun moeders terug met jasjes en manteltjes vol sneeuw. De halve nacht bleef het sneeuwen; tegen de morgen klaarde de lucht weer op en opnieuw straalde een zonnetje uit het heldere blauw. De wind kwam uit het Noord-Oosten: het was winter.

Achter lente, zomer en herfst, achter groei en bloei en

kleur was de deur nu onherroepelijk gesloten, en zou in geen maanden meer open gaan....
Nu werden er overal dadelijk hardrijderijen uitgeschreven, want de dagen waren nog tamelijk lang en het ijs zo mooi als het in jaren niet geweest was en het leek, met avond na avond een wassende maan aan een klare hemel en minderende wind, haast te mooi om lang te kunnen duren. Alles wat jong en kloek was schreef in voor de ,,spekrijderij", Piet Siegenbeek voor drie tegelijk, en Frits van den Burg, — Emmy zat natuurlijk al lang weer in Lausanne en kon dus niet haar neusje optrekken voor dat vulgaire dorpsgedoe — en Herbert Aben en al hun vrienden. Er zou ook een ,,turfrijderij" voor kleinere jongens gehouden worden, waarbij de kampioen voor zijn beschermeling wel vijfhonderd turven kon winnen, wat Daaf Schaap en Bart Brons zich dan ook dadelijk voornamen te doen, allebei ten behoeve van de arme oude weduwe Komeyn, hun moeders werkster.
Het hele stadje praatte over de arrewedstrijd in ouderwetse klederdracht, waaraan alle bezitters van arresleden in het stadje en in de omliggende dorpen deelnemen zouden. Het beloofde prachtig te worden. Het was ook zulk zeldzaam weer. Tegen dat 's avonds de zon onderging, rees een al groter en gaver en klaarder maan aan de Oostelijke kim. Haar blauwe zilvergloed ontmoette op de besneeuwde akkers de schijnselen van het vlammend avondrood en vloeide daarmee samen tot een wonderbaarlijk-mooie kleur. Zo zagen de meisjes het een keer, toen zij na een late les uit school kwamen, want het grauwe gebouw stond aan de rand van het stadje, met zijn achterkant naar de velden toe, en Anke wees naar de wonderlijk gekleurde hemel, waaronder in zilverige en rozige glanzen de sneeuw lag te stralen, wijduit zover het oog kon zien.
,,Wat is dat mooi.... wat zeldzaam mooi!"
,,Ja, beeldig!" viel Leida Verkruysen ijverig bij. ,,Echt beeldig. Net een ansicht!"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Er bromde iets in Nel van Zanten, dat baande zich een uitweg en werd een schaterlach.
„Wat is daar nu aan te lachen?" vroeg Leida gepikeerd.
„Ik wil er ook wel om huilen," zei Nel. „Als je dat misschien liever hebt. Het is ook eigenlijk meer om te huilen!"
Maar meteen barstte ze weer in lachen uit.
„Net een ansicht! Zo „beeldig" als een „ansicht". De Natuur! Wat een eer voor de Natuur! Zó iets...."
Het leek een ogenblik of ze werkelijk zou gaan huilen, maar Anke wist haar te kalmeren.
„Kom Nel, wind je niet zo op. Leida heeft dat natuurlijk helemaal niet bedoeld."
„Niet bedoeld? Ik weet absoluut niet waar jullie het over hebben! Wat heb ik in 's hemels naam miszegd? Dat moet jij me dan maar eens uitleggen, Anke."
Anke lachte even.
„Neen, dat kan ik niet, hoor! Er is niets aan uit te leggen. Jij en Nel bent nu eenmaal vuur en water."
Leida zweeg. Ze kon Anke niet zeggen hoe ze Nel langzaam aan was gaan haten. En ook Nel zei niets meer. Ze voelde plotseling spijt van haar hoongelach en bittere woorden, ze voelde ook medelijden met de lelijke Leida. Kon ze het dan ten slotte helpen, dat ze zo lelijk was en zo kleinzielig en zo jaloers?
Sinds Door in haar dwaasheid had gebabbeld over de „razend-interessante drukke correspondentie" van haar, Nel, met een „toekomstig Dichter" deed Leida helemaal onmogelijk tegen haar.
„Gaan jullie nog naar de arrenwedstrijd kijken?" bracht Anke het gesprek op een ander onderwerp.
„Ik hoef er niet heen te gaan," vertelde Marie Mol, die tot dusver enigszins verbijsterd had gezwegen, daar ze niet recht had begrepen wat er eigenlijk gaande was tussen Leida en Nel. „Ik kan alles prachtig zien van onze molen. Het is op onze tocht! En als je op de omloop staat, kijk je er precies op neer. De vlaggetjes en de palen staan er al."

© 2026

„Waarom zou het zo ver weg zijn?" vroeg Lea.
„Waarschijnlijk omdat ze uit de hele omtrek komen," meende Lien. „Maar wat een bof voor jou, Marie!"
Marie zei niets. Ineens was een plannetje bij haar opgekomen, waarover ze nog niet spreken wilde. Eerst weten wat moeder ervan denken zou!
Die middag thuis begon ze er dadelijk over.
„Moeder, mag ik de meisjes uit onze klas hier vragen voor de arrenwedstrijd? Er is toch op de omloop plaats genoeg. Dan heb ik óók eens een partijtje."
Haar moeder gaf niet dadelijk antwoord, ze keek peinzend uit het raam van de lage, lange molenkamer tussen de zorgvuldig-onderhouden bloempotten door, de besneeuwde velden over. Ze was een al tamelijk oude, magere vrouw uit de kleine boerenstand, hoogst eenvoudig gekleed in schootjak en bonte boezelaar, maar met een fijn, verstandig gezicht en klare, blauwe ogen onder een nog nauwelijks gerimpeld open voorhoofd. Haar stalen bril gaf haar bijna iets geleerds.
„We zullen er straks met vader over spreken."
„Goed moeder."
Gehoorzaam zette Marie zich aan een kleine, voor haar ingerichte hoektafel en begon dadelijk haar huiswerk te maken. Boven hun hoofden bonkte en stampte de molen, dat alles in de kamer zachtjes dreunde, maar ze waren aan het dof en eentonig geluid sinds lang gewend en merkten het niet meer. Verder was het stil.
Op haar pantoffels liep de moeder van de kast naar de tafel en weer terug, om voor het brood-eten te zorgen, ze wierp nu en dan een blik op het toverachtig-mooie buiten en dacht over het verzoek van haar dochtertje na.
Ze wist eigenlijk niet goed wat ze moest doen....
Marie was een „nakomertje", de drie anderen, ouderen, twee broers en een zuster, al sinds jaren getrouwd en het huis uit —, gelukkig vlak in de buurt getrouwd en allemaal even welvarend — allemaal even sterk en gezond. Marie alleen was van haar geboorte af een zwak kindje

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

geweest, moeizaam opgekweekt met levertraan en versterkende kostjes, daardoor ook erg verwend door haar vader en oudere broers en zuster, maar gelukkig toch geen „bedorven kindje" geworden.
Nog was ze niet sterk, moest veel verzuimen, maar wist door hard werken bij te blijven. Haar vader had zich dan ook tegen het gaan naar de kweekschool gekant —, maar de moeder had het doorgezet; de omgang met andere meisjes zou haar harden, ze groeide thuis te veel als in een broeikas op. Maar ze had ook wel de bezwaren gezien. Mol was geen eigenaar van de molen, hij was maar zetbaas, van huis uit een doodgewone arbeiderszoon. Zij zelf kwam uit een boerengezin en ze had in haar dorp als kind vlak achter de burgemeester gewoond, waar ze dan melk en boter en room en eieren placht te brengen en waar ze wel als klein meisjes bij de oudere kinderen te spelen was gevraagd, want de burgemeester en mevrouw, ofschoon schatrijk, waren heel eenvouuige mensen. Later had ze er een poos gediend als kindermeisje bij de jongere kinderen, om met ze te spelen en ze bezig te houden, en onder die jongere kinderen was ook de kleine, blonde Giene geweest.... en die kleine blonde Giene was opgegroeid en een dame geworden en eindelijk met mijnheer Aben getrouwd, die ze altijd „jongeheer Frans" had genoemd, en nu was ze moeder van de kleinere, blondere Gientje, Gientje Aben, en die zat bij Marie in de klas! En hun molen hoorde van Gientjes grootvader —, aan hem hadden ze te danken, dat Mol daar zo goed als eigen baas was en niet ergens maar gewoon als knecht moest werken.
Maar dat alles was jaren en jaren geleden en ze had er Marie nooit over gesproken. Niet uit valse schaamte, maar om haar niet nog linkser en bedeesder te maken tegenover een klasgenoot.
Ze wilde ook niet, dat er op Marie werd neergezien. Ze waren maar eenvoudige luitjes en woonden en leefden als boerenmensen. Niet uit schaamte, maar

© 2026

eerder uit trots had ze Marie nog nooit aangemoedigd, de meisjes bij zich te vragen, ofschoon ze nu al langer dan anderhalf jaar met ze op school ging. Ditmaal was het wel een mooie gelegenheid, zo ongezocht, ze hadden nu echt iets bijzonders aan te bieden. Want er werd heel veel toeloop voor de wedstrijd verwacht. En dan van hun brede, ruime molentrans alles op je gemak te kunnen gadeslaan, inplaats van te staan blauwbekken en stampen in de sneeuw, dat zouden ze wel een buitenkans vinden.
Onafgebroken bonkte en stampte de grote molen boven hun hoofden. Er klapte ergens een deurtje, er kraakte een traptree en even later kwam de vader binnen.
Zo mager als zijn vrouw was, zo welgedaan zag molenaar Mol eruit. Een dood-goede, maar niet overmatig snuggere dikzak, van top tot teen overdonsd met meel, wat hem iets wazigs gaf, als zag je hem door gaas of fijne tulle. Marie sloeg dadelijk haar boeken dicht en ze gingen aan tafel. Voor de zoveelste maal moest juffrouw Mol er haar man aan herinneren, dat hij zijn witbestoven petje had vergeten van zijn hoofd te zetten!
Lang en breed werd onder het eten de zaak besproken. Mol was er dadelijk heftig voor. Waarom niet? Wat leven in de brouwerij! Een ketel chocola, een paar flinke krentebroden.... Maar toen zijn vrouw met haar bezwaren kwam, was hij er plotseling even heftig tegen. Niemand zou van zijn kind, zijn schat, zijn Marietje mogen denken, dat ze zich bij de nesten en nuffen van die school indringen wilde, omdat ze in wat mooier huizen woonden, wat meer geld hadden misschien, omdat hun vaders „meneer" werden genoemd en hij maar kortweg: Mol. Ze lieten hem kalmpjes uitpruttelen, ze waren zijn kippedriftjes gewend, en het slot was, dat Marie de volgende dag op school moest zeggen, dat „iedereen die zin had" bij hen op de molen welkom zou zijn om de wedstrijd te zien en dat er na afloop „voor de liefhebbers chocola en krentenbrood klaar zou staan." Zo was het geen echte

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„partij", met „invitaties", maar een eenvoudige toestemming om van de gunstige ligging van „De Wilde Jager" te profiteren, met, natuurlijk, een hartversterking tegen de kou.

De hele avond onder haar huiswerk door en daarna, terwijl ze zich uitkleedde, en die volgende morgen nog eens weer, herhaalde Marie in zichzelf haar moeders woorden, en prentte ze zich in het hoofd, om het toch vooral goed te zeggen, en moeders bedoeling precies weer te geven —, en daardoor klonk het die volgende morgen dan ook wel een beetje als een van buiten geleerd lesje: „dat iedereen op de molen welkom zou zijn en dat er „voor de liefhebbers" na afloop chocola en krentenbrood klaar zou staan...."

„Wat prettig voor die „iedereen", en wat leuk voor die „liefhebbers"!" plaagde Jeanne Sixma, met haar spottend lachje. Leida Verkruysen, die zich als steeds in de buurt van het „deftig drietal" bevond, lachte uitbundig, alsof Jeanne een uitgezochte geestigheid had verteld, maar Marie werd vuurrood en keek zó bedremmeld, dat Jeanne dadelijk spijt had.

„Ik begrijp wel, wat je bedoelt, hoor, maar ik kan niet, er is juist die dag iemand jarig bij ons."

„Dat zal wel" —, dacht Leida, en zocht Jeanne's ogen in een blik van spottende verstandhouding te vangen, maar het lukte niet. — „Dat zal wel! Natuurlijk een uitvluchtje. Ze bedankt er voor om bij die boerentrien...."

„Dat is waar ook, je grootmoeder is die dag jarig," bevestigde Anke nu plotseling Jeanne's woorden. „Maar ik wil heel graag komen, Marie. Het zal een enig gezicht zijn, van jullie molen af...."

„Die hangt natuurlijk weer de edelmoedige uit," dacht Leida schamper. En ze zweeg. Marie had nog niet rechtstreeks tot haar het woord gericht. Het linkse, boerse kind voelde heel goed hoe de ander over haar dacht, ze had haar zelfs liever niet gevraagd —, maar haar moeder

© 2026

had gezegd, dat je niemand kon overslaan, als je noodde in het algemeen.
Daar kwamen de meisjes Doezer aan en Anke bracht gauw Marie's uitnodiging aan hen over. Ze zag, dat Marie al een kleur kreeg bij de gedachte, de woorden van zoeven te moeten herhalen.
„O, leuk!" riep Lien dadelijk. „En voor ons zo makkelijk. We stappen dan bij jullie halte in. Iedereen komt toch op schaatsen?"
„Natuurlijk. Te water is de kortste weg."
Anna moest nog even nadenken, of ze het kon schikken met haar werk, maar het zou wel lukken, meende ze.
Tine kreeg een kleur van plezier. Ze hoopte toch zó dat moeder haar die dag nu eens zou kunnen missen. Ze zou alles op haren en snaren zetten.... ze had nog nooit zo iets gezien.
Door en Nel konden onmogelijk. Diezelfde middag zou de grote spekrijderij zijn....
„Om springlevende halve varkens!" riep Door ertussen.... en ze hadden Piet Siegenbeek plechtig beloofd te komen kijken en hem met krijgskreten aan te moedigen. Er waren vele en gevaarlijke mededingers. Daar konden ze niet meer af. Zonder de krijgskreten was Piet verloren.
Ook Lettie en Lea hadden verhindering. Die waren samen bezig aan twee gelijke verjaarsjurken voor Lettie's zusje Cor en voor Lea's zusje Roosje, en ze konden geen uurtje missen. Let had trouwens geen schaatsen en ze vroeg ze ook liever niet, het was tegenwoordig weer meer dan treurig gesteld met haar vader. Daarom zei Lea maar erg nadrukkelijk, dat zij en Let onmogelijk konden....
„Voor jou moeten er natuurlijk eerst balken onder het ijs liggen!" kon Jeanne toch weer niet nalaten te zeggen, en Lea sloeg de handen ineen van geveinsde bewondering.
„Wat kan jij toch goed raden. Voor jou valt nu letterlijk niets te verbergen!"
Ze lachten allemaal, omdat de snedige Jeanne nu eens

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

even met de mond vol tanden stond en Jeanne lachte zelf maar mee. Wat die Lea uit de hoek kwam, de laatste tijd! Gientje verscheen die morgen het laatst op het plein. Ze vond het een allergezelligst plan, maar ze wist niet of ze zou mogen, ze was pas verkouden geweest....
„Och ja?" spotte Leida. „Wat treft dàt ongelukkig. Wat zal je dàt spijten!"
„Hoe bedoel je?" vroeg Gien argeloos.
Leida haalde de schouders op, ze dacht er alweer „het hare" van.
Maar de volgende morgen zag ze tot haar grote verwondering Gien met een blij gezicht op Marie Mol afgaan en haar verwondering steeg nog geweldig, toen ze Gien hoorde zeggen:
„Moeder vindt het goed, hoor! Zeg, ik wist helemaal niet, dat onze moeders nog kennissen van elkaar waren. Daarom mag ik nu ook. Moeder zei, ze weet zeker dat jouw moeder wel zal oppassen dat ik niet in de tocht sta, en zo...."
„Kennissen?" stamelde Marie. „Neen, daar wist ik ook niets van. Daar heeft moeder nooit iets van gezegd."
Leida Verkruysen stond stom verbaasd. De rijke, deftige mevrouw Aben, die er equipage op na hield, en de moeder van dat boerse molenaarskind —, waren dàt kennissen? Ze ging gauw naar het tweetal toe.
„Zeg, hoe laat denk je dat de wedstrijd begint?"
„O, kom jij dan ook?" vroeg Marie. „Waarom heb je dat gisteren niet dadelijk gezegd?"
„O.... ik weet niet.... ik wist gisteren nog niet zeker of ik kon...."
En zo kwam het dat Leida Verkruysen ook van de partij was. En Nel van Zanten, die altijd graag bespiegelingen hield over hoe alles gelopen zou zijn, als dit of dat eens anders was gelopen, gaf nog lang daarna haar beschouwingen ten beste over de gevolgen van Leida's meegaan naar de harddraverij....
De deelname was nog veel groter dan de meesten hadden

© 2026

gedacht en het schouwspel bleek ongemeen boeiend. De wijde akkers, bedekt met sneeuw, tintelend in de zon als diamantpoeder, over zilveren velden uitgestrooid, de brede, gladde tocht, de vrolijke vlaggen en wimpels, de fleurig-opgetooide bruine, zwarte, witte paarden, de bont-beschilderde en versierde arren, de fantastische, kleurige, ouderwetse klederdrachten.... alles door elkaar heen bewegend onder vrolijk gepraat en geklingel van honderden belletjes, tegen een achtergrond van in het puurste hemelblauw vervloeiend blank.... het was als een levend schilderij, waarlijk een lust voor het oog.
En dan het uitzicht van de brede molentrans af, tot ver, ver, in de horizonten, veel verder, op veel meer vredige torentjes, verstilde molens dan van de begane grond.
„Ik wist niet dat die paar meter zó'n verschil konden maken," riep Lien Doezer verrukt. Ze keek naar alle kanten. Haar ogen straalden van genot en van dankbaarheid, en in een behoefte die te tonen aan de mensen, die haar dit feest bereidden, had ze haar arm om Marie's schouder heen geslagen. Ze was zo'n echt dankbaar natuurkind, Lien. En overal die zon, die verrukkelijke winterzon. „Haast al te mooi...."
„Ja," lachte Mol, die plezier had in haar vreugde. „Zeg dat maar wel juffertje. Het zou wel eens kunnen gaan dooien.... Het is nog zo vroeg in de tijd...."
„Ik moet u de groeten van moeder brengen...." zei Gientje zachtjes tegen juffrouw Mol. „U bent immers moeders buurmeisje geweest in grootvaders dorp?"
De scherpe, blauwe ogen achter de bril keken onderzoekend in de heldere, kinderlijke, haast nog blauwere ogen, maar ze ontdekten er niets dan oprechtheid in.
Buurmeisje.... meer had mevrouw Aben haar dus niet verteld. En wat een aardig kind vond ze Gientje. Mooier nog dan haar moeder, maar minder levendig leek ze.
Massa's arren namen aan de wedstrijd deel — iedereen was verbaasd, dat nog zoveel mensen in de omtrek er een bezaten! — maar alles liep vlot van stapel en tegen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zonsondergang was het afgelopen, waren ze naar alle kanten, over alle tochten en vaarten, onder vrolijk belgerinkel weggegleden. De prijsuitdeling zou nu nog volgen, later op de avond, in „De Zwaan".
Even nog bleven de meisjes en de volwassen mensen op de omloop staan om nog eens te genieten van het zeldzame schouwspel: blauwig-zilveren maneschijn en rozigrode avondgloed, dooreenspelend over de stralende sneeuw.
Voor het bezichtigen van het inwendige van de molen was het nu te laat geworden, maar Mol vertelde dat hij beneden een model had staan, een nauwkeurige nabootsing van „De Wilde Jager", nog afkomstig van zijn grootvader. Op die grootvader scheen hij heel trots te zijn —, hij was niet alleen beroemd geweest als knutselaar, maar ook, ja vooral, als schoonschrijver. Voor al zijn tijdgenoten had hij bruiloftswensen en verjaarsverzen geschreven!
„Een klein uurtje kunnen jullie nog wel blijven," meende Marie. „Het is nog lang niet donker en bovendien is het volle maan. En het gaat recht-toe, recht-aan, langs de tocht. Jullie kunnen onmogelijk verdwalen. Wel als je komt, maar niet als je gaat."
Beneden in de kamer — ze waren verzadigd van krentenbrood en chocolade, doortrokken van warmte, doorkoesterd van gezelligheid — wees de molenaar aan het aardige kleine modelmolentje op tafel de verschillende onderdelen en legde er de werking van uit. In zijn ijver had hij vergeten zijn oud, bestoven petje af te zetten. Over zijn blauw boezeroen met de glimmende witstenen knoopjes hingen jas en vest helemaal open en boven de ruige broek, die zijn geweldige benen bekleedde, stak een brede strook van zijn blauw baaien onderbroek rondom uit. Hij dampte geweldige wolken uit zijn kort, zwartberookt pijpje en keek zo echt gemoedelijk en plezierig. Alle meisjes bewonderden het kunstig-geknutselde molentje met de beweegbare venstertjes en deurtjes en ze vonden

© 2026

het vooral zo'n grappige gedachte, dat ze nu tegelijk in diezelfde kamer zaten en dat ze op diezelfde omloop zoeven hadden gestaan.
„Dat zou echt iets voor Nel zijn!" meende Tine Maas, innig vergenoegd dat ze er nu ook eens bij kon wezen. Alleen Leida Verkruysen verveelde zich en had spijt dat ze was meegekomen. De arrenwedstrijd.... nu ja.... dat was nogal aardig geweest.... maar dat burgerlijke rommeltje hier! Niet veel beter dan een arbeidersmilieu.... Dat van die „oude kennis" tussen de moeder van Gien en dat mens hier moest ze verkeerd hebben verstaan, zo iets was toch onmogelijk. En die man, die pummel, met zijn pet op zijn hoofd en zijn onderbroek boven zijn bovenbroek uit. Was Gien nu eigenlijk half onnoozel of hield ze zich maar of ze het hier gezellig vond —, zij, die zelf in het Huis-met-de-Poppen woonde? Anna Doezer lag natuurlijk weer met haar neus boven op dat idiote molentje; als de kippen erbij, wanneer er iets te leren viel.
Ze keek eens rond. Wat een meubilair. Niet eens alle stoelen gelijk! Een samengeraapt zoodje. Natuurlijk balsemientjes en fuchsia's —, dat hoorde er nu eenmaal bij, de ordinairste bloemen. Dan die portretlijstjes. Van komkommerpitjes, van schelpjes op karton geplakt! O, het kon warempel al niet erger.
En.... neen maar.... „fijn" waren ze óók nog! Niet te verwonderen! Dat paste precies bij de bril en de bonte boezelaar van dat schoonmaakster-achtige mens.
Wat stond er eigenlijk precies op die tekst, die daar aan de wand boven het ladenkastje hing? Je kon het bijna niet lezen van al de gouden en bonte krullen. Zeker een der kunstproducten van die beroemde grootvader, in lijst en glas nog wel. Maar wat stond er toch...? „Zoekt voor alles het Koninkrijk der Hemelen". O, zo, dat wist je dan alweer! Wat idioot om zo iets aan de muur te hangen. En die H. van Hemelen.... dat leek wel een K. „Zoekt voor alles het Koninkrijk der Kemelen".

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze proestte. Het Koninkrijk der Kemelen. Dat was te mooi om voor jezelf alleen te houden.
En ze stootte Lien Doezer aan, die zat het dichtst in haar buurt.
„Zeg, Lien.... zie je dat? „Zoekt voor alles het Koninkrijk der Kemelen"!"
Lien snapte het niet dadelijk. Ze keek naar de tekst en dan weer naar Leida, met vragende ogen.
„Wat bedoel je eigenlijk?" fluisterde ze.
„Het Koninkrijk der Kemelen," giechelde Leida.
Nu ontdekte Lien het ook. Ja, het leek meer op Kemelen dan op Hemelen, door die al te gul versierde H. En ze knikte, dat ze het had gezien en giechelde zachtjes met Leida mee.
En juist op dat ogenblik keek Mol van zijn molentje op en hun kant uit. Hij zag ze samen lachen en een ogenblik plooide zich zijn eigen gezicht tot een lach. Hij vond Marie's feestje zo boven verwachting gezellig. Maar daar ineens ontdekte hij de oorzaak van de vrolijkheid en zijn gezicht verstrakte. Hij stond op, ging ongemerkt naar de wand waar de tekst hing, haakte het lusje van de spijker los, lei hem voorzichtig met het glas naar beneden op het ladenkastje en ging rustig weer zitten.
Lien had wel kunnen huilen. Liefst was ze meteen opgestaan en naar die goeierd toe gegaan, om het hem te zeggen, dat ze helemaal niet om de tekst, maar enkel om die malle H zo had zitten lachen. Ze keek naar Leida, maar die haalde onverschillig haar schouders op en vertrok minachtend de mond.
Ze bleven nog een kwartiertje en al die tijd probeerde Lien tevergeefs zijn blik te vangen —, blijkbaar vermeed hij het opzettelijk hun kant uit te kijken. En bij het afscheid wist hij het zó aan te leggen, dat ze weg moest gaan, zonder hem in haar handdruk, in haar blik te hebben kunnen beduiden, wat een berouw ze had —, haar hand en haar oog hadden hem niet bereikt.
Buiten was het bijna beangstigend mooi. Hoog aan de

© 2026

hemel stond klein en ver de volle maan, maar straalde niet zo klaar als vorige avonden. De mensen hadden het wel voorspeld, de dooi stond voor de deur. Het was zelfs de vraag of het nu nog vroor. Een zilverige wazigheid hing in de lucht. Overal rondom uit de boerenhuizen scheen het getemperd lamplicht, de lantaarns langs het kanaal hingen als een eindeloos snoer van wazige manen in de ijle damp. Rinkelden daar niet héél in de verte de bellen van een ar, draafde daar niet ergens een paard met dampende neusgaten voor een bonte slee vol blijde mensen, die van het genot zo geruisloos te glijden over gladde banen tussen hoge blanke oevers verzonken, in stilte en maanlicht, maar niet genoeg konden krijgen?... In rustig-opgewekt gesprek, echt voldaan over hun middag, schaatsten de meisjes los en luchtig voort. Daarginds bij het verste bruggetje moesten zich pas hun wegen scheiden. Ze genoten de geluidloze schoonheid temidden waarvan ze zich bevonden, die stemde ze zo kalm en blij. Alleen Lien voelde zich ellendig, er kropte een brok in haar keel, die ze niet wegduwen kon. Die Mol, die goede, hartelijke man! Wat had hij eerst goedig meegelachen, tot plotseling zijn gezicht verdonkerde, toen hij merkte dat hij werd bespot. O, de gedachte, dat hij hààr daarvan verdacht, dat zij ooit die gulle man zou hebben willen grieven — gesteld dan al dat de tekst zelf.... Maar daar viel toch ook niets om te lachen. Als je er de bedoeling van begreep....

Neen, ze kon niet zo met de anderen blijven rijden, meedoen in hun gesprekken, het was onmogelijk.... en ze bukte zich naar haar schaats, alsof daar iets los aan was, en liet de anderen een voorsprong nemen....

Anna merkte het gelukkig niet, die praatte druk met Anke.... ze reden door. Nu stond ze daar heel alleen, in de stilte, in de nevel, in het matte maanlicht. Flauwtjes rozig blonk daar in het Westen nog de kim.... heel, heel ver weg was nu het rinkelen der arrebellen.... Ze hoorde het kloppen van haar eigen hart, ze keek de anderen na,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hoe ze snel in de schemer verdwenen. Nauwelijks nog was het krassen van hun schaatsen hoorbaar, ze naderden het eerste bruggetje al....
En ineens, in een plotselinge ingeving, had ze zich om-

© 2026

gekeerd en reed naar de molen terug. Ze moest het zeggen, hij moest het weten, dat het alles een misverstand was, dat hij het allemaal verkeerd begrepen had. Groot in het donker rees daar voor haar de molen omhoog uit

het zilverig blank, spookachtig met de vier stilstaande, starre wieken, als uitgestoken armen —; heel ver, heel hoog, bleek-zilver scheen door de mist de zuiver ronde maan.

Eenzaam krasten haar schaatsen, recht reed ze op de molen aan. Hier vertakte zich de tocht.... van welke kant waren ze gekomen? Ze bleef bezinnend staan, ze keek even om. Daar, ver, reden de anderen nu. Bij het laatste bruggetje zou Anna zeker op haar wachten, ze hadden nog wel een half uur voor de trein en je kon duidelijk aan de halte de lichten zien gloren achter de dunne mist.

Ze reed weer door, ze meende nu zeker van de richting te zijn. Maar plotseling zag ze de molen aan haar linkerhand, hij scheen kleiner en verder dan zoeven. Weer terug.... neen, het hoefde niet.... hier was een dwarssloot, die haar op de hoofdtocht terug zou brengen. En nu, als was het toverij, nu was de molen weer vlak bij.... maar hij zag er heel anders uit, blijkbaar stond ze aan de andere kant, ongemerkt moest ze zijn omgereden. Ze zag de lichte raampjes niet, ze herkende de omtrekken niet. Het beste zou zijn, er omheen te rijden, dan kwam ze vanzelf weer aan de voorkant uit. Wat was het stil.... geen stem... geen stap.... nergens ook maar het minste geritsel..., wat een onderscheid met vanmiddag, hier op dezelfde plek, dat bonte, fleurige schilderij in zon en tintelende sneeuw....

Maar dat was om bang te worden, ze scheen de molen niet te kunnen naderen, nu reed ze er weer van af! Weer bleef ze staan, een donkere ijsvloer strekte zich tussen de molen en het slootje waar ze op stond, die zou haar wel op de molenwerf brengen.... en een paar stappen over het besneeuwde gras, een smalle strook, en vooruit nu maar, je laten glijden over die donkere plek, die ze toch wel een beetje griezelig vond....

Bijna in hetzelfde ogenblik was het gebeurd.... het kraakte om haar heen.... en ze bleef staan.... met van schrik verstijfde leden.... met van angst verdroogde mond.... even

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nog stond ze zo, sidderend.... niet wetend waarheen en hoe.... even nog stond ze zo.... midden op het donkere vlak, dan brak ineens met ijselijk gekraak de broze bodem onder haar voeten weg.... en ze zonk, ze zonk tussen het plassende, brokkelende ijs, met een plons in het weke en woelige, in het ijskoude, stikdonkere water weg.... Ze sloeg haar armen over de grauwe ijsvloer in doodsbenauwdheid, en hield zich hangende, maar haar trappende, zoekende voeten vonden geen grond. Bijtend, vlijmend stak haar de kou, onder haar gestrekte armen kraakte het ijs, het was als werd ze naar onderen weggetrokken....

Had ze gegild.... had ze zó hard gegild, dat ze het hadden gehoord in de molen en waren komen aanlopen met ladders en touwen? Had haar gillen Anna bereikt tot waar ze moest hebben staan wachten bij het derde bruggetje, zodat ze als een razende was teruggeschaatst tussen de bleke velden, over de stille tocht?
Zelf wist ze het niet, zelf kon ze ook later niets vertellen.... toen de anderen vroegen, weten wilden, hoe het voelde om op een eenzame schemeravond door het ijs te zakken en geen grond te vinden onder je voeten.... en of je dan aan doodgaan dacht, en of het waar was wat ze altijd vertelden, dat je dan alle gezichten voor je kreeg, van je vader en je moeder en wat je verder aan liefs in

© 2026

de wereld had, die dan kwamen om je in het leven terug te trekken.... terwijl je niet meer komen kon.... Of het waar was, vroegen ze, dat je handen bevroren, zodat je loslaten moest en je je maar zinken liet, tot je dan onder het ijs wegschoot om er nooit weer levend uit te komen.... En was ze helemaal onder water geweest...? Ze wist het niet.... Er was ineens over het donkere ijs een ladder naar haar toe komen schuiven en die had ze gegrepen en een stem had uit het donker geroepen: laat je maar slepen.... en toen wist ze dat ze weer vastzat aan andere mensen, aan de wereld, aan het leven, dat ze gered was. En daarna had degeen, bij wie de stem hoorde, aan de ladder getrokken, zachtjes, gelukkig zachtjes.... was het harder gegaan, ze had los moeten laten, zo stram waren haar handen.... en er was een ontzaglijk gekraak en geplas geweest, en geplons en geschuifel van opkruiende schotsen, hele brokken wegspringend ijs, en haar kaken.... ja, dat wist ze toch wel, haar kaken hadden zó geklapperd, dat het was of haar hoofd moest barsten, en ze sleepte hele vaten ijswater in haar rokken mee en toen lag ze op de kant.... zalig en ellendig tegelijk.... zalig, omdat ze toen wel besefte dat ze op het punt had gestaan.... o.... je moest er maar niet aan denken. Het was of je in een bodemloos zwart gat naar beneden keek, als je er aan dacht.... en helemaal duizelig werd....
Dat wist ze, en meer niet. Ze wist zelfs niet met zekerheid of ze had gegild. Maar in de molen was het ze door merg en been gegaan.... Mol had juist verteld van het gebeurde met de tekst en Marie had Lien met vuur verdedigd: het kon onmogelijk zo gebeurd zijn, er moest een misverstand zijn geweest. Leida was er toe in staat, maar Lien niet.... nooit.... En daarop was het even stil geweest, hadden ze alle drie in nadenken verzonken gezeten.... en toen ineens uit stilte en donker die snerpende, hartdoorborende gil. En Marie hield sedert die dag altijd vol dat ze het ineens had gevoeld, dat ze het onmiddellijk wist: Lien alleen teruggekomen, om het gebeurde op te hel-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deren, en de verkeerde sloot op gereden en op het verraderlijke diepe „kolkje" achter de molenwerf door het ijs gezakt. De tweede gil hadden ze al niet meer binnenshuis gehoord.... ze waren toen al met ladder en touw in doodsangst naar de plek geijld, vanwaar de vreselijke kreet geklonken had.

Lien was niet bewusteloos, enkel verstijfd van kou en als verlamd van schrik. Terwijl Mol en zijn vrouw haar naar binnen droegen, trok Marie ijlings haar mantel aan, zette haar muts op en rende over het ijs naar de plek, waar de tocht in tweeën splitste. Anna kon terugkomen. Anna zou zeker terugkomen, ze zou niet zonder Lien naar hun ouders, naar hun dorp durven gaan. En net dat ze er stond, daar kwam Anna aangeschaatst, in een razende vaart... als een vage gedaante over de rechte, lange tocht.... een donker spook.... want al dichter werd de damp, al zwakker en flauwer drong er het maanlicht nog doorheen.

„Anna! Anna! Hierheen!" riep Marie haar tegemoet.

„Waar is Lien...? Wat is er gebeurd? Die gil...?"

Anna's stem had bijna geen klank, haar keel was droog van het jachten en van de angst.

Toen ze een ogenblik later de molen binnen kwamen, lag Lien al in bed. Wonderbaarlijk gauw had moeder Mol haar uitgekleed, drooggewreven en onder de wol gestopt. Ze lag in een grappig klein opkamertje, er brandde enkel een kaars op een klein tafeltje, maar de deur naar de grote kamer stond open. Ze voelde zich al bijna behagelijk, ze begon al te gloeien, inwendig ook, door de grote kop kokend-hete chocola.

Heerlijk lui leunde ze haar hoofd in het dikke, zachte kussen.... en plotseling barstte Anna, die nog niets had gezegd, in hevig snikken uit.

Van teruggaan kon natuurlijk geen sprake meer zijn.... en juist begon het tot ze door te dringen, dat de ouders daarginds wel in doodsangst moesten verkeren, en vroegen ze zich af, hoe ze nog te bereiken voor de nacht, toen

© 2026

daar als een reddende engel schoonzoon Binnendijk binnen kwam stappen met een boodschap van zijn vrouw voor haar ouders. Hij woonde in het dorp en wilde natuurlijk met alle genoegen een telegram naar het postkantoor brengen.
„Maar hoe konden jullie haar nu achter langs de werf alleen laten rijden!"
„Ze was al weg, ze waren allemaal al weg.... maar ze had iets vergeten en daarom kwam ze terug," legde de moeder uit, met het natuurlijkste gezicht ter wereld. Maar ze keek Lien even aan en meer werd er niet over gesproken.
Wat die dag was voorspeld, kwam ook werkelijk uit. Te middernacht dooide het al en een paar uur later kletste de regen op sneeuwvelden en ijsvloeren neer. Lien lag er naar te luisteren uit het kleine, donkere kamertje, waar ze telkens even insliep en telkens weer ontwaakte en telkens zich moest bezinnen: wat was er toch allemaal gebeurd...? En dan sprongen haar gedachten weer terug naar dat gruwelijke.... en ze voelde hoe haar voeten tastten in het koude, diepe, hopeloos tastten naar grond, maar niet vonden... nu lagen ze hier, haar voeten, gloeiendwarm in een koesterend bed.... lekker tegen elkaar aan, en ze bewoog ze even en zuchtte van behagen.... en sliep weer in.... en schrok weer wakker.... en het was als duwde iemand haar hoofd boven het bodemloze.... zwarte gat.... en haar adem stokte... haar hart stond stil.... Als Mol vijf minuten later was gekomen.... dan was ze nu.... dan lag ze nu...! Ze kon die gedachte niet verdragen, ze wentelde haar met geweld als een last van zich af..... ze leefde.... En in haar leefde, naast het geluk omdat ze mocht leven.... de zachte dankbaarheid.... Die mensen.... die engelen.... die trouwe goeierd van een Marie.... en Anna had gesnikt.... er en was een telegram naar huis gestuurd.... en zo sliep ze weer in.
De volgende morgen waren Anna en Marie al naar school, toen ze wakker werd. Hoe gek! Wie had het de vorige dag allemaal kunnen denken? Ze hoefde niet in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bed te blijven, ze mocht in de kamer naast de kachel zitten. Boven haar hoofd stampte eentonig en zwaar de molen, om haar heen was juffrouw Mol ijverig doende met stofdoek en bezem, de regen kletterde tegen de kleine ruitjes, tussen de bloempotten door kon ze de wijde, nog witte velden zien. Het was als een droom....
Om tien uur waren haar vader en moeder er al met tante Martha, Anna's moeder. Oom Adriaan had natuurlijk zijn school. Ze waren niet ongerust, in het telegram had niets ontstellends gestaan, maar ze vonden het aardig zelf Lien te komen halen, wilden ook persoonlijk de molenaar en zijn vrouw bedanken. Voor twaalven was Lien alweer thuis, in haar eigen dorp....
Maar 's avonds had ze met Anna een ernstig gesprek. Ze vertelde haar de hele toedracht, hoe Leida haar had gewezen op die „Kemelen" en hoe ze toen samen hadden zitten giechelen en hoe op dat noodlottig ogenblik de vader van Marie hun kant had uitgekeken.
„Ik begreep wel zo iets...." zei Anna. „Uit wat Marie gisteravond vertelde."
„Wat bedoel je met zo iets..."
Anna aarzelde even.
„Dat een ander je weer had meegesleept.... dat een ander je weer tot iets had gebracht, wat je uit jezelf nooit zou hebben gedaan...." Ze hield op, maar Lien voelde dat ze nog meer wilde zeggen, wachtte en zweeg en nu sprak Anna weer verder, haperend, met een rode kleur....
„Ik geloof eigenlijk...." zei ze. „Dat het voor een groot deel mijn schuld is...."
„Wat jouw schuld?"
„Dat je nog altijd zo onzelfstandig bent.... zo gemakkelijk mee te slepen.... zo weinig gewend op je zelf te staan.... Geloof je ook niet...?"
„Misschien wel..." zei Lien. En ineens moest ze denken aan iets van al maanden geleden, uit de vorige klas.... dat geval met Nel van Zanten, toen ze zo graag had willen meedoen om Nel te helpen, maar niet had gedurfd, of

© 2026

liever, ten slotte niet had gewild.... toen ze Anna voor hen beiden had laten spreken, die dag in de wachtkamer.... die vergadering, waar Door zo gek had gedaan, zo gek, en zo goedig....

„Neen, niet misschien...." kwam Anna weer. „Niet misschien, maar stellig en zeker! Ik heb het trouwens al vroeger gedacht... maar ik heb het weer van mij afgezet. Ik vond het altijd zo.... prettig.... dat je in alles precies deed wat ik wou.... ik denk soms van mezelf, dat ik wel een beetje heerszuchtig ben.... net als pa misschien...."

Haar stem haperde en Lien was diep onder de indruk, dat die trotse, teruggetrokken Anna zich nu zo voor haar vernederde.

„Je hebt het toch altijd goed met mij gemeend.... en mij altijd met alles geholpen...." haastte ze zich te verzekeren.

„Goed gemeend, zeker.... dat doet pa trouwens ook met de mensen waar hij over baast. Maar dat helpen was juist glad verkeerd. En voortaan.... moet je op je eigen benen leren staan...."

„Wat bedoel je...?"

„Dat we van nu af niet meer samen zullen werken...."

„Niet meer samen werken? Laat je me dan zó maar in de steek? En dat terwijl we in Maart overgangsexamen hebben? Maar dan zak ik vast en zeker, dan kom ik nooit in de derde klas...."

Anna dacht even na. De overgang van de tweede naar de derde was inderdaad de gewichtigste van de hele vierjarige cursus. Het was een werkelijk examen, een heel moeilijk examen. Want voor de derde moest de schifting streng zijn, daar begon de practijk, in de derde werd je „kwekeling", leerde je „zielkunde" en „methodiek", naderde je van héél uit de verte, maar tóch, reeds het eind, het examen voor de acte. Daarom was de scheiding tussen tweede en derde zo scherp, daarom voelde zich, wie „drie" had bereikt, een heel eind boven „één" en „twee" verheven, veel nader tot „vier". Neen, Lien had gelijk, ze mocht haar nu niet ineens laten schieten... maar gelei-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

delijk moest ze haar toch aan zelfstandig werken, zelfstandig handelen, zelfstandig nadenken gewennen.
Zo kwam het, dat de nichtjes Doezer voortaan niet meer als uit één mond spraken, als met één hoofd dachten. Elk van beiden sloot zich voor langere of kortere tijd bij anderen aan.
Lange tijd hing er een waas van geheimzinnigheid over het voorval op de molen, over alles wat er die middag en avond was gebeurd. Dàt er iets was gebeurd, dat wisten, voelden ze allemaal, maar het duurde een poos voordat, bij stukjes en beetjes, de waarheid aan het licht was gekomen. Door Siegenbeek vond het prachtige stof voor een drama en Nel gaf, als ze alleen waren, nog dikwijls bespiegelingen ten beste, over wat er allemaal niet en wat er allemaal wel zou zijn gebeurd, wanneer Leida die middag niet was meegegaan naar de molen....

2026

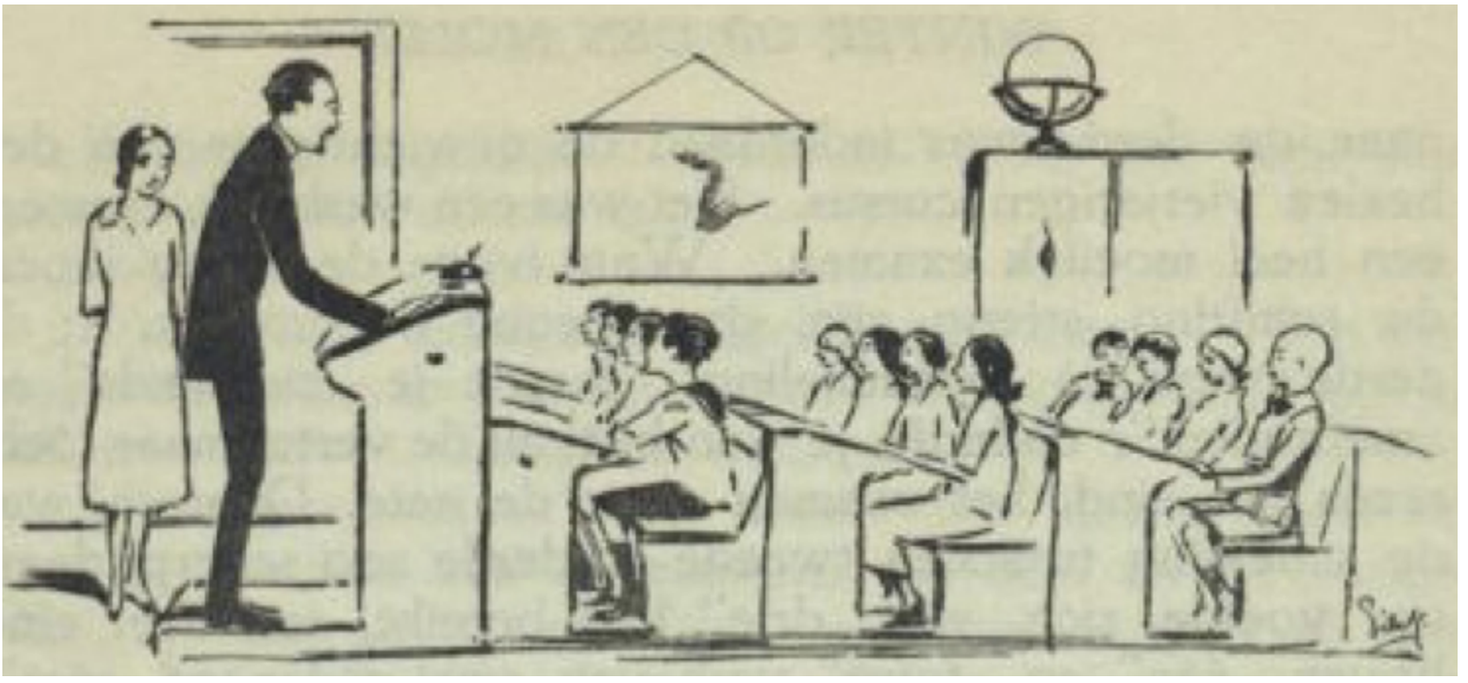

HOOFDSTUK VI

ALLERLEI WEDERWAARDIGHEDEN

EN nu waren ze weer over. Alle twaalf, boven verwachting! Maar daar was ook wel een geweldige bof toe nodig geweest. Juist een paar dagen voor het examen had de „baas" een ernstige bronchitis gekregen, die hem weken lang thuis in bed hield en zo kwam het dat mijnheer Adelink, als oudste leraar, de leiding van het examen op zich moest nemen. Mijnheer Adelink nu hechtte lang niet zoveel aan „parate kennis" als de directeur, hij gaf veel meer om gezond verstand en om goede wil, en het meest van al om geduld, voor jonge mensen, die later met kinderen moesten omgaan en kinderen kunnen begrijpen, en daar de „zwakke zuster", Marie Mol, aan „gezond verstand" en aan „goede wil" en „geduld" wel zowat vergoedde wat ze te kort kwam aan „parate kennis", was voor haar die ziekte niet veel minder dan een redmiddel geweest.

En zo zaten ze dan nu in de derde; de helft van de weg was afgelegd. Wat leek het lang geleden! Dikwijls dachten ze aan die examendag, twee jaar terug, Lien Doezer vooral, die altijd graag over het verleden mijmerde. Toen veertien —, nu zestien, toen schoolkinderen met rijgschoenen, korte jurken uit één stuk, en hangend haar, nu

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

jongedames in rok en blouse, de vlechten om het hoofd gewonden of opgenomen in een strik.
Het feit vooral, dat je in de derde „kwekeling" werd, gaf je dat gevoel van volwassen zijn en van gewicht. Je zat nog wel in een klas, maar je stond toch ook al vóór een klas, je kreeg zelf nog les, maar je gaf ook les en de kinderen moesten natuurlijk „juffrouw" tegen je zeggen, en doen wat je ze zei! De hoofden en de onderwijzers aan de school, waar je je als kwekeling in het lesgeven moest oefenen, zeiden meestal ook juffrouw —, de onderwijzeressen noemden je natuurlijk bij je naam. Maar soms mocht je hen ook bij hun naam noemen. Dat was haar allemaal verteld door de meisjes uit de vorige derde klas, die nu vierde waren en „voor de acte zaten".
Ze wisten ook al hoe het toeging op de verschillende scholen in de stad. Op de Opleidingsschool was plaats voor drie —, en daar wou iedereen natuurlijk dolgraag heen, maar degenen, die er vroeger als leerling waren geweest, kwamen het eerst in aanmerking. Dat waren dus van hun klas Anke, Jeanne en Gien. Op elk der „volksscholen" was plaats voor twee. Op de school van mijnheer Dubbeldam scheen het nogal saai, behalve dan dat Door's vader er onderwijzer was; van mijnheer Noteboom viel ook niet veel bijzonders te vertellen. Over mijnheer Kroon waren de meningen verdeeld —, sommigen dweepten met hem, anderen vonden hem „een engerd". Hij was een stille, een beetje vreemde man, helemaal geen echt deftig „schoolhoofd", meest nogal slordig gekleed en met een baard van een dag of drie. Je zag hem zelden zonder een pijp in zijn mond.
Nel van Zanten beschouwde het feit dat hij bevriend was met mijnheer Adelink als een voldoende aanbeveling, maar de meesten vonden die zienswijze al te optimistisch. Het was lang niet hetzelfde waar je werd geplaatst en alles hing af van de directeur. Sommige hoofden beschouwden het als hun taak om te zorgen, dat de kwekelingen ook inderdaad wat leerden, anderen lieten ze maar

© 2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zo'n beetje aan hun lot over of gebruikten ze, nog heel wat erger, als loopkinderen, stuurden ze naar hun vrouw met briefjes of naar de winkel om tabak of naar de brievenbus, lieten ze op de bel letten, in de gangen de klompen rechtzetten, hele dozen potloden punten, bordendoeken uitslaan en al zulke karweitjes meer.
De onderwijzers en onderwijzeressen hadden daar soms ook wel een handje van. Er waren er, die je niets gunden, nog geen verhaaltje vertellen mocht je, de hele middag lieten ze je bungelen naast de banken, dan kon je uit het raam staan kijken, met je duimen draaien, geeuwen tot je kaken kraakten en je de tranen over de wangen liepen. Ja, de een of de ander, dat was een héél verschil, dat zouden ze wel heel gauw merken!
Over de school van Jansen — ze hadden zelfs te veel het land aan de man om „mijnheer" te zeggen — was maar één enkele roep. Het was een ellendige school en Jansen zelf een draak van een vent.
Juist een poos voordat ze in de derde klas kwamen, was de Leerplichtwet tot stand gekomen —, daardoor werden er heel veel kinderen tot schoolgaan gedwongen, die tot hun elfde, twaalfde jaar op straat hadden gezworven —, die konden natuurlijk niet hoger zitten dan de eerste klas, want ze kenden geen a voor een b. Ze gingen bijna allemaal onder protest en met grote tegenzin „op hun oude dag" nog naar school en er waren woelige en grove klanten bij. Dat hele oproerige stelletje nu ging bij Jansen op school en ze noemden de school van Jansen dan ook de Leerplichtschool. Halfwas polderjongens zaten er met bedeesde kleuters tezamen in de eerste klas, tussen de kleine bankjes waren de grote, brede uit de vijfde en zesde klas gezet.
Jansen zelf beschouwde het als een grote onderscheiding dat hem dat onhandelbare goedje was toevertrouwd, hij zag er een hulde aan zijn paedadogische talenten in. Hij wist wel dat hij werd gevreesd en dat niemand van hem hield, maar dat hinderde hem niet. Integendeel!

© 2026

Hij was een norse, strenge man, zwaargebouwd, met kort geknipt zwart haar, een rood, dik hoofd, en opeengeknepen lippen. Hij handhaafde in zijn school een ijzeren tucht en was tot in het overdrevene op orde en netheid gesteld. Zelf zag hij er altijd onberispelijk uit in een zwarte jas met dubbele borst, zwarte handschoenen, een zwarte stok. Hij behandelde de onderwijzers als knechten en de kwekelingen als lijfeigenen, ze moesten, als hij het ze commandeerde, boodschappen doen, boeken kaften, potloden punten en was er ergens inkt of water gemorst, dan werd de kwekeling gehaald om het op te dweilen. Waar die dan ook mee bezig was, hij of zij moest onmiddellijk komen.

Dat alles vertelde op een goede dag Door Siegenbeek, ze had het thuis gehoord van een jonge onderwijzer, een kennis van haar vader, die daar bij Jansen op school was en die bij hen soms zijn nood kwam klagen.

„Hij moest mij zo iets eens lappen!" riep Nel, trillend van woede bij de gedachte alleen.

„Pas maar op!" spotte Leida. „Je hebt misschien de meeste kans dat je er geplaatst wordt. Zeg maar niet te veel. De baas zal jou zeker de prettigste school niet geven." En ze keek zó geheimzinnig, als was ze in alle „staatsgeheimen" ingewijd.

Nel vatte dadelijk vlam.

„O, heeft je pa dat weer zitten bekletsen op het stadhuis? Hè toe, blijf me voortaan met die klerkenpraatjes liever van mijn lijf!"

„Ja, pas maar op!" herhaalde Leida treiterend, maar toch in het nauw gedreven. Want ze had bijna haar mond voorbij gepraat —, ze wist inderdaad meer dan ze weten mocht....

„'t Is niet te hopen voor je, Nel," lachte Jeanne. „Ze zeggen dat hij ook al een vrouwenhater is; hij schijnt eens in zijn leven een blauwtje te hebben gelopen en heeft nu eeuwige wraak gezworen aan het hele vrouwlijke geslacht."

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Is het heusch waar...?" vroeg Lea weifelend, want je wist nooit precies wat je aan Jeanne had. „Is hij heus een vrouwenhater?"

„Dat komt er voor Nel toch helemaal niet op aan," snibde Leida. „Nel is toch immers al lang voorzien. Dat weet de hele wereld. En ze keek tartend naar Door, die altijd veel gauwer „hapte" dan Nel, die bovendien de geschiedenis van Nel en Dick Muntendam wereldkundig had gemaakt, maar Door luisterde niet, ze keek bezorgd voor zich uit.

Leida zou wel eens gelijk kunnen hebben. De directeur zou Nel zeker de prettigste school niet geven. Tussen die twee werd de verhouding hoe langer hoe slechter. Dat was in de eerste klas al begonnen, en het was toen al van weerszijden ernst geweest, geen gekibbel van een „leraar en een leerling, die „een pik op elkaar hebben".

Het ging hard tegen hard. Nel verdroeg al moeilijker zijn verwaandheid en zijn hoge toon, en hij ergerde zich al meer aan haar kalme zelfstandigheid. Nel was niet „brutaal", Nel zat niet onder de les te ginnegappen, Nel schopte geen herrie, maar haar hele wezen weerstreefde hem gedurig.

Nel deugde eigenlijk niet voor een school, en zeker niet voor deze, zeer weinig „moderne" school. De andere leeraren waren te goedmoedig of te onbeduidend, om aan haar eigenaardige manier van optreden veel aanstoot te nemen en over het geheel mochten ze haar zelfs wel lijden, want ze was schrander en gaf toch welbeschouwd geen last, maar de directeur scheen er een zeker genoegen in te vinden haar voortdurend te prikkelen, haar trots te wonden met kleine speldeprikjes, met een opzettelijke achteloze onbeleefdheid, als om haar duidelijk te tonen, dat ze „met al haar airs", toch maar een schoolmeisje was. Tegen Anke en Anna sloeg hij dan, als om Nel nog feller te tarten, een toon aan, als waren ze volwassen dames, liet ze voorgaan, nam zijn hoed het eerst voor ze af en sprak ze soms aan met „u".

© 2026

Het was er niets beter op geworden, nadat Nel's grootvader, de laatste keer dat hij voor de zóveelste maal was „ontboden", op Nel's eigen aandringen was weggebleven. „Het is niets dan enkel maar machtsvertoon," had ze gezegd. „De hele zaak staat buiten de school." En dat was juist. De directeur had namelijk voor de klas toespelingen gemaakt op haar correspondentie met Dick Muntendam, op een keer dat ze een les te weinig had geleerd.

„Je besteedt je tijd liever aan bezigheden, die het daglicht niet kunnen lijden," had hij gezegd. Ze had het eerste ogenblik niet eens begrepen waar hij op doelde. Pas toen hij tussen zijn tanden nog iets bromde van „jongensgedoe" was haar een licht opgegaan.

„Jongensgedoe!" Haar heerlijke briefwisseling met Dick, waar ze bij hen allebei thuis van wisten. En terwijl Dick in de Kerstvacantie nog thuis had gelogeerd. En moest grootvader daarvoor nu ook al komen? Ze had er zich zo heftig tegen verzet, dat de oude heer, zelf ook al niet happig op dergelijke bezoeken, maar kalmpjes thuisgebleven was.

De andere dag had ze natuurlijk opheldering moeten geven.

„Waarom is je grootvader gister niet bij mij op het spreekuur geweest?"

„Grootvader was verhinderd."

„Waardoor verhinderd?"

„Ambtsbezigheden."

Nel zei het zo rustig en zelfverzekerd, dat de meesten het slikten, maar Door, die immers maar al te goed wist dat de oude heer Van Zanten geen ambt en geen ambtsbezigheden meer had, hield met de grootste moeite haar lachen in en voelde zich deswege als een Bredase turfschipheld. Gelukkig ook maar —, of ze had het nog erger voor Nel gemaakt. Er viel helaas niet veel meer te bederven. Toch hoopte Door nog, dat haar vader het met mijnheer Dubbeldam wel klaarspelen zou, Nel en haar samen bij zich

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

op school te krijgen. Zelf kwam ze er natuurlijk. Leuk! Ze mocht wel niet bij haar eigen vader in de klas — dat ging nu eenmaal niet, kwekelingen kregen het eerste jaar de twee laagste klassen, het jaar daarna pas de derde en de vierde — maar ze zou geplaatst worden bij een jonge, jolige onderwijzeres die ze goed kende, die bij hen aan huis kwam, die ze bij de naam mocht noemen: Lucy van Heuven. En Lucy had haar beloofd, dat ze haar van alles zou laten doen, en ze had zulke leuke peuters in de klas. En nu zeiden vader en Lucy thuis al „collega" tegen haar, uit de grap.

Dat Leida Verkruysen iets wist, maar het niet mocht zeggen, was duidelijk. En dat het „iets" heel prettig was voor haarzelf, daaraan viel ook niet te twijfelen. Ze hadden haar nog nooit zo druk zien lachen.... en tegen Lea, Tine en Lettie toonde ze een bijna overdreven neerbuigende vriendelijkheid.

Gauw genoeg kwam alles aan het licht. Op een mooie morgen verscheen de directeur, nog wat bleek van zijn ziekte, en al even slecht geluimd als daarvoor, met de kwekelingenlijst in de klas, tikte om stilte en begon te lezen:

„School van mijnheer van der Plas...."

Dat was de Opleidingsschool en iedereen wist dus vooraf, welke namen er nu zouden worden genoemd: Anke, Jeanne en Gien.

Maar verstonden ze goed...? ...

„Gien Aben, Jeanne Sixma, Leida Verkruysen...."

Bijna had Door geroepen: „Mijnheer, u vergist u, u bedoelt Anke!" Maar dat was toch ondenkbaar. En bovendien zagen ze nu duidelijk dat de mededeling noch voor Leida, noch voor Anke een verrassing was. Leida straalde van triomf en Anke keek gewoon-onverschillig. Wat zou dat te betekenen hebben? Maar ze konden er nu niet verder over denken of spreken....

„Kalmte alsjeblieft!" gebood de directeur, en las nu verder:

© 2026

„School van mijnheer Dubbeldam: Door Siegenbeek, Anke van den Burg. School van mijnheer Doezer: Anna Doezer en Lien Doezer. School van mijnheer Noteboom: Marie Mol, Let Brons. School van mijnheer Kroon: Lea Schaap, Tine Maas. School van mijnheer Jansen: Nel van Zanten...."

Hij zweeg. En de verbazing, omdat Leida de Opleidingsschool kreeg en Anke naar die van Dubbeldam moest, en eigen tevredenheid of teleurstelling — het werd alles op de achtergrond gedrongen door die laatste mededeling. Dus tòch! Dus Nel moest naar Jansen, juist Nel, alleen Nel. Stokstijf en doodsbleek zat ze in de bank. Schijnbaar onbewogen, maar met fonkelende ogen keek ze naar de man voor de klas, die na één enkele hatelijke blik doodbedaard het papier toevouwde en het lokaal verliet.

Mijnheer Blom had even later een halve storm te bezweren....

Om vier uur brak hij los, de storm. Sommigen vonden het geval Leida-Anke het belangrijkst, anderen het geval Nel. En het bekoelde Leida's trotse vreugde wel een beetje, toen Anke rustig vertelde:

„Ik wou liever niet naar de school van Van der Plas. Na mijn examen wil ik toch ook beginnen aan een volksschool in een grote stad. En daarom is het veel beter, dat ik eerst die gewone volkskinderen leer kennen en ermee omgaan."

„Heb je dat tegen de directeur gezegd?"

„Neen, thuis tegen mijn moeder. En toen heeft vader er de directeur over geschreven."

„En toen mocht ik in Anke's plaats!" blufte Leida. Die glorie bleef. Niet een van de anderen, zij was gekozen!

Lea en Tine waren voor hun part blij met de regeling. Ze gingen graag naar mijnheer Kroon, al bemoeide hij zich weinig met zijn kwekelingen. Ze vonden hem zo zielig —, hij had voor een paar jaar zijn vrouw verloren en was met drie jonge kinderen achtergebleven. Bovendien was hij een vriend van mijnheer Adelink en die zou een goed

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

woordje voor ze doen, dat ze veel les mochten geven. En Let zou het bij mijnheer Noteboom ook zo kwaad niet hebben. Alleen.... die arme Nel!
Het was nog niet zozeer om het feit alleen — er waren er tenslotte ook uit vorige klassen wel kwekeling bij Jansen geweest — het was om de hatelijke opzettelijkheid van de „baas", juist Nel te kiezen. En natuurlijk had hij al bij voorbaat tegen haar bij die draak gestookt!
Dat laatste vermoeden werd maar al te gauw bevestigd. Ze zouden de volgende Maandag hun kwekelingschap beginnen en Zaterdagmorgen wist Leida Verkruysen te vertellen, dat hij Nel „wel klein krijgen" zou. Zó interessant vond ze dat nieuwtje, dat ze er pas mee voor de dag kwam, toen de hele klas compleet bijeen was op het plein. En toen ineens gebeurde er iets, dat iedereen verbaasde. Anke, de altijd kalme, de voor het uiterlijk een beetje hooghartige Anke, greep plotseling Leida bij de schouders en schudde haar heftig heen en weer.
„Je lijkt wel gek, om dat nu weer dadelijk over te brengen. Je maakt het Nel op die manier helemaal onmogelijk...."
En daarna stak ze haar arm door die van Nel en voerde haar apart. Door keek wel even beteuterd —, maar ze begreep, dat Anke in dit critieke ogenblik misschien betere raad kon geven.
De volgende Zaterdag hadden sommigen al heel veel te vertellen van hun eerste week als nieuw-bakken „juffrouw" voor de klas. Leida Verkruysen vooral kon maar niet uitgepraat raken over die aardige, schattige, gedistingeerde engeltjes van de Opleidingsschool. Wat droegen ze snoezige jurkjes en pakjes en wat roken ze lekker —, héél anders dan die straatbengeltjes, die klompenschofjes van de volksscholen. Ze praatte heel innig tegen Jeanne Sixma over haar kleine nichtje Inie, die bij haar in de klas zat en nu al dol op haar was en ze vertelde wel drie keer, dat Gientje's buurjongetje, die honneponnige Henkie van der Heyden, had gevraagd of ze Zondag bij

© 2026

hem wou komen spelen. Verbeeld-je! Ze deed het natuurlijk niet, maar zó waren ze nu al met haar, na een paar middagen.
Jeanne luisterde naar het relaas met een spottend lachje, maar Gientje, argeloos goed van vertrouwen, ging op Leida's verhalen gretig in. Ze vond zelf het lesgeven ook zo heerlijk, ze had nooit gedacht dat het zó prettig kon zijn. Ze was ineens opgeleefd. Misschien werd ze later toch gewoon onderwijzeres. Waarom eigenlijk niet? Waarom mocht je geen werk kiezen, dat je prettig vond, ook al waren je ouders toevallig rijk? En ze wist al precies hoe ze het aanleggen zou: ze zou afstand doen van haar salaris, dat kon dan tussen de anderen op de school worden verdeeld!
„Och wurm," schimpte Jeanne, maar toch nogal goedig voor haar doen, en zelfs een beetje vertederd, want die Gien was nog net een klein kind. „Och wurm, dat mag toch immers niet. Dat is toch tegen de wet."
„Hé, wat gek," vond Gien. „En als iedereen op die school het nu goed vindt?"
„Hoor eens Gien," ijverde Leida. „Jeanne zal het heus wel weten, want haar pa is notaris!"
Maar Jeanne was vandaag voor geen familiariteit te vinden. Ze haalde met een spottend lachje de schouders op en Leida droop af.
Met Door was natuurlijk al dadelijk de eerste week iets geks gebeurd. Die had de kindertjes van de tweede klas een spookverhaal verteld op zo'n ijselijke toon en met zulke meeslepende gebaren, dat de schapen hadden zitten rillen in hun bankjes en geen van allen naar huis had gedurfd om vier uur. Het was eerst een hele consternatie geweest, maar ten slotte had mijnheer Dubbeldam het nogal gemoedelijk opgenomen en haar als „straf" alleen opgedragen voor het volgend vertel-uur een verhaal te bedenken, waaruit zonneklaar zou blijken dat geen spoken bestonden en waarin kinderen, die erin geloofden, voor de gek werden gehouden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

In andere omstandigheden zou ze natuurlijk voor de fabricatie van dat fraais Nel in de arm hebben genomen, maar Nel was de hele week al zo stil en somber, dat Door zich ernstig ongerust om haar maakte. Wat zouden ze anders ook samen gelachen hebben om die gekke, kleine, dikke Steyn — „Balletje Gehakt", noemden de jongens meester Steyn! — die haar op alle manieren het hof zocht te maken. Lucy had haar toevertrouwd dat de „hopeloze liefde" van het dwaze, kleine baasje voor haar, Lucy, al meer dan een jaar duurde, telkens weer opnieuw na korte bekoelingen, maar nu ten leste scheen hij dan toch zijn liefde van Lucy definitief op Door te hebben overgebracht.

„Wat een vreselijke achteruitgang," had Door gelachen. „Van een heuse onderwijzeres op een kale kwekeling!" En de man was al dertig jaar.

Neen, Nel was niet in stemming om naar die dingen te luisteren en erom te lachen. Over de school, hoe Jansen optrad, of het mee- of tegenviel.... ze liet zich nergens over uit. Zo ging ook de tweede week voorbij en er werd al niet meer zó druk over het lesgeven gesproken —, alleen Leida raakte niet uitgepraat en had iedere keer iets anders te tonen, dat ze van het een of andere snoesje cadeau gekregen had. Jeanne verdacht haar er van, dat ze de stumpers eenvoudig hun lintjes en ulevellen afhandig maakte, om er dan later mee te kunnen bluffen als bewijzen van haar enorme populariteit.

Zo kwam de Mei en braken eindelijk de mooie dagen aan. De klassen van mijnheer Kroon deden nu bijna elke dag „schoolwandelingen", want mijnheer Kroon was een groot voorstander daarvan. En zo wandelde dan op een mooie morgen Tine Maas, gezellig babbelend met de vriendelijke, oude juffrouw Schnabel, rustigjes aan, want juffrouw Schnabel was wat mank, achter een tevreden klasje van vier-aan-vier gearmde kindertjes, door het zonnetje naar het stadspark toe....

Tine had het al bijzonder getroffen. Juffrouw Schnabel

© 2026

liet haar van alles doen, was haar behulpzaam en wees haar terecht. Ze kon ook zo geestig vertellen uit haar ruim dertigjarige loopbaan als schooljuffrouw, over allerlei kinderen die ze had ontmoet, hun karakters, hun eigenaardigheden, en wat er van ze was geworden. En mijnheer Kroon zelf scheen Tine ook graag te mogen lijden —, hij zei wel nooit veel, maar hij knikte haar zo hartelijk toe als ze hem tegenkwam in de gangen of op het plein.

„Ellendig toch voor hem, dat hij zijn vrouw niet meer heeft," zei ze nu tegen juffrouw Schnabel.

„Ja, want ze had hem net zo hard verwend als de kinderen. Ik kwam er wel eens aan huis. Het leek daar precies...."

Maar Tine luisterde niet meer....

Wie kwam daar in de verte aan, met snelle, driftige stap, zodat je dadelijk zien kon, dat er iets moest zijn gebeurd? Was dat Nel van Zanten niet...? Ja, het was Nel. En nu ze naderde.... wat zag ze er toch vreemd uit, wat had ze toch...? Je zou haast zeggen: één vuurrode en één doodsbleke wang....

„Wat zie je daar toch, Tine?" vroeg juffrouw Schnabel, bemerkend dat Tine niet luisterde.

„Nel van Zanten, juffrouw. Een meisje uit onze klas. Vindt u goed, dat ik even naar haar toe ga? Er is iets met haar gebeurd, ik zie het van hier."

„Ga gerust je gang, hoor."

Ze bleef zelf vol belangstelling op een afstand staan kijken en de kindertjes hielden gehoorzaam halt.

Tine haastte zich naar Nel.

„Wat is er, wat heb je...?"

„Hoe kom jij hier...?"

Tine knikte naar juffrouw Schnabel en de klas.

„Wat is er gebeurd...?"

„Ik ben weggelopen.... Hij heeft me een klap in mijn gezicht gegeven...."

„O...! Hoe durfde hij.... Jou...!"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Zeg niets.... zeg hier op straat niets...." smeekte Nel. „Anders ga ik gillen van het huilen."
Hulpeloos keek Tine rond. Daar kwam juffrouw Schnabel al aan. Zoet op een afstand, veilig terzij van de weg, wachtte de klas.
„Kan ik wat doen?" vroeg ze vriendelijk. „Is er iets akeligs gebeurd?"
Nel kon niets zeggen, Tine antwoordde voor haar.
„Iets vreselijks, juffrouw.... Zou mijnheer Kroon het heel erg vinden, als ik haar even naar huis breng? Ik kom dadelijk terug."
„Welneen.... natuurlijk niet.... ga maar gerust, hoor!"
En ze knikte Nel nog eens vriendelijk toe.
„Zo," zei Tine hartelijk, en pakte Nels arm. „Nu ben je tenminste niet zo alleen. En als je niets vertellen wilt, dan hou je maar rustig je mond."
„Och...." kwam Nel schor. „Er is zo weinig te vertellen. Hij treitert me van de eerste dag af.... verkoopt hatelijkheden over „romannetjes schrijven", over „correspondenties met jongeheren".... de baas heeft hem natuurlijk allerlei onzin over me verteld.... en hóe verteld.... dat kun je wel denken. Hij behandelt me of ik een van die polderjongens ben, die daar bij hem in de eerste klas zitten.... laat me allerlei onsmakelijke karweitjes doen... nog geen één enkel uur heb ik eens behoorlijk les gegeven.... iedere keer moet ik met gevonden rommel de klassen door.... overal een vuile zakdoek vertonen.... vragen van wie hij hoort.... Vroeger werd die boel op een tafeltje in de gang gelegd, konden ze zelf gaan kijken.... Stel je voor, zeg, Tine.... hij noemt me bij mijn achternaam.... Van Zanten" schreeuwt hij door de hele school...."
Ze zweeg even, voelde met haar hand aan haar wang.
„Is het geen schande...." barstte ze dan ineens uit, „....dat ik om die kerel zó over straat moet lopen...?"
„Hoe kwam hij er eigenlijk toe?"
„Omdat ik genoeg had van het klompen-rechtzetten, van het rondgaan met vieze zakdoeken. Ik geloof dat die apen

© 2026

ze met opzet verloren om mij ermee in de klas te zien komen.... Want als ik de deur maar open deed, begonnen ze al te ginnegappen.
....En nu vanmorgen zou ik dan eindelijk eens een rekenles geven bij juffrouw Coops.... och, die gunt het mij wel, maar ze zijn allemaal als de dood voor hem.... en net ben ik begonnen, of daar komt hij binnen. „Juffrouw Coops, kunt u Van Zanten een ogenblik missen?" Had hij waarachtig weer zo'n snertwerkje voor mij. Toen heb ik hem eens-voor-al gezegd, dat ik het niet deed, dat ik het nooit meer deed, al ging hij op zijn kop staan, dat ik kwekeling was en geen slavin en dat ik niets meer wilde doen op school dan les geven. En toen heb ik hem meteen verteld hoe ik over hem dacht. En dat was niet bepaald vleiend...."
Ze lachte eventjes bij de gedachte aan zijn verblufte, woedende gezicht.
„En weet je wat ik ook tegen hem zei? Ik zei: U denkt dat u mij klein krijgt. Maar u krijgt mij nooit klein. Niemand krijgt mij klein! En zeker niet zo'n vlerk als u."
„En toen...?"
„Toen gaf hij mij gewoon een klap in mijn gezicht.... en eer ik wist wat ik deed, stond ik op straat, mijn hoed en mantel in mijn hand...."
Even later, op weg naar haar eigen school terug, kreeg Tine plotseling een ingeving. Als ze mijnheer Kroon eens vroeg of Nel bij hem als kwekeling mocht komen.... De school was pas verbouwd en aanmerkelijk uitgebreid.... er waren nu twee eerste en twee tweede klassen, dus feitelijk was er plaats voor vier kwekelingen —, maar mijnheer Kroon had er niet graag zoveel. Ze zou er Lea eens over spreken, dan konden ze het samen vragen.
's Middags vertelde ze Lea het hele relaas van Nel en ook haar eigen plan, dat door Lea zeer werd toegejuicht. Lea keek zelfs nogal zeer optimistisch! „Kroontje doet het best, als we het samen vragen."
„Ja, maar jij bekijkt het hele leven tegenwoordig door een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

rooskleurige bril," lachte Tine. Ze stonden op de straathoek. „Nu, tot morgen, hoor! Jij moet het woord maar doen."
„Neen, jij," ijverde Lea. „Jij staat het meest in de gunst."
„Zou je heus denken?" vroeg Tine blij. „Geloof je heus dat hij mij aardig vindt?"
„Ik geloof het niet alleen, ik weet het zeker."
„Van wie weet je het?" vroeg Tine nieuwsgierig.
„Ja.... van wie zou ik het weten?" En Lea kreeg een kleur. „Van...?"
Lea knikte lachend en ze scheidden.
Ja, Dolf had het vanmorgen juist toevallig nog gezegd, dat mijnheer Kroon zoveel op had met „Schimmetje". En Dolf moest zelf ook maar een goed woord doen voor Nel. Wat hadden zij en Tine het toch allebei getroffen.... zijzelf natuurlijk nog heel, héél anders, nog veel, véél heerlijker....
Gekke mijnheer Kroon, die eerste ochtend, toen hij haar bij Dolf in de klas bracht! Ze kende Dolf helemaal niet, maar ze vond hem wel dadelijk héél knap, met die leuke tintelende ogen en dat aardige zijige zwarte snorretje. Hij leek een beetje op de vader van Door, maar veel jonger en veel knapper natuurlijk. Die gekke mijnheer Kroon! „Pas jij maar op je hart, Van Praag!"
Natuurlijk had ze toen een kleur gekregen. En hij had gelachen. Mijnheer Kroon sprong altijd zo grappig om met de mensen aan zijn school. Dolf was dadelijk heel aardig geweest en ze hadden haar in de klas allemaal een beetje benijd, ze stonden bijna allemaal bij onderwijzeressen of oude onderwijzers, zij alleen bij een jonge onderwijzer. En de meesten kenden hem ook wel van uiterlijk, vonden hem erg knap —, behalve Leida Verkruysen natuurlijk, die had minachtend gezegd: „Een Jood", maar Anke had haar toen weer eens flink op haar nummer gezet.
Een paar avonden later had ze thuis zo eens over hem gesproken en zijn naam genoemd —, en ineens was vader

© 2026

achteruit gaan zitten in zijn stoel en had zijn bril op zijn voorhoofd geschoven en had gevraagd:
„Van Praag...? Van Praag...? Welke Van Praag kan dat zijn? Zou dat ook familie kunnen wezen van die Van Praags, die destijds tegenover ons gewoond hebben.... voor we hier kwamen wonen?"
Moeder was gaan lachen. „Vader ontdekt weer familierelaties!"
Want dat was een van vaders hebbelijkheden. Hoorde hij een naam, dan moest hij er dadelijk allerlei ingewikkelde aan- of bloedverwantschappen aan verbinden. Meestal klopte het helemaal niet, maar ditmaal....
„Vraag hem eens of hij niet Dolf heet," had vader tegen haar gezegd. „En of zijn moeder niet Mietje Heilbron heet van zichzelf."
„Och, vader, dat kan ik hem toch niet vragen.... Ik ken hem pas."
Maar de volgende keer had ze het toch gevraagd, in het vrije kwartier op de speelplaats.
„Heet u misschien Dolf en heet uw moeder Mietje Heilbron van zichzelf...."
Dat stom-verbaasde, lachende gezicht!
Vader had intussen ditmaal eens gelijk gehad: hij heette inderdaad Dolf en zijn moeder heette Mietje Heilbron. Toen moest hij natuurlijk weer weten, hoe zij aan de namen kwam en ze had verteld wie ze precies waren en waar ze woonden. En toen ze nu die dag wilde zeggen, bij het weggaan: „Dag meneer" —, had hij geprotesteerd: „Neen, nu je weet hoe ik heet, nu moet je me ook zo noemen." En ze moest het meteen zeggen: „Dag Dolf."
Een paar avonden later was hij bij haar thuis komen theedrinken en nu kwam hij geregeld! En hij leende haar boeken over methodiek en over zielkunde en hij was zo knap, hij had de hoofdacte al, en de acte Frans en de acte Duits en hij leerde voor de acte Engels en hij zou zeker eenmaal schoolhoofd worden.... maar nooit een saaie suffer, o neen, helemaal iemand zoals mijnheer Siegenbeek. En

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

mijnheer Kroon was zó op hem gesteld, als hij een goed woord deed voor Nel, dan mocht ze vast en zeker bij hem als kwekeling komen. Wat in-gezellig. Ze zou het haar dadelijk morgen vertellen....
Maar de andere dag kwam Nel niet op school. Op klacht van Jansen had de directeur haar voorlopig voor drie dagen naar huis gestuurd! Er zou vergadering over haar worden gehouden. Mijnheer Adelink was heftig in actie, hij beloofde Lea die avond bij haar thuis, dat hij alles zou doen om Nel in het gelijk gesteld te krijgen en hij raadde haar aan, zo gauw mogelijk met Tine „op audientie te gaan" bij mijnheer Kroon. Dan zag die ook dadelijk, dat Nel's klasgenoten van haar hielden. Want dat deden ze toch?
„O ja!" zei Lea geestdriftig.
„Is ze niet net zo iets als Anke van den Burg?"
„O neen! Heel anders. Oók wel ernstig, maar veel leuker.... Anke is natuurlijk heel aardig, maar ze is er lang niet zo leuk bij als Nel. Anke is wel eens een beetje.... zwaar-op-de-hand."
„Mijnheer Kroon laat vragen of u en juffrouw Maas straks om twaalf uur even in het kamertje bij mijnheer willen komen," berichtte een dag later de tot boodschapjongetje afgerichte zesde-klasser.
Lea knikte, ze keek Dolf even aan en ging verder met de rekenles. Hij maakte onderwijl aantekeningen van wat hij straks op te merken en te verbeteren zou hebben.
Om twaalf uur wachtte ze eerst op Tine, en samen stevenden ze door de lange, lege gang naar het „hoofdenkamertje" en Tine klopte aan.
„Binnen" werd er geroepen en daar stonden ze in het „heiligdom". Mijnheer Kroon wees ze elk een stoel en ging zelf heel gemoedelijk op de tafel zitten. Het bleek, dat mijnheer Adelink hem wel al met een enkel woord op hun verzoek had voorbereid. Tine deed het woord — wat keek hij haar vriendelijk aan. En wat had hij toch, vond Lea ineens, een lief en knap gezicht, als je hem van

© 2026

dichtbij bekeek, wat straalde er een goedheid uit zijn ogen. Maar wat een sloddervos — moest ze in gedachten lachen —, zijn das hing half los en zijn vest zat scheef dichtgeknoopt. Hij glimlachte, zo innig als Tine pleitte voor Nel.

„Ik ben anders niet zo heel erg op al die kwekelingen gesteld. 'k Heb er wel eens vervelende ervaringen mee gehad. Maar die vriendin van jullie schijnt nogal een erg interessant mensenkind te zijn, als ik goed begrijp."

„O ja, mijnheer, interessant is Nel zeker —, nietwaar Lea?"

Lea beaamde dat van harte.

„Laat haar dan maar eens bij mij komen praten. Dan komt dat wel in orde."

„Graag — en dank u wel, dank u wel, meneer!"

Dankbaar en blij namen ze afscheid. Diezelfde middag stapten ze naar Nel's huis en deden trouw van alles verslag. De grootouders fleurden er helemaal van op. Nel had dus niet in haar verhalen over die Jansen overdreven, Nel had dus niet overijld en onverstandig gehandeld. Nu ze ouder werd, behoorden de „straffen" en het „streng"-doen natuurlijk tot het verleden —, maar toch vroegen ze zich vaak af, of ze in vroeger jaren niet te toegeeflijk waren geweest, ofschoon ze over Nel's gedrag in huis niet te klagen hadden.

„Voor wie haar weet aan te pakken is ze immers onder een hoedje te vangen," stelde dan grootvader weer zichzelf gerust. „Ze heeft nu eenmaal een trotse aard. Ze kan niet tegen de toon, die de meeste volwassen mensen tegen kinderen aanslaan.... en de meeste leraren tegen hun leerlingen."

„Hadden we dat dan eigenlijk niet in haar moeten tegengaan?" weifelde grootmoeder nog.

„Dat is niet tegen te gaan. Dat zit erin. En waarom zou een kind ook geen gevoel van eigenwaarde hebben? Verwaand is Nel toch allerminst...."

„Wat aardig van die meisjes om zo voor haar op te

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

komen. Als alles weer in orde is, moeten we ze toch eens het een of ander pleziertje doen!"
Maar zo gemakkelijk als het leek ging het toch niet....
Eerst werd er een leeraarsvergadering gehouden en de directeur verlangde, dat Nel naar Jansen terug zou gaan, excuus vragen, en zich onvoorwaardelijk aan zijn bevelen onderwerpen. Weigerde ze dat, dan eiste hij niets meer of minder dan verwijdering van de school! Die klap in drift achtte hij de moeite niet waard, Nel was ten slotte niets meer dan een schoolmeisje van zestien jaar, al gaf ze zichzelf nog zulke volwassen en interessante airs....
„Wat ze niet doet...." had toen ineens mijnheer Blom zo langs-zijn-neus-weg gezegd! Dat was misschien nog om de oude herinnering van het „priëelcomité."
Maar de hele vergadering had er van opgekeken. En mijnheer De Bie, de geschiedenisleeraar, die nooit veel zei, omdat hij wat moeilijk uit zijn woorden kwam, had zonder haperen gezegd:
„Ik ben het geheel eens met mijnheer Blom."
En toen bleken zowaar de meesten op Nels hand! Mijnheer Adelink vertelde later, dat het wraakzuchtig drijven van de directeur de andere leeraren zo had geprikkeld, dat ze voor een ogenblik hun eigen grieven en griefjes tegen Nel vergaten. En mijnheer Adelink was ook nog eens teruggekomen op de voorgeschiedenis en had gezegd, dat het nog helemaal niet zo zeker was, dat de autoriteiten aan de kant van de directeur zouden staan. En was het behoorlijk te noemen, dat mijnheer de Zwart aan het schoolhoofd Jansen vooraf inlichtingen over Nel, zelfs over haar persoonlijk leven, had verstrekt? Ook stond het nog zéér te bezien, of de nieuwe districtsschoolopziener, die er toch aan te pas zou moeten komen, wanneer inderdaad van „verwijdering" sprake zou zijn, zo luchtig over die „klap in drift" zou denken. Mr. Pijnappel stond als tamelijk modern bekend. En waar nu de directeur zo de nadruk legde op de noodzakelijkheid om de tucht op school te hanhaven, daar moest hij toch inzien, dat het

voor die „tucht" veel schadelijker zou zijn, wanneer de directeur in het ongelijk werd gesteld, dan wanneer uit eigen beweging de kwestie in der minne werd geschikt. Mijnheer Adelink sprak niet minder dan twintig minuten achtereen en de directeur gaf helemaal geen antwoord! Maar de zaak kwam ten leste toch op zijn pootjes terecht en Nel werd geplaatst op de school van mijnheer Kroon, met wie ze het dadelijk goed kon vinden. De andere onderwijzers en onderwijzeressen deden eerst wat stug — Nel heette bij voorbaat al een „onhandelbaar persoontje"! — maar ze trokken al gauw weer bij.
Tine echter was en bleef van de drie kwekelingen de uitverkorene. Ze werd kort na het voorgevallene bij mijnheer Kroon aan huis gevraagd en zelfs ten eten, tot verbazing van iedereen, want mijnheer Kroon leefde overigens nogal teruggetrokken — en ze werd gaandeweg dikke vrienden met de drie moederloze kinderen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HOOFDSTUK VII

LEA'S VERJAARDAG

LEA trok de deur achter zich dicht en begaf zich door de koesterende najaarszon naar het huis van haar vriendin. Wat een zalige Zondagmiddag, alsof het begin September in plaats van begin October was. Als het zó een beetje aanhield, dan zouden ze Woensdag stellig in de Loofhut thee kunnen drinken.

Morgen begint het Loofhuttenfeest, en ze hadden een nieuwe Loofhut dit jaar, veel mooier en ruimer dan hun oude. Ze kon heel gemakkelijk ineengevouwen en weer opgezet worden, het latwerk was met geurende sparretakken doorvlochten, ze leek wel uit louter groen te bestaan, rozen, anjers, dalia's waren daartussen gestoken, de plankenvloer ging onder frisse, gladde, blanke matten schuil, over de tafel lag een van moeders mooiste damasten tafellakens. En ze hadden geen enkele bloem behoeven te kopen, niets dan het sparregroen, ze hadden alles uit hun eigen tuin. Dat kon ditmaal, omdat vader het oude pakhuis achter hun erf had bijgekocht, de muur laten slopen en van het grasveld een tuin laten maken, daardoor hadden ze nu een dubbele lap en de achtergevel van het oude pakhuis voldeed als afsluiting veel mooier dan schutting of muur.

© 2026

„Het is in stijl met de zaak," lachte vader.
Vader lachte veel, de laatste tijd! Geen wonder.
Aan alles in huis viel het te bemerken — vader had voorspoed. Het kleine antiek-winkeltje — „uitdragerij" waren de meesten het blijven noemen, ook na de dood van oude Bot — was bezig te groeien tot een wezenlijke kunsthandel, de eerste in het stadje. En de rijke mensen begonnen er nu ook plezier in te krijgen, kwamen al meer en meer bij hen de dingen kopen, waarvoor ze vroeger naar de grote stad waren gegaan, begonnen vaders raad en inzicht te waarderen. En daarom vooral was vader in zijn schik, dat hij nu eindelijk zijn gaven eens echt kon ontplooien.
Nu ze niet meer zo zuinig behoefden te zijn op hun lapje grond, had vader ook toegestemd in wat allang moeders wens was geweest, een tuinkamer en een bijkeuken waren aan het huis gebouwd, en nu was het allemaal zó innig gezellig geworden, om nooit meer weg te willen...
Die laatste gedachte deed Lea in het voortlopen even glimlachen. Nooit meer weg willen.... dàt was natuurlijk onzin. Eén keer zou de tijd zeker komen.... maar nog lang niet. Woensdag werd ze immers pas zeventien jaar en ze kon het zich soms nauwelijks begrijpen.... alles was zo gauw gegaan, zijzelf had in het begin niet gedacht, dat het zo ernstig zou zijn bij Dolf. Alsof ze het eerste meisje was, dat hij leerde kennen.... Toevallig had Door Siegenbeek wel juist een paar dagen tevoren gezegd, dat ze haar zo veranderd vond, dat ze er vroeger altijd veel jonger dan ze was en nu ineens bepaald ouder uit was gaan zien. Ze leek nu wel achttien, had Door verzekerd! En vader en moeder, die waren allebei al evenzeer in hun schik met Dolf. Toen dan ook bleek, dat Dolf eigenlijk op een heel andere manier dan altijd maar voor acten had willen studeren, maar niet had gekund, omdat er geen geld was bij hem thuis, had vader dadelijk aangeboden hem te helpen. Dat was natuurlijk een heel besluit geweest — op zijn leeftijd nog een andere loopbaan kie-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zen, en er was dan ook lang en breed over gepraat en overlegd en zijn vader en moeder waren daarvoor overgekomen.... ja, en sinds die dag liep dan ook dat malle praatje, dat ze „publiek geëngageerd" was!
Voor haar was het eigenlijk een groot verlies geworden, want al gauw had Dolf de school van mijnheer Kroon verlaten en studeerde nu in Amsterdam voor een heel moeilijk examen. Wel kwam hij over zo veel hij kon en schreef geregeld al zijn wedervaren, maar met het prettig dagelijks samenzijn en samenwerken was het nu uit.
„Arme stakker" — had Door gezegd, toen ze het hoorde. Maar Nel was gaan lachen, en had verzekerd, dat weinig elkaar zien en veel elkaar schrijven veel beter was dan veel zien en weinig schrijven. Want er waren allerlei dingen die je wel schrijven, maar niet zeggen kon. Nu, dat was zij, Lea, helemaal niet met Nel eens geweest. Er waren, vond zij, veel meer dingen die je wel zeggen, maar niet schrijven kon! Ze hadden daar een heel gesprek over gehad, met hun drieën, maar toen was Anke erbij gekomen en hadden ze natuurlijk gezwegen. Anke had verdriet, dat voelden ze, dat wisten ze allemaal en het stond met haar vriend, met Herbert Aben, Giens broer, in verband, maar het rechte wist niemand, Anke sprak er natuurlijk niet over. Misschien met Tine... ze hield eigenlijk meer van Tine dan van de oude vriendinnen, Jeanne en Gien, al hoorden voor het oog „de drie" nog altijd bij elkaar. En dan zou Tine háár zeker ook wel hebben verteld, wat er waar was van die gekke historie, dat ze van Tine-zelf rondbazuinden.... niet te geloven. Niet te geloven gewoon, nòg eerder zou ze het geloven van Door en „Balletje Gehakt". Lettie hield wel vol van niet, maar zij had het drommels goed gemerkt, dat Door lang niet meer zo uitbundig lachte als er de draak met hem werd gestoken en ze had al een paar keer verteld dat hij zulke aandoenlijke gedichten voor haar had gemaakt. En nooit iets — iets dat rijmde tenminste —, vroeger voor Lucy van Heuven, die toch al over de twintig was!

© 2026

LEA'S VERJAARDAG

Hè, wat was het hier toch verrukkelijk zo langs het water, wat zag je nog een massa mensen zeilen en roeien, wat zag je nog een strohoeden en lichte jurken dragen. Arme Let, nu thuis te moeten zitten met een verbrande voet. Gelukkig alweer aan de betere hand...

Ze moest ineens lachen. Ze dacht aan kleine Roosje, hoe die haar heel ernstig had verbeterd: „Je bedoelt toch zeker aan de betere voet?"
Woensdag zou Let wel weer voetje voor voetje kunnen lopen. En anders was het nog niet erg, dan liet vader haar door Hooft met de vigilante halen! Heel deftig. Want op Lea's eerste verjaarpartij mocht Lettie toch zeker niet ontbreken.
Ja, het zou haar eerste verjaarpartij zijn. Nog nooit in haar leven had ze meisjes-op-visite gehad. Ze had het nooit begeerd, ze had het nooit gedurfd. Er heerste nog zoveel vooroordeel in het stadje, zoveel onverdraagzaamheid. En vader had het al heel jong haar ingeprent: „Toon ze dat het niet waar is, wat ze altijd van ons Joden zeggen, laat ze merken dat je liever alleen blijft, dan er half bij te horen, dan uit genade te worden geduld." Dat had ze ook geprobeerd, maar ze had nooit goed geweten hoe ze het aan moest leggen. Wat anderen deden en vroegen, had zij niet durven doen en vragen, altijd denkend aan vaders vermaningen, en dat maakte haar vaak links en bleu en onhandig en dan werd ze uitgelachen en begon ze te huilen, of te stampvoeten, en soms vloog ze haar kwelgeesten in het haar, en ze noemden haar het malle Jodenkind. Neen, op de lagere school had ze het allesbehalve prettig gehad. En dan altijd die idiote vragen. Eet jullie aardappels met suiker? Eet jullie krentenbrood met uien? En die andere, ergere onzin over hun oude gebruiken, hun feesten, hun begrafenisplechtigheden. Niets wisten ze ervan, niets begrepen ze en ze bespotten je maar, en lachten je uit en deden of ze héél wat meer en beter waren! En zelfs de grote mensen, zei vader altijd,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

oordeelden over dat alles als dwazen — en die hadden het toch allemaal uit hun eigen bijbel heel goed kunnen weten.

Op de „Nor" was het natuurlijk wel dadelijk beter gegaan. De meisjes daar waren ouder, merendeels beschaafder, en wat verstandiger. Vader had eerst mijnheer Adelink om raad gevraagd, omdat zij er het enige Joodse meisje zou zijn, en had mijnheer Adelink het afgeraden, dan zou ze naar tante Esther in Amsterdam en naar de Kweekschool daar zijn gegaan. Dat zou haar vreselijk gespeten hebben. Want in de „voorbereidingsklas" had ze Lettie leren kennen en ze waren bijna van de eerste dag af vriendinnen geweest. Maar mijnheer Adelink had het vader en haar juist aangeraden, het zou wel meevallen, meende hij, en je kon toch nooit je moeilijkheden ontlopen.

En het was ook meegevallen. Leida Verkruysen was van meet af aan natuurlijk de ergste geweest, maar Jeanne Sixma had haar ook wel heel vaak tot mikpunt van haar geestigheden gekozen. Trouwens.... in de eerste klas allemaal wel een beetje! Och, en als ze nu aan zichzelf dacht, zoals ze toen was geweest.... een echt onbeholpen wezen. Van nature toch al niet bijdehand en dan altijd met dat gevoel dat ze anders werd gevonden dan de anderen, dat ze een uitzondering maakte, en altijd met die angst voor opdringerig te worden gehouden, als ze vriendschap zocht, waar vader haar immers van klein kind af zo tegen had gewaarschuwd en vermaand. „Wat in anderen voor hartelijkheid doorgaat, heet in ons altijd opdringerigheid," zei vader dan —, maar vader wist misschien niet, hoe moeilijk hij het haar daarmee vaak had gemaakt, zodat ze op het laatst op elk woord, op elk gebaar van zichzelf was gaan letten.... Dat was in de tweede klas al wel wat beter geworden. 't Scheelde natuurlijk heel veel, dat ze niet echt alleen was, dat ze Lettie altijd had, dat ze daardoor de anderen veel beter missen kon.

Verleden jaar, tegen de tijd van de verhoging, had ze met

© 2026

Anke toevallig eens een gesprek daarover gehad. Anke had haar gevraagd, waarom ze toch altijd zo lichtgeraakt en wantrouwig was. Lichtgeraakt en wantrouwig —, ze hielden haar dus voor wantrouwig! En dat terwijl moeder altijd beweerde, dat ze zich door iedereen alles op de mouw spelden liet.... Ze had tegen Anke gezegd: „Misschien heb je gelijk, maar dan heb jullie me zo gemaakt...." Dat had Anke eerst helemaal niet, maar toen toch gedeeltelijk wel willen toegeven.

Toch leek het haar nu achteraf, dat de omgang met de anderen van die tijd af wel makkelijker was geworden. En gelukkig droeg ze nu ook niet meer die ouderwetse, malle, opgedirkte jurken van juffrouw Content. Moeder had zelf niet veel begrip van kleren en hield uit medelijden het oude mensje aan.

En juffrouw Content koesterde nu eenmaal een overdreven hartstocht voor lintjes en koordjes, en was verslaafd aan strikjes en rozetjes, waarmee je er net uitzag als een aangekleede aap. Maar nu verleden winter had Letties moeder — „tante Go" zei ze altijd — haar en Lettie samen leren naaien en knippen. Eerst die alleraardigste jurken voor Corrie en Roosje. Dat waren toen proefstukken geweest. En nu naaiden ze samen haar jurken voor school en Lettie koos de stof en de kleur en de garnering en nu zag ze er altijd even leuk gekleed uit, zodat de anderen zelfs vroegen of ze dit of dat naknippen of afkijken mochten!

Arme Let! Ze had zoveel smaak en er kon maar zo zelden iets voor haar overschieten, en van hen geschenken aannemen, dat wilde ze niet, dat durfde ze trouwens niet, voor haar vader. Ja, dat was zijn eer te na! Maar zelf alles wat hij verdiende verdrinken en verdoen, dat deed hij wèl, en dat deed hij al jaren. O, hoe het gaan moest, als tante Go het eenmaal niet langer volhouden kon.... ze rilde zo vaak ze er aan dacht.

Ze leefden daar als op een vulkaan, Let, tante Go en haar gezin, alles scheen er altijd op springen te staan, nooit

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

een gevoel van zekerheid, veiligheid, duurzaamheid, als in haar eigen huis.
Zó ging het al jaren.... steeds dezelfde tobberij met onafgebroken dreigende schulden, al verdere verarming, al dieper verval.... En daarbij dan nog als een ,,zwaard van Damokles" boven hun hoofden de mogelijkheid, dat Brons voorgoed uit de dienst zou worden verwijderd, en niet om zijn dronkenschap alleen. Juist als hij nuchter was, verdroeg hij niet de geringste aanmerking, barstte uit in woede om de kleinste kleinigheid. Was het niet geweest terwille van zijn gezin, hij zou zeker allang aan de dijk zijn gezet. Maar iedereen had zo'n medelijden met tante Go en de drie kinderen.
Vaak vergeleek Lea in gedachten Tine's moeder met Let's moeder.... De eerste altijd vol klachten, altijd zuchtend en verongelijkt, de halve dag doorbrengend op de canapé.... dat wist langzamerhand natuurlijk de hele klas.... terwijl haar man toch deed wat hij kon. les gaf soms zes, zeven uren achtereen, en Tine haar bijna al het huishoudwerk uit handen nam, nog aparte, lekkere kostjes voor haar kookte, om haar ,,zwakke maag",.... en tante Go nooit anders dan rustig en geduldig, dragend zonder klagen, worstelend zonder morren, tegen de al hopelozer achteruitgang van haar gezin. Tine's moeder had ook altijd een groot woord over haar gebroken ,,kunstenaarsloopbaan" —, maar van haar talenten was nooit iets gebleken —, terwijl tante Go werkelijk een prachtstem had gehad voor haar trouwen, en uitstekende lessen van de beste meesters. Want ze was enig kind geweest en ze had een heerlijke, gelukkige jeugd genoten. Maar toen haar ouders stierven.... een paar jaar geleden, kort na elkaar.... o, dat was misschien het vreselijkste van alles.... toen had ze ,,goddank" gezegd.... omdat haar ouders nu niet langer haar ellendig leven hoeften aan te zien! Let had dat snikkend aan Lea verteld.
Vaak lag Lea 's nachts in bed, in haar eigen warme huis, over het hulpeloze gezin te tobben.

© 2026

Let had het haar, heel vroeger, wel eens toevertrouwd: moeder had al één keer bloed opgegeven! Lea had nooit durven zeggen, wat voor haar een vreselijke zekerheid was, dat het met Brons wel in de gevangenis eindigen zou. Maar ze overdacht het vaak, en hoeveel beter het zou zijn, als tante Go dan maar voor die tijd was gestorven, en de kinderen bij hen in huis —, Let en Corrie en Bart, alle drie! Ja, dat zou zeker het beste voor hen zijn en toch moest ze er altijd om huilen.

Nu ook weer.... en haar hele plezier om het mooie weer was weg door al die trieste gedachten. Ze gooide ze met geweld van zich af. Ze wilde vrolijk kijken, opgewekt schijnen, juist daarom immers zagen ze haar zo graag komen.

Wat een vreemde gedachte —, als je nu dat huis van hen daar tussen de andere zag staan — die glimmende deur met het glanzende koperen bordje „J. W. Brons" —, en aan weerszijden de ramen, twee links en een rechts met de nette, blanke gordijnen —, alles zo gewoon, precies als de andere huizen.... en dan te weten wat een angsten of er verborgen zaten achter die glimmende deur, die keurige ramen.... En terwijl ze, de straat in lopend, langs de rij eendere huizen keek, moest ze denken aan al de akelige en al de prettige dingen, die er in al die huizen achter gesloten deuren en dichte gordijnen verborgen zaten.

Nu was ze er, en ze trok aan de bel, één forse ruk, en een klein klingeltje achteraan. Dan wisten ze dadelijk dat zij er was. Ze hielden zich soms „niet thuis", de stumperts", ze durfden niet altijd opendoen, als ze rekeningen verwachtten en er was toch immers geen geld in huis. Maar ook nu bleef het even stil en ze herhaalde haar schelsignalen. Ah, daar kwam Bart de trappen af, ze herkende zijn parmantige stap en Corrie holde achter hem aan, zodat ze tegelijk de straatdeur bereikten.

„Dag Lee. Leuk dat je komt. Gaan jullie nu de briefjes schrijven? Zitten de kaarten en de enveloppen in dat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

pakje? Rose met zilveren randjes? Mag ik ze zien? Let zit in de achterkamer. Moeder is in de keuken."
„En wat waren jullie aan het doen, dat je me twee keer liet bellen?"
„O, Bart was aan iets heel moeilijks van de bloementafel voor moeder bezig. Hij wordt zó prachtig. Je zou erop zweren, van een echte timmerman."
„Mag ik misschien even kijken?"
„Ja, graag! Kom maar mee."
Bart voorop, dan Lea, Corrie achteraan, liepen ze de trappen op naar Barts kamertje, een tamelijk naargeestig hokje, bijna zonder meubels, met een kale plankenvloer, waar onder het open, gordijnloze raam de brede timmertafel stond met het zware, soliede gereedschap, dat hij van zijn grootvader had geërfd. Daar droomde hij zijn heerlijke jongensdroom, zijn droom van geluk: met eigen handen zou hij mooie, nieuwe meubels voor moeder maken, tafels, stoelen,, kasten, alles wat moeder maar verlangen kon. Ze hadden zoveel gezellige, mooie dingen gehad —, maar het was gaandeweg alles uit huis gedragen, verkocht, beleend, verkwanseld, tot ze nu zelfs geen vloerkleed meer bezaten. Maar Bart zou moeder alles vergoeden, niet dat verlies alleen, maar elk verlies en elk verdriet. Als hij maar eenmaal groot was. Nu was hij nog maar twaalf jaar, een dapper kereltje, tenger maar taai, uiterlijk precies zijn vader, met zijn klein, rond, donker hoofd. En terwijl Lea vol belangstelling de keurig-afgewerkte onderdelen van de bloementafel bekeek, dacht ze aan wat tante Go haar van hem had verteld —, hoe hij zich aldoor oefende in zelfbeheersing, hoe hij altijd juist datgene op zich nam, wat hij onaangenaam vond —, om zijn wil te sterken, zoals hij het uitdrukte! Hij leed heel erg onder zijn vaders wangedrag, en hij praatte over „als ik groot ben" als over een tijd, waarin hij geen andere taak zou hebben dan goed te maken, wat zijn vader had misdreven. Och, als je dat met hun Daaf vergeleek, die vrolijke, verwende rakker van een jongen.

© 2026

„Hè meid, blijf toch eindelijk eens van mijn rommel af met je handen," viel hij nu ineens uit tegen zijn jongere zusje, en Lea dacht:
„Hij is gelukkig toch een gewone jongen ook."
Ze boog zich uit het open raam en zag tante Go op het plaatsje bezig. Zondag of geen Zondag —, nooit verpozing voor haar. Zachtjes riep ze naar beneden, en de bleke vrouw keek op.
„Zo Lea, ben je daar? Heb je Lettie al gezien?"
„Niets zeggen, niets verkraaien" — fluisterde Bart heftig achter haar rug. Ze glimlachte geruststellend even over haar schouder naar de jongen, praatte dan weer naar beneden:
„We gaan samen briefjes schrijven voor Woensdag. Ik moest Corrie eerst even met een som helpen."
Het kleine meisje achter haar giechelde zachtjes over het slimme leugentje; de vrouw op het plaatsje glimlachte even. Ze was natuurlijk allang achter de geheimen, ingewijd in alle plannen. Bart droomde dag en nacht van niets anders, en Corrie was nog een echte baby. Ze leek op Let, maar lang niet zo mooi, gewoontjes blond, terwijl Let die schat van dik, zwaar, koperglanzend haar bezat, waardoor haar donkerblauwe ogen nog dieper en donkerder leken.
„Mag ik mee naar beneden, Lee?"
„Als je stil zit en niets zegt, terwijl we schrijven."
Het vooruitzicht lokte toch maar matig, ze bleef dan liever boven bij Bart.
„Maar je blijft overal van af met je fikken!"

Lea ging nu alleen naar beneden en liep de achterkamer in. De veranda-deuren stonden open. In een wrakke, halfvergane rieten tuinstoel, de verbrande voet lang-uit over een oud pianokrukje — de piano was sinds jaar en dag verdwenen — lag Jet en sliep, het hoofd opzij gezakt, de mond half open, de bleke, smalle handen aan de leuningen in lichte greep. Getroffen bleef Lea staan. Wat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

was 'ze mooi, zoals ze daar lag, met dat blosje en het losgespreide, stralende haar.... mooi ja, en lief ook, maar zó zielig, zo niet te zeggen zielig, dat Lea de tranen in haar ogen voelde prikken. Met haar mooie haar en haar fijne gezicht in die grauwe, uitgezakte stoel, in die kale kamer.... zó kaal.... was er niet weer iets uit verdwenen, dat er voor een paar dagen zijn plaats nog had? Ze keek eens rond.... ja, ze miste iets, maar wat?... Daar viel haar oog op een donkere, lege plek van het verschoten behang..... daar had iets gehangen... en o, ze wist het, en o, dat was vreselijk.... hun mooie, oude, vergulde zonnetjesklok... bijna hun laatste waardevolle ding.... nu ook al weggebracht.... naar de lommerd.... of verkocht.... of in ruil gegeven voor een vordering.... och, de mooie klok.... de mooie, lieve klok....

Er kraakte iets in de rieten stoel. Lea veegde haastig haar ogen af.

„Wie is daar, zeg...? Hoe laat is het...? Welke dag...?"

Ze vroeg het allemaal zó verwezen, dat Lea ineens weer lachen kon.

„Hier is Lee, het is Zondagmiddag, het is drie uur...."

„Kom je mijn huiswerk brengen?"

„Wel neen. Maar we zouden immers de briefjes schrijven voor Woensdag."

„O ja: gezellig."

Ze richtte zich op en eer Lea er op verdacht kon zijn, stond ze overeind, greep een stok, die aan de tafel hing gehaakt en strompelde naar de ronde tafel.

„Dat valt je mee, hè?"

„En of."

Lea had intussen het touwtje losgepeuterd en het doosje met de invitatiekaarten uitgepakt. Samen zaten ze nu bij de tafel.

„Is jullie Loofhut al klaar?"

„Ja, en hij is zo prachtig."

„Dat zal wel. Ik verlang er al naar hem te bekijken."

In haar ogen verscheen een hunkering naar het vrienden-

© 2026

huis, waar ze altijd met zo'n warmte werd ontvangen. Die hartelijke goede „tante Jet", Lea's moeder, die geen greintje smaak had, altijd juist precies het verkeerde koos, waar haar man, „oom Daaf", dan zo onbedaarlijk om kon lachen, dat ze op het laatst zelf wel meelachen moest.
„Hoe is het op school?" vroeg Letty, terwijl Lea uit het hoekkastje inkt en pennen ging halen.
„O, best. Gewoon. Maar zeg.... weet je wat ze voor idioots rondvertellen van Tine Maas?"
„Neen — vertel eens op...."
„Het is te gek om los te lopen, hoor, dat zeg ik je vooraf. Enfin. Dat haar ouders gaan verhuizen, dat wist je natuurlijk."
„Ja. Meneer heeft immers zo'n mooie betrekking ergens aan een muziekschool gekregen?"
„Ja. En ze zijn dolblij, haar moeder vooral. Nu zal iedereen natuurlijk in het vervolg „mevrouw" tegen haar zeggen. Maar Tine blijft hier. Haar vader staat er op. Ze mag niet tussentijds van school af. Een tante komt bij ze in huis, die daar al woont, waar ze nu heengaan...."
„Dat wist ik...."
„Maar weet je ook, waar Tine nu in huis komt?"
„Nee...."
„Bij Kroon! Je weet wel, bij ons Hoofd, waar we allebei kwekeling zijn, waar Nel nu ook is, na die historie met Jansen. En weet je wat ze nu vertellen op school de laatste dagen? Dat raad-je in geen honderden! Ze zeggen dat Tine, na haar examen, als ze achttien jaar is, met Kroon gaat trouwen! Ze kwam er al een poos aan huis. Want Kroon was dadelijk erg op haar gesteld. En die drie kleine kinderen van hem, die zijn dol op haar. Je weet natuurlijk dat zijn vrouw voor een paar jaar gestorven is?"
„Van wie heb jij het?"
„O, het is uit de vierde klas gekomen, het praatje. Annemie Berg heeft het het eerst verteld, haar moeder is een nicht van Kroon."
„Hoe oud is hij?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Niet zo oud schijnt het, als hij er uitziet. Hoe oud dacht jij?"
„Even in de veertig."
„Dat dacht ik ook. Maar hij schijnt pas vijf-en-dertig te zijn. En Tine is wel erg oud voor haar leeftijd. Ik bedoel niet saai of ouwelijk of vervelend of zo.... maar ernstig. Och neen, ernstig bedoel ik ook niet.... want Anke is eigenlijk ernstiger, en toch maakt Tine een oudere indruk. Doordat ze thuis altijd zo veel heeft moeten doen, voor alles zorgen."
„Ja, want die moeder van haar, dat schijnt net een kip zonder kop, wat je daarvan hoort."
„Ik kan het niet helpen," kwam Lettie na even zwijgen. „Maar zo vreselijk gek kan ik het toch ook weer niet vinden. Tine is een zorgje en vreselijk medelijdend. En mijnheer Kroon schijnt veel in haar te zien, dat heb je toch zelf gezegd."
„Ja, ze zei eens tegen me: „Hij is na Anke eigenlijk de eerste voor wie ik meer dan „Schimmetje" ben." Ze zei het helemaal niet hatelijk hoor, maar het klonk toch sneu."
„Ik vind het helemaal zo gek niet," herhaalde Lettie.
„Neen", beaamde Lea. „Nu we er zo samen over praten, ik ook niet.... maar zoeven thuis, toen ik er over dacht, toen leek het me zo onmogelijk.... dat ik het nog eerder zou hebben willen geloven van Door en „Balletje Gehakt...."
„Ik niet, hoor!" lachte Lettie, maar ernstiger vervolgde ze:
„Door mag toch wel een beetje oppassen met „Balletje". Ze drijft het te ver."
„Och.... die gekke „Balletje"; geloof je heus?"
„Ja. En ze zou er zelf later de meeste spijt van hebben."
„Jij kent haar beter dan ik," gaf Lea toe. „Maar zullen we niet eens beginnen?"
„Goed.... Waar heb je het kladje?"
„Hier...."
„En het lijstje...?"

© 2026

Even aarzelde Lea, met het papiertje in de hand, dan legde ze het naast het kladje op tafel....
„Hè, wat is dat nu, Lee? Heb je Gien nu toch weer doorgehaald? En we hadden afgesproken...."
„Het schijnt niet te mogen," lachte Lea verlegen. „Gister op school vliegende ruzie met haar gehad."
„Vliegende ruzie.... jij met Gien?"
„Ja, om dat zwarte poesje, dat ze me had beloofd, je weet wel...."
„Ja...."
„Dat heeft ze aan Nel gegeven."
„Hè, wat gek. Waarom?"
„Omdat ze het Nel ook beloofd had."
Lettie begon te lachen.
„Echt weer iets voor Gien. Misschien heeft ze datzelfde poesje wel al tien keer weggegeven."
„Mij had ze het het eerst beloofd!"
„Daarom was ze de belofte aan jou ook het gauwst weer vergeten. Heb je je daar kwaad om gemaakt?"
Lea aarzelde even.
„Och, het was natuurlijk weer door die ellendige Leida Verkruysen...."
„Begon ze weer te zagen over het Gouden Kalf?"
Lea knikte.
„Ellendig creatuur...." mompelde Lettie.
Zij in de eerste plaats had Lea's moeilijkheden op school van het begin af meegemaakt, talloze malen erover gesproken, met haar alleen, of bij haar thuis en ze had, na alles wat „oom Daaf" haar over de mensen en hun kleinzielige vooroordeelen had gezegd, wel begrepen waarom Lea juist de schatrijke Gien eerder vermeed dan zocht. Ze waren dan ook, Lea en Gien, de twee eerste jaren, nauwelijks met elkaar in aanraking gekomen. Maar nu dit derde jaar hadden ze ineens contact gekregen, doordat ze allebei zo veel van lesgeven en van kleine kinderen hielden en nu onlangs had Gien haar een pasverschenen boek geleend, dat over allerlei bijzondere kinderen han-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

delde en daarover hadden ze die morgen samen lopen praten, toen ineens Leida Verkruysen had geroepen, dwars over het plein, zodat alle klassen het hoorden:
„Kijk, de Aanbidding van het Gouden Kalf."
Lea en Gien waren allebei doodverlegen geworden, maar Leida Verkruysen was zó verrukt geweest van haar eigen geestigheid, dat ze Gien in gedachten altijd daarna het Gouden Kalf was blijven noemen. Helemaal ontoepasselijk was die naam niet, want Gien kon soms vreselijk onnozel kijken, daarom had Leida er dan ook die keer zoveel succes mee gehad. Lea had het zich intussen veel erger aangetrokken dan Gien. Ze voelde er de onware beschuldiging in, dat ze Gien vleide, omdat ze rijk was, en al het oude wantrouwen, al de oude innerlijke onzekerheid waren door die valse schimpscheut weer in haar ontwaakt. Ze had toen dadelijk tegen Lettie gezegd: „Ik vraag Gien in geen geval op mijn verjaardag." Lettie was bijna driftig geworden. Ze had Lea aan het verstand gebracht, hoe kleingeestig het zou zijn, Gien te grieven, alleen uit angst dat een kind als Leida Verkruysen er wat achter zoeken zou, wanneer ze haar vroeg. En ten slotte had Lea toegegeven. Je kon ook al te bang zijn voor de schijn, je moest ten slotte toch ook je zelf durven zijn.... Dat zag ze wel in.
„Maar nu kan het heus niet meer, na die geschiedenis met het poesje, dat voel je zelf ook wel. Nu zouden ze allemaal denken dat ik Gien naliep, niet Leida Verkruysen alleen. Zaterdag zo nijdig als een spin en Woensdag op je verjaardag vragen."
„Ben je heus zo nijdig op Gien?"
Lea dacht even na, dan lachte ze, onwillekeurig.
„Och neen, natuurlijk niet. Het zal wel zo zijn gegaan, als jij daareven zei. Ze heeft het de halve wereld beloofd, dat ene zwarte poesje, Nel het laatste waarschijnlijk.... Neen, echt boos kan ik er niet om zijn. Maar ik stond daar zo sneu, toen Gien ineens zei, je weet wel, met dat uit-de-maan-gevallen-gezicht, dat ze soms kan zetten:

© 2026

„Had ik er jou heus een beloofd, Lee?" En toen dat grijnzen van Leida, alsof ik het maar zo uit mijn duim zoog, om mij in te dringen. Weet je wat ze zei? Je hebt je Gouden Kalf niet genoeg aanbeden. Je moet het een offertje brengen."
„Een offertje...?"
„Ja,... ze zanikt immers atlijd al zo over de dingen uit onze winkel. Dat ik best eens wat aan vader zou kunnen vragen, dat het ons toch allemaal zowat niets kost...."
„Toch zou ik Gien uitnodigen...."
Lea zweeg.
„Als het nu eens met Door of met Lien was gebeurd —, van dat poesje, wat deed je dan?"
„O, dan...."
„Dan vroeg je ze natuurlijk toch...."
„Wel mogelijk...."
„Ik denk tenminste dat ze je anders wel erg haatdragend zouden vinden."
„Dat kan wel."
„Dat zullen ze je nu ook wel vinden."
„Dat moeten ze dan maar vinden," zei Lea koppig, met een kleur. „Wat zou jij liever willen lijken, haatdragend of laaghartig?"
„O, laaghartig is zo'n erg groot woord."
„En toch zou het laaghartig lijken, vleierig, kruiperig, als ik Gien wel vroeg."
„Maar het zal haatdragend lijken als je haar overslaat...."
Lea wilde nog antwoorden, maar de deur ging open en Lettie's moeder kwam de kamer binnen. Gauw grepen ze nu elk een kaartje van de stapel en begonnen van het kladje over te schrijven.
„Wat een ijver!"
De meisjes antwoordden niet en de moeder ging naar de kast en begon het theegoed klaar te zetten.
Ze was heel lang, mager en bleek, armelijk maar onberispelijk en zelfs smaakvol gekleed en met iets voornaams in uiterlijk en manieren. De uitdrukking in haar ogen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

deed Lea wel eens denken aan iemand, die op het punt staat te verdrinken en toch geen kamp geeft, toch worstelen blijft, maar sinds lang heeft verleerd om hulp te roepen.
Vaak verbaasde ze zich dat ze nog leefde, ze hoestte al zo lang, dat haar eigen kinderen het nauwelijks meer hoorden en ze werd aldoor magerder. Ze deed het ongelooflijke.
Nu pas had ze met eigen handen, toen het vloerkleed al te haveloos was geworden en er geen uitzicht bestond op een nieuw, de hele vloer geverfd, in een eigen ontwerpje, van bruin en groen. De eerste dagen stond het zo fleurig en fris, maar het hield natuurlijk niet en het werd nu al kaal.
„Wat tref jullie het met het weer, Lee, voor het Loofhuttenfeest."
„Ja! Hè tante Go, toe, komt u nu niet eens naar onze nieuwe Loofhut kijken?"
Een blosje verscheen op het bleke gezicht —, ze ging hoe langer hoe minder uit; hoe langer hoe pijnlijker werd het haar zich op straat en tussen de mensen te vertonen. Lettie begreep het wel, maar ze vond het toch tegelijk ellendig, dat moeder zo mensenschuw werd. Op die manier miste ze ook het weinige dat ze nog had kunnen hebben. Ze beduidde Lea met een wenk nog even aan te houden.
„Vader heeft zoveel mooie nieuwe dingen aangekregen...." begon ze, maar zweeg ineens met een vuurrode kleur. Ze dacht aan de zonnetjesklok.... aan al de andere weggesleepte schatten....
Maar tante Go scheen het niet te hebben gehoord. Halfweg de kast stond ze, het hoofd in luisterhouding opzij gebogen. Er naderde een stap door de Zondagmiddagstilte.... En Lea begreep... hij kwam eraan, de schrik van het huis, de man en vader.
Nu werd de sleutel buiten in het slot gestoken, nu was hij in de gang, nu hing hij jas en uniformpet aan de kapstok op, nu kwam hij naar de kamer, en daar stond hij, daar

© 2026

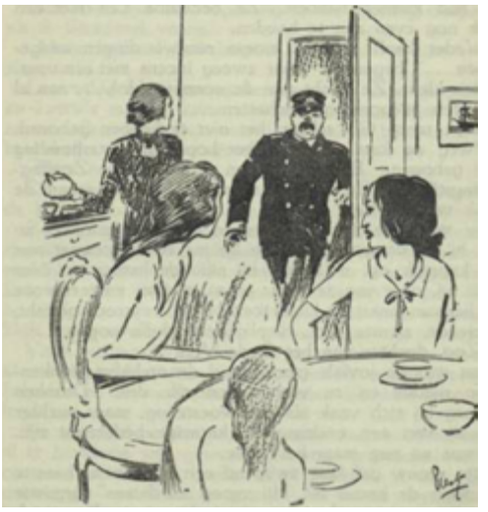

zag ze hem, groot, zwaar, met een voor zijn lichaam haast te klein rond hoofd, vuurrood gezicht, sprietende, zwarte snor, diepliggende doffe ogen....
„Zo, dochter van het Oude Volk."
Dat was de joviale grappigheid die op halve dronkenschap duidde en ze verademden alle drie. Dronken gedroeg hij zich vaak als een woesteling, maar nuchter kon hij van een ondraaglijke knorrige bedilzucht zijn. Dit was nu nog maar het beste.
Zijn vrouw gaf hem zwijgend een kop thee en haastte zich weer de kamer uit. Hij vroeg „de dames" permissie een pijp op te steken en zat weldra in wolken rook gehuld. Lettie schreef, maar Lea zag duidelijk, hoe ze telkens tersluiks haar vader bespiedde, met angstige ogen, en dan weer keek naar de kale plek aan de wand, waar tot voor kort de zonnetjesklok had gehangen.
Blijkbaar vreesde ze dat hij het verdwenen zonnetje missen zou.... Zulke zwijgende verwijten konden soms ineens een verschrikkelijke uitwerking op hem hebben. Dan barstte hij in snikken uit en sloeg zich voor het hoofd en bonkte zich op de borst en kreunde.... „berouw.... berouw.... berouw."
Eén keer was Lea van zo'n uitbarsting getuige geweest, de dag nadat het antieke zilverkastje was weggebracht en hij dronken thuis kwam met het bericht van weer een nieuwe schorsing.... en ze rilde van angst, nu ze ook Lettie zo angstig zag kijken.
„Waar is moeder heengegaan?" kwam zijn stem ineens tussen de rookwolken door.
Lettie schrok op.
„Naar de keuken, geloof ik."
Hij bromde iets binnesnmonds, maar bleef zitten.
„Zal ik uw vrouw even gaan roepen?" bood Lea aan, nu ze Let zag omkijken naar de krukstok. Ze zei nooit „tante Go" als hij erbij was, hij kon die familiariteit van zijn gezin met Joden niet hebben!
„Als je zo vriendelijk wilt zijn —, dochter van het Oude

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Volk." En meteen stond hij op, schoof de suite-deuren uiteen en verdween in de voorkamer.
„Hoeveel keer zou hij dat nu al tegen je gezegd hebben...?" fluisterde Lettie verbeten, en Lea zag haar ogen bijna zwart.
„Wat...?"
„O, dat eeuwige „dochter van het Oude Volk"."
Lea haalde de schouders op.
„Dat hoor ik al niet eens meer."
De moeder kwam weer binnen.
„Ik moest u juist roepen voor uw.... voor meneer."
„Waar is hij?"
Lea knikte naar de gesloten suitedeuren, waarachter zijn zware, onzekere stappen bonkten.
Even later hoorden de beide angstig luisterende meisjes gedempt-driftig praten en het rinkelen van geld. Nog een ogenblik —, daar sloeg de buitendeur dicht en de moeder kwam weer in de kamer, nog bleker dan zoeven. Maar ze zei niets, ze nam een boordevolle mand kapotte kousen uit de kast en ging er mee op de veranda zitten.
Binnen bij de ronde tafel met het vale kleed bleven de beide meisjes nu halfluid overleggen en briefjes schrijven — over de kwestie met Gien werd niet meer gesproken.

De volgende dag na schooltijd gaf Lea de briefjes rond. Aan Anke en aan Tine, aan Nel en aan Door, aan Marie, aan Anna en aan Lien.
„Als jij tenminste zin hebt om te komen...?" zei ze aarzelend tegen Anna.
Anna's vader was namelijk heel ernstig ziek en de voortdurende zorg, die ze uit alle macht voor de anderen verborg, gaf haar iets straks en afwezigs.
„Misschien kom ik even.... Ik ben nog nooit in een Loofhut geweest bij.... Israëlieten."
Ze hadden „Joden" willen zeggen, maar gauw zichzelf verbeterd.
„Je mag gerust „Joden" zeggen," zei Lea, een beetje ha-

© 2026

perend. „Het is heus geen scheldwoord. Vader houdt helemaal niet van dat woord Israëlieten. Het klinkt zo boekerig."
„Wat is eigenlijk precies een Loofhut, wat betekent het eigenlijk?" vroeg Anke.
Lea lachte. „Vraag dat Woensdag maar aan mijn vader! Die kan het je haarfijn uitleggen. Dat, en nog veel meer."
Leida Verkruysen, die op een afstand stond te luisteren, trachtte zich met een schamper lachje houding te geven. In haar hart was ze toch teleurgesteld; Lea had haar niet gevraagd. Ze had er thuis al over gesproken. Ma had haar aangeraden te gaan. Je kon nooit weten waar het goed voor was.
Pa had op het Stadhuis gehoord dat die Schaap, dat eenvoudige mannetje, voor een aardige som geld aan antiek, bezat in dat oude pakhuis en dat rommelige winkeltje. Het waren, bleek achteraf, zulke minne luidjes niet, ze hadden ook heel fatsoenlijke familie. En natuurlijk, had ma gezegd, zouden die Jodenmensen vreselijk gevleid zijn, als Leida bij hen aan huis wilde komen. Zo waren ze nu eenmaal. Zo'n beetje plagen en honen, dat telden ze niet, dat slikten ze wel, dat waren ze gewoon. Ze had zich juist voorgenomen alles goed af te neuzen, wat daar voorvallen mocht —, en nu sloeg het wurm haar over.
Jeanne had haar even erg geplaagd, maar je zoudt zien, die was natuurlijk toch geïnviteerd. De Sixma's hoorden immers tot de „grote lui".... al was Jeanne dan niet zo'n „Gouden Kalf" als Gien.... Ja, dat was een succes geweest, dat „Gouden Kalf"! Zo maar ineens was het haar ingevallen die morgen, toen ze het Jodenkind daar als een hondje had zien kwispelen en draaien om Gientje heen. Misselijk gewoon.... 't Had haar verbaasd dat ze Zaterdag zo was uitgevallen, om dat poesje.... maar natuurlijk had ze haar nu een extra-lief invitatiebriefje geschreven. Al dat gedraai en gekruip van de laatste weken had immers enkel en alleen die verjaarpartij tot bedoeling gehad. Maar Gien zou wel gek zijn als ze ging, na wat er

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zaterdag was voorgevallen. Ah, daar kwam Jeanne aan, nu dadelijk even vragen.
„Jij bent zeker ook gevraagd op de Loofhut-partij?"
Ze deed haar best, haar toon goed schamper en onverschillig te doen klinken.
„Ik?" antwoordde Jeanne. „Hoe kom je erbij? Dan zou ze toch wel stapel hebben moeten zijn, om mij te vragen."
„Vind-je het niet raar, dat ze mij heeft overgeslagen?" zei Gien even later een beetje verslagen tegen Anke van den Burg. „Ik had niet gedacht dat ze zó haatdragend zou zijn."
„Ze is ook niet haatdragend," antwoordde Anke, die, na al het voorgevallene, wel enig vermoeden had van wat er omging in Lea.
„Ga jij?" vroeg Gien.
„Ik denk het wel —, waarom niet....?"
„Ik dacht misschien.... dat je geen lust zou hebben...."
Ze bleef nog even staan. Beiden dachten ze aan hetzelfde, aan dezelfde: aan Herbert, daarginds in Weenen! Maar Anke wilde niets vragen en Gien durfde niets vertellen.... van die „brillante verloving", waarover hij nu pas weer zo opgewonden had geschreven, van dat portret in de brief, waar ze allemaal op hadden zitten staren, zó mooi, zó elegant.... Arme Anke..... een schoolmeisje.... een „kwekeling".... best mogelijk dat Herbert in Weenen nooit meer aan haar dacht.
En zij aan hem? Daar kwam je niet achter. Frits praatte wel veel, maar hij vertelde eigenlijk niets en Emmy was zó vervuld met haar eigen verloving....
Wie had het ooit allemaal van Herbert kunnen vermoeden.... mijmerde Gientje in het naar huis gaan. Hoeveel maal hadden ze haar niet gezegd, dat ze die flinke broer wel tot voorbeeld mocht nemen, tot een voorbeeld van energie en ernst. Het had ook allemaal in het begin wel zo geleken. En die vriendschap met Anke, al was hij dan een jaar of vijf ouder, dat paste zo helemaal in zijn karakter. Anke ook was sterk en ernstig, van kind af vol

© 2026

idealen, waar zij, Gien, wel niet veel van begreep, maar waarin ze Anke toch wel bewonderen kon, meer misschien dan de anderen vermoedden. En toen ineens.... door de eerste de beste die hem wijsmaakte dat hij zijn studie opgeven moest en zich helemaal wijden aan de muziek, had hij zich laten verlokken, was naar Weenen gegaan en leefde daar in een kring van rijke leeglopers en hele of halve kunstenaars.... En nu plotseling die verloving met een meisje van adel. Vader vond het natuurlijk prachtig, maar moeder had gezegd dat ze zich daartegen toch uit alle macht zou verzetten, tot ze meer wisten, althans tot ze Herbert zelf gesproken hadden....
Zou Anke nu alles voor zich houden, wat er in haar omgaan mocht? Met haar moeder had ze er natuurlijk wel over gesproken, en met Tine Maas misschien. Ze waren wel niet, als Lea en Let, als Nel en Door, zo'n echt vriendinnenpaar, maar ze hadden toch wel veel aan elkander. Veel meer bijvoorbeeld dan zij aan Jeanne.... eigenlijk was hun hele omgang sleur.... Maar wie anders...?
De laatste tijd had ze soms gedacht: Lea! Maar nu Lea om een kleinigheid zo wrokte, juist terwijl ze elkaar pas wat nader waren gekomen. Och, Lea had Let, Lea kon haar missen.... Ineens voelde het „Gouden Kalf" zich triest.... Ze had altijd maar zo doezeligjes van de dag op de dag geleefd.... en ze verbaasde zichzelf over haar tobberige buien, de laatste tijd.... Ze verbaasde zich ook dat ze zich Lea's houding zo aantrok. Vroeger had ze om die invitaties, die partijtjes en al die soort dingen eigenlijk zo weinig gegeven....

Die Woensdag was het nog zachter en windstiller dan de Zondag tevoren.
Er hing een dauw, als over druiven, over de in gouden herfstlicht gebade wereld, over Lea's stille, besloten tuin, waar de grote rode dalia's praalden en de fonkelende gouden zonnebloemen, tegen een gordijn van bloedrode wingerd, dicht en wild. In de Loofhut geurde het haast be-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dwelmend, zo zoet, naar honing en hars, door de zon uit het dennegroen gestookt.
Ze zaten er een beetje nauw, maar heel genoeglijk, om de witgedekte ronde tafel, die bijna alle ruimte in de Loofhut besloeg, ze zaten te rusten van de ontdekkingstocht door het oude pakhuis, onder leiding van Lea's vader ondernomen, en juist geëindigd.
„Het is alsof we van een reis terug zijn!" zei Nel van Zanten. „Wat zou het aardig zijn, als we zó op school geschiedenis leerden."
Ze lachten allemaal bij de gedachte, bij de vergelijking tussen de droge opsommingen van jaartallen en feiten, waarop ze drie keer per week door de oude De Bie werden getracteerd, en alles wat ze zoeven gezien, gehoord, genoten hadden.
„Dan zouden we ook zulke meubelen en stoffen en vazen en klokken en gekleurde prenten op school moeten hebben."
„Of afbeeldingen ervan...." zei mijnheer Schaap. Hij wilde de meisjes niet al te openlijk stijven in hun critiek op de school, maar wat hij van Lea hoorde, in het bijzonder over het geschiedenisonderwijs, had hem wel menigmaal doen meesmuilen.
„Ik heb het gevoel," kwam Door opnieuw, „dat ik nu al veel meer van „Louis Seize" begrijp, dan ooit eerder van Lodewijk XVI." En moed vattend, vroeg ze erachter: „Mag ik nog eens terugkomen, mijnheer?"
„Graag, hoor! Zo vaak als jij zin hebt en ik tijd heb."
Anke sloeg tersluiks de kleine, donkere man met zijn geestige, grijs-bruine ogen gade. En ze vond dat ze best uitleg kon vragen, van wat haar al enige ogenblikken bezig hield —; het kleine hoektafeltje met de blauwe pul, waarin een bos frisse groene takken stond, rondom een lang, toegevouwen, half-verdroogd, grijs-groen palmblad geschikt, en twee grote, knobbelige, donkere citroenen op een porceleinen bord. Dat was geen versiering, daar was een betekenis aan, dat voelde ze wel. Maar het aller-

© 2026

eerst wilde ze weten wat nu toch eigenlijk een Loofhut was. Daar bleken ze toen plotseling allemaal even nieuwsgierig naar.
Nu was Lea's vader pas echt in zijn element. Nog liever dan over zijn oude meubelen en doeken en prenten en over de tijden, waaruit ze afkomstig waren, en over de mensen, allemaal al lang dood en begraven, aan wie ze toebehoord hadden — nog liever dan over dat alles praatte hij over de oude Joodse zeden en gebruiken. En hij vertelde ze dat een Loofhut eigenlijk een oogsthut was, zoals de oudste volkeren die bouwden op de bergen in de tijden van de wijnoogst, om er te overnachten, en dat pas latere overleveringen aan het wonen in de Loofhut een gewijd karakter hadden toegekend.... Zoals dat ook met Christelijke feesten van heidense herkomst was gegaan.
„En dit...?" Anke knikte vragend naar het hoektafeltje en mijnheer Schaap stond ineens op, nam voorzichtig de wonderlijke tuil uit het water en hief hem omhoog, dat het half-verdroogde palmblad ritselde.
„Dit? Dit zijn de Takken der Schone Bomen!"
De meisjes lachten, en Nel herhaalde: „De takken der schone bomen. Het klinkt als een regel van een vers."
„Noem het een vers! Je vindt het in de Bijbel.... Hoe is het precies ook weer...?" Even dacht hij na, citeerde dan langzaam.... „Gij zult u nemen takken van Schone Bomen.... palmtakken.... groene meien.... beekwilgen..."
Het staat in Leviticus.... En dit is de palmtak, en dit is de groene mei, de myrte..... en dit is de beekwilg...."
Om en om wendde hij de groene, geurende bos in zijn hand, in zwijgend-verrukt beschouwen.
„En die citroenen?"
Hij lachte, zijn ogen tintelden van vreugde, omdat ze nu eindelijk eens, zonder minachting en zonder spot, van wat ze niet kenden, uitleg vroegen.
„Dat zijn geen citroenen, dat is de vrucht van de schoonste der Schone Bomen.... de Cederappel!"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Cederappels...? Zijn het cederappels...? Wat grappig.... wat enig...!"
En ze wilden nu ineens allemaal de gouden, knobbelige, langwerpige vruchten, donkerder dan citroenen, bruiner dan sinaasappelen, in de handen hebben, en ze snoven de uitheemse, wonderlijke geur en legden ze weer voorzichtig op het porceleinen bord.
„Wat leuk, zeg Lee, om in zo'n tijd jarig te zijn. Om je verjaardag in zo'n heerlijke oogsthut of loofhut te vieren."
„Ja, maar het is niet alle jaren zulk verrukkelijk weer in October. Soms kunnen we er bijna niet zitten van de regen en de wind en dan kruipen we maar weer in huis."
„Dan treffen wij het dus nu dubbel...."
Mijnheer Schaap keek op zijn horloge.
„Ik moet nu weg, meisjes, een paar boodschappen doen. Maar ik zie mijn vrouw daar al bezig met het koffieblad. Ze zal wel dadelijk komen...."
Even bleef het stil na zijn vertrek, alsof ze allemaal iets op het hart hadden, dat de een voor de ander niet zeggen wou, totdat plotseling Lien, die naast Lea zat, haar hand op Lea's arm legde.
„Zeg Lee.... wat zijn we toch eigenlijk allemaal altijd kinderachtig en kleingeestig geweest...."
„Jij...?" vroeg Lea verbaasd.
„Ik misschien niet erger dan een ander.... maar toch.... dat alles van jullie.... zo van de Loofhut en de Schone Bomen.... het is allemaal zo mooi.... en wij.... wij vinden het van ons zelf al een heel ding, als we ons niet boven jullie verheven achten...."
„Ja," voegde Door erbij. „De meeste mensen doen net alsof het iets minderwaardigs is om een Jood te zijn."
„En in de boeken ook," kwam Nel. „Hoe vaak worden Joden niet belachelijk gemaakt?"
„We moesten eigenlijk alles leren kennen.... alles begrijpen.... van vreemde volkeren.... en vreemde godsdiensten...."

© 2026

„Hè ja," beaamde Door. „We moesten die dingen op school leren...."
„Je leert ze op catechisatie", wist Marie Mol.
„Dat is zo —, maar daar maken ze overal „godsdienst" van," weerlegde Anke. „Ze moesten ons gewoon op school die dingen leren. We leren zoveel dat we missen kunnen.... waar we geen steek wijzer of beter van worden."
„En of!" lachte Door. „Indische vulkanen...."
„Hollandse graven...."
„Congruente driehoeken...."
„Samengestelde interesten...."
„Spellen volgens De Vries en Te Winkel...."
„Theorie van de kous...."
Het werd een kruisvuur van uitroepen, gevolgd door een druk dispuut. De een vond nuttig wat de ander verwierp, elk werd, om zijn eigen stokpaardje, in het ootje genomen, maar ze waren het er allemaal over eens, dat met veel overbodigs op de Nor hun arme hoofden werden volgestampt.
„Gelukkig dat Anna ons niet kan horen. Je brieft het haar maar niet over, hoor Lien...."
„Anna is ook wel veranderd," zei Lien.
„Is ze dan niet meer zo vreselijk „leergierig"?" wilde Door weten.
„Jawel.... maar ze wil toch wel een andere kant op."
„Net als Dolf misschien?" vroeg Lea blozend.
Maar Door, die zo tersluiks eens nu en dan naar het huis had zitten te kijken, waar ze door de open verandadeuren Lea's moeder in de achterkamer bezig zag met een koffieblad en andere veelbelovende zaken, bijgestaan door een dik blozend dienstmeisje met een kraakwit schort —, Door riep ineens:
„Daar komt wat aan...!"
En daar kwamen ze, de trapjes af en de bonte, zonnige tuin in gelopen, de dikke moeder voorop, stralend en gelukkig in haar deftige, zwartzijden japon, in twee han-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den het grote blad met wit-en-gouden koppen torsend en achter haar de dikke Grietje met op een ander blad blauwe bordjes en een reusachtige taart. De moeder zette eerst haar vracht neer, boog zich daarna naar Lea's oor en fluisterde haar iets in, dat haar een kleur van plezier deed krijgen.

„Dolf, komt toch vanavond," zei ze zachtjes tegen Let. „Hij heeft zeker op het laatst zijn les nog kunnen verzetten."

„Zou ik dan wel blijven eten?"

„Natuurlijk hoor! Verbeeld-je!"

Een half uur later waren Lea en Let alleen in de tuin. Lea's moeder was druk bezig voor het avondeten, haar vader was nog niet terug. Langzaam, Let nog altijd met haar krukstok, drentelden ze over de paden tussen de paarse asters en de kleine bonte dalia's.

„Wat aardig was dat, wat je vader vertelde van de Loofhut en de takken...."

„Ja, vader weet heel veel. Vader kent de halve bijbel uit zijn hoofd...."

„Als ze er nu maar wat aan hebben...."

„Wie...?"

„Wel —, natuurlijk die hier vanmiddag waren...."

„Ja...." beaamde Lea wat verlegen. Ze zweeg even, en dan:

„Zeg Let.... Toen ze dat zo zei.... Lien bedoel ik.... toen ze daar zo over sprak.... van kinderachtig en kleingeestig.... en zo.... toen dacht ik... begrijp je waar ik aan dacht?"

„Jawel!" zei Let.

„Ja, juist... aan Gien. Het kan haar natuurlijk niemendal schelen om hier te worden gevraagd...."

„Daar weet je niets van."

„Misschien dan wel.... maar dat is de kwestie niet. Ik heb haar in elk geval onaardig behandeld. Kinderachtig en kleingeestig.... zoals Lien zei.... alleen uit angst voor het oordeel van een wurm als Leida Verkruysen.... Ik stond

© 2026

straks op het punt.... maar ik wou het niet zeggen, waar ze allemaal bij waren.... Het is zo gek. als je uit jezelf helemaal niet haatdragend bent...."
„Het is ook wel degelijk hun schuld voor een deel. Dat ze altijd overal wat achter zoeken, bij Joden, dat ze van Joden nooit iets, als van een ander, gewoon kunnen vinden. Dan ben je ook op het laatst niet meer gewoon...."
„Zag je hoe vader genoot, toen ze vroegen, toen ze luisterden? Veel meer dan in het pakhuis. Dàn is vader pas in zijn element."
„Ja.... en je vindt misschien gek dat ik het zeg.... toch heb ik vaak gedacht, dat je vader je niet altijd zo had moeten waarschuwen tegen de anderen...."
„Vader doet het al veel minder de laatste jaren. Toen Daaf en Ettie pas naar school gingen.... die kregen lang niet zoveel vermaningen als ik. Het schijnt dat mijnheer Adelink er wel eens met vader over gesproken heeft. Daaf en Ettie hebben het nu, geloof ik, veel prettiger op school."
„Zou dat ook niet zijn...?"
„Ja, ook natuurlijk, omdat het ons nu zoveel beter gaat." En ze zuchtte even.
„Hè, ik tob toch telkens nog over Gien."
„Vertel het haar. Leg haar de zaak helemaal uit."
„Zou het haar zoveel schelen kunnen?"
„Daar gaat het niet om! Het kan jou schelen."
„Ik weet iets.... ik schrijf het haar! Dan kan ik alles veel beter uitdrukken."
„Prachtig! Nog mooier!"
„Blom zou zeggen: „Jij hebt je lesje weer gehad voor vandaag," lachte Lea. Maar ze was toch opgelucht en het vooruitzicht op de avond leek plotseling dubbel heerlijk....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HOOFDSTUK VIII

FEEST IN „DE WAAKZAAMHEID"

NU was de Kerstvacantie alweer in aantocht. En het leek erop, dat het ook dit jaar een stille, witte Kerstmis worden zou, net als verleden jaar. In het stadje hing een atmosfeer van winterse gezelligheid — juist alsof de mensen, in die korte tijd tussen Sint Nicolaas en Nieuwjaar niet veel anders hadden te doen dan te drentelen langs de winkels, waar al vroeg in de middag het rode licht uit de fleurige etalages warm naar buiten straalde over de sneeuw.
„Ik vind December altijd net de Zaterdagavond van het jaar," zei Nel van Zanten. „En Januari de Maandagmorgen."
Ze stonden met een heel troepje voor de winkel van Poelgeest en kauwden met grote overgave op de taaitaai, die ze net bij De Veer hadden gekocht en bekeken onderwijl de op zwart fluweel uitgestalde voorwerpen van goud en zilver en kristal. Het waren er maar weinig, want Poelgeest had zijn etalage er helemaal voor ontruimd, het waren de prijzen voor het dansconcours, dat in „De Waakzaamheid" gehouden zou worden. Midden-in lag de hoofdprijs: in een met room-geel fluweel gevoerd opgeslagen etui een stel van twee fijne geslepen flacons met verguld zilveren stoppen! Links daarvan de overige

© 2026

damesprijzen: een zilveren spiegel, een zilveren naaigarnituur, een inktstel met zilver gemonteerd —, rechts de herenprijzen: gouden manchetknopen, zilveren cigarettenkoker, zilveren schrijfgarnituur.
Het dansconcours in „De Waakzaamheid" zou maar een onderdeel zijn van het grote Liefdadigheidsfeest. Iedereen in het stadje sprak over dat feest, en iedereen was blij, nu die ramp dan toch blijkbaar moest komen, dat het in deze tijd van het jaar was gebeurd, de ontzettende brand op het Meester-Pauwen-paadje, een uren in de omtrek zichtbare vlammenzee, die in minder dan twee uur tijd twintig houten huisjes had verteerd, alle have en goed van twintig gezinnen, waarvan de meesten zelfs niet verzekerd waren.
Op Sinterklaasavond was hij uitgebroken, de brand, in de na-avond, juist toen de mensen rustig bij hun taai-taai en hun banketletters zaten uit te blazen en zó snel had hij zich uitgebreid, dat men blij mocht zijn, nu er tenminste geen mensen bij omgekomen waren.
Iedereen begreep natuurlijk dat er raad moest worden geschaft en er werd al druk gesproken over collecten en tombola's, over lijsten en bussen en bazars, toen Koos Sixma, Jeanne's oudste broer, plotseling met een prachtig plan voor de dag was gekomen, op een Zondag, toen Jeanne en hij bij de Abens waren.
Koos Sixma was juist die zomer afgestudeerd en zou in het voorjaar naar Indië gaan en hij had zijn ouders beloofd die laatste maanden zoveel mogelijk thuis te zullen zijn. Hij had een prettige studententijd achter de rug. Jeanne had hem zijn leventje in Delft meer dan eens benijd, en het laatste jaar meer dan ooit, sinds ze hem altijd, als hij thuiskwam, hoorde spreken over die allergenoeglijkste kunstclub, waar hij werkend lid van was, en die ze de wonderlijke naam van „De Kattebel" hadden gegeven. Er waren hoofdzakelijk studenten lid van, maar ook enkele jonge kunstenaars, journalisten en natuurlijk de nodige (in die tijd nog niet studerende) jonge meisjes.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze gaven hun voorstellingen altijd ten bate van liefdadige instellingen en dergelijke „nuttige doeleinden"—, zoals Koos Sixma het uitdrukte, en toen er nu die dag aan tafel bij de Abens werd gesproken over de brand en over de nood van de mensen, die hun woninkje en hun meubeltjes en alles kwijt waren, en over de middelen om die nood te lenigen, riep Koos Sixma ineens:
„Ik zal er met de Kattebellers over spreken. En als die willen, mijnheer Aben, als die hier een liefdadigheidsfeest komen geven, dan zult u eens wat zien."
En hij vertelde hoe ze, als opbrengst van twee avonden, duizend gulden hadden kunnen afdragen aan de vrouw van een blind geworden kunstschilder, en nog eens driehonderd aan de weduwe van een verdronken visser.
Het plan van het dansconcours had mevrouw Aben verzonnen, die daarmee twee vliegen in één klap hoopte te slaan —; behalve natuurlijk de slachtoffers van de brand, moest het ook de oude dansmeester, wiens zaakje begon te verlopen, een duitje in de zak brengen. Daarom waren er dan ook zulke mooie, verlokkende prijzen aangekocht en al veertien dagen vooruit bij Poelgeest te pronk gelegd, in een apart-ingerichte en verlichte etalage.
„Toch vind ik het jammer, zulke dure prijzen," zei Nel van Zanten. „Het moet toch maar allemaal van de opbrengst af."
„Neen, Nel, dat is niet waar," antwoordde Gien met een hoge kleur. „Vader betaalt de prijzen uit zijn eigen zak."
Ze had het eigenlijk liever niet gezegd, het stond zo blufferig, en ze mocht het ook eigenlijk niet zeggen, maar ze wilde tòch niet dat de mensen in het stadje zouden denken dat het geld van de arme mensen aan dure cadeaux werd besteed. Vader moest het er eigenlijk maar bij laten zetten.
Gien sprak overigens weinig over het feest, ofschoon ze er een hoofdrol bij spelen zou, maar ze wist dat de meesten uit de klas er toch niet heen zouden gaan en zweeg er dus liever over.

De enige in de klas, behalve Gien en Jeanne natuurlijk, die er ook heel veel over hoorde spreken, was.... Lea Schaap!
Dat was eigenlijk door een toeval zo gekomen.
De Kattenbellers waren vol geestdrift ingegaan op Koos Sixma's verzoek. Ze wilden met alle liefde die stumpers aan een duitje helpen. En ze zouden dan meteen de mensen in dat kleine stadje eens laten zien, wat zij, de illustre leden van de illustre „Kattebel" wel presteerden.
Een cabaret-avond zou het zijn —, en cabaretavonden zijn nu wel bekend genoeg en al bijna weer „afgezaagd", maar ze waren toen iets gloednieuws, pas uit het buitenland, uit Duitsland en Oostenrijk, naar hier komen overwaaien. En er moesten, voor deze gelegenheid, ook een paar nieuwe nummers op het programma worden gebracht, van de meeste oude was voor hen-zelf de aardigheid alweer af. Op een Zondag waren ze allemaal bij Koos Sixma bijeen gekomen en na de vergadering — het was lekker winterweer, niet al te koud en er lag wat sneeuw — had Koos voorgesteld ze het stadje eens te laten zien, het oude grachtje en de oude pittoreske geveltjes, nog hier en daar tussen de nieuwe huizen te vinden. Zo waren ze dan ook langs de in de oude stijl gebouwde en verfraaide kunsthandel van Lea's vader gekomen en getroffen blijven staan.
„Wat ligt dat huis daar mooi achter die bomen."
„Wat staat het aardig, zo in de sneeuw."
„En wat liggen er goede dingen! Zeg, Sixma, ik had niet gedacht dat jullie hier in het stadje een werkelijke kunsthandel rijk waren!"
Koos wist het zelf ook niet. De Sixma's waren over het algemeen niet bijster artistiek aangelegd, en Jeanne interesseerde zich al buitengewoon weinig voor de familieaangelegenheden van Lea Schaap.
Het gezelschapje verdeelde zich nu over de beide winkelramen. Voor het ene waren de eigenlijke kunstvoorwerpen uitgestald, voor het laatste meer de goedkopere

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„antiekjes" met wat oude boeken en prenten en reproducties, uit het vroegere winkeltje overgebleven. Waren die eenmaal van de hand gedaan, dan zou ook het tweede raam zijn mooie etalage krijgen.
De donkere jonge man, niet groot van stuk, maar met een prettig, open gezicht, een paar jaar jonger dan Koos Sixma misschien, die zich zo bewonderend over de etalage had geuit, riep ineens:
„Ik krijg een inval. Een schitterende inval! Aad Roessingh! Ik weet raad voor Aad Roessingh!"
„Hier...? Nu...? Zo ineens...?" lachten de beide meisjes. „Echt weer iets voor Wim Wendelaar!"
„En wat voor een inval?"
Wim Wendelaar wees naar de prent in de minst-mooie etalage. Het was de bekende „Beethoven"-prent. Hij stelt een ruime, artistiek-ingerichte kamer voor, waar enkele mensen in aandacht verzonken, zittend of staande, luisteren naar het spel van pianist of violist, in ouderwetse kleding. Een zogenaamd „dodenmasker" van Beethoven hangt naast de piano, en er onder staat: „Beethoven."
„Een tableau-vivant!" riep Wim Wendelaar opgetogen uit. „Ik zie het al zo voor me. Hier, op die bank tegen de muur, die man met de baard, dat zou Raaf kunnen zijn en het meisje Lenie Cramer.... en die daar verderop, met zijn hoofd in zijn handen gebogen, dat wil ik wel doen, want voor de staande figuur ben ik niet lang genoeg, dat zou jij dan moeten wezen, Koos. Maar de hoofdzaak is, dat Aad Roessingh viool speelt. Hij wil graag iets doen, en hij acteert als een hark, en voordragen kan hij ook niet, en voor de figuratie is hij nog te stijf —, en het zou zonde zijn hem niet te gebruiken, met zijn prachtige spel."
„En de piano-begeleiding?"
„O, dat vinden we wel!"
„Maar er is voor die kamer een hele aankleding nodig —, heb je daar wel aan gedacht? Want als we het doen, dan moet het ook mooi zijn. Mooie lappen daar aan de wand, mooie doeken over de divan, en je ziet, er is een grote

© 2026

lamp, en er zijn schilderijen, en een spinet zouden we óók moeten hebben. Hoe komen we daar allemaal aan?"
„Maar beste man!" riep Wendelaar geestdriftig. „Je staat er vlak voor. Laten we naar binnen gaan en die man vragen of hij ons het een en ander verhuren wil...."
Ze waren met zeven, en er werd besloten dat drie als afgevaardigden naar binnen zouden gaan, de vier anderen alvast langzaam oplopen naar de familie Sixma terug, want het begon tijd voor het weggaan te worden. Koos Sixma, Wim Wendelaar en het ene meisje gingen naar binnen.
De winkel bleek van binnen zo ruim en zo vol mooie dingen, dat ze even overlegden of ze hun vraag wel zouden durven doen. Verhuurden ze hun boeltje in zo'n zaak?
„Wel ja, natuurlijk!" fluisterde Lenie Cramer, al geprikkeld bij de gedachte, dat zij haar zin niet zou krijgen!
Maar daar was mijnheer Schaap al en keek vragend van de een naar de ander, maar stoorde ze niet in hun overleg en wachtte geduldig, de handen op de toonbank, tot Wim Wendelaar het woord nam.
„Kijk eens, meneer, we komen hier met een enigszins eigenaardig verzoek...." En hij vertelde wie ze waren en hij zette hun plannen uiteen, en hoe ze op de gedachte van het Beethoven-tableau waren gekomen.
„En nu zouden we graag van u een en ander willen huren voor die avond."
De heer Schaap dacht even na.
„Huren...?" vroeg hij dan. „Hoe bedoelt u.... huren?"
„Voor geld natuurlijk!" zei Lenie Cramer, een beetje ongeduldig.
Ze was nogal een verwend prinsesje, en deze man leek haar wat traag van begrip. Bovendien was hij toch maar een Jood, dat had ze al gezien.
Langzaam schudde Lea's vader het hoofd.
„Neen, een verhuur-inrichting heb ik hier niet. Maar ik wil u met alle genoegen alles leenen wat u nodig hebt.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat is dan meteen," voegde hij er met een glimlach bij, „mijn aandeel in de liefdadigheid."
„Dat vind ik allemachtig fideel van u, en natuurlijk...." begon Wim Wendelaar, maar hij zweeg ineens, want Lenie Cramer trok hem bij zijn mouw van de toonbank weg en fluisterde halfluid iets van: „Verplichting aan zo'n man...."
„We zouden het liever huren," kwam Koos Sixma zakelijk beleefd.
„Neen, heren, dat zal toch niet gaan." En tot Lenie Cramer gewend: „Maar u kunt het kopen, u kunt hier alles kopen!" En hij wees glimlachend met de hand in het rond.
Lenie kreeg een kleur, mompelde wat binnensmonds en keerde zich af.
Zo stonden ze even besluiteloos en mijnheer Schaap wachtte rustig af tot ze weg zouden gaan, toen Wim Wendelaar plotseling zei:
„Hoor eens mijnheer.... hoe is uw naam?"
„Schaap...."
„Hoor dan eens mijnheer Schaap, we maken graag van uw vriendelijk aanbod gebruik. Graag en met veel dank. Zoudt u dan misschien alles willen uitzoeken en klaarleggen, wat we nodig hebben voor het Beethoven-tableau, dan komen we het over een paar dagen bezichtigen. En voorlopig onze beste dank! Kom luitjes...." Hij nam de min of meer verblufte Koos Sixma en de nog ietwat ontstemde Lenie Cramer elk bij een arm en laveerde ze de winkel uit.
Een paar dagen later kwam Wim Wendelaar alleen. Hij woonde in een kleiner stadje vlak-bij, waar zijn vader een grote fabriek had en kon dus het gemakkelijkst overkomen —, hij en Koos Sixma vormden het „dagelijks bestuur" en Wim Wendelaar was meer in het bijzonder met de „aankleding" van het toneel en de verzorging van de costumes belast.
Hij stond verbaasd over de smaak, waarmee mijnheer

© 2026

Schaap de benodigdheden voor het Beethoven-tableau bij elkaar had weten te kiezen. Lea's vader van zijn kant vond hem zo aardig, dat hij hem zijn mooiste dingen liet zien en van alles uitleg gaf —, en daardoor kwam Wim er weer toe hem te raadplegen over een ander nummer van het cabaretprogramma, dat ze al eerder hadden gegeven en waarmee ze ook veel succes hadden gehad, maar dat ze hier in een andere vorm wilden vertonen.
Het heette „Een Avond bij de Bollebof". De „bollebof" was de joviale kastelein van wat je kon noemen een betere landloperskroeg, en zijn gasten moesten heel en half verlopen individuen voorstellen, mannen en vrouwen, die betere dagen hadden gekend, en waarvan sommigen kunsten en kunstjes verstonden, die ze dan voor elkaar ten beste gaven. Een speelde op de harmonica, een andere voerde goocheltoeren uit, een derde acrobatiek, nog weer een ander zong liedjes, en een vrouw vertelde als haar eigen levensgeschiedenis het een of ander aangrijpend verhaal. Zo vormden de verschillende prestaties en voordrachten één geheel, iets veel echters en levendigers, dan wanneer elk beurt voor beurt zijn nummertje zou komen afdraaien. Het moest natuurlijk in een schilderachtig kroegjesinterieur gebeuren en de verschillende gasten zouden fantastische landlopersplunje dragen.
Lea's vader vond de hele gedachte zo aardig en had zo'n schik in de openhartige, opgewekte jongen, dat hij ook voor dat nummer zijn voorraad beschikbaar stelde. En niet alleen zijn voorraad, ook zichzelf, zijn raad en zijn daad.
In het algemeen vroegen de Kattebellers niet graag hulp van buitenstaanders, maar daar het toneel in „De Waakzaamheid" nogal groot was en het kroeg-interieur dus vanzelf erg ruim zou worden, werden Gien en Jeanne als gasten meegevraagd. Ze hoefden natuurlijk niets te doen dan als „landloopster" verkleed, aan een tafeltje te zitten luisteren, en zo de ruimte te vullen. Maar ze von-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den de intimiteit met de Kattebellers, waarvan alle leden boven de twintig jaar waren, en student of journalist of kunstenaar, toch al heel gewichtig!
Toch spraken ze er niet over in de klas —, Gien zweeg om de anderen niet afgunstig te maken en Jeanne uit trots, omdat ze nooit op school over zichzelf en haar persoonlijk leven sprak. Van de overigen had het merendeel niet de minste belangstelling voor het feest —, de kaarten kostten vijf gulden, er zou natuurlijk „toilet worden gemaakt", met je „Zondagse jurk" en zelfs met je „uitgaansjurk" deed je niet veel bij zo'n gelegenheid. Nel zou eventueel wel mogen; de „aandoenlijke ouden" verklaarden zich bereid ook Door te tracteren, maar ze had geen zin. Als de „aandoenlijke ouden" inderdaad, zoals Nel uit het royale aanbod duidelijk bleek, de honderdduizend hadden getrokken, moesten ze haar maar liever de beschikking over „de gelden" geven. Dan konden ze er in de Kerstvacantie met hun drietjes een keer voor naar de schouwburg — als Dick tenminste weer mocht overkomen! Dergelijke feesten, als dat in „De Waakzaamheid" beloofde te worden, lagen niet in Nel's lijn.
En wat Door betreft, Door's hoofd stond eigenlijk helemaal niet naar feestvieren. Nel en Let hadden gelijk gehad: „Balletje Gehakt" begon de laatste tijd hoe langer hoe tragischer te doen. Wat voor Door in het begin een grapje en voor hem een „bevlieging" was geweest —, had langzamerhand een veel te ernstig karakter aangenomen —, Balletje Gehakt was in ernst verliefd geworden en voelde zich nu in ernst ongelukkig. Hij wilde zelfs het stadje uit en was al begonnen naar hier en daar te solliciteren! Nu speet het Door heel erg dat ze de gevoelens van het inderdaad ietwat belachelijke mannetje zo licht had geteld en zijn dichtader lichtvaardig „opengepeuterd" —, zoals haar broer Piet het uitdrukte —, het regende nu zonder ophouden naamverzen en sonnetten.
„Als hij er tenminste maar beroemd mee worden kon: dat hij er dàt altijd nog van had," zuchtte Door.

© 2026

Maar Nel had daar een hard hoofd in. Ze vond de poëtische voortbrengselen nogal erg klapperman-achtig.
„Ja," zei Door. „Ik vrees dat je gelijk hebt. Telkens als ik zo'n lang vers van hem krijg, met van die lange, dreunende regels, heb ik neiging om de schaar te pakken en het in reepjes te knippen. Elke twee regels voor een ulevel!"
Maar ze vond de hele geschiedenis toch erg verdrietig.... Leida Verkruysen draaide in die tijd letterlijk als een hondje om Gien Aben heen. Iedereen wist dat mijnheer Aben voor het grootste deel het feest bekostigde, de prijzen en alles had betaald, zodat de opbrengst „bruto" zou kunnen worden afgedragen aan het comité —, en Leida vermoedde dat Gien nu ook wel de beschikking zou hebben over kaarten. Thuis bij haar dachten ze dat ook....
„Maar ze spreekt nergens over, geen woord," rapporteerde Leida.
„Dat begrijp ik best," vond Ma. „Ze wil de anderen de ogen niet uitsteken en ze kan ze natuurlijk niet vragen. Ze hoorden er ook niet bij. Maar voor jou is het wat anders."
Leida en haar ma vergistten zich: Gien had helemaal geen kaarten. Haar vader had ze haar niet gegeven, en zij had ze niet gevraagd. En had ze er gehad, ze zou er zeker geen aan Leida Verkruysen hebben gegeven. Ze had nooit veel van Leida gehouden, maar zeker niet sinds de dag na Lea's verjaardag, toen Lea haar alles had verteld, waarom ze zo boos was geweest toen met het poesje en waarom ze haar helemaal van het begin af had ontweken. Gien had die dag voor het eerst een kijk gekregen op Lea's moeilijkheden, en veel in Lea's gedrag van al die jaren was haar toen duidelijk geworden. Maar een blijvende toenadering had het gesprek, hoe hartelijk ook, toch niet gegeven —, in de grond verschilden hun naturen te veel, en dan, Lea had immers een vriendin, Lea had Let. Gien had begrepen dat die twee haar missen konden, en zich teruggetrokken.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Lea zelf, ofschoon ze er haar vader wel telkens over hoorde spreken, wijdde nauwelijks een gedachte aan het feest. Ze had een angstige tijd achter de rug: Dolf was tamelijk ernstig ziek geweest, hij had veel te hard gewerkt en veel te schriel geleefd —, dat laatste om van het geleende geld zoveel mogelijk te besparen, alvast op zij te leggen als eerste aflossing op de schuld. Daarvoor had hij zich het nodige, het nodigste ontzegd. De hele buitengewoon koude Novembermaand had hij in een onverwarmde kamer met zijn overjas aan zitten studeren en zo goed als alleen van brood geleefd. Natuurlijk was dat mis gelopen en de dokter had alles uitgebracht. Zijn vader en moeder waren uit hun dorp in de Achterhoek, gekomen en hadden hem mee naar huis gehaald. En daar was hij toen al gauw weer opgefleurd —, Lea was hem een paar keer gaan opzoeken en elke keer zag hij er sterker uit. Maar de dokter was heel lang ernstig blijven kijken en nu pas had ze een brief gekregen, die haar werkelijk gerust stelde; de dokter was eindelijk tevreden en hij mocht weer, langzaam-aan in den beginne, aan de slag. Maar eerst zou hij, van Donderdag tot Maandag, bij hen komen logeren!

Lea was de koning te rijk, en die Woensdagmorgen op school vertelde ze dadelijk alles aan Let.

„Morgen komt Dolf! En nu had ik gedacht, als jij tenminste kunt, dat je dan vanmiddag bij mij moest komen eten, dan kunnen we vanavond vast samen vooruit werken voor Maandag."

Want Lea dacht er niet aan, te gaan „slabakken", nu ze „bijna-half verloofd" was; ze wilde op tijd in de vierde komen en op tijd haar akte halen.

„Kun je vanavond?"

„Ja," zei Let. „Moeder moet toch adressen schrijven. En moeder wil zelf niet graag dat ik dan de hele avond zo stil bij haar zit."

Let's moeder verdiende er de laatste tijd een centje bij met adressen schrijven op circulaires, prijscouranten, con-

© 2026

vocaties en zo meer; ze schreef een mooie, vlugge hand en had volop werk. Jammer alleen dat het zo ontzettend slecht werd betaald. Bart wankelde tussen het verlangen, zijn moeder daarmee te helpen, en zijn oude illusie van het zelfgetimmerde ameublement, waarvan hij wel meer en meer de bezwaren ging beseffen, maar waaraan hij toch nog al zijn vrije tijd besteedde.
Zo kwam Let dan die Woensdag bij Lea eten en dadelijk na het eten werden boeken en schriften voor de dag gehaald. Vader en moeder Schaap moesten uit, op verjaarsbezoek, de jeugdige Daaf mocht mee, Roosje en Wiet lagen al in bed, die waren allebei wat verkouden. Lekker rood gloeide de haard, het theeblad stond klaar, de porceleinen koektrommels gevuld.
„En als jullie straks een kop koffie willen zetten, er staat verse boterkoek in de kast."
„Kom moeder, nu weten ze het wel!" lachte de vader. „Ze zullen zich best zelf redden."
„En anders help ik wel een handje," klonk daar opeens een stem en de kamerdeur ging open: Dolf!
Lea sprong op en hem tegemoet.
„Wat zie je er best uit."
Dat moest ze eerst even zeggen, eer ze nog haar verrassing kon uiten dat hij nu al, in plaats van morgen, was gekomen.
Hij keek lachend in de spiegel.
„Ja, ik voel dat ik een kleur heb. Ik heb ook gehold van het station naar hier om jullie te verrassen."
„Heb je wel gegeten?"
Hij keek een beetje verlegen, half-lachend, naar de afgeruimde tafel —, ze hadden zelf juist bijzonder vroeg gegeten, om de visite en Lea's vlijtige plannen. De moeder was al weg naar de keuken.
„Maar we kunnen toch niet thuisblijven, hoor jongen," legde vader Schaap uit. „We moeten eventjes naar de oude juffrouw Koster."
„'t Kan hem nogal wat schelen of u thuis blijft!" plaagde

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de jeugdige Daaf, waarop Dolf naar hem sloeg, zonder hem te raken.
Let stond nu op.
„Dan ga ik ook maar naar huis, geloof ik!"
„Je denkt er niet aan!" Met een flinke ruk plakte Lea haar terug op haar stoel. „We gaan gewoon ons gang en Dolf mag ons helpen."
„Ai...." kwam die. „Als ik dàt nog maar kan!"
„Bovendien moet Let op de winkel passen," decreteerde Daaf, die erg op Let gesteld was.
Dat was niet helemaal een grapje. Let deed het wel vaker. Ze begon zich meer en meer voor de antiquiteiten, voor kunstvoorwerpen in het algemeen te interesseren, ze legde er begrip en smaak voor aan de dag. Herhaaldelijk al had Lea's vader gezegd: als het niet lukt met solliciteren, dan kom je maar bij mij in de zaak. In het begin was dat als scherts bedoeld geweest, maar de laatste tijd begon hij er in ernst over te denken. Ze was handig en geschikt. En misschien zat er zelfs een toekomst voor haar in. Als Daaf tenminste bleef bij zijn plan om veearts te worden.
Vroeger hadden ze daar wat mee gelachen.... maar de jongen bleef dol op dieren en vol zorg voor ze... hij vond altijd dat dieren slecht werden behandeld en had het steeds over asyls en tehuizen, die hij stichten zou als hij groot was. Och, het was niet gekker dan iets anders.... vond zijn moeder.... en wat vroeger uitgesloten scheen door hun bekrompen omstandigheden, was nu mogelijk geworden....
„Een héél decoratieve winkeljuffrouw zou ze zijn," had mijnheer Schaap eens gezegd en ze waren allemaal gaan lachen en hem gaan plagen. „Wel, wel, zo'n oude hoveling.... zo'n vleier...." en Let had een kleur gekregen, maar daarna moesten ze erkennen: vader had gelijk! Tussen de kunstvoorwerpen leek ze, althans in haar goede dagen, als het thuis dragelijk was, zelf een kunstvoorwerp, zo fijn en slank en mooi, met haar kopergouden

© 2026

haar en roomblanke huid en wonderlijk-donkere puurblauwe ogen. Ze was mooier geworden dan ze als kind had beloofd.
„Zeg eens zelf, Dolf, zink ik niet helemaal bij haar in het niet?"
„Dat is ook wat!" had Dolf gelachen. „Om mij zoiets te vragen."
„Hè toe Lee, schei er alsjeblieft over uit!" En Let had zo ongelukkig gekeken, dat ze over iets anders waren gaan praten.
Maar Lea had gelijk. Onder haar brede, open voorhoofd keken nog altijd de grijsbruine ogen trouwhartig de wereld in, haar wangen waren voller en ronder geworden, zodat haar mond minder groot leek, haar figuur was uitgegroeid en ze hield zich beter dan vroeger, liep niet meer zo krom of ze dubbeltjes zocht, maar vergeleken bij Let was ze toch maar héél gewoontjes.
Die avond werd het onderwerp van Lets mogelijke toekomst en haar daarmee in overeenstemming verkerend uiterlijk echter niet verder aangeroerd, en na de raad aan Dolf zoveel mogelijk te eten en te snoepen, gingen Lea's ouders en haar broertje eindelijk weg.
„Hoe gaat het tegenwoordig thuis bij jou?" vroeg Dolf.
Let vertelde dat het over het geheel nogal schikte, maar dat haar vader de laatste tijd zo vreselijk zwaarmoedig werd; dat de uitbarstingen van berouw en verdriet veel meer voorkwamen dan vroeger. Het was alsof hij met zijn laatste krachten vocht tegen het kwaad, maar tevergeefs. De tranen kwamen haar in de ogen, en ze staarde voor zich uit.... ze zag haar ten ondergang gedoemde vader, haar vervallen en verouderde moeder, alleen in het ongezellige, kale huis, adressen schrijvend onder de zuinigbrandende lamp.
„Weet je, dat Anna Doezer's vader op sterven ligt?" kwam Lea zacht.
Snel keek Let op en haar vriendin in de ogen. Lea werd vuurrood en geen van beiden spraken een woord.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En later zaten ze weer rustig te praten.
„Is mijnheer Doezer al lang ziek?" vroeg Dolf. Hij had bij Kroon op school wel eens over hem horen spreken.
„O ja, met mijn verjaardag al. Toen was hij al zo erg, dat Anna niet kon komen. Weet je wel, Let, dat ze toen nog zei op school: „Ik zou zo graag eens in een Loofhut willen zijn?" En dat we het toen nog over Joden en Israëlieten hadden?"
„Wat was dat voor een geleerd debat?" vroeg Dolf lachend. En Lea zuchtte verlicht. Dat ze zó haar geheime gedachten had kunnen verraden, zoeven, en dat Let haar ook zo bliksemsnel had begrepen. Maar nu dacht ze er niet meer aan....
Rustig, met wat praten en wat werken, vorderde de avond.
„De klandizie is niet druk," merkte Dolf een paar maal op.
„Nooit 's avonds. Je kunt bij kunstlicht zo weinig beoordelen."
Nog geen vijf minuten later ratelde het winkelschelletje en Let stond op en haastte zich door de glazen deur.
„Als ze weer binnen is, zullen we een kop koffie zetten," beloofde Lea. „Moeder heeft vandaag boterkoek gebakken, ter ere van jou."
Maar Let kwam nog niet zo gauw.
„Ik begrijp er niets van," had Lea al een paar maal gezegd. „Ik hoor ook helemaal niets in de winkel. Anders wordt er toch eens een la opengetrokken of een kast."
„Misschien is er niemand...." opperde Dolf.
„En waarom zou ze dan niet binnen komen?"
„Wel," zei Dolf lakoniek, „misschien wil ze ons even alleen laten."
Lea kreeg een beetje een kleur en lachte. Maar even later begon ze weer opnieuw.
„Ze is nu al meer dan een kwartier in de winkel. En er brandt licht! En stil eens even.... ik hoor toch praten. Ze is dus niet alleen. Maar met wie ter wereld...? O hemel,

© 2026

Dolf, er zal toch zeker geen nare boodschap van thuis voor haar zijn...?"
Half besloten kwam ze overeind, maar daar was Let juist weer terug. En ze keek helemaal niet angstig of ongelukkig —, integendeel. Ze had een kleur en haar ogen schitterden. Eer Lea wat vragen kon, had ze haar al een envelop overhandigd.
„Hier, voor jou.... Maar stel je voor, ze hebben mij voor jou aangezien!"
„Wat vertel je me nu allemaal?" vroeg Lea stom verbaasd. Ze scheurde de envelop open en nam er twee kaarten uit.
„Waar is dat voor?"
„Voor het feest natuurlijk!"
„Welk feest...?"
„Wel, het liefdadigheidsfeest in „De Waakzaamheid." Verbeeld-je, Lee, hij zei: „Voor u en uw vriendin.... of een vriend.... we hebben zóveel hulp en raad van uw vader ondervonden." En toen sprak hij een hele poos over je vader. Hij vond, dat ik niets op hem leek. Ik had moeite om niet te lachen, ik had bijna gezegd: „Als u maar goed kijkt, zult u wel een gelijkenis ontdekken," maar dat durfde ik natuurlijk niet. En hij zei: „U komt toch zeker in „De Waakzaamheid"? En we hebben nog een hele poos staan praten. Toen hij wegging zei hij weer: „Tot de avond van het feest dan, juffrouw Schaap". Je ziet, hij hield mij voortdurend voor jou!"
In sprakeloze verbazing zat Lea haar vriendin aan te staren. Ze leek een ander mens. Ze praatte, ze lachte, haar ogen schitterden. Er was een wonder met haar gebeurd.
„Over wie heb je het toch voortdurend?"
„Over die meneer Wendelaar natuurlijk. Je hebt je vader toch zeker wel over hem horen spreken?"
Lea bedacht zich even.
„Ja, nu je het zegt. Ik heb hem ook wel met vader zien praten op straat. Hij is nogal klein van stuk, nietwaar?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Klein van stuk.... neen, dat vind ik helemaal niet."
„Hij is toch kleiner dan jij?"
„We zijn precies even lang."
„Dat heb je gauw ontdekt!"
Ze waren weer gaan zitten. Lea nam de kaarten nog eens op en bekeek ze van voren en van achteren.
„Chique! En kost het vijf gulden?"
„Ja, als je ze koopt, maar jullie hebt nu vrije toegang. Jij en Dolf bijvoorbeeld."
Lea en Dolf keken elkaar aan.
„Zie jij ons daar samen?" vroeg hij lachend.
„Neen.... niet bepaald."
„Dus jullie gaan niet? Och neen, natuurlijk niet. Maar het is toch beleefd om ze aan te bieden. Zal ik koffie zetten?"
„Ja, graag."
Even bleef het nu stil, maar Lea had voortdurend het gevoel, dat er iets gaande was. Ze had Let nog nooit zo gezien. Eerst dat opgewonden relaas, omdat die meneer „juffrouw Schaap" tegen haar had gezegd en daarna plotseling die verslagen toon, waarop ze dat zei: „Och, neen, natuurlijk niet...." Ze kauwde op haar pen en staarde over de tafel voor zich uit....
Dan ineens ging haar een licht op. Let wilde zelf naar het feest in „De Waakzaamheid"? Ze wilde die jongen weer terugzien. En hij haar ook —, hij haar vooral! Daarom had hij gezegd: „We zien elkaar toch zeker in „De Waakzaamheid"." Nu, maar als Let dat werkelijk wou, dan moest en dan zou het gebeuren, al zou de onderste steen boven komen, al moesten ze alles op haren en snaren zetten. En een mooie jurk zou ze ook hebben, al moesten ze die vader beduvelen waar hij bij stond. Maar ze wilde er niet dadelijk over beginnen, slim, diplomatiek wilde ze te werk gaan!
Let zette de kopjes rond, ze snoven gretig de geurige damp, dan haalde ze uit de kast de schaal met boterkoek, zette die op tafel, ging weer zitten, trok haar atlas naar

© 2026

zich toe, nam haar potlood en scheen even later volkomen in haar studie verdiept.
„Hoe zei je ook weer dat dat meneertje heette?" vroeg Lea na een ogenblik onverwacht. Als dat nu geen diplomatieke slimheid was! En de list lukte. Let keek op, werd vuurrood, maar zei zonder haperen: „Wim Wendelaar."
Ze had dus aldoor, was Lea's conclusie, aan hem zitten denken! Anders had ze allicht gevraagd: „Wie?" of „Waar heb je het over?" zó midden uit de staten van Zuid-Amerika!
„Hoe oud zou hij zijn?"
„Een jaar of twee-en-twintig, denk ik." Ze deed haar best zakelijk-kalm te antwoorden, maar eer ze er aan dacht, praatte ze alweer over hem door, met diezelfde schittering van zoeven in haar ogen:
„Wist jij dat hij hier in de buurt woonde? Ja, nog maar kort. Ze hebben een fabriek...."
Haar stem werd dof, haar stem zonk in. Ze dacht aan haar eigen milieu, ze overzag ineens het volkomen-onmogelijke, het hopeloos-onbereikbare....
„Eigenlijk gezegd," begon Lea, „heb ik toch wel zin in dat feest. We zouden er samen kunnen heengaan , jij en ik."
Let begreep niet dadelijk dat Lea het tegen haar had, Ze keek vragend, omdat ze Dolf geen antwoord hoorde geven.
„Jij en ik, bedoel ik," herhaalde Lea.
„Ik...?" Haar hele gezicht leefde op. „Maar dat kan niet, de kaarten zijn van jullie."
„Neen," lachte Lea. „De kaarten zijn feitelijk van jou. Jij bent „juffrouw Schaap" vanavond. Jij hebt ze in ontvangst genomen...."
Let wilde iets zeggen, maar daar waren de ouders en Daafje weer terug. Op een wenk van Let besloot Lea er nog over te zwijgen. Een ogenblik later ging ze, door de stille avond, over de licht-besneeuwde straat, naar haar eigen huis terug.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De volgende morgen op het plein liep Jeanne Sixma zo voortdurend naar Lea te kijken, alsof ze haar voor het eerst van haar leven zag, en ineens kwam ze op haar af: „Jullie schijnt kaarten voor het feest te hebben gekregen!"
„Ja....", zei Lea verbaasd over Jeanne's ongewone houding. „Hoe weet je dat?"
„Natuurlijk van een van de vrienden van mijn broer!" antwoordde Jeanne hooghartig. En weer keek ze Lea zo opmerkzaam aan, als moest ze straks een opstel over haar maken.
„Heeft hij ze aan jou gegeven?"
„Neen, hoezo...?" hield Lea zich onnoozel.
„Hè, wie kan dat dan geweest zijn? Hij was zó gecharmeerd, hij kwam thuis bij ons en hij zei: „Ik heb de kaarten aan de dochter van meneer Schaap gegeven" —, en toen begon hij een beschrijving.... zó mooi en zó lief, en zó aardig.... neen, dat klopte helemaal niet."
„Dank je wel voor het compliment!"
Maar Jeanne hoorde het niet eens, zozeer was ze met het raadsel vervuld.
„Heb jullie misschien een logee?"
„Ook dat!"
„Dan was het die...."
„Neen, dat kan niet, want onze logee is een manspersoon."
„Hè, wat flauw...."
„Kun je het niet raden?"
„Absoluut niet."
„Kijk eens rond. Denk eens na. Wie komt het meest bij ons aan huis?"
„Alsof ik dat weet!"
„Neen," zei Lea rustig. „Dat interesseert je natuurlijk in het minst niet. Ik zal het je dan maar zeggen. De schoonheid in kwestie, waar die vrind van je broer zo gecharmeerd van was, is niemand anders dan Let."
„Die...."
„Dezelfde."

© 2026

„Maar die gaat toch niet naar het feest?"
„Dat zou ik zo vast niet durven beweren. Het is best mogelijk, dat we er samen heen gaan. En misschien ook niet...."
Met de beide moeders als medeplichtigen werd besloten dat de meisjes zouden gaan en dat ze nieuwe avondjurken zouden krijgen. Let de hare van Lea's moeder, bij wijze van salaris voor het ontwerpen en knippen van de beide jurken. Het zouden „reformjurken" worden, ook wel „prinsessejurken" genoemd, een grote nieuwigheid in die dagen, en de oude juffrouw Content zou ze onder het allerstrengste toezicht mogen naaien. Dat „allerstrengste toezicht" verklaarde Let noodzakelijk omdat ze anders zeker in een onbewaakt ogenblik toch met tresjes en plooisels, en vestjes en guimpjes zou gaan werken. Juffrouw Content schudde haar eerwaardig hoofd over die moderne fratsen van kale, rechte japonnen, zonder een degelijke „garnering", zonder een behoorlijke taille, maar de meisjes kregen hun zin.
De dag voor het feest kwam Leida Verkruysen in een toestand van grote opgewondenheid op school, en deed heel hoog tegen Lea en Let en Marie en Tine en Lien, en héél familiaar tegen de ongenaakbare Jeanne. Ze hadden kaarten voor het feest, twee! En voor hun eigen geld gekocht. Pa had het eigenlijk niet gewild, er viel nog zoveel te betalen. Maar ma had gezegd: dan moesten die mensen maar wachten. Wat het zwaarste was, moest het zwaarste wegen! En als pa niet wilde dat ze er geld voor uitgaven, dan had pa ook maar moeten zorgen dat hij ze cadeau kreeg. Een ander, die op het Stadhuis werkte, had dat zeker gedaan gekregen, meende ma, maar pa kreeg nu eenmaal nooit iets gedaan....
„We wisten eerst niet zeker of we konden, maar er waren er gelukkig bij Baggelaar nog te krijgen," jubelde Leida. Jeanne, die heel goed had gezien hoe ze dagen lang om Gientje had heengedraaid, lachte haar spottend lachje — maar ineens werd ze ernstig.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Zeg, wist jij, dat Let en Lea misschien ook zullen komen...? Hoe vindt je zo iets?"
Leida was verrukt over zoveel familiariteit. Ma had gelijk —, nu beginnen ze haar ineens voor vol aan te zien.
„Bespottelijk! Gewoon idioot."
„Ja.... maar het is nog niet zeker..." Ze zweeg even, en vroeg dan aarzelend:
„Zeg, zou jij er misschien niet achter kunnen komen, op de een of andere manier, of ze werkelijk van plan zijn om te gaan, die twee?"

Leida was zó gevleid met die vererende opdracht, dat ze niet eens vroeg, waarom Jeanne er zelf niet naar informeerde, en Jeanne kon dus haar uitvluchtje voor zich houden. De waarheid was, dat ze zich niet blootgeven wilde, maar dat ze het toch verlangde te weten, om Wim Wendelaar te kunnen waarschuwen tegen Let.
Ze spraken elkaar, Wim en Let, dat wist ze zeker, maar waar en hoe, daar kon ze niet achter komen. En ze had een somber voorgevoel dat Wim dat dronkemanskind voor het souper zou vragen, misschien al hàd gevraagd. Ze had zo vast gehoopt dat hij haar zou vragen, ze had zelfs Koos opgestookt hem een wenk te geven.
Maar Koos had haar vierkant uitgelachen. Nu had ze Frits van den Burg als soupeur, en Frits kon heel gezellig zijn als hij wilde,maar iedereen wist dat hij verliefd was op Netty Vinkenstevn en alleen haar had gevraagd omdat Netty niet kon komen, door het trouwen van haar zuster die dag.
Leida Verkruysen had zich dadelijk ijverig van haar opdracht gekweten....
„Ik hoor dat jij ook gaat, Lee, naar „De Waakzaamheid"?"
„Ja."
„Jullie hebt zeker vrijkaarten?"
„Ja."
„Ga je met je aanstaande?"

© 2026

„Neen, met Let."
„O juist!"
En ze vloog zo plotseling weg, dat Lea haar verbaasd na staarde en ze rapporteerde haar gewichtig nieuws, alsof ze er met de grootste moeite achter was gekomen.
„Ze gaan, hoor! Ze gaan samen. Ik weet het nu zeker!"
„Dank je, dank je wel...." En ongeduldig onttrok Jeanne zich aan haar opdringerig gefluister.
Leida keek op haar neus.
Die middag kwam Wim Wendelaar bij de Sixma's al koffiedrinken en na de koffie vroeg Jeanne, uiterlijk rustig, ofschoon haar hart hevig klopte:
„Kan ik je even spreken, Wim? Iets vragen meen ik...."
„Natuurlijk. Graag."
„Je vindt het misschien gek van me, of onbescheiden, maar ik vraag het in je eigen belang...."
„Ja.... vraag maar op."
„Met wie soupeer je morgenavond...?"
Hij kreeg een kleur en keek haar aan.
„Dat weet je wel. Of niet?"
Nu kreeg Jeanne een kleur.
„Ik weet het ook wel," gaf ze toe. „Ik vermoed het tenminste. Maar Wim, je kunt het niet doen. Denk eens aan, Wim, je moeder is van adel! En haar vader is aan de drank!"
„Wat een zonderlinge tegenstelling. Van adel en aan de drank. Is het één een beletsel voor het ander?"
„Je moet me niet voor de gek houden," viel Jeanne nu snibbig uit. „Je weet heel goed wat ik bedoel. En ik zeg het je in je eigen belang. Iedereen hier in de stad kent dronken Brons. Iedereen wijst hem na op straat. En dat is haar vader."
„Is ze zelf ook aan de drank?"
„Hè, wat een idiote vraag. Neen, natuurlijk niet."
„Wat heb ik dan eigenlijk met die vader te maken?"
Jeanne wist zo gauw niets te antwoorden. Wim keek peinzend voor zich uit.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Het is daar natuurlijk een ongelukkig huishouden?" vroeg hij dan op langzame toon.
„Ja, en of!" antwoordde Jeanne gretig. „Een bende, dat kan je begrijpen. Ze zitten overal in de schulden. Er staat haast geen stuk meubel meer in het hele huis. Alleen gordijnen!" lachte ze schril. „Keurige gordijnen! Voor de show! Alsof toch niet iedereen alles weet."
Hij knikte, somber voor zich uit starend. En Jeanne, menend zijn gedachten te raden, triomfeerde inwendig. O zo, hij zag het nu toch zelf wel in, dat hij, een jongen van eerste familie, zoon van een rijke fabrikant en van een geboren freule, niet met een kind uit zo'n gezin aan de hoofdtafel kon zitten souperen. Het kwam niet in haar hoofd op, dat zij het was die juist zijn medelijden en zijn belangstelling voor Let had gaande gemaakt....

© 2026

HOOFDSTUK IX

FEEST IN „DE WAAKZAAMHEID"
(Vervolg)

DE volgende dag sneeuwde het gestadig, tot de avond toe. Dadelijk na het eten ging Let, onder haar lange, donkere wintermantel haar feestjurk verborgen, moeders nette avondschoentjes, die haar gelukkig precies pasten, in haar handwerkzak, naar Lea's huis. Ze liep de zijdeur in zonder bellen of kloppen en wilde haar kleren aan de kapstok hangen, maar daar kwam ineens kleine Roosje voor de dag.
„Ben jij daar, Let? Lea vraagt of je alsjeblieft je goed niet wilt afdoen, maar dadelijk naar haar kamertje gaan."
„Waarom?"
„Ze vindt het zo griezelig om alleen binnen te komen in haar nieuwe jurk."
„Griezelig?"
„Ja, ze zegt, omdat het reform is, of hoe je het noemt. En juffrouw Content is er ook, zie je."
Let moest lachen, maar ze deed wat het kind haar had gevraagd.
Lea stond in haar nieuwe jurk voor de spiegel en wendde en keerde zich om en om.
„Oh, ben je daar? Hoe vonden ze je jurk bij jou thuis? Je moeder en Cor, bedoel ik."

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„O, heel aardig. Moeder houdt van modern. Moeder vond de kleur en de stof zo mooi. Wat zeggen ze hier?"
„Juffrouw Content zit beneden. Toe, doe gauw je mantel uit."
Let gehoorzaamde en Lea trok haar naast zich voor de spiegel, en daar stonden ze, in hun even-getailleerde „hangers", de een lila, de ander goudbruin, met de witte zijden blouses erboven uit, heel modern in een wereld, waar stijve corsetten en nauwe ceintuurs en bandfluweel en „guimpjes" en ruches en strookjes nog oppermachtig heerschappij voerden....
„Zouden ze ons niet uitlachen?"
„Wie? Hier?"
„Neen, vanavond in „De Waakzaamheid"."
„Och wel nee. We zullen heus de enigen niet zijn. Die dingen worden al zo lang gedragen."
„Hier in de stad toch niet."
„O, hier in de stad! Daar komen ze altijd met de nachtschuit."
Lea keek haar vriendin maar weer eens van terzijde aan. Wat was die Let plotseling veranderd! Al het „geslagenhond-achtige", zoals Jeanne Sixma het placht te noemen, was plotseling uit haar houding verdwenen, had plaats gemaakt voor een luchtig zelfvertrouwen, bijna overmoed. Ze liep en sprak als iemand, die uit een verdoving is ontwaakt.
Beneden in de huiskamer werd druk gepraat, maar ineens verstomden de gesprekken, nu ze binnenkwamen. Dolf klapte in de handen en riep: „Bravo, bravo! Leve de elegante hobbezakken." Hij nam Daaf bij de hand en samen begonnen ze een wildemansdans om de beide meisjes. Op het gejoel kwam Lea's vader uit de winkel voor de dag.
„Wat is hier te zien?"
„Nieuwste mode!" wees Dolf.
Na de sombere voorspellingen van juffrouw Content viel moeder Schaap het resultaat nogal mee, maar ze wilde

© 2026

het oude mensje niet afvallen en zei dus maar niet veel. Juffrouw Content schudde het hoofd met een genepen mondje en een gezicht, dat duidelijk te kennen gaf, dat ze enkel zweeg, omdat ze de wijste wilde zijn, maar niet,

omdat ze niets zou hebben kunnen zeggen. Er ontspon zich nu een heel gesprek over oude en nieuwe modes —, juffrouw Content had nog crinoline zien dragen en zelf had ze natuurlijk met een echte, dikke, gevulde „queu" gelopen, moeder alleen maar met een „tournure'tje", zo'n plat, vierkant, met paardehaar gevuld zakje, aan een band om het middel gedragen, om de rok „wat steun te geven van achteren". Juffrouw Content vond het bepaald „on-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

fatsoenlijk", zoveel mensen als er tegenwoordig al zonder tournure'tjes liepen —, maar wat kon je verwachten in een wereld, waar getrouwde vrouwen ronde hoeden bleven dragen? In haar tijd —, zó van het stadhuis terug, en zó het kapotje met keelbanden op!
Naar al die gesprekken luisterden de meisjes maar met een half oor —, telkens meenden ze uit de verte de vigilante te horen naderen. Want ze zouden heel deftig met „koets en paard" worden gebracht en Lea's vader had er tijdig een bij Hooft besproken.
Gewoonlijk kon je al van even voorbij het bruggetje van hun stille grachtje een rijtuig horen komen, maar nu lag er sneeuw en die dempte het geluid van wielen en hoeven —, al wat tot je doordrong was het klingelen der bellen, die de paarden om de hals droegen. En ja, daar naderde inderdaad uit de verte dat heldere geklingel, dat vrolijke wintergeluid, en werd luider en duidelijker en hield op bij het huis....
De hele familie geleidde ze door de winkel naar buiten. Daar stond het lage, brede, ouderwetse rijtuig juist tussen de beide brandende lantaarns en goot het roodgouden schijnsel van zijn eigen lampen uit over de sneeuw. Het paard schudde traag de kop, dat de bellen dansend rinkelden; zijn adem wolkte zijn neusgaten uit, de koetsier in zijn lange manteljas liep heen en weer te stampen in de sneeuw. De vlokjes dwarrelden, dromerig, geluidloos langs de lichte lantaarns, uit de donkere hemel naar de witte straat.
„Assepoes!" fluisterde Lea.
Het leek haar alles als een vertelsel. Zij in een rijtuig, zij naar een groot, deftig feest!
„Vind-je het ook niet precies of we Assepoes zijn.... of de fee die ons heeft aangeraakt met haar toverstaf...?" zei ze opgewonden in het rijtuig tot Let. Maar Let glimlachte alleen en beaamde het niet. Dof hoorden ze onder zich de wielen rollen, als uit verten klepten de paardenhoeven op de sneeuw, overal was het geluid van dansende, rin-

© 2026

FEEST IN „DE WAAKZAAMHEID"

kelende bellen. De hele wereld leek ermee vervuld en Lea had het gevoel, alsof ze reed door een vreemde stad. Vaak 's morgens, bij het aankleden, voor het raam van haar kamertje, met het onveranderlijk uitzicht op de timmermanswerkplaats van buurman Van der Pol, had ze zich afgevraagd, hoe het wel zou voelen, plotseling wakker te worden in een vreemde stad, uit te zien op een fleurige, brede straat, of op een park met fonteinen —, zoals ze die kende van prentjes in haar aardrijkskundeboek —, dit leek erop! Het stadje was wel niet veranderd, maar zij-zelf, en ze reed in een rijtuig en daardoor leken straten en huizen dezelfde niet meer.

Even voorbij de sluis begon de drukte al en de koetsier moest langzaam rijden. Allerlei rijtuigen, eigen equipages en huur-vigilantes, gingen langs de raampjes voorbij en in de schemering zagen de beide meisjes lichte vlekken van damesjaponnen, meisjesjurken, witte herenhemden, maar het duurde telkens te kort om gezichten te onderscheiden. Arren reden er ook tussen door, en er werd gezwenkt en geweken, geroepen en geschreeuwd en gelachen —, het stadje leek uitgelopen.

Hel schenen de lichten uit „De Waakzaamheid" over de sneeuw, want wijd stonden, boven de hoge stoep, de brede, bruine deuren open.

Let en Lea hadden nog nooit in „een koets" gereden, ze waren ook nog nooit in „De Waakzaamheid" geweest, ze kenden het grote, deftige koffiehuis alleen van buiten. Het lag met zijn achterzijde over het water gebouwd, en wie daar 's zomers in een roeibootje voer, of wie met de raderboot reisde naar Oudveen, die kon de „grote lui" op de brede veranda zien zitten, terwijl beneden aan de lange steiger hun zeilschepen dobberend te wachten lagen. Alles wat diezelfde „grote lui" aan feesten vierden, had in „De Waakzaamheid" plaats, maar ook daar stond het leven van de beide meisjes natuurlijk helemaal buiten. Leerlingen uit de hogere klasen waren er eens geweest, toen de beroemde man, de grote Jan ten Brink, voor het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Nut" was komen spreken en hun leeraar, mijnheer Blom, tot het comité van ontvangst had behoord —, maar dat hadden Lea en Let alleen van horen zeggen, dat was vóór hun tijd gebeurd.

Vooraan in de vestibule zat een man aan een tafeltje, die elke kaart bekeek, er een stukje afscheurde en weer terug gaf. Hij had het druk, het was een heel gedrang om zijn tafeltje heen. Je kocht er ook een programma, en omdat iedereen dat deed en omdat iedereen dan een gulden neerlegde, zonder geld terug te vragen, duwde Lea gauw haar vriendin een gulden in de hand, die Lea op het tafeltje legde met een gebaar of ze niet anders gewoon was. En nu waren ze toegelaten en ze stonden even stil en keken rond, hoe ze nu verder moesten, maar daar kwam al een heer op ze af, deftig in het zwart, met een rode bloem, en een spierwit snorretje in zijn blozend gezicht. Ze herkenden hem, het was Frits van den Burg, Anke's broer, maar hij kende hen niet. Hij leidde ze naar de vestiaire en daar gaven ze hun mantels af aan een mager oud mensje met een wit schort, dat haast nog groter leek dan zij zelf.

„Juffrouw Meinen, de baker!" fluisterde Lea en ze knikte onder het verdergaan nog eens naar het oude vrouwtje om, dat eerst verbaasd terugknikte en dan ineens vriendelijk lachte, of ze haar nu pas herkende.

„Rechtop, Lee," fluisterde Let. „Niet lopen of je dubbeltjes zoekt."

Lea gehoorzaamde gauw. Liep ze nu toch weer dubbeltjes te zoeken? Ze keek eens naar Let, die was helemaal niet verlegen, die deed precies of ze hier thuis hoorde. Lea bracht het allemaal wel een beetje in de war, zoveel deftige mensen, heren in het zwart, dames in lichte, luchtige japonnen, jongens en meisjes, die wel modeplaatjes leken, en die allemaal elkaar begroetten, praatten en lachten, als vormden ze één grote familie, allemaal samen.

Maar telkens keerde ze zich eens om, om naar Let te kijken, en geen wonder. Mooier dan ooit glansde haar

© 2026

haar, haar donkerblauwe ogen straalden, en wat liep ze, zo lang als ze was, prachtig rechtop. Nu en dan hoorde Lea ook fluisteren: „Kijk, die dragen reform", of: „Daar gaan er twee in reform" —, maar het klonk gelukkig niet spottend en niet hatelijk. Hoe zou het ook? Ze waren wel anders dan al die meisjes in wit en rose en lila en lichtblauw en geel, met kragen en strikken en stroken en lintceintuurs —, maar ze waren niet minder mooi gekleed. En niemand scheen hen te kennen —, dat verhoogde voor Lea het Assepoes-gevoel, dat hoorde immers bij de Assepoes-rol.

„Ze houden ons voor vreemden," fluisterde Lea, toen ze eindelijk op hun plaatsen zaten, achter in de voorste helft van de zaal.

„Ja, natuurlijk. Er zijn stellig heel wat vreemden. Kennissen van de „Kattebellers"." Let lachte even. „En dat zijn wij feitelijk ook!"

„Ik niet," weerlegde Lea nederig.

„Zie je geen kennissen?" vroeg ze even later. „Jij kunt best eens rondkijken, jij steekt toch boven de meesten uit."

„Wel veel bekende gezichten zie ik, maar niemand die we feitelijk kennen. Gien en Jeanne zullen wel achter het toneel zijn, bij de artisten, om te worden verkleed."

„Daar zit Anke, een rij achter ons, helemaal aan het eind, met haar hele familie. Ze heeft haar haar opgestoken. Ze zit tussen haar vader en haar oudste zuster. Eén stoel hebben ze open gehouden...."

„Voor Frits natuurlijk. Als hij klaar is in de vestiaire."

Let keek weer voor zich, maar Lea wierp schuin achterom nog een blik op Anke van den Burg. Ze was in het blauw en zag er heel mooi uit. Vroeger had Lea haar de mooiste van de klas gevonden, maar nu was Let mooier, ontegenzeggelijk. Nel van Zanten had het het vorige jaar al voorspeld, dat Let mooier zou worden dan Anke —, nu was het zo, en vooral de allerlaatste dagen; zó had Lea nog nooit iemand zien veranderen. Als had ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alles dat haar drukte, ineens van zich afgeschud, alles, dat haar beschamen kon, op slag vergeten!
En Lea dacht aan de andere klasgenoten, en haalde zich hun gezichten voor de geest, om ze met Let en Anke te vergelijken. Gien had er in de eerste klas beeldig uitgezien en in de tweede nog heel knap, maar ze was nu al lang niet meer wat ze was geweest. Nel kon je eigenlijk niet mooi of knap noemen, maar ze had wel iets heel opvallends. Door zou leelijk zijn geweest, zonder dat grappige, geestige van die heel lichtgrijze ogen. Anna's gezicht was te smal en te streng. Tine knapte op, zienderogen. Die zal nog wel verder „bijtrekken", had Nel voorspeld, nu ze in een rustige omgeving is en tenminste tijd heeft om haar eten te kauwen. Echt iets voor Nel! Jeanne was en bleef dezelfde spichtige pikvin, met haar piefneus en haar bril. Marie Mol werd zo ongelukkig dik; die werd overvoed, dat moest, voor haar gezondheid, en haar ogen puilden zo uit, de laatste tijd. Lien Doezer had zó iets liefs in haar gezicht, dat je er bijna niet op lette of ze lelijk of mooi was. Leida Verkruysen was de leelijkste van het hele dozijn —, en Nel beweerde bij hoog en bij laag, dat ze zichzelf voor een hele schoonheid hield. Waar zat ze toch? Zeker achteraan, want ze hadden pas laat kaarten gekregen of genomen. De manier waarop ze dat had gezegd, gisteren: „Jullie hebt zeker vrijkaarten?" En dat idiote wegrennen naar Jeanne ineens. Waar zat ze toch? Omkijkend, ving ze juist Anke's blik, in de hoogste verwondering op haar en Let gericht. En ze knikte lachend: „Ja, we zijn het hoor! Je had ons zeker niet hier verwacht?" Ze stootte Let aan, en die keek ook om en Anke knikte haar beide klasgenoten vriendelijk toe.
„Zag je, hoe stom-verbaasd ze keek?"
„Ze had ons natuurlijk niet verwacht."
„Ze zal straks nog wel verbaasder zijn."
„Misschien...." lachte Let.
Langzamerhand had zich nu de zaal geheel gevuld. Frits van den Burg was binnengekomen en naast zijn moeder

© 2026

gaan zitten en wiste zich het rode, verhitte gezicht. De zaaldeuren gingen dicht en van achter de palmen en planten op een met Oosterse doeken beklede verhevenheid naast het toneel kwam nu geluid van violen, die werden gestemd. Het herinnerde Lea aan zomer-avonden, dan ook klonken die dromerige klanken uit het verborgene van openstaande huizen en geurende tuinen...
„Heb je Leida Verkruysen gezien?"
„Neen, ik kan haar nergens ontdekken."
Maar ze durfden niet meer te praten, nu om hen heen de gesprekken geleidelijk verstomden. Iedereen ging recht op zijn stoel zitten en nam zijn programma ter hand.
Eerst kwam er nu een fijn en luchtig, een tegelijk blijgeestig en ontroerend muziekje —, dat duurde veel te kort naar Lea's zin. Ze hield zoveel van muziek, vooral van muziek, die als deze tegelijk blijgeestig en ontroerend was. Dolf had haar onlangs een versregel gestuurd in een brief: „Muziek, dat is der spraken wonder" —, en daar moest ze sindsdien telkens aan denken, juist bij die tegelijk blijgeestige en ontroerende muziek. Vader had gezegd, als ze werkelijk wilde, dan mocht ze nu nog pianoles gaan nemen; dan zou ze ook een piano krijgen! En met Dolf zou ze naar concerten gaan. Muziek.... als die van zoeven.... dat was alsof er overal deuren open gingen — ook in jezelf.... en je had gevoelens, die je anders niet kende.... gevoelens.... verlangens.... je wist zelf niet hoe je het allemaal noemen moest.... en een zekerheid.... een vreemde zekerheid.... alsof alles in de wereld.... alsof de hele wereld veel meer betekende dan je in je gewone ogenblikken, in je gewone leven begrijpen kon, maar daarbij toch ook iets benauwds.... omdat je het toch nooit zou kunnen vatten, omdat het nooit langer kon duren dan de muziek-zelf, en omdat er toch trouwens ook geen woorden voor waren....
Ze was helemaal afgedwaald.... zelfs Lets bijzijn een ogenblik vergeten, maar weer stilde het gemurmel, dat haar gedachten had begeleid.... wat gebeurde er nu?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Daar, voor het gesloten scherm, op het smalle paadje achter de hoge rand van het toneel, stond Gientje's vader, de oude mijnheer Aben, heel deftig in zwart met een laag vest en fonkelend wit overhemd, een papier in de hand. En hij sprak over „het doel van deze avond", en herinnerde aan die vreselijke Sint-Nicolaas-avond en hij vertelde hoe de heren en de dames van het artistiek gezelschap „De Kattebel" zo bereidwillig waren geweest om hun medewerking te verlenen, en dat hij niet twijfelde aan hun succes, maar dat hij van wat er vertoond zou worden, niets verklappen wilde, en hij dankte alle aanwezigen voor de geweldige opkomst, en liep dan eindelijk, onder een oorverdovend handgeklap en gestamp en gejoel, het scherm weer langs en daarachter weg.

Bijna onmiddellijk gingen nu de lichten uit, het scherm rees omhoog —, de „Avond bij de Bollebof" was begonnen, en iedereen keek zich de ogen uit naar dat kleurige, schilderachtig interieur. Roodbruin en matgroen waren de hoofdkleuren, in de achtergrond fonkelden de flessen en bokalen met de verschillende dranken op het buffet, robijnrood, en goud en bruin en groen; op de toonbank stonden de schotels en schalen met eieren en brood en gebakken vis —, midden-in een reusachtige kachel, waarvan het rode gloeien zó bedrieglijk was nagebootst, dat Lea zich een ogenblik verbeeldde hem te horen snorren. Ze had al verschillende voorwerpen herkend uit hun pakhuis — ook de bonte doeken om de muziek-stellage kwamen haar zeer bekend voor — en dat verminderde haar gevoel, dat ze er eigenlijk niet bij hoorde.

Rondom de kachel aan tafeltjes, of op banken langs de wanden, zaten en hingen en lagen in vermoeiende, achteloze houdingen, de „gasten", die reizende kooplieden, zwervende muzikanten en dergelijke lieden voorstellen moesten; ze praatten met doffe stemmen over het weer en de wegen en over de lange dag die ze achter de rug hadden. Tussen hen door bewoog zich de „bollebof", als gastheer, een levendig klein kereltje, in hemdsmouwen,

© 2026

bloed-rode halsdoek, wijde bruinfluwelen broek, groentrijpen pantoffels; hij nam aan alle gesprekken deel, ging op alle grappen in, schonk, bediende, spoelde glazen, zwaaide als een goochelaar zijn reusachtige, splinternieuwe, bonte theedoek, liet mond en handen geen ogenblik stilstaan en vulde het toneel met zijn pittige bedrijvigheid....

„Wie is dat.... wie is dat...?" werd er overal in de zaal gefluisterd. Let en Lea keken elkaar met ogen vol lachende verstandhouding aan. Zij wisten het wel! Zij hoorden tot de ingewijden!

„Zijn Gien en Jeanne er ook bij?" fluisterde Lea. „Heb jij ze herkend?"

„Ik geloof die twee daar aan dat tafeltje half achter de kachel."

„Wat.... die heilsoldatin, en dat kind in die grasgroene jurk...?"

„Ja, dat is Jeanne, met de halleluja-hoed. En die andere is Gien. Gien stelt een onbezonnen meisje voor, die van huis weggelopen is, waarschijnlijk om aan het toneel te gaan of zoiets, en in die kroeg is terechtgekomen, en nu wil Jeanne haar bekeren."

Inderdaad was de juffrouw in het blauw met de schuithoed druk bezig het „onbezonnen meisje" het ene tractaatje na het andere onder de neus te duwen.

„Wat leuk voor ze, om er zo helemaal bij te zijn."

„Ja...." zei Let verstrooid. Ze had alleen oog voor de „Bollebof". Hij speelde zijn rol ook wel verbazend aardig, alleen het glazen spoelen en afdrogen ging hem alleronhandigst af. Het bedienen daarentegen zoveel te beter. Hij zwaaide op zijn platte hand een blad vol glazen en kommen tussen de tafeltjes door, als was hij zijn hele leven kellner geweest.

Maar de deur, opzij van de kachel, was opengegaan, en een oude man met witte baard en een kromme rug, gekleed als een Zigeuner, kwam binnenstrompelen. Hij leek een onbekende, keek min of meer verwezen rond en zette

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zich op een bank tegen de muur. De „bollebof" kwam naar hem toe en vroeg „wat het wezen zou," waarop de grijsaard met bevende stem bekende. dat hij geen cent op zak had. Maar als de baas wou goedvinden dat hij een paar liedjes ten beste gaf en daarna rondging met het centenbakje, kon hij misschien genoeg ophalen voor een kop koffie en een broodje. De „bollebof" keek vragend de tafeltjes langs —, de gasten knikten en mompelden, half-medelijdend, maar zetten zich toch tot luisteren. De heilsoldatin vouwde haar krantjes toe, het „onbezonnen meisje" nam een grote slok uit haar glas „bier" en de oude man trad naar voren, deed even of hij zich bedacht en begon te zingen.

Natuurlijk was het een jonge stem, een klankvolle, frisse mannenstem, maar zijn houding en gebaren waren helemaal van een afgeleefde grijsaard, en ook de omgeving hield de toeschouwers in stemming....

„Als hij nou maar flink wat ophaalt," hoorde Lea achter zich een jongen van een jaar of veertien tegen zijn vriendje zeggen.

„Och, hoe kan dat nu. Die lui hebben immers zelf geen centen."

„Moet je niet zeggen. Meer dan je denkt...."

Een „sst" bracht de knapen tot zwijgen. Lea en Let stootten elkaar aan —, die waren erin, die twee!

De oude man was met zingen geëindigd, maar de mensen in de zaal waren zo sterk in de verbeelding dat hij het voor de „bollebof" en zijn gasten had gedaan, dat het enige ogenblikken duurde, eer het applaus begon. Het mooiste succes, meende Lea, dat ze zich wensen konden. Inmiddels was het in de kroeg gaandeweg al voller geworden. Een Italiaanse orgelman met een rood ceintuur en een geweldige flambard, zijn orgeltje aan een riem voor zijn buik, een bleke, jonge landloper, onder zijn openhangend schunnig jasje een van zilverlovers fonkelend vleeskleurig tricot, zó van de kermis terug, een koopvrouw met een bonte hoofddoek, en een blinde, door zijn

© 2026

hond geleid, waren achtereenvolgens binnengekomen en hadden zich, bibberend en schurkend van de kou, om de gloeiende kachel geschaard. De oude zanger had bij elk wat opgehaald en zat in een hoekje zijn geld te tellen.
„Zie je wel, wat een boel hij opgehaald heeft?"
„Ja, ze schijnen er nogal goed bij te zitten."
De zanger had koffie en brood besteld, de „bollebof" haastte zich hem te bedienen.
„Kijk hem happen!"
„Misschien de hele dag niet gegeten."
„En dan door weer en wind lopen sjouwen...."
„Hij is al zo oud ook...."
„Misschien wel tachtig. Laatst bij ons..."
Lea en Let hadden de grootste schik in de beide jongens, die zo volkomen opgingen in de vertoning.
Maar in de kroeg waren plotseling de gesprekken verstomd, en hoorde je alleen nog de jonge hardloper, die zijn levensgeschiedenis vertelde, een kleurig verhaal, vol avonturen tussen wonderlijke mensen, met beschrijvingen van vreemde landen, zo boeiend, dat de hele zaal ademloos luisterde. Niemand dacht zelfs aan applaus, en pas toen de „blinde" naar voren kwam en op de fluit ging spelen, begrepen de mensen, dat óók het voorafgaande een „nummer" was geweest. De orgelman begeleidde, en het klonk wonderlijk, maar heel móoi. De toeschouwers hielden zich nu op hun qui vive en verzuimden niet te klappen toen het uit was. Een manke goochelaar met een dikke wang, die allerlei vreemde woorden verkeerd gebruikte en ze gek verhaspelde, dat de twee jongens achter Lea en Let zaten te brullen, vroeg nu de „bollebof" permissie om het gezelschap met zijn toeren te vermaken. Dat werd hem toegestaan en nu kwam de hoed voor de dag en er werden eieren en pannekoeken en gekleurde linten en ten slotte tien witte muizen voor de dag getoverd. De liedjeszanger had intussen zijn maal geëindigd, hij opende zijn oude tas en deelde onder het hele gezelschap liedjes rond. Hij zelf zette in en zong een paar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

regels solo en daar vielen de anderen in.... Het waren, meldde het programma, oud-Duitse Kerst- en kermis- en bruiloftsliedjes, en het was natuurlijk vooraf zorgvuldig ingestudeerd, want het klonk uitstekend, maar de gebaren en houdingen waren zo spontaan, dat toch de illusie werd behouden alsof daar in de gezellige kroeg de verschoppelingen der samenleving elkaar een vrolijke avond bereidden en dat maakte de verschillende nummers tot één geheel en gaf ze een charme, die ze zeker zouden hebben gemist, als de uitvoerenden een voor een het hunne waren komen ten beste geven op een gewoon toneel.

„Ook een bof, dat ze juist allemaal die liedjes kennen!" hoorde Lea de ene jongen achter zich zeggen, de andere antwoordde:

„Och, natuurlijk, die lui leiden toch allemaal hetzelfde leven."

Nu maakte ook de koopvrouw met de bonte hoofddoek haar marsje open en deelde toeters en rateltjes uit, en onmiddellijk begon er een oorverdovend spektakel, waaraan de „bollebof" echter gauw een einde maakte.

Plotseling echter verstomde de feestvreugde —, een grote, dikke politie-agent met een onvermurwbaar-strenge tronie was binnengekomen en ieder stoof met een benauwd gezicht weer naar zijn eigen tafeltje of op zijn eigen plaats op de banken terug. Alleen de „bollebof" behield zijn kwieke vrolijkheid en onderging het streng „verhoor" zo onverstoorbaar en gaf zulke snedige replieken ten beste, dat de hele kroeg en de hele zaal ten slotte zat te schateren, zodat de boze diender zich nu ook niet langer goed houden kon, genadig een borrel accepteerde en verlof gaf tot een algemene klompendans.... En daarmee eindigde de „Avond bij de Bollebof" —, en niemand kon begrijpen dat de voorstelling meer dan anderhalf uur had geduurd, toen het scherm eindelijk voor de laatste maal zakte, nadat het hele gezelschap in de bloemen was gezet.

Het was nu pauze, maar de meeste mensen bleven zitten,

© 2026

want de grote koffiekamer was afgesloten —, daar werd nu klaargezet voor het souper en in de pijpela-achtige vergaderzaal, voor de gelegenheid tot „foyer" gepromoveerd, was het blijkbaar niet bijster gezellig; de weinigen die er zich heen begaven, kwamen tenminste al gauw weer in de zaal terug, waar kellners koffie en thee dienden langs de rijen.

Gien en Jeanne verschenen nu ook weer, ze werden natuurlijk dadelijk omringd en gecomplimenteerd, en Lea ontdekte nu plotseling Leida Verkruysen, in een gele satijnen jurk, een gele strik in de vettige zwarte haren, heftig aan het wuiven en zwaaien over tien rijen stoelen naar Jeanne en Gien. Maar Gien stond met de rug naar haar toe en Jeanne scheen haar niet te willen zien; het leek de beide meisjes althans ondenkbaar, dat ze de zwaaiende gele arm werkelijk niet zag.

Muziek kortte het wachten, tot het scherm weer opging; toen volgde een kort toneelstukje —, „één-acter" heette het op het programma — waar Let en Lea niet veel van begrepen en, blijkens het aarzelend applaus, ook de overige toeschouwers niet, en waar Wim Wendelaar niet in meespeelde, en daarna bleef het scherm weer dicht, een hele poos, en de mensen keken al in hun programma, wat ze nog te wachten stond, maar het programma zei niets dan „Tableau Vivant".

Maar ten leste.

„Het komt.... het komt", jubelde het vriendenpaar, elkaar in de ribben stotend, zodra er trilling kwam in het scherm. En het kwam.... en een „ah".... van verrassing ging door de zaal. Nu begrepen de mensen, waarom ze de laatste dagen overal in de stad, in de etalages van alle boekhandelaren, dezelfde prent hadden zien hangen —, bij Bruisse en bij Koorn en bij Duursma en bij Bronbeek en bij Kreeft.... overal. als volgens geheimzinnige afspraak. diezelfde Beethoven-prent — maar ze wisten niet dat Lea's vader daarvoor had gezorgd, wel vermoedend dat een groot aantal van zijn stadgenoten de prent niet zou-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE KLAS VAN TWAALF

den kennen en dan niets begrijpen van het tableau. Nu stonden ze er heel anders tegenover, nu klonk het van alle kanten, op een toon van blijde herkenning: „Kijk, Beethoven," „De Beethoven-prent" —, en het was de mensen alsof ze oude kennissen voor zich zagen.
Na de eerste ogenblikken van verrassing en herkenning keerde zich de aandacht tot het tableau. Lea en Let zaten getroffen, zo mooi als het was van kleur, van licht, van stemming helemaal; geen moment deed het schildersatelier denken aan een even te voren geïmproviseerd toneel; de mensen zaten en stonden er in een zwijgende, volkomen intimiteit, in een natuurlijkheid van houding, die er het doodse van gewone tableaux-vivants aan ontnam. De violist, in zijn lange, donkere ouderwetse jas en lichte, wijde broek achter het spinet met de flauw-zichtbare vrouwenfiguren, had reeds zijn viool naar de kin geheven en in vrome afwachting zaten ze allen —, de man met de donkere baard en de opgetrokken knieën, het jonge blonde vrouwtje tegen zijn schouders geleund, de voorovergebogen zittende, en de met zijn handen in de zakken naast de hoeklamp staande figuur.... Tussen lamp en spinet het bleke Dodenmasker, alles overheersend, middelpunt waarop onwillekeurig elks blik gevestigd bleef, na eerste beschouwing.
Het was nu gaandeweg stil geworden in de zaal, vol spanning wachtten de mensen —, daar klonken de tere zilvertonen van het spinet en de violist zette de eerste der beide bekende Romancen in. Hoe anders klonk het, hoe anders vooral deed het aan, dan wanneer, nuchter voor het voetlicht, ditzelfde door piano en viool zou zijn ten gehore gebracht. Wat een schitterende inval was het geweest van Wim Wendelaar, dit hele arrangement.
Het was nu uit, maar niemand durfde te applaudisseren —, ademloos wachtten de mensen, en de violist zette de tweede romance in. Nauwelijks had hij geëindigd of het scherm daalde en een geweldig applaus barstte los —, het toneel werd weer zichtbaar, maar de figuren bleven

© 2026

onbewegelijk in hun houdingen, tot opnieuw het scherm ze aan de blik onttrok.
Het eerste deel van het feest was nu afgelopen en onmiddellijk vingen de toebereidselen aan voor het bal. Geen kwartier nadat het scherm over het Beethoven-tableau was neergegaan, was de toneelzaal in een balzaal herschapen, stoelen en tafeltjes langs de vier wanden. Kellners bestrooiden kwistig de grote, lege ruimte met kaarsenschraapsel. Buiten klonken paardenbellen, naar alle richtingen rolden rijtuigen weg —, de oudjes en de kinderen verlieten het feest, lieten hun plaats aan de danslustigen. Let en Lea hadden geboft —, ze hadden een „bijzettafeltje" en twee stoelen veroverd in een bescheiden hoekje tegenover de fleurige muziekstellage, en Lea zat daar nu zielsvergenoegd en voldaan te kijken, maar Let wierp aanhoudend blikken naar een grote tafel, vlak vóór het toneel, waar „gereserveerd" op stond. Daar verschenen nu al gauw de spelers van zoeven door een klein onderdeurtje, vrolijk pratend en met gezichten nog glimmend na het afschminken en van voldoening tintelende ogen. En van het ene tafeltje naar het andere sprong het applaus rond door de zaal, voor de „bollebof" en zijn gasten, voor de fijne figuren van het prachtige Beethoven-tableau.
„Kijk.... kijk...." stootte Lea haar vriendin plotseling aan. „Daar heb je Leida Verkruysen. Waar loopt die zo driftig naar toe?"
Dwars door de zaal bewoog zich de gele satijnen jurk met de wapperende linten als een komeet. Ze ging naar de grote tafel, om Jeanne en Gien te begroeten en te complimenteren. Ma had gezegd; dat kon ze gerust doen, dat móest ze zelfs doen, het waren toch haar schoolvriendinnen. En als ze haar vroegen, had ma erbij gezegd, dan mocht ze daar gerust blijven zitten, aan die jongelui's-tafel; dan hoefde ze niet bij ma en bij meneer en mevrouw Leendertz terug te komen. Leida's hoop was gevestigd op Anke —, die zou haar, meende ze, stellig een plaats

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

aanbieden aan hun tafel. Maar tot haar grote teleurstelling zag ze ineens Anke aan een ander tafeltje zitten, met haar ouders en met Emmy en Emmy's verloofde. Ze kon nu toch niet meer terug, al zag ze Jeanne's spotlachje uit de verte al op zich gericht. Gien keek helemaal haar kant niet uit; die praatte met een bleek, ouwelijk meisje, heel rijk gekleed in zalmkleurige zij. Leida besloot liever Gien te storen in haar gesprek dan Jeanne's lachje te trotseren. Maar ineens bedacht ze dat Gien zich misschien zou herinneren dat ze haar „Gouden Kalf" had genoemd —, en ze had plotseling bitter spijt van de geestigheid, waarmee ze toch zoveel succes had behaald. Zo ging het haar wel vaker!

Gelukkig scheen Gien het zelf ook allang vergeten, ze nam tenminste met haar gewone onverschillige vriendelijkheid Leida's complimentjes in ontvangst. Maar Jeanne verbeet zich. O, het valse creatuur —, om Let en Lea uit te horen, dáárvoor was ze gisteren goed genoeg geweest, nu deed het gemene schepsel of ze haar bijna niet kende. Een lege stoel vlak bij haar bood ze haar niet eens aan, en Gien praatte alweer met het bleke meisje in de saumonzij. O, was Anke er maar bij geweest....

Daar voer een schok, een rilling langs de tafeltjes. De dansmuziek was begonnen, vrolijk klonk het achter de palmen en bloemen vandaan en onmiddellijk vormden zich de paren. Lachjes, wenken, uitroepen, die aan afspraken herinneren moesten, doorschoten als een vuurwerk de zaal —, een der twee jongens, die achter Lea en Let hadden gezeten, gleed uit over zijn nieuwe lakschoenen en plofte languit op de vloer, in zijn haast om zijn uitverkorene te bereiken, maar krabbelde dadelijk weer overeind en lachte maar mee in het algemeen geschater.

Leida Verkruysen was helemaal rood en warm geworden —, ze had het dadelijk gezien, er zaten meer heren dan dames aan de tafel, er schoten dus heren over, nu moesten ze haar wel vragen, en dan was ze meteen ge-

© 2026

introduceerd. Dan danste ze de polonaise met een van de heren van de hoofdtafel en bleef dan vanzelf aan de hoofdtafel en had natuurlijk haar souper! Gien en Jeanne waren al weg, verdwenen in het gewoel dat als altijd voorafging aan de opstelling van de polonaise, ze stond achter hun lege stoelen en niemand keek haar aan. Een der overtallige heren was Anke gaan halen, en Wim Wendelaar zag ze ook niet meer....

Ja, Wim Wendelaar was weg en Let zag hem uit de verte al komen, en Lea bemerkte het aan Lets gezicht, eer ze hem nog zelf had opgemerkt. Let stond op en volgde hem met een hoge kleur.

Terwijl de oude dansmeester, danig in zijn nopjes vanavond, lachend zijn stafje zwaaide en orde begon te brengen in het jolige gewoel, keek Lea hoogst vergenoegd de zaal rond. Ze had niet verwacht, dat ze dadelijk zou worden gevraagd, ze hield trouwens niet eens bijzonder van dansen, ze vond kijken veel gezelliger. Let was er dol op en deed het prachtig —, haar moeder had het haar als klein meisje zo'n beetje geleerd, maar ze kon het vanzelf.

Daar ontdekte ze Leida Verkruysen, en in haar spontane leedvermaak, dat de ander „bot gevangen had" mengde zich medelijden: ze stond daar nu toch wel zielig alleen. En wat een figuur had ze geslagen! Aan Jeanne overgeleverd en dat, terwijl ze Gien zo belachelijk had gemaakt met haar „Gouden Kalf". Hoe had ze ook zo stom kunnen zijn, zich daar te wagen. Waarschijnlijk op Anke gerekend....

Daar kwam ze en wrong zich tussen de tafeltjes door —, wat stond haar die glimmende gele satijn ordinair.

„Hè, zit jij hier?" trachtte ze heel luchtig en onverschillig te vragen, nu ze Lea ontdekte, en ze keek haar onderzoekend aan —, had Lea haar nederlaag gezien?

„Ga even zitten." En Lea wees naar de lege stoel.

Leida deed het —, alles liever, dan nu dadelijk naar ma's tafeltje terug te moeten. Kans om gevraagd te worden

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

© 2026

was er nu toch niet meer. En hier zat ze met een lotgenoot.
„Waar is Let?" vroeg ze even later, heel gewoon, rustig, want niet anders verwachtend dan te horen dat Let zich even had verwijderd of een kennis was gaan aanspreken —, hoewel dit laatste haar al niet waarschijnlijk leek.
Lea kinkte voor zich uit.
„Daar!"
Leida zat ineens overeind als was ze gestoken.
„Waar?"
„Daar. Aan het dansen."
„Zij, Let...? Met wie...?"
„Met de jonge Wendelaar...."
„Och, je zanikt. Let bedoel ik.... niet Anke."
„Neen, ik bedoel ook Let en niet Anke. Als je even wacht, kun je haar langs zien komen."
Vrolijk pratend, met lachende gezichten, bewogen zich de paren in wandeldans over de gladde vloer —, voegden zich tot viertallen, tot rijen van acht, op de vrolijke maten van de muziek, en de oude dansmeester wuifde en wapperde met zijn stafje, achteruithuppelend voor de paren uit.
Mijnheer Aben opende de dans met een klein donker meisje, dat in de „kroeg" voor koopvrouw had gespeeld, een paar andere paren volgden, dan Frits met Jeanne, en Gien met een lange, gebrilde, onhandige jongen, en dan al gauw zag Leida dat Lea gelijk had gehad: daar ging Let voorbij aan de arm van Wim Wendelaar en knikte vriendelijk naar Lea en wierp een koud-verbaasde blik op háár. En opeens had Leida het onpleizierige en onverklaarbare gevoel, dat Let, in ongenaakbare en onbetwistbare superioriteit, plotseling hoog boven haar uit gekomen was.
„Hoe vond je de voorstellingen?" vroeg Lea, aldoor geslingerd tussen leedvermaak en medelijden.
„Ja.... och... wel mooi.... het ging nogal."
Ze luisterde maar half, haar ogen volgden als betoverd

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Wim en Let, hoe ze zich lachend, gelukkig en blij tussen de andere paren bewogen, zich voegden en scheidden, elkaar toewuifden als ze elkaar even loslaten moesten en met glanzende ogen weer tegemoet gingen Hoe kwam die Let aan zo'n knappe, aardige, blijkbaar rijke jongen? „Hoe komt Let aan die jongen?" Ze kon het niet inhouden, ze moest het vragen.
„Ik denk dat ze elkaar kennen," antwoordde Lea lakoniek.
Ze zwegen even.
„Jammer dat wij niet gevraagd zijn, hè?" begon Lea dan weer. „Maar we kennen hier ook niemand, moet je denken. We horen er ook eigenlijk niet bij."
Ineens was Lea overeind.
„Spreek voor jezelf, zeg!" snauwde ze en liep weg naar haar eigen tafeltje.
Let kwam terug en Wim Wendelaar bleef even staan praten.
„Dans je ook?"
„Zo'n beetje.... krukkig."
„Dat treft prachtig. Dan heb ik een geknipte danser voor je. Aad Roessingh, mijn vriend, de violist in het tableau, die kan er ook niet veel van. Mag ik je dan namens hem de volgende dans verzoeken?"
Hij was al weg en Lea zei:
„Waarom moet ik nu met alle geweld dansen met iemand die ook niet dansen kan?"
„Je hoeft niet te dansen. Maar hij wil ons daar aan die tafel hebben, zie je."
„Wat zeg je...? Is het heus...? Wij aan die tafel...? Lieve help, ik durf eigenlijk niet.... Jij?"
„Waarom niet...?"
Het klonk zo zeker en zelfbewust —, en ineens voelde Lea het verschil tussen Let en zichzelf: zij was hier als uit haar eigen land in een vreemd land terecht gekomen —, en Let, juist andersom, als uit de vreemde in haar eigen land. Let was geen Assepoes....

© 2026

Even later begon de muziek weer. Aad Roessingh bleek de lange jongen met de bril, die zoeven met Gien had gedanst. Hij was vreselijk verlegen en bracht niets van het dansen terecht. Binnen een paar minuten zaten ze al aan de tafel te praten, eerst over muziek en daarna over bloemen: zijn vader had een rozenkwekerij.
De andere dansers kwamen nu weer naar de verlaten tafel terug, en Lea, die juist wat op slag was gekomen, voelde zich weer bedremmelder dan ooit onder het met moeite verbeten spotlachje van Jeanne Sixma. Maar Giens hartelijkheid zette haar weer wat op haar gemak. Ze zag duidelijk hoe Jeanne Wim Wendelaar strak aankeek met een hoog-afkeurende blik, die Wim rustig en koel doorstond —, Let had het gelukkig niet gemerkt. De overigen waren allemaal heel vriendelijk en Let danste precies evenveel als de andere meisjes. Lea zelf zat meestal stil en praatte dan wat met Aad Roessingh, of met het meisje in de saumon-jurk, die maar weinig dansen mocht. En hoewel ze het erg slecht vond van zichzelf, kreeg toch telkens leedvermaak de overhand op medelijden, bij de blikken van Leida Verkruysen, die geen oog van hun tafel afhouden kon en elke keer als Let passeerde, haar volgde met ogen vol nijd.
Daar kwam Let weer terug en boog zich tot haar over. „Heb jij misschien naald en draad? Ik weet mij geen raad —, mijn kousenband is kapot gesprongen."
„Neen", fluisterde Lea terug. „Maar stil. Zat juffrouw Meynen niet in de vestiaire te naaien?"
„Ja, je hebt gelijk! Ga mee."
„Het komt goed uit. De quadrille doe ik toch liever niet mee. Ik ken de figuren maar zowat. En dan loop je er zo idioot tussen."
Eenzaam bij haar petroleumkacheltje zat juffrouw Meynen te naaien, tussen stapels en bergen mantels en sorties. Lea vroeg haar naald en draad te leen, en het vriendelijke mensje bood dadelijk aan, zelf de kouseband te repareren.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Doet u dan in die tijd even uw mantel aan, en blaas eventjes uit op de veranda. Het is heerlijk, helder weer..."
„Waar.... waar...?"
Het vrouwtje knikte naar een glazen deur in de hoek. Ze hielp de meisjes hun mantels uitzoeken en Lea en Let liepen de deur uit en waren op de veranda....
Verrast bleven ze staan. Die stilte, die zuivere, reine lucht. Hoog in de hemel de kleine, fijne halve-maan, sterren overal, geen wolk, geen damp. Zwart strekte zich, beneden de houten balustrade, het slapend, rustig water, tot ver, ver weg, waar de lichten van de spoorbrug fonkelden in de duisternis. Witte strepen en vlekken en plakkaten tekenden de besneeuwde oevers, de huizen, de daken, de schuitenhuisjes, de glooiende tuinen, de schuiten en schepen, aan de wal gemeerd, wier mastlampen hoog in het donker als zonnetjes blonken....
„Wat heerlijk.... wat mooi...." fluisterde Let, naast Lea op de balustrade geleund. „Om nooit, nooit te vergeten...."
Uit de zaal klonken nu gedempt de slepende tonen van de „Quadrille des Lanciers", de ouderwetse figuurdans, die nu nooit meer wordt gedanst. Het leek Lea alles even onwezenlijk, als een droom, als een verhaal in een boek. Ze kneep Let in de arm, dat het bijna pijn deed.
„Wij hier.... Wij.... Wij.... stel je voor!"
Let keek haar even aan, lachte, en keek weer dromerig voor zich uit.
„Soupeer jij met Aad Roessingh?" vroeg ze dan.
En Lea dacht: Ik zal maar doen of het geen droom is, of het geen verhaal is.
„Ja," zei ze.
Ze bleven staan, tot hun voeten en handen ijskoud geworden waren, wierpen nog een laatste blik op het nachtelijk wit-en-zwart, al het vredige, slapende van water en schuiten en huizen en gingen door de klemmende glasdeur weer gauw naar juffrouw Meynen om Lets kousenband in ontvangst te nemen. De quadrille was bijna afge-

© 2026

lopen, toen ze weer in de zaal terug kwamen. Het souper zou nu volgen.
De muziek zweeg; Wim haastte zich naar de tafel en bood Let zijn arm. Achter hen beiden, achter Jeanne en Frits en de overigen volgde Lea aan de arm van de lange, linkse, maar zo goedig zijn best doende Aad, naar de koelere ruimte, waar de fleurige tafels stonden aangericht. En juist toen ze de zaal verlieten, zagen ze Leida Verkruysen met haar moeder en het bejaarde echtpaar verdwijnen....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HOOFDSTUK X

ZUSTERVETE

DE hele klas, de hele school praatte erover: tussen Nel en Door was het uit, finaal uit. Eefje Wagter, uit de eerste klas, een nest met blonde krullen, dat door de hele school werd gevierd en verwend, wist te vertellen, ze had het zelf gezien, hoe Nel en Door in een winkel, waar ze toevallig tegelijk waren binnengekomen, als vreemden naast elkaar voor de toonbank hadden gestaan! En dat nieuws, dat beslissend bewijs ging van mond tot mond. Want de hele school interesseerde zich voor de breuk tussen de „Grimmige Gezusters", om vele redenen. Ten eerste omdat ze vierde klas waren en wat de vierde deed, was interessant! Lien Doezer herinnerde zich nog heel goed, hoe ze zelf tegen een meisje van „vier" had opgezien, toen ze, nu meer dan drie jaar geleden, op school waren gekomen. Nu droegen ze zelf lange rokken en opgestoken, althans opgenomen haren, en vaak verbaasde het Lien, dat ze in zichzelf geen verandering kon waarnemen, dat ze voor haar eigen gevoel nog precies zo was als toen ze, veertien jaar oud, haar intrede deed op de Nor. Nu stond voor de hele „klas van twaalf" de achttiende verjaardag, binnen kortere of langere tijd, voor de deur —, en daarna het examen, waaraan ze bijna dagelijks werden herinnerd door de rekenkundige vraagstukken, die ze te maken

© 2026

kregen en die op vroegere acte-examens opgegeven waren.
Maar al bemerkte ze dan aan zichzelf geen verandering —, wat leken haar de meisjes uit de nieuwe eerste klein! Zulke kinderachtige wurmen konden ze toch onmogelijk zelf zijn geweest. Anna beweerde, dat iedereen zo dacht over zichzelf; dat ook volwassenen altijd volhielden, knapper en groter te zijn geweest als kinderen, dan de kinderen van nu. Het was een soort „optisch bedrog", zei Anna.
Maar niet alleen omdat ze in de vierde zaten, nam de hele school zo levendig deel in de breuk tussen Nel en Door — waarvan geen mens intussen het rechte wist — het was ook wel degelijk omdat Nel vooral zo bijzonder interessant werd gevonden. Natuurlijk wisten ze in alle klassen dat ze schrijfster wilde worden, ja, sommigen beweerden dat ze het eigenlijk al wàs, en daarbij kwam dat ze niets bang was voor de zo gevreesde „baas", en natuurlijk was haar avontuur op de school van Jansen bekend geworden en ze ging om met een heuse dichteres en ze was heel of half verloofd, en ze droeg, de laatste tijd vooral, heel andere jurken dan de rest.... was het wonder dat het plotseling geschil tussen de beide vriendinnen iedereen bezig hield, en dat iedereen ijverig naar de oorzaak vorste?
Sommigen hielden vol dat de jaloezie van Door op juffrouw Baarslag de enige oorzaak was. Inderdaad ging Nel de laatste tijd druk om met de dichteres. Want Hillegonda Baarslag was dichteres, en ze was heel lang en schriel, met een smachterig gezicht en smachterige blauwe ogen. Ze ging heel bijzonder gekleed in vreemdkleurige „gewaden" — japonnen durfde je het bijna niet noemen, heel mooi en heel nieuwerwets, zoals niemand anders in het stadje droeg. Het heette: Liberty! De enkelen, die haar kenden, vertelden dat ze in haar kamer twee canapé's had staan —, of eigenlijk heetten dat divans, want ze waren heel laag en zo breed als bedden,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en op elk lagen wel acht of tien zachte, slappe kussens, van dezelfde stoffen en kleuren als haar gewaden. O, je hoorde de wonderlijkste dingen van die juffrouw Baarslag. Maar ze was beroemd, ze ontving heuse schrijvers en schrijfsters bij zich aan huis. En ook Nel mocht daar komen —, verbeeld-je, een meisje van hun school werd in een huis met divans en Liberty-kussens toegelaten, en ze zat er zo maar tussen de beroemde dichters en grote schrijfsters, en ze dronk er thee uit dezelfde kopjes en ze mocht luisteren als Hillegonda Baarslag haar gedichten voorlas.

Eefje Wagner had er dolgraag meer van willen horen, en daar ze wist dat Lien Doezer haar erg aardig vond, had ze haar op een mooie dag eens aangeklampt, om er het fijne van te weten te komen. Ze was vast overtuigd, dat Nel in haar eigen klas over niets anders praatte. Zij althans zou over zó iets interessants geen vijf minuten haar mond hebben kunnen houden. Ze was dol op Nel —, ze wist alles van haar. Ze wist precies op welk een avontuurlijke wijze Nel haar „verloofde" had leren kennen, en van de geschiedenis met de handwerken, en van haar kalm-brutale antwoorden aan de baas, en haar optreden tegen die akelige Jansen. Ze verbaasde zich eigenlijk helemaal niet, dat ook dit haar nu weer overkwam, en ze brandde van verlangen naar bijzonderheden. Wat stond er nog meer in de kamer van juffrouw Baarslag, behalve die wonderlijke divans? En wie kwamen er precies aan huis? En dronken zulke mensen nu maar doodgewoon thee met koekjes erbij, en praatten ze ook weleens over het weer, of hadden ze altijd diepzinnige gesprekken? Lien zou dat toch wel allemaal weten? Maar Lien wist niets —, Nel praatte nergens over.... En wist Lien dan ook niets verder over de ruzie tussen Nel en Door? Neen, ook hierover kon Lien het nieuwsgierige Eefje niet verder inlichten. Het stond helemaal nog niet vast, dat juffrouw Baarslag er iets mee te maken had. Er werd immers verteld....

© 2026

Ja, dat wist Eefje wel, dat had ze ook al horen zeggen. Maar daar geloofde ze niets van. Je maakte toch geen ruzie met je beste vriendin, waar je van de bewaarschool af mee had omgegaan, om een oorlog aan de andere kant van de wereld?
Lien moest lachen om de besliste toon van het kleine ding —, maar ze was er voor zichzelf nog zo zeker niet van. Met Nel mocht je gerust op het ongewone voorbereid zijn.
De waarheid lag ditmaal niet zozeer „in het midden", als wel aan beide kanten.
Door voelde zich veronachtzaamd. Maar omdat ze niet jaloers was van aard en daarbij geen al te hoge dunk had van zichzelf, kon ze best verdragen dat Nel behoefte aan andere omgang, aan andere vriendschap had. Wel vond ze die juffrouw Baarslag een onuitstaanbaar mens. Zo dachten ook Nels grootouders, de „aandoenlijke ouden", erover. Ze was een jaar of vijf-, zes-en-twintig oud, en ze had alle mogelijke studiën en liefhebberijen bij de kop gehad, maar ze had het nergens bijster ver in gebracht. Plotseling hadden de oudjes vernomen, dat ze „dichteres" was geworden en in hun stadje was komen wonen, en omdat ze haar ouders kenden, hadden ze haar natuurlijk ten eten gevraagd. Hadden ze het maar nooit gedaan! Zó zuchtten ze nu. Want Hillegonda had van het begin af een heftige „bevlieging" gehad voor Nel, en Nel, die haar eerst helemaal niet aardig vond, een aanstelster van de bovenste plank, en die met Door hartelijk had gelachen om haar „gewaden", haar smachtende blikken, haar schrille, geaffecteerde stem, haar griezelige lange en veel te blanke vingers, veel te vol ringen, haar bestudeerde kwijnende gebaren en haar parfum, waar je „finaal duizelig" van werd —, Nel had zich geleidelijk door haar laten inpalmen: ze kwam nu geregeld in het huisje met de divans en de poppige gordijntjes en ontmoette er allerlei interessante en beroemde mensen.
Door was te trots om naar bijzonderheden te vragen, die

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

© 2026

haar niet werden verteld —, Nel schreef haar terughouding toe aan jaloezie; beiden verborgen ze die gevoelens voor elkaar, en dat was de eerste barst in hun zo hechte vriendschap van zo lange jaren.
Vaak klaagden de „aandoenlijke ouden" aan Door hun nood. Nu was Nel nógal niet thuis —, zat ze weer de hele avond bij Hillegonda en haar vrienden. Kwam ze eindelijk terug, dan werd het huiswerk afgeraffeld, met halve attentie uit een laatste rest plichtsgevoel, omdat ze haar grootouders nu eenmaal had beloofd de acte te halen. Maar ze interesseerde zich nergens meer voor, dan enkel voor verzen. Moderne verzen en moderne boeken. Kende Door ze, die moderne verzen en boeken? Neen, Door kende ze niet. Of ja, toch.... ze kende „De Kleine Johannes". En dat vond ze wel heel mooi, maar ze hield eigenlijk meer van „Woutertje Pieterse". Nu, dat moest ze dan maar vooral niet zeggen tegen Nel —, want Nel was gek op „De Kleine Johannes" .Door zweeg.
Maar vond Door ook niet —, vroeg Nels grootmoeder dan weer —, dat Nel er vreselijk slecht begon uit te zien? Door moest dat beamen. Nel was de laatste tijd geweldig in lengte uitgegroeid, en daardoor angstwekkend mager geworden. De „zoutvaatjes" boven haar sleutelbeenderen waren onrustbarend diep en in haar zwempak zag ze er uit als een geraamte. Dat laatste wilde Door maar niet eens tegen de grootmoeder zeggen....
Maar kon Door er nu helemaal niets aan doen, had ze helemaal geen invloed meer op Nel? Door schudde het hoofd met een bedroefd lachje —, neen ze had helemaal geen invloed meer op Nel.
Maar begreep Door eigenlijk, hoe Nel zich die Afrikaanse oorlog zo vreselijk aantrekken kon...?
Ja.... daar kon Door zo ineens net op antwoorden. Die oorlog vond ze zelf ook wel heel verschrikkelijk.... en iedereen toch.... Van iemand als Nel was niet te verwachten, dat ze koud blijven zou onder zó iets gruwelijks, zó iets vreselijk onrechtvaardigs.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nels grootvader beaamde, dat, terwijl de grootmoeder hoofdschuddend, half-huilend voor zich uit zat te staren. Hij ook beefde soms van machteloze verontwaardiging, zo oud als hij was, bij de berichten in de kranten, maar Nel overdreef daarin, als in alles.
En het ellendige was, dat die twee dingen nu juist voor haar tegelijk waren gekomen.
Het waren ook wel geweldige dingen voor een gevoelig wezen als Nel: de vreselijke Transvaaloorlog, en tegelijk daarmee de eerste aanraking met de moderne stromingen in de letterkunde.
De ouderen van nu kunnen zich noch het ene, noch het andere meer voorstellen, de jongeren van nu waren nog niet geboren. Er zijn zoveel erger dingen gebeurd na die Transvaal-oorlog: de beide Wereldoorlogen! Aan het einde van de vorige eeuw, toen Nel en Door en Lea en Let en de overigen meisjes waren, meisjes uit de Klas van Twaalf —, leek een Europese oorlog uitgesloten, ondenkbaar, ongerijmd, onbestaanbaar. Die toen de ouderen waren, spraken over de „oorlog van 70", de Frans-Duitse oorlog, als over een beschamende gruwel, een vreselijke dwaling, maar de laatste dwaling. Nooit zouden de beschaafde volkeren weer zó tegen elkaar opstaan, op elkaar inbeuken, elkaar vernielen. Die overtuiging zat wortelvast in de mensen van toen gegroeid. En al was de Transvaal-oorlog geen Europeese oorlog in de strikte zin, het ging toch van blank tegen blank, en daarbij zó zonder enige schijn van recht, met zulk een wrede overmacht, uit koude hebzucht door een machtig volk tegenover een kleine, vreedzame Boerenrepubliek ondernomen, dat de wereld ziedde van verontwaardiging. Helaas heeft al die edele verontwaardiging de mensen niet van dezelfde en erger dingen kunnen terughouden! En op die eerste verontwaardiging volgden aanvankelijk vreugde en voldoening, toen de wereld zag, hoe het kleine volk zich weerde, en iedereen hoopte dat de Engelsen met beschaamde kaken zouden worden

© 2026

teruggeslagen —, maar het was onmogelijk, de partijen waren te hopeloos ongelijk en op een kortstondige hoop volgde de bittere zekerheid, bleken een volledige nederlaag en een volkomen onderwerping onvermijdelijk. Nel was door dat alles heftig aangedaan, tot in het diepst van haar wezen bewogen. Ze had een gloeiende haat gezworen aan alle Engelsen, aan alles wat Engels was. Daar op de „Nor" alleen Frans werd geleerd, nam ze sinds een paar jaar Engelse en Duitse les —, maar ze wilde nu plotseling van Engels niets meer weten, geen Engels boek meer zien. Een der heerlijkste dingen — had ze Door toevertrouwd! — die ze zich kon dromen was eens in haar leven een Engelsman te mogen beledigen. Ze stelde zich de scène tot in bijzonderheden voor. Ze zou ergens binnen komen en onder de aanwezigen zou ook een Engelsman zijn. Ze zou achtereenvolgens aan iedereen worden voorgesteld, totdat eindelijk de beurt aan die Engelsman kwam. Die zou dan natuurlijk zijn hand uitstrekken om de hare te drukken, maar zij zou dan zeggen: „Neen, mijnheer, ik kan u geen hand geven." „En waarom niet?" —, zou hij vragen. „Omdat u een Engelsman bent, mijnheer, en omdat ik, zo oud als ik word, nooit een Engelsman een hand zal geven." Of hij dan ook beschaamd zou zijn, de ellendeling!

Door zei maar niet veel, als Nel zulke buien had. Ze kon dergelijke gevoelens wel heel goed begrijpen, vond het alleen ellendig dat Nel zich zó vreselijk opwond, dat haar gezondheid er onder leed. Dat nu ook juist die ellendige Hillegonda Baarslag er bij moest komen om Nel nog meer van de wijs te brengen. De Transvaal-oorlog en „De Kleine Johannes" lieten toch al niet veel aan Nel meer heel —, ze was geheel en al van streek, ze was op alle manieren de kluts kwijt. En Door kon haar niet meer volgen....

Ze hadden altijd samen gelezen en samen plannen gemaakt voor „later" —, ofschoon Door natuurlijk nu allang wist, dat er van haar toneelloopbaan wel nooit iets

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

komen zou. Met Nel scheen het ernst te zullen worden. Mijnheer Blom zag veel in Nel —, eens had hij een opstel van haar over „Waarheid en Dromen" naar een van zijn geleerde vrienden gestuurd, die het heel mooi had gevonden. Ze hadden samen Potgieter verdedigd tegen Lien en Marie, die hem een vervelende zanikpot vonden —, ze hadden „Het Land van Rembrandt" samen genoten en Staring samen hartgrondig verfoeid. Ze kenden allebei de „Camera Obscura" voor drie-kwart uit het hoofd —, Nel eigenlijk helemaal, want Nel had een geweldig geheugen.

En nu had Nel al die oude goden afgezworen. Alleen Multatuli bleef ze nog trouw. Maar wat was „Woutertje" bij „Kleine Johannes"? Daar stond ze mee op en ging ze mee naar bed....

Ook dat kunnen we ons nu niet meer indenken, die verrukking toen het eerste deel van „De Kleine Johannes" verscheen, in Nels jonge jaren, in de tijd, die ik nu beschrijf. Ook hierin stond Nel niet alleen, maar ook hierin kende ze geen maat. Door had zelfs al eens een brief gehad van Nels trouwe vriend, Dick Muntendam, sinds een paar jaar student in de letteren, waarin hij schreef, dat hij Nel zo vreselijk overspannen vond en zich ongerust over haar maakte. Maar Nel stoorde zich evenmin aan Dick als aan Door, gaandeweg was ze helemaal onder de invloed van Hillegonda Baarslag geraakt. Ze kende boeken vol verzen uit haar hoofd; wat ze niet kopen en niet van buiten leren kon, schreef ze over. Hillegonda Baarslag had alles, kocht alles, en was geabonneerd op een tijdschrift in een blauw kaft; dat heette „De Nieuwe Gids" en Nel was er niet af te slaan. „De Nieuwe Gids" en de oorlogsberichten uit Afrika vervulden haar hele bestaan, namen heel haar aandacht in beslag —, het leven daarbuiten was een vale, vage droom. De „aandoenlijke ouden" gingen onder dat alles diep gebukt, maar Nel zag het niet eens.

Door zag het wel, en ze kon het niet kroppen. Ze had zelf

© 2026

ook verkeerd gehandeld, de afgelopen winter, met „Balletje Gehakt", en toen had Nel haar óók terechtgewezen, en zij had dat van Nel verdragen, in het besef dat zij ongelijk had gehad („Balletje Gehakt" was nu gelukkig eindelijk verloofd!); nu moest Nel ook van haar een aanmerking kunnen verdragen. Maar Nel verdroeg niets, van niemand, misschien juist niet omdat ze wel voelde, wat haar werd verweten, en hoe terecht. Zo was het dan al eens bijna tot een breuk gekomen tussen de beide vriendinnen....

De kranten hadden die dag weer verpletterende oorlogstijdingen gebracht en Nel was opgewondener dan ooit. Met grote stappen liep ze Door's zolderkamertje op en neer.

„O, was ik maar een jongen, was ik maar een jongen. Dan wist ik wel wat ik deed. Dan nam ik dadelijk dienst, dan was ik morgen op weg naar Transvaal."

„Je lijkt Woutertje Pieterse wel," antwoordde Door. „Die had immers ook zo graag met de Grieken tegen de Turken willen vechten. Maar hij was te klein en hij droeg zijn buisje in zijn broek.... of zijn broekje in zijn buis — hoe was het ook weer?"

„Ja," zei Nel. „Die Grieks-Turkse oorlog was net zo iets als dit, geloof ik. Ik kan me nu pas in dat gevoel van Woutertje verplaatsen...." Even zweeg ze, en voegde er dan peinzend bij. „Er is toch wel erg veel moois in „Woutertje Pieterse"."

Plotseling kreeg Door een inval....

„Zou jij zelf als Woutertje willen zijn...?"

„O ja...!"

„Maar ik bedoel niet alleen het vechten tegen de Turken."

„Wat bedoel je dan?"

Nel was blijven staan en keek Door aan. Iets in Door's toon deed haar op haar hoede zijn.

„Wat bedoel je dan, zeg?"

„Eigenlijk bedoel ik.... wat hij zegt... of eigenlijk die

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vriend van hem, die dokter.... over zijn „naastbijliggende plichtjes".."
Er kwam iets dreigends in Nel's ogen, maar Door zag het niet, ze sprak verder, eerst haperend, dan vaster.
„Zie je, Nel, ik begrijp je natuurlijk heel goed.. . dat je je alles van de oorlog vreselijk aantrekt.... en ook van die moderne verzen....' maar nu we het over „Woutertje Pieterse" hebben.... vind-je niet jou naastbijliggende plichtje, dat je eens een klein beetje meer om je grootouders denkt.... Je eet niet genoeg, en je neemt geen room.... en waarom eigenlijk niet.... en ik vind het zo kinderachtig.... en je verwaarloost ze dat het schandelijk is.... en alles om zo'n wildvreemd mens...."
Ze zweeg, en keek Nel aan om een antwoord, maar Nel was de kamer al uit.... en Door zat beteuterd als met haar woorden in haar mond.
De volgende dag op school deed Nel heel koel, en Door hield zich alsof ze het niet merkte, bleef om vier uur als gewoonlijk op haar wachten en praatte over koetjes en kalfjes, nu Nel niet op het de vorige dag gebeurde scheen te willen terugkomen. Maar plotseling bleef Nel staan, als had ze al gedurig met zichzelf overlegd en was nu tot een besluit gekomen.
„Ik moet je nog zeggen, waarom ik gister zo ineens weggelopen ben, toen je dat zei, over „Woutertje Pieterse".."
Door was ook blijven staan. Ze zei niets, keek enkel vragend.
Ze liepen weer verder.
„Zie je, Door.... het is op het ogenblik zó met me.... of ik gelijk of ongelijk heb, dat doet er niet toe.... maar ik kan niet tegen al die aanmerkingen, die zedepreken.... het maakt me razend.... het brengt me buiten mezelf...."
Door zei niets.
„Als je daar rekening mee wilt houden.... en anders.... anders...."
Door wankelde. Alles aanzien.... hoe dwaas Nel ook deed, hoe ze haar gezondheid verwaarloosde, haar groot-

© 2026

ouders ellendig maakte... en geen woord mogen zeggen.... na zoveel jaren van openhartige vriendschap.... dat was geen rol, dat hield ze niet vol. En Nel zei nu wel „anders.... anders...." maar ze kon haar toch niet missen, ze waren te veel aan elkaar gehecht.
„Ik doe het niet voor mijn plezier," zei ze wat stroef. Nel gaf geen antwoord, en de andere dag leek alles vergeten, maar beiden wisten, dat de scheur groter geworden was. Een poos later was Door, als wel meer op Zondag, bij de „aandoenlijke ouden" ten eten genood. De oude mevrouw had gevraagd of ze wat vroeg, alvast op een kopje thee, wilde komen, maar toen ze kwam was Nel niet thuis.
„Ze is al de hele dag met Hillegonda uit," vertelde de grootvader. „Die is haar dadelijk na de koffie komen halen. Een beroemd dichter zou vanmiddag bij haar komen theedrinken. En juffrouw Baarslag zou zelf ook gedichten voorlezen. Maar ze wist toch dat jij kwam...." Hij zuchtte en keek naar de klok.
Vijf minuten later kwam Nel thuis. Ze had een hoog-rode kleur en droeg een stapel boeken en tijdschriften onder de arm.
„Wat ruik je vreselijk naar tabaksrook," zei haar grootmoeder zacht-verwijtend. „Hebben ze daar allemaal zitten roken?"
„Ja.... ik weet niet.... ik geloof het wel," antwoordde Nel verstrooid.
„Zou dat nu wel goed voor je zijn, om in te ademen, al die damp, zo'n hele middag?"
Nel hoorde het niet eens. Ze had uit een der boeken een opgevouwen vel papier te voorschijn gehaald.
„Zeg Door.... dit is een gedicht over de Transvaal-oorlog.... een gedicht van Hillegonda zelf. Maar ik mag het niet houden.... het moet worden ingezonden voor een tijdschrift. Ik mag het overschrijven. En Hillegonda vroeg me of ik er nog drie andere afschriften van wou maken, dan kon ze die sturen aan een paar vrienden.... redacteuren van andere tijdschriften, zie je...."

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„O...." zei Door, en hield ineens op. Ze had willen vragen of Hillegonda zelf geen tijd voor dergelijke karweitjes had, maar ze hield zich in. Nel leek weer heel prikkelbaar en de ouden zaten al zo angstig te kijken.
„Ja, en nu had ik je willen vragen, je schrijft een zoveel mooier hand dan ik, je zoudt er mij een groot plezier mee doen: het is niet zo heel lang, kijk maar."
Ze reikte Door het papier over.
„Drie afschriften zou genoeg zijn. En dan één voor mijzelf. Dus vier. Vind je het héél erg, om het voor mij te doen? Je schrijft zoveel mooier dan ik."
Door nam het papier aan en keek het gedicht eens vluchtig door. Ze was geen frik, maar wat ze daar nu zag staan, was toch wel heel bar. Het ging over „vijandige rassen", maar er stond „rasschen", met een „sch". En daarop rijmde „opgewasschen!" En verder kwam er iets in van een „nooit verzaadde muil" en van „in bloed gebaadde volkeren". Taalfouten als dikke, vette koeien, die niet haar, maar Nel zouden hebben doen griezelen, wanneer een ander ze had geschreven. Nel was immers overgevoelig voor taal- en stijlfouten: „schijnbaar" voor „blijkbaar" bezorgde haar kippevel, en als ze iemand hoorde zeggen „ik herkon hem niet," viel ze bijna van haar stokje, naar haar eigen beweren.
„Heb je het zelf al gelezen, Nel?"
„Ze heeft het ons voorgelezen."
„O...."
„Hoezo...?"
„Ja, zie je.... ken je dat verhaal van die Chinese kleermaker?"
Een wantrouwige uitdrukking verscheen in Nels ogen.
„Neen, wat was dat?"
„Het is een verhaal van een Chinees, die voor iemand een broek moest maken. En in de oude maatbroek zaten twee stukken, een op de knie en een van achteren. En toen maakte hij in die nieuwe broek ook twee stukken, één van achteren, en één op de knie."

© 2026

De dikke Trees, die juist op het buffet een kan warme melk had neergezet, barstte in lachen uit.
„Dat was een slimmerd...!"
Nel lachte niet. Ze vermoedde onraad, al zou ze niet hebben kunnen zeggen wat precies.
„Wat heeft dat verhaal hiermee te maken?"
„Wel," begon Door, en ze had eigenlijk al spijt, maar ze kon nu niet meer terug.... Als ik dit gedicht zal overschrijven, en ik wil het met alle plezier voor je doen, hoor, maar dan dien ik toch eerst te weten o ik het voorbeeld van die Chinees moet volgen. Er staat hier namelijk het volgende.... „Rasschen" en „opgewasschen" met „sch", en verder „gebaadde" en „verzaadde" als voltooid deelwoord met een dubbele a en een dubele d. Mij hinderen die dingen niet zo erg, hoor, en als het moet, zal ik ze met plezier copiëren, ik wou alleen maar weten hoe jij erover denkt...."
Nel was doodsbleek geworden, ze keek eerst Door en daarna haar grootouders sprakeloos aan. Maar plotseling barstte ze uit....
„Wat is dat in-gemeen van je. Enkel omdat je jaloers bent, omdat je jaloers bent. Hillegonda heeft gelijk.... je bent niets.... je bent een prul...."
„Nel.... Nel dan toch...!" kwam de grootmoeder smekend tussenbeide. Door zat als versteend, ze zei geen woord, keek Nel onafgebroken aan.
„Kijk voor je!" gilde Nel. „Ik kan je gezicht niet zien...."
En in blinde razernij greep ze achter zich van het buffet de kan hete melk, slingerde die Door naar het hoofd en rende zonder omzien de kamer uit en de trappen op naar boven, naar haar kamer, waar ze de deur dichtsloeg met een smak en daarna in het slot draaide.
De oude dame was dodelijk verschrikt op Door toegelopen.
„Heb je je bezeerd? Heb je je gebrand?"
„Springlevend, mens!" trachtte Door haar gerust te stellen. Maar ze beefde van de schrik. Rakelings langs haar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

oor was de kan gevlogen en vlak achter haar op de grond kapot gesmakt. In een grote, dampende melkplas lagen daar de brokken, maar een deel van het hete vocht was toch in haar gezicht en haar haar terecht gekomen en het deed haar danig pijn, al begreep ze wel dat er zelfs geen blaren zouden trekken. Trees liet de melk na het koken altijd eerst een kwartiertje koelen, eer zij ze overschonk in de kan.
Met bevende hand had de oude mevrouw een der schone servetten van de tafel genomen en begon er Doors gezicht en hals en haren mee droog te wrijven.
„Je bent helemaal rood, helemaal verbrand" kermde ze.
Radeloos, niet wetend wat te doen, ijsbeerde grootvader de kamer op en neer, begon eindelijk de stukken van de kan uit de melkplas op te vissen.
„Och, laat dat maar, man. Dat zal Trees wel doen. Och, die Door, die beste Door.... wat vind ik het vreselijk, dat Nel zo geworden is. Waar moet het heen, waar moet het in vredesnaam heen!"
„Kom, mevrouw.... het gaat wel weer voorbij.... ze wordt wel weer anders. Ze heeft tenslotte toch veel te veel gezond verstand. Maar zal ik nu niet liever naar huis gaan?"
Daar vertelde ze wat van een ongelukje bij het stoeien en liep gauw naar haar kamertje. Ze bekeek haar gezicht in de spiegel; het voelde gloeierig en strak, maar er kwamen geen blaren; moeder had haar wat lijnolie-en-kalkwater gegeven, dat verkoelde heerlijk; vóór de nacht zou het wel over zijn.
En voor de nacht zou Nel ook wel gekomen zijn en dan zou ze toch eens rustig en flink met haar praten. Was dat de oude, hartelijke, gemoedelijke Nel, die daar als een furie met melkkannen gooide? In 't diepst van haar hart voelde Door het wel, aan allerlei kleine uitingen had ze ook wel al eerder bemerkt —: Nel gaf niet zo héél veel om die Hillegonda, Nel was veel te eenvoudig voor zo'n aanstelster, maar ze wilde het zichzelf niet bekennen; dàt was het. En over haar hadden ze

© 2026

blijkbaar ook gesproken. Een prul.... een niets.... wat was ze ook weer, volgens juffrouw Baarslag? Nel had het er uitgeflapt en voelde nu natuurlijk allang spijt. Door's even opgevlamde woede was volkomen gezakt en in haar hart had ze ook wel berouw dat ze Nel had geprikkeld met dat verhaal van die Chinees en met het opsommen van de taalfouten.... Dat had ze eigenlijk liever moeten laten.... maar een duiveltje.... een duiveltje van haat tegen die ellendige Hillegonda had het haar ingeblazen. Blijkbaar kwam de liefde van twee kanten!

De avond vorderde, maar Nel verscheen niet. Het viel Door tegen, het stelde haar echt teleur. Nel gaf niet meer om haar, dat was duidelijk. Ze had ongelijk, er viel niet aan te twijfelen, en ze had altijd vroeger ongelijk bekend, wanneer ze ongelijk had —, er restte dus maar één mogelijkheid: Nel was blij, dat ze nu van haar af was, Nel gaf niet meer om haar. De in woede uitgeflapte woorden bleken dus toch in ernst gemeend —, Nel vond haar een prul, een niets. Dan zou ze zich ook niet opdringen, dan moest het maar gaan, zoals het wou. En de volgende dag op het schoolplein groette Nel haar niet en zij groette Nel niet....

Dat was nu al meer dan een week geleden en elke dag leek de kloof breder, de kans op verzoening geringer te worden. De hele school praatte erover, de meesten vonden het voornamelijk interessant en spannend, waren benieuwd waar het op uitlopen zou, maar Lien Doezer ging er onder gebukt. De vriendschap tussen Nel en Door behoorde tot de dingen van haar leven waar ze recht op had, die haar lief geworden waren, de school leek niet denkbaar zonder die eensgezinde twee, en nu was dat oude, hechte, dat voor het leven scheen, plotseling gebroken. Lien was heel sterk vervuld van het uit de verte naderend einde. Bij alles wat op school gebeurde, dacht ze: „Van 't jaar voor 't laatst...."

De Pinkstervacantie, het „Luilak"-vieren — Zaterdag vóór Pinksteren, in de vroege morgen — de jaarlijkse

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bibliotheek-dag.... alles wat achtereenvolgens kwam en ging.... alles was voor het laatst.... Het schoolleven spoedde ten einde. En nu dit!

„Vind jij het ook zo belabberd?" vroeg ze Marie Mol, die warme zomermiddag, terwijl ze samen op en neer liepen, in afwachting van de schoolbel. Het was heel heet, de lucht strak blauw boven de goudgele vlammen van het mosterdzaad, het zware gloeien van het rijpend koren; onder de lome voeten brandde het dagen achtereen geblakerde grint; het lichte zomergoed drukte zwaar als een harnas om schouders en heupen heen.

„Vind jij het ook niet ellendig van Door en Nel? Net of er iets gebroken is, iets van ons allemaal."

„Ze worden misschien wel weer goed," zei Marie een beetje mat. Ze wiste zich het hete, bleke gezicht voor de zoveelste maal. Haar zakdoek was al doornat, ze transpireerde vreselijk, ze was niet sterk. Wel groot en dik was ze geworden, maar de kracht bleef ontbreken, en het leren viel haar zwaar. Na de zomervacantie zou ze privaatles krijgen. Ze wilde en moest er komen....

De beide meisjes waren de bruine beuk in de hoek van het plein genaderd en bleven nu even in de schaduw staan. Lien keek op in de bladermassa, donker waar schaduw viel, dof robijnrood doorgloeid waar de zon zich door het loofdak boorde.

„Herinner je je wat mijnheer Adelink laatst vertelde over de wortels van bomen? Hoe ze precies het spiegelbeeld vormen van de kroon? Zodat de uiterste haartjes het vocht kunnen zuigen, dat rondom van de verste bladpuntjes druipt.... Ik hoop dat hij vandaag ook weer afdwaalt op zo iets aardigs...."

Door de zomerhitte klonk nu traag, als onwillig, het kleppen van de bel en iedereen haastte zich uit het wel vrije, maar zo hete buiten naar het koele binnen.

Mijnheer Adelink was er nog niet en de meisjes van de vierde groepten bijeen in de hoek, waar 's winters de kachel stond, of begonnen vast op haar plaatsen de les te

© 2026

leren voor het volgend uur. Daar ging plotseling de deur open en de directeur kwam binnen.
„De plantkundeles gaat niet door. Mijnheer Adelink is ziek."
Mijnheer Adelink ziek! Dat was in al die jaren dat ze hem kenden niet gebeurd; dat leek onmogelijk.
„Wat moeten we nu doen, mijnheer?" vroeg Anke.
De directeur keek even rond.
„Hier blijven.... of wat rondwandelen. Wie dichtbij wonen kunnen naar huis gaan. Jullie moet het zelf weten, jullie bent oud genoeg."
Verslagen bleven ze nog even bij elkaar.
„Wist jij er iets van?" vroeg Let aan Lea.
„Neen! Het kan nog niet lang zijn. Eergister heb ik hem met vader bij het pakhuis gezien."
Dat antwoord gaf opluchting. Wat zo plotseling opkwam, zou wel even gauw voorbij zijn!
Maar de volgende dag bracht andere tijding. Mijnheer Adelink was wel ernstig ziek, heel ernstig zelfs, levensgevaarlijk. Er was iets in zijn ingewanden niet goed. Een operatie alleen kon nog redding brengen, een zware operatie voor een man van bijna zeventig jaar.
Ja, mijnheer Adelink was bijna zeventig jaar, een stok-oud man. Maar wie dacht ooit aan zijn jaren, aan zijn ouderdom, die hem altijd zo vrolijk zag, vol belangstelling, onvermoeid? Nooit was hij ernstig ziek geweest, altijd op het appèl, klaar om anderen te vervangen, bereid voor afwezigen in te vallen. Met elke nieuwe klas behandelde hij de oude leerstof, als deed hij het voor het eerst, als was alles voor hem even nieuw en verrassend als voor de pasbeginnende leerlingen. In elks eigenaardigheden trachtte hij te komen, elks fouten te vergoelijken, zodat zelfs de onwilligen, de onverschilligen, de lager-geaarden zwichten moesten en zijn toegeeflijkheid beloonden met redelijke ijver en behoorlijk gedrag.
Er heerste verslagenheid op school die Dinsdagmorgen, verslagenheid en onzekerheid. Het leek zo'n geheimzin-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nige ziekte; niemand had er ooit van gehoord. Maar 's middags vertelde Lea Schaap dat de operatie de andere morgen reeds plaats zou hebben en dat ze dan 's middags tegen vijven mochten komen horen hoe het was afgelopen. Haar vader was het van de Hoofd-diacones te weten gekomen. Maar ze moesten het verzwijgen voor de lagere klassen, want er mocht natuurlijk geen oploop zijn voor het ziekenhuis. Ze zouden zich op een afstand verdekt opstellen, achter de kerk of zo, de hele klas, en dan moesten er twee, Anke en Anna bijvoorbeeld, die zich het best beheersen konden, als het vijf uur sloeg gaan vragen, hoe de operatie afgelopen was.

En natuurlijk zou het goed afgelopen zijn. Vader zei het ook: operaties slaagden altijd, en mijnheer Adelink was zo sterk, al was hij bijna zeventig jaar. Ja, ja, het zou allemaal wel terecht komen, dat leek ze zo zeker nu ineens, in de stralende zon, en met overal rondom bloemen en groen en buiten de velden met het vlammend mosterdzaad, het gloeiend koren....

Het ziekenhuis lag in een stil straatje achter de oude Roomse Kerk; het was ook zelf heel oud, in vroeger eeuwen een klooster geweest, nu een Diaconessen-huis. Aan de straatzijde vertoonde het een lange, lage, witgekalkte gevel, met een brede, bruine deur en een hele rij ramen, waarvoor strakke, witte gordijnen hingen. Jeanne kende een der diaconessen en wist dat daar de zusterszitkamer was. Er waren ook koele, lange, blauw-geplaveide gangen, alles heel oud, heel plechtig, heel kloosterachtig —, maar aan de achterkant lagen de nieuwe gedeelten, ziekenkamers en zalen en operatiekamers. En dan was er een binnenplaats, en een oude, oude tuin....

En daar ergens lag nu mijnheer Adelink, hun mijnheer Adelink. En de operatie was allang afgelopen en daarbinnen wisten ze nu al alles, alles, wat hun kloppende harten zo angstig verbeidden; maar zij moesten wachten, want „vijf uur precies" had de Hoofd-diacones gezegd en het was nog maar kwart en de rood-goud fonkelende

minutenwijzer op de kerktoren maakte nog zelfs geen aanstalten, zich uit zijn luie liggen over de IX op te heffen. Hoe kwam het nu, vroeg Lien zich af, zo'n kwartier, dat je anders niet merkte en dat nu als een klomp lag op je borst, als een schroef zat om je keel. Soms huppelde de tijd.... en nu....

Het straatje was zonnig en leeg, maar op het kerkpleintje gaf een groepje uitgebloeide seringenstruiken wat schaduw. Het hek stond open, de gele klinkertjes fonkelden in de zon en daar stonden ze nu bij elkaar, alle twaalf, en hielden onafgebroken het oog gevestigd op de bruine deur in de verte, als mocht ze anders iets ontsnappen. Lien alleen keek van tijd tot tijd naar Nel en Door —, die stonden zo ver mogelijk van elkaar af, allebei doodsbleek, en nog geen woord hadden ze ook deze hele dag gewisseld.

En toch waren ze nu van hetzelfde vervuld! Gelukkig, dacht Lien dan weer, dat Anna's vader niet zó vreselijk ziek meer was —, de dokter gaf weer hoop, daardoor had Anna nu ook de moed gehad, met de anderen mee hierheen te komen en zou ze zelfs, met Anke, daar dadelijk.... Tien minuten voor vijf.... Wat je in vijf minuten al niet denken kon. Eens nagaan.... wat was er ook weer geweest, toen de wijzer op kwart stond? O ja... ze had gedacht: wat ligt hij daar lui over die IX. En daar vandaan waren haar gedachten uitgevlogen naar hier.... naar daar.... naar overal.... je schreef nog in geen vijf uren op, wat je in vijf minuten kon denken....

„Zouden we moeten wachten tot de klok geslagen heeft?" fluisterde Marie Mol tot Leida Verkruysen, die naast haar stond.

Leida antwoordde niet, ze keerde zich om en barstte in tranen uit. Dat stak ook Marie en Gientje aan, maar Anke troostte ze. „Kom, misschien is het allemaal uitstekend afgelopen."

Die bruine deur, die bruine deur, waar de zon in blonk als in teer zo diep.... en al die strakke ramen.... gelukkig

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dat het ten minste maar de zusters-zitkamer was. Een heel gewone kamer, had Jeanne gezegd.
Twee minuten.
„We gaan nu maar," zei Anke zacht. „Ga je mee, An?"
De anderen keken ze na. Nu ging het gebeuren, nu zouden ze het dadelijk weten. Lea had ijskoude handen en ijskoude voeten, maar haar hoofd gloeide, als stond ze voor een hete oven.
„Wie zal het vragen...?" zei Anke tot Anna, terwijl ze door de zon de straat overstaken.
„Jij maar...."
Anke zuchtte diep als om haar adem te bevrijden, dat ze haar stem zou kunnen beheersen....
Even later gloeide de koperen schelknop in haar klamme hand, het galmde binnen, lang en diep, het was ineens alsof ze tot over de knieën in golven heet water stond.... daar kwam een stap, daar week de deur, een koele luchtstroom woei naar buiten, een ziekenhuisgeur en wat bloemenreuk.
Ze keken sprakeloos naar het bleke gezicht in de witte kap, naar de vragende, donkere ogen, die al schenen te begrijpen, eer ze een mond hadden opengedaan, en begrijpend nog somberder werden. Heel zacht klonk de stem:
„Wat wenst u...?"
„We komen vragen.... de operatie van mijnheer Adelink...?"
De diacones knikte en zweeg; aldoor stroomden koelte, ziekenhuislucht en een zwakke bloemenreuk om haar heen de open deur uit en de hitte buiten in.
„Bent u familie...?"
„Neen, we zijn leerlingen."
„O...." ze wachtte even, liet er dan op volgen, langzaam, rustig: „Mijnheer Adelink is tijdens de operatie overleden...."
De meisjes verroerden zich niet, ze gaven geen geluid, ze keken, keken, naar het bleke gezicht, ze staarden langs

© 2026

haar heen de diepe, brede gang in, waar blauw-en-witte gestalten bewogen, tot bij de glazen deur aan het eind, die wijd-open stond op een groene tuin. Daar kwam dus de bloemenreuk vandaan.
Maar eensklaps was dat hele binnenzicht verdwenen, en ze stonden voor de gesloten, bruine deur, die hitte afsloeg tegen hun gezicht. En ze zeiden niets, ze durfden niet. Als schuldig, met hangende hoofden, staken ze de straat weer over, elk voor zich zoekend naar woorden. Maar woorden bleken overbodig, ze droegen de droeve boodschap aan op hun verslagen gezichten, met hun lome lopen....
Dood! Mijnheer Adelink dood. De gele klinkertjes flonkerden in de zon, schel floot een vogel in een vlierstruik, repte zich weg in ritselen van bewogen loof, en verder was er geen geluid. Dan barstte de een na de ander in snikken uit, luid of bedwongen, elk naar haar aard.
Ze gingen het ziekenhuis langs naar huis, daar lag nu hun goede oude meester, dood! Ergens in een bed....
„In een bed toch zeker.... Niet... op de .... operatietafel?"
„Neen, natuurlijk op een bed.... Met een schut er om heen...."
„Waarom met schut...?"
„Altijd zo in de ziekenhuizen...."
Ze voelden zich als versuft.
In het stadspark wachtten Anna en Lien tezamen tot het tijd zou zijn voor hun trein, op een bank, onder een grote ronde kastanjeboom. En Lien dacht aan de beuk op het schoolplein, waar ze eergister onder had gestaan met Marie Mol, en hoe ze toen had gedacht aan de wortels, die met hun onderaardse vertakkingen het spiegelbeeld vormen van de kroon, zodat de uiterste haartjes het water konden zuigen, dat neerdroop van de uiterste spitsjes. Je dacht nooit aan de wortels van een boom, je liep er maar gedachteloos over heen, die hele ondergrondse wortelwereld. Zó had hij het verteld, zó met ze gesproken, verleden week nog. En nu.... dood!
„Hij heeft tenminste niet geleden," kwam Anna, naast

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar op de bank.... „In de operatie gestorven. Onder narcose natuurlijk. En bijna zeventig jaar."
Ze dacht aan haar vader, Liens oom Adriaan, al twee jaren maaglijder en nog geen vijftig. Ze had gelijk, het was wel een troost.
„Nooit ziek geweest.... en iedereen hield van hem." Ze zweeg, haar lippen krampten; ze dacht aan de school, zonder hem. Geen mijnheer Adelink nu meer.... met losse jas en witte haren en wijd, grijs flodderpak.... niet te denken... toch onverbiddelijk waar.... nooit meer.... nooit meer....
„Laten we gaan," zei Anna. „Lopen is beter voor je, misschien."
Zaterdags daarna werd hij begraven. In alle eenvoud —, als een man zonder gezin, zonder naaste familie. Niemand had tot het vormen van een stoet initiatief genomen, vrienden en leerlingen hadden zich ieder op eigen gelegenheid naar het kerkhof begeven.
Lien Doezer kwam er het eerst, zonder Anna, die dadelijk na schooltijd naar huis was gegaan, omdat haar vader de afgelopen nacht plotseling weer erger was geworden. Ze zag in de verte de gravers nog bezig bij de verse, open kuil, ze zag de uitgeworpen geel-bruine aarde scherp afgetekend tegen het groen, als blinkend in de zon, maar ze bleef er zo ver mogelijk vandaan.
Het was een mooi, oud, parkachtig kerkhof, met zwaar lommerrijk geboomte, hoog boven de begane grond. Terzijde van het hek liep een smal, altijd vochtig pad de laagte in naar groentetuinen en kleine weiden, de wandelaars reikten met hun hoofd juist onder tegen het kerkhofhek. Dat stond bevestigd in een brede, aarden wal, waar nooit de zon kwam, waar in de vochtige schaduw der overhangende bomen de dovenetel en het hondsdraf, met kruizemunt en ereprijs overvloedig groeiden; die gaven alle zamen een zware zwavelgeur. Het hek liep door tot een donker stenen huisje met één klein venstertje, het knekelhuis. Lien bleef er een heel eind vandaan, maar ze moest

© 2026

er toch schichtig even naar kijken en het zich afvragen: liggen daar nu de beenderen van vreemd en van eigen, van vijand en van vriend, in donker tussen die vier grauwe stenen muurtjes op een hoop door elkaar...? En ze huiverde.
Voorbij het huisje was geen hek meer, maar een heg, van meidoorn en liguster dooreengevlochten. De meidoornbloei was allang voorbij, maar de liguster zat vol van honingzoet geurende, teer-crême-kleurige rechtop-staande bloemtrosjes. Vacantie.... dacht Lien ineens. Als de liguster bloeit, komt de vacantie. En wat ze, zonder het zelf te weten, uit alle macht van zich afhield, drong weer vlijmend op haar in. Eer ze het wist, had ze gefluisterd: „Ik wist niet, dat ik zóveel van hem hield."
Ze keek naar het graf. Er stonden al mensen omheen, er liepen al overal volwassenen en jongelui en kinderen over de paden, tussen de graven. Ze droegen onder donkere mantels hun lichte zomerkleren verborgen.
Lien keerde zich om en wandelde weer terug naar het verste, oudste gedeelte, waar de grafstenen waren bekorst met geel-groen mos, verweerd als pokdalige gezichten, zwart en grauw. Op sommigen lagen frisse bloemen. En overal rook het zwavelig zwaar naar dovenetel en hondsdraf tussen het hoge welige gras. En ineens dacht Lien.... alles wat hier groeit, groeit uit de mensen, die hier liggen.... bloemen en bomen en gras.... en alles is zo welig, zo welig.... en ze vond dat eigenlijk heel mooi. Ze voelde dat haar ogen overstroomden, ze liep als bedwelmd, ze hoefde aan niets te denken. Ze las de namen op de stenen, de jaargetallen van geboorte en dood, rekende de ouderdom uit. En plotseling dacht ze: waarom wordt een mens eigenlijk plechtig na zijn dood? Al deze doodgewone mensen, die zelf bij hun leven nergens aan dachten, aten, dronken, sliepen, geld schraapten, ruzie maakten.... Waarom is het hier plechtig, waarom is een tuin of een park vol van diezelfde mensen, levend, helemaal niet plechtig?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Ben je alleen, Lien? Is Anna niet meegekomen?"
Het was Lea, met een roodbehuild gezicht.
Lien vertelde dat Anna's vader weer erger was.
„Zeg, Lee, heb jij hier altijd in de stad gewoond?" vroeg ze dan.
„Ja, hoezo?"
„Heb jij ze nu allemaal gekend, die hier liggen?"
Lea keek links en rechts naar de graven, las namen, peinsde na.... en ze spraken over de mensen, die eens waren geweest....
Maar daar kwam, door het wijd-open, zware dubbele hek, over het knerpend grint, de kleine stoet het kerkhof binnenrijden. Aan de open lijkwagen trilden de witte bloemen, de brede, blanke linten. En Lien had plotseling het gevoel of ze nu pas begreep, hoe onherroepelijk het was. Willoos liet ze zich, blind van tranen, door Lea meenemen naar het open graf.
„Waar zijn ze allemaal?" fluisterde ze dan.
Ze stonden, klein en groot, tussen de volwassenen verloren. Alle gezichten strak en wit, alle ogen neerblikkend in de kuil. In de stilte schokkende snikken, schor geschrei, met moeite ingehouden.
Nu was het ogenblik daar, nu ging het gebeuren, nu ging hij weg. De kist was al uit de wagen getild en naar het graf gedragen en zonk nu langzaam, langzaam neer. Snel zetten de dragers dwars over de open kuil de zwartgedekte baar en legden er de bloemen en kransen overheen, zó vele, zó weelderig, dat van het zwarte doek geen puntje zichtbaar bleef. Toen bleef het even doodstil.... dan kwam een bleke man in het zwart naar voren, hoge hoed in de hand; hij naderde het graf en begon te spreken.
Lien kon niet luisteren.... haar verdriet scheen verstild.... alles was zo vreedzaam.... het bleek veel minder akelig dan ze had gedacht.... In de stilte praatte de directeur, haalde de hele levensgeschiedenis op van de gestorvene; er werd gesnikt en geschreid. Daar stond mijnheer Blom.... en was dat Lea's vader niet?

© 2026

„Staat daar je vader, Lea?"
„Ja."
„Waar zijn Nel en Door?"
Lea knikte, naar twee verschillende richtingen. Ze stonden weer zo ver mogelijk van elkaar af! Ineens zag ze Nel naar zich kijken en droevig uit de verte groeten.
„Ze groet ons, Lien."
Nel voelde zich suf en moe, haar ogen brandden. Ze probeerde vergeefs haar gedachten te houden bij wat daar nu gebeurde om haar heen; mijnheer Adelink werd begraven, ze stonden bij zijn graf. Ze kon het niet als werkelijkheid voelen, het scheen geen betekenis te hebben, lege woorden.... Ze kon ook niet luisteren naar die saaie stem, die droge opsomming van jaartallen en feiten, het leek wel een geschiedenisles. Mijnheer Adelink had niet van de directeur gehouden —, moest die nu het eerste spreken aan zijn graf? Er was bijna geen familie.... Ze hadden nog onenigheid gehad op school, over de kwestie wie namens de leerlingen zou spreken. Het had natuurlijk een van hen, een uit de vierde moeten zijn, maar de directeur had niet gewild dat een meisje zou spreken op een graf! Dat mochten mannen alleen. En nu zou die suffe, linkse Marius Mast het doen. Kijk, daar stond hij, en dacht blijkbaar aan niets anders dan dat hij haar dadelijk naar voren zou moeten komen en zijn mond open doen.
Och, het deed er niet toe, het ging toch allemaal langs haar heen. Sinds dat ogenblik, Woensdagmiddag, toen ze Anna en Anke had zien komen door de zon, met die spookgezichten, had ze niets meer gevoeld....
Wat een mensen, wat een kinderen waren er gekomen. De leeraren natuurlijk allemaal, ook veel kennissen, en alle leerlingen, de hele school, op enkelen na. Anna Doezer niet. Haar vader weer erger....
Tegenover haar, aan de andere kant van het graf, stond Door, half verscholen achter Lea's vader, maar duidelijk zichbaar toch. Zij zelf stond vrij. Door moest haar hebben gezien en had toch nog geen enkele keer naar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar gekeken. Hoe verdrietig zag ze er uit.... Niet aan denken.... niet aan denken... Wie mocht toch wel dat oude dametje zijn in het zwart, en leunend op een stok? Kende ze haar, woonde ze in het stadje? Ze had haar al een paar maal zien kijken En ineens wist ze het.... het oude dametje was juffrouw Bloemhof, hun vroegere handwerklerares! Hoe veranderd, hoe verouderd.... En ineens vlogen haar gedachten naar jaren terug, naar die idiote geschiedenis in de eerste klas, de anonieme brief, de vergadering in de wachtkamer, waar Door toen zo enig.... zo goedig.... Ze knikte juffrouw Bloemhof toe. Wat aardig van het oude en blijkbaar zwakke mensje, dat ze hiervoor was overgekomen. Had iemand haar ooit die gekke historie verteld? Door zou het haar altijd eens hebben geschreven, maar ze wist eigenlijk niet meer of daar ooit iets van was gekomen.

Nu kwam mijnheer Blom naar het graf. Wat leek hij toch sprekend op haar grootvader. Alleen zag grootvader er heel wat slechter uit.... Een duizel sloeg door haar hoofd... grootvader was ook al over de zeventig, grootmoeder maar een paar jaar jonger.... Maar neen, neen, slecht uitzien deed er niet toe. Mijnheer Adelink had er altijd uitstekend uitgezien.... En nu toch...

Wat was het nu plotseling nog véél stiller dan zoeven geworden, toen de baas zijn rede hield.... wat zei mijnheer Blom toch allemaal, dat er veel meer werd gesnikt en geschreid? Kijk, hij streek zelf ook met zijn grote, blinkend-witte zakdoek langs zijn ogen.... raar gezicht, zo'n huilende oude man. Door was helemaal tegen Lea's vader aangekropen, haar gezicht hield ze verborgen, maar haar lichaam zag je schokken.

Mijnheer Schaap hield de arm om haar heen. Ze kenden elkaar toch maar ternauwernood.... maar vandaag kwamen zulke dingen er niet op aan. Huilde ze nu enkel om dit.... omdat mijnheer Adelink werd begraven.... of.... of.... kwam nu meteen het verdriet om het andere los...? „Een banaal schepseltje.... prullig.. . kinderachtig.... veel

© 2026

te jong ook voor jou.... jij bent je leeftijd jaren vooruit...." dat had Hillegonda gezegd en o, het had zo vleiend geklonken. Ze hoorde de stem, nu ze in zich de woorden herhaalde: „Jij bent je leeftijd jaren vooruit...." Maar de stem was schril en geaffecteerd, dat kon ze nooit vergeten, ofschoon ze zich razend zou hebben gemaakt als een ander het had durven zeggen.... en Door's stem, die ze nu al bijna veertien dagen niet had gehoord.... was zacht en vol en diep.

En ineens liet ze zich gaan.... als muren wankelden ze in haar en vielen om, haar trots.... haar hoge, harde voornemens, haar vaste afspraak met Hillegonda, dat ze nooit nooit tegenover „dat kind" de minste zou zijn.... en alles wat ze zichzelf omtrent Hillegonda had wijs gemaakt, en wat ze diep in haar hart eigenlijk nooit had kunnen geloven.... Ze begreep het nu wel: juist omdat ze zelf maar half in Hillegonda geloofde, omdat ze zich altijd moest opschroeven tot een onverdeelde bewondering, die ze niet voelde, tot de vleierij die Hillegonda eiste, in ruil voor haar verérende vriendschap, juist daarom had de minste critiek van anderen haar zo razend gemaakt. En ineens wist ze voor zichzelf zeker, dat Hillegonda geen tiendepart van haar zou hebben verdragen van wat Door had verdragen.... En zij, die Door bijna een ongeluk had bezorgd met die melkkan omdat ze zich een grapje had veroorloofd over Hillegonda's fouten —, ze had weken lang gezwegen, wanneer Hillegonda over Door sprak als „dat kind" en zelfs „dat wurm".

Ze kon weer ademen, een last viel van haar af. Hoe klein en ijdel leek haar nu dit alles, hoe klein en ijdel had ze zichzelf gedragen. Ze had nog geen traan gelaten, nu stroomden plotseling haar ogen vol. Als door een mist zag ze mijnheer Blom, in zijn lange, vierkante, zwarte jas, ze verweet zich ineens, dat ze geen woord van al het gesprokene tot zich had laten doordringen.

„Ik wil eindigen...." hoorde ze hem nu zeggen. „Ik wil eindigen met deze woorden: al wat laag en klein was, is

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hem vreemd gebleven, zijn hele leven....” Zijn stem versmoorde.
Hij trad terug van het graf en Nel keek naar de schat van witte bloemen, die de opening dekte, die het zwarte kleed verborgen hield.... het was als zag zij ze nu voor het eerst, het leek als was de hele wereld herleefd. Vreemd, dat ze nu geen verdriet kon voelen.... enkel bevrijding.... en een wonderlijke dankbaarheid.... Ze had

zichzelf teruggevonden.... ze wilde niet langer in zelfmisleiding en opgeschroefdheid leven....
Nu sprak mijnheer Lichtenberg, als oudleerling: een stijve, saaie man met een neusstem, die haast niet uit zijn woorden kon komen.... maar hij maakte het gelukkig kort.... en na hem trad dan eindelijk Marius Mast naar voren, om namens de leerlingen te spreken.... maar het lukte niet.... hij zwaaide met het papiertje in zijn hand, opende zijn mond als een vis die naar adem snakt.... er

© 2026

kwam geen enkel geluid en ineens keerde hij zich om en verborg zich tussen de mensen.
Nel wilde niet meer zien. Ze wist wat er nu komen ging. De kist zou nu met zware scheppen zand langzaam worden bedolven, de kuil tot de rand gevuld. De dragers bukten zich al naar de met bloemen bedekte baar.
Waar was Door? Toch nog niet weg? Neen, daar liep ze, zich verwijderend van het graf, een laantje van treurwilgen en sparretjes in, alleen, gelukig alleen. Nel's hart bonsde, nu ze haar achterop liep.
„Door...."
Door keek om en Nel zag haar gezicht verwrongen van het huilen. Maar een glimlach verscheen om haar mond, nu ze Nel voor zich zag staan. Even bleven ze zo, zonder een enkel woord, zonder een gebaar, dan namen ze elkaars arm en wandelden tussen de graven weg.
Langzaam verwijderden zich mensen en kinderen, verspreidden zich naar alle zijden.
„Kijk, daar staat juffrouw Bloemhof."
„Had jij haar ook al gezien?"
„Ja, ze stond tegenover mij"
„Zullen we haar even gaan aanspreken?"
Het tengere mensje stond alleen bij een heel oud graf. Haar zwarte schoudermanteltje bewoog even in de warme zomerwind.
„Dag, juffrouw Bloemhof...."
„Zo Nel.... en Door.... Hoe gaat het...? Och, wat ben jullie allemaal groot geworden. Volwassen dames. Mijn laatste klas, jullie, weet je wel.... En nog altijd even dikke vriendinnen...?"
Ze spraken nog even over mijnheer Adelink.
„Ik had nooit gedacht, dat ik die goede man zou overleven. Maar je kunt het nooit weten."
Neen, je kon het nooit weten. En Nel dacht ineens aan de „aandoenlijke ouden". Wat zouden die blij zijn! Door moest dadelijk mee naar huis.
Lien Doezer zag ze samen het hek uit en de laan afgaan,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en een grote warmte drong heen door de kilte van het leed om het onherroepelijk verlies. Door en Nel waren weer goed.... het gebrokene had zich dan toch nog geheeld. En ineens dacht ze: hij heeft het gedaan, hij heeft ze weer tot elkaar gebracht! En ze wierp uit de verte een blik vol dankbaarheid naar het verlaten graf, waar boven op het gele zand de witte bloemen straalden in de zon, sidderden in de lichte wind.

© 2026

HOOFDSTUK XI

DE STORM

AAN het rammelende venster stonden de drie kleine kinderen Kroon — tienjarige Peter, achtjarige Ans en vierjarige Keesje — in het donker naar buiten te kijken. Hoe vreselijk ging die storm te keer. Vanmiddag leek hij wat te willen bedaren, maar nu tegen de avond stak hij met herleefde woede weer op. De derde stormnacht ging in —, twee etmalen bijna achtereen voeren grauwe wolken, aidoor maar nieuwe, als uit een onuitputtelijke voorraad, uit de horizon omhoog en joegen de hemel langs en doken in de andere horizon weer weg; twee etmalen achtereen was het luchtruim al vervuld van gillen en joelen, van gebulder en gebas, zwaaiden de bomen hun takken als in wanhopig verweer, dat alles aan ze kraakte en kreunde en de natte grond rondom hun voet bezaaid lag met gebroken twijgen en afgerukt loof. Want het was pas November, en vandaag was het de elfde, de dag van Sint-Maarten, en daarom stonden de drie Kroontjes zo nieuwsgierig aan het rammelende raam. Ze wilden weten of er zich misschien toch nog kinderen hadden buiten gewaagd met lichtende lampionnen en dof-rommelende rommelpotten. Maar er blonk geen enkele rode, oranje, groene bol in het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

duister van de pasgevallen avond en de enige, die de rommelpot roerde, was de storm zelf.
„Je denkt toch telkens dat er een echte aankomt in de verte," meende Peter. „En dan is het aldoor weer de wind."
Stilde een vlaag voor het ogenblik, dan werd weer duidelijk de regen hoorbaar, en het schijnsel van de lantaarn buiten voor het huis toverde de platgeslagen regendroppels op de ruiten tot trillende gouden en zilveren lovers om.
„Tine kan onmogelijk met dit weer uitgaan," vond Ans.
Juist kwam Tine de kamer in.
„Staan jullie daar met je allen in pikkedonker?"
„We kijken of er geen Sint-Maarten-kinderen komen. Verleden jaar waren er zo veel."
„Toen was het ook zulk mooi, zacht weer...."
„Met sneeuw...."
„Neen, dat is twee jaar geleden, dat het ineens op Sint-Maarten sneeuwen ging."
„Toen was je hier nog niet."
„Neen, want ik ben hier nu juist zowat een jaar."
Plotseling een heftige windstoot, die kleine Keesje deed terugdeinzen van het raam.
„Het is een orkaan," fluisterde Ans, die dol was op grote, mooie woorden.
„Wel ja, waarom geen cycloon?" lachte Peter haar uit.
„Je kunt er onmogelijk door, Tine."
„O, jawel. Buiten is het altijd minder erg, dan het binnen lijkt."
„Vader zal je wel brengen!" bemoedigde Keesje. ...
„Dan moet vader alleen terug!"
„O, maar vader is een grote sterke man. Hij komt je ook weer halen, vast."
„Is het een heuse partij, Tine? Met taartjes?"
„Ik wou dat ik er bij mocht zijn, ik vind Door Siegenbeek zo aardig," zuchtte Peter.
„Door Siegenbeek," bestrafte Ans. „Jij mag wel juf-

© 2026

frouw Siegenbeek zeggen. Ze is al achttien jaar! Ze is bijna onderwijzeres."
„Tine ook," weerlegde Peter. „En we zeggen toch niet „juffrouw Maas" tegen haar."
De gedachte alleen deed Keesje schateren. Hij pakte Tine's arm en bewoog hem als een pompzwengel heen en weer.
„Juffrouw Maas.... juffrouw Maas.... juffrouw Maas...."
Ans haalde de schouders op.
„Alsof dat hetzelfde is. Tine hoort bij ons, die is net als wij...."
Maar ze wilde toch ook van de partij nog wel wat weten.
„Zouden er heus taartjes zijn? En chocola?"
„Ik hoop het maar!" lachte Tine. En ze voegde er achter: „Ik denk het haast wel."
Het zou in elk geval vanavond, in de „ambtswoning" geen „pret op een droogje" zijn, zoals Door het vroeger altijd had genoemd. Mijnheer Siegenbeek was Hoofd-van-School geworden, als opvolger van de oude heer Noteboom, die eindelijk pensioen had genomen. Het had lang geduurd, eer de benoeming afkwam, en er was heel veel om te doen geweest. Sommige mensen achtten mijnheer Siegenbeek geknipt voor schoolhoofd, maar anderen vonden hem lang niet deftig genoeg, en vooral niet streng genoeg. Een man, die toestond, dat zijn eigen kinderen hem bij de voornaam noemden! Het was een hele kwestie geweest in het stadje, en Leida Verkruysen, door haar pa ingewijd in alle stadhuisgeheimen — dat beweerde ze tenminste! — had weken achter elkaar rondgelopen met een heel eigenzinnig gezicht, waarop duidelijk te lezen stond: als ik maar wou, zou ik heel veel kunnen openbaren. Nel noemde haar: Sfinx zonder geheim! Dat had ze eens ergens gelezen en Door vond het een prachtige uitdrukking.
Maar eindelijk was, en ten slotte toch nog met een flinke meerderheid, mijnheer Siegenbeek benoemd tot hoofd van school E., in de wandeling de Polderschool geheten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Want de school stond aan de rand van de stad, naar de polderkant toe en alle kinderen uit de polder gingen er school en het was een oud gebouw en nogal tamelijk afgelegen, maar er hoorde een „ambtswoning" bij en achter die „ambtswoning" lag een verrukkelijke moestuin met overvloed van aardbeien en bessen en leibomen, die massa's pruimen en perziken droegen 's zomers en frambozen en zelfs hazelnoten. En de „ambtswoning" zelf was bijna zo ruim als de school! Elk zou er zijn eigen kamer krijgen. Piet, de oudste, die nu al lang van school was en op kantoor, en Door en de tweelingzusjes, elk zijn kamer, en een grote speelkamer voor samen, en een zolder waar je wel een bal geven kon. Je vroeg je af, wat voor huishouden dat eerste schoolhoofd moest hebben gehad, voor wie de ambtswoning was gebouwd.

Door leefde in de zevende hemel. Ze had niet veel begrip van geld en het inderdaad aanmerkelijk hogere inkomen van haar vader leek haar iets onuitputtelijks, een soort jaarlijks terugkerende zilvervloot. Ze had allerlei plannen, ze zouden altijd logees hebben en zo dikwijls mogelijk partijen geven. In het oude huis hadden ze geen logeerkamer gehad, hier natuurlijk wel, en het leek Door zo iets heerlijks om eindelijk eens echt logees te hebben, dat ze de hele klas al had gevraagd! Dat ze bijna allemaal in dezelfde stad woonden, vond ze helemaal geen belet-sel. Voor de polderkinderen, die zo ver woonden, dat ze op school moesten overblijven, zou in de winter alle dagen een ketel hete melk worden gekookt: die stumpers hadden tot dusver ook maar op een droogje gezeten. Maar met „droogjes" was het nu uit, en de pret begon pas goed!

Door praatte niet meer over „thuis", of „naar huis", of „ons huis" —, maar enkel over „de ambtswoning". Ze zei: „Bij ons in de ambtswoning", of: „Ik zal het vragen in de ambtswoning". Eens toen ze een schrift had vergeten, zei ze zonder erg tegen de baas: „O meneer, het zal in de ambtswoning liggen —" zó had ze het zich aangewend, en natuurlijk vermeldden de invitaties, dat de

© 2026

„amtbswoning" plechtig zou worden ingewijd. De „feestlokalen" zouden worden versierd en er was zelfs een illuminatie beloofd....
„Ik vrees het ergste voor de illuminatie," zei Tine lachend, als slot van haar overdenkingen.
Heftig rammelden de vensters; wind en regen betwistten elkaar de voorrang.
„Natuurlijk, de vetpotjes worden kletsnat. Wat jammer."
„Kijk, een lichtje, een lichtje!" jubelde plotseling Keesje, naar buiten wijzend.
Het was de postbode en hij kwam door het duister naar hun huis, in zijn lange, blauwe manteljas, waaronder hij veilig de brieven verborgen hield. Zijn platte leren pet glom van het nat.
„Het is Hoorn," zei Ans.
Keesje tikte tegen de ruiten. „Dag Hoorn, dag Hoorn!"
De oude lachte de drie kinderen vriendelijk toe. Zijn gezicht was nat en rood van het lopen in regen en wind.
Even later klepte de brievenbus en Peter wilde naar de deur gaan, maar op de trap klonken stappen.
„Daar komt vader al van boven, nu gaat vader zelf wel kijken wat Hoorn heeft gebracht."
„Een brief voor jou, Tine."
„Dank je. O, van thuis."
Haastig scheurde Tine de envelop open, nam er het dunne dubbele velletje met het welbekende handschrift van haar vader uit. Onder de schommelende lamp stond ze en las haastig vaders brief.
Kroon was naar het raam gegaan en keek over de hoofdjes van zijn drie kinderen naar buiten.
„Vader, je brengt Tine toch wel naar de partij van Door Siegenbeek?" vroeg Ans bezorgd.
„Ja, want ze is toch óók je kindje!" vleide Keesje.
Tine keek even op van de brief naar het groepje aan het raam....
Ze zouden haar wel missen toch in het begin, een poos misschien, Ans het langst. Maar als ze eenmaal alles wis-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ten, en als het dan later ook eenmaal gebeurd was.... Wat schreef vader terneergeslagen. Nu had moeder het ruim, nu noemde iedereen haar „mevrouw" —, maar het had niet veel geholpen. Driftvlagen en huilbuien, schreef vader, waren aan de orde van de dag. En tante Bertha was wel flink en goed, maar zo hard. En de dokter had gezegd.... wat was dat nu.... moeder een poos naar een sanatorium...? Ze liet de brief op tafel vallen en tuurde in de lamp. Een sanatorium.... een zenuwinrichting natuurlijk.... voorlopig een paar maanden.... och, lieve hemel.... lieve hemel! En nóg vroeg vader haar niet om weer terug te komen, hoewel ze tussen de regels duidelijk zijn verlangens las....

Ze schrok op, de muren beefden, het huis scheen op zijn grondvesten te schudden. Als donder gromde de wind. Ans had gelijk, het leek warempel haast een orkaan.

„Wat zal ik doen?" weifelde ze.

„Gaan natuurlijk! Met een regenjas aan en je leren hoed."

Even later waren ze op weg, onder de hoge, donkere, kreunende bomen, in de heftige wind, die telkens even stilde, dan weer opkwam, aanzwol, enige ogenblikken achtereen bleef razen en gillen en weer wegstierf met een haast metalig dreunen als van een sombere, geheimzinnige muziek. Uit snijdingen en stegen floot het fel en langgerekt; tuinpoortjes klapten; en er was een aanhoudend gekraak van takken. Hoog boven alles uit de jagende wolken.

„Laten we in het midden van de straat blijven lopen, er kon eens een dakpan afwaaien. Kijk, daar ligt er al een. En.... wil je me een arm geven?"

Hij vroeg het een beetje verlegen en keek haar niet aan. Ze stak, na even aarzelen, haar arm door de zijne en samen liepen ze zo verder.

„Als we nu Nora maar niet tegenkomen!" plaagde ze zachtjes.

„En waarom niet...? Hoorde je niet wat Keesje zei, zoeven?"

© 2026

Ze keek vragend naar hem op.
„Dat je ook mijn kind bent, een beetje...."
Ze dacht ineens aan de brief, ze vertelde hem, wat haar vader haar had geschreven, en voegde erbij:
„Het komt dus allemaal prachtig uit. Ik ga dan na mijn examen weer naar vader terug. Zo'n verblijf in een.... inrichting.... duurt toch altijd veel langer dan je vooraf kan denken...."
„Ga je dan niet solliciteren?"
„O ja, natuurlijk, evengoed. Maar ik zal proberen bij vader in de buurt te blijven."
Ze zwegen, allebei een beetje verlegen. De oude vertrouwelijkheid hadden ze nog niet terug, nu de mogelijkheid van een nieuwe in de kiem was gesmoord. Ze hadden er nooit over gesproken, maar natuurlijk allebei geweten wat de mensen vertelden, wat ze op school vertelden, toen Tine verleden jaar bij hen in huis was gekomen, juist een week na haar zeventiende verjaardag.... dat ze na haar examen, als ze achttien was, met hem trouwen zou. Zij had van hem niet, en hij van haar niet kunnen doorgronden, wat ze voor die mogelijkheid, wat ze precies voor elkander voelden, maar de drie kinderen hadden eigenlijk, in hun onschuld en in hun onwetendheid, de beslissing helpen nemen. Ze beschouwden Tine zó klaarblijkelijk als bij hen behorend, als „ook een beetje vaders kind", dat Tine de gedachte, hun stiefmoeder te zullen worden, hoe langer hoe ongerijmder ging vinden. In het eerst had ze zich daarvan geen rekenschap gegeven; ze wilde alles overlaten aan de tijd en aan hem; het leeftijdsverschil scheen haar geen beletsel. Hij vijf-en-dertig, zij achttien.... het scheelde veel, maar het was méér gebeurd. Ze was volkomen bereid, hij behoefde maar te tonen dat hij haar nodig had. Hij was zo goed en zo zacht, zo knap en zo flink, hij was anders dan alle anderen. Maar inmiddels trokken haar de kinderen van hem af en naar zich toe. Straks nog, dat gesprekje over Door....
Toen had hij Nora Hoogendijk leren kennen in de apo-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

theek van haar oom, met wie hij eens in de week ging schaken. Ze was apothekers-assistente en in hun stadje gekomen om een paar jaar of langer haar oom te helpen. Ze was groot en blond en fris, vriendelijk en flink, negen-en-twintig jaar oud.

Een paar weken later had hij het Tine gezegd.... haar aarzelend gevraagd hoe ze het vinden zou als hij trouwde met Nora, tegen de volgende zomer.... dan was hij juist vier jaar weduwnaar geweest. Ze had eerst niet geweten.... toch wel een grote leegte gevoeld.... een pijn van teleurstelling.... en tegelijk een verluchting óók.... het zou wel een hele taak zijn geweest. Dit was beter.... en nu had vader haar toch ook weer nodig. Tante Bertha was wel flink, schreef vader, maar zo koud, ze kon de broertjes niet aan.... ze klaagde soms....

Ze hadden een hele poos gezwegen, deels omdat de wind ze het spreken belette, deels omdat elk met eigen gedachten was vervuld. Maar die gedachten hadden wel in beiden dezelfde loop genomen, want ineens zei hij:

„Je vader zal blij zijn, als je terugkomt, na je examen. Ik weet het best, wat je waard bent als huismoedertje...." En hij drukte even haar arm.

Ze wilde iets zeggen, maar kon niet: een nieuwe vlaag benam haar de adem. Ze waren de hoek om gegaan en hadden de wind nu pal tegen. Voor hen uit lag de lange, smalle loopbrug van het kanaal; uit het achterraampje van het tolgaardershuisje, midden-op de brug, viel een zwak roodgouden schijnsel over het water uit en verlichtte flauwtjes de donkere woelende golven met de witte schuimkopjes, die de zware stenen pijler bestormden, als wilden ze hem vernielen.

Arm in arm, de bovenlichamen gebogen, zwoegden ze in tegen de wind. Tine's benen telkens gevangen en getekend in haar flapperende rokken, zodat ze bij oogenblikken geen voet verzetten kon. Ze keken over het water en zagen tot heel ver weg de witte schuimkopjes in woeste woeling, maar geen enkel schip.

DE STORM

„Gelukkig maar..." zuchtte Tine.
Hij lachte.
„Hier op het kanaal is geen gevaar, maar ginds.... in zee." En hij knikte die richting uit.
„Vreselijk!" Ze huiverde en keerde er gauw haar gedachten van weg.
Hij betaalde de man in het huisje de twee centen tol en ze liepen nu weldra aan de overkant tussen de huizen. Daar voor ze uit schemerde al de witte gevel van de oude „polderschool"; vrolijk straalden de verlichte benedenramen van de „ambtwoning".
„Ik zal even wachten om te horen hoe laat je gehaald moet worden."
De goedige, lange Piet deed open.
„Ha, ben je daar! Dag, meneer Kroon. Hoe laat of de fuif afloopt? Tegen half twaalf, geloof ik."
De deur woei hem haast uit de hand, het kaarsje in de donkerrode lampion, die tot ganglamp diende, flikkerde dreigend.
„Goed, dan zie je me tegen die tijd komen."
„Geef gauw je mantel en je hoed. Ze zijn er al bijna allemaal. En het is zo gezellig, enig!"
Hij deed de deur voor haar open en Tine kwam een ruime kamer binnen, die uitsluitend door fleurige lampions was verlicht en waar een grote kachel rood-gloeiend snorde.
„Sint-Maarten binnenshuis!" zei ze verrast.
Het was allergezelligst, en gevaar om over de meubelen te vallen bestond er allerminst. Want er was niet veel anders te bekennen dan in een hoek bij de kachel een grote ronde tafel met een veelkleurig geblokt kleed en daaromheen een allegaartje van alle mogelijke stoelen, stoven en taboeretjes. Op het bonte kleed een heel regiment blauwe en gebloemde boerenkommen. De suitedeuren stonden open en in de andere kamer was een poppekast-achtig toneel opgeslagen. Daar zou Door zo dadelijk haar talenten kunnen botvieren, want Nel had ter ere van de inwijding der ‚ambtswoning" een gelegen-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

heidsstuk geschreven, dat ontzaglijk geestig moest zijn. Nel was, voor het oog althans, weer helemaal de oude. Wel lokten en bestormden haar de grote, nieuwe dingen van het leven machtiger dan ooit, maar ze was bezig het evenwicht te vinden tussen dat nieuwe en het gewone leven. De „aandoenlijke ouden" waren weer tevreden en gerust. Ze hadden van alles uit hun vele jaren bijeengebrachte inboedel voor de inrichting van de „ambtswoning" afgestaan. Toch was het er nog kaaltjes, het vorig huis zoveel kleiner, en daarbij bleek menig stuk de moeite van het overbrengen niet meer waard. Door stond dat juist allemaal lachend aan Gien Aben te vertellen.

„'t Is zo'n gek gezicht," zei ze. „Al die grote lege kamers. Maar toch dol-leuk ook! 't Doet me soms even aan het Huis in de Wildernis denken!"

„Waar jullie die keer opgesloten hebt gezeten, jij en Nel? Hoe lang is dat eigenlijk al geleden?"

„Twee en een half jaar. Want het was zomer en we zaten in de tweede klas."

„Bespottelijk, dat te koop lopen met je armoe," zei Leida Verkruysen half luid tegen Jeanne Sixma. „Een beschaafd mens zou zo iets juist verbergen. Maar Door flapt het er maar uit. En dan precies tegen Gien."

Ze waren op taboeretjes bij de ronde tafel gaan zitten; de kommen werden bijgezet. Nel en Door „bestierden" elk een reusachtige theepot —, de lange Piet goochelde achtereenvolgens een half dozijn borden en schaaltjes met lekkers uit een hoekkastje bij het raam vandaan en zette ze met brede zwaaien op tafel neer.

„Dat is allemaal nog niets, nog niets!" fluisterde Door verrukt tegen Lien en Tine. „Straks.... o, jullie zult opkijken.... Een souper!"

Dat laatste woord klonk precies als werd het haar met geweld uit de mond getrokken. Inderdaad, ze had duizend eden gezworen, dat het tot het laatste ogenblik een verrassing blijven zou, maar ze kon het niet verzwijgen. Een souper, een echt souper, o, ze zouden eens zien!

© 2026

„Nu is alleen Let er nog niet," constateerde Nel, toen ze weer allemaal zaten.
„Ze zal niet hebben gedurfd om het weer...." opperde Marie. Het was even stil geworden, toen Nel over Let begon. Sommigen hadden haar niet eens gemist, alsof ze er niet helemaal meer bij hoorde. Het was ook zo vreemd allemaal met Let gelopen, het leek wel de historie van het „lelijke jonge eendje". Lelijk was Let weliswaar nooit geweest, maar ze was toch nooit op de voorgrond gekomen —, ze hoorde niet, als Anke, Jeanne en Gien, tot de „upper ten", ze legde ook al niet, als Nel, bijzondere talenten aan de dag, ze was noch vrolijk als Door, noch buitengewoon knap als Anna. Evenmin, als Lien, als Leida, opvallend door haar bijzondere karaktertrekken, of door haar houding tegenover dè leraren.
De schaamte om haar vaders slecht gedrag had haar schichtig gemaakt; stilletjes was ze al die jaren haar eigen weg gegaan, weinig belangstelling tonend, weinig belangstelling vragend. En nu ineens, nu praatte de hele school over haar, leerlingen en leraren, en ook buiten de school praatten de mensen over haar.
Ze was de heldin van een interessante liefdeshistorie, de aanleiding tot onenigheid in een der deftigste families van de streek. Want iedereen wist het, dat mevrouw Wendelaar, die „van adel" was, zich uit alle macht verzette tegen de omgang van Let en Wim, en iedereen wist ook dat Wims vader hem steunde, maar niemand kon voorspellen, hoe de afloop zou zijn. Want mevrouw Wendelaar had ongewone middelen tot haar beschikking.... En Let gedroeg zich onder dat alles, zoals ze zich altijd had gedragen; maar haar schichtigheid was weg, en er lag iets in haar houding, in haar ogen, waaraan ze geen van allen een naam konden geven, maar dat haar apart zette van de rest. Anke en Nel waren ook, elk op haar manier, „interessant", maar Let alleen wekte die heimelijke bewondering, verwondering, nijd en benijding op. Alleen haar verhouding met Lea scheen dezelfde geble-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ven, en Lea zou dus ook wel weten, waarom ze nu nog niet was gekomen.
„Is er iets met Let, Lea?"
„Neen. Ze komt stellig. Maar misschien wat later. Ze is.... ze zijn.... ze zou vanmiddag naar de stad gaan.... naar het museum geloof ik.... of naar een concert.... Ze zou daarna rechtstreeks hierheen komen."
„Maar móet ze dan niet eten?" vroeg Lien onschuldig.
„Ze zou in de stad blijven eten...."
Lea gaf haar inlichtingen een beetje aarzelend; Let hield er niet van, als alles van haar zo werd besproken en uitgeplozen.
„Wat enig, zeg, wat leuk!" riep Lien. „In je eentje in de stad te eten."
„In je eentje!" schamperde Leida. Ze dacht er natuurlijk weer „het hare van". Ze had er thuis met ma al herhaaldelijk over gesproken en ma en zij waren het volkomen eens. Die jonge Wendelaar was natuurlijk zo iemand waarvan je leest in boeken, in boeken die je eigenlijk niet lezen mag — zo iemand als Buckingham in „Mary Hollis", of als die dokter in „Lidewijde", maar Let was zo onnoozel, die begreep dat niet, die dacht dat zo'n jongen, zoon van een geboren freule en een rijk fabrikant, maar zo met haar zou trouwen, met iemand uit een dergelijk milieu. Juist omdat ze uit zo'n milieu kwam, en natuurlijk absoluut geen beschaafde opvoeding had gehad —, juist daarom haalde ze zich die onzin in het hoofd.
Door en Nel waren klaar met schenken en presenteren en zaten nu weer gezellig tussen de anderen in de hoek bij de kachel en de ronde tafel.
„Om nooit weer op te willen staan," zuchtte Tine, „zó lekker zit je hier."
„Hé, wat lijkt me dat toch enig," zei Door halfluid tot Jeanne. „Om zo naar een museum, of naar een concert te gaan en in een hotel te eten.... of hoe noem je 't.... een restauratie.... aan een apart tafeltje.... met je verloofde.... zoals Let...."

© 2026

Jeanne, die juist haar kopje naar haar lippen had gebracht, zette het weer neer, zo driftig, als had ze zich gebrand. Ze werd vuurrood, ze hakkelde:
„Noem jij dat maar enig. Ik zou je danken, hoor. Achter mijn moeders rug om met hem uitstapjes te gaan maken."
„Maar waarom wil zijn moeder het dan ook niet hebben?"
„Stel je voor, zeg, een geboren freule!"
„O...." zei Door. Ze hoorde de laatste tijd veel spreken over „geboren freules", maar ze wist eigenlijk niet precies, wat dat wel voor superieure wezens waren. Ze zou er nu toch Nel eens tekst en uitleg van vragen.
„En dan zij.... uit zo'n boeltje...."
„Dat kan zij niet helpen."
„En bovendien heeft zijn moeder een hartkwaal en kan ze helemaal niet tegen opwinding. En ze windt zich natuurlijk vreselijk op over dit hele geval, ze ergert zich dood."
„Een hartkwaal!" herhaalde Door geschrokken. „Erg?"
Jeanne kreeg een kleur.
„Och, dat weet ik natuurlijk zo precies niet. Een hartkwaal is altijd nogal erg, geloof ik."
Ze keek terzijde naar Door, die peinzend over haar kopje in de ruimte staarde. Ze vond, wat ze had gezegd, niet helemaal in de haak. Want ze wist heel goed, dat de familie en de intieme vrienden allemaal een beetje lachten om die „hartkwaal" van mevrouw Wendelaar, waarmee ze haar gezin tyranniseerde, waarmee ze door dik en dun haar zin wist door te zetten. Ze had vroeger eens een poosje last van lichte hartkloppingen gehad, maar de dokter had haar en haar man toen al dadelijk gerustgesteld, gezegd dat het volstrekt niets te betekenen had. Wat haar niet belette om sindsdien, zodra iemand iets deed dat haar niet beviel, met een martelaarsgezicht de hand tegen haar hart te drukken. Wim had dat al aan Koos verteld, nog voor er sprake was van Let. Geen wonder dat de laatste tijd de hartkwaal in den huize Wendelaar opgeld deed! Maar Wim had nu dezer dagen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zelf nog eens voor alle zekerheid met zijn vader en met hun dokter van toen gesproken —, en beiden hadden hem opnieuw gerustgesteld. Hij moest zijn moeder natuurlijk niet nodeloos prikkelen, maar van een hartkwaal was geen sprake.
Jeanne keek nog eens naar Door, die nu zwijgend haar thee dronk. En ze dacht: ik moet het haar toch eigenlijk vertellen, dat van die hartkwaal niets waar is, ik mag Let niet op die manier zwart maken bij haar. Maar ze was zó woedend op Wim Wendelaar, en, zonder het te weten, zó jaloers op Let, dat ze het niet over haar hart kon krijgen, eerlijk de waarheid te zeggen.
Door wilde nog iets vragen, maar daar stond plotseling Let zelf in de deur.
„Ik heb wel drie keer gebeld!" riep ze lachend. „Maar niemand hoorde me. Eindelijk heeft je vader mij opengedaan, Door!"
Met haar violet-blauwe ogen, kopergoud haar en fijne, blanke huidkleur, gekleed in een eenvoudige pauw-blauwe jurk van eigen ontwerp en eigen maaksel, zag ze er zo bijzonder uit, dat de anderen een ogenblik sprakeloos naar haar keken. Je kon duidelijk zien dat de jurk geen tien gulden had gekost, misschien niet meer dan vijf, en toch had Gien er in haar mooiste kleren nooit zó gekleed, zo elegant uitgezien. Zelfs Leida moest het zichzelf bekennen: als Let inderdaad, zoals ma soms vreesde, „een beetje aan de rare kant" was, dan kon je het toch in elk geval niet aan haar zien.
Nel schonk haar gauw een kopje thee in, maar Let wilde niet dadelijk gaan zitten. Ze moest eerst alles op haar gemak bekijken.
„Ben je niet weggewaaid?" vroeg Anke. „Even voor je kwam was er net zo'n vreselijke rukwind."
Let scheen een beetje verlegen met die vraag, ze aarzelde even, voordat ze antwoordde:
„Ik ben met een rijtuig gebra.... gekomen...."
„O...." En even viel er stilte.

„Zullen we nu eens beginnen?" vroeg Piet, die als regisseur dienst zou doen, en daarbij ook nog het „schminken kapwerk" voor zijn rekening had genomen. „De kinderen beginnen ongeduldig te worden."
„Ja.... ja.... we gaan beginnen...."
Elk ging nu alvast zo zitten, dat hij straks een goed uitzicht zou hebben op het toneel, en Piet schoof achter zich de suite-deuren dicht.
„Nog tien minuutjes geduld."
In de warme kamer, onder het veelkleurige lampionnenschijnsel zaten ze nu in zwijgende verwachting. In de andere kamer werd druk heen en weer gelopen, dingen verschoven, gedempt gefluisterd. Verschrikkelijk ging buiten de wind te keer, het hele huis leek bijwijlen te dreunen.
„Straks, toen we hierheen kwamen, lag er bij Ebmeyer op de stationsweg een omgewaaide boom dwars over de stoep," vertelde Lien, onwillekeurig fluisterend, als om de toebereidselen in de andere kamer niet te storen. „Hij was rakelings langs de etalage gegaan."
„En het kanaal leek wel een zee, zulke hoge golven," vertelde Tine in dezelfde gedempte toon.
„Hoe kwam je bij het kanaal?"
„Ik kan toch niet anders hier komen dan over de lange brug?"
„O ja, dat is waar."
En weer zwegen ze; de vrolijkheid leek plotseling heen. De ramen rammelden onder de stoten van rukwind en slagregen.
„Daar gaat een dakpan!" schrok Door.
„Je voelt de tocht door de naden."
„En de kachel staat gloeiend rood."
Plotseling schrokken ze allemaal op. Er werd gebeld. Als door iemand die haast had, die op de hielen werd gezeten, zó werd er aan de bel gerukt, dat het huis ervan leek te dreunen.
„Wie kan dat zijn...?" fluisterde Door.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Als je gaat kijken, weet je 't het gauwst," trachtte Leida te schertsen.
„Vader doet al open.... Misschien is het niets...."

© 2026

Er kwam iemand in huis, maar niet verder dan de mat. Ze hoorden de buitendeur sluiten en even later kwam mijnheer Siegenbeek de kamer binnen. Hij zag doodsbleek. Zijn ogen zochten.... zochten.... en bleven eindelijk rusten op Let. Hij sprak geen woord, hij wenkte enkel even met het hoofd. En Let was al bij hem.
„Er is iemand voor je...."

„Wie.... o god.... wie...?"
„Je broertje.... Bart...."
Het deed bijna pijn in haar hoofd, zoals de heftige stroom van haar gedachten nu gewelddadig in de andere richting werden gedragen. Ze had het eerste moment aan Wim gedacht.... iets met Wim.... maar nu begreep ze.... er was iets anders, iets met vader. En even klemde om haar hart een zelfverwijt....
Bart stond op de mat, donker en druipend van vocht. Hij leek volwassen in moeders lange regenmantel, een doornat hoedje in de hand; hij zag doodsbleek, zijn ogen lagen als zwarte kolken in zijn als versmald gezicht.
„Ga gauw mee...." zei hij hees.... „Gauw mee naar huis. Er is bericht gekomen van het havenkantoor...." Hij wachtte even, en stootte het er dan ineens uit, ruw van bedwongen aandoening: „Vader is verdronken."
Let had het al geweten, voor hij het zei. Er voer een huivering door haar lijf, in een duizeling leek haar hoofd leeg te lopen. Vaag drong praten achter de gesloten deur tot haar door. Mijnheer Siegenbeek kwam met haar mantel en muts. Hij had niet hoeven zoeken, hij had ze zoeven zelf aangenomen en apart gehouden; zwijgend hielp hij haar, drukte haar hand en die van Bart. Even later waren ze op weg naar huis.
Het regende nu niet meer, het leek helderder en kouder dan in de vooravond. Maar met onverminderde kracht bulderde de storm.
„De wind loopt om," zei Bart dof.
Ze repten zich. De straten waren verlaten, het flakkerend lantaarnlicht vulde de plassen met onrustige schijnselen, uit winkels en woonhuizen viel rood en geel schijnsel over de natte keien uit en bekleedde ze als met vliezen van licht en donker goud.
„Hoe is moeder?" kon Let eindelijk vragen, maar Bart scheen het niet gehoord te hebben en Let herhaalde:
„Hoe is moeder?"
Nog geen antwoord, enkel een klein, piepend geluid, dat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Let ineens deed opzien. Bart huilde. Als versteend bleef Let plotseling staan. Haar mond voelde droog tot in haar keel.
„Wat.... is.... er...?"
„Moeder geeft bloed op...."
In een snik kwam het er uit. Sprakeloos zetten ze het tegelijk, als bij afspraak, op een draven, maar konden al gauw niet meer en gaven het hijgend op.
„Wie.... is.... bij.... moeder?" hakkelde Let; haar keel schrijnde en schroeide.
„O, de dokter, en tante Jet en oom Daaf.... ze zorgen voor alles.... Daaf was er toevallig.... en die is dadelijk de dokter en zijn vader en moeder gaan halen."
„Hoe laat is het bericht gekomen.... van vader?"
„Een paar uur geleden. Vader is vannacht verdronken, met nog drie anderen...."
Ze zwegen even.
„Waar was vader.... wisten ze dat ook?"
„Midden in de branding.... in een reddingsboot...."
Weer zwegen ze, ademloos in de wind.
„Let," begon dan Bart opnieuw, in de luwte na de vlaag. „Vind-jij het eigenlijk niet heerlijk voor vader.... dat hij nu toch.... zo mooi.... gestorven is...? In een reddingsboot....?" Hij kon niet verder, tranen kropten in zijn keel. Let sloeg de arm om hem heen, maar hij maakte zich gauw weer los.
„Laten we doorlopen, zeg, het is al zo laat."
Zwijgend repten ze zich nu naar huis. Lea's moeder maakte open.
„Zo kinderen...."
„Hoe is moeder...?"
„Veel rustiger, veel beter. De dokter heeft een poedertje gegeven. Ga maar gauw even naar haar toe, dat ze daarna dadelijk slapen kan. Slaap is nu het beste.... voor alles.... zegt de dokter...."
Boven lag moeder te bed, heel bleek, maar met een rustige uitdrukking op haar gezicht. Ze strekte de hand uit

© 2026

en trok de kinderen naar zich toe. Ze keek Let even in de ogen en Let las duidelijk in de hare: „Zó is alles het beste."
En ze dacht aan Barts woorden van zoeven. Hoe had hij het ook gezegd? „Dat vader mooi gestorven is... " In een branding, in de strijd voor de levens van andere mensen. En nu.... voor alles beveiligd en van alles bevrijd. Geen voortdurende angst nu langer voor schandelijk ontslag, geen vernederende schorsingen en degradaties meer.... Weg de sombere toekomstvrees.... de nijpende voorgevoelens, hoe het met hem en de zijnen aflopen zou.... de bedreiging van armoe, schande, ondergang.... Zo voelde, zo begreep ze het, toen ze stil in het stille huis op de tenen naar beneden liep. Lea's moeder had de kachel aangemaakt en koffie gezet.
„Hier, een sterk kopje. Dat zal jullie goeddoen."
„Waar is Corrie?"
„Die is bij ons. Daaf heeft haar meteen meegenomen."
„Wie praten daar, in de andere kamer?"
„Mijn man.... en de dokter...."
„Over.... moeder...?"
„Ja. Er zal raad moeten worden geschaft. Zó kan het niet blijven."
Er sneed een vlijm van pijn door haar heen. Maar ineens schrok ze op. Zacht werd er op het raam geklopt.
„Wie kan daar zijn?" fluisterde „tante Jet", dodelijk ontsteld.
Maar Let had het ineens begrepen....
Haar hele gezicht werd warm.
„Ik weet het wel...." zei ze haastig en liep naar de deur. Hij was het werkelijk, Wim. Hij sloeg in de donkere gang de armen om haar heen en een onzegbaar gevoel van geluk en troost doorstroomde haar. Even later zat hij naast haar aan tafel, haar hand in de zijne.
„Maar hoe wist je...?"
„Er hing een bulletin.... en toen ben ik gaan informeren op het havenkantoor.... Hoe is je moeder eronder?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Let vertelde wat ze wist en „tante Jet" vulde het overige aan. Dan zwegen ze. Buiten bulderde de wind, en Let, de ogen ver, zag daar in de verte de zee, de woeste, donkere, oneindige zee, de branding, spattend en kokend, spookachtig wit in de zwarte nacht, onder de huilende gierende storm. Daar was hij nu gebleven.... en nooit weer zou hij komen, nooit meer zouden ze met angstige kloppende harten, het naderen van zijn stap beluisteren.

De buitendeur sloeg dicht, de dokter ging weg. Oom Daaf kwam binnen, zijn gezicht stond strak en bleek. Hij liep naar Let en kuste haar eenigszins plechtig op het voorhoofd, zette zich naast zijn vrouw en dronk zwijgend de kop koffie, dat ze al voor hem had ingeschonken, zoodra ze de voordeur hoorde.

„Waar is Bart?" vroeg hij Let.

„Op zijn kamertje. Laat hem maar."

„Ik moet nu weer eens naar huis," zei oom Daaf een poos later. „Ik heb alles zo maar laten staan en liggen."

„Vind-u goed, dat ik zover met u meega?" vroeg Wim. Blijkbaar wilde hij met de oudere man overleggen. Let wierp hem een warme blik toe.

„En u, tante Jet?"

„Ik was van plan vannacht hier bij jullie te blijven."

„O, dat vind ik heerlijk, dat is lief van u."

„Maar het spreekt toch vanzelf."

Die nacht in bed, telkens wakker schrikkend uit lichte, onrustige sluimering, viel het Let plotseling te binnen dat nu, met vader, ook „de schande" uit hun leven verdwenen was. Zij zelf had zich wel-is-waar, sinds ze Wim had leren kennen, bitter weinig meer over het harde oordeel van anderen, van vreemden, bekommerd, maar Bart had toch heel erg onder de druk geleefd en Corrie was juist de laatste tijd een paar keer huilend thuisgekomen, omdat schooljongens haar „je dronken vaâr" hadden nageschreeuwd. En laatst nog had Bart gevochten met een jongen, die op een schutting een waggelende, brakende

© 2026

man had getekend, die vader voorstellen moest, met vaders naam, hun naam, er voluit onder.... Dat was nu óók voorbij.... dat was nu goddank voorbij.... en toch verheugde het Let, dat ze daar niet het eerst aan had gedacht....

De volgende morgen scheen de zon, maar de storm was nog lang niet bedaard. Moeder voelde zich na de lange slaap alweer wat beter. Ze mochten toch maar heel even bij haar binnenkomen. Bart was gewoon naar school gegaan, en tante Jet toog naar haar eigen huis. Let zat alleen en wachtte op Wim. Hij had beloofd tegen elf uur te komen. Ze voelde zich moe en slap, ook wel heel bezorgd over moeder. Dat beter voelen in bed, op een slaappoeder, beduidde immers zo weinig. Tante Jet had gelijk —, er moest raad geschaft.... Dan dacht ze aan Wim en hoe hij gisteravond met oom Daaf was weggegaan, als twee vrienden, verenigd in hun zorgen voor haar, voor moeder en Bart en Cor.

Een uur later konden de buren, loerend over hun horretjes en aan hun spionnen, vol nieuwsgierigheid naar wat er voorvallen mocht in het huis met de bruine deur en de koperen plaat, waar de naam van de dode man in stond gegrift, konden ze zich de ogen uitkijken naar het prachtige rijtuig, dat de straat in kwam rollen en stilhield voor de bruine deur. Ze keken, keken.... maar toen ze er een deftige dame uitstappen zagen, toen konden de meesten het niet voor zich houden, en de hoofden keerden zich om of trokken zich een ogenblik terug om huisgenoten deelgenoot te maken van het opzienbarende feit. Mevrouw Wendelaar kwam, met haar zoon, de weduwe Brons bezoeken! Geen twijfel nu meer: de verloving ging door, het ongehoorde zou waar worden. En onmiddellijk steeg het verachte gezin in de achting der buren.

Mevrouw Wendelaar was inderdaad en, tot Wim's grote verwondering en nog grotere vreugde, geheel uit eigen beweging met hem meegegaan. Ze was gedeeltelijk uit medelijden en belangsteling tot dat besluit gekomen, maar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ook gedeeltelijk uit overleg. Ze kende haar zoon te goed om te geloven dat hij nu nog Let in de steek laten zou, en ze was verstandig genoeg, zich gewonnen te geven, wanneer duidelijk bleek dat verzet niet meer hielp. Zo hield ze dan „de mooie rol" nog aan zich.

Maar ook haar medelijden en haar belangstelling waren oprecht. Ze was wel, van jongs-af verwend en ontzien, een tyrannieke en heerszuchtige, maar volstrekt geen hardvochtige vrouw. En tegenover het tafreel van werkelijk leed en werkelijke zorg, van ziekte en angst en dood, dat Wim's relaas haar voor ogen had gebracht, had haar het cocquetteren met een gewaande hartkwaal ineens zo kinderachtig, zo onwaardig geschenen. Ze had behoefte gevoeld om die andere vrouw, die zoveel in stilte had gedragen, al die jaren, te leren kennen. Ze wilde ook het meisje leren kennen, dat haar jongen zo'n groot gevoel had ingeboezemd. En viel ze niet al te zeer tegen, dan zou ze haar een poos bij zich in huis nemen, de gelegenheid deed zich nu voor; dan kon ze meteen leren wennen aan de beschaving en de manieren van hun milieu, aan alles dat in het hare wel ontbroken zou hebben. Van al die gevoelens en gedachten en plannen vervuld, liet ze zich nu, onder de gretige ogen der loerende buren, door haar zoon uit het rijtuig helpen. De koetsier had al aangebeld. Let verscheen zelf in de deur en onmiddelijk voelde mevrouw Wendelaar dat ze haar beschavingsplannen wel kon laten varen; dat Let in geen enkel milieu een andere dan haar eigen beschaving hoefde te gaan halen. Het meisje ontving haar met de meeste voorkomendheid en de warmste waardering voor haar komst, maar ze toonde zich volstrekt niet overmatig gevleid, noch van haar stuk gebracht. Mevrouw Wendelaar werd er een beetje stil van.

Wim zag het haar aan, terwijl ze samen wachtten in de kale, doodse voorkamer, achter de neergelaten gordijnen, en in zijn hart genoot hij ervan. Maar daar was Let weer terug. Moeder zou mevrouw Wendelaar graag een ogen-

© 2026

blik ontvangen. Ze leidde haar naar boven, naar haar moeders kamer, liet ze samen alleen en ging weer naar Wim terug.
„Zou je zin hebben bij ons in huis te komen een poos...?"
Een gloed rees naar haar slapen, maar het kon immers niet!
„En moeder dan...? En Corrie en Bart...?"
Hij aarzelde even, kwam dan dichter bij haar zitten en nam haar hand.
„Kindje.... je moeder mag hier niet blijven, in geen geval nu, met de winter voor de deur. De dokter wankelt nog tussen Davos of een sanatorium hier in het land...."
Haar lippen beefden.
„Moet moeder weg...?"
„Ze had al weg moeten zijn, al voor jaren, in haar eigen belang, in jullie aller belang. Maar het kon niet eerder. Nu kan het. Nu is het nog tijd. Nu geeft de dokter nog goede hoop!"
De tranen stroomden haar ogen uit.
„De twee anderen gaan natuurlijk naar Lea's familie."
Ze wiste haar ogen af.
„Dat begrijp ik.... Maar Lea had altijd gedacht, als het ooit nodig zou zijn.... wij alle drie."
En ze glimlachte even.
„Neen.... jij bij ons!" Hij trok haar naar zich toe. „Moeder zal het je zo dadelijk vragen."
„Heeft ze dan nu niets meer tegen me?"
„Ze had nooit iets tegen jou. Ze kende je immers niet...."
Let zweeg, het hoofd tegen zijn schouder. „Alles kan, nu vader weg is," dacht ze. „Alles wordt goed, moeder zal genezen." Een blijdschap vervulde haar, met het bitterst medelijden gemengd. De arme, wiens dood nauwelijks leegte, alleen verlossing bracht!
„Zucht je zo, omdat je bij ons moet komen?"
„Neen, Wim, ik zucht om vader...."
Hij drukte even haar schouder, en zo zaten ze, stil.
Boven werd zachtjes gelopen; stappen daalden de trap

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

af; daar was mevrouw Wendelaar weer, blijkbaar zeer onder de indruk. Wim keek zijn moeder aan, als zag hij haar voor het eerst. Ze leek een ander mens. Er lag gloed in haar ogen, een energieke trek om haar mond.

„Moeder gaat voorlopig naar het ziekenhuis hier. We zullen een mooie, zonnige kamer voor haar zien te krijgen. En mag ik dan het genoegen hebben...." Daar was de mondaine, afgemeten toon ineens weer terug, maar ze voelde dadelijk zelf hoe dat hier misklonk; ze viel zichzelf in de rede en zei eenvoudig:

„En jij gaat met ons mee.... Wim heeft het je misschien al verteld...."

Ineens dacht Let aan de school.

„Hoe zou dat daarmee moeten?"

„Heel eenvoudig. Je bent maar tien minuten van de halte Oudveen af. Daar stapt mijn man ook in, als hij naar de stad moet."

„Ik zou in elk geval op tijd examen willen doen."

„Natuurlijk! Jullie bent toch eigenlijk allebei nog maar kinderen."

Het klonk een beetje scherp, althans afwijzend.

„Hoe bedoelt u?" vroeg Let argeloos. Maar ineens werd ze vuurrood. Alsof ze daaraan had gedacht!

„Ik bedoelde alleen, mevrouw, dat ik geen jaar verliezen wil. Dat ik mijn acte haal, staat in elk geval vast."

Die nacht sliepen ze allemaal voor het laatst in het huis, waar ze zoveel leed en angst hadden geleden, maar waar ze toch altijd samen waren geweest. Nu zouden ze uiteengaan, om aller bestwil, zeker, maar ze gingen toch uiteen.

Voor moeder was een mooie, ruime kamer in het ziekenhuis besproken.... en Let moest ineens denken aan mijnheer Adelink, die was nu juist een half jaar dood.... en daarna ging moeder naar Zwitserland, dat was nu bepaald, dat oordeelde de dokter ten slotte toch het beste. Wel ver.... ver zou moeder weg zijn.... maar veilig en goed verzorgd, in zon en zuivere lucht. Bart en Corrie bij Lea, dat was toch al zo lang voor allemaal een tweede

© 2026

thuis. En zij.... alle dagen bij Wim.... wat een leven, wat een heerlijkheid.... haast niet te geloven.
Hoe stil was het nu in huis, hoe stil was het buiten, de natuur wonderbaarlijk kalm, eindelijk, eindelijk uitgeput na de vreselijke storm, die bijna drie etmalen had geduurd. Iets onheilspellend had die diepe stilte, als lagen al weer nieuwe gevaren op de loer —, zó waren de oren reeds aan het geraas gewend geraakt. Maar wie liep daar op blote voeten, midden in de nacht, over de gang? Het kwam naar haar deur en ze richtte zich op in bed. De deur ging open en een smalle, witte gedaante trad binnen. Corrie....
„Wat is er?" fluisterde Let, heel zacht, om moeder niet te wekken. Haar kamertje grensde aan moeders kamer en de deur stond open. Maar moeder sliep rustig op haar poedertje door.
„Ik kan niet slapen...." Het stemmetje was maar nauwelijks hoorbaar, verstikt van tranen.
„Kom dan maar gauw hier." Ze maakte zich zo smal als ze kon in haar nauwe ledikantje. Het kind klom bij haar en drukte zich tegen haar aan.
„Wat is er.... waarom huil je zo?"
„Ik kan het niet zeggen."
„Jawel, je kunt het wel zeggen."
Ineens snikte Corrie het uit. Let voelde het hele lichaampje tegen zich schokken.
„Ik vind het zo naar voor vader.... ik geloof dat we allemaal blij zijn.... dat vader weg is.... en dat vind ik zo naar voor vader.... maar ik ben toch evengoed blij.... ik kan het niet helpen...."
Let zei maar niets; het kind verwachtte trouwens geen antwoord, had geen andere behoefte gehad dan dit zware, dat haar op het hart lag, tegen iemand te zeggen en daarna uit te huilen. Let liet haar rustig huilen.... tot ze eindelijk in slaap viel.....
Een paar dagen later viel er voor de buren niets meer te zien aan het huis met de bruine deur. Onder hun nieuws-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gierig door horren en voor spionnen loerende ogen was het schamele boeltje weggedragen, voorlopig geborgen in het pakhuis van mijnheer Schaap. Alleen de bloementafel en de voetenbankjes, die Bart voor zijn moeder had gemaakt, moesten op het slaapkamertje staan dat hij voortaan met Daaf zou delen. Cor was al met Roosje, een jaar jonger dan zij, maar een bijdehandje, een strijd om het baasschap begonnen. Kleine Wiet zou nu voortaan, zuchtte oom Daaf, door vier inplaats van twee worden verwend.

Moeder was tevreden in het ziekenhuis. Nu ze eindelijk tot rust kwam, nu bleek pas recht hoe ze al die jaren boven haar krachten had gewerkt. De reactie bleef niet uit, ze deed de eerste dagen bijna niets dan slapen. Elke dag na vieren kwam Let haar opzoeken en zat dan meestal maar stil met moeders hand in de hare en praatte een enkel woordje, over het aanstaand vertrek naar Zwitserland, over haar naderend examen.

Op school, in de klas vooral, hadden sommigen in het begin wel voortdurend naar haar gekeken, als zochten ze bijzondere dingen aan haar te ontdekken, de kentekenen van alles wat er in zo korte tijd met haar was gebeurd; maar daar zij nergens over sprak, hadden ze ook nergens naar durven vragen. Het kon haar natuurlijk niet ontgaan dat ze met een zeker ontzag werd behandeld; Leida Verkruysen begon al openlijk om haar heen te draaien! Met Lea en met Wim moest ze daar wel eens om lachen. Maar meestal dacht ze er niet eens aan.

Tegen het einde van de maand begon moeder wat sterker te worden; ze sliep minder, de apathie verdween, en ze legde weer veel meer belangstelling voor haar kinderen aan de dag. Ze had zelfs naar Lea gevraagd, en zo was Lea dan ook die Woensdagmiddag met Let meegekomen. Het was luw, bijna zoel; er scheen een bleek zonnetje achter misten; het leek wel October, inplaats van tien dagen voor Sinterklaas.

„Zullen we nog even door jullie straat langs jullie oude

huis lopen?" vroeg Lea, toen ze het ziekenhuis verlieten. Let keek een beetje verbaasd.
„Waarom wil je dat?" glimlachte ze.
„Ik weet het zelf niet. Laten we het maar doen...."
Lea's hart trok vaak naar de zachte smart van de weemoed, maar zelf wist ze dat niet.

Tussen de bewoonde huurhuizen stond het huis met de bruine deur verlaten en naakt met zijn flikkerende kale ramen. Een doffe plek op het glanzend paneel toonde de plek, waar tot voor kort de koperen naamplaat had gezeten. Ze kwamen dichterbij en bukten hun hoofden naar het raam en keken de verlaten kamers in. In de achterkamer bewoog iets, over een tafel stond een man gebogen. Lea schrok er even van.
„Wie zou dat zijn?"
„Een behanger! Kijk maar.... zijn stijfselpot staat naast hem. En daar liggen de rollen."
„Zouden er al weer nieuwe mensen komen?"

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Ja, dat denk ik wel...."
Ze bleven nog even kijken naar de bezige man, totdat die verwonderd opkeek en aanstalten maakte om naar het raam te komen, en liepen dan weer verder. Let dacht aan Wim, die beloofd had vanmiddag vroeg thuis te komen. In Lea was het zwaar van allerlei gevoelens, die ze zelf geen naam zou hebben kunnen geven. Aan de straathoek keek Lea nog een laatste maal om naar het lege huis met de naakte ramen.

©
2026

HOOFDSTUK XII

HET EINDE

DE trein stond stil, de nichtjes stapten uit. Lien voelde een bons door haar borst: voor het laatst.... Zó sterk viel het op haar, dat ze roerloos bleef staan in de fijne motregen van de windstille, zoel-grijze voorjaarsdag. En ineens was het haar, als zag ze heel ver weg een klein meisje in de zon, onder een blauwe hemel, temidden van hyacinthenreuk. En dat was allemaal vier jaar geleden en dat kind was zijzelf. En ze voelde zichzelf denken, haar eigen gedachten van vier jaar terug.... ze voelde zichzelf staren die verre toekomst in.... en nu was ze hier, aan het eind.... nu was die lange weg al afgelegd, nu was die verre toekomst „heden" geworden, en dit was weer een voorjaarsdag, een stille, grijze.... de allerlaatste dag. Ver weg in de nevels van motregen lagen de sloten, de weiden, niet zó stralend vol bloemen nog als toen, want de winter had lang geduurd dit jaar, en ginds, in de bocht, die blauwgrijze klomp, die leek in de nevel te zweven, de spoorbrug over het kanaal.
Alles hetzelfde en alles toch veranderd ook....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Heb jij misschien mijn kaartje, Lien?"
„Neen, kijk, alleen mijn eigen."
Ze zag Anna in haar tasje frommelen, in haar beursje zoeken, en ze dacht.... ja, er is wel heel veel veranderd! Ze steunde niet langer op Anna —, vaak steunde Anna op haar, ze leek soms zo moe van het voorbije verdriet. Werk had haar nooit kunnen vermoeien, maar angst en zorg hadden haar geschokt. Haar vader was genezen —, toch nooit weer de oude geworden. En aan haar vader had Anna haar kracht ontleend, aan haar bewondering voor hem, haar volgen van zijn voorbeeld. En toen hij, ziek en mismoedig, haar dat voorbeeld van volharding en ernst niet meer geven kon, toen was ook Anna haar steun een ogenblik kwijt geweest, toen was gebleken hoe ze eigenlijk nog helemaal niet was geweest, wat ze altijd had willen zijn: zichzelf. En ze had leren inzien, hoe weinig het beduidde, knap te zijn, een „bol" te heten, ze had leren begrijpen, dat eigenlijk Lien, in haar vallen en opstaan, veel meer dan zij „zichzelf" was geweest!
Achter de mensendrom schuifelden ze voetje voor voetje over de natte steentjes naar de contrôle toe. Het was heel druk, de jaarlijkse Paasmarkt van paarden en koeien werd juist die dag gehouden, uit de hele omtrek stroomden de boeren naar het stadje en de veedrijvers met hun knoeststokken in wijde, blauwe stijfgestreken kielen. Welgedane boerinnen in groen en bruin en paars, bloedkoralen om de stijve opstaande japonkragen gewonden, waren met haar mannen meegekomen. Haar gouden oorijzers blonken en straalden onder het fijne kantwerk der Zondagse mutsen en ze snoepten nu al uit zakjes, zo vroeg als het was; haar rokken schommelden in het langzame voortbewegen.
Anna en Lien lieten ze rustig voortgaan en passeerden eindelijk als laatste de contrôle.
„Alsjeblieft, Sattelmeyer," zei Lien, haar kaartje overreikend.
De vriendelijke controleur met de blauwe jongensogen

keek verwonderd op, nu hij zich bij de naam hoorde noemen en nam aarzelend de kaartjes aan.
„Abonnement vergeten, dames? Had toch niet gehoefd...."

„Neen, Sattlemeyer, we hebben sinds Zaterdag geen abonnement meer. Vandaag komen we voor het laatst. Morgen doen we examen. Schriftelijk tenminste."

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„Dus.... dan nemen we vandaag afscheid...? Want morgen vroeg heb ik geen contrôle-dienst."
„Ja.... zowat.... van elkaar geregeld zien tenminste...."
Sattelmeyer bekeek de beide meisjes van top tot teen, schudde het hoofd, zuchtte:
„Alweer groot!" zei hij. „Alweer het leven in."
„Wat een ernst, wat een plechtigheid!" proestte Lien. „Je lijkt wel een dominee, Sattelmeyer!"
„Examen...." zette Sattelmeyer zijn mijmering voort.... „De ene examen en de ander...." Hij lachte even, een blos deed zijn gezicht nog jonger schijnen. „De andere maand ga ik trouwen!"
„Ga jij.... trouwen.... Sattelmeyer? Hoe oud ben je dan?"
„Vier-en-twintig, dames, op de kop af, hoor! Ja, u gelooft het niet. Mijn meisje wil het ook niet geloven, niet voordat ze mijn geboorte-acte heeft gezien, zegt ze."
„We hebben toch heel wat samen beleefd."
„Zegt u dat wel. Daar." Hij knikte lachend achterom naar de wachtkamer.
„Kijk, daar staat juffrouw Waagmeester. We moeten van haar toch ook even afscheid nemen, Anna."
De dikke juffrouw achter het buffet knikte ze al tegemoet.
„'k Weet er al alles van. Morgen onder het mes, is het niet?"
„Ja, juffrouw Waagmeester."
En even bleven ze tegen de hoge bruine toonbank geleund met de dikke juffrouw staan praten. De stolpen met belegde broodjes, kaas en ham, het vitrinetje vol chocola en hopjes, de schotel mokkapunten, de glimmende reclameprenten van advocaat en likeur.... de eigenaardige reuk van „koffie van eergisteren en bier van verleden week", zoals Nel het noemde.... vier jaar lang had het alle dagen allemaal zo gestaan, gelegen, gehangen, alleen zij-zelf waren boven de toonbank en zelfs boven juffrouw Waagmeester in de vier jaren uitgegroeid.
Zij waren nu „vijfde rad aan de wagen". Ze hoorden niet meer op school. Toelatingsexamen, overgangsexamens,

© 2026

het was allemaal afgelopen, de nieuwe leerlingenlijsten hingen in de vestibule. Morgen kwamen de kinderen van de nieuwe eerste. Die van de oude derde waren verhoogd, keken ze bijkans weg van de school. Die hunkerden nu immers naar hun plaatsen in de vierde! Dat hoorde erbij, daarvoor was je „vijfde rad aan de wagen", nog op school en toch niet meer, nog leerling en al volwassen. Verleden jaar hadden ze er zelf aan meegedaan, aan dat wegkijken van het „vijfde rad", aan het zingen van „ga je of ik sla je". hadden ze zelf gehunkerd naar hun plaatsen in de vierde. En deze laatste dag.... och, het heette dat je die dag met je laatste moeilijkheden bij de leraar kwam, maar wie had nu nog moeilijkheden? De laatste drie maanden was er niets gedaan dan repeteren. En gisteren had Marie Mol nog weer gevraagd, hoe dat toch allemaal precies zat met het begin van de tachtigjarige oorlog en het ministerie Thorbecke. En Gien droomde nog van perspompen —, Gien begreep van de hele physica niemendal. Moest je die malle Verloop, de opvolger van mijnheer Adelink geloven, dan kreeg zeker de hele klas onvoldoende voor plant- en dierkunde. Volgens hem had mijnheer Adelink ze niets nuttigs geleerd. Maar toen Nel van Zanten hem op de man af had gevraagd hoe het dan mogelijk was dat alle vorige klassen goede cijfers hadden behaald, had hij maar zowat binnensmonds gebromd.

„Theorie der Muziek", daar had Breebaart wel erg mee geslabakt, de laatste jaren. Hij liet de lui maar enkel zingen. En op het examen sloeg je dan een figuur als modder. De nieuwe Inspecteur was op de kennis van die „Theorie der Muziek" erg gesteld, „de baas" had verleden jaar een wenk van hogerhand gehad, dat er beter aan gewerkt moest worden —, de hele kluit was met een onvoldoende thuisgekomen.

En sinds deed Breebaart niets dan zagen over toonaarden en intervallen.

Hoe was het ook weer? Je onthield het met een rijmpje.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

God Doet Alles En Bestuurt Fiks. G.D.A.E.B.Fis. Dat waren dan zeker de voornaamste „toonaarden". Wie piano leerde, had het altijd veel gemakkelijker met die dingen.
Stil voortlopend naast Anna, die natuurlijk weer voor zichzelf plaatsnamen of jaartallen repeteerde — dat zag Lien duidelijk aan haar starende blik — proestte ze stilletjes om dat malle rijmpje. Door had het opgezegd bij mijnheer Blom op de Nederlandse Taalles. En mijnheer Blom had geschaterd en gezegd: O, dan weet ik ook een mooie ezelsbrug voor jullie! Een heel verhaal was het, waar alle klassen van sterke werkwoorden in voorkwamen.
„Hoeveel zijn er ook weer, Anna?"
„Wat?"
„Klassen van sterke werkwoorden?"
„Twee-en-twintig," zei Anna prompt.
En Lien begon in zichzelf het ezelsbrug-verhaal. „Twee dieren dronken (drinken, dronk, gedronken) een fles jenever en stalen (stelen, stal, gestolen) toen een ham. In de krant las men (lezen, las, gelezen), dat ze een ruit hadden uitgesneden (snijden, sneed, gesneden). Een van hen had op zijn vervolgers geschoten, die ze bij zijn verwonding hadden achtergelaten...."
Gerechte Hemel, hoe kwam je ooit aan twee-en-twintig? Er was een heel gat in het verhaal, een heel gat in Liens geheugen. Ze wist nog maar enkel het slot: ze scheidden en riepen (roepen, riep, geroepen) elkaar een laatst vaarwel toe. Hoe ter wereld kwam je ooit aan twee-en twintig?
Kijk, nu waren toch nog de hyacinthen bij Kraus in bloei gegaan, de paarse althans barstten hun bladbekers uit, de witte bleven even achter. Ha.... ze had ze geroken.... ineens.... de heerlijke geur.... de allerheerlijkste geur van het bloemenjaar. De tulpen talmden nog.... die roken zoet.... een beetje stijfselachtig.... flauwtjes.... toch lekker. En Liens hart leek in haar borst te zwellen, als had ze

© 2026

onwetens op iets gewacht, dat nu was gekomen. De reuk van de hyacinthen! En plotseling vond ze alles heerlijk. „Zeg Anna.... vind jij het niet enig, vanavond niet naar huis... slapen bij Door in de ambtswoning? Ze zegt dat je uit de kamer uitkijkt tot op de duinen, ze zegt dat het er altijd naar appels ruikt.... Jammer alleen dat morgenochtend niemand van thuis ons naar de trein kan brengen."
„We zullen geen tekort aan uitgeleide hebben," glimlachte Anna.
„Hoe laat precies gaat de trein?"
„Acht uur veertien."
Vreemd was dat, voor de laatste maal als leerling over het plein te drentelen. De laatste maal, de laatste maal! En Lien zocht er zich van te doordringen, zocht het zich bewust te worden, zocht het te proeven. Eenmaal.... dacht ze.... eenmaal zal ik mezelf zó zien lopen.... mezelf van nu.... eenmaal zal dit ook weer „verleden" heten, zal dit „lang geleden" zijn.... en ik zal mezelf zien, zoals ik straks mezelf zag van toen ik toelatingsexamen deed. De zon scheen.... ik droeg een groene jurk.... en mijnheer Adelink.... o, mijnheer Adelink.... Ze veegde gauw haar ogen af, want daar kwam Door naar ze toe.
„Ik ben nu jullie gastvrouw," zei ze trots. „Heb jullie al tuinkers gegeten van 't jaar?"
„Neen," lachte Lien.
„Gelukkig. Ik was zo bang van wel. Jullie krijgt ze om twaalf uur op je brood. Met suiker en citroen. Smaakt precies als aardbeien. Piet heeft ze gezaaid.... in letters. Ja, in letters!" herhaalde ze en lachte geheimzinnig. Lien kreeg een kleur.
„In een L. en een D.!" vervolgde Door.
„Fout!" riep Lien. „Want ik heet P., Paulien!"
„Wie zegt er dan dat jij het bent?" vroeg Door onnozel.
„Flauw...." vond Lien, heftig blozend. Die malle Piet met zijn hofmakerijen de laatste tijd. Sinds die uitvoering van de turnvereniging. Toch wel een leuke jongen. Helemaal wel leuk, die logeerpartij. Wat zouden ze doen van-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

avond? Wandelen, praten, het huis bekijken.... niet de hele avond blokken, dat gaf nu toch niets meer. Ze kwamen er wel. Ze hadden dit jaar voor het eerst „tentamen" gehad, net als op de grote Rijkskweekscholen, heel deftig. De hele klas had een redelijk figuur geslagen, ook Marie Mol, dank zij haar noeste ijver en al haar bij-lessen. Er bestond gegronde hoop dat de klas-van-twaalf de school zou verlaten, zoals ze was gekomen: het hele stel compleet. Leuk zou dat zijn. Maar dan was het ook uit. En die gedachte verontrustte haar ineens....
„Morgen zijn we de klas van twaalf niet meer!"
Anna praatte met Anke. Lien stond met Nel en Door. Dan gingen ze naar binnen.
De regen drupte; heel, heel ver weg klonk kopermuziek. De „Beierse Kapel". Dat hoorde bij de hyacinthen. Nu was het lente. Met de trekvogels kwamen ook de Duitse muzikanten weer terug. Er waren zulke aardige bij. Ze droegen witte broeken, blauwe jasjes met gouden knopen.... Een beetje soezerig keek Lien door de hoogste ruiten naar de zacht-zwaaiende takken der iepen, waarvan de knopjes al op barsten stonden, terwijl mijnheer De Bie, de saaie, maar eindeloos-geduldige geschiedenisleraar, nog eens aan Marie Mol uitlegde, hoe toch precies de Tachtigjarige oorlog was ontstaan.
Het gonsde langs Liens oren.... Verbond der Edelen.... Margaretha van Parma.... en daartussen zong het: voor het laatst.... voor het laatst.... alle twaalf bij elkaar. Morgen vliegen we uit.... elk naar een kant.... ik houd niet van alle twaalf, maar ik ben zo gehecht aan die twaalf bij elkaar.... wat zal het leeg zijn.... leeg zijn.... Er moeten dan andere dingen komen.... om die leegte te vullen. Maar wat.... wat...? Piet Siegenbeek..? Aardige jongen, beste jongen.... ook leuke snoet.... maar neen.... maar neen hij alleen zal nooit al die leegte kunnen vullen, die nu komen gaat...
Nel ging om twaalf uur ook mee naar Door om de eerste tuinkers te proeven. Het was een vrolijk koffiemaaltje in

© 2026

de kale grote kamer. Een bleek twaalfuurszonnetje en de vochtige geuren uit de tuin, natte aarde en bottend kruid door open deuren binnen dringend, vergoedden het tekort aan meubels ruimschoots.
Lien werd heftig met Piet geplaagd, vooral door de twee lingen, bengels van twaalf jaar. Mijnheer Siegenbeek plaagde dapper mee —, hij beweerde dat Piet nu zeker op kantoor met zijn boterham zijn nagels zat te verslinden van nijd dat hij in het middaguur niet thuiskomen kon.
„Zie je...." zei Door vertrouwelijk, toen ze weer naar school liepen. „Nu hebben we toch zóveel geld en we kunnen maar geen nieuwe meubels kopen. We maken alles op. Vader net zo goed als wij. Maar we hebben dan ook een enig leven!"
„Eeuwig gasten en logé's," lachte Nel.
„Ja, dat was altijd ons ideaal," bekende Door. „Dat hebben we tenminste bereikt. Voor meubels wacht vader nu maar op zijn zilveren ambtsjubileum...."
„Zachte wenk!" lachte Anna.
„Moet je net Door hebben," protesteerde Lien.
„Och, ze meent het immers niet...."
„'t Laatste uur zangles."
„Ja.... als hij nu maar niet weer begint over God Doet Alles En Bestuurt Fiks."
„Marie Mol heeft zeker zó'n ceel vragen."
„Neen, want in muziek-theorie is ze juist heel knap."
„Wat zouden we dan doen?"
„Afwachten."
Dat allerlaatste schooluur werd een verrassing. Ze stonden voor het raam en zagen over het plein mijnheer Breebaart komen en tikten op de ruiten en wuifden hem toe —, ze waren nu toch geen leerlingen meer. Hij lachte en groette overdreven diep met zijn hoed, ze hoorden hem binnenkomen, ze hoorden hem neuriën van: „Zeg, ik hoor u altijd dromen, van die goede oude tijd." Toen zweeg hij ineens, want de baas sprak hem aan.
„Dat hebben we in de eerste klas gezongen!" riep Door.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

„In het begin van de zomer. We aten zulke heerlijke groentesoep thuis die dag. Ik proef ze nu ineens die groentesoep."
„Ja, het was in de eerste klas...." zei Anke peinzend, voor zich uitstarend.
„We moesten eigenlijk alles wat we die vier jaar gezongen hebben, vandaag voor het laatst nog eens kunnen zingen. Als je iets zingt, dan is het net of alles weer terugkomt, of je alles weer beleeft van toen," zei Nel.
„Hoezo.... beleven?" vroeg Jeanne weifelend.
„Ja," viel Leida Verkruysen dadelijk bij, met een spotlachje. „Ik begrijp ook helemaal niet, wat Nel nu weer bedoelt."
„Ik wel...." kwam Lea.
„De een heeft het misschien wel, de ander niet," opperde Tine.
„De meesten dan toch niet," meende Jeanne.
„De meesten wèl!" bestreed Lien.
„Niet met alles...." dacht Marie Mol. „Soms wel, en soms niet."
„Is de geheime vergadering uit?" mengde zich nu de leraar in het gesprek. „Waar ging het over?"
Lien legde het hem uit.
„Wat denkt u er eigenlijk van, meneer? Hebt u het zelf ook niet, dat u alles wat voorbij is weer beleeft als je de liedjes zingt, die je leerde of zong in die tijd? We hoorden u zoeven neuriën van „Zeg, ik hoor u altijd dromen," en toen raakten we daarover aan het praten. We dachten: het zou zo aardig zijn, alles van al die jaren nog eens te zingen, nu de laatste les."
„Alles in één uur?"
„We zouden kunnen kiezen."
„En dan eerst...."
„Zeg, ik hoor u altijd dromen", natuurlijk!"
Ze zongen het lied dat Door aan die heerlijke groentesoep had doen denken. Sommigen zongen het met gezichten van „Wat heb je daar nu aan?", maar de meesten

© 2026

voelden er toch wel het verleden in, het licht en zorgeloos begin van wat nu was voorbij gegaan en zichzelf als klein-meisje. En toen het uit was, leek een scherm gedaald, een gordijn gesloten over dat voorbije. Maar Lien dacht ineens: „Dat zal ik nu altijd, altijd kunnen doen! En al word ik vijftig, al word ik zestig, zo vaak ik dit alles terug wil hebben, sluit ik mij in een kamertje op en dan zing ik van „Zeg ik hoor u altijd dromen...." en dan ben ik weer veertien, en het is zomer, en blauw liggen de sloten onder de blauwe hemel. Alles kan ik nu voor altijd houden, niets hoef ik ooit kwijt!"

„Wat hebben we eigenlijk nog meer in de eerste klas gezongen?"

Ze dachten even na.

„Gij bergen vaartwel!"

„Hojo, hojo, de wind steekt op!"

„Neen, toen zaten we al in de tweede. Dat weet ik zeker. Dat ruikt naar die lichte seringen bij Bergman boven de schutting."

„Op der Alpen fiere kruinen...."

„Ja, laten we dat zingen...!"

Dat is de kersenpartij.... mijmerde Lea.... de kersenpartij bij Anke. En ze keek de gezichten langs, en ze vroeg zich af, wat nu de anderen voelden, dachten, zich herinnerden. Of zagen ze nu allemaal, als een scherp, duidelijk prentje, Anke's tuin en de lange tafel met de kamperfoelieranken? Al dat zo lang voorbije....

„Mogen we nu zingen:

„Gij bergen vaartwel?"

„Jullie gaat je gang maar. Vecht het maar uit onder elkaar," lachte de leraar.

Het was een liedje over „ruisende wouden" en „murmelende bronnen" —, over alles wat ze nooit gezien hadden en wat de meesten wel nooit zouden zien.... maar terwijl ze het zongen, leefde het toch voor hun ogen, in schemerige voorstellingen, vermengd met vluchtige beelden uit de tijd dat ze het voor het eerst gezongen hadden. Lien

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zag er kramen en spullen doorheen.... het was toen juist kermis geweest. Hoe gek....
„Ras stijgt, om weer opnieuw te schijnen" is óók uit de tweede klas," zei Lea.
„Het laatste."
„We worden nu in snel tempo ouder," lachte mijnheer Breebaart.
„Wat hebben we ook het eerst in de derde gezongen?"
Lien wist het wel. Het was: „Broeders laat ons samen leven". En de meesten hadden het een laf liedje gevonden, akelig-godsdienstig, echt iets voor de catechisatie. Lien hield zelf ook niet van „catechisatie-liedjes"; ze vonden het bij haar thuis zelfs verkeerd, dat ze er zo weinig om gaf, zo zelden naar de kerk ging. Maar die dag, toen ze allemaal samen tweestemmig zongen van:

„Waarheid zoeken, liefdrijk handlen.
„God beminnen, deugdzaam wandlen
„Heel ons aardse levenstijd....."

op die langzame, plechtige wijs, toen had ze zo'n vreemde rilling over haar achterhoofd en langs haar rug voelen gaan, en ze had dat allemaal, zó te zijn, zó te leven, toch wel prachtig gevonden. Ze was benieuwd of datzelfde nu weer zou komen, maar ze durfde niet vragen, het lied te mogen zingen —, mijnheer Breebaart zelf stelde het voor. „Het had zo'n moeilijke „tweede stem" —, weet jullie nog wel?"
Ze zongen het lied en Anke wist dat haar gezicht rustig stond, terwijl ze zong, maar ze dacht.... wat is dat vreemd.... wat vreemd.... nu ben ik met de anderen... en toch heel alleen.... wat geen van de anderen weet, waar ik nu aan denk.... wat nu in mij leeft.... en zó'n pijn doet... dat ik het bijna niet uithouden kan.... Herbert.... Herbert.... in die tijd is het begonnen.... zijn onverschilligheid.... en kort daarna is hij weggegaan.... heb ik alles verloren.... En ze was blij dat het lied uit was.... en iets van haar weer inslapen mocht, om slapend vergeten te leren.

© 2026

Maar ineens zat iedereen verbaasd: Marie Mol had haar vinger opgestoken! Daar moest je nu wel weer Marie Mol voor zijn, om het laatste uur op school je vinger op te steken, als je iets te vragen had. Een wonder intussen, dat ze iets te vragen had. Of zou ze nu toch nog over, „God Doet Alles...." beginnen?"
„Wat is er Marie?"
„Ik zou zo graag willen zingen van „Hoort ge dat lied.... Het klinkt in het bosje van abelen."
„Dat was in de derde, in het najaar. Toen we bij Lea in de Loofhut zijn geweest!" riep Nel.
Marie Mol knikte. Haar gezicht was vuurrood, haar stem had gehakkeld toen ze het verzoek deed. Ze schreven het toe aan verlegenheid, ze wisten ook niet.... Marie Mol sloeg de ogen neer, alsof ze bang was haar geheime gevoelens te verraden.... ze mochten het niet weten.... ze schaamde zich zelfs een beetje.... Het was zo'n mooi, ernstig lied.... het ging over „het bosje van abelen" en „de zang der filomelen",... maar voor haar was het.... die avond in het park.... die éne, enige avond.... Ze was naar de muziek wezen luisteren, met een heel troepje ouderen, ook meisjes en jongens, allemaal uit Oudveen.... haar getrouwde broer en schoonzuster hadden haar mee gevraagd.... en toen.... had die jongen... Karel Oostmeyer .... had die jongen.... was die jongen met haar, met haar alleen, stilletjes het achterhek uitgegaan.... en langs het smalle paadje, tussen de doornhagen, achter de zagerij.... En alles was geweest, die ene avond, die enige avond.... als nooit daar voor.... als nooit daar na... zó zoet, zo zaligzoet. Zacht ruisten de bomen.... hoog en ver scheen de maan.... en de vochtige weiden geurden.... Ze hadden het die morgen op school voor het eerst gezongen: „Hoort ge dat lied, Het klinkt in het bosje van abelen".... het murmelde die avond vaag in haar na, achter in haar hoofd.... En ineens had hij.... zijn arm om haar middel.... en hij had gevraagd.... of ze dat kende.... dat liedje dat iedereen nu zong, van.... „Als in het park de bladeren vallen, en men

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vrijt bij maneschijn...." En ze was gloeiend rood geworden, want het was een heel onfatsoenlijk liedje en ze had zich losgerukt en zich omgekeerd en was weer gauw door het parkhek naar haar broer en schoonzuster teruggegaan.
Ze had die Karel Oostmeyer daarna in geen maanden, pas veel later teruggezien, en hij had haar niet eens herkend! Maar toen ze een dag of wat later op school weer zongen van „Hoort ge dat lied...." toen was al het heerlijke van die ene, enige avond weer teruggekomen.... als een zoet geluk door haar borst, als een krop in haar keel... en tegelijk was het haar geweest, als hoorde ze dat andere, dat slechte, onfatsoenlijke liedje: „Als in het park de bladeren vallen, en men vrijt bij maneschijn".
En nu ze vandaag dan allemaal die liedjes van voorbije jaren zongen..... nu had ze ineens aan het verlangen geen weerstand kunnen bieden.... en ze had het gevraagd.... en nu schaamde ze zich eigenlijk.... omdat niemand vermoedde.... ze schaamde zich en ze genoot, en ze zong met neergeslagen ogen en voelde haar wangen gloeien....
Ze zongen ook nog: „Wat is het in onze streek toch goed, hoera, hoera!" op verlangen van Gien.... Het was een herinnering uit de derde klas aan een geïmproviseerde danspartij in de gymnastiek.... de leraar verhinderd.... de directeur uit de stad.... stilletjes gebleven.... Door uitgestuurd om toeters en taai-taai.... zelf de kachel aangemaakt, de lampen aangestoken.... Maar terwijl ze het lachend, opgeruimd zongen, met overdreven nadruk op de hoera's van het refrein, zag Nel ineens een pagina voor zich van „Waarheid en Dromen", en deze regels: „Wie Vader en Moeder liefheeft boven Mij, is Mijns niet waardig...." en schemeringen van sneeuw, die dag gevallen....
Toen had ze voor het eerst gevoeld het onderscheid tussen verzet om een overtuiging en verzet uit baldadigheid.... O, wonderlijk, wonderlijk, dat terugkomen der dingen, verbonden aan klank en zang....
Plotseling.... de bel, en een grote stilte, van allemaal tege-

© 2026

lijk, als bij afspraak.... Mijnheer Breebaart legde zijn stokje neer.... het was voorbij. Voor altijd voorbij. En in Lien een gevoel van spijt: zo vaak had ze zich voorgenomen, van dat allerlaatste uur de minuten te tellen, ze als kralen door haar vingers te laten glijden.... één weg.... twee weg... En nu heette reeds dat hele ongetelde snoer: verleden!

Ze brachten in de „ambtswoning" een vrolijke laatste avond door. Anna wilde nog blokken, maar Piet wist haar na een geweldige worsteling boeken en schriften afhandig te maken en mijnheer Siegenbeek borg ze achter slot en grendel. Er waren natuurlijk volop koekjes — ofschoon juist die dag de canapé het had afgelegd — en zelfs een laat broodje, oftewel souper. Bij wijze van tafeldecoratie lag dwars over het laken een brede strook papier, waarop Piet met zijn mooiste schoonschriftletters en vier kleuren inkt had geschreven: „Arm zijn we toch", onder protest van Door, die dat helemaal niet vond, maar die de rode, groene, gele, blauwe krullen en bloemetjes wel erg bewonderde.

In de kamer, waar het inderdaad geheimzinnig naar appelen rook en waaruit je bij mooi weer tot de duinen kon kijken, praatten ze voor het open raam nog een tijdlang gedrieën over de voorbije jaren, tot het eindelijk stil in de „ambtswoning" werd. De volgende morgen scheen bleekjes de zon over de groene landen en lei frisse glansjes over de klare, brede, kronkelende sloten, waar overal het goud van de dotters plekte.

„Zie jullie nu wel.... de duinen.... daar... daarginds!"

Ze stonden met de neuzen tegen het raam en tuurden, tuurden de verten door.... en ja.... die tere golvingen aan een bleke horizon... dat waren de duinen wel....

„Ons huis is het enige uit de hele stad, waaruit je op de duinen ziet," zei Door vol trots.

Piet, die om half negen op zijn kantoor moest zijn, maar de meisjes met alle geweld wegbrengen wilde, joeg ze, geholpen door de tweelingen, zó verschrikkelijk op, dat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hun troepje het eerst op het perron verscheen, maar dan een kwartier voor de tijd.
„Nu we allemaal bij je zijn.... vindt je het misschien niet zo erg..... dat er geen mens is van jullie thuis...?" fluisterde Door Lien in het oor. Ze hing zelf zo aan „thuis". Ze bleven niet lang alleen.
Daar kwam Lea al aan, met haar vader en haar broertje Daaf en met Corrie en Bart Brons. Die moesten natuurlijk ook hun zuster uitgeleide doen. Maar Let was er nog niet.
Even later stonden Door's zusjes met Daaf en Bart en Corrie in bewondering gebogen over een prentbriefkaart uit Zwitserland —, smaragdgroen, turkoois-blauw van woud en meer, met fel robijnrood van daakjes. Uit Zwitserland, van Moeder. En Let had stellig een brief!... Prentkaarten waren iets nieuws en nog iets zeldzaams in die dagen, de mensen legden er in albums collecties van aan....
„Hallo, Door en Lien en An!"
Lang en mager, een heel eind uit boven de „aandoenlijken", wie ze ieder een arm gaf, kwam Nel het perron op gewandeld. De oude heer zag er als altijd genoeglijkdeftig uit, maar het oude mevrouwtje was een beetje aangedaan en keek telkens met een vochtig oog naar haar kleindochter op, en veegde zich dan weer met haar zakdoek over het fijne, rimpelgezichtje. Haar man moest haar een wenk geven, eer ze Nel's arm even loslaten wou.
Nel liep nu meteen naar Door en haar troepje, en Door ging dadelijk eventjes met haar naar het grootouders terug.
Inmiddels waren ook andere reizigers gekomen, die met dezelfde trein mee wilden naar stad; ze keken verbaasd naar al die kinderen en jonge meisjes en volwassen mensen, zo vroeg op de dag.
„Nog elf minuten," zei Bart tegen Daaf. „Als Let nu maar wat vroeg komt. Ik weet zeker, dat ze een brief heeft."
„Daar is ze. Met Wim! Ze heeft de brief in haar hand."

© 2026

In een ogenblik hadden Lea en haar broertje met Corrie en Bart de pasgekomenen omringd.
„Wat schrijft moeder.... wat schrijft moeder...?"
„Goed nieuws! Moeder wordt sterker bij de dag. Het zal niet lang meer duren, of moeder komt thuis."
„Hoera! Hoera!"
„Hier, neem de brief maar mee."
„Wat ziet Let er weer beeldig uit," fluisterde Door tot Lien.
„Net een prinses."
Anna, die het hoorde, moest lachen om de toon van kinderlijke bewondering. Maar ze vond het ook. Let was wel een echte dame. Het meeste dame van hen allemaal.... de enige eigenlijk.... Want Gien en Jeanne....
„Kijk, daar had je ze juist, met de beide moeders, samen in het rijtuig van de Abens gekomen.
„Wie is dat?" vroeg Nel's grootmoeder, naar Jeanne knikkend.
„Dat is Jeanne Sixma, die kent u toch wel?"
„Wat is ze veranderd."
Ja, nu zag Nel het ook. Jeanne was.... een oude vrijster, ineens, één dag van school af. en meteen een oude jongejuffrouw! Met haar bril en haar scherpe neus.
Gien leek vreselijk zenuwachtig, zag bleek, vloog van het ene groepje naar het andere, en begon telkens zo raar te lachen om niemendal.
Daar kwam ook Marie Mol, met haar ouders. De dikke glundere molenaar had een nieuwe zijden pet op, die wel een hoed leek, zo hoog, het magere moedertje heel deftig in het zwart. Zo klein als ze was, leek ze een kloek, die haar hulpeloos jong zo lang mogelijk onder haar beschermende vleugels houdt.
Anke arriveerde even later, met haar broer Frits. Die voegden zich dadelijk bij Let en haar troep, want Wim Wendelaar en Frits waren vrienden.
De drie kleine Kroontjes kwamen Tine uitgeleide doen. Voor het stationsgebouw hadden hun vader en hun aan-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

staande „nieuwe moes" al van Tine afscheid genomen. Maar zij hadden permissie om te blijven tot de trein wegreed.

„Nu zijn we er, geloof ik, allemaal...." zei Door tegen Lien. En ze merkte ineens dat ze klappertandde. Er hing voor haar ook wel veel van het examen af. Slaagde ze, dan kwam er misschien dadelijk een plaats voor haar open, dan ging ze al heel gauw geld verdienen.... voor een nieuwe canapé.... voor allerlei nodigs en nuttigs, ook leuks en gezelligs.... Maar o, als ze nu eens zakte....

„Zeg Lien.... als ik toch zak...." Ze greep onverwacht Lien bij de arm.

„Je bent idioot!" zei Lien. „Jij zakken.... Klappertand je nu echt, of doe je het maar voor de mop?"

„Echt....." verzekerde Door, en haar tanden klapperden nog harder.

Maar een seconde later was ze examen en alles vergeten, want daar kwam Leida Verkruysen door de contrôle, in een nieuwe, helgeruite jurk, een damesachtig hoedje op het hoofd. En o.... en o.... ze was niet alleen!

„Kijk, Lien.... Lien.... dat onwijze kereltje van het stadhuis is met haar meegekomen, ze heeft hem op sleeptouw genomen, hoor!"

Ja, Leida Verkruysen had een verovering gemaakt.... een bleek, dood-verlegen, rossig volontairtje, met een heel klein kopje, dat zich nu niet te bergen wist en zenuwachtig met de ogen knipperde onder de blikken uit zoveel meisjesogen.... nieuwsgierige, verholen of onverholen spottende blikken.

Maar Leida liep trots en fier naast hem in haar geruite jurk, met haar damesachtig veren hoedje, en ze groette erg uit de verte en erg uit de hoogte, als hoorde ze er nauwelijks meer bij, en ze voerde het verlegen mannetje naar de stille kant van het perron en begon daar een heel gewichtige, en een ernstig-intieme conversatie, en ze liep met damesachtige kleine stapjes en legde nu en dan een lichtgrijs gehandschoende hand op zijn donkergrijze

© 2026

mouw, met bestudeerd-volwassen gebaar, dat duidelijk te kennen gaf: Hij hoort van mij, ik ben verloofd!
„O Lien, het lijkt wel een komedie-vertoning", lachte Door.
„Ja", gaf Lien toe. „Je zoudt wel zeggen dat ze een voorstelling loopt te geven."
„De Verbijsterde Vrijer" of „Eindelijk Beet", proestte Door.
Maar Anna vond dat ze te hatelijk waren.
Ineens verstomden de gesprekken, alle gezichten keerden zich naar de verte, vol spanning, alle ogen tuurden langs de zilverig glanzende rails. Het rommelde dof.... nog een heel eind ver verwijderd.... een siddering vervulde de lucht, lichtjes trilde de bodem.
„De trein.... de trein.... ik heb hem gezien!" gilde Marietje Siegenbeek ineens.
„Achteruit! Achteruit!" Met een gebiedende armzwaai duwde de beambte iedereen van de lage perronrand terug. Nader kwam het rommelen, zwol tot massief gedonder aan, dat zich dan weer in ratelen en rammelen en knarsen en piepen en nog velerlei ander geluid verdeelde. Tot een hoog zwart gevaarte zette de donkere massa zich uit, dat dreigend nabij-ijlde....
„Hij rijdt voorbij.... hij rijdt voorbij.... de machinist vergeet te stoppen!" gilde Daaf Schaap angstig, en Corrie Brons huilde half:
„Ho dan toch machinist.... ho dan toch conducteur...!"
Hij stond al, hijgend, rammelend, als buiten adem.
„Instappen.... vlug wat instappen asjeblieft...."
Verwonderd keken de uitstappenden om de ongewone drukte. Er werd gezoend, vermaand, nog gauw even moed ingesproken.... handen gedrukt.... en dan stapten ze haastig in.
„Hier Nel.... je kunt hier nog bij."
„Waar is Door? Waar is Let?"
„Dag Marie.... dag kind.... Kalmpjes maar aan, hoor! Niet zenuwachtig maken."

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE KLAS VAN TWAALF

„Met hoevelen zit jullie?"
„Met vijf...."
„Neen, met zes...."
Hard klapten de portieren, een voor een, de wagens langs. De oude mevrouw van Zanten huilde in haar zakdoek. Haar man troostte haar, goedig lachend, zelf toch ook wel een beetje aangedaan. Nel zag het uit haar coupé. Ze strekte haar armen uit, lachte en huilde....
„Dag oudjes.... dag „aandoenlijke ouden"...."
De Siegenbeekjes vormden met de kinderen Schaap en Brons en de drie Kroontjes, een hele horde jeugdige wilden, onder aanvoering van Piet.
„Brullen, zeg, zo hard jullie kunnen, als de trein dadelijk weg rijdt!"
Een bel.... een fluit.... een vervaarlijk gerammel en geknars.... uit drie, vier coupé's de lachende meisjeshoofden, de handen, met de zakdoeken al klaar. Maar er gebeurde niemendal.
„Hij doet het niet...." gilde Door.
„Hij vertikt het...."
„Hij staakt...."
Een nieuwe poging.... een nog geweldiger rammelen en schudden en knarsen. 't Was gelukt.... langzaam wentelden de wielen.... al sneller.... nog sneller...
De Indianen-horde brulde, zwaaide, sprong als mallen op en neer.... de volwassenen wuifden lachend als weergroet op de groet der wapperende zakdoeken.... arm in arm stonden de „aandoenlijke ouden".... en alleen, op een afstand, stond Leida's volontairtje en zwaaide met zijn hoedje, om de vijf seconden een deftige, zwierige zwaai, als een stokstijf automaatje in een keurig grijs pakje, tot de trein om de hoek was verdwenen....

© 2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

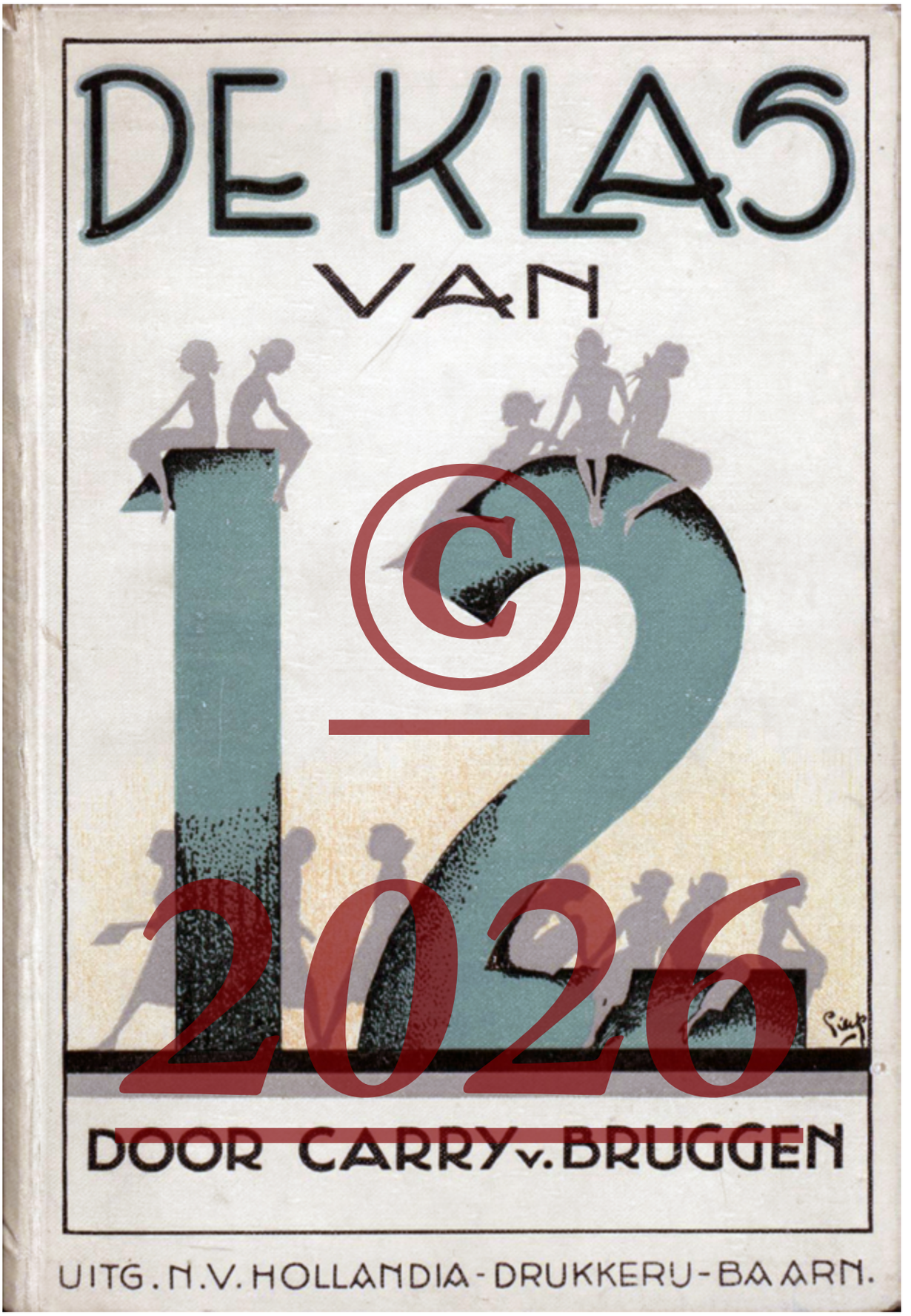

© 2026

BOEKBAND 1E DRUK

Deze druk had 283 pagina's tekst. De verschillen met de latere drukken zijn een wijziging van naam en lettertype van de boekband en een gedeeltelijke invoering van (staats-)adviezen die vanaf 1863 de gemoederen bezig hielden en het aantal pagina's terugbracht tot 278. Pas in 1934 werden delen daarvan officieel ingevoerd door minister H. P. Marchant.

LEES MEER OVER DE VEREENVOUDIGING VAN ONZE SCHRIJFTAAL IN

Carry van Bruggen

VIJF BRIEVEN AAN FRANS COENEN

MET AANTEKENINGEN VAN JACOB SICKING

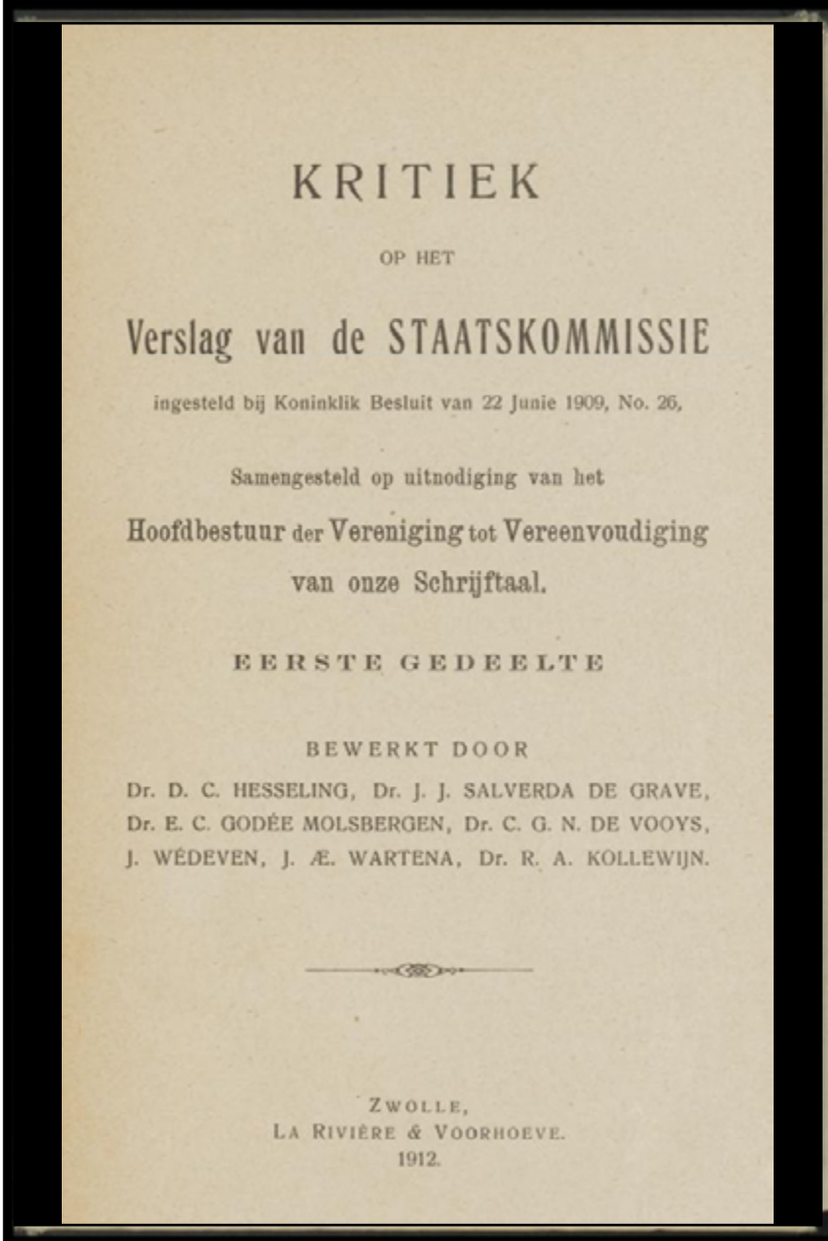

KRITIEK

OP HET

Verslag van de STAATSKOMMISSIE

ingesteld bij Koninklijk Besluit van 22 Junie 1909, No. 26,

Samengesteld op uitnodiging van het

Hoofdbestuur der Vereniging tot Vereenvoudiging

van onze Schrijftaal.

EERSTE GEDEELTE

BEWERKT DOOR

Dr. D. C. HESSELING, Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE,
Dr. E. C. GODÉE MOLSBERGEN, Dr. C. G. N. DE VOOYS,
J. WÉDEVEN, J. Æ. WARTENA, Dr. R. A. KOLLEWIJN.

ZWOLLE,
LA RIVIÈRE & VOORHOEVE.
1912.

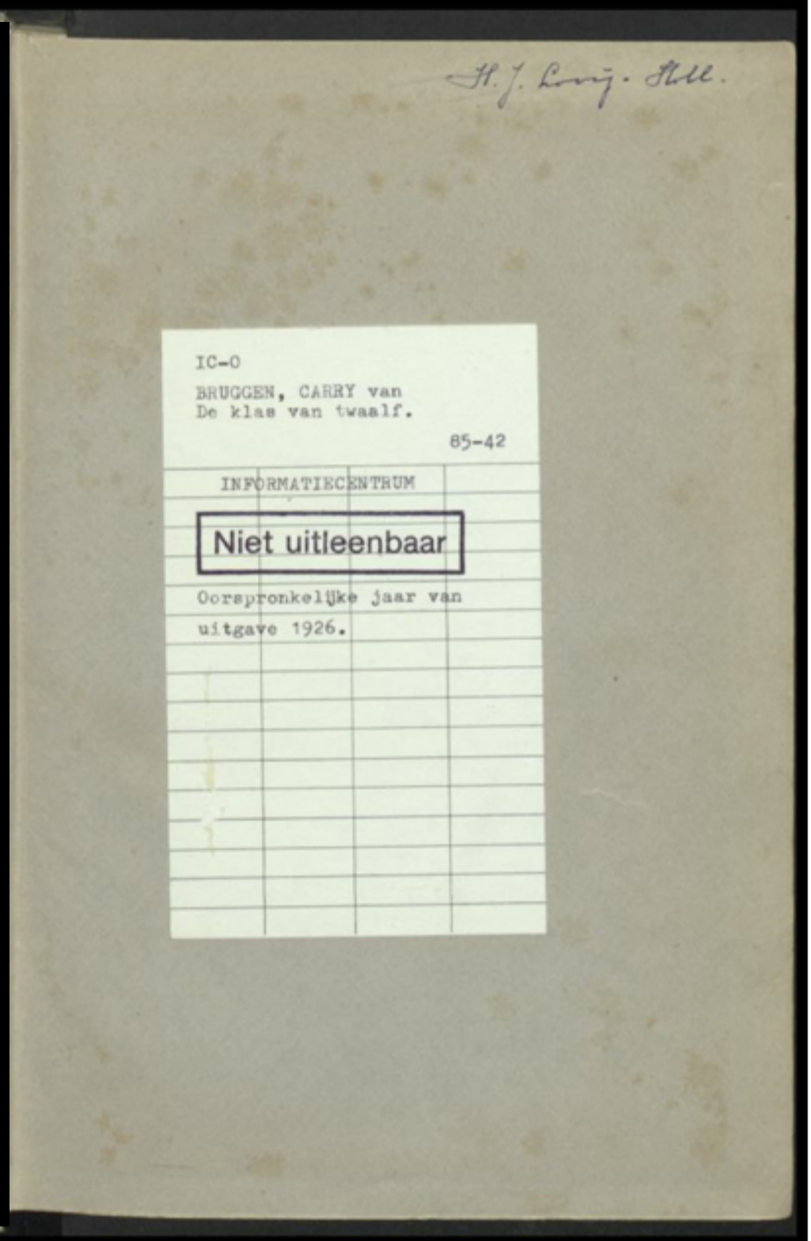

H. J. Leuj. Alk.

IC-O
BRUGGEN, CARRY van
De klas van twaalf.
85-42
INFORMATIECENTRUM
Niet uitleenbaar
Oorspronkelijke jaar van
uitgave 1926.

VOETNOOT

De vereenvoudigde spelling die al vóór 1934 in veel jeugdboeken opduikt, gaat terug op de voorstellen van de onderwijzer en taalhervormer R.A. Kollewijn, die in 1891 en opnieuw in 1916 door een staatscommissie werden uitgewerkt. Zijn kernidee was dat de Nederlandse spelling logischer, fonetischer en eenvoudiger moest worden: *mensch* **›** mens, *heele* **>** hele. Hoewel deze voorstellen politiek omstreden bleven en pas in 1934 gedeeltelijk officieel werden ingevoerd, vonden ze al vroeg weerklank bij uitgevers van jeugd- en populaire literatuur.
Vooral uitgevers als *Hollandia*, *Kluitman* en *Leopold* pasten vrijwillig delen van de Kollewijn-spelling toe, omdat die leesbaarder was voor jonge lezers en een moderne uitstraling gaf.
Daardoor circuleren er al in de jaren 1920 boeken in een spelling die sterk lijkt op de latere Marchant-spelling.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©
2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

https://indd.adobe.com/view/fa6e1824-ac49-484f-b460-6ab782880006

Carry van Bruggen *Avontuurtjes*

De drie deuren (1927)
Koeienmarkt en synagoge
De synagoge zoals Lientje en Jacob die kenden.
1 januari & 31 december 1881: *Bijzondere dagen in Smilde*
Sterfdatum van Jacob Israël de Haan herdacht (1954)
Carry van Bruggen is ons ontvallen. (1932)

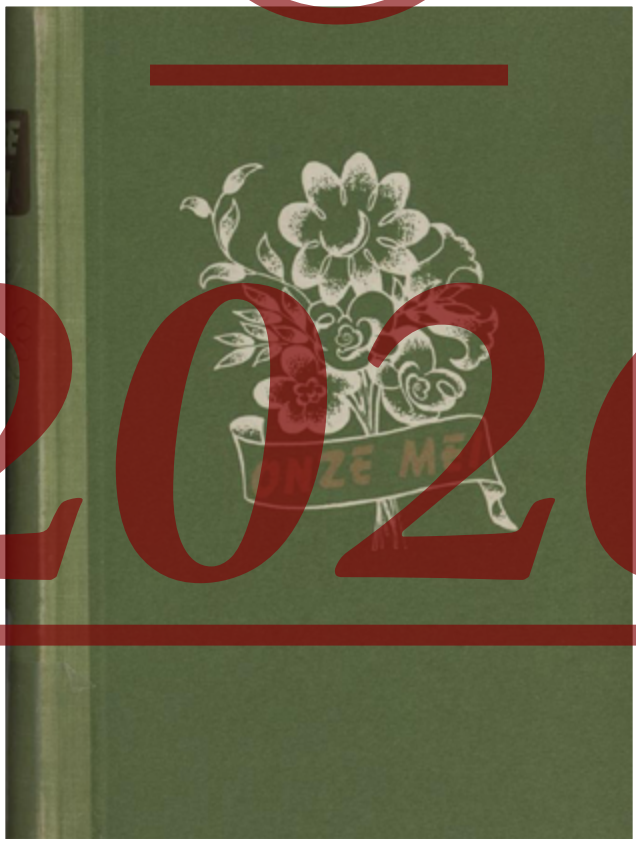

© 2026

Heleen, een vroege winter

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

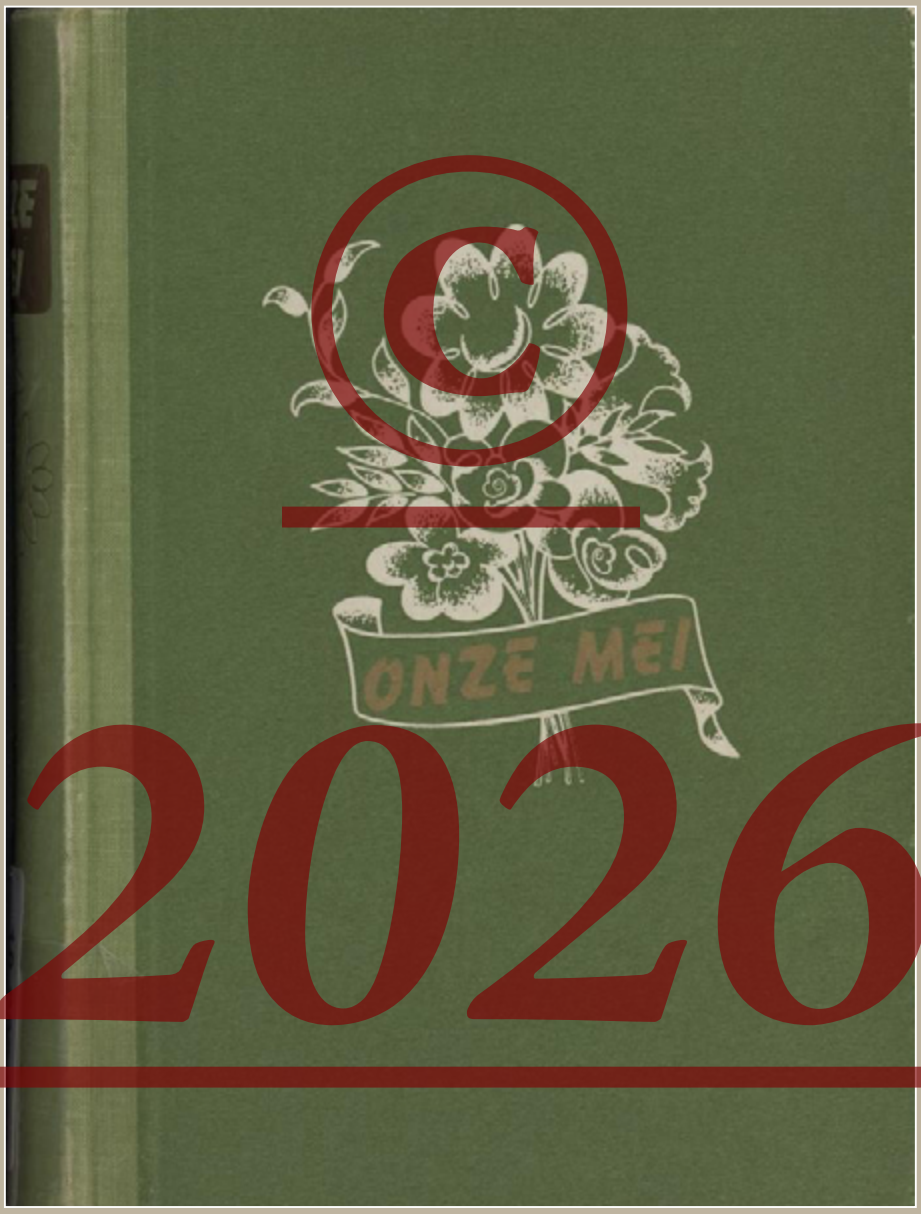

© 2026

Onze Mei

EEN BUNDEL JEUGDHERINNERINGEN VAN NEDERLANDSCHE SCHRIJFSTERS

Jo van Ammers–Küller
Ina Boudier–Bakker
Carry van Bruggen
Albertine Draayer–de Haas
Anna van Gogh–Kaulbach
Top Naeff
Jeanne Reyneke van Stuwe
Annie Salomons
M. Scharten–Antink
Marie Schmitz
Marie C. van Zeggelen
Elisabeth Zernicke

NEDERLANDSCHE BOEKENCLUB
'S-GRAVENHAGE

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

De drie deuren (1927) 7
Koeienmarkt en synagoge 23
De synagoge zoals Lientje en Jacob die kenden. 25
1 jan. & 31 dec. 1881: *Bijzondere dagen in Smilde.* 28
Sterfdatum van Jacob Israël de Haan herdacht (1954) 33
Carry van Bruggen is ons ontvallen. (1932) 2096

Dirk Coster over *Avontuurtjes* 2102
Carry van Bruggen, *Avontuurtjes* (1922) 2105

© 2026

SYNAGOOGJE IN ZAANDAM

Gedempte Gracht 40, architect L.J. Immink

Deze in eclectische stijl ontworpen synagoge bestond oorspronkelijk uit een vierkant grondvlak met vier topgevels waartussen twee kruislings ineengeschoven zadeldaken. De bepleisterde gevels hebben lisenen op de hoeken, boogfriezen onder de kroonlijst langs de geveltop, en aan de voor- en achterzijde drie rondboogvensters met gietijzeren roedenverdeling met daarboven een rond vensertje. In de voorgevel bevond zich vroeger een steen met het bouwjaar (5)625 (= 1865) en een Hebreeuwse tekst (*Exodus* 15:17). Aan weerszijden van de synagoge stonden lagere dienstruimten. Het gebouw was een zeldzaam voorbeeld van centraalbouw bij een kleinere 19e-eeuwse medienesynagoge. Het in de oorlog geplunderde gebouw werd in 1950 gerestaureerd door architect J. S. Baars. – In 1974 werd het verkocht. Daarna hebben verbouwingen en aanbouwsels het aanzien van het karakteristieke ensemble van hoofd- en bijgebouwen ingrijpend gewijzigd. Het oorspronkelijke interieur is verdwenen. In synagoge en bijgebouwen bevinden zich thans winkels.

Paul D. Meijer, *2006*

LIENTJE DE HAAN
de latere Carry van Bruggen
(achttien jaar)

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©

DE DRIE DEUREN

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

2026

'En dan,' zei de vriend, die mij op de pelgrimstocht vergezelde, 'dan moeten we toch ook de synagoge nog zien waarover je zoveel hebt geschreven.' – 'Dat moeten we zeker, bereid je maar voor op iets eenvoudigs en nederigs.'

We sloegen de weg in. Er waren sinds mijn vorig bezoek alweer meer bruggetjes gesloopt, watertjes gedempt, oude huisjes opgeruimd, steegjes verwijd, slopjes doorgetrokken – en er werkte weer in mij die wonderlijke verbazing dat dat nu allemaal zomaar kon, zomaar mocht. Overal gebeurt het: in de grote stad waar ik later woonde, in het dorp dat nu mijn woonplaats is, en ik vind het niet prettig want zoals velen die 'uiterst-links' zijn op het gebied van de gedachte, ben ik tegelijk 'uiterst-rechts', in de hoogste mate behoudend op het gebied van techniek en verkeer – maar alleen in het stadje van mijn kinderjaren wekt het in mij die verontwaardigde verbazing dat het zómaar mocht, en zómaar kon. Zo'n stadje lijkt toch een levend geheel, een organisme, een bekende gestalte en elke wijziging doet als een schending aan. Let ook eens op dit: De volwassen mens, als hij ertoe komt degenen te kritiseren die hem vormden, stoot het allereerst de hoogleraar van zijn voetstuk af. Daarna komt de leraar van de middelbare school aan de beurt, en het allerlaatst – zo al ooit – de onderwijzer die op de lagere school de grondslagen legde van zijn kennis en zijn weetgierigheid. Lang nadat de anderen onttroond zijn, staan diens uitspraken en leringen als evangelie in hem gegrift. En tegenover veranderde spellingswijzen van aardrijkskundige namen, wijzigingen in de geheiligde traditie van de jaartallen hebben we overeenkomstige gevoelens als tegenover de doorgetrokken sloppen en de afgebroken bruggetjes. Omdat het kind dogmatisch en egocentrisch is, al het zijne, het eigene vanzelfsprekend vindt, daarom blijft tegenover alles wat uit de kinderjaren stamt het gevoel dat het zó moet en anders niet kán zijn...

En we kwamen aan het kleine synagoogje, en het bleek van zijn kleine beetje aanzien nog te hebben ingeboet. Het had nieuwe buren gekregen. De laatste keer was zijn linkerbuur nog het oude winkeltje van oude Klaasje, zo'n ouderwets kruidenierderijtje waarvan de deur altijd openstond en waar het naar pruimen, groene zeep, petroleum en gemalen koffie rook, zodat dan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ook die reuk van pruimen, groene zeep, petroleum en gemalen koffie onverbrekelijk is verbonden aan mijn meest-gewijde herinneringen, en soms nog in mij werkt als een aardbeving: uit de diepten der jaren wordt dan een verzonken eiland omhooggestoten, waar het bloeit van de liefste, de zoetste emoties en devoties... Ik heb van dat wonderlijk verband tussen die emoties en de reuk van oude Klaasjes winkeltje heel veel geleerd. Het winkeltje was er nu niet meer, er praalde een confectie-filiaal van het een of ander hoofdstedelijk confectie-paleis, dat behalve Klaasjes winkeltje en Klaasjes tuintje vol goudsbloemen en duizendschoon nog twee andere kleine huisjes in één hap verslond om ruimte te hebben voor zijn brede, glanzende ruiten, glimmende toonbanken, glimlachende etalagepoppen en hun levende evenbeelden binnen... 'Het fijne school', aan de andere kant, onderging alleen een uiterlijke gedaanteverwisseling – de *Vreze des Heren* wordt er nu onderricht in een gloednieuw gebouw dat letterlijk druipt van het vet van de rijkssubsidie... en tussen die beide 'nouveaux riches' in lijkt het kleine synagoogje wel *heel* onaanzienlijk, oud en vaal... Te denken, dat het eens, voor mij, de pracht en de heerlijkheid van Salomo's tempel bezat... Te denken dat ik zonder die kleine synagoge en zijn atmosfeer en zijn naklanken wellicht heel anders gevormd en gegroeid zou zijn. Anders, en hetzelfde. Maar we worden toch wel opgebouwd in onze jeugd voor het heel latere leven, waar we ons ook uit losmaken, waar we ons ook van bevrijden, en dit was het brandpunt, het kloppende hart in die jonge jaren. En zo stonden we daar nu in de vallende avond, en ik beschreef mijn vriend het winkeltje van Klaasje Berg, het tuintje vol goudsbloemen en duizendschoon, het stoepje met de gapende klompen ervoor, het helder-groene kippenhok, waarop natuurlijk een miniatuur windmolentje stond te klateren, als het woei, en het oude 'fijne school', met de kleine, donkere ramen in de houten gevel, en we spraken over die wonderlijke macht van zeep, petroleum, pruimen en gemalen koffie om de liefste en zoetste emoties en devoties tot leven te roepen, en over al het misverstand en mis begrip, waartoe deze 'bizarre associaties' ons kunnen leiden. En we keken naar de Hebreeuwse letters in de gevel, boven de ramen, en mijn vriend vroeg:

'Kun jij nog lezen, wat daarboven in de gevel staat?' 'Neen... kun jij het misschien?' – Want mijn vriend is een 'klassiek-onderlegde', een academisch gevormde vriend. Maar uit die grauwe, forse blokletters, '*kwadraatletters*,

© 2026

konden we geen van beiden meer wijs worden. Eens waren ze mij zo vertrouwd– nu houden ze hun betekenis voor mij verborgen. En toch... Waar en wanneer ook ik plotseling zie, als een opschrift, tussen de verschillende lettertekens van verschillende Oosterse talen... altijd kijken ze mij aan als trouwe ogen in bekende gezichten. Maar hun betekenis houden ze sinds lang voor mij verborgen. Eens duwde ik ze met de hele rest van mij af, met alles wat ik toen voelde als dwang en belemmering, levenloze vormendienst, de onverteerbare 'leerstof', die ik dag-in-dag-uit, jaar-in-jaar-uit te slikken kreeg, daar, achter die derde deur... Want er zijn ***drie deuren*** achter het armelijke ijzeren hekjes in de grauwe gevel, twee vlak naast elkander links, en één afzonderlijk rechts, en achter die ene is een smal, donker gangetje, en daarachter is de deur naar een duf lokaal, en dat was en is de Joodse school. Waarom ben ik van zoveel gebouwen van zoveel vertrek~en uit latere jaren alles ver1eten waarom heb ik moeite mij het huis te herinneren, waar ik in Indië woonde en zou ik de inktvlekken kunnen tekenen op die zeskantige tafel met de bruine randen in het joodse School, als ik *überhaupt* tekenen kon? Daar was het zinken fonteintje, en daar de kierende turfkast, en de glazen deur naar het speelveld... ik zie het, ik ruik het, ik voel het om mij heen.

Hier, in ons dorp, waar ik nu al zoveel jaren woon, wordt elk jaar de Sint-Jansdag, 24 juni, met een grote processie gevierd – want Sint-Jan is de patroon van dit katholieke dorp, dat vele bloemisten telt, die allemaal van het mooiste en fleurigste dat ze kweekten, afstaan voor de versiering van de erepoorten – van de Sint-Jans-kerk af tot het Sint-Jans-kerkhof toe, een lange pelgrimstocht. Karrenvrachten bloemen, iris, rozen, spirea– manden vol sparrengroen. De poorten worden weer afgebroken, de guirlandes ingehaald, de planten door liefhebbers voor een prijsje gekocht, en het sparrengroen verhuist naar de belt. Soms blijft er een verloren of vergeten tak ergens achter aan de kant van de weg. Ik ga er langs, ik ruik hem, zie hem... en voor mijn ogen verschijnt een kleurig bordpapieren schild, dat in een krans van nagemaakte bonte roosjes in grote versierde letters het getal 46 vertoont. Mijn vader werd zes-en-veertig jaar, en ik was vijf. Mijn vader was onze meester op het Joodse School en we stonden opgesteld om hem toe te zingen. Tegen het zwarte bord hing dat schild, het versierde getal 46 in een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

krans van zijde-papieren bonte frommeltjes. En de deur ging open en mijn vader kwam binnen met het schoolbestuur, en we zongen *Boroeq Habo esjeim Adonai*. 'Gezegend zij hij, die binnenkomt in de Naam des Heren', en mijn hart sloeg zo zwaar en mijn keel werd zo dik en zo droog, en was die heer met zijn zwarte baard en zijn hoge hoed, die zo plechtig zich neerzette in zijn versierden stoel en zo ernstig naar ons luisterde, was hij mijn vader wel? Hij werd weer pas helemaal Vader, toen hij heel even tegen mij lachte. Hij noemde mij: 'Krul', en voor twee jaar stierf hij, over de tachtig.

Vele dagen, vele dingen zijn opgeluisterd met de reuk van sparrengroen. Maar voor mij is de reuk van sparrengroen een kartonnen schild, waar 46 op stond, in een krans van zijde-papieren roosjes. Schopenhauer noemt ergens de herinnering het loon voor de belangeloze wereld-aanschouwing... Géén dingen dan deze, uit de prille kindertijd, herinneren we ons zó sterk, nooit later kijken we zo belangeloos de wereld aan, de wereld over. Belangeloos, dat is: zonder zorgen en zonder bekommeringen, zonder eerzucht, zonder begeerte, zonder ijdelheid of nijd. Niets is er dan tussen ons binnen-ik en ons buiten-ik: de omwereld; onbelemmerd, ongestremd vloeien binnen-ik en buiten-ik in elkander over, worden tot één, voor eeuwig en onverbrekelijk. Later komen de lasten, de moeiten, de beklemmingen van de puberteit, de plichten, ambities, verantwoordelijkheden van het volwassen leven, en het oude verband wordt verbroken, het oude verbond geschonden... de herinneringen ontbreken of ze dragen een ander karakter. En toch blijft het niettemin waar, dat kinderen, ondanks die 'belangeloosheid', tegelijkertijd en op een andere manier dogmatisch en egocentrisch zijn...

Sparrengroen zal tot het eind van mijn eigen leven de reuk van mijn vaders zesenveertigste verjaardag zijn. En eigenlijk is de reuk van dovenetel, in het vroege voorjaar, hier bij de oude molen, nog immer de reuk van het speelveldje daar achter de Joodse school. Ik verbeeld mij dat het gras er heel hoog was en dat we er bijna in schuil gingen, als we erin zaten, wat we dikwijls deden, op hete zondagmiddagen in de zomer, zaten en lagen, in een grote kring, in het koele, vochtige gras, vol rode en witte klaver, ereprijs en dovenetel, onder de achtergevel van de synagoge. En het vrije halfuur groeide dan wel eens tot een uurtje uit, maar dat mocht ook wel, want zo'n zondagse schooldag was lang: van negen tot twaalf, van drie tot zes– om er ons toch

© 2026

vooral van te doordringen, dat de Sabbat onze rustdag, en de zondag die van de anderen was. O, we zaten er zo heerlijk, tussen houtstapels en gevels, van de zondagse buitenwereld afgesloten, en ik geloof niet dat er ooit heel veel zon kwam – ik heb alleen herinnering aan koelte, schaduw en de zware geur van de dovenetel. Maar dan eindelijk moesten we toch weer naar binnen, en mijn vader overhoorde ons de zes-honderd-en-dertien 'ge-en-verboden', en ondervroeg ons naar de gronden van de verschillende vastendagen – treurdagen, waarin nog altijd de val van Jeruzalem wordt herdacht. En 'Titus' klonk erger dan 'Alva... ik hoorde een paar jaar later met verbazing dat hij voor een uitnemend keizer gold. Een scheldnaam, schimpnaam uit mijn jeugd! Ik dacht, in die latere jaren: Nu zou ik ook wel eens in een Spaans geschiedenisboek over de Tachtigjarige Oorlog willen lezen!
En dat alles speelde zich af achter die derde deur... Met mijn vriend stond ik daar nu in de vallende avond. Ik vertelde hem van Titus en van het speelveld waar zoveel klavertjes groeiden in het hoge gras. En we bespraken de beide andere deuren. De ene, het meest naar links, opent op een trap die naar de kleine, lage vrouwensynagoge leidt, achter traliewerk, boven de grote ruimte beneden waar de mannen en de jongens staan. Ik ging er met mijn moeder, op de *hoge feesten* Pasen, Pinksteren, Nieuwjaar, Grote Verzoendag, Loofhuttenfeest en ik knikte mijn broertje toe, hoewel dat niet mocht. Ik stond er ook wel op bijzondere Sabbatdagen. Op Vrijdagavond bleven we thuis en zorgden voor de Sabbatlampen en wachtten op *de mannen* en beluisterden hun stappen uit de verte...
Door de middelste deur betrad ik een enkele keer in het jaar de mannen-synagoge, en dan werd ik heel stil, Dat was het feest van *de Vreugde der Wet*. De Wet ten einde toe gelezen , voor de zoveelste maal. En er was een Bruidegom van het Einde, en er was een Bruidegom van het Begin, en zoals het bruigoms betaamt, trakteerden ze de jeugd, elk kreeg een zakje bruidssuikers voor zich alleen, en de moeders en de zusjes mochten voor deze ene keer de mannen-synagoog betreden. En die leek dan wel ontzaglijk en groot. Ik keek naar boven, naar de donkere ruimte achter het traliewerk, ik dacht: daar sta ik anders, en het was alsof ik neer-keek op mijzelf.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

DE DRIE DEUREN GAAN MAAR ZELDEN MEER OPEN. De school is verlopen, de oude *kille* is verstrooid, is uitgestorven, het nieuwe geslacht is 'vrij', is nauwelijks een 'kille', een gemeente meer. Sommigen van de soort die in de oude tijd zich morrend onderwierpen, wierpen eenvoudig de oude lasten af... anderen, van de soort voor wie dat oude oudtijds 'het ideaal' vertegenwoordigde, van de soort die nooit vergeet dat de mens 'bij brood alleen niet leven kan', keerden zich tot levende, nieuwe, moderne idealen.
Het is uit. Zelden of nooit komt er meer het tot een volledige dienst vereiste tiental 'meerderjarige' (ouder dan 13 jaar) mannen tezamen.
Ik heb precies als de anderen gedaan. Toch spijt het mij dat de anderen precies zo deden als ik. Het spijt mij óók dat er autobussen zijn, en dat de wegsloot is gedempt over de Mallegatsluis, en dat je geen honderdvijftig molens meer ziet van de steiger bij *De Waakzaamheid* en dat Klaasje Berg op het Oostzijderkerkhof ligt, tenzij het Oostzijderkerkhof al vol mocht zijn... en zo zijn er heel veel grote en kleine spijtigheden, waarvan de troostrijke zijde deze is dat ze ons het scheiden uit deze wereld wellicht vergemakkelijken zullen, omdat het toch al niet meer onze eigen wereld is, waaruit we scheiden moeten...
En we wandelden een eindje verder, mijn vriend en ik, en we kwamen aan een ander gebouw, niet meer nieuw, maar toch geen oude bekende uit de kindertijd. Hier stond ik als spreekster op een podium voor een zaal vol mensen, twee of drie jaren terug, en ik sprak over het boek, waarin de heugenissen aan het stadje vastgelegd zijn, voor een talrijk, maar nederig publiek, een van de afdelingen van het *Instituut voor Arbeidersontwikkeling*. De voorzitter had, eer de 'lezing' begon, enkele mededelingen te doen, die mij tijd lieten om mijn toehoorders te beschouwen en mijn toehoorders om mij te beschouwen. Ze kenden mij allemaal natuurlijk in mijn huidige gedaante en kwaliteit, ik bedoel dat ze wisten voor wie ze gekomen waren, maar velen herkenden mij toch óók nog wel als het kleine meisje uit het kleine huisje.
En ook ik herkende er velen – niet dadelijk op het eerste gezicht, maar gaandeweg, en hoe langer hoe meer. Zo'n plotseling herkend gezicht werd dan eensklaps jong, werd een kindergezicht, een schooljongensgezicht.
Over en weer gingen dan glimlachjes op, werden groeten gewisseld...
'Herken je me nog, weet je wie ik ben...?'

© 2026

'Ja, ik herken je... Jij bent toch Dieuwertje van de grutter...?' In de dikke moeke vind ik het spichtig kind met de sprietige vlechtjes terug... – En jij bent Schloume van Jitschhlc, bijgenaamd Prutlip... Ja, het is Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, een kleine, geelbleke, vermoeide man met een baard als krultabak.

We knikken elkaar toe. Het is hem niet voor de wind gegaan deze Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, hoewel hij van alle temperaturen thuis is. Eerst deed hij in gloeilampen en later stond hij met ijs! Hij is ook van vele (week)markten thuis... Denken we nu beiden aan hetzelfde? Ik geloof dat ik het hem straks toch eens zal vragen... Voor mij wekt zijn aanblik het beeld op van de voorkamer thuis, in het oude huisje, en de herinnering aan lang vervlogen Sabbatochtend-uren.

Ik werd dan, na de morgendienst en de boterham met Schloume en het Hebreeuwse boek in die voorkamer afgezonderd. We waren beiden twaalf jaar en voor Schloume naderde het ogenblik van de bevestiging tot de *kerkelijke meerderjarigheid*. Zo'n plechtigheid heeft altijd op een Sabbatmorgen in de synagoge plaats en het is de penibele taak van de aspirant-meerderjarige om de in die week aan de beurt zijnde *Wetsafdeling* – knappe bollen nemen een heel *boek* voor hun rekening! – voor de gemeente ten gehore te brengen. De stumpert staat dan op de plaats van de *gazan*, hij zingt en leest uit de echte *Thora* die geen klinkers, enkel medeklinkers bevat en als ik mij niet vergis, evenmin de zangtekens aangeeft bij de woorden. Zo'n *parsje* mag dus wel terdege zijn ingestudeerd! Omdat Schloume van Jitschak, bijgenaamd Prutlip, niet van de slimsten was en mijn brave vader (lang) niet van de geduldigsten, en ik toen al beschikte over datzelfde *wanstaltige geheugen* (terminologie van mijn eerbiedige kroost) viel mij de taak toe, deze hardleerse aspirant-meerderjarige zijn *parsje* in te pompen, die ik na twee keer horen lustig liep te zingen uit mijn hoofd.

'Als je nagaat, hoe ik mij als kind altijd groen en geel ergerde omdat meisjes zo weinig tellen, niet 'kerkelijk meerderjarig' worden, niet meetellen voor *mezomme* en *minjan*, geeneens het gebed voor de nieuwe maan mogen zeggen, dan begrijp je hoe ik dat vond, dat ik de jongens hun *barmitswo-parsje* instampen mocht.'

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'En heb je het die Schloume toen nog gevraagd of hij zich het voorval herinnerde?
'Nee, ik heb het hem niet kunnen vragen.'
Ik ontdekte alom meer bekende gezichten, ze sprongen naar mij toe, uit die volle zaal, zoals de sterren uit de hemel, in het schemeruur, het vorsend oog schijnen tegemoet te springen, en elk nieuw, oud gezicht werd jong en wekte andere heugenissen.
En toen was de voorzitter klaar met zijn mededelingen en met zijn *inleidend woord* en hij gaf het woord aan *de spreekster van de avond*. Maar de 'spreekster van de avond' die nooit overmatig veel last had van plankenkoorts en overigens al sinds jaren door de wol is geverfd... moest zich nu toch eerst even omkeren en in haar tasje frommelen...
Was het niet Heine, die zei, dat aandoenlijkheid altijd eindigt... met een zakdoek?[1]

© 2026

Synagoge tijdens de koeienmarkt aan de Gedempte Gracht 1905.

1 Carry van Bruggen, *De drie deuren*. In: M. C. van Zeggelen (red.), *Onze Mei*. Baarn 1927, Hollandia

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

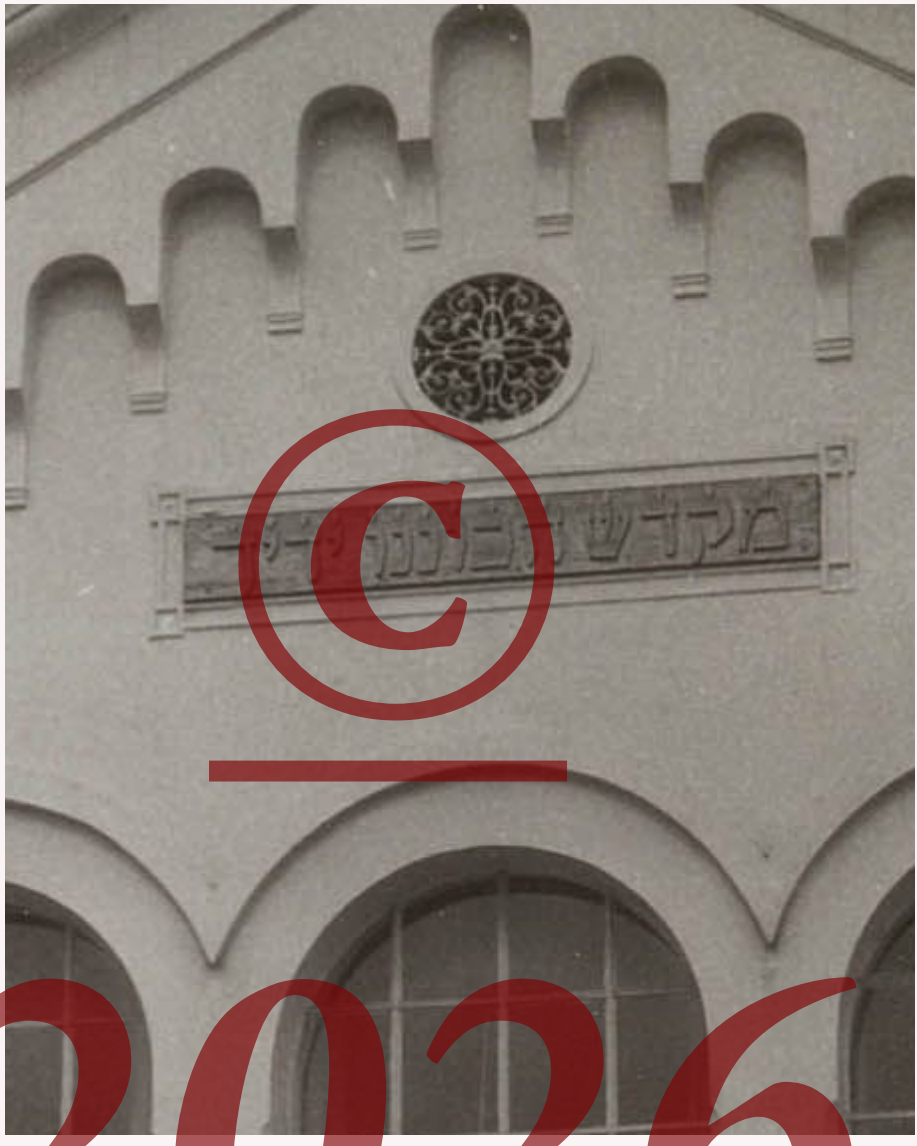

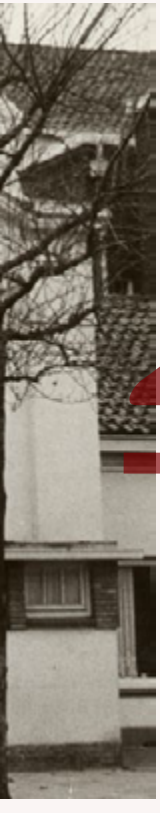

© 2026

DE DRIE DEUREN

1. Deur vrouwensynagoge
2. Middelstedeur, mannensynagoge
3. Derde deur Joodse school

Koeienmarkt en synagoge – Gedempte Gracht, Zaandam
Gevel met inscriptie
Synagoge ca. 1960

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Links de synagoge zoals Li

© 2026

entje en Jacob die kenden.

130 De Standaard Antirevolutionair Dagblad voor Nederland. HOOFD-REDACTEUR: H. COLIJN. ZES-EN-VIJFTIGSTE JAARGANG Amsterdam, Maandag 20 Februari

‘DRUIPT VAN BITTERHEID.’

Een fleurig boek kwam uit, fris van opzet.

Onder de titel *Onze Mei* werden bijeenvergaderd een aantal schetsen van onze meest bekende Nederlandse schrijfsters, waarin deze haar jeugdherinnering geven.
Jo van Ammers-Küller, Ina Boudier-Bakker, Carry van Bruggen, Top Naeff, Margot Scharten-Antink en andere zijn hier aan het woord.,
In goedmoedige luim voerende heldinnen van de pen ons terug naar de onbezorgde kinderjaren. – Toch is niet alles even goedmoedig.
Carry van Bruggen verplaatst ons naar het kleine stedeken Tiel, waar haar vader Joods leraar was.
De synagoge heeft zij teruggezien en naast die synagoge stond al in haar kinderjaren de *School met de Bijbel*. [VGL. hier boven p. 41–42]
Nu nog.
Maar die school heeft een metamorfose ondergaan, die door haar aldus wordt beschreven: *‘Het fijne school’, aan de andere kant, onderging alleen een uiterlijke gedaanteverwisseling, de ‘Vreze des Heeren’ wordt er nu onderricht in een gloednieuw gebouw dat letterlijk druipt van het vet der rijkssubsidie.*
De uitlating van deze toonaangevende schrijfster is, tekenend voor de geestesstemming van sommige kringen.
Zij ‘druipt’ letterlijk van bitterheid!

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

NIEUWSBLAD van het NOORDEN

ditie stad Groningen en Haren

Losse nummers: maandag t/m vrijdag f 1,25; zaterdag f 1,75

zaterdag 5 oktober 1991 - 104e jaargang nr. 235

GEHARREWAR

In 1881 diende Izak de Haan bij de kleine Joodse gemeente van Smilde. Hij was godsdienstonderwijzer van de laagste rang, benoemd tot Gazzen door de pamassim aan de Drentse Hoofdvaart, dankzij de voorspraak van zijn schoonfamilie. Naast godsdienstonderwijzer was hij ook voorzanger, rebbe, beestensnijder en diende hij een kleine kille in de mediene. Zijn bestaan was karig, en meer zat er voor Izak de Haan niet in.

Het jaar 1881 was bijzonder voor Izak de Haan en zijn vrouw Betje Rubens.

Op 1 januari werd hun dochter Carolina Lea geboren, die later als Carry van Bruggen naam zou maken in de literatuur, met name met romans en essayistisch werk uit *Prometheus* en *Hedendaags fetisjisme*.

Op 31 december van hetzelfde jaar beviel Betje opnieuw, dit keer van een zoon, Jacob Israël. De VPRO-televisie zond vorige week een prachtige documentaire uit over Jacob Israël de Haan, de dichter van het Joodse Lied en schrijver van onder andere '*Pijpelijntjes*', een homo-erotische roman. Hij was socialist, vrijdenker, rechtsgeleerde en keerde later in Jeruzalem terug tot de God van Israël.

Hij verdedigde de rechten van de orthodoxie tegen de harde kern van het seculaire zionisme, wat hem uiteindelijk het leven kostte.

© 2026

Op 30 juni 1924 werd Jacob Israël de Haan, de zoon van een sappelende Gazzen uit Smilde, te Jeruzalem vermoord, kort nadat hij de synagoge had verlaten waar hij had voor de laatste keer Kaddisj gezegd. Het was de eerste keer dat joodse kolonisten, vrijheidsstrijders, een tegenstrevende broeder uit de weg ruimden. Althans, dat werd verondersteld, want de moordenaar werd nooit gevat. In die tijd was Jacob Israël de Haan wereldnieuws.
In de documentaire werd Smilde slechts één keer genoemd, wat begrijpelijk is aangezien de makers zich concentreerden op Jacob Israëls opmerkelijke levensloop.
Zijn vroege jaren in het grote gezin van de Gazzen van Smilde waren van weinig belang. Vreemd genoeg werd in de documentaire nergens de biografie over Jacob Israël de Haan van dr. Jaap Meijer genoemd, zelfs niet in de aftiteling. Dit is opmerkelijk, aangezien de documentaire de biografie nauwgezet volgde.
De reden voor deze omissie ligt waarschijnlijk bij Ludy Giebels, die adviseur was van de makers. Zij had overwegende bezwaren bij de biografie die Jaap Meijer schreef. Zie haar artikel over Meijer's boek in NRC-*Handelsblad* van 7 juni 1985.
Hoe het ook zij, Meijer schreef een boek waarin hij de sfeer van de joodse gemeenten in Smilde en Gorredijk aan het eind van de vorige eeuw schitterend beschrijft (*Polak & Van Gennep* 1967).
Izak de Haan, de Gazzen van Smilde, kwam al snel in conflict met zijn kerkbestuur. Als de pamassim aldaar bestond uit gelijkhebberige mensen die hun ambt met zorg koesterden, was hun redetwisterij met hun rebbe maar kinderspel.
Izak was een reglementenkenner. Hij was dol op reglementen en had een ziekelijke neiging tot oppositie, schrijft Meijer.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Hij liet zich niets zeggen. Voeg daar zijn pathologische achterdocht aan toe en iedereen begrijpt dat Smilde in die tijd geen Gazzen had onder wiens bezielende leiding het kerkelijk leven rustig voortkabbelde. Op Grote Verzoendag staakten de Gazzen plotseling de dienst. Hij viel stil omdat de kerkmeesters tijdens de dienst in een geanimeerde discussie verwikkeld waren over wereldse zaken. De parnas vroeg de rebbe om uitleg. De rebbe antwoordde luid dat hij moest zwijgen wanneer zijn superieuren spraken. Prachtig.

Er was ook veel discussie over het te laat komen van de Gazzen in de synagoge, althans volgens de voorzitter. In de notulen staat het verweer van Izak: *De voorzanger zegt dat hij op tijd kwam, omdat hij zich regelt naar zonsondergang en niet naar het* ***Horologie*** *van de voorzitter*. Zonsondergang, het was een slimme zet van de rebbe. Izak de Haan nam geen blad voor de mond tegenover gemeenteleden.

Eens bezocht hij een kinderloze dame en, trots op zijn eigen kinderen, probeerde hij er een op haar schoot te zetten. De dame schrok en weerde hem af met de woorden: *Past u toch op voor mijn batisten rok*. Waarop de Gazzen meteen teruggaf: *Had u maar een bepiste rok*. Dit maakte de voorzanger niet populairder in de veenkoloniale kille aan de vaart.

Op een dag viel een kind van H. Gombert te water en dreef af naar het midden van de Smildervaart. Er ontstond groot misbaar. Timmerman B. Bos en ene F. Manak brachten de drenkeling weer op het droge, maar helaas, het kind gaf geen teken van leven meer. Op dat moment kwam de rebbe langs, paste kunstmatige ademhaling toe, goot rum in het mondje om het braken te

© 2026

bevorderen en wekte zo de levensgeesten weer op. De vreugde alom, dat laat zich raden.
Izak de Haan maakte een uitgebreid handgeschreven verslag over zijn goede daad aan de *Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* in Amsterdam. Dit leverde hem geld en een gouden medaille op, tot woede van B. Bos en Manak. Zij waren toch de redders? Dat klopt misschien, meende de Gazzen, maar volgens de reglementen is het opwekken van de levensgeesten het criterium voor het toekennen van een gouden eerbewijs. Dat had de reglementenkenner goed gezien.
Afijn, Burgemeester W. J. Boelken werd erbij gehaald, getuigen werden gehoord en het incident werd onderzocht. Bos en Manak kregen uiteindelijk het geld, terwijl Gazzen Izak de Haan de gouden medaille ontving.
Dit gebeurde echter pas na veel geharrewar, zoals gewoonlijk.

Nieuwsblad van het Noorden 05-10-1991

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

PROVINCIALE DRENTSCHE EN ASSER COURANT 01-07-1954

JACOB ISRAËL DE HAAN HERDACHT

Drent van geboorte

TER HERDENKING VAN DE DERTIGSTE STERFDAG VAN DE TE SMILDE GEBOREN DICHTER-SCHRIJVER JACOB ISRAËL DE HAAN is woensdagavond in het gebouw van de Joodse gemeente te Amsterdam door *Het genootschap Jacob Israël de Haan* een bijeenkomst gehouden. In 1919 ging De Haan als zionist en tevens als correspondent van een Amsterdams dagblad naar Palestina, waar hij lector aan de regeringsschool voor juristen werd.

Gedesillusioneerd in het zionisme keerde hij terug tot het orthodoxe joodse geloof. Aan de vooravond van zijn vertrek naar Europa werd hij op 30 Juni 1924 op 42- jarige leeftijd door zijn tegenstanders in Jeruzalem vermoord. Een zuster van De Haan is de bekende schrijfster Carry van Bruggen die eveneens te Smilde geboren is.

Het bestuur van het pas enkele ja- ren bestaande genootschap heeft een kleine verzameling van uitgaven van proza en poëzie, foto's en curiosa van De Haan bijeengebracht, die op de herdenkingsbijeenkomst werd geëxposeerd. Deze kleine tentoonstelling werd in de namiddag door prof. Dr. Garmt Stuiveling geopend met een kort woord, waarin hij het geëxposeerde kwalificeerde als een nog onvolledige documentatie vaneen ongemeen boeiend, veelzijdig en werkzaam leven. De dichter Martin A. Veltman las daarna uit het *Joodse lied* van De Haan voor. In de herdenkingsbijeenkomst sprak Pierre H. Dubols over De Haan als dichter en las prof. Stuiveling uit diens verzen voor.

© 2026

Naar aanleiding van de herdenking zijn twee boekjes over Jacob Israël De Haan uitgekomen: *Jacob Israël de Haan, besliste volzinnen* en *Jacob Israël de Haan, mijn broer* door Mies de Haan.

¶

NIEUWE UTRECHTSCHE COURANT 22-11-1932

Kunst en Letteren

CARRY VAN BRUGGEN †

CARRY VAN BRUGGEN IS ONS ONTVALLEN. Zij was een van de meest prominente en bekende romancières in de Nederlandse literatuur en werd geboren 1 Januari 1881 in Smilde Haar vader, een rabbijn, zorgde ervoor dat zijn kinderen een goede opleiding kregen. Zowel Carry als haar broer, Jacob Israël de Haan, een vooraanstaand journalist die in Palestina werd vermoord, zijn bekende figuren in de Nederlandse letterkunde.

Carry van Bruggen bezocht de basisschool in Smilde en vervolgde haar opleiding aan de normaalschool in Zaandam. Na haar studie werd ze onderwijzeres in Amsterdam. Na haar huwelijk woonde ze drie jaar in Indië.

Haar debuutroman, *In de Schaduw*, verscheen in 1907, gevolgd door een Indische roman, *Goenoeng Djati*, in 1909 en een bundel over het Indische land en volk, *Een badreisje in de Tropen*. Vanaf dat moment volgden haar boeken elkaar regelmatig op. Carry van Bruggens oeuvre is zeer omvangrijk. Tot haar bekendste werken behoren *De Verlatenen, Heleen, Het Joodje, Een Coquette Vrouw, Eva, Om de kinderen* en *Het huisje aan de sloot*.

Aanvankelijk werd Carry van Bruggen sterk beïnvloed door het naturalisme, zoals blijkt uit de lange beschrijvingen van materi-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ele dingen. Ze dankt het echter aan Coenen, Van Eeden en Van Schendel dat ze loskwam van deze naturalistische invloeden.
Wat vooral in haar werk opvalt, is de sterk uitgesproken pantheistische filosofie.
Carry van Bruggen was meer dan een kunstenares; ze was een diepgaande denker over de raadsels en problemen van het leven. Haar werken, waaronder *Prometheus* en *Hedendaags Fetisjisme*, getuigen hiervan. Ook in haar romans verkent ze hedendaagse problemen zoals kinderopvoeding, huwelijk, liefde, menselijke verantwoordelijkheid en schuld, en het Jodendom. Hoewel het Jodendom niet altijd centraal staat, is ze er niet volledig buiten, in tegenstelling tot haar broer. Dit komt het meest treffend tot uiting in haar wellicht beste boek, *Het huisje aan de sloot*, een uitstekende studie van kinderpsychologie waarin ze het Joodse leven met zijn vele rituelen en plichten met grote piëteit beschrijft.

– Arnold Zweigs roman, *De Vriendt kehrt heim*, draait om Jacob Israel de Haan. In dit werk schetst Zweig De Haans levensloop in Palestina.

©

2026

Drent van geboorte

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Larry
van Brugge
AVONTUURTJES
2026

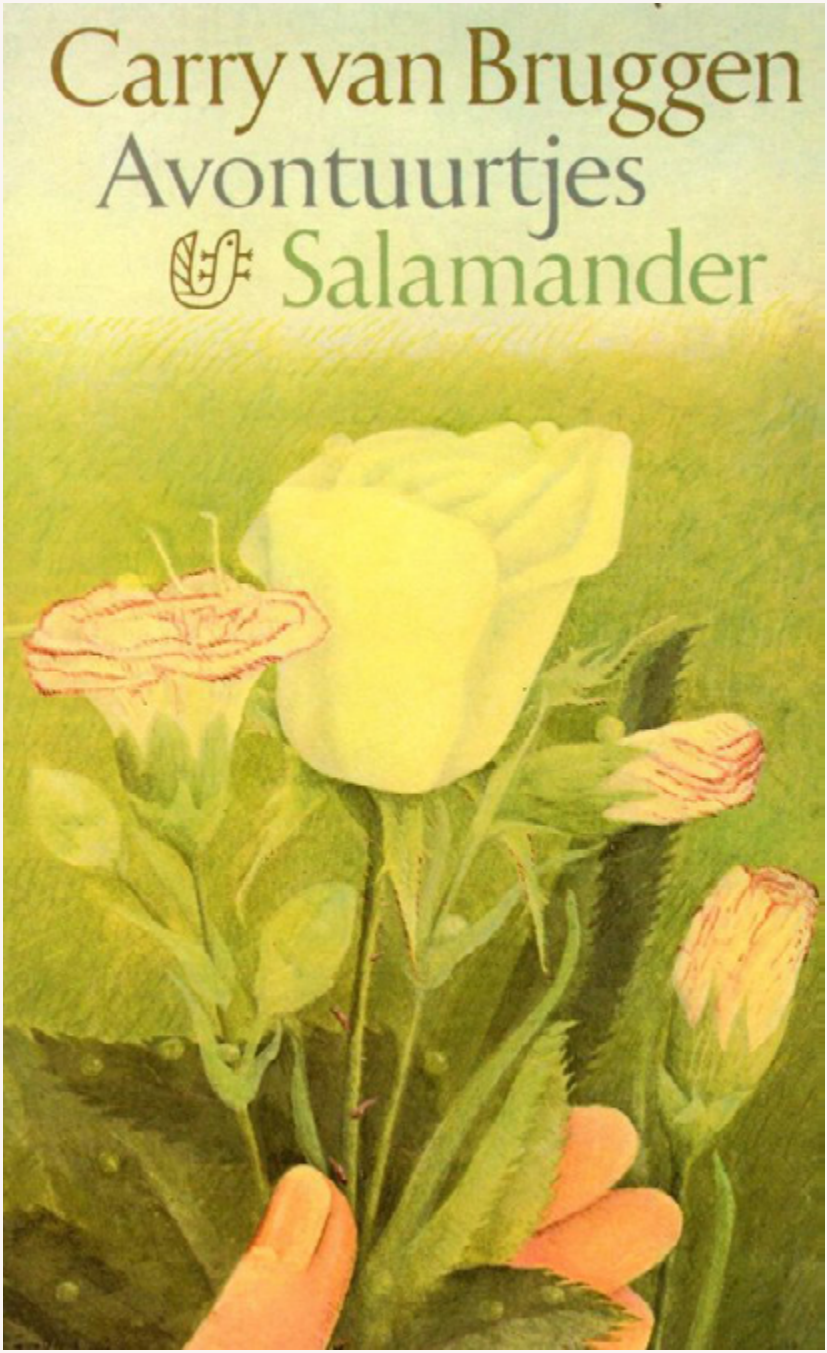

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De Stem. Jaargang 3 *Van Loghum Slaterus en Visser*, Arnhem 1923

CARRY VAN BRUGGEN IS EEN SCHRIJFSTER VAN VERWONDERLIJKE VRUCHTBAARHEID, EN BIJNA EVEN VERWONDERLIJK TALENT.

Pas heeft zij in *Het Huisje aan de Sloot* hare jeugdherinneringen neergeschreven, en met zo'n welslagen, - of een tweede bundel met kinderherinneringen volgt. En bij ieder ander schrijver zou zo'n herhaling een verzwakking zijn, - niet zo bij Carry van Bruggen! Inderdaad evenaart haar talent hare vruchtbaarheid. Deze nieuwe bundel is niet minder, integendeel: zo mogelijk nog beter, al behoudt hij 't zelfde karakter.

Eén kindertype heeft Carry van Bruggen in deze beide boeken zeer duidelijk gegeven, voor altijd bijna herkenbaar: het intelligente kind, - het bij uitstek intelligente kind, kunstenaar in kiem, geheel beheerst door haar fantasie en door deze fantasie voortdurend in een tweede verhevigde wereld levend.

Het is er ver vandaan, dat dit intelligente kind daarom een koud kind zou zijn, - vooral in de tweede bundel wordt dit vermoeden, dat bij de lectuur van het *Huisje* soms wel even rijzen wilde, in de lezer degelijk onderdrukt. Maar de fantasie is in dit kind zo'n overheersende functie, dat het andere deel van het kinderleven, het liefdeleven, daarnaast nauwelijks merkbaar wordt. Het is er daarom toch wel. Vooral in het tweede boek wordt de goede Joodse vader, die het zo moeilijk heeft in het leven, die zo taai en deemoedig slooft voor zijn gezin, en die zich toch nog in de mooie kamer opsluit om in 't geheim *een boek* te schrijven, met grote liefde beschreven, dat wil hier tevens zeggen: met grote liefde en verering door deze kinderogen aangezien.

Maar het is toch vóór alles de buitenwereld, die dit kind in beslag neemt. Wat heeft zij niet voortdurend te zien, te ruiken, te proeven, te onderscheiden, te overdenken, in heel die wereld

om haar heen, wat hebben die kleine fantasie en intelligentie het druk! Wat een duizelingwekkend grootse reis volbrengt zij, als zij met haar vader naar de grote stad wandelt. Wat een wonderen ontdekt zij in de bedauwde morgentuin, – en welk een vreemde bijna duistere droom is de beklimming van een groot zeeschip, bemand met kleurlingen dat in het haventje van het stadje komt. Dit alles is levendig, en in de hoogste mate interessant.

Deze gretigheid naar het leven, die alle kleine verschijnselen voor dit kind zo scherp waarneembaar maakt, is bijna fascinerend en deelt zich aan de lezer mee – het lijkt wel de edelste sport die denkbaar is: zoveel en zoveel mogelijk in het leven te zien, te proeven, te ontleden, te begrijpen! In de hoogste mate interessant dus, maar toch... niet altijd in dezelfde mate ontroerend! - Voor dit te veel aan interesse en dit eigenaardig tekort aan stille ontroering in deze boeken zijn waarschijnlijk twee oorzaken te vinden: niet steeds vertrouwt men deze jeugdkroniek volkomen! Men kan zich soms moeilijk verweren tegen het gevoel, dat de schrijfster deze herinneringen hier en daar met haar later bewustzijn bijwerkt, - dat zij deze kindersensaties vermengt met sensaties van later tijd, waardoor iets van de diepe argeloosheid verloren gaat. - En dan ten tweede: Carry van Bruggen blijft ook als kunstenares altijd meer een heldere geest, dan een diep hart, - een hart zo diep dat het aan ieder woord de geheime toon kan meegeven, die onvergetelijk blijft wanneer men haar eenmaal gehoord heeft. - Maar men kan dit ten slotte niet eisen. Dit verwonderlijk intellect en dit bijna onbeperkte talent schenken ons reeds genoeg, al wordt haar centrale taak daarmede tevens wellicht aangegeven: het klare beschouwende ontleden van de problemen van het leven en de geschiedenis.

Dirk Coster

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ADVERTENTIE

Nieuw Israelietisch weekblad 01-12-1922

INHOUD

I	Winterwanhoop	2107
II	De nieuwe school.	
III	Hyacinten	
IV	Mensen en mensen	
V	Het nieuwe park	
VI	Te voet naar de grote stad	
VII	De Verloren Wedstrijd	
VIII	Vaders boek	
IX	Het dubbeltje	2223
X	Visites maken	
XI	De rijkdom van meneer Israëls	
XII	Waarom het niet mocht	
XIII	Een hele donderdag thuis	
XIV	Het bedrog	
XV	Oude herinneringen	
XVI	De voet van de ijsberg	
XVII	Eenmaal zal het zwarte zand	
XVIII	Op schaatsen	

2026

VOOR MIJN VADER

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

1 WINTERWANHOOP

HOOG BOVEN DE AARDE HIJGT ALS OPGEJAAGD EN VERDOOLD EEN RAUWE, WOESTE WIND; DONKERE BOMEN KROMMEN ZICH KREUNEND, TAKKEN KNALLEN EN TUIMELEN; BOVEN HET ZWARTE DUISTER IS DE HEMEL VERLOREN, GEEN STER DUIDT ZIJN BESTAAN EN ALS UIT EEN KOLK VAN LEDIGHEID STORT DE DRIFTIGE REGEN ZIJN GEWELD TEGEN DE DONKERE AARDE AAN.

Kreunen en gillen, jouwen en joelen, fluiten om hoeken, alsof er gedanst werd; doffe ploffen van dichtslaande poorten, ijzige geluiden, die nergens vandaan lijken te komen, vervullen in een onzichtbaar gedrang, het rusteloos avonduur, laag aan de aarde waart een schemering: lantaarnlichten bibberend en bleek in hun druipende kooien. Uit winkelramen flauwe schijn over de natte stenen, mat doorschijnende gordijnen van de vensters aan de straat... Het is maar goed dat er nog vrij wat mensen gaan, anders zou ze wel gaan rennen, de nagels in de palmen geklampt, als de slag van een toevallige poort, met gerinkel van klinken, vlak bij, haar flutterende hart aan het hameren zet, als over een muurtje een heksenstem schiet naar haar uit, die sissend zich boort tot diep in het oor en schril-schaterend weer vlucht, de lucht in, waar de windspoken losgebroken zijn, die de takken knakken in de wildbewogen bomen en ze knetterend aftuimelen doen. Maar telkens als ze zal gaan lopen, komen haar mensen achterop, gaan haar mensen voorbij en aan het geluid van hun stemmen, vechtend tegen de wind, maar onbezorgd, van hun gestikte schoenen en slobberende klompen, breekt de zwellende spanning in haar borst, en niet langer lijkt het dan alsof de stemmen en de geruchten met boosaardige, donkere bedoelingen op haar

© 2026

alleen gericht... De mensen zijn gelukkig onveranderd, maar de donkere Gebouwen, in de avond onbewoond en onverlicht, kantoren en scholen, die schijnen te zijn bespookt. Ze gaat langs haar eigen school, en durft naar de zwarte, naakte ramen haast niet te kijken; hoge bomen bezomen de speelplaats, hoor hoe het nu waait, als vlak boven haar hoofd... Het is als beginnende donder, het is als het dreunen van de spoorbrug, wanneer er een trein over gaat, 's avonds uit de verte, het is als muziek in een benauwde droom, een lage klank als van koperen instrumenten, gelijkmatig en zwaar, doch dat duurt maar even en het geluid schiet uit, het stijgt hoger, het stijgt zoals een vuurpijl stijgt, en het breekt ook zo uiteen, in een veelheid van geruchten naar alle kanten, in hoogvals fluiten en gluiperig joelen met knakken van takken, en dan is het weer even gedaan en krijgt het rustiger regengeluid de overhand... Het is bang en bijna-heerlijk te zamen, want wind in het donker maakt de wereld groot, maakt de wereld wonderbaar, zodat het een andere wereld lijkt, waar wel geen bloei en geen stilte in de zon meer schijnt te kunnen zijn, maar ook niets dat klein is en benauwd -, als niet te bar de angst haar hart doet slaan, dan gaat ze als opgetild, haar eigen ongeluk vergeten, want ook daar waait de wind zo hoog over heen en jaagt het als in stukken naar alle kanten weg.Nu is ze gauw aan haar doel, een zwiepend boompje bestrijkt met zijn schaduwen een lichtplas over de straat, het staat naast de winkeldeur en haar natte hand klemt in de nachtelijke mantelzak het warme, klamme papiertje, dat om haar geld gewonden zit. Ze is als zwaar van nat en haar kleren lijken aaneen gekleefd, door de regen die ze zogen, tot een klamme, dikke schil, die nu eens lauw en dan weer ijzig wasemt tegen haar lijf, maar haar lijf is droog... Het zit binnen in haar kleren en ze denkt eraan en ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voelt het... en ze verbaast zich dat ze er anders nooit aan denkt en het nooit voelt. Het lijf van een mens is in zijn kleren als een pit in een vrucht, het lijf zonder kleren is eigenlijk het echte van een mens en toch zie je het nooit en denkt er ook niet aan, want denk je aan mensen, dan denk je aan kleren, niet aan lijven, ook aan je eigen lijf denk je niet, en nu ineens voelt ze het in haar kleren afzonderlijk, en als het echte van haar, wit en warm in het klamme en donkere... Nu duwt ze de winkeldeur open en nu tuimelt ze ineens uit het donkere en uit het geluiden-gedrang het warme, lichte en stille in, dat is zo vreemd dat ze blijft staan en de deur achter zich open laat. Van de lage, glimmende zoldering hangt de lamp, het lijkt zo vreemd, dat hij niet beweegt, omdat buiten alles beweegt. Op de bruine toonbank staat een kacheltje, heel klein, dat als een naaimachine snort, achterin zit een heer, die schrijft en een lange juffrouw met een spits gezicht en een schaar aan haar schort komt achter de toonbank vandaan en sluit de deur die ze openliet en nu is het nog stiller, nu zuigt de stilte uit haar oren het windgeweld weg en vult ze met zijn eigen suizen, ze wordt er bijna duizelig van... Vreemd, maar het lijkt wel of de zoldering lager komt, of de wanden achter de twee lage bruine toonbanken, de wanden van knopendozen, grote en kleine, en op elke doos een grote of kleine knoop genaaid, het lijkt wel, of die wanden naar elkaar komen... en ze staat tussen de twee toonbanken in, haar hoofd in een doezel, zodat het is alsof het schudt, en de winkel wordt om haar al kleiner, het wordt een speelgoedwinkel... een buitengewoon prachtige speelgoedwinkel, niet heel breed, maar diep, en alles is er echt en achterin zit een heer die schrijft, en zijn handen bewegen. In de lamp brandt een levende vlam, wezenlijk vuur ligt in de kachel en de juffertjes bewegen, lopen en zoeken, wat echt, de rollen stof

© 2026

op de toonbank zul je stellig openvouwen en uitmeten kunnen... Wat een geld moet zo'n winkel waar Alles echt is, wel niet kosten. Bij Spoel achter het Raadhuis heeft met Sint-Nicolaas een winkel in de etalage gestaan en de mensen drongen zich tot een klomp voor het raam, een kruidenierswinkel was het, maar nog lang niet zo mooi, want de juffrouwen stonden stil en de knecht liep alleen als hij opgewonden was, ook waren de rijst en de erwten en de pruimen in de bakken niet echt... hier is alles echt en hier kan alles bewegen en ze staat er zelf midden in. Een heerlijk Sint-Nicolaasgevoel is over haar gekomen, maar de juffrouw heeft haar het pakje met de stopwol gegeven, zij voor haar de warm-klamme centen uit het papiertje gepeld, en nu moet ze weer weg.
Maar nu ze in het donker komt... dat is vreemd, en heerlijk vooral... Ze heeft de winkel om zich heen mee naar buiten genomen... ze loopt in het lichte, stille, warme over straat... de glimmende zoldering is boven haar... aan weerszijden naast haar de gladde toonbanken, de wanden van knopendozen, ze gaat ermee door het donker... en het blijft om haar heen..., maar het wordt wel al dunner en vluchtiger... de wanden laten de avond door, en de regen breekt door de zoldering... de juffertjes en de schrijvende heer vervlogen al in het zwart, warmte en licht blijven achter haar, als een stroom die haar eigen lijf ontvloeit en nu ze zichzelf weer open en bloot voelt komen, ziet ze voor zich uit als tegen een hoge, zwarte muur, tegen haar eigen ellende aan... En ineens als met een bons, slaat het volle besef in haar neer, benauwdheid grijpt haar bij de keel, het beeld van thuis komt voor haar ogen... het zorgvolle, vale, dat ze even vergat... vader is ziek... tien grauwe dagen al ligt vader in het alkoof te bed en wordt nog maar niet beter... en kan nu niet voor hen werken en kan nu niet

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

voor hen zorgen en kan nu niet hen beschermen... O hoe zal hun leven worden als dit nog langer duurt, dat vader niets weet en nergens bij zijn mag... vader doet alles, kan alles, zorgt voor alles. Soms heeft moeder geen geld, vader zorgt dat er toch eten komt... De belasting is niet betaald... Er zijn briefjes gekomen, een boos woord staat er op: Verwittigen. *Zo verwittig ik u.* Wie verwittigd is, mag wel gauw betalen, of er wachten hem nog erger dingen. Vader zorgt dat die erge dingen niet gebeuren. Wat moeder niet weet, en de broers niet weten en vader-zelf natuurlijk evenmin: het spookt soms in huis, op de zolder spookt het, in de winter tegen de avond, als er sneeuw ligt, het ergst... slaat nu vader zijn hand maar om de knop van de deur, dan zijn de spoken al weg. Nooit hadden ze gedacht dat vader ziek-worden kan. Andere mensen werden ziek, moeder werd ziek, maar was al gauw weer beter. Als moeder ziek is, wordt het leven kaal en koud, binnenshuis loopt alles verkeerd... maar nu vader ziek in bed ligt, nu zet rondom hun leven het gevaar op als de zee om de kust wanneer het stormt, want vader is de dijk, die alles keert en waar alles op breekt, wat ze kwaad kan doen... En nu mag vader er zelfs geen woord over horen. Al meer dan een week zijn ze 'verwittigd', en zonder dat vader het weet! Wat Gerrit Mol, de schoenmaker, durft en doet, nooit zou hij het hart ertoe hebben, was vader niet ziek, hoewel hij natuurlijk recht heeft op zijn geld. Hij zal ook gerust zijn geld wel krijgen, vader betaalt iedereen, altijd! Maar ze weten het wel, en ze wisten er al van, vóór moeder het vertelde: hij is kwaad, Gerrit Mol, want door vader mocht hij niet langer met dat Joodse meisje gaan, want vader heeft er zijn vader over onderhouden, dat het goddeloos is, en de oude Johannes Mol heeft naar vader geluisterd en zijn zoon verboden en het is uitgeraakt en juffrouw Mol

© 2026

was kwaad, omdat Gerrit er verdriet van had, en nu is de goede, oude Mol gestorven, die nooit met kwitanties stuurde aan de deur, omdat hij wel wist dat vader altijd iedereen betaalt, zodra vader weer geld ontvangt en nu zijn de juffrouw en Gerrit de baas... en alle dagen... alle dagen.
Nu al, sinds vader in bed ligt komt het knechtje met de kwitantie en hij zegt, zijn baas houdt niet op, voor de laatste cent is betaald, en hij fluit als hij komt, hij lacht als hij gaat. Moeder trekt de straatdeur achter zich dicht en staat in de kou en de regen met hem in de voorkamer waar nu geen lamp en geen kachel meer brandt en ze vegen de wasem weg om te zien en ze houden zich, om te luisteren, zó stil, dat ze vader horen slapen in het alkoof. Dit leek het ergste, wat komen kon, tot voor een dag of drie. Toen is er ineens iets gebeurd... Wat weten ze niet... wat er van komen zal... weten ze ook niet... er iets van merken, doen ze evenmin. Uit moeders woorden en huilen begrepen ze, dat het een onheil moet zijn. Omdat ze zo smeekten, heeft moeder ze gezegd,wat het is, maar ze begrepen het niet...
Maar de duistere woorden staan wel scherp in ze geprent: er is *een wissel vervallen*. Eergisteren en gister en vandaag alweer, op weg naar school en naar huis, hebben ze die woorden van alle kanten bekeken – wat elk betekent, weten ze goed, maar niet hoe ze tezamen en juist voor hen, onheil en gevaar kunnen beduiden. Een wissel is iets van de trein, maar dat kan het niet wezen, hoewel er gevaar genoeg uit wissels voortkomen kan. En ook 'vervallen' is een verdriet, maar als een mens vervalt, of als een huis vervalt, dat gaat toch maar niet ineens. Trouwens, het is geen mens, geen huis, het is een wissel en het gebeurde wèl ineens, vorige week donderdag! Het moet een van die duistere zaken zijn, zoals je op huizen ziet staan of in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de krant, die je niet begrijpt, en die ze je niet uitleggen kunnen: 'Registratie', 'Koop met Recht van Wederinkoop,' 'Middelen ter voorkoming van Grote Gezinnen.' Maar alle dagen staan ze op en gaan ze slapen met door de angst en het verdriet om vader heen, een vrees, dat er die dag iets van het onheil van die vervallen wissel over ze losbreken zal. Tot nu toe niet...

Het heeft met regenen opgehouden, maar hoog in het zwart, waar de boomtoppen kreunen, onzichtbaar, waait altijd door de wind.... telkens lijkt het of hij aftrekken zal, naar de verte toe, de polder in, zo sterft elke keer zijn dreunig grommen,... en dan komt hij toch weer langs een andere kant terug en het lage, metalige zingen als muziek in een droom, gaat weer door de hoge bomen naar de donkere verte toe.

Maar wie komt daar voor haar uit de stoep af van 'De Hoop'? Heidaar, ben jij het....? Hij is het en wat drukt hij in zijn kromme arm tegen de natte jas? Dat kleine, grauwe zakje.... het zal toch zeker geen suiker zijn....? Het is wèl suiker.... moeder heeft naar 'De Hoop' - niet naar hun gewone winkel - om een ons suiker gestuurd, moeder die altijd zegt dat suiker bij het ons zo armoedig staat en nooit minder dan een halfpond tegelijk laat kopen.... Verslagen gaan ze naast elkaar: nu zijn ze héél arm.... nu is het héél ver met ze gekomen.... Er zijn veel halfponden en ponden suiker nodig in huis voor de citroenendrank die de boze ziekte, tot nu onbekend, in de zieken verslaat en van de gezonden afkeert moet.... moeder zorgt ervoor dat de ronde, witte kom bij dag en bij nacht gevuld op tafel in de voorkamer staat en ze mogen drinken zoveel ze willen -, 'in het fatsoenlijke', zei moeder, want ze kon natuurlijk óók niet denken hoe ze die weelde walgen zou. Zagen ze het niet met eigen ogen, ze zouden nooit geloven dat deze drank geen

© 2026

andere is, dan die waarvan de afgelopen zomer een glas voor hen samen zeldzame traktatie was.... de lucht alleen staat ze al tegen, maar de dokter schrijft het voor en moeder volgt alles op wat de dokter zegt.
Was de dokter er maar, als ze thuiskwamen..! Ben jij allang van huis..? Nee, hij hoefde alleen naar 'De Hoop', zij heeft van tamelijk ver erwten voor soep en stopgaren gehaald... en jammer, de dokter kwam juist in die tussentijd... Ze zal hem dus vandaag niet zien. Hij is aardig, hij is goed, de dokter, alle dagen zegt hij, dat hij vader beter zal maken. Met zijn komst dringt warmte en licht in huis. Alleen... hij blijft maar zo kort, want er zijn zoveel zieken. Hij vraagt ze nu niet zoals van 't voorjaar toen ze mazelen hadden van vreemde en moeilijke woorden de betekenis en het tegenovergestelde - weet je nog wel, van *langdradig*, en dat we allebei tegelijk zeiden *beknopt?*
Hij praat nu niet met vader en moeder over hun familie en waar ze gewoond hebben en aan welke ziekten ze gestorven zijn... Hij heeft het te druk, je merkt het aan alles, hij noemt ze telkens bij een ander en altijd bij een verkeerde naam! Vandaag ook? Ja, vandaag zei hij 'Gerard', ook nogal gek als je Jo heet!
Zo, nu stil zijn, nu liefst op de tenen gaan, dat vader hun stappen niet aankomen hoort en voorzichtig ook met de deur, de bel tegenhouden in je hand.... Stil brandt het lampje tegen de gelaagde wand in de gang, de deur naar de achterkamer staat open, de lampenvlam is daar laaggedraaid, je ziet het aan het schijnsel.... sst nu.... sst.... niet stommelen bij de kapstok, niet stoten tegen de bak.... dompigzacht komt moeders praten uit het alkoof.... horen ze niet ook vader....? Ja, een enkel woordje,... kort-uitgestooten.... hoe moeilijk schijnt het geluid te komen, en met wat drogen, hese klank.... Ze mogen nooit

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ongeroepen naar vaders bed.... maar als moeder daar komt, zullen ze meteen vragen.... En denk nu eens.... denk nu eens.... dat moeder nu, na zoveel dagen, zoveel keren 'hetzelfde' eindelijk 'een beetje beter' zei.... zou het niet wezen als laatst die dag, toen het kindje van Schols was weggelopen en ze allemaal mee-zochten, alle kanten uit en het kwam maar niet terug.... en het werd al avond.... en eindelijk.... eindelijk hoorden ze tegemoet zich roepen: 'hij is al thuis gebracht, hij is terecht...' Zo staan ze te fluisteren bij de tafel in de rossige schijn van de laaggedraaide lamp; buiten de afgedekte ramen in het donker lijkt de wind naar de verten teruggeweken, het zachte rammelen van de vensters doet aan klappertanden denken, de deur naar de keuken sluit niet goed als het waait, daardoor horen ze nu telkens het taaie druppen in de gootsteen uit de lekke kraan. Domper nog dan daarentegen gaat moeders praten in het alcoof, en vaders stem dooft onder - zeker heeft vader het medicijn genomen en dekt moeder hem nu toe. Doodlang komt moeder, dan mag de lamp misschien hoger en krijgen ze brood. De regen snelt, met zotte hoge gilletjes, uit de gootpijpen in de ton, het geluid van het vallende water lijkt soms ineens dat van iemand die onfatsoenlijk over zijn eten smakt. Van de straatkant werd gefloten.... het ging voorbij.... doch joeg ze allebei de schrik op het lijf.... en beiden tegelijk vragen ze elkaar: is hij er vandaag geweest, de bleke loopjongen met zijn groezele treitersnoet, die fluitende komt en lachende gaat, moest moeder vandaag weer naar de keuken vluchten om uit te huilen, dat vader niet hoort zou? Nee.... hij kwam nog niet, hij kwam nog niet vandaag.... Sst.... Sst.... daar is moeder.... niets vragen vóór ze zonder geluid de deuren sloot, vóór ze vlak bij hen is.... moeder, hoe is het.... hoe is het?... Hetzelfde.... nog hetzelfde.... altijd hetzelfde.... het lijkt al eindeloos

© 2026

lang, en of het nu nooit anders meer worden kan.
'Maar moeder, de jongen van Mol, met de kwitantie.... was die er niet vandaag?'
'En wat kan van dat hij wegbleef de reden zijn?' Misschien is hij wel zelf ziek, denkt moeder en ze gaat naar de kast en haalt het brood en terwijl ze zich buigen om te fluisteren naar elkaar over.... Kan het niet evengoed zijn dat Mol een kwade droom heeft gehad, een 'Golem' zoals de ouderwetse mensen zeggen, en dat hij nu ze niet meer kwellen durft....? Ze zijn van de tafel weggegaan, daar moeder Klaarzetten moet, ze zwijgen na hun laatste woorden, kijken mijmerend naar moeder, hoe ze door het weke, blanke brood het broodmes drijft. Met broodmessen gebeuren wel moorden.... broodmes is bijna een griezelig woord.... God.... wat is er.... wat heeft moeder gehoord of gezien dat ze plotseling ophoudt? Omdat ze aan moorden en aan golems dacht, vergat ze de jongen met de kwitantie.... maar nu duikt ook voor haar duidelijk uit het donkere buiten op, wat moeder al hoorde en wat haar zo schrikken doet.... hij komt eraan, ze kennen allen al zijn deuntjes en dit is er één van, ze kennen zijn stap.... en die komt nu naar hun huis.... nog even.... en de bel zal overgaan.... en vader zal wakker schrikken.... maar moeder is de kamer al uit.... is de gang al door.... rukte de deur naar binnen open, en zij beiden, achter haar aan, lopen de voorkamer in, en naar het raam, om te horen en te zien. Hij is er nog niet.... hij praat met een jon- gen.... en hij lacht.... hij zal toch niet met die wild-vreemde over hun kwitantie spreken....? Ze kunnen niets verstaan.... ze horen moeders voeten heel zacht schuifelen in de gang.... zeker kijkt ze voorzichtig om de deur, waar hij toch wel blijven mag. Ze wachten, luisteren, huiveren.... Als een nat laken gooit zich de klamme ijzigheid op je lijf, zodra je binnenkomt, er is al zo lang

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet gestookt.... door het dikke, grijze dampbeslag, dat over de ruiten als uitgespannen staat, dringt van de straatlantaarn buiten wat troebele, vale schijn en op tafel glimt flauw de buiging van de ronde witte kom, waaruit de citroenlucht opkomt, die in de hele kamer is.... je ziet je adem.... en dit doet haar altijd tot een kleine walging aan.... je moest die dampen binnen uit de mensen niet merken, van je-zelf niet en van anderen niet. Wit-wolkende adem van paarden op straat jaagt niet die rilling als rimpeling licht door haar heen, enkel zichtbare mensenadem.... Ze wachten luisterend aan het raam, huiveren in de ijzige schemering. En juist aan deze kamer zijn herinneringen van feestelijk eten, van gezellig bezoek, van verjaardagen, want dat alles wordt hier gevierd, bij de warmte-stralende kachel, rond de goud-gloedende lamp.... nu staat de kachel daar star, stug, als verbitterd en van de lamp geloof je nauwelijks meer dat hij ooit licht gegeven heeft. De jongen staat voor de stoep en ze zien zijn gezicht, naar moeder op, zijn bleke treiter-smoel. Aan deze kant hoor je de wind veel luider, ze verstaan van het praten dus niets, ze kijken alleen, bij de klamme ramen hun gezichten, maar toch niet te dicht, want hij mag ze niet ontdekken. Wat een gierende vlaag schoot daar ineens om de hoek.... o, en die bons.... de deur sloeg uit moeders hand.... de deur sloeg dicht met een smak tussen de jongen en moeder, en moeders pantoffels klappen nu zacht en vlug, met een geluid als renden de muizen over de zoldering, door de gang naar het alkoof... moeder vergeet de jongen buiten, denkt alleen aan vader, of hij heenslaapt door dat ijzig rumoer.... als de jongen het maar begrijpt, niet meent dat moeder met opzet hem de deur dichtsloeg voor de neus.... Fluisterend overleggen ze.... zullen ze tegen de ruiten tikken.... zullen ze het raam openschuiven....? Dan staan ze verstard en leven

© 2026

alleen nog in hen de razend opgejaagde harten.... hij luidt de bel als was er brand in de nacht, hij luidt de bel dat het gilt en galmt door het huis.... O, daar slaapt vader niet doorheen.... hij rukt en rammelt aan de knop, ze horen het ijzerdraad als woedend schuren en schuiven door het gat en de deur schudt ervan.... O moeder.... moeder.... kom nu, eer hij erger doet.... Ze zijn vader vergeten, ze rennen de kamer uit en roepen om moeder en vergeten hun stappen te stillen, hun stemmen te dempen.... Geef hem toch gauw al het geld dat in huis is, moeder, laat hem toch weggaan.... ophouden dat afgrijselijk bellen.... Ze huilen luid uit, even maar, want moeders gezicht beduidt ze op slag tot stilte.... Wat hebben ze gedaan....? vader moet volkomen rust, en ze schreeuwden als gekken.... maar nu drukken ze zich verkrimpend de handen voor de mond, nu zullen ze geen geluid meer geven. Stil.... wat gebeurt daar in de alkoof? moeder ging naar de deur.... ze hoorden het rinkelen van zilvergeld.... goddank, nu gaat hij weg.... laat moeder hem maar gerust alles geven.... laten ze maar liever niet eten.... Maar waar komt dat stom- melen vandaan.... van wie is die stem? Dat kan vaders stem niet zijn, zo luid, zo hol, zo wild.... vader mag niet roepen.... vader moet slapen! 'vader.... U mag niet roepen.... de jongen gaat al weg.... moeder gaf al het geld uit haar beurs....' Ze staan in de deur, hun kaken schokken, zoals hun tanden klepperen van angst en kou. vader kijkt hen aan en schijnt hen niet te kennen.... met zijn hele bovenlijf hangt hij uit bed en roept naar moeder.... en roept haar bij haar volle naam.

'Judith'... 'Judith'... en anders zegt vader altijd 'moeder,' net als zij! 'O, vader, U mag niet roepen, U moet stil zijn....' 'Is het niet waar, moeder, dat de jongen al weg gaat....?'

'Laat vader nu gauw weer onder de dekens gaan....' Ach kijk,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vaders bleke gezicht, vaders blote hals, zo mager, vol donkere schaduwen, griezelig om naar te kijken, griezelig en oneerbiedig tegelijk.... moeder huilt.... ze moet nu wel vertellen.... wat zo lang geheim gehouden werd.... het lange papier met de vele getallen trilt in haar Hand.... hoe komt ze eraan.... dat neemt toch anders altijd de jongen weer mee? Moeder hield het bij ongeluk en geeft het haar nu.... 'Gauw, loop hem na.... geef het hem terug....' Te laat.... hij belt alweer dat het huis ervan dreunt.... vader wou juist weer gaan liggen.... nu schiet zijn lijf in een wilde vaart nog verder dan zoeven over de rand van het bed.... wat wil vader eigenlijk hebben.... Waarheen dwingt zijn wenkende, zijn bevend-gebiedende hand? Hun ogen vragen elkaar om raad, wanhopig, wat wil vader? Over de stoel hangen zijn kleren.... hij heeft nog verder zijn lichaam uit bed gereikt en daar niemand zijn wil begreep, zijn bovenbroek gegrepen, van de stoel gerukt en bij zich in bed gehaald. Nu zit vader rechtop.... en de broek, op de dekens, siddert en schokt als een levend wezen, als een angstig, gevangen dier onder vaders tastende handen, en de leegstaande pijpen zwaaien heen en weer, kronkelen als slangen.... wat wil vader toch....? moeder komt van de deur terug en haar ogen staan plotseling groot en vreemd-glanzig van schrik.... Hoor toch hoe vader zucht en steunt.... maar wat nu....? En ze wijken terug.... een handvol geld vloog uit het bed langs ze heen over de grond en nog een handvol.... en nu nog een paar losse centen achterna.... Wat moeten ze.... het oprapen.... het opvangen.... ernaar grabbelen.... Wat zegt vader? Moeder buigt zich over het bed. In doffe stoten komen de woorden. 'Betalen..! Betalen... alles betalen... tot de laatste cent betalen' en de donkere broek ligt op de schemerige dekens, kronkelt en schokt als een levend dier, want aldoor grabbelen vaders jachtige handen in de zakken

© 2026

en vinden nu niets meer.... en nu laten vaders handen af en de broek komt tot rust, de plooien zinken in als afgetobd.... slap bengelen de leegstaande pijpen af over de rand van het bed.... Maar bij dat diepe, afgematte steunen houden ze het niet uit en ze vluchten, het alkoof uit en door de woonkamer naar de keuken.... maar in de keuken is nog warmte, is nog lucht van eten en koffie.... ze willen niet zijn waar nog warmte en koffiegeur is, en de achterdeur uit, vluchten ze samen over het plaatsje, door een zwarte regenplens, het stik-duistere duffe schuurtje in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

II DE NIEUWE SCHOOL

DE LENTE IS DIT JAAR NIET LANGZAAM-AAN GEKOMEN, MAAR ONVERWACHT ALS DOOR EEN OPEN RAAM, DE WERELD INGESPRONGEN. Langs alle takken, aan alle bomen, door alle kronkels in alle heggen scheurden als tegelijk de vochte schorsen open, het groen kwam bloot en vrij de zuivere ruimten in en ligt nu overal over als een dons. Eerst neusden ze dagen lang in het platte gras om-niet naar de eerste madelief, nu ligt een overvloed, als wit-en-goud-gesternte, als dik gestippelte, want ongesteeld nog, tegen de aarde aan. En kijk je schuin-uit langs de glooiïng van de dijk, het lijkt zo dik, als kon je erin liggen, maar het is bedrog, je ziet nog overal de vochten, zwarten grond....

Het is nu morgen vroeg, ze zitten aan hun boterham voor het open raam. De dag is jong en fris... Er gaat nog niets. De vogels zijn de mensen voor en keuvelen dromerige geluidjes, en roeren zoetjes zich in het groen.

De dag is niet als andere dagen, hij ligt, met gisteren, zwaarder tussen lichtere dagen in. Ze gaan vandaag voor het eerst naar de nieuwe school en gisteren was op de oude de laatste dag... Eerst vlood de morgen en ze kwamen nog weer thuis, toen alles open ging in het middaguur, en keerden eenmaal nog eens heen, dat was de allerlaatste keer en elk ding dat gebeurde was voor het laatst. In 't speeluur deden jongens haasje-over, zij keek erbij en voelde langs zich heen het glijden van de tijd en trilde in de stroom. De achterramen staarden als verslagen ogen, haar ogen werden plotseling nat en toch was het niet haar schuld, ze is eenvoudig naar de nieuwe school verplaatst. Het bosje aan de Zuider-zijmuur liet zijn pasgeboren

© 2026

groen in blijde bogen zwieren door het licht en hief weer glinstering naar het blauwe veld en sprenkelde weer schaduw op de grond, heel ijl en dun en als verguld... die zal nu dagelijks zwaarder, zwarter worden en in de zomer is er koelte van de bloeiende jasmijn en in de herfst zit je eronder op de hurken in de zachte, losse grond en gaart er bladeren van verleden jaar en vindt in massa's van verminkten en slijmerig verteerden een enkel droog en gaaf. Het loof vervloog tot vocht, tot lucht, tot niets, de nerven bleven in de taaien rand gehecht, een kantwerk, goudig bruin, een kantwerk, dat zichzelf daar langzaam spon, waardoor je dan je hand, je blauwe schrift, je rose vloei kunt laten schemeren, toverachtig mooi....

Toen kwam het laatste uur, slonk en ging voorbij. Ze gaven alles wat de school behoort terug, ze namen alles dat van hen is mee, ze zijn de deur uit en de stoep af en nog weer op en weer erin en stilletjes naar hun klas en bank en eindelijk, voor altijd, weggegaan...

Maar gisteravond nog eens weer erlangs en zeiden het elkaar: *Nu hebben we geen school.* De oude die jaren van hun was zoals hun huis, daar kunnen ze nooit meer heen, dat zouden ze niet eens meer mogen, die was vanmorgen nog, maar nu niet meer: *hun school* - de nieuwe ging nog nooit, voor niemand open... De oude school staat midden in een straat met huizen aan aan beide kanten, en bomen zijn er, karren rijden, mensen gaan voorbij. De nieuwe school ligt pal tegen het land, als lichte banen snijden straten in het groen, maar zijn dat straten, waar geen huizen staan en dus geen mensen, ook geen bomen, maar zijn dat straten, al die blote, brede repen vlechtwerk, wit en rood. Daar staat de school, groot, nieuw, alleen, en rondom lege vlakken straat, als lage dijken die de wei in poldertjes verdelen, met rondom zon en rondom blauw....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze staan er voor de deur is als een poort, stroef, koel en trots, want boven op een hoge stoep en diep in een portiek. nu weet je eensklaps wat: 'teruggetrokken' is.... diep-glanzend nieuw van zware groene verf, toegesloten. De ramen spiegelen, groot en koud.... en hekken naar de speelplaats, ook nog dicht.... een doode school.... Hoe groot.... hoe wijd. door smalten, en dan ineens een brede, bleke zee, die blikkert naar het blauw, de leege speelplaats, die ze voor het allereerst, en vreemd en schuw, betreden. Je wordt haast duizelig van het blank, waar midden in je staat, een zachte golving om je heen, van mals en mollig grint als basterdsuiker dik gestrooid....

Twee zijden zijn besloten in de achterkanten van de school en verder bloot en open naar het land... een hek.... een lage groenbekrooste sloot. en weiden, weiden, weiden, waar je ziet...

Ramen in rijen, groot, koud-blikkerend, dood. grijze gordijnen, allemaal even hoog, deuren, zo trots met en zonder portiek, maar glanzend diep en nieuw van zware, groene verf, toegesloten. en alles nieuw, nieuw, nieuw en star, dat is de nieuwe school. De oude heeft geen achterdeuren, de voordeur is er breed en bruin en afgeschilferd en bekrast en maar twee tréétjes hoger dan de straat...

De voeten treden weekten in het dikke grint, dat glijdend uitwijkt of het glibberig is, je zou hier niet hard kunnen lopen, maar niemand denkt eraan... de plaats is vol... en altijd komen links en rechts vandaan nog meer... uit de engten op. maar niemand die aan spelen denkt. Ze staan en wachten, kijken, wijzen, staren door de ramen, de lege klassen in... nooit zijn er kinderen in die school geweest, zo vreemd. zo vreemd... je ziet het witte schimmeren van een wand... en platen hangen klaar een dode school... een school die slaapt.... die zelfs niet wacht. dat doet de oude als het vakantie is, maar deze weet van

© 2026

niets.... En alles nieuw de wind is nieuw, want hij komt uit het land, geluiden nieuw, je weet nog niet van waar Terzij langs de oude gaat het grindpad van de kweek, je kende elke stap die langs kwam, wist hoe laat en wie, je kende elke kar en alle stemmen in de straat, van veraf floot de trein.... hier weet je niets, hier ken je niets, en nieuw is elke uitkijk.... elk geluid.... De kleinen links.... de groten rechts. de deuren sloegen open, de voeten woelen, krioelen en allemaal rennen ze de stoepen op. de school wordt wakker, wordt een school, van dood, gesloten ding het was...

Het buitenlicht dringt in de gangen, zo ver het kan, ze zien ze, grijs en wit, de vloeren sneeuwig blank en uitgevrozen blauw in grote blokken, die naar ver verschieten en door elkaar, je wordt er duizelig van, en hoge ramen die hun lichten gieten... daar moet je door, daar moet je overheen maar nu nog niet. De vreemde meester houdt ze aan de drempel tegen, de stoeptreden staan tot onder vol, de wijde gangen blijven leeg, in 't licht van de hoge ramen, in wit en blauw van blokken op de vloer. Alleen hun ogen dringen binnen, zijn erin... Waar moet je zijn....?

Hoe is je naam?

Van welke school?

Voor welke klas..? Hij laat je los... je loopt... je zoekt... Hoe vindt je hier de weg, vanwaar komt al dat licht... en wat klinkt alles hol... en wat is alles groot. Een trap, waarlangs het zilveren licht in stromen vloeit, van boven af, de treden over, een blauwe trap in muren-wit gevat.... en vochtig, vreemde geuren... kilte, tocht waar ramen openklappen met geluid als korte donderslag....

De nieuwe klas.... de nieuwe meester.... het nieuwe uitzicht uit de nieuwe ramen... de nieuwe kinderen in de nieuwe banken,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en ook wel oude van de oude school, die voel je of het familie is.... de nieuwe school, vol nieuw geluid. en dan ineens van hoog een bel, nooit ging een bel in de oude school.... en eensklaps is het stil.... je hoort de nieuwe stemmen van het nieuwe buiten binnenkomen....
Het leven roert nu in de nieuwe school.... die pas geboren is. die eigenlijk nog niet leeft.... maar nu op het punt.... ze wacht. de meester zal het eerste woord gaan spreken....
Ze denkt aan de oude school. die ook éénmaal toch nieuw moet zijn geweest, waarin het leven ééns voor het eerst begon.... als hier.... als nu.... En alle scholen.... de oudste huizen zijn eens nieuw geweest.... En nooit heeft zij er eerder aan gedacht....

2026

III HYACINTEN

WIE HAD KUNNEN DENKEN DAT ZE HAAR LEVEN OOIT OVER DE TWEE GROTE PÉSACHDAGEN HEEN NAAR DE EERSTEN DER TUSSENDAGEN VERLANGEN ZOU!

Ze heeft ze wel altijd in hun bijzondere smaak genoten: ze zijn niet heilig en gewijd als de hoge *Joum-Touwiem*, ze zijn ook zonder die overvloed, maar ze houden je daarvoor dan ook niet buiten het medeleven met anderen gebannen, je moogt spelen en werken en bewaart toch altijd in je een zoet dat geen vreemde weten kan, omdat thuis de tafels stralen van wit, omdat dit toch bijzondere dagen zijn. Maar nu heeft ze over de grote dagen heen naar deze verlangd, want de eerste *Tussen* van het Pésachfeest worden alle jaren de dunne, fijne Matsos - moeder zoekt zorgvuldig uit die met gave, onverbrokkelde randen uit de dozen kwamen - in witte doek gespeld, op het blanke, tenen boodschappenmand behoedzaam neergelegd, naar het huis van de dokter gebracht. Elk jaar is dat een feest van blije inbeelding. Wat is fijner dan dat je iets mag gaan geven aan mensen die zoveel rijker zijn, waarvoor je ook niets terug wilt nemen, iets dat ze zelf niet zouden kunnen kopen, dat ze nooit zouden hebben zonder hen. ja, het is een trots gevoel om aan rijkeren te kunnen brengen waar ze blij mee zijn, maar ditmaal roofde een ander gevoel, zwaarder, voller, al-vervullend, de trots zijn oude plaats: dankbaarheid. O, nooit eerder voor nu heeft ze geweten de heerlijkheid van de dankbaarheid. bijna-pijn, jubel en geschrei, vlijmende... een zuchten als wentelen in jezelf... want hoe kun je.... hoe zul je... wat moet je? Op straat... dat gaat niet.... je spreekt toch maar niet zo de dokter aan op straat.... je bent wel heel gelukkig, wanneer je hem tegen komt. je voelt als ging er warm water over je lijf als hij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

staan blijft en je aanspreekt. hij herkent je gezicht, maar weet nooit recht hoe je heet.... en zijn ogen komen als uit de verte. maar dan vraagt hij naar vader en of vader gezond bleef na het langzaam herstel. dan aait hij even rond haar kin met zijn vingertoppen, die zijn koel en droog. en al voortlopend zingt zijn 'dag,' want er is een zingen in zijn stem, naar haar uit en maait opnieuw zijn stok door de lucht en zijn ogen zijn dan alweer van haar af.... en nog niet.... nog niet weet hij. hoe binnen in haar de dankbaarheid haar al te vol maakt van een gelukkige benauwenis....

En nu vandaag is het de dag, de vaste dag, die één keer komt elk jaar, na de twee grote Pésachdagen - want eerder màg er zelfs geen matsos uit huis gegeven worden! - en zo dadelijk gaat zij met het mandje, door de zon, door de zoelte van de zomerse lente, naar het huis van de dokter toe. Ze staat tegenover moeder, elk aan een kant van de witte tafel, en moeder heeft de matsos voorzichtig een voor een uit de doos en midden op de doek getild - het zijn Tientjes, fijner, en duurder ook, dan de gewone voor het daagse eten, waarvan er acht gaan in een pond. aan de randen ontbreekt geen schilfertje. dat de bruine blaasjes luchtig als bloesempjes gestrooid liggen over het witte kleed, daar kun je niet voor, die zitten zo los. ze liggen midden op de doek en hun wit is roomig naast dat van de doek en nu tilt moeder er de vier punten overheen. de speld is nog tussen moeders lippen, daardoor trekt moeder een gek gezicht maar toch zie je duidelijk dat moeder in zichzelf lachte.... Tussen moeder en haar gaat de witte tip van het tafellaken op en neer als in ademhaling.... het raam staat ook open.... het hele huis staat open. en drinkt met ramen en deuren de lichte, zoete lente in.... en de huisdeuren staan ook open. Het huis is lauw en zoet doorstroomd. en de witte kleeden ade-

© 2026

men op en neer, zachtjes, zachtjes, omdat het lente en Pésach is. moeder en zij zijn alleen in huis en van hen beiden komt geen geluid. maar buiten tintelen de geruchten en die komen met licht en met zoetheid de ramen in en tot in zijn hart is het huis ervan vervuld en alzo met de lente één.... Het zijn de driftig-tjilpende vogels. ze moeten wel denken dat ze al een stuk van het voorjaar versliepen.... het zijn de kukkelende kippen. Het is de smederij, waar het aambeeld zingt. Het zijn uit de verte hanen, galmend tegen elkander in als deden ze om 't mooist en vlak langs de open deur een kokkerend karretje en de klompjes van buurvrouws kleinen Hein en zijn zeurderig zingen, dat telkens het wijsje glippen laat.... hij is nog maar heel klein. , het zijn de eerste fluisteringen van de blaadjes die eigenlijk nog niet meer dan propjes en frommeltjes zijn.... en daarbij-in mengt het huis de geluiden van zichzelf. de winter door stond het gesloten, verkleumd en stram, en nu, zoals een mens wakker wordt uit lekkeren slaap, de armen en benen rekt, zo rekt het huis zich, nu in de lente. Het knettert en kraakt in zijn gebinten....

Ze mocht, voor het eerst van het jaar, haar zomerhoed van vorigen Pinkster weer op, die heeft een rand van strooien kant, die maakt zonnefiguurtjes op je wangen; als je neerkijkt langs je neus kun je ze zien. ze zijn zilverig wit, de zonnefiguurtjes, en hebben rozige zoompjes, de jongens zeggen: dat is je bloed!

Achter het mandje dat moeder haar reikte van het stoepje af, dat ze gevat houdt in de rondgebogen armen, klopt haar hart, omdat ze trots en dankbaar is, omdat ze door de zon in een luchtigheid van ritselingen gaat en lichten wind, omdat ze voorzichtig wezen moet en in geen geval spelen of vechten of zelfs op jouwen en roepen antwoorden mag, daar matses licht

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en dadelijk breken. Van dat alles samen klopt haar hart, en de zorgelijke oplettendheid om haar kostbare last, en het denken aan het nu dichtbije doel geeft haar een voelen als was ze alleen. ze ziet wel de mensen, maar als door wazig vensterglas. Stil fleurt het leven in de zon. De bomen, waar je doorheen kijkt naar het licht, lijken nog leeg en kaal, als was het winter, de blaadjes niets dan ribbelingetjes aan weerszijden langs de takken verspringend, precies een breipatroontje, maar die de zon achter zich hebben, werpen schaduw voor zich uit en naar die schaduwen moet je eens kijken, dat lijkt dan al aardig wat. want in de winter kan een boom bijna geen schaduw geven!
Het slaat van de toren, twaalf. De slagen zweven over het water, tussen de masten door, die van hun tippen de wimpels uitwaaien doen; de kade en de schepen komen open en bloot te zien tussen de hoedenwinkel en de koekwinkel, een vrolijke prent. Er soppen riemen, er schiet een jol tussen de schepen door in de hoedenwinkel ligt vers. en fleurig voor de zomer uitgestalde. van de koekwinkel is het hele hoekraam uitgeruimd voor de paaseieren, roze en wit. Paaseieren zijn dingen die je niet kunt begeren, omdat je ze toch niet zoudt krijgen; naar chocoladeletters verlang je, want je weet de smaak van chocola, *marsepein* is een woord dat je nieuwsgierig maakt, hoe het toch wel zou zijn, maar je zult er wel niet achter komen, maar als je paaseieren ziet, roze en witte, die zijn grote, volle bloemen, ze hebben van veel te goote eieren de vorm, ze zijn van suiker gemaakt en toch doen ze je niet aan eten denken. ze liggen in rijen, om en om, één roze en één wit en de roze zien er zo broos, de witte zo doorschijnend uit. en nu is er met de zomer een aanvang gemaakt! Want je wist het wel vooraf. Maar hebben is hebben.
Dat zeggen ook de witte hoeden, de gele strikken, de veel ster-

© 2026

ker dan echte glanzende rode en zwarte kersen; de margrieten en korenaren hollen op de tijd vooruit. De hele zomer ligt in de hoedenwinkel al gereed. En intussen staat de toren gloeiend in de zon, achter het water met de schepen en de jollen, de wijzerplaat fonkelt op zijn hoge plek, de wijzers liggen nog op elkaar, want het heeft juist twaalf geslagen. Tegen kwartna-twaalf moeten ze bij de dokter zijn, dan is hij meestal wel thuis, soms ziet ze hem, nog een paar minuten vroeger, op weg van school, juist met de sleutel zijn deur binnengaan. Hij heeft een mooi huis, maar het staat vlak aan de straat, niet in een tuin, zoals de andere herenhuizen, achter is wel een tuin, als de meid je in het wachtkamertje laat, en de deur staat open, zie je even de bomen.

De dokter is heel rijk, dat heeft ze wel altijd begrepen, maar laatst op een visite zei een juffrouw tegen moeder dat hij rijk is door zijn vrouw met dokter-zijn kan hij niet rijk worden, hij vraagt de mensen te weinig geld. Ze vinden hem ook, zei diezelfde juffrouw, *een beetje vreemd*. Waar toch dat vreemde wel in mag bestaan. Gelukkig dat moeder er ook niets van begreep. De ijzeren appel hangt precies iets te hoog voor de reik van haar hand, en is niet makkelijk te pakken, als je voor je mandje zorgen moet, er dansten hete speldepuntjes over haar rug, stroef schuurde de ijzeren spijl, en er volgde niet meer dan één enkele tink, maar de gang is breed en hoog, tussen de marmeren platen en de tegelen wanden dijde het geluid tot een zachten galm, en in die heldere siddering van geluid staat ze nu al zelf, want de meid trok de glimmende, bruine deur voor haar ogen weg, de reuk van het doktershuis woei naar haar uit en haar voeten voelen de koelte van de marmeren platen.

De dokter is nog niet thuis gekomen, ze weet het al voor de meid het zegt, want is hij thuis, dan hoor je hem ook, zin-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gend praten, neuriën, lopen heen en weer, met dompe doffen van deuren. Mevrouw is er wel.... maar ze hoeft toch niet juist. Ze kan haar het mandje toch wel geven? Zeker zullen het de Joden-paasbrooden zijn? Ja, ze hoorde al ervan, van de jongejuffrouw, vanmorgen. Er vliegt een lachje over de lippen van de meid, de 'jongejuffrouw' is de dochter, een dame, die op een muziekschool gaat in de grote stad en nu zeker met vakantie over is.

Het meisje liet haar alleen en ze zette haar mandje op de bruine bank, maar zelf bleef ze staan op de marmerplaten, die zijn als zacht-smeltende sneeuw. Het is heel stil, van het lopen door de zon was ze warm geworden, nu glipt van overal een koelte om haar heen, je kunt bijna niet geloven dat het nog maar Pasen is.

De deur naar de tuin staat half open, de bovenhelft is van bonte glasfiguren gemaakt, die gooien hun schijnselen een heel eind van zich af de gang in, licht en dun liggen ze over het wit als waren de vormen verwrongen en uitgerekt. Schaduwen ijlen er vliegensvlug overheen, even weet ze niet vanwaar die komen, maar gauw al wel: in de tuin vliegen vogels, vlak achter-langs de deur, ze vliegen in driftige zwenkingen, heen en terug en weer heen, scherpe schreeuwtjes laten ze onder het vliegen door, als zonder opzet, het zullen zwaluwen zijn die nestje-bouwen, daar ging weer een schaduw over het kleuren-waas. je telt nog geen tel of het is alweer weg en even bliksemkort schalt van hun schreeuwtje iets naar binnen, als ze juist vliegen voorbij de opening.

Over de trapleuning komt het gezicht van het dienstmeisje, halfweg tussen beneden en boven. Als ze bepaald de paasbrooden zelf wil geven, zal ze moeten wachten, op het ogenblik kan mevrouw niet komen, maar in de tuin schijnt de zon

© 2026

en achterin staat een bank.
Ze is nog nooit in die tuin geweest. Ze staat op het bovenste treedje, plotseling in de zon. De tuin ligt laag, hij is bijna vierkant en niet heel groot, ze vat hem helemaal ineens in haar ogen, tussen de schuttingen, ze ziet de bouquetten in de hoeken, waar de bloemheesters staan, wier blaadjes bloemetjes lijken, zo ijl en zo fijn, ze laten nog het bruine gekronkel van de takken door en de bloemtrosjes hangen af, in elke tint van rozigheid, het bleekste bijna-wit en het paarsige als van zomerse rozen en alles wat daartussen maar roze en rozerood heten kan. In een groten, blinkende witte ring - want zo lijkt het ronde kiezelpad - is middenin een fonkelplek van gras besloten, die rijst een weinig naar het midden toe en boven-op staan hyacinten als op hogen troon, in de volle zon, heel veel bijeen, witte, paarse, gele, rode, maar elk op zichzelf, kaarsrecht, onbeweeglijk.
Ze gaat de trappen af en ze is in de tuin, hoog om haar heen zijn de schuttingen, ze steken ver boven haar uit. Ze kijkt nog hoger en nooit leek de hemel zo ontzaglijk hoog en zo zilvertintelend blauw de wereld is achter schuttingen opgeborgen, tussen de stralende hemel en het fonkelende gras is nu niets dan de schallende schreeuwtjes van de vogels die nestjes bouwen en de hyacinthengeur.... en zelf loopt ze erin en ertussen, met haar handen op de rug. Geweldig zwelt de reuk, nu ze het grasperk nadert, ze staat aan de rand en buigt het hoofd er naar toe en voelt het dichtgaan van haar ogen. nu is er ter wereld niets meer dan de geur van de hyacinten.
Maar wat gebeurt er toch in een mens die met zijn ogen toe over zwaar-geurende hyacinten gebogen staat? Een los en luchtig denken, dat ook geen denken is, aan wat lang geledén gebeurde.... of misschien gebeurde.... of helemaal niet gebeur-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de.... een zwevend, nevelig voelen van allerhande geluk. een schemerig zien van dingen die er eens waren.... of hadden kunnen zijn. of die er bij waren toen er iets anders gebeurde.... wapperingen van wit in zingende winden.... zoetheden.... vochtigheden.... zonnigheden. blinkingen blauw van vlietend water en toch ook weer wat anders en toch ook weer niet. het gaat door je heen en is weer weg, het raakt je even en laat je weer los.... nu wordt het alles doffer nu wordt het mijmeren een troebel soezen. je ruikt ook niet meer, je rook te lang achtereen.

Ze doet de ogen open. nu lijkt ze zelf wel zo'n tulp op een hogen steel, die kunnen ook zo staan wiebelen en zwieren dat het ze wel duizelig maken moet, ze had wel zo op het gras kunnen ploffen. de hyacinten ruikt ze nu nauwelijks, omdat het te veel was.

Ze is naar de verste hoek gegaan en heeft, in de tedere druk van haar hand, de willige takjes neergebogen, dat het zijig kietelde binnen in de palm, ze heeft de kleinen, fijnen reuk in open mond gedronken. en altijd door aan de hyacinten gedacht en naar hun geur terug verlangd. Ze kan niets nu meer van wat haar een ogenblik geleden zo overweldigend bevloog, hervoelen, herdenken. zal het dadelijk weer komen? Ze gaat naar het glooiend vlak van fonkelgroen gras. buigt zich over en sluit de ogen en dit is tovenarij. het vloeit haar weer zoet van alle kanten toe, de zalige herdenkingen aan wat nooit is geweest, de ijle mijmerijen over wat ze niet kent. het nevelige voelen van allerhande geluk, geluiden, die lijken tegelijk zoet te smaken, wapperende geuren, blinkingen.... uit blauwe wijdten.... deiningen als van een hemelse tevredenheid, die haar lijf vervullen en op de voeten het wankelen doen.

Maar er was een gerucht dat haar opschrikken deed en opkij-

© 2026

ken naar de bovenramen in de achtergevel, daar flikkerde een glasdeur, daar verdween iets naar binnen dat vlug en licht was en lachte en terwijl ze nog kijkt, ineens verstijfd, terugspeurend op wat ze deed of het misschien belachelijk was, breekt de gesloten dubbeldeur achter de benedenveranda plotseling middendoor, de helften wijken naar binnen, mevrouw komt ertussen door en wenkt haar uit de tuin. De dokter is thuisgekomen, en de meid heeft haar mandje al binnengebracht, het staat op tafel, midden in een ronde plas van fonkelend rood, de zon op het fluwelen kleed. Ze neemt het eraf en mevrouw reikt er de handen naar, maar neen.... het is voor de dokter zo lang heeft ze zich verheugd op het ogenblik dat ze het zelf zou mogen geven, zo vast is dat gebaar met haar voornemen vergroeid. nu wendde ze zonder denken het mandje van mevrouws uitgestoken handen af. Er vliegt een lachje over mevrouws gezicht dat een gloeiend rood uit het hare doet slaan... maar dadelijk vergeet ze.... en let op wat de dokter doet en kijkt hoe zijn grote, witte, zachte handen bezig zijn.... hij praat in zichzelf, met een halfluide, zingende stem. dat doet hij ook wel op straat en terwijl laat hij dan zijn stok in de rondte als een molen zwiepen. vinden hem daarom misschien de mensen *een beetje vreemd*?

Wat lijken ze nu kostbaar en mooi, hier waar er geen andere zijn, haar matsos, hun matsos! Thuis hebben ze kisten vol, voor acht lange dagen. Maar zie ze hier nu liggen, op de opengeslagen witten doek. een voor een tilde de dokter er de punten af en het leek een bloem die openging en nu staan ze er over heen gebogen, de dokter en mevrouw en zij-zelf, en de dokter tipt een der licht-bruine schilfertjes die bloesemblaadjes lijken op zijn vingertop en brengt het naar zijn mond...

Nu komt zachtjes de grote dochter binnen, die op haar moeder

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lijkt, die hetzelfde blonde, blanke, zachte gezicht heeft, alleen niet zo vol, maar wel even zulke grote, prachtige tanden, ze heeft op een blad vier kopjes chocolade. Het zijn gebloemde kopjes en op de chocola schommelt het wollig schuim, waarin regenboogkleurtjes fijntjes fonkelen.... het ziet er lekker uit.... het ruikt lekker.... wat zal het lekker zijn. nu komt het blaadje naar haar toe, er staan nog twee kopjes op, en haar hand gaat omhoog en haar lippen springen open... maar haar hand valt terug in een schrik, deinst juist bijtijds. Zij mag dit immers niet drinken. het is gomets, het is gedesemd, het is 'ongeoorloofd' zolang de Pésach duurt. 'Hou je niet van chocola?' De stem klinkt als over een afstand, ze is alleen, ze is ver van ze vandaan. Ze durft haar brandend-rood gezicht niet naar hen op te heffen. 'Chocola is toch niet onrein.'

Hoe hard klinkt het woord 'onrein', hard het woord, koel de stem. daareven zo warm. In haar keel schrijnen de ongeschreide tranen. Ze wil het beven van haar mond bedwingen, want ze moet het zeggen.... 'Niet onrein. alleen maar gedeesemd.'

'Gedeesemd. ?' Nu is er vluchtige lach in de stem, niet onvriendelijk toch, een hapering die ineens het woord vreemd en leeg door deze kamer doet klinken, ze voelt het wel: gedeesemd is geen woord van hier, het is een woord van thuis. Toch niet: de dokter heeft het begrepen, hij hief de bovenste matso omhoog, er vielen op de andere schilfers met een ruisinkje als van regen en hij zegt, juist zoals vader thuis, maar natuurlijk niet in Hebreeuws: 'Dit is het ongezuurde brood' en daarachter, tot haar alleen 'ongezuurd of ongedesemd, nietwaar?'

En hij legt zijn hand op haar schouder en zo lopen ze de serre in, waar de deuren half open staan, daar zitten ze nu op rieten stoelen, en de kopjes chocola zijn helemaal weg, ze staan ook niet meer op tafel. 'En ze bakten hun brooddeeg op hete

© 2026

stenen.' En of ze dat deden! Ze knikt en lacht -, want daar weet ze alles van. 'En ze trokken door de Rode Zee. en ze ontvingen de Wet op de Sinaïe.' De dokter zegt 'Sinaïe', zij heeft 'Sinaj' geleerd. Maar vreemd, dat hij die dingen weet. het kan toch niet zijn dat hij ooit op een Joodse school is geweest?. 'De Sinaïe is een mooie berg, een zeer mooie en indrukwekkende berg.' Wat nu, wat is dat nu? Het klinkt precies alsof de dokter zei 'Mozes is een heel aardige man.' Ze durft wel nauwelijks, maar moet het vragen, eer hij verder spreekt. 'Leeft de berg Sinaj dan nog?' Nu lachen mevrouw en haar dochter allebei.... dat komt doordat ze niet begrijpen. Ze vraagt nu anders. 'Bestaat de berg Sinaï dan werkelijk?' Maar het eerste was beter. Mozes en de Berg Sinaï. en Mozes is toch óók al vele duizenden jaren dood! 'En de Rode Zee.... en Egypte. ?' Egypte, waar de Nijl is!
Ach ja, natuurlijk. maar de Rode Zee? De dokter heeft zelf de Rode Zee gezien.... die is niet rood. en van een groot schip af, heeft hij ook de Berg Sinaï gezien. Hoor, hoe hij vertelt! De lucht was blauw, de zon was goud, het zand was geel, het water blauw en daarna kwamen ze in een Kanaal, en het schip voer toen tussen vlakke zanden. En er waren.... ja, raad eens water waren. er kwam een man aan boord, in een haven, die heette Port-Saïd. weet je wat hij droeg in zijn hand? Zij natuurlijk niet, maar mevrouw en de dochter gaan raden. Waren het struisveren? Waren het edelstenen? Waren het zijden doeken? Neen, het waren hyacinten. Dat hebben ze nooit geweten, dat heeft hij ze nooit verteld. Hij heeft er ook nooit aan gedacht; maar nu ze hier bloeien en nu hij ze ruikt en tegelijkertijd over Sinaï spreekt en de Rode Zee. Hij is opgestaan en rukte de deuren wijd open naar zich toe. en de reuk, nog sterker, geweldiger dan zo-even, stort naar binnen, stort over

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar heen. in een ruising van zacht-vrolijk lentegerucht, in een schal van dol-blijde vogels. en ze sluit de ogen.
Alle drie, de dokter en mevrouw en hun dochter, staan nu in de open deuren, kijken neer op het perk omlaag, daardoor zit zij nu als heel alleen. ‘Waren het juist zulke hyacinten. ?’ ‘Juist zulke, paarse, witte en rose, een hele bos ervan had die man in zijn hand.... ze groeien in die zanden langs het Kanaal, overvloedig als hier ’
Ver, ver weg, waar de berg Sinaï is.... lucht en water blauw.... de zon goud. het zand geel.... Haar lijf is doortrokken van de lentegeur der hyacinten. en weer is er het nevelig voelen van allerhande geluk. de herdenkingen, die ook verlangens zouden kunnen zijn, zoete smachtingen, hemelse mijmerijen. doorglansd nu van geel en goud en blauw, rondom het beeld van een Berg, de Sinaï bij de Rode Zee, die ze in dit Pésachfeest herdenken. De Berg die tot nu ze nooit zich anders droomde dan ontzagwekkend somber, in donkerten van fronsende onweerswolken, omzwalkt van offerwalm, in flitsingen van bliksem, de Berg, die ze met Mozes tezamen van de aarde verdwenen dacht. herleefd, verrezen in tintelende, zonnige wijdten.... geel zand, blauwe lucht, gouden zon en hyacinten-geur...

© 2026

IV MENSEN EN MENSEN

IN VROEGER JAREN AL, TOEN KLEIJ NOG NIET ZOVEEL GROND HAD als nu, nog met de groentekar langs de mensen ging, nog Kleij de groenteman heette, - nu zegt moeder altijd Kleij de tuinier - mochten ze elke Donderdag de peterselie en de selderie voor de soep van Vrijdagavond bij hem uit de kweekerij komen halen. Die werden dan, voor een stuiver van elk, waar ze bij stonden, vers gesneden, want uit peterselie en selderie gaat, zegt moeder, door het hotsen en schudden op de kar, het aroma verloren en voor de Sjabbossoep kan niets te goed en te geurig zijn. Nu hebben ze groente van schelen Muis, want Kleij komt niet langer met de kar, hij heeft geld geërfd en een mooi huis laten bouwen, bij zijn kwekerij, dat 'Eben Haëzer' heet: Kleij is fijn -, maar ze komen nog wekelijks voor de soepgroente, beurt om beurt, en wie van de twee thuis blijft helpt moeder de lepels en vorken poetsen, dat ze als echt zilver zullen glimmen naast de borden, Vrijdagavond, onder de Sjabboslamp.

Het is allebei prettig en het weer maakt uit wat het prettigst is, want Kleij woont een heel eind weg, in een buurt waar ze zelden komen, omdat er hun scholen en winkels niet staan en ze er geen bekenden hebben, zodat het bijna lijkt, alsof ze op reis gaan naar een vreemde stad of dorp. Zij treft het vandaag met haar beurt, want het is zomerweer Het is ook al Mei, en de dagen worden langer. Dinsdagavond raakte de rand van de zon juist aan de aarde, toen ze om zeven uur thuis kwamen uit het Joodse school -, en nu is het al weer twee dagen verder, en het is ook meer dan twee uur vroeger -, de hele marktplaats ligt nog in de volle zon.

In de gouden zon, breed en leeg en toch heel anders dan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

andere dagen, want vandaag is het markt geweest en de markt is nauwelijks afgelopen. zo-even is ze nog de dikke hoedenvrouw, die altijd schreeuwt en grappen maakt - een aardig mens, maar je durft niet goed naar haar kijken, want haar ene oog is troebel en dof, een melkoog noemen ze dat - tegengekomen, haar pak op de rug, het reikte nog hoger dan haar hoofd en is zo geweldig groot en zwaar, dat ze zich bijna niet roeren kon. Ze was hees van het schreeuwen en maakte toch nog grappen met de boeken-man. Hier stonden ze, over de slager, naast elkaar. Nu ze even in de zon op de lege markt blijft staan is het precies alsof ze ze allemaal nog ziet. De hoedenvrouw en de boekenman en de lintjes-juffrouw en het oude kereltje met potten en pannen. allemaal zijn de hele dag aan het grappenmaken en zingend roepen. en de boeren, die niet lachen en schreeuwen, maar binnensmonds mompelen en halfluid fluiten en pruimen en spuwen voor zich uit, en de bloemenmannen, die je halfboeren zou kunnen noemen, want ze dragen geen klompen en jasjes over hun boezeroens, maar petten weer wèl en geen halfhemdjes. je ziet ze allemaal nog staan, ofschoon ze er niet meer zijn, dat komt omdat het nog zo kort geleden is dat je ze werkelijk zag, een paar uur nog maar in het middaguur, allemaal bij elkaar.

Het zag eruit, alsof het zo hoorde en altijd zo blijven zou. en nu zijn ze weg, de paarden voor wagentjes weggedraafd. de koeien met nieuwe meesters naar vreemde stallen gegaan. nu is elk een kant uit, ze weten misschien niet eens van elkaar waar ze wonen en zo gaat het elke week. Over de marktplaats gaat ze iedere dag, en ook verderop, tot voorbij de sluis, zijn weg en huizen en winkels goed bekend, maar verder dan de bocht komt ze maar zelden en daar kent ze de mensen ook niet. De straat is breed, maar niet mooi, eigenlijk meer een

© 2026

weg, met maar aan één kant huizen in onafgebroken rij en daarvan de meeste kleine houten woningen, een enkel maar groter en van steen en in een tuin -, aan de overkant, in het zachte, staan scheefgezakte bomen, de huizen hoogstens met twee of drie bijeen en telkens ertussen weer een zijpad dat het land in gaat. Ieder dier paden kan ze kiezen, en overal schijnt de zon. Er bloeien nog tulpen; die verdorren niet, maar de blaadjes beginnen al meer op rimpelig satijn te lijken en eindelijk tuimelen ze een voor een ruggelings van het randje om het kale knobbeltje af en dat staat dan, in zijn eentje boven op de lange gladde steel, beteuterd rond te kijken. Het hoge gras houdt de gevallen bladen tegen, er liggen er witte, rose en rood-met-geel gevlamde, als schuitjes in een groene zee, sommige gekanteld en sommige over de kop geslagen.
Van de zijpaden gaat ze èèn het liefst, dat om de hoek van de grote Roomse Kerk begint en 'Kloosterstraat' heet, maar dat je altijd "t Roomse pad' hoort noemen. Het wonderlijke is, dat er zo weinig kinderen, en zoveel oude vrouwtjes wonen, bijna huis aan huis, en nu zitten ze buiten in de zon, de voeten op een stoof en de meesten in grijze en schotse en bonte sjaals, de armen daaronder stijf over elkaar, en de bovendeurtjes van hun huisjes staan open, die hebben kleine, blauwe portaaltjes, geen echte gang, zoals thuis. Maar wel veel bloemen in potten en ook tuintjes en overal schijnt de zon. Alle oude vrouwtjes knikken haar tegemoet en lachen met mummelmondjes en zeggen soms iets dat ze niet verstaat en hun hoofden gaan met haar lopen mee -, ze babbelen maar met zichzelf, want met elkander babbelen kunnen ze niet, hun stemmetjes zijn te zwak. De huisjes zijn aan de ene kant, en haagjes aan de overkant, van dichtgevlochten groene palm; ze lijken allemaal even hoog, maar aan de schaduwen op de grond zie je de ver-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schillen. In het midden is de Roomse School en het huis waar de 'zusters' wonen, maar je ziet niet veel ervan, want de gebouwen, groot, mooi, nieuw, staan rondom een plein achter een poort en die poort is maar heel zelden open, nu juist wel, en het plein is één-en-al zon, een grote ronde zee van zon, met een eiland van groen in het midden, dat zijn de hoge seringenboomen, maar er loopt geen mens. Ze blijft even staan voor de halfopen stenen poort –, je ziet door de opening de onderkanten der gebouwen, het is héél stil, er fluiten vogels. De 'zusters' zijn geweldig knap in handwerken, nuttig en fraai, zij naaien alles, ook het fijnste, met de hand, op de draad, steekje-voorsteekje, stikken en rolzoom en Engelse naad, ze stoppen tafellakens op het patroon, al zijn ook de moeilijkste bloemen erin geweven. moeder weet ervan mee te praten, want als meisje woonde moeder in een dorp, waar bijna niets dan Roomsen en drie echte kloosters waren, in één er van woonden mannen, die hun ganse leven niet spreken mochten en elk groef zich zijn graf met zijn eigen handen. Op de naaischool waren ook een paar Protestantse meisjes, daar hadden de Roomse meisjes een liedje op gemaakt: Protestantse katten, zitten op de latten, en als de latten breken, staan ze in de hel te kwekken'. dat doet haar altijd denken aan heel dunne latten, griezelig gespannen boven een brede, diepe, grauwe kuil, die de aarde ingaat, tot héél beneden, tot de Hel! Maar de Protestanten hadden ook hun liedje: 'Roomse papen, liggen te gapen, in de kist, daar het Roomse brood in is, maar ze denken niet aan God, wel aan de rand van de. ' Dat zegt moeder niet, maar je kunt het natuurlijk wel raden! Bij dat liedje zie je diepe kisten, in elke kist een mens met zijn ogen dicht en zijn mond open, met aan elke kant naast zich een brood; dat ze niet denken aan God, maar wel aan dat andere, kun je onmogelijk aan

© 2026

ze zien. het is immers juist dikwijls zo veilig, dat niemand aan je gezicht kan zien, wat je denkt.
Binnen de poort fluiten de vogels, ze hebben hun wonen op het groene eiland, midden in de grote goudgele zee; ze staat in de zon, die schijnt in haar nek, maar ineens niet meer, er komt een koelte naar haar toe, haar schaduw, die vóór haar uit ligt tot in de poort, lijkt te bewegen, te veranderen, te groeien, en is nu haar eigen schaduw niet meer, maar van een ander, die achter haar kwam - ze draait zich schielijk om en kijkt op en ze ziet, diep in de schaduw van een witten koker, waarover aan weerszijden de zwarte sluier hangt, een zacht-lachend gezicht, van een egale bleek-gele kleur, waarin grote donkere ogen als vochtig glanzen onder wenkbrauwen als boogjes in een tekening zo zuiver en scherp. Ze bleef even, zonder groeten, zonder uit de weg te gaan, staren in die witten koker, naar dat zacht-lachende gezicht, tot ze begreep dat de 'zuster' hier wezen moest, de poort in en dat zij de ingang versperde. toen week ze gauw opzij, en haar schaduw kwam weer los en klom op tegen de rode steen en de non ging door de poort, maar keek nog even om en haar hart begon te kloppen: en wat houdt ze nu ineens van die non....
Verderop, een zijpad in, staan vijf huizen vlak naast elkaar, die wel bijna boerderijen lijken, nergens is het gras als op die vijf bleekjes, zo donker en dicht, zo sappig en zo glanzend, zo vol madelieven, als margrieten groot en star, en nog boven de hoogste sprieten uit. Als je over het laagste hekje hangt, kun je het ruiken. Het groen lijkt nog donkerder, doordat ze uit de zon kwam en dit hele padje in de schaduw ligt, de madelieven zou je niet kunnen tellen, de achterdeuren staan open, die springen uit de zijkant van het huis, de klompen staan op de smalle klinkerpaadjes. En nu komt ze opnieuw in de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zon, maar heeft het prettigste van de weg gehad. dwars over het einde van het lange smalle pad, geen handbreed hoger dan de sloot, zonder stenen, waar je glibbert in de modder als het geregend heeft, staat het mooie rode huis, dat 'Eben Haëzer' heet, dat Kleij heeft laten bouwen, eigenlijk veel te mooi voor dit armelijk achterpad. Maar voor ze daar is, moet ze het oude, grauwe krot voorbij, dat eenmaal een smederij is geweest, en daar staat het schrikding op het dak! Het is een schoorsteenpijp, kort, grauw-zwart, verzakt en scheefgezegen, en een vreemd, krullig ding erop dat toen hij recht stond, naar boven gericht was, wijst nu naar de horizon, ver, ver over het land, als gebeurde daar altijd-door iets dat gruwelijk en wonderlijk is. nooit heeft ze graag naar die schoorsteenpijp gekeken, noch de richting uit, die het krulding wijst, maar sinds de nacht, dat het in haar droom is geweest, twee dagen na de onweersdag, durft ze er niet meer naar kijken, durft ze er nauwelijks langs te gaan. Die middag wees het zóó dwingend, dat ze, tegen zichzelf, wel kijken moest en wat ze zag was ver weg over de velden, waar de koeien angstig liepen te hoop, onder lage kleigrauwe wolken, een lucht die somberen kopergloed straalde en waartegen molentjes, klein, scherp-zwart, als dol van angst, te wieken stonden. En al de lange sloten kaatsten dat koper en het groen was bang en wild en vaal en er was overal een suizen en grommelen, als kwam het onder de aarde vandaan. Het onweer dreef af. maar 's nachts kwam het ding in haar droom. Er was schemering, een schemering zoals je in werkelijkheid nimmer ziet -, ze liep het stadje door en zocht haar broertje, die verloren was, ze liep al harder, want hij was telkens voor haar uit, haar lopen werd zweven - want het is hollen of stilstaan in een droom en soms lijk je van lood en kunt geen voet verzetten! - maar ze kwam toch niet dichter

© 2026

bij hem. het was haar stadje en ook weer niet, want ze herkende wel huizen, maar ze waren het toch niet echt, ze waren als hielden ze zich maar zo en overal hoeken, gangen, dwarswegen, kronkelingen, altijd nieuwe en telkens verdween, op even groten afstand voor haar uit, haar broertje om zo'n hoek, in zo'n gang, achter zo'n kronkeling, zodat ze hem nooit inhalen, nooit grijpen, nooit krijgen kon, en ook geen geluid kon ze geven.... toen waren ze ineens tussen de huizen vandaan aan de haven, waar de lange platte en de korte hoge bruggetjes in een wijden krans over het water en over de balkenvlotten liggen. Zo was het ook in de droom, maar er waren geen schepen, geen lucht, geen bomen, enkel die gele schemering.... en ze rende, zoals je in werkelijkheid nooit zou durven over de lange platte en de korte hoge bruggetjes, omdat ze maar één leuning hebben en altijd zag ze haar broertje voor zich uit.... en hij zweefde nu werkelijk, ze zag zijn benen niet. toen hielden ineens de bruggetjes op, het laatste was een hoog, en verder en rondom niets meer dan water, dat gelig schemerde, en waar geen eind aan was, ze vloog bij het laatste bruggetje op, en haar broertje was verdwenen. en bovenop stond het schrikding van het dak van de smederij en de krul wees het water in, als een grote, kromme vinger wees het neer, maar het water was gesloten en stil, niets roerde, niets repte, ook geen geluid. en toen kwam ineens, ver over het water, uit de kim, zoals de zon opgaat.... maar het was niet de zon. het was een groot, bleek, gruwelijk gezicht....

Sinds durft ze zelfs niet meer naar het schrikding kijken, maar daarom voelt ze wel in het langs lopen hoe het kijkt naar haar, want stellig weet het dat het in haar droom is geweest. en dan gaat het heet en koud door haar heen en haar benen voelt ze als zwellen en machteloos worden, en als ze ergens ooit in de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

modder uit zou glippen, dan daar.... het pad is ook zo stil, zo achteraf, zo verlaten. zijn er maar mensen, dan is dadelijk de angst veel minder soms roeit er een boer met een melkschuit voorbij.... soms staat er een jongen te vissen. en vandaag, o geluk, zit er juist tegenover aan de kant van de weg een oude man, die gras snijdt en bergt in een grauwen zak. Hij is oud en heeft een mummelmondje en lijkt op de vrouwtjes van het *Roomse pad*, hij houdt met snijden op, nu hij haar ziet komen, zijn witte haar waait onder zijn petje uit, hij wijst naar de zak 'voor de k'naintjes' en hij knikt naar haar op. o, wat houdt ze nu van die ouden man.

Nu wordt het huis, dwars over het eind van het pad, al groter, het heeft zich al in ramen en deur verdeeld, en altijd hier, bij de knotwilg, die boven in de holte van zijn korten stam als in een mand een bleekveldje in het klein met allerhande bloemetjes draagt, springt de dikke zwarte streep boven de deur in stukjes en elk stukje wordt een letter: 'Eben Haëzer.' Het is een mooi huis, want het is nieuw en je kunt zien dat het veel geld heeft gekost, maar het is geen lief huis. anders zou het haar wel uit de verte tegen het schrikding helpen. sommige huizen zijn als vriendelijke gezichten, maar dit niet. Nu leest ze het duidelijk: 'Eben Haëzer', want Kleij is fijn, zelfs van die hele fijne is hij, die 'dolerend' heten. Sommigen zeggen dat 'afgescheiden' hetzelfde, anderen dat dat nog weer iets anders is. Kleij is ook wat hoogs in de Kerk, want Zondags komt hij er deftig vandaan, met zwarte jas en hoge hoed, en hij is toch al zo lang en die maakt hem dan nog langer en soms zie je hem lopen met de dominee! Kleij en juffrouw Kleij zijn 'welgestelde mensen'. Naar wat je zo hoort om je heen, bestaan er zes soorten van mensen: schatrijke, rijke, welgestelde, mensen die goed hun brood hebben, mensen die hun brood hebben,

© 2026

fatsoenlijke arme mensen en 'tuig' -, die heten in het Joods gatheisiem en in het Frans rapalje. Schatrijk is meneer Leendertz, in het hoge huis met de vijver die de witte beelden spiegelt, rijk is de dokter, welgesteld is Kleij, goed hun brood hebben ze bijvoorbeeld bij De Korte, die met zijn eigen beurtschip vaart, zij-zelf hebben hun brood, een fatsoenlijk-arm-mens is vrouw Doek, de sjabbos-vrouw, eigenlijk noemt iedereen haar Griet Klapmuts, maar dat mogen zij niet zeggen -, fatsoenlijke arme mensen zijn er ook in de Joodse kille, zelfs veel, maar geen 'tuig', want 'tuig' drinkt en vloekt en loopt 's avonds laat op straat te zingen, dat doen toch geen Joden!
Ze gaat de weg langs het huis, aan de smalle schaduwkant, die even hoog is als de sloot en vlak erbij en daardoor altijd vochtig, en is dan meteen in de kwekerij, daar vindt ze meestal Kleij, met zijn ouden en zijn jongen knecht, want Kleij is zo vlijtig als een man uit een boek, hij werkt de helen dag. De tuin ligt in de zon en ziet er heerlijk uit, er is een breed middenpad en aan weerszijden groene vakken, achterin kassen en dan weer blote vakken tot de heg toe, die geen echte heg is, omdat hij niet leeft, maar een vlechtwerk van taaie takken, waar doorheen je de dwarssloot blinken ziet. Aan de anderen kant daarvan is het land met de koeien en op de glooiïng zie je nauwelijks gras, zo wemelt het daar van blinkende boterbloem en grote madelieven. Ze weet precies waar de soepgroente staat en loopt er rechtstreeks heen, langs de jonge sla, waarvan de blaadjes tegelijk zo teeder zijn en zo stevig staan. langs de donkerder en grover spinazie, langs het fijne wortelloof, dat zo lekker ruikt. de tuinboonen bloeien ook al, maar aan die bloesem is geen geur Warm en droog voelt het vastgetreden pad, na de vochten modder van daareven, het waait van wijd-uit om haar heen, tuingeur en weidereuk en ze rilt

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

in de zon van de heerlijkheid. Waar Kleij mag zijn.... ze ziet hem nog niet, blijft staan en kijkt eens om. er zitten mensen in de veranda aan de achterkant van het huis, boven het kleine bloementuintje, er is visite, misschien iemand jarig? Ze kijkt gauw weer voor zich uit, want Kleij komt langs het pad, haar achter-op. Ja, er is stellig iemand jarig, want hij heeft zijn gewone broek niet aan, ook niet zijn Zondagse, maar evenmin zijn daagse. Zelden ziet ze hem hoger dan zijn horlogeketting, bijna nooit kijkt ze hem aan, ze is een beetje bang voor hem.... Prrt. daar vloog een zwaluw boven haar hoofd, het land in, zie hoe hij glanst.... en je hoort hem nog ver, want o, het is zo stil. hier ben je ook helemaal buiten, midden-in het land. Wat zou het nu heerlijk zijn, als Kleij eens wat zei, of als je eens wat vragen dorst, zodat je te weten kwam, waarom de peterselie juist hier staat en de spinazie juist daar, en waaraan je ziet of de worteltjes groot genoeg zijn.... maar hij zegt nooit een woord. en nu ook, nu hoor je alleen zijn mes, dat door de gladde steeltjes roeft, terwijl zijn grote, rode hand de blaadjes bij elkaar gevangen houdt. die bewegen daardoor nog in het mandje, alsof ze leven, tot ze weer los en uitelkaar gesprongen zijn. Nu de selderie. je ruikt onmiddellijk het verschil.... en ze denkt ineens aan thuis en aan de soep. Er tjirpen overal vogels, die je niet ziet....

Achter Kleij loopt ze nu het tuinpad weer over en naar het huis, dat donker lijkt, zo uit de zon gezien, kijk, een mooiere jas dan anders heeft hij ook aan! Ze gaf een gulden, want moeder had geen ander geld, en ze moet nu wachten, terwijl hij wisselen gaat. Er zitten drie juffrouwen en een heer in de veranda, en op de tafel staan glazen... en advocaat. En limonade... en koekjes.... schuimpjes, wit en rose, hoog boven het trommeltje uit... Kleij zei vlug een paar woorden, terwijl hij

© 2026

de veranda door naar binnen ging en ze kijken naar haar, ze merkt het wel, al doet ze alsof ze niet kijkt naar hen. Ze ziet alles.... in de limonade drijven zachtrose propjes. het is eigengemaakte frambozen-limonade.... wat treft ze het.... o, wat treft ze het! En schuimpjes. haar mond wordt vochtig.... zou ze er twee krijgen of maar een. zou ze een rood kiezen of een wit. zouden ze haar een vol glas of een half van de limonade geven? moeder schenkt ook wel eens de glazen halfvol als ze met veel ineens komen invallen, op sjabbos-middag, anders is er te kort....

Wat heerlijk dat moeder geen kleingeld had. en als Kleij nu maar niet te gauw met het wisselen klaar is, want al doet ze alsof ze enkel naar de viooltjes kijkt, ze ziet heel goed, dat nog geen van de drie juffrouwen haar handen uit haar schoot genomen heeft. wat wachten ze lang met presenteren! 'Kom eens even hier, jij.'

Ha, eindelijk - en nu is ook meteen dat kijken en fluisteren gedaan. Ze is de trapjes al op, tot vlak bij de heer, of eigenlijk is het maar een heerachtige man, die haar riep en ze ziet nu nog beter de limonade, en de schuimpjes boven het trommeltje uit. En elk heeft er nog naast zijn glas op het schoteltje liggen ook!

'Kom je hier elke week. ?' Ze knikt: 'ja, meneer!' 'Dan weet je zeker ook wel wat de naam van dit huis betekent?' En of, en daarvoor hoefde ze niet hier te komen, dat heeft ze wel geleerd op het Joodse School. 'Eben Haëzer,' 'Steen der Hulpe.' De vrouw het dichtstbij trekt een mond en kijkt naar die naast haar zit, en die haalt de schouders op. Ze krijgt een gloeiende kleur. Zou het out zijn? En ze weet zeker dat het goed is! Ze hebben het nog maar kort geleden geleerd, bij de geschiedenis van Samuel. Nu praat de man: 'Eben Haëzer', 'Tot hiertoe

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

heeft ons de Here geholpen,' - en de vrouwen knikken, alsof hij het weet en zij een stommerik is! 'Tot hiertoe heeft ons de Here geholpen'. goed en wel, dat dachten ze erbij, of misschien zeiden ze het erbij, maar dat betekent het niet. 'Eben' is steen en 'Eben Haëzer' is 'Steen-der-Hulpe.' Ze zegt het niet, ze denkt het alleen, ze hoort maar half wat de man nu verder tegen haar zegt, ze moet aldoor naar de limonade kijken en naar de koekjes en naar de handen van de juffrouwen, maar die blijven in haar schoot. Ha. , daar gaat eindelijk een paarse arm - er is een paarse, een bruine, en een groene juffrouw - naar de tafel toe, maar ach. de arm gaat niet naar een der lege glazen, en ook niet naar de fles, en ook niet naar het trommeltje, maar naar haar eigen glas. en ze neemt het op en ze drinkt er een héél klein slokje uit en zet het weer neer en de paarse arm gaat weer terug naar de paarse schoot en de gele hand ligt weer stil over de andere gele hand.... De man, die haar overhoord heeft, wenkt nu met zijn hand: ze moet de trapjes weer af, ze keert zich om en haar rug wordt ineens gloeiend warm, omdat ze voelt dat ze zo kijken.

Ze moet haar mandje neerzetten en haar twee handen ophouden, onder de ene van Kleij; onder de zware stroom van hete centen en halfstuivers breken ze bijna van elkaar.... gauw haar rok in de hoogte, in haar onderzak ermee. hij is niet erg schoon... Ze hebben twee maal dropwater gemaakt van de week en juist vandaag draagt ze hem voor 't laatst, voor hij in de was gaat. Ze wil nu helemaal niet meer opkijken naar de mensen in de veranda en gaat maar gauw en zonder groeten weg, gauw de tuin uit, gauw het huis langs. ze voelt een branden overal in zich van teleurstelling en schaamte en akeligheid. hoe had ze kunnen denken, dat ze haar niets, niets-niemendal zouden geven..! Iemand die er bij staat, laten toekijken.

© 2026

Waar werd het ooit vertoond?
Hoe krijg je het in je hoofd... Je zou het niet gelooven, als je het las in een boek.... nu ja, je leest wel erger, maar dan van slechte mensen, van wat je 'misdadigers' noemt....
Ze holde het schrikding zonder erg voorbij en is het Roomse pad al op.... schaamte en teleurstelling trekken uit haar weg.... maar het andere blijft. de verbazing dat zulke dingen bestaan, dat er werkelijk mensen leven in de wereld, geen 'misdadigers,' maar gewone mensen, nette mensen, welgestelde mensen, mensen met mooie kleren en broches en horloges. die bij een volle tafel zitten en een ander laten toe-zien, helemaal laten toe-zien. Ze zal er een eed op moeten doen, eer ze haar thuis geloven, maar het is eigenlijk te akelig om er met anderen over te praten...."

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HET NIEUWE PARK

IN ALLE HUIZEN AAN DE ENEN KANT VAN DE STRAAT STAAN DE DAKRAAMPJES OPEN ALS EEN LANGE RIJ VAN GAPENDE MONDEN EN STEKEN LANGE DUNNE TONGEN, DE VLAGGENSTOKKEN UIT. De allerlangsten duwen het rood van de vlaggen het boomengroen binnen, het fonkelt tussen de bladeren en lijkt er nog vuriger door. De vlaggen hangen zonder plooi of kreuk, omdat ze zo zwaar en vol van de regen zijn, die na het onweer vallen bleef, de helen nacht door, dat was een klaaglijk zingen en suizen in de duisternis. Het leek of de dag bederven moest, maar met de vroegen morgenstond ontwaakte een machtige wind, hij duwde alvast in het Oosten wat wolken opzij, en maakte ruim baan voor de zon. Die kwam in het open gat voor de dag en plotseling leefde de hele wereld van schittering in licht, en rilde van zilver, van goud en van groen, het leek of de regen ervan schrok, zo wonderlijk ineens, met een schok, hield hij op en het werd zo gek-stil, je hoorde elke verdwaalden droppel vallen. Maar de wind bleef aan het werk, geweldige opruiming hield hij aan de hemel, hij bezemde zo gauw, je kon niet zien waar de wolken bleven, al maar meer zuiver donker blauw kwam open en bloot, en op school mochten ze zingen zo hard ze wilden 'Ho-jo, Ho-jo, de wind steekt op. !' en half-overeind staan in de banken en elkaar de grote wolken wijzen die in een vaart hals-over-kop naar beneden kwamen tuimelen, zoó als de wind ze op de hielen zat, en dat gebeurde allemaal in het reken-uur, maar het is ook geen gewone dag vandaag. Het Park wordt geopend, vandaag voor het eerst, om drie uur vanmiddag en iedereen mag er dan in, want het hoort van iedereen, omdat meneer Westerling het aan iedereen gegeven heeft. En gelukkig beleeft hij nu ook zelf, dat het

© 2026

geopend wordt. Hij is heel oud en beloofde het al toen hij zijn gouden bruiloft vierde, lang geleden in Januari. Hij is de oudste en de rijkste meneer Westerling en iedereen noemt hem Kees. In de grote erepoort tegenover zijn huis, met de hoge bordessen en de ruiter-beelden staat het zo-maar 'Leve Kees.' En dat mag! En zo vreemd doen nu soms de grote mensen! De armste mannen op straat noem je nog behoorlijk bij hun achternaam, die maar een beetje fatsoenlijk is, heet al meneer, althans in zijn Zondagse jas en de rijke heren Westerling hoor je bij hun voornaam noemen.
Iedereen doet het, het mag, ze weten het zelf heel goed, zegt vader, en worden er niet kwaad om! Ze heten Kees, Geert-Jan en Siem, zelfs geen mooie of deftige namen hebben ze en zijn toch heel voornaam en wonen in de allermooiste huizen, de haven hoort van ze, en al het hout hoort van ze en als je eens even probeert te denken dat ze er helemaal niet zouden zijn, dat er geen Westerlingen aan de Bredenweg zouden wonen, dan voel je pas hoe onmogelijk dat is...
Er is ook een oude dame, de zuster van Kees, Geert-Jan en Siem, die noemen ze maar gewoonweg Ma, dat is een ouderwetse afkorting voor Marie, maar de meiden uit de polder willen niet eens meer zo heten, je moet Marie of Mie tegen ze zeggen! Kees is de oudste, Geert-Jan de deftigste - een mooie heer met grote snorren en prachtige witte boorden om! - Siem de vriendelijkste en 'Ma' de vroolijkste, ze is een 'oude vrijster,' ze woont in een laag, lang hui waar een zilveren vis zwemt in zilver water, boven de deur, 'De zilveren Zeelt' en heeft een équipage, Kees en Geert-Jan hebben elk twee equipages, één met twee paarden en een met één, Siem heeft er een, net als Ma, - ze heeft een stem als een man en lacht en praat heel luid over straat en laat haar hoed, een grote zwarte, met paar-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

se bloemen en zwarte linten, aan haar arm bungelen, niemand draagt zo'n hoed en niemand die zo doet - de mensen zeggen dat ze in de tuin op klompen loopt! - maar niemand lacht haar uit, niemand zou daaraan denken.
In alle straten bijna hangen vlaggen, ze strijken uit de dakramen langs de huizen neer, uit lage huizen reiken ze tot vlak boven de grond, breed-uit hangen ze tussen het huis en de boom ervoor en ze maken meteen van zo'n boom een prachtige, groene versiering, het lijkt ineens alsof de bomen er niet altijd stonden, maar pas neergezet zijn, toen de vlaggen werden uitgehangen. De mensen zijn mooi gekleed en lopen door de straten en zullen straks allemaal naar het Park gaan. Zij ook, ze moet alleen maar even schortebont halen, en nog allen tijd, haar nette jurk heeft ze immers al aan. De Duitse muzikanten zijn er ook, en het is niet eens hun dag, hoe zouden die mensen te weten zijn gekomen dat vandaag het Park geopend wordt. ?
Alles is heerlijk en feestelijk, anders dan Zondag, want Zondag is saai, anders dan kermis, want met kermis wordt gevochten, anders dan de schutterij, want wie zou daar nu voor vlaggen! In de zij-straat zonder bomen waar de winkel is lijken de vlaggen veel minder mooi....
De juffrouw moest het schortebont nog laten halen, uit het magazijn, maar het is vlak-bij en ze wil best even wachten, in de open deur. Deze straat is wel kaal zonder bomen en ook te breed voor de kleine, lage huizen, het waren er vroeger twee met een water ertussen dat nu is gedempt, en het is er altijd een beetje Zondag-achtig en de mensen kijken of ze uit de kerk komen, maar hij loopt uit in de Bredenweg, juist waar de stalhouderij inspringt tussen de andere huizen. En daar is een drukte en een fonkeling in de zon! Een komen en gaan van

© 2026

rijtuigen, voortdurend. Weer een draaft aan, zwenkt het gele pleintje op, nu komt het ogenblik dat het plotseling aan alle kanten vuurschiet en bliksemt. nu stort het zich in donker en dooft uit. Er is iets dat vreemd is en niet helemaal prettig aan het uit-elkaar-nemen van paard en rijtuig. Dravend op straat lijken ze samen één ding, dat je liever in elkaar zoudt moeten laten. Het paard stapt weg, hoog naast de kleinen man, de blauwe arm lijkt tegen de opgeheven bruinen kop te rusten, de lange bomen nikken naar de straat, de vigilante is ineens een ander ding, het leefde en is nu dood. Hoog uit de gevel, boven de poort, staart de paardenkop neer op alles wat gebeurt, met grote ogen....

Nu eens kijken naar de anderen kant. De naaste buren hebben een prachtige grote vlag, zo zie je geen tweede in de hele straat, die oploopt en vol zon staat in de verte. het huis is geel met hoekraam en poort en boven voor het venster zitten kinderen trots te kijken naar hun vlag. De lucht ruikt naar vanilje telkens als de wind wat sterker wordt, die komt van de overkant, waar heliotroop onderlangs een hekje groeit.... de straat is breed, toch zie je het bleke, tere paars. nu ruik je het niet.... en nu weer wel. je proeft het tot diep in je keel, zo zoet. Korte, knallende geluiden maakt de vlag, een brede rode zoom flapt om en zit als vastgeplakt, veel minder vurig dan het enkele is het dubbele rood. En zie, nu rijst de hele vlag de hoogte in, langzaam vaart hij op en het wit komt naar voren gebold tussen het rood en het blauw, de rode zoom raakt los en rolt weer uit, de donkere klad is weg en al het rood straalt ongeschonden vurig. Dat doet nu allemaal de wind, hij is achter de vlag en beurt hem als met twee handen onder het rood en blauw de hoogte in en blaast terwijl als uit een mond middenin tegen het wit, dat het zoetjes naar voren bolt. Het gaat niet

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

licht, het moet wel moeite kosten, de vlag is ook zo volgezogen, zwaar van nat, dat je glinsteren ziet, maar hij rijst toch al hoger en hangt half schuin, de zon schijnt er door Blauw is het mooist in de schaduw, rood in de zon. Moet je nu eigenlijk altijd maar blijven zeggen, dat de wind onzichtbaar is? Je ziet hem nu toch duidelijk de vlag in de hoogte beuren. Zie je nu enkel een vlag of zie je ook wind? De kinderen aan het raam hebben pret, een oude bleke dame is bij ze komen staan, die kijkt over hun hoofden naar de vlag, ze ziet hem in de hoogte varen. ze is in huis en kan de wind niet voelen, ze zou niet kunnen weten dat het waait.... maar ze ziet het, dus.... ze ziet de wind.... en kijk.... dan kun je toch ook niet zeggen dat de wind onzichtbaar is. ! De vlag is niet hoger gekomen, bleef even roerloos, en zakt nu weer, het wit kruipt tussen het rood en blauw terug, vlak hangt de vlag, en recht naar beneden. De kinderen lachen, wijzen, praten met de oude dame. Zeggen ze misschien hetzelfde dat zij denkt? Dat zoete in haar keel is nu niet van de heliotroop alleen, het is er altijd als ze voor moeilijke vragen een antwoord vond. Hoor in de verte de muzikanten!

‘Lang zal hij leven’ - spelen ze en de mensen zingen mee! Er gebeurt toch niet iets waar zij niet bij zou zijn? Hollen op een draf, de hoek om, en ze ziet het voor zich uit. Wimpels wapperen, alle kleuren tegen het blauw, bijna rechtstandig de hoogte in. de muzikanten spelen en de mensen zingen rondom en onder de hoge erepoort.... ze zijn al aan het ‘hiep-hiep-hoera....’ Gauw-gauw als je je voorstelt dat je aan het hoepelen bent - want je hoepel trekt je mee! - kun je dadelijk veel harder lopen!

Haar hart hamert als met rukken, het doet bijna pijn en water welt onder haar tong. Zoals ze ook rende -, in niets, in een

© 2026

ogenblik, die helen afstand, verwonderd kijkt ze even om, daarginds was ze zo-even en nu staat ze hier!
Midden in de tuin blinkt het vierkante, witte huis. Altijd is het in de zomer boven deuren en ramen, met een kleurige brede band als rondom omwonden, dat zijn de balkons die bonte bloemen dragen, maar nu is het voorbalkon nog apart versierd, er hangen fleurige slingers af, die schommelen zacht en heten bloemfestoenen en 'bloemfestoenen' is een mooi, een heerlijk, bont, een zoet en zonnig woord. Op behangselpapier heb je ze soms, bloemfestoenen, zodat je dan plotseling in de winter de zomer voelt. Tegen de rand staan 'Kees' en Mevrouw en hij zwaait met zijn gelen hoed, wat lijkt die midden in de lucht toch klein, hij is nu niet in het grijs, maar helemaal in het zwart.
Gaan ze weg, de muzikanten en de mensen, kwam ze nu toch net te laat? Er is beweging van onzekerheid, schuifelen, kijken, zachtjes lachen. De muzikanten weten ook niet rechte. en lachen ook zo'n beetje onder elkaar, maar brengen dan toch de stralende trompetten, de zwarte, zilver-beslagen fluiten weer naar de mond en stellen zich stevig op de benen, de gezichten heel ernstig weer ineens. Daar staat zij in een groot gedruis van muziek en gezang. 'Lang zullen ze leven. ' ze wil meezingen, maar er komt geen geluid, rillingen ritsen over haar hoofd en haar ogen zijn ineens vol tranen....
Ze gaan, met vader. moeder kan niet mee, ze heeft het te druk, ze moet het bontgoed verstellen. moeder houdt ook niet van volte op straat, liever gaat ze aanstaande Sjabbos na sjoel-tijd met vader alleen. Zeg, is het niet grappig dat we iets dat we nog nooit van ons leven zagen, telkens in het klein voor onze ogen zien, precies en precies zoals het is? Dat komt door de tekening in het Woensdagse krantje die vader lang geleden

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uitknipte en zorgvuldig bewaarde, want die teekening kennen ze uit hun hoofd, ze hoeven hun ogen maar dicht te knijpen en alles staat erop, het hele park, de Oost-poort en de West-poort en het 'heuveltje' en de 'muziektent' en het 'paviljoen' en de 'vijver' en dat zullen ze dadelijk allemaal zien in het echt, en het Park is ontzaglijk groot, het is een H.A., en al die grond hoorde van 'Kees' Westerling, die heeft het gegeven, aan allemaal samen, met de bomen en de bloemen en het gras en alles....

De klok heeft nog geen drie geslagen, de grote hekken zijn nog dicht, de spijlen mooi met driekleurenlint omwonden. Zij staan met heel velen voor de Oost-poort, verderop zie je de mensen voor de West-poort staan, die staan aan de kant van het spoor, zij aan de kant van het water. Zoals zij naar die mensen kijken, kijken die mensen nu stellig ook naar hen en herkennen hier geen gezichten, maar daarginds van elkander wèl, net als zij van elkander hier. Er zijn er veel die ze kennen; van de mensen hier tot aan de mensen ginds zie je rijen, rijen ijzeren spijlen, zo lang is het hek, zo groot is het Park. Alle mensen zijn ongeduldig, alle mensen verlangen, alle mensen kijken naar de klok. Wat komt het goed uit dat de toren vlak bij is en dat de zon juist op de wijzerplaat schijnt. Je moest eens zoveel geduld hebben om tien minuten lang te blijven kijken, dat je de groten wijzer ziet lopen naar de twaalf! Zullen ze het eens proberen? Maar vader trekt ze bij de hand, ze moeten zeker ergens anders naar kijken. Achter het hek, in het Park, over de nieuwe witte paden, lopen plotseling mensen, die waren er zo-even niet, die komen uit het Paviljoen, het is blinkend bruin met veranda's rondom en het staat midden op een plein van grint, dat lijkt wel haast sneeuw, zo nieuw het zijn 'Geert-Jan' en 'Siem' en de mevrouwen, en 'Ma' en de

© 2026

dochters van Geert-Jan en van Siem en de getrouwde zonen ook, dat zijn zelf al grote heren.... die twee jongens in witte pakken zijn kleinzonen van 'Kees,' die wonen hier niet.... De mensen rondom wijzen naar binnen, de meesten kennen ze wel, zij-zelf ook, maar toch niet allemaal. wat doen ze nu al in het Park, vader? Er is een 'feestmaaltijd' geweest in het Paviljoen, en zij zijn de 'genodigden.' Hoe zou dat wel voelen, om 'genodigde' te zijn? Het is net alsof je ineens nog meer verlangt, nu je al die anderen, die genodigden, daar lachend en pratend en kijkend ziet lopen.

Je voelt een prikkeligheid en telkens gaat het zo raar door je hoofd en over je rug... het duurt wel lang, maar het zal en moet toch gauw gebeuren. Eer het 'vanavond' is, eer je weer een boterham eet, eer je weer thuis bij moeder bent, eer er iets anders, wat ook, gebeurt, zijn de hekken open gegaan en ben je erin geweest, het gebeurt van alles wat er verder in je leven gebeuren zal, het allereerst! Al maar meer mensen, hier en ginds; die van de spoorkant kwamen, blijven aan de Oostpoort staan, maar zij met vader wachten voor de Westpoort, bij het brede, blauwe water, want over de brug zijn ze gekomen.

Daar komt een heer... Je hoort zijn voeten over het witte grint. hij loopt vlug naar het hek. en van de toren komt tegelijk de eerste slag, hij is bij het hek en wacht met de hand aan de drie-kleur-strik en lacht naar de mensen die binnen zijn, de 'genoodigden,' de tweede slag... de derde slag. De strik is los, de linten zijn eraf... Wijd wijken de helften van het hoge hek vaneen, ze mogen in het Park. Ze zijn in het Park. Door het andere hek zie je gelijktijdig de mensen verdwijnen.

Wat ruikt het dadelijk veel lekkerder in het Park dan buiten op de weg. Theerozen... meloen. je zoudt het niet kunnen zeg-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gen, het is fijn en zoet.
Ze willen wel dadelijk de tekening herkennen, maar dat kan niet, het Park is zo ontzaglijk groot. Ja, als je nu, zegt vader, met een luchtballon er boven kon zweven, dan ging het wel, dan zou je het hele Park zien als de tekening in de krant en veel mooier, in wit en groen en vijverblauw. Dan waren de bloemperken bonte vlekken en keek je op het dak van het Paviljoen, daar verloor je bij! En daarom is het dan ook maar goed dat ze niet in een luchtballon zitten -, daar heeft vader gelijk in. Ze willen nu eerst het Paviljoen bekijken. Boven tussen de bruine spijlen van de veranda is het hout als kant zo fijn besneden en uitgeschulpt in bogen en van elke boog hangt een rotsachtig mandje vol bloemen en groene sprieten af. Zou dat versiering zijn, vader, of zou dat blijven? Dat blijft. maar de dikke slingers tussen de spijlen, van sparrengroen met verse rozen bestoken, dat is versiering, dat gaat weg. Kijk. een gedekte tafel binnen in de grote schemerige ruimte.... er lopen knechten. je hoort gerinkel. daar is de 'feestmaaltijd' van de 'genodigden' geweest en een heerlijke reuk van meloenen komt naar buiten. Verleden jaar was dit alles nog weiland, met koeien erin! Kunnen ze dan die grindpaden zo maar maken. kunnen ze dan zo 'n heel park maar maken? De banken zien er zo glimmend uit, je kunt haast niet geloven dat ze droog zijn. de mensen voelen met hun vingers, eer ze durven zitten gaan, maar ze geven niet af. Straks gaan ze ook zitten, maar eerst willen ze alles zien.
Ze kennen het Park en ze kennen het toch weer niet. Ze kennen het klein van een prentje, ze kennen het al lang, en wonderlijk.... wonderlijk. nu is het alles zo geworden en zien ze het in het groot en het echt, elk ding precies op zijn plaats, elk ding nieuw en bekend. Drie banken in een boog staan bovenop het 'heuveltje' en je kijkt neer in een dal van gras en op de

© 2026

bodem van dat dal bloeit een perk van de allermooiste rozen, een groene kom vol rozengeur is het dal. en dal is ook een heel mooi woord: 'Omhoog, omlaag, langs berg en dal ben ik in de hand des Heren.'
Waar dient een muziektent eigenlijk voor, vader? Ja, dat wil ze óók wel eens weten. Er zullen concerten in gegeven worden, er komen stoelen en lessenaars voor de muzikanten. Wat je nu hoort, zou je ook voor muziek kunnen houden, als je hier vreemd was en niet beter wist. het lijkt op het zingen van een heel grote waterketel, maar muziekachtiger, en het is de houtzagerij, die staat over de sloot en de sloot is zo vlak achter het park dat het hek erover heen schijnt te liggen. Dan kon je zo naar de anderen kant!
Licht-bruine balken liggen boven-op de sloot, zodat je niet veel van de hemel erin ziet en daardoor ruikt het bijna net als aan de haven.... niet helemaal. land met koeien en bloemen heeft een eigen reuk. Al die balken worden tot planken gezaagd en wat er zo zingt zijn de zagen, het zijn, zegt vader, machinale zagen.... de planken zijn prachtig blank, hoge stapels liggen er onder de loodsen en overal staan de loodsen en de koeien lopen er tussen in en er zijn bruine schuiten, maar er is enkel dat ene geluid. ginds van een molen, die fel zwart en heel hoog lijkt tegen het groen en blauw wappert rechtop uit de kap een kleine vlag, die molen hoort van 'Kees' en het land en de loodsen en de balken en de sloten, alles, tot de ronden spoordijk toe, maar die koeien horen van boeren.
Ze hebben naar dat allemaal door het achterhek staan kijken en ernstig staan praten, maar nu moeten ze alles verder zien in het Park.
Wat hebben ze midden op dat grasveld tussen heuveltje en paviljoen toch een klein, nietig boompje gezet. vader lacht.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dat boompje is een bruine beuk en bruine beuken worden groot, eenmaal zal daar een hoge, dikke boom staan in het gras, met een zware stam en takken naar alle kanten en daar weer kleinere en kleinste twijgen aan en grote, sterke bladeren, die het gras eronder donker van schaduw zullen maken, wijd-rondom. En hoe lang zal dat duren, vader? Ja... hoelang. ? Ze staan op het grindpad dat in een boog om het grasveld gaat, ze staan met hun voeten vlak voor het gras, niet erop natuurlijk, naast vaders linkerschoen bloeien bijna op dezelfde plek een paardenbloem en een madelief. Ja.... hoelang? Een dertig jaar, denkt vader, zal dat duren. dan zal dat boompje, 't lijkt een dikke tak in het gras vandaag, een hoge boom geworden zijn, een dichte kroon van zware takken boven op een sterken stam!

Voeten schuifelen over het grind, achter ze langs, het Park is vol van mensen, je hoort en ziet ze overal, en toch is het alsof ze ineens alleen met vader zijn en of er nu iets gebeurt. Zou dat kunnen, vader dat wijzelf dan ook hier stonden, met ons drieën, net als nu? vader lacht erom. dan zijn jullie veertig jaar en vader over de tachtig.... Ze lachten ook... en toch is het om te rillen zo vreemd. Zij beiden veertig... grote mensen, oude mensen al.... want veertig is al oud. vader over de tachtig.... ouder dan nu de Opperrabbijn is... met spierwit haar, met witten baard... kan vader zo worden en is het dan vader nog? En moeder...? Dat is toch makkelijk uit te rekenen, vader en moeder schelen precies tien jaar, dan is moeder dus over de zeventig. Zo zal het allemaal wezen, als dat boompje een grote boom geworden is. En natuurlijk gebeurt er in die tijd nog veel, veel meer En wat dan, vader, wat dan? Daar kun je toch vooruit niets van weten. Ja, het gebeurt, je moet het wel geloven, het zal met je-zelf en met de hele wereld gebeuren, vanzelf gebeu-

© 2026

ren. Het is altijd door gebeurd. Als je op een huis ‘1685’ ziet staan, dan weet je toch ook dat al die jaren voorbij dat huis gegaan zijn, en dat huis staat er nog, het is oud. maar eenmaal werd het gebouwd! Daar heb je nooit aan gedacht. Ze komen naar je toe, al die jaren.... en ze gaan door je heen. en ze gaan weer van je af. en eenmaal zullen ze veertig jaar zijn, en moeder zeventig en vader tachtig....
Waar neemt vader ze nu ineens mee naar toe? En waar haasten zich alle mensen plotseling heen? In de muziektent zal een heer een redevoering houden! Gauw erbij, de meesten zijn er al. Je hoort nu plotseling geen voeten en geen stemmen meer, je hoort de wind die over de kleine blaadjes gaat, je hoort ineens de vogels, je hoort de muziek van de houtzagerij...
vader zegt dat de heer heel mooi heeft gesproken. Zij hebben niet zo heel goed geluisterd en niet zo heel veel verstaan -; tussen de lijven en benen van grote mensen zag je grappige grindfiguren. Nu is het tijd om naar huis te gaan, door het andere hek, dan waardoor ze kwamen. Kijk, het boompje. ! De tere blaadjes ritselen in de wind, glinsteren in de zon als waren ze dun met zilver bestreken of overstrooid. Is het niet net alsof ze iets met het boompje te maken hebben? Ze zullen groot en oud worden met het boompje gelijk. En zullen ze dan over dertig jaar weer hier met vader staan?”

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

LOPEND NAAR DE GROTE STAD

DE ZOMERDAG WIL MAAR GEEN EINDE NEMEN. Hoe lang geleden lijkt de morgen nu -, als over een hoge boog van uren zie je er naar terug. Het loof bewoog, het licht bewoog.... luchtig lag goud gestrooid. het loof werd stil, het licht werd hel, de hitte zwol, het was de volheid van het middaguur toen werd het witte licht weer goud, een gloeiend middaggoud, maar het loof bleef nog stil tot de avond toe. toen ineens leefde het op, in lispeling en ritseling, in koele rillingen woei de hitte weg, er kwam weer ruimte om in te ademen. en in het Westen had zich al het goud vergaard, alsof de zon versmeltend, in hete stromen uit elkander liep, toen koelde het goud, het rood verschoot, het rose bleekte en eindelijk sloot zich de hemel dicht. , een blanke schemering bleef.... maar de nacht daagde op. zijn zwart doordrong het blank, het scheen nu langzaam, dan weer gauw te gaan. het leek soms al avond en soms nog schemering, tot de sterren de hemel uit sprongen. Maar nog wil de dag geen einde nemen, het licht werd hem ontroofd, hij leeft in stemmen en geluiden verder. De koele avondwind die in het donker lispend waart, is de laatste adem van de zomerdag. Hij gaat heel hoog, hij vangt de verre stemmen, hij gaart de verre geluiden, hij brengt ze bij de mensen, die met open ogen wakker liggen in hun bed. Zij ligt met open ogen wakker in haar bed, want ze kan niet slapen. Het kleine raam, hoog in de muur, was toen ze in bed kwam, schemerblauw, toen werd het inktig en nu is het zwart, zonder sterren zwart, want het raampje kijkt niet naar de hemel, het kijkt bij de buren in de steeg. Hun voordeur is aan de straat, hun zijdeur is in de steeg, daar zitten ze buiten met stoelen en stoven, ze praten, hun stemmen zijn donker en dommelig. Wijd open staat

© 2026

het raampje, het is hoog in de muur, toch voelt ze de wind, als een koelen, lichten adem, telkens even over haar voorhoofd heen. Hij voert als gewikkeld in ruisingen van bomen, dichtbije en verre, het zoete loeien van een koe in nachtelijke wei, wie weet vanwaar.... hij voert een nauwelijks hoorbaar blaffen, van bij een duister huis, ergens heel ver in het veld, door kleine zwarte opening bij haar de bedstee in, het valt met zachte bonzen op haar borst, het kruipt om haar keel, alsof ze huilen wou. en de grote gedachte, die haar wakker houdt, drukt het naar onderen, maar niet uit haar weg: Morgen is de dag! Morgen is de dag, omdat het morgen drie maanden is geleden, dat vader het heeft beloofd. Toen was het April. April is pril: prille jeugd! Pril is kil, kil is kaal, kleine blaadjes, weinig schaduw tegen de zon, weinig schut tegen de wind, weinig vastheid in het weer: Aprilleke zoet, geeft soms nog wel een witte hoed. Laat er maar sneeuw vallen in April, de krokusjes zijn al voorbij, de hyacinten in bloei, de tulpen op komst. Tienmaal liever wind en moddersneeuw in April, dan 'lekker vriezend weer' in Januari....

Die dag zijn ze op de wandeling verder dan ooit gekomen. en hebben van de dijk af over het water de torens van de grote stad gezien. en hebben een helen tijd ernaar gekeken en over allerlei gepraat en hebben voor het eerst van hun leven erover gesproken of je daarheen te voet zou kunnen komen en hebben het, thuiskomend, vader gevraagd en of vader dan, als het kon, o alsjeblieft.... alsjeblieft. met hen een keer zou willen wandelen naar de grote stad. En boos, verdrietig zijn ze de kamer uitgelopen, om wat vader zei: vandaag over drie maanden gaan we te voet naar de grote stad. Want klonk 'over drie maanden' niet precies als 'nooit' of, zoals vader zegt, wanneer hij plagen wil: 'in drieën', dat is, nu niet, dan niet, nooit niet. ?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het klonk hetzelfde, maar het betekende niet hetzelfde. Een week ging om en op de wandeling zeiden ze het elkaar: die week was de eerste week van de drie maanden geweest, en ze begrepen het ineens, het zou duren.... duren.... duren. drie maanden eindeloze tijd, maar eenmaal zou het voorbijgaan.... En nu.... het ging voorbij.... alle voorjaarsbloemen kwamen en stierven. seringen en meidoorns knopten, loken open, hun geur was overal, maar is nu nergens meer, ze welkten weer weg, vielen weer af, nu komen ze in lang, lang, lang niet meer terug. leeuwenbekken en winde volgden dovenetel en speenkruid in het gras onder de dijken, waar ze wandelden.... elke week, en elke week was één. totdat ze dagen tellen konden, die sprongen langs ze weg, een voor een, als de minuten op de klok bij het station en morgen is de dag. Met vader gaan ze morgen te voet naar de stad, ze gaan al vroeg, want warm zal het stellig zijn en de weg leidt door polders waar geen bomen groeien. daarom heeft moeder ze tijdig naar bed gestuurd. en vader en moeder zijn ook zelf eerder dan anders gegaan. en de wind die het donkere huis binnenschuifelt en naar geluiden zoekt om met de andere te vergaren, vangt geen geluid meer op bij hen, maar zij kan niet slapen, omdat het morgen de dag is, en omdat ze aldoor denken moet aan het voorbijgaan van die drie maanden en ook het ruisend zuchten van de bomen houdt haar wakker en ook de stemmen in de steeg. Maar de buren lijken nu eindelijk te gaan slapen.... je hoort ze opstaan. het kluw van dommelige, doffe stemmen is losgeraakt. sommige wandelen het steegje uit, die zijn het eerste weg, de andere gaan het huis in. en trekken wel dieper, maar blijven toch hoorbaar.... stoelen stommelen. die worden nu op hun plaats geschoven.... de lamp laten ze zeker maar uit. elk vindt wel weg in zijn eigen huis al is het donker.... nu hoor je

© 2026

enkel nog maar mompelen. zo gaat het ook, wanneer de trein al verder en verder gaat.... dat slinken van geluid. en zo slinkt ook een zomerwolk, onder je kijken, zo smelt hij gaandeweg in het blauw een verre trein is soms precies een mug dichtbij. maar als je het weet, hoor je het verschil, dan lijkt het niets meer op een mug.... en bonzen dichtbij lijkt soms op blaffen veraf.... totdat je het weet.... dan lijkt het niemendal....
Ze slaat de ogen op. zon! Een nieuwe dag, die over de wereld kwam. Ze zit overeind en uit de roezigheid springt het besef als uit het voorspel de melodie, vandaag! Er kraait een haan, een ander antwoordt, die veel verder is: vandaag! Het is vandaag! Weer kraait een haan en ineens bemerkt ze, hoe stil het nog overigens is, enkel de hanen kraaien, al meer, een wijde boog van helder hanengekraai, rondom haar heen, rondom het huis, maar verder geen geluid. Hoe laat mag het zijn? Ze is er al uit en al bij de klok en zó vlug, dat ze omkijkt naar haar verwoelde bed: hoe kwam ze zo gauw eruit?"
"Half vier. Haar voorhoofd voelt ze kleverig-klam, het huis bewaarde de hitte van gisteren, gauw wassen, gauw naar buiten. Als je onderwijl aan wat anders denkt, ben je klaar eer je het weet, nu duurt het lang. Ze slapen nog allemaal, de afspraak was half vijf elkaar te wekken. Ze sluipt op haar tenen, wrikt de grendels, voorzichtig, hun kokertjes in.... het huis is open.... O.... is zó de morgenstond. ?
Zo stil en licht.... zo zonnig en koel.... de vogels zijn nog zelfs niet wakker de wind is nog niet op zijn post. Ze gaat het stoepje af.... wandelt het straatje op. hun huis voorbij.... de gele gordijnen hangen neer.... en de deur staat open. overal hangen de gordijnen neer, overal zijn de deuren dicht. Daar, boven de huizen van het overpad.... daar staat de zon, de jonge zon, de jonge zon in het blauw de lucht heeft smaak... de lucht is drin-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ken.... Weer kraait een haan.... veel andere geven antwoord.... elkeen heeft toch zijn eigen stem. die zo-even begon, komt nu achter aan, en telkens meer lijken wakker te worden. sommige kraaien kort en schor, andere met uithalen als wapperden linten en wimpels in bogen door het gouden blauw. Zij is de eerste in huis die wakker is, de eerste van het pad, de eerste mens in het hele stadje. Als ze eens de enige wakkere op de hele wereld was. de enige mens die dit nu allemaal ziet... en proeft en ruikt. Wat een gedachte, dat alle dagen, terwijl iedereen slaapt, ditzelfde buiten de huizen gebeurt. wat de mensen vroeg-in-de-morgen noemen, is goed-beschouwd al laat op de dag! Nu loopt ze weer terug. Voetje voor voetje.... ze kan haar geluk niet op. ze kwam uit een schaduwbaan in de zon en moet nu even blijven staan... rondkijken.

Diep ademen... een groene boomkroon vlak bij... daar was zo even nog alles stil. Daar roert het zich nu, diep in het gebladerte... een vogel tjirpt... de eerste, de enige, die met haar wakker is! Nu gaat ze weer hun eigen huis voorbij, en de zon valt op de houten stoep, maar heeft de drempel nog niet beklommen. het gangetje loopt als een schemerige koker naar achter toe... ze slapen. Ze gaat de anderen kant nu op. Gelukkig dat de varkensslagerij gesloten is, dat je vieze grauwe en zwarte worsten niet ziet. Vlak daarnaast woont Brons, hij is een vriendelijke, oude weduwnaar, en aan zijn lange dochters is alles rood, rood haar, rode wimpers, rode wenkbrauwen... Maar nu slapen ze. Ze blijft staan luisteren vlak onder het raam, de zon schijnt tegen haar en tegen de gele plankengevel aan. Is er wel iets zo stil als een huis waar alle mensen slapen? Ja, misschien een huis waar heel geen mensen wonen, maar daar luister je dan ook niet. De witte roosjes geuren, die groeien in de overtuin, zij alleen van alle buren hebben een over-

© 2026

tuin. Ze zou er nu best even in kunnen gaan... Nog geen vier uur in de morgen. geen tuin die nu al op bezoek van mensen rekent. Ze moet er zelf om lachen. Alles is vochtig, alles blinkt maar niets beweegt. Het is precies een grote tuin in het klein, zoveel perkjes en smalle slingerpaadjes. Waar komt toch al dat blinkend nat vandaan? De schutting is van buiten bruin maar je ziet er niets van aan de binnenkant, het is een behangsel, het is een versiering. Nu begrijp je ineens dat de hele buurt die witte roosjes ruikt. Het zijn er honderden, misschien wel duizenden. En hoe anders weer is hun sterk en glimmend groen dan het tere grijs waartussen vlak aan haar voeten de kleine witte anjers staan. Zo sneeuwig-teer de fijn-gekartelde blaadjes en 't rode strepenboogje over elk vormt juist in het rond een kring. de dauw is saamgezonken tot een klare bolle drop, die lijkt gezwollen uit het hart, ja, water gaat naar de laagste plaats, tenminste als het kan. De rozenblaadjes houden het vast, de blaadjes en de roosjes flonkeren. er schieten overal kleurtjes uit... dat doet de zon... D*e zon drinkt dauw*. je komt dat wel in het leesboek tegen, je denkt dan aan echt drinken niet?- maar waarom zou een mens geen dauw kunnen drinken. Haar hele gezicht is al nat, voordat haar lippen een roosje vatten.... voorzichtig, als je stoot valt alles langs je kin eruit. ze is haar handen, op haar rug, geheel vergeten. je moet ook uit een roos niet als uit een kopje drinken.... haar lippen tuiten tastend.... nu is het gelukt, nu haalde ze voorzichtig.... nu kwam het in haar mond.... dauw uit een witte roos. daar kan toch water uit de kraan niet bij halen. Haar hele mond is koel van de dauw, is zoet van de geur, tot in haar keel.

Hoe toch die kleine bloemetjes wel zouden heten. als schelpjes gebogen en zo wonder teer gekleurd? Wat hebben ze bij Brons veel verschillende bloemen. hun hele tuin is één bloe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

mennest, blinkend van nat. Nu heeft ze dauw gedronken. juist als de zon. ze is ook opgestaan bijna gelijk met de zon. Ze stond over de bloempjes die als schelpjes zijn gebogen en richt zich nu plotseling op.... een doffe klap. of was 't een schot?... een zachte galm zong door de lucht. wat mag dat zijn? Het blijft nog even stil. en ze hoort nu ineens van allen kant de ontwaakte vogels joelen. wat mag het zijn ge-" "weest....? Daar ratelt ineens een kar over de straatstenen van het overpad. dat is de kar van de bakkerij. die werd daareven dichtgeslagen. Hoe alles nu opeens veranderd is! De straat ontwaakt, de wereld ontwaakt.... ze is niet langer meer alleen...
Het is de dag, een zomerdag als gisteren was, het lijkt als had de zon een andere kleur.... een anderen klank het hanengekraai.... Een ongeduld neemt haar in bezit.... en jaagt haar op.... een ongeduld en een verlangen.... gauw naar huis. zien of de anderen wakker zijn, het is de dag van de grote tocht....
De straatdeur staat nog open, zoals ze hem liet, de zon is over de drempel gekropen, een eindweegs het gangetje in. ze loopt op de tenen. Achter de beschotten gaat stommelen en mompelen om. die komen nu pas uit hun bed, die hebben de dag niet gezien, zoals geen mens hem ziet, die hebben geen dauw gedronken. !
Half vijf.... er gaan er twee met hun hengels voorbij, die ze niet kennen. er ratelt weer een kar, nu verder weg. de hanen houden met kraaien niet op, ze schijnen van moe-worden niet te weten. maar hoe anders is alles dan het daareven was. Was het zo heel anders of vertelt ze maar wat? Dat zal hij zelf wel merken als hij ooit om half vier buitenkomt! Brood zonder trek naar binnen te werken. dat is een kurk te willen duwen in een te nauwe hals. maar de grote mensen begrijpen van veel dingen het onmogelijke niet....

© 2026

De wereld die zij voor de anderen zag bestaat niet meer maar dit is ook een heerlijke wereld, waarin ze nu buitenkomen, dit heet 'heel vroeg' voor ieder die niet beter weet. De zon is hoger gekomen en stort warmte af en alles zuigt zich met die warmte vol en geeft dan zelf weer warmte af. Ze hebben afscheid genomen en lieten moeder op de stoep.... ze gaan.... ze zijn op weg. En een diepe adem rijst uit haar op, vliet in ene rilling weg, ze keert als door een blauwe ruimte over een grote leegte terug naar die dag in April, toen ze thuiskwamen en vader beloofde. Zoals een vogel voorbijroeft door de lucht, zo ijlt ze vliegensvlug weer naar die dag en keert zich om en komt weerom, en nu is nu....

Slapende huizen en slapende tuintjes, in hun eigen straatje nog geen mens die roert. maar verderop, een man in blauwe boezeroen, in het groene bleekje naast zijn huis waar geen zon nog kwam, over de brede, grauwen regenbak zó ver gebogen, dat zijn galgen spannen over zijn rug. de aker plompt klukkend af in het donker diep.... ze zijn er al weer langs.... een vrouw in muts en jak. die schuift haar gordijntje open en een lichtje komt bloot. op een groen hek, in de zon, boven goudsbloemkronen, zit een jongen nog zonder hes, hij timmert, de hamer zwijgt, zolang zij langs hem gaan. Dit is allemaal wel anders dan anders, maar het is niet nieuw, het nieuwe hebben ze nog allemaal tegoed. Over de brug en op de dijk, daar is ineens de geur van het land, van koolzaad en koeien, van zon die dauw gedronken heeft, een slapend schaduwstraatje buigt de laagte in, aan 't eind is water, zon en groen. Halt voor de trein. de lange, starre bomen dalen traag en talmend neer, ze strijken langs het hemelblauw, ze maaien langs het huisjesdak, ze rinkelen in het neerkomen. het waarschuwklokje zingt, bij de zon en bij de zomer hoort dat geluid, en de wachteres met

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

rood-en-zwarten hoed, met rood-en-zwarten schoudermantel komt haar huisje uit, ze staat naast de klok en leunt op haar vlag en ze kijkt de trein tegemoet. De vrouw alleen staat binnen en zij drieën alleen staan buiten. Ver weg aan de ene kant zie je de brug, luchtig en hoog in de zon, veel minder ver aan de anderen kant zie je het station, laag en donkergrauw in schaduw, mensjes wippen nog gauw even over en je hoort daar ook de waarschuwklok, veel doffer vader zegt, dat die klokken met elkaar onder de grond verbonden zijn. Het is wonderlijk, maar ze kunnen toch niet luisteren, een uit de verte aankomende trein, die daar dadelijk langs je heen zal gaan, dan kan je aan niets denken.

Wat is hij al dicht-bij, je kijkt precies tegen zijn buik en die groeit terwijl je kijkt, die dijt in het vierkant uit, omdat de trein al nader komt. Denk nu eens even dat je midden op die rails stond vastgebonden.... hè, het schokt door je heen. maar neen, je staat veilig, naast vader, achter de bomen, die gesloten zijn, je wil toch wel vaders hand een beetje stijver knijpen. Denk nu eens even dat de trein van de rails afsprong, ineens, dat noemen ze dirreljeeren, het is een woord van verschrikking vol, een woord om benauwd van te dromen.

Onder de seinpaal en de bocht vloog hij al door, even was hij weg, nu zie je hem ineens veel groter en helemaal in de zon, een woest, trots, sterk dier, dat aangerend komt de kop omhoog, de buik vooruit. hoor het donderen, het rammelen, al het geweld.... hij komt.... hij is er nog niet.... is er nog niet.... is er nog niet. Je zegt dat al harder, in je zelf en je moet er van slikken, zo klopt je hart.... hij is er.... hij ging vlak langs je ogen, maar boven je ogen bliksemend en zwart en rukte de rammelende wagens voort en alles trilt en beeft. je kijkt hem na en ziet in 't rokend stof een vierkant dat duizelsnel verkrimpt. ze

© 2026

hebben toch gauw zijn naam gelezen: hij heet '*Pygmalion*.' Naar wie of wat zou die locomotief zo heten? Ze vragen het elkaar en vader in het verder gaan. Er zijn er met namen van dieren: Schorpioen, Muis, Egel -, er zijn er met namen van admiraals: Olivier van Noort, Michiel de Ruijter, het staat in gouden letters op elke zij, en gouden randen zijn erom. maar wat zou 'Pygmalion' wezen? Zou het mens zijn, vader, of een dier? Een dier, denkt vader, een 'mythologisch' dier, een dier uit de fabelwereld.
De vogel Rok, de vis die Leviathan heet, die rondom de aarde ligt, met zijn staart in de bek.... het dier Pygmalion. Ze ziet het ineens, het loopt op lage poten, veel meer dan vier en heeft een snavel die lang, maar niet puntig is! Wat weet vader toch veel -, zou er eigenlijk wel iets zijn dat vader niet weet?
Maar kijk.... er is een groot, nieuw schip de haven binnengekomen. Het is er geen met hout. het is er een met rijst. Het heeft nog niet gelost, het is er misschien nog geen uur, het ligt helemaal midden in de zon. Ze houden vader bij de hand terug.... er dobbert een heel klein schuitje naast die steile hemelhoge boot, er klauteren mannetjes naar omlaag, die komen naar de kant, die moeten ze eerst even zien, dat zullen Indise bruintjes zijn. Ze blijven wachtend staan, verwachtend kijken.... tussen de balkenvlotten ligt het water stil, hoe vochtig geurt het verse hout, een zilte vreemde reuk, die bij de haven hoort en die aan donkere verre bossen doet denken. Houtschepen komen altijd uit Noorwegen. Het woord 'Noorwegen' ruikt naar de balken, die aan vlotten in het water liggen. En ruik je nu koolzaad tegelijk, dat is zo fris en zoet, dat is van je zelf, dat hoort bij thuis, dat hoort bij de zomer en de vakantie, bij de neuriënde gouden draden, die hangen gespannen en lopen naar verten onder de blauwe lucht. en kijk je dan, terwijl je de balken

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ruikt en het koolzaad ruikt, en het houtschip ziet en het water ziet, naar een groot, grijs Indisch schip, dat blinkt in de morgenzon en waarlangs in de schuinte mannetjes klein als muizen dalen. Dan vloeit alles in je door elkaar.... en er gaat een zweving binnen in je lijf. de reuk van Noorwegen, door het hout. je eigen koolzaad, je eigen water en wat je voelt, wanneer je aan 'Indië' denkt. Heet, vreemd, ver, weken ver over zeeën weg. En toch is dat schip naar hier gekomen.... het is zelfs uit Achter-Indië gekomen. en Achter-Indië klinkt, door dat 'Achter' duizelingwekkend ver. En al de mannetjes zijn meegekomen en nu zijn ze hier, hier in de haven, met hun schip en nu dalen ze langs het licht en blinkend grijs van dat geweldig hoge schip, dat ligt nu vast als een huis, en kijk.... hoe grappig. ze klauteren zo vlug, het is als rollen ze langs een schuingelegde plank naar onderen, ze rollen één voor één het jolletje in.... en de jol is vol,. en nu komen ze. Hoor hun lachen over het water, hoor hun vreemde, drukke praten, dat is als ver gejoel. kijk ze duiken uit het wazige in het zonnige, hun tanden zijn wit in hun bruine gezichten.... ze komen van zo ver.... van uit zo vreemde streken. verre streken. 'O volg mij dan ook naar verre streken, daar ginder naar, ja, naar het Morenland.' Dat is een liedje van moeder.... de jol is nu al heel dichtbij. ze staan overeind.... er zijn er tien.... nee elf - neen twaalf... ze wijzen over het water... waar wijzen ze naar?. naar de dijk - naar het bierhuis achter de boompjes. ze hebben bruine gezichten, blote voeten, en toch lachen ze als gewone mensen. Nu springen ze, al roepend en lachend, één voor één aan wal, over een brede strook van water en riet, ze wachten op elkaar, één blijft er in de jol en de jol roeit terug en ze gaan, met kleine, vlugge stapjes, die je bijna niet hoort, de kant uit, die zij-zelf gekomen zijn.

© 2026

Wat zouden ze nu gaan doen? Allereerst, denkt vader, zich een beetje vertreden....
Ze lopen verder en worden stil -, het wordt om ze heen ook weer stiller. De haven zijn ze nu voorbij, en een voor een de genummerde palen tot vier en twintig toe, die zijn voor schepen om aan te leggen, maar er leggen nooit schepen aan, ze lijken uit het lange gras gegroeid. Voorbij die palen liggen geen schepen meer, en ook geen balkenvlotten meer, het water is open, breed, kaal blauw. Hier heet het 'polder-zeven' en de jongens komen er zwemmen, maar het mag niet, omdat het gevaarlijk is. Waar de palen ophouden, houdt ook de laan van jonge boompjes op, daar voorbij zie je ook geen huizen meer, en de spoordijk is een heel eind van de weg teruggeweken, de bloemen in het gras, die je kent en die je niet kent, ruiken zuiverder en sterker, tot hiertoe waait de houtreuk niet. Ze spreken niet meer met elke stap komt het nieuwe dichtbij. licht stijgt de weg en wordt wat breder en kromt zich rond en plotseling staan ze vlak voor het water, en boven het water, en aan hun voeten ligt de brede, lege pont, de kleine zandjes schitteren in de zon. Ze staan stil. Nu zijn ze, tot waar ze al eerder waren, maar verder kwamen ze nooit, hier hield het op, maar vandaag zullen ze overvaren en dan veel verder gaan. Je merkt ineens, hoe vroeg het in de morgen is. De veerman slaapt, hij is althans niet buiten, en geen geluid, zelfs geen gekraai van hanen. Maar nu ze stilstaan, en zelfs geen geluid meer met hun kleren en hun voeten maken, nu dringt ineens een fijn en hoog geschal hun oren binnen. Het komt het water over, het zullen leeuweriken zijn. Ja, vader?
Ja.... boven de polder hangt de lucht vol leeuweriken.... die je hoort. maar niet ziet.... die je wel telkens meent te zien. Maar je kunt in dat blinkend ruim, in dat schitterend blauw zo lang

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet kijken of er springen overal zwarte pikkels rond, die houd je dan voor leeuweriken....
De veerman komt, zijn klompen klossen, ze dalen achter hem naar de pont, ze houden vader elk bij een hand en niemand zegt een woord. Dof dompen de planken. Nog sluit over de wal de opstaande rand.... en nog.... en nog. nu splijten wal en pont vaneen en het water komt al breder bloot.... ze gaan. ze varen naar de overkant. Midden op het water nu.... overal rondom water nu. dat springt met smakkende geluidjes tegen de kanten op, en parelt schuimend voor de brede rand. De kabel spant.... je ziet hem trillen, en vochtig blinken in de zon. , met het vreemde houten ding in zijn hand haalt de veerman krom-gebogen de overkant naar zich toe. Zo klein als de watergeluidjes lijken. je hoort nu toch de leeuweriken niet. De overkant komt naar ze toe, donker en hoog rijst de dijk in het naderkomen, je ziet aan de glooiïng de ronde keien glimmen. De pont legt aan. Ze staan hoog op de dijk en kijken over het water terug. ze staan nu zelf waar zo vaak ze heengekeken hebben en ze kijken naar waar ze zo vaak hebben gestaan. Het is er zonnig en leeg daar over het water, klein lijkt de grote bel, onder het dakje met de witte plakkaten. Verder weg zie je de toren, die merk je altijd het eerst.... dan de Roomsen toren.... vooraan de schepen. het bomenlaantje. vlak bij het veermanshuisje buigt zich de witte weg en keert naar huis.... Ze halen diep adem en kijken naar de anderen kant, de polder over naar de grote stad! Die hebben ze vaak van de anderen kant gezien, maar wat een onderscheid, zodra je over het water bent gekomen. De stad lijkt groter, lijkt al dichterbij... dat komt, omdat hij nu bereikbaar is. ze hebben er nu maar heen te lopen. Het is een lange weg, je ziet nog geen straten, je ziet nog geen huizen, je ziet één grote blauwe geslotenheid, met donkere spit-

© 2026

sen er boven uit, maar ze gaan lopen, tot ze er zijn, ze zullen er lopende komen, ze willen niet langer blijven staan en dalen van de dijk de polder in.
Hoe zou het komen dat het zoveel stiller en warmer is? Ze lopen nu, zegt vader, in een grote diepe kom, hier woei geen warmte over het water weg, hier broeit de hitte van gisteren nog! Ze gaan over het smalle witte pad, tussen de velden, groen en laag en vlak en ver, ze gaan in zoetheid, in vreugde-licht en in fijne muziek, koolzaad, zon en leeuwerikken, ze gaan over het witte pad naar de grote stad, ver weg, tussen het groen van de velden en het blauw van de hemel lijken speelgoedhekjes opgezet, maar het lijkt zo alleen, het zijn lange rijen van kleine bomen, lanen die door nog verdere polders gaan.
Hoor, hoor, de trein. ! Ja, zover is de dijk niet weg, of je kunt hem nog wel flauwtjes horen, en zover is het water niet of je hoort misschien ook straks wel de boot. Ze lo open in de laagte in de groene, wijde kom vol zon tussen de dijk van het water en de dijk van het spoor, ze lopen tussen de boot en de trein, ze lopen op hun benen tussen de mensen die varen en die rijden naar de stad, ze lachen al die luie varkens uit! vader denkt dat ze moe zullen worden, veel onderweg zullen willen rusten, maar dat zal vader wel beter zien.
Ze lopen over de blinkend witten weg. Ze merkt ineens haar eigen lopen, het lopen wordt er anders door. Ze ziet zichzelf weer in de tuin van Brons, vanmorgen vroeg, de witte zon bescheen de gesloten gelen gevel, de wereld sliep. daar was ze toen en nu is ze hier. Ze ziet de verren dag, toen vader beloofde, wat ze nu bezig zijn te doen. Hoe keken ze naar deze dag, die was in de verte, nu kijkt ze naar die anderen dag en nu is die in de verte.... het is juist als zo-even na het overvaren.... de dagen daartussen bestaan niet meer de weg over het water

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wel, je zoudt terug kunnen gaan. tussen nu, nu ze doen waar ze toen over spraken, is een leegte, blauw, maar die je meten kunt. Haar hele lijf tot hoog in haar keel is vol van een wondergevoel, dat telkens komt en dan weer gaat. En toch is alles heel gewoon....

Ze weten aldoor niet, waar ze het best op letten zullen. Achter de lanen die hekjes lijken halen je ogen als ze langer kijken nog verdere lanen, die nog verdere hekjes lijken, uit het waas voor de dag, die verre en die dichtbije hekjes schuiven door elkander heen. Hoe zou dat eigenlijk komen, vader?

Dat komt omdat het dichtbije veel gauwer van plaats verandert voor je oog! Kijk nu bijvoorbeeld die rode zuringsteel aan de kant van de weg... nu gaan ze er heen.... en nu erlangs.... en nu er voorbij. Alles tezamen in één ogenblik. Maar hoe lang zie je al niet daar in de verte dat grazende paard op dezelfde plaats? Ja, en een mooi paard is het ook... maar daar nu niet op letten....

Dus daarom schoven die bomen-hekjes zo grappig door elkaar? Ja, en daardoor lijkt het of de maan met je meeloopt, aan de hemel 's avonds....

Wat is het warm! Ze lopen aldoor in de zon, hun schoenen zijn grijs van het stof, dat ook over het gras en de bloemen aan de wegkant ligt. Moe zijn ze niet, maar o, als ze hier de waterkraan eens hadden! Ze zullen het vader niet laten merken, er is toch geen water in de buurt.

Waarom blijft vader nu staan, wat zoekt vader ineens in zijn achterzakken? Er blinkt oranje in vaders hand.... het is. een sinaasappel, en vader kijkt heel ernstig, bijna boos, maar dat is voor de grap, dat is vaders verrassingen-gezicht! Ze keken elkaar aan, o, wat moesten ze allebei ineens lachen, o, wat voelden hun monden droog en vochtig tegelijk. en in het

© 2026

even dat ze niet keken, zijn er nog twee voor de dag gekomen! Hoe vurig ze blinken onder het blauw. Toch niet waar dat elk een hele krijgt? Dat is voor het eerst in hun hele leven! Koel en zwaar rollen de sinaasappels in hun opgehouden handen, ze koelen lippen en wangen alvast, ze zullen dadelijk de hete dorst verslaan.
Maar hoe heeft vader ze, zonder dat ze iets merkten, in de zak gestoken? En weet moeder ervan? En is het opzet of toeval, dat vader ze juist hier te voorschijn haalde, waar in de hoogte dat meidoorn-bosje staat? Nu moeten ze even zitten, ze lopend op te eten zou zonde zijn. Wat zie je toch dadelijk van zo'n hoogtetje veel verder, veel dieper en wijder de groenen zonnigen polder in. De stad komt al wel dichter bij. en is niet meer alleen het effen, verre blauw, donkerder en lichter plekken zijn losgebroken. Dat vooraan, dat hoog en zwart en ingekarteld is, dat is de gasfabriek.... torens beduiden kerken, pijpen fabrieken. die ronde, lange streep, als een grote donkere rug, dat zou het station wel kunnen zijn, misschien....
Stil vader.... stil.... zeg nu niets meer.... maar luister luister alleen! Er is klokkenspel in de lucht.... zilveren klokkenspel, heel fijn en heel ver maar het is toch duidelijk.... hoort u het wel?. Het is in de stad, het is een geluid van de stad, het is het eerste geluid van de stad, het komt uit de stad door de zon naar ze toe, van zóó ver.... O, nu is het, alsof ze er al zijn. maar nu willen ze ook niet langer blijven zitten....
Hier stijgt de weg of gaan ineens de voeten zwaarder, of zou het beide zijn? Het wordt ook aldoor warmer, het is niet meer zo vroeg. Meer en meer mensen kwamen ze tegen, paarden voor wagens draven door de polder, van overal af en overal heen.... en hengelaars duiden waar sloten zijn. één sloeg er een blinkende vis omhoog. de huisjes en hoevetjes hebben deuren

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en ramen wijd-open, de mannen werken rechtop in het land of liggen geknield in de groentetuintjes, het is de volle dag.
Maar ze weten nu wel waarop ze letten willen, er is nog maar één enkel ding.... de stad die aldoor nader komt, en aldoor meer geluid doet horen, en aldoor wijder open gaat. Ze zullen hem bereiken, ze zullen hem binnentrekken. ze naderen langs de witten weg, stappend naast vader, elk aan een hand. Binnentrekken. dat hoort bij veroveren, en ineens voelt ze het: zo ga je naar een stad, die je veroveren wilt, ze gaan er naar op, want de weg stijgt nu merkbaar wat ligt het stof er mollig en dik, veel dikker dan straks, je voeten sloffen er onder weg en glijden er in uit. Het is bijna gebeurd.... het is bijna gekomen. en weer ijlt haar denken door het niet-zijn der vervlogen dagen naar die ene in April en weer is er het wonder-gevoel. Haar hart klopt zwaar, haar mond is droog, haar hand ligt koud in die van vader -, je zou haast zeggen, ze is bang, - maar waarvoor zou ze bang moeten zijn? Wat geeft zo'n stad een geluid van zich af -, het komt je een heel eind weegs tegemoet op de witten weg en haalt je naar zich toe en neemt je in zich op.... wat is zo'n stad ook ontzaglijk en machtig groot, dit huizenblok leek van ver een losgeraakte kruimel, weggerold in het tuintjesgroen en zie nu eens wat een ramen, wat een deuren, wat een mensen wonen daar! Die kijken, als ze willen, allemaal de polder in.
Eerst was de stad een blauwe geslotenheid - ze stonden op de dijk, pas over het water -, toen bouwden zich vormen en kleuren barstten open -, zo-even was het geluid een zware, zwellende murmeling, die heeft zich nu ook verdeeld in wat je afzonderlijk kunt horen, rommelen en dreunen van treinen, ratelen van wagens, bellen en roepen....
Het mulle pad houdt op, de straatweg doet hun stappen klin-

© 2026

ken, wat rust voor de voeten is dat, als werden ze eensklaps opgetild, van onderen heerlijk gesteund, ze waren op het punt om moe te worden, nu zouden ze nog uren kunnen gaan! Tussen de losse blokken blinkt tuintjesgroen. een herberg met een" "speeltuin, geiten, kippenhok.... nog altijd niet de echte stad, maar bijna toch. in elk geval de zekerheid.... en eindelijk, het eerste bordje waar de naam op staat. een korte, wijde straat. een man die gele komkommers vent en schreeuwend het hoofd keert naar links en rechts, en opkijkt tegen de huizen aan, tot aan de hoogste ramen.... en vrouwen die naar buiten schieten, in bollen rok en schommelend jak. en dwars over straat naar de kar toe gaan, zes, zeven tegelijk, in een ogenblik. en open deuren, waaruit kinderen hollen, hun moeders na, tot bij de kar de stad! Ze hebben het bereikt, ze hebben het volbracht, ze zijn van hun eigen stad en huis te voet de langen weg gekomen, ze zijn de stad binnengetrokken, ze lopen nu in de stad, die ze eerder nooit dan met boot of spoor bereikten en dan hoe zelden nog! Ze hebben wel geweten dat je er heen lopen kon, maar nooit gedacht dat dit voor hen was weggelegd -, nu is het toch gebeurd, ze zijn te voet gekomen! Ze kijken links en rechts, naar de hoge huizen op, de open deuren in, langs de steile, gele trappen naar boven....

Hoe donker is het hier. De witte weg is in haar oog geprent, ze blijft hem zien en voelt hem ook, achter zich, als een blinkend kronkelen tussen groen naar het blauwe water terug, als een lange staart aan haar voet. Als je omkijkt zie je nog groen en het helle licht hangt als een gordijn gespannen tussen de laatste grijze, hoge huizen van de straat. Maar nu niet meer, ze sloegen een hoek om en zien nu niets dan huizen en zien de straten al voller en fleuriger worden. Het is de stad, en toch nog niet volkomen. eerst moeten ze in de mooie straten zijn,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de zachtbevloerde, en waar elk huis een winkel vol" "wonderen is, de straten, waar je gaat wanneer je aankomt met boot of spoor Zijn ze daar nu gauw? Ja, langs die weg, die rond, mee met het water loopt, waar jonge, groene bomen staan en schepen rusten van het varen in de zon. Hoe mooi is alles wat ze zien, hoe vreemd is alles wat met ze gebeurt. Of is het niet vreemd dat ze nu lopen midden-in wat daar straks als een blauwe geslotenheid lag voor hun ogen en toen al meer en wijder voor ze open brak. ?

Klokken spelen, klokken beieren in de zon, spitsen blinken, wijzerplaten spatten rood-goud vuur zoveel torens, zoveel klokken, zilverig zingend tegen elkaar in.

En welke nu. welke nu van alle zou de toren zijn, die ze het eerste geluid zond uit de stad, toen ze op het hoogtetje zaten en sinaasappels aten.....? Het was als zilver.... maar allemaal zingen ze zilverig, slaan ze goud uit de lucht. Ze zullen die ééne wel niet herkennen, ze zullen er wel niet achter komen.... Een steegje door en hun voeten voelen het zachtbevloerde, dat warm en mollig is. Daar lopen ze tussen de winkels, nu zijn ze in de allerechtste stad. En ineens hebben ze het gevoel, als kwamen ze van de anderen kant, van de waterkant, met de boot van negenen aangekomen. Maar de boot van negenen gaat zelfs nog lang niet uit hun stadje weg.

© 2026

DE VERLOREN WEDSTRIJD

ZE ZITTEN OP DE HOUTEN STOEP, die bont is van schaduw en zon, de straat is ook bont van schaduw en zon en de open doos met de gekleurde papiertjes tussen hen in en het stijfselbergje op het schoteltje, waarin de kleurige snippers zitten gekleefd als in sneeuw, en zij-zelf, hun kleren en hun handen, alles is bont van schaduw en zon. Onbeweeglijk lijkt het bont patroon, maar zit je stil en kijk je scherp op je handen neer, dan zie je het zachtjes schommelen, zou er in een zo groten boom als de olm voor hun huis dan altijd beweging wezen? Grappig is het op je handen te letten wanneer je ze brengt naar de doos en naar de stijfsel toe, dan glijden de patronen erover heen, zonder dat je er iets van voelt. Al te lang erop letten moet je niet, dan kom je niet verder, ze hebben het druk, ze willen op het mooist hun tollen versieren, want vanmiddag is er wedstrijd in tollen op de koeienmarkt. Ze hebben er eerst de oude snippers afgekrabd, daar zaten er drie, vier lagen van tot een korst in elkaar gegroeid, ze hebben, bij wat ze nog hadden, gezameld wat ze maar bemachtigen konden, van moeder de stijfsel afgevleid en op de drempel, tussen hen in, alles plezierig uitgestald en gezellig ingericht.
Het is nog altijd vakantie, de vakantie is nog zelfs niet tot de top gestegen. De vakantie zie je als een berg, met een top, ook de dag is een berg met een top, twaalfuur is de top van de dag, - op de vakantieberg klim je elke dag hoger, de top is precies op de helft -, zolang je daar nog niet bent zie je alleen de vakantie zelf, maar voorbij de top moet je wel kijken naar de school, of je wilt of niet. Elke dag zie je hem dan duidelijker, elke dag kom je er dichter bij. Ze zijn nog niet aan de top en denken nog niet aan de school. De dagen zijn glad en lang,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de dikke brokken van het schoolgaan, die ook de rest in afgepaste eindjes sneden, zijn eruit genomen, de vrije tijd van elke dag vloeide met de vakantie-vrijheid ineen tot een overvloed van uren, waarin je je heerlijk-weelderig beweegt, waar je door heen glijdt, naar de avond toe en de anderen dag weer net zo. Je moet er soms van zuchten, zo prettig als je je voelt.

Vandaag vooral, nu alles bont is van schaduw en zon, nu ze vanmiddag tollen-wedstrijd houden. Drie prijzen zijn er, van twee-en-een-half, van anderhalf en van een cent, ze hebben met hun tienen elk een halfje bijgelegd en Klaas, hij is de grootste, heeft ze ingewisseld, ze spraken af hoe lang de zweep, hoe lang het touw mocht wezen en dadelijk na het eten gaan ze weg! Maar hoe vind-je het, dat we juist vandaag toevallig gort met pruimen eten? Alle heerlijks loopt bij elkaar, het pruttelen en de reuk komt naar ze toe van achter in huis, waar moeder staat te koken.

Bont van zon-en-schaduw is ook de open doos met de gekleurde strookjes. Rood in schaduw is eigenlijk een heel andere kleur dan rood in zon. Het rood is het mooist, zacht en glad, verblindend glanzig; wat zacht en glad is voelt ook altijd koel al is de hele wereld heet, ze hebben ook geel en groen dat zacht en glad is en verblindend glanzig, die snippers kregen ze van boekbinder Koets, hij gaf ze aan allen tezamen en Klaas heeft ze eerlijk verdeeld. De andere hebben ze zelf gezameld. Een zwarte rand om een wit biljet vandaan lijkt apart veel breder en veel zwarter, die groene rondjes stonden als stippen op een oud plakkaat, dat hing naast de school op een muur, één boven een i en één aan het eind, het waren 'leestekens' nu zijn het groene rondjes, ze lijken wel zes keer zo groot, en je ziet pas nu de mooie zware kleur. Wat werd ook dat rose blaadje eensklaps anders met de andere in de doos, in vaders zak-

© 2026

boek leek het vaal en dof. Maar het wonderlijkst is die bruine strook. Er lag een krant op het kastje, die vergeten werd, een krant van wel zes weken geleden. Een reep stak over de rand en alle dagen kwam de zon om de hoek van het raam, scheen op die reep en ging weer verder... Ze zagen ineens die krant, toen ze kleurpapier verzamelden... De rand was bruin verbrand, maar bleef toch in je hoofd een witte rand van een witte krant. Ze knipten hem af, nu is het ineens bruin papier dat de zon het maakte van wit... Wie het niet wist zou het nooit raden. Het is bruin papier, je moet het voor bruin gebruiken, leg het naast wit, het lijkt er niet meer op.
Hun doos is mooi, ze kan er niet genoeg van krijgen, als je hem zachtjes heen en weer beweegt, glijden kleuren van zon en schaduw over rood en geel en blauw witte glimmelingen doven en leven weer op... *Schiet toch wat op, je komt niet klaar!*
Ja, ze zijn al zo lang aan de gang, naar het moet altijd mooier wezen dan het worden wil en steeds moet wat zat weer afgepulkt, haar vingers staan van de stijfsel zo stram dat het lijkt of ze aan elk een duimelot en een vingerhoed draagt, één en de duim hielden ze allebei schoon of het zou in de doos een kleefboel worden. Nog weer eens allebei opnieuw beginnen en dan laten zitten wat zit? Ja, want het moet bijna etenstijd zijn. Haar hart klukt plotseling zachtjes op, ze heeft een prachtig plan, lange repen van alle kleuren kruiswijs over elkaar geplakt, dat geeft vanzelf een ster! En jij? Groene en rode pikkels op glimmend wit, ook mooi! Vanmiddag zal ze kijken wat het mooiste staat...
Wat zitten er een pruimen in de gort vandaag, wat zijn ze zacht en bol en vochtig opgezwollen, je mag in elkaars bord de pruimen niet tellen, maar je ziet ineens hoeveel ieder heeft, dat is geen tellen. Je mag in Sjoel de mannen niet tellen - het is ver-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

boden, omdat er geschreven staat *Jacobs kroost zult gij niet tellen* –maar toch moet je weten of er tien voor *Minjan* zijn. Hoe doe je dat dan? Dat zie je, zegt vader, in één oogopslag, dat mag, dat is geen tellen. Zo zie je hoeveel pruimen elk heeft, in één oog-opslag, je telt ze niet. Zou moeder als ze deelt ze tellen of het ook met oog-opslagen doen? Meestal heeft ieder er even veel. Je kunt van alles ermee doen. Je kunt ze allemaal tot het laatst bewaren, dan heb je straks volop genot, maar eerst een bord-vol kale gort, je kunt ze, als vader, dadelijk moezen en mengen door je gort, dan heb je nooit je kale gort, maar nooit volop genot, je kunt er een nemen bij elke derde hap, dan duurt het wachten niet zo lang, dan heb je nasmaak, voorsmaak, smaak, zo doet ze zelf!

De afspraak is bij het hek van Hart, drie staan er al, als ze zelf de koemarkt overkomen, ze hebben lekker veel gegeten en de wedstrijd begint zo-meteen. Elk heeft zijn tol in zijn zak en zijn zweep in zijn hand, nu staan ze met vijf en kijken door de spijlen. Er is geen zon in de tuin bij Hart, in het schaduw-gras gloeien de rode geraniums, vlak achter het hek en als je naar ze kijkt, lijken ze terug te kijken. Eens hebben hier gele tulpen gestaan, die zwierden stijf en statig voorbij de spijlen, want het woei, en ze gaven een zwakke, zoete reuk. De hemel was bewolkt, ze zijn weg... Ze zijn dood. De rode geraniums komen na de tulpen, dan is alles vervuld, dan is de zomer vol. Lang geleden is de lente, lang geleden is die dag dat de hemel bewolkt was, dat het zachtjes drupte en zoetjes woei en dat ze hier stond en naar de zwierende gele tulpen keek en hun vreemde, zoete lucht in haar keel voelde komen met het regenvocht...

Maar daar is Klaas, met de prijzen. Hij haalt ze uit zijn zak en laat ze zien. Hij heeft ze stijf in zilverpapier gepakt, leeuwen

© 2026

en letters dringen er door, het lijken zilveren munten, gulden, halve gulden, kwartje, dubbeltje! Ze gaan tollen om zilveren prijzen... Ze kan het goed. Ze zal misschien de gulden winnen. Een rilling doorvaart haar, ze kijkt niet meer in de tuin, wat beginnen gaat lijkt haar ineens veel groter, veel echter ze zullen om zilveren prijzen tollen.
Haar vingers beven en worden plotseling kil; nu ze het touwtje in de gleuf wilde winden, glijdt het er tweemaal in grote, open krullen weer uit, maar met winden moeten ze op elkaar wachten, pas als elk met zijn duim zijn tol tegen de zweep houdt gedrukt, telt Klaas tot drie, dan wordt er niet meer gewacht, dan gaat het om het langste voor een prijs! Ze kan het goed en is weer kalm, haar vingers droog en bijna warm, ze staat al klaar, het ene been vooruit. Andere kinderen, grote jongens, volwassenen zelfs blijven staan kijken, het wordt een kring om ze heen, een wijde kring, want ze moeten de ruimte hebben, zachtjes achteruit lopend, verwijden ze de kring. Ze waren allemaal klaar en stonden heel stil... Klaas telde tot drie, toen hoorde je niets. En toen ineens hoorde je de tollen vallen en de zwepen petsen, vlug, vlug, de eerste ogenblikken zo vlug als je kunt, om ze op gang te krijgen. Hebben ze eenmaal vaart in, dan is kalmte de zaak, en flink te durven slaan, niet bang zijn dat je hem uitslaan zult, van je zweep zeker zijn en raak te klappen, daar komt het op aan. Hij springt wel op van de grond, maar komt op zijn pootje terecht en draait weer door en draait al harder, tot hij kaarsrecht over de stenen vliegt. Sla zo hard als je maar kunt, sla lenig en stevig, hou hem in je buurt, dat hij niet uitgaat voor je bij hem bent, blijf erop ranselen, zolang er nog leven in is, het is gebeurd dat een tol weer prachtig kwam te staan, terwijl hij al waggelde als een dronkenman, al schuin hing over zijn enen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kant.... Rietje is af... Pèts... Kees is af, Meindert is af. Ze staan in de kring tussen de mensen en de kinderen, hun zwepen in de hand, en ze kijken met spijtige gezichten, voor hen zijn de zilveren prijzen niet... Ai, wat een sprong. Achteruit daar alsjeblieft, we hebben de ruimte nodig. Wat is het heerlijk, je tol te laten springen waar hij wil, en hem toch baas te blijven, hem op een afstand in het oog te houden, hem te beheersen met je zweep. Heb je durf, dan laat je hem draaien zonder hem aan te raken tot hij wankelt en geeft hem dan met éne zweep zijn volle vaart terug; zij heeft die durf, ze doet dat nu al voor de tweede keer, en terwijl ze stilstaat, hoort ze haar hart. Scherp in het oog houden en nu weer slaan, geen seconde te laat, geen seconde te vroeg. Christientje is af. Ze sloeg eenmaal ernaast, ze sloeg tweemaal ernaast, ze raakte de kluts kwijt en het hout van de zweep schuurde over de stenen. Toen sloeg ze wildweg, en raakte niet meer, geen enkele maal, de tol begon te slingeren, de tol begon te waggelen, al dichter naar de grond, maar bleef nog draaien, zolang de rand niet aan de stenen raakte, ging eindelijk overstag, rolde opzij en lag als dood... Christientje is af. Arie is af. Zij allebei zijn er nog bij. Al groter wordt hun kans op een zilveren prijs; ze gaan langs elkaar en lachen tegen elkaar, hun tollen staan allebei even mooi, ze springen opgezweept omhoog, komen luchtigjes neer op de punt en huppelen rechtop verder, ze hebben een vaart in, één lenige slag nu en dan is genoeg, je zorgt alleen met grote stappen bij te blijven. Heerlijk gaat het, heerlijk heers je over je tol. Je kunt best eens even blijven staan, je zweep laten zakken, je voorhoofd afvegen, maar hem geen seconde uit het oog verliezen. Een vreemde jongen keek naar haar, wees met zijn hoofd naar haar tol, of ze hem niet vergeet... Ze lacht... Geen nood. Ze heeft hem vast met haar ogen, zo, even een lenig klapje met

© 2026

de zweep, en daar huppelt hij weer, en ze huppelt nu zelf ook, de tol achterna, zo zalig als dat gaat.
Vijf draaien er nog, ze zijn er alle twee bij, o als ze eens allebei met een prijs gingen strijken... Zij de eerste en hij de tweede of andersom, bijna blijft het gelijk, maar liefst toch zou ze zelf de eerste winnen. De stenen zijn gekleurd van schaduw en zon, de tollen vliegen er doorheen, erin en eruit, in de zon, in de schaduw, in de zon. Zo was vanmorgen hun stoep en de straat, zo zaten ze in het gekleurde van schaduw en zon hun tollen te versieren. Ze bewoog de doos door schaduw en zon en het bonte verschoof over de kleurtjes heen. Het schoof over de groene rondjes en over de bruine strook, ze versierden de tollen. Zij had een ster van alle kleuren... Ai, bijna vergat ze te slaan, nu was de wenk van de vreemde jongen niet overbodig. Vlak voor haar voeten draait de tol, maar waar is de ster van alle kleuren. Er is er geen, er is alleen een draaiend vlak van wit. De hele ster van kleuren is wit, is niets dan wit, is effen wit! En zijn tol, de spikkels rood en groen op blinkend wit, waar is hij... Waar is hij? Ook wit, ook niets dan wit dan effen wit. Waarom is haar ster van kleuren, waarom zijn z'n rode-en-groene spikkels wit, waardoor werden ze wit... Waar bleven de kleuren, waar gingen ze heen. Waarom gaan de kleuren weg... Waarom heeft ze er nooit eerder opgelet? '*Hé, je tol... je tol!* Dat riep de vreemde jongen uit de kring, ze springt een slag om, zo vlug dat ze duizelt, toch te laat. Ze sloeg, maar de zweep tikte tegen de stenen, het touwtje kronkelde machteloos en slap. Er sprong geen kracht uit om haar tol tot leven op te zwepen... Hij trilt, hij schommelt, hij waggelt, hij valt. En kijk, in het al langzamer waggelen komen de kleuren weer voor de dag en het wit is weg. En nu hij stil ligt, blinkt de ster in alle kleuren. Af... Ze is af. Ze moet naar de kant, ze krijgt geen zil-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

veren prijs. Ze raapt haar tol van de grond en gaat bij Christientje staan. Even denkt ze dat het eigenlijk niet mag gelden, omdat ze haar tol vergat doordat ze aan wat anders dacht. Maar de anderen zullen het toch niet willen, omdat je zo wel aan de gang kúnt blijven. En goed-beschouwd, eerlijk is eerlijk. Had ze dan maar niet aan de ster en de spikkels gedacht! Al die tijd dat ze tolde kwam het niet in haar op. Toen ineens, en het is toch ook wonderlijk, want waar gingen de kleuren heen, want waar kwam dat wit ineens vandaan? Ze kijkt naar de tol in haar hand. Geen snippertje wit zit erop. Toen hij draaide was er alleen maar dan wit, en die nu nog draaien zijn ook wit, de ene witter wit, de andere grijziger wit, maar van de heldere kleuren zie je niets. Wonderlijk is het wel. Nog wonderlijker is het, dat ze er vandaag pas voor het eerst op heeft gelet. Maar jammer... Want de zilveren prijs is ze kwijt!

¶

VADERS BOEK

IS VADER NIET THUIS? Komt vader niet aan tafel? Nee. Vader is naar de grote stad. – Dat gebeurt wel meer, maar vandaag is er een bijzondere reden voor; ze zien het, ze voelen het. Is het prettig of naar? Moeder hoeft al niets meer te zeggen, ze kennen moeders gezicht al zo lang. Zij kijken elkaar aan en moeten dan ineens hardop lachen: als je over iets verbaasd bent, of over iets nadenkt, trek je altijd zo'n mal-suffe snoet, dat zie je niet van jezelf, maar wel van een ander, nu zagen ze het van elkaar, precies op hetzelfde moment.

Om een prettige reden dus is vader naar de stad. Er liggen in de verte veel prettige dingen: kijk je over de dagen naar het

© 2026

eind van de maand, dan zie je de kermis, kijk je achter langs de kermis om dan zie je een grote week verder, *Rousj Hasjono*, maar dat lijkt veel verder, want ertussen ligt de scheiding tussen zomer en herfst, altijd, al valt het nog zo vroeg. Vader zal toch niet nu al om vijgen en dadels en rozijnen en amandelen te kopen naar de stad zijn gegaan? Nee, moeders gezicht blijft naar lachen staan. Weer denken... Maar heeft het dan, en ze opperen het aarzelend, want ze begrijpen zelf niet hoe het zou zijn. heeft het dan misschien iets te maken met wat de laatste maanden in huis is gebeurd en wat ze niet weten mochten? Avond-aan-avond zat vader alleen in de voorkamer, van dadelijk na broodeten, tot donker toe... Ze mochten niet binnenkomen, niet storen. Toch hebben ze al buiten spelend menigmaal door het raam gezien hoe vader bij de tafel zat en altijd door op grote vellen schreef. Een paar keer hebben ze moeder zien binnenkomen en naar vader gaan en over vaders schouder in de papieren kijken, dan praatte vader achterom naar moeder op. Ook hebben ze vader eens de papieren weg zien bergen, ze gingen in een groot, glad bruin pak. Maar sinds een week heeft vader niet meer 's avonds in de voorkamer gezeten en op de vellen papier geschreven. Is dat niet allemaal zo, moeder? Ja, dat is allemaal zo en het heeft er óók mee te maken dat vader vandaag naar de stad is gegaan, dat voelen ze, dat zien ze aan moeders gezicht. Maar hoe?
Wat is het..? Hoe zit het aan elkaar?
Vader heeft... Wat zei moeder daar nu? Heeft vader een Boek geschreven? Een echt boek, een boek dat je lezen kunt? Op die grote, witte vellen papier? Ja, en verleden week was het af... En toen heeft vader het in het bruine papier gepakt en naar de stad gestuurd. En vanmorgen kwam er een brief, juist toen zij naar school waren, en vader is met de boot van tienen wegge-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gaan en komt vanmiddag met de boot van halfzes terug...
O, wat willen ze nu ineens veel vragen, hun borst zit plotseling vol vragen, een dikke prop van vragen. Precies zoals je soms allemaal als eerste de smalle deur van 't Joodse school wilt binnendringen – je duwt elkaar opzij, en niemand komt erin... En zo ook nu. Omdat ze alles tegelijk zouden willen vragen, vragen ze niets. Staan stokstijf stil en kijken elkaar aan.
Vader heeft een Boek geschreven. Dat vader ontzaglijk knap is, dat wisten ze wel – zou vader anders vier beroepen kunnen hebben? Maar een boek, een boek...
En wat voor boek, moeder? En komt het hier in huis en mogen we het lezen?
'Ja, elke week komt er een stuk van in huis, in het *Joodse Familieblad*, want het is een feuilleton.'
'O, een feuilleton. En staat er dan ook telkens *Wordt Vervolgd* onder?'
Ja, en vader zal de feuilletons uitknippen en dan hebben ze het hele boek. Hoe heet het boek? Staat vaders naam erop? En mogen de andere mensen het weten? Ze vragen beurt om beurt en voelen toch dat ze het goede nog niet vragen, want de prop blijft precies even dik in hun borst.
Weet moeder wat er in staat? Heeft moeder het gelezen?
Ja, en het is prachtig, moeder heeft erom gehuild. Is het dan zo droevig? Nee, maar het is 'aangrijpend.' En hoe heet het, moeder, hoe heet het? Zo, nu wordt gaandeweg de prop iets minder dik en benauwend. Hoe heet het toch, moeder?
Moeder weet eigenlijk niet of ze dat wel zeggen mag, of ze er zelfs wel zoveel van vertellen mag. Ach toe, alsjeblieft, laat moeder het toch maar doen. Hun harten trillen, het wordt ineens stil in de kamer... Vaders boek heet *Christenhaat en Jodenwraak*.

© 2026

O, en moeder, och toe alsjeblieft, waar gaat het over? Het is... och nee, onmogelijk, dat moeder dat allemaal zo maar vertellen kan. Iets dan tenminste, een klein beetje toch maar...
Vooruit dan maar. De hoofdzaak is dit, dat er een trots, voornaam heer, een Christen-heer in voorkomt, en die wil niet dat zijn zoon met de dochter van Rebbe Salomon ben Adazja trouwt. Maar dat mag toch ook niet, dat zou toch precies zo zijn, als de zoon van Mol, en dat wou vader toen zelf niet hebben! Ja, maar Alonzo had Jood willen worden en zelfs Rabbijn, en hij las in de Talmud alle avonden met Rebbe Salomon, maar Rebbe Salomon las de Talmud tot diep in de nacht. Dan was de hele wereld stil... En zo heeft hij de rovers verstaan, die fluisterden in de donkere straat, achter zijn woning, hij heeft gehoord dat ze de vader van Alonzo willen overvallen en plunderen en vermoorden... En... Die vader van Alonzo was zijn verbitterde vijand. Hij had Rebbe Salomon bij het Gerecht aangeklaagd en zijn leven was in gevaar en ook van zijn vrouw, en Rebecca zou haar verdere dagen in een klooster moeten slijten... En Rebbe Salomon wist dat allemaal... Want Alonzo had hem ervoor gewaarschuwd... En hij... Hij is uit zijn huis geslopen en de straat opgegaan waar de rovers naar het huis liepen... Hij heeft de Edelman gewekt en het was op het nippertje want de rovers waren al in aantocht, langs een kortere weg. En ze hebben de rovers gevangen genomen en die zijn toen allemaal... Ja, naar Alonzo? Mocht hij daarna Jood worden? Mocht hij met Rebecca trouwen? Werden Rebbe Salomon en de Edelman later goede vrienden? Ja, alles kwam in orde maar de trotse moeder kon het niet verkroppen en ze stierf weldra van woede en spijt.
Net goed! En staat dat allemaal in vaders boek? Nog veel meer, dat moeder zo gauw niet kon vertellen, dat moeder ook zo precies

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet meer weet. En is het echt gebeurd? Ja, heel lang geleden, in de oude tijd. Hoe kan dat nu, daar kan vader dan toch niet bij zijn geweest! Natuurlijk niet, vader heeft zich in de oude tijd verplaatst.

O, kan dat, kan iemand zichzelf verplaatsen? Dus het is heel lang geleden? Dan dragen de mensen ook zeker gewaden in plaats van kleren?

'Ja, vooral de Edelman draagt prachtige gewaden.'

En hij woont in een paleisachtig huis, met een plat dak en een tuin waar granaatappelen en dadelpalmen bloeien... Maar moeder, waar is dat dan allemaal?

In Spanje... In een stad die Zaragossa heet.

O, hoe mooi, hoe prachtig klinkt dat. Zaragossa! Heeft vader zich dan ook naar die stad verplaatst?

Ze zijn weer stil en slikken, en ademen diep. De prop zit er nog, als moesten ze met vragen nog bijna beginnen en toch zit hun hoofd al vol van alles wat moeder ze heeft verteld. Er is wel even een zoete zinking. Staat dat nu allemaal op die grote vellen, moeder, in het bruine pak? En wat gebeurt er dan verder, hoe wordt dat dan een feuilleton in het *Joods Familieblad*? Vader heeft het toch immers naar de uitgever gestuurd! Een úítgever is dat ook al een apart beroep? En kun je dan nog wat anders uitgeven dan geld? Hè, waarom zou dat nu zo moeilijk om uit te leggen zijn? Laat moeder het maar eens proberen, ze zullen goed luisteren en best alles begrijpen... Wat is een uitgever? Dat is de meneer die bij de krant hoort. De uitgever van het *Joods Familieblad* heet meneer moeder kan ineens op de naam niet komen... Wacht maar even, wacht maar even. Waar is het blad van verleden week? Het staat er altijd bovenaan, kijk hier: *Rosenstein* en *Van Gelder*, het zijn er wel twee, moeder! Neen, dat is de Firma. Hè ? Toch maar weer niet vragen, liever doen of ze alles begrijpen wat moeder zegt. De Firma, juist!

© 2026

Stil, moeder weet het al, de uitgever heet meneer Wittelsthal, en diezelfde meneer Wittelsthal...
Daar gaat de bel. Dat zal de eierenboer zijn en moeder moet naar hem toe, dat duurt, met uitzoeken en rekenen en tellen, meestal een hele poos! De klok slaat, het is half twee en gelukkig woensdagmiddag. Denk eens even dat we nu naar school moesten... We zouden dan toch onmogelijk kunnen opletten. We zouden toch zeker aldoor aan vaders Boek moeten denken en aan Zaragossa en aan de edele Rabbijn Salomon ben Adazja. Dat vader zo iets bedenken kon en dat het een feuilleton wordt, zo'n echt, met 'Wordt Vervolgd' eronder.
Vader is ontzaglijk knap, dat wisten ze. Laatst heeft vader ook iets geschreven dat in de krant moest komen, het was geen verhaal, het was een 'stuk' tegen een professor, het was over de besnijdenis, en die professor had er wat op te zeggen gehad. Ze hebben overal wat op te zeggen, en ze weten, zegt vader, niets ervan af, misschien geen vijf-en-twintig van de zes-honderd-en-dertien ge- en verboden kennen ze, ze weten van voren niet dat ze van achteren leven, ze doen het maar om weer eens iets te kunnen aanmerken!
Voor het stuk over de besnijdenis hebben ze elk een stuiver van vader gehad, voor het overschrijven... om de beurt een bladzij op hun mooist. Er stonden een boel vreemde en moeilijke woorden in, soms stond een woord er helemaal niet, daar was enkel de ruimte voor open gelaten.
Als je goed nagaat, heeft vader nu vijf beroepen...
Vijf? Ja, vijf! Ten eerste is vader *sjoumer* van het Rabbinaat voor de boeren die de koosjere kaas maken. Daar komt op onverwachte tijden om te zien of ze geen wrongel uit een kalvermaag voor de kaas gebruiken. Je mag natuurlijk geen vlees met melk vermengen. Daarom is treifene kaas dan ook treife.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu hoef je niet te vragen, hoe de Opperrabbijn vader vertrouwt, zonder vader aten de mensen in de stad, aten zijzelf misschien treifene kaas!
Ten tweede is vader Vertegenwoordiger, in het opkamertje achter de winkel van Zadok Krant, die nu dood is.
Daar staan de kisten met de mooie en gewone *tefilles* en *magsouriem*[1], de dozen met dure en goedkope *talleisiem*[2], met fijne en daagse *'arbang-kanfous'*[3], de pakjes witte en gekleurde *hafdolo-kaarsen*[4] die de mensen elkaar cadeau willen geven, en die ze dan bij vader komen uitzoeken. Vader is geen winkelier, vader is vertegenwoordiger, en het is vaders tweede beroep en daardoor heeft vader ook zijn derde beroep gekregen.
Want sinds Zadok Krant is gestorven, houdt vader voor de oude juffrouw 'de boeken bij.' Die boeken hebben niets te maken met boeken die je schrijft, je ziet ze liggen op de toonbanken in de winkels, ze zijn heel dik, met figuren op sneê, met rode en blauwe lijnen, met verschrikkelijk veel cijfers. Zulke boeken worden niet geschreven, maar 'bijgehouden' en dat doet vader voor juffrouw Krant, dat is vaders derde beroep.
Ten vierde is vader nog Secretaris. Soms moeten ze met brieven naar de rijken meneer Israëls en antwoord wachten. In het open hokje, dat vader liet, schrijft hij dan: *I. Israëls, Voorzitter.* Maar vader schrijft veel mooier! Zodat vader vier beroepen had en er nu vijf heeft!
Daar is moeder met de schaal vol eieren. Nu weten ze al wat er vóór alles gebeurt: ze moeten moeder helpen uitrekenen of moeder ditmaal eens de eierboer of dat de eierboer moeder weer beet heeft gehad. Nooit horen ze vader zo lachen, als om moeder met de eierboer en vader zegt dat de boer altijd moeder bedot, maar moeder houdt vol dat ze even vaak hem

1 Verschillende godsdienstige boeken; 2 Bidkleden; 3 Vierhoekig kleedje; 4 Uitwijdings-kaarsen.

© 2026

bedot. Voor de laatste twee centen van de gulden het kleinste ei uit de mand op de koop toe, en dan nog weer even gauw drie kleine voor twee grote ruilen... Zo goochelen ze met elkaar en erg goed rekenen kan moeder niet, dat hebben ze al vaak genoeg gemerkt!

Nu kun je toch zien, hoe moeder ook aan niets anders dan aan vaders boek kan denken, ze gaat zonder meer de eieren naar de keuken brengen.

Moeder, is het schrijven van een boek eigenlijk een beroep? Met de schaal in de hand staat moeder stil. Waarom vragen ze dat? Omdat ze willen weten of vader nu vijf beroepen heeft, in plaats van vier? Vier? Alles wat de mens doet, noem je nog geen beroep. Sjoumer zijn is een ambt... het is zelfs bijna een bediening! En een boek schrijven is... nu, een 'beroep' is het in elk geval niet. Dus vader krijgt er dan ook geen geld voor? O ja, dat wel, dat hoopt moeder tenminste heel erg, het zou zelfs verschrikkelijk zijn, als vader er geen geld voor kreeg, vader krijgt er vast geld voor.

Veel geld, moeder, en heeft vader dat vanavond in zijn zak, als vader thuis komt? Moeder komt halfweg terug, zet de schaal op tafel en blijft er bij staan. Dat is nu juist precies de grote vraag, of vader geld meebrengt en hoeveel. Er moet eerst nog iets afgerekend worden. En met wie dan wel? Met meneer Wittelsthal, want hij is dezelfde aan wie ook de magsouriem en de talleisiem toebehoren. Wat nu? Behoren die dan soms niet aan vader? Nee, want dan was vader winkelier, maar omdat de kisten, de pakken en de dozen in het opkamertje achter de winkel van Krant bij meneer Wittelsthal horen, daarom is vader vertegenwoordiger. Maar wie krijgt dan het geld, meneer Wittelsthal en vader niet? Meneer Wittelsthal krijgt het meeste, maar vader krijgt 'commissie' – zo heet dat. Vader ont-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vangt eerst het geld van de mensen. Ja, natuurlijk... En dan stuurt vader het dadelijk aan meneer Wittelsthal. Waarom trekt moeder nu zo'n vreemd gezicht, als weet ze zelf niet of ze lachen of bedroefd kijken zal? Gaat het dan zo niet? Meestal wel... Maar een enkele keer laat vader het eerst wat oplopen... Want dat sturen bij kleine beetjes is dikwijls te lastig, daarvoor heeft vader ook niet altijd tijd met vaders vele beroepen. En zo heeft vader nu juist de laatste tijd gedaan en het was zelfs nogal hoog opgelopen. En daarom weet moeder niet of vader nog wel iets mee naar huis krijgt van het geld voor het boek, als alles uitgerekend en afgerekend is! En daarom wou moeder maar dat het alvast half zes was... Hè ja, zij ook! Mogen ze vader van de boot gaan halen? Ja. En als vaders koffertje zwaar is, dan kunnen ze gerust geloven dat vader nog wel geld in zijn zak heeft ook. Maar niet dadelijk laten merken, dat moeder ze al zo veel van alles heeft verteld...

Wanneer je uit de smalte van de steile glooiing – tussen de hoge schuttingen van de grote huizen om de hoek – uit het straatje komt, zie je altijd breed-uit het water en het water is altijd mooi en geeft een heerlijke, frissen geur van zich af. Aan de koperen glanzen op de plooien van het water, aan de diepe kleur van de toren, die rondom in de zon staat, zie je dat de dagen al korter worden, dat het nu al naar de avond gaat.

Zo dadelijk zal je de klok half zes horen slaan en even daarna zal de boot om de hoek voorbij de zwemschool te voorschijn komen en zullen ze hem zien. Tussen de glibberige ronde stenen van de schuine hoge wal bloeit nog het paarse kaarsjeskruid (*verbascum*) met zijn slappe, zachte blaadjes, je vindt het nergens dan daar, je kunt het plukken als je met je buik over de stenen ligt, je hoofd hangt dan naar beneden en een ander houdt je bij je benen vast... Gauw over de sluis, eer hij open

© 2026

gaat.... de hoek om, de laagte in, daar is de steiger, nu ruik je het water pas goed en telkens even komt uit de verte de houtlucht van de haven naar je toe, maar je moet het niet opzettelijk willen. Kom je pardoes alsof je er moet zijn, met grote stappen de steiger opgelopen, dan kan je je gemakkelijk verbeelden, dat je met de boot gaat, dat je uitgaat. Met de boot van zessen, hè? En vanavond met de boot van tienen terug! Och, waarom dan maar niet meteen met de laatste boot, met de boot van elven, als je het voor het zeggen hebt? O, het zal wel eens eenmaal werkelijk gebeuren, dat ze 's avonds in donker over het water komen, in de verlichte boot! Als je bukt, zie je door de naden tussen de planken het water, zilver krioelt over zwart, je hoort het zachtjes smakken tegen de paaltjes aan. Zit daar aan de overkant niet juffrouw Krant boven de winkel voor het raam? Ze hebben ineens medelijden met oude juffrouw Krant. Sinds haar mans dood is ze alleen en dan nog bovendien woont ze het verst van de andere Joden af, er woont er geen een op deze weg en de overigen allemaal dicht bij elkaar, bijna in een kring. Het is haast alsof ze er niet bij hoort, alsof ze buiten de kille woont...

De boot! Rook kwam boven de verre bomen uit. Nu vaart hij de hoek om, en is nog onzichtbaar, nog even... nog even... en je ziet hem, kijk dwars-uit komt hij naar het midden geschoten rakelings dat sleepbootje voorbij, het gaf een schreeuw van angst. Hij vaart voor de zon uit en lijkt zwart, hij keert de voorsteven naar de steiger en lijkt ineens wel niemendal, zo kort en smal, hij neemt een zwenk en wordt weer langer en breder... Hij gaat daar nu dadelijk fluiten dan worden ze de steiger afgejaagd, dan komen de hekken ervoor, de mannen houden ze al klaar en kijken wel al lelijk over hun witte pijpen, maar zeggen nog niets...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zag je dat? Eerst kwam de rook uit de pijp en toen hoorde je het pas! Eraf... eraf... Ja, hoor, we gaan al, we zijn al weg. Een man rolt zwarte vaten aan, het rommelt als donder, en twee kantelen grote witte kisten om en om, dat het stof uit de planken vliegt, pas zelf op je voeten, zulke mannen kijken niet uit. Je ziet de mensen al aan het dek, je hoort de boot stampen en stomen... Nu ineens niet meer nu moet de kapitein iets door de spreekbuis naar beneden geroepen hebben. Hij drijft zonder het minste geluid. Hij drijft braaf naar de steiger toe. Alles aan hem wordt elke seconde groter en duidelijker, hij doet nu geen moeite meer, uit is de reis. Een klein half uur mag hij rusten, wordt in die tijd leeggehaald, wordt weer volgeladen en is dan de boot van zessen geworden!

Dag vader dag vader! Draagt vader het koffertje zwaar? Och, hoe kun je dat nu zien! Al zat het ook vol met lood, kon je het nog aan vader niet merken, zo'n sterke man. De mensen gaan de loopplank over en komen tussen de hekken door. Vader geeft zijn kaartje aan de oudste man, gelukkig, al drie achter elkaar hebben het hunne aan de dikkop gegeven... Dag vader dag vader! Wie mag vaders koffertje dragen? Beurt om beurt, maar manvolk gaat vóór. Hij pakt het blij en gauw van vader aan en achter vader om vragen haar ogen en antwoorden de zijne. Ja, het is zwaar, het is kolossaal zwaar! Dus... Dus... Dus!! Maar ze mogen niets vragen, zelfs niets blijken laten. De dikke prop van vanmiddag zit er plotseling weer, alsof ze alles nog eens moet over-vragen, aan vader... Vader weet alles precies. Vader heeft toch zelf het boek geschreven...

Ze zegt niets, kijkt enkel in de schuinte omhoog naar vaders gezicht. Dat is vader, die een boek geschreven heeft. Die zich in de oude tijd en in een verre stad heeft verplaatst... En denk eens aan vaders verschillende beroepen. O, wat is vader knap!

© 2026

Tot de grutter op de hoek mocht hij het koffertje dragen, daar blijven ze nu staan en hij geeft het haar over. Was het erg zwaar? Ja, als vader het zelf vráágt. Ze krijgen allebei een kleur en schieten allebei in de lach. Vader lacht ook en ze lopen verder. En of het zwaar is, het hangt aan haar hand.
Heerlijk, zo alle drie naar huis, naar moeder te gaan, tussen de vreemde mensen door. En vader weet toch niet precies wat zij weten, maar zij weten ook niet, wat vader weet, dat zij weten... Nu gaan ze de glooiing in de smalte tussen de schuttingen af, nu zijn ze in de kalmte van hun straatje en bijna thuis. Doodstil ligt het water in de slootjes, aan weerszijden van het bruggetje, doodstil en groen en lijkt wel zo dik als erwtensoep. Moeder staat op het stoepje en tuurt... En tuurt, maar ziet ze niet en zij zien moeder allang, ze is ook een beetje kippig. Dag moeder... Dag moeder ha, nu wuifde ze eindelijk terug.
Even naar vader gekeken. En dan met een pijnlijk gezicht, want zó vreeslijk zwaar speelt ze nu maar dat het is, het koffertje een eindje de hoogte in. En of moeder het begrijpt... O, ze lacht... Ze lacht...
Nu hoef je niet te denken, dat vader er meteen over begint zodra ze in huis zullen zijn. O nee. Bij vader gaat alles zijn geregelde gang. Hoed en jas op de kapstok en moeder krijgt een zoen. En dan is altijd de eerste vraag: *Brieven of Boodschappen?* Je hoort het vader al vragen, als je er maar alleen aan denkt. Heeft vader het ditmaal gevraagd? Ze zou er op letten en heeft het toch niet gedaan. Vader heeft het koffertje op tafel gezet en ze staan erom heen. Moeder kijkt vader aan en vraagt met haar ogen... Aan vaders gezicht kun je niets zien. Het zou ineens evengoed naar als blij kunnen zijn, wat vader te zeggen heeft, alleen het koffertje was toch zo zwaar! Ze zien moeders gezicht duidelijk al angstiger worden, haar mond gaat open...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En?

Elf...

Wat klinkt dat stroef en droog. Ze kijken naar elkaar, ze kijken naar vader, ze kijken naar moeder... Hè, moeder ziet helemaal bleek...

Elf stuivers?

Moeder zegt het zo zacht alsof ze het haast niet uitbrengen kan. Ja, het zou ook wel heel weinig wezen.

Elf Gulden...

Het klinkt weer precies even effen, maar ze beseffen het opeens.

Het is louter voor de grap dat vader zo praat, dat vader zo doet! Want kijk maar naar moeders gezicht!

En ja, nu lacht vader zelf ook, en zij ook.

Ja, moeder, wij wisten het al dadelijk, want voel ook eens even hoe zwaar dat koffertje is![1]

1 In *Eva*, beschrijft van Bruggen het gebeuren vanuit volwassen perspectief: ‹We waren klein en thuis gebeurde een ontzaglijke geheimzinnigheid. Elke avond na het eten sloot vader zich op in het zijkamertje en bleef er tot heel laat zitten schrijven op grote vellen papier. Opzettelijk had vader voor de slecht sluitende deur de smid een nieuwe sleutel laten maken. Maar we koekeloerden van de straat af tussen de gordijnen door. Eindelijk op een vroege morgen voer vader met de boot naar de stad – de grote papieren gingen in het oude koffertje mee. En we bestormden moeder, we overrompelden moeder, we kregen toch altijd alles van moeder gedaan, we bezwoeren dat we zelfs op de pijnbank vaders geheim niet prijsgeven zouden.

O, moeder, maar zeg het ons toch, zeg het ons toch, wat heeft vader op de grote vellen geschreven, wat gaat er vandaag mee gebeuren?

Vader heeft een boek geschreven, een echte roman heeft vader geschreven, het heet Rabbijn en Antisemiet, *het speelt in Spanje, er komen palmen en gebergten in voor en tuinen met fonteinen en de mensen dragen er gewaden.*

We wilden vragen... vragen... vragen... En we vroegen ook wel, we vroegen te veel, moeder hield de oren tegen onze vragen dicht, maar we vroegen het juiste niet, ik vroeg zeker het juiste niet, want ik weet nog goed, dat ik dacht: die volheid in mij, die benauwdheid die toch niet anders dan een prop van ongevraagde vragen kan zijn, die wordt maar niet minder, wat ik ook vraag.

Honderd levens zijn in mij herleefd, ik ben opgestegen in mijzelf als een vloed, ik heb hem alles te zeggen... Maar als ik niet alles in één en hetzelfde ogenblik zeggen kan, dan zou ik hem liever niets willen zeggen... We hadden ook toen ineens de ene juiste vraag moeten vinden, naar vaders boek, maar we vonden die niet.›

© 2026

HET DUBBELTJE

TWEE MAAL IS ZE NU DE HELE KERMIS ROND GEWEEST EN HEEFT TOCH NIET HAAR DUBBELTJE UITGEGEVEN. Het steekt nog altijd diep in haar gesloten, vochtig hete hand, even heet en vochtig als haar hand, zodat het erin lijkt versmolten, maar knijpt ze de vingers stijf dan voelt ze de karteltjes in haar vlees. Er lokt zo ontzaglijk veel dat ze zou kunnen kopen, ze durft niet het een boven het ander kiezen, nu ze voor het eerst van haar leven een heel dubbeltje bezit voor zich alleen, om in één middag op de kermis te besteden, precies zoals ze wil vader kwam thuis en vertelde dat juffrouw Krant met haar zuster, bij haar te gast, een grote rijtoer wil gaan maken, en een van hen twee mocht in het rijtuig mee... Haar broertje won het lot... Hij sprong dadelijk weg en zij bleef aan tafel, haar vuisten onder 't hoofd. Toen viel met een smakje het witte propje zomaar uit de lucht voor haar neus, ze keek op en zag de kamer leeg, ze pelde gauw het propje uit en maakte een heelnieuw, een fel-zilver dubbeltje los, dat lag zo ineens bloot in haar hand... Dat kwam van juffrouw Krant, voor de ene, die afloten moest. Ze is de deur uit en naar de kermis gedraafd en nooit leek de weg zo lang en nooit sprongen de verlokkingen zo uit elke kraam naar haar ogen toe, en iedere keer had ze bijna besloten... ging haar hand de hoogte in, knipten haar vingers open; een paar maal had ze al bijna gewezen... naar de lange rode kersenstok, naar het blauwe gazen builtje over zilveren en gouden knikkers spannend naar een grote, nieuwerwetse, glanzend-gekleurde bont-gevlekten bal, die als kamfer ruikt en waar binnenin de kleine korreltjes schuifelend dansen, als je ermee balt, naar het nogablok in zijn wikkel als zil-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

verig water maar telkens ritste er een duizel door haar heen en ze trok haar hand weer terug, want ze dacht eraan dat ze niets meer zou kunnen kopen als ze eenmaal dat ene had gekocht. Soms had de koopman of koopvrouw - ze steken hoog achter hun uitstallingen uit, en kijken scherp op de mensen neer! - met hun ogen al meegekeken, met haar hand al meegewezen, dan liep ze maar gauw weg en durfde er eigenlijk niet goed meer komen...

Ze heeft toen eerst, achter het Stadhuis, een hele poos voor de stoomcarrousel staan kijken, die is als een hoog en groot, een zacht-sidderend paleis van zeegroen en zilver, van hemelsblauw en rood en goud boven de andere spullen uit, je staat ervoor en voelt jezelf heel lelijk en heel klein. Het rommelt er alsof het dondert achter de golvende rode gordijnen, die splijten zwierend uit elkaar en het rommelen komt luid naar buiten toe en je kijkt een gelige, rossige schemering in en je ziet woeste, groene leeuwen, angstwekkend grote bruine paarden, die stormen met koppen omhoog naar voren, die rennen door gelige en rossige schijnselen donderend op je af. Dan vallen de gordijnhelften weer dicht en je wordt van wat binnen gebeurt niets meer gewaar dan een dof gestommel, als rommelpotten in een donderbui. Tot je telkens opnieuw weer schrikt van die angstwekkende gil. Die hoor je overal, ook 's avonds laat in bed, zolang de kermis duurt... Maar dichtbij is het vervaarlijk... Dan lijkt de wereld rondom één grote trillende gil die naar alle kanten gaat, die van alle kanten komt, en zelf sta je daar middenin...

Ze mag niet in de carrousel en ze durft er ook niet in, maar voor haar dubbeltje had ze erin gekund! Daarom is ze dan ook kalm blijven staan, al zat die dame nog zo kwaad naar haar te kijken, over haar toonbank van rood-en-goud, tussen de

© 2026

klappende gordijnen in. Een spiegel was vlak achter haar, zou ze eigenlijk weten, dat iedereen die langs gaat haar rug ziet, haar brede boosaardige rug? Ze heeft ook een breed, boosaardig gezicht. Maar de weg is vrij, wat dacht ze wel... en telkens heeft ze haar dubbeltje geknepen. Ten leste is ze weer weggegaan, naar de kramen op de Koemarkt terug en heeft toen eerst bijna een doosje kleurkrijt... en daarna bijna een groot zacht stuk groen-en-rood suikerspek en eindelijk bijna een muziektol gekocht. Het was er zo een waarvan de toon verandert onder zachte klapjes van je vlakke hand - maar telkens op het laatste ogenblik roetste dat duizeltje door haar hoofd en ze heeft haar hand teruggetrokken. Ze is er wel een beetje moe van geworden en wil nu maar liever gaan kijken waar je niets kopen kunt, het dubbeltje in het warme holletje van haar vuist geeft een rijk gevoel door haar hele lijf -, ze is blij dat ze het nog bezit, het is alsof ze veel gevaren veilig is voorbijgegaan. Koekhakken... als ze maar mocht. Al blinkt het bijltje nog zo scherp, maar meisjes mogen niet... jongens en boeren alleen. En kijk je te lang, dan lachen ze je al uit, of jagen je weg. De hakblokken maken met elkaar een zijstraatje, gezellig en niet
druk, dwars tussen de grote kramen door - dat is de passage voor wie naar het postkantoor moeten, het is voorschrift, of je zou zeker maar voor elke brief de hele Koemarkt over moeten gaan! Boven op het witte blok legt de man het dunne vierkantje gele koek, dat klapt een geluidje als was het uit zeemleer gesneden en dan met meel dun overstrooid... Drie slagen zijn al het minste... want rukken is vals... En bleef de laatste keep net eventjes maar onder de bovenrand, of hangen de helften nog met een koeken draadje aan elkaar dan moet die boer of die man betalen en dan lachen de anderen en schuifelen na

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het stilstaan en spuiten het bruin van hun pruim waar het vliegen wil...
Kijk je uit dit hakblokken-straatje naar links en naar rechts, dan zie je voorbij de openingen de mensen gaan - één stroom in de schaduw en één stroom in de zon... Het is altijd dezelfde stroom en het zijn altijd andere mensen. de mannen hebben papieren rode rozen, de vrouwen kauwen onder het praten en slepen de kinderen met zich voort. De kleintjes zwaaien rateltjes, dofgeel, dofrood, dofgroen. de blaastoeters, dik-gezwollen, lijken de groten uit de puilende monden gegroeid... Ze deinen zacht, er sprieten lichtfonteintjes uit, strakgespannen glanzen ze. totdat zij ze leeglopen laten. hooggillende slinken ze dan in een ogenblik en knakken neer en hangen als stomme frommels van de stokjes af -, het heerlijke van zo'n toeter is wel, dat je altijd opnieuw kunt beginnen, zo vaak je maar wil, dat je altijd weer dat strakke, felle glanzen van geel of rood of paars, die zilveren lichtfonteintjes, dat lange fluiten zelf te voorschijn roepen kunt. En wacht je wat, dan is het telkens weer als nieuw. Links is de schiettent en rechts is Jut, je kunt ze hier allebei horen. Het knallen komt van rechts en soms volgt dan gebrom, een roffel kort en dof, een neuzig muziekje, dat ophoudt, voor je het recht hebt gehoord. Links vallen de doffe dompen... en het meet-ding vliegt omhoog langs de schuddende paal, een zwak geknetter... die kan het, die gaf kracht!. daar komt het roetsend weer afgeslierd...
Ze kan bij allebei wel eens gaan kijken. Dik staan de mensen voor de schiettent opeen en praten zacht. Die jonge boer, met een blauwe roos op zijn zijden pet, die heeft al voor meer dan twee gulden verschoten en nog altijd legt hij kwartjes neer. En hij schiet zo goed, zeggen ze. Hij zegt zelf geen woord, kijkt niet op en niet om, staat er maar bij met een onverschilli-

© 2026

gen mond -, zo doe je ook op school, als je geprezen wordt, alsof het je niet schelen kan. Nu vult de juffrouw opnieuw zijn geweer, met een draaimachientje, razend gauw, de kolf aan haar knie. en ratelsnel praat ze in een taal, die niemand verstaat, naar een andere juffrouw, naar een donkeren jongen man tegen de muur en ze lachen alle drie, de juffrouwen hard, de man alleen met zijn gezicht, zonder geluid. De mensen buiten luisteren, al verstaan ze niets en wachten en kijken naar binnen, zij ook. Elk ding daar binnen hangt nu onbeweeglijk stil in de schemer tussen de grauwe wanden, en het strakke, rode achterdoek, de snoeren witte pijpen dalen, stelen omlaag, van de zoldering neer en gaan in bochten weer op aan draden zo dun dat het is of ze losjes zweven. de stijve soldaat over zijn trom, de orgelman langs zijn langen neus kijken elkaar strak-lachende aan, die zijn het moeilijkst te raken, de ronde, witte punten zitten in hun oog, daar middenin moet je je kogeltje mikken... dan komt er een plotse roffel, een korte muziek... ze hebben hun handen al klaar... maar verroeren nog geen vin...

De juffrouw heeft het geweer gevuld en geeft het de boer en keert zich om en lacht achter haar hand tegen de donkere jongeman, die houdt met een wijde gaap zijn eigen lachen in, zet zich op van de muur en gaat, zijn rug naar de mensen, meer naar achter staan...

Zie nu, hoe de jonge boer de kolf tussen wang en schouder tilt, zie hoe hij rondkiest, wat hij mikken zal... hij mikt de soldaat, maar schiet nog niet. Ernstig kijkt hij... zijn vinger kruipt langzaam, als uit eigen beweging, naar de trekker toe... iedereen is stil. de man in de tent geeft de meisjes een wenk, dat ze niet meer lachen mogen. Stokstijf staan ze plotseling, de handen in de zakken van hun prachtige schorten, goud op rood gebor-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

duurd en de man kan toch onmogelijk hun vader zijn. Knap... daar sloeg het kogeltje ergens tegenaan... en even blijft het stil. Schoot hij nu ditmaal mis... De man in de tent bukt om wat op te rapen.... en meteen, ze schrikt ervan... zo plotseling als die soldaat daar aan het roffelen sloeg. Hij staat er helemaal van te schudden en het lijkt wel of hij nu echter lacht, maar dat kan natuurlijk niet... Het gulden mandje blinkt. Vol goud en zilver, vol rood en groen... het laat een zwaaiend glansspoor in de schemering. Nu heeft hij al vier medaljes aan zijden strikjes op zijn jas. Hij doet wel weer alsof het hem niet kan schelen maar dat gelooft geen mens, de jongens en mannen die geen geld hebben om te schieten, kijken jaloers en vol ontzag...
De platte, stijve tronies van orgelman en trommelsoldaat hollen aan weerszijden met haar mee, de snoeren witte pijpen dansen voor haar uit in de blauwe lucht... En loopt zij hard, dan gaan ze ook harder , en ze loopt hard, want ze wil nu maar voor haar dubbeltje de allergrootste blaastoeter kopen, ze zal een gele nemen, die blinken in de zon, als strakgespannen goud. ze zal de toeterman aan het eind van de kermis wel bij de zuurkraam vinden, daar staat hij meestal, met de ballonnenvrouw en de molentjesman. Het verlangen spant haar borst, ze loopt rechtdoor de kramen langs en kijkt er geen meer in, ze ruikt ze wel, de hele kermis ruikt naar koek en zand en verf en een paardenstal. Wat valt er nu ineens naast de poffertjeskraam te zien. zo-even was daar niets, waar nu die hele klomp van mensen staat. Klank van zang kwam er bovenuit. Nu hoor je de draaimolen weer en het blazen en fluiten, het ratelen en toeteren, het lachen en roepen. Ze heeft zich al tussen benen en lijven naar voren gedrongen en staat in de eerste rij. Een ronde plek is middenin leeggelaten, een stuk van de straat, maar ineens tot een pleintje gevormd... Een pleintje dat er

© 2026

nooit eerder was. en midden op dat pleintje staan een man en een vrouw te zingen. Rondom de mensen met ernstige gezichten, monden vol aandacht en groot-open ogen als waren ze van de kermis ineens in de kerk geraakt. Geen wonder! O, zingen hoor je genoeg als het kermis is, liedjes-mannen lopen overal rond en meiden zonder hoed met bruine gezichten en stro-achtig haar, waaruit hun grote oorbellen bungelen. Ze breken telkens hun zangen af om met harde, rauwe stemmen centen te vragen. Ze duwen de mensen hun rammelende bakjes haast tegen de neus en lopen ze na en zwaaien hun bundels liedjesbladen, die je voor drie centen kopen kunt. Maar dit is heel ander zingen en dit zijn heel andere mensen. Hun lied is anders... Niet lawaaiig en rad en wild... niet lijzig en saai. Treurig en teder en langzaam is hun lied... Ze zijn oud, zij zingen tweestemmig ze zingen in het Duits! De man kijkt onder het zingen naar de mensen, nu de een en dan de ander kijkt hij aan, maar je ziet het alleen als je goed op hem let, want zijn hoofd beweegt hij niet, alleen zijn ogen, die kijken groot en donker diep uit zijn hoofd, onder zijn voorhoofd vandaan, waaraan de dikke wenkbrauwen hangen. Dik is ook zijn baard, zwart bij de oren, tot grauw onder de mond. Hij leek op het eerste gezicht kwaad en nors, maar al gauw zie je beter hij is niet kwaad en niet nors, alleen maar ruig en donker en oud. Gelukkig voor die lange, bleke vrouw, want hij is natuurlijk haar man. Waarom kijkt ze aanhoudend naar boven in het blauw, terwijl ze zingt. hoe houden haar ogen dat uit -, de hare zouden dadelijk gaan tranen. Plotseling komt het antwoord tot haar in een fluistering: de vrouw is blind! Ze keert zich om en kijkt omhoog. Zou die dame ze dan kennen? Ze praat heel zacht om het zingen niet te storen maar achteruit schuifelend kan ze alles verstaan. Het zijn geen gewone kermismensen...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze zouden ooit rijk zijn geweest, niemand weet wat er met ze is gebeurd. Al jaren reizen ze de kermissen af, en de hele wereld trekken ze door... Hoe lief en droevig klinkt toch dat lied... Je vergeet dat je op de kermis staat, je vergeet dat het kermis is en de mensen rondom vergeten het allemaal, je ziet het aan hun gezichten. Telkens is het anders, hun stemmen komen samen en gaan weer uiteen en zoeken elkaar weer en vlechten zich om elkaar en vloeien ineen. Donker en zwaar is zijn stem, maar de hare helder en hoog, die ijlt smachtend als haar ogen naar boven toe, als vroeg ze iets dringend en vurig, maar zo droevig tegelijk. Zeker weet ze wel al dat ze het toch niet krijgen zal, dat het toch niet gebeuren kan. Bleek en heel mager haar gezicht onder de zwarte doek, ze is langer dan haar man en houdt de witte handen voor zich op haar rok ineengevouwen. Kijk je naar haar gezicht, dan smelt alles binnen in je tot warm en vochtig medelijden... Want ze is oud.... ze is bleek en blind. ze heeft zeker geen huis.... maar kijk je naar haar witte, stille handen.... dat is nog erger dan scheurt er iets in je. dan krampen de gloeiende tranen en dat wil ze toch niet, midden tussen de mensen. Maar ze zou wel willen weten wat dat aan die handen wezen mag. Hooguit zingt de blinde vrouw boven haar man die kleiner is, die lager zingt, ze zingt met haar ogen naar de hemel, ze zingt tegen de hemel op. O, wat mag ze toch wel zo smachtend smeken... iets dat ze weet dat toch niet gebeuren zal... kan geen mens het haar geven. Kan niemand het voor haar doen? Haar man zal wel goed voor haar zorgen, ze is ouder dan hij en ze is blind. Hij leek alleen maar kwaad en nors, hij is het niet. Ze krijgt ineens een kleur dat haar ogen gloeien... Zij keek naar hem, en hij keek naar haar en hij lachte. Nu kijkt hij van haar weg, en ze beeft ervan...
Het zingen is voorbij maar er blijft geen stilte, geen ogenblik.

© 2026

De kermis is weer overal, van alle kanten golft het leven, de draaimolen belt dichtbij. En uit de verte gilt de stoomcarroussel. De schorre lootjesbaas schreeuwt: 'maakt partij, jongelui, maakt partij.' Waar is het lied, dat zo-even nog klonk. Waar voer het heen, het tedere, mooie lied van hun samengevlochten tweestemming? O gemeen, gemeen, nu lachende weg te sluipen, lelijke, wrede mensen, nu de oude man rondgaat met zijn hoed. Eenzaam bleef de vrouw, midden op het pleintje, dat al haast geen pleintje meer is, eenzaam staat ze en wacht en beweegt zich niet, het bleke, blinde gezicht naar de hemel en de droevige handen tegen haar rok. Mensen golven om haar heen, kijken nieuwsgierig, gaan voorbij... Al meer sluipen er weg. Waarom hebben ze nu weer zulke gezichten, waarom lachen ze als hun kinderen hard door hun toeters blazen naar de blinde vrouw hoe kon alles zo op slag te veranderen?
Nu is hij de meesten al langs geweest. Nu komt hij naar haar, hij ziet haar, hij lacht! O, ze wil alles goedmaken, ze wil alles geven... Haar warme hand gaat open en het dubbeltje valt in de hoed. Stralend ligt het op de bruine korst van halfjes en van centen. Ze keek de man niet aan, maar hoorde toch zijn stem in een zacht gebrom dat ze niet verstond. Toen tilde een golf haar in de hoogte over de mensen heen en eer ze haar hand aan haar jurk had drooggewreven, waren ze allemaal weg...
Natuurlijk is ze er heengelopen, dat kan anders niet zijn... maar ze was vervuld... en daarom lijkt het zonderling, dat ze nu ineens aan de anderen kant van de kermis, voor de galanterie-kraam staat. Ze zag het nog niet eens, maar merkte plotseling dat ze midden in een rozige zeeplucht stond. Er knetterde iets vlak bij haar oor en twee kleine jongens dansen van de lach, omdat ze zo schrok. Nu ja, ze stond in gedachten, zo bang is ze anders niet uitgevallen. De dunne kruitdamp prik-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kelt haar neus, maar niet onbehaaglijk. De ene jongen laat de ander zijn schietgeweertje zien. Het is nieuw, het heeft een dubbeltje gekost, met een doosje kruit op de koop toe. Een dubbeltje, dat had zij dus zo-even ook kunnen kopen, dat had zij dus nu ook kunnen hebben... met een doosje kruitjes erbij. Ze heeft het zelfs niet gezien. Zou er een kraam van zijn of zou een man ze lopende verkopen?

Het beste is, nu maar naar huis te gaan, wellicht is haar broertje teruggekomen, zodat ze van de rijtoer hoort. Door een zijweg ben je gauw van de kermis af en op het Spreeuwenpad en daar moet je de kermis wel vergeten, zo stil staat er het licht tegen de kleine groene huisjes aan, zo vredig ligt het in de tuintjes en over de muurtjes fluwelig bruin en oud. Een zoete, frisse wind is opgestoken, hij komt van het open straateind haar uit het groen tegemoet en ze loopt er vol tegen in met haar gloeiende gezicht, de ogen gesloten dat hij de warme leden strelen mag, haar oren vult hij met zacht geruis. Bij elke stap blijft verder de kermis achter, de geluiden sluiten zich samen tot een al-verflauwend gejoel, eerst het toeteren en roepen, dan het schieten, eindelijk het helderklankig gebel gaan stil-aan onder en verloren.

Hier waar een raam vooruitspringt voorbij de deur, in dit van zon verzadigd hoekje wil ze even tegen de muur gaan staan, naar de wind haar gezicht gekeerd, de ogen verzonken in het gloeiend goud van een perkje aan de overkant.

Een zoetheid doorvloeit haar om al die stilte, om het licht en de wind, maar ze kan nergens aan denken. Ze voelt zich rijkelijk vervuld van wat ze niet begrijpt en ook niet hoeft te begrijpen... Ze sluit de ogen, het goud glimt mee achter haar oogleden. Ze opent ze weer, en rondom is de volheid van het lachende licht. Er schimmert wel hier en daar een gezicht ach-

© 2026

ter een donker-blikkerend raam, maar over straat gaan geen mensen. De kippen maken zoete, kleine geluidjes, het lijkt dat ze half slapen en toch zijn ze dan juist klaar wakker en vol aandacht voor wat ze zoeken in de grond...
Al doffer de kermis, als of hij onder je in mistige diepten verzinkt, nu je zelf niet verder gaat...
Aan alle dingen is iets te begrijpen, ook aan het licht en aan de wind. Alleen maar... Zij begrijpt het niet... Ze weet ook niet waarom ze hier is blijven staan. Uit het effen, diepe kermisgemurmel schiet in pijlen en flitsen geluid. Ze hoort het beter dan daareven en toch luistert ze er niet naar. Ze luistert naar niets. nog even staat ze en voelt zich dan weer anders worden. gedachten aan gewone dingen duiken op en gaan open. Niet langer vloeibaar en deinend-wijd, maar vast en klein-zichzelf is ze nu weer, ze denkt aan huis en wil erheen, ze wil van de rijtoer horen en wat ze onderweg in het rijtuig hebben gehad. Ze gaat weer in het licht, tegen de wind, ze gaat een paar stappen en blijft staan... Haar adem stokt halfweg en kruipt weer in haar borst terug en spant haar borst en duwt haar keel naar boven. Haar ogen staren in de kleine, ronde blikkering, midden op een gele klinker, aan haar voeten, open onder de zon, maar ze bukt zich niet om het op te rapen. Het blikkeren doet het groter schijnen, en onder haar kijken lijkt het in zilveren glanzing uiteen te vloeien. Ze kreeg het niet dadelijk beet toen ze zich ten leste bukte, stijf stonden haar vingers en grepen opzij. Nu heeft ze het, 't ligt op haar open hand en ze kan het van dichtbij bekijken... Er is geen wereld meer om haar heen... Niets dan een leegte vol ontzaglijk suizen en zij daarin met zichzelf, met niets dan met zichzelf heel alleen. Het kan toch onmogelijk hetzelfde dubbeltje wezen? Dat ligt in de hoed van de oude man en hij ging een andere weg op met zijn

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

blinde vrouw en hier kwam niemand dan zijzelf. O nee, het is hetzelfde dubbeltje niet, het hare was nieuwer, fel-nieuw, met waaiertjes van strakken glans, zoals een hoge hoed ze heeft, en karteltjes zo scherp dat ze nepen. Het is een ander dubbeltje. er is een wonder gebeurd.... ze gaf haar dubbeltje weg. en dit lag aan haar voeten en keek stralend naar haar op.... Er is om haar.... met haar een wonder gebeurd. Ze wordt helemaal gloeiend.... ze wordt helemaal ijl... ze wordt helemaal bang.... Het is hier plotseling zo uitermate stil. als er nu eens iets ontzaglijks te gebeuren stond.... als er nu eens een teken gebeurde... zoals er in de Thora staan. , tekenen tot beloning, tekenen tot straf, tekenen voor de twijfel, tekenen voor het gemor, tekenen die als vermaningen van een almachtig en altijd-gespannen gadeslaan de daden der mensen volgen als op de voet gestalten boven de toppen der bergen, schaduwen uit de dalen, schijnselen aan de nachtelijke hemel. Flitsen in het blauw... waarboven... waarboven. Het stolpt hoog over haar hoofd, ze zou er om niets ter wereld in opzien durven. Waar is het Oog, dat haar gadeslaat? Ze beweegt even het hoofd, haar oorschelp schept de wind, het ritselt, het fluistert en fluit vlak bij haar, in haar, en haar hart springt bonzende op.

De wereld is weer om haar en is met haar, strak van spanning; donkere ramen, lichtbeklede muurtjes, grauwe putten. ze wachten met haar in een wonderbaarlijke verwachting, ze staan als verzonken, als met adem ingehouden, wetende zich in dezelfde aanwezigheid, wetende zich gadegeslagen door hetzelfde dat haar gadeslaat.... Ze staat verstard, binnen-in siderend, wachtend een geluid, een geluid, een flits.... een aanraking, het is haar als ligt ze bloot en open, tot in haar diepste onverborgen.... de verwachting stijgt. en dan niet meer, blijft suizelend op zijn hoogste hoogte en begint geleidelijk weg te

© 2026

vloeien.... Er gebeurt niets. er is licht en wind en kirrende kippen. Er is alleen het dubbeltje. Het zal... toch wel een gewoon dubbeltje zijn?
Ze opent bevend haar hand... het ligt in haar hand... er is niets bijzonders aan. Het koningshoofd met de gladde wang tussen de jaartalhelften. de cijfers aan de ommekant.... ze houdt het tegen de lippen, ze houdt het onder haar neus. het ruikt gewoon, het voelt gewoon, het is gewoon. En plotseling breidt zich zwellend een blijheid in haar uit, helemaal door haar heen, tot in haar hoofd, haar voeten, haar vingertoppen... ze bezit weer een dubbeltje... ze is weer rijk. De dag is voorbij... Morgen zal ze naar de kermis gaan en zich een schietgeweertje kopen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

VISITES-MAKEN

ZE LOPEN, MET VADER, OVER DE KOEMARKT NAAR SJOEL, IN DE VROEGEN MORGEN. Ze lopen in de stilte door een licht dat al geen schemering, maar ook geen zon nog is, het is het laatste van de schemering luchtig gemengd door het eerste van de zon, als het grauwe grutte door het witte tarwemeel, wanneer moeder pannenkoeken bakt. De torenklok meldt kwart voor zes, nu klimt daar dadelijk de zon boven de rand van de aarde uit en laat zich zien en ziet ook zelf weer alles ruim rondom zich na de nacht terug. De goudgrijze schemer scheert van laag uit langs de stenen, de straat lijkt, leeg, wel eens zo breed, de huizen staan met ogen toe, de wind is weer het eerste op en speelt alleen en danst in het rond en krijgt je in het oog en neemt je te pakken bij je hoofd en schijnt je hoofd met aaien in het ruime, koele boven je te tekenen, zodat je het klein en rond voelt staan op je lijf....

Als had het geregend, zo glimmen de stammen, zo druipt het uit de bomen, elk rijst zoals de kaars uit kandelaar, uit het midden van een ronde vochtige plek, voor de jonge wind is dat te zwaar, hij krijgt er nauwelijks beweging in, het loof ritselt zwak, het roert zich telkens even, en sneller hoor je dan als zaten ze elkaar achterna, de droppels ploffen. Bij de tuin van kweker Doets, daar zou je op regen willen zweren, het bos van hoge dahliastruiken ligt als een natte warrel binnen tegen het hek dooreen gezegen, tot boven in staan de bonte en rode en witte bekertjes vol dauw.... Het tokkelt op de harde,"

"natte bladeren, het tokkelt overal in de tuin, het tokkelt helder en gesmoord, het tokkelt dichtbij en ver het kleinst geluid ligt in de stilte bloot, je hoorde een hark,

maar zag de tuinman niet, de hark hield op, nu kijkt hij zeker

© 2026

uit een hoek verbaasd wat zo vroeg in de morgen mensen doen op straat, hun allerbeste kleren aan.
Met open deuren wacht daarginds de Sjoel en door het leege licht zie je de mensen als zwarte figuren komen. er is nu haast geen grijs meer in het goud, alleen een blonde, tintelende mist. En werklui staan van de overkant te kijken.
Dit is het lichte herfstbegin... De zomer glipte weg... De kermis is de grens. De scheiding ligt er middenin, zoals een scheiding tussen landen in rivieren ligt... Worden de kramen opgebouwd, dan sta je nog in de zomer vóór de grens, worden de kramen neergehaald, dan sta je in de herfst, over de grens. Je denkt er niet aan zolang de kermis duurt. En daarvóór komt het helemaal niet in je op.
Maar nu ineens... Zo ga je naar de winter toe. Ver, ver aan het einde van een lange dagenweg, daar zie je hem en hij kijkt om een hoek... Nog lang niet. Maar je gaat er nu toch heen...
Hier is het geweest! Hier stond het allemaal bijeen, hier drong de volte, dagen lang, van hier uit zwol rumoer dat tot de verste paadjes reikte. nu klinken hun
stappen in de stilte op, want er is niets dan de wind en de natte ritselingen en eenzaam wandelen hun voeten voort.... en alles voer als droom voorbij je ogen...
De dag bloeit buiten in een gouden murmeling, een kalme, doordeweekse dag. Welig en fluwelig als een abrikoos is het licht, hardheid van geluiden, scherpten van daklijnen smelt het tot mollige rondingen af. De klok slaat elf, ze horen het en zien het aan nu ze uit de Sjoel naar buiten komen. Uren stond er de kilte, klam als kelderlucht in kaarsenschemer om ze heen, verstramde hun gebeente, kroop als pijn bij hun leden op, nu dragen ze hun lijven de zonneschijn in, ze zuigen de warmte, ze drinken de warmte, ze baden zich in het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

fluweelig licht en vader wrijft zich de handen om deze mooie Rousj-Hasjono.
vader blijft bij moeder, die ook al niet Sjoel-kwam, niet ziek, maar een tikje sukkelig is moeder en zij moeten, uit vader en moeders naam, drie visites gaan maken, ze moeten bij Elie Heilbron, bij juffrouw Krant, bij meneer en mevrouw Israels nog-vele-jaren gaan wensen. Ze willen eerst naar Heilbron gaan, het is er altijd op Jomtouf gezellig, vol visite, er wordt gelachen, want er zijn geen kleine kinderen, er wordt aldoor gegeten, je krijgt er veel. Het kan eraf, Heilbron is rijk, de deftigste mensen van de Bredenweg kopen bij hem hun vlees, en hij woont er ook zelf, tussen de mooie huizen. Alweer later, de dag is gevorderd tot bij twaalf uur als ze in de zon het huis uit komen. Is het niet, wanneer je je hoofd rechtop draagt tegen een luwen wind, of je er duidelijker de rondheid van voelt? Ze vergat dat vanmorgen te vragen, toen ze met vader over de Koemarkt liepen naar Sjoel. Ja -, maar het is zo. En heb jij dat ook, als je iemand strak aankijkt in het voorbijgaan, alsof je dat gezicht van die ander met je meeneemt, terwijl je verder gaat? Neen, je ziet het vlak voor je uit! Neen, je draagt het wel degelijk mee aan je eigen hoofd!
Zouden ze boterkoek bij Heilbron krijgen? Ruik je de meloen uit de open winkel van Komein? Kijk... De kleur van die peren is als het licht van deze dag. Over de druiven, als een stijve greep stuiters zo dik, en dicht bijeen, ligt de dauw van vanmorgen. Bij Doets stonden om elf uur de dahlia's alweer recht overeind, de bonte en rode en witte kokertjes tussen het groen warm en zacht fluwelig, als had geen water ze ooit aangeraakt, met bijen in-en-uit, de harde bladeren droog-glanzend in de zon... Wat vond jij mooier? 's Morgens vroeg... Ja. Ik ook!
Heb jij ooit Heilbron op Sjabbos of Jomtouf horen vloeken?

© 2026

Neen, hij vloekt alleen door de week, maar dan ook verschrikkelijk. Ja, er is geen mens in de kille die zo vloekt, maar ook geen mens die zo veel voor anderen doet. Hij heeft ook een vriendelijk-lachend gezicht en een brede mond en het kale van zijn hoofd is net zo rood als zijn hele verdere gezicht, dat zie je bij niemand dan bij hem, zo'n rode maan in een uitstaanden krans van glinsterend dun wit haar. Neen, geen maan, want een maan is plat, eerder een halve rode kaas. Nee, geen halve, dat loopt te hoog en wat voor gek gezicht zou dat zijn!
Ze hebben hem geen van beiden ooit echt horen vloeken, want in de winkel en in de kamer doet hij het niet op het ergst, maar in de werkplaats tegen zijn zonen en zijn knechts. en bij het minste foutje dat ze maken, scheldt hij ze voor frotter, haurik.... voor gammer.... voor asjmedoi.... voor gotspeponum. voor verswartstenar[1] Hij is voor niemand bang en laat zich van niemand wat zeggen.
'Jullie kunt me allemaal. !' De rest zeg je niet na. Hij balt zijn vuisten naar de hemel, als hij echt kwaad wordt en schudt met zijn lijf.... *'Oei... oei... oei... mijne sonniem.'* Zo roept hij ramp en plaag over zijn vijanden af en het mooie is... hij heeft ze niet. want niemand neemt Elie Heilbron zijn vloeken kwalijk. Wat geeft hij niet weg? Toen vader ziek was, weet je wel? Biefstuk en zwezerik en van het krachtigste dat maar voor soep bestaat. Toen vader later kwam betalen, was hij het opschrijfboekje kwijt en toen vader zei dat hij het zelf zich nog best herinnerde, is hij maar weer gaan vloeken. Zou hij tegen Abraham durven vloeken? Waarom niet, het is toch zeker ook zijn eigen kind, net zo goed als Ies en Barend, net zo goed als Roos en Schoon? Ja, het is zijn eigen zoon, maar Abraham is ook een heer en heeft boven een eigen studeerkamer en is ont-

1 RESP. smeerpoets, duivel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

zaglijk knap.... in wiskunde.... in Hogere Wiskunde zelfs.... wat dat is kun je niet weten en niet begrijpen, en hij is meestal niet thuis, en is hij al thuis, dan zie je hem nog niet, hij blijft op zijn kamer, ook als er visite is. Nee, dat begrijp je verkeerd, juist als er visite is. Hij gaat nooit door de winkel, altijd door het tuinpoortje het huis in en weer weg. Ies en Barend helpen in de slagerij, en Ies probeert zijn vader na te vloeken, maar zijn vader wil het van hem niet hebben.

Tegen Roos en Schoon vloekt hij ook, maar niet zo bar, omdat het meisjes zijn. Tegen zijn vrouw vloekt hij nooit, zij vindt het toch al erg genoeg, en heeft het hem lang genoeg proberen af te leren...

Kan iets zo wonderlijk zijn, als plotseling van de zonnige straat in de donkere winkel achter de neergelaten jaloezieën te belanden? Buiten was een vreedzaam murmelen in gouden licht, een reuk van bloemen, natte bladeren en fruit, een zoete koelte om je hoofd, en hier ineens die diepe, stille schemering. een lucht van zeep, die toch niet heel en al de vleesreuk bande, een kilte van vochtigheid, want alles is gisteren deugdelijk geboend en nog niet helemaal gedroogd. Nu ze zo even hebben gestaan, rijzen de dingen die ze kennen tot leven uit de schemer op, klaar straalt het blinkende wit der servetten, die luchtig gespreid de hakblokken tot Sabbat-tafels maken. Van open beesten, van vlees en worst geen spoor en nergens ook een mes te zien.... met de haken, en de riemen, de bijlen en slijpstenen zijn ze onzichtbaar weggestopt.... een vochtigheid welt uit de schone vloer als verborgen water blikkeren de ramen zilver en zwart tussen de witte latten van de jaloezieën door. Je zou zeggen... het is hier nu nog stiller en reiner dan op Sjabbos en alles dat aan het daagse werk herinnert, nog verder weggeborgen, in nog volkomener vermomming. in nog die-

© 2026

per afzondering staan de dingen omdat de Jomtof twee volle dagen duurt. en je verbaast je bijna dat ze de koe-kop boven de binnendeur daar gelaten hebben. die brak het laatste uit de schemering. met zijn bolle, wilde, witte ogen, onder vreesaanjagende rimpels, met zijn norse woeste snoet. Je moet er onder door om in de kamer te komen.
De trage klepel klopte vier of vijf geluiden uit de belle-wand, de stalen veer schommelt nog zachtjes na, maar er is geen mens gekomen. ze hebben het achter
niet gehoord. ze schreeuwen en lachen zelf zo hard. Hier, midden in dit vierkant schemerige stilte, sta je tussen twee luide, lichte levens in, het murmelend vreedzame buiten in hel gouden licht, en de jolige Jomtof-pret achter de deur, die naar een smal gangetje en verder naar de kamer voert. Kijk je tussen de latten door, dan zie je alles wat buiten gebeurt, je ziet de mensen langs de ramen gaan, ze strijken hun stemmen, hun lijven voorbij de rand en hebben geen flauw idee dat hun oren en ogen zo vlak-bij ze zijn, midden in de straat rijden karren, trekken glanzende paarden in kalme draf de blinkende rijtuigen voort. Aan de overkant zie je de kleinen snoepwinkel als voor het eerst, omdat hij anders inspringend naar achter tussen twee rijke huizen voor het oog schier verloren gaat. Nu bekijk je hem als een afzonderlijk ding en ziet de witte krullen opgaan naar de groenen top en ziet het raam en al het lekkers dat er achter ligt en door de open deur de vrouw achter de toonbank staan. Ze hebben nooit eerder het winkeltje zo duidelijk opgemerkt en zo aandachtig bekeken dan nu ze, naast elkaar gebukt, uit de schemer door de witte jaloezieën turen. Maar is het niet vreemd, als je goed beschouwt, dat zulke grote dingen als hele huizen door zulke kleine spleetjes kruipen? Keek je ooit naar een boom of een wolk door het gaatje dat

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

blijft als je je hand knijpt tot een vuist, maar niet helemaal dicht, een gaatje als een speldenprik, een gaatje dat je zelfs niet ziet, als je je vuist bekijkt. Neen, zeg maar zelf. lijkt het niet van buiten of onze vuisten stijf gesloten zijn? Dat is dus nog heel wat kleiner dan de reet van de jaloezie. Buk je nu naar het raam... de vuist in het ene oog en het andere oog dicht. Je ziet de snoepwinkel tot het bovenraampje toe, je ziet het links en rechts tot aan de regenpijpen... tot en met de regenpijpen.

Begrijp jij eigenlijk hoe zulke grote dingen door zulke kleine gaatjes je oog kunnen binnen kruipen? Nee... het is een groot wonder en wat moet je eigenlijk zeggen, dat de dingen kleiner lijken of dat ze wezenlijk kleiner worden in de verte? Weet je dat je ook door een speldenprik zoveel kunt zien? Een rood stuk dak.... een groenen boom.... een halve hemel! Ja.... en hoe groot is helemaal je eigen oog, als je nagaat. en
de grootste dingen komen erin! Ze komen erin. En toch zie je, ook weer met jezelfde ogen, dat ze groot zijn.... He, je moet er je voorhoofd van afvegen. van het bukken en de verwondering.

Stt... gewoon doen - daar komt nog meer visite aan. Het zijn meneer en juffrouw Geleerd -, Rebecca Koltof heet zij van zichzelf. stug en zuur is meneer Geleerd en gierig is hij ook. heeft makkelijk hier om lekkeren boterkoek te lopen, bij hen valt nooit iets dan droge biscuit te halen. Wie zou nu dadelijk van achter komen, Roos of Schoon? Wie vind jij liever, Roos of Schoon? Ze zijn allebei lief en ze zijn allebei dik.

'Zo, jullie hier ook?' 'Ja, wij zijn in plaats van vader en moeder gekomen!' 'En sta jullie hier allang?' Ze kijken elkander aan. 'Nee, pas.' Boven hun hoofden klepelt de bel, aan de schuddende ijzeren band. ze staan nu met de rug naar het raam en ineens klinkt het lachen en praten van achter veel harder, net

© 2026

als wanneer je onder het zingen met je vingers in je ooren zat en dan ze plotseling eruit wegneemt. De dikke Roos komt vlug het gangetje door, ze praat in de open deur en lacht nog achterom en iemand uit de kamer roept haar in een dikke wolk van lachen antwoord na. ze gaat natuurlijk het eerst naar de grote mensen toe, ze wensen elkaar nog-veel-jaren, nu komt ze ook naar hen en zij wensen ook nog veel jaren. Onder de koe-kop door komen ze het nauwe gangetje in en Roos sluit de deur en leeg en eenzaam blijft de winkel achter. Een Jomtof-walm door het hele huis van kippensoep en fruit en warme taart. Mergtaart misschien, ze hebben toch het merg maar voor het nemen!

Ze zitten in de kamer vol mensen die lachen en praten aan het raam, ze luisteren en kijken naar buiten, over het water, dat is als een brede, een blauw-gouden glanzende baan, waarover geen rimpeling gaat onder de blauw-gouden lucht. Stille, bonte bomen in de tuinen aan de overkant, de groen-en-witte schuitjes lijken van papier, voorzichtig boven-op gelegd. Er bloeit een rand van dahlia's op het achter erf, over de waterkant, want juffrouw Heilbron houdt van bloemen, ze staan omhoog en naar de zon geheven, hel fonkelend rood lijkt tegen het blauwe water aan te rusten.

Ze hebben iedereen een hand gegeven en iedereen nog veel jaren gewenst; er staan nu grote glazen limonade, er liggen dikke gele stukken boterkoek op schoteltjes naast ze in de vensterbank, - Roos en Schoon presenteerden hun ook en daarom vinden ze ze lief, juffrouw Heilbron geeft kinderen uit de trommel met haar eigen hand, alleen de grote mensen mogen nemen, maar ze is toch evengoed aardig. Gedurig hebben de mensen pret, hun lachen en praten gaat door elkaar, en verwart zich en komt weer in orde, het rechte van

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wat ze bedoelen kunnen ze toch niet te pakken krijgen, maar het is om iets van Roos en Schoon, want iedereen kijkt naar hen en zè lachen het hardst, hun wangen glimmen, de gouden kettinkjes op hun lijf schudden mee, ze lijken wel veel op elkaar, maar Roos is de oudste, de dikste, de kleinste, de donkerste, als ze lacht is ze precies haar vader. Ze luisteren scherp als Levie Heilbron praat, maar hij schijnt werkelijk op Jomtof niet te vloeken. Oude Manus Manus hadden ze bijna niet herkend in zijn mooie nieuwe pak, hij zit ook in het hoekje tussen kast en schoorsteen in en ze zeiden als tegen een vreemde 'nog veel jaren, meneer' - tot hij ineens met kleine oogjes zat te schudden van het lachen. Iedereen ook buiten de kille noemt oude Manus Manus bij zijn vollen naam, en niemand weet precies waarvan hij leeft, maar druk heeft hij het in geen geval want je kunt niet over de markt komen of langs de kade bij de booten gaan zonder hem tegen te komen. Hij maakt met iedereen een
praatje en krijgt van iedereen een sigaar, die stopt hij eerst in zijn zak en dan gaan ze thuis in een kistje -, heeft hij dan later zelf eens visite - want hij is toch in elk geval 'balboos' en zijn vrouw heet dikke Es en het ziet er netjes bij ze uit - dan presenteert hij uit dat kistje, grote en kleine en lichtbruine en donkerbruine, alles, zegt vader, ligt er door elkaar, alles wat hij weken lang op straat heeft ingezameld! Zo weet je nooit wie zijn sigaar je rookt. Hij heeft een gezicht alsof hij alleen aan malle dingen denken kan en nam nu in die korten tijd zijn derde stuk boterkoek. Die pakt hij van de schaal. Daar moet je toch maar weer groot-mens voor zijn. Als zij nog een tweede stuk krijgen, zullen ze het voor vanavond thuis bewaren, want moeder heeft dit keer niet veel gebakken. Maar ze mogen niet met opzet lang blijven om twee keer gepresenteerd te worden.

© 2026

Het is hier anders prettig genoeg. de rode dahlia's, het strakke glanzende brede water, de bonte bomen aan de overkant, de hele wijd open wereld voor hun ogen uit buiten het raam, de 'simge' van de Jomtof binnenskamers, de lekkere reuken, kippensoep en warme taart, op straat het daagse leven, hier het verborgen feest...

En Heilbron houdt de mensen tegen als ze willen gaan, de mannen moeten blijven tot de middagsjoel, dan gaan ze allemaal tegelijk, dan heb je meteen al Minjan! Hoor hem nu schreeuwen, commanderen in de witte glinsterkrans van haar zie je zijn kale maan nog roder zwellen. want Moos en Meijer Weijl, de vrienden van Barend en Ies, zijn opgestaan en ze lachen verlegen. Ze moeten verderop nog meer visites maken... Maar hij wil het gewoon niet hebben... Zou hij, zou hij... nu misschien toch nog vloeken gaan? Maar ze zitten alweer en Roos schenkt in en Schoon gaat rond met trommel en schaal en komt ook bij hen en ze kijken elkaar even aan en bedanken... want dat moet. Maar Heilbron heeft het zelf gezien... Een God-zal-meliefhebben vloog al half uit zijn mond voor tante Naatje sssjt kon sissen... Hij vloekt nu niet, maar ze moeten nemen, nee, hij deelt uit. Zijn dikke hand grijpt in de schaal en legt er twee voor elk neer op hun lege schoteltjes. O, het is hier altijd zo volop Jomtof... En al praat je niet mee... Al versta je niet alles, al begrijp je niet goed. Je zit zo lekker en je ziet wat ieder eet-en-drinkt en hoeveel ieder neemt en je kijkt naar hun kleren en naar hun gezichten en naar hun hele doen-en-laten, en naast je staat je boordevolle glas, je rijkbeladen schoteltje en buiten bloeien de bloemen over het water, het rood straalt tegen het blauw de bonte bomen aan de overkant... de zon. Gestadig lopen de uren van de dag, je ziet, je voelt aan alles dat het later wordt en bijna is het tijd voor middagsjoel...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Tegen de middag is het licht van kleur verschoten, er vallen lange, bleke stilten in, de horizon trekt dichterbij en uit de aarde welt de nieuwe dauw. De dag bloeit uit. Zo is van ieder ding dat heerlijk was de tweede helft, zo is ook elke Sjabbos na de middagsjoel, maar over deze middag ligt een glans, omdat de Jomtof overnachten blijft en morgen-ochtend weer zal zijn als de ochtend was!

Ze wachten na het bellen op de stoep, naast de gesloten winkel, en leunen aan de lauwe gladde deur en vangen uit de verte vleugjes hanengekraai en zien de straat in zachte ronding naar het water glooien, waar bij de steiger aan het eind de boot op weggaan ligt, en horen van ver-weg een andere boot en snuiven in de wind vanwaar hij komt, en zeggen niets en tuimelen bijna achterover in het portaaltje, maar houden gauw hun schateren in, want juffrouw Krant is in het Owel-jaar....

De kamer is een witte overvloed van licht, na enge schemer op de trap. Tussen het open witte licht buiten en het besloten witte licht binnen staan de ramen, helder en dun, fijn bedekt met de kanten gordijnen. Wit licht straalt van het witte kleed dat over tafel midden in de kamer ligt, en ze moeten het in het voorbijgaan naar hun stoelen even aaien, zo mooi en glad als het is, hun toppen tasten naar de strakke, koele bloemen, die in het keren van hun hoofd geleidelijk van grijs tot zilver opengaan.... Een stille Jomtof is het hier maar juffrouw Krant is heel blij dat ze kwamen. Sinds haar man stierf, sinds vader haar boeken bijhoudt voor haar, komen ze vaker dan vroeger, men moet de rouwenden toch troosten. In de Sjiwwe zijn ze ook menagem-owel geweest en hebben haar eenzaam zittend op de grond gezien, ze treurde alleen, want kinderen zijn er nooit geweest en hij was de laatste uit zijn eigen huisgezin. vader kwam 's avonds kaddisj zeggen: hij liet geen eigen kad-

© 2026

disj na. De sjiwwe ging voorbij, toen kwam de sjlousjiem, ging ook voorbij, nu brandt alleen het kleine licht, dat blijft het hele jaar, en wordt daarna nog ééns elk jaar ontstoken, zolang zij leeft, dan is het uit, dan wordt hij niet meer op de aarde herdacht....

Het was een tafeltje vol bonte vaasjes, gekleurde popjes, blauw en rose porseleinen beestjes, waar nu alleen het lichtje staat, een lang goud peertje recht op kleine steel omhoog en bloot in het witte kamerlicht, op het tafeltje wit-gedekt en verder leeg en onder zijn portret. Haar ogen gaan door de kamer dolen. en sporen de vaasjes, beeldjes, porseleinen beestjes op. ze zoeken elk en vinden ze een voor een, elk op een vreemde plek. Zullen ze, als het Owel-jaar voorbij is, weer op hun oude woonplaats bij elkander komen?

Het is een stille, bleke Jomtof hier geen warme lekkere etenslucht, geen koek of drank, geen spat, geen kruimel op het witte kleed, niets dan het zwarte magser, waaruit ze las. misschien is er de helen dag nog niemand geweest! En toch voel je de Jomtof wel en duidelijk zelfs. en juffrouw Krant draagt al is ze alleen, haar mooie zijden japon, met de lange kanten over haar witte handen, met het goudbewerkte plooisel om de hals, en onderuit haar glanzende beste bandeau hangen haar prachtige bellen en haar witte zakdoek ligt tussen haar handen in haar schoot. Ze zit bij de tafel en ze praten - zo hoort het ook, niet dadelijk presenteren! - ze heeft eerst naar moeder gevraagd en toen moesten ze opstaan en zich omkeren om hun nieuwe goed te laten zien en ze moesten vertellen of ze allebei met vader vanmorgen sjoel zijn geweest en of ze op joum-kippoer vasten zullen... en nu zitten ze stil en zeggen eventjes niets. En nu gaat ze zeker dadelijk naar de kast. Ze zitten een heel eind hoger dan de straat, dat is alleen maar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

hier ze zien de boveneinden van de huizen in het witte licht, ze zien op de schuiten die over het water komen, en alles lijkt anders dan als je beneden bent. zo veranderen altijd de dingen naar waar je staat en nooit raak je aan de wereld uitgekeken.
Ruisend komt juffrouw Krant overeind uit haar stoel, maar blijft nog staan. 'En wie zijn er alzo vanmorgen opgeroepen?'
vader! Vader ook! En dat is waar, en wat heerlijk is dat om te mogen zeggen:
'vader heeft aan u ook een miesjebeirag gemaakt en....
Ze zeiden het gelijk en hielden dan gelijk hun stemmen in en slikken allebei en kijken elkander aan. hij is een jongen, hij moet het verdere maar zeggen! 'En vader heeft ook aan uw man een maskar-ne-sjomme gemaakt.' Ze tilt de grote, witte zakdoek naar haar ogen. ze zit met de rug naar het portret en het tafeltje toe, maar zij precies er tegenover en hij kijkt uit de zwarten, ovalen rand, met grote ogen kijkt hij de kamer in, hij kijkt over het lichtje, hij kijkt op het lichtje neer, hij kijkt naar alle kanten tegelijk.... het gouden peertje rilde en stond weer stil. het leek alsof er iemand tegen ademde. ze keert maar gauw haar hoofd af naar het raam.
'En wil jullie vader bedanken?'
Ja, zeker! Ze gaat naar de muur-kast achter-in de kamer en zij met hun ogen gaan mee, eerst streek ze even door de spiegel heen, de sleutel knapte, de grijze deur sprong uit de grijzen wand, oranje gloeit de kamer in, hun ogen in -, de volle schaal komt op het witte kleed te staan, de bolle vruchten rollen, log van het sap, en trekken vurige strepen over het wit. Nog gaat de kast niet dicht -, ze neemt er koekjes uit en suikers vol likeur ze heeft van alles voor de Jomtof in-gekocht, maar dit jaar niets gebakken...
Wat ze komen doen? Wat hun boodschap is? Ze komen niets

© 2026

doen, ze hebben geen boodschap, het is toch Jomtof. Van het lage brede tuinpad tussen schaduwgroen kijken ze naar de hoogte waar het meisje staat, recht en dun, in wit en zwart, de glimmende schoentjes naast elkander op de bovensten blauwen rand; precies midden in het vierkant staat ze en rond en boven haar de deftigheid van het huis en achter haar het lange brede open van de gang, tot aan de groene schijnselen uit de tuin. Ze zijn beteuterd, willen eigenlijk maar weer weg, want dit is ze nog nooit overkomen. Dat ergens op Jomtof gevraagd wordt, wat je doen komt en wat je boodschap is.... Overal waar je komt.... de deur gaat open en je bent al in huis. je bent al in de kamer en je wenst nog veel jaren en je ruikt de jomtof, je voelt de jomtof. Niemand die je vraagt wat je komt doen en wat je boodschap is, want de christelijke dienstmeisjes die bij Joden wonen, weten het immers net zo goed...

Ze draaien dralend voor de hoge stoep, op het tuinpad, tussen het schaduw-groen... ze komen een visite maken... Vader heeft het gezegd, maar ze durven dat niet het meisje overbrengen. Aan weerszij van de deur zijn ramen, boven ook, een hele rij, voor allemaal dezelfde gordijnen, en allemaal dicht en allemaal stil... Geen bewijs van leven, geen bewijs van Jomtof wordt je gewaar maar plotseling kijkt een groot en streng gezicht vlakbij ze aan, dat sprong ineens uit de muur, dat steekt uit het huis, in een gouden lijst achter helder glas, naast het linkse raam steekt het uit. en ze staan nog stijf in hun schrik, dan is het al weg, het waterheldere glas weer leeg in de ronde, gouden lijst, het is een spionnetje...

Het meisje praatte achter zich terug de groendoor-schijnselde leegte in, ze moeten binnenkomen. Ze zien hetzelfde grote, strenge gezicht, het staat nu boven op een blauw-satijnen japon en wacht in een open kamerdeur, het is een vreemde

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dame, het is mevrouw Israëls niet. ze laat ze langs zich in de kamer gaan, ze perst de rollen van haar onderkinnen op haar kraag, om op ze neer te zien. maar juffrouw Krant heeft juist gezegd dat ze zo netjes zijn! Ze kennen mevrouw Israëls bijna niet en vinden haar niet lief, maar nu ze haar achter in de kamer zitten zien aan het verste raam, ontlopen ze vlug de blauw-satijnen dame en gaan naar haar toe en geven haar een hand, en willen ook nog-veel-jaren wensen, maar er kwam geen geluid uit hun monden vandaan. Meer mensen zitten in de kamer, ze keren zich naar een hoek waar ze ritselen hoorden, ze gaan op de grote witte kranten af en blijven staan en wachten tot de gezichten erboven komen en geven dan de heer en de dame een hand -, het 'nog-veel-jaren' denken ze erbij, want ze durven geen geluid meer geven, want niemand spreekt een woord, alleen de blauw-satijnen dame met mevrouw, maar wat ze zeggen kun je niet verstaan. Een heer ligt op de canapé, ze willen naar hem toe gaan, maar hij slaapt.... er vloog een sst. zo scherp en boos, als hadden ze kwaad in het zin, ze schrikken ervan en schamen zich en voelen hun oren gloeien. Ze zitten, op twee mooie blauwfluwelen stoelen naast elkaar, ze zitten een heel eind van de ronde, witte tafel af, - je ziet geen poten, zo laag hangt het kleed - ze zitten een heel eind boven de grond en moeten de benen bengelen laten. Haar ene schoen sloeg even tegen de sport, die is in glanzende figuren prachtig uitgesneden, die lijkt op het duurst taai-taai. De blauw-satijnen dame hoorde het en kuchte en keek haar aan, nu houdt ze de benen stijf bijeen en voor zich uit en durft zich niet bewegen. De kamer breidt zich groot en schemerig om ze uit en het lijkt hier veel later dan buiten. Een spiegelkast glimt als uit de diepten op maar is dichtbij, de schilderijen blikkeren, verder weg. Ze zouden graag eens rond-zien, maar het geeft geen pas.

© 2026

Ze voelen stijf en zwaar de stoelen onder zich - dat zal wat zijn om die aan kant te zetten, zoals toch moet - ze voelen geen leuning en ze voelen geen grond, ze zouden net zo goed hoog boven de aarde in een lege ruimte getild kunnen zitten, maar niet eraan denken of je zou duizelig worden, ze zitten stijf en ze kijken stijf voor zich uit en ze voelen hun gezichten gloeien en hun voeten koud. Kijk.... midden op tafel.... midden in het wit. een stukje van een regenboog, rood en purper, oranje en groen.... en kijk.... daar nog een. en daar nog een.... en een heleboel! Waar komen die vandaan. wie strooide over de tafel stukjes regenboog? Ze ziet het al.... ze vallen uit de kroon. die aan de lage zoldering boven tafel hangt. de zware kroon van grote, wonderprachtige kristallen, ze hoeft zich bijna niet te roeren, alleen onmerkbaar maar haar hoofd, en vat hem heelen-al in het oog.... één zware vracht. één massa glans en blikkering van zilver, zwart en kleuren-fonkeling. van snoeren door elkaar en pijlen, schijven, punten, pegels allerhelderst ijs. Het is de Licht-Kroon.... als je die nu 's avonds eens mocht zien... Wat zijn ze rijk. wat moeten er kisten vol met geld staan, hier in huis!

Wat vroeg mevrouw? Hoe laat of moeder ze thuis verwacht. hoe laat ze eten moeten? Ze hoeven niet meer te eten, het is al na-de-eten, en het hindert niet precies hoe laat ze komen, als ze maar voor zessen binnen zijn. Dan is toch het nog volop licht. Ze kijken elkaar aan. Er was toch niet iets geks in wat ze zeiden? Wel neen, de heer en dame met de kranten zullen om wat anders zachtjes lachen! Hun gezichten worden toch nog warmer, hun oren tintelen. je kunt het niet zeker weten! Het is weer stil.... het is in de kamer tenminste stil. maar niet in het hele huis. Daareven, toen ze spraken met mevrouw, hoorden ze boven zware stappen dompen, de lichtkroon rilde en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tinkte zacht.... nu hangt de lichtkroon stil.... en zijn de stappen stil, maar dof en donker mompelen vangt aan en breidt zich uit en vult het huis en krimpt weer in en keert als tot zichzelf terug.... Daar boven zit iemand.... en die 'oort' of die zegt tillem.... of leest zijn magser of de Talmoed overluid. en wat een buitengewoon vroom mens moet hij zijn, die dat thuis doet op Jomtof, die dat doet buiten de drie keren Sjoel. En die buitengewoon-vrome man, dat is meneer Israëls, want ze kennen zijn stem! Er zijn wel vrome mensen in de kille, maar zo geen een. op jomtof, en alleen!
Waar kwam die luide gaap vandaan? Het kraakte.... er wentelde iets zwaars. De heer op de canapé wordt wakker.... hij komt overeind.... hij zit overeind. voorover
en zijn handen hangen tussen zijn knieën af. hij smakt of hij dorst heeft en kijkt naar hen. Ze hebben hem niet 'nog-veel-jaren' gewenst. moeten ze eigenlijk niet opstaan? Hij is al zelf overeind.... hij komt naar hen. maar neen, hij gaat naar het raam.... en neemt de blauw satijnen dame mee.... ze staan bij de spiegelkast. en zijn stem bromt als een bij.... en hij haalt de schouders op. Het is weer stil. Je hoort alleen meneer Israëls oren [bidden]. Het zwelt weer aan en vult het huis en krimpt weer in, er blijft toch wat van in de kamer hangen. De dame is bij de spiegelkast gebleven, de heer ging naar mevrouw Israels en wijst haar iets door het raam. Er flitste een bliksem, dat was de spiegeldeur, een diepte opent zich vol wit en zilver, glas en porselein, ze kiest eruit en tilt het weg en zet het over het donker tussen kast en tafel op het witte kleed... De blauw satijnen arm tast in de kast en keert een blaadje, glazen, karaffen, zilveren trommels. Ze kijken toe, hun hoofden gloeien. Zij durft de sporten van haar stoel niet met de hakken raken, ze voelt zich zitten op het stroef fluweel, als zat ze

© 2026

eraan geplakt, als kon ze niet meer los - dat maakt haar helemaal ineens benauwd.
De blauw-satijnen dame grijpt de karaffen om hun hals en vraagt aan ieder wat hij wil, maar niet aan hen, dat moet ook niet, het is ook wijn en drank, de jongere dame presenteert en zet voor hen op schoteltjes voor elk twee schuimpjes neer. Ze kijken ernaar, maar ze zitten te ver van tafel af, ze zouden moeten opstaan om erbij te komen, ze zouden ze ook niet durven eten. met schuimpjes kruimel je zo licht. Ze zijn allemaal dichter om de tafel gekomen. en de tafel staat vol.... is het nu Jomtof.... voel je nu Jomtof? Neen. het is evenmin Jomtof als toen de tafel leeg was, de ene heer sliep, de anderen kranten lazen. Het is zeker familie, die over Jomtof kwam.... lijken ze op elkaar wel neen, maar ja, toch wel.... Van de blauwe dame zie je aldoor haar hoofd apart. dat komt omdat je het zo zag apart in het spion. De vierkante zilveren trommel werd op een stukje regenboog gezet... waar is dat nu....? Hoe grappig.... hoe vreemd. het zit nu boven op de trommel.... een beetje verbogen.... een beetje vervloeid. en toch hetzelfde stukje regenboog.... En de andere. waar zijn de andere? Die vind je op de gekste plekken van het zilver en het glas!
Zou meneer Israëls-zelf niet komen, gaat niemand hem roepen? Neen, iedereen zit en het bidden gaat door het zwelt en vult het huis, het daalt en komt weer tot zichzelf terug, maar gaat toch door het praten heen en boven het praten uit....
Gelukkig. ze kwamen zonder tuimelen van hun stoel en op hun benen. 'We moeten nu naar huis. ' Ze kijken naar de schuimpjes op de schoteltjes, door gaatjes in het gaaf zie je het brokkelig-zachte binnenin. Als iemand zei dat het mocht, konden ze ze best meenemen en buiten opeten. Maar niemand schijnt te zien dat ze er nog staan....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

XI DE RIJKDOM VAN MENEER ISRAËLS

VANDAAG IS JUFFROUW CONTENT ER WEER. Ze zijn opzettelijk een anderen weg naar het Joodse school gegaan om haar van de boot te zien komen en daarna de prettige zekerheid mee te dragen dat ze haar om twaalf uur thuis zullen zien zitten, aan de tafel vol knipsels met haar borst vol spelden gestoken. Andere zondagochtenden mijden ze die weg, hij loopt tussen de twee grote kerken in en is op dat uur vol mensen. Die zien eruit als waren ze zo uit dozen gepakt en daarna in hun geheel nog eens afgestoft. ook de helderste zon toont hun gezichten en kleren en hoeden en schoenen zonder smet en hun boek glanst onder hun stijven arm en de meeste mensen hebben als ze zo naar de kerk gaan, onplezierige gezichten. Hun eigen daagse goed voelen ze in die zondagse zon en onder die scherpe ogen schooierig. Moeder zou ze 's zondags ook wel wat netter laten gaan, maar vader wil het niet hebben en daarom gebeurt het natuurlijk ook niet, vader zegt: kleden zij zich voor onze Sjabbos beter? Vader heeft gelijk, maar prettig is het niet en ze lopen maar liever naar het Joodse school achterom, daar is het dan nog zo stil, als woonden er geen mensen...

Ze hebben juffrouw Content van de boot zien komen, ze wuifde uit de schaduw van achter de sluis, daar stond ze, omdat ze moest wachten, daar stond ze een beetje in de hoogte, klein en smal en oud met haar kleine, lachende, oude gezicht en onder haar arm klemde ze een dik, bruin pak tegen zich aan. Ze konden niet op haar wachten. er gleden nog zoveel hoge bruine zeilen in een rij achter de eerste aan, het ging maar langzaam voort, je zag ze nauwelijks vorderen en eer ze allemaal door zijn, gaat de sluis niet dicht. Het hinderde ook niet. Ze wisten

© 2026

dat ze er was, en zijn toen gauw naar ‘t Joodse school gegaan, maar nog was ze de tijd ontlopen en ze hebben gehold dat ze er helemaal bezweet van zijn....
Want het is overdag nog warm en de warmte lijkt zo laat in de herfst haast zwaarder dan ‘s zomers te wegen, vader zegt: het komt van alle vocht. De dauw die je ‘s morgens met vloeiende tintjes van een bijna-uitgewisten regenboog omhoog ziet dampen, blijft maar laag aan de aarde, die maakt de lucht zo zwaar. Het schoollokaal is domp en vochtig, hoe buiten het weer ook mag zijn, het is aan de schaduwkant tegen de sjoel gebouwd en ruikt het hele jaar door naar turf en oude boeken. Het speeluur rekt zich lang en loom, omdat meneer Prijs vandaag weer hoofdpijn heeft, ze liggen met hun drieën languit in het gras, zij-zelf, haar broertje en Elie Prijs, ze liggen in de hoek die de hoge, grijze muur van het fijne school tegen het lage afdak van de houtstapel maakt, ze liggen op hun buiken en hun armen, de hoofden naar elkaar toe, de voeten in de hoogte en als er een neerploft klinkt het dof, omdat de grond zo vet en vochtig is: het afdak heeft een rand en als de regen voorbij is druppelt het lang nog na in die hoek. daardoor komt het, dat het gras er het hoogst is, het krachtigst ruikt en dat er zoveel bloemen tussen staan. De jongens praten, ze rukken grasjes dat het knapt, ze praten over de les van het laatste uur, ze vinden Simson een grote gammer zij zouden er zo dom niet ingevlogen zijn. Zij praat niet mee, ze plukt van elke soort een bloem en voegt ze tussen duim en vinger tot een klein bouquet. Hoe elke bloem de kleur van de andere anders maakt, de kleur van het bouquet! Het blauw van ereprijs, het rood van klaver, purperen wik... Ze neemt ze een voor een eruit, bekijkt wat overblijft, voegt weer in... en kijkt... En ziet het telkens anders worden....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het raadsel van Simson... hoe het was? Ze spraken dus vlak naast haar door en even luid als straks... Zij verstond geen woord als was ze weggegaan zó helemaal niemendal... Wat is dat vreemd, ze zou haar verwondering wel willen houden, maar de vraag. Was het niet iets van bijen en een leeuw, van kracht en zoetigheid? Ze lachen allebei... ja, zóveel wisten ze ook... maar hoe precies. Hoe vroeg hij het precies? Ja... hoe precies? Maar ze praten weer samen en laten haar los... Nu weet ze wat, nu zal ze iets moois gaan maken. Een bloemtuil zoals je ze in de tuinen ziet, in grote stenen of kurken manden, waar midden-uit de groene, gladde sprieten over de bloemen heen in hoge bogen hangen. Ze plukt het allereerst laag aan de grond satijnig brede grasjes uit, ze voegt ze tot een bundeltje aaneen... en hoe dat dadelijk lijkt... naar alle kanten vallen ze in boogjes uiteen. Die mooie rode klaver komt nu eerst, dat is een roos, en zelfs de blaadjes zijn als rozenloof. De blauwe ereprijs verbeeldt de zoetig-riekende, waarvan ze de naam niet weet, de madelieven groeien tot margrieten.... een zilverigste graspluim is spirea. De wik lijkt nergens op maar moet erbij, hij maakt de kleur zo vol, zo rijk, zo echt. Hij is de eerste en enige die ze ooit in het speelveld vonden. Met dovenetel vang je niet veel aan, de grove bladeren houden de bloemen schuil, maar stil... je knijpt ze voorzichtig met je nagel bij de stengel af. De bloemen staan alleen en bloot en zijn heel anders en zelfs heel mooi en lijken op gekweekte leeuwenbekken. Je kunt dat ook met hondsdraf doen. Het wordt toch mooi... Het lijkt toch echt... Een palmblad van grasjes buigend over mooie, grote bloemen heen als in een tuin. De jongens zien het nu ook en vinden het mooi en willen het even in hun handen houden... maar nee. De grasjes zouden verschuiven en iedereen zou merken dat het geen palmspriet is!

© 2026

Wat is dat gek.... wat lijken nu plotseling de bomen reusachtig. dat komt omdat ze gras als palmblad, klaver als roos, het kleine bouquetje als een rijke tuinversiering heeft gedacht! Wat lijken die bomen groot, en de muur gaat als een rechte hoge berg vlak voor je ogen op. Hoe laat het wel al wezen mag? Ze kijken naar het smalle, duistere raam in het donker-grauwe achter van het schoollokaal. Zou meneer Prijs in slaap gevallen zijn. Zou je vader slapen, Eli? Hij zal eens even gaan kijken. Boven het afdak heffen zich de kronen van de kastanjebomen, die staan in rijen naast elkaar, ze zijn al geel, ze worden kaal, er vielen grote gaten in, daar schijnen de overhuizen en blauwe plekken hemel door voorbij het afdak zie je stam-en-al, het steegje uit, de straat vol zon. Een windje ritst weer bladeren af. ze zinken zachtjes neer je hoort ze niet, nu liggen ze op de hoop, die al gevallen was. Je hoort gezang, zwaar door muziek omvat, het is nu duidelijk, dan weer flauw, de kerk is nog een tamelijk eind...

De les van Simson wordt niet overhoord, omdat meneer Prijs zo'n hoofdpijn heeft, ze moeten er een opstel over maken. Heeft niet Simsons vader Manoach geheten? Ze denkt er over na en laat haar griffel langs haar tanden ribbelen en denkt aan thuis en aan juffrouw Content, die nu bij de tafel zit te naaien. Het geeft een prettige volheid binnen-in, dat ze er is, want ze is aardig, maar verder ook, ze brengt iets met zich van het leven in de grote stad. Ze kent de liedjes van de grote stad en zingt ze met haar hoge stemmetje dat een beetje beeft. En behalve dat is ze zelfs nog een heel klein beetje in de familie. Heel, heel ver, maar wat familie is, voelt toch een beetje eigen. Vader wist het nog beter dan zijzelf en toch komt ze alle jaren naaien bij moeders twee oude tantes, tante Pinnie en tante Roos, die samenwonen sinds oom Lijzer en oom

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Aaron gestorven zijn. Ze wonen in een onderhuis, en het is er altijd half donker, ze zitten tegenover elkaar en breien en spelen kien. zo zitten ze al jaren, in halfdonker, in een onderhuis, midden in de grote stad. Ze zijn deftig en lang niet arm, ze hebben allerlei dingen van porselein en ze maken aanmerking als je krom zit...
Ze moet nu toch weer iets van Simson schrijven. Delila knipt zijn haar en hij wordt weerloos aan de Filistijnen uitgeleverd... gemeen, vals mens. Dan stokt haar griffel weer. Ineens ziet ze het grote bruine pak. straks, als ze thuis komt, is het papier eraf, er zou wel iets voor haar in kunnen zitten...

Direct na het eten is het mansvolk weggegaan en ze zijn met hun drietjes in de kamer gebleven. Moeder heeft voor de gezelligheid maar meteen thee gezet, het klontjestrommeltje staat erbij. Moeder stopt kousen, juffrouw Content naait en zij-zelf moet breien, zeven naadjes boven het groene wollen tekentje dat moeder met de stopnaald in de kous heeft geduwd. Zo glad en gelijk als moeder breien kan ze niet, probeert ze ook niet, maar lukt het eens vanzelf, dan is ze toch wel blij. Straks zal ze moeten passen, want wat uit het pak kwam was voor haar, een groene japon van tante Roos, die draagt nog wel eens kleur, maar tante Pinnie al jaren niets dan zwart. De zwarte barnsteentjes zijn eraf getornd, je ziet de slingerpaadjes donker over het verschoten goed, daar hebben ze gezeten en liggen nu zeker in een doos ergens in het donkere benedenhuis. Ze kan niet laten met de vinger eventjes zo'n slingerpad te volgen. Die lelijke moeten komen in de nieuwe jurk niet te zien, daar hoeft ze niet bang voor te zijn, zegt juffrouw Content, ze zal er mooie, zwarte tresjes over naaien! Ze was niet bang, ze dacht er niet aan, ze dacht aan de zwarte barnsteentjes en aan

© 2026

tante Roos en aan de doos in het benedenhuis.
Juffrouw Content weet weer nieuwe liedjes ook! Eén heeft ze op een avondje gehoord, het is heel lang, maar ze onthield alleen het eerste couplet:
Als we saam naar Artis gaan,
Fijntjes en net
Een ieder blijft dan vóór ons staan
Dat lijkt ons net.
Men kijkt niet meer, naar Aap of Beer
Maar alleen wij, genieten de eer.
En dat waarom?
Omdat we twee zulke grote apen zijn?
Neen mis... omdat we twee patente,
Dat wij twee excellente
Omdat we twee verduiveld sjieke jongens zijn!
Je moet iemand die zingt nooit vlak in het gezicht kijken, dan word je allebei verlegen, en juffrouw Content wordt toch al zo rood als ze hoger moet zingen dan ze halen kan. Misschien weet ze de volgende keer het tweede couplet. En ze eindigen allemaal hetzelfde, en dat heet '*refrein*'. en dat begint bij 'En dat waarom?' En die vraag wordt op een gewone toon gezegd. en ook 'Neen, mis' en dan even wachten en dan zingt de hele zaal mee! De hele zaal? En het was een avondje! Maar die dame had het natuurlijk in een zaal gehoord en nu zingen ze het overal op de avondjes, omdat het het nieuwste is! Weet ze nog meer? Ja, nog iets, maar dat is niet uit een zaal...
Lakkie, Turn en Sakkie
Die droegen elk een pakkie
Dat hadden ze gekocht op de Lijnbaansgracht op Numero acht
Want ze wisten van hun baboe, dat je daar altijd krijgt wat toe.
Dat heeft ze van haar neefje gehoord.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En nu nog eens van *Donnerwetter, nergens netter, koopt men dan bij Jacob Bing*. Ja, hoe begint dat ook weer? Ze kijken elkaar aan. Weet moeder het misschien? Hoe zoek je toch eigenlijk iets dat je vergat in je hoofd. ? Je kijkt strak voor je uit en je denkt aan niets anders en dan springt het ineens naar je toe en je weet helemaal niet waar het vandaan komt. Ze had het net zelf ook, toen juffrouw Content ineens begon:

Wanneer men iets wil kopen, dat goed en billijk is
Hoeft men niet ver te lopen, of men is de plank glad mis.'

Ja, ja... Zo was het.

Maar nu stil... Juffrouw Content moet een kraagje knippen. Dat is moeilijk werk. Eerst vouwt ze een klein vloeipapieren propje onder uit haar doos open tot een patroon... ze legt het op de stof... die schuift ze in de open schaar en niets hoor je nu meer dan de schaar... die gaat happend rond... met zijn wijdopen bek. Waar hij geweest is hangt het zachte bruine goed in tweeën gespleten. Dat kan nu met geen mensenmogelijkheid ooit weer aan elkaar dat is nu eenmaal zo en blijft voor altijd zo. Dat noem je: *onherroepelijk!*

Moeders stopnaald ligt als een smal zilver bruggetje over het strakgespannen gat dat gaapt als een mond die niet wijder kan, het oude kopje eronder is naar haar toegekeerd en lijkt een diep, donker hol, een kelder, meer dan half onder zwarte balken schuil en schemerig wit. Moeder stopt niet, moeder kijkt hoe juffrouw Content het kraagje knipt... Nu is het klaar uit de bruinen lap nam de schaar een grote halfronde hap. Hij hangt nu over de stoel en het kraagje blijft op tafel achter.

De schaar ligt stil met gesloten bek ernaast. Het is juffrouw Contents eigen schaar, ze neemt altijd haar eigen spulletjes mee. En maar goed, omdat ze vaak met haar naald in haar kiezen zit. Maar dan toch, haar bruine doos op tafel, haar zilve-

© 2026

ren vingerhoed, haar schaar, die horen erbij als ze komt. Een schaar heeft een gezicht... het gezicht van je eigen schaar is een bekend gezicht, van een andermans schaar een vreemd gezicht... Een vreemde schaar is bijna een bezoek! De naaidoos is zijn huis... Een vreemde naaidoos is een vreemd huis! De vingerhoed, moeder zou de hare voor geen gouden willen missen - en toch heeft hij maar anderhalve cent gekost. Maar moeder heeft hem al zo lang en noemt hem *mijn akker en mijn ploeg*. Altijd is hij zoek en altijd komt hij terecht.

Moeder is niet dadelijk met stoppen doorgegaan, ze bekijkt nog eens de jurk van tante Roos, en moeder vindt het zonde dat tante Roos hem niet vóór Rousj-Hasjono heeft mee gegeven, dan was er helemaal geen nieuwe nodig geweest. Maar juffrouw Content vindt het zo juist goed. Ze mocht toch wel eens een nieuwe hebben.

'En wat hebben ze van je nieuwe jurk gezegd? Heb je er visites mee gemaakt?' En of! Maar bij Heilbron zeiden ze niets. daar hebben ze er niet op gelet, daar was het te druk... maar juffrouw Krant zag dadelijk dat ze in het nieuw was, en heeft haar van achter en van voor terdege bekeken en vond die groen-fluwelen strikjes tegen de schouders zo lief. Maar bij meneer Israels was een vreemde dame in blauwe zijde, en die keek... ja, ze weet eigenlijk zelf niet hoe die keek...

Juffrouw Content heeft eerst zitten luisteren en tevreden geknikt en lachend een 'zie-je-nu-wel' naar moeder omgekeken, omdat moeder tegen die strikjes was, maar nu zie je ineens op haar gezicht dat ze aan de jurk niet meer denkt.

'Een vreemde dame in blauwe zij bij meneer Israëls? En hoe zag ze eruit?'

Bijna had ze gezegd dat haar hoofd anders dan bij andere mensen zat, maar dat leek immers alleen door het spion. Of ze

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

onderkinnen had? Ja, die had ze, en was geweldig dik.
Juffrouw Content weet nu al wie dat is geweest. Maar kent ze de familie dan?
Heeft ze er genaaid? Ze hoort geen woord van wat moeder haar vraagt, ze gaat zelf met vragen door, ze wil weten wie er nog meer in de kamer waren.
Wie er waren, ze ziet de kamer vol schemer achter 't lichtere buiten voor haar ogen opengaan... Het was er stil. Het was er saai en mooi... In de hoek zaten een heer en een dame achter uitgevouwen kranten en mevrouw zelf aan het raam en een man op de canapé. Meneer Israëls zelf?
Nee, die niet... die was thuis maar hij was niet in de kamer, hij zat boven te oren of te laajenen... alleen. Waarom kijkt juffrouw Content nu moeder zo aan. Wacht eens, zó hebben ook vader en moeder elkaar aangekeken, toen ze die Jomtof-dag thuis kwamen en het vertelden, hoe ze boven hun hoofd meneer Israëls hoorden bidden {oren}.
'Er schijnt dan toch wel iets van aan te wezen...' Wat... waar wat van aan, met wie. Wat is er? Weten ze het dan ook hier in de kille al? Dat vraagt juffrouw Content.
Wat weten de mensen niet... waar komen ze niet achter ze wonen hier misschien helemaal een week of zes en was het niet omdat meneer Israëls ergens 'voorzitter' van is, waarvan vader 'secretaris' is, dan waren de kinderen zelfs helemaal niet... Een week of zes? Welnee, moeder, ze wonen hier langer, het huis was toch al voor de zomervakantie klaar en direct zijn ze erin gekomen. Natuurlijk hebben ze laten *lernen*? Moeder knikt... Juffrouw Content haalt de schouders op. Hebben ze óók vijftien jaar geleden niet gedaan, laten lernen in het nieuwe huis. En moeder schudt het hoofd. En zij kijkt van juffrouw Content naar moeder en van moeder naar juffrouw Content...

© 2026

Een oude geschiedenis... zegt juffrouw Content. maar wat dan? Zij weten het alle twee... en hoeven dus niet duidelijk te spreken naar haar waait elk woord gesloten en betekenisvol voorbij. Dat ze nu hebben laten lernen en vijftien jaar geleden niet... vijftien jaar geleden... Draai je om, kijk een diepe zwarte koker in, een eindweegs loopt een lichte baan, dat zijn je eigen jaren... de jaren van je leven die je kent... en dieper-in is niets. Zijn ze in die jaren vroom geworden. Is dat de oude geschiedenis? O nee, er moet nog meer, er moet iets anders zijn. Hoe zulke dingen uitkomen? Wie ze het eerst te weten krijgt? Hij zal het toch zeker niet zelf hebben verteld. Bij elke vraag van moeder kijkt ze van moeders gezicht naar dat van juffrouw Content. die mikt nu juist de draad in het naalden-oog.... je weet niet of ze iets verstaat. Eén ding is duidelijk, dat juffrouw Content van wat er zijn mag meer dan moeder weet. Ze is nu net een boek dat je niet kent... achter het glas van het bibliotheekje... je hebt geen geld. Je moet maar hopen dat je het krijgt om het te huren. Dat maakt je ook zo warm en ongeduldig.

Er zijn niet veel die er het fijne van weten. Zij wèl, dat hoor je in haar stem. Maar laat ze dan dat fijne ook vertellen. Moeder bekent het al: hier weten ze niet veel. Hier gaan verhalen van gevonden geld dat niet teruggegeven werd... een portefeuille bankpapier. Maar dat is niemendal. Je ziet het op het gezicht van juffrouw Content... het ergste schijnt te moeten komen... Ze voelt een vuurgloed naar haar wangen en naar haar ogen gaan. Wat kan er zijn... wat zal er uit die diepe zwarte jarenkoker komen? Vijftien jaar geleden... Juffrouw Mozes, de baker, ja, die heeft moeder wel gekend. Leeft ze nu nog? Ze is oud en bijna blind en zij weet alles van mevrouw. Want veertien jaar geleden is daar, in het nieuwe huis, een zoontje doodge-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

boren... die nu dus veertien jaar zou zijn geweest. Dood en te vroeg. En moeder knikt... dood en te vroeg... Zij vraagt zich af: wat is *te vroeg?* En allemaal dachten ze dat mevrouw ook dood zou gaan... ja, van verdriet, dat laat zich geloven. In haar kraambed moet ze het juffrouw Mozes hebben verteld....
Niemand voert een steek meer uit. Haar breikous rolde al een poos geleden op de grond en moeders stopwerk hangt scheef gezakt tegen de tafel, het open gat als een happende mond naar boven. en het bruine goed zeeg langzaam uit juffrouw Contents handen in haar schoot...
'Het moet gebeurd zijn op een Joum-Kippoer morgen, op weg naar Sjoel.' Ze zei het zacht, bijna fluisterend en ze knikt, knikt nog eens, knikt weer, blijft knikken tegen moeders verbijsterd staren in... Het is toch niet waar dat hij op Joum-Kippoer morgen het geld vond... en in zijn zak stak... en in zijn zak hield... en durfde daarmee naar sjoel te gaan, daarmee in sjoel te staan... onder zijn *sargenes* [doodskleed]... en voor zijn zonden vergiffenis vragen... en berouw belijden. Met in zijn zak het gevonden geld? Het is toch niet waar... Het is toch niet waar... *Vijftig-duizend-gulden moet het zijn geweest.* Hè, ze rilt ervan, zo griezelig langzaam, zo ijzigzacht als juffrouw Content dat daar zei! En moeder zegt het na... vijftigduizend gulden...
Maar hoe kan iemand, hoe durft iemand geld aanraken... geld oprapen geld in zijn zak hebben... op Joum-Kippoer... Hij was in die dagen niet vroom, alles goed. Maar hij vastte toch. Hij ging toch sjoel die dag? Natuurlijk! Hoe kon hij dan... hoe durfde hij dan... Vijftig-duizend-gulden moet het zijn geweest... In bankpapier je kunt het je niet denken. En het zelfde jaar, in het nieuwe huis, daar woonden ze al voor die tijd, daar woonden ze sinds hun trouwen... een doodgeboren kind... te vroeg en dood...

© 2026

En al die jaren... geen kinderen meer en al die jaren werden ze maar rijker en al die jaren werd meneer Israëls vromer totdat hij nu de vroomste van de hele kille is. En voor ze trouwden en in het begin, toen was zijn vrouw de vroomste, die is hem nu lang niet meer vroom genoeg...

Wat moet zo'n man wel op Joum-Kippoer voelen. Ja, dat zegt moeder goed!

Wat moet er in hem omgaan op die dag... en alle dagen... alle uren... 'Ze leven lang niet naar hun geld.'

Hoe leef je rijker dan zij leven? Wat kun je kopen in je huis, dat zij niet hebben?

Ze eten het fijnste, het lekkerste, ze eten verse zalm midden in de winter. Hij werd al rijker... nog rijker dan die vijftig duizend gulden? Natuurlijk. Geld maakt Geld. Hoe doet het dat? Ja, dat kan juffrouw Content zo in de gauwigheid niet zeggen. En vromer... altijd vromer.... met zijn eigen familie is hij al jaren kwaad.... ze zijn te vrij... mevrouws nichtjes mogen er niet logeren omdat ze op Sjabbos pianospelen, omdat ze geen koosjere wijn laten komen. Hij draagt op Sjabbos nog geen paraplu... hij vast bij iedere gelegenheid. Hij doet precies in alles wat geschreven staat. Het laat zich horen. De vraag is of het helpen zal!

Maar de tijd staat niet stil. Ze zitten lelijk hun middag te verpraten. Drie toeren deed ze boven het helgroene 'teekje' en moeders stopmand is nog boordevol en juffrouw Content vergat moeders hele japon.[1] die moet voor vaders verjaardag nog klaar... Ieder keert nu weer gauw tot zijn werk terug. En de kamer is stil... Ze kijkt naar moeder, naar juffrouw Content... Ze denken er allebei over na. Moeder ziet helemaal bleek en juffrouw Content ziet helemaal rood, zijzelf voelt zich gloei-

1 TEEKJE: oud-huiselijk woord voor een *steek*, *lusje* of *stekenmarkering*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

erig... ze denkt aan alles tegelijk... aan niets... aan iets... aan dingen door elkaar en dan, zo duidelijk, dat ze ervan schrikt, komt het gezicht van meneer Israëls voor haar ogen... onder haar ogen... tussen haar ogen en de breikous in. Het hoofd van meneer Israëls en zijn bovenlijf boven zijn schrijftafel uit en achter hem het mooi-gekleurde mizrach aan de muur omdat ze die keer zo lang wachten moest en aldoor naar hem keek, terwijl hij las in vaders brief, keek zonder het te weten... Zó zat hij, op zijn ene arm geleund. Je zag over het zwarte keppeltje de plooien lopen naar de platte knoop, zo was zijn hoofd gebogen... Hij las en aaide zijn eigen baard... zo zat hij toen... zo ziet ze hem nu als voor haar ogen, als onder haar ogen, tussen haar ogen en de breikous in... En nu, haar vingers stokken, worden stil. Nu ziet ze duidelijk zijn gezicht veranderen door wat ze van hem weet... een schuldig... verontrust gezicht. De ogen hol en diep, vol schuwheid, angst, geheim. Want wat deed hij wel niet in die ene daad; het was geld van anderen, en hij nam het... het was Joum-Kippoer en hij raakte het aan. Het was Joum-Kippoer... En hij stal... En al die jaren werd hij rijker en al die jaren werd hij vromer en doet nu alles om dat éne goed te maken, zit boven en bidt, als anderen jomtof vieren... volgt kleine geboden zo streng als de hoogste op. Alles, alles is in zijn gezicht, ze ziet het duidelijk in zijn gezicht...

Ze merkt het ineens, moeder en juffrouw Content zitten alweer te praten. Samen gaan ze na... wie wel het ware zouden weten en wie althans een deel. En wie maar napraten... En wie maar raden. En hoe zo'n zondig, zwaar geheim het eerste uit hemzelf vandaan kwam naar zijn vrouw en toen van haar naar juffrouw Mozes ging, de baker, en zo over de wereld heen. Hoe mensen het elkaar in fluisteringen overreiken en hoe zo iets over de wereld doorgegeven wordt, van de een naar de

© 2026

ander, zodat al meer het weten. zodat het in al ruimer wijdten van mensen spreidt als kringen in het water en meneer Israëls in het midden, meneer Israëls de steen. hij alleen weet alles, weet alles volkomen, draagt alles, draagt alles alleen. Maar als nu.... wat vertelt moeder daar voor een aardig verhaal. ? Dat hebben ze nooit van moeder gehoord, neen. het schiet haar ook maar zo ineens te binnen.
En had die kip zich niet meer dan één pluisje uitgepikt. en maakten de laatsten ervan dat ze helemaal kaal was door haar eigen bedrijf.? En zou het dan ook kunnen dat het van meneer Israëls niets dan praatjes zijn? Maar het vlekje aan de bont-geheten koe! Nu goed.... dan iets, maar niet zo gruwelijk, niet zo erg.... Juffrouw Content gelooft het niet. Zeker de raarste praatjes lopen door de wereld rond, en zijn niet waar maar dit heeft ze immers zelf gehoord van Juffrouw Mozes, de baker!
Denk eens even dat het inderdaad maar praatjes zijn. Dan krijgt hij weer zijn gewone gezicht terug.... dat komt hem toe. Hij zat achter de schrijftafel, las vaders brief, aaide zijn baard, zat op de enen arm geleund, en achter hem blikkerde het glas" "voor het Mizrach aan de wand. en zij stond midden in de kamer en keek hem aan terwijl hij las.... zo was het en ze ziet hem weer zoals hij plotseling voor haar ogen kwam, toen juffrouw Content het had gezegd. En zijn ander gezicht, zijn gewone gezicht, van vóór ze wist. ze vindt het nergens weer terug, - ze kan niet anders hem meer zien dan schuldig, verontrust, met ogen vol van schuwheid, angst, geheim....
Ja, als het nu eens praatjes waren.... praatjes van jaloerse mensen. praatjes van lui die om praatjes verlegen zijn.... ja, denk eens aan.... er valt iets van haar af.... er stroomt iets uit haar weg.... een leegte weegt, als had ze iets verloren. Ze zal het voor geen ding ter wereld iemand zeggen. ze zal het maar stil-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

letjes voor zich houden.... hoe ze hoopt in haar hart dat het maar geen praatjes zijn. dat juffrouw Mozes de waarheid aan juffrouw Content vertelde. dat zij zo iemand in hun kille hebben....”

“Waarom het niet mocht

O, dat breien, dat breien... Een weerzin grijpt haar als een weeë hand midden in de maag, neemt naar boven en naar onder haar lijf in bezit en slaat het achteruit in haar stoel, haar kleverige hete handen laten af van de ruige, zwarte kous, die tuimelt langs haar benen omlaag, de losse pen rolt hem na met een zacht getink, de pluizig-gespannen draad trekt de kluw uit haar schoot op de grond, ontspant zich en zinkt als met een zucht ineen. Slap en wee, als werd je helemaal los en vochtig, voelt de tegenzin, maar woede is anders, die kookt in je hoofd, die is heet en rap.... die stuipt als een bliksem door je lijf. en ze zit plotseling weer rechtop, de hete handen tussen haar knieën tezamen. Waar staat dan toch ook geschreven, verdorie, dat alle kousen voor alle jongens van de wereld door hun zusjes moeten worden gebreid.... verdorie.... verdorie.... verdorie. wie heeft nu eigenlijk die gemeene wet gemaakt? Ze spelen toch ook maar allemaal baas over je, en ze plakken je in je stoel en duwen je dat rasperige, vieze tuig in je handen. acht naadjes boven je teekje en als het mooi is, zelfs wel eens tien! En ga je je haasten, dan snijdt de draad in je nagel, en je rilt over je hele lijf als hoorde je zagen scherpen of een rechtgehouden griffel grissen over een lei. of je begint van het reppen zo te beven dat je bij het omslaan drie, vier keer de punt van de breipen mist.... en het benauwde zweet breekt je uit.... en de steken glippen tussen je vingers weg. knoester je die dan maar weer zo’n beetje in, dan vallen er knoedels en kuilen, hele” “‘Jacobs-ladders’ in je kous, dat mag dan ook weer niet blijven. neen, je kunt je

© 2026

met breien niet overhaasten, je kunt onmogelijk je breitaak maar afraffelen, je moet breien.... hoe zegt juffrouw De Boer ook weer.... vlug en kalm en met volle attentie....
Pas op het heffen en op het minderen Brei met lust en zing met vlijt Vrolijkheid voegt aan de kinderen Als de arbeid er niet door lijdt.
Wie maar steek op steek laat vallen En met smart haar taak voltooit Zou des levens zoet vergallen En komt aan het einde nooit.
Dat zingen ze, onder het breien. en moeder kent het ook al. En het eindigt: 'Wie geen goede kous kan breien, wordt nooit een knappe burgervrouw' Knappe burgervrouw.... knappe burgervrouw.... Neen, gerust, daar zou je het om doen.... neen, maar daar doe je veel voor om een knappe burgervrouw te worden. knappe burgervrouw.... zeker eentje met zo'n zwarte wollen balletjes-muts. Knappe.... knappe.... knappe.... knap-koek. die kosten een cent en ze glimmen en hebben overal kapotte blaren en in het midden zit een amandel. maar het smaakt meer naar een schijfje kurk of een plakje hout.
Hè, nu is ze wel weer lekker afgekoeld en gekalmeerd. en ze kijkt eens over de rechte hoek van haar knieën, want haar voeten staan op een hoge stoof, ze ziet op de grond de kous, het lange rechte stuk dat een kous worden moet. aan het zilveren driehoek-figuurtje met uitstekende punten. Hij lijkt wel in het water gevallen en verdronken. hij lijkt wel van het dak gevallen en morsdood.... hei, zeg, leef je nog.... leef je nog, slappe Tinus. ? Als een hele dunne kettingbrug rijst de draad omhoog en hangt als met haren haakjes een eindweegs aan haar rok gehecht en daalt weer naar de kluw.... geef je er een rukje aan, dan. het zeg, slappe Tinus.... hij schrikt zich dood.... maar je schrikt ook zelf. alsof een dood beest vlak voor je voe-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ten weer leven ging. haar hart ging er helemaal van kloppen. ‘De drenkeling werd op het droge gehaald....’ dat lees je in de krant. één keer heeft ze het bijna zelfs gezien.... achter het politiebureau. je palmt met twee handen je touw.... daar komt hij.... hij sleept door het water, hij gaat de hoogte in. hij zweeft bungelend tussen hemel en aarde.... en je hebt hem op schoot.... ah bah.... ah bah.... het is die misselijke breikous maar....
Vier, bijna vijf naadjes boven het teekje heeft ze al, had ze al, toen ze er ineens zo verschrikkelijk genoeg van kreeg, dat ze niet meer kon. drie naadjes nog en ze is klaar, maar haar lijf zit vol hekel, tot hoog in haar keel. kijk nu toch ook eens even wat een keep schuin-onder over je wijsvinger, en de glooiing naar je duim helemaal zwart. en door de smalle kier van het venster kruipt zoetjes een zoele wind naar je toe en aait je wangen en lijkt je naar buiten te roepen. en buiten schijnt nu de zon, ofschoon het al October is.... en het is zo stil. je zoudt gewoon niet gelooven dat het Woensdagmiddag was.... Geen jongen op het pad. ze zijn ver weg en zij mag hier zitten breien.... ze zijn naar de haven, haar broertje ook. en zij mag zijn kousen breien. ze zijn naar de haven, want van morgen op school vertelde Meindert Kools, en die weet het, want zijn vader is balkenvlotter, dat alle kinderen” “die maar willen op de ‘Haydarabad’ mogen -, die ontzaglijke Indise boot, die eergister-avond laat in donker, toen iedereen al sliep, vol ongepelde rijst de haven is binnengelopen. De jolletjes, waarmee de bruine mannen over het blauwe water naar de oever komen, nemen de jongens bij troepen mee terug en die mogen overal vrij rondlopen, die mogen alles zien. en ze krijgen de brokken scheepsbeschuit bij handen vol. Meindert Kools bracht van morgen een hele mee, dik en glad van boven en met gaatjes als matsos.... die met de boot uit Indië is gekomen. en dan brengt

© 2026

een jol ze weer terug. en soms staan ze met de bruine mannen, en vlak naast de bruine mannen, in hetzelfde schuitje....
Daar zijn ze nu allemaal heen en zij moet breien, en moest ze niet breien, dan mocht het toch nog niet, omdat het voor meisjes geen pas geeft. En dat zou ze nu toch eindelijk ook wel eens willen weten. waar dàt geschreven staat en wie die wet maakte, dat jongens maar alles mogen en meisjes niet.... verdorie.... verdorie. en waarom zij dan.... verdorie.... juist een meisje moest zijn. om kousen te breien en niet op de Indise boot te mogen.
Als je denkt dat iets strak gespannen zit. kun je het toch nog makkelijk tot een boogje rekken.... een bruggetje wordt het teekje, nu ze het oplicht met haar pen.... het zit flink stevig.... moeder heeft het erin vastgebreid.... ai.... het komt eruit. het is er uit.... het ligt als een klein groen slangetje boven-op de kous. je kunt het laten omvallen en rondkronkelen. Zou nu iemand in staat zijn om te zien wat ze vandaag heeft gebreid en wat gisteren en de vorige dagen. ? Wel neen, want het teekje is immers weg.... Die ribbel. maar dat lijkt zo, omdat zij" "het weet.... zulke ribbels zijn overal.... Hoe krijg je je teekje er weer in. hoe doet moeder dat eigenlijk? Het rolde helemaal naar onderen af. tot bij de geribde boord, verbeeld je eens even dat ze dat hele stuk vanmiddag had gebreid. de pen is een zware, lange, zilveren staaf.... die reikt ze naar de groene slang. asjeblieft hier, groene slang.... het is een giftige zie je, je kunt niet te voorzichtig zijn.... neen stil.... het is een teekje... en hier zat het.... en ze heeft, laat eens tellen. ze heeft acht naadjes gebreid vanmiddag.... precies haar taak. Vast wurmen met de pen, alleen maar voor de grap.... dat het net zo stevig zit als moeder het insloeg. geen zweem, geen pluis, geen gaping meer waar het wezenlijk gezeten heeft. en, zóó dicht

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

bij de hiel, geen merkbaar verschil in de lengte van het overige deel.... Wie nu niet beter wist. haar hele taak lijkt af.... Stil zitten laten....? Stil zitten laten en lekker weglopen. ?
moeder is bij overbuurvrouw Spoel op kraamvisite. en ze mocht buiten gaan spelen
als ze klaar was. Zo kom je gauw en makkelijk klaar je hoeft niet steek voor steek en toer voor toer te breien.... je verlegt eenvoudig je teekje naar onderen. Je kunt het natuurlijk niet altijd zo doen, nu ja, je wilt het ook niet altijd zo doen.
De wind blaast van de havenkant, koeler en schrieler dan toen ze binnen zat, hij heeft geen reuk, hij komt uit open klaarten en wijde ruimten, er bloeien nergens bloemen meer. Zo is October, alles is klaar en koel, en klaar en koel schijnt er de zon doorheen uit het zware, strakgespannen blauw, en alles lijkt overal zo ruim en wijd door de ijlheid van de bomen, nu bijna bladerloos.
Het is al niet meer vroeg, ze zal de jongens op de" "thuisweg tegenkomen.... ze zal van de 'Haydarabad' alles horen.... de hoek om.... en ze ziet ze vast.... maar neen. ze loopt al op de dijk, ze is al dichter bij de haven dan bij huis. ze ziet de schepen en het water in de laagte tot de verre bocht. Een bruine rand zoomt langs het blauwe water, de bomen maken met hun beetje loof een groot vertoon. een goudig-groene franje is het riet.
De jongens staan er nog, en lijken bijna in het riet verzonken. zo hunkeren ze over het water naar de boot.... je ziet het eer je het weet - ze zijn nog niet geweest.... Of komen ze er alweer vandaan? Neen.... neen.... het duurt wel lang. maar het gaat gebeuren.... er waren er te veel voor ééns. de groteren gingen voor, die zijn er nu.... en blijven maar.... je ziet ze lopen.... kijk.... Klaas Dral.... en Meindert Kools.... ze benen langs de

© 2026

rand, hoog, hoog, hoog op het hoge schip. maar komen die terug, dan mogen zij!
Ze staat en kijkt.... kijkt voor zich uit.... kijkt verder heen. en kijkt haar weg terug.... Hoe staat ze hier ineens.... hoe kwam ze hier ineens. ze zat daar net nog thuis.... ze wist niet.... wilde niet. Of moeder goedvond dat ze ging? Stt. moeder weet van niets.... ze was ook niets van plan, ze wou hem tegemoet. nu staat ze hier....
In stoten komt de wind het water over, droog, somber ritst het najaarsriet. Veel blauwer dan de hemel is het water, een woelig, zwaar, een bijna angstig blauw dat diepten, koud en peilloos, vol geheim lijkt af te dekken. het klotst in het riet, het botst van onder bits en kort de dikke halmen dat ze schokken, hun pluimen zwaaien bovenuit, wilder gedreven door water dan door wind. Het drijft het trillend schuim tezamen en klutst het tot een vette, gele pap, die lillend, dieper in de halmen dringt en daar tot stilstand komt. Ze staan vlakbij, vlak achter het riet, zo dicht ze kunnen bij de boot, ze staan veel lager dan de weg, veel hoger lijkt de stille, grijze boot en trekt ze bij van elk twee strakke ogen, bij van elk een groot verlangen naar zich toe....
Ze komen.... ze komen. het bootje ving ze een voor een onder de grote, schuine trap. het maakt zich los en komt nu schommelend het schommelend water over, en dijt geleidelijk in de zijden uit.... die bruine roeier heeft maar kracht.... Hoera.... Hoera.... de modder sopt, zoals hun voeten dansend trappelen.... Hoera.... hoera.... en was het eenig.... was het mooi. ? Ze lachen, zwaaien de armen, toonen scheepsbeschuit... zo'n blank stuk aan een witte hand is mooi in al dat blauw De bruine roeier wendt het hoofd, de witte blinkstreep van zijn tanden maakt hij bloot, hij lacht....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu zij.... nu zij.... pas op, de anderen eerst eraf. ze houdt haar broertje aan zijn hes terug.... pas op.... pas op.... De groten springen een voor een aan wal. hun armen breiden het ritselig riet uiteen.... hun knieën buigen ze.... de modder smakt.... één glibbert.... ligt voorover op zijn buik, maar lacht.... En mochten ze alles. mochten ze overal....? O ja.... ruim in, ruim uit, trap op, trap af.... Hoe is het er ? hoe is het er....? Een dorp, een stad, een wereld bij elkaar veel, veel meer dan je denken, dan je onthouden kunt.... Hoera.... hoera.... pas op.... pas op.... voorzichtig. één voor één.... niet op de rand. de bruine roeier sloeg zijn hand in het riet en houdt het bootje recht en keert de bloten blinkstreep van zijn tanden naar ze op. Over de rand ineens.... hup een.... hup twee. sprong bijna mis, je hoorde zijn hakken klakkeren.... hup drie.... hup allemaal. en allemaal lachend, allemaal op een hoop.... en zij alleen staat aan het water, staat alleen. De bruine roeier vaart niet weg.... zijn hand blijft in het riet.... hij kijkt haar aan. hij lacht.... wenkt met zijn hoofd.... waarom blijft zij daar staan. waarom vaart zij niet mee. ?

Ze dacht niet meer.... ze nam de sprong. het water spat tot tegen haar gezicht. ze staat tussen de jongens in het enge schuitjesdiep. rondom vlak bij is het water, woelig, zwaar en blauw geen handbreed van de rand, het schuitje als een kuil er in geduwd.... de schuimfiguren zijn als dungespreide sluiers. die slinken rekkend tot hun uiterste, verstrooien zich en gaan teloor maar nieuwe sluiers weven zich uit flarden, die sidderen aan en zoetjes hechten in elkaar.

Het stadje wordt een vreemde stad voor haar wijdkijkende ogen. het is als de schuifprent op het orgel van Jan Stap. blauw water op de voorgrond, daar als hier.... en rood en wit tussen het bomengroen.... en torens ook. maar daar meest lager, dikker, somber-ruig begroeid. en het wonderlijkste, mooiste, daar

© 2026

als hier, dat anders worden, openbreken.... het langzaam naderen.... vol in het oog zijn. en verdwijnen.... en al dat vreemde in een stadje waar je woont. Je hoofd verdeelt de wind, één stroom ijlt fluisterend verder langs elk oor en overal geplapper tussen stil, strak hemelblauw en zwaarder woelig waterblauw. De jol gaat op de grijzen bergmuur af, die breidt zich breder, rijst al hoger.... je ligt heel laag," "heel laag, rondom in het water, in je enge schuitjeskuil, je moet je hoofd ver achterover buigen om boven het hoge grijze nog het blauw te zien.... je ziet het ver je ziet er tegen-aan een rij van vier, vijf donkere koppen naast elkaar, dat lijken grote chocolade-flikken, in elk de blinkend witte tandenstreep. De trap hangt af, hangt bot tot op het water neer, maar komt nu in het schuitje als een voet vooruitgeschoven.... wat ijlt hij steil omhoog, langs het morsig grijs - dat leek veel klaarder en de trap veel schuiner van de wal - wat ijlt hij steil, wat is hij smal en leuningloos, een ribbeltje. een rij van streepjes die het blauwsel-blauwe, rag-besluierde in smalle vakjes deelen, geen ander steunsel dan die kale romp, rondals een plompe buik, die nergens houvast biedt....

Zwevende weeë leegten diep in de maag, warme knikkingen door de benen, klukkingen in de keel en om het hart.... streepje voor streepje als loop je op water.... met niets onder je voeten.... en de benen al zwaarder.... de leden al stroever het lijf al stugger, houterig van bangheid.... achter de jongens aan. in haar ooren een groot gesuis. doorplap-perd van de wind en het watergeklots dat al dieper zinkt en slinkt. en langs haar rug het roepen van hoog boven waar de koppen hangen als chocoladeflikken, als donkere volle-manen onder-tegen het blauw, het roepen naar de roeier die in het schuitje achterbleef. en de ogen, troebel, in verschietende wazigheden vooruit.... star

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

vooruit. want kijk je links, dan is er het blote, blauwe water, strak naast je, vlak aan je, waar je kaal tegen aan staat, zonder scheiding of schut. en kijk je rechts dan is er die grijze romp, die ronde buik, die geen eind heeft, die" "zich uitbreidt, breed en hoog, die gesloten wand, waartegen je bang komt opgekropen. en die lijkt je van zich af en in het water te willen stooten om dan zelf over je heen te storten.... En omhoog kijken durft ze ook niet. en niets leeft er meer, en geen vin roert er meer aan haar dan de al zwaarder benen, de al stroever voeten, al het overige verstold, verstokt. tot ze dan eindelijk boven het morsig grijs van die eindeloze wand luchten en hemelen uitbreken ziet en haar hoofd reikt vrij in de ruimten vooruit, dan haar lijf. en nu staat ze, verstomd, voor die nieuwe, wonderlijke bovenwereld.... waar alles blinkt en plappert. en vlak bij haar hangen over de verschansing de mannen, waarvan ze daareven de donkere gezichten zag hoog boven zich onder-tegen het donkere hemelblauw, als volle-manen, als grote chocolade-flikken met blinkend-witten tandenstreep.... Die geweldige, achterover-hellende torens, dikker dan de dikste boom, met klinknagels als grote knoopen, in de geelbruine verf verzonken en verstompt, zijn dat de schoorsteen-pijpen. en wat beduiden die gebogen buizen als kelen van beesten, die daaronder verborgen zitten, brekend uit de planken vloer, wijd-open kelen en wijd-open muilen, waaruit je woest geschreeuw verwacht. en wat beduidt dit hier, dat daar, en alles met elkaar,. ? Duizelingen geven haar flapperwind en flikkerzon, duizelingen zendt haar van onder-op het water Ze loopt maar her en der met het jongenstroepje, en niemand weet waar het eerst en wat het liefst, je moogt nog hoger, je kunt veel lager, je kunt ook over de verschansing kijken. Dan voel je hoog en wonderlijk je in die hoge, wonderlijke wereld staan. die kwam" "maar

© 2026

even en gaat weer heen. dan kijk je naar wat blijft, het bierhuis aan de weg, de spoordijk en de polders over Je ziet de grote, donkere schaduw over het water, waarin het bootje ligt en spat en plast heel klein, heel laag, de zware schaduw die het blauwe zwart doet lijken. en op het uiterst randje van die schaduw, in een vloeiend-vagen zoom.... je-zelf, je-zelf.... o kijk.... het schuift als je beweegt. je bent het zelf.... zo ver was nooit haar schaduw van haar af. zo eenzaam van haar los.... Maar daarvoor is ze niet gekomen....

Bruine mannetjes lopen overal rond, lijken van leuningloze trapjes af te rollen zo vlug, schieten achter deurtjes, boven diepten voor de dag, roepen, praten, lachen.... lijken allemaal op elkaar je vraagt je af hoe ze zichzelf uit elkaar kunnen houden. Dit sissen.... knetteren. knappen, ineens vlak-bij, komt weer een ander open deurtje uit, en een warme walm, en een lekkere lucht van uien in heet vet.... daar staan er twee in wat een klein, halfdonker keukentje lijkt. een heeft er om een lang, dun mes zijn bruine hand gevuist, hij kerft en snijdt de blanke uien, het rauwe, rode vlees en houdt met de andere hand in vollen greep de brokjes bij elkaar.... de andere kijkt maar toe en allebei praten. en alles gaat zo vlug, zo vlug, het kerven, zie nu toch dat rappe grijpen naar de peperbus, dat radde strooien, door elkander werken, en weer strooien.... en hun mond staat geen seconde stil. aldoor dat lachen en die vreemde taal vol vreemden, diepen klank, aldoor dat tandgeblink. Wat haakt hij nu weer van de wand.... wat hangt er allemaal. wat staat er op de plank.... wat wonderlijk gerei.... roetzwarte potjes op lage pootjes... lepels... vreemdgevormd en scheef..."

"het vlees, de uien gingen in de pot, die niet meer knettert, spat en sist, domp en gesmoord te pruttelen staat. en lekker ruikt, maar scherp, bij vleugen zoet en vreemd....

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ze heeft de jongens uit het oog verloren. ze hoort ze lopen ergens onder zich, een stommelen, hol, alsof ze over kelderruimten gingen. ze staat alleen en staart en soest.... waar is dit toch.... wat is dit toch.... Een wereld boven de andere uit.... een top... een dak. Ineens weet ze het: een hoogvlakte is dit waarop ze staat, een hoogvlakte van planken, planken, planken en elke plank is breder dan de lengte van haar voet. de planken liggen over ruimten, de luiken dekken donkere holten af, de trappen leiden in het diepe onbekende. en alleszamen is de boot, de 'Haydarabad' heet, die over het blauwe water zwarte schaduw slaat. en waar het water ophoudt is het riet, de bomen, de spoordijk en het uitgeoogste land.... Een scheeve deur hangt over hogen drempel half naar binnen open. een waterig schemerlicht.... een zoete, zware reuk.... ze kent dat mens. dat lange, dunne mens.... dat magere gezicht. het rode pluishaar uit de zwarten hoed, in bonte zijden kleren door de week. de witte, blote hals, die bolt naar voren als een krop en glooit terug in schaduwhol waarin het medaillon aan zwart fluweelen band bij elk bewegen buitelingen maakt. en midden in de kin die weeken, misselijken deuk, als had ze er twee.... haar mond naar voren tot een dorren, dikken knop. ze kent dat mens. de tweede dochter uit het bierhuis aan de dijk, dat achter bomen diep in schaduw staat, welks ruiten onder vlaggen weggeschilderd zijn, uitheemse, vierendeelde, rood-en-blauw-" "bekruist en goud besterd, gestreept als stangen pepermunt. aan bruine stokjes overhoeks gekruist.... Daar woont ze.... en hoe komt ze hier wat moet ze met die dikken, rooden man. ?

Ze keken op.... ze glipte vlug de deur voorbij. en hoort hem dichtslaan in het slikkend slot....

Oh.... eindelijk... gelukkig. daar, de helen anderen kant, daar rijzen ze naar boven uit een luik.... verschijnen een voor een....

© 2026

nu gauw er heen. maar gauw, ze lopen van haar af.... ze zijn de hoek al om en weg....
Er staan twee mannen aan de rand geleund, de rug naar het water en die het dichtste bij is ziet haar komen, ziet haar tegemoet. hij stoot de andere aan, die kijkt nu ook. de witte streep breekt uit zijn bruin gezicht, dat was zo-even strak en dicht.... ze is vlak-bij.... en voelt zich plotseling bang.... als in het donker als in schemer-grauwen droom.... door engten langs een afgrond. zodat je rug verkrimpt.... tussen de schouderbladen.... haar benen stokken plotseling. maar ze moet voorbij. ze lachen, werpen doffe, diepe klanken naar haar uit, haar tegemoet, en het vreemde is dat ze niets verstaat en toch zich gloeiend rood voelt worden. Ze kan niet verder ze blijft staan, de eene, die haar het eerste zag, komt van de rand, komt naar haar toe. zijn hand is om haar arm, hij buigt zijn lachend hoofd naar haar gezicht.... ze voelt de hitte van zijn hand. ze voelt de hitte van zijn zo dicht bij haar staan.... ze ruikt hem.... en wat ruikt hij vreemd en akelig-muf....
Ze denkt aan niets, ze rukt zich weg.... ze loopt.... ze loopt.... recht voor zich uit.... de hete hand knelt om haar arm.... de muffe lucht drong in haar keel....” “en achter haar de doffe, diepe klanken van hun lachen.... O, weg.... weg.... weg.... naar huis.... naar huis. het blauwe water over naar de wal.... het riet, de bomen.... huizen.... al het bekende.... maar weg.... weg.... weg.... Dáár.... dáár zo vlak bij, waar ze niet kan komen, niet alleen, niet zonder hen, niet anders dan in het schuitje en met weer zo’n man.... en honderden zijn hier.... sluipen uit elke deur.... springen van elke trap.... stijgen boven ieder luik. en griezel, gruwel zijn ze allemaal....
Boven de hemel, rondom het water, dicht-bij de wal maar onbereikbaar als uren ver en zij hier gevangen, zij hier hoog

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

boven op de hoogvlakte van planken en deuren, trappen, luiken, schoorsteenpijpen, beesten-kelen.... opgesloten, gevangen.... komt ze ooit hier weg. zal ze ooit weer daar op de weg, tussen de bomen lopen? Er gaat een vader met twee meisjes langs, die blijven even staan en jongens kijken uit het riet.... en mogelijk zien ze haar.... zoals zij straks de anderen zag.... Klaas Dral.... en Meindert Kools.... en ze benijdde. nu benijdt ze die daar lopen op de weg en haakt er heen.... En nooit meer.... nooit meer....

Ze stond en keek en vatte alles in het verlangen van haar ogen. de vasten weg.... de mensen die er gaan.... ze zag het alles, nu niet meer.... er was iets anders.... is iets anders.... Ze dacht.... 'nooit meer.... nooit meer....' nu weet ze het. nu voelt ze het ineens en vast.... Dus dáárom. dáárom mag het niet dat meisjes op de schepen komen...."

"Een helen donderdag thuis

Geen half uur geleden kwam ze van de speelplaats in de school, nu staat ze boven op de stoep, de voeten even over de rand en half in het opene, alleen. Ze kijkt, de ogen wijd, ze kijkt naar buiten en beneden en rondom de grote najaarsstilte tegemoet en in haar hoofd gaat alles dat gebeurde, nog eens over. Ze zaten nog niet recht en langzaam zonk en zakte het rumoer van binnenkomen, schoolbegin. toen stond ineens een jongen in de deur, de ogen wijd, de mond half open, zijn arm reikte naar de meester heen.... een toegevouwen blauw papier.... het was een telegram. de meester sloeg het uit en woorden sloeg hij bloot, en las, en plotseling is hun klas als in een stilte-kuil geploft.... het roezen rondom steeg tot hels lawaai.... Die stilte.... het wordt wel vaker stil, ineens. de deurknop draait, de meester schrikt, zijn hand met het krijt valt neer.... de deur gaat open, de witte gangmuur in een schemerlicht.... de Schoolop-

© 2026

ziener, met een hogen hoed. wat blijft er dan nog aan geluid, dat nu vervlood, wat laat je dan, en nu niet, je aan geluid ontgaan. ? Ze voelt en hoort het nog, het stond als leegte om hun hoofden heen.... een ogenblik. en dan, een klinkstap uit de verten van de gang.... die sneller werd.... en nader kwam. de bovenmeester.... en ze praatten, overleiden.... wat was de meester bleek. ze mochten weg, naar huis. In andere klassen ging het leren door, maar hunne werd er tussen uit gesneden, de ramen open, als in het middaguur, de sponzen, krijtjes, liniaal, pas uitgehaald, geborgen, de dag ineens, als in een bliksemvaart, aan het eind, en niet begonnen, morgen vroeg.... Een dood-geboren dag....

Zij bleef het laatst, zij heeft de week, de koude lucht woei in en stroomde uit de hoge ramen af. en door de lege, brede gangen ging ze op de tenen heen met kloppend hart, tussen de klompenrijen aan weerszijden, als donkere zomen langs het patroon van blauw en wit. de dichte deuren een na een voorbij, waarachter een jongen las, een meester praatte. en aan de knoppen, alweer meer dan gisteren, en het dubbele van verleden week, de winterkleren. grauwe vanen over het blauw tot op de klompenrand. er komen er van ver, de ochtenden zijn koud.

Oktober raakt zijn eind.... een dag of drie. dan staat November aan de poort van het jaar.... de late herfst voelt om je heen. als aan je lippen voelt een koude, vochte vrucht, een grote pruim met weinig zoetheid, nagenoeg geen reuk. Als je in de zon staat, op het bruggetje bij huis.... je kijkt in het water.... bomen zijn daar niet. je kunt geloven dat je in de zomer leeft. fluwelen stroken mollig licht, in zilveren randen, fris gespring van spitse spikkels tussen bronzen boorden, die vloeien zoet en zonnig uit. en in de modderige luwte van de schoeiïng, uit

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schemer op, een gouden vonk, een zonnetje, een zomerkers.... goudgele zonnetjes de blaren ook.... maar keer je om en ga één stap, je stapt de winter in. En ‘s morgens vroeg is alles ruig van nat.

De zon schijnt door de klaarten van de dag, zoals bij stil en vriezend weer door pegels aan de goot, die blikkren vuur, maar blijven ijs.

Kijk je uit september er naar toe. wat klinkt October hard en hol en kaal en koud. kijk je uit” “Augustus naar September.... wat klinkt September laat en bruin en nat en nevelig.... kijk je uit oktober achterom. dan is September honigzoet en blond, fluwelig warm en licht. Kijk je oktober uit, November tegemoet. dat klinkt als ijzige regen, barre wind.... October klinkt dan stil, nog zomerachtig.... Koud is oktober uit September.... warm is oktober uit november.... het is met alle dingen zo. het is zoals de meester met de bakjes water deed, één koud, één warm, en een. en een dat koud was aan de hand die uit het warme, warm was aan de hand die uit het koude kwam.

Leeg is de speelplaats, groot beschaduwd om één zonneblok. en geen geluid, alleen. er wordt luidop gelezen in de eerste klas, het gaat op maat, de juffrouw klapt.... wat is dat lang voorbij voor haar, wat is dat ver.... ze rilt, staat stil. wat word je groot....! De meester van de vierde komt aan het raam, zijn mond beweegt.... hij geeft dictee.... ineens niet meer.... hij ziet haar, wenkt haar van de plaats. waarom, ze deed toch niets.... een meester leeft niet als hij niet verbieden kan....

Niets is zo vreemd als het veranderen dat de wereld onder schooltijd doet. Ze is de poort uit, staat op straat. en hoort er niet en wordt er niet verwacht en mag er eigenlijk niet wezen en mag niet zien, wat allemaal gebeurt.... Half tien. ze staat op straat.... en geen vakantie.... ook niet ziek. een weekse Donder-

© 2026

dag! Achter uit gangetjes komen vrouwen en worden groter, dikker naar de straat, en dragen kleedjes om te kloppen uit.... die blijven alle dagen thuis, de helen dag. En kleine kinderen om de groentekar ze ging een half uur geleden hier voorbij en nu alweer, terug, en het licht" "is vreemd, de straat is vreemd.... en het huis is vreemd... de deur is dicht, en weet niet wat ze wil.... verwacht haar niet.... en kan er binnen iets veranderd zijn. het voelt zo vreemd....
Ja, ze is er weer Maar toch niet weggestuurd, niet ziek, niet zij alleen? Neen, allemaal... de meester kreeg een telegram. Wat moet ze nu? Ze kijkt de kamer rond.... de stoelen staan te hoop geschoven. het vloerkleed sâamgelicht, tot in het midden van het naakte bruine zeil. en vader klaar om uit te gaan. Een doelloos, droef gevoel.... ze leunt aan het raam. wat ligt het water roerloos in de sloot, te dik... te moe.... te traag.... de achterhuizen doods en plompen zwaar-verzakt.... misvormde spiegelingen.... geen geluid.... de tijd hokt.... en haar hart staat stil...
Wat moet ze nu? Hier loopt ze in de weg. Het beste was, ze ging met vader mee! Waarheen? Naar Heilbron, om het sjabbosvlees te koopen en alles voor de soep, sigaren.... loterij-lijst nazien. en op de markt naar ouden Mousje Fles.
Er springt iets op, er breekt iets los, haar hart tikt en de tijd schiet in een vaart vooruit. wat was dat vreemd, als zat je, in een schuitje, aan de grond, maar het water vliet weer en de schuit loopt vlot... het is Donderdag, het is markt. weg doelloos, droef gevoel, de tijd, die hokte, loopt. het lijkt, als vaart een tinteling van leven door de sloot. en langs de achtereinden.
Ze kijkt naar vader voor vader is de straat en alles nu gewoon, maar zij voelt tegengezind de wereld om zich heen. Ze vat het nu: de klok van negen trekt een streep, neen beter, richt een

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dikken ribbel op.... daar mogen kinderen niet overheen....
Een naakte klaarte, en ze staat, ze staart....”
“‘Je kijkt,... je ziet het niet. je weet niet wat het is?’ En Roos en Schoon aan weerszij aan het raam en beiden lachend, beiden dik. De achterkamer fris aan kant, met reuk van koffie en van meubelwas.... maar iets is afgestroopt. maar iets is weg? Ja zeker, iets is in de was. , dus daarom staat het raam zo naakt en staart het licht naar binnen, het water over, klaar en kaal. Ze hoort, veraf en buiten, karren rijden, hoeven klakken.... het is druk, het is Donderdag.... de school is droom. ze hoort, dichtbij en binnen, vader praten. ze hoort het kleverig vlees, dat neersmakt tegen het blok, dat smakt en plakt, ‘t is zwaar, ‘t is mals, ‘t is Sjabbosvlees, en Heilbron lacht, met wijde keel, en tante Na komt zoetjes sloffend in.
‘Jij niet naar school, jij zo met vader mee?’
Ze hoort het dreuntje van de stem nog in haar ooren na, terwijl ze kijkt. het lijkt wel of de hele koek aan plakken moet.... Ze vallen, stapelen, lopen hoog. Voor Roos en Schoon, voor Ies en Barend, voor Heilbron en zichzelf, voor vader en voor haar... Ze staat aan het raam en kijkt het water over. Hier zaten ze. en het was feest.... het was Rousj-Hasjono.... het was September het licht fluwelig, honig-zoet... het water jong en blauw nu oud en traag, nu grauwig-zilver onder neveldamp.... en schepen varen langzaam, zwaar het laatste boomblad, aan de overkant, is weg en stil staan er de huizen, spits, vierkant, aan het witte licht en weten niet meer wat....
Maar koffie drinken met de grote mensen, op een weekse morgen. ! De winkel uit, de gang door, komt de kamer dreunend volgestapt. de mannen en de zonen, hun praten kaatst in het kale licht....” “de hete, vingerdikke boog springt uit de bruine tuit en in de witte kopjes stijgt het zwarte snel, de melk er

© 2026

door, de koek op schoteltjes. zo warm, zo prettig, zo ineens, zo onverwachte een zoete soezigheid.... en nu praat tante Na. ja, tante Na, ja zeker, tante Na.... nu luisteren. want alle mannen, vader, zonen, knechten, staan om Heilbron heen, de benen wijd, de koffiekopjes in de hand. die boer dacht Heilbron te bedotten, maar Heilbron was die boer te slim !
Het pakje ligt in bruin papier de weke ronding bergt het grote vlees, de bobbels zijn de beentjes voor de soep. Wel drie keer, vier keer, gleed haar denken langs het zachte blauwe goed, bij Roos op schoot. een vluchtige vraag kwam op en gleed weer af, naar dieper toe of vloog in ruimten weg, of werd een zoete soezigheid, te traag voor woorden, als een zwaarte op de ogen. nu zit het vast en wil ze inene weten....
Krijgt Schoon een nieuwe jurk? Of Roos? En wat een mooie. is het zij? Ze staat naast Roos, ze voelt het goed, ze ruikt het. nieuw goed ruikt zoet, voelt zacht, doet zoete schommeling door je leden gaan en in je keel. En Roos kijkt op en lacht. zo dichtbij zag ze nooit nog haar gezicht.... het lacht.... Roos vindt haar lief. haar vingertoppen over het zachte goed, de zoete reuk, een blauwe zilverglans, het gezicht van Roos, dat lacht, vlak bij. uit alles bij elkaar een zoete soezigheid, een lichte duizeligheid....
Is het van Grashuis, is het duur en voor wanneer ? Er komt toch nu geen Jomtof meer? Neen, het jaar is kaal en zwart, want Simchas-touro was de laatste bloem....
Nu lachen ze allebei en buigen naar elkaar, naar" "haar, en fluisteren, elk bij een oor.... het goed is niet voor Roos, is niet voor Schoon.... maar is voor beiden.... want beiden hebben zich verloofd.... met broers... en neen, niet uit de Kille hier, van ver vandaan, zij kent ze niet... maar Sjabbos-veertien-dagen komen ze over, dan is het feest. en daarvoor zijn de blau-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

we jurken bestemd en daarom zijn de raamgordijnen naar de was. En gaan ze dan ook trouwen? Nu lachen ze allebei luidop. je gaat nog maar zo één-twee-drie niet trouwen!
Het zachte goed, dat koel is aan de vingers, zilverig voor het oog en zoet onder half-open mond. de warme hoofden, rode wangen, ogen nat van lachen, zo dichtbij en zo lief. er loopt een zilverdraad de toekomst in, ze is gevraagd voor het feest....
De drukte vloeit de straten door, loopt uit en samen op de markt. zodat het woelen aldoor dichter, het wemelen bonter wordt, zodat rumoer en drukte zwellen naar de wolken tot een blij geweld. Half-Zondags zijn de vrouwen, als voor de schutterij, maar er is toch een onderscheid, want dan lachen ze en praten ze, nu lopen ze zwijgend, de gezichten strak, ook als ze samen gaan. en de ogen naar links en rechts over de stalletjes en alles schijnen ze te zien. Blijven ze staan, dan pakken ze elk ding met de handen beet en tasten rukkend overal met de vingers tussen en rommelen alles door elkaar en fluisteren met elkaar, en kijken de koopman met harde, koude ogen aan en spreken hem met bitse, wantrouwige stemmen toe en de koopman lacht niet meer en zingt niet meer en maakt geen grappen meer, en zijn gezicht lijkt kleiner te worden. ze heeft daar soms wel tijden bij staan kijken en merkte dan ineens de dikte van een hekel binnen in zich aan die vrouwen. niet altijd, op marktdag maar alleen... omdat ze dan zo bazig en zo redderig zijn, zo stuurs en zuur....
De oude Mousje Fles zit op een boekenkist, hij leest, zijn baard is dik en wit, wat zou hij mager wezen zonder baard. Hij zit van de anderen af, met zijn ogen naar het plantsoen en met zijn rug naar de boeren, die staan ook met hun ruggen toe naar hem, een haag, een dubbele, drie dubbele haag van boe-

© 2026

ren, op zwaar gewortelte van dikke zwarte benen, waarachter biggen wriemelen, schapenruggen deinen, waaruit geluid omhoog gaat van verwoede kippen, van verschrikte eenden en gelach, geklap, geroep.... de voeten schuiflen en de benen warrelen en de hele haag beweegt. en manden knoersen, kratten knarsen over stenen dat het koud gaat langs je rug. Zij sluiten als een donkere muur het marktzicht van de ogen af, al wat je daar te wezen weet, tot aan de dwarsstraat toe, het lintjes-wapperen, als versiering voor een feest, het blinken, stralen van de hoeden-bloemen, de tintel-kleuren van de echte. maar het geluid komt door.... één slaat met pannendeksels dat het dreunt. dat moest je zelf eens mogen doen!

Alleen, apart zit oude Mousje Fles, hij hoort er eigenlijk niet en had hij geen zorgen, hij zat er ook nooit, maar bleef in het warme nauwe straatje ginds, waar geleerde heeren zijn kleinen donkeren winkel binnendalen, twee trapjes af, en oude boeken kopen, die, vreemd genoeg, soms duurder dan nieuwe boeken zijn. zelf is hij bijna een heer en zelf is hij bijna een geleerde, maar zijn vrouw is ziek en zijn dochter is gebrekkig en zijn zoon is dood, en zijn kleinzoon wil hij laten leren. dat weet ze van vader, want vader kent hem goed en zoekt hem elke week bij zijn stalletje op.

Als met vingers, onzichtbaar en voorzichtig tippend, bladert de wind in de openliggende boeken dat ze ritselen. met geluidjes van droog loof, en tot trillende waaiertjes staan de dunne blaadjes uit, rechtstandig naar boven, naar rechts, naar links en voegen zich tot bosjes en vallen toe en vallen af en aan, naar rechts of naar links.... en ritsen sidderend weer op. en zo hangt het dus feitelijk van de wind af, welke blaadjes bloot en boven komen en wat je zonder kopen kunt te weten komen, van elk boek! Ze heeft zich in het kijken daarnaar en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

in het denken daarover zo verdiept dat ze niets hoorde van wat vader en oude Mousje Fles tezamen spraken, maar ze voelt ineens zich als gewekt nu ze zwijgen en ze merkt dat ze naar haar kijken.

Een helle blauwe flits, die vloog als een vogel omhoog uit de kist, die komt over de boeken naar haar toe en ze strekt de handen uit. het ruikt wat duf, maar helemaal niet naar, het voelt wat klam en de bladen zitten stijf als geplakt. 'De Aarde en hare Volkeren'. Volkeren is toch een mooi, een warm, mollig woord.... Hare Volkeren.... de Volkeren die rondom op de Aarde wonen en die dus Hare Volkeren zijn. Maar hier leest ze ineens iets dat nog mooier klinkt: 'De Kleine Steden in Toscane en hare Kunstschatten'... Ook weer: hare. hare is mooi! Het boek is groot en zwaar, ze houdt het met één hand tegen de buik en slaat met de andere blaadjes om. Er tintelen zilverigheidjes tussen het fijne, zwarte gestreep van de plaatjes, als je er lang op kijkt. Hier mensjes klein en zwart in schaduw" "van een machtig-hoge donkere poort.... eronder: Bas-relief. en nog weer, hier paleizen, oude poorten, hoog welvend en er onder telkens: Bas-relief.... Niet vragen.... rustig bergen bij de dingen die je niet begrijpt. ! 'De Kleine Steden in Toscane en hare Kunstschatten'. Het klinkt heel mooi en diep en wonderlijk. 'Reizen door Sumatra'. Dat is ineens veel verder dan Toscane, je zoudt het zien, al wist je het niet. 't Is Indië, de mensen zijn er zwart en gaan er naakt. 'Meisje uit Soeroelangoen' Soeroelangoen heeft een mooie klank.... Toscane ook.... Soeroelangoen is anders.... Toscane komt ineens weer dichter bij. Het meisje heeft een rond, groot hoofd, een dik gezicht. wat staat ze rank en recht, wat is haar lichaam dun.... 'Meisje'... zo vreemd.... zo ver zo'n heel ander wezen, en dat toch als zij en groteren, zo maar gewoon-weg 'Meisje' heet. Je zoudt er een

© 2026

anderen naam voor willen kiezen, maar wat?
O.... dit is mooi....! 'De Batang-Hari en de monding van de Potar'. staat er onder en je ziet helemaal niets dan water, water dat breed zich breidt, water dat lang-uit zich strekt, water dat doodstil uitligt, wijd en vlak en blank, dat overal over uitligt, dat zich spreidt, naar weerszij verder gaat en niet beweegt, de helen hemel vat en weerkaatst, water zonder rimpeling. water, eenzaam en groot, water, machtig en verlaten, want nergens varen schepen en van mensen geen spoor. Noch bruggen, noch huizen. alleen, ver-weg, tegen een diepe lucht van zilverig tintelgestreep twee palmen, klein, bij elkaar, één recht en één scheef, tezamen aan het water dat langs ze stroomt en waarin ze zich spiegelen. Hoe komen ze zo ver, en zo alleen, als uit een tuin" "verdwaald, als uit een bos verjaagd. staan ze daar jaren aan dat water, en staren naar dat water, dat jaren staart naar hen. zo is dus daarginds op Sumatra de Batang-Hari en de monding van de Potar....
Leegte in haar handen, leegte in haar ogen, naakte verlatenheid in de kilte, het blijde geweld van zo-even een schril rumoer onder bleek, vals wolkenlicht. oude Mousje Fles trok haar lachend het boek van tussen de vingers en borg het in zijn kist. Het leven hokt. De schuit zit aan de grond, ze zou niet willen en niet kunnen voortlopen naast vader, als niet vanzelf haar benen zich verzetten, links voor rechts en rechts voor links en als je eraan denkt, is het gek, maar tegelijk, nu ze er aan denkt, wordt weer stil-aan die zwaarte van haar weggetild en ergens binnen-in flapt een luikje open, licht en lichtheid stromen in, maar spijt en heimwee blijven op de achtergrond, naar de Batang-Hari en de monding van de Potar, die ze even bezat en ineens verloor.
De sigarenwinkelier op de hoek verkoopt behalve sigaren, ook

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

suiker, koffie en thee, die zullen zeker fijner en wel duurder wezen dan bij de kruidenier, hij verkoopt ook witte drop. Witte drop is kostbaar omdat ze, zegt vader, van Arabische gom wordt gemaakt. ze weet wel iets van Arabië, er zijn er meer dan een en één ervan heet Gelukkig Arabië. en dat klinkt vol en zoet als muziek en daar groeit zeker de Arabische gom, waarvan de witte drop wordt gemaakt. Katjes en stokjes en veters verkopen ze bij vrouw Kluyt, gomballen bij Hofman, de drogist, maar witte drop, van Arabische gom, die zie je alleen hier, in een wijde, tintelende flacon, waarvan de wanden dun als een zeepbel zijn, hoog op een plank tussen de fijnste sigaren in. Er brandt een kacheltje, maar de deur mag openblijven, zo is het er winter en zomer al naar je je keert, want er zijn toch nog bloemen ter markt gebracht. Heren en mannen lopen in, langs haar heen, en zo vlakbij lijk je jezelf dan klein en hun praten gaat in de hoogte boven je uit. het altijd-brandende blauw-gele vlammetje dat uit het ronde, open mondje stulpt, is het warme, lieve van de winkel, al de heren en de mannen houden er tussen gesplitste lippen hun sigaar naar toe....
Wie koopt er witte drop. voor wien laat meneer Braat tussen twee grote open handen de breden tintelenden flacon kantelen en dalen van de plank en schudt de ronde blanke plakjes door elkaar dat ze rammelen tegen de zeepbel-helderen wand....? Zij kijkt de mannen en de heeren aan, kijkt vader aan, maar vader heeft juist betaald, heeft pas de sigaren weggeborgen, behalve de eene die, vers-aangestoken, feestgeur spreidt. het deksel werd er bij de tintelende diamantknop uitgelicht. hij kantelt, in twee handen, over de bruine toonbank naar haar toe.... de heeren lachen, maken plaats.... praten tegen vader.... ze komt dichtbij.... ze mag... ze krijgt... ze gleden af... ze reiken tot de groten ronden mond. ze grijpt er een, die koel en week

© 2026

voelt.... ze staat en kijkt.... de heeren lachen. en ze wordt helemaal warm en steekt hem ineens in haar mond....
Op straat weer, en aan vaders hand. en rondzien, dingen aankijken, mensen aankijken, huizen langs gaan, door mensen aangekeken worden en onder alles door en binnen in het donker van haar mond verborgen, wat niemand weet. die zachtheid.... zoetheid.... fluweelen streeling.... weekte en geur.... als bloemengeur.... een smaak als bloemen ruiken. een" "heerlijkheid. de heerlijkheid en het zoete geluk van Gelukkig Arabië, omdat witte drop wordt gemaakt van Arabische gom, zo proef je de smaak van het zoete geluk van Gelukkig Arabië. als je stil in je zelf 'Gelukkig Arabië' denkt, terwijl de witte drop, ongedacht verkregen heerlijkheid, zoetjes verborgen ligt te smelten in het vochtige en het donkere van je mond.... Je kunt wel ademen in je eigen mond. je lippen vast, je wangen bol en achter uit je keel de lucht. dan worden ruiken en proeven één, dan weet je niet meer of je ruikt of proeft. Nu lijkt wel alles wat je wensen kon, vervuld.... en een luchtigheid tilt je. en je gaan is als huppeling en je geluk rijst hoger dan zingen-willen, het reikt in een stilte daarboven uit. Nu moet je alleen maar eens even denken, hoe alles nu zou lijken, als je niet met je meedroeg, binnen in het vochtig donker van je mond, wat je nooit had gedacht te zullen proeven, de witte drop van Gelukkig Arabië....
Maar de ochtend ging om, de torenklok loopt naar twaalf, en wanneer het nu waar is dat 'negen uur' een streept trek, een ribbel opricht, dan zal ook 'twaalf uur' die streep moeten uitwissen en die ribbel neerhalen, daar wil ze nu op letten. En zie, het geschiedt! Twaalf slagen kwamen zingend tussen de scheepsmasten door, langs pijpen en wimpels, achter pakhuizen om, want het water is hier druk, van de overkant over, en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het gebeurde! Huizen en mensen veranderden op slag en ze zenden haar een goedkeuring, bijna een welkomst toe, ze mag hier nu weer lopen, eiken dag op dit uur ziet ze de straat en ziet er niets vreemds aan, ze ziet er nu ook niets vreemds meer aan.

Donker zet zich de middag in. Het werd half twee" "en haar broertje ging naar zijn school en zij bleef achter, ze keek naar de klok en naarmate de wijzer klom, naderde het vreemde, de wijzer overschreed de twaalf en het vreemde was er weer, maar anders dan vanmorgen, niet alsof ze iets verbodens deed, maar alsof ze ziek is geweest en niet voor morgen school mag gaan. De hemel daalt, het huis vult zich met stilte en met schemering. rondom in stilte en schemering staat het. ze zou wel verwend willen worden, iets krijgen of iets mogen dat je anders niet krijgt en niet moogt.

Daar vliegt het stuiven van de groten waterkraan door de geluidloze leegte en ze is er al heen.... en ze weet meteen, wat ze begeert. bij dat werk moeder mogen helpen, of beter, dat werk van moeder overnemen. Mag het vader, mag ze voor deze ene keer, nu ze thuis is, het vlees koosjer maken? Ze weet precies hoe het moet: een uur in het water en dan overspoelen fris en ruim en dan op de baret1) en met zout overstrooien en een half uur zo laten en nog weer spoelen, het grote, rode vlees en de kleine stukjes en de beentjes voor de soep, dat alles zijn beurt krijgt, want dan pas is het koosjer en niet al, zoals de anderen denken, wanneer het maar bij de koosjeren slager is gehaald, want dan pas is het bloed er uit, en bloed is 'ziel' en 'ziel' zult gij niet eten, zelfs niet wat van je eigen ziel naar buiten perst door de huid, als je je prikt of snijdt, in grote, donkerroode parels. ja, waarom eigenlijk niet, vader, waarom mag je van je eigen ziel wat verloren zou gaan niet terugnemen. het

© 2026

is toch je eigen ziel, die huist in je eigen bloed? Ja, dat het 1) ‘Brett’, brede hellende plank met grote gaten voor het afdruipen van het water vies is, daar heeft moeder gelijk in, ze wil het ook niet doen, ze wil maar enkel weten waarom het niet mag. De grijze teil loopt ruisend vol, van hoog uit valt de stijve straal, die is als een ijzen staaf en boort zich diep het water in en kolkt het op en woelt het om dat zilveren blaasjes samenbubbelen tot licht en tintelig schuim. hoe fel dat neerkomt op je hand, naar alle kanten wegspat. maar eer het water stillen kon. daar davert weer de straal, ze trok haar hand terug, en een geweld, dat komt omdat je vlakbij staat en nergens anders op let. Roept moeder daar? Genoeg... genoeg. ze schrikt er van, het steeg inene tot de rand, het springt er dadelijk overheen. Nu moest de kraan eens niet dicht willen gaan, nu moest die waterstaat aan het neerslaan blijven.... Maar neen. hij kroop terug in het donker, binnen het koper, tot achter de muur, ‘t werd stil, opeens, en het tintelende schuim vervliegt, nu het water rustig wordt.

De klok is goed voor schoolgaan, uitgaan, slaaptijd, etensuur, maar vaders horloge mag alleen de tijd voor heilige en gewijde dingen meten. het ligt op tafel, een zachte rondheid van zilver en glas in het rood. ze is uit de keuken gekomen, en net als moeder heeft ze gezegd: ‘Het vlees staat in het water, vader.’ En vader heeft zijn horloge uitgehaald en voor zich gelegd, het wijst tien minuten voor half drie. Is het nu tien minuten voor half vier, dan zal vader zeggen: ‘Het vlees moet uit het water’, want nooit zegt moeder dat uit zichzelf, of doet het uit zich zelf, het zal dus tot het voorschrift horen, zoals ook bij de Seider ‘de Heer des Huizes’ en hij alleen bepaalde dingen doet. Zij zal wel telkens kijken, en wel vragen, maar wachten met doen op wat vader zegt....”

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

“Het uur duurt lang. stil, schemerachtig staat het huis, daar buiten alles stil en schemerachtig is, niet droevig nu, niet doods en doelloos, als vanmorgen, maar met bezigheid van gedachten en verwachting naar het eind, Hoe laat is het en hoe lang nog, vader ? Ze wil nu niet meer kijken, en onverwacht zal het dan komen.

‘Het vlees moet in het zout’. Wie had het verleden week gedacht, dat zij dat zou mogen, zij dat zou doen?

Ze beurt het tastend uit het troebele, rode, naar omhoog, je ziet geen bodem, je ziet geen vlees, het kon een zee zijn honderd meter diep, waarin de hand verzinkt, waaruit hij opkomt, en weer afdaalt, zelf onzichtbaar wordt. de steelnap vat ze beet en schept uit fonkel-klaren emmer en wendt en keert de ene hand en sproeit en giet met de andere, vergeet geen hoekje, hoort haar eigen adem, en diamanten druipen langs haar vingers, langs het verbleekte vlees, gaan in de troebele, rode zee verloren met klein getinkel en geruis en moeder staat erbij, maar vindt niets aan te merken. En nu ligt alles bleek en vochtig uit en krijgt zijn eerlijk deel aan zout....

‘Het vlees staat in het zout, vader,’

Er was een orgel, er kwam een bedelman, en moeder zette thee. dit half uur ijlde langs haar weg en zonder dat ze het voelde, maar vaders pen staat plotseling stil en vaders stem klinkt op: ‘Het vlees is koosjer.’ Een kleine schok, een rilling, licht en even maar waarom? Om iets dat voorbij is, en iets dat begint, om een klank in vaders stem, omdat vader nu het horloge weer van de tafel neemt en in zijn vestzak bergt. om alles, om niets. Haar deel aan het werk is nu volbracht, ze droogt de handen, ziet hoe moeder doet. De pan staat al te vuur en het bleekrode vlees gaat nu zwellen en wordt grijs en maakt het reukloze, kleurloze water tot geurige, krachtige, vette bouil-

© 2026

lon. Dan neemt moeder het vlees eruit en het wordt met zout en peper fijn en licht overstrooid, met muskaatnoot dun en luchtig overraspt en moeder komt met de schotel bij vader staan, dat de geurige damp tegen vaders lorgnetglazen slaat en vader neemt het lorgnet van de neus en kijkt en vader zegt: het is goed. Maar dat is nog lang niet en dan is het licht op en dan is het avond en de avond wijst naar de Vrijdag heen en de Vrijdag is een vlakke vlugge weg, daar aan het einde de Sjabboslamp lonkte....”

HET BEDROG

DE GROTE MENSEN ZEGGEN WEL DAT HET EEN AANWENSEL IS, MAAR ZE ZEGGEN VERKEERD. Want van een aanwensel weet je precies hoe je er aan komt, van wie je het overnam, en gebruik je dat woord, dan zie je dat gezicht en je hoort die stem. Is het een beweging of een manier van doen, dan herinner je je heel goed de eersten keer en trouwens, je voelt het wel als iets niet is van je-zelf en maar boven-op je zit geplakt! Maar dit is nooit begonnen, het is er, zolang ze weet, als van meet af geweest, dit heeft ze ook niet van iemand overgenomen, of zelfs maar ooit gezien, maar altijd uit zichzelf gedaan, dus is het geen ‘aanwensel’. Ze noemen het ook maar zo, om te kunnen verlangen dat ze het laat en om kwaad te kunnen worden, zolang ze het doet.

‘s Zomers aan de kant van een slootje... je staat onder een boom, zodat het boven je en rondom je en achter je zachtjes ruist, geur komt uit het land, zon trilt door de bladeren heen en sproeit in fijne straaltjes over je nek, mensen zijn nergens, bijen dichtbij en leeuweriken ver is al wat je hoort en jij alleen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

in een grote blauwe ruimte, met je voeten diep in het gras en je kijkt in het slootje. de zon doorschijnt
het tot de bodem, de planten lijken bronzig goud, ze deinen zacht, de zwarte watertorren schieten uit zwarte schaduwkuilen voor de dag in het licht, en worden zelf tot licht, de kleine beestjes trekken zilvren lijnen, kris-kras, wir-war, rechtsom, linksom, precies zoals ze gaan, en bliksem-vlug, en duizel-veel, het hele slootvlak in scherpgehoekte zilveren figuren, als het maar bleef, maar het is weer dadelijk weg, je tracht je die figuren voor te stellen.... dan komt het. Of je staat naast iemand, die je lief vindt, die jou ook lief vindt, bijvoorbeeld samen over een boek of voor een winkelraam en zacht te praten en elkaar te wijzen.... dan komt het ook. maar toch, dat is het echte 'staren' niet, en niet wat ze bedoelen, want je raakt niet weg, je raakt je zelf niet kwijt, juist niet, je voelt je zoet, een kieteling van uit je tenen tot je keel. Een zweving om je hoofd en je ogen lijken toe te vallen. Bij het echte staren ben je bijna weg, en toch staan je ogen dan juist wijd-open, net omgekeerd van wat je denken zou! En het gaat zo: er klinkt iets op en verder is het stil, er klinkt iets uit de smederij, er klinkt iets klaar en vol - je zit in school, de smederij is verder tegenover - je licht je hoofd op om te luisteren, je kijkt uit het raam en merkt een tak, die zwiert langs witte lucht, boven de daken uit, je voelt de ruimten, waar die tak in zwiert, als zwollen ze in je zelf, je luistert, kijkt en voelt.... ineens niets meer want je bent weg, maar toch niet zó of je voelt dat je nek zit vastgeschroefd en dat je je hoofd niet zou kunnen bewegen en je voelt ook je ogen strak openstaan, en toch is het of je slaapt, zo'n diepe rust word je gewaar door je hele lijf, je slaapt en weet het zelf! Het duurt nooit lang, maar het moet zijn eigen beloop hebben, als een gaap. Maak je wel iets zo woedend als

© 2026

een moedwillig door anderen verstoorde gaap? Tijden blijft het je bij, loop je ermee rond, als met iets dat je wou zeggen en dat je ontschoot of waar een ander tussen kwam of waar je zelf overheen hebt gesproken, zodat je het niet meer terugvinden kunt, een benauwde, wriemelige pranging binnen in. Denk je erover na, dan lijkt een staar nog in meer op een gaap dan enkel in dat ze allebei hun beloop moeten hebben: ze klimmen ook allebei de hoogte in en hebben een top-van-volkomen-rust, en dalen dan weer en je komt langzaam tot je-zelf. tenminste als de anderen zo goed zijn je dat te gunnen! Want vader roept woedend: staar niet, staar niet, hou op. en moeder schudt aan de tafel, en de jongens trekken haar heen en weer bij de arm en dikke, kleine meester Kips komt. Maar dat is niet waar, hij kwam! kwam zachtjes op de tenen naar haar toe, zijn hand maakte kringen in de lucht, al kleiner, dichter bij. hij mikte en zette zijn vinger midden op haar neus en schateren klaterde uit de klas! Nu zal hij dat nooit meer doen: hij is weg! Hij is van meester bovenmeester geworden en dus ineens heel deftig en voornaam: een School-Hoofd! Hier ver vandaan: in Groningen. Je kunt hem gerust die Groningse kinderen gunnen, maar op het eind viel hij toch nog mee, want de laatsten middag is de deur open gegaan en dat vergeet ze nooit, al wordt ze honderd jaar: gladde, bruine dozen vol taartjes, drie voor elk, één hoog met abrikozen-gelei, één hoog met pruimen-gelei, één laag met dikken room. En terwijl ze aten - zelf at de meester ook - moest ze gedurig naar hem kijken: hij had een ander gezicht.

De nieuwe meester is zijn eigen broer! Dat wisten ze vooruit en ze heeft zich dus nooit anders gedacht dan een tweede meester Kips, misschien wat jonger en allicht wat minder dik en nu is hij heel lang en heel dun en heel anders en veel jon-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ger dan zijn broer, en heel anders dan welke meester ze ooit in haar leven zag, je kunt niet eens precies zeggen waar het in zit, vriendelijk en zelfs vrolijk - ze heeft nooit geweten dat zo'n jolige meester kon bestaan en hij zingt met zijn mond rond en zijn borst vooruit en zijn zware stem gaat door je heen en hij speelt viool als zij zingen en niet hun eigen liedjes kent hij alleen, hij speelt ook zachte, zoete wijzen, bedroefde die dan toch tegelijk een beetje blij en blijde, die tegelijk een beetje bedroefd klinken en eens dat ze na twaalf in de gang is blijven luisteren, heeft hij haar best gezien en toch niet weggejaagd! Want deze nieuwe meester houdt van haar! Hij houdt niet het meest van Aafje Stam, met haar stijve witte vlechtjes, die zo 'zacht' is - dat zei de vorige meester Kips, maar ze is gierig en ze is een kat, en als ze een liedje met la-la-la zingt, zie je haar tong op en neer gaan, o bah! - die nooit verboden wordt, laat staan in de hoek of de klas uit, deze meester houdt helemaal niet van Aafje Stam, hij houdt van háár en dus is eindelijk gebeurd, wat ze nooit had gedacht, en zij een 'meesters-lieveling'! Ze is het niet dadelijk geweest, maar eigenlijk ineens en toevallig geworden. De meester vroeg rond wat elk wel eens had gedaan om zijn moeder plezier te doen, en bij de meeste meisjes was het breien, vaat-wassen, aardappelschillen, en meest niet eens waar, want ze kregen anders maar niet even op hun kop, en noem je dat dan een plezier doen? Maar verrassingen en moeilijke handwerken en verjaarscadeaus dat telt natuurlijk wel. Wat had zijzelf gedaan? Ze zocht en vond ineens. Want wat is moeder toen niet blij geweest met die grote, bonte, geurige veldboeket, die ze samen van de wandeling hebben meegenomen, wat heeft moeder er niet dagen plezier van gehad, veel meer, zei moeder, dan ooit van de mooiste gekweekte bloemen. En het was warm, ze kwamen van ver, het

© 2026

was echt voor moeder, trouwens, ze hadden bij het plukken immers altijd door aan moeder gedacht en over hoe blij ze wel zou zijn, voortdurend gesproken. Dat was het dus en ze zei het ook gerust: 'Mijn broertje en ik.... in de zomervakantie. een mooie, grote veldboeket!'
Beginnen met iemand uitlachen doet ze nooit, Aaf Stam, want dat durft ze niet eens, maar als een ander het eerst doet, dan moet je haar met haar valse, hoge stem horen gillen. Toen ook. en wat was er eigenlijk? De meester vroeg toch naar
wat je had gedaan om je moeder te plezieren en zo was het toch. De meester zelf begreep het ook niet zo gauw, maar toen natuurlijk wel. omdat de een door de ander schreeuwde 'veldbeket, veldbeket. ' En ineens, je schrok er van, werd hij rood en boos en het meest op Aaf Stam, die toch niet eens 'veldbeket' riep, alleen maar zo zat te gillen van de lach. Waarom lach je....? Waarom lach jullie. Wat valt er te lachen? Ze schrokken allemaal van zijn stem en pardoes was het stil. Maar het bleef er niet bij en Aaf Stam moest zeggen waarom ze gelachen hadden, ze deed het niet. Eerst gaf ze geen geluid en toen ineens begon ze te grienen van het huilen.... o, het snerpte je oren in. Toen Bertus en die wou ook eerst niet, maar de meester dreigde, zodat hij wel moest. 'Omdat ze zei 'veldbeket'. 'En wat valt er dan aan een veldboeket te lachen?' 'Stadhuiswoord.' 'O ja, jullie kennen zeker enkel blomme plukke', en de meester zei het zo echt boos en zo echt zonder 'u'. Van toen af is dat geplaag met 'stadhuiswoorden' uit geweest, over-zoetjes gezegd: de bovenmeester gaf er zelf het voorbeeld van, en het is allesbehalve prettig, want je weet natuurlijk zelf nooit vooraf wat een stadhuiswoord is, of je zou het niet gebruiken, je zou toch zeker wel wijzer zijn, dan je uit te laten lachen. Maar na die keer heeft niemand er ooit meer iets van gezegd en de

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

meester houdt van haar, niet dat hij haar voortrekt, o neen, daar is hij te eerlijk voor, hij houdt van haar, ze voelt het. Maar nu zullen ze thuis ook eens een gedragboekje zien, de volgenden keer, en als ze zelf maar tot zolang haar mond kan houden, dan zal je ze eens even zien opkijken om haar cijfer voor schrijven en voor gedrag.

Dat ging ineens, dat kon ze plotseling: mooi schrijven, gelijk en langzaam schrijven, ze vindt het nu zelfs heerlijk, ze vindt nu alles heerlijk, waar de meester tevreden over is, en wat ze voor de meester mag doen. Hoe kwam ze zonder de nieuwen meester in deze dagen de schooltijden door!

Lichtloze regendagen ruisen een na een voorbij, hun geluid is het eerste als je wakker wordt, een neuzig, eentonig snikken, en je zoudt maar liever niet op willen staan en je zoudt maar liever de dag door en de nieuwen nacht in willen slapen en morgen zou het dan weer zo zijn; de lage, grijze hemel laat zo gestadig, zo gestadig en zo onverschilligjesweg, zou je zeggen, de regen op je neervallen, de sloten zwellen maar, zwellen maar, dat ze bijna zo hoog als de wallenkanten zijn. de hele wereld is vervuld van regengeluid, is klein, is bijna dood, leeft nog enkel in de regen, leeft in geluid en wordt nimmer stil, ook niet 's nachts en door de dikten van je slaap komt het tot je door, dat weet je 's morgens, en dan hoor je het wakker weer overal in huis en je vindt het terug in school, waar je het de vorigen middag achterliet; de lange, donkere gangen zijn ervan vervuld en echo's kaatsen zacht van overal. Wordt het nu weer droog, zegt vader, dan zal het misschien hard en lang beginnen te vriezen. want de winter staat voor de deur, de winter is een woestijn, je staat aan de rand van een woestijn, een echte woestijn, daar hoef je niet in, je keert, als je wilt, aan de rand weer terug, maar de woestijn van kale, koude, donke-

© 2026

re dagen, daar moet je wel in, en daar moet je wel door, niet jij alleen, elk mens, eindeloos ligt hij voor je erin en erdoor! Je kunt ook zo hard als je wilt niet lopen - in de echte woestijn laat je desnoods je kameel maar aldoor draven - je loopt helemaal niet, hij loopt door jou! Kijk nu, kijk, hoe die grijs-groene, smalle diepliggende sloot vlak voor de school, van de blinkende blazen, van de heldere regen-bubbels tintelt en leeft. ze moet ineens even blijven staan, over het bruggetje hangen, het hoofd op de vuisten geleund. En nu komt er dadelijk een warme rust en een zachte tevredenheid, schoon haar hoed druipt en haar haren stralen, maar je kunt niet ongelukkig zijn, als je over een bruggetje hangt, als je jezelf van de wereld zo ineens en helemaal hebt afgesneden. de tintelende blaren drijven door elkaar, drijven langs elkaar, stoten tegen elkaar en breken en gaan voor altijd verloren, ze breken ook wel eens vanzelf, maar dan gebeurde er toch zeker iets, dat je niet ziet, dat je niet ziet, niet ziet...

O hè, ze was weer bijna weg. en het leek op staren, want haar ogen stonden strak. En als dan ineens de meester, zoals verleden week. Hij schudde niet aan haar bank, zoals meester Vroom, hij draaide geen kringen door de lucht en mikte dan zijn vinger als een vlieg op haar neus, hij liet haar niet schrikken met een 'boek' vlak aan haar oor, zoals meester Kwast. maar ze voelde ineens zijn hand, een grote hand, waar warm en diep haar hoofd in verzonk, overal rondom en onder haar kin. in het allereerste ogenblik heeft ze gerild, want het was een schrik en het was een hinder, een verstoring, een verbreking van wat zijn eigen beloop hebben moet, maar toen vloeide het ineens zo vol en zoet door haar heen, want ze vergat alles, hij keerde haar hoofd naar zich toe - het ging moeilijk, je hoofd zit vast wanneer je staart - en keek haar lachend aan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en liet haar toen weer los. ‘Was je op reis?’ Dat vroeg hij en ze moest er zelf om lachen, zo grappig als het klonk. En vriendelijk... als je dat eens met de anderen vergelijkt...
Een handgeklap, dat roept, dat dwingt, dat duidelijk háár bedoelt, ze is wakker, kijkt rondom zich, staat alleen, de school ging aan, en ze heeft het niet bemerkt, en iedereen is al binnen!
Uit de open deur, van hogen stoep waarachter het schemerig binnen, gaapt een donkere blik uit norse trekken naar haar toe.
‘Stond jij daar weer te suffen? Ben jij weer eens te laat?’ Ze was op tijd, ze hoorde alleen door het regenen geen bel -, je zegt maar niets, het leek toch altijd: tegenspreken!
Verveling.... o, verveling...., gele kleverige verveling.... schemering.... rekenen.... regen.... echo’s. Maar de meester kon er niets aan doen. De Wet hangt aan de muur, het eerste, waarop bovenmeester en schoolopziener letten. Wat stond ze daar lekker, voelde geen regen, keek naar de bobbels, die dreven, die braken, waar dacht ze aan, waar dacht ze toch weer aan, toen bovenmeester klapte en ze schrok en wakker werd? Waar dacht ze toch aan? Ze kan het niet meer vatten. Elke keer bijna, en dan is het weer weg.... het schommelt ergens achter in haar hoofd.... het is er.... en het is er niet.... een gelige nevel. waar dacht ze toch aan? Het was een warme gedachte.... Stil nu.... daar komt het. daar is het: ze pakt in de lucht, het was van verleden week, toen ze staarde en de meester haar kin greep. Staarde ze, maar nu, greep de meester nu naar haar kin.
Kan ze niet? Je kunt toch ook best gaan gapen, als je wil. O, lieve hemel ja, ze begint al. Je kijkt uit het raam en je luistert naar iets, naar de regen bijvoorbeeld, en je vat iets in het oog, die schoorsteen bijvoorbeeld, grauw tegen grijs. en dan groeit

© 2026

je hoofd op je schouders vast en je ogen staan strak, je nek zit geschroefd, een diepe rust vaart in je lijf, een dieper rust dan als je ligt, want dan denk je, dan als je slaapt, want dan droom je, maar deze rust is diep en leeg. en nu komt de meester en pakt haar zacht om de kin. Maar het is niet waar, want ze staart niet, ze kijkt heel gewoon, ze denkt, ze weet alles, ze is niet weg, is niet 'op reis.' Proberen, nog eens proberen.... ze wil het toch zo graag.... alles was zo warm, toen ze stond over het slootje gebogen en ineens werd alles koud en bleef alles koud. Proberen.... en als het niet lukt, dan kun je toch nog altijd.... doen alsof het lukt. Gek, als je niet wilt, overkomt het je telkens en nu je het zo vurig zou willen, blijft het uit. Soms, even, lijkt het erop, worden de geluiden schemerig en dof, lossen de muren tot vachten zich op, maar dat is het echte niet, want ze wordt er slaperig bij.... tot nu maar.... stil... zo zitten blijven....

Een schok, een bons. de meester noemt haar naam, hij vraagt haar iets. Gaf ze antwoord, bewoog ze zich? Neen, ze zat roerloos neer, ze gaf geen geluid, want ze wil dat hij denkt dat ze staart en hem niet hoort, ze wil dat hij bij haar komt en met zijn hand onder haar kin haar hoofd keert naar zich toe. Doet hij het.... hoort hij nu. Hij legt zacht zijn boek en zijn krijtje op de voorste bank.... ze ziet het alles uit een hoekje van haar oog.... ze ziet hem naar zich kijken.... nu komt hij, nu is hij bij haar, en ze voelt de wind, die zijn kleren maken en ruikt de zoete zeep, waarmee hij zich wast... en zijn hand is onder haar kin. Word eens wakker, zeg, word eens gauw wakker !

Ze voelt het vurige rood naar haar wangen vliegen, ze durft hem niet aan te zien, ze kijkt op haar bank en houdt zich verlegen en ze knikt maar enkel, nu hij vraagt of ze 'weer wakker' is.... O berouw, berouw dat ze de bovenmeester, de eerste die

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

van haar houdt, zo gemeen bedroog, o nijpend, pijnend berouw, dat ineens haar bespringt....

Maar had ze dat dan ook kunnen vermoeden? Hoeveel maal jokte ze de vorig en meester Kips niet voor? Kwam ze te laat, dan had ze zich verslapen, of de klok stond stil of moeder had haar juist op het laatste ogenblik nog noodig. was ze met haar bibliotheek-boek over tijd, dan moest ze zoveel breien of zo vaak naar het Joodse School of dacht het allang te hebben teruggebracht. Echt niet, meester? ik dacht het toch gerust! En alles met een stalen gezicht. En die keer met het steekje in de breikous en nog wel eens een keertje daarna, niet vaak, maar dan toch meer dan eens, als het breien haar al te veel verveelde, als ze al te graag een beetje spelen wou....

Wat was ie ook laatst niet blij, toen ze meneer Pup op het Joodse School dat van het hek van Doets had wijsgemaakt - maar haar jurk was bij het vechten zo vreselijk gescheurd! - en hij haar dadelijk geloofde. Als je jokt en het lukt, denk je er niet meer aan; lukt het niet, krijg je straf, is dat voorbij, denk je er ook niet meer aan. Als je veel vergeet, en nogal eens geen zin hebt, dan moet je immers wel, of er kwam aan je akeligheid geen eind en je leven was een-en-al straf. Maar nu. haar hele lijf is bitter van het berouw, want de meester was lief tegen haar en ze verdiende het niet, ze zat hem zo maar gewoon te bedriegen. Hoe komt ze ooit van dat nare, zware weer af? Liefst ging ze naar hem toe en hem eerlijk de waarheid zeggen, maar dan zou hij immers niet meer van haar houden...

© 2026

ZACHT-KNETTEREND DOOFT DE HAFDOLO-KAARS UIT IN HET SCHOTELTJE ROZIJNENWIJN. De gouden schijnselen fladderden over het spiegelend oppervlak en dat werd levend, dat werd diep. sidderende schokjes, als snikjes, en het was weer uit, nu ligt het plat en glansloos, groezel-bruin en er drijven gele, groene, rode klompjes in, dat zijn de gestoken druppels van de hafdolo-kaars -, die is immers uit groen en rood en geel tezamen gevlochten en brandt dus met drie pitten wild en flikkerend. Het is een fakkel, het is een toorts, waarbij de Sjabbos uitgedragen wordt. De kunme, tinnen specerijbus reiken ze elkaar van hand tot hand, elk brengt hem even naar de neus: dat is de laatste vleug van specerijgeur, feest-geur, want daarmee is het uit, de kastdeur kraakt, en weer is het voor een week voorbij. Maar eerst visten ze gauw de koude, harde korrels uit het schoteltje, braken met de nagel, voorzichtig om geen glans te schaden, de lauwe, zachte tranen van de kaars - want je kunt er zo veel moois van maken. Kneden tot ze week zijn, het rood en geel en groen afzonderlijk, draaien in lange, fijn-gebogen punten, rollen als tonnetjes, pletten tot het doorschijnend-dunne bloemblaadjes lijken, satijnen, want zacht en slap en glanzig van de warme vingers, ribbelig van de toppen: rips-satijn. en die dan voegen en vouwen en plakken: een tak in groene was, een ruikertje. als het klaar is, kan het weer over, of kan het weer anders, alles bij elkaar tot een bal ineens geknepen, groen en rood en geel, uitrollen zo dun als maar mogelijk, strelen tot het gaat glanzen: mozaïek! Eens hadden ze een hafdolo-kaars met wit, en dat gaf, door de vingers begroezeld, de allerteerste parelkleur, maar de hafdolo-kaars met wit is in vele Sabbat-uitgangen opgegaan. Deze is

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nieuw, deze is met geel. Het sneeuwt en ze gaan met vader uit, ze gaan een verjaarscadeau voor moeder kopen, in de winkel van juffrouw Krant. Plotseling toch is uitgekomen, hoe moeder naar een 'dejeuneetje' snakt, kop en bord en schotel met gouden rand of bloemenversiering -, dat treft geweldig, want bij juffrouw Krant hoeft vader niet dadelijk te betalen, omdat ze elkaar goed kennen, omdat ze iemand van de kille is....

Geen maan, geen sterren, de straat is wit, is dun en tintelig wit. De sneeuw komt van hoog uit verborgen wolken, door grote, donkere ruimten heen. Daar zie je eerst niets, maar kijk je lang en gespannen boven je hoofd, dan word je een schemerig wemelen gewaar de vlokken dwarrelen af, ze buitelen in het licht dat uit de winkels straalt, hun lange donkere tocht is uit en plotseling zijn ze mollig, dik en wit en maken zotte buitelingen langs de ramen en strijken duikelend naar de straat. Had een lantaarnhoofd gevoel en ogen, het werd blind en suf in die stille, dichte vlinderdans... onophoudelijk en zo vreemd: dol vrolijk en toch geen geluid... grijzige zilveren vlokken passeren in de half-schijn tussen twee lantaarns, die zullen nooit in het volle licht verschijnen -, het is een toeval, hoe elk het treft. Ze spreiden over de stenen dun en licht, ze kunnen nog geen stapgeluiden doven, maar wel hebben ze nu al van de wereld zo'n heel zeldzaam Kerstprentje gemaakt, waar zilverspikkels verspringen in het keren van je hoofd.

Hoe wonderlijk zacht is vanavond het weer; flink stappend, naast vader, in mantel en jas, hebben ze bijkans het warm gekregen, hun gezichten vooral. Maar daar is wel raad op: je heft naar de wollen vlokken je wangen, je voorhoofd, je neus. ze vallen.... ze smelten. Kleine, koude, kriebelingetjes, je hele gezicht is nat.

Het is de eerste sneeuw, ze zijn ook maar halfweg Sint Nicolaas

© 2026

en Kerst. De winkels weten niet echt wat ze zullen: sommige bleven treuzelend achter met letters, harten, suikerbeestjes -, maar andere rollen, met hun wit-bestoven feestbrood, de tijd vooruit, kijk je bij Pol en Bord om beurten de ramen in, - dan beleef je tegelijk twee feestelijkheden, die laat je naast elkander in je klinken, het voorbije Sinterklaas-gevoel zwelt in je.... je keert je om. en het toekomende kerstgevoel zwelt. je hoort er wel niet bij, het is een Christen-feest, maar je hebt toch vakantie, en er is zo'n machtige blijdschap, die komt als een wind, als een warmte nog vóór hij er is naar je toe, want je ziet de witte koude, en je weet het nog van verleden jaar. Geen weken gaan zo gauw als die van Sinterklaas naar Kerst. het is een sprong, het is een slaap, dan óók springt de tijd. Figuren van suiker en van chocola, vooral de chocolade poppen, glad en dun met rose en crème-suiker bekleed hebben iets wonderlijks, dat niet aan letters en aan beesten is, ze voelt dat wonderlijke als een klukken binnen in je, wanneer je er naar kijkt.... wat kan het wezen. Zijn ze achter, zijn ze lekkers en speelgoed tegelijk? Zijzelf hebben thuis het ene kistje van Oom Elie nog bijna vol. van de gladde, brede chocoladerepen wordt er elke Sjabbos na sjoel een verdeeld. vader streept met een mes heel luchtig zoveel keepjes als ze zijn, ze staan om de tafel en kijken; het schilfert en poedert fijntjes licht-bruin uit de spleetjes en nooit mist het of de brokken breken waar het mes streek, nog zo luchtig. elk dan zo'n brok, een mond-vol, dat de randjes je wangen pijn doen, maar niet lang, want warm en zacht en romig smelt het in je weg. Eiken Sjabbos na sjoeltijd één en zijn de repen op, dan is de winter ook weer bijna voorbij....

Juffrouw Krant is in tweeën... ze is half... ze is dubbel. Zoals je het nemen wil: boven haar jurk en haar bonte schort steekt

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar prachtige zwarte Sjabbos-bandeau met de dikke, ronde rollen en de glanzende bol, het zou ook niet de moeite waard zijn om die voor een paar uren af te zetten, zo helpt ze dus in de winkel elke zaterdagavond. Ze zagen in de etalage een *dejeuneetje* met rose rozen in hemels-blauwe linten gestrikt, het stond niet geprijsd, dan zal het meestal wel duur zijn.
'Vader, zou moeder dat niet een prachtig *dejeuneetje* vinden?'
Waarom kijkt vader zo naar die man? Waarom kijkt die man zo naar vader? Het is een schipper, dat zie je aan zijn bruine gezicht en aan zijn baard als geplozen tabak en aan zijn ringetjes in zijn oren en aan zijn ruige, donkere buis. Hij is als juffrouw Krant, in tweeën of dubbel, zijn buis is vaal, en daags, zijn broek is glanzend blauw, is best, en wist je niet beter, je hield die schipper voor een van hen...
Maar kent vader de schipper en kent de schipper vader? Even staarden ze elkaar aan, toen ging in het ruige gezicht een bruine, brede mond wijd-open, er kwam een grote zingende stem, er kwam een grote schallende lach. en een vervaarlijke harige hand die naar vader uitgaat en halfweg vaders hand grijpt, die uitging naar hem. Dus vader en die schipper kennen elkaar... maar hoe... maar vanwaar... maar sinds wanneer? Ze trekken vader aan zijn jas en zijn mouw, hun fluisteren kruipt langs vaders armen op, ze zouden wel bij zijn oor willen springen omdat je natuurlijk niet zo hard mag vragen, dat de schipper het hoort, wie hij is. Achter de toonbank staat juffrouw Krant en kijkt en lacht met haar gezicht, zo lachen mensen wel met hun gezicht als ze anderen zien lachen, zonder te weten waarom, zelfs zonder dat ze weten dat ze lachen, zij heeft dat ook eens van zichzelf gemerkt, nu niet, want nu trappelen en trillen ze van nieuwsgierigheid. Laat vader dan toch ook zeggen, wie die schipper is en waar-vandaan vader hem kent.

© 2026

Daar plotseling wendt zich het grote gezicht met de tabakken baard naar haar, en buigt zich over haar en ze ziet erin op. Wat is alles groot en ruig en bruin aan dat gezicht.... Of ze hem nog wel kent? Neen, meneer.... neen, schipper, hoe zou ik u kennen? Heb ik u wel ergens eerder gezien? Hij schatert zijn mond wijd open en zijn ogen in rimpels schier dicht. Ja zeker, heb je mij ergens eerder gezien. Maar je was nog heel klein.... je was niet hoger dan zó. Want het is nu zes jaar geleden... en het was op de schuit. Niet hoger dan zó. En ze kijkt naast zichzelf.... niet hoger dan zó en zes jaar terug. Maar was ik dan toen vijf jaar... En zat ik hoog op vaders arm! En kwam vader, in donker, met mij over een loopplank gelopen. Wat is dat ineens allemaal gek, om te lachen, om te huilen. er scheurde iets diep in haar open, er golfde iets in haar dat vloeit nu weer af.... Stil, stil.... Één ding hield ze net nog vast. Heb ik niet een pepermunt-bal gekregen? Hij schatert dat het davert.

Ze gaan de winkel uit, ze zullen morgen om het dejeuneetje komen, ze gaan nu mee met de schipper, mee naar de schuit! Er zijn gelukkig andere klanten binnengekomen, dat zou toch verdrietig zijn voor juffrouw Krant, alleen in de lege winkel te worden achtergelaten.

Ze staan weer buiten en het sneeuwt. Het sneeuwt boven de witte straat en het sneeuwt boven het zwarte water uit hoge donkerten komt de sneeuw en gaat in lage donkerten verloren. Het sneeuwt onzichtbaar boven hun hoofden, het sneeuwt schemerig om ze heen. Het sneeuwt wit en kriewelend overal waar licht brandt, rondom de lantaarns, die langs het water grote lichte bollen lijken van dansend gestippelte om een felle kaars, langs deuren en ramen van de winkels, zover hun schijn in het donker dringt. Daar midden op het water ligt een schip met licht in top, het brandt maar klein, het is omflodderd van

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de vlokjes, die het zichtbaar maakte.... wie dat nu net uit duizenden zo treffen mocht....
Waar gaan ze heen, waar woont de schipper? Maar toch zeker op zijn schuit!
Waar ligt de schuit? O ver... ver weg in donker je kunt er alleen met een jolletje komen. Nee, je zou een uur langs het water kunnen gaan, en dan kwam je er ook wel maar wie zou dat durven langs paden waar nergens lantarens staan. Het jolletje ligt bij de overzet man, het ligt waar niemand het stelen kan...
Waar ze nu gaan, lopen al geen mensen meer. Een pad slaan ze in, tussen water en land, daar komen ze nooit, want het voert nergens heen dan naar water en schepen. Je kunt je laten overzetten en komt dan vlak bij de haven terecht, maar dat mogen ze niet, de overzet-man neemt trouwens geen kinderen mee, enkel mannen die er wezen moeten. Wat daar verderop een veld vol slapende witte vlinders lijkt, is kool, waar sneeuw in plukken op liggen bleef.
Was ik er alleen bij, vader, die keer toen ik klein was, zes jaar geleden? Ja, want de anderen sliepen door. Jij werd wakker van het praten en je wou je bed uit en je wou mee...
Lag niet de schuit in de vaart tegenover ons huis? Ja zo was het. Ze woonden toen niet hier, maar heel ver weg aan een vaart. Weten ze daar nu nog wel iets van?
Nee, ze weten nog alleen, dat ze er vroeger wel eens over gesproken hebben maar later niet meer, en toen ze er niet meer over spraken, toen is het ook van ze losgeraakt en het is al verder van ze weggedreven, zoals een balk die los raakt van het vlot...
En nu weten ze bijna niet meer dat het uit is geweest. Het is ook zo schrikkelijk-lange tijd geleden: zes jaar en ze wonen nu al langer hier, dan ze toen helemaal oud waren en toch gingen ze daar al op school. Een heel leven hebben ze daar geleefd,

© 2026

en weten er bijkans niets meer van... Maar ja... toch wel. Was er niet ook een fiets... en een tram met paarden ervoor en was ze die avond niet in een gestreepte deken gewikkeld en stond er geen gouden hondje op het balletjestrommeltje? En was hij bij ons niet wat komen halen of wat komen vragen, schipper? Hoe... wat zegt u, wat vertelt u daar nu? Was uw vader iets over de Tora komen vragen? Maar bent u dan toch... ik bedoel is dat dan toch uw sjabbesbroek?
Hij lacht, hij schudt van neen en van ja tegelijk... Is hij nu wel of niet en is zijn broek wel of niet? Vader legt het uit: de schipper is een christen en toch heeft hij vandaag sjabbes gevierd en de blauwe broek is wèl degelijk zijn sjabbes-broek, de schipper is een Sabbatist! En Sabbatisten gedenken de Sabbat, want er staat geschreven: 'Gedenk de Sabbat-dag, dat gij die heiligt!' en de Zondag vieren ze niet, maar verder zijn ze Christenen. Ze zullen nooit mee gaan naar Erets-Jisröol.... want ze zijn niet van de Twaalf Stammen, ze zijn van de anderen. o, neen, niet helemaal eigen.... maar toch.... niet helemaal vreemd. En nooit kan een Sabbatist een Jodenhater zijn. dat zegt de schipper heel ernstig ineens, en zeker, zeker, het is ook veel!
Nu lopen ze stil, zij tweeën achter de schipper die met vader vooruit gaat en ze kijken en ze denken. Naast ze en ver voor ze uit vangt het donkere water de witte sneeuwvlokken uit de donkeren hemel op -, en weg dan, dadelijk weg. Voor altijd en helemaal verloren. zijn ze dan daarvoor door donkere ruimten gekomen, zijn ze dan daarvoor uit de prachtigste diamanten stenen tezamen gesteld. De schipper is een Sabbatist, hij droeg vandaag ter ere van de Sjabbos die mooie blauwe broek, maar hij moet toch bij de anderen achterblijven, wanneer zij eenmaal zullen gaan naar Erets Jisröol, want hij hoort immers tot de Twaalf Stammen toch? Kun je het eigenlijk wel zeker

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

weten? Werden niet eenmaal hun stammen weggevoerd, die nooit teruggevonden zijn, die nooit teruggekomen zijn? Er bestaan mensen die zeggen, ze zitten achter de Noordpool en komt er ooit iemand tot aan de Noordpool, maar diezelfde mensen zeggen dat God het juist daarom verbiedt en dat het juist daarom nooit gebeuren zal... maar kon er iemand komen, hij zou er de tien verloren stammen vinden. Maar anderen zeggen... ze zitten in China, midden in een grote woestijn. Nog weer anderen zeggen, ze zijn sinds die dagen zwart geworden. Ergens zitten ze, op de aarde, waar het nu duister is en waar het sneeuwt. Ergens midden-in of in een uithoek wachten ze verscholen. En de vlokken gaan teloor in het donkere water en de tien stammen komen nooit terug, maar o, de schipper is een Sabbatist en ze gaan naar de schuit! Hier is het huisje van de overzetman en hier ligt de jol... De schipper sprong af, een doffe domp. Schemerig schommelt zijn gebogen lijf, zijn stem komt van onder op. De roodgouden lamp doorschijnt de sneeuw dichtbij weinige vlokken fel, veraf vele vlokken flauw grijs het water, het steigertje en levend als van stekelbaarsjes: de sneeuw! Alle geluid stommelt onder tegen het schuitje, alle geluid stommelt hol over donker water, als vogeltjes piepen de riemen.... de roodgouden gloed blijft achter in donker en verkrimpt. Je zou bang kunnen zijn, maar niet met vader en niet met de schipper rondom overal is het donker, boven is het donker, schemerig wemelt de sneeuw, kleeft aan de rand, en ze zitten vlak naast elkaar en ze zeggen geen woord. Je ziet het water flauw, je hoort het duidelijk, en van ginds komt weer een koolland naar ze toe, dat een veld vol slapende witte vlinders lijkt.... Glijden doen ze nu, de riemen zwijgen. Klukkend vallen er druppels van af... waar glijden ze heen? Daar klinkt iets uit donker omhoog, dat zelf ook donker is, maar de eni-

© 2026

ge ster aan de hemel verlicht het. Dat is ook geen ster, het is de lamp in de mast, waar de levend-geworden sneeuw omhenen danst...
Een gouden poort staat voor hun ogen in de grote duisternis. Ze keerden en dit is het schip en dit is er het raam van, dat over het donkere water henen-licht, Flauw-grijs en levend als van stekelbaarsjes zou alle water zijn, wanneer er lampen over schenen, maar achter die ene strook ligt het in donker verborgen slapend tot eindeloos ver weg...
Hoog ligt het schip en ze willen het liever niet uit het water beklimmen, het zou gevaarlijk zijn. De jol legt aan, en waar zijn ze nu? O ja, om hier te komen hadden ze meer dan een uur moeten lopen, maar over het water ging het gauw; te land moet je de wegen volgen, te water maak je de wegen zelf! Hoge bomen grijpen de sneeuw in zijn val door de duistere ruimten, vangen haar vast aan hun kale takken en uit is dan de reis, die in de wolken begon, je ogen kunnen, het donker in, de witte strepen volgen tot misschien wel helemaal de top.
Een harde, droge, warme hand trekt ze uit de diepte op naar de wal en ze hebben onder de voeten weer vasten grond. De gouden poort schijnt achteruit het water over, die is nu weg, maar hier zijn drie, vier blankverlichte venstertjes, vlakbij een duister deurtje, dat nu plotseling opengaat. en meteen is het schemerig vierkant doorspikkeld van dikke vlokken, in geluidloos joelen. Honderden, duizenden dringen op, en andere vliegen in driftige vlucht de lantaren tegemoet, alsof ze zich wilden koesteren aan de vlam, ze kleven vast tegen het glas en koelende schijn. Hoger rijst de lantaarn tot een gezicht met turend geknepen ogen in het roodachtige licht verschijnt...
'Wie zijn daar allemaal, wie breng je mee?'
Uit donker gromt iets, dreigend, diep, en uit dat grommen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schiet ineens een rasperig, schor en snel gekef, dat kleine echo's uit de verte, over het water roept. Maar de schipper gebiedt en het keffen wordt weer grommen en het grommen neemt af, langzaam, weerbarstig. Hij beet ze zeker in de benen, als hij maar durfde staat hij daar niet, is hij dat niet, dat donkergrijze vlokkige, bewegende, boven de rand van het dek..? O, plotseling... Ze zit op vaders arm, hoog. Ze voelt om zich heen de gestreepte warme deken, ze leunt haar wang aan vaders hoofd. Achter haar is de kamer in het verre huis waar ze ooit woonde. Het omgewoelde bed, toen moeder haar uit de dekens tilde... en de klok tikt. En voor de brandende lamp knijpt ze haar ogen die zeer doen, en er was een geel behang en de loopplank zwiepte... Het sneeuwde niet, wat dreef er toen toch op het water? Wat rook ze toch? En ja, zo was het, zo was het precies... roodgeruite gordijnen. Gouden hoepels om de witte bloempotten heen... een groene tafel met een bont gestreept kleed. Een gouden hondje op de balletjes-trommel. Ze weet weer alles... alles weet ze tegelijk. Het dringt met schokken plotseling door elkaar in dat donkere binnen van je lijf, waar alle vreemde dingen gebeuren... Het is daar een drukte... de kamer... het huis, de kade naar de vaart, de hellende plank. En bijna wist ze wat er dreef in het water en wat er zo rook... en nu is alles weer weg. Maar de schippersvrouw heeft ze herkend nog voor ze haar zag! Als had ze hier gisteravond zo, op vaders schoot, gezeten... en er liggen zes jaar tussen toen en nu en ze is groot... en ze woont hier en ginder is dat huis, waar ze toen woonden. Ze hebben er zo lang niet over gesproken, het leek uit ze losgeraakt, van ze weggedreven, en toch is het er allemaal nog!

Staat nog daarginds dat huis aan de vaart?

Het is een wonder, zoals ze alles nog kent van die ene keer...

© 2026

Ja, natuurlijk staat nog het huis daarginds aan de vaart. En waar heeft de schipper al die jaren gevaren? Overal waar je maar te water komen kunt. En overal kennen ze mensen, ook ginds, ook hier en hadden ze eerder geweten dat ze hier woonden, dan waren ze zeker een eerdere keer gekomen. Maar nu toevallig, omdat ze elkaar zagen in de winkel van juffrouw Krant. Zij kwamen er een dejeuneetje voor moeder kopen en de schipper een nieuwe suikerpot, want hun oude is stuk...
Rondom de tafel zitten ze nu allemaal en voor allemaal een kopje koffie op het bontgestreepte kleed. De schippersvrouw vroeg naar moeder en nu praten de grote mensen samen en zij beiden met elkaar, en ze zien in elkaars ogen hoe ze dat oude, dat verre, dat lang geleden in ze losgeraakte en toen weggedrevene, hoe ze het zoeken, hoe ze ernaar grijpen over die zee-van-tijd, over die zes lange jaren heen... Zo precies lig je op je buik over het water, gevaarlijk-ver, zo reik je je hand naar het draadje, dat nog op het water ligt, dat nog droog is, maar al nat begint te worden en dan zinkt, want het draadje ontglipte je en je scheepje zit eraan en het dobbert op de golfjes, en bijna ben je het kwijt... en bijna zie je het nooit weer terug. Dan ineens voel je het tipje tussen je vingertoppen, het krimpt binnen in je palm... maar je hebt het... met dat ene kleine tipje heb je het. En nu sleep je het naar je toe en het water briest en het is dichtbij en het is weer van jou...
Dat langgeledene van toen, in het stadje aan de vaart... Ze ziet en voelt en weet wel alles tegelijk, maar niets afzonderlijk. Een zwellende volheid binnen-in, want alles holt er en joelt er en dringt er in donker dooreen. als waren het menigten mensen, maar geen één met een duidelijk gezicht, of allemaal met de rug naar je toe. En telkens een zacht knijpen, een druk om je maag. dat is dan weer iets dat je daar hebt gedaan of beleefd,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

maar je weet niet wat. En zó precies reik je naar de tip van dat draadje, tot je het vat...

'We gingen er op de bewaarschool... En... en er lag een plank schuin tegen de blauwe band... en daar schopten we tegen aan... en dan wolkte het stof.' En o, ze hoort het nog, het dompe holle doffen dat hun schoenen deden.

'Maar vader... was er niet. Was er op die bewaarschool geen juffrouw met lange, grijze krullen..?' De schippersvrouw slaat de handen ineen. Wel jongetje, hoe je dat nog zo weet..! Er was zo'n juffrouw... en het was een deftig mens. En ze was van voorname komaf en het was juffrouw Marsjol. Ja een vreemde naam, een Franse naam... Ze was ook van Franse komaf. En droeg daarom haar haren zo oud-modis....

'En is die juffrouw er nu nog? Of is ze in al die tijd stok-oud geworden en gestorven?'

'Nee, ze leeft nog, maar ze is niet meer daar, en niemand weet waar ze wel is.' Ineens is de schipper stil.... hij weet iets van die juffrouw Marsjol. Je ziet het aan zijn gezicht. Ze durven het zelf niet vragen, maar ze hopen dat vader het vragen zal.

Wat is het erg. Wat is het erg! Zo'n deftig mens met gladde, grijze krullen aan elke kant naast haar gezicht, met een deftige jurk, een zwart zijden schortje met brede, fijne kant... en dan in de gevangenis gezeten!

Heeft ze. O God, ze zal toch niet hebben gestolen, ze zal toch geen moord hebben gepleegd?

Nu lacht de schipper even, maar al snel staat zijn gezicht weer donker en strak.

Nee, juffrouw Marsjol heeft niets lelijks of slechts gedaan.

Niets lelijks of slechts en toch in de gevangenis? De schipper schijnt er liever niet over te spreken... Maar hij wil toch óók niet, zegt hij, dat ze denken... ze heeft op de bewaarschool kin-

© 2026

deren toegelaten die niet ingeënt waren.
Maar is dat dan zo erg en zetten ze je voor zo iets ook al in de gevangenis? Misschien wist ze het niet eens!
Ja, ze wist het wel. Want ze was, nu spreekt de schipper weer meer tegen vader, maar ze horen natuurlijk alles even goed, ze was herhaaldelijk gewaarschuwd.
En deed het telkens weer. En ze is achter haar rug om aangeklaagd door iemand... maar van die man wil de schipper niets zeggen, want hij is dood. En toen is ze gevankelijk weggevoerd.
O. wat klinkt dat verschrikkelijk: *Gevankelijk weggevoerd*. En niemand heeft daarna meer iets van haar gehoord.
Maar waarom was dat nu eigenlijk zo erg? Dat ze kinderen op school liet die niet ingeënt waren?
Omdat er een wet is, die het verbiedt! – Ja dan... ja dan... Dan moet je weer eerder vragen, waarom deed ze het dan?
'Omdat er een hogere Wet is.' Zo begon de schipper en ze keken op om de klank van zijn stem, toen zweeg hij, nam zijn kopje en drinkt het nu leeg. Ze denken. Ze denken zich naar die school. Ze komen al dichter terug bij die school. Er was nog een andere juffrouw en die was heel lang en die heette... die heette.... 'O zeg, weet jij nog dat jij?'
'O zeg... weet jij nog dat ik?
En allebei lachen. Precies tegelijk, zoals je met je hoofden tegen elkaar stoot als je tegelijk naar iets bukt onder de tafel.
Wat moeten ze lachen... wat moeten ze lachen. Er was een hele lange en een hele korte... die was eigenlijk nog geen groot mens en ze droegen hem aan armen en benen naar de kleine klas...
'Omdat ik brutaal tegen die lange was geweest'...
'Ja, en toen werd je voor straf verlaagd'...
'En ik wou niet lopen'.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

‘Ja, en toen hebben ze je aan armen en benen door de klas gedragen!’
‘O, je lijkt soms net niet wijs als je vijf jaar bent!’
‘Ja, maar wacht eens even jij! En jijzelf dan... met dat feest. ?’
Ja stil... van dat feest heeft ze meteen geweten... Er was een feest... stil... stil... of het ontglipt haar weer Ze ligt op haar buik over het water van die lange tijd en grijpt naar het fladderend draadje met uitgestrekte arm... Het was een feest van... van... Nee vader, niet zeggen want ik ken het liedje... het komt er al aan... het komt er uit de verte al aan... naar mij toe. Het rijst uit donker... en als ik het liedje zing, dan weet ik ook wat het feest is geweest en het liedje is als een samenspraak. Iets als ‘*Zo laat nog, Jacob, in de buurt*’, maar gezongen. Nee toe, vader, niet helpen... nee schipper nee juffrouw, en jij ook niet... Het is er al... ze heeft het draadje beet. ze haalt het scheepje naar zich toe.
‘Zal ik het zingen?’ Ze lachen en wachten. Haar stem trilt, maar dat kan haar nu niet schelen.

Wel, wat een mensen daar op straat
En groen aan alle deuren
Wij allen in een feestgewaad
En vaderlandse kleuren,
Wij lezen en wij schrijven niet
Wij zingen thans het hoogste lied
Waarom zou dat gebeuren?
Maar Jan, weet gij dat nu nog niet
Hebt gij dan niets ervaren
Waarom dat alles hier geschiedt
Wil ik u thans verklaren
Dat in de kleine stad Edam
Het eed’le Nut tot aanzijn kwam
Was gisteren honderd jaren!

© 2026

Ze is net zo goed zelf als de anderen verbaasd, dat ze het zo helemaal vlot heeft kunnen zingen. Want weet u nog wel vader, en schipper en juffrouw en jij weet
het natuurlijk. dat ik het eigenlijk niet eens mocht kennen? Neen, ik mocht het niet
kennen, ik mocht het niet zingen, want ik hoorde immers bij de kleintjes. En die zongen.... die zongen.... neen, stil nu, ik weet het al.... ik heb het al....
Wij kleintjes zingen ook een lied
Al zijn we dan zo knap nog niet
Dat wij dit feest begrijpen...
Maar dat wou ik niet zingen, want ik begreep het best. 'Dat in de kleine stad Edam, het eed'le Nut tot aanzijn kwam, was gisteren honderd jaar.' Dat was het. en dat
begreep ik toch net zo goed!
'En toen heb je stilletjes, en weet je nog wel die heer?'
'Die heer..? O ja... ja, die pakte me er tussenuit en die zette mij achter een stoep, in een hoek... want het was buiten... want ik zong toch dat andere lied. Met mijn ogen stijf dicht. En o, dat giert zo gek door je oren als je wat anders zingt tussen de anderen door... Het was een heel andere wijs en die heer kwam stilletjes achter mij... en die nam me er tussen uit.'
'En van de traktatie heb je niets gehad.'
'Nee, maar achteraf werd er toch nog een opgerold plaatje met een grijs strikje en een groot stuk koek voor mij thuis gebracht!'
Als ze klaar zijn met lachen, staat de schipper op en gaat naar een hoekkastje boven een bank en neemt er iets uit en komt er mee naar de tafel terug, en reikt naar weerszij, aan vader en haar elk een fotografie. Ze ziet het dadelijk: het Feest. Vlaggen, neerhangend of opwapperend, in hun beweging als gegrepen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

en voor altijd zo vastgehouden, vlaggen van huizen reiken reiken naar de vlaggen van de overkant elkaar, lijken toe te zwaaien, zodat ze midden in de straat elkaar groeten, een warreboel van zwarte en witte banen, in alle richtingen doorsneden, achter elkaar om, boven elkaar uit, onder elkaar door en onder die vlaggenhemel helemaal beneden in de lange, rechte en smalle straat, de mensen piepklein tussen hoge huizen, die ook wel lijken zwart-en-wit geblokt boven deuren en rondom ramen en onder langs goten, want hoeveel donkerder lijkt op een fotografie de donkere en hoeveel lichter de lichte steen! Ver weg zie je een erepoort, waaruit kleinere vlaggetjes steken en alle
mensen gaan daar heen of"
"komen vandaar terug. Het is mooi, het is als levend, het is de fleurige volheid van een Feest... en toch spijt het haar dat ze niets van die straten herkent. Daareven
meende ze alles van dat voorbije leven in zich te voelen, het zat besloten in die
wemelende volte binnen in, als mensen zonder duidelijke gezichten, maar die ze zou hebben herkend en bij de naam genoemd als ze zich hadden omgekeerd. En toch niet... toch niet. Want dit is vreemd, het kan bijna niet dat ze hier ooit in haar leven is geweest.
'Maar wat is dit dan, vader, waar is dit dan eigenlijk?' Dacht ze dat het daarginds het stadje was? Neen, het is Edam. want de schipper is in Edam geboren en heeft in Edam het Feest gevierd en heeft uit Edam de fotografieën meegenomen. O... maar dan is het goed en wil ze de fotografieën graag nog eens bekijken...
De schipper heeft ze weer in het hoekkastje geborgen en vader is opgestaan.

© 2026

Liggen ze nog lang hier met het schip? En zou er gelegenheid zijn dat ze samen bij vader en moeder op visite komen? O ja, laat dat gebeuren mogen, eer ze weer weggaan, wie weet waar heen, wie weet voor hoe lang. en wie weet in hoeveel jaren ze elkaar dan niet terug zullen zien. Ze moeten Dinsdag vertrekken en willen Maandag komen. Dan gaan ze nu naar huis om moeder alles te vertellen en omdat moeder anders ongerust worden mocht. De schipper zal ze met de jol weer over het water brengen...

DE VOET VAN DE IJSBERG

DE STILTE IN DE KLAS IS ZWAAR VAN ADEMLOOS LUISTEREN. Je hoort wel telkens de regen buiten tot luider en schriller hagel verspitsen, maar je let er niet op en je kijkt niet, als anders bij zo iets, elkaar even aan. Er glijdt ook wel eens een voet van de zandige plank en bonst tegen de vloer, maar het stoort je niet, want je voelt en je hoort aan het geluid, dat het juist door die volheid van aandacht bij ongeluk gebeurt. Ze luisteren met oren en monden naar de meester en al hun ogen gaan met de zijne samen en met de langen stok die uit zijn vuist steekt van en naar de plaat voor het bord. Daar heeft zich, door meesters vertellen, een wereld vol wonderbaarlijk leven opengevouwen. De schemerblauwe donkerspiegelende ijstorens kaatsen van voor de klas hun koude kilte naar je uit, je voelt hun reusachtige omvang op je drukken alsof je ervoor stond of eronder en de ijsberen, met hun schuddende koppen, waaruit de rode tongen hangen, sluwe ogen, traag en log in hun witte vacht, gluipend uit spleten, loerend achter harde, gladde vlakken om, die maken je welhaast bang. Een ijzig-koude, groene zee breidt zich breedgolvend naar achteren uit tot

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

aan de horizon. tot diep in de bleke schijnselen van wat aan de hemel uitstraalt als een reuzenwiel, uitwiekt als vleugels van wondervogels, de machtige vreemde stralingen van het Noorderlicht, die de groene zee en de schemerblauwe ijsgestalten, die de hele hemel vervult van witheid en bang ontzag en zelf sidder je mee in al je leden.

Plotseling begint buiten de toren twaalf uur te slaan. Nu al? Wat gauw al... Vandaag heeft niemand op de klok gewacht, niemand naar het uur van twaalven uitgekeken... wonderlijk... wonderlijk vindt ze onder alle voorbije Woensdagen van alle vergleden jaren er nog wel één dat het ook zo was? De klok begon en het was nog stil. en de laatste slagen kun je door het roezen en stommelen al haast niet meer horen. Hoe komt dat altijd zo ineens... en wie begint ermee. Je kunt het niet zeggen, het springt overal tegelijk uit vandaan, zoals alle kleine korreltjes tegelijk als de droge zaaddoos barst... Maar in hun klas gaat het wonder door, het wonder groeit. In hun klas is het doodstil gebleven. De meester heeft even op zijn horloge gekeken en toen naar het raam en toen naar de deur en toen ging zijn stok weer naar de plaat voor het bord... Een toverstok! Hij raakte het kleine schip achter in de groene zee en het schip kwam los, kwam naar voren, het schip begon te groeien, het schip leeft. Zijn buik gaat open en het is vol doodsangstige mensen. Want daar... Daar waar het groene verblind raakt van die vreemde witte lichten, daar komt de *ijsberg* aan... En het schip is klein maar het is toch van hout en van ijzer en van staal. O ja... Het is stevig en het is taai en het is rank. Het kan stortzeeën doorstaan, het heeft, op zijn tocht hierheen tegen huizenhoge golven geworsteld, daar is het doorheen gekomen, tot het nu in de groene stilten van deze IJszee toeft... Maar de IJsberg is sterker dan stortzeeën en golven, dan het

© 2026

sterkste schip, hij kraakt de schepen, zoals wij noten kraken en de mast valt in scherven en het schip breekt in brokken, in splinters en tussen brokken en splinters rollen de mensen eruit en in de ijzige, groene diepten gaan ze reddeloos verloren. Het behoeft maar even, met zo'n glasharde gladde, donker spiegelende wand het schip te raken en het kraakt en alles is voorbij... Ja, meester... Ja, maar het schip is er toch nu nog zo'n heel eind van af, wel zes, zeven brede golven, tot waar de blauwe berg als vastgeankerd ligt... Hij drijft maar hij rent toch niet door het water als een hollend paard... De meester lacht heel even. Ze hoeft zich niet zo bang te maken, zij is toch zelf niet op het schip. Dan weer ernstig. Wat je ziet van de ijsberg is bij lange na de hele berg niet, het is er maar een klein stukje van... Van elke ijsberg zit het grootste deel onder zee. En dat grote deel ziet niemand, zodat niemand ook weet naar welke richting het reikt en of er misschien scherpe riggels, vinnige uitsteeksels aan zijn, en tegen dat verborgen onderzeese deel stoten de schepen om in één minuut, in één seconde te kraken als een noot...

Ineens houdt de meester met vertellen op, zijn stok zinkt neer, hij luistert naar iets dat uit de verte komt, en ze luisteren ook en merken het ineens: wat is het stil in school, alle klassen leeg, alle anderen weg, de eenzame stap, die ze kennen, wekt overal in de lege gangen echo's op: stap en echo's zwijgen tegelijk voor hun deur, een hand draait de knop, duwt een eindweegs door, ze zien het norse gezicht met de grauwe baard, de opgetrokken schouders wrikken zich scheef in de smalle spleet, en niets zegt de bovenmeester, hij kijkt alleen, naar de meester, naar de plaat tegen het bord, langs hun aller tot hem geheven gezichten, naar de ramen, met hun dicht zilver bekleedsel van regenlovers, zijn ogen, veel feller blauw dan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

je verwachten zou in zijn bleek gezicht keren na hun ommegang weer naar de meester terug, hij trekt de deur mee in zijn verdwijnen, de stap vangt weer aan en versterft met de echo's, naar de diepten van de school.
Zou het niet mogen... zou het verkeerd zijn. Zou de bovenmeester gedacht hebben dat ze daar zaten voor straf? Hij houdt ze anders zelf wel voor het minste-geringste... De meester heeft de stok al in de hoek gezet. Nu is er alleen een leeg zwart bord waar zo-even de ijstoren rezen uit groene, koude zee, omslopen van sluwe, witte beren, die hele diepe, bleek-doorschenen wereld, het Hoge Noorden, waar het hele jaar in één lange nacht en in één lange dag is verdeeld...
Leeg en nat liggen de brede blauwe treden, van hemelkaatsingen verdiept onder haar voeten uit, zij staat op de bovenste en maakt langzaam haar jas vast en kijkt naar het huis tegenover, het is het huis van de bovenmeester en de meid neemt een rode kool en de juffrouw - ze is een juffrouw, maar de vrouw van het Hoofd van de Franse school is een mevrouw - de juffrouw kijkt lang en recht tussen de lange, rechte gordijnen naar buiten. Het lijkt in de voorkamer al stikdonker, in de achterkamer dringt een zilverig regenlicht, dat komt uit het land. Je ziet het, doordat de tussendeuren openstaan.
Die andere wereld... en ze blijft staan en ze kijkt rond, die is er ook, die is maar niet enkel op de plaat... Die is er echt... Je kunt er heen, aan hier en aan dit zit die wereld vast, het is dezelfde aarde, het is ergens, het is achter de gesloten hemel, het is ver en diep de zilverige regenkimmen in...
Waar... waar... waar is het Noorden? Hier daalt de zon, als er on is, ginds komt ze op.... dan moet het Noorden daar zijn... de kant uit van het station... en het park voorbij... en eindeloos verder dan de landen... Nee. Je moet het zo niet denken.

© 2026

Niet langs spoorwegen. niet langs lijnen, niet met treinen, zo moet je het niet denken, dan voel je te goed dat je er onmogelijk kunt komen, zo wil ze er ook niet komen... maar rechtstreeks dáár die bleke hemel in... en zwevende verder... door nevelen.... en zo naar het Hoge Noorden
om alles echt voor je ogen te zien!
Maar geleidelijk aan, nu ze dichter bij huis komt, verdwijnen de groene zee en de schemerende getorenten, de ijsberen, de walvissen, het schip, het Noorderlicht... alleen de Voet van de IJsberg blijft en schijnt heel op zichzelf iets afzonderlijks en iets bijzonders te gaan betekenen. Ze moet voortdurend aan de onderzeese voet van de IJsberg denken. Waarom? Misschien omdat hij voor het schip zo gevaarlijk en zo verraderlijk is..? Nee. Nu ze haar gedachten overbrengt tot het schip, begint dat gevoel van iets bijzonders aan de IJsberg te verflauwen en komen leegte en lichte onvreê, juist als bij het balzoeken, als ze eerst een tijdlang al dringerder 'warm', 'warm' riepen, en dan ineens weer 'koud'. Dan ook ben je de kluts kwijt. Het schip heeft er dus zeker niets mee te maken, maar zijzelf wèl! Zij heeft zelf iets met de Voet van de IJsberg te maken. Ze voelt de Voet van de IJsberg in zichzelf, als iets van zichzelf. Thuis willen ze natuurlijk weten, waardoor ze zo laat is. De meester vertelde. zo mooi! En moesten we eigenlijk niet weer eens 'Nova-Zembla' op zolder spelen..? Het oude loophek onze hut of ons schip, de grauwe plankenvloer rondom de zee, waaruit we met de hengels grote vissen halen? We mogen toch wel alle jassen van de kapstok tot vissen maken en koek en melk en een appel-met-suiker-en-kaneel voor proviand? Nu dadelijk, vanmiddag? O ja, vanmiddag, dadelijk, ineens!
moeder lacht... het mag wel. Alleen, er zijn zo maar in de week geen appels in huis. O, laten wij dan alsjeblieft, voor deze ene

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

keer, een groten zure van een cent mogen halen, want hol je een kleine uit om te vullen met suiker-en-kaneel, dan houdt je niets over dan de schil en die wordt dan zo bitter en zo taai als een zool... om het gat in een grote blijft nog een dikke laag en daar dringt dan het zoet van de suiker in door met de geur van de kaneel en laat moeder dan ook, alsjeblieft, voor deze ene keer, uit het toetje een handje vol krenten en rozijnen geven, want de overwintering duurt maanden en als ze dan niet genoeg vissen vangen, of de vissen zijn te tranig en taai... Van de vissen gesproken, is de hengel in orde?

Nee, die staat in het schuurtje maar terwijl zij de appel haalt, zal hij voor de hengel zorgen en dan boven al vast alles klaar maken gaan...

Dat ze nu ook zolang wachten moest..! Al die aardappels en rode kool. Ze gunt zich geen tijd om juffrouw Heilbron te groeten, maar is toch blij dat ze haar bij moeder in de kamer ziet, nu heeft moeder ook plezier - de grote mensen schijnen zich net als de kinderen woensdagmiddag een beetje vrijer te voelen. Een reus van een appel, een pracht, zie je wel, zie je wel? Ze holt de trappen op, dat het stommelt in de middagstilte... Waar ben je dan? Ah bah! Nog niet eens terug... en nog niets klaargelegd. Zeker nog aan het klungelen in het schuurtje. Nu ja, de grote trek kwam van haar, maar hij beloofde toch, hij beloofde toch, en later had hij zelf ook wel zin, toen ze de appel en alles mochten hebben. Is dat regen of zweet op haar gezicht? Het is allebei, ze is koud en ze gloeit... dan maar zitten, even uitrusten van dat hollen, hij zal nu toch wel dadelijk komen. Op de bovenste tree, je voeten één lager, je knieën tot aan je kin, je vuisten in je dichte ogen, dan rust je zo lekker, dan ben je ook zo helemaal van jezelf, en dicht bij jezelf, dan ben je zo prettig alleen, en tegelijk niet alleen, want bene-

© 2026

den zitten moeder en juffrouw Heilbron te praten. Wat maak je eigenlijk altijd met je lijf, met je armen en je benen, met je neus en je mond, en met alles, als je goed beschouwt een heidens lawaai - want zit eens even echt stil, en dadelijk worden duizenden geluiden duidelijk. Het regent buiten maar zacht en toch hoor je het ineens sproeien en ruisen. Nu is ook de trap wel vlak aan de muur, al zie je het niet, want nergens een venster. Wat wordt het binnenshuis al vroeg donker december ook, Sint-Nicolaas voorbij! Hoe vreemd voel je toch jezelf zo ineengevouwen zitten, op de bovenste tree, je knieën tot je kin en je vuisten in je dichte ogen en overal dat grauw van muren en trap, en de grauwe gordijnen onder in het portaaltje, voor het donkere hol, dat eens een bedsteê was en waar nu oude rommel geborgen wordt... en rondom je en achter je de troebele, stoffige schemering. Heeft hij misschien de hengel uitgeleend, is hij hem dan nu gauw ergens vandaan gaan halen? Alles wat op zolder klaarstond, zo-even, waren de schoteltjes met suiker en kaneel, met rozijnen en krenten, die heeft moeder dan zeker zelf bovengebracht.
Kijk nu... ineens.... de hele plaat breidt zich uit voor haar gesloten ogen.... duidelijk in de kim de machtige stralingen van het Noorderlicht, en de ijsberen en het blauwe getorente, met zijn spitse pieken, zijn schaduwschemerende holen en
donkerspiegelende gladde vlakken, en nu voelt ze in zich de Voet van de IJsberg weer. Ze is alleen, ze is in halfdonker, ze is met zichzelf diep weg voor allen verborgen hier boven aan de trap, en ze zit zó ineengedoken, dat ze zelf de rondheid voelt van haar rug, bollend in de lege, stoffige schemering die door het groezel-beslagen zolderraampje binnenkomt. De Voet van de IJsberg is binnen in haar... het is haar eigen verborgen leven. Het is het toegeslotene achter haar gewone

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

leven dat niemand kent of maar vermoedt. Het kleine stuk dat boven water uitsteekt... wat de mensen van haar zien, en wat ze ziet van zich zelf, want meestentijds is dat onderzeese deel ook voor haarzelf verborgen. Je kunt toch maar niet dromen, wanneer je wilt, je bent toch ook goddank, niet altijd bang! Ze weten natuurlijk allemaal dat ze bang is, want ze wordt er genoeg mee geplaagd -, gisteravond nog, omdat ze niet voorbij het steegje van Loerie Bitter durfde, omdat er zo'n naar geweld uit naar voren kwam. Toen is ze terug gegaan en helemaal omgelopen! - ze weten ook dat ze vaak benauwd droomt, want dan heet het immers dat je niet goed genachtlajend hebt of maar twee keer in plaats van drie keer 'Sjemang' gezegd, maar daar ligt het niet aan, want daar past ze wel op, je was toch zeker wel gek als je er met zo weinig af komen kan en trouwens, goed nachtlajenen moet je vanzelf...

Wanneer je zo eens over je dromen denkt, ziedaar de Voet van de IJsberg!

Want waar is ze in haar leven geweest? Nooit echt ver, en altijd naar dezelfde plaatsen en hoe vaak helemaal? Dan natuurlijk, alle dagen, van huis naar school, en terug, en het Park, en om boodschappen. Dat is het kleine, zichtbare deel van de IJsberg. En nu hoeft ze niets te doen dan maar stil te zitten. Nu hoeft ze niet eens te denken aan de gruwelijke gebeurtenissen, aan de afzichtelijke gezichten, aan het wrede en benauwde en van wat allemaal in dromen gebeurt, nu hoeft ze alleen maar voor zich te halen de donkere straten, waardoor je gaat, de vreemde steden, die je ziet, de wijde wateren waarop je vaart. Zo, zonder enige moeite en duidelijk en scherp, als was ze er nu, en één voor één, alsof je een prentenboek zat te bekijken. En deze is al zo lang geleden, misschien een jaar of langer en daar kan ze toch zo vaak ze wil in terugkeren: hoge zwarte huizen, over

© 2026

diep, donker water hellend, een lange waterstraat, een hoek om en weer een waterstraat, weer hoge zwarte huizen hellend erover, grauwe, gesloten gordijnen, tot boven toe... en gezichten. gezichten overal tussen die gordijnen... maar daar niet aan denken. een hoek om, weer een donkere waterstraat.... en nergens straten van stenen en de huizen hebben geen deuren. Of je droomt van Hoorn en Enkhuizen en dat ze vlak bij elkaar zijn, enkel een kleine zee ertussen, daar kijk je met gemak overheen. Vertel dat eens een ander, en ze vinden het niks, laat een ander het jou vertellen, het beduidt niks. Maar in de droom... er is een donkerte aan alle dingen en een vreemde stilheid, het gewoonste, waarvan je droomt, van een trein, van een gebouw, van een toren, een weg, een schuitje in een kanaal, o, maar dat is ook zo benauwd, dat hellingen al steiler, en gangen al smaller worden, dat trappen zich kronkelend in de dikte van muren wringen. Soms begon het heel gewoon, het wordt gaandeweg erger, het wordt als met sprongen erger, het verandert ineens... Je gaat bijvoorbeeld in een klein huis, en er komt geen eind aan de kamers, het is een paleis... je zou denken, nu heb je een prettige droom... Nee. Er is toch immers aan alles dat stille en dat gluiperige donkere, je loopt en komt niet verder, je gaat over straat in je hemd, je struikelt bij elke stap... je zinkt een afgrond in, ploft op de bodem... nee, je ploft niet... je bent zo licht en zo los als meel en het allerergste is dat gluiperige aan gewone dingen. Wat kun je ook dromen jarenlang onthouden! Straten in de stad waar je toch meer dan een keer door bent gegaan, huizen die daar staan en die je kent... je moet altijd even zoeken, even denken. Langzaamaan stelt het zich dan samen in je herinnering, maar een droom, die je één keer droomde, dat lage zwarte huis met dichtgespijkerde ramen midden in een schemerland... en een koe die loeit... en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niets meer en ineens staat daar een mannetje dat je nergens vandaan hebt zien komen... dat allemaal is er ineens en tegelijk... daar vergeet je niets van... dat staat voor je ogen als een plaatje, en je hebt het blad maar om te slaan...
Is de gang zo nauw geworden dat je niet meer kunt ademen, dat de grauwe, koude wanden je raken... of kun je niet meer bij die helling omhoog, of zie je peilloze diepten, waar je een vlakke weg verwachtte, of knik je door je benen zoals je vlucht voor die dolle koe; je liep in een hele menigte mensen en opzettelijk pikte zij jou er tussen uit... en je valt er bij neer... en zij heeft je... Dan word je wakker en je weet dat de koe er niet is en de afgrond niet en niet de helling, waar je noch verder op, noch af kon komen, en niets van de dingen die je droomde. Toch is er iets dat om je heen hangt, in de kamer, in je bed, dat geen ogen heeft en toch naar je loert, en geen vorm en dat toch vlakbij je is en tegen je opdringt, je durft geen vin van je lijf te verroeren, je zou voor geen geld uit bed durven komen. en als je zo bent, pas wakker geworden uit een nare droom... en alles nog door elkaar en zo lam en verward... en niet weet in welke wereld je hoort. O, ze voelt het in haar voeten, de lauwe griezel en ze beweegt ze over de treê beneden die waarop ze zit en misselijkheid overkomt haar, en haar handen zijn nat van haar klamme gezicht... Hè, het was of ze bijna weer droomde. Wat werd het donker in die korte tijd...
Hij komt niet met de hengel. Hij vergeet haar, laat haar in de steek, is met zijn vriendjes gaan spelen... ach, het hindert al niet meer waar dacht ze toch aan? Aan dromen... nee, want daarvan schrok ze niet op. Ze voelde het aan haar voeten, voelt het nog alsof haar voeten misselijk werden.
Wie zou je geloven, als je zo iets vertelde, wie zou ze het trouwens durven vertellen? Dromen vallen uiteen zoals een stuk-

© 2026

je uitgebrande turf dat je wrijft verpoedert tot as tussen je vingers, wanneer je ervan vertelt, ze kijken elkaar aan... is dat alles, is dat om zoveel drukte van te maken? Ze hebben gelijk, je voelt het zelf, de griezel loopt tussen je woorden vandaan. Je woorden zijn als een zeef... het ware, het akelige gaat er allemaal door... maar dit is geen droom. Ze weet zeker dat... en toch wil ze er niet over spreken. Maar als ze het op straat had gevonden, als ze het had gezien... is zien dan zekerder dan voelen? O nee... nee... Ze kan haar voeten niet stilhouden nu ze eraan denkt, aan de lauwe griezel, haar voeten worden er misselijk van...

Het lag achter in haar bed, ze strekte ineens haar benen, ze had al een tijdlang geslapen... en toen raakte ze het aan... en het was, het was een gladde blote lauwe voet, een voet zonder tenen, een voet waar geen been aan zat en die niet bij een lichaam hoorde, die lag diep achterin haar bed onder haar dekens, die heeft ze aangeraakt! Die hele verdere nacht heeft ze met de knieën tot de kin getrokken als een bal stijf en star van stikkende angst en misselijke afschuw gelegen en de hele bedstee, en de stilte en donkerte rondom, alles stond vol met het doffe bonzen en stoten van haar hart, dat leek soms een stap uit de verte. Veertien dagen liggen er nu overheen gestapeld, en ze is de gladde lauwe griezel niet meer onder de dekens tegengekomen, maar elke avond rijst de afschuw op, wanneer ze de dekens openslaat en haar blote benen eronder schuift en niet weet, waarop ze stuiten zullen... en o, als ze 's nachts dan wakker wordt en als het eens een gladde hete hand was die haar om de enkel greep eensklaps in haar slaap, een voet kan niet grijpen, maar is toch haast nog erger.

Nu zit je in de middag aan tafel met de anderen en niemand weet van de voet, want over zo iets spreek je niet, want ten

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

eerste lachen ze je maar uit en ten tweede durf je het niet noemen. Het kon bij je zijn, achter je stoel, het kon plotseling in iets anders veranderen en vaak heb je samen plezier, ineens denk je er aan en dat niemand dan jij alleen het weet. En dan voel je het onderzees-verborgene van de IJsberg, binnen in je... En al het andere. Dat je bevend als versmolten in vrees uit elke gesloten deur een gestalte verwacht, achter ieder stilhangend gordijn een hand die zoekt en grijpt, dat je je ogen maar bij je houdt, om niet overal waar je kijkt aan de muren, tegen de zoldering vreemde, starende ogen te ontmoeten, dat je soms dagen je niet alleen voelen kunt, maar altijd onzichtbaar omringd, geluidloos omlispeld, opgemerkt, gadegeslagen, als met spottende vinger nagewezen. Dat elk geluid voor jou alleen bedoeld is, naar je toespringt met een verborgen boosaardige betekenis. Dat je 's middags in de kamer, je zit bij de tafel, je denkt aan niets, je leest en buiten regent het, maar plotseling kraakt er ergens iets. Ineens ben je warm en onrustig... je kijkt naar de deuren, ze zijn stil maar erachter voel je iets leven... en nu zullen ze dadelijk een van twee openspringen... en uit de gang, uit de keuken zal Iemand of Iets binnenkomen en tegenover je aan tafel gaan zitten. 's Avonds durf je niet naar de donkere voorkamer te gaan, want je zult er, in de kille stilte, de Iemanden of de Ietsen in een zwijgende kring rondom de tafel zien zitten, in je eigen huis zijn ze. De lange witte, en de korte bruine, die blauwe truien breien, met brede, wrede monden geleund tegen een gele muur de witte doen je sidderend smelten van angst, de bruine schreeuwen van benauwdheid. En je komt in de winkels en op bezoek en op straat en niemand weet iets, en in de uitgestrektheden van je dromen, en met de gestalten van je angsten ben je moederziel-zalig-alleen, zoals de Voet van de IJsberg zich eindeloos

© 2026

uitstrekt onder het kleine stuk dat uitsteekt, diep in de groene zee...
God... God... een schok sloeg door haar heen, als een slag op haar hoofd, haar benen werden heet en als lam.... haar lijf ijskoud en star.... en hoe stoot dat hart... dat hart... het doet pijn... het doet overal pijn. Weeïg water welt van onder in haar mond... dreunen, dreunen door haar hoofd... daar ging een stap. Daar ging achter haar één enkele stap... en was weer uit en stond weer stil...
En nu is het ergens midden op zolder, achter haar rug en het kijkt naar haar... het is overal... het vervult de lucht, achter haar, om haar, boven haar en ze kan niet vluchten... want dan moet ze opstaan... en als ze beweegt, slaat het toe. Grijpt haar tussen de schouders... strijkt langs haar hoofd... kruipt onder haar armen... maakt zich kenbaar... en wat ze nooit heeft gezien, zal ze dan eindelijk zien en wat ze nooit heeft gevoeld... zal ze eindelijk voelen en de vrees van zoveel nachten, van zoveel schemerdagen... de ergste vrees zal dan zijn vervuld. En ze zal dood blijven waar ze zit... Ze kan niet vluchten, de trap is steil, de wanden zijn grauw... en alles leeft in alles is plotseling leven gevaren. Iets blies er adem in, en nu ademt alles, ademen de grauwe gordijnen onderaan de trap voor de diepe, donkere bedsteê-kast, ademen de muren. Naast haar aan weerszijden achter haar, boven haar en ze zit erop, want halfweg onder de trap zijn de donkere kastjes links en rechts vervuld van die Aanwezigheid, geen geluid meer, na de ene stap. Enkel die grote, zware, beklemmende adem, inademing, uitademing van het leven dat eensklaps in alles is opgestaan, even tevoren dood, grauwe muren, gordijnen, traptreden...
Achter haar weet ze de lege, grauwbeschemerde zolder brei-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

den. Ze kent hem, ze vat hem in zijn geheel achter haar dichte ogen, ze voelt hem tot in de verste hoeken.... als was hij in haar ze voelt de ruige, grauwen schoorsteenromp, die breed uit de vloer komt en hellende opklimt en smal door het dak steekt, er is een deurtje in de schuinte, dat zit met stijven wervel van buiten dicht. maar een wervel kan ook wel van binnen open.... O. en haar maag is ineens als van koud water zwaar... Ze voelt de kasten, de lange, smalle, grauwe deuren, het zijn wel plankenkasten, maar Iemanden of Ietsen. Ze voelt de donkere hoek, waar het raampje geen schijnsel brengt. op een bleek stuk muur zijn vreemd gevormde gele vlekken, spitse, zotte, dolle figuren.... brokken van gezichten, ogen, handen en letters, die niemand kent. Je durft er nauwelijks met je tweeen, laat staan alleen naar kijken en overal die adem, één adem van alles te zamen, omdat alles één werd door dat éne, in die éne stap... moeder... moeder... vader... God! Help moeder... help vader.... help het komt naar haar toe.... het stapt, het draaft, de planken bonzen.... het kwam. en ze gleed van de tree.... doet dat botsen en bonken haar eigen hoofd. komt er geen eind aan die trap.... moet het zo blijven.... moet het altijd zo blijven. een plof, een schok door alles heen.... een pijn.... en haar hoofd valt op zij.... en stil.... en uit. en dood.... moeder.... en wie is dat.... wie is dat.... o het is juffrouw Heilbron.... ah bah.... waar komt ineens dat akelige warme bloed vandaan.... Snuiten... in die grote, schone witte zakdoek.... neen, niet snuiten.... snuiven aan dat flesje. neen, niet snuiten en niet snuiven.... hoofd achterover.... zo maar stil zitten. plat in het donkere portaaltje. zo maar met rug en achterhoofd tegen de onderste treden leunen, benen wijd uit, neen, hier, een kussen.... juist.... en nu zacht, nu zacht. Ze tasten langs haar benen. Hun handen klimmen langs haar armen op, ze drukken vingertoppen

© 2026

overal over haar hoofd.... lekker.... lekker.... neen, nergens pijn. Neen, dan is er zeker ook niets gebroken.... dan is ze zeker niet dood.... niet aan stukken. helemaal heel.... Wat nu weer.... Boter op die bult.... ah bah.... zo'n kluit vet in haar haren... Ja, asjeblieft een beetje eau-de-cologne op de zakdoek.... maar dat vochtige... kleverig-vochtige, dat aan haar vingers plakt... is dat bloed....? Enkel maar water ?
En hoe komt het dan zo kleverig en rood?
Waarom loopt moeder nu langs haar de trappen op.... God.... moeder.... moeder.... Wie huilt daar ineens, wie huilt daar toch zo. wie wordt er nu door elkaar geschud?
'Lelijkerd.... lelijke, slechte jongen. je zusje van de trappen te duwen, ze had wel dood kunnen zijn....' Maar wel neen, moeder.... hij duwde mij niet. hij deed niets, hij was er niet eens. hij had mij helemaal vergeten, in de steek gelaten, we speelden niet, het was. 'Geef hem maar een flink pak slaag.' Waarom roept juffrouw Heilbron dat nu naar boven? Hij deed toch niets.... Waar zat hij dan, waar komt hij eigenlijk ineens vandaan? Ze kan niet praten, ze is veel te gloeierig en te suf, en de grote zak doek zit voor haar mond. ze kan alleen het hoofd naar moeder keren, luisteren wat moeder tegen juffrouw Heilbron zegt.... O.... was hij het. had hij zich op de zolder verstopt?... Eerst die ene stap. en toen plotseling bonkend naar haar toe.... om haar aan het schrikken te maken. en ze is in een vaart van alle trappen gevallen.... ze kwamen op het spektakel af.... en nu ligt ze hier in het portaal, vlak voor de grauwe gordijnen, maar dat hindert niemendal meer, want moeder en juffrouw Heilbron zijn er bij.... en trouwens, de gordijnen zijn gewoon, alles is gewoon.... want hij was het toch immers maar! En hij staat boven zo vreselijk te huilen.... want hij denkt zeker dat ze dood is. Toe dan moeder, toe, vertel hem nu toch dade-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

lijk dat ik echt niet dood ben... Eenmaal zal het zwarte zand...
De hele nacht door heeft de storm gewoed. Het huis hield hem maar met moeite buiten. Je hoorde, je voelde hoe hij schuifelend, sluipend zwakke plekken zocht... hoe hij dan dreigend naderde, beukend dat alles trilde en kreunde. hoe hij weer verdween, zuchtend van uitputting, grommend van kwaadaardigheid. en even later weer opzette.... hoe elke vezel van het huis zich sidderend spande om hem te keren.... hoe hij dan weer opvloog tegen de bomen om aan hen zijn woede te koelen dat geen huis hem inlaten wou. Want bomen staan ongeborgen weerloos, dag en nacht, door winter en zomer heen, en hoe moeten ze verademen in het morgenlicht, na uren in donker mishandeld te zijn....
In de flauwe gloor van deze morgen keken ze neerslachtig neer op de geknakte takken rondom hun stam, met grote gaten in hun daken geslagen, de hele hemel open en bloot. Op uit de diepten van de horizon, de een achter de ander, al meer, al meer, rijen onuitputtelijk, pijlden de flodderige, losse wolken omhoog, en stormden als razenden de hemel over, in zijn volle breedte, op naar de hemeltop en weer neer, tot ze wegdoken in de andere horizon, als riep ze daarheen tot zich de wind, wiens boodschaplopers ze zijn. en in hun haast verloren ze stukken van zichzelf, die zichzelf ontrafelden en dan vervloden naar alle kanten de ruimten in. Half hoog de hemelhelling een doordringend zilverlicht: de verscholen zon! In dat scherpe zilverlicht gingen ze naar school, door de storm, maar van storm in de morgenstond houdt ze eigenlijk wel, na storm in de nacht. Je loopt erin, je kunt ertegen vechten, je hebt licht en mensen om je heen en nimmer zo schrikaanjagend als in donker is bij dag zijn stem. Ook bleef het droog, en het was niet eens koud die eerste uren van de dag. maar tegen de mid-

© 2026

dag slorpte een bijna-nacht lijk donker het kwijnend zilverlicht op, er joeg een angstaanjagend joelen door de ruimten en plotseling braakten de zwarte luchten regenstromen uit.
In de morgenuren stond ongenaakbaar de school in het windrumoer, geen vreemd gerucht kon zich in zijn eigen adem mengen. maar de wind is gekeerd en nu lijkt het wel of overal scheuren en spleten zijn, er waren koude stromingen onderlangs de benen, er vallen kilheden uit de ramen neer, tochten wapperen om de hoofden, rillen tussen de schouderbladen -, en de kachel gaat wel vervaarlijk te keer, maar zonder veel warmte te geven. Het is alsof je de helft van je kleren had uitgelaten, zo huiverig en als bloot steekt je lijf in de schemerige leegte boven de banken uit. Ze zaten nog geen kwartier, toen sloeg met hartopjagend bonzen de glazen tochtdeur stuk en een poos lang viel nog telkens een scherf op de stenen rinkelend te bersten. Net waren ze daarvan wat bedaard of er bonsde, met echo's door de hele school, een losse blind of een zolderluik ergens tegen aan en ineens werd het door gangen en op trappen een gelach en geloop van grote jongens, door de meesters uitgezonden om overal grendels en klinken en sloten en wervels te voorzien, en nadien kwamen er geen grote geluiden meer en is er verder niets gebroken, maar van overal piept en kreunt en klappert en zaagt het aanhoudend. Ze hebben allemaal even slecht gehoofd-rekend en ze zijn allemaal even blij dat het rustige leesuur gekomen is. Beurtelings staat er een les en een vers in het leesboek, beurtelings hebben les en vers een prentje -, gisteren lazen ze een les zonder prentje, - voor vandaag is nu een vers met een prentje aan de beurt. Het ligt voor haar, het heet: *Goede Nacht*, en ze leest alvast de eerste regels:
Zwijgend spreidt de nacht zijn kleed Over woud en dreven...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Nu is ineens de storm, nu zijn ook de onrustige geluiden ineens veel verder van je af.... 'Zwijgend spreidt de nacht. ' en iets in je wordt dadelijk glad en warm naar omlaag gestreken. Bij 'woud en dreven' kun je dadelijk dromen gaan, 'woud' is een mijmerwoord en 'dreven' kun je niet anders dan als zacht-glooiende verten denken. Dat zou allemaal zo wezen, ook al was er geen prentje bij. Je ziet er trouwens geen woud en geen dreven op, enkel een dorp, heel klein, want rondom een hoog spits torentje enkel wat huisjes, laag en plat. Hoog in de hemel een smalle sikkel-maan, die ligt als achterover op zijn rug gekanteld. Alles nachtzwart en blinkwit. je hebt meer van die prentjes, ze hebben geen lijnen, ze hebben geen grijs. Het hoort duidelijk bij de derden regel: 'Alles rust, van lief en leed in de slaap ontheven.' In die lage huisjes, rondom de spitsen toren. in die huisjes achter de toegesloten vensters.... in hun bedden met hun ogen dicht. Hoe stil is daar die nacht. een zomernacht zeker, want een vogel fluit. Vooraan op het prentje zit de vogel, hoog op een tak, die reikt inktzwart de hemelruimten in, die steekt sterk en dik uit de knoest van een stam die je niet ziet, en er spruiten twijgjes af, en inktzwart is het gebladerte en inktzwart is de vogel en blinkend-blank zie je een streepje van de ruimte, tussen de helften van zijn snavel, die open staat. Want hij zingt.... of hij fluit. Hij zit aan het uiteinde van de tak, tussen de laatste bladeren klemmen zijn pootjes, hij zit als middenin de hemel boven een grote ledigheid, en rondom is een grote ledigheid, hij zit heel alleen en zingt. Wie is hij? Waarom zingt hij? Wat zingt hij?

Hij zit hoog, hoog boven de aarde, boven dat slapend dorpje uit, het prentje toont hem groter dan de toren. Waakt hij over dat dorpje? Waakt hij over de wereld? Waakt hij over de mensen die rusten *van lief en leed in de slaap ontheven*, in de klei-

© 2026

ne zwarte huisjes, rond de spitsen toren heen? Zou dat dorpje ergens zijn?
Ze hoorde niets, maar ze voelt ineens om zich heen een zacht geroes dat haar betreft, ze kijkt op en kijkt de meester in het gezicht.
'Zat je een beetje te slapen?'
'Neen meester, ik keek naar het prentje.'
De meester kijkt nu zelf ook naar het prentje. Ze zou willen vragen of de meester denkt dat die vogel zingt of enkel maar zijn snavel open heeft, ze voelt haar mond vol van de woorden.... maar het kan al niet meer ze moet lezen. Ze kreeg geen standje en geen straf, de meester wees haar de beurt:
Eenmaal zal het zwarte zand
Als de nacht ons dekken
En geen lieve vriendenhand
Uit de slaap ons wekken...
Al zachter, al heser hoort ze haar eigen stem, zwaar komen en volgen de woorden:
Sterveling, vermoeid van krachten...
'Kan niet horen, meester !'
Ze houdt op, ze hoeft niet om te kijken om te weten wie zich daar over haar beklaagt, het is rode Bertus Lap, met zijn witte oogharen en zijn sproeten en hij doet het om te treiteren. maar het mag, je mag klagen als je niet hoort, dan moet de ander maar luider lezen, ze doet het zelf ook, als Aaf Stam leest en van bedeesdheid geen geluid durft geven -, omdat ze aan Aaf Stam zo een hekel heeft. Nu zal ze over moeten lezen.... en ze zal het niet kunnen.... ze zal het niet kunnen. want zo-even al dansten de letters, kantelden dik en scheef, met trillerige zilverrandjes en haar ogen voelen van binnen koud, zo-even heet. Ze kijkt van haar boek niet op, wachtend

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wat de meester gebieden zal, maar verneemt geen geluid dan het bladerend zoeken in zijn boek. En plotseling is de storm weer vlakbij, als over een wit veld kwam hij nader.... een vlaag.... je ziet de bomen zwiepen als werd er aan gerukt.... even. en de regen heeft zich tussen binnen en buiten gesteld, heeft alles onzichtbaar gemaakt en het loeit in de kachel. en iets roods vliegt achter het regengeschimmer de ramen voorbij, klettert op straat kapot, een dakpan die naar omlaag werd gesmakt!
'Zoek allemaal op. les drie-en-twintig.'
Neen, maar wat gaat er nu gebeuren, dat de meester het halve boek overslaat?
Ze waren nauwelijks met 'Goeden Nacht' twee keer rond geweest. Les drie-en-twintig, achter in het boek! En wat kan het zijn? Geen die het weet, want zóó ver durft niemand ooit stilletjes vooruit te lezen. Enkele boeken zijn tot zo ver zelfs nog niet opengesneden. Heb jij het...? Heb jij het al. ? Elk die er is, schiet ineens in de lach, om wat hij op het prentje ziet: een gebroken kan, een omgevallen koekepan. een dikke poes, die niet weet waar het eerst naar toe, en wat het liefst, de vette worst of de dikke plas melk. 'Dom Antje en knap Lijsje'. neen, maar dat zal me zo wat zijn! Wie daar de eerste beurten van krijgen.
Nu zit toch die Aaf Stam al een uur met haar vinger in de hoogte en geen woord zal ze zeggen, eer dat de meester naar haar kijkt en haar vraagt wat ze wil, al moet ze nog zes uur wachten, al zat ze zo de helen dag, want ze ging nog liever dood dan dat ze praatte voor haar beurt of iets riep door de klas. En toevallig keek de meester juist al tijden haar kant niet uit. En nu zit ze daar maar, met haar vinger in de lucht en haar hoofd een beetje in de hoogte, zodat haar witte vlechtjes juist telkens in en uit de rand van haar boezelaar kruipen en haar voorburen

© 2026

en haar naaste buren en haar achterburen stooten haar aan ‘meid, wat moet je toch, wat moet je toch?’ maar ze zegt niemendal, want je mag immers niet babbelen in de klas! Trijntje Boer durft eindelijk roepen ‘Meester, Aaf Stam wil u wat zeggen.’ ‘Zo Aaf, en wat heb je dan wel?’ ‘Kan niet horen, meester!’ ‘O, daar heb je die schreeuwer ook weer.’ Maar de meester heeft het zelf niet verstaan. ‘Zeg het nog eens Aaf.’ ‘U slaat twaalf lessen over, meester!’ Neen.... maar o.... maar o. maar o, dat zal de meester zeker zelf niet weten. ‘Dank je wel, hoor Aaf.’ Is dat lachen. ze snikte ineens het uit.... en haar wangen zijn nat van de tranen....

De glazen kooien van de straatlantaarns lijken met gouden vonken rondom in brand te staan, ze zijn zo nat, ze vangen en breken en kaatsen eindeloos de vlam; zeker om de mensen die buiten zijn wat op te wekken, heeft Hoorn ze vandaag zo vroeg aangestoken, want eigenlijk donker is het nog niet. Je ziet nog duidelijk de mensen aan de ramen zitten, je zoudt nog heel goed onderscheiden tussen de witte en de zwarte strepen van het *Arbang-kanfou* en zolang dat kan, is het geen nacht. Zullen de bomen nooit tot rust komen? Hoeveel uren gaat dat nu al, van gisteravond af.... De hoogste takken hebben het het ergst te kwaad. De hemel is een grijze brei, een dunne soep van grauw en geel en waterig wit. Daar op het bruggetje moet wat te kijken zijn, twee jongens, die twee andere tegenhouden en roepen, wenken, ze is er bij, tuurt in de sloot, een zwarte rat zwemt in het zwarte water vlak langs de kant en keert en zoekt en zwemt terug, ontduikt een steen, en kruipt een hol in, en is weg....

Ze draagt iets in zich, weet niet wat, dat zoet en smartelijk welt, dat gelijktijdig troost en nijpt. je kunt het nog geen denken noemen, het is wel in haar maar ze heeft het niet, ze ziet

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het niet, nog niet.... het komt dichtbij. maar je moet het niet willen, hoe meer je het wilt, hoe min je het krijgt, je moet niet willen, je moet erop wachten, je moet naar dingen kijken, aan dingen denken, maar zorgen dat je het niet uit het oog verliest. Het komt.... het zwelt, het zoete nijpen is nabijer, voller en plotseling weg, omdat ze het weet: het is de vogel. 'Alles rust, van lief en leed in de slaap ontheven.' De maan, de hemel, slapende huisjes rond een kleinen toren. de vogel waakt.... hij fluit, zijn kopje omhoog.... O ja, maar 'Eenmaal zal het zwarte zand, als de nacht ons dekken. en geen lieve vriendenhand, uit de slaap ons wekken' Omdat je dan dood bent.... omdat je er dan niet meer bent. Ze blijft plotseling staan. er was iets, dat ze bijna wist, dat ze bijna kon grijpen. je hebt wel eens op een schijf geschoten, altijd trof je rondom de roos en nooit erin, maar eenmaal.... eenmaal. de pijl raakte even en viel er weer uit. Ze was zelf die schijf en een pijl raakte haar, midden in de roos, en viel er weer uit.... één seconde heeft ze iets geweten en nu weet ze het niet meer....

Wat hebben ze een pret gehad op het Joodse school! Eerst wou het gas niet aan.... en meneer Prijs had de luiken al dicht. en het leek in donker of het spookte, maar met zovelen ben je natuurlijk niet bang. omdat de storm zo loeide en gierde achterom de sjoel en in de snijdingen. en toen heeft meneer Prijs een pak kaarsen laten halen.... en ze hebben ze in de gaten van de inktkokers gestoken. en o, je had die schaduwen op de muur moeten zien.... van het wasbakje, van de gas-armen.... van meneer Prijs zijn hoofd. en toen mochten ze eerst met hun eigen handen schaduw-figuren maken. en meneer Prijs maakte zelf met zijn handen een kauwend konijn en een happende vis.... en toen heeft hij grappen vertelden verhalen. die wel meer dan honderd jaar geleden zijn gebeurd, maar toch

© 2026

echt gebeurd. en eindelijk. eindelijk heeft hij Elie uitgestuurd om drie ons vijgen en elk heeft er anderhalf op zijn deel gehad.... Onderweg naar huis. o maar moeder, als we dat zeggen, mogen we nooit meer 's avonds uit wanneer het waait: er viel zo maar pardoes voor onze voeten een stuk van een schoorsteen uit de lucht, en een hoeden dat we vliegen zagen.... en dan was er een paard.... en bij de sluis.... en.... en.... en.... maar o, het is er altijd nog en ze voelt het voortdurend, dat kleine prikje, waar de pijl haar even raakte, die toen weer losliet en viel. Het is weer nacht en rukkend ramt de storm het huis en is het zo of verbeeldt ze het zich maar dat alles siddert en dat er ergens iets rinkelt... ze ligt op de rug en houdt haar handen in haar nek gestrengeld en als ze haar ogen sluit, ziet ze de vogel. Wat zat hij daar toch trouw met zijn kopje omhoog. en hoe kan een vogeltje over slapende mensen waken, en toch was het alsof hij het deed.
'Zwijgend spreidt de nacht zijn kleed, Over woud en dreven.'
Dat is enkel droom en mijmering, en je zoudt er ook wel van kunnen huilen, maar zonder pijn. Dat andere, dat andere.
Eenmaal zal het zwarte zand Als de nacht ons dekken...
Dan ben je dood... en je bent weg.... je bent er niet meer... het zwarte zand dekt je... als de nacht.... en onder in het zwarte zand is een kist. de kist zit in de aarde als een pit.... de aarde klemt.... in de kist is het donker.... dat kan niet anders. in dat donker, in die kist ben je zelf. er is een deksel vlak boven je gezicht en boven op het deksel is het zwarte zand, als de nacht... En dat gebeurt niet maar misschien.... maar vast.... vast.... vast.... zal dat eenmaal zo gebeuren. als er iets helemaal zeker is, dan dat. dat je eenmaal zo liggen zult, in een kist, een deksel vlak boven je gezicht.... in een graf, midden in het zwarte zand. en je borst zal niet op en neer gaan. je ogen zullen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet rondom zich zien, en je zult je handen niet voelen strengelen achter in je nek.... Daar is het.... daar treft haar de pijl midden in de roos.... iets dat groot en vaag om haar bewoog als de schemerige schaduwen van reusachtige vlerken. zet zich dicht en donker vlak op haar hart... Ze zit overeind, leunt op haar ene arm, staart het donker in. ze heeft het altijd geweten en nooit voor nu geweten, want nooit voor nu gevoeld, dat ze zeker eenmaal dood zal zijn, dat eens wat ze als 'ik' en als 'zelf' voelt leven en ademen en denken, uit de wereld verdwenen, en in een graf geborgen zal liggen.... maar nu weet ze het.... nu is haar hele wezen niets dan alleen dat weten. binnen in zich voelt ze een vreemd, licht dreunen. omdat haar hart bijna stilstaat en alleen nog maar trilt.... het kruipt langs haar slapen. een kilte breekt haar voorhoofd uit.

Leeft ze nog wel.... en zou het zo zijn.... is het dit. Ze legt haar hand op haar hart en voelt het als van heel diep bonzen.... dat zal dan niet meer zo zijn. ze knijpt, het doet pijn.... maar dan.... kan dat dan, kan dat dan. dat je eenmaal geen pijn meer voelen zult? Eenmaal.... eenmaal.... 'Eenmaal zal het zwarte zand. ' Je vindt het in je boek.... en je leest het.... en je hoort het anderen lezen. en het doet wel even iets in je bewegen.... maar niet diep en niet bang en niet echt.... want je begrijpt het niet.... O, iedereen spreekt erover, en iedereen denkt dat hij het weet. en niemand weet het en ook zij-zelf heeft het nooit voor in dit ogenblik geweten. 'Eenmaal zal het zwarte zand.' 'Eenmaal zal het zwarte zand....' het is al niet meer hetzelfde. het is er nu al niet meer.... de pijl viel uit de roos en het zware dat op haar hart zat, dicht en stil.... wiekt enkel nog maar op schemerige, grijze vlerken om haar heen.... 'Eenmaal zal het zwarte zand, als de nacht ons dekken....' Ze denkt het. en nog eens en weer opnieuw, ze sluit de ogen en laat het haar lippen lang-

© 2026

zaam prevelen. want dat vervaarlijk-gruwelijke, maar ook zo geweldig-wonderbaarlijke zou ze nog eenmaal willen voelen.... maar het komt niet terug. Het komt niet, als je roept... het komt.... zou het ooit in haar weer komen? Zal ooit de pijl die roos van haarzelf weer raken, zal ooit dat dichte, zwarte haar hart weer omvatten. zal ze ooit weer wezenlijk weten, dat ze eenmaal in een graf geborgen liggen zal? Misschien in jaren niet meer, misschien haar leven lang niet meer en is dit niet het wonderlijkst van al dat wonderlijk is: je moest het eigenlijk geenogenblik van je af kunnen zetten, omdat het zo nijpendgruwelijk is, omdat het zo zeker eenmaal gebeurt. het moest je eigenlijk aanhoudend kwellen.... je moest het nooit vergeten.... en in plaats daarvan.... je begrijpt het niet eens. en je hebt de grootste moeite eraan te denken en het ook maar één ogenblik wezenlijk te weten!

OP SCHAATSEN

Moeder heeft permissie gegeven, vader mag op het ijs. Als je dat nu aan vreemden vertelt, die denken zeker: moeder is over vader de baas. Maar natuurlijk niet. Of ze denken, dat vader wel graag wil, maar niet kan schaatsenrijden. Evenmin, want vader reed immers in zijn jonge jaren de grootste tochten mee! De waarheid is deze: moeder is bang. Voor ijs, voor water, voor lucifers, voor alles is moeder bang. Ook voor kinderdieven en voor moordenaars. Alleen voor onweer niet. En vóór hun trouwen heeft vader moeten beloven, in zijn leven nooit meer te zullen schaatsenrijden. Al die jaren hield vader woord, dat spreekt vanzelf. maar nu is er een wonder over de wereld gekomen, waar alle kranten vol van staan, waar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

alle mensen over spreken. het vriest al meer dan zes weken aan één stuk door. En iedereen wist wel dat zulke winters bestonden - er is zelfs een leeslesje dat heet 'Een ouderwetse winter' en dat eindigt 'Men at Paas-eieren op het ijs' - maar niemand geloofde dat ze ooit nog zouden komen. Het leek zo iets als bijvoorbeeld de plagen van Egypte. Het vriest wel eens een week.... de dooi valt in, duurt ook een week.... het vriest weer op, het dooit opnieuw zo ga je dan de winter door. Maar ditmaal!

De mensen snuffelen in oude kranten, ze lezen er oude boeken op na en wat vinden ze. ? deze winter is de hardste, de langste, de koudste van allemaal. moeder zegt: als jullie het later je kinderen vertelt ze zullen het nooit willen gelooven: er is een kermis op het ijs. een draaimolen, een poffertjes-kraam en een met koek. Paard-en-wagen draven dwars er over, ze hebben gewoon de bruggen niet meer noodig, ze rijden van West naar Oost tussen de bruggen door en de bruggen liggen voor mal, de mensen glijden onder ze door en ze leunen tegen de pijlers aan, om uit te rusten of hun neus te snuiten, precies waar anders het water zo woelig en zo griezelig onder de grote zwarte schaduwen ligt! Je moet maar niet meer vragen hoe dik of het ijs is, liever hoeveel water er nog staat; als een put en zo donker ook, was het gat, waaruit de visserlui de spieringen naar de hoogte haalden, bij tienen, bij honderden - wat raken ze ook niet benauwd in dat dunne laagje water onder die geweldigen ijsvloer opgesloten en snakken naar adem en kwamen allemaal op die ééne opening af - diep als een put was het gat en de uitgehakte blokken stonden er omheen, als de Hunnen-bedden op de plaat in school, schier zo hoog als je-zelf! Want ze stonden er bij en ze keken ernaar en ze zagen de zilveren spieringen spartelen aan de lange lijn, die kwam uit de

© 2026

diepe put en met hen stonden er heel veel anderen om heen. Anders in de winter hoor je vragen of je vraagt het zelf, 's morgens en 's avonds 'vriest het nog?' of 'dooit het al?' al naar wat je het liefste zoudt willen, niemand neemt nu meer die woorden in de mond, je weet al niet beter of het hoort zo. Eenmaal zal het natuurlijk wel weer gaan dooien, over maanden. je bent benieuwd, wanneer! vader mag nu ook op het ijs, maar moeders permissie was daarvoor niet voldoende, want een gelofte is ook iets van je-zelf en daarom heeft vader twee centen aan een arm mens gegeven en nu is het in orde en kan vader gaan. Hun was nooit iets verboden, maar ze hadden geen schaatsen en begeerden ze ook niet. Schaatsenrijden is een van die dingen, waarnaar je niet kunt verlangen, voor dat je ze hebt, omdat je niet kunt weten hoe het is, voor je het hebt gedaan.
Bij Bot heeft vader de schaatsen gekocht en het zijn beste, en vader heeft er verstand van. Echte rijders rijden óók liefst op oude, echte rijders gebruiken óók gewone touwtjes, vader zal het toch zeker wel weten! En al had je de stijfst gesnoerde riemen, wie pas begint, verliest toch elke keer een schaats -, bij echte rijders bungelen de schaatsen zo los, dat zij ze uitschoppen kunnen -, nu, je mag vader gerust gelooven.
Verleden week Woensdag-middag zette vader ze op de sloot en nu weten ze al hoe heerlijk het is, hoe los en luchtig je je-zelf op schaatsen voelt en hoe je ooren en wangen gaan gloeien, zodat de wind, die je rijdende vangt - een scherpe wind zeggen de kniezers - een heerlijke verkoeling geeft. En je staat rechtop, je borst vooruit, je voeten naast elkaar en je glijdt en je glist en je zwenkt tussen anderen door en soms val je ook wel, maar je moet zo weinig mogelijk glijden, zegt vader, echte rijders breken de slag niet af, glijden is kinderwerk, en je staat in de sloot zo grappig laag, als was je weggezakt in de diepte

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

tussen de huisjes en groentetuintjes eerst, midden in het witte land daarna. de molens steken er stram boven uit alsof ze zelf bevroren waren. Maar zit niet te lang op de kant, hoe prettig je rust, hoe prettig je zo uitrustend samen kunt praten over de dingen dichtbij en over de kraaien, de sneeuw, de dorpen verder-op. zit niet te lang, want de warmte waait van je af en je wordt zo stijf als iets.

Van Vrijdag-middag af was het over Sjabbos heen gedaan; je begrijpt wel niet goed waarom, want je noemt het rijden, maar je kan het ook lopen noemen.... afgelopen.... het is nu eenmaal 'megalle Sjabbos' en dan helpt er geen praten aan. Zouden in Duitsland de mensen op Sjabbos mogen schaatsenrijden, omdat het daar 'lopen' heet? Nu is het Zondag en ze hebben vrij van het Joodse School en rijden al van vanmorgen op een van de verste slootjes, wel ver van huis maar het ijs is er zo mooi en heerlijk dat het gaat - zou wel iemand raden die ze zo zweven ziet dat ze het nog geen week geleden leerden?

Jammer alleen dat er in het later worden algedurig meer grote Zondagse jongens komen. Een bluf! Een schreeuwen.... een bereddering.... een ruwe drukte. en een vaart dat ze hebben, en schrille geluiden dat ze met de ijzers maken en een ruimte noodig, liefst zeker de hele sloot. Zeg maar niemendal, of ze gaan nog schelden en treiteren je weg, wijk maar tijdig uit, want ze rijden je van de schaats, ze vegen je gewoon uit de weg, pas op, of je ligt meteen tegen de kant. Komen ze je achter op. zóó zijn ze nog aan het andere eind, zóó hoor je het grille krassen en joelend oe-oe-en vlak achter je, en je voelt het met je hele rug, als stompen in je lenden en je bent ineens helemaal beverig en bangelijk en wiebelig en wankelig. het ijs lijkt veel gladder en je kunt er niets meer van. Hoor nu. hoor ze nu brullen, de branieschoppers, die achterste met zijn brui-

© 2026

ne broek is de grootste pestkop van allemaal, die slaat opzettelijk benen en armen om zich heen in de gekste bochten om je bang te maken.... ai. daar glijden zijn benen onder hem vandaan, schieten naar voren. en daar smakt hij tegen het ijs en daar ligt hij, hoog in de lucht vliegen zijn schaatsen op, je ziet de ijzers blinken, nu vallen ze terug, en alles dreunt. Lekker.... lekker.... lekker.... was hij meteen maar doodgevallen. Zijn kameraden reden eerst door, schreeuwden alleen achterom, maar nu hij liggen blijft, komen ze terug, staan om hem heen. o God, hij is toch niet werkelijk dood? Komt dan zijn bloed op hun hoofd, omdat zij het een ogenblik wensten? Wel neen, vooruit, hij leeft alweer!

Hè. kan nog iemand anders zo als vader in de handen klappen? Net zo doordringend en precies op dezelfde manier langzaam, klap voor klap, vol duidelijke bedoeling, als een roepende stem, maar luider dan een stem en verder reikend? Zo klapt vader 's avonds als ze binnen moeten komen en ze horen het de hele buurt over waar ze ook spelen en wachten geen ogenblik en zetten het op een lopen naar huis. En kan nu een ander ook al zo klappen. en wie wordt er geroepen, wie bedoeld. niemand geeft antwoord, niemand bindt af of rijdt naar de kant.... ze kijken om. maar het is ook helemaal niet een ander, het is vader zelf, daar staat vader op de kant! Zou vader er al lang staan en ze hebben zien rijden en hoe goed ze het al doen?

'Hebt u ons zien rijden? En moeten we nu al naar huis? Is het al etenstijd?'

Thuis, in de kamer, één ding alleen dat ze dadelijk zien, en waarop hun ogen gevestigd blijven, als was de kamer overigens leeg: tegen het kastje geleund, een hoge, dikke stok, met een paar geweldig grote schaatsen er aan, schaatsen met riemen en gespen. Van wie horen die? Waarom kijkt moeder zo

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

raar is het Jantje-lacht of is het Jantje-huilt? Wat" "vader? Wat moeder....? Zeg het ons gauw. De kamer staat plotseling vol met iets.... een plan. de klok tikt verwachting.
'Denken jullie dat je wel op schaatsen naar meneer Krant zou kunnen komen?' 'Naar meneer Krant? En meneer Krant olewesjolem is dood. En als hij leefde.... wat zou er dan aan zijn? Een eindje van niemendal....
'Meneer Krant olewesjolem heeft Joël geheten -, maar vader bedoelt Emanuel Krant, zijn oudste broer.' Die vroeger ook hier heeft gewoond? Die gedroogde pruimen en fruit en olijven en zoute vis verkoopt? Die zijn hele pakhuis vol amandelen en zijn helen zolder vol appels heeft? Maar die woont hier nu toch al lang niet meer. Die woont toch veel te ver daar kom je met de boot of met het spoor. Daarheen op schaatsen? Zij met hun beidjes? vader meent het niet! Ligt zelfs wel tot zover het water dicht? O ja, het water ligt overal dicht, door het hele land. Meren, rivieren, plassen, ringvaarten, de zee. er is nergens een druppel water meer te bekennen. en overal is het ijs even sterk. Neen, aan het ijs ligt het niet -, als zij maar kunnen en maar durven.
Het is om je aan de tafel vast te houden. Hoe vinden ze de weg....? O. o, gaat vader mee, gaat vader met hen? Aan de stok. ? Wanneer? Vandaag? Nu? Dadelijk?
Na het eten? Na het brood-eten. O, eten we niet warm? Zeker voor moeder gemakkelijker, en niets erg, aan warm eten verlies je op Zondag niet veel, valt toch na het Sjabbos-eten altijd af. Dus. dus vandaag nog komen we in het dorp en in het huis van Emanuel Krant.... Maar vanavond in donker want er is geen maan? We gaan met de trein terug. en van die kant af heb jullie nog nooit in de trein gezeten. Neen, want als we gingen, was het met de boot. Maar er varen al zes weken geen boten

© 2026

meer....
Glijden is kinderwerk. maar daar dadelijk onder de brug door, dan mag het, dan kan het niet anders en voorbij de brug is de ijskermis uit en zijn er ineens geen witte tentjes met vlaggetjes meer en geen banken in stroo om aan te binden en geen dwarsbaantjes, waarover de kinderen uit de glooiende sneeuwen tuinen komen naar de grote baan, naar het ruw gereden plein tussen de kraampjes in. De brug voorbij loopt één brede, wit-grijze streep over het zwart-grijze ijs, dat naar weerszijden zich tot de kale, onbewoonde oevers breidt, die streep wordt naar de verte scherper en smaller en gaat eindelijk de bocht om verloren. Glijden is kinderwerk. maar wat zullen ze aanstonds hun knieën voelen. Groot en donker en gebogen gaat vader voor ze uit en zij-zelf met hun-beitjes achteraan. ruimte aan de stok was er nog wel voor zes, ze zullen niet licht in elkanders schaatsen slaan, toch altijd voorzichtig zijn. vader voelt het dadelijk als ze haspelen en de slag verliezen, dan telt vader een-twee, een-twee, tot het krassen weer gelijkmatig gaat. Dat voel je, maar wil je het horen, dan moet je je spitsen, zoveel geluiden. een echte kermis, je vergeet de winter, je vergeet het ijs. Orgels, oliebollen, papieren rozen, schietgeweertjes en kijk. kijk, daar verderop de hunnebedden van ijsblokken, met de visserlui er omheen gebogen en mannen en jongens die mee in de gaten kijken, om elke put een donkere zwerm die glijdende wriemelt en telkens maakt zich een los en rijdt weg. dat is dan ineens precies of je een kikker ziet zwemmen. is het niet vader, dat een kikker eigenlijk net doet met zijn achterpoten of hij schaatsen rijdt?
Wat een overgang, vóór de brug en er achter. Hier is de ijskermis uit, hier wijken de huizen van de oever af, en weldra zijn er geen huizen meer, breiden zich links en rechts de sneeu-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wen landen. Ver, voor ze uit, achter wolken als over de breedte toegevouwen dunne dekens hangt de zon in de hemel paarsig te kleumen.

Neen, nu hoeven ze zich niet meer te spitsen, om hun schaatsen te horen krauwen, maar zo eenzaam als het leek na de glijdende kermisdrukte achter ze rijden ze op de grijzig-witte baan toch niet. Mensen komen ze krassend achterop, hoor, hoe ze zich reppen, halen ze in, suizen ze voorbij, mensen komen ze door de bocht tegemoet.... en nu ligt de gasfabriek alweer achter ze. naakt, grauw, vol droefgeestige schaduw het grote zwarte plein dat tussen de zwarte gebouwen naar het water glooit. en daar komen de pakhuizen aan. Ze staan aan de rand van de bevroren stroom, en hun groene luiken zijn dicht en hun zwart brandt in de witte sneeuw, die achter ze breidt en waaruit de lichtere molens steken, molens en pakhuizen in winterslaap. En daar heb je het afgelegen, eenzame herenhuis, zwaar ommuurd, in een bomenkrans, en uit een der bovenramen gloort een roodgouden lamp -, het is als een huis uit een verhaal, maar wat kom je op schaatsen toch gauw uit de weg! Boem.... als vaders rug niet zo stevig was. als vader minder vast op de benen stond, dan lagen ze nu alle drie plat op het ijs. Is er iets met je schaats of lag er iets op het ijs? vader heeft het al gezien. zijn hakkebandje knapte midden-door, en in eens stond" "zijn schaats dwars onder zijn voet. Neem hem dan nu maar af en houd je been in de hoogte en daar bij dat schip is de wal nogal plat en dan maken we je schaats weer in orde. Maar hoe kan dat, vader, hoe komen we over dat hobbelige, knobbelige zwarte, over dat vreselijk brede naar dat schip? Houdt het ons daar wel, vader, is het daar wel sterk genoeg? vader heeft gelijk. Het is precies hetzelfde ijs, maar toch, die witgereden baan vol blinkende krassen en waar mensen rijden, heen en

© 2026

terug, lijkt een veilige weg. op dit hobbelige, diep-donkere voel je plotseling dat je boven op water staat, dat koud en duister onder je is en waarin je verloren gaat, als het ijs je voeten begeeft. Want vader is vlakbij en zou je toch niet kunnen redden, je schiet eronder weg. Ja, maar het breekt niet, kijk, want wat zitten die witte dubbeltjes en kwartjes niet diep en daaronder is nog weer ijs en denk eens aan de 'hunnebedden.' Hier zouden ze toch ook wel spiering kunnen vangen, hier toch ook zou een bijt lijken op een diepen put. vader heeft gelijk.... maar je buik wil niet mee. die houdt je krimpend en krampend terug en in je leden zit geen lenigheid meer, stokstijf als staken steken armen en benen en je voeten stokken en het ijs is glad en stroef tegelijk en elke keer schiet je bovenlijf naar voren, je benen geven niet mee, en het scheelt maar een haar o bah, wat is dat akelig! En vader rijdt er maar over heen, en vaders schaatsen ribbelen, of het niets is.

Het bruine schip ligt stijf ingevroren tussen het grauwe, doode, kortgesneden riet, nooit in je leven kan je zo dicht bij een schip, de bruine buik steekt vooruit in het sneeuwig oever-ijs, de bruine zijden lopen naar onder te zamen, een schuin dak, scha-" "duwend over een vloertje van donker, hard, gladspiegelend ijs, je zou eronder kunnen kruipen. Maar liever niet, ze staat er liever naast en houdt haar hand om de rand. Wat ligt het stil, en als dood, het bruine schip, en heel en al verlaten en vader denkt, ook zeker leeggehaald, alles dat niet nagelvast aan dek zat tot zelfs de mast werd weggenomen. Het schippersgezin is nu ergens aan wal onder dak, bij familie, in een warm huis. en het schip lieten ze eenzaam achter in ijs en sneeuw en hier ligt het nu, verlaten, o arm schip. Ze knijpt haar hand om de rand en moet gauw even met haar mouw langs haar ogen vegen. Klaar.... en knelt hij nu niet. zit hij nog

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

wel zo goed als daareven?
Nu kijk je maar niet links en niet rechts, en gaat je neus achterna tot de witte baan terug.... ziezo. ja, nu moeten de benen weer eventjes wennen, weer los-gereden worden. Ze rijden al weer los.... het loopt wel los.... hoe grappig. bedoelen de mensen dat? Ver weg al achter ze het schip. het eenzame schip, dag schip!
Kijk.... links voor ze uit. tussen de witte velden in. Vlaggen in een schuins-verkorte rij, als vlak achter elkaar, aan malle, korte stokjes uit de sneeuw. Dat lijkt natuurlijk enkel zo. En mensjes als dikke dwergjes zonder benen, die glijden langs de witten rand, langs andere dwergmensjes heen, die boven op de rand staan kijken.... Dat lijkt ook alleen maar zo. ligt die sloot of die vaart dan zo diep? Ja, het is een kanaal, en er staat niet veel water in, maar wèl flink breed.
Een bocht om en de vlaggetjes wijken vaneen en hun rij rekt zich veel langer en veel opener, je ziet nu duidelijk wat er gaande is: een hardrijderij. Wat een korte baan!"
"Dat zou je nog tegenvallen, denkt vader. Misschien is het wel weer een spekrijderij. De arme weduwen en de arme mensen krijgen deze winter lekker veel. Weet-je dat er voor vrouw Buis een half mud aardappelen en tien pond gort en twee zijden spek gewonnen zijn? Drie jongens en twee heeren hebben voor haar gereden.
Het wordt nu gaandeweg weer voller op het ijs, een kleine baan bocht langs de grote om en je ziet aan de ene kant weer huizen en tuinen en wit-gemutste koepeltjes en steigertjes en schuitenhuisjes. Effen dof-grijze ijsvloertjes schemeren tussen de latten, maar de schuitjes? Die werden tijdig droog gehaald, ze zouden anders kapot gevroren zijn, een groot, sterk schip kan daar veel beter tegen. Er branden al lantaarns,

© 2026

grote, bleek-gouden spikkels in schemer en sneeuw, de dorpsstraat loopt met het water mee. Je zoudt nu zo, door elk steegje, langs elk slootje, als je wou, in eens midden tussen de huizen en de mensen van die vreemde straat kunnen lopen. Waar kwam je uit? Daar bij de kerk, zie je het torentje niet? En dan lopende terug. Doen? O neen, vader, alsjeblieft niet. we gaan toch nog veel verder door!
Weer een bocht.... en een brug onder door en de baan krimpt weer samen, smaller en grauwer, de oevers wijken verder van elkander af, aan de overkant is allang niets meer dan grauwe verlatenheid en sneeuw.... sneeuw witte velden, met bevroren slooten als zwarte lijnen er door heen, maar ze zijn te smal, het ijs is er slecht en er rijdt daar geen mens. Huizen, tuinen, steigers, schuitenhuisjes laten ze in het schemerdonker achter zich.... zijn we al op de helft, vader? Ja, al even erover heen....”
“Al minder mensen.... minder lichte.... al minder praten ze ook zelf. ze horen hun schaatsen krassen, ze horen hun magen rommelen. Soms knikt je knie of een been wil ineens niet mee. en ongemerkt weg heeft zich de zon laten afzakken tot bijna op de sneeuw je weet dat daar de zon is, maar je ziet alleen wat geel en wat paars achter wolken als opgerolde dekens in de horizon opgestapeld.
Lichten vooruit.... wimpelgekrinkel.... zwart gekriel om tentjes-blanke... vlaggetjes-bont. een heel figuur van witte baantjes over het wijde, donkergrauwe ijs.... ja, maar we zijn er nog niet en de leste loodjes. Hier zijn de beide oevers bebouwd, lang en grauw staan lage pakhuizen, zwaar, vervaarlijk rijzen de hoge muren van fabrieken op, hun torens staren tot ver over de verstijfden stroom.
Het huis en de winkel van Emanuel Krant staan niet aan de weg, die meeloopt met het water, maar in de brede bin-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

nenstraat, die het dorp op een stadje doet lijken, omdat er echte mooie, grote winkels zijn. Wat sta je stram ineens op de kant, je schaatsen af, je benen als stokken, je voeten gek-plat en zo kaal, maar tintelig-warm.... je loopt en voelt geen straat, je zolen slapen, zelf slaap je bijna ook.... het suist door je ooren en wat een honger.... Wat een tocht en ook niets te vroeg.... kijk nog eens even over het ijs, voor we in de binnenstraat gaan. net voor donker aangeland.... want kijk.... van alle kanten komen de mensen terug. in risten zweven ze aan. hele rijen staan gebukt hun schaatsen af te binden.

Het huis is warm en licht, het ruikt naar appels, dat wisten ze vooraf, het ruikt naar koffie, dat is een verrassing, een verkwikking, een hoop.... het ruikt naar erwtensoep.... dat hebben ze niet durven dromen.... Rusten.... maar niet te dicht op het vuur en een kop hete, sterke vers gezette koffie.... ook voor hen.... heerlijk. je ogen dicht, je soezerige hoofd erover, je neus erboven.... je twee handen om de kom.... en heet, en heerlijk zoet.... en ineens klaar wakker! Rusten... en alles vertellen. aan Krant en aan zijn vrouw, aan Naatje en aan Rebecca, aan Meijer en aan Izak. en geen van zes weten wat ze horen, dat zij dat hebben gedaan.... Dan de groeten van heel ver van waar ze langs de lange, witte baan over het ijs zijn komen rijden.... tot ze nu hier zijn.... in dit huis.... de groeten van moeder, en van juffrouw Krant, want die is hun zuster en hun tante en zo is het of je allemaal bij elkander hoort. Dan voor het raam, de groten schemerend om de tafel en de mensen langs zien gaan door het vroolijk licht van de winkels, want in de straat is het avond, lachende, roodwangige mensen. hun stappen klinken, hun schaatsen kletteren. Dan naar de warmen appelen-zolder, waar het ruikt of je binnen in een groten appel zit. Dirk de knecht en Meijer en Izak helpen met sorteeren.... maar zo rap

© 2026

als zij kun je het toch niet. en je ogen worden alweer zo zwaar en je hebt nog altijd zo een honger.
Dan weer beneden in de grote, lage, warme kamer, waar om de grote, ronde, witte tafel een kring van stoelen wacht en borden ronde-dansend om de lamp, dampend naar de vlam, kaatsend zijn goud.... diepe borden, vol tot de rand. dikke stukken glimmend-bruine worst, en zachte, grijze blokjes vlees tussen erwtenschilletjes als groenig-zilveren parels en ronde pijpjes prei. Je moest hier kunnen blijven slapen, maar moeder dan? Neen, gekheid.... maar het is nog lang geen tijd. ze kunnen" "eerst nog voor zichzelf een zakje met appels vullen. De sneeuw blinkt rondom in het donker op. het ijs verlaten, dichtbij en ver, de mensen allemaal naar huis. Een volte op het perron. en bijna niemand of hij draagt zijn schaatsen om zijn nek of in zijn hand. Hoor, hoor, de trein. hij rommelt over de brug.... hij zwiert door de bocht.... hij komt.... hij is er.... hij staat stil. En alle wagens vol.... uit alle ramen licht.... Hier, vader, hier voorzichtig, wat een stap uit donker op.... wij drieen zijn het eerst.... zes.... zeven.... acht.... en nog een.... en de tiende.... geen plaats, meneer.... hier vol, juffrouw het is alsof je in een kelder roept. Klap.... klap.... van achter op, al luider.... hun coupé.... voorbij.... en klaar.... Stampvol en lekker warm. de hele wereld is op schaatsen uit geweest, zij óók, het net ligt vol.... de hunne net zo goed.... en iedereen vertelt en vader lacht. praat mee.... De trein rijdt voort en buiten licht de sneeuw. Elk venster werpt een gouden vierkant uit...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©
2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

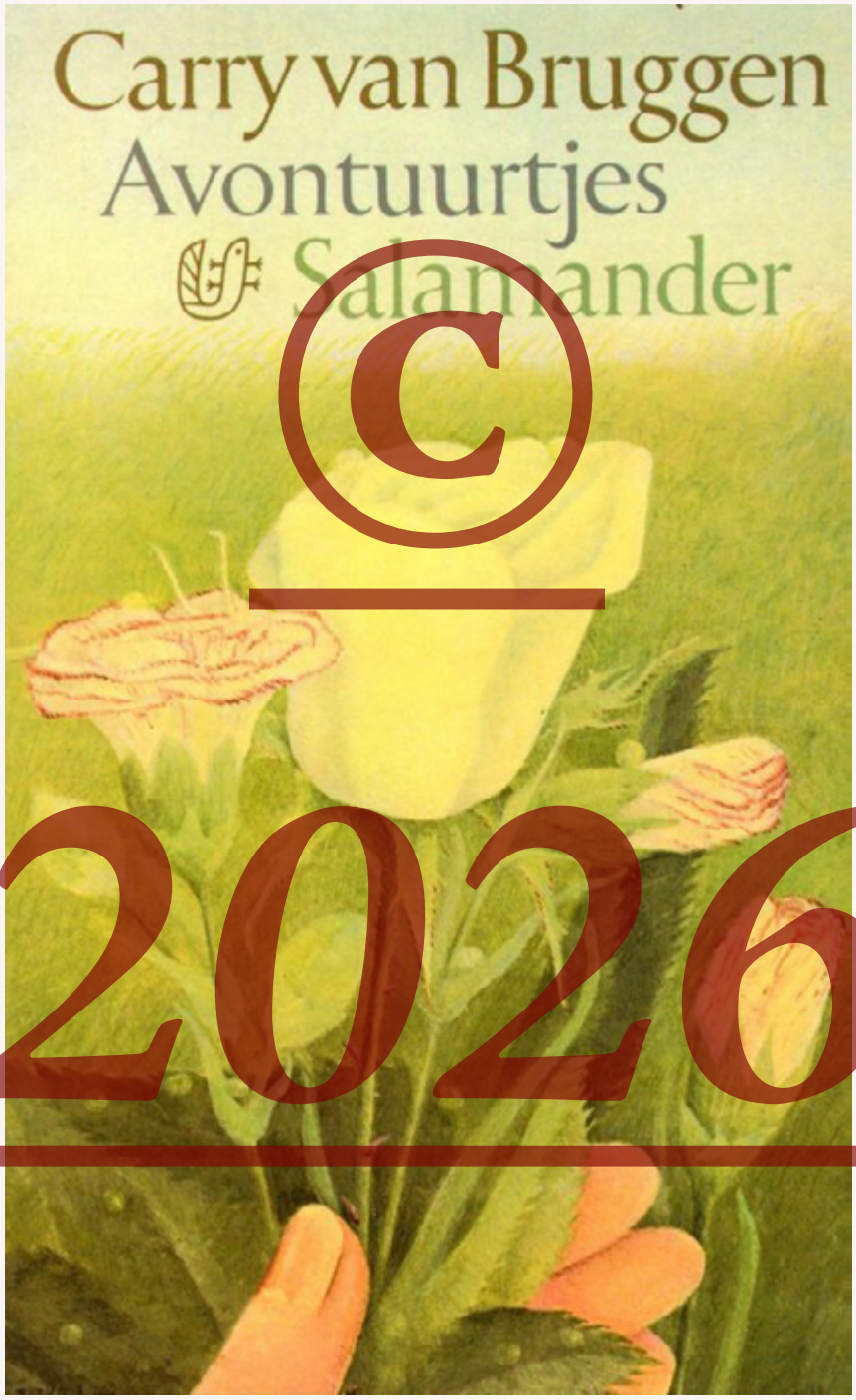

© 2026

BOEKBESPREKING

Het Volk: *Dagblad voor de Arbeiderspartij* 19 april 1926

Carry van Bruggen, Avontuurtjes
Tweede druk. Geb. f 2,90. Em. Querido. Amsterdam 1925

Deze voortzetting van *Het Huisje aan de sloot* besprak ik al bij de eerste verschijning. Ik hoef nu dus alleen maar te vermelden dat dit prachtige proza over kinderleven, –dromen en –denken zijn tweede (en veel goedkopere) druk beleeft. Het bewijst dat goede literatuur nog steeds gewaardeerd wordt. – Ondanks de overvloed aan sensationele lectuur die de lezers van vandaag de dag opslokt en vaak de vrees doet ontstaan dat de smaak steeds grover wordt en er steeds minder aandacht is voor pure, oprechte uitingen van de ziel, kunnen boeken als ***Avontuurtjes*** niet genoeg herdrukken beleven.

A. M. de Jong

De Gooi- en Eemlander: *nieuws- en advertentieblad* 01-04-1924
LAREN
Zaterdagavond hield mevrouw Dr. A. Pit (Carry van Bruggen) een lezing over *Het huisje aan de sloot* in de kunstzaal van hotel Hamdorff, tijdens de tentoonstelling van de R. T. G. Een groot publiek luisterde aandachtig naar de bekende Larense schrijfster.
Degenen die dachten dat Carry van Bruggen die avond uitsluitend over haar laatste boek *Het huisje aan de sloot* zou spreken, hadden het mis. Ze hield een meer algemene beschouwing, waarbij ze vooral benadrukte dat ze streeft naar een algemene egalisatie en passiviteit. Volgens haar moeten we uiteindelijk tot de overtuiging komen dat niet het *ik* denkt, maar dat er ín ons gedacht wordt. Alleen dan kunnen we, volgens haar, loskomen van ons kleine ik. Ze haalde als voorbeeld aan dat een schilder zegt: *Ik schilder of ik teken zoals ik het zie*, maar daarbij vergeet dat we niet zelf onze ogen ingesteld hebben.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Vervolgens legde ze uit dat er in alles een overheersend element moet zijn, een ritme dat te vergelijken is met dag en nacht, eb en vloed. Om haar opvattingen te verduidelijken, gaf ze nog vele interessante voorbeelden.

Bij het bespreken van haar werken vertelde Carry van Bruggen dat haar eerste boek *In de schaduw* werd geschreven in een periode waarin ze sterk beïnvloed werd door Querido, Van Deijssel en anderen. Dit boek was werkelijkheid in de zin van Zola, maar zonder ziel.

Haar tweede boek *Helène* was ziel zonder werkelijkheid.

In haar derde boek *Het huisje aan de sloot*, waartoe ook haar daaropvolgende werk ***Avontuurtjes*** behoort, beschreef ze hoe de ziel van het kind het water voelde.

Uit haar werken *De verlatene* en *Het joodje* stijgt, volgens haar, een strenge, koele, heersende vaderfiguur op, terwijl uit haar latere boeken een heel andere vaderfiguur opstijgt.

Haar boek ***Avontuurtjes*** opent met de opdracht:

VOOR MIJN VADER.

Zou zij het boek niet aan hem hebben opgedragen, dan zou zij bij dit werk hebben willen vermelden:

Dit boek wordt opgedragen aan allen die het leven ten volle willen beleven, maar niet op zijn Pallieters.[1]

De heer Theo Rueter nam het woord. Hij bedankte spreekster voor de belangwekkende lezing daarbij opmerkende, dat wellicht niet allen het met hare opvattingen eens zouden zijn.

Door mevrouw Lou Loeber werden bloemen aangeboden.

HET HOEKJE VAN ONTWIKKELING

Carry van Bruggen. Avontuurtjes. Prijs ing. ƒ 4.25; geb. ƒ 5.50.

.... Ik geloof niet, dat Carry van Bruggen ooit een ontroerender boek heeft geschreven dan dit van zoeksten kinderwaan. En ik ken in heel de literatuur niet veel tafereelen van een schooner en troostrijker menschelijkheid dan deze van dit schaam en gelukkig gezin... Inderdaad, dit is een prachtig boekje, nog mooier misschien en zeker nog zuiverder dan „Het Huisje aan de Sloot", waarop het een vervolg is.

CAREL SCHARTEN in „De Telegraaf".

Verkrijgbaar in de winkels van „ONTWIKKELING".

HET VOLK - *Dagblad voor de arbeiderspartij*
13-02-1924

1 D.W.Z. *Het kan niet alle dagen feest zijn.*

© 2026

De Sumatra Post Boekbespreking 03-03-1923

Carry van Bruggen: *Avontuurtjes*

Van Deyssels *Adriaantjes* en *De Kleine republiek*, Van Looys *Jaapje*, Carry van Bruggens *Het Huisje aan de Sloot* en *Avontuurtjes*. Van Deyssels werk: analytische studie van kinderleven zoals een naturalist en impressionist het zich herinnerd. Van Looys werk: breed-opgezet, met haast volkomen onmiddelijkheid gegeven. Carry van Bruggens ***Avontuurtjes*** in de zin van innerlijkheidsleven, van belevingen die zielsgestelheden werden. Niet zo vanzelfsprekend-onmiddellijk her-leefd zoals Jacob van Looy *Jaapje* herleven liet, want met iets van terug-werken erin, met iets rijks dat van de kunstenares uitgegaan is naar het meisjesleven dat zij voor zich en voor ons weer doet opstaan uit het verleden, maar geplaatst tegen een achtergrond van ingrijpende diepte en rijke kleurigheid.

Deze *Avontuurtjes* zijn, konden zij nuchter beschouwd worden, gewone alledags-nietsjes. Bij de aanraking van deze alledags-nietsjes door het rijke meisjesgemoed krijgen zij kleur en zin. Zo werd het Leven in deze schetsen bloot gelegd in al zijn diepe, hoge en wijde betekenissen door het contact van de onbevlekte, de onbevangen kinderziel met Zijne verschijningen.

Geen psychologie. Niets van de in analyse-woede verteerde psychologie. Wel levensgeest door verwezenlijken van de zielskracht, waardoor uiterlijke feitelijkheden verruimen. Dit boek van schetsen is als natuurpoëzie, kleurig, sterkend en echt. Dit boek is als een brok natuur zelve, dat geen stilstand kent maar groei en wisseling.

De stijl is de overwinning van de zelfstrijd en resultaat van een eruditie, welke zich uitnemend materiaal wist te kiezen, en is van een zo volstrekte schoonheid en zuiverheid, dat het geschreven kon zijn door de beste der Nederlandse prozaïsten van *Tachtig* en later.

Carry van Bruggen heeft in *Avontuurtjes* het volstrekte meesterschap bereikt en heeft zich haar plaats bevochten onder de weinige grote dichters waarop Nederland bogen kan.

C. van Daetere.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

De Indische Courant 18-11-1932 Carry van Bruggen †.
Laren, 17 nov. (*Aneta*, Het Algemeen Nieuws- en Telegraaf-Agentschap)

DE SCHRIJFSTER CARRY VAN BRUGGEN IS TE LAREN OVERLEDEN. Met haar heengaan verliezen we een van de meest vooraanstaande Nederlandse schrijfsters van de afgelopen drie decennia. Van een bekwaam en gevoelig auteur van schetsen en romans ontwikkelde haar talent zich gestaag, culminerend in *Prometheus*, waarin ze haar wijsgerige levensbeschouwing aan de wereldliteratuur toetste en daarmee een blijvend waardevolle studie voltooide. In *Hedendaags Fetisjisme* legde ze een verband tussen haar sociale filosofie en taalfenomenen. Naast haar romans behoren ot haar meest gelezen werken de bundels schetsen over het Joodse kinderleven *Het huisje aan de sloot, Vier jaargetijden* en *Avontuurtjes*. Na haar grote filosofische boeken verscheen het interessante zelfkritische boekje *Enkele bladen uit Heleen's dagboek*, waarna haar schrijftalent opnieuw een hoogtepunt bereikte in *Eva*.

Haar scherpzinnigheid en objectiviteit kwamen ook naar voren in haar tijdens de Eerste Wereldoorlog verschenen brochure *Patriotisme, vaderlandsliefde en mensenliefde* en een latere brochure waarin ze het streven van de Nederlandse Hegel-bewonderaars naar een leerstoel in de Hegeliaanse wijsbegeerte bekritiseerde. O.d.n. Justine Abbing schreef ze o.a. *Uit het leven van een denkende vrouw* over de lastigheden van de schrijvende 'huismoeder' Marianne.

In de laatste jaren van haar leven raakte zij steeds meer overbelast door ernstige psychische klachten. Ondanks haar grote gevoeligheid en intellectuele kracht werd de spanning waarmee zij moest leven uiteindelijk te zwaar. De klachten waarmee zij worstelde ontwikkelden zich tot een langdurige en ontwrichtende psychische ziekte. De innerlijke strijd die zij heeft moeten voeren was intens en uitputtend, en heeft haar creativiteit, gevoelsrijkdom en draagkracht diepgaand aangetast. Carry beschreef dat zelf al: *De nachten waren om te denken, de dagen om te functioneren – en nergens was rust*.

Nu is ook aan haar leven, rijk en vruchtbaar voor haar tijdgenoten, een einde gekomen. Pas later zal de verreikende invloed van Carry van Bruggen op de geestelijke vorming van de huidige en komende generaties algemeen worden begrepen.

© 2026

Bredasche courant *Boekentafel* 01-06-1926

Avontuurtjes, door Carry van Bruggen.Uitg.: Em. Querido, Amsterdam.

Deze bundel opstellen bedoelt geen verhalen van buitengewone voorvallen, zoals de titel zou doen vermoeden. Deze 'avontuurtjes' zijn alledaagse gebeurtenissen die zich in elk kinderleven voordoen, opeenvolging van openbaringen des levens die de kinderziel vullen met verbazing, angst, vreugden nieuwsgierigheid. Niet om 't avontuur zelf zijn deze opstellen geschreven, maar zij zijn het resultaat van een nauwkeurige ontleding van alles wat er omgaat in geest en hart van 't kind.

EVA

ROMAN door

CARRY VAN BRUGGEN

Prijs gebonden f 5.70

De beide kinderen uit Het Huisje aan de Sloot, Avontuurtjes en Vier Jaargetijden zijn groot geworden en volwassen. En het is nu van een dezer twee, van het kleine meisje, dat thans vrouw, echtgenoote en moeder is geworden, dat Carry van Bruggen ons den roman brengt. Wijl de schrijfster evenwel aan het realisme waarvan Emile Zola de grootmeester was en dat ook in Holland zoo onmatig heeft geboeid, is ontgroeid — haar drie bovengenoemde boeken waarin zij reeds nieuwe wegen insloeg zijn daar om dit te bewijzen — kunnen wij van haar geen realistischen roman meer verwachten — In Eva zijn de problemen beschreven van den volwassen mensch, van de volwassen vrouw, alle moeilijkheden, alle nooden, alle vreugden. Eva is de vrouw die vóór alles mensch is en tegelijk de mensch die voor alles vrouw is. In haar zijn alle vrouwenfiguren uit Carry van Bruggen's vroegere boeken tezamen geknoopt. Zelf heeft de auteur de vrouwen eens verdeeld in twee groepen, het type „denkende vrouw" en het type „liefde-vrouw". Eva is beide.

BOEKHANDEL

DELI COURANT

Deli Courant 06-06-1928

DE BOUWER; *Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond*, jrg 7, no. 17, 29-04-1926

Boekbespreking. Carry van Bruggen. Avontuurtjes. Em. Querido

Een bundel schetsen en boeiende lectuur, dat schijnen maar zelden verenigbare zaken te zijn. De bundel schetsen die Carry van Bruggen ons geschonken heeft, is echter van een aard, dat we maar heel weinig grote werken zouden weten aan te wijzen, die zo kunnen boeien als deze schetsen het doen. Ieder schetsje pakt je, neemt je mee en voert je naar steeds grotere hoogten van innerlijke ontroering. – Is het die zeer sterke climax die ieder schetsje heeft, zijn het de ontroerende kindergedachten die er in tot uiting komen, of is het 't aantrekkelijke van het joodse milieu waarin de schrijfster ons veelal voert, die ons inpalmt. We weten het niet, maar wat we wel weten, dat is dat Carry van Bruggen een schrijfstersgave heeft, die zich blijkens deze zeldzaam innige schetsen op wondermooie en diep grijpende wijze uit. v. A.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

No. 288 Semarang Zaterdag 1

Uitgave der Naamlooze Vennootschap
DAGBLAD DE LOCOMOTIEF
Directeur-Hoofdredacteur:
W. G. N. DE KEIZER

HET ABONNEMENT KOST PER KWARTAAL:
VOOR NEDERLANDSCH-INDIË . . . . . f 10.—
VOOR HET BUITENLAND (incl. porto) . . . . . f 13.50
Abonnement moet bij aanvang van den termijn betaald worden.

DE LOCO

ZESDE

EEN KRANTENBERICHTJE MELDDE HET OVERLIJDEN VAN CARRY VAN BRUGGEN. Voor velen zal dit nieuws slechts betekenen dat één van de vele Nederlandse romanschrijfsters, zoals de Ina's, Jo's en Ali's, is overleden. Deze wijdverbreide mening berust echter op een groot misverstand. Hoewel Nederlandse romanschrijfsters zich vaak richten op de alledaagse problemen van de doorsnee Hollander, met name op het gebied van de liefde, was Carry van Bruggen een van de meest universele geesten van onze tijd. Deze uitspraak, die voor velen misschien overdreven klinkt, vereist een toelichting, die ik in het volgende portret van de mens, denkster en schrijfster Carry van Bruggen probeer te geven.

✠

Ik zal u hierbij niet vervelen met uitgebreide biografische details, die voor het begrijpen van de essentie van een persoon, en zeker voor iemand zo levendig als de overledene, van weinig belang zijn. Het volstaat te zeggen dat Carry van Bruggen in 1881 in Smilde, Drenthe, werd geboren als dochter van een rabbijn. Op jonge leeftijd verhuisde ze naar Zaandam en werkte ze enige tijd als onderwijzeres in Amsterdam. Daarna trouwde ze met journalist Kees van Bruggen en vertrok ze naar Indië. Na enkele jaren keerde ze terug naar Holland, scheidde ze van haar man en hertrouwde ze later met kunsthistoricus dr. A. Pit. Ze behield de achternaam van haar eerste echtgenoot als auteursnaam. Haar echte naam was Carolina Lea de Haan, en ze was de zus van de bekende Joodse dichter en Zionist Jacob Israël de Haan, die in Jeruzalem door politieke tegenstanders werd vermoord.

Bruggen leidde tot een rijk en complex oeuvre. Haar bekendste romans zijn onder andere *De verlatene, Het Joodje, Een coquette vrouw, Heleen, Eva*, en haar bundels jeugdherinneringen: *Het huisje aan de sloot, Avontuurtjes* en *Vier*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

0 December 1932 81e Jaargang

OMOTIEF

BLAD

ADVERTENTIE-TARIEF.

Advertenties f 0,50 per regel, met een minimum van 10 regels. Bij plaatsing over de breedte van 2 kolommen wordt het dubbele gevorderd en zoo verder. Bij abonnement ruim rabat.

Familie-berichten . . . f 5.— per plaatsing van 15 regels; elke regel méér 50 cent. Volgende plaatsingen 50% reductie.

Voor plaatsingen in de Zaterdag-editie 25% verhooging.

Het bedrag der advertenties dient bij vooruitbetaling te worden voldaan. Aanbieding van advertentie geschiede vóór 10 uur.

Jaargetijden. Ook haar filosofische werken, zoals *Prometheus* en *Hedendaags Fetichisme*, verdienen vermelding. Daarnaast schreef ze vier romans onder het pseudoniem Justine Abbing, novellenbundels, een paar toneelstukken en enkele kleinere filosofische geschriften. Dit wat het uiterlijk beeld betreft.

✠

De waarde van elk kunstwerk ligt in de betekenis van de persoonlijkheid van de maker. Dit geldt zeker voor het œuvre van Carry van Bruggen. Haar unieke persoonlijkheid, een zeldzaamheid in ons kleine land, werd gekenmerkt door een grote intellectuele en emotionele capaciteit. De natuur schenkt haar gaven doorgaans spaarzaam, en slechts bij uitzondering bezitten haar uitverkorenen zowel grote kwaliteiten van gemoed als van verstand.
Carry van Bruggen was zo'n uitzondering. Aan een groot, alomvattend en heftig gevoelsleven paarde zij een geweldig, scherp-kritisch, maar ook synthetisch intellect.

✠

We zijn gewend gevoel te beschouwen als het specifieke domein van de vrouwelijke en intellect als dat van de mannelijke werkzaamheid. Dit is natuurlijk een abstractie van de werkelijkheid, waarbij we een verschil in wezen stellen waar slechts een verschil in graad aanwezig is. Carry van Bruggen was de synthese van man en vrouw.
Deze veelzijdige geaardheid leidde tot grote conflicten en een voortdurende strijd om gevoel en verstand in evenwicht te brengen. Dit conflict is ons allen niet geheel vreemd, maar door de grote ontwikkeling die de met elkaar strijdende factoren gevoel en verstand bij Carry van Bruggen doormaakten, kreeg het een bijzondere dimensie in de ontplooiing

© 2026

Bruggens conflict bereikte een hoogtepunt bij haar, waarschijnlijk door de intense overbelasting die haar werkzame leven begeleidde, tot aan haar dood, plaagde. Dit conflict is duidelijk aanwezig in haar belangrijkste werken: *Prometheus* op beschouwende wijze en *Eva* in de vorm van een roman die als autobiografie kan worden gelezen.[1]
Voordat we dieper ingaan op deze werken, een kort woord over haar andere boeken. In *De Verlatene, Het Joodje* en *Een coquette vrouw* zijn de kiemen te vinden van het niveau voor de tijd, dat Carry van Bruggen haar ware roeping vond, waar zij zich pas in 1919 met *Prometheus* écht bewust van werd.

✠

Haar jeugdherinneringen, *Het huisje aan de sloot, Avontuurtjes* en *Vier Jaargetijden*, zijn uniek in de Nederlandse literatuur. Nooit eerder, en ook nooit daarna, is het gevoelsleven van een hoogbegaafd kind, in dit geval een Joods meisje, zo perfect verbeeld. Dit kind is overduidelijk Carry van Bruggen in haar jonge jaren, dus een kind met het wonderbaarlijk rijke gevoelsleven en de grote opmerkingsgave die later in de schrijfster tot volle ontwikkeling zouden komen. Er is nu geen gelegenheid om dit deel van haar oeuvre nader te bespreken. Moge het spoedig gemeengoed van het Nederlandse volk worden en, door vertaling in het buitenland, de bekendheid verwerven waarop het zo terecht recht heeft.

✠

Heleen kan worden gezien als voorloper van *Eva*, de autobiografie van het meisje tegenover de uitbeelding van de ontwikkeling van de volwassen vrouw. Als zodanig is het een belangrijk boek. Het mist nog de beeldende en artistieke kwaliteiten van *Eva* en is het te intellectualistisch om een puur kunstwerk te zijn.

---

1 Rond 1920-1930 werd morfine, heroïne, barbituraten, broompreparaten, chloralhydraat, alcoholpreparaten en cocaïne gebruikt. Er werd mee geadverteerd, vaak zonder onderbouwing gepresenteerd en voorgeschreven.
Morfine werd sinds de 19e eeuw gebruikt tegen pijn, slapeloosheid, angst en 'zenuwzwakte'.
Heroïne werd gezien als minder verslavend alternatief voor morfine. Het was vrij verkrijgbaar en zat in hoestdranken, tonica en kalmerende middelen. Het werd gebruikt bij 'zenuwziekten', depressieve klachten, rusteloosheid, en slaapstoornissen. In 1903 kwamen *barbituraten* op de markt *(veronal, luminal)* tegen slapeloosheid, onrust, en epilepsie.
Broomzouten waren eind 19e eeuw hét middel tegen 'zenuwachtigheid', angst, hysterie en spanningsklachten.
Chloralhydraat (1869) werd gebruikt in psychiatrische instellingen bij acute agitatie en slaapstoornissen.
Alcoholpreparaten werden voorgeschreven als kalmerend middel, slaapmiddel en 'tonicum'.
In veel *zenuwdrankjes* zat een combinatie van alcohol, opiaten en kruidenextracten. De markt werd overspoeld door *patentmedicijnen*: commerciële preparaten met geheime samenstelling, vaak opiaten, alcohol of *bromiden*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Prometheus is de geloofsbelijdenis, het credo, van de schrijfster. De onderliggende boodschap is dat de mensheid haar ware potentieel pas kan bereiken door de beperkingen van het verleden los te laten en een nieuwe toekomst te omarmen.
De titel van het tweedelige boek, *Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur*, suggereert een puur literair-historische studie. In werkelijkheid biedt het boek echter een literair-historisch overzicht van een zeer persoonlijke wereld- en levensbeschouwing, die aan de hand van meesterwerken uit de wereldliteratuur sinds de middeleeuwen wordt aangetoond.
Wat is nu deze levensbeschouwing?
We willen deze zo beknopt mogelijk samenvatten.

✠

Binnen de mens bestaan twee neigingen: de ene om zijn persoonlijkheid te bevestigen en te versterken door zich van zijn medemensen te onderscheiden en zijn individualiteit te behouden, en de andere om zich met alles in de natuur te vereenzelvigen en de afstand en verschillen tussen zichzelf en anderen te verkleinen, om zo op te gaan in de AL-EENHEID, HET ABSOLUTE, GOD of de NATUUR.
De eerste neiging is *levensdrift*, omdat deze alleen mogelijk is als er een ander is. De gevolgen ervan zijn de ethisch negatief geachte eigenschappen van egoïsme, egocentriciteit, haat, eigengerechtigheid en dogmatisme.
De tweede neiging is *doodsdrift*, omdat deze probeert de verschillen en contrasten tussen mens en medemens, die door de levensdrift noodzakelijk zijn, op te heffen. De gevolgen ervan zijn positieve ethische waarden zoals religiositeit, liefde, onbaatzuchtigheid, begrip en wijsheid.
Dit inzicht suggereert dus dat het *goede* in strijd is met het leven. Ons gemoed stelt echter zijn eigen eisen en kan zich niet neerleggen bij dit inzicht, dat de verwerping van het goede impliceert. Verstand en gevoel zijn dus van nature met elkaar in strijd. De moderne, tot bewustzijn gekomen mens, de moderne *Prometheus*, komt bij dit inzicht tot een levenshouding waarin hij toch het goede nastreeft.
Nastreeft, echter niet met de overtuiging van de primitieve idealist, die gelooft dat het goede het slechte moet overwinnen en dat het slechte voor het goede moet wijken. Hij is zich er echter van bewust dat hij zich hierdoor tot een éénzijdigheid bekeert die in strijd is met de veelzijdigheid van het AL.

© 2026

Het *slechte* is immers de noodzakelijke voorwaarde van het leven, terwijl het *goede* de vernietiging van het leven, de Dood, nastreeft. Dit leidt tot *Contented Pessimism*.
Bij deze korte uiteenzetting heb ik de metafysische basis die Carry van Bruggen aan deze ethiek geeft en haar buitengewoon interessante kijk op de waarde en het wezen van de collectiviteit, van de staat, buiten beschouwing gelaten. Dit zou mij te ver op puur speculatief-filosofisch terrein voeren.

✠

Prometheus is dan ook geen gemakkelijk boek. Het is echter de meesterlijke afrekening van een hoogbegaafd individu, zowel verstandelijk als emotioneel, met de problemen die de moderne tijd aan de bewuste mens stelt. Als zodanig is het voor ieder denkend mens op dit moment van het grootste belang. Er is geen sprake van ijdel, buiten het werkelijke leven omgaand, gespeculeer en gegoochel met begrippen. De metafysische waarheden die worden gevonden bij de beschouwing van de ontwikkelingsgang van mens, maatschappij en gedachte, worden met onverbiddelijke consequentie en eerlijkheid toegepast op het gebied van het leven en de ethiek. Het is filosofie in de zin van Plato, Spinoza en Schopenhauer – filosofie met een sterk gevoelselement, die naast het verstand ook het gemoed wil bevredigen en zo aan de gehele mens recht doet wedervaren.

✠

De wijze waarop Carry van Bruggen haar filosofie uit de wereldliteratuur bewijst, is op zichzelf al een denkprestatie van de eerste orde, die getuigt van een enorme belezenheid. De grote betekenis van Carry van Bruggen als wellicht belangrijkste verschijning in het Nederlandse geestesleven wordt nog te weinig beseft. Haar beste werk behoort echter tot een toekomst die van het veel kleinere formaat van haar vele mannelijke en vrouwelijke collega's op literair en filosofisch gebied niets meer zal weten.[1]

VAN AMSTEL EN IJ - *Bij het verscheiden van een veelzijdig talent.*
Door W. Es. *De Locomotief* 10-12-1932

1 Het voorwoord van *Prometheus* opent met 1 *Korintiërs* 12: 'Al deze gaven worden geschonken door een en dezelfde Geest, die ze aan iedereen afzonderlijk toebedeelt zoals Hij wil'.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

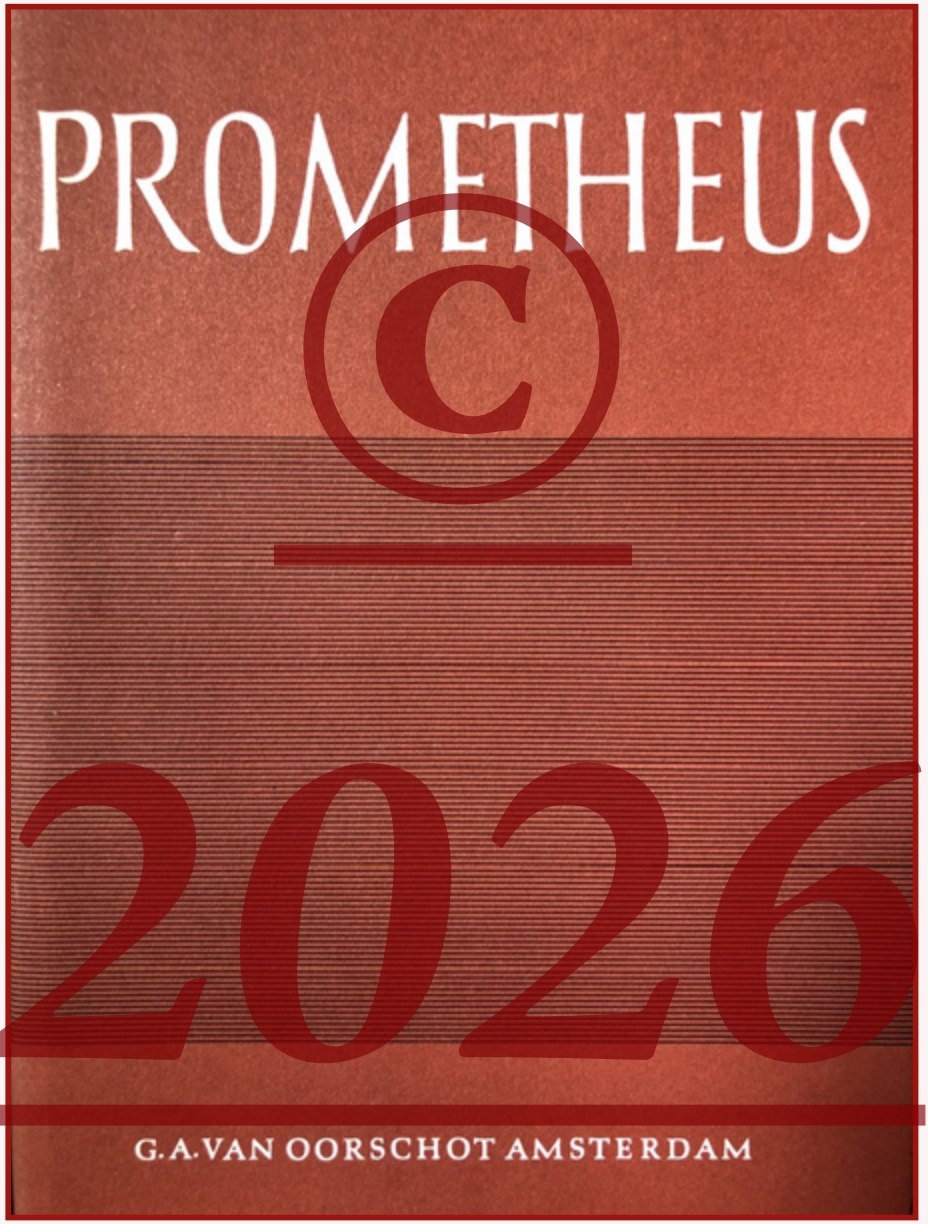

© 2026

https://sites.google.com/view/zionisme/tussen-zegen-en-vloek?

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Heleen, een vroege winter

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INHOUD

Zes brieven aan Frans Coenen

I 5 november 1910

II 10 januari 1912

III 12 februari 1912

IV 11 juni 1913

V 12 juni 1913

* VI 7 augustus 1912

Een koffiemaaltijd bij Frans Coenen

BEWEGEND TUSSEN PORTRETTEN

Dick Hillenius over Henri Wiessing

Marianne Tellegen

Frantzen & Tellegen over Carry

© 2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

ZES BRIEVEN AAN FRANS COENEN

VIJF INGELEID EN VAN AANTEKENINGEN VOORZIEN
DOOR JACOB SICKING & ÉÉN DOOR JAN FONTIJN

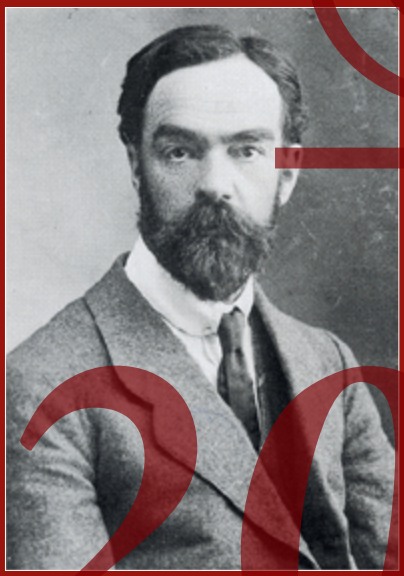

CARRY VAN BRUGGEN OMSTREEKS 1912

© 2026

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

Kees en Carry van Bruggen met hun beide kinderen
Jacob Israël de Haan en een vriendinnetje van Bertha (Mopje) van Bruggen

De nootcijfers va
verwijzen naar d
de laatste

Uitzondering is
deze is in onze ui

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

INLEIDING

an de INLEIDING
le eindnoten op
bladzijde.

noot 1* op p. 5,
itgave aangevuld.

TOEN ZIJ OP 5 NOVEMBER 1910 HAAR EERSTE BRIEF AAN FRANS COENEN SCHREEF, WAS CARRY VAN BRUGGEN-DE HAAN 29 JAAR EN BEVOND ZIJ ZICH MIDDEN IN DE PERIODE WAARIN ZIJ ZICH BEGON TE ONTPLOOIEN ALS SCHRIJFSTER.

Haar literaire carrière was begonnen in Nederlands-Indië, waar zij enkele jaren gewoond had met haar man, de journalist Kees van Bruggen, die voor haar van zijn eerste vrouw was gescheiden en na zijn ontslag bij het socialistische dagblad *Het Volk* had geprobeerd in Indië een nieuw bestaan op te bouwen. Onder zijn leiding had zij, niet zonder flair, de journalistiek leren beoefenen en was zij zich gaan toeleggen op het schrijven van verhalen en schetsen.

Na haar terugkeer naar Nederland (1907) had zij zich betrekkelijk snel een reputatie als schrijfster verworven en getoond over een grote werkkracht te beschikken, daartoe mede gedwongen door de slechte financiële omstandigheden waarin zij en haar man verkeerden. Doordat zij een ondernemende en aantrekkelijke persoonlijkheid was, niet vrij van geldingsdrang, kreeg zij al spoedig vaste voet in het Amsterdamse wereldje van kunstenaars en journalisten, wat vergemakkelijkt werd door het feit dat zowel haar man als haar broer Jacob Israël de Haan over vele relaties beschikten.

In 1910 had zij al een vijftal boeken op haar naam staan, waaronder de succesrijke roman ***De verlatene***, zij werkte regelmatig mee aan allerlei periodieken zoals het *Weekblad voor Indië, Groot Nederland, De Nederlandsche Spectator* en *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*; bovendien vertaalde zij enkele toneelstukken en werden er door Eduard Verkade en de zijnen en door Albert Vogel Sr. twee toneelstukken van haar zelf opgevoerd.

De stof voor haar werk, dat duidelijk beïnvloed was door de naturalistische beschrijvingskunst uit die tijd en niet altijd een verzorgde indruk maakt, had zij hoofdzakelijk gevonden in reminiscenties aan haar verblijf in Indië en in de onuitwisbare herinneringen aan haar jeugd, die zij als orthodox-joods opgevoed meisje grotendeels in Zaandam had doorgebracht. Een opvallende uitzondering vormt het lyrische verslag van een onbeantwoorde liefde, dat onder de titel ***Enkele bladen uit Helene's dagboek*** in het weekblad *De Samenleving* (1910-1911) verscheen.

Terwijl alles erop wees dat zij een populair schrijfster zou worden, had Carry van Bruggen zichzelf echter nog allerminst gevonden. Zij ging - naar de woorden van Annie Romein-Verschoor - gebukt onder een drievoudig minderwaardigheidsgevoel: als jodin, als autodidakte uit een kleinburgerlijk milieu. Haar vader was *gazzen*, zijzelf had genoegen moeten nemen met een gebrekkige opleiding aan een *normaalschool* én als vrouw (de emancipatie van de vrouw stond nog in de kinderschoenen). Zij trachtte deze gevoelens vaak te verbergen achter een schijnbaar zelfverzekerd en uitdagend optreden, maar groeide er slechts heel gedeeltelijk over heen.

Sinds zij tot de overtuiging was gekomen dat het jodendom, waar zij met gemengde gevoelens tegenover stond, ten dode was opgeschreven, bevond zij zich levensbeschouwelijk bovendien in een vacuüm.

© 2026

Zij had oppervlakkig kennis gemaakt met onder meer anarchistische, socialistische en christelijke denkbeelden, maar deze hadden haar niet kunnen bevredigen; de levensverschijnselen bleven zich aan haar opdringen als een verwarrende veelheid, waarin zij geen orde kon scheppen.
Tenslotte werd het haar langzamerhand ook duidelijk, dat zij zich al te veel had laten meeslepen door de naturalistische mode en dat zij in artistiek opzicht nog geen eigen gezicht had laten zien.
Ofschoon zij bruiste van vitaliteit, over alles een mening verkondigde en - volgens de journalist Henri Wiessing - zó koket leek *dat velen als een slaaf haar volgden en enkele anderen prompt in de eerste de beste boom klommen voor zelfbehoud*. Tegelijkertijd was zij in hoge mate onzeker van zichzelf, wist zij met haar sensualiteit niet goed raad en zocht zij hartstochtelijk naar liefde en begrip voor haar gecompliceerde persoonlijkheid. De zorg voor haar gezin - zij had twee kinderen, die zij in een angstige liefde voor alle gevaren wilde behoeden - en haar grote gastvrijheid lieten haar te weinig tijd voor het vele werk dat zij op zich nam; bovendien verslechterde de verstandhouding met haar man in de loop der jaren in die mate, dat een echtscheiding op den duur niet uit kon blijven. Al deze factoren droegen ertoe bij, dat haar toch al zwakke zenuwgestel veel te lijden had.

Willet-Holthuysen aan de Herengracht

In deze periode van ondernemingslust èn onzekerheid zocht Carry van Bruggen contact met de vijftien jaar oudere Frans Coenen, die veel invloed zou uitoefenen op haar ontwikkelingsgang. Als conservator van het museum *Willet-Holthuysen* aan de Herengracht leidde hij een rustig bestaan, dat hem voldoende gelegenheid schonk om zich te wijden aan zijn artistieke en journalistieke bezigheden. Coenen had naam gemaakt met zeer sombere, naturalistische verhalen en romans, maar publiceerde al sinds enige tijd vrijwel geen belletrie meer; wèl werkte hij aan diverse studies en verschenen er vele bijdragen van zijn hand in bijvoorbeeld *Groot Nederland* en *De Amsterdammer*, voornamelijk toneelrecensies en boekbesprekingen, maar ook artikelen over actuele onderwerpen van allerlei aard. Veel tijd besteedde hij ook aan de vereniging *Kunst aan het Volk*, waarvan hij gedurende vele jaren secretaris was. Coenen, die een *trait d'union* vormde tussen de Tachtigers en de jongere generatie, stond bekend als een gezaghebbend en onpartijdig criticus. Zijn wankele gezondheid was in de loop der jaren iets verbeterd en hij werd niet meer zo sterk beheerst door gevoelens van pessimisme en levensmoeheid.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

'Mijn vrienden hebben zich van kant gemaakt, maar ik heb mijn misère van mij afgeschreven', verklaarde hij eens.
Mede op grond van vage wijsgerige overtuigingen was hij tenslotte tot een compromis met het leven gekomen: 'Men moet liefst sceptisch revolutionair ofwel ongeloovig idealist zijn, dan kan men het met het leven wel vinden.'
Velen vreesden zijn scherpe pen en noemden hem een cynicus; degenen die hem van nabij kenden, wisten echter dat zijn befaamde glimlachje zowel van geamuseerde spot als van begrip getuigde en dat hij de idealist in hemzelf niet altijd het zwijgen kon opleggen. In de omgang was hij een zachtaardig en beminnelijk mens, in wie vele vooraanstaande tijdgenoten een betrouwbaar vriend vonden en tot wie vele vrouwen zich aangetrokken voelden.
De ontwikkelingen in de literatuur volgde Coenen van zeer nabij. Langzamerhand ging hij inzien, dat naturalisme en simpel realisme als kunststromingen geen perspectieven meer boden. In welke richting de kunst zich dan wél moest ontwikkelen, stond hem niet duidelijk voor de geest, maar, betoogde hij in 1910:

Er moet er wel een zijn die weer in volheid het leven verbeeldt, niet van mensen, maar van dé mens, het streven, bereiken en falen, smart en vreugde, ..een kunst van allen voor allen, een gemeenschapskunst, gelijk de Grieken en de Middeleeuwers hadden.
Een streven naar idealisme, naar het verheven-algemene.

Al spoedig nadat Carry van Bruggen kennis had gemaakt met Coenen, ontstonden er sterke gevoelens van vriendschap en genegenheid tussen hen. Hij zal zich aangetrokken hebben gevoeld tot haar jeugdige overmoed, haar spontaneïteit en haar levendige geest; zij zal in hem de gevoelige en door het leven gerijpte man hebben herkend, die zij veroveren en beschermen kon en aan wie zij zich zou kunnen overgeven zònder haar geestelijke zelfstandigheid te verliezen. Zeker is, dat zij elkaar gevonden hebben in hun afkeer van alle pose en valse schijn en hun gedesillusioneerd blijven zoeken naar inzicht in de levensverschijnselen. Zij debatteerden en filosofeerden vaak met elkaar: Coenen bedachtzaam en gesteund door zijn grote belezenheid, ook op wijsgerig gebied (Hegel, Schopenhauer, Bolland), Carry van Bruggen scherpzinnig en als een 'selfmade woman'.
Degenen die Carry van Bruggen en Frans Coenen in de jaren rond 1910 persoonlijk goed gekend hebben, zijn ervan overtuigd dat er een bijzonder intieme verhouding tussen hen heeft bestaan; de hier gepubliceerde brieven bevestigen dit. Toch krijgt men de indruk, dat Coenen een enigszins afwerende houding nooit geheel achterwege heeft kunnen of willen laten; niet alleen zijn scepticisme, maar ook de omstandigheid dat hij zijn vrouw - ondanks een voor beide partners onbevredigend huwelijksleven - altijd heeft willen sparen, zal hierop van invloed zijn geweest.
In 1913, toen zij geruime tijd in Blaricum verbleef om over een inzinking heen te komen, discussieerde Carry van Bruggen nog per brief met Frans Coenen over de verhouding tussen individu en gemeenschap.

© 2026

Zij spanden zich gezamenlijk in om verbetering te brengen in het lot van de Russische gevangenen onder het tsarenbewind.[1*]
Geleidelijk aan schijnt het contact tussen hen echter wat minder intensief geworden te zijn, al bleef er een warme vriendschap bestaan en werkten zij nog vaak nauw samen. Nadat haar huwelijk volledig stuk was gelopen en zij zich in 1914 voorgoed met haar kinderen in Laren gevestigd had, bleef Carry van Bruggen de koffiemaaltijden bezoeken die Coenen voor zijn intimi organiseerde8; er was echter een nieuwe fase in haar leven begonnen.
In een interview, dat haar in december 1914 werd afgenomen,heeft Carry van Bruggen zich uitvoerig uitgelaten over de voorafgaande jaren, die zij vooral zag als de tijd waarin zij zichzelf geworden was.[9] *'t Is heel langzaam gegaan: dat mezelve losmaken van den invloed van den tijd en dat mezelve durven zijn.. Ik heb veel moeten tobben.. maar dat is noodig: je moet aan jezelf het proces van je wording volmaken, voor jezelf een criterium zoeken, uit jezelf iets worden, een zelf worden, al ware 't dan maar een klein zelf..'*
Tijdens dit proces had zij naar haar eigen zeggen buitengewoon veel steun ondervonden van Coenen: *'De man die schreef zoals hij voelde, zoals hij het meende, zoals hij gewoon was te spreken, en die mij door zijn werk en door zijn raad de moed en de kracht heeft gegeven mezelf te zijn...* Behalve Coenen[10] moeten zeker ook genoemd worden: de cultuurhistoricus Dr. F. H. Fischer - door Wiessing niet onaardig getypeerd als 'een menselijk vat, ook van kennis'[11] -, Frederik van Eeden, Arthur van Schendel en de fijnzinnige kunsthistoricus Dr. A. Pit, met wie zij later in het huwelijk zou treden. De buitenlandse auteurs die zij bewonderde waren Shaw, Anatole France en vooral Galsworthy, die volgens haar het juiste midden gevonden had tussen het hartstochtelijke gevoel en het meedogenloze begrip. De eerste vrucht van Carry van Bruggens aarzelende zelfontdekking was de roman ***Heleen*** (1913).[12]

---

1 Letterkundigen van naam (H. Roland Holst-van der Schalk, Frederik van Eeden, Jacob Israël de Haan, etc.) ondernamen acties voor deze gevangenen. – Carryvan Bruggen vertaalde een lezing van Francis de Pressensé, ***De verschrikkingen der Russische gevangenissen*** (Amsterdam, 1913), die door Coenen van een voorwoord werd voorzien. – *Het genootschapsblad*, Ned. Gen. t.b.v. het lot der Gevangenen, jrg 2, № 1, 01-01-1914 schrijft hierover: *De wereld is doordrongen van de gruwelen van de Russische gevangenissen. Frans Coenen, normaal gesproken een bescheiden schrijver, was vervuld van ironie en woede toen hij de inleiding tot dit boekje schreef. Wat de Pressensé schrijft, komt overeen met de onthullingen van Jacob Israël de Haan in 'De Beweging'. Dit boekje van de Pressensé is daarom zo belangrijk: Het bevestigt dat de gruwelen, die we bij eerste lezing nauwelijks konden geloven, werkelijk met de volle wreedheid worden bedreven zoals ze worden beschreven: gevangenen worden mishandeld tot de dood, soms uitgehongerd, opgesloten in cellen die bedoeld zijn voor de helft van het aantal gevangenen en slechts twee keer per jaar 'luchten' door een korte wandeling in de open lucht. Besmettelijke ziekten verspreiden zich door totale verwaarlozing van de meest elementaire hygiënische eisen, en talloze zelfmoorden vinden plaats uit wanhoop over het ondraaglijke bestaan. Dit alles is gebeurd sinds de Russische reactie de overhand heeft gekregen en haar macht kan uitoefenen.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dit boek, dat zij terecht aan Frans Coenen opdroeg, betekende een geweldige sprong vooruit in vergelijking met haar vroegere werk.
Geen nauwgezette milieubeschrijving is het onderwerp, maar de innerlijke ontwikkelingsgang van een in zichzelf gekeerd meisje, dat verwonderlijk lucide en verbijsterende ogenblikken beleeft, die op den duur een metafysische onrust in haar veroorzaken. Ofschoon zij alleen maar verwarrende contrasten waarneemt, weet zij intuïtief zeker dat de Eenheid van alles móet bestaan: de bron waaruit al het afzonderlijke ontstaan is en waarnaar alles terug zal moeten vloeien. Zij vervreemdt meer en meer van het dagelijkse leven om haar heen en wordt uitgeput door een kwellende onzekerheid, totdat de liefde in haar leven verschijnt in de gestalte van een gerijpte man van middelbare leeftijd. Zij probeert haar gevoelens voor hem te verbergen, maar tenslotte is dat niet langer mogelijk. Wanneer de man plotseling haar passie levensgroot voor zich ziet, weet hij dat hij deze niet kan beantwoorden. Van die dag af is de hoop van Heleen gedood en haar jeugd voorbij.
De betekenis van dit boek ligt niet in de vraag in hoeverre het autobiografisch is, maar in het feit dat Carry van Bruggen de kern van haar wezen ontdekt meende te hebben. In het al eerder aangehaalde interview verklaarde zij: 'In *Heleen* heb ik voor de eerste maal werkelijk mijn stem gehoord.. dáár is 't meditatieve, 't intellectualistische van mijn natuur boven gekomen.. Het hoofdzakelijke voor me is de mens, zijn wezen, zijne bestemming.. het zich afvragen wat het "Ik" in de samenleving betekent, wat zijne plaats in de collectiviteit is.. Waar kom ik vandaan? waarheen ga ik? welke is mijn plaats op aarde? dat zijn de vragen die me gedurig in 't hoofd zitten.. Heleen is niets méér dan dat: het Ik dat zichzelf herkent en zijn eigen plaats aanwijst..'
Het is duidelijk dat Carry van Bruggen in de jaren na 1910 de weg gevonden heeft naar haar wijsgerig essay Prometheus,waarin zij in een dialectisch betoog de verhouding tussen Eenheid en Contrast zou proberen te bepalen en aan de hand van talloze voorbeelden uit de cultuurgeschiedenis de onophoudelijke strijd zou beschrijven tussen collectiviteit en individu, dogmatisme en twijfel, gezag en oppositie, tussen Jupiter en Prometheus.[13] Hoe essentieel dit denken over zichzelf en de levensverschijnselen voor haar geweest is, blijkt uit het overgrote deel van haar werk. In haar laatste roman *Eva*, die als een synthese tussen haar literaire en wijsgerige werk beschouwd moet worden, heeft zij de kern van haar problematiek nog eens samengevat. 'Er was een kloof, een duisternis, een onoverkomelijkheid, ik vond zelf geen weg en niemand kon hem mij wijzen. Ik droomde de Ene, het Ene, maar hij was er niet ... het was er niet ... deze wanhoop, waar we elkaar kussende binnendrijven openbaart het mij... We moeten door deze wanhoop heen.. we moeten deze wanhoop kennen.. en samen, gezweept door de wanhoop, over de kloof, in elkaars armen. En het licht is doorgebroken, en mijn gezicht gloeit om wat ik plotseling ben te weten gekomen.. de formule voor de volledige overdracht is dat.. wat ik mijn leven lang heb gezocht en mijn leven lang heb geschuwd, en verheerlijkt en verafschuwd in één ademtocht van mijn wezen.'[14]

© 2026

En Coenen? In zijn leven hebben de jaren waarin hij zulke nauwe relaties met Carry van Bruggen onderhield, geen ingrijpende veranderingen gebracht. Dat zij toch veel voor hem betekend heeft, blijkt onder meer uit de warme woorden waarmee hij haar in 1932 herdacht, toen zij na jaren van lichamelijke en geestelijke ziekte overleden was.

Wij, die een tijd lang met haar gelijk-op geleefd hebben, wij kunnen zo snel nog niet laten van die uiterlijke verschijning, dat expressief gezicht met de verwonderlijk donkere oogen en gevoeligen mond, haar houding, haar gang en vooral haar kinderlijke lach en warme stem. Zo hebben wij haar door de jaren gekend en haar ontwikkeling aanschouwd die eerst laat is gekomen, omdat haar sterk, hartstochtelijk gevoel, en ontzaggelijk wijde levensaanvoeling verwarrend werkten en de komende opklaring tegenhielden. Tot die eindelijk, en hoe vol en hoe zuiver, doorbrak onder stormen en twijfelingen der gedachten en zich souverein openbaarde in haar geschriften. Was dat niet een schoon normaal verloop? Kwam deze sterke geest niet op harmonische wijze uit de duisternissen van instinkt en gevoel tot de klaarte van zelf- en wereldinzicht? Ging hier de weg van ik-zucht en ego-centrisme niet tot nietigheidsbesef en deemoedige overgave aan het Al? Waarom kon dit niet duren?
Waarom moest dit hooggestegen begrijpen, dit zuiver en klare redelicht dan zo spoedig verdonkerd worden in de diepten van dat kleine Ik, dat, in zichzelf besloten, geen kosmos meer kent? Zo is het toch gekomen, en wij hebben het aangezien met droefheid en verbijstering, dat het schijnbaar zo volkomene zo hopeloos snel ontluisterd kon worden, dat ook zulke macht van geest en verworven hoogheid aantastbaar bleken door allerlei duistere driften, die zo veel lager levens ongemoeid laten.[15]

Tot voor kort meende men, dat de briefwisseling tussen Carry van Bruggen en Frans Coenen geheel verloren was gegaan, wat zeer betreurd werd, aangezien men er hoge verwachtingen van had.[16] Nu er een gedeelte van deze correspondentie teruggevonden is in de nalatenschap van Mej. A.C. François, die beide correspondenten goed gekend heeft, is een zekere teleurstelling onvermijdelijk. In de eerste plaats ontbreken de contra-brieven geheel, daar Carry van Bruggen in haar laatste levensjaren alle papieren die in haar bezit waren, heeft vernietigd. Bovendien gaat het maar om een vijftal handschriften, zodat wij slechts een fragmentarisch beeld krijgen van de intensieve contacten tussen Carry van Bruggen en Frans Coenen; in hoeverre de hier uitgegeven correspondentie uit de jaren 1910-1913 volledig is, kan niet met zekerheid vastgesteld worden, maar het is aannemelijk dat schriftelijke contacten slechts gedurende korte tijd persoonlijke ontmoetingen hebben moeten vervangen. Een en ander bemoeilijkt de interpretatie van de bewaard gebleven brieven en maakt deze enigszins uitvoerige inleiding noodzakelijk.
Alle handschriften zijn, zoals gebruikelijk in deze reeks, onverkort afgedrukt en diplomatisch weergegeven, óók waar spelling en interpunctie niet consequent zijn; toevoegingen of voor de leesbaarheid noodzakelijke correcties zijn in cursieve letter tussen vierkante haken geplaatst. De documenten zelf berusten alle in het *Letterkundig Museum* te Den Haag.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

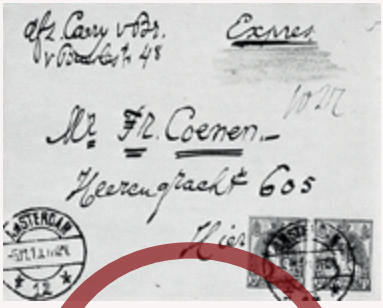

BRIEVEN
VAN CARRY VAN BRUGGEN
AAN FRANS COENEN

In haar eerste, per expresse verzonden brief aan Mr. Frans Coenen reageert Carry van Bruggen zeer snel en enigszins uitdagend op zijn uitvoerige bespreking van haar roman *De Verlatene, Een roman uit het Joodsche leven* (1910).

Coenen had verschillende tekorten in het boek aangewezen, onder meer een zekere oppervlakkigheid en een gebrek aan overtuigingskracht, maar zijn eindoordeel was tamelijk positief: 'Wat men er in waardeert en wat tenslotte het werk sympathiek maakt, is de levendige, zelfs hartstochtelijke herinnering aan het Jodendom en den weemoed om zijn verval. Die Joodsche wereld, niet altijd met talent verbeeld, is toch de echte Joodsche wereld, die de schrijfster heeft gekend en liefgehad.'

Frans Coenen in *De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland*, 6-11-1910.

© 2026

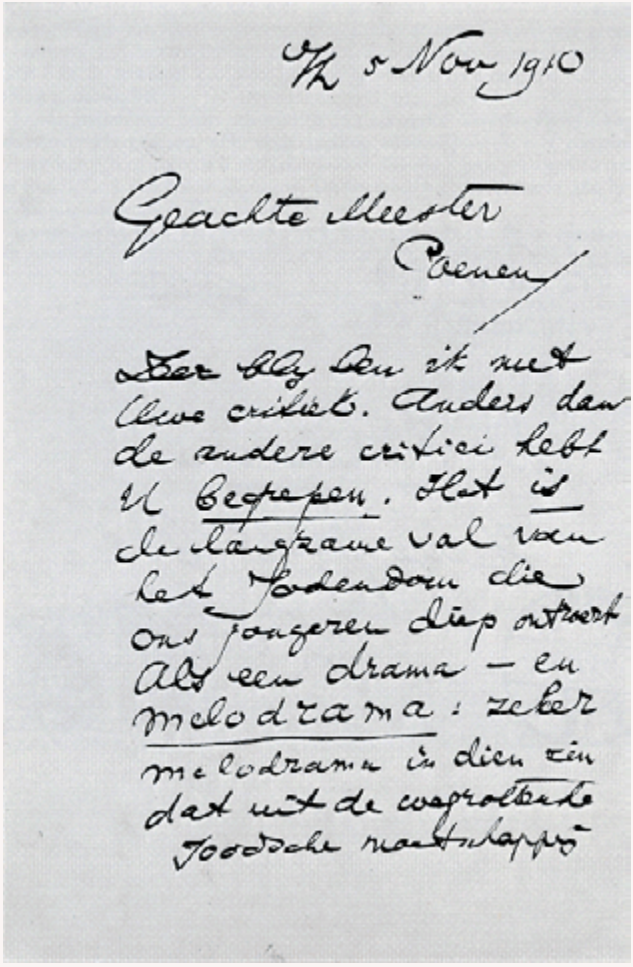

Zk 8 Nov 1910

Geachte Meester
Coenen

Toen Gij Den zit met
Uwe critiek. Anders dan
de andere critici hebt
U begrepen. Het is
de langzame val van
het Fodendom die
ons jongeren diep ontroert
Als een drama — en
melodrama: zeker
melodrama in dien zin
dat uit de wagrollende
Joodsche maatschappij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

[Amsterdam] v/h 5 Nov 1910[2]

Geachte Meester Coenen,

Zeer blij ben ik met Uwe kritiek. Anders dan de andere critici hebt U begrepen. Het is de langzame val van het Jodendom die ons jongeren diep ontroert. Als een drama – en melodrama: zeker melodrama in dien zin dat uit de wegrottende Joodse maatschappij van thans geen drama meer kan worden geboren! Dat is het enige wat U ontging zoals misschien ook het lenig sensuele [,] zoals dat verfijnde in de structuur mijner zinnen waarmee ik heb willen doen verbleken van een stille passie wie ik.. misschien? niet meer ontroeren kon?? Mag ik spoedig eens bij U komen. Ik verlang er zeer naar met U te spreken. Met collegiale groet ben ik zeer bereid te zijn Uwe zeer dienstvaardige

Carry van Bruggen

v. Baerlestr. 48 boven
(eenmaal bellen)

2026

2 Carry van Bruggen reageerde al op 5 november op Coenens bespreking van *De Verlatene* van 6 november. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk.
Zij kan de recensie ter inzage gekregen hebben voordat deze in *De Amsterdammer* geplaatst werd; vervolgens was het weekblad, dat officieel 's zondags uitkwam, eerder verkrijgbaar; en Carry van Bruggen woonde in 1910 in de Valeriusstraat op № 75.
Op het adres dat onder de brief staat, woonden toen o.m. de ouders van de hoofdredacteur van *De Amsterdammer*, de journalist Henri Wiessing, met wie zij bevriend was.

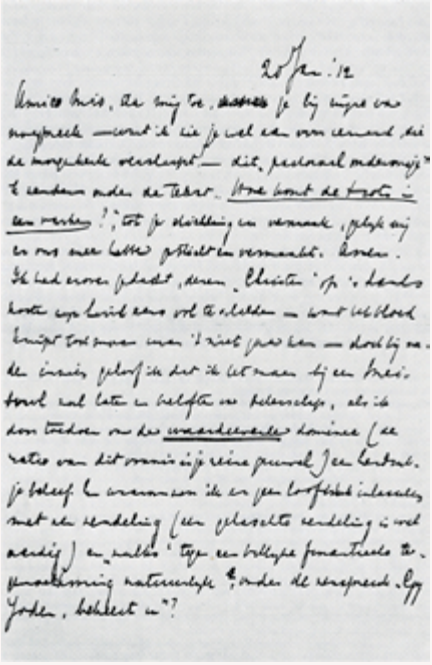

20 Jan. '12

Amico mio, sta mij toe, je bij wijze van vroegpreek - want ik zie je wel aan voor iemand, die de morgenkerk verslaapt! - dit 'pastoraal onderonsje' te zenden onder de tekst *Hoe komt de trots in een varken?*, tot je stichting en vermaak, gelijk wij er ons mee hebben gesticht en vermaakt.[1] Amen. – Ik had erover gedacht, dezen *Christen* op 's Lands kosten zijn huid eens vol te schelden - want het bloed kruipt toch maar waar 't niet gaan kan - doch bij nader inzien geloof ik dat ik het maar bij een Meibowl zal laten en beloften van beterschap, als ik door toedoen van den waarderende dominee (de ratio van dit vonnis is je reine gemoed) een herdrukje beleef. En waarom zou ik er geen hoofdstuk inlassen met een zendeling (een gelaste zendeling is wel aardig) en 'zulks' tegen een billijke finantieele tegemoetkoming natuurlijk, onder de zinspreuk *Gij Joden, bekeert u?*[2] – Ik ben door mijn medische schoonzuster tot 14 dagen lummelens verwezen, doch ik merk alreeds dat je een geboren lummel moet zijn om met zwier en succes te kunnen lummelen.[3]

Blijkens deze en de volgende brief hebben Carry van Bruggen en Frans Coenen, tussen wie inmiddels zeer nauwe banden waren ontstaan, gedurende enige tijd moeten afzien van persoonlijke ontmoetingen, waarschijnlijk vooral wegens de houding van Coenens echtgenote.

Het begin van deze brief, die een beeld geeft van het dagelijks leven van Carry van Bruggen uit die tijd, bevat enkele zinspelingen die niet geheel opgehelderd kunnen worden.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En dan moet ik verder dagelijks wandelen, in aangenaam gezelschap liefst. Bezin je eens goed, old boy, sta jij misschien ook niet onder een dergelijk servituut? Ach, als ik aan de boorden van de Amstel denk en aan de Kalfjeslaan, waar het 's winters ook heerlijk is en aan een stijve drie-uurs of zes-uurs (wat let me!) wandeling en.. aangenaam gezelschap, hemel en aarde omver en het mensdom in de goot redenerend, dan is het mij of ik ergens een vlag zie wapperen. Maar wat geeft het? Troosten wij ons met de apostel Gerrit. Slechts dit ene: ondergetekende is bij voortduring beschikbaar voor de Amstel en de Kalfjeslaan en ongelimiteerde tochten in marstempo en *never mind* waarheen. – Dit is dan de praktijk van deze slome zinsnede 'ik kan je wel missen'. *La blague ne coûte rien*. En toch is het zo. Het is heel prettig dat ik je schrijven kan, maar is het inderdaad *absolutely safe?* Ik zou niet willen, dat er nieuw gehaspel van kwam.[4] Ach God, dat ik het aan mezelf heb moeten beleven, iemand 'miezerig' te maken! Doch laat ik er niet verder op ingaan, jij kon niet anders doen, maar het leven, die komedie, is op zichzelf toch wel walgelijk onbillijk. Later kan ik over dit alles misschien denken en schrijven zonder bitterheid, nu nog niet. – Verbeeld je, gisteravond stond Arthur van Schendel ineens voor m'n neus.[5] Ik zeg *heb jullie daar in Domburg geen kapper?* 'Nee' zeit-ie, *wel een dronken schoenmaker*. Dit helderde veel op. Hij had nog zijn pijp en zijn raadselachtige glimlach. We hebben geboomd ten overstaan van mijn vriend Zoethout[6] en Kees[7] vergat om mij op te halen en ik had natuurlijk geen sleutel bij mij en daar stond ik in 't holle van de nacht op de stoep en onze oude getrouwe sliep in de hanenbalken als een marmot en ik belde als een gek en hoorde Mopje[8] boven schreeuwen. Het was haast een Poe-situatie. Had 't langer geduurd, ik had het bestorven, *dans l'état où je suis*. Vandaag de ganse dag met de jongen op het ijs gezwabberd.[9] Mops vanmorgen '*ik heb Frans en Loekie gezien*'.[10] Heb je haar gezien met de klas? Ze vond 't bepaald heel gewichtig. Het is zo raar, dat ik het boek niet meer heb, toch werk ik er voortdurend nog aan.[11] Ik geloof, dat het tweede deel heel goed is geworden, met curieuze kleine stukjes. Luister 'ns, amico, is Tersteeg nog bij je geweest voor de *Javabode?*[12]

© 2026

Hij sprak er nog over. Ik zeg *als je niet wilt, dat je krant op de fles gaat, doe 't dan.* Interesseert het je, dat het ons aller vriend Eduard zeer goed gaat in Indië.[13] De G.G. is in de komedie geweest en de kranten hebben (ongelooflijk stomme) maar zeer w aarderende kritieken.[14] Mejuffrouw Mien Schuilenburg,18 alias Helen Desmond is echter op den loop, ik geloof dat ik wel weet waarom, in verband met de passagierslijst van den 'Prinz Ludwig'.[15] Nu heeft 'mea culpa' een telegram gekregen om een andere juffrouw als ijlgoed op te zenden.[16] Dat had hij Mijnssen toch maar liever moeten vragen.[17]
Misschien zie ik je vanavond in de komedie.[18] Zit ik niet echt te zagen als iemand die vrijen tijd te veel heeft? Ik ga maar weer aan m'n Italiaans, ik heb immers nog altijd Michel Angelo van je. Ik kom het je wel eens terugbrengen over een paar maanden! Want eerder heb ik het zeker niet uit. Herinner je je, dat ik om het renaissance boek bij je kwam?[19] Toen zou ik immers een historisch-Joods verhaal gaan schrijven. De '*intrigue*' had ik al, maar ik zag de kleur niet. Ik geloof dat ik er in groei.[20] Ook heb ik, al schrijvende, nog drie kleine 'amoureuze vertellingen' bedacht. Misschien schrijf ik ze ook wel.[21] Stel je een zijden zakdoek voor, zo een roomkleurige, grote, soepele, niet geparfumeerd, maar welriekend, die je tussen je handen beweegt, terwijl je zit te spreken - bv. over monisme of de onsterfelijkheid der ziel - totdat je ten leste een aangenaam gevoel hebt tot in je tenen en het monisme plus de o.d.z. [= onsterfelijkheid der ziel] je niet meer schelen kunnen. In dien toonaard moet het worden. Als mijn lummeldagen om zijn, ga ik weer aan de slag. Geef me geen goede raad om nog langer te rusten, *bitte*, want dat kan ik toch niet. – Nu ik aan dat boek van Söderhjelm denk, herinner ik me precies de dag, dat ik het haalde.[22] Het was in de bibliotheek, ik bleef maar even en je vertelde mij, dat je een *passieloze lelie* waart! Dat weet ik nog heel goed.
Toen ik weg ging, dacht ik 'wat zei hij dat grappig'. Voilà.
Veel genoegen met het 'pastoraal onderonsje', en alles liefs van,

tt

Carry

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Zo juist je briefje ontvangen. Ben je heus ziek geweest? *poor boy*! Wandelen is goed, dat hardt, dan word je niet verkouden.
Addio, ik zal je de schriften zenden, zo gauw ik iets hoor en 't terug vragen kan.[23] Van drukken nog geen sprake. Ook dáár zit de heer De Meester mij in 't vaarwater met den roman, dien hij in de W.B. gaat uitgeven.[24] Op z'n vroegst November. Ik zal *Stille wegen* lezen en je schrijven hoe ik 't vind.[25]

1. Coenen, van huis uit rooms-katholiek, kon zelf allerminst 'kerkelijk' genoemd worden.
2. Hoe deze alinea geïnterpreteerd moet worden is door gebrek aan gegevens niet geheel duidelijk.
3. Carry's broer Jacob was gehuwd met de arts Johanna van Maarseveen.
4. Er waren moeilijkheden tussen Coenen en zijn echtgenote, n.a.v. zijn betrekkingen met Carry.
5. Arthur van Schendel, door C. bewonderd, verbleef in 1911 en 1912 te Domburg.
6. W. Zoethout, een bekende Amsterdamse onderwijzer en collega van Carry van Bruggen.
7. C. was gehuwd met Kees van Bruggen; zij woonden nog in de Valeriusstraat, maar nu op № 73.
8. Het dochtertje van Kees en Carry Bertha (1905-1965), werd 'Mop' of 'Mops' genoemd.
9. Behalve een dochter had het echtpaar Van Bruggen ook een zoon, Kees (geb. 1908).
10. Coenen en diens vrouw: Louise Sophia Visscher, die toen 42 jaar was.
11. Carry van Bruggens roman *Heleen*; VGL. ook noot 26.
12. Het dagblad de *Javabode*, dat toentertijd in moeilijkheden verkeerde, stond o.l.v. H. Tersteeg.
13. Eduard Verkade († 1961) en diens vrouw Enny Vrede, met wie Carry van Bruggen nauwe contacten onderhield, maakten met een klein gezelschap een tournee door Nederlands-Indië.
14. Bij de eerste voorstelling van Verkade c.s. (*Een huwelijk onder Lodewijk XV*, naar A. Dumas) was de gouverneur-generaal A. Idenburg aanwezig, die nooit schouwburgen placht te bezoeken.
15. Hermine Schuijlenburg (toneelnaam: Helen Desmond) was na Verkade in 1911 te Batavia aangekomen; het gezelschap arriveerde later met de *Prinz Ludwig*. Desmond keerde eerder terug.
16. De plaatsvervangster van Helen Desmond, Toetie Wessels, vertrok pas in maart 1912 naar Indië.
17. F. Mijnssen regelde zaken voor Verkade. C. schreef enkele (onbelangrijke) brieven aan hem.
18. Coenen en Van Bruggen woonden vaak toneelvoorstellingen bij. Coenen verzorgde een kroniek in *Groot Nederland*, C. was betrokken doordat haar man toneelcriticus bij het *Handelsblad* was.
19. Dit *renaissance boek* is geen boek over Michelangelo, wel studies over de Renaissance.
20. Carry van Bruggen heeft haar plannen voor een *historisch-Joods verhaal* nooit verwezenlijkt.
21. De hier genoemde 'amoureuze vertellingen' zijn nooit verschenen.
22. Torsten en Werner Söderhjelm, *De Italiaanse Renaissance*, Utrecht 1909.
23. C. had *Heleen* eerst naar *De Gids* gestuurd en vervolgens naar de *Wereld-Bibliotheek*.
24. Fragmenten uit *Heleen* werden in *De Gids* (1912, deel IV) opgenomen, toen *De Zonde in het deftige dorp* van Johan de Meester in zijn geheel in hetzelfde tijdschrift gepubliceerd was. Bij de verschijning van hun werk in boekvorm zaten beide auteurs elkaar wéér op de hielen; *De Zonde in het deftige dorp* verscheen in 1912 in een reeks van de Wereld-Bibliotheek, *Heleen* in 1913.
25. Stille wegen (1898) van K. Chr. Boxman-Winkler. Coenen zal C. dit werk ter lezing gegeven hebben, omdat het overeenkomsten vertoont met *Enkele bladen uit Helene's dagboek* en *Heleen*. *Stille wegen* werd door L. van Deyssel op een genadeloze wijze besproken.

© 2026

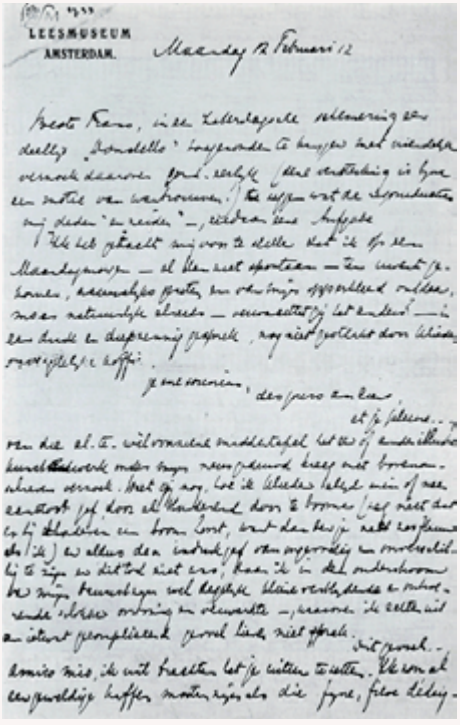
LEESMUSEUM
AMSTERDAM.

Maandag 12 Februari 12

Beste Frans, in een Zaterdagse schemering een deeltje '*Donatello*'29 toegezonden te krijgen met vriendelijk verzoek daarover goud-eerlijk (deze versterking is bijna een motie van wantrouwen!) te zeggen wat de reproducties mij 'deden' en 'zeiden'-, ziedaar ene *Aufgabe*.

DEZE OPENHARTIGE BRIEF, WAARIN DIVERSE KANTEN VAN CARRY VAN BRUGGENS PERSOONLIJKHEID DUIDELIJK NAAR VOREN KOMEN, IS GESCHREVEN OP BRIEFPAPIER VAN HET LEESMUSEUM TE AMSTERDAM.

[Amsterdam,]
Maandag 12 Februari 12

[Arsène Alexandre: *Donatello, Biographie critique. Illustrée de vingt-quatre reproductions hors texte* (1904) reeks *Les grandes artistes, Leur vie - Leur œuvre.* Donatello: de bekende Florentijnse beeldbouwer (†1466).]

Ik heb getracht mij voor te stellen dat ik op en van mijn opperkleed ontdaan, maar natuurlijk alreeds - verwachttet gij het anders? - in een druk en diepzinnig gesprek, nog niet gesterkt door Ulieder onvergetelijke koffie,

je me souviens,
des jours anciens,
et je pleure...,[30]

van die al-te-wèl voorziene middentafel het een of andere illustere kunstwerk onder mijn neus geduwd kreeg met bovenomschreven verzoek. Weet gij nog, hoe ik Ulieden altijd min of meer aanstoot gaf, door al bladerend door te bomen (zeg niet dat er bij bladeren een boom hoort, want dan ben je net zo flauw als ik) en aldus de indruk gaf van ongevoelig en onverschillig te zijn en dit toch niet was, daar ik in den onderstroom van mijn bewustzijn wel

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

degelijk kleine verblijdende en ontroerende schokken ontving en verwerkte -, waarover ik echter uit een ietwat gecompliceerd gevoel liever niet sprak. Dit gevoel.., Amico mio, ik wil trachten het je uiteen te zetten.

Ik zou al een geweldige kaffer moeten zijn als *die fijne, fiere dédaigneuse Georges* mij niets deed, als ik niet - stel dat ik 'boomde' - plotseling zweeg, zo ik bladerend de Niccolo-buste ontmoette en dat kinderkopje t/o pagina 64. Maar nu verder. Ik zou bij je kunnen zitten en je zoudt mij die dingen in handen geven en ik zou 'goud-eerlijk' getroffen zijn, het sterkst door de drie beelden die ik noemde, maar ik zou niet zeggen, dat het 'mooi', 'prachtig', 'goddelijk' 'verrukkelijk' is en nog veel minder dat het 'soepel' en 'expressief' en al zo meer is, en ik zou het boek niet een eind van mij afhouden en door mijn oogharen gluren en mijn ogen ten hemel slaan (iets waarvan ik, zoals je weet, principieel niet afkerig ben) noch zou ik zuchten en in diep gepeins verzinken.

Ik heb dat talloze mensen zien doen en zie het nog dagelijks, ik doe er niet aan mee, juist omdat ik goud-eerlijk ben. Als ik over een letterkundig kunstwerk mijn mening geef, dan voel ik mij daartoe gerechtigd, want ik heb niet alleen hartstocht en bezieling en geestdrift, ik heb ook gewisheid, gronden, argumenten moed en bereidwilligheid om die te verdedigen. En juist uit wat ik heb, weet ik wat ik mis. Niet alleen Donatello en de anderen vind ik te goed voor leuterpraatjes, maar ook mijzelf vind ik te goed. Ik zit nu vóór mij met dat kinderkopje, gisteravond toen ik in mijn bed lag zag ik den slanken Georges, maar ik weet zeker dat wat ik daarover zeggen kan, talloze malen en ongetwijfeld met geestdrift en bezieling is gezegd en daarom zwijg ik; doch toen ik van de week plotseling *As you like it* moest verweren tegen dwaze en domme praatjes toen wist ik zeker dat wat ik op dit ogenblik zeide mijn eigen vinding en eigendom was en mijn eigen geestdrift en mijn eigen vervoering en dat niets van wat ik toen zei op die wijze al was gezegd. Juist omdat ik dàt heb, neem ik voor mijzelf met minder geen genoegen en zwijg tegenover een kunst die mij vreemd is - zoals de toespraak van een Rus mij vreemd zou zijn

© 2026

omdat ik zijn taal niet ken, terwijl ik toch zijn ogen, stemklank en gebaar wel meen te verstaan - en geniet wat ik genieten kan: bescheiden.
Als mijn vergelijking juist is, dat ik de taal niet versta, dat de materie mij den weg naar de idee verspert, dan volgt daaruit dat ik nog leren kan, en als ik leren kan dan wil ik ook leren. Je kent mij nu genoeg om te geloven dat ik voor geen enkel ding ter wereld onverschillig en ongevoelig ben, doch ik heb een afkeer van het slappe, het voze, het goedkoope, onoprechte napraten, de gebaartjes, de intonaties - weet ik wat al - die men voor ontroeringen en meeningen uitgeeft. Ik heb de bewijzen hoe men zich op die wijze aan letterkundige kunst, en daaruit de aanwijzingen hoe men zich aan andere kunst vergrijpt, ik houd me gewaarschuwd.
Als ik met je naar Florence ging -, maar ik ga niet met je naar Florence. Ik zal het heel prettig vinden als je me nog eens zo een boekje wilt zenden, en als we heel-alleen zijn en ik voel me volkomen spontaan en ik weet zeker dat niet de suggestie van des grote mans naam, noch van die andere, grote namen: Christus, Johannes -,mij parten speelt - doch wie is in die dingen volkomen gewis, in een kunst, die niet geheel en al zijn eigendom is?[1] Dan kan ik misschien een ander, innerlijk accent in betere woorden dan prachtig, mooi, en verrukkelijk naar buiten brengen.
Je behoeft niet te twijfelen, noch aan mijn goede wil, noch aan mijn vatbaarheid.
Maar juist dat ik altijd goud-eerlijk uit mijzelf heb getuigd, dat heeft mij die oprechtheid, zekerheid en betrekkelijke kalmte gegeven, die de menschen wel eens met levenslust en blijmoedigheid verwarren. Zeg ik dat goed, *dearest*, en begrijp je wat ik meen?
Ik kan mijn ogen sluiten en dromen dat ik heel ernstig en heel gezellig en heel rustig en heel dichtbij je gezeten, met je tezamen deze en andere dingen bezien en bespreken zou, - dit aan jouw hand jouw paradijzen binnengaan lijkt mij een zeer zuivere en zeer grote vreugde. Maar waarom zal ik dat dromen? Uit je leven ben ik verstoten, wij hebben tezamen geen toekomst.
We kunnen schrijven en ik kan hopen, omdat ik een idioot ben, en een idioot hoopt altijd, maar de zaak verandert er niet van. Het doet mij pijn, dat het op deze wijze moet zijn, en dat ik je alles moet schrijven en geen enkel ding oog-

1 In deze uitgave staan ook reprodukties van een *Tête du Christ* en beelden van S*aint Jean-Baptiste.*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

in-oog mag zeggen. Wat zijn brieven naast het heerlijke, levende, gesproken woord? Ik voel soms vlammen van verrukking, van geestdrift, van hartstocht uit mij slaan, en als ik het neerschrijf worden het zinnetjes, aardige zinnetjes, met omzichtigheid verzonden en met omzichtigheid ontvangen. Ik houd toch werkelijk zo veel van je en je antwoordt mij dat o + o iets meer dan o is.[1] Vergeef mij, ik verwijt je dat niet, ik wil niet onredelijk en onrechtvaardig zijn, en de zaak niet al te tragisch voorstellen. Maar ik wil je vragen, jij, die zo veel hebt 'bemind' - steek uw hand in eigen boezem (indien zulks voor de zedelijkheidswetten nog toelaatbaar is) en zeg mij, als je mij een klein beetje had 'bemind', zou je dan niet door elke nul van het rekensommetje als door een venstertje een 'zilten traan' hebben zien blinken - hoe is 't ook weer: *poor little Carry cries* - en zou je dan niet ietwat ànders hebben gereageerd, nu je.. buiten bent? Doch, antwoord je mij, dit is 'het Leven', dat zich immers - van 'buiten' gesproken - nog altijd afspeelt op het thema 'die binnen binnen binnen binnen en die buiten bennen bennen buiten'. *Con variazione*. Dan buig ik mijn gekruld hoofd - ik moet weer nodig naar de kapper, maar ik vind geen tijd door al mijn brieven - en antwoord: *Ich grolle nicht*... Neen Frans, ik wil je niet bedroeven, laat mij maar even sputteren, dat lucht mij op, wees maar gerust, ik sla mij overal wel doorheen, als een man. Ik kan mij voorstellen dat je het niets prettig zou vinden te denken dat ik nu als een geknakte bieze door dit leven waar. *No question about*, hoor! Ik heb het heel druk, van alles opgezet.

Jammerlijk veel hoofdpijn nog altijd, dat schijnt in de zenuwen van mijn ogen te zitten, ik moet naar mijn schoonzuster, die zal mij misschien naar een oogarts sturen, het is een kwestie van te veel gewerkt en gesproken en te weinig gerust en geslapen te hebben. Ik wil trachten deze verhouding om te keren. Maar zie je, er is zo veel. De kinderen zijn lief en leuk, maar heel druk, het is brengen en halen, vertellen, spelen, scheidsrechter zijn en daarbij nog het gewone doen, en dan de komedie, zodat ik de late avonden alleen om te werken en de nachten om te denken overhoud. Zie je, nu heb ik zo even wel erg gefoeterd, maar intussen vind ik het heerlijk je te schrijven en er is geen enkel ding dat ik bedenk of droom of ik denk er dadelijk achter 'dat moet ik Frans schrijven'. Je weet toch wel dat ze magnetisme noemen het door de attractie

1 Coenen wilde zijn huwelijk in stand houden, hoewel het voor beiden onbevredigend was.

van de magneet naar éénzelfde richting keren van alle moleculen van het stuk ijzer, die tevoren in alle richtingen dooreenlagen. Zo liggen al de moleculen van mijn Ziel - wat klinkt dat Larens! - naar de richting Parkweg en vandaar is 'de route van den stoet': Jan Luykenstraat - Leidscheplein - Leidschestraat - Heerengracht (oneven nummers!)... Doch nu zit ik hier op 't *Leesmuseum* en staat de boel op een wonderbaarlijke wijze op zijn kop.[1] In onze bakvisschenjaren leerden we elkaar, dat je tegen jongens en mannen 'heel koel' moest zijn, want dan werden *zij* juist 'lekker verliefd'. Het is eigenlijk wel waar ook, is het niet, en we hadden het misschien in onze wijsheid heelemaal niet mis. En daar je nu toch óók tot de 'jongens en mannen' hoort, ben ik soms wel eens een beetje bang, dat je minder om mij zult geven, naarmate ik meer toon dat ik zo veel om jou geef. Vind je dat kinderachtig? Ik heb in mijn leven een heleboel 'jongens en mannen' en canaille behandeld, niet om ze 'lekker verliefd' te maken, maar omdat ik ze erg als canaille voelde. Doch ik vind het uiten van verering en genegenheid zó heerlijk, dat het mij onmogelijk is, mijzelf uit berekening hierin te kort te doen.[2] Die drang om te vereeren is misschien het mannelijke in mij en als dit zich keeren mag naar wat jij vrouwelijk in je hebt dan is het voor ons beiden goed. Hoe dwaas het ook klinken mag, ik voel zelfs een drang om je te beschermen - zoals een schildknaap zijn ridder beschermt, maar een schildknaap is toch óók van een ridderlijke aard, nietwaar? - om vóór je te gaan staan en je leed te besparen. Daarom wil ik ook niet dat je denkt dat ik tob, want ik *vleie* mij, dat je dit leed zou doen.
Hollanders zijn echte filisters, ook de zogenaamd fatsoenlijke. Ik denk, van schildknaap gesproken, ineens aan een aardig meisje dat ik verleden jaar ontmoette.[3] Soms, als een vrouw heel aardig is, voel ik een zekere jongensachtige neiging haar het hof te maken, dit heeft niets met Lesbische theorieen en nog minder met Lesbische praktijken te maken. Dit meisje was in het zwart gekleed, had iets voornaams, de hooghartige reserve, die mij wel eens imponeert, of liever aantrekt, omdat ik ze, in die vorm, zelf niet heb. Wij waren

1 Inspeling op het taalgebruik van kunstenaars die elkaar in Laren ontmoetten. – De route van Carry's huis naar Herengracht 605 waar Coenen woonde. – *Het Leesmuseum* was gevestigd op het Rokin.

2 Het gevoel verkeerd begrepen te worden is – in b.v. *Een coquette vrouw* en *Eva* – een thema om voor een flirt of allumeuse aangzien te worden. 3 VGL. p. 27-28 *Een innemende vrouw*, Amsterdam 2025².

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

met meer meisjes, babbelden en pelden hazelnoten. Ik bediende het meisje in 't zwart, bracht haar een kopje thee, kraakte haar noten en zo meer, zo wat overdreven page-achtig, omdat ik dat een aardig ſpelletje vond. Op een gegeven oogenblik vroeg ik haar, of ze het niet leuk vond zo te worden bediend. 'O ja' zei dezelve, 'maar ik ben het van kind af gewoon'. Ze gewaagde met die woorden blijkbaar van de knechten en de maagden in haar vaders huis. 'De ontnuchterde page' weerhield niet zonder moeite een hartgrondig 'ſtik', nam jasje en hoedje en wandelde weg, en begreep voortaan hoe heilzaam de wet is die het dragen van wapenen een verboden genoegen heet. Met Lientje Verkade heb ik ook dat ſpelletje geſpeeld, maar het was heel aardig, want Lientje is wel niet buitengemeen intelligent, maar ze is wel fijn en gevoelig genoeg om die dingen te begrijpen zoals ze zijn. Dat we elkaar kuſten, bij voorkeur in gezelſchap van onze echtelieden Eduard en Kees, was meer om gezegde echtelieden te ergeren dan omdat het ons zo veel genoegen deed. Ik heb haar ééns op haar mond gekuſt, uit nieuwsgierigheid, maar het was niet zo heel prettig. Het zou beter aan jou beſteed zijn geweeſt, ik geloof dat ik akelig normaal ben. Maar ik hou echt van Lientje, dat voel ik, nu ze weg is; ze is zo lief en zo kiderlijk en zo argeloos in haar verkwiſtingen en onnadenkendheden. Ze kon soms zo grappig lopen tobben, omdat ze geen rijpaard meer had, en daar was toch niets parvenuachtigs in.

Mijn *Kunſt aan het Volk*-ſpeech *[Wat moeten wij onder sympathieke boeken verſtaan?]* is wel zo goed als klaar. Ik heb hoop, dat het onderhoudend is; zodra ik 't panklaar heb, krijg je 't op je dak. Zullen we nu eens een avond vaſtſtellen? Het kan mij niet ſchelen wanneer precies, ik zou denken, de eerſte helft van Maart en dan b.v. een Zaterdag. De tweede Zaterdag of zo. Praat er maar eens over met Mijnssen b.v.

Zaterdag was Thijsje Wiessing hier geweeſt, toen bracht ik hem thuis en heb ik even met Wiessing zitten praten. Het is zo grappig, dat hij mij altijd als ik hem zie, over jou ſpreekt, hij heeft een grote genegenheid voor je, ik vind het heel prettig over je te ſpreken, maar ik ben zo bang, dat ik mij te veel laat gaan, wat op zichzelf weer zo heel aantrekkelijk is, vooral omdat ik hier thuis wel vaak en openhartig, maar toch niet geheel en al zoals het is over je ſpreken kan. Ik bedoel niet, dat ik Wiessing vertel, wat ik liever niet wil dat hij weten zal, maar wèl, dat ik hem uit de wijze waarop ik mij laat gaan te raden

© 2026

geef, wat hem toch eigenlijk - en niemand trouwens - niet aangaat. Maar het eerste wat hij zei, toen ik binnenkwam was *Coenen vindt je boek zo goed*, en hij vertelde mij dat hij je de vorige dag nog gesproken had. Toen hoorde ik ook, dat je buiten was. Het grappige is, zodra zijn vrouw binnenkwam, kroop ik als vanzelf in mijn schulp en had niet de minste moeite meer, gewoon te zijn.
Zal ik je Woensdag zien? Ik ben met mijn echtvriend Kees, maar als ik je maar even spreek, vind ik het al prettig. En wat ik je straks vragen wou is dit. Schrijf mij eens eerlijk, hoe ver ik ben met mijn bakvissenwijsheid en of mannen - ook de besten onder hen - werkelijk al dan niet over de noodzakelijkheid min of meer 'en canaille' behandeld te worden, heen zijn, en of je wel zeker weet dat je niet meer om mij geven zou als ik voorgaf minder om jou te geven, en of mensen elkaar heus met deze dingen beheersen en bedwingen. Ik wil dat alles graag weten van een man uit, die geen 'gewone man' is. Arthur van Schendel zei mij eens dat het 'allemaal van de vrouw, afhing', maar dat vond ik een oppervlakkig antwoord.
Maar verbeeld je nu eens: ik ga een kinderboek schrijven. Zie je, ik moet voor Mop natuurlijk heel veel verhaaltjes vertellen, die improviseer ik altijd; en nu verleden week Vrijdag, juist een week na het sleedjesdrama, liepen we in 't park, het was zulk verrukkelijk weer en Mops wou plotseling weten waar de sneeuw allemaal was heengegaan, zo kwamen we op een grappige waterdruppelgeschiedenis en ik kreeg een vermakelijke inval: een conflict tussen een oude heer en een waterdruppel, die elkaar in allerlei gedaanten en situaties overal op de wereld ontmoeten en het leven lastig maken. Het kan heel grappig zijn, ik schrijf het vast op en zie dat ik het Rie Cramer te illustreren geef. En voor de amoureuze vertellingen krijg ik ook goede invallen in lucide ogenblikken. De toon wordt een beetje wrang-geestig, als ik het zo krijgen kan, ogenschijnlijk niet-serieus en toch wel diep.
Ik wil je - onze - verzameling van dwaze spitsvondigheden verrijken met een die ik mij nog van de heer Scharten herinner. Die meneer-z'n-stijl doet me vaak aan een kip-op-hoge-pooten denken. Jou ook? Nu, je weet dat boekje van Kollewijn *Een bui*[52] - ja, pas maar op voor die heer, die argumenten heeft en wij hebben er géén - geen één en geen enkel, dan dat we leelik[53] zo leelijk vinden -, toen antwoordde[54] Scharten daarop en schreef dat je - hij

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dan altijd - nog zoveel letters hoorde, die je niet meer schreef. Zo hoorde hij in de woorden thans en althans ('woorden van fijn-veerende en licht-gereserveerde voornaamheid', o, ik lees duizendmaal liever van de twee dames, Louise en Jenny genaamd, even oud en toevallig op denzelfden dag jarig)[55] wel degelijk de letters d [hoorde]. Ik schreef toen in de O.H.C.[56] (die ik later wilde opdiepen teneinde je echtvriendin te beduiden, dat ik mijn mond niet houd voor de gros-bonnets van de Hollandsche litteratuur, maar niet had bewaard daar ik niet vermoedde dat dit bewijs ooit noodig zou zijn) dat de heer Scharten wel meer dingen zei die de moeite niet waard waren om er het stilzwijgen voor te verbreken en dat ik een versje kende,
'maar thans kwam een gans',
en dat je precies evenveel een d in gans als in thans hoort, nademaal dit in onze spraakorganen (lans, krans enz.) ligt en niet in 's heeren Schartens fijn-veerende ooren. Vind je die d niet mooi? Sommige anti-Kollewijnianen hooren een sch in menschelijk, maar niet in prinselijk. Ja, je zou heuschelijk denken dat het waar was.
Ik weet nog best, toen ik pas ging schrijven, dat ik haast niet durfde schrijven, want de ismen-critiek bloeide toen hoog op en ik klappertandde van eerbied voor zoveel geleerdheid en vreesde dat ik nooit iets zou kunnen voortbrengen dat ook maar bij benadering sensitivistisch of synthetisch of heroïsch-individualistisch was of zo. Het is echt waar. Ik heb er later menigmaal om gelachen, maar ik was nog heel jong en zat in Indië,[57] dagreizen uit Hollands roem vandaan. Maar in ernst, wat hebben ze ons verknoeid, al die mensen, die maar niet 'gewoon' wilden zijn. Enfin, ik sla er mij wel door en wil maar denken dat ik mijn generale repetities in het publiek heb gehouden en nu het eerste bedrijf geef van een beter spel dan ik gedacht had te beleven.[58] En jij voelt je beschaamd, als ik van dankbaarheid gewaag? En noemt jezelf een onschuldige oorzaak. Oorzaak, soit, maar ben je heus wel zo heel onschuldig? Je zou vandaag schrijven beloofde je, ik krijg dus vanavond of morgenvroeg een brief. Leuk! Daar vallen me ineens een troep dingen in, die ik nog had moeten schrijven. Maar dit epistel gaat nu toch toe en weg. Addio! alles liefs van je

Carry

© 2026

30 *Chanson d'automne* (uit de bundel *Poèmes Saturniens*) van Paul Verlaine.
31 *Saint Georges, Buste de Niccolo du Uzzano* en *Buste d'enfant*: Donatello-uitgave.
52 Roeland Kollewijn verdedigde in *Een bui* (1911) zijn voorstellen. ZIE OOK: de spellingshistorie bij *'De klas van twaalf*.
53 Coenen en 70 andere letterkundigen hadden zich in 1910 tot de minister van onderwijs gericht; de spelling was een bedreiging van de vormenrijkdom van onze taal. Carry van Bruggen voelde niet veel voor de voorstellen, maar vond Schartens argumentatie een schoolvoorbeeld van onzindelijk denken.
54 Feitelijk had Carel Scharten eerst in *De Gids* (1911, deel 1) een artikel gepubliceerd onder de titel *Het spelling-vraagstuk, De 'Vereenvoudigde' een gevaar voor volk en stam*. Kollewijn reageerde op dit zijns inziens onzakelijke artikel met *Een bui* (eerst afgedrukt in *Groot Nederland*, april 1911; later afzonderlijk uitgegeven).
55 Carry v. Bruggen trekt hier een vergelijking met een boek van Frans van Galen, *Twee vriendinnen, Een roman uit het dagelijks leven*, waarvoor zij – in *De Oprechte Haarlemsche Courant* van 24-02-'12 – geen goed woord over zou hebben.
56 Haar opmerkingen over het artikel van Scharten zijn te vinden in *De Oprechte Haarlemsche Courant* van 18 februari 1911; in de jaren 1911 en 1912 was zij als recensent verbonden aan dit blad, waaraan Coenen tot in 1910 meegewerkt had.
57 Van 1904 tot 1907 woonde Carry van Bruggen in Medan, Sumatra.
58 Het werk dat zij vóór *Heleen* geschreven had, heeft Carry van Bruggen meer dan eens verloochend.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

TOEN CARRY VAN BRUGGEN ENIGE TIJD VOOR HAAR GEZONDHEID IN BLARICUM VERBLEEF, ZETTE ZIJ HAAR FILOSOFISCHE DEBATTEN MET COENEN PER BRIEF VOORT. –

Uit deze gedachtewisselingen zouden lezingen en artikelen voortvloeien (o.a. in *Groot Nederland*), die zouden leiden tot ***Prometheus*** en de vervolgen daarop. Het onderwerp van dit eerste opstel in briefvorm is *het wezen van het recht*; uiteindelijk ging het Carry van Bruggen echter om de verhouding tussen individu en gemeenschap, een thema waarop zij nog vaak zou terugkomen en dat in *Prometheus* een centrale plaats inneemt. Bij het filosoferen over de rechtsidee vond zij in Frans Coenen een goede partner, hij had rechten gestudeerd en ooit betoogd had, dat de rechtswetenschap eigenlijk maatschappijleer zou moeten worden.

Blaricum, 11 Juni 1913

De Rechtsidee in een Lekenhoofdje
Opgedragen aan de zéér-gestrenge F.C.

WAAR EEN AANTAL INDIVIDUEN TEZAMEN ZIJN ONTSTAAT DOOR GEMEENSCHAPPELIJKE WENSEN EN BELANGEN EEN GEMEENSCHAP. Het individu gedraagt zich daarin gedeeltelijk als kuddedier - daar het aanvankelijk niet voor zichzelf oordelen en voelen kan - gedeeltelijk, zodra zijn persoonlijke hartstochten en begeerten in beroering zijn gebracht, als een doortrapt 'individualist'. Net als het dier, heeft de mens van nature geen ontzag voor anders veiligheid en bezit, hij is geneigd te doden wat hem in de weg staat en te nemen wat zijn begeerte opwekt. Omdat hij echter al gauw bemerkt dat hijzelf gevaar loopt bij die 'regeling', een te groter gevaar naarmate hij te zwakker is - en ook hij, die persoonlijk sterk is, is zwak tegenover een vereniging van andere individuen - tracht hij zichzelf tegen anderen (dat is tegelijk: anderen tegen zichzelf) te beschermen door het vaststellen van voorschriften en straffen jegens de aanranders van zijn leven en goed. Het Recht is dus in zijn oorsprong een hulp aan de zwakken, om de overmacht der sterkeren te knotten en onschadelijk te maken en omdat in de werkelijkheid elk individu op zijn beurt in een bepaalde verhouding de zwakste is, dient het Recht beurtelings elkeen.

© 2026

Het Recht is dus wel degelijk een *Macht*, die de sterkere belet de zwakkere te vertrappen, maar het is een soort Macht, die in aard afwijkt van wat men daaronder gewoonlijk pleegt te verstaan. 'Macht' in de gewone zin wordt aangewend ten bate van het Zelf, de Macht van het Recht plaatst zich voor den zwakke en helpt hem. Het is als het ware een geestelijke of morele soep-uitdeling: wie genoeg te eten heeft, behoeft er niet om te komen; wie genoeg 'macht' heeft, behoeft de gemeenschapsmacht niet te hulp te roepen. In zoverre staat dus 'Recht' (als een onzelfzuchtige Macht) tegenover 'Macht' in den gebruikelijke zin.

Maakt nu de gemeenschap wetten, welke het individu in zijn vrijheid stuiten, zonder dat dit ter bescherming van anderen geschiedt, dan gaat ze haar bevoegdheid te buiten, dan pleegt ze machtsmisbruik. Zulke wetten worden dan ook niet geduld: terwijl de begrafeniswet nog van kracht is, wordt een crematorium gebouwd met de bedoeling een conflict tussen individu en gemeenschap te provoceren, omdat de begrafeniswet een overschrijding van de der overheid in het belang van allen toekomende Macht beduidt.[1] De begrafeniswet kan en zal haar nut hebben gehad om te beletten dat lijken onbegraven bleven liggen en een *gevaar* opleverden voor elkeen ('bescherming van de zwakke' -, in dit geval van ieder, ze is overbodig en verkeerd, nu er andere middelen gevonden zijn om dat gevaar te ondervangen. Hier is dus gelegenheid om de grenzen der individuele vrijheid zonder schade en gevaar voor anderen te verruimen -, de gemeenschap moet die gelegenheid aangrijpen. De wetten zijn er door en voor de mensen -, de mensen zijn er niet voor de wetten en het beginsel van de gemeenschap behoort – althans volgens dit 'levend-sprekend-lekenhoofdje' – te luiden: zo weinig mogelijk wetten, zo weinig mogelijk beperkingen. Zo begeren het ook van nature de individuen. De onderlinge bescherming van leven en veiligheid is de voorwaarde voor het bestaan der gemeenschap, zonder haar is geen gemeenschap denkbaar. Met zedenwetten – voortkomend uit religieuze opvattingen – is het geheel anders. Wanneer daarover in een gemeenschap overeenstemming bestaat,

1 Rond 1913 werd er heftig gediscussieerd over *crematie* die in strijd met de wet van 1896 leek. Voorstanders begonnen een crematorium in Velsen te bouwen. De Hoge Raad bepaalde tenslotte dat crematie wettelijk ongeoorloofd was, omdat overledenen begraven moesten worden. Omdat niemand voor de naleving hiervan aansprakelijk gesteld kon worden, werd crematie daarna toegelaten.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

betekent dit eenvoudig dat de individuen de staat van kuddedier nog niet ontgroeid zijn en zich gewillig voegen in de leiding van enkelen. Een gemeenschap met slaven is evengoed denkbaar als een gemeenschap zonder slaven, een gemeenschap met het huwelijk even goed als een gemeenschap zonder huwelijk. Het Recht heeft altijd te waken, dat er uit enige zede geen gevaar voor zwakken voortvloeit, het kan daarom tot onderhoud van kinderen *verplichten*, maar mag zich niet met de persoonlijke zeden van de individuen inlaten. Elk maakt zijn zede, mag dat niet slechts, maar moet het; dat hij voor zichzelf vrijheid begeert, is een bewijs dat hij den staat van kuddedier ontwassen is, het is een symptoom van groei tot een waarachtige zelfstandige Geest. Het verzet van de gemeenschap is eenvoudig een primitief instinct, dat zich kant tegen alles wat nieuw en vreemd is; het vertoont zich het sterkst in weinig-geestelijke, in barbaarse en primitieve samenlevingen, en niet of nagenoeg niet in geestelijke en denkende samenlevingen. Vertoont het zich daar, dan bewijst dat alleen, dat de natuur ook daar soms sterker is dan de leer. De 'zeden' der maatschappij functioneren natuurlijk en geleidelijk, ze sterven af, als ze niet meer nodig zijn, zoals de lichaamsdelen van dieren, wier levenswijze verandert. Een poos lang zijn ze er nog, als overleefsel van vroegere tijden, maar ten slotte verdwijnen ze. *Ze kunnen niet verdwijnen zolang ze nodig zijn*.

Een zede kàn niet verdwijnen, zolang ze essentieel is. Ze wordt dan te sterk uit het bloed der individuen gevoed. Langzaamaan onttrekt één individu, dan een volgend, enzovoort, zijn wil aan den collectieven wil, die 'stroom' verslapt en is ten slotte niet meer bij machte de verstervende zede te voeden -, op het ogenblik dat zij afsterft, is ze overbodig en dus schadelijk.

De individuele gedragingen zijn de kritiek op de gemeenschappelijke zeden. Wie er het zijne toe bijdraagt om de gemeenschap te leren die kritiek te dulden en te begrijpen, doet een goed werk. Maar... van het ogenblik af, dat de gemeenschap dat kan, heeft ze als zodanig geen recht van bestaan meer.

De eerste en hoogste gemeenschapsplicht van het individu is om, met eerbiediging van anders leven en veiligheid, *altijd en overal zichzelf te zijn.*

© 2026

Omdat dit 'opstel' over hetzelfde onderwerp handelt als het voorafgaande en één dag later geschreven is, mag men aannemen, dat beide opstellen één reactie vormen op stellingen die Coenen in debat met Carry van Bruggen geponeerd had.

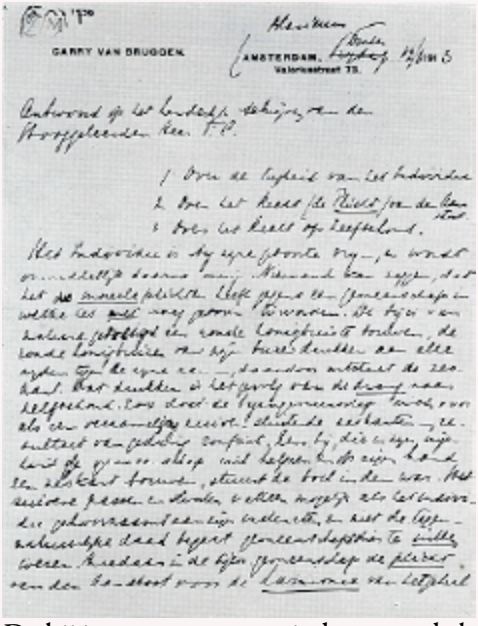
GARRY VAN BRUGGEN

AMSTERDAM,

Blaricum, Donderdag 12/6 1913

Antwoord op het herderlijk schrijven van de Hooggeleerde Heer F.C.

1 *Over de vrijheid van het individu*
2 *Over het recht (de plicht) van het choquante*
3.*Over het Recht op Zelfbehoud.*

HET INDIVIDU IS BIJ ZIJN GEBOORTE VRIJ EN WORDT ONMIDDELLIJK DAARNA ONVRIJ.

Niemand kan zeggen, dat het morele plichten heeft jegens een gemeenschap in welke het niet vroeg geboren te worden.
De bij is van nature geneigd een ronde honigbuis te bouwen, de ronde honigbuizen van zijn buren drukken aan alle kanten tegen de zijne aan -, daardoor ontstaat de zeskant. Dat drukken is het gevolg van de drang naar zelfbehoud. Zo doet de bijengemeenschap zich voor als een verzameling zuiver sluitende zeskanten als resultaat van gedurig conflict. Een bij, die in zijn wijsheid de gemeenschap wil helpen en op eigen hand een zeskant bouwen, stuurt de boel in de war. Het zuivere passen en sluiten is alleen mogelijk als het individu gehoorzaamt aan zijn instincten en niet de tegennatuurlijke daad begaat gemeenschapsdier te willen wezen. Ziedaar in de bijengemeenschap de plicht van de *aanstoot* [wrevel] voor de harmonie van het geheel.
Het *aanstootgevende* in de mensenmaatschappij is nodig om de gemeenschap aan het verstand te brengen, dat er ontevredenheid heerst. Die heerst altijd. De Aanstoot die de voorstanders der lijkverbranding met voorbedachten

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

rade willen geven aan de wetten en aan hun Christelijke medeburgers heeft ten doel de Regering in te lichten 'dat het zo niet gaat'. Het horloge van de gemeenschap is altijd een paar eeuwen achter, de individuen zorgen, dat het van tijd tot tijd gelijk gezet wordt. Kleren die te nauw worden, moeten - in een zuinig gezin eerst uitgelegd - en dan vervangen worden.
De gemeenschap knot den natuurlijke vrijheidslust van het individu. Het individu stelt paal en perk aan de overheersingsdrang van de gemeenschap. Het heeft ten opzichte van de andere partij geen *rechten* -, het leeft zo goed het kan, het heeft geen *plichten*, maar het bukt voor machten. Wie in zijn ijver te ver gaat, toont dat hij dit niet begrijpt en doet de gemeenschap kwaad, door een deel van zijn natuurlijke instincten onvervuld te laten. In dit verband mag en moet er niet anders dan tegenstand zijn, het afstoten als van magnetische polen.
Wat de gemeenschap in waarheid schoner en hoger maakt, is redelijkheid, liefde en overgave.
De Gemeenschap, die aanslagen op zichzelf strafbaar stelt, gaat begrijpelijkerwijs uit van de veronderstelling, dat hare instellingen voortreffelijk zijn en dat zij-zelf in hare huidige gedaante eeuwig is. Zij is dat echter niet en om diezelfde reden zijn hare instellingen op z'n best enige tijd voortreffelijk. Het is het recht en de plicht van het individu om het te doen blijken als hij vindt, dat de gemeenschap haar boekje te buiten gaat, dat de gemeenschap personen of groepen overlevert aan anderen, dat de (verouderde of verouderende) gemeenschap weigert rekening te houden met zijn inmiddels ontstane behoeften aan vreugde en vrijheid of zijn esthetische voorkeur. Men kan zeggen, dat de stichters van het nieuwe crematorium geen 'outcasts' zijn, ze hebben 't in het algemeen 'goed' in deze gemeenschap -, zijn ze nu als 'tegenbeleefdheid' verplicht de begrafenis-wet te accepteren? In gene dele. Zij bewijzen de gemeenschap met haar 'aanstoot' op den duur een dienst -, en tonen haar tegelijk, dat ze alleen dan haar inmenging waarderen, als, die betekent: bescherming van zwakken. De sterken hebben haar nimmer gevraagd, hunne geschillen te beslechten -, zij doen dat van nature liever zelf. Maar, zoals ik gister schreef, ieder is 'de zwakke' op zijn beurt. Niemand heeft Recht op zelfbehoud. Elk streeft naar zelfbehoud. De Gemeenschap acht deze drang zodanig natuurlijk en noodzakelijk, dat zij het individu van elke

© 2026

beperking ontslaat, als het gaat om zijn zelfbehoud. Het is dan een zuivere strijd van man tegen man, kracht tegen kracht, waarin de gemeenschap als het nog nodig is, den zwakke beschermt, den onvoorbereid-aangevallene. Bij een duel treedt ze in het geheel niet op. Het is dus hier het algemeen principe van 'bescherming der zwakken' -, niet een bijzonder principe van 'recht op Zelf-behoud'. Wie een recht op zelfbehoud erkent, ontkent de wettigheid van de doodstraf en den politieke moord.

'Beschaving is orde

F.C.

Neen, Orde-in-slaafsheid is dressuur. Beschaving is: Begrip, is Liefde, is orde in vrijheid, is anarchie.

Elk individu heeft het recht door zijn optreden kenbaar te maken, dat hij slechts 'met God en zijn Geweten' wil te rade gaan -, dat hij anarchie begeert. De gemeenschap heeft de macht, hem dit optreden te beletten, als zij den tijd voor die anarchie nog niet gekomen acht. Ik heb dit niet als haar taak, maar als haar machtsmiddel aangetoond.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

EINDNOTEN

1 Veel informatie omtrent Carry van Bruggen kan men vinden bij: Dr. M.-A. Jacobs, *Carry van Bruggen, Haar leven en literair werk* (Gent, 1962); deze studie dient echter zeer kritisch gelezen te worden.

2 A.H.M. Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel, Een literair-sociologische studie over de Nederlandse romanschrijfster* (Amsterdam, 1936, 2ᵉᵉᶜ herziene druk), blz. 143.

3 H.P.L. Wiessing, *Carry van Bruggen*; in *Singel 262* (Amsterdam, 1954)

4 Geciteerd bij Dr. K.F. Proost, *Frans Coenen, Een beeld van zijn leven en zijn werk* (Arnhem, 1958), blz. 79.

5 Coenen in *De Nieuwe Amsterdammer*, 12 augustus 1916.

6 Coenen in *De Amsterdammer*, 31 juli 1910. In die tijd werden door diverse letterkundigen van naam (H. Roland Holst-van der Schalk, Frederik van Eeden, Jacob Israël de Haan, etc.) acties ondernomen voor deze gevangenen. Carry van Bruggen vertaalde een redevoering van Francis de Pressensé, ***De verschrikkingen der Russische gevangenissen*** (Amsterdam, 1913), die door Coenen van een voorwoord werd voorzien.

8 Een verslag van zo'n maaltijd is gegeven door H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret, Levensherinneringen* (Amsterdam, 1960), blz. 11 e.v.

9 Interview met André de Ridder, afgedrukt in *Den Gulden Winckel*, 15 juli 1915; idem voor de volgende citaten.

10 Later heeft Carry van Bruggen nog eens getuigenis afgelegd van haar sympathie voor Frans Coenen in een artikel in *De Amsterdamsche Dameskroniek* van 12 mei 1917.

11 Wiessing, *Bewegend portret*, blz. 19.

12 ***Heleen**, Een vroege winter* (Amsterdam, 1913); fragmenten verschenen in *De Gids* (1912, deel IV). De 2ᵉ druk 1934, met een inleiding van Frans Coenen, bevatte ook *Enkele bladen uit Helene's dagboek*.

13 ***Prometheus**, Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de litteratuur* (Rotterdam, 1919). Carry van Bruggen heeft er jarenlang aan gewerkt; herdruk in 1946 onder redactie van H.A. Gomperts.

14 ***Eva*** (Amsterdam, 1928 2), blz. 241.

15 Frans Coenen, *Carry van Bruggen*; in *De Groene Amsterdammer*, 26 november 1932. Ook opgenomen in: Frans Coenen, *Verzameld Werk* (Amsterdam, 1956), blz. 508-510.

16 Cf. een verklaring van Dr. M.A. Tellegen (een zeer goede vriendin van Carry van Bruggen), geciteerd bij Jacobs, t.a.p. blz. 64, en opmerkingen van Mr. Barend de Goede in zijn inleiding bij *Veertig jaar commentaar, Een keuze uit de kleine geschriften van Mr. Frans Coenen* (Utrecht-Antwerpen, 1947).

© 2026

CARRY VAN BRUGGEN,
Vijf brieven aan Frans Coenen.

© *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum,* Den Haag 1970

1967 ZESDE JAARGANG, AFLEVERING 1 EN 2
S. Vestdijk, *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries*
Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Theun de Vries

1967 ZESDE JAARGANG, AFLEVERING 3
Carry van Bruggen, Vijf brieven aan Frans Coenen
Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. M. J. Sicking uit 1970. Het betreft aflevering 6 van jaargang 3 van de reeks *Achter het boek*.

© 1970 NLM&D
© 1980 Stichting *Vrienden van het Amsterdamsch Litterair Café De Engelbewaarder*

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Naar aanleiding van Coenens bespreking van de roman *De verlatene* zocht Carry van Bruggen contact met de criticus. Al snel was er sprake van een verbond, die rond 1912 een hoogtepunt bereikte. Grote genegenheid hebben zij elkaar hun leven lang toegedragen. Ook in artistieke zin hebben zij veel voor elkaar betekend.

Van de briefwisseling tussen beiden zijn enkele brieven van Carry van Bruggen bewaard gebleven die in 1970 voor het Nederlands Letterkundig Museum uitgegeven werden onder de titel Vijf brieven aan Frans Coenen. Aangenomen werd dat alleen deze vijf brieven bewaard waren gebleven.

In het Haags Gemeentemuseum werd daarna nog een uitvoerige brief van Carry van Bruggen aan Frans Coenen aangetroffen.

De Engelbewaarder

kwartaalschrift
van de Stichting Vrienden van
het Amsterdamsch Literair Café
De Engelbewaarder

vijfde jaargang - oktober 1980

Redactie
Rob Groothuurst
Teke van Helmond
Bas Lubberhuizen
Thijs Wierema

Redactieadres
Thijs Wierema
Keizersgracht 139
1015 CK Amsterdam
Telefoon 020-242950
('s avonds)

Zetwerk
Zetterij Middleton

Druk
Leeuwenberg

Vormgeving
Leo Cremon

Abonnement
f 37,50 per jaargang
bij vooruitbetaling

Losse nummers
f 10,— + f 2,— portokosten
Postgiro 4475900
t.n.v. De Engelbewaarder
Amsterdam

Omslag
Schilderij van Frans Coenen uit 1894/95 door
F. Hart Nibbrig (1866-1915)

Frans Coenen

door Jan Fontijn en Gideon Lodders

De Engelbewaarder/Amsterdam 1981

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Schoorl, 7/8 1912

Woensdag,

Mijn liefste Francis, en zo was er vanmorgen weer trouw je brief en zo telt de Javaan zijne jaren bij het te veld staan zijner halmen en Pierrot hare - overigens niet ongenoeglijke - dagen bij het gaan en komen der brieven aan Francis, van Francis, in getrouwe regelmaat. Liefste, ik was heel blij, dat je mij het stukje van je over *Les Dieux ont soif*[1] stuurde, maar je moet mij maar liever in 't vervolg altijd de gedrukte dingen zenden, want ik zie je niet graag in dat *négligé* waar de doorhalingen enz. de rol van de ongekamde haren en verdere toiletonvolmaaktheden in schuw morgenlicht voorstellen - ik zie je daarin evenmin graag, als ik mij er graag in vertoon. Kinderachtig? Of begrijp je het toch weer wel? Het maakt mij heel gelukkig, lieveling, dat je blij bent met mijn 'trouwe' brieven - en ja, Francis, ik ben wel van een getrouwe natuur, dat voel je goed, schoon mijn 'verleden' het tegendeel kon doen vermoeden; Francis, die weldaad, van eindelijk een mens, die begrijpt... - dat je ze verlangend tegemoet ziet en dat ze je dan niet teleurstellen. Gisteren heb ik je geschreven, die brief vindt je dus morgen, maar deze onderhavige niet, want vanmorgen toen je brief kwam, zat ik zeer demonstratief haastig voor Haarlem te werken - over Henk Buurman's *Bohémien-woning*, waarover jij in *De Groene* hebt geschreven zonder mij het artikel te zenden, lelijkerd, wat ik desalniettemin toch 'met waardering' heb gelezen - en toen kon ik niet ineens ten overstaan van de ganse familie dit edelaardig bedrijf staken en mijn schrijflust botvie-

1 Coenen schreef in *De Telegraaf* over Anatole France, *Les Dieux ont soif*.

© 2026

ren - en daarna de koffie met al deszelfs beslommeringen en nu zijn ze in de tuin allemaal en kan ik rustig schrijven - Ik vergat nog een bezoek van de wettige eigenaren dezer behuizing! - zonder dat men mij mist, maar de post is, als de beroemde herberg 'voor mij gesloten', 'die tapt vandaag niet meer'.
Neen, het leven is hier waarlijk niet ongenoeglijk, wel rustig en zenuwstillend. En ik heb zo nogal wat zorgjes met de kinderen en 't huishouden en heen en weer om boodschappen - en nog een erge biecht: ik heb... gevist... ik heb een baarsje opgehaald... en ik... vond... het.... leuk, en ik heb die baars..... opgegeten óók - maar ik zal het nooit weer doen - naar 't dorp, wil 'k maar zeggen, zodat er van lezen niet veel komt - laat staan werken, en 's avonds drinken we een biertje in *De Roode Leeuw* en Marie in de keuken drinkt boerenjongens en flirt met den tuinman, schoon die ziel getrouwd is met een vrouw met slechte tanden, goede hemel, wat hebben de vrouwen hier lelijke tanden, en wat een lelijk dialect is dat Noord-Hollands. Nu is de oude Kaka al bijna twee weken weg en Keesje 1. vraagt in 't geheel niet naar haar en zegt dat Marie wel voor altijd blijven mag, maar Mopje... verlangt naar den ouden huisplaag, die haar altijd beknort en zegt 'ja ze is wel niet aardig voor mij, maar ik houd nu eenmaal van haar en ze moet terugkomen als we weer in stad zijn'. Is dat niet een curieus verschil tussen haar en Keesje, al is Keesje nu ook veel kleiner? Ik geloof trouwens dat Mopje toen ook al zo was en dat het een fundamenteel onderscheid worden zal: Keesje goediger en hartelijker, maar veel minder diep en veel minder trouw.
Wat je zelf schrijft over, dat stukje van je in *De Telegraaf* kan ik echt begrijpen -, zo'n krantenartikeltje wordt nooit, wat je je voorstelt en bevat altijd veel minder dan bv. een gesprek over

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het boek met een gelijkgestemd mens bevatten zou. Zelfs met een gewoon-verstandig toehoorder. Zondag was Piet Endt hier te eten en spraken we natuurlijk over het boek, want ik ben er vol van en vooral die dagen vlak nadat ik het had gelezen en toen ik hem er van vertelde - hij kan wel prettig en intelligent luisteren - zei ik allerlei dingen die ik zelf nog niet wist dat ik opgemerkt had en die zeker niet zouden hebben gestaan in een artikel 'heet van de naald' geschreven.[1] En zo is het jou natuurlijk ook gegaan en nu mis je allerlei in het stukje. Laat mij je dan zonder valse vleierij mogen zeggen, dat het heel goed is en dat het essentiële toch wel gezegd is en dat ik de bezwaren die je zo bescheidenlijk te berde brengt even bescheidenlijk 'approuveren' kan, vooral je bezwaar tegen die tirade, als Élodie in haar rijtuigje heenrijdt.[2] Je schrijft over Ary Prins. Liefste Francis, ik kan hem niet waarderen. Maar het kan ook wel wezen, dat als ik hem 'zie' in mijn gedachten, dan zie ik altijd weer die samenkomst in Haarlem van de jaarvergadering en dan zie ik de echtgenote van Jan Prins en Jet Robbers en den echtgenoot van Jet Robbers en Maggie en Frans Mijnssen en dan herinner ik mij mijn eigen gevoel, toen ik dat gadesloeg, hoe een echte 'kliek' ik dat toen vond, klein en een beetje geniepig - niet de individuen, maar de groep - een enkeling opkammerig en helemaal zo'n beetje onfris - en dan herinner ik mij ook dat ik toen met die Ary [doorgehaald: Jan] Prins heb lopen praten en hoe 'n vervelende, onbelangrijke man ik hem toen vond en al dat naargeestige, dat mij zo tegenstaat, die grote hoeden van de dames en die geforceerde vrolijkheid, dat alles waar ik zo voel-

© 2026

1 Piet Endt, romanschrijver (pseudoniem Ed. Coenraads) later directeur van de *Wereldbibliotheek*.

2 Élodie, personage uit *Les Dieux ont soif*.

de nu ook absoluut niet in thuis te horen -, dat zit voor mij vast aan Jan Prins... ik bedoel Ary Prins natuurlijk, want van Jan Prins houd ik wel, dat weet je, van zijn verzen! - Maar als je mij die Heilige Tocht zoudt willen geven, dan wil ik wel beproeven dezelve nog eens te lezen, zonder aan den man, zijn vrouw en zijn kring te denken.
En jij zult - bij wijze van tegenbeleefdheid ongetwijfeld! - over 'kinderlijk rechtvaardigheidsgevoel' denken. Ja Francis, *dearest*, ik geloof dat Recht samenhangt met Logica en dat het twee openbaringsvormen van hetzelfde princiep zijn, want een kind heeft - dus: de mens 'van nature' heeft - gelijkelijk rechtsgevoel als logisch gevoel. Het is, goddank, niet opportunistisch, het transigeert niet, het eist het 'gedurige', het onveranderlijke, het altijd geldende - zoals Évariste Gamelin - en spreekt van 'vals' en 'gemeen' als het ziet dat volwassenen met allerlei dingen rekening houden, die het niet begrijpt en derhalve onderschat.[1] Daarin heeft het kind dus ongelijk, zul je zeggen, zoals Gamelin ongelijk had, maar dit is toch maar schijnbaar; indien je het kon doen inzien dat een schijnbare onrechtvaardigheid toch wèl een rechtvaardigheid is omdat *werkelijk* voor den een niet mag en kan gelden, wat voor den ander geldt, als dus het 'onrecht' tot 'recht' is herleid dan is het kind tevreden, niet omdat hij inziet dat 'recht' geen wet is, maar omdat hij inziet dat er 'recht' is gedaan. Je weet, hoe onverbiddelijk een kind is met zijn *waarom's* en hoe het geen voorwaarden en geen transacties duldt - zo onverbiddelijk en zo primitief als mijn rechtsbesef, zo is zijn logisch besef en evenmin als je, geloof ik, een huis kan bouwen zonder met de wiskunde en hare wet-

1 Évariste Gamelin, hoofdpersoon uit *Les Dieux ont soif* van Anatole France.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

ten rekening te houden, zomin kan je een gemeenschap - die zo heten mag, niet een rommel als de onze - construeren zonder de wetten van het Recht. En daarom gevoel ik het als iets groots en absoluuts, iets dat buiten den mens om in het heelal bestaat -, trots den schijn. Hoewel ik eigenlijk... niet zeker weet of ik dat nu wel in dezen positieven vorm geloof.

Francis, ik ben nu aan *l'Éducation* begonnen en het verveelt mij al niet meer, ik begin al te voelen dat het wel een rijk en 'vol' boek is en dat ik er veel uit 'opsteken' zal.[1] En als ik het uit heb... dan wordt het zachtjes aan weer tijd terug te gaan en dan wordt die eerste week druk genoeg omdat Kees dan naar Antwerpen gaat en ik voor de mail moet zorgen. Wanneer gaat Francis naar Wijk aan Zee? Zijn die Mijnssens daar ook niet? Het is anders geen zeeweer, wij zouden vandaag naar Bergen a Zee zijn gegaan, maar er is niets van gekomen. Nu krijg ik dus overmorgen weer een briefje. O, ik verlang er zeker even hevig naar als jij naar de mijne en het ogenblik dat de man met de tas voor 't hek staat en ik het handschrift - lieveling, wat is er een zaligheid en een geluk in bekend handschrift, een bekend briefje, in alles dat bekend en eigen is, hoe kunnen de mensen toch altijd praten over de bekoring van het nieuwe - herken, is het blijdste van de dag, van elke dag, want ik hoop elke ochtend, zelfs de Zaterdagochtend, sinds er al meer dan eens onverwachte briefjes zijn gekomen. Nu moet ik naar de keuken, 'Merie' weet niet hoe ze 'anmoet' met de soep. Dus, ja, 't is een gedoente, dat eens huisvrouws, vooral als die huisvrouw niet bepaald is in de eerste plaats huisvrouw, maar wèl - zonder de kindertjes onrecht te doen, die óók tt! zijn - Francis' eigen *Pierrot*.

1 J. Rousseau *Emile ou l'éducation*. *Les Dieux ont soif* verwijst er naar, net als C. in haar latere werk.

© 2026

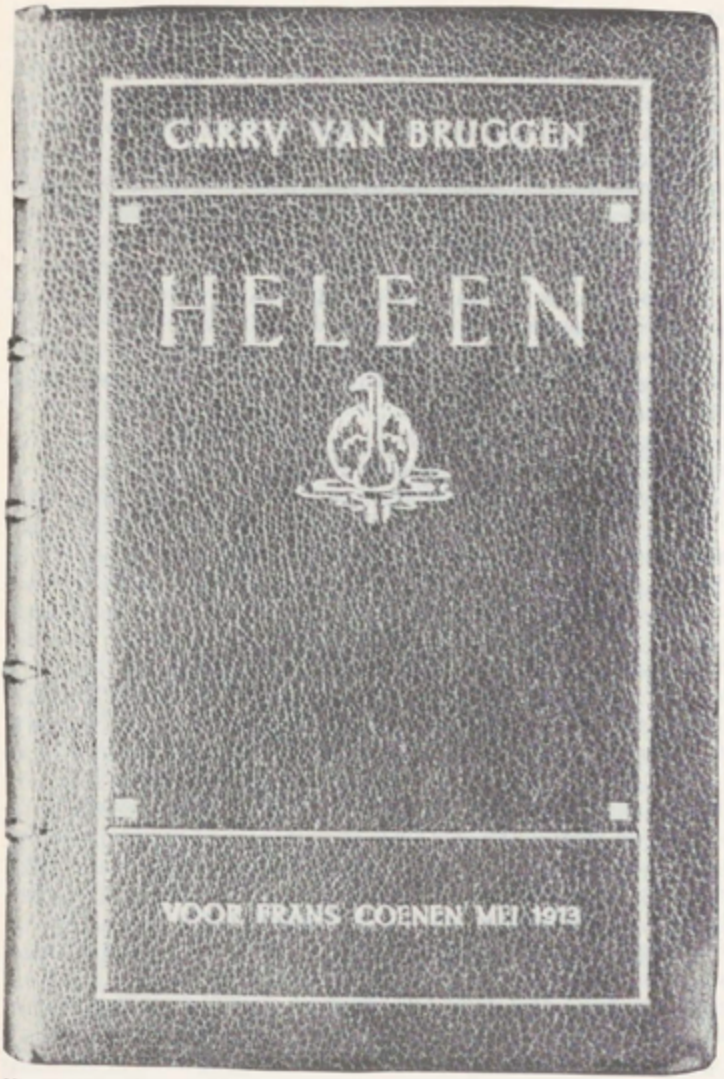

Haar roman *Heleen* (1913) droeg Carry van Bruggen aan Frans Coenen op. Coenen ontving van haar dit speciale exemplaar: in bruin leer gestoken, goudopdruk, goud op kopsnede, leeslint; in de binnenzijde van het voorplat is haar portret verwerkt. (Privé-collectie antiquariaat Schuhmacher, Amsterdam.)

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

© 2026

Het portret van Carry van Bruggen in het speciale, voor Coenen bestemde exemplaar van *Heleen* (zie pag. 100).

EEN KOFFIEMAALTIJD BIJ FRANS COENEN

HET CONSERVATORSCHAP VRIJWAARDE COENEN VAN FINANCIËLE ZORGEN EN LIET HEM TIJD TOT HET SCHRIJVEN VAN ENIGE DUIZENDEN ARTIKELEN. BOVENDIEN BOOD HET HEM HET MUSEUM TOT WOONHUIS.

Frans Coenen maakte het huis tot een literaire salon, een ontmoetingsplaats voor vrienden en (bevriende) kunstenaars.
De 'koffiemaaltijd' bij Coenen was alom bekend en zal bekend blijven door de beschrijving die H.P.L. Wiessing van zo'n gebeurtenis gaf in zijn levensherinneringen *Bewegend Portret* (1960). Wiessings gedetailleerde herinneringen zijn sterk gekleurd en zeker wat de details betreft vaak aanvechtbaar. Zo is het uiterst onwaarschijnlijk dat Coenen zijn Onpersoonlijke herinneringen in Willet-Holthuysen schreef; Coenen was toen al met pensioen. De beschreven koffiemaaltijd vond in 1918 plaats, ter gelegenheid van de verjaardag van Wiessings vrouw Rosy.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Het was dus lunchtijd in Museum Willet-Holthuysen. Dat museum is in de zeventiende eeuw voor een der burgemeesters van *Amstelredam* gebouwd, en in de kamer, waar ik wist dat het nu feestelijk toeging, was menigmaal Sir William Temple, de Engelse ambassadeur, met zijn twee jachthonden te gast geweest; de honden, die op de naakte vloer de kluiven kraakten, terwijl boven de grote eikenhouten tafel, over het Chinese servies heen, de gesprekken liepen van mogendheid met mogendheid.

De zware stijl van dat grote tijdperk lag nog steeds over de rompvorm van het gebouw, binnen en buiten, maar ook de later gekomen, zoveel minder struise achttiende eeuw en de namaak-deftige negentiende hadden hun sporen er in achtergelaten; er lagen versleten Smyrnase tapijten van een onwezenlijke kwalachtige en bierachtige kleur en van een bepaald dorre ornamentiek, de overgordijnen waren van een sleets groen als bibliotheken hebben, en sleets-groen was de saaien stof achter de koperen rasters, die het middenstuk vormden van de hoge mahoniehouten kastdeuren.

Ik kom binnen, zie de socratische, in zijn rossige haar al wat grijzende Coenen op zijn gewone plaats aan het hoofd van de ovale tafel en vier meisjes en jonge vrouwen, onder wie Carry van Bruggen, aan de lange zijden, opgewonden ginnegappende om iets wat ik niet weet. Carry heeft blijkbaar weer eens een scabreuze grap verteld, iets naar mijn zin te onverhuld seksueels.

'Nee, nee', zegt in mijn richting de kleine Rosy, die nog maar zo kort uit het Haagse simili-freuletjes leven in de Amsterdamse bohème is overgestapt en nu alles en vooral de lieve Carry daverend vindt, 'nee, dat mag jij niet horen! Daarvoor ben jij te jong en te preuts!'

'Te onschuldig', roept een andere vrouwenstem. Coenen, zijn sproetige zwakke handjes links en rechts van zijn bord, gniffelt in zijn baard. Carry kijkt geamuseerd-boosaardig naar mij, en in afwachting, met het gezicht van wie in de aanval is. Er trilt heel vaak een zekere spanning tussen ons beiden. Carry heeft een ruw soort behaagzucht die, gemengd met haar juist heel

© 2026

fijn literair oordeel, haar belezenheid en warm medeleven met ieder mens die ze ontmoet, een grote aantrekkingskracht uitoefent op mannen van geest, vooral, hoewel niet uitsluitend, op diegenen onder hen, die als man juist wat minder man zijn dan andere mannen. Carry en haar *cour* van vereerders praten, ik denk als gevolg van dat gemeenschappelijk manco, des te meer over liefde en over liefdesaffaires. Vrouwen praten daar immers in grote meerderheid altijd graag over, maar ik heb er tegenzin in: de ware hartstocht, heb ik in de wereld zo dikwijls gemerkt, is van nature zwijgzaam. Precies als de andere primaire driften (om er maar een paar te noemen): wraakzucht en devotie.
Nu hield ik bij zulke onderstroomse attaques van Carry mijn mond. Ik was te zeer op Coenen gesteld om door een verklaring, die tegelijkertijd de wortel van zijn heimelijke pleiziertjes zou kunnen blootleggen, hem te grieven.
Een der Tachtigers heeft gesproken van *de liefde, die vriendschap heet*, en Coenen is in mijn leven, in een vijftien jaren volgehouden vriendschap, het tweede object geweest van zulk een wonder-mooie zielsaandoening. Had ik bij de dichter Adama van Scheltema, die heerszuchtige mens, lange jaren het zoete gevoel van de mindere te zijn in de zin van de geestelijk afhankelijke, zoals de jonge vrouw – ook al is ze soms in werkelijkheid de meerdere – dit gevoel kan hebben bij haar oudere man, ten opzichte van Coenen, de zachte en wijze, was ik omgekeerd zelf de initiatief-nemer, 'de krachtige' zoals dat heet, tegen wie hij in het aangezicht van de, hem meer dan eens vrees aanjagende buitenwereld vooral de eerste tien jaren wat leunen wilde.
[...]
'Zeg Coenen', zei ik, 'je vriend Van der Goes heeft zo straks op de gracht, toen hij mij zag aankomen, zijn hoofd afgewend. Wat kan dat betekenen? Heb ik soms iets geschreven...'
Coenen antwoordde met een spottend knikje in mijn richting: 'Van der Goes moet niets van jou hebben, zo heel in het algemeen. Begrijp je dat niet? Daarvoor heeft hij geen bepaalde ergernis nodig, geen boosheid om een woord of een daad van jou: Frank van der Goes heeft de pik op ons, omdat wij het zo

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gemakkelijk hebben. Hij is een van de twaalf apostelen van de SDAP, hij is het met onze kritiek op die burgermannetjes geworden "revolutionairen" van hem natuurlijk eens, maar hij wil zijn politieke famielje, ook al schaamt hij zich er voor, niet zo in 't openbaar door ons geridiculiseerd en uitgescholden hebben!'
'Zo', zei ik nadenkend, 'zit dat zó? En vindt hij, dat wij het gemakkelijk hebben? Dan bedoelt hij, begrijp ik, dat we het ons lichtvaardigweg gemakkelijk maken? Wie heeft het niet graag van de ene dag op de andere gemakkelijk. Van der Goes, heb je me zelf verteld, is net als wij lui van nature en op het aangename gericht. Als hij financieel in de knoei zit, helpt Wibaut hem, de oude kameraad, maar behalve kameraad ook verloochenaar van zijn eigen èn Van der Goes' Marxisme. Een "verrader", zoals sinds Adam revolutionairen dat voelen. Zo raakt de politiek bij Van der Goes met de vriendschap in de knoop. Het is geen gemakkelijke positie voor een aristocraat als hij toch werkelijk is. Tot nog toe heb ik het dus, dat zal wel zo zijn, gemakkelijker dan hij. Maar de advertenties, die zoals je weet van de oprichting van het weekblad af zo sterk zijn vooruitgegaan, dat ze al na twee jaar ons bestaan zijn beginnen te verzekeren, lopen nu iedere week terug. Van Haeff, mijn administrateur, heeft me gisteren gezegd, dat als ik de Russische Revolutie blijf verheerlijken, het weekblad binnen afzienbare tijd moet worden stopgezet. Dat is ook te begrijpen. Er moet dus worden aanvaard. Maar Het Volk, nota bene het blad van Van der Goes' partijgenoten, partijgenoten van een Marxist, let wel, gaat juist nu financieel vooruit, nú dat de eerste arbeidersrevolutie in Rusland zijn beslag heeft - en ons blad gaat straks ten onder. Vind je, dat Van der Goes het recht heeft te denken, dat wij het ons makkelijk maken?
'Luister eens', riep Carry een beetje driftig over de tafel, 'je hebt natuurlijk gelijk. Als de adverteerders op dit ogenblik naar Het Volk lopen en van jou weg, bewijst dat, dat die drommels pientere heren adverteerders weten, aan welke kant het socialisme gemeend is en aan welke kant niet. Al de tamtam tegen het "kapitalisme" en "de misdadige kapitalisten", die we tot 1903 en nog wel es daarna van Het Volk te horen hebben gekregen, is

2026

dus niks dan gesnork geweest. Dat wisten we toen niet, maar dat blijkt nu opnieuw. Toegegeven.' - 'Ja', lachte Coenen, 'de socialistische leeuwen waren toen al dezelfde schapen, die ze nu zijn, maar in een gehuurde leeuwenhuid.' - 'Maar', ging Carry, zich met een tikje vijandigheid tot mij richtend verder, 'ik persoonlijk voel, dat wil ik je wel zeggen, mijzelf rustiger met mijn kindertjes in een wei vol schapen dan in die leeuwenkooi vol fantasieën, die jij zo mooi vindt. Ik moet daar niets van hebben. Rosy, passeer je me het zout?'
Carry kon plotseling met vertoon van kracht de dingen zeggen. Zij was dan altijd zeker, in de vertederde ogen van Frans Coenen te zullen kijken, die schrijver van 'Een Zwakke', zelf zo'n zwakke, die haar bewonderde en liefhad om haar ongebreidelde levenskracht; en die de daarop woekerende ruwheid en overmatige zucht naar succes op de koop toenam. Carry zat immers boordevol levenskracht en mede daardoor vol eerzucht. Het socialisme was haar, na een jeugdige bevlieging, onverschillig geworden. Zij meende geestelijk en in het bijzonder filosofisch daarboven te staan. Zij wilde alleen daarom en om haar letterkundige arbeid en haar vrouw-zijn bemind worden en liefst bewierookt.
[...]
Trouwens zij sprak nooit zelfbewuster en wist het nooit beter dan juist in die jaren van haar imperium over Coenen en Pit. Vooral over Coenen was dat imperium volkomen. Er zijn dan ook ogenblikken geweest, dat ik dacht mijn afwerende houding tegen Carry, wie weet, te zullen moeten bekopen met de vriendschap van Frans. Maar zij was per slot toch te echt menselijk van nature om ooit deloyaal te kunnen handelen. En zij hield daarvoor ook te veel van Frans. En van mijn jonge vrouw. Op die middag dan wachtte zij, na haar zoveelste attaque, op een antwoord van mij.
'Carry', weerde Coenen haar af, met zachtheid haar aankijkend, 'je zult hem niet veranderen. Laat hem vechten en zo zijn natuur volgen. Laat mij intussen sommige conclusies mogen trekken. Hij heeft mij er gisteren nog aan herinnerd, hoe ik hem vorige zomer "bedrogen" zou hebben, ja, ja, bedrogen zegt hij, maar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

er was voor geen cent bedrog bij, hoor. Weet jullie nog, hoe hij Troelstra's politieke tekenaar Albert Hahn met zichzelf in tegenspraak heeft getoond, door twee van diens krabbels in de Notenkraker - uit verschillende tijdperken - op een en dezelfde pagina van De Nieuwe Groene tegenover elkander te stellen? De ene was een tekening van 1902, dus van vóór de grote Spoorwegstaking. Daarop zie je een aantal, als buldogs ogen-rollende Amsterdamse politieagenten met bebloede zwaarden op het volk inhakken. Op de andere tekening, uit de tijd van het Aardappel-oproer, dus van de zomer van '17, zie je twee slechtgeklede zielige mannetjes staan, de een 'n arbeider met de arm in 't verband, de ander een blomzoete ongewapende Amsterdamse politieagent met een omzwachteld hoofd. Héél akelig, snap je! De agent zegt zoiets van: "Jij je hand kapot, en ik mijn hoofd kapot, en wij allebei nog honger! 't Was de goede manier niet, kameraad!"' 'Bij dit SDAP-se moois', vervolgde Coenen, 'bij die jongste Notenkrakerprent, die de redactie van Het Volk, ik denk Ankersmit, op zijn geweten heeft, zou ik toen, in verband met die vroegere prent, de tekst schrijven. Maar die viel niet uit zoals onze vriend hier dat bedoelde. "Kun je niet je artikel naar iets toespitsen?" vroeg hij mij. Maar dat vind ik nu juist het mooie van de Nieuwe Groene, heb ik mijnheer de redacteur gezegd, dat de een voor zijn tijd de spitsen maakt en de ander ze weer wat glad strijkt, als gevende dat tezamen het beeld van iets, dat een beetje meer conform is aan de waarheid.'
Coenen had hoop noch verwachtingen. Zelf moe geboren, was hij overtuigd van de vermoeidheid en de lamlendigheid van het Nederlandse volk in al zijn lagen. Hij zag geen groot verschil daarom tussen die tekening met de bloedige buldog-agenten en de tekening met de klagerige agent en slappe SDAP-se arrebeier. Het ene was romantiek, vond hij, het andere sentimentaliteit; lood om oud ijzer. Nederland had sinds een paar eeuwen geen veerkracht meer. Het socialisme van Domela was niets geweest dan zwak-romantische, huilerige illusie, die enkel builen en schrammen had opgebracht. Zo was het vroeger, zo was het ook nu, meende Coenen.

© 2026

Mijn vriend Frans Coenen had scherp en juist gezien, wat verleden en heden betrof, dat vond ook ik, maar iemand met bloed in zijn aderen ging niet tussen zelfs lamlendige mensen rond zonder hoop en verwachting: die ging het zijne er aan doen, dat een sterke toekomst zou kunnen worden gebouwd op een trouwens toen reeds voor onze ogen veranderende constellatie van de maatschappelijke krachten.
Er is één figuur in de Oudheid, die aan de, zoals ik zeg moe geboren Frans Coenen doet denken. Dat is Marcus Aurelius geweest. Ik ontdekte dit niet zo lang geleden onder het lezen in The Conflict of Religions in the Early Roman Empire, het meesterlijk geschreven werk van wijlen prof. T.R. Glover van Cambridge.
Welnu - zo zei ik, al lezende in dat boek, tot mijzelf - daar zijn ze dan: Marcus Aurelius en mijn vriend Frans. Beiden hadden ze iets te besturen, de een een wereldrijk, de ander een klein Amsterdams museum; beiden waren ze sceptische filosofen, die in niets hebben geloofd, in niets dat nog worden moest vertrouwen hebben gehad, en die dan ook op heel 't gebied van het praktisch leven tot onvruchtbaarheid waren gedoemd; niets wezenlijks was na 's Keizers dood aan het Romeinse Rijk toegevoegd of veranderd, en het museum Willet-Holthuysen, dat Coenen naliet, was niet anders dan het levenloze huis zoals hij het kreeg. Van mediteren hielden ze beiden, onzelfzuchtig waren ze en teder noem ik hun gemoed. Maar door eeuwige aarzeling tot niets komende, voelden zij vaak nog een zekere wrevel tegen anderer openbare activiteit. Dit is waar, óók voor Coenen. Maar van Coenen geldt toch weer, dat hij, bij wijlen tenminste, een echt respect kon hebben voor mannen, die in iets geloofden en met kracht afgingen op hun doel. Marcus Aurelius bespotte zulke mannen. Hij was in dat opzicht beneden mijn vriend. Hij bespotte zowel de Christenen, die hun leven offerden, als Alexander, die men de Grote heeft genoemd. 'Praat mij niet', schreef hij, 'van Alexander. Als die met alle geweld een treurspel-acteur heeft willen zijn, behoef ik mij toch niet veroordeeld te achten, hem na te volgen! Eenvoud en bescheidenheid zijn het merk van de filosofie; doe mij niet afdwalen naar wat ijdel is. Alle

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

materie is rottigheid, en wij, de ademende materie, zullen op 't eind daartoe wederkeren. Naam, roem, niets heeft enige betekenis.'
Coenen heeft, mij dunkt in Marcus Aurelius' geest, eens tot mij gezegd: 'Ik zie geen verschil tussen Zwitserse bergen en molshopen'.

'Heb je', vroeg hij mij, van tafel even opstaande om een paar kopjes te halen, 'van de week Treub horen spreken in 't Concertgebouw?'
Ja, ik had hem horen spreken... 'Wees jullie maar blij', lachte ik, 'dat je er niet geweest bent: die lijzige stem en dat "mijnheer de voorzitter". Hij spréékt vervelend, wat hij zelf ook is, met zijn eeuwige blauwe lavallière, en dan beweegt hij zich nog zo afgemeten heen en weer. Hij was echt anders, als hij ons zo omstreeks 1900 college gaf, dan was hij natuurlijker, was meer uit één stuk, had een enkele keer intellectuele pleiziertjes, was puntiger. Maar nou in 't Concertgebouw: om 't andere woord lijzig "mijnheer de voorzitter". Ik hoor hem nog zeggen: "Sta mij toe er aan te herinneren, mijnheer de voorzitter, hoe de Nieuwe Rotterdamsche Courant nog onlangs heeft geschreven, dat... maar, mijnheer de voorzitter, dan zeg ik, als de heren van de Nieuwe Rotterdamsche Courant menen, dat de Nieuwe Rotterdamsche Courant zulk een houding mag aannemen, dat dan de Nieuwe Rotterdamsche Courant, mijnheer de voorzitter..." enzovoort enzovoort.'
'Het vaderland is taai!' lachte Carry. 'Wat voor publiek heeft zo'n Treub eigenlijk?'
'Nette, saaie mensen', antwoordde ik, 'confectie-mannen, ambtenaren, kantoorheren, geen vrouwen dan twee of drie droge feministen. Dat moet toch iets betekenen, Carry; geen enkele op liefde en plezier beluste vrouw! Ergeren deed ik mij ook. Ik vond het een misselijk gezicht, zoals die oud-professor van mij, die eenmaal, dat heb je me meer dan eens gezegd, Coenen, de radicale held, de belangeloze opperdemocraat van Amsterdam is geweest, nu zich aandiende als de man van het nieuwe

© 2026

behoud, die dus de Van Eeghens, Sillems, Van Halls en hoe ze verder heten uit hun positie heeft gedreven enkel om zelf op een weer andersgebreid, maar óók conservatief kussen te gaan zitten.'
'Ja', viel Coenen met zachte stem grimmig uit. 'hij is eigenlijk een HBS-er gebléven, met de culturele adelaarsvlucht van het staatsexamen, met de mentaliteit van de spoorstudent: nuchter, fantasieloos, en hij dan ook nog zelfzuchtig. De Koo', ging Coenen voort, 'die had hem in de gaten. Die zag scherp! Ik vergeet nooit het nummer van zijn dagblad De Amsterdammer, dat op dezelfde middag verscheen, toen 's avonds de Radicale Kiesvereniging zou vergaderen om de kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen aan te wijzen. Je moet je goed voorstellen, hoe ontzaggelijk au sérieux ze op die grote dag zichzelf namen, Treub en zijn staf van "radicale" burgerheren: Heineken, Gerritsen, de man zoals je weet van die Malthusiaanse amazone Aletta Jacobs...'
'Hei, Frans', riep een van de jonge vrouwen, onder gelach van de anderen. 'verrader! Jij denkt precies als Aletta Jacobs. Moet jij haar dan bespotten, ouwe bokspoot!'
'Genade!' smeekte Coenen met zijn twee handen omhoog, 'ik moet hém hier, vind ik, inlichten over die tijd, anders kan hij vanmiddag zijn artikeltje niet schrijven! Tegen jullie insinuerende gelach protesteer ik ernstig. Ik ga verder.'
'De Koo was dus', zo ging Coenen, naar mij gewend en verlegen zijn baard strelend voort, 'met Treub en die anderen opgetrokken tegen de liberale regentenfamilies: parasitaire 'concessionarissen', zoals je weet, van tram, waterleiding, gas en alle andere bedrijven van zeer zeker publiek belang, die ze ten eigen bate exploiteerden, maar De Koo had meer en meer de inhaligheid óók van Treub's gezicht afgelezen: die er in zwelgde zelf dictator te zullen wezen, nu de oude dictatoren gingen vallen. En leukweg schreef zijn partijgenoot de hoofdredacteur van het dagblad De Amsterdammer De Koo, een paar uur vóór in hun Radicale Kiesvereniging de kandidaatstelling in behandeling kwam, iets van deze strekking: 'Onze kiesvereniging Amsterdam beleeft een groot moment vandaag, zij gaat de democratie definitief in

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

het zadel zetten, de radicale partij heeft bij monde van mr Treub doen weten, dat nu eindelijk de arbeider zijn recht zal krijgen. Maar dan lijkt het ook het best', zette De Koo met duidelijke letters in zijn krant, 'vanavond alléén arbeiders als kandidaten aan te wijzen!' Coenen schoot bij deze, door hemzelf aangehaalde episode het eerst in de lach: 'Wel een echte Tijl Uilenspiegelstreek van De Koo! Je kunt je', zei hij, 'geen voorstelling maken van de lange gezichten en van de heimelijke woede van Treub en de zijnen. Dáárvoor dus hadden zij zich maandenlang in het zweet gewerkt! Om andere personen op het kussen te helpen?!'
'Natuurlijk kwamen Treub en zijn vrienden toch wel in de Gemeenteraad. Maar de Koo had hun even, in tegenwoordigheid van heel de kiezerswereld van Nederland, de spiegel voorgehouden.'
'Je zou', zei ik. 'zo'n... nu ja, kwajongensstreek niet van De Koo verwacht hebben, dunkt mij.'
'Nee, inderdaad niet', vervolgde Coenen. 'Hij was wel het tegendeel van een kwajongen, hij was op en top, zoals je ook zelf wel gemerkt zult hebben, monsieur De Koo.'

Met dat woord monsieur had Coenen hem getekend. Zo had ik die meester op de polemische degen ook zelf een paar maal meegemaakt en gezien. En zo hebben van '77 tot het jaar '85, in welk laatste jaar De Nieuwe Gids kon worden opgericht en zij De Groene niet meer nodig hadden, Kloos, Van Deyssel, Verwey hem gekend en gewaardeerd. Zij waren een jaar of veertien jonger dan de leider van De Groene en zoals hun tijdgenoten mij hebben verteld nam hij daarom de vrijheid hen te tutoyeren, maar zelf zeiden ze netjes: 'mijnheer de Koo'.
'De Koo', zo nam Coenen weer het woord, 'heeft eigenlijk nooit een literair contact met die hem sympathieke jonge Tachtigers gehad, hij bleef van de oude school van Huet, maar omdat hij gauw genoeg voelde, dat er literaire spanning in hen zat, zette hij als een echte liberaal zijn deur wijd voor hen open. Natuurlijk heeft hij dat óók gedaan, omdat hij zo graag wie in zijn omgeving muf en duf dacht gelegenheid gaf zich te ergeren.'

© 2026

[...]
Het feestmaal aan de ovale tafel in Willet ging, onderwijl ik deze oude geschiedenis voor u ophaalde, lustig zijn gang. Carry vertelde, tot vermaak en verbaasde bewondering van de aanwezigen, hoe ze kastelen en andere rijkeluiswoningen afreisde met haar culturele lezingen, een soort herscholing dus van de Nederlandse upper ten, en de vreemde tonelen, die zich daar soms bij afspeelden.
'Maar Carry', vroeg ik, 'wie is op dat idee gekomen?' 'Hier', zei ze, wijzende op de gelukkig-lachende Frans. 'En Aart Pit en Marianne Tellegen brengen mij hun relaties aan.' 'Dat ligt er toe', zei ik, 'Marianne zei onlangs nog, nietwaar Rosy: ik ben wat ik ben door Carry.' 'Nu', fluisterde Coenen met een iets van wijding in zijn zachte stem en ogen. 'dat verdien je, Carry. En Marianne is zeker niet de enige.' Terwijl hij zijn zilverig-rosse hoofd over zijn sproetige handen boog fluisterde hij mij toe: 'Carry doet goed werk. Er waait al iets van een frisse wind in die huizen, waar ze het ABC van onze cultuur nog niet kenden.'
Op dit ogenblik werd er geklopt en de gegalonneerde Wennekes stond in de deur. 'Wat is er, mijnheer Wennekes?' vroeg Coenen. 'D'r is een heer, meneer.' 'Een heer?' 'Ja, meneer, een heer.' En toen heel bescheiden, met gedempte stem: 'Ik geloof om die kast te repareren; meneer komt eerst kijken, ziet u, meneer.'
Toen viel Carry zachtjes-lachend in: 'Wat is dat voor 'n meneer, die pas komt kijken, meneer Wennekes? Ik zou liever iemand bij de kast zien, van wie je niet zegt: die komt eerst kijken, maar een van wie je weet, dat hij zijn vak verstaat'.
De suppoost Wennekes bloosde bij al het lachen, dat opging. Coenen wilde niet lachen. Hij streed altijd een vergeefse strijd tegen zijn verlegenheid, als hij iets te verhandelen had met een ondergeschikte. Dat was een van de vele eigenaardigheden van hem, waardoor hij door zijn vriendinnen - terecht - 'lief' werd genoemd.
Nadat aan de zorgen van de kastenmaker door een woord van Coenen behoorlijk aandacht was geschonken had ik op de lippen Carry te vragen, of er wel iets aan de maatschappij veranderde, laat staan verbeterde, wanneer de dames Cremer van het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

landgoed Duin-en-Kruidberg of de gravinnetjes Van Lynden in Den Haag iets over Van Deyssel en Kloos kwamen te weten - maar ik hield mij in, zoals ik mij zo vaak om Coenen's wil heb ingehouden.
Daar rinkelde in de achterkamer de telefoon. Het geluid kwam heel zwak door het smalle, min of meer geheime verbindingsgangetje, maar Rosy, hoewel die het verst, want met de rug naar het licht zat, had het gehoord. Al roepende: 'Niets vertellen, terwijl ik weg ben, oom Frans, ik moet àlles horen!', was ze als een veulen springend erheen gesneld. Na korte tijd kwam ze terug, ging achter de fauteuil van de grote oude vriend staan, trok hem, een beetje stout, aan zijn grijzende roodachtige haar, en zei: 'Daar was Erich Wichmann aan de telefoon, hij heeft je twee weken geleden een stuk gestuurd voor Groot Nederland, aangetekend en per expresse (hij heeft geld genoeg!) en hij heeft helemaal niks gehoord. Waarom antwoord jij hem niet, oom Frans?'
'Erich Wichmann...? Het is mogelijk.' Coenen richtte zich aarzelend langzaam overeind en ging bedenkelijk kijkend met Rosy naar de bureaukamer. Daar scharrelde hij een ogenblik onzeker in een grote la boordevol geopende en ongeopende brieven en pakketten. 'Zoek zelf maar', zei hij vermoeid. 'Hier, oom Frans, kijk hiér, herejee: nog ongeopend na twee weken!' 'Och ja', verdedigde de redacteur-secretaris van Groot Nederland zich, op de enveloppe neerkijkend: 'Ik ken die hand ook niet...' 'Hier vertoon ik jullie een barbaar', riep Rosy ons allen uit het tussengangetje tegemoet, 'hij heeft een la vol brieven, die hij niet heeft gelezen, hij opent zelfs geen expresse-brieven!' 'En dat is', riep Carry uit, 'de man, die de naam heeft de patroon te zijn van de jonge schrijvers!' 'Zou', zei een mannestem, 'hij soms de patroon zijn van de jonge schrijfsters?' Het gezicht van Coenen, anders Frans-intellectueel uit de tijd van Steinlen en De Toulouse Lautrec, veranderde onder het sympathiserende spotgelach steeds meer in dat van een oude Griekse sater. Hij zag zo graag, dat hij voor slecht werd aangezien! 'Het spijt mij wel', zei hij nog nagrinnikend, 'maar vindt jullie niet, dat er in deze wereld ook te veel wordt geschreven?'

© 2026

'En jij dan', vroeg de jongste van het gezelschap overmoedig, 'jij vult De Nieuwe Groene, jij schrijft in nog andere kranten, je schrijft hele boeken zelfs, en Carry zegt, dat je vroeger Tak's Kroniek ook hebt volgeschreven, oompje!'
En zo kwamen we op Tak en de afscheiding in 1895 van de toen modernste intellectuelen, Diepenbrock, Derkinderen, Coenen en André Jolles, Charles van Deventer, Kalf en Berlage, met wie Tak tegenover De Koo's Groene een eigen weekblad stichtte.
'De Tachtigers en wij', zei Coenen, 'hielden van Tak meer dan van De Koo. Al had dan ook De Koo de Tachtigers de éérste helpende hand gereikt. De Koo was de Tachtigers en ook mij, eerlijk gezegd, te overwegend politiek van levenshouding. Tak bleef, tenminste in de eerste tijd van zijn weekblad De Kroniek - lang heeft die hooggestemdheid ook niet geduurd - voornamelijk een drager, en een voorname drager, van de moderne cultuur. Het moet gezegd worden', ging Coenen, tot mij zich richtend verder, 'dat jij, misschien wel onbewust, die uit elkaar gegane medewerkers weer hebt verenigd. Nietwaar, Carry, de medewerkers van De Koo en de medewerkers van Tak vind je nu in vrede in zijn Nieuwe Groene tezamen schrijven!'
'Dat kan wel', zei Carry, 'ik heb die tijd van de afscheiding van Tak immers niet meegemaakt, maar, als hij-hier, die zogezegd "in vrede" De Nieuwe Groene laat vullen, blijft redigeren zoals hij redigeert, hebben die medewerkers van De Koo en Tak binnenkort geen tribune meer om van te spreken.'
'Dan zal dat zo moeten zijn', merkte Coenen ernstig op. 'Ik geloof, dat de Russische Revolutie een offer waard is, maar ik geloof niet, dat de zaak zelf beklijft. Van wàt hier op aarde komt trouwens ooit op den duur iets terecht? Het is daarginds nu alles socialisme wat de klok slaat, dat is mooi, heel mooi zelfs, maar wacht even, daar zal ginds nog eens uit een verstarrend socialisme een hyper-kapitalisme losbreken, waar je van schrikken zult!'
'Frans', viel Carry in, 'Marianne heeft me verteld van je brief aan haar vader - nou, dat was een *Frans*e brief, hoor!' en zich ineens tot mij wendend: 'Heb je die brief gelezen? Heeft Frans...

Marie A
en zoo

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Niet...?!' 'Nee', zei ik, iets onaangenaams voelende aankomen, en zij weer, nu met iets sarrends: 'Nou, Frans...' 'Ja', zuchtte Coenen met het gemaakt *sans-gêne*, de geforceerd-luchtige toon van zwakke naturen, die met iets, dat ze liever verborgen hielden, voor de dag moeten komen.

Anne, Carry
n Kees 1914

'Marianne Tellegen vertelde me, dat was grappig, dat de politie van de Doelenstraat, de politieke zoals je weet, haar vader gewaarschuwd had: er zouden revolutionaire samenkomsten hier in Willet plaats hebben! Dat is toch wel een beetje overdreven! Ik heb hem toen meteen geschreven: 'Ik kan u de verzekering geven, geachte Burgemeester, dat geen revolutionairen bij mij de stoep op- en afgaan als ware die een Jacobsladder!' Iedereen aan tafel lachte, ikzelf ook, om het vermakelijke beeld, maar, al wou ik 't me niet ten volle verwerkelijken, ik voelde een steekje in mijn hart. Ik kende mijn dierbare vriend door en door, die fijne, vrouwelijk lieve, spiritueel dappere maar maatschappelijk zo bange Frans Coenen, en zat met de lichte pijn, die hij mij door die kleine, onnodige en ongevraagde verloochening toebracht.

De lunch verliep. Ook Carry stond op vertrekken. 'Mag ik je kleine Rosy meenemen?' vroeg zij op vriendelijke toon maar met in haar ogen een koel verzet, omdat zij het vragen moest, 'het kind is om zes uur weer in jullie Bosboom Toussaint.'

'Bij jou, Carry, is ze goed', knikte ik haar toe, 'ik blijf nog wat bij Coenen.'

2026

CARRY VAN BRUGGEN †
Na jaren van lijden

IN HET UTRECHTSCH DAGBLAD VAN 19-11-1932 SCHRIJFT MARIE ANNE TELLEGEN ENIGE REGELS TER NAGEDACHTENIS VAN HAAR GEWEZEN HARTSVRIENDIN CARRY VAN BRUGGEN:

Het was in de jaren vóór de oorlog, in 1912, dat haar eerste belangrijke boek *Heleen* verscheen. Zij had toen reeds naam, haar Indische romans hadden de aandacht getrokken en *De Verlatene*, dat in 1910 bij de *Wereldbibliotheek* was uitgekomen, had zelfs een groot succes gehad. Maar al zijn in die boeken reeds aanwijzingen te vinden, van wat het zeer eigene in haar verdere werk zal worden, het zijn realistische romans, die goed geschreven, zich hierin niet onderscheiden van ander realistisch werk uit die tijd. Met *Heleen* heeft zij haar eigen wezen ontdekt en de weg gevonden, die zij onafhankelijk en onvervaard haar verder leven zal volgen.

In *Heleen* is haar hele ontwikkeling in knop te vinden; het boek zelf is als een knop, waarvan de bladen even beginnen te wijken. Er is al de ontroering, van wie heel jong en heel zuiver het leven begint, zijn eerste verrukkingen beleeft en zich aan zijn eerste ontgoochelingen wondt. Er is de verwondering en de twijfel die haar geest van kind af heeft beheerst, maar die zij pas dan als haar hoogste goed durft uit te dragen. In die zelfvoldane jaren voor de oorlog, van verlichten vooruitgang, van democratie, feminisme en wereldvrede, bracht *Heleen*, de twijfel van hen, die het onwaarachtige in die geslaagde wereld voelden en zich kwetsten aan de tegenstrijdigheden van leer en leven in een huichelachtige zelfvoldane maatschappij.

Toen brak de oorlog uit, en legde de voosheid van die vooruitgang, van al die bewegingen bloot. Van de aanvang af heeft Carry van Bruggen getracht haar geest helder te houden en haar verwondering en haar twijfel niet door leuzen te laten verblinden. Bezeten door de drang om te begrijpen, werkte zij gestadig voort en langzaam groeide haar grote werk *Prometheus*, een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur, een der hartstochtelijkste boeken, welke ooit in Nederland geschreven zijn. Daarin geeft zij de eeuwige strijd tussen *Prometheus* en *Jupiter*, *Eenheid* en *Contrast*, *Individualisme* en *Collectivisme*, van *twijfel* en *stelligheid* Door de officiële wetenschap is dit boek, dat niet alleen boeit door de oorspronkelijke gedachten, maar ook door de schitterende taal, niet gewaardeerd. Dit is logisch en de verklaring kon men in *Prometheus* lezen. Toch was er een uitzondering. In een uitvoerig artikel in *Groot Nederland* heeft de hooggeleerde professor Frantzen aan zijn bewondering voor *Prometheus* uiting gegeven.[1]

1 J. J. A. A. Frantzen, *Prometheus door Carry van Bruggen*. In: Groot Nederland, jrg. 19, dl. 2, 1921.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Dat Carry van Bruggen in staat was met zo'n moeilijk onderwerp een groter groep van lezers te boeien, vindt zijn oorzaak in haar meesterschap van de taal. Zij beheers te de taal als geen ander, in haar gehele werk is geen zin aan te wijzen, die niet klip en klaar haar gedachten, op eenvoudige wijze weergeeft. Geen geleerde woorden, die half onverteerde begrippen moeten bedekken, gebruikte zij. Pas als haar geest geheel tot klaarheid was gekomen, formuleerde zij haar gedachten eenvoudig en scherp. Daardoor kon zij de moeilijkste problemen behandelen, daardoor kon zij in haar beeldend werk de fijnste gevoelsonderscheidingen volkomen zuiver weergeven. Haar beeldend werk uit de jaren van *Prometheus*: *Het Huisje aan de sloot, Avontuurtjes, Eva*. Prachtige verhalen, waarin het leven van het kind, het meisje en de vrouw met ontroerende zuiverheid worden beschreven. Boeken, waarin geen woord te veel en geen woord te weinig staat, die gebouwd zijn met een zeldzame *Ebenmaß* der verhoudingen.
Haar laatste belangrijke werk *Hedendaags Fetisjisme* was een felle aanval op de heilige huisjes, welke zijn gebouwd om het instrument, dat zij haar gehele leven zo eerbiedig en meesterlijk had beheerst: de taal. Die beheersing van de taal kenmerkte trouwens niet alleen haar geschreven, maar ook haar gesproken woord. Carry van Bruggen was van een zeldzame welsprekendheid. Wie lezingen van haar heeft gehoord, zal die nooit vergeten. Men moest naar haar luisteren of men wilde of niet. Zij dwong door de macht van haar persoonlijkheid en verrukte door de prachtig gebouwde volzinnen. En ook hij, wie de vlucht van haar gedachten te stoutmoedig was, ook hij, die weg uit de ban van haar woorden, haar niets ontziende aanvallen op de heilige huisjes van onze maatschappij niet verdragen kon, had na haar gehoord te hebben toch iets verloren van de stelligheid, waarmee hij ze te voren had aanvaard.

Voor mij staan donkerrode anjelieren, dark flowers of passion.
Bloemen van hartstocht, haar bloemen. Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk was haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, als wij hier in Holland niet gewend zijn. Een felheid en bewogenheid, welke de nuchtere Hollander afstoten. Maar zij, die zich aan die hartstocht, die gloed hebben gewarmd, zullen de herinnering altijd meedragen.

Haar *zelfaanvaarding*, die zich boven eigen dwaasheid, redeloosheid en schuld verheft en die als noodzakelijk erkent, de *glimlachende verzekerdheid van tevreden pessimisme* is voor Carry van Bruggen het laatste woord in het moderne *Prometheus-probleem*. Maar zij blijft zich bewust van het betrekkelijke, vergankelijke, ook van deze formule. De *Inn of Tranquillity*, waarin Galsworthy een toevlucht zoekt, is voor haar een tijdelijke rustplaats, een *luwte tussen twee stormen*, de stormen van de GEEST. De deur van het *Verleden* en die naar de *Toekomst* staan tegen elkaar open, en – zegt zij – het tocht dat het een lieve lust is in de *Inn of Tranquillity*. Ja, het is de adem van de EEUWIGHEID die doet huiveren.

Johan Frantzen, Utrecht, mei 1921

BEWEGEND TUSSEN PORTRETTEN
Dick Hillenius over Henri Wiessing

'L'IDÉAL, SANS DOUTE, VARIE, MAIS SES ADVERSAIRES, HÉLAS, SONT TOUJOURS LES MÊMES'. Deze notitie van de bioloog Rostand schiet me te hulp als ik een verklaring probeer te vinden voor het feit dat ik de *Levensherinneringen* van Mr. H. P. L. Wiessing met zo grote sympathie en bewondering heb kunnen lezen, terwijl zijn ideaal, al vroeg gekristalliseerd in het communisme, mij zo volstrekt vijandig lijkt aan een plezierige vorm van leven, ook aan dat van Wiessing. – Een jeugd in het oude Indië. Gymnasium en universiteit in Nederland. Redacteur van *Propria Cures*.
Typerend is dat hij al vroeg *met oprechte eerbied* voor Marx bezield raakte, maar dat hij als enige redenering verwierp dat de godsdienst zou moeten verdwijnen in een klasseloze maatschappij. Het is zijn enige kritiek gebleven op het communisme, plus nog ergens in de mémoires een los zinnetje over *soms mijn verachting wekkende discipline*.
Een briljant journalist. Nog voor zijn dertigste hoofdredacteur van *De Groene*, een toen eervolle positie. In 1914 ontslagen wegens te linkse sympathieën. Oprichter van *De Nieuwe Groene*, die al gauw meer abonnees had dan de oude.
Zijn omwonden verheerlijking van de Russische revolutie kostte hem adverteerders, lezers en tenslotte zijn blad. Daarna, gewantrouwd door de liberalen, water en vuur met de socialisten, en blijkbaar ook gewantrouwd door de gemiddelde communist, stond hij praktisch gesproken een kleine twintig jaar zonder emplooi.
De tweede wereldoorlog bracht hij door in Engeland, redacteur van het Londense *Vrij Nederland*, ruziemakend met de dwergen die ons land vertegenwoordigden (Gerbrandy over een plan om door omkoping of hoe dan ook Joden uit bezet Nederland te krijgen: *Noù, en wie moet dat dan allemaal betálen?!* Na de bevrijding redacteur van *De Vrije Katheder* en daarna nog hier en daar een artikel.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

2026

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

©

2026

HET FENOMENOLO

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

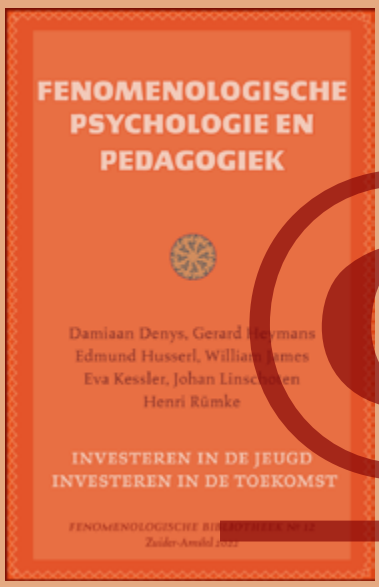

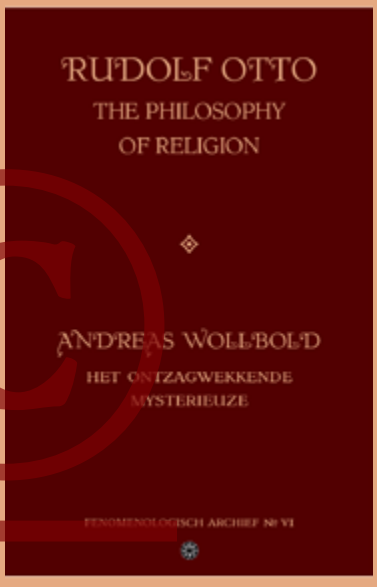

OGISCH ARCHIEF 1

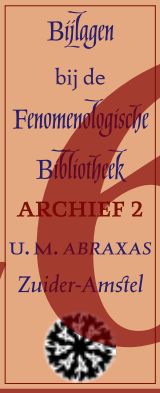

© 2026

HET FENOMENOLO

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

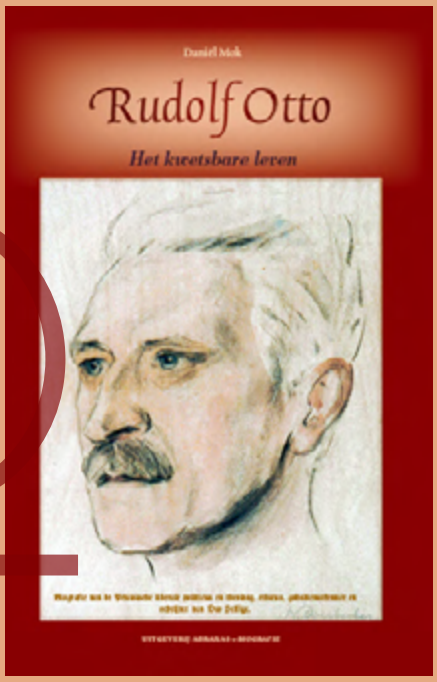

OGISCH ARCHIEF 2

© 2026

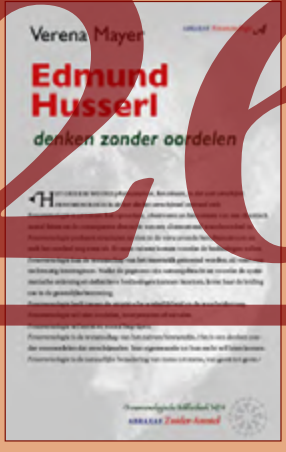

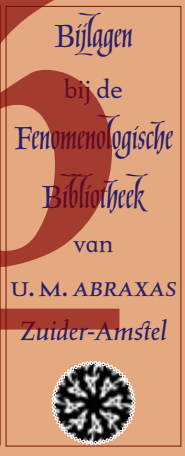

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Heleen, een vroege winter

2026

Jerzy Koch e.a.

DE GESCHIEDENIS VAN EEN 'VERDEELDHEID' EN DE GESCHIEDENIS VAN EEN 'BEWUSTWORDING'

over

Prometheus
en
Hedendaags fetisjisme

van

Carry van Bruggen

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

FENOMENOLOGISCH ARCHIEF

U.M. Abraxas|Zuider-Amstel

2024

Bijlagen bij

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER PUR SANG

ISBN
9789079133321

&

Carry van Bruggen

DE ONBEGREPENEN

VERHALEN EN ESSAYS OVER
BURGERZIN, MENSELIJKHEID, JODENVREES & KINDEREN
TEN TIJDE VAN HAAR LEVEN
1881-1932

MET BIJDRAGEN VAN EN OVER
JACOB ISRAËL DE HAAN

ISBN
9789079133291

2026

ONBESTEMD VERBLIJF

EEN ONDERZOEK NAAR HET SEMANTISCHE VELD BEWUSTZIJN IN MODERNISTISCHE LITERATUUR

HEDENDAAGSCH FETISCHISME EN HEDENDAAGS FETISJISME

Schrijver/filosoof Carry van Bruggen verzette zich met haar leven en werk tegen hokjesdenken. Ze wilde absoluut niet getypeerd worden als jodin of feminist. Al haar werk ademt een onvervulbare drang naar individualiteit en onafhankelijkheid.
In haar romans verzetten haar vrouwelijke personages zich te tegen het maatschappelijke keurslijf.
In haar filosofische werken *Prometheus* (1919) en *Hedendaagse Fetisjisme* (1925) zet Van Bruggen haar filosofie uiteen over de menselijke strijd tussen individualisme en collectivisme. De tegenstrijdige behoefte tot distinctie én vereniging.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

LITERATUUR

BAUMAN, Zygmunt: *Strategieën voor een moreel bestaan; Het denken van Levinas en Løgstrup*, 'Nexus' № 14, 1996.
VAN BRUGGEN, Carry: *Prometheus*, Amsterdam 1980 (geciteerd als P).
VAN BRUGGEN: *De grondgedachte van Prometheus*, Amsterdam 1924 (geciteerd als P2).
VAN BRUGGEN: *Hedendaags Fetisjisme*, Amsterdam 1975 (geciteerd als HF).
FOKKEMA, Douwe & Ibsch, Elrud: *Het Modernisme in de Europese letterkunde*, Amsterdam 1984 (geciteerd als F&I).
JACOBS, M.-J.: *Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk*, Hasselt 1962 (geciteerd als J).
KOCH Jerzy: *Onbestemd verblijf, een onderzoek naar het semantische veld bewustzijn in modernistische literatuur*, Nijmegen 1990.
SICKING, J. M. J .: *Prometheus, een poging tot bewustwording*, Brussel/Den Haag 1976 (geciteerd als S).
SIERENS, Tom, *Alfred Kossmann: Een Toeschouwer in het licht van een levenshouding 1940-1995*, Gent 1997.

JERZY KOCH (Wroclaw 1958) is Pools hoogleraar filologie en actief als literair criticus en vertaler van Nederlandse fictie en poëzie. Hij doctoreerde in 1991 aan de KU Leuven. Tot 2011 verbonden aan de universiteit van Wroclaw, sinds 1997 aan de Adam Mickiewicz-Universiteit. Hij is lid van de *Internationale Vereniging voor Neerlandistiek* en de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. In 1995 werd hij gelauwerd met de *Martinus Nijhoff Prijs* voor zijn hele oeuvre, maar in het bijzonder voor de vertaling van Multatuli's *Max Havelaar* die in 1994 in Polen verscheen.

© 2026

Prometheus
1e druk Nijgh & Van Ditmar / 1919
2e dr / Van Oorschot / 1946 4e dr / Van Oorschot / 1974 5e dr / Van Oorschot / 1980

Een interessant beeld van de verantwoordelijkheid nemende mens treft men bij Carry van Bruggen.

Haar ideeën over het twijfelend individu en de zelfverzekerde gemeenschap zette ze uiteen in **Prometheus**. *Een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur* (1919). Van Bruggens filosoferen was – en in zekere zin is nog steeds – omstreden.[1]

Maar de waarde van haar traktaten, in eerste instantie van *Prometheus*, en van het betoog omtrent haar wereldbeschouwing ligt voor ons nu niet alleen *vooral in de verklaring die ze geven van het bellettristisch werk* (J:138); en dit trouwens niet alleen van haar eigen hand. *De oorspronkelijkheid van dit essay is vooral gelegen in Carry van Bruggens poging om de betekenis van het individualisme en het daaraan tegengestelde collectivisme via het begrip* ***eenvormigheid*** *af te leiden uit het voortdurende proces van stellen en opheffen, dat naar haar overtuiging de eeuwige en noodzakelijke beweging van het Al-Ene of Absolute is* (S:70). In haar uitvoerige essay stippelt ze door de geschiedenis van de mensheid heen de golvende hoofdlijn uit tussen de stelligheid en twijfel.[2]

Haar ideeën werden, voor ze een vaste vorm kregen, niet alleen door haar geponeerd, maar ook doorleefd: *Zij is de weg die zij als exemplarisch voor de gehele Griekse, Joodse en Christelijke cultuur ziet, zelf gegaan: de Joodse vrouw die uit de stelligheid naar de twijfel is geëvolueerd, ziet haar eigen levensweg in de cultuurgeschiedenis weerspiegeld* (F&I:228). *'Prometheus is een wijsgerig en cultuurhistorisch essay, dat men als zodanig kan en moet beoordelen; maar het is óók een* ***document humain****: de neerslag van een met grote moed en volharding volgehouden worsteling, die sympathie en respect afdwingt.* Ook daarom lijkt Prometheus uiterst geschikt om hierover uit te weiden; ik volg hiermee haar eigen rake opmerking: *We vinden in de dingen niets dan wat we al bij voorbaat wisten. Ook* ***zoeken*** *en* ***vinden*** *zijn één* (P:213). Het autodidactische en beweeglijke van haar filosoferen (wijsbegeerte *kon door haar evenmin beschouwd*

1 Een systematische weergave van Van Bruggens denksysteem is om verschillende redenen niet gemakkelijk: haar bespiegelend werk omvat een aantal titels van polemische en essayistische aard en van wisselende kwaliteit, haar stijl wordt door herhalingen gekenmerkt, haar theorieën werden niet volgens de *toenmalige* wetenschappelijke maatstaven *methodisch* opgebouwd, haar filosofische basis werd als *fragmentarisch* beschouwd en is na tachtig jaar *verouderd* – op deze wijze somde M.-A. Jacobs (1962: 138-141; 147-150) een reeks bezwaren tegen Van Bruggens aard van filosoferen op. D. Fokkema en E. Ibsch (1984:234) stellen dat er tegen stilistische bezwaren weinig in te brengen valt.

2 *Prometheus heeft met name het conflict tussen individu en collectiviteit tot onderwerp; deze strijd wordt behandeld aan de hand van de herhaaldelijk in een ruimer perspectief geplaatste geschiedenis van de oppositiefiguur in de Westerse literatuur vanaf de Middeleeuwen. Het conflict tussen* **Prometheus** *en* **Zeus** *meent Carry van Bruggen in talrijke gestalten en vormen te kunnen herkennen. Het is bij haar bijvoorbeeld het onophoudelijke en eigenlijk altijd weer onbesliste gevecht tussen oppositie en gezag, twijfel en dogmatisme, recht en macht, nationalisme en kosmopolitisme, verdrukte minderheid en heersende meerderheid, tussen ketters en rechtzinnigen, afbrekers en opbouwers, weters en begrijpers, relativisten en absolutisten, progressieven en conservatieven, enzovoorts.* (Sicking 1976:74).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

worden als een vak dat eigenlijk alleen door geschoolden beoefend mag worden deed haar bovendien in een buitenstaanderpositie verkeren ten opzichte van de aan het begin van de twintigste eeuw heersende denkpatronen, en ook in deze 'hoedanigheid' is zij voor ons interessant.[1] Van Bruggen is voor deze uiteenzetting zelfs dubbel interessant: niet alleen maar door de uitsluiting waardoor ze tot de positie van de *ander* is gedoemd, maar ook door haar schrijfwijze en onbevangen aanpak die meer doen denken aan de huidige manier van filosoferen. *Prometheus ontleent zijn kracht (...) aan de scherpte van de negatie. Misschien schreef* Nietzsche in *Die Geburt der Tragödie minder zwaar, maar in de concentratie op één ding vertoont hij dezelfde volharding* (F&I:234-235). Het grondvlak van Van Bruggens Prometheus-theorie is de aangenomen stelling *Alles is Een. En alles is Contrast.* De idee over HET ENE – *Wereld-gedachte of Wereld-wil of Wereld-energie of Wereld-proces ofwel God* – baseert Van Bruggen op haar eigen ondervinding. Wat de mens voelt en denkt en wil, is een werking in hem van het ene ABSOLUTE. Of anders en misschien beter uitgedrukt: in de mens wordt HET ENE gevoeld, gedacht en gewild, waaruit blijkt dat de mens een instrument is in het scheppingswerk. De EENHEID is door de mens met zijn zintuigen niet waar te nemen en *zolang ze in zichzelf Een en onverdeeld zich in stand houdt – wij kunnen op geen enkele wijze tot besef van de Eenheid komen, dat wil zeggen de Eenheid, die wij mee-zijn, kan op geen enkele wijze tot het besef van zichzelf komen, zonder voortdurend in contrasten uiteen te vallen.*

De bewustwording van de *Eenheid*, het besef van zichzelf, komt alleen tot stand als ze in contrasten, afzonderlijkheden uiteenvalt. Daarom is volgens Van Bruggen de verhouding van HET AFZONDERLIJKE tot HET ENE hét onderwerp en hét probleem van alle denken. Het proces van uiteenvallen van de *Eenheid* vindt plaats in de geest van de mens: wij leren door contrasten, wij begrijpen door te vergelijken; veralgemenend zegt de schrijfster *elk vermogen is onderscheidingvermogen* en *vele toestanden bestaan niet, omdat hun tegengestelde toestanden niet bestaan.* En: *Alles wat is bestaat door contrasten, ook wij; het contrast is de voorwaarde van ons bestaan, daarom is zulk een groot deel van onze energie op het creëren en behouden van die contrasten gericht.* Van Bruggen kent een grootse betekenis aan het contrastgevoel toe omdat ze de distinctie, *anders dan anderen te zijn*, als voorwaarde ziet voor het zelfbehoud van de mens: *De distinctie creëert dus de realiteit.* Het streven naar distinctie is in haar ogen een soort levenseis, levensdrift; ze heeft het over *onderscheidingsdrang*, en op dat vijandige gevoel ziet ze de hele maatschappij opgebouwd. *Waar het*

© 2026

Carry van Bruggen om gaat is aan te tonen dat de wil om te leven, essentieel verbonden met het vermogen om te onderscheiden, bij de mens moet uitmonden in dogmatisme, en wel in dogmatisme in de meest ruime zin. ***Onderscheiden*** *leidt tot het zich voegen bij een van de twee kampen die erdoor ontstaan. Leidt tot het vasthouden aan de stelligheden van het eigen kamp* (F&I:229).

Maar het proces waarin de Eenheid zich in de mensen verbijzondert, is niet de enige manifestatie van de Eenheid, want wanneer ze in afzonderlijke en contrasterende dingen afbrokkelt en als het ware van zichzelf bewust wordt, tracht ze zich in de mens onmiddellijk te herstellen en streeft ze naar de opheffing uit de brokkeligheid. *Door uitéén te vallen tot zelfbewustzijn gekomen, streeft de Eenheid in haar hoogste vermogen, haar hoogste bewustzijnsgraad naar het* ***in één gaan****, dat is naar het onbewuste terug. Anders gezegd: in de zelfherkenning van de Eenheid ligt de zelfopheffing* (P:20-21).

Van Bruggen ziet in de religie, wijsbegeerte of liefde verschillende uitingen van het ene feit dat de mens in zijn doen en laten door *Eenheidverlangen* kenmerkt. Indien het streven naar HET ABSOLUTE als een bewuste drang in het individu optreedt, wil hij zich met dat Absolute vereenzelvigen, met de Eenheid een en hetzelfde zijn en daarin opgaan. Het paradoxale is dat de Eenheid willen begrijpen eveneens betekent de Eenheid bewust te willen zijn, maar de mens komt net tot bewustzijn én begrijpt door contrasten en – omdat het leven zich staande houdt in contrasten en de zucht van de mens naar distinctie op zucht naar zelfbehoud neerkomt – is dat Eenheidsverlangen een doodsverlangen en vijand van het leven. *De mens weet echter ook, dat hij alleen tot bewustzijn komt door contrasten, zodat zijn bewustzijn ophoudt, waar de contrasten ophouden, dat is: waar de Eenheid ingaat – waar hij de Eenheid ingaat. Waar zijn afzonderlijkheid ophoudt, houdt dus ook zijn bewustzijn op, dat immers juist tot voorwaarde heeft: zijn afzonderlijkheid, die aan andere afzonderlijkheden tot besef komt. In contrasten beseft de mens, zelf contrast zijnde, de Eenheid beseft hij nimmer. Wil hij opgaan, dan moet hij ondergaan. Dat inzicht is de tragedie van Faust! (...) Alles wat bijdraagt tot ons persoonlijk zelfbehoud is* ***distinctieverlangen****, zoals alles wat afbreuk doet aan ons zelfbehoud Eenheidsverlangen is* (P:21).

De mens draagt dus in zich *de beide noodzakelijkheden van zijn bestaan (...) één die hem noopt contrasten te creëren en één die hem noopt contrasten te vernietigen* (P:22). Hij wordt in alles wat hij is en doet geslingerd tussen enerzijds eenheidsverlangen, doodsverlangen of doodsdrift, de wil tot stellen en anderzijds afzonderlijkheidsdrang, behoudsverlangen, levensverlangen en levensdrift, de wil tot opheffen. Deze antithetische krachten kan iedere mens in zichzelf herkennen. En alle conflicten en tegenstrijdigheden zijn daar-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

toe terug te voeren: 'bewuste innerlijke conflicten in de mens zijn terug te brengen tot de worsteling tussen Eenheidsdrang en distinctiedrang'. (P:51). Hieruit komt het wezen van het ware drama *het eeuwig oude, eeuwig nieuwe drama van 's mensen zedelijke ontoereikendheid* (P:51). *De aard en grondslag van het ware drama valt onmiddellijk af te leiden uit de aard en de grondslag van het leven-zelf zoals het door de denkende begrepen wordt. Het is conflict, omdat het leven een conflict is, overeenkomstig de dubbele neiging, in alles dat leeft om bij zichzelf te blijven en uit zichzelf in het Ene op te gaan en onder te gaan* (P:51).

Deze dubbele krachten of de dubbele tendentie (naar de Eenheid en van de Eenheid) verdeelt niet alleen de mens maar ook de mensheid in tweeën. *Want ook in de in zichzelf verdeelde mens moet één streven de bovenhand krijgen, wil hij tot daden en getuigenissen komen. Zo zijn er dan de temperamenten waarin de Eenheidsdrang overheerst, en die waarin de Afzonderlijkheidsdrang overheerst, men heet ze met verschillende namen, al naarmate de tendentie van hun wezen zich op verschillende wijzen openbaart.* (P:23).

Van Bruggen duikt dan in de geschiedenis *om te zien op welke momenten de aan de mens eigen dogmatische versteningen bijzonder scherp naar voren zijn gekomen en wanneer de wijsheid van de twijfel het gewonnen heeft en een tegenbeweging heeft gevormd. Het tegen het dogmatisme gekeerde individuele streven ziet zij gesymboliseerd in Prometheus, het collectivistische dogmatisme in Jupiter. Wij ontmoeten in haar werk de volgende tegenstellingen, die respectievelijk voor het dogmatische en antidogmatische staan, enerzijds: maatschappelijkheid, collectiviteit, egocentriciteit, redeloosheid, Jupiter, en anderzijds: totaliteit, eenheid, individualiteit, rede, Prometheus* (F&I:230).[1]

2026

1 De Griekse Prometheus is door zijn geweten tot ongehoorzaamheid verplicht. Hij is de idealistische en ideale opstandeling, om met de woorden van Van Bruggen te spreken *de God van het nobel Verzet* (P:111; J:151). De edele opstand verpersoonlijken de *oppositiefiguren* waarvan Prometheus de belangrijkste is en tegelijk de voorloper van de buitenstaanders. Tussen deze personages en hun omgeving (en niet zelden de gehele wereld) gaapt een afgrond. In het verlangen buitenstaander te worden schuilt ook de argwaan en angst om in een collectief 'wij' opgenomen te worden. '*Wie zich laat opnemen in een wij, kiest partij en is een stuk duidelijker te categoriseren. Zijn identiteit komt vast te staan. De buitenstaander wil dat niet. Het deel dat voor zijn identiteit instond, zijn* ***geobserveerde ik****, heeft hij naast zich neergelegd* (Sierens 1997:35). Hij wil de afstand behouden omdat het zijn stand- en gezichtspunt verzekert. De buitenstaander benadert de werkelijkheid niet, hij schouwt toe en is spectator. En soms ook beschouwt hij. De distantiërende waarneming levert soms waardevolle inzichten op: men is in staat te onderscheiden, te doorzien, te karakteriseren.

De twijfel behoort tot de belangrijkste begrippen uit het terminologisch instrumentarium van Van Bruggen. Ze vindt dat zolang de mens de twijfel nog vreest, hij de individualiteit niet daadwerkelijk deelachtig kan worden. *Niet dus vóórdat de mens waarachtig tot de levende twijfel wordt toegelaten – niet vóórdat de twijfel waarachtig tot de mens wordt toegelaten, niet vóórdat hij met de twijfel leven, de twijfel lief hebben kan, zal hij zichzelf als functie en zijn waarheid als betrekkelijk gaan begrijpen – leren begrijpen, langzaam aan, moeizaam, stap voor stap, langs de weg der zelfbeschouwing, die zelfonderscheiding is, zelfkritiek, zelfbetwijfeling.* (P:297). – Van Bruggen duidt al het maatschappelijke als projectie van de distinctiedrang en al het individualistische als projectie van de eenheidsdrang. Conform haar indeling in het Afzonderlijke (distinctiedrang) en het ENE (eenheidsdrang), onderscheidt ze twee typen mensen:

de maatschappelijken	de individualisten
de zekeren	de twijfelaars
de weters	de begrijpers
de bewusten	de onbewusten
Aristotelici	Platonici
Eenheidschuwers	Eenheidzoekers
dogmatici	mystici
the men of tact	the men of Idea,
de gezaghebbenden	de opstandelingen

De eerste kolom somt mensen op die steunpilaren van de maatschappij zijn omdat ze van het distinctie-willend temperament zijn. Ze twijfelen niet aan de waarde van de maatschappelijke distinctie, meer nog: hun persoonlijkheid wordt door de collectiviteit geabsorbeerd omdat ze de collectieve distinctie tot hun eigen distinctie maken. Onder de meest misleidende collectieve distincties die door de individuen als innerlijke distincties aangevoeld worden, noemt Van Bruggen bijvoorbeeld het concept 'moedertaal', en onder verwijzing naar diverse vormen 'collectieve eer' zegt ze: *Hoe groter, machtiger, welvarender de collectiviteit, hoe meer eer (onderscheiding = bestaan) voor het individu. Nationalisme, patriottisme is eigenliefde. Fanatieke dogmatici in de kerken kanten zich steeds het felst tegen het uitwissen, opheffen der collectieve distincties – tegen de verlegging der grenzen – want met de collectieve distinctie zou de persoonlijke distinctie (bestaansvoorwaarde) opgeheven worden* (P:28).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Voor de minst bewuste mensen vormt de maatschappij of een andere collectiviteit een belangrijke aanvulling van hun persoonlijkheid. Ze hangen sterk aan de traditie en de instellingen die ze vertegenwoordigen en volgen maatschappelijke regels en gewoonten. Uniformiteitsgevoel, eerbied voor maatschappelijke distincties, autoriteitenverering, conservatisme, dogmatisme fungeren als basis voor de mensen met een 'stellend' wezen die op stelligheden uit zijn. *Opgaande in de collectiviteit, gaat hij op in zichzelf, want zijn* **beginselen** *zijn de instincten der collectiviteit* (P:67). Op die manier manifesteert zich de levensdrift als levensbehoud en zelfhandhaving. Binnen deze conceptie is het relativeren niet mogelijk.

Ook deze mensen kunnen idealisten zijn, maar hun idealisme richt zich altijd op de instandhouding van de maatschappij d.w.z. hun eigen instandhouding, omdat hun wezen niet op de opheffing gericht is maar op behoud. De schrijfster noemt zo'n kritiekloos opgaan in zichzelf 'egocentrisch' en bestempelt het als typisch voor de collectief-voelende. Om zich in een collectiviteit te laten opnemen, zoekt zo'n mens wat algemeen geldig is: de uniformiteit, de standaard. De beste dienaar van de collectiviteit is de meest uniforme – hij wordt onderscheiden. De maatschappelijke mens schuwt elke excentriciteit omdat hij vreest buiten de uniformiteit te vallen. *Tussen de vrees zich te onderscheiden en het verlangen zich te onderscheiden wankelt dus de mens in de maatschappij. Hij is even bang* **excentriek** *te zijn als afkerig om* **commun** *te wezen* (P:34).

Het begrip *collectiviteit* wordt op dat moment cruciaal voor Van Bruggens redenering. De collectiviteit wordt opgevat als projectie van de menselijke distinctiewil, ze vervangt als het ware het individu en haar vormen zijn staten, kerken of organisaties als zichtbare gemeenschappen. Een instelling functioneert wanneer ze uniform blijft, daarom moet het merendeel van de leden *in de wenselijkheid van de uniformiteit geloven, haar idealiseren tot Eenheid en blind voor haar ware aard* (P:38). De instellingen worden dus als aardse verwezenlijking van de Eenheid voorgesteld, maar in de werkelijkheid bestaat een categorisch verschil tussen Eenheid en Eenvormigheid, omdat Eenheid in verscheidenheid is, zij is verscheidenheid. De Eenvormigheid is daarentegen haar spotvorm die tot de uniformiteit terug te leiden valt en gekenmerkt wordt door het dogmatisme, omdat elke maatschappij het dogma, het uniforme tot haar handhaving nodig heeft. *De uniformiteit is voor de collectiviteit wat het dogmatisme is voor de enkele persoonlijkheid: datgene, waardoor ze ontstaat en bestaat. (...) De uniformiteit is het dogmatisme van de als individu opgevatte collectiviteit, haar innerlijke verdeeldheid is op dezelfde wijze: haar* **twijfel** (P:28).

© 2026

Voor de collectiviteit die het individu vervangt, geldt ook wat voor het individu geldt nl. de levensdrift leidt tot de distinctiedrift. De collectiviteiten willen en moeten zich onderscheiden wat tot uiting komt o.a. in verschillende vormen nationalisme. Alle collectiviteiten of dit nu om de staat, de kerk of een organisatie gaat[1], tonen sterke neiging tot zelfbehoud: *Het hardnekkig vasthouden aan de toevallige distincties, de onwil tot het relativeren en opheffen van het eigene. Met name conservatisme, autoriteitsgevoel, eigenwaan en dogmatisme wijst zij als de typerende trekken van iedere collectiviteit aan* (Sicking:71).
De tweede kolom vermeldt andere typen: mensen die van het eenheid-willend temperament zijn. Individualisten, twijfelaars, begrijpers e.a. onttrekken zich aan de maatschappij. Ze zijn haar vijanden omdat ze naar de Eenheid, naar de opheffing streven terwijl de maatschappij naar de gesteldheid, naar het behoud streeft. Ze vormen een bedreiging voor de maatschappij omdat hun de gave van verwondering geschonken is, en zich verwonderen is contrast voelen en is dus bron van alle wijsheid. Ze bedrijven het denken dat voor Van Bruggen het principieel-onmaatschappelijk karakter draagt: *want van verwondering naar twijfel is maar één stap (...). Denken is onderscheiden, zich verwonderen, twijfelen, maar de twijfel doet de denker niet vertwijfelen, neen, de twijfel is hem de grootste steun, het kompas dat hem door zeeën van onzekerheid, niet voert naar een bestemd einddoel, naar een* ***veilige haven****, die hij niet begeert en niet nodig heeft, maar hem afhoudt van de klippen der ongegronde stelligheid en der onbewezen beweringen. De ganse methode van Socrates, de* ***virtuoos in de dialectiek*** *komt neer op het opwekken en levendig houden van de geest, opdat die niet blijvend vastgroeien aan eigen oordeel, en het voor de hand liggende aanmerke als het vanzelfsprekende.* (P:45).
De denkende mens herkent in zichzelf relaties en komt tot hun opheffing in de Eenheid. Tijdens deze activiteit wordt hij bewust van het redeloze van regels en het onhoudbare van dogma's. Om die reden gelooft hij niet meer in de wetten en regels van de uniforme collectiviteit, de heersende distincties lijken hem geforceerd en tenslotte, omdat hij geen betere maatstaf vindt, maakt hij zijn eigen oordeel tot de *maatstaf aller dingen*. Toch ziet hij in dat dit criterium slechts persoonlijk bruikbaar is en kan hij dit niet als algemeen geldend aan anderen aanbieden. *Daarom moet de ware, denkende mens noodzakelijkerwijs individualist zijn en kan zich noch de redelijkheid, noch de rechtvaardigheid in de maat-*

1 Aan het verstarde collectiviteitsdenken levert haar bijdrage zowel het wetenschappelijke dogma als ook het politieke; beide worden door de schrijfster tot de collectiviteiten gerekend. Zo ontstaan dus, parallel aan elkaar, de twee nieuwe collectiviteiten, welke de negentiende eeuw heeft voortgebracht, de niet strijdbare wetenschappelijke, die de vroegere kerkelijke vervangt, de strijdbare Internationale, die de vroegere nationale vervangt (P:494).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

schappij anders voordoen dan als tegenstrevend individualisme, in de kerk als ketterij. (P:65).
Ook de anderen die aan de denker verwant zijn – de rechtvaardige of de kunstenaar – zijn vijanden van elke collectiviteit omdat ze zowel de ontoereikendheid van de mens als ook twijfel uitdrukken. *En daarom is de ware kunst, stammend uit het ware Eenheidsbesef, evenzeer* onmaatschappelijk *als het ware denken.* (P:58).
*De denkende mens, de met rede begaafde, ziet wel de noodzakelijkheid van de maatschappelijke distincties voor het voortbestaan van maatschappij en collectiviteiten, maar weet tegelijk dat er geen vaststaande waarden en waarheden zijn, en dat de distinctie van '*schuld*' en '*onschuld*,' van '*goed*' en '*kwaad*' kunstmatig is in het licht van '*het enkel-relatieve en blootfunctionele van de dingen*'* (P:45, F&I:229). Omdat de denkers, de kunstenaars aanslag plegen op de uniformiteit en de hechtheid van de maatschappelijke instellingen, omdat ze maatschappelijke distincties ondermijnen en het vertrouwen in de maatschappij en haar handhavers ondergraven, brandmerken de staten, kerken en organisaties hun twijfel, kritiek en relativiteitszin als doodzonde en geven aan de opvoeding van de mens een des te sterker maatschappelijk karakter. Men leert de mens *de man uit één stuk* te zijn terwijl dit onmogelijk is omdat de mens als weerspiegeling van de Eenheid een verscheidenheid van elkaar tegensprekende en opheffende relaties en functies is. De wijze is daarentegen drager van de anti-maatschappelijke, individualistische en opheffende. *Zo zal elk streven naar de Eenheid, naar het Absolute, naar* God, *ten slotte blijken te zijn en wel noodzakelijkerwijs: individualisme – en elke collectiviteit het Eenheid-blinde waarin zich de Eenheid vergeet – het eerste doodsbestreving, het laatste levensbestreving* (P:49).
Het cruciale verschil tussen de maatschappelijken en de individualisten ligt in het volgende: *In de volslagen mens wordt zich de Eenheid van zichzelf bewust, om in die zelfherkenning tot zelfopheffing te komen – in de collectiviteit vergeet zich de Eenheid, en die zelfvergetelheid is de voorwaarde van der Eenheid zelfbehoud* (P:65). Het eenheidsverlangen is *het streven naar vereenzelviging, met het andere, naar vervloeiing en versmelting, naar zelfverlies; het is het streven naar de opheffing van contrasten en is dus tegengesteld aan de distinctiedrang* (Sicking:68).
De twee kolommen tegengestelde typen mensen geven niet alleen voorbeelden van de spanning tussen de mens en de samenleving, maar ook tussen de mensen onderling, en verder in de mens zelf en tenslotte in de Eenheid, omdat het tweeledig proces van de Eenheid zich aan de mensen in het conflict tussen individu en collectiviteit openbaart. *Alle conflicten die ons de historie toont zijn de conflicten van de langs deze lijn in zich zelf verdeelde mens, van de in zich zelf verdeelde mensheid, in hoogste instantie dus van de in zich zelf verdeelde*

© 2026

Eenheid, die altijd door die zelfverdeling tot bewustzijn van zichzelf streeft te komen en tegelijkertijd altijd door weer tot zichzelf terugreikt, aldus opgaand neigt tot de ondergang (P:24).

Hoe komt het proces van de opheffing tot stand? Van Bruggen verklaart dit door middel van een verdere typologie. Ze verdeelt de individualisten (de twijfelaars, de Platonici e.a.) in volgende twee categorieën:

1. de hervormers of herstellers en
2. de echte wijzen.

Uit de eerste groep komen de vijanden van elke collectiviteit: revolutionairen, anarchisten en martelaars. Zij zijn de doeners, de verwezenlijkers die de dogma's, dus de bestaansgrondslag van de collectiviteit, aantasten. Van Bruggen noemt de intelligentie van de hervormers *in haar vrijheid en gebondenheid* de intelligentie van Don Quichotte. Waarom? De her-vormer valt oude stelligheden van de verstarde maatschappij aan en verwerpt ze. Hij is vervanger 'van collectief-(on)zedelijke waarden door persoonlijk-zedelijke waarden', maar in zijn werkzaamheid groeit een nieuw dogmatisme en 'van de door hem geformuleerde stelligheden zal een na hem komende collectiviteit zich tot het vormen van een grondslag bedienen' (Van Bruggen 1980: 89).

De hervormers zijn dus her-stellers en geen opheffers van die waarden d.w.z. terwijl ze nieuwe beginselen invoeren, verstarren hun zinvolle middelen tot zinloos doel en zo worden ze tot de grondleggers van een nieuwe uniformiteit. 'Dit geldt van alle her-vormers (...). Zo scherpziend als ze zijn tegenover het gangbare dogma, zo blind (vertrouwend) zijn ze tegenover hun eigen illusies.' (1980: 90).

En toch vervullen ze een belangrijke rol in het proces van de zelfopheffing van de Eenheid. Dat proces voltrekt zich in het opheffen van de voorafgestelde onderscheidingen. De dogma's in de collectiviteit kunnen deze rol niet vervullen omdat ze niet tot levende onderscheidingen behoren. *Aan het voorhanden maatschappelijk dogmatisme kan de Eenheid zich derhalve niet opheffen, omdat ze niet zichzelf er in onderscheiden, er in herkennen kan. Hieruit volgt, dat die onderscheidingen vooraf moeten worden opnieuw gesteld (her-steld) opdat ze daarna kunnen worden opgeheven* (P:85).

De her-vormers of -stellers zijn dus individuen waarin de Eenheid werkzaam is in het stadium van zichzelf onderscheiden en herkennen. De tweede groep waarin de eigenlijke opheffing plaatsvindt, zijn daarentegen de wijzen, de denkers, de opheffers en – als pendanten van de Don Quichottes – de Hamlets. Beide groepen zijn voor elkaar contrast en complement. Bij de wijzen treedt het zuivere denken op, in hen is de vrije door niets

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

gebonden intelligentie werkzaam waarin de mens een graad van bewustzijn bereikt *dat hij van al zijn daden het eenzijdige en ontoereikende ziet en dus niet meer handelen kan. Tot hij nog weer beter weet* (P:92). *Immers, de ware wijsheid, beseffend hoe elke daad een eenzijdigheid is, kan tot de daad, ook de liefdevolle daad, niet komen – erkennend de noodzakelijkheid, ook van het kwaad – de liefde daarentegen zal altijd pogend en handelend optreden willen en zal daarom in het dieper wezen der dingen en hun Noodzakelijkheid uiteraard niet mogen, niet kunnen doordringen – dat wil zeggen, tot de ware wijsheid nimmer kunnen komen – de beide beste dingen, die wij bezitten, onze liefde en onze wijsheid, zijn alweer tegenstrijdigheden, alweer* **vijanden** *en laten zich nimmer tegelijkertijd verwezenlijken* (P:53).

De herstellers en de wijzen komen gelijktijdig tevoorschijn, waardoor een oppositie ontstaat, maar beide typen hebben daarin hun rol te vervullen. De volmaakte opstandeling lijkt Van Bruggen Prometheus. *Alle figuren die in de oppositie staan zijn in 't oog van de schrijfster aspekten van Prometheus, van de edele opstand. Aan de hand van die figuren ziet zij de letterkunde zich ontwikkelen en de bewustheid van het mensdom naar de voorgrond treden. De opstandigheid en de verpuring van dat gevoel, ziedaar wat C.v.Br. in de geschiedenis der letteren zoekt en dus ook vindt (...)* (J:150).

Van Bruggen wilde dus in haar Prometheus niet alleen de strijd van het strevende individu tegen de machthebbende meerderheid beschrijven (*de geschiedenis van een verdeeldheid*) maar eveneens de geschiedenis schetsen van de groei van de mensheid naar bewustheid (*de geschiedenis van een bewustwording*) (P:25). Mensen voltrekken dit proces van tegenstrijdigheden en gaan in eigen tegenstrijdigheden tegen elkaar in *gelijk twee natuurkrachten, wier eeuwige onderlinge ondervanging in eeuwige strijd de inhoud des levens; het Leven zelf is* want *de Eenheid streeft naar vergetelheid tot zelfbehoud in het Collectivistische, naar herkenning tot zelfopheffing in het Individualistische* (P:25). *Bovendien hangt het eenheidsverlangen in Prometheus nauw samen met het besef, dat alles wat eerst vast leek, uiteindelijk toch wankel is, dat alle dingen tenslotte betrekkelijk blijken te zijn, dat eenzijdigheden en dogma's op allerlei terreinen bij nader inzien niet te handhaven zijn; de stelligheid waarmee en waarin het afzonderlijke zichzelf in stand tracht te houden, wordt steeds opnieuw ondergraven door de twijfel* (SICKING:68).

Als bewijs voor haar theorie haalt Van Bruggen de spiegel van de literatuur tevoorschijn en spoort in de literaire werken de twee polen van het zich opheffende en behoudende Ene op. Ze laat figuren zien die de lotgevallen aanschouwelijk maken van de mensheid die gedreven wordt door de twee polen van het zich opheffend en behouden Ene. Om dit

© 2026

in een brede (literatuur-) historische context te plaatsen, onderscheidt ze tijden waarin de anti-maatschappelijke en de individualistische gezindheid de boventoon voert en tijden die de bloeiperiode zijn van het maatschappelijk sentiment en het partij-instinct. *Na de individualistische periode, waarin het individualistische Christendom ontstond, volgen de collectief-voelende Middeleeuwen, daarna de individualistische Renaissance-Reformatie, daarna de collectief-voelende zeventiende eeuw en daarna de individualistische periode, waarvan de Franse Revolutie met de Reformatie te vergelijken, het einde is, die de filosofie van Kant tot dubbelgangster heeft. Daarna nog eens een opbloei van collectiviteitsinstinct gedurende de zogenaamde Restauratie en daarna…'* (P:92-93).
Ondertussen hebben, volgens Van Bruggen, de besten onder de mensen een stadium van een definitieve bewustwording bereikt (door het moderne denken) maar in de bredere massa zet het proces zich nog steeds voort (J:145).

Vreemdelingen zijn
welkom, tenzij zich
gedragen als vreemdelingen
die men niet kan plaatsen.
Soms, als de klok stilstaat,
is het nergens thuis meer.

Hans Faverey

In dit betoog is dus in de ethische zin iemand die zijn moraliteit niet uit de maatschappelijk, cultureel of religieus voorgeschreven gewoonten en normen put of uit de bepaling van morele geboden die voorafgaan aan het zijn. De buitenstaander weet dat de eerste voorwaarde van zich-in-een-morele-situatie-bevinden, niets anders is dan zich juist daarvan bewust te zijn. De buitenstaander weet – om met Løgstrup en Lévinas te spreken – van de onuitgesproken vraag en van de onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid. Noch de vraag, noch de verantwoordelijkheid wordt van de maatschappelijke of bovennatuurlijke wet afgeleid. Verantwoordelijkheid is onvoorwaardelijk omdat men niet weet waar ze begint of ophoudt, met andere woorden omdat de zekerheid ontbreekt wiens verantwoordelijkheid in een bepaald geval geldt. De buitenstaander is dus iemand die als moreel wezen tracht te leven d.w.z. zonder gedetailleerd te omschrijven wat ongezegd blijft en zonder voorwaarden voor verantwoordelijkheden te stellen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

En de onuitgesproken vraag en de onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid bestaan sinds de mens uit de *Hof van Eden* is verbannen. Een morele persoon leeft in onvrede met eigen daden, en zijn zelfkritiek en zelfverwijt zijn betrouwbare tekenen van een morele instelling (BAUMAN: 29-30). De outsider bevindt zich niet in de macht van de collectiviteit (waaronder groepen mensen, instellingen, waardenstelsels en courante normen te verstaan zijn). De collectiviteit kan hem niet geven, en niet wegnemen wat voor hem van waarde is, hij is iemand die vrij – en steeds vrijer – staat tegenover de collectiviteit (tenminste als hij sterk genoeg is om geen afstand te nemen van zijn 'uniek-zijn'). De oppositie tussen de outsider en de collectiviteit, tussen het individu en de maatschappij treedt op *als de openbaring van der Eenheid zelfherkenning* (P:88). De Eenheid produceert als het ware deze kritische oppositie om daarin tot zelfherkenning te komen. De spanning is onvermijdelijk want eigen aan de conditie van de outsider.[1]

©

2026

1 Jerzy Koch: *Onbestemd verblijf, een onderzoek naar het semantische veld bewustzijn in modernistische literatuur*, U.P. Wroclaw 2002. © Copyright by Jerzy Koch 2002

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN

Hedendaagsch Fetischisme en *hedendaags fetisjisme* door L. Brouwer en C. van der Hoek, Groningen, 1993

ANIL RAMDAS schreef in NRC-*Handelsblad* van 21-11-1992 dat we op *nationalisme, racisme, vreemdelingenhaat* en *wat dies meer zij* geen subtiele theorieën moeten loslaten. We moeten het ontmaskeren als wat het is: *onfatsoenlijk gedrag*. Tegenover onfatsoenlijk gedrag past slechts het verbod. Bepaalde zinnen mogen niet worden uitgesproken, bepaalde daden niet worden verricht. Ramdas' visie is ongetwijfeld tot stand gekomen onder de druk van de omstandigheden. Subtiele verhandelingen over de achtergronden van het onzindelijk denken en handelen hebben alleen zin als er tegelijkertijd adequate maatregelen tegen worden genomen. Nu een deel van de overheid zelf ook zinnen uitspreekt die niet mogen, zien kritische intellectuelen zich voor een dilemma geplaatst.[1] Moeten zij op veilige afstand doorgaan met het geweld te analyseren of moeten ze hun energie richten op het tegengaan van geweld? Heeft een analyse van nationalisme en vreemdelingenhaat nog zin zonder adequate maatregelen? Kan inzicht in de verschijnselen de druk op de overheid om maatregelen te nemen vergroten?

Deze vragen indachtig presenteren wij in dit artikel de ideeën van Carry van Bruggen (1881-1932) over de achtergrond van collectiviteiten zoals ras en nationaliteit. Haar filosofische en politiek-ethische gedachten vinden we in **Prometheus** (1919), *De Grondgedachte van Prometheus* (1924) en in *De Zelfvermomming van* HET ABSOLUTE, dat na publicatie in *Groot Nederland* (1921) in gewijzigde vorm als boek is uitgegeven onder de titel *Hedendaags Fetisjisme* (1925). Hoewel Van Bruggen met haar literaire werk in brede kring veel beroemder is geworden, beschouwde zij haar literaire werk als een illustratie van haar filosofische gedachtegoed.

In Van Bruggens werk komt de discrepantie tussen handelen en denken sterk naar voren. Hoewel deze discrepantie niet wordt opgelost kunnen haar inzichten - met name in de verhullende werking van de taal - in elk geval bijdragen aan de herkenning van bovengenoemd onfatsoenlijk gedrag. In *Hedendaags Fetisjisme* geeft Van Bruggen een analyse van fenomenen als *nationalisme, patriottisme* en *kleinburgerlijk provincialisme*. De symptomen van dergelijke fenomenen vinden we volgens Van Bruggen in het taalgebruik.

1 VGL. de discussie over illegalen die in de nasleep van de ramp met Boeing 747 van El Al in oktober 1992 ontstond.

© 2026

Nationalisme en vreemdelingenhaat berusten tot op grote hoogte op de wijze waarop in de taal dingen samengebracht en samengehouden worden.

Het incidenteel zich tezamen bevindende wordt als het essentieel tezamen behorende opgevat, tussen het toevallig aanklevende en het met het wezen samenhangende [wordt] geen onderscheid gemaakt.[1]

Van Bruggens werk kreeg in de Nederlandse filosofie, sociologie en taalwetenschap weinig systematische aandacht. Het was zijn tijd ver vooruit en de *defaitistische* strekking bood honderd jaar geleden weinig aanknopingspunten voor schoolvorming.
Van Bruggens denken bevindt zich aan gene zijde van de ideologieën die gedurende het eerste driekwart van de 20e eeuw ingezet werden om nationalisme en vreemdelingenhaat te bezweren, te weten de liberale en de socialistische. In de liberale visie zijn natiestaten voldongen feiten. Naties gaan niet terug op wezenskenmerken; natie-staten bestaan slechts in historische zin. De indeling van de wereld in natie-staten wordt niet gelegitimeerd door een ideologie die de verschillende staten van een meer dan historisch fundament voorziet. In de liberale optiek op de natie is er plaats voor gepaste nationale trots die er uit bestaat het nationale erfgoed te behouden, de ontwikkeling van de nationale taal en literatuur te stimuleren en bedreigingen van buiten (militaire, economische en tot op zekere hoogte ook culturele) af te weren. Het is niet duidelijk waar gepaste nationale trots ongepast wordt, of in extreem nationalisme overgaat. De uitdrukking extreem nationalisme geeft al aan dat er nationalisme in graden is. Enig nationalisme is geoorloofd, maar het moet niet overdreven worden.
In de socialistische ideologie vinden we een duidelijkere verwerping van het nationalisme. Het nationalisme wordt voorgesteld als een verkapte burgerlijke ideologie, waarin nationalistische sentimenten gebruikt worden ten behoeve van de versterking van de heersende burgerlijke en aristocratische klassen. Versterking van het socialistisch ideeëngoed en vestiging van politieke macht zou er toe leiden dat het nationalisme de wind uit de zeilen wordt genomen. Nationalisme is zo getypeerd als een historisch verschijnsel dat met de vestiging van een socialistische staat vanzelf zal verdwijnen. Ook in de socialistische ideologie zien we dus dat taal, 'bloed en bodem' opgevat worden als bijkomstigheden, die in bepaalde historische constellaties betekenis krijgen, maar die niet identiteitsbepalend zijn.

1 Van Bruggen, *Hedendaags Fetisjisme*, Amsterdam 1975, p. 24.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Van Bruggen volgt in haar afwijzing van het nationalisme geen van beide ideologieën. Haar kritiek op de liberale benadering van het nationalisme is, dat ontkenning van het verschijnsel het niet doet verdwijnen; voorts laat zij zien dat ook de zogenaamde gepaste nationale trots bedenkelijke trekken vertoont Haar kritiek op de socialistische benadering van het nationalisme is gericht op de aanname dat er een niet-ideologische gemeenschap (de goede gemeenschap) zou kunnen bestaan.

Collectiviteit als illusie

Als autodidact in de filosofie zet Van Bruggen zich sterk af tegen de academische filosofie - in Nederland in die tijd vertegenwoordigd door de Hegeliaan Bolland - omdat deze te verstarrend zou zijn ten aanzien van het eigen denken. Nergens in haar werk hanteert Van Bruggen de academische gewoonte van de verantwoording middels bronvermeldingen en voetnoten. De lezer herkent in haar werk echter zowel een Hegeliaanse als een Nietzscheaanse inspiratie. Evenals Hegel beschouwt Van Bruggen de geschiedenis als de noodzakelijke zelfontplooiing van het Ene, het Absolute, waarin zich het conflict tussen individu en collectiviteit manifesteert. Dit conflict kan evenwel niet op dialectische wijze worden opgelost, want uit het streven naar synthese kristalliseert zich, volgens Van Bruggen, altijd een nieuw dogmatisme (P:455). Ze bekritiseert Regel dan ook voor zover deze *de zichtbare eenvormigheid van de staat* als uitdrukking van het ene begrijpt (P2:21). Voor Van Bruggen kan deze eenheid slechts gedacht worden, niet worden uitgedrukt:

Haar schijnbare uitdrukking is in waarheid haar spotvorm (P2:38).

De eenvormigheid, elke vorm van collectiviteit, beschouwt Van Bruggen als een *noodzakelijke zelfvermomming* van het ene. Ook het zichzelf een eenheid wanend 'ik' is voor Van Bruggen een illusie. Die illusie, of noodzakelijke vermomming, is een ge volg van de triomf van de levensdrift. Deze door Van Bruggen als rede- en zedeloos om schreven levensdrift, ook wel *distinctiedrang* genoemd, triomfeert over de door Van Bruggen als redelijk en zedelijk omschreven eenheidsdrang. Deze eenheidsdrang noemt ze ook wel *doodsdrift*.

Distinctiedrang en collectiviteit horen dus bij elkaar. Dit is op het eerste gezicht contradictoir: ze lijken elkaar immers eerder uit te sluiten. Van Bruggen maakt echter een subtiel verschil tussen het onderscheiden en de onderscheiding. De levensdrift wil wel de gefixeerde onderscheiding, maar niet het onderscheiden, want het onderscheiden als

activiteit van de rede is een voortdurend opheffen, een permanente kritiek. Het onderscheiden, in tegenstelling tot de onderscheiding, betreft de opheffing van het samen vallen van iets of iemand met zichzelf. Dit opheffen vertoont overeenkomsten met de Hegeliaanse *Aufhebung*: het samenvallen met zichzelf wordt vernietigd, alsook op een hoger plan bewaard. Van een echte verzoening kan evenwel voor Van Bruggen slechts sprake zijn in een momentane ervaring.

Tussen de distinctiedrang/levensdrift en de eenheidsdrang/doodsdrift bestaat een onopheffbare strijd, die getuigt van de *zelfweerstreving van het Ene*. HET ENE kan zich immers slechts manifesteren in de verscheidenheid, en de opheffing van deze verscheiden heid tot eenheid betekent dus ook altijd de zelfopheffing van HET ENE. In de Grondgedachte van *Prometheus* verwijst Van Bruggen naar de identiteit van Alles en Niets via de metafoor van de kleur: alle kleuren tezamen vormen de volmaakte kleurloosheid. Dit inzicht resulteert in de gedachte:

Er is geen ander zijn dan anders-zijn (P2:9).

Een gedachte die in al het filosofische werk van Van Bruggen terugkeert. Elke oorspronkelijkheidsgedachte, het beschouwen van iets als een op zichzelf staande oorsprong, getuigt dan ook van de zelfvermomming van het Ene. Alles bestaat, postmodern gezegd, bij gratie van verschil.

De zelfweerstreving van het Ene komt onder meer tot uitdrukking in het eeuwige conflict tussen individualisme en collectivisme, waarin beide momenten gelijkwaardig zijn. Niettemin lijkt Van Bruggen aan het individualisme de voorkeur te geven boven het collectivisme. Het betreft hier evenwel geen individualisme dat zich beroept op zelfstandigheid van denken en de vrije wil, want:

De illusies van het zelfstandig willen en het zelfstandig denken komen voort uit een misleidend aanzien van onze hartstochten en onze energieën waarin zo krachtig het 'ik' zich schijnt te openbaren dat het werktuig zichzelf leidend beginsel waant (P:7).

In het denken openbaart zich het Ene, maar altijd in vermomde vorm. Ook uit deze visie op het 'ik' blijkt Van Bruggens kritiek op de, in de filosofische betekenis, rationalistisch-modernistische benaderingen van het 'ik'.

De meeste mensen kunnen volgens Van Bruggen dit afstand doen van zichzelf, de erkenning dat *niemand zichzelf kan zijn* echter niet verdragen (P:470). In radicale zin kan niemand dat. Hoe paradoxaal ook, om te kunnen onderscheiden, dat wil zeggen om te

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

kunnen leven moet de uniformiteit, een of andere vorm van collectiviteit, worden aanvaard. De strijd tussen distinctiedrift en eenheidsdrift vormt een bedreiging voor het bestaan. De uniformiteit vormt het stremmende moment tussen beide, en uit zich in kuddedrift. Hierbij kan men denken aan collectiviteiten als ras en nationaliteit. De op deze manier gefixeerde onderscheidingen vormen de vanzelfsprekende dogma's in een cultuur. Elke poging om een collectiviteit op een redelijke en zedelijke basis te funderen loopt uit op een teleurstelling, omdat ze wortelt in het streven naar zelfbehoud. Prometheus is de figuur in het werk van Van Bruggen die na een lange ontwikkeling tot dit inzicht komt.

In haar *Prometheus* schetst Van Bruggen aan de hand van literaire voorbeelden de geschiedenis van de op uniformiteit gebaseerde collectiviteiten in de strijd met de zich daarover verwonderende individuen. Prometheus is degene die vanuit het – in eerste instantie onbewuste – verlangen naar en het begrijpen van het Ene het collectieve als rede en zedeloos ontmaskert. Hij wordt geboren in *perioden van eenheidsheimwee* en manifesteert zich in de geschiedenis in verschillende gedaanten: bijvoorbeeld in de periode van het humanisme zijn figuren als Luther (de doener, de hervormer) en Erasmus (de denker) representatief.

Prometheus neemt in het humanisme de gestalte aan van de figuur die zich afzet tegen dogma's, maar zijn voorkeur voor beweeglijkheid wordt nog niet tot een abstract idee; ze blijft zich hechten aan bepaalde concrete ethische, religieuze en wetenschappelijke onderwerpen. Hij verzet zich tegen leugen en onrecht, maar onderscheidt deze niet als *fundamenten van elke collectiviteit als gevolg van 'de eeuwige verscheidenheid in eeuwige strijd'*. De doeners, veel meer dan de denkers, worden geleid door de illusie van een realiseerbare redelijke en zedelijke wereld – een onuitroeibare illusie want ingeblazen door de levensdrift. Het is dan ook de tragiek van Prometheus dat hij veelal de grondlegger van een nieuwe leugen, een nieuw dogmatisme wordt.

Waar men in de 17e eeuw terugvalt in versterking van de collectiviteit, vormt de 18e eeuw een oppositioneel hoogtepunt: de Verlichting. Een hoogtepunt althans voor zover deze niet gekenmerkt wordt door het naïeve optimisme dat het kwaad door de rede te beteugelen zou zijn.

Met het romantische verzet tegen collectiviteit lijkt Prometheus uiteindelijk de overwinning behaald te hebben, ware het niet dat het proces geen einde heeft en het con-

© 2026

flict nu veeleer in plaats van een zedelijk conflict een intellectueel conflict wordt. Waar de dogmatiek van kerk en staat heeft afgedaan, treedt nu die van de positivistische wetenschap in haar plaats. De wetenschap is de theologie van de 19e eeuw, schrijft Van Bruggen in navolging van Nietzsche; het positivisme berust op een *katholiek instinct!* (P2:34). Prometheus heeft hier de gestalte van de subjectieve, speculatieve filosoof tegenover de zich objectief wanende wetenschapper en wordt niet meer als een misdadiger beschouwd, maar als een dwaas.

De moderne Prometheus is zich bewust geworden van zijn tragedie en beseft dat een revolutie net zoiets is als mazelen: *afgelopen wanneer de uitslag zichtbaar wordt* (P2:39). Elke revolutie is de geboorte van een nieuwe collectiviteit. Of om het in meer eigentijdse termen te zeggen: het verzet tegen normalisering en disciplinering houdt het risico in uit te monden in nieuwe vormen hiervan. Deze moderne Prometheus wordt gekenmerkt door een innerlijk conflict: hij is Hamlet (de denker) en Don Quichotte (de doener) tegelijkertijd. Werden aanvankelijk de discrepanties tussen wereldverbeterende intenties en de uiteindelijke resultaten - het verschil tussen idee en werkelijkheid - verklaard door schuldigen aan te wijzen, dan wel door zich te beroepen op het noodlot, de moderne Prometheus ziet de ontoereikendheid van zichzelf en anderen als *noodwendigheid*.

...Communiteit [kan] alleen gedacht worden, zoals de Eenheid zelfenkel gedacht en niet uitgedrukt kan worden (P2:38).

Het gaat dan niet meer om feitelijke schuld, maar wel, zo zegt Van Bruggen, om een ethisch verplichtend schuldgevoel. Dit schuldgevoel is verplichtend vanwege de nood zakelijke ontoereikendheid om het Ene, de werkelijk goede gemeenschap, ooit echt te bereiken. De ethische verplichting berust dus niet op een 'behoren', maar eerder op een - wederom in meer eigentijdse termen - ontvankelijkheid voor de ander.

De consequentie van deze visie lijkt te zijn dat voor Van Bruggen de enige nog mo gelijke houding van Prometheus die van toeschouwer is. Dit is echter geen bevredigende positie, integendeel, het is een kwelling, want zijn haat jegens onrecht en leugen blijft bestaan. Prometheus is gedoemd om naar het als zodanig erkende onbereikbare te streven. De (post)moderne Prometheus is *zonder idealen, zonder hoop en geloof, drijvend op zijn drang naar de daad, die zijn enige vastheid is* (P2:42).

De poging om zich aan deze doem te onttrekken – de weigering om te oordelen – is geen oplossing, want de zo genaamde onpartijdigheid is ook een illusie. Hij is gedoemd te oordelen, wetend dat *elk oordeel ongegrond is* (P2:43).

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Enerzijds getuigt *Prometheus* van het hoogst mogelijke inzicht, anderzijds blijft ook dit inzicht, evenals dat van Carry van Bruggen zelf, altijd nog een inblazing van de levensdrift en als zodanig ongegrond. Het gaat om de erkenning van het rede- en zedeloze in zichzelf, maar daarmee is het niet opgeheven, want de distinctie is onze *bestaansgrondslag* (HF:12).

Taal als fetisj

In *Hedendaags fetisjisme* sluit Van Bruggen nauw aan bij de gedachten die zij in *Prometheus* ontwikkelde. Dat elke als werkelijk beschouwde eenheid op een illusie berust is een gedachte die in dit boek des te pregnanter naar voren komt:

Welke rol spelen de uit het begrip der zelfvermomming voortvloeiende dwalingen in wat omtrent taal als vanzelfsprekend gangbaar is? Hoe openbaart zich op dat ter rein de strijd tussen Rede en Levensdrift, de verstrikkingen van de 'Ik-waan', de ere dienst van het als 'ideaal' vermomd belang, het onvermogen om te (onder)scheiden, dat de foutieve groepering en de bizarre associatie baart (HF:37).

Hedendaags Fetisjisme gaat over de wijze waarop in het taalgebruik vanzelfsprekendheden ge(re)produceerd worden, vanzelfsprekendheden die we nodig hebben om te overleven, maar die tegelijkertijd diep onredelijk en onzedelijk kunnen zijn. Voordat Van Bruggen concreet over het taalgebruik spreekt, ontwikkelt ze eerst een kritiek op de in de filosofie van haar tijd vigerende staatsopvattingen, om daarna over te gaan op de functie en werking van het nationalisme. In weerwil van de *hedendaagse fetisjen* ziet Van Bruggen de oorsprong van de moderne staat niet in een soevereine wilsact van soevereine individuen. Integendeel, de staat was er altijd al. De mensheid lijkt op het bijen-, bever- en mierenvolk.

Niet de Mens is dus het aanvankelijk-bestaande, niet dus hebben zich primitieve mensen tot primitieve gemeenschappen verenigd, maar de Kudde is de oorspronkelijke levensvorm, zij is en was en zal zijn het geestelijke collectief-organisme, waarin de mens als persoonlijkheid niet bestaat, waarvan hij deel uitmaakt, zonder zichzelf daarin te onderscheiden, zonder daarin onderscheiden (...) te zijn (HF:46).

Zonder dat ze expliciet ingaat op de historische ontwikkeling van dat collectief-organisme, de Kudde, stelt Van Bruggen dat vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw het nationalisme zijn vorm bij uitstek is geworden. Het is echter uit de beelden die zij gebruikt om de wording van deze vorm te illustreren duidelijk, dat ze de marxisti-

© 2026

sche visie op het nationalisme als verkapt klassebelang volgt. De bewustwording van de 'knechten' van hun mens-zijn en de steeds meer opdringende overtuiging van de fundamentele gelijkheid van alle mensen heeft de heersende klassen (Van Bruggen spreekt van *kasten*) gedwongen van tijd tot tijd coalities aan te gaan met de onderliggende klassen. Het idee van een nationale identiteit die 'heer' en 'knecht' omvat is de symbolische uitdrukking van deze coalitie (HF:181, 184).

Over de taal, stelt Van Bruggen, worden dezelfde ficties gebezigd als over de staat. Ook de taal heeft zijn oorsprong niet in de individuele spreker, maar de taal was er, net als de staat/kudde, altijd al. De taal gaat aan de taalgebruiker vooraf. Haar ideeën vertonen gelijkenis met de ideeën die slechts een paar jaar voor publicatie van *Hedendaagsch Fetischisme* door Ferdinand de Saussure zijn geformuleerd. Het heeft echter nog wel enige decennia geduurd voor dat deze algemeen geaccepteerd raakten in de academische taalkunde. Dat deze ideeën omtrent taal ons nu bekend voorkomen moet ons niet doen vergeten welk een kritische positie Van Bruggen destijds jegens de heersende taalkunde innam. Zij heeft voor zover wij weten geen kennis van De Saussures werk gehad. De belangrijkste overeenkomst tussen de ideeën van Van Bruggen en De Saussure ligt in hun stelling dat het taalteken arbitrair is, dat taaltekens buiten het taalsysteem geen waarde hebben en dat slechts de onderlinge verschillen tussen taaltekens in het taal systeem relevant zijn. Het hedendaags fetisjisme in de taal is voor Van Bruggen *de fictie dat woorden iets uitdrukken van wat ze bedoelen*. In de hang naar een zuivere, oorspronkelijke taal manifesteert zich de triomf van de levensdrift over de rede. *De taal [...] is minder dan een hoop stenen, waaraan men geen waarde toekent voor en aleer de bouwmeester ze heeft geschikt* (HF:149).

Anders dan De Saussure, die zich in zijn verdere gedachtenontwikkeling toelegt op de beschrijving van de schikking van de tekens in het taalsysteem, richt Van Bruggen zich op de wijze waarop en de redenen waarom in de maatschappij de arbitrariteit van de tekens gemaskeerd wordt en een idealistische taalopvatting, volgens welke de taal waar heid kan spreken, hoog gehouden wordt. De Saussure onderscheidde *langue* en *parole* en maakte de langue tot het object van de taalwetenschap; met de term parole duidde hij het eigenlijke taalgebruik aan, dat in zijn ogen onsystematiseerbaar en individueel is en daarmee geen object van wetenschappelijke studie. Bij Van Bruggen vinden we een dergelijke scheiding niet. Zij zoekt niet naar de grammaticaliteit, maar naar de expressiviteit van taaluitingen. De Saussure's begrippen *langue* en *parole* als respectievelijk het

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

systematische en het onsytematiseerbare, individuele, miskennen het systematische karakter van datgene wat gezegd wordt (parole). Had Van Bruggen de opvattingen van De Saussure en taalkundigen na hem gekend, zij zou hun taalbenadering ongetwijfeld karakteriseren als de bevestiging van de 'Ik-waan'. De Saussure rekende op zijn manier af met misvattingen over de taal. Hij rekende af met de mystificaties in de taalgeschiedenis en taalwetenschap. Niettemin creëerde hij een nieuw fetisj: het onsystematiseerbare spreken van vrije individuen.

De parole zoals De Saussure die definieerde is, zou Van Bruggen zeggen, een fetisj, en daarmee ondergraaft zij het idee van het subject dat baas is over zijn eigen spreken. Hier zien we een overeenkomst tussen van Bruggens denken en dat van Jacques Derrida. Beiden gebruiken om de werking van de taal te karakteriseren het Hebreeuwse woord *Schibboleth* (HF:86, 107). Dit woord is vooral bekend geworden als wachtwoord, waarbij de uitspraak bepaalde wie wel en wie niet de Jordaangrens mocht oversteken. Van Bruggen en Derrida wijzen erop dat de taal altijd tegelijkertijd zowel verbinding als scheiding tot stand brengt.

‹De overeenkomsten en verschillen tussen Van Bruggen en Derrida zijn het bestuderen waard. Van Bruggens ideeën over taal zijn niet eenduidig. Enerzijds heeft ze een instrumentele taalopvatting, anderzijds is het subject gekenmerkt door ik-waan. Anders dan voor Derrida lijkt het voor Van Bruggen toch ook mogelijk zich te bevrijden van het fetisjisme om *te leren leven in het Begrip* (HF: 234).›

2026

Spotvormen en schijngestalten

We gaven eerder aan dal van Bruggens filosofie Hegeliaanse trekken vertoont. Ze ziet de mens als emanatie van het zich onderscheidende ene, het absolute. Zo kan ze spreken van krachten die het menselijk handelen doortrekken in plaats van de mens aan te merken als bron van die krachten. De belangrijke krachten die hem doortrekken zijn een voorkeur voor het goede en redelijke. Tegelijkertijd echter impliceert zijn levend-zijn dat hij erop gericht is zich te handhaven, ook tegen redelijke en zedelijke overwegingen in.

Zichzelf te onderscheiden van de ander is volgens Van Bruggen noch redelijk en - door de consequenties van de onderscheiding - noch zedelijk, maar absurd. Wat voor individuen geldt, geldt ook voor de natie (de kudde). Ook hier zien we de dubbele beweging van enerzijds de immanente voorkeur voor het goede en redelijke en anderzijds de werking van de levensdrift: de neiging in de gefixeerde vorm te volharden. Het absurde, de levensdrift en de immanente voorkeur voor het goede en redelijke vormen in een soort verstrengeling spotvormen en schijngestalten van redelijkheid en zedelijkheid:

*Eerder sprak ik over de **spotvormen**, de schijngestalten van het redelijke en van het edele, waarin de immanente voorkeur daarvoor bevrediging vindt zonder de aan het beoefenen van het redelijke en het edele verbonden zelfopheffing* (HF:159).

Het is verleidelijk om te speculeren over de reactie van Van Bruggen op de in onze inleiding genoemde, actuele fenomenen. De veronderstelling dat zij – toen zij *Hedendaags Fetisjisme* schreef – een andere opvatting van de natie tegenover zich vond dan wij nu is waarschijnlijk gerechtvaardigd. Maar zou zij de door velen als volstrekt redelijk en vanzelfsprekend beschouwde beheerstechnieken om buitenlanders te weren niet ter discussie stellen? Van Bruggen wijst er op dat er geen redelijke gronden zijn te be denken voor de indeling van de wereld in natie-staten. Elke legitimatie daarvan schiet te kort; het is niet meer dan de spotvorm, de schijngestalte van de goede en redelijke gemeenschap.

Aan het begin van dit artikel stond dat Van Bruggens denken defaitistische trekken vertoont. Men verwijt haar dat haar kritiek niet opbouwend is. Zelf zegt ze hier over:

De prijzenswaardigheid van affirmatie boven negatie, van opbouwen boven afbreken behoeft, karakteristiek genoeg, zelfs voor overigens kritische intellectuelen geen betoog.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Verwijt men de besten onder hen dat ze alleen breken en niet bouwen, dat ze slechts slopen en ontbinden[...] dan staan ze beschaamd en haasten zich te verzekeren dat ze zijn gekomen om te vervullen of ze beloven dat ze later voorzeker opbouwen zullen (HF:15).

Betekent dit dat de (post)moderne Prometheus een intellectueel op veilige afstand is? Carry van Bruggen heeft zichzelf zeker niet zo ervaren. Zij zag de onmogelijkheid van de verwerkelijking van de redelijke en goede gemeenschap, maar ze hield vast aan het goede en redelijke als transcendent principe. Het axioma van de immanente voorkeur stelt tegenover het vanzelfsprekendheidsgevoel de verwondering. Elke identificatie van de gedachte communiteit met een werkelijk bestaande collectiviteit leidt tot verlies van de kritische distantie en van de verwondering. Niettemin moet aan deze gedachte communiteit, als een transcendent principe, wel worden vastgehouden. Het is immers dit principe dat het genoegzaam samenvallen met zichzelf of met een groep ter discussie stelt en ondermijnt. Enkel de ontmaskering van een bestaande collectiviteit als illusoir, zonder daarbij nog vast te houden aan een gedachte gemeenschap, houdt het gevaar in te vervallen in een veelheid van particuliere belangen.

Het optreden tegen onfatsoenlijk gedrag dat Ramdas in 1992 als antwoord op de toenemende vreemdelingenhaat en het toenemende nationalisme voorstelt, is zonder dit transcendente principe eveneens hachelijk. Zo bezien is het dilemma dat wij in de inleiding schetsten maar een betrekkelijk dilemma.[1]

De actuele vraag blijft:

Moeten WIJ op veilige afstand doorgaan met het geweld te analyseren of moeten WIJ onze energie richten op het tegengaan van geweld?

Heeft een analyse van nationalisme en vreemdelingenhaat nog zin zonder adequate maatregelen?

Kan inzicht in de verschijnselen de druk op de overheid om maatregelen te nemen vergroten?

2026

* * *

1 V.G.L. Liesbeth Brouwer & Cris van der Hoek: *Carry van Bruggen; Hedendaagsch Fetischisme en hedendaags fetisjisme.* In *Krisis | Journal for Contemporary Philosophy* 13, 1 (Mar. 1993), 37–45, University of Groningen Press 1993.

Carry van Bruggen

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over
burgerzin, menselijkheid, jodenvrees & kinderen
ten tijde van haar leven
1881-1932

Met bijdragen van
Jacob Israël de Haan

U.M. Abraxas|Zuider-Amstel
Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen en haar broer Jacob hadden beiden een overschuimend talent om onrechtvaardigheden te registreren én de gave om die zowel met een bewonderingswaardige eloquentie als met gouden pennetje aan de kaak te stellen.

Carry begon als schrijver van verhalen en romans. Daarnaast bouwde zij een reputatie op als spreker en columnist bij o.a. het *Algemeen Handelsblad*. In 1924 was Van Bruggen de allereerste die voor de radio een toespraak hield. Daarna bleef zij een geliefde gastspreker. In haar essays wees zij onbarmhartig op gevaren als nationalisme, populisme en groepsbeïnvloeding.

Jacob Israël de Haan was tot zijn dood correspondent voor het Algemeen Handelsblad in Palestina. Hoe langer hij daar verbleef hoe kritischer zijn toon werd tegenover het koloniale gedrag van sommige zionistische groeperingen.

Hun nalatenschap en messcherpe observaties hebben inmiddels de kracht van waarschuwende profetieën aangenomen door de opleving van misleidende retoriek die de impact van negatieve groepsdynamica op een onzekere samenleving gebruikt om knollen voor citroenen te verkopen. Het *antidotarium* van Carolien en Jacob de Haan verstrekt tegengif om kwalijke processen te diagnosticeren en hun gevolgen te bestrijden.

© 2026

Zuider-Amstel uitgeverijen

van Carry van Bruggen
Een behaagzieke vrouw
of Kroniek van een onbehaaglijk samenzijn, v/h Een coquette vrouw?

over Carry van Bruggen:
Carry van Bruggen, Dieptedenker pur sang

9 789079 133291

DE NATUUR HAD ZICH IN EEN SOMBERE WAAS GESTOKEN, STIL EN DROEF WAS HET OM HET GRAF. De kist was bedekt met een kleed waarvan het zwarte vlak door geen enkel bloemstuk werd gebroken. Ze werden haar in de geest toegedacht door haar vriendin Marianne Tellegen:

*Voor mij staan donkerrode anjelieren, **dark flowers of passion**. Bloemen van hartstocht, háár bloemen. Want hartstochtelijk was zij, hartstochtelijk haar wezen, hartstochtelijk haar werk. Van een felle bewogenheid, als wij in Holland niet gewend zijn. Een felheid en bewogenheid die de nuchtere Hollander afstoten. Maar zij, die zich aan die gloed, die hartstocht gewarmd hebben, zullen de herinnering altijd meedragen.*

'ZIJ WILDE ONVERMOEIBAAR UITKIJKEN NAAR MENSEN OM LIEF TE HEBBEN EN DIE HAAR LIEFHADDEN. Mensen voor wie ze haar hele hart kon openen zonder dat ze haar krenkten en beschaamden. Ze wilde hun tranen drogen en daarvoor moesten de anderen dan ook haar tranen drogen zodat beiden rijker en blijer zouden zijn dan daarvoor... Maar eenzaamheid, vernedering en onzekerheid hadden haar zelfvertrouwen geschonden. De vrees voor pijn trilde aanhoudend in haar wezen en deden haar pogingen om anderen tegemoet te treden teniet...
Ze voelde zich zoals in een oude, benauwde droom van jaren geleden.
Ze stond in nacht en nevel boven op de spits van een hoge toren, rechtop in doodsangst verstard. Ze wist dat elke beweging haar dood betekende en alleen roerloosheid haar redden kon...
Zo bleef ze nu in een plotselinge en algehele verdoving naast de tafel staan en bewoog niets alsof die bewegingloosheid haar redding was...
Zolang ze het kon volhouden...
Ze hield die verdoving met alle macht om zich heen, als een kleed dat een wonde naaktheid dekt.'

Heleen

MARIE ANNE TELLEGEN HEEFT DE BELOFTE VAN *HET ONAFHANKELIJKE VROUWENLEVEN* INGELOST.
Twintig jaar na Carry's dood schreef zij: *Een vrije geest alleen kan leven op een menswaardige wijze.*

Abraxas/*Zuider-Amstel*
Fenomenologisch Archief
Biografische Kleinoden VI

Tweede licht herziene druk

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

CARRY VAN BRUGGEN ✦ DIEPTEPSYCHOLOGIE

Carry van Bruggen

DIEPTEDENKER

PUR SANG

2026

ZUIDER-AMSTEL *Biografische Kleinoden* VI

CARRY VAN BRUGGEN • DIEPTEDENKER

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

TWEE MODERNE VROUWEN, uit 1915, is een betoog met twee boeken, *Candida* van Shaw en *Haßkamps Anna* van Marie Vaërting, als uitgangspunt.

Maatschappelijke gelijk waardigheid en zelfstandigheid brengen een ontwikkelde vrouw in conflict met haar emotionele afhankelijkheid, stelt Van Bruggen. *Een coquette vrouw* en *Uit het leven van een denkende vrouw* zijn gebaseerd op de verhouding tussen man en vrouw. Ook *Heleen* en *Eva*, waarin Carry het meest van zichzelf gegeven heeft, raken het probleem van de vrouw, die de emotionele behoefte heeft om de man die ze liefheeft te 'dienen', maar zich door die liefde niet vernederen wil.

Bernard Shaw en Marie Vaërting zijn belangrijk geweest voor haar werk. In *Prometheus* spiegelt ze zich aan Shaws levensopvatting. In haar romans verwijst ze naar de boeken van Marie Vaërting. Zo breekt Marianne Edema uit *Uit het leven van een denkende vrouw* na een discussie over Anna Haßkamp met haar verloofde. Ina, uit *Een coquette vrouw*, vergelijkt zich met *Candida* en *Anna Haßkamp*. Een vriendin van Ina:

Jij bent in je eentje een kant van de 'vrouwenkwestie' – en nog niet eens zo'n onbelangrijke. De vrouw met geest en talent onder de druk van de man zonder geest en zonder talent en die toch, die juist daarom de meerderheidstoon aanslaat van de klassieke huwelijksverhouding.

In *Twee moderne vrouwen* vat Carry van Bruggen het gangbare ideaalbeeld van de vrouw samen als:

De vrouw kuis, trouw, monogaam en vóór alles moeder.

– Voor vrouwen als zij had dat beeld consequenties. Om Carry als persoon enigszins te leren kennen, is *Twee moderne vrouwen* van belang.[1]

1 VGL. Diny Schouten, *Een lezing van Carry van Bruggen* in (De) *Engelbewaarder Winterboek*, Amsterdam 1978.

© 2026

Wanneer we in het algemeen hebben vastgesteld, dat Shaw de vrouw als zodanig – hetzij ze zich op het haar vanouds toegewezen terrein beweegt, dan wel zich met min of meer succes boven haar primitieve natuurlijkheid zoekt te verheffen – niet bijster welgezind is, dan kunnen we vrijelijk aannemen dat hij ons in *Candida* de vrouw toont, dat zijn 'ideaal' van vrouwelijkheid het meest nabij komt. We vinden haar uiterlijk en aard bij haar eerste verschijnen in het stuk als volgt omschreven:

Haar doen kenmerkt de vrouw, die ondervonden heeft dat ze ieder naar haar wil kan zetten door het winnen van hun genegenheid en die dit doet, intuïtief en openlijk, zonder een zweem van gemoedsbezwaar. In zover is ze gelijk aan elke andere vrouw, die precies knap genoeg is, om te weten, hoe aan de attracties van haar sexe 't voordeligst reliëf te geven, ter wille van triviaal–egoistische doeleinden. Maar de zuivere lijn van haar wenkbrauwen, moedige ogen, vastbesloten mond en goedbesneden kin tonen in Candida een geestelijke onbevangenheid en waardigheid van karakter, die alle geslepenheid in haar genegenheid tot iets edels maken. Zo zou een dóórdringend en speculatief aangelegd opmerker, die haar opnam, aanstonds gissen, dat hij die het afbeeldsel der Maagd uit Titiaan's Annunciatie ophing boven haar schoorsteenmantel, dat moet gedaan hebben omdat hem enige ziele–gelijkenis tussen beide vrouwen getroffen had, zonder haarzelf of haar echtgenoot te verdenken van zulk een opmerking, zomin als van enig begrip van Titiaan's kunst.

Deze vrouw bevindt zich tussen twee mannen. De een is Ds. Morell, een predikant van de richting die we ook hier 'Christen–socialistisch' heten, haar echtgenoot, de ander is een jong dichter, die ons wordt beschreven als enerzijds geniaal en daarmee samenhangend zelfverzekerd en innerlijk krachtig, anderszijds overgevoelig en 'lichtschuw' in zijn verkeer met de mensen, door zijn onbekendheid met hun aard en gedrag, waar eigen aard en eigen gedrag voortdurend tegen op botsen.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Ds. Morell is, hoewel zelfingenomen en kinderlijk overtuigd van eigen onmisbaarheid, in zijn ambt naar het hol-breedsprakige en retorische geneigd, geenszins een vulgaire leuter-dominee, hij heeft gezond verstand, humor, menselijkheid en moed – het altijd wat ironisch glimlachje, waarmee Shaw ons van deze kwaliteiten op de hoogte stelt, betekent volstrekt niet, dat hij ons zou willen voorgaan in volstrekte geringschatting voor Dominee Morell –, zijn humor en zijn menselijkheid beide komen het treffendst uit in zijn houding tegenover zijn schoonvader Burgess en bereiken daarin een wezenlijke hoogte – als Candida hem toch doorziet en niet van zijn pompeuze woordenpralerij en van zijn argeloze zelfoverschatting de dupe wordt –, dan bewijst dit zeker een grote mate van onderscheidingsvermogen, die echter in dit geval meer als 'vrouwelijke intuïtie', dan als 'intellect' in de zin van redelijkheid en persoonlijke bewustheid verklaard zal moeten worden, wil men de figuur in haar geheel aannemelijk blijven achten.

Zó moeten we dan ook begrijpen dat zij haar man weegt naar zijn waarde en meet naar zijn kracht en in de beslissende ure hem de zwakste verklaart, die niet alleen verwend en verweekt is door al te veel zorg en wiens handen voor al te veel verkeerd staan, maar die vooral zwak is omdat hij illusies koestert omtrent zichzelf, illusies die hem kunnen en zullen ontnomen worden, zodra Candida haar beschermende hand van hem aftrekt.

Wat beweegt Candida bij die man te blijven, hoe is haar houding en verhouding tegenover hem? Gelijk gezegd, ze waardeert hem nauwelijks, idealiseert hem niet, ze doorziet hem en wil dat niet eens altijd verbergen, waar ze het nodig acht, weet ze hem bij de neus om de tuin te leiden –, ze streelt hem over het haar en betuigt met een honingzoete glimlach, dat hij 'niets en niemand begrijpt' – en we trachten te vergeefs ons voor te stellen, wat voor gezicht zijn Wel Eerwaarde bij deze en dergelijke ontboezemin-

© 2026

gen zetten moet – er is eigenlijk, goed beschouwd, niet al te veel waarheid en niet al te veel waardigheid in hun verhouding, doch dit alles wordt voor haar opgewogen door het geluk de hoedster van zijn zwakheid te zijn, de veiligheid in een leven, dat zij-zelf niet hoog schat, die opwekster tot een arbeid, waarom zij-zelf glimlacht –, en voor hem, die van het leven slechts de buitenste binnenkant ziet, bestaat ook van deze waarheid zelfs het vermoeden niet.

Candida is dus de moederlijke vrouw bij uitnemendheid, niet zozeer een geestelijk wezen op zich zelf dan wel de vrouw van een man. Haar belangstelling beperkt zich tot wat hem en hun verhouding betreft en haar inzicht houdt op waar haar belangstelling ophoudt. Wanneer ze met haar superieur glimlachje haar man vertelt, dat hij niet zo heel veel meer dan een publieke vermakelijkheid is voor zijn dierbare hoorders, omdat die immers, ware het anders 'wel zouden doen wat hij zegt' dan verraadt ze daarmee het inzicht van een kostschoolmeisje, doordat ze voor de gemoedstoestand van Morell's hoorders en in 't algemeen voor maatschappelijke en zedelijke aangelegenheden weinig of geen belangstelling heeft. Haar glimlach en haar houding zijn daarom echter niet te minder superieur –, we zullen zien waardoor.
Beschouwen we thans allereerst het slot. De jonge dichter heeft voor Candida liefde opgevat, een idealistische jongelingsliefde, die echter niets van 'kalverliefde' heeft en waarin hij een gerijpte geest en een gerijpte hartstocht toont, nauwelijks aannemelijk in een achttienjarige. De echtgenoot heeft vol nobele moed – en zelfvertrouwen – vrouw en jonkman alleen gelaten, maar als hij wantrouwig, geprikkeld, ontdaan in huis terugkeert en ontvangen wordt met tartende woorden ter ene zijde, en het glimlachje ter andere zijde, dan komt het tot een uitbarsting, een verklaring die tegelijkertijd beslissing is.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Tussen beide mannen geplaatst, heeft Candida, volgens haar echtgenoot, van twee wegen één te kiezen: ze kan bij hem blijven, zij kan de jongen volgen. Zij-zelf oppert een derde mogelijkheid, namelijk deze dat ze geen van beiden, doch zichzelf toebehoort – niet zozeer omdat ze in ernst overweegt, met beiden te breken, maar omdat ze gaarne op gezette tijden haar edelmoedigheid wil zien vastgesteld en geregistreerd – hoe zou ze op zichzelf kunnen staan, zij, wier kracht zich evenzeer staande houdt aan zijn zwakheid als zijn zwakheid aan haar kracht? –

En wanneer dit naar behoren is geschied en de patiënten lang genoeg tussen leven en dood hebben gezweefd, dan verklaart ze 'zich aan de zwakste te zullen geven', zet 'in den brede' uiteen dat en waarom haar legitieme echtgenoot die zwakste is en laat de jonge dichter, die alreeds zijn noodlot begrepen heeft, op staande voet vertrekken, waarna de beide echtgenoten elkaar in de armen vallen.

Dit is een oplossing, die eerst verrast en dan bevredigt en om die beide redenen de lezer (toeschouwer) van verder vragen of denken terughoudt.

De vernuftige uiteenzetting, die aan het mijmeren brengt over zwakheid–in–kracht en kracht-in-zwakheid, de goede afloop, waaronder geen der partijen bovenmate schijnt te lijden en waarin aan onze legitieme instincten wordt voldaan – want de derde is toch maar altijd de derde – doet ons vergeten dat hier strikt genomen nog een vierde mogelijkheid bestond, die althans had kunnen worden ter sprake gebracht, de mogelijkheid dat Candida haar liefde en zichzelf aan beide mannen zou hebben geschonken. Dat dit op alle denkbare bezwaren zou zijn afgestuit en dat we zulks bij voorbaat ook wel weten, mag geen beletsel wezen evenwel te vragen: waarom heeft Shaw deze mogelijkheid dan zelfs niet ter sprake gebracht?

Zeker niet om onze gevoelens van welvoeglijkheid en maatschappelijke orde te sparen! Hoewel het volkomen onjuist is te beweren, dat hij ons daarin uit pure baldadigheid en moedwil deert en schokt, valt nog min-

© 2026

der aan te nemen, dat hij enige concessie aan enige moraal dan uitsluitend zijn eigen, persoonlijke zou doen. En zo ooit, dan was het hier de plaats geweest, en zo iemand, dan was Shaw de man geweest, ons de vrouw te tonen die, tussen twee mannen geplaatst, althans de verzoeking door zich heen voelt gaan en in wie het verlangen zich aan beiden te geven, op begrip en inzicht in het onhoudbare der praktijk, meer dan op spontane wens van het hart afstuit. Zij is immers de moederlijke vrouw! Zij is immers meer door haar tederheid dan door hartstocht en stellig niet door overwegingen van moraal aan hem alleen verknocht.

Wanneer Morell het waagt te veronderstellen dat 'goedheid en reinheid' haar weerhielden zich aan Eugen te geven, antwoordt ze smalend dat ze 'goedheid en reinheid' evenzeer gaarne voor Eugen zou hebben geofferd, als haar mantel een bedelaar gegeven en dit is dan weer een gelegenheid om haar echtgenoot te doen verstaan dat hij 'niets begrijpt' –, haar eigen verklaring voor haar trouw is de simpele betuiging van haar liefde.

Heel duidelijk is dit niet. Betekent het 'ik heb je te lief om je leed toe te brengen', of 'ik heb jou lief en kan dus niet een ander liefhebben'? Het is waarschijnlijk dat het laatste bedoeld is –, immers in het eerste geval zou het besluit de einduitslag zijn van van een innerlijke tweestrijd. En hiervan nu merken we niets. Geen spoor van angst om meegesleept te worden in de hartstochtelijke bewogenheid van de jonge dichter, geen spoor van ontroering, van aandoening –, nauwelijks meegevoel –, de glimlach der 'vermaakt moederlijke toegevendheid', een onfeilbare tegenwoordigheid van geest tot in de heftigste ogenblikken –, de storm gaat langs haar heen en raakt haar niet.

Vergelijk met deze vrouw eens de man in Galsworthy's *Dark Flower*. Ook hij ziet zich geplaatst tussen een vrouw, de eigene, en een jong, ontstuimig meisje, dat hem liefheeft en haar liefde biedt –, hij heeft zijn vrouw lief met een liefde die meer goedheid en deernis dan hartstocht is, anders dan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Candida en toch ook weer zoals Candida, en die ten slotte op de andere liefde overwint –, maar wat een tweestrijd! En die tweestrijd beduidt immers al dat hij zich aan beiden heeft gegeven, dat de mogelijkheid daartoe in elk geval afstuit op begrip en inzicht, maar niet op de spontane wens van zijn hart. Niet in daad, maar in wezen is deze man polygaam en hij getuigt het van zichzelf en hij meent zelfs dat hij het van 'de man' in het algemeen getuigen kan –, en toch is zijn verzoeking niet meer dan 'het jonge meisje', zonder veel persoonlijkheid, een lokkende vrucht, een bedwelmend geurende bloem –, Candida's verzoeking is de krachtige jeugdliefde van een dichter, van een begenadigde, rein en meeslepend en alom vattend. En ze laat hem gaan, want 'hij is de sterkste', hij, de van jongs af verstotene, die geen eisen stelt en geen illusies heeft. Zeer juist, ongetwijfeld is hij sterker dan de voze en doodzwakke James, maar met dat al is hij toch huiselijk gezegd, niet voor zijn plezier uit, als de deur achter hem dichtslaat, waarbinnen de echtgenoten elkaar omhelzen, terwijl hij nog nauwelijks buiten kan zijn.

En is Candida vergeten wat ze even tevoren vreesde voor de wijze, waarop Eugen zou ervaren wat 'liefde' is en waarvoor ze hem zou hebben willen hoeden door het hem zelf te doen ervaren? Waarom deed ze het niet, waarom leerde ze hem niet?

En zou Candida haar eigen gebrekkig en ziekelijk kind, door zijn gebrekkelijkheid en ziekelijkheid gehard en verhard, zijn lijdensweg hebben laten voleinden, nu het toch immers de kracht tot lijden eenmaal had verkregen, of zou ze het tot zich genomen en in dubbele mate gekoesterd hebben, indien ze er werkelijk moederlijk voor gevoeld had? Het moederlijke gevoel kenmerkt zich door een onberedeneerde, zeg woeste drang om te troosten en toe te wijden, het verwart de vrouw in haar eigen hart en stelt zich op de weg van haar trouw, maar het steekt geen zalvende, wijdlopige speeches af, waarvan het resultaat is, dat het ene kind de deur wordt uitgejaagd.

© 2026

De waarheid is, dat Candida bij haar man blijft, niet omdat hij de zwakste, maar omdat hij 'haar man' is, en dat de hele slotscène ons niet kan vervreemden van de gedachte dat we ons bevinden in tegenwoordigheid van een moderne – en niet eens zo heel moderne – gedaante van de ouderwetse 'ideaal-vrouw' –, die trouw, kuis en monogaam is zonder verdere kansen of complicaties, die ook Shaw, we zouden haast zeggen 'onbewust' als zijn ideaal huldigt en waarmee de allerstoutmoedigste beeldstormende boeteprediker, die ooit wetten losliet en tradities ontwrichtte zich tezamen vindt met de zoetste troubadour in de gulden riddertijd. En wat er, tussen die beide uitersten in, door mannen over vrouwen geschreven werd, het getuigt alles van datzelfde ideaal: de vrouw kuis, monogaam, trouw en vóór alles moeder. Er zijn, er waren altijd 'ontrouwe' vrouwen, voor wie niettemin de sympathie der lezers, en niet steeds tevergeefs, werd ingeroepen –, maar altijd vond haar ontrouw grond en rechtvaardiging in de inferioriteit des mans, in zijn belachelijk hoge leeftijd met daarmee samenhangende karaktergebreken en lichaamskwalen, waaraan vader of voogd de jonge maagd wreedaardig overgeleverd had – reeds Boccaccio, later Molière begrepen dat zó alleen het vrouwtje sympathiek kon zijn – dan wel in zijn heerszucht, botheid, onverstand en niet-ontvankelijkheid, die de vrouw van de man naar de minnaar drijven, gelijk daar Galsworthy zo menig voorbeeld van geeft. Er is dan hier ook ten slotte alleen maar sprake van een vergissing, deze eenmaal hersteld, valt de vrouw tot haar ideale staat terug. Zo leerde men dat er in hoofdzaak waren 'goede vrouwen', 'slechte vrouwen', die de man macht geeft, maar die hij nochtans veracht en met wie hij 'zijn moeder en zijn zusters' niet gaarne in aanraking zou brengen en de 'onvrouwelijke vrouwen', waar Dickens reeds van gewaagde, dames die sokjes breien voor heidense kindertjes, terwijl de gasten zich de tanden bot bijten op ongare kabeljauw in een vertrek, waar de gordijnen met ijzeren vorken bijeen gestoken zijn. Deze zijn belachelijk, en de 'slechte vrouw' zij mag zo

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

geestig en zo begaafd zijn als ze wil, is altijd de mindere van een degelijke dame, die haar man en kinders behoorlijk 'heel-houdt'. Een enkele maal geeft de geschiedenis een voorbeeld van een vrouw, die men niet zonder meer 'slecht' durft noemen, schoon men ze waarlijk niet 'goed' heten wil. Madame De Warens, die voor Rousseau en zijn vriendjes een moeder was en nog iets meer dan dat –, de waarlijke Candida – wordt als een soort griezelig monster beschouwd en haar *'ça me coûte si peu et ça leur fait un si grand plaisir'* kan men eigenlijk in ordentelijk gezelschap niet aanhalen.
De 'goede vrouw' – zij die kuis, trouw en monogaam is – vond voor haar deugd, voor zover deze zichzelf al niet beloonde, beloning in de verering van de man en in de achting van haar medemensen –, en haar eigen aard bracht mee, dat ze het dubbelslachtige in de verering van de man nauwelijks opmerkte, er zich althans mee vergenoegen zou. Terwijl ze verstandelijk niet in aanmerking kwam en geen enkel erkend recht bezat, was de macht van haar schoonheid en vrouwelijke, lieftallige arglistigheid vrijwel grenzeloos en dit besef kweekte in de vrouw een erotisch machtsgevoel, een overschatting van haar schoonheid en haar persoon, een grenzeloze ijdelheid, waarbij die van een worstelaar of een heldentenor in het niet verzinkt. Zolang er dichters zijn, hebben de dichters de vrouw bezongen... Dante en Petrarca, Goethe, Heine, De Musset. Niet dichters alleen... denkers en scheppers op elk gebied hebben uit haar hun werkkracht en bezieling geput..., hoe aardig vinden we dit uitgedrukt in Thai's, waar de oude wiskundige verklaart, 'dat het hem niet mogelijk was zonder de hulp van Venus de eigenschappen van de driehoek te demonstreren'. Dat dit zo is, spreekt vanzelf. 'Werkkracht', 'inspiratie', 'bezieling', het zijn maar andere vormen, andere namen voor 'liefde', voor het scheppende willen, waarvan de eigenlijke liefde de sterkste en duidelijkste openbaring is, wat wonder zo ze met deze tezamen aan dezelfde bodem ontspringen, ja, dat deze alleen de bron is, waaruit ze putten, de vlam waaraan ze zich ontsteken, de leeftocht

© 2026

waarop ze teren en, verre van ijdelheid en tijdverdrijf, de ladder die opvoert naar Gods troon? Maar de niet–scheppende vrouw, het lieftallig wezen dat zich beminnen laat, vat niet die liefde van de man zodanig en waant de kracht en de diepte daarvan evenredig aan haar waarde en haar verdienste, meet zijn vervoeringen aan eigen persoonlijkheid. Ten onrechte. Zij draagt slechts de naam en heeft slechts de gedaante waarmee het onpersoonlijk gevoel, het onpersoonlijk verlangen en heimwee zich kenbaar maakt – zij is het niet zelf, Roxane is niets – nochtans blijkt Cyrano's liefde voor haar alomvattend, immers naar hem gemeten en niet naar haar, naar zijn zielskracht, niet naar haar waarde. Maar de vrouw waande al die verering op zichzelf persoonlijk gericht en daaruit ontstond de vrouwelijke hoogmoed. Ook in Candida is die hoogmoed. Geen man, geen minder 'vrouwelijke' vrouw zou die toon van beste–jongen–superioriteit tegen de goddelijk–begaafde Marchbanks – in wiens begaafdheid zij gelooft! – durven aanslaan. Dat kan slechts de vrouw, in wie het besef van de macht van het onpersoonlijk–vrouwelijke tot persoonlijke hoogmoed is uitgegroeid. Geen minder 'vrouwelijke' vrouw, geen verder ontwikkelde geestelijke mens zou zich in dit huwelijk hebben geschikt. Zulk een mens was of dupe geworden – met het verblinde enthousiasme dat de hogere geestesstaat zeer wel voegt – of na lange of korte tijd eindelijk heengegaan. Candida's nuchtere sluwheid ten opzichte van haar man voelen we eerder als het kenmerk van een lagere geestesstaat, van de vrouwelijke geslepenheid, die het product is van haar dubbelslachtige rol – 'tiran en slaaf' – jegens de man.

Naast die vrouwen–verering kennen we vrouwen–haat en vrouwen–vrees, zich uitend in scherpte en spot, nochtans slechts vormen van vrouwen–verering. Strindberg's wrange aanklacht tegen de vrouw en de onfilosofische uitvallen van zo menig filosoof zijn even zo vele bewijzen van een macht, waaraan bijkans geen man ontkomen is. Doch naast en in dit alles bleef het onwrikbaar ideaal, van de Middeleeuwen – en stellig eerder – tot op Shaw:

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

de vrouw kuis, trouw en monogaam.
Vragen we ons af, of dit mannen–ideaal overeenstemt met de werkelijkheid, dan antwoorden we in het algemeen 'ja'. De meeste mensen, en vrouwen uiteraard eerder dan mannen nog, worden eenvoudig wat de traditie, de omgeving, in het kort, wat de wil van anderen, hetzij dood of levend, van hen maakt en vinden daarbij nog ruimschoots stof tot zelftevredenheid in de waan dat ze zijn, wat ze uit vrije wil verkiezen te zijn. Van de meeste mensen valt het willen en verlangen zozeer samen met dat der collectiviteit, dat er eigenlijk voor hen wordt gewild en verlangd in die collectiviteit, zonder hun noemenswaardige persoonlijke bemoeiing. Wanneer nu alles samentrekt – maatschappelijke en religieuze motieven – om de vrouw te maken tot wat zij heet en hoort te zijn, dan spreekt het vanzelf dat ze ook zo wordt. De kuisheid van de vrouw is, in en buiten het huwelijk, een zaak van maatschappelijk belang. De man wil de zekerheid hebben dat zijn kinderen inderdaad zijn kinderen zijn –, de maatschappij verlangt daarnaast de waarborg, dat de kinderen die geboren worden, zo weinig mogelijk tot haar last zullen vallen, dat wil zeggen, vader en verzorger hebben. Daarom kan in de vrouw alleen de liefde als trouw aan één man in het huwelijk gedoogd worden en hoe sterk het maatschappelijk instinct werkt in de afkeer van het 'onechte kind' wordt reeds aangetoond door het feit, dat diezelfde maatschappij al dadelijk vrij wat milder gezind is jegens het in Indië geboren onechte kind, waarvan niet de vader, maar de moeder 'onbekend' is, dat dus een verzorger heeft en geen maatschappelijke schadepost behoeft te zijn.
Men mene echter niet dat met deze ene verklaring de gehele zaak verklaard is –, ook zelfs nog niet als men in aanmerking neemt dat de man tot dusver in wet en geest geheerst heeft en dat zijn persoonlijk verlangen en zijn persoonlijke ijdelheid reeds eisten, dat de vrouw van hem–alleen zou zijn, – zonder dat hij nochtans in staat was, diezelfde waarborg voor zichzelf te

© 2026

geven. Er is nog iets anders. De Westerse man wil niet alleen dat de vrouw trouw aan één zij, hijzelf wil ook trouw aan één wezen –, doch kan het niet steeds door zijn eeuwenlang gekoesterde zwakheid, waaraan nog steeds zijn opvoeding milddadig tegemoet komt. Maar wat hij zelf niet kan, verlangt hij nochtans in een ander verwerkelijkt te zien, het eigen ideaal, waarnaar de besten, wellicht juist de besten onder de mannen, de sterkste scheppers, de vurigste werkers, te vergeefs streefden – 'trouw' als drang naar orde en eenheid, naar continuïteit, trouw als eeuwigheids-afglans – dat wil hij in de vrouw aanschouwen... en zo zien we dan de zo vaak gewraakte 'dubbele moraal' als het redelijk product van eng–zelfzuchtige en eigengerechtigde, maar ook zeer edele en verheven motieven, behalve dan nog als maatschappelijke noodzakelijkheid. En het resultaat is, dat 'Candida' het ideaal blijft, de vrouw, die monogaam, trouw en vóór alles moeder is.

Denk u nu een vrouw geboren in deze tijd en in deze maatschappij, die van zichzelf voelt dat ze aan dit ideaal, dit 'eenzijdig mannelijk ideaal' niet beantwoordt –, die weet dat wanneer ze dit bekent, de man haar zijn liefde en zijn achting niet wil geven, niet kan geven – daar hij ook met de beste wil niet tegen eigen traditie opgewassen is – die juist door haar aard waarachtige liefde en waarachtige achting – meer dan een huwelijk als onderdak of maatschappelijke promotie – zozeer behoeft –, denk u haar twijfel en vertwijfeling.

Zo een is Anna Haßkamp, de hoofdfiguur in het boek van Marie Vaërting *Haßkamps Anna*, een allermerkwaardigste bijdrage tot de kennis van 'de liefde en het vrouwen–vraagstuk', een allermerkwaardigst bewijs dat de vrouw over de beide 'uitersten', de volkomen afhankelijkheid en de wil naar volkomen onafhankelijkheid, heen gegroeid, het verlangen naar de nieuwe eenheid die de uitersten verzoent in zich voelt komen –, alles te merkwaardiger, omdat de schrijfster een Duitse vrouw is.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Van ‘goede vrouwen’, ‘slechte vrouwen’, ‘onvrouwelijke vrouwen’ gesproken, behoort ze door haar aard tot alle drie, omdat haar willen en verlangen niet samenvalt met het willen en het verlangen der collectiviteit, omdat ze niet in onbewustheid datgene is, wat anderen haar maken, datgene doet wat anderen van haar wensen, maar tot zelfbeschouwing gekomen, zichzelf in de collectiviteit als een afzonderlijkheid heeft onderscheiden.
Zij is de moederlijke vrouw, zij is de ware Candida, in haar is de liefde vertedering, een ernstige, bijkans tragische drang zich te geven ‘aan de zwakste’, maar in haar is de waarachtigheid van de wil. Evenals Candida tussen twee mannen geplaatst, neigt haar hart naar hem die haar het minst kan derven, doch zij weet, dat van twee mensen niet de een altijd zwak en de ander altijd sterk is, doch dat elk mens op zijn beurt ‘de zwakste’ is en daarom zou ze zich dan ook aan beiden willen geven om beiden gelukkig te maken. Maar indien ze dat bekende dan zouden ze haar, – degelijke Duitse geleerden die ze zijn, haar aanbidders en collega’s, – beiden verachten.

Wat betekent de verschijning van zulk een vrouw in onze samenleving, hoe zullen we haar noemen? Ze is, wellicht, de vrouwelijke individualist.
Haar willen valt niet meer samen met het willen der maatschappij –, ze heeft zichzelf daarin onderscheiden, ook de liefde en het huwelijk hebben daarmee voor haar hun vaste zin en bindende kracht in de maatschappij verloren, zij beschouwt ze nog slechts in hun waarde voor en betrekking tot het individu, mensenvrees en belang zijn niet langer als voor zovelen het onuitgesproken, ongeweten richtsnoer van haar daden, de algemene levensregelen vinden in haar binnenste geen weerklank en geen beaming meer, dus moet ze, arme individualist, die voor zelfkennis de troost der zelfverblinding en der zelfverheerlijking prijs gaf, en van haar daden en gevoelens maar al te wel de ware motieven kent, geheel en al het eigen leven maken.

© 2026

Individualist is ze, als 'mens' tegenover zichzelf en haar omgeving, als 'vrouw' tegenover de man.
In de idealist betekent 'individualisme' een overmatige verwachting van het eigen–ik, een overmatig verlangen van de ene mens, alle verheven mogelijkheden, die de mensheid in haar geheel en bij momenten ooit verwerkelijken mocht, in zichzelf alleen en altijd–door te verwerkelijken –, als zodanig is het dus 'zelfoverschatting', 't welk echter door het gescherpte zelfbesef maar al te gauw in even mateloze zelfverguizing verloopt zodra het idealistische individu eigen onmacht en onvolkomenheid gewaar wordt. Die in onbewustheid één is met de velen, onderscheidt in zich persoonlijk 'goed' en 'kwaad' niet of maar vaag, die bewust zich één weet met allen en alles, aanvaardt in zich het 'kwaad' als noodzaak naast het 'goed', maar de individualist, van de soort waartoe Anna Haßkamp hoort, het één te boven, aan het ander nog niet toe, streeft altijd door naar zelfvolmaking tot eigen bittere ontgoocheling. Zo is ze beter dan de velen en voelt zich tegelijkertijd slechter.
Haar zuiver inzicht in de werkelijke verhouding van man en vrouw deed ook het erotisch machtsgevoel dat Candida's kracht is en waaraan deze zich staande houdt, in haar verloren gaan. Met haar 'individualisme' hangt volkomen logisch samen een buitensporige vrees voor de dood, die eigenlijk meer is: afkeer van de dood, als van het onredelijke, het absurde, het bijkans onbestaanbare: alweer zien we dezelfde gang: de onontwaakte mens aanvaardt de dingen, omdat hij ze niet onderscheidt –, de ten volle ontwaakte mens aanvaardt de dingen omdat hij ze wel onderscheidt –, maar de individualist, de half–ontwaakte mens, aanvaardt de dingen niet. Individualisme betekent hier óók vitaliteit, dat is een gevoel alsof alle stromen des levens in het eigen ik samenkomen, alsof het wereldhart slaat in het eigen hart en daarmee leeft en sterft –, zulks natuurlijk niet als denkbeeld, maar

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

als ongerijmd, onredelijk, nochtans onuitroeibaar gevoel. Het is dit, wat Galsworthy bedoelt, als hij van de Forsyte's zegt, dat ze pas bij de begrafenis van een hunner inwendig overtuigd raakten dat de dood ook hen zou kunnen treffen –, individualisten zijn deze Engelse kooplieden en speculanten voorzeker niet, maar ook in hen is de levensvolheid, die de dood afwijst als het absurde.

Dat deze zelfde doodschuw bij Anna Haßkamp overslaat in doodsbegeerte, zodat het boek met zelfmoord eindigt, is even natuurlijk als de omslag van zelfoverschatting (in de zin van te veel verwachting) naar zelfverguizing; zij zoekt de Dood om aan zijn benauwing, zijn bedreiging te ontkomen, om niet altijd en in alles zijn gedaante te herkennen. Bij de zekerheid van de dood schijnt het leven met al zijn moeiten en bemoeiingen, strijd en smart haar een spot, altijd door schimmiger en vager, naarmate die éne zekerheid vaster en zwarter voor haar staat. Daarin, in die levens–onvrede, ontstaan uit overmaat van... levenslust, ligt de grote tragedie van de individualist.

Anna Haßkamp is de oudste dochter van een gegoede boerenfamilie, haar academische studie geldt in haar kring en stand als iets heel bijzonders. Haar familie, haar omgeving is gelovig katholiek –, en daardoor bij voorbaat al verzoend met de dood, die immers voor hen, na een braaf leven, persoonlijke eeuwige zaligheid betekent.

Anna Haßkamp is dat naïef geloof te boven gekomen, door hetzelfde individualisme, 't welk tot zelferkenning gekomen, wel gevoelt dat voor eigen nietigheid geen onsterfelijkheid kan zijn weggelegd –, de individualist kent jegens de mensen geen nederigheid, maar te meer jegens de Godheid, vrijer dan anderen belijdt hij eigen grootheid, dieper dan die anderen voelt hij eigen kleinheid. En de wijsheid, die ons onze gemeenschappelijke onsterfelijkheid leert, beter gezegd, die ons doet zien, hoe 'God' onsterfelijk is in ons, die wijst ze af uit al haar macht. Herhaaldelijk bemerken we het, ze haat die wijsheid, welke immers het individu van zijn troon stoot en tot een factor

© 2026

verlaagt – want voor de individualist is dit verval – wat zij begeert, waar ze om smeekt, wat ze in overspannen momenten van de wetenschap eist, dat is het eeuwige leven... voor het individu. Ook 'onsterfelijkheid' als 'roem' zoals wij die verstaan, lijkt haar een dwaasheid en een misverstand. Deze drang is niet anders dan het ons allen bekende zeer natuurlijke en redelijke, het algemene eeuwigheidsheimwee, waarvoor velerlei troost bestaat, dat echter juist in deze gedaante uiteraard van elke troost verstoken moet blijven.

Inmiddels is Anna Haßkamp bezield van de idealistische – individualistische – wens een 'goed' en 'waar' leven te leiden, maar tot haar bittere smart bemerkt ze al jong, dat dit niet doenlijk is daar goedheid en waarheid tegenstrijdigheden zijn. Uit de eenvoudigste voorvallen spoort haar scherp kritisch bewustzijn die waarheid op. De eerste keer als student met vacantie thuisgekomen verwijt haar een neef, mislukt in zijn studie en dus jaloers, in haar vaders bijzijn dat ze 'haar geloof verloren' heeft. De oude vader, verontrust, ontdaan, vraagt haar naar de waarheid van die bewering en zij ontkent, schoon het wel de waarheid is –, om even daarna haar 'leugen' bitter te berouwen. Een moeder heeft ze niet –, bij de oude getrouwe '*Fräulein*' klaagt ze haar noden uit. Ook deze 'ik lieg altijd, ik kan niet anders dan altijd liegen'. En wat antwoordt de brave vrouw? De vorige avond heeft ze de cognacfles, waaruit de zoeven genoemde neef zich al te kwistig bediende, tersluiks weggenomen, en in de kast gezet, om op zijn verstoorde opmerking daaromtrent doodkalm te antwoorden, dat ze het 'zonder bedoeling' deed –, zal ze nu Anna troosten en zeggen 'kind, ik heb gisteravond nog pas gelogen en we liegen altijd en allemaal, we kunnen niet tegelijk "waar" en "goed" zijn, we moeten tussen die beiden telkens en altijd kiezen en iedermaal wat het zwaarst is –het zwaarst laten wegen, omdat we maar arme gebrekkige mensen zijn?' – neen, ze antwoordt 'Foei, Anna, foei, je moet niet liegen, wie liegt, komt in de hel' –, want aan haar eigen 'leugen', aan

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

haar vele leugens denkt ze zelfs niet. Opnieuw hetzelfde: de onontwaakte mens, meer levend op nuttigheid en noodzaak dan op een 'immanent criterium' onderscheidt het 'kwaad' in zichzelf niet eens, de ten volle ontwaakte mens onderscheidt het en aanvaardt het –, maar de individualist, de half–ontwaakte, onderscheidt alles en aanvaardt niets en zo hij idealist is, wordt het leven hem tot een last, en vindt hij nergens troost.

In haar verhouding tot de man openbaren zich dezelfde tegenstrijdigheden. Twee mannen hebben haar lief, Dr. Vondel, de vriend uit haar jeugd, Dr. Stamm, die ze later ontmoet en met wie ze zich verlooft. En ze weet wat die man van haar, wat elke man, elke Duitse man van zijn vrouw verlangt, namelijk deze beide dingen: goedheid en trouw. We zeiden het reeds terloops: ze is als Candida, ze is levend, wat van Candida slechts beweerd wordt. Als ze ziet dat Vondel lijdt, dat hij bijkans ten gronde gaat aan zijn teleurgestelde liefde, dat hij van zijn ziekbed, van zijn sterfbed om haar roept, gaat haar hart naar hem uit – niets kan haar weerhouden hem in zijn laatste uren te doen geloven dat ze hem en hem–alleen liefheeft – zó heeft ze zich als veel jonger kind gegeven aan de machteloze omhelzing van een stervende teringlijder, van wiens in hartstocht en doodskramp verwrongen gelaat ze gruwde en wiens met bloed en schuim bedekte lippen ze nochtans heeft gekust. Uit goedheid, uit onmacht om in dit kortstondige, moeizame leven, dat zóveel leed uit zichzelf brouwt, de mate van leed door eigen toedoen uit eigen 'fierheid' te vermeerderen. Er is in haar niet de vrouwelijke hoogmoed die haar staande houdt, die de meeste vrouwen de gave van haar eigen voortreffelijkheid zelf zo geducht op prijs doet stellen – als in Candida, al zegt ze het tegendeel – maar de moedeloosheid van de zelfverguizende individualist, die zich afvraagt, wie hij is, dat hij, zich weigerend, zou mogen doen lijden en of het er ten slotte wel veel op aankomt, wat er met hem gebeurt... daar toch de dood zijn enig voorland is. Leugen op leugen, leugen en zelfverwijt, want als Vondel sterft, gaat ze daaronder ondraaglijk

© 2026

gebukt. En dan heeft ze tevens dit geleerd, dat 'goedheid' en 'trouw' tegenstrijdigheden zijn, evenzeer als 'waarheid' en 'goedheid'. Want wil ze trouw wezen, dan moet ze hard zijn en wil ze 'goed' wezen, dan wordt ze ontrouw. En meer en bitterder waarheden sleept deze ene met zich: de man verlangt niet in werkelijkheid dat de vrouw 'trouw' en 'goed' zal zijn –, doch slechts dat zij 'trouw' en 'goed' voor hem zal zijn, zijn plooibaar eigendom, voor hem alleen. Hoe harder ze was geweest voor Vondel, zoveel te beter had Stamm het gevonden en van haar waarachtige goedheid jegens de stervende man ziet hij alleen met slecht verborgen wrevel de kant die naar hem is gekeerd en die 'ontrouw' heet. En toch is hij beter dan de meesten.

Zo is het dan ook inderdaad, zo is het overal, en in overeenstemming daarmee handelde ook Candida –, maar zó sterk en zo algemeen is de suggestie dat het 'illegitieme' leed, het leed van de derde niet of nauwelijks meetelt, zodanig is de liefde een zaak van eigendomsrecht, evenzeer als of meer dan van gevoel, dat we het meestal nauwelijks opmerken.

Anna Haßkamp's verlovingstijd wordt er met dat al een van strijd en twijfel. En toch is liefde haar enige troost – geen zingenot, geen maatschappelijke voldoening, geen ijdelheidsstreling – doch de vervulling voor alle klachten en leegheid, vastheid in het onvaste, waarheid in de leugen, werkelijkheid in het schimmige, in het naar alle zijde vervloeiende en wankele leven; haar verloofde is waarlijk zo ruim en verdraagzaam als een Duitse man jegens zijn vrouw kan wezen, maar de waarheid kan hij niet verdragen, deze waarheid, dat Anna hem geen trouw beloven kan, omdat ze altijd weer uit medelijden zwichten zal voor verliefde beden en zo niet metterdaad, dan toch halfweg, dan toch in verlangens en verzoekingen ontrouw zal zijn –, en omdat ze de waarheid niet kan zeggen, omdat haar zwakheden bij hem niet veilig zijn, zodat ze die alleen en ongestild moet dragen, vindt ze geen rust en geen geluk. Dan steekt de bitterheid in haar op tegen de man, die in plaats van de wezenlijke, levende, strijdende vrouw,

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

uit gemakzucht en egoïsme slechts een wezenloos, levenloos, bloedeloos ‘ideaal’ wil zien –, tegen de vrouw–zelf, die uit lafheid en slaafsheid en ijdelheid de waan der mannen levend houdt, van eeuw op eeuw, haar ware aard onderdrukt, haar kinderen misschien verfoeit en toch altijd–door de opofferende moeder speelt en vanouds uit haar laksheid en vadsigheid, uit haar angst voor opspraak, voor de echtscheiding die immers schande en verlies van positie beduidt, uit haar dorhartigheid de valse munt der deugd heeft geslagen. Evenmin als de man is de vrouw van nature monogaam, zou ze willen zeggen, evengoed als voor hem is ‘trouw’ een moeilijke taak, evenzeer als hij zal ze haar verzoekingen hebben en voor verzoekingen bezwijken, laat dan niet steeds hij de zondaar en zij de vlekkeloze genade zijn, die in een glimlach van ‘vermaakte moederlijke toegeeflijkheid’ absolutie schenkt –, zij ook zal misschien zondigen, althans strijd hebben en op haar beurt vergeving van node..., zonder nochtans ‘slecht’ en ‘ontaard’ en ‘verdorven’ te zijn.

Maar Anna Haßkamp, die van leugens en listen gruwt en naar waarheid dorst als naar koel water, – denkt u haar met de WelEerwaarde Morell getrouwd! –

Maar Candida is ook wezenlijk moeder, hoe verhoudt Anna Haßkamp zich tegenover het moederschaps–ideaal, tegenover de moederschaps–plicht? Rechtstreeks beantwoord wordt deze vraag niet, wellicht onbewust geeft de schrijfster ons echter ook hierin een blik op Anna Haßkamp’s mogelijke toekomst.

Zij heeft een lief en geliefkoosd jongste broertje, aan wie ze haar moederlijke gevoelens beleven, haar moederlijke tederheid wijden kan. Dat doet ze ook inderdaad. Doch eens op een dag, met het kind onder een boom gezeten en bezig een peer voor hem te schillen, komt een van haar vrienden bij haar zitten en begint een gesprek over haar geliefkoosd onderwerp, het leven en de onsterfelijkheid, waarop ze gretig ingaat en waarin ze na een

© 2026

ogenblik met haar hele geest deelneemt –, zodat ze vergeet Fritsje's peer te schillen, zijn herhaalde aanmaningen niet onvriendelijk, maar verstrooid terugwijst en pas ten lange leste dat 'naastbijliggend plichtje' vervult. Bewust of onbewust heeft de schrijfster hiermee het wezen als moeder van Anna Haßkamp gekarakteriseerd. Ze zal haar kinderen liefhebben en koesteren, maar ze vergeten voor haar gedachten over onsterfelijkheid. En van talloze vrouwen. Van onvrouwelijke vrouwen, die boeken schrijven of 'sokjes voor Heidense kinderen' breien, ja, maar ook van 'vrouwelijke vrouwen', die haar kinderen van zich afduwen wanneer ze in baltoilet zijn, uit vrees voor vuile handjes en smoezelige snuitjes, van vrouwen, die gebukt gaan onder haar plicht van verhaaltjes–vertellen en rokjes–knippen en spelletjes–doen, gebukt onder de vele dingen die haar de moderne–prentenboekjes– moedertjes–reputatie oplegt en waarvoor ze zich eigenlijk te goed achten, waarvoor ze misschien te goed zijn, die haar vervelen en die ze niet dan in verkropte wrevel vervult zonder nochtans de moed te hebben, openlijk haar onmacht en tekort te belijden of openlijk verzet aan te tekenen tegen de algemene overschatting – door mannen gewild en door tedere maagden levendig gehouden – van dit gedeelte der opvoeding, dat toch eigenlijk als zodanig nog geen naam kan dragen. Het enige verschil tussen Anna Haßkamp en de anderen is alweer dat die anderen, in haar vrees 'onvrouwelijk' te schijnen in mannen–oog en meestal ook volkomen ter goeder trouw, door hun volkomen gebrek aan zelf–inzicht, luidkeels meezingen in het koor van 'de vrouw voor alles moeder' en zichzelf voortreffelijke moeders wanen, al laten ze hun kroost dagen–lang aan meid of juffrouw over, omdat 'de vrouw' nu eenmaal van nature 'moeder en opvoedster' is, nietwaar? – terwijl Anna Haßkamp alleen beter weet, en in haar alleen een gebeurtenisje als met Fritsje's peer, zodra ze zich daarvan bewust werd, zich zou omzetten in wroeging, zelfverwijt, een diep besef van eigen tekort en een brandend, onweerhoudbaar verlangen dat tekort te belijden en belij-

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

dend het te overdrijven, liever dan te dulden dat de man haar van onware voorstellingen en valse verwachtingen vervuld tot zijn vrouw neemt.
Indien het ons nu geoorloofd is, de nieuwe gedaante van Anna Haßkamp, het rijpere, afgestudeerde meisje uit Marie Vaërtings aansluitende tweede boek met deze eerste gedaante als het ware te doen samensmelten – en bij deze 'ik–psychologische' literatuur behoeft dit eigenlijk op geen bezwaren te stuiten – dan zien we aan de aldus vervolledigde figuur een nieuwe kant, die een nieuwe kant betekent aan het vraagstuk waarvan zij de 'incarnatie' is, een nieuw conflict, een nieuwe tweestrijd in de verhouding van de 'moderne vrouw' tegenover de man: namelijk die tussen de intellectualiteit welke haar tot gelijke, meerdere, van de man maakt, en haar eigen verlangen desondanks zijn mindere te blijven, ten einde de volle zoetheid van zijn beschermende en zacht–beheersende, van eigen zich onderwerpende en onderschikkende liefde te smaken. De vrouw, die zich van deze tweestrijd in het eigen–ik bewust wordt, is daarmee een nieuw stadium van de 'vrouwenbeweging' ingetreden, helpt dat stadium als het ware inluiden. Hier in Holland is dit niet, althans niet duidelijk en scherp nog, geschied. Het bedoelde conflict bestaat hier nog niet en onze schrijfsters zullen het vooralsnog niet creëren of zijn komst bespoedigen. Zij-zelf gevoelen het niet zozeer. De literaire opvoeding welke ons geslacht mocht genieten voert rechtstreeks af van de weg, waarlangs het intellect mogelijkerwijs de gebieden der schone letteren zou kunnen binnentreden om zich daarmee te vermengen en te vereenzelvigen. Wordt er dus al eens – nog al eens vaak! – over 'hoogstaande', 'superieure' of 'intellectuele' vrouwen gesproken, voelbaar gemaakt wordt haar existentie ons zelden en allerminst in verband met haar liefdeleven, en daarmee in noodzakelijk conflict. In Anna Haßkamp – die bij deze gelegenheid Toni Derxen heet, doch niettemin der Anna Haßkamp is, – gevoelen we het wel, sober, klaar en onafwijsbaar, in een twistgesprek tussen haar en een mannelijke colle-

© 2026

ga –, een middelmatige kamergeleerde, wiens meerdere zij zich voelt, die haar ook als man niet eens sterk behaagt, maar wiens bewondering ze toch zoekt te winnen, die ze 'aan haar voeten' hebben wil. Wanneer ze nu midden in het gesprek bemerkt dat hij verbaasd en ietwat ontstemd is om haar 'onvrouwelijk' volhouden op wetenschappelijk gebied en vreest dat die ontstemming zijn verliefdheid en bewondering verjagen zal, dan beleeft ze snel en kort dit conflict: – zal ze hem dwingen haar 'gelijk', haar meerderheid te erkennen en daarmee zijn verering als man prijsgeven of zal ze in een gedwee vrouwelijk glimlachje kamp geven, wetend dat ze daarmee die verering wint en behoudt? – conflict 't welk ten gunste van het 'ouderwets vrouwelijke' beslist wordt –, ze veinst de nederlaag om te overwinnen... *qui perd gagne!* Het kost haar trouwens zo erg veel moeite niet. De tijd dat de vrouw haar verstandelijkheid, haar geleerdheid, haar maatschappelijkheid zo bovenmate 'au serieus' nam, zo teder koesterde en fier voor zich uit droeg is voor haar alreeds voorbij – ook daarin is ze een voorloopster – met het nieuwe recht, ten koste van zoveel moeite veroverd, daarom zo dierbaar, het recht op ontwikkeling, op een eigen positie, ging het precies als met nieuw speelgoed –, de aardigheid raakt eraf en in dit besef dringt zich de twijfel op of het wel de moeite loonde, er het oude speelgoed zover voor weg te werpen.

Want Anna Haßkamp geeft niet alleen toe om Von Horsten's ijdelheid te strelen of zijn verering te winnen, neen ook, omdat het toegeven–zelf haar een aangename sensatie verschaft...

Niets ligt meer in de tijd en in de rede, niets is natúúrlijker uit wat voorafging gegroeid. Het 'ouderwetse' meisje mocht en kon en wilde niet anders dan zich onderwerpen, dit was zozeer haar natuur, dat ze het nauwelijks opmerkte, er nog geen naam aan geven kon. Het constateren van een 'huwelijksslavernij' betekende voor de daarna komende vrouwen uiteraard hetzelfde als er zich tegen te kanten; de algemene leus 'de man zal ons

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

niet langer de baas zijn' werd ook op het huwelijk en de liefde geldig verklaard –; de man zag daarvan zijnerzijds de billijkheid in –, in die dagen hoorden we dan ook veel van edele, eerlijke, fiere en vrije verbintenissen tussen 'gelijkgerechtigden', teneinde een edel, eerlijk, fier en vrij gezin te stichten en de vanouds bekende ridderlijkheid des mans nam in zijn lidmaatschap van de *Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht* een moderne, nobele gedaante aan. Meisjes–studenten verklaarden in alle toonaarden, dat een 'onbevangen omgang' tussen haar en de jongens–studenten op voet van rustige kameraadschap mogelijk was en zochten haar *'point–d'honneur'* in het verwerkelijken van dit ideaal – wee degene, die openbaarlijk beleed ook nog met andere dromen ter academie te zijn getogen – en de jongelieden prezen en onderschreven deze stemming, haalden als kameraad het meisje in – en maakten middelerwijl het hof aan de veelgesmade 'tennis–kinderen', en mogelijk wel aan andere nog lichtvaardiger wezens, die mysterieus en capricieus, in 't kort, die 'ouderwets' waren en bleven, en door wier grillen ze in vreze en beven verkeren mochten.

Dit alles hebben we gehad –, en de vrouw zelf begint hier en daar gewaar te worden dat al deze edele, eerlijke, vrije en fiere huwelijken met bestuursleden van de Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht toch niet precies de zevende hemel van de liefde zijn, vooral als die vrouw, gelijk Anna Haßkamp, van haar intellectualiteit geen vreugde en geen last meer ondervindt, daar ze er, als een man, mee is vergroeid en dus opnieuw, als een man, zonder veel omhaal of gepraat over haar hoge geest de zaken des gemoeds hun ware plaats, hun voorrang laten wil. Dan weet ze meteen, dat de leus 'de man niet langer baas' misschien overal mag gelden, maar in de liefde precies niet, dat haar enig liefdesgeluk is in onderwerping in zelfgekozen slavernij, in dienstbaarheid. Tot de oude toestand terugkeren is natuurlijk een onmogelijkheid, want de oude tijd is voorbij –, en haar nieuwgewonnen geestelijke zelfstandigheid laat zich niet al wilde ze, wat ondenkbaar is, naar ver-

© 2026

kiezing uitschakelen. Deze staat haar toe, dat zij diene, maar niet, dat zij haar mindere diene. En hiermee is het conflict geformuleerd. Waar vindt Anna Haßkamp – over wier intellect niet zo veel wordt gesproken, maar in wie we het voelen – de meerdere, die ze dienen kan? Die weet, dat haar 'dienen' niet meer is dan spel, spel, waarbij voor allebei 'geluk' de inzet is –, spel, zoals vioolspel spel is, spel dat 'de heiligste ernst' beduidt –, de man die scherp en nauwkeurig onderscheidt tussen haar zachte onderworpenheid als vrouw en haar fiere onafhankelijkheid als geest, die tegelijkertijd kan beheersen en waarachtig eren en bewonderen? Die vindt ze niet licht –, ze vindt voor vrienden, voor aanbidders, voor echtgenoot, de brave, knappe, welgezinde jonge doctoren in alle mogelijke faculteiten uit haar kring, vol van wat zij noemt 'eenzijdig–mannelijke' idealen, menend een vrouw te eren door haar de incarnatie van alle heiligheid en reinheid te verklaren, in waarheid haar verpletterend onder verwachtingen waaraan ze vreest niet te kunnen beantwoorden, onder een taak die ze weet niet te kunnen volbrengen –, en zo gaat het dan ook hierin weer tussen 'waarheid' en 'geluk' en wordt ook dit conflict in bewuste idealistische individuen – voor wie de persoonlijke waarheid immers de enige gewilde werkelijkheid is – een bron van twijfel, die maar al te licht tot vertwijfeling voert...

Ziedaar nu ook *de liefde in het feminisme* of *het feminisme in de liefde* –, ziedaar de moderne vrouw zoals ze zichzelf ziet. In haar heftigheid en sombere diepte van inzicht, als 'Anna Haßkamp' een uitzondering, vertegenwoordigt ze, vooral in het laatste conflict, dat tussen 'mannelijk verstand' en 'vrouwelijk gevoel' in een zelfde mens verenigd, de nog vage gevoelens van een belangwekkende minderheid –, zo al niet van een meerderheid – die vooralsnog niet langer krachtig is door haar zwakheid, doch eerder zwak door haar kracht. Met een medelijdend of misprijzend hoofdschudden is men niet van haar af... Maar de Hemel sta haar bij in een wereld waar vele mannen 'Candida' willen en vele vrouwen 'Candida' spelen...

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

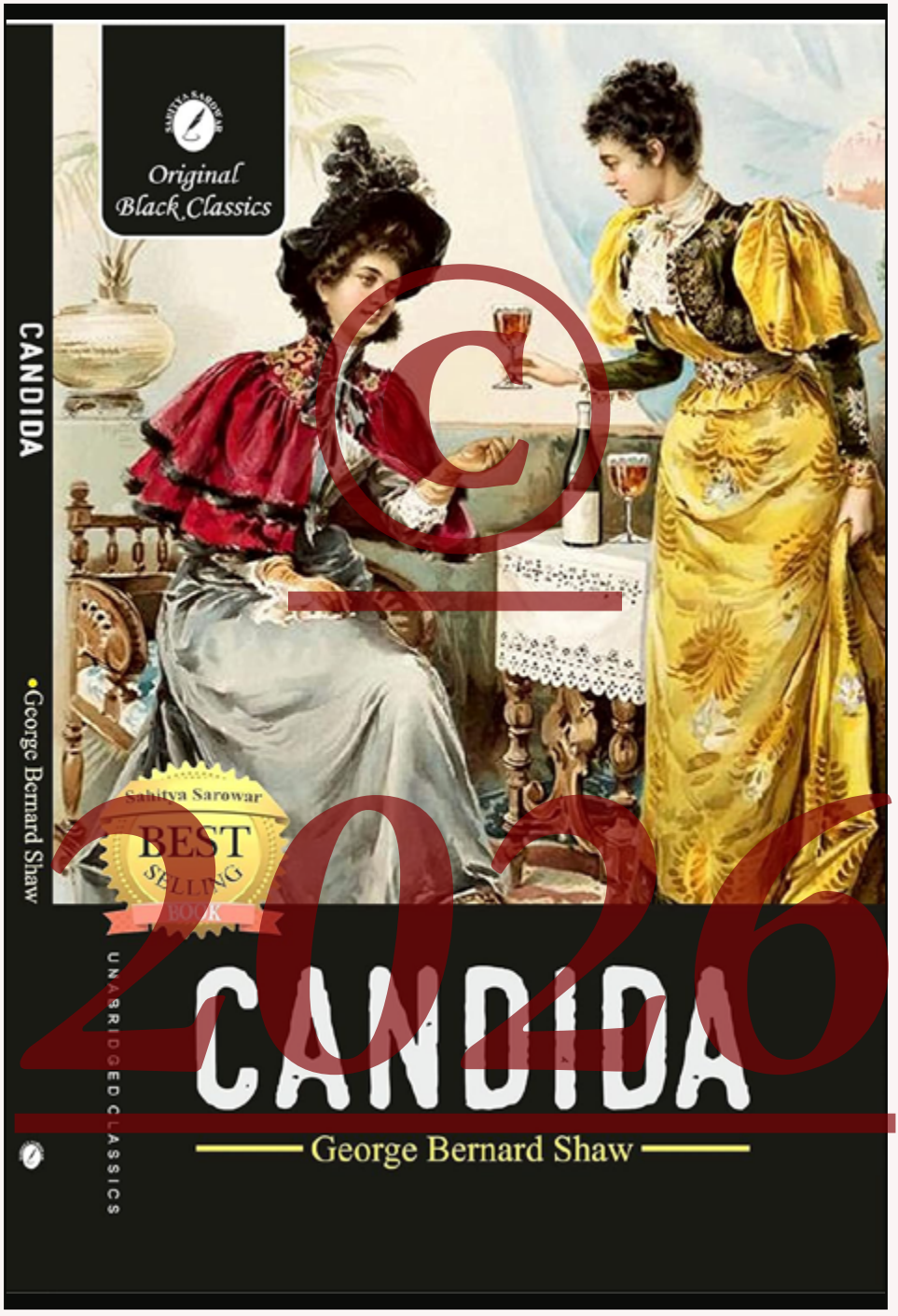
Original
Black Classics
CANDIDA
George Bernard Shaw
Sahitya Sarowar
BEST
SELLING
BOOK
UNABRIDGED CLASSICS
CANDIDA
George Bernard Shaw

©
2026

ER IS GEEN AANWIJZING DAT FRANS COENEN ELDERS OOIT NOG IETS HEEFT GESCHREVEN over *Haßkamps Anna* van Marie Vaërting of het personage Anna. De recensie in De Telegraaf van 17 mei 1913 is de enige bekende plek waar Coenen zich over dit boek uitlaat.

Coenen's recensie van 1913 raakt de thema's die Carry later in *Twee moderne vrouwen* uitwerkt.

Coenen ziet in Anna een hyperbewuste vrouw verscheurd tussen goedheid, waarheid en conventie, slachtoffer van het traditionele vrouwbeeld en iemand die bezwijkt onder haar eigen individualisme.

Carry's analyse in *Twee moderne vrouwen* (1919) lijkt filosofischer, scherper, systematischer en inhoudelijk verwant.

Het is alsof Coenen de psychologische observatie levert en Carry de filosofische verdieping. Het is aannemelijk dat Carry Coenens recensie kende toen ze *Twee moderne vrouwen* schreef – ook al verwijst ze er nergens expliciet naar.

No. 7503. 4-UUR-EDITIE. ZATERDAG 17 MEI 1913. 21ste Jaargang.

DIRECTIE EN ADMINISTRATIE: TELEPHOON 4555. RAADHUISSTRAAT I.

BUREAUX DER REDACTIE: TELEPHOON 5004 en 4000. TELEPHOON INTERCOMMUNAAL 1000 F. ST NICOLAASSTRAAT 37,43 AMSTERDAM.

De Telegraaf

HET MEEST VERSPREIDE GROOTE DAGBLAD

waarin opgenomen de „Amsterdamsche Courant" (194e Jaargang)

PRIJS VAN HET ABONNEMENT:

PRIJS DER ADVERTENTIËN:

FEUILLETON.

Buitenlandsche Letteren.

(Nadruk verboden).

Marie Vaërting Haaskamps Anna-Roman.

Of het gewaagd zou zijn te meenen, dat Marie Vaërting in dit verhaal een groot deel van haar eigen jeugdjaren te boek stelde? Ik geloof het nauwlijks. Geen sterveling — n.l. een letwat d e a k u n d i g e — zal dit schrijven voor realisme aanzien. Het is niet gedaan om de kunst van beschrijven, het bedoelt niet 'n „brok" leven in kunst om te zetten, en zelfs lijkt soms de kunst hier maar in de achterhoede mee te komen. Toch is het verhaal, zijn de personen vaak zeer uitgewerkt en „naar het leven", doch men ondervindt dat niet als realistische kunst. Veeleer schrijft iemand zoo, die, van het zeer bekende, lang vertrouwde iets meedeelend, enkel vermeldt wat bijzonder opviel, wat hij *meer* liefhad.... of wat hem ergerde. Zoo zijn de vader van het meisje, de broers en zusters niet dan vluchtig aangeduid. Van hen had de schrijfster eigenlijk niets bijzonders te zeggen. Zij waren er, zij leefden mee en vormden de omgeving, maar de auteur heeft zich nooit speciaal met hen bezighouden, ook omdat zij zoo gewoon waren. Voor 't kleine broertje maakt zij echter 'n uitzondering omdat zij het afzonderlijk lief had. Het was een bijzonder aardig kind, naief, levendig en intelligent. Het was altijd bij haar, ook en juist in de groote momenten van haar leven. Doch de overige zusters en broers ziet zij nauwelijks en den vader maar weinig. Hij is meer als een vaste decoratieve figuur, als een goedig symbool van huiselijkheid. En zoo houdt zij ook van hem, maar eenigen invloed op haar leven heeft hij niet.

En dan zijn er sommige boeren uit het dorp, de arbeiderlijksten van die katholieke landbevolking, en ook een melle jongen met een Haesenmeisje, die zij beschreven heeft, wijl zij haar amuseerden en ook wel hinderden in hun kwaadaardige redeloosheid. Bij wijze van contrast kon zij hen gebruiken in zotte tafereelen, die echter niet vroolijk aandoen, tegenover den sinisteren ernst van haar hoofdthema. Maar ook deze toch schijnbaar artistieke tegenstelling van dwaasheid en ernst heeft ten slotte een ondertoon van spot en wrok, om het eenmaal zelf beleefde en gelede ne. Nergens is het der schrijfster om een zuiver kunsteffekt te doen en vooral het pathetisch romantische schijnt zij te haten, waar zij er telkens op bedacht blijft aan haar tragische momenten de kracht te ontnemen door hen te vermengen met iets zeer nuchters of mals of iets zoo gewoons, als het gebabbel van een kind, dwars door het groote-menschengesprek heen. Wanneer Hans en Anna tot de beslissende liefdesverklaring bijeen zijn, komt de huisjuffrouw met koffie en koek binnen; bij den terugkeer naar huis van dezelfde twee op Kerstmorgen, als hun geesten tot het uiterste gespannen zijn, sperrt die malle jongen boosengemeld ongeveer de rol van den nar in een treurspel; en telkens is het kleine Pritzchen bij de hand, om het pathetische van elk tête-à-tête te verstoren.

Waarom de schrijfster dit zoo voortdurend doet..... ik weet het niet. Wel zou men zeggen, dat het bij haar trant behoort en past in den geest van haar meeste gesprekken, die ook allerminst op realistisch effect schijnen aangelegd, al maken zij een diepen indruk. Die indruk is echter niet, ik zou willen zeggen, van plastischen aard. zij komt niet van een bepaald levensbeeld, zoodat het ons bijna onverschillig is hier Anna en Hans, dan wel de schrijfster zelve te hooren. Want de benauwing dezer gesprekken lijkt zeer zeker in hun bijgend, stootend karakter, in hun plotselinge, ongeleidelijke overgangen, hun afwisseling van uiterste gedachtenspanning met felle, schijnbaar cynische zinnelijkheid, terwijl dit toch alles als gewoon en natuurlijk wordt voorgesteld.

En ziedaar dan reeds iets van het belangrijke van dit boek genoemd, dat niet in eenig realistisch, zelfs niet gebeel in zijn kunstkarakter gelegen schijnt. Tenzij men er bij wil bedenken, dat de kunst tegenwoordig op vroeger haar vreemde paden gaat en in deze half-lyrischen, half epischen vorm als drama intime aan bijzondere eischen moet voldoen.

Niet anders gebeurt in dit verhaal, dan dat een schijnbaar niet ongewoon meisje allengs in eigen geest verward en krankzinnig wordt, en het is daarbij niet zoozeer om het schilderachtig tragische van het geval, als om de gedachten en gevoelens zelf te doen.

Anna Haaskamp is de dochter van een soort heerboer uit Hannover. Daar zij studie-neigingen toont, wordt zij in Aken ter school gedaan, slaagt een jaar te vroeg voor haar eindexamen, om dan, eerst in Münster, vervolgens in Bonn, haar studietijd aan te vangen. Intusschen is zij verloofd met een leeraar, dr. Hans Stamm. Doch een vriend van haar jeugd, een landsman, dr. Vondel roept haar, die hij lief heeft, aan zijn sterfbed, en met ontzetting wordt het meisje zich bewust ook van hem te houden. Van hem en van haar verloofde beiden. In dien tijd heeft haar geestesleven echter reeds meer dan één schok ondergaan, en als Vondel sterft, is haar zielskracht gebroken en blijft zij zenuwziek. Langzaam herstelt zij, maar het einde is toch zelfmoord in een Oostzee-badplaatsje, waar zij tot herstel is heengebracht. Zoo verteld, blijkt nog te meer, hoe weinig uiterlijks hier mee te deelen valt. Dit zou het kort relaas kunnen zijn van honderden zenuwzieke jongelieden tegenwoordig en geen mensch behoeft er iets bijzonders in te zien. Ook niet in de uitingen en het verloop der... „ziekte", zullen wij maar zeggen. Anna gevoelt van kind af dien schuwen, inwerenden angst voor den dood, die ook wel het eigendom onzes tijds is. Het is haar benauwing van alle dagen, de schaduw op haar levenslust, dat zij in alles en overal den dood moet zien, aan wien ook zij eens ten offer valt. O, als de menschen, de domme menschen, eens alle krachten, die zij thans aan onnutte dingen verspillen, aan zorg voor het „roemrijk" verleden, aan godsdienstige zorg voor het hiernamaals, als zij eens gezamenlijk die krachten besteedden ter behoeding, verheuging, menschen ver-eeuwiging, van 't menschelijk leven, hoe heerlijk zou dan deze aarde zijn.. ....! Doch dan moest men ook waar durven zijn, elk tegenover zichzelf en tegenover anderen. Het is Anna's gestage grief, dat zij liegt, altijd liegt, uit goedheid en

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

COENEN ZIET ANNA ALS EEN TRAGISCHE MODERNE VROUW, benadrukt haar strijd tussen goedheid, waarheid en conventie, ziet haar ondergang als gevolg van een cultuur die vrouwen vervormt. Carry maakt van Anna een fenomenologisch type, plaatst haar naast Shaw's *Candida* en gebruikt haar als voorbeeld van de innerlijke conflicten van de moderne vrouw verbindt dit aan haar eigen leven en denken. Zij maakt het – zoals Schouten – schrijft tot een fundamentele bijdrage aan de vrouwenkwestie.

Carry kende Coenens recensie vrijwel zeker. Waarom? Ze kende hem persoonlijk sinds 1910, las zijn werk en was gevoelig voor de thema's die Coenen in 1913 benoemt.

In *Twee moderne vrouwen* citeert ze Vaërting uitvoerig en zij verwijst op verschillende plekken naar haar Ze verwijst nergens naar zijn recensie maar de parallellen zijn te sterk om toevallig te zijn.

Beiden zien Anna als hyperbewust, analyseren haar conflict tussen goedheid, waarheid en conventie, bekritiseren het traditionele vrouwbeeld, zien haar ondergang als betekenisvol, niet pathologisch en herkennen in haar een '*nieuw type vrouw*'. Carry's analyse is echter scherper, filosofischer, persoonlijker en en veel radicaler. Zoals Schouten zegt:

Twee moderne vrouwen is een fundamenteel essay over de emotionele conflicten van de moderne vrouw, ver vóór haar tijd .

SAMENGEVAT: Coenen noemt 'Anna' nergens anders, maar zijn recensie uit 1913 vormt een psychologische voorstudie van precies datgene wat Carry in 1915 in *Twee moderne vrouwen* filosofisch voltooit.

om anderen te sparen. Een goedheid..... die louter slapheid is, meent zij. De dood en de leugen zijn de grootste vijanden van een gelukkigen ommekeer des levens, de dood, die elk streven doel- en nutloos maakt, de leugen, die onze gansche beschaving heeft aangevreten en allermeest de vrouw bederft en zedelijk vermoordt. Hoe voelt zij dit, als de liefde in haar leven is gekomen en de „verloofde", de man, die in zijn vast conventioneel begrip van de vrouw, nu ook haar den gebruikelijken weg opdrijven wil van lieflijke gade en trouwe, liefhebbende moeder. Maar Anna..... is allereerst nauwelijks zeker, dát zij hem lief heeft, dien verloofde. Is het niet enkel hartstocht en algemeene Gûte? En zoo dit al zij, heeft zij hem alleen lief? Ook tot dr. Vondel voelt zij zich aangetrokken nu hij daar ziek ligt en al moge het haar bezwaren, het gevoel is toch niet te verdrijven. Zij kan niet „trouw" zijn en Hingebung heeft zij niet.

Maar juist wijl haar studie en ontwikkeling haar gewenden aan critisch denken, vraagt zij zich af of hier niet een algemeen minderstand, ten opzichte van elke moderne vrouw, in't spel is, of de vrouw wel is, tenminste nog is, gelijk de man haar nog immer gaarne ziet. Zoo lang immers was de man in de cultuur overheerschend en leerde de vrouw door zijn oogen te zien, maar vooral zelve te worden een zoo getrouw mogelijke afspiegeling van zijn ideaal. Wat dit beteekent formuleert zij aldus:

„Den Wert des eigenen Körpers schätzen und überschätzen lernen..... Reiz- und Hingebung heucheln lernen..... Alle Ideale aus Repertoire setzen..... Mutter spielen lernen. Und hinter den Kulissen die Kinder hassen und den Mann betrügen... Und hinter den Kulissen: die tausend und wieder tausend und aber tausend vor Elend verkommenen Kinder, von denen sie in den Zeitungen lesen... Kinder jener Frauen, deren mütterlichen Instinkt man überhastete bis zum Versagen..... Diesen sogenannten stärksten Instinkt, den man anfangs vielleicht nur instinktiv verteidigt hatte, weil man fühlte, dass er schwand. Und man ihn weiter ausnützen wollte. Der dann aber jenes furchtbare sterile Ideal geworden war..... Ein Romanideal, dem man jährlich Millionen Kindesleben opferte... Und das Glück und die Wahrhaftigkeit von Millionen Frauen..... "

Ook de hare, dacht Anna. Haar uiterlijk tot is reeds bedaard, zij is al..... meer dan verloofd..... Maar zij kan het niet, zij kan zoo niet leven, met het gevoel dier dubbele geslachtenheid in haar, met den twijfel aan het persoonlijk karakter harer liefde tot Hans, met de ondraaglijke benauwenis vooral, die dat, nu onvermijdelijk volgend, conventioneele leven, zonder waarheid en met den dood aan het einde, haar zal opleggen. En daarom eigenlijk sterft zij..... volkomen onbegrepen overigens.

Men zou willen weten, hoe een gansche schaar van gekende psychiaters tegenover zulk een meisje als Anna zou staan, en zelfs teneover het verhaal van zulk een meisje. Zeer waarschijnlijk zullen zij er een sequalificeerd ziekteval in herkennen, tonmiskenbare symptomen: trilling van den zenuwachtigen spiegel, apathie van de kleine teenenouw, behoefte aan zoute spijzen en neiging tot drinken met de hand onder 't hoofd en meenen, dat het kind naar een „Anstalt" moet. Zoo denken inderdaad..... die Aertste, die, helaas zumeist das Allerverkehrteste treffen", zegt de schrijfster, misschien eenigszins bitter. Zenuwartsen hebben immers een onwankelbare basis, een vasten maatstaf voor hun diagnosen: hun eigen soort van geestelijkheid en misschien die van hun collegaas en buren, al weten zij dat gewoonlijk zelf niet. Daar nu hun geest, als die van de meeste menschen, niet al te fijn is uitgebouwd en slecht nog wat verzonderd door te veel studie van bijzonderheden, is het klaar, dat zij in al wat van den gebruikelijken vorm en norm afwijkt het pathologische zullen erkennen, dat à tout prix (het is meestal nogal duur) gelaukt moet worden.

En zoo is er op Gods wijde aarde dan niemand, die een Anna Hinsekamp in haar nood zal kunnen helpen. Het is al wél, zoo men haar niet mishandelt en verdrijft... haar, die zoo duidelijk de tekenaatrijdige krachten der toekomst in zich draagt, als gistende jonge wijn. Maar zij is zichzelve onbewust en een drooving raadsel. Zij begrijpt niet hóe haar doodsvreees de uiting is van haar uiterste individualistische verbijzondering, die vereenheling, die de eenheid heeft vergeten en in eigen dood de gansche wereld voelt ondergaan. Zij wil ook een eigen waarheid en een eigen zevoel, wijl het algemeene haar niet meer bevredigt. Hoe zal het bijzondere, dat een individu is, echter in zich vinden wat enkel aan algemeene toekomt? Zoo Anna de oude waarheden niet meer wil, zal zij dienen te wachten tot een andersgeaarde samenleving er nieuwe heeft gevormd en aan die vormina mág zij voor haar deel meedoen. Maar waarheid en moraal zullen die beginnende persoonlijke neigingen nog niet mogen heeten en eerst onze kinderen zullen er plezier van beleven, als zij tot algemeene normen zijn gestold.

Ook met Anna's liefde is het zoo gesteld. Zij verdraagt niet, dat het Leidenschaft en Gûte, dat het algemeen gevoel zij. Doch waarschijnlijk was het dit zijde, merkten onze vaderen het niet, omdat zij niet analyseerden en de conventie hun zeide, dat het zoo goed was. Waarom zouden wij dan anders doen en deze onbewuste gemeend-hygiènerechten wij, die immers weten, dat niets in ons op-stuk-van-zaken voor handen is en wij in groodeloone breede tasten, als wij iets positiefs en durends willen te voorschijn brengen? 't Bezwaar is niet, dat Anna's as zij te zijn blijkt, maar dat zij anders zijn wil. En 't droevigst is, dat zij Liefde en — naar Nietzscheaanschen trant — zwakheid noemt, wat juist haar sterkte kon zijn, die Gûte, dat algemeen medelijden, zoo sterk en gestadig, die immers weer de drang tot eenheid openbaren. Anzelg voor het algemeene in haar en met afschuw voor de trekken harer bijzonderheid, hoe zou een menschenkind met zulk een misverstand leven kunnen? In haar eentje openbaart zij ons het futurisme en een zeer oorspronkelijk feminisme bovendien..... maar zij kan toch niet leven, niet wijl zij een geval van ontaarding, maar wijl zij er een van sterke, te sterke ontwikkeling is. In zoo zwak een aardsch vat kunnen de bruisende krachten van een nieuwe, jonge wereld maar een oogenblik gevangen blijven. Dan springt het..... en er schijnt een ongeluk gebeurd. Doch het leven, dat in de individuen niet opgaat, beeft enkel een proef ter vernieuwing genomen.

Het moge jammer zijn van het geval, maar het Leven is er niet armer door.

FRANS COENEN.

DOI

Goenong-Djatti 1909
De verlatene 1910
Zelfvermomming des Absoluten 1921
Uitgeverspraktijken 1923
De grondgedachte van 'Prometheus';
een redevoering 1924
Een leerstoel voor 'zuivere rede?' 1925

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

Carry van Bruggen

GEFACSIMILEERDE UITGAVEN VAN:

'n Badreisje in de tropen 1909
Het joodje 1914
Van een kind 1918
Prometheus 1919 Tweede druk 1946
Een Indisch huwelijk 1921
Breischooltje
Plattelandjes columns 1922-1926
Hedendaags fetisjisme 1925 3e druk 1980
Tirol – Reisimpressies 1926
Tegen de dwang (Een keuze uit de verhalen) 1981

2026

Mies de Haan

Jacob mijn broer Carry mijn zuster 1954

©

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

HEBREEUWSE EN JIDDISCHE WOORDEN BIJ

In de schaduw, De verlatene, Seideravond, Van een kind Om de kinderen, Het huisje aan de sloot, Avontuurtjes Vier jaargetijden

© 2026

BIJ HET OMSLAG:

MEZOEZA, ILYA SCHOR 1956

Buitenkant met Mozes die de *Tafelen der Wet* van God ontvangt en bloeiende woestijnplanten.
Binnen een gebed om vrede uit de *Stille Devotie*.
Op het perkament een rabbi die de Thora omhoog houdt: *Uit Sion zal de Thora uitgaan - het woord van God uit Jeruzalem*.
Op de achterkant een bloeiende plant en een vogel.

¶

AANZINDEN: aansteken van het sabbatlicht; VGL.: *anzinden, ansinden*.
AGGENEBBIESJ: uitroep van medelijden; VGL. OOK: *oggenebbisj*.
ALMEMMER: soort podium in de synagoge.
ANBIS: vgl. *ambis(s)* en *aanbijt*; de eerste maaltijd na een vastendag.
ARKE: *de heilige Ark(e)* is de kast waarin de wetsrollen staan.
BA-LAILO: in de nacht.
BAR-MITSWO: *bar mitswo*, Lett.: *zoon van het gebod*; jongens van 13 worden dan in religieus opzicht meerderjarig.
BILEAM: bijbelse figuur, omgekocht om een vloek over Joden uit te spreken, werd door een engel gedwongen een zegening uit te spreken.
BOROECH HABO: gezegend hij die komt, welkom.
BROOGES: zegenwensen, lofzeggingen.
CHANOEKA: herovering van Jeruzalem en door een wonderbaarlijk oliekruikje de tempelluchter acht dagen lang brandend wisten te houden.
CHANOEKA-IJZER: vgl. *chanoekia*; koperen lamp met een bakje voor het aansteken (*sjammes*), acht aparte oliebakjes, die één voor één worden ontstoken, totdat op de achtste dag alle lichtjes tegelijkertijd branden.
COUHEINIEM = *Couhaniem*; degenen die de gemeente zegenen en beschouwd worden als de afstammelingen van de hogepriester Aäron.
DAJAN: rabbinaal rechter.
DOEGENEN: zegenen, de zegen uitspreken.
ELIA: (2 Kon. 2:11) profeet die zich met een vurige paardenwagen naar de hemel begaf; zijn terugkeer gaat vooraf aan de komst van de Messias.
ELIJ(E)NOWE: de profeet Elia.
Erets Jisrool: vgl. *Erets Jisroeil*, het land Israël.
GADALJE: vgl. *Gedalja*; tijdens de Babylonische ballingschap gedood.
GAROUSES: mengsel van appels, amandelen, kaneel, rozijnen en wijn.
GASSENE: bruiloft.
GATTES: armoedzaaier, schooier.
GAZAN: vgl. *gazzen*; voorzanger; trad ook op als rebbe/godsdienstleraar.
GAZZER: varken, varkensvlees; vgl. *gazzer(tje)*: viespeuk, zwerver, deugniet.
GEHINNE: vgl. *Ge-hinnom*, het *Gehenna*, *Dal van Hinnom* = de hel.
GEMOORE: vgl. ook *Gemara*; aan de Misjna toegevoegde commentaren uit de Talmoed; ook gebruikt als benaming voor de gehele Talmoed.
GEWRE: vereniging, met name voor bijbelstudie.
GIEBETTE-KEEWE: grote ellende, zware beproeving.
GILLEL HASJEM: vgl. *gille hasjeim* = chilloel hasjeim: schenden van Gods naam, iets schandelijks doen.
GODE: afkorting van Hagodo/Hagada.
GOJSCHE: niet-joodse.
GOMETS: het gezuurde brood dat op Pesach niet gebruikt mag worden.
GOMMESJ: vgl. chommesj; boek waar de Tora in staat.
GOOSEN: bruidegom; *goosen Touro* betekent: *bruidegom der Wet*, en mag een rol vervullen bij *Simchas Touro*: *Vreugde der Wet*.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

GROTE VERZOENDAG: zie bij Joum-Kippoer.
HAFDOLO: scheiding, afscheid; vgl. de afsluiting van de sabbat waarbij een speciale kaars en beker worden gebruikt.
HAGADA: vgl. Hagodo: verhaal, hier: het boekje waaruit op Seideravond wordt voorgelezen en waarin de uittocht van de joden uit Egypte centraal staat.
JIKDAL: geloofsteksten; ook gereciteerd bij stervenden, maar geen treurzang.
JOMTOF: joodse feestdag; vgl. ook: joumtouf.
JOODSE SCHOOL: hier m.n. waar op zondag godsdienstles wordt gegeven.
JOUM-KIPPOER: vgl. Jom Kippoer = *Grote Verzoendag*; laatste vierentwintig uur van een periode van inkeer, al vastend in de synagoge doorgebracht.
KADDISJ: een lofprijzing van God, ter nagedachtenis van een overledene.
KASJROETH: het geheel van de bepalingen inzake eten en drinken.
KEHO, lagmo, njanjo = *anjo*.
KEPPELTJE: kalotje, kapje als hoofdbedekking.
KIDDISJ-BEKER: begin van sabbat e.d. met gezamenlijke teug uit glas wijn.
KIESJELIES: koekjes ofwel gebak bij Poerim.
KILLE: joodse gemeente.
KOL NIDREI: *alle geloften*; begin van het lied op Grote Verzoendag.
KOOSJER: *geoorloofd*, hygiënisch volgens de joodse spijswetten.
KORACH: *bijbelse fig.* keerde zich tegen Mozes, werd door de aarde verzwolgen.
KOWED: eer, prestige.
KRIEJE: scheur in de kleding als teken van rouw.
LAAJENEN: op zangerige toon voordragen van heilige teksten.
LAWAAJE: begrafenis; eigenlijk: *lewaje*.
LEGO DOUDIE LIKRAS KALLO...: 'Kom mijn vriend, de bruid tegemoet'; beginwoorden van het lied waarmee de sabbat wordt begroet.
LERNEN: de bijbelboeken en de commentaren daarop bestuderen; ook wel in ruimere zin gebruikt: religieuze teksten voorlezen, stichtelijke woorden spreken.
LIESJEINEI NGOFOR: gebed bij sterven en begraven; de regels 'En hij bewijst...' horen bij een ánder gebed, dat driemaal per dag wordt gezegd.
LOOFHUTTENFEEST: vgl. Soekot; zevendaags feest waarbij men in een hutje of prieeltje woont ter herdenking van het verblijf van de joden in de woestijn.
LOSJOUN-HAKOUDESJ: vgl. lesjoun hakoudesj; de heilige taal, het Hebreeuws.
magsouriem: vgl. machzouriem; speciale gebedenboeken voor de feestdagen.
MALACH-HAMOWES: doodsengel.
MA-NISJTANA (mannisjtano): volgens het ritueel op Seideravond moet de jongste van de aanwezigen de vraag stellen: *Waarin toch is deze nacht zo anders van andere nachten?*
MANNENSJOEL: de mannenafdeling in de synagoge; de vrouwen zaten apart.
MATSE: ongezuurd, ongedesemd brood.
MEGILLA: (boeken)rol, hier met het verhaal over Esther erop.
MESJOEGAREM-huis: krankzinnigengesticht; vgl. mesjogge: gek, dwaas.
METAAR: huisje op de begraafplaats waar een lijk werd gewassen en gekleed.
MEZOEZO: lett. 'deurpost'; vaak versierd kokertje met bijbelteksten.
MIES: lelijk.
MIKWE: ritueel bad, badhuis van de joodse gemeente.
MINACHO-gebed: middaggebed.
MINJAN: quorum van tien kerkelijk meerderjarige mannen, vereist om gezamenlijk een godsdienstoefening te mogen houden.

© 2026

MINNESJ-BROOD: vgl. ook minnisjbrood; zowel bij vlees- als melkspijzen te gebruiken, waterbrood.
MISJNA: aanvankelijk mondeling overgeleverde commentaren bij de Tora, later opgenomen in de Talmoed.
MISJPOGE: familie.
MIZRACH: betekent letterlijk oosten; bord of plaat aan de wand om de richting van Jeruzalem aan te wijzen.
MOESSAF-GEBED: extra gebed.
MONGOUSOER: eig. *Mongouz Tsoer*; het lied over de geschiedenis van het joodse volk dat steeds weer is gered uit de handen van zijn vijanden; het wordt gezongen na het ontsteken van het chanoekalicht.
MOROUR: bitter kruid; de mierik(s)wortel.
MOSJIEAG: de gezalfde; vgl. de Verlosser, de Messias.
MOUTSE: stukje brood, gegeten bij het uitspreken van een lofzegging aan het begin van de maaltijd.
NEIR-TOMIED: lichtje dat steeds brandend wordt gehouden.
NEWEIRE: zonde.
NOACH: zijn zoon Cham, die zijn dronken vader had bespot, werd vervloekt.
OGGENEBBIESJ: vgl. ook aggenebbiesj; uitroep van medelijden.
OLEWESJO(O)LEM: wijlen; letterlijk: vrede zij hem.
ONBESCHRIEËN: niet gezegd; bijgelovige bezwering van onheil; vgl. afkloppen.
PAASGOED: pannen en serviesgoed, speciaal voor de Paasviering bestemd.
PARG: scheldwoord; letterlijk: schurfthoofd.
PARNAS: voorzitter van een joodse gemeente; ook: lid van het bestuur; vgl. het meervoud *parnassim*.
PARSJE: tekstgedeelte uit de Thora; i.h.b. het stuk tekst dat een 13-jarige jongen hardop in de synagoge moet voorlezen wanneer hij kerkelijk meerderjarig wordt.
PESACH/Pésach: het joodse Paasfeest, waarbij de uittocht uit Egypte (zie het bijbelboek Exodus) wordt herdacht.
PIEGEM: dwaas, uilskuiken.
POERIEMFEEST: bij Poeri(e)m het Lotenfeest wordt uitbundig herdacht hoe de bijbelse figuur Esther de ondergang van haar volk heeft weten te voorkomen.
RAAF: vgl. ook *raf*; opperrabbijn; soms *Raäf*.
Rebbe: godsdienstleraar en raadgever in een joodse gemeente; zijn echtgenote heet de *rebbezeente*.
RESJAANTE: slechte, gemene vrouw; vrouwelijke vorm van rosjoun/roosjong.
RIESJES MAKEN: *risjes maken*, aanleiding geven tot anti-joodse gevoelens.
ROSJOUN: *roosjong*; booswicht, goddeloze; vaak gezegd van een jodenhater.
ROUSJ-HASJONO: vgl. *Rosj Hasjana*; het joodse nieuwjaarsfeest.
SABBATVROUW: *goja* die op de sabbat taken verricht.
SARGENES: doodshemd, doodskleed.
SCHLEMAZZEL: ongeluk.
SCHNOODEREN: geld toezeggen voor een goed doel.
SCHTOSJ: ook gespeld als schtoss; malligheid.
SEIDERAVOND: de avondvieringvan *Pesach*.
SEIFER-TORA: wetsrol.
SEMINARIUM: Nederlandsch-Israëlietisch Seminarium te Amsterdam.
SIERTORENS: versiersels met belletjes op de stokken van de wetsrol.
SIMCHAS TOURO: *Vreugde der Wet*, afsluiting van een jaar lezen uit de Tora.
SJABBES: vgl. ook Sjabbos; nevenvorm van Sjabbat of Sabbat(h).
SJAMMES: koster/bode; soms *sjammos*; oliebakje voor aansteken feestlichtjes.
SJEIMETS: *sjeimes*; geloofsbelijdenis, ook uitgesproken bij een sterfbed.

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

SJEMANG: Sjemang Jisroeil, d.w.z. *Hoor, Israël*; vgl. *Deut.* 6:4, die ook op het rolletje perkament in de mezoezo staat.
SJËORJEROKOUS: de verschillende groentes voor *Seideravond*.
SJEWOEOUS: ook gespeld als Schwoe's; Sjavoeot ofwel het *Wekenfeest* wordt zeven weken na Pesach gevierd; soms ook aangeduid als Pinksteren.
SJIER-HAMAHLOUS: heilige lofzang over de terugkeer uit de ballingschap; OSJIKSE: niet-joods meisje.
SJIWWE ZITTEN: rouwen, 7 dagen op de grond of een laag stoeltje te zitten.
SJOEL: synagoge.
SJOLOUSJIEMMAAND: vgl. sjelosjiem, de periode van dertig dagen van rouw.
SJOUFER: *sjoufar*; speciale bazuin waarop met Nieuwjaar wordt geblazen.
SJOUMER-EN-MAZZEL: [God] zal ons ervoor bewaren.
SMAUS: ook vaak gespeld als smous; vaak gebruikt scheldwoord voor joden.
SOEDES-AWRO: *soedas-hawroo*; maaltijd door naaste buren van de overledene.
TALLES: vgl. tallies/talliet ofwel: gebedskleed, gebedsmantel, met aan de hoeken schouwdraden ofwel gedenkkwasten; ook wel (zie Eva, hoofdstuk ii) gebruikt als huwelijksbaldakijn.
Talmoed: verzameling verklaringen en commentaren bij de T(h)ora.
TARFES: voor joden ongeoorloofd, niet koosjer voedsel; vgl. ook treife.
TEFILLES: gebedenboeken; ook: de gebeden zelf.
TEGOEM: grens, afstand die op sabbat maximaal mag worden afgelegd.
TEINIS: vgl. teines; vasten, vastendag.
TEIRE: rituele reiniging.
TEMIJE: vgl. temeie; onreine vrouw, hoer.
THORA: vgl. ook Tora; eigenlijk de vijf boeken van Mozes; ook wel gebruikt als benaming van de hele joodse 'bijbel' ofwel de Tenach.
TILLEM: vgl. tehilliem, d.w.z. de psalmen.
TISJNGO etc.: negen zijn de maanden van de zwangerschap.
TREIFE: volgens de joodse spijswetten onrein, verboden.
TSJINGO-BAÄF: eigenlijk Tisj'o be-aw, d.w.z. de negende dag van de maand AB, treur- en vastendag ter herinnering aan de verwoesting van de tempel.
UZA: werd met de dood gestraft omdat hij de Ark *des Verbonds* had aangeraakt, ook al was dat met goede bedoelingen.
VERSCHTEERDE: bedierf het plezier.
ZOZIEM: verbastering van *susiem*, dat paarden betekent.

© 2026

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Bar-mitswo: kerkelijk meerderjarig.
Chanoeka-feest: feest ter herinnering aan de Maccabeeën en aan een wonderlijk strekkend kruikje olie.
Garouses: zoet mengsel van appelen, wijn, rozijnen enz.
Gattes: armoedzaaier.
Gewre: godsdienstige vereeniging.
Gillel-hasjem: opspraak.
Goj: niet-Jood.
Gomets: gezuurde spijs, voor Paaschgebruik ongeoorloofd.
Treife: onrein, ongeoorloofd.
Jid: Jood.
Jiddisch: Joodsch.
Jomtof: feest, hoogtij.
Joum-kippoer: Verzoendag.
Kaddisj: Gebed voor een overledene, op den datum van zijn sterven.
Kille: Joodsche Gemeente.
Koosjer: rein, geoorloofd.
Lernen: ter inwijding van een nieuw huis lofzeggingen en gebeden uitspreken.
Matse: matso, ongezuurd brood voor Paaschgebruik.
Mesjogge: dwaas, mal.
Mesjoegarem-huis: krankzinnigen gesticht.
Mies: leelijk.

Minjam: vereeniging van tien kerkelijk-meerderjarige mannen, gerechtigd tot een gezamenlijke godsdienstoefening.
Neweire: zonde.
Oggenebbiesj: medelijden, ook als uitroep gebezigd.
Parsje: afdeeling uit de Tora (Heilige Wet) te lezen door een dertienjarigen jongen, die kerkelijk meerderjarig wordt.
Pésach: Paaschfeest.
Piegem: dwaas, onmogelijk mensch.
Rebbe: leeraar, voorganger van de Joodsche Gemeente.
Resjaante: gemeene vrouw.
Rousj-Hasjono: Nieuwjaarsdag.
Schlemazzel: ongeluk.
Schlemiel: stakker.
Seider-avond: de vooravond van het Paaschfeest.
Sjammos: bode, kerkdienaar.
Sjeimes: doodsgebed.
Sjor-jerokous: verscheidenheid van groenten, op den seideravond in gebruik.
Sjikse: niet-Joodsch meisje.
Sjiwwe-zitten: een doode betreuren, door zeven dagen op den grond te zitten.
Sjoel: synagoge.
Sjoumer-en-mazzel: God-zal-sjoumer-en-mazzel-zijn: God zal ons ervoor bewaren.

De lezer vindt achter in het boek de eventueel noodige woord-verklaringen.

MIJ. VOOR GOEDE EN GOEDKOOPE LECTUUR

Inkijkexemplaar © 24.04.2026

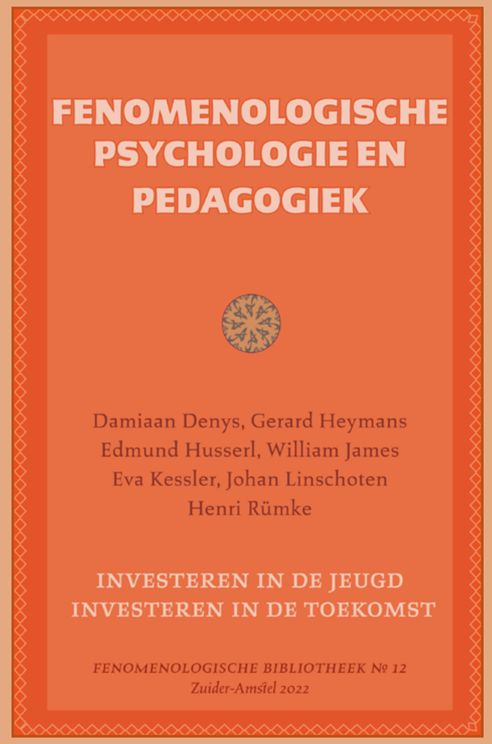

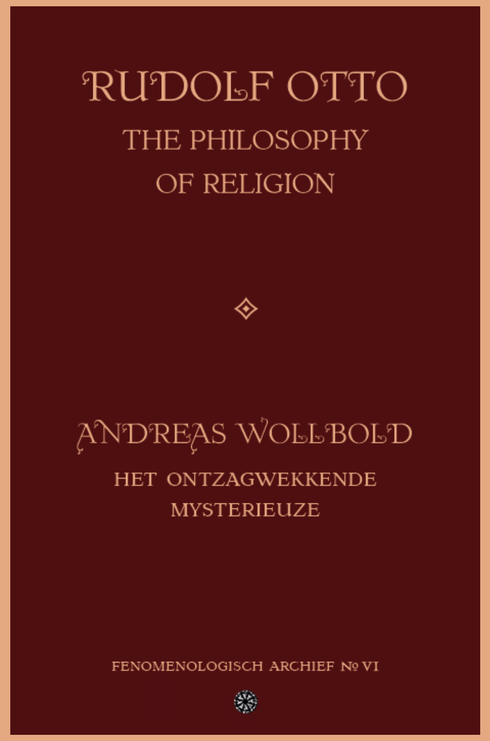

HET FENOMENOLOGISCH ARCHIEF 1

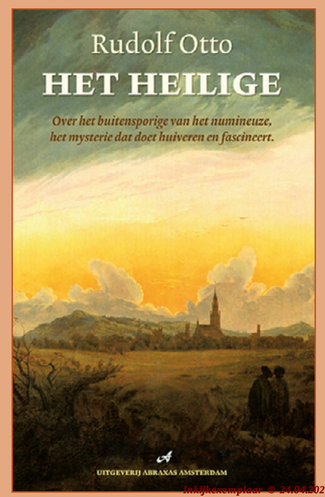

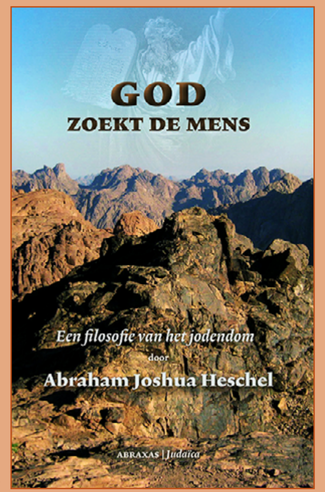

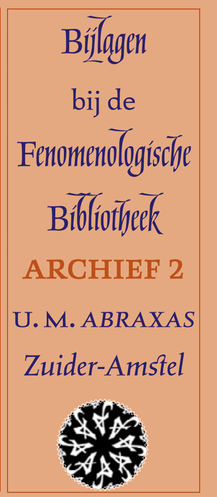

Inhoudsopgave p. 24.04.2026